

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

Prof. Sabir Allahverdiyev

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ HÜQUQ K U R S U

III cild

Xüsusi hissə

II nəşr

*(25 iyun 2009-cu il tarixədək olan
əlavə və dəyişikliklərlə)*

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən
«hüquqşünas» ixtisası üzrə təhsil alan ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün dərslik kimi təsdiq edilmişdir.*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İsrarı ilə

PREZİDENT KİTABXANASI

«Digesta» nəşriyyatı

Bakı — 2009

Redaktor: A.S. BDU-nun mülki hüquq kafedrasının müdiri, hüquq elmləri namizədi, dosent **R. Ş. Dünyamalıyeva**;

Beynəlxalq Neqliyyat Akademiyasının həqiqi üzvü, hüquq elmləri namizədi **E. Ə. Əliyev**;

Milli Aviasiya Akademiyasının «Hüquq» kafedrasının baş müəllimi, hüquq elmləri namizədi **Ə. Ə. Kazımov**.

Rəyçilər: Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının «Dövlət idarəçiliyinin hüquqi təminatı» kafedrası;

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının «Mülki hüquq» kafedrası;

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Hüquq» kafedrası.

Kitabın 36-cı fəslə («Vərəsəlik müqaviləsi») h.e.n., dosent **R. Ş. Dünyamalıyeva**, 27-ci fəslə («Nəqliyyat müqaviləsi») h.e.n. **E. Ə. Əliyev**, 19-cu fəslinin 4-cü paragrafı («Beynəlxalq kredit») h.e.n., dosent **H.D. Qənberov**, 13-cü fəslinin 4-cü paragrafı («Müəssisələrin icarə müqaviləsi») h.e.n. **Ə. Ə. Kazımov**, 5-ci fəslinin 2-ci paragrafı («Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsi») Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Dövlət və Hüquq İnstitutunun dissertantı **A. T. Axundov** tərəfindən yazılmışdır.

Sabir Salman oğlu Allahverdiyev (*Odlar Yurdu Universitetinin professoru*).
Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. III cild (II nəşr).
«Digesta» nəşriyyatı. Bakı, 2009. 1048 səh.

Dərslük ali məktəblər üçün mülki hüquq üzrə nümunəvi proqrama müvafiq olaraq hazırlanmışdır. Burada mülki hüququn öhdəlik hüququ adlı yarımsahəsinin bütün institutları işıqlandırılır. Dərslük qüvvədə olan Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq yazılmışdır. Kitabdə Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnun əsas ideya və prinsipləri əks etdirilmişdir ki, bunlar ölkədə həyata keçirilən geniş islahatların müasir mərhələsinə müvafiqdir. Kitabın ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dərslüyün, monoqrafıyanın, mühazirə kursunun, MM-in kommentariyasının və nəzəri məsələlərin təhlilinin elementləri üzvi surətdə birləşdirilmişdir. Ona görə də bu kitabdən müəllimlər, tələbələr, aspirantlar, elmi işçilər, vakillər, məhkəmə-ədliyyə orqanlarının əməkdaşları, sahibkarlar, biznesmenlər, notariuslar, bank və sığorta işçiləri, habelə praktiki işçilər istifadə edə bilərlər.

Lisenzia: A - 060
№ 022060
Kod: 102

© Sabir Allahverdiyev, 2009
© Digesta, 2009

MÜLKİ HÜQUQUN

ÖHDƏLİK HÜQUQU YARIMSAHƏSİNİN

XÜSUSİ HİSSƏSİ

- AR — Azərbaycan Respublikası
 AR QK — Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı
 MM — Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
 AM — Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi
 CM — Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi
 MPM — Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi
 TGM — Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi
 VM — Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
 İXM — Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi
 TM — Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi
 Almaniya MQ — Almaniya Mülki Qanunnaməsi
 Yaponiya MM — Yaponiya Mülki Məcəlləsi
 БВС — Бюллетень Верховного Суда РФ
 БНА — Бюллетень нормативных актов министерств и ведомств
 ВВАС - Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ

I FƏSİL
 ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, tətbiq olunma sahəsi və hüquqi tənzimlənmə mənbələri

1. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədi (əsası), əhəmiyyəti və tətbiq olunma sahəsi

Alqı-satqı mülki hüququn ən mühüm institutlarından biridir. Zəruri kategoriya kimi alqı-satqı insan cəmiyyəti ilə dörd min ilə yaxındır ki, necə dəyərlər, «yol yoldaşlığı» edir. Şübhəsiz ki, insanın hələ təbiətdən ayrılmadığı arxak dövrlərdə və cəmiyyətin ilkin ibtidai mərhələlərində alqı-satqı anlayışı məlum deyildi. Alqı-satqı anlayışı «homo sapiens»in, yəni ilk şüurlu insanın meydana gəlməsi ilə dərhal yaranmamışdır. Belə ki, bu anlayış çoxəsrlik inkişaf tarixinə malik olan insan cəmiyyətinin müəyyən bir təkamül mərhələsində əmələ gəlmişdir. Hələ qədim Misirdə, Babilistanda və Afınada alqı-satqı müqaviləsindən geniş miqyasda istifadə olunurdu. Hətta Hammurapi qanunları bu hüquqi konstruksiyanın etibarlı olmasını şərtləndirən halları (müqavilənin predmeti kimi yalnız dövrüyyə qabiliyyətli əmlakın çıxış etməsi; satıcının satdığı əmlakın qanuni və həqiqi sahibi olması; müqavilənin ikidən çox şahidin iştirakı ilə bağlanması) nəzərdə tuturdu. Beləliklə, alqı-satqının mühüm və zəruri forma kimi tətbiq edilməsi üçün insan cəmiyyətinin müəyyən bir inkişaf tarixi lazım olmuşdur.

Çoxəsrlik inkişaf tarixinə malik olan alqı-satqı hələ klassik Roma hüququnda mühüm anlayış kimi işlədilir. Alqı-satqı Roma hüququnda **konsensual kontrakt «emptio-venditio»** anlayışı ilə əhatə olunmuşdu. Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi mal (mərxi), qeyri-maddi (qeyri-cismi) əşyalar (res incorporales), yəni əmlak hüquqları (tələb hüquqları, uzufruktun həyata keçirilməsi hüquqları və s.) çıxış edirdi. Gələcək məhsulun satılması barədə müqavilə də Roma hüququnda nəzərdə tutulmuşdu. Bu cür müqavilə təxiresalıcı şərtlə bağlanan əqd hesab edilirdi. Gələcək məhsulun alıcıya verilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər gələcək və ya gözlənilən əşyanın satqısı müqaviləsi ilə (mec futurae sivi spertatae) rəsmiləşdirilirdi. Klassik Roma hüququ alqı-satqı müqaviləsinə bir tərəfin, yəni satıcının (vənditor) digər tərəfə, yəni alıcıya (emptor) əşya, mal (mərxi) verməyi, digər tərəfin, yəni alıcının isə həmin əşyaya görə satıcıya pulu ifadə olunan haqq (pretium) verməyi öhdəsinə götürməsi kimi anlayış verirdi¹.

Alqı-satqı müqaviləsi əqdin bir növü kimi müəyyən hüquqi məqsəd (əsas) **güdü**r. Bu müqavilənin hüquqi məqsədi (əsası) tərəflərin onların özləri üçün mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunması

¹ Roma hüququnda alqı-satqı barədə geniş məlumat almaq üçün bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. М., 1994, с. 422; Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1999, с. 568; Новицкий И.Б. Римское право. Учебник. М., 1960, с. 150; Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslük / Rus dilindən M.P. Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s. 157.

barədə subyektdə arzusunun ifadə edir. Alqı-satqı müqaviləsi vasitəsi ilə satıcı əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə satın aldığı həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu, yəni mütləq əşya hüququ qazanır. Dedi-kirərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, mülkiyyət hüququnu bir şəxsədən digə-rinə keçirmək alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədini (əsasını) təşkil edir.

Alqı-satqı müqaviləsi təsərrüfat dövrüyyəsində tətbiq edilən ən geniş yayıl-mış müqavilə növlərindən biridir. Mülki (əmlak) dövrüyyədə bu müqavilədən istifadə edilməsi geniş əhatə diapazonuna malikdir. Alqı-satqı müqaviləsinin əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, bu müqavilə əmtəə-pul dövrüyyəsinin ən univ-ersal formasıdır. Həmin müqavilə ilə bir hüquqi formadır ki, bununla ölkə daxilində əmtəə dövrüyyəsi sahəsində geniş göstənilir. Azad sahibkarlıq fealiyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fealiyyət növləri əmtəə bazarı ilə əlaqədardır. Buna görə də əmtəə bazarının pəşəkar iştirakçısı olan sahibkarlar alqı-satqı müqaviləsindən geniş istifadə edirlər. Bu müqavilə həm vətəndaşların öz aralarındakı münasibətlərdə, həm də onlarla sahibkarlar arasındakı münasibətlərdə tətbiq edilir. Alqı-satqı müqaviləsinin tətbiqi sahəsi o qədər qlobal xarakterə malikdir ki, bununla patent hüquqları əvəzi olaraq güzəşt edilir¹, müəlliflik hüququnun obyektini olan əsərlərin ifadə edildiyi maddi daşıyıcıların (obyektlərin) çoxsaylı nüsxələri geniş oxucu auditoriyası-nın istifadəsinə verilir², mürəkkəb quruluşlu kosmik aparatlar, nəhəng hava gəmiləri, iri texnoloji qurğular və avadanlıqlar, əmlak kompleksləri olan müəs-sisələr özgeninkiləşdirilir, habelə istiqraz vərəqələri, səhmlər, adsız əmanət kit-əbələn, vauçerlər (dövlət özəlləşdirmə çekləri), sertifikatlar və digər qiymətli kağızlar digər şəxslərin mülkiyyətinə keçir.

Alqı-satqı müqaviləsi həm də beynəlxalq xarici ticarət dövrüyyəsi sahə-sinə xidmət edir. Bu sahədə alqı-satqı əsas rol oynayır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafı sahəsində hüquqi forma və vasitə olmaq baxımından bu müqavilənin böyük rola malik olması şəksizdir. Beynəlxalq iqtisadi münasib-ətlər sahəsində istifadə edilən alqı-satqı əlaqələri bir çox sənədlərlə qaydaya salınır³. Bu sənədlər arasında BMT-nin Beynəlxalq mal alqı-satqı müqavilə-

si haqqında 1980-ci il Vyana konvensiyası mühüm yer tutur⁴. Bu konvensi-ya həmin sənədi imzalayan dövlətlərin iştirak etdiyi xarici ticarət sahəsində al-qı-satqı üzrə münasibətləri bilavasitə tənzim edir. Alqı-satqıni beynəlxalq-hü-quqi unifikasiyaya edən Vyana konvensiyası 1988-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Keçmiş SSRİ dövləti 1990-cı ildə müəyyən şərt əsasında (müqavilə-nin hər hansı formada bağlanması qaydasını istisna edən şərtlə) bu sənədi imzalamışdır. Konvensiyaya indiyə kimi 66 dövlət, o cümlədən 6 MDB dövləti (RF, Ukrayna, Belarus, Gürcüstan, Moldova və Özbəkistan) qoşulmuşdur⁵.

Beynəlxalq miqyasda alqı-satqı hüququnu unifikasiyaya etmək işinin ideyası Ernest Rəbləyə məxsusdur. Bu işə hələ 1926-cı ildə Beynəlxalq Hüquq Insti-tutu tərəfindən başlanılmışdır. İkinci Dünya müharibəsi həmin işin davam etdi-rilməsinə mane oldu. İşin bərpa edilməsi yalnız 1951-ci ildə mümkün ola bildi⁶.

Qeyd etməliyik ki, Vyana konvensiyasının AR-in yeni MM-ə təsiri böyük-dür. Bunun nəticəsində yeni MM-də alqı-satqının məzmunu köhnə 1964-cü il MM-ə nisbətən mühüm dərəcədə dəyişilmişdir. Bu onunla izah olunur ki, MM həzrlənərkən alqı-satqının beynəlxalq tənzimləməsinə xarici təcrübə, hər şeydən əvvəl, Vyana konvensiyasının müddəaları nəzərə alınmışdır. Bu işə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini sivil və mütərəqqi ümumdünya hüquq təcrübəsinə yaxınlaşdırmışdır⁴.

Sovet dövründə mülki hüquq alqı-satqı müqaviləsinin tətbiq sferasını mü-hüm dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. O dövrün hüquq ədəbiyyatında bu, onunla izah olunurdu ki, sosializmə dəyər qanunu öz ümumi əhəmiyyətini itirir⁷. Mü-əsir dövrdə bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi inkişaf kursunun götürül-məsi, təsərrüfatın səmərəsiz inzibati-amirlik metodları ilə idarə olunmasından imtina edilməsi alqı-satqı müqaviləsinin tətbiqi sahəsinə yeni genişləndirmişdir. Başqa sözlə desək, köklü iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, cəmiyyətin iqtisadi əsaslarında prinsipial dəyişikliklər edilməsi bu müqavilədən istifadə edilməsinin diapazonunu kifayət qədər genişləndirməyi şərtləndirmişdir.

¹ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994.

² Konvensiyanın preambulasında göstərilir ki, beynəlxalq mal alqı-satqısı müqaviləsinin niza-mə salan vahid normaları müəyyən edilməsi və dövlətlərin ictimai, iqtisadi və hüquqi sistemlə-rinin müxtəlifliyinin nəzərə alınması beynəlxalq ticarətdə hüquqi maneələri aradan qaldırma-sı və onun inkişafına kömək göstərməsinin təmin edəcəkdir; konvensiya müqavilə bağlayan tərəflərin konvensiyasının müddəalarını bütövlüklə tətbiq etmələrinə istisna edir. Bu sənədin mü-əyyən etdiyi qaydalar ümumi müddəalar müəyyən etməklə bərabər, həm də dispozitiv xarə-kərə malikdir. 101 maddədən ibarət olan konvensiyaya 4 hissəyə bölünür: tətbiq edilmə sahəsi və ümumi müddəalar; müqavilənin bağlanması; məllan alqı-satqısı; yekun müddəalar.

³ Beynəlxalq mal alqı-satqı müqaviləsinin beynəlxalq tənzimlənməsinin tarixi və zəruriliyi bə-rədə bax: Теньель А., Фук Я., Хелал В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск, 2000, с. 215-225.

⁴ Azərbaycan Respublikası İndiyə kimi Vyana konvensiyasına qoşulmasında da, qəbul edilmis yeni MM-də alqı-satqı barədə qaydaların bu konvensiyanın müddəalarından iqlibas edildiyini görürük. Azərbaycan Respublikasının Vyana konvensiyasına qoşulması günün ən vacib tələblərindən biri hesab edirik. Konvensiya bizim hüquq sistemini tərkib hissəsi olmalıdır. Bu sənə-din əsas müddəaları barədə məlumat almaq üçün bax: Босуловский М.М. Международное частное право. М., 1994, с. 215-217; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslük. Bakı, 2007, s. 418-428.

⁵ Məsələn, bax: Иoffee O.C. Обязательственное право. М., 1975, с. 20.

¹ Patent hüquqlarının güzəşt edilməsi barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: Сепеев А.П. Право интеллектуальной собственности. Учебник. М., 1999, с. 518; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Müəhazirə kursu. Bakı, 2000, s. 296.

² Bu barədə S.S. Allahverdiyevin göstərilən əsərinin 146-cı sahifəsinə bax.

³ 1964 ildə Haqqə konfransının sessiyasında «Məllan beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması barədə vahid qanun haqqında» və «Məllan beynəlxalq alqı-satqısı sahəsində vahid qanun» adlı iki Haqqə konvensiyası qəbul edildi. Bu konvensiyalarda əsasən Qərbi dövlətləri təmsil olunmuşdu. Konvensiyaya öz məzmununa görə universal xarakterə malik deyildi və buna görə də geniş surətdə tətbiq edilmədi. Beynəlxalq ticarət hüququ üzrə BMT komissiyası öz qarşısına müxtəlif sistemli ölkələrin əksənyətli iqtisadi istifadə olunması məqbul və mümkün sayılan unifikasiyaya edilməsi qaydalar hazırlanması vəzifəsini qoydu. Komissiyasının işi nəticəsində layihə hazırlandı. Bunun əsasında Vyana 1980-ci ildə «Beynəlxalq mal alqı-satqısı müqaviləsi haqqında» BMT konvensiyası qəbul edildi. 1974-cü ildə Nyu-York şəhərində «Beynəlxalq mal alqı-satqısında iddia müddəli haqqında» konvensiyası imzalanmışdır. 1980-ci ildə buna protokol əlavə edildi. 1983-cü ildə Cenevrədə «Beynəlxalq mal alqı-satqısında nümayəndəlik haqqında» konvensiyası imzalandı.

Konstitusiyə vətəndaşların **azad sahibkarlıq və qanunla qadağan edilənməyən digər iqtisadi fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq hüququnu** (59-cü maddə), **xüsusi mülkiyyət hüququnu** (29-cü maddə), **mülkiyyət toxunulmazlığı prinsipini** (13-cü maddə), mülkiyyətin bütün növlərinin heç birinə üstünlük verilmədən bərabər əsaslarla qanunla qorunması qaydasını (29-cü maddə) təsbit edir. Konstitusiyanın 29-cü maddəsinə görə, hər kəs mülkiyyətində olan daşınar və daşınmaz əmlak barəsində qanunla qadağan edilənməyən istənilən hərəkət edə bilər. Əlbəttə, bu kimi konstitusional göstərişlər alqı-satqının tətbiq sahəsinə genişləndirməyə bilməz.

Mənzillərin özəlləşdirilməsi nəticəsində onlar da alqı-satqı müqaviləsinin predmetinə daxil olmuşdur. Alqı-satqı **dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi** prosesində geniş surətdə tətbiq edilir. İqtisadi islahatlar şəraitində inkişaf edən **qiymətli kağızlar bazarında** alqı-satqı müqaviləsi ən səmərəli və effektiv formaya çevrilir. **Valyuta sərəvətlərinin özgeninkləşdirilməsində** alqı-satqı haqqında müddəə və qaydaların əhəmiyyəti və rolu böyükdür.

Qeyd etmək vacibdir ki, elmin və texnikanın inkişafı, cəmiyyətdəki iqtisadi münasibətlərin köklü və prinsiplial surətdə dəyişməsi mülki hüququn alqı-satqı kimi ənənəvi institutunun tətbiqi sahəsinin xeyli genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu institutun xüsusi əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, **böyük çəvliklik xüsiyyətinə malik olan alqı-satqı təsərrüfat və mülki (əmlak) dövriyyədə universal hüquqi forma kimi çox geniş miqyasda tətbiq edilir.**

2. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri

Alqı-satqını tənzimləyən **əsas normativ akt Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsidir.** Yeni MM-in 29-cü fəslə (567-662-ci maddələr) alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi nizamına salınmasına həsr edilmişdir. Həmin fəsilə alqı-satqı münasibətlərini geniş surətdə qaydaya salan xeyli hüquq normaları birləşdirilmişdir. Buna görə də bu münasibətlərin **çoxsaylı normativ aktlarla tənzimlənməsinə bir o qədər də ehtiyac yoxdur.** Alqı-satqı müqaviləsinə müfəssəl şəkildə nizamə salan MM normaları bu münasibətlərin digər çoxsaylı normativ aktlarla qaydaya salınmasına olan tələbatı kəskin surətdə azaldır. Alqı-satqı haqqında MM-in müəyyən etdiyi ümumi müddəalar pərakəndə alqı-satqı, malların göndərilməsi, daşınmaz əşyaların alqı-satqısı, tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı, faktoring və sınaq üçün alqı-satqı kimi müqavilələrin mülki-hüquqi tənzimlənməsində tətbiq edilir. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə sahəsində **satıcı olan şəxsi ömürlük saxlamaq şərti ilə evin alqı-satqı münasibətləri çıxarılmışdır.** Yeni MM bu münasibətləri qaydaya salmaq üçün **renta anlayışından istifadə edir;** həmin münasibətlər indi müstəqil rentə müqaviləsi ilə tənzimlənir.

Alqı-satqı münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının xüsusi qanunları** vacib rol oynayır. Valyuta sərəvətlərinə əmlak növü kimi sahib olmaq və onlar barəsində sərəncam vermək hüquqları, habelə valyuta sərəvətləri üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi, valyuta sərəvətləri ilə hər hansı əqd bağlamaq qaydası **«Valyuta tənzimi haqqında»** AR-in 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilir. Alqı-satqı münasibətlərinə toxunan hüquq normalarına AR-in **Torpaq Məcəlləsində** (1999-cü il), AR-in

«Aqrar islahatın əsasları haqqında» (1995), **«Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında»** (1995), **«Torpaq islahatı haqqında»** (1996) və digər qanunların rəst gəlmək olur.

Əqli mülkiyyətə əsaslanan müstəsna hüquqları verilməsi qaydası **«Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında»** AR Qanunu ilə müəyyən edilir. Həmin Qanunun 15-ci maddəsi müəllifin əsərin nüsxələrini hər hansı üsulla satmaq kimi müstəsna hüququnu ifadə edir ki, bu hüquq alqı-satqı müqaviləsi ilə yox, müəllif müqavilələri ilə həyata keçirilir. Lakin əsərlərin maddi daşıyıcıları (obyektləri), məsələn, kitablar alqı-satqı vasitəsilə satılır. Qanunun 34-cü maddəsinə görə fonogram nüsxələri satılmaqla mülki dövriyyəyə buraxıla bilər. Bu münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

«Patent haqqında» AR Qanununun 17-ci maddəsi sənaye mülkiyyətəli obyektləri ilə bağlı hüquqları (patentlə və ya onlarla bağlı hüquqları) tamamilə və ya qismən özgeninkləşdirilməsi qaydasını müəyyən edir. Buna patent hüquqlarının güzəştli deyilir ki, bu, **əsasən alqı-satqı müqaviləsi ilə gerçəkləşdirilir.**

Alqı-satqı prosesində istehlakçı ilə istehsalçı, satıcı ilə alıcı arasında münasibətlərin tənzimlənməsində **«Istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında»** AR Qanunu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu Qanun şəxsi tələbatı ödəmək məqsədi ilə mal alan istehlakçı ilə satış üçün mal istehsal edən şəxslər, habelə alqı-satqı əməliyyatı aparan, mal satan satıcı arasında yaranan münasibətlərə toxunur.

«Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanununda broker fəaliyyəti (şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdər bağlaması), diler fəaliyyəti (hüquqi şəxsin öz adından və öz hesabına qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdərləri bağlaması), qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət (qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdər bağlanmasına bilavasitə kömək edən xidmət göstərilməsi) haqqında normalar nəzərdə tutulmuşdur.

«Xidməti və mülki silah haqqında» AR Qanunu xidməti və mülki silahın satışı ilə əlaqədar münasibətlərə (13-cü maddə), **«Mədəniyyət haqqında»** AR Qanunu vətəndaşların özünün yəradətçilik fəaliyyətinin nəticələrini satmaq hüququ ilə bağlı məsələyə (7-ci maddə), **«İnformasiya, informasiyaləşdirmə və informasiyanın mühafizəsi haqqında»** AR Qanunu informasiya ehtiyatları üzərində mülkiyyət hüququ əldə edilməsinə (6-cü maddə), **«Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında»** AR Qanunu xüsusi mülkiyyətə də olan abidələrin satılması qaydasına (4-cü maddə) toxunur. **«Elektroenergetika haqqında»** AR Qanunu elektrik və istilik enerjisinin alqı-satqısının müqavilə əsasında həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən edir (11-ci maddə).

Alqı-satqı münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsində qunandan aşağı hüquqi qüvvəyə malik olan **normativ aktlar, yeni AR Prezidentinin fərmanları, AR Nazirlər Kabinetinin qərarları, AR-in mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının təlimatları** mühüm rol oynayır. Məsələn, AR Prezidentinin 19 oktyabr 1997-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş **«Özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin satılması qaydaları»** alqı-satqı münasibətlərini nizamə salır.

Bezi vaxtlarda alqı-satqı münasibətləri **İşğuzar dövriyyə adətləri** ilə qay-

daya salınır. Məsələn, qanunda, dövlət standartlarının məcburi tələblərində və ya alqı-satqı müqaviləsində satılan əmlakın keyfiyyətinin yoxlanılması nəzərdə tutulmazsa, əmlakın keyfiyyəti işgüzar döviyyə adəllərinə müvafiq surətdə yoxlanılır (MM-in 586.2-ci maddəsi). İşgüzar döviyyə adətləri alqı-satqı müqaviləsinin növlərindən biri olan tedarük (mal göndərmə) müqaviləsinin tənzimlənməsində tətbiq edilir. Məsələn, malların göndərilməsi dövrləri (MM-in 629.1-ci maddəsi), malların çatdırılması şərtləri (MM-in 631.2-ci maddəsi) işgüzar döviyyə adətləri ilə də müəyyən edilə bilər.

Xarici ticarət döviyyəsində, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində yaranan alqı-satqı münasibətləri beynəlxalq-hüquqi sənədlərlə qaydaya salınır ki, **bu sənədlərin ən əhəmiyyətli 1980-ci il Vyana konvensiyasıdır**. Azərbaycan Respublikası indiyə kimi bu konvensiyaya qoşulmasa da, **yeni MM hazırlanarkən beynəlxalq təcrübədən, xüsusən Vyana konvensiyasının müddəalarından istifadə edilmişdir**¹.

Vyana konvensiyası beynəlxalq mal alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi iştirak edənlərin aralarında əmələ gələn münasibətləri tənzim edir. Konvensiya əmlakı alıcına verməyi satıcının əsas vəzifəsi kimi müəyyənləşdirir. O, əmlakı bütün sənədləri ilə birlikdə, tələb olunan miqdarda və keyfiyyətdə verməyə borcludur. Konvensiyaya görə alıcının əsas vəzifəsi əmlakı qəbul edib, haqqını ödəməkdən ibarətdir. Konvensiyanın müəyyən etdiyi həmin qaydalar, demək olar ki, yeni MM-də öz əksini tapmışdır.

Vyana konvensiyasının 67-ci və 68-ci maddələri əmlakın təsadüfən məhv olması riskinin keçməsi qaydasını müəyyən edir. Riskin keçməsinə müəyyən edən MM-in 571-ci maddəsi bu barədə Vyana konvensiyasının müddəalarına çox yaxındır. Konvensiyanın 31-ci maddəsi mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcına keçməsinə şərtləndirən məqamı, yeni satıcının əşyani vermək vəzifəsinin icrası vaxtını və anını müəyyən edir. MM-in bu məsələyə aid olan 570-ci maddəsi satıcının əmlakı vermək vəzifəsinin icrası məqamının müəyyən ediləməsinə Vyana konvensiyası ilə analoji qaydaya həll edir.

Konvensiyanın qaydaları bəzi alqı-satqı münasibətlərinə şamil edilmir: şəxsi, ailə və ya məişət (ev) ehtiyacları üçün mal alınması halına; hərəcad keçirilmə satışına; fond kağızlarının, səhmlərin, döviyyə sənədlərinin satışına; su və hava nəqliyyatının alqı-satqısına; elektrik enerjisinin satışına. Konvensiyanın bu göstərişləri yeni MM-də (605-ci maddə) əsasən öz əksini tapmışdır.

3. Alqı-satqı müqaviləsinin növləri

Yeni MM alqı-satqını cinsi (növl) əlamətlərə malik olan **ümumiləşdirilmiş anlayış** kimi işlədir. Bu o deməkdir ki, alqı-satqı müqaviləsi müxtəlif növlər kimi ona daxil edilən müəyyən müqavilələr üçün ümumi əlamətlərə və xüsusiyyətlərə malikdir. Bu ümumi əlamət ondan ibarətdir ki, alqı-satqının bütün müxtəlif növləri əmlakın mülkiyyətə (başqa əşya hüququna) verilməsini şərtləndirən, satıcı və alıcı arasında əmələ gələn öhdəlik hüquq münasibətlərinin yaranması üçün əsas rolunu oynayır. Alqı-satqı anlayışı ilə haqq

əsasında əvəzli olaraq əmlakın özgeninkiləşdirilməsi üzrə əmələ gələn bütün öhdəlik növləri əhatə olunur. Alqı-satqının ayrı-ayrı növləri üçün ümumi əlamət odur ki, bu müqaviləyə görə satıcı əmlakı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əmlakı qəbul edib əvəzində müəyyən pul məbləğini (qiymət) ödəməyi öhdəsinə götürür.

Sovet qanunvericiliyinə görə müstəqil müqavilə kimi tanınan bir çox hüquqi konstruksiyalı yeni MM tərəfindən alqı-satqı müqaviləsinin növləri kimi qəbul edilir. Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkibində olduğu vaxtlarda XX əsrin əvvəllərində mülkiyyət hüququnun əvəzli olaraq keçməsi barədə üç müstəqil müqavilə növü fərqləndirildi: alqı-satqı müqaviləsi; tedarük müqaviləsi; əşyanın — hazır olmayan gələcək əşyanın qabaqcadan satış müqaviləsi.

1922-ci il MM-ı yalnız alqı-satqı müqaviləsinə nəzərdə tutmuşdu. Cəmiyyətdəki iqtisadi əsaslan dəyişməsi, iqtisadiyyatın planlı-inzibati metodlarla tənzim ediləməsi XX əsrin 40-50-ci illərində alqı-satqı müqaviləsindən bir neçə müstəqil mal satqı müqaviləsinin ayrılmasını şərtləndirdi. Tedarük müqaviləsi bu müqavilələr içərisində xüsusi yer tuturdu. Keçmiş sovet müttəfiq respublikalarının mülki məəcəllələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-də bu müqavilə növünün qaydaya salınmasına ayrıca fəsil həsr edilmişdi.

O dövürn sovet hüquq ədəbiyyatında tedarük müqaviləsinin müstəqil xarakterə malik olması və onun alqı-satqı müqaviləsindən köklü surətdə fərqlənməsi atərfi surətdə əsaslandırıldı. Tedarük müqaviləsinin məzmununun və hüquqi xarakterinin müəyyən ediləməsinə hüquq ədəbiyyatında xüsusi olaraq kifayət qədər geniş yer verilmişdi¹. Sovet mülki qanunvericiliyinə görə iki təşkilat arasında bağlanmış tedarük müqaviləsi onları hər ikisi üçün məcburi olan məhsul bölgüsünə dair plan aktı ilə müəyyən edilirdi. Hüquq ədəbiyyatında tedarük müqaviləsinin xarakterinə barədə diskussiya yaranmışdı. İqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması bu diskussiya problemini aradan qaldırdı. Xalq təsərrüfatı sahəsində tətbiq edilən müqavilələr özərlərin plan xarakterini itirdi. Əmlakın əvəzli olaraq özgeninkiləşdirilməsinin bütün hallarına tətbiq ediləmək üçün yeni qanunvericilikdə ümumiləşdirilmiş anlayış kimi alqı-satqı müqaviləsi işlədilməyə başladı.

Beləliklə, azad bazar iqtisadiyyatına keçid alqı-satqı müqaviləsinin vahid müqavilə olmasını şərtləndirmişdir. Buna uyğun olaraq əvvəlki müqavilə tipləri öz müstəqilliyini itirdi. Vahid alqı-satqı müqaviləsi dedikdə alqı-satqının bütün ümumi əlamətlərini və xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən müstəqil müqavilə tipi başa düşülür ki, bu, MM-in 29-cu fəslinin 1-ci paragrafında nəzərdə tutulan ümumi müddəalarla tənzimlənir. Bu müqavilə özünün müxtəlif növlərinə ifadə edilir. Başqa sözlə desək, vahid alqı-satqının ümumi anlayışı çərçivəsində qanunvericilik onun ayrı-ayrı növlərini fərqləndirir: heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqısı; pərakəndə alqı-satqı; malların göndərilməsi (tedarük müqaviləsi); daşınmaz əşyaların alqı-satqısı; tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı; faktoring; sınaq üçün alqı-satqı. Bunla-

¹ Bu konvensiyanın əsas səhəlləri ilə tanış olmaq üçün bax: *Тыналь А., Функ Я., Хвалев В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск, 2000, с. 225-256.

¹ Мəsələn, бax: *Шкундин З.И.* Обязательство поставки в советском праве. М., 1948; *Флейшиц Е.А.* Договор поставки // Отдельные виды обязательств. М., 1954; *Хелфина Р.О.* Правовое регулирование поставки продукции в народном хозяйстве. М., 1963.

n alqı-satqının xüsusi növləri hesab etmək olar. MM-in alqı-satqının növləri barədə müəyyən etdiyi bu siyahını qəti hesab etmək olmaz. Ona görə ki, eñ alqı-satqı müqavilə növləri vardır ki, belə müqavilələr xüsusi qanunlarla tənzimlənir. Məsələn, qiymətli kağızların alqı-satqı müqaviləsi «Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanunu ilə, valyuta səravətlərinin alqı-satqı müqaviləsi «Valyuta tənzimi haqqında» AR Qanunu ilə və AR Mərkəzi Bankının aktları ilə nizama salınır. Alqı-satqının bir növü olan elektrik və istilik enerjisinin alqı-satqı müqaviləsi MM normaları ilə yox, «Elektroenergetika haqqında» AR Qanunu ilə nizama salınır.

Alqı-satqının bir növü kimi xüsusi mənada alqı-satqı müqaviləsini (alqı-satqının özünü) fərqləndirmək lazımdır¹. Xüsusi mənada alqı-satqı alqı-satqı barədə ümumi müddəalarla (29-cu fəslin 1-ci paragrafı) nizama salınır. Məsələn, vətəndaşlar arasında bağlanan və məişətdə istifadə edilən müxtəlif daşınar əmlak növlərinin (avtomobil, mebel, avadanlıq və s.) alqı-satqı müqaviləsi xüsusi mənada alqı-satqı müqaviləsinə misal ola bilər.

4. Alqı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərini bir-birindən fərqləndirən əlamətlər

Hüquq ədəbiyyatında alqı-satqı müqaviləsinin müxtəlif növlərə bölünməsinə şərtləndirən əlamətlər (meyarlar) barədə vahid fikir yoxdur. Bu barədə əsasən bir-birindən fərqlənən iki fikir istiqaməti formalaşmışdır. Müəlliflərdən bəziləri belə hesab edirlər ki, alqı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərini fərqləndirmək üçün vahid meyar yoxdur². Yeri gəlmişkən, onu qeyd edək ki, rus alimi G.F. Şerşenyeviç də XX əsrin əvvəlində göstərdi ki, alqı-satqı müqaviləsinin növlərini hüquqi cəhətdən fərqləndirmək çətin məsələdir, onları bir-birindən ayırması üçün kifayət qədər dəqiq hüquqi əlamətlər yoxdur³.

İkinci fikir istiqamətini təmsil edən müəlliflərin fikrincə, alqı-satqı müqaviləsinin müxtəlif növlərə bölünməsi üçün iki və ya üç əlamətdən istifadə edilir⁴. Həmin müəlliflər bu cür əlamətlərə aid edirlər: müqavilədə iştirak edən tərəflər; alqı-satqının məqsədini⁵; bezi müqavilə növlərində alqı-satqının obyektini, yəni alınan malın növünü.

Bizim fikrimizcə, axırıncı fikirdə həqiqətə daha yaxınlıq vardır. Doğrudan da, alqı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün ümumi əlamətlərdən (meyarlardan) istifadə etmək olar. Alqı-satqı müqaviləsi-

nin bir növü olan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin fərqləndirilməsi üçün əsas meyar kimi satqının statusu (tərəf kimi iştirak edən subyektlər tərkibi əlaməti) və alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi götürülür. Belə ki, bu müqavilədə tərəf kimi çıxış edən, pərakəndə ticarətə həyata keçirən və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcı sahibkar statusuna malik olan şəxsdir. Alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi malın şəxsi, ailə, ev və ya digər istifadə üçün əldə edilməsidir¹. Bu müqavilədə tərəf kimi çıxış edən alıcının mali (əmlakı) sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə alması istisna edilir.

Alqı-satqının növlərindən biri olan mal göndərmə (tədarük) müqaviləsinin fərqləndirmək üçün iki meyar əsas götürülür: alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi; müqavilədə tərəf rolunda çıxış edən subyektlər tərkibi. Mal göndərmə (tədarük) müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə şərtlənir (MM-in 627-ci maddəsi). Belə ki, müqavilədə tərəf kimi iştirak edən mal göndərən (satıcı) sahibkar statuslu şəxsdir. Mal göndərən şəxs (satıcı) mali hazırlamaqla, istehsal etməklə və ya satın aldığı mali sonradan yenidən satmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Çox vaxt, bir qayda olaraq, bu müqavilədə alıcı rolunda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər iştirak edirlər. Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti və ya şəxsi, ailə, ev və digər istifadə ilə bağlı olmayan fəaliyyətlə şərtlənir (MM-in 627-ci maddəsi).

Alqı-satqının növlərindən biri olan daşınmaz əmlakın alqı-satqı müqaviləsinin fərqləndirmək üçün meyar kimi alqı-satqının obyektini (predmetini) təşkil edən əmlak əsas götürülür. Bu cür müqavilənin predmetini təşkil edən daşınmaz əmlak hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olmayan və fərdi-müəyyən əlamətləri ilə təyin edilən maddi obyektlərdir. Satılan əmlakın hüquqi xüsusiyyətləri bu müqavilənin müstəqil müqavilə növü kimi fərqləndirilməsini şərtləndirir.

Alqı-satqının müxtəlif növlərinin dəqiq olaraq fərqləndirilməsinin və ayrılmasının böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu müqavilə növlərinin ayrıca olaraq hər birinə alqı-satqı barədə ümumi müddəalarla bərabər, həm də xüsusi olaraq bu müqavilələrə həsr olunan qaydalar tərtib edilir. Bu xüsusi qaydalar əsasında hər bir müqavilə növündə tərəf kimi çıxış edən subyektlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən etmək mümkün olur.

5. Sahibkarlıq fəaliyyəti əlamətinə (meyanna) görə alqı-satqı müqaviləsinin növləri

Alqı-satqı müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi həm sahibkarlıq fəaliyyəti ilə, həm də sahibkarlıqla bağlı olmayan fəaliyyətlə şərtlənə bilər. Bu baxımdan alqı-satqı müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir: sahibkarlıq alqı-

¹ Alqı-satqı iki mənada işlədilir: ümumi mənada; xüsusi mənada. Ümumi mənada alqı-satqı ümumiləşdirilmiş antlaşdır kimi başa düşülür və bu baxımdan o, müxtəlif növlərə ayrılır. Xüsusi mənada alqı-satqı dedikdə müstəqil, ayrıca müqavilə kimi alqı-satqının özü başa düşülür.

² Гражданское право. Учебник. Том II. Полупотом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 206 (автор главы В.В.Витрянский).

³ Шоршеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). М., 1995, с. 327.

⁴ Гражданское право России. Часть вторая. Обязательственное право. Курс лекций / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 9.

⁵ Burada söhbət yalnız alqı-satqının hüquqi yox, sosial-iqtisadi məqsədindən gəde bilər. Alqı-satqının hüquqi məqsədini mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digərinə keçməsi, sosial-iqtisadi məqsədini isə sahibkarlıq, şəxsi, qeyri-təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq təşkil edir.

¹ Bezi əqdirlər, o cümlədən əqdirlər bir növü olan alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədi (əsas) mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsindən ibarətdir. Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi isə müxtəlif ola bilər: malın təsərrüfat, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə əldə edilməsi; malın qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üçün alınması. Sosial-iqtisadi məqsədə hüquqi məqsəd həyata keçirmək vəsaiti ilə nail olunur.

satqı müqavilələri; qeyri-sahibkarlıq alqı-satqı müqavilələri¹. Bu cür təsnifat müqavilədə tərəf kimi çıxış edən **subyekt tərkibi və alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi** kimi iki meyarə əsaslanır.

Sahibkarlıq alqı-satqı müqaviləsi odur ki, bu müqavilədə ya tərəflərin hər ikisi, ya da ki, heç olmasa biri, sahibkar statusuna malik olur və yaxud alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə şərtlənir. Bu cür müqavilələrdə bütün hallarda **satıcı rəndə sahibkarlar çıxış edir**. Sahibkar dedikdə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər başa düşülür. Bu müqavilədə tərəf kimi alıcının iştirak etməsinə gəldikdə isə onu demək olar ki, bir qayda olaraq, əksər hallarda burada alıcı sahibkar statusuna malik olur. İstisna hal kimi **sahibkar statusu olmayan hüquqi şəxslər** sahibkarlıq müqaviləsində alıcı kimi iştirak edə bilər. Lakin bu müqavilədə bütün hallarda tərəf rəndə çıxış edən vətəndaşlar sahibkar statusuna malikdirlər.

Sahibkarlıq müqaviləsinin ikinci əlaməti alqı-satqı müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi, yeni alqı-satqının məqsədi ilə müəyyən edilir. Belə müqavilələrdə alıcı mali ondan sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə üçün və ya şəxsi, ailə, ev və digər bu cür istifadə ilə bağlı olmayan başqa məqsədlər üçün əldə edir. Bununla belə, **məqsədi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və digər istifadə üçün nəzərdə tutulan malın alqı-satqısından ibarət olan, lakin satıcısı rəndə sahibkarlıq fəaliyyətinə həyata keçirən şəxş çıxış edən müqaviləni** sahibkarlıq müqaviləsi hesab etmək olar. Məsələn, göstərilən bu əlamətləri özündə əks etdirən **pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsinin bir növüdür**. Belə təsəvvür yaranır ki, vətəndaşların iştirak etdiyi münasibətlərdə tətbiq edilən və bununla belə satıcısı sahibkar olan alqı-satqı müqaviləsinin hər hansı bir növü alqı-satqının sosial-iqtisadi məqsədindən asılı olmayaraq bütün hallarda sahibkarlıq müqaviləsinə şamil edilir. **Sahibkarlıq müqaviləsinin ən klassik növü mal göndərmə (tədarük) müqaviləsidir**. Ona görə ki, bu müqavilə özündə sahibkarlıq müqaviləsinə xas olan hər iki əlaməti əks etdirir. Müəssisənin satılması müqaviləsi **«təmiz» sahibkarlıq müqaviləsinə** şamil edilir. Müəssisə hüququn obyektini kimi sahibkarlıq fəaliyyətinə həyata keçirmək məqsədi güdür. Ona görə də müəssisə, bir qayda olaraq, sahibkarlara məxsus olur.

Qeyri-sahibkarlıq müqaviləsi sahibkar olmayan şəxslər arasında bağlanan ələ bir müqavilədir ki, bu müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətinə həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu cür müqavilələrdə **tərəf rəndə qeyri-sahibkarlar, əsasən də istehlakçı vətəndaşlar çıxış edir**. Müqavilənin məqsədini isə alqı-satqının predmeti olan əmlakdan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və ya digər niyyətlər üçün istifadə təşkil edir. **Qeyri-sahibkarlıq müqaviləsinə xüsusi mənada alqı-satqı mü-**

qaviləsinin misal göstərmək olar. Məsələn, sahibkar olmayan qonşu öz minik avtomobilini dostuna onun şəxsi-meişət ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə satır. Qeyri-sahibkarlıq müqavilə növünə şamil edilir: vətəndaşlar arasında qiymətli kağızların alqı-satqı müqaviləsi; vətəndaşlar arasında yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsi və s.

Alqı-satqı müqavilələrinin sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq müqavilələri adlı iki növə bölünməsi praktiki olaraq vacib hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri xüsusi olaraq tənzimləyən normaların tətbiqi üçün bu bölgünün mühüm hüquqi əhəmiyyəti vardır.

6. Alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı

Müqavilə öhdəlikləri müqavilədənəkar (qeyri-müqavilə) öhdəliklərə nisbətən öhdəliyin daha geniş yayılması növüdür. Müqavilə öhdəlikləri altı tipə bölünür ki, bunlardan biri **əmlakın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəlik tiplidir**. Müqavilə öhdəliyinin bu tipi dörd növə (alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və rənta) ayrılır ki, alqı-satqı bu növlər içərisində müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir. **Müəyyən satınalma qiyməti əsasında əmlakın özgeninkiləşdirilməsi üzrə əmələ gələn bütün öhdəliklər alqı-satqı anlayışı** ilə əhatə olunur. Əmtəə formasında olan maddi nemətlərin yerini dəyişməsi və bir şəxsdən digərinə keçməsi bu öhdəliklərin əsasını və bilavasitə məzmununu təşkil edir. Hər bir öhdəliyin əsasını təşkil edən əmtəə formalı maddi nemətlərin yerdəyişməsi alqı-satqı müqaviləsində nisbətən daha «təmiz» şəkildə özünü göstərir.

Alqı-satqı müqaviləsi satıcı və alıcı arasında bağlanan ələ bir mülki-hüquqi əqdirdir ki, bunun əsasında onları arasında **öhdəlik hüquq münasibəti** yaranır. Bununla bərabər, alıcı satıcıdan satın aldığı əmlak üzərində mülkiyyət, yeni **mütləq əşya hüququ** qazanır. Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsi əsasında yaranan öhdəlik maddi (əmlak) nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi prosesini, müəyyən əmlakın özgeninkiləşdirilməsi və əldə edilməsi prosesini, **sözün həqiqi mənasında, malların mübadilə prosesini, yeni mülki hüquq münasibətlərinin dinamikasını** rəsmiləşdirir. Bu müqavilə əmtəə dövrü-yəsi sahəsinə xidmət edən hüquqi forma kimi çıxış edir.

Alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı MM-n 567-ci maddəsində verilmişdir. **Alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə əşyanı qəbul edə vətəndə müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiymət) ödəməyi öhdəsinə götürür¹.**

Alqı-satqı müqaviləsinə verilən anlayışdan görünür ki, bu müqavilə həmin müqavilədə iştirak edən tərəflərin **yalnız razılıq əldə etdikləri andan onlar üçün mülki hüquq və vəzifələr yaranır**. Bu müqavilənin bağlanması hesab edilməsi üçün lazımlı və kifayətdir ki, onun bütün mühüm və zəruri şərtləri bərdə **tərəflər razılığa gəlsinlər**. Deməli, alqı-satqı müqaviləsi **konsensual müqavilədir**. Satıcının əşyanı alıcıya verməsi və ya digər hərəkətlər etməsi müqavilənin bağlanması hesab olunmasına yox, onun icrasına yönələn hərəkətlərdir.

¹ Demək olar ki, bütün milli hüquq sistemlərində və beynəlxalq ticarət hüququnda alqı-satqı müqaviləsinə bu cür anlayış verilir (bu bərdə vax: *Тыньке А., Фукс Я., Хелвел В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск, 2000, с. 215-216.

¹ Mülkiyyətdən bəziləri (məsələn, *V.S.Yem*) sahibkarlıq müqaviləsi kimi müstəqil alqı-satqı müqaviləsinin ayrılmasını bir o qədər də əsası hesab etmirlər. O, göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan öhdəliyin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri bərabər qaydada hər bir öhdəliyə aiddir (vax: *Гражданское право. Учебник. Том 2. Поглотом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 211*). Həmin dərəcədə başqa müəllif *V.V.Vitayanski* bu cür bölgü arırtmışdır (vax: *Гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 161*).

Alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən tərəflərin hər ikisi digər qarşı tərəfin xeyrinə vəzifələr daşıyırlar; digər qarşı tərəfin xeyrinə müəyyən hərəkət etməyə borclu olduğu üçün borclu şəxs, eyni zamanda müəyyən hərəkətlərin edilməsinə tələb etmək hüququna malik olduğuna görə həm də səlahiyyətli şəxs (kreditor) hesab edilir. Bu müqavilədə iştirak edənlərin hər ikisi üçün **hüquq və vəzifələr əmələ gəlir**: satıcı müəyyən əşyanı alıcıya verməyə borcludur; o, buna görə müəyyən pul məbləğinin (qiymətin) ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Öz növbəsində alıcı əşyanı qəbul edib, müəyyən pul məbləğini ödəməyə borcludur. Bununla bərabər, alıcı satıcının əşyanın ona verilməsinə tələb etmək ixtiyarına malikdir. Deməli, alqı-satqı müqaviləsində hər iki tərəf üçün subyektiv hüquq və vəzifələrin mövcudluğu bu müqavilənin **ikitarəfli (qarşılıqlı) müqavilə** olması barədə fikir söyləməyə əsas verir. Əmtəə (mal) mübadiləsinin ikitərəfli xarakteri ikitərəfli müqavilə kimi alqı-satqı müqaviləsinin konstruksiyasını müəyyən edir.

Alqı-satqı müqaviləsində alıcının əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsi satıcının həmin əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi ilə şərtlənir. Bu onu ifadə edir ki, satıcı əşyanı alıcıya verməkdən ibarət olan öz vəzifəsini icra etməsə, alıcı həmin əşyanın qiymətini ödəməkdən ibarət olan öz vəzifəsini yerinə yetirməyə borclu deyildir (MM-ın 567-ci maddəsi). Bu onu nümayiş etdirir ki, alqı-satqı müqaviləsi **sinallaqmatik müqavilədir**. Hər iki müqavilə iştirakçısı, yəni alıcı və satıcı bir-birinə münasibətdə həm kreditor, həm də borclu şəxs kimi çıxış edirlər.

Alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən tərəflər öz vəzifələrinin icrasını müqabilində haqq və ya digər qarşılıqlı əvəz alırlar: satıcı öz vəzifəsini icra etdiyinə görə (əşyanı alıcıya verdiyinə görə) alıcıdan müəyyən haqq (əşyanın qiyməti məbləğində) alır. Alıcı isə öz vəzifəsini (əşyanın qiymətini satıcıya ödəmək vəzifəsini) yerinə yetirdiyinə görə satıcıdan aldığı əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Deməli, alqı-satqı müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Bu müqavilənin əvəzli olması istisna edilib.

Beləliklə, alqı-satqı müqaviləsi elə bir hüquqi formadır ki, bunun vasitəsi ilə əşyalar (maddi nemətlər) bir şəxsin mülkiyyətindən digərinə keçməklə **öz yerlərini dəyişir**. Öz yerlərini dəyişməklə bərabər, həmin nemətlər **öz mülkiyyətçilərinə də dəyişir**. Bu alqı-satqı müqaviləsinin əsas fərqləndirici əlamətlərindən biridir. Bununla belə, müqavilənin əvəzli olmasını və satılan əşyanın pul formasında qiymətinin ödənilməsinə də bu cür əlamətlərdən hesab etmək olar.

§ 2. Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri (tərkib hissələri)

1. Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri anlayışı

Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri dedikdə, onun ibarət olduğu tərkib hissələri və ünsürləri başa düşülür. Rusiya siviliztikasında ənənəvi olaraq müqavilənin elementləri anlayışına aid edilir: müqavilədə iştirak edən tərəflər; müqavilənin predmeti; müqavilənin qiyməti; müqavilənin müddəti; müqavilənin

forması; müqavilənin məzmunu¹. Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri də bunlardan ibarətdir.

Alqı-satqı müqaviləsinin tərəfləri dedikdə alqı-satqı münasibətlərində çıxış edən mülki hüquq subyektləri başa düşülür. **Müqavilənin predmeti** dedikdə elə maddi nemətlər başa düşülür ki, bu nemətlər əsasında müqavilədə iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir. **Müqavilənin qiyməti** dedikdə satılan əşyanın qiyməti başa düşülür. **Müqavilənin müddəti** müvafiq öhdəliyin icra vaxtını ifadə edir. Başqa sözlə desək, müqavilədə iştirak edən tərəflərin öz vəzifələrini yerinə yetirmək vaxtı müqavilənin müddətini ifadə edir. **Müqavilənin forması** dedikdə qanunun tərəflərin öz daxili iradəsini bildirmək üçün müəyyən etdiyi üsullar başa düşülür.

Müqavilənin məzmunu dedikdə müqavilənin bağlandığı və tərəflərin zərurətə gəldikdə bütün şərtlərini məcmusu başa düşülür. Müqavilənin məzmununa bəzən tərəflərin hüquq və vəzifələrini də aid edirlər². Tərəflərin hüquq və vəzifələrinin hüquqi fakt kimi öhdəlik hüquq münasibətlərini əmələ gətirən müqavilənin özünün məzmununu yox, müqaviləyə əsaslanan öhdəlik hüquq münasibətlərinin məzmununu təşkil etməsi barədə fikir söyləyən alimlərə də rast gəlmək olur³. Bəzi müəlliflərə görə **müqavilənin məzmunu dedikdə tərəflərin hüquq və vəzifələri başa düşülür⁴**. Dərslərdə müqavilənin məzmunu mehız tərəflərin hüquq və vəzifələri mənasında işlənilir.

2. Alqı-satqı müqaviləsində tərəflər

Alqı-satqı müqaviləsinin subyektləri həmin müqavilənin tərəfləri hesab edirlər. Alqı-satqı müqaviləsi üzrə tərəflər həm də **kontragent** (latınca «Contrahent» - sazış bağlamış) deyilir. Kontragent müqavilə üzrə öz üzərinə bu və ya digər öhdəlik götürmüş şəxsdir. **Tərəf dedikdə alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən satıcı və alıcı başa düşülür**. Mülki (əmlak) dövryyənin hər hansı bir iştirakçısı (fiziki və hüquqi şəxslər, bələdiyyə, dövlət) bu müqavilədə **tərəf rolunda — həm satıcı, həm də alıcı rolunda çıxış edə bilər**. Bununla belə, mülki hüquq subyektlərinin alqı-satqı münasibətlərində iştirak etmək imkanı iki amillə şərtlənir: onların tərəf kimi iştirak etdiyi müqavilənin **təbii və xarakteri ilə** (məsələn, dövlət perəkəndə alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi çıxış edə bilməz); **subyektlərin hüquqi statusu ilə** (onların mülki

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 7.

² Mülki hüquq barədə bütün dərslərdə müqavilənin məzmununa bu cür anlayış verilir: Советское гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1969, с. 425; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полнотом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 163; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 499; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998, с. 346; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Капнина и А.И.Масляева. М., 1997, с. 379.

³ Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Г.Е.Орловского, С.М.Корнеева. М., 1969, с. 458.

⁴ Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 502 (fəsilin müəllifi N.D. Yeforovdur).

⁵ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 7.

hüquq subyektliliyi, mülki hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti, əmlak üzrə əşya hüququnun xarakteri və s.).

Mülki (əmlak) döviyyədə əlqi-satqi münasibətlərində tərəf qismində çıxış edən əsas iştirakçılar fiziki şəxslərdir. Fiziki şəxslər bu cür münasibətlərə gərəkn mülki qanunvericiliyin mülki hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti haqqında ümumi tələbləri həddində hərəkət edirlər. Onların əlqi-satqi müqaviləsi bağlamaq imkanı mülki hüquq subyektliliyin elementləri olan **hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin** həcmi ilə müəyyən edilir. Belə ki, müqavilədə tərəf kimi yetkinlik yaşına çatan, **yeni 18 yaş tamam olan və qanunla müəyyən edilən qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab ediləməyən fiziki şəxs çıxış edə bilər.** Bununla belə, qanun qismən fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan 7 yaşından 14 yaşınadək azyaşlılara müstəqil surətdə əlqi-satqi müqaviləsi bağlamağa ixtiyar verir. Belə ki, onların xırda məişət əqdələrini və digər əqdləri heç kəsini iradəsindən asılı olmadan bağlamaq hüququ vardır (MM-in 29.2-ci maddəsi). Qalan hallarda həmin azyaşlıların əvəzinə əlqi-satqi müqaviləsini onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər.

14 yaşından 18 yaşınadək natamam fəaliyyət qabiliyyəti olan yetkinlik yaşına çatmayanlar da xırda məişət xarakterli əlqi-satqi müqaviləsini müstəqil surətdə bağlaya bilərlər. Qalan hallarda onlar əlqi-satqi müqaviləsini öz qanuni nümayəndələrinin - **valideynlərin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçilərin yazılı razılığı** ilə bağlayırlar (MM-in 30.1-ci maddəsi).

Məhkəmə tərəfindən **fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs sayılan vətəndaşların** müstəqil surətdə əlqi-satqi müqaviləsi bağlamaq ixtiyar yoxdur. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış bu cür fiziki şəxslərin adından əqdləri onların **qəyyumları** bağlayırlar (MM-in 28.8-ci maddəsi).

Spirtili içkilərdən və digər vasitələrdən sui-istifadə etməsi nəticəsində məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan fiziki şəxslərin yalnız xırda məişət müqavilələri bağlamaq ixtiyarı vardır. Qalan hallarda onlar əlqi-satqi müqaviləsini **himayəçilərinin razılığı** ilə bağlaya bilərlər (MM-in 32.1-ci maddəsi).

Sahibkarlıq müqavilələrində (məsələn, mal göndərmə müqaviləsində) fiziki şəxslərin iştirakı onların sahibkar statusuna malik olmaları ilə şərtlənir. Bunun üçün fiziki şəxsin müvafiq dövlət orqanlarında fərdi sahibkar (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxs) kimi qeydiyyatda alınması tələb olunur¹.

Fiziki şəxslərin ümumi mülkiyyət hüququnun obyektii olan əmlak növlərinin əlqi-satqısı müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Ümumi mülkiyyətin növlərindən biri olan **paylı mülkiyyətdə olan əşyanın satılması** əşyanın bütün mülkiyyətçilərinin razılaşması əsasında həyata keçirilir (MM-in 215.5-ci mad-

desi). Ümumi paylı mülkiyyətin növlərindən biri olan ailə kəndli təsərrüfatının mülkiyyətinə daxil olan ümumi əmlakın əlqi-satqi müqaviləsini kəndli təsərrüfatının başçısı (və ya onun vəkil etdiyi şəxslər) bütün ailə üzvlərinin razılığı ilə bağlayır. Mülkiyyətçi ümumi paylı mülkiyyətdə olan öz payını üçüncü şəxslərə və paylı mülkiyyətin qalan digər iştirakçılanna sata bilər. Payı satın almaqda paylı mülkiyyətin digər iştirakçılarının üstünlük hüququ vardır.

Ümumi mülkiyyətin növlərindən biri olan birgə mülkiyyətdə olan əşya bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə satılır. Ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə daxil olan ümumi əmlak yalnız onların qarşılıqlı razılığı əsasında əlqi-satqi müqaviləsinin predmeti ola bilər. Əgər ər-arvadın birinin razılığı olmadan ümumi əmlak satılarsa, onda əlqi-satqi müqaviləsi onun bağlanması razı olmayan erin (arvadın) tələbi ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab oluna bilər (AM-in 33-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər əlqi-satqi münasibətlərində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər qaydada (milli rejim prinsipi əsasında) iştirak edirlər. Bəzi hallarda isə qanunla onların əlqi-satqi müqaviləsində iştirak məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında su obyektlerini satın almaq ixtiyar yoxdur (Su Məcəlləsinin 14-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Hüquqi şəxslər əlqi-satqi münasibətlərində tərəf rolunda iştirak edə bilərlər, bu şərtlə ki, **əlqi-satqi onların təsis sənədlərində qadağan olunmasın.** Məsələn, hüquqi şəxsin nizamnaməsində göstərilə bilər ki, onun birjadan mal almaq ixtiyarı yoxdur. Belə halda o, əlqi-satqi müqaviləsi bağlaya bilməz.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq hüquqi şəxslərə mənsub ola bilməyən əmlakın ayrı-ayrı növləri istisna edilməklə, istənilən daşınar və daşınmaz əmlak onların mülkiyyətində ola bilər. Hüquqi şəxslərin növləri olan **həm kommersiya, həm də qeyri-kommersiya təşkilatları** təsisçilərin (iştirakçıların, üzvlərin) maya və ya haqq kimi onlara verdikləri əmlak üzərində, habelə həmin təşkilatların qanunla qadağan edilməyən digər mənbələr üzrə əldə etdikləri əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Hüquqi şəxslər xüsusi mülkiyyət hüququnun obyektii olan əmlakı satmaq üçün istənilən şəxslə əlqi-satqi müqaviləsi bağlaya bilər. Bununla bərabər, hüquqi şəxslərin əlqi-satqi müqaviləsində tərəf qismində çıxış etməsi iki amillə əlaqədar olaraq məhdudlaşdırıla bilər: **hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyətinin həcmi ilə;** əmlak üzərində onların malik olduqları **əşya hüququnun xarakteri ilə.**

Xüsusi (məhdud) hüquq qabiliyyətlili qeyri-kommersiya təşkilatlarının mülki döviyyədə əlqi-satqi münasibətlərində ümumi (universal) qabiliyyətlili kommersiya təşkilatlarına nisbətən iştirak məhdud xarakter daşıyır. Onlar geniş spektrdə əlqi-satqi müqaviləsi bağlamaq imkanına malik deyil. Universal hüquq qabiliyyətlili kommersiya hüquqi şəxslərinin isə öz mülkiyyətində olan əmlakı bərəsində qanunla qadağan edilməyən istənilən əlqi-satqi hərəkətlərini və əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququ vardır.

Hüquqi şəxslərin əlqi-satqi münasibətlərində çıxış etmələri onların əmlak üzərində malik olduqları əşya hüququnun xarakterindən asılı olaraq məhdudlaşa bilər. Belə ki, əmlak hüquqi şəxsin xüsusi mülkiyyətində olmasından savayı, **həm də onun operativ idarəsində və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətində**

¹ Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin uçotunu onların yaşadıqları və ya fəaliyyət göstərdikləri yerin vergi orqanları aparır. Qeydiyyata alınma qaydası «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 10-cu maddəsi ilə müəyyən edilir. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər bəzi fəaliyyət növlərini lisenziya əsasında həyata keçirirlər. Lisenziya verilməsi qaydası AR Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərnami ilə təsdiq edilmiş Qaydalarla müəyyən edilir.

də ola bilər. Əmlakı operativ idarəsində və tam təsərrüfatlıq səlahiyyətində olan hüquqi şəxs həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququna yox, məhdud əşya hüququna malikdir. Dövlət müəssisəsi bu cür hüquqi şəxslərə aiddir. Dövlətin vəkil etdiyi dövlət orqanları tərəfindən yaradılan həmin müəssisənin əmlakı Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir. Dövlət müəssisəsi ona təhkim edilmiş (operativ idarə etmə hüququ və tam təsərrüfatlıq səlahiyyətləri əsasında) əmlak üzərində mülkiyyətçinin (dövlətin) müəyyən etdiyi qaydada və həddüdlərdə sərəncam vermək səlahiyyətlərini həyata keçirir. Başqa sözlə desək, bu cür hüquqi şəxslərin həmin əmlakı mülkiyyətçi olan dövlətin icazəsi olmadan satmaq ixtiyarı yoxdur. Əgər mülkiyyətçi səlahiyyət verərsə, hüquqi şəxs onun operativ idarəsində və tam təsərrüfatlıq səlahiyyətində olan əmlakı sata bilər. Belə təsəvvür yaranır ki, satıcı rolunda əmlakı onun təkcə mülkiyyətçisi yox, həm də bu əmlakın məhdud əşya hüququ əsasında, yeni operativ idarəetmə və tam təsərrüfatlıq səlahiyyətləri əsasında təhkim edildiyi qeyri-mülkiyyətçilər (hüquqi şəxslər) sata bilər.

Alqı-satqı müqaviləsində dövlətin (Azərbaycan Respublikasının) iştirakı na gəldikdə isə onu demək olar ki, hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirən və hakimiyyətə daşıyıcısı olan cəmiyyətin bu siyasi təşkilatı alqı-satqı münasibətlərində olduqca məhdud dairədə çıxış edir. Məqsədli (xüsusi və ya məhdud) mülki hüquq qabiliyyətinə malik olan dövlət nə sahibkar, nə də istehlakçidir. Buna görə də dövlətin subyekti tərkibi əsasən istehlakçı vətəndaşlardan və sahibkar statuslu şəxslərdən ibarət olan alqı-satqı müqaviləsində (məsələn, perəkəndə alqı-satqı, enerji təchizatı müqavilələrində) tərəf kimi iştirak etməsi istisna edilir. Əsas missiyası ümumi insanlıq mülahizələrindən ibarət olan dövlətin fəaliyyətində əsas yeri, K.Marksın dili ilə desək, cəmiyyətin təbiətindən irəli gələn ümumi işlərin idarə edilməsi tutur. Dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsidir (Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin I hissəsi). Ona görə də cəmiyyətdə siyasi hakimiyyət təşkilatı olan dövlət mülki hüquq münasibətlərində, o cümlədən bu münasibətlərin bir növü olan öhdəlik hüquq münasibətlərində (məsələn, alqı-satqı münasibətlərində) iştirak etmək üçün yaradılmamışdır. Bununla bərabər, dövlət qarşısına qoyduqca məqsədə nail olmaq üçün mülki öhdəlik hüquq münasibətlərində, o cümlədən alqı-satqı münasibətlərində çıxış edə bilər. Lakin dövlətin əsas fəaliyyətinə münasibətdə onun mülki hüquq münasibətlərində iştirakı xüsusilə yarımdır, məqsədli və nəhayət, məcburi xarakter daşıyır.

Dövlətin alqı-satqı münasibətlərində iştirakına dövlət ehtiyacları üçün mal tədarükü müqaviləsinin misal göstərmək olar. Belə ki, müəssisə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada müqavilə əsasında dövlət ehtiyacları üçün mal tədarük edə bilər. Sahibkar dövlət ehtiyacları üçün müqavilə əsasında məhsul göndərmək hüququna malikdir («Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 6-cı maddəsinin 7-ci bəndi). Bu müqavilədə dövlətin sifarişçi (alıcı) kimi çıxış etməsi onun alqı-satqı münasibətlərində iş rəqəmetinin nisbətən tiplik halıdır. Tədarük müqaviləsində tərəf rolunda dövlətin özü yox, onun adından və onu təmsil edən müvafiq dövlət orqanları çıxış edirlər.

3. Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti barədə ədəbiyyatında bir-birindən fərqli fikirlər söylenilir. Görkəmli sovet sivilist alimi O.S. Lofe alqı-satqı müqaviləsinin obyektləri anlayışını üç mənada işlədirdi: alqı-satqı müqaviləsinin maddi obyektləri mənəsində; alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi obyektləri mənəsində; alqı-satqı müqaviləsinin iradəvi obyektləri mənəsində. O.S. Lofe görə, alqı-satqı müqaviləsinin maddi obyektləri dedikdə satılan əmlak və ona görə ödənilən pul məbləği, hüquqi obyektləri dedikdə tərəflərin əmlakın verilməsinə və pulun ödənilməsinə yönələn hərəkətləri, iradəvi obyektləri dedikdə isə alıcı və satıcı arasında əmələ gələn münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin müəyyən etdiyi hədlərdə onların fərdi iradəsi başa düşülür¹.

Qüvvədən düşmüş 1964-cü il MM-in 228-ci maddəsində satıcının alıcıya verdiyi maddi nemət bəresində əmlak anlayışı işlədilmişdir. RF-in yeni MM-də alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcının alıcının mülkiyyətinə əşya (mal) verməyi öhdəsinə götürməsi nəzərdə tutulur (454-cü maddə)². Müəlliflərdən bəziləri satıcının alqı-satqı müqaviləsi əsasında alıcının mülkiyyətinə verdiyi əmlakı mal kimi xarakterizə edir³. Müəlliflərdən bəzisi ələ hesab edir ki, alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn hüquq münasibətlərində iki növ obyekt çıxır: bircümlü şəxsin etdiyi hərəkətlər; bu hərəkət nəticəsində veriləsi olan əşya⁴. Müəlliflərdən V.V. Vitrynskiy satıcının mali alıcının mülkiyyətinə verilməsinə yönələn və alıcının bu mali qəbul edib onun qiymətini ödəməsinə yönələn hərəkətlərini alqı-satqı müqaviləsinin predmeti hesab edir⁵. Bir çox alimlərə görə isə alqı-satqı müqaviləsinin predmetini əmlak (mal)⁶, əşya (mal) təşkil edir. Fransa alimi L.Morandey görə alqı-satqı müqaviləsinin predmetini əşyadan başqa, həm də əşyanın qiymətli təşkil edir⁷.

Bizim fikrimizcə, alqı-satqı müqaviləsinin predmetini həm insan, həm də təbiət tərəfindən yaradılan, xərçid aləmin və maddi dünyanın obyektı olan əşya təşkil edir. Yeni MM-də alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi əşya anlayışından istifadə edir. Özü də satış anında əşya mövcud olmalıdır; MM-in 29-cu fəsilinin 1-ci paragrafı gələcək əşyanın alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olmasını nəzərdə tutmur. Digər tərəfdən, satılan əşya özgasinin olmamalıdır.

Əşyanın alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi üçün zəruri və gərəkdir ki, həmin əşya dövryyə qabiliyyətli olsun, sərbəst olaraq bir şəx-

¹ Bu bəaredə bax: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 211.

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Отв. ред. О.Н. Садиков. М., 1999, с. 3.

³ Гражданское право России. Часть вторая. Обязательственное право. Курс лекций / Отв. ред. О.Н. Садиков. М., 1997, с. 11 (fəsilin müəllifi N.I. Kleynid); Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1999, с. 207 (fəsilin müəllifi V.V. Vitrynskiy).

⁴ Браунский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., 1997, с. 224.

⁵ Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1999, с. 211.

⁶ Предпринимательское право. Курс лекций / Под ред. Н.И. Клейна. М., 1993, с. 330-331 (fəsilin müəllifi N.I. Kleynid).

⁷ Л. Жолио Де ла Морандейер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1961, Том 3, с. 60.

sin mülkiyyətindən digərinin mülkiyyətinə keçsin, **dövrüyyədə onun hərəkəti və istifadəsi qadağan olunmasın. Dövrüyyədə çıxarılması əşyanın satılması və alınması qadağandır.** Bu cür əşyalar alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Məsələn, meşə fondunun dövrüyyəsinə, həmçinin meşə fondu sahələrinin özgeninkiləşdirilməsinə gətirən və gətirə bilən alqı-satqıya yul verilmir (Meşə Məcəlləsinin 8-ci maddəsi) Azərbaycan Respublikasının milli mədəniyyət əmlakının Dövlət Siyahısına daxil edilmiş milli və bəşəri əhəmiyyətə olan nadir mədəniyyət sənətləri mülki dövrüyyədə çıxarılır («Mədəniyyət haqqında» AR Qanununun 38-ci maddəsi). Dövlət mülkiyyətində olan dünya və ölkə əhəmiyyətli daşınar abidələrin satılması qadağandır («Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» AR Qanununun 17-ci maddəsi).

Məhdud dövrüyyə qabiliyyətli əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi istisna olunmur. Bu o vaxt mümkündür ola bilər ki, həmin əşyaların alqı-satqısı onlar üçün müəyyən edilən xüsusi hüquqi rejim qaydalarına zidd olmasın. Başqa sözlə desək, mülkiyyətində məhdud dövrüyyə qabiliyyətli əmlak (məsələn, mülki silah, zəhər, narkotik maddələr və s.) olan satıcı bu cür əşyaların onların özgeninkiləşdirilməsinə xüsusi icazə olduğu halda sata bilər. Bu cür mallar isə yalnız həmin mallar əldə etməyə xüsusi icazəsi olan alıcı əldə edə bilər.

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi həm daşınar, həm də daşınmaz əşyalar, həm cinsi əlamətləri ilə, həm də fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar, həm istehlak olunan, həm də istehlak olunmayan əşyalar, habelə həm bölünən, həm də bölünməyən (o cümlədən mürəkkəb) əşyalar çıxış edə bilər. Lakin bütün hallarda bu cür əşyalar hər hansı bir yüklənmədən azad olmalıdır (məsələn, üzərinə həbs qoyulan və ya girov öhdəliyinin obyektinə olan əmlak sətəla bilməz).

Pulun alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, **xarici valyutada savay, pulun alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi istisna edilir.** Bu onunla izah olunur ki, xüsusi mal sayılan pul bütün digər mallar üçün ekvivalent — dəyər formasıdır. Pulun spesifik xüsusiyyəti ümumi ekvivalent rolunu oynaması, yəni digər malların dəyərini özündə əks etdirməsi ilə şərtlənir. Pulun mahiyyəti onun funksiyalarında ifadə olunur ki, bunların içərisində dəyər ölçüsü funksiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi təbiəti elədir ki, burada pul satılan əşyanın qiymətini ifadə edir. Buna görə də pul alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilmir¹. Bununla bərabər, köhnə dövrüyyədə çıxarılmış kağız pullar kolleksiyaya məqsədi ilə alqı-satqının predmeti ola bilər.

Bununla bərabər, **xarici valyuta və qiymətli kağızlar** (səhmlər, istiqrazlar, sertifikatlar, adsız əmanət kitabçaları, dövlət özəlləşdirmə çekləri və s.) alqı-

satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Həm xarici valyutanın, həm də qiymətli kağızların alqı-satqısı xüsusi qaydalarla tənzimlənir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının daxili valyuta bazasında xarici valyutanı satmaq və almaq Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir. **Xarici valyuta həmin qayda əsasında yalnız müvəkkil bankların vasitəsi ilə satılır və alınır.** Müvəkkil bankların iştirakı olmadan xarici valyutanın alınması və satılmasına icazə verilmir («Valyuta tənzimi haqqında» AR Qanununun 3-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Müvəkkil bankların vasitəsi ilə həyata keçirilməyən və onların iştirakı olmadan, yəni Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydaları pozmağa bağlanmış xarici valyutanın alqı-satqı müqaviləsi etibarsız hesab olunur.

Qiymətli kağızların alqı-satqısı, qiymətli kağızlar bazasında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət «Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanununun müəyyən etdiyi qaydalarla tənzimlənir. Bu Qanun həm də qiymətli kağızların tədaviül qaydalarını, yeni qiymətli kağızların mükiyyət hüquqlarının keçməsinə əsas və səbəb olan mülki-hüquqi əməllərin (o cümlədən alqı-satqının) bağlanma qaydalarını müəyyən edir.

lik dəfə olaraq MM müəyyən edir ki, **tələblər və digər hüquqlar alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər** (MM-in 29-cu fəslinin 6-cı paragrafı, 651-654-cü maddələr). Bu, mülki qanunvericilikdə yeni haldır. Lakin çox təəssüflərlə olsun ki, MM hansı konkret hüquqların və tələblərin alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi sualına cavab vermir. Bu hüquqlar həm öhdəliyini hüddularında, həm də öhdəliklərdən kənarında (məsələn, əşya hüquqları qarçivəsində) mövcud ola bilər. Bununla belə, həmin hüquqlar həm nisbi, həm də mütləq xarakterə (məsələn, müstəsna, yeni aqli mülkiyyət hüquqları) malik ola bilər. Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi həm tələb hüquqları, həm də əşya hüquqları çıxış edə bilər. Lakin bunun üçün zəruridir ki, **tələbin və ya hüququn güzəşt edilməsi və ya girov qoyulması mümkün olsun.** Yalnız güzəşt edilməsi və ya girov qoyulması mümkün olan tələbi və ya hüququ onun sahibi başqa şəxsin mülkiyyətinə verə bilər (MM-in 193.1-ci maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan hüquqlar içərisində **müstəsna hüquqlar, yeni aqli mülkiyyət obyektlərinə olan əmlak hüquqları** (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən, faydalı modellərdən, fərdiləşdirmə vasitələri olan firma adlarından və əmləə nişanlarından və s. istifadəyə olan hüquqlar) mühüm yer tutur. Özü də qeyd etmək istəyirik ki, insan əqlinin məhsulu olan **əqli mülkiyyət obyektləri**, yeni elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar, faydalı modellər və digər obyektlərin özü yox, bu obyektlərə olan istifadə hüquqları alqı-satqının predmeti ola bilər¹. Nəyə görə bu obyektlərin özü alqı-satqının predmeti ola bilməz? Ona görə ki, əqli əməyin nəticələri, əqli yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsulları olan əsərlər, ixtiralar və digər nemətlər elmi-texniki ideyalardan və ədəbi-bədii obrazlardan ibarət olub, qeyri-maddi (ideal) xarakterə malikdir. Onları fiziki cəhətdən əllə toxunmaqla hiss etmək olmaz. Lakin bu qeyri-maddi nemətlər hər hansı maddə daşıyıcıda (obyektə) ifadə olunduqda əmləə forması alır və alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olur. Məsə-

¹ Pul əmləətinin dəyərini ifadə olunma formasıdır. Əmləətin dəyərini pul ilə ifadəsinə qiymət deyilir. Pul vasitəsilə əmləətlər dəyişdirilir. Bütün əmləətlər içərisindən bir əmləə ayrılır. Xüsusi əmləə hesab olunan həmin əmləə pul rolunu oynamaqla ümumi ekvivalent kimi çıxış edir. Deməli, pulun ümumi ekvivalent rolunu oynaması dedikdə, əmləənin hər hansı əmləəyə, yeni spesifik əmləə olan pulun bu və ya digər əmləəyə dəyişdirilməsi başa düşüldür (bu bəreədə bax: İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. *İ.T.S. Vəliyev, Ə.P. Babayev, M.X. Məybulleyev* ümumi elmi redaksiyası ilə. Bakı, 1999, s.135).

¹ Əsərin müəllifinin əsərdən istifadə etməyə (məsələn, əsərin nüsxələrini satmağa icazə verməyə) müstəsna hüququ vardır. Bu cür müəlliflik hüququ müəllif müqaviləsi üzrə verilir.

lən, yazıcının qeyri-maddi xaraktere malik və ədəbi-bədii obrazlardan ibarət olan əsəri maddi daşıyıcıda (məsələn, kitab halında) ifadə olunarsa, onun nüsxələri alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edir. Müəllifin əsərin nüsxələrini satmağa müstəsna hüququ vardır: («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 15-ci maddəsinin 2-ci bəndi).

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin **şəxsi qeyri-əmlak hüquqları** (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, əsərdən öz adı ilə, təxəllüslə, yaxud adsız istifadə etmək hüququ, habelə şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ) bölünməz və özgəninkiləşdirilməz olub alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Müəllifin əmlak hüquqlarının başqasına verdiyi hallarda bu cür hüquqlar müəllifdə qalır («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Patent hüququnun güzəştli formasında patent hüquqları verib bilər. Patent hüququnun güzəştli dedikdə patent sahibinin ona məxsus olan hüquqlarını başqasına verməsi başa düşülür. Patent hüququnun güzəştli ilə patent hüquqlarının özgəninkiləşdirilməsinin mülki-hüquqi vasitələri müxtəlifdir. **Ən geniş yayılmış vasitə alqı-satqı müqaviləsidir.** Alqı-satqı müqaviləsi əsasında patent hüquqların güzəşt edilir və bununla patentin yeni sahibi sənaye mülkiyyəti obyektindən (ixtirlərdən, faydalı modellərdən, sənaye nümunələrindən) istifadə üçün müstəsna hüquqlar əldə edir.¹ Lakin ixtirani, faydalı model, sənaye nümunəsini yaradıcı əməyi ilə yaradan müəllifin müəlliflik hüququ (yəni ixtiranın, faydalı modelin, sənaye nümunəsinin müəllifi kimi tanınmaq hüququ) özgəninkiləşdirilməyən şəxsi hüquqdur. Deməli, müəllifin **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından olan müəlliflik hüququ alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz.**

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilən hüquqlardan biri də **birjada satılan müəyyən əmlaka olan hüquqlardır.** Məsələn, opsiyon əqdələri birja əmtəsinə olan hüquqların müəyyən edilmiş qiymətlərlə alqı-satqısına dair əqddir («Əmtəə birjası haqqında» AR Qanununun 16-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Beləliklə, hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin tətbiqi sahəsi həddən artıq məhduddur. Praktiki olaraq bu müqavilə müstəsna hüquqların (patent hüquqlarının) güzəştini (verilməsini) və birja əqdərlərini əhatə edir.

Alqı-satqı müqaviləsinin **predmetinə dair şərtlər onun mühüm şərti hesab olunur** (MM-in 405-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

4. Alqı-satqı müqaviləsinin qiyməti

Satılan əşyanın qiyməti, yeni alıcının əşyanın əvəzində satıcıya verdiyi müəyyən pul məbləği alqı-satqı müqaviləsinin qiymətini ifadə edir. Müəlliflərdən bəziləri, məsələn, V.V.Vitryanski, belə hesab edir ki, qiymət hər hansı əvəzli müqavilənin mühüm (zərur) şərtidir.² Bu fikirlə çətin ki, razılaşmaq olar. Ona görə ki, yalnız qanunda birbaşa göstəriş olduğu hallarda, qiymət alqı-sat-

qı müqaviləsinin mühüm şərtinə çevrilir. MM-də həmin növ müqavilələr üçün mühüm və ya zəruri andlanılmış şərtlər müqavilənin məzmun şərtləri sayılır (MM-in 405.1-ci maddəsi). Analoji göstəriş RF MM-in 432-ci maddəsinin 1-ci bəndində də ifadə edilmişdir¹.

Alqı-satqı müqaviləsində qiymət **tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.** Belə halda **sərbəst müqavilə qiyməti prinsipi** tətbiq edilir. Alıcı əşyanı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan qiymətlə almağa borcludur. Müqavilənin icrası tərəflərin razılaşması ilə müəyyənləşdirilmiş qiymət üzrə ödənişə həyata keçirilir.

Xalq təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan bəzi malların qiyməti **dövlət tərəfindən müəyyən edilir və ya nizamə salınır.** Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda AR Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilən və ya tənzimlənən qiymətlər (tariflər, normalar, dərəcələr və s.) tətbiq edilir (MM-in 398.1-ci maddəsi). Dövlət tərəfindən qiymətləri (tarifləri) tənzimləyən obyektlərə misal olaraq elektrik və istilik enerjisi göstərmək olar. «Elektrənergetika haqqında» AR Qanununun 10-cu maddəsinə görə elektrik və istilik enerjisinin istehsalçıdan satın alınma qiyməti, topdan satış qiyməti və pərakəndə satış (istehlakçılara satılan) qiyməti dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Elə hallar olur ki, alqı-satqı müqaviləsində qiymət barədə tərəflərin razılığı ifadə edilmir.² Qiyməti müqavilə şərtlərinə əsasən müəyyənləşdirmək də mümkündür. Lakin qiymətin müqavilədə göstərilməməsi alıcını əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsindən azad etmir. Belə hallarda satılan əşyanın qiyməti MM-in 398.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan qaydada müəyyən edilir. Belə ki, satılan həmin əşyaya onunla müqaviləyə gələ bilən, ona oxşar olan mallar üçün **adətən müəyyən edilən qiymət qoyulur.** Əşyaya hansı qiymətin qoyulması müqaviləyə gələ bilən hallardan asılı olaraq müəyyən edilir. Müqaviləyə gələ bilən halların mövcudluğunu isə maraqlı tərəf sübut etməlidir.

Elə hallar olur ki, satılan əşyanın qiyməti həmin əşyanın çəkisindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Belə halda qiymət xalis çəkiyə görə təyin edilir (MM-in 597.2-ci maddəsi). Bu qayda 1980-ci il Vyana konvensiyasının 56-cı maddəsindən iqtibas edilmişdir.³ Lakin MM-in göstərilən qaydanı nəzərdə tutan müvafiq maddəsi dispoziitiv xarakter daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, tərəflərin razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsində ayn qayda da nəzərdə tutula bilər.

Satılan əşyanın qiyməti, bir qayda olaraq, **Azərbaycan mandatı ilə müəyyən edilir.** Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının pul vahidi mandatdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində mandatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır (Konstitusiyamızın 19-cu maddəsinin I və II hissələri). Lakin **satılan əşya üçün ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan da istifadə edilə bilər.** Vətəndaşlar və hüquqi şəxslər qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, valyuta sərəvləri ilə hər hansı əqd bağlamaq və əməliyy-

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с. 699.

² Franca müəllifi L. Juyillo de la Morandera əşya ilə yazaqı, qiyməti də alqı-satqı müqaviləsinin predmeti hesab edir (bax: Л. Жюллио де ла Морандера. Гражданское право Франции. М., 1963, с. 60).

³ Ванская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994.

¹ bu barədə bax: Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с. 518; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Müəhazirə kursu. Bakı, 2000, s. 296.

² Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей / Под ред. В.Д.Карповича. М., 1995, с. 337; с. 381.

yatlar aparmaq hüququna malikdirlər («Valyuta tənzimi haqqında» AR Qanununun 4-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bunun üçün zəruridir ki, **Mərkəzi Bank** bu cür əməliyyatların aparılmasına və həyata keçirilməsinə icazə (İlsenziva) versin.

5. Alqı-satqı müqaviləsində müddət

Alqı-satqı müqaviləsində müddət satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsini icra etməsi vaxtını ifadə edir. Başqa sözlə desək, öhdəliyin icra edilməsi vaxtı, tərəflərin öz vəzifələrini həyata keçirmələri vaxtı alqı-satqı müqaviləsində müddət anlayışının mahiyyətini bildirir.

Alqı-satqı müqaviləsində müddət müqavilənin mühüm şərti sayılır. Müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Deməli, satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası müddətli tərəflərin razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulur. Müqavilə həmin müddətli müəyyənləşdirilməyə imkan verəndikdə, kreditör öhdəliyin dərhal icrasını tələb edə bilər, bərcü isə onu ağılabat müddətdə icra etməyə borcludur (MM-in 427.2-ci maddəsi və 569.1-ci maddəsi). Göstərilən qayda Vyana konvensiyasının 33-cü maddəsinin iqlibas edilmişdir¹.

Tərəflər öz aralarında qəti müəyyənləşdirilmiş müddətdəki icra edilmək şərti ilə müqavilə bağlaya bilərlər. Elə bir müqavilə ki, həmin müqavilənin icra edilməsi yalnız qəti olaraq müəyyən olunmuş müddətdəki hüquqi əhəmiyyət kəsb edir, alıcının ona olan marağının itməməsinə şərtləndirir. Bu cür müqavilələri icra müddəti göstərilən alqı-satqı müqavilələrindən fərqləndirmək lazımdır. Hüquq ədəbiyyatında həmin müqaviləni müəyyən müddətdə bağlanan müqavilə², müəyyən müddətdə bağlanan kontrakt³ adlandırılır. Bu cür müqavilənin məzmunundan aydın şəkildə görünür ki, əgər onun icrası müddəti pozularsa, onda bu, alıcının ona marağının itməsinə səbəb olur (MM-in 569.2-ci maddəsi). Məsələn, uşaq oyuncaqları istehsal edən müəssisə ilə (satıcı ilə) alqı-satqı ilə məşğul olan hər hansı firma (alıcı) arasında yeni il şənliklərinə kimi dekabr ayının 20-də bir partiya yeni il yolkası göndərmək barədə müqavilə bağlanılır. Bu, qəti müəyyənləşdirilmiş müddətdəki icra edilmək şərti ilə bağlanan müqaviləyə ən yaxşı misaldır. Aydındır ki, yeni ildən sonra alıcıların yolkaya oyuncaqlarına marağı itəcəkdir. Ona görə də bu cür müqavilədə müqavilənin qəti müəyyənləşdirilmiş müddətdə icra edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Bunun üçün də satıcı müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddət çatanadək və ya müddət keçdikdən sonra həmin müqaviləni icra edə bilməz. Bununla belə, həmin müqavilənin icra edilməsi istisna edilmir. Lakin bunun üçün zəruridir ki, müqavilənin icrasına alıcı razılıq versin (MM-in 569.2-ci maddəsi).

MM-in 569.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan qayda bizim mülki qanunvericilikdə yeni haldır. Xarici hüquq sistemlərində bu qaydadan geniş surətdə isti-

fadə edirlər. Həmin qayda keçmiş Sovet İttifaqının xarici ticarət təcrübəsində tətbiq edilirdi. Keçmiş Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının sənədlərində icra olunma şərti qəti olaraq müəyyən edilən müqavilə növü nəzərdə tutulmuşdu.

Müqavilədə tərəf kimi çıxış edən satıcı müqaviləni qəti olaraq müəyyən edilən müddətdə icra etmədikdə, yəni müqavilənin icra müddəti barədə şərtini pozduqda alıcının ixtiyarı var ki, icranın qəbulundan imtina etsin və zərərini əvəzinin ödənilməsini tələb etsin (MM-in 445.8-ci maddəsi).

Müqavilənin müddətli tərəflərin razılığı ilə təqvim tarixi ilə, illər, aylar, həftələr, günlər və saatlarla hesablanan vaxtın keçmə müddəti ilə, hökman baş verməli olan hadisəni göstərməklə və yaxud tələbetmə məqamı ilə müəyyən edilir.

6. Müqavilənin forması

Alqı-satqı müqaviləsinin forması MM ilə xüsusi olaraq tənzimlənmişdir. Ona görə də müqavilənin forması fəqdlər forması barədə ümumi müddəalarla tənzimlənir (MM-in 329-334-cü maddələri).

Alqı-satqı müqaviləsi üç formada bağlanılır: şifahi formada; sadə yazılı formada; notarial formada. Müqavilənin hansı formada bağlanması müqavilənin predmetindən; müqavilənin subyekti tərkibindən; müqavilənin qiymətindən asılı deyildir. Alqı-satqı müqaviləsinin hansı formada bağlanması iki məsələdən asılı olaraq həll edilir: tərəflərin qarşılıqlı razılığından; qanunda ifadə edilən göstərişdən. Alıcı və satıcının qarşılıqlı razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsi həm şifahi formada, həm də sadə yazılı formada bağlana bilər. Onların qarşılıqlı razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsinin həm də notarial formada bağlanması mümkündür, bu şərtlə ki, qanunda başqa hal müəyyənləşdirilməsin.

Alqı-satqı müqaviləsinin notarial formada bağlanması notariusun və ya bu cür notarial hərəkəti yerinə yetirməyə hüquq çatan digər vəzifəli şəxsin təsdiqləyici qeyd etməsini ifadə edir. Bu müqavilənin notarial qaydada təsdiqlənməsi MM-də göstərilirdi hallarda məcburi olur. Məsələn, daşınmaz əşyaların alqı-satqısı haqqında yazılı formalı müqavilə notarial qaydada təsdiqləndikdə etibarlı sayılır (MM-in 647-ci maddəsi; 394-cü maddəsi).

Bununla bərabər, alqı-satqı müqaviləsində çıxış edən tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə yox, yalnız onların qarşılıqlı razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsi, həmin müqavilə növü üçün MM-də notarial forma nəzərdə tutulmasada, notarial qaydada təsdiqlənmə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi).

Elə alqı-satqı müqavilə növləri vardır ki, qanun həmin müqavilələrdən irəli gələn mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınmasının məcburiliyi barədə qayda müəyyən edir. Qanunun müəyyən etdiyi bu tələbə əməl edilməməsi müqavilənin etibarsızlığına səbəb olur. Məsələn, daşınmaz əşyaların alqı-satqısı müqaviləsi əsasında əmələ gələn mülkiyyət hüququ daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatla alınmalıdır (MM-in 647-ci maddəsi).

§ 3. Alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu

1. Satıcının hüquq və vəzifələri

Alqı-satqı müqaviləsi əsasında öhdəlik hüquq nüfuzsuzluğu əmələ gəlir ki, bu,

¹ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий М., 1994.

² Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 15.

³ Гражданское право России. Часть вторая. Обязательственное право. Курс лекций / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., с. 19; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с. 10.

hər bir hüquq münasibəti kimi quruluşca dörd elementdən (tərkib hissəsindən) ibarətdir: hüquq münasibətinin subyekti tərkibi; subyektlərin subyektiv hüququ; subyektlərin subyektiv vəzifəsi; hüquq münasibətinin obyektı. Subyektlərin malik olduqları subyektiv hüquq və vəzifələri hüquq münasibətlərinin məzmununu təşkil edir. Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsində tərəf qismində çıxış edən subyektlərin hüquq və vəzifələri müqavilələrin məzmununu əmələ gətirir.

Satıcının əsas vəzifəsi əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməkdən, özü də yalnız alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya verməkdən ibarətdir. Satıcı alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya verməyə borcludur (MM-in 568.1-ci maddəsi).

Satıcının alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi qanunda nəzərdə tutulan **hərəkətlərin edilməsini, bir sıra tələblərə (şərtlərə) əməl olunmasını** əhatə edir. Yalnız bu tələblərə riayət edilməsi satıcının əsas vəzifəsinin – əşyanın alıcının mülkiyyətinə verilməsi vəzifəsinin gerçəkləşdirilməsini şərtləndirir. Onu da qeyd etmək zəruridir ki, bu tələblərin (şərtlərin) eksəriyyəti Vyana konvensiyasından iqlibas edilmişdir¹. Göstərilən tələblərə (şərtlərə) daxildir:

- əşyanın təhvil vermək yolu ilə və ya alıcının ixtiyarına vermək yolu ilə alıcıya çatdırılması (MM-in 570.1-ci və 570.2-ci maddələri);
- əşyanın yardımçı əşya ilə, habelə əşyaya aid olan sənədlərlə birlikdə verilməsi (MM-in 568.2-ci maddəsi);
- əşyanın üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə verilməsi (MM-in 572-ci maddəsi);
- satılan əşyanın nəzərdə tutulan miqdarda verilməsi (MM-in 577-ci maddəsi);
- satılan əşyanın tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən çeşiddə verilməsi (MM-in 579-cu maddəsi);
- satılan əşyanın alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan keyfiyyətdə verilməsi (MM-in 581-ci maddəsi);
- satılan əşyanın müqavilənin komplekslik haqqında şərtlərinə uyğun gəlməklə, yeni kompleksləşdirici məmullarla birlikdə verilməsi (MM-in 590-cı maddəsi);
- müqavilədə nəzərdə tutularsa, malın kompleks (dəst) şəklində verilməsi (MM-in 591-ci maddəsi);
- əşyanın alıcıya tara və qabda verilməsi (MM-in 593-cü maddəsi).

1.1. Əşyanın alıcıya təhvil vermək yolu ilə alıcının ixtiyarına vermək yolu ilə alıcıya çatdırılması

Əşya alıcıya satıcı tərəfindən MM-in 570-ci maddəsində nəzərdə tutulan hərəkətlərin həyata keçirilməsi yolu ilə verilir. Həmin yollara aiddir:

- satılan əşyanın alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə təhvil verilməsi yolu;

- satılan əşyanın alıcının ixtiyarına verilməsi yolu;
- satılan əşyanın alıcıya çatdırılmaq üçün daşıyıcıya (neqliyyat təşkilatına) təhvil verilməsi yolu;
- satılan əşyanın alıcıya çatdırılmaq üçün rabitə təşkilatına təhvil verilməsi yolu.

Göstərilən dörd yolla satılan əşyanın alıcıya verilməsi anı (məqamı) satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası anı (məqamı) hesab edilir. Bu üsulların seçilməsi əşyanı daşımaq vəzifəsinin kime həvalə edilməsindən, həmçinin öhdəliyin icra yerindən asılı olaraq müəyyən edilir. Əgər müqavilə ilə satılan əşyanı çatdırmaq vəzifəsi satıcıya həvalə edilərsə, onda əşyanı alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə təhvil verməklə o, özünün əşyanı verməkdən ibarət olan əsas vəzifəsinin icra etmiş olur. Belə halda təhvil verilmə məqamı satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası anını (məqamını) şərtləndirir (MM-in 570.2-ci maddəsi). Əgər əşya alıcıya və ya onun göstərdiyi şəxsə əşyanın olduğu yerdə verilsə, onda əşyanın alıcının ixtiyarına verildiyi məqam satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası məqamı olacaqdır (MM-in 570.1.2-ci maddəsi.). Lakin əşyanın alıcının ixtiyarına verilməsi sayılması üçün qanun iki şərtə əməl olunması qaydasını müəyyən edir. Birinci şərt ondan ibarətdir ki, əşya müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə lazımı yerə verilməyə hazır olmalıdır. Malın (əşyanın) verilməyə hazır olması dedikdə onun nişanlanma (damğalanma) yolu ilə və ya başqa şəkildə müqavilənin məqsədləri üçün əyniləşdirilməsi başa düşülür. Bu cür əyniləşdirilmə malı nişanlanmaq (damğalanmaq) və ya onun tara və qabını nişanlamaq yolu ilə həyata keçirilir. İkinci şərt ondan ibarətdir ki, müqavilənin şərtlərinə uyğun surətdə alıcı bundan xəbərdar olmalıdır.

Əgər alqı-satqı müqaviləsindən satıcının əşyanı çatdırmaq və ya olduğu yerdə alıcıya vermək vəzifəsi irəli gəlməzsə, belə halda satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsi əşyanın alıcıya çatdırılmaq üçün daşıyıcıya və ya rabitə təşkilatına təhvil verildiyi məqamda icra edilmiş sayılır (MM-in 570.2-ci maddəsi).

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası məqamı barədə MM-in 570-ci maddədə dispoziitiv xarakter daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, tərəflər bu barədə əyn-qayda da nəzərdə tuta bilərlər.

Alıcının olduğu yerdə təhvil verilməklə malın ona verilməsi və malın olduğu yerdə alınması aktla, alıcının verdiyi qəbzə və digər sənədlərlə təsdiqlənir. Mal daşıyıcıya və ya rabitə təşkilatına təhvil verildikdə isə yük qaiməsi, kono-sament, poçt qəbzi və s. sənədlər verilir.

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququnun, habelə əşyanın təsadüfən məhv olması və təsadüfən zədələnməsi riskinin alıcıya keçməsi ilə bağlı və əlaqəlidir. Qanun mülkiyyət hüququnun alıcıya (əldə edənə) keçməsi anını əşyanın növdündən asılı olaraq müəyyən edir. Daşınmaz əmlak mülkiyyət hüququ onun verilməsindən daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əldə edənə, yeni alıcıya keçir (MM-in 178.1-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsinin predmetini daşınmaz əşya təşkil edərsə, alıcının həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ əldə etməsi anı (mülkiyyət hüququnun keçməsi məqamı) daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı anla müəyyən

¹ Vyana konvensiyası beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələrinə müfəssəl şəkildə müəyyən edir. Вак: Тымаль А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск, 2000, с. 242-250.

edilir və şərtlənir. MM-in 152.10-cu maddəsinə görə əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski, əgər MM-də və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülkiyyətçisinin üzərinə düşür. MM-in 571.1-ci maddəsi isə müəyyən edir ki, əgər alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, əşyanın təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski müqaviləyə uyğun olaraq satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icra etmiş sayıldığı andan alıcıya keçir. Deməli, daşınmaz əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski onun dövlət reyestrində qeydə alındığı (mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi) anla yox, alqı-satqı müqaviləsinə uyğun olaraq satıcının əmlakı alıcıya vermək vəzifəsinin icra etmiş sayıldığı anla müəyyən edilir.

Daşınar əşyaya gəldikdə isə, MM-in 181.1-ci maddəsinə görə, satıcı bu cür əşyaya sahibliyi həqiqi hüquq əsasında alıcıya verdikdə, alıcının həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ əmələ gəlir. Sahiblik əşyanın özünün verilməsi ilə verilir: əşyanın əldə edən birbaşa sahibliyinə verilməsi və ya əşyaya dolayı sahibliyin müqavilə üzrə verilməsi (bu zaman əvvəlki mülkiyyətçi birbaşa sahib kimi qala bilər) əşyanın verilməsindən (MM-in 181.2-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, daşınar əşyanı satıcı alıcıya təhvil verməklə, habelə onu alıcının ixtiyarına verməklə həmin əşyaya sahibliyi alıcıya verir və bu an həm mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi məqamı, həm də satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icrası məqamıdır. Deməli, daşınar əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski satıcının əşyanı alıcıya vermək vəzifəsinin icra etmiş sayıldığı andan, yeni mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi anından alıcıya keçir. Belə halda, daşınmaz əşyadan fərqli olaraq risk mülkiyyət hüququnun alıcıya keçməsi anı ilə şərtlənir.

Yolda olan vaxt satılmış daşınar əşya barəsində riskin keçməsi haqqında qanun başqa qayda müəyyən edir. Belə halda, əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski alqı-satqı müqaviləsinin bağlandığı andan alıcıya keçir (MM-in 571.2-ci maddəsi). Deməli, bu cür əşyalar üzrə riskin alıcıya keçməsi müqavilənin bağlanma məqamı ilə şərtlənir. MM-in 571.2-ci maddəsi dispoziitiv xarakterə malikdir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsində riskin keçməsi barədə tərəflərin razılığı ilə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Riskin keçməsi ilə əlaqədar münasibətlər işğuzar dövryyə adətləri ilə də tənzimləyə bilər.

Elə hallar da olur ki, yolda olduğu vaxt satılmış əşyanın təyinat məntəqəsinə çatdırılması zamanı bir neçə nəqliyyat təşkilatından (daşıyıcıdan) istifadə olunur. Bu, xüsusən malın uzun müddət daşınması tələb olunan hallarda lazım olur. Məsələn, malın daşınması nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif növlərindən - dəniz nəqliyyatından, dəmir yolu nəqliyyatından, avtomobil nəqliyyatından və s. istifadə edilməklə həyata keçirilir. Belə halda yolda olan satılmış əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riskinin malın birinci daşıyıcıya təhvil verildiyi andan alıcıya keçməsi barədə tərəflər razılığa gələ bilər. Lakin bu müqavilə şərti alıcının tələbi ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilə bilər. Bu o vaxt mümkündür ki, müqavilənin bağlandığı anda satıcı əşyanın itirildiyini və ya zədələndiyini bilmis olsun (və ya bunu bilməli idi) və bu barədə alıcıya məlumat verməsin (MM-in 571.3-cü maddəsi).

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icra etməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, əşyanı vermək vəzifəsinin icra edilməməsinə görə satıcı məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə desək, əgər satıcı satılmış əşyanı alıcıya verməkdən imtina edərsə, alıcı alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina edə bilər (MM-in 575.1-ci maddəsi).

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya olduqda, satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin icra edilməməsi digər (bundan fərqli) hüquqi nəticəyə səbəb olur. Belə halda kreditör (alıcı) fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən həmin əşyanın borclunun (satıcının) əlindən alınmasını və öhdəlikdə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə ona verilməsini tələb edə bilər (MM-in 452.1-ci maddəsi). Deməli, satıcı fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyanı verməkdən imtina etdikdə, alıcı satıcını öhdəliyin natura formasında icra olunması üçün məcbur edə bilər.

1.2. Əşyanın yardımçı əşya ilə birlikdə verilməsi

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinə daxil olan tələblərdən (şərtlərdən) biri onun əşyanı yardımçı əşya ilə birlikdə, eyni vaxtda verməsindən ibarətdir. Satıcı əşyanı alıcıya verməklə bir vaxtda onun yardımçı əşyasını verməyə borcludur (MM-in 568.2-c maddəsi)¹.

Təyinatı baş əşyaya xidmət etməkdən ibarət olan və onunla ümumi təsərrüfat və sair təyinat məqsədləri üçün əlaqədar olan əşyaya yardımçı əşya deyilir. Yardımçı əşyanın əsas təyinatı baş (əsas) əşyanın təyinatını tamamlamaqdan ibarətdir. Təsərrüfatın daimi aparılması, əsas (baş) əşyanın istifadəsi və ya saxlanılması üçün nəzərdə tutulan və ona uyğunlaşdırılan daşınar əşyalar yardımçı əşyalar hesab edilir (MM-in 135.11-ci maddəsi). Məsələn, şəkilin çarçivəsi, qol saatının bilərziyi (qolbağı), avtomobilin komplekt açarları, elektrik üzqıraxının qabı, ayaq xizəyinin ağacı, kompüterin örtüyü və s. yardımçı əşyalara misal ola bilər.

Əsas (baş) və yardımçı əşyanın mürəkkəb əşya hesab etmək olmaz. Mürəkkəb əşya odur ki, bu cür əşya müxtəlif növlü əşyanın ümumi təyinat üzrə istifadə edilməsi məqsədi ilə vahid tam halında birləşdirir. Mürəkkəb əşyaya misal olaraq yeməlxana servisini (qab-qacmaq dəstinə), ailə kəndli təsərrüfatının əmlakını, məbel qamiturnu (dəstini) göstərmək olar.

Yardımçı əşyanı əsas (baş) əşyanın nə tərkib, nə də ki ehtiyat hissəsi hesab etmək olar. Yardımçı əşyadan fərqli olaraq tərkib hissəsi əşya ilə konstruktiv (quruluşca) əlaqədə olur. Məsələn, avtomaşının müxtəlif detal və mexanizmləri (rama, ban, mühərrik və s.) onun tərkib hissələridir. Əsas əşya ilə konstruktiv (quruluşca) əlaqədə olan hər hansı bir detalı yardımçı əşya hesab etmək olmaz. Yardımçı əşya baş əşya ilə konstruktiv əlaqədə olmur. Yalnız ümumi təsərrüfat təyinatı yardımçı əşya ilə əsas əşyanı birləşdirir.

Yardımçı əşya əsas əşyanın ehtiyat hissələrindən də fərqlənir. Ehtiyat hissələrinin təyinatı əsas əşyanın tərkib hissəsi olan detalları zərurət olduqda əvəz etməkdən ibarətdir. Məsələn, maşının ehtiyat təkərləri onun ehtiyat his-

¹ Yeni MM köhnə 1964-cü il MM-dən fərqli olaraq «yardımçı əşya» əvəzinə «ləvazimat» anlayışını işlədir. Bunu isə bir o qədər münasib və uğurlu anlayış hesab etmək olmaz.

sələrindən biridir.

Satıcının əşyanı onun yardımçı əşyası ilə bir vaxtda alıcıya verməsinə nəzərdə tutulan MM-in 568.2-ci maddəsi dispoziitiv xarakterə malikdir. Bu onu ifadə edir ki, alqı-satqı müqaviləsində tərəflərin razılığı ilə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Satıcının əşyanı onun yardımçı əşyası ilə birlikdə bir vaxtda alıcıya verməsi **vəzifəsinin yerinə yetirilməməsi müəyyən hüquqı nəticələrə səbəb olur**. Belə ki, əgər satıcı verməli olduğu əsas əşyanı ona aid yardımçı əşya ilə birlikdə alıcıya vermirsə və ya verməkdən imtina edirsə, alıcı yardımçı əşyanı verməməsi üçün satıcıya **ağlabatan müddət verir**. Satıcı yardımçı əşyanı göstərilən müddətdə vermədikdə, alıcı əşyadan imtina edə və müqaviləni xitam edə bilər (MM-in 576-cı maddəsi). MM-in 576-cı maddəsində nəzərdə tutulan qayda dispoziitiv xarakterə malikdir, yəni müqavilədə tərəflərin razılığı ilə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər.

1.3. Əşyanın ona aid olan sənədlər verilməsi

Satıcının əsas vəzifəsinə daxil edilən sənədlərdən biri odur ki, o, satdığı əşyanı əşyaya aid olan sənədlərlə birlikdə verməlidir. Belə ki, satıcı əşyanı əşyaya aid olan, qanunvericilikdə və ya müqavilədə nəzərdə tutulan sənədləri ilə birlikdə verməyə borcludur (MM-in 568.2-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, satılan və alıcıya verilən əşyaya aid sənədlərin dairəsi **ya normativ aktla, ya da ki alqı-satqı müqaviləsi ilə müəyyən edilir**. Məsələn, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununa görə (10-cu maddənin 4-cü bəndi) vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və əmlakı, ətraf mühitin mühafizəsi üçün təhlükəsizlik tələblərinin müəyyən edildiyi malları göstərən tələblərə uyğunluğunu təsdiq edən sertifikat əməliyyatda Azərbaycan Respublikasında satmaq və istifadə etmək olmaz¹. Məhsulları sertifikatlaşdırılması ilə bağlı məsələlər Nazirlik Kabinetinin 1 iyul 1993-cü il tarixli 343 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş Milli sertifikatlaşdırma sistemi haqqında Əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Əşyaya aid olan sənədlər dedikdə satılan əşyanın keyfiyyət (uyğunluq) sertifikatı, istisrar təlimatı, texniki pasport və digər sənədlər başa düşülür. **Keyfiyyət (uyğunluq) sertifikatı** sertifikatlaşdırma sisteminin qaydalarına müvafiq surətdə nəşr edilmiş, lazımı tərzdə eyniləşdirilmiş məhsulun (malın) konkret standartda və ya digər normativ sənədə uyğun olduğunu zəruri əminliyin təmin edildiyini göstərən sənəddir. **İstisrar təlimatı** satılan əşyadan normal istifadə ediləməsinə təmin edən müvafiq məlumatları əks etdirən sənəddir. Bu sənəd olmadan əşyadan istifadə ediləməsi mümkün olmur. **İstisrar təlimatı** xüsusi ilə texniki cəhətdən və quruluşca mürəkkəb olan əşyalardan istifadəsində mühüm rol və əhəmiyyətə malik olur. Məsələn, texniki cəhətdən mürəkkəb konstruksiyaya malik olan müxtəlif cür sənaye avadanlıqları və radio-tele aparatları bu cür əmlak hesab edilir.

Satılan əşyanı müşayiət edən və ona aid olan sənədlərdən biri malın (məhsulun) keyfiyyət standartıdır. **Məhsulun keyfiyyət standartı** dedikdə məhsul

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşların sağlamlığı, həyatı və əmlakı, ətraf mühitin təmizliyi üçün Nazirlik Kabinetini özünün 1993-cü il 1 iyul tarixli, 343 sayılı qərarı ilə təhlükəsizliyi təmin olunmalı olan məhsulları siyahısını müəyyən etmişdir.

lun keyfiyyətinə qoyulan tələbləri dürüst və qısaca ifadə edən normativ-texniki sənəd başa düşülür¹. Bununla bəle, həmin standartlar keyfiyyətə nəzarət vəsi-təsi kimi istifadə oluna bilər.

Satılan əşyalara aid edilən sənədləri vermək vəzifəsinə yerinə yetirməməyə **görə satıcı məsuliyyət daşıyır**. Belə ki, həmin vəzifənin həyata keçirilməməsi əşyaya aid yardımçı əşyanı vermək vəzifəsinin icra edilməməsinə oldu-ğu kimi analoji nəticələrə səbəb olur. Satıcı verməli olduğu sənədləri alıcıya verməzsə və ya bundan imtina edərsə, onda alıcı **həmin sənədlərin verilmə-sini tələb edə bilər**. Bu tələbin icrası üçün o, **ağlabatan müddət** təyin edir. Təyin olunmuş ağlabatan müddətdə satıcı əşyaya aid sənədləri vermədikdə alıcı **əşyadan imtina edir** (MM-in 576-cı maddəsi). Bununla alqı-satqı müqaviləsi xitam edilir.

Əşyaya aid sənədləri vermək vəzifəsinin icra edilməsi barədə satıcı və alıcı arasındakı razılığa görə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

1.4. Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə əşyanı vermək vəzifəsi

Satıcı əşyanı alıcının mülkiyyətinə verərkən alıcının hüquqlarını təmin etməyə borcludur. Bunun üçün qanun **satıcıya əşyanı üçüncü şəxslərin həmin əşyaya olan hər hansı bir hüququndan və iddiasından azad şəkildə vermək vəzifəsi** həvalə edir. Alıcının üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü olan əşyanı qəbul etməyə razılıq verdiyi hal istisna olmaqla, satıcı alıcıya üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə əşya verməyə borcludur (MM-in 572.1-ci maddəsi).

Üçüncü şəxslər dedikdə alqı-satqı müqaviləsində satıcı və alıcı (tərəf) rolunda çıxış etməyən subyektlər başa düşülür. **Üçüncü şəxslərin hüquqları** dedikdə isə mülki qanunvericilikdə (MM-in 2.2-ci maddəsi) tanzimlənən əmlak hüquqları başa düşülür. Əmlak hüquqları isə həm əşya hüquqları (mülkiyyət hüququ və digər məhdud əşya hüququ), həm də öhdəlik hüquqları (girovsax-layanın hüquqları, icarəyəverənin hüquqları və s.) növündə ola bilər. İddia isə üçüncü şəxsin əşyaya olan hüquqları barədə tələbini ifadə edir. Məsələn, üçüncü şəxsin satıcıya əmlakın alınması barədə vindikasiya iddiası verməsi id-dianı ifadə edir.

Üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü olan əşyanı satıcı alıcıya sata bilməz. Lakin qanun bu qaydadan müəyyən istisnaya yol verir. Belə ki, alıcının üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü olan əşyanı qəbul etməyə razılıq verdiyi halda, satıcı alıcıya üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad olmayan əşya vere bilər (MM-in 572.1-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, alıcının razılığı yüklü olan əşyanın satıcı tərəfindən ona verilməsinin məcburi tələbi və şərtidir.

¹ Standart kütevi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulları keyfiyyətinə və təhlükəsizliyi-nə dair tələbləri müəyyən edən normativ sənəddir. Standartların beynəlxalq, regional (hövzə), dövlətlərə və milli standartlar kimi növləri fərqləndirilir. İnsanın həyatı, sağlamlığı və əmlakı-na, habelə ətraf mühitə zərər vura bilən məhsulları standartları tələblərinə tam uyğun olmadı-ğı hallarda standartlaşdırma üzrə dövlət nəzarət orqanlarının qərarı ilə həmin məhsulları dövrü-yədən (satıdan) çıxarılır və onların satqı qadağan edilir. Standartlaşdırma ilə əlaqədar məsələ-lər «Standartlaşdırma haqqında» AR Qanunu ilə tənzimlənir.

Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə əşya verməsi onun ifadə edir ki, satıcı alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcının mülkiyyətinə verdiyi satılan əşya üzərində **titul sahibliyinə (yəni hüquqi əsası olan, qanuna əsaslanan sahibliyə)** malik olmalıdır. Əgər satıcının əşya üzərində sahibliyi titul sahibliyi (hüquqa əsaslanan) olmasa, bu, **satılan əşyanın hüquqi qüsura malik olmasını nümayiş etdirir**. Hüquqi qüsura malik olan əşya üzərində isə alıcı, şübhəyə ki, üçlük (sahiblik, sərəncam və istifadə) səlahiyyətinə həyata keçirə bilməz. Beləliklə, əşyanın alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi üçün zəruridir ki, o, **təkcə texnoloji-konstruktiv, təbii-fiziki keyfiyyətlərə malik olmalı deyil, yəni bu əşya yalnız fiziki cəhətdən qüsursuz olmalıdır**. Bunun üçün həm də lazımdır ki, satıcı **həmin əşya üzərində titul sahibliyinə malik olsun, yeni onun əşya üzərində qazandığı mülkiyyət hüququnun möhkəm hüquqi əsası (titulu) olsun**. Başqa sözlə desək, satıcının satdığı əşya üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad olan əşya olmalıdır.

Satılan əşyanın üçüncü şəxslərin hüquqları ilə (əşya və ya öhdəlik hüquqları ilə), habelə iddiaları ilə yüklü olması, yeni onun üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad olmaması və bu cür əşyanın alıcıya verilməsi **müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur**. **Ən birinci hüquqi nəticə** ondan ibarətdir ki, satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya vermək vəzifəsinə icra etməməsi alıcıya **əşyanın qiymətinin azaldılmasını və ya alqı-satqı müqaviləsinin ləğvini tələb etmək hüququ verir** (MM-in 572.1-ci maddəsi). Bu hüquqi nəticə o vaxt bax verir ki, alıcının həmin əşyaya üçüncü şəxslərin hüquqları olduğunu bildiyi sübuta yetirilməsin. Özü də belə halda sübut etmə yükünü alıcı yox, satıcı çəkir. Bununla bərabər, satılan əşyaya üçüncü şəxslər iddia (tələb) irəli sürə bilərlər. Məsələn, əşya barəsində vindikasiya iddiasının irəli sürülməsinə bu cür tələbə misal göstərmək olar. Belə halda alıcı əşyanın qiymətinin azaldılmasını və ya alqı-satqı müqaviləsinin ləğvini tələb etmək ixtiyarına malikdir. Bunun üçün iki şərt tələb edilir. Birincisi, **üçüncü şəxslərin iddiası əmlak alıcıya verildikdən sonra hüquqa uyğun hesab edilmişse**; ikincisi, **əşya verildiyi məqamda üçüncü şəxsin əşyaya iddialarının olduğunu satıcının bilməməsi sübut ediləmsin**.

Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya vermək vəzifəsinə icra edilməməsinin ikinci hüquqi nəticəsi **eviksiyadır** (eviksiya sözü latınca «evictio» ifadəsindən olub, «özgəninkiləşdirilmək» mənasını ifadə edir)¹. Eviksiya dedikdə üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad olmayan və onların hüquq-

ları ilə yüklənən satılmış əşyanın üçüncü şəxslərin xeyrinə məhkəmə qərarı əsasında alıcının məcburi olaraq alınması başa düşülür.

Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya vermək vəzifəsinə icra edilməməsinin **üçüncü hüquqi nəticəsi** (alıcının əşya geri alındığı halda) **satıcı tərəfindən alıcıya dəyimi zərərin əvəzinin ödənilməsidir**. Belə halda məsuliyyətin əsası eviksiyadır. Eviksiyaya görə satıcı məsuliyyət daşıyır (MM-in 573.1-ci maddəsi). Bunun üçün aşağıdakı şərtlərin olması vacibdir: **əşyanın (malın) qanunda nəzərdə tutulan qaydada alıcının alınması** (məsələn, vindikasiya iddiasının təmin edilməsi barədə məhkəmə qərarı əsasında); **əşyanın alınması şərtləndirən əsasın alqı-satqı müqaviləsi icra edilənədək əmələ gəlməsi** (yəni əşyanın alıcıya verilməsindəkə qarşısını almaq); **satıcının alıcının həmin əsasların mövcudluğunu bildiyini sübuta yetirməməsi**; **alıcıya qarşı əşyanın geri alınması (eviksiya) barədə məhkəmə qərarında iddia irəli sürülməsi** və alıcının satıcını işdə iştirak etməyə cəlb etməsi.

Eviksiya (əşyanın geri alınması) barədə məhkəmə qərarında iddia irəli sürüldükdə, alıcı və satıcı qanunda nəzərdə tutulan vəzifələr daşıyırlar (MM-in 574-cü maddəsi). **Üçüncü şəxslər tərəfindən irəli sürülən iddianın əsas tələbi satıcıdan satın alınmış maliyyənin almaqdan ibarətdir**. Alıcının belə halda əsas vəzifəsi satıcını işdə iştirak etməyə cəlb etməkdən ibarətdir. Satıcı isə alıcının tərəfində bu işə daxil olmağa borcludur. Onun belə halda əsas vəzifəsi **eviksiyadan müdafiəni həyata keçirməkdən ibarətdir**¹. **Bu vəzifənin əsas məhəyyəti alıcından əşyanın geri alınmaması üçün zərurət olan müdafiə yükünü göstərməkdir** şərtləni. Satıcı bu vəzifəni bağladığı müqavilənin hüquqa uyğun olmasını sübut etməklə həyata keçirir.

İşə cəlb edilən satıcı burada müstəqil tələb irəli sürməyən üçüncü şəxs qarşısında çıxış edir. O, işin tərəfləri sayılan iddiaçı və cavabdeh hesab edilmir. Prosesə girməyən əsasın alqı-satqı müqaviləsi icra edilənədək əmələ gələn faktlar təşkil edir. Məsələn, əşyanın alınması barədə iddia verən üçüncü şəxs bəyan edir ki, malın mülkiyyətçisi odur və bu mal ögürənmişdir.

Satıcının işə cəlb edilməmə, eyni zamanda ona sübut etmə prosesində iştirak etmək imkanı verilməsinə baxmayaraq, **əşya məhkəmə qərarı əsasında alıcının geri alınır**. Belə halda **satıcı alıcıya vurulmuş zərərin əvəzinə (əmlak) tam həcmdə ödəyir**. Özü də satıcının məsuliyyətdən azad edilməsi və ya bu məsuliyyətin məhdudlaşdırılması barədə tərəflərin razılığa gəlmələri ehtibarlıdır.

Əmlak geri alındığı halda alıcı satıcıya onun əldə etdiyi əşya üçün verdiyi pul məbləğini qaytarmaq tələbi irəli sürə bilər. Bu tələb ödənilmədikdə alıcı satıcıya **məhkəmə qərarında rəqres iddiası verir** (latınca «regressus» - qaytarma, geriye hərəkət)². Rəqres iddiası (geriyə tələb) alıcının satıcının təqdiri üzündən üçüncü şəxsə verdiyi əmlakın qiymətini geriye ödəmək tələbidir.

¹ Satıcının bu vəzifəsi barədə bax: *Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 217-218.*

² Bu qayda Roma hüququ öenətinə uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququ eviksiya olduqda alıcının rəqres qaydasında satıcıdan ziyanın ödənilməsinə tələb etmə hüququna malik olmasında müəyyənləşdirildi (bax: *Римское частное право. Учебник / Под. ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 432.*)

¹ Ədəbiyyatda eviksiya ifadəsinin mənası bu cür izah edilir (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Понятие 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 215). Başqa bir ədəbiyyatda eviksiyanın «evincere» sözündən olub tələb edib almaq, məhkəmə vasitəsilə almaq mənasını bildirməsi göstərilir (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 430; *И.В.Новицкий. Roma hüququ / Rus dilindən М.Р. Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999, s.160*). Roma hüququ əşya üzərində mülkiyyət hüququnu satıcıdan alıcıya verilməsini alqı-satqı müqaviləsinin məqsədi hesab edir. Əgər satıcı özünü əşyanın mülkiyyətçisi deyildirsə, onda təbii ki, alıcı da onun mülkiyyətçisi olmur. Bu halda satıcı əşyanın eviksiyasına görə məsuliyyət daşıyır. Roma hüququ alıcının satıcıdan aldığı əşyaya sahiblik hüququndan məhrum edilməsini əşyanın eviksiyası adlandırdı. Ona görə məhrum olurdur ki, əşyanın satıcı tərəfindən alıcına verilməsi anına kimi əmələ gələn hüquq əsasında əşya üçüncü şəxsə özgəninkiləşdirildi.

Alicının satıcını işdə iştiraka cəlb etmək vəzifəsini yerinə yetirməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Bu nəticə ondan ibarətdir ki, **satıcı alıcı qarşısında məsuliyyətdən azad edilir**. Bunun üçün zəruridir ki, satıcı işdə iştirak etməklə satılmış əşyanın alıcından geriye alınmasına yol verməyə biləcəyini sübuta yetirsin (MM-in 574.2-ci maddəsi).

1.5. Satılan əşyanın nəzərdə tutulan miqdarda (kəmiyyətdə) verilməsi

Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti onun mühüm və zəruri şərtidir. Alqı-satqı müqaviləsində satılan **əşyanın miqdarı (kəmiyyəti) da müqavilənin mühüm şərti hesab edilir**. Bu o deməkdir ki, əgər alqı-satqı müqaviləsi verilməli olan əşyanın miqdarını müəyyənləşdirməyə imkan vermirsə, **müqavilə bağlanmış sayılır** (MM-in 577.2-ci maddəsi).

Satılan əşyanın miqdarı alqı-satqı müqaviləsində natura ilə və ya pulla ifadə olunur (MM-in 577.1-ci maddəsi). **Satılan əşyanın natura formasında miqdarı (kəmiyyəti)** onun müvafiq ölçmə vahidləri ilə, yəni metrə, dənə ilə, kiloqramla və digər ölçü vahidləri ilə ifadə olunması əks etdirir. Satılan əşyanın miqdarını (kəmiyyətini) müəyyən etmək üçün ton və kiloqram, həcmi müəyyən etmək üçün kubmetr, litr və barrel, uzunluğu ölçmək üçün metr, sahəni təyin etmək üçün kvadrat metr kimi ölçü vahidləri seçilir.

Çox vaxt satılan **əşyanın miqdarını müəyyən etmək üçün dənə anlayışından istifadə edilir**. Bu kəmiyyət ölçüsü ilə əşyanın miqdarı müəyyən edilərkən əşyanın sayı göstərilir. Məsələn, 10 ədəd kitab, 100 ədəd dəftər, 30 ədəd qələm və s. Tez-tez müqavilədə satılan əşyanın miqdan pulla ifadə olunur. Belə halda **pul həm dəyər ölçüsü kimi, həm də kəmiyyət ölçüsü kimi** çıxış edir. Məsələn, iki yüz manat məbləğində dəftərxana ləvazimatı və s. Müxtəlif adlı mal satılarkən onlardan hər birinin miqdan ayrıca göstərilir.

Qanun alqı-satqı müqaviləsində satılan əşyanın miqdarını yox, **yalnız onun miqdarının müəyyən edilməsi qaydasının nəzərdə tutulmasının mümkünlüyü** haqqında göstəriş ifadə edir. Əşyalann miqdan haqqında şərt müqavilədə onun müəyyənləşdirilməsi qaydasının təyin edilməsi yolu ilə razılaşdırıla bilər (MM-in 577.1-ci maddəsi). Məsələn, vətəndaşların alıcı (abonent) rolunda çıxış etdiyi enerji təchizatı müqaviləsində satılan elektrik enerjisinin miqdan göstərilir. Belə ki, vətəndaş elektrik enerjisindən məişət ehtiyacları üçün lazımı və zəruri miqdarda istifadə etmək ixtiyarına malikdir. Belə halda elektrik enerjisinin miqdan onun faktiki istehlakı (nə qədər istifadə olunması) nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Tədərük (mal göndərmə) müqaviləsində tərəflər bir illik, yarımillik müddətə göndərilən malın həcmi barədə razılığa gələ bilərlər.

Əşyalann miqdarı haqqında müqavilə şərtinin pozulması **müəyyən nəticələrə** səbəb olur. Nəticələr tərəfin yol verdiyi pozuntudan asılı olaraq müxtəlifdir. Satıcı tərəfindən əşyanın miqdarı barədə şərtin lazımı qaydada yerinə yetirilməməsinin iki halı fərqləndirilir:

- müqavilədə nəzərdə tutulandan **az miqdarda mal verilməsi** (az mal göndərmə);
- müqavilədə nəzərdə tutulandan **çox miqdarda mal verilməsi** (çox mal göndərmə).

Göstərilən bu pozuntulardan hər biri müxtəlif nəticələrin baş verməsinə səbəb olur.

Birinci halda, yeni satıcı alqı-satqı müqaviləsini pozaraq alıcıya müqavilədə nəzərdə tutulduğundan az miqdarda mal verdikdə alıcı alternativ (mümkün olan bir neçə variantdan birinin seçilməsi) hüquqa malik olur:

- satıcıdan **çatışmayan miqdarda əşya verilməsini tələb etmək**;
- **verilmiş əşyadan və onu ödəməkdən imtina etmək**;
- əşyanın qiyməti ödənilmədiyi halda **pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək**.

İkinci halda, yeni satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan miqdardan çox əşya verərsə, alıcı bu barədə satıcıya müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə, belə müddət müəyyənləşdirilmədikdə isə, müqavilənin şərtinin pozulması aşkar edilmiş olduqdan sonra **ağlabatan müddətdə bildiriş** verir. Alicının bildirişini aldıqdan sonra satıcı ağlabatan müddətdə əşyalann müvafiq hissəsinə sərəncam verə bilər. Əgər satıcı malları artıq hissəsinə sərəncam verməyə, alıcı mümkün olan iki alternativ variantdan birini seçir:

- **əşyanın artıq (çox) hissəsini qəbul etmək və müqavilə qiyməti ilə artıq hissəni ödəmək**;
- **əşyanın artıq hissəsinə satıcının sərəncam verməsini və bu məqsədlə artıq hissənin götürülməsini satıcıdan tələb etmək**.

Əşyalann miqdan haqqında şərtin pozulmasının nəticələri haqqında MM-in 578-ci maddəsi imperativ yox, dispozitiv xarakterə malikdir. Bu o deməkdir ki, tərəflərin razılığı ilə bu barədə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

1.6. Əşyalann nəzərdə tutulmuş çeşiddə verilməsi

Alqı-satqı müqaviləsində tərəflərin razılığa gəldiyi şərtlərdən biri **əşyalann çeşidi barədə tələbdir. Əşyalann çeşidi barədə şərt** müqavilənin mühüm şərti sayılır. Əşyalann çeşidi müxtəlif əlamətlərə görə fərqlənən müəyyən adlı malları xarakterizə edir. Müxtəlif əlamətlərə görə eyni cinsli əşyalar bir qrupda birləşdirilir ki, bu, əşyalann çeşidini əmələ gətirir. Əşyalann müəyyən çeşiddə birləşdirilməsi şərtləndirən əlamətlərin təxmini siyahısı MM-in 579-cu maddəsində göstərilmişdir: növlər; modellər; ölçülər; rənglər; digər əlamətlər. Beləliklə, növlərə, modellərə, ölçülərə, rənglərə və ya digər əlamətlərə görə bir birləşdirən fərqlənən eynicinsli əşyalann bir qrupda birləşdirilməsinə **əşyalann çeşidi deyildir. Əşyalann çeşidi alıcının sifariş (ofertası) əsasında müəyyən edilir və hər şeydən əvvəl, onun ehtiyacını ifadə edir**.

Əşyalann çeşidinin müəyyən edilməsi «təmiş» müqavilə şərtidir. Bu onu ifadə edir ki, alqı-satqı müqaviləsində çeşid və onun müəyyənləşdirilməsi qaydası tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Bununla belə, ehtimal da olur ki, alqı-satqı müqaviləsində çeşid və onun müəyyənləşdirilməsi qaydası göstərilmir. Belə halda əşyalann çeşidi haqqında şərt öhdəliyin öz mahiyyətindən irəli gəlir. Bu onu ifadə edir ki, öhdəliyin xarakteri və təbii alıcıya əşyalann hansı çeşiddə verilməsini şərtləndirir. Məsələn, parakəndə satış müəssisələri şəbəkəsində satılan xalq istehlakı malları müxtəlif cür növde, formada, rəngdə və s., yeni müxtəlif çeşiddə ola bilər. Bu və ya digər parakəndə satış müəssisəsində olan çoxnövlü malları çeşidi tərəflərin razılığı ilə yox, öhdəliyin mahiyyətindən

irəli gəlir. Çeşid barədə şərti öhdəliyin mahiyyətindən irəli gələn müqavilələr bağlanarkən, satıcı müqavilənin bağlandığı məqamda alıcının ona məlum olmuş tələbatını əsas götürməklə alıcıya əşyaları çeşiddə verə bilər və ya müqavilənin icrasından imtina edə bilər (MM-in 579-cu maddəsi).

Satıcı alqı-satqı müqaviləsinin əşyaların çeşidi haqqında şərtinin pozulmasına görə məsuliyyət daşıyır. Bu barədə şərtin pozulması onun üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz hüquqi nəticələrə səbəb olur. Çeşid haqqında şərtin pozulması halları müxtəlif ola bilər. Bu cür pozuntunun əsasən iki halı fərqləndirilir: çeşid haqqında şərtin tam uyğun gəlməməsi; çeşid haqqında şərtin qismən uyğun gəlməməsi.

Birinci halda satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyaları müqaviləyə uyğun gəlməyən çeşiddə verir. Belə halda alıcının ixtiyarı vardır:

- əşyanı qəbul etməkdən və pul məbləğini ödəməkdən imtina etmək;
- əgər əşyanı qəbul edib, əvəzinə pul məbləğini ödəmişsə, ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək (MM-in 580.1-ci və 580.2-ci maddələri).

İkinci halda satıcı alıcıya həm alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn, həm də çeşid haqqında müqavilə şərtini pozan (müqavilənin tələblərinə uyğun gəlməyən) əşyalar verir. Belə halda alıcı mümkün alternativlərdən birini seçir:

- çeşid haqqında şərtə uyğun gələn əşyaları qəbul etmək, qalan əşyalardan imtina etmək;
- verilmiş əşyaların hamısından imtina etmək;
- çeşid haqqında şərtə uyğun gəlməyən əşyaların müqavilədə nəzərdə tutulan çeşiddə əşyalarla əvəz olunmasını tələb etmək;
- verilmiş əşyaların hamısını qəbul etmək (MM-in 580.2-ci maddəsi).

Axırıncı hal onu ifadə edir ki, alıcı alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşyalarla yanaşı, həm də çeşid haqqında müqavilə şərtini pozan əşyaları qəbul edə bilər. Belə halda alqı-satqı müqaviləsinin çeşid haqqında şərtinə uyğun gəlməyən (yəni çeşid haqqında müqavilə şərtini pozan) əşyaları qəbul etmək üçün alıcının öz razılığını açıq-aşkar ifadə formasında bildirməsi tələb olunmur. Bunun üçün sadəcə olaraq zəruridir ki, alıcı həmin əşyaları qəbul etdikdən sonra ağılabatan müddətdə satıcıya bu barədə öz imtinasını bildirməsin (MM-in 580.4-cü maddəsi). Başqa sözlə desək, alıcı pozuntu haqqında satıcıya bildirşi göndərməməlidir.

Çeşidi alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gəlməyən (alıcı tərəfindən sifariş verilməyən, müqavilə şərtlərini pozan) əşyaları alıcı öz mülkiyyətinə daxil edə bilər. Bu cür əşyaların qiymətli tələflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Satıcı ilə qiymət barədə razılığa gəlmədikdə, alıcı əşyaları müqavilənin bağlandığı an müqayisəyə gələn şəraitdə analoji (oxşar) əşyalar üçün adətən alınan qiymətlə ödəyir (MM-in 580.6-cı maddəsi).

Çeşidi alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gəlməyən əşyaları alıcı öz mülkiyyətinə qəbul etməyə də bilər. Belə halda alıcı həmin malları ödəməkdən imtina edir. Əgər həmin əşyaların qiymətini ödəmiş olarsa, alıcı ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb edə bilər (MM-in 580.3-cü maddəsi).

Əşyaların çeşidi haqqında MM-in 580-ci maddəsi dispoziitiv normalardır. Bu normalın müəyyən etdiyi qaydalar yalnız alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda

nəzərdə tutulmadıqda tətbiq edilir.

1.7. Satılan əşyanın alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn keyfiyyətdə verilməsi

Məhsulun (malın) keyfiyyəti iqtisadi kateqoriyadır. Bu anlayışda əməyin son nəticəsi öz əksini tapır, əməyin özünü də keyfiyyətli, insanların istehsal vasitələrinə olan münasibəti ifadə olunur. Məhsulun yüksək keyfiyyətdə alınması əmək kollektivinin, onun ayrı-ayrı üzvlərinin — mühəndislerin, texnoloqların, fəhlələrin eyni dərəcədə yüksək səviyyədə əmək sərfi ilə şərtlənir. Məhsulun keyfiyyəti nəticə etibarən ictimai istehsalın səmərəliliyini müəyyən edir. Beləliklə, məhsulun (malın) keyfiyyəti dedikdə ictimai tələbatı ödəmə qabiliyyətinə malik məhsulun faydalı istehlak xassələrinin məcmusu başa düşülür.

Satıcı satdığı mali (əşyanı) lazımı keyfiyyətdə alıcıya verməlidir¹. Lazımı keyfiyyət odur ki, satılan əşya müqavilə şərtlərinə uyğun gəlsin. Satıcı alıcıya keyfiyyətli alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur (MM-in 581.1-ci maddəsi).

Keyfiyyət haqqında şərt alqı-satqı müqaviləsinin böyük əhəmiyyətə malik olan şərtlərdən biri sayılır. Lakin bu şərt müqavilənin mühüm şərti hesab edilmir. Keyfiyyət haqqında şərt alqı-satqı müqaviləsinin adı şərtlərinə daxil edilir. Özü də çox vaxt bu müqavilə şərtini tərəflərin özləri müəyyən edirlər.

Alqı-satqı müqaviləsində satılan malın keyfiyyətinə aid şərtlər və tələblər, başqa sözlə desək, malın keyfiyyəti müxtəlif üsullarla müəyyən edilir. Bu cür üsullara aiddir:

- standartlaşdırma üzrə normativ sənədləri göstərmək üsulu (standart əsasında keyfiyyətin müəyyən edilməsi üsulu);
- nümunə (etalon) üsulu;
- təsvir üsulu;
- nümunə və təsvir üsulu;
- malın keyfiyyət göstəriciləri üsulu;
- ilkin yoxlama üsulu.

Qeyd etmək istəyirik ki, malın keyfiyyəti müəyyən edilərkən bəzi hallarda göstərilən bütün üsullardan eyni vaxtda istifadə edilir.

Standartlaşdırma üzrə normativ sənədləri göstərmək üsulu malın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün tətbiq edilən əsas üsuldur. Normativ sənəd dedikdə malların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə uyğun məcburi tələbləri müəyyənləşdirən dövlət standartları başa düşülür. Satıcı istehlakçıya keyfiyyəti normativ sənədlərə uyğun olan mal verməlidir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Başqa sözlə desək, satıcı alıcıya keyfiyyəti standartlara uyğun gələn mal verməyə borcludur.

Müvafiq standartlara istinad etmək yolu ilə malın keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üsulu həm milli, həm də beynəlxalq ticarət dövrüyyəsində tətbiq edilən

¹ Bu qayda Roma hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Roma hüququ satıcının əşyanı lazımı keyfiyyətdə alıcıya vermək vəzifəsini nəzərdə tuturdu. Satıcı əşyanı ondan təyinatı üzrə istifadə etməyi mümkün edən formada verməli idi. O, əşyanın keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyırdı (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 433).

əsas üsuldür. Təsədüfi deyildir ki, standartlaşdırmanın əsas məqsədlərindən biri alıcıların (istehlakçıların) məhsulların keyfiyyəti haqqında təm və səhii informasiyaya malik olmalarını təmin etməkdən ibarətdir («Standartlaşdırma haqqında» AR Qanununun 1-ci maddəsi).

Standart (ingiliscə «standar» - norma, nümunə, ölçü) geniş mənada digər obyektlərlə müqayisə üçün əsas kimi qəbul edilmiş nümunə, etalon və modeldir. **Məhdud mənada standart** dedikdə kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair tələbləri müəyyənləşdirən normaliv sənəd başa düşülür. Məhsulun (malın) keyfiyyətinə qoyulan müəyyən tələbləri və normaları əhatə edən standartlaşdırma məhsulun (malın) keyfiyyətini idarə edən formadır.

Bəzi hallarda satılan **malın keyfiyyətinin standart əsasında müəyyən edilməsi məcburi xarakter daşıyır**. Belə halda tərəflərin malın keyfiyyət şərtlərini müstəqil surətdə təyin etmək imkanları məhduddadır. Satılan əşyanın keyfiyyəti barəsində məcburi tələblərin müəyyən edilməsi insanın həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühitin təhlükəsizliyi, təsərrüfat dövrüyəsində mürasidə ictimai mənafeyin təmin edilməsi, habelə istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi mülhazirələri ilə şərtlənə bilər. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcı alıcıya həmin məcburi tələblərə uyğun gələn əşya verməyə borcludur (MM-in 581.4-cü maddəsi). Bu cür məcburi tələblər müxtəlif standartlarda ifadə olunur ki, «Standartlaşdırma haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsi bu standartların müxtəlif növlərini müəyyən edir:

- dövlət standartları;
- sahə standartları;
- beynəlxalq, regional (hövzə) və dövlətlərarası standartlar;
- müəssisə standartları;
- elmi-texniki və mühendis cəmiyyətlərinin və digər ictimai birliklərin standartları.

Dövlət standartları odur ki, bu cür standartlar kütləvi təkrar istehsal və istifadə perspektivinə malik olan məhsullar üçün işlənilir hazırlanır. Dövlət standartları iki növdə ola bilər: məcburi tələblər növündə; tövsiyə olunan tələblər növündə. **Məcburi tələblərə** aiddir: məhsulların insanın həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ətraf mühiti üçün təhlükəsizliyi; məhsulların texniki, texnoloji və informasiya uyğunluğu və onların qarşılıqlı əvəz olunması; məhsulların əsas istehlak xüsusiyyətləri, onlara nəzarət metodları, məhsulların qablaşdırılması, daşınması və s. Azərbaycan Respublikasının dövlət standartlarının tələblərinə uyğun gəlməyən məhsulların satışı qanunla yasaqlanır («Standartlaşdırma haqqında» AR Qanununun 6-cı maddəsinin 6-cı bəndi). Bununla bərabər, Azərbaycan Respublikasının ərazisində rəsmi tanınan beynəlxalq, regional (hövzə), dövlətlərarası və digər dövlətlərin standartlarına uyğun gəlməyən məhsullar da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz.

Dövlət standartlarının tövsiyə olunan tələbləri məcburi xarakter daşımayan tələblərdir. Lakin bu cür tələblər iki halda şərtsiz yerinə yetirilməlidir: **qanunda nəzərdə tutularsa**; məhsulu hazırlayan (tadarıkuçu) tərəfindən məhsulun **həmin tələblərə uyğunluğu** bəyan edilmişsə.

Məhsulların dövlət standartlarının tələblərinə uyğunluğu sertifikatıya ilə tə-

min edilir və yaxud nişanlama yolu ilə təsdiqlənir. **Sertifikasiya** səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən məhsulun normaliv sənədini tələblərə uyğunluğunun təsdiqi. Sertifikasiya¹ nəticəsində məhsulun konkret dövlət standartına uyğun olduğunu zəruri əminliyin təmin edildiyini göstərən sənəd, yəni **uyğunluq sertifikatı** verilir. **Nişanlama** nəticəsində isə məhsulun konkret dövlət standartına uyğunluğuna zəruri əminliyin təmin edildiyini göstərən, müəyyən edilmiş qaydada müdafiə olunan **uyğunluq nişanı** verilir.

Əşyanın (malın) keyfiyyətinin müəyyən edilməsinin üsullarından biri nümunədir. **Nümunə** dedikdə satılan malın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün etalon roluna oynayan ölçü vasitəsi başa düşülür. Nümunə elə bir etalonudur ki, onun istehlak (istismar, istifadə) xüsusiyyətləri satılan malın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün əsas rolunu oynayır.

Əşyanın (malın) keyfiyyəti təsvir üsulu ilə də müəyyən edilə bilər. Bu üsula **spesifikasiya** da deyilir. Göstərilən həmin üsul xüsusən mürəkkəb sənaye mallarının keyfiyyətinin müəyyən edilməsində təbiiq edilir. **Malın təsviri** dedikdə onun malik ola biləcəyi istehlak (istismar, istifadə) xüsusiyyətlərinin siyahısı başa düşülür. Təsvir fotoqrafiya ilə, qrafik əkslə (sürətlə) və s. müşayiət oluna bilər. Beləliklə, malın keyfiyyətinin təsvir üsulu ilə müəyyən edilməsi onu ifadə edir ki, mal onun təsvirində göstərilmiş bütün parametrlərə, istifadə (istismar) xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməlidir. Çox vaxt malın təsviri özündə çertyojlan, sxemləri, malın sürətini (əksini) və s. birləşdirir.

Məhsulun (malın) keyfiyyət göstəriciləri üsulu məhsulun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini müəyyən edilmiş etalona (kriteriyaya) uyğun gəlib-gəlməməsinə konkret xarakterizə edən göstəricilər sistemidir. Hər bir istehlak təyinatlı mal özünəməxsus keyfiyyət göstəricisinə malikdir. Başqa sözlə desək, mallar keyfiyyət göstəricisinə görə fərqlənir. Məsələn, parça və trikotaj üçün onların boyasının möhkəmliyi, sıxlaşmış kiçilmə dərəcəsi, davamlılığı mühüm keyfiyyət göstəriciləridir. Toxuculuq-trikotaj məmulatı üçün həmin göstəricilərdən əlavə, maddələrə uyğun gəlməsi də malın keyfiyyət göstəricisinə daxildir. Uzun müddət istifadə olunan mallar üçün onların qənaətliliyi, möhkəmliyi, davamlılığı, texniki estetikasının nəzərə alınması vacib göstəricilər kimi qiymətləndirilir. Yeyinti malları üçün əsas keyfiyyət göstəricisi onlarda olan faydalı maddələrin (yağların, vitaminlərin, zülalların və s.) məzmunu və miqdarı ilə xarakterizə edilir.

Malın keyfiyyətini müəyyən etmək üsulu kimi **ilkil yoxlama**, bir qayda olaraq, fərdi əlamətləri ilə xarakterizə olunan əşyalardan (məsələn, antikvariət, cəzənlərin əsərlərini və s.) keyfiyyətini yoxlamaq zərurəti yarananda təbiiq edilir. Adətən bu üsuldən hərəc ticarətində istifadə edilir. İlkil yoxlama üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, satılan əşyaya onun keyfiyyətini yoxlamaq üçün baxış keçirilir və bunun nəticəsində onun keyfiyyəti bəyənilsə, satıcı alıcıya həmin keyfiyyətdən olan əşya verir.

Elə də hallar olur ki, alqı-satqı müqaviləsində əşyanın keyfiyyəti haqqında şərtlər olur. Belə halda müqavilənin lazımı qaydada icrasını təmin və alıcının hüquqlarını müdafiə etmək zərurəti yaranır. Göstərilən həmin halda satıcının

¹ Sertifikatlaşdırma Nazirlər Kabinətinin 1993-cü il 1 iyul tarixli 343 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş Milli Sertifikatlaşdırma sistemi haqqında əsasənə ilə qaydaya salınır.

alıcının mali hansı məqsədlə əldə etməsini bilməsindən asılı olaraq MM-in 581.1-ci maddəsində iki fərqli qayda müəyyən edilir. Birinci halda əgər malın hansı məqsədlə əldə edildiyi satıcıya naməlum olarsa, onda o, alıcıya bu cür malın adətən istifadə edildiyi hər hansı məqsədə yarayan əşya verməyə borcludur. Malın adətən istifadə edildiyi məqsədə yaraması o deməkdir ki, bu cür mallar lazımi keyfiyyətdə olsun və bu keyfiyyət maldan faktiki istifadə nəticəsində mənfə nətəcələrə gətirib çıxarmasın və ya istehlakçının xərclərini artırmasin¹.

Əgər mal adətən istifadə edildiyi bütün məqsədlər üçün yox, ancaq bəzi məqsədlər üçün yarayarsa, satıcı bu barədə alıcını xəbərdar etməyə borcludur. Əgər satıcı bu barədə məlumat verməzə, bu, müqavilənin lazımi olmayan qaydada icrasını şərtləndirir. Məsələn, universal olmayan yuyucu tozu satarkən satıcı onun yalnız bəzi parça növlərinin yuyulmasında istifadə edilməsini alıcıya bildirməlidir.

İkinci halda müqavilə bağlanarkən alıcı əşyanı əldə etməsinin konkret məqsədləri barədə satıcıya məlumat verməlidir. Əşyanın əldə edilməsinin konkret məqsədi ya birbaşa müqavilədə göstərilməli, ya da tərəflərin müqaviləqabağı əlaqə prosesinde satıcıya bildirilməlidir.

Alıcı əşyanı əldə etməsinin konkret məqsədləri barəsində satıcıya müqavilə bağlanan vaxta kimi məlumat verməlidir. Buna görə də əşyanın konkret əldə edilmə məqsədi satıcıya müqavilə bağlandıqdan sonra məlum olarsa, onda satıcının göstərilən məqsədə uyğun gəlməyən mal verməsini müqavilənin lazımi olmayan qaydada icra edilməsi kimi hesab etmək olmaz. Satıcı konkret məqsədlər üçün istifadəyə yarayan əşya verməyə borcludur, bu şərtlə ki, müqavilə bağlanarkən alıcı əşyanı əldə etməsinin konkret məqsədləri barəsində satıcıya məlumat versin (MM-in 581.2-ci maddəsi).

Bəla təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsində əşyanın keyfiyyəti haqqında şərtlər olmadıqda, əşyanın keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi onun əldə edilməsinin konkret məqsədləri ilə şərtlənir. Əşyanın əldə edilməsi məqsədi alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədi (əsas) yox, onun motividir. Motiv isə müqavilənin etibarlı olmasına təsir göstərmir. Lakin tərəflərin razılığı ilə motivə hüquqi əhəmiyyət verə bilər, yəni o, müqaviləyə daxil edilir. Belə halda motiv müqavilənin şərtinə çevrilir. Müqavilə isə müəyyən şərt altında bağlanan (şərti müqavilə yox) müqaviləyə çevrilir.

1.8. Əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması

Qanun əşyanın keyfiyyətini müəyyən etməyin üsulları ilə bərabər, həm də əşyaların keyfiyyətinin yoxlanılmasının vacibliyini və zəruriliyini müəyyən edir. Əşyanın keyfiyyətini yoxlamaq üçün müəyyən metodlardan istifadə edilir. Lakin MM tətbiq edilən konkret yoxlama metodlarını müəyyən etmir. Ona görə ki, bu metodları tətbiq etmək mümkün deyildir, çünki texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq həmin metodlar da təkmilləşir.

Əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması qanunvericilikdə, dövlət standartları-

nın məcburi tələblərində və ya alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutula bilər. Əgər həmin sənədlərdə əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması qaydası müəyyənləşdirilməzə, onda bu məsələni həll etmək üçün əsasən işğuzar dövrüyə adətləri tətbiq edilir. Belə halda yoxlama əşyanın yoxlanılmasın adətən tətbiq edilən digər şərtlərinə (əmlak dövrüyə qaydalanna) uyğun ola bilər.

Sənədlərdə satıcının əşyanın keyfiyyətini yoxlamaq vəzifəsi nəzərdə tutularsa, satıcı alıcıya bu cür yoxlamanın həyata keçirilməsini təsdiq edən sənədlər təqdim etməlidir. Bu cür sənədlərə yoxlama aktını, keyfiyyət sertifikatını və digər sənədləri misal göstərmək olar. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əldə edilən malların keyfiyyəti yoxlanarkən keyfiyyətin yoxlanma faktından əlavə, həm də yoxlamanın nəticəsi əhəmiyyətə malik olur. Belə halda satıcı yoxlamanın nəticəsi haqqında sənədləri alıcıya verməyə borcludur. Bu sənədlər laboratoriya analizinin, sınağının, müayinənin və s. nəticələrini əks etdirir.

Əşyanın keyfiyyəti alıcı tərəfindən də yoxlanıla bilər. O, əşyanın keyfiyyətinin müəyyən tələblərə uyğun gəlmədiyini müəyyən etdiyi halda satıcıya bildiriş göndərir (MM-in 595.1-ci maddəsi).

İstər satıcı, istərsə də alıcı tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması qaydası və digər şərtləri hər iki tərəf üçün eyni olmalıdır (MM-in 586.4-cü maddəsi).

1.9. Malın keyfiyyəti üçün qarantıya

Malın keyfiyyəti onun ilə faydalı istehlak xassələrini əks etdirməlidir ki, bunun nəticəsində mal ictimai tələbatı ödəmək qabiliyyətinə malik olur, ictimai, o cümlədən şəxsi istehlak təmin edir, onun rəqabətə davamlılığı artırılır, habelə malın ən yaxşı nümunələr səviyyəsinə çatdırılmasına nail olunur. Malın keyfiyyəti ilə olmalıdır ki, bunun nəticəsində həmin mal istifadə edildiyi məqsədlərə yarayan əşyaya çevrilə bilsin. Bununla bərabər, malın keyfiyyəti onun təhlükəsizliyinə təmin etməlidir, yəni maldan istifadə edilməsi istehlakçının həyatına, sağlamlığına, habelə ətraf mühitə zərər vurmamalıdır.

Malın keyfiyyəti əbədi olaraq dəyişməz qalır. Vaxt müddəti keçdikdə malın keyfiyyəti də dəyişir. Belə halda maldan normal istifadə edilməsi, normal istifadə üçün malın yararlı olmasını şərtləndirən, onun təhlükəsizliyini təmin edən vaxt müddətinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyətə malik olur. Göstərilən bütün bu məsələlər malın keyfiyyəti haqqında qarantıya, yararlılıq və xidmət müddət elmi anlayışlarının vasitəsi ilə qaydaya salınır. Müəyyən edilmiş vaxtdan artıq istifadə edilməsi istehlakçının həyatına, sağlamlığına, onları əmlakına və ya ətraf mühitə təhlükə kəsb edən və ya zərər vura bilən mallara xidmət müddəti (yazarlılıq müddəti) müəyyən edilməlidir. İstehlakçı bu kimi malların təlimatlarında xidmət (yazarlılıq) müddətlərini göstərməyə borcludur («İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Qarantıya dedikdə (fransızca «garantie», «garantir» - təmin etmək sözündən) borclunun (satıcının) öz verdiyi malın keyfiyyətinə görə kreditörün (alıcının) qarşısında cavab verməsi başa düşülür. MM satıcı tərəfindən alıcıya verilən əşyanın keyfiyyəti üçün iki növ qarantıya müəyyən edir.

- qanuni qarantıya (MM-in 582.1-ci maddəsi);

¹ MM-in müəyyən etdiyi bu qaydalar Vyana konvensiyasından qitbas edilmişdir (bax: Венская конвенция о международной купле-продаже товаров. Комментарий, М., 1994, с. 100).

• müqavilə qrantiyası (MM-in 582.2-ci maddəsi).

Qrantiyanın iki növünün fərqləndirilməsi müəyyən əlamətlərə əsaslanır: maldakı qüsurun aşkar edilməsi müddətinə görə; məsuliyyətin şərtlərinə görə; qüsurun əmələ gəlmə səbəblərinin sübutetmə yükünün tərəflər arasında bölüşdürülməsinə görə.

Qanuni qrantiya odur ki, bu qrantiya müqavilədə nəzərdə tutulmayan bütün hallarda mövcud olur. Qanuni qrantiya mal verildiyi anda onda qüsurun olmaması barədə satıcının verdiyi ələ bir zəmanətdir ki, bunun nəticəsində mal müəyyən məqsəd üçün istifadəyə yararlı olur. Qanuni qrantiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, alıcıya verildiyi məqamda satıcının alıcıya saldıdığı əşya tələb olunan keyfiyyətdə olmaqla, əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmazsa, bu cür əşyaların adətən istifadə edildiyi məqsədlər üçün ağılabatan müddət ərzində yararlı olmalıdır.¹

Müqavilə qrantiyası odur ki, bu cür qrantiya müqavilədə nəzərdə tutulur. Müqavilə öhdəliyi əlavə öhdəlikdir. Bu satıcının öhdəsinə götürüldüyü ələ bir zəmanətdir ki, bunun nəticəsində satılan mal müqavilədə göstərilən müddət ərzində nəzərdə tutulan keyfiyyət tələblərinə uyğun gəlir. Başqa sözlə desək, müqavilə qrantiyası satıcının alıcı qarşısında satılan əşyanın müqavilədə nəzərdə tutulan müddət ərzində keyfiyyət barədə irəli sürülən tələblərə uyğun gəlməsi haqqında verdiyi təminat öhdəliyini ifadə edir². Müqavilədə nəzərdə tutulan həmin müddətə qrantiya müddəti deyilir³.

Qrantiya müddəti satıcının verdiyi əşyanın keyfiyyətinə görə alıcının qarşısında cavab verməsi müddətidir. **Qrantiya müddəti** dedikdə ələ bir vaxt müddəti başa düşülür ki, bu müddət ərzində satıcının alıcıya verdiyi əşya (mal) adətən istifadə edildiyi məqsədlər üçün yararlı olur. Bu müddət ərzində satıcı satılan əşyadan adətən təminatına uyğun olaraq istifadə edilməsi barədə alıcıya təminat və zəmanət öhdəliyi verir.

Qanun qrantiya müddətinin hesablanması qaydasını müəyyən edir. MM-in 583.1-ci maddəsinə görə **qrantiya müddətinin axımı əşyanın alıcıya verildiyi andan başlayır**. Göstərilən bu norma imperativ yox, dispozitiv xarakter daşıyır. Belə ki, alıcı-satıcı müqaviləsində qrantiya müddətinin axımının başlanması barədə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, tərəflər razılığa gələ bilər ki, məmulatın istismara və ya istifadəyə buraxıldığı gün

¹ MM-in qanuni qrantiya barədə müəyyən etdiyi qaydalar prinsip etibarı ilə Vyana konvensiyasının 35-ci və 36-cı maddələrindən ilqibaz edilmişdir. Lakin Vyana konvensiyasından fərqli olaraq satılan əşyanın adətən istifadə edildiyi məqsədlər üçün ağılabatan müddət ərzində yararlı olması barədə qayda MM-də (582.1-ci maddə) yeni haldir. Vyana konvensiyasında (35 və 36-cı maddələr) isə alıcıya verilən məqamda əşyanın istifadə edildiyi məqsəd üçün yararlı olması müddəsinə formulə edilir (bax: Венская конвенция о международной купле-продаже товаров. М., 1994, с. 100).

² Müqavilə qrantiyası barədə MM norması formulə edilərkən xarici ticarət praktikasında tətbiq edilən çoxillik təcrübə, SSRİ-nin iştirak etdiyi «Mal göndərənmənin ümumi şərtləri», habelə BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının işləyib hazırladığı sənədlərin müəyyən etdiyi qaydalar nəzərə alınmışdır.

³ Qrantiya müddəti köhnə 1964-cü il MM-də zəmanət müddəti adlanırdı (240-cı maddə). «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanunu da bu anlayışdan istifadə edir. Bəzi mənbələrdə təminat müddəti anlayışı tətbiq edilir. Məsələn, bax: Hüquq ensiklopedik lüğəli. Bakı. 1991, s. 433.

qrantiya müddətinin axımının başlanğıcı hesab edilsin. Komplektləşdirici məmulat üçün qrantiya müddəti əsas məmulat üçün qrantiya müddəti ilə eyni vaxtda başlanır, çünki bu cür məmulatın qrantiya müddəti əsas məmulat üçün qrantiya müddətinə bərabər tutulur (MM-in 583.3-cü maddəsi). Lakin kompleksləşdirici məmulat üçün qrantiya müddəti barədə alıcı-satıcı müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər¹.

Qanun bəzi hallarda qrantiya müddətinin axımının başlanması haqqında ayrı qayda nəzərdə tutur (MM-in 583.2-ci maddəsi). Məsələn, alıcı əşyadan satıcıdan asılı səbəblərə görə istifadə etmək imkanından məhrum olduqda və ya əşyada aşkar edilmiş qüsurulara görə ondan istifadə etmək mümkün olmadıqda qrantiya müddətinin axımı əşyanın alıcıya verildiyi andan başlanır və ya qrantiya müddəti artırılır. Birinci halda, yeni satıcıdan asılı səbəblərə görə alıcının əşyadan istifadə etmək imkanından məhrum olduğu halda, qrantiya müddətinin axımı satıcı müvafiq səbəbləri aradan qaldırdıqdan sonra başlanır. Məsələn, alıcı satın aldığı minik avtomobilindən satıcının ona avtomobilin açarını verməməsi səbəbinə görə istifadə edilə bilmir. Satıcı açarı alıcıya verir və bu andan qrantiya müddətinin axımı başlayır.

İkinci halda, yeni əşyada aşkar edilmiş qüsurlara görə ondan istifadənin mümkün olmadığı halda, qrantiya müddəti əşyada aşkar edilmiş qüsurlara görə ondan istifadənin mümkün olmadığı müddət qədər artırılır. Lakin bunun üçün zəruridir ki, MM-in 595.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan qaydada bildiriş verilsin.

1.10. Əşyanın xidmət (qulluq) müddəti.

Əşyanın yararlılıq müddəti

Əşyanın xidmət (qulluq) müddəti qrantiya müddətinin növüdür. Bunlar arasında müəyyən fərqlər vardır. Birinci fərq ondan ibarətdir ki, **xidmət müddəti nisbətən daha uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulan əşyalar barədə müəyyən edilir**. İkincisi, xidmət müddəti ya **normativ sənədə nəzərdə tutula bilər, ya da istehlakçı ilə müqavilə əsasında müəyyən edilə bilər**. Xidmət müddəti olmadığı halda isə 10 il müddətində malın təyinatı üzrə istifadə edilməsinə təminat verilir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsinin 4-cü bəndi). Üçüncüsü, qrantiya müddəti ərzində satıcı əşyanın keyfiyyətinə təminat verirsə, **xidmət müddəti ərzində isə bu təminatı istehlakçı, yeni satış üçün mal istehlak edən müəssisə, idarə, təşkilat və ya sahibkar verir**.

Yeni MM xidmət müddəti anlayışını nəzərdə tutmur. Bununla bərabər, bəzi normativ aktlarda qrantiya müddətinin bu növü barədə müəyyən göstərişlər ifadə edilir. Məsələn, «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun (5-ci maddə) istehlakçının normativ sənədə nəzərdə tutulan və ya istehlakçı ilə müqavilə əsasında malın xidmət müddəti ərzində istifadə edilməsinə təminat vermək vəzifəsini müəyyən edir. Xidmət müddəti istehlak

¹ Komplektləşdirici məmulat dedikdə texniki cəhətdən mürəkkəb olan əşyaların müstəqil hissələri başa düşülür ki, bu cür əşyalar əsas əşyalar hesab edilir. Məsələn, radio-televiziya aparatları, avtomobillər və s. əsas əşya sayılır. Bu cür əsas əşyalar müstəqil aqreqlərdən, detallardan (kineskoplardan, mühərriklərdən və s.) ibarətdir ki, bu məmulatlar kompleksləşdirici məmulatlar adlanırlar.

olunmayan əşya bərsində istehsalçının müəyyən etdiyi ələ bir müddətdir ki, bu müddət ərzində istehlakçının əşyadan təyinatına görə təhlükəsiz istifadə etməsinə təminat verilir.

Çox vaxt xidmət müddətini yararlılıq müddəti ilə qarşıdırılar. Bunlar bir-birindən fərqlənən müddət növləri hesab olunur. Ən birinci fərq ondan ibarətdir ki, xidmət müddəti uzun müddətdə istifadə üçün nəzərdə tutulan istehlak olunmayan əşyalar üçün təyin edilirsə, yararlılıq müddəti tez xarab olan istehlak edilən və insanların sağlamlığına, həyatına və əmlakına, habelə ətraf mühitə təhlükə kəşb edən ərzaq məhsulları, dərmanlar, ətriyyat-kosmetika vasitələri, kimya məhsulları və başqa mallar üçün müəyyən edilir. İkincisi, xidmət müddətindən fərqli olaraq yararlılıq müddətləri əşyanın hazırlandığı gündən hesablanır. Üçüncüsü, yararlılıq müddəti ölmüş malların satışı qadağan edilir. Xidmət müddəti keçmiş malların satışı bərədə bu cür qadağan nəzərdə tutulmamışdır. Dördüncüsü, yararlılıq müddəti qanunvericiliklə, dövlət standartlarının məcburi tələbləri və ya digər məcburi qaydalarla müəyyənləşdirilir. Bu, imperativ göstərişdir. Alqı-satqı müqaviləsinin iştirakçıları bu göstərişi dəyişdirmək hüququna malik deyildir. Xidmət müddəti isə həm normativ sənəd, həm də istehsalçı və istehlakçı arasında bağlanan müqavilə əsasında müəyyən edilir («Istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsi).

Nəhayət, əşyanın yararlılıq müddəti onun istifadəyə yararlılığı göstərən vaxt dövrü ilə müəyyən edilir. Məsələn, mal iki ay müddətində istifadə üçün yararlıdır. Xidmət müddəti isə başqa ölçü vahidi ilə də təyin edilə bilər. Məsələn, minik avtomobilinin xidmət müddəti kilometrə müəyyən edilir. Əşyanın yararlılıq müddəti hazırlandığı gündən hesablanan, istifadəyə yararlılığını göstərən vaxt dövrü ilə və ya əşyanın istifadəyə yararlılığının bitdiyi tarixlə müəyyənləşdirilir (MM-in 585-ci maddəsi). Məsələn, mal 10 oktyabr 1998-ci il tarixindən 3 ay müddətinə yararlıdır. Və yaxud mal 10 oktyabr 1998-ci il tarixindən 10 yanvar 1999-cu il tarixinə kimi istifadə üçün yararlıdır.

Bununla bərəbər, yararlılıq müddəti qarantıya müddətindən fərqlənir. Birincisi, yararlılıq müddəti keçmiş və ölmüş əşya istifadə üçün yararsız olur, bu cür əşyanı satmaq olmaz. Qarantıya müddəti ölmüş əşya isə istifadə üçün yararlıdır, onun satılması istisna edilmir, mümkündür. İkincisi, yararlılıq müddətinin müəyyən edilməsi bərədə qanunun göstərişləri (MM-in 584-cü maddəsi) imperativ xarakterə malikdir. Bu göstərişləri tərəflər dəyişə bilməz. Qarantıya müddəti isə alqı-satqı müqaviləsi ilə, satıcının mülahizələri əsasında təyin edilir.

Üçüncüsü, qarantıya müddəti alqı-satqı müqaviləsində ayrı müddət nəzərdə tutulmayıbsa, malın satıldığı gündən, yararlılıq müddətləri isə hazırlandığı gündən hesablanır.

Nəhayət, qarantıya müddəti istehlak olunmayan mallar üçün təyin edilir. Yararlılıq müddətinə gəldikdə isə bu müddət tez xarab olan, texniki cəhətdən qeyri-mürəkkəb (sada), uzun müddətdə istifadə üçün nəzərdə tutulmayan, istehlak edilən əşyalar üçün müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, yararlılıq müddəti normativ aktla müəyyən edilən ələ bir müddətdir ki, bu müddətin ötüb keçməsi ilə istehlak olunmayan mal təyinatına görə istifa-

də üçün yararsız olur və bu cür malın satışı qadağan edilir. Yararlılıq müddəti dedikdə qanunvericilik, dövlət standartlarının məcburi tələbləri və ya digər məcburi qaydalar ilə əşyanın təyinatı üzrə istifadəyə yararlılığına hədd qoyan müddət başa düşülür. Satıcı yararlılıq müddəti müəyyənləşdirilmiş əşyanı alıcıya ələ hesabla verməlidir ki, yararlılıq müddəti bitənədək əşyadan təyinatı üzrə istifadə edilə bilsin (MM-in 584.2-ci maddəsi).

1.11. Lazimi keyfiyyəti olmayan əşyanın verilməsinin hüquqi nəticələri

Satıcı alıcıya lazimi keyfiyyəti olmayan əşyanın verilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Satıcı tərəfindən keyfiyyəti lazimi səviyyədə olmayan əşyanın verilməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur ki, bu nəticələr MM-in 587-589-cu maddələrində göstərilmişdir.

Göstərilən maddələrdə müəyyən edilən qaydalar satılan əşyanın keyfiyyəti bərədə şərtlərin pozulması ilə əlaqədar aradan münasibətləri nizamaya salır.

Satılan malın keyfiyyəti bərədə müqavilə şərtinin pozulmasının nəticələri bir sıra amillərdən asılıdır. Ən birinci amil maldə aşkar edilmiş qüsurların xarakter və dərəcəsidir. Başqa sözlə desək, satılan maldə müəyyən edilən qüsurların xarakteri müxtəlif hüquqi nəticələrin yaranmasını şərtləndirir və alıcıya öz seçimi ilə alternativ hərəketlərdən birini etmək ixtiyarı verir.

Satılan maldə aşkar edilmiş qüsurları şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar: adi (qeyri-mühüm) qüsurlar; mühüm qüsurlar. Bu bölgü şərti xarakter daşıyır¹. Adi qüsurlar MM-in 587.1-ci maddəsində, mühüm qüsurlar isə MM-in 587.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Adi qüsurlar odur ki, bu cür qüsurları tənəsübsüz xərclər çəkmədən və ya vaxt sərf etmədən aradan qaldırmaq mümkündür. Adi qüsurlar mühüm olmayan qüsurlardır, yəni bu qüsurların əşyadan təyinatına uyğun surətdə istifadə olunması üçün bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Satılan əşyada adi qüsurlar olduqca və bu qüsurlar bərədə satıcı qabaqcandan məlumat vermədikdə alıcı (satıcının təqsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq) aşağıdakı alternativ hərəketlərdən birini seçir (MM-in 587.1-ci maddəsi):

- alqı qiymətinin mütənəsib azaldılması;
- əşyanın qüsurlarının ağılabatan müddətdə əvəzsiz aradan qaldırılması;
- əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması üçün özünün çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi.

Alqı qiymətinin mütənəsib azaldılması o vaxt mümkündür ki, aşkar edilmiş qüsurlar satılan əşyadan təyinatına görə istifadə edilməsinə mane olmur, yəni qüsurlar aradan qaldırılmadan da əşyadan istifadə etmək mümkündür. Belə haldə alıcı tələb edir ki, əşyanın qiymətli aşkar edilmiş qüsurlarına uyğun olaraq mütənəsib surətdə azaldılsın.

Əşyanın qüsurlarının ağılabatan müddətdə əvəzsiz aradan qaldırılması bərədə alıcı o vaxt tələb irəli sürür ki, bu qüsurlar təmir, tərkib hissələrini (detalları, aqreqatları və s.) dəyişmə yolu ilə aradan qaldırmaq mümkündür olsun.

¹ «Istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununda qüsurlar və mühüm qüsurlar kimi anlayışlar işlədilir.

Əşyanın təmiri və tərkib hissələrinin dəyişdirilməsi xərclərini satıcı çəkir.

Əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması üçün alıcının çəkdiyi xərclərin övəzinin aradan qaldırılması üçün alıcının tələb edir ki, satıcı əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması üçün alıcının çəkdiyi xərclərin övəzinə ödəsin. Qüsuru alıcının ya özü, ya da ki, üçüncü şəxslər aradan qaldıra bilər. Satıcı alıcının çəkdiyi xərcləri tam həcmdə ödəməlidir, bu şərtlə ki, bütün hallarda çəkilən xərc əşyanın özünün qiymətindən çox olmasın, yeni çəkilən xərclərin ödənilməsi ağırlabatan olmalıdır.

Mühüm qüsurlar odur ki, bu cür qüsurların aradan qaldırılması tənəbşüz xərclər çəkmədən və ya vaxt sərf etmədən mümkün olmur və ya dəfələrlə aşkar edilir və ya aradan qaldırandan sonra yenidən üzə çıxır¹. Əşyada mühüm qüsurların müəyyən edilməsi əşyanın keyfiyyətinə aid tələblərin əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasını şərtləndirir. Satılan əşyada mühüm qüsurlar aşkar edildikdə alıcıya ixtiyar verilir ki, o, iki alternativ hərəkətdən birini seçsin (MM-in 587.2-ci maddəsi):

- müqavilənin icrasından imtina etmək və əşya üçün ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək;
- lazımi keyfiyyətli olmayan əşyanın müqaviləyə uyğun əşya ilə əvəz olunmasını tələb etmək.

Göstərilən hər iki halda təbii ki, mühüm qüsuru olan əşya geri, yeni satıcıya qaytarılır; bununla bağlı olaraq yaranan məsuliyyətlərə MM-in 157-ci maddəsində müəyyənləşdirilmiş qaydalar tətbiq olunur.

Komplektə daxil olan əşya hissələri barədə analogi qaydalar tətbiq edilir (MM-in 587.4-cü maddəsi). Başqa sözlə desək, bu cür əşya hissələrində adi və ya mühüm qüsurlar tapıldıqda göstərilən alternativlərdən biri seçilir.

Həm adi qüsurlar, həm də mühüm qüsurlar iki növədə ola bilər: açıq-aşkar qüsür növündə; gizli qüsür növündə. Açıq-aşkar qüsurlar odur ki, bu cür qüsurları əşyanın qəbul edilməsinin adi üsulları ilə və yaxud yoxlamanın xüsusi metodları vasitəsi ilə müəyyən etmək mümkün olur. Adi üsulla əşyaya baxış keçirməyi, xüsusi metoda isə sınağı və ya laboratoriya analizini misal göstərmək olar. **Gizli qüsurlar** odur ki, bu qüsurları açıq-aşkar qüsurlardan müəyyən etmək üçün istifadə edilən üsullarla (adi və xüsusi üsullarla) müəyyən etmək mümkün olmur. Gizli qüsurların mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cür qüsurları yalnız sazlama, montaj (quraşdırma), istifadə və saxlama prosesləri zamanı müəyyən etmək olur.

Satıcı əşyanın ona məlum olan həm açıq-aşkar, həm də gizli qüsurları barədə alıcıya məlumat verməyə borcludur. Bu vəzifəni yerinə yetirməyə görə o, alıcı qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, alıcı yalnız verilmiş (satılmış) əşyanın qüsurlarının (həm adi, həm mühüm, həm açıq-aşkar, həm də gizli qüsurlarının) aşkar edilməsi müddətləri haqqında qaydaya əməl etdikdə yuxarıda göstərilən tələbləri (alternativləri) irəli sürmək ixtiyarına malikdir. Satılmış əş-

yanın qüsurlarının aşkar edilməsi müddətlərinə riayət edilməsi alıcı üçün prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə desək, alıcının əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri irəli sürməsi həmin qüsurların qanunda müəyyənləşdirilmiş müddətdə aşkar edilməsindən asılıdır. Bu cür müddətlər isə MM-in 589.2-ci və 589.6-cı maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. Əgər alıcı-satıcı müqaviləsi ilə ayrı qayda müəyyənləşdirməyibsə, alıcı əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri bu şərtlə irəli sürə bilər ki, həmin qüsurlar bu maddədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə aşkar edilsin (MM-in 589.1-ci maddəsi).

Özü də qeyd etmək istəyirik ki, göstərilən həmin müddətlər satılan əşya üçün qanuni müddəti və ya yararlılıq müddəti təyin edilməsindən asılıdır. Əşya üçün yalnız qanuni qanuni qanuni və ya yararlılıq müddəti müəyyənləşdirilməyənə halda alıcı əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri həmin qüsurları MM-də nəzərdə tutulmuş müddətdə aşkar etdikdə irəli sürür¹. Bu müddət iki ildən çox ola bilməz. İki il müddəti isə əşyanın alıcıya verildiyi gündən hesablanır. Alıcı-satıcı müqaviləsi ilə daha uzun müddətin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutula bilər. Daşınmalı və ya poçtla göndəriləməli əşyanın qüsurlarının aşkar edilməsi müddəti əşyanın təyinat yerinə çatdırıldığı gündən hesablanır (MM-in 589.2-ci maddəsi).

Əşya üçün qanuni müddəti və ya yararlılıq müddəti müəyyənləşdirildiyi halda, alıcı əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri həmin qüsurları qanuni müddəti və ya yararlılıq müddəti ərzində aşkara çıxardığı irəli sürə bilər. Qanuni müddəti və ya yararlılıq müddəti keçəndən sonra alıcının pretenziya irəli sürmək hüququ itir. Lakin bəzi hallarda alıcı əşyanın qüsurlarını qanuni müddəti bitəndən sonra aşkar edir. Belə halda qüsurlar əşyanın alıcıya verildiyi gündən iki il ərzində müəyyən edilməlidir ki, alıcı tələb irəli sürə bilsin. Bu cür əşyalar üçün müqavilədə qanuni müddəti iki ildən az nəzərdə tutulur. Göstərilən halda satıcı bu şərtlə məsuliyyət daşıyır ki, alıcı əşyanın qüsurlarının əşya alıcıya verildikdən əmələ gəldiyini və ya həmin məqamadaq yaranmış səbəblərdən əmələ gəldiyini sübuta yetirsin (MM-in 589.7-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, müqavilədə nəzərdə tutulan qanuni müddəti iki ildən az olan hallarda alıcının mənafeyi xüsusi qayda əsasında müdafiə edilir.

Qanunda həm də verilmiş əsas əşyanın komplektləşdirici məmulatlarının qüsurlarının aşkar edilməsi müddətləri barədə qayda müəyyən edilməlidir (MM-in 589.4-cü və 589.5-ci maddələri). Burada iki halı fərqləndirmək lazımdır: müqavilədə komplektləşdirici məmulat üçün əsas məmulata (əşyaya) nisbətən daha qısa qanuni müddəti müəyyənləşdirilən hal; müqavilədə komplektləşdirici məmulat üçün əsas məmulata (əşyaya) nisbətən daha uzun qanuni müddəti müəyyənləşdirilən hal. Birinci halda, alıcı komplektləşdirici məmulatın qüsurları ilə bağlı tələbləri həmin qüsurları əsas məmulatın qanuni müddəti ərzində, ikinci halda isə komplektləşdirici məmulatın qanuni müddəti ərzində (əsas məmulatın qanuni müddətinin bitib-bitməməsindən asılı olmayaraq) aşkara çıxardığı halda irəli sürə bilər.

¹ İstehlakçılarn hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 1-ci maddəsi mühüm qüsurlara aidiyyət verir. Mühüm qüsür maldan onun meqsədli təyinatına müvafiq surətdə istifadə olunmasını qeyri-mümkün edən, istehlakçı üçün aradan qaldırılma bilməyən, aradan qaldırılması üçün çətin və vaxt məsrafi tələb edən və s. qüsurdur.

¹ İstehlakçılarn hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 6-cı maddəsinə görə istehlakçı satıcı qarşısında zəmanət müddəti müəyyən edilməmiş hallarda aşkar olunmuş qüsurlar barədə 3 ildən gec olmamaq şərti ilə öz tələblərini irəli sürmək hüququna malikdir.

Ümumi qaydaya görə, satıcı yalnız alıcıya verilməzdən əvvəl və ya həmin məqamədək yaranan səbəblərdən əmələ gələn qüsurlara görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 588.1-ci maddəsi). Əşyanın qüsurlarına görə satıcının cavab verməsi üçün lazımdır ki, bu hal, yəni qüsurların satışın təqsiri üzündən əmələ gəlməsi sübut olunsun. Belə halda sübutetmə yükünü alıcı çəkir. Başqa sözlə desək, əşyanın qüsurlarının əmələ gəlməsində satıcının təqsiri olmasını alıcı sübuta yetirir. Əgər o, satıcının təqsirini sübut edə bilməyə, satıcı əşyanın qüsurlarına görə məsuliyyəti daşımır. Deməli, satılan əşyanın qüsurların üçün satıcının təqsirlilik prezumpsiyası prinsipi müəyyən olunmuşdur. Göstərilən bu qaydalar satılan əşya üçün qarantia müddəli təyin edilmədiyi halda tətbiq edilir.

Keyfiyyət qarantiyası verilən əşya satıldıqda isə məsələ tamam başqa cür həll edilir. Belə ki, həmin halda sübutetmə yükünü alıcı yox, satıcı çəkir. Satıcı sübut etsə ki, əşyanın qüsurları əşya alıcıya verildikdən sonra alıcı tərəfindən ondan istifadə və ya onun saxlanması qaydalarının pozulması və ya üçüncü şəxslərin hərəkətləri nəticəsində və ya qarşısının qüvvənin təsiri ilə əmələ gəlmişdir, onda o, məsuliyyət daşımır, əşyanın qüsurlarına görə cavab vermir.

MM-in satılmış əşyanın qüsurlarının aşkar edilməsi müddətlərini nəzərdə tutan 589-cu maddəsi formulə edilərək 1980-ci il Vyana konvensiyasının tələbləri nəzərə alınmışdır. Başqa sözlə desək, qüsurların müəyyən edilməsi müddətləri barədə müddəalar Vyana konvensiyasının 38-ci və 39-cu maddələrindən iqtibas edilmişdir¹. Vyana konvensiyası da alıcının əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri yalnız bu qüsurların aşkar edilməsinin müəyyən edilmiş müddətlərdə irəli sürə bilməsi qaydasını nəzərdə tutur.

1.12. Satıcının əşyanı müqavilənin komplekslik haqqında şərtinə uyğun verməsi

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinin tələblərindən (şərtlərindən) biri əşyanın kompleksliyi. Satıcı alıcıya alqı-satqı müqaviləsinin komplekslik haqqında şərtlərinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur (MM-in 590.1-ci maddəsi).

Komplekslik anlayışı **texniki cəhətdən mürəkkəb olan əşyalara** aiddir. Bu cür əşyalara avadanlıqları, maşınları, cihazları və məişət texnikasını misal göstərmək olar. **Əşyanın kompleksliyi** dedikdə əsas əşya (məmulat) ilə kompleksləşdirici müstəqil əşyaların (məmulatların) ehtiva etdiyi bir məcmusa başa düşülür ki, bu kompleksləşdirici məmulatlar əsas məmulatın hissəsi kimi onunla tam vahid halında birləşərək ümumi təyinat məqsədləri üzrə istifadə edilir. **Kompleksləşdirici məmulat əsas məmulatın tərkib hissəsi yox, onun müstəqil hissəsidir².** Funksional təyinatın ümumiliyi əsas məmulatla kompleksləşdirici

məmulatı birləşdirir. Onların birləşməsi əşyanın adətən istifadə edildiyi məqsədə nail olmaq üçündür.

Komplekslik anlayışı əşyanın mürəkkəb əşya olmasını şərtləndirir. Həmin mürəkkəb əşya isə müxtəlif növü müstəqil məmulatlardan ibarətdir ki, bunlar kompleksləşdirici məmulatlar adlanır. Məsələn, yeməklənə (mətbəx) servisi, məbelin qanıtıru və s. bu cür məmulatlar misal ola bilər.

Kompleksləşdirici məmulatların yardımçı əşyalardan fərqləndirmək lazımdır. Yardımçı əşya baş (əsas) əşya ilə konstruktiv əlaqədə olur. **Kompleksləşdirici məmulat ilə əsas əşya arasında adətən konstruktiv əlaqə vardır.** Bundan əlavə, yardımçı əşyanın əsas təyinatı baş (əsas) əşyaya xidmət etməkdirsə, kompleksləşdirici məmulatın əsas təyinatı əsas (baş) əşya ilə birlikdə onunla tam vahid halında ümumi təyinat məqsədləri üçün istifadə olunmasından ibarətdir. Məsələn, kompüterin çexolu (örtüyü) yardımçı əşyadır. Əsas təyinatı isə baş əşyanı — kompüterini kənar təsirdən qorumaqdır. Kompüterin vinçestri, displeyi, klaviatürası isə kompüterin kompleksləşdirici məmulatlarıdır. Bu məmulatlar kompüterlə birlikdə müəyyən təyinat məqsədləri üçün istifadə edilir.

Əşyanın kompleksliyi şərtlərinin razılığı ilə müəyyən edilir. Bu onu göstərir ki, əşyanın kompleksliyi müqavilə şərtidir.

Komplekslik alqı-satqı müqaviləsində müxtəlif üsullarla müəyyən edilir: **müqavilədə kompleksləşdirici məmulatları saymaqla** şərtlərinin razılığı ilə; standartlaşdırma haqqında **normativ sənədi göstərməklə** (standartlara istinad etməklə); **bu iki üsul uyğunlaşdırmaqla**. Alqı-satqı müqaviləsində əşyanın kompleksliyi göstərilən bu üsullarla müəyyənləşdirilmədikdə, əşyanın kompleksliyi işgüzar dövrünə adətəli ilə və ya adətən irəli sürülən digər tələblərlə təyin edilir (MM-in 590.2-ci maddəsi).

Əşyanın kompleksliyi haqqında şərtin pozulmasına görə satıcı məsuliyyət daşıyır. Bu şərtin yerinə yetirilməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur (MM-in 592-ci maddəsi). Kompleksiz əşya verildikdə alıcı iki alternativdən birini seçir:

- alqı qiymətinin müntəzib surətdə azaldılması;
 - əşyanın kompleksinin ağılabat müddətdə tamamlanması.
- Alıcı axırıncı alternativ seçdiyi halda, satıcı alıcının tələbini ağılabat müddədə yerinə yetirməzsə, alıcı iki alternativ hərəkətdən birini etmək ixtiyarına malik olur:
- kompleksiz əşyanın kompleksliyi əşya ilə əvəz olunmasını tələb etmək;
 - alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina etmək və ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək.

1.13. Malların komplekti (dəsti)

Malın kompleksliyi anlayışının malın komplekti (dəsti) anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Bu iki anlayış belə də müqayisə etmək olar: komplekti mal və ya kompleksdə olan mal.

Malların komplekti müxtəlif və ya eyni cinsli (növlü) malların ehtiva etdiyi bir topludur ki, həmin mallar ümumi təyinat məqsədilə istifadə üçün tam və ya bütöv vahid halda birləşir. Malların kompleksinə daxil olan ayrı-ayrı mallar bir-biri ilə funksional və konstruktiv əlaqədə olur. Başqa sözlə desək, malların

¹ Венская конвенция о международной купле-продаже товаров. Комментарий. М., 1994.

² Azərbaycan Respublikasının yeni MM-in 582.3-cü maddəsi kompleksləşdirici məmulat anlayışını əşyanın tərkib hissəsi kimi işlədir. Bunu qanunvericinin qüsuru hesab etmək olar. Kompleksləşdirici məmulatın əsas əşyanın tərkib hissəsi hesab edən müəlliflər də var ki, bu barədə onların fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 23.

komplektinə daxil olan mallar ümumi təsərrüfat və sair təyinat üçün istifadə məqsədi birləşdirmir. Malların komplektinə ofis üçün əldə edilən dəftərxana ləvazimatlarını (qələm, kağız, xətkəş, mürəkkəb, pozan, dəftər və s.), bayram günlərində hər bir ailə üzvü üçün alınan hədiyyə dəstini və s. misal göstərmək olar. Malların komplektinə ən yaxşı əyani misal olaraq hər gün ərzaq dükanından aldığımız müxtəlif ərzaq məhsullarının dəstini – əti, südü, qatığı, pendiri, çörəyi, kolbasanı, düyünü və s. göstərmək yerinə düşərdi.

Malın komplekti yalnız müqaviləni bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Alqı-satqı müqaviləsində əşyaların komplekt halında verilməsi nəzərdə tutula bilər (MM-in 591.1-ci maddəsi). Belə halda satıcının əsas vəzifəsi malın komplekt halında alıcıya verilməkdən ibarətdir.

Alıcı tərəfindən sifariş edilməyən malın satıcı tərəfindən satılan mal komplektinə daxil edilməsi halı hüquqdan sui-istifadədir. Bu, mülki hüquqların həyata keçirilməsini pozmaqdır. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununda istehlakçının sərbəst mal seçmək hüququ ifadə edilir (14-cü maddənin 2-ci bəndi). Qanunun 14-cü maddəsi istehlakçını (alıcı-nı) ona lazım olmayan mal almağa məcbur etməyi qadağan edir. Buradan iki mühüm qayda müəyyən etmək mümkündür. Birinci qayda ondan ibarətdir ki, əgər malın komplektini satıcı düzəltmişsə, alıcının həmin komplektdən ona lazım olmayan malı çıxartmaq ixtiyarı vardır. İkinci qayda ondan ibarətdir ki, satıcının alıcı üçün lazım olmayan malı komplektə daxil etmək ixtiyarı yoxdur. İstehlakçı (alıcı) satıcının süni surətdə yaratdığı dəstədən (komplektdən) ona lazım olan malı almaq hüququna malikdir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 5-ci bəndi).

Satıcı tərəfindən alıcıya lazım olmayan malların komplektə daxil edilməsinin yasaqlanması və yol verilməzliyi bir sıra qanunlarda da öz ifadəsini tapır. Məsələn, «Haqsız rəqabət haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsinə görə əmtələrin məcburi əlavə çəşidlə (və ya komplektlə) satışı haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti hesab edilir və bu cür hərəkətə yol verilmir.

Satıcının malın komplekti barədə vəzifəsi onun **komplektə daxil olan bütün əşyaları eyni vaxtda alıcıya vermək yolu ilə icra edilir.** Satıcı komplektə daxil olan bütün əşyaları alıcıya eyni vaxtda verməyə borcludur (MM-in 591.2-ci maddəsi). Lakin MM-in 591-ci maddəsi imperativ yox, dispozitiv göstəriş ifadə edir, yəni satıcının malın komplektini alıcıya verməsi vəzifəsinin icrası vaxtı barədə tərəflərin razılığı ilə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Ümumi qayda isə belədir ki, satıcının malların komplekti barədə öhdəliyi komplektə daxil olan bütün əşyaların verildiyi andan icra edilmiş sayılır (MM-in 591.1-ci maddəsi).

Malların komplekti barədə şərtlərin pozulması **əşyanın komplektliyi barədə şərtlərin pozulması kimi ənənəvi hüquqi nəticələrə səbəb olur.** Bu hüquqi nəticələr MM-in 592-ci maddəsində göstərilmişdir ki, biz bundan əvvəlki yarımbaşılıqda bu barədə danışıqmışıq.

1.14. Əşyanın tara və qabda verilməsi

Satıcının əşyanı vermək vəzifəsinə daxil olan tələblərdən biri əşyanın alıcıya tarada və (və ya) qabda verilməsidir. Satıcı alıcıya əşyanı tarada və (və ya)

qabda verməlidir (MM-in 593.1-ci maddəsi).

MM-in 593-cü maddəsi satıcının alıcıya onların tərəfindən müqaviləyə müvafiq şərt kimi daxil etməsindən asılı olmayaraq **əşyanı tarada və (və ya) qabda vermək vəzifəsini müəyyən edir.** Bu maddə dispozitiv göstəriş ifadə edir. Belə ki, tərəflərin razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Bununla belə, elə əşyalar vardır ki, xarakterinə, təbiətinə və xüsusiyyətinə görə onların taralaşdırılması və (və ya) qablaşdırılması tələb edilmir. Məsələn, öz xarakterinə görə metal qırıntıları, qum, keramzit, çinçiq, kömür və s. qablaşdırma və taralaşdırma tələb etmir. Bu əşyaların xarakteri elədir ki, onların taralaşdırılmasına və (və ya) qablaşdırılmasına ehtiyac və zərurət yoxdur. Xarakterinə görə taralaşdırılması və (və ya) qablaşdırılması tələb olunmayan əşya istisna təşkil edir, yəni satıcı həmin əşyanı tarada və (və ya) qabda vermək vəzifəsini daşımır (MM-in 593.1-ci maddəsi). Əşyanın tarasız və (və ya) qabsız verilməsi alqı-satqı müqaviləsində də nəzərdə tutula bilər və ya öhdəliyin mahiyyətindən də irəli gələ bilər.

Tara və qab daşınma və saxlama zamanı **malın sağlamlığını (olduğu kimi), yükləmə və boşaltma zamanı onun zədələnməsinin və xarab olmasının qarşısını alınmasını, normal saxlanması təmin edir.** Tara və qab malı **ətraf mühitin təsirlərindən**, bəzən isə ətraf mühitin özünün malın zərərli xüsusiyyətlərindən **qorunmasını və müdafiə edilməsini, onların dövrüyyəsinə, yəni alınb-satılmasını, daşınmasını, saxlanması asanlaşdırır.** Bəzi hallarda isə tara və qabın köməyi ilə malın xarici görkəminin estetik həlli təmin edilir.

Qablaşdırma (qab) dedikdə malın və ətraf mühitin zədələnməkdən, zərərli xüsusiyyətlərdən və itkidən qorunmasını və dövrüyyə prosesinin asanlaşdırılmasını təmin edən vasitə və ya vasitələr mərcmusu başa düşülür. Tara qabın elementidir. Buna görə də taranı element kimi özünə birləşdirdiyinə görə qab daha geniş anlayışdır.

Tara dedikdə elə bir məmulat başa düşülür ki, bundan malın yerləşdirilməsində istifadə olunur¹. Tara iki mənada işlədilin anlayışdır. Birinci mənada, tara çəki mənasında işlədilir. Məsələn, malın tutduğu və yerləşdiyi qutunun, yeşilliyin çəkisi taranı ifadə edir. İkinci mənada tara qablama (yerləşdirmə) materialının mənasında başa düşülür. Məsələn, qab, qutu, yeşik, kisa, həsris və s.

Tara və qaba aid tələblər onları **saymaq yolu ilə müqavilə əsasında müəyyənləşdirilir.**

Tara və qaba aid tələblər qanunvericiliyin müəyyən etdiyi məcburi göstərişlər əsasında da nəzərdə tutula bilər. Əgər qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada taraya və (və ya) qaba aid məcburi tələblər nəzərdə tutulmuşdursa, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcı alıcıya əşyanı həmin məcburi tələblərə uyğun gələn tarada və (və ya) qabda verməlidir (MM-in 593.3-cü maddə-

¹ Demək olar ki, hüquq edəbiyyatında qaba və taraya bu cür anlayış verilir. Məsələn, bax: Гражданское право России. Курс лекций. Обязательственное право / Отв. ред. О.Н. Садигов. М., 1997, с. 35; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Отв. ред. О.Н.Садигов. М., 1999, с. 37; Гражданское право. Учебник Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с. 33; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1997, с.18.

si). Belə halda tara və ya qaba aid tələblər bu cür tələbləri müəyyən edən **normativ sənədləri** (standartlaşdırma üzrə), **yeni dövlət standartlarını göstərməklə** müəyyən edilir. Məsələn, «Standartlaşdırma haqqında» AR Qanununun 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində ifadə olunan göstənişə görə məhsulların qablaşdırılması dövlət standartlarının məcburi tələblərinə şamil edilir. Tara və qaba aid dövlət standartları əsasında məcburi tələblərin müəyyən edilməsi istehlakçılarnın hayatını, sağlamlığını və əmlakını, habelə təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədini güdür. Məsələn, tez alışan, parlayıcı, zəhərli maddələrin, arzaq məhsullarının qablaşdırılmasına və taralaşdırılmasına aid tələblərin müəyyən edilməsi təhlükəsizlik məlahizələri ilə şərtlənir. Deməli, söylədiklərimizdən belə çıxır ki, qanunda tara və qaba aid məcburi tələblər nəzərdə tutularsa, belə halda satıcı alıcıya əşyanı həmin məcburi tələblərə uyğun gələn tarada və (və ya) qabda verməlidir. **Məcburi tələblər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan satıcılar üçün** müəyyən edilir. Onlar müqavilədə dövlət standartlarına zidd olan, uyğun gəlməyən şərtlər müəyyən edə bilməzlər.

Elə də hallar olur ki, qanunda və alqı-satqı müqaviləsində tara və qaba aid tələblər nəzərdə tutulmur. Göstərilən hallar satıcını əşyanı müəyyən qabda və tarada vermək vəzifəsindən azad etmir. Həmin vəziyyətdə əşya iki üsulla qablaşdırılır və taralaşdırılır: adi üsulla; bu cür əşyaların adı şəraitdə salamatlığını təmin edən üsulla. İkinci üsul o vaxt tətbiq edilir ki, əşyanın qablaşdırılması və taralaşdırılması adı üsulla mümkün olmasın.

Əşyanın tara və qabına aid olan tələblərin pozulması qanunda müəyyənləşdirilən **hüquqi nəticələrə** səbəb olur ki, bu nəticələr MM-in 594-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddə nəticənin yaranmasını şərtləndirən iki növ pozuntunu nəzərdə tutur:

- əşyanın **tarasız və (və ya) qabsız verilməsi**;
- əşyanın **qeyri-münasib qabda və (və ya) tarada verilməsi**.

Əşyanın qabsız və tarasız verilməsi o halda pozuntu sayılır ki, standartlaşdırma haqqında normativ sənədlərdə (dövlət standartlarında), alqı-satqı müqaviləsində və ya irəli sürülən adı tələblərdə əşyanın qablaşdırılması və taralaşdırılması nəzərdə tutulsun. Əşyanın tarasız və qabsız verilməsi alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutularsa, habelə xarakterinə görə taralaşdırılması və qablaşdırılması tələb olunmaza, əşyaların qabsız və tarasız verilməsi pozuntu sayılır. Qalan bütün hallarda alıcı satıcıdan əşyanı taralaşdırmağı və qablaşdırmağı tələb etmək ixtiyarına malikdir. Əgər müqavilədən, öhdəliyin mahiyyətiindən və ya əşyanın xarakterindən ayn qayda irəli gəlmirsə, əşyanın qablaşdırılmasını və (və ya) taralaşdırılmasını alıcı satıcıdan tələb edə bilər (MM-in 594.1-ci maddəsi).

Qeyri-münasib tarada və qabda əşyanın verilməsi dedikdə satıcının əşyanı müqavilə şərtlərinə, dövlət standartlarının məcburi tələblərinə uyğun gəlməyən, habelə bu cür əşyanın adı şəraitdə salamatlığını təmin edən qablaşdırma (taralaşdırma) üsullarına zidd olan tarada və (və ya) qabda alıcının mülkiyyətinə verməsi başa düşülür. Belə pozuntu olduqda **alıcının ixtiyarı var ki, qeyri-münasib taranı və (və ya) qabı dəyişdirməyi tələb etsin**.

Tara və qab malın özünün ayrılmaz elementidir. Ona görə ki, tara və qab malın istehlak xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Buna görə də söyləyə bilərik ki,

əşyanın tarasız (qabsız) alıcıya verilməsi və ya qeyri-münasib tarada (qabda) verilməsi əşyanın lazımı olmayan qaydada verilməsi kimi qiymətləndirilir. Belə halda alıcı əşyanı taralaşdırmağı (qablaşdırmağı) və ya qeyri-münasib taranı (qabı) dəyişdirməyi tələb etmək əvəzinə, lazımı keyfiyyətli olmayan əşyanın verilməsindən irəli gələn tələbləri vermək ixtiyarına malikdir (MM-in 594.2-ci maddəsi). Bu tələblərin dairəsi və xarakteri isə MM-in 594-cü maddəsində müəyyənləşdirilmişdir: **alış qiymətinin mütənasib azaldılmasını tələb etmək; qüsurların ağılabatan müddətdə əvəzsiz aradan qaldırılması üçün özünün çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi və s.**

Analoji norma (qayda) 1980-ci il Vyana konvensiyasının 35-ci maddəsində də vardır¹. Söhbət MM-in 594.2-ci maddəsində ifadə olunan qaydadan gedir.

2. Alıcının hüquq və vəzifələri

Alqı-satqı müqaviləsi əsasında elə qarşılıqlı (ikitərəfli) öhdəlik əmələ gəlir ki, bu öhdəlikdə tərəflər, yeni alıcı və satıcı bir-birinə münasibətdə qarşılıqlı hüquqlara malik olub, qarşılıqlı vəzifələr daşıyırlar. Alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən hər bir tərəf digər tərəf üçün borclu şəxs hesab edilir. Ona görə ki, o, digər tərəfin xeyrinə müəyyən hərəkətlər etməyə borcludur. Eyni zamanda həmin tərəf qarşı tərəf üçün həm də kreditör sayılır. Ona görə ki, o, qarşı tərəfdən müəyyən hərəkətləri tələb etmək hüququna malikdir. Bununla bərabər, alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən tərəflərdən hər birinin malik olduğu hüquqlar digər tərəfin daşdığı vəzifələrə uyğun gəlir. Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqı müqaviləsində tərəf rolunda çıxış edən alıcı həm borclu, həm də kreditördür. Borclu şəxs qismində o, vəzifələr daşıyır, kreditör kimi isə hüquqlara malik olur.

Satıcı satılmış əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməyə borcludur. Belə halda o, borclu şəxs kimi çıxış edir. Satıcı alıcıdan satılmış əşyanı qəbul etməyi və onun qiymətini ödəməyi tələb etmək hüququna malikdir. Belə halda o, kreditör (sələhiyyətli şəxs) kimi çıxış edir.

Alıcı ona satılmış əşyanı qəbul etməyə və onun qiymətini ödəməyə borcludur². Bu, alıcının borclu şəxs qismində çıxış etməsini şərtləndirir. Alıcı ona satılmış əşyanın verilməsini satıcıdan tələb etmək hüququna malikdir.

Beləliklə, alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi iştirak edən alıcı da satıcı kimi hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyır ki, bu hüquq və vəzifələr satıcının hüquq və vəzifələri ilə birlikdə müqavilənin məzmununu təşkil edir. Alıcının vəzifələrini iki yerə bölmək olar: **esas vəzifə; əlavə vəzifə**. Əsas vəzifəyə daxildir: **əşyanı qəbul etmək vəzifəsi; alınmış əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsi**.

Alıcının əlavə vəzifəsinin dairəsinə şamil edilir: **müqavilənin lazımlı icra edilməməsi barədə satıcıya məlumat vermək vəzifəsi; əşyanı sığortalamaq vəzifəsi** (bu vəzifə satıcı üçün də nəzərdə tutula bilər).

¹ Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. М., 1994.

² Vyana konvensiyası da alıcının vəzifəsini bu cür müəyyən edir (konvensiyanın 54-cü maddəsi). Bu bəaredə bax: *Тыньель А., Функ Я., Хевелль В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск, 2000, с. 245.

2.1. Alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsi

Əşyanın alıcı tərəfindən qəbul edilməsi onun iki əsas vəzifəsindən biridir. Alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan əşyanı o, mülkiyyətinə daxil etməlidir. Alıcı ona verilən əşyanı qəbul etməyə borcludur (MM-in 596.1-ci maddəsi).

Alıcı satılmış əşyanın verilməsini və alınmasını təmin etmək üçün **zəruri olan hərəkətləri** etməlidir. Bu hərəkətlərin konkret məzmunu (əşyanı qəbul etmək vəzifəsinin konkret məzmunu) alqı-satqı müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Bu hərəkətlərin məzmununun xüsusi normativ aktlarla müəyyən edilməsi istisna edilmir. Alqı-satqı müqaviləsində və ya xüsusi normativ aktlarda həmin hərəkətlərin məzmununu müəyyən edən qaydalar olmadıqda, alıcı **adətən irəli sürülən tələblərə uyğun gələn hərəkətlərlə** əşyanın alınmasını təmin edir. Adətən irəli sürülən tələblər dedikdə əmlak dövryyə ədatları (qaydaları) başa düşülür.

Əşyanın verilməsini və alınmasını təmin etmək üçün zəruri olan hərəkətlər elədir ki, bu hərəkətlər nəticəsində alıcı əşya üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir, satılmış əşya onun mülkiyyətinə daxil olur. Göstərilən həmin hərəkətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir: əşya təyin yerinə aparıldıqda və çatdırıldıqda alıcının adı və ünvanını bildirmək; əgər əşyanı yerinə çatdırmaq və daşımaq alıcıya həvalə edilərsə, əşyanı daşıyıb aparmaq üçün nəqliyyat vasitəsi ilə təmin etmək; əgər əşyanı daşımaq satıcıya həvalə edilərsə, satıcıya rəkvizitləri (lat. «Requistum» - tələb olunan, zəruri) bildirmək; daşıma müqaviləsi bağlamaq (əgər yükü özü daşıyarsa); daşıyıcı olan nəqliyyat vasitəsindən əşyanı (yükü) boşaltmaq; stansiyadan yükü öz anbarı olduğu yerə daşıyıb aparmaq; yükü yoxlamaq; yük sənədlərini qəbul etmək; öz nümayəndəsini satıcı olan yerə əzamiyyətə göndərmək və s.

Bəzi hallarda alıcıya çatdırmaq üçün satıcı tərəfindən əşya daşıyıcısı (nəqliyyat təşkilatına) və ya rabitə təşkilatına təhvil verilir. Belə halda alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsinin gerçəkləşdirilməsinə yönələn zəruri hərəkəti ondan ibarətdir ki, o, göndərilmiş əşyanı daşıyıcıdan və ya rabitə təşkilatından qəbul edir. Əşyanın qəbulu nəqliyyat və ya rabitə haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilən qaydada həyata keçirilir.

Alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsinin icrasından **iki halda imtina etməsi pozuntu sayılır** (MM-in 596.1-ci maddəsi). Birinci halda alıcının əşyanı **daşıdırmayı tələb etməyə ixtiyarı çatır** və o, əşyanı qəbul etmir. Məsələn, alıcının ixtiyarı var ki, **əşyanın keyfiyyətinə aid tələblər** əhəmiyyətli dərəcədə pozulduqda onun yeni əşya ilə əvəz olunmasını və dəyişdirilməsini tələb etsin. Belə halda alıcının əşyanı qəbul etməkdən imtina etməsi pozuntu sayılır.

İkinci halda, yəni **satılmış əşyada mühüm qüsurlar aşkar edildikdə** alıcının ixtiyarı var ki, müqavilənin icrasından imtina etsin və buna görə də **əşyanı qəbul etmək vəzifəsinə yerinə yetirməsin**. Belə halda da alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsinə icra etməməsi pozuntu sayılır.

Qalan bütün hallarda alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsinə yerinə yetirməməsi onun üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Əgər alıcı alqı-satqı müqaviləsini pozaraq əşyanı qəbul etməzsə və ya onun qəbulundan imtina edərsə, satıcı alıcının əşyanı qəbul etməyi tələb edə bilər və ya müqavilənin icrasından imtina edə bilər (MM-in 596.3-cü maddəsi).

Beləliklə, satıcı alıcı tərəfindən əşyanı qəbul etmək vəzifəsi icra edilmədikdə iki alternativdən birini seçir:

- alıcının **əşyanı qəbul etməyi tələb etmək**;
- **müqavilənin icrasından imtina etmək**.

Əgər satıcının tələbi ilə alıcı könüllü surətdə əşyanı qəbul etməzsə, onda satıcının tələbi məhkəməyə iddia vermək yolu ilə məcburi qaydada həyata keçirilə bilər. Bundan əlavə, satıcı mümkün olan alternativin hər hansı birini seçəndə, alıcının müqaviləni pozaraq əşyanı qəbul etmək vəzifəsinə yerinə yetirməməsinə görə **ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb** edə bilər (MM-in 21-ci və 448-ci maddələri).

2.2. Alıcının alınmış əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsi

Alıcının **ikinci əsas vəzifəsi** aldığı **əşyanın qiymətini ödəməkdən** ibarətdir. Alıcı özünün bu vəzifəsinə əşya üçün müəyyənləşdirilmiş **pul məbləğini (qiyməti) satıcıya ödəməklə** yerinə yetirir. Əgər alqı-satqı müqaviləsində əşyanın hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulmayıbsa, alıcı verilmiş əşyanın qiymətini satıcıya tam ödəməyə borcludur (MM-in 598.2-ci maddəsi).

Alıcının əşyanın qiymətini ödəməsi onun verilməsi faktından asılı deyildir. Belə ki, alıcı əşyanı satıcıdan bilavasitə təhvil almazdan əvvəl də, təhvil aldıqdan sonra da ödəyə bilər (MM-in 598.1-ci maddəsi). Alıcı əşyanı satıcıdan bilavasitə təhvil almazdan əvvəl onun qiymətini ödəyərsə, bu, **qabaqcadan ödəniş** adlanır. Qabaqcadan ödənişin həyata keçirilmə müddəti və qaydaları MM-in 599-cu maddəsi ilə müəyyən edilir.

Alıcı əşyanı satıcıdan təhvil aldıqdan sonra onun haqqını ödəyərsə, bu cür ödənişə **möhlətlə ödəniş** deyilir. Möhlətlə ödəniş **həm nisyə (kreditlə) ödəniş, həm də hissə-hissə ödəniş növündə** ola bilər. Nisyə satılmış əşyanın ödənilməsi qaydaları MM-in 600-cü, əşyanın hissə-hissə ödənilməsi qaydaları isə MM-in 601-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Alınmış əşyanın ödənilməsi müddəti MM-in 598-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Bu maddədə nəzərdə tutulan qayda imperativ yox, dispozitiv xarakter daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, alınmış əşyanın ödənilməsi barədə alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər və öhdəliyin mahiyyətindən ayrı qayda irəli gələ bilər. Məsələn, elektrik enerjisinin verilməsi üzrə öhdəliyin mahiyyətindən irəli gəlir ki, enerji dəyərinin ödənilməsi, bir qayda olaraq, enerjinin verilməsindən sonra həyata keçirilir. Belə ki, abonent faktiki surətdə qəbul etdiyi enerji miqdarına görə pul ödəyir.

Satılmış əşyanın qiymətini alıcı iki yolla (üsulda) ödəyir:

- **nağd hesablaşma** (ödəniş) yolu ilə;
- **nağdsız hesablaşma** (ödəniş) yolu ilə.

Hesablaşmanın hansı üsulundan istifadə edilməsi alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən tərəflərin statusundan asılıdır. Belə ki, fiziki şəxslərin iştirak etdiyi alqı-satqı müqaviləsi üzrə ödəniş, **əgər alqı-satqı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı deyilsə, məbləğ məhdudlaşdırılmadan nağd pullarla və ya nağdsız qaydada** aparılır. Qanuni ödəniş vasitəsi nağd puldur. Nağd ödəniş zamanı alıcı satıcıya pulu «natura» formasında (manat, bank biletləri) verir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər arasında ödənişlər

nağdsız qaydada həyata keçirilir. Əgər qanunla ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, bu şəxslər arasında hesablaşmalar (ödənişlər) nağd pullarla da aparıla bilər (MM-in 971.1-ci maddəsi).

Nağdsız hesablaşmalar (ödənişlər) banklar və digər kredit təşkilatları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Nağdsız hesablaşma qaydasında alıcının **ödənişi həyata keçirmək vəzifəsini iki mərhələyə bölmək olar: hazırlıq hərəkətlərini edilməsi; xüsusi mənadə ödənişin həyata keçirilməsi.** Hazırlıq hərəkətlərinin görülməsi mərhələsində alıcı bankda və digər kredit təşkilatlarında bank hesabı açıq, onlarla bank hesabı müqaviləsi bağlayır, bank rekvizitləri haqqında satıcıya məlumat verir və s.

İkinci mərhələdə alıcı nağdsız hesablaşmanın formalarından istifadə etməklə sözülmə xüsusi mənasında ödənişi həyata keçirir¹. Alıcı belə halda nağdsız hesablaşmaların əsas forması olan **ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmanı** təbiiq edir. Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma zamanı alıcı banka tapşırıq verir. Bank bu tapşırıq əsasında alıcının həmin bankdakı hesabında olan vəsait hesabına müəyyən pul vəsaitini bu və ya başqa bankda onun göstərdiyi şəxsin (satıcının) hesabına köçürür. Ödənişin (hesablaşmanın) üsulları qanunun məcburi göstərişləri nəzərə alınmaqla, bir qayda olaraq, alqı-satqı müqaviləsi ilə müəyyən edilir.

Alıcı ödənişi akkreditiv, çek və veksəl kimi vasitələrin köməyi ilə də həyata keçirə bilər. Nağdsız hesablaşmanın digər formaları qanunda göstərilmişdir (MM-in 972-ci maddəsi).

Alıcı alqı-satqı müqaviləsinə uyğun olaraq **əşyanın qiymətini vaxtında ödəməlidir.** Alıcının əşyanın əvəzində müəyyən edilmiş pul məbləğini vaxtında ödəməməsi onun üçün neqativ olan nəticəyə səbəb olur. **Ödənişin gecikdirilməsi və yubadılması satıcıya ixtiyar verir ki, o, alıcıdan əşyanın qiymətini və faiz ödəməyi tələb etsin.** Faizin miqdarı bank uçot dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 449.1-ci maddəsi). Verilmiş əşyanın qiymətinin alıcı tərəfindən gecikdirilməsi məhkəmə praktikasında özgəsinin pul vəsaitindən istifadə kimi qiymətləndirilir². Ona görə də satıcı MM-in 449-cu maddəsində nəzərdə tutulduğunu kimi faiz ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. Satıcı alıcı tərəfindən göstərilən tələblərin yerinə yetirilmədiyi halda, iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edir.

Alıcı ona verilmiş əşyanın qiymətini ödəməməyə görə satıcı qarşısında məsuliyyət daşıyır. Belə ki, alıcının özünün əsas vəzifələrindən biri olan alınmış əşyanın əvəzini ödəmək vəzifəsinə yerinə yetilməməsi satıcının müəyyən tələblər irəli sürməsinin şərtləndirir. Bu tələbin gerçəkləşdirilməməsi müəyyən hüquqi nəticələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Başqa sözlə desək, əgər alıcı alqı-satqı müqaviləsinə pozmaqla əşyanı qəbul etməkdən imtina edirsə, belə

halda satıcı iki alternativdən birini seçir:

- əşyanın ödənilməsinə tələb etmək;
- müqavilənin icrasından imtina etmək.

Alqı-satqı müqaviləsində satıcının alıcıya satılmış əşyanı bir neçə partiya (hissə-hissə) ilə verməsi qaydası nəzərdə tutula bilər. Belə halda ödəniş xüsusi qayda ilə həyata keçirilir ki, bu qayda MM-in 598.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu qayda alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsində yeni qaydadır. Göstərilən həmin qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, satıcının əşyanı partiyalarla verməyə borclu olduğu hallarda, o, əvvəl verilmiş əşyaların hamısının qiyməti tam ödənilənədək qalan digər əşyaların verilməsini dayandırır bilər. Satıcı belə halda müqavilənin icrasından imtina etmir, o, yalnız alıcıya verdiyi malların qiyməti tam həcmdə ödənilənə kimi müqavilənin icrasını dayandırır. Malın verilməsinin dayandırılması barədə satıcı alıcıya xəbər verməyə borcludur.

Alqı-satqı müqaviləsi ilə hesablaşmanın (ödənişin) başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, hesablaşmanın akkreditiv formasına keçilə bilər və ya qabaqcadan ödəniş qaydasının tətbiqi nəzərdə tutula bilər və s³.

2.3. Qabaqcadan ödəniş

Qabaqcadan ödəniş əşyanın qiymətinin ödənilməsinin xüsusi qaydalarından biridir. Bu cür xüsusi qayda müqavilənin ödəniş şərti kimi çıxış edir. Bununla bərabər, qabaqcadan ödəniş barədə qaydanın müəyyən edilmiş bu cür alqı-satqı müqaviləsinin alqı-satqının bir növü kimi fərqləndirilməsini şərtləndirir. Ona görə ki, göstərilən qayda tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Tərəflər isə öz müləhizələrinə görə alqı-satqının istənilən növündə qabaqcadan ödəniş qaydasından istifadə etmək barədə razılığa gələ bilərlər.

Qabaqcadan ödəniş qaydası tərəflərin razılığı ilə alqı-satqı müqaviləsinin ödəniş barədə şərti kimi müəyyən edilir. Ödənişin qeyri-sabit olduğu bir şəraitdə tərəflər bu şərti alqı-satqı müqaviləsinə daxil edirlər. Belə təsəvvür yaranır ki, qabaqcadan ödəniş barədə qayda müqavilə şərtidir. **Ona hesablaşma formasının müəyyən edilməsi kimi baxmaq olmaz.** Bu qaydanı həm də tərəflərin müəyyən etdiyi **hesablaşma qaydası hesab etmək olmaz.** Qabaqcadan ödəniş barədə müqavilə şərti ödənişin müddəti barədə şərtidir. Bu şərt malın satıcıdan alıcıya verilməsi müddətindən əvvəl gerçəkləşdirilir.

Öz təbiiqinə görə qabaqcadan ödəniş **kommersiya kreditinin bir növüdür.** Belə ki, kommersiya kreditinə görə müqavilə üzrə hər hansı qarşılıqlı öhdəlik vaxt və müddət etibar ilə üst-üstə düşür. Kommersiya kreditinə görə mal ya onun ödənişindən əvvəl verilir, ya da ki, ödəniş malın verilməsindən əvvəl həyata keçirilir⁴.

Beləliklə, alqı-satqı müqaviləsinə görə alıcının əşyanın qiymətini satışdan əvvəl tam və ya qismən ödəməsinə qabaqcadan ödəniş deyilir. Qabaqcadan ödənişin müddəti alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulur. Əgər

¹ Nağdsız hesablaşmaların müxtəlif formalarının ödəniş kimi alqı-satqı müqaviləsində tətbiq edilməsi barədə ətraflı və geniş məlumat almaq üçün bax: Гражданское право России. Курс лекций. Обязательственное право / Отв. ред. О.Н.Садиков М., 1997, с. 42-45.

² Пункт 50 постановления Пленума Верховного Суда Российской Федерации и Пленума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации от 1 июля 1996 г. №6/8 «О некоторых вопросах, связанных с применением части первой Гражданского кодекса Российской Федерации» (Вестник ВАС РФ 1996. №9).

³ Hesablaşmanın formaları kitabında «Hesablaşma öhdəlikləri» adlı fəsilinə bax.

⁴ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Саргеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с. 438; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Отв. ред. О.М.Садиков. М., 1999, с. 47.

müqavilədə belə müddət nəzərdə tutulmazsa, alıcı ödənişi ağılabatan müddət-də həyata keçirməyə borcudur (MM-in 427.2-ci maddəsi).

Alıcının əşyanın qiymətini qabaqcadan ödəmək vəzifəsini icra etməməsi müəyyən nəticələrə səbəb olur. Bu hal satıcıya ixtiyar verir ki, mümkün olan iki alternativdən birini seçsin (MM-in 441.2-ci maddəsi):

- öhdəliyin icrasını, yəni əşyanın verilməsini dayandırmaq;
- müqavilənin icrasından imtina edib, zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək.

Ödəniş məbləğini qabaqcadan almış satıcı da əşyanı müəyyən edilmiş müddətdə vermək vəzifəsini icra etməməyə görə məsuliyyət daşıyır. Bu hal alıcıya mümkün olan iki alternativdən birini seçməyə ixtiyar verir (MM-in 599.3-cü maddəsi):

- qiymətini ödədiyi əşyanın verilməsini tələb etmək;
- əşya üçün qabaqcadan ödədiyi məbləğin qaytarılmasını tələb etmək.

Satıcının qiyməti qabaqcadan ödənilmiş əşyanı vermək vəzifəsini icra etməməsi onun üçün həm də arzuolunmaz digər nəticəyə səbəb ola bilər. Belə ki, satıcı əşyanın müqaviləyə görə verilməli olduğu gündən alıcıya verildiyi günədək qabaqcadan ödəniş məbləğindən faiz ödəməyə borcudur, yəni hər gecikdirilən gün üçün faiz hesablanır. Əgər alıcının tələbi ilə əşya üçün qabaqcadan ödənilən məbləği satıcı geri qaytararsa, belə halda da satıcı faiz ödəyir. Gösterilən halda faiz qabaqcadan ödənişin həyata keçirildiyi gündən qabaqcadan ödəniş məbləğinin alıcıya qaytarıldığı gündək olan müddət üçün hesablanır (MM-in 599.4-cü maddəsi).

Satıcı aldığı qabaqcadan ödəniş məbləğinə görə alıcıya faizlər ödəyə bilər. Bunun üçün zəruridir ki, bu barədə müqaviləyə şərt daxil edilsin. Belə halda faizlər satıcının alıcından qabaqcadan ödəniş məbləğini aldığı gündən hesablanır.

2.4. Nisyə (kreditlə) satılmış əşyanın ödənilməsi

Alıcı əşyanı satıcıdan bilavasitə təhvil aldığından sonra da ödəyə bilər. Bu cür ödənişdən xüsusilə malların nisyə (kreditlə) satışında istifadə edilir. Alqı-satqı müqaviləsində əşyanın alıcıya verildikdən müəyyən müddət sonra ödənilməsi nəzərdə tutularsa, buna əşyanın nisyə (kreditlə) satışı deyilir. Belə halda həyata keçirilən ödəniş isə nisyə (kreditlə) ödəniş adlanır. Əşyalann nisyə (kreditlə) satışı qabaqcadan ödəniş kimi kommersiya kreditinin bir növüdür. Kommersiya kreditinin bu növü kommersiya kreditinin digər növü olan qabaqcadan ödənişdən onunla fərqlənir ki, burada mal alıcıya onun qiymətinin ödənilməsindən əvvəl verilir, yəni ödəniş mal alıcıya təhvil verildikdən sonra həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz kimi qabaqcadan ödəniş adlı kommersiya kreditində isə ödəniş malın verilməsindən əvvəl yerinə yetilir.

Əşyalann nisyə satışında ödənişin müddəti alqı-satqı müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Müqavilədə belə müddət nəzərdə tutulmadiqda, qabaqcadan ödəniş barədə analogi qayda tətbiq edilir, yəni alıcı ağılabatan müddətdə öhdəliyi icra etməlidir (MM-in 427.2-ci maddəsi).

Bazarda qiymətlərin dəyişməsi nisyə satılmış əşyanın qiymətinə təsir göstərmir. Belə ki, nisyə satılmış əşyanın qiyməti ödənilərkən satış günü qüvvədə olmuş qiymətlər nəzərə alınır, yəni bu qiymət əsasında əşya alıcıya

satılır və bu qiymət sabit qalır, dəyişmir. Başqa sözlə desək, nisyə satılmış əşyalann qiymətinin sonradan dəyişməsi (azalması və ya artması) yenidən hesablamaya səbəb olmur (MM-in 600.2-ci maddəsi).

Bununla bərabər, bu məsələ bəzində təərəflər alqı-satqı müqaviləsində başqa qayda da nəzərdə tuta bilərlər.

Satıcı əşyanı vermək vəzifəsini icra etmədikdə alıcı iki mümkün olan alternativdən birini seçir (MM-in 600.3-cü və 441-ci maddələri):

- öhdəliyin icrasını dayandırmaq;
- öhdəliyin icrasından imtina edib, zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək.

Alıcının əşyanın nisyə satışı müqaviləsində əsas vəzifəsi əşyanı təhvil aldığından sonra onun qiymətini müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə ödəməkdən ibarətdir. Əgər bu vəzifəni alıcı icra etməsə, satıcının ixtiyar var ki, alıcından tələb etsin (MM-in 600.4-cü maddəsi):

- verilmiş əşyanın ödənilməsinə;
- ödənilməmiş malın qaytarılmasına.

Alıcının verilmiş əşyanı müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə ödəmək vəzifəsini icra etməməsi onun üçün digər xoşagəlməz nəticənin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, o, malın müqaviləyə görə ödənilməli olduğu gündən ödənilmədiyi günədək faiz ödəməlidir. Faiz gecikdirilmiş məbləğ üzrə hesablanır. Bununla bərabər, təərəflər razılığa gələ bilərlər ki, alıcı əşyanı verdiyi gündən başlayaraq satıcıya faiz ödəsin. Belə halda faizlər gecikdirilmiş məbləğə görə hesablanır.

2.5. Əşyanın hissə-hissə ödənilməsi

Əşyanın hissə-hissə ödənilməsinə nəzərdə tutulan alqı-satqı müqaviləsi əşyanın nisyə satışının xüsusi halıdır¹. Əşyanın nisyə satılması haqqında müqavilədə onun hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutula bilər (MM-in 601.1-ci maddəsi). Bu cür müqaviləyə hissə-hissə ödəmə şərti ilə əşyanın nisyə satılması haqqında müqavilə deyilir. Bu müqavilədə müqavilənin predmeti ilə yanaşı, əşyanın qiyməti, ödənişlərin qaydası, müddətləri və məbləğləri onun mühüm şərti hesab olunur. Bu, onun spesifik xüsusiyyətdir. Ona görə də həmin şərtlərin müqavilədə göstərilməsi məcburi olaraq zəruri və vacibdir, əks təqdirdə, bu, müqavilənin bağlanmamış sayılmasına şərtləndirir. Müqavilə o halda bağlanmış sayılır ki, alqı-satqı müqaviləsinin digər mühüm şərtləri ilə yanaşı, əşyanın qiyməti, ödənişlərin qaydası, müddətləri və məbləğləri nəzərdə tutulmuş olsun (MM-in 601.1-ci maddəsi). Məsələn, müqavilədə göstərilir ki, alıcı qiyməti 1200 manat olan malın pulunu 1 il ərzində, hər ayın sonunda 100 manat ödəməklə vəzifəlidir. Alıcı malın pulunu bir dəfədə yox, hissə-hissə aybaay və s. ödəməlidir².

Hissə-hissə ödənmə şərti malın nisyə satılması haqqında müqavilənin xüsusi halı olduğuna görə bu iki müqavilənin hüquqi tənzimlənməsinə analogi

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 2005, с. 52.

² Постатейный комментарий к части второй Гражданского кодекса РФ. М., 2000, с. 50 (автор А.Н. Гувей).

qaydalar tətbiq edilir.

Göstərilən həmin qaydalar MM-in 600.2 - 600.5-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdur.

2.6. Mülkiyyət hüququnun satıcıda saxlanması şərti ilə alqı-satqı müqaviləsi

Göstərilən müqavilə əşyaların nisyə (kreditlə) satışının digər xüsusi halıdır. Hissə-hissə ödəmə şərti ilə malın nisyə satılması haqqında müqavilədə mülkiyyət hüququnun satıcıda saxlanması barədə qayda (qeyd-şərt) nəzərdə tutula bilər (MM-in 606-cı maddəsi). Bu müqavilənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, satıcı alıcıya nisyə (kreditə) mal satır və o, alıcı tərəfindən malın qiymətini tam həcmdə ödənilənədək həmin mal üzərində mülkiyyət hüququnu özündə saxlayır. Belə halda alıcı satıcının nisyə verdiyi göstərilən həmin mal üzərində mülkiyyət hüququ qazanmır. Alıcı malın qiymətini tam ödəyəndə onun mülkiyyətçisi sayılır. Malın mülkiyyətçisi onun əvəzi pul məbləği ilə tam ödənilənədək satıcı hesab edilir. Yalnız qəbul etdiyi (nisyə aldığı) əşyanın əvəzində müəyyənlaşdırılmış pul məbləğini (qiymətli) ödədikdən sonra əşya üzərində mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçir. Ona görə ki, müqavilədə ayn qayda nəzərdə tutulmazsa, alıcı əşyanı ödədiyi andan onun mülkiyyətçisi olur.

Alıcı mülkiyyət hüququ ona keçənə kimi mali özgeninkiləşdirmək ixtiyarına malik olmur. Onun mal üzərində öz mülahizəsinə görə sərəncam etmək imkanı istisna edilir. Bu cür malın özgeninkiləşdirilməsi barədə alıcının bağladığı əqdlər qanunun tələblərinə zidd olduğu üçün etibarsız sayılır (MM-in 338-ci maddəsi). Bununla bərabər, alıcı iki halda mali özgeninkiləşdirir və ya onun üzərində sərəncam verə bilər: birincisi, əgər müqavilədə alıcıya mali özgeninkiləşdirmək barədə ixtiyar verilsə; ikincisi, əşyanın təyinatından və xassələrindən ayrı qayda irəli gəlsə.

Alıcı müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə nisyə aldığı əşyanın qiymətini ödəməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə, habelə ödənişin gecikdirilməsinə görə o, satıcı qarşısında məsuliyyət daşıyır. Belə halda, satıcı alıcıdan əşyanı ona qaytarmağı və müqaviləni ləğv etməyi tələb edə bilər (MM-in 606.1-ci maddəsi). Alqı-satqı müqaviləsində alıcının ödənişin müddəti barəsində öz vəzifəsini yerinə yetirməməsinin başqa nəticələri də müəyyən edilə bilər.

Göründüyü kimi, müqaviləyə görə mala alıcının mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi malın pulu ödənilənə kimi təxirə salınır. Odur ki, o, təxirəsalıcı şərtlə bağlanan müqavilədir.

2.7. Alıcının müqavilənin lazımcına icra edilməməsi haqqında satıcıya bildiriş vermək vəzifəsi

Alıcının müqavilənin lazımcına icra edilməməsi haqqında satıcıya bildiriş vermək vəzifəsi onun daşdığı əlavə vəzifələrdən biridir. Köhnə 1964-cü il MM-dən fərqli olaraq alıcının göstərilən vəzifəsi yeni MM-də təzə haldır. Malın tələb olunan şərtlərə uyğun gəlməməsi haqqında alıcı tərəfindən satıcıya məlumat verilməsi qaydasının tənzimlənməsi 1980-ci il Vyana konvensiyasının 39-cu və 40-cü maddələrində nəzərdə tutulmuşdur ki, bu, MM-in müəyyən et-

diyi qaydaların eynidir¹.

Alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulan şərtlər satıcı tərəfindən bu və ya digər səbəblərə görə pozulur. Bu şərtlər pozulduqda alıcının satıcıya müxtəlif cür pretenziyalar irəli sürmək, tələblər vermək hüququ və ixtiyarı yaranır. Alıcı tərəfindən satıcıya tələb irəli sürmək və pretenziya vermək üçün zəruridir ki, o, alqı-satqı müqaviləsinin lazımcına icra edilməməsi haqqında satıcıya bildiriş (məlumat) versin.

Belə bildirişin verilməsi üçün müddət müqavilə ilə müəyyən edilir. Bu cür müddət müqavilədə nəzərdə tutulmadıqda, alıcı ağılabatan müddətdə bildiriş verməlidir. Ağılabatan müddətin axımı müqavilənin müvafiq şərtlərinin pozuntusu əşyanın xarakterinə və təyinatına görə aşkar edilməli olduğu vaxtdan başlayır.

Alıcının satıcıya bildiriş verməsini şərtləndirən müqavilə pozuntularının dairəsi kifayət qədər genişdir. Göstərilən pozuntuların dairəsi MM-in 595.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur:

- müqavilənin miqdar haqqında şərti;
- müqavilənin çeşid haqqında şərti;
- müqavilənin keyfiyyət haqqında şərti;
- müqavilənin komplekslik haqqında şərti.
- müqavilənin tara və (və ya) qab haqqında şərtləri.

Bildirişdə mal haqqında müqavilə şərtlərinin pozulması barədə məlumat verilir. Alıcı bildiriş müqavilə pozuntusuna görə satıcıya irəli sürdüğü tələbi də daxil etməlidir.

Qanunda bildirişin hansı formada - şifahi və ya yazılı formada verilməsi barədə göstəriş ifadə edilməmişdir. Yazılı formada bildirişin verilməsi daha məqsədəuyğun və üstünlüyə malik olan formadır. Bu onunla izah edilir ki, müəyyən hüquqi nəticənin əmələ gəlməsi bildirişlə bağlı olur. Eyni zamanda həm də yazılı forma satıcıya bildirişin göndərilməsini sübut edir.

Bildiriş barədə tələblərə alıcı tərəfindən riayət edilməməsi satıcıya ixtiyar verir ki, alıcının aşağıdakı tələblərini ödəməkdən tamamilə və ya qismən imtina etsin (MM-in 595.2-ci maddəsi):

- alıcının ona çatışmayan miqdarda əşya verilməsi barədə tələbini;
- keyfiyyət və ya çeşid haqqında müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməyən əşyanın dəyişdirilməsi barədə tələbini;
- əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması barədə tələbini;
- kompleksinin tamamlanması barədə tələbini;
- kompleksiz əşyanın kompleksli əşya ilə əvəz edilməsi barədə tələbini;
- əşyanın qabına və (və ya) tarasına aid tələbini və ya qeyri-münasib taranın (qabın) dəyişdirilməsinə dair tələbini.

3. Əşyanı sığortalamaq vəzifəsi

Alıcının əlavə vəzifələrindən biri alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan əşyanı sığortalamaqdan ibarətdir. Bu vəzifə həm də tərəflərin razılığı ilə satıcıya həvalə edilə bilər. Alqı-satqı müqaviləsində satıcının və ya alıcının əşya-

¹ Векская конвенция о международной купле-продаже товаров. Комментарий. М., 1994.

nı sığortada etdirmək vəzifəsi nəzərdə tutula bilər (MM-in 602.1-ci maddəsi).

Satılan əşya itmək, xarab olmaq və ya zədələnmək riskinə görə sığortalana bilər. Müqavilədə əşyanı konkret olaraq kimin – alıcının və ya satıcının sığortalaması göstərilməlidir. Əgər əşyanı sığortalamaq vəzifəsi alıcıya həvalə edilirsə, o, sığorta təşkilatı ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Satıcı belə halda alıcıya müqavilə bağlamaq üçün mal haqqında gərəklili və zəruri olan bütün məlumatları verməyə borcludur.

Müqavilənin predmeti olan malın sığortalınması sığorta qanunvericiliyinin tələbləri nəzərə alınmaqla əmlakın sığortalınması qaydalan əsasında həyata keçirilir. Sığorta müqaviləsi bağlanarkən «Sığorta haqqında» AR Qanununun, MM-in və Dövlət Sığorta Şirkətinin müvafiq təlimatlarının göstərişləri əsas tutulur.

Alıcının (və ya satıcının) əşyanı sığortalınamaması müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Əgər alıcı (və ya satıcı) sığortanı həyata keçirməsə, satıcı (və ya alıcı) əşyanı sığorta etdirə bilər. Belə olduqda satıcının (və ya alıcının) ixtiyarı var ki, iki alternativdən birini seçsin:

- sığortaya çəkdiyi xərclərin özünü ödəməyi alıcıdan (və ya satıcıdan) tələb etməyi;

- müqavilənin icrasından imtina etməyi.

ТӨVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., 1997. Гл.3-8.

Витрянский В.В. Договоры купли-продажи, мены, аренды, безвозмездного пользования, перевозки, транспортной экспедиции. Расчеты. М., 1996.

Витрянский В.В. Договор купли-продажи и его отдельные виды. М., 1999

Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель. М., 1996.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999.

Грибанов В.П. Договор купли-продажи по советскому гражданскому праву. М., 1956.

Гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Обязательственное право / Под ред. О.Н.Садикова. М., (гл.30).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999 (гл.31).

Гражданское право. Учебник. Часть 2. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.30).

Комментарий к Гражданскому Кодексу Российской Федерации, части второй / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999. (гл.30).

Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994.

Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000 (гл.6).

II FƏSİL HEYVANLARIN, QUŞLARIN VƏ BALIQLARIN ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Müqavilənin anlayışı

Nəzərdə tutulan müqavilə alqı-satqının xüsusi xarakterli növlərindən biridir. Belə ki, göstərilən müqavilə spesifik predmet tərkibinə (heyvanlar, quşlar və balıqlar) malikdir. Bu müqavilə növü ilk dəfədir ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Göstərilən həmin müqavilə bir çox qabaqcıl ölkələrin qanunvericiliyinə (məsələn, Hollandiyanın və s.) məlumdur. Hollandiyanın MM-in 1992-ci ildə qüvvəyə minən 7-ci kitabının 1-ci bölməsi alqı-satqı müqaviləsini, onun ayrı-ayrı növlərini (o cümlədən, heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsini) tənzimləyir¹.

Heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsi MM-in 29-cu fəslinin 2-ci paragrafına daxil olan normalarla (608-613-cü maddələrlə) tənzimlənir. Bu müqavilə ilə əlaqədar olan münasibətlərə həm də əşyaların alqı-satqısı haqqında ümumi müddəalar (29-cu fəslin 1-ci paragrafına daxil olan normalar) tətbiq edilir.

Heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı heyvanı, quşu və balığı alıcının mülkiyyətinə verməyi, alıcı isə onları qəbul edib əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiyməti) ödəməyi öhdəsinə götürür. Bu müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə konsensual, əvəzli və ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir.

Müqavilənin hüquqi məqsədi heyvanlar, quşlar və balıqlar üzərində mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçirilməsindən ibarətdir. Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi isə müxtəlif ola bilər: damazlıq məqsədi ilə heyvanların əldə edilməsi; cıdır idman növündə iştirak etmək üçün (idman məqsədi üçün) at almaq; yük daşıma və qoşqu məqsədi ilə heyvan almaq; yeyinti (ərzaq) məhsulları əldə etmək üçün heyvanların kəsilmə məqsədi ilə alınması; xəz dərisindən istifadə etmək məqsədi ilə heyvanların əldə edilməsi və s. Xüsusilə heyvan, quş və balıq əti zülallarla zəngin, yüksək kaloriliyə malik olan qida və et məhsulu kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, heyvanlardan sirdə nümayiş etdirmək və heyvanxanalarda saxlayıb təmasçıları göstərmək məqsədləri üçün də istifadə olunur.

2. Müqavilənin elementləri

Müqavilədə iki subyektlə (tərəf) iştirak edir: heyvan, quş və balıq satıcısı; heyvan, quş və balıq alıcısı. Mülki hüququn istənilən subyekti bu müqavi-

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с.11; Гражданский кодекс Нидерландов / Пер. М. Ферштмане. Лейден, 1996.

lada tərəf rolunda çıxış edə bilər. Qanun həmin müqavilənin iştirakçılarını bərədə hər hansı xüsusi tələb müəyyən etmir. Dövlətin bu müqavilədə iştirak etməsi istisna olunmur. Dövlət ərzaq məhsulu kimi etlik məqsədilə ilə vətəndaşlardan mal-qara ala bilər, habelə heyvanxanalar üçün müxtəlif cür heyvanlar əldə edə bilər və s.

Müqavilənin qiyməti haqqında MM hər hansı bir xüsusi qayda nəzərdə tutmur. Tərəflər satılan heyvan, quş və balıqların qiymətini öz razılıqları əsasında müəyyən edirlər.

Müqavilənin forması bərəsində də MM hər hansı bir xüsusi tələb nəzərdə tutmur. Ona görə də bu müqavilənin forması haqqında əqdələrin forması bərədə qanunun müəyyən etdiyi qayalar tətbiq edilir (MM-in 329-334-cü maddələri). Bu qaydaya müvafiq olaraq, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə heyvanların (quşların, balıqların) alqı-satqı müqaviləsi həm sifahi, həm də sadə yazılı formada bağlanir. Tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə yox, yalnız onların qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə notarial qaydasında təsdiqlənə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi).

3. Müqavilənin predmeti

Heyvanların (quşların, balıqların) alqı-satqı müqaviləsinin predmeti müqavilənin mühüm şərti hesab edilir. Müqavilənin predmeti rolunda heyvanlar, quşlar və balıqlar çıxış edir.

Heyvanlar həm geniş mənada, həm də məhdud mənada başa düşülür. Geniş mənada heyvanlar dedikdə bütöv heyvanlar ələmi anlaşılır. Heyvanlar ələmi isə çox müxtəlif və zəngindir. Alimlərin axırncı illərdə gəldikləri nəticəyə görə planetimizdə yaşayan heyvan növlərinin sayı iki milyondan çoxdur. Geniş mənada heyvanlar ələmi özündə məməlilər sinfinə aid olan heyvanları, quşları və balıqları, sürünənləri və digər heyvanları birləşdirir¹.

Məhdud mənada heyvanlar dedikdə təbiət və insanlar üçün faydalı olan, əsasən məməlilər sinfinə şamil edilən heyvanlar başa düşülür. Bu cür heyvanlar iki yərə ayrılır: ev heyvanları; ov heyvanları. **Ev heyvanlarının** çoxu məməlilər sinfinə daxildir. Qaramal, qoyun, keçi, at, dəvə, donuz, it, pişik dünyada geniş yayılmış ev heyvanlarıdır. Bunların çoxunu insanlar eramızdan əvvəl əhliləşdirmişlər.

Xəlf təsərrüfatının ilkin sahələrindən olan **heyvandarlığın** inkişafı ev heyvanları ilə əlaqədardır. **Qaramal (inek, zebu, camış)** etlik, südlük və qoşqu heyvanı kimi saxlanılır. Azərbaycanda Kiçik Qafqaz, Böyük Qafqaz, Qırmızı Qazax və digər yerli inək cinsləri geniş yayılmışdır. Lərik, Astarə və Lənkəran rayonlarında zebu saxlanılır. Azərbaycanın dağətəyi və aran rayonlarında **camışçılıq** da geniş yayılmışdır. Camışın südü çox yağlı (7,5%), yük daşıma keyfiyyəti yüksəkdir.

Qoyunçuluq nisbətən daha geniş yayılmışdır. Azərbaycanda qoyunçuluq

heyvandarlığın əsasını təşkil edir. Qarabağ (Qarabağ ərazisində), Şirvan (Şirvan bölgəsində), İzgi (Böyük Qafqazın yamaclarında yerləşən rayonlarda), bozaq (Yevlaxdan qərba tərəf yerləşən rayonlarda), kəro (Lənkəran zonasında), baibas və məzək (Naxçıvanda) və s. yerli qoyun cinsləri yayılmışdır. Dağ merinosu zərif yunlu qoyun cinsidir. O, Gədəbəy və başqa dağlıq rayonlarda saxlanılır. Azərbaycanda olan keçi cinsləri südüklük istiqamətində yetişdirilmişdir, onların eti, yunu, gönü ikinci dərəcəlidir.

Azərbaycanın yerli at cinsləri minik atlarıdır. Atıdan həm də yük daşıma və cıdır meydanlarında yarış məqsədləri üçün də istifadə edilir. Qazaxda diliboz at cinsi yaradılmışdır. Ona Qazax cinsi deyilir. Quba bölgəsində Quba atı yetişdirilmişdir. Azərbaycanda İngilis, ərəb, türkmən və s. at cinslərinin gətirilməsi yeni cinslərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Donuzçuluq Azərbaycanda çox da geniş yayılmış təsərrüfat sahəsi hesab edilmişdir. Bu təsərrüfat sahəsi Avropa ölkələrində və digər yerlərdə geniş yayılmışdır.

Ulaq (eşşək) və qatırdan dünyanın çox yerlərində istifadə edilir. Azərbaycanda da bu heyvanlardan istifadə edilməsi hallarına rast gəlirik. Kənd yerlərində ondan qoşqu və yük daşımaq məqsədilə istifadə edilir.

Azərbaycanda dəvədən də istifadə edilir. Dəvə əsasən yük heyvanıdır. Dəvə belində 300-320 kq yükü rahat aparır. Lakin əvvələn faydası bununla qurtarmır. Belə ki, dəvənin əli yeməli, südü çox yağlı, yunu isə yüksək keyfiyyətli dir.

İt və pişik kimi ev heyvanları da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edir. Azərbaycanda pişik saxlamaq çox da dəb deyil. İtin isə əsasən gözetçi cinsləri, yəni həyəət itləri və çoban itləri saxlanılır. Dövlət işlərində xidməti itlərdən geniş istifadə edilir.

İt bizim eradan 15 min il əvvəl bütün heyvanlardan qabaq əhliləşdirilmişdir. Ev itlərinin əcdadı canavar, bəzi yerdə isə çaqqal olmuşdur. İtin yüzlərlə cinsi vardır. Pişik isə ilk dəfə Şərç ölkələrində əhliləşdirilmişdir.

Ov heyvanları da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti qismində çıxış edə bilər. Hələ qədimdən heyvanlar ovlanıb istifadə olunur. Onların dərisindən də istifadə edilir. Ölkəmizdə ov heyvanlarının bir çox növlərinin təbii ehtiyatı azaldığı üçün ovlanmasında məvəqqəti dayandırılmışdır. Səhbət Xəzər suiti, maral, cüyür, ceyran, dağ qoyunu, tur, dağ keçisi, qarapaça, boz ayı və digər heyvanlardan gedir. Bu kimi **ov heyvanları alqı-satqı müqaviləsinin predmeti** kimi çıxış edə bilməz. Xəz dərisindən istifadə etmək üçün samur, suiti, norka, sincab, dələ, tülkü, çaqqal, canavar, qunduz və s. ovlanır. **Bəzək-estetik məqsədlər üçün qəfəsə saxlanan heyvanlar** Avropa ölkələrinə nisbətən Azərbaycanda azdır.

Quşlar da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Təxmini hesablamalara görə dünyada yüz milyard başa qədər quş yaşayır və onlar doqquz min növə daxildir. Quşlar da ev quşları və ov quşları adlı iki yərə ayrılır. Ev quşları əsasında quşçuluq inkişaf edir. Quşçuluq heyvandarlığın çox əlverişli və xeyrli sahəsidir. Bu ələ bir səhədir ki, o, av vaxtda çoxlu miqdarda və yüksək keyfiyyətlə ərzaq məhsulları verməyə qadirdir. Quş etinin dadı yaxşı, qidalılığı yüksəkdir, tez və rahat həzm olunur. Ona görə pəhriz xörəklərinin çoxunu

¹ MM-in 29-cü fəstinin ikinci paragrafında işlədilən heyvanlar anlayışını çox da genişləndirildik təfsir etmək lazımdır. Biz ələ hesab edirik ki, burada səhbət insanın müəyyən əhliyətdən üçün istifadə edilən və zəruri olan, mülki (amlaq) dövrüyyəyə cəlb edilən heyvanları gədir. Nəzərdə tutulan müqavilənin əhəmiyyətinə və təbii sahəsinə aydınlıq gətirmək üçün heyvanlar bərədə geniş səhbət açmağı lazımdır.

və uşaq xörəklərini hazırlamaq üçün quş eti əlverişlidir. Toyuq yumurtalan çox vacib ərzaq məhsuludur. Yumurtadan yeyinti sənayesində geniş istifadə olunur. Quş eti və yumurta hətta müalicəvi əhəmiyyətə malikdir, bəzi dərmanların hazırlanmasında yumurtadan istifadə olunur. Lələkdən yorğan, baliş və döşək düzəldilir. Dünyada geniş istifadə edilən əsas ev quşları toyuq, qaz, ördək, hind toyuğu, tovuz quşu və göyərçinlərdir. Bundan əlavə, bəzək quşu olan bülbül, tutuquşu və başqaları ev quşu kimi bəslənib saxlanılır. Biz tez-tez bu cür quşların alınıb-satılmasının şahidi oluruz.

Ov quşları da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Keçmişdə quşların demək olar ki, hamısı ov quşu hesab edilirdi. 1950-ci illərdən sonra Azərbaycanda ov quşlarının tədarük edilməsi aradan götürüldü. Ovculuqda qayda-qanun yarıldı. İcazəli quş ovlanması vaxtı, yeri, qaydası və miqdarda müəyyənləşdirildi. Ov məhsulları satmaq qadağan edildi. Hər kəs ovladığı quşu yalnız özü istifadə edə bilər. Təbii ehtiyatı azalmış quşların ovlanması dayandırıldı.

Hazırda Azərbaycanın əsas ov quşları bir neçə növ **ördək, qaz, qaşqaldaq, cüllüt, kəklik, bildirçin və qırğıdır**. Biz tez-tez bazarlarda bu cür ov quşlarının satıldığını şahidi oluruz.

Balıqların təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olması onun **alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi** çıxış etməsinə şərtləndirir. Hazırda dünya əhalisinin heyvani zülalə olan ehtiyacının 35-40%-ə qədərini baliq məhsulları təşkil edir. Bu məhsullar konserv, dondurulmuş, duzlanmış, edviyyatlı və hissə verilmiş halda emal olunur. Baliq yağı çox faydalı məhsuldur. Bəzi baliqların dərisi qalantereya sənayesi üçün xammal mənbəyi ola bilər. Nəhayət, baliq məhsulları yüksək keyfiyyətli ərzaqdır. Baliq etinin tərkibində fosfor maddələri çoxdur ki, bu maddələrin zehni əmək adamları üçün vacib əhəmiyyəti vardır. Baliq estetik əhəmiyyətə də malikdir. Min cür əl-əlvən rəngli, zahirən çox gözəl görünən akvarium baliqları mənzil-məişətin bəzəyidir. Həvəskar baliqçılıq, hər şeydən əvvəl, əsəb xəstəliklərinin müalicəsində müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Baliq kürüsü yüksək keyfiyyətli qida məhsuludur. Bakı bazarlarında nərə, siyanək, çəki və digər baliq növlərinin tez-tez satılmasını görürük.

Baliq ehtiyatının qorunması ilə əlaqədar qanunsuz tutulan hər bir baliq üçün cərimə müəyyən edilmişdir.

Bələliklə heyvanlar, quşlar və baliqlar insanın həyatında böyük rol oynayır. Hələ ibtidai insanlar heyvanların etindən, dərisindən, sümüyündən istifadə edirdilər. Zaman keçdikcə insanlar tədricən müxtəlif heyvanları əhliləşdirmiş və onlardan maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, arçılıq və s. təsərrüfatları yaratmışlar. Bu təsərrüfat cəmiyyəti yeyinti məhsulları və yüngül sənaye xammalı ilə təmin edir.

İnsan üçün heyvanların, quşların və baliqların əhəmiyyəti böyük və çoxəhəlidir. Onların etindən, xəz dərisindən, piyından, daxili orqanlarından ərzaq, sülhmə yağı, ətriyyat maddələri, müalicə-proflaktika dərmanları alınır. Heyvanların, quşların və baliqların **istehlakçılara çatdırılmasında alqı-satqı müqaviləsi hüquqi forma rolunu oynayır**. Lakin elə heyvan növləri vardır ki, onları alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Azərbaycan Qırmızı kitabına daxil edilmiş heyvanlar bu cür heyvanlardan hesab edilir. Məsələn, ilan baliği

Qırmızı kitabına daxil edilmişdir.

§ 2. Müqavilənin məzmunu

1. Satıcının vəzifələri

Heyvanların, quşların və baliqların alqı-satqısı müqaviləsinin məzmunu **tərəflərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir**. Heyvan, quş və baliq satıcısının əsas vəzifəsi **heyvan, quş və baliqları başlıca qüsurlardan qoruyub saxlamaqdan ibarətdir** (MM-in 609.1-ci maddəsi). **Başlıca qüsurlar** dedikdə heyvanlarda müəyyən xəstəliklərin olması başa düşülür. Qanun faydalı, damazlıq və yaxud yeyinti məhsulları əldə etmək məqsədi ilə kəsilmək üçün heyvanlar (cıdır və yük heyvanları, qaramal, qoyunlar və keçilər və s.) satıldığı halda onun başlıca qüsurlara malik olmasını şərtləndirən xəstəliklərin dairəsini müəyyən edir (MM-in 609.2-ci və 609.3-cü maddələri). Məsələn, **manqo, vərəm, qotur, qızıl yel, ümumi hidropos, trixin kimi xəstəliklər** satılan heyvanlarda başlıca qüsurlar olmasına dəlalət edən xəstəliklərdir.

Göründüyü kimi cıdır və yük heyvanları, qaramal, qoyunlar, keçilər və donuzlar, yeni damazlıq və yaxud yeyinti məhsulları əldə etmək üçün kəsilmək məqsədi ilə bu cür heyvanları satılarkən xəstəliklərin dairəsi Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulur. Yerdə qalan digər heyvanlar, quşlar və baliqlar satılarkən başlıca qüsurlar **müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin) normativ-hüquqi aktları** ilə müəyyən edilir. Yəni müvafiq aktlar olmasa, onda heyvanlar satılarkən başlıca qüsurlar müqavilədə nəzərdə tutulur.

Heyvan, quş və baliq satıcısı **saldığı heyvanları başlıca qüsurlardan qoruyub saxlamaq vəzifəsinə yerinə yetirməyə görə məsuliyyət daşıyır**. Özü də satıcının məsuliyyəti yalnız başlıca qüsurların konkret müddətlər ərzində aşkara çıxması halı ilə şərtlənir. Başqa sözlə desək, başlıca qüsurlar yalnız konkret müddətlər ərzində müəyyən edildiyi hallarda, satıcı **mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilir**. Göstərilən həmin müddətlər qərarı müddətləri adlanır. **Qərarı müddətləri** odur ki, bu müddət ərzində satılan heyvan, quş və baliqlarda başlıca qüsurların olmamasına təminat verilir və həmin müddət ərzində bu cür qüsurlar aşkara çıxarsa, satıcı məsuliyyətə cəlb edilir.

Qanun qərarı müddətlərini hər bir başlıca qüsura (xəstəliyə) görə dəqiq olaraq müəyyən edir (MM-in 609.2-ci və 609.3-cü maddələri). Məsələn, yeyinti məhsulları əldə etmək məqsədi ilə kəsilmək üçün alınan qoyunlar və keçilər **ümumi hidropos xəstəliyinə** görə, qaramal isə heyvanın çəkisindən yarıdan çoxunu insanın qidalanması üçün yararsız olmuş **verəm xəstəliyinə** görə 14

¹ Qırmızı kitab beynəlxalq, ölkə və vifayətlər üzrə olur. Beynəlxalq Qırmızı kitab düşmüş növ hansı ölkədə varsa, onun Qırmızı kitabına mülqə daxil edilir. Ölkənin Qırmızı kitabına düşmüş heyvan növü hansı vifayətdə yaşayırsa, onları da Qırmızı kitabına daxil edilir. Qırmızı kitablara elə növlər daxil edilir ki, təbii olaraq azaldığı üçün onların qorunub saxlanması tələb olunur. Kiçik bir ərazidə qalan və sayı dərman azalan növlər də Qırmızı kitabına daxil edilir. Bələliklə, heyvanların ələminin qorunmasını təmin edən tədbirlərdən biri Qırmızı kitabın yaradılmasıdır. Bundan əlavə, «Heyvanlar ələmi haqqında» AR-in 4 iyun 1999-cu il tarixli Qanununun əsas tələbi respublikada heyvanlar ələminin müxtəlifliyini qoruyub saxlamaqdır. Qanun hər hansı bir heyvan növünün neslinin kəsilməsinə yol verməmək haqqında prinsipial əhəmiyyətə malik olan göstəriş ifadə edir.

günlük qarantıya müddəti ilə satılır. Əgər 14 gün müddəti ərzində həmin xəstəliklər aşkara çıxarsa, satıcı məsuliyyət daşıyır.

Heyvan, quş və balıq satıcısı alıcı ilə **qarantıya müddətlərinin uzadılması və ya qısaltılması** barədə öz aralarında razılığa gələ bilərlər. Lakin bu razılığın hökmən yazılı formada ifadə olunması tələb olunur.

Qarantıya müddəti heyvanın, quşun və balığın təsadüfən məhv olması riskinin satıcıdan alıcıya keçdiyi günün sonundan başlayaraq hesablanır. Risk isə satıcının heyvanı, quşu və balığı alıcıya vermək vəzifəsini icra etmiş sayıldığı andan, yeni onları alıcıya təhvil verdiyi məqamdan alıcıya keçir. Satıcı riskin alıcıya keçdiyi ana qədər mövcud olan qüsurlara görə məsuliyyət daşıyır. Bu hal isə qanunun nəzərdə tutduğu heyvan, quş və balıq satıcısının təqsiri prezumpsiyası barədə qayda ilə müəyyən edilir (MM-in 611-ci maddəsi). Həmin qaydaya görə qarantıya müddəti ərzində hər hansı başlıca qüsurlu aşkar edilməsi bu qüsurlu riskin alıcıya keçməsinə anına qədər mövcud olmasını ifadə edir. Yəni bu qüsurlu alıcının yox, satıcının təqsiri üzündən yarandığına görə satıcı da həmin qüsura görə cavab verməyə borcludur. Başqa sözlə desək, təqsir prezumpsiyasına görə, qarantıya müddəti ərzində aşkar edilmiş hər hansı başlıca qüsura görə satıcı təqsirli bilinir.

Satıcının heyvanı, quşu və balığı başlıca qüsurlarla verməsi alıcıya ixtiyar verir ki, o, **müqavilənin ləğvini tələb etsin**. Alıcı bu cür hallarda başlıca qüsurlu aşkar edilmiş heyvanın, quşun və balığın qiymətinin azaldılmasını tələb edə bilər. Beləliklə, göstərilən vəziyyətdə müqavilə ləğv edilir, heyvan satıcıya verilir, **satıcı isə aldığı pul məbləğini alıcıya qaytarmı və ona dəymiş zərərin əvəzini ödəyir**. Alıcı başqa variantdan da istifadə edə bilər. Belə ki, o, müəyyən cins əlamətləri olan heyvan, quş və ya balıq alarkən başlıca qüsurlar müəyyən etdikdə müqavilənin ləğv edilməsini tələb etmir. Alıcı müqaviləyə uyğun gəlməyən heyvanın, quşun və ya balığın əvəzinə ona müqaviləyə uyğun gələn heyvan (quş, balıq) verilməsini tələb edir (MM-in 612.2-ci maddəsi).

Elə də məqamlar olur ki, alıcı xəstəlik (başlıca qüsurlu) aşkar edilmiş heyvanı, quşu və ya balığı özünün cavabdeh olmadığı hallarla bağlı olaraq satıcıya qaytara bilmir. Alıcı heyvanı başqasına satdığı və yaxud heyvanın tələf olduğu, xəstələndiyi və ya kəsildiyi hallarda da onu satıcıya qaytara bilmir. Bu kimi hallarda da onun müqavilənin ləğvini tələb etmək hüququ vardır. Heyvan, quş və ya balıq kəsildiyi halda alıcı onu qaytarmaq əvəzinə dəyərini ödəyir (MM-in 612.1.1-ci maddəsi).

Müqavilə ləğv edildiyi halda satıcı təkcə alıcının ödədiyi pul məbləğini qaytarmır və dəymiş zərərin əvəzini ödəmir, həm də müvafiq xərcləri ödəyir. Belə ki, alıcı heyvanın yemlənməsinə və bəslənməsinə, baytarlıq müayinələrinə və qulluğuna, məcburən öldürülməsinə və uzaqaldırılmasına xərclər çəke bilər. Satıcının vəzifəsidir ki, **həmin xərclərin əvəzini ödəsin** (MM-in 612.1.3-cü maddəsi).

2. Alıcının vəzifəsi

Alıcının əsas vəzifəsi aldığı heyvanın, quşun və balığın qiymətini ödəməkdən ibarətdir. Bununla bərabər, nəzərdə tutulan müqavilə üzrə alıcınır.

vəzifəsidir ki, o, başlıca qüsurlu barəsində satıcıya məlumat versin və ya bu barədə ona bildiriş göndərsin (MM-in 613.1-ci maddəsi).

Alıcı heyvanda, quşda və balıqda başlıca qüsurlu aşkar etdiyi hallarda qarantıya müddəti qurtarıqdan sonra üç gündən gec olmayaraq məlumat (bildiriş) vermək vəzifəsini yerinə yetirməlidir. Heyvan, quş və ya balıq həmin müddət bitənədək tələf ola və ya kəsilə bilər. Belə halda alıcı özünün məlumat (bildiriş) vermək vəzifəsini heyvanın, quşun və ya balığın kəsilməsindən və ya tələf olmasından dərhal sonra yerinə yetirir.

Alıcının göstərilən vəzifəni, yəni başlıca qüsurlu barəsində bildiriş (məlumat) vermək vəzifəsini icra etməməsi onun üçün xoşagəlməz və arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur. Belə ki, həmin vəzifəni yerinə yetirilməməsi alıcını başlıca qüsurlu əlaqədar ona mənsub olan hər hansı hüquqdan məhrum edir. Alıcı bu kimi halda müqavilənin ləğv edilməsini və ona dəymiş zərərin əvəzini ödənilməsinə və yaxud heyvanın, quşun və balığın başqa cinslə dəyişdirilməsinə tələb edə bilməz. Yalnız bir halda alıcının bildiriş (məlumat) verməməsi onu başlıca qüsurlu ilə bağlı satıcıya tələb irəli sürmək hüququndan məhrum etmir. Bu, satıcının başlıca qüsurlu barəsində qəsdən susaraq onu gizli saxlaması halından ibarətdir. Əgər satıcı başlıca qüsurlu barəsində qəsdən susmuşdursa, alıcı bu qüsurlu barəsində satıcıya məlumat (bildiriş) verib-erməməsindən asılı olmayaraq satıcıya tələb irəli sürmək ixtiyarına malikdir.

Bəzən də elə olur ki, alıcı başlıca qüsurlu barəsində satıcıya məlumat vermirdi və ya ona bu barədə bildiriş göndərirdi. Alıcı sadəcə olaraq satıcıya başlıca qüsurlu əlaqədar iddia irəli sürür. Bu hal alıcını başlıca qüsurlu əsasında ona məxsus olan hüquqlardan məhrum etmir. Belə çıxır ki, satıcıya başlıca qüsurlu barəsində məlumat vermək və ya ona bu barədə bildiriş göndərmək satıcıya qarşı iddia irəli sürməyə bərabər tutulur.

Qarantıya müddəti qurtarıqdan yalnız iki ay ərzində müqaviləni ləğv etmək, heyvanı (balığı, quşu) dəyişdirmək və ya zərərin əvəzini ödəmək hüququ gerçəkləşdirilə bilər. Bu müddətin ötməsi və keçməsi ilə həmin hüquqların həyata keçirilməsi mümkün olmur. Belə ki, qarantıya müddəti qurtarıqdan iki ay sonra müddətin keçməsinə görə həmin hüquqlar qüvvədən düşür (MM-in 613.2-ci maddəsi).

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / Под ред В.В.Залесского. М., 1999.

Гражданское и торговое право капиталистических государств / Под ред. Е.А.Васильева. М., 1993.

Гражданский кодекс Нидерландов /Перевод М.Ферштмана. Лейден. 1996.

III FƏSİL PƏRAKƏNDƏ ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, tətbiq sferası və əsas xüsusiyyətləri

1. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

İşləmək, fəaliyyət göstərmək, bir sözlə, həyatda yaşamaq üçün hər gün bizə müxtəlif cür ərzaq məhsulları, geyim şeyləri, paltar, ayaqqabı, məişət əşyaları (televizor, soyuducu və s.), ev avadanlıqları (mebel, stul və s.) və digər əşyalar almaq gərəkdir. Bu əşyaları əldə etmək üçün biz bazara, dükana, mağazaya gedirik və onlarla münasibətə giririk. Göstərilən bu cür münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi vasitəsi ilə rəsmiləşdirilir. Müxtəlif ərzaq məhsullarını, geyim şeylərini, məişət əşyalarını, ev avadanlıqlarını və məişətdə istifadə etdiyimiz digər əşyaları əldə etdiyimizə görə, ümumiyyətlə, həyatda yaşamağımızı və mövcud olmağımızı təmin etdiyinə görə biz, necə deyərlər, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinə «borclu» və «minnetdar» olmalıyıq. Təsəffüf deyildir ki, dünyada hər gün bir milyard yaxın pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanılır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin müstəqil bir növüdür. Bununla belə, bu müqavilə onu alqı-satqının digər növlərindən və əmlakın əvəzli qaydada özgəninkiləşdirilməsinə yönələn müqavilə növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, bu müqavilə həmin müqavilədə tərəf rəolunda çıxış edən satıcının xarakteristikası (statusu) ilə fərqlənir. İkincisi, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi satıcının fəaliyyət predmeti ilə xarakterizə olunur. Belə ki, satıcının fəaliyyət predmetini **malın pərakəndə satışı** (hər hansı satış yox) təşkil edir. Üçüncüsü, müqavilə üzrə verilən malın istifadə məqsədi və təyinatı bu müqaviləni digər müqavilə növlərindən fərqləndirməyə imkan verir (göstərilən xüsusiyyətlər barədə dərsliyin növbəti fərazmabaşlıqlarına bax).

* Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi vətəndaşlara ticarət xidməti göstərilməsinin əsas mülki-hüquqi formasıdır. Hər gün bağlanan çoxsaylı pərakəndə alqı-satqı müqavilələri məcmu halında birləşərək **pərakəndə ticarət dövriyyəsinin** təşkil edir. Həmin müqavilə elə bir alətdir ki, bununla istehlak mallarının sivil bazarı inkişaf edir, bu, malların rəqabət qabiliyyəti olmasını müəyyən edən barometr rəolunu oynayır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi dedikdə tərəflər arasında bağlanan elə bir saziş başa düşülür ki, bu sazişə görə malların pərakəndə satışı üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və ya digər istifadə üçün nəzərdə tutulan malı alıcıya verməyi öhdəsinə götürür (MM-in 614.1-ci maddəsi). Bu müqaviləyə verilmiş anlayışdan görünür ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi **konsensual müqavilə**dir. Belə ki, müqavilə malın alıcıya verildiyi andan yox, həmin malın satılması haqqında tərəflər razılığa gəldikləri andan bağlanmış he-

sab edilir. Məhz bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi **iktirəfli müqavilə**dir. Ona görə ki, bu müqavilədən yaranan öhdəlik qarşılıqlı xarakterə malikdir. Belə ki, müqavilədə iştirak edən hər bir tərəf biri digərinə münasibətdə həm hüquqlara malikdir, həm də vəzifələr daşıyır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi həm də **əvəzli müqavilə**dir. MM-in 622-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilədiyi kimi, alıcı mal üçün müəyyən edilmiş pul məbləğini ödəməyə borcludur.

Əgər qanunda nəzərdə tutulan tələblərə cavab verərsə, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi **ümumi müqavilə** ola bilər (MM-in 400-cü maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, həmin müqavilə malların pərakəndə satışını həyata keçirən və bazarda üstün mövqə tutan şəxsə (pərakəndə ticarət müəssisəsinə) müraciət edən hər hansı bir şəxslə eyni şərtlərlə bağlanılır. Başqa sözlə desək, ümumi müqavilə növünə aid edildiyinə görə pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində malların qiyməti, habelə müqavilənin digər şərtləri **bütünlü istehlakçılar (alıcılar) üçün eyni cür müəyyənleşdirilir**. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bütünlü hallarda ümumi müqavilə növünə aid edilməsi mübahisəli məqamlarda onu mal göndərmə müqaviləsindən fərqləndirmək üçün əsas və həlledici rola malik olur. Beləliklə, bu müqavilənin ümumi müqavilə növünə aid edilməsi onu nümayiş etdirir ki, pərakəndə ticarətçi (ticarət təşkilatı), yəni müqavilədə satıcı rəolunda çıxış edən tərəf alıcıya zəruri olan mal satmağa imkanı olduğu hallarda, onunla **müqavilə bağlamaqdan imtina etmək ixtiyarına, müqavilə bağlanarkən bir alıcıya nisbətən, digərinə üstünlük vermək hüququna malik deyildir**. O, alıcı ilə müqavilə bağlamaqdan əsassız imtina etməməli, habelə alıcıya qeyri-bərabər şərtlər təklif etməməlidir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanma üsuluna görə **qoşulma müqaviləsi** hesab edilir; qoşulma müqaviləsi standart şərtlər nəzərdə tutan müqavilədir (MM-in 417-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, müqavilənin şərtləri satıcı tərəfindən müəyyənleşdirilir və bu şərtləri digər tərəf (alıcı) yalnız təklif olunmuş müqaviləyə bütövlükdə qoşulma yolu ilə qəbul edə bilər. MM-in 622-ci maddəsinin 1-ci bəndində ifadə edilmiş qaydada görə mal alıcıya satıcının elan etdiyi qiymətlə satılır. Bu işə malın qiymətinin satıcı tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən edilməsinə nümayiş etdirir. Müqavilənin predmeti istisna olmaqla, onun qalan digər şərtləri də həmin qaydada müəyyənleşdirilir. Odur ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alıcının standart formalarla qoşulması yolu ilə bağlanmır; o, müqavilə şərtlərinin müzakirəsində iştirak etmir.

2. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin tətbiq sferası, məqsədi və əhəmiyyəti

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin MM-in 614.1-ci maddəsində formulla edilən leqal anlayışından belə təsəvvür yaranır ki, satıcının müqavilə ilə alıcıya verdiyi malın əsas təyinatı ondan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi,

aile, ev və ya digər məqsədlər üçün istifadə etməkdən ibarətdir¹. Bu, həmin malın spesifik xüsusiyyətidir. Göstərilən həmin xüsusiyyət müstəsna dərəcədə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan malları alqı-satqı münasibətlərinin pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə tənzimlənməsini istisna edir. Bu cür münasibətlər pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin müəyyən etdiyi qaydalarla nizama salınmaqdan çox uzadır. Məsələn, sənaye avadanlıqlarının, tikinti texnikasının və sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan digər malların alqı-satqı münasibətləri bu müqavilə vasitəsi ilə rəsmiləşdirilmir. Odur ki, həmin münasibətlərə MM-in pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi barədə müddəalan tətbiq edilmir. Bu cür müddəalardan tətbiq sferasına yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və ya digər istifadə üçün nəzərdə tutulan malların alqı-satqısı ilə yaranan münasibətlər daxildir.

Pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədi mal üzərində mülkiyyət hüququnu satıcıdan alıcıya keçirməkdən ibarətdir. Bu müqavilə nəticəsində satıcı mala olan mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə həmin mal üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Belə təsəvvür yaranır ki, pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu kimi satılmış malın alıcının mülkiyyətinə daxil edilməsinə şərtləndirən hüquqi fakt (əqd) kimi çıxış edir.

Alıcının əldə etdiyi mal üzərində mülkiyyət hüququ əldə etməsi vəziyyəti onun malın əvəzini ödədiyi anla şərtlənir. Əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, alıcı əşyanın əvəzini ödədiyi andan onun mülkiyyətçisi olur. Malların pərəkəndə nişə alqı-satqısı müqavilələrində, o cümlədən alıcı tərəfindən malların hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə bağlanmış müqavilələrdə alıcı malın əvəzini tam ödədiyi halda onun üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir.

Pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədindən fərqli olaraq onun sosial-iqtisadi məqsədi alıcının müqavilə əsasında əldə etdiyi maldan hansı məqsədlər üçün istifadə etməsini ifadə edir. Həmin müqavilə əsasında əldə edilən maldan istifadə məqsədləri kifayət qədər geniş və müxtəlifdir. Maldan istifadə məqsədlərinin dairəsi MM-in pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin ləqaf anlayışını verdiyi 614.1-ci maddəsində göstərilmişdir. Bu, maldan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və digər təyinat məqsədləri üçün istifadə etməkdən ibarətdir. Məsələn, evdə və meişətdə istifadə etmək üçün xalça, soyuducu, mebel və s. alırıq.

Pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür. Alqı-satqı müqaviləsinin ən geniş yayılmış növü olan pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi vətəndaşların ehtiyaclarının təmin edilməsində birinci dərəcəli rol oyna-

¹ Müəlliflərdən T.L. Levşina göstərir ki, MM-də pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi çıxış edən alıcının müqavilə üzrə əldə etdiyi maldan istifadənin məqsədi barədə xüsusi tələblər müəyyən edilmir. Ona görə də həmin maldan təkcə şəxsi, ailə, ev məqsədləri üçün yox, həm də sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə edilə bilər. Xanım T.L. Levşinanın bu fikri ilə çətin ki, Rəzləşməyə olar. Ona görə ki, MM-in müəyyən etdiyi qaydaya görə alıcının pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi əsasında əldə etdiyi malın təyinatı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və digər məqsədlər üçün istifadədə itadə olunur. Xanım T.L. Levşinanın bu bərdə fikri ilə tənzim olmaq üçün bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2. Обязательственное право / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1997, с. 54.

yr. İri partiyalarla satışı nəzərdə tutan topdan satışdan fərqli olaraq pərəkəndə alqı-satqı vətəndaşların gündəlik tələbatlarını ödəmək üçün malların ayn-ayn nüsxələrinin tək halda və az sayda (miqdarda) satılmasını ifadə edir.

Hər bir ölkədə iqtisadiyyatın əsas məqsədi əhalinin ehtiyacını təmin etməkdən və onun tələbatını ödəməkdən ibarətdir. İqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəlməsinə xidmət edir (Konstitusiyamızın 15-ci maddəsinin 19-cü hissəsi). İctimai istehsal nəticəsində çoxsaylı istehlak predmetləri, müxtəlif çeşiddə istehlak məhsulları, çoxişlənən mallar istehsal edilir ki, onları istehlakçılara çatdırmaq zərurəti yaranır. Bax, pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi bu münasibətlərdə, yəni istehlak mallarının geniş əhali kütləsinə çatdırılmasında hüquqi forma rolunu oynayır. Bu müqavilənin vasitəsilə çoxişlənən mallar istehlakçıların sərəncamına verilir. Maddi neməllərin dövriyyə prosesində hüquqi forma olmaq baxımından pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin əhəmiyyəti şəxsizdir. Bir sözlə, pərəkəndə mal (əmtəə) dövriyyəsində bu müqavilənin rolu əvəzənilməzdir¹.

3. Pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri

Pərəkəndə alqı-satqı münasibətlərinin tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin normaları mühüm yer tutur. MM-in 29-cu fəslinin 3-cü paragrafı (MM-in 614.625-ci maddələri) bu cür münasibətlərin nizama salınmasına həsr edilmişdir. Göstərilən paragrafın həmin maddələrində pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn münasibətlərə toxunan ümumi müddəalar formülə edilmişdir. Bu müddəalarla, bir qayda olaraq, alqı-satqı haqqında ümumi normalarla (29-cu fəslin 1-ci paragrafı) tənzimlənməyən münasibətlər nizama salınır. Məsələn, mal haqqında informasiya verilməsi, malların nümunələr üzrə satılması, malların avtomatlardan istifadə etməklə satılması ilə əlaqədar münasibətlər və s. alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalarla tənzimlənmir. Göstərilən məsələlərin qaydaya salınması pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi haqqında müddəalardan vasitəsilə həll edilir.

Bununla bərabər, pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalar bəzi məsələlər barəsində alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalardan fərqli qaydalar müəyyən edir. Məsələn, pərəkəndə alqı-satqı haqqında normalar (MM-in 625.2-ci maddəsi) lazımi keyfiyyəti olmayan malın əvəzinə verilən malın qiyməti arasındakı fərqi ödənməsi barədə yeni qayda müəyyən edir.

Pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə tənzimlənməyən münasibətlərə alqı-satqı haqqında ümumi müddəalar tətbiq edilir. Məsələn, pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcının mali vəmərk vəzifəsinə malın keyfiyyəti, miqdarı, çeşidi, komplektliyi, komplekti və s. barədə tələblər (şərtlər) daxil edilir ki, bu tələblərlə bağlı münasibətlər pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi haqqında yox, alqı-satqı müqaviləsi haqqında müddəalarla nizama salınır. Beləliklə, pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalar malların pərəkəndə satışı

¹ İqtisadiyyatda nağd pul ilə ödəniş şərti ilə bağlanan bütün əqdlərin təcmusu pərəkəndə mal dövriyyəsi adlanır.

üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcı ilə öz şəxsi-məişət ehtiyacını ödəmək üçün mal alan alıcı arasında yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin yalnız xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsindən emələ gələn münasibətlərin mülk-hüquqi tənzimlənməsində qanunlar əsas yerlərdən birini tutur. Pərakəndə ticarətin hüquqi nizama salınmasında «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 19 sentyabr 1995-ci il tarixli AR Qanunu vacib rol oynayır. Bu qanun fiziki şəxs olan alıcının iştirakı ilə bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənməyən münasibətlərə tətbiq edilir (MM-in 614.3-cü maddəsi).

Qanun BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş «İstehlakçıların maraqlarını müdafiə etmək üçün rəhbər prinsiplər» (1985) əsasında işlənmişdir¹. Bu Qanun bir neçə xüsusiyyəti ilə diqqətli cəlb edir. Birincisi, qanun pərakəndə alqı-satqı haqqında MM-in müddəalardan konkretləşdirir və müfəssəlləşdirir. Məsələn, qanunun 13-cü maddəsi istehlakçıların mal haqqında məlumat almaq hüququnun həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir. Bununla qanun mala aid məlumat verilməsi haqqında MM normasının (617-ci maddə) məzmununu konkretləşdirir. Başqa bir misaldə qanunun 15-ci maddəsi (istehlakçının tələblərini ödəməyən malın lazımi keyfiyyəti mala deyisdirilməsi) MM-in 624-cü maddəsində (keyfiyyətsiz malın lazımi keyfiyyətli malı əvəz edilməsi) ifadə edilən hüquqların həyata keçirilməsini konkret olaraq müəyyən edir.

İkincisi, qanun MM-də müəyyən edilməyən və nəzərdə tutulmayan qaydalar müəyyənləşdirir. Məsələn, qanunun 7-ci maddəsində qüsurlu olan mal satılarkən istehlakçıların hüquqlarına aid məsələlərə (istehlakçının malı dəyişmək tələbinin 14 gün müddətində yoxlanılması, qüsurlu olan malın lazımi keyfiyyəti mala dəyişdirilərkən qiymətlər dəyişdikdə qiymətlərin yenidən hesablanması, müddətin ötürüldüyü hər gün üçün malın satış qiymətinin 1 faizli məbləğində dəbba pulu ödənməsi və s.) toxunan qaydalar nəzərdə tutulmuşdur ki, bunların heç birinə MM-də rast gəlmək olmur. Başqa bir misaldə qanunun xidmət müddəti haqqında müəyyən etdiyi qaydalar (5-ci maddə) MM-də nəzərdə tutulmamışdır.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun təfsirində və eyni şəkildə (qaydada) tətbiq edilməsində RF Ali Məhkəməsi Plenumununun 29 oktyabr 1994-cü il tarixli «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında işlərə məhkəmələr tərəfindən baxılması təcrübəsi barədə» qərar böyük rol oynayır². Azərbaycan Respublikasının həmin qanunu ilə RF-in eyni adlı qanununun arasında çox oxşar cəhətlər olduğuna görə bu qərarın məhkəmələrin praktikdə fəaliyyətində tətbiq edilməsini mümkün hal hesab edirik.

Pərakəndə alqı-satqı münasibətlərinin qaydaya salınmasında qanunqüvvəyə gətirilən qaydaların böyükdür. Məsələn, Nazirlik Kabinetinin 1998-ci il 15 aprel tarixli 80 nömrəli qərar ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında ticarət, məişət və digər növ xidmət (iş görülməsi, xidmət göstərilməsi) qaydaları

dalan həm də pərakəndə ticarət obyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyir. Həmin qaydalarda göstərilir ki, ticarət obyektlərinin vitrinlərində müstəqil pərakəndə satış qiymətləri göstərilməklə ancaq satışda olan malların nümunələri qoyulur.

§ 2. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: satıcı; alıcı. Müqavilədə tərəf qismində çıxış edən subyektlər (subyekt tərkibi) spesifikasiyılı ilə seçilir və bu xüsusiyyət müqavilənin predmeti ilə birlikdə onu digər müqavilə növlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində verilən leqal anlayışdan (MM-in 614.1-ci maddəsi) belə təsəvvür yaranır ki, bu müqavilədə satıcı rəndə yalnız malların pərakəndə satış üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxs çıxış edə bilər. Özü də dərhal qeyd etməliyə ki, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcının fəaliyyət predmetini malların hər hansı satış yox, yalnız malların pərakəndə satış təşkil edir. Malların pərakəndə satış dedikdə, gündəlik ehtiyaca ödəmək üçün malların ayn-ayn nümunələrinin tek-tek halda, kəmiyyət və miqdarda az sayda satılması başa düşülür.

Satıcı qismində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan həm hüquqi şəxslər, həm də fərdi sahibkarlar (yeni hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər) çıxış edə bilərlər. Hüquqi şəxslərin bir növü olan kommersiya təşkilatlarının satıcı kimi iştirakı bu müqavilə üçün daha tipik haldır. Hüquqi şəxslərin digər növü olan qeyri-kommersiya təşkilatlarının bu müqavilədə satıcı qismində çıxış etməsi istisna edilmir, çünki qeyri-kommersiya təşkilatları da sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər (MM-in 43.6-cı maddəsi)³.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi iştirak edən satıcıya pərakəndə ticarətçi deyilir. Müxtəlif satış məntəqələri, yeni pavilyonlar, köşklər, mağazalar, habelə pərakəndə ticarət şəbəkələri və müəssisələri pərakəndə ticarətçi hesab edilir.

Müqavilədə alıcı qismində əsasən vətəndaşlar çıxış edirlər. Bu müqavilədə hüquqi şəxslərin alıcı kimi çıxış etməsi istisna edilmir. Kommersiya təşkilatlarının bu müqavilədə alıcı kimi iştirak etmək imkanları məhduddur. Ona görə ki, bu təşkilatların bağladığı qaydalar əldir sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olmalıdır. Lakin buna baxmayaraq kommersiya təşkilatları pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində alıcı qismində çıxış edə bilərlər, bu şərtlə ki, onlar müqavilənin əsasında əldə etdikləri malın mənfəət gözləməklə məqsəd ilə istifadə etmə

¹ Müdafiədən prof. A.F. Şarışviliyəvən belə bir fikir ilə çətin razılaşmaq olar ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcı qismində həmişə kommersiya təşkilatı çıxış edir. RF MM-in 492-cü maddəsində əvvəlki fəndəki bu müqavilədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər (kommersiya təşkilatları yox) iştirak etməyə bilərlər. RF MM-in 60-cü maddəsinin 3-cü bəndinə görə, qeyri-kommersiya təşkilatları da satıcı kimi iştirak edə bilərlər. Onlar da hüquqi şəxslərdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 617-ci maddəsi (1998, c.220).

² Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 9 апреля 1985 г. №39/248 Коммерческий Вестник. 1989, №7, 8, с. 1-13.

³ Бюллетень ВС. 1995, №1.

sinlər. Hüquqi şəxslərin digər növü olan **qeyri-kommersiya təşkilatlarına** gəldikdə isə onu demək olar ki, bu cür təşkilatların pərəkəndə satış şəbəkəsindən aldığı malları əldə edilməsi ilə bağlı olan münasibətləri (yəni alqı-satqı münasibətləri) pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu cür təşkilatların müqavilədə alıcı qismində iştirak etmək imkanları kommersiya təşkilatlarına nisbətən bir o qədər də məhduddur. Bu onunla izah olunur ki, qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarət deyil. Beləliklə, hüquqi şəxslər pərəkəndə ticarət qaydasında yalnız sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan istifadə məqsədi üçün mal ala bilər. Məsələn, hüquqi şəxs pərəkəndə satışla məşğul olan mağazadan ofis üçün dəftərxana ləvazimatı (dəftər, kağız, qələm, xəlçə və s.) alarsa, onda alqı-satqı münasibətlərində pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi formasından istifadə ediləcəkdir.

Bəzi subyektlər pərəkəndə ticarət qaydasında məhduddüvriyyə qabiliyyəti mal əldə edəndə, həmin subyektlin qanunla nəzərdə tutulan qaydada xüsusi icazə alməsi tələb olunur. Məsələn, müliki silahı (özünümüdafiə, ov və idman silahı) əldə etmək istəyən vətəndaş xüsusi icazə almağa borcludur. Müliki silahın əldə edilməsə xüsusi icazəsi olmayan subyektlərə odlu silahın satılması qadağandır («Xidməti və müliki silah haqqında» AR Qanununun 13-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Müliki hüququn xüsusi və spesifik subyektlə olan dövlətə gəldikdə isə onu demək olar ki, hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirən, siyasi hakimiyyətə və dövlət suverenliyinə malik olan həmin subyektlin pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsində **həm satıcı, həm də alıcı rolunda çıxış etməsi istisna edilir**¹. Bu onunla izah olunur ki, cəmiyyətin siyasi təşkilatı və hakimiyyət daşıyıcısı olan dövlət nə sahibkar, nə də ki istehlakçdır. Dövlət ehtiyacları üçün, yeni vətəndaşların həyat və yaşayışını, ölkənin müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazım olan mal əldə etmək zərurəti yarandıqda, habelə dövlət maddi ehtiyatlarını yaratmaq, ölkənin müdafiə qabiliyyətini lazımi səviyyəyə saxlamaq, bəynəlxalq sazişlərə görə xaricə (ixrac) mal göndərilməsini təmin etmək, dövlət proqramlarını reallaşdırmaq məqsədi ilə dövlət (daha doğrusu, dövlətin özü yox, dövlət adından onu təmsil edən orqanlar) müqavilə münasibətlərinə giriş ki, bu münasibətlər pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə yox, dövlət ehtiyacları üçün tədarük müqaviləsi və ya mal göndərmə müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir².

2. Müqavilənin predmeti

Müqavilənin predmeti pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin mühüm şərtidir. Müqavilənin predmetinin spesifikliyi (müqavilənin subyektlərkibi ilə birlikdə)

də) bu müqaviləni alqı-satqı müqaviləsinin digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmetini dövriyyədə olması qadağan edilməyən, yeni **dövriyyə qabiliyyəti olan hər hansı əşya (mal)** təşkil edir. Məhduddüvriyyə qabiliyyəti olan (məsələn, müliki silah) əşyaların müqavilənin predmeti ola bilməsi istisna edilmir. Lakin məhduddüvriyyə qabiliyyəti əşyanın (malların) pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olması üçün alıcının müvafiq icazə alməsi tələb olunur. Müqavilənin predmeti kimi həm fərdi ələmətləri ilə, həm də cinsi ələmətləri ilə müəyyən edilən əşyalar çıxış edə bilər. Lakin malların pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi üçün onların iki ələmətə uyğun gəlməsi tələb olunur ki, bu ələmətlər malın spesifikliyini şərtləndirir. **Birinci ələmət** ondan ibarətdir ki, malın müqavilənin predmeti ola bilməsi üçün o, **pərəkəndə ticarət qaydasında satılmalıdır**. Başqa sözlə desək, bu mal topdansa satış qaydasında realizə edilən mal ola bilməz. Ona görə ki, topdansa satış qaydasında ticarət malların tək-tək yox, çox sayda, kütləvi şəkildə və iri partiyalarla satışını nəzərdə tutur.

İkinci ələmət ondan ibarətdir ki, malın pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olması üçün **malın şəxsi, ailə, ev və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər məqsədlər üçün istifadə edilməsi tələb olunur**. Əgər mal sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədi ilə alınarsa, onda yaranan münasibətlər pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilməsindən söhbət gədməz. Məsələn, vətəndaş minik avtomobilinin satışını ilə məşğul olan mağazadan ailə-məişət və şəxsi ehtiyaclarını təmin etmək üçün avtomobil alır. Belə halda yaranan münasibətlər pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi formasında qaydaya salınır. Bunun əksinə olaraq, əgər taksı parkı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq (məişin daşıyıcı mənfəət əldə etmək) üçün avtomobil əldə edərsə, yaranan münasibətlər pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə yox, alqı-satqı müqaviləsinin digər növü olan tədarük (mal göndərmə) müqaviləsi ilə rəsmiləşdiriləcəkdir. Əgər avtomobilin vətəndaş (malların pərəkəndə satışını üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməyən şəxs) satarsa, bu cür münasibətlər alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə sferasına daxil olur.

Əmlak hüquqlarının prinsip etibarilə pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi mümkündür. Belə ki, müxtəlif fond mağazaların vətəndaşlara qiymətli kağızlar – dövlət özəlləşdirmə çəkləri, səhmlər, veksellər və s. satılır. Həmin kağızların vətəndaşlar tərəfindən əldə edilməsi bu kağızlarda ifadə olunan əmlak hüquqlarının satılması deməkdir. Belə halda bağlanan müqavilələr pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin ələmətlərinə uyğun gəlir. Lakin bu münasibətləri bütün təfərrüatı ilə nəzərdən keçirəndə görürük ki, satılan və müqavilənin predmeti olan əmlak hüquqları yox, qiymətli kağızların özüdür. Qiymətli kağızlar isə əşyanın xüsusi növüdür, mülikiyyət hüququnun obyektidir. Belə təsəvvür yaranır ki, əşyanın xüsusi növü olan qiymətli kağızlar pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Lakin **əmlak hüquqlarının pərəkəndə ticarət qaydasında satılması mümkün deyildir**. Hüquq ədəbiyyatında göstərilirdiyi kimi, çətin ki, əmlak hüquqlarının satışını pərəkəndə ticarət formasında həyata keçirilsin.

Bəli mülikiyyət obyektləri – əlm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar,

¹ Müəlliflərdən prof. A.E.Şerstitovun belə bir fikri ilə çətin razılaşmaq olar ki, guya pərəkəndə alqı-satqı müqaviləsində müliki hüququn hər hansı subyektlə alıcı rolunda çıxış edə bilər. Belə təsəvvür yaranır ki, müqavilədə dövlət də iştirak edə bilər (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Под редакцией Е.А.Суханова. М., 1999, с. 228).

² «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 6-cı maddəsi sahibkarın dövlət ehtiyacları üçün müqavilə əsasında mal göndərmək hüququnu müəyyən edir (bax: AR QK, 1 cild, s. 824). Müəssisələr haqqında qanunun 32-cı maddəsi isə müəssisənin müqavilə əsasında dövlət ehtiyacları üçün mal tədarük etmək ixtiyarına malik olmasını nəzərdə tutur.

faydalı modellər, sənaye nümunələri və s. **pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz.** Ona görə ki, əsərlər, ixtiralar və s. ideal (qeyri-maddi) xarakterə malikdir. Bununla bərabər, bu cür obyektlərdən istifadə hüququ (müstəsna hüquqlar) özgenkiləşdirilə bilər ki, bu halda yaranan münasibətlər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ilə yox, lisenziya müqaviləsi, müəllif müqaviləsi və ya alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir (məsələn, patent hüququnun gəzşli formasında patent hüquqları alqı-satqı müqaviləsi ilə özgenkiləşdirilə bilər)¹. Müstəsna hüquqları (əqli mülkiyyət hüququnun) təbiəti və xarakteri elədir ki, bu, onların pərakəndə ticarət qaydasında özgenkiləşdirilməsini istisna edir.

Puldan fərqli olaraq xarici valyuta pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Bizim hər gün rastlaşdığımız mübadilə məntəqələrinin mahiyyəti ticarət obyektindən başqa bir şey deyildir. Göstərilən mübadilə məntəqələrinin vətəndaşlara xarici valyuta satması pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması ifadə edir.

MM-in 614.1-ci maddəsi pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan obyekt barədə mal anlayışını işlədir. İqtisadi ədəbiyyatda mala faydalı (yararlı) xassələri ilə insanın tələbatını ödəyən, istehlak dəyəri olan və bazarda təklif olunan hər şey kimi anlayış verilir. Belə təsəvvür yaranır ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmetini yalnız evdə, məişətdə, ümumiyyətlə, qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında istifadə məqsədi ilə əldə edilən mal təşkil edir². Özü də bu mal satıcı alqı pərakəndə ticarət qaydasında verir. Mal əmtəə ilə eynimənəli anlayışdır.

3. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin predmeti ilə bərabər, **onun qiyməti pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin mühüm şərtidir.** MM-in 616.2-ci maddəsi qiymətin bu müqavilənin mühüm şərti olması barədə birbaşa göstəriş ifadə edir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi qoşulma müqaviləsidir. Bu, müqavilənin qiymətini müəyyən etməyin qaydasını şərtləndirir. Belə ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi göstərilən müqavilə növünə şamil edildiyinə görə alıcı malın qiymətini müəyyən edilməsində bilavasitə iştirak edir. Malın qiyməti satıcı tərəfindən **birdərəfli qaydada müəyyənləşdirilir.** Belə ki, əgər öhdəliyin mahiyyətləndən ayrı qayda irəli gəlmirsə, alıcı malı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlandığı an satıcının elan etdiyi qiymətlə ödəməyə borcludur (MM-in 622.1-ci maddəsi).

¹ *Allahverdiyov S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. Bakı, 2000, s.296.*

² Müəlliflərdən *İ.V.Yeysiyyəvin* belə bir fikrini uğurlu hesab etmək olmaz ki, **guya pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində müqavilənin predmeti yalnız əşya ola bilər.** Bütün mallar əşyadır. Lakin bütün əşyalar mal ola bilməz. Əşya yalnız bazarda təklif olunduqda mala çevrilir. Bazarda mal kimi təklif olunanların əşyanın pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi fikri, şübhəsiz ki, müəyyən mənada həqiqətdən uzaqdır. Əgər söyləsək ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi yalnız mal (özü də hər gün məişətdə, evdə və s. işlədilan) çıxış edə bilər, onda bu, yerinə düşərdi və həqiqətdə daha yaxın olardı. *İ.V.Yeysiyyəvin fikri ilə tanış olmaq üçün bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстова. М., 1997, с. 44.*

Malların qiyməti bütün **istehlakçı alıcılar üçün eyni cür müəyyənləşdirilir.** Bu onunla izah edilir ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ümumi müqavilə növünə aid edilir; satıcı alıcıya (kontragentə) qeyri-bərabər şərtlər təklif etməlidir (MM-in 400-cü maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində malın qabaqcadan ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Alıcı qabaqcadan ödəniş nəzərdə tutulmuş müddətdə həyata keçirməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, alıcının müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə malın qiymətini ödəməməsi, əgər tərəflərin razılığı ilə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun müqavilənin həyata keçirilməsindən imtina etməsinə nümayiş etdirir (MM-in 622.2-ci maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi malların nisvə satışı, o cümlədən alıcı tərəfindən malların hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə də bağlana bilər. Bu cür müqavilələrdə əşyaların nisvə alqı-satqı müqaviləsindən fərqli olaraq alıcının müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə malın qiymətini ödəməməsinə görə faiz hesablanır (MM-in 622.3-cü maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində iştirak edən satıcının malın qiyməti barədə qaydanı pozması müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, əgər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ümumi müqavilə olarsa, satıcı pərakəndə satılan malları eyni və bərabər qiymətlərlə alıcılara verməyə borcludur. Bu onu ifadə edir ki, pərakəndə ticarətçi (satıcı) malı alıcıya başqa alıcıya nisbətən baha satmaq ixtiyarına malik deyildir. Əgər o, bu qaydanı pozarsa, alıcının ixtiyarını vardır ki, bağlanmış müqavilənin etibarsızlığı tələb etsin. Ona görə ki, müqavilənin mühüm şərti pozulmuşdur. Belə halda alıcının tələbi ilə müqavilə puç əqd kimi etibarsız sayılır və tərəflərin əvvəlki vəziyyəti bərpa edilir, yəni alıcı malın pulunu almaqla onu satıcıya qaytarır. Əgər alınmış mal istehlak olunmuşsa, malın satıldığı baha qiymətlə digər alıcılara satılan qiymət arasındakı fərq ödənilir. Bu, **ikitarəfli restitusiyası** ifadə edir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin elementlərindən biri **müqavilənin müddətidir.** Müddət müqavilənin mühüm yox, **adi şərtidir.** Bu şərt satıcı ilə alıcı arasında razılaşma əsasında müəyyən edilir.

Bəzi hallarda müddət pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində mühüm xarakter kəsb edir. Bu onu ifadə edir ki, həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulan müddət haqqında şərtə əməl edilməzsə, göstərilən hal müqavilənin bağlanmamış sayılmasını şərtləndirir. Alıcı tərəfindən malların (nisvə satılmış) əvəzinin hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə bağlanmış pərakəndə alqı-satqı müqavilələrində müddət müqavilənin mühüm şərti kimi çıxış edir (MM-in 601.1-ci və 622.3-cü maddələri).

Elə pərakəndə alqı-satqı müqavilələri vardır ki, bu müqavilələr malın alıcı tərəfindən müəyyən müddətə qəbul edilməsi şərti ilə satılmasını nəzərdə tutur. Bu cür müqavilədə iştirak edən alıcı malı müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş müddətdə qəbul etməlidir. Belə halda həmin müddət ötüb keçənədək mal başqa şəxslərə satıla bilməz.

Alıcının müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə malı qəbul etməməsi müəyyən hüquq nəticələrinə səbəb olur. Alıcının malı qəbul etməməsi satıcı tərəfindən alıcının müqavilənin icrasından imtina etməsi kimi qiymətləndirilə bilər (MM-in 618.2-ci maddəsi). Bundan əlavə, satıcı malın müqavilədə nəzərdə tu-

tilmuş müddətdə alıcıya verilməsi təmin etmək üçün əlavə xərclər çəke bilər. Belə halda satıcı faktın əlavə xərcləri alıcıdan tələb edə bilməz və etməməlidir. Ona görə ki, satıcının çəkdiyi əlavə xərclər malın qiymətinə daxil edilir (MM-in 618.3-cü maddəsi).

4. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin forması

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi, bir qayda olaraq, **şifahi formada** bağlanır. Belə ki, bu cür müqavilələrdə müqavilənin bağlanma anı ilə onun icra edilməsi anı üst-üstə düşür. Başqa sözlə desək, belə müqavilələr icra edilən zaman bağlanılır və ya bağlanarkən dərhal icra edilir. Özü də şifahi formalı pərakəndə alqı-satqı müqavilələri bağlanarkən satıcı alıcıya **kassa və ya mal çeki verir**. Satıcı istehlakçıya mal satarkən ona qəbz, mal, kassa çeki və ya digər yazılı sənəd verməlidir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsinin 7-ci bəndi). Həmin sənədlərin verilməsi onunla şərtlənir ki, qüsuru olan mal satılarkən alıcı öz hüquqlarını müdafiə edə bilsin. Yalnız bu sənədlər təqdim edildikdə, qüsurlu və ya saxtalaşdırma aşkar edilməsi mal bərasində alıcı satıcıdan müəyyən hərəkətləri etməyi tələb etmək ixtiyarına malik olur. Belə təsəvvür yaranır ki, göstərilən sənədlərin əsas təyinatı **mal görə verilmiş pul məbləğini, ödənişi təsdiq edən sübut rolunu oynamaqdan** ibarətdir. Başqa sözlə desək, kassa və mal (əmtəə) çeki müqavilənin bağlanması faktını və onun şərtlərini təsdiq edən yazılı sənəddir. Kassa çekində malın qiyməti, mal çekində isə müqavilənin predmeti və qiyməti ifadə edilir. Özü də qanun bu sənədlərin alıcıya verilməsi anı ilə müqavilənin lazımı formada bağlanması hesab edilməsini əlaqələndirir. Əgər pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində, o cümlədən alıcının qoşulduğu standart formalı şərtlərində ayrı qayda nəzərdə tutulmırsa, müqavilə satıcının alıcıya kassa və ya əmtəə çekini və ya malın ödənildiyini təsdiq edən digər sənədi verdiyi andan lazımı formada bağlanmış sayılır (MM-in 615-ci maddəsi¹).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin ələ növləri vardır ki, bu cür müqavilələr (məsələn, köşklərdə qəzet satışı, bazarada ticarət və s.) ödəniş haqqında hər hansı sənədin (mal çeki, qəbz, kassa çeki) verilməsini nəzərdə tutmur. Lakin alıcıda ödəniş haqqında sənədin olmaması əsas vermir ki, onun hüquqlarının müdafiəsindən imtina edilsin. Əgər bu cür sənədin olmasa, alıcı şahid ifadələrindən istifadə etməklə malın alınması faktını, müqavilənin bağlanma şərtlərini, o cümlədən malın qiymətini sübut etmək ixtiyarına malikdir². Belə halda məhkəmə şahid ifadələrini sübut kimi qiymətləndirir³.

Nə kassa çeki, nə mal (əmtəə) çeki, nə də ki alıcı tərəfindən malın ödənilməsi

yini təsdiq edən hər hansı sənəd pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin yazılı formada bağlanmasını ifadə edir. Həm şifahi, həm də yazılı formada müqavilə bağlanarkən alıcıya bu cür sənədlər verilməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, göstərilən həmin sənədlər yalnız müqavilənin lazımı formada bağlanma faktını və anını, həmçinin bezi müqavilə şərtlərini (müqavilənin predmetini, qiymətini) təsdiq edən yazılı sübutlardır. Yazılı müqavilə forması üçün tələb olunan şərtlərə mal çeki, kassa çeki və digər ödəniş sənədləri cavab vermir və buna görə də həmin sənədlər müqavilənin yazılı formada bağlanmasını ifadə etmir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bezi növləri sadə yazılı formada bağlanılır. Bu cür müqavilələr, bir qayda olaraq, bağlandıqdan sonra icra edilir. Məhz malların nümunələr üzrə satılması müqaviləsi, malların pərakəndə nisyə alqı-satqı müqaviləsi, o cümlədən malların hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə bağlanmış müqavilə sadə yazılı formada bağlanılır. Yaxın vaxtlara qədər, yəni 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilənə kimi hüquqi şəxslərin öz aralarında və fiziki şəxslərlə, habelə fiziki şəxslərin öz aralarında müəyyənləşdirilmiş minimum əmək haqqı miqdarından azı 50 dəfə çox olan məbləğdə bağlandıqları pərakəndə alqı-satqı müqavilələri, bir qayda olaraq, sadə yazılı formada olurdu (MM-in qüvvədən düşmüş 332-ci maddəsi). İndi bunlar tələb olunmur. Müqavilənin sadə yazılı formada bağlanması üçün tərəflərin qarşılıqlı razılığı kifayətdir. Sadə yazılı formalı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi də alıcıya kassa və ya əmtəə çekini və ya malın ödənildiyini təsdiq edən digər sənədin verildiyi andan lazımı formada bağlanmış sayılır (MM-in 615-ci maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alıcının **konklyudent hərəkətləri** ilə də bağlana bilər. Məsələn, malların avtomatlardan istifadə etməklə satışı müqaviləsi alıcının malı almaq üçün konklyudent hərəkətləri yerinə yetirməsi ilə bağlanılır. Bu müqaviləyə ən yaxşı misal olaraq sovet dövründə qazılı suyun avtomatlardan istifadə etməklə əhaliyə satışı göstərmək olar. Qanunda pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin notarial formada və susmaq yolu ilə bağlanması haqqında qayda nəzərdə tutulmamışdır.

5. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanma qaydası

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanarkən, şübhəsiz ki, müqavilənin bağlanması barədə MM-in 408-410-cu maddələrində nəzərdə tutulan ümumi qaydalar tətbiq edilir. Bununla bərabər, bu müqavilənin bağlanması qaydası müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin ümumi müqavilə növünə aid edilməsi həmin müqavilənin xüsusi qaydada bağlanmasını şərtləndirir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi qaydada bağlanması onu ifadə edir ki, bu müqavilə ümumi oferta əsasında bağlanılır. **Malın ümumi ofertası** dedikdə onun qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə ünvanlanmış reklamda, kataloqlarda və malların təsviriyən edilən ələ bir təklifi başa düşülür ki, bu təklif pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bütün mühüm şərtlərini əhatə edir (MM-in 616.1-ci maddəsi). Burada oferent kimi pərakəndə ticarətçi (satıcı), yəni təklif verən çıxış edir. Çox vaxt oferta (müqavilə bağlanması haqqında təklif) ümumi

¹ MM-in 615-ci maddəsində ifadə olunan bu göstərişi bir o qədər də uğurlu hesab etmək olmaz. Ona görə ki, çox vaxt bazarada alqı-satqı münasibətlərini girdiyimiz zaman biza heç bir ödəniş sənədi verilmir. Əgər həmin maddədə göstəriləndiyi ki, malın ödənilməsi anından müqavilə bağlanmış sayılır, bu, yerinə düşür və düzgün olardı.

² Göstərilən qayda RF MM-in 493-cü maddəsində ifadə edilmişdir. AR MM-də (615-ci maddədə) belə bir göstəriş yoxdur. Lakin həmin qaydadən təcürbədə istifadə olunması istisna edilmir.

³ П. 21 Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации. №7 от 29.09.1994 г. «О практике рассмотрения судами дел о защите прав потребителей», (Бюллетень ВС. 1995. №1).

xarakter daşıyır. Bununla bərabər, alıcı tərəfindən də müqavilə bağlanması barədə təklif (oferta) irəli sürülə bilər¹.

Ümumi oferta əsasında bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinə misal olaraq malların avtomatlardan istifadə etməklə satışını göstərmək olar. Məsələn, qəzetin, suyun avtomatlar vasitəsi ilə alıcıya çatdırılması müqavilənin ümumi oferta qaydasında bağlanmasını nümayiş etdirir.

Elə də hallar olur ki, həmin hallarda malın qiyməti və pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin digər mühüm şərtləri göstərilir. Belə hallar müqavilənin mühtüm şərtlərinin göstərilib-göstərlməməsindən asılı olmayaraq ümumi oferta sayılır. Bu cür hallara aiddir:

- satış yerində (piştaxtalarda, vitrinlərdə və i.ə.) malların qoyulması;
- malların nümunələrinin nümayiş etdirilməsi;
- satılan mallara dair məlumatların (malların təsvirlərinin, kataloqlarının, fotoşəkillərinin və i.ə.) təqdim edilməsi.

Qanun göstərilən bu qaydadən istisnaya yol verir. Belə ki, əgər alıcı açıq-aşkar müəyyən etsə ki, satış yerində qoyulan, nümunələri nümayiş etdirilən, barəsində məlumatlar verilən mal satış üçün nəzərdə tutulmamışdır, onda belə mallar pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Məsələn, ticarət mərkəzinin zalında bədi təvətibat məqsədi üçün qoyulan mal və yaxud vitrinə qoyulan mal ticarət avadanlığı hesab edilir.

Ümumi ofertanın əsas xüsusiyyətlərindən biri pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin ümumi müqavilə növünə aid edilməsi ilə izah olunur. Belə ki, ümumi müqavilə bütün istehlakçılar (alıcılar) üçün malların qiymətini və müqavilənin digər şərtlərini eyni cür müəyyənləşdirir. Ona görə də oferta bütün şəxslər üçün eyni müqavilə şərtlərini əks etdirməli və nəzərdə tutmalıdır. Ümumi oferta qaydasında bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində tərəf kimi çıxış edən satıcı hər hansı bir alıcının təklifini qəbul etməklə onunla müqavilə bağlamağa borcludur. Onun müqavilə bağlanmasında hər hansı bir alıcıya digərinə nisbətən üstünlük verməyə hüququ yoxdur. Mal satmağa imkanı olan satıcı əlci ilə müqavilə bağlamaqdan əsassız imtina etdikdə alıcının ixtiyarı var ki, satıcını müqavilə bağlamağa məcbur etmək məqsədilə məhkəməyə müraciət etsin və müqavilə bağlamaqdan boyun qaçırmağa görə vurulan zərərin ödənilməsinə ondan tələb etsin. Ümumi oferta qaydasında bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, **alıcı müqavilənin predmetindən savayı digər şərtlərinin müəyyən edilməsində iştirak etmir və müqaviləyə qoşulmaq yolu ilə həmin şərtləri qəbul edir**. Göstərilən halda qanun alıcının hüquqlarının qorunmasına təminat verir. Belə ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqlarla müqaviləsə də istehlakçılann hüquqlarını məhdudlaşdıran müqavilə şərtləri etibarsız sayılır («Istehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 16-cı maddəsi). Bu şərtlərin tətbiqi nəticəsində istehlakçıya (alıcıya) zərər dəyibsə, o, təqsirkar şəxs tərəfindən tam həcmdə ödənilir. Müqavilənin özü püç, mütləq etibarsız əqd hesab edilir.

§ 3. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu

1. Satıcının vəzifələri

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcı rolunda çıxış edən tərəfin vəzifələri, hər şeydən əvvəl, alqı-satqı haqqında ümumi müddəalarla müəyyən edilir. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcının **əsas vəzifəsi malı alıcıya verməkdən** ibarətdir. Bu vəzifə alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi bir neçə şərti (tələbi) əhatə edir:

- malı müəyyən bir yerdə vermək;
- yardımçı əşyalarla və sənədlərlə vermək;
- razılaşdırılmış sayda və miqdarda, habelə müəyyən çeşiddə vermək;
- əşyanı komplektdə vermək;
- lazımı keyfiyyətdə vermək;
- üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad vermək;
- lazımı tara və (və ya) qabda vermək.

Satıcının əsas vəzifəsini əhatə edən həmin tələblər alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi qaydalar tətbiq edilməklə müəyyən edilir. Bununla belə, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində həmin tələblər (şərtlər) müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

Satıcının malı alıcıya vermək vəzifəsini əhatə edən tələblərdən biri **malı müəyyən bir yerdə verməkdən ibarətdir**. Çox vaxt mal satış yerində (ticarət mərkəzində, pərakəndə ticarət şöbəsində və müəssisəsinin olduğu yerdə) alıcıya verilir. **Müqavilə malın alıcıya çatdırılması şərti ilə** də bağlana bilər. Bu cür müqavilələr üzrə satıcının əsas vəzifəsi malı alıcının göstərdiyi yərə çatdırmaqdan ibarətdir. Müqavilədə malın çatdırılma yeri göstərilməyə də bilər. Belə halda mal fiziki şəxsin (alıcının) yaşayış yerinə, alıcı hüquqi şəxs olduqda isə onun olduğu yərə çatdırılır (MM-in 821.1-ci maddəsi).

Satıcının malı alıcıya vermək vəzifəsini əhatə edən tələblərdən biri **malın ona aid olan yardımçı əşyalarla və sənədlərlə birlikdə verilməsindən ibarətdir**. Sənədlər dedikdə, texniki pasport, keyfiyyət sertifikatı, istisrar təlimati və s. başa düşülür. «Istehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 7-ci maddəsinin 7-ci bəndində bu cür sənədlərin tərkibi daqiqləşdirilməklə konkretləşdirilir: qəbz; mal çəki; kassa çəki; zamanət müddəti olan mallar üzrə isə texniki pasport və ya onu əvəz edən digər sənəd.

Satıcı malı müəyyənləşdirilmiş sayda, miqdarda və kəmiyyətdə verməyə borcludur. Miqdar və say anlayışı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üçün spesifik anlayış deyildir. Bu onunla izah olunur ki, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi malların çox miqdarda, iri partiyalarla verilməsini yox, malların ayrı-ayrı nümunələrlə **tək halda, çox olmayan, az sayda və miqdarda satışını nəzərdə tutur**. Tasadüfi deyildir ki, pərakəndə satış malların tək halda nümunələrlə, az miqdarda satışını ifadə edir. Malların böyük və iri partiyalarla satış topdansa satış üçün xarakterikdir. Buna görə də qanun pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində miqdar və say anlayışına xüsusi olaraq toxunmur.

Satıcı alıcıya **lazım olan çeşiddə mal verməlidir**. Satıcı alıcını ona lazım olmayan çeşiddə mal almağa məcbur edə bilməz. Satıcının belə hərəkətlərə yol verməsi qanunla qadağan edilir («Istehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi

¹ Bu barədə başqa fikir də söyleneir. Müəlliflərdən xanım T.L.Ləvsinə qəti olaraq müəyyən edir ki, bütün hallarda oferta ümumi xarakterə malik olar (вax: Комментарий к ГК РФ части второй (постатейный) / Под ред. О.Н.Садкоуе. М., 1996, с. 54)

haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Əksinə o, lazım olan çeşiddə mal seçməkdə alıcıya hər cür kömək göstərməlidir.

Mal çeşidi müxtəlif əlamətlərə - növünə, tipinə, ölçüsünə, markasına, rənginə və s. əlamətlərinə görə bir qrupda birləşdirilən müxtəlif mallar qarışıdır, onların kürcübrək növləridir. Bu onu göstərir ki, çeşid anlayışı pərakəndə satış üçün yox, ləpəndəsə satış üçün əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, adətən pərakəndə ticarət müəssisəsinin fəaliyyət predmeti pərakəndə ticarət sahəsində çeşid barədə şərti xarakterizə edir. Malın özü çeşid haqqında şərti xarakterizə etmir. Belə təsəvvür yaranır ki, miqdar anlayışı kimi **çeşid anlayışı da pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üçün spesifik deyildir**. Ona görə də çeşid anlayışı ilə əlaqədar yaranan münasibətlər qanunla xüsusi olaraq tənzimlənir.

Satıcı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin komplekslik haqqında şərtlərinə uyğun gələn mal verməlidir. Əgər müqavilədə nəzərdə tutularsa, o, malı dəst şəklində komplektə daxil olan bütün malları birlikdə alıcının müqaviləyə verməyə borcludur. Belə hallarda alqı-satqı müqaviləsi barədə ümumi müddəalar tətbiq edilir. Malın kompleksliyi və komplekti də qanunla xüsusi qaydada nizama salınır. Lakin «İstehlakçılarnın hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda (13-cü maddə) bu məsələlərə ələnə olma toxunulur. Belə ki, qanuna görə, istehlakçı (alıcı) malların kompleksliyini yoxlamaq hüququna malikdir. Qanun satıcının mallardan süni surətdə komplekt (dəst) yaratmaq vəzifəsini, alıcının isə bu mal kompleksindən özünə lazım olan mali almaq hüququna malik olmasını müəyyən edir.

Satıcı alıcıya **lazımı keyfiyyəti olan mal verməyə** borcludur. **Keyfiyyət** malın təyinatına müvafiq olaraq müəyyən tələbatı ödəmək qabiliyyətini şərtləndirən xassələrin məcmusudur. Satıcı alıcıya elə bir mal verməlidir ki, bu malın keyfiyyəti normativ sənədlərə (məcburi tələblər müəyyənləşdirən dövlət standartlarına), müqavilə şərtlərinə, həmçinin mal haqqında istehsalçının təqdim etdiyi məlumata uyğun olsun.

Malın keyfiyyəti ilə əlaqədar məsələlərə «İstehlakçılarnın hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda xüsusi olaraq toxunulur. Qanunda malın keyfiyyəti ilə bağlı olaraq onun xidməti, yararlılıq və zamanət müddəti müəyyən edilir.

Nümunə üsulu malın keyfiyyətini müəyyən etmək üçün tətbiq edilən əsas vasitələrdən biridir (MM-in 581.3-cü maddəsi). Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin növlərindən biri malların nümunələr üzrə satılmasını nəzərdə tutur (MM-in 619-cu maddəsi). Lakin bu o demək deyildir ki, malın keyfiyyətini təyin etmək üçün tətbiq edilən nümunə üsulu anlayışı ilə pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanmasını şərtləndirən satıcının təklif etdiyi və alıcının tanış olduğu mal nümunəsi anlayışı eyni anlayışlardır. Bu anlayışları bir-biri ilə qarşıdırmaq olmaz. Belə ki, müqavilənin bağlanmasını şərtləndirən satıcının təklif etdiyi və alıcının tanış olduğu mal nümunəsi malın keyfiyyətini təyin etmək üçün tətbiq edilən üsul deyildir. Bu cür mal nümunəsi, hər şeydən əvvəl, müqavilənin predmetini müəyyən etmək üçün istifadə edilən vasitədir. Belə halda alıcının mal nümunəsi (onun təsviri, malların kataloqu və s.) ilə tanış olması əsasında müqavilə bağlanılır.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcı mali alıcıya **üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə verməlidir**. Bu onu ifadə edir ki, satıcının alıcıya

üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü olan (alıcının bu cür mali qəbul etməyə razılıq verdiyi hal istisna olmaqla) mal verməyə ixtiyarı yoxdur. Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad mal vermək vəzifəsini icra etməməsinin hüquqi nəticələri alqı-satqı haqqında ümumi müddəalara müəyyən edilir (MM-in 29-cü fəslinin 1-ci paragrafı, 572-ci maddəsi).

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində ayn qayda nəzərdə tutulmayıbsa və öhdəliyin mahiyyətindən ayn qayda irəli gəlmirsə, **satıcı alıcıya mali tarada və (və ya) qabda verməlidir**. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan malın tarası və qabı ilə əlaqədar olan məsələlər alqı-satqı haqqında ümumi müddəalarla (MM-in 593-594-cü maddələri) tənzimlənir. Ayn-ayrı növ malların qablaşdırılması və taralaşdırılması qaydaları xüsusi normativ aktlarda nəzərdə tutula bilər.

2. Satıcının mal haqqında informasiya vermək vəzifəsi

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində satıcının əsas vəzifələrindən biri **mal haqqında informasiya verməkdən** ibarətdir. Satıcının mal haqqında informasiya vermək vəzifəsi MM-in 617-ci maddəsində, «İstehlakçılarnın hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 13-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Satıcı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanana kimi alıcıya mal barədə informasiya vermək vəzifəsini yerinə yetirməlidir¹. Bu öhdəliyi müqavilə öhdəliyi yox, şərti olaraq müqaviləqabağı öhdəlik adlandırmaq olar. Satıcının informasiya verməkdən ibarət olan müqaviləqabağı vəzifə daşımaya pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin ümumi müqavilə növünə aid edilməsi ilə izah olunur.

Müqaviləqabağı münasibətlərdə həm də alıcı iştirak edir. Belə ki, alıcı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi bağlanana kimi satış üçün təklif olunan **malı gözəndən keçirmək hüququna** malikdir. Onun ixtiyarı vardır ki, öz yanında malın xassələrinin yoxlanılmasını və ya ondan istifadənin nümayiş olunmasını satıcıdan tələb etsin. Alıcının göstərilən hərəkətləri pərakəndə ticarət qaydalarına zidd olmamalıdır.

Mal barədə informasiyanın məzmununa aid tələblər qanunla və pərakəndə ticarətə adətən irəli sürülən qaydalara müəyyən edilir. Informasiya zaruri və düzgün olmalıdır (MM-in 617.1-ci maddəsi).

Zəruri informasiya dedikdə, onun kifayət qədər dolğun və tam ifadə etdiyi məlumat başa düşülür. Informasiya alıcıya eələ həmcdə və məzmununda verilməlidir ki, o, malın xüsusiyyətləri, ondan istifadə qaydaları və s. barədə alıcıda dəqiq təsəvvür yarada bilsin. Bunun nəticəsində alıcı öz istəyinə uyğun olaraq düzgün mal seçir.

Düzgün informasiya dedikdə, mal haqqında həqiqətə uyğun gələn, yanlış olmayan məlumatlar başa düşülür. Mal barəsində verilən düzgün informasiya alıcı tərəfindən malın seçilməsində yanlışlığa və səhvə yol verilməsinə səbəb olmur.

Qeyd etdik ki, informasiyanın məzmununa aid tələblər əsasən qanunla müəyyən edilir. «İstehlakçılarnın hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun 13-cü

¹ Xanım T.L.Levşina göstərir ki, alıcıya informasiya həm müqavilə bağlanana zaman, həm də müqavilə bağlanana qədər verile bilər. Müəllifin informasiyanın müqavilə bağlanana zaman verilməsi barədə fikri ilə çətin ki, razılaşmaq olar (bax: Комментарий к ГК РФ части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с.58).

maddəsində bu cür tələblərin dairəsinə aid edilir:

- malın qiyməti;
- istehlak xassələri (ərzaq malları barəsində isə həm də tərkibi, yararlılıq müddəti, kaloriliyi, sağlamlıq üçün zərərli maddələrin normativ sənədlərin tələbləri ilə müqayisəli miqdarı);
- əldə edilməsi şərtləri;
- təminat öhdəlikləri və iddiaları irəli sürülməsi;
- malın işlədilməsi, saxlanması və təhlükəsiz istifadə üsulları və qaydaları.

Satıcı istehlakçıya müəssisənin satdığı malların ticarət qaydaları və xidmət növləri barəsində də dolğun və düzgün məlumat verməlidir («İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Qanunun 13-cü maddəsinin 1-ci bəndi). İstehlak edilmiş malın üzərində istehsal və ya ticarət markası, əmtəə nişanı olmalıdır. İstehsal markasında müəyyən məlumatlar göstərilir: mal istehsalçısının adı; onun mənsubiyyəti və yeri; standartların (normativ sənədlərin) şifrəsi.

Malda bəzi hallarda etiket (yarıq) olmalıdır. Qanun sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsin hazırladığı malda etiketin (yarıqın) olmasını nəzərdə tutur. Etiketdə müəyyən məlumatlar verilir: sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verən sənədin nömrəsi; həmin sənədi təsdiq edən orqanın adı; onun sertifikatlaşdırılması; xüsusi tələblərə cavab verən mallar üçün dövlət standartlarının nömrəsi.

«İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun satılan mal barəsində satıcı tərəfindən yanlış məlumatın və kifayət qədər dolğun olmayan məlumatın verilməsinin hüquqi nəticələrini müəyyən edir. Əgər satıcının göstərilən hərəkətləri alıcının lazımı xassələrə malik olmayan malı almasına səbəb olmuşdursa, onda alıcı müqavilənin ləğv edilməsini və itkilərin ödənilməsinə tələb edə bilər.

Alıcıya zəruri və düzgün informasiya verilməməsinin hüquqi nəticələri MM-də (617-ci maddəsinin 3-cü bəndi) nəzərdə tutulmuşdur. Bu nəticələr pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanıb-bağlanmamasından asılı olaraq müxtəlif olur. Əgər satıcı müqavilə bağlanana kimi alıcıya məlumat verməzsə, o, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanmasından əsassız boyun qaçırılması nəticəsində alıcıya dəyən zərərli ödəməlidir.

Müqavilə bağlandıqdan sonra alıcının ixtiyarı vardır:

- ağılabatan müddətdə müqavilənin icrasından imtina etmək və mal üçün ödədiyi məbləğin geri qaytarılmasını və digər zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək;
- zəruri və düzgün informasiya verilməməsi nəticəsində malda aşkar edilən qüsurlara görə MM-in 624-cü maddəsinə uyğun olaraq tələb irəli sürmək;
- mal haqqında zəruri və düzgün informasiya verilməməsi nəticəsində fiziki şəxsin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına, yaxud hüquqi şəxsin əmlakına dəyən zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək, bu şərtlə ki, mal sahibkarlıq məqsədi ilə istifadə edilmək üçün deyil, yalnız istehlak məqsədi ilə əldə edilsin (MM-in 1128-ci maddəsi). Belə halda de-likət öhdəliyi əmələ gəlir.

Sonuncu halda satıcı dəyən zərərini onun təqsiri olub-olmamasından asılı ol-

mayaraq ödəyirsə, malın alıcıya verilməsindən sonra əmələ gəlmiş qüsurlara görə isə o, yalnız təqsiri olduqda və təqsiri sübuta yetirildikdə məsuliyyət daşıyır. Belə halda sübutetmə yükünü alıcı çəkir (MM-in 617.4-cü maddəsi).

3. Alıcının vəzifələri və hüquqları

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində alıcının əsas vəzifəsi satıcıdan kassa və ya əmtəə çəki və ya malın ödənilməsini təsdiq edən digər sənəd almaqdır. Daha doğrusu, alıcının əsas vəzifəsi müqavilə bağlandıqdan zaman satıcının elan etdiyi qiyməti ödəmək təşkil edir. Alıcının malın qiymətini ödənilməsini təsdiq edən sənədi əldə etdiyi (malın qiymətini ödədiyi) andan müqavilə lazımı formada bağlanmış sayılır (MM-in 615-ci maddəsi)¹.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsində malın qiymətini qabaqcadan ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Bu onu ifadə edir ki, alıcı öz vəzifəsini mal ona verilməmişdən qabaq yerinə yetirir. Malları pərakəndə nisyə alqı-satqı müqaviləsində, o cümlədən alıcı tərəfindən malların hissə-hissə ödənilməsi şərti ilə bağlanmış müqavilədə alıcı malın qiymətini ödəmək vəzifəsini isə mal ona verildikdən sonra həyata keçirir. Bu cür müqavilələrdə alıcının öz vəzifəsini icra etmək vaxtı ilə müqavilə bağlamaq vaxtı üst-üstə düşür.

Alıcı malın qiymətini ödədikdən sonra onu qəbul etməyə borcludur. Bu, onun vəzifəsidir. Alıcının göstərilən həmin vəzifəsi icra vaxtı ilə bağlanma vaxtı üst-üstə düşən (müqavilə bağlanarkən icra edilən) pərakəndə alqı-satqı müqavilələri üçün xarakterikdir.

Alıcının daşdığı vəzifələrdən biri qiymətlər arasındakı fərq ödəməkdir. Belə ki, o qeyri-ərzaq malının ona verildiyi andan on dörd gün ərzində aldığı malı alış yerində və satıcının elan etdiyi digər yerlərdə başqa ölçülü, formalı, qabarıqlı, fasonlu, rəngli və ya quruluşu oxşar mala dəyişdirə bilər. Bu zaman qiymətdə fərq olduqda, alıcı həmin borcu ödəməyə borcludur (MM-in 623.1-ci maddəsi).

Alıcı vəzifələr daşımaqla bərabər, həm də hüquqlara malikdir. Məsələn, qüsurlu olan mal satılarkən alıcı müəyyən tələb irəli sürmək hüququna malikdir. Alıcının ixtiyarı var ki, qeyri-ərzaq malını başqa ölçülü, formalı, qabarıqlı, fasonlu, rəngli və ya quruluşu oxşar mala dəyişdirsin, mal haqqında (qiyməti, istehlak xassələri, təminat öhdəlikləri və s.) informasiya alsın, ona dəyən mənəvi ziyanın ödənilməsinə tələb etsin və s.

4. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin formaları

MM-də pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bir sıra formaları nəzərdə tutulmuşdur. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin hər bir formasının mülki-hüquqi lənzimlənməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. MM ilə nizama salınan və əhatə edilən müqavilələr ümumi mülki pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ad-

¹ Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin satıcının alıcıya kassa, əmtəə çəki və ya malın qiymətini ödənilməsini təsdiq edən digər sənəd verdiyi andan lazımı formada bağlanmış hesab edilməsi barədə MM-in göstərsini (815-ci maddə) malın qiymətini ödənilmədən sonra müqavilə bağlanmış sayılır kimi təfsir etmək lazımdır. Ona görə ki, çox vaxt (məsələn, bazarada ticarət zamanı) pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi malın qiymətini ödənilməsini təsdiq edən sənəd olmadan da bağlanılır.

lanır¹. Bu cür müqaviləyə aiddir:

- malın alıcı tərəfindən müəyyən müddətdə qəbul edilməsi şərtlə satılması (MM-in 618-ci maddəsi);
- malların nümunələr üzrə satılması (MM-in 619-cu maddəsi);
- malların avtomatlardan istifadə etməklə satılması;
- malın alıcıya çatdırılma şərti ilə satılması.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi alıcının malı müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə qəbul etmək şərti ilə bağlanarsa, bu cür müqavilə malın alıcı tərəfindən müəyyən müddətdə qəbul edilməsi şərti ilə bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi adlanır. Bu müqavilənin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, göstərilən müddət ərzində mal başqa şəxsə satıla bilməz. Həmin müddətdə satıcı malı ticarət dövrüyasından çıxarmaq kimi əlavə vəzifə daşıyır. Əvvəlki mövzuların birində göstərilən müqavilə növünə toxunduğumuzda görə bu barədə geniş söhbət açmaq lazım bilmirik.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi satıcı tərəfindən təklif edilmiş mal nümunəsi (onun təsviri, malların kataloqu və s.) ilə tanış olma əsasında bağlanarsa, bu cür müqaviləyə malların nümunələr üzrə satışı müqaviləsi deyilir. Bu müqavilənin mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, malı alarkən alıcı onun keyfiyyəti və başqa istehlak xüsusiyyətləri barədə satıcı tərəfindən təklif edilmiş mal nümunəsinə əsasında məlumat alır. Alıcı malın keyfiyyəti və digər xüsusiyyətlərinə yalnız mal nümunəsinə baxmaqda qiymət verir. Müqavilənin ikinci xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, mal müqavilədə göstərilmiş yərə, müqavilədə malın verilməsi yeri nəzərdə tutulmadıqda isə fiziki şəxsin yaşayış yeri üzrə və ya hüquqi şəxsin olduğu yer üzrə alıcıya çatdırılır. Mal nümunəsi dedikdə vitrinde, piştaxtada və digər yerlərdə alıcıların tanış olması üçün qoyulan malın bir nüsxəsi başa düşülür. Malın təsvirinin verilməsi, onun təsvirinin kataloqda əks olunması analoji məqsəd güdür. Bir qayda olaraq, fiziki şəxslərin yaşayış yerinə çatdırılmaqla nümunələr əsasında iriqəbərtili mallar (məbel, soyuducu, paltaruyun maşını, tikmə maşını, motosikl, velosiped, pianino və s.) satılır.

Alıcı birtərəfli qaydada malın nümunəsi üzrə pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina edə bilər. Bunun üçün iki şərtin olması tələb olunur. Birincisi, mal veriləndə müqavilənin icrasından imtina edilməsinə yol verilir. İkincisi, alıcı satıcıya müqavilənin yerinə yetirilməsi üzrə hərəkətlərin icrası ilə əlaqədar çəkdiyi zəruri xərclərin evazını ödəyir.

Malları avtomatlardan istifadə etməklə satılması müqaviləsi konkludent hərəkətlə bağlanılır. Bu cür müqavilə bağlanan halda satıcı əlavə vəzifə daşıyır. Bu vəzifə satıcının adı (firma adı), olduğu yer, habelə malı almaq üçün alıcının yerinə yetirməli olduğu hərəkətlər haqqında məlumatlar verilməsindən ibarətdir. Bu cür məlumat avtomat sahibi tərəfindən avtomatda yerləşdirilir və bu üsulla alıcıya çatdırılır. İnformasiya alıcıya başqa üsulla da çatdırıla bilər. Avtomat onun sahibinin xüsusi təsərrüfatında olur. Avtomat sahibi və satıcı eyni şəxs olmaya da bilər. Məsələn, avtomat sahibi satıcıya avtomat qoymaq

üçün yer icarəyə verərsə, onda avtomat sahibi və satıcı ayrı-ayrı şəxslər olur. Lakin bütün hallarda alıcıya informasiya vermək vəzifəsi avtomat sahibinə həvalə edilir.

Müqavilənin bağlanma anı alıcının malı almaq üçün zəruri hərəkətləri yerinə yetirdiyi anla şərtlənir. Zəruri hərəkətlər dedikdə, düymənin basılması, jetonun atılması və s. yollarla ödənişin həyata keçirilməsi başa düşülür ki, bu hərəkətlərə konkludent hərəkətlər deyilir.

Bəzən də ələ olur ki, qiyməti ödənilmiş mal alıcıya verilmir. Müqavilənin bağlanmasını təsdiq etmək üçün belə halda şahid ifadələri, avtomat vasitəsilə satılan malların sayı barədə məlumatlar və bu mallara görə alınan pul məbləği və ya ödəniş işarələri (məsələn, jeton) sübutetmə vasitəsi kimi götürülə bilər. Belə halda alıcı iki alternativdən birini seçir:

- malın ona verilməsini tələb etmək;
- ödədiyi məbləği geri almaq.

Malın alıcıya çatdırılmaq şərti ilə bağlanan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi ələ bir müqavilədir ki, bu müqavilə ilə satıcı müəyyənləşdirilmiş müddətdə malı alıcının göstərdiyi yərə çatdırmaq öhdəsinə götürür. Ələ hallar olur ki, müqavilədə malın çatdırılma yeri göstərilir. Belə halda mal alıcı olan fiziki şəxsin yaşayış yerinə və ya hüquqi şəxsin olduğu yərə çatdırılır.

Bu cür müqavilələrin icra edilmə vaxtı malın alıcıya təhvil verildiyi an ilə müəyyən edilir. Bəzən də ələ olur ki, bu və ya digər səbəbə görə malın alıcıya təhvil verilməsi mümkün olmur. Belə halda kim qəbz təqdim etsə, mal da ona təhvil veriləcəkdir. Qəbz müqavilənin bağlanmasının və ya malın çatdırılmasının rəsmiləşdirilməsini təsdiq edən sənəddir.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsini müxtəlif əsaslara və əlamətlərə görə təsnifləşdirmək olar. Lakin yuxarıda sadaladığımız növləri ayırmaq və fərqləndirmək üçün vahid meyar yoxdur. MM-də göstərilən pərakəndə alqı-satqı müqavilələrinin növlərini təsnifat yox, sadəcə olaraq siyahı saymaq lazımdır. Bu siyahı tam, ardıcıl və sistemli olmadığına görə təsnifat hesab edilmir.

5. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə məsuliyyət

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin biz bir az əvvəldə şərti olaraq iki növə ayırdıq: **ümumi mülki pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi**; **məhdud istehlak xarakterli pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi**. Bu cür bölgü müqavilənin hüquqi tənzimləmə xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Əgər birinci növ müqavilələr MM ilə tənzimlənsə və əhatə olunursa, ikinci növ müqavilələr «Istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR-in Qanunu ilə nizama salınır və əhatə edilir. Hüquq vədəbiyyatında bu müqavilələrin pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin əsas növləri hesab edilməsi barədə fikir söylənilir¹.

Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin həmin növləri üzrə məsuliyyət müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəlcə ümumi mülki pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə məsuliyyət məsələlərinə nəzər salaq.

Satıcı alıcıya lazımi keyfiyyətli olmayan mal satdıqda, əgər malın qüsurları

¹ Ümumi mülki pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi məhdud istehlak xarakterli müqavilə deyildir. Məhdud istehlak xarakterli müqavilələr «Istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR-in Qanunu ilə əhatə edilir.

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 55.

satıcı tərəfindən qabaqcadan bildirilməyibsə, alıcı tələb edə bilər.

- ya keyfiyyətsiz malın lazımı **keyfiyyətli** mallara **əvəz edilməsini**;
- ya alış qiymətinin **mütənəsib surətdə azaldılmasını**;
- ya malın qüsurlarının təxirə salınmadan **əvəzslz** qaydada aradan qaldırılmasını;
- ya malın qüsurlarının aradan qaldırılmasına **çəkilmis xərclərin əvəzinin ödənilməsinə**.

Alıcı göstərilən tələbləri irəli sürməyə də bilər. Belə halda o, **müqavilənin icrasından imtina etmək və mal üçün ödədiyi pul məbləğini geri qaytarmaq** barədə tələb irəli sürür. Bu zaman lazımı keyfiyyəti olmayan mal satıcıya qaytarılır.

Yaxın vaxtlara kimi bəzi keyfiyyətsiz malların dəyişdirilməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malik idi. Məsələn, texniki cəhətdən mürəkkəb malların (məsələn, kompüterin, avtomobilin və s.) və ya bəha malların dəyişdirilməsi üçün zarur idi ki, həmin malların keyfiyyətinə aid tələblər əhəmiyyətli dərəcədə pozulsun, yəni bu cür mallarda aşkar edilmiş qüsurlar adı yox, mühüm qüsurlar olmalı idi. Bu göstəriş indi MM-dən çıxarılmışdır.

Bəzən də elə olur ki, malın xassələri və istehlak xüsusiyyətləri onda aşkar edilmiş qüsurları aradan qaldırmaq imkan vermir. Məsələn, ərzaq məhsulları, məişət qıymaları və s. bu cür mal növlərindən ola bilər. Bu kimi keyfiyyətsiz mallar verildikdə alıcı iki alternativdən birini seçir:

- həmin mali lazımı keyfiyyətli mallara dəyişdirməyi tələb etmək;
- alış qiymətinin azaldılmasını tələb etmək.

Alıcı göstərilən bu tələbləri irəli sürməyə də bilər. Belə halda o həmin tələbləri irəli sürmək əvəzinə **müqavilənin icrasından imtina edə bilər və mal üçün ödədiyi pul məbləğini qaytarılmasını tələb edə bilər**. Alıcı bu zaman lazımı keyfiyyətli olmayan mali satıcıya qaytarır.

«Istehlakçılarn hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun prərəkəndə alış-satıcı müqaviləsinin digər növü olan **məhdud istehlak xarakterli müqavilə növü üzrə məsuliyyət qaydalarını** müəyyən edir. Qanuna görə, satıcı istehlakçı qarşısında zəmanət (qarantıya) müddəti həm müəyyən edilmiş, həm də müəyyən edilməmiş mallarda aşkar edilmiş qüsurlara görə məsuliyyət daşıyır. Əgər qüsurlar zəmanət müddəti müəyyən edilməmiş mallarda aşkar edilərsə, alıcı həmin qüsurlar barədə üç ildən gec olmamaq şərti ilə öz tələblərini irəli sürmək hüququna malikdir.

Istehlakçı zəmanət müddəti müəyyən edilmiş mallarda zəmanət müddəti ərzində maldə qüsür və ya saxtalaşdırma aşkar edərsə, öz istəyinə görə satıcıdan və ya istehsalçıdan tələb edir:

- lazımı keyfiyyətli mala dəyişdirməyi;
- satış qiymətini **uyğun məbləğdə azaltmağı**;
- malın qüsurlarının **satıcının və istehsalçının hesabına aradan qaldırılmasını** və ya qüsurların aradan qaldırılması üçün istehlakçının və ya üçüncü şəxslərin **çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsinə**;
- malın, həmin mala uyğun digər modelli (markalı, tipli və i.a.) mal ilə, **dəyərini yenidən hesablanmaq şərti ilə əvəz edilməsini**;
- müqavilənin ləğv edilməsini və **çəkdiyi zərərin ödənilməsinə**.

Istehlakçının mali dəyişdirmək tələbinin yerinə yetirilməsinin müddəti dəyişdirmək üçün malın olmasından asılıdır. Əgər dəyişdirmək üçün mal olarsa, istehlakçının tələbi dərhal yerinə yetirilir. Belə halda zərurət olduqda malın keyfiyyəti yoxlanılır. Yoxlama müvafiq tələb irəli sürülən andan on dörd gün müddətində aparılır. Dəyişdirmək üçün mal olmadıqda, istehlakçının tələbi həmin tələb irəli sürülən andan iki ay müddətində təmin edilir. Istehlakçının tələbi yazılı ərizə formasında rəsmiləşdirilir.

İri qabarıtlı və ağır çəkili mallar dəyişdirilərkən satıcı əlavə vəzifə daşıyır. Belə ki, həmin mallar istehlakçıdan satıcıya qaytarılarkən və dəyişdirilərkən yənidən istehlakçıya çaldırılarkən çəkilən xərcləri satıcı ödəyir.

Istehlakçılarn maldə aşkar etdiyi qüsurların **əvəzslz** olaraq aradan qaldırılmasını tələb etdiyi hallarda, satıcı on dörd gün ərzində bu qüsurları təmir etmək yolu ilə aradan qaldırmalıdır. Tərəflərin razılığı ilə başqa müddət də nəzərdə tutula bilər. Satıcı bu müddət ərzində alıcının tələbini icra etməyərək ləngitməyə görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, o, istehlakçıya mal verməklə bir vaxtda, müəyyən edilmiş müddətin ötürüldüyü hər gün üçün ona **malın satış qiymətinin bir faizi məbləğində dəbə pulu ödəyir**. Analoji qayda malın qüsurlarının aradan qaldırıldığı və ya dəyişdirildiyi müddət üçün oxşar mali vəzifə barədə alıcının irəli sürdüyü tələbin yerinə yetirilməsi müddəti (on dörd gün) ləngildiyi halda da tətbiq edilir.

Istehlakçının maldə aşkar etdiyi qüsür və ya saxtalaşdırma barədə irəli sürdüyü tələblərə yalnız qanunun müəyyən etdiyi şərtə əməl olunduqda baxılır. Bunun üçün zəruridir ki, alıcı malın ödənildiyini və müqavilənin bağlandığını təsdiq edən sənəd (qəbz, mal və ya kassa çeki), zəmanət müddəti olan mallar üzrə isə texniki pasport və ya onu əvəz edən digər sənəd təqdim etsin.

«Istehlakçılarn hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu qanun **mənəvi (qeyri-əmlak) ziyanın ödənilməsi barədə qayda** müəyyən edir. Satıcı qanunla istehlakçılara verilmiş hüquqları pozarsa, istehlakçıya dəyən mənəvi ziyanı ödəməyə borcludur. Satıcının ödəməli olduğu ziyanın dəyərini məhkəmə müəyyən edir. Məhkəmə yalnız satıcının təqsiri olduqda mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qərar qəbul edir. Beləliklə, istehlakçının tələblərini yerinə yetiməklə yanaşı, məhkəmə həmçinin ona dəyimiş mənəvi (qeyri-əmlak) zərərin də ödənməsini həll edir («Istehlakçılarn hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 26-cı maddəsi).

«Istehlakçılarn hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu qanun (11-ci maddə) həm də əmlak məsuliyyətini nəzərdə tutur. Belə ki, satıcının alıcıya verdiyi lazımı keyfiyyəti olmayan mal istehlakçının heyatına, sağlamlığına və ya əmlakına ziyan vurarsa, dəymiş zərəri satıcı tərəfindən tam ödənilməlidir. Bu cür halda **müqavilədən kənar (delikt) öhdəlik** əmələ gəlir. Malın istehsalçısı da eyni qaydada məsuliyyət daşıyır. Həm istehsalçı, həm də satıcı vurulan zərəri yalnız təqsirləri olduqda ödəyir. Əgər onları təqsir yoxdurca, vurulan ziyanın ödənilməsindən səhəb gədə bilməz. Istehlakçının heyatına, sağlamlığına və ya əmlakına zərər lazımı keyfiyyəti olmayan malın konstruksiya, istehsal, resept və başqa qüsurlar

natiçəsində dəyə bilər¹.

«İstehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun xüsusiyyətlərindən biri odur ki, qanun bəzi hallarda tələb edilən qaydalann pozmaqla satılmış mallardan əldə edilən gəlirin dövlət büdcəsinə köçürülməsini nəzərdə tutur. Vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və əmlakı, ətraf mühitin mühafizəsi üçün təhlükəsizlik tələblərinin müəyyən edildiyi mallar məcburi sertifikatlaşdırılmaqla keçirilmədiyi və həmin tələblərə onlann uyğunluğunu təsdiq edən sertifikat olmadığı halda, belə malların satılmasından əldə edilən gəlir məcburi olaraq dövlət büdcəsinə daxil edilir. İkinci halda mal istehlakçının həyatına, sağlamlığına, əmlakına və ya ətraf mühitə zərər vurmaqda və ya zərər vura biləcəyi, istehsalçı (satıcı) onun istehsalını (satışını) zərər vura bilən səbəblər aradan qaldırılana qədər dayandırmalı, zəruri hallarda isə onu döviyyədən çıxarılmalıdır. Zərərin səbəblərini aradan qaldırmaq mümkün olmazsa, istehsalçı belə malları istehsalından çıxarmalı və döviyyədən yığmalıdır. Əzrağ xammalı və məhsulları qidalanma üçün yarasız sayılırsa, onlar ya məhv edilir, ya da ki, təkrar emal edilir. Göstərilən bu tələblərin pozulması ilə satılmış maldan əldə edilən gəlir dövlət büdcəsinə köçürülür. Bu barədə qərarın malların keyfiyyətinə dövlət nəzarətini həyata keçirən orqan qəbul edir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Витрянский В.В. Договоры купли-продажи, мены, аренды, безвозмездного пользования, перевозки, транспортной экспедиции. Расчеты. М., 1996.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.30, §3).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2. Обязательственное право / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997. (гл.2).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999 (гл.31, §3).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (гл.1, §2).

Комментарий к Закону Российской Федерации «О защите прав потребителей». М., 1993.

Комментарий к ГК РФ части второй / Отв ред. О.Н.Садикова. М., 1999 (гл. 30, §2).

Куник Я.А. Договоры в советской государственной торговле. М., 1983.

Левшина Т.Л. Розничная купля-продажа // Гражданский кодекс Российской Федерации, часть вторая. Текст, комментарий. М., 1996.

Левшина Т.Л. Основы законодательства о защите прав потребителей. М., 1994.

Иоффе С.С. Обязательственное право. М., 1975.

¹ «İstehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun keyfiyyətsiz malın vurduğu zərərin təqsirkar tərəfindən istehlakçıya ödənilməsi barədə göstəriş ifadə edir. Belə çar ki, satıcının (və ya istehsalçının) təqsiri olmazsa, məsuliyətdən söhbət gədə bilməz. Yeni MM isə bundan fərqli olaraq, satıcının və ya istehsalçının təqsiri olub-olmadığına baxmayaraq zərərin ödənilməsi barədə qayda müəyyən edir (1128-ci maddə). Ozu də qanun «təqsirkar» əvəzinə «günahkar» kimi qeyri-dəqiq anlayış işlədir ki, bu, onun qüsurlu cəhətidir.

IV FƏSİL MAL GÖNDƏRMƏ MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Mal göndərmə müqaviləsinin anlayışı, tətbiq sferası, əhəmiyyəti, hüquqi tənzimləmə mənbələri

1. Mal göndərmə müqaviləsinin əhəmiyyəti və tətbiq sferası

Mal göndərmə müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiq edilən və geniş yayılan mülki-hüquqi müqavilə növlərindən biridir¹. Bəzən bu müqaviləni sahibkarlıq müqaviləsi adlandırırlar. Hüquq ədəbiyyatında mal göndərmə müqaviləsinin ənənəvi rus sahibkarlıq müqaviləsi olması barədə fikir irəli sürülür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Qərbi Avropa hüququ mal göndərməni alqı-satqı müqaviləsindən ayırır və müstəqil müqavilə növü kimi tanıyır. Əgər malların pərəkadən ticarət döviyyəsi pərəkadən alqı-satqı müqaviləsi ilə əhatə edilirsə, malların topdansatış döviyyəsi mal göndərmə müqaviləsinin hüquqi nizam-salma sferasına daxildir. Təsədüfi deyildir ki, mal göndərmə müqaviləsinin «topdansatış müqaviləsi» adlandırılmağa cəhd edənlər və təşəbbüs göstərənlər də olmuşdur. Bu müqavilə peşəkar satıcılarla alıcılar arasında münasibətləri qaydaya salır. Mal göndərmə müqaviləsindən xüsusən təchizat, satış, topdansatış ticarət müəssisələri və təşkilatları mal almaq və alınmış həmin malları sonradan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və ya maldan qeyri-şəxsi istehlak məqsədləri üçün istifadə edən istehlakçılara satmaq üçün hüquqi forma kimi tez-tez istifadə edirlər.

Mal göndərmə müqaviləsinin təsərrüfat döviyyəsinin nizamlanması və sahibkarlıq fəaliyyətində əhəmiyyəti və rolu böyükdür. Bu müqavilənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsi üçün əsas şərt maddi nemətlərin yerdəyişməsi və malların mübadilə prosesidir. Həmin münasibətlər isə hüquqi vasitə kimi əsasən mal göndərmə müqaviləsi ilə qaydaya salınır. Bu müqavilənin alqı-satqı müqaviləsi kimi əsas hüquqi məqsədli müqavilə hüququunu (başqa əşya hüququunu) satıcıdan (mal göndərəndən) alıcıya keçirməkdən ibarətdir. Həmin müqavilə istehsal ilə ticarət, təsərrüfat ilə ticarət arasında qarşılıqlı əlaqələrin əsas hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsidir.

Mal göndərmə müqaviləsinin hüquqi taleyi bütün dövrlərdə eyni olmamışdır. Tarixi dövrlərin ayrı-ayrı mərhələlərində bu müqavilənin müqəddəratı müxtəlif cür həll edilmişdir. Mal göndərmə müqavilə növü hələ XVIII əsrin Rusiya hüquq sistemində məlum idi. Həmin vaxt təsərrüfat-ticarət döviyyəsinə bu müqavilədən geniş istifadə edirdilər. Mal göndərmə müqaviləsi əsasən bu və

¹ Köhnə 1964-cü il MM-də bu müqavilə növü «tədarük müqaviləsi» ad altında nəzərdə tutulmuşdu. Bizim fikrimizcə, yeni MM-in işlətdiyi «mal göndərmə müqaviləsi» termininə nisbətən «tədarük müqaviləsi» termini daha uğurlu və münasib təmindir.

² Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.58.

ya digər mala olan dövlət ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə əlaqədar münasibətlərə tətbiq edildir. Bu cür münasibətlər dövlət xəzinəsi ilə sahibkarlar arasında yaranırdı. Mal göndərmə müqaviləsindən həmin münasibətlərdə hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi istifadə edilməsi üstünlüyə malik idi¹. Həmin dövrlərin xarici qanunvericilik sistemi bu cür müqavilə növünü praktiki olaraq hələ tanıdırdı.

İnqlabaqədərki Rusiya mülki qanunvericiliyi mal göndərmə müqaviləsini alqı-satqı ilə birlikdə müqavilənin müstəqil bir növü kimi qəbul edirdi. Başqa sözlə, mal göndərmə alqı-satqının növü kimi yox, müstəqil müqavilə kimi tanınırdı. Rusiya mülki qanunvericiliyi XX əsrin əvvəllərində mülküyyət hüququnun əvəzli olaraq keçməsinə şərtləndirən üç müstəqil müqavilə növünü fərqləndirirdi: alqı-satqı; mal göndərmə; gələcək (həzır olmayan) malın qabaqcandan satışı². Rus sivilist alimi G.F. Şerşeneviç göstərirdi ki, kifayət qədər dəqiq hüquqi əlamətlər olmadığına görə, göstərilən həmin müqavilələri hüquqi cəhətdən ayırmaq çətinlik tələfirdi³.

Rus alimi D.I.Meyer əsrin əvvəllərində mal göndərmə müqaviləsinə bir tərəfin hər hansı bir əşyani müəyyən edilmiş qiymətlə müəyyən müddətə digər tərəfə çatdırmağı öhdəsinə götürməsinə nəzərdə tutan müqavilə kimi anlayış verir⁴. Müqavilənin bağlanması ilə onun icra edilməsi arasındakı vaxt fasiləsi mal göndərmə müqaviləsini alqı-satqı müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan verən əsas əlamət (meyar) hesab edildir.

Mülki qanunnamə kitabının layihəsində mal göndərmə müqaviləsi müstəqil müqavilə kimi nəzərdə tutulmuşdu. 1913-cü ildə Rusiya Dövlət Dumasına baxılmaq üçün verilən bu sənədə mal göndərmə alqı-satqı müqaviləsinin bir növü kimi müəyyən edilmişdi. Həmin qanunnaməyə görə mal göndərmə müqaviləsi dedikdə, tərəflər arasında bağlanan ələ bir saziş başa düşülürdü ki, buna görə satıcı haqqı ilə məlum sayda əvəz edilməsi mümkündür olan əşyaları müəyyən edilmiş müddətdə alıcıya çatdırmağı öhdəsinə götürürdü⁵.

1922-ci il MM-i ancaq alqı-satqı müqaviləsini tanıyırdı. Bu məcəllədə mal göndərmə müqaviləsi nə müstəqil müqavilə növü kimi, nə də alqı-satqı müqaviləsinin bir növü kimi nəzərdə tutulurdu.

Dövlət mülküyyəti inhisarına keçilməsi, iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilməsi planlı inzibati-amirlik sistemi əsasında idarə edilməsi, istehsalın və mal satışının planlı qaydada tənzimlənməsi XX əsrin 40–50-ci illərində alqı-satqı müqaviləsindən mal göndərmə müqaviləsinin müstəqil müqavilə növü kimi ayrılmasını şərtləndirdi. XX əsrin 40–50-ci və 60–80-ci illərində qəbul edilən hüquqi aktlarda mal göndərmə müqaviləsi müstəqil xarakterə malik olan müqavilə kimi ne-

zərdə tutulurdu. Bu aktlara əsasən o dövrün hüquq ədəbiyyatında müqavilənin müstəqil müqavilə olması geniş şərtləndirilmişdi. Beləliklə, mərkəzləşdirilməsi planlı təsərrüfat şəraitində XX əsrin 40–80-ci illərində mal göndərmə müqaviləsi təsərrüfat dövrüyyəsində istifadə edilən əsas müqaviləyə çevrildi. Sovet dövlətinin iqtisadiyyatının planlı xarakterə malik olması nəticəsində uzun müddət mal göndərməyə müstəqil müqavilə tipi kimi baxıldı. İqtisadiyyatın təsərrüfat sferasında tətbiq edilən və malların əvəzli olaraq verilməsinə yönələn müqavilə tipləri arasında müstəqil müqavilə kimi mal göndərmə müqaviləsi üstün mövqə tutdu.

Sovet dövründə plan tapşırqlarının təsərrüfat və əmlak dövrüyyəsinin konkret subyektlərinə çatdırılmasında mal göndərmə müqaviləsinə ən əlverişli və münasib hüquqi vasitə kimi baxıldı. Bu müqavilə xalq təsərrüfatında malların satışı və təchiz edilməsi ilə əlaqədar təşkilatlar arasında əmələ gələn münasibətlərin əsas hüquqi rəsmiləşdirmə forması sayılırdı. Mal göndərmə müqaviləsi əsas və vacib təsərrüfat müqaviləsi hesab edildirdi¹. Müqavilənin planlı xarakterə malik olması, onun icra vaxtı ilə bağlanma vaxtının üst-üstə düşməməsi, müqavilədə yalnız sosialist təşkilatlarının iştirakı mal göndərmə müqaviləsinin fərqləndirici əlamətləri kimi nəzərdə tutulurdu².

İqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında qurulmasına keçilməsi, istehsalın və mal bölgüsünün planlı tənzimlənməsindən imtina olunması, azad bazar iqtisadiyyatının inkişafına yönələn kursun qəbul edilməsi təsərrüfat dövrüyyəsində mülki-hüquqi müqavilələrin rolunun dəyişməsinə səbəb oldu, habelə yeni müqavilə sisteminin yaranmasını şərtləndirdi. Bununla əlaqədar olaraq xalq təsərrüfatı sferasında tətbiq edilən müqavilələr plan xarakterini itirdi.

1991-ci il Mülki Qanunvericiliyin Əsasları, sonra isə bunun ardınca RF-in yeni MM-i mal göndərmə müqaviləsini alqı-satqı müqaviləsinin bir növü kimi müəyyən etdi. Buna görə mal göndərmə müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsi bərdə MM-in müəyyən etdiyi müddəalara tabe oldu.

Azərbaycan Respublikasının yeni MM-də mal göndərmə müqaviləsi müstəqil əhəmiyyətə və rola malik olan müqavilə növü kimi müəyyən edilməmişdir. Yeni MM-ə görə bu müqavilə alqı-satqı müqaviləsinin bir növüdür. Göründüyü kimi, azad bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun olaraq yeni mülki qanunvericilik mal göndərmə müqaviləsini müstəqil mülki-hüquqi müqavilə kimi yox, alqı-satqı müqaviləsinin bir növü kimi nəzərdə tutur. Amma Qərbi Avropa hüququ mal göndərməni alqı-satqı müqaviləsindən ayırır, yəni onu nə müstəqil müqavilə kimi, nə də alqı-satqının növü kimi nəzərdə tutur.

Mal göndərmə müqaviləsi xammal, materiallar, avadanlıqlar, məmulatlar və digər maddi predmellərin istehsalı ilə, habelə onların topdansatış ticarəti ilə məşğul olan təsərrüfat (əmlak) dövrüyyəsinin peşəkar iştirakçıları arasındakı münasibətlərin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsidir. Bu müqavilədən istehsal, ticarət, təchizat-satış, vasitəçilik və digər sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində geniş istifadə edirlər.

¹ Mülki qanunlar külliyyatında mal göndərmə haqqında ümumi müddəalara 8 maddə, xəzlnə üçün tədarükə (podrata) isə 240-dan çox maddə həsr edilmişdi (bu bərdə bax: Исаченко В.Л., Исаченко В.В. Обязательства по договорам. Опыт практического комментария русских гражданских законов, СПб., 1914).

² Шоршневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. М., 1995, с. 327 (по изданию 1907).

³ yəne orada, s. 327.

⁴ Мейер Д.И. Русское гражданское право. Часть 1 (периздание с публикации 1902 г.). М., 1997, с. 238.

⁵ Гражданское уложение. Проект / Под ред. И.М.Тютрюмова. М., 1910, с. 307.

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу РСФСР / Под ред. С.Н.Братуся, О.Н.Садикова, с. 296.

² yəne orada, s. 297.

2. Mal göndərmə müqaviləsinin anlayışı və xüsusiyyətləri

Mal göndərmə müqaviləsinin anlayışı MM-in 627-ci maddəsinin 1-ci bəndində verilməmişdir. Mal göndərmə müqaviləsinə görə, mal göndərən, yəni sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcı istehsal etdiyi və ya satın aldığı malları sahibkarlıq fəaliyyətində və ya şəxsi, ailə, ev və digər bu cür istifadə ilə bağlı olmayan başqa məqsədlər üçün istifadə edilməkdən ötrü şərtləşdirilmiş müddətdə və ya müddətlərdə alıcıya verməyi öhdəsinə götürür. Mal göndərmə müqaviləsi bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, alqı-satqının bir növüdür. Bu fikri hələ 1948-ci ildə sovet alimi A.V.Venediktov irəli sürmüş və əsaslandırılmışdır¹. O.S.Loffenin mövqeyinə görə, mal göndərmə anlayışı ilə həm alqı-satqı, həm də əmlakın əvəzli olaraq realizə edilməsi öhdəliyinin bir hissəsi əhatə edilir². Müasir mülki qanunvericilik hər iki mövqeyi nəzərə almışdır.

Mal göndərmə müqaviləsində iştirak edən tərəflərin mülki-hüquqi statusu müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu müqavilənin tərəfləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərdir. Başqa sözlə desək, həmin subyektlər əmlak dövryyəsinin peşəkar iştirakçılarıdır. İkinci tərəfdən, bu müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi (hüquqi məqsədi yox) sahibkarlıq fəaliyyəti ilə şərtlənir. Göstərilən bu iki xüsusiyyət mal göndərmə müqaviləsinin sahibkarlıq müqavilə növünə aid edilməsinə əsas verir.

Mal göndərmə müqaviləsinin sahibkarlıq müqaviləsinə aid edilməsi bu müqavilənin əsas və başlıca xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Həmin xüsusiyyətlər digər əlamətlərlə birlikdə mal göndərmə müqaviləsinə digər mülki-hüquqi müqavilələrdən fərqləndirmək üçün əsas rolunu oynayır. Xüsusən iki əsas (məcburi) əlamət bu müqaviləni alqı-satqı müqaviləsindən və onun digər növlərindən ayırmaq üçün meyar kimi çıxış edir.

Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, mal göndərmə müqaviləsində tərəf qismində çıxış edən mal göndərən hüquqi statusu onun sahibkar olması ilə şərtlənir. İkinci əlamət isə odur ki, bu müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi (yəni alqı-satqının məqsədi) sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə və ya malın qeyri-şəxsi istehsal üçün istifadə edilməsinə təmin etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə desək, mal göndərmə müqaviləsinin predmetini təşkil edən maldan istifadə edilməsi xüsusi xarakterə malikdir. Bu maldan yalnız sahibkarlıq fəaliyyətində və ya şəxsi, ailə və digər bu cür istifadə ilə bağlı olmayan başqa məqsədlər (qeyri-şəxsi əmlak məqsədləri) üçün istifadə edilə bilər.

Hüquq ədəbiyyatında mal göndərmə müqaviləsinin müxtəlif əlamətlərə mə-

lik olması göstərilir¹. Bu cür əlamətlərə aiddir:

- müqavilənin icra vaxtı ilə bağlanma vaxtının üst-üstə düşməməsi;
- gələcək (hazır və mövcud olmayan) eşyanın göndərilməsi (satılma-);
- müqavilə bağlanan zaman satıcı (mal göndərən) müqavilənin predmeti olan malın mülkiyyətçisi olmaya da bilər.
- malın partiyalarla (hissələrlə) göndərilməsi;
- cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən malları göndərilməsi;
- istehsalçı və satıcının eyni şəxs olması və s.
- malın satıcının (mal göndərən) hesabına təyinat yerinə (alıcının olduğu yerə) çatdırılması, yəni nəqliyyatın müxtəlif növlərindən istifadə olunmaqla daşınması.

Göstərilən bu əlamətlər mal göndərmə müqaviləsi üçün xarakterik olsa da, onlar ikinci, məcburi olmayan, qeyri-zəruri, fakultativ əlamətlər sayılır. Əsas və başlıca əlamət, mal göndərmə müqaviləsinin digər müqavilələrdən fərqləndirməyə imkan verən meyar ikidir: müqavilədə iştirak edən tərəflərin, xüsusən mal göndərən tərəfin (satıcının) mülki-hüquqi statusu; satqının məqsədi (müqavilənin predmeti olan malın hansı niyyət üçün əldə edilməsi).

Mal göndərmə müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin bir növü olduğuna görə konsensual, əvəzli, qarşılıqlı (ikiterəfi, sinallaqmatik) müqavilədir. Bu müqavilə nə qoşulma, nə də ümumi müqavilə növünə aid edilir.

3. Mal göndərmə müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri

Mal göndərmə müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin bir növüdür. Ona görə də mal göndərmə müqaviləsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər tənzimlənmək üçün alqı-satqı haqqında ümumi müddəalar (29-cu fəslin 1-ci paragrafı) əsas götürülür. Bu müddəalar mal göndərmə müqaviləsi üçün əsas hüquqi mənbə rolunu oynayır. Alqı-satqı müqaviləsinin bir növü kimi mal göndərmə müqaviləsi alqı-satqı barədə ümumi müddəaların hüquqi nizamasıma sferasına daxildir. Bununla bərabər, mal göndərmə müqaviləsi ilə əlaqədar əmələ gələn münasibətlər MM-in alqı-satqı barədə olan 29-cu fəslinin 4-cü paragrafına daxil edilən normalarla (627-645-ci maddələr) da tənzimlənir. Mal göndərmə münasibətlərinə normalar tətbiq edilərkən ümumi müddəaların (29-cu fəslin 1-ci paragrafı) müəyyən etdiyi qaydalarla 4-cü paragrafın maddələrində nəzərdə tutulan qaydalar arasındakı münasibəti (nisbəti) təyin etmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq MM-in 29-cu fəslinin 4-cü paragrafına daxil

¹ Məsələn, бax: Комментарий к Гражданскому кодексу РСФСР / Под ред. С.Н.Братуся, О.Н.Садикова. М., с. 297; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова, М., 1985, с. 37-39; Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.С.Иоффе, Ю.К.Толстого, Б.Б.Черепанова. Л., 1971, с. 33-37; Гражданское право Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Л.Саргеева, Ю.К.Толстого, М., 1997, с. 59; Предпринимательское право. Курс лекций / Под ред. Н.И.Клеина. М., 1993, с. 339; Гражданское право России. Обязательственное право. Курс лекций / Отв. ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 73; Müqavilənin icra vaxtı ilə bağlanma vaxtının üst-üstə düşməməsi kimi əlamətdən XX əsrin başlanğıcında Rusiya mülki qanunvericiliyində mal göndərmə müqaviləsinin ayırmaq üçün istifadə edilibi (bax: Шершневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. М., 1995, с. 327 (по изданию 1907).

¹ Вenediktov A.B. Государственная социалистическая собственность. М.-Л. 1948, с. 357.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Л., 1961, с. 35-36.

olan normaları üç növə ayırmaq olar:

- mal göndərmə münasibətlərinin ümumi müddəə normalarından **fərqli** olaraq tənzim edən normalar (**birinci növ normalar**);
- ümumi müddəalarda nəzərdə tutulan qaydalara əlavələr edən (tamamlayan) və ya onu qismən dəyişən normalar (**ikinci növ normalar**);
- ümumi müddəalarda, habelə alqı-satqı barədə 29-cu fəslin paraqraflarında olmayan mal göndərmə müqaviləsinə aid normalar (**üçüncü növ normalar**).

Birinci növ normalar **xüsusi normalar** adlanır. Ümumi doktrinaya görə bu normalar ümumi normalara münasibətdə prioritetə (ilkiniyə, üstünlüyə, birinciyyə) malikdir.

Xüsusi normalar yalnız mal göndərmə müqaviləsi ilə əlaqədar münasibətlərə tətbiq edilir. Onlardan alqı-satqının hər hansı növünün tənzimlənməsində istifadə olunması istisna edilir. Xüsusi normaların sayı azdır. Elə normalara malların tam göndərilməsinin təminlənməsində (632-ci maddə), tam göndərilmə təminlənməsinin malların çeşidinə (633-cü maddə), göndərmə zamanı tara və qaba (638-ci maddə), malların tam göndərilməsi və ya göndərilməsinin gecikdirilməsi üçün dəbbə puluna (642-ci maddə) dair normaları aid etmək olar.

İkinci növ normalar ümumi müddəalarda nəzərdə tutulan qaydalara əlavələr edir, bu qaydalanı tamamlayır və ya onları qismən dəyişir. Məsələn, malların çatdırılması haqqında MM-in 631-ci maddəsi bu cür normalara misal ola bilər. Bu maddədə MM-in 570-ci maddəsinə əlavə edilməsini nəzərdə tutan normaldır.

Üçüncü qrup normalar ümumi əhəmiyyətə malik olan normalardır. Bu cür normalara alqı-satqı haqqında ümumi müddəalarda (29-cu fəslin 1-ci paraqrafı), habelə alqı-satqının digər növləri barədə 29-cu fəslin digər paraqraflarında rast gəlmək olmur. Üçüncü qrup normalara misal olaraq MM-in 641-ci, 643-cü və 645-ci maddələrini göstərmək olar. Bu normalar mal göndərmə müqaviləsinə aiddir. Bununla belə, həmin normalar alqı-satqı münasibətləri tənzimlənməkdən müəyyən əhəmiyyətə və rola malik olur. Belə ki, MM-in 29-cu fəslinin 1-ci paraqrafında ümumi normalar olmadıqda göstərilən həmin normalar oxsar alqı-satqı münasibətlərinə qanunun analogiyası üzrə tətbiq edilə bilər¹.

Mal göndərmə münasibətlərinin tənzimlənməsində alqı-satqı haqqında ümumi müddəaların əhəmiyyəti böyükdür. Mal göndərmə müqaviləsinə həsr edilən 29-cu fəslin 4-cü paraqrafında müqavilənin say, çeşid, keyfiyyət, komplekslik, qiymət, hesablaşma, ödəniş və digər şərtləri barədə normalar yoxdur. Bu cür şərtlər MM-in 29-cu fəslinin 1-ci paraqrafının normaları ilə müəyyən edilir. Mal göndərmə müqaviləsinin həmin şərtlərinə alqı-satqı haqqında müddəalar tətbiq edilir.

Mal göndərmə münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsində SSRİ Nazirlər Sovetinin 25 iyul 1988-ci il tarixli 888 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «İstehsalat-texniki təyinatlı məhsulların göndərilməsi barədə» Qaydaların və ya «Xalq istehlakı mallarının göndərilməsi barədə» Əsasnamənin tətbiq edilməsi

istisna edilmir¹. Əgər bu sənədlərdə nəzərdə tutulan qaydalar MM-in imperativ normalarına zidd olmasa və mal göndərmə müqaviləsində tərəflərin həmin sənədlərin konkret bəndinə istinad etmələri göstərilərsə, həmin qaydalardan mal göndərmə münasibətlərinin nizama salınmasında istifadə oluna bilər². Ya da ki, müqavilənin mətnində tərəflərin həmin qaydaları tətbiq etmək niyyəti açıq-aşkar müəyyən edilsin.

Mal göndərmə müqaviləsi ilə əlaqədar münasibətlər işgüzar dövriyyə adətləri ilə də qaydaya salına bilər. Məsələn, malların göndərilməsi dövrləri (MM-in 629-cu maddəsi), malların çatdırılması (MM-in 631-ci maddəsi) və s. barədə işgüzar dövriyyə adətləri ilə ayn qayda da müəyyən edilə bilər.

Mal göndərmə münasibətlərinin tənzimlənməsində Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikasında ticarət, məişət və digər növ xidmət (iş görülməsi, xidmət göstərilməsi) qaydaları böyük rol oynayır. Bu qaydaların topdantsatqı ticarət obyektlerinin fəaliyyətini qaydaya salmaqda əhəmiyyəti böyükdür. Həmin qaydalara topdantsatqı ticarət dövriyyəsinə nizama salınır.

§ 2. Mal göndərmə müqaviləsinin elementləri

1. Müqavilənin tərəf (subyekt) tərkibi

Mal göndərmə müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsinə aid edildiyinə görə, bir qayda olaraq, sahibkar statuslu şəxslər, yəni sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlər həmin müqavilənin bağlanması zamanı tərəf rolunda çıxış edirlər. Bu müqavilə üçün **xüsusi tərəf (subyekt) tərkibi** xarakterikdir.

Müqavilədə iki tərəf çıxış edir: mal göndərən (satıcı), alıcı. **Satıcı (mal göndərən)** rolunda yalnız sahibkar çıxış edə bilər. Sahibkar dedikdə, sahibkar statuslu **vətəndaş (fərdi sahibkar) və kommersiya təşkilatı** başa düşülür. Bununla bərabər, qeyri-kommersiya təşkilatlarının bu müqavilədə mal göndərən rolunda çıxış etməsi istisna edilmir³. Lakin bu cür təşkilatlar olduqca az və nadir hallarda həmin müqavilədə mal göndərən (satıcı) qismində iştirak edir. Bu onunla izah edilir ki, qeyri-kommersiya təşkilatlarının xüsusi (məhdud) hüquq qabiliyyətinə malik olmaları onlara istehsal etmək (hazırlamaq, emal etmək) üçün və ya yenidən satmaq üçün mal əldə etməyə imkan vermir. Bu cür təşkilatlar sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən mal göndərən (satıcı) rolunda yalnız o halda çıxış edə bilər ki, bu fəaliyyət onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin (MM-in 43.6-cı maddəsi). Bununla belə, qeyri-kommersiya təşkilatlarının mal göndərən rolunda çıxış etməsi onun üçün tipik hal deyil.

Mal göndərən (satıcı) o şəxs ola bilər ki, o, **sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməklə mal istehsal etsin (hazırlasın) və ya satın aldığı malları yenidən satsın**. O, mal istehsal etməkdə ixtisaslaşan və ya mal almaqda peşəkar

¹ Bax: СП СССР. Отд. 1. 1988. № 24-25, с. 70.

² Bax: пункт 4 постановления Пленума Высшего Арбитражного суда РФ от 33 октября 1997 г. «О некоторых вопросах, связанных с применением положений ГК РФ о договоре поставки» (ВВАС РФ, 1998, №3).

³ Müəlliflərdən V.V. Vitryanski başqa mövqə tutur (bax: Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации. М., 1996, с. 41).

¹ Bu fikri irəli sürən müəlliflərdən biri M.Q.Rozenberqdir (bax: Постатейный комментарий ко второй части ГК РФ / Отв. ред. О.Н. Савилов. М., 1996, с. 94).

və sərişətə olan sahibkardır.

Alıcı rolunda prinsip etibarilə, hər hansı bir şəxs çıxış edə bilər. Özü də dərhal qeyd etmək istəyirik ki, **məişət-ailə, şəxsi-əv ehtiyacları (şəxsi istehlak) üçün mal əldə edən fiziki şəxslər** mal göndərmə müqaviləsində alıcı qismində iştirak edə bilməzlər. Onun bu müqavilədə alıcı tərəfində (həm də satıcı tərəfində) çıxış etməsi istisna edilir. Alınan malın əldə edilmə məqsədindən aydın olur ki, alıcı qismində, bir qayda olaraq, sahibkarlar çıxış edirlər. Qeyri-şəxsi istehlak üçün istifadə məqsədi ilə mal əldə edən **qeyri-kommersiya təşkilatları mal göndərmə müqaviləsində alıcı ola bilər**. Məsələn, əsgərlər üçün şinəl və çəkmə alan təşkilatı buna misal göstərmək olar. Bu müqavilənin alıcı tərəfində əsas iştirakçıları sahibkartlardır (fərdi sahibkarlar və kommersiya təşkilatları).

Mülki hüququn xüsusi subyektı olan **dövlətin** bu müqavilədə mal göndərən (satıcı) kimi iştirak etməsi istisna edilir. Lakin, dövlət mal göndərmə müqaviləsində alıcı (sifarişçi) ola bilər. Belə halda mal göndərmə münasibətləri **dövlət ehtiyacları üçün mal göndərmə müqaviləsi (kontraktı) ilə rəsmiləşdirilir**¹. Biz əvvəlki mövzulardan birində bu məsələyə toxunmuşuq, ona görə də bu barədə ətraflı söhbət açmağı lüzum bilmirik.

2. Mal göndərmə müqaviləsinin predmeti

Hər şeydən əvvəl, onu demək lazımdır ki, mal göndərmə müqaviləsinin predmeti **ola bilən maldan** istifadə xüsusi xarakterə malikdir. Mal göndərmə müqaviləsinin ləqal anlayışını verən MM-in 627-cü maddəsindən görünür ki, belə mallar sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə olunmaq (məsələn, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istehlak üçün və ya sənaye emalı üçün, yenidən satmaq üçün və digər peşə fəaliyyəti üçün) və ya şəxsi, ailə, ev üçün fəaliyyətlə bağlı olmayan istifadə məqsədi ilə (məsələn, maddi ehtiyat üçün mali alma, ofis üçün mal, yeni ofis avadanlığı, mebel və s. əldə etmək və yaxud ordu, uşaq bağçası üçün müxtəlif avadanlıqlar, predmetlər, geyim şeyləri və s. alma) alınır. Şəxsi, ailə, ev üçün fəaliyyətlə bağlı olmayan istifadə dedikdə, qeyri-şəxsi istehlak başa düşülür.

Mal göndərmə müqaviləsinin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilənin predmeti kimi hər hansı bir mal yox, yalnız satıcının istehsal etdiyi və ya satın aldığı mal çıxış edə bilər. Mal göndərmə müqaviləsinin anlayışını verən MM-in 627.1-ci maddəsinə nəzərdən keçirdikdə, biz bu fikrin

tam yəqinliyə əmin oluruq¹. Belə ki, həmin maddəyə görə, satıcı istehsal etdiyi və ya satın aldığı malları alıcıya verməyi öhdəsinə götürür.

Mal göndərmə müqaviləsinin predmeti kimi döviyyədən çıxarılmamış **bütün döviyyə qabiliyyətli əşyalar çıxış edə bilər**. Bir qayda olaraq, daşınar əşyalar, yeni ərzaq məhsulları, xammal, tikinti materialları, dəzgahlar, avadanlıqlar və digər predmetlər bu müqavilənin predmeti ola bilər. Daşınmaz əşyaların, qiymətli kağızların və əmlak hüquqlarının mal göndərmə müqaviləsinin predmeti olma bilməsi istisna edilir. Bununla bərabər, **adətən müqavilənin predmetini cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya təşkil edir**. Lakin fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar da mal göndərmə müqaviləsinin predmeti ola bilər. Qanun bu cür əşyaların satışını qadağan etmir. Məsələn, alıcının xüsusi sifariş əsasında fərdi qaydada hazırlanan avadanlıq və maşın fərdi əlamətləri ilə seçilir. Bu cür əşyalar mal göndərmə müqaviləsinin predmeti ola bilər.

Mal göndərmə müqaviləsinin predmeti olan malların bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, müqavilə bağlanan zaman mal göndərən hələ mala malik olmur. Başqa sözlə desək, bir qayda olaraq, **gələcək (hələ hazırlanmayan) əşyalar müqavilənin predmeti olur**. Müqavilənin predmeti olan malların daha bir xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, bu mallar adətən ayn-ayn partiyalarla (his-sələrlə) göndərilir (MM-in 629-cü maddəsi). Bu onunla izah edilir ki, mal göndərmə malların perəkəndə döviyyəsi ilə yox, onların **topdansatış döviyyəsi ilə əlaqədardır**. Malların topdansatış qaydasında satışı isə malların tek-tek halda az sayda yox, iri partiyalarla göndərilməsini nəzərdə tutur.

Mal göndərmə müqaviləsində müqavilənin predmeti onun mühüm şərti hesab edilir.

3. Müqavilənin digər şərtləri

Mal göndərmə müqaviləsinin elementlərindən biri müqavilənin qiymətidir. Müqavilənin qiyməti onun mühüm şərti hesab edilirm².

Mal göndərmə müqaviləsinin qiyməti haqqında şərt xüsusi olaraq tənzimlənir. Bir qayda olaraq, malın qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir və belə halda bu barədə müqavilədə birbaşa göstəriş ifadə olunur. Əgər müqavilədə

¹ Müəlliflərdən İ.V.Yelliseyev göstərir ki, satıcının yalnız istehsal etdiyi və ya satın aldığı malla mal göndərmə müqaviləsinin predmetini məhdudlaşdırmaq olmaz. Onun fikrinə, mal göndərmə müqaviləsinin anlayışını verən MM-in 506-cü maddəsinə genişləndirici təfsir etmək lazımdır. Müəllif belə hesab edir ki, mala mülkiyyət hüququ digər üsullarla da əldə edilə bilər. Bundan əlavə mal göndərən rolunda mal üzərində mülkiyyət (və ya digər əşya hüququ) hüququ olmayan şəxslər (məsələn, konsiqnasiya təcratində komissiyonçu) da çıxış edə bilər. İ.V.Yelliseyevin bu fikri ilə tanış olmaq üçün bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 60; müəlliflərdən V.V.Vityanski (bax: Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации. М., 1996, с. 41). С.П.Гришаев (bax: Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999, с. 208), bunun tam əksi olan başqa fikr irəli sürürlər.

Mülki hüquq doktrinasında belə bir fikr irəli sürülmüşdür ki, hər hansı bir əvezi müqavilədə, o cümlədən mal göndərmə müqaviləsində qiymət müqavilənin mühüm şərti kimi çıxış edir. Bax: Витрянский В.В. Существенные условия договора (Хозяйство и право 1998 №7, с. 4-7); Яковлев В.Ф. О постановлении Пленума Верховного Суда Российской Федерации «О некоторых вопросах, связанных с применением части первой Гражданского Кодекса Российской Федерации» (ВВАС РФ. 1996 №9, с. 118).

¹ Rusiya Federasiyasının MM-in 30-cü fəslinin 4-cü paragrafına daxil olan 525-535-ci maddələr dövlət ehtiyacları üçün mal göndərmə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu cür normalar bizim MM-də nəzərdə tutulmuşdur (bax: Комментарий к ГК РФ части второй. Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с.100-112).

göndərilən malın qiyməti müəyyənləşdirilməz və müqavilə şərtlərində əsasən müəyyənləşdirilə bilməz, onda MM-in alqı-satqı müqaviləsi üzrə satılan əşyanın qiyməti barədə 597-ci maddəsinə uyğun olaraq malın qiymətini təyin etmək üçün MM-in 398.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan qayda tətbiq edilir. Başqa sözlə desək, alıcı satıcıya göndərilən mal üçün onunla müqayisəyə gələ bilən oxşar mala görə adətən alınan pul məbləği miqdarında ödəniş haqqı verir. Lakin bu qayda malın qiymətə tərəflər arasında mübahisə və fikir ayrılığı yaranıqda, əhəmiyyətə malik olmur. Tərəflər arasında fikir ayrılığı olduqda və müqavilənin qiyməti barədə razılıq əldə edilmədikdə müqavilə bağlanmamış hesab edilir¹. Bəzən qanunda nəzərdə tutulan hallarda malın qiyməti dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir və ya tənzimlənir.

Müqavilənin elementlərindən biri onun müddətidir. Mal göndərmə müqaviləsində müddət onun mühüm şərti hesab edilir². Müqavilənin müddəti mal göndərənənin həyata keçirilmə müddətidir. Başqa sözlə desək, mal göndərən tərəfindən alıcıya mal vermək vəzifəsinin icra müddəti müqavilənin müddətini ifadə edir. Mal göndərmə müddəti müqavilənin qüvvədə olmasının ümumi hədlərində müəyyənləşdirilir. Bu müddət istehsalçının istehsal dövrünün müddəti, istehsalın ahəngdarlığının təmin edilməsinin vacibliyi, istehlakçının mallarla fasiləsiz olaraq təchiz edilməsinin zəruriliyi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Mal göndərmə müqaviləsində mal göndərmə müddəti müxtəlif üsullarla təyin edilir. Bu müqavilədə müddət əsasən təqvim tarixi ilə (məsələn, dekabr ayının 15-də malın göndərilməsinin nəzərdə tutulması) və ya illər, aylar, həftələr, günlər və ya saatlarla hesablanan vaxtın keçmə müddəti ilə (2 həftədən sonra, 3 ay 5 gündən sonra və s.) müəyyən edilir. Müddətin həm də hökmən baş verməli olan hadisəni göstərməklə müəyyən edilməsi (məsələn, yaz aylarında çaylarda buzun əriməsi; bunun nəticəsində satıcının mali çay nəqliyati daşıyıcısının vasitəsilə alıcıya çatdırması) istisna olunmur.

Mal göndərmə müqaviləsi qəti müəyyənləşdirilməmiş müddətədək icra edilmək şərti ilə də bağlana bilər («qəti müddətlər»). Bu cür müqavilələrdə icra müddəti pozulduqda alıcının ona marağı itir və bu hal müqavilədən aydın şəkildə irəli gəlir. Məsələn, satıcı ilə mağaza arasında belə bir müqavilə bağlanı ki, satıcı avqust ayının 1-də mağazaya (alıcıya) əhəliyə satmaq məqsədilə ağcaqanadla mübarizə üçün dərman preparatları göndərsin.

¹ П. 54 Постановления Пленума Верховного Суда РФ и Высшего Арбитражного Суда РФ от 1 июля 1996 г. «О некоторых вопросах, связанных с применением части первой Гражданского Кодекса Российской Федерации» // ВВАС РФ. 1996. №9.

² Müclillərin əksəriyyəti müddəti mal göndərmə müqaviləsinin mühüm şərti hesab edirlər. Onların fikrincə, mal göndərmə müqaviləsinə verilən əlaqədən belə nəticə çıxarmaq mümkün olmur (məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 60; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г. Калпина. М., 1999, с. 33; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полупом 1 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1999, с. 289; Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П. Гришинева. М., 1999, с.210). Bu barədə başqa fikir də irəli sürülür. Müəlliflərdən N.I.Клепн göstərir ki, MM-də müddətin alqı-satqı müqaviləsinin və ya mal göndərmə müqaviləsinin mühüm şərtləri əldə edilməsinin nəzərdə tutulan norma yoxdur. Buna görə də müddətin mal göndərmə müqaviləsinin mühüm şərti hesab edilməsi əsassızdır (bax: Гражданское право России. Курс лекций Обязательственное право. Часть 2 / Под ред. О.Н. Садикова. М., 1997, с. 82).

Mal göndərmə müqaviləsi malın birdəfəlik yox, ayrı-ayrı partiyalarla göndərilməsi nəzərdə tuta bilər. Belə halda malların ümumi sayı müəyyən hissələrə (partiyalara) bölünür. Tərəflər ayrı-ayrı partiyaların göndərmə müddəti barədə razılığa gəlirlər. Bu partiyaların göndərilməsinə göndərmə dövrləri deyilir. Göndərmə dövrlərini göstərməklə göndərmə müddəti müəyyən edilir. İşgüzar (kommersiya) praktikaya rüblük, aylıq, dekada (on günlük) kimi göndərmə müddətləri məlumdur.

Bəzən ehtə hallar olur ki, tərəflər göndərmə müqaviləsinin qüvvədə olduqda müddət ərzində malların ayrı-ayrı partiyalarla göndərilməsi barədə razılığa gəlirlər. Lakin göndərmə dövrləri müqavilədə nəzərdə tutulmur. Belə halda mallar, əgər qanunvericilikdən, öhdəliyin mahiyyətindən və ya işgüzar dövryyə adətlərindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, bərabər partiyalarla aybaay göndərilə bilər (MM-in 629.1-ci maddəsi).

Elə hal olur ki, tərəflər müqavilədə mal göndərmə müddətini nəzərdə tutmurlar və öhdəliyin mahiyyətindən (müqavilədən) malın ayrı-ayrı partiyalarla göndərilməsi irəli gəlir. Belə hallarda arbitraj məhkəməsi (iqtisad məhkəməsi) praktikasına görə göndərmə müddəti MM-in 427-ci (AR MM-in 569-cü) maddəsində nəzərdə tutulan qayda müəyyən edilir³.

Göndərmə dövrlərindən başqa tərəflər malların göndərilməsi cədvəli barədə razılığa gələ bilərlər. Bu cədvəl tərəflər müəyyən edirlər. Malların göndərilməsi cədvəli göndərmə dövrləri həddində malların verilməsi müddətini müəyyən edir. Həmin cədvəlin təyinatı malların, o cümlədən tez xarab olan malların, həmçinin saxlanması üçün xüsusi tələb olunan malların bərabər qaydada verilməsinin təmin etməkdən ibarətdir. Tərəflər müqavilədə cədvəlin pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tuta bilərlər. Malların göndərilməsi cədvəli on günlük, bir günlük, saatlıq və s. ola bilər.

Bəzi hallarda mallar vaxtından qabaq göndərilir. Bunun üçün alıcının razılığı tələb olunur. Vaxtından əvvəl göndərilmiş bu cür malları alıcı qəbul edir. Həmin mallar növbəti dövrdə göndəriləli olan malların miqdarına daxil edilir (MM-in 629.3-cü maddəsi).

Mal göndərmə müqaviləsinin müddəti bu müqavilədə tərəf rəolunda çıxış edən subyektlərin razılığı ilə müəyyən edilir.

24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilənə kimi müqavilənin forması barədə qanunda göstəriş var idi. Bu mal göndərmə müqaviləsi yazılı formada bağlanırdı (MM-in qüvvədən düşmüş 627.2-ci maddəsi). Müqavilənin forması barədə qanunun göstərişi dispozitiv yox, imperativ idi. Ona görə də mal göndərmə müqaviləsinin sadə yazılı formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olurdu (MM-in qüvvədən düşmüş 333.2-ci maddəsi). Odur ki, mal göndərmə müqaviləsi şifahi formada bağlana bilməzdi. İndi isə mal göndərmə müqaviləsinin yazılı formada bağlanması barədə imperativ göstəriş MM-dən çıxarılmışdır. Buna görə də müqavilə tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə həm şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər.

³ bax: п. 7 Постановления №18 Пленума Высшего Арбитражного Суда РФ от 22 октября 1997 г. «О некоторых вопросах, связанных с применением положений Гражданского кодекса Российской Федерации о договоре поставки» // ВВАС РФ. 1999. №3.

§ 3. Mal göndərmə müqaviləsinin məzmunu

1. Mal göndərənün vəzifələri

Mal göndərənün əsas vəzifəsi mali alıcıya verməkdən ibarətdir. Alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi, bu vəzifənin icra olunması bir neçə şərti (tələbi) əhatə edir:

• mali yardımçı əşyası (ləvazimatı) ilə və ona aid olan sənədlərlə birlikdə vermək;

- müəyyənləşdirilmiş miqdarda mal vermək;
- mali razılaşıdırılmış çəsidde vermək;
- komplektlik haqqında şərtə uyğun mal vermək;
- mali dəst halında, komplekt şəklində vermək;
- müəyyən edilmiş keyfiyyətdə vermək;
- üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad mal vermək;
- mali lazımı tara və (və ya) qabda vermək.

Satıcı malı alıcının özünə və ya alıcının göstərdiyi şəxsə (alıcı kimi göstərilən şəxsin adı müqavilədə göstərilir) verir. Mal alıcıya əsasən üç üsulla verir:

- mal göndərənün mali alıcıya çatdırması üsulu;
- mali alıcıya çatdırmaq üçün nəqliyyat və ya rabitə təşkilatına təhvil verilməsi üsulu;
- malın mal göndərənün olduğu yerdə alıcıya (mal alana) verilməsi üsulu.

Müqavilə bağlanarkən tərəflər göstərilən üsullardan birini seçirlər. Elə halda da olur ki, onlar bir neçə üsulun tətbiq edilməsinin şərtləri barədə razılığa gəlirlər.

Tətbiq edilən üsullardan biri **mal göndərənün mali alıcıya (mal alana) çatdırmaq üsulu**dur. Bu üsul mal göndərənün (satıcının) mali alıcıya və ya müqavilədə alıcı kimi göstərilmiş şəxsə yollama üsulu ilə əhatə olunur (MM-in 630.1-ci maddəsi). **Yollama üsulu**nun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu üsul müqavilənin üçüncü şəxslər – mal alanlar tərəfindən icra edilməsinə imkan verir. Özü də alıcı müqavilədə bilavasitə mal alanlar (üçüncü şəxslər), onların yollama rekvizitlərini göstərməlidir, və yaxud da yollama sərəncamının verilməsi və müddəti müqavilədə nəzərdə tutulmalıdır. Yollama sərəncamı vermək alıcının hüququdur. Beləliklə, tərəflər müqavilədə yollama sərəncamı barədə şərt nəzərdə tutu bilsələr.

Yollama sərəncamı dedikdə, alıcı tərəfindən verilən elə bir sənəd başa düşülür ki, bu sənəddə o, mal alanlar və onların yollama rekvizitlərini göstərir. Başqa sözlə desək, yollama sərəncamı alıcının mal göndərəne mallarını mal alanlara (üçüncü şəxslərə) yollamaq haqqında verdiyi göstərişdir, yazılı sərəncamdır. Bu göstəriş əsasında mal göndərən malları mal alanlara yollayır (verir). Yollama sərəncamı mal göndərənə müqaviləsinə müqavilənin bir şərti kimi daxil edildiyinə görə mal göndərən üçün məcburi qüvvəyə malikdir. Satıcı (mal göndərən) tərəfindən yollama sərəncamı əsasında mal göndərilməsi **üçüncü şəxslərin (mal alanların) xeyrinə icra edilən öhdəliyin tipik halıdır**.

Yollama sərəncamının məzmunu və alıcı tərəfindən onun mal göndərəne verilməsi müddəti mal göndərmə müqaviləsi ilə müəyyən edilir (MM-in 630.3-cü maddəsi). Elə də olur ki, müqavilədə yollama sərəncamının verilməsi müd-

dəti göstərilir. Belə halda həmin sənəd göndərmə dövrünün çatmasına ən geci otuz gün qalmış mal göndərəne verilməlidir.

Alıcı tərəfindən yollama sərəncamının vaxtında verilməsi mal göndərən tərəfindən öhdəliyin icra edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Alıcının yollama sənədini nəzərdə tutulmuş müddətdə təqdim etməməsi onun üçün xoşagəlməz hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə halda mal göndərəne aşağıdakı hərəkətləri etmək ixtiyarı verilir (MM-in 630.4-cü maddəsi):

- ya mal yollanmasına (verilməsinə) yollama sərəncamı verilməyən hissəsində müqavilənin icrasından imtina etmək;
- ya bu partiya malların ödənilməsinə tələb etmək;
- yollama sərəncamının verilməməsi ilə əlaqədar dəyər zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək.

Yollama sərəncamı üzrə vəzifələrin yerinə yetirilməməsinə görə mal alanlar (üçüncü şəxslər) yox, alıcı məsuliyyət daşıyır.

Mal göndərənün mali vermək vəzifəsinin icra edilməsi üsullarından biri **malın nəqliyyat və ya rabitə təşkilatına təhvil verilməsi üsulu**dur. Həmin təşkilatların vasitəsilə mal alıcıya çatdırılır.

Malın alıcıya (mal alana) çatdırılmaq üçün satıcı (mal göndərən) tərəfindən nəqliyyat təşkilatına verilməsi halında, alıcının nəqliyyatın növü (su, avtomobil, hava, demiryolu) barədə, malın çatdırılma sürəti və daşımanın digər şərtləri barədə müqavilə üzrə satıcı ilə razılığa gəlməsinin onun üçün çox vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, müqavilədə malların hansı nəqliyyat növü ilə və ya hansı şərtlərlə çatdırılması müəyyənləşdirilmədiyi hallarda, nəqliyyat növünü seçmək və ya malların çatdırılmasının şərtlərini təyin etmək ixtiyarı mal göndərəne mənsub olur (MM-in 631.2-ci maddəsi). Bu barədə qanunda və ya işğuzar dövrüyyə ədətlərində bundan fərqli digər qayda da nəzərdə tutula bilər. Bu, bizim mülki qanunvericiliyimizdə yeni normadır. Əvvəlki qanunvericiliyə görə malın hansı nəqliyyat təşkilatı vasitəsilə çatdırılması alıcının tələbi və ya onun razılığı ilə həyata keçirilir. Yeni MM-ə görə mal göndərən malları göndərənə müqaviləsində nəzərdə tutulan nəqliyyatla və müqavilədə müəyyənləşdirilmiş şərtlərlə çatdırır (MM-in 631.1-ci maddəsi).

Mal göndərən öz əsas vəzifəsini (mali vermək vəzifəsini) mali **mal göndərənün olduğu yerdə alıcıya (mal alana, yəni üçüncü şəxsə) vermək** üsulu ilə də həyata keçirə bilər. Bu üsul malların seçilməsi üsulu da adlanır. Malların seçilməsi üsuluunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mal **göndərən mali onun özünün olduğu yerdə alıcıya verir**. Belə halda alıcıya mali öz qüvvəsi və nəqliyyat vasitəsi ilə daşıyıb aparmaq vəzifəsi həvalə edilir. Satıcı (mal göndərən) bunun üçün malın daşınması barədə aqil və hazırlıq işləri görür, malın seçilməsi üçün hazır olması barədə alıcıya bildiriş göndərir.

Bildiriş göndərilmə vaxtı və malların seçilməsi müddəti mal göndərənə müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Bildiriş malın alıcıya verilmək üçün hazır olmasını ifadə edən məlumatdır. Malın verilmək üçün hazır olması mal göndərən tərəfindən malın eyniləşdirilməsi üzrə hərəkətlər edilməsinə (markalanmağı), yəni damğalamayı, taralaşdırmağı, qablaşdırmağı və s. ifadə edir.

Müqavilədə malların seçilməsi müddəti müəyyənləşdirilməyə də bilər. Belə halda alıcı (mal alan) malları **aqilabətən müddətdə seçməlidir**. Aqilabətən

müddət dedikdə, real, normal vaxt başa düşülür. Bu müddət malın hazır olduğu barədə mal göndərəndən alıcının bildirdiyi vaxtdan hesablanır (MM-in 631.3-cü maddəsi).

Mal göndərən alıcıya mali **razılaşdırılmış sayda (miqdarda)** verməlidir. O, bu vəzifəsinə malın sayca hamısını eyni vaxtda (birdəfəlik) və ya ayrı-ayrı partiyalarla (hissə-hissə) göndərməklə icra edə bilər.

Mal göndərmə müqaviləsi üzrə malın miqdarı (kəmiyyəti) alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi iki üsulla müəyyən edilir: ölçmə vahidləri ilə; pulla (MM-in 577.1-ci maddəsi). Bununla bərabər, tərəflər yalnız malın miqdarının təyin edilməsi qaydasını müəyyənləşdirə bilərlər. Bir neçə illiyə bağlanan mal göndərmə müqaviləsində tərəflər müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində göndərilən malların ümumi miqdarını göstərə bilərlər və ya hər il və ya hər yarımlı (altı ay) verilən malların miqdarını təyin etmək qaydasını müəyyənləşdirmək barədə razılığa gələ bilərlər.

Satıcının malın miqdarı barədə vəzifəsini icra etməməsi göndərilməli olan malların verilməsini gecikdirməkdə və malları tam göndərməməkdə ifadə edilir¹. **Göndərilməsi gecikdirilmiş mallar** dedikdə, müqavilədə nəzərdə tutulan müddət keçdikdən sonra verilən mallar başa düşülür. **Tam göndərilməyən mallar** dedikdə isə mal göndərən (satıcının) müqavilədə nəzərdə tutulan malların miqdarını ayrıca göndərmə dövründə göndərməməsi başa düşülür. Göndərilməyən mallar göndərmə müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində növbəli dövrlərdə göndərilməlidir (MM-in 632.1-ci maddəsi).

Satıcı həm malların göndərilməsi gecikdirməsinə, həm də malların tam göndərilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Əgər malların göndərilməsi satıcı tərəfindən gecikdirilsə, alıcı bu malları qəbul etməkdən imtina edə bilər. Bu barədə o, mal göndərənə məlumat (bildirir) verir. Lakin alıcının mal göndərənə bildirdiyi vaxtdakı göndərdiyi malları qəbul etməməyə ixtiyar yoxdur. O, bu malları qəbul etməli və qiymətini ödəməlidir (MM-in 632.3-cü maddəsi).

Satıcının mal göndərmə müqaviləsində nəzərdə tutulan miqdarda malları alıcıya göndərməməsi (malların tam göndərilməməsi) onun üçün arzuolunmaz hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, bu, alıcıya göndərilməmiş malları başqa şəxslərdən almaq və buna çəkdiyi zəruri və ağılabatan xərcləri mal göndərənə yönəltmək (şamil etmək) ixtiyar verir (MM-in 641.1-ci maddəsi). Bununla bərabər, mal göndərən malların tam göndərilməsinə və ya göndərilməsinin gecikdirilməsinə görə **qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulduğu hallarda alıcıya dəbbə pulu verir**. Dəbbə pulunun tutulması qaydası MM-in 642-ci maddəsində müəyyən edilmişdir.

Satıcı (mal göndərən) mali **çəşid** haqqında müəyyən edilmiş qaydalara ri-

yət etməklə verməlidir. MM malın çəşidini müqavilənin mühüm şərtinə aid etmir. Lakin çəşid anlayışının mal göndərmə müqaviləsi üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Malın çəşidi MM-in 579-cu maddəsində müəyyən edilən qayda nəzərə alınmaqla tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir. Amma çəşidini müəyyən edilməsində alıcının təklifinə (sifarişinə) üstünlük verilir və onun rəyi əsas kimi götürülür. Məlum məsələdir ki, hansı çəşiddə mallar alınması məsələsinə mal göndərən yox, alıcı həll edir. Lakin buna baxmayaraq, malın miqdarı kimi, onun çəşidi haqqında da şərt tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Bu şərtə görə mal göndərən alıcıya tərəflərin razılaşdıqları çəşiddə mallar verməyə borcludur.

Qanun tam göndərilməyən malların tamamlanarkən malların çəşidi haqqında qayda müəyyən edir (MM-in 633-cü maddəsi). Ümumi qayda belədir ki, tam göndərilməyən malların tamamlandığı zaman malların çəşidi tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir. Əgər belə halda mal göndərənə alıcı ümumi razılığa gələ bilməsələr, onda satıcı (mal göndərən) malların göndərilməmiş hissəsini (miqdarını) malların tam göndərilməsinin yeri verildiyi dövr üçün nəzərdə tutulan çəşiddə mal göndərir. MM-in 633.2-ci maddəsinə uyğun olaraq mal göndərmə müqaviləsinin icrası prosesində həm mal göndərən, həm də alıcının təşəbbüsü ilə malın çəşidində daxil olan malları dəyişdirmək barədə tərəflər razılığa gələ bilərlər. Belə ki, bir addan olan mallar eyni çəşiddə daxil olan digər adlı tam göndərilməyən malların tamamlanması üçün hesablanı bilər. Lakin bu cür əvəzləməyə və dəyişməyə yalnız alıcının razılığı ilə yeri verilir. Alıcı razılığı yazılı formada və mal verilməsində, qabaqcadan bildirilməlidir.

Malın çəşidinin dəyişdirilməsini satıcı də təklif edə bilər. Satıcının təşəbbüsü ilə çəşid əvəz edildikdə də alıcının yazılı razılığı tələb olunur. Bu razılıq mahiyyətə çəşid haqqında müqavilə şərtinin dəyişməsinə ifadə edir. Beləliklə, mal göndərmə müqaviləsində alıcının razılığı olmasa, malların göndərilməmiş hissəsinin (miqdarının) dəyişməsinə və əvəz edilməsinə yeri verilmir.

Mal göndərən mal **lazımı keyfiyyətdə** verməyə borcludur. Malın keyfiyyəti barədə müqavilə şərtini tərəflər MM-in 581-ci maddəsində nəzərdə tutulan qayda əsasında müəyyən edirlər. Bu şərt adətən **standartlaşdırma barədə normativ sənədi göstərməklə** müəyyənləşdirilir. Malın keyfiyyəti bu sənədə uyğun olmalıdır. Mal göndərmə müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsidir və ona görə də satılan malın keyfiyyəti barədə məcburi tələblər irəli sürülür. Belə halda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan mal göndərən (satıcı) alıcıya həmin məcburi tələblərə uyğun gələn mal verməyə borcludur. Sahibkarlıq müqaviləsi olduğuna görə müqavilədə keyfiyyət üçün müəyyən edilmiş məcburi tələblərə nisbətən aşağı tələblərə uyğun gələn mal vermək barədə şərt nəzərdə tutularsa, belə müqavilə şərti etibarsız sayılacaqdır (MM-in 581.4-cü maddəsi).

Mal göndərmə müqaviləsində malın keyfiyyəti üçün qərarlıya, keyfiyyət üçün qərarlıyanın malın kompleksləşdirici məmulatına aid edilməsi, qərarlıya müddətinin hesablanması, malın yararlılıq müddəti və onun hesablanması qaydası, xidmət məddəti ilə əlaqədar məsuliyyətlər alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi analogi (oxşar) qaydalar tətbiq edilir.

Mal göndərmə müqaviləsi üzrə satıcının **lazımı keyfiyyətli olmayan** malı göndərməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur (MM-in 639-cu mad-

¹ Göndərilməli olan malların gecikdirilməsi mal göndərən müqaviləsinin müddət kimi elementi ilə birləşə əlaqədar olan anlayışdır. Bu, müqavilənin müddət adlı şərtinin pozulmasını ifadə edir. Buna görə də malların gecikdirilməsini müqavilənin malın miqdarı barədə şərtinin pozulmasını ifadə etməsi haqqında fikir irəli sürən *I.V. Yeliseyev*in müqəyəyi ilə çətin ki, razılaşmaq olar (bax: Гражданское право. Учебник. Ч. 2 / Под ред. А.Л. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 64.). Bununla bərabər, bu anlayış müqavilənin digər elementi olan malın miqdarı barədə şərtə delayli yolla təsir göstərir. Malları tam göndərməməklə isə müqavilənin həm müddət, həm də miqdar haqqında şərtinin pozulmasını ifadə edir.

dəsi). Belə halda alıcı alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi analogi alternativlərdən birini seçmək ixtiyarına malik olur (MM-in 587-ci maddəsi); alış qiymətinin müənasib azaldılması; malın qüsurlarının ağılabatan müddətdə əvəzsiz aradan qaldırılması üçün özünün çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi və s. Bundan əlavə, mal göndərən pis keyfiyyətli malların dəyişdirilməsi barədə alıcının irəli sürdüiy tələbi nəzərdə tutulmuş müddətdə həyata keçirməzsə, bu hal onun üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur. Belə ki, həmin tələbin vaxtında yerinə yetirilməməsi alıcıya həmin malları digər şəxslərdən almaq və buna çəkdiyi xərcləri mal göndərənə yönəltmək ixtiyarı verir (MM-in 641.1-ci maddəsi).

Göstərilən tələbləri alqı-satqı müqaviləsindən fərqli olaraq alıcı ilə bərabər, həm də mal alanlar (yəni üçüncü şəxslər) irəli sürə bilərlər.

Elə hal olur ki, mal göndərən qüsurlu xarakterindən asılı olmayaraq alıcının (mal alanın) tələbi ilə mali dəyişdirməyə borclu olur. Belə bir tələbi malları pərakəndə satışına həyata keçirən alıcı (o, pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcıdır) irəli sürə bilər. Əgər lazımi keyfiyyətli olmayan mali istehlakçı (istehlakçı pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcıdır) malların pərakəndə satışına həyata keçirən alıcıya (bu şəxs mal göndərənə müqaviləsində alıcı rolunda çıxış edir) qaytararsa, onda o, **bu malın əvəz edilməsini tələb etmək ixtiyarına malik olur**.

Mal ağılabatan müddətdə dəyişdirilməlidir. Başqa sözlə desək, mal göndərən alıcının tələbini naturada ağılabatan müddətdə yerinə yetirməlidir. Bununla bərabər, mal göndərən həm də **alıcıya vurulan zərərini əvəzini ödəməlidir**.

Mal göndərmə müqaviləsi bağlanarkən **malın kompleksliyi** barədə şərti müəyyən etmək üçün tərəflərə geniş hüquqlar verilir. Göndərilən malın kompleksliyi əsasən iki yolla müəyyən edilir:

- ya mal göndərmə müqaviləsində əsas malla (əşya ilə) verilən **komplektləşdirici məmulatların və əqrəqlərin adını sadalamaq yolu ilə;**
- ya da malın kompleksliyini müəyyən edən dövlət standartlarını, sahə standartlarını, müəssisə standartlarını, texniki şərtləri və ya **standartlaşdırma üzrə digər normativ sənədləri müqavilədə göstərmək yolu ilə.**

Malın kompleksliyini müəyyən edən dövlət, sahəvi, müəssisə standartlarının və standartlaşdırma üzrə digər normativ sənədlərin tələbləri imperativ yox, tövsiyə xarakterlidir. Bu o deməkdir ki, mal göndərmə müqaviləsinin tərəfləri standartlaşdırma haqqında normativ sənəddə nəzərdə tutulan kompleksləşdirici məmulatların siyahısını dəyişdirmək barədə razılığa gələ bilərlər. Tərəflər müqavilədə nəzərdə tuta bilərlər:

- malın onun hissəsi olan **komplektləşdirici məmulatı əlavə etməklə birlikdə verilməsi;**
- malın onun hissəsi olan **komplektləşdirici məmulatsız verilməsi** (əgər bu məmulat alıcıya lazım olmasa);
- standartlaşdırma üzrə normativ sənəddə nəzərdə tutulan həddə malın **komplektliyinin müxtəlif variantları.**

Əgər mal göndərmə müqaviləsində malın kompleksliyi nəzərdə tutulmasa, belə halda malın kompleksliyi işgüzar dövrüyə adətli ilə və ya adətən irəli sürülən digər tələblərlə müəyyən edilir.

Mal göndərən alıcıya müqavilənin **komplektlik haqqında şərtlərinə və tələblərinə uyğun gələn müvafiq mal verməyə borcludur**. Mal kompleksiz verildikdə alıcının ixtiyarı var ki, satıcıdan (mal göndərəndən) tələb etsin (MM-in 592-ci maddəsi):

- alış qiymətinin müənasib azaldılmasını;
- əşyanın **komplektinin ağılabatan müddətdə tamamlanmasını;**
- əgər tamamlama barədə tələb ağılabatan müddətdə yerinə yetirilməzsə **ya kompleksiz malın kompleksli mal ilə əvəz olunmasını;**
- ya da mal göndərmə müqaviləsinin icrasından imtina etməyi və **ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını;**
- və yaxud da tamamlama nəzərdə tutulmuş müddətdə yerinə yetirilməzsə, **komplektsiz malı başqa şəxslərdən əldə etmək** və buna çəkdiyi bütün **zəruri və ağılabatan xərcləri mal göndərənə yönəltməyi** (MM-in 641.1-ci maddəsi).

Bəzən elə olur ki, mal göndərən müqavilə şərtini pozaraq bu müqavilədə alıcı (mal alan) rolunda çıxış edən pərakəndə ticarətçiyə (yəni malların pərakəndə satışına həyata keçirən şəxsə) kompleksiz mal satır. Pərakəndə ticarətçi də öz növbəsində pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi əsasında həmin mali istehlakçıya verir. Lakin kompleksiz mal verdiyinə görə istehlakçı müqavilənin icrasından imtina edir və mali pərakəndə ticarətçiyə qaytarır. Belə halda pərakəndə ticarətçi həmin **komplektiz malın ağılabatan müddətdə kompleksli malla dəyişdirilməsini satıcıdan tələb edə bilər** (MM-in 640.2-ci maddəsi).

Mal göndərmə müqaviləsində ayn qayda nəzərdə tutulmayıbsa və öhdəliyin mahiyyətindən ayn qayda irəli gəlmirsə, mal göndərən alıcıya mali **tarada və (və ya) qabda** verməlidir. Öz xarakterinə görə taralaşdırılması və qablaşdırılması tələb olunmayan mallar alıcıya tarasız və qabsız verilir. Mal göndərən konfeyner vasitəsilə alıcıya göndərdiyi mallar, bir qayda olaraq, taralaşdırılmır (qablaşdırılmır).

Mal göndərən mali alıcıya **çoxdəfəlik tarada** və **paketləmə vasitəsi ilə** göndərə bilər. **Çoxdəfəlik tara** elə bir taradır ki, ondan mal göndərilməsinə dəfələrlə istifadə etmək mümkün olur. Bu cür taraya aiddir: **xüsusi tara** (müəyyən növ malları göndərməkdə istifadə edilir, məsələn, kabel yığan baraban, patron üçün kəmə, konus və s.); **inventar tarası** (mal göndərənə inventar sayılır və inventar nömrəsinə malik olur); **girov tarası** (girova qoyulan tara).

Paketləmə vasitələrinin əsas təyinatı malın olduğu kimi və salamat saxlanılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu cür vasitələrə aiddir: **plyonka; kasetin qabı; altlıq; sarğı; tor zənbi**.

Mal göndərən mali tarasız və və ya qabsız (o cümlədən, çoxdəfəlik tarasız və paketləmə vasitəsi olmadan) verdikdə və ya qeyri-münasib tarada və qabda verdikdə, o, MM-in 594-cü maddəsində nəzərdə tutulan qaydada mülki-hüquqi məsuliyyəti daşıyır. Bu maddə dispoziitiv xarakterə malik olduğuna görə tərəflərin razılığı ilə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər.

Mal göndərmə müqaviləsi üzrə mal göndərənə **malı mala aid sənədlər** və **yardımcı əşyalarla (ləvazimatlarla) birlikdə vermək vəzifəsi** ilə əlaqədar münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi haqqında ümumi müddəalarla qaydaya salınır. Bu müddəalar həm də mal göndərənə üçüncü şəxslərin hüquqlarından

azad əşya vermək vəzifəsi və eviksiya (malın geri alınması) ilə bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsində tətbiq edilir.

2. Alıcının vəzifələri

Alıcının əsas vəzifəsi malları qəbul etməkdən və onun üçün müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiyməti) ödəməkdən ibarətdir. Mal göndərmə müqaviləsinin sahibkarlıq müqaviləsinə aid olması alıcının bu vəzifəsinin müəyyən xüsusiyyətlərə malik olmasını şərtləndirir. Malların qəbul edilməsi həm də üçüncü şəxslərin, yəni mal alanların vəzifəsi hesab edilir.

MM-in 634-cü, 635-ci maddələri alıcının (mal alanın) mali qəbul etmək vəzifəsi ilə əlaqədar məsələyə toxunur. Bu vəzifənin icra edilməsi, yəni malın qəbul edilməsi bir sıra zəruri hərəkətlərin yerinə yetirilməsini əhatə edir. Həyata keçirilən bu hərəkətlərin nəticəsində malın alıcı tərəfindən qəbul edilməsi təmin edilir. Alıcı (mal alan) göndərmə müqaviləsinə uyğun göndərilmiş malların qəbulunu təmin edən bütün zəruri hərəkətləri yerinə yetirməyə borcludur (MM-in 634.1-ci maddəsi). Belə hərəkətlərin həcmi malın verilmə üsulundan, müqavilə öhdəliklərinin icra yerindən və qaydasından asılıdır.

Alıcının (mal alanın) malların qəbulunu təmin edən zəruri hərəkətlərinə aid edilir:

- müəyyən edilmiş müddətdə mali gözdən keçirmək;
- malın miqdarını və keyfiyyətini yoxlamaq;
- əgər mal nəqliyyat təşkilatlarından alınarsa, malın nəqliyyat və nəqliyyat sənədlərində göstərilmiş məlumatlara uyğunluğunu yoxlamaq.

Müəyyən edilmiş müddətdə mali gözdən keçirmək vəzifəsini alıcı (mal alan) nəzərdə tutulmuş müddətdə həyata keçirməlidir. Bu müddət göndərmə müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Mali gözdən keçirmək alıcı tərəfindən qəbul edilən malın müqavilədə nəzərdə tutulan malın adına və çeşidinə uyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Bununla həm də alınan malın malın kompleksliyi, tara (qab) və s. barədə müqavilə şərtlərinə uyğun gəlib-gəlməməsi yoxlanılır.

Alıcı (mal alan) göndərmə müqaviləsində onun mali satıcının (mal göndərən) olduğu yerdə olması (malların seçilməsi) nəzərdə tutulduğu halda də mal gözdən keçirməyə borcludur. Bu vəzifə alıcı tərəfindən malın ona verildiyi yerdə (mal göndərən olduğu yerdə) həyata keçirilir. Belə halda gözdən keçirmə vaxtı və malın verilmə anı üst-üstə düşür, uyğun gəlir.

Alıcı (mal alan) gözdən keçirmə üçün nəzərdə tutulmuş müddət ərzində qəbul olunmuş malların miqdarını və keyfiyyətini yoxlamalıdır. Malların miqdarının və keyfiyyətinin yoxlanma qaydası mal göndərmə müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Bu, iki yolla həyata keçirilir. Birinci yola görə yoxlama qaydası barədə müqaviləyə şərt daxil edilir. İkinci yolun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müqavilədə yoxlanmanın standartlaşdırma üzrə normativ sənədlərə istinad etməklə həyata keçirilməsi barədə göstəriş ifadə olunur. Bu cür sənədlər yoxlama qaydasını müəyyən edir. Əgər bu qayda dövlət standartlarının məcburi tələblərini nəzərdə tutarsa, alıcı malın keyfiyyətini bu tələblərə uyğun olaraq yox-

lamalıdır¹. Əgər qəbul olunmuş malların miqdarını və keyfiyyətini yoxlama qaydası müqavilədə nəzərdə tutulmaza, onda yoxlama qaydası işgüzar döviyyə adətləri ilə müəyyənləşdirilir.

Alıcı tərəfindən həyata keçirilən yoxlama (o cümlədən gözdən keçirmə) nəticəsində **uyğunsuzluqlar və maldə qüsurlar** müəyyən edilə bilər. Alıcı bu barədə mal göndərənə şifahi və ya yazılı formada məlumat (bildiriş) verməyə borcludur. Bu vəzifənin alıcı tərəfindən yerinə yetirilməməsi AR MM-in 595-ci maddəsində nəzərdə tutulan hüquqi nəticəyə səbəb olur. Belə nəticənin yaranmaması üçün alıcı aşkar edilən uyğunsuzluqlar və qüsurlar barədə mal göndərənə məlumat verməlidir. Məlumatın verilməsi mal gözdən keçirildikdən və yoxlandıqdan sonra aşkar edilmiş uyğunsuzluqların və qüsurların mal göndərəninin nəzarinə çatdırılmasını ifadə edir.

Göndərmə müqaviləsində alıcının (mal alanın) mali mal göndərən olduğu yerdə olması, yəni malın seçilməsi nəzərdə tutula bilər. Belə halda malın seçilməsi alıcının vəzifəsi hesab olunur. O, bu vəzifəsinin mal göndərmə müqaviləsində nəzərdə tutulan müddətdə icra etməlidir. Bu cür müddət müqavilədə nəzərdə tutulmaya da bilər. Onda belə halda alıcı malın hazır olduğu barədə mal göndərəninin bildirişini aldıqdan sonra ağılabat müddətdə malları seçməlidir. Alıcının göstərilən müddətdə (müqavilədə nəzərdə tutulan və ya ağılabat müddətdə) malları seçməməsi mal göndərənə (satıcıya) ixtiyar verir (MM-in 636.2-ci maddəsi):

- o, ya müqavilənin icrasından imtina etsin;
- ya da alıcıdan malın qiymətini ödəməyi tələb etsin.

Nəqliyyat təşkilatlarından alıcının mali qəbul etmək qaydası müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, göndərilmiş malları nəqliyyat təşkilatından aldıqda alıcı (mal alan) malların nəqliyyat və ya müşayiət sənədlərində göstərilmiş məlumatlara uyğunluğunu yoxlamalıdır (MM-in 634.3-cü maddəsi). Nəqliyyat və müşayiət sənədləri dedikdə, od cədvəli, vaqon vəraqəsi, qaimə, konosament və digər sənədlər başa düşülür. Qaimə göndərilən mali sadəcə olaraq müşayiət edərsə, konosament qiymətli kağız kimi mala sərəncamverici sənəddir. Alıcı malın faktiki çəkisinin və miqdarının sənədlərdəki məlumatlara uyğun gəlib-gəlməməsinə yoxlayır. Malların itkisi, əskik gəlməsi və ya zədələnməsi halları aşkar edildikdə, habelə malın adı, çəkisi və yerlərinin sayı sənəddəki uyğun gəlmədikdə alıcı daşıyıcıdan (nəqliyyat təşkilatından) kommersiya aktı tərtib

¹ Malların keyfiyyətə qəbulu qaydası «İstehsal-texniki təyinatlı məhsulların və xalq istehlak mallarının keyfiyyətə qəbulu haqqında Təlimatlar» müəyyənləşdirilir ki, bu təlimat SSRİ Dövlət Arbitrajının 15 iyun 1965-ci il tarixli P-6 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bu qərardan 25 aprel 1966-cı il P-7 sayılı qərar ilə təsdiq edilmiş başqa bir sənəd – «İstehsal-texniki təyinatlı məhsulların və xalq istehlakı mallarının keyfiyyətə qəbulu haqqında Təlimat» malların keyfiyyətə qəbulu qaydasını nəzərdə tutur. Alıcı mal göndərmə müqaviləsində nəzərdə tutulduğu halda həmin təlimatların göstərişlərini (malın keyfiyyəti və keyfiyyətə qəbulu barədə) tətbiq edə bilər (bax: p.14 Постановление Пленума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации от 22 октября 1997 г. №18 «О некоторых вопросах, связанных с применением положений Гражданского кодекса РФ о договоре поставки». Вестник ВАС РФ. 1998. №3). Lakin müəlliflərdən İ.V.Yeliseyev göstərir ki, yuxarıda göstərilən təlimatlar normativ aktlar hesab olunmur. Ona görə də keyfiyyətə yoxlamaq üçün həmin aktı əsas deyil (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 66).

olunması tələb edir¹. Kommersiya aktı malın daşınması şərtlərinin pozulmasına görə tərtib edilən və daşıyıcıya iddia hüququ verən sənəddir. Bu ələ bir sənəddir ki, bununla daşıyıcının və alıcının, habelə mal göndərənə əmlak məsuliyyətinə əsas verə bilən hallar təsdiq edilir. Mal avtomobil nəqliyyatı vasitəsi ilə çatdırıldıqda alıcı mal-nəqliyyat sənədlərində müvafiq qeyd aparılmasını, lazımı olan hallarda isə müəyyən edilmiş formada akt tərtib olunmasını tələb etmək ixtiyarına malikdir. Yaranmış məhkəmə-arbitraj praktikasına görə göstərilən hərəkətlərin edilməməsi alıcının nəqliyyat hüquqlarından (daşıyıcıdan) vuran zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququndan məhrum edir. Bununla belə, kommersiya aktının olmaması pretenziya və ya iddia vermək hüququndan məhrum etmir, bu şərtlə ki, nəqliyyat müəssisəsi işçilərinin akt tərtib etməkdən boyun qaçırmaqla, habelə mal göndərənini və ya alıcının onları hərəkətlərindən şikayət etmələri sübut edilmiş olsun. Qanuna görə malın (yükün) itirildiyi və ya məhv olduğu halda daşıyıcı onun tam dəyərini ödəyir, həmçinin malın çatdırılmasının gecikdirilməsi, yükün zədələnməsi və ya qismən məhv olmasına görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 859.1-ci və 859.2-ci maddələri). Daşıyıcı malın (yükün) itirilməsinin və ya məhvinin qanunda nəzərdə tutulan hallar nəticəsində baş verdiyini sübuta yetirsə, zərəri üçün məsuliyyət daşımır.

Alıcı (mal alan) daşıyıcıdan (yeni nəqliyyat təşkilatından) mali həmin nəqliyyat vasitəsinin fəaliyyətini nizamə salan normativ aktlarda nəzərdə tutulan qaydalara əməl etməklə qəbul etməlidir. Söhbət «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda, Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində və digər normativ aktlarda, habelə nəqliyyatın ayn-ayn növləri üzrə qüvvədə olan daşıma qaydalarında nəzərdə tutulmuş tələblərə riayət edilməsindən gedir. Digər tərəfdən, malın nəqliyyat vasitəsi ilə daşınması ilə əlaqədar münasibətlər MM-in daşıma haqqında 46-cı fəslinin 2-ci paragrafına daxil olan normalarla tənzimlənir.

Ələ hallar da olur ki, alıcı mal göndərənini verdiyi (göndərdiyi) maldan imtina edir. Onun maldan imtina etməsi əsasən iki səbəblə şərtlənə bilər. Bu, birincisi, mal göndərəninin hərəkətləri ilə, hər şeydən əvvəl, mali nəzərdə tutulan miqdardan çox verməsi ilə əlaqədar ola bilər. İkincisi, ümumiyyətlə, mal göndərənə alıcı arasında müqavilə münasibətləri olmadıqı hallarda, alıcı (mal alan) maldan imtina edə bilər. Lakin mali qəbul etmədikdə, alıcı onu məhv və ya xarab etmir. Axı, müqavilənin predmetini təşkil edən malın əsas sosial-iqtisadi təyinatı sahibkarlıq fəaliyyətində mənfəət əldə etmək üçün istifadə məqsədilə şərtlənir. Ona görə də alıcı tərəfindən qəbulundan imtina olunan malın hüquqi taleyi həll olunana kimi onun **salamatlığını təmin etmək zərurəti** yaranır. Belə halda alıcı malın salamatlığını xüsusi qayda əsasında təmin edir ki, buna məsuliyyətli saxlanıcı deyilir.

¹ Kommersiya aktı malın (yükün), taranını və ya bəqajın xarab olması və pozulması aşkar olunduqda, yük sənədsiz və ya sənəd yüksüz daxil olduqda da tərtib edilir. Bu sənədin tərtibi qaydası yük daşıma qaydasında nəzərdə tutulur. Akt azı üç nəfər tərəfindən imzalanır. Stansiya aktın surətini tələb olunduqda üç gündən gec olmayaraq yükün alıcısına verilir. Əgər stansiya kommersiya aktı tərtib etməkdən əsassız olaraq yayınarsa, onda alıcı (mal alan) şikayət etməli və yükü mövcud təlimatlar əsasında kəmiyyət və keyfiyyət üzrə qəbul etməlidir. Nəqliyyat qanunvericiliyi kommersiya aktının tərtib edilməsi qaydasını müəyyən edir.

Məsuliyyətli saxlanıcının əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, alıcı malın salamatlığını və onun mal göndərəninin sərəncamında qalmasını təmin etməlidir. Bu, onun vəzifəsidir. Bu vəzifəsinə icra etmək üçün alıcı imtina etdiyi mali məsuliyyətli saxlanıcı qəbul edir və bu bərdə mal göndərənə ləngimədən bildiriş göndərir. Bildirişi aldıqdan sonra mal göndərən mali ağılabatın müddətində aparmaldır. Əgər bunu etməzsə, o, mala dair sərəncam verməlidir, yəni mali satmalı, bağışlamalı, dəyişdirməli və digər əqd bağlamalıdır.

Məsuliyyətli saxlanıcı olan mali aparmaq və ya ona dair sərəncam vermək bərdə vəzifənin icrasını mali göndərən pozduqı halda, alıcı mümkün olan iki alternativdən birini seçmək ixtiyarına malik olur:

- imtina olunmuş mali satmaq;
- mali satıcıya (mal göndərənə) qaytarmaq.

Malın məsuliyyətli saxlanıcı qəbul edilməsi, alıcı tərəfindən satılması və ya satıcıya qaytarılması, şəbhsiz ki, zəruri və lazımi xərclər çəkilməsi tələb edir. Qanun bu məqsədlə çəkilən xərclərin əvəzinin mal göndərən tərəfindən ödənilməsi qaydasını müəyyən edir (MM-in 635.3-cü maddəsi). Bu qaydaya görə, əgər mal satılarsa, malın satışıdan götürülən vəsaitdən alıcının çəkdiyi lazımi xərclərin əvəzi çıxılır. Qalan məbləğ isə mal göndərənə verilir.

Alıcı mal göndərmə müqaviləsində nəzərdə tutulmayan şərtlər əsasında da, yeni əsassız olaraq mali qəbul etmək vəzifəsinə icra etməyə bilər və ya onun qəbulundan imtina edə bilər. Belə halda mal göndərən malın qiymətinin ödənilməsi bərdə tələb irəli sürür. Əgər həmin tələb ödənilməzsə, mal göndərən məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət edir.

Mal göndərmə müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsi olduğuna görə alıcının malın qiymətini ödəmək vəzifəsi də müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Alıcının bu vəzifəsinə hesablaşmanın hansı qaydasında – nağdsız və ya nağd qaydada icra etməsi qanunun tələbləri nəzərə alınmaqla mal göndərmə müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Müqavilədə həm də hesablaşmanın forması nəzərdə tutulur. Alıcı müqavilədə müəyyənlaşdırılmış hesablaşma qaydasını və formasını gözəlməli, malların qiymətini nəzərdə tutulan bu qayda və formaya uyğun olaraq ödəməlidir (MM-in 637.1-ci maddəsi).

Ələ olur ki, tərəflər müqavilədə hesablaşma qaydasını və formasını müəyyən etmirlər. Belə halda alıcı göndərilən mallar üçün hesablaşmanı ödəniş tapşırığı ilə həyata keçirir (MM-in 637.1-ci maddəsi).

Mal göndərən alıcı tərəfindən ödəmək vəzifəsinə icra etməməyə görə mal göndərən qarşısında məsuliyyət daşıyır. Ələ məsuliyyət həm də göndərmə müqaviləsində malın qiymətinin mal alan (ödəyici), yeni üçüncü şəxs tərəfindən ödənilməsi nəzərdə tutulduğu və onun ödənişdən əsassız olaraq imtina etdiyi, həmçinin malın qiymətini müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddətdə ödəmədiyi halda da yaranır. Ödənişdən mal alanın (ödəyicinin) **əsassız olaraq imtina etməsinə və ödəniş gecikdirilməsinə görə mal alan (ödəyici) yox, alıcı məsuliyyət daşıyır**. Belə halda mal göndərən alıcının (mal alandan yox) göndərilmiş malların pulunu tələb etmək ixtiyarına malik olur (MM-in 637.2-ci maddəsi). Bu onunla izah edilir ki, alıcı icranın həvalə edildiyi üçüncü şəxslər (yeni mal alanlar) tərəfindən öhdəliyini (ödənişini) icra edilməməsi üçün məsuliyyət daşıyır

(MM-in qüvvədən düşmüş 457-ci maddəsi)¹. Beləliklə, mal alan əsasız ola-raq ödənişdən boyun qaçırıqda **malın qiyməti alıcı tərəfindən ödənilir**.

Komplekt malların qiymətinin ödənilməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Əgər müqavilədə malların komplektə daxil olan ayrı-ayrı hissələrlə göndərilməsi nəzərdə tutularsa, mal üçün ödəniş xüsusi qaydada həyata keçirilir. Belə ki, malın komplektinə daxil olan sonuncu hissə yollandıqdan (və ya alıcı tərəfindən aparıldıqdan, seçildikdən) sonra alıcı malın qiymətini ödəyir. Bu, dispoziitiv xarakterə malik olan qaydadır, yəni tərəflər bundan fərqli qayda da nəzərdə tuta bilərlər. Məsələn, tərəflər komplektə daxil olan hissələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda qiymətinin ödənilməsi barədə razılığa gələ bilərlər.

Alıcı malı qəbul etmək və onun qiymətini ödəməkdən ibarət olan əsas vəzifə ilə bərabər, həm də əlavə vəzifə daşıyır. Bu vəzifələrdən biri müqavilə şərtlərinin satıcı tərəfindən pozulması barədə alıcının **satıcıya informasiya verməsindən** ibarətdir. Göstərilən həmin vəzifənin icrası ilə əlaqədar yaranan münasibətlərə alqı-satqı müqaviləsi haqqında MM-in 595-ci maddəsində nəzərdə tutulan qaydalar tətbiq edilir.

Alıcının daşdığı digər əlavə vəzifə onun **malın göndərildiyi çoxdəfəlik taranı və paketləmə vasitələrini mal göndərənin özünə qaytarmağa** borclu olmasından ibarətdir. Qaytarmağın müddəti və qaydası müqavilə ilə müəyyənləşdirilir. Bu vəzifənin icra edilməməsinin hansı hüquqi nəticələrə səbəb olması qanunda göstərilməmişdir. Belə təsəvvür yaranır ki, alıcının tara və paketləmə vasitələrini vaxtında qaytarmaq (ümumiyyətlə, qaytarmaq) vəzifəsini yerinə yetirməməsi ilə əlaqədar yaranan pozuntunun nəticəsini tərəflər özləri müəyyən edirlər.

3. Mal göndərmə müqaviləsi üzrə mülki-hüquqi məsuliyyətin xüsusiyyətləri

Satıcının mal göndərmə müqaviləsində nəzərdə tutulan mali lazımi keyfiyyətdə və çeşiddə, müəyyənləşdirilmiş müddətdə, razılaşdırılmış miqdarda (miqdar alqı-satqı müqaviləsinin, həmçinin mal göndərmə müqaviləsinin mühüm şərtidir) alıcıya verməsi, alıcının isə nəzərdə tutulmuş müddətdə malın qiymətini ödəməsi əmlak dövryyəsinin peşəkar iştirakçıları arasında əlaqələrin, bazar münasibətlərinin, topdansaatlı ticarət dövryyəsinin, bir sözlə, iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir. Başqa sözlə desək, əmlak dövryyəsinin sabitliyini, möhkəmliyini və dayanıqlığını təmin edən **öhdəliyin lazımi qaydada icra edilməsi prinsipi** müqavilə hüququnun əsas prinsiplərindən biridir. Buna görə MM mal göndərmə müqaviləsində tərəf rolunda çıxış edən mal göndərəninin və alıcının öz vəzifələrini icra etməməsinin və ya lazımi qaydada icra etməməsinin, yəni mülki-hüquqi pozuntunun hüquqi nəticələrinin müəyyən olunmasına xüsusi əhəmiyyət verir.

Mal göndərmə müqaviləsindən əmələ gələn öhdəliyin icra olunmamasına və ya lazımi qaydada icra olunmamasına görə mülki-hüquqi məsuliyyət **zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə mülki hüquq normasına** (MM-in 21-ci maddəsi)

dəsi) əsaslanır. Bu məsuliyyət öhdəliklərin icra edilməməsi üçün məsuliyyətin ümumi müddəalan əsasında qurulur (MM-in 23-cü fəsinə daxil olan normalar). Öhdəlik hüququnun ümumi normalanna görə öhdəlikdə tərəf kimi çıxış edən borclu ona həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Mal göndərmə müqaviləsində iştirak edən borclu həm kreditör, kreditör isə həm də borclu şəxs hesab edilir, çünki bu müqavilə ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir.

Mal göndərmə müqaviləsi üzrə əsas məsuliyyət forması **zərərin əvəzinin ödənilməsidir**. Tərəflər mal göndərilməsi üzrə öhdəliyi icra etməməklə və ya lazımi qaydada icra etməməklə vurulmuş zərəri ödəməyə borcludurlar. Vurulmuş zərəri **real zərəri və ya əldən çıxımsız fayda formasında** ola bilər (MM-in 21-ci maddəsi). Beləliklə, hər bir tərəf kontragentdən (qarşı tərəfdən) öhdəliyin pozulması ilə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarına malikdir.

MM-in 645-ci maddəsində həm satıcının (mal göndərəninin), həm də alıcının öhdəliyi pozması nəticəsində müqavilə ləğv edilərkən zərərin hesablanması qaydası müəyyən edilmişdir ki, bunun çox vacib və mühüm əhəmiyyəti vardır¹. Bu qaydanın mahiyyəti üç halla əhatə olunur. Birinci halda, **satıcının öhdəliyi pozması nəticəsində alıcının tələbi ilə mal göndərmə müqaviləsi ləğv edilir**. Bundan sonra alıcı ağılabat müddətdə müqavilədə nəzərdə tutulan malın əvəzinə digər hər hansı üçüncü şəxsdən nisbətən baha, daha yüksək, lakin ağılabat qiymətlə mal alır. Belə halda satıcı alıcının tələbi (iddiası) ilə malın müqavilədə müəyyənləşdirilmiş qiyməti ilə üçüncü şəxsdən nisbətən baha aldığı malın qiyməti (üçüncü şəxsə bağlanmış əqd üzrə qiymət) arasındakı fərq şəklinə qarşı tərəfə (yəni alıcıya) vurulmuş zərərin əvəzinə ödəyir (MM-in 645.1-ci maddəsi). Məsələn, ələ hesab ədək ki, mal göndərənə (satıcı) mal satışı ilə məşğul olan pərakəndə ticarətçi (alıcı) arasında yüz ədəd soyuducu üçün verilmiş (satışı) barədə müqavilə imzalanmışdır. Hər bir soyuducu üçün 100 ABŞ dolları məbləğində qiymət müəyyən edilmişdir. Lakin satıcı öhdəliyi pozur və alıcının tələbi ilə müqavilə ləğv edilir. Pərakəndə ticarətçi (alıcı) mal satışı üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinə həyata keçirmək üçün başqa satıcıdan hər birinin qiyməti 120 ABŞ dolları olmaqla 100 ədəd soyuducu alır. Qiymətlər arasındakı fərq şəklinə alıcıya vurulmuş ziyanı, yəni 2000 ABŞ dolları məbləğində pulu (100x20 ABŞ dolları) satıcı ödəməlidir. Vurulmuş bu cür ziyan konkret (qeyri-müərrəd) zərəri adlanır.

İkinci halda, alıcının öhdəliyi pozması nəticəsində satıcının tələbi ilə mal göndərmə müqaviləsi pozulur. Satıcı bundan sonra ağılabat müddətdə mali müqavilədə nəzərdə tutulandan daha aşağı, nisbətən ucuz, lakin ağılabat qiymətlə hər hansı üçüncü şəxsə satır. Belə halda alıcı satıcının tələbi ilə malın müqavilədə müəyyənləşdirilmiş qiyməti ilə satıcının üçüncü şəxsə

¹ Müəlliflərdən *I.V.Yeliseyev* belə hesab edir ki, həmin qaydalardan gəlməyən ləğv edilən ləğv edilmiş müqavilənin hədəfi *de* kifayətlənir. Ona görə də müəllif öhdəliyin qaydalardan MM-in birinci hissəsində yeniləşdirilməsini təklif edir (vaxt: *Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 67*). Müəlliflərdən *N.Кейн* belə hesab edir ki, həmin qaydalardan qanunun analogiyası üzrə alqı-satqı münasibətlərinə tətbiq etmək olar (*Комментарий к ГК РФ части второй / Отв. ред. О.Н.Садуков. М., 1999, с. 100*).

¹ Bu maddənin qanunverici heç bir əsas olmadan MM-dən çıxarılmışdır. Bu, bizdə son dəfə tələccüb və təəsüf doğurur.

nisbətən ucuz, daha aşağı satdığı malın qiyməti arasındakı fərq şəklində qarşı tərəfə (satıcıya) vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyə borcludur (MM-in 645.2-ci maddəsi). Məsələn, yuxarıdakı misaldakı alıcının öhdəliyi pozması nəticəsində müqavilə pozulur. Satıcı soyuducuları hər birinin qiyməti 80 ABŞ dolları olmaqla 20 ABŞ dolları (100-80=20) məbləğində ucuz qiymətlə satır. Beləliklə, ona 2000 ABŞ dolları (20x100) məbləğində zərər vurulur. Alıcı həmin məbləği ödəməyə borcludur. Bu, **konkret zərərin bir növü hesab edilir**.

Üçüncü halda satıcının (və ya alıcının) öhdəliyi pozması nəticəsində müqavilə pozulur. Onun əvəzinə başqa əqd bağlanmır, yeni satıcı (və ya alıcı) malı üçüncü şəxsə satmır (və ya almır). Belə halda satıcı (və ya alıcı) həmin malın cari qiyməti varsa, müqavilədə müəyyənləşdirilmiş qiymətlə müqavilənin ləğv edildiyi məqamdakı cari qiymət arasındakı fərq şəklində zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbini irəli sürə bilər (MM-in 645.3-cü maddəsi). Ləğv edilmiş müqavilənin əvəzinə əqdin bağlanmaması nəticəsində satıcıya və ya alıcıya vurulan ziyanə hüquq ədəbiyyatında abstrakt (müccərrəd) zərər deyilir¹. Bəyapaqı misaldakı müqavilənin ləğv edildiyi vaxtda malın hər birinin qiyməti 130 ABŞ dolları olur. Onda abstrakt (müccərrəd) zərər 3000 ABŞ dolları (100x30) olacaqdır.

Cari qiymət dedikdə, malın veriləliyi olduğu yerdə oxşar mal üçün müqayisəyə gələn şəraitdə adətən alınmış qiymət başa düşülür. Bəzi hallarda malın veriləliyi olduğu yerdə onun cari qiyməti olmur. Belə halda başqa yerdə mövcud olan, ağılabatan əvəz ola bilən cari qiymət tətbiq edilir (malın nəql edilməsi xərclərindəki fərq nəzərə alınmaq şərti ilə).

Müqavilə ləğv edilərkən zərərin hesablanması ilə əlaqədar məsələləri nizam salan MM-in 645-ci maddəsinin müəyyən etdiyi qaydalar 1980-ci il Vyana Konvensiyasının 75-ci və 76-cı maddələrində ifadə edilmiş göstərişlərə əsasən uyğun gəlir². Bu qaydalar çoxdandır ki, xarici mülki hüquq sistemində nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən həmin qaydalardan praktikada da geniş istifadə edilir.

Mal göndərmə müqaviləsi üzrə **məsuliyyətin digər xüsusiyyəti** onunla şərtlənir ki, bu müqavilənin pozulmasına görə **məsuliyyətin əsas formalarından biri dəbbə pulu (cərimə, penya) hesab edilir**. İndiki qanunvericiliyə (köhnə 1964-cü il MM-ə) nisbətən mal göndərmə müqaviləsi üzrə qanuni dəbbə pulunun tətbiq sferası tam məhdudlaşdırılmışdır. Köhnə 1964-cü il MM-dən fərqli olaraq MM-in mal göndərmə müqaviləsi barədə olan 29-cu fəslinin 4-cü paragrafında öhdəliyin icra edilməsinə və ya lazımı qaydada icra edilməsinə görə qanuni dəbbə pulu alınması halına rast gəlinmir. Keyfiyyət, komplekslik, tara (qab) barədə müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə, həmçinin malların tam göndərilməsinə və ya göndərilməsinin gecikdirilməsinə

görə müqavilədə dəbbə pulu nəzərdə tutula bilər. Beləliklə, **yeni MM satıcının öhdəliyi pozmasına görə qanuni dəbbə pulu müəyyən etmir**.

Bununla belə, MM-in 642-ci maddəsi malların tam göndərilməməsi və ya göndərilməsinin gecikdirilməsi üçün dəbbə pulu alınması qaydasını müəyyən edir. Dəbbə pulu müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində öhdəliyin faktiki icrasına kimi dəfələrlə alınır. Başqa sözlə desək, əvvəlki göndərmə dövrləri üçün nəzərdə tutulan və alıcıya verilməyən malın miqdar sonrakı növbəti göndərmə dövrləri üçün müəyyən edilən malın miqdarına əlavə edilir (öhdəliyin cəmləşdirilməsi) və malın cəmlənmiş miqdarından öhdəliyin icra edilməməsinə görə dəbbə pulu alınır. Məsələn, elə hesab edək ki, müqavilə üzrə mal göndərən may, iyul və iyun aylarında alıcıya 100 ədəd kondisioner göndərməyi öhdəsinə götürür. May ayında o, alıcıya 100 ədəd əvəzinə 60 ədəd kondisioner verir. İyun ayında o, tam göndərilməyən malları tamamilə və 140 ədəd kondisioner verməlidir. İyul ayında mal göndərən alıcıya 100 ədəd kondisioner verərək yenə də tam göndərilməmə halına (40 ədəd) yol verir. 40 ədəd kondisioner mal göndərəninin iyulda verməli olduğu mala əlavə edilir. Belə halda iyul ayı üçün mal göndərəninin öhdəliyi 140 ədəd kondisioner verməkdən ibarət olacaqdır. Beləliklə, öhdəliklər cəmlənir ki, bu, mal göndərmə dövrünün öhdəliyindən (birinci öhdəlikdən) və əvvəlki göndərmə dövründə tam göndərilməyən malların sayının tamamlanması öhdəliyindən (ikinci öhdəlikdən) ibarətdir. Yuxarıda göstərdiyimiz halda 40 ədəd kondisioneri göndərməməyə görə mal göndərənən üç dəfə dəbbə pulu alınacaqdır. Başqa sözlə desək, mal göndərən həm may, həm iyun, həm də iyul ayları üçün tam mal göndərməməyə görə dəbbə pulu ödəməlidir.

Mal göndərmə öhdəliyi pozulduqda, mülki-hüquqi məsuliyyətə aid olmayan digər sanksiyalar və müdafiə vasitələri (üşullan) tətbiq edilə bilər. Bu cür müdafiə tədbirlərinə misal olaraq alıcının **göndərilməmiş malları başqa şəxslərdən almasını** göstərmək olar (MM-in 641.1-ci maddəsi). Bu, alıcı tərəfindən həyata keçirilən **xüsusi xarakterli operativ təsir tədbiridir**. Birtərəfli qaydada tətbiq edilmək imkanı göstərilən həmin tədbirin başlıca xüsusiyyətini təşkil edir.

Mal göndərmə müqaviləsindən əmələ gələn öhdəliyin pozulmasına görə tətbiq edilən müdafiə üsullarına aid etmək olar:

- mal göndərmə müqaviləsinin icrasından tam və ya qismən imtina etmək;
- malın **geri qaytarılması**;
- malların **qiymətini məcburi olaraq ödətdirmək**.

§ 4. Dövlət satınalmaları müqaviləsi

1. Dövlət satınalma müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsi

Dövlət satınalmaları müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində nəzərdə tutulan yeni müqavilə növlərindən biridir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Mülki Məcəlləsinin 401-1-ci maddəsi həmin müqavilənin tənzimlənməsinə hesr olunmuşdur. Qeyd etməliyə ki, əvvəlki dövrün mülki qanunvericiliyi (köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsi) dövlət satınalmaları müqaviləsinə nəzərdə tutmur və onu tənzimləmədi.

Dövlət satınalma müqaviləsi və onunla bağlı olan münasibətlər ayrıca nor-

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 66; Бах: Комментарий к ГК РФ части второй / Отв. Ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с. 99; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 294. Zərərin konkret və müccərrəd adlı iki növə bölünməsinə beynəlxalq ticarət dövrüyyəsində də rast gəlmək olar. Vyana Konvensiyasının 75-ci maddəsi konkret, 76-cı maddəsi isə müccərrəd zərəri nəzərdə tutur. Beynəlxalq kommersiya müqaviləsi prinsiplərində də bu bölgüyə rast gəlmək olar.

² Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994.

mativ aktla tənzimlənilir; həmin akt «**Dövlət satınalmaları haqqında**» AR Qanunu adlanır; bu qanun 27 dekabr 2001-ci il tarixində qəbul edilmişdir. Onun qəbul edilməsi ilə «Büdcə təşkilatları tərəfindən malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması haqqında Əsasnamə» (1996) qüvvədən düşmüşdür. Qeyd etməliyə ki, dövlət satınalma müqaviləsi tenderin keçirilməsi ilə bağlıdır; tenderin keçirilməsi qaydaları və digər münasibətlər isə «Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanunu qüvvəyə minməsinə kimi «Tender haqqında» AR Qanunu (1997) ilə tənzimlənilmişdir. «Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanununun qüvvəyə minməsi ilə «Tender haqqında» AR Qanunu qüvvədən düşmüşdür.

O ki qaldı dövlət satınalma müqaviləsi və onunla bağlı münasibətlərin Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Mülki Məcəllə ilə tənzimlənməsinə qeyd etməliyə ki, Mülki Məcəllə həmin müqaviləni yalnız nəzərdə tutur, lakin tənzimlənilir. Belə ki, MM-in dövlət satınalma müqaviləsi barədə norması göndərici normadır; həmin norma müəyyən edir ki, dövlət satınalma müqaviləsi ilə bağlı münasibətlər Azərbaycan Respublikasının dövlət satınalmaları haqqında qanunvericiliyə uyğun tənzimlənilir (404-1-ci maddə).

«Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanunu 8 fəsil, 63 maddədə ibarətdir; həmin maddələrdə dövlət satınalmaları ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən normalar nəzərdə tutulmuşdur. Özü də qanun dövlət satınalmalarını geniş və ümumiləşdirilmiş şəkildə kimi işlədir. Belə ki, dövlət satınalmaları dedikdə həm malların, həm işlərin, həm də xidmətlərin dövlət tərəfindən əldə olunması başa düşülür. Başqa sözlə, dövlət satınalma müqaviləsi əsasında ya mallar, ya işlər, ya da xidmətlər əldə oluna bilər. Ona görə ki, həm mal, həm iş, həm də xidmət iqtisadi mənada əmtəədir. Əmtəənin isə istehlak dəyərinədən başqa, həm də eyni zamanda mübadilə dəyəri (qiyməti) vardır. Odur ki, mallar, işlər və xidmətlər satın alına bilər. Bu səbəbdən həm malın, həm işin, həm də xidmətin dövlət satınalma müqaviləsinin predmeti olması mümkündür. Predmet baxımından müqavilənin üç növü fərqləndirilir:

- malların dövlət satınalma müqaviləsi;
- işlərin dövlət satınalma müqaviləsi;
- xidmətlərin dövlət satınalma müqaviləsi.

Birinci növ müqavilənin predmetini mallar (məhsullar, məmulatlar, avadanlıqlar, xammal və s.) təşkil edir; belə müqavilə mal göndərmə müqaviləsinin növü sayılır.

İkinci növ dövlət satınalma müqaviləsinin predmetini işlər təşkil edir. İşlərə aiddir: binanın, qurğunun və ya obyektin təyihləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması; inşaat, quraşdırma və tamamlama işləri; torpaq işləri; qazma, geo-deziya, elmi-konstruktor, geoloji kəşfiyyat; nəşr və çap işləri və s. Predmeti işlərdən ibarət olan dövlət satınalma müqaviləsi podrat müqaviləsinin növü hesab olunur.

Üçüncü növ dövlət satınalma müqaviləsinin predmeti xidmətlərdən ibarətdir. Xidmət elə bir fəaliyyətdir ki, o, nə mal, nə də iş anlayışına daxil edilir. Məsələn, maliyyə xidməti; nəqliyyat xidməti; turist xidməti; rabitə xidməti və s.

Xidmət nə fiziki obyekt, nə də maddi predmetdir. Lakin onun həm istehlak dəyəri, həm də mübadilə dəyəri vardır. Buna görə də xidmət xüsusi xarakterli əmtəə sayılır. Odur ki, onun satın alınmasının predmeti olması mümkündür. Başqa

sözlə, əmtəə olduğu üçün xidmət də alınıb-satıla bilər.

Burada söhbət ancaq malların dövlət satınalma müqaviləsindən gedəcəkdir.

2. Malların dövlət satınalma öhdəliyinin yaranma şərtləri

Qeyd etməliyə ki, hər bir dövlətin qarşısında müəyyən vəzifələr (daxili və xarici siyasəti həyata keçirmək, ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək və digər vəzifələr) durur; bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün dövlət zəruri əmlak bazasına malik olmalıdır. Zəruri əmlak bazası isə dövlət ehtiyacın üçün malların (məmulatlar, xammal, avadanlıqlar və s.) satın alınması yolu ilə formalaşır. Belə satın alınma müqavilə ilə rəsmiləşdirilir; həmin müqaviləyə dövlət satınalma müqaviləsi deyilir. Bu kimi hallarda malların dövlət satınalma öhdəliyi yaranır. Amma belə öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün təkcə dövlət satınalma müqaviləsi kifayət etmir. Belə ki, həmin müqavilə tender nəticəsində bağlanır. Başqa sözlə, dövlət satınalma müqaviləsi satınalma təşkilatla tender qalibi arasında bağlanır. Buna görə də müqavilə bağlanılmamışdan əvvəl satınalma təşkilat tender elan etməlidir.

Tender dedikdə satınalma müqaviləsinin bağlanması və icra olunması üzrə iddiaçıların yazılı təqdim etdikləri təkliflərdən ən səmərəlisinin seçilməsi məqsədi ilə keçirilən müsabiqə başa düşülür. İddiaçı isə tender şərtlərinə əsasən təklif verən, tenderdə iştirak haqqını ödəyən hüquqi və ya fiziki şəxslər, yaxud hüquqi şəxslərin birliyi.

Tender elan etmək (keçirmək) öz hüquqi təbiətinə görə birtərəfli əqddir; malların dövlət satınalma öhdəliyinin yaranmasında həmin əqd vacib rol oynayır. Belə ki, dövlət satınalma müqaviləsinin tərtiblərindən biri olan satıcı (malgöndərən) funksiyasını tender qalibi yerinə yetirir; tender qalibi isə tender keçirilməsi nəticəsində müəyyən olunur.

Beləliklə, malların dövlət satınalma öhdəliyi iki əqddən əmələ gəlir:

- tender elan etmək (keçirmək) əqdidən;
- malların dövlət satınalma müqaviləsi bağlanmasından.

3. Tenderin keçirilməsi

Tender mürəkkəb xarakterə malik olan bir proses deməkdir; bu proses bir neçə mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ satınalmanın hazırlanması mərhələsi adlanır. Bu mərhələdə satınalma təşkilat tender komissiyasını formalaşdırır, tenderin əsas şərtlərini hazırlayır, habelə tender elanını dərc etdirir və ya satıcılarla (malgöndərənələrə) tenderdə iştirak üçün fərdi dəvət göndərir; satıcı (malgöndərən) satınalma təşkilatla bağlanan satınalma müqaviləsinin potensial tərəfidir. Göstərilən məsələlər «Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanununun 3-cü fəsilinə daxil olan maddələrlə tənzimlənilir.

Tender prosesinin ikinci mərhələsi sənədlərin təqdim olunması adlanır; bu mərhələ isə «Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanununun 28-ci maddəsi ilə tənzimlənilir. Həmin mərhələdə tenderdə iddiaçı kimi iştirak etmək istəyən malgöndərən satınalma təşkilatla aşağıdakı sənədləri təqdim edir: tenderdə iştirak etmək üçün ərizə; iştirak haqqının ödənilməsinə təsdiq edən bank sənədi; tender təklifi; malgöndərən haqqında tələb olunan sənədlər. Tenderdə iştirak haqqını ödədikdən sonra malgöndərən iddiaçı kimi qeydiyyatdan keçir və ona

tenderin əsas şərtləri verilir; o, iştirak haqqını satınalan təşkilata ödəyir. Təndərdə iştirak haqqı geri qaytarılmır.

Üçüncü mərhələdə tender təkliflərinə baxılır, onlar qiymətləndirilir və müqayisə olunur; bu məsələlər «Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanununun 36-cı maddəsi ilə tənzimlənir.

Dördüncü mərhələdə tender komissiyası müvafiq qərar qəbul edir; tender komissiyası dedikdə satınalan təşkilat tərəfindən yaradılan və onun adından tender proseduralarını həyata keçirən müvəqqəti işçi qrupu başa düşülür; bu komissiya tender təkliflərinin qiymətləndirilməsi və müqayisəsi əsasında iddiaçıları arasında tender qalibinin müəyyənləşdirilməsi haqqında qərar çıxarır, tenderin nəticələri barədə yekun protokolu tərtib edir. Yekun protokolu satınalma müqaviləsinin bağlanması üçün əsasdır.

4. Malların dövlət satınalma müqaviləsi

Tenderin nəticəsində tender qalibi müəyyən olunur və onunla satınalan təşkilat malların dövlət satınalma müqaviləsi bağlayır; bu müqavilə malların satın alınması ilə əlaqədar tərəflərin öhdəliklərini müəyyənləşdirir.

Malların dövlət satınalma müqaviləsinə görə bir tərəf (malgöndərən) digər tərəfə (satınalan təşkilata) mallar verməyi (göndərməyi), satınalan təşkilat isə həmin malların pulunu ödəməyi öhdəsinə götürür.

Tərəflər malların verilməsi (göndərilməsi) barədə razılığa gəldikləri andan bağlanmış hesab edilir. Ona görə də o, **konsensual müqavilədir**. Həm də ona görə ki, tərəflər imzaladıqları andan müqavilə qüvvəyə minir¹, onlar üçün hüquq və vəzifələr emalə gəlir.

Malların dövlət satınalma müqaviləsi həm də **ikitarəfli müqavilədir**. Belə ki, hər iki tərəf hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Mal vermək (göndərmək) malgöndərən, malların pulunu ödəmək isə satınalan təşkilatın daşdığı vəzifədir. Malların göndərilməsini (verilməsini) tələb etmək satınalan təşkilatın, malların pulunu almaq isə malgöndərəninin hüququdur.

Malların dövlət satınalma müqaviləsinə görə satınalan təşkilat malların pulunu ödəyir. Buna görə də o, **avəzli müqavilədir**. Malların pulu dövlət vəsaiti hesabına ödənilir. Dövlət vəsaitinə aiddir:

- dövlət büdcəsinin vəsaiti;
- dövlət tərəfindən bağlanmış beynəlxalq sazişlərə əsasən alınmış kreditlər, qrantlar, xarici yardımlar;
- büdcədən kənar fondların vəsaiti;
- qanunvericiliklə dövlət vəsaitinə aid edilən digər vəsaitlər.

Malların pulunun dövlət vəsaiti hesabına ödənilməsi onunla bağlıdır ki, müqavilənin tərəflərindən biri dövlətdir. Düzdür, dövlət kimi dövlətin özü müqavilədə iştirak etmir; onun avəzinə müqavilədə tərəf qismində satınalan təşkilat çıxış edir. İkinci tərəfdən satın alınan mallar dövlət üçün, onun ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə əldə olunur. Tender də ona görə keçirilir ki, satınalmalar zamanı dövlət vəsaitindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilsin.

Malların dövlət satınalma müqaviləsində iki tərəf iştirak edir:

- satınalan təşkilat;
- malgöndərən.

Satınalan təşkilat dedikdə, malları satınalan dövlət müəssisə, təşkilat və idarələri, habelə nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisələr (təşkilatlar) başa düşülür. Malgöndərən isə satıcıdır. Həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər malgöndərən rolunda bu müqavilənin bağlanması üçün iştirak edə bilərlər.

Malların dövlət satınalma müqaviləsi yazılı formada bağlanır. Ona görə ki, qanun tərəflərin müqaviləni imzalamaları haqqında göstəriş ifadə edir¹. Bu isə onu ifadə edir ki, əgər müvafiq sənədi tərəflər imzalayırlarsa, onlar arasında yazılı əqd bağlanmış olur (MM-in 331.1-ci maddəsi).

Malların dövlət satınalma müqaviləsi **standart (birtipli) nümunədən** istifadə olunmaqla bağlanmışdır; həmin nümunə Nazirlər Kabineti tərəfindən hazırlanır və təsdiq olunur.

Müqavilə barədə mətbuatda məlumat verilməlidir; məlumat 5 bank günü ərzində tender haqqında elanın verildiyi mətbuat orqanında dərc edilir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., 1997.

Витрянский В.В. Договор поставки // Закон. 1995. № 6. Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997. Часть 2 (гл.30, §4).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (гл.1, §3).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999 (гл.32, §1).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (гл.14, §7).

Гражданское право России. Курс лекций. Обязательственное право. / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1997. Часть 2 (гл. 3).

Гражданский кодекс Российской Федерации, часть 2. Текст, комментарий. М., 1996 (гл.30, §3).

Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей. М., 1996.

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй (постатейный) / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999 (гл. 30, §3, ст. 506-524).

Комментарий к положениям о поставках. М., 1984.

Флейшиц Р.О. Договор поставки // Отдельные виды обязательств. М., 1954.

Халфина Р.О. Правовое регулирование поставки продукции в народном хозяйстве. М., 1963.

¹ «Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanununun 40.4-cü maddəsi.

¹ «Dövlət satınalmaları haqqında» AR Qanununun 40-ci maddəsi.

V FƏSİL DAŞINMAZ ƏŞYALARIN ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti və onun tətbiq sferası, elementləri

1. Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin bir növüdür. Bu müqavilənin alqı-satqı müqaviləsinin ayrıca və müstəqil növü kimi fərqləndirilməsini şərtləndirən əsas əlamət onun obyektidir (predmetidir). Belə ki, həmin müqavilənin obyektinin (predmetinin) daşınmaz əşyadan ibarət olması alqı-satqı müqaviləsindən daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi kimi müstəqil müqavilə növünün ayrılması üçün əsas sayılır.

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı MM-in 646.1-ci maddəsində formulla edilmişdir. Həmin maddədə göstərilir ki, **daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı torpaq sahəsini, evi, binanı, qurğunu, mənzili və digər daşınmaz əşyanı alıcının müəyyənləşdirməyə və öhdəsinə götürür**. Daşınmaz əşyaların alqı-satqısına verilən bu anlayış alqı-satqı müqaviləsinin tərifinə əsaslanır.

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi **konsensual, özəvli və qarşılıqlı (ikiterəfli) müqavilədir**. Bu cür əqdli müqavilənin nə qoşulma, nə də ümumi müqavilə növünə şamil etmək olar.

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin bir növü olduğuna görə bu müqavilə ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin mülki-hüquqi tənzimlənməsində **alqı-satqı haqqında ümumi müddəalar** (MM-in 29-cu fəslinin 1-ci paragrafı) tətbiq edilir. Qanun müəyyənləşdirir ki, daşınmaz əşyaların alqı-satqısına əşyaların alqı-satqısı haqqında ümumi müddəalar müvafiq surətdə tətbiq edilir, bu şərtlə ki, MM-in 29-cu fəslinin 5-ci paragrafında başqa qayda nəzərdə tutulmasın (MM-in 646.2-ci maddəsi). Bununla bərabər, MM-in 29-cu fəslinin 5-ci paragrafına daxil olan normalar (646-650-ci maddələr) daşınmaz əşyaların alqı-satqı münasibətlərinin qaydaya salınmasına həsr edilmişdir. Bu cür münasibətlərin mülki-hüquqi nizama salınması üçün MM-də ayrıca, xüsusi normaların müəyyən edilməsi üç səbəblə bağlıdır. Ən birinci səbəb ondan ibarətdir ki, daşınmaz əşyaların çoxunun öz məqsədli təyinatına və xüsusi sosial-iqtisadi əhəmiyyətinə görə mülki (əmlak) dövrüyyədə obyekt kimi çıxış etməsi, xüsusən də alınıb-satılması **xüsusi normaların və qaydaların olmasını tələb edir**. İkincisi, daşınmaz əşyalar digər əşya növlərinə nisbətən **qiyamətli**dir. Bu isə həm daşınmaz əşyaların özgeninkiləşdirən satıcıların, həm də bu növ əşyaların alıcılarının **mənafeyinin xüsusi olaraq müdafiə edilməsini** şərtləndirir. Üçüncüsü, daşınmaz əşyalar, bir qayda olaraq, öz yerləşdiyi **torpaq sahəsi ilə möhkəm bağlı olan obyektlərdir**. Buna görə də onlar öz mülkiyyətçisinin arxasınca «gedə bilmir»¹.

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı münasibətlərinin tənzimlənməsinə mülkiyyət

hüquq normaları da toxuna bilər. Paylı və birgə mülkiyyətdə olan daşınmaz əşyaların alqı-satqı münasibətləri, alqı-satqı nəticəsində satın alınmış yaşayış evi və torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilə bağlı əlaqələr və digər məsələlər mülkiyyət hüququnun müəyyən etdiyi qaydalar əsasında nizama salınır.

Torpaq Məcəlləsində, «Aqrar islahatın əsasları haqqında» və digər qanunlarda daşınmaz əşyaların bir növü olan torpağın alqı-satqısı ilə əlaqədar münasibətlərə toxunan normalara rast gəlmək olar.

«**Torpaq islahatı haqqında**» qanun torpaqların alqı-satqısının ümumi qaydalarını və şərtlərini müəyyən edir (19-cu maddə). «Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» qanun xüsusi mülkiyyətdə olan daşınar (səyər), o cümlədən **daşınmaz (stasionar) abidlərinin satılmasının** xüsusi qaydasını müəyyən edir.

Özəlləşdirmə haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulan xüsusi qaydalar özəlləşdirmə prosesində daşınmaz əmlak satılarkən əmələ gələn münasibətlərə tətbiq edilir. Əgər göstərilən xüsusi qaydalarda müvafiq normalar olmazsa, onda daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi barədə MM normalarından istifadə oluna bilər.

Alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin **hüquqi məqsədi** daşınmaz əşyanı alıcının müəyyənləşdirməyə və öhdəsinə götürür. Bu baxımdan daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi əşya üzərində **mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin töərəmə üsullarından biri** kimi çıxış edir. Bu üsulla satıcının əşya üzərində mülkiyyət hüququna xitam verilir, alıcı isə bununla əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Beləliklə, **daşınmaz əşya üzərində mülkiyyət hüququnu satıcıdan alıcıya keçirmək** bu müqavilənin hüquqi məqsədini (əsasını) təşkil edir.

Müqavilənin **sosial-iqtisadi məqsədinə** gəldikdə isə, onu demək olar ki, daşınmaz əşyanın **təsərrüfat, istehsal və digər məqsədlər üçün əldə edilməsi** bu müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi sayılır. Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi şəxsin **alle-məişət ehtiyaclarının təmin edilməsi** ilə də bağlı ola bilər. Məsələn, əgər vətəndaş özü və ailəsi üçün yaşamaq məqsədi ilə yaşayış evi alsarsa, belə halda müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədinin şəxsi - ev, ailə-məişət ehtiyaclarının ödənilməsindən ibarətdir. Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədinin **sahibkarlıq fəaliyyətinə həyata keçirməkdən** ibarət olması istisna edilmir. Məsələn, əgər ailə kəndli təsərrüfatı torpaq sahəsi satın alsarsa, bu zaman bağlanan alqı-satqı müqaviləsinin məqsədi həmin torpaqdan əmtəəlik mal (məhsul) istehsal etmək (əmtəəlik mal bazarda satılmaq üçün istehsal olunur), bir sözlə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq niyyəti bağlı olur.

2. Müqavilənin elementləri

Müqavilədə alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi **iki tərəf** çıxış edir: satıcı; alıcı. **Satıcı** rotunda mülki hüququn bütün subyektləri — **fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, bələdiyyə və dövlət çıxış edə bilirlər**. Bu müqavilənin bağlanmasında satıcı qismində bəzi hallarda dövlət də iştirak edir. Dövlət bu münasibətlərdə satıcı kimi dövlət əmlakının sərəncamçısı — **AR-in İqtisadi İnkişaf**

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 465.

Nazirliyi təmsil edir¹.

Satıcı kimi müqavilənin bağlanması ən fəal iştirakçısı vətəndaşlardır. Biz tez-tez vətəndaşların öz mənzillərini, bağ evlərini, torpaq sahələrini, qarajlarını və s. satdıqlarının şahidi oluruq.

Çox vaxt daşınmaz əşyanın satıcısı kimi əşyanın mülkiyyətçisi çıxış edir. Bununla bərabər, qeyri-mülkiyyətçilər, məsələn, məhdud əşya hüququnun subyektləri istisna hal kimi müqavilədə satıcı kimi iştirak edə bilərlər. Səhəbət tam təsərrüfatlıq səlahiyyəti və operativ idarəetmə hüququnun subyektı olan dövlət müəssisələrindən gedir. Dövlət müəssisələri dövlət əmlakını idarə etməyə vəkil edilən dövlət orqanı tərəfindən yaradılan hüquqi şəxs statuslu müstəqil təsərrüfatlı subyektlərdir. Onların əmlakı Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinə aiddir. Bu əmlak tam təsərrüfatlıq səlahiyyəti və ya operativ idarəetmə hüququ əsasında həmin müəssisəyə təhkim edilmişdir. Dövlət müəssisəsi ona təhkim edilmiş əmlak üzərində sərəncam vermək səlahiyyətlərini (o cümlədən satılmasını) yalnız müqaviləçinin (dövlətin) razılığı və icazəsi ilə həyata keçirə bilər. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu dövlət müəssisəsidir; bu müəssisə ona təhkim olunmuş daşınmaz əmlakı yalnız dövlətin icazəsi ilə sata bilər.

Ər-arvadın birinin daşınmaz əmlak üzərində sərəncam verməsi, o cümlədən bu əmlakı satması müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, **er (arvad) ümumi əmlak olan daşınmaz əşyanı satarkən arvadın (erini) buna razılıq verməsi tələb edilir**. Belə halda arvadın (erini) razılıq verməsi notariat qaydasında təsdiq edilməlidir. Ərin (arvadın) bu barədə notariat qaydasında təsdiq olunmuş razılığı olmadıqda, o, əqdin həyata keçirildiyindən xəbər tutduğu və ya xəbər tutmaq imkanı olduğu gündən bir il ərzində **həmin əqdin etibarsız sayılmasını tələb etmək hüququna malikdir** (AM-in 33.4-cü maddəsi).

Birgə mülkiyyətdə olan daşınmaz əşyanın satılması bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə həyata keçirilir (MM-in 222.2-ci maddəsi). **Paylı mülkiyyətdə olan daşınmaz əşyaya** gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, bu əşyaların satılması analoji qaydada, yəni **bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə həyata keçirilir** (MM-in 215.5-ci maddəsi).

Müqavilənin bağlanması **alıcı qismində mülki hüququn istənilən subyektı çıxış edə bilər**. Mülki qanunvericilik müəyyən kateqoriya subyektlərini və şəxslərini bu müqavilənin bağlanmasında alıcı qismində iştirakını məhdudlaşdıran elə bir ümumi göstəriş ifadə etmir. Alıcı rolunda müqavilənin bağlanmasında əsas və fəal iştirakçı yəne də vətəndaşlardır. Mülki dövriyyədə vətəndaşların yaşamaq üçün mənzil almaları, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün torpaq sahəsi əldə etmələri, dincəlmək üçün bağ evi almaları və s. kimi

¹ Özəlləşdirmə prosesində dövlət mülkiyyətində olan daşınmaz əmlak satarkən dövlət bu mənasibəllərdə satıcı kimi çıxış edir. Bu cür mənasibəllər daşınmaz əşyalara alıcı-satqı müqaviləsi barədə MM normaları ilə yox, özəlləşdirmə haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulan xüsusi qaydalar əsasında tənzimlənir. Müəlliflərdən *N.J.Kloynin* belə bir fikri ilə razılaşmaq yerinə düşərdi ki, özəlləşdirmə prosesində daşınmaz əşyanın satışı özəlləşdirmə haqqında qanunvericiliklə tənzimlənir, onda müvafiq normalar olmadıqda isə daşınmaz əşyalara alıcı-satqısı haqqında ümumi qaydalar tətbiq edilir (bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н. Садикова. М., 1997. с. 142).

hallara tez-tez təsadüf olunur.

Hüquqi şəxslər də bu müqavilədə alıcı rolunda iştirak etmələri mümkündür. Xüsusən biz hüquqi şəxslərin ofis üçün bina almaları hallarının tez-tez şahidi oluruq.

Mülki hüququn xüsusi subyektı olan dövlətin bu müqavilədə alıcı rolunda iştirak etməsi istisna edilmir. Hətta qanun bəzi obyektləri **satın almaqda dövlətə üstün hüquq verir**. Məsələn, dövlət qeydiyyatından keçmiş və xüsusi mülkiyyətdə olan abidələr (o cümlədən daşınmaz abidələr) satıldıqda, dövlət onları almaqda üstün hüquqa malikdir («Tarix və mədəniyyət abidələrini qorunması haqqında» qanunun 4-cü maddəsinin 4-cü hissəsi). Müqavilədə alıcı rolunda da dövlətin özü yox, onun adından və onu təmsil edən dövlət orqanları çıxış edir.

Satıcı və alıcı daşınmaz əşyalara alqı-satqı müqaviləsini, bir qayda olaraq, bilavasitə özləri bağlayırlar. Bununla belə, onlar **nümayəndələrin vasitəsi** ilə bu müqaviləni bağlamaq ixtiyarına malikdirlər. Belə halda, satıcı və alıcı nümayəndə **ilə tapşırıq müqaviləsi bağlayır**, ona qarşı tərəf qarşılaşma təmsil olunmaq üçün yazılı səlahiyyət, yəni **etibarname verir**.

3. Müqavilənin predmeti

Müqavilənin **predmetini daşınmaz əşya** təşkil edir. Bu, onun fərqləndirici əlamətidir. MM-in daşınmaz əşyalara alqı-satqı müqaviləsinin leqal anlayışını nəzərdə tutan 646-cı maddəsinin 1-ci bəndinin dispozisiyasında müqavilənin predmeti olan daşınmaz əşyanın dairəsi müəyyən edilir, bu cür əşyalara adları sadalanan: **torpaq sahəsi; ev; bina; qurğu; mənzil; digər daşınmaz əşya növləri**.

O ki qaldı **müəssisənin alqı-satqı müqaviləsinin predmeti** olmasına, qeyd etməliyə ki, Azərbaycan Respublikasının MM-i müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsini tənzimləmir; bizim ölkə qanunvericiliyində müəssisələrin satışı qaydaları müəyyən olunmamışdır. Amma praktikada müəssisələrin satışına rast gəlinir. Digər tərəfdən inkişaf etmiş ölkələrdə müəssisələrin satışı olduqca geniş yayılmışdır və təsərrüfat həyatında adı hal sayılır. Məsələn, Fransada sənaye-ticarət müəssisələrinin satışına qanunla yol verilir¹. Hətta bəzi ölkələrdə, məsələn, RF-də, müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin ayrıca növü kimi nəzərdə tutulur və MM səviyyəsində tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə həm maddi elementlərdən (daşınar və daşınmaz əşyalar; hazır məhsul; nağd pul və digər əmlak növlərindən), həm də qeyri-maddi elementlərdən (müqavilədən yaranan tələb hüquqları; sənaye mülkiyyəti hüquqları; bazardakı faktiki vəziyyət və digər elementlərdən) ibarət əmlak kompleksidir². Müəssisə bütövlükdə əmlak kompleksi kimi daşınmaz əmlak hesab edilir. Odur ki, o, alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Belə hallarda müəssisənin satılması alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir; buna **müəssisənin alqı-satqı müqaviləsi** deyilir. Mülki qanunvericilik tənzimləmə-

¹ L. Жюллио де ла Морансьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961. с. 62.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005. с. 175.

diyə görə, bu müqaviləyə qanunun analogiyası əsasında alqı-satqı (o cümlədən daşınmaz əşyaların alqı-satqısı) haqqında MM normaları tətbiq edilir¹.

Bununla bərabər, bütün daşınmaz əşya növləri istisnasız olaraq bu müqavilənin predmeti ola bilməz. Bunun üçün zəruridir ki, müqavilənin predmeti ola bilən əşya növü döviyyə qabiliyyəti olsun. Belə təsəvvür yaranır ki, döviyyə qabiliyyəti olmayan, mülki döviyyədən çıxarılmış daşınmaz əşya növləri müqavilənin predmeti ola bilməz. Məsələn, AR-in milli mədəniyyət əmlakının Dövlət siyahısına daxil edilmiş daşınmaz obyektlər mülki döviyyədən çıxarılır («Mədəniyyət haqqında» AR Qanununun 38-ci maddəsinin 3-cü hissəsi). Dövlət mülkiyyətində olan abidələrin satılması yola verilmir («Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında» AR Qanununun 4-cü maddəsi). Meşə fondunun döviyyəsinə, həmçinin meşə fondu sahələrinin özgenikləşdirilməsinə gətirən və gətirə bilən alqı-satqı qadağandır (Meşə Məcəlləsinin 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada milli status alan mədəniyyət təsisatları, tarix və mədəniyyət abidələri, dövlət muzeylərinin, arxivlərinin, kitabxanalarının yerləşdiyi binalar və sahələr hər hansı bir alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz («Mədəniyyət haqqında» AR Qanununun 31-ci maddəsinin 2-ci hissəsi). Xüsusi qorunan su obyektləri, yəni xüsusi elmi, tarixi, mədəni, estetik və təbiətporuyucu əhəmiyyətli su obyektləri qanunla müəyyən edilmiş qaydada toxunulmaz elan edilir və bu cür obyektlərin alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz istisna olunur. Bu cür obyektlər çox vaxt bütövlükdə və daimi olaraq təsərrüfat döviyyəsinə daxil edilir (Su Məcəlləsinin 74-cü maddəsi)². Dövlətin müstəsna mülkiyyətində olan torpaqlar satıla bilməz; onlar yalnız qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada istifadəyə və icarəyə verilə bilər³.

Azərbaycan Respublikasına (dövlətə) mənsub olan yerin tiki vəziyyəti və hüquqi şəxslərə satıla bilməz. Yerin təkindən onlar xüsusi razılıq əsasında qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada yalnız istifadə edə bilərlər («Yerin tiki haqqında» AR Qanununun 4-cü və 13-cü maddələri).

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin predmeti onun mühüm şərti

olub, bir neçə əlamətə xarakterizə olunur. Müqavilənin predmetini təşkil edən əşyalar, hər şeydən əvvəl, fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən obyektlərdir. İkincisi, bu növ əşyaları hüquqi cəhətdən əvəz etmək olmaz. Bu cür əşyalar həqiqi baxımdan əvəzolunmazdır. Üçüncüsü, müqavilənin predmetini təşkil edən obyekt həm də daşınar əşya ola bilər. Özü də dərhal buradaca qeyd etməliyə ki, bütün daşınar əşyalar yox, yalnız rəsmi reyestrində qeydə alınması tələb edilən daşınar əşyalar daşınmaz əşyaların alqı-satqısına tətbiq edilir (MM-in 650-cü maddəsi). Məsələn, mülki hava gəmiləri MM-in daşınmaz əşyalardan dairesini müəyyən edən 135-ci maddəsinin 4-cü bəndi ilə daşınmaz əşya hesab edilmişdir⁴. O, daşınar əşya növünə şamil edilir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının mülki hava gəmiləri Azərbaycan Respublikası mülki hava gəmilərinin dövlət reyestrində qeydiyyatla götürülməlidir («Aviasiya haqqında» qanunun 14-cü maddəsi). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının mülki hava gəmisini xarici hüquqi şəxslərə, əcnəbi vətəndaşlara satıla bilər. Belə halda münasibətlər daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

O ki qaldı rəsmi reyestrlərdə qeydə alınması tələb edilən daşınar əşyaların növlərinə, qeyd etməliyə ki, bu növ əşyalar xüsusi və ayrıca siyahı («Daşınar əmlakın rəsmi reyestrində qeydiyyatla alınan əmlak növlərinin və onların qeydiyyatını aparıcı hakimiyyəti orqanlarının Siyahısı») ilə müəyyən olunur; həmin siyahı AR prezidentinin 2007-ci il 11 aprel tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Bu siyahıya daxildir: mexaniki nəqliyyat vasitələri; tırtılı mexaniki nəqliyyat vasitələri (traktorlar), kənd təsərrüfatında istifadə olunan digər mexaniki nəqliyyat vasitələri; texnoloji nəqliyyat vasitələri; yanş məqsədli nəqliyyat vasitələri; tramvaylar və trolleybuslar; dəmir yol nəqliyyat vasitələri; mülki aviasiya hava gəmiləri; xidməti və mülki silah; daşınar tarix və mədəniyyət abidələri; kitabxanalarda olan nadir və qiymətli nəşrlər, xüsusi kolleksiyalar və s. Siyahıda həm də daşınar əşyaların qeydiyyatını aparıcı hakimiyyət orqanları göstərilmişdir⁵.

Daşınar əmlakın reyestrəri ilə bağlı münasibətlər xüsusi normativ aktla («Daşınar əmlakın rəsmi reyestrəri, onların tərtib edilməsi və aparılması Qaydaları» ilə) tənzimlənir; həmin akt AR prezidentinin 2007-ci il 11 aprel tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Qaydalara görə, daşınar əmlakın reyestrərində qeydiyyat müxtəlif sənədlər əsasında aparılır ki, daşınar əmlak bərsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada bağlanmış əqdər, o cümlədən alqı-satqı müqaviləsi bu sənədlərdən biridir; qeydiyyat müvafiq şəxs (alıcı, mükiyyət-hüququnu əldə edən) tərəfindən verilmiş ərizə əsasında aparılır. Ərizə daşınar əmlak bərsində alqı-satqı müqaviləsi bağlandıqdan sonra 5 iş günü

¹ Эннеккерус Л. Курс Германского гражданского права. Том 1. Полутом 2. М., 1950, с. 68.

² Su Məcəlləsinin 74-cü maddəsi xüsusi qorunan su obyektlərinin aşağıdakı kateqoriyalarnı müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının daxil salınmış və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölmələrin sularının sahələri, su-bataqlıq yerləri: nadir təbiət landşaftına aid edilmiş sututdaqlar; su obyektlərinin mənbəyinin və mənsəbinin mühafizə zonaları; qiymətli balıq növlərinin kürütməyə və qişlama yerləri; meşələrə, bitki və heyvanlar almanı və digər xüsusi mühafizə olunan təbii ehtiyatlarına qinlmaz əlaqəsi olan su obyektləri. Qanunla xüsusi qorunan su obyektlərinin digər kateqoriyaları da müəyyən edilə bilər.

³ «Torpaq islahatı haqqında» qanunun 6-cı maddəsi dövlətin müstəsna mülkiyyətində olan torpaqların dairesini müəyyən edir: dövlət bərsində orqanlaşdırılmış yerləşdiyi torpaqlar; meşə fondu torpaqları; su fondu torpaqları və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunun altında yerləşən torpaqlar; təbii mühafizə, təbii-qoruq, sağlamlığıdırma, istirahət, tarix-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar, habelə üzərinə təsərrüfat fəaliyyəti qadağan edilmiş qanunla qorunan ərazilərin torpaqları; yay və qış otlacqlarının, meşə qara düşərgələrinin və köç yollarının torpaqları; dövlət sort-sınaq xidmətinin, toxumçuluq və damazlıq təsərrüfatlarının torpaqları və s. Lakin həmin torpaqların belediyyə və xüsusi mülkiyyətə verilməsi istisna edilmiş.

⁴ RF MM-in 130-cu maddəsi dövlət qeydiyyatına götürülən hava və dəniz gəmilərini, daxilii su gəmilərini, kosmik obyektləri daşınmaz əşyalardan dairesinə aid edir. Bizim MM-də belə bir göstəriş yoxdur.

⁵ «Daşınar əmlakın rəsmi reyestrərində qeydiyyatla alınan əmlak növlərinin və onların qeydiyyatını aparıcı hakimiyyəti orqanlarının Siyahısı».

müddətinə verilir¹.

4. Müqavilənin forması

MM-in 647-ci maddəsi **daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin forması** barədə qayda müəyyən edir. Bu qaydaya görə müqavilə **notarial formada** bağlanılır. Başqa sözlə desək, **daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi yazılı formada** bağlanılır. Bundan sonra müqavilə notariusun və ya bu cür notarial hərəkəti yerinə yetirməyə ixtiyar çatan digər vəzifəli şəxsin **təsdiqləyici qeyd etməsi yolu** ilə təsdiq edilir². Beləliklə, **daşınmaz əşyaların alqı-satqısı** haqqında müqavilə yazılı formada bağlanılır və notariat qaydasında təsdiqlənir (MM-in 647-ci maddəsi).

Tərəflərin imza atdıqları və notariusun təsdiq etdiyi sənəd müqavilənin bütün şərtlərini ifadə edir. Lakin 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilənə kimi müqavilə notariat qaydasında təsdiqləndiyi andan bağlanmış hesab edilirdi. **Müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün zəruri idi ki, müqavilə üzrə hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmış**. Belə ki, müqavilə üzrə hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmalı olduqda, müqavilə bu hüquqların qeydə alındığı andan bağlanmış sayılır (MM-in qüvvədən düşmüş 407.3-cü maddəsi). Bu göstəriş indi MM-dən çıxarılmışdır. Yeni göstəriş görə, notarial formalı müqavilələr təsdiq edildiyi andan bağlanmış sayılır (MM-in 407.2-ci maddəsi). Odur ki, **daşınmaz əşyaların alqı-satqısı** müqaviləsi **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan yox, notariat qaydasında təsdiqləndiyi andan bağlanmış hesab edilir**. Amma müqavilə öz hüquqi məqsədinə yalnız **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan çatır**, notariat qaydasında təsdiqlənməsi isə onun öz hüquqi məqsədinə çatmasına səbəb olmur.

Müqavilənin notarial formasına riayət edilməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Başqa sözlə desək, bu müqavilənin notariat qaydasında təsdiqlənməməsi onun **etibarsızlığını** şərtləndirir. Bu cür müqavilə **puç, əhəmiyyətsiz, mütləq etibarsız əqd sayılır**. Belə təsəvvürə yaranır ki, **daşınmaz əşyaların alqı-satqısı** haqqında müqavilə yazılı formada bağlandıqda və notariat qaydasında təsdiqləndikdə etibarlı sayılır (MM-in 647.1-ci maddəsi). Bununla belə, müqavilənin notariat qaydasında təsdiqlənməsi (buna **müqavilənin dövlət qeydiyyatı** deyilir) özlüyündə **daşınmaz əşya üzərində alıcının mülkliyyət**

hüququnu yaratmır. Bunun üçün zərurdir ki, **müqavilə üzrə hüquqlar (əşya üzərində mülkliyyət hüququ) dövlət qeydiyyatına** alınmış.

5. Daşınmaz əşya üzərində mülkliyyət hüququnun dövlət qeydiyyatı

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, **daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin** özünün dövlət qeydiyyatına alınması bu müqavilə üzrə əmlak hüququnun (mülkiyyət hüququnun) dövlət qeydiyyatından fərqləndirmək lazımdır. **Müqavilənin özünün dövlət qeydiyyatına alınması** dedikdə dövlətin vəzifəli şəxsi hesab olunan notariusun və digər vəzifəli şəxslərin müqaviləni notariat qaydasında təsdiqləməsi başa düşülür. Bu cür dövlət qeydiyyatının əsas təyinatı **müqavilənin qanuniliyi üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirməkdən** ibarətdir. Lakin bu, **daşınmaz əşya üzərində mülkliyyət hüququnun** satıcıdan alıcıya keçməsi üçün əsas deyildir. Deməli, müqavilənin özünün dövlət qeydiyyatı əşya üzərində alıcının mülkliyyət hüququnun əmələ gəlməsini şərtləndirir.

Müqavilə üzrə hüququn, yeni daşınmaz əmlak üzərində **mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması** dedikdə isə bu hüququn (mülkiyyət hüququnun) dövlət icra hakimiyyəti orqanının (AR-in Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestrini Xidmətinin) tərtib etdiyi **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində** qeydə alınması başa düşülür (MM-in 139-cu maddəsi). Bu cür dövlət qeydiyyatının əsas təyinatı **müqavilənin hüquqi məqsədinin** gerçəkləşdirilməsini, yeni **əşya üzərində mülkliyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçirilməsinin təmin etməkdən** ibarətdir. Belə ki, **daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququ** alıcıya **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində** qeydiyyata alındıqdan keçir (MM-in 178.1-ci maddəsi). Buna görə də **daşınmaz əşya üzərində mülkiyyət hüququnun** dövlət qeydiyyatı dedikdə, **alqı-satqı müqaviləsinin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması başa düşülür**.

Daşınmaz əşyanın özünün alıcıya verilməsi anı ilə bu əşyaya olan mülkiyyət hüququnun alıcıya verilməsi (keçməsi) anını (dövlət qeydiyyatına alınması anını) fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, **daşınmaz əşyanın faktiki olaraq alıcıya verilməsi hələ həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququnun keçməsinə ifadə etmir**. Başqa sözlə desək, əmlakın alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcıya keçməsi ilə eyni vaxtda həm də mülkiyyət hüququnun keçməsi müşayiət olunmur. Əşya üzərində mülkiyyət hüququ alıcıya keçən müddətə kimi (dövlət qeydiyyatına kimi) də əşya satıcıdan alıcıya verilə bilər. Başqa sözlə desək, **daşınmaz əşyanın alıcıya verilməsi və onun qiymətinin ödənilməsi üzrə öhdəlik mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması vaxtına kimi də icra edilə bilər (və ya tərəflərin razılığı ilə qeydiyyatdan sonra da icra edilə bilər)**. Axi, **daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi konsensual müqavilədir**.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qeydiyyatına kimi alıcı **daşınmaz əmlaka** sahiblik və istifadə hüquqlarını həyata keçirə bilər, çünki bu hüquqlar müqavilə notariat qaydasında təsdiqləndiyi andan yaranır (MM-in 146.1-ci maddəsi).

Mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alındığı ana kimi alıcıya verilməsi **daşınmaz əşya üzərində satıcının sərəncam etmək hüquqlarını məhdudlaşdırır**. Belə ki, satıcı həmin əşya barəsində hər hansı bir əqd bağlamaq ixtiyarına malik olmur. Əgər satıcı həmin daşınmaz əmlak üzərində sərəncam verməyə

¹ Qeydiyyatın aparılması ilə bağlı münasibətlər «Daşınmaz əmlakın rəsmi reyestrini, onların tərtib edilməsi və aparılması Qaydası»nın 2.2 – 2.12-ci bəndləri ilə tənzimlənir.

² RF MM-in 350-cü maddəsi bundan fərqli olaraq daşınmaz əşyaların satqısı müqaviləsinin sadə yazılı formada (yeni notariat qaydasında təsdiqlənməsinə nəzərdə tutulmayan formada) bağlanma qaydasını müəyyən edir. Elə hesab edirik ki, bu cür müqavilələrin notariat qaydasında təsdiq edilməsi bir o qədər də ehtiyac yoxdur. Bu, hər şeydən əvvəl, sürüldürməçiliyə, lazım olmayan artıq xərclərin çəkilməsinə, ən əsası isə, bəzi notariusların və notarial hərəkəti yerinə yetirməyə hüquq çatan digər vəzifəli şəxslərin müqavilə bağlayan tərəflərdən «təşəkkür haqqı» alınmasına, ümumiyyətlə, vəziyyət «başağısına» və narahatçılığa səbəb olur. Əgər qanun daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququnun keçməsi üçün məcburi dövlət qeydiyyatı müəyyən edirsə, onda müqavilənin notariat qaydasında təsdiqlənməsinə na ehtiyac vardır? Məcburi dövlət qeydiyyatı əqdin qanuniliyi üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirilməsi, hələlə dövlət rüsumu alınması üçün kifayət və yetərlidir.

dair əqd (alqı-satqı, icarə, girov və s.) bağlayarsa, bu əqd etibarsız hesab edilməkdir. Ona görə ki, həmin əqd bu cür əqd bağlamaq hüququ çatmayan şəxs tərəfindən bağlanmışdır¹. Lakin əşyanı alıcıya verən satıcı mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması vaxtına kimi əşya üzərində mülkiyyət hüququnu müdafiə etmək səlahiyyətinə malik olur. Buna görə də o, vindikasiya və neqator iddiası verə bilər.

Alıcı da daşınmaz əmlaka sərəncam verə bilməz. Məsələ burasındadır ki, daşınmaz əmlaka sahiblik etsə də (o cümlədən daşınmaz əmlakdan istifadə etsə də) alıcı həmin əmlak üzərində sərəncam vermək hüququnu yalnız dövlət reyestrində qeydiyyat tarixində həyata keçirə bilər (MM-in 146.2-ci maddəsi).

Mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması anına kimi alıcı satıcının verdiyi əşyanın **titul (yəni hüquqi əsas olan)** sahibi hesab olunur. Bununla belə, o, **titul mülkiyyətinə, yeni əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsini şərtləndirən əsasla malik deyil**. Ona görə də alıcı özünün sahibliyinə olan daşınmaz əşyaya belə halda sərəncam (alqı-satqı, girov, icarə və s.) verə bilməz.

Beləliklə, alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcının daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququ əldə etməsi, başqa sözlə desək, həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi üçün **mürəkkəb hüquqi tərkib (hüquqi fakt)** lazımdır ki, bu, tərkib özündə iki elementi birləşdirir: **bağlanmış müqavilə; mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması barədə akt**. Göstərilən mürəkkəb hüquqi tərkib olduqda, satıcı daşınmaz əşya üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, alıcı isə həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. **Satıcının mülkiyyət hüququnun verilməsi vaxtı ilə alıcının mülkiyyət hüququ əldə etməsi vaxtı üst-üstə düşür**, yəni bunlar eyni vaxtda və zamanda baş verir². Daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyat yazısı ləğv edildikdə satıcı daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnu itirir (MM-in 203.1-ci maddəsi); daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində əmlaka mülkiyyət hüquqları qeydə alındıqda isə alıcı əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanır (MM-in 178.1-ci maddəsi).

Müqavilənin qiyməti və müddəti xüsusi qaydalarla tənzimlənmişdir. Odur ki, qiymət və müddət ilə əlaqədar yaranan münasibəllərə **əşyaların alqı-satqısı haqqında müddəalar** tətbiq edilir.

6. Tərəflərin hüquq və vəzifələri

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsində satıcının əsas vəzifəsi **daşınmaz əşyanı verməkdən ibarətdir**. Bununla belə, daşınmaz əşyaya mülkiyyət hüququ alıcıya daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatı anından keçir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə daşınmaz əş-

yanın özünün verilməsi bir-birinə uyğun gəlməyə də bilər. Belə halda mülkiyyət hüququnun verilməsini fərqləndirmək lazımdır. Buna görə də satıcının əsas vəzifəsi **təkcə daşınmaz əşyanı alıcıya verməklə məhdudlaşmır**. Mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması anına kimi öhdəliyi icra etməklə əşyanı faktiki olaraq alıcıya verən satıcı həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququnu alıcıya keçirmək vəzifəsini daşıyır. Başqa sözlə desək, mülkiyyət hüququnun keçirilməsi faktının daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması üçün satıcı öz tərəfindən zəruri olan tədbirləri həyata keçirməklə əşyanı alıcıya verməyə borcludur (MM-in 648.1-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, mülkiyyət hüququnun keçməsinə qeydiyyatı aldırmaq öhdəliyi satıcının əsas vəzifəsi kimi **özünü göstərir**. Belə halda iki məqama xüsusi diqqət vermək lazımdır. **Birinci halda**, əgər mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması kimi daşınmaz əşya alıcıya verilsə, onda **satıcının əsas vəzifəsi mülkiyyət hüququnu alıcıya keçirməkdən ibarətdir**. **İkinci halda**, əgər mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınmasından sonra əşyanın alıcıya verilməsi barədə tərəflər razılığa gəlsələr, onda **satıcının əsas vəzifəsi həm əşya üzərində mülkiyyət hüququnu alıcıya keçirməklə, həm də əşyanı faktiki olaraq alıcıya verməklə şərtlənir**. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, mülkiyyət hüququnun keçirilməsini qeydiyyata aldırmaq hər iki tərəfin, yəni həm satıcının, həm də alıcının vəzifəsidir. Onlar bu vəzifəni yerinə yetirmək məqsədi ilə daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatı barədə arızə ilə müvafiq dövlət orqanına müraciət edirlər. Əgər tərəflərdən biri qeydiyyatın gecikdirilməsində təqsirlidirsə, o, bununla əlaqədar əmələ gəlmiş zərərin əvəzini digər tərəfə ödəməlidir (MM-in 648.2-ci maddəsi). Beləliklə, satıcının əsas vəzifələrindən biri əşya üzərində alıcının mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsini təmin etməkdən ibarətdir¹.

Satıcı alıcıya **müqaviləyə uyğun gələn daşınmaz əşya verməyə borcludur**. Elə hallar olur ki, satılımsız əşya müqavilənin keyfiyyət barədə şərtlərinə uyğun gəlmir. Onda alıcı MM-in 587-ci maddəsinə uyğun olaraq lazımi keyfiyyəti olmayan daşınmaz əşyanın verilməsinə görə satıcıdan tələb edir: alışı qiymətinin azaldılmasını; ağılabatan müddətdə daşınmaz əşyanın qüsurlarını əvəzsiz aradan qaldırılmasını və s. Belə halda alıcı həmin maddədə göstərilən mümkün alternativdən yalnız birini - lazımi keyfiyyəti olmayan daşınmaz əşyanın müqaviləyə uyğun əşya ilə əvəz olunmasını tələb edə bilməz. Ona görə ki, daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin predmetini təşkil edən əşya fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilir, unikalılığı (nadirliyi) ilə seçilir. Bu cür əşyalar əvəz edilməzdir. Odur ki, onlar başqalardan əldə edilmiş qeyri-mümkündür. Fərdi yox, yalnız cinsi (növlə) əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaların başqalardan əvəşmək olar.

Satıcının daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrinə daşınmaz əşya daxil edildiyi ana kimi əşyanın təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski onun üzərinə düşür**. Bununla belə, o, **əşyanın saxlanması yükünü (xərcini)** çəkir (MM-in 648.2-ci maddə-

¹ Bu norma məhkəmə praktikasının müəyyən etdiyi qaydalara uyğundur (bax: п. 14 постановления Пленума Высшего Арбитражного Суда РФ от 23 февраля 1998 г. № 8 «О некоторых вопросах практики разрешения споров, связанных с защитой права собственности и других вещных прав» ВАС 1998. №3).

² Грибанов В.П. Договор купли-продажи по советскому гражданскому праву. М., 1956, с. 31.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Отдельные виды обязательств. Л., 1961, с. 15; Гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчиков. М., 1985, с. 8.

si). Bununla bərabər, satıcı müqavilənin dövlət qeydiyyatına götürülməsi (müqavilənin notariat qaydasında təsdiqlənməsi) və mülikiyyət hüququnun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması üçün tələb olunan xərcləri çəkməkdən azaddır. **Dövlət qeydiyyatı üzrə xercin yükünü alıcı çəkir** (MM-in 647-ci maddəsi).

7. Alıcının hüquq və vəzifələri

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsində alıcı rolunda çıxış edən tərəfin əsas vəzifəsi əşyanı qəbul etməkdən ibarətdir. Onun daşdığı vəzifə təkcə bununla bitmir. Alıcının həm də faktiki olaraq əldə etdiyi əşya üzərində mülikiyyət hüququnun keçməsinə dövlət qeydiyyatına aldırması onun başlıca vəzifəsidir. Alıcı mülikiyyət hüququnun keçirilməsi faktının daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması üçün öz tərəfindən zəruri olanları həyata keçirərək özünün qəbul etmə vəzifəsini icra edir (MM-in 648.1-ci maddəsi).

Alıcının daşdığı vəzifələrdən biri daşınmaz əşyanın əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini (qiyməti) ödəməkdir ibarətdir. Ödənişin və hesablaşmanın forması, üsulları və qaydası tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Daşınmaz əşyanın nisvə (kreditli) satışını, hissə-hissə ödənilməsi və ya qabaqcadan ödənilməsi şərti ilə müqavilənin bağlanmasını qanun yasaqlamır.

Alıcının daşdığı əlavə vəzifə onun mülikiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması və müqavilənin özünün dövlət qeydiyyatına götürülməsi (yəni müqavilənin notariat qaydasında təsdiqlənməsi) üçün tələb edilən xərclərin yükünü çəkməkdən ibarətdir. Belə ki, daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi və daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması xərclərini alıcı çəkir (MM-in 647-ci maddəsi).

O ki qaldı alqı-satqı müqaviləsinin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmasının tənzimlənməsinə qeyd etməli ki, bu məsələ MM ilə (139-150-ci maddələr), habelə xüsusi qanunla, yəni «Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında» qanunla (2004) nizamlanır. Bu qanun digər məsələlərlə bərabər, həm də eyni zamanda daşınmaz əmlaka mülikiyyət hüququnun alqı-satqı müqaviləsi əsasında satıcıdan alıcıya keçməsinə tənzimləyir. Qanunda göstərilir ki, daşınmaz əmlak barəsində notariat qaydasında təsdiqlənməsi müqavilələr hüquqların dövlət qeydiyyatı üçün əsasdır.

Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi təmiz öhdəlik müqaviləsidir. Belə ki, bu müqavilə tərəflər üçün öhdəlik yaradır. Daşınmaz əmlaka mülikiyyət hüququ mülikiyyətçidən əldə edən şəxsə həm də əşya müqaviləsi əsasında keçə bilər. Bu müqavilənin bağlanması üçün iki şərtə əməl olunması tələb olunur: birincisi, mülikiyyət hüququnun verilməsi barədə mülikiyyətçi ilə əldə edən razılığı; ikincisi, bu faktın daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyatına alınması. Almaniyada MQ bu əşya müqaviləsinə nəzərdə tutulur (873-cü paragraf)¹. Həmin müqavilənin elementlərini AR-in MM-ində rast gəlmək mümkündür (178.1-ci maddə). Məhz bu kimi əşya müqaviləsi əsasında daşınmaz əşyalara mülikiyyət hüququ mülikiyyətçidən əldə edən şəxsə keçirmək olar.

¹ Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 66; Энгельс-цверг Л. Курс Германского гражданского права. Том 1. Полуптом 2. М., 1950, с. 121-122.

Bunun üçün yuxarıda göstərdiyimiz iki şərtə əməl olunmalıdır. Qeyd etməli ki, müliki qanunvericilik əşya müqaviləsi çərçivəsində və əsasında daşınmaz əşyalara mülikiyyət hüququnun mülikiyyətçidən başqa şəxsə verilməsini qadağan etmir.

§ 2. Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsi

1. Müqavilənin anlayışı

Azərbaycan Respublikasının müliki qanunvericiliyi müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsinə nəzərdə tutmur və tənzimləmir. Amma praktikada belə müqavilənin bağlanmasına rast gəlinir.

Qeyd etməli ki, daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı torpaq sahəsinin, evi, binası, qurğunu, mənzil və ya digər daşınmaz əşyanı alıcının mülikiyyətinə verməyi öhdəsinə götürür (MM-in 646.1-ci maddəsi). Digər daşınmaz əşya dedikdə, hər şeydən əvvəl, müəssisə başa düşülür. Buna görə də müəssisə daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Predmeti müəssisədən ibarət olan daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi isə müəssisənin alqı-satqı müqaviləsi adlanır. Belə ki, müəssisə əmlak kompleksli olduğuna görə daşınmaz əşya hesab edilir. Bu baxımdan o, müliki hüququn obyektini kimi qiymət alır. Müliki hüququn obyektini kimi müəssisə müliki-hüquq əqdərin (icarə, bağışlama, vəsiyyət və digər əqdərin), ələcə də alqı-satqı əqdərinin predmeti ola bilər¹. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada mövcud olan bütün hüquq sistemlərinə görə müəssisənin müxtəlif növ əqdərin predmeti olması mümkündür; müəssisə barəsində bağlanan əqdərin ən geniş yayılmış növü məhz alqı-satqı müqaviləsidir; müəssisələrin alqı-satqısı həm adı iqlisad fəaliyyət gedişində, həm də ödəniş qabiliyyətsizliyi prosedurasının tətbiqi ilə bağlı olaraq həyata keçirilə bilər².

Məlum məsələdir ki, tənzimləmədiyinə və nəzərdə tutmadığına görə Azərbaycan Respublikasının Müliki Məcəlləsi müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsinə leqal anlayış vermir; Müliki Məcəllə daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin tərifini formullə edir ki, bir az qabaqda göstərdiyimiz kimi, müəssisələr həmin müqavilənin predmeti ola bilər. Məhz bu tərifə əsaslanaraq müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsinə əlmi (doktrinal) anlayış vermək mümkündür.

Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsinə görə satıcı mülikiyyəti müəyyənləşdirilmiş haqq müqabilində, əvəzli olaraq alıcının mülikiyyətinə verməyi öhdəsinə götürür.

Anlayışdan görünür ki, müqavilə satıcının üzərinə müəssisəni alıcının mülikiyyətinə vermək vəzifəsi qoyur. Buna görə müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsi **konsensual müqavilədir**. Həm də ona görə ki, müqavilənin bağlanması üçün tərəflərin razılığa gəlmələri kifayətdir; məhz tərəflər razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış hesab edilir, onlar üçün hüquq və vəzifələr yaranır.

Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Ona görə ki, mü-

¹ Daha etirafı: *Allahverdiyev Sabir*. Azərbaycan Respublikasının müliki-hüquq kursu. Derslik I cild. II nəşr. Bakı, 2007, s. 658-659.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. М., 2005, с. 178.

əssisə müəyyənləşdirilməmiş haqq müqabilədə alıcının mülkiyyətinə verilir; məhz bu cəhət müqavilənin əvəli olmasını şərtləndirir. Əgər müəssisə əvəzsiz olaraq alıcının mülkiyyətinə verilsə, belə müqavilə alqı-satqı yox, bağışlama müqaviləsi sayılır.

Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə həm də eyni zamanda **ikitərəfli müqavilədir**. Ona görə ki, müqavilədə iştirak edən hər iki tərəf bu və ya digər vəzifə daşıyır, eyni zamanda həmin vəzifəyə uyğun hüquqqa malik olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, satıcının üstünə müəssisəni alıcıya vermək vəzifəsi düşür; alıcı isə müəssisənin satış pulunu ödəmək vəzifəsi daşıyır; satış pulunun ödənilməsinə tələb etmək satıcının, müəssisəni əldə etmək isə alıcının hüququ sayılır.

Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsi daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin yarınmövüdür; daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi isə alqı-satqı müqaviləsinin müstəqil növlərindən biridir. Buna görə də müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsinə onu tənzimləməkdən ötrü həm alqı-satqı, həm də daşınmaz əşyaların alqı-satqısı barədə MM normaları tətbiq edilməlidir.

2. Müqavilənin elementləri

Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: satıcı; alıcı.

Satıcı rolunda, bir qayda olaraq, müəssisənin mülkiyyətçisi çıxış edir; mülkiyyətçi dedikdə isə, müəssisəni təsis edən şəxs (təsisçi) başa düşülür. Belə ki, əmlak kompleksli olan müəssisə daşınmaz əşya kimi mülkiyyət hüququ əsasında təsisçiyə məxsusdur. Belə halda müəssisə mülkiyyət hüququnun obyektı, təsisçi isə mülkiyyət hüququnun subyektı – mülkiyyətçi olur.

Müəssisənin bir neçə təsisçisi ola bilər. Əgər bu kimi müəssisələr satılırsa, satış yalnız onların qarşılıqlı razılığı ilə həyata keçirilə bilər. Başqa sözlə, müəssisə ancaq onun təsisçilərinin qarşılıqlı razılığı ilə satıla bilər; təsisçilərdən hər biri buna razılıq verməlidir. Əgər müəssisənin satılması barədə təsisçilər arasında mübahisə yaranarsa, məsələ məhkəmə qaydasında həl olunur.

Adətən müəssisənin təsisçisi onun rəhbəri (müdiri, direktoru, prezidenti, idarə heyətinin sədri və s.) olur. Bununla yanaşı, müəssisənin rəhbəri rolunda onun təsisçisi çıxış etməyə də bilər. Belə ki, müəyyən hallarda müəssisənin rəhbəri seçilir, təsisçi tərəfindən işə muzzla götürülür və təyin edilir; bu zaman onunla kontrakt (əmək müqaviləsi) bağlanılır. Müəssisənin rəhbəri onun marağ və mənafeyini bütün müəssisələrdə, idarələrdə və təşkilatlarda təmsil edir; o, müəssisənin əmlakı barəsində sərəncam verir, mülki-hüquqi müqavilələr, o cümlədən əmək müqavilələri bağlayır; müəssisənin rəhbəri müəssisə adından etibarnaməsiz fəaliyyət göstərir. Lakin onun müəssisənin özünü satmaq hüququ yoxdur. Başqa sözlə, müəssisənin rəhbəri hər hansı şəxslə müəssisənin alqı-satqı müqaviləsi bağlaya bilməz. Ona görə ki, o, müəssisənin mülkiyyətçisi (təsisçisi) deyildir. Bununla belə, müəssisənin rəhbəri müəssisəni sata bilər; bundan ötrü müəssisənin mülkiyyətçisinin ona səlahiyyət verməsi tələb olunur. Əgər mülkiyyətçi müəssisənin rəhbərinə tapşırıq verərsə, o, müəssisənin alqı-satqısı barədə hər hansı şəxslə müqavilə bağlaya bilər; bu zaman mülkiyyətçi ilə müəssisənin rəhbəri arasında **tapşırıq müqaviləsi** bağlanır, həm də onun adına **etibarnamə** verilir. Məhz həmin sənədlər əsasında müəssisənin

rəhbəri müəyyən şəxslə müəssisənin alqı-satqı müqaviləsi bağlaya bilər.

Alıcı dedikdə, müəssisəni əldə edən şəxs başa düşülür; istənilən şəxs alıcı qismində müəssisənin alqı-satqı müqaviləsində iştirak edə bilər. Həm dövlətin, həm belədiyyələrin, həm hüquqi şəxslərin, həm də fiziki şəxslərin həmin müqavilə yolu ilə müəssisəni əldə etmələri mümkündür.

Müəssisənin alqı-satqı müqaviləsinin predmetini müəssisə təşkil edir; predmeti həmin müqavilənin mühüm şərtidir. Başqa sözlə, predmeti barədə şərt müəssisənin alqı-satqı müqaviləsinin mühüm şərti sayılır.

Müəssisə iki mənada işlədilir:

- mülki hüququn subyektı mənasında;
- mülki hüququn obyektı mənasında.

Mülki hüququn subyektı mənasında müəssisə dedikdə, məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən, habelə digər növ fəaliyyətə məşğul olan təsərrüfat subyektı başa düşülür; bu mənada müəssisə hüquqi şəxs sayılır; hüquqi şəxs isə mülki hüququn müstəqil subyektlərindən biridir. Hüquqi şəxs (subyekt) qismində müəssisə alqı-satqının predmeti ola bilməz. Bu, aydın məsələdir.

Mülki hüququn obyektı mənasında müəssisə dedikdə, mürəkkəb xarakterli əmlak kompleksli başa düşülür; məhz bu mənada müəssisə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilər. Əmlak kompleksli kimi müəssisənin köməyi və vasitəsilə təsərrüfat (sahibkarlıq) fəaliyyəti həyata keçirilir.

Əmlak kompleksli kimi müəssisənin tərkibi kifayət dərəcədə müxtəlifdir; onun tərkibinə aiddir¹:

- maddi əşya (əmlak);
- hüquqlar;

• faktiki mənasibətlər (müşərilər dairəsi; işgüzar nüfuz, müəssisənin istehsal-ticarət və ya xidmət sifəti; satış bazarı, məqsədyönlü təşkilat; reklam və s.).

Müəssisənin tərkibinə aid olunan nemətləri iki yerə bölmək olar²:

- maddi əmlak (elementə);
- qeyri-maddi əmlak (elementə).

Əmlak kompleksli kimi müəssisənin tərkibi də məhz onlardan ibarətdir; məhz həmin nemətlərin köməyi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilir, bu və ya digər iqtisadi-təsərrüfat məqsədinə nail olunur (mal istehsal olunur və satılır, iş görülür, xidmət göstərilir və s.).

Müəssisənin maddi əmlakı (əşyası) dedikdə, maddi (fiziki) obyekt formasında olan nemətlər başa düşülür. Buraya aiddir:

- daşınmaz əşya (bina, torpaq sahəsi, tikili və s.);
- daşınar əşya (xammal, avadanlıq, dəzgah, cihaz, maşın, nəqliyyat vasitələri, hazır məhsul, yarımfabrikatlar, nağd pul və s.).

Müəssisənin qeyri-maddi əmlakı (element) dedikdə, elə nemətlər başa

¹ Эннеккерус Л. Курс Германского гражданского права. Том 1. Полутом 2. М., 1950, с. 657.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 176.

düşülür ki, onların maddi (əşya) forması olur; belə əmlak «ideal əmlak» da adlanır. Müəssisənin bu növ əmlakına aiddir:

- tələb etmək hüququ (məsələn, debitor borcunu almaq hüququ);
- borcları (müqavilədən və digər əsaslardan yaranan öhdəliklər);
- müstəsna hüquq, yeni əqli mülkiyyət hüququ (məsələn, sənaye mülkiyyəti hüquqları: firma adına olan hüquq; əmtəə nişanına olan hüquq; «nou-hau», yeni istehsal-ticarət sirti; kommersiya işarəsinə olan hüquq; sənaye nümunəsinə olan hüquq və s., habelə müəlliflik hüququ);
- müəssisənin şansı.

Müəssisənin şansı (chancen, achallandage, goodwill) barədə xüsusi olaraq danışmaq lazımdır. Müəssisənin pulla qiymətləndirilə bilən perspektivi müəssisənin şansı deməkdir. Qərb hüquq doktrinasında ona həm də «kiyyentella» deyilir.

Müəssisənin şansı dedikdə, onun bazaradakı faktiki (real) imkanı başa düşülür. Buraya daxildir:

- müəssisənin bazaradakı faktiki vəziyyəti;
 - müəssisənin nüfuzu;
 - müəssisənin işgüzar əlaqə və münasibətləri;
 - müəssisənin malik olduğu müştərilər (real müştərilər);
 - müəssisənin gələcəkdə malik ola biləcəyi müştərilər (potensial müştərilər).
- Müəssisənin şansı istənilən müəssisənin vacib elementidir; o, müəssisənin aktivinin ən qiymətli hissəsidir¹.

Müəssisənin şansının qiymətini müəyyənləşdirmək üçün hər şeydən əvvəl, müəssisənin özünün qiyməti müəyyən olunmalıdır. Sonra isə müəssisənin ibarət olduğu bütün əmlak qiymətləndirilməlidir; onlar arasındakı fərq müəssisənin şansının qiymətini ifadə edir.

Bəzən edəbiyyat səhifələrində göstərilir ki, müəssisənin tərkibinə maddi və qeyri-maddi əmlakdan başqa, həm də eyni zamanda üçüncü element – fərdi element daxildir. **Fərdi element** dedikdə, müəssisənin işçi qüvvəsi başa düşülür; bu element istənilən müəssisənin fəaliyyət göstərməsinin vacib şərtidir. Amma müəssisənin işçi qüvvəsi, xüsusən də onun ixtisaslı mütəxəssisləri müəssisənin şansı kimi elementə daxildir.

Qüvvədə olan qanunvericilik əmlak kompleksinin minimum dəyərini və ya tərkibini müəyyən etmir ki, o, müəssisə hesab edilsin. Əsas və başlıca şərt ondan ibarətdir ki, əgər əmlak kompleksi sahibkarlıq (təsərrüfat) fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə və iqtisadi nəticəyə nail olunmasına (mal istehsal edilməsinə, işlər görülməsinə, xidmətlər göstərilməsinə və s.) imkan verərsə, müəssisə kimi tanınır. Müəssisənin tərkibinə onun fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan bütün əmlak növləri daxil ola bilər.

Müəssisənin tərkibinə yalnız mülki-hüquqi xarakterli, yeni əmlak xarakterli hüquq və vəzifələr daxil ola bilər; mülki-hüquqi xarakterdə olmayan əmlak, vergi və s. hüquq və vəzifələr müəssisənin tərkibinə aid olunmur. Lakin mülki xarakterli elə hüquq və vəzifələr vardır ki, qanun onların başqa şəxsə keçmə-

sinə qadağan edir (məsələn, həyat və sağlamlığa vurulmuş zərərini özünün alınmasını tələb etmək hüququ və s.). Buna görə də belə hüquq və vəzifələr, habelə əmək, vergi və s. hüquq və vəzifələri müəssisənin alqı-satqı müqaviləsi əsasında satmaq olmaz; onların daşıyıcısı müəssisəni satan şəxs hesab olunur.

Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsinin qiyməti onun əsas elementlərindən biri sayılır; bu element barədə şərt müqavilənin mühüm şərti hesab edilir. Buna görə də əgər tərəflər müqavilənin qiyməti barədə razılığa gəlməsələr, müqavilə bağlanmamış hesab olunur.

Müəssisənin alqı-satqı müqaviləsinin qiyməti dedikdə, satılan müəssisənin qiyməti başa düşülür; müəssisənin qiyməti isə iqtisadi kateqoriyadır. Buna görə də o, professional qiymətləndirmə fəaliyyəti nəticəsində müəyyən olunmalıdır. Müəssisənin qiyməti müəyyən olunan zaman istənilən hal, o cümlədən mühasibat uçotunda göstərilməyən hallar nəzərə alınmalıdır. Söhbət iki növbədə müəssisənin şansından gedir. Xüsusən də müəssisənin həyata keçirdiyi fəaliyyətin gələcək perspektivi nəzərə alınmalıdır.

Müqavilənin formasına gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, o, həmişə **sade yazılı formada** bağlanmalıdır. Bu, məlum məsələdir. Tərəflər adi bir sənəd tərtib edərkə onun imzalayırlar; həmin sənəd müqavilənin məzmununu (müqavilə şərtlərini) ifadə edir.

Bununla bərabər, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəssisənin alqı-satqı müqaviləsi **notarial formada** da bağlana bilər; bu zaman müqavilə notarial qaydada təsdiqlənir. Qeyd etməliyik ki, həmin müqavilə şifahi formada bağlana bilməz.

Müəssisənin alqı-satqı müqaviləsindən yaranan hüquq **dövlət qeydiyyatına** alınmalıdır. Belə ki, müəssisə üzərində alıcının mülkiyyət hüququ daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeyd olunmalıdır; bu andan satıcının müəssisə üzərində mülkiyyət hüququna xitam verilir, alıcı isə ona mülkiyyət hüququ əldə edir. Dövlət qeydiyyatına alındığı andan müqavilə öz hüquqi məqsədinə çatır.

§ 3. Müəssisənin alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu

1. Satıcının vəzifələri

Satıcı və alıcının üzərinə düşən vəzifələr, eləcə də onların malik olduqları hüquqlar müəssisənin alqı-satqı müqaviləsinin məzmununu təşkil edir.

Satıcının üzərinə düşən vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, satılan müəssisənin **tərkibini təsdiq etdirməlidir**; və zəifəni o, müəssisənin alıcının mülkiyyətinə verməmişdən əvvəl və müqavilə imzalanan ana kimi yerinə yetirməlidir. Həmin vəzifə müqavilə imzalandıqdan sonra da icra edilə bilər.

Müəssisənin tərkibi aşağıdakı sənədlərin köməyi ilə təsdiq olunur:

- inventarizasiya aktı;
 - mühasibat balansı;
 - müstəqil auditor rəyi;
 - müəssisənin tərkibinə daxil olan bütün borcları (öhdəlikləri) siyahısı.
- Qeyd etməliyik ki, satılan müəssisənin tərkibi və qiyməti müəssisənin tam inventarizasiyası əsasında müəyyən olunur; tam inventarizasiya isə müəy-

¹ Лвск Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 223.

yeniləşdirilmiş qaydalara müvafiq olaraq həyata keçirilir; inventarizasiya dedikdə, müəssisənin əmlakının, öhdəliklərinin, hesablaşmalarının, maddi və digər sərvəllərin faktiki vəziyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və sənədlərlə rəsmiləşdirilməsi başa düşülür. Tam inventarizasiya aparıldıqdan sonra onun nəticəsi aktla rəsmiləşdirilir. Bu kimi məsələlər Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin müvafiq əmri ilə təsdiq olunmuş normativ aktla (qaydalarla) tənzimlənir.

Inventarizasiya prosesində müvafiq əmlakın mövcudluğu, vəziyyəti və qiyməti müəyyənləşdirilir. Inventarlaşdırılan əmlak dedikdə, başa düşülür:

- əsas vəsaitlər;
- qeyri-maddi aktivlər;
- maliyyə qoyuluşu;
- istehsal ehtiyatları;
- hazır məhsul;
- mal;
- pul vəsaiti və digər maliyyə aktivləri;
- maliyyə öhdəlikləri (kreditor borcları, məsələn, bankdan alınan kreditlər və digər borclar).

Satılan müəssisənin inventarizasiyası «Mühasibat uçotu haqqında» qanununda (1995) nəzərdə tutulmuşdur; həmin qanunda bu barədə müvafiq göstəriş vardır¹.

Mühasibat balansı dedikdə, hesabat dövrünün son gününə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən maliyyə hesabatı forması başa düşülür. Mühasibat balansının məzmunu Maliyyə Nazirliyinin müvafiq aktı (təsdiq etdiyi əsasname) ilə müəyyən olunur.

Müstəqil auditor rəyi müəssisənin tərkibi və qiyməti barədədir. Auditor fəaliyyəti «Auditor xidməti haqqında» qanunla (1994) tənzimlənir. Müstəqil auditor sərbəst auditor xidməti göstərmək hüququ olan fiziki şəxsdir. O, müəssisənin mühasibat uçotunu dəqiq və dürüst aparır, mühasibat və maliyyə hesabatlarını müstəqil yoxlayır; bu zaman müstəqil auditorlar «Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında» qanuna uyğun hərəkət etməlidirlər.

Müəssisənin tərkibinə daxil olan bütün borcların (öhdəliklərin) siyahısı həm müəyyən kreditora ödənilən pul məbləğlərini, həm də mal verilməsi, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi üzrə vəzifələri nəzərdə tutur. Vergi, əmək münasibətlərindən yaranan vəzifələr və s. bu siyahıya daxil deyil. Buraya yalnız mülki-hüquq münasibətlərindən yaranan borclar (öhdəliklər) daxildir. Başqa sözlə, həmin siyahıya mülki-hüquq xarakterli borclar aiddir.

2. Alıcının hüquq və vəzifələri

Alıcının əsas vəzifəsi müəssisənin satış pulunu satıcıya ödəməkdən ibarətdir. Bundan başqa, onun üzərinə daha iki vəzifə qoyula bilər:

- zəruri sənədlərin tərtib olunması üzrə vəzifə;
- zəruri sənədlərin tərtib olunması üzrə xərcləri çəkmək vəzifəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, zəruri sənədlərin tərtibi üzrə vəzifə və xərclərin bölüşdürülməsi tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Витрянский В.В. Договоры купли-продажи, мены, аренды, безвозмездного пользования, перевозки, транспортной экспедиции. Расчеты. М., 1996.

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1999 (гл. 31, § 4).

Гражданское право. Учебник / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997. Часть 2 (гл. 30, § 8).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г. Калпина. М., 1999 (гл. 1, § 7).

Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П. Гришаева. М., 1999 (гл. 14, § 10).

Гражданское право России. Курс лекций. Обязательственное право. Часть 2 / Отв. ред. О.Н. Садиков (гл. 7).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Отв. ред. О.Н. Садиков. М., 1999, ст. 549-558.

¹ «Mühasibat uçotu haqqında» qanununun 14-cü maddəsinin 3-cü bəndi.

VI FƏSİL TƏLƏBLƏRİN VƏ DİGƏR HÜQUQLARIN ALQI-SATQISI

§ 1. Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, hüquqi tənzimlənməsi, predmeti və xüsusiyyətləri

1. Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı və hüquqi tənzimlənməsi

Hər şeydən əvvəl, tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin məhiyyətini başa düşmək üçün belə bir əyani misal çəmək. Məsələn, hər hansı şəxs mağazadan məişət predmetləri və ev avadanlıqları (məbel, televizor, xalça, soyuducu və s.) alaraq onları öz yaşadığı başqa şəhərə göndərmək üçün daşıyıcı (məsələn, dəmir yol nəqliyyatı müəssisəsi) ilə yükdaşıma müqaviləsi bağlayır. Bu müqavilədən həmin şəxsin daşıyıcıdan yükün verilməsini tələb etmək hüququ (tələbi) yaranır. Sahibi yük yolda olarkən həmin tələbi üçüncü şəxsə sata bilər. Belə halda yaranmış münasibətlər tələb (tələb) hüququnun alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Başqa bir misaldə iki şəxs öz aralarında minik avtomobilinin alqı-satqı müqaviləsi bağlayırlar; alıcı minik avtomobilinin pulunu qabaqcadan ödəyir; tərəflər bağlanmış alqı-satqı müqaviləsinin beş aydan sonra icra edilməsi, yəni minik avtomobilinin alıcıya verilməsi barədə razılığa gəlirlər; belə halda alıcının satıcıdan minik avtomobilinin verilməsini tələb etmək hüququ (tələbi və ya tələb hüququ) yaranır; alıcı həmin hüququ (tələbi) öz qonşusuna satır; bu zaman yaranmış münasibəti rəsmiləşdirmək üçün alıcı və qonşu öz aralarında tələbin alqı-satqısı müqaviləsi bağlayırlar.

Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsi bizim ölkə qanunvericiliyində yeni anlayışdır. Belə ki, sovet dövrünün mülki məəcəllələri, o cümlədən Azərbaycan SSR-in 1964-cü il MM bu müqaviləni nəzərdə tutmur və onu tənzimləmir. Bu, onunla izah olunurdu ki, sovet mülki hüququna görə alqı-satqının predmetini yalnız əşyalar təşkil edə bilərdi; hüquqlar isə alqı-satqının predmeti ola bilməzdi. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı, elmi-texniki dəyişikliklər və digər amillər hüquqların alqı-satqının predmeti olmasını şərtləndirmişdir. Bu səbəbdən əksər ölkələrdə alqı-satqı müqaviləsi ilə yalnız əşyaların verilməsi (satılması) yox, həm də eyni zamanda hüquqların verilməsi rəsmiləşdirilir¹. Hüquqlar dedikdə, qeyri-maddi əşya (əmlak) başa düşülür ki, o, əşyanın növlərindən biridir. Belə ki, dövlətlərin əksəriyyətinin qanunvericiliyinə görə, əşya (əmlak) iki yerə bölünür²:

- maddi əşyaya (əmlak);
- qeyri-maddi əşyaya (əmlak).

Maddi əşya odur ki, bu əşyaya fiziki cəhətdən sahiblik etmək mümkündür.

olur; o, fiziki cəhətdən mövcud olan əşyadır. Alqı-satqı müqaviləsi ilə, ilk növbədə, maddi əşyaların (məbelin, torpaq sahəsinin, mənzilin, məişət predmetlərinin və s.) verilməsi (satılması) rəsmiləşdirilir. Bu müqavilənin predmetini əsasən və başlıca olaraq məhz belə əşyalar təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 29-cu fəsinin 1-5-ci paragraflarında ifadə olunan normalar məhz maddi əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Qeyri-maddi əşya dedikdə, dəyəri olan və pulla qiymətləndirilə bilən əmlak hüquqlar başa düşülür; ona «ideal əmlak» da deyilir³. Qeyri-maddi əşya qeyri-maddi əmlak neməti deməkdir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi «qeyri-maddi əşya» anlayışının sinonimi kimi məhz «qeyri-maddi əmlak neməti» termini işlədər ki, onlar eynimənaldır (MM-in 135.2-ci maddəsi). Deməli, əşyanın (əmlakın) maddi əşya (əmlak) və qeyri-maddi əşya (əmlak) kimi iki növə bölünməsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə də məlumdur.

Qeyri-maddi əşyalara (əmlak) həm də əmlak hüquqları deyilir². Maddiləşmiş (əşya) formada olmamasına baxmayaraq, əmlak hüquqlarının iqtisadi məzmunu olub, dəyəri vardır. Roma hüququ belə hüquqlar «res incorporalis», yəni «qeyri-maddi əşyalar» adlandırır³. Bizim ölkə qanunvericiliyində isə «əmlak hüquqlar» yox, «tələblər və digər hüquqlar» anlayışında istifadə olunur. Alqı-satqı müqaviləsi ilə həm də məhz tələblər və digər hüquqların verilməsi (satılması) rəsmiləşdirilir. Azərbaycan Respublikası MM-in 29-cu fəsinin 6-cı paragrafına daxil olan normalar (651-654-cü maddələr) tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Bizim ölkə qanunvericiliyinin tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin tənzimlənməsi xarici ölkələrin qanunvericilik praktikasına uyğun gəlir. Belə ki, bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə görə, əmlak hüquqlar (qeyri-maddi əşyalar) alqı-satqının predmeti ola bilər⁴. Məsələn, ABŞ-in Vaşinqton Ticarət Məcəlləsi (VTM) müəyyən edir ki, satış müqaviləsinin predmeti həm maddi əşyalardan, həm də qeyri-maddi əmlakdan ibarətdir (VTM-nin 2-105-ci maddəsi); ABŞ hüququna satış müqaviləsi məlumdur ki, qeyri-maddi əmlak (intangible) bu müqavilənin predmeti ola bilər⁵. Yaponiya qanunvericiliyi müəyyən edir ki, alqı-satqı müqaviləsinə əsasən satıcı alıcıya əmlak hüququ verir (MM-in 555-ci maddəsi)⁶. Almaniya qanunvericiliyinə görə hüquqlar alqı-satqının predmeti ola bilər və bu zaman alqı-satqı haqqında normalar tətbiq edilir (MQ-nin 453-cü paragrafı)⁷. Fransa mülki hüquq doktrinası hüququ alqı-satqı müqaviləsinin

¹ Бушев А.Ю., Махрова О.А., Попондопуло В.Ф. Коммерческое право зарубежных стран. М., 2003, с. 218.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 18.

³ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. М., 1999, с. 427.

⁴ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Под ред. В.В. Везбаха, В.К. Пучинского. М., 2004, с. 325.

⁵ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 202.

⁶ Сакаэ Вояцумэ, Тору Аридзүми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 56.

⁷ Ян Шалл. Основы гражданского права Германии. М., 1996, с. 65.

¹ Вах: Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 18.

² Мəsələn, Вах: Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 466.

predmeti kimi tanıyır; qeyri-maddi nemət hüquqları (məsələn, ədəbi-bədii mülkiyyət hüququ, sənaye mülkiyyəti hüququ və s.) başqasına satıla bilər¹.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində əmlak hüquqlarına (tələblərə və hüquqlara) legal anlayış verilmişdir. Bu anlayışa görə **tələblər və hüquqlar** dedikdə başqa şəxsə verilə bilən və ya sahibinə maddi fayda və onun başqa şəxslərdən nəyi isə tələb etmək hüququ vermək üçün nəzərdə tutulan qeyri-maddi əmlak nemətləri başa düşülür (MM-in 135.5-ci maddəsi).

Tələb hüquqları (tələblər) əsasən **öhdəlik çərçivəsində** mövcud olur. Kreditor tələb hüququna malik olan şəxsdir. O, hüquq sahibidir. Bu hüquq ona öhdəlik əsasında mənsub olur. Lakin əmlak dövryyəsinin inkişaf zərurəti çox vaxt öhdəlikdən çıxış edən tərəfin öhdəliyini tələb edir. Odur ki, öhdəliyin qüvvədə olduğu müddət ərzində bu öhdəlikdə iştirak edən tərəflər başqa birisi ilə əvəz edilir və dəyişdirilir. Lakin belə halda öhdəliyin özü saxlanılır. Əgər öhdəlikdə kreditör (tələb etmək vəsaitinə malik olan şəxslər) dəyişsə, buna **tələb hüququnun (tələblərin) güzəşti** deyilir. Başqa sözlə desək, kreditor öhdəlik əsasında ona mənsub olan tələbi başqa şəxsə (yeni kreditora) verir ki, bu, tələb hüququnun (tələblərin) güzəşti (verilməsi) adlanır².

Tələbin güzəşti dedikdə öhdəlikdən çıxan köhnə (əvvəlki) kreditörün onun bütün hüquqlarının keçdiyi digər subyektlə (yeni kreditora) əvəz olunmasına yönələn saziş başa düşülür. Tələbin güzəştinin əsas forması sessiyadır (lat. «*sessio*»-güzəşt, verilmək). Sessiya dedikdə əvvəlki (köhnə) kreditora yeni kreditor arasında bağlanmış əqd əsasında hüququn verilməsi (güzəşti) aktı başa düşülür. Köhnə (əvvəlki) kreditor **sedent**, yeni kreditor isə **sessionar** adlanır. Başqa sözlə desək, tələb etmək hüququnu digər şəxsə verən şəxsə (kreditora) **sedent**, onun öz hüququnu (tələb etmək hüququnu) verdiyi şəxsə (yeni hüququ əldə edən şəxsə) isə **sessionar** deyilir.

Sessiyanın əsasını əvvəlki və yeni kreditor arasında, yeni **sedent** ilə **sessionar** arasında bağlanan **əqd (müqavilə)** təşkil edir. Bu əqd həm əvəzli, həm əvəzsiz və yaxud həm konsensual, həm də real, həmçinin ya birtərəfli, ya da ikitərəfli ola bilər³. Almaniya hüququnda sessiya əsas öhdəlikdən asılı olmayan abstrakt (mücrərd) əqd hesab edilir⁴.

Tələb hüququnun güzəştinin (sessiyanın) əsasını təşkil edən əqd bağışlama, dəyişmə, alqı-satqı, faktorinq və s. müqavilə növlərində bağlana bilər. Bu əqdlər **sessiya müqaviləsi** adlanır. Müəlliflərdən M.I.Braginski bu müqavilənin qeyri-müstəqil olması fikrini irəli sürür⁵.

Tələbin güzəştinin (verilməsinin) əsas **hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi** alqı-satqı müqaviləsidir ki, buna **tələbin alqı-satqı müqaviləsi** deyilir. Digər hü-

quqları (məsələn, patent hüquqlarının) güzəştinin də ən əsas və geniş yayılmış müliki-hüquqi vasitəsi alqı-satqı müqaviləsidir⁶. Lakin MM-də bu müqaviləyə anlayış verilmir. Amma buna baxmayaraq MM-in faktorinq müqaviləsinə verdiyi anlayışdan (655-ci maddə) istifadə etməklə həmin müqavilənin elmi tərifini formülə edə bilərik. Belə ki, onlar alqı-satqının ayrı-ayrı növləri olub, birinə yaxındır.

Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsi tərəflər arasında bağlanan **ele bir sazişdir ki, bu sazişə görə hüququn sahibi (saticı) əvəzində müəyyənləşdirilmiş pul məbləği ödənilməklə tələbləri və digər hüquqları bu hüququn yeni sahibinə (alıcısı) verir və ya verməyi öhdəsinə götürür**. Müqavilənin hüquqi məqsədi tələbləri və digər hüquqları əvəzli şəkildə özgeninkiləşdirməkdən, yeni hüquqlara və tələblərə mülkiyyət hüququnu onların **əvvəlki sahibindən yeni sahibinə keçirilməsini təmin etməkdən** ibarətdir. Tələb və digər hüququ başqasının mülkiyyətinə vermək bu müqavilənin hüquqi məqsədini təşkil edir. Belə ki, bizim ölkə qanunvericiliyi hüquqlara və tələblərə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinə yol verir (MM-in 9-cü fəsilinin 3-ü paragrafı); onlar maddi əşyalara bərabər müqavilət hüququnun obyektı sayılır.

Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsinə verilən anlayışdan görünür ki, bu müqavilə həm **real**, həm də **konsensual** ola bilər. Praktikiada çox vaxt və əksər hallarda bu müqavilə konsensual müqavilə formasında bağlanır. Müqavilə həm də **qarşılıqlı (ikitərəfli)** xarakterə malikdir. Belə ki, müqavilədə iştirak edən hər iki tərəf bir-birinə münasibətdə vəzifələr daşıyır və bu vəzifələrə uyğun gələn hüquqlara malikdir. Müqavilə, şübhəsiz ki, **əvəzli müqavilədir**. Ona görə ki, bu müqavilə tərəflərin qarşılıqlı əvəzlə təmin edilməsinə yönəlir. Dediklərimiz aydın olsun deyə, konkret misala müraciət edək. Hər hansı şəxs öz qiymətli əşyalarını (məsələn, zinet əşyalarını, qızıl məmulatlarını və s.) lombarda saxlama verir və onunla saxlama müqaviləsi bağlayır; bu müqavilədən həmin şəxsin lombardan qiymətli əşyaların verilməsini tələb etmək hüququ (tələbi) yararır; o, bu hüququ hər hansı üçüncü şəxsə sata bilər; bu zaman yaranan münasibət tələbin alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Şübhəsiz, üçüncü şəxs (alıcı) qiymətli əşyaların verilməsini tələb etmək hüququnu əldə etməyin müqabilində və əvəzində saticıya (öz qiymətli əşyalarını lombarda saxlama verən şəxsə) pul ödəyir; həmin pul tələbin alqı-satqı müqaviləsinin qiymətini, eləcə də onun əvəzli olmasını ifadə edir.

Söylədiklərimizdən belə təəssüvür yararır ki, şəxs mülkiyyətçi kimi təkəzə öz mülkiyyətində olan əmlak barəsində sərəncam vermir; o həm də hüquq sahibi kimi malik olduğu tələb və digər hüquqlara sərəncam vermək ixtiyarına malikdir ki, bu, tələblərin güzəşti (sessiya), yeni hüquqların verilməsi formasında həyata keçirilir. Tələblərin güzəşti formasında hüquqların digər şəxslərə verilməsinin ən əsas və geniş yayılmış müliki-hüquqi vasitəsi, hüquqi rəsmiləşdirmə üsulu alqı-satqı müqaviləsidir. Bu müqavilə tələblərin və digər hüquqların

¹ Patent hüququnun güzəşti formasında patent hüquqlarının verilməsi barədə bax: *Serzəev A.P.* Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 518; *Аллахверdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Müəhazirə kursu. Bakı, 2000, s. 295-296.

¹ *П. Жюллио де ла Морандьер.* Гражданское право Франции. М., 1961, Часть 3, с. 62.

² XX əsrin əvvəllərində rus sivilisti G.F.Şerseneviç göstərirdi ki, əmlak hüquqlarının alqı-satqısı öhdəliklər üzrə hüquqların güzəştinin bir qisminə qarşılıq və öz fərqləndirici əlamətlərinə itirir (bax: *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права. По изданию 1907. М., 1995, с. 317).

³ bax: *Новицкий И.Б., Луцк Л.А.* Общее учение об обязательстве. М., 1950, с. 223-224.

⁴ bax: *Jauernig O.* u.a. Bürgerliches Gesetzbuch mit Gesetz, Gesetz buch mit Gesetz zur Regelung des Rechts der. .6. Au fl. München. 1997, s.410-411.

⁵ *Брагинский М.И., Витрянский В.В.* Договорное право. Общие положения. М., 1997, с. 23-24.

alqı-satqı müqaviləsi adlanır.

Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı ilə əlaqədar yaranan münasibətlər əşyaların alqı-satqısı haqqında normalarla tənzimlənir. Belə ki, tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısına, əşyaların alqı-satqısı haqqında göstənişlər müvafiq surətdə tərtib edilir (MM-in 651-ci maddəsi). Ona görə ki, tələblərin və hüquqların alqı-satqı müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin növlərindən biridir.

Bundan əlavə, rəsmi reyestrlərdə qeydə alınmış daşınmaz əşyalara və obyektlərə hüquqların satılması ilə əlaqədar yaranan münasibətlər **daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsi haqqında mülki normalar** ilə nizamə salınır ki, bu normalar MM-in 646-650-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. Bu maddələr rəsmi reyestrlərdə qeydə alınmış daşınmaz əşyalara və obyektlərə hüquqların satıldığı hallarda müvafiq surətdə tərtib edilir (MM-in 651-ci maddəsi).

2. Müqavilənin elementləri

Müqavilədə iki tərəf iştirak edir: satıcı; alıcı. **Satıcı tələblərin və digər hüquqların sahibidir.** Məsələn, ixtirarı, faydalı modeli və sənaye nümunəsini yaradıcı əməyi ilə yaradan şəxs (yəni müəllif) və ya onun göstərdiyi hüquq və fiziki şəxslər (onların razılığı ilə) patent hüququnun (patentin) sahibi (satıcı) ola bilər. Alıcı isə **tələblərin və digər hüquqların yeni sahibi** hesab olunur ki, bu hüquqlar ona alqı-satqı müqaviləsi əsasında keçir. Deməli, satıcı hüququ özgeninkiləşdirən, alıcı isə onu əldə edən şəxsdir.

Həm alıcı, həm də satıcı rolunda əsasən **vətəndaşlar və hüquqi şəxslər** çıxış edirlər. Bu müqavilədə **dövlətin çıxış etməsi** istisna edilmir. Məsələn, Mərkəzi Bank Azərbaycan dövləti adından forvard kontraktla bağlaya bilər ki, bu cür kontraktlar icra müddəti gələcək tarix üzrə nəzərdə tutulan alqı-satqı sazişidir. Forvard əqdələri xarici dövlətlərin, mərkəzi bankların və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının buraxdığı, yaxud təminat verdiyi qiymətli borc kağızları, sonra geri satın alınmaqla, xarici valyutada ifadə edilmiş və ödənilməli olan satış haqqında sazişdir. Bundan əlavə, Mərkəzi Bank dövlət adından qiymətli dövlət kağızlarını, çekləri, vekselləri, habelə Azərbaycan Respublikasının və xarici dövlətlərin kredit təşkilatlarının xarici valyutada təqdim etdikləri ödəniş sənədlərini və öhdəliklərini almaq və satmaq kimi əməliyyatlar aparır.

Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin **predmetini** güzəşt edilən tələblərin və digər hüquqların özü təşkil edir. Başqa sözlə desək, bu müqavilənin predmeti satıcıya məxsus olan **tələblər və digər hüquqlardan** ibarətdir. Əsasən öhdəliyə əsaslanan tələb hüquqları (tələblər) alınır-satılır. Bununla bərabər, öhdəlik xarakterli elə tələblər vardır ki, bu cür tələblər başqa şəxslərə güzəşt edilə bilmir, yəni verilə bilmir. Məsələn, **satıcının şəxsiyyəti ilə qırıılmaz bağlı olan tələblər, o cümlədən alimentlər haqqında və həyata və ya sağlamlığa vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında tələblər** bu cür müqavilənin predmeti ola bilməz (MM-in 194.3-cü maddəsi).

Tələblərin və digər hüquqların (əmlak xarakterli hüquqların) alqı-satqı müqaviləsinin predmetinə daxil edilməsi bizim qanunvericilikdə bir az əvvəldə

göstərdiyimiz kimi, yeni və təzə haldır¹. Bununla belə, **mülki qanunvericilik konkret hansı əmlak hüquqlarının alqı-satqının predmeti ola bilməsini müəyyən etmir.** Lakin buna baxmayaraq, hesab edirik ki, müqavilənin predmeti olan tələblər və digər hüquqlar, yəni əmlak hüquqları (bu, kifayət qədər geniş anlayışdır) özündə üç növ hüququ birləşdirir: öhdəlik hüququ (ona tələb hüququ da deyilir ki, bir az əvvəldə bu hüquq barədə danışıq); əşya hüququ; patentə bağlı olan hüquq (yəni patent hüququ; ona sənaye mülkiyyəti hüququ da deyilir). Bunlardan əlavə, qiymətli kağızlarda təsbit olunmuş hüquqlar da müqavilənin predmeti ola bilər ki, bu hüquqlar mahiyyətə, öhdəlik (tələb) hüquqları deməkdir. Təsədüfi deyildir ki, ABŞ hüquq doktrinasına görə, öhdəlik (tələb) hüquqların qeyri-müddi əmlak hesab edilir və özündə qiymətli kağızları (istiqrası və s.) birləşdirir².

Əşya hüquqlarının əşyanın özü ilə birlikdə alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməsi istisna edilir. Bu onunla əlaqədardır ki, əşya hüququ əşyanın özü ilə sıx surətdə bağlıdır; onu əşyadan ayırmaqla satmaq olduqca, son dərəcə çətin məsələdir. Belə ki, əşya hüququnun, məsələn, əşya hüququnun növlərindən biri olan mülkiyyət hüququnun əşyadan ayrılaraq satılması prinsip etibarlı ilə mümkündür. Lakin bu kimi hallarda əşya satıcının sahibliyində qalır və alıcının (əşyaya mülkiyyət hüququnu əldə edən) təsərrüfat sferasına (sahibliyinə) keçmir. Başqa sözlə, bu zaman əşyaya mülkiyyət hüququ alıcıya keçsə də, əşyanın özü satıcının sahibliyində qalır. Məsələn, iki şəxs minik avtomobilinə mülkiyyət hüququnun satılması barədə razılığa gəlirlər; bu zaman minik avtomobilinə mülkiyyət hüququnu alıcı əldə edir, yəni bu hüquq ona keçir; amma minik avtomobilinin özü satıcının sahibliyində qalır. Buna görə də qeyd etməliyə ki, əşya hüququnun (mülkiyyət hüququnun) əşyanın özü ilə birlikdə satılması qeyri-mümkündür. Lakin qiymətli kağızların satılması bu qaydadan istisna hal təşkil edir. Belə ki, qiymətli kağızların satılması qiymətli kağızlarla bu kağızlarda təsbit edilmiş hüquqların birlikdə alıcının mülkiyyətinə verilməsini ifadə edir. Başqa sözlə desək, qiymətli kağıza mülkiyyət hüququnun alqı-satqı əsasında satıcıdan alıcıya keçməsi qiymətli kağıza sahiblik hüququnun verilməsi yolu ilə həyata keçirilir (MM-in 993.1-ci maddəsi).

Qiymətli kağızlarda təsbit olunmuş əmlak hüquqları alqı-satqının predmetini təşkil edir³. Qiymətli kağızlar satıldıqda onun təsdiqlədiyi bütün hüquqlar da alıcıya keçir. Adlı qiymətli kağızlar üzrə hüquqlar satıldıqda tələbin

¹ Yeni gəlmiş qeyd edək ki, əmlak hüquqlarının (tələblərin) və digər hüquqların alqı-satqısının mümkünlüyü Rusiya hüquqşünasları tərəfindən uzun müddət şübhə altına alınmışdır. Lakin praktikada əmlak hüquqlarının əvəzi güzəştli üzrə əqdərin geniş səviyyədə bağlanması nəticədə qanunvericini mecbur etdi ki, o, əmlak hüquqlarının alqı-satqısı ilə əlaqədar yaranan münasibətləri hüquq cəhətdən tənzimləsin. Xüsusən, mülki dövrüyədə birə əqdələri və patent hüquqlarının güzəştli müqavilələrinin tərtibi geniş xarakter almışdır. Buna görə də RF-in yeni MM-də əmlak hüquqlarının alqı-satqının predmetinə daxil olması barədə qayda müəyyən edilmişdir (MM-in 454.4-cü maddəsi). Bizim MM-də isə tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı müqavilənin xüsusi növü kimi nəzərdə tutulur.

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1991, с. 202.

³ Qiymətli kağızın satılması əmlak hüquqlarından əlavə, həm də eyni zamanda elə qiymətli kağızın özümlü əşya kimi özgeninkiləşdirilməsini ifadə edir. Axı, qiymətli kağızlar da əşyadır (MM-in 135.1-ci maddəsi).

güzaştı haqqında yazılı ərizə verilməsi tələb edilir. Orderli qiymətli kağızlarla olan hüquqların satılmasına gəldikdə isə, belə halda qiymətli kağızın arxa tərəfində tələbin güzaştı haqqında qeyd (indossament) etmək də zəruridir.

Müqavilənin predmetini təşkil edən hüquqlardan biri **patentlə bağlı olan hüquqlardır** (patent hüquqlarıdır). Patent hüquqlarının verilməsi müxtəlif hüquqi formalarda həyata keçə bilər. Bu hüquqi formalar içərisində patent hüquqlarının güzaştı nisbətən praktikki əhəmiyyətə malikdir. **Patent hüquqlarının güzaştı** patent sahibinin malik olduğu hüquqları başqa şəxsə verməsinə ifadə edir. Patent sahibi patent hüquqlarını istənilən fiziki və ya hüquqi şəxslərə güzaştı edə bilər. Çox vaxt və əksər hallarda patent hüququnun güzaştı **alqı-satqı müqaviləsi modeli** üzrə həyata keçirilir. Özü də dərhal buradaca qeyd etmək istəyirik ki, patent hüququnun obyektleri olan ixtiralar, sənaye nümunələri və faydalı modellər (sənaye mülkiyyəti obyektləri) yox, yalnız bu obyektlərlə bağlı patent hüquqları alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər.

Müəlliflik hüquqları alqı-satqı müqaviləsinin predmetinə daxil edilmir. Ona görə ki, müəlliflik hüquqları müəllif müqavilələri üzrə verilir («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 28-ci maddəsi). Qanun müəlliflik hüququnun müəllif müqavilələri formasında verilməsi qaydasını müəyyən edir.

Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini təşkil edən hüquqlardan biri **birja əqd-ləri üzrə əmələ gələn hüquqlardır**. Məsələn, fyuçers əqdleri, opsiyon əqdleri və digər əqdler əmlak hüquqlarını ifadə edir. **Fyuçers əqdi** birja mallarının satıcı tərəfindən alıcıya gələcəkdə göndərilməsini nəzərdə tutur. Bu əqdə görə alıcı satıcıdan malın göndərilməsini tələb etmək hüququ əldə edir ki, o, həmin hüququ başqasına sata bilər. **Opsiön əqdlərə** gəldikdə isə onu demək olar ki, bu cür əqdler birja əmləsinin və ya birja əmtəəsinin göndərməyə dair kontraktların gələcəkdə alqı-satqısı hüquqlarının müəyyən şərtlərə alqı-satqısına dair əqd-dir. Hüquqların alqı-satqısına dair əqdler birja ticarəti qaydalarında müəyyən edilir («Əmtəə birjəsi haqqında» AR Qanununun 16-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Beləliklə, yuxarıda söylədiyimiz fikirlər tələblərin və digər hüquqların alqı-satqısı müqaviləsinin predmeti haqqında ümumi xarakterli bir neçə müddəə söyləməyə imkan və əsas verir. **Birincisi, əşya hüquqlarının əşya ilə birlikdə satılması halına praktikada hələ rast gəlinməmişdir.** Əşyanın özü olmadan əşya hüquqlarının «təmiş şəkildə» satılması prinsip etibarı ilə mümkündür. Məsələn, yaşayış evi üzərində «təmiş şəkildə» mülkiyyət hüququ (əşya hüququ) satılarkən yaşayış evinin özü satıcıda qalır. **İkincisi,** kreditör müqavilədən əmələ gələn öhdəlik (müqavilə öhdəliyi) əsasında ona mənsub olan tələbi alqı-satqı müqaviləsi üzrə digər şəxsə (alıcıya) verə bilər. Əgər öhdəliyin əmələ gəlməsini şərtləndirən müqavilə ikitərəfli (qarşılıqlı) xarakter daşıyarsa, satıcı (kreditör) tələb hüquqlarını yalnız ona həvalə edilmiş vəzifəni icra etdiyi halda sata bilər. Məsələn, podrat müqaviləsi üzrə sifarişçi üçün nəticəsinə tələb etmək hüququnu yalnız o halda sata bilər ki, o, işin qiymətini (podrat haqqını) qabaq-cadan ödəmiş olsun. Birtərəfli müqavilələrdən (məsələn, borc müqaviləsindən, saxlama müqaviləsindən və s.) əmələ gələn tələb hüquqları satılarkən bu cür məhdudiyətlər olmur. Özü də satıcı (kreditör) müqavilədən əmələ gələn öhdəlik əsasında ona mənsub olan tələbi satarkən, bu müqavilədə tərəf kimi çıxış edən borclunun razılığı tələb edilmir. Lakin tələbin güzaştı öhdəliyin mə-

hiyyətinə, onun borclu ilə razılaşmasına və ya qanunvericiliyə zidd olmamalıdır (MM-in 194.1-ci maddəsi). **Müqavilədən kənar öhdəliklərdən** (qeyri-müqavilə öhdəliklərindən) **irəli gələn hüquqlar** da alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilər. Məsələn, hər hansı şəxs digər şəxsin minik avtomobilini icazə almadan idarə edərkən onu aşırıacaq xarab edir və istifadə üçün yarasız hala salır. Bunun nəticəsində həmin şəxslər arasında delikt (zərər vurmağa bağlı olan) öhdəliyi əmələ gəlir ki, bu öhdəlik müqavilədən kənar öhdəliyin nəvələrindən biridir; həmin öhdəlikdə zərərverən borclu, zərərçəkən isə kreditordur. Onlar zərərin əvəzinin pul formasında yox, natura formasında (eyni tipli və markalı minik avtomobil vermək) ödənilməsi barədə razılığa gəlirlər. Kreditör (zərərçəkən) həmin avtomobilin verilməsini zərərverəndən tələb etmək hüququnu başqa şəxsə sata bilər. Lakin müqavilədən kənar öhdəliklərin çoxu şəxsi xarakter daşıyır. Ona görə də bu cür öhdəliklər üzrə hüquqlar satılarkən müəyyən hallarda borclunun razılığı tələb olunur.

Bununla bərabər, kreditörün şəxsiyyəti ilə qinilməz bağlı olan və müqavilədən kənar öhdəliklərdən irəli gələn elə tələblər var ki, bunlar başqa şəxslərə güzaştı edilə bilər (MM-in 194-cü maddəsi). Məsələn, həyata və ya sağlamlığı vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında tələblərin başqasına güzaştı edilməsinə yol verilir. Biz bunlar barədə bir əvvəldə də danışıyıq.

Üçüncüsü, müqavilələrdən və müqavilədən kənar (ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn) öhdəliklərdən yaranan tələb hüquqları **yalnız natural xarakterə malik olduqda** (məsələn, podrat müqaviləsində sifarişçinin işin nəticəsi barədə tələbi; yük sahibinin daşıyıcıdan yükün verilməsini tələb etmək hüququ; mülkiyyətçinin saxlanca verdiyi əmlakın verilməsi barədə tələbi və s.) alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olur. Əgər tələb hüquqları pul xarakterində olarsa, belə hüquqların verilməsi **pul tələbinin güzaştı müqaviləsi forması** ilə (alqı-satqı müqaviləsi ilə yox) rəsmiləşdiriləcəkdir². Bu onunla izah olunur ki, pul alqı-satqı müqaviləsinin predmeti ola bilməz; bu müqavilədə pul satılan əşyanın dəyər ekvivalenti sayılır³. Amma prinsip etibarilə pul tələblərinin alqı-satqısı mümkündür. Məsələn, şəxs banka iki illik müddətə yüz min manat məbləğində əmanətə pul qoyur və hər ay faiz (məsələn, min manat) alır. İki illik müddətin başa çatmasına iki ay qalmış əmanətçiyə pul lazım olur. O, bankdan aldığı faizləri itirməmək üçün yüz min manatı tələb etmək hüququnu 95 min manata üçüncü şəxsə satır.

Dördüncüsü, satılan əmlak hüquqlarının tətbiq sferası bir o qədər də geniş deyil, yəni hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin tətbiq sahəsi məhduddur. Belə ki, bu müqavilənin predmetini praktikki olaraq əsasən birja əqdleri və müs-

¹ Pul tələbləri pul öhdəliklərindən əmələ gəlir. Pul öhdəlikləri isə əmlak dövryyəsinə xüsusi rol oynayır. Bu cür öhdəliklər öhdəliklərin icra predmetinə görə onun bir növü hesab edilir. Pul öhdəliklərinin predmetini pulun verilməsi barədə hərəkət təşkil edir. Bu öhdəliklər bütün əvəzi müqavilələrdən, qeyri-hüquqi hərəkətlərdən (məsələn, ziyan vurmaqdan) əmələ gəlir. *Луци Л. А. Деньги и денежное обязательство в гражданском праве. М., 1999.*

² Комментарий к ГК РФ. Часть 2 / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. М., 2005, с. 6.

³ *Саказ Вагизуме, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2, М., 1983, с.*

təsna hüquqlar (patent hüquqları) təşkil edir.

Bəşincisi, hüquqlar və tələblər satılarkən **alıcı onlara mülkiyyət hüququ əldə edir**. Həmin hüquq və tələblər alıcının mülkiyyətinə yalnız o halda verilir bilər ki, **onların güzəşt edilməsi və ya girov qoyulması mümkün olsun** (MM-in 193.1-ci maddəsi).

Tələblərini və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsi həm **sadə yazılı**, həm də **notarial formada bağlana** bilər. Bu, tələblərin irəli gəlməsinə şərtləndirən müqavilənin formasından asılıdır. Əgər həmin müqavilə **sadə yazılı formada bağlansa**, onda tələblərin güzəştində **sadə yazılı formalı alqı-satqı müqaviləsi** ilə rəsmiləşdiriləcəkdir. Məsələn, kənd yerində yaşayan vətəndaş öz qonşusuna 500 kq taxıl verir və **sadə yazılı formada borc müqaviləsi bağlayır**. Əgər o, müqavilədən irəli gələn tələb hüququnu satarsa, onda alqı-satqı müqaviləsi **sadə yazılı formada bağlanacaqdır**.

Rəsmi reyestrlərdə qeydə alınmış daşınmaz əşyalara və obyektlərə hüquqlar satıldığı hallarda, müqavilənin **notarial formada bağlanması tələb edilir**. Bununla bərabər, satılmış hüquqlar daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyata alınır.

§ 2. Müqavilənin məzmunu

1. Satıcının vəzifələri

Satıcının **əsas vəzifəsi müqavilənin predmeti olan tələbləri və digər hüquqları alıcının mülkiyyətinə verməkdən** ibarətdir. Başqa sözlə desək, o, tələb və hüquqları yeni sahibinə (alıcıya) verməyə borcludur. Satıcı tələb və hüquqları **ona aid olan sənədlərlə birlikdə** verməlidir. O, həmin tələblərdən və hüquqlardan istifadə üçün zəruri olan bütün məlumatları alıcının nəzərinə çatdırməlidir.

Satıcı alıcıya **yükdən azad olan hüquqlar** verməyə borcludur. Satılan hüquq və ya tələblər qanun və ya əqd əsasında hər hansı formada məhdudlaşdırılmamalıdır. Ona görə də satıcı alıcıya üçüncü şəxslərin hüquqlarından və iddialarından (məsələn, girov hüququndan, vindikasiya iddiasından, müqavilə iddiasından və s.) azad olan hüquq və tələb verməlidir.

Satıcı tələb və hüquqları **alıcıya özündə olduğu vəziyyətdə keçirməlidir** (MM-in 193.1-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, satıcı müqavilənin predmeti olan tələbləri alıcıya hüququn keçdiyi məqamda mövcud olmuş həcmdə və şərtlərlə verməlidir. Məsələn, öhdəliyin icrasını təmin edən girov hüququ, habelə ödənilməmiş faizlərə hüquq alıcıya keçir. Müqavilədə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər.

Satıcı tələbi satdıqda **bu tələbi irəli sürmək ixtiyarına malik olmalıdır**. Yəni, o, həqiqətən tələbin və digər hüquqların sahibi olmalıdır. Buna görə də satıcı həqiqətən bu cür tələb və hüquqlara malik olmasını əsaslandırmalıdır. O, tələbin və hüququn güzəştində **təsdiqlənmiş sənədi** alıcıya verməyə borcludur. Satıcı satılan tələb və ya hüququn həqiqətən mövcud olmasına görə cavabdehdir. O, satılmış tələb və hüququn **etibarsızlığı üçün məsuliyyət daşıyır**.

Satıcı həm də əlavə vəzifələr daşıyır. Belə ki, o, **hüququnun əsaslandırıl-**

ması və alıcıya keçirilməsi üçün tələb olunan zəruri xərcin yükünü çəkir.

2. Alıcının vəzifəsi

Alıcının **əsas vəzifəsi** əldə etdiyi hüquq və tələbləri qəbul etməkdən ibarətdir. Alıcı tərəfindən qəbul edilmiş hüquq və tələblər onun mülkiyyətinə keçir. O, əldə etdiyi tələb və hüquqlar üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Alıcının bu vəzifəsi hüququn keçirilməsindən (tələbin güzəştindən) ibarətdir (MM-in 652-ci maddəsi).

Alıcının **ikinci əsas vəzifəsi** əldə etdiyi hüquq və tələblərin **haqqını (əvəzini) ödəməkdən** ibarətdir. O, satıcıya müəyyənləşdirilmiş pul məbləğini ödəməyə borcludur. Tələbin və hüququn qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Alıcının ödəniş barədə vəzifəsini icra etməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər alqı-satqı haqqında müddəalarla qaydaya salınır.

Bununla bərabər, alıcı **əlavə vəzifə** də daşıyır. Məsələn, o, satılan hüquq və tələbin güzəştində lazımınca təsdiqlənmiş sənədin ona verilməsini satıcıdan tələb edə bilər. Belə halda, **alıcı sənədin təsdiqlənməsi üçün lazım olan xərcləri ödəməyə borcludur** (MM-in 193.3-cü maddəsi). Bu, onun vəziyyətidir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения М., 1997.

Гражданское право. Учебник / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997. Часть 2 (гл. 30, § 8).

Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). М., 1995.

Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961.

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Часть 3. М., 1961.

Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. М., 1996.

Бушев А.Ю., Макарова О.А., Полондопуло В.Ф. Коммерческое право зарубежных стран. М., 2003.

Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005.

Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Безбах, В.К. Пучинский. М., 2004.

VII FƏSİL FAKTORINQ MÜQAVİLƏSİ (PUL TƏLƏBLƏRİNİN GÜZƏŞT EDİLMƏSİ MÜQABİLİNDƏ MALİYYƏLƏŞDİRMƏ MÜQAVİLƏSİ)

§ 1. Faktoring müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, elementləri və xüsusiyyətləri

1. Faktoring müqaviləsinin anlayışı

Factoring əməliyyatının (faktorinqin), eləcə də bu əməliyyatı rəsmiləşdirən faktoring müqaviləsinin mahiyyətini başa düşmək üçün bəzi bir əyani misal çəkeək. Məsələn, sement istehsal edən müəssisə dəmir-beton məmurları (DBM) müəssisəsinə sement göndərir. DBM müəssisəsi istehsal etdiyi məhsulları satdıqdan sonra 3 ay müddətində sementin pulunu ödəməyi öhdəsinə götürür. Lakin sement istehsal edən müəssisə bu müddəti gözləmir. Bank həmin məbləğ həcmində sement müəssisəsinə pul vəsaiti verir. Sement müəssisəsi isə DBM müəssisəsindən almali olduqı pul vəsaitini tələb etmək hüququna banka verir (güzəşt edir). Bankla sement müəssisəsi arasındakı əməliyyat faktoring adlanır və bu münasibətlər faktoring müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

İndi isə faktoring sözünün mənasına aydınlıq gətirək. Ədəbiyyatda faktoringin ingiliscə «**factory**» sözündən olub, hərfən «**faktor kontor**» mənasını ifadə etməsi göstərilir¹. Başqa bir ədəbiyyatda faktoringin ingiliscə «**agent**», «**vasitəçi**» anlayışını bildirməsi qeyd edilir². Buna görə İngiltərə və ABŞ hüququnda faktor dedikdə prinsipalın mənafeinə hərəkət edən xüsusi tip professional ticarət agenti başa düşülür³. Faktor kimi ticarət nümayəndəsinin fəaliyyəti İngiltərədə 1889-cu il tarixli «**Faktor haqqında**» xüsusi qanunla tənzimlənir⁴. Müəlliflərdən Y.Funk «**faktoring**» termininin mənşəcə latın sözü olması barədə fikiri irəli sürür (latınca «**facere**»-hərəkət etmək, həyata keçirmək, bağlamaq)⁵. Faktoringin məzmunu və mahiyyətinə gəldikdə isə bu, **pul tələbinin güzəşt edilməsi müqabilində maliyyələşdirmədir**.

Yüz ildən çoxdur ki, bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatını inkişaf etdirən dövlətlər faktoring institutundan istifadə edir. Rusiya müliki hüququnda pul tələblərinin güzəşt edilməsi müqabilində maliyyələşdirmə, xarici praktikada faktoring adlanan bu institut Azərbaycan Respublikasının müliki hüququ üçün

zə və yeni anlayışdır⁶.

Xarici ticarət praktikasında və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə geniş istifadə edilən faktoring anlayışı 28 may 1988-ci ildə Ottavada BMT tərəfindən beynəlxalq faktoring haqqında konvensiya qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan Respublikası indiyə kimi bu konvensiyayı imzalamayıdır. Lakin buna baxmayaraq faktoring haqqında qüvvədə olan MM-in normaları hazırlanan və qəbul edilən vaxt həmin konvensiyanın müddəalan nəzə alınmışdır⁷. Bizim ölkə qanunvericiliyi onun norma və prinsiplərinin çoxunu krarlayır.

MM-in 655.1-ci maddəsi faktoring müqaviləsinin leqal anlayışını nəzərdə tutur. Faktoring müqaviləsinə görə bir tərəf (faktor) üçüncü şəxs (borclu) arasında müştərinin (kreditorun) üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər örməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinin esabına digər tərəfə (müşəriyə) pul vəsaiti verir və ya verməyi öhdəsinə götürür, müştəri isə bu pul tələbini faktora güzəşt edir və ya güzəşt etməyi öhdəsinə götürür.

Müqaviləyə verilən leqal tərifiən görünür ki, o, həm konsensual faktoring, am da real faktoring müqaviləsi ola bilər. Belə ki, əgər faktor müştəriyə pul vəsaiti verməyi, müştəri isə pul tələbini faktora güzəşt etməyi öhdəsinə götürürsə, bu, **konsensual faktoring müqaviləsi** olacaqdır. Yox, əgər faktor müştəriyə pul vəsaiti verirsə, müştəri isə pul tələbini faktora güzəşt edirsə, onda **real faktoring müqaviləsi** bağlanır. Lakin xarici praktikada konsensual faktoring müqaviləsinə daha çox rast gəlmək olur.

Müqavilədə işlərək edən tərəflərin hər ikisi bir-birinə münasibətdə həm vəzifələr daşıyır, həm də bu vəzifələrə uyğun gələn hüquqlara malikdirlər. Ona görə də müqavilə **ikitərəfli (qarşılıqlı)** müqavilədir. Müqavilə həm də **əvəzli** müqavilə hesab edilir. Ona görə ki, tərəflər öz vəzifələrinin icrasını müqabilində bir-birilə qarşılıqlı əvəz (haqq) alırlar. Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyək ki, bu müqavilə bütün hallarda əvəzli xarakterə malikdir. Onun əvəzsiz müqavilə olması istisna edilir. Bu, müqavilənin **sahibkarlıq müqaviləsi** olması ilə ertlənir. Almaniyə ədəbiyyatında təsadüfi deyildir ki, faktoring sahibkarlıq müqaviləsi, xüsusi ticarət əqdi sayılır⁸.

Factoring müqaviləsinin hüquqi məqsədi pul tələbinin faktorun, pul vəsaitinin isə müştərinin mülikiyyətinə keçirilməsinə, yeni pul tələbinə və pul vəsaitinə

¹ Feyzullabayli İ.Ə., Bəyramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.O. Tələb, tələbat, bazar və mərkətlər. Bakı. 1998, s. 225.

² Банковского дело. Учебник / Под ред. В.И. Колесникова. 1998, с. 100.

³ Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В. Залеского. М., 1999, с. 29; Тыньель А., Функ Я., Хеллей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 402.

⁴ Public General Acts, 1889, ch. 45.

⁵ Тыньель А., Функ Я., Хеллей В. Göstərilən dərslik, s. 402.

⁶ Hələ SSRİ dövründə keçən yüzilliyin 60-cı illərinin axırında kommersiya bankları belə faktoring əməliyyatları aparırdı. Bu əməliyyatlar SSRİ Dövlət Bankının 22 dekabr 1989-cu il tarixli 252-ci sayılı məktubunda nəzərdə tutulan qaydalarla tənzimləndi (bax: Письмо «О юридическом осуществлении операции по уступке поставщиками банку права получения платежей по платежным требованиям за поставленные товары, выполненные работы и казначейские услуги»). Qüvvədən düşmüş «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunun (1996) 17-ci maddəsinin 2-ci bəndi üçüncü şəxslərdən pul formasında öhdəliklərin icrasını tələb etmək iqdınınun kredit ləqəblərlə tələfinin alınmasını (faktoring) bank əqdinin bir növü kimi müəyyən kirdir (bax: AR QK, III cild, s. 277).

⁷ Bu konvensiyanın əsas xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq üçün bax: Тыньель А., Функ Я., Хеллей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 402; Вилкова Л.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 193.

⁸ Желинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. М., 2001, с. 478.

itine müvafiq olaraq onların mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsini təmin etməkdən ibarətdir. **Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi** isə güzəşt edilən tələb hesabına müştəri tərəfindən pul vəsaiti əldə etməkdən, bu vəsaitin döviyyəsinə sürətləndirməkdən, sahibkarlıq fəaliyyətinin rentabelliğini artırmaqdan, faktorun isə göstərdiyi xidmətlərin dairəsini genişləndirməkdən, onun əlavə gəlir əldə etməsindən ibarətdir.

2. Faktorinqin tarixi

Faktorinqin yaranma tarixi barədə müəlliflərin fikirləri üst-üstə düşür. Ədəbiyyat səhifələrində qeyd olunur ki, eramızdan əvvəl III minillikdə Mesopotamiyada ticarətlə məşğul olan şəxslər arasında müasir faktorinqə oxşayan münasibətlər mövcud idi. Bir qrup tədqiqatçı hələ qədim Babilistanda faktorinq əməliyyatının aparıldığını göstərirlər. Digər müəlliflər göstərirlər ki, faktorinq XX əsrin 30-cu illərində ABŞ-da əmələ gəlmişdir. Göründüyü kimi, faktorinqin tarixi bu məsələnin tədqiqatçıları tərəfindən müxtəlif cür təsvir olunur. Bizim fikrimizcə, faktorinq İngiltərə və ABŞ-da meydana gəlmişdir. Belə ki, hələ XIV əsrdə İngiltərədə faktor adlı subyekti ticarət döviyyəsinə vasitəçilik fəaliyyəti göstərirdi. «Faktor» termini «agent» kimi terminin sinonimi kimi işlədilir; ticarət nümayəndəsi faktor adlanırdı. Sonradan faktor institutu ABŞ-da tətbiq edilməyə başladı. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Amerikada faktorinq əməliyyatlarından geniş surətdə istifadə edildi. Qərbi Avropa ölkələrində isə faktorinq institutunun XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq maliyyə döviyyəsinə böyük rol oynamasını şahidi olurdu. Bunun nəticəsində faktorinq bankları və ixtisallaşdırılmış faktorinq cəmiyyətləri yarandı.

Faktorinq beynəlxalq münasibətlərdə daha geniş surətdə tətbiq edilməyə başladı. Bu isə faktorinq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin unifikasiyası edilməsinə şərtləndirdi. Bu məqsədlə UNIDRUA (Xüsusi Hüququn Unifikasiyası edilmiş üzrə Beynəlxalq İnstitut) **beynəlxalq faktorinq haqqında konvensiyanın** layihəsini hazırladı. 28 may 1988-ci ildə Ottava şəhərində bu konvensiya 14 dövlət tərəfindən imzalandıqdan sonra qəbul edildi. Həmin dövlətlərdən yalnız üçü (Nigeriya, Fransa və İtaliya) bu Konvensiyanı ratifikasiya etdi. Konvensiya 1 may 1995-ci ildən qüvvəyə minmişdir. Konvensiya Almaniya və Latviya tərəfindən də ratifikasiya olunmuşdur.

3. Faktorinq müqaviləsinin xüsusiyyətləri

Faktorinq müqaviləsinin ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilə müxtəlif mülki-hüquqi müqavilələrin ünsürlərini əhatə edir (MM-in 390.4-cü maddəsi). Ona görə də bu müqaviləni **kompleks və ya qarışıq müqavilə** hesab etmək olar¹. Lakin faktorinq müqaviləsi müstəqil müqavilədir. Başqa sözlə, faktorinq müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin müstəqil növlərindən biridir.

Faktorinq müqaviləsi tələblərin alqı-satqı müqaviləsidir (daha doğrusu, tələblərin alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi halıdır). Biz bundan əvvəlki fəsilədə gös-

tərdik ki, əgər müqavilədən irəli gələn tələblər natural xarakterli olarsa, bu cür tələblərin verilməsi alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Yox, əgər müqavilədən irəli gələn tələblər (üçüncü şəxsə mal vermədən, işlər gərməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn tələblər) pul xarakterli tələblər olarsa, belə halda faktorinq müqaviləsi kimi hüquqi rəsmiləşdirmə vəsaitindən istifadə edilir. Əgər tələblərin alqı-satqı müqaviləsi natural xarakterli tələblərin satılmasını nəzərdə tutursa, faktorinq müqaviləsi ilə pul xarakterli tələblər özgenikləşdirilir. Buna görə də faktorinq müqaviləsi tələblərin alqı-satqı müqaviləsinin xüsusi halıdır². Belə ki, faktorinq müqaviləsində tərəf rəolunda çıxış edən faktor müştəridən onun üçüncü şəxslərə mal verməsindən, iş gərməsindən və ya xidmət göstərməsindən irəli gələn pul tələblərini satın alır². Buna görə də faktorinq müqaviləsində tələblərin alqı-satqısı və verilməsi haqqında müddəalar (MM-in 29-cu fəslinin 6-cı paragrafına daxil olan maddələr) tətbiq edilir, bu şərtlə ki, MM-in 29-cu fəslinin faktorinq müqaviləsi barədə olan 7-ci paragrafında başqa qaydalar nəzərdə tutulmasın (MM-in 656-cı maddəsi). Buna görə də faktorinq müqaviləsi MM-də alqı-satqının xüsusi halı kimi müəyyən olunmuşdur və bu müqavilə ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən normalar (655-657-ci maddələr) bu məsələnin alqı-satqı barədə olan 29-cu fəsilə daxil edilmişdir³. Bununla bəzimiz ölkə qanunvericiliyi xeyli müddət xarici hüquq ədəbiyyatında müzakirə olunan belə bir məsələni həll etmişdir ki, faktorinq alqı-satqı əqdidir, yoxsa kredit müqaviləsi.

Qarışıq (kompleks) xarakterə malik olan faktorinq müqaviləsi **həm kredit, həm borc, həm də sessiya müqaviləsinin elementlərini** özündə birləşdirməklə onları xüsusiyyətlərini ifadə edir⁴. Belə ki, faktorinq müqaviləsində tərəf kimi çıxış edən faktor müştəriyə pul vəsaiti verir. Pul vəsaiti özünü kredit müqaviləsinin predmeti kimi göstərir. Faktor və müştəri isə kredit müqaviləsi-

¹ Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi faktorinqə münasibətdə ingilis-amerikan sistemində olduğu kimi alqı-satqı müqaviləsi konstruksiyasından, Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyi isə sessiya konstruksiyasından istifadə edir.

² Bir çox müəlliflər də belə hesab edirlər. Onların fikirləri ilə tanış olmaq üçün bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Серебряева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 12 (автор главы И.В.Елисеев); Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2. Обязательственное право / Отв. ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 424 (автор главы Е.М.Павловский); Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 294 (автор главы Н.Н.Азифонова). Комментарий к Гражданскому кодексу РФ части второй / Отв. ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 385-386 (автор главы Е.М.Павловский).

³ Müəlliflərdən xanım N.N.Azifonova göstərir ki, faktorinq müqaviləsi o qədər spesifik xüsusiyyətə malikdir ki, onu alqı-satqı haqqında normalarla tənzimləmək olmaz (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 294).

⁴ Ədəbiyyatda beynəlxalq faktorinq müqaviləsinin mürtəkkəb əqd olması barədə fikir söylənilir. Həmin fikrə görə bu müqavilə agent, tərsinq, prodart, borc və tələbin güzəştli kimi müqavilələrin elementlərini birləşdirir (bax: Тьяньель А., Функ Я., Хвалов В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 413).

¹ Bu hüquqi konstruksiyanın qarışıq müqavilə olması bir çox müəlliflər tərəfindən dəstəklənir: Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 293; Гражданское право. Учебник. Том 2 Полуптом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 232.

nin tərəfləri kimi çıxış edirlər (faktor – kreditor; müştəri – borclu şəxs)¹.

Sessiya müqaviləsində olduğu kimi faktorinq müqaviləsi ilə tələb (sessiya müqaviləsindən fərqli olaraq faktorinq müqaviləsi ilə pul tələbi) öz əvvəlki sahibindən yeni sahibinə güzəşt edilir (verilir). Başqa sözlə desək, pul tələbini güzəşt edən müştəri faktorinq müqaviləsi üzrə sedent, pul tələbini əldə edən faktor isə sessionar rolunu oynayır².

Faktorinq müqaviləsinin başqa bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilə təminat xarakteri daşıyır. Belə ki, pul tələbinin güzəştindən müştərinin faktor qarşısındakı hər hansı bir öhdəliyinin təmin edilməsi vasitəsi və üsulu kimi istifadə edilir. Müştəri faktor qarşısında öhdəliyinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə borcluya olan pul tələbini faktora güzəşt edə bilər (MM-in 655.3-cü maddəsi). Ona görə də belə halda müqavilədə göstərilir ki, müvafiq pul tələbi yalnız müştəri tərəfindən öhdəlik icra edilmədiyi halda faktora keçir.

Faktorinq müqaviləsinin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, sahibkarlıq əqqidir. Ona görə ki, burada tərəflərdən yalnız kommersantlar (sahibkarlar), o cümlədən kommersiya təşkilatları çıxış edə bilərlər. Faktorinq müqaviləsi yalnız subyektlərkəribinə görə yox, həm də öz məzmununa görə sahibkarlıq əqqi kimi xarakterizə olunur³.

4. Müqavilənin əhəmiyyəti

Mülki (əmlak) döviyyədə faktorinq müqaviləsinin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu müqavilədən istifadə edilməsi kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsini ən səmərəli və məqsədyönlü vasitəsidir. Belə ki, müştəridən pul tələbini satın alan faktor göstərdiyi xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirir və bununla əlavə gəlir mənbəyi əldə edir. Üçüncü şəxsə mal vermədən, işlər görmədən və xidmətlər göstərmədən irəli gələn pul tələbini faktora güzəşt etməklə faktordan pul vəsaiti (maliyyə mənbəyi) alan müştəri (müəssisə) vaxtından qabaq ödəniş almaq yolu ilə öz vəsaitlərinin döviyyəsinə sürətlənir. Belə ki, faktorinq əməliyyatı nəticəsində müştərinin debitor borclarının «dondurulmasının» qarşısı alınır. Debitor borcları dedikdə, üçüncü şəxslərin müştəriyə gələcəkdə ödəməli olduğu pul borcları başa düşülür. Bu pul borclarının üçüncü şəxslərin ödəməsinə gözləməyən müştəri faktorinq əsasında faktordan pul alır və bu yolla gələcəkdə ona ödənilən pulları (debitor borclarını) real əgüdə pula çevirir. Bu isə təbii ki, müştərinin maliyyə imkanını artırır.

Faktorinq müqaviləsinin əhəmiyyəti onunla şərtlənir ki, müştəri üçüncü

¹ Təsədüfi deyildir ki, RF MM-də faktorinq müqaviləsi haqqında normalar bizim MM-dən fərqli olaraq borc və kredit haqqında fəsilədən sonra (43-cü fəsilədə) yerləşdirilmişdir. RF-də yazılan dərslik və müəhazirə kurslarının çoxunda bu müqavilə kredit və hesablaşma öhdəlikləri bəaredə fəsilədə nəzərdə keçilir. Məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н. Садиков. М., 1997.

² Faktorinq müqaviləsinə kredit və sessiya müqaviləsindən fərqəldirməyə imkan verən səhərlər bəaredə bax: Гельель А., Фукс Я., Хвалев В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с.419-422.

³ Faktorinq ticarət ərinin növlərindən biridir (bax: Белов А.П. Международное предпринимательское право. М., 2001, с. 50-51).

şəxs üçün göndərdiyi (verdiyi) malın, gördüyü işin, və ya göstərdiyi xidmətin ödəniş haqqını ondan almağı gözləmədən, həmin ödəniş məbləğini (pul vəsaitini) faktordan (banklardan və digər kredit təşkilatlarından) alır. Faktor pul vəsaitini müştəriyə onun üçüncü şəxsə mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına verir. Nəzərdə tutulmuş müddətdən qabaq ödəniş (pul vəsaitini) əldə etməklə vaxtda udan müştəri aldığı pul vəsaitini həyata keçirdiyi təsərrüfat, sahibkarlıq və digər iqtisadi fəaliyyət növünə yönəldir, bununla məşğul olduğu fəaliyyətin rentabelliğini artırır və kapitaldan daha səmərəli istifadə etmək imkanı qazanır. Sərbəst pul vəsaitinə malik olan faktor müştərinə maliyyələrdir, bunun müqabilində gəlir götürür. Beynəlxalq ticarət praktikasında gəlir götürmənin iki üsulu fərqəldirilir ki, faktor məhz bu üsullardan istifadə edir. Birinci üsul diskont adlanır. Diskont (ingiliscə «discount»-güzəşt) dedikdə verilən (güzəşt edilən) pul tələbinin qiyməti (dəyəri) ilə faktorun müştəriyə verdiyi pul məbləği arasındakı fərq başa düşülür. İkinci üsul göstərilən xidmətə görə ödənilən haqqdan ibarətdir. Haqqın məbləği isə faktor tərəfindən yerinə yetirilən işin, göstərilən xidmətin həcmindən asılıdır.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Faktorinq müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: faktor; müştəri. Faktoru RF-in mülki qanunvericiliyi maliyyə agenti adlandırır¹. Beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədə beynəlxalq faktorinq haqqında BMT-nin konvensiyasında, həmçinin xarici praktikada faktor anlayışından istifadə edilir².

Müqavilədə faktor rolunda çıxış edən subyektlərin dairəsi MM-in 655.6-cü maddəsi ilə müəyyən edilir. Faktor qismində müqavilənin bağlanmasında üç kateqoriya şəxs çıxış edir.

- banklar;
- digər kredit təşkilatları;
- faktorinq əməliyyatlarını və fəaliyyətini həyata keçirməyə icazəsi olan kommersiya təşkilatları (faktor rolunda nə qeyri-kommersiya təşkilatı, nə də fərdi sahibkar çıxış edə bilər).

Bank öz statusuna görə faktor qismində faktorinq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Digər kredit təşkilatı dedikdə bank olmayan ələ bir kredit təşkilatı başa düşülür ki, o, ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün Mərkəzi Bankdan lisenziya alır; onlar həm də faktorinq əməliyyatı apara bilərlər.

Üçüncü kateqoriya faktorlar nə banklar, nə də ki, digər kredit (bank olmayan) təşkilatlarıdır. Bu kateqoriyadan olan faktorlar faktorinq fəaliyyətini (müqavilə bağlamaq) həyata keçirməyə icazəsi olan kommersiya təşkilatlarıdır. Lakin nə MM, nə də hər hansı bir normativ akt faktorinq əməliyyatlarını aparmaq üçün icazə vermək səlahiyyətinə malik olan müvafiq dövlət icra hakimiyyəti

¹ İngiliscə sözü rus transkripsiyası ilə agentlik etmənin növü mənasını ifadə edir. Buna uyğun olaraq «faktors» (factors) dedikdə maliyyə agenti (komissiyonçu) başa düşülür.

² Шумпетерф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с. 213-237.

yət orqanın müəyyən edir. Ehtimal etmək olar ki, belə orqan ya Maliyyə Nazirliyi ola bilər, ya da ki, Mərkəzi Bank. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, indiyə kimi qanunvericilikdə faktoringin fəaliyyətini həyata keçirməyə icazə verilməsi qayda və şərtləri müəyyən edilmir.

Faktoringin əməliyyatının aparılması üçün bankların və digər kredit təşkilatlarının Mərkəzi Bankdan lisenziya (xüsusi icazə) alması tələb olunmur. Ona görə ki, bu cür əməliyyatın aparılması üçün bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Mərkəzi Bankdan alınmış lisenziya kifayətdir. «Banklar haqqında» AR Qanununun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi kredit təşkilatının faktoringin əməliyyatı (üçüncü şəxslərdən pul formasında öhdəliklərin icrasını tələb etmək hüququnun alınmasını) aparmaq ixtiyarına malik olmasını nəzərdə tutur.

Faktoringin müqaviləsində iştirak edən müştəriyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, istənilən şəxs bu müqavilənin bağlanmasında müştəri kimi çıxış edə bilər. Qanun faktoringin müqaviləsinin bağlanmasında müştəri qismində iştirak edən subyektlər barədə heç bir məhdudiyat müəyyən etmir. Çox vaxt bu müqavilədə müştəri kimi kommersiya təşkilatları, sahibkar statuslu subyektlər çıxış edirlər. Xarici doktrinaya görə müştəri qismində sahibkar çıxış edir. Bu onunla bağlıdır ki, subyekt tərkibinə görə faktoringin müqaviləsi sahibkarlıq əqdi sayılır.

Faktoringin müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədar müxtəlif cür münasibətlər əmələ gəlir ki, bu münasibətləri iki qrupa bölmək olar:

- əsas (daxili) münasibətlər;
- törəmə (xarici) münasibətlər.

Əsas münasibətlər odur ki, bu münasibətlər faktoringin müqaviləsində tərəf kimi çıxış edən faktor ilə müştəri arasında əmələ gəlir. Məhz əsas münasibətlər faktoringin müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə sferasına daxildir.

Törəmə (xarici) münasibətlər faktora üçüncü şəxslər arasında yaranan münasibətlərdir. Üçüncü şəxslər ilə şəxslərdir ki, müştəri onlar üçün mal göndərmiş, iş görmüş və ya xidmət göstərmişdir¹. Törəmə münasibətlər əsas münasibətlərdən əmələ gəlir. Bu cür münasibətlər əsas münasibətlərdən fərqli olaraq faktoringin müqaviləsinin hüquqi nizama salma sferasına daxil olmur. Lakin buna baxmayaraq bu münasibətlər əsas münasibətlərlə bilavasitə əlaqədardır.

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Müqavilənin predmeti onun mühim şərtidir. **Güzeşt edilən pul tələbinin özü** bu müqavilənin predmetini təşkil edir². Əgər güzeşt edilən tələb natural (qeyri-pul) xarakterə malik olarsa, onda münasibətlər tələblərin alqı-satqı mü-

¹ Beynəlxalq faktoring haqqında Ottava konvensiyasına görə üçüncü şəxs rolunda yalnız alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcı çıxış edə bilər. Lakin beynəlxalq ticarət dövryyəsi praktikasında üçüncü şəxs kimi həm də iş görülmə və ya xidmət göstərilən şəxslər bu münasibətlərdə iştirak edə bilər.

² Желинский А., Перихт А. Введение в немецкое право. М., 2001, с. 482; Вилкопа Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 194. Beynəlxalq faktoring haqqında Ottava konvensiyasının 1-ci maddəsinə görə şəxs və ya ailə ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan əmlakın alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn pul tələbləri faktoringin müqaviləsinin predmeti ola bilər. Bizim qanunvericilik bu cür məhdudiyat nəzərdə tutmur.

qaviləsi (sessiya müqaviləsi) vasitəsi ilə rəsmiləşdiriləcəkdir.

Müqavilənin predmetini təşkil edən pul tələbləri iki cür olur: **mövcud pul tələbləri**; **gələcək pul tələbləri**. Müqavilənin predmetini təşkil edən mövcud pul tələbləri müqavilə (yeni faktoring müqaviləsi) bağlanan zaman mövcud olmalıdır. Bir qayda olaraq, **mövcud pul tələblərini** yaranan müqavilə, sonra isə faktoring müqaviləsi bağlanır. **Gələcək pul tələbləri** isə faktoring müqaviləsinin bağlanmasından sonra bağlanan müqavilədən yaranır. Belə ki, əvvəlcə faktoring müqaviləsi bağlanır; bundan sonra isə müştəri ilə üçüncü şəxs arasında mal göndərmə və s. müqavilə bağlanır. Bu qayda Ottava konvensiyasının müddəalarına uyğun gəlir. Belə ki, həmin konvensiyanın 5-ci maddəsinə görə faktoring müqaviləsinin predmeti həm mövcud, həm də gələcək pul tələbləri ola bilər.

Müqavilənin müddəti faktora müştərinin razılığı ilə müəyyən edilir. O, qanunla müqavilənin mühim şərti hesab olunmur. Lakin buna baxmayaraq tərəflərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edilməsində müqavilə üzrə müddətin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, müqavilədə tərəf kimi çıxış edən subyektin öz vəzifələrini müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə yerinə yetirməyə borcludurlar.

Müqavilənin qiyməti dedikdə güzeşt edilən pul tələbinin əvəzində faktoringin müştəriyə verdiyi pul vəsaiti başa düşülür³. Qiymət müəyyən edilərkən bəzi amillər nəzərə alınır; müştəri və borcludun vəziyyətinin sabit qalması; ödənişin üsulları və s.

Müqavilənin **hansı formada bağlanması** qanunla müəyyən olunur. Belə ki, **faktoringin müqaviləsi yazılı formada bağlanır** (MM-in 655.5-ci maddəsi). Müqavilənin forması barədə Ottava konvensiyası da bu cür göstəriş ifadə edir. Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə faktoringin müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi).

Faktoringin müqaviləsi müştəri ilə üçüncü şəxs arasında bağlanmış müqavilənin (alqı-satqı, podrat, daşıma və s.) icrasının istənilən mərhələsində bağlana bilər. Müştəri pul tələbini faktora mal göndərildikdən (xidmət göstərildikdən, iş görüldəndən) dərhal sonra və ya müəyyən bir müddət keçdikdən sonra verə (güzeşt edə) bilər.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Faktorun vəzifələri

Faktoringin müqaviləsinin elementlərindən biri **müqavilənin məzmunudur**. Müqavilənin məzmunu dedikdə onu bağlayan tərəflərin, yəni faktor və müştərinin hüquq və vəzifələri başa düşülür.

Faktorun **əsas vəzifəsi müştəriyə pul vəsaiti** verməkdir. O, bu vəzifəsinə müştərinin üçüncü şəxs üçün mal vermasindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinin hesabına yerinə yetirir. Belə ki, müştəri bu pul tələbini faktora verir.

Faktorun vəzifələrindən biri **onun müştərinin həyata keçirdiyi əməliyyat-**

³ Digər tərəfdən müqavilənin qiymətini faktorun gəliri təşkil edir. Bu gəlir isə diskont və ya onun göstərdiyi xidmətə görə aldığı haqq formalarından ibarətdir.

ların mühasibat uçotunu aparmaq üçün zəruri sənədləri qəbul etməkdən ibarətdir. O, əgər müqavilədə nəzərdə tutulsa, müştəri üçün mühasibat uçotunu aparmalıdır (MM-in 655.4-cü maddəsi). Bu zaman faktor mühasibat uçotunun təşkilinin aparılması qaydasını və prinsiplərini nəzərdə tutan «Mühasibat uçotu haqqında» qanunun tələblərinə riayət etməyə borcludur.

Faktorun daşdığı və icra etməyə borclu olduğu vəzifə dairəsinə onun müştəriyə güzəşt predmeti olan pul tələbləri ilə bağlı digər maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi də daxil ola bilər (MM-in 655.4-cü maddəsi). Digər maliyyə xidmətləri dedikdə hesabların mühasibatlıq tərəfindən işlənilməsi, yazılımsız veksellərin uçotunun aparılması, müxbir hesabının vasitəsi ilə hesablaşmanın həyata keçirilməsi, müştərinin bağladığı əqdər üçün zəmin durmaq və s. başa düşülür. Xarici praktikada faktorun müştəriyə göstərdiyi digər (əlavə) maliyyə xidmətlərinin dairəsi kifayət qədər geniş olub, kompleks karakter daşıyır. Müştəriyə göstərilən bu cür xidmətlərə aiddir: mümkün olan kontragentlərin maliyyə vəziyyəti, habelə onların ödəniş qabiliyyəti barədə informasiya vermək; bazarıdakı tələbin vəziyyəti barədə marketing informasiyası vermək; reklam əməliyyatlarını aparmaq; nəqliyyat əməliyyatlarını yerinə yetirmək; agentləri axtarmaq; məhkəmə işlərini aparmaq; marketing planlarının tərtibində köməklik göstərmək və s. Beləliklə, faktor ticarət və istehsal işləri üzrə sahibkarın məsləhətçisi olur¹. Faktoring müqaviləsində faktorun göstərilən vəzifələrdən savayı, onun digər vəzifələr də daşması nəzərdə tutula bilər.

Müqavilə bağlanmamışdan əvvəl, bir qayda olaraq, faktor müştərinin maliyyə vəziyyətini öyrənir. Bu məqsədlə faktorun müştəridən onun maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən sənədlərin verilməsini tələb etmək ixtiyarı vardır. Belə ki, faktor müştərinin balansını, hesabları və mühasibatlığı ilə tanış ola bilər.

2. Müştərinin vəzifələri

Müştərinin əsas vəzifəsi müqavilənin predmeti olan pul tələbini faktora güzəşt etməkdən ibarətdir. O, tələb hüququnu faktora keçirməklə bu vəzifəni icra edir. Pul tələbini faktora keçməsi müqavilə ilə tənzimlənir (MM-in 657.3-cü maddəsi). Müştəri tələbin satıcısı kimi tələbin haqiqətən mövcud olmasına cavabdehdir. O, doğrudan da üçüncü şəxs üçün mal verməsindən, işlər görməsindən və ya xidmətlər göstərməsindən irəli gələn pul tələbinə malik olduğunu əsaslandırmağa borcludur. Belə ki, faktora müştəri onun üçüncü şəxsə mal göndərməsini və ya ona xidmət göstərməsini təsdiqləyən sübutlar təqdim etməlidir. Bu, müştərinin vəzifələrindən biri hesab edilir. Göstərilən vəzifənin icrası vacib əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, faktor etibarlı olmasına, haqiqətən mövcud olmasına şübhə ilə yanaşdığı pul tələbini qəbul etməyə də bilər. Bu məqsədlə müştəri faktora tələbin haqiqiyyətini şərtləndirən sübutlar təqdim edir. Sübutlar dedikdə müştərinin təqdim etdiyi müxtəlif sənədlər başa düşülür. Müştərinin üçüncü şəxs qarşısında vəzifəsinin icra etməsini təsdiqləyən və sübut əhəmiyyətinə malik olan həmin sənədlərə aiddir: yollama sərəncamı; malların üçüncü şəxs tərəfindən qəbul edilməsi barədə akt; konosament; yük

qaiməsi; faktura hesabı və s. Başqa sözlə desək, müştəri tələbə aid öz sərəncamında olan bütün sənədləri faktora verməlidir (MM-in 193.2-ci maddəsi).

Müştəri pul tələbinə aid zəruri olan bütün məlumatı faktora verməyə borcludur. Xüsusən borclunun (yəni üçüncü şəxsin) öhdəliyi icra etmək imkanına və qabiliyyətinə malik olmasını şərtləndirən faktların faktora çatdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müştəri öz alıcıları (üçüncü şəxslər), onlardan borclanın alınmasını sadələşdirən və digər məsələlər barədə faktora məlumat verməlidir. Müştəri həm də imkan verməlidir ki, faktor onun balansını, mühasibatlığı və hesabları ilə tanış olsun.

Qeyd etmək vacibdir ki, müştəri faktoring müqaviləsinin predmeti olan pul tələbini etibarlı olması üçün faktor qarşısında məsuliyyət daşıyır. Pul tələbi yalnız o halda etibarlı hesab edilir ki, müştəri müvafiq pul məbləğini borcludan (üçüncü şəxsdən) tələb etməyə qanuni hüquqa malik olsun. Əgər sonradan pul tələbi etibarsız sayılarsa, onda müştəri faktordan aldığı pul məbləğini geri qaytarır, habelə vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir. Bununla bərabər, müştəri borclu şəxsin ödəniş qabiliyyətinin olmamasına görə məsuliyyət daşıyır. O, borclu şəxsin hər hansı bir səbəbə görə (məsələn, maliyyə çətinliyinə görə) güzəşt edilən tələbi yerinə yetirməsinə görə faktor qarşısında cavabdeh deyil. Belə halda tələbin icra edilməməsi riski faktorun üzərinə düşür. Buna qarantıyız faktoring deyilir.

Müştərinin vəzifələrindən biri onun pul tələblərinin güzgü tələbinə bərabərində borcluya (yəni üçüncü şəxsə) bildiriş verməsidir (MM-in 655.2-ci maddəsi). Bildiriş müştərinin tapşırığı ilə faktor da göndərə bilər. Borcluya göndərilən bu sənədin yazılı formada tərtib olunması nəzərdə tutulur. Ottava konvensiyasının 1-ci maddəsinə görə yazılı formalı bildiriş teleqram, teleks və telexə bərabər kimi formalarda ola bilər.

Borclu yalnız bildiriş etibarlı olduğu halda faktora ödəniş həyata keçirə bilər. Bunun üçün qanun bildiriş etibarlı olmasını müəyyən edən şərtləri göstərir (MM-in 657.4-cü maddəsi).

- güzəşt edilmiş tələblərin kifayət qədər dəqiq göstərilməsi;
- faktor barədə tələb məlumatı verilməsi;
- bildirişin onun verilməsi anında və ya daha əvvəl bağlanmış müqavilədən (məsələn, mal göndərmə müqaviləsindən və s.) irəli gələn tələblərə aid olması.

MM-in 657.4-cü maddəsində göstərilir ki, əgər borclu müştəridən və ya müştərinin vəkəli (tapşırığı) ilə faktordan güzəşt bərabərində yazılı bildiriş almırdırsa, ödəniş faktor üçün həyata keçirilməlidir. Borclu şəxs pulu faktora ödəməyə borcludur, bu şərtlə ki, borclu şəxs başqa şəxsin ödəniş almağa üstünlük hüququna malik olmasını bilməsin. Əgər o, başqa şəxsin ödəniş almaqda üstünlük hüququndan xəbərdar olarsa, faktor üçün ödəniş həyata keçirilmir (MM-in 657.5-ci maddəsi)¹. Güzəşt bərabərində borcluya bildiriş (məlumat) verilməsini nəzərdə tutan müqaviləyə beynəlxalq praktikada konvensiya (açıq) faktoring müqaviləsi deyilir. Beynəlxalq praktikada faktoring müqavilə

¹ Xarici praktikada göstərilən əlavə maliyyə xidmətləri barədə bax: Гражданское и торговое право капиталистических государств / Под ред. Е.А. Васильева. М., 1993, с. 389.

¹ Bu norma Ottava konvensiyasının 8-ci maddəsindən götürülmüşdür (bax: Вилкопе Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 195).

ləsinin daha ikinci bir növünə, **yeni konfidensial (qapalı, gizli, açıq olmayan)** növünə də rast gəlmək olur. Pul tələbinin faktora verilməsi barədə müştərinin kontragentinə (borcluya) məlumat verilməsini nəzərdə tutmayan müqaviləyə konfidensial faktoring müqaviləsi deyilir. Göstərilən halda faktorun özünün borclu şəxsədən pulu tələb etmək ixtiyarı yoxdur. Bu müqavilə üzrə borclu ödənişi müştəri üçün həyata keçirir. Sonradan müştəri aldığı pul vəsaitini faktora göndərir¹. Deməli, gizli faktoring müqaviləsi odur ki, bu müqaviləyə görə borclu şəxs müştəri tərəfindən pul tələbinin faktora verilməsini bilmir.

Beynəlxalq əmlak dövriyyəsində və xarici ticarət-iqtisadi münasibətlərdə tətbiq edilən həm açıq, həm də açıq olmayan faktoring müqavilələri beynəlxalq faktoring haqqında konvensiyada nəzərdə tutulmuşdur. Bizim MM-də isə yalnız açıq faktoring müqaviləsinə anlayış verilir. Bu məəcələdə konfidensial faktoring nəzərdə tutulmur.

Beləliklə, açıq faktoring müqaviləsi üzrə faktor borcludan pul məbləğini tələb edə bilər. Faktorun ixtiyarı var ki, ödənişi verməməyə görə borcluya pretenziya irəli sürsün. Belə halda borclu şəxs faktora qarşı mümkün olan bütün müdafiə tədbirlərindən istifadə edir. Belə ki, o, müştəri ilə bağlanan müqavilədən (alqı-satqı, podrat, mal göndərmə, daşıma və s.) irəli gələn bütün etirazları (pretenziyaları) faktora bildirə bilər (MM-in 657.7-ci maddəsi). Borclunun pretenziyaları həm mallann keyfiyyətinə, həm də öhdəliyin özünün mahiyyətinə aid ola bilər. Məsələn, borclu şəxs pretenziya edə bilər ki, öhdəliyin icrası üzrə iddia müddəti ötmüşdür və ya pul tələbinin əsaslandıqı öhdəlik etibarsızdır. Borclu şəxsin faktora pretenziya etmək hüququna malik olması barədə qayda Ottava konvensiyasının 9-cu maddəsinin müəyyənləşdirdiyi müdəaya uyğun gəlir.

Bundan əlavə, borclu şəxsin müştəriyə qarşı hər hansı bir tələbi ola bilər. Bu halda həmin tələbi ödəmək üçün borclunun ixtiyarı var ki, **faktora pretenziya irəli sürsün.** Bununla qarşılıqlı əvəzləşdirmə qaydasında borclunun həmin tələblərinə xitam verilir. Məsələn, borclunun müştəriyə iki min manat məbləğində pul tələbi vardır. Faktor isə borcluya on min manat məbləğində pul tələbi hüququna malikdir. Həmin pul tələbi ona müştəri tərəfindən verilmişdir (güzeşt edilmişdir). Belə halda borclunun müştəriyə olan iki min manat məbləğində pul tələbi faktora qarşı irəli sürülür. Başqa sözlə desək, borclu faktora on min manat yox, səkkiz min manat (10 min - 2 min) ödəyir. Beləliklə, **qarşılıqlı əvəzləşdirmə yolu ilə borclunun tələbinə xitam verilir.**

Elə hallar olur ki, borclu şəxs faktora müvafiq pul məbləğini ödəyir. Bundan sonra müştəri (mal göndərən) alqı-satqı müqaviləsi üzrə öhdəliyi icra etmir və ya lazımcına icra etmir və ya icranı gecikdirir. Belə halda borclunun ixtiyarı yoxdur ki, o, **faktora ödədiyi məbləğin qaytarılmasını tələb etsin. Bu onu ifadə edir ki, faktor müştərinin borclu şəxs qarşısında müqavilə öhdəliyini icra etməsinə görə məsuliyyət daşımır.** Bu xüsusiyyət faktoring müqaviləsinin hüquqi əlamətlərindən biridir. Özü də göstərilən qayda o halda tətbiq edilir ki, faktoring müqaviləsinin predmetini gələcək tələblərin güzeştəyi təşkil

etsin; həmin qayda Ottava konvensiyasının 9-cu maddəsinin göstərişlərinə uyğundur.

Bununla bərabər, qanun iki halda göstərilən qaydadan istisnaa yol verir (MM-in 657.8-ci maddəsi). Belə ki, həmin iki halda borclu faktora ödədiyi pul məbləğinin geriyə qaytarılmasını tələb edə bilər¹.

● **əgər borclu faktora pulu ödəmişsə, amma faktor müştəriyə pul vəsaiti verməmişsə;**

● **əgər faktor müştəriyə pul vəsaitini ödəmişsə, amma bu məqamda o, müştərinin borclu qarşısında öz vəzifəsini icra etməməsini bilmiş olsun.**

Faktora güzeşt edilmiş tələb **yenidən başqa faktora verilə bilər**². Bu vaxt mümkün olur ki, tələbin yenidən güzeşt edilməsi faktoring müqaviləsi ilə qadağan olunmasın (MM-in 657.10-cu maddəsi). Faktor əldə etdiyi tələb hüququnu başqa faktora güzeşt etdiyi halda, münasibətlər **subfaktoring** müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Yenidən güzeşt barədə borcluya məlumat verilir.

Faktoring müqaviləsi həm bir pul tələbinin, həm də müəyyən qrup tələbin güzeşt edilməsini nəzərdə tutub bilər. Belə ki, faktoring müqaviləsi bağlananda müqavilədə müştərinin hüquqlarının faktora hansı dərəcədə keçməsi göstərilməlidir (MM-in 657.3-cü maddəsi). Məsələn, konkret borclu və yaxud konkret mal göndərmə predmeti üzrə faktoring müqaviləsi və s. Beynəlxalq ticarətdə, bir qayda olaraq, bu cür faktoring müqaviləsi daha geniş surətdə tətbiq edilir.

3. Faktoringin tipləri (növləri)

Faktoring və ya faktoring müqavilələri müxtəlif əsaslara görə təsnif edilərkən ayrı-ayrı növlərə bölünür. Faktoring əqdinin hüquqi təbiətinə görə faktoringin iki növü fərqləndirilir: **açıq faktoring; gizli faktoring.** Bu barədə bir az əvvəldə söhbət açdıqımıza görə həmin növlərin anlayışına toxunmağı lazım bilmirik.

Məsuliyyətin şərtinə görə faktoringin iki növə bölünür: **qarantılı faktoring; qarantısız faktoring.** **Qarantılı faktoring** odur ki, bu cür əqd pul tələbi müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə borclu tərəfindən ödənilmədikdə faktora müştəriyə tələb irəli sürmək ixtiyarı verir. Bəzən bu faktoringi **«həqiqi olmayan faktoring»** və ya **«reqres hüquqlu faktoring»** də adlandırırlar. **Qarantısız faktoring** odur ki, bu cür əqd güzeşt edilən pul tələbinin borclu tərəfindən ödənilməməsi riskinin istisnasız olaraq faktorun üzərinə düşməsini nəzərdə tutur. Çox vaxt həmin faktoringi **«həqiqi faktoring»** və ya **«reqres hüququ olmayan faktoring»** də deyilir.

Güzeşt edilən pul tələbinin həcminə görə faktoringin iki cür olur: tam faktoring; fakultativ faktoring. **Tam faktoring** odur ki, bu əqdə görə faktoring müqaviləsində göstərilənlər istisna olmaqla müəyyən növ bütün tələbləri müştəri faktora verir. Bu faktoringə **«müstəsna hüquqlu faktoring»** də deyilir. **Fakultativ faktoring** elə bir əqdir ki, bu əqdə görə müştəri yalnız faktoring müqaviləsində nəzərdə tutulan müəyyən konkret tələbləri faktora güzeşt edir. Bəzən bu faktoringi **«qeyri-müstəsna hüquqlu faktoring»** də adlandırırlar.

¹ Göstərilən həmin iki hal beynəlxalq faktoring haqqında Ottava konvensiyasının göstərişlərinə uyğundur.

² Ottava konvensiyasının 11 və 12-ci maddələri tələbin başqa faktora verilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

¹ Шумицкофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с.

Ödənişə olan hüququn həcminə görə faktoringin iki növü fərqləndirilir: pul məbləğinin hamısına hüquq nəzərdə tutan faktoring; pul məbləğinin yalnız bir hissəsinə olan hüquq nəzərdə tutan faktoring. Birinci növ faktoringə görə faktor güzəşt edilmiş tələb üzrə aldığı pul məbləğinin hamısı üzərində, ikinci növ faktoringə görə isə həmin vəsaitin yalnız bir hissəsi üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir.

Beynəlxalq faktoring əqdinin həyata keçirilməsi xarakterinə görə faktoring iki növə ayrılır: birbaşa faktoring; dolay (vasitəli) faktoring. Birbaşa faktoring odur ki, bu əqdə yalnız bir faktor iştirak edir və o, bilavasitə özü eksportçu - müştəri qarşısında vəzifəsini yerinə yetirir, habelə özü ödəniş barədə tələb irəli sürür.

Dolay (vasitəli) faktoring odur ki, bu əqd müştərinin olduğu ölkədə yerləşən faktorun borcunun olduğu ölkənin faktoru ilə subfaktoring müqaviləsi bağlamasına nəzərdə tutur. Borcunun olduğu ölkənin faktoru borcludan pulu alır və onu öz növbəsində müştərinin olduğu ölkənin faktoruna çatdırır.

Beynəlxalq forfeytinq müqaviləsi beynəlxalq faktoring müqaviləsinin bir növüdür. Beynəlxalq forfeytinq (fransızca «forfait» - borcun satın alınması) ələ bir əqddir ki, bu əqdə görə ödənişi tələb etmək hüququ yox, sadə və köçürmə vekseli (tratta) indossament qaydasında forfeyterə (faktor) verilir (güzəşt edilir). Bu növ faktoringin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, forfeyter (faktor) müştəridən borcunun sadə və ya köçürmə vekselinə alır və ödəniş gələcəkdə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında forfeytinq əməliyyatının aparılmasına yol verilir¹. Belə ki, bank qanunvericiliyimiz forfeytinq bankların fəaliyyət növlərindən biri hesab edilir².

Beynəlxalq ticarət praktikasında faktoringin **meta-faktoring** adlı növündən geniş istifadə edilir. Bu faktoring tipi o halda tətbiq edilir ki, faktoring əqdi bağlamağa marağı olan müştəri banka malik olur və bu bank müxtəlif səbəblərə görə faktor rolunda çıxış etmək istəmir. O, bu bankla mütəmadi olaraq əməkdaşlıq edən faktoring təşkilatı ilə (faktorla) faktoring müqaviləsi bağlayır. Bu halda faktorla bank arasında da müqavilə bağlanır. Bu müqaviləyə əsasən faktoring əqdinin maliyyələşdirmək üçün bank faktora pul vəsaiti verir. Borclu tərəfindən **ödənişin həyata keçirilməməsi riski faktorla bank arasında bölüşdürülür**. Beləliklə, meta-faktoring iki müqavilənin bağlanmasını nəzərdə tutur. Birinci müqavilə müştəri ilə faktor arasında, ikinci müqavilə isə faktorla bank arasında bağlanır³.

Qeyd etmək lazımdır ki, təmiz ticarət fəaliyyəti kimi yaranan faktoring sonralar kredit verilməsi və onun təmin olunması üzrə maliyyə əməliyyatına çevrildi və kommersiya banklarının həyata keçirdikləri fəaliyyətin vacib elementi oldu. İndiki şəraitdə isə faktoring geniş mənada işlədilərək **müasir mənecmentin mühüm aləti** hesab edilir.

Faktoring əməliyyatı beynəlxalq ticarət praktikasında geniş tətbiq olunur.

¹ Daha etraflı: *Atlaşverdiyov S.S.* Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu Dərslük. Bakı, 2007.

² «Banklar haqqında» qanununun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

³ *Шмиттгофф К.* Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993.

Müasir bazar iqtisadiyyatı ölkələrində bu əməliyyat maliyyə institutlarının fəaliyyətində vacib yer tutur. Faktoring ABŞ-da daha çox inkişaf etmişdir; məhz bu ölkədə ilk dəfə olaraq faktoring yaranmışdır. Təsədüfi deyildir ki, faktoringin əməliyyatlarının həcminə görə ABŞ irəlində gedir. Bu əməliyyatların dünya dövriyyəsini hər il yüz milyardlarla ABŞ dolları təşkil edir.

Faktoringin mahiyyəti faktorun müştərinin debitor borcunu (ödəniş tələbini) satın almaqdan ibarətdir. Bu baxımdan faktoringin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində **beynəlxalq ticarətə debitor borcunun güzəştli barədə BMT konvensiyası** (2001) tətbiq edilə bilər. Belə ki, Ottava konvensiyası məhdud xarakter daşıyaraq pul tələblərinin güzəştli əvəzində maliyyələşdirmə münasibətlərinin yalnız bir hissəsini tənzimləyir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Жуков Е.Ф. Трастовые и факторинговые операции коммерческих банков. М., 1994.

Гражданское и торговое право капиталистических государств / Под ред. **Е.А.Васильева**. М., 1993.

Гражданское право. Учебник / Под ред. **А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого**. М., 1997. Часть 2 (гл.39, §3).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. **А.Г.Калпина**. М., 1999 (гл. 14).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. **О.Н.Садиков** (гл. 19, §4).

Гражданское право. Учебник / Под ред. **С.П.Гришаева**. М., 1999 (гл. 24, § 3).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Отв. ред. **О.М.Козырь, С. Хохлова и др.** М., 1996.

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации // Хозяйство и право. М., 1996. №7 (автор **Е.А.Суханов**)

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Отв. ред. **О.Н.Садиков**. М., 1996.

Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000.

Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли¹. М., 1993.

Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004.

¹ Faktoring müqaviləsinin müxtəlif növləri beynəlxalq ticarət dövriyyəsində və xarici iqtisadi münasibətlərdə (o cümlədən beynəlxalq əmlak dövrəyində) geniş miqyasda tətbiq edilir. Bu müqavilənin ayn-ayn növləri ilə tanış olmaq üçün bax: *Шмиттгофф К.* Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993; *Тыньель А., Функ Я., Хвалей В.* Курс международного торгового права. Минск. 2000.

VIII FƏSİL SINAMA ÜÇÜN ALQI-SATQI

§ 1. Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi əlamətləri və elementləri

1. Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində yeni müqavilədir. Belə ki, 1964-cü il MM bu müqaviləni tənzimləmədi. Qeyd etmək vacibdir ki, sovet dövrünün mülki məəcəllələrinə, ümumiyyətlə, bu müqavilə növü məlum deyildi.

Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi Almaniya mülki qanunvericiliyinə məlum olan hüquqi konstruksiyadır¹. Bu ölkənin Mülki Qanunnaməsinin 454-455-ci paragrafları məhz həmin müqavilənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir². Qeyd etdiyimiz paragraflarda ifadə olunan hüquq normaları Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi dəfələk olar ki, olduqca kimi təkrarlayır. Belə ki, MM-in 29-cu fəslinin 8-ci paragrafına daxil olan maddə (658-ci maddə) sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinə tənzimləyir. Amma burada həmin müqaviləyə leqal anlayış verilmir.

Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinə görə bir tərəf (satıcı) əmlakı sınağa və yoxlama üçün digər tərəfə (alıcıya) verməyi, alıcı isə müəyyənlaşdırılmış müddət ərzində həmin əmlakın alınmasına razılığını bildirməyi öhdəsinə götürür.

Qanunda göstərilir ki, sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi təxirəsalıcı şərtlə bağlanan alqı-satqı müqaviləsidir (MM-in 658.1-ci maddəsi). Bu göstərişə əsasən qeyd edə bilərik ki, sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi təxirəsalıcı şərtlə bağlanmış əqdır. Həmin əqdin əlamətləri isə qanunda müəyyən edilmişdir (MM-in 328-ci maddəsi).

Amma əslində sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinə təxirəsalıcı şərtlə bağlanmış əqd hesab etmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, tərəflərin iradəsindən asılı olan şərt etibarsızdır; belə şərtlə bağlanmış əqd etibarlı sayıla bilməz (MM-in 328.3-cü maddəsi). Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsində şərt qismində alıcının əşyanı almağa razılıq verməsi çıxış edir. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi baxımından sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi təxirəsalıcı şərtlə bağlanmış əqd hesab etmək olmaz. Amma bəzi ölkələrin (məsələn, Almaniyanın, Rusiya Federasiyasının və s.) qanunvericiliyi nöqtəyi-nəzərdən sınama üçün alqı-satqı təxirəsalıcı şərtlə bağlanan əqd sayılır. Ona görə ki, həmin ölkələrin qanunvericiliyində tərəflərin iradəsindən asılı olan şərtin etibarsız sayılması barədə göstərişə rast gəlirik. Digər tərəfdən xarici doktrina hesab edir ki, təxirəsalıcı şərtlə bağlanmış əqdlərdə şərt kimi götürülən hal

həm də əqd iştirakçılarının iradəsindən asılı ola bilər¹.

Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi müddətli əqddir; müddətli əqd odur ki, bu əqdə onun ya qüvvədə düşməni, ya da qüvvədən düşməni müəyyən olunur (göstərilən hər iki an eyni zamanda nəzərdə tutula bilər). Bu əqd növü belə bir xüsusiyyətə malikdir ki, tərəflər əqdin qüvvəyə minmə müddətini onların əqd üzrə hüquq və vəzifələrinin yaranması anı kimi müəyyən edirlər; əqdin qüvvəyə minməsi bu ana kimi təxirə salınır; buna görə tərəflərin müqavilə üzrə hüquq və vəzifələrinin yaranma anı kimi müəyyənləşdirildikləri müddət təxirəsalıcı müddət adlanır.

Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi özündə müddətli əqdə xas olan əlamətləri əks etdirir. Belə ki, alıcının əmlakı almağa razılıq verməsi müddətini tərəflər alqı-satqı müqaviləsi üzrə öz hüquq və vəzifələrinin yaranma anı kimi müəyyənləşdirirlər; məhz alıcı əmlakın alınmasına öz razılığını bildirdiyi andan alqı-satqı müqaviləsi bağlanmış hesab edilir və qüvvəyə minir, eləcə də tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır; bu ana kimi tərəflərin alqı-satqı müqaviləsi üzrə hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsi təxirə salınır; buna görə də alıcının əmlakın alınmasına razılıq verdiyi müddət təxirəsalıcı müddətdir.

Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi konsensual əqddir. Belə ki, müqavilə bağlandıqı andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr (əmlakı sınama və ya yoxlama üçün alıcıya vermək; əmlakı gözdən keçirməyə icazə vermək və s.) əmələ gəlir.

Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinin tərəfləri hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Buna görə də sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir.

Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinin ilkin müqavilə hesab etmək olmaz. İlkin müqavilənin əlamətləri MM-də göstərilmişdir (402-ci maddə). Bu əlamətlərə sınama üçün alqı-satqı müqaviləsi cavab vermir.

2. Müqavilənin elementləri

Müqavilənin bağlanmasında iki tərəf iştirak edir: satıcı; alıcı. Mülki hüququn istənilən subyekti (fiziki şəxslər; dövlət; hüquqi şəxslər; bələdiyyə) bu müqavilənin tərəfi ola bilər.

Müqavilənin predmetini əşya (əmlak) təşkil edir. Elə bir əşya ki, o, alıcı tərəfindən sınaqdan keçirilir və ya yoxlanılır. Döviyyə qabiliyyətli istənilən əşya müqavilənin predmeti ola bilər.

Müqavilənin forması barədə qanun hər hansı göstəriş ifadə etmir. Buna görə də sınağa üçün alqı-satqı müqaviləsinin forması əqdlərin forması barədə normalarla müəyyən olunur (MM-in 329.1-ci maddəsi). Bu normalara görə, əgər qanunla başqa hal müəyyən edilməmişdirsə, əqdlərin forması tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən olunur. Buna görə də tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə sınağa üçün alqı-satqı müqaviləsi bağlana bilər:

- ya şifahi formada;
- ya sadə yazılı formada;

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 1 / Под ред. Н.Д. Егорев, А.П. Сергеев. М., 2005, с. 352.

¹ Ян Шлуп. Основы гражданского права Германии. М., 1996, с. 256.

² Гражданское уложение Германии. М., 2006.

- ya notarial formada.

Müqavilənin müddəti onun elementlərindən biridir. Alıcının alqı-satqının predmeti olan əşyanı almağa razılıq verdiyi müddət müqavilənin müddətini ifadə edir. Müddət tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən olunur. Məsələn, müqavilədə nəzərdə tutulur ki, alıcı əmlakın alınması barədə iki ay ərzində və ya fevral ayının 25-də razılığını bildirməlidir və s.

Müqavilənin qiyməti kimi elementə gəldikdə isə qeyd etməliyə ki, belə elementə sinama üçün alqı-satqı müqaviləsində rast gəlmirik. Bu, məlum məsələdir. Yalnız alqı-satqı müqaviləsinin elementi (müqavilənin qiyməti) ola bilər. Alqı-satqı müqaviləsi isə ancaq o halda qüvvəyə minir ki, alıcı əmlakın alınmasına razılıq versin.

3. Müqavilənin məzmunu

Sinama üçün alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu satıcı və alıcının hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, bu müqavilənin məzmununu alqı-satqı müqaviləsinin məzmunundan fərqləndirmək lazımdır.

Sinama üçün alqı-satqı müqaviləsi üzrə **satıcının əsas vəzifəsi** əmlakı sinama və ya yoxlama üçün alıcıya verməkdən ibarətdir. Satıcının belə vəzifə daşması sinama üçün alqı-satqı müqaviləsinin konsensual daşavilə olmasından irəli gəlir. Odur ki, o, sinama və ya yoxlama üçün əşyanı alıcıya verməlidir.

Sinama və yoxlama alıcının almaq istədiyi əmlakın istismar-istehlak xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən vasitələrdir. Onlar bir-birinə yaxın olan anlayışlardır. Belə ki, sinama yoxlama, sınaqdan keçirmə və təcrübədən çıxartma deməkdir; yoxlama da öz növbəsində sinama mənasını ifadə edir. Yaxın anlayışlar olmalarına baxmayaraq onlar bir-birindən fərqlənir.

Bir qayda olaraq, **sinamanın predmeti** o əşyalar ola bilər ki, həmin əşyalar istismar olunsun, işləne bilsin. Məsələn, avtomobil, televizor, soyuducu, tozsooran, müxtəlif dəzgahlar, cihazlar və s. belə xüsusiyyətə malikdir. Təbii ki, alıcı bu qəbildən olan əşyaları satın alarkən onları istismar (işləmə) qabiliyyəti ilə tanış olmalıdır. Bundan ötrü o, əşyanı sınaqdan keçirməlidir. Məsələn, alıcı əgər minik avtomobili alarsa, onu istismar etməli, işlətməli və bu yolla sınaqdan keçirməlidir.

Yoxlamanın predmeti isə o əşyalar ola bilər ki, həmin əşyalar istehlak xüsusiyyətlərinə malik olsun. Məsələn, geyim şeyləri, ərzaq məhsulları və s. istehlak xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək üçün isə əşya yoxlanılmalıdır. Şübhəsiz, belə əşyalar sinamanın obyektinə ola bilməz. Məsələn, əgər alıcı mal-qara alarsa, o, sinamanın yox, yoxlamanın predmeti ola bilər; yoxlama nəticəsində müəyyən etmək mümkün olur ki, mal-qarada hər hansı xəstəlik varmı. Həm sinama, həm də yoxlama alıcıya əşyada hər hansı qüsurun olmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Əgər sinama və yoxlama prosesində əşyada çatışmazlıq və qüsurlu aşkar olunarsa, alıcı belə əşyanın alınmasına razılıq vermir.

Alıcının üzərinə düşən əsas vəzifə **əşyanı sınaqdan keçirməkdən və ya yoxlamaqdan** ibarətdir. O, əgər sinama və ya yoxlama nəticəsində əşyada

hər hansı qüsurlu müəyyən etməzə, əşyanın alınmasına razılığını bildirir. Alıcı razılığını yalnız müəyyənləşdirilmiş müddət ərzində, bu müddət müəyyənləşdirilmədikdə isə yalnız satıcının təyin etdiyi **ağlabatan müddət** bitənədək bildirməlidir (MM-İN 658.4-cü maddəsi).

Alıcı bəzən əşyanın alınmasına razılığını bildirmir, susur. Belə halda susma hüququ əhəmiyyətə malik olur, razılıq kimi qiymətləndirilir.

TÜVSİYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. М., 1996.

Гражданское уложение Германии. М., 2006.

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 1 / Под ред. Н.Д. Егорова, А.П. Сергеева. М., 2005.

IX FƏSİL DƏYİŞDİRMƏ MÜQAVİLƏSİ

§1. Dəyişdirmə müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, məqsədi və elementləri

1. Müqavilənin anlayışı

Mülki-hüquqi müqavilələrin bir növü dəyişdirmə müqaviləsidir. Bu müqavilə əsasında əşyanın mülkiyyəti verilməsi üzrə öhdəlik yaranır. Dəyişdirmə müqaviləsi ilə alqı-satqı müqaviləsi arasında çox oxşar cəhətlər vardır. Belə ki, iqtisadi baxımdan və nöqtəyi-nəzərdən alqı-satqıya dəyişdirilmənin xüsusi həli (elə bil ki, alqı-satqıda məlulə dəyişdirilir) kimi baxmaq olar¹. Bu hüquqi konstruksiyaların hər ikisi eyni model üzərində qurulur. Dəyişdirmə və alqı-satqı müqavilələrini həm də belə bir cəhət birləşdirir ki, onların hər ikisinin köməyi ilə maddi nemətlər könüllü surətdə bölüşdürülür². Dəyişmə müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsi kimi əmlakın əvəzi şəkildə özgenikləşdirilməsi ilə bağlı münasibətləri rəsmiləşdirir. Lakin alqı-satqı müqaviləsindən fərqli olaraq dəyişdirmə müqaviləsində qiymət qismində pul yox, əmlak çıxış edir; alqı-satqı müqaviləsinin isə xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada qiymət kimi dəyər ekvivalenti rolunu pul oynayır; bunsuz müqavilə dəyişdirmə müqaviləsi sayılır.

Bununla bərabər, dəyişdirmə və alqı-satqı kimi müqavilələrin «tarixi yaşları», necə deyirlər, üst-üstə düşür. İnsan cəmiyyətinə dəyişdirmə müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsindən çox-çox əvvəllər məlum olmuşdur. Başqa sözlə, dəyişmə müqaviləsi tarixən alqı-satqı müqaviləsindən xeyli qabaq təbiiq edilmişdir. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, pulun hələ mövcud olmadığı arxaik dövrlərdə dəyişdirmə maddi nemətlərin yerdəyişməsinin, bir şəxsdən digərinə keçməsinin və mübadilə edilməsinin əsas forması hesab olunurdu. Hələ neçə-neçə yüz il bundan əvvəl qədim zamanlarda bu müqavilədən Misirdə, Babilistanda, Yunanıstanda və s. geniş şübhəyə istifadə olunurdu³.

Bütün mallar üçün ekvivalent və dəyər ölçüsü hesab edilən, habelə ümumi ekvivalent rolunu oynamaq kimi spesifik xüsusiyyətə malik olan pulun meydana gəlməsi ilə iqtisadi həyatda dəyişmənin təbiiq sferası məhdudlaşmağa başladı. Bu onunla izah olunurdu ki, pul bütün digər malların dəyərini özündə ehs etdirirdi. Odur ki, pulun meydana gəlməsi ilə pul dövryyəsinin yaranması, habelə əmtəə-pul mübadiləsinin inkişafı natural təsərrüfat dövrü və şəraiti üçün xarakterik olan dəyişdirməni iqtisadi sahədən sıxışdırdı. Bununla dəyişdirmə öz təsərrüfat əhəmiyyətini itirməyə başladı.

Müasir mülki dövryyədə dəyişmə müqaviləsinin təbiiq bir o qədər də geniş xarakter daşıyır; indiki dövrdə onun funksiyası olduqca məhdudlaşmışdır. Amma dəyişmə müqaviləsi öz əhəmiyyəti və rolunu tam itirməmişdir. Şübhə yox-

dur ki, bu müqavilə müasir dövrdə öz aktuallığını saxlayır. Məsələn, ayrı-ayrı şəxslər pullarını xırdalayan zaman dəyişdirmə müqaviləsi bağlayırlar¹ ki, belə hallara tez-tez təsadüf olunur. Lakin bazar münasibətlərinin inkişafı bu hüquqi konstruksiyanın təbiiq sferasını, əhatə dairəsini genişləndirməyi tələb edir. Buna görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində barter əməliyyatlarının aparılmasında dəyişmə müqaviləsinin rolu xüsusilə artır. Təsədüfi deyildir ki, dəyişmə xarici ticarət sferasında barter sövdələşməsi və ya barter adlanır.

Dəyişmə müqaviləsi «permutatio» adı altında hələ Roma hüququna məlum idi². Roma hüququna görə dəyişmə müqaviləsi əşyanın əşyaya dəyişdirilməsini nəzərdə tuturdu. Bu müqaviləyə görə tərəflərdən biri müəyyən əşyanı digər tərəfin mülkiyyətinə verir, bunun nəticəsində digər tərəf başqa bir əşyanı birinci tərəfin mülkiyyətinə verməyə borclu olurdu. Lakin buna baxmayaraq, bizim eranın II əsrində dəyişmə müqaviləsi Roma hüququnda öhdəliklər sisteminə öz yerini tapmamışdı. Bu elə bir dövr idi ki, artıq Roma hüququnda kontraktların klassik sistemi yaranmışdı.

Dəyişdirmə müqaviləsinin leqal anlayışı MM-in 662.1-ci maddəsində verilmişdir. Belə ki, dəyişdirmə müqaviləsinə görə tərəflərdən hər biri başqa tərəfin mülkiyyətinə müəyyən əşyanın müqabilində digər əşyanı verməyi öhdəsinə götürür. Başqa sözlə desək, hər iki tərəf bu hüquqi konstruksiyanın köməyi və vasitəsi ilə əşyaları mübadilə edirlər.

Dəyişmə müqaviləsi konsensual əqdirdir. Ona görə ki, bu müqavilənin bağlanması üçün tərəflərin sazişi və razılığa gəlmələri kifayət edir. Tərəflər məhz əşyaların dəyişdirilməsi bərədə razılığa gəldikləri andan onlar üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Dəyişmə müqaviləsi həm də ona görə konsensual müqavilədir ki, o, əşyanın verilməsinin vasitəsi ilə bağlanmır; tərəflərin bir-birinə əşya vermələri artıq bağlanmış dəyişmə müqaviləsinin icra olunmasını ifadə edir.

Dəyişmə müqaviləsi qarşılıqlı müqavilədir. Ona görə ki, müqavilədə iştirak edən hər iki tərəf bir-birinə münasibətdə vəzifələr daşıyır və bu vəzifələrə uyğun gələn hüquqlara malikdirlər. Bununla bərabər, dəyişmə müqaviləsi həm də əvəzi müqavilədir, çünki tərəflər öz vəzifələrinin icrası müqabilində qarşılıqlı əvəz alırlar. Qeyd etməliyə ki, dəyişmə müqaviləsinin tərəflərinin bir-birinə əmlak verməsi qarşılıqlı bağışlama demək deyildir; onlar bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, qarşılıqlı bağışlama müqaviləsinin qiymətli olmur. Ona görə ki, bağışlama müqaviləsi əvəzsizdir. Məhz bu səbəbdən hədiyyə verənin və hədiyyə alanın bir-birinə verdikləri əmlak digərinin əvəzi sayılır; onlar hədiyyə hesab edilir. Dəyişmə müqaviləsinin isə qiyməti vardır; müqavilənin qiymətli rolunda əmlak çıxış edir. Başqa sözlə, dəyişdirilən əmlaklar bir-birinin əvəzi sayılır. İkinci tərəfdən, qarşılıqlı bağışlama əliqətiql və səxavət hərə-

¹ Саказ Вагацуме, Тору Арицдзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983. с. 72.

² В бәрәдә бәх: Дождәв Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1999. с. 597; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкоя и И.С.Партерского. М., 1999. с. 487; Новицки И.В. Roma hüququ. Dәrslik. Rus dilindән M.P.Әsgәrovannin tәrcümәsi. Bakı, 1999. s.181.

¹ Belə halda pul xüsusi məl kimi çıxış edir.

² Л. Жоллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 34.

³ Әliyev Ә.Н. Quldariq ölkələrinin dövlət və hüquq tarixi. Bakı. 1991. s. 33.

kətidir. Dəyişmə müqaviləsi isə bu kimi xüsusiyyətdən məhrumdur.

Dəyişmə müqaviləsi nə ümumi, nə də qoşulma müqavilə növünə şamil edilmir. Dəyişmə müqaviləsi həm istehlak, həm də sahibkarlıq müqaviləsi ola bilər. Bu iki amildən asılıdır: dəyişdirilən əmlakların təyinatından (dəyişdirilmənin sosial-iqtisadi məqsədindən); dəyişdirmədə iştirak edən subyektlərin statusundan (onların sahibkar olub-olmamasından).

Dəyişdirmə müqaviləsinin **hüquqi məqsədi** tərəflərin dəyişdirilən əşyalar üzərində mülkiyyət hüququnu qarşılıqlı olaraq bir-birinə keçirməkdir ibarətdir. Müqavilənin **sosial-iqtisadi məqsədi** isə müxtəlif ola bilər: təsərrüfat məqsədləri; şəxsi-əv və ailə-məişət ehtiyaclarının ödənilməsi; sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və s.

Dəyişdirmə müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsi MM-in 31-ci fəslinə daxil olan 662-665-ci maddələr ilə həyata keçirilir. Bununla bərabər, alqı-satqı müqaviləsinə çox oxşar olduğu görə dəyişmə müqaviləsinə alqı-satqı haqqında göstərişlər müvafiq surətdə tətbiq edilir. Xarici ticarət sferasında barter sövdələşməsi (barter) adlanan dəyişdirmə müqaviləsi isə xüsusi qaydada, ayrıca olaraq tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dəyişdirmə müqaviləsi **əmlakın əvəzli şəkildə mülkiyyət verilməsinə (əmlakın özgeninkiləşdirilməsinə) yönələn müqavilələrdən** biridir; müqavilələr əmlakın döviyyədə hərəkətini təmin edir. Mülki döviyyə, xüsusən də ticarət döviyyəsi başlıca olaraq əmlakın belə hərəkəti üzərində qurulur. Əmlak mülki döviyyədə həm də dəyişmənin (əmlakın əmlaka mübadilə olunmasının) köməyi ilə hərəkət edir. Odur ki, ölkələrin hamısının qanunvericiliyində dəyişmə müqaviləsi əsas müqavilə kimi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Fransa, Hollandiya və digər ölkələrdə bu müqavilə Mülki Məcələ səviyyəsində tənzimlənir¹. Almaniya MQ-də dəyişmə müqaviləsinə həsr olunan normalar müəyyən olunmuşdur².

2. Dəyişdirmə müqaviləsinin xüsusiyyətləri

Dəyişdirmə müqaviləsi mal-əmtələ döviyyəsi münasibətlərini, əşyanın bir mülkiyyətədən qarşılıqlı ekvivalent olaraq əvəz alınmaqla digər mülkiyyətəyə keçməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləmək üçün istifadə edilir. Bu müqavilənin məhiyyəti əşyanı əvəzli olaraq realizə etməkdir ibarətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dəyişdirmə müqaviləsi iqtisadi məzmununa və hüquqi xarakteristikasına görə alqı-satqı müqaviləsinə həddindən artıq yaxındır. Buna görə də dəyişdirmə müqaviləsi üzrə münasibətlər tənzimlənərkən MM alqı-satqı üzrə münasibətləri qaydaya salan normalara istinad edilməsinə nəzərdə tutur. Bu yaxınlığı nəzərə alaraq bəzi dərsləklərdə dəyişdirmə müqaviləsi ayrı fəsildə yox, alqı-satqı müqaviləsi haqqında fəsildə onun bir paragrafı kimi yerləşdirilmişdir³. Bu onunla izah olunur ki, dəyişdirmə müqaviləsi alqı-satqı

müqaviləsi kimi **mal sövdələşməsidir (əqdidir)**. Əgər dəyişdirmə müqaviləsi iki əşyanın bir-biri ilə mübadiləsinə nəzərdə tutulsa, alqı-satqı müqaviləsi əşyanın xüsusi mala (pula) dəyişdirilməsini ifadə edir⁴. Əgər dəyişdirmə müqaviləsi üzrə tərəflərdən birinin verdiyi əşyanın müqabilində digər tərəf əşya verirsə, alqı-satqı müqaviləsinə qarşılıqlı əvəz kimi pul alınır. Əgər dəyişdirmə müqaviləsi üzrə dəyişdirilən hər bir əşya o birisinin ekvivalenti, dəyər forması kimi çıxış edirsə, alqı-satqı müqaviləsinə pul verilən mal üçün ekvivalent, dəyər forması rolunu oynayır⁵.

Bununla belə, alqı-satqıya nisbətən dəyişdirmə müqaviləsi geniş surətdə tətbiq edilmir. Mal döviyyəsində onun rolu və əhəmiyyəti bir o qədər də böyük deyildir. Hal-hazırda dəyişdirmə müqaviləsinin funksiyası yuxarıda göstərdiyimiz kimi, son dərəcə məhduddur.

Dəyişdirmə müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinə nə qədər yaxın olsa da o, **mülki-hüquqi müqavilənin müstəqil növüdür**. Bu müqaviləni fərqləndirici əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərdən birincisi onunla şərtlənir ki, **kontragentlərdən (tərəflərdən) hər biri müqavilədə həm alıcı, həm də satıcı qismində çıxış edir**. Bu müqavilənin bağlanmasında iştirak edən satıcı həm alıcı, alıcı isə həm də satıcıdır. Başqa sözlə desək, dəyişdirmə müqaviləsi üzrə münasibətlərin hər bir iştirakçısı digər tərəfə verəcəyini vəd etdiyi əşyanın satıcısı və aldığı əşyanın isə alıcısı sayılır (MM-in 662.3-cü maddəsi).

Dəyişdirmə müqaviləsinin **ikinci (nisbətən spesifik) xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, müqavilənin bağlanmasında iştirak edən satıcı (o, həm də alıcıdır) alıcıya (o, həm də satıcıdır) verdiyi əşyanın müqabilində **və əvəzində ekvivalent kimi pul yox, başqa əşya** alır. Belə halda pul yox, dəyişdirilən əşyalar bir-birinin dəyər ölçüsü (ekvivalenti) kimi çıxış edir. Əgər dəyişdirmə müqaviləsinə başqa hal nəzərdə tutulmazsa, dəyişdirilən mallar bərabər qiymətli sayılır (MM-in 663.1-ci maddəsi).

Dəyişdirmə müqaviləsinin **üçüncü xüsusiyyət** ondan ibarətdir ki, **dəyişdirmə müqaviləsi üzrə münasibətlərdə iştirak edən hər bir tərəf əşyanı digər tərəfin mülkiyyətinə verir və beləliklə, dəyişdirilən əşyalar üzərində müvafiq olaraq onların mülkiyyət hüququ əmələ gəlir**. Dəyişdirilən mallara mülkiyyət hüququnun keçməsi qaydası müqavilə əsasında tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Məsələn, dəyişdirilən mallardan birinin o biri mala nisbətən daha əvvəl alıcıya verilməsi barədə tərəflər müqavilə yolu ilə razılıq əldə edə bilərlər. Belə halda dəyişdirilən malların verilməsi müddətləri üst-üstə düşür, yəni bir tərəf o biri tərəfə nisbətən müqaviləni birinci olaraq (daha əvvəl) icra edir. Mali verməli olan tərəf öhdəliyini icrasını həyata keçirmədikdə qarşı tərəf (müqaviləni birinci icra edən tərəf) zərərini əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bi-

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999, с. 3; с. 6; с. 11.

² Ян Шалп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 250.

³ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова, М., 1997; Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришвина, М., 1999; Гражданское право. Учебник. Часть 2. Обязательственное право / Под ред. В.В.Залесского, М., 1998.

⁴ Pulun məhiyyəti onun funksiyalarında ifadə olunur. Pul, birincisi, tədaviül vəsitisidir; ikincisi, dəfinə (yüqüm) vəsitisidir; üçüncüsü, tədiyyə vəsitisidir; dördüncüsü, o, dünya pulu funksiyasını yerinə yetirir. Nəhayət, pulun növbət funksiyası onun dəyər ölçüsü (ekvivalent) olması ilə şərtlənir. Bununla bərabər, pulu iqtisadi edebilyatda xüsusi mal kimi anlayış verilir (bax: *Feyzullabəyov və b. Tələb, tələbat, bazar və marketinq*. Bakı, 1998, s.149; *Пашков Ю.В. Деньги: прошлое и современность*. Л., 1990).

⁵ *Савказ Вагацума, Торү Арцидзүми*. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 58.

lər¹, yeni öhdələklərin qarşılıqlı icrası haqqında qayda tətbiq edilir (MM-in 664-cü və 441-ci maddələri).

Dəyişdirilən mallara mülkiyyət hüququnun keçməsi dəyişdirilmə müqaviləsində nəzərdə tutulmaya da bilər. Belə halda dəyişdirilən mallara tərəflərin mülkiyyət hüququ onların müvafiq malları alıcıya vermək vəzifəsini icra etmələrindən sonra eyni vaxtda keçir (MM-in 665-ci maddəsi). Belə halda tərəflərin dəyişdirilən müvafiq malları alıcıya vermək vəzifəsinin icra edilməsi müddətləri üst-üstə düşür. Göründüyü kimi, dəyişdirilən mallara mülkiyyət hüququnun keçməsi vaxtı tərəflərin mübadilə etdikləri malların «əldən-ələ verilməsi» prinsipinə uyğunlaşdırılır. Başqa sözlə desək, mülkiyyət hüququnun keçməsi vaxtı tərəflərin onlara həvalə edilmiş vəzifəni (əşyanı vermək vəzifəsini) icra etmələri müddəti ilə, yeni müqavilənin faktiki olaraq icra edilməsi anı ilə əlaqələndirilir.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Müqavilə üzrə iştirak edən tərəflər

Dəyişdirilmə müqaviləsində tərəf rolunda mülki hüququn istənilən subyekti çıxış edə bilər. Bu müqavilənin əsas iştirakçıları **vətəndaşlar** və **hüquqi şəxslərdir**. Əvvəlki qanunvericilikdən fərqli olaraq indiki qanunvericilik hüquqi şəxslər arasında mübadilə əməliyyatlarının aparılmasını yasaqlamır. Bu əməliyyatlar barter sövdələşməsi adını almışdır. Bütün hallarda müqavilənin bağlanmasında iştirak edən tərəf rolunda **dəyişdirilən əşyaların mülkiyyətçiləri** çıxış edirlər. Lakin məhdud əşya hüququ subyektlərinin bu müqavilədə tərəf qismində iştirak etmələri istisna olunmur. Məsələn, tam təsərrüfatçılıq səlahiyyəti və ya operativ idarəetmə hüququnun subyektləri dəyişdirilmə müqaviləsi bağlamaq hüququna malikdirlər. Lakin həmin subyektlər dövlət tərəfindən onlara təhkim edilmiş əşyanı dəyişdirərkən (əşya üzərində sərəncam verməyin vasitələrindən biri) hökəmə mülkiyyətçinin (yeni dövlətin) razılığını almadan tələb olunur.

Hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirən və mülki hüququn xüsusi (spesifik) subyekti hesab edilən dövlətin bu müqavilə üzrə münasibətlərdə iştirakı bərdə hüquq ədəbiyyatında söylənilən fikirlər bir-birindən fərqlənir. Müəlliflərdən bəzisi göstərir ki, ölkənin bütcdə quruluşunun əsas prinsiplərinə natural mübadilə zidd olduğuna görə dövlətin mülki-hüquqi dəyişdirilmə müqaviləsində iştirakı mümkün deyil². İkinci qrup müəlliflərin mövqeyinə görə dövlət dəyişdirilmə müqaviləsində tərəf rolunda çıxış edə bilər (məsələn, dövlətə məxsus olan səhm zərifinin və ya təsərrüfat cəmiyyətlərindəki iştirak paylarının dəyişdirilməsi və s.)³. Bizim fikrimizcə, ikinci fikrin müəlliflərinin fikirləri daha əsaslıdır. Belə ki, dövlət ölkənin təbii və maddi-texniki ehtiyaclarına sərəncam vermək kimi ayrılmaz hüquqa malikdir. Bununla belə, dövlətin öz qarşısında duran vəzifələ-

ri həyata keçirmək üçün lazım olan əmlakı əldə etmək ixtiyarı vardır. Belə hallarda dövlət mülki-hüquqi dəyişdirilmə müqaviləsindən hüquqi forma kimi istifadə edə bilər. Dövlətin xüsusi ilə dəyişmə müqaviləsinin xarici ticarət sahəsində ifadəsi olan barter sövdələşmələrinin bağlanmasında tərəf kimi iştirakı beynəlxalq əmlak dövrüyyəsində tez-tez rast gəlinən hallardandır⁴. Şübhəsiz ki, dəyişdirilmə müqaviləsi üzrə münasibətlərdə dövlətin özü yox, onu təmsil edən müvafiq icra hakimiyyət orqanları çıxış edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən dövlət **həm də mülkiyyətçidir**. O, mülkiyyətçi kimi öz mülkiyyətində olan əmlak üzərində sərəncam vermək (satmaq, icarəyə vermək, dəyişdirmək və s.) hüququna malikdir.

Dəyişdirilmə müqaviləsinin **tərəfləri** alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi **alıcı** və **satıcı** adlanır. Qanun onlar üçün xüsusi ad müəyyən etmir.

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Müqavilənin predmeti dəyişdirilmə müqaviləsinin **yeganə mühüm şərtidir**. Müqavilənin predmetini **dövrüyyədə** hərəkəti qadağan edilməmiş, **dövrüyyə qabiliyyətli istənilən əşya** təşkil edə bilər. Məhdud dövrüyyə qabiliyyətli əşya (məsələn, mülki silah və s.) dəyişdirilərkən müvafiq qarşı tərəfin bu əşyanı əldə etməsi üçün icazə alması tələb olunur. Belə icazə olmazsa, həmin əşyanın dəyişdirilməsi mümkün deyil.

Müqavilənin predmeti kimi **həm daşınmaz əşyalar** (məsələn, yaşayış evləri, ayrıca su obyektləri, torpaq sahələri və s.), **həm də daşınar əşyalar** (məsələn, nəqliyyat vasitələri və s.) çıxış edə bilər⁵. Daşınar əşyaların bir növü olan qiymətli kağızların və valyuta sərəvətlərinin müqavilənin predmeti ola bilməsi istisna edilmir. Lakin bu cür əşyalar dəyişdirilərkən qanunvericiliyin onları hüquqi rejimi bərdə müəyyən etdiyi qaydalardan tələblərini müqavilə bağlayan tərəflər gözləməyə borcludurlar. Özü də daşınar əşyaların daşınmaz əşyalara dəyişdirilməsi qadağan edilmir. Məsələn, minik avtomobili yaşayış evi ilə dəyişdirilə bilər. Həm də xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrinin bir-birilə dəyişdirilməsinə yol verilir (TM-in 90-cı maddəsi).

Dəyişdirilmə müqaviləsinin predmeti pul da ola bilər. Belə ki, şəxslər pullarını xırdalayarkən onlar dəyişdirilmə müqaviləsi bağlamış olurlar; bu müqavilənin predmetini isə pul təşkil edir. Dəyişdirilmə müqaviləsinin predmeti qismində həm də **xarici valyuta** çıxış edə bilər. Məsələn, ABŞ dolları ilə Almaniyaya markası dəyişdirilir.

Dəyişdirilmə müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə məsələsində alqı-satqı müqaviləsinə istinad edən MM, bununla belə, əmlak hüquqlarının dəyişdirilməsinin mümkünlüyünü yasaqlamır. Buna görə də **əmlak hüquqları (tələblər və digər hüquqlar) dəyişdirilmə müqaviləsinin predmeti ola bilər**⁶. Məsələn, mülkiyyətçi olan iştirakçı (təsisçi) kommersiya təşkilatı təsis edilərkən onun niyyətinə kapitalına maya və ya haqq kimi əmlak verir. İştirakçı kommersiya

¹ Л. Жюлло де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с. 111.

² Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 115 (fəsilin müəllifi А.В.Якушевский).

³ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 78 (fəsilin müəllifi А.У.Кабалиндир); Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 337 (fəsilin şənkli müəllifləri Е.А.Суханов və Р.А.Панкратовдур).

⁴ Дövlətin barter sövdələşməsində iştirakı bərdə bax: Аflahəndiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Müəhazə kursu. 1-ci hissə. Bakı. 1999, s. 381.

⁵ Л. Жюлло де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с. 110.

⁶ Сквас Вагацуми, Торү Ариудзуми. Гражданское право Японии. Книга 1. М., 1983, с.

taşkilatına münasibətdə əmlak hüququna (əşya hüququna yox, öhdəlik hüququna) malikdir. Başqa bir vətəndaş banka əmanət qoyur. Bu, əmanətçi vətəndaşın banka münasibətdə əmlak hüququnu (öhdəlik tələb etmək hüququnu) ifadə edir. Əmanətçi vətəndaşla iştirakçı (təsisçi) əmlak hüquqlarının dəyişdirilmə haqqında razılığa gəlirlər. Başqa bir misaldə işə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçısı cəmiyyətin nizamnamə kapitalındakı pay hüququnu (payını) əqdi tipli səhmdar cəmiyyətinin səhmdanının səhmi ilə dəyişdirir. Başqa bir misaldə təsərrüfat cəmiyyətinin təsisçisi öz pay hüququnu təsərrüfat ortaqlığının təsisçisinin pay hüququ ilə dəyişdirmək barədə razılığa gəlirlər və yaxud iki müxtəlif səhmdar cəmiyyətinin səhmdarı olan iki vətəndaş səhmləri dəyişdirmək barədə qərar qəbul edirlər. Çəkiləyən misallardan aydın olur ki, dəyişdirilmə müqaviləsinin predmetini, hər şeydən əvvəl, korporativ əmlak hüquqları təşkil edir.

Dəyişdirilmə müqaviləsinin predmetini **həm pul xarakterli tələb hüquqları** (məsələn, mal göndərən alıcıya verdiyi malın pulunu tələb etmək hüququ), həm də **natural xarakterli tələb hüquqları** (məsələn, sifarişçinin haqqını qabaqcadan verib tikdirdiyi evi podratçıdan tələb etmək hüququ) təşkil edə bilər. Bununla bəla, **əmlak hüquqlarının əşyaya dəyişdirilməsi istisna edilmir**. Məsələn, təsərrüfat cəmiyyətinin iştirakçısı pay hüququnu minik avtomobili ilə dəyişdirmək barədə onun sahibi ilə razılığa gəlir.

Patent hüquqları (əmlak hüquqları) güzəşt formasında özgenkiləşdirilərkən dəyişdirmə müqaviləsindən mülki-hüquqi vasitə kimi istifadə edilir¹. Sessiya müqaviləsi üzrə (tələb hüquqlarının verilməsini nəzərdə tutan müqavilə) tələb hüquqları dəyişdirmə müqaviləsi ilə özgenkiləşdirilə (dəyişdirilə) bilər². Göstərilən hallarda əmlak hüquqları dəyişdirmə müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edir. Alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi **əqli mülkiyyət hüququnun obyektləri** (məsələn, müəlliflik hüququnun obyektləri olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, patent hüququnun obyektləri, yeni sənaye mülküyyətli obyektləri olan ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri), **şəxsi qeyri-maddi nemətlər** (məsələn, insanın adı, şərəf və ləyaqəti, həyatı, şəxsiyyət toxunulmazlığı və s.), habelə **subyektiv müli vəzifələr dəyişdirmə müqaviləsinin predmeti ola bilməz**.

Müqavilənin qiyməti dəyişdirilən malların hər birinin qiymətini ifadə edir. Dəyişdirilən hər bir mal digərinin dəyər ölçüsü kimi çıxış edir, onun ekvivalent rolunu oynayır. Əgər dəyişdirmə müqaviləsindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, dəyişdirilmə mallar bərabər qiymətli sayılır (MM-in 663.1-ci maddəsi).

Müqavilədə dəyişdirilən əşyaların qiyməti göstərilə bilər, göstərilməyə də. Əgər müqavilədə dəyişdirilən malların qiyməti göstərilərsə və bu qiymətlər bərabər olmazsa, 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilənə kimi məsələ bu qaydada həll olunurdu; belə halda aldığı malın qiymə-

tindən aşağı qiymətli mal verməli olan tərəf **qiymət fərqi ödəməli idi**¹ (MM-in qüvvədən düşməsi 633.2-ci maddəsi). Qiymət fərqi həmin tərəf bilavasitə malı vermək vəzifəsini ya icra edəndək, ya da icra etdikdən sonra ödəyə bilərdi. Məsələn, əgər vətəndaş özünə məxsus olan xalçanı qonşunun malik olduğu soyuducu ilə dəyişdirmək barədə razılığa gələrdisə və müqavilədə, məsələn, xalçanın qiymətinin 1 min. manat, soyuducunun isə 2 min. manat olması göstərilirdisə, mallar dəyişdirilən zaman xalçanın sahibi olan vətəndaş malların qiyməti arasındakı fərqi, yəni 1 min manatı (2 min-1 min manat) ödəyirdi. MM-in qüvvədən düşməsi 663.2-ci maddəsi göstərilən həmin müqavilənin dəyişdirmə müqaviləsi hesab edilməsi barədə konkret və daqiq göstəriş ifadə edirdi². MM-dən 663-cü maddənin 2-ci bəndi çıxarıldıqdan sonra vəziyyət dəyişirdi. Belə ki, predmeti qeyri-bərabər qiymətli mallardan ibarət olan həmin müqavilə **qarışıq (kompleks) müqavilə** hesab edilir (MM-in 390.4-cü maddəsi) qarışıq müqavilə növünü nəzərdə tutur). Başqa sözlə desək, həmin müqavilə həm dəyişdirmə, həm də alqı-satqı müqaviləsinin elementlərini birləşdirirdiyinə görə qarışıq müqavilə növünə şamil olunur.

Dəyişdirmə müqaviləsində müddət xüsusi qaydada tənzimlənir. Zəruri olduqda, alqı-satqı müqaviləsinin bu barədə müəyyən etdiyi qaydalar tətbiq edilir. Müddət müqaviləni bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunur.

Müqavilə formaca həm sifahi, həm də yazılı bağlana bilər (qanunda müqavilənin forması barədə xüsusi göstəriş yoxdur). Müqavilənin sifahi formada bağlanması tərəflərin qarşılıqlı razılığından asılıdır. Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə həm də notarial formada bağlana bilər.

Əgər daşınmaz əşyalar dəyişdirilərsə, müqavilə **yazılı formada bağlanı** və **notariat qaydasında təsdiqlənir**. Sonra isə daşınmaz əşyanın dövlət reyestrində qeydiyyat alınır (MM-in 647-ci maddəsi).

3. Müqavilənin məzmunu

Dəyişdirmə müqaviləsi üzrə münasibətlərdə iştirak edən tərəflər eyni vəzifələr daşıyırlar. Bu onunla izah olunur ki, bu müqaviləni bağlayan satıcı həm də alıcıdır; alıcı isə həm də satıcıdır.

Tərəflərin **əsas vəzifəsi əşyanı qarşı tərəfin mülkiyyətinə verməkdən** ibarətdir. Onların bu vəzifəni icra etməsi bir neçə tələbi (miqdar, keyfiyyət, çə-

¹ Qiymət fərqi ödəmək barədə qayda bəzi ölkələrin, məsələn, Fransanın mülki hüququna məlumdur (*П. Жюлио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 111*).

² Göstərilən halda müqavilənin alqı-satqı və ya dəyişdirmə müqaviləsi olması barədə klassik dövrün Roma hüquqşünasları helə neçə-neçə yüz il bundan əvvəl mübahisə edirdilər. İlk dəfə olaraq məhz onlar bu məsələni diskussiya predmetinə çevirmişdilər. Diskussiya prosesində həmin məsələ barəsində iki müxtəlif fikir yaranmışdı: sabinyan məktəbinin (görməli hüquqşünas *Kapitonun şagirdi Sabinin* adı ilə) tərəfdarlarının mövqeyi: prokulanların (görməli hüquqşünas *Laberonun şagirdi Prokulun* adı ilə) fikirləri. Birinci fikrin tərəfdarları dəyişdirmə müqaviləsinin müstəqil əhəmiyyətlə malik olmasını inkar edərək həmin əqdi alqı-satqı əqdinə aid edirdilər. İkinci fikrin tərəfdarları isə, əksinə, həmin əqdi dəyişdirmə müqaviləsi hesab edirdilər (*Римское частное право. Учебник I Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1994, с. 423-424; Покровский И.А. История Римского права. СПб. 1913, с. 200-202, 433-435*).

¹ Bu barədə bax: *Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. М., 1999, с. 519; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Müəhazirə kursu. Bakı, 2000, s. 296.*

² Bax: *Бразильский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. М., 1997, с. 37.*

şid, komplekslik, tara və qab, əşyanın yükəndən azad olması barədə və s. şərtlər) əhatə edir ki, bu münasibətlər alqı-satqı haqqında normalarla tənzimlənir.

Tərəflərin ikinci əsas vəzifəsi dəyişdirilən malı qəbul etməkdən ibarətdir. Hər iki tərəf malları verilməsi və qəbul edilməsi xərclərini hər bir halda müvafiq vəzifələri daşıyan tərəf çəkir (MM-in 663.1-ci maddəsi).

Tərəflər həm də belə bir vəzifə daşıyırlar ki, onlar bir-birinə üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad əşya verməlidirlər (MM-in 572-ci maddəsi). Həmin vəzifənin məzmunu MM-in 573-574-cü maddələri ilə müəyyən olunur. Əgər tərəf eviksiyaya məruz qalarsa, zərərçəkən şəxs kimi o, zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər (MM-in 573.1-ci maddəsi).

Tərəflərin hər ikisi əsas vəzifələrdən başqa, həm də əlavə vəzifələr daşıyırlar. Bu cür vəzifələrə aiddir: müqavilə şərtlərinin pozulması barədə kontragentə məlumat vermək; müqavilənin predmeti olan malları sığortalamaq (əgər zəruri olduqda).

ТӨВСİYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏБИYYAT

Витрянский В.В. Договоры купли-продажи, мены, аренды, безвозмездного пользования, перевозки, транспортной экспедиции. Расчеты. М., 1996.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.30, §10).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999 (гл.33, §1).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1993 (гл.2).

Гражданское право России. Часть 2. Курс лекций / Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1997 (гл.9).

Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (гл.14, §12).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть второй / Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1999 (гл.31).

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Гражданское право. Учебник / Под ред. В.В.Залесского, М.М.Пассова. М., 2002.

Голованов Н.М. Обязательственное право. М., 2002.

Голованов Н.М. Гражданско-правовые договоры. М., 2002.

Гуев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003.

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1961. Том 3.

Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983.

Синайский В.И. Русское гражданское право. М., 2002.

Эрделевский А.М. Мена и бартер. М., 2001.

X FƏSİL BAĞIŞLAMA MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Bağışlama müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, elementləri və məqsədi

1. Bağışlama müqaviləsinin anlayışı

Ən «qocaman» mülki-hüquqi müqavilə növlərindən biri bağışlama müqaviləsidir. Bu müqavilənin tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır. Bizim eradan əvvəl V-I əsrlərdə respublika dövründə Roma hüququ üzrə bağışlama mülkiyyəti hüququnun əldə edilməsinin əsaslarından biri hesab edilirdi. Roma hüququ üzrə yalnız «stipulyasiya» formasında edilən bağışlama vədi hüquqi əhəmiyyətə malik idi. Sonralar bağışlama haqqında qeyri-formal sazişin xüsusi növü yarandı ki, bu «pastum donationis» adlanırdı¹. Roma imperiya qanunvericiliyinə görə «pastum donationis» iddia qaydasında müdafiə olunurdu. Belə ki, imperator qanunvericiliyi ona iddia müdafiəsi vermişdi. Bununla da o, «pactum donationis» iddia qüvvəsi ilə təmin olundu.

Roma hüququnda bağışlama haqqında qeyri-formal saziş olan «pastum donationis»ə anlayış da verilir. Bağışlama dedikdə bir müqavilə başa düşülürdü ki, bu müqaviləyə görə bir tərəf (bağışlayan) əliaçıqlıq göstərmək məqsədi ilə digər tərəfə (bəxşiş alana) öz əmlakından nəyi isə verir. Bağışlama müxtəlif hüquqi formalarda heyata keçirilirdi: əşya üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsi formasında; pul məbləğinin ödənişi formasında; servitut hüququnun verilməsi formasında və s. Roma hüququna görə bağışlama vədi (nəyi isə vermək, məlum olan hər hansı bir hərəkət etmə vədi və s.) bağışlayanın xüsusi halı hesab edilirdi². Sonralar bir sıra ölkələrin qanunvericiliyi məhz Roma hüququ ənənəsinə uyğun olaraq bağışlama müqaviləsinin nəzərdə tutmağa və tənzimləməyə başladı; müasir dövrdə bu növ müqavilə bütün dünya dövlətlərinin mülki hüququna məlumdur.

Mülki hüquq cəmiyyətdəki bütün əmlak münasibətlərini yox, yalnız onların əmlak-dəyər adı hissəsini tənzimləyir; əmlak münasibətlərinin bu hissəsi əvəzli-ekvivalentli münasibətlər sayılır. Əmlak-dəyər münasibətlərinə, hər şeydən əvvəl, əmtəə-pul münasibətləri daxildir. Bununla bərabər, mülki hüququn hüquqi tənzimləmə sferasına ələ əmlak münasibətləri də daxildir ki, bu cür münasibətlər pul dövriyyəsi ilə bilavasitə əlaqədar olmur. Ona görə də həmin münasibətlər öz təbiəti və xarakteri ilə əmtəə-pul münasibətləri, yəni əvəzli-ekvivalentli münasibətlər hesab edilmir. Məsələn, bağışlama münasibətləri bu cür münasibətlərə misal ola bilər. Lakin bağışlama münasibətləri əmtəə-pul təbiətinə malik olmasa da, dəyər xarakterlidir. Belə ki, bu cür münasibətlər dəyər qanununun qüvvəsi ilə bağlıdır. Buna görə də bağışlama müqaviləsi

¹ Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1999, с. 679; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского М., 1999, с. 499.

² Новицкий И.В. Roma hüququ. Dərslük / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s. 186.

viləsi üzrə münasibətlərin mülki hüquqla tənzimlənməsi üçün kifayət qədər yerli əsaslar vardır¹. Bundan əlavə, bağışlama münasibətlərində iştirak edən tərəflərin hüquq bərabərliyi, bağışlama müqaviləsinin vasitəsi ilə əşyanın bir şəxsdən digərinə keçməsi bu müqavilədən əmələ gələn münasibətlərin mülki hüququn nizamasalma predmetinə daxil edilməsini şərtləndirir.

Bağışlama müqaviləsinin leqal anlayışı MM-in 666.1-ci maddəsində verilməmişdir. Bağışlama müqaviləsi sağ iken bağlanan ele müqavilədir ki, onun əsasında hədiyyə verən öz əmlakının bir hissəsini bağışlamaqla hədiyyə alanı zənginləşdirir, həm də bu cür bağışlama hədiyyə alan tərəfindən heç bir cavab xidməti ilə şərtləndirilmir. Elə buradaca qeyd etməliyə ki, əsasən Almaniya MQ-dən (§ 516) götürülən bu leqal anlayış uğursuz tərifdir. Belə ki, hədiyyə kimi verilən əmlak, şübhəsiz, hədiyyə alanı zənginləşdirir. Bu, məlum məsələdir. Digər tərəfdən həmin anlayış bağışlama müqaviləsinin konsensual əqd kimi bağlanmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutmur. Odur ki, bağışlama müqaviləsinə belə bir elmi (doktrinal) anlayış verilməsini təklif edirik: **bağışlama müqaviləsinə görə bir tərəf (hədiyyə verən) müəyyən əmlakı əvəzsiz olaraq digər tərəfin (hədiyyə alanın) mülkiyyətinə verir və ya bağışlamağı vəd edir.** Nəticədə hədiyyə verənin əmlakı azalır, hədiyyə alanınkı isə çoxalır. Bu, bağışlama müqaviləsinin xüsusiyyətlərindən biridir. O ki qaldı bağışlama anlayışına, qeyd etməliyə ki, müəyyən bir şəxsin öz əmlakını könüllü surətdə heç bir qarşılıqlı əvəz almadan başqa şəxsə verməsi bu anlayışın mahiyyətini ifadə edir².

Anlayışdan görünür ki, hədiyyə verən tərəf bağışladığı əmlakın müqabilində hədiyyə alandan heç bir əvəz almır. Ona görə də bağışlama müqaviləsi **əvəzsiz müqavilədir.**

Köhnə qanunvericiliyə görə bağışlama müqaviləsi yalnız real müqavilə ola bilərdi (1964-cü il MM-in 245-ci maddəsi). Yeni MM-ə görə isə bağışlama müqaviləsi həm real, həm də konsensual ola bilər. Bağışlama müqaviləsi o halda real olur ki, bu cür müqavilə hədiyyə verənin bağışladığı əmlakı hədiyyə alanın qəbul etməsi ilə bağlanmış sayılır (MM-in 666.1-ci maddəsi). Belə ki, **real bağışlama müqaviləsi əmlak hədiyyə alana verildiyi andan bağlanmış hesab olunur.** **Konsensual bağışlama müqaviləsi** odur ki, hədiyyə verən tərəf öz üzərinə gələcəkdə əmlak bağışlaması öhdəliyini götürür. Başqa sözlə desək, gələcəkdə bağışlama vəd edildikdə, konsensual bağışlama müqaviləsi bağlanmış olur (MM-in 668.1.5-ci maddəsi).

Bağışlama müqaviləsi **ikiterəfli əqddir³**. Ona görə ki, bu müqavilənin bağlanması üçün iki tərəfin razılaşdırılmış iradə ifadəsi tələb olunur. Əgər hədiyyə alan tərəf əmlakı qəbul etməyə öz iradə ifadəsini bildirməzsə, müqavilənin bağlanmasından söhbət gedə bilməz. Bununla belə, ümumi qaydaya görə **konsensual bağışlama müqaviləsi sinallaqmatik (yəni qarşılıqlı olan) müqavilə deyildir.** Belə ki, bu müqavilənin bağlanmasında iştirak edən hədiyyə verən (borclu) yalnız vəzifə (əşyanı əvəzsiz olaraq vermək vəzifəsi) daşıyır, hədiyyə alan isə yalnız tələb etmək hüququna (əşyanı qəbul etmək və ya onu qəbul etməkdən imtina etmək hüququna) malikdir. Konsensual bağışlama müqaviləsində hədiyyə alan heç bir vəzifə daşımır. Qarşılıqlı (sinallaqmatik) müqavilələrdən fərqli olaraq (məsələn, alqı-satqı müqaviləsindən və s.), konsensual bağışlama müqaviləsində iştirak edən tərəflər həm hüquqlara, həm də vəzifələrə malik olmur, eyni zamanda və vaxtda həm borclu, həm də kreditör rolunda çıxış edə bilərlər. Buna görə də konsensual bağışlama müqaviləsi **bir tərəfli (yəni tərəflərdən biri yalnız vəzifə daşıyır, digər tərəf isə yalnız tələb hüququna malikdir) müqavilədir.**

Bununla bərabər, bəzi hallarda bağışlama müqaviləsi **ikiterəfli** də ola bilər. Belə ki, konsensual bağışlama müqaviləsi hədiyyənin müəyyən şərtlərinə və ya öhdəliklərin yerinə yetirilməsindən asılı etməklə verilməsi qaydasını müəyyən edə bilər (MM-in 670.1-ci maddəsi). Göstərilən halda qarşı tərəf, yəni hədiyyə alan (kreditör) həm tələb etmək hüququna malik olur, həm də vəzifə daşıyır. Məsələn, vətəndaş üç otaqlı yaşayış evini həmin otaqlardan birinin ona yaşamaq üçün verilməsi şərti ilə dostuna (kreditora) bağışlayır. Belə halda kreditör (yəni, vətəndaşın dostu) həm də vəzifə, yəni otaqlardan birini vətəndaşa vermək vəzifəsinə daşıyır. Başqa bir misaldə kənd yerində yaşayan fermer qararı otarmaq və ot calmaq hüququnu (servitut) özündə saxlamaqla torpaq sahəsinə başqa fermərə bağışlayır. Daha bir misaldə hədiyyənin verilməsi bu hədiyyədən hədiyyə alanın onun yalnız ümumi ictimai mənafə üçün istifadə etmək öhdəliyi götürməsi ilə həyata keçirilir (MM-in 670.3-cü maddəsi); belə halda hədiyyə alan ona verilməsi hədiyyədən ancaq cəmiyyətin mənafeyi üçün istifadə etməlidir. Məsələn, vətəndaş müəyyən şəxsə öz zəngin kitabxanasını bağışlayarkən onun üzərinə həmin kitabxanadan hamının istifadəsini təmin etmək öhdəliyi qoyur.

Beləliklə, bağışlama müqaviləsi üzrə münasibətlərdə tərəf kimi çıxış edən

¹ Əqd, bu əqdə iştirak edən tərəflərin sayına görə birərəfli, ikiterəfli və çoxərəfli olur. Mülki-hüquqi müqavilələr bu müqavilədə iştirak edən tərəflərin (şəxslərin) hansının vəzifə daşımaya, hansının isə hüquqlara malik olması ilə bağlı olaraq, yeni iştirakçılar arasında hüquq və vəzifələrin bölgüsünə görə iki növə ayrılır; birərəfli müqavilələr, ikiterəfli müqavilələr. Müqavilələrin bu cür təsnifatı əqdlərin eyni adı bölgüsü ilə qarşıdurmaz. Məsələn, bağışlama müqaviləsi əqdərin bölgüsü nöqtəyi-nəzərindən ikiterəfli əqddir. Belə ki, onun bağlanması üçün həm hədiyyə verənin, həm də hədiyyə alanın iradə ifadəsi zərurətdir. Bununla belə, müqavilələrin bölgüsü baxımından real bağışlama müqaviləsi birərəfli müqavilədir. Belə ki, real bağışlama müqaviləsi üzrə yalnız hədiyyə alan hüquq (hədiyyəni almaq hüququna) malik olur. Hədiyyə verən tərəf isə bağlanmış müqavilə üzrə heç bir hüquq malik olmur və vəzifə daşımır. Başqa sözlə desək, real bağışlama müqaviləsi hər hansı bir öhdəlik münasibəti yaratmır. Konsensual bağışlama müqaviləsində isə hədiyyə verənlə hədiyyə alan arasında öhdəlik münasibəti yaranır.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с. 10.

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 468.

hədiyyə verən hədiyyəni hədiyyə alana onun müəyyən vəzifələri (öhdəlikləri) yerinə yetirmək şərti ilə də verə bilər. Belə halda hədiyyə alan hüquqa malik olmaqla bərabər, həm də vəzifə daşıyır. Bu qaydada bağışlama müqaviləsi əvəzsiz və ikitərəfli müqavilə olur. Ona görə əvəzsiz müqavilə sayılır ki, hədiyyə alının ona həvalə edilmiş və hədiyyə verənin xeyrinə olan öhdəliyi (şərti) yerinə yetirməsini hədiyyənin verilməsi müqabilində alınan qarşılıqlı əvəz hesab etmək olmaz. Hədiyyə alının etdiyi həmin hərəkətlər qarşılıqlı əvəz yox, bağışlamanın həyata keçirilməsinə əsas olan şərtlər və öhdəliklərdir. Deməli, sözləklərimizdən belə çıxır ki, mülki-hüquqi müqavilələr arasında ikitərəfli olan, lakin əvəzli xarakter daşımayan müqavilə növünə rast gəlmək mümkündür¹. Nəca ki, ikitərəfli, lakin əvəzsiz bağışlama müqaviləsi kimi.

Qeyd etmək vacibdir ki, **hədiyyə alının vəzifə daşıması** meyan konsensual bağışlama müqaviləsinin birtərəfli və ya ikitərəfli müqavilə olması müəyyən edən əsas əlamətdir². Hədiyyə alan vəzifə daşıyarsa, bağışlama müqaviləsi ikitərəfli, yox, əgər daşıymırsa, müqavilə birtərəfli müqavilə olacaqdır.

Şərtlə bağlanan konsensual bağışlama müqaviləsi ikitərəfli müqavilə hesab edilir³. Bu cür bağışlama müqaviləsində **hədiyyə alan şərtlə bağlı olaraq vəzifə daşıyır**. Şərti bağışlama müqaviləsi həm təxirəsalıcı şərtlə, həm də ləğvedici şərtlə bağlana bilər.

Təxirəsalıcı şərtlə bağlanan bağışlama müqaviləsi odur ki, bu cür müqavilə hədiyyənin gələcəkdə gəzələnən və ya naməlum hadisədən asılı olaraq hədiyyə alana verilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, ata öz oğlu ilə kəndə asfalt yol çəkildiyi halda ona minik avtomobili bağışlaması barədə müqavilə bağlayır. Başqa bir misaldə baba öz nəvəsi ilə biznes fəaliyyəti sahəsində uğur qazanacağı halda ona şəhərin mərkəzindəki dörd otaqlı mənzilin bağışlanması barədə razılığa gəlir.

Ləğvedici şərtlə bağlanmış bağışlama müqaviləsi odur ki, bu müqavilə gələcəkdə gəzələnən və ya naməlum hadisədən asılı olaraq hədiyyə verənin bağışlamaqdan imtina etməsini və müqavilənin xitam olunmasını nəzərdə tutur. Bağışlamanın mümkün ləğvedici şərtləri MM-in 673.1-ci maddəsində göstərilmişdir. Məsələn, hədiyyə alan hədiyyə verənin və ya onun yaxın qohumunun barəsində ağır cinayət törətdikdə müqavilə ləğv edilir. Başqa bir misaldə bağışlama müqaviləsində göstərilir ki, hədiyyə verən üçün hər hansı maddi xarakterli problem yaranarsa, müqavilə ləğv olunacaqdır. Daha başqa bir misaldə şəxs öz qardaşı ilə belə bir şərtlə bağışlama müqaviləsi bağlayır ki, bazarada qiymətlər aşağı düşən kimi bağışladığı birotəqlı mənzili geri alacaqdır.

¹ Sivilistika elmində ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilələri ənənəvi olaraq əvəzli müqavilə hesab edirlər. İkitərəfli, lakin əvəzsiz bağışlama müqaviləsinin olması bu fikrin heç də dəqiq olmadığını göstərir.

² Müəlliflərdən *M.V. Krotovun* belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, birtərəfli müqavilə sayılan real bağışlama müqaviləsi üzrə hədiyyə alan hüquqa malik olmaqla bərabər, həm də vəzifə daşıyır (bax: *Гражданское право. Учебник. Часть I / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1998, с. 233*).

³ Bu barədə başqa fikir də süeytilir. Müəlliflərdən prof. *Məseyevniç M.Q.* göstərir ki, belə şərtlər hədiyyə alan üçün vəzifə yaranır. Ona görə ki, əgər belə vəzifə emələ gəlsə, müqavilə birtərəfli müqavilə xarakterini itirir (bax: *Комментарий к ГК РФ части второй / Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с.162.*).

2. Bağışlama müqaviləsinin xüsusiyyətləri

Bağışlama müqaviləsinin **ən birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, **bu müqavilə birtərəfli əqd deyildir**. Bundan əvvəlki yarımbaşlıqda göstərdik ki, bağışlama müqaviləsi əqdərlin bölgüsü baxımından ikitərəfli əqddir (müqavilədir). Müqavilə, o cümlədən, bağışlama müqaviləsi heç bir halda birtərəfli əqd ola bilməz¹. Lakin bundan fərqli olaraq XIX əsrin axırlarında – XX əsrin əvvəllərində Rusiya sivilistika doktrinası bağışlamı müqavilə yox, birtərəfli əq hesab edirdi². Müəlliflərin əksəriyyəti belə hesab edirdilər ki, bağışlama haqqında tərəflərin sazış ilə əşyanın verilməsi anı uyğun gəlir və üst-üstə düşür. Başqa sözlə desək, bağışlama real əqd kimi əşyanın verilməsi anı ilə eyni vaxtda həyata keçirilir və icra edilir. Burdan belə nəticəyə gəldilər ki, bağışlama tərəflər arasında heç bir öhdəlik hüquq münasibəti yaratmır. Bu isə bəzi müəlliflərə bağışlamı müqavilə yox, mülikiyyət hüququnun əldə edilməsinin xüsusi üsulu hesab edilməsinə əsas verirdi. Təsədüfi deyildi ki, inqlabaqədərki Rusiya qanunvericiliyində bağışlama mülikiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları haqqında bölməyə daxil olan normalara tənzimləndi. Müəlliflərdən K.P. Pobodonostev bağışlamı mülikiyyət hüququnun əldə edilməsinin əsaslarından biri hesab edirdi³. Müəlliflərdən D.I. Meyqerə görə bağışlama həm də digər mülki hüquqların emələ gəlməsinin əsası idi⁴. Görkəmli rus sivilist alimi G.F. Şerşeneviç mülki hüquq haqqında yazdığı dərslərdə bağışlama haqqında prinsipal əhəmiyyətə malik olan üç mühüm müddəə irəli sürmüşdü⁵:

- hədiyyənin qəbul edilməsinə **hədiyyə alının razılıq verəməsinin vacibliyi və zəruriliyi**;
- bağışlamanın real əqddən savayı, **həm də konsensual əqd olması (nəyi isə gələcəkdə bağışlamaq vədi formasında)**;
- bağışlamanın predmetini əşya ilə bərabər, həm də **müxtəlif əmlak hüquqlarının təşkil etməsi**.

Özünü də qeyd etmək istəyirik ki, istedadlı sivilist alimlərin XX əsrin əvvəllərində bağışlama barədə irəli sürdüylü göstərilən həmin arqumentlər həm Rusiya Federasiyasının, həm də Azərbaycan Respublikasının yeni müli məəcəllələrində

¹ Hüquq ədəbiyyatında müqaviləyə birlənd çox tərəfə malik olan və ya iki və daha çox tərəfin iştirak etdiyi hər hansı əqd kimi anlayılır. Müqaviləyə verilən anlayışdan görünür ki, bu hüquqi konstruksiyaya bağlanmış müqavilə yalnız bir tərəfin iradə fəadəsinin zəruriliyi nəzərdə tutan birtərəfli əqd ola bilər.

² XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada sivilist alimlər bağışlamanın hüquqi problemlərini qüzhün diskussiyası predmetinə çevirmişdilər. Diskussiyalarda çıxış edən bəzi alimlərin irəli sürdükləri arqumentlər müasir dövrdə də öz aktuallığını itirmir. Bu arqumentlər Rusiya sivilistikasında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının müliki hüququnda bağışlama müqaviləsinə müasir definisiya verilməsində öz mühüm və önəmli əhəmiyyətiylə inli də saxlayır. Söhbət görkəmli alim *G.F. Şerşeneviçin* bağışlama müqaviləsi haqqında elmi müqəyindəndir. Ona görə də biz bu məsələyə toxunmaq lazımdır.

³ *Победоносцев К. Курс гражданского права. Часть 1. СПб, 1896, с. 376; Победоносцев К. Курс гражданского права. Том 3. СПб, 1896, с. 364-366.*

⁴ *Русское гражданское право. Чтения Д.И.Мейера / Под ред. А.И.Вицина. Петроград, 1915, с.134-135.*

⁵ *Г.Ф.Шершеневич*in irəli sürdüylü fikirlərdə tanış olmaq üçün bax: *Шершеневич. Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) М., 1995, с. 336-337.*

bağışlama müqaviləsi haqqında formula edilən müddəa və normaları əsasını və bünövrəsini təşkil edir. G.F.Şerşeneviçin bağışlama barədə mövqeyi müasir sivilistika üçün əhəmiyyətini indi də itirməmişdir.

Bağışlama müqaviləsi hədiyyə verənin birtərəfli aktı deyildir. Hədiyyə alan biganə və laqeyd ola bilməz ki, kimsə ona nəyi isə bağışlamaq istəyir. Həç kimə onun iradəsi əleyhinə və ziddinə olaraq hədiyyə vermək olmaz. Deməli, bağışlama müqaviləsi **hədiyyə verənin və hədiyyə alanın qarşılıqlı iradə ifadəsinə əsaslanan ikitərəfli əqd**dir. Buna görə də bağışlamaları birtərəfli əqdlərdən, məsələn, vəsiyyətdən fərqləndirmək lazımdır. Bağışlama öz məzmununa görə vəsiyyətdən onunla fərqlənir ki, bağışlama zamanı hədiyyə verənin əmlakının kütləsi azalır. Vəsiyyət sərəncamı isə şəxsin sağlığında onun əmlakının azalmasına təsir göstərmir. Göstərilən cəhət bağışlamaları vəsiyyətdən fərqləndirməyə imkan verən birinci əlamətdir. Bağışlamaları vəsiyyətdən ayırmaqda imkan verən ikinci cəhət ondan ibarətdir ki, bağışlama nəticəsində əmlak qəti olaraq hədiyyə alanın mülkiyyətinə keçir. Əmlakın vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçməsinə nəzərdə tutan vəsiyyət isə dəyişdirilə və ləğv edilə bilər. Ən nəhayət, **əgər bağışlama ikitərəfli əqddirsə, vəsiyyət birtərəfli əqd**dir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Almaniya mülki hüquq elmi bağışlamaları birtərəfli əqd yox, müqavilə olmasını göstərir¹. Yaponiya mülki hüququna görə bağışlama zamanı hədiyyə alan razılıq verməlidir². Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq da müəyyən edir ki, hədiyyə alan ona hədiyyə verilməsinə razılıq verməlidir (MM-in 666.1-ci maddəsi).

Bağışlama müqaviləsini ona oxşar olan hüquqi hərəkətlərdən fərqləndirmək lazımdır. Bağışlamaları, hər şeydən əvvəl, sponsorluqdan (ing. «sponsor») ayırmaq zəruridir. **Sponsorluq** pulsuz (müftə) və ya qismən pullu hər hansı tədbiri maliyyələşdirmə deməkdir ki, bunu sponsor (fərdi şəxs, firma, təşkilat) həyata keçirir.

Vərəsanın öz miras payından hər hansı vərəsənin xeyrinə imtina etməsini bağışlama hesab etmək olmaz. Vərəsə əmlakı bağışlamır; o, özünün miras payını əvəzsiz olaraq digər vərəsəyə verir. Belə halda o biri vərəsənin razılıq tələb olunmur. **Vətəndaşlara onların işlədikləri müəssisə tərəfindən verilən müxtəlif pul mükafatları, göstərilən maddi yardım və əmlak xarakterli digər ödənişlər bağışlama müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə sferasına daxil edilmir.** Vətəndaşların aldığı sosial-təminat xarakterli müxtəlif cür ödənişlər və müavinətləri də bağışlama (hədiyyə) hesab etmək olmaz.

Bağışlama müqaviləsinin əsas və başlıca xüsusiyyəti onun əvəzsiz xarakterə malik olmasıdır. Bu əlamət onun hüquqi cəhətini təşkil edir. Göstərilən cəhət ona görə əsas əlamət hesab edilir ki, bununla hədiyyə verənin onun bağışladığı hədiyyənin qüsurluna görə məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti məhduflaşır, habelə, o, hədiyyənin restitusiya və bağışlamaqdan imtina hüququna malik olur.

Bağışlama müqaviləsinin hüquqi məqsədi (əsa) əmlak üzərində mül-

kiyyət hüququnu əvəzsiz olaraq bir şəxsdən digərinə keçirməkdən ibarətdir. Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsəd bağışlanan əmlakdan təsərrüfat və sahəkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, şəxsi-məişət ehtiyaclarının ödənilməsi, ictimai mənafə üçün və s. istifadə niyyətləri ilə şərtlənə bilər.

Bağışlamaların motivi müxtəlif ola bilər: yardım etmə niyyəti; hər hansı bir iş üçün təşəkkür etmək ifadəsi kimi; özünü səxavətli, əliaçıq göstərmək və s. Bağışlama tamah niyyəti ilə də edilə bilər. Məsələn, vətəndaş qoca və yaşlı qonşusuna gələcəkdə onunla yaşayış evini vəsiyyət qaydasında öz mülkiyyətinə keçirmək niyyəti ilə minik avtomobili bağışlayır.

3. Bağışlama müqaviləsinin növləri

Bağışlama müqaviləsi mülki-hüquq elmində (doktrinasında) müxtəlif əsaslara görə ayrı-ayrı növlərə bölünür. Lakin indiyə kimi hüquq ədəbiyyatı səhifələrində onun elmi cəhətdən əsaslandırılması tam və ehtaləli təsnif verilmir; belə təsnifin həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır.

Mülki qanunvericilik bağışlama müqaviləsinin bir neçə növünü nəzərdə tutur. Bağışlama vəndindən asılı olaraq onun iki növü fərqləndirilir³:

- vəd etmə əsasında bağışlama müqaviləsi;
- bilavasitə bağışlama müqaviləsi.

Gələcəkdə bağışlama vəd edilməsini nəzərdə tutan müqaviləyə **vəd etmə əsasında bağışlama müqaviləsi** deyilir. Bilavasitə bağışlama müqaviləsi odur ki, bu növ müqavilə dərhal həyata keçirilir; burada hər hansı bağışlama vədi ifadə olunmur.

Ölüm halı ilə bağlı olmasından asılı olaraq bağışlama müqaviləsinin iki növü vardır²:

- ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi;
- adi bağışlama müqaviləsi.

Ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi hədiyyə verən sağ ikən bağlanır; lakin müqavilə onun ölümündən sonra nəticəyə səbəb olur². Ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsinə görə bir tərəfin əmlakı onun ölümündən sonra əvəzsiz olaraq digər tərəfin mülkiyyətinə verilir.

Adi bağışlama müqaviləsi odur ki, bu növ müqavilə sağ ikən iki tərəf arasında bağlanır və icra olunur.

Bağışlama müqaviləsinin həm də bu kimi iki növü fərqləndirilir:

- birbaşa bağışlama müqaviləsi;
- dolaylı bağışlama müqaviləsi.

Birbaşa bağışlama müqaviləsinə görə, bir tərəf müəyyən əmlakı əvəzsiz olaraq digər tərəfin mülkiyyətinə verir.

Kreditorun borcunu bu və ya digər borcdan azad etməsinə **dolaylı bağışlama müqaviləsi** deyilir⁴.

¹ Ян Шалл. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 76.

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 469.

³ Саяк Вагацума, Тору Аридузми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 469.

⁴ Л. Жюллио де ле Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1960, Том 2, с.576.

¹ Ян Шалл. Основы гражданского права Германии. М., 1996, с. 76.

² Саяк Вагацума, Тору Аридузми. Гражданское право Японии. Книга. 2. М., 1983, с. 53.

Bağışlama müqaviləsinin göstərilən növləri Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Bağışlama müqaviləsində iki tərəf iştirak edir. Qanun onlar üçün xüsusi ad müəyyən edir: **hədiyyə verən; hədiyyə alan** (MM-in 666.1-ci maddəsi)¹. Həm hədiyyə verən rolunda, həm də hədiyyə alan rolunda **mülki hüququn istənilən subyekti** bu müqavilə üzrə münasibətlərdə çıxış edə bilər. Dövlət də bağışlama müqaviləsinin bağlanmasında tərəf kimi çıxış edə bilər². Öz mahiyyətinə görə cəmiyyətin siyasi hakimiyyəti təşkilatı olan dövlət ümumi işləri həyata keçirdiyinə görə ona verilən hədiyyədən, şübhəsiz ki, yalnız ictimai mənafə və cəmiyyətin maraqları üçün istifadə edə bilər.

Ümumi qaydağa görə, hədiyyə verən tərəf əşyanın mülkiyyətçisi olmalıdır. Əmlakı mülkiyyətçi tərəfindən operativ idarəetmə və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyəti hüququ əsasında ona təhkim edilən müəssisələr bu qaydadən istisna təşkil edir. Başqa sözlə desək, operativ idarəetmə hüququ və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyəti hüququnun subyektləri olan hüquqi şəxs statuslu dövlət müəssisələri bağışlama müqaviləsinin bağlanmasında yalnız mülkiyyətçinin (yeni dövlətin) razılığı ilə hədiyyə verən rolunda çıxış edə bilər.

Fiziki şəxslərin bağışlama müqaviləsində hədiyyə verən rolunda çıxış etmələri onun fəaliyyət qabiliyyəti ilə şərtlənir. Tam fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər müstəqil olaraq bağışlama müqaviləsinə hədiyyə verən qismində bağlamaq ixtiyarına malikdirlər. Bununla belə, fəaliyyət qabiliyyətli şəxs öz əmlakına dair bağışlama yolu ilə o halda sərəncam verə bilər ki, həmin əmlak ər-avadın ümumi mülkiyyəti və ya vərəsəlik hüququ ilə məhdudlaşdırılması (MM-in 667.1-ci maddəsi).

Ərin (arvadın) onların ümumi əmlakı (mülkiyyəti) üzərində bağışlama yolu ilə sərəncam verməsi müəyyən xüsusiyyətlərə şərtlənir. Belə ki, bu cür əmlakın bağışlanması ər-avadın qarşılıqlı razılığı əsasında həyata keçirilir (MM-in 222.2-ci maddəsi, AM-in 33.1-ci maddəsi).

Bağlanması üçün notariat qaydada təsdiq edilməsi və (və ya) dövlət qeydiyyatına alınması tələb edilən daşınmaz əmlakın bağışlama müqaviləsi bağlanarkən zəruridir ki, buna digər tərəf, yeni ər-avadın biri razılıq versin. Ərin (və ya arvadın) razılığı notariat qaydasında təsdiq olunmalıdır. Ərin (arvadın) bu barədə notariat qaydada təsdiq olunmuş razılığı olmadıqda, o, bağışlama müqaviləsinin bağlanmasından xəbər tutduqda və ya xəbər tutmaq imkanı olduğu gündən bir il ərzində həmin müqavilənin etibarsız sayılması tələb etmək

¹ Qanunverici bağışlama müqaviləsində iştirak edən tərəflər üçün heç də uğurlu və münasib ad seçməmişdir. Belə ki, hədiyyə verən, hədiyyə alan, hədiyyə və bağışlama müqaviləsi kimi ahəngdarlıqdan çox uzaq olan ifadələr əvəzinə daha uyğun terminlər işləmək olardı. Məsələn, bəxşiş, bəxşiş verən, bəxşiş alan. Zənnimizcə, bu ifadələr bağışlama müqaviləsi ifadəsinə daha yaxın və qohum olan sözlərdir.

² Əcnəbi dövlətlərin başçılarna, onların hökumət və parlament nümayəndələrinə müxtəlif cür hədiyyələr və bəxşişlər verilərkən mülki-hüquqi müqavilə olan bağışlama müqaviləsinin hüquqi tənzimətlə sferasına aid deyil; onlar mülki-hüquqi mənada bağışlama hesab edilmir.

hüququna malikdir (AM-in 33-cü maddəsinin 4-cü bəndi). Nigaha giranədək ər-avadın hər birinə mənsub olmuş əmlak, habelə onlardan birinin nigh dövüründə hədiyyə kimi və ya vərəsəlik qaydasında aldığı əmlak barəsində onlar bağışlama müqaviləsi bağlayarkən digər tərəfin razılığı tələb olunmur.

Bununla bərabər, **fiziki şəxs hədiyyə verən rolunda özünün ölümü halı üçün bağışlama müqaviləsi bağlaya bilməz**. Düzdür, qanun hədiyyə verən öldükdən sonra hədiyyənin hədiyyə alana verilməsi nəzərdə tutan bağışlama müqaviləsinin bağlanmasını mümkün hesab edir. Belə halda bağışlama vərəsəlik hüququnun göstərişlərinə uyğun icra edilir (MM-in 670.2-ci maddəsi). Bu növ bağışlamaya ölümlə halı üçün bağışlama deyilir ki, o, bağışlama müqaviləsinin növlərindən biri hesab edilir. Ölümlə halı üçün bağışlama müqaviləsinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilə hədiyyə verənin sağlığında bağlanır; lakin müqavilə hədiyyə verən öləndən sonra nəticəyə səbəb olur.

Ölümlə halı üçün bağışlama müqaviləsinə görə, ölüm hadisəsi olacağı halda hədiyyə verən müəyyən əmlakı əvəzsiz olaraq hədiyyə alanın mülkiyyətinə verməyi öhdəsinə götürür. Bu müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə **konsensual** əhddir, çünki gələcəkdə bağışlama vədi formasında bağlanır.

Ölümlə halı üçün bağışlama müqaviləsi bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyinə məlumdur. Məsələn, Macanstanın¹, Yaponiyanın², ABŞ-in³ və s. ölkələrinin mülki hüququnda bağışlama müqaviləsinin bu növü nəzərdə tutulmuşdur.

Ölümlə halı üçün bağışlama müqaviləsi vərəsəlik müqaviləsinin elementlərini özündə ehs etdirir; o, mahiyyətcə vərəsəlik müqaviləsi deməkdir. Vərəsəlik müqaviləsi vərəsəliyin yaranma əsaslarından biri olub, Almaniya, İsveçrə, Macanstan və digər ölkələrin qanunvericiliyinə məlumdur. Ölümlə halı üçün bağışlama müqaviləsindən fərqli olaraq vərəsəlik müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki hüququna məlum deyildir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının MM-i ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsinə nəzərdə tutmamalı, hətta onun bağlanmasını qadağan etməlidir. Nə üçün? Təsədüfi deyildir ki, Fransa MM-i bu müqavilənin bağlanmasına yol vermir⁴.

Birincisi, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsinin bağlanmasına ona görə yol verməməlidir ki, **ölüm hadisəsi olacağı halda fiziki şəxsin öz əmlakına sərəncam verməsinin əsas vasitəsi vəsiyyətdir**. Belə ki, hər bir şəxs öz əmlakının hamısını və ya onun bir hissəsini istədiyi vətəndaş vəsiyyət üzrə verə bilər; bundan ötrü o, qanunvericiliyə uyğun surətdə vəsiyyətnamə tərtib etməlidir. Belə olan halda hansı səbəbə görə ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi bağlanmalıdır? Qeyd etməliyik ki, dünya qanunvericilik praktikasına görə ölüm hadisəsi olacağı halda şəxsin öz əmlakına sərəncam verməsinin əsas hüquqi vasitəsi bağışlama müqaviləsi yox, vəsiyyətnamə hesab edilir.

İkincisi, ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsinin icrası hədiyyə verənin ölümünə kimi təxirə salınır, yəni bu müqavilə hədiyyə verənin ölümündən sonra

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 533.

² Свака Вагацума, Тору Аридузуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 55.

³ Лиск Г. Гражданское право США. М., 1981, с. 468.

⁴ Жюллио де ле Морандьер. Гражданское право Франции. Том 1. М., 1958, с. 116.

icra olunur; məhz hədiyyə verənin ölümündən sonra müqavilənin nəticəsi əldə edilir¹. Belə halda faktiki olaraq bağışlama şəklində, bağışlama adı ilə vəsiyyətnamə əqdi bağlanmış olur². Digər tərəfdən qanunun özü hədiyyə edir ki, ölüm halı üçün bağışlama vəresəlik hüququnun (qanunvericiliyinin) göstərişinə uyğun icra edilir.

Üçüncüsü, ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi vəresəlik hüququndan (qanunvericiliyindən) yan keçməklə bağlanır. Buna görə də bu müqavilə etibarsız hesab edilməlidir. Belə bir ümumi qayda vardır ki, qanundan yan keçməklə bağlanan əqdlər etibarsızdır.

Dördüncüsü, ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsində vəresəlik müqaviləsinin elementləri vardır; vəresəlik müqaviləsi isə hüquq ədəbiyyatında əxlaqa zidd konstruksiya kimi xarakterizə olunur. Hesab edirik ki, belə müqavilə bağlamaq mənaiviyyətsizlikdir³. Buna görə də qanunvericinin həm ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi, həm də vəresəlik müqaviləsi nəzərdə tutması yolverilməzdir. Doğrudan da belə müqavilələrin bağlanması nə əxlaqla, nə də mənaiviyyətlə bir araya sığa bilər. Xüsusən də ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi bağlanan hallarda hədiyyə alanın bağışlanan əmlakı əldə etmək üçün hədiyyə verənin yaxın gələcəkdə ölümünü gözləməsi⁴, şübhəsiz, əxlaq normalasına və ədəb qaydalarına uyğun gəlmir.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər özlərinin qanuni nümayəndələri vasitəsi ilə əmlakı bağışlaya bilərlər. Qanuni nümayəndələr belə halda məsuliyyət daşıyırlar. Qəyyum yalnız qəyyumçuluq və himayəçilik orqanına qabaqcadan icazəsini almaqla qəyyumçuluqda olanın əmlakının bağışlanmasına dair müqavilə bağlaya bilər, himayəçi isə himayədə olanın əmlakının bağışlanması müqaviləsinin bağlanması razılıq verə bilər (MM-in 36.2-ci maddəsi). Qəyyumluqda və ya himayədə olan şəxsin ixtiyarı var ki, o, qəyyum, himayəçi, onların əri (arvadı) və yaxın qohumları tərəfindən hədiyyə kimi əmlakın verilməsi münasibətlərində iştirak etsin, yəni qəyyum, himayəçi, onların əri (arvadı) qəyyumluqda və ya himayədə olana hədiyyə kimi əmlak verə bilərlər.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs öz hərəkətlərinin xarakterini və nəticələrini qiymətləndirməyə qadir olarsa, həmin şəxs hədiyyəni qəbul edə və hüquqa uyğun surətdə əldə edə bilər (MM-in 667.3-cü maddəsi). Lakin həmin şəxs tərəfindən hədiyyənin qəbul olunması qanuni nümayəndəsinin iradəsindən asılıdır. Qanuni nümayəndə bu cür hədiyyənin qəbul olunmasını yasaqlamışsa, hədiyyə əldə edilmir. Yox, əgər, o, artıq hədiyyəni qəbul etmişsə, qanuni nümayəndə hədiyyənin hədiyyə verənin özüne qaytarılması barədə sərəncam verir və bununla bağışlama müqaviləsi xitam edilir. Hədiyyəni qəbul edən qeyri-fəaliyyət qabiliyyəti şəxs dedikdə, sağlamlıq vəziyyəti xeyli yaxşılaşan və ya sağalan, lakin məhkəmə tərəfindən hələlik fəaliyyət qabiliyyəti sayılmayan şəxslər başa düşülür (MM-in 28.9-cu maddəsi).

2. Müqavilənin predmeti

Sovet mülki hüququna görə bağışlama müqaviləsi real müqavilə hesab edilir. Bu cür müqavilənin predmeti kimi yalnız əşya çıxış edə bilərdi. İndiki mülki qanunvericilik bir neçə növ bağışlama müqaviləsini (məsələn, gələcəkdə bağışlama vədini nəzərdə tutan və ya icrası ictimai mənafəe ilə əlaqədar olan bağışlama müqaviləsi) tənzim edir və bu müqavilənin təlbiq sferasını xeyli dərəcədə genişləndirir. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, MM-in bağışlama müqaviləsinin predmetini xeyli dərəcədə genişləndirməsi Roma hüququ ənənələrinə uyğundur. Klassik Roma hüququ əşyanı, əmlak hüquqlarını (res incorporales) və s. bağışlama müqaviləsinin predmeti hesab edirdi. Roma hüququna görə, ümumiyyətlə, hədiyyə alanın əmlakının artırılmasına xidmət edən hər hansı bir hərəkət bağışlanmanın predmeti kimi çıxış edə bilərdi. Məsələn, hədiyyə alanı onun öz əmlakını saxlamaq yükündən azad etmək və ya hədiyyə alanın mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdırın halları aradan qaldırmaq kimi hərəkətlər bağışlama müqaviləsinin predmetinə daxil idi¹.

Müqavilənin predmetinin dairəsi MM-in 666.2-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Həmin maddəyə görə aşağıdakılar bağışlama müqaviləsinin predmeti ola bilər:

- əşyalar;
- əmlak hüquqları;
- hüquqi hərəkətlər.

Çox vaxt bağışlama müqaviləsinin predmeti kimi əşyalar çıxış edir. Bu cür əşyalara dövrüyyə qabiliyyəti haqqında ümumi rejim şamil edilir. Bu onu ifadə edir ki, dövrüyyədən çıxarılmış əşya bağışlama müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Qeyd etməliyə ki, dövlət və bələdiyyə torpaqlarının bağışlanılmasına yol verilir (TM-in 91.2-ci maddəsi). Yalnız dövrüyyə qabiliyyəti əşya bağışlama müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilər. Məhdud dövrüyyə qabiliyyəti əşya (məsələn, mülki silah) bağışlama müqaviləsinin predmeti ola bilər, bu şərtlə ki, həmin əşya bağışlanarkən qanunun tələb etdiyi zəruri və lazımi formaya (qaydaya) əməl edilsin. Bu da onu ifadə edir ki, birincisi, bağışlanılan (hədiyyə verilən) əşya hədiyyə verənin qanuni əsaslarla mülkiyyətində olmalıdır (onun mülkiyyətində bu cür əşyanın olmasına ixtiyarı çalınmış); ikincisi, hədiyyə alanın məhdud dövrüyyə qabiliyyəti əşyanı əldə etməyə müvafiq icazəsi olmalıdır. Məsələn, vətəndaş qanuni əsaslarla mülkiyyətində olan mülki silahı Daxili İşlər Nazirliyini əvvəlcədən xəbərdar etməklə mülki silah əldə etmək üçün icazəsi olan şəxsə bağışlaya bilər («Xidməti və mülki silah haqqında» qanunun 14-cü maddəsi)².

Bağışlama müqaviləsinin predmeti kimi həm daşınar, həm də daşınmaz əşyalara çıxış edə bilər. Pul və qiymətli kağızlar kimi xüsusi növ əşyalan, habelə valyuta sərəvətlərinin müqavilənin predmeti ola bilməsi istisna edilmişdir.

Bağışlama müqaviləsinin predmeti həm də əmlak hüquqları ola bilər. Bağışlama yolu ilə əsasən öhdəlik hüquqları (tələb hüquqları) özgənəkləşdirir-

¹ Сказъ Вагацума, *Тору Аридзүми*. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 55.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 143.

³ Синдэйский В.И. Русское гражданское право. М., 2002, с. 558.

⁴ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 469.

¹ Вак: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1994; Додже Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1996; Новицкий И.В. Римское частное право. Дerslik / Rus dilindən М.П.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999.

² Вак: AR QK. V cild, s.210.

fir: öhdəlik hüququ (tələb hüququ) əmlak hüququnun növlərindən biridir. Tələb hüquqları həm hədiyyə verənin özünə, həm də üçüncü şəxsə qarşı ola bilər.

Üçüncü şəxsə olan tələb hüquqlarını kreditor (bu tələblər ona hər hansı bir öhdəlik əsasında məxsus olur) başqa şəxsə (yeni kreditora) verə bilər ki, buna **tələbin güzəştli (sessiya formasında)** deyilir (MM-in 194.1-ci maddəsi). Tələbin güzəştli (verilməsi) müxtəlif mülki-hüquqi vasitələr əsasında – alqı-satqı, dəyişmə, faktoring, o cümlədən bağışlama müqaviləsi əsasında həyata keçirilə bilər. Tələbin güzəştli (sessiya) bağışlama müqaviləsi vasitəsilə rəsmiləşdirildikdə, tələb hüququnun sahibi (köhnə kreditor, sudent) hədiyyə verən, tələb hüququnu əldə edən şəxs (yeni kreditor, sessionar) hədiyyə alan sayılır. Köhnə kreditorun (hədiyyə verənin) mülkiyyətindən yeni kreditorun (hədiyyə alanın) mülkiyyətinə əvəzsiz olaraq keçən hüquq isə bağışlama müqaviləsinin predmetini təşkil edən **öhdəlik hüququ növündə olan əmlak hüququ** hesab edilir. Məsələn, vətəndaş kredit təşkilatına on min manat məbləğində əmanət qoymuşdur. Onun bankdan tələb etmək hüququ vardır. Vətəndaş banka olan tələb hüququnu (on min manat pulun verilməsini tələb etmək hüququnu) dostuna bağışlayır. Başqa bir misaldə avtobusa olan bileti (bilet nəqliyyat təşkilatına olan tələb hüququnu ifadə edir) vətəndaş yaxın qohumuna bağışlayır.

Hədiyyə verəne qarşı olan tələb bağışlana bilər. Bu, yalnız bir halda mümkündür ola bilər. Belə ki, hədiyyə alan ikitərəfli konsensual bağışlama müqaviləsi üzrə hədiyyə verənin özünə tələb hüququna malikdir. Hədiyyə verən onun özünə olan həmin tələb hüququnu hər hansı bir üçüncü şəxsə əvəzsiz olaraq verərsə, bu, bağışlama münasibətlərini ifadə edir. Vətəndaş qonşusu ilə konsensual bağışlama müqaviləsi bağlayır. Bu müqavilə bir ildən sonra yaşayış evinin qonşunun mülkiyyətinə verilməsini nəzərdə tutur. Qonşunun vətəndaş evin verilməsini tələb etmək hüququ yaranır. Bir il tamam olmasız vətəndaş onun özünə olan həmin tələb hüququnu dostuna verir. Bu misaldə hədiyyə verəne (vətəndaşa) qarşı olan tələb hüququ nəvəndə əmlak hüququ bağışlama müqaviləsinin (vətəndaşla dostu arasında bağlanan bağışlama müqaviləsinin) predmeti olacaqdır.

Bağışlama müqaviləsinin predmeti **həm pul, həm də natural xarakterli tələblər** ola bilər. Yuxarıda kredit təşkilatına aid çekdiyimiz misaldə müqavilənin predmeti kimi pul tələbi çıxış edir. Podrat müqaviləsi üzrə sifarişçi podratçının tikdiyi evi (işin qiyməti sifarişçi tərəfindən qabaqcadan ödənilmişdir) tələb etmək hüququnu yaxın qohumuna bağışlayırsa, belə halda müqavilənin predmeti natural xarakterli tələb hüququ olacaqdır.

Elə tələb hüquqları vardır ki, bu cür hüquqların bağışlama müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi istisna edilir. Məsələn, vətəndaş özünün şəxsiyyəti ilə qırıqlmaz bağlı olan tələbləri, o cümlədən alimətlər haqqında və həyata və ya sağlamlığı vurulan zərərini əvəzinin ödənilməsi haqqında tələbləri bağışlaya bilməz (MM-in 194-cü maddəsi).

Bağışlama müqaviləsinin predmeti kimi **əmlak hüquqlarının həm də əşya hüquqları kimi növü** də çıxış edə bilər. Qanunun bağışlama müqaviləsinin predmetinin əmlak hüquqlarının tələb hüquqları növünün olması barədə bərbəş göstəriş nəzərdə tutmasına baxmayaraq, əşya hüquqlarının bu müqavilənin predmeti kimi çıxış etməsi mümkündür. Bu onunla izah edilir ki, əmlak hüquq-

ları həmin əşyanın mülkiyyətçisi olmayan şəxslərə də məxsus ola bilər (MM-in 158.2-ci maddəsi). Məsələn, şəxs minik avtomobilinə, yaşayış evinə və digər əşyalara olan mülkiyyət hüququnu başqa şəxsə bağışlayır ki, mülkiyyət hüququ əşya hüquqlarının növlərindən biridir; amma bu zaman əşya hədiyyə verənin sahibliyində qalır; əşyanın özü hədiyyə alana verilmədən ona olan mülkiyyət hüququnun bağışlanması prinsip etibarini ilə mümkündür, lakin bu kimi hallarda əşya hədiyyə alanın təsərrüfat sferasına (sahibliyinə) keçmir. Əgər bağışlama müqaviləsinin predmeti müəyyən əşya olarsa, onda belə müqavilə əsasında hədiyyə alana prinsip etibarını ilə həm də mülkiyyət hüququ (əşya hüququ) keçir¹.

Bağışlama müqaviləsinin predmeti **korporativ əmlak hüquqları** da ola bilər. Məsələn, təsərrüfat (iştirakçı) məhdud məsuliyyətli məssisədəndə çıxıqdıq öz payını məssisənin digər iştirakçılana və ya kənar şəxslərə bağışlaya bilər.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının obyektlərinin, yeni elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin (müəlliflik hüququnun obyektlərinin), ixtira, faydalı modellər və sənaye nümunələrinin (patent hüququnun obyektlərinin, yeni sənaye mülkiyyəti obyektlərinin) və s. **bağışlama müqaviləsinin predmeti ola bilməsi istisna edilir.** Əsərin yaradıcısı olan müəllifin şəxsi qeyri-əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları (əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ, ad hüququ, şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ) bölünməz və özgenkiləşdirilməzdir. Bu hüquqlar yalnız müəllifə məxsusdur və onun əmlak hüququ başqasına verildiyi hallarda da müəllifdə qalır («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Bununla bərabər, əsərdən istifadə etməyə müəllifin əmlak (iqtisadi) xarakterli müstəsna müəlliflik hüquqları (sürətçixarma hüququ, əsərin nüsxələrini hər hansı üsulla yaymaq, satmaq, kirayə vermək və s.) başqa şəxslərə keçə bilər. Lakin bu na alqı-satqı, na dəyişmə, na da bağışlama müqaviləsi vasitəsi ilə rəsmiləşdirilirdi². Bu hüquqlar yalnız müəllif müqavilələri üzrə verilir («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 28-ci maddəsi)³. Beləliklə, əsərdən istifadəyə olan əmlak (iqtisadi) xarakterli **müstəsna hüquqlar bağışlama müqaviləsinin yox, müəllif müqaviləsinin predmeti ola bilər**⁴.

Müstəsna hüquqların bir növü olan patent hüquqları, yeni sənaye mülkiyyəti obyektləri (ixtiralara, faydalı modellər, sənaye nümunələri) ilə bağlı hü-

¹ *Сакэз Вазацумэ, Тору Ариидзуми.* Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 54.

² Müəllifin şəxsi hüquqları və müəllif müqavilələri haqqında, habelə onun müstəsna hüquqları və bu hüquqların həmin müqavilələr üzrə keçməsi barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüquqları. Mühazirə kursu. Bakı., 2000, s.134-155, s.162.

³ bax: AR QK, III cild, s.217.

⁴ Müəlliflərdən prof. *M.Q.Məseyev* göstərir ki, müəllif hüququndan istifadəyə və müəllif qonaran almağa icazə verilməsi hədiyyə alana keçə bilər. Professorun dediyindən belə çıxır ki, əsərdən bu cür istifadə hüquqları bağışlama müqaviləsi ilə verilir. Bu fikrini çətin ki, razılaşmaq olar. Ona görə ki, müəllifin əmlak (iqtisadi) xarakterli əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqlarının müəllif müqavilələri üzrə keçməsi barədə analoji göstəriş Rusiya Federasiyasının «Müəlliflik hüququ haqqında» qanununda da ifadə edilmişdir (30 və 31-ci maddələr). Professorun fikri ilə tanış olmaq üçün bax: *Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2. Обязательственное право / Отв.ред. О.Н.Седюков.* М., 1997, с.168.

quklar güzəşt formasında başqa şəxslərə verilməklə, özgəninkiləşdirilə bilər¹. Patent hüququnun güzəştii ilə patent hüquqlarının özgəninkiləşdirilməsinin müli-hüquqi vasitələrindən biri bağışlama müqaviləsidir². Bununla bərabər, buradaca dərhal qeyd etməliyi ki, ixtiranın, modelin və sənaye nümunəsinin özü yox, yalnız bu obyektlərlə bağlı olan patent hüquqları bağışlama müqaviləsinin predmeti ola bilər. Eyni zamanda ixtirarı, faydalı modeli və sənaye nümunəsinin yaradıcı əməyi ilə yaramad şəxsin, yəni müəllifin müəlliflik hüququ özgəninkiləşdirilmir və bağışlama müqaviləsinin (və digər müli-hüquqi müqavilələrin) predmeti kimi çıxış etmir.

Bağışlama müqaviləsinin predmeti kimi həm də bəzi hüquqi hərəkətlər çıxış edə bilər. Bu cür hərəkətlər hədiyyə alanın bu və ya digər əmlak vəzifəsindən azad edilməsinə yönələn hüquqi faktlardır. Göstərilən həmin hərəkətlərə aiddir:

- borcun bağışlanması;
- borcun köçürülməsi (verilməsi);
- öhdəliyin icrasını öz üzərinə götürməklər.

Bu hərəkətləri bağışlamanın həyata keçirildiyi üsullar da adlandırmaq olar. Həmin üsullar hədiyyə alanın əmlak vəzifəsindən azad edilməsinə təmin edən vasitələrdir.

Borcun bağışlanması elə bir üsuldur ki, bununla kreditor (hədiyyə verən) borcunu onun üzərinə düşən vəzifədən azad edir (MM-in 546-cı maddəsi); **borcunu vəzifədən azad etmək** dedikdə isə, elə bir hərəkət başa düşülür ki, bunun nəticəsində kreditorun tələb etmək hüququ ləğv edilir³. Belə halda borclu şəxsin (hədiyyə alanın) onun əmlak vəzifəsindən azad edilməsinə razılıq verməsi tələb olunur⁴. Ona görə ki, müqavilə iki tərəfin iradə ifadəsinə əsaslanan əqdirdir. Əks təqdirdə, bağışlanan əqd bağışlama müqaviləsi yox, birtərəfli əqd hesab olunacaqdır⁵. Elə hesab edək ki, satıcı vətəndaşa (alıcıya) nişyə televizor satmışdır. Alıcı satıcıya müqaviləyə görə 2 min manat verməlidir. Satıcı həmin pulu (borcu) alıcıya bağışlayır. Bu münasibətdə satıcı hədiyyə verən şəxs sayılır. Belə halda bağışlama müqaviləsi hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Borcun bağışlanması isə (hərəkət) bu müqavilənin predmetini təşkil edir. Belə hallarda borclunun əmlak vəzifəsindən (borcdan) azad edilməsi dolaylı bağışlama hesab olunur⁶.

Borcun köçürülməsi (verilməsi) üsulu onun ifadə edir ki, bu üsula görə te-

¹ Prof. M.Q.Məseyevinin fikrinə görə müstəsna hüquqlar bağışlama müqaviləsinin predmeti ola bilər. Onun fikri dəqiqlikdən çox uzadıq (bax: Yene orada, s.167.).

² Patent hüquqlarının bağışlama müqaviləsi vasitəsi ilə verilməsi barədə bax: Сербеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 519; Алахвердиев С.С. Азербайжан Республикасинин müəlliflik və patent hüququ. Müəhazirə kursu. Bakı. 2000, s.296.

³ Саква Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 1. М., 1983, с. 347.
⁴ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 577.

⁵ Yəroniya müli-hüququna görə, borcunu vəzifədən azad etmək kreditorun birtərəfli hərəkətidir (Саква Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник, с. 347).

⁶ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 576.

ləb sahibinə olan borcun ödənilməsinə borclu şəxsin əvəzinə üçüncü şəxs öz üzərinə götürür (MM-in 522-ci maddəsi). Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin üsula əsasən borclu şəxsin (hədiyyə alanın) yerini borcun ödənilməsinə öz üzərinə götürən üçüncü şəxs (hədiyyə verən) tutur. Belə halda üçüncü şəxs (hədiyyə verən) ilk borclunu (hədiyyə alanı) əvəz edir. Lakin borcun keçirilməsinə tələb sahibinin razılıq verməsi tələb edilir. Əgər o, bu hərəkətin həyata keçirilməsinə razılıq verməsə, onda borcun keçirilməsi barədə üçüncü şəxsə borclu arasındakı razılışma etibarsız hesab olunacaqdır (MM-in 522-ci maddəsi).

Elə hesab edək ki, icarəyə verən (tələb sahibi, kreditor) iyirmi otaqdan ibarət binanı tədris fəaliyyətini həyata keçirmək üçün özəl ali təhsil müəssisəsinə (icarədarə, borcluya) icarəyə verir. İcarə haqqını vərə bilmədiyinə görə icarədarın icarəyə verənə müəyyən məbləğdə borcu yaranır. Üçüncü şəxs (hər hansı sahibkar) müəyyən edir ki, icarədarın maddi imkanı (vesaiti) olmadığına görə əmələ gəlmiş borc məbləğini ödəyə bilmir. Sahibkar (üçüncü şəxs) yaranmış bu borcunu ona keçirilməsi üçün icarədarla razılışma əldə edir. Beləliklə, borc sahibkann adına keçir. Bu halda o ilk borclu olan icarədarın yerini tutur. Bu münasibətlər bağışlama müqaviləsi ilə qaydaya salınacaqdır. Bu müqavilədə sahibkar hədiyyə verən, icarədar isə hədiyyə alan rolunda çıxış edəcəkdir. Müqavilənin predmeti isə borcun köçürülməsi kimi hərəkətdən ibarətdir.

Borcun köçürülməsi ilə əlaqədar münasibətlər MM-in 522-ci maddəsində nəzərdə tutulan qaydalarla tənzimlənir. Bu maddədə borcun köçürülməsi əvəzinə **öhdəliyin verilməsi** anlayışı işlədilir.

Öhdəliyin icrasını öz üzərinə götürmək üsulu ilə də bağışlama həyata keçirilir. Məsələn, kreditorla borclunun razılıq ilə öhdəliyə icra əvəzinə peşman haqqı verilməsi (pul ödənilməsi, əmlak verilməsi) ilə xitam verilə bilər (MM-in 529.8-cı maddəsi).

Borclunun dostu onun əvəzinə kreditora peşman haqqı (məsələn, hər hansı əmlak) verməklə öhdəliyi icra edir. Məsələn, yandığına görə kirayəyə götürülmüş əmlakı kirayəçi sahibinə qaytara bilmir və bu zaman onun dostu peşman haqqı kimi başqa əmlak qaytadır. Belə halda münasibətlər bağışlama müqaviləsi ilə qaydaya salınacaqdır. Bu müqavilədə borclu şəxsin dostu hədiyyə verən, borclu şəxsin özü hədiyyə alan tərəf qismində iştirak edir. Öhdəliyin icrasını öz üzərinə götürmək kimi hərəkət müqavilənin predmetidir. Başqa bir halda öhdəliyi borclu şəxs şəxsin icra edə bilmədiyi halda öhdəliyi borclunun əvəzinə üçüncü şəxs də icra edə bilər (MM-in 431.1-ci maddəsi). Bu münasibətləri bağışlama müqaviləsi kimi rəsmiləşdirmək üçün borclunun öhdəliyinin üçüncü şəxsin (hədiyyə verənin) icra etməsinə borclunun razılıq verməsi tələb olunur; çünki borclu hədiyyə alan kimi razılıq verməlidir.

Mənavi və ya əxlaqi borcun icrası bağışlama sayılmır (MM-in 666.3-cü maddəsi).

3. Müqavilənin forması

Bağışlama müqaviləsinin forması onun predmetindən, real və ya konsensual müqavilə olmasından asılıdır. Bu amillərdən asılı olaraq müqavilə

həm şifahi, həm sadə yazılı, həm də notarial formada bağlana bilər. Belə ki, daşınar əşyaların bağışlanması zamanı hədiyyə verən əşyanı hədiyyə alana verdikdə (real bağışlama müqaviləsi bağlananda), yeni bağlanarkən icra edilən bağışlama müqaviləsi **şifahi formada** bağlanır (MM-in 668.1.3-cü maddəsi).

Daşınmaz əşyalar və ya həmin əşyalar hüquqlar bağışlandığı hallarda, müqavilə **notariat qaydasında təsdiqlənir**, yəni bu cür müqavilələr üçün qanun notarial forma müəyyən edir. Daha sonra zəruridir ki, notariat qaydasında təsdiqlənmiş müqavilə daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınır. Məhz bu andan bağışlama müqaviləsinin hüquqi məqsədinə (yəni əmlaka mülkiyyət hüququnun hədiyyə alana keçməsinə) nail olunur.

Notarial forma həm də rəsmi reyestrlərdə qeydə alınması tələb edilən daşınar əşyaların bağışlama müqaviləsi üçün müəyyən edilmişdir. Bu müqavilə notariat qaydasında təsdiqləndikdən sonra **müvafiq rəsmi reyestrə qeydə alınır və hüquqi qüvvəyə malik olur** (MM-in 668.1.2-ci maddəsi). Məsələn, mülki hava gəmiləri bu cür daşınar əşyaya misal ola bilər. Bu gəmilər dövlət reyestrində qeydiyyata götürülür. Göstərilən daşınar əşya növləri «Daşınar əmlakın rəsmi reyestrində qeydiyyata alınan əmlak növlərinin və onların qeydiyyatını aparən icra hakimiyyəti orqanlarının Siyahısı» ilə müəyyən edilir; bu siyahı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 11 aprel tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Daşınar əşyaların rəsmi reyestrlərdə qeydiyyata alınması xüsusi aktla («Daşınar əmlakın rəsmi reyestrleri, onların tərtib edilməsi və aparılması qaydaları» ilə) tənzimlənir; həmin akt Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2007-ci il 11 aprel tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Tələbin güzəştli bağışlama müqaviləsi vasitəsilə həyata keçirilərkən müqavilənin forması barədə MM-in 194-cü maddəsinin müəyyən etdiyi qaydalar tətbiq edilir. Əgər tələb sadə yazılı formada bağlanmış əqdə əsaslanarsa, **bağışlama müqaviləsi də sadə yazılı formada, əgər tələb notarial formada bağlanmış əqddən irəli gəlsə, onda notarial formada bağlanacaqdır.**

Bağışlanmanın predmeti olan tələb, əgər **tərəfdarı hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmalı olan əqd** ilə əlaqədar olarsa, onda bağışlama müqaviləsi **dövlət reyestrində qeydiyyata alınır.**

Konsensual bağışlama müqaviləsi (bağışlama vədi) notariat qaydasında təsdiq olunmalıdır. Qanun bu cür müqavilə üçün notarial forma müəyyən edir. Müqavilənin predmeti həm daşınar əşya (məsələn, televizor, soyuducu, xalça və s.), həm də daşınmaz əmlak (məsələn, torpaq sahəsi) ola bilər. Başqa sözlə, konsensual bağışlama müqaviləsinin predmeti istər daşınar əşya olsun, istərsə də daşınmaz əşya, fərqi yoxdur, o, həmişə notariat qaydasında təsdiq olunmalıdır.

Qanun bəzi hallarda əmlakın bağışlanması üçün **müvafiq dövlət orqanlarının qabaqcadan icazəsinin alınması qaydasını** müəyyən edir. Məsələn, qeyyum qəyymliqda olanın əmlakını bağışlayarkən qəyymliq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almaldır (MM-in 36.2-ci maddəsi).

§ 3. Bağışlama müqaviləsinin məzmunu

1. Hədiyyə verənin hüquq və vəzifələri

Çox vaxt bağışlama müqavilələri bağlanarkən həm də icra edilir. Bu qayda əsasən real bağışlama müqavilələrinə aiddir. Bu cür müqavilələrdə müqavilənin bağlanması ilə hədiyyənin verilməsi arasında vaxt müddəti (vaxt «məsafəsi») olur. Ona görə də real bağışlama müqaviləsi, bir qayda olaraq, **heç bir öhdəlik hüquq münasibəti yaratmır**¹. Bu cür halda hədiyyə verən vəzifə daşıyır. Konsensual bağışlama müqaviləsi (gələcəkdə bağışlama vədi barədə müqavilə) isə real bağışlama müqaviləsindən fərqli olaraq, bir qayda olaraq, **öhdəlik hüquq münasibəti əmələ gətirir və buna görə də o, öhdəlik müqaviləsi adlanır**². Bu onunla izah olunur ki, gələcəkdə bağışlama vədini nəzərdə tutan konsensual müqavilənin bağlanması ilə hədiyyənin verilməsi arasında müəyyən vaxt müddəti olur. Bu qayda öz qüvvəsini əmlak hüquqlarının faktiki olaraq verilməsinə kimi saxlayır. Əgər hədiyyənin qəbulu onun verilməsinin sənədə rəsmiləşdirilməsinə tələb edərsə (məsələn, daşınmaz əşya üzərində mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması), belə halda da hədiyyənin faktiki qəbuluna kimi müəyyən vaxt müddəti olur. Ona görə də hədiyyə verən tərəf, bir qayda olaraq, konsensual bağışlama müqaviləsi üzrə **vəzifə daşıyır.**

Hədiyyə verən tərəfin əsas vəzifəsi **hədiyyəni, yəni əşyanı və ya əmlak xarakterli tələb hüquqlarını verməkdən və yaxud əmlak vəzifəsindən azad etməkdən (hüquqi hərəkətləri yerinə yetirməkdən)** ibarətdir. Əşyanın verilməsi dedikdə əşyanın hədiyyə alana təhvil verilməsi, onun ixtiyarına (sərəncamına) verilməsi başa düşülür. **Tələb hüquqlarının verilməsi** bu hüquqların əmələ gəlməsini şərtləndirən və onların əks olunduğu sənədlərin hədiyyə alana təqdim edilməsini ifadə edir. Məsələn, hədiyyə verən şəxs kredit təşkilatına tələb hüququnu ifadə edən sənədi, yəni adsız əmanət kitabçasını hədiyyə alana verir. **Əmlak vəzifəsindən azad etmək** müxtəlif hüquqi hərəkətlərin bəzə qəbulunu nəzərdə tutur. Məsələn, tələb sahibindən (kreditordan) borcun **köçürülməsi** üçün vətəndaş (hədiyyə verən) razılıq alır. **Öhdəliyin icrasını öz üzərinə götürmək üsulu** ilə əmlak vəzifəsindən azad etmək hədiyyə verən şəxsin peşman haqqı verilməsində (pul ödənilməsində, əmlak verilməsində və s.) ifadə olunur. Şəxs (hədiyyə verən) öhdəliyi öz üzərinə götürməsi və borcunu (hədiyyə aları) əvəz etmək üçün kreditordan icazə almaq kimi hərəkət yerinə yetirir. Həmin hərəkətlər hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hədiyyə verən şəxs bu hərəkətləri həyata keçirməyə, müqavilə etibarsız sayılacaqdır.

Hədiyyə kimi əşya rəmzi mənada da verile bilər. Məsələn, minik avtomobilini, mənzili bağışlayarkən hədiyyə verən şəxsin onların açarını hədiyyə alana təqdim etməsi hədiyyənin rəmzi mənada verilməsini ifadə edir³.

¹ Roma hüququna görə qeyri-formal bağışlama vədi də öhdəlik yaratmırdı (vaxt: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.499).

² Ян Шепл. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 76.

³ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 468.

Hədiyyə verənin əsas hüququ onun **bağışlamaqdan imtina etmək ixtiyarına** malik olması ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, onun bağışlama müqaviləsinin icrasından imtina etmək hüququ vardır. Qanun bağışlamaqdan imtina hüququnu şərtləndirən halları müəyyən edir (MM-in 673.1-ci və 673.2-ci maddələri):

● hədiyyə alan hədiyyə verənin və ya onun yaxın qohumunun barəsində **ağır cinayət törətdikdə**;

● hədiyyə alan ailə-hüquq münasibətlərinə uyğun olaraq **onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri** hədiyyə verənin və ya onun yaxın qohumlarının biri barəsində **kobudcasına pozduqda** (məsələn, alimənt verməməsi);

● hədiyyə alan bağışlama ilə **bağli öhdəlikləri əsassız olaraq icra etmədikdə** (bu hallar, yeni göstərdiyimiz üç hal hər bir bağışlama müqaviləsi üçün nəzərdə tutulur). Məsələn, hədiyyə verəni saxlamaq öhdəliyini pozmaq.

Bununla belə, göstərilən üç hal həm də hədiyyə verənə əsas verir ki, o, əgər bağışlamaq barəsində vəd vermişse (konsensual bağışlama müqaviləsi bağlanmışsa), bu **vədi ləğv etsin və onun icrasından imtina etsin**. Daha iki hal olduqda hədiyyə verən bağışlamaq barəsində verdiyi vədin icrasından imtina etmək ixtiyarına malik olur:

● vəd verildikdən sonra **hədiyyə verənin əmlak münasibətləri** bağışlamaq onun üçün son dərəcə ağır yükə çevirə biləcəyi dərəcədə dəyişdikdə (məsələn, onun müflisləşməsi, borca düşməsi, maliyyə çətinliyi və s.);

● vəd verildikdən sonra hədiyyə verənin ailə hüquq münasibətləri **üzrə əvvəllər olmamış, yaxud cüzi həcmdə olmuş öhdəlikləri yarandıqda** (məsələn, hədiyyə verənin qohumlarını saxlaması).

Hədiyyə verən bağışlamaqdan imtinaya əsas verən göstərilən hallardan biri ona məlum olduqda, o, hədiyyə alana **bildiriş göndərir**. Bildirişin göndərilməsi hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, imtina hüququ bildiriş hədiyyə alana çatdıqı halda qüvvədə olur. Qanun imtina hüququnun yalnız bir il **ərzində qüvvədə olması** qaydasını müəyyən edir. Göstərilən bir il müddətində imtina hüququnun əmələ gəlməsini şərtləndirən halın hədiyyə verənə məlum olduğu gündən hesablanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir il müddətində hədiyyə verən ölə bilər. Belə halda imtina hüququ qalan müddət (yəni hədiyyə verənin öldüyü gündən bir il müddətinin tamam olduğu vaxta kimi) üçün onun və rəsələrinə keçir. Əgər hədiyyə alan hədiyyə verəni qəsdən öldürmüşsə və ya bağışlamayı ləğv etməkdə ona mane olmuşsa, hədiyyə verənin və rəsələri bağışlamaqdan imtina edə bilərlər (MM-in 673.3-cü maddəsi).

Hədiyyə verənin hüquqlarından biri onun **verdiyi hədiyyədən istifadə məqsədlərini və qaydasını müəyyən etməkdən ibarətdir**. Məsələn, bağışlama müqaviləsində hədiyyənin yalnız ictimai mənafe məqsədləri üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutula bilər. Bununla hədiyyə alan hədiyyənin yalnız ictimai mənafe məqsədləri üçün istifadə etməsi barədə öz üzərinə öhdəlik götürür. İctimai mənafe dedikdə hədiyyənin qeyri-müəyyən saylı cəmiyyət üzvlərinin xeyrinə ümumi fayda mənafeyi üçün istifadə edilməsi başa düşülür.

Bu cür bağışlama müqaviləsinə **ianə müqaviləsi** deyilir. MM bu müqaviləyə anlayış vermir, yalnız hədiyyə alanın hədiyyədən ictimai mənafe məqsədləri üçün istifadə etmək barədə öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi icra etmədiyi hal-

da, yaranan mübahisələrin həlli qaydasını müəyyən edir. Belə ki, hədiyyə alan götürdüyü öhdəliyi icra etmədiyi və ya lazımı qaydada icra etmədiyi halda, hədiyyə verən iddia etmək ixtiyarına malikdir. Hədiyyə verənin ölümündən sonra isə öhdəliyini icrasını tələb etmək hüququnu müvafiq icra hakimiyyət orqanı (AR Ədliyyə Nazirliyi) tələb edə bilər (MM-in 670.3-cü maddəsi).

İlanə müqaviləsinin predmetini yalnız əşya və ya əmlak hüquqları təşkil edə bilər¹. Özü də bu nemətlərdən istifadə məqsədləri cəmiyyət üzvlərinə ümumi fayda vermək niyyəti ilə şərtlənir. Başqa sözlə desək, ilanə müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi ictimai mənafe, ümumi fayda kimi sosial məzmunlu mənavi-əxlaqi dəyərlərə bağlıdır. Ümumi fayda məqsədləri müxtəlif üsullarla dəqiqləşdirilə bilər. Məsələn, əsasni təmir edirmək üçün məktəbə pul hədiyyə etmək, rayonda kötləvi idman və bədən tərbiyyəsi fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün idman komitəsinə idman avadanlıqları bağışlamaq və s. Əmlak vəzifəsindən azad etmək, yəni borcun köçürülməsi, borcun bağışlanması, öhdəliyini icrasını öz üzərinə götürmək kimi hüquqi hərəkətlər ilanə müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilməz. Beləliklə, bağışlama müqaviləsi üzrə hədiyyə kimi verilən əşya və əmlak hüquqlarından istifadə məqsədlərini müəyyən etmək hədiyyə verənin hüququdur.

2. Hədiyyə alanın hüquq və vəzifələri

Əqdin təsnifinə görə ikitərəfli əqd olan bağışlama müqaviləsi müqavilənin təsnifinə görə, ümumi qaydaya görə, birtərəfli müqavilədir. Ona görə ki, bu müqavilə üzrə bir tərəf (hədiyyə verən) vəzifə daşıyır, hədiyyə alan isə hüquqda malikdir. Deməli, birtərəfli müqavilə olan bağışlama müqaviləsi üzrə hədiyyə alan **heç bir vəzifə daşmır**. Bununla belə, bağışlama müqaviləsi hədiyyə alan tərəfdən müəyyən öhdəliklərin yerinə yetirilməsindən asılı olmaqla da bağlana bilər. Məsələn, müqavilə hədiyyə alanın hədiyyədən ictimai mənafe məqsədləri üçün istifadə etmək öhdəliyini nəzərdə tutmaqla bağlanır. Belə halda **hədiyyə alan vəzifə daşıyır**. Müqavilə isə ikitərəfli müqavilə kimi çıxış edir².

Bağışlama müqaviləsi üzrə hədiyyə alanın **əsas hüququ hədiyyəni almaqdan ibarətdir**. Hədiyyəni qəbul etmək onun vəzifəsi sayılır. Birtərəfli konsensual bağışlama müqaviləsi hədiyyə verən üçün bu müqaviləni müvafiq müddətdə icra etmək (əşyanı vermək) vəzifəsi, hədiyyə alan üçün isə hədiyyə verən tərəfdən onun icra olunmasını tələb etmək hüququ vardır (MM-in 427-ci maddəsi). Belə halda hədiyyə verən öz əsas vəzifəsini (hədiyyəni vermək), yerinə yetirmədikdə, yəni müqaviləni icra etmədikdə bu, hədiyyə alana ixtiyar verir:

● müqavilənin predmetini, əgər fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya təşkil edərsə, həmin əşyanın **hədiyyə verənin əlindən alınmasını** və ya əşyanın ona verilməsini tələb etmək **əvəzinə zərərin əvəzinin ödənilməsinə** iş-

¹ Adı bağışlama müqaviləsindən ilanə müqaviləsi təyinatına görə fərqlənir. İlanə müqaviləsinə görə hədiyyə xüsusi təyinat məqsədləri üçün istifadə edilir. Əgər belə bir şərt olmazsa, əşyanın əvəzsiz olaraq verilməsi adı bağışlama müqaviləsi olacaqdır.

² *Саква Вазелума, Тору Аридзума, Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 55.*

ləb etməyi (MM-in 452-ci maddəsi);

• müqavilənin predmeti cinsi (növl) əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya olduqda **zərərin əvəzinin ödənilməsinə**, yəni belə halda öhdəliyin naturada icrası istisna edilir (MM-in 450.2-ci maddəsi).

Hədiyyə alanın əsas hüquqlarından biri **hədiyyəni qəbul etməkdən imtina hüququdur**. O, hədiyyənin verilməsi müddətinə kimi istənilən vaxt hədiyyənin qəbul edilməsindən imtina etmək ixtiyarına malikdir. Bununla müqavilə birtərəfli qaydada pozulur (xitam edilir).

Hədiyyə alanın hədiyyədən imtina etməsi üçün hər hansı bir səbəbin olması tələb olunmur. O, imtinanın motivini göstərməyə də bilər. Hədiyyə alan öz istəyi və mülhizələri əsasında üzrlü səbəb olub-olmamasından asılı olmayaraq ona hədiyyə kimi verilən əmlakdan imtina etmək ixtiyarına malikdir. Bununla belə, qanunda bu cür imtınanı şərtləndirən hal da göstərilir. Belə ki, əgər bağışlama müqaviləsi bağlandıqdan sonra hədiyyə alan hədiyyənin dəyərini öhdəliyin icrasını xərclərini ödəmədiyini və zərərin əvəzinin ona ödənilməyəcəyini müəyyən edərsə, öhdəliyin icrasından imtina edə bilər (MM-in 670.4-cü maddəsi). Məsələn, xaricdə yaşayan şəxs öz köhnə avtomobilini qardaşına bağışlayır. Yol xərci baha olduğu üçün o, hədiyyəni qəbul etmir.

3. Müqavilə üzrə məsuliyyət

Bağışlama müqaviləsi üzrə münasibətlər əvəzsiz xarakterə malikdir. Bu, müqavilənin əsas və başlıca xüsusiyyətidir. Göstərilən həmin xüsusiyyət bağışlama müqaviləsində məsuliyyətin məhdudlaşdırılmasını şərtləndirir. Belə ki, hədiyyə verənin alqı-satqı müqaviləsində tərəf rolunda çıxış edən satıcıdan fərqli olaraq verilən əmlakın keyfiyyətinə və qüsurlarına görə cavab vermək məsuliyyəti məhdudlaşır.

Hədiyyə verən hədiyyə alana **hədiyyə ilə əlaqədar dəyər zərərin üçün məsuliyyət daşıyır**. Belə halda təqdir **prezumpsiyası prinsipi** tətbiq edilir. Əgər zərərin hədiyyə verənin qəsdı və ya kobud ehtiyatsızlığı üzündən vurulması müəyyən edilə, o, hədiyyə ilə əlaqədar dəyər zərərin əvəzini ödəyir. Beləliklə, məsuliyyət **taqsirə görə** müəyyən edilir (MM-in 672.1-ci maddəsi). Məsələn, şəxs öz qohumuna bilə-bilə xəstə mal-qara bağışlayır və bunun nəticəsində onun heyvanları tələf olur. Zərərin əvəzi ödənilməlidir. Qeyd etməliyə ki, hədiyyə verən əmlakda qüsurlar, bu bərdə hədiyyə alana məlumət verməlidir; əgər o, hədiyyə kimi verilən əmlakın qüsurlu bərəsində hədiyyə alana məlumət verməzsə, vurula biləcək zərəərə görə məsuliyyət daşıyır¹.

Konsensual bağışlama müqaviləsi (bağışlama vədi) üzrə hədiyyə verən yalnız hədiyyə alana vəd etdikləri üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 672.2-ci maddəsi). Belə ki, o, hədiyyəni vermək vəzifəsini yerinə yetirməzsə, bu, hədiyyə alana ona vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsinə (cinsi əşyalar müqavilənin predmeti kimi çıxış edərsə) və ya əmlakın onun ələbində alınmasını (müqavilənin predmeti fərdi-müəyyən əşyalar olarsa) ləğv etmək ixtiyarını verir (MM-in 450-ci və 452-ci maddələri).

4. Bağışlama müqaviləsinin xitamı

Bağışlama müqaviləsi birtərəfli qaydada həm hədiyyə alan, həm də hədiyyə verən tərəfindən pozula bilər. Məsələn, bağışlama müqaviləsi hər hansı öhdəliyin icrasını şərti ilə bağlansa, hədiyyə alan hədiyyənin dəyərini bu öhdəliyin icrasını xərclərini ödəmədiyini və zərərin əvəzinin ona ödənilməyəcəyini aşkar edərsə, öhdəliyin icrasından imtina edə bilər. Bu isə müqavilənin ləğv edilməsinə səbəb olur. Məsələn, vətəndaş Bakıda yaşayan dostu ilə uzaq Moskva şəhərində saxlanan köhnə minik avtomobilinin (məsələn, 300 ABŞ dolları məbləğində) bağışlanması bərədə müqavilə bağlayır. Hədiyyə alan belə qənaətə gəlir ki, Moskvadan avtomobilin gətirilməsi üçün çəkilən xərc avtomobilin qiymətindən çox olacaqdır. Ona görə də müqaviləni ləğv edir.

Real bağışlama müqaviləsi üzrə (artıq icra olmuş) hədiyyə verən üç halda imtina hüququnun həyata keçirilməsi ilə **müqaviləyə birtərəfli qaydada xitam verir**:

- hədiyyə alan hədiyyə verənin və ya onun qohumunun bərəsində ağır cinayət törətdikdə;
- hədiyyə alan ailə hüquq münasibətlərinə uyğun olaraq onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri hədiyyə verənin və ya onun yaxın qohumlarının biri bərəsində kobudcasına pozduqda (məsələn, aliment vermədikdə);
- o, bağışlama ilə bağlı öhdəlikləri əsassız olaraq icra etmədikdə (məsələn, hədiyyə verəni evdə saxlamadıqda).

Konsensual bağışlama müqaviləsi üzrə göstərilən üç haldan əlavə, daha iki hal imtina hüququnun həyata keçirilməsi ilə müqavilənin ləğv edilməsinə səbəb olur:

- vəd verildikdən sonra **hədiyyə verənin əmlak münasibətləri** bağışlama-ının onun üçün son dərəcə ağır yükə çevirə biləcəyi dərəcədə dəyişdikdə (məsələn, hədiyyə verəni iddia qaldırıldıqda);
- vəd verildikdən sonra hədiyyə verənin ailə hüquq münasibətləri üzrə əvvəllər olmamış, yaxud cüzi həcmdə olmuş öhdəlikləri yarandıqda (məsələn, oğlunun pullu özəl məktəbə girməsi).

Bağışlama müqaviləsi imtina hüququ həyata keçirilmədən də ləğv edilə bilər. Qanun bunun iki halda mümkün olmasını müəyyən edir (MM-in 674.1-ci maddəsi).

- bağışlanması vəd edilmiş əşya itirildikdə və ya məhv olduqda;
- hədiyyə verənin əmlakı üçün müsabiqə icraatı (yəni müflis elan edil-mə ilə nəticələne bilən iflas prosesi) başlandıqda¹.

Bağışlanma müqaviləsinin ləğvi müəyyən hüquqı nəticələrə səbəb olur. Belə ki, bağışlamaqdan imtina edildikdə hədiyyə alan, əgər bağışlanmış predmet onun mülkiyyətindədirsə, **hədiyyəni qaytarmağa borcludur** (MM-in 673.4-cü maddəsi). Bağışlanmış əşyanın öz əvvəlki sahibinə, yəni hədiyyə ve-

¹ Müsabiqə icraatı Almanya qanunvericiliyinə məlum olan anlayışdır. Müsabiqə icraatı o halda başlayır ki, şəxsin ödəniş qabiliyyəti olmasın, yəni kreditörünə borclarını ödəyə bilməsin. Bunun nəticəsində həmin şəxs (borclu) müflis elan olunur (bax: Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 409-418). Təbii ki, belə halda o, bağışlamayı ləğv edir.

¹ *Сказъ Вагацума, Тору Аридзүми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с.*

rənə qaytarılmasına hədiyyənin restitusiyası deyilir. **Hədiyyənin restitusiyası** bağışlama müqaviləsinin ləğv edilməsinin nəticəsidir.

Hədiyyə alanın hədiyyə verəndən qabaq ölmesi ilə bağışlama müqaviləsinə xitam verildiyi halda da hədiyyənin restitusiyası baş verir. Belə halda hədiyyə verən əşyanın restitusiyası hüququnu özündə saxlayır (MM-in 671-ci maddə-si).

Hədiyyə alan hədiyyə verəndən qabaq öldükdə hədiyyə **vərəsəlik qaydasında ölənin vərəsələrinə** (hüquq şəxslər isə ləğv edildikdə onun hüquqi vərəsələrinə) keçmir, bu şərtlə ki, müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmasın. Bu qayda yalnız konsensual bağışlama müqaviləsinə aiddir. Real bağışlama müqaviləsi üzrə artıq bəxşiş hədiyyə alanın mülkiyyətinə keçir və bu, onun digər əmlakı ilə birlikdə miras kütləsinə daxil olur. Bununla hədiyyə ölənin şəxsinin (hədiyyə alanın) vərəsələrinə keçir. Konsensual bağışlama müqaviləsi üzrə isə hədiyyə ölənin şəxsinin (hədiyyə alanın) vərəsələrinə yox, hədiyyə verənin özüne qaytarılır, yəni hədiyyənin restitusiyası baş verir.

Bağışlamaq vədi edən hədiyyə verən öldükdə isə, onun vəzifəsi (yəni vəd olunmuş əmlakı hədiyyə alana vermək vəzifəsi) vərəsiliyin ümumi qaydalanna müvafiq olaraq vərəsələrə keçir. Müqavilədə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər.

Bağışlama müqaviləsi ləğv edildikdə hədiyyə olduğu kimi geri (hədiyyə verənin özüne) qaytarılır. **Hədiyyə kimi verilən əşyadan əldə edilən bəhər və gəlir hədiyyə alanda qalır.** Əgər əşya hər hansı bir şəxsə özgəninkləşdirilərsə, hədiyyənin geri qaytarılması, şübhəsiz ki, mümkün deyil. Belə halda ziyan vurmaq nəticəsində öhdəliklərə görə iddia (delikt iddiası) verilə bilər, bu şərtlə ki, əşyanı qaytarmamaq üçün onun qəsdən üçüncü şəxslərə özgəninkləşdirilməsində və ya məhv edilməsində hədiyyə alanın təqsiri sübut olunsun¹.

Beləliklə, bağışlama müqaviləsi haqqında söhbətimiz sona çatır. Bu müqavilə təkcə bizim qanunvericiliyimizə məlum deyil. Demək olar ki, bütün ölkələrin qanunvericiliyi bu hüquqi konstruksiyanı tanıyır. Məsələn, Hollandiya MM-ində, Almaniya, Fransa, Yaponiya, ABŞ və digər ölkələrin qanunvericiliyində bağışlama müqaviləsinin tənzimləyən normalar vardır².

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. **Е.А. Суханова**. М., 1999, гл. 33, § 2.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. **А.П. Сергеева, Ю.К.**

¹ Müəlliflərdən *M.Q.Masoyevič* göstərir ki, bağışlama müqaviləsi ləğv edildikdən sonra əgər əşya qarşılıqlı razılıq əsasında hədiyyə verənə qaytarılarsa, onda bu sazişə yeni bağışlama müqaviləsi kimi baxmaq lazımdır. Müəllifin iradəsi sürdüyü bu fikrin həqiqiyyəti bizdə əsaslı olaraq şübhə doğmur (bax: *Комментарии к ГК РФ, Часть 2 / Отв.ред. О.Н.Садикова*. М., 1999, с.167).

² *Жюллио де ла Морандьер*. Гражданское право Франции. Том 1. М., 1958, с. 116-117; *Ласк Г.* Гражданское право США. М., 1961, с. 468; *Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми*. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 53-56; *Ян Шапп*. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 76.

Толстого. М., 1997, гл.31.

Гражданское право Учебник. Часть 2 / Под ред. **А.Г.Калпина**. М., 1999, гл.3.

Гражданское право Учебник / Под ред. **С.П.Гришаева**. М., 1999, гл.15. Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. **О.Н. Садикова**. М., 1997, гл.10.

Гражданский кодекс РФ, часть вторая. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель. М., 1996 (Глава 32. Автор главы **Маковский А.Л.**).

Кабалкин А.Ю. Договор дарения // Российская юстиция. 1997, №8.

Малеина М.Н. О договоре дарения // Правоведение. 1998, №4.

Мехтиев Ю.А. Юридические гарантии прав участников в договоре дарения // Учен.зап. АГУ им.С.М.Кирова. 1979, №1

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 1. М., 1958.

Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961.

Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983.

Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. М., 1996.

XI FƏSİL RENTA MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Renta müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və növləri

1. Renta iqtisadi kateqoriya kimi

Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi ilk dəfə olaraq müstəqil renta müqaviləsi institutunu nəzərdə tutur. Belə ki, ölkədə həyata keçirilən islahatlar və sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişməsi faktiki olaraq real həyatda yaranan renta münasibətlərinin hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsini zərurətə çevirdi. Yeni MM bu zərurətə nəzərə alaraq özünün 48-ci fəsinə daxil olan normaları (864-880-ci maddələr) renta münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr etmişdir. Renta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilən renta münasibətlərini aydın şəkildə başa düşmək üçün misalə müraciət edək. Məsələn, ahl yaşlı şəxs öz evini qonşunun mülkiyyətinə verir; evin mülkiyyətçisi olan, yəni evə mülkiyyət hüququ əldə edən qonşu isə hər ay həmin şəxsə onun həyatı (ömür) boyu müəyyənləşdirilmiş məbləğdə pul ödəyir. Ödənilən pula renta deyilir. Yaranmış münasibət isə renta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Renta sözünün mənasına gəldikdə qeyd etməliyik ki, iqtisadi ədəbiyyatda və bəzi lüğətlərdə rentanın (almanca «Rente», fransızca «rente», latınca «reddita» - verilmiş, qaytarılmış) torpaqdan, əmlakdan müntəzəm götürülən gəlir növü olması göstərilir¹. Torpaq sahibləri torpaq rentası alırlar. Bəzi ölkələrin dövlət istiqrazları üzrə ödənilən faizlər də renta anlayışı ilə əhatə olunur.

Renta anlayışı müasir dövrdə bir çox Avropa ölkələrinin mülki hüquq sisteminə geniş surətdə istifadə edilir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin üçüncü kitabının 8-ci bölməsinin əhatə etdiyi məsələlərdən biri renta borcudur². Almaniya qanunvericiliyinə görə renta borcu dedikdə torpaq sahəsi hesabına vaxtaşın olaraq ödənilən müəyyən pul məbləği (torpaq borcu) başa düşülür (AMQ-nin 1199-cu paragrafı)³. Hollandiya Mülki Məcəlləsinin 7-ci kitabı kənd təsərrüfatı icarə müqaviləsinə nəzərdə tutur⁴. Bu müqavilə üzrə icarəçinin mülkiyyətçiyə ödədiyi pul məbləği renta adlanır⁵. Deməli, renta mülkiyyətçiyə pul şəklində və digər formada verilən ödənişdir. Renta həm də müqavilə mənasında işlədilir. Ona renta müqaviləsi deyilir. Bu müqavilə bir sıra Avropa ölkələrinin

qanunvericiliyinə məlumdur (AMQ-nin 759-761-ci paragrafları, FMM-in 1974-1978-ci maddələri və s.). Renta müqaviləsi ilə renta münasibətləri tənzimlənir.

Renta münasibətlərinin tarixi mənəyi orta əsr Avropa dövrünə gedib çıxır. İlk dəfə olaraq hüquqi cəhətdən bu münasibətləri məhz Avropa qanunvericiliyi rəsmiləşdirmişdir.

Renta münasibətlərinin emələ meydana gəlməsi hüquq ədəbiyyatında iki səbəblə izah edilir. **Birinci səbəb** ondan ibarət idi ki, öz daşınmaz əmlakını salmaq arzusunda olan mülkiyyətçi neqəd pulun çıxarmaması nəticəsində alıcı (müşəri) tapmaqda çətinlik çəkirdi. Belə ki, müşerilərin bahalı daşınmaz əmlakı əldə etmək üçün kifayət qədər iri məbləğdə neqəd pul vəsaiti yox idi. Lakin onlar mülkiyyətçiyə daimi renta verməklə həmin əmlakı əldə etmək imkanı qazanırdılar. Mülkiyyətçi üçün də bu cür daimi renta vermək arzusunda olan müşerilərin tapmaqda problemi çətinləşirdi. Göstərilən məhz bu kimi amillər renta münasibətlərinin yaranmasını və tətbiq edilməsini şərtləndirirdi.

İkinci səbəb onunla izah olunurdu ki, orta əsrlərdə kilsə faizi ilə borc verməyi yasaqlamışdı. Bunu dünyəvi qanunvericilik də qadağan etmişdi. Qeyd etməliyik ki, o dövrün qaydaları və kilsə sələmçiliyi (müamiliyyə) lənətlənirdi. Belə vəziyyətdə renta şəxslərin ehtiyac və tələbatının təmin edilməsi üçün ən alverişli vasitəyə çevrildi⁶.

İnqlabaqədərki Rusiya mülki hüquq elmində renta institutunun adı çəkilirdi². Lakin həmin dövrün mülki qanunvericiliyində renta müqaviləsi hüquqi konstruksiyası nəzərdə tutulmamışdı.

1922-ci il sovet Mülki Məcəlləsi və o dövrün mülki qanunvericiliyi renta müqaviləsi hüquqi konstruksiyasını tanıyırdı. Bu, şübhəsiz, sovet ideoloji qaydası və prinsipi ilə izah edilirdi. Belə ki, sovet qayda-qanunu sələmçiliyi və müamiliyyə yolverilməz hal hesab edirdi.

Müttəfiq sovet respublikalarının 1964-cü il mülki məəcəllələri real həyatda baş verən faktiki renta münasibətlərini nəzərə alaraq bu münasibətlər olduca məhdud dairədə rəsmiləşdirdi. Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il MM-in 24-cü fəsinə daxil olan normalar (246-253-cü maddələr) renta müqaviləsinin bir növü olan şəxsi ömürlük saxlamış qərti ilə evin özgenikləşdirilməsi müqaviləsinin nizamına salınmasına həsr edilmişdi. Qanun yalnız yaşına və ya səhhətinə görə əmək qabiliyyəti olmayan mülkiyyətçinin özünə məxsus olan fərdi yaşayış evini və ya onun bir hissəsini əldə edəninin mülkiyyətinə verməyə icazə verirdi. Əldə edən isə mülkiyyətçini ömürlük saxlamalı idi.

Renta münasibəti iki mənada işlədilir: iqtisadi mənada; hüquqi mənada. **İqtisadi mənada renta münasibəti** dedikdə, müəyyən bir şəxsə məxsus olan əmlakın başqa şəxsin mülkiyyətinə verilməsi ilə bağlı yaranan iqtisadi münasibət başa düşülür. **Hüquqi mənada renta münasibəti** isə əmlakın mülkiyyətə verilməsi ilə əlaqədar emələ gələn əlaqəni tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu normalar renta müqaviləsinin tənzimləməyə yönəlmişdir.

¹ *Fəyzullabəyli İ.Ə., Bayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.O.* Tələb, tələbat, bazar və mərkətiniz İqtisadi məlumat kitabı. Bakı, 1998, s. 157; *Словарь иностранных слов / Под ред. И.В. Лехина и Ф.Н. Петрова. М., 1955, с. 603.*

² *Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В. Залесского. М., 1999, с. 6.*

³ *Энциклопедия Л. Курс Германского гражданского права. Том 1. М., 1950; Шопп Я. Основы гражданского права Германии М., 1996; Германское право. Часть 1 / Под ред. В.В. Залесского. М., 1996.*

⁴ *Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В. Залесского. М., с. 11.*

⁵ *Гражданский Кодекс Нидерландов / Перевод на русский язык. Переводчик М.Фершманн, Лейден. М., 1996, стр. 85.*

⁶ *Rentanın emələ gəlməsini şərtləndirən səbəblər barədə geniş və etibarlı məlumat əlmək üçün bax: Морьяндер Л.Ж. Гражданское право Франции. Книга 1. М., 1956, с. 253-254.*

⁷ *Пободоносцев К. Курс гражданского права. В 3-х т., Том 3. СПб, 1896, с. 353.*

2. Renta müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Renta müqaviləsinin qəbulu MM-in 864.1-ci maddəsində verimşdir. Renta müqaviləsinə görə bir tərəf (renta alan) əmlakı digər tərəfin (renta ödəyicisinin) mülkiyyətinə verir, renta ödəyicisi isə alınmış əmlakın müqabilində renta alana vaxtaşırı (dövrü olaraq) müəyyən pul məbləği şəklində renta ödəməyi öhdəsinə götürür.

Renta müqaviləsinin bağlanmış sayılması üçün zəruridir ki, əmlak renta ödəyicisinə verilsin. Ona görə də renta müqaviləsi **real müqavilədir**¹. Bu müqavilə birtərəfli müqavilə növünə şamil edilir. Belə ki, yalnız əmlak verildikdən sonra renta alan hüquqa malik olur. O, müqavilə üzrə vəzifə daşımır. Əksinə, renta ödəyicisi olan tərəf isə yalnız vəzifə daşıyır. O, müqavilə üzrə hüquqa malik olmur.

Renta müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Belə ki, renta ödəyicisi aldığı əmlakın müqabilində qarşı tərəfə renta ödəyir. Lakin renta müqaviləsinin əvəzli olması bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, renta müqaviləsinin əvəzli olması heç də onun ekvivalentliyini ifadə etmir. Əksinə, müqavilə bağlanarkən tərəflər onun ekvivalentli olmasını nəzərdə tutmur. Renta müqaviləsinin bu və ya digər tərəfinə **verilən qarşılıqlı əvəz yeni həcmə malik deyil**². Belə ki, renta alana (mülkiyyətçiyə) ödənilən renta, şəhərsiz, renta ödəyicisinin mülkiyyətinə verilən əmlakın ekvivalentli deyildir. Ola bilsin ki, renta həmin əmlakın dəyərindən çox və ya az olsun.

3. Renta müqaviləsi və ona yaxın olan müqavilələr

Renta müqaviləsi əsasında əmlakın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəlik yaranır. Həm də bu müqavilə vasitəsi ilə əmlak üzərində bir şəxsin mülkiyyət hüququna xitam verilir, digəri isə həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. Deməli, renta müqaviləsi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin **törəmə üsulu kimi çıxış** edir. Belə təsəvvür yaranır ki, renta müqaviləsinin hüquqi məqsədi əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən digərinə **keçirilməsini təmin** etməkdən ibarətdir. Dediklərimiz belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, renta müqaviləsi əmlakın **özgəninkləşdirilməsinə yönələn müqavilə növlərinə** şamil edilir. Alqı-satqı, dəyişmə və bağışlama kimi müqavilələr də həmin müqavilə növlərinə aid olurlar. Renta müqaviləsi kimi bu müqavilələr də əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu müqavilələrin hamısı əmlakın bir şəxsin mülkiyyətindən digərinin mül-

kiyyətinə keçməsi üçün hüquqi fakt rolunu oynayır. Bu əlamət həmin müqavilələrin hamısı üçün ümumdür.

Renta müqaviləsinin yaxın olduğu mülki-hüquqi müqavilə növlərindən biri alqı-satqı müqaviləsidir. Renta müqaviləsində əmlakın haqq müqabilində verilməsinə nəzərdə tutulduğu halda, əmlakın verilməsi və ödənilməsi üzrə tərəflərin münasibətlərinə alqı-satqı haqqında qaydalar tətbiq edilir, bu şərhlə ki, MM-in 48-ci fəsilində ayrı qayda nəzərdə tutulmasın və bu, renta müqaviləsinin mahiyyətinə zidd olmasın (MM-in 867.2-ci maddəsi). Lakin renta müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsindən fərqli cəhətlərə malikdir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsi **ilə əmlak müəyyənkləndirilmiş haqq müqabilində özgəninkləşdirilir**, renta müqaviləsi **üzrə əmlakın verilməsi üçün renta alana çatacaq renta ödənişinin ümumi məbləği məlum olmur**. Qeyd etməliyə ki, qabaqcadan renta ödənişini müəyyənkləndirmək qeyri mümkündür. Ona görə ki, renta müqaviləsinin ödənilmə qüvvədə olma müddəti məlum olmur. Daimi renta üzrə renta ödənişini vermək vəzifəsi **müddətsiz**, ömürlük renta üzrə isə **renta alanın sağlığı dövrü** (həyatı və ömrü boyu) üçün icra edilir.

Göstərilən bu xüsusiyyəti ilə renta müqaviləsi ona yaxın olan müqavilə növlərindən biri olan **dəyişmə müqaviləsindən** də fərqlənir. Dəyişmə müqaviləsi ilə əmlak başqa bir əmlakın hesabına özgəninkləşdirilir.

Renta müqaviləsinə yaxın olan müqavilə növlərindən digəri **bağışlama müqaviləsidir**. Hər iki müqavilə nəticəsində əmlak özgəninkləşdirilir. Bu, onların ümumi olmasını şərtləndirən cəhətdir. Renta müqaviləsində əmlakın pul-suz verilməsinə nəzərdə tutulduğu halda əmlakın verilməsi üzrə tərəflərin münasibətlərinə bağışlama müqaviləsi haqqında qaydalar tətbiq edilir, bu şərhlə ki, MM-in 48-ci fəsilində ayrı qayda nəzərdə tutulmasın və bu, renta müqaviləsinin mahiyyətinə zidd olmasın. (867-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Lakin **bağışlama müqaviləsindən fərqli olaraq renta müqaviləsi əvəzlidir**.

Bununla bərabər, əmlakın özgəninkləşdirilməsinə yönələn müqavilə növlərindən renta müqaviləsi spesifik əlamətə malik olması ilə fərqlənir. Demək olar ki, bütün müəlliflər renta müqaviləsinin aleator (risklə bağlı, latınca *alea* - oyun sümüyü, təsadüflük) müqavilə növünə şamil edirlər³. Bu, onun xarakterik xüsusiyyətidir.

Bununla yanaşı, bəzi alimlər renta müqaviləsinin aleator müqavilə olması ideyasını tam və qəti şəkildə qəbul etmirlər. Məsələn, inqilabaqədərki Rusiya müəlliflərindən K.Pobedonostsev renta müqaviləsinin aleator xarakter daşmasına şübhə ilə yanaşmışdır⁴. Qeyd etməliyə ki, Fransa MM-in üçüncü kitabının 1964-cü bölməsi risk (aleator) müqavilələrinə həsr edilmişdir⁵. Həmin məqalənin 1964-cü maddəsi aleator müqavilə kimi renta müqaviləsinin adını çəkir⁶. Fran-

¹ Renta müqaviləsinin həqiqi real, həm də konsensual müqavilə hesab edən müəlliflərə də rast gəlmək olur. Məsələn, müəlliflərdən V.S.Yem göstərir ki, daşınar əmlak renta ödəyicisinin mülkiyyətinə pulu (haqqı) ilə verildik halda renta müqaviləsi konsensual müqavilə olur. Bu münasibətlərə alqı-satqı müqaviləsi haqqında normalar tətbiq edilir. Onun fikrinə, bu cür müqavilə həm də qarşılıqlı müqavilədir (Гражданское право. Учебник Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 357). Müəllif əmlakın dəyərini ödənilməməsi ilə (pulsuz) renta ödənilməsi üçün özgəninkləşdirmə hallarında müqavilənin real müqavilə xarakter daşmasını və həmin münasibətə bağışlama müqaviləsi haqqında normalatın tətbiq edilməsini göstərir. Müəlliflərin əksəriyyəti renta müqaviləsinin yalnız real müqavilə olmasını fikrini irəlilədir. (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого, М., 1997, с. 135; Комментарий части второй ГК РФ для предпринимателей. М., 1996, с. 53).

² *бах: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.*

³ Мəsələn, *бах: Иоффе О.С. Обязательственное право М., 1975, с. 295; Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть 2. Комментарий М., 1996, с. 331; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 136; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калинина. М., 1999, с. 89; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 356.*

⁴ *бах: Победоностцев К. Курс гражданского права. Том 3. СПб, 1896, с. 352-353.*

⁵ *Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 3.*

⁶ *Гражданский Кодекс Франции / Перевод на русский язык И.С.Перетерского. М., 1941;*

sa hüquq ədəbiyyatında isə renta müqaviləsinin özünün hüquqi xarakteri və təbiəti etibar ilə aleator (riskli) xarakterli müqavilə növlərinə şamil edilməsi geniş işləndirilir¹.

Müqavilənin aleator (riskli) xarakterə malik olması onu ifadə edir ki, burada müqavilənin son nəticəsi, onun maddi qiyməti tamamilə məlum olmayan və ya təsadüfi olan və ya ehtimal edilən hadisədən asılı olaraq müəyyən edilir. Renta müqaviləsi bağlanarkən hansı tərəfin son nəticədə udub götürməsi qabaqcadan məlum olmur². Tərəflərdən hər birinin öz üzərinə götürdüüyü risk elementi bu və ya digər kontragentin özünə verilən əvəzə də həcmde qarşılıqlı əvəz alması ehtimalından ibarətdir³. Onlar özünə nəticə (faydalanmaq və udmaq şansı və yaxud itirmək, uduzmaq şansı) yaqın edilməyə və şübhəli həaldan asılıdır.

Renta müqaviləsi **uzunmüddətli (uzunsürən) xarakterə** malikdir. Belə ki, bu müqavilə rentanın alanın sağlığı dövrü (ömrü) boyu üçün və ya müddətsiz (daimi) bağlana bilər. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində renta ödəyicisi öz vəzifəsini müntəzəm və mütəmadi olaraq yerinə yetirməyə borcludur.

Renta müqaviləsinin daha bir mühüm və başlıca xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, bu müqavilənin bağlanmasında iştirak edən tərəflərdən birinin **renta alanın mənafeyi xüsusi qaydada müdafiə edilir: müqavilənin güzəştli şərtlərlə rentanın alan tərəfindən dəyişdirilməsi və xitam edilməsi; rentanın alana əlavə hüquq verilməsi; renta ödəyicisinə əlavə vəzifə həvalə edilməsi; öz vəzifəsini icra etməməyə görə renta ödəyicisi üçün daha yüksək məsuliyyət nəzərdə tutulması** (bu məsələlər barəsində növbəti yarımbaşlıqlarda).

Əmlakın özgeninkiləşdirilməsinə yönələn müqavilə növlərinə nə qədər yaxın olsa da renta müqaviləsi **müstəqil mülki-hüquqi müqavilədir**. Belə ki, bu müqavilənin tərəflərindən biri digərə rentanın ödəyir ki, bu, onun yaşaması üçün yeganə və əsas maddi mənbə rolunu oynayır. Məhz bu kimi xüsusiyyət renta müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr arasında müstəqil yer tutmasını şərtləndirir.

4. Renta müqaviləsinin növləri

Köhnə 1964-cü il MM renta müqaviləsinin yalnız bir növünü, yəni şəxsi ömürlük saxlamaq şərtlərinin evin özgeninkiləşdirilməsi müqaviləsi hüquqi konstruksiyasını tənzimləyirdi. Həmin məqalənin 24-cü fəsilinə daxil olan normalar (246-253-cü maddələr) bu müqavilənin hüquqi nizama salınmasına həsr edilmişdi. Özü də həmin müqavilə ayrıca institut kimi yox, yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsinin bir növü kimi nəzərdə tutulmuşdu. **Əvvəlki qanun bu barədə məhdudiyətlər müəyyənləşdirmişdi**. Belə ki, özgeninkiləşdirmə müqaviləsinə əsasən yalnız yaşına və ya səhhətinə görə əmək qabiliyyəti olmayan şəxs öz əmlakını renta ödənilməsi üçün verə bilərdi. Renta ödənilməsi üçün

verilən əmlakın dairəsi yaşayış evi ilə məhdudlaşdırılırdı. Başqa sözlə desək, qanun yalnız yaşayış evinin renta ödənilməsi üçün verilməsinə icazə verirdi. Digər əmlak növlərinin renta münasibətlərinin obyektli olması yasaqlanmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni MM renta münasibətlərinin subyekti və obyektli barədə **əvvəlki məhdudiyətləri tamamilə aradan qaldırmışdır**. Belə ki, indiki mülki qanunvericilik renta alan subyektin öz mülkiyyətində olan bir **çox əmlak növlərini yaşına və ya səhhətinə görə əmək qabiliyyəti olub-olmadığından asılı olmayaraq renta ödəyicisinin mülkiyyətinə verməsi** qaydasını müəyyən edir.

Yeni MM-ə görə renta müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir: daimi renta müqaviləsi; ömürlük renta müqaviləsi.

Daimi renta müqaviləsi odur ki, bu müqavilə renta ödəyicisinin rentanın müddətsiz ödəmək vəzifəsini müəyyən edir (MM-in 864.2-ci maddəsi). Bu növ müqavilənin qüvvədə olma müddətlə məhdudlaşdırılmır. O, qeyri-müəyyən müddətə qüvvədə olur.

Ömürlük renta müqaviləsi odur ki, bu müqavilə renta ödəyicisinin rentanın rentanın ömrü boyu (həyatı boyu) ödəmək vəzifəsini nəzərdə tutur (MM-in 864.2-ci maddəsi). Bu növ müqavilənin qüvvədə olma müddəti **renta alanın sağlığı və ömrü boyu ilə məhdudlaşır**.

§ 2. Renta müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Renta müqaviləsi iki şəxs arasında bağlanır ki, bunlara müqavilənin tərəfləri deyilir. Müqavilənin bağlanmasında **iki tərəf** iştirak edir: **renta alan; renta ödəyicisi**.

Renta alan **elə bir tərəfdir ki, o, öz əmlakını vaxtaşın (dövri) müəyyən pul məbləği şəklində rentanın almaq məqsədi ilə digər tərəfə, yəni renta ödəyicisinə verir. Renta alana **renta kreditoru** da deyilir¹.**

Renta ödəyicisi **elə bir tərəfdir ki, o, rentanın alanın mülkiyyətinə qəbul etdiyi əmlakın müqabilində rentanın alana rentanın ödəyir. O, həm də **renta borclusu** adlanır².**

Renta ödəyicisi barədə, onun tərkibi haqqında qanunda heç bir məhdudiyət nəzərdə tutulmur. Belə ki, **istenilən hər hansı bir vətəndaş və hüquqi şəxs renta ödəyicisi rolunda müqavilə bağlanmasında iştirak edə bilər**. Hüquqi şəxsin renta ödəyicisi rolunda çıxış etməsinin onun kommersiya və ya qeyri-kommersiya təşkilatı olmasından asılı deyildir. Bu o deməkdir ki, **həm kommersiya təşkilatları, həm qeyri-kommersiya təşkilatları əmlakı renta ödənilməsi üçün əldə etmək istiyənə malikdir**.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki qanunvericilikdə köhnə qanunvericilikdəkindən fərqli olaraq renta alanın əmək qabiliyyətinə malik olmaması haqqında tələb irəli sürülmür. Renta alanın rentanın vətəndaşların və ya hüquqi şəxslərin çıxış etmələri renta müqaviləsinin növündən asılıdır. Belə ki, **ömürlük renta müqaviləsində rentanın alan qismində yalnız vətəndaşlar iştirak edə bilər**

¹ Голдман Е. Общая теория обязательств М., 1948, с. 32; Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции. Книга 3.М., 1961, с. 333-338; Севатьев Р. Теория обязательств. М., 1972, с. 223-225.

² Побондонец К.П. Курс гражданского права. Часть 3. Договор и обязательство. СПб., 1896, с. 341.

³ Вах: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 295.

¹ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с. 333.

² Yəna orada, s. 332.

lär. Daimi renta müqaviləsinə işə renta alan kimi həm vətəndaşlar, həm də hüquqi şəxslər bağlaya bilərlər. Özü də hüquqi şəxsin **kommersiya təşkilatı** kimi növünün bu müqavilədə renta alan rolunda çıxış etməsi istisna edilir, yəni qeyri-mümkündür (bunun səbəbi barədə bir az sonra).

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Renta müqaviləsinə verilən anlayışdan məlum olur ki, **müqavilənin predmeti kimi əmlak çıxış edir**¹. Müqavilənin predmeti **həm daşınar, həm də daşınmaz əşya** ola bilər. Xüsusən yaşayış evi, bağ, mənzil, qaraq, məbel, torpaq sahəsi, binalar, qurğular, qiymətli metallardan məmulatlar, kolleksiyalar, müəssisə, qiymətli kağızlar, ümumiyyətlə, mülki (əmlak) dövrüyyədə istifadəsi qadağan edilməyən bütün əmlak növlərinin rentaya verilməsi istisna edilmişdir².

Predmet renta müqaviləsinin mühüm şərti hesab edilir.

Müqavilənin elementlərindən biri olan **forma** MM ilə xüsusi qaydada tənzimlənir. MM-in 865-866-cı maddələri renta müqaviləsinin formasının tənzimləməsinə həsr edilmişdir. Belə ki, renta müqaviləsi renta alanın və renta ödəyicisinin imzaladıkları **adi bir sənədin tərtib yolu ilə yazılı formada** bağlanır. Digər renta müqaviləsi renta ödənilməsi üçün daşınmaz əmlakın özgenlikləşdirilməsi nəzərdə tutarsa, bu cür müqavilə üçün qanun **notarial forma** müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, predmeti daşınmaz əmlak olan renta müqaviləsi **notariat qaydasında** təsdiqlənir. Lakin müqavilənin öz hüquqi məqsədinə çatması üçün onun təkzəb notariat qaydasında təsdiqlənməsi kifayət deyildir. Bunun üçün zəruridir ki, müqaviləyə görə daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun renta alandan renta ödəyicisinə keçməsi **daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə** alınсын (MM-in 866-cı maddəsi).

Renta müqaviləsinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi barədə qanunun müəyyən etdiyi tələb renta alanın mənafeyinin müdafiəsinə yönəlmişdir. Bu vasitə ilə renta alanın hüquqlarının müdafiəsi təmin edilir. Belə ki, renta müqaviləsi bağlanarkən bir çox hallarda sui-istifadə və qanunun tələblərinə əməl etməmə hallarına yol verilir. Renta alan öz hüquqlarını və bağlılığı renta müqaviləsinin notalarını

viləsinin notalarını derindən anlamır və başa düşmür. Bu cür hallarda müqavilənin notarial qaydada təsdiqlənməsi onun məzmununun qanuni olmasını, müqavilə bağlayan tərəflərin əsl iradə və niyyətlərinin müəyyən edilməsini təmin edən hüquqi vasitəyə çevilir.

Müqavilənin qiyməti dedikdə renta ödəyicisinin renta alana ödədiyi renta başa düşülür¹. Renta müəyyən pul məbləği formasında verilir. Tərəflərin razılığı ilə digər renta formaları da nəzərdə tutula bilər (MM-in 870-ci maddəsi). Bu cür renta formasına aiddir:

- əmlak verilməsi;
- işlər görülməsi;
- xidmətlər göstərilməsi.

Özü də verilən əmlak, görülən iş və ya göstərilən xidmət **rentanın dəyərcə pul məbləğinə** uyğun gəlməlidir. Rentanın miqdan müqavilədə nəzərdə tutulur. Həm də renta alana ödənilən rentanın miqdan minimum əmək haqqı miqdanın artırılması mütləq şüurla surətdə artırılır. Bu barədə renta müqaviləsinin tərəflərinin razılığı ilə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Lakin renta ödənilməsinin əsas forması **puldur**.

Renta müqaviləsinin müddəti onun qüvvədə olma müddətini ifadə edir². Renta müqaviləsinin növdən asılı olaraq müqavilənin müddəti həm məhdudlaşa, həm də məhdudlaşmaya bilər. Özü də renta müqaviləsinin iki növü fərqləndirilərkən müqavilənin qüvvədə olma müddəti əsas meyar və əlamət kimi götürülmüşdür. Bu baxımdan renta müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir: müddətli renta müqaviləsi (ömürlük renta müqaviləsi); müddətsiz renta müqaviləsi (daimi renta müqaviləsi).

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Renta alanın hüquqları

Renta alanın və renta ödəyicisinin hüquq və vəzifələri **renta müqaviləsinin məzmununu** təşkil edir. Renta müqaviləsi birtərəfli müqavilə olduğuna görə **renta alan yalnız hüquqqa** malikdir. **O, müqavilə üzrə vəzifə** daşımır. Renta müqaviləsi real müqavilə olduğu üçün renta alanın öz əmlakını renta ödəyicisinin mülkiyyətinə vermək kimi vəzifəsi yoxdur³. Deməli, renta müqaviləsi üzrə **renta alan yalnız müəyyən hüquqlara** malikdir.

¹ Hüquq ədəbiyyatında renta müqaviləsinin predmeti barədə müəlliflərin fikirləri üst-üstə düşmür. Müəlliflərdən *V.N.Litvinin* əmlakın rentaya verilməsi üzrə tərəfin hərəkətili renta müqaviləsinin predmeti hesab edir (bax: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Сидорова. М., 1999, с.175). Müəlliflərdən *A.P.Sergeyev* (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.141), *Л.И.Чушкова* (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калина. М., 1999, с. 93) renta müqaviləsinin predmetinin əmlak və rentanın özündən ibarət olması fikrini irəli sürürlər.

² Müəlliflərdən *Yem V.S.* göstərir ki, renta alan əmlakı renta ödəyicisinin mülkiyyətinə verir. Mülkiyyət hüququnun obyektini yalnız fərdi-müəyyən əmlaklarla işləyən edilən əşya olduğuna görə renta müqaviləsinin predmeti kimi bu cür əşyalar (həm daşınar, həm də daşınmaz əşyalar), nağd pullar və sənədi qiymətli kağızlar çıxış edir. Müəllifin fikrincə, öz tələbinə görə əşya bəzən ediləməyən, lakin tələb hüququnu ifadə edən nağdsız pul, sənədsiz qiymətli kağızlar və digər əmlak hüquqların mülkiyyət hüququnun obyektini ola bilməz və buna uyğun olaraq da renta müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilməz. Bu səbəbə görə də iş, xidmət, informasiya, əqli fəaliyyət nəticələri, o cümlədən məstəsna hüquqlar, qeyri-maddi neməllər renta müqaviləsinin predmeti ola bilməz (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 354).

³ Bu barədə başqa fikir də səyənilir. Müəlliflərdən *A.P.Sergeyev* göstərir ki, ələtor xarakterə malik olduğuna görə renta müqaviləsinin qiyməti haqqında şərti olaraq danışımaq olar. Onun fikrincə, rentanın satılma məbləği müqavilənin elementinə (qiymətinə) nisbətən daha yaxındır (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.142).

⁴ Müəlliflərdən *V.N.Litvinin* renta müqaviləsinin müddətini onun mühüm şərti hesab edir (bax: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Отв. ред. О.Н.Сидорова. М., 1999, с.172).

Lakin bundan fərqli olaraq müəlliflərdən *S.P.Ориşаев* göstərir ki, renta alanın əsas vəzifəsi öz əmlakını renta ödəyicisinin mülkiyyətinə verməkdən ibarətdir. Müəllifin bu fikri heçqəddən uzadqır. Birincisi, əla görə ki, renta müqaviləsi konsensual yox, real müqavilədir. Real müqavilə olduğu üçün tərəflərin hüquq və vəzifələri əmlak verildikdən sonra əmələ gəlir. İkincisi, renta müqaviləsi birtərəfli müqavilədir: renta alan heç bir vəzifə daşımır (bax: Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришова. М., 1999, с.241).

Renta alanın əsas hüququ renta ödənişlərini tələb etməkdən ibarətdir. O, rentanın müqavilədə nəzərdə tutulan formada və miqdarda, habelə vaxtaşırı verilməsini tələb etmək ixtiyarına malikdir. Renta alanın bu hüququ əmlak renta ödəyicisinə verildikdən sonra əmələ gəlir. Bu cür vəziyyətdə renta ödəyicisinin vicdansız hərəkətlər etmək ehtimalına qarşı renta münasibətlərinin sabitliyini təmin edən müəyyən qarantıya tədbirlərinə ehtiyac yaranır. Qanun bu cür tədbirlər müəyyən edir və bunlarla **renta alanın mənafeyini təmin edir**.

Renta alanın hüquqlarını müdafiə etmək və renta münasibətlərinin sabitliyini təmin etmək üçün qanun **daşınmaz əşyanın renta ilə yüklülüyü haqqında** qayda müəyyən edir (MM-in 868-ci maddəsi). Bu qaydaya görə renta ödəyicisi onun mülkiyyətinə verildiyi daşınmaz əşya üzərində sərəncam etmək ixtiyarına malikdir. Onun hüququ var ki, həmin əşyanı özgeninkiləşdirsin (satmaq, bağışlamaq və s). Lakin o, əşyanın renta ilə yüklü olması barədə yeni mülkiyyətçiyə qabaqcadan xəbər verməlidir.

Renta ödəyicisi müqavilənin predmeti olan torpaq sahəsini, binanı, qurğunu və digər başqa əşyanı **özgeninkiləşdirərkən o, renta ödənişi üzrə öhdəliyin yerinə yetirilməsindən azad edilir**. Bu cür halda renta ödəyicisinin renta müqaviləsi üzrə, habelə renta ödənişi üzrə öhdəlikləri **avtomatik olaraq yeni mülkiyyətçiyə (əldə edənə) keçir**. Daşınmaz əşyanın özgeninkiləşdirilməsi nəzərdə tutan müqavilənin bağlanması nəticəsində yeni mülkiyyətçi (əldə edən) həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Deməli, göründüyü kimi əmlakın arxasınca renta ödənişi üzrə öhdəlik də əmlakın yeni sahibinə keçir. Bu onu ifadə edir ki, renta, renta ödənilməsi üçün daşınmaz əşyanı yüklü edir. Renta ilə yüklü edilmiş daşınmaz əşya **özgeninkiləşdirilərək renta alanın özgeninkiləşdirməyə razılığı tələb olunmur**.

Bununla bərabər, renta ilə yüklü olan daşınmaz əşyanı **yeni mülkiyyətçiyə verən şəxs mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad edilmir**. O, renta alanın renta müqaviləsinin pozulması ilə əlaqədar əmələ gəlmiş tələbləri üzrə yeni mülkiyyətçi (əldə edən) ilə **subsidiar məsuliyyət daşıyır**. Bu cür məsuliyyət o vaxt yaranır ki, qanunda və ya müqavilədə həmin öhdəlik üzrə birgə məsuliyyət müəyyənləşdirilməsin (MM-in 868.2-ci maddəsi).

Renta alanın hüquq və mənafeələrini əlavə müdafiə təminatlarından biri **renta ödənilməsinin təmin edilməsi haqqında qaydadır** (MM-in 869-cu maddəsi). Renta ödənilməsi üçün verilən əmlakın növündən asılı olaraq qanun renta ödənilməsinin təmin edilməsinin müxtəlif mexanizmini müəyyən edir. Belə ki, əgər renta ödənilməsi üçün torpaq sahəsi və ya digər daşınmaz əşya verilərsə, onda renta alan həmin əşyaya **ipoteka hüququ əldə edir**¹. Belə halda **ipoteka hüququ renta ödəyicisi tərəfindən öz üzərinə götürüldüyü öhdəliyin icrasını təmin etmə vasitəsidir**. O, renta alana rentanın ödənilməsinə təmin edir.

Renta alanın renta ödənilməsi üçün verilmiş torpaq sahəsinə və digər daşınmaz əşyaya ipoteka hüququ tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilmir. Buna gə-

re də onlar arasında ipoteka müqaviləsi bağlanması tələb olunmur. İpoteka hüququ qanununun göstərişi əsasında, renta müqaviləsinin bağlanması faktı nəticəsində **əmələ gəlir**. Odur ki, ona **qanuni ipoteka** deyilir. Renta ödənişini vermək üzrə öhdəliyi renta ödəyicisi yerinə yetirmədiyi halda, renta alanın tələbləri həmin əşyanın dəyəri hesabına ödənilir.

Renta ödənilməsi üçün daşınmaz əşya (o cümlədən pul) verildiyi halda, renta ödənilməsinin təmin edilməsi üsulları müqavilədə bağlayan tərəflərin özləri müəyyən edirlər. Onlar mümkün olan iki alternativdən birini seçmək ixtiyarına malikdirlər. Başqa sözlə, tərəflər iki alternativ təminat üsulundan birini seçə bilərlər:

- onlar ya qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulan **öhdəliyin icrasının təmini üsullarından** (girov, beh, zəminlik, dəbbə pulu, bank qarantıyası və b.) istifadə edirlər;

- ya bunun əvəzinə öhdəliklərin icra olunmaması, ya da lazımınca icra olunmaması üçün **məsuliyyət riskini renta alanın xeyrinə sığorta etdirmək**. Bu halda sığorta təşkilatı ilə renta ödəyicisi arasında sığorta müqaviləsi bağlanır.

Pul məbləğinin və ya başqa daşınmaz əşyanın renta ödənilməsi üçün verilməsi nəzərdə tutan renta müqaviləsinin **renta ödənilməsinin təmin edilməsi barədə şərti** müqavilənin **mühüm şərti** hesab edilir. Bu onu ifadə edir ki, müqavilədə həmin şərtin nəzərdə tutulmaması renta müqaviləsinin bağlanmamış sayılmasını **şərtləndirir**.

2. Renta ödəyicisinin vəzifələri

Renta müqaviləsi üzrə vəzifəni yalnız renta ödəyicisi daşıyır. Renta alandan fərqli olaraq o, müqavilə üzrə hüquqa malik deyildir. Bu, renta müqaviləsinin birtərəfli müqavilə olması ilə izah olunur.

Renta ödəyicisinin **ən əsas vəzifəsi** renta ödənilməsi üçün alınmış əmlakın müqabilində **renta alana renta ödəməkdən** ibarətdir. O, renta ödənişini vaxtaşırı (dövri olaraq) ödəməyə borcludur. Renta ödəyicisinin göstərilən öz əsas vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün qanun renta ödənilməsinin təmin olunması üsullarını müəyyən edir (MM-in 869-cu maddəsi). Biz əvvəlki yarımbaşlıqda bu məsələyə toxunduq. Belə təsəvvür yaranır ki, **renta ödənişinin yerinə yetirilməsinə təminat vermək** renta ödəyicisinin daşdığı ikinci əsas vəzifədir. O, pul məbləğinin renta ödənilməsi üçün verildiyi hallarda ya **öz öhdəliklərinin icrasına təminat verməlidir**, ya da bu öhdəliklərin icra olunmaması və ya lazımınca icra olunmaması üçün **məsuliyyət riskini renta alanın xeyrinə sığorta etdirməlidir**.

Renta ödəyicisinin öhdəliyin icrasına təminat vermək və ya məsuliyyət riskini sığortalamaq vəzifəsini icra etməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, renta ödəyicisinin göstərilən həmin vəzifələri yerinə yetirməməsi **renta alana müqaviləni birtərəfli qaydada ləğv etmək hüququ verir**. Renta alan bu hüquqdan **renta şərtlərinin təminatının renta alanın cavabdeh olmadığı** əsaslara görə itirildiyi və ya pisləşdiyi hallarda da istifadə edə bilər. Bu cür hallarda da müqavilə **renta alanın tələbi ilə birtərəfli qaydada xitam edilir**. Renta alan **müqavilənin ləğvi** nəticəsində ona **deymiş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər**.

Rentanın pul formasında ödənilməsi nəzərdə tutulduğu hallarda renta ödə-

¹ Qanunverici qeyri-dəqiqliyə yol verərək «ipoteka hüququ» əvəzinə «girov hüququ» anlayışı işlədir. Belə ki, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə daşınmaz əmlak girov hüququnun yox, ipoteka hüququnun predmeti ola bilər.

ycisi pul öhdəliyinin icra edilməməsi üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 449-cü maddəsi). O, pulun ödənilməsinə geclikdiriyinə görə həmin vəsaitin məbləğindən faizlər ödəyir. Faizlərin miqdarı bank uçot dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir.

§ 4. Daimi renta müqaviləsi

1. Daimi renta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətləri

Daimi renta müqaviləsi renta müqaviləsinin bir növüdür. MM-in 48 fəslinin 2-ci paragrafına daxil olan normalar (871-876-cı maddələr) bu hüquqı konstruksiyanı tənzimləyir.

Daimi renta müqaviləsinin **qüvvədə olması müddetsizdir**. Belə ki, bu müqavilədə renta ödənişinin kəsilməsi müddəti nəzərdə tutulmur. Daimi renta müqaviləsi renta müqaviləsinin digər növü olan ömürlük renta müqaviləsindən **müddəti ilə, subyekt tərkibi ilə, özgeninkləşdirilmə imkanı ilə fərqlənir**¹.

Daimi renta müqaviləsinin əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilədə nəzərdə tutulan **renta ödənişi üzrə öhdəlik müddətsiz xarakter daşıyır**. Bu onu ifadə edir ki, həmin müqaviləyə renta ödənişinin kəsilməsi üçün müddət nəzərdə tutulmur. Başqa sözlə desək, daimi renta müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti hər hansı bir vaxt müddəti ilə məhdudlaşmır.

2. Müqavilənin elementləri

Daimi renta müqaviləsinin bağlanması iki tərəf iştirak edir: daimi renta alan; daimi renta ödəyicisi. Müqavilənin tərəfləri qismində **vətəndaşlar və hüquqi şəxslər** çıxış edir.

Daimi renta alan rolunda hər hansı bir fiziki şəxs çıxış edə bilər. Fiziki şəxs tərəfindən renta alınması onun sağlamliq vəziyyətindən, yaşından, səhhətindən, əmək qabiliyyəti və digər amillərdən asılı deyildir.

Daimi renta alan qismində **hüquqi şəxslərin yalnız qeyri-kommersiya təşkilatları** (xeyriyyə, mədəni, təhsil, sosial və digər ictimai faydalı məqsəd güdən fondlar, ictimai və dini təşkilatlar və s.) çıxış edə bilər. Özü də o qeyri-kommersiya təşkilatları ki, onların **daimi renta almasını qanuna zidd olmasını və həmin təşkilatların fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gəlsin**.

Kommersiya təşkilatlarının renta alan qismində daimi renta müqaviləsi bağlanması **istisna edilir**. Ona görə ki, daimi renta almaq kommersiya təşkilatlarının fəaliyyət məqsədlərinə uyğun deyildir. Bu cür təşkilatların əsas məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətindən (mal satışından, iş görülməsindən, xidmət göstərilməsindən və s.) mənfəət əldə etməkdir. Renta ödənilməsi üçün özünün əmlakını başqa şəxslərə vermək və bununla mənfəət əldə etmək kommersiya təşkilatlarının fəaliyyət məqsədlərinə tamamilə ziddir.

Elə qeyri-kommersiya təşkilatları vardır ki, onlar təsis sənədlərində nəzərdə tutulan məqsədə nail olunmasınadək və ya müəyyən müddətə fəaliyyət göstərmək niyyəti ilə yaradılır. Şübhəsiz ki, bu cür təşkilatlar müddetsiz münasir

bətlərə girmək ixtiyarına malik deyildir. Buna görə də **göstərilən həmin qeyri-kommersiya təşkilatları daimi renta alan qismində çıxış edə bilməzlər**.

Daimi renta hər hansı bir vaxt müddəti ilə məhdudlaşmadığına görə daimi renta almaq hüququ renta alan vətəndaş öldüyü halda **vərəsəlik qaydasında vərəsələrə** və ya hüquqlu şəxs yənidən təşkil olunduqda **hüquqi varislik qaydasında hüquqlu şəxslərə keçir**. Daimi renta almaq hüququ vərəsəlik və hüquqi varislik qaydasında **dövlətə və kommersiya təşkilatlarına keçə bilməz**. Ona görə ki, daimi renta alanlar yalnız fiziki şəxslər, habelə qeyri-kommersiya təşkilatları ola bilərlər (MM-in 871.1-ci maddəsi).

Daimi renta müqaviləsi üzrə renta alanın hüquqları ham da tələbin güzəştli yolu ilə fiziki şəxslərə, habelə qeyri-kommersiya təşkilatlarına verilə bilər. Beləliklə, daimi renta müqaviləsi üzrə renta alanın hüquqları tələbin güzəştli yolu ilə verilə bilər və vərəsəlik üzrə və ya hüquqi şəxslər yənidən təşkil olunduqda **hüquq varisliyi qaydasında keçə bilər**. Bu xüsusiyyət, **yeni renta alanın hüquqlarının keçmək imkanı, onları özgeninkləşdirmək imkanı** daimi renta müqaviləsinin **ikinci əsas əlaməti hesab olunur**. Bu əlamət onu ömürlük renta müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan verir.

Daimi renta müqaviləsinin ikinci tərəfi olan renta ödəyicisinə gəldikdə isə, bunu demək olar ki, onun subyekt tərkibi haqqında qanun hər hansı bir məhdudiyət müəyyən etmir. Belə çıxır ki, **həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər** renta ödəyicisi qismində çıxış edə bilərlər.

Daimi renta müqaviləsinin predmetini renta ödənilməsi üçün verilən **mülki döviyyə qabiliyyəti hər hansı bir əmlak** (həm daşınar, həm də daşınmaz) təşkil edə bilər¹. Predmet kimi yaşayış evi, mənzil, bağ, torpaq sahəsi, pul, müəssisə və digər əmlak növləri çıxış edə bilər. Müqavilənin predmeti onun **mühüm şərti** hesab olunur.

Müqavilənin müddəti daimi renta müqaviləsinin qüvvədə olma müddətidir, yəni rentanın ödənilməsi müddətini ifadə edir. Bu müqavilədə renta ödənişinin kəsilməsi müddəti müəyyənləşdirilmir². Renta həmişəlik və fasiləsiz olaraq ödənilir.

Daimi renta müqaviləsinin ödənilməsi müddəti haqqında şərt müqavilənin mühüm şərti hesab olunmasa da vacib əhəmiyyətə malikdir. Qanun daimi rentanın **hər təqvim rübünün sonunda ödənilməsi qaydasını müəyyən edir** (MM-in 872-ci maddəsi). Deməli, renta hər təqvim ilində dörd dəfə (hər rübdə bir dəfə) ödənilir. Qanunun bu göstərişi imperativ yox, dispozitiv xarakterə malikdir. Bu o deməkdir ki, tərəflərin razılığı ilə daimi renta müqaviləsi əsasında daimi rentanın ödənilməsinin ayrı müddətləri də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, dörd ayda bir dəfə, ayda bir dəfə, altı ayda bir dəfə və s.

¹ Mülki hüquq barədə bəzi dərsliklərdə daimi renta müqaviləsinin predmeti kimi həm renta ödənilməsi üçün verilən əmlak, həm də renta ödənişinin özü göstürülür (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997. с.141; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калина. М., 1999. с.92) Müəlliflərdən beziyəli isə renta ödənişinin miqdarını daimi renta müqaviləsinin mühüm şərti hesab edirlər. (Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999. с. 360).

² Hüquq ədəbiyyatında müddət daimi renta müqaviləsinin mühüm şərti kimi göstürülür (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калина. М., 1999. с. 93).

¹ Bu fərqlər barədə bax: Л. Жюльен де ла Мораньер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с. 335-336.

3. Mùqavilənin məzmunu

Daimi renta mùqaviləsi üzrə yalnız renta ödəyicisi vəzifə daşıyır. Onun əsas vəzifəsi **mùqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində müntəzəm surətdə rentanı ödəməkdən** ibarətdir. Rentanın ödənişi mùqavilədə və ya qanunda müəyyən edilən vaxtşın müddətə, mùqavilədə nəzərdə tutulan forma və miqdarda həyata keçirilir.

Renta ödəyicisinin göstərilən vəzifəsi daimi renta ödənilməsi üçün verilmiş əşyanın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi zamanı da saxlanılır. Bu cür halda **əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riskinə görə** renta ödəyicisi cavabdehdir. Ona görə ki, renta ödəyicisi renta ödənilməsi üçün verilmiş əmlakı öz mülkiyyətinə daxil edən şəxsdir, onun mülkiyyətcisidir. Buna görə də o, əmlakın məhv olmasından və ya zədələnməsindən asılı olmayaraq renta ödənişi üzrə öhdəliyi icra etməyi davam etdirməyə borcludur. Bəzi halda isə renta ödəyicisinin renta ödənişi barədə öhdəliyinə xitam verilə və ya onun ödənilməsi şərtləri dəyişdirilə bilər. Bu yalnız o vaxt mümkün ola bilər ki, daimi renta ödənilməsi üçün haqq mùqabilində verilmiş əşya təsadüfən məhv olsun və ya təsadüfən zədələnsin (MM-in 876.2-ci maddəsi). Odur ki, bu kimi hallarda daimi renta ödənişi üzrə öhdəliyə xitam verilə bilər.

4. Daimi renta mùqaviləsinin xitam edilməsi

Daimi renta mùqaviləsi **müddətsiz xarakterə** malikdir. Lakin buna baxmayaraq daimi renta mùqaviləsi öhdəliklərə xitam verilməsinin ümumi əsasları ilə (MM-in 27-ci fəslə) ləğv edilə bilər¹. Lakin **öhdəliklərə icra nəticəsində** xitam verilməsi ilə (MM-in 528-ci maddəsi) **bu mùqavilənin ləğv edilməsi ləstisə edilirdir**. Bununla belə, daimi renta mùqaviləsi başqa bir halda da ləğv edilə bilər. Belə ki, daimi renta alan vətəndaşın ölümü və ya hüquqi şəxsin yenidən təşkil edilməsi ilə renta alanın hüquqları vərsələrə və ya hüquqi vərsə keçir. Belə halda daimi renta mùqaviləsinin xitam edilməsindən söhbət gedə bilməz.

Bununla bərabər, daimi renta mùqaviləsi **xüsusi qayda və əsasla** ləğv edilirdir ki, bu qayda yalnız həmin mùqaviləyə xasdır. Bu mùqavilənin ləğv edilməsini şərtləndirən xüsusi əsas və qayda **renta ödəyicisinin daimi rentanı satın almasından** ibarətdir. Belə ki, qanuna görə daimi renta ödəyicisinin daimi rentanı satın almaq ixtiyarı vardır (MM-in 873-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Daimi renta mùqaviləsinin daimi renta ödəyicisinin rentanı satın almaq hüququnun itminə etməsinə nəzərdə tutulur hər hansı bir şərti puç olmaqla hüquqi əhəmiyyətə malik deyil. Mùqavilə iştirakçıları mùqavilədə rentanın satın alınmasını məhdudlaşdıran yalnız bir hal nəzərdə tuta bilər. Bu hal daimi rentanı satın almaq hüququnun **renta alanın sağlığında və ya başqa müddət ərzində yerinə yetirilməsini qeyri-mümkünlüyündən** ibarətdir.

Daimi renta həm renta ödəyicisinin, həm də renta alanın təşəbbüsü ilə **satın alınla bilər**. Lakin satın alınma yolu ilə daimi renta mùqaviləsinin ləğv edilməsi üçün qanun bir şərt müəyyən edir. Bu şərt **ondan** ibarətdir ki, renta ödə-

yicisi **bütün satın alınma məbləğini tam ödədikdən sonra daimi renta mùqaviləsi xitam edilə bilər**. Mùqavilədə satın alınmanın başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər.

Qeyd etdik ki, **daimi renta renta alanın təşəbbüsü (tələbi)** ilə də satın alınla bilər. Renta alanın tələbi ilə daimi rentanın satın alınmasını şərtləndirən əsasların siyahısı qanunda nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 874-cü maddəsi). Bu siyahı qeyri-qəti və təxmini xarakterə malikdir. Odur ki, daimi renta mùqaviləsinə bu siyahıda göstərilməyən digər əsaslar da nəzərdə tutula bilər.

Renta alanın tələbi ilə daimi rentanın satın alınmasını şərtləndirən əsaslardan biri **renta ödəyicisinin renta ödənilməsinə bir ildən çox gecikdirməsidir**. Mùqavilədə gecikdirmənin ayrı müddəti də nəzərdə tutula bilər. Bu halda ödənişin yubadılmasının səbəblərini müəyyən etmək zəruri və vacibdir. Renta ödənişinin gecikdirilməsi renta ödəyicisinin lazımı qayğı göstərməməsinin, diqqətsizliyinin, vəzifə borcuna laqeyd münasibətin və digər halların nəticəsi ilə başlı ola bilər.

Renta ödəyicisinin renta ödənişini təmin etmək öhdəliyini pozması renta alana ixtiyar verir ki, o, daimi rentanın satın alınmasını renta ödəyicisindən tələb etsin. Renta ödəyicisi renta ödənilməsinin icrasına təminat verməyə borcludur (MM-in 869-cü maddəsi). Başqa sözlə desək, renta ödəyicisi bəhə, zəminliklə, dəbba pulu, girovla və s. öz öhdəliyinin icrasına təminat verməli, ya da bu öhdəliklərin icra olunmaması, ya da lazımcına icra olunmaması üçün məsuliyyət riskini renta alanın xeyrinə sığorta etdirməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməməsi renta alanın tələbi ilə daimi rentanın satın alınmasını şərtləndirir.

Renta ödəyicisinin rentanı mùqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda və müddətlərdə ödəməyəcəyinə açıq-aşkar dələlət edən halların yaranması renta alana ixtiyar verir ki, o, daimi rentanın satın alınmasını qərhi tərəfdən tələb etsin. Bu cür hallarda renta ödənişinin həyata keçirilməsi üçün ciddi təhlükə yaranır və onun yaxın vaxtlarda yerinə yetirilməsinə şübhə əmələ gəlir. Renta ödənişinin həyata keçirilməməsinin ehtimal olunan proqnozuta rentanın ödənilməyəcəyini açıq-aşkar sübut edən ele hallara əsaslanır ki, bununla yaxın vaxtlarda (perspektivdə) renta alana renta ödənilməməsi ehtimalı müəyyən edilir. Məsələn, renta ödəyicisinin ödəniş qabiliyyətinin olmamasını bu cür hallardan biri hesab etmək olar. Lakin bu hal müflis elan edilmək demək deyildir. Belə ki, şəxs bir qayda olaraq, məhkəmə qərarı ilə müflis elan edilə bilər.

Renta alanın tələbi ilə daimi rentanın satın alınmasını əsaslandırılan biri **renta ödənilməsi üçün verilmiş daşınmaz əmlakın ümumi mülkiyyətə daxil olması və ya bir neçə şəxs arasında bölüşdürülməsidir**. Belə halda mülkiyyətçilərin sayı çoxalır. Bu isə daimi renta alanın mənafeyinə cavab vermir. Ona görə də paylı və ya birgə ümumi mülkiyyətdən hər hansı birinin olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Beləliklə, bununla daimi renta alan üçün bir neçə renta ödəyicisi əmələ gəlir. Bu isə renta alanın mənafeyini pozur. Belə halda renta alan öz mənafeyini müdafiə etmək üçün vicdanlı renta ödəyicisindən rentanı satın almağı tələb edir.

Daimi rentanın satın alınma qiyməti daimi renta mùqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Mùqavilədə daimi rentanın satın alınma qiyməti nəzərdə tutulmaya da bilər. Belə halda satın alınma qiymətli iki qaydada həyata keçirilir:

¹ Daimi renta mùqaviləsi ömürlük renta mùqaviləsindən ləğv olunma əsaslarına görə də fərqlənirdi (Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961. с. 335).

• birincisi, satınalma ödəniləsi **rentanın illik məbləğinə uyğun qiymətə** həyata keçirilir;

• ikincisi, satınalma qiyməti **renta ödənişlərinin illik məbləği ilə verilmiş əşyanın qiymətinin cəmi** kimi müəyyən edilir, yeni satınalma qiyməti bərabərdir **renta ödənişlərinin illik məbləği + verilmiş əşyanın qiyməti**.

Daimi renta ödənilməsindən ötrü əmlakın haqq müqabilində verilməsi üçün əsas götürülən daimi renta müqaviləsində satınalma qiyməti haqqında şərt olmadıqda qiymətin müəyyən edilməsi üçün **birinci qayda**, daimi renta ödənilməsindən ötrü **əşyanın pulsuz verilməsi üçün əsas götürülən daimi renta müqaviləsində satınalma qiyməti haqqında şərt** olmadıqda isə **ikinci qayda** tətbiq edilir (MM-in 875-ci maddəsi).

§ 5. Ömürlük renta müqaviləsi

1. Ömürlük renta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətləri

Ömürlük renta müqaviləsi renta müqaviləsinin ikinci növü hesab edilir. MM-in 48-ci fəslinin 3-cü paragrafına daxil olan normalar (877-880-ci maddələr) bu hüquqi konstruksiyanın tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Ömürlük renta müqaviləsi **renta alanın ömrü və həyatı boyu qüvvədə olan müqavilədir**. Daimi renta müqaviləsindən fərqli olaraq ömürlük renta müqaviləsinin **qüvvədə olma müddəti renta alanın yaşadığı həyatla məhdudlaşır**. Bu onu ifadə edir ki, renta alanın ölümü ömürlük renta ödənişi üzrə öhdəliyin xitam olunmasına səbəb olur. Deməli, ömürlük renta müqaviləsi renta ödənilməsi üzrə **müddətli öhdəlik** yaradır. Bu, ömürlük renta müqaviləsinin **birinci xüsusiyyəti**dir. Özü də bu xüsusiyyəti həmin müqavilənin əsas və başlıca əlaməti hesab etmək olar.

Ömürlük renta müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən renta alanın hüquqları **tələbin gūzaştı yolu ilə verilməz və yaxud vərəsəlik üzrə keçə bilməz**¹. Ona görə ki, bu hüquqlar renta alanın şəxsiyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Deməli, bu müqavilədən əmələ gələn öhdəlik **şəxsi öhdəlikdir**. Ona görə də renta alanın hüquqlarının başqa şəxslərə keçməsi istisna edilir. Dediklərimizdən belə çıxır ki, müqavilənin **şəxsi öhdəlik yaratması və renta alanın hüquqlarının başqalarına keçə bilməməsi** ömürlük renta müqaviləsinin ikinci xüsusiyyətini təşkil edir.

Beləliklə, ömürlük renta əşyası renta ödənilməsi üçün verən fiziki şəxsin sağlığı dövrü üçün və ya onun göstərdiyi başqa fiziki şəxsin sağlığı dövrü üçün müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 877.1-ci maddəsi). Ömürlük renta müqaviləsindən əmələ gələn öhdəlik **şəxsi xarakterə malik olduğuna görə** renta alanın (kreditorun) ölümü öhdəliyin xitamına səbəb olur (MM-in 558.2-ci maddəsi).

2. Müqavilənin elementləri

Ömürlük renta müqaviləsinin bağlanmasında **renta alan** rolunda **yalnız fiziki şəxslər** çıxış edə bilər. Hüquqi şəxslərin renta alan rolunda müqavilə işti-

raqçısı olması istisna edilir. Belə ki, bu müqavilə renta alanın ömrü (həyatı) boyu qüvvədə olur. Yalnız fiziki şəxs yaşamaq hüququndan istifadə etməklə ömür sürə bilər.

Renta alan rolunda təkcə bir nəfər fiziki şəxs yox, bir neçə fiziki şəxs (məsələn, ər-arvad, ailəyə yaxın olan şəxslər) də iştirak edə bilər. Belə ki, qanuna görə ömürlük rentanın **bir neçə fiziki şəxsinə xeyrinə müəyyənləşdirilməsinə yol verilir** (MM-in 877.2-ci maddəsi). Hər bir fiziki şəxsə ödəniləcək renta payı ömürlük renta müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Əgər bu, müqavilədə nəzərdə tutulmayıbsa, **renta almaq hüququnda onları payları bərabər sayılır**.

Renta alan fiziki şəxslərdən biri öldükdə onun payının hüquqi tələyi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, renta alanlardan birinin ölümü payın ondan çox yaşayan renta alanlara keçməsinə səbəb olur (MM-in 877.3-cü maddəsi). Məsələn, ər və arvad onları ümumi birgə mülkiyyətində olan yaşayış mənzilini ömürlük renta müqaviləsi əsasında renta ödənilməsi üçün renta ödəyicisi olan hər hansı vətəndaş verir. Ər ölür. Belə halda renta almaq hüququnda **ərin payı ondan çox yaşayan arvadına keçir**.

Ölmüş renta alan fiziki şəxsin renta payını əldə edən sonuncu renta alan fiziki şəxsin həyatı da, şübhəsiz ki, əbədi və daimi deyildir. Sonuncu renta alan şəxs öldükdə rentanı ödəmək öhdəliyinə xitam verilir (MM-in 877.3-cü maddəsi). Məsələn, bundan əvvəldə çəkdiyimiz yuxarıdakı misaldə ölmüş **ərin** renta payını əldə edən arvad da öldükdə rentanı ödəmək öhdəliyi ləğv edilir. Ona görə ki, ömürlük renta **şəxsi öhdəlikdir** və renta alanın ölümü ilə həmin öhdəlik xitam olunur.

Renta alanlardan birinin ölümü ilə renta almaq hüququnda payın ondan çox yaşayan renta alanlara keçməsi bərdə qanunun göstərişi (MM-in 877.3-cü maddəsi) imperativ yox, dispozitiv xarakterə malikdir. Belə ki, bu məsələ barəsində ayn qayda da nəzərdə tutula bilər.

Bəzi hallarda bağlanan ömürlük renta müqaviləsi hər hansı bir hüquqi nəticə yaratmır. Bu cür müqavilə puç (əhəmiyyətsiz) hesab edildiyinə görə onun etibarsızlığına səbəb olur. Həmin hüquqi xarakterə **puç (mütləq etibarsız) əqd** sayılır. Məsələn, müqavilənin bağlandığı məqamda sağ olmayan fiziki şəxsin xeyrinə ömürlük renta müəyyənləşdirən müqavilə hüquqi əhəmiyyətə malik deyil (MM-in 877-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Müqavilənin ikinci tərəfi olan **renta ödəyicisinə** gəldikdə isə onun demək lazımdır ki, qanun onun subyekti tərkibi bərdə hər hansı bir məhdudiyyət müəyyən etmir. Ona görə də elə hesab edirik ki, ömürlük renta ödəyicisi kimi müqavilənin bağlanmasında **mülki hüququn bütün subyektləri, yəni vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və dövlət çıxış edə bilər**.

Ömürlük renta müqaviləsinin predmeti kimi dövrüyyə qabiliyyətli istənilən daşınmaz və daşınar əmlak növü çıxış edə bilər. Mülki dövrüyyə istifadəsi qadağan edilən əmlak bu müqavilənin predmeti ola bilməz. Həm də predmet müqavilənin mühüm şərti sayılır.

Ömürlük renta müqaviləsinin müddəti onun qüvvədə olma müddətini ifadə

¹ Ласк Г. Гражданское право США, М., 1961, с. 219.

de edir¹. Bu müddət onu ifadə edir ki, **renta alanın ömrü boyu** renta ödəyicisi renta ödənişini həyata keçirməyə borcludur. Özü də qanun ömürlük rentanın hər təqvim ayının sonunda ödənilməsinə nəzərdə tutur (MM-in 878-ci maddəsi). Müqavilədə ömürlük rentanın ödənilməsinin başqa müddətləri də nəzərdə tutula bilər.

Ömürlük renta müqaviləsinin məzmunu renta alanın malik olduğu hüquqdan, renta ödəyicisinin daşdığı vəzifədən ibarətdir. **Borclu şəxs kimi** renta ödəyicisi çıxış edir. **Onun əsas vəzifəsi** nəzərdə tutulmuş müddətdə ömürlük **renta ödənişini həyata keçirməkdən** ibarətdir. Renta ödəyicisinin daşdığı bu vəzifə ömürlük renta ödənilməsi üçün verilmiş əşyanın **tesadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi** halında da onun tərəfindən icra olunmalıdır. Bu onunla izah edilir ki, ömürlük renta ödənilməsi üçün verilmiş əşyanın mülkiyyətçisi renta ödəyicisi və o, mülkiyyətçi kimi əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 152.10-cu maddəsi). Renta ödəyicisi əmlakın haqq müqabilində və ya pul-suz renta ödənilməsi üçün veriləndən asılı olmayaraq əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski üçün cavabdehdir.

3. Ömürlük renta müqaviləsinin ləğv edilməsi

Ömürlük renta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun **müddətli** əqd olmasıdır. Müddətli əqdin bəle bir cəhəti var ki, müddətin başa çatması əqdin xitam edilməsinə şərtləndirir. Ömürlük renta müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti isə **renta alanın ölümü ilə bitir** və sona çatır. Deməli, **renta alanın ölümü ilə ömürlük renta müqaviləsi xitam edilir**. Bu, müqavilənin ləğv edilməsinin **təbii əsasıdır**.

Bununla bərabər, ömürlük renta müqaviləsi renta alanın sağlığında onun **təşəbbüsü ilə birtərəfli** qaydada ləğv edilə bilər ki, bu, müqavilənin xitam edilməsinin xüsusi əsası və qaydası hesab edilir. Qanun renta alanın təbii ilə ömürlük renta müqaviləsinin ləğv edilməsinin xüsusi qaydasını və əsasını nəzərdə tutur (MM-in 879-cu maddəsi).

Renta ödəyicisinin ömürlük renta müqaviləsinə **mühüm dərəcədə pozması** renta alanın təşəbbüsü ilə müqavilənin vaxtından qabaq **birtərəfli** qaydada ləğv edilməsinin xüsusi əsasıdır. Qanun müqavilənin mühüm dərəcədə pozulması anlayışının mənasını açıqlayır (MM-in 421.2-ci maddəsi). Bəle ki, müqavilənin mühüm dərəcədə pozulması dedikdə bir tərəfin digər tərəfə vurduğu zərər nəticəsində zərər çəkən tərəfin müqavilə bağlanarkən ümid etməyə haqqı çatanlardan xeyli dərəcədə məhrum olması başa düşülür. Müqavilənin mühüm dərəcədə pozulmasını şərtləndirən hallara qanunun (MM-in 874-cü maddəsi) analogiyası əsasında aid etmək olar: **renta ödəyicisinin renta ödənişini müntəzəm olaraq gecikdirməsi**; məsuliyyət riskinin renta ödəyicisi tərəfindən **renta alanın xeyrinə sığorta etdirilməməsi**; renta ödənilməsi üzrə öhdəliyin icrasına zəminliklə, girovla, behlə, dəbbə pulu ilə və s. təminat verilməməsi və s.

¹ Müəlliflərdən *L.I. Quşkova* ömürlük renta müqaviləsinin müddətini onun mühüm şərti hesab edir (vax: Гражданское право. Учебник / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 96).

Müqavilənin mühüm dərəcədə pozulması renta ödəyicisi üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz nəticələrə səbəb olur. Bu cür halda renta alan **müqaviləni ləğv etməyi və zərərini əvəzini ödəməyi** (MM-in 21-ci və 443-cü maddələrin) tələb edə bilər. Renta alan başqa alternativ də seçə bilər. Bəle ki, o, renta ödəyicisindən **rentanı satın almağı** tələb edə bilər. Bununla da müqavilə xitam edilir. Ömürlük rentanın satın alınması daimi rentanın satın alınması kimi eyni şərtlərlə həyata keçirilir (MM-in 875-ci maddəsi). Beləliklə, daimi renta müqaviləsinə fərqli olaraq ömürlük renta müqaviləsi renta satın alınmadan da ləğv edilə bilər.

Renta ödəyicisinin müqaviləni mühüm dərəcədə pozması ömürlük renta müqaviləsinin başqa üsulla ləğv edilməsinə səbəb ola bilər. Bəle ki, ömürlük renta ödənilməsi üçün mənzilin, yaşayış evinin və s. əmlakın pulsuz verildiyi halda, renta ödəyicisi müqaviləni mühüm dərəcədə pozarsa, onda renta alan **həmin əmlakın qaytarılmasını** tələb edə bilər. Əmlakın qaytarılması ilə müqavilə ləğv edilir. Bu halda əmlakın dəyəri rentanın satınalma qiyməti ilə əvəzləşdirilir (MM-in 879.2-ci maddəsi¹).

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Ем В.С. Договор ренты // Законодательство. 1999. N 5.

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева. Ю.К.Толстого. М., 1997 (глава 32).

Гражданское право России. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (глава 4).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999 (глава 33, § 3).

Гражданское право России. Курс лекций. Обязательственное право / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (глава 11).

Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (глава 16).

Гражданский кодекс РФ. Часть вторая, Текст комментариев, алфавитно-предметный указатель / Под ред. О.М.Козыря, А.П.Маковского, С.А.Хохлова. М., 1996 (глава 33).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999 (глава 33).

Комментарий части второй ГК РФ для предпринимателей / Под ред. Брагинского М.И., Суханова Е.А. и др. М., 1996 (глава 33)

Цыбуленко З. Рента и пожизненное содержание с иждивением // Российская юстиция. 1997. N 6,7.

¹ Renta əşyanın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəlik tipinə şamil edilir. Ona görə də bu öhdəliyin MM-in 48-ci fəsilində yerləşdirilməsi bəzə təəccüb doğurur. Bu, qanunvericinin güsurləndən bildirir. Renta müqaviləsi əmlakın özgenliksizdirilməsinə yönələn müqavilə növünə aiddir. Bursaya həm də alq-satqı, dəyişmə və bağışlama müqavilələri daxildir. Odur ki, renta müqaviləsinin tənzimləyən normalar həmin müqavilələrə hesr olunan fəsilərin yanında yerləşdirilməlidir.

XII FƏSİL ƏMLAK KİRAYƏSİ MÜQAVİLƏSİ

§1. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin anlayışı və hüquqi məqsədi

Əmlak kirayəsi müqaviləsi xarici ölkələrin qanunvericiliyə məlum olan müqavilə növlərindən biridir. Belə ki, bir çox dövlətlərin mülki qanunvericiliyi bu müqaviləni əsas hüquqi konstruksiyalardan biri kimi nəzərdə tutur. Məsələn, Fransa MM-də (3-cü kitabın 9-cu bölməsində), Almaniyaya MQ-də (2-ci kitabın 7-ci bölməsində), Hollandiyaya MM-də (7-ci kitabın 5-ci bölməsində) bu müqavilə növünə rast gəlmək olur¹. Xarici ölkələrdə əmlak kirayəsi müqaviləsi torpaq sahələrindən istifadə ilə bağlı yaranan münasibətlərdə, habelə sənaye avadanlıqlarının, bina və qurğuların, nəqliyyat və yükdaşıma vasitələrinin (konteynerlərin) istismarı daxil olmaqla sahibkarlıq münasibətlərində tətbiq edilir; bu müqavilədən istehlakçıların iştirak etdikləri münasibətlərdə, xüsusən də mənzil münasibətlərində geniş istifadə olunur².

Mülki hüquqda əmlakın özgenikləşdirilməsi üzrə öhdəliklərlə (alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə və s.) bərabər, həm də əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsi üzrə öhdəliklər mövcuddur³. Əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsi üzrə öhdəliklərin yaranmasını şərtləndirən əsaslardan – mülki-hüquqi müqavilələrdən biri əmlak kirayəsi müqaviləsidir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsi əmlakın əvəzi olaraq istifadəyə verilməsi üzrə müqavilə növünə aid edilən əqddir. Bu müqavilənin hüquqi məqsədi əmlakı müvəqqəti istifadəyə verməkdən ibarətdir. Mülki-hüquqi vasitə kimi əmlak kirayəsi müqaviləsi vətəndaş və hüquqi şəxslərə onların müəyyən şərtlər əsasında özgə əmlakından müvəqqəti istifadə etmələrini imkan verir. Elə olur ki, əmlak onun müliyyətiçsinə və ya digər qanuni sahibinə lazım olmur və yaxud müliyyətiçinin (və ya onun digər qanuni sahibinin) əmlakdan hamisə istifadə etməyə maddi vəsaiti çatmır. Belə halda onların əmlakın istifadəsi ilə bağlı qazanc götürməkdən və gəlir əldə etməkdən ibarət olan iqtisadi mənafeyi tələb edir ki, həmin əmlak istifadə üçün hər hansı digər şəxsə müvəqqəti istifadəyə verilsin. Həmin şəxsin isə göstərilən əmlakı ehtiyacı vardır. Lakin onun bu cür əmlakı əldə etməyə (satin almağa) maddi imkanı çatmır. Beləliklə, müliyyətiçinin (əmlakın digər qanuni sahibinin) əmlakdan müəyyən gəlir əldə etmək məqsədi, bu cür əmlakı əldə etməyə maddi vəsaiti olmayan (çatmayan) şəx-

sin isə müxtəlif ehtiyac və tələbatın ödəmə və təmin etmək niyyəti olan hər ikisini müqavilə münasibətlərinə girməyə məcbur edir. Bu münasibətlər isə hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə qaydada salınır və tənzimlənir. Bu müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi ailə-^{ev}, şəxsi-məişət, mədəni və s. sahələrdə müxtəlif ehtiyac və tələbatın ödənilməsi ilə şərtlənir. Kirayə əmlak üzərində sərəncam verilməsinin bir üsulu olmaqla ondan rasionallıq istifadə edilməsinin formalaşdırılmasına biridir. Kirayə əmlakdan təsərrüfat təyinatına uyğun istifadə ilə bağlı olmaya da bilər. Məsələn, kənd təsərrüfatı kooperativi öz təsərrüfat nailiyyətlərini nümayiş və təbliğ etmək məqsədi ilə cins (damazlıq) heyvanları göstərmək üçün Sərgi Mərkəzi ilə kirayə müqaviləsi bağlayır. İdman təşkilatı at sürmək arzusunda olanları öyrətmək məqsədi ilə kəndli (fermer) təsərrüfatından bir neçə atı kirayəyə götürür. Lakin bunlar tipik hallar deyildir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin yaranma və tətbiq edilmə tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu müqavilə növü hələ neçə-neçə əsr bundan əvvəl Roma hüququna məlum idi. Roma hüququ əmlak kirayəsi müqaviləsi anlayışını *əşya kirayə müqaviləsi (locatio-conductio rerum)*⁴ anlayışı ilə əhatə edir. Bu müqavilənin inkişafına görə, necə deyirlər, Roma hüququna «minnətdar» olunmalıdır. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin tətbiqi Qədim Romada yaranmış vəziyyət və şəraitlə bağlı idi. Belə ki, o dövrdə Romada iri torpaq sahibləri olan varlı quldarlarla bərabər, həm də torpaqsız və ya az torpaqlı kəndlilər də yaşayırdılar. Həmin kəndlilər varlı quldarlardan kiçik torpaq sahəsi kirayəyə götürməyə məcbur olurdular. Bundan əlavə, şəhərlərdə özlərinin yaşayış sahəsi olmayan və buna görə də varlı mənzil sahiblərindən ev kirələməyə məcbur olan vətəndaşlar yaşayırdılar. Hammurapi Qanunnaməsi də kirayəni tənzimləyirdi; burada həmin məsələyə aid bir sıra normalar nəzərdə tutulmuşdu.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin leqal anlayışı MM-in 675-ci maddəsində formullaşdırılmışdır. Əmlak kirayəsi müqaviləsinə görə kirayəyə verən *əşyanı kirayəçinin istifadəsinə verməyi, kirayəçi isə bunun üçün kirayəyə verənə kirayə haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür*. Müqaviləyə verilən anlayış əmlak kirayəsi müqaviləsinin əmlakın verilməsi üzrə onunla əlaqəli olan mülki-hüquqi müqavilələrdən fərqləndirməyə imkan verir. Birincisi, əmlak kirayəsi müqaviləsi *müliyyəti hüququ müliyyətiçdə saxlanmaqla (başqasına keçmədən) əmlakın müvəqqəti istifadə üçün verilməsini* nəzərdə tutur. Belə halda əmlakın müliyyətiçsi kimi yenə də kirayəyə verən qalır. Əmlakın verilməsini nəzərdə tutan alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama və borc müqavilələri üzrə isə əmlak digər tərəfin (əldə edən) müliyyətinə keçir. İkincisi, kirayə müvəqqəti xarakter daşıyır. Onun müddəti qurtardıqdan sonra əmlak kirayə verənin özünə qaytarılır. Odur ki, əmlak kirayəsi müqaviləsi üzrə əmlak digər tərəfin müliyyətinə yox, yalnız müvəqqəti istifadəsinə keçir. Üçüncüsü, əmlak kirayəsi müqaviləsi predmetinə görə həmin müqavilələrdən fərqlənir. Belə ki, alqı-satqı, dəyişmə və bağışlama kimi mülki-hüquqi müqavilələrin predmeti qıs-

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / Под ред. В.В.Зелеского. М., 1999, с.3-9.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 81.

³ Bu öhdəliklərin mövcudluğunu şərtləndirən səbəblər bəzə: Иоффе О.С. Советское гражданское право. Часть 2. П., 1961, с. 65-66.

⁴ Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник, М., 1999, с. 581; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 446; Новицкий И.В. Roma hüququ. Derslik / Rus dilindən tərcümə. Tərcüməçi M.P.Əsgərovadır. Bakı, 1999, s.165; Пухан И., Акимовская М. Римское право. М., 2000, с. 261.

mında həm fərdi, həm də cinsi (növ) əlamətləri ilə müəyyən edilən, həmçinin həm istehlak olunan, həm də istehlak olunmayan əşyalar çıxış etdiyi halda, əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti haqqında bu sözləri demək olmaz. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmetini təşkil edən əmlakı hüquqi cəhətdən əvəz etmək və dəyişdirmək qeyri-mümkündür. Bu müqavilənin predmetindən fərqli olaraq borc müqaviləsinin predmeti kimi yalnız cinsi (növ) əlamətləri ilə müəyyən edilən və istehlak olunan əşyalar çıxış edir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsi üzrə hüquq və vəzifələr hər iki tərəf üçün yarandığına görə bu müqavilə **ikitarəfli (qarşılıqlı)** xarakterə malikdir. Odur ki, o, **sinallaqmatik müqavilədir**¹. Tərəflər razılıq əldə etdikləri (səzişə nail olduqları) andan (müqavilənin tərtib olunub rəsmiləşdirilməsi anından) onlar arasında öhdəlik münasibətləri (tərəflər üçün hüquq və vəzifələr) yaranır. Bu, müqavilənin **konsensual müqavilə** olmasına şərtləndirir². Bununla bərabər, əmlak kirayəsi müqaviləsi həmişə **əvəzli xarakter** daşıyır³. Bununla o, əmlakdan əvəzsiz istifadə müqaviləsindən fərqlənir. Deməli, öz hüquqi təbiətinə görə əmlak kirayəsi müqaviləsi ikitarəfli, konsensual və əvəzli müqavilədir.

2. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin tətbiq sferası, əhəmiyyəti və hüquqi tənzimlənməsi

Əmlak kirayəsi müqaviləsi **əsasən məişət sferasında geniş tətbiq edilir**. Bu müqavilə məişət sahəsində əmlakdan istifadə ilə əlaqədar münasibətləri qaydaya salır. Yaşayış otaqlarının, müxtəlif ev avadanlıqlarının (məbelin, stolun, stulun və digər əşyalann), məişət predmetlərinin (televizorun, soyuducunun, kondisionerin və s.), ov və idman alətlərinin, habelə, heyvanların kirayəyə verilməsi ilə əlaqədar münasibətlər əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Başqa sözlə desək, məişətdə işlənen ev şeylərinin, musiqi alətlərinin, ti-kriş maşınlarının, idman avadanlıqlarının və digər əmlak növlərinin vətəndaşlara müvəqqəti istifadəyə verilməsi bu müqavilənin müəyyən etdiyi şərtlər əsasında və qaydada həyata keçirilir. Belə təsəvvür yaranır ki, **əmlak kirayəsi müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiq edilir**. Doğrudan da bu müqavilədən hüquqi vasitə kimi kommersiya dövryyəyində istifadə edilməsi məhdud xarakterə malikdir. Buna görə də əmlak kirayəsi müqaviləsinə **sahibkarlıq yox, məişət xarakterli müqavilə hesab etmək olar**.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin əhəmiyyəti və rolü böyükdür. Bu müqavilə mal mübadiləsi sahəsində yaranan iqtisadi münasibətlərin xüsusi, müstəqil qrupunu hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir. Maddi nəmətlərin müvəqqəti istifadə məqsədləri üçün bir şəxsdən digərinə keçməsinə nəzərdə tutulan bu müqavilənin vasitəsilə mülki dövryyəyə iştirakçılarınin tələbatı təmin edilir. Belə halda sahibləri (mülkiyyətçiləri) müvəqqəti istifadə üçün verilən əmlak üzərinə mülkiyyət hüququnu saxlayırlar. Mülkiyyətçiyə məxsus olan əmlakdan istifadə hüqu-

qunu başqa şəxsə vermək aktı əmlak kirayəsi müqaviləsinin hüquqi mahiyyətini təşkil edir. Mülki dövryyədə onun əsas funksiyası konkret əmlakın digər şəxsin müvəqqəti və əvəzli istifadəsinə verilməsini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmək sayılır.

Əmlak kirayəsi MM-in 33-cü fəslinə daxil olan normalarla (675-699-cu maddələrlə) tənzimlənir. Əmlak kirayəsi üzrə münasibətlər xüsusi normativ aktlarla da tənzimləne bilər.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Əmlak kirayəsi müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: kirayə verən; kirayəçi. Roma hüququ kirayə verəni «locator» adlandırdır¹. Kirayə verən rolunda istənilən hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxs çıxış edə bilər. Əcnəbi şəxslərin kirayə verən qismində müqavilə bağlanılmasında iştirakı istisna edilmir.

Kirayə verən qismində müqavilənin bağlanılmasında **yalnız əmlakın mülkiyyətçisi çıxış edə bilər**. Lakin dövlət müəssisələri – məhdud əşya hüququ, yəni operativ idarə etmə və ya tam təsərrüfatlıq səlahiyyətləri hüququnun subyektləri (mülkiyyətçi olmayan şəxslər) mülkiyyətçi tərəfindən onlara təhkim edilmiş əmlakı kirayəyə verə bilərlər. Bunun üçün mülkiyyətçinin (dövlətin) razılıq verməsi tələb olunur². Axı, kirayə əmlak üzərində sərəncam vermənin üsulundan biridir³.

Əmlak kirayəsi müqaviləsi üzrə **kirayəçi** rolunda, ümumi qaydaya görə, əcnəbi şəxslər də daxil olmaqla **istənilən fiziki və hüquqi şəxs çıxış edə bilər**. Məsələn, yaşayış otaqlarının kirayəsi müqaviləsinin bağlanılmasında kirayəçi kimi vətəndaş iştirak edir. Rəsmi reyestrdə qeydə alınmış gəmilərin kirayə müqaviləsinə (fraxtelmə müqaviləsinə) kirayəçi kimi adətən hüquqi şəxslər bağlayır. Roma hüququ kirayəçini «conductor» adlandırdır⁴.

Əmlak kirayəsi münasibətlərinin möhkəm olması üçün qanun **tərəflər dəyişərkən əmlak kirayəsi müqaviləsinin öz qüvvəsini saxlaması haqqında qayda** müəyyən edir (MM-in 699.1-ci maddəsi). Bu qaydanın mahiyyəti andan ibarətdir ki, kirayəyə verilən əşya kirayəçiyə verildikdən sonra ona mülkiyyət hüququ kirayəyə verəndən hər hansı üçüncü şəxsə (əldə edənə) keçə bilər. Belə halda mülkiyyət hüququnu əldə etdiyi andan həmin üçüncü şəxs kirayə verəni əvəz edərək kirayə hüquq münasibətindən irəli gələn bütün hüquq və vəzifələrə malik olur. Yeni mülkiyyətçinin müqavilənin qüvvədə olma müddəti qurtarana kimi müqavilənin şərtlərini dəyişdirməyə və ya kirayəyə verilən əş-

¹ Римское частное право. Учебник. Под ред. И.Б.Ноевского, И.С.Перетерского. М., 1999, с.446.

² Xərici ölkələrin mülki hüququna görə dövlət əmlak kirayəsi müqaviləsinin tərəfi ola bilər (Гражданское и торговое право зарубежных стран. М., 2004, с. 351).

³ Bu qayda Roma hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququna görə kirayədarın kirayəyə verdiyi əşya üzərində mülkiyyət hüququna malik olması vacib deyildi: özge əşyalardan kirayəyə verilməsində yol verildi (bax: Novitski I.B. Roma hüququ. Derslik/Rus dilində M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s.166).

⁴ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Ноевского, И.С.Перетерского. М., 1999, с.446.

¹ Л. Жюллио де ла Морендьер. Гражданское право Франции. Часть 3. М., 1961, с. 113.

² Сакэв Вагацума, Тору Арндзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с.

79. ³ Xərici ölkələrin mülki hüququna görə əmlak kirayəsi müqaviləsi ikitarəfli, əvəzli və konsensual müqavilədir (bax: Гражданское и торговое право зарубежных стран / Под ред. В.В. Безбаха, В.К. Пучинского. М., 2004, с. 351).

yanı geri qaytarmağa ixtiyarı heldə.

Müqavilə kirayəçi dəyişdiyi halda da öz qüvvəsini saxlaya bilər. Bu hal yalnız universal hüquq varisliyi nəticəsində mümkündür (MM-in 695.1-ci maddəsi). Belə ki, kirayəçi olan fiziki şəxs öldükdə və ya kirayəçi olan hüquqi şəxs yenidən təşkil edildikdə həm vətəndaşın, həm də hüquqi şəxsin hüquq və vəzifələri vətəndaşın vərasələrinə və ya hüquqi şəxsin hüquqi varisinə keçir. Kirayəçi bərasində qanun ümumi qaydaya görə hər hansı bir tələb irəli sürmür. O, əşyanı istifadə məqsədi ilə almağa marağı olan şəxsdir.

2. Müqavilənin predmeti

Müqavilənin predmeti kimi yalnız əşya çıxış edə bilər (MM-in 675-ci maddəsi): ələ bir əşya ki, o, istifadə prosesində natural xüsusiyyətlərini itirmir¹. Bu onunla şərtlənir ki, kirayəçi kirayəyə götürdüyü əşyanı müqavilənin müddəti qurtardıqdan sonra kirayə verənin özünə qaytarmağa borcludur. Buna görə də əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Hər şeydən əvvəl, yalnız fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar bu müqavilənin predmeti kimi çıxış edə bilər. İkincisi, bu müqavilənin predmeti ola bilən əşya istifadə prosesində öz natural xüsusiyyətlərini saxlamaqla istehlak olunmur. Üçüncüsü, bu əşyalar hüquqi cəhətdən əvəzolunmazdır.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti kimi həm daşınmaz əşyalar (yaşayış otaqları, binalar, torpaq), həm də daşınar əşyalar (minik maşını, geyim şeyləri, musiqi aləti, tikinti avadanlıqları, idman vasitələri, ev şeyləri və s.) çıxış edə bilər. Özü də bu əşyalar dövrüyyə qabiliyyətli əşyalar olmalıdır. Dövrüyyədə olması qadağan edilmiş əşyaların bu müqavilənin predmeti ola bilməsi istisna edilib. Bu cür əşyaların kirayəyə verilməsi qanun qadağan edir. Heyvanlar da müqavilənin predmeti ola bilər. Biz kənd yerlərində xüsusən qoşqu və yük heyvanlarının kirayəyə verilməsini şahidi oluruq. Təsədüfi deyildir ki, Fransa mülki hüququ mal-qaranın kirayəsini əmlakın kirayə müqaviləsinin növlərindən biri kimi nəzərdə tutur².

Bəzi əşya növlərini isə kirayəyə verilməsi qanun məhdudlaşdırır. Məhdud dövrüyyə qabiliyyətli əşyalar bu cür əşyalardan hesab olunur. Məsələn, mülki silah kirayəyə verildikdə kirayəçinin həmin silahın əldə edilməsinə icazə alması tələb edilir.

Rəsmi reyestrədə qeydə alınmış əşyalar müqavilənin predmeti ola bilər. Məsələn, mülki hava gəmilərinin müxtəlif təşkilatlara kirayəyə verilməsi hallarına rast gəlmək olar.

MM-in 675-ci maddəsi əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti barədə əşya anlayışını işlədir. Belə çıxır ki, əmlak hüquqları, əqli mülkiyyət hüquqlarının obyektləri (məstəsna hüquqlar) bu müqavilənin predmeti ola bilməz. Bununla belə, müəllif əsərin nüsxələrini kirayəyə vermək müstəsna hüquqqa malikdir. Lakin bu cür müəlliflik hüququnun verilməsi kirayə müqaviləsi ilə yox,

¹ Roma hüququna görə «locatio-conductio rei»-in predmeti həm daşınar, həm də daşınmaz əşyalar ola bilər. Daşınar əşyalardan yalnız istehlak edilməyənlər müqavilənin predmeti kimi çıxış edə bilər (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Пореторского. М., 1999, с. 447).

² Л. Жюллио де ла Мораньер. Гражданское право Франции. Часть 3. М., 1961, с. 113.

müəllif müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir («Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 15-ci və 28-ci maddələri)¹. Bundan əlavə, fonogram nüsxələrini kirayə vermək fonogram istehsalçısının müstəsna hüququdur. Fonogram istehsalçısı bu hüquqları müqavilə əsasında başqa şəxslərə verə bilər. Belə halda müstəsna hüquqların kirayəyə verilməsindən söhbət gədə bilməz.

Biz tez-tez fonogramların istifadə olunduğu müxtəlif cür kassetlərin video salonlardan kirayəyə verilməsini şahidi oluruq. Belə halda müstəsna hüquqlar yox, fonogramların ifadə olunduğu əşya formasında maddi obyektlər (maddi daşıyıcı) kirayəyə verilir və həmin münasibətlər əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti olan əşyalın dairəsi çox genişdir. Bu onunla izah olunur ki, həmin müqavilənin yerinə yetirdiyi sosial funksiya son dərəcə genişdir.

3. Müqavilənin digər elementləri

Qanun müqavilənin formasını xüsusi olaraq tənzimləmir. Başqa sözlə desək, qanunla əmlak kirayə müqaviləsinin forması üçün xüsusi tələb irəli sürülmür. Ona görə də əqdin forması haqqında qaydalar bu müqavilənin formasının tənzimlənməsində tətbiq edilə bilər. Ona görə də əmlak kirayəsi müqaviləsi həm sifahi, həm də yazılı formada bağlanılır. Bu, tərəflərin qarşılıqlı razılıqlarıyla asılıdır.

Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əmlak kirayəsi müqaviləsi, qanunla bu müqavilə üçün notariat forma nəzərdə tutulmuş olmasa da, notariat qaydasında təsdiqlənə bilər.

Müqavilənin qiyməti onun elementlərindən biridir. Kirayəçinin əşyadan istifadə üçün kirayə verənə ödədiyi kirayə haqqı müqavilənin qiymətini ifadə edir. Kirayə haqqı, bir qayda olaraq, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Kirayə haqqının² ödəniş müddəti kirayə müddətindən asılı olaraq təyin edilir. Kirayə müddəti bir aydan qısa olan hallarda kirayə haqqı həmin müddətin sonunda ödənilir. Kirayə müddəti bir aydan çox olan hallarda isə əmlak kirayəsi haqqının zərurət olduqda hər ayın sonunda hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulur (MM-in 684.1-ci maddəsi). Bəzi hallarda kirayə haqqının ayrı-ayrı zaman hissələrinin sonunda ödənilməsi qaydası müəyyən edilə bilər. Bu qayda kirayə haqqının zaman hissələri üzrə hesablandıqı hallarda tətbiq edilir.

Elə hallar yaranır ki, kirayəçi ondan asılı olan müxtəlif səbəblərə görə kirayəyə götürdüyü əşyadan istifadə hüququnu həyata keçirə bilmir. Bu səbəblər şəxsi xarakter daşıyır. Məsələn, kirayəçinin uzun müddətə ezamiyyətə və ya

¹ Əsərin nüsxələrini kirayəyə vermək müəllifin əmlak (iqtlisadi) hüquqlarından biridir. Bu cür hüquqların dairəsi «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» AR Qanununun 15-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Müəllifin əsərdən istifadəyə müstəsna hüquqları barədə bax: Алахвердиев С.С. Азербайжан Республикасинин муəллифлик ве патент муəууку. Муəазире курсу. Баку., 2000, с. 134.

² Roma hüququ kirayə haqqının pul formasında ödənilməsinə nəzərdə tuturdu. Yalnız kənd təsərrüfatı torpaq sahələrinin kirayəyə (karəyе) verildiyi hallarda kirayə haqqının natura formasında (məlum miqdarda məhsul) ödənilməsinə yol verilir (bax: Новицкий И.В. Roma hüququ. Dərslik / Rus dənindən М.Р.Əсгеровanın tərcüməsi. Баку, 1999, с.166).

məzuniyyətə gətməsi və ya onun xəstələnməsi və s. bu cür hallara misal ola bilər. Göstərilən halda kirayəçi kirayə haqqını ödəməkdən azad edilmir (MM-in 684.2-ci maddəsi). O, belə halda da kirayə haqqını ödəyir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin müddətinə gəldikdə isə onu göstərmək lazımdır ki, **qiymət kimi müddət də müqavilənin mühüm şərti sayılır**. Müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsi həm müddət göstərilməklə, həm də göstərilməklə bağlıdır. Birinci halda müqaviləyə **müddətli**, ikinci halda isə **qeyri-müəyyən müddətə bağlanan müqavilə** deyilir. Əgər müqavilədə kirayə müddəti göstərilməyibsə, bu, qeyri-müəyyən müddətə bağlanan əmlak kirayəsi müqaviləsi hesab edilir¹. Müqavilə üzrə müddət qanunda nəzərdə tutulan üsullarla təyin edilir (MM-in 367-ci maddəsi).

Müqavilənin bağlandığı müddət bitdikdə kirayə müqaviləsi üzrə mülki hüquq münasibətinə xitam verilir. Qeyri-müəyyən müddətə bağlanan əmlak kirayəsi müqaviləsi üzrə hüquq münasibəti isə tərəflərin bildiriş verməsi yolu ilə ləğv edilir. Qanun əmlak kirayəsi müqaviləsinin ləğvi barədə bildirişin şifahi formada yox, yazılı formada verilməsini nəzərdə tutur (MM-in 690.1-ci maddəsi). Bildirişdə tərəflər müqavilənin ləğvini şərtləndirən əsasları hərtərəfli və tam göstərməyə borcludurlar. Özü də kirayə hüquq münasibətinin istənilən iştirakçısı əmlak kirayə müqaviləsinin ləğvinə dair bildiriş vermək ixtiyarına malikdir.

Müqavilənin elementləri barədə söhbətimizi yekunlaşdıraraq göstərmək lazımdır ki, müqavilənin predmeti kimi yalnız istehlak olunanmayan əşyalar çıxış edə bilər. Ona görə ki, müqavilənin müddəti başa çatdıqda kirayəçinin əşyaya sahiblik hüququna xitam verilir və bu səbəbdən o, əşyanı sahibinə qaytarməyə borcludur². Roma hüququnda da belə idi.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Kirayə verənin vəzifələri

Müqavilənin bağlanılmasında iştirak edən tərəflərin, yəni kirayə verənlə kirayəçinin hüquq və vəzifələri əmlak kirayəsi müqaviləsinin məzmununu təşkil edir.

Kirayə verən bağlanmış müqaviləni icra etmək üçün bir neçə vəzifə daşıyır. Onun ən **əsas vəzifəsi kirayəçiyə müqavilə şərtlərinə uyğun gələn əşya verməkdən ibarətdir**. O, əmlak kirayəçiyə əmlakın təyinatına müvafiq vəziyyətdə verməlidir.

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmeti olan əşya qanunun müəyyən etdiyi tələblərə uyğun gəlməlidir (MM-in 676-cı maddəsi). Bu cür tələblər əhatə edir:

- kirayəyə verilən əşya **kirayəçinin istifadəsi üçün yararlı vəziyyətdə** olmalıdır;

¹ Müddət barədə qaydalar Roma hüququ ənənələrinə əsasən uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququna görə də müddət müqavilənin zəruri elementi sayılırdı. Əmlakın qeyri-müəyyən müddətə kirayəyə verilməsinə yol venirdi. Belə halda müqavilə tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə istənilən vaxt ləğv edilə bilərdi (baş: Римское частное право / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 448).

² Ян Шалп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 78.

- kirayəyə verilmis əşya əmlak kirayəsi müqaviləsi ilə **qarantıya verilmis xassələrə** malik olmalıdır;

- kirayəyə ele əşya verilməlidir ki, üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və iddiaları onun **müqavilədə nəzərdə tutulan istifadəsinə mane olmamalıdır və ya əşyadan istifadəni istisna (qeyri-mümkün) etməməlidir**.

Kirayəyə verilən əşyanın istifadə üçün yararlı vəziyyətdə olmaması, habelə onun müqavilə ilə qarantıya verilmis xassələrdən məhrum olması **əşyanın fiziki qüsurlunu** müəyyən edir. Əşyadan istifadəyə üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqlarının və ya iddialarının maneçilik törətməsi və ya istifadəni istisna etməsi isə **əşyanın hüquqi cəhətdən qüsurlu olmasını** şərtləndirir. Fiziki qüsurlar iki cür olur: adi (əhəmiyyətsiz) qüsurlar; mühüm (əhəmiyyəti olan) qüsurlar. **Adi qüsurlar** odur ki, o, əmlakdan müqaviləyə müvafiq surətdə və onun təyinatına uyğun olaraq istifadə edilməsinə maneçilik törətmir. **Mühüm qüsurlar** isə əksinə, əmlakdan təyinatına uyğun olaraq və müqaviləyə müvafiq surətdə istifadə edilməsini istisna edir. Adi qüsurlar əhəmiyyəti olmayan qüsurlardır. Bu cür qüsurlar ancaq əşyanın yararlılıq xassəsinin azalmasına təsir göstərir və ona görə də hesaba alınır.

Kirayə verənin bu vəzifəni, yəni kirayəçiyə müqavilə şərtlərinə uyğun gələn və qanunda nəzərdə tutulan tələblərə zidd olmayan əşya vermək vəzifəsinin icra etməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə halda qanun kirayəçinin mənafeyini müdafiə etmək üçün **hüquqi müdafiə vasitələri** müəyyən edir (MM-in 677-ci maddəsi). Əşya müqavilə şərtlərinə uyğun gəlmədikdə kirayəçiyə aşağıdakı hüquqi müdafiə vasitələrini tətbiq etmək ixtiyarına malikdir (mühüm qüsurlar olduqda):

- əgər müqavilə şərtlərinə uyğunsuzluq nəticəsində əşya məhv olarsa, **kirayəçi kirayə haqqını ödəmir**;

- **əşyanın yararlılıq xassəsindən məhrum olduğu müddət üçün kirayə haqqını ödəməmək**, onun yararlılığının azaldığı müddət üçün isə yalnız kirayə haqqının bir hissəsini ödəmək;

- kirayə verən əşyanın müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməməsinin aradan qaldırılmasını gecikdirdiyi halda, öhdəliyin icra edilməməsi nəticəsində **dəyən zərərin əvəzini ödəməyi tələb etmək**;

- kirayə verən əşyada aşkar edilmiş qüsurlu aradan qaldırılmasını gecikdirərsə və kirayəçi həmin qüsuru özü aradan qaldırırsa, **çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək**.

Beləliklə, əşyanın müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməməsi halı kirayəçiyə ixtiyar verir ki, o, kirayə haqqını və ya onun bir hissəsini ödəməsin. Bundan əlavə, o, həm də öhdəliyin icra edilməməsi nəticəsində **dəyən zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər**. Bu onu göstərir ki, kirayə verən müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməyən əşya verilməsinə görə məsuliyyət daşıyır: bu cür uyğunsuzluq müqavilə bağlandığı məqamda məlum olarsa; bu cür uyğunsuzluq kirayə verənin cavabdeh olduğu hansısa hal nəticəsində sonradan əmələ gəlsə; kirayə verən həmin uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasını gecikdirərsə. Məsələn, kirayəçiyə dəyişən olan çaxır çaləyini kirayəyə götürür. Bu qüsür barədə kirayə verənin məlumatı vardır. Çaxır dəyişən olan həmin çaləkdən əxib tökülür. Başqa bir misaldə çoban mal-qaranı olarmaq üçün otlağı kənd sakininə kirayəyə

verir. Çoban həmin otaqda zəhərli (zərərli) ot bitdiyini bilir. Bu otu yeyib mal-qara tələb olur. Göstərilən misallarda kirayəçi kirayə haqqını ödəmir və ona deyən zərərin əvəzini ödəməyi tələb edir. Kirayə verən yalnız cavabdeh olduğu hallara görə (taqsirə görə məsuliyyət prinsipi) məsuliyyət daşıyır.

Kirayəçi iki halda hüquqi müdafiə vasitələrini tətbiq edə bilər. Birincisi, kirayəyə verilən əşyada aşkar olunmuş qüsurlar adı qüsurlar olduqda, kirayəçi kirayə haqqını ödəməkdən azad edilmir. İkincisi, kirayəyə götürülən əşyanın müqavilə şərtlərinə uyğun gəlmədiyi kirayəçiyə müqavilə bağlandıqı zaman məlum olduğu hallarda, o, göstərilən mülki-hüquqi vasitələrdən istifadə edə bilməz. Belə ki, müqavilə bağlanarkən kirayəçi qeyd etdiyi qüsurlara görə hər hansı bir tələb irəli sürə bilməz.

Kirayə verən əşyanı müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə istifadəyə verməlidir. Bu vəzifəni o, vaxtında icra etməyərk gecikdirməyə yol verərsə, kirayəçiyə xəbərdarlıq müddətini gözəməyən müqaviləni birtərəfli qaydada ləğv edir¹.

Kirayə verənin əsas vəzifələrindən biri əşya ilə bağlı yükləri çəkməkdən, dövlət vergilərinə və yerli vergiləri ödəməkdən ibarətdir (MM-in 679-cu maddəsi). Bu qayda dispoziitiv xarakterə malikdir. Belə ki, tərəflərin razılığı ilə ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər. Belə ki, bu vəzifənin icrası kirayəçiyə də həvalə oluna bilər.

Hər bir şəxs əmlak vergisi ödəməlidir. Bu növ vergi ilə bağlı münasibətlər Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir (13-cü fəsil). Həmin məcəlləyə görə müəssisələr onların balansında olan əsas vəsaitlərə və avtonəqliyyat vasitələrinə görə əmlak vergisi ödəyir. Fiziki şəxslərin vergitutma obyektləri isə yalnız bina, habelə su və hava nəqliyyat vasitələridir (gəmi, kater, mühərrikli yaxta və yaqıq, vertolyot və təyyarə). Əmlak vergisinin hesablanması və ödənilməsi qaydası Vergi Nazirliyinin müvafiq təlimatı ilə müəyyən edilir².

Torpaqdan istifadəyə görə hər il torpaq vergisi tutulur. Torpaq vergisinin ödənilməsi və müəyyən edilməsi «Torpaq vergisi haqqında» 24 dekabr 1996-cı il tarixli qanunla tənzimləndir³. İndi torpaq vergisi ilə bağlı məsələlər Vergi Məcəlləsi ilə (14-cü fəsil) həll olunur. Kirayəyə verilən əşya üçün vergi ödəməq vəzifəsi Roma hüququnda da nəzərdə tutulmuşdu⁴.

Şübhəsiz ki, kirayəyə verilmiş əşyanın saxlanması və ya bərpası zəruri xərclərin çəkilməsini tələb edir. Bunsuz əşyanı istifadə üçün yararlı və saz vəziyyətdə saxlamaq mümkün deyil. Ona görə də kirayəçi əşyanın saxlanması və ya bərpası (təmiri) üçün lazımı xərclər çəkir. Kirayəçinin çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ödəmək kirayə verənin vəzifəsini təşkil edir. Bununla belə, o, bütün xərcləri yox, yalnız qanunda nəzərdə tutulan xərcləri ödəməyə

¹ Bu cür qaydanı Roma hüququ da nəzərdə tuturdu. Belə ki, əşya kirayəçiyə vaxtında verilmədi ki, bu vəzifəyə əməl edilməməsi kirayəçiyə müqavilədən imtina etmək hüququ verir (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 448).

² Hüquqi dövlət və qanun jurnalı, 1999, №3-4, s. 50.58.

³ AR QK, III cild, s. 360.

⁴ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 450.

borcludur (MM-in 680.1-ci maddəsi). Bu cür əvəzi ödənilən xərclərə aiddir: istismar, qulluq və təmizləmə xərcləri (müqavilənin predmeti binalar, qurğular və nəqliyyat vasitələri olduqda); qulluq və bəsləmə xərcləri (müqavilənin predmeti heyvan olduqda).

Kirayəçi kirayəyə götürülmüş əşyanın yaxşılaşdırılması üçün kirayə verənin razılığı olmadan xərclər, habelə digər məqsədlər üçün də xərclər çəkə bilər. Belə halda onun etdiyi hərəkətlər özgə işlərini tapşırıqsız aparma (MM-in 57-ci fəsil) hesab edilir. Əgər əşya üçün çəkilən xərclər kirayə verənin mənafehinə və ehtimal olunan istəyinə uyğun gəlsə, onda kirayə verən kirayəçinin tələbi ilə həmin xərclərin əvəzini ödəməyə borcludur (MM-in 1090.1-ci maddəsi). Əşya üçün çəkilən xərclər kirayə verənin mənafehinə və ehtimal olunan istəyinə uyğun gəlməyə də bilər. Belə halda da kirayəçi kirayə verəndən xərclərin əvəzini ödənilməsinə tələb edə bilər. Bu o vaxt mümkündür ola bilər ki, yaxşılaşdırılmasına xərc çəkilən əşyanın istifadə edilməsindən kirayə verən fayda götürsün, əmlakını artırsın (MM-in 1090.2-ci maddəsi).

Kirayə verən digər vəzifələr də daşıya bilər. Məsələn o, müqavilə ləğv edildikdən sonra hər hansı müddət üçün qabaqcadan verilmiş kirayə haqqını qaytarmalıdır (MM-in 697.3-cü maddəsi). O, kirayə müqaviləsində müddət nəzərdə tutulmadığı halda müqavilənin ləğvinə dair bildiriş verə bilər. Kirayə verən həm də hüquqlara malikdir. Belə ki, torpaq sahəsinə və ya yaşayış evini kirayəyə verərsə, onun kirayəçinin həmin torpaq sahəsində və ya həmin otaqlarda olan əşyalıran girov hüququ vardır (MM-in 698.1-ci maddəsi). Qanunun göstərişi əsasında yarandığına görə ona qanuni girov deyilir və buna görə də girov müqaviləsi bağlanması tələb edilmir. Girov hüququ kirayəyə verən qarşısında kirayəçinin öz öhdəliklərini (məsələn, kirayə haqqını ödəmək öhdəliyini və s.) icra etməsinə təmin edir.

2. Kirayəçinin hüquq və vəzifələri

Kirayəçinin əsas vəzifəsi özünü vicdanlı kirayəçi kimi aparmaqdan ibarətdir, yəni o, əşyadan vicdanla istifadə etməlidir. Vicdanlı kirayəçi anlayışı kirayəçi tərəfindən bir sıra tələblərə (şərtlərə) əməl edilməsini ifadə edir:

- əşyadan müqavilə şərtlərinə və onun təyinatına uyğun olaraq istifadə etmək;
- əşyadan istifadə etmək prosesində kirayə verənin hüquqlarını mühüm dərəcədə pozmamaq;
- əşyanı üçüncü şəxsin qeyri-hüquqi istifadəsində saxlamamaq; onu üçüncü şəxslərə verməmək;
- əşyanı təhlükəyə məruz qoymamaq.

Kirayəçinin əsas vəzifələrindən biri onun kirayəyə götürdüğü əşyanı üçüncü şəxsin istifadəsinə verməməsindən, o cümlədən ikinci əldən kirayəyə verməməsindən ibarətdir. Bununla bərabər, onun ixtiyar çatır ki, əşyanı üçüncü şəxslərə versin¹. Bunun üçün kirayəyə verənin razılığı tələb olunur. Lakin kirayəçi kirayə verənin razılığı olmadan əşyanı kirayə verənin ailəsinin

¹ Bütün xarici ölkələrdə kirayəçi əmlakı üçüncü şəxsə kirayəyə (ikinci əldən kirayəyə) verə bilər (bax: Гражданское и торговое право зарубежных стран. М., 2004, с. 356).

tərkibinə daxil olan üçüncü şəxsin istifadəsinə verə bilər. Beləliklə, kirayə verilən icazəsi olmadan kirayəçinin kirayəyə götürüldüyü əşyanı kirayə verənin əl-əlinin tərkibinə daxil olmayan üçüncü şəxsin istifadəsinə vermək, o cümlədən əşyanı ikinci əldən kirayəyə vermək hüququ yoxdur (MM-in 683.1-ci maddəsi). Əgər kirayəyə verilən əşya kirayə verənin razılığı ilə istifadə üçün hər hansı üçüncü şəxsə və ya ikinci əldən kirayəyə verilsə, onda kirayə verən qarşısında üçüncü şəxs yox, kirayəçi məsuliyyət daşıyır.

Kirayəçinin özünün vicdanlı kirayəçi vəzifələrini pozması (məsələn, kirayəçi kirayəyə götürüldüyü yaşayış evində ticarət və ya istehsal işləri ilə məşğul olur və s.) müəyyən hüquq nəticəyə səbəb olur. Bu, kirayə verənə ixtiyar verir ki, o, kirayə müqaviləsini xəbərdarlıq müddətini gözləmədən birtərəfli qaydada ləğv etsin.

Kirayəçi belə halda müqavilənin ləğvinə dair bildiriş vermək əvəzinə neq-tor iddia ilə məhkəməyə və müraciət edə bilər (MM-in 685.1-ci maddəsi).

Kirayəçinin əsas vəzifələrindən biri kirayə haqqını vaxtında ödəməkdən ibarətdir. Onun bu vəzifəni icra etməməsi müəyyən hüquq nəticəsinə əmələ gəlməsinə şərtləndirir. Belə ki, kirayə verən xəbərdarlıq müddətini gözləmədən kirayə müqaviləsini birtərəfli qaydada ləğv edə bilər:

- kirayəçi iki ardıcıl müddət üçün kirayə haqqının və ya onun xeyli hissəsinin ödənilməsini gecikdirdikdə;
- ikidən çox müddət üçün iki aylıq əmlak kirayəsi haqqının məbləğinə çatan məbləğdə əmlak kirayəsi haqqının ödənilməsini gecikdirdikdə.

Müqavilə ləğv edilən vaxta kimi kirayəçi gecikdirilən kirayə haqqını ödəyə bilər. Belə halda müqavilə ləğv edilir.

Kirayə hüquq münasibəti ləğv edildikdə kirayəyə götürüldüyü əşyanı kirayə verənə qaytarmaq kirayəçinin daşdığı vəzifələrdən biridir. Başqa sözlə desək, müqavilə xitam edildikdə o, əmlakı qəbul etdiyi vəziyyətdə, onun normal köhnəlməsi nəzərə alınmaqla və ya müqavilədə şərtləşdirilmiş qaydada geri qaytarmağa borcludur. Əgər əşya istifadə üçün və ya ikinci əldən kirayəyə verilmiş olarsa, onda kirayəçi kirayə hüquq münasibətinə xitam verildikdə üçüncü şəxsədən həmin əşyanı qaytarmağı tələb edir.

Kirayə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdən sonra kirayəçi kirayəyə götürüldüyü əşyanı qaytarmaq vəzifəsini icra etmədikdə, qanun kirayə verəni onun mənafeyini müdafiə etmək üçün hüquq müdafiə vasitəsilə təmin edir. Belə ki, kirayə verən əşyanın saxlandığı müddət üçün kirayə haqqı məbləğində kompensasiya ödənilməsinə tələb edə bilər. Bundan əlavə, kirayə verən ona vurulan zərərin ödənilməsinə də tələb etmək ixtiyarına malikdir.

Kirayəçi əsas vəzifələrlə bərabər, həm də əlavə vəzifə daşıyır. Bildiriş vermək onun əlavə vəzifəsi hesab edilir. Qanun bildirişin yazılı formada verilməsini nəzərdə tutur. Bildiriş kirayə müddəti arzında əşkar edilən müqavilə şərtlərinə uyğunsuzluq halları barəsində və ya əşyanı və ya onun istifadəçilərini gözlənilməz təhlükədən qorumaq üçün tədbirlər görülməsi zərurəti barəsində, habelə əşya barəsində, üçüncü şəxslərin hüquqların barəsində verilir. Bildirişin verilməməsi kirayəçi üçün arzuolunmaz və xoşagəlməz nəticəyə səbəb olur. Belə ki, əgər kirayəçi bildiriş vermirsə, o, bunun nəticəsində əmələ gələn zərərin əvəzini ödəməyə borcludur (MM-in 677.3-cü maddəsi). Başqa sözlə

desək, bildiriş verilməməsi kirayəçini qanunun onun mənafeyi üçün nəzərdə tutduğu müdafiə vasitələrindən istifadə etməkdən məhrum edir.

Kirayə götürülən əşya müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq istifadə nəticəsində dəyişə və ya pisləşə bilər. Belə halda əşyanın dəyişməsi və ya pisləşməsinə görə kirayəçi məsuliyyət daşıyır (MM-in 687-ci maddəsi). Kirayə verən zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia verə bilər. Bu barədə iddia altı ay müddətində verilir. Göstərilən həmin müddət kirayə verən tərəfindən əşya geri alındığı vaxtdan hesablanır.

Kirayəçi həm də hüquqlara malikdir. Məsələn, onun kirayəyə götürüldüyü əşyaya əlavə etdiyi qurğunu götürmək ixtiyarı vardır.

§ 4. Yaşayış otağının (mənzilin) kirayəsi müqaviləsinin xüsusiyyətləri

Əmlak kirayəsi müqaviləsinin predmetlərindən biri yaşayış otağıdır. Bu müqavilənin əsas iştirakçıları (tərəfləri) vətəndaşlardır. Yaşayış otağının kirayəsi müqaviləsinə görə kirayəyə verən əşyanı kirayəçinin istifadəsinə verməyi, kirayəçi isə bunun üçün kirayə verənə kirayə haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür. Müqavilənin predmeti yaşayış otağıdır.

Sovet mülki qanunvericiliyinə görə, yaşayış otağı (mənzil) kirayəsi müqaviləsi öhdəliyini (mənzil öhdəliyinin) müstəqil bir növü hesab edilirdi. 1937-ci ildə sovet mənzil qanunvericiliyi bu müqaviləni əmlak kirayəsi müqaviləsindən müstəqil bir müqavilə növü kimi ayırdı¹. 1937-ci ilə kimi 1922-ci il Mülki Məcələsi bu sahədə inqilabaqədərki Rusiya mülki qanunvericiliyinin ənənələrini davam etdirirdi. Belə ki, mənzil kirayə müqaviləsi müstəqil müqavilə növü kimi ayrıca olaraq tənzimlənirdi. 1922-ci il MM-in yalnız əmlak kirayəsi müqaviləsinə nizam salırdı. Bununla belə, 1922-ci il MM-nə görə əmlak kirayəsi müqaviləsinə qaydaya salan normalar özündə bəzi xüsusi mənzil normalarını da birləşdirirdi.

1937-ci ildə sovet mənzil qanunvericiliyinin mənzil kirayə müqaviləsini müstəqil müqavilə kimi ayırmasına baxmayaraq, o dövrün hüquq ədəbiyyatında bu müqavilənin əmlak kirayəsinin yarımnoyvu hesab edilməsi və onun tənzimlənməsində əsasən əmlak kirayə normalarının və qaydalının tətbiq edilməsi barədə fikir irəli sürülürdü². Bu mövqə müasir dövrdə bəzi müəlliflər tərəfindən dəstəklənir³.

1964-cü il MM-də (o cümlədən, keçmiş mütəəlif respublikaların məəcəllələrində), həmçinin 1961-ci il Mülki Qanunvericiliyin Əsaslandırma mənzil kirayə müqaviləsi müqavilə hüququnda müstəqil yer tutdu. Bu məqalə nisbətən əhatəli şəkildə mənzil kirayə müqaviləsini nizam salırdı. Mənzil kirayəsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə ayrıca fəsil (30-cu fəsil, 299-334-cü maddələr) həsr edilmişdi.

¹ Собрание законов СССР. 1937. № 69, ст.314.

² Гражданское право. Учебник. Часть 2. М., 1938, с.127 (автор главы – М.С. Луначевский).

³ Комментарий части второго Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей. М., 1996, с. 79 (фасил мütəəlifli K.B. Yaşənsənçin).

80-ci illərin ortalarında Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi qəbul edildi. Bununla əlaqədar olaraq MM-də yaşayış kirayə müqaviləsinə toxunan yalnız bir norma (299-cu maddə) saxlandı ki, bu, rəmzi mənəni ifadə edirdi. Bundan sonra 1964-cü il MM-in mənzil kirayəsinə aid olan müvafiq normaları Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1986-cı il 17 fevral tarixli fərmanı ilə MM-dən çıxarılaraq Mənzil Məcəlləsinə daxil edildi¹. Bununla həmin normalar MM-in tərkibində öz hüquqi qüvvəsini itirdi. Bundan sonra yaşayış sahəsinin kirayə müqaviləsi Mənzil Məcəlləsi və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş şərtlərlə və qaydada bağlanır, dəyişdirilir və pozulurdu.

Azərbaycan Respublikasının yeni mülki qanunvericiliyi mənzil kirayəsi müqaviləsinə münasibətdə sovet mülki qanunvericiliyində yaranan ənənlərdən imtina etmişdir². Buna görə mülki qanunvericilik bu baxımdan RF-in sovet mülki qanunvericilik ənənələrinə əsaslanan qanunvericiliyindən prinsipial surətdə fərqlənir. Nəzərdən keçirdikdə müəyyən etmək olar ki, mənzil kirayəsi barədə bizim mülki qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu qaydalar ənəbi (xarici) dövlətlərin mülki qanunvericilik ənənələrinə söykənir və əsaslanır. Almaniya mülki qanunvericiliyi, Fransa Mülki Məcəlləsi mənzil kirayəsinin daşınar və daşınmaz əşyaların kirayəsi ilə bir sırada tənzimləyir, mənzil kirayəsinin əmlak kirayəsinin müstəqil bir növü kimi nəzərdə tutmur, həm fiziki şəxslərə, həm də hüquqi şəxslərə münasibətdə eyni qaydalar müəyyən edir.

Həmin ölkələrin qanunvericiliyi mənzil kirayəsinin əmlak kirayə müqaviləsinin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında tənzimlənməsi nəzərdə tutur. Bu məqsəddə də mənzil kirayə münasibətlərini qaydaya salmaq üçün əmlak kirayəsi barədə normalar özündə **mənzil kirayəsinə aid xüsusi normaları** birləşdirir. Düzdür, ABŞ-da ayrı-ayrı yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində mənzil məcəllələri qəbul edilmişdir. Lakin mənzil kirayəsi üzrə münasibətlərin tənzimlənməsi əmlakın icarəsi çərçivəsində həyata keçirilir. Mənzil kirayə müqaviləsinin tənzimləmək üçün xüsusi normalar ayrılmamışdır. Beləliklə, bizim qanunvericiliyə görə, **yaşayış otağının kirayəsi müqaviləsi ayrıca müstəqil müqavilə növü hesab edilmir**. Yaşayış sahəsinin kirayə müqaviləsi üzrə münasibətlər **əmlak kirayəsi müqaviləsi barədə normaları tənzimləyir**. Bunun üçün əmlak kirayəsi barədə normaları tərkibində mənzil münasibətlərini tənzimləyən xüsusi normalar ayrılır. Bizim mülki qanunvericilik yaşayış otağının kirayə müqaviləsinə ayrıca müstəqil müqavilə kimi nəzərdə tutmur.

Yaşayış otağının kirayə müqaviləsinin predmeti (yaşayış otağı) istifadə üçün yalnız fiziki şəxslərə verilir. Ona görə də yaşayış otağı ondan daimi yaşamaq üçün istifadə məqsədlərinə cavab verməlidir. Yaşayış otağı elə vəziyyətdə olmalıdır ki, ondan istifadə istifadəçilərin həyatı və sağlamlığı vicdanlı kirayəyə verən üçün açıq-aşkar təhlükə törətməsin (MM-in 676.4-cü maddəsi).

Mülki Məcəllə müqavilənin predmeti kimi çıxış edən yaşayış otağına anlayış vermir. Yaşayış otağı elə bir sahədir ki, o, öz texniki, sanitariya və digər isteh-

¹ 1986-cı il 17 noyabr tarixli fərmana (Azərbaycan SSR Ali Sovetinin məlumatı. 1986. № 21-22, maddə 159).

² RF-in mülki qanunvericiliyi isə, əksinə, bu ənənələri davam etdirir, yeni mənzil kirayəsi münasibətlərini ayrıca olaraq qaydaya salınmasını müəyyən edir. RF-in yeni MM-in 35-ci fəsil (671-688-ci maddələr) bu müqavilənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

lak xüsusiyyətlərinə görə yaşamaq üçün istifadə edilir. Yaşayış otağı çoxmənzilli yaşayış evinin bir hissəsindən və ya o, bir mənzilli olan yaşayış evindən (tam halında) ibarət ola bilər.

Müqavilədə yalnız vətəndaşlar (fiziki şəxslər) kirayəçi rolunda iştirak edə bilərlər. Hüquqi şəxslərin kirayəçi rolunda çıxış etməsi istisna edilir. Lakin **hüquqi şəxslər bu müqavilənin bağlanılmasında kirayə verən qismində iştirak edə bilərlər.**

Kirayəçi kirayəyə verilmiş otaqların və binanın salamatlığı üçün zəruri olan, bu otaqların və ya binanın digər hissələrinin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin isitməyə sərf olunan enerjiyə qənaət edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə icazə verməyə borulur. Lakin bu tədbirlər kirayəçini və onun ailəsinə narahat etməməlidir. Bundan əlavə, bu cür tədbirlər həyata keçirilərkən kirayə verənin kirayəçiyə məlumat (bildiriş) verməsi tələb olunur. Bildiriş yazılı formada verilir. Bu sənəddə görülmək tədbirlərin xarakteri, başlanma müddəti, habelə kirayə haqqının artımı bəsinədə məlumatlar göstərilir. Bildiriş tədbirlərin həyata keçirilməsinə üç ay qalmış verilir.

Göstərilən tədbirlər kirayəçi tərəfindən həyata keçirilir. Bunun üçün kirayə verən kirayəçinin xahişi əsasında ona qabaqcadan avans formasında pul vəsaiti verir. Tədbir həyata keçirilib qurtardıqdan sonra kirayə verən kirayəçinin **çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəyir.**

Görülən tədbirlər otaqların (və ya binanın) salamatlığı üçün zəruri olmadıqda, onların yaxşılaşdırılmasına yönəlmədikdə, isitməyə sərf olunan enerjiyə qənaət edilməsinə səbəb olmadıqda, habelə kirayəçi və onun ailəsinə narahat etdikdə **kirayəçi müqaviləni ləğv etmək ixtiyarına malikdir**. Müqavilə bildiriş daxil olduğu müddətdən iki ay ərzində pozula bilər. Növbəti ayın sonu müqavilənin ləğv edilmə müddəti hesab edilir.

Mülki Məcəllə yaşayış otağının kirayə müqaviləsinin forması barədə heç bir göstəriş ifadə etmir. Bu müqavilə, bir qayda olaraq, tərəflərin imzalandıqları bir sənəd tərtib etmək yolu ilə **sadə yazılı formada bağlanır**. Lakin tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə notariat qaydasında təsdiqlənə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi). Lakin təcürədə müqavilənin **şifahi formada bağlanması** halına rast gəlmək olar. Deməli, müqavilənin hansı formada bağlanması məsələsi tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilir. Müqavilənin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınması istisna edilir. Ona görə ki, daşınmaz əmlakın istifadə hüququ (o cümlədən kirayə müqaviləsi əsasında əmələ gələn istifadə hüququ) yalnız MM-də və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda dövlət qeydiyyatına alınır (MM-in 139.1-ci maddəsi). Onun isə bu cür göstəriş ifadə etmir.

Bununla bərabər, şəxslər (o cümlədən mülkiyyətçinin ailə üzvləri) yaşayış binasından istifadə hüququna bu şərtlə malikdir ki, həmin hüquq daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınsın (MM-in 228.1-ci maddəsi). Mülkiyyətçi ilə bağlanan, notariat qaydasında təsdiqlənən yazılı razılıqda yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququnun əmələ gəlməsini, həyata keçirilməsi şərtlərini və xitam olunmasını müəyyənləşdirir (MM-in 228.2-ci maddəsi). Belə hesab edirik ki, qanunun bu göstərişinin yaşayış otağının kirayə müqaviləsi üzrə əşyanın istifadəyə verilməsinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Ona görə ki,

§ 1. İcarə müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, məqsədi, hüquqi tənzimlənməsi və elementləri

1. İcarə və əmlak kirayəsi

İcarə müqaviləsinin tərifini verməmişdən əvvəl icarə və əmlak kirayəsi anlayışlarına aydınlıq gətirilməsinə çalışaq.

İnqlabaqədərki Rusiya mülki qanunvericiliyi həm əmlak kirayəsi müqaviləsi, həm də əmlakın icarəsi anlayışını işlədirdi¹. Lakin bu iki anlayış eyni bir xüsusi hüquqi təfəvüt və fərq qoyulmurdu, yəni hüquqi əhəmiyyət verilmirdi; onlar eynimənalı anlayışlar sayılırdı.

RSFSR-in 1922-ci və 1964-cü il mülki məcəllələri, o cümlədən Azərbaycan SSR-in Mülki Məcəlləsi yalnız əmlak kirayəsi anlayışını işlədirdi. Bu hüquqi sənədlərdə icarə müqaviləsi anlayışından istifadə edilməsinə rast gəlinmirdi. Bununla belə, sovet qanunvericiliyində və ədəbiyyatında icarə termininin işlədilməsindən tamamilə imtina edilməmişdi. Məsələn, SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 18 sentyabr 1923-cü il tarixli Dekretində göstərilirdi ki, icarə əmlakın dövlət müəssisələrinin təsərrüfat istifadəsinə (kirayəsinə) verilməsi müqaviləsidir². Sovet ədəbiyyatında icarəyə əsas fondların tərkibində olan əmlakın müəyyən ödəncə müvəqqəti istifadəyə verilməsi haqqında müqavilə kimi anlayış veriliirdi³. Ümumiyyətlə, sovet dövründə icarə institutunun hüquqi məzmunu və iqtisadi mahiyyəti bir o qədər qiymətləndirilmirdi. İcarə münasibətləri, bir qayda olaraq, əsasən iki cür müqavilə ilə əhatə olunurdu: yaşayış və qeyri-istehsal binalarının kirayəsi müqaviləsi ilə; məişət kirayə müqaviləsi ilə. Qeyd etmək lazımdır ki, 1934-cü ildə hər yerdə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların icarəsi ləğv edilmişdi. 80-ci illərin axırlarında iqtisadi münasibətlərdə baş verən köklü dəyişikliklər icarə haqqında qanunvericiliyin inkişafına ciddi surətdə təsir göstərirdi.

1989-cu ildə «İcarə haqqında SSRİ və müttəfiq respublikaların Əsasları» qəbul edildi⁴. Bu qanun mülki hüquq münasibətlərini dövlət nəzarətindən və inzibati təsirdən azad edən ilk qanunvericilik aktlarından biri idi. Əsasların 1-ci maddəsi icarəyə anlayış verirdi. Qanuna görə icarə dedikdə müstəqil təsərrüfat və digər fəaliyyəti həyata keçirmək üçün icarədarın ona lazım olan əmlakdan müqavilə əsasında, əvəzi ödənilməklə istifadə etməsi və əmlaka müddətli sahib olması başa düşülürdü. Bu, bəzi hüquqşünaslara adi kirayədən savayı,

MM yaşayış otağının öhdəlik hüququ (kirayə müqaviləsi) əsasında yox, əşya hüququ əsasında əmələ gələn istifadə hüququnun daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınması qaydasını nəzərdə tutur. Lakin qanunun bu göstərişini hərfi mənada yox, genişləndirici mənada təfsir etmək lazımdır. Bu onu ifadə edir ki, yaşayış otağının kirayə müqaviləsi əsasında əmələ gələn istifadə hüququ daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmalıdır.

Qanun belə bir göstəriş ifadə edir ki, yaşayış otağından istifadə hüququ kirayenin müstəqil predmeti ola bilməz (MM-in 228.3-cü maddəsi).

Bununla əmlak kirayəsi müqaviləsi barəsində söhbətimizi başa çatdırırıq. Hələ qədim Misirdə bu müqavilə xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Babilistanda ən çox istifadə edilən müqavilələrdən biri kirayə müqaviləsi idi. Hammurabi Qanunnaməsində torpağın, mənziin, bağçanın və s. kirayə verilməsi qaydalan göstərilirdi. Bu müqavilə indi də geniş miqyasda tətbiq edilir. Biz tez-tez çadır, qab-qacağın, stol-stulun və s. kirayəyə verilməsi barədə elanlara rast gəlirik. Özü də bizim kirayə barədə qanunvericiliyimizin müəyyən etdiyi qaydalar Avropa ölkələrinin qanunvericilik ənənələrinə uyğundur ki, bu, Roma hüququna əsaslanır.

TÖVSİYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Мейер Д.И. Русское гражданское право. Часть 2 (по изданию 1902 г.) М., 1997.

Литовкин В.Н. Жилищное законодательство. М., 1988.

Марткович И.Б. Жилищное право. М., 1990.

Жилищное законодательство / Под ред. В.Ф.Яковлева, П.И. Седугина. М., 1991.

Толстой Ю.К. Жилищное право М., 1996.

Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского право (по изданию 1907 г.) М. 1995.

Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С. Петерского. М., 1999.

Мехтиев Ю.А. Юридические гарантии жилищных прав советских граждан: Автореф. дис. канд. юрид.наук / МГУ им. М.В.Ломоносова. М., 1969.

¹ Победоносцев К. Курс гражданского права в 3-х т. СПб, 1896. Т.3; Русское гражданское право. Чтения Д.И.Мейера / Под ред. А.И.Вишнина. Петрозавд. 1915; Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907г.). М., 1995.

² Гражданский кодекс советских республик. Текст и практический комментарий / Под ред. А.Маллукца. Харьков, 1927. с. 249.

³ Əsas iqtisadi lüğət. Rus dilindən K.A.Sarıyev'in və başqalarının tərcüməsi / prof. T.S.Vəliyev'in elmi red. altında. Bakı, 1989, s.141.

⁴ Ведомости СССР. 1989. №25, с. 481.

digər kirayə növünü – kommersiya kirayəsi adlı növü ayırmağa imkan verdi. Onların fikrinə, kommersiya kirayəsi icarəni ifadə edir. O dövrdə mübahisəyə səbəb olan mövğə indi öz əhəmiyyətini itirmişdir. İcarənin predmeti kimi torpaq, digər təbii resurslar, müəssisələr, habelə digər əmlak növləri çıxış edə bilərdi.

Bəzər iqtisadiyyatı şəraitində icarə müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinin əsas prinsip və qaydalan SSRİ və müttəfiq respublikaların mülki qanunvericiliyinin Əsaslarında ifadə olundu¹. 1991-ci ildə qəbul olunan Əsaslar RF-də 3 avqust 1992-ci il tarixində qüvvəyə mindi. Lakin baş verən məlum siyasi proseslərə görə həmin sənəd Azərbaycan Respublikası tərəfindən qəbul edilmədi.

Azərbaycan Respublikasının müasir mülki qanunvericiliyi əmlak kirayəsi ilə icarə anlayışlarını sinonim (eynimenəli) anlayışlar kimi işlətmir. Bizim mülki qanunvericiliyimizin bu anlayışlara münasibəti kontinental (roman-german) mülki hüquq sisteminin ənənələrinə əsaslanır. Fransa mülki hüququna görə daşınar əmlak kirayəyə, daşınmaz əmlak isə icarəyə verilir. Fransa qanunvericiliyi bu anlayışları fərqləndirir. Almaniya mülki qanunvericiliyinə görə, kirayə dedikdə əşyadan yalnız istifadə başa düşülür (AMQ-nin 535-ci paragrafı). İcarə isə əşyadan istifadə ilə yanaşı, həm də bəhər əldə etməyi ifadə edir. Başqa sözlə desək, Almaniya mülki qanunvericiliyinə görə icarə dedikdə elə bir əvəzi müqavilə başa düşülür ki, bu müqavilənin əsasında icarəçiyə nəinki əşyadan istifadə hüququ, habelə əşyadan bəhər əldə etmək hüququ keçir (AMQ-nin 581-ci paragrafı). Ona görə də icarə müqaviləsinin predmeti kimi yalnız bəhər verən əşya çıxış edə bilər². Belə təsəvvür yaranır ki, Almaniya qanunvericiliyi «əmlak kirayəsi» ilə «icarə» anlayışlarını fərqləndirməklə onları eynimenəli anlayış kimi işlətmir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin ikinci kitabının 7-ci bölməsində ayrıca olaraq həm kirayə, həm də icarə haqqında normalarla rəqləşdirilməmişdir³. Hollandiya Mülki Məcəlləsinin 7-ci kitabında əmlak kirayə müqaviləsi və kənd təsərrüfatı icarəsi müqaviləsi kimi bir-birindən fərqli iki hüquqi konstruksiya nəzərdə tutulur⁴. İsvəçrə mülki qanunvericiliyində Almaniya mülki qanunvericiliyində olduğu kimi «əmlak kirayəsi» və «icarə» anlayışları fərqləndirilməklə bunlara hüquqi əhəmiyyət verilir.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyindən fərqli olaraq RF-in və MDB üzvü olan digər ölkələrin mülki qanunvericiliyi icarə və əmlak kirayəsi sinonim (eynimenəli) anlayışlar kimi işlədir⁵. RF MM-in icarə müqaviləsinə anlayış verən 606-cı maddəsinə nəzər yetirdikdə görürük ki, icarə və əmlak kirayəsi anlayışları eynimenəli anlayışlar kimi istifadə edilir. Əsasən yaranmış praktika müəyyən bir sahədə ya əmlak kirayəsi, ya da icarə termininin tətbiq

edilməsini şərtləndirir¹, yəni bu və ya digər termindən istifadə edilməsi əsasən müəyyən bir sahədə yaranmış praktika ilə bağlıdır.

Əmlak kirayəsinin və icarəni sinonim anlayışlar kimi işlədən RF-in mülki qanunvericiliyi bununla kontinental mülki hüquq ailəsində yaranan ənənədən uzaqlaşmışdır. Bizim mülki qanunvericilik isə, əksinə, bu anlayışları fərqləndirərək onlara hüquqi əhəmiyyət verir və bununla kontinental mülki hüquq ailəsinin yaratdığı vərdişlərə əsaslanır. Kontinental mülki hüquq ailəsinə daxil olan ölkələrdə, xüsusən də Almaniya müqavilənin predmetindən asılı olaraq qanunverici əmlak kirayəsinin yanınövü olan icarəni ondan fərqləndirir və onları ayrıca tənzimləyir². İcarə müqaviləsinə bəhrə verən əşyanın kirayəsi aiddir³.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə bəzi ölkələrin qanunvericiliyində olduğu kimi, kirayə müqaviləsi dedikdə, özgə əşyasından həmin əşyadan bəhər və gəlir əldə etmək hüququ olmadan əvəzi şəklində müvəqqəti istifadə etmək müqaviləsi başa düşülür; icarə müqaviləsi isə özgə əşyasını icarəyə götürən şəxsi həmin əşyadan həm istifadə etmək, həm də eyni zamanda ondan bəhər əldə etmək və gəlir götürmək hüququ ilə təmin edir⁴.

2. İcarə müqaviləsinin anlayış

Icarə müqaviləsinin leqal anlayış MM-in 700-cü maddəsində verilmişdir. Bu müqaviləyə görə kirayəyə verən (icarəyə verən) kirayəçiyə (icarəçiyə) icarə götürdüyü obyektə və ya hüquqdan istifadə ilə yanaşı, bəhərdən istifadə etmək və gəlir götürmək hüququ da verir. MM-in icarə müqaviləsinin anlayışını nəzərdə tutan həmin maddədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, icarə müqaviləsi əmlak kirayəsi müqaviləsidir. Göründüyü kimi qanunda əmlak kirayəsi müqaviləsi anlayış icarə müqaviləsindən daha geniş anlayış kimi işlədir. Bu onu ifadə edir ki, bütün hallarda icarə müqaviləsi əmlak kirayəsi müqaviləsidir. Lakin əmlak kirayəsi müqavilələri bütün hallarda icarə müqaviləsi hesab edilmir. Məsələn, yaşayış otağının kirayə müqaviləsi icarə müqaviləsi sayılmır. Amma əgər şəxs çoxotaqlı evi kirayəyə götürüb, onun otaqlarını gəlir götürmək məqsədilə ayrı-ayrı şəxslərə kirayəyə verərsə, bu, icarədir⁵.

Icarə müqaviləsi elə bir hüquqi formadır ki, bunun əsasında əmlak müvəqqəti istifadə üçün bir şəxsdən digərinə keçir. Bu isə əmlakdan təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilməsi imkanını xeyli genişləndirir. İcarə ənənəvi olaraq kommersiya dövrüyəsində geniş surətdə tətbiq edilir. İstifadə sahəsinə və əhatə dairəsinə görə icarə müqaviləsinin yalnız alqı-satqı müqaviləsi üsləyir.

¹ Ведомости СССР. 1991. №26.

² Ticarət-sanayə müəssisələrinin kirayəyə verilməsi də icarə şərtləri əsasında həyata keçirilir. bax. Гражданское право капиталистических государств / Под ред. Е.А.Васильева. М., 1993, с.335.

³ bax: Основы институтов гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 368.

⁴ bax: Гражданский кодекс Нидерландов / Пер. М. Фершлума. Лейден. 1996.

⁵ bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1997; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1999, с. 284.

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2. / Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1997, с.287.; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с.150; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полупом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 368 в.с.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2. М., 2005, с. 81.

³ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие. М., 2004, с. 351.

⁴ Л. Жюлью де ла Мораньер. Гражданское право Франции. Том 2. М., 1961, с. 95.

⁵ Синицкий В.И. Русское гражданское право. М., 2002, с. 396.

Alıq-satqı və digər əvəzli əqdər kimi əmlakın icarəsi **mal əqdi** hesab edilir. Mal işə faydalı (yararlı) xassələri ilə insanın tələbatını ödəyən, istehlak dəyəri olan və bazarda təklif olunən hər şeyə deyilir. Lakin icarədə mal qismində yalnız müvafiq vaxt müddəti üçün icarəyə verilən əşyanın istehlak dəyərindən əlavə bir hissəsi çıxış edir ki, icarəçi bu müddət ərzində həmin əşyanın faydalı (yararlı) xassələrindən bəhrələnilir. İstehlak dəyəri mallarda dəyərini daşıyıcısıdır, malın insan tələbatını ödəmək xassəsində, onun faydalılığıdır.

Icarə zamanı əşyanın **istehlak dəyəri iqtisadi cəhətdən iki hissəyə ayrılır**. Birinci hissə özgenikləşdirən hissə olub, mal formasında ifadə olunur. İkinci hissə isə mal formasında olmayaaraq özgenikləşdirilirmir. Bunun nəticəsində icarəyə verilmiş əşya **müxtəlif hüquqi titullar əsasında eyni zamanda iki subyektdə məxsus olur**. Müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində icarəçinin **icarə predmeti üzərində istifadə hüququ yaranır**. Həmin predmetin mülkiyyətə icarəçi kimi yənə də icarəyə verən qalı. Onun **icarəyə verilən əşya üzərində mülkiyyət hüququ saxlanılır**. Mülkiyyətə icarə əsasında onu özgenikləşdirmədən başqa şəxsin istifadəsinə verir və bununla o, haqq əldə edir. Öz növbəsində, icarəçi özgə əşyasından istifadə etməklə fayda götürür, gəlir əldə edir, bahəri istehlak edir.

Icarənin başqa bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, **əmlak (mal) kreditinin bəzi xüsusiyyətlərini** əks etdirir. Belə ki, icarə haqqı bərdəfəlik yox, əşyadan istifadənin bütün müddəti ərzində ödənilir. İcarəyə verən nəinki əvəzli olaraq əşyanın istehlak dəyərini müəyyən hissəsini icarəçiyə verir, həm də o, faktiki olaraq əqd üçün avans verir.

Öz hüquqi təbiətinə görə icarə müqaviləsi **konsensual, əvəzli və sinallaqmatik (qarşılıqlı, iktərəfli)** müqavilə kimi xarakterizə olunur. Bu müqavilə nə ümumi, nə də qoşulma müqavilə növlərinə şamil edilmir. Amma xarici ölkələrin müqavilə praktikasında, xüsusən də istehlakçıların iştirak etdikləri münasibətlərdə icarəyə verənərlə birtipili müqavilə formalarını (formulyarları) geniş tətbiq edirlər¹. Məsələn, yaşayış binası icarəyə verilən hallarda və s.

3. İcarə müqaviləsinin xüsusiyyətləri və məqsədi

Icarə müqaviləsinin bağlanması ilə **əmlakın istifadəsi** verilməsi **üzrə öhdəlik yaranır**. Belə ki, icarəçinin icarəyə götürüldüyü əmlakdan istifadə etmək hüququ vardır. Bu, icarə müqaviləsi üzrə onun əsas hüququdur. Deməli, icarə müqaviləsi əmlakın istifadəyə verilməsi barədə bağlanan müqavilələrin bir növüdür. O, **əmlak kirayəsi müqaviləsinin xüsusi halıdır (növdür)**.

Bəhərdən istifadə etmək və gəlir götürmək hüququ da daxil olmaqla icarəyə götürülən obyektin və ya hüququn istifadə məqsədi üçün icarəçiyə verilməsi **icarə müqaviləsinin hüquqi məqsədini** təşkil edir. İcarə müqaviləsinin əsas **iqtisadi məqsədi (funksiyası)** iki xüsusiyyətə şərtlənir. Birincisi, bu müqavilə sahibkarlıq fəaliyyətini subyektinin onun ehtiyacı olduğu çatışmayan **istehsal (təsərrüfat) vasitələrinə olan tələbatını ödəməyin hüquqi aləti kimi çıxış edir**. Belə ki, icarəçi şəxsin sahibkarlıq (təsərrüfat) fəaliyyətini heyatə

keçirmək üçün müəyyən əmlaka ehtiyacı yaranır. Lakin onun maliyyə imkanının olmaması həmin əmlakın əldə edilməsinə (satın alınmasına) mane olur. Belə halda o, əmlakı hər hansı bir şəxsdən icarəyə götürməyə məcbur olur. **Icarə** dedikdə obyektədən (əmlakdan) və ya hüquqlardan istifadə və ya fayda götürmək başa düşülür. Qeyd etməlik ki, icarə **iqtisadi-hüquqi instituttur**. O, həm iqtisadi mahiyyətə, həm də hüquqi məzmunla malik olan kateqoriyadır. **Iqtisadi mahiyyətə icarə** dedikdə mülkiyyətə icarəyə verilməyən əmlakdan müvəqqəti və əvəzli olaraq istifadə etməsi və fayda götürməsi başa düşülür. **Hüquqi məzmunla icarə** isə mülkiyyətə icarəyə verilməyən əmlakdan istifadə etməsinin qaydalarını və şərtlərini, əmlakın verilməsində nəzərdə tutulan normaları birləşdirən hüquq institutudur. Beləliklə, iqtisadi-hüquqi institut kimi icarə əmlakın mülkiyyətə icarəyə verilməsi (icarəyə verilməsi) onun müvəqqəti istifadəçisi (icarəçi) arasındakı qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir. Bu institut, hər şeydən əvvəl, gəlir (bəhər) gətirən təsərrüfat və digər fəaliyyət formasıdır (üsuludur). İkincisi, icarə müqaviləsi **sahibkarlığın kreditləşdirilməsi üçün hüquqi vasitə** kimi çıxış edir. Bununla icarəçinin istehsal vasitə və alətlərinə olan tələbatı ödənilir.

Icarə müqaviləsinin **birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu müqavilə **obyektin və ya hüququn başqa şəxsin (icarəçinin) mülkiyyətinə yox, yalnız müvəqqəti istifadəsinə** verilməsi təmin edir. İkincisi, icarə müqaviləsinin predmetini təşkil edən obyekt **istifadə prosesində öz natural xüsusiyyətlərini itirməyən, istehlak olunmayan, fərdi müəyyən, hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olmayan əşyadır**.

Icarə müqaviləsi **borc müqaviləsinə oxşasa da**, ondan fərqlənir. Belə ki, borc müqaviləsi üzrə obyekt digər tərəfin mülkiyyətinə keçirir, icarə müqaviləsində yalnız müvəqqəti istifadəsinə verilir. İkincisi, pul borc müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etdiyi halda, icarə müqaviləsinin obyektinə ola bilər. Üçüncüsü, icarə müqaviləsindən fərqli olaraq, borc müqaviləsinin predmeti olan obyekt hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olan, cinsi (növlə) əlamətləri ilə müəyyən edilən, habelə istehlak olunan əşyadır.

Icarə müqaviləsinin **əvəzsiz istifadə müqaviləsindən fərqləndirmək** lazımdır. Belə ki, icarə müqaviləsi üzrə icarəyə verilməsi əsas məqsədi əmlakın icarə məqsədində mənfəət (qazanc) götürməsindən ibarətdir. Əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə isə əmlak digər tərəfin əvəzsiz olaraq istifadəsinə verilir.

4. İcarə müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri

Icarə münasibətlərini tənzimləyən əsas hüquqi akt **Mülki Məcəllədir**. MM-in 34-cü fəslinə daxil olan normalar (700-722-ci maddələr) icarə müqaviləsi ilə əlaqədar münasibətlərin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə xidmət edir. Məcəllənin 34-cü fəslinin 1-ci paragrafı icarə haqqında ümumi müddəalara, 2-ci paragrafı isə torpaq icarəsi müqaviləsinə həsr edilmişdir.

Icarə münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsində MM-dən sonra əsas yer **Azərbaycan Respublikasının qanunları** tutur. **Torpaq Məcəlləsində** icarə münasibətlərinə toxunan kifayət qədər xeyli normalara rast gəlmək olar. Həmin məcəllənin 51-ci maddəsi icarə şərtləri ilə torpaq sahələrinin vətəndaşlara, hüquqi şəxslərə, əcnəbi dövlətlərə, vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, bey-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 83.

nəlxalq birliklərə və təşkilatlara, habelə xarici hüquqi və fiziki şəxslərə verilməsi barədə göstəriş ifadə edir.

İcarə münasibətlərini tənzimləyən əsas və başlıca normativ akt «**İcarə haqqında**» qanundur. Qanun icarəyə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində yol verilmiş, onun mülkiyyətin bütün formalarının və növlərinin əmlakı barəsində tətbiq edilə bilməsi, icarə münasibətlərinin obyektinə olma bilməyən əmlakın dairəsi və növlərinin yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilməsi və digər məsələlər barəsində mühüm əhəmiyyətə malik olan müddəalar ifadə edir. Qanun **İcarə münasibətlərini icarəyə verənlə icarəçi arasındakı münasibətləri tənzimləyən əsas sənəd kimi nəzərdə tutur.**

«**Torpaq islahatı haqqında**» qanunda da icarə münasibətlərinə aid normalara rast gəlmək olur. Məsələn, qanunun 4-cü maddəsi Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan şəxslərə, xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxslərinə torpağın yalnız icarəyə verilməsi haqqında göstəriş ifadə edir.

Su **Məcəlləsində** icarə münasibətlərini tənzimləyən bir sıra normalar ifadə edilir. Qanunda dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan su obyektlərinin icarəyə verilməsinin mümkünlüyü haqqında, su obyektlərindən icazə və müqavilə əsasında istifadə edilməsi barədə və digər məsələlər barədə vacib rola malik olan müddəalar nəzərdə tutulur.

Məşə Məcəlləsi icarə müqaviləsini **məşə fondu sahələrindən istifadə** hüququnun əsaslarından biri kimi müəyyən edir. Məcəllənin 16-cı maddəsinə görə məşə fondu sahələrindən istifadə hüququ ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin əsas hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi **məşə fondu sahəsinin (torpaqlarının) icarə müqaviləsidir.**

İcarə münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə **qanunqüvvəli normativ aktlar** da toxuna bilər. **Prezidentin 6 sentyabr 1997-ci il fərmanı** Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakından səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək və onun icarəyə verilmə mexanizmini təkmilləşdirmək məqsədi güdür. Fərmana görə daşınmaz dövlət əmlakının icarəyə verilməsi müqaviləsini bağlamaq səlahiyyəti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmlak Komitəsinə (Dövlət Əmlak Nazirliyinə) həvalə edilmişdir. Bu komitə (nazirlik) hal-hazırda İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə birləşdirilmişdir.

Nazirlər Kabinetinin qərarları özündə icarəyə aid qaydalar müəyyən edər bilər. Məsələn, Nazirlər Kabineti 10 avqust 1992-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasında icarəsinə yol verilməyən müəssisələrin dairəsini müəyyən etmişdir.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, MM-in icarə haqqında olan 34-cü fəslinin müddəalarından ayrı qayda irəli gəlmirsə, torpaq icarəsi istisna olmaqla, icarəyə **MM-in əmlak kirayəsi haqqında müddəaları müvafiq surətdə tətbiq edilir** (MM-in 700.3-cü maddəsi).

Beləliklə, mülkiyyətçi olmayan şəxsin əmlakdan müvəqqəti istifadə etməsi nəticəsində icarə münasibətləri əmələ gəlir. Bu münasibətlər qanunlarda və qanunqüvvəli aktlarda nəzərdə tutulan hüquq normaları ilə tənzimlənir və qaydaya salınır. Bu normaların ifadə olunduğu normativ aktların məcmusu **İcarə qanunvericiliyi** adlanır.

§ 2. İcarə müqaviləsinin elementləri

1. İcarə müqaviləsində iştirak edən tərəflər

İcarə müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: icarəyə verən; icarəçi. Mülki hüququn istənilən subyekti bu müqavilənin bağlanılmasında icarəyə verən rolunda çıxış edə bilər. Dövlət də icarəyə verən qismində icarə müqaviləsində iştirak edə bilər. Lakin belə halda dövlət özü yox, onu təmsil edən dövlətin əmlakının sərəncamçısı – Dövlət Əmlak Komitəsi (Dövlət Əmlak Nazirliyi) müqaviləni bağlayır. Bu qayda daşınmaz dövlət əmlakının icarəyə verilməsinə dair bağlanmış icarə müqaviləsi üçündür. Dövlət mülkiyyətində olan digər əmlak növləri icarəyə verilmək Əmlak Nazirliyinin şəxsinə dövlət icarəyə razılıq verir¹.

Əmlakı icarəyə vermək hüququ **mülkiyyətçiyə** məxsusdur. Əmlakı icarəyə vermək üçün mülkiyyətçinin vəkili etdiyi orqanlar, təşkilatlar və fiziki şəxslər də icarə müqaviləsinin bağlanmasında icarəyə verən rolunda çıxış edə bilərlər. Bununla belə, əmlakı icarəyə vermək ixtiyarı məhdud əşya hüququnun, yəni **tam təsərrüfatlıq səlahiyyəti və əməli (operativ) idarəetmə hüququnun subyektlərinə** də məxsus ola bilər. Əmlakın tam təsərrüfat idarəsinə, yaxud əməli idarəsinə verildiyi hüquqi şəxslər də əmlakı icarəyə vermək hüququna malikdir («İcarə haqqında» AR Qanununun 4-cü maddəsi).

Əmlakın istifadə məqsədi ilə icarəyə götürülməsində marağı olan hər hansı şəxs müqavilənin bağlanmasında icarəçi qismində çıxış edə bilər. Belə ki, qanun hər hansı hüquqi və fiziki şəxsin icarəçi ola bilməsinə yol verir («İcarə haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsi). Xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri də icarəyə obyektlər götürmək hüququna malikdirlər. Bəzi obyektlərin icarəyə verilməsində qanun onlar üçün məhdudiyətlər müəyyən edir. Məsələn, dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti obyektləri yalnız mülkiyyətçinin razılığı ilə əcnəbi şəxslərin icarəsinə verilir («İcarə haqqında» AR Qanununun 4-cü maddəsi). Bunlardan başqa, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, beynəlxalq birlik və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər bizim ölkədə icarəçi ola bilərlər.

İcarə müqaviləsinin bağlanmasında **İcarəçi rolunda dövlətin iştirak etməsi istisna edilmir.** Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərinin (səfirliklərin) fəaliyyət göstərməsi üçün istifadə məqsədilə dövlət xarici subyektlərdən bina və tikililər icarəyə götürə bilər. Məsələn, indiki dövrdə biz Hindistan, Qazaxıstan və digər dövlətlərin öz səfirlikləri üçün Azərbaycan vətəndaşlarından bina və müxtəlif cür tikililər icarəyə götürməsinin şəhidi olurduq. Bu kimi hallarda münasibətlər kirayə müqaviləsi ilə də rəsmiləşdirilə bilər. Bələdiyyələr də icarə münasibətlərində subyekt qismində çıxış edə bilərlər. Onlar, adətən, icarəyə verən olur.

2. İcarə müqaviləsinin predmeti

İcarə müqaviləsinin **predmeti** olan əmlak (obyekt) istifadə prosesində öz natural xüsusiyyətlərini itimirdir, fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilir, hüquqi cə-

¹ Bu barədə «İcarəyə verilmiş dövlət əmlakından səmərəli istifadə olunması tədbirləri haqqında» AR Prezidentinin 6.09.1997-ci il tarixli fərmanına bax. Bu nazirlik İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə birləşmişdir.

hətdən əvəz edilmir və bölünməz, habelə istehlak olunmur. Bu xüsusiyyətlər müqavilənin predmeti kimi çıxış edən obyektin əsas cəhətləridir. İcarə müqaviləsinin predmetinin ən başlıca və spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilənin predmeti yalnız bəhrə və gəlir verən əmlak ola bilər. Gəlir və bəhrə verməyən əmlak bu müqavilənin predmeti kimi çıxış edə bilməz. Deməli, icarə müqaviləsinin predmeti qismində ancaq bəhrəli əmlak çıxış edə bilər¹. Bəhrəli əmlak dedikdə, meyvə, bar, məhsul və gəlir vermə qabiliyyəti olan əmlak başa düşülür. Məsələn, torpaqda məhsul yetişdirilir, ağaclar meyvə-bər verir, müəssisə ərzaq və sənaye məhsulları istehsal edir, mal-qara balalayır və s. Bəhrə (bəhrə) verə bildiyinə görə meyvə bağı, torpaq, müəssisə, mal-qara sürüsü və s. icarənin predmeti olur.

Döviyyə qabiliyyəti olan həm daşınar, həm də daşınmaz əmlak növləri icarə müqaviləsinin predmeti ola bilər. MM-in 700.2-ci maddəsi icarə müqaviləsinin predmeti ola bilən obyektlərin dairəsini müəyyən edir:

- torpaq sahələri²;
- binalar;
- daşınar əşyalar;
- hüquqlar;
- müəssisələr.

Göstərilən əmlak növləri icarənin obyektlərinin dəqiq və qəli olmayan siyahısıdır. Ayrı-ayrı xüsusi qanunlarda müxtəlif cür obyektlərin icarəyə verilməsi nəzərdə tutula bilər. Məsələn, Meşə Məcəlləsinin 16-cı maddəsi **meşə fondu sahələrinin** icarəyə verilməsinin mümkünlüyünü müəyyən edir. Su Məcəlləsinin 40-cı maddəsində **su obyektlərinin** istifadəyə xüsusi razılıq və sudan **istifadə müqaviləsi** əsasında verilməsi barədə göstəriş vardır. «Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında» AR Qanununun 21-ci maddəsinə görə təbiətdən istifadə hüququnun əsasını verən icazə (təbiətdən istifadə haqqında müqavilə) təşkil edir. Ehtimal etmək olar ki, hər iki halda söhbət icarə müqaviləsindən gedir.

Icarə müqaviləsinin predmeti qismində **hüquqların** çıxış etməsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün yenidir. Məsələn, birja üzvü birja ticarətində iştirak etmək hüququnu müəyyən müddətə yalnız bir şəxsə icarəyə verə bilər («Əmtəə birjisi haqqında» AR Qanununun 11-ci maddəsinin 6-cı bəndi). Həm əşya, həm öhdəlik, həm də korporativ hüquqlar icarənin obyektini kimi çıxış edə bilər.

Əmlak icarəyə vermək icarəyə verənə məxsus olan **mülkiyyət hüququnu (əşya hüququnun) həyata keçirilməsi** üsullarından biridir. Belə ki, əm-

lakın icarəyə verilməsi mülkiyyət hüququnun məzmununu təşkil edən elementlərdən biri olan əmlak üzərində sərəncam hüququnun (səlahiyyətinin) həyata keçirilməsini ifadə edir. Əmlak icarəyə verirlərkən əsas əşya hüququ olan mülkiyyət hüququnun elementlərindən biri, yəni istifadə hüququ icarəyə keçir. Lakin bu, əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsinə səbəb olmur («İcarə haqqında» AR Qanununun 9-cu maddəsi). Bununla icarənin icarə obyektini üzərində məhdud əşya hüququ yox, öhdəlik xarakterli icarə (istifadə) hüququ yaranır³. Başqa sözlə desək, müəyyən müvəqqəti müddət üçün istifadə hüququ əvəzli olaraq güzəşt edilir (verilir) ki, bu, alqı-satqı ilə yox, icarə anlayışı ilə əhatə edilir. Belə halda icarənin predmeti istifadə hüququdur. Amma istifadə hüququnun əmlakın özündən ayrıca icarəyə verilməsi mümkündür deyil.

Yeri gəlmişkən, qədim Romada superfişi və emfitevizis kimi əşya hüquqları həm müddətli, həm də həmişəlik (müddətsiz) və əbədi olaraq (in perpetuum) müəyyən edilirli. Bu cür əşya hüquqlarını müəyyən edən əqdin hüquqi təbiəti barədə hələ 20 əsr bundan əvvəl Roma hüquqşünasları arasında mübahisə yaranmışdı. Hüquqşünasların bəziləri belə hesab edirdilər ki, superfişi və emfitevizis kimi əşya hüquqlarının müəyyən edilməsi alqı-satqı digərlərinin mövqeyinə isə kirayədir (icarədir). Müasir mülki qanunvericiliyin mövqeyindən bu cür hüquqların güzəştli (verilməsi) icarə sayılır.

Öhdəlik hüquqlarının icarə müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsi istisna edilmir. **Tələb hüquqları** icarə formasında müvəqqəti olaraq müəyyən müddətə digər şəxsə güzəşt edilə (verilə) bilər. Məsələn, əmanətçi haqq əsasında bank əmanətini (tələb hüququnu ifadə edən adsız əmanət kitabçasını) aylıq gəlirləri almaqla bir il müddətində dostuna güzəşt edir (verir). Bu cür münasibətlər icarə müqaviləsi ilə rəsmiləşdiriləcəkdir. Başqa bir misaldə vətəndaş ona məxsus olan sertifikatı və ya istiqraz vərəqəsini iki illik müddətə icarəyə verir.

Korporativ hüquqlardan istifadə icarəyə verən tərəfindən icarəçiyə verilə bilər. Məsələn, açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin səhmdarı özünə məxsus olan səhmi (səhm korporativ əmlak hüququnu ifadə edir) dividendləri almaq hüququ ilə birlikdə iki il müddətində tanışına verir. İcarə müqaviləsi bu münasibətlərdə hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edəcəkdir. Başqa bir misaldə təsisçi təsərrüfat cəmiyyətindəki (məsələn, məhdud məsuliyyətli müəssisədəki) payını (pay hüququnu) icarə müqaviləsi əsasında digər şəxsə verir.

Müstəsna hüquqlar (əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə olan müstəsna hüquqlar), məsələn, sənaye mülkiyyəti obyektindən (ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrindən) istifadə hüququ və ya əmlak xarakterli müəlliflik hüquqları digər şəxslərə verilə bilər. Belə halda icarə müqaviləsi yox, müəllif hüquq və ya lisenziya müqaviləsi bağlanır⁴. Müəlliflərdən xarım

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Том 2 / О.т. ред. Р.П. Нерушкина. М., 1984, с. 100.

² Qüvvədə olan MM torpağın spesifik xüsusiyyətlərə malik əşya olduğunu nəzərə alaraq onun icarəyə verilməsi münasibətlərini tənzimləmək üçün torpaq icarəsi müqaviləsi adı müstəqil müqavilə növü ayırır. Torpaq təkcə daşınmaz əşya hesab olunmur. Torpaq həm də təkrarolunmazlıq, unikalıq (nadirliyi), insan tərəfindən istehsal edilə bilməməsi ilə xarakterizə olunan təbiət obyektidir. Həyatda yaşamaq üçün, təsərrüfat və digər fəaliyyət məqsədləri üçün o, təbiət tərəfindən insanlara «baxış» olunmuşdur. Torpaq insanın həyat şərtlidir. Bununla bərabər, Qərbdə bazar münasibətləri konsepsiyasının tərəfdarları onu insan əməyi ilə, «insan ali ili yaradılmayan kapital» adlandırlar. Torpaq sərvətin anasidir (*U.Pen*).

³ ABŞ mülki hüququna görə daşınmaz əşyaya icarə hüququ öhdəlik hüququ yox, məhdud əşya hüququdur (bax: Леск Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 509).

⁴ Əmlak xarakterli müəlliflik hüquqlarının müəlliflik müqaviləsi, patent hüququnun (sənaye mülkiyyətinin obyektlərindən istifadə hüququnun) lisenziya müqaviləsi ilə verilməsi barədə bax: Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с.270; с.519. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. M., Bakı. 2000, s.175; s.297.

T.A.Konnovanın belə bir fikri ilə çətin rəzləşməyə olar ki, əqli mülkiyyətin nəticələrinə olan müstəsna hüquqlar icarə müqaviləsinin predmeti ola bilər¹. Bu fikir haqiqətdən çox uzaqdır. Ona görə ki, əqli mülkiyyətin nəticələrindən istifadəyə müstəsna hüquqlar digər şəxslərə lisenziya müqaviləsi və ya müəllif müqaviləsi ilə verilir.

Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, əqli mülkiyyətin nəticələrinə olan müstəsna hüquqlar (patent hüququ, müəlliflik hüququ, firma adı hüququ, əmtəə nişanı hüququ, kommersiya işarəsi hüququ, nou-hau, müəssisənin şansı, yəni müəssisənin bazaradakı faktiki vəziyyəti və s.) müəssisənin qeyri-maddi elementinə (qeyri-maddi əmlakına) daxildir və onun tərkibini təşkil edir. Müəssisə icarəyə verildikdə müstəsna hüquqlar onun tərkib hissəsi kimi icarəyə keçir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünya ölkələrində müəssisənin icarənin predmeti olması mümkündür². Xüsusən də ticarət-istehsal müqaviləsi icarə müqaviləsi çərçivəsində, icarə şərtləri əsasında kirayəyə verilir³.

Daşınar əşyalar da icarə müqaviləsinin predmeti ola bilər. Söhbət ilk növbədə, nəqliyyat vasitələrindən, sənaye və tikinti avadanlıqlarından, maşınlar və s. daşınar əmlak növlərindən gedir. Məsələn, şəxs minik avtomobilini qonşunun istifadəsinə verir. Qonşu həmin avtomobiləndə istifadə edərək sərnişin daşıma fəaliyyəti ilə məşğul olur və gəlir əldə edir. Şəxs öz minik avtomobilini qonşunun istifadəsinə verməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər, şübhəsiz, icarə müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə avadanlıqların, mexanizmlərin, habelə daşınmaz əşyaların icarəsi həlledici əhəmiyyətə malikdir⁴.

Daşınmaz əşyalardan binaların icarəyə verilməsi halları ilə daha tez-tez rastlaşırıq. Söhbət, hər şeydən əvvəl, istehlak, anbar və yaşayış binalarından gedir. Məsələn, şəxs mülkiyyətçidən yaşayış binasını kirayəyə götürür ki, həmin binanın mənzillərini ayrı-ayrı şəxslərin istifadəsinə verib pul qazansın, gəlir götürsün. Həmin şəxslə mülkiyyətçi arasında münasibətlər icarə müqaviləsi ilə rəsmiləşdiriləcəkdir.

Istehlak olunan nemətlər və pul icarə müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Dövrüya qabiliyyəti olmayan əşyalar da icarə müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilmir. Bununla belə, **ideal (qeyri-maddi) xarakterli nemətlər, yəni əqli mülkiyyət obyektlərinin** – ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri, qulluq (kommersiya) məlumatları, əmtəə nişanları, firma adları, elm, edəbiyyat və incəsənət əsərlərinin və s. icarə müqaviləsinin predmeti ola bilməsi istisna edilir.

Bəzi obyektlərin icarə müqaviləsinin predmeti ola bilməsini qanunvericilik yasaqlayır. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin özünün 10 avqust 1992-ci il tarixli qərarı ilə icarəsinə yol verilməyən müəssisələrin dairəsini müəyyən edir. Bu

qərar mədəniyyət evlərinin, kitabxanaların, muzeylərin, dəniz, mülki aviya və demiryolu müəssisələrinin və s. icarəyə verilməsi qadağan edir. Heyvanların icarənin predmeti olması onların növündən asılıdır. Belə ki, iş, yük və qoşqu heyvanları (at, öküz və s.) kirayənin, bəhrə verən heyvanlar (qoyun, inək) isə icarənin predmeti ola bilər.

3. Müqavilənin digər elementləri

Icarə müqaviləsinin forması MM normaları ilə xüsusi qaydada, ayrıca olaraq tənzimlənir. Ona görə də əqdərin formaları barədə MM-in müəyyən etdiyi qaydalar bu müqavilənin formasının tənzim edilməsində tətbiq olunur.

Icarə müqaviləsi əsasən **sadə yazılı formada** bağlanılır. Sadə yazılı formada hüquqi şəxslərin öz aralarında və fiziki şəxslərlə, habelə fiziki şəxslərin öz aralarında icarə müqaviləsi bağlanarkən istifadə edilir. Bu, tərəflərin qarşılıqlı razılığında asılıdır. Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə icarə müqaviləsi şifahi formada da bağlana bilər.

Icarə müqaviləsinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi MM-də nəzərdə tutulmur. Bununla belə, MM-də icarə müqaviləsi üçün notarial forma nəzərdə tutulmasa da, icarə müqaviləsinə bağlayan tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə notariat qaydasında təsdiqlənə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi).

MM-də icarə müqaviləsinin irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması **tələbi irəli sürülmür**. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında bəzi daşınmaz əmlak növləri icarəyə verilərək icarə müqaviləsinin dövlət qeydiyyatından keçməsi qaydası müəyyənləşdirilir. Meşə sahələrindən istifadə hüququ meşə fondu sahələrinin icarə müqaviləsinin dövlət qeydiyyatından keçdiyi vaxtdan əldə edilir (Meşə Məcəlləsinin 15-ci maddəsi). Torpaq Məcəlləsinin 78-ci maddəsi (5-ci bənd) torpaq sahəsinin icarə müqaviləsinin irəli gələn icarə hüququnun dövlət qeydiyyatına alınmasını və icarəçiyə hüquqi sənəd verilməsini nəzərdə tutur.

Müqavilənin qiyməti onun müəyyən şərti sayılır⁵. İcarə haqqı müqavilənin qiymətini ifadə edir. İcarəçiyə icarəyə götürüldüyü obyektəndən və hüquqdan istifadəyə görə müəyyənləşdirilmiş haqq verir ki, buna **icarə haqqı** deyilir.

Icarə haqqı tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Belə ki, icarə haqqının məbləği və ödənilməsi qaydası müqavilədə göstərilir («Icarə haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi). İcarə haqqı dövlət tərəfindən də müəyyən edile

¹ Bəzi müəlliflər icarə haqqı barədə şərti müqavilənin mühüm şərti hesab edirlər. Onlar göstərlirlər ki, əgər hər hansı icarə müqaviləsində icarə haqqının məbləği haqqında birbaşa göstəriş olmasa, onda ödəniş adətən tətbiq edilən qiymətlə həyata keçirilir (bax: Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации М.: 1996, с.79; *Аюклева В.Ф.* О постановлении Пленума Верховного Суда РФ и Пленума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации «О некоторых вопросах, связанных с применением части первой Гражданского кодекса Российской Федерации» ВВАС РФ.1996. №9, с.118). Qeyd etməliyik ki, yalnız predmet icarə müqaviləsinin mühüm şərti ola bilər. İcarə qiymətini (haqqını) müqavilənin mühüm şərti sayılması üçün zəruridir ki, MM-də birbaşa bu barədə göstəriş olsun (MM-in 405.1-ci maddəsi). İcarə müqaviləsinin predmeti onun uqəmə mühüm şərti hesab edən müəlliflərin fikri ilə tətbiq olmaq üçün bax: Комментарий к ГК РФ части II / Отв. ред. *О.Н.Садикова*. М., 1997, с.188; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. *А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого*. М., 1997, с.156.

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. *А.Г.Калина*. М., 1999, с.109.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1 / Отв. ред. *Е.А.Васильева, А.С.Комаров*. М., 2004, с.178.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. *Р.Л.Нершискина*. М., 1984, с.100.

⁴ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Под ред. *В.В.Бозбаха, В.К.Пучинского*. М., 2004, с.352.

və ya tənzimləyə bilər. Məsələn, dövlət mülkiyyətində olan binalar icarəyə verilirəkən müqavilənin qiyməti dövlət orqanının təyin etdiyi normalar (tariflər, dərsələr) əsasında müəyyənləşdirilir.

Icarə haqqı tərəflərin razılığı ilə **üç formada** təyin edilə bilər («Icarə haqqında» AR Qanununun 8-ci maddəsinin 6-cı bəndi).

- natura formasında;
- pul formasında;
- qarışıq formada.

Icarə müqaviləsinin bağlanması iştirak edən tərəflərin ixtiyarıdır ki, onlar qanunda nəzərdə tutulan əsaslardan biri mövcud olduqda **icarə haqqını** dəyişdirilməsini tələb etsinlər. Bu cür əsaslara misal olaraq dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərin, tariflərin, ödənişlərin və ya amortizasiya normalarının dəyişməsinə, inflyasiyanın sürətinin kəskin artmasına və qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan digər halları göstərmək olar. Qanun icarəçiyə ixtiyar verir ki, bəzi məqamlarda **icarə haqqının azaldılmasını tələb etsin**. Bu o vaxt mümkündür ki, əmlakdan istifadənin müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtləri və ya əmlakın vəziyyəti icarəçinin cavabdeh olmadığı səbəblər üzündən xeyli pisləşsən. Məsələn, aram vermədən yağın güclü yağış nəticəsində kənd çayı aşır-daşır və icarə obyektini olan əkinləri yuyub aparır.

Müddət icarə müqaviləsinin əsas elementlərindən və şərtlərindən biridir. Icarə müddəti tərəflərin razılığı ilə müqavilə əsasında müəyyənləşdirilir. Icarə müqaviləsi həm qısa müddətli, həm də uzun müddətli ola bilər. **Qısa müddətli icarə müqaviləsi** o vaxt bağlanılır ki, bu, əmlakın xarakterinə və icarənin məqsədlərinə uyğun olsun. **Uzun müddətli icarə müqaviləsi**, bir qayda olaraq, torpağın və digər təbii ehtiyatların, müəssisələrin, binaların, qurğuların icarəyə verilməsi zamanı tətbiq edilir.

Icarə müqaviləsinin müddət anlayışına görə, yeni əmlakın xarakterinə müddətə icarəyə verilməsi baxımından iki növü fərqləndirilir: müddətli icarə müqaviləsi; müddətsiz icarə müqaviləsi. Icarə obyektinin hansı müddətə icarəyə verilməsini nəzərdə tutan müqavilə **müddətli icarə müqaviləsi** adlanır. Bu cür icarə müqaviləsi üzrə hüquq münasibətinə müqavilənin bağlandığı müddət bitdikdə xitam verilir (MM-in 689-1-ci maddəsi).

Müddətsiz icarə müqaviləsi odur ki, bu müqavilədə obyektin hansı müddətə icarəyə verilməsi göstərilir. Bu cür icarə hüquq münasibətlərinin istənilən iştirakçısı tərəfindən **bildiriş vermək yolu ilə ləğv edilə bilər** (MM-in 689-cu və 690-cu maddələri). Icarə obyektini kimi torpaq sahəsi, hüquqlar və ya müəssisə çıxış etdiyi və müqavilə üzrə icarə müddəti göstərilmədiyi halda, müqavilənin ləğvinə yalnız azı altı aylıq xəbərdarlıq müddətini gözləmək şərti ilə ilin sonunda yol verilir (MM-in 704.1-ci maddəsi).

Qanun icarə müqaviləsinin müddəti üçün **maksimum (məhdud) müddət** nəzərdə tutar bilər. Məsələn, meşə istifadəsinə (icarəçiyə) icarə müqaviləsi əsasında meşə fondu torpaqları müvafiq icarə hakimiyyət orqanı (icarəyə verən) tərəfindən bir ildən on ilədək verilə bilər (Meşə Məcəlləsinin 22-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

§ 3. Icarə müqaviləsinin məzmunu

1. Icarəyə verənin vəzifələri

Icarəyə verənin **əsas vəzifəsi icarəçiyə əmlakı müqavilə şərtlərinə uyğun vəziyyətdə** («Icarə haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi), **icarəçinin istifadəsi üçün yararlı vəziyyətdə** (MM-in 676.1-ci maddəsi) **verməkdən ibarətdir**. Icarəyə verilmiş əşya müqavilə ilə qərarlıya verilmiş xəsələrlə malik olmalıdır. Icarəyə verənin bu vəzifəsinə yerinə yetirməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur ki, bu, MM-in 677-ci maddəsində göstərilmişdir. Biz bundan əvvəlki fəsilə (əmlak kirayəsi müqaviləsi haqqında fəsilədə) bu nəticələr haqqında danışdığımız üçün burada həmin məsələ ətrafında geniş söhbət açmağı lazım bilirik. Ona görə ki, icarə münasibətlərinə MM-in əmlak kirayəsi haqqında müddəalan müvafiq surətdə tətbiq edilir (MM-in 700.3-cü maddəsi).

Icarə obyektinin **özünün bütün yardımcı əşyaları** (ləvazimatları) ilə birlikdə **icarəyə verilir**. Tərəflər yardımcı əşyanın verilməsi şərtini müqavilə yolu ilə müəyyən etməsələr də, icarəyə verən bütün yardımcı əşyanı olduğu kimi saxlamalıdır. Bununla bərabər, icarəyə verən müəyyən hallarda sirdən çıxan yardımcı əşya obyektini dəyişdirməyə və əvəz etməyə borcludur. Bu o vaxt mümkündür ki, yardımcı əşyanın sirdən çıxması icarəçinin cavabdeh olmadığı hər hansı bir hal ilə əlaqədar olsun. Beləliklə, icarəyə verənin əşyanı müqaviləyə uyğun icarəyə vermək vəzifəsi onun icarə obyektini, o cümlədən torpaq sahəsini və ya müəssisəni öz yardımcı əşyası ilə birlikdə icarəyə verməsi tələbini (şərtini) əhatə edir (MM-in 700.1-ci maddəsi).

Icarəyə verənin əsas vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, o, **icarəyə üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqlarından və ya iddialarından azad əşya verməyə borcludur**. Icarəyə verən üçüncü şəxslərin icarəyə verilən əşyaya olan hüquqları və ya iddiaları barədə icarəçiyə məlumat verməlidir. Başqa sözlə desək, üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və ya iddiaları icarəyə verilmiş əşyanın müqavilədə nəzərdə tutulan istifadəsinə mane olmamalı və ya bu istifadəni qeyri-mümkün etməməlidir (MM-in 676.3-cü maddəsi).

Icarəyə verən bu vəzifəsinə yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşıyır. Göstənilən vəzifənin icra edilməməsi icarəçi tərəfindən müəyyən hüquqi müdafiə vasitələrini tətbiq edilməsinə səbəb olur (MM-in 677-ci maddəsi).

Icarəyə verənin daşdığı vəzifələrdən biri icarəyə verilmiş əşya ilə bağlı **yükürləri çökməkdən, dövlət vergilərini və tədiyyələrini ödəməkdən ibarətdir** (MM-in 679-cu maddəsi). Bu vəzifənin həyata keçirilməsi tərəflərin razılığı ilə icarəçiyə də həvalə oluna bilər. Ödənilməli olan vergilərin dairəsi vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Icarəyə verənin vəzifələrindən biri odur ki, o, icarəyə verilmiş əşyanın **saxlanılması və ya bərpası üçün icarəçinin cəhdliyi zəruri xərclərin əvəzini ödəməyə borcludur** (MM-in 680.1-ci maddəsi).

Əgər ödənilən xərclərin dairəsi MM-in 680-cü maddəsi ilə müəyyən edilirsə (bu barədə bundan əvvəlki fəsilə bax). Bununla bərabər, icarəyə götürülmüş əşyanın tam bərpası və təmir etməsi sahəsində vəzifə müqavilə əsasında tərəflərin razılığı ilə hamı icarəyə verənə, həm də icarəçiyə həvalə oluna bilər («Icarə»

rə haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsi).

İcarəyə verənin üzərinə həm də belə bir vəzifə düşür ki, o, əmlakın gizli qüsurları barədə məlumat verməlidir¹. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, icarəyə verilmiş əmlakın gizli qüsurları icarəçiyə zərər vura bilər.

İcarəyə verən həm də hüquqlara malikdir. İcarə haqqı almaq, icarə müddəti başa çatdıqda əmlakın qaytarılmasını tələb etmək və s. onun əsas hüquqları sayılır.

2. İcarəçinin vəzifələri

İcarəçinin əsas vəzifələrindən biri onun icarəyə götürüldüyü əşyadan müqavilə şərtlərinə uyğun surətdə istifadə etməsindən ibarətdir («İcarə haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndi və MM-in 685.1-ci maddəsi). Bu vəzifəni yerinə yetirmək icarəçi üçün arzuolunmaz hüquqi nəticənin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, icarəçi icarəyə verənin xəbərdarlığına baxmayaraq əşyadan icarə müqaviləsi şərtlərinə uyğun gəlməyən istifadəni davam etdirirsə, icarəyə verən xəbərdarlıq müddətini gözləmədən müqaviləni ləğv edə bilər (MM-in 685.1-ci maddəsi).

İcarəçinin ikinci əsas vəzifəsi icarə haqqını vaxtında ödəməkdən ibarətdir («İcarə haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndi). İcarəçi icarəyə verənə müəyyən edilmiş icarə haqqı verməyə borcludur (MM-in 700.2-ci maddəsi). Bu vəzifəni icra etməməyə görə icarəçi məsuliyyət daşıyır. İcarə haqqı ilə bağlı vəzifənin həyata keçirilməsi qaydasının pozulması icarəyə verənə ixtiyar verir ki, o, qanunla müəyyən edilmiş hüquqi-müdafie vasitəsindən istifadə etsin. Belə halda icarəyə verən xəbərdarlıq müddətini gözləmədən icarə müqaviləsini ləğv edir:

- icarəçi iki ardıcıl müddət üçün icarə haqqının və ya onun xeyli hissəsinin ödənilməsinin gecikdirdikdə (MM-in 685.1-ci maddəsi);
 - ikidən çox müddət üçün iki aylıq icarə haqqının məbləğinə çatan məbləğ-də icarə haqqının ödənilməsinin gecikdirdikdə (MM-in 685.2.1-ci maddəsi).
- İcarəçinin üçüncü vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o, icarəyə verənin icazəsi olmadan icarəyə götürüldüyü əşyani icarəyə verənin ailəsinin tərkibinə daxil olmayan üçüncü şəxslərin istifadəsinə verməməyə, o cümlədən əşyani kimə aldın icarəyə (subicarəyə) verməməyə borcludur (MM-in 683.1-ci maddəsi). İcarəçi icarəyə verənin razılığı olmasa, icarəyə götürüldüyü əşyani subicarəyə, əvəzsiz istifadəyə, müəssisənin nizamnamə kapitalına pay kimi verə bilməz, həmçinin girov kimi qoyma bilməz. Bu vəzifənin yerinə yetirilməməsi icarəyə verənə ixtiyar verir ki, o, əgər icarəçi əşyani üçüncü şəxsin qeyri-hüquqi istifadəsində saxlayarsa, müqaviləni xəbərdarlıq müddətini gözləmədən ləğv etsin (MM-in 685.1-ci maddəsi).

İcarəçinin daşdığı vəzifələrdən biri icarəyə verilmiş əşyanın saxlanması və ya bərpası üçün zəruri məsələləri (xərcləri) çəkməkdən ibarətdir (MM-in 680-cü maddəsi). Məsələn, o, binaların qurğuların və ya neqliyyat vasitələrinin təmirləmə, istismar, heyvanların isə qulluq və bəsləmə xərclərini çəkməli-

dir. Sonradan bu xərclərin əvəzi icarəyə verən tərəfindən ödənilir (bu barədə əvvəlki fəslə bax). Bununla belə, icarəçi əşyanın müqavilə şərtləri üzrə istifadəsi nəticəsində dəyişməsi və ya pisləşməsi üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 682-cü maddəsi).

İcarəçi icarəyə götürüldüyü əşyanı yararlı və saz vəziyyətdə saxlamalı, onun yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görməlidir. Onun əşyanın yaxşılaşdırılmasına çəkdiyi xərclərin icarəyə verən tərəfindən əvəzinin ödənilməsi özge işlərini tapşırıqsız aparmaq haqqında müddəalarla müəyyən edilir (MM-in 1090-cü maddəsi)¹. Bununla belə, icarəçi yardımçı əşyanı (ləvazimatı) təsərrüfatın lazımlıca aparılmasına uyğun gələn vəziyyətdə saxlamalıdır.

İcarəçinin əsas vəzifələrindən biri icarə üzrə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdən sonra icarəyə götürüldüyü obyekt icarəyə verənə qaytarılmaqdan ibarətdir (MM-in 705-cü maddəsi, 697-cü maddəsi, «İcarə haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndi). İcarə müqaviləsinə xitam verildikdən sonra icarəçi əşyanı müqavilədə şərtləşdirilmiş vəziyyətdə icarəyə verənə qaytarmağa borcludur; bu zaman əmlakın təbii köhnəlmə və xarab olma dərəcəsi nəzərə alınmır². Əgər icarəçi icarəyə götürüldüyü əşyanı geri qaytarmazsa, onda icarəyə verən əşyanın gecikdirilməsi (saxlanmaması) müddəti üçün kompensasiya verilməsinin tələb edə bilər. Kompensasiyanın məbləği illik icarə haqqından icarəçinin həmin il ərzində əldə etdiyi və ya əldə edə biləcəyi icarə faydalarına uyğun olan hissə ilə müəyyən edilir. İcarəyə verən icarəyə verilmiş əşyanın qaytarılmaması nəticəsində əşyadan məhrum olmasına görə (real zərər), habelə adı mülki döviyyə şəraitində əldə edəcəyi gəliri itirməsinə görə (əldən çıxmış fayda) düşüdü zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia da verə bilər.

İcarəçi müqaviləyə xitam verildikdən sonra icarəyə verilən əşyaya aid yardımçı əşyanı (ləvazimatı) icarəyə verənə qaytarmalıdır. Elə hal olur ki, yardımçı əşya qaytarılarkən onun müqavilə üzrə qiyməti ilə qaytarılan vaxtdakı qiyməti arasında fərq yaranır. Belə halda fərq pulla kompensasiya edilir.

İcarəçinin vəzifələrindən biri icarə müddəti ərzində aşkar etdiyi müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməyən hallar və digər hallar barəsində icarəyə verənə dərhal bildiriş verməkdən ibarətdir (MM-in 677.3-cü maddəsi). Bu vəzifənin həyata keçirilməməsi icarəçini mülki-hüquqi müdafie vasitələrindən istifadə etmək ixtiyarından məhrum edir. Belə halda o, MM-in 677-cü maddəsində nəzərdə tutulan mülki-hüquqi müdafie vasitələrini tətbiq etmək imkanını itirir.

İcarəçi həm də müqavilə üzrə hüquqlara malik olur və onları əldə edir. Məsələn, o, icarəyə götürüldüyü əşyaya əlavə etdiyi qurğunu götürmək hüququ-

¹ «İcarə haqqında» qanununun 9-cu maddəsi əmlakın icarəyə verilməsi ilə bağlı yaranan mülkiyyət münasibətlərini qaydaya salır. Belə ki, icarəyə götürülmüş ərazidə icarəyə verənin razılığı ilə icarəçinin vəsaitli hesabına tikilmis, aparılması mümkün olmayan binalar və qurğular üzərində icarəçi mülkiyyət hüququ qazanır. İcarə müqaviləsi xitam olunduqda icarə verən həmin binaların və qurğuların bazar dəyərini icarəçiyə ödəməlidir. Bununla belə, icarəyə götürülmüş ərazidə icarəyə verənin razılığı olmadan icarəçi öz vəsaitli hesabına aparılması mümkün olmayan binalar və qurğular tikə bilər. Bu cür binalar və qurğular icarəyə verənə məxsusdur. İcarəyə verən bunların sökülməsini tələb edə bilər. Belə halda icarəçi onları öz hesabına sökmür, yaxud da sökülmə xərclərini ödəyir.

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 510.

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 510.

na (MM-in 681-ci maddəsi), habelə torpaq sahəsinin icarəsi üzrə **yardımcı əşyaya girov hüququna** (MM-in 702-ci maddəsi) malikdir. İcarəçinin icarəyə götürdüyü obyektəndən istifadə nəticəsində əldə etdiyi məhsul və gəlir, habelə bu cür obyektəndən alınan gəlir hesabına əldə etdiyi əmlak onun mülkiyyətinə daxil olur. İcarəçi həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. O, həm də bəhərdən istifadə etmək ixtiyarına malikdir. Bu kimi hüquqa malik olması icarəçini uzufruktuara, icarəni isə uzufruktu oxşadır. Lakin onlar eynimənalı anlayışlar deyillər. Belə ki, icarəçi öhdəlik hüququnun, uzufruktuar isə məhdud əşya hüququnun subyektidir; icarə öhdəlik hüququ, uzufrukt isə əşya hüququdur. İcarə yalnız qarşılıqlı vəzifələr yaranmasına səbəb olur; icarəçinin icarəyə götürdüyü əşyaya əşya hüququ əmələ gəlmir; o, yalnız icarəyə verənə münasibətə tələb etmək hüququna malikdir¹. İcarə və uzufrukt üçün ümumi cəhət isə ondan ibarətdir ki, onların hər ikisi də əşyadan istifadə olunmasını və bəhər götürülməsini nəzərdə tutur.

Icarəçinin malik olduğu hüquqlardan biri **icarəyə götürülmüş əmlakın yaxşılaşdırılması üçün özünü çəkdiyi bütün xərclərin ödənilməsinə tələb etməkdən ibarətdir** («İcarə haqqında» qanunun 9-cu maddəsinin 5-ci bəndi). Normal istifadə üçün əmlakın saz vəziyyətdə saxlanması tələb edir ki, həmin əmlak yaxşılaşdırılsın və bu məqsədlə zəruri xərclər çəkilsin. Əgər əmlak icarəyə verənin razılığı ilə yaxşılaşdırılsa, onda müqaviləyə xitam verildikdə icarəçinin hüququ var ki, o, bu məqsədlə çəkdiyi bütün xərclərin ödənilməsinə tələb etsin. Lakin bu qayda imperativ yox, dispoziitiv xarakterə malikdir. Belə ki, icarə müqaviləsində başqa halda nəzərdə tutula bilər.

Elə hallar da olur ki, icarəçi yaxşılaşdırılmalı icarəyə verənin razılığı və icazəsi olmadan aparır. Özü də bu cür yaxşılaşdırılmalı icarəyə götürülmüş əmlaka zərər vurmada ondan ayırmaq mümkün olmur. Müqavilə xitam olunduqdan sonra onlar **əvvəli ödənilmədən icarəyə verəne keçir**.

Aparılan yaxşılaşdırmalar icarəyə götürülmüş əmlaka zərər vurmada ondan ayrılma bilər. Bu cür hallarda icarəçi həmin yaxşılaşdırmaları geri götürür. Yaxşılaşdırmalar icarəyə verəndə də qala bilər. Belə halda icarəyə verən yaxşılaşdırmaların dəyərini icarəçiyə ödəyir.

Icarəçinin həm də icarəyə götürdüyü əmlak **subicarəyə vermək hüququ** vardır: subicarə icarəyə götürülmüş əmlakın ikinci əldən icarəyə verilməsi deməkdir. Belə ki, əgər icarə müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, icarəçi icarəyə götürdüyü əmlakı başqa şəxsə subicarəyə verə bilər; icarəçi bu şəxslə subicarə müqaviləsi bağlayır. Həmin şəxs subicarəçi adlanır. Şübhəsiz, icarəçi subicarəçiyə özünü icarə müqaviləsi üzrə malik olduğu hüquqlardan çox hüquq verə bilməz².

§ 4. Müəssisələrin icarə müqaviləsi

1. Müəssisələrin icarə müqaviləsinin anlayışı və əsas cəhətləri

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada mövcud olan bütün hüquq sistemlərinə görə müəssisə müxtəlif növ əqdlərin predmeti ola bilər. Xarici ölkələrdə müəssisə barəsində ən çox alqı-satqı müqaviləsi bağlanır. Alqı-satqı müqaviləsindən başqa, müəssisə ilə bağlı olaraq həm də eyni zamanda digər əqdlər bağlana bilər; bu əqdlərdən biri icarə müqaviləsi hesab edilir³. İcarə müqaviləsi xarici ölkələrdə əsasən sanayə və tikinti avadanlıqlarının, maşınların, qurğuların, nəqliyyat vasitələrinin, istehsal və anbar binalarının, o cümlədən müəssisələrin istifadəyə verilməsi sahəsində təlbiq olunur⁴.

O ki qaldı Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə, qeyd etməliyə ki, burada xüsusi və ayrıca olaraq müəssisələrin icarə müqaviləsi nəzərdə tutulmur. Başqa sözlə, bizim ölkə qanunvericiliyi müəssisələrin icarə müqaviləsinə tənzimləmir. Amma bu, heç də praktikada belə müqavilənin bağlanmasına mane olmur. Belə ki, müqavilə azadlığı prinsipinə görə, fiziki və hüquqi şəxslər Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmayan, lakin ona zidd olmayan müqavilələr də bağlaya bilərlər (MM-in 390.1-ci maddəsi). İkinci tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi müəyyən edir ki, icarənin predmeti həm də eyni zamanda müəssisələr ola bilər (MM-in 700.2-ci maddəsi). Buna görə də müəssisələrin icarəyə verilməsinə icarə haqqında ümumi müddəalar tətbiq edilir; həmin müddəalar isə MM-in 34-cü fəslində (700-705-ci maddələrdə) nəzərdə tutulmuşdur.

Mülki Məcəllə müəssisələrin icarə müqaviləsinə ayrıca olaraq tənzimləmir. Buna görə də aydın məsələdir ki, burada həmin müqavilənin ləqəz anlayışı da verilmir. Odur ki, müəssisələrin icarə müqaviləsinin elmi (doktrinal) tərif formullə ediləməlidir. Tərif verilməmişdən əvvəl bəzi məsələlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək vacibdir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyə ki, müəssisə yalnız mülki hüququn obyektini kimi icarəyə verilə bilər; mülki hüququn subyekti kimi isə müəssisənin icarə verilməsi qeyri-mümkündür. Belə ki, mülki-hüquqi müqavilələrin predmeti subyektdən yox, ancaq obyekt ola bilər.

Mülki hüququn obyektini kimi müəssisə dedikdə, əmlak kompleksi başa düşülür ki, bu kompleksdən istifadə olunmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilir. Müəssisə məhz sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün istifadə olunan əmlak kompleksi kimi icarəyə verilə bilər.

Müəssisələrin icarə müqaviləsinə görə, bir tərəf (icarəyə verən) haqq ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan əmlak kompleksi kimi müəssisəni digər tərəfə (icarəçiyə) verməyi öz öhdəsinə götürür.

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2001, с. 178.

² Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Безбова, В.К. Пучинского. М., 2004, с. 352.

¹ Л. Жюллио де ля Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 95.

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 511.

Müəssisələrin icarə müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə **konsensual müqavilədir**. Belə ki, tərəflər razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış hesab edilir; bu andan onlar üçün hüquq və vəzifələr yaranır. Müəssisələrin icarə müqaviləsi həm də ona görə konsensual müqavilədir ki, bu müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün icarəyə verənin icarəçiyə hər hansı əmlak, o cümlədən müəssisənin özünün verilməsi tələb olunmur. Müəssisənin icarəçinin sahibliyinə verilməsinə gəldikdə, qeyd etməliyə ki, bu, müqavilənin bağlanmasını yox, artıq bağlanmış müqavilənin icra olunmasını ifadə edir.

Müəssisələrin icarə müqaviləsinin konsensual müqavilə olması həm də onunla izah edilir ki, o, icarə müqaviləsinin yarım-növlerinden biridir; icarə müqaviləsi isə həmişə konsensual əqd olur.

Müəssisələrin icarə müqaviləsinə görə, icarəçi icarəyə götürdüüyü müəssisədən istifadəyə görə icarəyə verənə icarə haqqı ödəyir; buna görə də həmin müqavilə həmişə **əvəzli** olur. Həm də ona görə ki, icarəçi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müəssisəni icarəyə götürür. Buna görə də müəssisələrin icarə müqaviləsi **sahibkarlıq müqaviləsidir**; sahibkarlıq müqaviləri isə bütün hallarda əvəzli xarakterə malik olur.

Müəssisələrin icarə müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə həm də **ikitarəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**. Ona görə ki, müqavilənin bağlanmasıda iştirak edən hər iki tərəf hüquqlara malik olub vəzifələr daşıyırlar. Məsələn, müəssisəni icarəçinin sahibliyinə və istifadəsinə vermək icarəyə verənin, icarə haqqı ödəmək isə icarəçinin və s. üzərinə qoyulan vəzifələrdir. Müəssisəni öz sahibliyinə verilməsinə tələb etmək icarəçinin, icarə haqqı almaq isə icarəyə verənin malik olduqları hüquqlardır.

2. Müəssisələrin icarə müqaviləsinin elementləri

Müqavilədə **iki tərəf iştirak** edir: icarəyə verən; icarəçi. Qeyd etmək vacibdir ki, müəssisələrin icarə müqaviləsi **xüsusi subyekti tərkibi** ilə xarakterizə olunur; bu, həmin müqavilənin xüsusiyyətlərindən biridir. Belə ki, müqavilənin tərəfləri ancaq sahibkarlardan ibarət ola bilər; çünki müəssisənin icarəyə götürülməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Odur ki, müəssisənin icarə müqaviləsinin tərəfləri həm fərdi sahibkarlardan, həm də kommersiya təşkilatlarından ibarət ola bilər.

O ki qaldı qeyri-kommersiya təşkilatlarına, qeyd etməliyə ki, əgər onların sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmələrinə icazə verilsə, bu təşkilatlar müəssisələrin icarə müqaviləsi bağlaya bilərlər. Qeyri-kommersiya təşkilatları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yalnız o hallarda məşğul ola bilərlər ki, bu fəaliyyət onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin (MM-in 43.6-cı maddəsi).

Müəssisələrin icarə müqaviləsinin **predmetini** əmlak kompleksi kimi müəssisə təşkil edir; **müəssisə** dedikdə, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməkdən ötrü istifadə olunan əmlak kompleksi başa düşülür. Müqavilənin predmetinin müəssisədən ibarət olması onun ikinci xüsusiyyəti sayılır. Başqa sözlə, müəssisələrin icarə müqaviləsinin xüsusi predmeti vardır.

Müəssisələrin icarə müqaviləsinin **qiyamət** dedikdə, icarə haqqı başa düşülür; icarə haqqının miqdarı tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunur.

Müəssisələrin icarə müqaviləsinin **müddəti** müəssisələrin hansı müddətə icarəçinin istifadəsinə verilməsini ifadə edir; müddət də tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilir. Adətən müəssisələr uzun müddətə icarəyə verilir.

Müəssisələrin icarə müqaviləsinin **formasını** və **bağlanma qaydasını** onun əsas elementlərindən biridir; müqavilə yalnız **sadə yazılı formada** bağlana bilər. Belə ki, müəssisə müərkəb xarakterli əmlak kompleksidir. Buna görə də müəssisələrin icarə müqaviləsi şifahi formada bağlana bilməz.

Müəssisələrin icarə müqaviləsi **adi sənəd tərtib etmək yolu ilə** bağlanır; həmin sənəd müqavilənin məzmununu ifadə edir və tərəflər onu imzalayırlar. Məhz belə sənəd sadə yazılı formada müqavilənin bağlanmasını ifadə edir. Sənədlərin mübadiləsi yolu ilə müəssisələrin icarə müqaviləsi bağlana bilməz.

Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə **notarial formada** da bağlana bilər; belə halda müqavilə notariat qaydasında təsdiqlənir.

3. Müqavilənin məzmunu

Icarəyə verənin və icarəçinin hüquq və vəzifələri **müqavilənin məzmununu** təşkil edir. Icarəyə verənin əsas vəzifəsi müəssisəni icarəçinin sahibliyinə və istifadəsinə verməkdir. Şübhəsiz, o, müəssisəni icarəçinin istifadəsinə statik (durgun) yox, işlək vəziyyətdə vernaldir. Müəssisənin işlək vəziyyətdə verilməsi dedikdə, müəssisənin tərkibini təşkil edən zəruri elementlərlə (əmlak növləri ilə) birlikdə icarəçinin istifadəsinə verilməsi başa düşülür ki, həmin elementlər onun normal fəaliyyət göstərməsini təmin edir; fəaliyyət prosesində müəssisənin tərkibindən müəyyən bir element çıxır, onun əvəzində başqa daxil olur (məsələn, müəssisə özünün istehsal etdiyi və hazırladığı məhsulu satır, onun yerinə xammal və material alır). Müəssisədən istifadə etməyən mahiyyəti də məhz müəssisənin tərkibini təşkil edən elementlərin daim əvəz olunması başa düşülür.

Icarəyə verənin icarəçiyə işlək vəziyyətdə müəssisə verməsi üçün müəssisənin tərkibinə daxil olan aşağıdakıları verməsi tələb olunur:

- əsas vəsaitlər;
- dövryyə vəsaitləri.

Əsas vəsaitlər dedikdə, müəssisənin istehsal (xidmət) sferasında bir ildən çox iştirak edən, dəyəri normativ sənədlərlə tənzimlənən, köhnəlikdə öz dəyərini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla hissə-hissə məhsulun (xidmətin) dəyərini keçirən, istehsal (xidmət) prosesində öz natural formasını saxlayan əmək vasitələri başa düşülür. Onlara aiddir:

- binalar, qurğular, ötürücü qurğular;
- iş-güc maşınları (avadanlıqlar);
- ölçü-tənzimləyici cihazlar (qurğular), hesablama texnikası;
- nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsalat-təsərrüfat inventarları (ləvazimatları);
- iş və bəhrə verən heyvanlar;
- çoxillik əkmələr;
- daxili təsərrüfat yolları;
- öz müəyyəti olan torpaq sahələri, torpaqların yaxşılaşdırılmasına (meliorasiya, qurudulma, iriqasiya və s.) həmçinin başqa işlərə (məqsədlərə) qoyulan kapital qoyuluşları və başqa vəsaitlər (əmək vasitələri).

Dövriyyə vəsaitləri dedikdə, bir il ərzində, yaxud adi (normal) əməliyyat dövründə (bu dövr bir ildən çox olmamaqla) istehsalat, tədavi və istehlak sahələrində işləyən nəzərdə tutulan aktivlər başa düşülür. Onlara aiddir:

- xammal;
- mal ehtiyatları;
- əsas və köməkçi materiallar;
- yanacaq;
- alınmış yanımfabrikatlar;
- komplektləşdirici məmulatlar;
- məhsulların (malların) qablaşdırılması və daşınması üçün istifadə olunan taralər və digər material ehtiyatları.

Əsas vəsaitlərə hansı əmlak növlərinin aid olunması «Mühasibat uçotu haqqında» qanunla (1995) müəyyən olunur; həmin qanunun 18-ci maddəsi məhz bu məsələnin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Müəssisənin tərkibinə daxil olan əsas vəsaitlər (binələr, torpaq sahəsi və s.) bütün hallarda və həmişə icarəçinin istifadəsinə verilir; onları müəssisənin icarə müqaviləsində göstərilib-göstərilməməsinin əhəmiyyəti yoxdur. Başqa sözlə, müqavilədə əsas vəsaitlərin icarəçiyə verilməsi nəzərdə tutulub-tutulmamasından asılı olmayaraq, onlar icarəçiyə verilməlidir. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, əsas vəsaitlər müəssisənin işləməsinə və fəaliyyət göstərməsinə təmin edən əmlak növləridir.

O ki qaldı dövriyyə vəsaitlərinə, qeyd etməliyə ki, icarəçinin istifadəsinə yalnız müqavilədə göstərilən dövriyyə vəsaitləri verilir; müqavilədə göstərilməyən və nəzərdə tutulmayan dövriyyə vəsaitlərinin isə icarəçinin sahibliyinə və istifadəsinə verilməsi tələb olunmur. Məsələn, xammal ehtiyatlarının və materialların icarəçiyə verilməsi müqavilədə göstərilməyə bilər və s. Bu kimi hallarda məlum məsələdir ki, həmin dövriyyə vəsaitləri icarəçiyə verilmir.

Müəssisənin özünü və onun istehsal etdiyi malları fərdiləşdirən vasitələr (məsələn, firma adına, əmtəə nişanına, kommersiya işarəsinə və s.) qəldikdə, qeyd etməliyə ki, onları müəssisənin tərkibinə daxil olaraq onun qeyri-maddi elementi (qeyri-maddi əmlak) sayılır¹. Belə elementlər müqavilədə nəzərdə tutulan şərtlərlə və həddə icarəçinin istifadəsinə verilir. Başqa sözlə, icarəçinin istifadəsinə yalnız müəssisələrin icarə müqaviləsində birbaşa göstərilən fərdiləşdirən vasitələri keçir.

Müəssisənin tərkibinə xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında alınmış hüquq da (məsələn, bank fəaliyyəti, sığorta işi ilə və s. məşğul olmaq hüququ) daxil ola bilər. Bir qayda olaraq, müvafiq fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün alınan xüsusi icazə (lisenziya) verilmir, yeni onun başqa şəxsə verilməsi qeyri-mümkündür. Buna görə də icarəçinin xüsusi razılıq (lisenziya) alması tələb edilir. Beləliklə, icarəyə verənin xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında əldə etdiyi hüquq icarəçiyə verilmir, yeni keçmir, bu şərtlə ki, qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmasın.

Icarəyə verən müəssisəni icarəçiyə verməmişdən qabaq onu istifadə məq-

sədi üçün hazırlamamalıdır; o, həm də akt tərtib etməlidir ki, müəssisə həmin akt əsasında icarəçinin sahibliyinə və istifadəsinə verilir. Aktı tərəflər imzaladırlar.

Icarəçinin isə üstünə vaxtında icarə haqqını ödəmək vəzifəsi düşür; adətən icarə haqqı pul formasında ödənilir. Bununla bərabər, icarə haqqı natura formasında da (məsələn, müəssisənin istehsal etdiyi mal şəklində və s.) ödənilə bilər.

Icarəçi həm də icarəyə götürdüyü müəssisəni qaytarmaq vəzifəsi daşıyır. Belə ki, icarə müqaviləsinin müddəti başa çatdıqda o, müəssisəni icarəyə verəninə qaytarmalıdır. Bundan ötrü əvvəlcə təhvil verilmək üçün müəssisə hazırlanmalı və akt tərtib edilməlidir ki, bu vəzifələr icarəçinin üstünə düşür. Müəssisənin geri qaytarılması həmin akt əsasında həyata keçirilir. Aktı hər iki tərəf imzalamalıdır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Витрянский В.В. Договоры купли-продажи, мены, аренды, безвозмездного пользования, перевозки, транспортной экспедиции. Расчеты. М., 1996.

Витрянский В.В. Договор аренды и его виды М., 1999.
Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель / Под ред. О.И.Козырь и др. М., 1996 (гл.34).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999 (гл.34, §1).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.33, §1).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (гл. 5, §1).

Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (гл.17, §1).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1999 (гл.12, §1).

Предпринимательское право. Курс лекций / Под ред. М.И.Клейна. М., 1993 (гл.5).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1999 (гл.34).

Теплов О.И., Глазырин В.В., Пургинский С.Б. Арендное предприятие. М., 1993.

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2004, с. 176.

XIV FƏSİL TORPAQ İCARƏSİ MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Torpaq icarə müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, mülki-hüquqi tənzimlənməsi və elementləri

1. Torpaq icarəsi müqaviləsinin anlayışı və mülki-hüquqi tənzimlənməsi

MM-də nəzərdə tutulan yeni müqavilə növlərindən biri **torpaq icarəsi müqaviləsidir**. MM bu hüquqi konstruksiyalı icarə müqaviləsinin bir növü kimi müəyyənləşdirir. 1964-cü il MM-də ayrıca olaraq belə bir konstruksiya nəzərdə tutulmamışdı. Bir çox inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrin qanunvericiliyində (məsələn, Almanyanın və s.) göstərilən müqavilə növünə rast gəlinir¹. Belə ki, Almaniya MQ-nin üçüncü fəsilinə daxil olan paraqraflar (§ 516-534) kirayə, icarə, o cümlədən torpaq icarəsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur². Fransa mülki hüququna kənd təsərrüfatı icarəsi kimi konstruksiya məlumdur ki, o, əmlak kirayəsi müqaviləsinin növlərindən biri sayılır; bu müqaviləyə əsasən torpaq sahələri icarəyə verilir³. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün istifadə olunan torpaq sahələri xarici ölkələrin praktikasında icarə müqaviləsinin daha xarakterik predmetidir⁴; belə torpaq sahələrinin müvafiqi istifadəyə verilməsi məhz torpaq icarəsi müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Təsədüfi deyildir ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə əmlak kirayəsinin iki növü xüsusi rol oynayır⁵: yaşayış sahəsinin kirayəsi; torpaq icarəsi.

Torpaq icarəsi müqaviləsinin anlayışı MM-in 706.1-ci maddəsində verilməmişdir. Həmin maddədə göstərilir ki, **torpaq icarəsi müqaviləsinə əsasən icarəyə dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan bütün kateqoriyalara aid torpaqlar verilə bilər**. Bu müqavilə hüquqi vasitə kimi torpağın icarəyə verilməsinə rəsmiləşdirir, icarəyə verənə icarəçi arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Torpaq icarəsi müqaviləsinə görə, icarəyə verən icarəçiyə icarəyə götürülmüş torpaqdan istifadə ilə bərabər, həm də gəlir götürmək və bəhərdən istifadə etmək hüququ verir.

Torpaq icarəsi müqaviləsi əsasən **Mülki Məcəllə ilə tənzimlənir**. MM-in 34-cü fəsilinin 2-ci paraqrafına daxil olan normalar (706-722-ci maddələr) bu müqavilənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bununla bərabər, torpaq icarəsi müqaviləsinin tənzimlənməsinə icarə müqaviləsi haqqında bir çox müddəalar tətbiqi edilir (MM-in 706.4-cü maddəsi).

Torpaq icarəsi müqaviləsinin tənzimlənməsində «Torpaq icarəsi haqqında» AR-in 12 mart 1999-cu il tarixli Qanununun rolu və əhəmiyyəti böyük

dür. Həmin qanunun 11-17-ci maddələri özündə bu müqaviləni nizama salan normalar birləşdirir. Həmin normalarda torpaq icarəsi müqaviləsinin məzmunu və dövlət qeydiyyatı, icarənin müddətləri, icarə haqqı, müqavilənin dayıçdırılması, uzadılması və xitamı, habelə müqavilə iştirakçılarının hüquq və vəzifələri barədə mühüm göstərişlər ifadə edilmişdir.

Torpaq Məcəlləsi də torpaq icarəsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində tətbiq oluna bilər. Burada torpaq sahəsi üzərində icarə hüququnun subyektlərini və digər məsələləri müəyyənləşdirən normalar nəzərdə tutulmuşdur. Məcəllənin belə bir norması xüsusilə əhəmiyyətlidir ki, torpaq sahəsi üzərində icarə hüququ müqavilə əsasında yaranır (51-ci maddə).

2. Torpaq icarəsi anlayışı və torpaq üzərində icarə münasibətləri

Torpaq icarəsi hələ qədim zamanlarda insanlara məlum idi. Roma hüququ «icarə», «torpağın icarəsi» kimi anlayışlar işlətmirdi. Lakin buna baxmayaraq Roma hüququ **əşya hüququ, yəni özgə əşyasına hüquq** (məhdud əşya hüququ) əsasında torpaqdan istifadəni nəzərdə tuturdu⁶. Belə ki, klassik Roma hüququ torpaqdan istifadə hüququnun əvəzi olaraq güzəşt edilməsini (verilməsini) torpaq icarəsi anlayışı ilə yox, **özgə əşyasına hüquq, yəni emfitevzis** (yunanca «emphyteuein» - əkmək) və **superfitsi** (latınca «superficies» - tikmək) kimi anlayışlarla əhatə edirdi. Emfitevzisin məzmununa torpaq sahəsinin istifadə hüququ, ondan məhsul (bəhərler) almaq hüququ, onu özgeçin-kiləşdirmək və vərəsalik üzrə vermək hüququ daxil idi. Torpağın mülkiyyətçisi emfitevzisin subyektdən icarə haqqı (vertigal, canon, pensio) alırdı. İcarə haqqının üç il ərzində ödənilməməsi emfitevzisin ləğv edilməsinə səbəb olurdu. Emfitevzis kənd təsərrüfatı torpağından onun becərilməsi üçün istifadəni (əkməyi) nəzərdə tuturdu.

Superfitsi isə şəhər torpağından orada tikili inşa etmək üçün istifadəni nəzərdə tuturdu. Superfitsiyə görə, şəxs özgeyə məxsus şəhər torpağında tikili ucaltmaq hüququna və bu tikilidən istifadə etmək ixtiyarına malik idi. Bundan əlavə, Roma hüququna torpaq servitutı kimi özgə əşyasına hüquq da məlum idi⁷.

Roma hüququ əşya hüququ çərçivəsindən əlavə, həm də öhdəlik hüququ çərçivəsində torpaqdan istifadə qaydasını müəyyən edirdi. Belə ki, qədim Romada azad, lakin az torpaqlı və ya tamamilə torpaqsız çoxsaylı kasıb kəndli təbəqəsi də yaşayırdı. Torpağı olmayan və ya az torpaq sahəsinə malik olan kəndlilər becərmək üçün varlı quldarlardan torpaq icarəyə götürməyə məcbur olurdular ki, onlar arasında münasibətlər **əşya kirayə müqaviləsi (locatio-conductio rerum)** ilə rəsmiləşdirilirdi⁸. Romada «ius perpetuum» (torpağın

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.204; I.B.Novitski. Roma hüququ. Derslik / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s.91.

² Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.206.

³ Novitski I.B. Roma hüququ Derslik / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s.165-168. Emfitevzisin və superfitsinin torpaq icarəsi haqqında uzunmüddətli müqavilə hesab edən müəlliflər də vardır (Лузан И., Акимовская М. Римское право. М., 2000, с.186-187).

⁴ Германское право. Часть 1 / Под ред. В.В.Зелесского. М., 1998.

⁵ Шалп Ян. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 258.

⁶ Л. Жюллио де ле Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, с. 176; с. 205.

⁷ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 82.

⁸ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В.Безух, В.К. Пучинский. М., 2004, с. 352.

uzunmüddətli icarəsi) geniş yayılmışdır. Bəzi xarici ölkələrdə, məsələn, Fransa-da uzunmüddətli icarə emfitevizis adlanır; emfitevizisə görə icarəçi torpaqdan əşya xarakterli istifadə hüququ əldə edir və mülkiyyətçiyə icarə haqqı ödəyir¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, klassik şəkildə emfitevizis yalnız İtaliyada saxlanılmışdır. Başqa ölkələrdə o, icarə hüququ ilə əvəz olunmuşdur. Müasir dövrdə emfitevizis şəklini dəyişərək icarə müqaviləsinə çevrilmişdir². O ki qaldı Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə, qeyd etmək lazımdır ki, bizim ölkəmizin mülki hüququna emfitevizis konstruksiyası məlum deyildir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, əşya hüququ çərçivəsində mülkiyyətçinin torpaq sahəsindən başqa şəxsin istifadə etməsi və fayda görməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər uzufükrə konstruksiyası ilə rəsmiləşdirilir (MM-in 263-cü maddəsi). Lakin «torpağın uzufükrə» və «torpağın icarəsi» kimi iki anlayış arasında ümumi cəhət olsa da (onların hər ikisi mülkiyyətçinin torpaq sahəsindən başqa şəxslərə istifadə etmək və fayda görmək³ hüququ verir) onlar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, uzufükrə (torpaq istifadəçisinin) hüququ əşya hüququ, icarəçinin hüququ isə öhdəlik (tələb) hüququdur. Uzufükrənin torpağa əşya hüququ vardır, icarəçi isə belə hüquqa malik deyil; onun ancaq torpaq sahəsindən istifadə olunması və ədənlər mülkiyyətçidən (icarəyə verəndən) tələb etmək kimi öhdəlik hüququ vardır. Bunlardan əlavə torpağın mülkiyyətçisi ilə uzufükrə arasında münasibətlər qanunla, mülkiyyətçi ilə (icarəyə verənə) icarəçi arasında əlaqələr isə torpaq icarə müqaviləsi əsasında müəyyən edilir.

Torpaq icarəsi dedikdə, müqavilə əsasında əvəzi ödənilməklə torpaqdan müddətli istifadə başa düşülür. Hüquqi fakt kimi torpaq icarəsi torpaq üzərində icarə münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Torpaq üzərində icarə münasibətləri dedikdə, icarəyə verənə icarəçi arasında yaranan hüquqi və iqtisadi əlaqələr başa düşülür. Bu münasibətlərin obyektli dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlardır. Göstərilən münasibətlərin subyekti tərkibi geniş və əhatəlidir. Belə ki, torpaq üzərində icarə münasibətlərinin subyekti rolunda dövlət, bələdiyyələr, şəxslər (həm də əcnəbi şəxslər), vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici dövlətlər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar çıxış edə bilərlər.

Torpaq icarəsi müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə konsensual, əvəzli və ikitərəfli müqavilədir.

§ 2. Torpaq icarəsi müqaviləsinin elementləri

1. Müqavilənin bağlanması iştirak edən tərəflər

Mülki hüququn bütün subyektləri, yəni Azərbaycan Respublikası (dövlət), bələdiyyələr, hüquqi şəxslər və vətəndaşlar bu müqavilədə tərəf rolunda çıxış

edə bilərlər. Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri və vətəndaşları icarə münasibətlərində həm icarəyə verən, həm də icarəçi kimi iştirak edirlər. Xarici dövlətlər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, habelə xarici investitorlara məxsus müəssisələr torpaq icarəsi müqaviləsinin bağlanmasında icarəyə verən qismində çıxış edə bilərlər. Ona görə ki, xarici hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətinə torpaq sahəsi verilir (Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsinin 49-cu maddəsinin 4-cü bəndi)⁴. Odu ki, onlar torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi olurlar. Qanun müəyyən edir ki, icarəyə verən qismində torpağın mülkiyyətçisi çıxış edir (TM-in 51-ci maddəsinin 3-cü bəndi). «Torpaq islahatı haqqında» AR Qanununun 4-cü maddəsinə görə, torpaq xüsusi mülkiyyətə yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə verilir⁵. Həmin kateqoriya subyektlər (xarici dövlət və şəxslər) torpaq icarəsi müqaviləsinə yalnız icarəçi və subicarəçi qismində bağlaya bilərlər.

Dövlət (Azərbaycan Respublikası), bir qayda olaraq, torpaq icarəsi müqaviləsinə icarəyə verən qismində bağlayır. Dövlətin özü yox, onun adından müvafiq icarə hakimiyyət orqanları müqavilənin bağlanmasında iştirak edir. Bələdiyyə torpaqlarını bələdiyyələr icarəyə verirlər.

Torpağı icarəyə vermək hüququ mülkiyyətçilərə, onların vəkil etdiyi orqanlara, AR-in hüquqi və fiziki şəxslərinə məxsusdur. Onların qərarı (razılığı) ilə torpaq bilavasitə icarəyə verilir. Torpaq sahələri torpaq müsabiqələri və ya hərracla vasitəsilə də icarəyə verile bilər. Bu cür qaydada torpağın icarəyə verilməsi Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Torpaq müsabiqəsində və ya hərracla qalib gəlmiş şəxs icarəyə verənə icarə müqaviləsi bağlayır (MM-in 706.2-ci maddəsi və «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 10-cu maddəsi).

2. Müqavilənin predmeti

Müqavilənin predmeti kimi torpaq sahəsi çıxış edir. Müqavilədə icarəyə verilən torpaq sahəsinin ölçüsü, keyfiyyət kateqoriyası və təyinat göstərilməlidir. Bununla belə, icarə müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərinə daxil olmadıqdan əvvəl icarəyə verilən torpağın təsviri tərtib edilir. Torpağın təsvirinin tərtib edilməsində icarəyə verənə icarəçi birlikdə iştirak edirlər. Torpağın təsviri torpağın həcmi, habelə verildiyi məqamda onun vəziyyətini əks etdirir. Tərəflərdən biri torpağın təsvirinin tərtibindən boyun qaçırdıqda və ya tərtib zamanı ixtilaf yarandıqda, təsvir ekspert tərəfindən tərtib edilir. Torpağın icarəyə verildiyi vaxtdan 9 aydan çox və ya icarə hüquq münasibətlərinə xitam verildiyi vaxtdan 3 aydan çox keçdiyi hallarda isə tərəflərdən birinin iddiası üzrə ekspert məhkəmənin qərar ilə məcburi qaydada təyin edilə bilər. Bununla əlaqədar çəkilən xərclərin yansını icarəyə verən, yansını isə icarəçi ödəyir (MM-in 707.2-ci maddəsi).

Müqavilənin predmeti olan torpaq bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Belə xüsusiyyətlərə aid etmək olar: torpağın daşınmaz əmlak olması və buna

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Под ред. В.П. Мозолина, М.И. Кулагина. М., 1980, с. 126-127.

² Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Бозбах, В.К. Пучинский. М., 2004, с. 250.

³ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., Часть 2. 1960, с. 95.

⁴ Azərbaycan Respublikasının torpaq qanunvericiliyi. Bakı. 2000, s. 36.

⁵ AR QK, III cild, s. 286.

göre onun yerinin dəyişdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü (yeni torpağın öz mülkiyyətçisinin arxasına gədə bilməməsi); torpaq həm istehsal fəaliyyəti üçün bazis qismində, həm də istehsal qüvvəsi, yeni əsas istehsal vasitəsi kimi çıxış edir; münbitlik, bəreketlilik və məhsuldarlıq torpağın əsas xassəsidir; torpağın əsas təyinatı **kind təsərrüfatı məhsulları istehsal etməkdən ibarətdir**; torpaq yenidən yaradılmış xüsusiyyətinə malik deyil; torpaq yox edilmək, məhv olunmaq xüsusiyyətindən məhrumdur və s.

3. Müqavilənin digər elementləri

Torpaq icarə müqaviləsinin elementlərindən biri olan **icaranın müddəti** xüsusi olaraq tənzimlənir. Belə ki, «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 13-cü maddəsi müqavilənin müddəti ilə əlaqədar əmələ gələn münasibətləri nizama salır.

Azərbaycan Respublikasında torpaqlar həm uzun müddətə, həm də qısa müddətə icarəyə verilə bilər. Əgər torpaq 15 ilədək müddətə icarəyə verilsə, bu, **qısamüddətli icarə** adlanır. **Uzunmüddətli icarə** isə odur ki, bu növ icarə torpağın 15 ildən 99 ilədək olan müddətə icarəyə verilməsini nəzərdə tutur.

Torpaq icarə müqaviləsində **icarə müddəti müəyyənləşdirilməyə də bilər** (MM-in 719.3-cü maddəsi). Belə halda həm icarəyə verənin, həm də icarəçini müqaviləni icarənin hər hansı ilinin üçüncü iş günündən gec olmamaqla ləğv etmək ixtiyarı vardır.

Icarə müddəti torpaq icarəsi müqaviləsinin bağlandığı müddəti ifadə edir. Bu müddət başa çatdıqdan sonra **müqavilə ləğv olunur və xitam edilir**. İcarə müddəti başa çatandanak icarəçi fiziki şəxs öldükdə, bu, müqavilənin pozulmasına səbəb olmur. Belə məqamlarda icarə müqaviləsi üzrə hüquqlar ölmüş fiziki şəxsin vərəsələrinə keçir. Lakin vərəsələr torpağın təsərrüfat təyinatına uyğun lazımı istifadəni təmin etmədiyi hallarda **icarəyə verən müqavilə üzrə hüquq münasibətlərinin pozulmasını tələb edə bilər** (MM-in 719.6-cı maddəsi). Bundan əlavə, icarəçi öldükdə onun vərəsələri də müqavilənin ləğv edilməsinə dair bildiriş verə bilərlər. Ümumiyyətlə, müqavilə üzrə hüquq münasibətlərinin vərəsələr tərəfindən davam etdirilməsi barədə icarəyə verənə olan arсында razılıq əldə edilmədiyi hallarda, mübahisə məhkəmə tərəfindən həll edilir.

Icarə müddəti tamam olana kimi torpağı icarəyə verən hüquqi şəxs yenidən təşkil edilə (bölünə, birləşə, çevrilə) bilər. Bu hal da **müqavilənin vaxtından əvvəl ləğv edilməsi üçün əsas ola bilməz**. Göstərilən həmin vəziyyətdə icarə müqaviləsi üzrə hüquqlar **yenidən təşkil olunmuş hüquqi şəxsə keçir**. Bundan əlavə, torpaq mülkiyyətçisinin hüququnun başqa şəxsə keçməsi də müqavilənin vaxtından əvvəl ləğv edilməsi üçün əsas ola bilməz («Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 15-ci maddəsi). «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanunu qüvvəyə mindikdən sonra icarəyə götürülmüş dövlət və bələdiyyə torpaqları özəlləşdirilərkən müqavilə xitam edilmir. Belə ki, torpağın yeni mülkiyyətçisi icarəyə verən rolunda çıxış edir.

Bəzi hallarda torpaq icarəsi müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti, yeni icarə müddəti uzadıla bilər. Xüsusən azı 3 il müddətinə bağlanmış torpaq icarəsi müqaviləsi üzrə **hüquq münasibətləri qeyri-müəyyən müddətə uzadılır**. Bu məqsədlə müqavilə iştirakçılarından biri bu barədə qarşı tərəfə sorğu verir.

Sorğunu alan qarşı tərəf, əgər həmin münasibətlərin davam etdirilməsindən 3 ay ərzində imtina etməsə, müqavilə avtomatik olaraq qeyri-müəyyən müddətə uzadılmış hesab edilir. Lakin müqavilə iştirakçılar sorğunu və imtınanı yazılı formada tərtib etməyə bərcudurlar. İcarə müqaviləsi 30 ildən çox müddətə bağlandıqda isə həm icarəyə verən, həm də icarəçi **yalnız 30 ildən sonra müqavilənin ləğvünə dair bildiriş verə bilər** (MM-in 719.4-cü maddəsi).

Torpaq icarəsi haqqı AR MM-in 710-cu maddəsi və «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsi ilə nizama salınır. Torpağın icarə haqqı dedikdə, torpaqdan müddətli istifadəyə görə icarəçinin icarəyə verənə ödədiyi vəsait başa düşülür. Bu cür icarə haqqı tərəflərin razılığı ilə üç formada müəyyənləşdirilir: **pul formasında; natura formasında; qanışıq** formada (bir hissəsi pul, bir hissəsi natura formasında).

Torpaq icarəsi haqqı həm **tərəflərin razılığı** ilə, həm də **normativlər əsasında** müəyyənləşdirilə bilər. Bir qayda olaraq, xüsusi mülkiyyətə olan torpaqlar icarəyə verildiyi hallarda, icarə haqqı tərəflərin razılığı əsasında müəyyən edilir. Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların icarə haqqının aşağı həddi Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş normativlər əsasında müəyyənləşdirilir ki, həmin normativlər tərtib olunarkən torpağın təyinatı, sahəsi, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınır (MM-in 710.2-ci maddəsi və «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 14-cü maddəsinin 5-ci hissəsi).

Icarəyə verənə ödənilən icarə haqqının tərkibinə torpaq vergisi həm daxil edilə, həm də daxil edilməyə bilər¹. Bu, icarəyə verənin torpaq vergisinin ödəyicisi (tədiyəçisi) olmasından asılıdır. Torpaq vergisinin ödəyicisi dedikdə, mülkiyyətinə və istifadəsinə torpaq sahələri verilən fiziki və hüquqi şəxslər başa düşülür. Əgər icarəyə verən torpaq vergisi tədiyəçisi olduqda, **torpaq vergisi icarə haqqının tərkibinə daxil edilir**. Əksinə, icarəyə verən torpaq vergisi ödəyicisi olmadıqda, **torpaq vergisi icarə haqqının tərkibində nəzərə alınmır**.

Icarə haqqının pul, natura və ya qanışıq formada ödənilməsi torpaq icarəsi müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Bundan əlavə, icarə haqqının ödənilmə qaydaları da müqavilədə nəzərdə tutulur.

Torpaq icarəsi müqaviləsinin forması xüsusi qaydada tənzimlənir. «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 12-ci maddəsi bu məsələyə toxunur. Qanun torpaq icarəsi müqaviləsinin **müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınması qaydasını** müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, **torpaq sahəsi üzərində icarə hüququ qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada daşınmaz əmlak dövlət reyestrində dövlət qeydiyyatına alınmalıdır**. Elə buradaca əmlak göstərməliyi ki, bütün hallarda yox, yalnız torpaq sahəsi üzərində müddəti 11 aydan çox olan icarə hüququ dövlət qeydiyyatına alınır. Aydın məsələdir ki, 11 aydan az olan icarə hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunmur.

Torpaq sahəsi üzərində icarə hüququ «Daşınmaz əmlakın dövlət reyestrini

¹ Torpaqdan istifadəyə görə hər il torpaq vergisi tutulur. Bu cür verginin tutulmasının obyektivi mülkiyyətə və istifadəyə verilmiş torpaq sahələridir. Torpaq vergisinin müəyyən edilməsi və ödənilməsi «Torpaq vergisi haqqında» AR-in 24 dekabr 1996-cı il tarixli Qanunu ilə tənzimlənir (bax: AR QK, III cild, s. 360). İndi bu növ verginin tutulması ilə bağlı münasibətlər Vergi Məcəlləsi ilə nizamlanır (Məcəllənin 14-cü fəslü).

haqqında» qanun əsasında dövlət qeydiyyatına alınır; dövlət qeydiyyatını isə AR Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidməti aparır və həyata keçirir.

§ 3. Torpaq icarəsi müqaviləsinin məzmunu

1. İcarəyə verənin vəzifə və hüquqları

İcarəyə verənin əsas vəzifələrindən biri torpaq sahəsini **icarə müqaviləsi və torpaq qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada istifadəyə yararlı vəziyyətdə** icarəyə verməkdir (MM-in 708.1-ci maddəsi və «Torpaq icarəsi haqqında» qanunun 20-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). İcarəyə verilən torpağın vəziyyəti torpaq icarəsi müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Bütün hallarda torpaq hər hansı bir fiziki qüsur olmadan icarəyə verilməlidir. Torpaq elə vəziyyətdə verilməlidir ki, ondan təyinatına uyğun surətdə istifadəyə hər hansı bir hal maneçilik törətməsin.

İcarəyə verənin vəzifələrindən biri bütün **icarə müddətində onun torpağı yararlı vəziyyətdə saxlamağa borclu olmasındandır** (MM-in 708.1-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, icarəyə verilmiş torpaq sahəsi **fiziki cəhətdən qüsuruz** olmalıdır. Bu vəzifə icarəçiyə də həvalə edilə bilər. **Torpağı yararlı vəziyyətdə saxlamaq** torpağa normal qulluq göstərilməsini ifadə edir ki, bunun nəticəsində ondan hər hansı bir vaxtda istifadə etmək mümkün olur. İcarəyə verənin göstərilən vəzifəsi icarəyə götürülmüş **torpaqda olan əşyaların adi təmirinin öz hesabına aparılmasını** da nəzərdə tutur.

İcarəyə verən icarəçinin istifadəsinə torpağı nəinki fiziki cəhətdən, həm də **hüquqi cəhətdən qüsuruz verməyə borcludur**. Bu, onun vəzifələrindən biridir. Söhbət üçüncü şəxslərin hər hansı hüquq və ya iddialarından gedir. Torpaq icarəyə elə verilməlidir ki, üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqları və ya iddiaları torpağın müqavilədə nəzərdə tutulan istifadəsinə mane olmasın və ya bu istifadəni qeyri-mümkün etməsin (MM-in 708.3-cü maddəsi).

Torpağın fiziki və ya hüquqi qüsurlarla (üçüncü şəxslərin torpağa iddialarının və hüquqlarının olması ilə) icarəçiyə verilməsə görə icarəyə verən məsuliyyət daşıyır. Belə ki, həmin qüsurlar icarəçiyə MM-in 677-ci maddəsində nəzərdə tutulan **hüquqi müdafiə vasitələri tətbiq etmək ixtiyarı verir** (MM-in 708.3-cü maddəsi). Biz bu barədə danışdığımız görə bir daha bu məsələyə toxunmağı lazım bilmirik.

İcarəyə verənin daşdığı vəzifələrdən biri onun torpaq mülkiyyətçisi kimi **torpağın saxlanması yükünü daşımada və ondan tutulan vergiləri ödəməsindən** ibarətdir (MM-in 709-cu maddəsi). Belə ki, mülkiyyətçi qanunun tələbinə görə ona mənsub olan əmlakın saxlanması yükünü daşıyır (MM-in 152.11-ci maddəsi). Vergi qanunvericiliyinə görə, torpaq vergisini əsasən mülkiyyətçi şəxslər ödəyirlər¹. Mülkiyyətçi rolunda isə, adətən, icarəyə verən çıxış edir. Amma MM-in icarəyə verənin torpaq vergisini ödəmək və torpağın saxlanması yükünü daşımaq vəzifəsini nəzərdə tutan 709-cu maddəsi imperativ yox, dispozitiv karakter daşıyır. Belə ki, icarə müqaviləsində bu vəzifənin

icarəçinin üzərinə qoyulması da nəzərdə tutula bilər¹.

İcarəyə verənin vəzifəsində ki, **torpağın yaxşılaşdırılması məqsədilə tədbirlərin görülməsi üçün məsrəflərin (xərclərin) və əldən çıxmış gəlirlərin özünü icarəçiyə ödəsin** (MM-in 711.2-ci maddəsi). Məsərəflərin və əldən çıxmış gəlirlərin əvəzinin ödənilməsi ağlabatan olmalıdır. İcarəçi avans vermək barədə xahiş etdikdə, icarəyə verən bu xahişi yerinə yetirməlidir. Yaxşılaşdırma tədbirləri nəticəsində icarəçi daha yüksək gəlir əldə edərsə və ya təsərrüfat lazımlıca aparıldıqda gəlir əldə edə bilərsə, icarəyə verən **icarə haqqının artırılmasını tələb edə bilər**. İcarə haqqı belə halda ağlabatan surətdə artırıla bilər. Lakin icarəçi müəssisələrin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti icarə haqqının artırılmasına imkan verməzsə, icarəyə verən icarə haqqının artırılması barədə tələb irəli sürməyə haqqı deyildir.

İcarəyə verən icarəçiyə **zəruri məsrəflərin özünü, habelə onun razılığı ilə icarəçinin vəsaiti hesabına aparılmış tikinti işlərinin dəyərini ödəməyə borcludur** (MM-in 714.1-ci maddəsi və «Torpaq icarəsi haqqında» qanunun 20-ci maddəsinin 3-cü hissəsi). **Zəruri məsrəflər** dedikdə, torpaqdakı binaların və qurğuların istismar, qulluq və təmizləmə xərcləri başa düşülür. Bundan əlavə, icarəyə verən onun razılıq verdiyi və icarəyə götürülmüş torpağın dəyərini icarə müddətindən sonra artıran **digər məsrəfləri də özünü icarəçiyə ödəməlidir**. Əgər bu cür məsrəflərə icarəyə verən razılıq verməkdən imtina edərsə, onda məsələ məhkəmə vəsaiti ilə həll edilir. Göstərilən məsrəflər icarəyə verənin əsaslı mənafeələrinə uyğun gəlmədiyi, habelə müəssisənin rentabelliyyətin artırılmasına və saxlanmasına zidd olduğu halda, ödənilmir. **İcarəçinin torpağa əlavə etdiyi qurğuya** gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, icarəçinin bu cür qurğunu götürmək ixtiyarı vardır. Əgər qurğunun götürülməsində icarəçinin əsaslı mənafevi olmasa, onda icarəyə verən ağlabatan kompensasiya ödəməklə qurğunun götürülməsinin qarşısını ala bilər (MM-in 714.3-cü maddəsi).

Bununla bərabər, icarəyə verən **hüquqlara** da malikdir. Bu hüquqlara aiddir: icarəyə verilmiş torpaq sahələrinin təyinatı üzrə istifadə edilməsə **nəzarət etmək hüququ**²; torpaq sahələrinin istifadəsi, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, qorunması və mühafizəsi barədə icarəçinin məlumatlar almaq hüququ; torpağa vurulmuş **zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ**; razılıq olmadan tikilmiş və quraşdırılmış binaların, qurğuların **sökülməsini tələb etmək hüququ**; müqavilənin dəyişdirilməsi, vaxtından əvvəl ləğv edilməsi, dayandırılması və uzadılması barədə **təkliflər vermək hüququ**. İcarəyə verənin malik olduğu hüquqlar «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 19-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

İcarəyə verənin malik olduğu hüquqlardan biri **grov hüququ**dur. Belə ki, müqavilədən irəli gələn tələblər üzrə icarəyə verən icarəçinin icarəyə götürül-

¹ Fransa mülki hüququna görə, bütün uşum və vergiləri icarəçi ödəyir (bax: Л. Жулионо де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3, с. 206).

² ABŞ mülki hüququnda göstərilir ki, əgər icarə müqaviləsində başqa hal müəyyənləşdirilməzsə, icarə müddəti ərzində icarəyə verən torpaq sahəsinə daxil ola bilməz; əgər o, torpaq sahəsinə daxil olarsa, özgə sahibliyinə pozan şəxs hesab olunur (bax: Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 510).

¹ AR Vergi Məcəlləsinin 14-cü fəsilə.

müş torpaqda qurulmuş əşyalanna, habelə icarəyə götürülmüş əşyanın bəhrinə girov hüququna malikdir (MM-in 716-cı maddəsi). Bu, qanunda ifadə olunan göstəriş əsasında yarandığına görə, müqavilə girovu yox, **qanuni girov** sayılır. Buna görə də icarəyə verənlə icarəçi arasında girov müqaviləsi bağlanması tələb olunmur. İcarəyə verənin icarəçini icarəyə götürdüüyü torpaq sahəsindəki əşyalarına, habelə bu əşyalardan əldə olunmuş bəhərlərə girov hüququ təminat üsuludur. Bu üsul əsasında icarəyə verən icarə müqaviləsindən irəli gələn tələblərini (məsələn, icarə haqqının ödənilməsini icarəçidən tələb etmək hüququnu və ya zərərin əvəzini alınmasını icarəçidən tələb etmək hüququnu və s.) təmin edir.

2. İcarəçinin hüquq və vəzifələri

Icarəçinin əsas vəzifələrindən biri icarəyə götürülmüş torpaqdan müqavilə şərtlərinə uyğun və təyinatı üzrə istifadə etməkdən ibarətdir (MM-in 708.2-ci maddəsi, 713-cü maddəsi və «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 23-cü maddəsi). Torpağın təyinatı barədə məlumatlı torpaq icarəsi müqaviləsində nəzərdə tutulmalıdır (qanunun 11-ci maddəsi). Əgər bu, müqavilədə nəzərdə tutulmaza, onda icarəçi torpaqdan onun adı təsərrüfat təyinatına uyğun istifadə etməyə borcludur.

Icarəçinin bu vəzifəni icra etməməsi müəyyən nəticələrə səbəb olur (MM-in 713-cü maddəsi). Belə ki, icarəçi icarəyə götürdüüyü torpaqdan müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməyən qaydada istifadə edərsə, onda icarəyə verən bu barədə ona **xəbərdarlıq** edir. İcarəçinin həmin xəbərdarlığa baxmayaraq bu cür istifadəni davam etdirməsi icarəyə verənlə ixtiyar verir ki, o, mümkün olan alternativlərdən birini seçsin:

- birincisi, icarəçinin öz müqavilə vəzifələrini icra etməməsi barədə **iddia vermək** və icarəyə götürülmüş torpaqdan müqavilə şərtlərinə uyğun gəlməyən istifadə nəticəsində **dayan zərərin əvəzini ödənilməsini tələb etmək**;
- ikincisi, xəbərdarlıq müddətini gözləmədən **müqaviləni ləğv etmək**;
- üçüncüsü, **dayan zərərin əvəzini ödənilməsini tələb etmək və müqaviləni ləğv etmək**.

Beləliklə, müqavilənin göstərilən şərtinin pozulması **zərərin əvəzini ödənilməsi formasında mülki-hüquqi məsuliyyətə** səbəb olur. Bundan əlavə, torpaqdan onun təsərrüfat təyinatına uyğun lazımı istifadə olunmadıqda, icarəçinin vəsələləri icarə müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərini davam etdirmək hüququnu itirirlər (MM-in 719.6-cı maddəsi).

Icarəçinin vəzifələrindən biri **torpaq sahəsindən istifadəyə görə icarə haqqını və digər tədiyələri vaxtında ödəməkdən ibarətdir** («Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 23-cü maddəsinin 6-cı hissəsi). İcarəçinin bu vəzifəni vaxtında icra etməməsi icarəyə verənlə ixtiyar verir ki, o, müqavilənin dərhal ləğv olunmasını tələb etsin. Bu, **icarəyə verənin dərhal ləğvətmə hüququnun** yaranmasına əsas olan hallardan biridir. Belə ki, icarəçi icarə haqqını və ya onun əsas hissəsini ödəməyi üç aydan çox gecikirdiyi halda, icarəyə verənin müqaviləni dərhal ləğv etmək hüququ yaranır. Əgər icarə haqqı bir ildən az müddət üçün tutularsa, müqavilənin ləğvinə yalnız icarəçinin iki ardıcıl müddət üçün icarə haqqını və ya onun mühim hissəsini ödəmədiyi halda yox

verilir (MM-in 719.7-ci maddəsi).

Icarə haqqı bəzi hallarda **ya azaldıla, ya da artırıla bilər**. Belə ki, müqavilə öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas götürülmüş şərtlər müqavilə bağlandıqdan sonra dəyişir. Məsələn, manatın dollara nisbətə dərsu kəskin sürətdə artır və yaud icarəyə götürülmüş torpaqda becərilən məhsulun qiyməti bazarda iki dəfə ucuzlaşır. Lakin göstərilən həmin şərtlər o dərəcədə dəyişməlidir ki, onlar müqavilə bağlandıqdan sonra tərəflərin öz üzərlərinə götürüdükləri qarşılıqlı öhdəliklər arasında böyük uyğunsuzluğa səbəb olsun. Yalnız bu cür dəyişmə icarə haqqının azaldılmasına və ya artırılmasına səbəb ola bilər. Məsələn, icarəyə götürülmüş torpağın keyfiyyətinin təbii proseslər nəticəsində pisləşməsinə bu cür dəyişikliyə misal göstərmək olar; məhsulsuzluq (qıtlıq), habelə qarşısının qıvna (məsələn, sel, tufan, qasırga və s.) icarə haqqının azaldılmasına səbəb olan əsas hallardır¹. İcarəçi tərəfindən icarəyə götürülmüş əşyadan istifadə etmək təsərrüfat aparılması nəticəsində gəlirin artması və ya azaldılması icarə haqqının dəyişdirilməsinə səbəb ola bilər (MM-in 717.1-ci maddəsi).

Icarəçinin icarəyə verənin razılığı olmadan torpağı üçüncü şəxslərin istifadəsinə verməməyə, o cümlədən subicarəyə verməməyə borclu olması onun növbəti vəzifələrindən biri hesab olunur (MM-in 712.1-ci maddəsi). Subicarə dedikdə, torpağın ikinci əldən, yəni icarəçi tərəfindən digər hər hansı şəxsə icarəyə verilməsi başa düşülür. İcarəyə verənin icarəsi və razılığı olmadan icarəçinin ixtiyar çatır ki, torpağı üçüncü şəxslərin istifadəsinə, o cümlədən ikinci əldən icarəyə (subicarəyə) versin. Onun torpağı birgə istifadə üçün girov hüququ da yoxdur. Bundan əlavə, icarəçinin hüququ yoxdur ki, torpağı girov qoysun, maya kimi təsərrüfat cəmiyyəti və ortaqlıqların nizamnamə kapitalına və ya pay haqqı kimi istehsal kooperativinə qoysun və s.

Bununla bərabər, **icarəyə verənin razılığı və icazəsilə icarəçi torpağı üçüncü şəxslərin istifadəsinə, o cümlədən ikinci əldən icarəyə verə bilər** və s. İcarəyə verənin icarəsi müxtəlif üsullarla ifadə oluna bilər: ya bu cür icazə birbaşa torpaq icarəsi müqaviləsində göstərilir; ya müqaviləyə əlavə edilən sənəddə icarəyə verənin razılığı ifadə olunur; ya da bitərəfli hərəkət formasında (məsələn, yazılı icazə) bu məsələ həll edilir.

Icarəyə verənin ikinci əldən icarəyə (subicarəyə) razılıq və icazə verməsi **icarəçini məsuliyyətdən azad etmir**. Belə ki, icarəçi bu cür halda torpağı icarəçidən subicarəyə götürmüş üçüncü şəxsin torpaqdan istifadə zamanı baş vermiş təqsirli hərəkətlərinə görə **icarəyə verən qarşısında cavabdehdir** (MM-in 712.2-ci maddəsi)².

Icarəçinin torpağı üçüncü şəxsin qeyri-hüquqi istifadəsində saxlaması (icarəyə verənin razılığı olmadan üçüncü şəxslərin istifadəsinə və subicarəyə verməsi) müəyyən nəticələrə səbəb olur. Belə hallar mövcud olduqda icarəyə verən **xəbərdarlıq müddətini gözləmədən torpaq icarəsi müqaviləsini dərhal ləğv edir** (MM-in 719.7-ci maddəsi və 685.1-ci maddəsi).

¹ Сказов В.В., Тору Ардизули. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 87
² Bu qayda bir sıra ölkələrin, məsələn, ABŞ-in mülki hüququna da məlumdur (bax: Лиск Г. Гражданское право США. М., 1981, с. 511).

İcarənin daxilindəki vəzifələrdən biri onun torpaqda olan əşyaları adi təmirini öz hesabına aparmasından ibarətdir (MM-in 708.2-ci maddəsi). Onun borcudur ki, torpaqdakı yaşayış və təsərrüfat binalarını, yolları, arxları, drenaj sistemlərini və hasarları adi təmir etsin. Adı təmir dedikdə, əşyaların elə bir qüsurlarından aradan qaldırılması başa düşülür ki, bu cür aradan qaldırma onların əsas və başlıca tərkib hissələrinin dəyişdirilməsi və əvəz edilməsi ilə bağlı olmur. Adı təmir əsaslı təmirdən fərqli olaraq icarəyə götürülmüş əşyanın qiymətini, bir qayda olaraq, artırmır və onun köhnəlməsinin qarşısını almır. Bununla bərabər, adı təmir aparılmıyadda həmin əşyalardan istifadə qeyri-mümkün olur və ya onlardan təyinatına uyğun lazımı qaydada istifadə mühüm dərəcədə çətinləşir.

İcarənin üzərinə bütün icarə müddətində torpağı yararlı vəziyyətdə saxlamaq vəzifəsi qoyula bilər (MM-in 708.1-ci maddəsi). Bu vəzifəni əsasən icarəyə verən daşıyır. Lakin torpaq icarəsi müqaviləsində göstərilən vəzifənin icarəçinin öhdəsinə qoyulması nəzərdə tutula bilər. İcarəçi torpağın qiymətini azaldıca bilən hər hansı bir hərəkət etməməlidir¹.

İcarənin vəzifəsində ki, icarəyə götürülmüş kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarda aqrotexniki tədbirlər görsün («Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 23-cü maddəsinin 3-cü hissəsi). Bu tədbirlərin əsas məqsədi torpaqların mühafizəsini, keyfiyyətinin qorunmasını, bərpasını və yaxşılaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

İcarənin daxilindəki vəzifələrə onun icarə müqaviləsinin şərtlərinə və torpaq qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etməyə borclu olması, icarəyə götürülmüş torpaq sahəsinə, ətraf mühitə və əhalinin sağlamlığına ziyan vurmaması da daxildir («Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 23-cü maddəsi).

Nəhayət, icarənin əsas vəzifələrindən biri icarəyə götürülmüş torpaq sahəsinin müqavilənin müddəti başa çatdıqdan sonra vaxtında geri qaytarılmaqdan ibarətdir (MM-in 722.1-ci maddəsi və «Torpaq icarəsi haqqında» qanunun 23-cü maddəsinin 4-cü hissəsi). İcarəçi torpağı təyinatı üzrə lazımı istifadədən sonra qaytarılma məqamında uyğun gəlməli olduğu vəziyyətdə qaytarılma borcludur; qaytarılan torpaq sahəsi onun icarəyə verildiyi andakı vəziyyətdən pis olmamalıdır. Torpaqdan istifadə edən və subicaraya götürən üçüncü şəxslər də torpaq icarəsi müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdən sonra torpağı icarəyə verənə qaytarır.

İcarənin müqavilənin müddəti başa çatdıqdan sonra torpağı saxlamağa ixtiyarı çatmır. Belə ki, saxlama öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi üsullarından biridir (MM-in 468-ci maddəsi). İcarəçi icarəyə verənə qarşı tələb irəli sürmək hüququna malik ola bilər. Başqa sözlə desək, icarəyə verən icarəçi qarşısında hər hansı bir öhdəliyi icra etməyə borclu ola bilər. Bu cür halda icarəçinin ixtiyarı və hüququ yoxdur ki, icarəyə verən tərəfindən müvafiq öhdəlik icra ediləndə torpağı saxlasın və ona qaytarmasın (MM-in 722.1-ci maddəsi).

Bəzən də elə hallar olur ki, torpaq icarəsi müqaviləsi təsərrüfat (icarə) ii

başqa çatmamış və bəhər yararlanmış (əmələ gəlməmiş) vaxtda ləğv edilir. Məsələn, icarəyə götürülmüş torpaqda bitən ağaclarla meyvə sentyabr-dekabr aylarında yetişir, lakin müqaviləyə avqust ayında xitam verilir, icarə (təsərrüfat) ili isə dekabr ayının axırında başa çatır. Bu kimi hallarda icarəyə verən icarə ilinin sonundakı əldə edilən bəhərlərin dəyərini icarəçiyə ödəməlidir (MM-in 722.2-ci maddəsi). Ödənilən dəyər ağlabatan olmalıdır. Elə də olur ki, mövsüm şəraitinə və səbəblərinə görə bəhərlərin dəyərini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə halda bəhərlərin dəyərini təsərrüfatın lazımlıca aparılması qaydalarına uyğun dərəcədə ödənilir. Bəhərin dəyərini hesablanarkən hər bir qılınmış və kəsilməmiş ağacın sayı nəzərə alınır. İcarəçi lazımsız kəsdiləyi və qırdığı hər bir ağaca görə məsuliyyət daşıyır. Lazımsız ağac qırma dedikdə, lazımı istifadə qaydalarının yol verdiyindən artıq ağacın kəsilməsi başa düşülür. İcarəçi artıq qırdığı ağacların dəyərini icarəyə verənə ödəməyə borcludur.

İcarəçi müqavilə müddəti bitdikdən sonra icarəyə götürülmüş torpaq sahəsinin vaxtında geri qaytarmaq vəzifəsini yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, bu cür halda icarəçi torpağı saxlama müddəti üçün icarəyə verənə kompensasiya verir. Bundan əlavə, o, torpağı geri qaytarmaqla icarəyə verənə vurduğu zərərin (real zərərin və əldən çıxmış faydanın) əvəzini ödənilməsi formasında mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır (MM-in 21-ci maddəsi və 722.4-cü maddəsi).

İcarəçi müqavilə üzrə vəzifələr daşımaqla bərabər həm də hüquqlara malikdir. Bu hüquqlar «Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 22-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

İcarəçinin torpaq sahəsində icarə müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş həddə sərbəst istifadə etmək hüququ vardır. İcarəçi icarəyə götürüldüyü torpaq sahəsində müstəqil olaraq təsərrüfatla məşğul olur. Onun torpaqda müstəqil təsərrüfatçılıq etmək hüququ vardır. O, torpaq sahəsində olan meşələrdən, geniş yayılmış faydalı qazıntılardan və su ehtiyatlarından öz təsərrüfat ehtiyacları üçün müəyyən edilmiş qaydada istifadə edə bilər. İcarəçinin örs və biçənlərdən istifadə etmək, yer quruluşu layihələrinə və təbii mühafizə tələblərinə uyğun olaraq meliorasiya işləri aparmaq, gölməçələr və digər sulu-tarıqları yaratmaq, istifadə etmək, şəxsi yardımçı təsərrüfatla, bostançılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıq ilə məşğul olmaq, əmtəəlik kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal etmək hüququ vardır.

İcarəçinin icarəyə verənin razılığı ilə torpaq sahəsində torpaqdan təyinatı üzrə sərəməli istifadə etmək məqsədi ilə tikililər və avadanlıqlar quraşdırmaq hüququ vardır («Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 22-ci maddəsinin 4-cü hissəsi). O, torpağın verilməsi şərtlərinə müvafiq surətdə istehsal təyinatlı müvəqqəti yardımçı tikililər və qurğular ucaldıca bilər. O, həmin obyektlər üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. Belə ki, icarəyə götürülmüş torpaq sahəsində icarəyə verənin razılığı ilə icarəçinin vəsaiti hesabına tikilmiş binalar və qurğular, ucaldılmış tikililər icarəçinin mülkiyyəti hesab edilir. Torpaq icarəsi müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdə icarəçinin ixtiyarı vardır ki, həmin bina, qurğu və tikililərin dəyərini icarəyə verəndən alsın («Torpaq icarəsi haqqında» qanunun 25-ci maddəsi 2-ci hissəsi). Belə ki, icarə

¹ Л. Жолюпо де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961. Том 3. с. 206.

² Паск Г. Гражданское право США. М., 1961. с. 510.

rəcənin onların satın alınmasını icarəyə verəndən tələb etmək hüququ vardır¹. Bu hüquq həyata keçirilən zaman münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Icarəyə götürülmüş torpaq sahəsində icarəyə verənin razılığı olmadan icarənin təşəbbüsü ilə və onun vəsəiti hesabına da binalar və qurğular tikilə bilər, habelə müxtəlif cür istehsal təyinatlı yardımçı tikililər ucaldıla bilər. Aparılması mümkün olmayan belə obyektlərin hüquqi taleyi və müqəddəratı icarəçi ilə icarəyə verənin qarşılıqlı razılığı əsasında müəyyən edilir. Əgər bu məsələlərə tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə həll edilməse, onda mübahisə məhkəmə qaydasında həll edilir («Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 25-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

Icarəçinin malik olduğu hüquqlardan biri torpaq sahəsi özəlləşdirildiyi halda həmin sahənin ilk növbədə ona təklif edilməsini icarəyə verəndən tələb etməkdən ibarətdir («Torpaq icarəsi haqqında» AR Qanununun 22-ci maddəsinin 6-cı hissəsi). Bu hüququndan istifadə etməklə o, icarəyə götürülmüş özəlləşdirilən torpaq sahəsini tamamilə və qismən satın alır. Bələdiyyə ehtiyat fondunun özəlləşdirilə bilən torpaqların alqı-satqı müqaviləsinin vəsiyyətlə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin mülkiyyətinə keçir. Torpaqların alqı-satqısının ümumi qaydaları və şərtləri «Torpaq islahatı haqqında» AR-in 16 iyul 1996-cı il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilir².

Bələdiyyə torpaqlarını satın almaq üçün vətəndaşlar və hüquqi şəxslər bu barədə bələdiyyə orqanlarına ərizə verir. Bələdiyyə orqanları həmin ərizəyə baxıb müvafiq qərar qəbul edir. Bununla da bələdiyyə torpaqlarının satılması həyata keçirilir. Hüquqi şəxslərin və vətəndaşların mülkiyyətində olan torpaqların alqı-satqısı isə onlar arasında notarial qaydasında bağlanan müqavilələrə əsasən həyata keçirilir. Torpağa mülkiyyət hüququ dövlət qeydiyyatına alınır.

Elə subyektlər vardır ki, onlar icarəyə götürülmüş torpağı satın almaq hüququndan məhrumdurlar. Bu cür subyektlərə aiddir: əcnəbilər; vəsiyyətlili olmayan şəxslər; xarici hüquqi şəxslər; beynəlxalq birliklər və təşkilatlar; xarici investitorlara məxsus müəssisələr; xarici dövlətlər. Bu subyektlərə icarəyə verilmiş torpaqlar onların xüsusi mülkiyyətinə verilməz.

TÖVSİYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Аграрное право. Учебник / Под ред. Г.Е.Быстрова, М.И.Козыра. М., 1998 (глава IX, § 5).

Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961 (с. 509-512).

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3 (с. 174-206).

Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983 (с. 81; 85-86).

¹ Сəхəз Вагацумə, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 85.

² Qanunun 19-cü maddəsi torpaqların alqı-satqısının ümumi qaydaları və şərtlərini nəzərdə tutur (bax: AR QK, III cild, s.293).

XV FƏSİL LİZİNQ MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Lizinq müqaviləsinin anlayışı, hüquqi tənzimlənməsi, əhəmiyyəti, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Lizinqin anlayışı

Lizinqin mahiyyətini başa düşmək üçün belə bir misal çəmək. Bir neçə şəxs sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək və mənfəət əldə etmək üçün müəssisə təsis edirlər. Məlum məsələdir ki, bundan ötrü müəssisənin əmlakı (məşinlər, sənaye və tikinti avadanlıqları, nəqliyyat vasitələri və digər əmlak növləri) olmalıdır. Lakin bahalı əmlakı əldə etməyə müəssisənin maliyyə vəziyyəti imkan vermir. Belə ki, onu satın almağa müəssisənin maddi vəsəiti çatmır. Bəs nə etməli?

Vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə müəssisə ona lazım olan əmlakın müəyyən satıcıdan satın alınması üçün banka (və ya ixtisaslaşdırılmış şirkətə) müraciət edir. Bank (və ya ixtisaslaşdırılmış şirkət) müəssisənin müraciəti əsasında onun göstərdiyi satıcıdan həmin əmlakı pulunu tam ödəməklə satın alır və satıcı ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Alqı-satqı müqaviləsi bağlayan zaman bank (və ya ixtisaslaşdırılmış şirkət) satıcıya həmin müqavilənin məqsədini, yəni əmlakın sonradan müəssisənin müvəqqəti istifadəsinə verilməsi üçün əldə olunmasını bildirir.

Satıcı əmlakı banka (alıcıya) satsa da (bu zaman bank əmlakın pulunu ödəyir və onun mülkiyyətçisi olur) onu bilavasitə müəssisəyə verir. Nəticədə həmin əmlak müəssisənin müvəqqəti istifadəsinə keçir. Müəssisə əmlakdan istifadə edərək sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirir və mənfəət əldə edir. İstifadə müddəti başa çatdıqda o, ya əmlakı mülkiyyətçiyə (banka və ya ixtisaslaşdırılmış şirkətə) qaytarır, ya istifadə müddətini uzadır, ya da əmlakı mülkiyyət hüququ əldə edir.

Belə halda kompleks xarakterli əmlak münasibəti əmələ gəlir ki, ona lizinq münasibəti deyilir. Müəssisə, bank və satıcı lizinq münasibətinin iştirakçıları adlanır: müəssisəyə lizinq alan, banka lizinq verən, satıcıya isə mal göndərən (verən) deyilir. Satın alınaraq müəssisənin müvəqqəti istifadəsinə verilən əmlak isə lizinq əmlakı və ya lizinq avadanlığı adlanır.

Bankla (lizinq verənlə) satıcı arasında münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi, müəssisə ilə (lizinq alanla) bank (lizinq verən) arasındakı münasibətlər isə lizinq müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Lizinq dedikdə, kompleks xarakterli ələ bir əmlak münasibəti başa düşülür ki, bu münasibətə görə bir tərəfin (lizinq alanın, istifadəçinin) müraciətinə əsasən digər tərəf (lizinq verən, ixtisaslaşdırılmış şirkət) dəqiq olaraq müəyyənləşdirilmiş satıcıdan xüsusi olaraq lizinq alan üçün əldə etdiyi əmlakı onun müvəqqəti istifadəsinə verir, lizinq alan isə bunun əvəzində haqq ödəyir.

Göründüyü kimi, lizinq müəyyən əmlakın haqq müqabilində kirayəyə verilməsidir. Belə ki, lizinq verənin pulunu tam ödəyib satıcıdan aldığı əmlak lizinq

alanın müvəqqəti istifadəsinə verilir. Təsadüfi deyildir ki, lizinq ingiliscə «lease» sözündən olub, əmlakı alıb müvəqqəti istifadəyə vermək mənasını bildirir. Odur ki, lizinq əmlak kirayəsi deməkdir.

Qeyd etməliyə ki, lizinq alan ona verilmiş əmlakdan yalnız istifadə etmir; o, həm də əmlakdan istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirir və bunun nəticəsində mənfəət (gəlir) əldə edir. Buna görə də lizinq icarə deməkdir. Təsadüfi deyildir ki, hüquq ədəbiyyatı sahifələrində lizinqin ingiliscə «leasing» («to lease») ifadəsindən olub «əmlakı almaq və icarəyə vermək» mənasını ifadə etməsi göstərilir.

Beynəlxalq təcrübədə icarənin üç növü fərqləndirilir¹:

- rentinq;
- xayırinq;
- lizinq.

Rentinq (rentina) qısamüddətli icarədir; bu növ icarənin müddəti bir neçə gündən bir neçə aya kimidir. Rentinqin predmetini, bir qayda olaraq, nəqliyyat vasitələri, turist malları təşkil edir.

Xayırinq (hiring) ortamüddətli icarəyə deyilir; bu icarə növünün müddəti bir neçə aydan bir ilə kimidir. Xayırinqin predmeti, adətən, nəqliyyat vasitələri, yotikinti maşınları, quraşdırma avadanlıqları və kənd təsərrüfatı maşınlarından ibarətdir.

Lizinq (leasing) dedikdə isə uzunmüddətli icarə başa düşülür²; lizinqin bu növünün qüvvədə olma müddəti 1 ildən çoxdur. Lizinqin predmeti, bir qayda olaraq, dəzgahlar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri, tikinti və quraşdırma avadanlıqları ola bilər.

Əgər lizinq hüquqi baxımdan icarənin (kirayənin) bir formasıdırsa, iqtisadi planda o, çox vaxt maliyyələşdirmə üsulu, kapital qoyuluşunu həyata keçirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Belə ki, lizinq predmeti olan əmlakı müəyyən satıcıdan satın alaraq müəssisəyə (lizinq alana) verməklə lizinq verən mahiyətcə öz kapitalını istehsal sferasına investisiya kimi qoyur. Ədəbiyyatda göstərilir ki, «lizinq» sözü pul – investisiya qoymaq deməkdir³. Satın alınmış həmin əmlakın müəssisəyə (lizinq alana) icarəyə verilməsi əməliyyatı maliyyə xarakteri daşıyır və maliyyə əməliyyatı kimi çıxış edir. Bununla lizinq verən lizinq alana bir növ maliyyə krediti verir ki, həmin kredit xüsusi şərtlər əsasında qaytarılır. Odur ki, mahiyətcə lizinq kredit əməliyyatı sayılır. Təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq hüquqda o, kredit-kirayə adlanır. Amma lizinq kreditindən (kreditləşmədən) üstün olan, daha yüksək səviyyəli maliyyə əməliyyatıdır. Belə ki, bankdan kredit almaq kifayət qədər xərc çəkilməsinə səbəb ola bilər; digər tərəfdən kredit verərəkən bank gələcək borclunun (yəni kredit alanın) maliyyə vəziyyətini, «kredit tarixçəsini» (dosyesini) diqqətlə təhlil edir ki, bundan asılı olaraq o, kredit verilib-verilməməsi məsələsini həll edir. Bəzən kredit verilməsi barədə müsbət qərar qəbul olunmur.

Göstərilənlərdən başqa lizinq bir sıra kompleks məsələləri həll etməyə im-

kan verir. Bu məsələlərə aiddir: sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün əmlak əldə etmək və ondan istifadə etmək; əmlakdan istifadə etmək müddətini uzatmaq; həmin əmlaka mülkiyyət hüququ əldə etmək. Kredit əməliyyatı, ümumiyyətlə, heç bir əməliyyat (məsələn, nisyə alqı-satqı) bu kimi kompleks məsələləri həll edə bilmir.

Lizinq sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi xarakterli bir sahəsidir. Maliyyə əməliyyatı kimi o, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. Belə ki, lizinq sahibkarlıq fəaliyyətinə investisiya qoyulmasının xüsusi formasıdır. Buna görə də lizinq münasibətlərinin əsas iştirakçıları sahibkarlardır. Digər tərəfdən lizinq əməliyyatının əsas sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Təsadüfi deyildir ki, Almaniya hüquq doktrinasında lizinq sahibkarlıq (ticarət) əqdi kimi xarakterizə olunur⁴. Lakin lizinq xüsusi razılıq (lisenzia) tələb olunan, yəni lisenziyalaşdırılmış növünə aid olunmur. Buna görə də lizinq əməliyyatını həyata keçirmək üçün hər hansı dövlət orqanından xüsusi razılıq (lisenzia) alınması tələb edilmir.

Qeyd etməliyə ki, müəyyən hallarda müəssisənin kommersiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ilkin kapitalı olmur. Lizinq xidmət növündən istifadə etməklə müəssisə ilkin kapitalı – lizinq avadanlığını əldə edir. Lizinq avadanlığını maddi imkana malik olan bank, lizinq şirkətləri və s. alıb, həmin müəssisəyə uzun müddətə icarəyə verir. Belə halda bank, lizinq kompaniyası icarəyə verən, müəssisə isə icarəçi rolunda çıxış edir. Bu çür avadanlığı on və daha çox ildən sonra icarəyə verəndən satın almaq mümkün olur. Həmin avadanlığın satın alınması üçün lazım olan pul vəsaiti lizinq avadanlığından istifadə etmək yolu ilə əldə edilir və qazanılır. Beləliklə, lizinq xidmət növündən istifadə etmək müəssisə üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli və faydalı olur.

Söylədiklərimizdən belə məlum olur ki, güclü maddi və maliyyə imkanlarına malik olan banklar, lizinq şirkətləri və s. mülkiyyət hüququ əsasında maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, istehsal qurğuları alıb, onları kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən, lakin kapitaldan (maddi vəsaitdən) məhrum olan müəssisələrə (firmalara) 5-8 və daha çox müddətə icarəyə verir. İcarəçi müəssisə icarəyə götürdüyü əmlakdan istifadəyə görə vaxtaşırı olaraq icarəyə verən banklara, lizinq şirkətlərinə və s. ödəniş verir. Bu vəsaiti o, əmlakdan istifadə nəticəsində qazanır. Razılaşdırılmış müddət qurtardıqdan sonra icarəçi lizinq avadanlığını satın ala bilər. Bunun üçün qalıq məbləğini ödəyir və avadanlığı üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. əgər bu mümkün olmazsa, istifadə müddətinin uzadılması barədə tərəflər razılığa gələ bilərlər, yaxud lizinq avadanlığını mülkiyyətçinin özünə qaytarılır. Bax, lizinq adlı əməliyyatın və xidmət növünün mahiyyəti və məzmunu da bundan ibarətdir.

2. Lizinqin əhəmiyyəti

Lizinq böyük əhəmiyyətə malik olan fəaliyyət növüdür. Bu fəaliyyət növünün iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, özündə istehsalın emək və kapital kimi iki vacib amilini birləşdirir. Bununla lizinq fəaliyyəti iştirakçıların bütöncən formalaşdırılmasında iştirakı təmin olunur və beləliklə, cəmiyyətin

¹ Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с. 319.

² bax: Feyzullabəyli İ.Ə., Vayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.O. Tələb, tələbat, bazar və marketing. İqtisadi məlumat kitabı. Bakı, 1998, s.98.

³ Голованов Н.М. Обязательственное право. М., 2002, с. 157.

⁴ Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. М., 2001, с. 477.

sosial-iqtisadi problemlerin həlləyə yardım edir. Digər tərəfdən lizininq vasitəsilə istehsal genişlənir və bazar zəruri mallarla təmin olunur.

Lizininq **investisiyanın xüsusi formasıdır**; onun köməyi ilə investisiya prosesini güclənir. Investisiyanın ənənəvi formalarından lizininq bununla fərqlənir ki, o, sənaye müəssisələrinin tezə texniki avadanlıqlarla təmin edilməsində, həmin müəssisələrin bütün istehsal gücü ilə işləməsində, struktur baxımından lizininq təsadiyyatın bütövlükdə yenidən qurulmasında impuls rolunu oynayır. Lizininq müəssisələrinin heyata keçirdikləri istehsal fəaliyyətinin texniki yeniləşdirmə vasitəsidir. O, imkan verir ki, iqtisadi yüksəliş təmin olunsun, istehsalın həcmi artсын, sağlām rəqəbat artсын. Buna görə də lizininq fəaliyyəti Ümumdünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa İttifaqı Komissiyası, Avropa İqtisadi Komissiyası və digər beynəlxalq qurumlar tərəfindən dəstəklənir. Lizininq vacib üstünlüyü olan fəaliyyət növüdür. Belə ki, yeni avadanlıq satın alarkən lizininq şirkətləri üçün xüsusi vergi güzəştləri müəyyənləşdirilir. Digər tərəfdən lizininq özü üstünlüyü olan mexanizmdir. Məsələn, vaxtaşın ödənilən lizininq haqqı məhsulun maya dəyərinə daxil edilə bilər ki, istehsal investisiyasının digər formaları bəzən məhrumdur. Lizininq fəaliyyətinin effektiv iqtisadiyyatın yaradılmasında vacib rol vardır. Məhz belə iqtisadiyyat bazarı yüksək texnologiyalı, rəqəbat qabiliyyəti mallarla təmin edir¹.

3. Lizininq tarixi² və inkişafı

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mənada «lizininq» termini XIX əsrdə yaranmışdır. Lakin lizininq ideyası mahiyyətcə yeni deyildir və minillik tarixə malikdir. Belə ki, lizininq oxşar əməliyyatın apanılması çox-çox əvvəllərə, qədim zamanlara təsadüf edir.

Lizininq münasibətlərinin ilk dəfə olaraq nə vaxt və harada yaranması iqtisadi və hüquq ədəbiyyatı sahifələrində mübahisə doğurur. Birinci dəfə bu əməliyyatdan nə vaxt və hansı coğrafi məkanda istifadə edilməsi barədə müəlliflər yazmışdır ki, söyləyirlər.

Ədəbiyyatda belə bir fikir söylənilir ki, lizininq əqdi ilk dəfə Aristotel dövründə (bizim eradan əvvəl IV əsrdə) bağlanmışdır; «var və sərvət əmlaka mülkiyyət hüququndan yox, ondan istifadə nəticəsində əldə olunur» kimi söz məhz ona məxsusdur.

Belə bir fikir də mövcuddur ki, lizininq oxşar əqd hələ qədim Şumer dövlətinə bağlanmışdır³. Bəzi tədqiqatçı alimlər göstərir ki, bizim eradan əvvəl 5-ci minillikdə Misirdə və Mesopotamiyada lizininq oxşar əməliyyata təsadüf olunur. İqtisadçı alimlər lizininq izlərini Hammurabi qanunlarında (b.ə.ə 1792-1750) tapırlar. Lizininqdən ilk dəfə Qədim Romada istifadə olunması fikrini söyləyən müəlliflərə də rast gəlinir. Qeyd olunur ki, IX əsrdə Venetsiyada lizininq oxşar əməliyyatın heyata keçirilməsi geniş xarakter almışdır.

Bəzi müəlliflər göstərir ki, lizininqdən ilk dəfə orta əsrlərdə İngiltərədə isti-

fadə olunmuşdur. Bu ölkədə lizininq tələyində xüsusən də dəmir yol neqliyyatında və kömür sənayesinin inkişafı vacib rol oynamışdır.

Qeyd etməliyə ki, ədəbiyyat sahifələrində lizininqdən ilk dəfə ABŞ-da istifadə olunması fikrinə də rast gəlinir. Həqiqətçilər göstərir ki, «lizininq» termini birinci dəfə məhz bu ölkədə işlədilmişdir. Belə ki, XIX əsrin II yarısında «lizininq» sözüün özü ABŞ-da dövrüyyəyə daxil edilmişdir. 1877-ci ildə telefon şirkəti «BELL»-in öz tələf aparatlarının satışını qadağan edən və onları yalnız icarəyə verilməsini nəzərdə tutan qərar qəbul etməsi ilə «lizininq» terminindən istifadə olunmasının başlanğıcı qoyuldu; bu təmin həmin vaxt məhz bununla bağlı olaraq yaranmışdır. Odur ki, bir sıra müəlliflər göstərir ki, XIX əsrin II yarısında müasir mənada lizininq terminindən istifadə olunmasının başlanğıcı qoyulmuşdur⁴.

Lizininq müasir tarixi isə XX əsrin ortalarından başlayır. Belə ki, 1952-ci ildə ABŞ-ın San-Fransisko şəhərində ilk lizininq şirkəti («United States Leasing Corporation») yaradıldı ki, bu şirkətin əsası Henri Şonfeld tərəfindən qoyulmuşdur. O, haqlı olaraq Amerika lizininqinin atası adlanır. Əsas fəaliyyət predmeti lizininq olan həmin şirkət lizininq əməliyyatının inkişafına güclü təkan verdi. Bunun nəticəsində lizininq geniş şəkildə ABŞ-da inkişaf etdi.

İlk lizininq şirkətinin yaradılması ilə XX əsrin 50-ci illərində lizininq münasibətlərində əsl canlanma baş verdi. Müxtəlif istehsal vasitələri (texnoloji avadanlıqlar, maşınlar, dəzgahlar və s.), habelə neqliyyat vasitələri (gəmilər, təyərələr və s.) lizininqə verilməyə başladı. Bunu nəzərə alan ABŞ hökuməti lizininq fəaliyyətinin inkişafına yönələn dövlət proqramı qəbul etdi. Müəyyənləşdirilmiş haqq müqabilində lizininq xidməti göstərən şirkətlər və firmalar yarandı. Lizininq fəaliyyəti kifayət dərəcədə sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bunların nəticəsində ABŞ-da lizininq biznesinin başlanğıcı qoyuldu⁵.

XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq lizininqdən inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrində də geniş istifadə olunur. Həmin vaxt ilk lizininq şirkətləri (cəmiyyətləri) yaradıldı. Hal-hazırda Avropa Lizininq Cəmiyyətləri Birliyi fəaliyyət göstərir ki, onun iqamətgahı Brüssel şəhərində yerləşir.

ABŞ-da və Qərbi Avropa ölkələrində lizininqdən geniş səviyyədə istifadə edilməsi bununla izah olunur ki, bu ölkələrdə daha əlverişli iqtisadi şərait mövcuddur. Belə ki, XX əsrin ortalarından başlayaraq həmin ölkələrdə sahibkarlıq biznesi mühüm dərəcədə dəstəklənir və əsasən həm də lizininq mexanizmi vasitəsilə investisiya qoyulması hesabına inkişaf edir. Digər tərəfdən lizininq üstünlükləri həm ABŞ, həm də Avropa şirkətlərinin lizininq praktikada geniş səviyyədə tətbiq etmələrinə təsir göstərir. Bunlara görə lizininq ABŞ-da və Avropada, habelə Kanadada intensiv sürətdə inkişaf etmişdir. Tezliklə lizininq istifadə olunduğu coğrafi məkanda daha da genişləndir⁶; lizininq bazarı Avstraliya və Yaponiyada da meydana gəldi. Hal-hazırda lizininq xidmətləri bazanında dünyanın 100-ə yaxın ölkəsi iştirak edir. Lizininq bazarı üçün ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, Norveç və digər ölkələrdə daha əlverişli şərait yaradılmışdır. Həmin ölkə-

¹ Lizininqin əhəmiyyəti barədə daha ətraflı: Горемыкин В.А. Лизинг. М., 1997.

² Lizininqin tarixi barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: Леценко М.И. Основы лизинга. Учебное пособие. М., 2000, с. 9-10; Тынялов А., Функ Я., Хвалев В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск, 2000, с. 442-444.

³ Daha ətraflı: Газман В.Д. Лизинг. М., 1997, с. 10-21.

⁴ Штутлер Х.Й. Практический лизинг. М., 1991, с. 7.

⁵ Леценко М.И. Основы лизинга. М., 2000, с. 9.

⁶ Фехт Л.И. Развитие лизинговых операций. М., 1997.

lärin hökuməti lizinq şirkətlərinə güzəştli kredit vermək, vergini azaltmaq, amotizasiya ayırmalarının normativlərini artımaq və digər yollarla lizinqin inkişafına kömək edirlər¹. Özü də dünyada lizinq müxtəlif sahəvi struktur ilə xarakterizə olunur. Məsələn, Avropada həm şəxsi istifadə, həm də istehsal məqsədləri üçün istifadə olunan avtomobillərin lizinqi geniş yayılmışdır.

Hal-hazırda lizinqdən praktiki olaraq bütün ölkələrdə istifadə olunur².

4. Lizinqin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi

Beynəlxalq ticarət döviyyəsinə lizinqdən geniş istifadə olunması onun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsini zərurətə çevirdi. Bununla yanaşı, lizinq fəaliyyətinin bir sıra ölkələrdə həyata keçirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində təbii edilməsi və ayrı-ayrı dövlətlərdə hüquqi tənzimlənmədə fərqlərin olması beynəlxalq lizinq haqqında qaydaların unifikasiyası olunmasını tələb edirdi. Odur ki, UNIDRUA (Xüsusi Hüququn Unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut) tərəfindən beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında konvensiyanın layihəsi hazırlandı. Layihənin hazırlanmasında Avropa Lizinq Təşkilatı da iştirak etmişdi. 1988-ci il 28 may tarixində Ottava şəhərində (Kanada) 55 dövlətin iştirak etdikləri diplomatik konfransda (lizinq üzrə beynəlxalq konfransda) konvensiya qəbul olundu. Konvensiya 13 dövlət tərəfindən imzalanırsa da yalnız 9 dövlət (Fransa, İtaliya, Nigeriya, Belarus, RF, Latviya, Macarıstan, Özbəkistan və Panama) tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur³. Konvensiya 1 may 1995-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası konvensiyanın iştirakçısı deyildir. Lakin konvensiyanın üzvü olmaq bizim ölkə üçün vacib məsələdir.

Konvensiya 3 fəsil, 25 maddədə ibarətdir. I fəsil (1-6-cı maddələr) konvensiyanın təbii sferasına və ümumi müddəalara həsr olunmuşdur. II fəsil (7-14-cü maddələr) tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. «Yekun müddəalar» adlı III fəsil özündə 15-25-ci maddələri birləşdirir. Beynəlxalq lizinqi məhdudlaşdıran hüquqi maneələri aradan qaldırmaq konvensiyanın əsas məqsədi sayılır.

Konvensiya beynəlxalq kommersiya münasibətinin ən mürəkkəb növlərindən biri olan beynəlxalq lizinq sahəsində maddi-hüquqi normaları unifikasiya edir, bu sahədə eyni və vahid hüquqi rejim müəyyənləşdirir⁴. Konvensiya beynəlxalq maliyyə lizinqin xarakterik əlamətlərini də göstərir. Burada beynəlxalq maliyyə lizinq müqaviləsinə anlayış verən, bu müqavilənin elementlərini tənzimləyən müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyaya görə, lizinqin beynəlxalq maliyyə lizinqinə aid edilməsi üçün lizinq alan və lizinq verən müxtəlif ölkələrdə olması tələb edilir. Konvensiya eyni bir ölkədə olan tərəflər arasındakı lizinq münasibətlərini tənzim etmir. Konvensiya həm də əsasən şəxsi, ailə və ya ev məqsədləri üçün istifadə olunan əmlakın istifadəyə veril-

məsi ilə bağlı yaranan münasibətlərə təbii edilmir. Onun nizamlanma predmetinə yalnız o lizinq əqdrləri daxildir ki, həmin əqdrlər sahibkarlar arasında bağlansın və kommersiya döviyyəsi çərçivəsində realizə olunsun⁵. Deməli, konvensiya adi icarəyə, habelə istehlak məqsədləri üçün icarəyə təbii edilmir.

Beynəlxalq səviyyədə başqa, lizinq həm də ayrı-ayrı ölkələrin daxili qanunvericiliyi çərçivəsində tənzimlənir. Qeyd edək ki, xarici dövlətlərin çoxunda lizinqin tənzimlənməsinə həsr olunan xüsusi qanunvericilik aktı qəbul edilməmişdir. Bu, xarici ölkələrdə lizinq hüquqi tənzimlənmənin xarakterik cəhətidir⁶. Məsələn, lizinqin ən çox inkişaf etdiyi ABŞ-da lizinq barədə xüsusi qanunvericilik aktı yoxdur. Ona görə də bu ölkədə lizinq münasibətləri əsasən vergini və xüsusi hüququn ayrı-ayrı məsələlərini tənzimləyən aktlardakı normalarla qaydaya salınır⁷. Amma bəzi ölkələrdə lizinqin tənzimlənməsinə həsr olunan xüsusi aktlar qəbul olunmuşdur. Məsələn, Fransada lizinq münasibətləri xüsusi qanunla tənzimlənir ki, həmin qanun 1966-cı ildə qəbul olunmuşdur. Belçikada da lizinqə həsr olunan xüsusi akt qüvvədədir ki, həmin akt 1967-ci ildə qüvvəyə minmişdir; bu akt lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirir.

RF-də 1998-ci ildə lizinq barədə xüsusi qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunda lizinq hüquqi və təşkilati-iqtisadi əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Həmin qanun bu ölkədə lizinq münasibətlərini tənzimləyən əsas normativ aktdır. Digər ölkələrdə lizinqi tənzimləmək üçün ayrı-ayrı mülki-hüquqi müqavilələr (alqı-satqı, icarə, kirayə, kredit və borc müqavilələri) barədə normalar, habelə ticarət adətləri və məhkəmə praktikası təbii olur. O ki qaldı Azərbaycan Respublikasına, qeyd etməliyə ki, bizim ölkəmizdə də 1994-cü ildə «Lizinq haqqında» qanun qəbul olunmuşdu; indi həmin qanun qüvvədə düşmüşdür. Buna görə də lizinq münasibətləri əsasən **Mülki Məcəllə ilə tənzimlənir**; məcəllənin 38-ci fəsilinə daxil olan maddələr (747-751-ci maddələr) lizinqi tənzimləyir.

§ 2. Lizinq müqaviləsinin anlayışı və xarakterik əlamətləri

1. Lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti barədə diskussiya

Lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti hüquq ədəbiyyatı səhifələrində ən çox müzakirə olunan və mübahisə predmetinə çevrilən məsələlərdən biridir. Mülki hüquq doktrinasında hal-hazırda bu, ən diskussiya doğuran məsələlərdən biri kimi qalır. Lizinq müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sistemində tutduğu yer barədə diskussiya bu gün də davam edir və indiyə kimi öz qəti həllini tap-

¹ Konvensiyanın əsas cəhətləri barədə daha ətraflı: *Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте*. М., 2004, с. 180-193.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Бозбөк, В.К. Пучинский. М., 2004, с. 359-360.

³ Xarici dövlətlərin (məsələn, Belçikanın, İngiltərənin, Fransanın) qanunvericiliyində lizinq kontraktının xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq üçün bax: *Велюев С.А. Лизинг как одна из форм внешнеэкономической сделки // Международное право*. Баку. 1998. № 1, с.81-82; *Лещенко М.И. Основы лизинга. Учебное пособие*. М., 2000, с.174-178.

⁴ *Фомичев В.И. Международная торговля*. Учебник. М., 2001, с. 321.

⁵ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. М., 1993, с. 341.

⁶ Konvensiyanın mətni verilmişdir: Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран. М., 1989, с. 187-192.

⁷ *Кабатова Е.В. Лизинг: понятие, правовое регулирование международной унификация*. М., 1991.

mamıdır. Bu, onunla izah edilir ki, **lizinq müqaviləsi özündə müxtəlif mülki-hüquqi müqavilələrin elementlərini birləşdirir** və buna görə onun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirmək çətin məsələyə çevilir.

Mülki hüquq ədəbiyyatında alimlər lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti barədə bir-birindən fərqli, müxtəlif fikirlər söyləyirlər¹. Məsələn, Almaniya sivilistika doktrinasında lizinq müqaviləsi xüsusi növ **nisyə alqı-satqı müqaviləsi** kimi təsnif edilir². Fransa və Almaniya doktrinasında lizinq müqaviləsinin özündə **tapşırıq müqaviləsinin elementlərini birləşdirməsi** barədə konsensiya əsaslandırılır: bu konsensiyaya görə lizinq müqaviləsi əsasında lizinq alan lizinq verənə onun üçün əmlak əldə edilməsi barədə tapşırıq verir³. Bəzi müəlliflərin fikrincə, lizinq müqaviləsi **əmlak kirayə müqaviləsinin xüsusi növüdür**⁴. Müəlliflərdən M.I. Leşenko göstərir ki, lizinq müqaviləsi **əmtəə kredit müqaviləsidir**; lizinq müqaviləsinə görə, lizinq verən lizinq alana istifadə üçün əmlak (avadanlıq, maşın, gəmi və s.), yəni əmtəə krediti verir⁵. Lizinq müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilənin müstəqil növü (tipi) hesab edən müəlliflərə də təsadüf olunur; onlar lizinq müqaviləsinin **müstəqil mülki-hüquqi müqavilə** kimi tanıyırlar. Bəzi alimlərə görə lizinq müqaviləsi **xüsusi növ müqavilə** (sui generis) olub, özündə bir neçə müqavilənin elementini birləşdirir. Fransa hüquq doktrinasında lizinq müqaviləsinin **üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə** hesab edən əsaslandırılmış konsensiya mövcuddur⁶. Bəzi müəlliflər isə hesab edirlər ki, lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinin ayrıca növüdür⁷.

Bizim fikrimizcə, lizinq müqaviləsinin **icarə müqaviləsinin ayrıca növü** kimi tanınan müəlliflərin mövqeyi haqiqətə daha yaxındır. Belə ki, lizinq müqaviləsinə görə əmlak lizinq verən tərəfindən lizinq alanın müvafəqəli, müddətli və əvəzli istifadəsinə verilir. Qeyd etməliyik ki, icarə müqaviləsinin də hüquqi məqsədi məhz bundan ibarətdir. O ki qaldı lizinq müqaviləsinin xarakterik əlamətlərinə (lizinq alanın istifadəsinə xüsusi olaraq onun müraciəti əsasında lizinq verən tərəfindən alınmış əmlakın verilməsi, istifadəyə verilməsi əmlakın lizinq alan tərəfindən satın alınması və onun mülkiyyətinə keçməsi və s.), qeyd etmək lazımdır ki, onlar heç də məsələnin mahiyyətinə təsir göstərmir. Belə ki, **lizinq müqaviləsi müstəqil müqavilə kimi yox, yalnız icarə müqaviləsinin ayrıca növü kimi tanına bilər**. Həmin xarakterik əlamətlər isə lizinq müqaviləsinin icarə müqaviləsinin digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir (bu əlamətlər barədə növbəti bəyanbaşıqlıqda).

Beləliklə, lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinin ayrıca növüdür. Bəzi xarici ölkələrin, məsələn, RF-in qanunvericiliyi məsələyə məhz bu cür yanaşır. Belə ki, lizinq müqaviləsi dedikdə, maliyyə icarə müqaviləsi başa düşülür (RF MM-

in 665-ci maddəsi). Bu ölkənin qanunvericiliyində maliyyə icarəsi və lizinq eynimənalı anlayışlar kimi işlədilir. Belçika qanunvericiliyi də lizinqi (leasing) icarə ilə eyniləşdirir⁸.

Bəzən lizinq müqaviləsi «kredit-icarə müqaviləsi» kimi müəyyənləşdirilir. Fransa qanunvericiliyinə görə «kredit-icarə müqaviləsi» özündə həm əmlak kirayəsi müqaviləsinin, həm də kredit müqaviləsinin elementlərini birləşdirir və lizinq müqaviləsinin spesifik növü sayılır⁹.

Kvebekin Mülki Məcəlləsi lizinq müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilənin ayrıca və müstəqil növü kimi nəzərdə tutur; məcəllənin üçüncü fəslə bu müqavilənin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur¹⁰.

2. Lizinq müqaviləsinin anlayışı və xarakterik əlamətləri

Lizinq müqaviləsinin leqal anlayışı MM-in 747.1-ci maddəsində verilməmişdir. Bu anlayışda lizinq müqaviləsinin hüquqi xarakterini müəyyənləşdirməyə imkan verən cəhətlər nəzərdə tutulmuşdur.

Lizinq müqaviləsinə görə, **bir tərəf (lizinq verən) müəyyən əşyanı müqavilə ilə şərtləndirilmiş müəyyən haqla, müəyyən müddətə və digər şərtlərlə (lizinq alana əşyanı satın almaq hüququnun verilməsi barədə şərt də daxil olmaqla) digər tərəfin (lizinq alanın) istifadəsinə verməyi, lizinq alan isə vaxtaşırı haqq ödəməyi öhdəsinə götürür**.

Anlayışdan görürük ki, əşyanı lizinq alanın istifadəsinə lizinq verən müəyyənləşdirilmiş haqq müqabilində verir. Başqa sözlə desək, əşyadan istifadə etməyə görə lizinq alan lizinq verənə haqq ödəməyi öhdəsinə götürür. Odur ki, lizinq müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**.

Lizinq müqaviləsinin tərəfləri hüquqlara malik olub vəzifələr daşıyırlar. Buna görə də lizinq müqaviləsi **ikitorəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**.

Lizinq müqaviləsi müqavilənin mühüm şərti barədə tərəflər razılığa gəldikləri andan bağlanmış sayılır. Bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Müqavilənin bağlanmış sayılması üçün əşyanın lizinq verən tərəfindən lizinq alana istifadəyə verilməsi tələb edilmir. Buna görə də lizinq müqaviləsi **konsensual müqavilədir**¹¹.

İstifadəyə verilən əşyadan, bir qayda olaraq, **sahibkarlıq məqsədi** üçün istifadə olunur. Bu kimi məqsədi həm lizinq verən, həm də lizinq alan güdür. Digər tərəfdən müqaviləni bağlayan tərəflər, adətən, sahibkarlardır. Bunlardan başqa, lizinq əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü sayılır¹². Ona görə də lizinq müqaviləsi **sahibkarlıq müqaviləsidir**. Təsədüfi deyildir ki, Almaniya hüquq doktrinasında lizinq müqaviləsi ticarət əqdi hesab edilir¹³ ki, bu növ əqd sahibkarlıq əqdi sayılır. Hüquq ədəbiyyatı sahifələrində

¹ Bu fikirlər barədə daha ətraflı: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 2. М., 2000, с. 606-615; Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильева, А.С. Комаров. М., 2005, с. 104-108.

² Esser J. Schuldrecht. Kaplsruhe, 1971.

³ Wagner A. Leasing als Geschäftsbecorgung Nubingen, 1969.

⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Р.Л. Нарвыцкина. М., 1984, с. 106.

⁵ Лешенко М.И. Основы лизинга. М., 2000, с. 11.

⁶ Calais-Auloy J. Le contrat de leasing. P., 1975.

⁷ Витков Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 192.

⁸ Христианова Ю.С. Финансовая аренда (лизинг) // Законодательство. 1998. №1, с. 23-25.

⁹ Хороская В.В. Международные коммерческие операции и их регламентация. М., 1996, с. 120.

¹⁰ Гражданский кодекс Квебека М., 1999, ст. 1842-1850.

¹¹ Голованов Н.М. Обязательственное право. М., 2002, с. 157.

¹² Газман В.Д. Лизинг. М., 1997, с. 21.

¹³ Бушев А.Ю., Макаров О.А., Погодилово В.Ф. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. М., 2003, с. 82; Белов А.П. Международное предпринимательское право. М., 2001, с. 50-51.

birmənalı şəkildə göstərilir ki, lizinq müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsidir¹.

Lizinq müqaviləsinin bir neçə xarakterik əlaməti vardır. Bu əlamətlər onun fərqləndirici cəhətləridir.

Birincisi, lizinq müqaviləsi xüsusi formada **investisiya qoyma** və ya **kreditləşdirmə** məqsədilə bağlanılır. Belə ki, lizinq verən pul vəsaiti qoyaraq əmlak alır və onu lizinq alanın istifadəsinə verir. Belə halda həmin əmlak investisiya və ya əmtəə krediti kimi çıxış edir. Bununla lizinq verən lizinq alanı maliyyələşdirir.

İkincisi, **lizinq müqaviləsi müddətli müqavilədir**; bu müqavilənin qeyri-müəyyən müddətə bağlanmasına yol verilmir.

Üçüncüsü, lizinq müqaviləsi lizinq alana istifadəyə götürülmüş **əmlakı satın almaq və həmin əmlakın müliyyətcisi olmaq** imkanı verir. Bunun üçün lizinq müqaviləsində bu bəaredə şərt nəzərdə tutulması tələb edilir. İstifadəyə verilmiş əmlak lizinq ödənişlərinin lizinq alan tərəfindən lizinq verənə verilməsi yolu satın alınır.

Dördüncüsü, lizinq müqaviləsi, bir qayda olaraq, **uzun müddətə bağlanılır**; özü də bu müddət çox vaxt istifadəyə götürülmüş əmlakın effektiv xidmət (qulluq) müddətini əhatə edir və yeni əmlakın tam amortizasiya müddətinə yaxınlaşır.

3. Lizinq münasibətlərinin (əməliyyatlarının) hüquqi forması

Lizinq münasibətlərinin (əməliyyatlarının) hüquqi forması dedikdə, həmin münasibətlərin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi başa düşülür. Qanun belə iki forma nəzərdə tutur (MM-in 747-5-ci maddəsi).

Lizinq münasibətlərinin birinci hüquqi forması iki müqavilənin bağlanmasını tələb edir. Başqa sözlə desək, lizinq münasibətləri iki müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Birinci müqavilə lizinq verənə satıcı arasında bağlanmış **alqı-satqı müqaviləsidir**. Alqı-satqı müqaviləsində göstərilməlidir ki, lizinq verən tərəfindən satın alınan əmlak xüsusi olaraq lizinqə verilmək üçün əldə edilir. Bu, lizinq əməliyyatının xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Digər tərəfdən alqı-satqı müqaviləsində həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, lizinq alan bu müqavilədən irəli gələn alıcı hüquqlarına malikdir. Məhz bu səbəbdən lizinqə verilən əmlakın alqı-satqı müqaviləsi **üçüncü şəxsın xeyrinə bağlanan müqavilə** hesab edilir ki², bu müqavilənin hüquqi cəhətləri MM-in 403-cü maddəsində göstərilmişdir.

İkinci müqavilə isə lizinq verənə lizinq alan arasında bağlanmış **lizinq müqaviləsidir**. Bu, ikitərəfli əqd olub, lizinqə verilən əmlakın alqı-satqı müqaviləsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Lakin lizinq münasibətlərinin iştirakçılarından (subyektlərindən) biri olan satıcı lizinq müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etmir.

Lizinq münasibətlərini (əməliyyatlarını) rəsmiləşdirməyin ikinci hüquqi forması **üçtərəfli müqavilədir**. Bu müqavilənin bağlanmasında üç tərəf (satıcı; lizinq alan; lizinq verən) iştirak edir. Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında konvensiyaya görə lizinq münasibətləri məhz üçtərəfli müqavilə şəklində rəsmi-

ləşdirilir.

§ 3. Lizinq müqaviləsinin elementləri

1. Lizinq müqaviləsinin predmeti (obyektı)

Lizinq müqaviləsinin predmeti dedikdə, lizinqin obyektı, yəni lizinq münasibətlərinin (əməliyyatlarının) obyektı başa düşülür. İstifadəyə (lizinqə) hansı əşya verilsə, o əşya da lizinq müqaviləsinin predmeti hesab edilir. Deməli, lizinq müqaviləsinin predmeti lizinqə verilən əşyadır; ona **lizinq əmlakı** deyilir. O, bəzən **lizinq avadanlığı** adlanır. Beynəlxalq maliyyə lizinqi bəaredə konvensiyada məhz bu termin işlədilir.

Lizinq əmlakının iki əsas xarakterik cəhəti vardır. Birinci cəhət ondan ibarət **dir ki, lizinq əmlakı gəlir və mənfəət vermək qabiliyyətli əmlak olmalıdır**; həmin əmlak yalnız ona görə lizinqə verilir ki, ondan gəlir və mənfəət götürmək mümkün olsun³. İkincisi, **lizinq əmlakından lizinq alan əsasən sahibkarlıq məqsədləri üçün istifadə etməlidir²**, lizinq alan ondan şəxsi, ailə, məişət və ya ev məqsədləri üçün istifadə edə bilməz. Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında konvensiya da məsələyə bu cür yanaşır. Üçüncüsü, lizinqin predmeti (obyektı) olan əmlak **əsas vəsaitlər sırasına aid olmalıdır** (MM-in 742-2-ci maddəsi).

Xarici ölkələrdə lizinq müqaviləsinin predmeti rolunda çıxış edir: maşınlar; neqliyyat vasitələri; sənaye qurğuları; maşınqayırma avadanlığı; tikinti avadanlığı; sənaye avadanlığı; dəzgahlar və s. əmlak. Bunlardan başqa, dəniz gəmiləri, təyyarələr, konteynerlər, neft buruqları, neft-qaz kəşfiyyatı və hasilatı üçün zəruri olan avadanlıqlar lizinqə verilir.

Lizinq müqaviləsinin predmeti həm daşınar əşya, həm də daşınmaz əşya (məsələn, torpaq sahəsi, istehsal təyinatlı binalar və s.) ola bilər.

2. Lizinq müqaviləsinin tərəfləri

Qeyd etmək lazımdır ki, «lizinq münasibətlərinin subyektləri» və «lizinq müqaviləsinin tərəfləri» anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. **Lizinq münasibətlərinin subyektləri** dedikdə, lizinq əməliyyatında iştirak edən şəxslər – lizinq əməliyyatının iştirakçıları başa düşülür. Onlara aiddir: lizinqə verilən əmlakın satıcısı; lizinq verən; lizinq alan. Lizinq münasibətlərinin subyektləri (iştirakçıları) olan satıcı, lizinq verən və lizinq alan öz aralarında bir-biri ilə bir yox, iki ayrıca müqavilə ilə bağlıdır: alqı-satqı müqaviləsi ilə; lizinq müqaviləsi ilə. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, alqı-satqı müqaviləsi satıcı və lizinq verən arasında, lizinq müqaviləsi lizinq verənə lizinq alan arasında bağlanır. **Satıcı lizinq müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etmir**. Satıcı dedikdə, lizinq obyektini lizinq verənə satan şəxs başa düşülür. O, lizinq verənə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Həm fiziki şəxs, həm də hüquqi şəxs satıcı ola bilər. Satıcı sahibkarlıq münasibətlərinin iştirakçısı olmalıdır.

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 2005, с. 321.

² Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Базилев, В.К. Пучинский. М., 2004, с. 358.

¹ Голованов Н.М. Обязательственное право. М., 2002, с. 157.

² Брагинский М.М., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 2, М., 2000, с. 611-612.

Lizinq müqaviləsinin tərəfləri dedikdə, bu müqavilənin bağlanması iş-tirak edən şəxslər başa düşülür. Söhbət iki tərəfdən gəlir: lizinq verən; lizinq alan. Buna görə də satıcı lizinq müqaviləsinin tərəfi hesab olunmur.

Əgər lizinq münasibəti üçtərəfli müqavilə şəklində rəsmiləşdirilərsə, onda «lizinq münasibətinin subyektləri» və «müqavilənin tərəfləri» anlayışları üst-üstə düşür. Belə ki, bu kimi halda üç şəxs həm müqavilənin tərəfləri, həm də lizinq münasibətinin subyektləri hesab olunurlar.

Lizinq müqaviləsinin tərəfləri lizinq müqaviləsinin subyektləridir. Buna görə də lizinq müqaviləsinin bağlanması tərəf kimi iştirak etməyən satıcı müqavilənin subyekti sayılmır. Odur ki, qanunverici qeyri-dəqiqliyə yol verərək satıcı lizinq müqaviləsinin subyektləri sırasına aid edir (MM-in 747-ci maddəsi)¹. Satıcı lizinq müqaviləsinin subyekti yox, lizinqin subyekti və ya lizinqin iştirakçısıdır.

Lizinq verən dedikdə, satıcıdan əldə etdiyi əmlakı lizinq alana müvəqqəti, müddətli və əvəzli istifadəyə verən şəxs başa düşür. Bir qayda olaraq, lizinq verən rolunda sahibkar statusu olan fiziki şəxslər (fərdi sahibkarlar), həm də hüquqi şəxslər (kommersiya təşkilatları) çıxış edə bilər. Əgər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa icazə verilsə, qeyri-kommersiya təşkilatlarının lizinq verən ola bilmələri mümkündür².

Lizinq verən rolunda, adətən, ixtisaslaşdırılmış lizinq şirkətləri, habelə banklar çıxış edirlər. Lizinq şirkəti dedikdə, ehtiva bir maliyyə şirkəti başa düşülür ki, o, lizinq verilən əmlakın satın alınmasını rəsmiləşdirir və maliyyələşdirir. Son zamanlar bəzi xarici ölkələrdə lizinq verən rolunda sığorta şirkətləri və pensiya fondları da çıxış edirlər³. Lizinq verənin səlahiyyətli dövlət orqanından xüsusi razılıq (lisensiya) alması tələb edilmir. Belə ki, lizinq lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növü sayılmır və prezidentin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş xüsusi razılıq (lisensiya) tələb edən fəaliyyət növlərinin siyahısından çıxarılmışdır.

Lizinq alan dedikdə, ehtiva bir şəxs başa düşülür ki, lizinq əmlakı müvəqqəti, haqqı ilə məhz onun istifadəsinə verilir. Həm fiziki şəxslər (sahibkar statusu olan fiziki şəxslər), həm də hüquqi şəxslər (kommersiya təşkilatları) lizinq alan rolunda çıxış edə bilərlər. Lizinq alan sahibkarlıq münasibətinin iştirakçısı olmalıdır. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, lizinq əmlakından, adətən, sahibkarlıq məqsədləri üçün istifadə edilir. Digər tərəfdən lizinq müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Əgər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa icazə verilsə, qeyri-kommersiya təşkilatları da lizinq alan rolunda çıxış edə bilərlər.

Xarici ölkələrdə lizinq alan qismində avadanlıqların yeniləndirilməsinə ehtiyacı olan istehsal şirkətləri (sənaye, tikinti, nəqliyyat və s. müəssisələri) iştirak edir. Lizinq müqaviləsi icarə müqaviləsinə oxşadığına görə bəzi ölkələrdə

lizinq alan icarəçi, lizinq verən isə icarəyə verən adlanır¹.

3. Lizinq müqaviləsinin digər elementləri

Forma və bağlanma qaydası lizinq müqaviləsinin elementlərindən biridir. MM-in 748-ci maddəsi lizinq müqaviləsinin formasının tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Qanun müəyyən edir ki, lizinq müqaviləsi yazılı formada bağlanılır (MM-in 748.1-ci maddəsi). Bu zaman iki yoldan istifadə oluna bilər. Birinci yol müəyyən bir adı sənəd tərtib etməkdən ibarətdir ki, həmin sənəd tərəflər imzalayırlar. İkinci yol sənədlərin mübadiləsi yoludur (MM-in 406.3-cü maddəsi). Sənədlər rabitə vasitələri (poçt, teleqraf, telefon, faks və digər vasitələr) ilə mübadilə edilir. Bu vasitələr sənədin müqavilə bağlayan tərəfdən gəldiyini düsturlu müəyyən etməlidir.

Lizinq müqaviləsinin forması barədə qanunun göstərişi imperativdir. Buna görə həmin göstərişə əməl olunmazsa, lizinq müqaviləsi etibarsız sayılır. Odur ki, lizinq müqaviləsi sifahi formada bağlana bilməz.

Lizinq müqaviləsi notarial formada da bağlana bilər. Belə ki, əgər tərəflər qarşılıqlı razılığa gəlsələr, onda lizinq müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənir. Lizinq müqaviləsinə lizinq obyektinin təsviri, saxlanması, təmiri qaydası, sığorta etdirilməsi və digər məsələlər barədə məlumatlar göstəriləlidir. Həmin məlumatların dairəsi qanunla müəyyənəşdirilir (MM-in 748.2-ci maddəsi).

Lizinq müqaviləsi üçün dövlət qeydiyyatı nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, lizinq müqaviləsinin obyektini əmlakla bərabər AR Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestr Xidməti tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmalıdır (MM-in 748.5-ci maddəsi). Bu, lizinq müqaviləsinin dövlət qeydiyyatına alınması deməkdir. O mənada ki, dövlət qeydiyyatına alındığı andan lizinq müqaviləsi öz hüquqi məqsədinə çatır, yeni əmlakın lizinq alanın istifadəsinə verilməsi təmin edilir.

Müddət lizinq müqaviləsinin elementlərindən biridir. Müddət dedikdə lizinq müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti başa düşülür. Lizinq müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti o deməkdir ki, lizinq verən əmlakı lizinq alana hansı müddətə istifadəyə vermişdir. Deməli, lizinq müqaviləsinin müddəti lizinq əmlakından istifadə müddətini ifadə edir. Buna görə də qanun müəyyən edir ki, tərəflər lizinq müqaviləsində əmlakdan istifadə müddətini göstərməlidirlər (MM-in 748-ci maddəsi). Ona görə ki, lizinq müqaviləsinə görə, lizinq verən müəyyən əşyanı müəyyən müddətə lizinq alanın istifadəsinə verməyi öhdəsinə götürür. Odur ki, lizinq müqaviləsi müddətli müqavilədir. Məhz bu səbəbdən lizinq müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə (müddətsiz), yeni müddət göstərilmədən bağlana bilməz. Bunu nəzərə alan bəzi müəlliflər müddətli lizinq müqaviləsinin mühüm şərti hesab edirlər².

Lizinq müqaviləsinin müddətini tərəflər özləri müəyyənəşdirirlər. Lakin bu zaman belə bir tələbə əməl olunmalıdır: lizinq müqaviləsinin müddəti lizinq müqavilənin predmeti olan əmlakın tam amortizasiyası (tam köhnəlməsi) ilə başa çatmamalıdır (MM-in 747.3-cü maddəsi).

¹ Qeyri-dəqiqliyi aradan qaldırmaq üçün qanunverici həmin maddəni belə adlandırmalıdır: «Lizinqin (və ya lizinq əməliyyatının) subyektləri».

² Комментарий к Гражданскому кодексу. Часть 2 / Отв. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. М., 2005, с. 321.

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 104.

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 104.

² Комментарий к Гражданскому кодексу. Часть 2. М., 2005, с. 321.

Müddətinə görə lizinq müqaviləsinin üç növü fərqləndirilir:

- qısamüddətli lizinq müqaviləsi;
- ortamüddətli lizinq müqaviləsi;
- uzunmüddətli lizinq müqaviləsi.

Qısamüddətli lizinq müqaviləsi odur ki, bu müqavilə əmlakın 1 ildən 1 il 6 aya kimi istifadəyə verilməsini nəzərdə tutur. **Ortamüddətli lizinq müqaviləsi** dedikdə, lizinq əmlakının 1 il 6 aydan 3 ilə kimi istifadəyə verilməsini nəzərdə tutan müqavilə başa düşülür. **Uzunmüddətli lizinq müqaviləsinə görə** lizinq əmlakı 3 ildən çox müddətə lizinq almanın istifadəsinə verilir. Beynəlxalq praktika lizinq müqaviləsinin 10 il, 15 il, 20 il və daha uzun müddətə bağlanması məlumdur.

Qiymət də lizinq müqaviləsinin əsas elementlərindən sayılır. Lizinq müqaviləsinin qiyməti dedikdə, lizinq ödənişləri başa düşülür. Qanun lizinq müqaviləsinin bu elementinə ayrıca norma həsr etmişdir (MM-in 748-10-cu maddəsi).

Lizinq ödənişləri dedikdə, lizinq obyektini olan əmlakdan istifadəyə görə lizinq almanın lizinq verənin xeyrinə həyata keçirdiyi ödənişlər başa düşülür. Qeyd etməliyə ki, lizinq müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində həmin müqavilə üzrə ödənişlərin ümumi məbləği məhz lizinq ödənişləri hesab edilir. Lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxildir (MM-in 748-11-ci maddəsi):

- lizinq obyektinin amortizasiya (köhnəlmə) ödənişləri;
- lizinq obyektinin əldə edilməsi ilə bağlı xərclər;
- lizinq obyektini əldə etmək üçün alınan kreditə görə faiz;
- lizinq verənin gəliri (lizinq haqqı);
- sığorta üçün ödənilən məbləği (sığorta haqqı), əgər lizinq obyektini lizinq verən tərəfindən sığorta edilmişdirsə;
- lizinq verənin göstərdiyi əlavə xidmətlərin haqqı;
- lizinq verənin lizinq müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş digər xərcləri.

Göründüyü kimi, bu, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxil olan xərclərin daqıq və qəti yox, təxmini siyahısıdır. Belə ki, lizinq müqaviləsində digər xərclər də nəzərdə tutula bilər. Qeyd etməliyə ki, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği, lizinq ödənişlərinin konkret həcmi, lizinq verənin əldə etdiyi gəlir (lizinq haqqı), lizinq ödənişlərinin qrafiki (qrafik hesablaşma qaydasının əks etdirir), lizinq ödənişlərinin məbləği, həyata keçirilməsi üsulu, forması və dövrliliyi tərəflərin razılığı əsasında lizinq müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 748-2-ci maddəsi; 748-10-2-ci maddəsi).

Lizinq ödənişləri, bir qayda olaraq, **pul formasında** həyata keçirilir. Bununla yanaşı, lizinq ödənişləri ilə bağlı hesablaşmalar *natura* formasında da aparıla bilər. **Natura formasında hesablaşma** dedikdə, lizinq müqaviləsinin obyektini olan əmlakın vasitəsilə istehsal olunan məhsuldan aparılan hesablaşma başa düşülür. Bu zaman məhsulun qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir və lizinq müqaviləsində qeyd edilir (MM-in 748-10-3-cü maddəsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, lizinq ödənişləri iki hissədən ibarətdir. Birinci hissəni **əvəzi ödənilən xərclər** (amortizasiya, sığorta və digər xərclər) təşkil edir. İkinci hissə isə **lizinq verənin gəlirindən** ibarətdir ki, ona lizinq haqqı deyilir.

Lizinq müqaviləsinin qiyməti bəzi müəlliflər tərəfindən mühüm şərt sayılır.

§ 4. Lizinq müqaviləsinin məzmunu

1. Lizinq verənin hüquq və vəzifələri

Tərəflərin, yeni lizinq verən və lizinq alanın hüquq və vəzifələri lizinq müqaviləsinin məzmununu təşkil edir. Qanunun ayrıca maddəsi xüsusi olaraq lizinq müqaviləsi iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin tənzimlənməsini həsr etmişdir (MM-in 748-1-ci maddəsi). Tərəflərin hüquq və vəzifələri MM-in digər maddələrində də nəzərdə tutula bilər.

Lizinq verənin **daşdıqı vəzifələrdən** biri ondan ibarətdir ki, o, **lizinqin obyektini olan əmlakı hazırlamalı və ya əldə etməlidir** (MM-in 747-2-ci maddəsi). Lizinqin obyektini olan əmlakı ixtisaslaşdırılmış sənaye şirkətləri hazırlayır; belə şirkətlər, digər, texniki və sənaye avadanlıqları, sənaye qurğular və digər əşyalar istehsal edir. Onların lizinq verən rolunda çıxış etmələri mümkündür¹. Deməli, lizinq obyektini olan əmlakı lizinq verən rolunda çıxış edən istehsal şirkətləri hazırlamalıdır.

Lizinq verən ya da lizinqin predmeti olan əmlakı əldə etməlidir. Əldə etmə dedikdə, əmlakın hər hansı müəyyən satıcıdan satın alınması başa düşülür. Belə ki, lizinqin təşəbbüskən olan gələcək istifadəçi, yeni lizinq alan lizinq verənə (məsələn, ixtisaslaşmış lizinq şirkətinə, bankı və s.) onun üçün konkret əmlak əldə etmək və həmin əmlakı onun müvəqqəti istifadəsinə vermək xahişi ilə müraciət edir. Lizinq verən bu müraciətə əsasən lizinq almanın göstərdiyi satıcı ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır: bu müqavilədə lizinq verən alıcı rolunda çıxış edir. Alqı-satqı müqaviləsi bağlamaqla, lizinq verən əmlakın mülikiyyətçisi olur. Lakin öz mülikiyyətçi səlahiyyətini o, yalnız əldə etdiyi əmlakı lizinq almanın müvəqqəti istifadəsinə verməklə həyata keçirə bilər.

Lizinq verənin üzərinə həm də belə bir vəzifə düşür ki, o, **lizinq obyektini olan əmlakı lizinq alana lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və həmin əmlakın təyinatına uyğun vəziyyətdə təqdim etməlidir**. Başqa sözlə desək, lizinq verilən əmlak saz və istifadə üçün yararlı halda olmalıdır.

Lizinq obyektini olan əmlak lizinq alana bilavasitə lizinq verən tərəfindən təqdim olunur. Qanunun ifadə etdiyi göstərişdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, satıcı əmlakı lizinq verənə verir (MM-in 748-6-1-ci maddəsi). Bundan sonra o da öz növbəsində əmlakı lizinq alana təqdim edir. Bununla yanaşı, lizinq müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, əmlakı lizinq alana lizinq verən yox, satıcı təqdim etsin. Belə halda əmlakı lizinq alana satıcı (mal göndərən) verir. Məhz bu cəhət adət alqı-satqı müqaviləsinin üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqaviləyə çevirir; lizinq alan isə üçüncü şəxs sayılır.

Lizinq verən lizinqin obyektini olan əmlakı lizinq alanın müvəqqəti istifadəsinə verir. Belə halda o, həmin əmlakı mülikiyyət hüququnu itirmir, əksinə saxlayır. Ona görə ki, lizinq alana istifadəyə verilmiş lizinq obyektini lizinq verənin mülikiyyətidir (MM-in 748-2-1-ci maddəsi). Beləliklə, lizinq obyektini olan əmlak lizinq alana verildikdən sonra lizinq verənin mülikiyyətində qalır. Mühəsibat uçuotu baxımından bu fakt lizinq verənin balansında olmaq kimi əks olunmalı-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Безбаб, В.К. Плущинский. М., 2004, с. 358.

dir. Amma lizinq müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, lizinq obyektini alan əmlak lizinq alanın balansında uçota alınsın (MM-in 748-3-cü maddəsi).

Lizinq verən lizinqə verilən əmlakın pulunu **ödəmək vəzifəsi** də daşıyır. Belə vəzifə alqı-satqı müqaviləsindən yaranır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, lizinq verən satıcı ilə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Odur ki, o, alıcı qismində lizinq obyektini alan əmlakın pulunu ödəməlidir.

Lizinq verənin üstünə, həm də belə bir vəzifə düşür ki, o, **lizinq obyektini alan əmlakı əsaslı təmir etdirməlidir** (MM-in 748-1.7-ci maddəsi). Bu vəzifə lizinq alana da həvalə oluna bilər. Əsaslı təmir lizinq obyektini alan əmlakın əsas tərkib hissələrinin (detalların, konstruksiyaların, mexanizmlərin, aqreqlərin və s.) dəyişdirilməsini nəzərdə tutur.

Əgər lizinq müqaviləsində nəzərdə tutularsa, lizinq verən lizinq obyektini **itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığortalamaq kimi vəzifə** də daşıyır (MM-in 748-2-ci maddəsi). Bunun üçün, yeni lizinq obyektini sığortalamaq üçün lizinq verən sığorta təşkilatı ilə sığorta müqaviləsi bağlamalıdır. Amma sığorta haqqını, yeni sığorta üçün ödənilən məbləği vermək vəzifəsi lizinq alanın üstünə düşür. Belə ki, həmin məbləğ lizinq ödənişlərinin ümumi məbləğinə daxildir (MM-in 748-11-ci maddəsi). Sığorta müddəti satıcı əmlakı lizinq verənə verdiyi andan başlayır, lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatanaqəd davam edir. Bir qayda olaraq, **sığortanın müddəti** lizinq müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 748-6.3-cü maddəsi).

Əgər lizinq obyektini lizinq verən seçərsə, onda o, həmin obyektin lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulan istifadə məqsədlərinə uyğun gəlməməsi ilə bağlı riskə görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 748-7.3-cü maddəsi). Belə ki, bu kimi riskə görə lizinq obyektini seçən tərəf cavabdehdir. Lizinq müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Lizinq verənin daşdığı vəzifələrdən biri həm də ondan ibarətdir ki, o, lizinq obyektinə edilən **yaxşılaşdırılmanın dəyərini lizinq alana ödəməlidir** (MM-in 748-1.10-cü maddəsi). Belə ki, lizinq alan lizinq verənin yazılı razılığı ilə lizinq obyektini öz vəsəli hesabına yaxşılaşdırma bilər; əgər həmin yaxşılaşdırmalar lizinq obyektindən zərər vurmada ayrılı bilmirsə, lizinq verən onların dəyərini lizinq alana ödəməlidir. Lizinq obyektini lizinq verənin yazılı razılığı olmadan yaxşılaşdırıldığı halda isə o, belə vəzifə daşıyır. Əgər lizinq alanı etdiyi yaxşılaşdırmalar lizinq obyektindən ayrılı bilərsə, onun mülikiyyəti həssas olunur (MM-in 748-2.3-cü maddəsi). Lizinq müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Əgər lizinq müqaviləsində lizinq alanın lizinq obyektini alan əmlakı satın almaq hüququ verilsə, onda lizinq verənin üstünə **həmin əmlakı lizinq alana satmaq vəzifəsi** düşür. Lizinq alanın lizinq obyektini satın almaq hüququna **opsion hüququ** deyilir¹ və ya bu hüquq satın alma opsiyonu adlanır. Lizinq müqaviləsinə satın alma opsiyonu (opsion hüququ) daxil edildikdə, lizinq alan müqavilənin müddəti başa çatdıqdan sonra bu hüquqdan istifadə edə bilər. Belə halda lizinq verən lizinq əmlakını satmağa borcludur, yeni onun üçün lizinq obyektini alan əmlakı satmaq vəzifəsi yaranır. Mehzi lizinqin maliyyə lizinq

kimi növündə lizinq verən belə vəzifə daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə lizinq zamanı lizinq obyektini lizinq verən satır və bunun nəticəsində həmin obyektə mülikiyyət hüququ lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatmadan əvvəl lizinq alana keçir (MM-in 748-2.5-cü maddəsi). Lakin lizinq alan lizinq müqaviləsində nəzərdə tutulan bütün məbləğləri (ödənişləri) lizinq verənə ödəməlidir. Lizinq müqaviləsində başqa hal da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, lizinq müqaviləsində müəyyən edilə bilər ki, lizinq obyektinə mülikiyyət hüququ lizinq alana lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatdıqdan sonra keçsin və s.

O ki qaldı lizinqin operativ lizinq adlı növünə, qeyd etməliyik ki, bu növ lizinqə görə lizinq obyektini lizinq verənə qaytarılır və lizinq alan həmin obyektin satın alınmasını tələb edə bilməz. Təbii ki, lizinq verən operativ lizinq zamanı lizinq obyektini lizinq alana satmaq vəzifəsi daşıyır.

Lizinq alan lizinq obyektinə mülikiyyət hüququ əldə etmək üçün bütün lizinq ödənişlərini vermək yolu ilə onu satın almaldır. Belə halda lizinq ödənişləri lizinq obyektini satın alma pulu sayılır¹. Lizinq obyektinin qəti dəyəri hesablanarkən amortizasiya faktı nəzərə alınmalıdır (MM-in 747.3-cü maddəsi). Özü də lizinq ödənişlərinin məbləği (həcmi) lizinq obyektinin satın alınma qiymətindən çox olmalıdır; onlar arasındakı fərq isə lizinq verənin gəliri (mənfəəti) sayılır².

Xarici ölkələrin müliki hüququna görə lizinq əmlakı lizinq müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilən və ya təyin oluna bilən qiymətə satılır; qiymət əmlak satılan anda onun bazar dəyərinə (qalqı dəyərinə) uyğun gəlməlidir³.

Lizinq verən həm də belə vəzifə daşıyır ki, o, əgər lizinq müqaviləsində nəzərdə tutularsa, **əlavə xidmətlər göstərməlidir**. Əlavə xidmətlərin siyahısı və bu xidmətlərə görə lizinq verənə ödənilən haqq lizinq müqaviləsində göstərilə bilər (MM-in 748-2-ci maddəsi).

Əlavə xidmət dedikdə, lizinq verən tərəfindən göstərilən istənilən növ xidmət başa düşülür. Belə xidmət lizinq obyektindən həm istifadəyə kimi, həm də istifadə prosesində göstərilə bilər. Əlavə xidmətlərə aid edilir: lizinq alanın işçilərini öyrətmək; üçüncü şəxslərdən əqli mülikiyyət hüququ (məsələn, əmtəə nişanından, istehsal sirlərindən, ixtiradan və digər obyektlərdən istifadə hüququ) əldə etmək; lizinq əmlakının quraşdırılması və işə salınması ilə bağlı göstərilən xidmət; lizinq əmlakına göstərilən xidmət; lizinq əmlakının təmiri; istehsal sahələrini və kommunikasiyaları hazırlamaq və s.

Lizinq verən həm də **hüquqlara** malikdir. Bu hüquqlara aiddir (MM-in 748-12-ci maddəsi; 748-13-cü maddəsi): lizinq obyektinə aid şərtlərlə lizinq alan tərəfindən əməl edilməsinə **nəzarət etmək** və onu **yoxlamaq hüququ**; lizinqə bağlı maliyyə sənədləri, habelə lizinqin obyektini ilə **mənəesiz tanış olmaq hüququ**; lizinq alanın lizinq obyektinə aid öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinə **maliyyə nəzarəti etmək hüququ**; maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün la-

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть 2 / Отв. ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстова. М., 2005, с. 321.

² Браунский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 2. М., 2000, с. 558.

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильева, А.С. Комаров. М., 2005, с. 114.

⁴ Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с. 320.

zım olan məlumat almaq məqsədilə lizinq alana yazılı sorğu göndərmək hüququ; lizinq alan lizinq ödənişləri üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə, həmin öhdəliklərin təmin edilməsinə yönəldilmiş hərəkətləri həyata keçirmək hüququ və s.

Müəyyən hallarda lizinq verənin hüququ vardır ki, lizinq müqaviləsinin vaxtından əvvəl ləğv etsin. Həmin hallarda göstərilmişdir (MM-in 748-1.11-ci maddəsi). Növbəti yarımbaşlıqda bu hallar barədə danışılacaqdır.

2. Lizinq alanın hüquq və vəzifələri

Lizinq alanın üzərinə düşən vəzifələrdən biri onun ibarətidir ki, o, lizinqə verilən əmlakı, yəni lizinq obyektini qəbul etməlidir (MM-in 748-1.2-ci maddəsi). Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi müəyyən hərəkətlərin edilməsinə tələb edir: birincisi, lizinq alan lizinqə verilən əmlakın keyfiyyətini yoxlamalıdır; ikincisi, yoxlama prosesində eger hər hansı çatışmazlıq və qüsur aşkar edilərsə, əmlak qəbul olunur; əmlakın qəbulu protokolla (qəbul protokolu ilə) rəsmiləşdirilir və təsdiq edilir; üçüncüsü, əmlakı qəbul edərkən hər hansı çatışmazlıq və qüsur aşkar edərsə, lizinq alan bu barədə müvafiq qeyd etməlidir; dördüncüsü, lizinq alan çatışmazlıq və qüsur barədə lizinq verənə məlumat verməlidir. Məlumat ona gösərilir ki, çatışmazlıqdan aradan qaldırmaq məqsədilə əmlakın satıcısı qarşısında tələb irəli sürmək mümkün olsun.

Lizinq alanın digər vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o, əmlakdan lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və ya həmin əmlakın təyinatına uyğun istifadə etməlidir. Başqa sözlə desək, lizinq alanın lizinq obyektindən istifadə etməsi lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və lizinq obyektinin təyinatına uyğun gəlməlidir. Bir qayda olaraq, lizinq alan lizinq əmlakından lizinq müqaviləsinin şərtlərinə uyğun istifadə etməlidir; eger lizinq müqaviləsində belə şərtlər nəzərdə tutulmaza, onda o, əmlakdan təyinatına uyğun istifadə etməyə borcludur.

Lizinq alanın bu vəzifəni yerinə yetirməməsi onun üçün arzuolunmaz mənfəətə səbəb olur. Belə ki, eger lizinq alanın lizinq obyektindən istifadəsi lizinq müqaviləsinin şərtlərinə və ya lizinq obyektinin təyinatına uyğun deyilsə, onda lizinq verən lizinq müqaviləsinin vaxtından əvvəl ləğv edə bilər (MM-in 748-1.12-ci maddəsi). Bu kimi halda lizinq verən pul məbləğlərini və lizinq obyektini mübahisəsiz geri alır.

Lizinq alanın üstünə həm də lizinq ödənişlərini vaxtında ödəmək vəzifəsi düşür (MM-in 748-10-cu maddəsi). Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bu, lizinq alanın əsas vəzifəsi sayılır¹. Lizinq ödənişləri dövrü, yəni vaxtaşırı (aylıq – ayda bir dəfə; rüblik – rübdə bir dəfə; yarımillik – altı ayda bir dəfə) verilməlidir. Lizinq ödənişlərinin dövrüylə lizinq müqaviləsində göstərilir (MM-in 748-10.2-ci maddəsi). Lizinq müqaviləsində, hətta lizinq ödənişlərinin qrafiki verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, öz iqtisadi məzmununa görə lizinq bərbəşə investisiya hesab edilir. Buna görə də lizinq ödənişlərini ümumi məbləği ilə müəyyənləşdirilməlidir ki, lizinq verən həm öz investisiya xərclərini əvəzini tam

ödəyə, həm də lizinq haqqı şəklində gəlir (mənfəət) götürə bilsin¹. Odur ki, lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği tərkibcə iki hissədən ibarətdir:

- investisiya xərclərindən;
- lizinq verənin əldə etdiyi gəlirdən (mənfəətdən).

İnvestisiya xərcləri dedikdə, lizinq verənin lizinq əmlakının əldə olunması və lizinq alanın həmin əmlakdan istifadə etməsi ilə bağlı çəkilən xərclər başa düşülür. Məsələn, amortizasiya, gömrük, vergi və digər məsələlərlə bağlı olan xərclər və s.

Lizinq verənin əldə etdiyi gəlir (mənfəət) dedikdə, lizinq haqqı başa düşülür. Lizinq haqqı isə lizinq alanın lizinq əmlakından istifadə etməsinə görə lizinq verənə əvəz kimi ödənilən pul məbləğidir. Lizinq haqqı lizinq əmlakı vasitəsilə istehsal olunan məhsulla (natura formasında) da ödənilə bilər (MM-in 748-10.3-cü maddəsi).

Lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği lizinq əmlakının dəyərindən və həmin əmlakın satın alınma qiymətindən çox olmalıdır. Məhz lizinq əmlakının qiymətindən çox olan hissə (fərq) lizinq verənin gəlirini (mənfəətini), yəni lizinq haqqını təşkil edir².

Lizinq alanın lizinq ödənişlərini vermək öhdəliyi onun lizinq obyektindən istifadəyə başladığı vaxtdan yaranır. Lakin bu qayda dispozitiv xarakter daşıyır. Belə ki, lizinq müqaviləsində ayn ayda da nəzərdə tutula bilər (MM-in 748-10.4-cü maddəsi). Məsələn, lizinq müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, lizinq ödənişləri lizinq əmlakından istifadə olunma məhsuldarlığın müəyyən səviyyəsinə çatdığı halda verilsin və s.

Bununla bərabər, lizinq müqaviləsində müəyyənləşdirilə bilər ki, lizinq ödənişlərinə 6 ay (180 gün) möhlət verilsin. 6 aylıq müddət lizinq obyektindən istifadəyə başlandıq vaxtdan hesablanır. Həmin müddət keçəndə lizinq ödənişləri verilmir. Yalnız 6 aylıq müddət keçdikdə (ötdükdə) lizinq ödənişləri verilə bilər (MM-in 748-10.5-ci maddəsi).

Lizinq alanın lizinq ödənişlərini vaxtında vermək vəzifəsini yerinə yetirməməsi onun üçün üç mənfəətli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Belə ki, eger o, lizinq obyektindən istifadə üçün haqqı müqavilə ilə nəzərdə tutulan ödəniş müddətləri üzrə ardicil olaraq iki dəfədən artıq ödəməzsə (məsələn, iki ay; iki rüb və s.), lizinq verən lizinq müqaviləsinin vaxtından əvvəl ləğv edə bilər (MM-in 748-1.12-ci maddəsi). Bu zaman lizinq verən lizinq obyektini mübahisəsiz olaraq geri alır.

Lizinq alan həm də lizinq obyektini salamatlığını təmin etməlidir. Bu, onun daşdığı vəzifələrdən biridir. O, lizinq əmlakını yarımlı və işlək halda saxlamalı, onun texniki vəziyyətini, istismar xüsusiyyətlərini və istehlak keyfiyyətlərini pisləşdirməməlidir. Əmlakın salamatlığını təmin etmək üçün lizinq alan öz hesabına lizinq obyektinə texniki xidmət göstərməli, onun orta və cari təmirini həyata keçirməlidir (MM-in 748-1.7-ci maddəsi). Lizinq müqaviləsində başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Lizinq əmlakının istismar ilə bağlı

¹ Qanunda lizinq verənin lizinq haqqı şəklində əldə etdiyi gəlir «muzd» (MM-in 741.1-ci maddəsi) və «mükafat» (MM-in 748.2-ci maddəsi; 748-11.1-ci maddəsi) kimi qeyri-münasib anlayışlarla ifadə edilir.

² Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Бэбэх, В.К. Пучинский. М., 2004, с. 361.

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 114.

bütün risklər onun üzərinə düşür. Əgər lizinq alan lizinq obyektini işlək halda saxlamırsa və bu da onun istehlak keyfiyyətlərini pisləşdirirsə, onda lizinq verən həmin obyekt mübahisəsiz geri ala və bununla da lizinq müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv edə bilər (MM-in 748-1.12-ci maddəsi).

Lizinq əmlakının cari və əsaslı təmiri, ona texniki xidmət göstərilməsi barədə məsələ, ümumiyyətlə, tərəflərin razılığından asılı olaraq müəyyən edilir. Bu vəzifə çox vaxt əsasən lizinq alana həvalə olunur. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, bir qayda olaraq, lizinq verən rəolunda maliyyə şirkəti (təşkilat) çıxır edir. Tabii ki, maliyyə şirkətinin lizinq əmlakını təmir etmək və ona texniki xidmət göstərmək imkanı yoxdur.

Əgər lizinq müqaviləsində nəzərdə tutularsa, lizinq alan lizinq obyektini itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığortalamaq vəzifəsi daşıyır. Bundan ötrü o, sığorta təşkilatı (sığortacı) ilə əmlak sığorta müqaviləsi bağlamalı, habelə sığorta haqqı ödəməlidir.

Lizinq alan həm də zərər vurmaq nəticəsində yaranan öhdəliklərini (delikt öhdəliklərini) yerinə yetirməsinə görə öz mülki-hüquqi məsuliyyətini sığorta etdirməlidir (MM-in 748-6.4-cü maddəsi). Belə ki, lizinq obyektinin istifadəsi prosesində üçüncü şəxslərin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına zərər (ziyan) vurmaqla bilər. Belə halda zərər vurmaq nəticəsində öhdəlik (delikt öhdəliyi) yaranır. Bu öhdəlikdə lizinq alan borclu, üçüncü şəxs isə kreditordur. Odu ki, lizinq alan üçüncü şəxsə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir, yəni delikt öhdəliyini yerinə yetirməlidir. O, buna görə mülki-hüquqi məsuliyyəti daşıyır. Lizinq alan bu məsuliyyəti sığortalamalıdır. Bunun üçün o, sığorta təşkilatı ilə mülki məsuliyyətin sığorta müqaviləsi bağlamalıdır.

Lizinq alanın həm də vəzifəsidir ki, lizinq əmlakını lizinq verənin razılığı olmadan sublizinq verməsin. Bu vəzifənin yerinə yetirilməməsi lizinq verənin əsas vəzir ki, o, lizinq əmlakını mübahisəsiz geri alsın və lizinq müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv etsin (MM-in 748-1.12-ci maddəsi).

Amma lizinq alan lizinq verənin razılığı ilə əmlakı sublizinqə verə bilər. Razılıq hökman yazılı formada verilməlidir (MM-in 747-4.4-cü maddəsi). Sublizinq əmlakı ikinci əldən lizinqə verməkdir.

Lizinq müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, müqavilə müddəti qurtarıqdan sonra lizinq alan lizinq obyektini əldə etsin. Başqa sözlə desək, lizinq müqaviləsi lizinq alana lizinq əmlakının mülkiyyətçisi olmaq vəzifəsi həvalə edə bilər (MM-in 747.3-cü maddəsi). Belə halda lizinq əmlakını əldə etmək lizinq alanın hüququ yox, vəzifəsi hesab olunur və bəzi ölkələrdə (Fransada, Belçikada) olduğu kimi lizinq müqaviləsinin məcburi şərti sayılır¹.

Lizinq əmlakını qaytarmaq lizinq alanın daşdığı vəzifələrə aiddir. Belə ki, lizinq müqaviləsinə xitam verildikdən sonra lizinq alanın üzərinə lizinq obyektini lizinq verənin qaytarmaq vəzifəsi düşür. O, əmlakı normal amortizasiya (köhnəlmə) və ya lizinq müqaviləsi ilə şərtlənən köhnəlmə nəzərə almaqla qaytarmalıdır (MM-in 748-1.8-ci maddəsi).

3. Satıcının hüquq və vəzifələri

Satıcı lizinq münasibətlərinin iştirakçısıdır. Əgər lizinq münasibətləri üçtərəfli müqavilə şəklində rəsmiləşdirilsə, onda satıcı müqavilənin tərəflərindən biri kimi çıxış edir. Buna görə də o, hüquqlara malik olub vəzifələr daşıyır.

Satıcının əsas vəzifəsi lizinq obyektini lazımlı keyfiyyətdə və müəyyən ləşdirilmiş müddətdə lizinq verənin təqdim etməkdən ibarətdir. Ona görə ki, lizinq verən satıcı ilə bağladığı alqı-satqı müqaviləsində alıcı qismində iştirak edir. Hətta qanunda bu barədə, yəni satıcının lizinq obyektini alan əmlakı lizinq verənin verməsi haqqında birbaşa göstəriş də vardır (MM-in 748-6.1-ci maddəsi).

Amma çox vaxt belə olmur. Belə ki, satıcı, bir qayda olaraq, lizinq obyektini lizinq verənin göstərdiyi ünvana göndərir. Adətən, satıcı əmlakı lizinq alanın olduğu yərə göndərməli olur. Ona görə ki, lizinq alan alqı-satqı müqaviləsindən irəli gələn alıcı hüquqlarına malikdir; digər tərəfdən alqı-satqı müqaviləsində göstərilir ki, əmlak lizinq verən tərəfdən xüsusi olaraq lizinq alana lizinqə verilmək üçün əldə edilir (MM-in 747-5.2-ci maddəsi). Beləliklə, lizinq verən çox vaxt satın aldığı əmlakın özünü görmür; o, yalnız əmlakın pulunu verərək ödənişə həyata keçirir.

Satıcının digər vəzifəsi ondan ibarətdir ki, əgər alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulubsa o, lizinq obyektinə təminatlı xidmət göstərməlidir (MM-in 748-1.6-cı maddəsi). Buna görə də o, təminat müddəti ərzində əmlakla bağlı olan hər hansı qüsur və çatışmazlıq öz hesabına aradan qaldırmalıdır. Təminat müddəti ötüb keçdikdən sonra satıcı təminatlı xidmət göstərmək vəzifəsi daşıyır.

Lizinq obyektini sığortalamaq vəzifəsinin daşdığı vəzifələrdən biridir. Belə ki, əgər lizinq müqaviləsində ayn qayda nəzərdə tutulmayıbsa, satıcı lizinq obyektini itirilmə (məhv olma), çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığortalamalıdır (MM-in 748-6.1-ci maddəsi). Sığorta müddəti satıcı əmlakı lizinq verənin verdiyi andan lizinq müqaviləsinin müddəti başa çatdığı anı əhatə etməlidir.

Satıcı ilə lizinq verən arasında lizinq obyektinin əldə edilməsi barədə müqavilə alqı-satqı müqaviləsidir. Odu ki, satıcının üstünə alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcının daşmalı olduğu analogi vəzifələr düşür.

4. Lizinq iştirakçılarının (subyektlərinin) məsuliyyəti

Lizinq subyektlərinin məsuliyyəti mülki-hüquqi məsuliyyətin ümumi müddəalarına tabedir. Bununla yanaşı, lizinq münasibəti iştirakçılarının məsuliyyəti özünəxas cəhət və xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, öz öhdəliklərini pozmağa görə tərəflərin məsuliyyət məsələsi lizinq üçün spesifik olan üsullarla həll edilir.

Lizinq iştirakçılarının məsuliyyətinin əsas xüsusiyyəti ondan irəli gəlir ki, bu münasibətlərdə lizinq şirkətinin rolu lizinq əməliyyatını maliyyələşdirməkdən ibarətdir. Maliyyə təşkilatı olan lizinq verənin lizinq obyektinə bilavasitə münasibəti yoxdur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, o, çox vaxt lizinq obyektinin özünü belə görmür. Buna görə də təbii ki, lizinq verən lizinq obyektini ilə bağlı vəzifələri ya satıcının, ya da lizinq alanın üzərinə qoyur. Bunun nəticəsində li-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Безбаб, В.К. Пучинский. М., 2004, с. 361.

zinq münasibətləri üzrə məsuliyyəti əsasən lizinq alan və ya satıcı daşıyır; lizinq verənin üzərindən isə məsuliyyət götürülür. Lizinq əmlakı ilə bağlı məsuliyyəti lizinq verənin üzərindən götürmək üçün ələ etmək lazımdır ki, əmlakla bağlı məsələni lizinq alan və satıcı bilavasitə, lizinq verənin iştirakı olmadan özləri həll etsinlər. Bundan ötrü qanun lizinq alanı xüsusi statusla – «alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcı» hüququ ilə təmin edir. Belə ki, qanun müəyyən edir ki, bir az öndə göstərdiyimiz kimi, lizinq alan lizinq obyektinin satıcısı ilə lizinq verən arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsindən irəli gələn alıcı hüquqlarına malikdir (MM-in 747-5.2-ci maddəsi). Məhz alıcı hüquqları lizinq alanı imkan verir ki, o, lizinq əmlakı ilə bağlı bilavasitə satıcıya tələb irəli sürsün. Belə ki, lizinq alan bilavasitə lizinq obyektinin satıcısı qarşısında bu obyektin keyfiyyət və komplektliyi, göndərmə müddəti bərədə, həbsə alqı-satqı müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan digər tələbləri irəli sürə bilər (MM-in 748-1.3-cü maddəsi). Bu halda satıcı həmin tələblərə baxaraq müvafiq pozuntunu lazımcına aradan qaldırmalıdır.

Lizinq alanı alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcı hüququ ilə təmin etmək bərədə qayda xarici ölkələrin mülki və ticarət hüququna da məlumdur¹. Bu qaydanı həm də beynəlxalq maliyyə lizinqı bərədə Oltava konvensiyası müəyyənləşdirir².

Qeyd etdiyimiz kimi, alqı-satqı müqaviləsində göstərilməlidir ki, lizinq obyektini lizinq verən tərəfindən xüsusi olaraq lizinqə verilmək üçün satın alınır, yəni əldə edilir (MM-in 747-5.2-ci maddəsi). Bu göstəriş satıcı ilə lizinq alan arasında münasibətlərdə vacib rol oynayır. Həmin göstəriş satıcını əvvəlcədən xəbərdar edir ki, lizinq əmlakı ilə bağlı mümkün tələblər alqı-satqı müqaviləsinin tərəfi olan lizinq verənə yox, lizinq alana irəli sürülməkdir. Buna görə də lizinq verən lizinq əmlakında aşkar olunan çatışmazlığa və qüsura görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 748-1.4-cü maddəsi).

Lizinq alan öz öhdəliklərini pozduğu hallarda (məsələn, o, lizinq obyektindən təyinatına uyğun istifadə etmədiyi, icazəsiz lizinq əmlakını sublinziqə verdiyi və digər hallarda), lizinq verən aşağıdakı mülki-hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə edə bilər: mübahisəsiz pul məbləğlərini almaq; lizinq obyektini mübahisəsiz geri almaq; lizinq müqaviləsinin mübahisəsiz geri almaq.

Lizinq alan həm də lizinq obyektini qaytarmamağa və ya vaxtında qaytarmamağa görə məsuliyyət daşıyır. Belə halda o, lizinq verənin tələbi ilə kompensasiya ödəməlidir (MM-in 748-1.9-cü maddəsi).

Lizinq alan aşağıdakılara görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 748-7.1-ci maddəsi): lizinq əmlakının zərərin bütün növlərindən qorunmasına görə; lizinq əmlakının məhv olması, itirilməsi, korlanması, oğurlanması və vaxtından əvvəl sıradan çıxmasına görə; lizinq əmlakının quraşdırılmasına və ya istifadəsi zamanı buraxılan səhvlərə görə; lizinq əmlakının istisman zamanı verilən risklərə görə. Lizinq müqaviləsində ayrı qayda da nəzərdə tutula bilər.

Lizinq alanın hüququ var ki, o, lizinq müqaviləsinin pozulmasına görə öz məsuliyyət riskini lizinq verənin üzərinə siqortalasın (MM-in 748-6.5-ci maddə-

si). Bundan ötrü o, siqorta təşkilatı ilə siqorta müqaviləsi bağlamalıdır. Bu müqavilə üçüncü şəxsin xəyriyə bağlanmış siqorta müqaviləsi, lizinq verən isə üçüncü şəxs sayılır.

§ 5. Lizinq müqaviləsinin xitamı

1. Müqaviləyə xitam verilməsinin əsasları

Lizinq müqaviləsi müxtəlif əsaslara görə xitam edilir. Bu əsaslar mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur. Digər tərəfdən qeyd etməliyə ki, qüvvədən düşmüş «Lizinq xidməti haqqında» AR Qanununun V fəsinə daxil olan normalar (13-cü maddə) müqavilənin ləğv edilməsi əsaslarına həsr edilmişdir; qüvvədən düşməsinə baxmayaraq həmin qanunda göstərilən əsaslar öz əhəmiyyətlərini itirməyərək aktuallığını saxlayır.

Lizinq müqaviləsinin müddətindən başa çatması müqavilənin xitam edilməsi əsaslarından biridir. Müqavilənin müddəti qurtardıqdan və sona çatdıqdan sonra lizinq alan lizinq əmlakını lizinq verənə qaytarır. Bununla müqavilə ləğv edilir.

Lizinq alan müəssisə ləğv edildiyi halda da lizinq müqaviləsi xitam edilir. Lizinq alan müəssisənin ləğv edilməsi dedikdə bu müəssisənin mövcudluğuna və fəaliyyətinə onun hüquq və vəzifələrinin hüquqi varislik qaydasında başqa şəxslərə keçmədən xitam verilməsi başa düşülür. Müəssisə müxtəlif əsaslara görə ləğv edilə bilər. Məsələn, bu cür müəssisənin təsisçilərinin (iştirakçılarının) qərarı, o cümlədən müəssisənin mövcudluğu üçün nəzərdə tutulan müddətin bitməsi və ya qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması lizinq alan müəssisənin fəaliyyətinə xitam verilməsi üçün əsas ola bilər.

Tərəflərin sazişi lizinq müqaviləsinin ləğv edilməsi əsaslarından biridir. Belə halda, müqavilənin müddəti bitməsə də, lizinq müəssisəsi ilə lizinq alan müqaviləni pozmaq üçün qarşılıqlı razılığa gəlirlər.

Məhkəmənin qərarı lizinq müqaviləsinə xitam verilməsi əsaslarından biri sayılır. Məsələn, müqavilənin bağlanmasında iştirak edən müəssisənin yarıdılması zamanı yol verilmiş qanunvericilik pozuntuları ilə əlaqədar onun qeydiyyatının etibarsız sayılması bərədə məhkəmə qərar lizinq müqaviləsinin pozulmasına səbəb ola bilər.

Lizinq müqaviləsi müqavilənin predmeti olan əmlak qarşısının məhv və ya zədələnməsinə səbəb olduqda, müqavilə ləğv edilir. Qarşısının məhv və ya zədələnməsinə səbəb olmaqla hadisələri (ildırım, tufan, qasırğa, daşqın, zəlzələ və s.) başa düşülür.

Qanunda və müqavilədə lizinq müqaviləsinin ləğv edilməsinə digər halları da nəzərdə tutula bilər. Bu cür halları müəyyənləşdirilməsi istisna edilmir.

2. Müqaviləyə xitam verilməsinin nəticələri

Lizinq müqaviləsinin ləğv edilməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Bu cür nəticələrə aiddir:

- lizinq əmlakının lizinq verənə qaytarılması;
- əmlakın qaytarılması ilə bərabər lizinq verənə dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi;

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 115.

² Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 191.

• əmlakın geri götürülməsi ilə bərabər lizinq alana dəyən zərərin əvəzi-
nin ödənilməsi.

Lizinq müqaviləsinin müddəti qurtardıqdan sonra lizinq əmlakını icarəçi (li-
zinq alan) satın alma hüququndan istifadə etməklə mülkiyyət hüququ əsasın-
da əldə etmir. **Bələ halda əmlak lizinq verənə qaytarılır.** Bu, lizinq müqavilə-
sinin xitam edilməsinin hüquqi nəticəsidir.

Bununla bərabər, müqavilə lizinq alanın təqsiri üzündən pozula bilər. Bələ
halda əmlak lizinq verənin özünə qaytarılır və lizinq alan qarşı tərəfə dəyən
zərərin əvəzinə ödəyir. Əgər müqavilənin ləğv edilməsində lizinq verən təqsir-
kar olarsa, əmlak geri qaytarılır və lizinq alana dəyən zərərin əvəzi ödənilir.

§ 6. Lizinqin növləri (tipləri)

Dünya praktikasında lizinq müqaviləsinin çoxsaylı tipləri işlənib hazırlanmış-
dır. Ədəbiyyatda bu məsələyə müəyyən dərəcədə toxunulmuşdur¹. Lakin li-
zinq müqaviləsinin dəqiq və elmi cəhətdən əsaslandırılmış geniş təsnifatına
biz rast gəlmirik. Azərbaycanlı hüquqşünas müəlliflərdən S.Ə.Vəliyev lizinq
müqavilələrinin ayrı-ayrı növlərini sistemli şəkildə nəzərdən keçirməyə təşəb-
büs göstərmişdir².

Lizinq müqaviləsinə müxtəlif meyarlara görə təsnifləşdirmək olar. Hər şey-
dən əvvəl, bəynəlxalq ticarət praktikasında **müddət meyarına** görə lizinqin üç
növünə rast gəlirik:

- rentinq;
- xayriq;
- uzunmüddətli lizinq.

Rentinq dedikdə qısamüddətli lizinq başa düşülür. Bu müddət bir ilə kimi
olan müddətə əhatə edir. **Xayriq** orta müddətli lizinqdır. Bu lizinq növü bir il-
dən üç ilə kimi olan müddətə nəzərdə tutur. **Uzunmüddətli lizinq** odur ki,
onun müddəti üç ildən çoxdur. Bəynəlxalq praktikada müddəti iyirmi və ya da-
ha çox il olan lizinqə də rast gəlmək mümkündür.

Lizinq avadanlığının istifadə müddəti və əqddə iştirak edən tərəflərin
sayı kimi meyarla görə lizinqin iki növü fərqləndirilir: maliyyə lizinqi; operativ li-
zinq³.

Maliyyə lizinqi odur ki, bu cür lizinqə icarəyə verilmis lizinq avadanlığın-
dan istifadə müddəti adətən həmin avadanlığın xidmət müddətinə (təsərrüfat
məqsədləri üçün istifadə müddətinə və ya tam amortizasiya müddətinə) yaxın-
laşır. Bu növ lizinq müqaviləsi, bir qayda olaraq, **üç ildən on ilə kimi**, bəzi
hallarda isə **on ildən çox müddətə** bağlanır. Bununla bərabər, maliyyə lizinqi

¹ Mosalan, bax: *Тыньель А., Функ Я., Хевлей В.* Курс международного торгового право. Учебник. Минск. 2000, с.449-451; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полумтом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с.417; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с.249.

² Веллев С.А. Лизинг как одна из форм внешнеэкономической сделки // Международное право. Баку. 1998. №1, с. 82-84.

³ Müəlliflərdən S.Ə.Vəliyev çox haqlı olaraq göstərir ki, bu cür halda lizinq - meyarlar çoxluğuna görə növlərə bölünür: icarəyə verilən avadanlığın tipi; icarəyə verənin daşdığı vəzifənin həcmi; avadanlıqdan istifadə müddəti; digər meyarlar (bax: S.Ə.Vəliyev. Göstərilən osər, s.83).

mürəkkəb əqddir. Bələ ki, həmin əqddə üç tərəf iştirak edir. Lizinq müddəti başa çatdıqdan sonra müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq lizinq alan avadanlıq üzərinə mülkiyyət hüququ əldə edə və ya müqaviləni daha güzəştli şərtlərlə təzənləyə, ya da avadanlığı lizinq verənə (icarəyə verənə) qaytara bilər, yəni müqavilə münasibətlərini ləğv edə bilər. Maliyyə lizinqinə investisiya lizinqi də deyilir.

Geriqaytarma lizinqi maliyyə lizinqinin yanmövüdür. Maliyyə lizinqindən fərqli olaraq geriqaytarma lizinqi **üç tərəfli yox, ikitərəfli əqddir.** Bu əqddə lizinq verən və lizinq alan iştirak edir. Satıcının (istehsalçının) bu münasibətlərdə çıxış etməsinə təsadüf olunmur. Geriqaytarma lizinqi onunla xarakterizə olunur ki, bu lizinq növü avadanlığı mülkiyyətçisinin onu lizinq məqsəssinə satmasına, sonradan ilkin mülkiyyətçinin həmin avadanlığın lizinqə (icarəyə) götürməsinə nəzərdə tutur. İlkin mülkiyyətçi həm avadanlığın qiymətini alır, həm də avadanlıqdan istifadə nəticəsində gəlir götürür. Deməli, lizinq avadanlığının ilkin mülkiyyətçisi həm də eyni zamanda lizinq alan rolunda çıxış edir. Lizinq məqsəssəsi həm lizinq avadanlığının sonrakı mülkiyyətçisi, həm də lizinq verəndir.

Operativ lizinq odur ki, bu növ lizinq avadanlığın onun tam amortizasiyası müddətində dəfələrlə lizinqə verilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, operativ lizinqdə müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində lizinq avadanlığının istifadə müddəti avadanlığın xidmət (qulluq) müddətindən azdır. Lizinq alan avadanlığı qısa və ya orta müddətə icarəyə götürür. Bu isə lizinq verənə imkan verir ki, o, lizinq müddəti qurtardıqdan və başa çatdıqdan sonra həmin avadanlığı başqasının istifadəsinə versin. Bələ ki, lizinq müddəti qurtardıqdan sonra avadanlıq lizinq verənə qaytarılır. Bu cür halda lizinq alanın ixtiyar çatmır ki, lizinq avadanlığı üzərində mülkiyyət hüququnun ona keçməsinə tələb etsin.

Lizinq avadanlığına texniki xidmət göstərilməsi üzrə vəzifənin kimə həvalə edilməsi əlamətinə görə lizinqin iki növü fərqləndirilir: təmiz lizinq; xidmətli lizinq. **Təmiz lizinq** odur ki, bu növ lizinq avadanlığına xidmət göstərilməsi lizinq alana həvalə edilməsini nəzərdə tutur⁴. Bu lizinq növü kommersiya bankları, lizinq əməliyyatları ilə məşğul olan sığorta təşkilatları üçün xarakterikdir. Bu, məlum məsələdir. Bələ ki, lizinq verən rolunda çıxış edən banklar və sığorta təşkilatları, təbii ki, lizinq əmlakına xidmət göstərə bilməz.

Xidmətli lizinq odur ki, bu lizinq avadanlığına xidmət göstərmək vəzifəsinin lizinq verənə həvalə edilməsini nəzərdə tutur. Bu lizinq növündən o halda istifadə edilir ki, müqavilənin predmetini xüsusi xarakterli avadanlıqlar (məsələn, kompüterlər, hesablama maşınları və s.) təşkil etsin. Göstərilən müqavilə əlavə şərt nəzərdə tutan müqavilə də adlandırılır. Əlavə şərtlər mürəkkəb

⁴ Müəlliflərdən prof. Y.A.Pavlodski təmiz lizinqə düzgün anlayış vermir. Bələ ki, onun fikrincə təmiz lizinqə avadanlığına xidmət göstərmək vəzifəsi icarəyə verənə (lizinq verənə) həvalə edilir (bax: Гражданское право России. Курс лекций / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997. Часть 2, с.251); Bu fikir heçqəndən uzaqdır. Göstərilən vəzifə lizinq alana həvalə edilir (bu bərədə bax: Тыньель А., Функ Я., Хевлей В. Курс международного торгового право. Учебник. Минск. 2000, с. 451; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полумтом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 418).

xarakterli avadanlığa xidmət göstərməyin vacibliyi ilə əlaqədardır. Əgər təmiz lizinq quru lizinq adlanırsa, xidmətli lizinqə islaq (yaş) lizinq də deyilir.

İştirakçıların tərkibinə görə və lizinq əməliyyatlarının həyata keçirilməsi texnikasından asılı olaraq lizinqin üç növü fərqləndirilir: birbaşa lizinq; dolay lizinq; qrup lizinq.

Birbaşa lizinq odur ki, həmin lizinqdə iştirak edən əmlak mülkiyyətçisi (mal göndərən) həm də eyni zamanda lizinq verəndir. O, avadanlığı müstəqil olaraq lizinqə verir.

Dolay lizinq elə bir əqddir ki, bu əqdə görə lizinq verən lizinq alana lizinqə vermək üçün satıcıdan xüsusi olaraq avadanlığı alır. Ozu də tez-tez biz lizinq verənin bankların və digər kredit təşkilatlarının maliyyə vəsaitini cəlb etmələrinin şahidi oluruq. Deməli, dolay lizinqdə vasitəçi çıxış edir.

Qrup lizinqi elə bir əqddir ki, bu əqdin bağlanması lizinq verən tərəfindən bir neçə şəxs çıxış edir.

Müqavilənin beynəlxalq xarakterə malik olub-olmamasına görə lizinqin iki növü vardır: daxili lizinq; beynəlxalq lizinq. **Daxili lizinq** odur ki, lizinq müqaviləsinin tərəfləri (subyektləri) rəolunda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları çıxış edirlər. Bu lizinq dünyanın bir çox ölkələrində daha inkişaf etmişdir. **Daxili milli lizinq** bazarında istehsal avadanlıqlarının, avtomobillərin və digər əmlak növlərinin lizinqə verilməsi üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq lizinq odur ki, bu lizinqdə iştirak edən lizinq alan və lizinq verən müxtəlif dövlətlərin subyektləridir; onlar ayrı-ayrı dövlətlərdə olurlar¹. **Beynəlxalq lizinqdə** əsas yeri gəmilərin, təyyarələrin, dəmiryolu vaqonlarının və s. lizinqə verilməsi təşkil edir. Daxili və beynəlxalq lizinq MM-in 747-3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Lizinq obyektinin «hərəkət edib-etməməsi» əlamətinə görə lizinqin iki növü fərqləndirilir: mobil lizinqi; immobil lizinqi. **Mobil lizinqi** daşınar əmlak növlərinin lizinqə verilməsidir. **Immobil lizinqi** isə bunun əksinə olaraq daşınmaz əmlakın lizinqə verilməsini nəzərdə tutur.

Lizinqin **kompensasiya lizinqi** adlı xüsusi xarakterli növü də fərqləndirilir. Bu lizinqin əsas xüsusiyyəti lizinq haqqının forması ilə şərtlənir. Belə ki, lizinq alan lizinq haqqını icarəyə (lizinqə) götürdüüyü avadanlığın tətbiqi nəticəsində əldə etdiyi məhsul formasında ödəyir. Ödəniş lizinq alan tərəfindən xammal və yarımfabrikatlar verməklə də həyata keçirilə bilər ki, onların lizinq avadanlığının istifadəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Sublizinq müqaviləsi elə bir əqddir ki, o, lizinq alan tərəfindən lizinq predmetinin yenidən üçüncü şəxsə lizinqə verilməsi ilə bağlı əmələ gələn münasibətləri rəsmiləşdirir. Sublizinq ikinci əldən lizinqə verməkdir. Lakin bunun üçün lizinq verənin razılıq və icazə verməsi tələb olunur. Xüsusi xarakterli münasibətləri tənzimləyən sublizinq Ottava konvensiyasının 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Sublizinq AR MM-in 747-4-cü maddəsi ilə tənzimlənir.

Mülki qanunvericilikdə lizinqin digər növləri də göstərilir. Mülki Məcəllənin

747-5-ci maddəsi lizinq xidmətinin müxtəlif cür formalarını nəzərdə tutur. Məsələn, lizinq müqaviləsi subyektlərinin iştirakına görə lizinqin ikiterəfli və ya üçterəfli kimi iki növü fərqləndirilir¹.

TÖVSİYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Велиев С.А. Лизинг как одна из форм внешнеэкономической сделки //Международное право. Баку. 1998. №1, с.80-86.

Кабатова Е.В. Лизинг: правовое регулирование. М., 1996.

Чекмарева Е.Н. Лизинговый бизнес. М., 1993.

Джужа В.М. Лизинг. Ростов-на-Дону. 1999.

Лещенко М.И. Основы лизинга. Учебное пособие. М., 2000.

Гехт П.И. Развитие лизинговых операций. М., 1991.

Тынель А., Функ Я., Хвалей В. Курс Международного торгового права. Учебник. Минск. 2000.

Газман В.Д. Лизинг. М., 1997.

Горемыкин В.А. Лизинг. М., 1997.

К.Шмиттгофф. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993.

¹ Beynəlxalq lizinq barədə daha ətraflı: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslik. Bakı. 2007.

² Beynəlxalq lizinqin üç növü fərqləndirilir: eksport lizinqi; tranzit lizinqi; xüsusi lizinq (məlumat almaq üçün bax: S.A.Vəliyev. Göstərilən əsəri, s.83).

¹ К.Шмиттгофф. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с. 237-240.

**§ 1. Françayzınq müqaviləsinin anlayışı,
xüsusiyyətləri, elementləri, əhəmiyyəti və
mülki-hüquqi tənzimlənməsi**

1. Françayzınqın anlayışı

Françayzınq müqaviləsinin rəsmiləşdirdiyi münasibətləri başa düşmək üçün, onun hansı sahələrdə tətbiq olunmasını bilmək məqsədilə belə bir misal çəkkək. Yeni yaradılmış hər hansı kommersiya müəssisəsi sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyir. Lakin onun qabaqcıl texnologiyası yoxdur. Həmin müəssisə marketing və biznes işinin müasir yollarını da bilmir. Təbii ki, o, işgüzar nüfuzla malik deyil və daxili bazarda, o cümlədən, beynəlxalq bazarda tanınmır. Şübhəsiz, sahibkarlıq fəaliyyətində, kommersiya əməliyyatlarında və biznes işində göstərilən müəssisənin uğur qazanması müəyyən çətinliklərlə bağlı olacaqdır. Bəs vəziyyətdən necə çıxmalı?

Vəziyyətdən çıxmaq üçün kommersiya müəssisəsi həm daxili bazarda, həm də beynəlxalq bazarda yaxşı tanınan, işgüzar nüfuzla malik olan məşhur iri firma ilə (məsələn, «Coca-cola» korporasiyası; «Pepsi-cola» korporasiyası; «Makdonalds» korporasiyası; «General Motors» korporasiyası və s. ilə) razılığa gəlir ki, o, öz məhsullarını həmin firmanın əmtəə nişanı altında istehsal etsin və ya öz kommersiya əməliyyatlarını həmin firmanın firma adı (və ya ticarət markası) altında aparsın və yaxud da onun xidmət nişanı altında fəaliyyət göstərsin. Bu kimi hallarda kommersiya müəssisəsi və tanınmış məşhur firma arasındakı əlaqələr françayzınq münasibətləri, həmin münasibətləri rəsmiləşdirən hüquqi forma ilə françayzınq müqaviləsi adlanır.

Hələ SSSR-in mövcud olduğu dövrdə (1972-ci ildən) bəzi sovet müəssisələri («Pepsiko» korporasiyası ilə müqavilə bağlayaraq həmin korporasiyanın sirop (şirə) və konsentratlarından onun ticarət markası altında sərnləşdirici içki («Pepsi-cola» və «Fanta») istehsal edirdilər. Həmin müqavilə françayzınq müqaviləsi adlanırdı.

Hər şeydən əvvəl, beynəlxalq praktikada geniş sürətdə tətbiq edilən françayzınq termininin mənasını açaq. Françayzınq (franşiza) ideyası hələ antik dövrlərdə mövcud olsa da, həmin termin ilk dəfə orta əsrlərdə birinci kommersiya dəniz və bank münasibətlərini yarandıqı dövrdə meydana gəlmişdir. Həmin termin ilk dəfə Fransada işlədilmişdir. Françayzınq fransızca «franchise» (franşiza) sözündən olub, güzəşt, imtiyaz, sərbəstlik mənasını ifadə edir. Bu termindən hələ orta əsrlərdə Fransada istifadə edilirdi. O vaxtı françayzınq termini ilə müəyyən bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün kraldan pulla hər hansı imtiyaz (hüquq) əldə edilməsi əhatə olunurdu. XIX əsrdə bu anlayış

ABŞ-da inkişaf etməyə başladı¹. Müasir mənada françayzınq anlayışı müəyyən bir sahibkann (müəssisən, firmanın) digər sahibkardan (firma, müəssisədən) ona məxsus olan kompleks müstəsna əqli mülkiyyət hüquqları və digər hüquqlardan kommersiya məqsədləri üçün istifadəyə icazə alınması ifadə edir. Françayzınq dedikdə iki və bir neçə sahibkar partnyorun eht bir könüllü əməkdaşlığı başa düşülür ki, bununla həmin sahibkarlar onlardan birinə məxsus olan ferdləşdirmə vasitələrinə olan hüquqdan (firma adlanndan, kommersiya işarələrindən², əmtəə nişanlanndan və ya xidmət nişanlanndan) birlikdə istifadə edirlər. Ferdləşdirmə vasitələrindən istifadəyə hüquq verən tərəf, eyni zamanda, digər tərəfə (istifadəçiyə) həm də mühafizə edilən (qorunan) kommersiya informasiyası (nou-hau) verir, həmçinin biznesin təşkilii üçün ona daim məsləhətlər verir.

Françayzınq qoşa biznes³, marketinqin və ya mal bölgüsünün bir formasıdır. Bununla bazarda axtarıq tanınan və məşhurlaşan hər hansı firma, kompaniya, korporasiya, ümumiyyətlə, müəssisə (buna françayzər deyilir) digər firmaya müəyyən bir yerdə, müəyyənləşdirilmiş vaxt müddətində göstərilən formada öz biznesini həyata keçirməyə imtiyaz (hüquq) verir. Firma (françayzər) işini möhkəm tutan, bazarda dəfələrlə sınaqdan çıxan və böyük işgüzar nüfuzla olan sahibkar, təsərrüfat subyektidir. Bununla bərabər, bu firma (françayzər), şübhəsiz ki, biznesini geniş yaymaqla özünün daha da inkişaf etməsində maraqlıdır. Öz biznesinin əhatə dairəsini və miqyasını daha da artırmaq, həyata keçirdiyi sahibkarlıq və digər fəaliyyəti nisbətən genişləndirmək və bu fəaliyyəti (biznesi) müdrianun bir çox ölkələrinə yaymaq üçün onun qarşısında iki yol vardır. **Birinci yol** ondan ibarətdir ki, firma öz işini yaymaq üçün geniş şəbəkə təşkil etməli, bu məqsədlə müxtəlif yerlərdə birgə və törəmə müəssisələr, filiallar açmalıdır. Bu yol həm iqtisadi cəhətdən, həm də digər səbəblərə görə məqsəduyğun və sərfəli deyildir. Belə ki, göstərilən yolla firmanın işinin və biznesinin geniş yayılması böyük ilkin pul məbləği (kapital) tələb edir və necə deyirlər, yersiz və lazımsız narahallığa, «baş ağrısına», əzab-əziyyətə səbəb olur.

Firmanın öz işini və biznesini daha da geniş yaymağın **ikinci yolu françayzınqdır**. Françayzınq formasında işləmək firma üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli və məqsəduyğundur. Belə ki, firma filialların açılmasına, birgə və ya törəmə

¹ ABŞ hüququnda «franşiza» terminindən müxtəlif növ münasibətləri bildirmək üçün istifadə edilir. Məsələn, «**eeçkl franşizası**» səsvərdə iştirak etmək hüququnu ifadə edir. «**İdman franşizası**» müəyyən bir ərazidə iqtisadi nişanı hımayəsi altında idman komandasının yaradılmasına icazəni bildirir. Korporasiyanın nizamnaməsi «baş (ümumi) franşiza» kimi izah edilir. «**Xüsusi franşiza**» ictimai-faydalı məqsədlər və şəxsi fayda əldə etmək niyyəti ilə emlakdan istifadə edilməsi üzrə cəmiyyət tərəfindən verilən hər hansı bir hüququ göstərir. «**Sahibkarlıq françayzınqı**» ilə françayz verənlə françayz alan arasındakı uzunmüddətli işgüzar münasibətləri ifadə edir. Bizim qanvədə olan MM «sahibkarlıq françayzınqı»nı nəzərdə tutur.

² Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının təsisi edən konvensiyasının (14 iyul 1967) 2-ci maddəsinin 8-ci bəndinə görə kommersiya işarəsinə olan hüquq əqli mülkiyyətə daxildir. Sonayə mülkiyyətinin qorunması haqqında Paris konvensiyasının (20 sentyabr 1883-cü il) 6-cı maddəsi də bu anlayış nəzərdə tutur. Hər iki konvensiyanın tam mətninə bax: Пазва на резултаты интелектуальной деятельности. Сборник нормативных актов / Сост. В.А.Дозорцев. М., 1994.

³ Biznes (ingiliscə «business»-iş, məşğuliyyət, ticarət) dedikdə qarşılıqlı fayda verən mübadilə əsasında şəxslərin işgüzar iqtisadi fəaliyyəti başa düşülür.

müəssisələrin yaradılmasına və s. heç bir əlavə xərc çəkmədən öz təsir sferasını genişləndirir. Bundan əlavə, firma-françayzer qarşı tərəfdən müəyyən haqq (ödəniş) almaqla gəlir əldə edir. Qarşı tərəf xidmət və malların bölgüsü, yaxud satış üzrə özünün müəssisəsinə yaratmaq istəyən tərəfdir. Bunun üçün o, bazarda dəfələrlə sınaqdan çıxan və məşhurlaşan firma (françayzer) ilə əlaqəyə girir. Həmin firmanın müvafiq sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində kifayət qədər təcrübəsi vardır. Onun istehsal etdiyi mal və ya göstərdiyi xidmət bazarda dəfələrlə müsbət mənada sınaqdan çıxmışdır. Bu firma mal istehsal etməkdə və ya xidmət göstərməkdə yaxşı işlənmiş plana malikdir. Onun buraxdığı məhsulların əmtəə nişanları və ya göstərdiyi xidmətlərin xidmət nişanları dünyanın bir çox yerlərində tanınır. Buna görə də yaxşı işlənmiş plan əsasında özünün xidmət və malların bölgüsü, yaxud satış üzrə müəssisəsinə yaratmaq istəyən qarşı tərəf həmin firmanın malik olduğu fərdiləşdirmə vasitələrindən (kommersiya işarələrindən, əmtəə nişanlarından və xidmət nişanlarından) istifadə etməklə onun nişanı altında, markası altında işləmək istəyir¹. Belə halda firma ilə qarşı tərəf arasında münasibətlər françayzinq formasiyası vasitəsilə qaydaya salınır. Məsləkə, bazarda dəfələrlə sınaqdan çıxan və məşhur olan firma yaxşı işlənmiş plan əsasında özünün müəssisələrini (kompaniyalarını, firmalarını və s.) yaratmaq istəyən şəxslərin (istifadəçilərin) hamısına onun nişanı altında, markası altında işləmək hüququ verir ki, bu, françayzinq adlanır.

2. Françayzinqin tarixi

«Françayzinq» sözü əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, fransız mənşəli sözdür. Lakin buna baxmayaraq, françayzinq münasibətləri özünün əmələ gəlməsinə, inkişafına və tanınmasına görə ABŞ hüququna «borclu və minnətdar» olmalıdır.

Xüsusi xarakterə malik olan françayzinq hələ XIX əsrdə ABŞ-da meydana gəlmişdir. Lakin bu münasibətlər Avropanın və Amerikanın inkişaf etmiş ölkələrində yalnız 1950-ci ildən sonra geniş yayıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mənada hüquq institutu kimi françayzinqin yaranması ABŞ-da XIX əsrin II yarısında Cənub və Şimal arasında vətəndaş müharibəsi qurtarıqdan dərhal sonrakı dövrə təsadüf edir. Hesab edilir ki, birinci «təmiz françayzinq» praktikada 1863-cü ildə məşhur tikiş maşınlarının ixracatçı Y. Zingerin firması tərəfindən təbii olunmuşdur². Demir yolu və bank işi sahəsində biznesə verilən hüquqlar da françayzinqin ilkin nümunələri hesab etmək olar³. 1898-ci ildə müasir françayzinqin inkişafında yeni dövrə başlayır. Belə ki, «General Motors» korporasiyası öz avtomobillərini ayrı-ayrı ərazilərdə satmaq üçün müstəqil firmalar cəlb etdi. XIX əsrin axırlarında alkoqolsuz (spirtsiz) içkilər sahəsində satış françayzinqi inkişaf etməyə başladı. Bu sahədə françayzinqdən ilk dəfə «Coca-cola» korporasiyası, daha sonra isə «Pepsi-cola» və «Şveps» firmaları

¹ Galin, fərdiləşdirmə vasitələrinə olan hüquq xatirəyay. Bu, eqli mülkiyyət hüququnun (məstəna hüququn) institutlarından biridir (bax: *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət və patent hüququ*. Mühazirə kursu. Bakı, 2000, s.22).

² *Сосна С.А., Васильева Е.Н. Франчайзинг*. М., 2005, с. 16-17.

³ *Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров*. М., 2005, с. 209.

istifadə etmişlər.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq françayzinq ABŞ-da öz təbii sferasını daha da genişləndirərək kütləvi tələbat mallarının pərakəndə ticarəti, əhəliyyə məişət xidməti göstərilməsi, dondurma satışı, xalça məmulatlarının kimyəvi təmizlənməsi kimi sahələrdə yayıldı. 30-cu illərdə əvvəlcə H. Consonun, sonra isə Vулversonun mağazalar sisteminin təşəbbüsü ilə françayzinq beynəlxalq kommersiya praktikasında təbii olundu. Mühəribədən sonra 1950-ci ildən başlayaraq ABŞ-da françayzinq daha da inkişaf etdi. Məhz 50-ci illərdə «Makdonalds», «Kentakki Frayd Çikens», «Seven-ap», «Vilti», bir az sonra «Pitsa Hat» və dünyada tanınan digər françayzerlər yarandı. Mehmanxana biznesi sahəsində «Hilton», «Şeraton» və «Holiday Inn» kimi françayzinq nəhəngləri daha məşhurdur. «Burger King», «Pepsiko», «Kompüterlend» və digərləri françayzinq müqaviləsi əsasında işləyirlər.

Hal-hazırda dünya miqyasında françayzinqin təbii sferası günü-gündən genişlənir. Françayzinq biznesi dünyanın 80 ölkəsinə əhatə edir. ABŞ-da pərakəndə ticarətin ümumi həcminin üçdə bir hissəsi məhz françayzinq şəbəkələrinin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dünyanın bəzi dövlətlərində françayzinq münasibətlərinin tənzimlənməsinə xüsusi fikir verilir. Françayzinq haqqında ilk qanunvericilik aktı 1971-ci ildə Kanadanın Alberta əyalətində qəbul edilmişdir. Belə akt 1989-cu ildən Fransada da mövcuddur. RF-in mülki qanunvericiliyində «kommersiya konsessiya müqaviləsi» anlayışı nəzərdə tutulur ki, bu hüquqi konstruksiyadan françayzinq müqaviləsinə oxşar olan münasibətləri müəyyən etmək üçün istifadə edilir. RF MM-in 54-cü fəslə (1027-1040-cı maddələr) həmin münasibətləri qaydaya salır⁴.

ABŞ-in federal qanunvericiliyi də françayzinq münasibətlərinə toxunur. Belə ki, həmin qanunvericiliyə daxil olan bəzi aktlar françayzinqin qaydaya salınmasına həsr edilmişdir. Məsələn, françayzinq üzrə Qaydalar bu cür aktlara misal ola bilər ki, həmin sənədi ticarət üzrə federal komissiya hazırlamışdır. ABŞ-in bəzi ştatlarının qanunvericiliyi françayzinq müqaviləsinin qeydiyyatına alınmasının məcburiyyəti haqqında qayda müəyyən edir. ABŞ-da françayzinq haqqında qanunvericilik həm federal, həm də ştatlar səviyyəsində 1979-cu ildə qəbul olunmuşdur.

Bununla bərabər, bəzi dövlətlər (Almaniya, İngiltərə və s.) milli hüquq sistemləri françayzinq münasibətlərini xüsusi qanunvericilik səviyyəsində tənzimləyirlər. Lakin bu, həmin dövlətlərdə françayzinqin geniş surətdə təbii edilməsinə mane olmur⁵. Qeyd etməliyə ki, françayzinq bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, 80-dən çox ölkədə mövcud olsa da, onun hüquqi tənzimlənməsi yalnız dörd ölkədə (ABŞ, Kanada, Fransa və RF-də) həyata keçirilir. Qanunvericiliklə tənzimlənmədən başqa, qeyri-məcburi xarakterli beynəlxalq sənədlər də vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu sənədlərə aiddir: informasiyanın açıqlaması barədə Model qanunu (2002); UNIDRUA-nın hazırladığı françayzinqin beynəlxalq şəbəkələrinin təşkil haqqında rəhbərlik (1998); françayzinq üzrə Avropa Davra-

⁴ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Отв. ред. О.Н. Сафюков. М., 1999, с. 617-629.

⁵ Françayzinqin tarixi və beynəlxalq tənzimlənməsi barədə bax: *Тыньаль А., Функ Я., Хевля В. Курс международного торгового права. Учебник*. Минск, 2000, с.517-528.

niş Məcəlləsi (1972); Beynəlxalq Ticarət Palatasının beynəlxalq franşayzinq haqqında birtipki kontraktı və s.

3. Franşayzinqin məqsədi, əhəmiyyəti və növləri

Franşayzinq əsasında istifadəçi şəxsin istehsal etdiyi mal (və ya göstərdiyi xidmət) bazarda firma-franşayzerin istehsal etdiyi analoqi mal (və ya analoqi xidmət) kimi çıxış edir, tanınır və qəbul edilir. Belə təsəvvür yaranır ki, franşayzinqin vasitəsilə istifadəçi müəssisə öz fəaliyyətinin nəticələrini firma-franşayzerin artıq çoxdan bəri bazarda dəfələri sınaqdan çıxmış atributları ilə rəsmiləşdirir. Hətta həmin istifadəçi müəssisələr müştərilərini təsəvvüründə belə bir fikir yaratmağa cəhd göstərirlər ki, guya müştərilərin aldığı mallar (və ya müştərilərə göstərilən xidmətlər) onların istehsal etdikləri mallar (və ya göstərdikləri xidmətlər) yox, firma-franşayzerin istehsal etdiyi mallardır (və ya göstərdikləri xidmətlərdir). Beləliklə, onlar mülki (əmlak) dövrüyədə firma-franşayzerin maskası (pərdəsi) altında çıxış edirlər. Bu cür müəssisələr nə birgə müəssisə, nə asılı müəssisə, nə də firma-franşayzerin filiali hesab edilir. Həqiqətdə isə istifadəçi müəssisələr dövrüyənin müstəqil iştirakçıları kimi qalaraq heç kəsdən asılı olmadan öz nizamnamə fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Bununla belə, firma-franşayzer istifadəçi müəssisənin istehsal-kommersiya fəaliyyəti üzərində müəyyən dərəcədə nəzarət etmək imkanına malikdir. Əslində isə bu cür müəssisələr tanınmış və məşhur olan firma-franşayzerin (və ya şirkətin) fərdiləşdirmə vasitələri və atributları ilə şiralanmış (pərdələnmiş) müstəqil təsəvvüfat subyektləridir. Nəyin bərasində söhbət getdiyini başa düşmək üçün «Makdonalds» adlı tanınmış Kanada-Amerika korporasiyasını misal çəkək. Bu korporasiyanın dünyada 20 mindən çox qəlyanalt-restoranı vardır. Bakı şəhərində də onun iki qəlyanalt-restoranı fəaliyyət göstərir. Qəlyanalt-restoranlar «Makdonalds» korporasiyasının nə törəmə müəssisəsi, nə filiali, nə də bölməsidir. Onlar korporasiyadan asılı olmayan kommersiya qurumlarıdır. Lakin qəlyanalt-restoranların lövhəsinə «Makdonalds» yazılmışdır; bu qəlyanalt-restoranların özlərini «Makdonalds» adlandırmaq hüququ vardır. Bunların hamısında istehsal eyni metodla həyata keçirilir, məhsullar eyni reseptlə hazırlanır. Başqa sözlə desək, həmin qəlyanalt-restoranlar əsl (original) «Makdonalds»-ın kopyıalandır; amma onlar əsl «Makdonalds»-dan heç nə ilə fərqlənmirlər. «Makdonalds»-ın dünyada tanınması və göstərdiyi xidmətin yüksək səviyyədə olması təbii ki, müştəriləri cəlb edir; həmin müştərilər, şübhə etmirlər ki, onlara xidmət edən qəlyanalt-restoranlar «Makdonalds»-ın özüdür. Bax bu franşayzinqdir.

Franşayzinqin məqsədi dünya bazarda tanınmış şirkətlərin, firmaların öz işlərini və biznesini əlavə xərclərə olmur vermədən genişləndirməsinə təmin etməkdən, istifadəçi müəssisələrə həmin firma və şirkətlərin fərdiləşdirmə vasitələri altında işləmələri üçün hüquq verməkdən ibarətdir. Bu cür münasibət hər iki tərəf üçün sərfəli və faydalıdır. Belə ki, istifadəçi müəssisələr firma-franşayzerin fərdiləşdirmə vasitələrinə olan hüququndan istifadə etməklə istehsal etdiyi malın və ya göstərdiyi xidmətin reklamına xərc çəkmir. Ona görə ki, o, artıq dünya bazarda çoxdan bəri məşhur olan firma-franşayzerin buraxdığı malın (xidmətin) malik olduğu nişan (marka) altında məhsul istehsal edir

(xidmət göstərir). Eyni zamanda, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, firma-franşayzer özünün firmalığını açmadan, asılı müəssisələr və ya birgə müəssisələr yaratmadan öz biznesini genişləndirir və bununla bağlı xərc çəkmir.

Franşayzinq hər yerdə, dünyanın bir çox dövlətlərində adi biznesə nisbətən daha əhəmiyyətli və etibarlıdır¹. Ona görə ki, hər bir yeni və tezə yaradılmış müəssisənin arxasında vaxt və bazar baxımından yoxlanılmış, sınaqdan çıxmış və dünya bazarda tanınmış firma-franşayzer («böyüq qardaş») durur. Məsələn, «Makdonalds» (restoran), «Hilton» (mehmankəna xidməti), «Soni» (məhsir elektron aparatları), «Ribok» (idman ayaqqabısı), «Lemonti» (hazır paltar) və s. firma-franşayzərə misal ola bilər.

Franşayzinq sahibkarlıq fəaliyyətinin əsasən iki sahəsinə əhatə edir:

- malların istehsalı və satışı (Product Distribution Franchising);
- xidmət göstərilməsini (Business Format Franchising)

Praktikada franşayzinqin dörd növü fərqləndirilir:

- satış franşayzinqi;
- ticarət franşayzinqi;
- xidmət franşayzinqi;
- istehsal franşayzinqi².

Satış franşayzinqi firma-franşayzerin ümumi nəzarəti altında vahid satış şəbəkəsinin yaradılmasına nəzərdə tutur. Franşayz alan (istifadəçi) müəyyən bir ərazidə franşayz verənin (firma-franşayzerin) mallarını onun ticarət markası altında satır. Məsələn, avtomobil yanacağı və ya ətriyyat-kosmetik vasitələrinin satışı satış franşayzinqi növü ilə həyata keçirilir. **Ticarət franşayzinqi** odur ki, bunun əsasında firma-franşayzerin ticarət markasından istifadə edən ticarət müəssisəsi açılır və fəaliyyət göstərir. **Xidmət franşayzinqi** firma-franşayzerin xidmət nişanından istifadə edən və xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən şəbəkələrin yaradılmasına nəzərdə tutur. **İstehsal franşayzinqi** odur ki, bunun əsasında istifadəçi müəssisə firma-franşayzerin əmtəə nişanından istifadə etməklə mal istehsal etmək işi ilə məşğul olur³. Əslinə baxsın, satış franşayzinqi ilə ticarət franşayzinqi eyni mənalı anlayışlardır. Hüquq ədəbiyyatında həm də sənaye franşayzinqi kimi anlayış işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye franşayzinqi istehsal franşayzinqi ilə eynimənalı anlayışdır. Belə ki, **sənaye franşayzinqinə** görə, müəssisəyə franşayzerin əmtəə nişanından və (və ya) sənaye siriindən («nou-hau»dan) istifadə etməklə mal istehsalına icazə verilir; bu zaman franşayzer müəssisəyə texniki yardım da göstərir⁴. Fransa müəllifi F. Bessi də onları eynimənalı anlayışlar kimi işlədir⁵.

¹ Franşayzinqin populyarlığını şərtləndirən amillər barədə bax: Тыньаль А., Функ Я., Хвалёв В. Курс международного торгового права. Учебник Минск. 2000, с. 517-518.

² Гражданский право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с.624; Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть 2 / Под ред. О.М.Козырь и др. М., 1996, с. 551 (гл.54, автор Г.Е.Авилов); Шмитцгоф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с.140.

³ Müəlliflərdən V.Xvaləv beynəlxalq franşayzinqi üzrə böliq: İstehsal franşayzinqi: servis franşayzinqi; satış franşayzinqi (bax: Тыньаль А., Функ Я., Хвалёв В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 527).

⁴ Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 361.

⁵ Bessis Ph. Le contrat de Franchissage. Montchrestien. Paris. 1986, p. 109.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında fransızca digər əsaslara görə də təsnif edilir. Məsələn, ingilis müəllifi L. Moyland fransızcaqın imkanı və niyyətinə görə fransızcaqı üç növə bölmür¹: **fərdi (şəxsi) fransızcaq** (bu növ fransızcaq görə, hər hansı şəxs tək halında öz evində və ya nəqliyyat vasitəsindən istifadə etməklə malları satışı və ya xidmət göstərilməsi üzrə fransızcaq işini həyata keçirir); **işgüzar fransızcaq** (bu növ fransızcaq görə, hər hansı ailə və ya qohurlardan ibarət olan qrup ticarət mağazasından istifadə etməklə mal satır və ya xidmət göstərir); **investisiya fransızcaqı** (bu növ fransızcaq görə kommersiya təşkilatı qoyulmuş kapitalla görə uzunmüddətli faiz alir).

Fransa müəllifi F. Bessi fransızcaqı üç növə bölmür: **servis fransızcaqı** (bu növ fransızcaq görə, fransızcaq fransızcaqın xidmət nişanı altında xidmət göstərir); **böhlüdürcü fransızcaqı** (bu növ fransızcaq görə satış və ticarət fransızcaqları aiddir); **istehsal (və ya sənaye) fransızcaqı**².

Müəlliflərdən V. Dovqan fransızcaqın üç növünü fərqləndirir³: **əmtəe fransızcaqı** (bu növ fransızcaq görə, fransızcaq fransızcaqın ticarət markası altında mal satmağa icazə verir); **istehsal fransızcaqı** (bu növ fransızcaqın spirtsiz içki sahəsində daha geniş yayılmışdır); **işgüzar fransızcaqı** (bu növ fransızcaq görə, fransızcaq fransızcaqı mağaza, pavilyon və köşk açmağa, habelə onun firma adı altında alıcılara mal satmağa və ya xidmət göstərməyə icazə verir).

Subfransızcaq (subfransızca) fransızcaqın xüsusi xarakterli növüdür. Belə ki, fransızcaq fransızcaqdan əldə etdiyi hüquqları başqa fransızcaqı və ya bilər. Buna subfransızcaq deyilir.

Fransızcaqın əhəmiyyəti və rolu böyükdür. O, sahibkarlığın dinamik surətdə inkişaf edən növlərindən biri sayılır. Təsədüf deyildir ki, fransızcaqın sahibkarlığın ən perspektivli metodlarından biri kimi tanınır. ABŞ-da mərcu milli məhsulun 13 %-ni fransızcaq təmin edir. Fransızcaq həm də iş yerləri deməkdir. Belə ki, fransızcaq nəticəsində 7 milyondan çox iş yerləri açılmışdır⁴. ABŞ-ın transmilli korporasiyaları fransızcaqı dünyanın hər yerində yayırlar. «Coca-cola», «Kompüterlənd», «Makdonalds», «Pitsa-Hat», «Hilton», «Şəraton» və ABŞ-ın digər korporasiyaları fransızcaq qismində xaricə yerli sahibkar-fransızcaqlarla fransızcaq münasibətlərinə girərək onlara qabaqcıl texnologiya verir, biznes və marketinqin müasir yollarını öyrədir və bununla yerli milli sahibkarlığın formalaşmasına kömək edir.

Fransızcaqın axıncı 30 il ərzində biznesin təşkilinin sadə, qeyri-mürəkkəb və praktik üslu kimi tanınmışdır. Beynəlxalq ədəbiyyatda fransızcaqın sürətli inkişaf etməsi göstərilir⁵. Qeyd etmək lazımdır ki, axıncı onilliklərdə təkcə ABŞ yox, həm də Avropa, Yaponiya, Kanada və Avstraliya fransızcaqları intensiv surətdə öz fransızcaq şəbəkələrini xarici ölkələrdə inkişaf etdirmişlər. Həmin ölkələrdə və digərində fransızcaqın inkişafı davam edir. Beynəlxalq fransızcaqın biznesi xüsusilə genişlənilir ki, bunun nəticəsində ölkələrin iqtisadi inkişafı

temin olunur. Özü də fransızcaqın mükiyyəti istənli forması (xüsusi, bələdiyyə və ya dövlət mükiyyəti) əsasında inkişaf edir.

4. Fransızcaqın müqaviləsinin anlayışı

Fransızcaqın müqaviləsinin anlayışı MM-in 723-cü maddəsində verilmişdir. Həmin maddədə görə **fransızcaqın müqaviləsi** **elə bir uzun müddətli öhdəlik münasibətidir ki, ona əsasən müstəqil müəssisələr zərurət olduqca spesifik öhdəliklərin icrası yolu ilə malın istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə kömək etməyi qarşılıqlı surətdə öhdələrinə götürürlər.** Lakin fransızcaqın verən bu leqal anlayışı uğurlu tənif hesab etmək olmaz. Vacibdir ki, fransızcaqın müqaviləsinə dolğun, əhatəli və münasib elmi anlayış verilsin. Digər tərəfdən bu anlayışda fransızcaqın əsas və mərkəzi anlayışı olan fransızcaq öz əksini tapmalıdır. Fransızcaq dedikdə, əqli mükiyyət hüquqlarının (əmtəe nişanı hüququ; firma adı hüququ; «nou-hau») əlaqəli hüququ; ixtira hüququ; faydalı model hüququ; müəlliflik hüququ və s.) mərcu başa düşülür. Məhz bu hüquqların əvəzli şəkildə, haqq müqabilində fransızcaq tərəfindən istifadə üçün fransızcaqı (istifadəçiyə) verilməsi fransızcaqın müqaviləsinin hüquqi mərcuətdini təşkil edir.

Fransızcaqın müqaviləsinə görə bir tərəf (fransızcaq) fransızcaqdan, yeni əqli mükiyyəti hüquqlarından istifadə hüququunu bazarda müəyyən vəsaitə malları və (və ya) xidmətlərin realizə olunması üçün digər tərəfə (fransızcaqı, istifadəçiyə) verməyi, fransızcaq (istifadəçi) isə bunun əvəzində haqq ödəməyi öhdəsinə götürür. Avropa İttifaqı hüququnda fransızcaqın müqaviləsinə məhz belə anlayış verilir¹.

Fransızcaqın müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının müki qanunvericiliyi üçün yeni müqavilə növüdür. Bu müqavilə növü əvvəllər sovet qanunvericiliyinə məlum deyildi. 80-ci illərin axırından başlayaraq sovet müəssisələrinin müqavilə praktikasında fransızcaqın institutu tətbiq edilməyə başladı. Bazar iqtisadi münasibətlərini hüquqi qayda salmaq və tənzimləmək fransızcaqın müqaviləsi haqqında normaları MM-ə daxil edilməsini şərtləndirdi. Bunu Azərbaycan müki hüquq nəzəriyyəsinin və qanunvericiliyinin mühüm nailiyyətlərindən biri hesab etmək lazımdır.

Qərbdə və bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyində fransızcaqın anlayışı işlədilir. Rusiya Federasiyasının müki qanunvericiliyində bu anlayışın rus ekvivalenti kimi kommersiya konsessiyası anlayışı tətbiq edilmişdir². Bununla belə, inki-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 220.

² Konsessiya Roma hüququnda tətbiq edilmişdir. Roma hüququna görə konsessiya dedikdə dövlət tərəfindən ortaqlıqda verən xüsusi icazə başa düşülür. Konsessiya laticca concessio sözündən ölərlə razılıq, icazə mənasını ifadə edir. İqtisadi ədəbiyyatda konsessiyaya ölkə daxilində dövlət və ya bələdiyyə idarələrinə mərcu olan müəssisələrin, yeraltı və yerüstü səvəllərin və s. müəyyən şərtlərlə ayn-ayn şəxslərə, şirkətlərə və ya başqa dövlətə istisna verilməsi kimi anlayış verilir. Bu, xüsusi müqavilələri əsasən rəsmiləşdirilmiş (bax: *Fayzullabəy İ.B. və başqaları. Tələb, tələbat, bazar və marketinq. İqtisadi məlumat kitabı. Bakı, 1998, s.88*). Rusiya Federasiyasının müki qanunvericiliyi xarici ölkələrin sahibkarlıq praktikasında tətbiq edilən fransızcaq anlayışını onun sinonimi kimi kommersiya konsessiyası termini iləşdir. MOB ölkələri üçün model MM-də bu institut kompleks sahibkarlıq ilnsenziyası adlandırılır.

¹ Mailland L. Franchising. Chalford, 2000, p. 14-15.

² Bessis Ph. Le contrat de Franchissage. Montchretien, Paris. 1996, p. 109.

³ Догвань В. Франчайзинг: путь к расширению бизнеса. М., 1994.

⁴ Догвань В. Франчайзинг: путь к расширению бизнеса. М., 1994, с. 15.

⁵ Стэнворт Дж., Смит Б. Франчайзинг в малом бизнесе. М., 1996, с. 71.

şaf etmiş bəzi hüquq sistemləri fransızınq anlayışını hələ tanımır.

Öz hüquqi təbiətinə görə fransızınq müqaviləsi **ikitarəfli (qarşılıqlı, siallaqmatik) müqavilədir**. Ona görə ki, fransızınq hüquq münasibətlərində iştirak edən hər iki tərəf qarşılıqlı hüquqlara malik olmaqla, həm də vəzifələr daşıyırlar.

Fransızınq müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Belə ki, istifadəçi müəssisə firma-fransızərə ona verilmiş kompleks müstəsna hüquqlardan istifadəyə görə müəyyən haqq (ödəniş) verir.

Anlayışdan görünür ki, fransızınq müqaviləsi həm də **konsensual müqavilədir**. Belə ki, müqavilənin bütün mühüm şərtləri barədə tərəflər razılıq əldə etdikləri andan onlar üçün hüquq və vəzifələr yaranır.

Fransızınq müqaviləsinə verilən leqal anlayışdan aydın olur ki, fransızınq hüquq münasibətləri **müstəqil müəssisələr** arasında əmələ gəlir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində müəssisə anlayışı iki mənada işlədilir. Birinci mənada müəssisə sahibkarın öz fəaliyyətində istifadə etdiyi əmlak kompleksini ifadə edir. Belə halda müəssisə hüququn obyektini kimi çıxış edir. İkinci mənada müəssisə dedikdə mənəfat almazı məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs statuslu müstəqil təsərrüfat subyekti başa düşülür. Mənəfat almaq məqsədi ilə məhsul istehsal etmək, bu məhsulları satmaq, işlər görmək və xidmətlər göstərmək sahibkarlıq fəaliyyətinin ayn-ayrı növləridir. Deməli, ikinci mənada müəssisə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən hüquq subyekti kimi çıxış edir. Bu isə onu söyləməyə əsas verir ki, **fransızınq müqaviləsinə bağlayan müəssisələr sahibkar statuslu subyektlərdir (tərəflərdir)**. Göstərilən həmin xüsusiyyət isə fransızınq müqaviləsinə **sahibkarlıq müqaviləsinə** şamil edilməsini şərtləndirir. Hüquq ədəbiyyatında birmənalı şəkildə göstənilir ki, fransızınq sahibkarlıq müqaviləsidir. Bu, həm də ondan irəli gəlir ki, fransızınq sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olub, kommersiya əməliyyatlarının aparılması üsuldur¹.

Fransızınq müqaviləsinin tənzimlədiyi və qaydaya saldıqı hüquq münasibətlərinə bu müqavilənin predmetindən asılı olaraq əqli mülkiyyət obyektlərində istifadəyə müstəsna hüquqların verilməsi barədə lisenziya müqaviləsi, ticarət nümayəndəliyi və konsessiya müqaviləsi, alqı-satqı, əmlak kirayəsi, podrat kimi müqavilə növləri haqqında müddəalar müvafiq olaraq tətbiq edilir (MM-in 731-ci maddəsi). Belə təsəvvür yaranır ki, fransızınq müqaviləsi özündə bir neçə mülki-hüquqi müqavilənin elementlərini birləşdirir. Lakin bu müqaviləni MM-in 390.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş müxtəlif müqavilələrin elementlərini əhatə edən **qarışıq (kompleks) müqavilə hesab etmək olmaz**. Fransızınq hüquq münasibətlərinə hansı müqavilə haqqında müddəaların tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq, bu münasibətləri tənzimləyən müqavilə fransızınq müqaviləsi adlanır. Özü də bu müqavilə **müstəqil mülki-hüquqi müqavilə kimi** çıxış edir². Odur ki, fransızınq münasibətlərinin bəzən praktikada qarışıq (kompleks) müqaviləyə bağlanmaq yolu ilə rəsmiləş-

dirilməsinin heç bir əsası yoxdur.

Fransızınq müqaviləsinin nümayəndəlik münasibətləri yaradan hər hansı bir müqavilə **de saymaq olmaz**. Belə ki, müqavilədə tərəf kimi çıxış edən istifadəçi müəssisə həmişə öz adından, öz hesabına və öz mənafeyi üçün çıxış etməklə müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Fransızınq müqaviləsinin bəzi müəlliflər lisenziya tipli müqavilə qrupuna şamil edir³, digər müəlliflər isə lisenziya müqaviləsinin bir növü sayırlar⁴. Bu mövqə həqiqətdən xeyli uzaqdır⁵. Belə ki, fransızınq müqaviləsi kompleks xarakterli hüquqların (əqli mülkiyyət hüququnun kompleks obyektlərinin, habelə digər əmlak hüquqlarının) istifadə üçün verilməsini, lisenziya müqaviləsi isə yalnız əqli mülkiyyətin müəyyən bir obyektində istifadə hüququnun müəyyən bir şəxsə keçməsinə nəzərdə tutur. Bundan əlavə, **fransızınq müqaviləsinin məqsədi həmişə yəni sahibkarlıq komplekslərinin yaradılmasından ibarətdir**. Lisenziya müqaviləsi ilə istisnasız olaraq yalnız əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququnun verilməsinə yönəlir. Fransızınq müqaviləsi elə bir münasibətdir ki, bu münasibətə görə bir tərəf ikinci tərəfə **«işgüzar kompleks»** verir. **«İşgüzar kompleks»** ibarətdir: qorunma qabiliyyətli əmlak hüquqlarından (firma adları, əmtəə nişanları və s. ilə bağlı hüquqlardan); qorunma qabiliyyəti olmayan əmlak hüquqlarından (məsələn, işgüzar təcrübə və s.); mülki hüququn digər obyektlərindən (məsələn, kommersiya informasiyası və s.).

Fransızınq müqaviləsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, müəyyən müddətə bağlanır; bu müqavilə qeyri-müəyyən müddətə (yəni müddətsiz) bağlana bilməz. Qanun birmənalı şəkildə müəyyən edir ki, fransızınq müqaviləsi uzunmüddətli öhdəlik münasibətidir (MM-in 723-cü maddəsi). Buna görə də **fransızınq müqaviləsi müddətli müqavilədir**.

Yuxarıda dediklərimizi yekunlaşdıraraq **fransızınq müqaviləsinin hüquqi əlamətlərini** müəyyənləşdirmək olar:

- **fransızınq müqaviləsi sahibkarlıq əqdinin bir növüdür**. Ona görə də bu müqavilənin iştirakçıları yalnız kommersantlar (sahibkarlar) ola bilər;
- **fransızınq müqaviləsi müddətli əqddir**;
- **bu müqavilə qarşılıqlı öhdəliklər arasında konstruksiyadır**. Belə ki, hər iki müqavilə iştirakçısı hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar;
- **müqavilə sahibkarlıq əqdi olduğuna görə həmişə və bütün hallarda əvəzlidir**;
- **müqavilənin spesifik predmeti vardır. «İşgüzar kompleks» onun predmetini təşkil edir**.

¹ bax: Шмиттефф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993. с.139; Дозоржев В.А. Исключительные права и их развитие. Вступительная статья // Правда на результаты интеллектуальной деятельности. М., 1994. с. 44.

² bax: Гражданское право. Часть 2 / Под ред. В.В.Завлосского. М., 1998. с. 578 (автор главы Г.Е.Авилов); Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть второй / Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1998. с. 616-617.

³ Fransızınq müqaviləsinin lisenziya müqavilələrinə və digər oxşar münasibətlərdən fərqləndirən cəhətlər barədə bax: Тынель А., Функ Я., Хвалев В. Göstərilən əsər, s. 529-532.

¹ Сосна С.А., Васильева Е.Н. Французинг м. М., 2005. с. 8-11.

² Müəlliflərdən V.Xvaləyın belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, fransızınq müqaviləsi kompleks müqavilədir (bax: Тынель А., Функ Я., Хвалев В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000. с.526).

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Fransızın müqaviləsində iki tərəf iştirak edir. Qanun onlar üçün xüsusi ad müəyyən edir (MM-in 724.1-ci maddəsi): **fransız verən; fransız alan.**

Fransız verən hüquqların sahibi və müqavilə əsasında bu hüquqlar qarşı tərəfə verən şəxsdir. Ona **fransızver** də deyilir. **Fransız alan tərəf** isə bu hüquqları əldə edən istifadəçi şəxsdir. O, **fransızlı** də adlanır. Həm fransız verən, həm də fransız alan rolunda yalnız müstəqil müəssisələr çıxış edə bilər (MM-in 723-cü maddəsi). Özü də bu müqaviləni ancaq **sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kommersiya təşkilatları** bağlamaq ixtiyarına malikdir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının bu müqavilədə tərəf qismində iştirakı istisna edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fransızın müqaviləsinin sosial-iqtisadi məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarətdir. Digər tərəfdən əvvəldə göstərdiyimiz kimi, o, sahibkarlıq müqaviləsidir. Buna görə də fransızın müqaviləsinin tərəfləri yalnız kommersiya təşkilatları ola bilər. Belə ki, qanuna əsasən fransızın müqaviləsinin tərəfləri müəssisələrdir (MM-in 723-cü maddəsi). Amma ne üçün **sahibkar statuslu fiziki şəxslər (fərdi sahibkarlar)** bu müqavilənin bağlanmasında **tərəf qismində iştirak etməsinlər?** Bizim fikrimizcə, onlar da sahibkarlıq müqaviləsinin bağlanmasında fransız alan rolunda çıxış edə bilərlər. Qanun bunu qadağan edən hər hansı göstəriş ifadə etmir. Hesab edirik ki, qanun fransızın əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququnun həm də fərdi sahibkarlara verə biləcəyi haqqında qayda müəyyənləşdirilməlidir. Məsələyə bu cür yanaşma bəzi xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə uyğun olardı.

Qanun fransızın müqaviləsinə bağlayan tərəflərin (müəssisələrin) müstəqil olmalarını tələb edir. Müstəqil olmayan törəmə müəssisələr, filiallar bu müqavilənin bağlanmasında tərəf rolunda çıxış edə bilməz.

Dövlət və istehlakçı fiziki şəxslərin, yəni sahibkar statusu olmayan vətəndaşların fransızın müqaviləsində tərəf kimi iştirakı istisna edilir.

2. Müqavilənin predmeti

Fransızın müqaviləsinin predmeti, hər şeydən əvvəl, «işğuzar kompleks-dən» ibarətdir¹. Onun bir hissəsi isə **qeyri-maddi əmlak hüquqları, yəni əqli mülkiyyət obyektlərindən² istifadə hüquqları** təşkil edir (MM-in 724.1-ci maddəsi və 731.1-ci maddəsi). Müqavilənin predmetini təşkil edən əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüquqları (məstəsna hüquqlar) kompleks xarakter daşıyır. Bu cür hüquqlara aiddir:

• **fransız verənin özünün fərdiləşdirilmə vasitələrinə olan hüquq** (firma adına, kommersiya işarələrinə olan hüquq);

• **fransız verənin istehsal etdiyi malın və ya göstərdiyi xidmətin fərdiləşdirilmə vasitələrinə olan hüquq** (əmləə nişanına və ya xidmət nişanına olan hüquq)³;

• **sənaye mülkiyyəti (patent hüquq)** obyektlərindən, yəni ixtirlərdən, **sənaye nümunələri və faydalı modellərdən istifadəyə məstəsna hüquqlar.**

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərindən olan fərdiləşdirilmə vasitələrinin (firma adı, kommersiya işarəsi və əmləə nişanının), habelə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin özü yox, yalnız bu obyektlərdən istifadə hüquqları müqavilənin predmeti ola bilər⁴.

Əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadəyə olan hüquqların verilməsi qaydası iki cür hərəkətə əhatə edir: faktiki mənada verməni; hüquqi mənada verməni. **Faktiki vermə** dedikdə fransız verən tərəfdən fransız alana bütün texniki və kommersiya sənədlərini, habelə obyektiv (obyektləşmiş) formada olan digər informasiyaların verilməsi başa düşülür. **Hüquqi vermə** dedikdə isə əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüquqlarının verilməsinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada rəsmiləşdirilməsi, lisenziya müqavilələrinin bağlanması başa düşülür.

Fransızın müqaviləsinin predmeti kimi **istehsal (nou-hau), ticarət sirləri və digər kommersiya informasiyasına olan hüquq** da çıxış edə bilər. Fransız verənin təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirilməsi və təşkilinin müxtəlif aspektlərinə aid olan texniki, iqtisadi, metodik məlumatlar tərəflərin razılığı ilə kommersiya informasiyası kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, hər hansı bir məhsulun istehsalının texnologiyası, müəyyən ərzaq məhsullarının hazırlanmasında resepti, mühasibat uçotunun metodu, bazar haqqında məlumat və s. bu cür informasiya kimi tanınır. Yalnız qorunan kommersiya informasiyasına olan hüquq fransızın müqaviləsinin predmetinə daxil ola bilər. **Qorunan kommersiya informasiyası** dedikdə, həqiqi və ya potensial kommersiya qiymətli olan istənilən məlumat başa düşülür ki, bu məlumatın sahibi onun məxfiliyinin qorunması üçün tədbirlər görür. Praktikada qorunan kommersiya informasiyasını ifadə etmək üçün «məxfi informasiya», «ticarət siri», «istehsal siri», «nou-hau», «kommersiya siri», «firma siri» və digər terminlərdən istifadə olunur. Ancaq qorunan kommersiya informasiyasını kommersiya sirlərindən fərdiləşdirmək lazımdır. Belə ki, kommersiya sirləri təşkil edən informasiya (elmi-texniki, texnoloji, istehsal, maliyyə-iqtisadi və digər informasiya, o cümlədən istehsal sirləri – «nou-hau»na təşkil edən informasiya) üçüncü şəxslərə məlum olmur və onu qanuni əsaslarla sərbəst şəkildə əldə etmək mümkün deyil. Sahibi belə informasiya barəsində kommersiya siri rejimi müəyyən edir. Qorunan kommersiya informasiyasını isə sərbəst şəkildə qanuni əsaslarla əldə etmək mümkündür. Əgər qorunan kommersiya informasiyasını kommersiya sirlirinin əlamətlərinə cavab versə, onlar eynimənalı anlayışlar olur. Təsdiqi

¹ Əmləə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında qanun malların (əmləələrini) və ya xidmətlərin fərdiləşdirilmə vasitəsi kimi vahid əmləə nişanı anlayışı işlədir. Qanun xidmətə görə ayrıca xidmət nişanı anlayışı nəzərdə tutmur (bax: AR Q. V. cild, s. 478)

² Müəlliflərdən L.A. Traxtenqers fransızın müqaviləsinin obyektinin (predmetinin) firma adı olması fikrini söyləyir. Bu fikrə çətin ki, razılaşmaq olar (bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв.ред. О.С.Давидова. М., 1997, с.584; с.588).

¹ Тынсье А., Фукс Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск, 2000, с. 527

² Əqli mülkiyyət obyektlərinin dairəsi barədə bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Müəhazirə kursu. Bakı., 2000, s. 23-26. Allahverdiyev S.S. Əqli mülkiyyət hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2006.

deyildir ki, əməllərin əksəriyyəti olan eynimənalı anlayışlar hesab edilir.

Fransızınq müqaviləsinin **predmetini malini istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə** edilən köməklik də təşkil edə bilər (MM-in 723-cü maddəsi). Söhbət fransız verənin etdiyi **texniki və məsləhət xarakterli** yardımından gedir. Müqavilənin predmetini təşkil edən köməklik əhatə edir:

- **kommersiya təcrübəsinin verilməsi;**
- **sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili üzrə təcrübəni;**
- **müntəzəm olaraq məsləhət xidməti göstərmək;**
- **məhsulun istehsalı, əldə edilməsi, satışı və fəaliyyətin təşkili konsepsiyasını vermək;**
- **satışa kömək üçün zəruri olan bütün informasiyanı vermək;**
- **fransız aları işgüzar vermişlərlə tanış etmək, informasiyanı vermək və ixtisasını artırmaq.**

Beləliklə, fransızınq müqaviləsinin predmeti kimi həm də biznesin təşkili-nə edilən köməklik çıxış edə bilər. Fransızınq qoşa biznesdir; o, biznes işinin başlıca metodudur.

Müqavilənin predmeti kimi çıxış edən kommersiya işarəsi haqqında xüsusi olaraq danışmaq lazımdır. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını təsis edən konvensiyanın (14 iyul 1967-ci il, Stokholm) 2-ci maddəsinin 8-ci bəndinə görə kommersiya işarələrinə olan hüquqlar əqli mülkiyyətə daxil edilir¹. Əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərindən biri olan kommersiya işarəsinə bizim mülki qanunvericilik anlayış vermir. Lakin «Sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında» Paris konvensiyasının 6-cı maddəsinə uyğun olaraq bu anlayışın məna və məzmununa aydınlıq gətirmək olar². **Kommersiya işarəsi sahibkarın və ya onun fəaliyyətinin nəticəsinin hamılıqla qəbul edilmiş, lakin qeyd alınmamış əsəridir.** Əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərindən bir olan kommersiya işarəsi xüsusi olaraq qeydiyyatla alınmadan mühafizə edilir və qorunur. Bu onunla izah edilir ki, kommersiya işarəsi dünya bazarında dəfələrlə sınaqdan çıxan, hamılıqla tanınan və məşhur olan biznes əsəridir. Məsələn, «Coca-cola», «Mercedes» və s. Ola bilsin ki, biznesi həyata keçirən hüquqi şəxsin firma adı ilə onun kommersiya işarəsi bir-birinə uyğun gəlməsin və üst-üstə düşməsin. Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya işarəsi sahibkarın öz fəaliyyətində istifadə etdiyi əsəridir; bu ad məşhur olub, hamiyə məlumdur. Lakin kommersiya işarəsi qeydiyata alınmış³. Bu baxımdan o, geniş tanınmış əmtəə nişanına oxşayır. Bu növ əmtəə nişanları malik olduqları nüfuzə görə qorunur⁴. Bununla yanaşı, bəzi müəlliflər kommersiya işarəsinə belə anlayış verirlər: kommersiya işarəsi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün təsərrüfat subyektinin öz biznesini fərdləşdirmə vasitəsi olub, haqsız rəqabətdən müdafiə haqqında normalarla, habelə mülki qanunvericiliyin ümumi əsasları və mə-

nası əsasında qorunur¹. Ümumiyyətlə, həm hüquq nəzəriyyəsində, həm də praktikada kommersiya işarəsi müxtəlif cür başa düşülür. Bu məsələ bərsində hələlik mülki hüquq elmində vahid fikir formalaşmamışdır. Bütün mövqələri birləşdirən ümumi cəhət bundan ibarətdir ki, **kommersiya işarəsi sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə edilir.** Hüquq ədəbiyyatında həm də belə bir məsələ mübahisə doğurur ki, kommersiya işarəsi sahibkən özünü, yoxsa onun istehsal etdiyi malları fərdləşdirir. Bizim fikrimizcə, kommersiya işarəsi həm sahibkar, həm də malları fərdləşdirmə vasitəsidir.

Azərbaycan Respublikasında kommersiya işarəsinə olan hüquq qorunur. Ona görə ki, bizim respublikamız Paris konvensiyasının üzvüdür. Həmin konvensiyanın 8-ci maddəsinə görə kommersiya işarəsinə olan hüquq bütün iştirakçı dövlətlərin ərazilərində heç bir məcburi qeydiyyat olmadan qorunur və mühafizə edilir.

Fransızınq müqaviləsinin predmetini həm də kommersiya təcrübəsinin verilməsi təşkil edir ki, bunun bərsində də ayrıca danışmaq lazımdır. Hüquq ədəbiyyatında bu məsələyə də münasibət birmənalı deyil. Müəlliflər arasında ehtəsai vardır ki, kommersiya təcrübəsi və istehsal siri (nou-hau) anlayışlarını eyniləşdirir². Şübhəsiz, bu fikir həqiqətdən uzaqdır. Belə ki, istehsal siri (nou-hau) qorunan kommersiya informasiyasıdır. **Kommersiya təcrübəsi** dedikdə isə şəxsin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirilməsi və kommersiya əməliyyatlarının aparılması zamanı əldə etdiyi bilik və vermişlərin məcmusu başa düşülür. Fransızınq müqaviləsi çərçivəsində fransızınq kommersiya təcrübəsi fransızı tərəfindən istifadə oluna bilər. Belə halda kommersiya təcrübəsindən istifadə hüququ fransızınq müqaviləsinin predmetinə daxil olur.

Lakin **İşgüzar nüfuzdan istifadə hüququ fransızınq müqaviləsinin predmeti ola bilməz.** Müəlliflərdən N.Q. Vilkova isə bunun əksi olan mövqədə duraraq göstərir ki, işgüzar nüfuzdan istifadə fransızınq müqaviləsinin predmeti ola bilər³. Bu fikirlə çətin razılaşmaq olar. Məsələ burasındadır ki, işgüzar nüfuz şəxsi qeyri-maddi nemət, işgüzar nüfuz hüququ isə şəxsi qeyri-əmlək hüququdur. İşgüzar nüfuz hüququ özgeninkiləndirilir və başqa şəxsə istifadəyə verilmir. Bu hüquq müstəqil əmlək hüququ deyildir. Lakin fransızınq işgüzar nüfuz hüququ fransızınq müqaviləsi əsasında fransızı tərəfindən istifadə oluna bilər. Belə ki, fransızınq bazarda rəqəbat aparmaq qabiliyyəti onun işgüzar nüfuzunun keyfiyyəti və səviyyəsi ilə bağlıdır. Fransızınq işgüzar nüfuzu onun bazara çıxardığı məhsulların keyfiyyətindən asılıdır. Şübhəsiz, malların keyfiyyəti nə qədər yaxşı olarsa, fransızınq işgüzar nüfuzu da bir o qədər yüksək olur. İstehlakçılar həmişə sahibkar fransızınq işgüzar nüfuzunun keyfiyyətini nəzərə alırlar. Digər tərəfdən, fransızınq müqaviləsinin predmetinə daxil əqli mülkiyyət obyektlərindən (firma adlarından, əmtəə nişanlarından, kommersiya işarəsindən və s.) istifadə hüququ bu və ya digər dərəcədə işgüzar nüfuz hüququ ilə bağlı olur. Başqa sözlə desək, fransız-

¹ бax: Права на результаты интеллектуальной деятельности. Сборник нормативных актов / Сост. В.А.Дозорцев. М., 1994.

² Yene orada.

³ Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации / Под ред. В.Д.Курдюмова. М., 1996, с. 325.

⁴ Мирнова А. Международная охрана интеллектуальной собственности. М., 2002, с. 72; Allahverdiyev S.S. Əqli mülkiyyət hüququ. Dörs vəsəli. Bakı. 2006, s. 483.

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Отв. ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 2005, с. 880.

² Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1998, с. 632-633.

³ Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 353.

zerin işgüzar nüfuzu onun firma adı, əmtəə nişanı və digər fərdiləşdirmə vasitələri ilə əlaqədardır. Məhz fransızların işgüzar nüfuzu onun öz fərdiləşdirmə vasitələri altında istehlakçılara təklif etdiyi malın yüksək keyfiyyətini və bazar-dakı mövqeyini müəyyənləşdirir. Şübhəsiz, fransızların fərdiləşdirmə vasitələrindən istifadə edən zaman fransızları onun işgüzar nüfuzuna arxalanır.

Müqavilənin predmeti onun mühüm şərtidir.

3. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin elementlərindən olan müddət onun mühüm şərti hesab edilir. Fransızların müqaviləsinin müddəti MM-in 728-ci maddəsi ilə tənzimlənir. O, müqaviləni bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Müddət təyin edilərkən malın və xidmətlərin satışı ilə bağlı tələbat nəzərə alınır. Bir qayda olaraq, **müqavilə uzun müddətə bağlanır**. Müddətli əqd olduğuna görə fransızların müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə bağlana bilməz. Tərəflər fransızların müqaviləsində müqavilənin müddətini dəqiq göstərməlidirlər (MM-in 727-ci maddəsi).

Fransızların müqaviləsi **müddətin bilməsi** ilə ləğv edilir. Lakin müddətin başa çatması müqavilənin avtomatik olaraq xitam edilməsini şərtləndirmir. Bunun üçün zəruridir ki, tərəflər müqavilənin ləğv edilməsi barədə öz niyyətlərini bildirsinsinlər. Əgər tərəflərdən heç biri müqaviləni ləğv etmək üçün bu hüquqdan istifadə etməsə, müqavilə iki il müddətinə uzadılır (MM-in 728.2-ci maddəsi). Qeyd etdiyimiz bu qayda müddəti on ildən çox olan fransızların müqaviləsinə aiddir. On ildən çox müddətə bağlanan fransızların müqaviləsinin daha bir xüsusiyyəti vardır. Belə ki, bu cür müqavilə xitam edilərkən qanun ləğv etmə üçün zəruri olan bir illik gözləmə müddəti müəyyən edir (MM-in 728.2-ci maddəsi). Yalnız bu müddəti gözləməklə tərəflər müqaviləni ləğv edə bilərlər.

Müddət bitdikdən sonra fransızların hüquq münasibətlərinə dərhal xitam verilmir, yeni müqavilə avtomatik olaraq pozulmur. Belə halda tərəflərin qarşılıqlı **etimad prinsipi** tətbiq edilir. Tərəflər bu prinsipə əməl etməyə borcludurlar. Həmin prinsipə görə onlar müqavilənin müddətini işgüzar qarşılıqlı münasibətlərin faktik qurtardığı vaxtədək uzadırlar. Belə halda münasibətlərin faktik qurtardığı vaxtədək, yeni uzadılan müddət üçün tərəflərin razılığı ilə müqavilə şərtləri əvvəlki kimi eyni qala və ya dəyişdirilə bilər. Müqavilənin mə-nində tərəflər müqavilənin müddətini və ya müddətin uzadılması şərtlərini də-qiq göstərməlidirlər (MM-in 727-ci maddəsi).

Fransızların müqaviləsinin **elementlərindən biri olan qiymət** müqavilənin mühüm şərti hesab edilir¹. Müqavilənin qiyməti istifadəçi vəziyyətinin, yeni fransız aların fransız verənə verdiyi haqqı (ödənişi) ifadə edir. Buna **fransız haqqı** deyilir. Ödənişin müxtəlif formaları tətbiq edilir: birdəfəlik ödəniş;

vaxtaşırı (illik, aylıq, rüblük və s.) ödəniş; satış pulundan faizlə hesablanan ayrımlar formasında ödəniş; malın topdansatış qiymətinə əlavə formasında ödəniş və s.

Pausal ödənişlə royalti ödənişin uyğunlaşdırılması forması nisbətən daha geniş yayılmışdır. **Pausal ödəniş** birdəfəlik (cəmlənmiş, toplanmış) ödənişdir. Bu ödəniş müqavilə bağlandıqdan dərhal sonra həyata keçirilir. Pausal ödəniş fransızların yeni obyektlərinin yaradılması ilə bağlı fransız verəninin çəkdiyi xərcin əvəzi kimi çıxış edir. O, həm də faktiki olaraq ilkin (başlanğıc) öyrətmə üçün fransız verənə ödənilən haqqı ifadə edir. Pausal ödəniş əvəzinə ilkin ödənişdən də istifadə edilə bilər. İlkin ödəniş hissələrlə həyata keçirilir. Məsələn, müqavilə bağlandıqda 30%, öyrətmə başa çatdıqda 30%, birinci obyekt açıldıqda 30% və s. haqq verilir. **Royalti ödəniş** vaxtaşırı (hər şeydən əvvəl illik) ödənişdir. Bu ödəniş dövrüyyə (mal və xidmətlərin fasiləsiz olaraq mübadilə edilməsi prosesi) məbləğindən müəyyən faiz hesabı ilə ayrımlarda ifadə edilir. Royalti çox vaxt fransız verən üçün əsas gəlir mənbəyi olur.

Satış pulundan ayrımlar formasında həyata keçirilən üsul ən ədalətli ödəniş formasından biridir. Bu forma fransız verənə ödənilən haqqın miq-dənnin fransız aların həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurlu nəticə-sindən asılı olmasını nəzərdə tutur. Nə qədər yüksək nəticə əldə olunmuşdur-sa, ona da uyğun olaraq fransız verənə haqq verilir. Bu cür qayda isə fransız verəndə fransız aların gördüyü işin nəticəsinə marağ vardır. Ödənişin digər formaları, məsələn, pausal ödəniş bu cür xüsusiyyətdən məhrumdur. Göstərilən ödəniş forması faizlərlə hesablanır. Məsələn, satış pulunun 5%-i, 10%-i, 15%-i və s.

Fransızların müqaviləsinin qiyməti tərəflərin razılığı əsasında müqavilə yolu ilə müəyyən edilir (MM-in 727-ci maddəsi).

Müqavilənin forması üçün onun notariat qaydasında təsdiqlənməsi, müqavilədən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələb edilir. Fransızların müqaviləsi **yazılı formada bağlanılır** (MM-in 727-ci maddəsi). Tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə notariat formadan da istifadə oluna bilər.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Fransız verənin vəzifələri

Fransız verənin **əsas vəzifəsi** spesifik öhdəliklərin icrası yolu ilə malın istehsalına, satışına və xidmətlərin göstərilməsinə kömək etməkdən ibarət-dir (MM-in 723-cü maddəsi). O, bundan savayı digər vəzifələr də daşıyır ki, bu, MM-in 724-cü və 726-cı maddələrində nəzərdə tutulmuşdur:

- standart formali qeyri-maddi əmlak hüquqlarını vermək;
- əmtəə (ticarət) nişanlarını, mal nümunələrini, qablarını vermək;
- məhsulun istehsalı, əldə edilməsi, satışı və fəaliyyətin təşkilil konsepsiyasını vermək;
- satışa kömək üçün zəruri olan başqa informasiyanı özünün təlbiq etdi-yi şəkildə vermək;
- birgə fəaliyyət sistemini üçüncü şəxslərin müdaxiləsindən qorumaq;
- birgə fəaliyyət sistemini həmişə təkmilləşdirmək;

¹ Müəlliflərdən A.A. Ivanov isə fransızların müqaviləsinin qiymətini onun mühüm şərti hesab edir. Müəllifin söylədiyi bu fikir haqqında çox uzaqdır. Belə ki, bütün hallarda müqavilənin predmeti onun mühüm şərti sayılır. Müqavilənin digər şərtləri yalnız MM-də həmin növ müqavilə üçün nəzərdə tutulduğu halda mühüm hesab edilir (MM-in 405.1-ci maddəsi). Analoji qayda RF MM-in 432-ci maddəsinin 1-ci bəndində də ifadə edilmişdir. A.A. Ivanovun fikri ilə tanış olmaq üçün bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 634-635.

- frənçayz alanı işğuzar vərdişlərlə tanış etmək;
- frənçayz alanın ixtisasını artırmaq;
- frənçayzınq ilə bağlı hallarla, xüsusən **frənçayzınq sistemi** ilə qarşı tərəfi açıq-aşkar və tam tanış etmək;
- etibar edilmiş **informasiyanı** açıqlamamaq.

Frənçayz verənin əsas vəzifələrindən biri **frənçayz alanın işçilərini öyrətməkdən ibarətdir**. Bu, aşağıdakı öyrətmə növlərini əhatə edir: **marketinq öyrətməni**¹, yəni frənçayz verən mallara və xidmətlərə olan tələbləri qabaqcadan görməyi, idarə etməyi və təmin etməyi, habelə malın satış və reklam texnologiyasını öyrədir; **malın istehsalı və ya xidmət göstərilməsinin texnologiyasını öyrətməni** (məsələn, frənçayz verən məhsulu hazırlamaq, emal etmək və müştəriyə salma üsulunu öyrədir); **malın təmin olunmasını öyrətməni** (frənçayz verən çalışmaldır ki, frənçayz alan həmişə tamir üçün ehtiyat hissələrinə, diaqnostika və xidmət üçün avadanlığa malik olsun, geniş servis xidməti qəbəkəsi yaratsın); **sahibkarlığa fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin ümumi şərtlərini öyrətməni** (mühasibat uçotunun, vergi uçotunun, kadr uçotunun, kreditlə satışın, inventarlaşmanın və s. hansı qaydada yerinə yetirilməsini öyrətmək).

Öyrətmə vəzifəsi müəyyən proqram əsasında həyata keçirilir. Bu proqrama görə frənçayz alanın işçiləri frənçayz verənin müəssisələrində təlim keçir, frənçayz alanın firmasına təlimatçılara göndərilir və s. Frənçayz verən həm də frənçayz alanı qabaqcıl texnologiya ilə təmin etməli, ona biznes və marketinqin müasir metodlarını öyrətməlidir. Bununla o, yerli milli sahibkarlığın formalaşmasına kömək edir.

2. Frənçayz alanın vəzifələri

Frənçayz alanın daşdığı vəzifələr MM-in 725-ci maddəsində göstərilmişdir. Onun müqavilə üzrə icra etməli olduğu vəzifələrə aiddir:

- müqavilə bağlanarkən **ilkın haqq (daxilolma haqqı) ödəmək**;
- frənçayz verənə **haqq (ödəniş) vermək**;
- vicdanlı sahibkar kimi fəaliyyət göstərmək;
- frənçayz verənin və ya onun göstərdiyi şəxslərin vasitəsilə **xidmətlər qəbul etmək və mallar əldə etmək**;
- frənçayz verənə vicdanlı surətdə **informasiya vermək**;
- frənçayzınq ilə bağlı hallarla, xüsusən **frənçayzınq sistemi** ilə qarşı tərəfi açıq-aşkar və tam tanış etmək.

Frənçayz alanın daşdığı əsas vəzifələrdən biri frənçayz verənin **kommersiya sirlərini** (ticarət sirlərini və ya istehsal siri olan **nou-hau**), habelə **informasiyanı** (kommersiya təcrübəsini) açıqlamamaqdan ibarətdir. Kommersiya siri (informasiyası) yaradıcılıq xarakterinə malik olmayan və qorunmayan əqli mülkiyyət obyektidir. Frənçayz alan frənçayzınq müqaviləsi ilə ona verilən

kommersiya informasiyasının məxfiliyini qorumağa borcludur. Bu vəzifənin icrasına icra edilməsi bütün frənçayzınq sisteminin müvəffəqiyyətli və uğurlu olmasına təsir göstərə bilər.

Qeyd etdik ki, frənçayzınq müqaviləsi ilə verilən informasiya qorunmaq qabiliyyətinə malik deyil. Belə ki, onlar əqli mülkiyyətin qorunması haqqında normativ aktlarla qoruna bilmir. Ona görə də təkcə frənçayz alanın informasiyanın məxfiliyini saxlamaq kimi vəzifəsini nəzərdə tutmaq və göstərmək informasiyanın mühafizə edilməsi üçün kifayət etmir. Bunun üçün zəruridir ki, müqavilədə hansı informasiyanın konfidensial (məxfi) olması göstərilsin, həmin informasiyanın qorunması üzrə frənçayz alanın etməli olduğu hərəkətlər konkret olaraq müəyyənləşdirilsin, habelə informasiyanın məxfiliyini gözləməməyə görə frənçayz alana təlbiq ediləcək məsuliyyət tədbirləri nəzərdə tutulsun.

Kommersiya sirlərinin qorunması çətinliklərə bağlı olub, problem yaradır. Belə ki, ondan frənçayz alanın çoxsaylı işçiləri istifadə edir. Bu cür halda frənçayz alanın borcludur ki, o, həmin işçilərdən kommersiya sirlərini yaymağa bərdə yazılı öhdəlik alsın, həmin öhdəlikdə isə kommersiya sirlərini yaymağa görə məsuliyyət tədbiri təlbiq edilmək hədəsi ilə işçilər xəbərdarlıq edilsin. Konfidensial xarakterli informasiyanı yaymamaq və açıqlamamaq həm də frənçayz verənin vəzifəsidir (MM-in 726-cı maddəsi).

Frənçayz alanın (həm də frənçayz verənin) yerinə yetirməli olduğu vəzifələrdən biri onun **loyal rəqabət aparmasından** ibarətdir. Tərəflər öz aralarında loyol rəqabət aparmağa borcludurlar (MM-in 729.1-ci maddəsi). Özü də bu vəzifə tərəflərin müqavilə münasibətləri qurtarıqdan sonrakı vaxtlara da aiddir. Loyol rəqabət haqsız rəqabətə bir araya sığmır və bu cür rəqabət istisna edir. Haqsız rəqabətin xüsusiyyət və qaydaları isə «Haqsız rəqabət haqqında» 2 iyun 1995-ci il tarixli qanunla müəyyən edilir.

Loyal rəqabət frənçayz verənə frənçayz alan arasında mal istehsalının və satışının, xidmət göstərilməsinin ən əlverişli şəraitinə nail olumasını, bununla bağlı ən yüksək gəlir götürmək uğrunda mübarizənin qanunvericiliyə uyğun və ədalətli üsullarla aparılmasını tələb edir və nəzərdə tutur. Tərəflər bir-birinə zərər vura bilən və yaxud onların işğuzar nüfuzuna xələf gətirə bilən hərəkətlər etməməlidirlər. Bununla belə, frənçayz alanın müəyyən həddəndən hüdudları daxilində rəqabət aparması üzərində qadağan qoyula bilər. Qoyulmuş qadağan bir il müddətindən çox ola bilməz (MM-in 729.1-ci maddəsi).

Rəqabət aparmaq qadağan edilməsi frənçayz alanın peşə fəaliyyətinə xələf yetirə bilər. Bu, frənçayz alana ixtiyar verir ki, o, müvafiq kompensasiya verilməsini tələb etsin. Özü də bu cür tələbi frənçayz alan müqavilə müddəti bitdikdən sonra da irəli sürə bilər.

§ 4. Tərəflərin məsuliyyəti

Frənçayzınq müqaviləsi iki müstəqil müəssisə arasında bağlanır. Həmin müəssisələr əmlak dövryyəsinin müstəqil subyektləridir. Ona görə də **frənçayz verən frənçayz alanın öhdəlikləri üçün, frənçayz alan isə frənçayz verənin öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyır**.

Frənçayz verən frənçayzınq sistemi ilə nəzərdə tutulan hüquqlar və informasiya üçün məsuliyyət daşıyır. O, qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan müqavilə

¹ Marketinq ingiliscə «market» sözündən olub, bazar mənasını bildirir. Azərbaycan dilinə tam uyğun monada marketinq «bazar da fəaliyyət», «satış fəaliyyəti» deməkdir. Bu təmin ilk dəfə XX əsirin əvvəllərində ABŞ-da meydana gəlib. ABŞ prof. *Filip Kotlerin* verdiyi tarixə görə marketinq dedikdə mübadilə vasitəsilə ehtiyacların və tələbatın ödənilməsinə yönəldilən insan fəaliyyətinin növləri başa düşülür (bax: *Котлер Ф. Основы маркетинга. М., 1990*).

§ 1. Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin anlayışı, hüquqi təbiəti, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin anlayışı

Əvəzsiz istifadə müqaviləsi **əşyanın istifadəyə verilməsi üzrə öhdəliyin müstəqil növüdür**¹. Öz xarakter və təbiətinə görə bu müqavilə icarə (kirayə) müqaviləsinə çox oxşayır və həddən ziyadə ona yaxındır. Bu müqavilə növlərinin hər ikisinin predmeti kimi çıxış edən obyektlər analoji (eyni, oxşar) xüsusiyyətlərə malikdir. Həm əvəzsiz istifadə, həm də icarə (kirayə) müqaviləsinin hüquqi məqsədləri üst-üstə düşür. Belə ki, hər iki müqavilənin hüquqi məqsədi **əşyanı müvəqqəti istifadəyə verməkdən** ibarətdir. Bununla bərabər, **əvəzsiz istifadə müqaviləsinin əvəzsiz olması onu icarə (kirayə) müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan verən əsas və başlıca cəhətdir**. Məhz bu xüsusiyyət əvəzsiz istifadə müqaviləsi ilə icarə (kirayə) müqaviləsi arasında dəqiq sərhəd müəyyən etməyə imkan verir.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsi müasir xarici qanunvericiliyə məlum olan hüquqi konstruksiyalardandır. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin ikinci kitabının yeddinci bölməsi, Hollandiya Mülki Məcəlləsinin yeddinci kitabı müqavilələnin ayrı-ayrı növlərini, o cümlədən əvəzsiz istifadə müqaviləsinin tənzimləyir. Özü də xarici qanunvericilik bu müqavilənin ssuda müqaviləsi adlandırır². Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 598-ci paragrafında ssuda termini işlədilir.³ Fransa mülki hüququnda ssuda terminindən istifadə olunur. Amma burada ssuda müqaviləsi borc müqaviləsinin növlərindən biri kimi nəzərdə tutulur.⁴ Bu barədə kitabın «Borc müqaviləsi» fəslinə baxın.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin anlayışı MM-in 732-ci maddəsində ifadə edilmişdir. **Əvəzsiz istifadə müqaviləsinə görə, hər hansı əşyanı kirayəyə verən onu kirayəçilinin istifadəsinə verməyi, kirayəçi isə həmin əşyanı kirayəyə verənə qaytarmağı öhdəsinə götürür, özü də bu öhdəlikləri iştirakçılar əvəzsiz icra etməlidirlər**. Hesab edirik ki, əvəzsiz istifadə müqaviləsinə daha sadə şəkildə belə anlayış vermək olar: əvəzsiz istifadə müqaviləsinə görə bir tərəf (kirayəyə verən) əmlakı digər tərəfə (kirayəçiyə) müvəqqəti və əvəzsiz istifadəyə verməyi, kirayəçi isə həmin əmlakı qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinə verilən leqal anlayışdan görünür ki, bu müqavilə **əvəzsiz müqavilədir**. Ona görə ki, müqavilə üzrə kirayə verən kirayəçidən haqq və ya digər qiymətli əvəz almadan ona əşya verməyi öhdəsinə götürür.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsi RF MM-ə görə həm konsensual, həm də real

¹ RF MM-in 684-cü maddəsi əvəzsiz istifadə müqaviləsinin sinonimi və ekvivalenti kimi ssuda müqaviləsi anlayışını işlədir.

² Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Зелесского. М., 1999, с. 6; с. 9.

³ Шатт Я. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 78

⁴ Л.Жюллио де ле Морандьер. Гражданское право Франции. Часть 3. М., 1961, с. 254-256.

öhdəliklərini poza bilər. Fransıyaz verənin bu cür təqsirli hərəkətləri məsuliyyətə səbəb olur. Belə ki, müqavilə öhdəliklərini o, təqsirli surətdə pozarsa, bu, fransıyaz alana **fransıyazlıq haqqının miqdarını azaltmaq hüququ** verir. Haqqın nə qədər azaldılması müstəqil ekspert rəyi əsasında müəyyənləşdirilir.

Fransıyaz alan müştərilər qarşısında «İstehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunla məsuliyyət daşıyır. Fransıyaz alana istehlakçılar arasında münasibətlər həmin qanunun hüquqi tənzimləmə sferasına daxildir. Məsələn, istehlakçı zamanət müddəti ərzində maldə qüsurlaşarsa, o, fransıyaz alandan mali lazımı keyfiyyətli mala dəyişdirməyi və ya satış qiymətini uyğun məbləğdə azaltmağı və yaxud malın qüsurlarının fransıyaz alanın hesabına aradan qaldırılmasını və s. tələb etmək hüququna malikdir (qanunun 7-ci maddəsi).

Bununla bərabər, satılmış malın qüsurlarına görə istehlakçı qarşısında fransıyaz verən və fransıyaz alan **subsidiar (əlavə) və yaxud birgə məsuliyyət** də daşıya bilər. Bunun üçün zəruridir ki, bu cür məsuliyyət fransıyazın müqaviləsində nəzərdə tutulsun.

Fransıyaz alanın əsas vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, o, istehlakçılann aldattırmalıdır. O, istehlakçılara məlumat verməlidir ki, satdığı malın realizəsi və ya həyata keçirdiyi fəaliyyətin gerçəkləşdirilməsi fransıyazın müqaviləsinə əsaslanır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.П.Серегеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.47).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (гл.25).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999 (гл.25).

Гражданское право. Учебник. /Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (гл.31).

Гражданское право. Часть 2. Обязательственное право /Под ред. В.В.Зелесского. М., 1998.

Гражданское право России. Часть 2 /Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1997 (гл.27).

Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993.

Жамен С., Лакур Л. Торговое право. М., 1993.

Мендельсон М. Руководство по франчайзингу. М., 1995.

Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000.

Стэнворт Дж., Смит Б. Франчайзинг в малом бизнесе. М., 1906.

Догванн В. Франчайзинг: путь к расширению бизнеса. М., 1994.

Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004.

Сосна С.А., Васильева Е.Н. Франчайзинг. М., 2005.

Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005.

müqavilə ola bilər. Müqavilənin hüquqi təbiətinə görə konsensual və ya real müqavilə olması onun bağlanma qaydasından asılıdır. Əgər tərəflər razılığa gəlsələr ki, əşyanın əvəzsiz istifadəyə verildiyi andan müqavilə bağlanmış sayılacaqdır, belə halda söhbət yalnız **real əvəzsiz istifadə müqaviləsindən** gedə bilər. Əgər tərəflər əşyanın müqavilə bağlandıqdan sonra əvəzsiz istifadəyə verilməsi barədə razılığa gələrlərsə, onda **konsensual əvəzsiz istifadə müqaviləsi bağlanmış olur**. Bununla belə, təcrübədə çox vaxt **ekspriyyət hallarda əvəzsiz istifadə müqaviləsi konsensual müqavilə kimi çıxış edir**. Lakin RF MM-dən fərqli olaraq, **bizim MM-ə görə əvəzsiz istifadə müqaviləsi konsensual müqavilədir**. Bu hal isə Roma hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququna görə əvəzsiz istifadə müqaviləsi real kontrakt hesab olunurdu, yəni bu müqavilədən öhdəlik yalnız əşya istifadəçiyə verildikdə yaranırdı¹. Almaniya mülki hüququna görə əvəzsiz istifadə müqaviləsi konsensual, Fransa mülki hüququna görə isə real müqavilədir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrin mülki hüququna görə, bir qayda olaraq, ssuda müqaviləsi real müqavilə sayılır. Lakin müqavilədə tərəflər kirayəyə verənin (ssuda verənin) əmlakı istifadəyə vermək vəzifəsi nəzərdə tutulub. Belə halda konsensual ssuda müqaviləsi bağlanmış olur².

Həm konsensual, həm də real əvəzsiz istifadə müqavilələri bütün hallarda **ikiterəfli müqavilədir**³. Ona görə ki, müqavilə üzrə hər iki tərəf vəzifə daşıyır. Məsələn, konsensual əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə əşyanı istifadəyə vermək kirayə verənin, həmin əşyanı qaytarmaq isə kirayəçinin vəzifəsidir. Real müqavilədə isə istifadəyə verilən əşyanın qüsurlarına görə cavab vermək, əşyanın saxlanması xərclərini ödəmək kimi vəzifələr kirayə verəne həvalə edilmişdir.

Bununla bərabər, **həm konsensual, həm də real əvəzsiz istifadə müqaviləsi ikiterəfli müqavilə** (hər iki tərəf vəzifə daşıyır) olsa da, onları **qarşılıqlı (sinallaqmatik) müqavilə hesab etmək olmaz**. Qarşılıqlı müqavilə odur ki, bu müqavilədə iştirak edən tərəflərin hər biri eyni zamanda həm borclu, həm də kreditör rolunda çıxış etməklə həm hüquqlara malik olur, həm də vəzifələr daşıyır. Özü də bir tərəfin hüququna digər tərəfin vəzifəsi uyğun gəlir. **Əvəzsiz istifadə müqaviləsi əvəzsiz olmasına görə bu xüsusiyyətdən məhrumdür**. Elə götürək konsensual əvəzsiz istifadə müqaviləsini. Bu müqavilə üzrə kirayə verənin əsas vəzifəsi əşyanı kirayəçinin əvəzsiz istifadəsinə verməkdən ibarətdir. Kirayə verənin bu vəzifəsinə kontragentin (yəni qarşı tərəf olan kirayəçinin) əşyanın verilməsini tələb etmək hüququ uyğun gəlməlidir. Lakin müqavilənin əvəzsiz xarakterə malik olması kirayəçini əşyanın verilməsini tələb etmək hüququndan məhrum edir. Belə ki, əvəzsiz istifadə müqavilə-

si üzrə kirayə verən əşyanı vermək vəzifəsini icra etməsə, göstərilən halda kirayəçi naturada əşyanın ona verilməsini tələb etmək ixtiyarına malik olmur⁴. Fransa mülki hüququnda isə bundan fərqli olaraq ssuda müqaviləsi natamam (tam olmayan) sinallaqmatik müqavilə kimi xarakterizə olunur⁵.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxır. Belə ki, bu müqavilə Roma hüququ vaxtında geniş surətdə tətbiq edilirdi. Həmin müqaviləyə görə bir tərəf müvəqqəti istifadə üçün fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyanı istifadə müddəti qurtardıqdan sonra onu salamat qaytarmaq şərti ilə digər tərəfə verir.

Roma hüququna görə əvəzsiz istifadə ssuda (commodatum) adlanırdı⁶. İqlabaqədərki Rusiya mülki qanunvericiliyi bu müqavilənin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə bir neçə norma həsr etmişdi⁷. Lakin 1922-ci il MM əvəzsiz istifadə müqaviləsinin nəzərdə tutulmuşu⁸. Buna baxmayaraq, təcrübədə bu müqavilənin tətbiq edilməsi hallarına tez-tez rast gəlmək olurdu. Azərbaycan Respublikasının köhnə 1964-cü il MM-in 29-cu fəsilinə daxil olan nornalar (291-298-ci maddələr) əvəzsiz istifadə müqaviləsinin mülki-hüquqi nizamlanmasına toxunurdu.

2. Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin xüsusiyyətləri, tətbiq sahəsi və sosial-iqtisadi məqsədi

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin **ən birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu müqaviləyə görə kirayəçi **əşyanı istifadə hüququ əldə edir**. Kirayəçinin əşyadan istifadə hüququ müvəqqəti xarakter daşıyır. Ona görə də bu hüquq **öhdəlik təbiətinə** malikdir. Başqa sözlə desək, kirayəçi əşyadan öhdəlik xarakterli istifadə hüququ əldə edir. Obyektdən əvəzsiz istifadə hüququ öhdəlik yox, həm də əşya hüququ xarakterində ola bilər. Belə ki, müəyyən hallarda əmlakdan əvəzsiz istifadə münasibətləri müxtəlif əşya hüququ (məhdud əşya hüququ) əsasında da yarana bilər. Bu, qeyri-müqavilə (müqavilədənkənar) yo-

¹ Своядкларимз ону нүмайиш етдирлр ки, əvəzsiz istifadə müqaviləsinə qarşılıqlı (sinallaqmatik) müqavilə hesab edən müəlliflərin mövqeyi həqiqətə uyğun gəlir. Məsələn, müəlliflərdən A.A.Ivanov göstərir ki, konsensual əvəzsiz istifadə müqaviləsi qarşılıqlı (tam sinallaqmatik) müqavilədir, real müqavilə isə qarşılıqlı olmaq xüsusiyyətinə malik olan (tam olmayan sinallaqmatik) müqavilədir (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.292). Əvəzsiz istifadə müqaviləsinə qarşılıqlı müqavilə hesab edən müəlliflərdən biri Y.P.Svitird (Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришинева. М., 1999, с.275).

² Л.Ю.Лопатко де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Часть 3. М., 1961, с. 256.

³ Bu bəgərdə bax: Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslük / Rus dilindən M.P.Əskərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s.148; Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник М., 1999, с. 555; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 404.

⁴ Bu bəgərdə bax: Мейер Д.И. Русское гражданское право. Часть 2 (по изданию 1902) М., 1907; Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд.1907) М., 1995.; Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Договоры и обязательства. СПб. 1890.

⁵ RSFR-in 1964-cü il MM-in 342-349-cü maddələrə əvəzsiz istifadə müqaviləsinə həsr etmişdi. Rusiya Federasiyasının yeni MM-in 36-cü fəsilinə daxil olan nornalar (689-701-cü maddələr) əvəzsiz istifadə müqaviləsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri qaydaya salır. MM bu müqaviləni ssuda müqaviləsi adlandırdı (689-cü maddə). Ssuda ifadəsi nisf dilində iki mənada işlədilir: əşyanın verilməsinə istifadəyə verilməsi bəgərdə müqavilə mənasında; borc mənasında (bank praktikasında).

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 404.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2. М., с. 281.

³ Müəlliflərdən prof. A.Y.Kabalın belə hesab edir ki, real əvəzsiz istifadə müqaviləsi isə birtərəfli müqavilədir. Real müqavilənin birtərəfli olması müəllif yalnız kirayəçinin (yəni ssuda alənin) vəzifə daşmasına də izah edir. Hörmətli professor yəqin bilməmiş olmaz ki, ssuda verən (kirayə verən) istifadəyə verilən əşyanın qüsurlarına görə cavab vermək vəzifəsinə daşıyır (RF MM-in 693-cü və 697-ci maddələr). Analoji vəzifə bizim MM-də də nəzərdə tutulmuşdur (733-cü maddə). Müəllifin fikri göründüyü kimi haqiqətə uyğun gəlir. Real müqavilə də ikiterəfli müqavilədir (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с.181).

lu ilə mümkün olur. Məsələn, fiziki şəxslər sərbəst surətdə vəzifələrə olmaq hüququna malikdirlər ki, buna kütləvi meşə servitutu deyilir (Meşə Məcəlləsinin 13-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Hər bir şəxs ümumi su servitutu formasında ümumi istifadədə olan su obyektindən və digər su obyektlərindən istifadə edə bilər (Su Məcəlləsinin 33-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Əvəzsiz istifadə münasibətləri əşyadan operativ idarəetmə hüququ və ya tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətləri hüququ əsasında da əmələ gələ bilər. Bu cür əvəzsiz istifadə münasibətlərinin tənzimlənməsinə əvəzsiz istifadə müqaviləsi haqqında normalar yox, müvafiq məhdud əşya hüququnu nizama salan qanunvericilik aktlarında ifadə edilən normalar (məsələn, Meşə Məcəlləsində və s. nəzərdə tutulan normalar) tətbiq edilir. Beləliklə, başqasının əmlakından həm öhdəlik (müqavilə) münasibətləri, həm də əşya (qeyri-müqavilə) münasibətləri çərçivəsində əvəzsiz istifadə oluna bilər. Əşya (qeyri-müqavilə) münasibətlərinə aiddir: **Superfiksi münasibətləri**, yəni tikiliyə verərsəlik hüququ münasibətləri (məsələn, mülkiyyətçi öz torpaq sahəsində başqasına ev tikməyə icazə verir və buna görə haqq almır); **servitut münasibətləri** (məsələn, mülkiyyətçi yaşayış evindən müəyyən bir şəxsin əvəzsiz istifadə etməsinə icazə verir); **uzufrukt münasibətləri** (məsələn, mülkiyyətçi torpaq sahəsinin ondan istifadə etmək və məhsul yetişdirib fayda götürmək üçün pulsuz uzufruktuara, yəni istifadəçiyə verir). Bu kimi istifadə münasibətlərinə MM-in əşya və istifadə hüquqları haqqında normaları tətbiq edilir (XI fəsil).

Əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə əşyanın istifadəyə verilməsi **əşya üzərində mülkiyyət hüququnun kirayəyə verəndən kirayəçiyə keçməsinə ifadə etmir**. Əşyanın mülkiyyətçisi kimi yenə də kirayə verən qalır. Bununla belə, əşyadan istifadə müddətində **kirayəçi həmin əşyanın titul (yəni qanuni) sahibi olur**. Ona görə də kirayəçi mülkiyyətçi olmasa da, onun əşyadan istifadə hüquqları istənilən şəxs, o cümlədən mülkiyyətçi tərəfindən pozulmaqdan müdafiə edilir (MM-in 158.4-cü maddəsi). Kirayəçi, yəni mülkiyyətçi olmayan tərəf **əşya müdafiə hüququndan istifadə edir**.

Əvəzsiz istifadə ilə bir müqavilədir ki, bu müqavilə öz təbii etibar ilə tərəflərin sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək niyyəti ilə bağlı olmur. Bu müqavilənin bağlanması iştirak edən tərəflərin mülki-hüquqi statusunun xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, onlar əmlak (sahibkarlıq) dövryyəsinin **peşəkar iştirakçıları (sahibkarlar)** deyillər. **Bu müqavilə sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında tətbiq edilmir**. Ona görə də əvəzsiz istifadə müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyətindən həyata keçirilən üzrə müqavilə növünə **şamil edilmir**. Bu müqavilə çox vaxt əsasən vətəndaşlar arasında meişət əlaqələri sahəsində tətbiq olunur. Başqa sözlə desək, əvəzsiz istifadə müqaviləsinin **sosial-iqtisadi məqsədi qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əşyadan istifadə etməkdən ibarətdir**. Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə dedikdə əşyadan mədəni-maarifçilik, xeyriyyəçilik, humanitar və s. məqsədlər üçün istifadə başa düşülür. Məsələn, yazıçı yazdığı əsərin bir neçə nüsxəsini bir illik müddətə müvəqqəti istifadə üçün verir, kitabxana oxucuya kitab təqdim edərsə, belə halda müqavilənin sosial məqsədinin mədəni-maarifçilik təyinatından ibarət olması heç kəsə şübhə doğura bilməz. Yəni icra hakimiyyəti orqanları və dövlət idarələri dövlətin mülkiyyətində olan dini təyinatlı binaları və digər əmlakı dini qurumla-

nın əvəzsiz istifadəsinə verə bilər («Dini etiqad azadlığı haqqında» AR Qanununun 16-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Belə halda, müqavilənin təyinatı xeyriyyəçilik məqsədi ilə şərtlənir. Xeyriyyə cəmiyyəti əvəz-əşqisiz olan binaları yaşamaq üçün müvəqqəti yer verir, əvəzsiz istifadə bu cür halda humanitar (xeyriyyəçilik) məqsədi güdür. Təsədüfi deyildir ki, Fransa mülki hüququnda əvəzsiz istifadə müqaviləsi xeyriyyəçilik müqavilələrinə aid edilir¹. Qonşu öz qonşusuna iki aylıq müddətə istifadə məqsədi ilə televizor verir, onda müqavilənin məqsədi meişət ehtiyaclarını ödəməklə əlaqədar olacaqdır.

Beləliklə, əvəzsiz istifadə müqaviləsi şəxsi-etibar xarakterli münasibətlərə və yaxud hər hansı bir qeyri-kommersiya məqsədləri (xeyriyyəçilik, maarifçilik və s.) ilə əlaqədar yaranan münasibətlərə tətbiq edilir. Bu onunla izah olunur ki, kirayə verən əşyanı istifadəyə verməyin müqabilində qarşı tərəfdən heç bir qarşılıqlı əvəz almır. O, əşyadan istifadəyə verilməsindən mənfəət əldə etmək məqsədini güdmür. Qeyd etməliyik ki, əvəzsiz olması səbəbindən bu müqaviləyə sahibkarlıq-kommersiya münasibətləri sferasında nadir hallarda təsadüf olunur. Odur ki, əvəzsiz istifadə müqaviləsinin tənzimləyən normaları sahibkarlıq (kommersiya) dövryyəsinə praktik tətbiqinə son dərəcə az məqamlarda rast gəlirik. Onun yerinə yetirdiyi sosial funksiyası böyük deyil². Buna görə də əvəzsiz istifadə müqaviləsinin mülki dövryyədəki əhəmiyyəti azdır.

3. Əvəzsiz istifadə müqaviləsi və ona oxşar olan digər müqavilələr

Elə mülki-hüquqi müqavilə növləri vardır ki, əvəzsiz istifadə həmin müqavilə növlərinə yaxın olub, onlarla oxşar cəhətlərə və əlamətlərə malikdir. Buna baxmayaraq, əvəzsiz istifadə müqaviləsinin həmin müqavilələrdən fərqləndirmək lazımdır.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinə **ən yaxın və oxşar olan müqavilə icarə (və ya əmlak kirayəsi) müqaviləsidir**. Bu müqavilələrdən birinin əvəzi, digərini isə **əvəzsiz olması** onları fərqləndirməyə əsas verən başlıca əlamətdir (**meyardır**). Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin əvəzsiz xarakterə malik olması kirayə verənin məsuliyyətini məhdudlaşdırır. Belə ki, qanunda kirayə verən üçün icarə müqaviləsinin iştirakçısı olan icarəyə verənə nisbətən yüksək olmayan məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Düzüdü, icarəyə verən kimi kirayə verən də kirayəçiyə vurduğu həm rəl zərarin əvəzini verməli, həm də əldən çıxmış faydaları ödəməyə borcludur. Lakin kirayə verən hər hansı təqsirə görə yox, yalnız qasd və ya kobud ehtiyatsızlığa görə məsuliyyət daşıyır. Bu onunla izah olunur ki, kirayə verən, bir qayda olaraq, müqavilədən heç bir fayda və mənfəət götürmür.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin yaxın olduğu müqavilə növlərindən biri **borc müqaviləsidir**³. Borc müqaviləsi də əşyanın qarşı tərəfə verilməsini nəzərdə tutur. Lakin əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə əşya kontragentin yalnız istifadəsinə verildiyi halda, borc müqaviləsi əşyanın istehlak olunmaq üçün

¹ Л.Жюппо де ла Морендьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с. 256.

² Сказ Велюцкая, Торю Ардуцкая. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 76.

³ Roma hüququ təsəvvüf məqsədi əlamətinə görə borc müqaviləsinin ssuda müqaviləsinə qohum müqavilə hesab edilir və həm də onları bir-birindən fərqləndirir (Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с.408-409).

qarşı tərəfin mülkiyyətinə verilməsi nəzərdə tutur. İkinci tərəfdən, borc müqaviləsinin predmetini təşkil edən əşya növ (cinsi) əlamətləri ilə müəyyən edilir, onun hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkündür və nəhayət, bu əşya istehlak olunur. Bu sözləri əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti haqqında demək olmaz.

Üçüncüsü, pul borc müqaviləsinin predmeti olduğu halda, o, əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilmir¹.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinə yaxın və oxşar olan müqavilə növlərindən biri saxlanc (saxlama) müqaviləsidir (MM-in 822-ci maddəsi). Hər iki müqavilə üçün ümumi xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, həm saxlama, həm də əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmetini təşkil edən əşya istehlak olunmayan, fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən, hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olmayan və nəhayət, son anda mülkiyyətçiyə qaytarılan obyektir. Hər iki müqavilə müvəqqəti xarakter daşıyır. Belə ki, müqavilənin qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda, əşya mülkiyyətçiyə qaytarılır. Lakin bununla belə, həmin qarşılıqlar fərqli cəhətlərə də malikdir. Belə ki, əşya saxlama müqaviləsi üzrə qarşı tərəfə saxlanc üçün verildiyi halda, əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə isə o, kontragentin istifadəsinə verilir. Əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə kirayəçi əşyadan istifadə edə bildiyi halda, saxlama müqaviləsi üzrə isə saxlayıcının saxlamaya götdürdüyü əşyadan tapşırının qabaqcaldan razılığı olmadan istifadə etmək hüququ yoxdur (MM-in 824.2-ci maddəsi).

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin bağışlama müqaviləsindən də fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, bağışlama zamanı hədiyyə alanın əmlakı artır. O, hədiyyə verilən əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir.

§ 2. Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Əvəzsiz istifadə müqaviləsi iki tərəf arasında bağlanılır. Bu tərəflərdən biri kirayə verən (ssuda verən), digəri isə kirayəçi (ssuda alan) adlanır. Mülki hüququn subyektləri, yəni vətəndaşlar, hüquqi şəxslər və dövlət bu müqavilədə hər iki tərəf rolunda çıxış edə bilərlər.

Kirayə verən (ssuda verən) əşyanın mülkiyyətçisi olan tərəfdir. Əşyanın istifadəyə verilməsi əşya üzərində mülkiyyətçinin malik olduğu sərəncam hüququnun (mülkiyyət hüququnun məzmununu təşkil edən üçlük elementlərinin birinin) həyata keçirilmə formalarından biridir. Operativ idarəetmə və tam təsərrüfatçılıq hüququnun subyektləri (qeyri-mülkiyyətçi olan dövlət müəssisələri) onlara təhkim edilmiş əşyanı yalnız mülkiyyətçinin (dövlətin) razılığı ilə əvəzsiz istifadəyə verə bilər.

Qanunda bəzi hallarda subyektin əşyanın əvəzsiz istifadəyə verilməsi müqaviləsinə bağlaması üçün məhduyyətlər nəzərdə tutula bilər. Məsələn, qəyyum qəyyumluqda olan şəxsin əmlakının əvəzsiz istifadəyə verilməsi

¹ Yalnız istisna bir halda pul (özü də nağd pul) əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilər. Məsələn, sığortanın qəyyumun kimi nümayiş etdirilmək məqsədi ilə istifadə edildikdə pul əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti olur (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полупом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 421).

si müqaviləsinə qəyyumluq və himayəçilik orqanının qabaqcaldan icazəsini almadan bağlaya bilməz (MM-in 36.2-ci maddəsi).

Kirayəçi (ssuda alan) əşyanı əvəzsiz istifadə üçün alan şəxsdir¹. Qanun onun barəsində hər hansı bir tələb müəyyən etmir.

Yuxanda qeyd etdiyimiz kimi hakimiyyət subyekti olan dövlətin bu müqavilədə tərəf qismində iştirak etməsi istisna edilmir. Məsələn, dövlət dini təyinatlı binaları və digər əmlakı dini qurumların əvəzsiz istifadəsinə verə bilər. Bz dövlətin qaçqınlara və məcburi köçkünlərə daldalanmaq və müvəqqəti sığınacaq üçün münasib yerlər verməsinin tez-tez şahidi olur. Bu cür əvəzsiz istifadə münasibətlərində dövlət onun müvafiq orqanından təmsil edir.

2. Müqavilənin predmeti

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti onun mühüm şərti sayılır. Müqavilənin predmeti kimi istifadə prosesində öz natural xüsusiyyətlərini itirməyən hər hansı bir əşya çıxış edə bilər. Bu müqavilənin predmetini təşkil edən əşya üç mühüm xüsusiyyətlə malikdir²:

- əşya fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilir;
- əşya istehlak olunmur;
- əşyanın əvəz edilməsi qeyri-mümkündür.

Müqavilənin predmetinin bu cür əlamətlərə xarakterizə edilməsi onunla izah edilir ki, kirayəçi həmin əşyanın özünü (həmin növə, cinsə aid olan analogi əşyanı yox) kirayəyə verənə qaytarmağa borcludur. Əvəzsiz istifadəyə həm daşınar, həm də daşınmaz əşyalar verə bilər. Torpaq, meşə fondu³, su obyektləri, binalar, tikililər, avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri və digər əşyalar müqavilənin predmeti kimi çıxış edə bilər.

Əmlak kompleksi kimi müəssisələrin əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti ola bilməsi imkan barədə hüquq ədəbiyyatında müəlliflərin fikirləri üst-üstə düşür. Müəlliflərdən bəziləri əmlak kompleksi kimi müəssisələri bu müqavilənin predmet tərkibinə daxil edir⁴. Müəlliflərdən V.S.Yem isə göstərir ki, əmlak kompleksi kimi müəssisə əvəzsiz istifadə müqaviləsinin obyektinə ola bilməz. Onun fikrincə, müəssisələr barəsində yalnız sahibkarlıq əqlərinin

¹ Roma hüququ əvəzsiz istifadə (ssuda) müqaviləsinə bağlayan tərəflər üçün xüsusi ad müəyyən etmişdi: *commodans* — ssuda verən; *commodatarius* — ssuda qəbul edən (Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 404).

² Bu üç xüsusiyyət Roma hüququnda da nəzərdə tutulmuşdu (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 404).

³ Bu sətirlərin müəllifi 1998-ci və 1999-cü illərin yay işlərində vaxtlarını məmiəketimizin gözəl guşələrindən biri olan Hacikənddə keçirmişdir. Bu yerlərdə indiki məcburi köçkünlər və qaçqınlər yaşayırlar. Onlar odun tedarük etməklə, ol qalmaqla, anaxanalı və pətaklar yerləşdirməklə Hacikənddəki meşə fondu sahələrini əvəzsiz istifadə obyektinə çevirmişlər. Elə bunun özü meşə sahələrini əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti olmasını nümayiş etdirir. Lakin dövlət orqanları müvafiq zəruri tədbirlər görməzsə, vətənimizin dilbər guşələrindən olan Hacikəndin təbiəti min bir gözəllik verən, ən yaşıllıqlara qarq edən meşələrinin bu cür «əvəzsiz istifadə» nəticesində tamamilə qılıb qurtarması heç kəsə şübhə doğurmur. Belə gəlsə, yaxın vaxtlərədək həmin meşələrdən əsər-əlamət qalmayacaqdır.

⁴ Məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калина. М., 1999, с. 183 (автор главы А.Ю.Кабалтин); Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришашева. М., 1999, с. 277 (автор главы Ю.П.Семт).

bağlanması mümkündür, əvəzsiz istifadə müqaviləsi isə sahibkarlıq müqaviləsi deyildir¹. Bizim fikrimizə, birinci fikir tərəfdarlarının mövqeyi daha əsaslı və inandırıcıdır. Belə ki, əvəzsiz istifadə müqaviləsi, necə deyirlər, «**təmiz formalı və təmiz şəkildə**» sahibkarlıq müqaviləsinə aid deyildir.

Əgər əmlak kompleksı kimi müəssisələr əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti ola bilməzsə, onda müəssisənin əvəzsiz istifadəyə verilməsində hansı hüquqi konstruksiya, hansı hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi tətbiq ediləcəkdir? Düzdür, müəssisə hüququn obyektı kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edən əmlak kompleksıdır. İkinci tərəfdən, aydın bir həqiqətdir ki, əvəzsiz istifadə müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində tətbiq ediləməyən müqavilədir. Lakin göstənilən bu hallar əmlak kompleksı kimi müəssisələri əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmet tərkibinə şamil edilməsi üçün əsas və argument ola bilməz². Əqli mülkiyyət obyektlərindən, yəni müəlliflik hüququnun obyektləri olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən, patent hüququnun obyektı olan ixtirlərdən, sənaye nümunələrindən və faydalı modellərdən istifadə hüququnun başqa şəxslərə əvəzsiz olaraq verilməsi mümkündür. Lakin bu münasibətlər əvəzsiz istifadə müqaviləsi ilə yox, müəllif müqaviləsi və ya lisenziya müqaviləsi vasitəsilə rəsmiləşdirilir³. **Əqli mülkiyyət hüququnun obyektlərinin özü isə qeyri-maddi nemətlər olduğu üçün heç bir halda başqa şəxslərə verilməz və buna görə də həmin obyektlərin əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti ola bilməsi istisna edilir.**

Əmlak hüquqlarının əvəzsiz istifadə müqaviləsinin predmeti ola bilməsi istisna edilmişdir. Xüsusən əmlak xarakterli tələb hüquqları əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə (sessiya müqaviləsi üzrə) verilmə bilər⁴. Məsələn, qonşu öz dostuna bank əməlinəndən istifadə hüququnu əvəzsiz olaraq iki illik müddətinə verir.

3. Müqavilənin digər elementləri

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin elementlərindən biri müddətdir. Müddət müqavilənin **mühüm şərti sayılır**⁵. Əvəzsiz istifadə müqaviləsi əşyanın müvafiq olaraq istifadəyə verilməsini nəzərdə tutduğuna görə, o, **müddətli müqavilədir**. Roma hüququna görə də əvəzsiz istifadə müqaviləsi müddətli müqavilə hesab edilirdi. Bununla belə, Roma hüquq əməli verən tərəfindən əmlakın tələb edilməsi **anna kimi müddət göstərmədən** də əvəzsiz istifadə

müqaviləsinin bağlanması mümkünlüyü halını nəzərdə tuturdu. Roma hüququ bu müqaviləni **prekariy (precarium)** adlandırdı¹.

Klassik Roma hüququ ənənələrinə uyğun olaraq müddət əlamətinə görə əvəzsiz istifadə müqaviləsi iki cür olur:

- müddətli əvəzsiz istifadə müqaviləsi;
- müddətsiz əvəzsiz istifadə müqaviləsi (Roma hüququ üzrə prekariy).

Müddətli əvəzsiz istifadə müqaviləsi odur ki, bu müqavilədə əşyanın istifadəyə verilməsi müddəti dəqiq olaraq göstərilir (MM-in 736.2-ci maddəsi). **Müddətsiz (qeyri-müəyyən müddətli) müqavilə** odur ki, bu cür müqavilədə əşyanın hansı müddətə istifadəyə verilməsi müddəti göstərilir (MM-in 736.3-cü maddəsi).

Kirayə verən müqaviləyə görə əşyanın istifadəyə verilməsinə görə kirayəçidən qarşılıqlı haqq (əvəz) alınır. Buna görə də əvəzsiz istifadə müqaviləsi **qiyətəmlə anlaşıq tətbiq edilmişdir**. Bu müqavilə əvəzsiz müqavilədir. Bəzi müəlliflər predmetlə yanaşı, **müqavilənin əvəzsiz olmasını onun mühüm şərti hesab edirlər**². Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzsiz olmaq həmin müqavilənin mahiyyətini təşkil edir³. Əgər əşya hər hansı şəxsə əvəzlə şəkildə, haqqı ilə istifadəyə verilsə, onda əvəzsiz istifadə yox, əmlak kirayəsi müqaviləsi bağlanır.

Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin forması xüsusi qaydada tənzimlənmişdir. MM bu müqavilə növü üçün müəyyən forma təyin etmişdir. Buna görə də əvəzsiz istifadə müqaviləsi **əqdərlərin bağlanması üçün nəzərdə tutulan hər hansı formada bağlana bilər** (MM-in 329.1-ci maddəsi). Belə ki, bu müqavilənin tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə həm şifahi, həm sadə yazılı, həm də notarial formada bağlanması istisna edilmişdir.

Qanun müəyyən hallarda əvəzsiz istifadə müqaviləsinin müvafiq səlahiyyətli dövlət orqanlarının qabaqcadan icazəsinin (razılığının) alınması formasında bağlanmasını əvəzsiz istifadəyə verilməsi müqaviləsinə yalnız qəyümlüq və himayəçilik orqanının qabaqcadan icazəsini almaqla bağlaya bilər (MM-in 36.2-ci maddəsi).

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Kirayə verənin (ssuda verənin) vəzifələri

Kirayə verənin daşıdığı vəzifənin dairəsi əvəzsiz istifadə müqaviləsinin kon-

¹ Гражданское право. Учебник. Том 2. Поглумом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с. 421.

² «Əvəzsiz istifadə müqaviləsi sahibkarlıq müqaviləsi deyildir və bu müqavilə sahibkarlıq fəaliyyəti şəraitində tətbiq edilmişdir» kimi göstəriş hərflə təsdir əmlak olmaq.

³ Bu barədə bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Bakı, 2000; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации М., 1999.

⁴ Hüquq ədəbiyyatında bunun tam əksi olan fikir də süyənildir (Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Явичко. М., 1966, с. 354)

⁵ Müəlliflərdən А.У.Кабалин əvəzsiz istifadə müqaviləsinin müddətini onun mühüm şərti hesab edir. Həmməti professorun yəqin ki, RF MM-in 432-ci maddəsinin 1-ci bəndində ifadə olunan göstərişdən xəbəri vardır. Bu göstərişə görə müqavilənin predmeti həmişə müqavilənin mühüm şərti hesab edilir. Digər şərtlər qanunda həmin növ müqavilələr üçün mühüm sayılıqda, habelə tərəflərdən birinin müdaxiləsi ilə bəzində razılıq əldə edildikdə bütün şərtlər mühüm sayılır. RF MM-də və digər aktlarda müddətin əvəzsiz istifadə müqaviləsinin mühüm şərti olması barədə heç bir göstəriş yoxdur. Analoji göstəriş bizim MM-də də yoxdur.

¹ Prekariy müqaviləsinə klassik Roma hüquqşünası Ulpian belə anlayış verirdi: bu müqaviləyə görə bir şəxsin xahişli ilə əmlak digər şəxsin (istifadəyə verən şəxsin) əmlakın qaytarılmasını tələb ediyi vaxta kimi onun istifadəsinə verilir (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 409).

² Məsələn bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с.295 (автор главы А.А.Иванова); Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Горшова. М., 1999, с.276 (автор главы Ю.Л.Севт). Prof. А.У.Кабалин isə əvəzsiz olmanı müqavilənin mühüm şərti hesab etmişdir (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калинина. М., 1999, с.183-184). Bizim fikrimizə, RF MM-in 432-ci maddəsinin 1-ci bəndinə (bizim MM-in 405.1-ci maddəsinə) görə yalnız predmet əvəzsiz istifadə müqaviləsinin mühüm şərti ola bilər.

³ Л. Жолио де ла Морандер. Гражданское право Франции. Том 3, М., 1961, с. 256

sensual və real müqavilə olmasından asılıdır. Konsensual əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə onun əsas vəzifəsi əşyanı kirayəçinin istifadəsinə vermədən ibarətdir. Şübhəsiz ki, o, əşyanı qarşı tərəfə müqavilə şərtlərinə və təyinatına uyğun gələn vəziyyətdə verməyə borcludur. Məlum məsələdir ki, real əvəzsiz istifadə müqaviləsi bağlananda kirayəyə verən əmlakı kirayəçinin istifadəsinə vermək vəzifəsi daşır. Ona görə ki, real əvəzsiz istifadə müqaviləsi əmlak qarşı tərəfə verildiyi andan bağlanmış sayılır; bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir.

Kirayə verənin öz əsas vəzifəsinə icra etməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, bu halda kirayəçi müqavilənin pozulmasını və ona dəymiş zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb edə bilər.

Kirayə verənin ikinci əsas vəzifəsi onun əvəzsiz istifadəyə verilən əşyanın hər hansı qüsurlu işləməməsindən ibarətdir (MM-in 733.2-ci maddəsi)¹. Əgər o, əşyanın hər hansı qüsurlu (istər adı, istərsə də mühüm qüsurlu) qəsdən işlədərsə, bunun nəticəsində əmələ gələn zərərin əvəzini ödəməyə borcludur. Məsələn, ssuda verən (kirayə verən) ssuda alana istifadə üçün xəstə heyvan verir. Xəstə heyvan ssuda alanın özünün bütün heyvanlarını yoluxdurur. Bunun nəticəsində heyvanlar xəstəlikdən tələf olur. Başqa bir misaldə, o, ssuda alana yırtıq (yararsız, nasaz) qab verir. Həmin qab çaxın və ya yağı axıdır. Bu kimi hallarda ssuda alanın ixtiyarı çatır ki, ssuda verənin zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etsin. Belə təşəvvür yaranır ki, kirayə verən əşyanı fiziki qüsurlu olmağa verməlidir. Özü də o, təqsirin qəsd və ya kobud ehtiyatsızlıq formasında məsuliyyət daşır. Əgər o, istifadəyə verilən əşyanın fiziki qüsurlu qəsdən işlədilməzsə, onda cavabdehlikdən söhbət gəlməz. MM-in müəyyən etdiyi bu qayda xalq müdrikliyinin belə bir prinsipinə əsaslanır: «Bəy verdiyi atın dişinə baxmazlar». Əgər kirayə verən istifadəyə verdiyi əşyanın qüsurlu vəziyyətindədirsə, o, məsuliyyət daşır.

Kirayə verənin üçüncü əsas vəzifəsi onun əvəzsiz istifadəyə verilən əşya barəsində üçüncü şəxslərin hər hansı hüquqlarının və ya iddialarının olduğunu gizlətməkdən və bunun haqqında qarşı tərəfə məlumat verməkdən ibarətdir (MM-in 733.2-ci maddəsi). Üçüncü şəxslərin hüquqları dedikdə servitut, girov hüququ və s. başa düşülür. Bu vəzifəni yerinə yetirməyə görə kirayə verən tərəf məsuliyyət daşır. Belə ki, onun göstərilən vəzifəni icra etməsi kirayəçiye gizlətmə nəticəsində əmələ gələn zərərin əvəzini ödəməyi tələb etmək ixtiyarı verir. Beləliklə, kirayə verən əşyanı hüquqi qüsurlu olmağa verməlidir.

Kirayə verənin dördüncü vəzifəsi ondan ibarətdir ki, əşyanın adı saxlanmasını və ona qulluq üçün zəruri olan xərclər istisna olmaqla, digər xərclərin əvəzini ödəməyə borcludur. Onun bu vəzifəsinin yerinə yetirilməsi və icra edilməsi ilə əlaqədar münasibətlər tənzimləndikdən özgə işlərini tapşırıqsız aparmaq haqqında və əsassız varlanma haqqında norma və qaydalar tətbiq edilir (MM-in 734.1-ci maddəsi, 57-ci və 58-ci fəsil). Məsələn, istifadəyə götürülmüş heyvan xəstələnir. Onu müalicə etmək lazım gəlir. Bunun üçün heyvanı bayta-

ra göstərir. Ssuda verən heyvanın xəstəliyi ilə əlaqədar çəkilən xərcləri ödəməlidir. Roma hüququnda da bu qayda tətbiq edilirdi. Heyvanın yemlənməsinə çəkilən xərclərin əvəzini isə kirayəyə verən ödəməməlidir.

Müqavilə üzrə kirayə verən həm də hüquqları malikdir. Onun müqavilənin vaxtından əvvəl ləğv edilməsinə tələb etmək ixtiyarı vardır. Kirayə verən qəndən nəzərdə tutulan üç halda müqaviləni vaxtından əvvəl xitam edə bilər (MM-in 737-ci maddəsi):

- kəndirilməz hallar nəticəsində əşyadan istifadə olunmağa ehtiyac və zərurət yaranıqda (məsələn, şəxs öz qonşusuna istifadəyə verdiyi bağ evinin onun başqa şəhərdə yaşayan oğlunun yay istirahətinə gəlməsi ilə əlaqədar boşaldılmasını tələb edir);
- kirayəçi əşyadan müqavilənin şərtlərini pozmaqla istifadə etdikdə (məsələn, istifadəçi meyvə anbardan ev quşlarını saxlamaq üçün istifadə edir);
- kirayəçi əşyanı kirayə verənin razılığı olmadan üçüncü şəxslərə istifadəsinə verildikdə (məsələn, kirayəçi əşyanı öz qonşusuna istifadəyə verir);
- kirayəçinin kifayət qədər vıcdanlı olmaması üzündən əşyanın vəziyyətinin mühüm dərəcədə pisləşdiyi halda (məsələn, istifadəyə götürülmüş heyvanın vaxtında yemlənməməsi nəticəsində anqlaması);
- kirayəçinin ölüyü halda.

2. Kirayəçinin (ssuda alanın) vəzifələri

Kirayəçinin həm konsensual, həm də real əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə daşdığı vəzifələr eynidir. Bu, müqavilənin real və ya konsensual xarakterə malik olmasından asılı deyildir.

Kirayəçinin əsas vəzifəsi əşyadan müqavilə şərtlərinə uyğun (MM-in 737-ci maddəsi), yalnız müqavilədə göstərilən təyinatla istifadə etməsindən ibarətdir. Kirayəçinin əvəzsiz istifadəyə götürüldüyü əşyadan müqavilədə göstəriləndən savayı, başqa təyinatla istifadə etməsinə icazə verilmir (MM-in 735-ci maddəsi). Məsələn, qonşu öz dostundan minik avtomobilini ailə üzvlərinə müəyyən yerlərə aparmaq üçün əvəzsiz istifadəyə götürür. Qonşunun ixtiyarı çatır ki, o, həmin avtomobilədən sənişin daşıyaraq qazanc əldə etmək üçün istifadə etsin. Başqa misaldə vətəndaş çobandan minik məqsədləri üçün istifadəyə al götürür. Lakin onun həmin atdan məşədən odun daşımaq üçün istifadə hüququ yoxdur. Digər misaldə isə kənd sakini öz becardıyı kənd təsərrüfatı məhsullarını saxlamaq məqsəd ilə fermer təsərrüfatından anbarı istifadəyə götürür. Lakin o, həmin anbarda ev heyvanlarını saxlaya bilməz.

Kirayəçinin əvəzsiz istifadəyə götürüldüyü əşyadan müqavilə şərtlərinə uyğun olmayan, yeni müqavilədə nəzərdə tutulmayan təyinatla istifadə etməsi onun üçün arzuolunmaz hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, kirayəçi əşyadan müqavilənin şərtlərini pozmaqla istifadə etdikdə, kirayəyə verən əvəzsiz istifadə müqaviləsinin vaxtından əvvəl ləğv edə bilər (MM-in 737-ci maddəsi). Bununla müqavilə üzrə hüquq münasibətinə xitam verilir.

Kirayəçinin ikinci əsas vəzifəsi əvəzsiz istifadəyə götürüldüyü əşyanın adı saxlanmasını və ona qulluq göstərilməsi üçün zəruri olan xərcləri çəkməkdən ibarətdir (MM-in 734.1-ci maddəsi). Bu cür xərclər istifadə prosesini müşayiət edir və onları kirayə verənin üzərinə qoymaq olmaz. Məsələn, ssuda

¹ Roma hüququna görə ssuda verən də bu cür vəzifə daşıyırdı (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с. 406).

alan istifadə üçün heyvan almışsa, söz yox ki, o, heyvanı normal qaydada yemləməlidir¹. Buna görə də ssuda alan bu cür məsrərlərin (xərclərin) ödənilməsi barədə ssuda verənə hər hansı bir tələb irəli sürə bilməz. Əgər əvəzsiz istifadəyə avtomatik verilərsə, benzin alınmasına çəkilən xərclərin özünü ki- rayaçı ödəməlidir. Ona görə ki, bu kimi xərclər adı xərclərə aiddir². O, bu vəzi- fəsinin həyata keçirilməsinə kifayət qədər vicdanla yanaşmalıdır. Kirayaçı əşyanın adı saxlanması və ona qulluq üçün zəruri olan xərcləri çəkməyə, əşya yarırsız vəziyyətə düşə bilər və ya onun mövcud olması üçün təhlükə yarana bilər və s. Onun bu vəzifəni icra etmək sahəsində kifayət qədər vicdanlı olma- ması üzündən əşyanın mövcudluğu üçün təhlükə yarandıqda kirayə verənin tələbi ilə müqaviləyə vaxtından əvvəl xitam verilə bilər (MM-in 737-ci maddəsi). Bununla belə, əvəzsiz istifadəyə götürülən əşyaya müqavilə şərtlə- rinə uyğun normal istifadə prosesində onun adı saxlanması və ona qulluq gös- tərilməsi üçün zəruri olan xərclər çəkilir. Lakin buna baxmayaraq əşya dəyişə, döşənilir, hətta belə pisləşə bilər. Belə halda bunun üçün kirayaçı məsuliyyət daşıyır (MM-in 734.2-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, normal istifadə prose- sində əşyanın köhnəlməsinə görə kirayaçının cavabdehliyindən söhbət gedə bilməz. Əgər kirayaçının əşyadan müqavilənin şərtlərinə uyğun gəlməyən sur- ətədə istifadə etməsi əşyanın dəyişməsinə və ya pisləşməsinə səbəb olarsa, kirayə verən dəyən zərərin özünün ödənilməsinə tələb edə bilər. Özü də o, al- ti ay müddətində bu cür tələb irəli sürə bilər.

Kirayaçının üçüncü əsas vəzifəsi əvəzsiz istifadəyə götürdüüy əşyanı üçüncü şəxslərin istifadəsinə verməməkdən ibarətdir. Kirayəyə verənin icazəsi olmadan onun həmin əşyanı üçüncü şəxslərin istifadəsinə vermək hü- ququ yoxdur (MM-in 735-ci maddəsi).

Kirayaçı göstərilən vəzifəni yerinə yetirməyə görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, o, kirayə verənin razılığı olmadan əşyanı üçüncü şəxslərin istifadəsinə verdikdə, kirayəyə verənin tələbi ilə müqavilə üzrə hüquq münasibətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilir (MM-in 737-ci maddəsi). Belə halda kirayəyə verən əşyanın qaytarılmasını üçüncü şəxslərdən tələb etmək ixtiyarına malik- dir. Bununla bərabər, kirayə verənin razılığı və icazəsi olarsa, kirayaçı əşyanı üçüncü şəxslərin istifadəsinə, necə deyərlik, ikinci əldən istifadəyə verə bilər.

Kirayaçının dördüncü əsas vəzifəsi onun əvəzsiz istifadəyə götürdüüy əş- yanı müqavilədə müəyyənləşdirilmiş müddət qurtarıqdan sonra kirayə- yə verənə qaytarmaqdan ibarətdir (MM-in 732-ci maddəsi və 736.1-ci mad- dəsi). Kirayə müddətini istifadə müddətindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, bu müddət əşyadan faktiki istifadə müddətini əhatə etməyə də bilər. Məsələn, vətəndaş bağ evini bir il müddətinə istifadəyə götürür. Yalnız bu müddətin üç ayını (yay aylarını) vətəndaş dincəlmək üçün istifadə edir. Üç ay evdən istifadə müddəti, qalan müddət isə kirayə müddəti hesab edilir.

Müqavilədə həm əvəzsiz istifadə müddəti, həm də kirayə müddəti nəzərdə

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 281

² Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с. 258.

tutulma bilər. Müqavilədə göstərilən müddətlər müəyyənləşdirilsə, onda əşya bu müddətlər başa çatdıqdan sonra kirayəyə verənə qaytarılır. Elə də hallar olur ki, müqavilədə həm istifadə müddəti, həm də kirayə müddəti nəzərdə tutulmur. Birinci halda, yeni əvəzsiz istifadə müddəti müəyyənləşdirilməyən mü- qavilə bağlandıqı halda kirayaçı öz vəzifəsini əşyadan əvəzsiz istifadə meqs- ədirlərinə uyğun istifadə edildikdən sonra icra edir, yeni əşyanı kirayəyə verə- nə qaytarır. Kirayə verənin tələbi ilə əşya daha əvvəl də qaytarıla bilər. Bu o vaxt mümkün ola bilər ki, kirayaçının əşyadan istifadə edə bilməsi üçün kifayət edən müddət bitmiş olsun (MM-in 736.2-ci maddəsi).

İkinci halda, yeni kirayə müddəti müəyyənləşdirilməyən müqavilə bağlandı- qı halda kirayəyə verənin ixtiyar var ki, o, istənilən vaxt əvəzsiz istifadəyə gö- türülmüş əşyanın qaytarılmasını tələb etsin (MM-in 736.3-cü maddəsi). Kirayə verənin tələbi ilə kirayaçı əşyanı qaytarmaqla öz vəzifəsini icra edir.

Göstərilənlərdən başqa kirayaçının üzərinə həm də əşyanı salamat (olduğu kimi) saxlamaq vəzifəsi düşür. Düzdür, MM-də bu vəzifə nəzərdə tutulmur. Amma buna baxmayaraq kirayaçı həmin vəzifəni icra etməlidir³.

ТӨВСİYЭ ОЛУНАН ƏЛАВЭ ƏДƏБИЯТ

Витрянский В.В. Договоры купли-продажи, мены, аренды, безвоз- мездного пользования, перевозки, транспортной экспедиции. Расчеты. М., 1996.

Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Текст, ком- ментарии, алфавитно-предметный указатель. М., 1996 (гл.36).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суха- нова. М., 1999 (гл.34, §7).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.35).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (гл.7).

Гражданское право. Учебник. Часть 2/Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (гл.19).

Гражданское право. Курс лекций. Часть 2/Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (гл 14).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй/Отв.ред. О.Н.Садиков. М., 1999 (гл 36).

Шапкина Г.С., Павлодский Е.А. Регулирование аренды и безвоз- мездного пользования имуществом в Гражданском кодексе Российской Федерации //Законодательство и экономика. 1996. № 5-6.

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961 (с. 2256-259).

Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Кни- га 2. М., 1983 (гл.14).

Шанп Я. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996.

³ Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 72.

XVIII FƏSL BORC MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Borc müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, məqsədi və elementləri

1. Borc müqaviləsinin anlayışı

Borc müqaviləsinin mahiyyətini başa düşmək üçün misallara müraciət edək. Hər hansı şəxs minik avtomobili almaq istəyir. Lakin pulu çatmır. Bundan ötrü həmin şəxs öz qonşusuna müraciət edərek ödəmək üçün məbləği alır. Başqa misalda yaz ayında kənd sakinlərindən birinin torpağa səpmək üçün toxumluq kartofu olmur. O, digər kənd sakinindən 500 kq kartof alır. Bu kimi hallarda yararlanmış nüfuzlu borc müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Borc müqaviləsinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ neçə-neçə əsr bundan əvvəl bu müqavilə növü Roma hüququna məlum idi. Roma dövründə borc münasibətlərini rəsmiləşdirmək üçün əvvəlcə «**nexum**» əqdindən istifadə olunurdu; «nexus» borcun qədim forması idi. Müeyyen dövrdən sonra borcun digər forması yarandı ki, ona «**mutuum**» deyilirdi; «mutuum» əqdi borcun sonrakı forması idi¹. Dediklərimiz onu göstərir ki, borc müqaviləsi mülki hüququn çoxəsrlik inkişaf tarixinə malik olan ənənəvi müqavilə növlərindən biridir.

Borc müqaviləsinin bütün dünyaya ölkələrinin qanunvericiliyi də tanınır². Almaniya, Yaponiya, Fransa, Hollandiya və digər ölkələrin qanunvericiliyi onu əsas müqavilə növlərindən biri kimi nəzərdə tutur³. Amma xarici ölkələrin əksəriyyəti (məsələn, Fransa, Yaponiya, İtaliya, İsveçrə və digərlərinin) qanunvericiliyi borc müqaviləsinin geniş mənadə işlədir⁴. Geniş mənadə borc müqaviləsi özündə iki növ müqaviləni birləşdirir⁵:

- istifadə borc müqaviləsi;
- istehlak borc müqaviləsi

İstifadə borc müqaviləsinə görə, borc alan borcun predmetinə mülkiyyət hüququ əldə etmir. O, borcun predmetindən onu istehlak və ya məhv etmədən yalnız istifadə edir; borcun müddəti başa çatdıqda borc alan borc müqaviləsi bağlanan zaman aldığı əmlakın özünü, yeni əmlakı naturada borc verənə qaytarır. Belə borc müqaviləsinə **ssuda müqaviləsi** (commodatum), yəni əvəzsiz istifadə müqaviləsi deyilir.

İstehlak borc müqaviləsinə görə, borc alan borcun predmetinə mülkiyyət

hüququ əldə edir, yeni borcun predmeti borc alanın mülkiyyətinə keçir; borc alan borcun predmetinə istehlak edir, çünki istehlak olunmadan borcun predmetindən istifadə etmək mümkün deyil; istehlak olunduğuna görə borc alan həmin predmetin özünü yox, onun miqdamna, keyfiyyətinə və növünə (cinsinə) bərabər olan başqa əmlak qaytarır. Borcun bu növü Roma hüququnun dili ilə «**mutuum**» (latınca «borc» deməkdir) adlanır.

Beləliklə, Fransanın, Yaponiyanın və digər ölkələrin mülki hüquq ssuda (commodatum) və borc (mutuum) kimi iki müxtəlif müqaviləni eyni bur hüquqi anlayışda, yəni geniş mənadə borc müqaviləsinə birləşdirir, ssuda müqaviləsinə isə onun bir növü hesab edir⁶. Fransa Mülki Məcəlləsinin mühüm təsir göstərdiyi ölkələrin mülki hüququ da məsələyə bu cür yanaşır. İngiltərə və ABŞ hüququna isə «istifadə üçün əşyanın borc verilməsi» kimi anlayış məlumdur ki, o, özündə həm də pul borc müqaviləsinə birləşdirir.

Amma Almaniya və digər ölkələrin mülki hüquq ssuda və borc müqavilələrini eyni bur hüquqi anlayışda (geniş mənadə borc müqaviləsi anlayışında) birləşdirmir; bu ölkələrin mülki hüququnda həmin müqavilələr müstəqil və müxtəlif müqavilələr kimi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ da məsələyə belə yanaşaraq həmin müqavilələri müstəqil müqavilələr kimi tanıyır. Belə ki, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, əvəzsiz istifadə (ssuda) və borc müqavilələri ayrı-ayrı müqavilələrdir.

Borc müqaviləsinin anlayışı MM-in 739.1-ci maddəsində verilmişdir. **Borc müqaviləsinə** görə, **istihraqılardan biri (borc verən) pulu və ya digər əvəz edilən əşyalara mülkiyyət hüququnu digər istihraqçıya (borc alana) keçirməyi öhdəsinə götürür, digər istihraqçı (borc alan) isə aldığına müvafiq olaraq pul və ya eyni keyfiyyətdə və miqdarda olan eyni növü əşyalı şəkildə borc verənə qaytarmağı öhdəsinə götürür.**

Borc müqaviləsinə verilən leqal anlayışdan görünür ki, bu müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə **konsensual müqavilədir**⁷. Ona görə ki, borc verən borcun predmetinə mülkiyyət hüququnu borc alana keçirməyi öhdəsinə götürür; eger tərəflər borc verən borc vermək vəzifəsi barədə razılıq gəlişərsə və belə vəzifə nəzərdə tutarlarsa, onda konsensual borc müqaviləsi bağlanır. Konsensual müqavilənin formülünün əsas elementi belədir: müeyyen bir tərəf digər tərəfə əmlak verməyi öhdəsinə götürür və ya tərəflər onlardan biri üçün əmlak vermək vəzifəsi nəzərdə tutulur. Digər cəhətdən Azərbaycan Respublikası MM-in borc müqaviləsinə verdiyi leqal tərif İsveçrənin Öhdəlik Qanununun 312-ci maddəsindəki borc müqaviləsinin leqal anlayışına uyğun gəlir və onu təkrarlayır. Alimlər göstərilir ki, İsveçrə Öhdəlik Qanunu borc müqaviləsinin konsensual müqavilə kimi nəzərdə tutur⁸.

Borc müqaviləsi həmişə klassik real müqavilə növü hesab edilmişdir. Azər-

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. М., 1999, с. 387; *Дождов Д.В.* Римское частное право. Учебник. М., 1996, с. 550; *Novitski I.M.* Roma hüququ. Dərslük / Rus dilindən *M.P. Əsgərovanın* tərcüməsi. Bakı, 1999, s. 144.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. *Р.Л. Нарышкина*. М., 1984, с. 163

³ Как: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. *В.В. Звездского*. М., 1999, с. 3-11.

⁴ *Сказов Вазалюва, Торун Аришвили*. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 72; *Л. Жюллио де ла Мораньер*. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с. 254-257.

⁵ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв. ред. *В.П. Мозолин, М.И. Кулагин*. М., 1980, с. 280.

⁶ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. *Е.А. Васильева, А.С. Комаров*. М., 2005, с. 280

⁷ Bəzi ölkələrin, məsələn, İsveçrənin mülki qanunvericiliyində borc müqaviləsi konsensual kontrakt kimi müeyyən edilmişdir (bax: İsveçrənin Öhdəlik Məcəlləsinin 312-ci maddəsinə // Swiss code of obligations English Translation of the Official Text. Zurich, 1995).

⁸ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебник. Том 2 / Отв. ред. *Р.Л. Нарышкина*. М., 1984, с. 185

baycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi **borc müqaviləsini konsensual müqavilə hesab etməkə hələ Roma hüququ dövründə yaranan klassik ənənədə uzaqlaşmışdır**¹. Lakin müasir qanunvericilikdən fərqli olaraq köhnə mülki qanunvericilik borc müqaviləsini real müqavilə sayırdı. Köhnə 1964-cü il MM-in 266-cı maddəsi borc müqaviləsinin pulun və ya şeylərin təhvil verildiyi vəzifə bağlanmış hesab olunması barədə göstəriş ifadə edirdi. Analoji göstərişi Rusiya Federasiyasının müasir mülki qanunvericiliyi də nəzərdə tutur. Belə ki, Rusiya Federasiyası MM-in 807.1-ci maddəsinə görə borc müqaviləsi konsensual yox, real müqavilədir. Belə təsəvvür yaranır ki, bizim mülki qanunvericilikdən fərqli olaraq RF-in mülki qanunvericiliyi borc müqaviləsi barədə klassik dövrün ənənəsindən uzaqlaşmamışdır. Sual olunur: Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyinin borc müqaviləsini konsensual müqavilə kimi müəyyənləşdirməsi təsadüfdürmü, yoxsa zərurət? Güman edirik ki, bu, təsadüf olub, hər hansı zərurətə bağlı deyil. Belə ki, qanunverici bunu qəsdən bilə-bilə etməmişdir. Hesab edirik ki, borc müqaviləsinin konsensual müqavilə kimi nəzərdə tutulması qanunvericinin qeyri-ədəqliyə yol verməsinin (məsələn, tərçümə səhvinin və s.) nəticəsidir. Düzdür, Almaniya sivilistləri müqavilə azadlığı prinsipindən çıxış edərək göstərir ki, konsensual borc müqaviləsi bağlamaq mümkündür². Yaponiya məhkəmə praktikası və sivilistlərin eksəriyyəti konsensual borc müqaviləsi bağlanmasının mümkünlüyünü inkar edirlər. Amma S.Vaqasuma və T. Aridzumi isə hesab edirlər ki, borc müqaviləsi konsensual əqd şəklində bağlana bilər³. İngilis-amerikan hüququ da bu imkanı istisna etmir. Lakin bunlara baxmayaraq bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, **borc müqaviləsi Roma hüququ dövründən bəri real müqavilənin klassik növü kimi tanınmışdır**. Dünya ölkələrinin böyük eksəriyyətinin (Fransanın, Almaniyanın, İngiltərənin, Yaponiyanın, ABŞ-in və digərlərinin) qanunvericiliyi hal-hazırda onu real müqavilə kimi nəzərdə tutur⁴. Hesab edirik ki, Roma hüququ ənənəsinə və dünya ölkələrinin qanunvericilik praktikasına uyğun olaraq borc müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda real əqd kimi formulə edilmişdir. Bundan ötrü sadəcə olaraq real müqavilənin formulunun əsas elementi sayılan belə bir ifadədən istifadə olunmalıdır: «tərəflərdən biri digərinə əmlak verir». Bunu nəzərə alaraq real borc müqaviləsinə anlayış verək: **borc müqaviləsinə görə bir tərəf (borc verən) digər tərəfin (borc alanın) mülkiyyətinə pul və ya əvəz oluna bilən müəyyən əşya verir, borc alan isə aldığı eyni pul məbləğini və ya aldığı əşyanın miqdanna, keyfiyyətinə və cinsinə (növnə) bərabər olan əşyanı borc verənə qaytarmağı öhdəsinə götürür**. Real borc müqaviləsi pul və ya əşya borc alana verildiyi andan bağlanmış sayılır; bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir.

¹ Roma hüququna görə «mutuum» (borc) müqaviləsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun real müqavilə olmasından ibarət idi. Belə ki, «mutuum» müqaviləsi tərəflərin razılığı əsasında «ress-in (əşyanın) verildiyi andan hüquq qüvvə alırdı (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.384).

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник пособие / Отв. ред. К.К. Ячкова. М., 1966, с. 354.

³ Саква Вагасума, Тору Аридзума. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 73.

⁴ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005, с. 282

Borc müqaviləsi **həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər**. Əgər müqavilənin iştirakçıları borca görə faizlər verilməsi barədə razılığa gələrlərsə, bu, **əvəzli borc müqaviləsidir** (MM-in 741-ci maddəsi). Əgər müqaviləni bağlayan tərəflər borca görə faizlər verilməsi barədə şərt müəyyən etməyiblərsə, bu, **əvəzsiz borc müqaviləsidir** (MM-in 742.2-ci maddəsi).

Borc müqaviləsi **əqdlərin təsnifinə görə ikitərəfli müqavilədir**. Müqavilələrin təsnifi baxımdan da bu müqavilə ikitərəfli müqavilə hesab edilir¹. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə borc müqaviləsi konsensual müqavilədir. Bu isə borc müqaviləsinin ikitərəfli müqavilə olmasını (hər iki tərəf vəzifə daşıyır, yəni borc verən üçün borcu vermək vəzifəsi, borc alan üçün borcu qaytarmaq vəzifəsi mövcuddur) şərtləndirir. Beləliklə, borc müqaviləsinin konsensual olması onun birtərəfli olmasını istisna edir. Bununla Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi borc müqaviləsinin birtərəfli müqavilələrin klassik növünə şamil edilməsi ənənəsindən uzaqlaşmışdır². Əgər bizim ölkə qanunvericiliyində borc müqaviləsi real müqavilə kimi nəzərdə tutularsa, onda o, birtərəfli müqavilə kimi tanınacaqdır.

Borc müqaviləsi ikitərəfli müqavilə hesab edilməsinə baxmayaraq, bu müqavilə **bəzi halda qarşılıqlı (sinnallaqmatik) xarakter daşıyır, bəzi hallarda isə qarşılıqlı xarakterə malik olmur**. Bu, müqavilənin əvəzli və ya əvəzsiz olmasından asılıdır. Əvəzli borc müqaviləsi **həmişə qarşılıqlı (sinnallaqmatik) təbiətə malik olması ilə xarakterizə edilir**. Ona görə ki, müqavilə üzrə borc verən əmlak borc alanın mülkiyyətinə vermək vəzifəsi borc alanın həmin əmlakın verilməsini tələb etmək hüququna uyğun gəlir. Əvəzsiz borc müqaviləsi üzrə isə borc verənin daşdığı vəzifə ilə borc alanın malik olduğu tələb hüququ uyğun gəlir. Belə ki, **müqavilə əvəzsiz olduğuna görə borc verən öz vəzifəsini yerinə yetirməyərk əmlakı verməse, onda qarşı tərəf (borc alan) pulun və ya əşyanın naturada verilməsini tələb edə bilməz**. Bu isə onu ifadə edir ki, **əvəzsiz borc müqaviləsi ikitərəfli müqavilə hesab edilərsə də o, qarşılıqlı xarakterdən məhrumdur**³. Qarşılıqlı müqavilələrdə həmişə bir tərəfin daşdığı vəzifəyə digər tərəfin malik olduğu hüquq uyğun gəlir.

¹ Bundan fərqli olaraq RF MM-ə görə borc müqaviləsi birtərəfli müqavilə hesab edilir. Bu onunla izah edilir ki, RF MM-ə görə borc müqaviləsi real müqavilədir. Real borc müqaviləsində borc verən heç bir vəzifə daşmır. Müqavilənin birtərəfli olması o deməkdir ki, bu müqavilədə iştirak edənlərdən biri yalnız vəzifə daşıyır. Borc müqaviləsinin birtərəfli müqavilə kimi müəyyən etməkə RF klassik dövrün ənənəsindən imtina etməmişdir. Axı, borc müqaviləsi birtərəfli müqavilələrin klassik növüdür.

² Roma hüququna görə bircədən tələyən öhdəlik birtərəfli öhdəlik hesab edilirdi. Belə ki, borc verənin borc alandan onun aldığı miqdarda, eyni cinsli və keyfiyyəfli əşyalan tələb etmək hüququ var idi. Borc verənin üzrinə heç bir öhdəlik (vəzifə) qoyulmurdu. Öhdəlik (vəzifə) borc alanın üzünə düşürdü (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.С.Перетерского и И.Б.Новицкого. М., 1999, с. 396).

³ Roma hüququna görə borc müqaviləsindən borc alan üçün aldığı məbləğdən faiz vermək öhdəliyi yaranırdı. Lakin borc alanın faizlər verməsi haqqında xüsusi sənədlə bağlılaşması hələ praktikada tez-tez rast gəlinirdi (bax: Новицкий И.В. Roma hüququ. Derslik. Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, s.146).

2. Borc müqaviləsinin məqsədi, tətbiq forması, hüquqi tənzimləmə mənbələri

Borc müqaviləsinin hüquqi məqsədi onun sosial-iqtisadi məqsədindən fərqlənir. Borc müqaviləsinin hüquqi məqsədi **borc verənin pulu və ya digər əşyalara olan mülkiyyət hüququnu digər tərəfə (borc alana) keçirməkdən** ibarətdir (MM-in 739.1-ci maddəsi). Belə ki, borc müqaviləsi bağlanan zaman borcun predmeti borc alanın mülkiyyətinə daxil olur. Borc alan həmin predmet üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir və onun mülkiyyətçisi olur¹. Buna görə də demək olar ki, borc müqaviləsi əmlakın mülkiyyətə verilməsinə yönələn müqavilə növünə aiddir. Bu, onun mühüm cəhətlərindən biridir. Bundan əlavə, borc müqaviləsinin hüquqi məqsədi həm də **pul-kredit xarakterli xidmət** göstərməklə şərtlənir. Belə ki, borc verən borc alana pul və ya müəyyən əşya verməklə ona xidmət göstərir. Deməli, borc müqaviləsi **xidmət göstərilməsinə yönələn müqavilə** sayılır. Bu, borc müqaviləsinin ikinci mühüm cəhəti hesab edilir. Bunlar onu göstərir ki, bu hüquqi konstruksiyanın hüquqi məqsədi illik xarakterə (mülkiyyətə vermək və xidmət göstərmək) malikdir. Borc müqaviləsi həm də belə bir mühüm cəhətlə xarakterizə olunur ki, o, əmlakdan istifadə haqqında müqavilə növünə aid edilir. Belə ki, borc alan borcun predmetindən istifadə edir; o, istifadə etmək məqsədilə borc alır. Lakin borc alan istifadə prosesində borcun predmetini istehlak edir. İstehlak etmədən ondan istifadə etmək mümkün deyil. Başqa sözlə desək, borcun predmetindən istifadə onun istehlak olunması yolu ilə həyata keçirilir (məsələn, pulu borc alan xərcləyir və s.).

Müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi isə müxtəlif amillərlə şərtlənə bilər. Məsələn, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə, təsərrüfat və ya hər hansı iqtisadi fəaliyyət-lə, biznes işi ilə və s. məşğul olmaq məramı, şəxsi-mədəni və ev-məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif cür predmetlər əldə etmək niyyəti və s. müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədini təşkil edə bilər. Başqa sözlə desək, müqavilənin sosial-iqtisadi məqsədi borc alanın müxtəlif cür tələbat və ehtiyaclarını ödəməkdən ibarətdir. Borc müqaviləsi həm məişət, həm də sahibkarlıq məqsədləri üçün nəzərdə tutulan müqavilədir².

Borc müqaviləsi ilə kredit münasibətləri rəsmiləşdirilir. Kredit münasibətləri bazar iqtisadiyyatının ən vacib elementlərindən biridir. Həmin münasibətlərin əsas hüquqi forması pul borcudur. Bu münasibətlər iki müxtəlif mənada işlədilir: birincisi, geniş mənada kredit münasibətləri; ikincisi, məhdud mənada kredit münasibətləri.

Geniş mənada kredit münasibətləri dedikdə pul vəsaitlərinin və ya cinsi (nöy) əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaların verilməsi, istifadə edilməsi və geri qaytarılması ilə əlaqədar yaranan kredit münasibətləri başa düşülür. **Məhdud mənada kredit münasibətləri** dedikdə borc müqaviləsi, habelə kredit müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilən münasibətlər başa düşülür. Kredit münasibətləri-

ni rəsmiləşdirməsi onu ifadə edir ki, borc müqaviləsi **kredit əqdidir**. Özü də elə buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, borc müqaviləsinin köməyi ilə təmiz kredit münasibətləri rəsmiləşdirilir. Məsələn, müəyyən bir şəxs digərinə borc pul, taxıl, kartof, benzin və s. verir. Belə halda təmiz şəkildə kredit münasibətləri əmələ gəlir və həmin münasibətlər borc müqaviləsi vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Kredit münasibətləri eyni zamanda həm də əvəzi mülki-hüquqi əqdlərdən (məsələn, nisyə alqı-satqı müqaviləsindən, əmlak kirayəsi müqaviləsindən) yarana bilər. Həmin əqdlər əsasnda tərəflərdən birinin digəri qarşısında borc öhdəliyi və bununla bağlı olaraq kredit münasibəti yaranır. Bu münasibəti tərəflər borc müqaviləsinin köməyi ilə rəsmiləşdiriblər. Məsələn, şəxs öz qonşusuna 10 min manata nisyə minik avtomobili satır. Tərəflər razılığa gəlirlər ki, alıcı avtomobilin pulunu 1 ildən sonra ödəsin. Onlar borc öhdəliyini (kredit münasibətini) borc müqaviləsi ilə rəsmiləşdirirlər. Beləliklə, kredit münasibətləri həm borc müqaviləsi, həm də digər əvəzi mülki-hüquqi əqdlərdən əmələ gələ bilər.

Borc müqaviləsi ilə tənzimlənən kredit (borc) hüquq münasibətlərinə işti-
rak edən subyektlərin tərkibindən asılı olaraq borc (kredit) üç cür ola bilər: **dövlət borcu**³; **şəxslərin borcu**; **bələdiyyə borcu**. Borc hüquq münasibətləri sistemində xarici borclar mühüm yer tutur. **Xarici borc** dedikdə Azərbaycan Respublikasına (dövlətə) və təsərrüfat subyektlərinə əcnəbi dövlətin, xarici (əcənəbi) fiziki və hüquqi şəxslərin, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarının verdikləri borc başa düşülür.

Dövlət borcu dedikdə hüquqi şəxslərdən, vətəndaşlardan (o cümlədən əcnəbi şəxslərdən), habelə başqa dövlətlərdən müddətlik, əvəzlilik, könüllülük, geri qaytarmaq şərti ilə borc alınması başa düşülür. Müxtəlif subyektlərdən borc almaqla dövlət əlavə maliyyə resursu əldə edir və bu resurs dövlətin sərəncamına keçir. Dövlət borcu, bir qayda olaraq, xüsusən büdcə kəsiniyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə müxtəlif formalarda istifadə edilir. Dövlət borc kimi əldə etdiyi vəsaitdən (resursdan) planlı büdcə resursu kimi, büdcədən kənar fondların doldurulması, investisiya fəaliyyəti üçün, habelə ölkənin təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edə bilər. Dövlətin iştirak etdiyi borc hüquq münasibətləri **«Dövlət borcu haqqında» qanunla** (29.XII.1992-ci il) tənzimlənir⁴.

Borc münasibətləri əsasən **Mülki Məcəllə** ilə tənzimlənir. MM-in 37-ci fəslinə daxil olan normalar (739-746-cı maddələr) borc müqaviləsinin mülki-hüquqi nəzamlanmasına həsr edilmişdir. Bununla belə, borc münasibətləri digər normalı hüquqi aktlarla da qaydaya salına bilər. Bu aktlar içərisində **«Milli Bank haqqında»**, **«Banklar haqqında»** iki qanun mühüm və vacib rol oynayır⁵. Borc münasibətlərinin tənzimlənməsində Mərkəzi Bankın normativ aktları da iştirak edir. Söhbət ilk növbədə **banklarda kreditlərin verilməsi qaydalarından** gedir⁶.

¹ Dövlət kreditinin hüquqi əsasları barədə bax: Финансовое право. Учебник / Под ред. О.Н.Горбуновой. М., 1996, с. 236.

² bax: AR QK, I cild, s.835.

³ Bu qanunlar 2004-cü ildə qəbul edilmişdir.

⁴ Mərkəzi Bankın İdarə Həyatının 18 noyabr 2008-ci il tarixli 34 sayılı protokol qərarı ilə «Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları» təsdiq olunmuşdur.

¹ Л. Жюппю де ла Морендьер. Гражданское право Франции. Том 3, М., 1961, с. 254; *Сакэв Вагацума, Тору Ариэдзуми*. Гражданское право Японии. Книга 2, М., 1983, с. 72.
² bax: Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель / Под ред. Козырь и др. М., 1996, с. 420-421.

§ 2. Borc müqaviləsinin elementləri

1. Borc müqaviləsində tərəflər

Qanun borc müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən tərəflərdən birini borc verən, digərini isə borc alan adlandır (MM-in 739.1-ci maddəsi).

Borc verən müqavilənin predmetini təşkil edən obyektin mükiyyətidir¹. Məhdud əşya hüququnun – operativ idarəetmə və ya tam təsərrüfatçılıq səlahiyyəti hüququnun subyektləri yalnız mükiyyətinin icazəsi ilə borc verə bilər. **Borc alan** isə özünün məişət, sahibkarlıq, ailə, ev, şəxsi və digər ehtiyaclarını ödəmək üçün pul və ya digər əşyaya mükiyyət hüququ əldə edən şəxsdir. Borcun predmeti onun mükiyyəti verilir².

Mülki hüququn istənilən subyekti, hər şeydən əvvəl, fiziki və hüquqi şəxslər borc müqaviləsinin bağlanmasında hər iki tərəf rolunda – həm borc verən, həm də borc alan kimi çıxış edə bilərlər. Bu müqavilənin universal xarakterə malik olması şərtləndirir. Müqavilənin universal xarakterə malik olması həm də onunla izah olunur ki, borc müqaviləsindən borc alan həm məişət, həm də sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün hüquqi vasitə kimi istifadə edə bilər. Hər bir təşkilat, müəssisə və idarə həm faizlə, həm də faizsiz digər şəxslərə borc vermək ixtiyarına malikdir. Onların bu hərəkətində qanunsuz, hüquqazidd heç nə yoxdur. Bu hərəkətlər yalnız o vaxt qanuni hərəkətlər sayılır ki, borc vermək epizodik xarakter daşıyır. Başqa sözlə desək, həmin şəxslər borcu digər tərəfə qeyri-müntəzəm surətdə, ararib verdiyi hallarda bu, qanun pozuntusu sayılmır. Lakin borc verən borcun verilməsini **müstəqil peşə fəaliyyətinə çevirdikdə**, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün müntəzəm və mütəmadi olaraq borclar verdikdə, artıq hüquq pozuntusu göz qabağındadır. Ona görə ki, **müstəqil peşə fəaliyyəti formasında borc pul verən** həmin şəxslər peşəkarlıq qaydasında kreditlər verilməsi haqqında müddəalan pozurlar. Qanun belə bir vəzifə müəyyən edir ki, **müstəqil peşə fəaliyyəti şəklində pul borc verməklə məşğul olan şəxslər əlavə olaraq peşəkarlıq qaydasında kreditlər verilməsi haqqında müddəalan gözləməlidirlər** (MM-in 739.2-ci maddəsi).

Peşəkarlıq qaydasında kreditlər verilməsi haqqında müddəaya görə **kredit vermək bank əməliyyatlarından biridir** və bu cür əməliyyatı borc verən şəxs yalnız **Mərkəzi Bankın lisenziyası (xüsusi icazəsi) əsasında** həyata keçirə bilər («Banklar haqqında» qanunun 32-ci maddəsi). Bax, göstərilən bu cəhət borc müqaviləsi ilə kredit müqaviləsini fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, borc müqaviləsinin bağlanmasında borc verən rolunda istənilən hər hansı bir şəxs çıxış edə bilər. Kredit müqaviləsində isə borc verən rolunda yalnız peşəkarlıq qaydasında kreditlər verən (bu isə bank əməliyyatlarının bir növüdür) və bunun üçün Mərkəzi Bankdan lisenziya (xüsusi icazə) alan şəxs çıxış edə bilər.

¹ Roma hüququna görə «mutuum» (borc) müqaviləsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri pulun və ya əşyanın borc verən tərəfindən borc alanın mükiyyətinə verilməsindən ibarət idi. Yalnız əşyanın mükiyyəti borc verə bilərdi. Bununla belə, varlı romalılar özlərinin nümayəndələri (bankirlər) vasitəsi ilə də borc verirdilər (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.С.Переторского, И.Б.Новицкого. М., 1999, с. 394-395).

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.352.

Hakimiyyət subyekti olan dövlətin borc hüquq münasibətlərində iştirak istisna edilmir. O, həm borc alan, həm də borc verən rolunda bu müqavilənin bağlanmasında çıxış edə bilər. Əgər dövlət borc alan qismində iştirak edərsə, belə halda borcun alınması ilə əlaqədar yaranan münasibətlər dövlət borc müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu müqavilədə borc verən rolunda vətəndaşlar, hüquqi şəxslər və xarici dövlətlər də çıxış edə bilərlər. Deməli, dövlət borcu müqaviləsi xüsusi xarakterli subyekti tərkibinə malik olan müqavilədir.

Dövlət başqa dövlətə, vətəndaşlara, hüquqi şəxslərə (o cümlədən xarici vətəndaş və hüquqi şəxslərə) borc verə bilər. Belə halda hakimiyyət subyekti olan dövlət bu münasibətlərdə borc verən rolunda iştirak edir. Həmin münasibətlərin özü isə **dövlət krediti** ilə rəsmiləşdirilir.

Mülki hüququn subyektlərindən biri olan **bələdiyyələr** də borc müqaviləsində tərəf qismində iştirak edə bilər. Belə ki, onları borc verməsi və ya borc alması mümkündür. Bu kimi hallarda bələdiyyələr borc müqaviləsinin tərəfi olur.

2. Müqavilənin predmeti

Borc müqaviləsinin **predmeti onun mühüm şərti sayılır**¹. Bu müqaviləyə verilən leqal anlayışdan məlum olur ki, borc müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilər:

- pul;
- hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olan əşyalar.

Borc müqaviləsinin predmeti qismində, adətən, Azərbaycan Respublikasının milli valyutası – **manat** çıxış edir. Əksəriyyət hallarda borcun predmeti **nağd pul** (kağız pul; metal pul) olur. Bununla yanaşı, **nağdsız pul vəsaiti** (bank hesablarındakı pul) də borcun predmeti ola bilər. Əgər tərəflər nağdsız pul vəsaitinin verilməsi kimi vəzifə müəyyənləşdirsələr, konsensual borc müqaviləsi bağlanır. Nağdsız pul vəsaitinin verilməsi barədə borc müqaviləsi real müqavilə şəklində də bağlana bilər: real borc müqaviləsi pul vəsaiti verildiyi andan bağlanmış sayılır². Nağd pul vəsaiti borc alanın hesabına daxil edildiyi və keçirildiyi andan verilmis hesab olunur. Müəyyən pul nişanlarının eksponat üçün, məsələn, sərəfdə nümayiş olunmağı üçün verilməsi borc münasibəti yarmır; onlar borcun predmeti ola bilməz. Belə halda kirayə münasibəti əmələ gəlir.

Müqavilənin predmeti **xarici valyuta** da ola bilər. Məsələn, ABŞ dolları, Almaniya markası, Rusiya rublu və s. borc verilir bilər. Borc müqaviləsinin predmeti olan əşyalara gəldikdə isə onu demək olar ki, bu əşyalar yalnız **cinsi (növlü) əlamətləri ilə müəyyən edilən** əmlak növünə aid ola bilər. Bu əşyalar həm də **istehlak olunandırı**. Beləliklə, borc müqaviləsinin predmeti kimi yalnız hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olan, cinsi (növlü) əlamətləri ilə müəy-

¹ Borc müqaviləsinin predmeti tərkibi barədə MM-in müəyyən etdiyi göstəriş Roma hüququna əsaslanaraq verilir. Belə ki, Roma hüququna görə «mutuum» müqaviləsinin predmeti kimi həm müəyyən pul məbləği, həm də cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar (taxıl, yağ, şəkər və s.) çıxış edə bilərdi (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Переторского. М., 1999, с.387).

² Постановление Президиума ВАС от 9 апреля 1996 г. № 4170/94 // Вестник ВАС. 1996. №7.

yən edilən, bununla belə həm də istehlak olunan əşyalar (məsələn, kartof, benzin, taxıl və s.) çıxış edə bilər. Sivilistika nəzəriyyəsinə görə, hüquqi cəhətdən əvəz olunan əşyalar, bir qayda olaraq, istehlak olunur, cinsi (növ) əlamətləri ilə müəyyən edilir. Fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən, hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olmayan və istehlak edilməyən əşyaların borc müqaviləsinin predmeti ola bilməz istisna edilir (məsələn, yaşayış evi borc müqaviləsinin predmeti ola bilməz). Əgər istifadəyə belə əşyalar verilsə, borc yox, kirayə (icarə) və ya əvəzsiz istifadə münasibəti yaranır. Daşınmaz əşyalar (məsələn, torpaq sahəsi, binalar və s.) fərdi əlamətləri ilə müəyyən olunan, hüquqi cəhətdən əvəz edilməyən və istehlak olunmayan əşyalar sayıldığına görə borc müqaviləsinin predmeti ola bilər; belə əşyaların borc verilməsi mümkündür deyil. Bu cür predmet xüsusiyyətləri ilə borc müqaviləsi əmlak kirayəsi, icarə və əvəzsiz istifadə müqavilələrindən fərqlənir.

Bununla belə, ikinci başqa bir əsas borc müqaviləsinə göstərilən həmin müqavilələrdən fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, əgər əmlak kirayəsi və əvəzsiz istifadə (o cümlədən icarə) müqaviləsi üzrə kirayəçi (icarəçi) əşya üzərində yalnız istifadə hüququ (icarə müqaviləsi ilə həm də bəhərdən istifadə etmək və gəlir götürmək hüququ verilir) əldə edərsə, borc müqaviləsi üzrə isə borc alan əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Deməli, borc müqaviləsinin predmetini təşkil edən əşya borc alanın mülkiyyətinə keçir və bununla həmin əşya borc verənin mülkiyyətindən çıxır. Buna görə də borc verən müqavilənin predmetini təşkil edən həmin əşyanın özünü yox, eyni keyfiyyətdə və miqdarda olan eyni növlü analogi əşyani tələb etmək ixtiyarına malikdir. Axi, borc alan bu əşyalardan öz məqsədləri üçün istifadə edir. Çox vaxt o, borc aldığı əşyani özünün analogi əşyası ilə qarışdırır. Borc müqaviləsi üzrə alınan pulun və ya əşyanın özünü qaytarmaq qeyri-mümkündür. Yoxsa, əks təqdirdə, borc alan həmin pul və ya əşyadan məişət ehtiyacları, sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədi ilə istifadə edə bilər. Qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq, özünün ehtiyac və mənafeini təmin etmək üçün zəruridir ki, borc alan müqavilə üzrə aldığı pulu və ya əşyani istifadə etsin. İstehlak olunmuş əşyanı (məsələn, südü, kartofu, benzini, unu və s.) qaytarmaq qeyri-mümkündür; hələta bunu təsəvvür etmək son dərəcə çətin məsələdir.

Qiymətli kağızlar borc müqaviləsinin predmeti ola bilər. Elə buradaca dərhəl qeyd etməliyə ki, yalnız qiymətli kağızın növü (məsələn, istiqraz və s.) borc verinə bilər. Özü də borc verənin qiymətli kağız ədsiz olmalıdır¹. Şübhəsiz, adlı qiymətli kağızlar borcun predmeti ola bilməz.

Əgər borc müqaviləsinin predmeti puldan ibarət olarsa, buna pul borc müqaviləsi deyilir; əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, borc müqaviləsinin bu növü kredit münasibətlərinin əsas hüquqi forması sayılır². Pul borc şəxsi kreditin başlıca növüdür³. Bir qayda olaraq, pul borc müqaviləsi ayrıca sazış şəkildə res-

miləşdirilir. Bununla bərabər, onun istiqrazla rəsmiləşdirilməsi mümkündür.

Əgər borcun predmetini əvəz edilən əşya təşkil edərsə, onda əşya borc müqaviləsi bağlanmış olur; əşya borc müqaviləsi isə real və yaxud əşya kreditinin növü sayılır.

Borc müqaviləsinin predmetini təşkil edən pul və ya əşya borc anlayışı ilə bağlıdır. Borc dedikdə, aldığı eyni pul məbləğini və ya əşyanın miqdarına, keyfiyyətinə və cinsinə bərabər olan əşyanı qaytarmaq şərti ilə borc alana pul və ya əşya verilməsi başa düşülür.

3. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin qiyməti onun mühüm şərti hesab edilir. Əvəzsiz borc müqaviləsində qiymət məlum səbəbə görə müəyyən edilir. Belə ki, bu cür müqavilə üzrə borc faizsiz verilir. Qiymət haqqında yalnız əvəzsiz borc müqaviləsi bağlanan hallarda danışmaq olar. Əvəzli borc müqaviləsinin iştirakçılarının veriliş borca görə müəyyən etdikləri faizlər müqavilənin qiymətini ifadə edir⁴. Faizlər, əgər borc bir neçə il müddətinə verilmişə, müvafiq surətdə hər bir ilin sonunda ödənilir. Müqavilənin müddəti bir ildən az olarsa (məsələn, üç ay, beş ay, yeddi ay və s.), onda faizlər aylıq müddətin tamam olması və borcun qaytarılması ilə bir (eyni) vaxtda ödənilir (MM-in 741-ci maddəsi). Faizlər tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir⁵. Bəzən borc müqaviləsində borcun faizlər ilə verilməsi barədə şərt nəzərdə tutulsa da faizlərin miqdar göstərilir; belə hal borc müqaviləsinin əvəzsiz olması ifadə etmir. Məsələ **bank uçot dərəcəsi** əsas götürülməklə həll olunur; bank uçot dərəcəsinə isə Mərkəzi Bank müəyyənləşdirir (MM-in 449.1-ci maddəsi).

Müqavilənin elementlərindən biri olan müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Borc müqaviləsində müddət müqavilənin mühüm şərti sayılır. Müddət əlamətinə görə borc müqaviləsi iki cür olur:

- müddətli borc müqaviləsi;
- müddətsiz (qeyri-müəyyən müddətli) borc müqaviləsi.

Müddətli borc müqaviləsi odur ki, bu müqavilədə borcun hansı müddətə verilməsi nəzərdə tutulur. Bu cür müqavilədə müddət təqvim tarixi ilə, illər, aylar, həftələr və ya saatlarla ilə hesablanan vaxtın bitməsi ilə, habelə hökəmə baş verməli olan hadisənin göstərilməsi ilə müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 367-ci maddəsi). Məsələn, borcun 2001-ci ilə kimi verilməsi nəzərdə tutulsa, onda müddət təqvim tarixi ilə və ya borcun 3 il müddətinə verilməsi göstərilərsə, be-

¹ Roma hüququna görə çox vaxt borc alan aldığı borca görə faiz ödəyirdi. Falzli borcun qədirm forması «fenus» adlanırdı. «Fenus» həyasızcasına isilsmar forması kimi kasblarda ikrat hissi doğururdu. Buna görə də respublikanın son dövrlərində «fenus» tətbiq edilmədi. Lakin bu, faizli borcun istifadə olunmasını tam aradan qaldırmadı. Yalnız forma dəyişdi: «Mutuum» (borc) müqaviləsinə faiz barədə xüsusi sazış əlavə edildi: Sazış adətən «stipulasyo» formasında bağlanırdı. Əgər bu cür sazış bağlanmasada, belə hal müqavilənin faizsiz olmasına (gratuitum) dəlalət edirdi (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.С.Перетерского, И.Б.Новицкого М., 1999, с. 396-397).

² Roma dövrlərinə falzin məbləği ayn-ayın dövrlərdə müxtəlif cür müəyyən edilirdi: Klassik hüquqda ayda 1%, Yustinianin hüququnda isə 6% (ticarətçilər üçün isə 8%) ödənilirdi. Bu barədə bax: I.B.Novitski. Roma hüququ. Dərslik. Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s.146.

¹ Саказ Вагацума, Тору Аришдзми, Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 72; Л. Жуллио де ла Морандьор. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3, с. 259.

² Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин, М., 1980, с.260.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Яичков. М., 1966, с.354.

lə halda müddət vaxtın bitməsi ilə müəyyənləşdirilir və s. Əgər borc fəsilərdən birinin gəlməsi müddətinə verilərsə, belə halda müddət hökmən baş verməli olan hadisəni (fəslin gəlməsini) göstərməklə müəyyən olunur.

Müddətsiz borc müqaviləsi odur ki, bu müqavilədə borcun hansı müddətlə verilməsi müəyyən edilmir. Bu cür müqavilə qeyri-müəyyən müddətə bağlanılır.

Müqavilənin elementlərindən biri olan onun **bağlanma formasına** gəldikdə isə onu demək olar ki, borc müqaviləsi **şifahi** bağlanılır (MM-in 740-cı maddəsi). Bununla bərabər, müqavilənin **yazılı formada** bağlanması istisna edilmir. Belə ki, borc müqaviləsi bağlanarkən yazılı formada da istifadə edilə bilər (MM-in 740-cı maddəsi). Söhbət həm **sadə yazılı formalı**, həm də **notarial formalı** (notariat qaydasında təsdiqlənən) borc müqaviləsindən gedir. Tərəfləri qarşılıqlı razılıqla ilə borc müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi).

§ 3. Borc müqaviləsinin məzmunu

1. Borc verənin vəzifə və hüquqları

Qeyd etmək lazımdır ki, real borc müqaviləsi bağlanan hallarda borc verən vəzifə daşır. Belə ki, real borc müqaviləsi birtərəfli müqavilədir. Buna görə də bu növ müqavilə borc verən üçün hər hansı vəzifə yaratmır, o, yalnız borcun qaytarılmasını borc alandan tələb etmək hüququna malikdir; vəzifəni ancaq borc alan daşıyır.

Əgər borc müqaviləsi konsensual əqd kimi bağlansa, onda o, ikitərəfli müqavilə olur. Belə halda hər iki tərəf hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının borc müqaviləsinə verdiyi leqal anlayışdan məlum olur ki, borc müqaviləsi konsensual müqavilədir. Buna görə də borc verən **pula** və ya digər **əvəz edilən əşyalara mülkiyyət hüququnu borc alana keçirmək kimi vəzifə** daşıyır (MM-in 739.1-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, konsensual borc müqaviləsinə görə, borc verən öz üzərinə borc alanan mülkiyyətinə pul və ya əvəz edilən əşya vermək öhdəliyi götürür. Əlbəttə, real borc müqaviləsi borc verən üçün belə vəzifə yarada bilməz. Məsələn burasındadır ki, real borc müqaviləsi pulun və ya əşyanın borc alana təhvil verildiyi andan bağlanmış hesab olunur. Odur ki, real borc müqaviləsi üzrə borc verən borcun predmetini borc alana vermək kimi vəzifə daşıya bilməz.

Borcun predmetinə mülkiyyət hüququnu borc alana keçirmək üçün həmin predmetin borc alana verilməsi tələb olunur: bundan ötrü yalnız tərəflərin **səzi** kifayət etmir¹. Borcun predmeti borc alanın sərəncamına (mülkiyyətinə) həm də hər hansı başqa yolla verilə bilər. Məsələn, borc məbləği borc alanın bankdakı hesabına daxil etmək və keçirmək, çek vermək, mala sərəncamverici sənədi vermək yolu ilə və s.

Bununla bərabər, borc verən borc vermək vəzifəsini yerinə yetirməyə də bilər. Belə ki, konsensual borc müqaviləsi bağlandığı (bunun üçün tərəflərin

borc verənin borc vermək barədə vəzifə daşmasına dair razılığa gəlmələri kifayətdir) andan borcun predmetinin borc alana verilməsi anına kimi müəyyən vaxt müddəti olur. Bu müddət ərzində borc alanan əmlak vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə pisləşə və bunun nəticəsində borcun qaytarılması təhlükəyə maruz qala bilər. Buna görə də borc verənin hüququ vardır ki, o, konsensual borc müqaviləsi üzrə borc verəcinə öhdəsinə götürmüş olsa da həmin öhdəliyi yerinə yetirməkdən imtina etsin. Başqa sözlə desək, o, borc verəcinə vəd etdiyi pul məbləğini ödəmir və ya əşyanı vermir (MM-in 745-ci maddəsi). Təbii ki, borc verən öhdəliyini və vədini borcun predmetini borc alana verənədək ləğv edə bilər. Bu hüquq imkanla mülki qanunvericilikdə **borc verənin ləğv etmə hüququ** deyilir. Bu hüquq borc verənlərin (bankların) mənafə və marağını müdafiə etmək məqsədinə xidmət edir².

Borc verən həm də **borcun dərhal qaytarılmasını tələb etmək hüququna** malikdir (MM-in 743-cü maddəsi). Belə ki, borc verildikdən sonra borc alanan əmlak vəziyyəti pisləşə bilər. Təbii ki, bu kimi hal borcun qaytarılması üçün təhlükə yaradır, onu şübhə altına salır. Odur ki, borc verən borcun dərhal qaytarılmasını tələb edə bilər. Bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyinə məlum olan bu qayda da borc verənlərin (bankların) marağ və mənafeyinin qorunmasına yönəlmişdir.

Bəzən borc alanan əmlak vəziyyəti hələ borc müqaviləsi bağlanmadan əvvəl pisləşir. Amma bu, borc verənə yalnız borc müqaviləsi bağlandıqdan və borcun predmeti borc alana verildikdən sonra məlum olur. Belə halda da borc verən borcun dərhal qaytarılmasını tələb edə bilər (MM-in 743-cü maddəsi).

2. Borc alanan hüquq və vəzifələri

Borc alanan üstünə düşən əsas vəzifə **aldığı borcu qaytarmaqdan** ibarətdir; o, həm real, həm də konsensual borc müqaviləsi üzrə belə vəzifə daşıyır. Ələ buradaca dərhal qeyd etməliyi ki, borc alan aldığı əşyanın və ya pulun özünü qaytarmır. Belə ki, onun borc götürdüyü əşyanın və ya pulun özünü qaytarması mümkün deyildir. Məsələn burasındadır ki, borc alan əşyanı (taxlı, kartofu, benzini və s.) istehlak etmişdir, pulu isə xərcləmişdir. Buna görə də o, başqa əşya və ya pul qaytarmır, yəni borcun predmetinin qaytarılmasını digər əşya və ya pul nişanı hesabına həyata keçirir; **əşya borcu zamanı** borc alanan əşyanın miqdarına, keyfiyyətinə və növünə (cinsinə) bərabər olan əşya qaytarılır; **pul borcu zamanı** isə eyni pul məbləği, bərabər miqdarda pul nişanları qaytarılmalıdır. Məsələn, şəxs başqa şəxsə 1000 manat məbləğində 10 ədəd yüzlük pul nişanı verir; borc alan pulu xərcləyir və borcu qaytarmaq üçün borc verənə 20 ədəd 50 manatlıq pul nişanı ödəyir.

Borc alanan borc müqavilədə **nezərdə tutulmuş müddətdə qaytarmalıdır**. Əgər borc müqaviləsində borcun qaytarılma müddəti müəyyənləşdirilibsə, borc verən borcun vaxtından əvvəl qaytarılmasını tələb edə bilməz. Borc alanan da həminçin borcu vaxtından əvvəl qaytarmaq hüququ yoxdur. Bu, onu göstərir ki, borcu qaytarmaq müddətinin müəyyənləşdirilməsi həm borc verə-

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулажин. М., 1980, с.282.

¹ Л. Жюппо де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3, М., 1911, с. 262.

nin, həm də borc alanın mənafeyinə xidmət edir. Bununla yanaşı, tərəflərin razılığı ilə borc vaxtından əvvəl qaytarıla bilər. Digər tərəfdən MM-in 743-cü maddəsində nəzərdə tutulan halda da borc vaxtından əvvəl qaytarılır.

Əgər borc müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə bağlansa və müqavilədə borcun qaytarılma müddəti göstərilməzsə, borc verən istədiyi vaxt borc müqaviləsinin ləğv olunmasını tələb edə bilər; bu zaman borc da qaytarılır; borc alanın da hüququ vardır ki, borc müqaviləsinin istədiyi vaxt ləğv etsin və borcu qaytarsın (MM-in 742.1-ci maddəsi). Özü də borcun məbləğindən asılı olaraq borc alana 1 aydan 3 aya kimi **güzaştli müddət** verilir. Belə ki, əgər borc 110 manatdan çox məbləğdə olarsa, xəbərdarlıq müddəti 3 ay, daha az məbləğdə olarsa, 1 aydır. Bu o deməkdir ki, borc verən borc müqaviləsinin ləğv etməyə dair bildiriş verməsindən üç və ya bir aydan sonra borc alan borcu qaytarmalıdır. Başqa sözlə desək, borc alanın borcu qaytarmasına 3 ay və ya bir ay qalmış borc verən borc müqaviləsinin ləğvinə dair bildiriş verməlidir; bildiriş verildikdən yalnız 3 ay və ya 1 ay sonra borc alan borcu qaytarmalıdır.

Əgər borc alan qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış borc müqaviləsi üzrə aldığı borcu qaytarmaq istəyirsə, üç ay və ya bir ay borc müqaviləsinin ləğvinə dair borc verənə bildiriş göndərməlidir, onu xəbərdar etməlidir; yalnız 3 aylıq və ya 1 aylıq xəbərdarlıq müddəti keçdikdən sonra o, borcu qaytarmalıdır. Faizsiz borc müqaviləsi bağlanan hallarda borc alan borc müqaviləsinin ləğv edilməsi barədə bildiriş vermədən də borcu qaytara bilər (MM-in 742.2-ci maddəsi)¹.

Borc alanın digər vəzifəsi **borc üzrə faizləri ödəməkdən ibarətdir**. O, belə vəzifəni yalnız əvəzli (faizli) borc müqaviləsi üzrə daşıyır. Məlum məsələdir ki, əvəzsiz (faizsiz) borc müqaviləsi üzrə borc alanın üstünə faiz ödəmək vəzifəsi düşür. Başqa sözlə desək, borc alan yalnız o halda faizlər ödəməyə borclu olur ki, borc müqaviləsinə bu barədə şərt daxil edilmiş (MM-in 741-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, mülki qanunvericilik borc müqaviləsinin **əvəzsiz (faizsiz) olması prezumpsiyasından** çıxış edir. Belə ki, başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, borc müqaviləsi əvəzsizdir (faizsizdir).

Borc alanın ödəməli olduğu faizlərin miqdarı borc müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Əgər tərəflər bunu etməsələr, onda borc alanı faizləri ödəyir. **Qanuni faizlər** dedikdə, bank uçot dərəcəsi əsas götürülməklə müəyyənləşdirilən faizlər başa düşülür. Bank uçot dərəcəsi isə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Əgər borc bir neçə il müddətinə (məsələn, 5 il, 4 il, 3 il və s. müddətə) verilmişsə, faizlər illə bir dəfə, özü də hər ilin (ya təqvim, ya da maliyyə ilinin) sonunda ödənilir. Əgər borc bir neçə il müddətinə yox, bir il başa çatanaqəd (məsələn, 8 aylığa, 6 aylığa, 5 aylığa və s.) verilsə, borc alan faizləri borcun qaytarılması ilə bir vaxtda ödəyir². Məsələn, şəxs öz tanışına 6 ay müddətinə 2000 manat məbləğində faizlə borc pul verir. 6 ay başa çatanda borc alan ey-

ni vaxtda həm borc məbləğini (2000 manatı), həm də faizləri ödəyir.

Faizlər verilən borc məbləğinə **görə** hesablanır. Buna əsas borc məbləği deyilir. Məsələn, əgər əsas borc məbləği 5000 manat olarsa və aylıq 1% ödənilməsi barədə müqavilədə şərt nəzərdə tutularsa, borc alan hər ay 50 manat ($\frac{5000 \cdot 1}{100}$) ödəməlidir. Faizə görə faiz (mürəkəb faiz) yalnız borc mü-

qaviləsində nəzərdə tutulduğu halda hesablanır.

Həm əsas borc, həm də faizlər vaxtında qaytarılmalıdır. Əks halda əsas borc və faizlər məcbur (məhkəmə) qaydada qaytarıla bilər.

Borc alan borcu qaytarmadığı və ya vaxtında qaytarmamağa görə mülki-hüquqi **məsuliyyət** daşıyır. Belə ki, o, borcu nəzərdə tutulmuş müddətdə qaytarmadıqda borc verən borcun qaytarılmasını və vurulmuş zərərin əvəzinin **ödənilməsinə tələb edə bilər**. Əgər müqavilənin predmetini pul təşkil edərsə, borc alan özgeçsinin (yəni borc verənin) pul vəsaitini qanunsuz saxlamaqla, onun qaytarmaqdan boyun qaçırmaqla, onun ödənilməsinə digər şəkildə gecikdirməklə puldan faydalanmağa görə faiz ödəməlidir (MM-in 449.1-ci maddəsi). Faiz ödənilməli (qaytarılmalı) olan pul məbləğinə görə hesablanır. Faizin miqdarı müəyyənləşdirilərkən AR Mərkəzi Bankının təyin etdiyi bank uçot dərəcəsi əsas götürülür. Beləliklə, borc alan borc müqaviləsindən yaranan pul öhdəliyini icra etməməyə görə, yeni borc məbləğini vaxtında qaytarmadığına görə faiz ödəmək şəklində məsuliyyət daşıyır. Ona məsuliyyət faizi deyilir. **Məsuliyyət faizi** dedikdə borc pulu qanunsuz saxlamağa, onun qaytarılmasını gecikdirməyə və qaytarmaqdan boyun qaçırmağa görə hesablanan faiz başa düşülür. Dediklərimizdən belə nəticə çıxara bilərik ki, borc öhdəliyini icra etmədiyinə və pozduğuna görə, borc alan qaytarmalı və ödəməlidir:

- əsas borc məbləğini;
- borc məbləğinə görə hesablanan faiz (bu faiz borc verən üçün gəlir deməkdir); məsələn, əgər borc alan pulun qaytarılmasına 5 ay gecikdirsə, o, 5 aya görə faiz ödəməlidir.
- məsuliyyət borcu.

Borc alan həm də **hüquqlara** malikdir. Məsələn, onun faizli borc müqaviləsinin ləğv etmək hüququ vardır. Məsələn, borc alan əgər faiz dərəcəsi dəyişsə, borc müqaviləsinin istənilən vaxt ləğv edə bilər; lakin o, borc müqaviləsinin ləğv olunması haqqında üç aylıq xəbərdarlıq müddətini gözləməlidir (MM-in 744.2-ci maddəsi).

§ 4. Borc müqaviləsinin təsnifi

1. Borc müqaviləsinin növləri

Borc müqaviləsinin təsnifi imkan verir ki, onun ayrı-ayrı növləri ilə yaxından tanış olaq, həmin növləri xarakterizə edən hüquqi əlamətləri müəyyənləşdirək. Onun həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Amma müliki hüquq doktrinasında (elmində) borc müqaviləsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatına rast gəlmirik. Mülki qanunvericilikdə isə borc müqaviləsinin ayrı-ayrı növləri göstərilir.

Borc müqaviləsinin müxtəlif meyarlara görə təsnif etmək olar. Predmetinə

¹ Bu qayda bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Almaniyanın qanunvericiliyinə də məlumdur (Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. М., 2005, с.283)

² Bu qayda bəzi xarici ölkələrin, məsələn, Almaniyanın qanunvericiliyinə də məlumdur (Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Р. Л. Нарышкин. М., 1984, с.166)

görə onun iki növü fərqləndirilir: pul borcu müqaviləsi; əşya borcu müqaviləsi. **Pul borcu müqaviləsinin** predmeti pul, **əşya borcu müqaviləsinin** predmeti əşyadan ibarətdir. Əvəzli olub-olmamasına görə borc müqaviləsi iki növə bölünür: əvəzli borc müqaviləsi; əvəzsiz borc müqaviləsi. **Əvəzli borc müqaviləsi** borcun borc alana faizi ilə verilməsini nəzərdə tutan müqavilədir; bu növ borc müqaviləsinə görə, borc alan aldığı borca görə borc verənə faiz ödəməlidir. **Əvəzsiz borc müqaviləsi** isə borcun borc alana faizi ilə verilməsini nəzərdə tutmur. Müddətinə görə borc müqaviləsi iki növə ola bilər: müddətli borc müqaviləsi; müddətsiz borc müqaviləsi. **Müddətli borc müqaviləsində** borcun hansı müddətə verilməsi göstərilir. **Müddətsiz borc müqaviləsinə** görə isə, borc qeyri-müəyyən müddətə verilir. Təbii ki, bu növ borc müqaviləsində borcun hansı müddətə verilməsi göstərilir.

Borc müqaviləsinin digər əsasları (meyarlara) görə də növlərə bölmək olar. Məsələn, bağlanma qaydasına görə borc müqaviləsi həm real, həm də konsensual müqavilə kimi rəsmiləşdirilə bilər. **Real borc müqaviləsi** pulun və ya əşyanın borc alana təhvil verildiyi vaxt bağlanma hesab olar; yalnız bundan sonra tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, real borc müqaviləsi borc verən üçün borcun predmetini borc alana vermək vəzifəsi yaratmır.

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, Roma hüququ dövründə borc müqaviləsi real müqavilə hesab edilmişdir. Bu gün dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətinin qanunvericiliyi onu real müqavilə kimi tanıyır; əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, hətta ingilis-amerikan hüququnda borc müqaviləsi real müqavilə sayılır¹. Na üçün borc müqaviləsi real müqavilə hesab edilir? Yaponiya mülki hüquq elmində (doktrinasında) bu suala cavab olaraq göstərilir ki, indiki dövrdə bunun üçün tarixi amildən başqa heç bir ağılabatan əsası yoxdur².

Konsensual borc müqaviləsi odur ki, bu müqaviləyə görə tərəflər borc verən üçün borc vermək barədə razılığa gəlirlər; razılıq əldə olunduğu vaxtdan müqavilə bağlanmış hesab edilir, tərəflər üçün hüquq və vəzifələr (o cümlədən borcun predmetini borc alana vermək vəzifəsi) yaranır.

Rəsmiləşdirilmə vasitəsinə görə, borc müqaviləsi iki cür olur³: ayrıca müqavilə sənədi tərtib etmək yolu ilə rəsmiləşdirilən borc müqaviləsi; istiqraz buraxmaq yolu ilə rəsmiləşdirilən borc müqaviləsi (istiqrazla rəsmiləşdirilən borc müqaviləsində istiqraz sahibi borc verən, istiqrazçı buraxan isə borc alan tərəfdir; pul verilib istiqraz alınan zaman borc müqaviləsi bağlanır).

Əmələ gəlmə əsasına görə borc müqaviləsinin iki növü vardır: mücərrəd borc; kausal borc. **Mücərrəd borcun** dövrüyədə mövcud olması üçün əmələ gəlmə əsası (kauza) tələb edilmir. Məsələn, veksəl mücərrəd borc misaldır.

Veksəl mücərrəd borc münasibətlərini rəsmiləşdirən sənəddir¹. **Kausal borcun** isə dövrüyədə mövcud olması üçün əmələ gəlmə əsası tələb edilir. Məsələn, xüsusi (aynca) müqavilə ilə rəsmiləşdirilən borc müqaviləsi kausal borcudur.

Borc müqaviləsi həm məhdud, həm də geniş mənada işlədilir². **Məhdud mənada borc müqaviləsi** dedikdə, Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulan borc müqaviləsi başa düşülür. **Geniş mənada borc müqaviləsi** odur ki, o, özündə təmiz şəkildə borc verilməsinə yönələn istilanın əqdi birləşdirir. Məsələn, nisvə alqı-satqı müqaviləsinin vasitəsi ilə borc verilir və s.

2. Borc vermək vədi haqqında müqavilə

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəldə göstərdiyimiz kimi, borc müqaviləsi real müqavilədir. Real borc müqaviləsinə görə, vəzifəni yalnız borc alan daşıyır, yəni bu müqavilə birtərəfli müqavilədir. Məlum məsələdir ki, birtərəfli müqavilə olan real borc müqaviləsi qarçivəsində borc verənin üzünə borc alana borc vermək kimi vəzifə qoymaq olmaz. Başqa sözlə desək, birtərəfli və real borc müqaviləsi borc verən üçün borcun predmetini borc alana vermək vəzifəsi yaratmır. **Borc verənin üzünə belə vəzifə qoymaq üçün xarici ölkələrin qanunvericiliyi gələcəkdə borc vermək haqqında müqavilə nəzərdə tutur³**. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi də həmin müqavilənin bağlanmasına yol verir. Düzüür, bizim ölkə qanunvericiliyi onu «borc vermək vədi haqqında müqavilə» kimi ad altında nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası MM-in 746-cı maddəsi borc vermək vədi haqqında müqavilənin tənzimlənməsinə hesr edilmişdir. Yeri gəlmişkən, Fransa mülki hüququnda bizim ölkə qanunvericiliyindəki kimi «borc vermək vədi haqqında müqavilə» kimi termin işlədilir⁴. Mülki qanunvericilik borc vədi vermək haqqında müqaviləyə ləqəl anlayış vermir. Buna görə də ona elmi (doktrinal) tərif verməyi zəruri sayırıq.

Borc vermək vədi müqaviləsinə görə tərəflər gələcəkdə müəyyən olunmuş müddətdə öz aralarında borc müqaviləsi bağlamağı və bu müqavilə əsasında onlardan birinin digərinə pul və ya əşya verməyi öhdəsinə götürür.

Verdiyimiz elmi (doktrinal) tərif borc vermək vədi haqqında müqaviləni xarakterizə edən hüquqi əlamətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Birincisi, həmin müqavilə **konsensual müqavilədir**. Ona görə ki, həmin müqavilə tərəflər razılıq əldə etdikləri andan bağlanmış sayılır, eyni zamanda onlar üçün hüquq və vəzifələr yaradır (borc müqaviləsi bağlamaq, həmin müqaviləyə uyğun olaraq borc vermək və digər vəzifələr). Lakin borc vermək vədi haqqında müqaviləni konsensual borc müqaviləsindən fərqləndirmək lazımdır. Düzüür, onları bir-birinə yaxınlaşdıran müəyyən cəhətlər vardır. Hər şeydən əvvəl, kon-

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячков. М., 1966, с.356.

² Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с.

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2. М., 2005, с.

284

342

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Том 2. М., 1984, с.163.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.353.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячков. М., 1966, с.354.

⁴ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3, М., 1961, с. 256.

sensual borc müqaviləsi də borc verənin borc vermək vədinə əsaslanır¹. O ki qaldı fərqli cəhətlərə, qeyd etməliyə ki, borc vermək vədi haqqında müqavilə tərəflər üçün gələcəkdə öz aralarında yeni müqavilə – borc müqaviləsi bağlamaq vəzifəsi yaradır; responsual borc müqaviləsi isə borc verən üçün borc vermək vəzifəsi əmələ gətirir.

İkincisi, borc vermək vədi haqqında müqavilə **ilkin müqavilə növünə** aid olunur ki, həmin müqavilə MM-in 402-cı maddəsi ilə tənzimlənir. Belə ki, borc vermək vədi haqqında müqaviləyə görə tərəflər borc verilməsi barədə gələcəkdə öz aralarında borc müqaviləsi bağlamağı öhdələrinə götürürlər. Başqa sözlə desək, tərəflərin bağladılan borc vermək vədi haqqında müqaviləyə görə müəyyən vaxt keçdikdən sonra həmin şəxslər arasında borc müqaviləsi bağlanmalıdır. Buna görə də gələcəkdə bağlanmalı olan borc müqaviləsi əsas müqavilə, bu müqaviləyə münasibətdə isə borc vermək vədi haqqında müqavilə ilkin müqavilədir. Xarici ölkələrin², məsələn, Fransanın³, Yaponiyanın⁴ və s. mülki hüquq elmində borc vermək vədi birmənalı şəkildə ilkin müqavilə sayılır. İnqilabaqədərki Rusiya⁵, həmçinin sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatında⁶ o, ilkin müqavilə kimi tanınmışdır.

Borc vermək vədi haqqında müqavilə üçün qanun **yazılı forma** müəyyən edir (MM-in 746-cı maddəsi). Belə ki, borc vermək vədi yazılı surətdə tərtib olunmalıdır. Ona görə ki, borc vermək vədi haqqında müqavilə borcun verilməsi barədə gələcəkdə borc müqaviləsi (əsas müqavilə) bağlanmasını nəzərdə tutur. Təbii ki, o, şifahi yox, yazılı formada bağlanmalıdır.

Əgər borc vermək vəd edən şəxs öz öhdəliyini icra etməzsə, yəni borc müqaviləsi bağlamaqdan və borc verməkdən imtina edərsə, o, borc vermək vədi haqqında müqavilənin icra olunmaması nəticəsində vurulmuş **zərərin əvəzinin ödənilməsi formasında** mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Borc almaq niyyətində olan şəxs (borc vermək vədi barədə müqavilənin qarşı tərəfi) ondan vurulmuş zərərin əvəzinin alınmasını tələb edə bilər. Lakin əgər həmin şəxsin əmlak vəziyyəti borcun qaytarılması üçün təhlükə törədəcək dərəcədə pisləşərsə (məsələn, müflisləşərsə, ödəmə qabiliyyətini itirərsə, borca düşərsə, ziyanla işləyərsə, böyük məbləğdə hər hansı əmlak xarakterli öhdəliyi yaranarsa və s.), borc vəd edən şəxs borc müqaviləsi bağlamaqdan və borc verməkdən imtina edə bilər. Belə imtina qanuni olub, hüquq pozuntusu və müqavilə öhdəliyinin pozulması sayılmır. Buna görə də borc vermək vəd edən şəxs məsuliyyət daşımır və onu məcbur etmək olmaz ki, öhdəliyi real olaraq icra etsin.

Borc vermək vədi haqqında müqavilənin əsas məqsədi tərəflər arasında gələcəkdə borc müqaviləsi bağlamaqdan ibarətdir. Əgər tərəflər arasında borc müqaviləsi bağlansa, borc vermək vədi haqqında müqavilə ləğv olunur.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (гл.13).

Гражданское право России. Курс лекций /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (гл.19, §1).

Гражданское право. Учебник /Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (гл.23).

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с. 254-267.

Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983 (гл.13).

Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005 (гл.25, §3).

Июффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961 (раздел VII, гл.1, §1).

¹ Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 75.

² Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин. М., 1980, с.260.

³ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3, с. 256.

⁴ Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 75.

⁵ Синдский В.И. Русское гражданское право. М., 2002, с. 401.

⁶ Юффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 357.

XIX FƏSİL KREDİT MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Kredit müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi tənzimlənmə mənbələri və elementləri

1. Kreditin anlayışı və formaları

Azərbaycan Respublikası MM-ın 739-cu maddəsinin 2-ci bəndində «kredit müqaviləsi» anlayışı işlədilir. Kredit müqaviləsi isə borc müqaviləsinin növlərindən biridir.

Şübhəsiz, kredit müqaviləsi kredit verilməsi zamanı bağlanır. Başqa sözlə, kredit verilməsi kredit müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Əgər kredit verilməzsə, onda kredit müqaviləsi də bağlanmaz. Buna görə də kredit müqaviləsinin bağlanması kredit verilməsi anlayışı ilə bəlavəsə bağlı və əlaqədirdir. Bəs kredit dedikdə nə başa düşülür?

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit mülki dövrüyyədə istifadə olunan əsas anlayışlardan biridir. O, əsasən iki mənada işlədilir:

- iqtisadi mənada;
- hüquqi mənada.

İqtisadi mənada kredit (latınca «creditum» – borc) dedikdə, pulun və ya əmlakın qaytarılmaq və bir qayda olaraq, faizi ödənilmək şərti ilə müvəqqəti istifadəyə verilməsi ilə bağlı olaraq yaranan iqtisadi münasibətlər başa düşülür. Bu, iqtisadi anlayış kimi kreditə geniş mənada verilən anlayışdır. Qeyd etməliyə ki, mağazalar əhaliyə nişə (kreditlə) mallar satdığı, vətəndaşlar bir-birindən, lombarddan, banklardan və digər kredit təşkilatlarından borc kimi pul vəsaiti aldığı hallarda **geniş mənada kredit iqtisadi münasibətləri** yaradır¹.

İqtisadi anlayış kimi kredit həm də məhdud mənada işlədilir². **Məhdud mənada kredit** dedikdə, pul vəsaitinin qaytarılmaq və faiz ödənilmək şərti ilə müvəqqəti istifadəyə verilməsi ilə bağlı olaraq yaranan iqtisadi münasibətlər başa düşülür. Belə ki, iqtisadi dövrüyyədə tez-tez hallarda pul vəsaitinin borc verilməsinə zərurət yaranır. Bununla bağlı olaraq yaranan əlaqələr **məhdud mənada kredit iqtisadi münasibətləri** adlanır. Qeyd etməliyə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul həmişə hərəkətdə olmalı, iqtisadi (təsərrüfat) dövrüyyədə işlək etməlidir. Müvəqqəti olaraq sərbəst qalan pul vəsaitləri hərəkətsiz olmamalı, pul-kredit idarələrinə (banklara və digər kredit təşkilatlarına) yığılmalı (akkumulyasiya olunmalı) və kredit şəklində iqtisadi-sosial ehtiyacların təmin edilməsinə yönəlməlidir. Buna görə də **kredit pul vəsaitinin hərəkət formasıdır**³.

İqtisadi anlayış kimi kredit iki əsas funksiya yerinə yetirir. **Yenidən bölgü**

onun yerinə yetirdiyi əsas funksiyalardan biridir. Bu funksiyasına görə kredit müəssisələr, təşkilatlar, sahələr və ölkənin regional arasında pul vəsaitlərinin (pul resurslarının) yenidən bölgüsü mexanizmi rolunu oynayır. Kreditin digər əsas funksiyası **kredit pullarının (banknotların) dövrüyyəyə buraxılmasını və kredit əməliyyatlarının (nağdsız hesablaşmaların) həyata keçirilməsini təmin etməkdən** ibarətdir. Bunun nəticəsində pulun tədavi sürəti artır, habelə tədavi xərci azalır.

Kreditin mənbəyini müəssisələrin, idarələrin və fiziki şəxslərin müvəqqəti olaraq sərbəst qalan pul vəsaitləri təşkil edir. Həmin vəsaitlər banklar və digər pul-kredit təşkilatları tərəfindən **əmanətlər (depozitlər) şəklində** cəlb olunur. Bunun nəticəsində bankların və s. pul resurslarının əsas hissəsi formalaşır. Məhz həmin hissə hesabına ayn-ayn şəxslərə kredit verilir.

Kredit iqtisadi münasibətlərinə iki tərəf iştirak edir: kreditor; borclu. Məhz kreditor tərəfindən borcluya edilən etibarə kredit deyilir (latınca «credere» – inanmaq)¹. **Kreditor** ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinə və fiziki şəxslərə kredit verən şəxsdir, **borclu** isə kreditorun kredit alan şəxsə deyilir. Kreditor və borclu kredit iqtisadi münasibətlərinin subyektləridir. Dövlət, müəssisələr, banklar, sığorta şirkətləri, fondlar və s. kredit iqtisadi münasibətlərinin subyekti ola bilərlər.

İqtisadi ədəbiyyatda kredit ayn-ayn meyarlara görə müxtəlif formalara bölünür. Kredit vərmanin üsuluna görə onun iki forması fərqləndirilir²:

- natural kredit;
- pul krediti.

Natural kreditə görə kredit alan subyektdə natura formasında hər hansı əmlak (mal, əmtəə) verilir. Məsələn, mağazaların əhaliyə nişə mal satması natural kreditə misaldır. Xammal, maddi resurslar, investisiya və istehlak malları bu forma kreditin obyektii sayılır.

Pul krediti odur ki, onun obyektini pul vəsaiti (pul kapitalı), pul ödənişi vəsaitləri, səhmlər, veksellər, istiqrazlar və digər borc öhdəlikləri təşkil edir. Məsələn, vətəndaşın bankdan kredit alması pul kreditinə misaldır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə pul formasında verilən kredit üstünlük təşkil edir.

Kreditin verilməsi xarakterinə görə onun üç əsas forması fərqləndirilir:

- bank krediti;
- əmtəə krediti;
- maliyyə krediti.

Bank krediti daha inkişaf etmiş və universal kredit formasıdır. Bank krediti dedikdə bankların və digər kredit-maliyyə təşkilatlarının təsərrüfat subyektlərinə (müəssisələrə, sahibkarlara, firmalara və s.), habelə əhaliyə pul formasında verdikləri kredit başa düşülür. Kreditin bu formasının obyektini pul vəsaiti (pul kapitalı) təşkil edir. Odur ki, bank krediti pul krediti şəklində çıxış edir.

Əmtəə krediti kredit alan şəxsə natura formasında hər hansı əmlak verilməsini ifadə edir. Məsələn, nişə alınan mal əmtəə krediti deməkdir. Belə ki, satıcı alıcının malın pulunu ödəməsinə möhlət verir. Bununla alıcı faktiki olaraq

¹ Kreditin iqtisadi münasibət olması barədə bax: Qısa iqtisadi lüğət / Rus dilindən S.A.İbədovun, X.Ş.Norlatovun, K.A.Sarıyevin tərcüməsi, Bakı, 1989, s. 177.

² Экономическая теория. Учебник / Под ред. В.И.Видальна и др. М., 2002, с. 524.

³ İ.Ə.Fəzullayevli, Ə.İ.Vayratov., A.Ş.Əlizadə., Ş.O.Orucov. Tələb, tələbat bazar və marketing. İqtisadi məlumat kitabı. Bakı, 1998, s. 92.

¹ Л. Жюллио де ле Морендьеф. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 26.

² Леск Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 515-516.

saticıdan əmtəə krediti alır. Əmtəə kreditinin obyektini əmtəə kapitalı (maşınlar, dağazhalar, avadanlıqlar, xammal, kənd təsərrüfatı məhsulları, yanaacaq-sürtkü materialları və s.) təşkil edir¹. Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya kreditinin də obyektini əmtəə kapitalından ibarətdir². Əgər mallar ödənişə məhəl verilməksə, nisbətən satılarsa, belə kreditə **kommersiya krediti** deyilir³. Buna görə də kommersiya krediti, bir qayda olaraq (fəkin həmişə yox), əmtəə krediti şəklində çıxış edir.

Maliyyə krediti dedikdə əldə olunan malın pulunu ödəmək üçün verilən pul krediti başa düşülür. Məsələn, əgər satın alınan malın pulunu alıcı qabaqcadan ödəyərsə, bu, onu ifadə edir ki, alıcı satıcıni kreditləşdirir⁴.

Bəs, hüquqi mənada kredit dedikdə biz nə başa düşürük? Hüquqi mənada kredit, hər şeydən əvvəl, **ənənəvi mülki-hüquqi borc deməkdir**⁵. Təsədüfi deyildir ki, iqtisadi ədəbiyyatda kreditə onun borc olması nöqteyi-nəzərindən anlayış verilir⁶. Xarici ölkələrin sivilist hüquqşünasları da belə hesab edirlər ki, kredit dedikdə, hər şeydən əvvəl, pulun, bəzi hallarda isə əmtəələrin borc verilməsi başa düşülür⁷.

Roma hüququnda kredit (creditum) borca (mutuum) son dərəcə yaxın anlayış kimi işlədilir. Belə ki, borc kreditin bir forması hesab edilir⁸.

Lakin bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da borc və kredit mülki-hüquqi baxımdan eynimənali (sinonim) anlayış deyildir. Belə ki, **Azərbaycan Respublikasının mülki hüquqi krediti borcun növü kimi nəzərdə tutur**. Buna görə də kredit həmişə və bütün hallarda borc kimi tanınır; lakin borc həmişə kredit sayılmır. Məsələn, vətəndaşın öz qonşusuna taxıl, kartof, pul və s. borc verməsi mülki-hüquqi mənada kredit hesab edilmiş (növbəti paragrafda onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlərə toxunulur).

Kredit münasibətləri praktiki olaraq həmişə **üç klassik prinsipə** əsaslanır:

- birincisi, kredit münasibətləri **əvəzlidir**; çünki kredit alan şəxs kreditdən istifadəyə görə kredit verənə faiz ödəyir;
- ikincisi, kredit **müddətli borcdur**; o, müəyyən müddətə verilir;
- üçüncüsü, kredit geri qaytarılmaq şərtilə **müvəqqəti istifadəyə verilən borcdur**.

Mülki-hüquqi mənada krediti xarakterizə edən iki əlamət vardır. Birincisi,

¹ Xarici iqtisadi əlaqələr terminlər lüğəti / Tərtibçilər K.Şükürov, F.Əşgərov, A.Hüseynovlu. Bakı, 1991, s. 78.

² Əmtəə krediti ilə kommersiya krediti bir-birinə uyğun gəlir (Финансово-кредитный словарь. М., 1986, том 2, с. 59-60). Amma RF MM onları bir-birindən fərqli anlayışlar kimi nəzərdə tutur.

³ Экономическая теория. Учебник / Под ред. В.И.Видякина и др. М., 2002, с. 526

⁴ Müəlliflərdən V.I.Fomichev maliyyə krediti ilə əmtəə kreditini kommersiya kreditinin əsas formaları hesab edir (В.И.Фомичев. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с. 300).

⁵ Г.М.Вельяминов. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 261.

⁶ İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. T.S.Vəliyev, Ə.P. Babayev, M.X.Məybulayevın ümumi redaksiyası ilə. Bakı, 1999, s. 541.

⁷ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров с. 270.

⁸ I.V.Novitski. Dərslik / Rus dilindən M.P.Əşgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999; Д.В.Дождев. Римское частное право. Учебник. М., 1996; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Переторского, М., 1996.

mülki-hüquqi mənada **kredit pul formasında** olur; onun predmetini yalnız pul təşkil edə bilər; mülki-hüquqi mənada kreditin predmeti qismində hər hansı əmlak çıxış edə bilməz. Məsələn, əgər şəxs öz qonşusuna borc taxıl, kartof verərsə, bu, mülki-hüquqi mənada kredit yox, borc sayılır. İkincisi, mülki-hüquqi mənada kredit yalnız pul və maliyyə-kredit təşkilatları verə bilər. Odur ki, məsələn, hər hansı vətəndaş öz tanışına pul verərsə, mülki-hüquqi mənada kredit yox, borc sayılır.

Beləliklə, **mülki-hüquqi mənada kredit dedikdə, pul-kredit və maliyyə təşkilatlarının ayrı-ayrı şəxslərə müəyyən müddətə, qaytarılmaq və faiz ödənilmək şərtilə müvəqqəti istifadəyə verdikləri pul borcu başa düşülür**.

Mülki-hüquqi mənada kreditin əlamətləri bank kreditinin əlamətləri ilə tam üst-üstə düşür. Buna görə də onlar eynimənali anlayışlardır.

2. Kredit müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki-hüquqi mənada kredit müvafiq mülki-hüquqi müqavilə ilə rəsmiləşdirilir; həmin müqavilə əsasında və çərçivəsində ayrı-ayrı şəxslər kredit alırlar, pul-kredit və maliyyə təşkilatları isə müxtəlif subyektlərə kredit verirlər. **Mülki-hüquqi mənada krediti rəsmiləşdirən hüquqi vasitə mülki qanunvericilikdə kredit müqaviləsi adlanır**.

Kredit müqaviləsi mülki-hüquqi müqavilə kimi tanınsa da onun müstəqil növü hesab edilmiş. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi birmənəli şəkildə kredit müqaviləsinin borc müqaviləsinin növü kimi nəzərdə tutur. Burada göstərilir ki, borc müqaviləsinin predmeti hər hansı pul məbləği olarsa, o, kredit müqaviləsi adlanır (MM-in 739.2-ci maddəsi). Almaniya qanunvericiliyi kredit müqaviləsinə (burada kredit haqqında müqavilə anlayışı işlədilir) borc müqaviləsinin növü kimi tanıyır (MQ-nin 610-cu paragrafı)¹. Bir sıra xarici müəlliflər də göstərirlər ki, kredit müqaviləsi borc müqaviləsinin növüdür². Bununla bərabər, bəzi alimlər borc və kredit müqavilələrini iki müstəqil müqavilə hesab edirlər³.

Amma Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi nə kredit müqaviləsinin ləqal anlayışını verir, nə də onu xarakterizə edən hüquqi əlamətləri müəyyənləşdirir. Odur ki, həmin müqavilənin elmi (doktrinal) tərifini formulə etməyi vacib sayırıq.

Kredit müqaviləsinə görə bir tərəf (kreditor) digər tərəfə (kredit alana) şərtləndirilmiş müddətə, qaytarılmaq və faiz ödəmək şərtilə müəyyən məbləğdə pul verməyi, kredit alan isə aldığı pul məbləğini qaytarmağı və ona faiz ödəməyi öhdəsinə götürür.

Verdiyimiz elmi anlayışdan görürük ki, kredit alan şəxs borc aldığı pula görə kredit verənə faiz ödəyir. Buna görə də kredit müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Kredit müqaviləsi əvəzsiz ola bilməz. O, həmişə əvəzli müqavilə sayılır ki, bu həmin müqavilənin əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Bu xüsusiyyəti ilə

¹ Ян Шапф. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 270; Гражданское и торговое право капиталистических стран, с. 260.

² Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 484; Н.М.Голованов. Обязательственное право. М., 2002, с. 288.

³ Аграрное право. Учебник / Под ред. Г.Е.Быстров, М.И.Козыря. М., 1998, с. 306.

o, borc müqaviləsindən fərqlənir. Belə ki, borc müqaviləsi həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər.

Kredit müqaviləsinin əvəzli olması bundan irəli gəlir ki, o, **kredit ticarət (sahibkarlıq) əqdinin bir növüdür**; digər tərəfdən bank əməliyyatları əsasən ticarət (sahibkarlıq) əqdinə aiddir. Ticarət (sahibkarlıq) əqdərlərinin başlıca prinsipi isə bundan ibarətdir ki, onlar həmişə əvəzli olur². Qeyd etməliyə ki, kommersiya-ticarət və sahibkarlıq münasibətləri, bir qayda olaraq, əvəzli olmaları ilə xarakterizə edilir.

Kredit müqaviləsi **konsensual müqavilədir**. Ona görə ki, kredit müqaviləsinin bağlanması üçün yalnız tərəflərin razılığı kifayətdir; tərəflər kreditin verilməsi barədə razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış hesab edilir. Digər tərəfdən konsensual kredit müqaviləsi kreditor üçün kredit vermək vəzifəsi nəzərdə tutur. Kreditin (pul vəsaitinin) kredit alana verilməsi isə kredit müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi (belə halda o, real müqavilə olardı)³ yox, kredit müqaviləsinin icra olunmasını ifadə edir. Kredit (pul vəsaiti) borcluya onun bank hesabına daxil olduğu və keçirildiyi andan verilməsi sayılır.

Kredit müqaviləsi həm də **ikitarəfli müqavilədir**. Belə ki, kredit müqaviləsinin tərəfləri bir-birinə münasibətlə hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Məsələn, kreditin predmetini borcluya vermək, krediti qaytarmaq, faiz ödəmək və s. vəzifələr.

Kredit müqaviləsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, **bank əqdərindən** biri sayılır. Bank əqdəri dedikdə, ələ müxtəlif mülki-hüquqi əqlər başa düşülür ki, həmin əqdərlərin vasitəsilə banklar öz fəaliyyətini həyata keçirirlər. Odur ki, **bank əqdərləri mülki-hüquqi əqdərlər müstəqil növü (tipi) deyildir**. Lakin onlar bank qanunvericiliyində və ədəbiyyat sahifələrində ayrıca hüquqi anlayış kimi işlədilir. Bank əqdərlərinin ayrıca hüquqi anlayış kimi nəzərdə tutulması həmin əqdərlərin iqtisadi məzmunu, onların predmet xüsusiyyətləri, habelə bank fəaliyyətinin spesifikasiyili ilə şərtlənir. **Hüquqi baxımdan isə bank əqdərləri mülki-hüquqi əqdin ayrı-ayrı növləridir**.

Kreditlər vermək bank əqdinin növlərindən biridir. Müasir dövrdə kredit əqdi və əməliyyatı bank fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bank praktikasında və iqtisadi ədəbiyyatda bankların verdiyi kredit (borc) **bank ssudəsi** adlanır. Bu, hamılıqla qəbul olunmuş və tanınmış anlayışdır. Hətta sovet dövrünün mülki məəcəllərində bankın verdiyi kredit (borc) bank ssudəsi adlandırıldı (məsələn, RFSFR-in MM-in 394-cü maddəsi). Azərbaycan SSR-in 1964-cü il MM-nə görə lombardlar (kredit təşkilatları) vətəndaşlara kredit (borc) verə bilərdi ki, buna ssuda deyilirdi (MM-in 270-ci maddəsi). İndiki dövrdə də əhalinin canlı dağınıq dilində «ssuda» və «bank ssudəsi» kimi terminlərdən istifadə olunması dəbdə olub, geniş yayılmışdır. İqtisadi ədəbiyyatda göstərilir ki, bank krediti **pul ssudəsi** şəklində verilir; kreditin bu növünün predmetini ssuda kapitalı

(pul kapitalı) təşkil edir.

Amma bank krediti anlayışının əvəzinə bank ssudəsi termini işlədilməsi hüquqi cəhətdən dəqiq deyildir. Belə ki, əvvəldə göstərdiyimiz kimi, bəzi xarici ölkələrdə (məsələn, Fransada, Yaponiyada və s.) borc geniş mənada işlədilərək özündə həm də «istifadə borcunu» (ssudani) birləşdirir. İstifadə borcuna (ssudaya) görə istifadə müddəti başa çatdıqda borcun predmetinin özü sahibinə qaytarılır.

Kredit müqaviləsi **qoşulma müqaviləsi** şəklində də bağlana bilər. Belə ki, əgər kredit müqaviləsində standart şərtlər nəzərdə tutularsa, belə müqavilə **qoşulma müqaviləsi** sayılır (MM-in 417-ci maddəsi). Bir sıra xarici ölkələrdə banklar **formulyarlar və ya başqa standart formalar** hazırlayırlar ki, həmin formalar kredit alan müştərilər üçün məcburidir. Standart formalardan istifadə etməklə onlar müştərilərlə kredit müqaviləsi bağlayırlar. Son zamanlar kredit verən maliyyə-kredit təşkilatlarının inhisar birlikləri (sindikatlər və digər inhisar birlikləri) yeni standart formalardan istifadə edirlər.

3. Kredit müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsi

Kredit müqaviləsi ilk növbədə **Mülki Məcəllə** ilə tənzimlənir. Belə ki, kredit müqaviləsi borc müqaviləsinin növüdür. Odur ki, bu müqaviləyə Mülki Məcəllənin borc müqaviləsi haqqında normaları tətbiq edilə bilər. Amma buna baxmayaraq, MM-də kredit müqaviləsinin tənzimlənməsinə hesr edilən müvafiq normaların nəzərdə tutulmasını zəruri hesab edirik.

Kredit müqaviləsinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının qanunlarının**, eləcə də **qanunqüvvəli aktlarının** da rolu qeyd edilməlidir. Söhbət ilk növbədə iki qanundan gedir: «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» qanundan; «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunundan. «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» qanun müəyyən edir ki, pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir; bundan ötrü Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına kreditlər verir. Belə kreditlər 6 aydan çox olmayan müddətə verilir və həmin müddətə uzadıla bilər (qanunun 33-cü maddəsi).

«Banklar haqqında» AR Qanunu kreditlərin verilməsini bankın fəaliyyət növlərindən biri kimi müəyyən edir (qanunun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi); həmin qanuna görə, kredit verilməsi bankla müştəri arasında bağlanan kredit müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir (qanunun 36-cı maddəsinin 6-cı bəndi).

Göstərilən qanunlardan başqa, aşağıdakı qanunlar da kredit müqaviləsinin tənzimlənməsində vacib rol oynayır: «İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun; «Valyuta tənzimi haqqında» qanun; «Qiymətli kağızlar haqqında» qanun. Qanunlardan başqa, kredit sahəsində beynəlxalq sazişlər də kredit müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbəyi hesab olunur. Söhbət o **beynəlxalq sazişlərdən** gedir ki, Azərbaycan Respublikası onları iştirakçısı olsun.

Kredit müqaviləsinin tənzimlənməsində **Mərkəzi Bankın** **normativ xarakterli aktlarının** əhəmiyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir. Belə ki, Mərkəzi Bank

¹ Г.М.Вельяминов. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 280.

² А.Ю.Буцко, О.А.Макарова, В.Ф.Гондондопуло. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. М., 2003, с. 75; с.77.

³ Bəzi müəlliflərə görə, kredit müqaviləsi həm də real müqavilə şəklində bağlana bilər (Аграрное право. Учебник. М., 1998, с. 307).

banklarda kreditlərin verilməsi haqqında qaydalar qəbul etmişdir¹; qaydalar banklarda kreditlərin verilməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Mərkəzi Bankın həm də banklarda hesabların açılmasına dair normativ aktı kredit müqaviləsinin tənzimlənməsinə təbiiq edilə bilər². Belə ki, bu akt bank hesablarının ayrı-ayrı növlərinin, o cümlədən ssuda hesabının açılması, aparılması və bağlanması qaydalarını müəyyən edir; ssuda hesabı bank hesabının növlərindən biri olub, kredit verilən zaman açılır.

Mərkəzi Bank banklardan cari və potensial kredit alanlar haqqında etibarlı məlumatlar almaq, bankların kredit risklərini azaltmaq məqsədilə **Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri (MKR)** yaratmışdır. MKR-in məlumatları yalnız bank nəzarəti və bankların kredit risklərini azaldılması məqsədilə istifadə olunur. MKR-in iş rejimi, o cümlədən məlumatın xarakteri, məlumatın verilməsi qayda və şərtləri müvafiq aktla tənzimlənir³; bu akt **«Mərkəzləşdirilmiş kredit reyestri haqqında Qaydalar»** adlanır.

Kredit müqaviləsinin tənzimlənməsində kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar vacib rol oynayır; belə qaydalar hər bir bank işləyib hazırlamalıdır. Bankdaxili qaydalar kredit münasibətlərini hərtərəfli tənzimləməli və kredit əməliyyatları aparılan zaman işdə rəhbər tutulmalıdır (Mərkəzi Bankın «Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları»nın 4.1-ci bəndi).

§ 2. Kredit müqaviləsinin elementləri

1. Kredit müqaviləsinin tərəfləri

Kredit müqaviləsinin bağlanması iki tərəf iştirak edir:

- kredit verən;
- kredit alan.

Kredit verən dedikdə, müstəqil peşə fəaliyyəti şəklində pul borc verməklə məşğul olan şəxslər başa düşülür (MM-in 739.2-ci maddəsi). **Müstəqil peşə fəaliyyəti şəklində pul borc verməklə məşğul olan şəxslər** dedikdə isə, pul-kredit və maliyyə təşkilatları başa düşülür. Bu təşkilatlar bazar iqtisadiyyatının vacib elementi olan pul-kredit resursları bazarında, habelə xalq təsərrüfatının idarə olunmasında mühüm rol oynayır. **Həmin təşkilatlar üçün kredit vermək peşə fəaliyyəti sayılır⁴.**

Pul-kredit və maliyyə təşkilatları iki qrupa bölünür:

- banklar;
 - bank olmayan pul-kredit və maliyyə təşkilatları.
- Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən müasir dövlətlərdə banklar

sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan xüsusi növ müəssisələr kimi tanınırlar. Onlar pul vəsaitlərinin (resurslarının) səfərbər olunmasını, cəlb edilməsini, hərəkətini və bölüşdürülməsini həyata keçirir. Müasir dövrdə bank işinin əsas təşkilatı-hüquqi forması səhmdar cəmiyyəti hesab edilir. «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda göstərilir ki, bank ən azı üç hüquqi və (və ya) fiziki şəxs tərəfindən açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır¹.

Pul vəsaitlərinin cəlb etmək və onları təsərrüfat subyektləri (sahibkarlar) arasında bölüşdürmək bankların başlıca funksiyasıdır. Təsədüfi deyildir ki, müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyi «bank» anlayışını müəyyənləşdirərkən ən azı iki bank funksiyasını nəzərdə tutur: birincisi, müştərilərdən əmanətlər cəlb etmək; ikincisi, kreditlər vermək. Azərbaycan Respublikasının «Banklar haqqında» Qanununda da göstərilir ki, bank fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin (əmanətlərin) və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsini, kreditlərin verilməsini və s. həyata keçirən hüquqi şəxsdir².

Bank pul vəsaitlərinin (resursların) cəlb olunması və bölüşdürülməsi ilə məşğul olan pul-kredit təşkilatıdır.

Banklar öz başlıca funksiyasını (pul vəsaitləri cəlb etmək və onları bölüşdürmək funksiyasını) həyata keçirərkən müxtəlif bank əqdli bəndləri bağlayırlar (bank əməliyyatları aparırlar) ki, onları əsasən iki qrupa bölmək olar:

- passiv bank əqdli;
- aktiv bank əqdli.

Passiv bank əqdli (əməliyyatları) odur ki, bu əqdlin köməyi ilə bank əhalinin və təsərrüfat subyektlərinin müvəqqəti olaraq sərbəst qalan pul vəsaitlərini cəlb edir (səfərbər edir), yəni onları borc alır. Belə hallarda bank borclu qismində çıxış edir və passiv əqdlin bağlanması zamanı mənfəət götürür. Əksinə o, öz sərbəst pul vəsaitlərindən istifadəyə görə müştərilərə faizlər ödəyir. Passiv bank əqdli arasında əsas yeri dedikdə əməliyyatları tutur. **Depozit əməliyyatları** dedikdə müştərilərdən əmanətlər cəlb olunmasına yönəlməli əməliyyatları başa düşülür. Kreditlərin verilməsini iqtisadi cəhətdən mümkünlüyünü təmin etmək üçün bank hökumət depozit əməliyyatları aparmalıdır. Əks təqdirdə bankın öz kredit fəaliyyətini həyata keçirməsi mümkün olmazdı.

Aktiv bank əqdli (əməliyyatları) odur ki, bu əqdlin köməyi ilə başlıca olaraq cəlb edilmiş pul vəsaitləri bölüşdürülür. **Kreditlər vermək** əsas aktiv bank əqdi hesab edilir. Bank kredit əqdinə görə faiz şəklində mənfəət götürür. Kredit və digər aktiv əqdlərdə o, kreditör qismində çıxış edir.

Beləliklə, banklar öz əllərində böyük məbləğdə maliyyə resursları cəmləşdirir ki, həmin resursları əsasən və başlıca olaraq şəxslərin (əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin) müvəqqəti olaraq sərbəst qalan pul vəsaitləri hesabına formalaşır; məhz bu vəsaitlər kreditlər şəklində müştərilərin müvəqqəti istifadəsinə verilir. **Kredit vermək banklar üçün peşə fəaliyyətidir.** Buna görə bank kreditinə peşə krediti də deyilir³.

Bank olmayan pul-kredit və maliyyə təşkilatları dedikdə, dünya prakti-

¹ Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 18 noyabr 2008-ci il tarixli 34 nömrəli protokol qərarı ilə təsdiq edilmiş «Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları» // Banklar haqqında normativ aktların toplusu. Bakı, 2009.

² Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 3 noyabr 2004-cü il tarixli 19 nömrəli protokol qərarı ilə təsdiq edilmiş «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydaları» // Normativ aktların toplusu. Bakı, 2009.

³ Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 3 noyabr 2004-cü il tarixli 19 nömrəli protokol qərarı ilə təsdiq olunmuş «Mərkəzləşdirilmiş kredit reyestri haqqında Qaydalar» // Banklar haqqında normativ aktların toplusu. Bakı, 2009, s. 194-203.

⁴ E.В.Протас. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 211.

¹ «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 19-cü maddəsinin 1-ci bəndi.

² «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 1-ci maddəsi.

³ Комментарий к ГК РФ. Часть 2 / Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой. М., 2005, с. 560.

kasına görə investisiya, maliyyə və sığorta şirkətləri, əmanət kassaları, pensiya fondları, lombardlar və kredit kooperasiyaları başa düşülür¹. Bu təşkilatlar formal olaraq bank sayılırlar. Lakin onların əlində böyük pul vəsaiti cəmlənmişdir. Digər tərəfdən onların əksəriyyəti bank əməliyyatları aparırlar. Buna görə də bank olmayan pul-kredit və maliyyə təşkilatları heç də pul-kredit resursları bazarında az rol oynamırlar. Amma kreditor rolunda həmin təşkilatların kredit müqaviləsi bağlamaları və pul borc vermələri onların müstəqil peşə fəaliyyəti olmalıdır. Bu tələb cavab vermədiyinə görə pensiya fondları və sığorta şirkətləri kredit müqaviləsi bağlaya bilməzlər. Lombardlar və digərləri isə kredit verə bilərlər. Bəzi xarici ölkələrdə isə pensiya fondları və sığorta şirkətlərinə kredit fəaliyyəti ilə məşğul olmağa icazə verilmişdir². «Finca Azərbaycan» bank olmasa da ayrı-ayrı şəxslərə kreditlər verir.

Banklar, eləcə də bank olmayan pul-kredit və maliyyə təşkilatlarının üstünə həm də **peşəkarlıq qaydasında kreditlərin verilməsi haqqında müddəalar gözləmək** vəzifəsi düşür (MM-in 739.2-ci maddəsi). Söhbət onların bank qanunvericiliyinə əməl etməyə borclu olmalarından gedir. Xüsusən də Mərkəzi Bankın kreditlərin verilməsi qaydaları barədə aktına riayət olunmalıdır³. Hər şeydən əvvəl, bank olmayan pul-kredit və maliyyə təşkilatları Mərkəzi Bankdan xüsusi razılıq (lisenziya) almaldırlar. Ona görə ki, kreditlər vermək (kredit əməliyyatları) bank əməliyyatlarına aid edilir⁴; bank əməliyyatları isə yalnız Mərkəzi Bankın lisenziyası əsasında həyata keçirilə bilər. Özü də bankların kredit əməliyyatları aparmaları üçün Mərkəzi Bankdan xüsusi və ayrıca olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) alınmalıdır. Ona görə ki, bunun üçün bank lisenziyası kifayət edər. Belə ki, banklar, Mərkəzi Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan istənilən bank əməliyyatını, o cümlədən kredit əməliyyatını apara bilər⁵.

Kredit vermək (kredit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq) bankların və digər kredit təşkilatlarının müstəqil peşə fəaliyyətidir. Buna görə də onlar kredit müqaviləsinin tərəfi olurlar. Arabir, epizodik hallarda və qeyri-müntəzəm borc pul vermək isə müstəqil peşə fəaliyyəti sayılmır⁶.

Kredit müqaviləsinin ikinci tərəfinə kredit alan deyilir. Kredit alan rolunda mülki hüququn istənilən subyekt (dövlət, bələdiyyə, fiziki və hüquq şəxsləri) çıxış edə bilər. O, **borclu tərəfdir**. Çox vaxt ona **müştəri** deyilir.

2. Kredit müqaviləsinin predmeti

Kredit müqaviləsinin predmetini pul təşkil edir. Söhbət həm nağd puldan, həm də nağdsız puldan gedir. **Nağd pul** dedikdə metal və kağız pul nişanları, **nağdsız pul** dedikdə bank hesablarındakı pul başa düşülür. Nağdsız pula mülki qanunvericilikdə **pul vəsaiti** deyilir. Bir qayda olaraq, kredit müqaviləsinin predmetini nağdsız pul təşkil edir. Bu zaman kredit müqaviləsinin predmeti nağd pul (pul nişanları) yox, tələb hüququ olur⁷. Axı nağdsız pul (pul vəsaiti) pul tələbi (tələb hüququ) deməkdir.

Hüquq və iqtisadi ədəbiyyat səhifələrində kredit müqaviləsinin predmeti barəsində «pul sudsası», «pul formasında kapital», «pul kapitalı», «kredit vəsaiti» və digər terminlər işlədilir. Onların hamısı eynimənalı anlayışlardır.

Kredit müqaviləsində borc (kredit) verilən məbləğ göstərilə bilər. Əgər bu göstərilməzsə, kredit müqaviləsi bağlanmış sayılır. Ona görə **kredit müqaviləsinin predmeti onun mühim şərtidir**. Başqa sözlə desək, kredit verilən pulun məbləği haqqında şərt kredit müqaviləsinin mühim şərti sayılır⁸.

Kredit müqaviləsinin predmeti qismində, bir qayda olaraq, **Azərbaycan Respublikasının milli valyutası (manat)** çıxış edir. Bununla yanaşı, **xarici valyuta** da (məsələn, ABŞ dolları və s.) kreditin predmeti ola bilər. Məsələn, «Finca Azərbaycan» ayrı-ayrı şəxslərə kreditli ABŞ dolları ilə verir.

Kredit müqaviləsinin predmeti onu borc müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, **kredit müqaviləsinin predmeti yalnız puldan ibarət ola bilər**. Qanun müəyyən edir ki, əgər borc müqaviləsinin predmeti hər hansı pul məbləği olarsa, o, kredit müqaviləsi adlanır (MM-in 739.2-ci maddəsi). Deməli, kredit müqaviləsinin predmeti əşya ola bilməz. Amma borc müqaviləsinin predmeti qismində həm pul, həm də əşya çıxış edə bilər. Buna görə də təkcə predmet məsələsi kredit müqaviləsinə borc müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan vermir, çünki indicə qeyd etdik ki, pul da borc müqaviləsinin predmeti ola bilər. Oudur ki, borc və kredit müqavilələrini bir-birindən ayırmaq üçün subyekt **tərkibi həlledici meyar kimi əsas götürülür**. Belə ki, kredit müqaviləsində kreditor rolunda müstəqil peşə fəaliyyəti şəklində pul borc vermək məşğul olan şəxslər (banklar və digər pul-kredit təşkilatları) çıxış edə bilərlər. Borc müqaviləsinin subyekt tərkibi üçün isə belə tələb irəli sürülmür. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna borc pul verir. Belə halda borc müqaviləsi bağlanır. İkinci misaldə bank təsərrüfat subyektinə borc pul verir. Bu kimi halda isə tərəflər arasında münasibətlər kredit müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

3. Kredit müqaviləsinin digər elementləri

Müddət kredit müqaviləsinin elementlərindən biridir. **Kredit müqaviləsinin müddəti** dedikdə kredit kimi verilmiş pul vəsaitindən istifadə müddəti başa düşülür. Kredit hansı müddətə verilmiş, həmin müddət kredit müqaviləsinin müddətini ifadə edir. Məsələn, kredit müqaviləsində göstərilir ki, kredit 1 il müddətinə verilir. Deməli, kredit müqaviləsinin müddəti 1 ildir.

Kredit müqaviləsində hökmən müddət göstərilməlidir. Bu, ondan irəli

¹ *Е.В.Протас*. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 212.

² *А.Н.Гуев*. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с. 241.

¹ *Экономическая теория*. Учебник. М., 2002, с. 529.

² *Гражданское и торговое право капиталистических государств*. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Яковлев. М., 1966, с. 262.

³ *Foundation for International Community Assistance*

⁴ Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin qərar ilə təsdiq olunmuş «Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydası».

⁵ «Banklar haqqında» qanunun 32-ci maddəsi.

⁶ «Banklar haqqında» qanunun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

⁷ Səhbi-karika fəaliyyəti məqsədliyi üçün sistemlik olaraq kreditlərin verilməsi Rusiya Federasiyası Ali Arbitraj Məhkəməsi bank əməliyyatı kimi qüvvədəndir (письмо Высшего Арбитражного Суда РФ от 10 августа 1994 г. № С1-7/0П-555 «Об отдельных рекомендациях, принятых на совещаниях по судебной-арбитражной практике» (п.4) // Вестник ВАС. 1994. №10).

gəlir ki, kredit münasibətlərinə müddətli olmaq kimi tanınmış klassik prinsip xasdır. Odur ki, əgər kredit müqaviləsində müddət göstərilməzsə, kredit müqaviləsi bağlanmış sayılır. Buna görə də müddətli kredit müqaviləsinin mühüm şərtidir¹. Məhz bu səbəbdən kredit müqaviləsi qeyri-müəyyən müddətə (müddətsiz) bağlana bilməz². Bu cəhəti ilə də kredit müqaviləsi borc müqaviləsindən fərqlənir. Belə ki, borc müqaviləsi kredit müqaviləsindən fərqli olaraq qeyri-müəyyən müddətə bağlana bilər.

Müasir bank praktikasında müddətinə görə kredit müqaviləsinin üç növü fərqləndirilir³:

- qısamüddətli kredit;
- ortamüddətli kredit;
- uzunmüddətli kredit.

Qısamüddətli kreditin istifadə müddəti 1 ilə kimidir. Əgər kredit 1 ildən 5 ilə kimi verilsə, ona **ortamüddətli kredit** deyilir⁴. **Uzunmüddətli kredit** isə 5 ildən 20 ilə kimi verilir. Bunlardan əlavə, iqtisadi ədəbiyyatda kredit müqaviləsinin xüsusi xarakterli uzunmüddətli kredit kimi növü də fərqləndirilir. **Xüsusi xarakterli uzunmüddətli kredit** 20 ildən 40 ilə kimi verilir⁵.

Kredit müqaviləsinin qiyməti onun əsas elementlərindən (şərtlərdən) bəridir. Müştərinin kredit vəsaitindən istifadə etməyə görə kreditora (banklara və digər kredit təşkilatlarına) ödədiyi haqqa **kredit müqaviləsinin qiyməti** deyilir. Kredit müqaviləsinin qiyməti banklara ödənilən faizlərdə ifadə olunur. Faizlərin miqdarı kredit müqaviləsində göstərilir. Bu o deməkdir ki, faizlərin miqdan bankla müştərinin razılığı əsasında müəyyən olunur. Kredit müqaviləsində faizlərin miqdarı göstərilməyə bilər. Lakin bu, kredit müqaviləsinin əvəzsiz olmasına dəlalət etmir. Məsələ burasındadır ki, əvvəldə göstərdiyimiz kimi, **kredit müqaviləsi həmişə əvəzli müqavillədir⁶**, bu xüsusiyəti ilə də kredit müqaviləsi borc müqaviləsindən fərqlənir. Heç bir halda kredit müqaviləsi əvəzsiz şəkildə bağlana bilməz. Bu, onun irəli gəlir ki, kredit münasibətləri əvəzli olmaq kimi tanınmış klassik prinsipə əsaslanır. Digər tərəfdən öz hüquqi statusuna görə kommersiya təşkilatı olan bankların həyata keçirdikləri kredit əməliyyatı kommersiya xarakterli dəsiyir; kommersiya əməliyyatları isə həmişə əvəzli olur. Kredit müqaviləsinin həmişə əvəzli olması həm də bununla bağlıdır ki, bu müqavilə sahibkarlıq (ticarət) əqdidir⁷; sahibkarlıq (ticarət) əqdləri isə həmişə əvəzli olmaları ilə xarakterizə edilir. Bunlardan başqa, kredit müqavilə-

sinin əvəzli olması bank mənfəətinin əsas hissəsini təmin edir.

Kredit müqaviləsində əgər faizlərin miqdan göstərilməzsə, onda həmin məsələ Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının müəyyənləşdirdiyi bank **uçot dərəcəsi** əsasında həll edilir. Belə ki, faizlərin miqdan bank uçot dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir; müştəri faizlərin həmin dərəcə əsas götürməklə ödəməlidir. Bu isə onun göstərir ki, **müqavilənin qiyməti onun mühüm şərti** sayılır.

O ki, qaldı bankların hansı faizlə kredit vermək məsələsinə, qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələni onların özləri müstəqil surətdə həll edirlər. Başqa sözlə desək, verilən kreditlərə görə faiz dərəcələrini bankların özləri müəyyənləşdirirlər. Belə ki, kredit üzrə faizlər bankla müştəri arasında bağlanmış müqavilə şərtlərinə uyğun hesablanır və ödənilir⁸. Lakin faiz dərəcələri Mərkəzi Bankın normativlərinə uyğun olmalıdır. Əgər faiz dərəcələri bu normativlərə uyğun gəlməzsə və ağılabatn olmazsa, bu, hüquqdan sui-istifadə deməkdir; hüquqdan sui-istifadə isə xüsusi hüquq pozuntusudur. Məsələn, aylıq 4%-lə (illik 48%-lə), aylıq 3,5%-lə (illik 42 %-lə) və s. kredit vermək hüquqdan sui-istifadədir. Buna görə də belə faizlər etibarsız hesab edilir.

Kredit fəaliyyəti banklara mənfəət gətirir ki, bu fəaliyyət kredit müqaviləsi çərçivəsində həyata keçirilir. Kredit fəaliyyətdən qazınan **bank mənfəəti** kredit alan müştərilərin ödədiyi faiz məbləği ilə əmanətçilərə verilən faiz məbləği arasındakı fərqlə müəyyən olunur.

Kredit təşkilatı **kreditlər üzrə faiz dərəcələrini** birtərəfli qaydada dəyişdirə bilməz. Amma əgər qanunvericilikdə, yaxud kredit müqaviləsində nəzərdə tutularsa, bunu etmək mümkündür.

Kredit müqaviləsinin formasını Mülki Məcəllə xüsusi olaraq tənzimləyir. Buna görə də bu məsələ borc müqaviləsinin forması haqqında norma ilə həll olunur (MM-in 740-cı maddəsi). Bu normaya görə borc müqaviləsi sifahi bağlanır; tərəflərin razılaşması ilə yazılı formadan da istifadə edilə bilər. Amma sahibkarlıq (kommersiya) əqdi olmasına, müddətli və əvəzli müqavilə sayılması-na görə bank praktikasında kredit müqaviləsi həmişə **sadə yazılı formada** bağlanır. Bəzi xarici ölkələrin, məsələn, RF-in qanunvericiliyində kredit müqaviləsinin yazılı formada bağlanması barədə bərbəşə göstəriş ifadə edilmişdir; yazılı formaya əvəz edilməməsi kredit müqaviləsinin puç əqd kimi etibarsızlığına səbəb olur (RF MM-in 820-cı maddəsi).

Bir sıra Avropa ölkələrində iri inhisar bank birliklərinin hazırladığı **formulyarlar** geniş yayılmışdır. Məhz belə formulyarlardan standart müqavilə formaları kimi bank əqdlərinin eksəriyyətinin, o cümlədən kredit müqaviləsinin bağlanması üçün istifadə edilir⁹. Belə halda kredit müqaviləsi **qoşulma müqaviləsi** şəkildə bağlanır. Qoşulma müqaviləsinə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də nəzərdə tutur. Odur ki, banklar **kredit müqaviləsinin qoşulma müqaviləsi formasında** bağlaya bilərlər.

Tərəflərin razılığı ilə kredit müqaviləsi **notarial formada** bağlana bilər; bu zaman kredit müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənir.

¹ «Banklar haqqında» qanununun 36-cı maddəsinin 6-cı bəndi.

² Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.П.Мозолин, М.И.Кулвин. М., 1980, с. 259.

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 437; Н.М. Голованов. Гражданско-правовые договоры. Курс лекций. М., 2002, с. 153.

² Müsəlilərdən A.N.Quev müddətli kredit müqaviləsinin mühüm şərti sayır və təbli ki, bu, düzgün fikirdir. Lakin onun belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, müqavilənin qiyməti (kreditə görə ödənilən faizlər) onun mühüm şərtidir (Гуев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с. 241)

³ Э.Роде. Банки, биржи, валюты современного капитализма. М., 1986, с. 137; Банки и банковские операции / Под ред. Е.Ф.Жукова. М., 1997, с. 202.

⁴ В.И.Фомичев. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с. 301.

⁵ Экономическая теория. Учебник. М., 2002, с. 525.

⁶ Н.М.Голованов. Обязательственное право. М., 2002.

⁷ Бушва А.Ю., Макарова О.А., Попондопуло. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник Спб., - М., 2003, с. 75.

§ 3. Kredit müqaviləsinin məzmunu

1. Kredit verənin hüquq və vəzifələri

Kredit müqaviləsi konsensual müqavilədir; konsensual kredit müqaviləsi isə bank və digər kredit təşkilatları (kredit verən) üçün kreditin predmetini, yeni pul vəsaitini müştəriyə vermək vəzifəsi nəzərdə tutur. Odur ki, kreditin predmeti olan pul vəsaitini müştəriyə vermək bankın əsas vəzifəsi sayılır. Bu vəzifə bankın maliyyə resursları hesabına icra olunur. Bankın maliyyə resurslarının əsas hissəsini depozitlər (əmanətlər) şəklində əhalidən və təsərrüfat subyektlərindən cəlb olunmuş pul vəsaitləri təşkil edir. Depozitlərin (əmanətlərin) cəlb olunması bankların məşğul olduğu əsas fəaliyyət növlərindən biridir¹. Bank krediti digər növ kreditlərdən fərqli olaraq, bir qayda olaraq, məhz cəlb olunmuş pul vəsaitləri hesabına verilir. Belə vəsaitlər bankların kredit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi iqtisadi cəhətdən mümkün edir². Bank resursları həm də onun öz xüsusi vəsaitləri hesabına formalaşır. Bankın xüsusi vəsaitlərinə nizamnəmə (səhmdar) və ehtiyat kapitalı, habelə onun qazandığı mənfəət (bölüşdürülməmiş mənfəət) aiddir. Amma belə vəsaitlər müasir bankların resurslarının cüzi bir hissəsini təşkil edir. Odur ki, bankların kredit fəaliyyəti cəlb olunmuş pul vəsaitləri hesabına həyata keçirilir.

Cəlb olunmuş pul vəsaitlərinin hüquqi rejimi hüquq ədəbiyyatında kifayət qədər öyrənilməmişdir. Lakin istənilən halda belə vəsaitlər iki əsas əlamətlə xarakterizə edilir. Birincisi, cəlb olunmuş pul vəsaitləri əmanətçilərin banka əmanətlər (depozitlər) şəklində qoyduqları pul vəsaitidir; əmanətçi qismində banka həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər pul qoya bilərlər; əmanət tələbli (müddətsiz) və müddətli depozit kimi iki əsas növdə olur. Cəlb olunmuş pul vəsaiti digər vəsaitlərdən də ibarət ola bilər. Məsələn, bankın öz müştərilərindən (təsərrüfat subyektlərindən və s.) cəlb etdiyi vəsaitlər və s. İkincisi, cəlb olunmuş pul vəsaitləri qaytarılmalı olan vəsaitlərdir. Belə ki, həmin vəsaitlər əmanətçilərin (müştərilərin) müvəqqəti olaraq sərbəst qalan pul vəsaitlərin hesabına formalaşır; belə vəsaitlərə münasibətdə bank əmanətçilər (müştərilər) qarşısında borclu, əmanətçilər (müştərilər) isə bank qarşısında kreditör kimi çıxış edirlər. Kreditör kimi əmanətçilərin (müştərilərin) cəlb olunmuş vəsaitlərin qaytarılmasını tələb etmək hüququ vardır; borclu kimi bank cəlb olunmuş vəsaitləri müəyyənləşdirilmiş müddətdə qaytarmalıdır. Dəməli, cəlb olunmuş vəsaitlər bank üçün kreditör borcu (verilməli olan borc), əmanətçilər (müştərilər) üçün isə debitor borcu (alınmalı olan borc) sayılır.

Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, cəlb olunmuş vəsaitlər dedikdə, fiziki və hüquqi şəxslərin (əmanətçilərin) depozitlər (əmanətlər) şəklində banka qoyduqları və digər qaytarılmalı pul resursları başa düşülür. Banklar məhz belə vəsaitləri cəlb edərkən, onları kreditlər şəklində müştərilərin (kredit alanların) müvəqqəti istifadəsinə verirlər. Bu isə onu göstərir ki,

banklar əmanətçilər və kredit alanlar arasında kredit-maliyyə vasitəçisi rolunu oynayır. Bu cəhəti ilə də kredit müqaviləsi borc müqaviləsindən fərqlənir. Belə ki, borcun predmetini, bir qayda olaraq, cəlb olunmuş pul vəsaitləri yox, borc verənin öz pul vəsaitləri təşkil edir. Buna görə də banklar öz xüsusi pul vəsaitlərini borc verənlərə, onda münasibətlər borc müqaviləsi ilə rəsmiləşdirir¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəlb olunmuş vəsaitlərin borc verilməsi bank əqdi (əməliyyatı) sayılır; xüsusi vəsaitlərin borc verilməsi isə bank əqdi (əməliyyatı) hesab olunmur. Dəgər hər hansı şəxs sistemli (sistematik) və müntəzəm şəkildə ayrı-ayrı şəxslərdən vəsaitlər cəlb etmək və onları kredit etmək fəaliyyəti ilə məşğul olarsa, onda həmin şəxs hökəmə Mərkəzi Bankdan bank lisenziyası almamalıdır, çünki belə fəaliyyət bank əməliyyatı (əqdi) sayılır. Bank əməliyyatı (əqdi) isə lisenziyalıdır, yəni lisenziya tələb edən fəaliyyət növüdür.

Bank kreditin predmetini o halda vermiş olur ki, pul vəsaiti (kredit vəsaiti) müştərinin (borclunun) bank hesabına keçirilsin və daxil edilsin. Belə ki, bank krediti, adətən, nağdsız formada verilir. İlk növbədə, müştəri kommersiya bankında ssuda hesabı açmalıdır. Ssuda hesabı bank hesabının növlərindən biridir². Ssuda hesabı məhasibət sənədlərində pul ssudasının (ssuda vəsaitinin) hərəkətinin əks olunmasını texniki əməliyyat üsuludur. Kommersiya bankların praktikasında üç növ ssuda hesabından istifadə olunur:

- adi (sadə) ssuda hesabı;
- xüsusi ssuda hesabı;
- kontokorrent.

Adi (sadə) ssuda hesabı birdəfəlik kredit alınan hallarda açılır. Məsələn, müssəsə öz istehlak fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lazım olan avadanlığı əldə etmək niyyətilə bankdan kredit alır və bu məqsədlə o, adi (sadə) ssuda hesabı açır. Kredit qaytarıldıqdan sonra həmin hesab yeni kredit verilənə kimi bağlanır.

Xüsusi ssuda hesabı bir dəfə yox, dəfələrlə kredit alınması üçün açılır; kredit (pul) vəsaiti bu hesabla fasiləsiz olaraq daxil edilir. Bu üsulla kreditlər alınması təsərrüfat subyektinin istehlak-maliyyə fəaliyyətində sabitliyi təmin edir.

Kontokorrent hesab bankın müştəri üçün vahid hesablaşma və ssuda hesabıdır. Bu hesaba bir tərəfdən bankın müştəriyə verdiyi kredit köçürülür, digər tərəfdən müştərinin kreditin qaytarılması üçün banka ödədiyi pul daxil olur.

Bununla belə, kredit müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, pul vəsaitinin bankın (kreditörün) hesabından silindiği tarix kreditin verilmə tarixi hesab edilsin³.

Kredit vermək prosedurası mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu prosedura kreditlərin qaytarılmasına yönələn bank siyasətinin əsasını təşkil edir. Hər şeydən əvvəl, bankın kredit müfəttişi müştərinin təqdim etdiyi sənədləri maliyyə, iqtisadi

¹ Bu bərədə başqa fikir də söylenir. Müəlliflərdən N.Y.Rasskazova göstərir ki, bankın öz xüsusi vəsaitini cəlb olunmuş vəsaitlərdən texniki cəhətdən ayırmaq olmaz; buna görə bank borc müqaviləsi bağlaya bilməz (vax: Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть 2 / Отв. ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстого. М., 2005, с. 557). Müəllifin göstərilən fikri inandırıcı deyil. Belə ki, bank resursları iki hissədən ibarətdir: bankın xüsusi vəsaitlərindən; cəlb olunmuş vəsaitdən. Onları müddətdən dəqiq olaraq müəyyənləşdirmək mümkündür.

² Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 3 noyabr 2004-cü il tarixli 19 sayılı protokol qərarı ilə təsdiq olunmuş «Banklarda hesabların açılması, aralanması və bağlanması qaydaları».

³ E.B.Протас. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 212.

¹ «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 32-ci maddəsi.

² E.B.Протас. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 211.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. Р.Л.Нервышкина. М., 1984, с. 182.

sadı və hüquqi cəhətdən təhlil edir, onun iş tarixini, həmin bankdan kredit almasının səbəbini, habelə debitor və kreditorlarla əlaqələrini öyrənir, eləcə də müştərinin krediti qaytarma imkanı (qabiliyyəti) müəyyənləşdirilir. Məlumatların heqiqət olmasını yoxlamaq vəzifəsi bankın təhlükəsizlik xidmətinin üzünə düşür. Bankın nümayəndələri müştərinin olduğu yere gedərək həmin yerdə onun fəaliyyəti ilə tanış olur, girov qoyulmalı olan əmlakın mövcudluğunu və vəziyyətini yoxlayırlar. Müştərinin kredit tarixəsi (dosyesi) öyrənilir. Bankın bölmələrindən müvafiq rəylər toplanır. Kredit vermək məsələsi baxılıb qəti olaraq həl olunmaq üçün bankın kredit şöbəsinin (İdarə Heyətinin və ya Müşahidə Şurasının) müzakirəsinə verilir. Əgər kredit şöbəsi (İdarə Heyət, Müşahidə Şurası) kredit veriləməsi barədə müsbət qərar qəbul edərsə, onda müştəri ilə kredit müqaviləsi bağlanılır və onun üçün bank hesabı (ssuda hesabı) açılır.

Bank kredit vermək vəzifəsini müştərinin (borcunlunun) **vekselinə ödəməklə** də icra edə bilər. Belə ki, kredit münasibətləri veksəl vermək yolu ilə də rəsmiləşdirilə bilər¹; belə kreditə **veksəl krediti** deyilir. Təsədüfi deyildir ki, veksəl kredit aləti hesab olunur² və pul qiymətli kağızı sayılır.

Qeyd etməliyə ki, banklar kredit verərkən hökəmə Mərkəzi Bankın normativ aktına əməl etməlidir³. Söhbət banklarda kreditlərin verilməsi qaydalarından gedir. Həmin qaydalar banklarda kredit riski və kreditlərin verilməsi üzrə bankların daxili strategiya və siyasətinə dair Mərkəzi Bankın minimum tələblərini müəyyən edir. Göstərilən sənəd əsasında hər bir bank öz fəaliyyətinin xüsusiyyətinə və həcminə uyğun olaraq **bankdaxili qaydalar (kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar)** qəbul etmişdir ki, burada ilk növbədə kredit strategiyası (kreditlərin verilməsi üzrə strategiya) ifadə olunur. Kredit strategiyası cəlb olunmuş vəsaitlərin strukturu nəzərə alınmaqla kreditlərin növləri üzrə (ipoteka, istehlak və kommersiya kredit növləri üzrə) bankın kredit resurslarının yerləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edir.

Kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar kredit işini tənzimləyən əsas sənəddir; kredit əməliyyatları aparılan zaman bu sənəddən istifadə olunur. Bankdaxili qaydalarda aşağıdakı məsələlər əks olunmalıdır: **səlahiyyət bölgüsü** (kreditlərin verilməsi funksiyasını yerinə yetirən ayrıca bankdaxili struktur bölmə dəqiq müəyyən edilməlidir; həmin bölmə kredit sifarişlərinə, yəni kredit verilməsi barədə ərizələrə rəy verir, kredit verilməsi barədə qərar qəbul edir); **kreditləşmə sahələri və növləri** (hər növ kreditin verilmə şərtləri bankdaxili qaydalarda müəyyən olunur); **kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi** (bankdaxili qaydalarda ayrı-ayrı kreditlər və onları müxtəlif növləri üzrə faiz dərəcələri, faiz dərəcələrinin minimum və maksimum həddi göstərilir); **güzeşli şərtlərlə kreditlərin verilməsi üçün müvafiq meyarlar**; təminatın qiymətləndirilməsi və götürülməsi; digər məsələlər. Bankda bütün kredit alanlar üçün **kredit tarixçəsi (dosyesi)** aparılır. Kredit tarixçəsində

(dosyesində) kredit alan barədə sənədlərin siyahısı verilir⁴.

Bankın kredit vəsaitini müştəriyə verməsi onun müqavilə öhdəliyidir. Onun bu öhdəliyi icra etməməsi **mülki hüquq pozuntusu sayılır və məsuliyyətə səbəb olur**. Yalnız birçə halda bank kredit verməkdən imtina edə bilər ki, həmin imtina mülki hüquq pozuntusu hesab edilmiş və məsuliyyətə gətirib çıxarmır. Belə ki, müştərinin əmlak vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə pisləşsə və bunun nəticəsində borcun qaytarılması üçün təhlükə yarandıqı hallarda, bank kredit verməkdən imtina edə bilər (MM-in 745-ci maddəsi). Belə hallara aiddir⁵: müştərinin ödəmə qabiliyyətinə malik olmaması; müştərinin məsuliyyətə cəlb edilməsi; müştərinin müflis elan olunması; müştərinin ziyanı düşməsi və zərərli işləməsi; müştəriyə üçüncü şəxsin iri məbləğdə pul iddiası verməsi və s. Bu hallar iqtisadi və hüquqi xarakterli əməllərdir ki, bu əməllər bankın kreditin müştərinin qaytarmasına olan inamını itirir. Həmin hallardan biri mövcud olduqda bank kredit verməkdən imtina edir.

Bank həm də kredit müqaviləsindən irəli gələn **hüquqlara** malikdir. Məsələn, **verdiyi kreditə görə faiz almaq onun əsas hüquqlarından** biridir. Alınan faizlər bankın mənfəətinin əsas hissəsini təşkil edir.

Bankın həm də müştəridən **kredit öhdəliyinin icrasının təmin olunmasını** tələb etmək hüququ vardır. Kredit öhdəliyinin icrası dedikdə, kredit vəsaitinin qaytarılması başa düşülür. Kredit öhdəliyinin əsas problemi kreditin qaytarılması və ondan istifadəyə görə faizlər ödənilməsi məsələsidir. Bu problemi həll etmək üçün müxtəlif təminat üsullarından istifadə olunur. Kredit öhdəliyinin icrası üçün aşağıdakı təminat üsulları daha xarakterikdir: girov; ipoteka; zəminlik; qəranliya; dəbbə pulu (çərimə, penya). Bu üsullardan o halda istifadə olunur ki, bank **təminatlı kredit** versin. Bank təminatlı kredit verərsə, təminat üsullarından istifadə etmək lazım gəlmir⁶.

Xüsusən də **problemi kreditlərin qaytarılması çətin məsələ** sayılır. Buna görə də kreditlərin verilməsi barədə qaydalarda bank tərəfindən belə kreditlərin tənzimlənməsi öz əksini tapmalıdır⁷.

2. Müştərinin hüquq və vəzifələri

Kredit müqaviləsi üzrə müştərinin əsas vəzifəsi **kreditli vaxtında qaytarmaqdan**, yəni kredit öhdəliyini kredit müqaviləsində nəzərdə tutulan müddətdə icra etməkdən ibarətdir. Söhbət əsas kredit vəsaitinin (məbləğinin) vaxtında qaytarılmasından gedir.

Kredit vəsaitinin qaytarılma müddəti kredit müqaviləsində göstərilir. Əgər göstərilməzsə, kredit vəsaiti bankın hesabına köçürüldüyü andan qaytarılması hesab edilir⁸. Bununla bərabər, kredit müqaviləsində müəyyən edilə bilər ki, pul müştərinin cari və ya digər bank hesabından silindiyi andan, yaxud pul müştərinin bankdakı ssuda hesabına köçürüldüyü andan kredit qaytarılmış he-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005, с. 280.

² О.С.Иоффе. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 382.

³ Мərkəzi Bankın İdarə Heyətinin protokol qərarı ilə təsdiq olunmuş «Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları».

⁴ Həmin sənədlər «Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları»nın 10 nömrəl əlavədə ərcilənir.

⁵ Гражданское право. Учебник / Отв.ред. В.В.Залесский, М.М.Рассолов.М., 2002, с. 526.

⁶ Bankın təminatlı kreditlər vermək hüququ vardır («Banklar haqqında» qanunun 32-ci maddəsi).

⁷ «Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları»nın 4.1.18-ci bəndi.

⁸ А.Н. Губов, Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с. 242.

sab olunsun¹.

Müştəri krediti vaxtında qaytarmamağa görə **mülki-hüquqi məsuliyyət** daşıyır. Belə ki, əgər kredit müqaviləsində nəzərdə tutularsa, müştəri **dəbbə pulu (penya)** formasında məsuliyyətə cəlb olunur; o, banka kreditin qaytarılmasının hər gecikdirilən günü üçün dəbbə pulu (penya) ödəyir. Dəbbə pulu kreditin məbləğinə görə hesablanır. Məsələn, kredit müqaviləsində göstərilir ki, əgər müştəri kreditin (tutalım ki, 10 min manatın) qaytarılmasını gecikdirərsə, hər gecikdirilən gün üçün 0.5% penya ödəsin. Əgər o, kreditin qaytarılmasını 25 gün gecikdirərsə, cəmi 1250 manat penya ödəməlidir

$$\left(\frac{10.000 \cdot 0,5\%}{100\%}\right) \times 25 = 50 \times 25 = 1250(\text{manat}).$$

Əgər kredit müqaviləsində dəbbə pulu (penya) ödənilməsi barədə şərt nəzərdə tutulmazsa, müştəri kredit vəsaitini qanunsuz saxlamağa, onu qaytarmaqdan boyun qaçırmağa, onun qaytarılmasını gecikdirdiyinə və s. görə kredit məbləğindən faizlər ödəyir (MM-in 449.1-ci maddəsi). Buna əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, **məsuliyyət faizləri** deyilir. Məsuliyyət faizləri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının təyin etdiyi **bank uçot dərəcəsi** ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 449.2-ci maddəsi).

Kreditlərin vaxtında qaytarılması müasir bank praktikasının ən aktual problemlərindən biridir. Bu problem bankların iqtisadi-maliyyə vəziyyətinə son dərəcə mənfi təsir göstərir. Kreditlərin qaytarılması həm də əmanətçilər üçün ağır iqtisadi nəticəyə səbəb olur, çünki bankların müştərilərə verdikləri kredit vəsaiti əmanətçilərdən cəlb edilmişdir. Banklar cəlb etdikləri pul vəsaitlərinə görə əmanətçilərə faizlər ödəməlidir; bu faizlər isə kredit alanların banka ödədikləri faizlərin hesabına yaranır.

Müştərilərin digər vəzifəsi **kredit vəsaitindən istifadəyə görə faiz ödəməkdən ibarətdir. Belə faizə kreditdən istifadəyə görə haqq (istifadə haqqı)** da deyilir. Ona hüquq ədəbiyyatında bəzən adi faiz də deyilir².

Kredit üzrə adi faizlər kredit müqaviləsinin şərtlərinə³ uyğun hesablanır və ödənilir. Faizlər kredit məbləğinə görə hesablanır. Məsələn, müəssisə 1 il müddətinə bankdan illik 24 %-lə (aylıq 2 %-lə) 10.000 manat kredit alır. O, bir il ərzində banka 2400 manat ($\frac{10.000 \cdot 24}{100} = 2400(\text{manat})$) ödəyəcəkdir (ayda 200 manat).

Kredit üzrə faizlər kredit müqaviləsi bağlandığı vaxtdan yox, kredit vəsaiti müştərinin bank hesabına köçürüldüyü və daxil edildiyi gündən hesablanır.

Əgər kredit müqaviləsində nəzərdə tutulmazsa, bank kredit üzrə faizi dəyişə bilməz. Əgər dəyişərsə, müştəri istənilən vaxt kredit müqaviləsini ləğv edə bilər (MM-in 744.2-ci maddəsi). Lakin bu zaman o, kredit müqaviləsini ləğv etmə haqqında xəbərdarlıq müddətini gözləməlidir.

Kredit müqaviləsində kredit vəsaitinin və adi faizlərin annuitent ödəniş şəkl-

lində verilməsi (ödənilməsi) nəzərdə tutula bilər. **Annuitent ödəniş** dedikdə, müştərinin kredit vəsaitini (əsas borcu) və hesablanmış adi faizləri hər ay bərabər hissələrlə ödəməsi başa düşülür. Məsələn, yuxarıda çəkdiyimiz misaldə müştəri hər ay banka 8166 manat (on min manat on iki aya bölünür) məbləğində əsas borc, 200 manat (2400 manat 12 aya bölünür) məbləğində isə adi faiz ödəyir.

Müştərinin üstünə düşən vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **kreditdən təyinatına uyğun şəkildə istifadə etməlidir**. Müştəri hansı məqsəd üçün kredit almışdırsa, o məqsəd üçün də kreditdən istifadə etməlidir. Bank hansı məqsəd üçün alınması göstərilmədən də kredit verə bilər. Lakin bank praktikasında məqsədsiz kredit verilməsinə nadir hallarda təsadüf olunur. Bir qayda olaraq, bank praktikasında kredit müqaviləsi kredit vəsaitindən müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunması şərtlə bağlanır. Belə hallarda müştəri kreditdən təyinatına uyğun istifadə etməlidir; onun kredit vəsaitindən başqa məqsədlər üçün istifadə etmək hüququ yoxdur. Məsələn, vətəndaş minik avtomobili əldə etmək üçün istehlak krediti alır; o, bu vəsaitdən sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək, kommersiya əməliyyatları aparmaq və ya biznes işi ilə məşğul olmaq məqsədilə istifadə edir. Başqa bir misaldə sahibkar statusu olan vətəndaş sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bankdan kredit alır. Təbii ki, həmin vətəndaş kredit vəsaitindən mənzil və bağ əvinin tikintisi (və ya təmiri), hər hansı məişət predmeti və ev avadanlığı almaq üçün istifadə edə bilməz⁴.

Kreditdən istifadə etmək dedikdə müştərinin kredit vəsaitini üçüncü şəxslərə verməsi başa düşülür. Müştərinin kredit vəsaitini bir bank hesabından digərinə keçirməsi kreditdən istifadə sayılır. Kredit vəsaitini saxlamaq da istifadə hesab edilir.

Bank müştərinin kredit vəsaitindən təyinatına uyğun istifadə edib-etməməsinə yoxlamaq hüququna malikdir. Bankın bu hüququna müştərinin belə bir vəzifəsi uyğun gəlir ki, o, **bankın yoxlama aparmasını təmin etməlidir**⁵. Müştəri bundan ötrü lazım olan müvafiq məlumatları verməlidir. Qulluq (xidməti) və kommersiya sirri sayılması, yoxlanılan obyektin qapalı olması və oraya sərbəst girişin qadağan edilməsi və digər əsassız bəhanələrlə o, məlumat verməkdən boyun qaçırmamalıdır.

Müştəri həm də bankın digər yoxlamalarını təmin etməli, ondan boyun qaçırmamalıdır. Belə ki, bankın müştərinin maliyyə-təsərrüfat vəziyyətini, girovun (ipotekanın) predmetini, onun mövcudluğunu və salamatlığını yoxlamaq hüququ vardır. Təbii ki, müştəri belə yoxlamaların aparılmasına imkan yaratmalı, bankın tələbi ilə vaxtaşırı hesabatlar təqdim etməlidir.

Müştəri kredit vəsaitindən təyinatına uyğun istifadə etməməyə görə **mülki-hüquqi məsuliyyət, o cümlədən cinayət-hüquqi məsuliyyət** daşıyır. CM-in 195-ci maddəsi kreditdən təyinatı üzrə istifadə etməməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur.

Müştərinin daşdığı vəzifələrdən biri də ondan ibarətdir ki, o, **kredit öhdəli-**

¹ Е.Б.Протас. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 212.

² Вах Предпринимательское право. Курс лекций / Под ред. Н.И.Клейна. М., 1993, с. 402. «Banklar haqqında» qanunun 36-si maddəsinin 6-si bəndi.

³ «Banklar haqqında» qanunun 36-si maddəsinin 6-si bəndi.

⁴ Постановление Президиума ВАС от 24 июля 2001 г. № 1046/01 // Вестник ВАС. 2001, № 11.

⁵ А.Н.Гуев. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с. 242.

ynin icrasını, yeni kredit vəsaitinin qaytarılmasını mülki-hüquqü üsullarla təmin etməlidir. Belə üsullara zəminlik, qarantıya, ipoteka və girov aiddir. Təminatlı kredit alınan hallarda aydın məsələdir ki, o, belə vəzifə daşıyır. Buna görə də kredit verilməsi həm təmin olunma, həm də təmin olunmaya bilər. Əgər təmin olunarsa, banka müştəri arasında təminatçı əqd (məsələn, girov müqaviləsi və s.) bağlanır¹.

Müştəri həm də hüquqlara malikdir. Müştərinin malik olduğu hüquqlardan biri ondan ibarətdir ki, o, kredit müqaviləsində nəzərdə tutulan kredit vəsaitinin verilməsini bankdan tələb edə bilər. Belə ki, kredit müqaviləsi konsensual müqavilədir və bu müqavilə bankın üzərinə müştəriyə kredit vəsaiti vermək vəzifəsi qoyur; bankın bu vəzifəsinə müştərinin ondan kreditin verilməsini tələb etmək hüququ uyğun gəlir. Lakin o, bu tələb hüququnu sessiya (tələbin güzəştli) müqaviləsi əsasında başqa şəxsə (üçüncü şəxsə) verə bilər. Ona görə ki, kredit münasibətləri şəxsi-ətibar xarakterli əlaqələrdir. Digər tərəfdən müştərinin şəxsiyyəti bank üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir². Buna görə də məlum məsələdir ki, bankdan kreditin verilməsini tələb etmək hüququnu müştəri sessiya (tələbin güzəştli) yolu ilə üçüncü şəxsə verə bilər. Yalnız bank razılıq verdikdə, həmin hüquq başqa şəxsə verə bilər.

Amma kredit münasibətlərinin bu xüsusiyyəti qanunvericilikdə öz aydın normativ ifadəsini tapmır. Ona görə də anlaşılmaqlı olmamaq üçün kredit müqaviləsində nəzərdə tutmaq lazımdır ki, müştəri kreditin verilməsini bankdan tələb etmək hüququnu başqa şəxslərə güzəşt edə (verə) bilməz.

Kredit almaq niyyətində olan şəxs öz seçimi ilə istənilən bankdan kredit ala bilər; bu məsələdə o, sərbəst və müstəqildir. Bir qayda olaraq, o, müştərisi olduğu bankdan kredit alır. Bununla yanaşı, həmin şəxs müştərisi olmadığı digər banklardan da kredit ala bilər. Kredit almaq və kredit müqaviləsi bağlamaq üçün aşağıdakı sənədlər banka təqdim olunmalıdır:

- kredit almaq barədə ərizə (ərizədə kreditin məbləği, məqsədi və müddəti göstərilir);
- kreditin məqsədini təsdiqləyən müqavilələrin və digər sənədlərin surəti (məsələn, alqı-satqı, mal göndərmə və digər müqavilələrin surəti);
- kredit alınmasını texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandıran sənəd;
- müştərinin hesablar üzrə dövryyəsi, balansı (illik balansı; sonrakı hesab-bat tarixinin balansı), kreditör və debitor borclarını açıqlamaq barədə sənədlər (bu sənədlərdən ondan ötrü istifadə olunur ki, müştərinin ödəmə qabiliyyəti və kredit qaytarma imkanı müəyyənləşdirilsin);
- kredit öhdəliyinin icrasını təmin edən üsullar barədə sənəd (girov müqaviləsi; ipoteka müqaviləsi; qarantıya müqaviləsi; zəminlik müqaviləsi; kreditin qaytarılmasına görə müştərinin mülki-hüquqi məsuliyyətinin sığortası barədə müqavilə);
- müştərinin başqa banklardan kredit alması barədə arayış (əgər alınmışsa kredit verən bankın adı; kredit vəsaitinin məbləği; kreditin qaytarılma müddəti;

kreditin qaytarılmasını təmin edən üsul barədə arayışda məlumatlar verilir);

- müştərinin dövlət qeydiyyatına alınması barədə şəhadətnamənin və ni-zamnəmənin surəti; pasport rəkvizitləri; imza nümunəsini əks etdirən vəraqə;
- girov (ipoteka) qoyulmuş əmlakın dəyəri barədə arayış, onun sığortalanması barədə müqavilə;
- əmlakın başqa banklara girov (ipoteka) qoyulub-qoyulmaması barədə arayış.

3. Kredit müqaviləsi üzrə mülki-hüquq məsuliyyət

Kredit müqaviləsi üzrə mülki-hüquqi məsuliyyət mülki qanunvericiliyin məsuliyyət barədə ümumi normaları ilə tənzimlənir. Buna görə kredit müqaviləsinin şərtlərinin pozulmasına görə iki məsuliyyət tədbiri tətbiq edilə bilər:

- zərərin əvəzini ödəmə;
- dəbbə pulu (cərimə, penya).

Göstərilən məsuliyyət tədbirləri kredit müqaviləsinin şərtlərini pozduğu hallarda həm kreditora (banka), həm də müştəriyə (kredit alana) tətbiq edilir. Mülki-hüquqi (əmlak) məsuliyyətə, hər şeydən əvvəl, müştəri cəlb edilir; belə halda mülki-hüquqi məsuliyyətin subyekti o, olur. Müştəri aşağıdakı hallarda əmlak məsuliyyəti daşıyır:

- kredit vəsaitini qaytarma müddətini pozduqda, yeni krediti vaxtında qaytarmadıqda və kreditin qaytarılmasını gecikdirdikdə (bu hala görə əgər kreditör müqaviləsində nəzərdə tutularsa, müştəri banka dəbbə pulu, yəni penya ödəyir; əgər kredit müqaviləsində dəbbə pulu barədə şərt nəzərdə tutulmazsa, müştəri MM-in 449-cu maddəsinə uyğun olaraq məsuliyyət faizi ödəyir);
- kredit vəsaitini qaytarmadıqda, onu qaytarmadan boyun qaçırdıqda (belə halda əldən çıxmış fayda da daxil olmaqla müştəri banka vurduğu zərərin əvəzini tam həcmdə ödəməlidir);

• müştəri kredit vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə etmədikdə (belə halda görə kredit müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, bank vaxtdan əvvəl kreditin qaytarılmasını və müvafiq faizlərin ödənilməsini tələb etsin).

Qeyd etmək lazımdır ki, bank kredit praktikasında əsas pozuntu halı kreditin qaytarılma müddətindən pozulması halıdır. Belə halda müştəri banka ödəməlidir: kreditdən istifadə etməyə görə adi faiz; MM-in 499-cu maddəsinə uyğun olaraq məsuliyyət faizi. Bank praktikasında və hüquq elmində bu faizlərin məcmusuna mürəkkeb faiz və ya yüksək faiz deyilir³. Məsələn, müəssisə bankdan 1 il müddətinə illik 12 faizlə 10 min manat məbləğində kredit alır; müəssisə kreditin qaytarılmasını 25 gün gecikdirir. Müəssisə buna görə də 25 gün üçün həm adi faiz, həm də məsuliyyət faizi ödəməlidir. Adi faiz belə hesablanır: əvvəlcə bir günə görə adi faizin miqdarı müəyyən olunmalıdır. Bunun ötrü ilk növbədə illik adi faiz müəyyənləşdirilməlidir ($\frac{10.000 \cdot 12}{100} = 1200$).

Sonra bir aya görə adi faiz müəyyən olunur ($1200 : 12 = 100$). Daha sonra isə bir günə görə adi faizin miqdarı müəyyənləşdirilir ($100 : 30 = 3,3$), 3,3 manat

¹ Ласк Г. Гражданское право США, М., 1961, с. 516.

² Allahverdiyev Sabir. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Dərslük. II cild. Bakı, II nəşr, 2008, s. 380.

³ Е.Б.Протес. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 217.

gecikdirilən günlərin sayına vurulur: $3,3 \cdot 25 = 82,5$ manat. Deməli, müəssisə banka gecikdirilən 25 günə görə 82,5 manat məbləğində adi faiz ödəyir. Məsuliyyət faizi isə belə hesablanır: fərz edək ki, Mərkəzi Bankın müəyyənləşdirdiyi bank uçot dərəcəsi illik 10 faizdir; bir ilə görə məsuliyyət faizi 1000, bir ayə görə 83,3, bir günə görə isə 2,7 manat məbləğində müəyyən olunur. 2,7 manat gecikdirilən günlərin sayına (25 günə) vurulur: $2,7 \cdot 30 = 81$ manat. Müəssisə həm də 81 manat miqdarda məsuliyyət faizi ödəməlidir.

Bank işə aşağıdakı hallara görə məsuliyyətin subyekti olur:

- üzünü səbəb olmadan kredit vəsaitini verməkdən imtina etdikdə;
- nəzərdə tutulandan az miqdarda kredit vəsaiti verdikdə;
- kreditin vermə müddətini pozduqda.

Belə hallara görə təqsirli olduğu üçün bank müştəriyə **vurduğu zərərin əvəzini ödəyir**. Kredit müqaviləsində nəzərdə tutularsa, bank müştəriyə dəbə pulu (cərimə, penya) da ödəyir bilər.

Kreditdən istifadə onu ifadə edir ki, pul vəsaiti müştəri tərəfindən üçüncü şəxsə verilmişdir və ya müştərinin göstərişi ilə üçüncü şəxsin hesabına köçürülmüşdür (məsələn, üçüncü şəxsdən alınan istehsal avadanlıqlarının pulunu ödəmək üçün və s.). Bankın belə hallarda kreditin qaytarılmasını tələb etmək hüququ yoxdur.

§ 4. Beynəlxalq kredit

1. Beynəlxalq kredit hüququnun anlayışı

Müəyyən hallarda dövlət və ya onun şəxsləri (fiziki və hüquqi şəxsləri) digər dövlətə və ya onun şəxslərinə (fiziki və hüquqi şəxslərinə) kredit verə bilər; dövlətə və ya onun şəxslərinə beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən də kredit verilməsi mümkündür. Belə hallarda beynəlxalq kredit münasibətləri yaranır ki, həmin münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusuna beynəlxalq kredit hüququ deyilir.

Beynəlxalq kredit hüququ dedikdə, beynəlxalq kredit münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülmür.

Beynəlxalq kredit hüququnun tənzimləmə obyektini beynəlxalq kredit münasibətləri təşkil edir. Başqa sözlə, beynəlxalq kredit hüququ beynəlxalq kredit münasibətlərini tənzim edir ki, həmin münasibətlər iki qrupa bölünür:

- ümumi beynəlxalq kredit münasibətləri;
 - xüsusi beynəlxalq kredit münasibətləri.
- Ümumi beynəlxalq kredit münasibətləri** hakimiyyət xarakterli əlaqələrdir; bu münasibətlər əmələ gəlir:
- ya iki dövlət arasında;
 - ya da dövlətə hökumətlərarası beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları (məsələn, Ümumdünya Bankı, yəni Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s.) arasında.

Ümumi beynəlxalq kredit münasibətləri beynəlxalq iqtisadi hüquqla tənzimlənir; bu münasibətlərin hüquqi bazasını əsasən **ikiterəfli və ya çoxterəfli dövlətlərarası kredit sazişləri** təşkil edir. Söhbət kredit bərədə beynəlxalq sazişlərdən gedir ki, həmin sazişlər öz hüquqi xarakterinə görə beynəlxalq

müqavilə sayılır. Dövlətlərarası kredit sazişlərində kreditin verilməsi, ondan istifadə olunması və qaytarılması şərtləri müəyyən olunur¹. Həmin sazişlərə əsasən kredit həm pul, həm əmtəə, həm də qarşılıq formada verilir bilər².

Ümumi beynəlxalq kredit münasibətləri həm də digər beynəlxalq müqavilələrlə tənzimləyə bilər. Belə müqavilələrə aiddir:

- dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı iqtisadi yardım haqqında müqavilə;
- ticarət, iqtisadi əməkdaşlıq və s. haqqında uzunmüddətli saziş;
- iqtisadi, sənaye və texniki əməkdaşlıq haqqında saziş.

Göstərilən sazişlərdə kredit bərədə müvafiq normalar nəzərdə tutulur; məhz həmin normaları köməyi ilə beynəlxalq kredit münasibətləri tənzimlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin sazişlər daha geniş diapazonlu beynəlxalq müqavilələr olub, beynəlxalq kreditdən başqa digər məsələləri də tənzimləyir.

Ümumi beynəlxalq kredit münasibətləri mülki hüquqla (daha doğrusu, mülki hüququn yarım sahəsi olan beynəlxalq xüsusi hüquqla) tənzimlənir. Ona görə ki, mülki hüquq hakimiyyət xarakterli münasibətləri tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirmir. Mülki hüquqla xüsusi beynəlxalq kredit münasibətləri tənzimlənir.

Xüsusi beynəlxalq kredit münasibətləri dedikdə, qeyri-hakimiyyət xarakterli əlaqələr başa düşülmür; onlara **beynəlxalq mülki kredit münasibətləri** də deyilir. Beynəlxalq mülki kredit münasibətləri isə yaranır:

- iki dövlətin ayrı-ayrı şəxsləri arasında;
- dövlətlə başqa dövlətin şəxsləri arasında;
- hökumətlərarası beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə ayrı-ayrı şəxslər arasında.

Xüsusi (mülki) beynəlxalq kredit münasibətlərinin hüquqi bazası **kredit müqaviləsi** hesab olunur. Kredit müqaviləsi isə öz hüquqi təbiətinə görə mülki-hüquqi müqavilədir; ayrı-ayrı şəxslərin bir-birinə kredit verməsi məhz bu müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Əgər beynəlxalq kredit hüququ ümumi beynəlxalq kredit münasibətlərini tənzimləyərsə, o, beynəlxalq iqtisadi hüququn anlayışı hesab edilir. Beynəlxalq kredit hüququ xüsusi (mülki) beynəlxalq kredit münasibətlərini nizama salan hallarda isə ona mülki hüququn (beynəlxalq xüsusi hüququn) anlayışı kimi baxmaq lazımdır. Amma həm ümumi, həm də xüsusi (mülki) beynəlxalq kredit münasibətlərinin əsasında beynəlxalq kredit durur; hər iki qrup münasibətlər məhz beynəlxalq kreditlə bağlı olaraq yaranır.

Beynəlxalq kredit dedikdə, müəyyən bir dövlətin və ya onun şəxslərinin digər dövlətə və ya onun şəxslərinə verdiyi kredit başa düşülmür.

2. Beynəlxalq kredit müqaviləsi

Ayrı-ayrı ölkələrin şəxsləri, habelə onlarla xarici dövlət arasında yaranan xüsusi (mülki) beynəlxalq kredit münasibətləri beynəlxalq kredit müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Beynəlxalq kredit müqaviləsi isə **beynəlxalq sahibkarlıq (kommersiya) müqaviləsi** hesab olunur. Belə ki, beynəlxalq kredit beynəlxalq

¹ Шумилов В.М. Международное финансовое право. М., 2005, с. 253.

² Дапа вгляй: Вельяминю Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 92.

xalq sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətinin müstəqil sahəsidir.

Beynəlxalq kredit müqaviləsi həm də **beynəlxalq ticarət əqdi** kimi xarakterizə olunur. Belə ki, beynəlxalq kredit beynəlxalq ticarətə xidmət edir. İkinci tərəfdən kredit alan kredit verəndən müəyyən müddətə, faizlər ödəmək şərti ilə pul (ona kredit pulu deyilir) əldə edir («satın alır»). Buna görə də kredit müəyyən mənada özünün qiyməti olan «əmtəə» («mal») deməkdir. Kreditin qiyməti faizlərdə ifadə olunur ki, kredit alan onları ödəməlidir. Kreditin qiyməti beynəlxalq kredit bazarında müəyyən olunur; bu, kreditin müddət və şərtlərindən asılıdır. Həm də ona görə ticarət əqdi sayılır ki, kredit emaliyyəti ticarət fəaliyyəti hesab olunur. Təsədüfi deyildir ki, ayrı-ayrı ölkələrin ticarət (kommersiya) hüququ kredit fəaliyyətini ticarət emaliyyəti kimi tənzimləyir.

Beynəlxalq kredit müqaviləsi iki əsas hüquqi əlamətlə xarakterizə olunur:

- birincisi, o, beynəlxalq kredit emaliyyətinin rəsmiləşdirir;
- ikincisi, müqavilə bağlayan tərəflər (kredit verən və kredit alan) ayrı-ayrı ölkələrdə olurlar (məsələn, kredit verənin olduğu yer Almaniyada, kredit alanın isə Azərbaycan Respublikasında).

Göstərilən əlamətləri nəzərə alaraq beynəlxalq kredit müqaviləsinə anlayış vermək mümkündür.

Beynəlxalq kredit müqaviləsi tərəfləri müxtəlif ölkələrdə olan ələ bir müqavilədir ki, bu müqavilə beynəlxalq kredit emaliyyətinin rəsmiləşdirir.

Beynəlxalq kredit müqaviləsində tərəf qismində ayrı-ayrı ölkələrin şəxsləri çıxış edirdir. Məsələn, hər hansı ölkəyə məxsus olan müəssisə başqa ölkədə olan və fəaliyyət göstərən kommersiya bankından kredit alır. Beynəlxalq kredit müqaviləsində əsasən və başlıca olaraq fiziki və hüquqi şəxslər, ilk növbədə, kommersiya bankları iştirak edirlər.

Beynəlxalq kredit müqaviləsində tərəf qismində həm də ayrı-ayrı dövlətlər çıxış edə bilərlər; bu zaman diaqonal kredit münasibətləri yaranır. **Diaqonal kredit münasibətləri** dedikdə, kredit verilməsi ilə bağlı olaraq dövlətə xarici hüquqi şəxslər (məsələn, bank və s.) arasında əmələ gələn münasibətlər başa düşülür. Belə münasibətlər beynəlxalq iqtisadi hüquqla yox, ayrı-ayrı ölkələrin milli mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Son zamanlar dövlətlərin özəl kommersiya banklarından kredit almaları geniş yayılmışdır. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Birinci səbəb ondan ibarətdir ki, özəl kommersiya bankları böyük maliyyə imkanlarına və kredit resurslarına malikdir. Şübhəsiz, onlar maraqlıdır ki, həmin resursları münasib və əlverişli faizlərlə ayrı-aynı təsərrüfat subyektlərinə (müəssisələrə, firmalara, sahibkarlara və s.), o cümlədən dövlətlərə kredit versinlər. Məsələ burasındadır ki, kredit alan şəxslər tərəfdən kreditdən istifadəyə görə ödənilən faizlər bank mənfəətinin əsas hissəsini təşkil edir. Mehz həmin faizlər hesabına banklar əmanətçilərdən calb etdikləri depozitlərə (əmanətlərə) görə onlara faizlər ödəyirlər.

İkincisi, dövlətlərin özəl kommersiya banklarından kredit almaları üstünlüyə malik olub, onlar üçün sərfəlidir. Belə ki, dövlətin başqa dövlətdən və beynəlxalq maliyyə qurumlarından (məsələn, Ümumdünya Bankından, Beynəlxalq Vətəndaş Fondundan və s.) aldığı kredit adətən şərti və məqsədləli xarakter daşıyır; bu zaman dövlətlərin kredit almalarının zəruriliyini təsdiqləyən qabaqcadan sübutlar təqdim etmələri tələb olunur. Digər tərəfdən, belə kreditlərdən təyina-

tırna görə istifadə olunması üzərində nəzarət həyata keçirilir.

Üçüncüsü, özəl kommersiya banklarının dövlətlərə verdikləri kreditləri qaytarılması təmin olunur. «Qeyd etməliyə ki, maliyyə-iqtisadi baxımdan zəif və güclü olmasından asılı olmayaraq, istənilən dövlət aldığı kreditin qaytarılması üçün təminat vermək iqtidarında olub, buna qadirdir. Əgər dövlət aldığı krediti qaytarmazsa, bank məsələsinin məhkəmə yolu ilə həll edilməsinə nail ola bilər. Belə ki, bu kimi hallarda bankın milli məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır, bu şərtlə ki, dövlət immunitətdən istifadə etməsin, yəni ondan imtina etsin. Məhkəmənin çıxardığı qərar əsasında kreditin qaytarılması təmin olunur. Bundan başqa, digər vasitələrdən də istifadə olunması mümkündür (məsələn, dövlətin xaricdəki əmlakı üzərində həbs qoyulması və s.).

Özəl kommersiya banklarının xarici dövlətə kredit verməsi zamanı ortaya çıxan əsas məsələ onun immunitətdən istifadə etməsidir. Buna görə də kredit müqaviləsi bağlanarkən hökmen həmin müqavilədə banklar dövlətin immunitət hüququndan imtina etməsi barədə şərt nəzərdə tutulmasına nail olmalıdır. Əks halda, xarici dövlət cavabdeh qismində ne milli məhkəməyə calb etmək, nə də onun xaricdəki əmlakı barəsində məcburi tədbirlər (məsələn, həbs qoymaq və s.) görmək olar.

Beynəlxalq kredit müqaviləsində tərəf rolunda həm də universal xarakterli beynəlxalq valyuta-maliyyə qurumları çıxış edə bilərlər. Söhbət ilk növbədə **Ümumdünya Bankından (Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankından)** gedir. Ümumdünya Bankı özünün üzvü olan ölkələrə məqsədlə maliyyə-kredit yardımı etmək üçün inkişafıdır; bunun nəticəsində həmin ölkələrin sənaye, aqrar və infrastruktur inkişafına yönələn konkret layihə və proqramlar həyata keçirilir.

Ümumdünya Bankı əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrə kredit verir. Bu, onun nizamnaməsində nəzərdə tutulan funksiyalarından biridir. Bununla yanaşı, Ümumdünya Bankı ayrı-ayrı ölkələrin özəl sektoruna (özəl müəssisələrə) bilavasitə kredit verə bilər. Bundan ötrü 1956-cı ildə **Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK)** adlı xüsusi təşkilat yaradılmışdır; bu təşkilat Ümumdünya Bankının filialıdır; öz statusuna görə o, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatı sayılır. BMK kommersiya xarakterli kredit emaliyyətlərini həyata keçirir.

1960-cı ildə Ümumdünya Bankı **Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BIA)** yaratmışdır; o, Ümumdünya Bankının əsas müəssisəsidir. BIA iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün həm dövlətlərə, həm də özəl sektora 35-50 illik müddətinə kimi faizsiz kredit verir.

Beynəlxalq kredit müqaviləsinin tərəfi həm də **regional beynəlxalq maliyyə bank** və **idarələri** ola bilər. Onlara aiddir: Avropa İnvestisiya Bankı; Avropa Mərkəzi Bankı; Asiya İnkişaf Bankı; Afrika İnkişaf Bankı; Amerika İnkişaf Bankı; Ərəb Valyuta Fondu; And İnkişaf Korporasiyası. Məsələn, Asiya İnkişaf Bankı ildə orta hesabla 6 milyard dollar məbləğində kredit verir.

Beynəlxalq kredit sistemində **Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB)** xüsusi rol oynayır. Həmin bank 1991-ci ildə Avropa İttifaqı, Avropa İnvestisiya Bankı və dünyanın 50-dən çox dövləti (Avropa dövlətləri, ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və s.) tərəfindən yaradılmışdır. Bankın kapitalının 51%-i Avropa İttifaqına məxsusdur. O, həm özəl sektora (60%), həm də dövlət sek-

toruna (40%) kredit verir.

3. Beynəlxalq kredit müqaviləsinin növləri

Beynəlxalq kredit müqaviləsi müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir. Müddəti-nə görə, o, üç növə bölünür:

- qısamüddətli beynəlxalq kredit;
- ortamüddətli beynəlxalq kredit;
- uzunmüddətli beynəlxalq kredit.

Qısamüddətli beynəlxalq kredit müqaviləsinin müddəti 1 ilə kimidir. Əgər müqaviləyə görə, kredit 1 ildən 5 il müddətinə kimi verilsə, ona **ortamüddətli beynəlxalq kredit müqaviləsi** deyilir. 5 ildən (bəzi ölkələrdə 7 ildən) artıq müddətə kredit verilməsini nəzərdə tutan müqaviləyə **uzunmüddətli beynəlxalq kredit müqaviləsi** deyilir.

Beynəlxalq kredit müqaviləsi **öz məzmununa görə** iki növə bölünür:

- əmtəə krediti;
- valyuta krediti.

Mal formasında verilən kreditə **əmtəə krediti** deyilir. Məsələn, məşin, dəy-gah və avadanlıqların verilməsi əmtəə kreditidir. **Valyuta krediti** dedikdə, pul formasında verilən kredit başa düşülür. Kredit verilə bilər: kredit verənin ölkə-sinin valyutası ilə; kredit alanın ölkəsinin valyutası ilə; üçüncü ölkənin valyutası ilə; Beynəlxalq Valyuta Fondunun valyutası ilə («SDR» ilə).

Kredit verən subyektdən asılı olaraq beynəlxalq kreditin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- xüsusi (qeyri-dövlət) kredit;
- dövlət krediti;
- beynəlxalq təşkilatların krediti.

Xüsusi (qeyri-dövlət) beynəlxalq kredit özəl kommersiya bankları və digər maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən verilən kreditə deyilir. Əgər beynəlxalq kredit dövlət tərəfindən verilsə, buna **dövlət krediti** deyilir. Dövlət krediti özünü iki cür olur:

- ümumi-hüquqi xarakterli kredit;
- xüsusi (mülki) xarakterli kredit.

Dövlətin başqa dövlətə verdiyi, habelə dövlətin beynəlxalq maliyyə qurumları-ndan aldığı kreditə **ümumi-hüquqi xarakterli kredit** deyilir. Dövlətin ayn-ayn xarici müəssisələrə verdiyi kredit isə **xüsusi (mülki) xarakterli kredit** adlanır.

Beynəlxalq təşkilatların krediti dövlətlərarası maliyyə-kredit qurumları tərəfindən verilən kreditə deyilir. Məsələn, Ümumdünya Bankının özəl müəssisələrə verdiyi kredit buna misaldır.

Mənbəyinə görə, beynəlxalq kreditin iki növü fərqləndirilir:

- daxili kredit;
- xarici kredit.

Əgər kredit resursunun mənbəyi ölkə daxilində olarsa, buna **daxili kredit** deyilir. Xarici kreditin mənbəyi isə xarici ölkədir.

Verilmək texnikası baxımından beynəlxalq kreditin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- pul krediti;

- istiqraz krediti;
- depozit sertifikatı krediti;
- veksəl krediti.

Pul krediti dedikdə, kredit alan şəxsin bank hesabına (ssuda hesabına) köçürülməklə verilən kredit başa düşülür. Əgər kredit istiqrazın vasitəsi ilə verilsə, belə kreditə **istiqraz krediti** deyilir. İstiqraz ələ bir qiymətli kağızdır ki, müəyyən məbləğin kredit verilməsini təsdiq edir və kredit forması sayılır. Qiymətli kağızın bu növü birjada bazar qiyməti ilə alınır satılır. Depozit sertifikatı vasitəsi ilə verilən kredit **depozit sertifikatı krediti** adlanır. Veksəllə rəsmiləşdirilən kredit isə **veksəl krediti** adlanır.

4. Beynəlxalq Valyuta Fondunun kredit münasibətlərində iştirakı

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatdır. 1944-cü ildə Breqton-Vudsda (ABŞ) keçirilən beynəlxalq valyuta-maliyyə konfransında yaradılan BVF-in hal-hazırda 182 üzvü vardır. Azərbaycan Respublikası da onun üzvüdür. Öz statusuna görə, BVF BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatı hesab edilir. Onun üzvü dövlətlərdən ibarətdir. Buna görə BVF dövlətlərarası (hökumətlərarası) beynəlxalq təşkilatdır.

BVF üzvü olan dövlətlərə maliyyə yardımı etmək üçün pul vəsaiti verir; bu vəsait formal olaraq borc yox, «imkan» (Facilities) hesab edilir. Lakin belə «imkan» mülki-hüquqi mənada kredit sayılır. Belə ki, BVF-in üzv dövlətlərə verdiyi pul vəsaiti kreditin üç klassik prinsipinə uyğun gəlir:

- birincisi, üzv dövlətlərə BVF-in pul vəsaiti gəlişi qaytarılmaq şərti ilə verilir;
- ikincisi, üzv dövlətlərə BVF-in pul vəsaiti müəyyən müddətə verilir;
- üçüncüsü, üzv dövlətlərə BVF-in pul vəsaiti faizlə verilir.

Buna görə də ədəbiyyat səhifələrində, mətbuatda və canlı danışıq dilində BVF-in üzv dövlətlərə verdiyi pul vəsaiti kredit adlanır. Kreditli üzv dövlətlərə o, özünün maliyyə resursları hesabına verir; həmin resursları isə üzv dövlətlərin fondun nizamnamə kapitalına verdikləri haqlar hesabına formalaşır. Fondun maliyyə resurslarının yaradılmasında həm də onun öz kapitalı ilə bağlı olaraq apardığı maliyyə əməliyyatları nəticəsində əldə olunan gəlir vəsaitə bərabərdir. Əgər BVF-in kredit verilməsi üçün maliyyə resursları kifayət etməzsə, o, iqtisadi-maliyyə cəhətdən güclü olan üzv dövlətlərdən (məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında və s.) borc alır; belə hallarda borc verən dövlətlə BVF arasında borc haqqında **baş saziş** bağlanır.

BVF-in üzv dövlətlərə verdiyi kredit «stand-bay» sazişi ilə (stand by arrangements) rəsmiləşdirilir; məhiyyətə bərabər, mülki-hüquqi baxımdan krediti ifadə edir; sazişdə standart şərtlər (məqsəd, müddət, həcmi və borc alanın öhdəliyi barədə şərtlər) nəzərdə tutulur. Bundan başqa, üzv dövlətin maliyyə nazirinin və ya Mərkəzi Bankının sədrinin məktubunun (memorandumun) olması da tələb edilir.

BVF-in üzv dövlətlərə verdiyi kredit öz xarakterinə görə beynəlxalq kreditin ümumi-hüquqi kredit növünə aid olunur. Ona görə ki, həmin krediti beynəlxalq dövlətlərarası maliyyə təşkilatı olan BVF ayn-ayn dövlətlərə verir. Bu səbəbdən onu xüsusi xarakterli beynəlxalq kredit hesab etmək olmaz.

BVF krediti «SDR» (special drawing rights) ilə verir. «SDR» natural pul (kağız və metal pul) hesab olunmur; o, BVF çərçivəsində hesablaşma vahidi və ödəniş vasitəsi sayılır. Ona həm kredit vahidi, həm də valyuta kimi keyfiyyət də xasdır. «SDR»in dəyən 4 növ valyuta ilə müəyyən olunur: ABŞ dolları, avro, funt sterlini; iyn.

5. Dövlətin xarici borcunun tənzimlənməsi

Dövlətin xarici borcu dövlət borcunun bir hissəsini təşkil edir. Belə ki, dövlət borcu anlayışına dövlətdaxili borcdan başqa, həm də eyni zamanda xarici dövlət borcu aiddir. Dövlət başqa dövlətdən və xarici şəxslərdən kredit alanda onun xarici borcu yaranır.

Dövlətin xarici borcuna daxildir:

- dövlətin başqa dövlətdən aldığı kreditlər;
- dövlətin beynəlxalq təşkilatlardan aldığı kreditlər;
- dövlətin xarici banklardan və maliyyə-kredit qurumlarından aldığı kreditlər.

Hər bir dövlət öz xarici borcunu tam və vaxtında qaytarmalıdır. Bu, onun üstünə düşən vəzifələrdən biridir. Lakin bu və ya digər səbəbə görə dövlət öz xarici borcunu ödəyə bilmir. Bu kimi hallarda dövlətin xarici borcunun tənzimlənməsi kimi məsələ ortaya çıxır. Həmin məsələnin həll olunması üçün bir neçə vasitədən istifadə etmək mümkündür. Həmin vasitələrə aiddir:

- kreditör tərəfindən dövlətin xarici borclarının tam silinməsi;
- kreditör tərəfindən dövlətin xarici borclarının qismən (bir hissəsinin) silinməsi;
- kreditin qaytarılması müddəti, borcun qismən silinməsi, faiz və digər məsələlər barədə şərtlərə yenidən baxılması.

Axıncı vasitə iki qurum çərçivəsində həyata keçirilə bilər: kreditörün Paris klubu; kreditörün London klubu. Öz hüquqi statusuna görə onlar paratəşkilat hesab olunur (Paris klubu hökumətlərarası paratəşkilat, London klubu isə qeyri-hökumət paratəşkilatıdır). Bu klublarda konkret kredit sazişlərinin şərtlərinə yenidən baxılır. Hər şeydən əvvəl, həmin klublarda kreditörün öz aralarında, habelə onlarla borcu olan dövlətlər arasında danışıqlar aparılır.

Beynəlxalq kredit münasibətlərinin normal inkişafına iki pozuntu halı mane olur. Həmin hallara aiddir: kredit diskriminasiyası; kredit blokadası.

Kredit diskriminasiyası kredit verilməsində ayrı-seçkiliyə yol verilməsi, bu və ya digər dövlətin, yaxud da onların şəxslərinin hüquqlarının tapdalanmasıdır. Başqa sözlə, kredit diskriminasiyasına görə, kredit alınmasında, ondan istifadə olunmasında və kreditin geri qaytarılmasında başqa kredit alanlarla müqayisədə, vəziyyəti pisləşdirən şərtlər müəyyən edilir. Onun əsas metodları bunlardan ibarətdir: kredit verilməsinin məhdudlaşdırılması; yüksək faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi; kredit müddətinin qısaltılması; kreditin şərtlə verilməsi; güzəştli müddətin qısaltılması; əlavə təminat vasitələrinin tələb edilməsi və s.

Kredit blokadası dedikdə, müəyyən dövlətə və onun şəxslərinə ümumiyyətlə, hər hansı kredit verilməsindən imtina edilməsi başa düşülür; o, iqtisadi blokadanın tərkib hissəsi sayılır. Vaxtilə Ümumdünya Bankı tərəfindən Polşa, Çexoslovakiya, Çili, Nikaraqua və s. dövlətlər kredit blokadasına alınmışdı,

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

- Агарков М.М. Основы банковского права. М., 1994.
Правовое регулирование банковской деятельности /Под ред. Е.А.Суханова. М., 1996.
Флейшиц Е.А. Расчетные и кредитные правоотношения. М., 1956.
Банковское дело /Под ред. О.И.Лаврушина. М., 1992.
Банковское дело /Под ред. Ю.А.Бажичевой. М., 1993.
Банковское дело /Под ред. В.И.Колесникова. М., 1995.
Гуев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003.
Гражданское право. Учебник /Отв. ред. В.В.Залеского, М.М.Пассалова. М., 2002.
Голованов Н.М. Гражданско-правовые договоры. Курс лекций, СПб., 2002.
Голованов Н.М. Обязательственное право. М., 2002.
Протас Е.В. Гражданское право. Учебник. М., 2005.
Ефимова Л.Г. Банковские сделки. М., 2000.

XX FƏSİL PODRAT MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Podrat müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və elementləri

1. Podrat müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Mülki hüququn ən «qədim» müqavilə növlərindən biri podrat müqaviləsidir. Bu müqavilə növü «locatio-conductio operis» adı ilə Roma hüququna məlum idi¹. Roma hüququ podrat müqaviləsinə bir tərəfin (podratçının, locator) öz üzərinə müəyyən işi digər tərəfin (sifarişçinin, locator) xeyrinə yerinə yetirmək, sifarişçinin isə bu işə görə pul formasında haqq ödəmək öhdəliyi götürməsi kimi anlayış verirdi. Podrat müddətli müqavilə sayılırdı.

Podrat müqaviləsinin anlayışı MM-in 752-1-ci maddəsində formülə edilmişdir. Podrat müqaviləsinə görə podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etməyi, sifarişçi isə podratçıya razılaşdırılmış haqq ödəməyi² öhdəsinə götürür.

Podrat müqaviləsi əşyanın (işin nəticəsinin), yeni görülmüş işin nəticəsi olan əşyanın verilməsi anına kimi və müqavilə bağlandıqı andan qüvvəyə minir. Buna görə də podrat müqaviləsi **konsensual müqavilə**dir. Başqa sözlə, podrat müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün tərəflərin müqavilənin mühim şərti barədə razılığa gəlmələri tələb olunur; bundan ötrü hər hansı tərəfin digər tərəfə əşya verməsi tələb edilmir. Məhz razılığa gəldikləri andan podrat müqaviləsi bağlanmış sayılır, eləcə də tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Odur ki, podrat müqaviləsi konsensual müqavilə kimi tanınır.

Podrat müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən tərəflərdən hər biri hüquq və vəzifələrin daşıyıcısıdır. Ona görə də podrat müqaviləsi **ikitərəfli müqavilə**dir. Belə ki, podratçı ona tapşırılmış işi görmək, sifarişçi isə işin haqqını ödəmək vəzifəsi daşıyır; podratçı işin haqqını almaq, sifarişçi isə görülmüş işin nəticəsinin ona verilməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Müqaviləni bağlayan tərəflərin hər ikisi də bir-birinin daşdığı vəzifəni qarşılıqlı icra etmək üçün öz üzərlərinə öhdəlik götürürlər. Podratçının işin nəticəsinə (əşyanı) sifarişçiyə vermək vəzifəsi və sifarişçinin işin haqqını ödəmək vəzifəsi qarşılıqlı olaraq biri digərini şərtləndirir. Bu isə podrat müqaviləsinin **sinalqmatik müqavilə** (yunanca «synallagma» - dəyişmə sazişi) olmasını şərtləndirir.

Podrat müqaviləsi iş görülməsini nəzərdə tutur; onun əsasında iş görülür. Görülən işin nəticəsi haqqı ilə müvafiq qarşı tərəfə verilir. Bu hal isə podrat müqaviləsinin **əvəzli müqavilə** olmasını şərtləndirir.

Podrat müqaviləsi **iş görülməsi üzrə öhdəlik** yaradır. Bu müqavilə ilə iş görülməsi üzrə bütün öhdəliklər əhatə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, iş görülməsi üzrə öhdəlik mülki-hüquqi öhdəliyin müstəqil növlərindən (qruplarından) biridir. Bu növ (qrup) öhdəlik isə məhz podrat öhdəliyi ilə əhatə olunur ki, həmin öhdəlik podrat müqaviləsinə zərər eməli gəlir. Buna görə də podrat öhdəliyi **dedikdə iş görülməsi üzrə öhdəlik** başa düşülür.

Podrat müqavilə öhdəliklərinin **iş görülməsi üzrə öhdəlik** tipinə aiddir. Bu öhdəlik tipi üzrə borclu şəxs hər hansı bir əşyanı vermək yox, müəyyən əşya düzəltmək və hazırlamaq (məsələn, taxtadan mebel düzəltmək, parçadan pallar tikmək və s.), onu təmir etmək və s., yeni iş görmək vəzifəsini daşıyır və icra edir. İş görülməsi hər hansı bir nəticəyə nail olmağa və çalmağa yönələn fəaliyyətdir. Bu cür fəaliyyətə əşyanın hazırlanmasını və ya təmir edilməsini, onun istehlak xüsusiyyətinin yaxşılaşdırılmasını və ya dəyişdirilməsini və s. misal göstərmək olar. Lakin görülmə işin (fəaliyyətin) nəticəsi konkret əşya (maddi) formasında olub, iş icrasının (iş görən şəxsin) özündən ayrılmaq xüsusiyyətinə malik **olmalıdır**. Bu xüsusiyyət onunla izah edilir ki, işin nəticəsi qarşı tərəfə verilməlidir.

Podrat müqaviləsi **istehsal fəaliyyəti prosesi**ni tənzimləyir. Bu fəaliyyət nəticəsində müəyyən maddələşmiş nəticə əldə edilir. Bununla bərabər, podrat müqaviləsi həm də xidmət göstərilməsi üzrə, habelə mal mübadiləsi üzrə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir.

2. Müqavilənin tətbiq sahəsi

Podrat müqaviləsi çox geniş sahələrdə tətbiq edilir. Bu müqavilədən, hər şeydən əvvəl, müəyyən nəticəsi olan, onun nəticəsi ayınlı işlərin görülməsində hüquqi konstruksiya və vasitə kimi istifadə olunur. **Özü də işi görən tərəf, həm də onu təşkil edir.** İşin nəticəsi kimi bir qayda olaraq, hazırlanmış yeni əşyalar – tikilmiş pəncələndə tutmuş ucaldılmış binalara və tikililərə kimi bütün predmetlər çıxış edir. Bununla belə, sifarişçi tərəfindən özünə məxsus olan əşyanı emal olunmaq üçün verildiyi hallarda da podratdan hüquqi forma kimi istifadə edilir.

Podrat müqaviləsinin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış etdiyi **ən vacib sahə tikintidir**. Tikinti aparılması ilə əlaqədar münasibətlər bu müqavilənin hüquqi tənzimləmə sahəsinə aiddir. Təkcə tikinti yox, həm də eyni zamanda tikinti ilə bağlı layihə, quraşdırma, axtanş-kaşfiyyat, işə salma və digər işlərin görülməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər podrat müqaviləsi ilə qaydaya salınır.

Podrat müqaviləsi **vətəndaşların şəxsi əhtiyatlarının ödənilməsinə də xidmət edir**. Belə ki, bağ evlərinin, yaşayış mənzillərinin tikintisi, təmir emalatxanasının (müəssisəsinin) şəxsi minik avtomobillərini, soyuduculan, televizorları və s. təmir etməsi, rəssamın sifariş əsasında portret yaratması, şəkil çəkəməsi, heykəltəraşın isə sifariş üzrə abidə-heykəl ucaltması və digər hallarda bu müqavilə hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir.

¹ Римское частное право Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С. Перетерского. М., 1999, с. 458; Новицкий И.В. Римское частное право. Курс лекций / Издательство МГУ. М., 1999, с.171.

² Qanunverici «muzd ödəmək» əvəzinə «haqq ödəmək» anlayışı işlətsə idi, daha məqsəduyğun olardı. «Muzd ödəmək» ifadəsini bir o qədər də münasib və elverişli hesab etmək olmaz.

3. Podrat müqaviləsinin ona yaxın olan müqavilə növlərindən fərqləndirilməsi

Podrat müqaviləsinə ən yaxın olan müqavilə növü alqı-satqıdır. Bu müqavilələr həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Bu müqavilələrin hər ikisi üçün ümumi olan xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlar **əmtəə-mal mübadiləsi** üzrə **iqtidadi münasibətləri qaydaya salır**. Podrat müqaviləsində alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi borclu şəxs (iş gören şəxs) əşyani kreditörün (işifariş edən şəxsin) mülkiyyətinə verir.

Bununla belə, podrat müqaviləsi ilə alqı-satqı müqaviləsini eyniləşdirmək olmaz. Onları bir birindən fərqləndirən birinci cəhət ondan ibarətdir ki, əgər alqı-satqı müqaviləsi təkə mal dövriyyəsi üzrə münasibətləri nizamlayarsa, podrat müqaviləsi həm mal dövriyyəsi üzrə münasibətləri, həm də maddi nəmətlərin istehsalı (hazırlanması) üzrə münasibətləri qaydaya salır¹. Başqa sözlə desək, alqı-satqı müqaviləsi əşyanın bilavasitə verilməsi üzrə alıcı və satıcı arasında yaranan münasibətləri nizamlayarsa, podrat müqaviləsi əşyanın hazırlanması və müəyyən istehsal fəaliyyəti prosesində sifarişçi ilə podratçı arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Bunlar arasında ikinci fərqləndirici əlamət ondan ibarətdir ki, bütün hallarda podrat müqaviləsinin predmetini fərdi-müəyyən əlamətləri ilə təyin edilən əşya (əşya hazırladığı hallarda) və ya fərdi-müəyyən əşyalara münasibədə konkret maddələşmiş (əşyaləşmiş) nəticə (emal olunduqda və ya digər iş yerinə yetirildikdə) çıxış edir. Alqı-satqı müqaviləsinin predmetini isə həm cinsi, həm də fərdi-müəyyən əşyalar təşkil edir. Belə təsəvvür yaranır ki, alqı-satqıdan fərqli olaraq podrat müqaviləsinin predmeti kimi cinsi (növ) əlamətləri ilə müəyyən edilən, hüquqi cəhətdən əvəz edilməsi mümkün olan əşyalar çıxış edə bilməz. Əgər podrat müqaviləsi üzrə podratçı özünü əldə etdiyi materiallardan əvəz edilən əşya hazırlamışdırsa, onda alqı-satqı qaydalan təbiiq ediləcəkdir (MM-in 752.2-ci maddəsi). Qeyd etməliyə ki, podrat müqaviləsi üzrə podratçı əşyani aldığı sifariş əsasında hazırlayır. Məhz bu səbəbdən o, həmişə fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya olur. Digər tərəfdən podratçı əşyani aldığı sifarişin şərtlərinə riayət etməklə hazırlayır. Alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcı isə alıcıya müqavilədə göstərilən əşya verir: satılan əşyanın kim tərəfindən hazırlanması hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir.²

Podrat müqaviləsinə yaxın olan müqavilə növlərindən biri mal göndərmə müqaviləsidir. Bu müqavilələrin hər ikisi üçün ümumi və oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, həm mal göndərmə, həm də podrat müqaviləsi müəyyən bir əşyanın (məmulatın) hazırlanmasını nəzərdə tutur. Özü də bu müqavilələr bağlandıqı anda müqavilənin predmeti olan obyektlerin mövcudluğundan və varlığından söhbət edə bilməz. Həmin obyektlər tərəflər müqavilə münasibətlərinə girdikdən sonra, necə deyirlər, **gələcəkdə hazırlanır**. Həm mal göndərmə müqaviləsində, həm də podrat müqaviləsində müqavilənin bağlan-

ma vaxtı ilə icra vaxtı arasında xeyli müddət olur, yeni göstərilən müddətlər üst-üstə düşür. Lakin bunlar arasında şübhəsiz ki, mühüm fərqlər də vardır. Ən birinci fərq ondan ibarətdir ki, mal göndərmə müqaviləsi üzrə əşya bütün hallarda yalnız mal göndərən (hazırlayanın) materiallarından (xammaldan) hazırlanır. Podrat müqaviləsi üzrə isə əşya həm sifarişçinin, həm də podratçının materiallarından hazırlana bilər. Lakin təcrübədə ələ mal göndərmə münasibətlərinə rast gəlmək olur ki, bu münasibətlərə görə müqavilənin predmetini hazırlamaq üçün materialın (xammalın) bir hissəsini alıcı verir. Belə halda müqavilənin növünü müəyyən etmək üçün müqavilənin məzmununu təhlil etmək ləzəm olur³. Əgər müqavilə sifarişçinin tapşığı əsasında onun özünün materiallarından iş görülməsinə yönəlsə və bunu nəzərdə tutarsa, belə halda podrat müqaviləsi bağlanmış olur². Əgər müqavilədə icra prosesində tərəflərin arasında yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi müfəssəl şəkildə həyata keçirilməzə, bu cür müqaviləni podrat müqaviləsi saymaq olmaz.

Bununla bərabər, əşyanın hazırlanmasını və ya istehsal edilmişini nəzərdə tutan müqavilənin növünün təyin edilməsində mülki qanunvericiliyin nəzərdə etdiyi müvafiq göstənişin mühüm əhəmiyyəti vardır (MM-in 604-cü maddəsi). Bu göstərişə görə iki şərt əsasında hazırlanmalı və ya istehsal edilməli olan malları göndərməsinə dair müqavilələr podrat müqavilələrinə yox, alqı-satqı müqavilələrinə (mal göndərmə müqavilələrinə) bərabər tutulur:

- birincisi, əgər sifarişçi malları hazırlanması və ya istehsalı üçün zəruri materialların mühüm hissəsini göndərməyi öz öhdəsinə götürürsə⁴; göstərilən müqavilələr zəruri materialların mülkiyyətçisinin hansı tərəf olmasından asılı olaraq fərqləndirilir; əgər işin (sifarişin) görülməsi üçün zəruri olan materialları sifarişçi verərsə, belə halda podrat müqaviləsi bağlanmış sayılır; əgər əşyanın yaradılması üçün zəruri olan materialı podratçı verərsə və onu öz əməyi ilə hazırlayarsa, belə halda mal göndərmə müqaviləsi bağlanır. Fransanın, İngiltərənin, ABŞ-ın və s. ölkələrin praktikası məhz bu mövqedə dayanır⁴.

- ikincisi, əgər mal göndərən tərəfin vəzifələrinin daha böyük hissəsi işlərin görülməsindən və ya başqa xidmətlərin göstərilməsindən ibarət deyildir.

Bu müqavilələrin bir-birindən fərqləndirilməsinə imkan verən ikinci cəhət ondan ibarətdir ki, əgər mal göndərmə münasibətlərinin əsas sosial-iqtisadi

¹ Məhkəmə-arbitraj praktikası: da bu qaydadan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bu barədə vaxt: Ткач Д.Е. Критерии разграничения договора поставки и договора подряда. Комментарий арбитражной практики. Вып. 16. М., 1993. с. 95-98.

² Хан Р.Я. Правовая природа договора на переработку двальческого сырья. Комментарий арбитражной практики. Вып. 3. М., 1972. с.148-155; Шамис П.С. Последствия несвоевременной передачи заказчиком сырья для изготовления продукции. Комментарий арбитражной практики. Вып. 9. М., 1979. с.129-136.

³ Analoji göstərişçi malları bəyənəlxə alqı-satqı müqavilələr haqqında 1980-ci il Vyana konvensiyası da fəadə edir (Венская конвенция о договорах международного купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994. с.16-17). MM-də "öz öhdəsinə götürməsi" əvəzinə, sifariş "öz öhdəsinə götürməsi" ifadəsi işlədilir.

⁴ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Под ред. В.В.Безбаха, В.К.Пучицкого. М., 2004. с.378.

¹ Roma hüquqşünasları bu iki müqaviləni işin yerinə yetirilməsi üçün əsas material kimi vədəmənən asılı olaraq fərqləndirirdilər (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перелетского. М., 1989. с.459).

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. П., 1961. с.156.

təyinatı cəmiyyət üzvlərinin kütləvi, tipik, müxtəlif növlü və çox çeşidli mallara olan tələbatını ödəmədən ibarətdir, podrat müqaviləsi ilə yalnız bir nəfər cəmiyyət üzvünün (sifarişçinin) ehtiyacları təmin edilir.

Üçüncüsü, mal göndərmə müqaviləsi malların şərtləşdirilmiş müəyyən müddət ərzində partiyaların göndərilməsi müəyyənlaşdırır; podrat müqaviləsi isə müəyyən bir işin icrasını, sonra isə icranın nəticəsinin sifarişçiyə verilməsini nəzərdə tutur.

Podrat müqaviləsinə oxşar, onunla həmməzər və əlaqəli olan müqavilə növlərindən biri **əmək müqaviləsidir**. Bu müqavilələri yaxınlaşdıran əlamət ondan ibarətdir ki, iş prosesi, əmək prosesi, başqa sözlə desək, istehsal prosesi həm podrat, həm də əmək müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə predmetinə daxil olan münasibətlərdir. Lakin bu müqavilələr fərqli cəhətlərə də malikdir¹.

Podrat müqaviləsinə əmək müqavilələrdən fərqləndirən birinci cəhət ondan ibarətdir ki, podrat müqaviləsi üzrə yaradılan əşya (məmulat) onun sifarişçiyə verilməsi anına kimi mülkiyyət hüququ əsasında podratçıya məxsusdur. Podratçı həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Bundan fərqli olaraq əmək müqaviləsi üzrə işçinin yaratdığı bütün şeylər işverənə (müəssisəyə), yeni işəgötürənə məxsusdur.

İkinci fərq ondan ibarətdir ki, podrat müqaviləsi üzrə **podratçı işi öz materialları, öz qüvvəsi, əməyi və vəsaiti hesabına icra edir**. O, işi öz riski (cavabdehliyi) ilə görür. Görülmüş işin təsadüfi məhv olması və ya zədələnməsi riski sifarişçiyə verilən vaxta kimi podratçının üzərinə düşür (MM-in 772.1-ci maddəsi). Belə halda podratçı gördüyü işin haqqını almaq ixtiyarından məhrum olur. Əmək müqaviləsi üzrə işləyən işçi isə işverenin vəsaiti və materialları əsasında əmək prosesində iştirak edir. İşçinin gördüyü iş nəticə verməyə də, o, əmək haqqı almaqdan məhrum edilmir.

Üçüncüsü, podrat müqaviləsi üzrə podratçı müstəqil təsərrüfat subyekti kimi işin (sifarişin) görülməsi və nəticəyə nail olunması **üsullarının seçilməsində və müəyyən edilməsində sifarişçidən asılı olmur**. O, işi şəxsən yerinə yetirmək vəzifəsi istisna edilməklə (MM-in 755-ci maddəsi), qalan bütün hallarda müqavilə üzrə öz vəzifəsini icra etdiyi zaman işin görülməsi **üçüncü şəxsləri də cəlb edə bilər**. Müqavilə əlaqələrinin belə müəkkəb strukturuna podrat müqaviləsi üçün xarakterikdir. Buna görə də bu xüsusiyyətə podrat müqaviləsinin fərdi, spesifik əlaməti kimi baxılır². Əmək müqaviləsi bağlayan işçi isə əmək münasibətlərində olduğu müəssisənin, idarənin və ya təşkilatın ştatına daxil edilir, daxili əmək nizam qaydalına, əmək qanunvericiliyinə tabe olur. O, işverən verdiyi göstərişləri icra etməyə borcludur. Beləliklə, əmək müqaviləsi üzrə işçi öz əmək funksiyasını yerinə yetirməklə məşğul olur ki, bu, ixtisas, vəzifə və dərəcə ilə şərtlənir. Podrat müqaviləsi üzrə podratçı sifarişçi-

yə münasibətdə müstəqildir; o, özü işi təşkil edir, işin görülmə vaxtını ayrı-ayrı dövrlərə bölmə və s. Şübhəsiz, əmək müqaviləsi üzrə işləyən şəxs belə hüquqlara malik deyil.

Dördüncüsü, əmək münasibətlərinin əmək müqaviləsi vasitəsi ilə tənzimlənməsinin əsas məqsədi əmək prosesini nizamlamaqdır, podrat müqaviləsi üzrə **mülki-hüquqi tənzimlənmənin başlıca niyyəti isə görülən işdən müəyyən bir nəticə əldə etməkdir və bu nəticəni sifarişçiyə verməkdir ibarətdir**. Bunlardan başqa, göstərilən müqavilələr bir-birindən həm də belə bir cəhəti ilə fərqlənir ki, əmək müqaviləsi üzrə işləyən şəxs işçi adlanır; işçi qismində isə yalnız fiziki şəxslər çıxarıldıqı edə bilər. Podrat müqaviləsi üzrə işləyən (iş görən) şəxs isə podratçı adlanır; həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər podratçı funksiyasını yerinə yetirə bilərlər.

4. Podrat müqaviləsinin əvəzlilik xüsusiyyətləri göstərilməsi müqavilələrindən fərqləndirilməsi

Xidmət göstərilməsi nəticəsində də əvəzlilik yaranır. Xidmət göstərilməsi üzrə **əhdəlik** müqavilə əhdəliyinin müstəqil bir tipini təşkil edir. Bu əhdəlik tipini müqavilə əhdəliyinin podrat müqaviləsi ilə əhatə olunan o birisi tipindən – iş görülməsi üzrə əhdəlik tipindən fərqlənir.

Xidmət göstərilməsi üzrə əhdəliklər müxtəlif cür mülki-hüquqi müqavilələr nəticəsində əmələ gəlir. Söhbət tapşırq, komissiya, turist xidmətlərinin göstərilməsi, ticarət agentliyi haqqında müqavilə, broker müqaviləsi və s. əvəzlilik xarakterli malik olan müqavilələrdən gəlir. Podrat müqaviləsinə bu müqavilələrə yaxınlaşdıran cəhət ondan ibarətdir ki, göstərilən müqavilə növləri üzrə bir tərəf digər tərəfin tapşırqı əsasında onun üçün müəyyən hərəkətləri yerinə yetirir. Podrat müqaviləsinin nəzərdə tutduğu **görülən iş**, əvəzlilik müqavilələrinin predmeti olan **göstərilən xidmət** mülki hüquq münasibətlərinin obyektindən biri olan hərəkəti ayrı-ayrı növləri (halları) hesab edilir. Bu, onların ümumi cəhətə malik olduqunu göstərir. Belə ki, həm görülən iş, həm də göstərilən xidmət hərəkət hesab edilir.

Bununla belə, podrat müqaviləsinin əvəzlilik xüsusiyyətlərindən fərqləndirmək lazımdır. Bu müqavilələrin fərqləndirilməsi öz başlanğıcı və mənbəyini Roma hüququndan götürmüşdür. Klassik Roma hüququna görə kirayənin (locatio-conductio) halə üç müstəqil növlə ayrılır və fərqləndirilir:

- locatio-conductio rerum (**əşyaların kirayəsi**);
- locatio – conductio operis (**işin kirayəsi və ya podrat**);
- locatio – conductio operarum (**xidmətin kirayəsi**)³.

İkinci növ müqavilə (yeni podrat müqaviləsi) üçün əsas xarakter xüsusiyyət **bu müqavilənin iqtisadi nəticə (opus) əldə etmək məqsədi ilə bağlan-**

¹ Podrat müqaviləsi ilə əmək müqaviləsi arasında fərqli cəhətlərlə tanış olmaq üçün bax: *I.İsmayilov, M.Rəsulov, A.Qasımov*. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı. 1996. s.126; *Qasımov A*. Əmək və bezi mülki hüquq münasibətlərinin oxşar və fərqli cəhətləri. Dərs vəsaiti. Bakı. 1994. s.38-63.

² XIX əsrin axırlarında rus sivilist alimi *D.I.Meyer* fərqləndirir ki, podrat müqaviləsi üzrə podratçı işi şəxsən özü icra etməyi öhdəsinə götürür. Əsas məsələ odur ki, iş başqa şəxslərin vəsaiti ilə yerinə yetirilsin (bax: *Мейер Д.И. Русское гражданское право*. СПб., 1897. с.528).

³ Bu bəaredə xatırladıq: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999.с.445; *Дождев Д.В.* Римское право. Учебник. М.,1999. с.581; *Новицкий И.В.* Roma hüququ. Dərslik / Rus dilindən *М.Р.Всегованов*in tərcüməsi. Bakı. 1999. s.165; *Пузан И.* Римское право. М., 2000. с.262-266.

masından ibarət idi¹. Xidmət müqaviləsi bu xüsusiyyətdən məhrum idi.

Göstərilmiş bölgü indi də bir çox sivil müliki hüquq sistemlərində saxlanılır. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin ikinci kitabının 7-ci fəslə «Podrat və ona oxşar olan müqavilələr» adlanır². Bu fəsil iki yarımmisşəyə bölünür. Birinci hissə podrat, ikinci hissə xidmət müqaviləsinin bir növü olan turist xidmətlərini göstərməsi müqaviləsinə həsr edilmişdir.

Fransa Mülki Məcəlləsində bu bölgüyə rast gəlmək olar³. Müasir dövrün ən yeni mülki məəcəllərindən biri sayılan Hollandiya MM-in «Qulluq tabeçiliyi olmayan xidmət göstərilməsi» adlı kitabında xüsusi fəsil ayrılmışdır. Buraya tapşırıq, vasitəçilik və kommersiya agentliyi adlı fəsilər daxildir. Bundan başqa, 7a xüsusi bölməsi «Kommersiya agentliyi haqqında müqavilə» adlanır. Xidmət göstərilməsi üzrə bu cür müqavilələrlə bərabər, Hollandiya MM-i (7-ci kitab) podrat müqaviləsini də tənzimləyir⁴.

İnqilabqədərki rus sivilistləri arasında G.F.Şerşeneviç podrat və xidmət anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməyin ən fəal tərəfdarı hesab olunurdu. Onun fikrincə, **podrat dedikdə iş qüvvəsinin tətbiq edilməsinin məhsulu kimi görülən iş başa düşülürdü**⁵.

Müasir müəlliflərdən görkəmli sovet sivilist alimi O.S. Ioffe işi xidmətdən ayırmağa xüsusi diqqət yetirirdi. O, «Öhdəlik hüququ» adlı əsərində podrat müqaviləsi ilə bərabər, həm də ayrıca olaraq xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlikləri nəzərdən keçirmişdir⁶.

Beləliklə, podrat müqaviləsi əvəzli xidmət müqavilələrindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. **Əsas fərq əlaməti bu müqavilələrin predmeti ilə şərtlənilir.** Belə ki, əvəzli xidmət müqavilələrinin predmetini xidmət təşkil edir. Göstərilən xidmətin (məüyyən hərəkət və ya məüyyən fəaliyyətin) nəticəsi qeyri-maddi xarakter daşıyır və maddiləşmiş əşya formasında deyil. Xidmət əmətə xarakterində olsa da, onun nəticəsi maddi formada olmur. Bu sözləri podrat müqaviləsinin predmeti haqqında demək olmaz. Podrat müqaviləsi əsasında **görülən işin nəticəsi maddi formaya malikdir.** İkincisi, podrat müqaviləsi əsasında **görülən işin nəticəsini bu işi icra edən özündən ayırmaq mümkündür.** Xidmətin nəticəsi isə bu xidməti göstərən özündən ayrılmazdır.

Podrat müqaviləsi **predmetinə görə müəllif müqaviləsindən fərqlənir.**

¹ Bu bərdə bax: Держбург Г. Пандекты. Обязательственное право. 1900. с.373. Roma hüququna görə podratçının fəaliyyəti məüyyən «орис», yəni başa çatmış nəticə verməsinə yönəlmişdir (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999. с. 458).

² bax: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999. с.6.

³ Fransa MM-nə görə kirayə dedikdə həm əşyanın, həm işin, həm də xidmətin kirayəsi başa düşülür. Bu məsələ kirayəni göbündüyü kimi üç üzvlü konstruksiya kimi işlətmişdir ki, bu, Roma hüququ əmələlanə uyğundur (bax: Жолио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961. Том 3, с. 207).

⁴ bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997. с. 297-298; Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999. с.11.

⁵ Göstərilən müvafiq müqavilələrin arasındakı fərqli cəhətləri tanıyır olmaq üçün bax: Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Т.2. СПб., 1915. с.190.

⁶ Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975. с. 488.

Müəllif müqaviləsinin predmetini müəllifdən istifadəçiyə verilən əmlak hüquqları təşkil edir¹.

Əsərin özü müqavilənin predmeti ola bilməz². Müəllif müqaviləsinin predmetini yaradıcı fəaliyyətin nəticəsindən istifadə hüquqları təşkil edir. Lakin bu nəticə əqli mülkiyyətin obyektidir və buna görə də xüsusi hüquqi rejimlə qaydaya salınır³. Belə təsəvvür yaranır ki, **podrat müqaviləsinin predmetini podratçının adı, texniki fəaliyyətinin nəticəsi, müəllif müqaviləsinin predmetinə isə əqli fəaliyyətin və əqli əməyin nəticəsinə olan istifadə hüquqlarının verilməsi təşkil edir.**

Bəzi müəlliflər əsərlərin nüsxələrinin hazırlanması müqaviləsinə (o cümlədən, müəllif nüsxələrinin) podrat müqaviləsi hesab edirlər⁴. Bu bərdə başqa fikir də var⁵.

Müəlliflərdən V.A.Dozortsev işin yaradıcı xarakterə malik olmasına nəzərə alaraq göstərir ki, sifariş müqaviləsinə (əsərin yaradılması bərdə müəllif müqaviləsinə) müəllif müqaviləsi yox, podrat tipli müqavilə hesab etmək lazımdır. Onun fikrincə, bu onunla izah edilir ki, müqavilə bağlanan zaman nə obyektin özü, nə də bütövlükdə müəlliflik hüququ vardır⁶. Bəzi hallarda müqavilənin subyekti tərkibi müəllif və podrat müqavilələrinin bir-birindən fərqləndirmək üçün əsas meyar kimi götürülür. Məsələn, heykəltəraşın əsərinin yaradılması müqaviləsi üzrə iş müəllifin özü tərəfindən icra edilrsə, bu, müəllif müqaviləsi hesab olunacaqdır. Yox, əgər sifarişin yerinə yetirilməsi işini başqa şəxs həyata keçirərsə, belə halda yalnız podrat müqaviləsindən söhbət gəda bilər.

§ 2. Podrat müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Podrat müqaviləsi üzrə münasibətlərdə iki tərəf iştirak edir⁷:

- podratçı;
- sifarişçi.

¹ bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. Bakı, 2000, s.166; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с.279.

² Müəllif müqavilələrinin predmeti ədəbiyyatda diskussiya doğuran məsələlərdən biri hesab olunur. Alimlərin çoxu belə hesab edirlər ki, əsər müəllif müqaviləsinin predmetidir. Bu cür yanaşmada məüyyən dərəcədə məntiq və əsas da vardır. Belə ki, müəllif müqaviləsi üzrə əsər sifarişçinin təpşirigi ilə müəllif tərəfindən yaradılan yaradıcılıq nəticəsi kimi çəkilir. Lakin bununla qənaət etmək olmaz ki, müəllif müqaviləsi əsərdən istifadə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

³ Podrat və müəllif müqaviləsi arasındakı fərqi geniş surətdə toxunulmuşdur: Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999. с.265-266.

⁴ Сербровский В.И. Вопросы советского авторского права. М., 1958, с. 34; Клям Н.А. Охрана интересов сторон по авторскому договору. Красноярск. 1987, с. 16-19.

⁵ bax: Ионас В.Я. Произведения творчества в гражданском праве. М., 1972, с. 71; Сергеев А.П. Указ. соч., с. 268.

⁶ bax: Дозорцев В.А. Авторские дела в суде. Научно-практический комментарий. М., 1985, с. 40-42.

⁷ Klassik Roma hüququ podrat müqaviləsinə bağlanan tərəfləri «conductors (podratçı) və locators (sifarişçi) adlandırdı (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.В.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999.с.458).

Podratçı müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etməyi öhdəsinə götürən tərəfdir. Podrat müqaviləsinin bağlanmasında podratçı kimi həm hüquqi şəxslər, həm də vətəndaşlar çıxış edə bilərlər.

Podratçı rolunda **hüquqi şəxs**in çıxışı etməsi onun mülki hüquq qabiliyyəti ilə şərtlənir. Belə ki, hüquq şəxs müqavilə üzrə podratçı funksiyasını onun ümumi və ya xüsusi hüquq qabiliyyətinə malik olmasından asılı olaraq icra edir. Kommersiya hüquqi şəxslərin ümumi (universal) mülki hüquq qabiliyyətinə malikdir. Ona görə də onların, qanunla qadağan edilməyən istənilən növ fəaliyyətlə, o cümlədən podrat işləri ilə məşğul ola bilərlər (MM-in 44.2-ci maddəsi). Siyahısı qanunla müəyyən edilən ayrı-ayrı podrat işləri ilə hüquqi şəxslər yalnız lisenziya (xüsusi icazə) əsasında məşğul ola bilərlər. Belə ki, podrat işlərinin ayrı-ayrı növləri xüsusi rəzilik (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət sahəsinə aiddir. Bu cür podrat işlərinin dairəsi «Xüsusi rəzilik (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri və onları verən icra hakimiyyəti orqanlarının Siyahısı» ilə müəyyən edilir. Məsələn, maye və təbii qaz təsərrüfatı obyektlərinin quraşdırılması və istisman; dağ-mədən işləri, dağ və buruq qazmalarının aparılması; liftlərin quraşdırılması və təmiri; energetika obyektlərinin, avadanlıqların və qurğuların quraşdırılması, saxlanması və təmiri; bina və qurğuların layihələşdirilməsi, tikinti-quraşdırma işləri və digər podrat işləri xüsusi rəzilik tələb olunan fəaliyyət növünə aiddir. Həmin işlərin görülməsinə xüsusi icazəni müvafiq normativ akt əsasında əlaqədar mərkəzi icra hakimiyyət orqanı (AR-in Fövqaladə Hallar Nazirliyi) verir¹.

Xüsusi (məhdud) mülki hüquq qabiliyyəti hüquqi şəxslərə gəldikdə isə onu demək olar ki, bu şəxslər yalnız təsis sənədində (nizamnamə və ya əsasnaməsində) nəzərdə tutulan podrat işini yerinə yetirirlər. Təsis sənədində nəzərdə tutulmayan qalan digər podrat işlərini onların həyata keçirməsinə ixtiyar çatmır. Söhbət hər şeydən əvvəl, qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərindən gedir. Lakin bu, o demək deyildir ki, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri podrat işləri ilə məşğul ola bilməzlər. Podrat işlərinin görülməsi həmin təşkilatların qarşısına qoyduğu məqsəddə nail olmağa xidmət edərsə və bu məqsəddə zidd olmazsa, onlar sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü kimi podrat işlərini görə bilərlər (MM-in 43.6-cı maddəsi)².

Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər podratçı funksiyasını yerinə yetirə bilərlər. Belə ki, mühəndis-axtarı işləri, inşaat konstruksiyalarının istehsalı, inşaat fəaliyyəti və digər podrat işləri sahibkarlıq fəaliyyətinə aid edilməlidir. Ona görə də həmin şəxslərin bu cür podrat işlərini həyata keçirmələri üçün vergi orqanlarına uçota duralan tələb olunur («Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 10-cu maddəsi-

nin 2-ci bəndi).

Podrat müqavilə münasibətlərində iştirak edən ikinci tərəf sifarişçidir. Sifarişçi dedikdə müvafiq qarşı tərəfə işin görülməsini tapşırıq şəxs başa düşülür. **Mülki hüququn istənilən subyekti, yeni hüquqi şəxslər, vətəndaşlar, bələdiyyələr və dövlət** bu müqavilədə sifarişçi funksiyasını yerinə yetirmək ixtiyarına malikdirlər. Qanun podrat müqaviləsi üzrə sifarişçi rolunda çıxış edən şəxslər bərsində hər hansı xüsusi tələb irəli sürmür. Öz xüsusi ehtiyac və tələblərini ödəmək istəyən hər hansı bir şəxs bu müqavilənin bağlanmasında sifarişçi qismində iştirak edə bilər.

Dövlət bu müqavilədə sifarişçi rolunda çıxış edə bilər. Dövlət ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə o, podrat münasibətlərinə daxil olur. Belə ki, bu və ya digər məqsəddə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada müqavilə əsasında dövlət ehtiyacları üçün işlər görə bilər.

2. Müqavilənin predmeti

Podrat müqaviləsinin predmeti onun **yeganə mühüm şərti** hesab olunur. Bu, əvəzi xarakterə malik olan bir çox mülki-hüquqi müqavilələr üçün xarakterik haldır.

Hüquq ədəbiyyatında podrat müqaviləsinin predmeti barədə müxtəlif, lakin bir-birindən o qədər də fərqli olmayan fikirlər söylenilir. Müəlliflərdən bəziləri götürülmüş işin nəticəsini müqavilənin predmeti hesab edirlər³. Bəzi müəlliflərin mövqeyincə, podratçının gördüyü işin (fəaliyyətin) özü podrat müqavilənin predmetini təşkil edir⁴. İş və onun nəticəsini müqavilənin predmeti sayan müəlliflərə də rast gəlmək olur⁵. Müqavilənin predmetini həm işin özü, həm də onun maddiləşmiş nəticəsinin olması barədə fikir söyləyənlər də vardır⁶.

Bizim fikrimizcə, podrat müqaviləsinin predmetinin podratçının gördüyü işin nəticəsindən ibarət olması barədə fikir həqiqətə daha yaxındır. Özü də buradaca dərhal qeyd etmək istəyirik ki, bu nəticə maddiləşmiş, əşya formasında olmalıdır.

İşin nəticəsi **yeni əşyanın (məmulatın) hazırlanmasında** ifadə oluna bilər. Məsələn, zərgər qızıl qıznıllardan zərgərlik məmulatı hazırlayarsa, işin nəticəsi yeni hazırlanmış məmulatdan ibarət olacaqdır. İşin nəticəsi **əşyanın yenidən düzəldilməsində və qayrılmasında** özünü büruzə verə bilər. Məsələn, mebelə yeni izlək çəkilməsi, avtomobilin təkərlərini dəyişdirilməsi, dərinin rənglənməsi və s. əşyanın yenidən düzəldilməsini ifadə edir. İşin nəticəsi özünü artıq mövcud olan **əşyanın istehlak xüsusiyyətinin yaxşılaşdırılmasında** və **barpa edilməsində** özünü göstərə bilər. Məsələn, soyuducunun təmiri, paltarnın yuyulması, parketin qayrılması və digər hallarda əşyanın istehlak xü-

¹ Həmin Siyahı AR prezidentinin 2006-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir; lisenziya AR prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli, 782 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi rəzilik (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalar» əsasında verilir.

² Məhsul istehsal etmək, mal satmaq, iş görmək (o cümlədən podrat işləri), xidmətlər göstərmək, vasitəçilik etmək və s. sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri hesab edilir. Əsas səhət odur ki, göstərilən fəaliyyət növləri ilə məşğul olanlar mənfəət əlmaq məqsədini güdsünlər (bax: Предпринимательское право. Курс лекций / Под ред. Н.И.Клюева. М., 1993.).

³ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с.191 (fəslin müəllifi М.В.Кротов); Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калина. М., 1997, с.191 (fəslin müəllifi С.П.Ортынский); Ахлаһвердијев С.С. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Müəhazire kursu. I hissə. Bakı, 1999, s.457.

⁴ Сборник ученых трудов Свердловского юридического института. Вып.3, 1964, с.162.

⁵ Бак: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, часть вторая / Отв. ред. О.Н.Садикова. М., 1998, с.272 (fəslin müəllifi О.Н.Садикова).

⁶ Бак: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, часть вторая / Отв. ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с.505 (fəslin müəllifi А.Е.Шерстобитова).

susiyatını yaxşılaşdırma və bərpə etmə üçün nəticəsi sayılır.

İşin nəticəsi **başqa hərəkətin edilməsində** də ifadə oluna bilər. Elə bir hərəkətin ki, bu hərəkətin nəticəsi sifarişçiyə verilməli olsun. Məsələn, sifarişçinin tapşırığı ilə bağ sahəsində ağacların ekilməsi podrat işinin (hərəkətin) götürülməsi nümayiş etdirir.

Podratçının gördüyü işin yuxarıda göstərilən ifadə formalarından əlavə elə formaları da vardır ki, bunlar podratçının fəaliyyətinin bilavasitə fiziki şəxsin özünə yönəlməsini nəzərdə tutur. Məsələn, dəliyin sağ cəməsi, üz qırılması, massajistin massaj etməsi və digər hərəkətlərin nəticəsi bilavasitə fiziki şəxsə bağlı olur.

Podrat müqaviləsinin predmeti əsasən üç xüsusiyyətlə xarakterizə olunur:

- podrat müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edən işin nəticəsi **maddiləşmiş əşya formasında** olmalıdır (yeni fiziki cəhətdən toxunulmaqla hiss edilən formada);

- ikincisi, işin nəticəsi yalnız **fərdi əlamətləri** ilə müəyyən edilməlidir;

- üçüncüsü, işin nəticəsi işi icra edən və görən şəxsin, yeni podratçının özündən ayrılmaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Ona görə ki, işin nəticəsi sifarişçiyə təhvil verilməlidir.

Podrat müqaviləsinin predmeti mövcud olan əşyanın emal və təmirindən, yeni əşyanın hazırlanmasından ibarətdir. Buna görə də podrat müqaviləsi praktikada geniş tətbiq edilir. Ən müxtəlif təsərrüfat məqsədlərində məhz onun vasitəsilə nail olunur. Son zamanlar xarici ölkələrdə podratın «**injiniring**» (engineering) adlı növü geniş yayılmışdır. «**Injiniring**» dedikdə, elmi-tədqiqat, axtarış və layihə-konstruktor işlərinin yerinə yetinilməsi başa düşülür. Podrat müqaviləsi həm də «**konsaltinq**» (consulting) sahəsində tətbiq edilir. «**Konsaltinq**» dedikdə istehsal-ticarətin elmi təşkil və idarə edilməsi, bəzən marketinq öyrənilməsi və s. sahəsində informasiya xidməti başa düşülür.

3. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin elementlərindən biri sayılan **podrat müqaviləsinin forması** MM ilə xüsusi olaraq tənzimlənir. Ona görə də podrat müqaviləsinin forması əqdərin forması haqqında müddəalar əsasında müəyyən edilir. Belə ki, podrat müqaviləsi **həm şifahi, həm də sadə yazılı formada** bağlana bilər. Təcrübədə çox vaxt, əksəriyyət hallarda sadə yazılı formalı podrat müqaviləsindən istifadə edilir. Bununla belə, **notarial formalı podrat müqaviləsinin** tətbiq edilməsinin mümkünlüyü prinsip etibarən istisna olunmur. Belə ki, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə podrat müqaviləsi üçün notarial forma nəzərdə tutulmuş olmasa da, podrat müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi).

Podrat müqaviləsinin müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Qanun müqavilə üzrə müddəti də xüsusi olaraq nizama salınır.

Podrat müqaviləsində müddətin müəyyən edilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu onunla izah olunur ki, sifarişçinin öz tapşırığı işin müəyyən bir müddət ərzində icra edilməsində marağı vardır. Elə hallar da olur ki, podrat müqaviləsində müddət nəzərdə tutulmur. Bu, müqavilənin bağlanmış hesab olunmasını istisna etmir. Ona görə ki, müddət podrat müqaviləsinin **mühüm şərti sa-**

yılmır¹. Belə halda, yeni podrat müqaviləsində müddət nəzərdə tutulmadığı hallarda, sifarişçi işin darhal icrasını tələb edə bilər, podratçı isə onu ağılabatan müddətdə icra etməyə borcludur (MM-in 427.2-ci maddəsi)².

Podrat müqaviləsində **müddət** dedikdə sifarişçinin tapşırığı əsasında podratçının gördüyü işin başlama və qurtarma vaxtı başa düşülür. Müqavilədə həm işin başlama, həm də qurtarma vaxtı göstərilə bilər. Bununla belə, müqavilədə işin sifarişçi tərəfindən qəbul edilməsi müddəti də nəzərdə tutula bilər. Əgər sifarişçi işi podratçının müəyyənləşdirdiyi müddətdə qəbul etmirsə, iş qəbul edilməsi sayılır (MM-in 770-ci maddəsi).

Podrat müqaviləsi üzrə tərəflər əlavə icra üçün müəyyənləşdirilmiş müddət bərədə də razılığa gələ bilərlər. Bu müddət podratçının hazırladığı məmulatla sifarişçi qüsurlaşdırıldıqda müəyyənləşdirilir. Əlavə icra müddəti məmulatdakı qüsurlu aradan qaldırmaq və ya yeni məmulat hazırlamaq məqsədi ilə podratçıya verilən vaxt imkanındır. Bu müddət nəticəsiz başa çatdığı halda, sifarişçi öz vəsaiti hesabına qüsurlu aradan qaldırmaq üçün xərclərini əvəzini ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 764.1-ci maddəsi).

Qanun podratçının özünün hazırladığı məmulatla qarantıya müddəti üzrə öhdəlik götürməsinin mümkünlüyünü müəyyən edir (MM-in 774-cü maddəsi). **Qarantıya müddəti** elə bir vaxt müddətidir ki, bunun ərzində podratçının hazırladığı məmulat adətən istifadə məqsədli üçün yararlı olur. Qarantıya müddətində məmulatda aşkar edilmiş qüsurlara görə podratçı məsuliyyət daşıyır.

Qanun podrat müqaviləsi üzrə iddia müddəti barədə xüsusi qaydalar müəyyən edir (MM-in 776.1-ci maddəsi). Bu elə müddətdir ki, göstərilən həmin müddət ərzində sifarişçi podratçının gördüyü işin icrasının qüsurlu bərəsində tələb iradi sürmək ixtiyarına malik olur. Qanun podrat müqaviləsi üzrə iki cür iddia müddəti müəyyən edir:

- **bir illik iddia müddəti;**
- **beş illik iddia müddəti.**

Podratçının həyata keçirdiyi hər hansı işin nəticəsində (icrasında) aşkar

¹ Müəlliflərdən prof. *M.I.Braginski* (bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2. Обязательственное право / Отв.ред. *О.Н.Садихов*. М., 1999, с. 302), dos. *Н.Е.Сосипалова* (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2/ Под ред. *А.Г.Калина*. М., 1999, с.192; Гражданское право. Учебник / Под ред. *С.П.Горшачева*. М., 1999, с.286) podrat müqaviləsində nəzərdə tutulan işin başlama və qurtarma müddətini podrat müqaviləsinin mühüm şərti hesab edir. Bif dəfələrlə göstərmişik ki, hansı şərtlərin müqavilənin mühüm şərtləri sayılması üçün RF MM-in 132-ci maddəsinin 1-ci bəndində (Azerbaycan Respublikasının MM-in 405.1-ci maddəsində) nəzərdə tutulan göstərişə əsaslanmaq lazımdır. Həmlik göstərişə görə birincisi, müqavilənin predmeti, ikincisi, qanunda və ya digər hüquqi aktlarda həmin növ müqavilələr üçün mühüm və ya zəruri adlandırılmış şərtlər, üçüncüsü, tərəflərin birinin iradəcili bərəsində razılaşma əldə edilmiş olan bütün şərtlər mühüm sayılır. Göstərilən müəlliflərin müqavilənin tam ziddinə olan başqa fikir də söylənilir (məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Понятие / Под ред. *Е.А.Суханова*. М., 1999, с. 508, fəstif müəllif *А.Е.Şerştobitovdur*) *А.Е.Şerştobitov* müddəti podrat müqaviləsinin mühüm şərti hesab edir.

² Prof. *Braginski* M.I. ağılabatan müddətin podrat müqaviləsinə samill edilmədiyini göstərir. Bunun tam əksi olan fikir *А.Е.Şerştobitov* tərəfindən iradi artırılır. *M.I. Braginski*nin fikri ilə tanış olmaq üçün bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв.ред. *О.М.Садихов*. М., 1997, с.302; *А.Е.Şerştobitov*un müqaviləyə bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Понятие / Под ред. *Е.А.Суханова*. М., 1999, с. 508.

edilmiş qüsür bərasində bir illik iddia müddəti müəyyən edilir. Binaya aid podrat işinin icrasının qüsuru bərasində beş illik iddia müddəti təbiiq olunur. Həm bir illik, həm də beş illik iddia müddətinin axımı sifarişçi tərəfindən işin qəbul edildiyi gündən hesablanır. Əgər müqaviləyə əsasən iş hissə-hissə qəbul edilmişdirsə, qüsür bərasində tələb müddətinin axımı işin tam qəbul olduğu gündən başlanır (MM-in 776-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Müddətdən fərqli olaraq podrat müqaviləsinin qiyməti, nəcə dəyərlər, müfəssəl şəkildə tənzimlənir. MM-in 753-cü maddəsi podrat müqaviləsi üzrə qiymətin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Müddət kimi də müqavilənin qiyməti onun mühüm şərti hesab olunmur.

Müqavilənin qiyməti podratçı tərəfindən icra edilən işə görə sifarişçinin ona ödədiyi podrat haqqını ifadə edir. Odur ki, müqavilənin qiyməti podrat haqqı adlanır. Haqq sifarişçinin podratçıya onun gördüyü işin müqabilində verdiyi ödənişdir, podratçının icra etdiyi işin qiymətidir. Haqqın ödənilməsi podratçının müqavilə üzrə nəzərdə tutulan və görməli olduğu işin həcminə daxil olan bütün işlərin qiymətinin ödənilməsinə nümayiş etdirir (MM-in 753.1-ci maddəsi). **Qiymət çox vaxt müəyyən pul məbləği ilə ifadə edilir.** Bununla bərabər, yerinə yetirilən podrat işinin qiyməti kimi digər qarşılıq əvəz formaları da qıxış edə bilər (MM-in 397.1-ci maddəsi). Məsələn, podratçının gördüyü işin müqabilində sifarişçi ona hər hansı bir xidmət göstərə (sanatoriya-ya putyovka almaq, yol bileti ilə təmin etmək) və ya hər hansı bir predmet (soyulducu, xalça, televizor və s.) verə bilər (**natura formasında podrat haqqı**).

Podrat müqaviləsi bütün hallarda **əvəzli xarakterə** malik olur. Bu müqavilənin əvəzsiz olması tamamilə istisna həsdir. Elə təsəvvür edək ki, podratçı podrat müqaviləsi üzrə sifarişçinin materialları əsasında onun tapşırığı ilə yeni məmulat hazırlamağı öhdəsinə götürür. O, gördüyü işə görə haqq almır. Bu, **əmlak vəzifəsindən azad edilmək halına** uyğundur. Göstərilən mənasibətlər bağışlama müqaviləsinin tənzimləmə sferasına daxil olur. Belə ki, bu mənasibətlərə bağışlama müqaviləsi haqqında normalar təbiiq edilir (MM-in 666.2-ci maddəsi). Belə halda həmin mənasibətlər bağışlama müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu müqavilədə podratçı hədiyyə verən, sifarişçi hədiyyə alan, əmlak vəzifəsindən azad edilmək (podrat haqqını verməkdən azad olmaq) işə müqavilənin predmeti rolunda çıxış edir.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, podrat müqaviləsində haqqın miqdarı göstərilməyə də bilər. Bu hal müqavilənin əvəzsiz olmasını nümayiş etdirmir. Axı, biz göstərdik ki, podrat müqaviləsi bütün hallarda əvəzli müqavilə hesab edilir. Əgər müqavilədə haqqın miqdarı müəyyənləşdirilməyibsə, **ad haqqın şərtləşdiyi hesab olunur** (MM-in 753.1-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, MM-in 398.3-cü maddəsinə uyğun olaraq, belə halda podratçının yerinə yetirdiyi işə görə **haqq müqayisəyə gələ bilən hallarda oxşar işlər üçün adətən alınan qiymət üzrə ödənilir.**

Podrat müqaviləsi üzrə qiymət bir qayda olaraq, **tərəflərin razılığı ilə** müəyyən edilir. Qiymət **susmaq yolu ilə (dinməz razılıq əsasında)** də müəyyənləşdirilə bilər. Bu o vaxt mümkündür ki, həmin şəraitdə podratın yalnız haqq müqabilində yerinə yetirilməsi ehtimal edilsin (MM-in 753.1-ci maddəsi). Bəzi hallarda podratçının yerinə yetirdiyi işin qiyməti **preyskurantlarla** və ya

tariflərlə də müəyyən edilə bilər. Belə halda podratçı yalnız preyskurant və ya tariflə nəzərdə tutulan qiymət əsasında işi icra edir. Sifarişçi bu cür qiymətlərə ya razılaşmalı, ya da müqavilə bağlamaqdan imtina etməlidir. Xüsusən dövlət təşkilatları, kooperativlər və digər hüquqi şəxslər preyskurant və ya tarif qiymətləri əsasında podrat işləri görür.

Haqq podrat müqaviləsində nəzərdə tutulan iş həcminin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən edilir. Buna görə də işin həcminin dəyişməsinə uyğun olaraq haqqın miqdarı da dəyişə bilər. **İşin həcminin dəyişməsi** dedikdə onun ya azalması, ya da artması başa düşülür. Müqavilə bağlandıqdan sonra işin həcmi sifarişçinin verdiyi müxtəlif cür sərəncamlar əsasında dəyişə bilər. Məsələn, sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmayan əlavə işlərin görülməsini tələb edə bilər. Belə halda işin həcmi edilən əlavəyə uyğun olaraq artır. Bu isə sifarişçinin əlavə işlərin görülməsinə görə **podratçıya ayrıca haqq vermək vəzifəsini** şərtləndirir. Əgər sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmayan əlavə işlərin görülməsini tələb edirsə, podratçının həmin işləri yerinə yetirməyə görə ayrıca haqq almaq hüququ vardır (MM-in 753.3-cü maddəsi).

Elə də hallar olur ki, müqavilədə nəzərdə tutulan işin **həcmi podratçı tərəfindən sifarişçinin tələbi olmadan artırılır.** Bu cür əlavə işlərin görülməsi podrat müqaviləsində müəyyənləşdirilmir. Müqavilədə nəzərdə tutulmayan və sifarişçi tərəfindən yerinə yetirilməsi tələb edilməyən bu cür işlərin haqqı **ödənilmir** (MM-in 753.4-cü maddəsi). Podratçı müqavilədə nəzərdə tutulmayan yerinə yetirdiyi həmin əlavə işin nəticələrini, əgər sifarişçi bunu tələb edərsə, aradan qaldırmağa bərcudur. O, əlavə işin nəticələrini **ağlabatan müddət** ərzində aradan qaldırmalıdır. Əgər podratçı göstərilən müddət ərzində həmin nəticələri aradan qaldırmazsa, sifarişçinin ixtiyarı var ki, əlavə işin nəticələrini özü podratçının hesabına ləğv etsin.

Podrat müqaviləsi üzrə görülmə işin həcmi böyük və geniş olduqda, eləcə də işin özü kompleks və mürəkkəb xarakter daşıdıqda **müqavilənin qiyməti smeta tərtib etmək yolu** ilə müəyyən edilir. Müqavilənin qiyməti podratçı ilə sifarişçinin razılığının nəticəsi olduğuna görə bir tərəfin tərtib etdiyi smeta hüquqi əhəmiyyəti malik olmayacaqdır. Podratla bağlı tərtib olunan smeta yalnız o halda ödənilir ki, bu smeta hər iki tərəfin iradəsini və razılığını ifadə etsin. Podratla bağlı tərtib edilmiş smeta, əgər tərəflərin razılaşmasında ayn qayda müəyyənləşdirilməyibsə, **ödənilmir** (MM-in 753.3-cü maddəsi).

Smeta həm podratçı tərəfindən, həm də sifarişçi tərəfindən tərtib edilə bilər. Bir qayda olaraq, **peşəkarlıq** mülahizələrinə görə smeta podratçı tərəfindən tutulur. Sonra isə smetanın sifarişçi təsdiq edir. Bu, qiymət bərədə tərəflərin razılığını ifadə edir. Yalnız hər iki tərəfin iradəsini ifadə edən smeta hüquqi əhəmiyyətə malik olur.

Podrat müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan işlərin yerinə yetirilməsi üçün iki cür smeta tərtib edilir¹:

- sabit smeta;
- təqribi smeta.

¹ İşin smeta əsasında görülməsi Roma hüququnda da nəzərdə tutulmuşdu (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999, с.458).

Sabit smeta odur ki, bu, podratçının çəkdiyi bütün zəruri xərcləri dəqiq olaraq ifadə edir. Sabit smeta bir qayda olaraq, dəyişməzdir. Barəsində sabit smeta tərtib edilmiş podrat işinin artırılmasına və ya azaldılmasına vüq verilmiş.

Təqribi smeta odur ki, işin gedişi və icrası prosesində bu cür smetanın dəyişməsi, ondan kənara çıxmayaraq verilmiş istisna edilmir. Təqribi smeta podratçının yerinə yetirməli olduğu işlərin dairəsinə və növünü qabaqcaldan müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda tərtib edilir. Podrat müqaviləsi bağlanarkən nəzərdə tutulması mümkün olmayan ələ podrat işləri vardır ki, bu cür işlərin görülməsi zərurətli təqribi smetadan kənara çıxmağa səbəb olur. Podratçı bu cür kənara çıxma barəsində dərhal ləngimədə sifarişçiyə məlumat verməlidir. Əgər kənara çıxma mühüm xarakter daşıyarsa, sifarişçinin razılığı ilə bu cür əlavə işin haqqı ödənilir. Belə ki, sifarişçi bu halda podratçının çəkdiyi xərclərin əvəzinə verir. Bununla belə, sifarişçi təqribi smetadan artıq xərclərin ödənilməsindən imtina edib, podrat müqaviləsinə xitam vermək hüququna malikdir. Göstərilən halda sifarişçi icra olunmuş işi təqribi smeta üzrə ödəməyə borcludur (MM-in 754.2-ci maddəsi).

§ 3. Podrat müqaviləsinin məzmunu

1. Podratçının hüquq və vəzifələri

Podrat müqaviləsi üzrə podratçının əsas vəzifəsi müqavilədə nəzərdə tutulan işi icra etmək və yerinə yetirməkdən ibarətdir¹ (MM-in 752.1-ci maddəsi). Podratçının işi icra etməkdən ibarət olan əsas vəzifəsinin həyata keçirilməsi bir neçə tələbi (şərti) əhatə edir ki, bu tələblər həmin vəzifəni konkretləşdirir.

Ən birinci tələb ondan ibarətdir ki, podratçı işi sifarişçinin verdiyi tapşırıqqa uyğun olaraq icra etməlidir. İşin sifarişçinin verdiyi tapşırıqqa uyğun gəlməyən qaydada icrası qüsurlu işi sayılır. Bu, sifarişçiyə əlavə icra tələb etmək ixtiyarını verir (MM-in 763.1-ci maddəsi).

İkinci tələb (şərt) ondan ibarətdir ki, podratçı müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, müqavilə üzrə şərtləndirilmiş işi öz materialı və vəsaitləri ilə icra edir. Öz materialı ilə işi yerinə yetirən podratçı materialların keyfiyyəti üçün məsuliyyət daşıyır. Bununla belə, podratçı işi sifarişçinin materiallarından da yerinə yetirə bilər². Podratçı sifarişçinin verdiyi materiallardan düzgün istifadə etməyə borcludur. Materiallardan düzgün istifadə etməyə görə o,

¹ Podratçının daşdığı vəzifələr Roma hüququ üzrə podratçının vəzifələrinə uyğun gəlib əsasən üst-üstə düşür. Belə ki, Roma hüququna görə podratçı işi başa çatmış nəticə kimi, müqaviləyə uyğun olaraq, lazımı qaydada müəyyən edilmiş müddətdə, tələb olunan keyfiyyətdə yerinə yetirməli idi (bax: *Novitski İ.B.* Roma hüququ. Dərslük. Rus dilindən *M.P.Əsgərovanın* tərcüməsi. Bakı, 1999, s.171).

² Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında 1980-ci il Vyana konvensiyasına görə mülki sifariş edən tərəf malların hazırlanması və ya istehsalı üçün zəruri materialların mühüm hissəsini götürməyi öz öhdəsinə götürürsə, onda bu münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi hesab edilir (bax: *Воксляр конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994, с.16-17*). Bəzi müəlliflər bu müddəatin ölkələrin daxil dövlətyesində istifadə edilməsini təqsirəbəyülün sayırlar (bax: *Гражданский кодекс Российской Федерации. Комментарий к части 2 / Под ред. О.М.Козыр и др. М., 1996, с.366*). Analoji göstəni bizim MM-in 604-cü maddəsində ifadə edilmişdir.

sifarişçi qarşısında məsuliyyət daşıyır. Podratçı icra prosesində materiallardan neçə istifadə etməsi barədə sifarişçiyə məlumat (hesabat) verir. İş görüb qurtarıqdandan sonra o, materialların qalan hissəsini sifarişçinin özünə qaytarır.

Üçüncü tələb podratçının sifarişçinin vaxtında xəbərdar etməyə borclu olmasından ibarətdir (MM-in 768-ci maddəsi). Hüquq ədəbiyyatında bu, «podratçının informasiya vermək vəzifəsi» adlanır¹. Podratçının sifarişçini vaxtında xəbərdar etmək vəzifəsi üç halla şərtlənir:

- birincisi, sifarişçidən alınmış material keyfiyyətsiz və yararsız olduqda;
- ikincisi, sifarişçinin göstərişlərinə əməl edilməsi məmurlatın davamsız və ya yararsız olacağı üçün təhlükəli olarsa;
- üçüncüsü, podratçından əsli olmayan, məmurlatın möhkəmliyi və yararı üçün təhlükə törədən hər hansı başqa hallar olduqda.

Göstərilən üç halda nəzərdə tutulan çatışmazlıqları sifarişçi aradan qaldırmağa borcludur. Podratçının vaxtında etdiyi xəbərdarlığa baxmayaraq, sifarişçinin həmin çatışmazlıqları aradan qaldırması podratçıya müqavilədən imtina etmək və bununla ona vurulan zərərin əvəzinə ödəməyi tələb etmək ixtiyarını verir (MM-in 768.2-ci maddəsi).

Dördüncü tələb ondan ibarətdir ki, podratçı işi qüsursuz icra etməyə borcludur (MM-in 762-ci maddəsi). MM-in 762.1-ci maddəsinin tələbinə görə podratçı sifarişçi üçün podratı ələ icra etməlidir ki, podratın nəticəsi qüsurlardan azad olsun.

İşin nəticəsinin qüsurlarından azad sayılması podratın nəticəsinin şərtləndirilmiş keyfiyyətə uyğun gəlməsini ifadə edir (MM-in 762.2-ci maddəsi). Keyfiyyət barədə şərt nəzərdə tutulmaya da bilər. Belə halda işin nəticəsinin qüsursuz hesab edilməsi üçün əsas cəhət kimi işin nəticəsinin müqaviləyə uyğun istifadəsi və ya adi istifadə üçün yararlı olması götürülür. Əgər işin nəticəsi müqaviləyə uyğun istifadə və ya adi istifadə üçün yararlı olarsa, bu cür nəticə qüsurlardan azad sayılır.

Bəşinci tələb podratçının podratı kəmiyyətcə (miqdarca, sayca) yerinə yetirməsindən ibarətdir. Onun podratı kəmiyyətcə yerinə yetirməməsi, əgər bunu icra əvəzinə qəbul etmək əqəş-əşkar mümkün deyildirsə, qüsurlara bərabər tutulur (MM-in 762.3-cü maddəsi).

Beləliklə, podratçı işin icrasını fiziki qüsurlar olmadan (kəmiyyət-keyfiyyət göstəriciləri barədə şərtlərə uyğun şəkli) yerinə yetirməlidir. Onun hazırladığı məmurlatda qüsür olarsa, sifarişçi əlavə icra tələbi irəli sürə bilər (MM-in 763.1-ci maddəsi). Sifarişçi əlavə icra tələbi irəli sürdüüyü halda podratçı iki alternativdən birini seçir:

- ya məmurlatda əşkar edilmiş qüsuru aradan qaldırmaqlı;
- ya da yeni məmurlat hazırlamaqlı.

Əlavə icra, şübhəsiz ki, yeni əlavə xərclərin çəkilməsinə tələb edir. Qanun həmin əlavə xərclərin ödənilməsinə podratçıya həvalə edir (MM-in 763.2-ci maddəsi). Bu cür əlavə xərclərə aiddir:

- iş üçün tələb olunan xərc;

¹ Bax: *Вокслярское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчиков. М., 1985, с.178.*

- materiallar üçün tələb olunan xərc;
- nəqliyyat xərci.

Əlavə icranın yerinə yetirilməsi kifayət qədər xeyli çox vəsait və xərclər (uyğun gəlməyən qeyri-münasib xərclər) tələb etdiyi halda, podratçının həmin icradan imtina etmək ixtiyarı vardır.

Sifarişçi əlavə icra üçün müəyyən vaxt müddəti təyin edir. Əgər podratçı əlavə xərclərin kifayət qədər xeyli çox (qeyri-münasib uyğun gəlməyən xərclər) olmasına baxmayaraq, əlavə icradan imtina etməzsə, o, bu müddət ərzində sifarişçinin əlavə tələbini icra etməyə borcludur. O, təyin edilmiş müddət ərzində əlavə icranı yerinə yetirməzsə, sifarişçi qüsuru özü aradan qaldırmaq üçün xərclərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 764.1-ci maddəsi). Belə halda sifarişçinin ixtiyarı var ki, qüsuru aradan qaldırmaq üçün podratçıdan avans tələb etsin.

Bununla bərabər, sifarişçi əlavə icranı qəbul edərkən məmullatda yenə də qüsurlar aşkar edə bilər. Bu halda o, qüsuru uyğun və münasib olaraq podratçıya verilən haqqın məbləğini azaldır. Qüsur məmullatın dəyərini nə qədər azaldırsa, haqqın miqdarı bir o qədər də azaldılır (MM-in 776-cı maddəsi). Sifarişçi bundan əlavə, əlavə icranı qəbul etməyərkən müqavilənin imtina edə bilər.

Əlavə icra nəticəsində podratçı qüsuru aradan qaldırmaq əvəzinə ikinici alternativini seçməklə yeni məmullat da hazırlaya bilər. Bu halda qüsurlu məlumatın hüquqi tələbi və müqəddəratı necə həll edilir? Qanun bu sualın da cavabını dəqiq olaraq müəyyən edir (MM-in 763.3-cü maddəsi). Belə ki, podratçı yeni məmullat hazırladığı halda qüsurlu məmullatın ondan tələbi ilə geri qaytarılır, yeni podratçının sərəncamına (mülkiyyətinə) daxil olur.

Podratçı tərəfindən qüsuruz olaraq işi icra etmək vəzifəsinin yerinə yetirilməsi onun üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb olur. Bu, sifarişçiyə ixtiyar verir ki, o, **müqavilədən imtina** etsin. Belə ki, əgər əlavə icra üçün müəyyənləşdirilmiş müddət qurtardıqdan sonra məlumatdakı qüsur tamamilə aradan qaldırılmazsa, sifarişçi müqavilədən imtina edə bilər. Bu halda podratçı müqavilə ilə bağlı xərclərin əvəzini sifarişçiyə ödəməyə borcludur (MM-in 765-ci maddəsi).

Altıncı tələb ondan ibarətdir ki, podratçı işi fiziki qüsurlardan əlavə, həm də hüquqi qüsurlardan azad icra etməyə borcludur. Hüquqi qüsur dedikdə podratçının gördüyü işin nəticəsini üçüncü şəxslərin hüquqları ilə yüklü etməsi (girova qoyması, başqa şəxsin mülkiyyətinə keçirməsi və s.) başa düşülür. Podratçı sifarişçi üçün podratı ələ icra etməlidir ki, podratın nəticəsi üçüncü şəxslərin hüquqlarından və ya iddiasından azad olsun (MM-in 762.1-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, podratçı hüquqi qüsur olmadan işi yerinə yetirməyə borcludur. Üçüncü şəxslərin hər hansı bir hüquq tələbi irəli sürə bilməməsi, podrat işinin hüquqi qüsur olmadan icrasını ifadə edir (MM-in 762.4-cü maddəsi).

Yeddinci tələb ondan ibarətdir ki, müqavilədən, yaxud konkret hallardan və ya işin xarakterindən irəli gəlidiyi hallarda podratçı ona tapşırılmış işi şəxsən icra etməyə və yerinə yetirməyə borcludur (MM-in 755-ci maddəsi). Bir qayda olaraq, hecmi böyük olmayan, texniki cəhətdən qeyri-mürəkkəb podrat işləri şəxsən podratçının özü tərəfindən icra edilir. Lakin texniki cəhətdən mü-

rəkkəb, kompleks xarakterli podrat işlərinin, xüsusən tikinti podratı sahəsində tapşırılan işin podratçının şəxsən özü tərəfindən icra edilməsi çətin məsələ sayılır. Belə halda **baş podrat prinsipi** tətbiq edilir. Bu prinsipe görə podratçı ona tapşırılmış işi icra etmək üçün işin görülməsinə digər üçüncü şəxsləri də cəlb edir. Bu halda podratçı **baş podratçı** rolunda çıxış edir, işin yerinə yetirilməsi üçün cəlb edilmiş üçüncü şəxslər isə **subpodratçı** adlanırlar. Baş podratçı işin ayrı-ayrı komplekslərinin görülməsini müqavilə əsasında subpodratçıya tapşırır. Bu cür müqavilə **subpodrat müqaviləsi** adlanır. Subpodratçıların öhdəlikləri icra etməməsinə və ya lazımı qaydada icra etməməsinə görə sifarişçi qarşısında **onlar yox, baş podratçı məsuliyyət daşıyır**. Baş podrat prinsipinin mahiyyəti bundan ibarətdir¹.

Bununla belə, qarşıdırma və xüsusi xarakterli digər işlərin görülməsi ilə əlaqədar olaraq sifarişçi baş podratçının razılığına əsasən üçüncü şəxslərlə (qarşıdırma və ya ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarla) müqavilə bağlaya bilər. Bu cür müqavilə **birbaşa (düzünə) müqavilə** adlanır. Birbaşa müqavilələrin bağlanmasında baş podratçı iştirak etmir və buna görə də baş podrat prinsipi tətbiq olunmur.

Sekkizinci tələb ondan ibarətdir ki, podratçı **ona tapşırılan işi öz riski ilə (cavabdehliyi ilə)** icra edir. İndiki mülki qanunvericilik riskin iki növünü müəyyənləşdirir (MM-in 772-ci maddəsi). Birinci növ risk müqavilə icra olunarkən istifadə olunan materialların, avadanlığın, emal məqsədi üçün verilən əşyaların və ya digər əmlak növlərinin (taxta, sement, inşaat qurğuları, paltar üçün parça və s.) təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi ilə bağlıdır. Bu cür risk üçün **məsuliyyəti müvafiq əmlakı verən tərəf daşıyır**. Materialın təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski materialı verməmiş tərəfin üzərinə düşür (MM-in 772.2-ci maddəsi). Bu prinsip Roma hüququ ənənəsinə uyğun gəlir. Roma hüququna görə təsadüfi risk üçün mülkiyyəti məsuliyyət daşıyırdı². Roma hüququnun bu qaydası yeni və müasir qanunvericilikdə də saxlanılmışdır. Belə ki, əmlakın təsadüfən məhv olması və ya təsadüfən zədələnməsi riski əgər bu Məcəllədə və ya müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülkiyyətinin üzərinə düşür (MM-in 152.10-cu maddəsi).

(İkinci növ risk **görmüş işin (işin nəticəsinin) təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi** ilə bağlıdır. Bu halda gördülmüş işin təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski icranın nəticəsi sifarişçiyə verildiyi vaxta kimi podratçının üzərinə düşür (MM-in 772.1-ci maddəsi). Lakin işin nəticəsi sifarişçiyə təhvil verildiyi andan podratçı bu cür riskə görə məsuliyyət daşıyır. İşin nəticəsinin sifarişçiyə verilməsi ilə eyni vaxtda təsadüfən məhv ol-

¹ Baş podrat prinsipi öz mənsəyini Roma hüququndan götürmüşdür. Belə ki, Roma hüququ podratçını müqaviləni yerinə yetirərkən üçüncü şəxslərin köməyindən istifadə etməyə icazə verir. Lakin üçüncü şəxslərin təqsirlərinə görə podratçı məsuliyyət daşıyırdı (vax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.459).

² Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1994; Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник М., 1994; I.B.Novitski. Roma hüququ. Dərslik / Rus diindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999.

ma və ya zədələnmə riski də ona keçir¹. Sifarişçi işin nəticəsini qəbul etməyi gecikdirə bilər. Onda risk barədə məsələ necə həll olunur? Qanun bu sualı da cavabsız qoyur. Belə ki, sifarişçinin müəyyən edilmis müddətdə işin nəticəsini qəbul etməyərək gecikdirmə halına yol verməsi onu riskə görə məsuliyyətəndən azad etmir. Ona görə ki, qanun sifarişçinin işin nəticəsini qəbul etməyi gecikdirməsində işin nəticəsini verilməsində bərabər tutur (MM-in 772.1-ci maddəsi). Odu ki, sifarişçi işin nəticəsini qəbul olunmasını gecikdirsə, işin nəticəsini məhv olması və ya zədələnməsi riski onu üzərinə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, risk məsələsi podrat və əmək müqavilələrini bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. Bu fərqləndirmənin işə praktika üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, əmək müqaviləsi əsasında görülüş işin təsadüfən məhv olması zamanı işçinin əmək haqqı saxlanılır. Podrat müqaviləsinə əsasən görülüş iş iş sifarişçiyə verildiyi vaxtdək təsadüfən məhv olarsa, podratçıya podrat haqqı ödənilir.²

Podratçının icra etməli olduğu əsas vəzifəyə aid **doqquzuncu tələb (şərt)** ondan ibarətdir ki, o, sifarişçi tərəfindən ona verilmiş əmlakın salamat saxlanılması üçün zəruri olan bütün tədbirləri görməyə borcludur. Podratçı neinki sifarişçinin ona verdiyi materialların, həm də təmir, yaxşılaşdırma və ya digər işlərin görülməsi üçün sifarişçinin ona təqdim etdiyi əmlakın salamat saxlanılması üçün məsuliyyət daşıyır. Məsələn, televizorun təmiri, paltanın yuyulması, qızıl yırıntılarından zərərlik məmulatı düzəldilməsi, dərinin rənglənməsi, mebelə yeni üzülük çəkilməsi və digər podrat işlərində televizor, paltar, qızıl yırıntılar, dəri, mebel və podratçıya verilən digər predmetlər sifarişçinin əmlakı sayılır. Podratçı bu əmlak növlərinə özününkü kimi qayğı və qulluq göstərməlidir. O, göstərilən əmlak növlərinin itməsi və ya zədələnməsi ilə nəticələnmə biləcək hər cür diqqətsizlik halına görə cavabdehdir³. Podratçı sifarişçinin əmlakı barəsində diqqətsizlik üzündən həmin əmlakın məhv olması və ya zədələnməsi üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 771-ci maddəsi).

Podratçının əsas vəzifəsi ilə bağlı olan məsələlərdən biri **podratçının hazırladığı məmulata qarantıya müddəti üzrə öhdəlik götürməsidir** (MM-in 774-cü maddəsi). Podratçının hazırladığı məmulat keyfiyyət bərabər müqavilə şərtlərinə uyğun olmalıdır. O, qarantıya müddəti ərzində aşkar edilmiş qüsurlara görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, qarantıyanın qüvvədə olduğu müddətdə aşkar edilmiş qüsür müvafiq hüquqlar əmələ gətirir (MM-in 774-cü maddəsi). Belə ki, qarantıya müddəti ərzində məmulatda qüsür müəyyən etdikdə sifarişçinin ixtiyarı var ki, göstərilən alternativlərdən birini seçsin:

- qüsurun aradan qaldırılmasını tələb etmək (MM-in 763.1-ci maddəsi);
- yeni məmulat hazırlanmasını tələb etmək (MM-in 763.1-ci maddəsi);

¹ Göstərilən qayda klassik Roma hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququna görə işin təsadüfən məhv olması və ya zədələnməsi riski iş sifarişçiyə təhvil verilənəkdən podratçının, iş təhvil verildikdən sonra iş sifarişçinin üzərinə düşür (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перельтерского. М., 1999, с. 458).

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 154.

³ Bu o qədər Roma hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququ yüngül təqsir də (cu ra levis) daxil olmaqla hər cür təqsirə görə podratçının məsuliyyət daşımaması nəzərdə tutuldu (bax: Новицкий И.В. Roma hüququ. Dərslik. Rus dilindən M.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s.171).

• qüsuru özü aradan qaldırın, **çəkdiyi xərclərin evəzini ödəməyi tələb etmək** (MM-in 764.1-ci maddəsi);

• qüsura uyğun olaraq **haqqın miqdarını azaltmaq**.

Podratçının ikinci əsas vəzifəsi **yerinə yetirdiyi işin nəticəsini sifarişçiyə verməkdən ibarətdir**. Bu vəzifə podratçının birinci əsas vəzifəsi ilə çox xüsusi rəldə bağlıdır⁴. İşin nəticəsini sifarişçiyə verilməsi ilə həmin nəticə üzərində mülkiyyət hüququ sifarişçiyə keçir. Söhbət podratçının hazırladığı məmulatdan gədir. Podrat müqaviləsində hər hansı məmulatın hazırlanması nəzərdə tutularsa və podratçı onu özünün əldə etdiyi materialardan hazırlayarsa, hazırlanmış məmulata mülkiyyət hüququnu sifarişçiyə verir (MM-in 752.2-ci maddəsi).

Podratçı yalnız sifarişçinin tapşırığına və müqavilə şərtlərinə uyğun gələn işin nəticəsini sifarişçiyə təqdim etməyə borcludur. Podratçının sifariş edilmiş podrat nəticəsini deyil, başqa podrat nəticəsini təqdim etməsi qüsurlara bərabər tutulur, bu şərtlə ki, onu icra əvəzinə qəbul etmək açığı-aşkar mümkün olmasın (MM-in 762.3-cü maddəsi). Bu halda sifarişçinin ixtiyarı var ki, aşkar edilən qüsurları əmələ gətirdiyi hüquqlardan istifadə etsin (MM-in 763, 764, 765, 766-cı maddələr).

Vəzifə daşımaqla bərabər, podratçı həm də hüquqlara malikdir. Onun hazırladığı daşınar əşyaya **girov hüququ** (MM-in 757-ci maddəsi), tikinti aparılan torpaq sahəsinə **ipoteka hüququ** (MM-in 758-ci maddəsi) və digər hüquqları vardır.

2. Sifarişçinin əsas hüquq və vəzifələri

Podrat müqaviləsi üzrə sifarişçinin birinci əsas vəzifəsi **podratçının gördüyü işin nəticəsini qəbul etməkdən ibarətdir**. Əgər müqaviləyə görə və ya işin xarakterinə əsasən, iş qəbul edilmədikdə, sifarişçi yerinə yetirilmiş işi qəbul etməyə borcludur (MM-in 770-cü maddəsi).

Sifarişçi işi **podratçının müəyyənləşdirdiyi müddətdə qəbul etməlidir**. Sifarişçi işin nəticəsini nəzərdə tutulan müddətdə qəbul etməyə də bilər. Bu halda münasibətlər necə qaydaya salınır? Qanun həmin hüquq məsələnin tənzimlənməsi yolunu da göstərir. Belə ki, sifarişçi işi podratçının müəyyənləşdirdiyi müddətdə qəbul etməsə, iş qəbul edilmiş sayılır (MM-in 770-cü maddəsi).

Sifarişçi işin nəticəsini qəbul etməkdən ibarət olan əsas vəzifəsini yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşıyır. Onun yerinə yetirilmiş işi qəbul etməməsi podratçıya ixtiyarı verir ki, o, **zərərin evəzini ödənilməsinə tələb etsin** (MM-in 756.1-ci maddəsi). Analoji hüquqdan podratçı sifarişçi tərəfindən işi yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan hərəkətlərin edilməməsi hallarında (məsələn, təmir üçün podratçıya verdiyi predmetdən istifadə qaydalarını ona vermə, vemasını öhdəsinə götürdüyü zəruri materialları podratçıya təqdim etmə və s.) da istifadə edir. Podratçıya ödənilən zərərin evəzi hesablanarkən gecikmə müddəti, haqqın miqdarı, podratçının öz iş qüvvəsindən başqa formada istifadə etməsi nəticəsində əldə ediləcəyi fayda kimi amillər nəzərə alınır.

⁴ Bəzi müəlliflər podratçının bu iki əsas vəzifəsinin yaxınlığını nəzərə alaraq onu vahid və bir vəzifə kimi nəzərdən keçirirlər (məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с.194; Гражданское право. Учебник. Том 2. Политом 1 / Под ред. С.А.Суханова. М., 1999, с. 508).

Sifarişçinin ikinci esas vəzifəsi onun **podratçıya gördüyü işin müqabilində müəyyən edilmiş haqq ödəməkdən** ibarətdir. Sifarişçi podratçıya şərtlənmiş haqq ödəməyə borcludur (MM-in 753.1-ci maddəsi). Sifarişçinin bu vəzifəsi onun işin nəticəsini qəbul etmək vəzifəsi ilə yaxın əlaqədədir¹.

Bir qayda olaraq, sifarişçi yerə yetirilmiş iş üçün podratçının haqqını iş **icra olunub qurtarıqdan sonra** ödəyir. Bu onunla izah olunur ki, sifarişçi yerinə yetirilən işin həcmindən, dəyərindən və keyfiyyətindən müqaviləyə, tapşırıq və smelaya müvafiq olmasını yoxlamaq imkanı qazanır.

Bununla belə, podrat müqaviləsində haqqın hissə-hissə də ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Podrat işlərinin əvəzinin bir hissəsinin qabaqcadan avans kimi ödənilməsi istisna edilmişdir.

Sifarişçi podrat işləri qurtarana kimi istənilən vaxt müqavilənin icrasından **bir tərəfli qaydada** imtina etmək ixtiyarına malikdir. Belə halda sifarişçi icra edilən işin haqqını və müqavilənin ləğvi ilə vurulan zərərin əvəzini ödəməyə borcludur (MM-in 759.1-ci maddəsi). Bununla belə, bəzən sifarişçi ancaq yerinə yetirilmiş işin haqqını ödəyir; o, müqavilənin ləğvi ilə vurulan zərərin əvəzinə isə ödəməli deyildir. Belə ki, əgər sifarişçi tərəfindən müqaviləyə bilavasitə podratçının hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində baş verən və ya həmin hərəkətlərə bağlı olan səbəbə görə xitam verilə bilər. Bu zaman podratçı yalnız yerinə yetirilmiş işin haqqını tələb etmək hüququna malikdir, bu şərtlə ki, sifarişçinin həmin işlərə hansısa marağı olsun (MM-in 759.2-ci maddəsi). O ki qaldı podratçının zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna, qeyd etməliyik ki, o, bu hüquqdan istifadə edə bilməz. Ona görə ki, sifarişçinin müqaviləni ləğv etməsi podratçının təqsirli əməlləri ilə bağlıdır.

Podrat müqaviləsi işlər qurtaranadək podratçının təşəbbüsü ilə xitam verilə bilər. Bunun üçün iki şərtin olması tələb olunur. Mülki qanunvericilik podrat müqaviləsinə podratçının təşəbbüsü ilə xitam verilməsinin iki halını fərgələndirir; həmin hallara görə müqavilənin xitam edilməsi eyni yox, müxtəlif hüquqi nəticəyə səbəb olur. Birinci hal podratçı tərəfindən müqaviləyə bilavasitə sifarişçinin hərəkətləri nəticəsində baş verməyən və ya həmin hərəkətlərə bağlı olmayan səbəbə görə xitam verilməsindən ibarətdir. Bu hala misal olaraq podratçının xroniki xəstəliyə düşməsi, ailə və ya iş vəziyyətinə görə başqa şəhərə köçməsi, podratçı təşkilatın fəaliyyətinə xitam verilməsi (məsələn, mütlisləşməsinə görə və s.) və digərlərini göstərmək olar. Həmin hallara görə podratçı işlər qurtaranadək müqaviləyə xitam verilə bilər, bu şərtlə ki, sifarişçi üçün işlərin başqa şəkildə bərabər və ya daha əlverişli şərtlərlə görülməsi mümkündür. Bu zaman podratçı yerinə yetirilmiş işin haqqının ödənilməsinə tələb edə bilər; zərərin əvəzinin alınmasını isə o, tələb edə bilməz.

İkinci hal isə podratçı tərəfindən müqaviləyə bilavasitə sifarişçinin hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində baş verən və ya həmin hərəkətlərə bağlı olan səbəbə görə xitam verilməsindən ibarətdir. Məsələn, dəfələrlə x-

bərdarlıq edilməsinə baxmayaraq sifarişçi podratçıya keyfiyyətsiz və yararsız materiallar verir və s. Bu kimi səbəblərə görə podrat müqaviləsinə xitam verilərkən podratçı tələb edə bilər (MM-in 760.2-ci maddəsi):

- həm yerinə yetirilmiş işin haqqının ödənilməsinə;
 - həm də müqavilənin ləğvi ilə vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsinə.
- Beləliklə, podrat müqaviləsi əşya formasına malik olan işin haqq əsasında görülməsi və yerinə yetirilməsi prosesində əmələ gələn münasibətləri əhatə edən konstruksiyadır. Müasir milli mülki hüquq sistemlərində və beynəlxalq ticarət dövrüyyəsində podrat bu cür təbiətə malik olan müqavilə növü kimi qəbul edilmişdir¹.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Брагинский М.И. Подряд, выполнение научно-исследовательских, опытно-конструкторских и технических работ, возмездное оказание услуг // Хозяйство и право. 1996, №4.5.

Брагинский М.И. Подряд и подрядоподобные договоры // ВВАС РФ. 1996. №7.

Витушко В. Договор подряда // Хозяйство и право. 1992. №11.12.

Кузнецов Н.С. Подрядные договоры в инвестиционной деятельности в строительстве. Киев, 1993.

Сиротина И.А. Подряд. М., 1997.

Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., часть 2, 1961.

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002.

Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Безбах, В.К. Пучинский. М., 2004.

¹ Bu vəziyyətlərin sıx bağlılığı onların bəzi müəlliflər tərəfindən vahid və bir vəzifəyə birləşdirilməsini şərtləndirir (məsələn, bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 317; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г. Калыгина. М., 1999, с. 197; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полуптом 1 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1999, с. 514).

¹ Beynəlxalq ticarət dövrüyyəsində istifadə edilən podratın esas xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq üçün bax: Тыжваль А., Функ Я., Хвалев В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с.467-481.

XXI FƏSİL TAPŞIRIQ MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Tapşırıq müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, əsas cəhətləri və elementləri

1. Tapşırıq müqaviləsi və xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliklər

Öhdəliyin ən geniş yayılmış növü **müqavilə öhdəliyidir**. Müqavilə öhdəliyi özü müxtəlif tiplərə bölünür: əmlakın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəlik (alıq-satqı, dəyişmə, bağışlama və renta öhdəlikləri); əmlakın istifadəyə verilməsi üzrə öhdəlik (əmlak kirayəsi, icara, lizinq və əvəzsiz istifadə öhdəlikləri); iş görülməsi üzrə öhdəlik (podrat öhdəliyi) və s.¹

Müqavilə öhdəliyinin tiplerindən biri **xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik hesab olunur**. Bu cür öhdəliklərə aiddir: daşıma; saxlama (saxlanc); sığorta; komissiya; bank əmanəti; bank hesabı və s. öhdəliklər. Xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliyin bir növü **tapşırıq öhdəliyidir**.

Mülki hüquqda xidmət göstərilməsi üzrə müqavilə öhdəlikləri **xidmət göstərənini həyata keçirdiyi fəaliyyətin xarakterindən** asılı olaraq müəyyən növlərə ayrılır²:

- **faktiki xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik** (daşıma öhdəliyi, broker öhdəliyi; saxlama öhdəliyi);
- **hüquqi xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik** (komissiya öhdəliyi);
- **həm faktiki, həm də hüquqi xarakterli öhdəlik** (tapşırıq, nəqliyyat-ekspedisiya, komissiya və ticarət agentli öhdəlikləri);
- **pul-kredit xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik** (bank hesabı, bank əmanəti və sığorta öhdəlikləri)³.

Yeni MM xidmət göstərilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərini xüsusi qrup halında birləşdirməyərək sistemləşdirmir. Bu halı onun qüsurlu cəhətlərindən biri hesab etmək olar. Bununla belə, artıq çoxdan bəri ki, mülki hüquq elmində

öhdəliklərin təsnifi aparılır. Bu təsnifə əsasən müqavilə öhdəliklərindən xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliklər xüsusi qrup halında ayrılır. Xidmət öhdəlikləri içərisində bezi öhdəliklər özlərini hüquqi təbiətinə görə fərqləndirirlər. Bunlar **vasitəçilik xidməti göstərilməsi üzrə öhdəliklər** adlanır. Bu cür öhdəliklərə aiddir:

- tapşırıq öhdəliyi;
- broker öhdəliyi;
- ticarət agentli (nümayəndəsi) öhdəliyi;
- komissiya öhdəliyi;
- komissiya öhdəliyi;
- nəqliyyat-ekspedisiya öhdəliyi.

Vasitəçilik xidməti üzrə öhdəliklər içərisindən **ticarət vasitəçiliyi adlı xüsusi öhdəliklər qrupu** ayrılır: ticarət agentli öhdəliyi; komissiya öhdəliyi; komissiya öhdəliyi; broker öhdəliyi. Ticarət vasitəçiliyi öhdəliklərindən yalnız ikisi **ticarət nümayəndəliyi** yaradır: ticarət agentli öhdəliyi; komissiya öhdəliyi.

2. Tapşırıq müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Tapşırıq müqaviləsinin «yaşın» çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu müqavilə «**mandatum**» (tapşırıq) adı ilə hələ neçə-neçə yüz il bundan əvvəl Roma hüququna məlum idi. Roma hüququ tapşırıq müqaviləsinə bir şəxsin (etibar edəninin) hər hansı hərəkətin pulsuz yerinə yetirilməsini digər şəxsə (etibar edilənə) tapşırması, etibar edilən isə bunu öz üzərinə götürməsi kimi anlayış verirdi⁴.

Tapşırıq müqaviləsi bir çox sivil və qabaqcıl dövlətlər (məsələn, İtaliyanın, Almanyanın, Avstriyanın, Fransanın və s.) qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur⁵. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsi tapşırıq müqaviləsinə etibar edilən etibar edən tərəfindən ona tapşırılması işi əvəzsiz icra etməyi öhdəsinə götürməsi kimi anlayış verir (§ 662)⁶. Qeyd etmək lazımdır ki, tapşırıq müqaviləsi yalnız kontinental Avropa ölkələrinin hüququna məlumdur⁴.

Azərbaycan Respublikası MM-in 777.1-ci maddəsi tapşırıq müqaviləsinin qanunvericilik formulu edir. **Tapşırıq müqaviləsinə görə, tapşırıqçı həyata keçirməyi öhdəsinə götürən şəxs (vəkalet alan) başqa şəxsin (vəkalet verənini) ona tapşırdığı əşyaları, işləri və ya digər xidmətləri konkret nəticədə əldə olunmasına təminat vermədən icra etməyi öhdəsinə götürür.**

Tapşırıq müqaviləsi üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri müqavilənin mühüm şərtləri bəzədə onlar arasında razılıq əldə edildiyi andan əmələ gəlir. Bu onu göstərir ki, tapşırıq müqaviləsi **konsensual müqavilədir**⁵. Həm də ona görə

¹ Müqavilə öhdəliklərinin tipləri barədə bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с.18-19.

² Təsnif götürülmüşdür: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 3

³ Rusiya Federasiyasının mülki qanunvericiliyi və mülki hüquq elmi faktorinq, borc və kredit öhdəliklərini pul-kredit xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliklərə şamil edir (bax Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.3). Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi isə bundan fərqli olaraq faktorinq öhdəliyini alıq-satqı öhdəliyinin yarımmövqiləsində bir kimi əmlakın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəliklərə şamil edir. Faktorinq müqaviləsi ilə pul xarakterli tələbər özgeninkləşdirilir. Bu müqavilə üzrə faktor pul tələblərini satın alır. Buna görə də faktorinq əmlakın mülkiyyətə verilməsi üzrə öhdəliyi daxil edilir. Bircür öhdəliklərinə gəldikdə isə demək olar ki, bu öhdəliklərin xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliklərə daxil edilməsi bir o qədər də əsaslı hesab etmək olmaz. Birincisi, bu cür öhdəliklərin predmeti (obyektini) qeyri-maddi xarakterli xidmət təşkil etdiyi halda, borc öhdəliklərində pul vəsaiti və cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar öhdəliyin obyektini kimi çıxış edir. İkincisi, borc öhdəlikləri mülkiyyət hüququnun verilməsini şərtləndirir.

⁴ Бax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.474; Новицкий И.В. Римское право. Дerslik / Rus dilindən М.Р.Әсғəровanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s.172.

⁵ Xarici ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan tapşırıq müqaviləsi barədə geniş məlumat almaq üçün bax: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999, с.15-80.

⁶ Bürgerliches Gesetzbuch, 18.08.1896. Zivilrecht. Wirtschaftsrecht, Wöden-Baden. 1992.

⁷ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005, с.158.

⁸ Л. Жюльен де ла Морендьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 278.

ki, tərəflər öz aralarında razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış sayılır. Amma müqavilə vəkəlat alanın tapşırığı qəbul etməsindən sonra qüvvəyə minir (MM-in 777.2-ci maddəsi). Ona görə ki, əqdin təsnifi baxımından tapşırınq müqaviləsinə **ikiterəfli əqddir**, ikiterəfli əqdin isə bağlanması üçün hər iki tərəfin iradə ifadəsi tələb olunur. Vəkəlat alanın tapşırığı qəbul etməsi məhz onun tapşırınq müqaviləsinin bağlanmasına razılıq verəməsinə və iradəsini ifadə edir.

Tapşırınq müqaviləsi **həm əvəzli, həm də əvəzsiz** ola bilər¹. Bunu MM-in 783.2-ci maddəsində ifadə edilən göstərişdən müəyyən etmək mümkündür. Bu göstərişə görə vəkəlat verən vəkəlat alana yalnız o halda **haqq ödəməlidir ki, bu, şərtləşdirilmiş olsun**. Bu onu ifadə edir ki, haqq ödənilməsi barədə tərəflər razılığa gəldikdə müqavilə əvəzli, haqq barədə şərt nəzərdə tutulmadıqda isə əvəzsiz xarakterə malik olur. Başqa sözlə desək, tapşırınq müqaviləsi yalnız müqavilədə haqq barədə şərt nəzərdə tutulduqda əvəzli olur. Bununla bərabər, vəkəlat alan tərəf (vəkil, patent müvəkkili) **müstəqil peşə fəaliyyəti formasında** əqdlər bağlayarsa və ya xidmətlər göstərsə, tapşırınq müqaviləsi əvəzli müqavilə olacaqdır. Söhbət kommersiya **nümayəndəliyindən** getmir (MM-in 361-ci maddəsi). Göstərilən hallarda söhbət ancaq vəkillər, patent müvəkkilləri və s. tərəfindən həyata keçirilən **peşəkarlıq nümayəndəliyindən** gedir ki, belə nümayəndəlik həmişə əvəzli olur; bu hamılıqla belə qəbul edilmişdir. Bəzən tapşırınq müqaviləsində haqq vermək barədə şərt göstərilərsə də, haqqın miqdarı müəyyənləşdirilmir. Lakin bu hal heç də müqavilənin əvəzsiz olmasını şərtləndirmir; tapşırınq müqaviləsi buna baxmayaraq bu kimi məqamlarda əvəzli müqavilə sayılır.

Əvəzsiz tapşırınq müqaviləsi **yalnız gizli nümayəndəlik münasibətləri** yaradır. Bu cür müqavilədən **xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik əmələ gəlmir**. Əvəzli tapşırınq müqaviləsinə gəldikdə isə onu göstərə bilirik ki, bu müqavilə **həm nümayəndəlik münasibətləri, həm də xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik** yaradır.

Tapşırınq müqaviləsi həm də **ikiterəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**. Ona görə ki, tərəflərdən hər biri bir-birinə münasibətə vəzifələr dəstəyirlər: vəkəlat verən haqq ödəmək, tapşırınqın icrası zamanı çəkilən xərclərin əvəzini vermək və digər vəzifələr dəstəyir; vəkəlat alanın isə üstünə tapşırınqı icra etmək, hesabat vermək və digər vəzifələr düşür. Bu müqavilədə tərəflərdən birinin hüququ digər tərəfin vəzifəsinə uyğun gəlir. Tapşırınq müqaviləsi əvəzli və ya əvəzsiz olmasından asılı olmayaraq bütün hallarda qarşılıqlı xarakterə malikdir.

3. Tapşırınq müqaviləsinin tətbiq sahəsi və əhəmiyyəti

Bəzən həyatda ələ vəziyyət yaranır ki, mülki döriyyə subyektləri bu və ya digər səbəbə görə mülki hüquqları və vəzifələrini şəxsən özləri həyata keçirə bilmirlər. Belə ki, adətən mülki hüququn hər bir subyektli malik olduğu mülki hüquq qabiliyyətini özü gerçəkləşdirir, əmlak əldə edir, əmək haqqını alır, mül-

kiyyətə olan predmetləri və avadanlıqları satır, müxtəlif cür əqdlər bağlayır və digər hüquqi hərəkətlər edir. Həyat halları bəzi məqamlarda subyektin müstəqil və sərbəst şəkildə öz hüquqlarını həyata keçirməsinə, eləcə də subyektiv hüquq və vəzifələr əldə etməsinə mane olur. Mane olan hallar həm hüquqi xarakterli (fəaliyyət qabiliyyətinin olmaması), həm də faktiki xarakterli (xəstəlik, hüquqi savadsızlıq, vaxt məhdudluğu və s.) ola bilər. Belə hallarda nümayəndəlik institutunun köməyindən istifadə etmək subyektin özünün malik olduğu hüquq qabiliyyətinin bir hissəsini həyata keçirməsi onun üçün həddindən artıq rahat və əlverişli olur, bəzi hallarda isə sadəcə olaraq zərurət çəvrilir.

Beləliklə, nümayəndəlik institutundan istifadə etmək məqsədi ilə hüquq subyektləri ayn-ayn şəxslərin xidmətlərindən faydalanırlar. Həmin şəxslər əqdlər bağlayır və digər hüquqi hərəkətlər edir ki, bunun əsasında mülki hüquq münasibətləri əmələ gəlir və ya xitam olunur. Mülki hüquqda bu cür münasibətlər **nümayəndəlik adlanır**.

Nümayəndəlik münasibətləri müxtəlif əsaslarla görə yaranır. Bu əsaslardan bir tapşırınq müqaviləsidir¹.

Tapşırınq müqaviləsi mülki (əmlak) döriyyəyə çox geniş surətdə tətbiq olunur. Bu müqavilədən həm vətəndaşların məsələsində, həm ümumi mülki münasibətlərdə, həm də kommersiya fəaliyyətində (sahibkarlıq sahəsində) istifadə edilir.

Tapşırınq müqaviləsinin **vasitəçilik üzrə fəaliyyətin hüquqi əsaslarından** biri hesab etmək olar. Bu müqavilənin köməyi ilə vəkəlat alan müxtəlif cür hüquqi xarakterli əqdlər bağlayır. Vəkəlat alan həm də faktiki hərəkətlər yerinə yetirir. Faktiki hərəkətlər tapşırınq (vekəlat verən) üçün hüquqi nəticə yaratmır, hüquq və vəzifələr doğurmur, nümayəndəlik əmələ gətirmir.

Tapşırınq müqaviləsi qiymətli kağızlar bazasında da tətbiq edilir. Belə ki, brokerlər qiymətli kağızlar bazasında müəyyən hallarda tapşırınq müqaviləsi əsasında hərəkət edirlər («Qiymətli kağızlar haqqında» qanun).

Tapşırınq müqaviləsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu hüquqi konstruksiya öz işini şəxsən aparmaq imkanına malik olmayan istənilən şəxsə imkan verir ki, o, vəkəlat alanın (nümayəndənin) vəsiti ilə mülki döriyyəyə çıxış etsin.

Tapşırınq müqaviləsinin tətbiq sahəsi günü-gündən daha da genişlənir. Demək olar ki, hər gün hüquqi yardım, tərəfdaşların axtanılması, marketing və digər sahələrdə xidmət göstərilməsi üzrə yeni-yeni firmalar əmələ gəlir. Kommersiya təşkilatlarının bir növü olan təsərrüfat cəmiyyətlərinin səhmdarları nümayəndə vəsiti ilə səhmdar cəmiyyətinin iclasında iştirak etmək, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaq ixtiyarına malikdirlər. Kooperativin üzvü olan hüquqi şəxsi kooperativdə onun tərəfindən vəkil edilmiş şəxs (nümayəndə) təmsil edir. Bu kimi hallarda münasibətlər tapşırınq müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

4. Tapşırınq müqaviləsinin xüsusiyyətləri

Tapşırınq müqaviləsinin ən birinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu müqavilə əsasında **gizli mülki nümayəndəlik münasibətləri** yaranır.

¹ Roma hüququna görə tapşırınq müqaviləsi bütün hallarda əvəzsiz xarakterə malik idir. Bu, onun mühüm əlaməti hesab olunurdu (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.С.Перетерского и И.Б.Новицкого. М., 1999, с. 474).

¹ Özü də bütüncə dəfə qeyd etmişlik ki, tapşırınq müqaviləsinin predmeti yalnız hüquqi hərəkətlər (məsələn, müqavilə bağlamaq) olduqda birləşə (əçq, klassik formalı) nümayəndəlik yox, dəfəyi (və ya gizli) nümayəndəlik yaranır.

sibətləri əmələ gəlir. Bu müqaviləni nümayəndəliyin klassik forması saymaq olmaz¹. Belə ki, tapşırıq müqaviləsinə tərəf kimi iştirak edən vəkəlat alan (nümayəndə) həmişə vəkəlat verən (təmsil olunanın) adından yox, ancaq öz adından, lakin onun hesabına, onun mənafeyi üçün çıxış edir. Bununla vəkəlat verən üçün mülki hüquq və vəzifələr yaranır, dəyişir və ya xitam olunur. Belə ki, vəkəlat alan üçüncü şəxslərlə əqdələri vəkəlat verənin adından yox, öz adından bağlayır. Belə halda vəkəlat alan bağlanmış əqd üzrə qarşı tərəfə (kontragəntə) çevrilir. O, üçüncü şəxslər qarşısında kreditör (və ya borclu) kimi çıxış edir. Bağlanmış əqdlər əsasında əldə edilmiş hüquq və vəzifələr şəxsin vəkəlat alana məxsus olur, yəni əqdin bağlanmasından yaranan hüquqi nəticə ona məxsus olur. Tapşırıq müqaviləsi icra olunduqdan sonra o, əqd üzrə əldə etdikləri hüquqların hamısını vəkəlat verənə verir. Beləliklə, vəkəlat alan vəkəlat verənin gizli (dolaylı) nümayəndəsi kimi çıxış edir. Gizli nümayəndəlikdə vəkəlat verənlə üçüncü şəxslər arasında bilavasitə hüquq münasibətləri yaranmır.

Gizli nümayəndəlik institutu qədim Romada əmələ gəlmişdir. Roma hüququnda nümayəndəlik tapşırıq müqaviləsi formasında həyata keçirilirdi. Roma hüquqşünasları tapşırıq müqaviləsinin gizli nümayəndəlik hesab edirdilər. Bu baxımdan Roma hüququ kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə ciddi təsir göstərmişdir. Almaniya mülki qanunvericiliyinə görə tapşırıq müqaviləsindən gizli (dolaylı) nümayəndəlik əmələ gəlir. Həmin müqaviləyə anlayış verən normada (AMQ-nin 662 §-i) Roma hüququnda olduğu kimi vəkəlat alanın vəkəlat verənin hesabına və mənafeinə hərəkətlər etmək hüququ nəzərdə tutulur. Bizim qanunvericilikdə də belədir. Azərbaycan Respublikası MM-in tapşırıq müqaviləsinə anlayış verən normasında (777.1-ci maddəsində) gizli nümayəndəliyin «tapşıranın (prinsipalın) hesabına, lakin vəkəlat alanın adından hərəkət etmək» kimi əsas prinsip və formulası ifadə olunur. Bu isə Roma hüququ və bəzi Avropa ölkələrinin qanunvericilik ənənəsinə uyğundur. Lakin tapşırıq müqaviləsi barədə normaları məntiqli üsulla təfsir etdikdə gizli nümayəndəliyin əsas formulasını müəyyənləşdirmək olar. Bundan əlavə, MM-in 782-ci maddəsində bu formula birbaşa nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan fərqli olaraq, bəzi xarici ölkələrinin qanunvericiliyində (məsələn, RF-in, Çexiyanın, Fransanın və s.) tapşırıq müqaviləsindən klassik (açıq) nümayəndəlik forması yaranır. Sovet mülki qanunvericiliyində də bu müqavilədən klassik formalı nümayəndəlik yaranırdı.

Beləliklə, tapşırıq müqaviləsi nümayəndəlik haqqında müqavilədir. Özü də bu müqavilə əsasında könüllü (müqavilə) nümayəndəlik münasibətləri əmələ gəlir. Ona görə tapşırıq müqaviləsinə aid olan qaydalar nümayəndəlik institutuna şamil edilən normalarla birlikdə tətbiiq edilə bilər (MM-in 26-cı fəsil). Başqa sözlə, tapşırıq müqaviləsinə nümayəndəlik haqqında ümumi qaydaların

¹ Klassik nümayəndəlik forması və ya nümayəndəliyin birbaşa forması odur ki, bu formə nümayəndənin (vekəlat alanın) hərəkəti nəticəsində təmsil olunan (vekəlat verən) üçün avtomatik olaraq hüquq və vəzifələr yaranmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, bu formə nümayəndəlikdə vekəlat alan vekəlat verənin adından, onun hesabına və onun mənafeyi üçün çıxış edir. Klassik (birbaşa) nümayəndəlik qüvvədə olan MM-in 359-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

şamil olunması mümkündür.

Tapşırıq müqaviləsinin ikincl əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir az qabaqda göstərdiyimiz kimi, bu müqavilə əsasında mülki nümayəndəlik münasibətlərindən savayı, həm də öhdəlik hüququ münasibətləri əmələ gəlir. Bu müqavilə hüquqi və faktiki xidmətlərin göstərilməsi üzrə öhdəliyin yaranmasını gərtləndirir. Bu onu ifadə edir ki, bu cür öhdəlik hüquq münasibətlərində obyekt kimi həm faktiki xarakterli, həm də hüquqi xarakterli hərəkətlər çıxış edə bilər. Vekəlat alan ona tapşırılan əqdləri, işləri və ya digər xidmətləri icra edir (MM-in 777.1-ci maddəsi). Söhbət burada hüquqi xarakterli əqdlərdən, faktiki hərəkətin növü olan işlərdən və xidmətlərdən gedir.

Tapşırıq müqaviləsinin üçüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilədə tərəf rəulunda çıxış edən vəkəlat alanın fəaliyyəti qeyri-maddi xarakterli vasitəçilik funksiyasının yerinə yetirilməsinə yönəlir. Vekəlat alan həm də nəzərdə tutulan məsələ nəticəyə nail olunmasına qərantıya və zəmanət vermir. O, tapşırığı konkret nəticə əldə olunmasına təminat vermədən icra etməyi öhdəsinə götürür (MM-in 777.1-ci maddəsi).

Tapşırıq müqaviləsinin dördüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, fidusiar xarakterli müqavilə növünə şamil edilir¹ (latınca «fides» - etibar). Bu müqavilə onu bağlayan vətəndaşların bir-birinə qarşılıqlı etimad göstərmələrinə, etibar etmələrinə əsaslanır və şəxsi xarakter daşıyır. Belə ki, vəkəlat verənlə vekəlat alan arasında qarşılıqlı münasibətlərə şəxsi etibar elementi xasdır. Ona görə də bu münasibətlərin şəxsi-etimad xarakterinin itirilməsi tərsəflərin hər ikisinə ixtiyar verir ki, onlar heç bir dəlil-səbəb və argument gətirmədən müqaviləni pozsunlar. Belə ki, tapşırıq müqaviləsinin hər bir iştirakçısı istənilən vaxt müqaviləni ləğv edə bilər (MM-in 786.1-ci maddəsi). Qeyd etməliyik ki, etimad (etibar) hər bir əqdin vacib və zəruri elementi sayılır. Lakin ehlə əqdlər vardır ki, həmin əqdlərin mahiyyəti onları iştirakçıların bir-birinə qarşılıqlı etibar etmələrindən ibarətdir, bu səbəbdən onlar fidusiar əqdlər adlanır; tapşırıq müqaviləsi məhz belə əqdlərdən bindir².

§ 2. Tapşırıq müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Tapşırıq müqaviləsində iki tərəf iştirak edir:

- vəkəlat verən;
- vəkəlat alan.

Vekəlat verən təmsil olunan, vəkəlat alan isə nümayəndədir. Tapşırıq müqaviləsinin əsas funksiyası da bu iki müqavilə iştirakçısı arasındakı münasibətlərin tənzimləməkdən və qaydaya salmaqdan ibarətdir. Roma hüququ vəkəlat verəni «mandant», vəkəlat alanı isə «mandatari (prokurator)» adlandırdı³.

¹ Roma hüququnda tapşırıq müqaviləsi fidusiar (fiducie) müqavilənin bir növü hesab edilirdi (vax: *Дождев Д. В. Римское частное право. Учебник. М., 1999, с. 563*).

² *Иосифе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., 1958, часть 1, с. 208.*

³ *Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Петерского. М., 1999, с.474.*

Tapşırıq müqaviləsinin subyekti tərkibi bu müqavilənin növü ilə şərtlənir¹. Əgər tapşırıq müqaviləsi ümumi mülki münasibətləri tənzimləyirsə, bu cür müqavilədə istənilən hər hansı hüquqi və fiziki şəxsin həm vəkəlet verən, həm vəkəlet alan rolunda çıxış etməsi istisna olunmur. Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyəm ki, yalnız tam mülki fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaşlar bu müqavilənin bağlanması tərəf qismində iştirak edə bilərlər. Başqa sözlə desək, tapşırıq müqaviləsini bağlamaq üçün həm vəkəlet alanın, həm də vəkəlet verənin tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaları tələb olunur. Müqavilənin predmeti faktiki hərəkətlər olduqda onların tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaları tələb edilə bilər. Ona görə ki, iqtisadi hərəkətlər qeyri-əqd tipli hərəkətlərdir. Bəla hərəkətlərin edilməsi üçün isə vəkəlet alan şəxsin tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması tələb edilmir. Məsələn, şəxs öz yaxın qohumuna tapşırıq ki, o, evdəki paltarları camaşırxanada yudurtsun; bu zaman vəkəlet alan şəxsin tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması tələb edilmir. Amma hüquqi hərəkətlər əqd tipli hərəkətlərdir (məsələn, müqavilə bağlamaq və s.); əqd bağlamaq qabiliyyəti isə mülki fəaliyyət qabiliyyətinin məcburi elementlərindən biridir. Oudur ki, şəxs əqd bağlayarsa, o, tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Kommersiya nümayəndəliyi münasibətlərini tənzimləyən tapşırıq müqaviləsinə gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, bu növ müqavilə üzrə vəkəlet alan tərəf rolunda kommersiya nümayəndəsi (sahibkarları daimi və müstəqil surətdə təmsil edən şəxs) çıxış edə bilər (MM-in 361-ci maddəsi). Kommersiya nümayəndəsi dedikdə sahibkarlıq statusuna malik olan vətəndaşlar və kommersiya təşkilatları başa düşülür. Bəla çıxır ki, kommersiya nümayəndəliyi münasibətlərini rəsmiləşdirən tapşırıq müqaviləsi üzrə vəkəlet alan qismində yalnız sahibkar vətəndaşlar və kommersiya təşkilatları iştirak edə bilərlər. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının və qeyri-sahibkar vətəndaşların bu müqavilə üzrə kommersiya nümayəndəsi (vekəlet alan) kimi iştirak etmələri istisna olunur.

Hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən və mülki hüququn xüsusi subyekti sayılan dövlətin tapşırıq müqaviləsinin bağlanması iştirakına gəldikdə isə dəyə bilər ki, onun bu müqavilənin iştirakçı olmaq imkanı istisna edilmişdir. Hüquq ədəbiyyatında dövlətin tapşırıq müqaviləsinin bağlanması çıxış etməsinin mümkünlüyü fikri soyulmuşdur². Məlum məsələdir ki, dövlət mülki (əmlak) dövrində özü çıxış etmir. Onu mülki hüquq münasibətlərində müxtəlif mərkəzi icra hakimiyyət orqanları – Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank və digər orqanlar təmsil edir. Məsələn, Mərkəzi Bank Azərbaycan dövləti adından ödənişlər haqqında sənədlər və ya başqa kontraktları bağlaya bilər.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi mülki əmlak münasibətlərində və özallaşdırma prosesində dövləti təmsil edir³. Nazirlər Kabineti xarici investitorlarla faydalı qazıntı

yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi barədə konsessiya müqaviləsi bağlayır («Xarici investisiyanın qorunması haqqında» qanunun 40-cı maddəsi). Bəla təsəvvür yaranır ki, əmlak dövründə dövlət təmsil edən həmin orqanlar dövlətin nümayəndəsi kimi çıxış edir. Bu cür nümayəndəlik könüllü (müqavilə) nümayəndəlik yox, qanuni (normativ akt əsaslanan) nümayəndəlik hesab olunur. Ona görə ki, müvafiq dövlət orqanları qanunun müəyyən etdiyi göstəriş əsasında dövləti təmsil edir.

Bununla bəla, dövlət tapşırıq müqaviləsi əsasında yaranan nümayəndəlik münasibətlərində də iştirak edə bilər. Dövlət xarici ölkədə səfərləyən, konsulluğun yerləşdirilməsi üçün binanın satın alınması, kirayəyə götürülməsi hər hansı bir şəxsə tapşırıq bilər və ya milli əhəmiyyətə malik olan nadir əşyaların alması üçün firmalarla tapşırıq müqaviləsi bağlaya bilər və s.

2. Müqavilənin predmeti

Tapşırıq müqaviləsinin predmetini müəyyənləşdirmək üçün mülki qanunvericiliyin həmin müqaviləyə leqal tərif verən normasını nəzərdən keçirmək lazımdır (MM-in 777.1-ci maddəsi). Bu normaya görə vəkəlet alan vəkəlet verənin ona tapşırıq verdiyi əşyaları, işləri və ya digər xidmətləri icra etməyi öhdəsinə götürür. Əşyaları, işləri və ya xidmətləri icra etmək hüquqi hərəkət yox, faktiki hərəkət sayılır. Deməli, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, tapşırıq müqaviləsinin predmetini vəkəlet alanın vəkəlet verənin hesabına həyata keçirdiyi faktiki hərəkətlər təşkil edir. Oudur ki, qüvvədə olan mövcud mülki qanunvericilik baxımından əgər hər hansısa bir şəxs başqa şəxs üçün yalnız hüquqi hərəkətlər yerinə yetirərsə, tapşırıq müqaviləsi bağlanmur.

Amma tapşırıq müqaviləsi əsasında faktiki hərəkətlərdən başqa, həm də hüquqi hərəkətlər yerinə yetirilə bilər⁴. Buna görə də MM-də tapşırıq müqaviləsinin leqal anlayışını verən norma bəla formulə edilmişdir:

Tapşırıq müqaviləsinə görə, bir tərəf (vekəlet alan) başqa tərəfin (vekəlet verən) ona tapşırıq hüquqi hərəkətləri və (və ya) faktiki hərəkətləri yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür.²

Verdiyimiz elmi (doktrinal) anlayışdan görünür ki, tapşırıq müqaviləsinin predmetini ilk növbədə hüquqi hərəkətlər təşkil edir. Bu hərəkətləri vəkəlet

¹ Bu, Roma hüququ əməllərinə uyğundur. Bəla ki, Roma hüququ üzrə tapşırıq predmetini həm hüquqi hərəkətlər (müqavilə bağlamaq), həm də faktiki xarakterli xidmətlər (paltarın təmiri) təşkil edirdi. Almaniya qanunvericiliyi də vəkəlet alanın vəkəlet verən tərəfindən ona tapşırıq istənilən faktiki və hüquqi xarakterli hərəkətləri yerinə yetirməsini nəzərdə tutur (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского, М., с.474; Основное институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Зелеского, М., 1999, с. 21).

² MM-in müqaviləyə anlayış verən norması qüsurduur. Bu norma hüquqi hərəkətlərin də vəkəletlərin predmetini təşkil etməsinə əhəmiyyət verir. Bəla ki, burada söhbət yalnız faktiki hərəkətlərdən (əşyaların, işlərin və xidmətlərin icrasından) gedir. MM-in 778-ci və 783-cü maddələrinə görə müqavilənin predmetini hüquqi hərəkətlər (əşyalar bağlamaq) də təşkil edə bilər. Ona görə də göstərilən normaya «əşyaların bağlanması» ifadəsini əlavə etmək lazımdır. Hüquq hərəkətlər hüquqi nəticə (hüquq və vəzifələr), faktiki hərəkətlər isə faktiki nəticə yaradır. Faktiki hərəkətlərdən hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Faktiki hərəkətlər mülki nümayəndəlik yaratmur.

¹ Biz aydınlıq yaratmaq məqsədi ilə şərti olaraq tapşırıq müqaviləsinin iki növə böldük: ümumi mülki münasibətləri tənzimləyən tapşırıq müqaviləsi; kommersiya nümayəndəliyi münasibətlərini tənzimləyən tapşırıq müqaviləsi.

² bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова, М., 2000, с. 94 (fəsil müəllifi Y.A.Suxarov).

³ Prozedurin formaları ilə iqtisadiyyat və Ticarət Nazirlikləri, Antilinhəs Komitəsi Dövlət Əmlak Nazirliyinə birləşdirilmişdir. Yeni qurum iqtisadi İnkişaf Nazirliyi adlanır.

alan vəkəlet verənin hesabına və onun mənafeyi üçün, lakin öz adından yerinə yetirir.

Vəkəlet alanın vəkəlet verənin hesabına və onun mənafeyi üçün yerinə yetirdiyi hüquqi hərəkətlər, birincisi, müəyyən hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəlir. Belə ki, vəkəlet verən bu və ya digər səbəbə görə öz hüquq və vəzifələrini müstəqil surətdə həyata keçirmək imkanından məhrum ola bilər. Odur ki, həmin hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsini vəkəlet verən vəkəlet alana tapşırır, ona həvalə edir. Bu məqsədlə də onlar arasında tapşırq müqaviləsi bağlanır. Məsələn, xəstələndiyinə görə şəxs onun ünvanına gələn poçt barətinin (poçtla göndərilmiş pulun) və ya iş yerindən aylıq əmək haqqının alınmasını öz yoldaşına, tanışına və ya qohumuna tapşırır. Başqa misedə ştatında hüquq məsləhətçisi vəzifəsi olmayan müəssisə hər hansı vəkilə müqavilə bağlayır; bu müqaviləyə əsasən vəkil məhkəmə orqanlarından həmin müəssisənin mülki işlərini aparır.

Vəkəlet alanın yerinə yetirdiyi hüquqi hərəkətlər, ikincisi, **hüquq və vəzifələrin əldə edilməsinə yönəlir**. Başqa sözlə, vəkəlet alan hüquqi hərəkətləri hüquq və vəzifələrin əldə olunması məqsədilə həyata keçirir. Belə ki, vəkəlet verən bu və ya digər səbəbə görə özü üçün öz hərəkətləri ilə yeni hüquq və vəzifələr əldə etmək imkanından məhrum ola bilər. Buna görə də o, yeni hüquq və vəzifələrin əldə olunmasını öz yoldaşına, tanışına və ya qohumuna tapşırır, ona həvalə edir. Məsələn, şəxs öz qohumuna tapşır ki, yaşayış evi almaq üçün o, evin mülkiyyətçisi ilə alqı-satqı əqdi (müqaviləsi) bağlasın; bunun nəticəsində həmin şəxs yaşayış evinə mülkiyyət hüququ əldə edir. Digər misedə şəxs öz tanışına tapşır ki, bağ evini kirayəyə götürmək üçün o, bağ evinin sahibi ilə kirayə əqdi (müqaviləsi) bağlasın; bunun nəticəsində həmin şəxs bağ evindən istifadə hüququ əldə edir. Vəkəlet verən vəkəlet alana hər hansısa digər əqdin bağlanmasını da tapşırır bilər.

Bələliklə, vəkəlet alan öz üzərinə vəkəlet verən üçün hüquqi hərəkətlər etmək vəzifəsi götürür. Hüquqi hərəkətlərə isə aiddir:¹ əqd (müqavilə) bağlamaq; məhkəmədə çıxış etmək və prosessual hərəkətləri yerinə yetirmək; pul almaq; əmlak almaq və s.

Tapşırq müqaviləsinin predmetini həm də **faktiki hərəkətlər** təşkil edir. Belə ki, bu müqavilə əsasında vəkəlet alan vəkəlet verən üçün faktiki hərəkətlər yerinə yetirə bilər. Faktiki hərəkətlər əqd xarakterinə malik olmayan hərəkətlərdir.²

Faktiki hərəkətlərə, hər şeydən əvvəl, vəkəlet alanın vəkəlet verənin tapşırdığı işi icra etməsi aiddir. Məsələn, şəxs (vekəlet verən) öz tanışına tapşır ki, o, bağ evi tikdirdin və ya mənzili təmir etdirdin. Burada tanışın həmin şəxs üçün bağ evi tikdirməsi iş görülməsi formasında faktiki hərəkətdir.

Faktiki hərəkətlərə digər tərəfdən **bağlanmış əqdləri (müqavilələri) icra etmək** aiddir. Məsələn, şəxs öz qohumuna tapşır ki, o, həmin şəxsin hər hansı üçüncü şəxsə əmlak əldə edilməsi barədə bağladığı alqı-satqı müqaviləsini icra etsin, yəni əmlakın pulunu üçüncü şəxsə verib onu alsın və vəkəlet

verən şəxsə versin.

Faktiki hərəkətlərə həm də **xidmətləri icra etmək** aiddir. Məsələn, yük göndərən hər hansı şəxsə tapşır ki, həmin şəxs daşıyıcının vəsitsilə yükü təminat yerinə çatdırsın, yeni yükü daşıdırsın.

Tapşırq müqaviləsinin predmeti qarışıq xarakterə malik ola, yeni qarışıq tərkibdən də ibarət ola bilər. Belə ki, əgər şəxs digər şəxsə eyni vaxtda həm hüquqi, həm də faktiki hərəkət yerinə yetirməyi tapşırırsa, müqavilənin predmeti qarışıq xarakter daşıyır. Məsələn, şəxs öz yoldaşına tapşır ki, o, həm alqı-satqı müqaviləsi bağlasın, həm də həmin müqaviləni icra etsin.

Mülki hüquq subyektinin şəxsiyyəti ilə qınılmaq bağlı olan, şəxsi xarakter daşıyan hüquqi hərəkətlər tapşırq müqaviləsinin predmeti kimi çıxış edə bilər. Məsələn, subyekti tapşırq müqaviləsi bağlamaqla nümayəndənin vəsitsilə öz əmlakı barəsində vəsiyyət edə və niğah bağlaya bilər və s. Bəzi ölkələrin (RF-in, Fransanın, Çexiyanın və s.) qanunvericiliyinə görə, tapşırq müqaviləsinin predmetini əvvəldə göstərdiyimiz kimi, yalnız hüquqi hərəkətlər təşkil edə bilər.

3. Müqavilənin digər elementləri

Qanun tapşırq müqaviləsinin forması haqqında göstəriş ifadə edir (MM-in 777.2-ci maddəsi). Həmin göstəriş əsasən tapşırq müqaviləsi həm **şifahi**, həm də **yazılı formada** bağlana bilər. Müqavilənin tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə **notariat qaydasında təsdiqlənməsi** tələb olunmur.

MM-də **tapşırq müqaviləsinin elementlərindən biri olan müddətə** həsr edilən xüsusi norma yoxdur. Elə hesab etmək olar ki, müddət tapşırq müqaviləsi üçün mühüm şərt hesab edilir.

Tapşırq müqaviləsinə müddət həm göstərilə, həm də göstəriləmə bilər. Əgər müddət göstərilərsə, **müddətli tapşırq müqaviləsinin**, əgər müddət nəzərdə tutulmazsa, **müddətsiz tapşırq müqaviləsinin** söhbət gedə bilər.

Tapşırq müqaviləsi üzrə müddət vəkəlet alanın həyata keçirdiyi hüquqi və ya faktiki hərəkətlərin icra vaxtını ifadə edir. Əgər müqavilə əsasında müddət müəyyənləşdirilərsə, vəkəlet alan ona verilən tapşırqı həmin müddət ərzində icra etməyə borcludur. Müddət, bir qayda olaraq, tapşırq müqaviləsinin iştirakçıların razılığı ilə müəyyən edilir.

Müddətsiz tapşırq müqaviləsində vəkəlet alanın ona verilən tapşırqı həmin müddətə icra etməsi nəzərdə tutulmur. Müqavilədə müddətin təyin edilmədiyi hallarda tapşırqın icrası müddətli MM-in 427.2-ci maddəsində göstərilən qaydada müəyyən olunur. Belə halda vəkəlet verən **tapşırqın dərhal icrasını tələb edə bilər, vəkəlet alan isə onu ağılabatan müddətə icra etməyə borclu olur**.

Tapşırq müqaviləsinin qiymətinə gəldikdə isə göstərə bilənək ki, müddət kimi qiymət də tapşırqın mühüm şərti sayılır. Müddətdən fərqli olaraq qanun tapşırq müqaviləsinin qiymətinə, onun ödənilməsi qaydasına xüsusi norma həsr etmişdir (MM-in 783-cü maddəsi).

Tapşırq müqaviləsinin qiyməti vəkəlet alana hüquqi və ya faktiki hərəkətləri həyata keçirməyin, yeni ona tapşırılan işi icra etməyin müqabilində və əvvəldə **vekəlet verənin ödədiyi** haqdan ibarətdir. Qiymət tərəflərin razılığı ilə

¹ Советское гражданское право. Учебник / Отв.ред. О.Н.Сафлюков. М., 1983, с.324.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. П., 1961, с.227.

müəyyən edilir.

Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, tapşırıq müqaviləsi həm əvəzsiz, həm də əvəzli müqavilədir. Roma hüququ dövründən bəri klassik kontinental hüquq sistemlərində tapşırıq ənənəvi olaraq əvəzsiz müqavilə hesab edilir¹. Özü də bu hüquq sistemlərinin qanunvericiliyinə görə tapşırıq müqaviləsinin əvəzsiz olması vəkəlet alana verilən haqqın qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulmaması ilə şərtlənir. Bu o deməkdir ki, əgər qanunda və ya müqavilədə vəkəlet alana haqq ödənilməsi müəyyənləşdirilməyibse, belə tapşırıq müqaviləsi əvəzsiz müqavilədir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi də bu mövqedə durur. Belə ki, vəkəlet verən vəkəlet alana yalnız o halda haqq ödəyir ki, bu şərtləndirilmiş olsun (MM-in 783.2-ci maddəsi), yeni qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulmuş olsun. Bu göstərişin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunda və ya müqavilədə vəkəlet alana haqq verilməsi şərti nəzərdə tutulmazsa, müqavilə əvəzsiz olur.

Beləliklə, qanun üç halda tapşırıq müqaviləsinin əvəzli olmasını, yeni vəkəlet verən vəkəlet alana haqq ödəməli olmasını müəyyən edir:

- birincisi, qanunda və ya müqavilədə ödəniş barədə şərt olduqda;
- ikincisi, vəkəlet verənin vəkəlet alana haqq ödəməsi hamılıqla əbədli edilmiş olduqda (məsələn, tapşırıq sahibkarlıq fəaliyyəti və kommersiya əməliyyatı ilə əlaqədar olduqda);

- üçüncüsü, tapşırıq müqaviləsində vəkəlet alan rolunda müstəqil peşə fəaliyyəti formasında əqdər bağlamaq və ya xidmətlər göstərmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər çıxış etdikdə.

Müstəqil peşə fəaliyyəti formasında əqdər bağlamaq və ya xidmətlər göstərmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər dedikdə vəkillər, patent müvəkkilləri başa düşülür. Göstərilən kateqoriya şəxslər əvəzli peşəkar (professional) nümayəndəliyi həyata keçirirlər. Bu cür nümayəndəliyi kommersiya nümayəndəliyindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, kommersiya nümayəndəliyi sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilələr bağlanarkən sahibkarın daimi və müstəqil surətdə təmsil edən şəxsin həyata keçirdiyi nümayəndəlikdir (MM-in 361.2-ci maddəsi). Kommersiya nümayəndəliyində nümayəndə rolunda yalnız nümayəndəliyi sənət, peşə kimi həyata keçirən sahibkar çıxış edə bilər.

Patent müvəkkili patentin alınması işlərinin aparılmasında vəkəlet verən şəxsə köməklik göstərir, lisenziya müqavilələrinin bağlanması zamanı onu təmsil edir, müvafiq icra hakimiyyəti orqanında, məhkəmə vəkəlet verənin mənafeələrini müdafiə edir və s. («Patent haqqında» qanunun 6-cı maddəsi)². Vəkillər dövlət və qeyri-dövlət orqanlarında və təşkilatlarında, o cümlədən, beynəlxalq təşkilatlarda və əcnəbi ölkələrdə fiziki və hüquqi şəxslərin nümayəndəliyini həyata keçirirlər. O, hüquqi yardım üçün müraciət etmiş şəxslərlə

münasibətlərini bir qayda olaraq, tapşırıq müqaviləsi əsasında qurur. Vəkil həmin şəxslərin tapşırığını yazılı surətdə tərtib edilmiş müqavilə ilə icra edir («Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» qanunun 5-ci maddəsi).

Tapşırıq müqaviləsi üzrə haqqın miqdan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Müqavilədə haqqın miqdan müəyyənləşdirilməyə də bilər. Lakin bu hal, tapşırıq müqaviləsinin əvəzsiz xarakterə malik olmasını şərtləndirir.

Qanun tapşırıq müqaviləsi üzrə haqqın miqdan müəyyənləşdirilmədiyi hallarda bunun iki yolla (üsulla) təyin edilməsi qaydasını müəyyən edir. Birincisi, qüvvədə olan tariflərə istinad etməklə haqqın miqdan müəyyən edilir. İkinci üsuldən istifadə edilməyən istinad edilir. Belə halda vəkəlet alanın olduğu yerdə qəbul edilmiş haqq (məzənnə, نرخ) əsas götürülməklə vəkəlet alana ödəniləcək haqqın miqdan müəyyənləşdirilir (MM-in 783.3-cü maddəsi).

§ 3. Tapşırıq müqaviləsinin məzmunu

1. Vəkəlet alanın vəzifələri¹

Müqavilə üzrə həm vəkəlet alan, həm də vəkəlet verən hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Həm əvəzli, həm də əvəzsiz tapşırıq müqaviləsi tərəflərin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur. Ona görə ki, tapşırıq müqaviləsi bütün hallarda ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir.

Vəkəlet alanın əsas vəzifəsi onun tapşırığı vicdanla yerinə yetirilməsindən və bu zaman vəkəlet verənin haqq mənafeələrini müdafiə etməsindən ibarətdir (MM-in 778.1-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, o, tapşırığı öhdəliklərin icrası zamanı təbiiq edilən vicdanlılıq prinsipi əsasında yerinə yetirməyə borcludur. Vicdanlılıq prinsipinə görə vəkəlet alan şərtləndirilmiş vaxtda və yerdə, lazımı qaydada, müqavilənin şərtlərinə və qanunun tələblərinə müvafiq surətdə, belə şərtlər və tələblər olmadıqda isə işgüzar adətəllər və ya adətən irəli sürülən tələblərə müvafiq surətdə hərəkət etməklə tapşırığı həyata keçirir (MM-in 425-ci maddəsi).

Vəkəlet alan yalnız ona verilmiş tapşırıqları yerinə yetirməlidir. Onun vəkəlet verənin göstərişlərini qeyri-dəqiq icra etməyə ixtiyarı çatmır, habelə həmin göstərişlərdən kənara çıxmağa haqqı yoxdur. Lakin bəzi məqamlarda vəkəlet alan vəkəlet verənin verdiyi göstərişlərdən kənara çıxa bilər. Qanun iki şərt əsasında göstərişlərdən kənara çıxmağın mümkünlüyünü nəzərdə tutur (MM-in 778.3-cü maddəsi):

- birincisi, iş üzrə ələ bir vəziyyət yaranır ki, bu vəziyyət göstərişlərdən kənara çıxmağı tələb edir və belə halda kənara çıxma barədə vəkəlet alanın vəkəlet verəndən icazə almağa, onun bu barədə fikrini öyrənməyə imkanı olmur;

- ikincisi, əgər vəkəlet verən işin vəziyyətini bilsəydi, tapşırıqdan kənara çıxmağa onun icazə verə biləcəyi güman edilərsə (məsələn, vəkəlet verənin mənafeyinə xidmət edən kənaraxımanı bu cür əsas hesab etmək olar).

Vəkəlet alanın göstərilən vəzifəni yerinə yetirməyə görə məsuliyyət

¹ Vəkəlet alanın daşdığı vəzifələr Almaniya qanunvericiliyi üzrə vəkəlet alanın vəzifələrinə uyğun gəlir (bax: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999, с. 44).

¹ bax: Novitski İ.B. Roma hüququ. Dərslük / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999. s.172; Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1999, с. 589; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.474. Almaniya MQ-nə görə (662-ci §) bu müqavilə əvəzsizdir. Qədim Romada müstəqil peşə adamların tapşırığını icrasına görə «honorarium (qonorar)» alırdılar.

² bax: AR QK, III cild. s.783: Patent müvəkkillərinin fəaliyyəti barədə bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Mühazirə kursu. Bakı, 2000.

daşdır. Belə ki, vəkalet alan öz əsas vəzifəsini kifayət qədər vicdanla icra etməməsi nəticəsində vəkalet verənə vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir (MM-in 779.1-ci maddəsi). Göstərilən halda **təqsirə görə məsuliyyət prinsipi** tətbiq edilir. Vəkalet alan həm qəsd, həm də **ehtiyatsızlıq** formasında məsuliyyət daşdır. Lakin məsuliyyətin dərəcəsi müəyyən edilərkən vəkalet alanın peşə fəaliyyəti ilə bağlı risk, onun qabiliyyəti və keyfiyyətləri və s. hallar nəzərə alınır. Vəkalet alan həm də əvəzsiz tapşırıq müqaviləsi üzrə tapşırığı vicdanla icra etməməsinə görə məsuliyyət daşdır. Bundan ötrü onun qəsd və ya kobud ehtiyatsızlıq formasında təqsirinin olması tələb edilir. Həm əvəzli, həm də əvəzsiz tapşırıq müqaviləsi üzrə **əgər vəkalet alan tapşırığı kifayət qədər vicdanla icra etməməsi nəticəsində vəkalet verənə zərər vursasa, o, vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir**. Belə ki, vəkalet alan öz əsas vəzifəsini kifayət qədər vicdanla icra etməməsinə görə **zərərin əvəzini ödəmə formasında** müliki-hüquqi məsuliyyət daşdır.

Vəkalet alan vəkalet verənin göstərişlərindən icazəsiz olaraq kənara çıxmağa görə məsuliyyət daşdır. O, bu cür kənara çıxma halının nəticəsində əmələ gələn zərərin əvəzini ödəməyə borcludur. Əgər o, **zərərin əvəzini ödəməzsə, tapşırıq icra edilməmiş sayılır** (MM-in 778.3-cü maddəsi). Yox, əgər, vəkalet alan kənara çıxma nəticəsində əmələ gələn **zərərin əvəzini ödəyərək, onda tapşırıq icra edilmiş sayılır**. Məsələn, vətəndaş öz qonşusuna 20 min manata bağ evi almağı tapşır. Lakin qonşu bağ evini 25 minə alır. Bununla o, tapşırıqdan kənara çıxır və bunun nəticəsində zərər yaranır. Qonşu 5 min manat pulu vəkalet verənə ödəyir. Bu işə tapşırığın icra edilməsinə şərtləndirir¹.

Vəkalet alanın **ikinci əsas vəzifəsi onun tapşırığı şəxsən özü icra etməsindən** ibarətdir. Vəkalet alan ona verilmiş tapşırığı şəxsən icra etməyə borcludur (MM-in 780.1-ci maddəsi). Bu vəzifə tapşırıq müqaviləsinin fidusiar, yəni şəxsi-etimad xarakterli müqavilə olmasından irəli gəlir. Belə ki, vəkalet verənin vəkalet alana göstərdiyi xüsusi etimad (etibar) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tapşırığı icra edərkən vəkalet alan faktiki yardımçı hərəkətlər üçün köməkçi kimi müxtəlif şəxsləri (sürücüləri, makinançı, kuryeri, tərcüməçini, hüquq məsləhətçisini və s.) cəlb edə bilər. Bu hal onun tapşırığı şəxsən icra etmək vəzifəsindən kənara çıxmasını ifadə etmir. Köməkçilərin həyata keçirdikləri hərəkətlərə görə vəkalet verənin qarşısında onlar yox, vəkalet alan məsuliyyət daşdır. Köməkçilərin cəlb edilməsinə, əgər tapşırıq müqaviləsində başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, vəkalet verənin razılıq (icazə) verməsi tələb olunmur.

¹ Hələ bir neçə yüz əvvəl qədim Romada bu məsələ barədə hüquqşünaslar mübahisə edirdilər. Belə ki, *Sabinyan* məktəbinin tərəfdarları (məsələn, *Qay*) bu halı tapşırığın icra edilməməsi kimi qiymətləndirirdilər. *Prokulyan* məktəbinin tərəfdarları isə, əksinə, göstərirdilər ki, bu hal tapşırığın daqiqə olaraq icra olunmasını ifadə edir. *Prokulyan* məktəbinin hüquqşünaslarının mövqeyi üstünlüyə malik idi (bax: Римское частное право /Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. Учебник. М., 1999, с. 477). Onların mövqeyi bəzi Avropa ölkələrinin, o cümlədən həm də bizim qanunvericilik tərəfindən qanunvericilik qaydasında ifadə olunmuşdur. Lakin təəssüfə qeyd etməliyik ki, qanunvericilik AR-in MM-nə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə 24 iyun 2005-ci il tarixi qanunla Roma hüququ dövründən bəri tanınan həmin qaydanı MM-dən heç bir əsas olmadan çıxararaq, onu vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsi barədə göstərişlə əvəz etməmişdir.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, vəkalet alan şəxsin ona verilmiş tapşırığın icrasını digər şəxsə (üçüncü şəxsə) tapşırma (yenidən tapşırma) bilmək ixtiyarı vardır. Lakin yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda o, bu hüquqdan istifadə edə bilər (MM-in 780.1-ci maddəsi):

- vəkalet verən onu icranı üçüncü şəxslərə verməyə vəkil etdikdə (vəkalet alanın xəstələnməsi, ezamiyyətə gəlməsi və s.);

- tapşırığın icrasının üçüncü şəxslərə həvalə edilməsi şəraitdən irəli gəldikdə;

- icranın bu cür verilməsi qəbul olunmuş işgüzar adətlərə uyğun gəldikdə.

Tapşırığın icrası həvalə edildiyi üçüncü şəxs nümayəndəlik münasibətlərinə vəkalet alanı əvəz edir (**öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi**). Bu zaman nümayəndəliyə aid müddəalar üçüncü şəxslər üçün qüvvədə olur (MM-in 778.2-ci maddəsi). Beləliklə, tapşırığın icrasının üçüncü şəxslərə verilməsi ilə öhdəlikdə şəxslərin dəyişməsi (**öhdəliklərin verilməsi**) baş verir. Ona görə də tapşırığın üçüncü şəxslərə verilməsi üzrə münasibətlərə öhdəliklərin verilməsi barədə qayda tətbiq edilir (MM-in 522-ci maddəsi). Belə ki, əgər vəkalet alanla tapşırığın üçüncü şəxsə verilməsi barədə razılaşma əldə edilərsə, bu yalnız vəkalet verənin (kreditorun) icazəsi ilə etibarlı olur. İcazə yalnız vəkalet verənin öhdəliyinin verilməsindən xəbərdar edildiyi halda verilir. O, tapşırığın üçüncü şəxsə keçməsinə icazə verməkdən imtina edərsə, tapşırıq verilməmiş sayılır. Belə halda **vəkalet alan üçüncü şəxslərin hərəkətləri üçün öz hərəkətləri kimi məsuliyyət daşdır** (MM-in 780.2-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, vəkalet verən qarşısında üçüncü şəxslər yox, vəkalet alan şəxs məsuliyyət daşdır.

Tapşırığın vəkalet verənin icazəsi ilə üçüncü şəxslərə verildiyi halda, vəkalet verən qarşısında üçüncü şəxslər məsuliyyət daşdır. Vəkalet alan yalnız üçüncü şəxslərin seçilməsi və təlimatlandırılmasında vicdansızlıq göstərilməsinə görə cavabdehdir (MM-in 780.3-cü maddəsi)¹. Bununla belə, hər bir halda vəkalet verən tapşırıqla bağlı bilavasitə həmin üçüncü şəxslərə qarşı tələb irəli sürmək ixtiyarına malikdir.

Vəkalet alanın **üçüncü vəzifəsi** istənilən vaxt vəkalet verənin tələbi ilə ona tapşırığın icrasını gediş barədə informasiya verməkdən ibarətdir (MM-in 781-ci maddəsi). Bu vəzifə vəkalet verənə imkan verir ki, o, tapşırığın icrasından xəbərdar olsun, işin gedişatı barədə məlumat əldə etsin, zəruri hallarda isə müvafiq zəruri tədbirlər görsün və s. Vəkalet alan müqavilənin məqsədinə nail olunmasına maneçilik törədə biləcək və ya tapşırığın icrasını təhlükəyə məruz qoya biləcək hər bir hal və vəziyyət haqqında məlumat verməyə borcludur. Bununla vəkalet verən şəxs müqavilənin yerinə yetirilə bilməsinə maneçilik törədə biləcək, onun mənafehinə və maraqlarına xələf gətirəcək bütün halları aradan qaldırmaq imkanı qazanır.

Vəkalet alanın **dördüncü vəzifəsi tapşırığın icrasından sonra onun həsabat verməsindən** ibarətdir (MM-in 781-ci maddəsi). Həsabatda icra edilən bütün hərəkətlər və onların nəticələri, çəkilən zəruri xərclər və tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan digər əhəmiyyətli məlumatlar ifadə edilməlidir. Vəkalet

¹ Bu qayda Roma hüququna uyğundur (bax: *Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1999, с. 591*).

alan şəxs, zəruri olduqda, hesabatı bütün lazımı **təsdiqədi və bəraətverici sənədləri** də qoşa bilər. Qanun hesabatın hansı formada verilməsi barədə qayda nəzərdə tutmur. Güman etmək olar ki, hesabat həm şifahi, həm də yazılı formada verilə bilər. Yazılı hesabat formasından bir qayda olaraq, çoxsaylı müxtəlif hərəkətləri əhatə edən mürəkkəb xarakterli tapşırıqların icrası zamanı istifadə edilir.

Vəkalət alanın **beşinci vəzifəsi** ondan ibarətdir ki, o, **tapşırığın icrası nəticəsində əldə olunanların hamısını vəkalət verənə verməyə borcludur** (MM-in 782.1-ci maddəsi). Tapşırığın icrası nəticəsində müxtəlif cür əmlak növləri – pul, qiymətli kağızlar, predmetlər, avadanlıqlar və s. əldə oluna bilər. Vəkalət alan icra nəticəsində əldə etdiklərini dərhal vəkalət verənə təqdim etməlidir. Əgər o, əldə etdiklərinin verilməsini gecikdirərsə, bu vəkalət verənə ixtiyar verir ki, o, əldə olunan əmlakın verilməsini və vurulmuş ziyanın əvəzini ödənilməsinə tələb etsin. Əgər əldə edilən nəticə puldan ibarət olarsa, gecikdirmə halına görə vəkalət alan faiz verir (MM-in 782.2-ci maddəsi). O, özgeçsinin pul vəsaitini qanunsuz saxlamaqla pul öhdəliyini icra etməməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Belə ki, vəkalət alan hər gecikdirilən gün üçün faiz ödəməlidir. Faizlər onun tapşırığın icrası nəticəsində əldə etdiyi pul vəsaiti məbləğinin vəkalət verənə ödənilməsinə qədər tutulur. Vəkalət alandan tutulmalı olan faizlərin miqdarı pul öhdəliyinin (və ya onun müvafiq hissəsinin) icra edildiyi gün üçün bank uçot dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bank uçot dərəcəsi isə Mərkəzi Bank tərəfindən təyin edilir (MM-in 449-cü maddəsi). Beləliklə, tapşırığın icrası nəticəsində vəkalət alanın əldə etdiyi pulu verməməsi vəkalət verənə ixtiyar verir ki, o, pul vəsaitinin və gecikdirilən hər bir gün üçün tutulan faizin ödənilməsinə tələb etsin.

2. Vəkalət verənin vəzifələri

Vəkalət verənin **ən əsas və başlıca vəzifəsi vəkalət alana tapşırq verməkdən ibarətdir**. Vəkalət verənin bu vəzifəsi qanunda birbaşa nəzərdə tutulmasa da, onun belə bir vəzifə daşımaları MM-in ayrı-ayrı normalarında ifadə olunan göstərişlərdən irəli gəldiyini yaqın etmək olar. Məsələn, müqavilənin leqal anlayışını nəzərdə tutan MM-in 777.1-ci maddəsi vəkalət verənin tapşırq verməsindən, vəkalət alanın isə bu tapşırığı həyata keçirməyi öhdəsinə götürməsindən söhbət açır. Qanunda tapşırq müqaviləsi üzrə verilən tapşırığın məzmununa həsr edilmiş xüsusi norma vardır (MM-in 778-ci maddəsi). İkinci tərəfdən, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, tapşırq müqaviləsi konsensual müqavilədir, konsensual müqavilə olduğuna görə həmin müqavilə vəkalət verən üçün vəkalət alana tapşırq vermək vəzifəsi müəyyənləşdirir.

Vəkalət verən tapşırq verməyə, ümumiyyətlə, tapşırq müqaviləsinin bağlanmasından söhbət edə bilməz. Tapşırqsız tapşırq müqaviləsinə bağlanmış hesab etmək olmaz. Deməli, tapşırq, şübhəsiz, tapşırq müqaviləsinin **mühüm şərti** kimi çıxış edir ki, onu vermək vəzifəsi vəkalət verənə həvalə edilir.

Tapşırq müəyyən hərəkətləri həyata keçirmək üçün vəkalət verənin vəkalət alana verdiyi göstərişdir. Şifahi tapşırq müqaviləsində tapşırq şifahi formada, yazılı tapşırq müqaviləsində isə yazılı formada ifadə edilir. Tapşırq birtərəfli aktdir. Əgər vəkalət alan tapşırığı qəbul edərsə, onda tapşırq müqaviləsi

bağlanır və qüvvəyə minir. Ona görə ki, müqavilə iki tərəfin iradəsini ifadə edir.

Tapşırq müəyyən bir məzmunla malikdir. **Tapşırığın məzmunu vəkalət alanın yerinə yetirməli olduğu hüquqi və ya faktiki hərəkətlərin dəqiq siyahısıdır**. Bu hərəkətlərin dairəsi müqavilədə nəzərdə tutulur. Tapşırığın məzmunu müqavilədə birbaşa göstərilir. Əgər göstərilməzsə, onda tapşırığın məzmunu bağlanan əqdlərin və ya göstərilən xidmətlərin xarakteri ilə müəyyən edilir (MM-in 778.2-ci maddəsi).

Vəkalət verənin **ikinci əsas vəzifəsi, əgər şərtləndirilərsə, vəkalət alana haqq verməkdən ibarətdir** (MM-in 783-cü maddəsi). Qeyd etməliyə ki, yalnız əvəzli tapşırq müqaviləsi üzrə vəkalət verən bu cür vəzifə daşıyır. Əvəzsiz tapşırq müqaviləsi üzrə isə vəkalət verənin tapşırığın icrası üçün haqq vermək və ödəmək vəzifəsinə malik olması istisna edilir.

Vəkalət verənin daşdığı **üçüncü vəzifə** onunla şərtlənir ki, o, vəkalət alanın **tapşırığı vıccdanla icra edərkən çəkdiyi xərclərin əvəzini, o cümlədən faizləri ödəməli və onu bu məqsədlə götürdüğü öhdəliklərdən azad etməlidir** (MM-in 783.1-ci maddəsi). Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, tapşırq yalnız vıccdanla yerinə yetirilərkən vəkalət alanın çəkdiyi zəruri xərclər ödənilir. Tapşırığın icrası zamanı aqımlılıq prinsipinin pozulması hallarında, çəkilən zəruri xərclər çətin ki, ödənilsin. Bunu qanunda ifadə olunan göstərişlərdən yaqın etmək olar. Çəkilən xərclər dedikdə daşıma haqqı, nəqliyyat xərcləri, bilet pulu və digər məsrəflər başa düşülür. Məsələn, vətəndaş yaqın qohumlarından birinə onun Moskva şəhərindəki üçotaqlı yaşayış mənzilini satmaq göstərişi verir. Qohum Moskva şəhərinə gəlir və on gün həmin şəhərdə mehmanxanada qalır. On gündən sonra o, müştəri taparaq mənzili satır. Alqısatqı müqaviləsi dövlət qeydiyyatına alınarkən qohum olan şəxsin dövlət rüsumunu ödəmək üçün pulu olmur. O, Moskvada yaşayan həmyerlisindən həmin pulu faizi ilə borc alır. Göstərilən bu halda vətəndaş (vəkalət verən) qohumunun (vəkalət alanın) yol haqqını, mehmanxana və gündəlik yemək xərclərini, aldığı borc məbləğini və borc üzrə faizi ödəyir.

Vəkalət verənin tapşırq müqaviləsi üzrə daşdığı vəzifələrdən biri onun **vəkalət alana etibarname verməyə borclu** olmasından ibarətdir. Özü də dərhal qeyd etməliyə ki, etibarname yalnız hüquqi xarakterli hərəkətlər edildikdə (məsələn, əqdlər bağlandıqda) verilir. Faktiki hərəkətlər edildikdə etibarname-nin verilməsinə ehtiyac yoxdur. Düzdür, vəkalət verənin bu vəzifəsi qanunda birbaşa göstərilməsə də, onu tam yaqın etmək olar. Belə ki, tapşırqda onun icrasına aid hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi səlahiyyəti göstərilir (MM-in 778.2-ci maddəsi). Bu səlahiyyəti üçüncü şəxslərlə münasibətdə gerçəkləşdirmək üçün vəkalət verənin vəkalət alana yazılı səlahiyyət (vəkalət), yəni etibarname verməsi tələb olunur. Əks təqdirdə, etibarname olmadan hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün vəkalət alan üçüncü şəxslər qarşısında təmsil oluna bilməz.

Yeri gəlmişkən, tapşırq müqaviləsi ilə etibarname arasındakı münasibətdə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə bu məsələyə toxunmaq zəruri hesab edirik. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında onlara bimeralı münasibət göstərilir (bu barədə sonrakı qaymbaşlıqda bax).

Köhnə mülki qanunvericiliyə görə (köhnə 1964-cü il MM-in 398-ci maddəsi) vəkalət verən vəkalət alanın əldə etdiklərini qəbul etmək, onu tapşırığın icra edilməsi üçün zəruri olan vasitələrlə təmin etmək kimi vəzifələr də daşıyırdı ki, bu vəzifələr qüvvədə olan MM-də nəzərdə tutulmur.

Vəkalət verənin məsuliyyətinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, o, tapşırığın icrasını gedişində vəkalət alana dəyən zərər üçün, əgər zərərin onun təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirməyə, vəkalət alan qarşısında məsuliyyət daşıyır (MM-in 784-cü maddəsi). Bu halda qanun **təqsirə görə məsuliyyət prinsipinin** tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Mülki qanunvericilik **vəkalət verənin təqsiri prezumpsiyasını** müəyyən edir. Bu, onun ifadə edir ki, ziyanın onun təqsiri hərəkətləri nəticəsində yaranmadığını sübuta yetirməyə, vəkalət verən təqsirkar hesab edilir və vəkalət alan qarşısında məsuliyyət daşıyır. Şübhəsiz ki, sübut etmə yükünü o, çəkir.

3. Tapşırıq müqaviləsi və etibarnamə

Nümayəndəlik münasibətlərini düzgün və lazımı qaydada rəsmiləşdirmək üçün hansı sənədlərin olmasını müəyyənləşdirmək vacib əhəmiyyətə malikdir. Mümkün olan üç alternativdən (variantdan) yalnız biri münasibətlərin düzgün rəsmiləşdirmə vasitəsi ola bilər:

- tapşırıq müqaviləsi;
- etibarnamə;
- tapşırıq müqaviləsi və etibarnamə.

Məsələnin düzgün həllini tapmaq üçün tapşırıq müqaviləsi ilə etibarnamənin əsas cəhətlərini nəzərdən keçirək. Tapşırıq müqaviləsinin bağlanması üçün iki tərəfin iradə ifadəsi zəruri olduğu üçün bu müqavilə **ikiterəfli əqddir**. Etibarnamə isə bir tərəfin iradə ifadəsi əsasında verildiyinə görə **birtərəfli əqddir**. Etibarnamə **müddətli əqddir**; o, istənilən müddətə verilə bilər. Verilmə müddəti (bağlandığı tarix) göstərilməyən etibarnamə etibarsız sayılır. Bu sözləri tapşırıq müqaviləsi haqqında demək olmaz. Bu müqavilədə müddət nəzərdə tutulmaya da bilər. Etibarnamə yalnız yazılı formada tərtib olunur. Tapşırıq müqaviləsi həm **şifahi**, həm də **yazılı formada** bağlana bilər. **Tapşırıq müqaviləsinin funksiyası** nümayəndəliyin **daxili münasibətlərini**, yeni vəkalət verənə vəkalət alan arasında yaranan münasibətləri qaydaya salmaqdan, **etibarnamənin funksiyası isə nümayəndəliyin xarici münasibətlərini**, yeni vəkalət alanla üçüncü şəxslər arasında əmələ gələn münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Məsələn, vətəndaş öz bağ evini satmağı qonşusuna tapşır. Qonşu bağı başqa bir vətəndaşa (üçüncü şəxsə) satır. Bu misaldə vətəndaşla (vəkalət verənə) qonşu (vəkalət alan) arasındakı münasibətlər nümayəndəliyin daxili münasibətləri hesab edilməklə tapşırıq müqaviləsi ilə tənzimlənir. Qonşu (vəkalət alan) ilə üçüncü şəxs arasındakı münasibətlər nümayəndəliyin xarici münasibətləri sayılmaqla etibarnamə ilə qaydaya salınır. Deməli, tapşırıq müqaviləsi vəkalət alana, etibarnamə isə üçüncü şəxsə ünvanlanır.

Beləliklə, söylədiklərimizdən biz belə bir nəticə çıxara bilərik ki, **təkcə tapşırıq müqaviləsi** və ya **təkcə etibarnamə** ilə nümayəndəlik üzrə münasibətləri nizama salmaq olmaz. Ən düzgün variant bu münasibətlərin **tapşırıq müqaviləsi**

ilə birlikdə etibarnamə vasitəsi ilə qaydaya salınmasından ibarətdir¹. Yuxarıdakı misaldə vəkalət alanın etibarnaməsiz üçüncü şəxsə bağ evini satmasının qeyri-mümkünlüyü aydın məsələdir. Ona görə də Y.A.Suxanovun belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, yazılı tapşırıq müqaviləsi yalnız müqavilədə müddət göstərilmədiyi və ya etibarnamədə nəzərdə tutulan müddətdən çox olduğu hallarda bağlanar. Onun fikrincə, qalan digər hallarda tapşırıq müqaviləsi bağlamaq lazım deyil, çünki etibarnamə həmişə müqavilənin bağlanmasını mübahisəsiz olaraq sübut edir². Bununla bərabər, belə bir fikir ilə də razılaşmaq olmaz ki, müəyyən hallarda vəkalət alan üçüncü şəxsə etibarnamənin əvəzinə lazımı qaydada tərtib olunmuş tapşırıq müqaviləsinin surətini təqdim edə bilər³. Münasibətlərin lazımı qaydada rəsmiləşdirməsi üçün ən düzgün yol həm tapşırıq müqaviləsi bağlamaq, həm də etibarnamə verməkdir. Bu isə vəkalət verənin vəkalət alana etibarnamə verməyə borclu olmasını şərtləndirir. Bir az əvvəldə çəkdiyimiz misaldə vəkalət alanın əmlakı etibarnaməsiz üçüncü şəxsə necə satmasını həttə təsvürrə gətirmək mümkün deyil. Çox hallarda tapşırıq etibarnaməsiz də icra etmək olar. Etibarnamə xüsusən o halda zəruri olur ki, vəkalət alan tapşırıq müqaviləsi üzrə tapşırının adından və onun hesabına əqdlər bağlasın. Əgər o, tapşırının hesabına, lakin öz adından əqdlər bağlayarsa, çox vaxt etibarnamədən istifadə edilməsi lazım olur. Ona görə ki, vəkalət alan bu cür halda bağlanan əqdin tərəfi kimi çıxış edir. Tapşırıq müqaviləsinin predmeti faktiki hərəkətlərdən (qeyri-əqd tipli hərəkətlərdən) ibarət olduğu hallarda isə etibarnamə verilməsi ümumiyyətlə, tələb olunmur.

4. Tapşırıq müqaviləsinin xitam olunması

Tapşırıq müqaviləsinin xitam olunmasının əsaslan qanunda müəyyənləşdirilmişdir (MM-in 786-cı maddəsi). Bu əsaslan çoxu hələ Roma hüququnda nəzərdə tutulmuşdu⁴.

Tapşırıq müqaviləsi üzrə tərəflər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər şəxsi-etimad xarakteri daşıyır. Bu xüsusiyət müqavilənin **xüsusi əsaslarla ləğv olunmasında** da ifadə edilir. Belə ki, tapşırıq müqaviləsinin hər bir iştirakçısının istənilən vaxt müqaviləni ləğv etmək ixtiyarı vardır (MM-in 786.1-ci maddəsi). Söhbət həm vəkalət verənin, həm də vəkalət alanın heç bir **arqument, motiv və dəlif gətirmədən tapşırıq müqaviləsinin birtərəfli qaydada ləğv**

¹ Prinsip etibar ilə hüquqlı hərəkətlərin yerinə yetirilməsi və icrası üçün təkcə tapşırıq müqaviləsinin istifadə edilməsi mümkündür. Belə ki, tapşırıq müqaviləsi tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə notariat qaydasında təsdiqlənə bilər (MM-in 329.1-ci maddəsi). Bununla həmin müqaviləyə vəkalət alanın üçüncü şəxslər qarşısında təmsil olunması da onun səlahiyyət verilməsi barədə şərt daxil etmək olar. Bu müqavilənin surətini üçüncü şəxslərə təqdim etməklə vəkalət alan ona tapşırılmış işi icra edə bilər. Tapşırıq müqaviləsi şifahi formada da bağlana bilər (MM-in 772.2-ci maddəsi). Belə halda göstənilən bu qaydadan tətbiq edilməsi mümkün olur.

² Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации / Под ред. В.Д.Керова. М., 1996, с. 290; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 2000, с. 95. (fəsilin müəllifi Y.A.Suxanovdur)

³ Советское гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. В.А.Рясанцева. М., 1986, с.330.

⁴ Вах: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.481; Novitski I.B. Roma hüququ, Derslik / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999, s.175.

etmək hüququndan gedir. Bu onunla izah olunur ki, tapşırıq müqaviləsi üzrə münasibətlər tərəflərin bir-birinə xüsusi olaraq etibar etmələrinə əsaslanır; eğer etibar itərsə, müqavilə də xitam olunmalıdır. Roma hüququnda da bu cür qayda nəzərdə tutulmuşdu.

Müqavilənin hər bir iştirakçı tərəfindən ləğv edilməsi tapşırıq müqaviləsinin xitam edilməsinin xüsusi halıdır. Özü də müqaviləni bu cür qaydada ləğv olunması **öhdəliyinin pozulması yox, hüquqa uyğun hesab edilir.**

Müqavilənin göstərilən əsasla xitam edilməsi **tərəflərin bir-birinə sadəcə olaraq xəbər və məlumat verməsi yolu ilə həyata keçirilir.** Lakin müqavilənin ləğv edilməsinə dair bildiriş verən tərəf digər tərəfin düşüdü-yü zərərin əvəzinə ona ödəməlidir (MM-in 786-cı maddəsinin 1-ci bəndi).

Bununla bərabər, tapşırıq müqaviləsi digər əsaslarla da ləğv edilə bilər:

- vəkəlet verən və ya vəkəlet alanın **ölməsi ilə;**
- onların fəaliyyət qabiliyyətini **itirməsi ilə;**
- onların **ödəniş qabiliyyəti olmayan elan edilməsi ilə.**

Göstərilən əsaslarla müqavilənin ləğv edilməsi bəzi halda münasibətlərin avtomatik olaraq kəsilməsinə səbəb olur. Belə ki, vəkəlet verənin mənafeyinin müdafiəsi zərurəti yaranarsa, onun mənafe və maraqlarının qorunması məqsədi ilə tapşırıq müqaviləsi üzrə **münasibətlər davam edə bilər.** Bu münasibətlər həm də vəkəlet verənin təqsiri olmadan müqavilənin vəkəlet alan tərəfindən ləğv edilməsi nəticəsində vəkəlet verənin mənafeyini qorumaq zərurəti yarandığı halda da davam edə bilər. Məsələn, vəkəlet verən öldükdə, eğer onun mənafeyinin müdafiəsi tələb edərsə, vəkəlet alan tapşırıq müqaviləsi üzrə münasibətləri davam etdirməlidir. Münasibətlər o vaxta kimi davam edir ki, vəkəlet verənin vərəsesi bu münasibətləri qaydaya salsın. Və yaxud vəkəlet alan öldükdə onun vərəsesi, fəaliyyət qabiliyyətini itirdikdə qəyyumu (nümayəndəsi), ödəniş qabiliyyəti olmayan (müflis) elan edildikdə isə əmlak inzibatçısı (nümayəndə) tapşırıq müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərini davam etdirməyə borcludurlar. Qoruyucu xarakterli bu cür tədbirin davam etdirilməsini isə vəkəlet verən, onun vərəsesi (vekəlet verən öldükdə), qəyyumu (fəaliyyət qabiliyyətini itirdikdə) və ya əmlak inzibatçısı, yəni nümayəndə (vekəlet verən müflis elan olunduqda) tələb edə bilər. Göstərilən bu qayda əsasən mahiyyətcə Roma hüquq ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququ tapşırıq müqaviləsinin iştirakçısı olan mandatərinin mandantın (tapşırıq verənin) ölümü haqqında məlumat aldıqdan sonra tapşırılmış işi dərhal atmaq hüququnun olmamasını nəzərdə tuturdu; mandatəri (tapşırıq alan) mandantın vərəselərinə zərər vurmamaq üçün başladığı hərəketləri axıra çatdırmalı idi¹.

Tapşırıq müqaviləsi ləğv edildikdən sonra, şübhəsiz ki, bu, **müəyyən hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Qanun bu məsələni konkret olmayan üstüörtülü formada qaydaya salır. Belə ki, tapşırıq müqaviləsinə xitam verilməsi vəkəlet alana məlum olanəkdə onun həyata keçirdiyi əqdərdən vəkəlet verən və ya onun vərəsesi üçün tapşırıq müqaviləsinə xitam verilmədiyini halda əmələ gələ

bilən öhdəliklər əmələ gəlir (MM-in 786.4-cü maddəsi).

Göstərilən hüquqi məsələ barəsində üstüörtülü formanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu halda etibarnaməyə xitam verilməsinin nəticələri barədə qanunun müəyyən etdiyi qayda tətbiq edilir (MM-in 366-cı maddəsi)¹. Ona görə ki, etibarnamə həmişə tapşırıq müqaviləsinin bağlanmasını mübahisəsiz olaraq sübut edən², bu müqavilənin icra edilməsi məqsədi ilə verilən sənəddir³. Məlum məsələdir ki, tapşırıq müqaviləsinin xitamı həm də etibarnamənin avtomatik olaraq ləğv edilməsini şərtləndirir. Bu qaydaya görə vəkəlet alan şəxs vəkəlet verənin ölümü ilə etibarnaməyə xitam verildiyini bildiyi və bilməli olduğu vaxtdəkdə yerinə yetirdiyi hərəketlər nəticəsində (əqd bağlamaq nəticəsində) əldə etdiklərini **vekəlet verənin vərəsesinə verir.** Lakin vəkəlet alan vəkəlet verənin ölümü ilə müqaviləyə (etibarnaməyə) xitam verildiyini bildiyi və ya bilməli olduğu vaxtdan sonra əqd bağlayarsa, bu cür əqd hüquqi nəticə yaratmır və etibarsız hesab edilir.

Bununla belə, tapşırıq müqaviləsi həmin müqavilədə nəzərdə tutulan əqdin bağlanması, yəni müqavilənin icra edilməsi ilə də xitam edilə bilər.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Андреев В.К. Представительство в гражданском праве. Учебное пособие. Калинин, 1976.

Завидов Б. Договор коммерческого представительства //Российская Юстиция. 1998. №1.

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Рябенцев В.А. Вопросы представительства в гражданском праве //Советская юстиция. 1976. №6.

Комаров А.С. Договор о коммерческом представительстве. Учеб. методическое пособие. М., 1994.

Основные институты гражданского права зарубежных стран/Под ред. В.В. Залесского М., 1999.

Нерсесов Н.О. Представительство и ценные бумаги в гражданском праве. М., 2000.

¹ Etibarnaməyə xitam verilməsinin nəticələri barədə bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Müəhaziro kursu. I hissə. Bakı. 1999. s.597.

² Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации / Под ред. В.Д. Карповича. М., 1996. с.290 (fəsilin müəllifi Y.A.Suxanovdur).

³ Гражданское право. Учебник. Том 2. Пятомутом 2 /Под ред. Е.А. Суханова. М., 2000. с.95 (fəsilin müəllifi Y.A.Suxanovdur); Жоллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961. с. 276.

¹ bax: Novitski İ.B. Roma hüququ. Dərslik /Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999. s.175; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Петерского. М., 1999. с.481.

XXII FƏSİL BROKER MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Broker müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Broker müqaviləsinin anlayışı¹

İqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması yeni və təze anlayışların əmələ gəlməsinə şərtləndirmişdir. Brokerlik bu cür anlayışlardan biridir. Brokerlik məhz müxtəlif xarakterli kommersiya sazişlərinin bağlanmasında vasitəçilik üzrə fəaliyyətdir. Əmtəə və sahibkarlıq (kommersiya) dövrüyündə bu fəaliyyətdən geniş səviyyədə istifadə olunur.

Broker ingiliscə «broker» sözündən olub, «dəlil» mənasını bildirir. Qanunda və elmi dövriyyədə bu anlayış əsasən əmtəə, fond və valyuta birjalannada firmalar və ayrı-ayrı şəxslər arasında müqavilələr bağlanmasında, habelə sığorta əməliyyatlarının aparılmasında iştirak edən vasitəçilər kateqoriyasını əhatə edir.

Brokerlik üzrə fəaliyyətin mülki-hüquqi tənzimlənməsində broker müqaviləsi hüquqi vasitə kimi çıxış edir. Broker müqaviləsi anlayışı Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyi üçün yeni müqavilə növüdür. Köhnə qanunvericilik broker müqaviləsi adlı mülki-hüquqi müqavilə növü nəzərdə tutmamışdı və tanımır. Brokerlik fəaliyyəti bir qayda olaraq, ya tapşırıq, ya da komissiya müqaviləsi əsasında tənzimlənir və həyata keçirilmişdir. Məsələn, qiymətli kağızlar bazarında broker fəaliyyəti tapşırıq və ya komissiya müqaviləsi kimi hüquqi konstruksiyalann vasitəsi ilə nizama salınır («Qiymətli kağızlar haqqında» AR Qanununun 19-cu maddəsi). Əmtəə birjasında broker birja əqdlərini müştərinin adından və onun hesabına və ya öz adından və müştərinin hesabına bağlanmasını həyata keçirir («Əmtəə birjası haqqında» AR Qanununun 1-ci maddəsi). Broker müqaviləsini qüvvədə olan MM-in nəzərə alınması və tanınması ilə bundan sonra brokerlik fəaliyyəti broker müqaviləsi ilə qaydaya salınmalıdır.

Broker müqaviləsinin anlayışı mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 787.1-ci maddəsi). Bu müqaviləyə əsasən brokerə haqq müqabilində sifarişçiyə vasitəçilik xidmətləri göstərmək tapşırığı verilir. Anlayışdan görürük ki, broker müqaviləsi öz hüquqi təbiəti və xarakteri ilə konsensual, əvəzli və ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir. Ona görə konsensual müqavilədir ki, broker müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün tərəflərin razılığa gəlmələri kifayətdir; razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış sayılır, tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. Ona görə əvəzlidir ki, broker vasitəçilik xidmətinə haqq müqabilində görünür. Müqavilənin ikitərəfli olması onunla

bağlıdır ki, tərəflər hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar (məsələn, tapşırıq icra etmək vəzifəsi; haqq ödəmək vəzifəsi və s.)

Broker müqaviləsi tapşırıq müqaviləsi haqqında normalar ilə qaydaya salınır və tənzimlənir. Bu müqavilə tapşırıq müqaviləsindən, hər şeydən əvvəl, **spesifik subyekt tərkibinə görə**, habelə həmin müqavilə əsasında həyata keçirilən **əməliyyatların (brokerlik fəaliyyətinin) xüsusiyyəti ilə** fərqlənir. Bununla bərabər, bütün hallarda broker müqaviləsi əvəzli müqavilə hesab edilir. Qanun xüsusi olaraq göstərir ki, broker sifarişçiyə vasitəçilik xidmətlərini haqq müqabilində göstərir. Bundan fərqli olaraq tapşırıq müqaviləsi bəzi hallarda əvəzsiz xarakterə də malik ola bilər.

Broker müqaviləsi **nümayəndəlik münasibəti yaratmır**. Belə ki, broker kommersiya vasitəçisi olub, əqdləri özü bağlamır, yalnız əqdlərin bağlanmasına köməklik göstərir, tərəfdaşlar axtarır, müqavilənin bağlanması barədə danışıqlar aparır və onun imzalanması üçün hazırlıq işləri görür. O, sifarişçi üçün **hüquq və vəzifə yaradan hüquqi hərəkətlər yerinə yetirmir**.

Broker müqaviləsi **sahibkarlıq müqaviləsidir**. Bu onunla izah olunur ki, broker fəaliyyətinin əsas məqsədi vasitəçilik xidmətindən ibarətdir¹. Özü də brokerin həyata keçirdiyi **broker fəaliyyəti xüsusi razılıq (lisensiya) tələb edən sahibkarlıq fəaliyyətinə** aiddir². Elə buradaca, dərhal qeyd etməliyə ki, brokerlik fəaliyyətinin bütün növləri yox, yalnız bəzi növləri xüsusi razılıq (lisensiya) tələb olunan fəaliyyət növlərinə aiddir: sığorta brokeri fəaliyyəti; qiymətli kağızlar bazasında broker fəaliyyəti; gömrük brokeri. Brokerlik fəaliyyəti dedikdə, qiymətli kağızlar bazasında sığorta sahəsində, əmtəə, fond və valyuta birjasında və digər sferalarda brokerin müxtəlif kommersiya sazişlərinin bağlanmasında vasitəçiliyi başa düşülür.

Broker müqaviləsi beynəlxalq ticarət dövriyyəsində də tətbiq edilir. Qeyd etməliyə ki, **brokerlik beynəlxalq ticarət vasitəçiliyinin formalarından (növlərindən) biridir**. Lakin bu forma beynəlxalq ticarət dövriyyəsində digər formalara nisbətən bir o qədər də geniş yayılmamış və tanınmamışdır. Göstərilən forma **«təmiz vasitəçilik»** adlanmaqla kontinental Avropa ölkələrinin hüquq sistemlərində «maklerlik», ingilis-amerikan hüquq sistemində isə «brokerlik» anlayışı ilə əhatə olunur³. Almaniya qanunvericiliyində makler müqaviləsi nəzərdə tutulmuşdur. Almaniya MQ-nin 7-ci bölməsinin 8-ci fəslə (§ 652-656) bu müqavilənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir⁴.

2. Broker müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsi

Broker müqaviləsi ilə əlaqədar münasibətlər əsasən **Mülki Məcəllə normaları ilə** nizama salınır. MM-in 41-ci fəslinə daxil olan normalar (787-788-ci

¹ Vasitəçilik xidməti sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərindən biridir (bax: Предпринимательское право. Курс лекций / Под ред. Н.И.Клеина. М., 1993, с.12).

² AR Prezidentininin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli, 782 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında bezi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisensiya) verilməsi haqqında Qaydalar» broker fəaliyyətinin bəzi növlərinin həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsasdır.

³ Bu barədə bax: А.Тыньков, Я.Функ, В.Хвалед. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с.266.

⁴ Ян Шалп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 256.

¹ Bu cür müqavilə növü bir çox sivil ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, İsveçrə qanunvericiliyinə görə broker və ya makler müqaviləsi sığorta, alqı-satqı və qiymətli kağızlarla əqdlər bağlanması sahəsində vasitəçilik fəaliyyətini tənzimləyir (bax: Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. М., 1999, с.18).

maddələr) bu müqavilənin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bununla bərabər, broker müqaviləsi ilə bağlı əmələ gələn münasibətlər **tapşırıq müqaviləsi haqqında qaydalarla** (MM-in 40-cı fəslinə daxil olan 777-786-cı maddələr) da nizama salına bilər (MM-in 787.2-ci maddəsi). Bunun üçün belə bir şərtin mövcudluğu zəruri və vacibdir ki, MM-in broker müqaviləsi barədə müəyyən etdiyi müddəalar həmin məqalənin tapşırıq müqaviləsi haqqında müəyyən etdiyi qaydalara zidd olmasın.

Broker müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərin qaydaya salınmasında **Azərbaycan Respublikasının qanunları** vacib rol oynayır. «**Əmtəə birjasi haqqında**» **AR Qanununun** (25.05.1994-cü il) 17-ci maddəsinin 9-cu bəndində ifadə edilən belə bir göstərişin xüsusi əhəmiyyəti vardır ki, birja vasitəçiləri ilə onların müştəriləri arasında münasibətlər müvafiq müqavilə əsasında müəyyənləşdirilir. Qanun birja ticarətində vasitəçi kimi iştirak edən brokerlərin əsas hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

«**Qiymətli kağızlar haqqında**» **AR Qanununun** 19-cu maddəsinin 1-ci bəndi tapşırıq müqaviləsini broker fəaliyyətinin hüquqi əsaslarından biri kimi müəyyən edir, bu fəaliyyəti qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin növü kimi nəzərdə tutur. Qanun qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən brokerlik fəaliyyətinin əsas cəhətlərini müəyyənləşdirir, brokerlərin hüquqi statusuna toxunur.

«**Sığorta fəaliyyəti haqqında**» **AR Qanununun** (25.12.2007) 11-ci fəslə sığorta brokerinin hüquqi vəziyyətini müəyyən edir, onların yerinə yetirdikləri broker fəaliyyətinin əsas qaydalarını nəzərdə tutur. Qanunda sığorta brokerinə anlayış verilir.

Broker fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi **qanunqüvvəli normativ aktlarla** da həyata keçirilə bilər. Məsələn, Prezidentin «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı».

§ 2. Broker müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Broker müqaviləsinin bağlanması **iki tərəf iştirak** edir:

- broker;
- sifarişçi.

Broker brokerlik fəaliyyətini yerinə yetirən, vasitəçilik funksiyasını həyata keçirən şəxsdir. Brokerlərin müxtəlif kateqoriyalı mövcuddur: birja brokeri; sığorta brokeri; qiymətli kağızlar bazasının brokeri və s. Kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyi broker **makler** adlandırır. Məsələn, Almaniya Ticarət Qanunnaməsinə görə **makler** dedikdə malların və qiymətli kağızların alqı-satqı müqaviləsi, habelə sığorta, daşıma, gəmilərin və ticarət dövriyyəsinin digər predmetlərinin kirayəsi müqaviləsi bağlamaqda professional əsaslarla müqavilə vasitəsi ilə başqa şəxslərin mənafeyinə vasitəçilik xidməti göstərən şəxs başa düşülür¹. İtaliya MM-nə görə makler (ital. «mediatore») iki və daha çox şəxs arasında müqavilə bağlamaq məqsədi ilə onlar arasında əlaqə yaradan

və həmin şəxslərlə hər hansı münasibətdə olmayan şəxsdir¹. İngiltərə və ABŞ hüququnda broker anlayışından **ticarət agentini** müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Brokerin əsas funksiyası haqq əsasında iki tərəf arasında müqavilə bağlamaq üçün vasitəçilik xidməti göstərməkdən ibarətdir². Adətən broker müqavilə bağlamaqda öz prinsipalına (tapşırana) köməklik göstərir. O, prinsipal tərəfindən satış üçün təklif olunan malları müştərilərə göstərir, müqavilə bağlamaq üçün daşıyıqları aparır.

Əmtəə birjasi sahəsində broker dedikdə birja əqdlərinin müəyyənləşdirilməsi qaydada müştərinin tapşırığı əsasında bağlanmasını yerinə yetirən birja vasitəçisi başa düşülür. Broker rolunda – həm **broker firması (kontoru)**, həm də **müstəqil brokerlər** çıxış edə bilərlər.

Broker firması (kontoru) «Əmtəə birjasi haqqında» AR Qanununa əsasən yaradılan, mənfəət alması məqsədi ilə xidmət və fəaliyyət göstərən hüquqi şəxs statuslu təsərrüfat subyekti olan müəssisədir. O, birja ticarətini həyata keçirir. Birja ticarətini diler fəaliyyəti vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Diler fəaliyyəti də nümayəndəlik münasibətləri yaratır. Birja vasitəçiliyi birja vasitəçiləri tərəfindən da həyata keçirilir ki, broker firması (kontoru) bunların arasında mühüm rol oynayır.

Broker kontoru (firması) əmtəə birjasında minimum zəruri yerə olan və birja ticarəti üzrə müştərilər arasında vasitəçilik funksiyalarını həyata keçirən təşkilatdır. Müasir şəraitdə vasitəçilik əməliyyatlarının əsas hissəsi banklarla sıx əlaqə saxlayan, geniş filiallar şəbəkəsinə malik olan iri broker firmaları tərəfindən həyata keçirilir.

Broker müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən tərəflərdən biri **müstəqil brokerlər**dir. Müstəqil brokerlər birja ticarətini həyata keçirən, birja vasitəçiliyini yerinə yetirən birja vasitəçisidir. **Müstəqil brokerlər** dedikdə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər başa düşülür.

Əmtəə birjasında birja vasitəçilərinin sayı qeyri-məhdud deyil. Birja ticarətini həyata keçirən brokerlərin sayı birja komitəsi (şurası) tərəfindən müəyyən edilir.

Birja brokerlərinin brokerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün onların xüsusi **razılıq (lisenziya) almaı** tələb olunmur. Belə ki, brokerlik fəaliyyətinin bu növü xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə şamil edilmir.

Brokerlərin kateqoriyalarından biri olan sığorta brokerinin hüquqi statusu «Sığorta fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun XI fəslə (82-ci, 83-cü və digər maddələr) müəyyən edilir. Sığorta brokeri rolunda həm hüquqi şəxslər (broker təşkilatı), həm də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər.

Sığorta brokeri sığorta müqaviləsində sığortalını təmsil edən, müqavilənin imzalanması üçün hazırlıq işləri görən və lazım olarsa, bu müqavilənin həyata keçirilməsinə köməklik göstərən şəxsdir. O, sığorta məsələləri, o cümlədən

¹ А.Тыньель, Я.Функ, В.Хвалей. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с.287.

² Уэльс огада, s.288; Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999, с.57.

¹ А.Тыньель, Я.Функ, В.Хвалей. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с.286.

dənışıqların aparılması, sığorta müqaviləsinin davam etdirilməsi və ya yenilənməsi, risklərin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar vasitəçilik fəaliyyəti göstərir, sığorta müqavilələrinin bağlanması və sığorta tələbinə dair məsləhətlər verir.

Sığorta brokerləri yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada xüsusi razılıq (lisenziya) aldıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilərlər. Axı, sığorta fəaliyyəti də xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növlərinə daxildir. Lisenziya Dövlət Sığorta Nəzarəti orqanı tərəfindən verilir («Sığorta fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 83-cü maddəsi). Lisenziyanın verilməsi ilə bağlı münasibətlər «Sığorta fəaliyyəti haqqında» AR Qanununun 11-ci fəslə ilə tənzimlənir.

Qiyəməli kağızlar bazarında brokerlər vasitəçilik münasibətində iştirak edirlər. Broker dedikdə qiyəməli kağızlar bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı başa düşülür. **Broker fəaliyyəti** qiyəməli kağızlarla mülki-hüquqi əqdərlərin bağlanması ilə əlaqədar fəaliyyətdir.

Qiyəməli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olan brokerlər əsasən tapşırıq müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərirlər («Qiyəməli kağızlar haqqında» AR Qanununun 19-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Broker rolunda həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər. Onlar müştərilərin mənafeyini təmsil edərək **müştərinin hesabına** qiyəməli kağızlarla mülki-hüquqi əqdərlə bağlırlar¹. Brokerlər qiyəməli kağızlar bazarının digər peşəkar iştirakçısı olan dilerdən (ingiliscə «dealer» -ticarətçi) bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Diler öz adından və öz hesabına qiyəməli kağızlarla alqı-satqı əqdərlərini bağlayan hüquqi şəxsdir.

Brokerlər qiyəməli kağız bazarında yalnız xüsusi razılıq (lisenziya) aldıqdan sonra fəaliyyət göstərə bilərlər. «Qiyəməli kağızlar haqqında» AR Qanununun 31-ci maddəsinin 8-ci bəndinə görə qiyəməli kağızlar bazarında xüsusi razılıq olmayan brokerlik fəaliyyəti qeyri-qanuni hesab edilir. Brokerlərin fəaliyyət göstərmələri üçün xüsusi icazəni (lisenziyanı) Qiyəməli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi verir.

Brokerlər valyuta birjasında da vasitəçi kimi çıxış edirlər. **Valyuta birjası** dedikdə müntəzəm fəaliyyət göstərən xarici valyutalar bazarı başa düşülür. Bu bazarda tələb və təklifin faktiki nisbətlərindən asılı olaraq valyutaların məzənnəsi (kotirovka) formalaşır. **Valyuta bazarı** müxtəlif ölkələrin valyutalarının satıcı və alıcılar arasında iqtisadi münasibətlərin məcmusunu ifadə edir.

Valyuta birjasında valyuta ticarəti həyata keçirilir ki, brokerlər bu münasibətlərdə vasitəçi rolunda çıxış edirlər.

Broker müqaviləsinin digər iştirakçısı **sifarişçi və ya müştəri** adlanır. **Həm hüquqi şəxslər**, həm də **fiziki şəxslər** sifarişçi rolunda bu müqaviləni bağlaya bilərlər.

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Broker müqaviləsinin predmetini **qeyri-maddi xarakterli vasitəçilik xidməti** təşkil edir. **Müqavilənin predmeti** yalnız faktiki hərəkətlərdən ibarətdir. Vasitəçilik xidməti əqdərlərin bağlanmasında göstərilən köməkləkdə ifadə edilir. Çox vaxt vasitəçilik xidməti alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması ilə əlaqədar olur. **Əmtəə birjası brokeri ilə bağlanan müqavilənin predmetini** birja əqdərlərinin (forvard, fyuçərs, opsiyon və s.) bağlanmasında göstərilən vasitəçilik xidməti çıxış edir. **Sığorta brokeri müqaviləsində isə müqavilənin predmetini** sığorta müqaviləsinin bağlanmasında göstərilən vasitəçilik xidməti təşkil edir. **Qiyəməli kağızlar üzrə broker müqaviləsinin predmetini** qiyəməli kağızlarla həyata keçirilən mülki-hüquqi əqdərlərin bağlanmasında göstərilən xidmət təşkil edir.

Valyuta birjasında bağlanan broker müqaviləsinin predmeti isə xarici valyutaların alqı-satqı müqaviləsinin bağlamaqda müştəriyə göstərilən vasitəçilik xidmətindən ibarətdir.

Müqavilənin forması haqqında MM hər hansı xüsusi qayda müəyyən etmir. «Tapşırıq müqaviləsinin forması haqqında» AR Qanununun (MM-in 777.2-ci maddəsi) müəyyən etdiyi qaydalar broker müqaviləsinin formasına tətbiq etmək olar. Belə ki, tapşırıq müqaviləsi kimi broker müqaviləsi də **ham şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər**. Lakin broker müqaviləsi sahib-kartıq müqaviləsi olduğuna görə yazılı formada bağlanmalıdır.

Broker müqaviləsinin müddəti qanunla tənzimlənmir. Ona görə də broker müqaviləsində müddət ilə bağlı münasibətlərə öhdəliyini icrası bərdə qanunun nəzərdə tutduğu qaydalar tətbiq edilir (MM-in 427.2-ci maddəsi).

Broker müqaviləsinin qiyməti onun müddətindən fərqli olaraq xüsusi qaydada nizama salınır. MM-in 788-ci maddəsi broker müqaviləsinin qiyməti ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Brokerin ixtiyarı vardır ki, yalnız o, vasitəçilik xidmətini gerçəkləşdirdikdən sonra haqqın verilməsini tələb etsin. Haqqın ödənilməsi tərəflərin müəyyən etdikləri və nəzərdə tutduqları arzu olunan nəticəyə nail olunması ilə şərtlənir¹. Deməli, **müqavilə icra olunduqdan sonra brokerə haqq ödənilir**. Müqavilə təxirəsalıcı şərtlə bağlana bilər. **Təxirəsalıcı şərtlə** bağlanan bu cür broker müqaviləsində isə haqqın ödənilməsi gələcəkdə gözlənilən və ya namuləm hadisədən (şərtədən) asılı olaraq müəyyən edilir. Məsələn, tapşırıq brokerə milli valyutanın kursu dəyişdiyi halda hərəkət etmək bərdə göstəriş verə bilər. Yalnız gözlənilən həmin hadisə (şərt) baş verdikdə, brokerə haqq ödənilir. Gözlənilən hadisə baş vermədikdə isə brokerə haqq verilmir.

3. Müqavilənin məzmunu

Broker müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən tərəflərin hüquq və vəzifələri **müqavilənin məzmununu** təşkil edir. Müqavilə qarşılıqlı olduğu üçün hər bir tərəfin daşdığı vəzifəyə digər tərəfin hüququ uyğun gəlir. Bununla bərabər, broker müqaviləsi tapşırıq müqaviləsi haqqında normalarla tənzimləndiyi üçün bezi xüsusiyyətlərlə bu müqavilələr üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri

¹ Bu qayda isveçra qanunvericiliyinin müddəalarına uyğun gəlir (baş: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В. Залеского. М., 1999, с.37).

üst-üstə düşür.

Brokerin əsas vəzifəsi sifarişçiyə vasitəçilik xidmətləri göstərmək tapşırığını vicdanla yerinə yetirməkdən ibarətdir. O, vicdanlılıq prinsipinə zidd olaraq hərəkət edə bilməz. Tapşırığı icra edərək vicdanlılıq prinsipini pozaraq onun digər tərəfdən haqq almağa ixtiyarı yoxdur. Bununla belə, broker eyni zamanda mənafeləri bir-birinə zidd olan iki və daha çox müştəriyə xidmət edə bilməz. Əgər broker başqa iştirakçıya broker müqaviləsinə zidd üsulla xidmətlər göstərmiş və ya vicdanlılıq prinsipinə zidd olaraq digər tərəfdən də haqq almağı şərtləşdirmişdirsə, onun haqq almaq və xərclərinin ödənilməsi hüququ istisna edilir (MM-in 788.3-cü maddəsi).

Əmtəə birjasında broker birja ticarətində bağlanan birja əqdlərinin hər bir müştəri üzrə učitunu aparmalıdır. O, bu məlumatları əqd bağlandığı gündən beş il müddətinə saxlamağa borcludur. Bununla bərabər, brokerlər onların iştirakı ilə bağlanmış birja əqdlərindəki kommersiya sirlərini yaymamağa, birja ticarətində fyuçers və opsiyon əqdləri bağlanarkən müvafiq lisenziya almağa və digər vəzifələri icra etməyə borcludurlar.

Sifarişçinin əsas vəzifəsi ona vasitəçilik xidmətləri göstərmək tapşırığını icra etməyə görə haqq ödəməkdən ibarətdir. Yuxarıda dediyimiz kimi sifarişçi haqqı vasitəçilik xidməti nəticəsində müqavilə həyata keçirildikdən sonra ödəyir.

Sifarişçinin daşdığı əsas vəzifələrdən biri tapşırığın icrası ilə əlaqədar olaraq çəkilən zəruri xərcləri ödəməkdən ibarətdir. Brokerin xərclərinin əvəzi yalnız ayrıca şərtləşdirildiyi halda ödənilir (MM-in 788.2-ci maddəsi). Əgər sifarişçi ilə müştərilər arasında müqavilə bağlanmazsa, onda da brokerin hüququ var ki, çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etsin.

Beləliklə, broker bağlanan əqdlər barədə müvafiq tərəflə danışıqlar aparır, həmin əqdlərin bağlanmasının mümkünlüyünü göstərir, müqavilənin bağlanması üçün vasitəçilik edir, yalnız faktiki hərəkətlər yerinə yetirir. Broker özü əqd bağlamır; əqdi tərəflərin özləri bağlayırlar. Broker nümayəndə yox, kommersiya vasitəçisidir. Ona görə də broker müqaviləsi nümayəndəlik müqaviləsi sayılır¹.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Основные институты гражданского права зарубежных стран /Под ред. В.В.Залесского. М., 1999 (глава 2).

Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск 2000 (глава 7, § 4).

Гражданское и торговое право капиталистических государств. Отв.ред. Е.А.Васильев. М., 1993.

¹ Buna görə də brokerlərin fəaliyyətinin kommersiya nümayəndəlik münasibətləri yaratması fakti həqiqətdən çox uzadır (bax: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с.382-383).

XXIII FƏSİL TİCARƏT NÜMAYƏNDƏSİ (AGENT) HAQQINDA MÜQAVİLƏ

§ 1. Ticarət nümayəndəsi (agent) haqqında müqavilənin anlayışı, əsas xüsusiyyətləri və elementləri

1. Ticarət nümayəndəsi (agent) haqqında müqavilənin anlayışı

Xidmət göstərilməsi üzrə müqavilənin bir növü ticarət nümayəndəsi (agent) haqqında müqavilədir. Bu, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün yeni və təzə anlayışdır. Köhnə 1964-cü il Mülki Məcəlləsi belə bir müqavilə növü nəzərdə tutmamışdı.

Kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyi ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqaviləni ticarət vasitəçiliyini rəsmiləşdirən hüquqi konstruksiya kimi nəzərdə tutur. Xüsusən bu müqavilədə beynəlxalq ticarət vasitəçiliyinin həyata keçirilməsində daha geniş miqyasda istifadə edilir. Beynəlxalq ticarət vasitəçiliyinin üç əsas forması fərqləndirilir: ticarət nümayəndəliyi; distribüterlərin (kommersiya konsessionerlərinin) fəaliyyəti ilə bağlı vasitəçilik; brokerlərin (maklərlərin) fəaliyyəti ilə əlaqədar olan vasitəçilik («təməz vasitəçilik»)¹. Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə nəticəsində beynəlxalq ticarət vasitəçiliyinin ticarət nümayəndəliyi kimi forması yaranır. Özü də birbaşa ticarət nümayəndəliyi münasibətləri (ticarət agentinin tapşırardan adından və onun mənafeyi üçün əqdlər bağlaması) əmələ gəlir. Dolayı (vasitəli) ticarət nümayəndəlik münasibətləri isə komissiya müqaviləsi nəticəsində yaranır.

Ticarət dövriyyəsinin inkişafı kommersantların adından əqdlər bağlamaq hüququ olan şəxslərin fəaliyyətinin xüsusi olaraq tənzimlənməsini tələb edirdi. Bununla əlaqədar olaraq kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində birbaşa ticarət nümayəndəsi institutu yarandı. Ticarət nümayəndəsi ticarət agentləri adlanır (fransızca «agent commercial», almanca «handelsvertreter», italyanca «agente»). Bu institut ilk dəfə olaraq Almaniya Ticarət Qanunnaməsi ilə tənzimləndi. Sonralar bu barədə müvafiq normalar İtaliya, İsveçrə və Fransa qanunvericiliyində də nəzərdə tutuldu.

İngiltərə və ABŞ hüququ ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə növünü yox, agent müqaviləsi hüquqi konstruksiyasını tanıyır. Agent müqaviləsindən İngiltərə və ABŞ hüququnda geniş istifadə edilir². Bu müqavilə ilə münasibətlərin geniş dairəsi, o cümlədən ticarət vasitəçilik (nümayəndəlik) münasibətləri

¹ Bax: Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 273-274.

² Bu barədə bax: Ансон В. Договорное право. М., 1984. с.373-404; Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник / Под ред. Е.А.Васильева. М., 1993, с. 373-377; Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 273-274.

subəlləri qaydaya salınır. Agent müqaviləsi adlı hüquqi konstruksiya kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyinə məlum deyil. Beləliklə, ticarət vasitəçilik (nüməyəndəlik) münasibətləri İngiltərə və ABŞ hüququnda agent müqaviləsi ilə, kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində isə ticarət agenti (nüməyəndəsi) haqqında müqavilə və komissiya müqaviləsi ilə qaydaya salınır. Bundan əlavə, ticarət vasitəçilik münasibətləri konsessiya müqaviləsi (kommerciya konsessiyası müqaviləsi) kimi hüquqi konstruksiya vasitəsi ilə rəsmiləşdirilə bilər ki, bu müqavilə əsasında ticarət nümayəndəlik münasibətləri əmələ gəlir.

Ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə məhz kontinental Avropa ölkələrinin hüququndan keçmişdir. Bu anlayışdan, bir az əvvəldə dediyimiz kimi, dünyanın bir çox sivil və inkişaf etmiş ölkələrinin qanunvericiliyi istifadə edir¹. Həmin ölkələrdə bəzində danışdığımız müqavilə «Ticarət nümayəndəliyi haqqında müqavilə» adı altında tanınır.²

Fransa qanunvericiliyinə görə ticarət nümayəndəliyi sahibkarta ticarət orqanlığı qulluqçusunun arasında bağlanan əmək müqaviləsindən, habelə vəkəlat verilən ticarət nümayəndəsi (vəkalət verilən qulluq münasibətində olmayan şəxs) arasında bağlanan tapşırıq müqaviləsindən əmələ gəlir. Nüməyəndə təmsil olunanın adından, onun hesabına və onun mənafeyi üçün hüquqi hərəkətlər edir.

İsvəçrə Öhdəlik Qanunu ticarət agenti müqaviləsini agent müqaviləsinin bir növü kimi müəyyən edir. Ticarət agenti müqaviləsi klassik mənada tapşırıq müqaviləsi olub, birbaşa nümayəndəlik, yeni başqa şəxsin adından və onun hesabına hərəkətlər edilməsi ilə bağlı münasibətlər yaradır. **Çexiya TM-nə** görə ticarət nümayəndəsi təmsil olunan üçün kommersiya əqdliəri bağlamağı öhdəsinə götürür. Çexiya qanunvericiliyi ticarət nümayəndəliyi müqaviləsini nəzərdə tutur. **Bolqarıstan TM-si** ticarət nümayəndəsinə kommersantlarla professional əsaslarla əməkdaşlıq edən müstəqil şəxs kimi anlayış verir. **Avstriya qanunvericiliyinə** görə ticarət nümayəndəsi tapşırıq adından və onun hesabına müntəzəm surətdə əqd bağlayan şəxsdir.

Almaniya qanunvericiliyi kommersiya nümayəndəliyinin iki formasını nəzərdə tutur: bilavasitə (düzünə, birbaşa) nümayəndəlik; vasitəli nümayəndəlik. Düzünə nümayəndəlikdə çıxış edən nümayəndə tacirin adından hərəkət edir. Bu cür nümayəndəlik prokura və ticarət səlahiyyəti əsasında həyata keçirilir. Prokura ticarət müəssisəsinin sahibi tərəfindən onun işini aparmaq üçün verilir və ticarət reyestrində qeydə alınır (prokura anlayışı Roma hüququ ilə bağlıdır).

Ticarət səlahiyyəti həm ticarət müəssisəsinin işinin aparılması, həm də ticarət sənətinə aid olan əqd növlərinin bağlanması üçün, habelə digər ayrı-ayrı əqdliəri bağlanması üçün verilir. Prokuradan fərqli olaraq ticarət səlahiyyəti qeydə alınmır.

Vasitəli nümayəndəlik ticarət nümayəndələri (agentləri) vasitəsi ilə, habelə

tapşırıq və komissiya müqaviləsi bağlamaq yolu ilə həyata keçirilir. Ticarət nümayəndələrinin (agentlərinin) hüquq və vəzifələri 6.08.1953-cü il tarixli qanunla, habelə **Almaniya Ticarət Qanunnaməsi** ilə müəyyən edilir.

İngiltərədə ticarət nümayəndələri faktor (satmaq məqsədi ilə malın verdiyi agent) adlanır. Onların fəaliyyəti «Faktor haqqında» qanunla tənzimlənir. Nüməyəndəliyən əmələ gəlmə əsası agent müqaviləsidir. **ABŞ qanunvericiliyi** nümayəndəlik yaradan yalnız bir müqavilə növünü – agent müqaviləsini nəzərdə tutur.

Agentlik (nüməyəndəlik) münasibətlərinin hüquqi cəhətdən qaydaya salınmasının, habelə beynəlxalq ticarət vasitəçiliyinin tənzimlənməsinin vacibliyini və zərurətini nəzərə alaraq Avropa İqtisadi Birliyi Şurası 18 dekabr 1986-cı il tarixində Direktiv qəbul etmişdir. Direktiv AİB-yi üzvü olan dövlətlərin müstəqil ticarət agentlikləri barədə qanunvericiliyinin uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu sənəd həmin sahədə AİB-ə daxil olan ölkələrin qanunvericiliyinin unifikasiyası etməyi vacib bir vəzifə kimi müəyyən edir¹. Direktiv beynəlxalq ticarət nümayəndəliyinə toxunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Direktivin əsas müddəalan kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyi tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Ticarət nümayəndəliyi (agentliyi) münasibətlərinin, habelə ticarət (kommerciya) dövryyəsinin inkişafının mülki-hüquqi nizamə salınmasının vacibliyini və əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə adlı konstruksiyanı qanunvericiliyə daxil etmişdir. Belə ki, MM-in 42-ci fəslinə daxil olan normalar (789-799-cu maddələr) bu hüquqi konstruksiyanın mülki-hüquqi qaydaya salınmasını nəsr edilmişdir.

Təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi, bazar münasibətlərinin inkişafı, sənaye və ticarətin təmərküzləşməsi, xarici ticarət üzrə münasibətlərin genişlənməsi, nəhayət, elmi-texniki proqres və digər amillər kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində nümayəndələrin iştirakını tələb edir. Öz fəaliyyətlərini bir çox ölkələrdə yerinə yetirən istehsalçılar, sənayeçilər və tacirlər nümayəndələr (vasitəçilərin) xidməti olmadan işlərini düzgün qura bilməzlər. Belə ki, ticarət fəaliyyətini həyata keçirən subyektlər öz mallarının satış bazasının genişləndirilməsində maraqlılırlar. Milli bazarda tanınan istehsalçılar (sənayeçilər) və tacirlər öz mallarını xarici ölkə bazarlarında satmağa hər an təşəbbüs göstərirlər. Xarici bazarlar, şübhəsiz ki, onlara öz gəlir və mənafeətlərini xeyli artırmağa imkan verir. Lakin malların xarici dövlətlərin bazarlarında realizə edilməsi vasitəçilərin köməyi olmadan mümkün deyil. Bu vasitəçilər həm yerli milli bazan, həm də əcnəbi dövlətin bazanı yaxşı tanıyır, habelə beynəlxalq ticarət şərtlərinə dərinləndirir. Vasitəçiləri cəlb etmək istehsalçılar (sənayeçilər) xarici ölkə bazanında tanınmaq üçün zəruri olan xercələri, habelə öz risklərini xeyli azaltmış olurlar. Bir qayda olaraq, bu münasibətlər ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə hüquqi konstruksiyası ilə rəsmiləşdirilir.

¹ Бах: Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование. М., 1999, с.15-20.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005, с.159.

¹ Рыжиков С.Ю. Агентские отношения во внешнеэкономическом связях. М., 1992. *Бeynəlxalq ticarət nümayəndəlik münasibətlərinin tənzimlənməsində Beynəlxalq Ticarət Palatasının bəzi aktları, xüsusən də «Kommersiya agent kontraktlarının tərtibi barədə Rəhbər Qaydalar» əsas rol oynayır.*

Ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqaviləyə görə, sənət formasında müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxsə (ticarət agentinə) alqı-satqı müqavilələrinin, habelə ticarət əqdlərinin bağlanması hər hansı istehsalçının, sənayəçinin və ya tacirin (tapşıranın) adından və onun hesabına vasitəçilik xidmətləri göstərmək və (və ya) bunları bağlamaq bərsində uzun müddətli tapşırq verilir (MM-in 789.1-ci maddəsi).

Öz hüquqi təbiətinə görə ticarət nümayəndəsi (agenti) müqaviləsi konsensual və ikitərəfli müqavilədir. Tapşırq müqaviləsindən fərqli olaraq, bu müqavilə bütün hallarda əvəzli xarakter daşıyır. Başqa sözlə, ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə həmişə əvəzli müqavilədir. Ona görə ki, bu müqavilə **kommersiya (ticarət) əqdidir**; kommersiya (ticarət) əqdi əsə həmişə əvəzli olur. Digər tərəfdən ticarət nümayəndəsi ona tapşırılmış «iş» kommersiya əsasları ilə yerinə yetirir.

Ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə **nümayəndəliyin klassik formasıdır**. Belə ki, ticarət agentini tapşıranın adından və onun hesabına hərəkət edir. Onun hərəkəti tapşıranın özünün hərəkətidir.

Ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə **sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında təbqi edilir**. Onun iştirakçıları əmlak-ticarət və sahibkarlıq dövryyəsinin subyektləri hesab edilir. Buna görə də ticarət agentini müqaviləsi **sahibkarlıq müqaviləsi** hesab olunur. Odu ki, bu müqavilə sahibkarların təsərrüfat praktikasında geniş surətdə təbqi edilir. Özü də ticarət agentini haqqında müqavilə «təmiş sahibkarlıq» müqaviləsidir.

Ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə əsasən **Mülki Məcəllə normaları** ilə tənzimlənir. Bununla bərabər, bu müqavilə ilə əlaqədar əmələ gələn münasibətlərin qaydaya salınmasında **ticarət adətlərindən** də istifadə edilə bilər. Belə ki, müqavilə ilə tənzimlənməyən öhdəliklərə və məəcəldən əlavə olaraq, ticarət nümayəndəsinin olduğu yerdə ticarət sahəsindəki işgüzar adətlər təbqi edilir (MM-in 789.4-cü maddəsi). Ticarət adəti dedikdə xarici və beynəlxalq, daxili ticarət dövryyəsinə uzun müddət təbqi edilmiş nəticəsində yaranan və vermiş halına keçən qaydalar başa düşülür.

2. Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə və digər xidmət müqavilə növləri

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə xidmət müqaviləsinin digər növlərindən onunla fərqlənir ki, bu müqavilə üzrə ticarət nümayəndəsi (agenti) **tapşıranın adından və onun hesabına hərəkət edir**. Bununla o, digər müqavilələrdən fərqlənir. Kommissiya müqaviləsi üzrə komisyonçu öz adından, lakin komitentin hesabına əqdər bağlayır.

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin fərqləndirici əlamətlərindən biri onun **uzunmüddətli xarakterinə** malik olmasıdır. Belə ki, tapşırın ticarət nümayəndəsinə əqdər bağlamaq və vasitəçilik xidmətləri göstərmək bərədə uzunmüddətli tapşırq verir.

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqaviləni tapşırq müqaviləsindən fərqləndirən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu müqavilə üzrə tapşırqı icra edən şəxs **ticarət vasitəçiliyini müstəqil peşə, sənət formasında heyata keçirən peşəkar ticarət nümayəndəsidir**. Məsələn, vətəndaş özünün mühəndis

qonşusuna alqı-satqı müqaviləsi bağlamağı tapşırır. Bu münasibət tapşırq müqaviləsi ilə rəsmiləşdiriləcəkdir. Ona görə də tapşırq müqaviləsindən fərqli olaraq bu müqavilə **şəxsi-ətimad xarakterinə** malik deyil¹. Ticarət nümayəndəsi müqaviləsinin tapşırq müqaviləsindən fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, tapşırın analoji (oxşar) müqavilələri digər ticarət agentləri ilə bağlaya bilməz. Belə ki, müqavilədə ticarət agentinə müəyyən ərazi və ya müəyyən müşətlər üçün müstəsna (təkbəşinə, inhisar) hüquqlar verilməsi nəzərdə tutula bilər.

Ticarət nümayəndəsi (agenti) müqaviləsi tapşırq müqaviləsinin xüsusi həlidir. Başqa sözlə, ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə tapşırq müqaviləsinin növüdür.² Təsədüfi deyildir ki, Avropa İqtisadi Birliyi Şurasının Direktivində (1986) ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə tapşırq müqaviləsi kimi təsnif olunur.³ İsveçrə qanunvericiliyi də həmin müqaviləni tapşırq müqaviləsinin növü kimi tənzim edir (İsveçrə öhdəlik qanununun 394-cü maddəsi). Amma tapşırq müqaviləsinin tərəfi olan vəkəlet alandan fərqli olaraq ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin iştirakçısı – ticarət agentini ona həvalə olunmuş «iş» bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, sənət (peşə) formasında yerinə yetirir. Tapşırq müqaviləsindən fərqli olaraq bu müqavilə xüsusi xarakterə malik sferalarda təbqi edilir. Belə ki, ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilələrdən ticarət sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində, ticarət dövryyəsi sferasında istifadə edilir. Əgər tapşırq müqaviləsi **ümumi mülki xarakterli nümayəndəlik münasibətlərini** tənzimləyirsə, ticarət nümayəndəsi (agenti) müqaviləsi ticarət sahəsində **kommersiya nümayəndəlik münasibətlərini** qaydaya salır. Tapşırq müqaviləsi ümumi mülki xarakterli nümayəndəlik müqaviləsidirsə, ticarət agentini müqaviləsi **kommersiya nümayəndəlik müqaviləsidir**. Kommersiya fəaliyyətinin əsasını isə ticarət işi, ticarət fəaliyyəti təşkil edir. Təsədüfi deyildir ki, latınca kommersiya (commercium) ticarət mənasını ifadə edir. Deməli, ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə **ticarət (kommersiya) nümayəndəliyi haqqında müqavilədir**.

Ş 2. Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilədə iki tərəf iştirak edir: tapşırın; ticarət nümayəndəsi (agenti). Tapşırın elə bir tərəfdir ki, o, alqı-satqı müqaviləsinin, ticarət əqdlərinin bağlanması vasitəçilik xidmətləri göstərməyi və (və ya) bu əqdleri bağlamağı qarşı tərəfə sifariş verir. Tapşırın rolunda həm **hüquqi şəxslər**, həm də **vətəndaşlar (fiziki şəxslər)** çıxış edə bilərlər.

¹ İngilt-amerikan mülki hüquq sitesində agent müqaviləsi fidusiar (şəxsi-ətimad) müqavilə hesab edilir. Agent müqaviləsinin iştirakçıları olan prinsipal ilə agent arasındakı münasibətlər fidusiar xarakter daşıyır (вах: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залеского. М., 1999, с.13., с. 68 и др.).

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред.Е.А.Васильева, А.С.Юматов. М., 2005, с.159.

³ Рябиков С.Ю. Агентские отношения во внешне экономических связях. М., 1992.

Müqavilə sahibkarlıq müqaviləsi olduğuna görə tapşırın qismində əsasən **kommersiya təşkilatları – istehsalçılar, sənayəçilər və ticarət təşkilatları** iştirak edirlər. Qeyri-kommersiya təşkilatları bu müqavilədə tapşırın rolunda, eləcə də agent (nümayəndə) rolunda çıxış edə bilməz. **Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər** tapşırın rolunda bu müqavilənin iştirakçısı ola bilərlər.

Suveren hakimiyyət daşıyıcısı və subyektivi olan dövlətin iştirakı üçün bu hüquqi konstruksiya bir o qədər də xarakterik və tipik hal deyil. Lakin dövlətin ticarət agentini müqaviləsində tapşırın rolunda iştirak etməsi prinsip etibarilə istisna edilmiş, bu mümkündür¹. Məsələn, dövlət xarici ticarət əqdələrinin (mal ixrac-idxal əməliyyatları, alqı-satqı müqaviləsi, podrat müqaviləsi və s.)² bağlanmasını ticarət agentinə tapşırı bilər. Söz yox ki, xarici ticarət əqdələrinin bağlanması dövlətin özü tərəfindən yox, onun orqanları tərəfindən tapşılır.

SSRİ dövründə belə orqanlardan biri ticarət nümayəndəlikləri hesab olunurdu. Ticarət nümayəndəlikləri xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində dövlətin hüquqlarını xaricdə həyata keçirən orqan idi. Bu orqan ticarət agentini müqaviləsi bağlamaqla dövləti həmin müqavilə üzrə münasibətlərdə təmsil edirdi.

Müqavilənin digər iştirakçısı **ticarət agentidir**. Müqavilənin bir neçə Almaniyada ticarət nümayəndəsi, İsveçrədə agent, Fransada isə ticarət agentini adlanırlar. Ticarət agentini tapşırının adından və onun hesabına hərəkət edən tərəfdir. Bu, Avropa İqtisadi Birliyi Şurasının qəbul etdiyi Direktivdə kommersiya agentinə verilən anlayışa əsasən uyğun gəlir. Bu sənədə görə kommersiya agentini elə bir müstəqil vasitəçidir ki, o, səlahiyyət əsasında prinsipialın (tapşırının) adından, onun mənafeyi üçün və onun hesabına alqı-satqı əqdələri bağlayır. Ticarət agentini kommersiya (ticarət) nümayəndəsidir.

Ticarət agentini rolunda həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər (MM-in 789.2-ci maddəsi). Qanun ticarət agentini barədə xüsusi tələb irəli sürür. Belə ki, ticarət vasitəçiliyi (nümayəndəliyi) ilə yalnız müstəqil sənət və peşə fəaliyyəti formasında məşğul olan şəxslər ticarət agentini ola bilərlər. Bununla bərabər, qanun ticarət agentini sayılmayan şəxslərin dairəsini müəyyən edir.

• vasitəçilik fəaliyyəti və ya əqdərlərin bağlanması ilə epizodik, ararib, qeyri-müntəzəm hallarda, təsadüfən-təsədufə məşğul olan şəxslər;

• ticarət və əmtəə birləşmələrində işləyən şəxslər;

• tapşırınla əmək müqaviləsi bağlanmış şəxslər.

Ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilənin bağlanması ticarət agentini rolunda dövlətin iştirak etməsi istisna edilmişdir³. Bu müqavilədə yalnız

agent qismində **peşəkar sahibkarlar (ticarət vasitəçisi olan nümayəndələr)** çıxış edə bilərlər.

2. Müqavilənin predmeti

Müqavilənin predmeti onun mühüm şərtidir. Müqavilənin predmeti rolunda həm hüquqi, həm də faktiki xarakterli hərəkətlər, habelə vasitəçilik xidmətləri çıxış edə bilər. Əgər ticarət agentini tapşırının adından və onun hesabına əqdərlər (alqı-satqı müqavilələri, ticarət əqdələri¹) bağlarsa, onda müqavilənin predmetini **hüquqi hərəkətlər** təşkil edir. Bu cür hərəkətlər tapşırın üçün hüquq və vəzifələr yaradır, üçüncü şəxslərlə hüquq münasibəti əmələ gətirir. Əgər ticarət agentini bazarada ehtiyac və tələbatın ödənilməsinə, bazarların seçilməsinə yönələn (marketing xidmətləri) və malın reklamı barəsində tədbirlər həyata keçirirsə, tapşırın üçün malları saxlayırsa və göndərirsə, habelə onun borcundan ödənişi (pulu) alarsa (MM-in 799.3.3-cü maddəsi), onda müqavilənin predmeti **faktiki hərəkətlərdən** ibarət olur. Bu cür hərəkətlər nümayəndəlik münasibətləri yaratmadığına görə tapşırın üçün hüquqi nəticə (hüquq və vəzifələr) doğurmur. Müqavilənin predmetini **vasitəçilik xidmətləri** də təşkil edə bilər: potensial partnyorları axtarmaq; müştərilər cəlb etmək; müqavilənin bağlanması barəsində danışıqlar aparmaq; müqavilənin bağlanması üçün hazırlıq işləri görmək; ticarət danışıqlarında iştirak etmək və s.

Müqavilənin predmeti kimi həm vasitəçilik xidmətlərinin göstərilməsi, həm də əqdərlərin bağlanması birlikdə çıxış edə bilər. Belə halda **qanşırıq xarakterli predmet tərkibindən** söhbət gedə bilər.

3. Müqavilənin digər elementləri

Ticarət müqaviləsinin forması barədə qanun konkret göstəriş ifadə edir (MM-in 789.3-cü maddəsi). Belə ki, ticarət nümayəndəsi barədə müqavilə yazılı formada bağlanırlar. Bu halda söhbət həm sadə yazılı formalı, həm də notarial formalı ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilədən gedir. Tərəflərin qanunlaşdırılmış razılığı ilə müqavilənin notariat qaydasında təsdiqlənməsi istisna edilmişdir.

Müqavilənin müddətinə gəldikdə isə onu dəqiq tələməkdir ki, bu, ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin mühüm şərti sayılır. Qanun müqavilənin müddəti ilə bağlı münasibətləri xüsusi norma ilə tənzim edir (MM-in 794-cü maddəsi).

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə həm müddətli, həm də qeyri-müddətli ola bilər. Müqavilənin qüvvədə olmasının konkret müddəti göstərilərsə, bu **müddətli müqavilə** hesab edilir. Müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Qüvvəyə minməsi, qüvvədən düşməsi və qüvvədə olma müddəti göstərilməyən ticarət agentini haqqında müqavilə **müddətsiz və ya qeyri-müəyyən müddətli müqavilə** adlanırlar. İki halda da müqavilə qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış hesab olunur (belə halda müqavilə müddətsiz müqaviləyə çevrilir və lap əvvəldən qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış hesab edilir):

¹ Almaniyada Ticarət Qanunnaməsinin döndürücü kitabı ticarət əqdələrinə alqı-satqı, komissiya, ekspedisiya, sənəd, fraxt, demilyolu ilə yükləmə və sənədlərin daşıma müqavilələrini aid edir (bax: Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с.7).

¹ Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник. М., 1994, с. 200.

² Ədəbiyyatda dövlətin agent müqaviləsinin bağlanması barədə kəmiyyət göstəricisi mümkünlüyü vurğulanırlar: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калинина. М., 1999, с. 458; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 577.

³ Rusiya Federasiyasının mülki qanunvericiliyində ticarət nümayəndəsi (agenti) haqqında müqavilə növü nəzərdə tutulmur. RF-in yeni MM-4 agent müqaviləsi hüquqi konstruksiyasını nəzərdə tutur. Bəzi müəlliflər dövlətin bu müqavilədə agent rolunda çıxış etməsini göstərir (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калинина. М., 1999, с. 458; Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришинева. М., 1999, с. 427; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.577).

• birinci halda, əgər tapşırının susması yolu və ya birbaşa razılıq ilə ticarət agenti öz fəaliyyətini davam etdirirsə, müqavilə qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış sayılır;

• ikinci halda, əgər əvvəlki müqavilədən¹ sonra yeni müqavilə bağlansa, bu, müqavilənin qeyri-müəyyən müddətə bağlanmasını şərtləndirir.

Bələ təsəvvür yaranır ki, iki yolla, yeni tapşırının susması ilə və ya birbaşa razılıq ilə ticarət agenti öz fəaliyyətini davam etdirməsi yolu ilə (birinci yol), habelə yeni müqavilə bağlanması yolu ilə (ikinci yol) müqavilənin qüvvədə olması müddətini uzatmaq olar.

Ticarət nümayəndəsi barədə müqavilə bir qayda olaraq, **uzun və qeyri-müəyyən müddətə qüvvədə olur**. Bu xüsusiyyət onu qısa, çox da uzun olmayan müddətə bağlanan tapşırıq və komissiya müqavilələrindən fərqləndirməyə imkan verir.

Müddətlə bərabər, **qiymət də** ticarət agenti haqqında müqavilənin mühüm şərti sayılır. Qanun müqavilənin qiyməti barədə xüsusi tələblər irəli sürür və onun tənzimlənməsinə iki norma həsr edir (MM-in 792-ci və 793-cü maddələri).

Müqavilənin qiyməti tapşırın tərəfindən **ticarət agentinə tapşırığı icra etməyə görə verilən haqqı** ifadə edir. Haqq üç formada ödənilə bilər:

- **sabit aylıq haqq** verilməsi formasında;
- **komissiyon haqqı** formasında;
- **qarışıq** formada.

Ticarət agentinə verilən haqq **tərəflərin razılığı ilə** müqavilə əsasında müəyyən edilir. Müqavilədə haqqın hesablanması nəzərdə tutulmaya da bilər, yəni haqqın müqavilə ilə tənzimlənməməsi halına da rast gəlmək olar. Bələ halda haqqı müəyyən etmək üçün oxşar mallar üçün işgüzar adətələr uyğun qəbul edilmiş haqq əsas götürülür.

Oxşar mal kimi ticarət agentinin özünün təqdim etdiyi mal da qəbul edilə bilər. İşgüzar adətlər mövcud olmadığı hallarda **haqqın məbləği məhkəmə yolu ilə müəyyən edilir**. Bələ ki, həm tapşırın, həm də ticarət agenti iddia ilə məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Məhkəmə öz qərarı ilə ağılabatan haqq məbləği müəyyənləşdirir (MM-in 792.2-ci maddəsi).

Müqavilənin qiymət formalarından biri olan komissiyon haqqı müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. **Komissiyon haqqı** ticarət agentinin həyata keçirdiyi və bağladığı əqdərin dövrüyəsindən və ya əqdərin miqdarından asılı olaraq müəyyən edilir. **Əqdərin dövrüyəsi** dedikdə əqdərin bağlanmasıdan əldə edilən maddi nəticənin dəyərcə ifadəsinin cəmi başa düşülür. **Əqdərin miqdan** isə ticarət agenti tərəfindən bağlanan əqdərin sayını və kəmiyyətini ifadə edir. Ticarət agentinin komissiyon haqqı almaq hüququnu şərtləndirən əqdərin dairəsi qanunla müəyyən edilmişdir (MM-in 793.1-ci maddəsi). Bu cür əqdərlər aiddir.

- müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində və ya ticarət agentinin fəaliyyəti nəticəsində və digər halda bağlanmış **bütün ticarət əqdəri**;
- ticarət agentinin müəyyən coğrafi ərazidə və ya şəxslərin müəyyən qur-

puna inhisar hüququ varsa, **həmin ərazidə və ya həmin qrupdan olan müştərilər ilə bağlanan bütün əqdər** (onun bu əqdərin bağlanmasında iştirak edib-etməməsinin əhəmiyyəti yoxdur);

• müqavilənin qüvvədə olması müddəti **bitəndən sonra bağlanmış ticarət əqdəri**.

Axırıncı halda söhbət o ticarət əqdərlərindən gedir ki, bu əqdərin bağlanması anı ilə onların bağlanması təklifinin vaxtı və ya müştərinin (üçüncü şəxslərin) sifarişinin alınması anı ilə həmin sifarişin icrası vaxtı üst-üstə düşür. Bələ ki, əqdin bağlanma təklifi vaxtı müqavilənin qüvvədə olduğu müddətə və ya agentin bundan sonra ağılabatan fəaliyyət dövrünə təsadüf edirsə, əqdin bağlanması vaxtı müqavilənin müddəti bitdiyi dövrə düşür. Müştərinin (üçüncü şəxsin) sifariş vermə və onun agent tərəfindən qəbul edilməsi vaxtı müqavilənin qüvvədə olduğu müddətə təsadüf edirsə, sifarişin icrası vaxtı isə müqavilə üzrə hüquq münasibətlərinə xitam verildikdən sonrakı vaxta düşür. Məsələn, müştəri (üçüncü şəxs) agentə ona müvafiq çeşiddə mal satılmasını sifariş edir. Agent sifarişi (təklifi) qəbul etdikdən sonra ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə müddətin başa çatması ilə əlaqədar olaraq ləğv edilir. Malın alqı-satqı müqaviləsinə agent bundan sonra bağlayır. Bələ halda, baxmayaraq ki, alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması agent müqaviləsinə ləğv edildikdən sonrakı dövrə təsadüf edir, onda həmin əqd komissiyon haqqı təyin edilərkən nəzərə alınır.

Ticarət əqdi iki və daha çox ticarət agenti tərəfindən bağlandıqda, komissiyon haqqının ödənilməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malik olur. Bələ halda hər bir ticarət agentinə verilən komissiyon haqqı müəyyənləşdirilərkən **İştirakın xarakteri və dərəcəsinə görə haqq ödənilməsi** prinsipi tətbiq edilir. Bu prinsipə görə hər bir ticarət agenti əqdin bağlanmasıdakı iştirak dərəcəsinə görə komissiyon haqqı alır (MM-in 793.2-ci maddəsi). Başqa sözlə, ticarət agentləri komissiyon haqqını ticarət əqdinin bağlanmasına onlardan hər birinin göstərdiyi təsire uyğun nisbətə bölüşdürürlər.

Haqqın qarışıq forması odur ki, ticarət agentinə ödənilən haqqın bir hissəsi sabit aylıq haqq formasında, digər hissəsi isə komissiyon haqqı formasında verilir. Başqa sözlə desək, **bu forma mövcud iki formanın uyğunlaşdırılmasını** nəzərdə tutur və beynəlxalq ticarət dövrüyəsində tətbiq edilir¹.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Ticarət agentinin vəzifələri

Ticarət agenti müqaviləsinin məzmununu hər hansı bir müqavilədə olduğu kimi tərəflərin – **ticarət agentinin və tapşırının hüquq və vəzifələri** təşkil edir.

Ticarət agentinin vəzifələri MM-in 790-cü maddəsində formulə edilmişdir. Bu maddə müqavilə üzrə ticarət agentinin daşdığı və icra etməyə borclu olduğu vəzifələrin dairəsinin müəyyən edilməsinə həsr edilmişdir.

Ticarət agentinin vəzifələri **ümumi və xüsusi adlı** iki yere ayrılır. Ümumi vəzifələr **əsas və zəruri**, xüsusi vəzifələr isə **fakultativ (qeyri-zəruri)** vəzifələr hesab edilir.

¹ MM-in 794.1-ci maddəsində ilkin müqavilə ifadəsi işlədilir. lakin müqavilə məhiyyəti tamamilə başqa anlayışdır (MM-in 402-ci maddəsi). Qanunverici ilkin müqavilə ifadəsi işlətməyi qüsura yol vermişdir.

¹ Вах: Тыньков А., Функ Я., Хвалев В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 312.

Ticarət agentinin əsas və zəruri vəzifələrindən biri **tapşırının göstərişləri ni dəqiq yerinə yetirməkdən** ibarətdir. O, vasitəçilik qaydasında tapşırın üçün əqdler bağlamağa borcludur. Bununla belə, ticarət agentini müştərilərin sayının (kontingentin) kifayət qədər yerli olmasına çalışmalıdır.

Ticarət agentinin ikinci əsas vəzifəsi **bütün sifarişlər və bağlanmış əqdler (müqavilələr) barəsində tapşırana bildiriş (məlumat) verməkdən** ibarətdir. Bildirişi o, müqavilədə nəzərdə tutulan qaydada və müddətdə, tapşırın icrası gedişində verməlidir. Bildirişin hansı formada verilməsi barədə nəzərdə tutulmur. Lakin bildirişin həm şifahi, həm də yazılı formada verilməsi mümkündür. Yazılı forma, şübhəsiz ki, nisbətən üstünlüyə malikdir. Ticarət agentini bildirişdə sifarişçilər ilə bağlanmış müqavilələr barədə zəruri olan bütün məlumatları təfsilatı ilə verməyə borcludur.

Ticarət agentinin özündə olan hər bir zəruri informasiyanı tapşırana bildirməyə borclu olması onun əsas vəzifələrindən biri sayılır. O, müştərilər, sifarişçilər (üçüncü şəxslər) barəsində, onlarla apanlan söhbətlər haqqında və tapşırın icrası ilə bağlı digər məsələlər barəsində informasiya verməlidir. Ticarət agentini xüsusən tapşırın həyata keçirilməsinə maneçilik törədə biləcək və ya onun icrasını qeyri-mümkün edən hər hansı bir hal barədə tapşırana informasiya verməyə borcludur. Məsələn, üçüncü şəxsə bağladığı müqavilənin yerinə yetirilməyəcəyinə əminlik yaranarsa, ticarət agentini dərhal bu barədə tapşırana məlumat verməlidir. Bundan əlavə, ticarət agentini həyata keçirilən hərəkətlər, əldə edilmiş nəticələr, bazanın konyunkturasi, imkanlı (potensial) alıcılar və s. barəsində informasiya çatdırmalıdır.

Tapşırının əsaslı sərəncamlarını yerinə yetirmək ticarət agentinin dördüncü əsas vəzifəsidir. Tapşırın icrası gedişində tapşırın müxtəlif xarakterli sərəncamlar verə bilər. Əgər bu sərəncamlar müəyyən əsas malik olarsa, ticarət agentini bu sərəncamları icra etməyə borcludur. Məsələn, üçüncü şəxsin alqı-satqı müqaviləsi üzrə aldığı malın qiymətini ödəmək imkanına malik olması halı müəyyən edilərsə, tapşırın ticarət agentinə müqavilənin ləğvi edilməsi barədə sərəncam verir. Başqa bir malsalda tapşırın icrasını müəyyən nəqliyyat vasitəsi ilə təmin olunmağı tələb edir. Tapşırın ticarət agentinə zəruri nəqliyyat vasitəsi vermək barədə sərəncam verir. Müəyyən əsas malik olmayan sərəncamlar ticarət agentini tərəfindən icra olunmaya da bilər.

Ticarət dövrüyəsində ticarət agentini tapşırının məhsullarına və xidmətlərinə oxşar məhsullar və xidmətlərlə rastlaşa bilər. Bu cür oxşar məhsullar və xidmətlər ticarət agentini başqa müştəriyə təklif etmək hüququna malikdir. Lakin bunun üçün onun tapşırının qabaqcadan razılığını alması tələb olunur. Bu, onun icra etməyə borclu olduğu əsas vəzifələrdən biridir. Beləliklə, ticarət agentini tapşırının malları ilə rəqabətə giren oxşar malları satmamaq barədə öhdəlik götürür.

Ticarət agentini həm də **fakultativ vəzifələr** daşıyır. Bu cür vəzifələrə aiddir.

• müəyyən məsələlər üzrə **müntəzəm hesabat vermək** (məsələn, maliyyə hesabatları, bağlanan müqavilələrin qiyməti barədə hesabatlar və s.);

• sifarişlər və ya müqavilələr üzrə **minimum dövrüyyəyə (kvotaya) nail olmaq** (kvota latınca «quota» sözündən olub hərəyə düşən hissə, nə qədər mənasını ifadə edir), yeni müştərilərdən tələb edilən müəyyənləşdirilmiş sayda

sifarişlər qəbul etmək və ya onlarla tələb olunan sayda müqavilə bağlamaq;

• tapşırın üçün malları saxlamaq və göndərmək, habelə onun borcullarından məbləğləri tutmaq.

Ticarət agentinin daşdığı əlavə vəzifələrdən biri **bağladığı müqavilələrin müştərilər tərəfindən icrasına qərantiya (zəmanət) verməsindən** ibarətdir (MM-in 790.4-cü maddəsi). Onun müqavilələrin icrası üçün öz üzünə götürdüüyü bu cür xüsusi xarakterli zəmanət **delkredere** (italyanca «delcredere»-etibar, zəmanət) adlanır. Delkredereyə görə ticarət agentini ayrıca haqq alır. Delkredere barədə şərt yalnız o halda etibarlı olur ki, bu, yazılı formada qabaqcadan ifadə edilsin. Beləliklə, yeni MM xüsusi növ kommersiya nümayəndəsi nəzərdə tutur ki, bu, **agent-delkredere** adlanır. Bu cür nümayəndəni bəzi ölkələrin (məsələn, Almaniyanın, Bolqarıstanın və s.) hüququ da fərqləndirir¹. Beynəlxalq Ticarət Palatasının Rəhbər Qaydalarında da agentini-delkredere kimi xüsusi növ kommersiya nümayəndəsi nəzərdə tutulur.

Müştərilərlə (üçüncü şəxslərlə) ticarət agentinin bağladığı alqı-satqı və ticarət əqdlərinin icrası, habelə tapşırana borclu olan şəxslərdən pulun alınması, ümumiyyətlə, tapşırın icrasını nəticəsində ticarət agentini pul əldə edə bilər. Həmin pul tapşırın icrasının predmeti hesab olunur. O, **icranın predmetini (pulu) tapşırana verməyə borcludur**. Bu, onun daşdığı əlavə vəzifələrdən biridir.

Ticarət agentinin fakultativ vəzifələri ümumi vəzifələrdən fərqli olaraq **müqavilə vəzifələri** adlanır, yeni bu cür vəzifələr müqavilədə nəzərdə tutula da bilər, tutulmaya da bilər. Ümumi vəzifələr isə **qanunun göstərişləri** ilə şərtlənir. Ticarət agentinin əsas ümumi vəzifəsi onun **tapşırığı vicdanla icra etməyə, tapşırının haqlı mənafeələrini müdafiə etməyə borclu olmasından** ibarətdir (MM-in 778.1-ci maddəsi, 790.1-ci maddəsi).

Müqavilədə agentin tapşırın icrasını prosesinde əldə etdiyi konfidensial (məxfi) xarakterli məlumatları üçüncü şəxslərə yaymamaq, əldə edilən informasiyalardan tapşırana qarşı rəqabətdə istifadə etməmək və s. vəzifələri də nəzərdə tutula bilər. Ticarət agentinin borcudur ki, o, tapşırın üçün müştərilərlə əqdli nisbətən sərfəli və əlverişli şərtlərlə bağlasın.

Ticarət agentini **həm də hüquqlara** malikdir. Məsələn, o, müqaviləyə xitam verildikdən sonra özünün cəlb etdiyi müştərilərə görə kompensasiya ala bilər (MM-in 796-cü maddəsi). Bununla belə, ticarət agentinin müqavilədə irəli gələn hüquq və vəzifələri tapşırının razılığı ilə hər hansı üçüncü şəxsə vermək hüququ vardır. Belə halda kompensasiya ödənilmir (MM-in 796.3-cü maddəsi).

2. Tapşırının vəzifələri

Tapşırının vəzifələri qanunla müəyyən edilir (MM-in 791-ci maddəsi). Bu vəzifələrin əsas cəhətini və xüsusiyyətini tapşırının ticarət agentini barəsində **vicdanlılıq prinsipinə uyğun hərəkət etməsi** təşkil edir.

Tapşırının vəzifələrindən biri **onun öz məhsulları və xidmətləri, işlərin aparılması qaydaları və qiymətləri barəsində ticarət agentinə lazımı in-**

¹ Вах: Тыньель А., Функ Я., Хвалев В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с.280; Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Зеленского. М., 1999, с.48.

formasiya verməsindən ibarətdir. O, öz məhsullarının və xidmətlərinin faydalı (yararlı) xassələri ilə tələbatı ödəmək xüsusiyyəti, çeşidi, növü və digər xüsusiyyətləri barədə ticarət agentini məlumat çatdırmağa borcludur.

Tapşırın ticarət agentini ticarət nümayəndəsi haqqında **müqavilənin yerinə yetirilməsi üçün zəruri informasiya ilə təmin etməlidir.** O, müqavilənin icra olunması və həyata keçirilməsi şərtləri və qaydaları, ticarət əqdələrinin məbləği və həcmi barədə qarşı tərəfə məlumat verməlidir.

Tapşırının əsas vəzifələrindən biri **bildiriş verməkdən** ibarətdir. Bildirişin məzmunu ticarət agentinin təklifi ilə şərtlənir. Belə ki, ticarət agentini vasitəçilik qaydasında ticarət əqdi bağlamaq təklifi ilə tapşırına müraciət edə bilər. Tapşırın həmin təklifi nəzərdən keçirərək onun qəbul olunması və ya rədd etməsi barədə qərar qəbul edir. Bu qərar bildiriş formasında ticarət agentinə çatdırılır. Bildirişin forması, yəni şifahi və yazılı formaya bağlanması qanunda nəzərdə tutulmur. Lakin yazılı forma, şübhəsiz ki, müəyyən üstünlüyə malikdir. Bildiriş tapşırın ağılabatan müddətdə verməlidir.

Ticarət agentinə haqq ödəmək tapşırının əsas vəzifəsidir. Ona görə ki, ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə əvəli müqavilədir və göstərilən vəzifənin mövcudluğu onun əvəli xarakterə malik olması şərtləndirir. Haqqın verilməsi sabit aylıq haqq ödənilməsi formasında şərtləndirildikdə, haqq **hər ayda bir dəfə** ödənilir. Tərəflər haqqın komisyon haqqı formasında ödənilməsi barədə razılığa gəldikdə, komisyon haqqı **hər rübdə bir dəfə** ödənilir. Özü də haqq rübə başa çatdıqdan və qurtarıqdan sonra ən gec bir ay keçənədək ticarət agentinə verilməlidir. Komisyon haqqının miqdarını və ödənilməsi müddətini ticarət agentinin yoxlaması imkanını təmin etmək üçün qanun tapşırının **komisyon haqqının hesabını vermək vəzifəsini** müəyyən edir (MM-in 793.5-ci maddəsi). Belə ki, tapşırın hər bir rüb üçün ticarət agentinə çatması komisyon haqqının hesabını verir. Hesabı o, ticarət agentinə təqvim ilinin hər rübündən sonra gələn ayda təqdim edir.

Qanunun komisyon haqqının hesabı verilməsini nəzərdə tutan norması dispoziitiv xarakterə malikdir (MM-in 793.5-ci və 793.6-cı maddələri). Bu onu ifadə edir ki, tərəflər öz razılıqları əsasında qanunun göstərişini dəyişərək, bu müddəti qısalda və ya uzada bilərlər. Özü də bu müddət ən çoxu altı aya kimi uzadıla bilər.

Komisyon haqqının düzgün hesablanması yoxlamaq məqsədilə tapşırın bu haqqın hesablanması üçün zəruri olan **bütün mühasibat uçotu sənədlərini ticarət agentinə təqdim etməyə borcludur.** Ticarət agentini bu sənədləri nəzərdən keçirərək ona çatması komisyon haqqının dəqiq məbləğini müəyyən edir.

Ticarət agentinə komisyon haqqı tapşırının üçüncü şəxslə bağladığı müqavilə icra edildikdən sonra, daha doğrusu, onların müqavilə üzrə **öz öhdəliklərini icra etməsindən və ya icra etməli olmasından sonra verilir.** Bəzi hallarda ticarət agentinə komisyon haqqı ödənilir. Bunun üçün iki şərtin olması vacibdir. Birincisi, müqavilənin icra olunmamasına əminlik yaranır. İkincisi, müqavilənin icra olunmamasına əminlik tapşırının cavabdeh olduğu hallardan irəli gəlir. Yox, əgər, müqavilənin yerinə yetirilməməsi tapşırının cavabdeh olduğu hallarla bağlı olarsa, ticarət agentinə komisyon haqqı verilir. Bəzən də

ele olur ki, ticarət agentini icra olunmamasına əminlik yaranan eqdə görə (belə halda tapşırının təsiri olmur) komisyon haqqı alır. Bu cür hallarda komisyon haqqı geri qaytarılır.

Tapşırının vəzifələrindən biri **dəkreterəyə görə ticarət agentinə ayrıca (əlavə) haqq ödəməkdən ibarətdir** (MM-in 790.4.3-cü maddəsi). Bu haqq ona görə ödənilir ki, ticarət agentini müştərilərə bağlanan müqavilələrin icrasına qərantıya verir. Ayrıca haqq dekredə barədə yazılı razılıqda ifadə edilir. Dekredə haqqın almaq hüququ müştəri ilə müqavilənin (məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin, ticarət əqdinin), bağlanmasından dərhal sonra yaranır. Həmin müddətdə haqq ödənilir.

Tapşırın bezi hallarda **ticarət agentinə etibarnamə verməyə də borclu ola bilər.** Bu, ticarət agentinin müştərilər qarşısında təmsil olunması üçündür. Tapşırın adından əqdələri bağlamaq üçün zəruri və vacibdir ki, ticarət agentinin səlahiyyəti lazımı qaydada rəsmiləşdirilsin. Bu səlahiyyət etibarnamə ilə təsdiq olunur. Almaniya və İsveçrə hüququ da ticarət agentinə etibarnamə verilməsini nəzərdə tutur. Fransa qanunvericiliyinə görə ticarət agentinin səlahiyyəti etibarnamə ilə yox, agent müqaviləsində edilən müvafiq qeydlə təsdiq edilir. İtaliya MM-i belə halda xüsusi formada etibarnamə (adentecon rappresentanza) verilməsini müəyyənləşdirir.

Ticarət agentini tapşırın icra edərək müxtəlif xərclər çəka bilər. Bu cür xərclərə siqorta, saxlanma, daşıma, qablaşdırma, ekspedisiya, məhkəmə və s. mülahizələr üzrə xərcləri misal göstərmək olar. Tapşırın **həmin xərcləri ödəməlidir.** Bu, onun daşdığı vəzifələrdən biridir. Malları saxlamağa və göndərməyə görə ayrıca haqq verilir.

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilədə tapşırının digər vəzifələri də müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, onun ticarət agentinin **müəyyən ərazi və ya müəyyən müştərilər üçün qüvvədə olan müstəsna (inhisar) hüququna hörmət bəsləmək vəzifəsi** bu cür vəzifələrdən biridir (MM-in 791.1-ci maddəsi). Müstəsna hüquq təbiişəhəri, inhisarçılığı ifadə edir. Bu vəzifənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tapşırın agentini fəaliyyət göstərdiyi, müqavilədə nəzərdə tutulan coğrafi ərazidə və ya şəxslərin (müştərilər) müəyyən qrupu barədə digər agentlərlə analoji (oxşar) müqavilələr bağlaya bilməz. Müstəsna hüquq görə həmin ərazidə və ya müştərilərin müəyyən qrupuna aid müqaviləni yalnız ticarət agentini bağlaya bilər. Tapşırın müqavilədə nəzərdə tutulan ərazidə və ya müştərilərin müəyyən qrupuna aid başqa ticarət agentləri ilə bu cür müqavilə bağlarsa, bu, agentin müstəsna hüququnun pozulmasını ifadə edir.

§ 4. Müqavilənin xitam olunması

1. Müqavilənin ləğv edilməsinin xüsusi əsası

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə qanunda nəzərdə tutulan **ümumi əsaslarla** ləğv edilə bilər (MM-in 20 fəslinin 4-cü paragrafı). Bununla belə, qanun ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin xitam edilməsinin **xüsusi əsaslarını** (MM-in 794-cü maddəsi) müəyyən edir. Bu əsaslar ticarət nümayəndəsi haqqında müqaviləyə yaxın olan tapşırın və komissiya kimi müqavilələrinin ləğv edilmə əsaslarından bezi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Tapşırın müqaviləsinin

İstənilən an tərəflərdən hər biri poza bilər. Komissiya müqaviləsi üzrə komitənt də analoqi hüquqlardan istifadə edə bilər. Ticarət nümayəndəsi haqqında müqaviləyə gəldikdə isə, **bu müqavilənin istənilən iştirakçısı müqaviləni ləğv edə bilər, bu şərtlə ki, müqavilə qeyri-müəyyən müddətə bağlanmış olsun**¹. Belə təsəvvür yaranır ki, müqavilənin hər hansı bir iştirakçısı yalnız müddətsiz müqaviləni **bir tərəfli qaydada** xitam edə bilər. Qanun müddətsiz ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin ləğv edilmə qaydasını da müəyyən edir (MM-in 794.2-ci və 794.3-cü maddələri). Bu qaydaya görə müqavilə müvafiq tərəfin müqavilənin ləğv edilməsi barədə xəbərdarlıq etməsindən dərhal sonra avtomatik olaraq ləğv edilir. Belə ki, müvafiq tərəf ləğv etmə haqqında xəbərdarlıq müddətini gözləməklə müqaviləni ləğv edə bilər. Xəbərdarlıq müddəti ağılabatan müddətlə şərtlənir. Ağılabatan müddət isə **müqavilənin qüvvədə olduğu müddətdən** asılı olaraq müəyyən edilir. Müqavilə bir il qüvvədə olduqda ağılabatan müddət bir ay, iki il qüvvədə olduqda iki ay, üç il qüvvədə olduqda davam etdikdə isə üç ay vaxtdan ibarət olur.

Xəbərdarlıq edilməsinin ağılabatan müddəti barədə qanunun müəyyən etdiyi göstəriş imperativ yox, dispozitiv xarakterə malikdir. Belə ki, müqavilənin iştirakçıları ləğv etmə haqqında xəbərdarlıq edilməsinin daha uzun müddəti barədə razılığa gələ bilərlər (MM-in 794-cü maddəsi). Uzun müddət müqavilə iştirakçılarının hər ikisi üçün eyni olmalıdır.

Müddətli ticarət nümayəndəsi haqqında müqaviləyə gəldikdə isə, bu cür müqaviləni bağlayan tərəflərdən heç kəsini müqaviləni bir tərəfli qaydada ləğv etmək ixtiyarı çatmır². Bu növ müqaviləyə yalnız həmin müqavilədə müəyyənləşdirilmiş və nəzərdə tutulmuş müddətdə xitam vermək olar.

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin ləğv edilməsinin xüsusi əsaslarından biri **fövqəladə hallardır**. Bu cür hallar müqavilənin hər bir iştirakçısına xəbərdarlıq müddətini gözləmədən istənilən vaxt müqaviləni bir tərəfli qaydada ləğv etmək ixtiyarı verir (MM-in 798-ci maddəsi).

Fövqəladə hallardan biri müvafiq tərəfin **müqavilə üzrə öz vəzifələrinin icrasını mühüm dərəcədə pozmasından** ibarətdir. Belə halda müvafiq tərəf pozuntu törədən tərəfə yazılı formada xəbərdarlıq edir. Pozuntu törədən tərəf müəyyənləşdirilmiş müddət qurtarıqdan sonra da öz vəzifələrini pozmaqda davam edərsə, qarşı tərəf müqaviləni bir tərəfli qaydada pozur.

İkinci fəvqəladə hal müqavilə iştirakçılarından heç birinin **cavabdeh olmadığı və onların iradəsindən asılı olmayaraq baş verədiyi faktlardır**. Səhbət gözlənilməz təsadüfi hadisələrdən gedir. Elə hadisələrdən ki, onlar müqavilənin qüvvədə saxlanılmasını istisna edir, onun məqsədə müvafiq olmasını şərtləndirir. Məsələn, firma özünə məxsus olan malların başqa regionda satılması üçün müştərilərlə ticarət əqdərlə bağlamaq barədə ticarət agentinə tapşırıq verir və onunla müqavilə bağlayır. Lakin həmin regionda milli zəmində baş verən fasiləsiz münacişələr ticarət agentinə tapşırığı icra etməyə mane olur.

¹ Göstərilən norma Beynəlxalq Ticarət Palatasının birtipli kontraktında ifadə okunan göstərişə uyğun gəlir. Bu göstərişə görə müddətsiz müqaviləni tərəflərdən hər biri qabaqcıdan bildirib verməklə ləğv edə bilər.

² Beynəlxalq Ticarət Palatasının birtipli kontraktında göstərilən qayda bu normaya tamamilə uyğun gəlir. Həmin sənədə görə müddətli müqaviləni tərəflər bir tərəfli qaydada poza bilməzlər.

Fövqəladə xarakterli bu hal müqavilənin ləğv edilməsi üçün əsas ola bilər.

Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə **ticarət agentinin ölməsi** ilə xitam oluna bilər (MM-in 798-ci maddəsi). Belə halda ticarət agentinin yalnız müştərilər üçün kompensasiya alınmasına dair tələb hüququ vəərəsələrə keçir. Ticarət agentinin vəərəsələrinə onun digər hər hansı bir hüququ keçmir.

2. Müqavilənin ləğv edilməsinin nəticələri

Müqavilə ləğv edildikdən sonra **müəyyən hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Müddətli ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə ləğv edilərkən tərəflərin öhdəliklərinə xitam verilir.

Müqavilənin ləğvinə onu tərəflərdən birinin mühüm dərəcədə pozması əsas vermişdirsə, digər tərəf müqavilənin ləğv edilməsi nəticəsində **dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsini** tələb edə bilər (MM-in 795.2-ci maddəsi).

Müqavilənin xitam olunmasının nəticələrindən biri **ticarət agentinin özünün cəlb etdiyi müştərilərə görə kompensasiya almaq hüququnun** əmələ gəlməsindən ibarətdir. Öz də buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, ticarət agentini haqqında müqavilənin xitamı bütün hallarda bu cür hüququn əmələ gəlməsinə səbəb olmur. Belə ki, müqavilə üzrə hüquq agentibətlərinə ticarət agentinin təqsiri üzündən xitam verildikdə, habelə ticarət agentini müqaviləni şəxsi motivlər əsasında ləğv etdikdə o, kompensasiya almaq hüququndan məhrum olur (MM-in 796.3.1-ci və 796.3.2-ci maddələri).

Müqaviləyə xitam verildikdən sonra ticarət agentini yalnız müəyyən şərtlər əsasında kompensasiya almaq ixtiyarına malik olur. Birinci şərt ondan ibarətdir ki, ticarət agentini tapşıraraq üçün müştəri kontingentini genişləndirsin və ya mövcud müştərilərlə əqdərlər sayca və qiymətlə həcmi artırır. İkincisi, tapşıraraq bu cür artırma və genişləndirmə xarakterli tədbirlərdən əmələ gələn faydalardan istifadəni davam etdirə bilsin. Üçüncüsü, komisiyon haqqı müqaviləyə xitam verilməsi nəticəsində ticarət agentinin əlindən çıxır.

Ticarət agentinə çatması kompensasiyanın ümumi məbləği (cəmi) onun illik haqqı məbləğindən çox ola bilməz. Belə ki, kompensasiyanın maksimum miqdarı illik haqqın miqdarı ilə məhdudlaşır (MM-in 796.2-ci maddəsi).

Qanun ticarət agentinə **çatacaq illik haqqın hesablanması** qaydasını da nəzərdə tutur. Bunun üçün ticarət agentinin müqavilə ləğv edildikdən əvvəlki son illər (ən çoxu beş il) üçün orta haqq məbləği hesablanır. Kompensasiya bir illik haqqın məbləğindən çox ola bilməz.

Müqavilənin ləğv edilməsinin nəticələrindən biri **ticarət agentinin tapşırıqla rəqabət aparmayacağı barədə iltizam verməsidir**. Verilən bu cür iltizam rəqabətini istisna edir. Lakin rəqabətini bu cür istisna edilməsi yalnız iki şərt əsasında əhəmiyyətə malik olur. Birinci şərt rəqabətini ticarət agentinin nümayəndəlik hüququnun həyata keçirildiyi coğrafi ərazini, şəxsləri və məhsul növünü əhatə etməsindən ibarətdir. İkincisi, rəqabət müəyyən vaxt müddətli ərzində etibarlıdır. Belə ki, ticarət agentini müqavilə ləğv edildikdən sonra ən çoxu iki il müddətində tapşırıqla rəqabət aparmaya bilər. Göstərilən iki il müddətli keçdikdən sonra ticarət agentini bazarda sərbəst olaraq tapşırıqla rəqabətə girə bilər.

Гражданское и торговое право капиталистических государств /Под ред. К.К.Яичкова. М., 1966.

Основные институты гражданского права зарубежных стран /Под ред. В.В.Залесского. М., 1999.

Тынель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000.

Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли М., 1993.

Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005.

§ 1. Konsessiya müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Konsessiya müqaviləsi və bazar münasibətləri

Əvvəlcə konsessiya ifadəsinin mənşəyi və mənası barədə bir neçə kəlmə. Bu latınca *concessio* sözündən olub, razılıq, icazə mənasını ifadə edir və bildirir. Roma hüququnda *concessio* anlayışı ilə dövlətin ortaqlıqlara verdiyi xüsusi icazə anlayışı əhatə olunurdu¹.

Ədəbiyyatda konsessiyaya ölkə daxilində dövlətə və ya bələdiyyə idarələrinə məxsus olan müəssisələrin, yeraltı və yerüstü sərvətlərin və s. müəyyən şərtlərlə ayrı-ayrı şəxslərə, şirkətlərə və ya başqa dövlətə istifadəyə verilməsi hüququ kimi anlayış verilir². Bu hüquq konsessiya müqaviləsi vasitəsilə rəsmiləşdirilir ki, həmin müqavilələr xüsusi xarakterə malik olur. ABŞ və digər inkişaf etmiş dövlətlər özlərini xammal ehtiyatı ilə təmin etmək, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi nüfuzlarını saxlamaq üçün konsessiyadan istifadə edirlər. Konsessiya müqaviləsindən iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyan dövlətlər də istifadə edir. Belə ki, milli iqtisadiyyatın inkişafı və ya bərpası, təbii sərvətlərin istifadəyə verilməsi məqsədilə müəyyən şərtlər əsasında müəssisələrin, torpağın, yer təkinin və s. xarici dövlətə, firmaya, təşkilata və ya ayn-ayrı şəxslərə verilməsi konsessiya müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir³.

Yeni MM-də ifadə olunana kimi konsessiya müqaviləsi adlı hüquqi konstruksiya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur⁴. «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» AR Qanununun (15.01.1992) 40-cı maddəsinə görə xarici investitorların faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi hüquqları konsessiya müqavilələri əsasında verilir. Bu müqavilələri xarici investitorlarla Nazirlər Kabineti bağlayır və Milli Məclis təsdiq edir. Lakin bu cür konsessiya müqaviləsindən yeni MM-in nəzərdə tutduğu konsessiya müqaviləsini fərqləndirmək lazımdır. Bu müqavilələr məna və məzmunca üst-üstə düşmürlər. Belə ki, birinci halda konsessiya müqaviləsi obyektlərin istifadəyə və icarəyə verilməsi ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyirsə, MM-in nəzərdə tutduğu konsessiya müqaviləsi isə malların satın alınb yenidən başqasına satılma-

¹ bax: *Санфилиппо Чезаре*. Курс римского частного права. Учебник / Под. ред. Д.В.Дождева. М., 2000.

² bax: *Feyzullabəyfi İ.Ə., Bayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov M.O.* Tələb, tələbat, bazar və marketinq. İqtisadi məlumat kitabı. Bakı. 1998, s. 89.

³ bax: *Xarici İqtisadi əlaqələr terminlər lüğəti /Tərtibçilər K.Şükürov, F.Ələsgərov, A.Hüseynov.* Bakı. 1991.s.74.

⁴ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə iki cür konsessiya müqaviləsi mövcuddur: xarici investisiyanın qorunması haqqında qanunun nəzərdə tutduğu konsessiya müqaviləsi; yeni MM-in ifadə etdiyi konsessiya müqaviləsi. Bu iki eyniadlı müqavilə növləri məhiyyətce, məna və məzmun etibarı ilə bir-birinə uyğun gəlməyən hüquqi konstruksiyalardır. Onlar anonim anlayışlardır. Birinci halda söhbət «dövlət konsessiya müqaviləsindən» gedir.

si (ticarət vasitəçiliyi) ilə bağlı əlaqələri qaydaya salır.

Konessiya müqaviləsi bizim mülki hüquq üçün təzə və yeni hüquqi konstruksiyadır. Bu müqavilə növü xarici sahibkarlıq təcrübəsində kifayət qədər geniş surətdə tətbiq edilir. Konessiya müqaviləsi sovet və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə məlum deyildi. Bu müqavilənin mülki qanunvericilikdə meydana gəlməsi bazar iqtisadi münasibətlərini hüquqi rəsmiləşdirmək tələbatı və zərurəti ilə şərtlənmişdir. Belə ki, bazar daim təkrar olunan alqı-satqı aktlarının və mübadilə dairəsində sosial-iqtisadi münasibətlərinin məcmusudur. Həmin münasibətlər nəticəsində mallar realizə edilir. Bazanın ən başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, məhsul istehsalçıları ilə onu istehlak edənlər arasında iqtisadi münasibətləri xarakterizə edir. Mahiyyətinə görə bazar istehsalı istehlakla bilavasitə əlaqələndirir, istehlakçının tələbatını istehsalə yönəldir. Konessiya müqaviləsinin **əsas təyinatı da bazan, bazar əmtəə dövriyyəsinə tənzimləməkdən ibarətdir.** Bu müqavilə ticarət dövriyyəsinə xidmət edir.

Beynəlxalq ticarət dövriyyəsində konessiya müqaviləsindən geniş surətdə istifadə edilir. Bu müqavilə xarici ticarət praktikasında **distribüterlik (dilerlik) müqaviləsi** (ingiliscə distribu torship, dealership) və yaxud kommersiya konessiyası¹ müqaviləsi adlanır. Göstərilən hüquqi konstruksiya nəticəsində beynəlxalq ticarət vasitəçiliyinin ikinci forması, yəni distribüterlik (dilerlik) əmələ gəlir². Özü də dərhal qeyd etmək istəyirik ki, bu müqavilə yalnız iqtisadi baxımdan vasitəçilik münasibətləri yaradır.

2. Konessiya müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Konessiya müqaviləsinin anlayışı MM-in 800.1-ci maddəsində verilmişdir. Konessiya müqaviləsi istehsalçı və ya tacir (tapşırın) ilə sənətkarlıq şəklində müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxs (konessonioner) arasında elə bir ümumi razılaşmadır (birtipli müqavilədir) ki, onun əsasında konessonioner tapşırandan müəyyən malları vaxtaşırı satın almağı, bu malları öz adından və öz hesabına başqasına satmağı öhdəsinə götürür.

Müqaviləyə verilən anlayışdan görünür ki, o, hüquqi təbiətinə görə **konensual müqavilədir**. Belə ki, tərəflərin müqavilə üzrə hüquq və vəzifələri müqavilə bağlandıqdan sonra əmələ gəlir. Konessonioner malları tapşırandan satın alır. Ona görə də bu müqavilə **əvəzli müqavilədir**. Həm tapşırın, həm də konessonioner vəzifə daşıyır. Ona görə də müqavilə **ikitərəfli müqavilə** hesab edilir.

Konessiya müqaviləsi **ticarət vasitəçilik xidməti göstərilməsini nəzərdə tutan müqavilə növlərinə** şamil edilir. Bu hüquqi konstruksiyanın vasitəsi

və köməkliyi ilə malların satılması üzrə əqd bağlanır. Başqa sözlə desək, konessiya müqaviləsi **ticarət vasitəçiliyi münasibətlərini** rəsmiləşdirir və qaydaya salır¹. Konessonioner **professional ticarət vasitəçisidir**. Onun ticarət vasitəçilik fəaliyyəti həm tapşırın, həm də müştəriləri çoxsaylı qayğılardan (məsələn, özünə alıcı, müştəri axtarmaqdan və s.) azad edir. Professional ticarət vasitəçisinin (konessonionerin) iştirak etdiyi bu cür hüquqi konstruksiyasının vasitəçiliyi və zəruriliyi açıq-aşkar həmyaşı məlumdur. Xüsusən xarici ticarət münasibətlərində beynəlxalq mal dövriyyəsində konessiya müqaviləsinin tətbiqi geniş xarakterə malikdir. Belə ki, tapşırının özünün eksporta göndərilən mallarını xarici ticarət bazasında konessonionerin vasitəsi ilə realizə etdirməsi bu müqavilənin rolunu və əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

Tapşırın və agent müqavilələrindən fərqli olaraq konessiya müqaviləsi əsasında **nümayəndəlik münasibətləri** yaranmır². Ona görə ki, mülki hüquq nəzəriyyəsində nümayəndəlik dedikdə bir şəxsin başqa bir şəxsin (tapşırının, etibar edəninin, vəkəlet verənin) mənafeyinə və hesabına əqd bağlaması başa düşülür³.

Qanunda nümayəndəliyə bir şəxsin (nümayəndəlik) başqa şəxs (tapşırın, vəkəlet verən, etibar edən) adından həmin şəxs üçün mülki hüquq və vəzifələr yaradan, dəyişdirən və ya xitam edən əqd bağlaması kimi anlayış verilir (MM-in 359.1-ci maddəsi). Konessiya müqaviləsində iştirak edən konessonioner ticarət vasitəçisi olsa da, malları **öz riski əsasında, öz adından və öz hesabına satır**. Buna görə də o, nümayəndə kimi çıxış edə bilmir. Həm də konessonioner tapşırının yox, **öz mənafeyi üçün ticarət vasitəçilik fəaliyyəti** göstərir⁴. Bundan başqa, konessonionerin ticarət vasitəçilik xidməti tapşırının **iqtisadi-təsərrüfat mənafeyinə** uyğundur.

Konessiya müqaviləsinin bağlamasında iştirak edənlər sahibkar statusuna malikdirlər. Bundan əlavə, konessonionerin əsas işi ticarət-kommersiya vasitə

¹ Ticarət elə bir sahədir ki, o, istehlak üçün hazır olan malların istehsal dairəsindən istehlak dairəsinə hərəkətini təmin edir. Ticarət fəaliyyəti bazar subyektləri – alıcılar və satıcılar arasında həyata keçirilir. Ticarət xarici beynəlxalq və daxili ticarətdən ibarətdir. Kənd təsərrüfatı məhsulların ticarətini də ticarətin bir növü kimi qiymətləndirmək olar (bu barədə bax: *Feyzullayev İ.Ə., Bayramov Z.L., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.O.* Tələb, tələbat, bazar və marketinq. İqtisadi məlumat kitabı. Bakı. 1998. s.207.

² Bu müqavilə əsasında əmələ gələn münasibətlərə nümayəndəlik münasibətlərinə yaxın olan münasibətlər kimi baxmaq olar. Ona görə ki, konessonioner tapşırınla öz fəaliyyətini daimi sabit əlaqələr üzərində qurur və bu fəaliyyət tapşırının iqtisadi-təsərrüfat mənafeyinə uyğundur (bax: *Тыньель А., Фукс Я., Хвалей В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 283).

³ bax: *Хеостов В.М.* Система римского права. Учебник. М., 1996, с.181-186. Həm tapşırın müqaviləsi, həm də kommissiya müqaviləsi üzrə müvafiq şəxsin hərəkətləri bu anlayışa uyğun gəldiyinə görə hər iki müqavilə əsasında nümayəndəlik münasibətləri əmələ gəlir.

⁴ Konessonioner mali tapşırından alıb qazanc (mənfəət) etmək məqsədi ilə bəşqalanna satır. Deməli, o, öz mənafeyi üçün hərəkət edir. Lap elə tutaq o, özge mənafeyi, yəni tapşırının mənafeyi üçün fəaliyyət göstərir. Qanun **özge mənafeyi üçün olsa da, öz adından fəaliyyət göstərən kommersiya vasitəçilərinin nümayəndə hesab etmir** (MM-in 359.2-ci maddəsi). Xarici doktrinada və ticarət təcrübəsində (məsələn, levecə hüququnda) nümayəndəliyin çox geniş anlayış nəzərdə tutulur ki, bunun əhatə etdiyi münasibətlərdən biri vasitəçilikdir (bu barədə bax: *Основные институты гражданского права зарубежных стран.* М., 1999, s.16).

¹ RF-in və bəzi dövlətlərin mülki qanunvericiliyində «kommissiya konessiyası» tərminindən fransızca müqaviləsinə oxşar münasibətləri müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

Gəlir, beynəlxalq ticarət vasitəçiliyinin üç əsas formasını yadımda saxlaq: **ticarət nümayəndəliyi; distribüterlik (dilerlik); brokerlik (maklerlik).** Kontinental Avropa hüquqi ticarət nümayəndəliyinin iki növünü fərqləndirir: birbaşa ticarət nümayəndəliyi (ticarət agentli müqaviləsi); dolaylı ticarət nümayəndəliyi (kommissiya müqaviləsi). Bu barədə bax: *Тыньель А., Фукс Я., Хвалей В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 273; с. 282.

çilik fəaliyyətidir, yəni vaxtaşın malları satın alıb, başqasına satmaqdan ibarətdir. Bu onu göstərir ki, konsessiya müqaviləsi **sahibkarlıq müqaviləsinə** şamil edilir. Həmin müqavilə əmlak döviyyəsinin professional iştirakçıları, yəni sahibkarlar arasında sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq bağlanır¹.

Konsessiya müqaviləsinin başqa bir xüsusiyyəti də vardır. Belə ki, o, **ümmi (bir tipli) müqavilədir**. Bu müqavilədə bütün alqı-satqı müqavilələri üçün qüvvədə olan ümumi şərtlər, o cümlədən ödənişlərin müddələri, tapşırının malları qarantıyası haqqında və tapşırının ümumi prays-vərəqindən² konsessionerə verilən güzəşt barədə şərtlər göstərilir. Bununla bərabər, tapşırının bu cür bir tipli müqavilə üzrə ixtiyarı yoxdur ki, birtərəfli qaydada konsessioner üçün satış qiymətləri təyin etsin, habelə kvotaları³ dəyişdirsin (MM-in 802-ci maddəsi).

Beləliklə, konsessiya müqaviləsi **ticarət döviyyəsinə sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətini** qaydaya salır. Bu müqavilə vahid mülki (əmlak) döviyyənin tərkib hissəsi olan **sahibkarlıq döviyyəsinə** tənzim edən hüquqi konstruksiyadır. MM-in 43-cü fəsilinə daxil olan normalar (800-807-ci maddələr) bu hüquqi konstruksiyanın nizamlanmasına həsr edilmişdir.

3. Konsessiya müqaviləsinin hüquqi əlamətləri

Konsessiya müqaviləsinin hüquqi əlamətləri onun xarakterik xüsusiyyətlərini təşkil edir. Bu isə həmin müqaviləni ticarət vasitəçiliyini rəsmiləşdirən digər müqavilələrdən fərqləndirməyə imkan verir:

- konsessiya müqaviləsi **mürəkkəb (qarışıq) müqavilə xarakteri** kəsb edir. Bu hüquqi konstruksiya alqı-satqı müqaviləsindən savayı, **saxlama müqaviləsinin** (anbarda konsessionerinin mal saxlaması), **podrat müqaviləsinin** (təmir və servis xidməti göstərilməsi), **lisenziya müqaviləsinin** (əqli mülkiyyət obyektlərinə olan, məsələn əmtəə nişanlarına olan hüquqların verilməsi) elementlərini əhatə edir;
- konsessiya müqaviləsi **uzunmüddətli xarakterə** malik olub, **haşiyə (çərçivə) müqaviləsidir**. Bu çərçivə daxilində konkret alqı-satqı müqavilələri bağlanılır;
- konsessioner istehsalçıdan (və ya tacirdən) formal olaraq asılı deyil. O, **formal olaraq müstəqil fəaliyyət göstərir**;
- konsessioner konsessiya müqaviləsi əsasında ona **satılmış mallar üzərində mülkiyyət hüququ qazanır**;
- konsessioner satın aldığı malları müştərilərə satıb-satmamasından asılı olmayaraq onların pulunu **höküm istehsalçıya (və ya tacirə) ödəməlidir**.

¹ Ədəbiyyatda sahibkarlıq fəaliyyətinin istehsal, ticarət, təchizat-satış, vasitəçilik və s. kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri fərqləndirilir (bax: Предпринимательское право. Курс лекции / Под ред. Н.И.Клеуна М., 1993, с.12).

² Prays almanca preis sözündən olub qiymət mənasını ifadə edir. Prays-vərəqə satılan malların qiyməti barədə sənəddir.

³ Kvota (latınca duota-her nəfərə düşən hissə, nə qədər) müqavilədə nəzərdə tutulan ələ bir şərtidir ki, o, istehsalın və satışın ümumi həcmində hər bir iştirakçı üçün müəyyən edilmiş payı ifadə edir. Kvota müəyyən mal göndərmənin nəzərdə tutulmuş müddət ərzində maksimum həcmi (dəyər və natıra ifadəsi ilə) müəyyən edir.

O, buna görə məsuliyyət daşıyır;

- konsessioner öz hərəkətləri ilə **tapşırın üçün hər hansı bir hüquq və vəzifə yaratmır**;
- konsessionerinin öz hərəkətləri, bir qayda olaraq, **müvafiq ərazidə müstəsna (eksklyuziv) xarakter daşıyır**.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Tərəflər

Konsessiya müqaviləsinin bağlanması iki tərəf çıxış edir: **tapşırıcı konsessioner**. Tapşırıcı dedikdə istehsalçı və ya tacir başa düşülür. **İstehsalçı maddi nemətləri** (malları, məhsulları) hazırlayan şəxsdir. O, məhsul istehsal edərkən təbiətin obyekt və predmetlərinə təsir göstərir, onu maddi tələbatın ödənilməsi üçün məqsədəuyğun formaya salır, başqa sözlə desək, bilavasitə istehlak və yaxud gələcək istehlak üçün təbiət cisimlərini emal edir. Tacir isə alıcılar, satıcılar və vasitəçilər arasında həyata keçirilən alqı-satqı prosesində iştirak edən şəxsdir. Tacirin fəaliyyəti nəticəsində ticarət kapitalı əmələ gəlir. Belə ki, tacir müəyyən pul məbləğini malın alınması üçün avans edir, sonra isə mal istehlakçılara satılır. Konsessiya müqaviləsində çıxış edən tacir isə mali konsessionerə satır, konsessioner isə onu istehlakçıya (müşəriyə) çatdırır. Beləliklə, satılma qiyməti ilə satış (bazar) qiyməti arasında fərq ticarət gəlirlirinin əsas hissəsini təşkil edir.

Müqavilədə iştirak edən ikinci tərəf **konsessionerdir**. O, **ticarət vasitəçisi** kimi çıxış edir¹. Konsessioner **sənətkarlıq formasında müstəqil ticarət vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul** olur. Başqasına satmaq üçün sadəcə olaraq mali satın alan şəxsi, habelə müntəzəm ticarət münasibətlərində iştirak edən subyekti konsessioner hesab etmək olmaz. Ona görə də başqasına satmaq üçün sadə satınalma, habelə müntəzəm ticarət münasibətləri konsessiya müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilmir (MM-in 800.3-cü maddəsi). **Sadə satınalma** dedikdə **sənətkarlıq formasında həyata keçirilməyən qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti başa** düşülür. Beləliklə, konsessionerinin hüquqi vəziyyətinin ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, malları alıb, başqasına satmaq və ticarət vasitəçiliyini həyata keçirmək kimi sahibkarlıq fəaliyyətini professional əsaslarla, **sənətkarlıq formasında yerinə yetirir**. Buna görə də o, **əmlak döviyyəsinin professional iştirakçısı – sahibkardır**. Başqa sözlə desək, konsessioner ticarət döviyyəsinə sahibkarlıq (kommersiya) fəaliyyətini həyata keçirən subyektdir. O, hüquqi cəhətdən müstəqildir. Konsessioner tapşırının mallarını (müəyyən həcmdə) nəzərdə tutulan bazarda satmaq öhdəliyini götürür.

¹ Göstərilən tip vasitəçi müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliyində müxtəlif adlara malikdir. Almaniya qanunvericiliyində Aileinvertreter, Konressionar Vertradshandler və s. Fransa qanunvericiliyində Concessionnaire, Agent general, Agent exclusif, İtaliya qanunvericiliyində Soncessionario, Rivenditore autorizzato və s. adlanır. Bundan başqa, beynəlxalq ticarət praktikasında «agent-diler» kimi anlayışlara da rast gəlmək olur (bax: *Тыньоль А., Фунж Я., Хвалев В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с.282-283).

2. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin predmetini həm **hüquqi hərəkətlər** (alqı-satqı müqaviləsi bağlamaq), həm **faktiki hərəkətlər** (malları təmir, anbarda malları saxlamaq, reklam tədbirləri), həm də **müstəsna hüquqların** (forma adına, əmtəə nişanına olan hüquqların) verilməsi təşkil edir.

Müqavilənin müddəti dedikdə müqavilə üzrə hüquq münasibətinin qüvvədə olma müddəti başa düşülür. Başqa sözlə desək, tapşırıqla konsessionerin müqavilə üzrə hüquq və vəzifələrinin qüvvədə olma müddəti müqavilənin müddətinin ifadə edir. Müddətinə görə konsessiya müqaviləsi iki cür olur: **müddətli konsessiya müqaviləsi**; **müddətsiz konsessiya müqaviləsi**. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti və ləğv edilməsi ilə əlaqədar münasibətlərə ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə barədə qaydalar tətbiq edilir (MM-in 801.2-ci maddəsi və MM-in 794-795-ci maddələri)¹. Ancaq belə bir şərt gözlənilməlidir ki, konsessiya müqaviləsi üzrə ləğv etmə haqqında xəbərdarlıq edilməsinin qarşılıqlı müddətləri müvafiq olaraq üç ay uzadılır.

Müqavilənin forması barədə ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin qaydaları tətbiq edilir (MM-in 789.3-cü maddəsi və 801.1-ci maddəsi). Belə ki, konsessiya müqaviləsi **yazılı formada bağlanılır**.

Müqavilənin qiyməti tapşırıqla konsessionerin əldə etdiyi malların **satınalma qiymətini** ifadə edir. Satınalma qiymətini malın satış qiymətindən fərqləndirmək lazımdır. Satınalma qiyməti dedikdə konsessionerin əldə olunan mala görə tapşırıqla verdiyi haqq başa düşülür. Satış qiyməti isə konsessionerin malı müştərilərə satdığı bazar qiymətini, başqa sözlə desək, təkrar satış qiymətini ifadə edir. Konsessionerin **təkrar satış qiymətlərini sərbəst təyin etmək hüququ** vardır (MM-in 803.1-ci maddəsi). Satınalma qiyməti ilə satış (bazar) qiyməti arasındakı fərq konsessionerin gəlirini təşkil edir.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Tapşırının vəzifələri

Tapşırının birtipli müqaviləyə uyğun olaraq **konsessionerin sifariş etdiyi malları ona göndərməyə borclu olması** onun vəzifələrindən biridir (MM-in 805.1-ci maddəsi). İstehsalçı öz satış strategiyasına uyğun gələn və nəzərdə tutulan çeşiddə mallarla konsessioneri təmin etməlidir. Bununla o, konsessioneri öz satış şəbəkəsinə cəlb edir. Malları göndərilməsi bəzi hallarda mümkün olmur. Buna üzürlü səbəblər olduqda yol verilir. Bu cür səbəblər yarandıqda tapşırın malları göndərmək vəzifəsindən boyun qaçırı bilər. Bunu müqavilə öhdəliyinin yerinə yetirməməsi, müqavilə itizamının pozulması halı kimi saymaq olmaz. Ona görə də üzürlü səbəblərə və vacib əsaslara görə tapşırın malların göndərməkdən imtina etdikdə, o, mal göndərməməyə görə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Qanun bu cür səbəb və əsasları müəyyən etmir.

Malları göndərilməsi tapşırının təqsiri hərəkətləri ilə bağlı olduqda hallarda isə, o, buna görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, tapşırın malların göndərilməsi nəticəsində **konsessionərə vurulan zərəri** ödəməlidir. Bundan əlavə, tapşır

ran tərəfdən malların göndərilməsi hər hansı bir üzürlü səbəblə bağlı olmamışsa, onda bu hal konsessioneri sifariş müvafiq surətdə malların göndərilməsi olduğu ildə müəyyən kvotaya çatmaq vəzifəsindən azad edir, yeni konsessioner tapşırıqları hər il müəyyən həcmdə və ya müəyyən miqdarda mal (kvota) qəbul etməməyə görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 805.3-cü maddəsi).

Tapşırının daşdığı vəzifələrdən biri göndərilən malın qüsurlu olmasına **qarantıya verməsindən ibarətdir** (MM-in 806.1-ci maddəsi). Tapşırın lazımi keyfiyyətli mal verməyə qarantıya verməlidir. O, konsessionerə göndərilən malın həm adı, həm də mühüm, habelə həm gizli, həm də qeyri-gizli (açıq) qüsurulara malik olmaması barədə zəmanət verməlidir. Bir qayda olaraq konsessioner qarantıya verilməsi barədə öz ölkəsində qüvvədə olan göstərişlərlə qabaqcadan və yazılı formada tapşırını tanıyır. Tapşırın bundan sonra keyfiyyət barədə qarantıya verməyə borcludur.

Qarantıya ilə bağlı konsessioner tələb irəli sürə bilər. Lakin bu hüquq müddətə məhduddur. Belə ki, qarantıya ilə əlaqədar əmələ gələn tələblərin irəli sürülməsi müddəti konsessionerin mali təkrar satdığı gündən, lakin ən gec tapşırının mali göndərdiyi gündən altı ay keçənədək başlanır (MM-in 806.1-ci maddəsi). Qarantıya tələblərinin irəli sürülməsi müddəti barədə tərəflərin bir-bəşə razılığı ilə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Lakin vacibdir ki, bu cür razılıq yazılı formada ifadə edilsin.

Konsessionerin ixtiyar çatdır ki, o, satış üçün nəzərdə tutulan mallarda və ya onların qarblarında hər hansı dəyişiklik etsin. Əgər tapşırın qabaqcadan razılıq versə, konsessioner bu cür dəyişiklik edə bilər.

Birtipli müqavilənin qüvvədə olduğu müddətdə **eyni və ya oxşar malları konsessionerin cəlb etdiyi müştəri kontingentinə birbaşa satmaq ixtiyarına malik olmaması** tapşırının daşdığı vəzifələrdən biridir (MM-in 804-cü maddəsi). Tapşırın həmin malları hər hansı bir üçüncü şəxsin vasitəsilə də sata bilməz. Lakin bəzi hallarda o, istisna hal kimi malları bilavasitə konsessionerin müştərilərinə sata bilər. Bunun üçün zəruridir ki, konsessioner bu cür hərəkətə icazə və razılıq versin. Belə halda tapşırın üçün yeni vəzifə yaranır. O konsessionerə komissiyon haqqı ödəməyə borcludur.

Tapşırının vəzifəsidir ki, o, **əqli mülkiyyət obyektlərindən istifadə hüququnu konsessionərə versin**. Bununla konsessioner tapşırının firmadan, markasından və nişanından istifadə edir. Belə halda o, firma marka və nişanlarını öz adına qeydə aldılar.

Tapşırının daşdığı vəzifələrdən biri **konsessionerin inhisar hüququnu (yeni müstəsna satış hüququnu) pozmaqdan ibarətdir**. İnhisar hüququ beynəlxalq ticarət hüququnda və dövrüyləndirilməmiş eksklyuziv hüquq da adlanır. Eksklyuziv hüquq konsessiya müqaviləsinə müstəsna xarakter verir və bu müqavilənin vacib xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Belə ki, malları müəyyən ərazilərdə və ya müəyyən müştəri kontingentinə satmaq barədə tapşırın konsessionerə müstəsna satış hüququ verir. Bununla tapşırın konsessioneri nəzərə almadan həmin ərazidə və ya həmin müştərilərə mal satmaqda barədə öz üzərinə öhdəlik götürür. Tapşırının bu öhdəliyi pozmağa ixtiyar çatdır.

Tapşırının növbəti vəzifələrindən biri **onun informasiya verməyə borclu olmasından ibarətdir** (MM-in 801.1-ci maddəsi və 791.1-ci maddəsi). Tapşırın

¹ Bu barədə ticarət nümayəndəsi barədə müqavilə haqqında fəstə bax.

öz malları və qiymətləri barəsində kəssionerə lazımı informasiya verməlidir. Bununla belə, tapşırın kəssioneri müqavilənin yerinə yetirilməsi üçün zəruri informasiya ilə təmin etməlidir (MM-in 791.1.2-ci maddəsi).

Tapşırının vəzifəsidir ki, o, **kəssionerin vasitəçilik qaydasında ticarət dövryyəsi sferasında xidmət göstərmək barədə təklifinə cavab (bildiriş)** versin (MM-in 791.1.3-cü maddəsi və 801.2-ci maddəsi). Kəssioner tapşırına vasitəçilik qaydasında ticarət əqdi (alqı-satqı) bağlamaq təklifi edir. Tapşırın həmin təklifi ya qəbul edir, ya da ki, o, təklifdən imtina edir. Bu cür halda o, kəssionerə ağılabatan müddət ərzində bildiriş verməlidir.

2. Kəssionerin vəzifələri

Kəssionerin əsas və başlıca vəzifələrindən biri onun **tapşırından müəyyən malları vaxtaşırı satın almasında və bu malları öz adından və öz hesabına başqasına (müşətilərə) satmasında ibarətdir** (MM-in 801.1-ci və 801.1.2-ci maddələri). Özü də o, mal üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Başqa sözlə, kəssioner alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi həm satıcını, həm də alıcının vəzifələrini daşıyır. Belə ki, o, tapşırınla alqı-satqı münasibətində alıcı, müşətilərlə əlaqədə isə satıcı rolunda çıxış edir. Bu onu göstərir ki, kəssionerin hüquqi vəziyyəti ikili xarakterə malikdir.

Kəssioner alqı-satqı müqaviləsində olduğu kimi alıcının vəzifələrini yerinə yetirməyə borcludur. Bu onunla izah edilir ki, kəssioneri müqaviləsində bütün alqı-satqı müqavilələri üçün qüvvədə olan ümumi şərtlər (o cümlədən, alıcının vəzifələri barədə şərtlər) göstərilir. (MM-in 802.2-ci maddəsi) Bundan əlavə, kəssionerin digər vəzifələri də kəssioneri müqaviləsində (birtipli müqavilədə) nəzərdə tutula bilər. Bu cür vəzifələrə daxildir:

- müəyyən **ticarət-servis təşkilatına** malik olmaq;
- **müvafiq işçi heyətinə** malik olmaq;
- **satılmış malların temiri işlərini** yerinə yetirmək;
- işçilərə **təlim verilməsində və reklam tədbirlərində** iştirak etmək;
- **həmişə anbarda müəyyən miqdarda mal saxlamaq**;
- **hər il tapşırından müəyyən həcmdə və ya müəyyən miqdarda mal (kvota) qəbul etmək.**

Kəssionerin ən vacib vəzifələrindən biri onun **inhisar hüququnu həyata keçirməsində ibarətdir** (MM-in 800.1.3-cü maddəsi). Sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında müqavilənin icra olunduğu ərazi və ya müqavilənin aid olduğu müşətilər barədə şərt xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əgər tapşırın konkret bazarda malların satılmasını istəyirsə və buna maraq göstərsə, onda müqavilədə kəssionerin fəaliyyət göstərdiyi ərazi və ya müşətilərin dairəsi müəyyənləşdirilir. Tapşırına belə bir vəzifə həvalə edilə bilər ki, o, bağlanması kəssionerə tapşırınla ticarət əqdinin (alqı-satqının) həyata keçirilməsi hüququnu üçüncü şəxsə verməsin. Belə halda kəssioner tapşırının mallarını realizə etməkdə **müstəsna satış hüququ (inhisar hüququ)** əldə edir. Bununla, yeni müstəsna satış hüququ əldə etmək mümkün olan rəqabət aradan qaldırılır və istisna edilir. Inhisar hüququna görə tapşırının mallarını müəyyən ərazidə və ya müəyyən müşətilərə yalnız kəssioner sata bilər. Başqa bir həf hansı şəxsə bu cür hüquq verilmir. Inhisar hüququ **tekbəşənəli** ifadə edir.

Beləliklə, kəssioner tapşırının mallarını **müəyyən ərazilərdə və (və ya) müəyyən müşətilərə satmaq vəzifəsini** daşıyır. Bu cür əraziyə müqavilə ərazisi, müşətilərə isə **müqavilə müstərisi** deyilir. Kəssionerin malları müqavilə ərazisinin hüdudlarından kənarında və ya müqavilə müşətilərindən savayı, başqa müşətilərə satmaq hüququ yoxdur (MM-in 800.2-ci maddəsi).

Nəhayət, kəssionerinin daşdığı vəzifələrdən biri **tapşırının mallarını onun nəzarəti altında satışına qərantıya verməsində** ibarətdir (MM-in 800.1.3-cü maddəsi). Kəssioner inhisar hüququ, yeni müstəsna satış hüququ aldıqdan sonra bu hüququ həyata keçirməsinə tapşırının nəzarəti altında təminat verir.

Kəssioner vəzifə daşımaqla bərabər, həm də hüquqlara malikdir. Onun **öz ticarət fəaliyyətini sərbəst təşkil etmək hüququ** vardır (MM-in 803.2-ci maddəsi). O, alqı-satqı əməliyyatlarını müstəqil olaraq həyata keçirir. Kəssioner istehlakçılarla və müşətilərlə əlaqəni sərbəst əsaslarla qurur. Ticarət fəaliyyətini təşkil etmək üçün kəssioner müəyyən ticarət-servis təşkilatına malik olmalıdır.

Ticarət-servis təşkilatı dedikdə ticarət şəbəkəsi başa düşülür. **Ticarət şəbəkəsi** malların satışı ilə məşğul olan müəssisələrin məcmusudur. Bu cür müəssisələr iki cür olur: **topdansatış ticarət şəbəkəsi**; **perəkəndə satış ticarət şəbəkəsi**. **Topdansatış ticarət şəbəkəsi** ümumal və ixtisaslaşdırılmış anbarlardan, satış-təchizat bazalarından, soyuducu anbarlardan ibarətdir. **Perəkəndə satış ticarət şəbəkəsinə** mağazaların, dükanların, köşklərin və s. məcmusu aiddir. Satılan malların xarakterindən asılı olaraq ticarət şəbəkəsi ərzaq malları müəssisələri şəbəkəsinə, qeyri-ərzaq malları müəssisələri şəbəkəsinə və qarışıq mallar müəssisələri şəbəkəsinə ayrılır. Beləliklə, kəssioner öz biznesində istifadə etmək məqsədilə müstəqil ticarət (bazar) fəaliyyətini həyata keçirir.

Kəssionerin malik olduğu hüquqlardan biri **təkrar satış qiymətlərini sərbəst təyin etməkdə ibarətdir** (MM-in 803.1-ci maddəsi). O, malları istehlakçılara satarkən qiymətləri müstəqil olaraq müəyyənləşdirir. Kəssioner bazar qiyməti ilə malları satır. Tapşırın kəssioner üçün satış qiyməti təyin etmək ixtiyarına malik deyil. **Təkrar satış qiyməti** dedikdə tapşırından satın alınmış mallar müşətilərə satılarkən müəyyənləşdirilən qiymət başa düşülür.

§ 4. Kəssioneri müqaviləsinin ləğv edilməsinin nəticələri

Kəssioner ticarətin təşkili, satış və ya servis xidməti metodlarına əməl etməyə borcludur. Kəssioner tərəfindən bəzi hallarda bu metodlar dəyişdirilə bilər. Bunun nəticəsində tapşırının mallarının optimal satışı üçün təhlükə yaranır. Bu cür halda tapşırının ixtiyar var ki, MM-in 795-ci maddəsinə uyğun olaraq, lakin həmin Məcəllənin 803-cü maddəsinin 1-ci bəndini nəzərə almaqla **kəssioneri müqaviləsinin dərhal ləğv etsin** (MM-in 803.2-ci maddəsi).

Kəssioneri müqaviləsinin ləğv edilməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur ki, bu nəticələr qanunda göstərilmişdir (MM-in 807-ci maddəsi). Kəssioner ilə tapşırın arasında müqavilə xitam edildikdən sonra bunun **ən birinci hüquqi nəticəsi artıq kəssionerinin müşətilər qarşısında tapşırının**

konsessioneri kimi çıxış edə bilməməsindən ibarətdir.

Müqavilənin xitam olunmasının ikinci nəticəsi konsessionerin tapşırandan **firma markalarından və nişanlarından** istifadə hüququnun ləğv edilməsindən ibarətdir. Konsessioner müqaviləyə xitam verdikdən sonra tapşıranın firma markalarından və nişanlarından istifadə etmək hüququnu itirir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı anlayışları fərqləndirmək lazımdır: ticarət markası; firma markası; ticarət nişanı; firma nişanı. Tapşıranın **ticarət markası** malın keyfiyyətini təsdiqləyir və onun bazarıda realizə edilməsinə kömək edir. O, hüquqi cəhətdən mühafizə olunan və müstəsna xassələrinə görə yalnız müəyyən bir istehlakçıya məxsus olan nişandır. Həmin nişan şəkil, simvol, müəssisənin (təşkilatın, firmanın) adı kimi təsvirlərdən ibarətdir və mali eyniləşdirməyə imkan verir.

Ticarət nişanı dedikdə mal markasının işarə edilməsi tipi başa düşülür. Ticarət nişanı firmanın adı, firmanın nişanı, malın təsviri, yaxud bunlardan quraşdırılmış ayrıca nişan, hüquqi cəhətdən qorunmaqda mal markasının bir tipi kimi çıxış edir. Göstərilən həmin nişandan istifadə etməyə zərurət yarandıqda ticarət nişanı çevrə daxilində R işarəsi ilə, yəni Ö kimi göstərilir. **Firma nişanı** dedikdə mal markasında göstərilən işarə tiplərindən biri başa düşülür. Bu, məhsulun (malın) rəmzi, şəkilli, fərqləndirici rəngi, işarəsi və s. nişanələri ilə istehsalçı və ya satıcı eyniləşdirən nişandır. **Marka** dedikdə malları, yaxud bir və ya bir qrup satıcıların xidmətini və onları rəqibin mallarından və xidmətindən fərqləndirmək üçün irəllicədən təsis edilmiş ad, termin, işarə, əlamət, nişan başa düşülür. Markanın tanınan, lakin adının deyilməsi mümkün olmayan hissəsi **marka nişanı (emblem)** adlanır. Məsələn, işarə, təsvir, şriftli tərtibat.

Konsessioner müqavilə ləğv edildikdən sonra öz adına qeydə alınmış firma markalarından və nişanlarından istifadəni dayandırır. Bundan sonra o, firma markalarını və nişanlarını tapşıranın adına keçirir. Bununla əlaqədar çəkilən xərclərin evəzini tapşırana ödəyir.

Müqavilə ləğv edildikdən sonra anbarda müştərilərə satılmamış mallar qala bilər. Müqavilənin xitam edilməsinin nəticələrindən biri **həmin malların hüquqi tələyi və müqəddaratı** ilə bağlıdır. Bu cür halda mümkün olan iki variantdan biri tətbiq edilir. Birinci variant tapşıranın **anbarda qalan malları satın almasından** ibarətdir. Tapşırana malları satın alarkən mala görə müəyyənləşdirilən qiymət son satılma zamanı konsessionerin tapşırana ödədiyi qiymətə ya bərabər olmalı, ya da ki, bu qiymətdən yuxarı olmalıdır. Bu qiymətin konsessionerin tapşırana ödədiyi qiymətdən aşağı olması istisna edilir. Qiymət bərabər bu qaydalar yalnız o halda tətbiq edilir ki, anbarda qalan mal satışı üçün yararlı və yaxşı vəziyyətdə olsun.

İkinci variant **anbarda qalan malın tapşırana satılmasından imtina edilməsindən və müştərilərə satılmasından** ibarətdir. Konsessioner malları anbardakı qalığını müştərilərə satır.

Beləliklə, konsessiya müqaviləsi **ticarət vasitəçiliyini rəsmiləşdirir**. Bu müqavilə nə klassik (açıq), nə də gizli ticarət (kommersiya) nümayəndəliyi yaratmır. Ona görə ki, konsessionerin müştərilərlə bağladığı alqı-satqı müqaviləsi tapşırana üçün yox, konsessioner üçün hüquqi nəticə yaradır. O, öz mənafeyi üçün, öz hesabına və öz adından çıxış edir. O, yalnız kommersiya (tica-

ret) vasitəçisidir.

ТОВСІЇВ ОЛУНАН ƏЛАВƏ ƏДƏВІЇЯТ

Гражданское право капиталистических государств /Под ред. Е.А.Васильева М., 1993.

Тынель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000.

Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993.

§ 1. Komissiya müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti

1. Komissiya müqaviləsinin anlayışı

Əvvəlcə komissiya ifadəsinin mənasını izah etməyə çalışaq. Bu söz latınca «commissio» ifadəsindən olub, **tapşırıq** mənasını bildirir.

Komissiya müqaviləsinin «tarixi yaşı» çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu müqavilə «aestimatum» adı ilə hələ Roma hüququna məlum idi. Roma hüququ komissiya müqaviləsinə bir tərəfin əşyanı satıb pulunu digər tərəfə verməsi kimi anlayış verirdi¹.

Komissiya müqaviləsi bir çox ölkələrin qanunvericiliyinə məlum olan müqavilə növüdür. Bu müqavilə növünə Almaniya, İtaliya, Bolqarıstan, Çexiya, Macarıstan, Fransa. İsviçrə və Yaponiya, RF və digər dövlətlərin hüquq sistemində də rast gəlmək olur². Qeyd etmək vacibdir ki, komissiya müqaviləsi bəzi ölkələrdə (məsələn, Almaniya, Fransada, Yaponiyada və s.) mülki qanunvericiliklə (Mülki Məcəllə ilə) yox, ticarət qanunvericiliyi (Ticarət Məcəlləsi ilə) tənzimlənir. İlk dəfə Ticarət Məcəlləsi ilə bu müqavilə Fransada nizama salınmışdır³.

İngilis-amerikan mülki hüquq ailəsinə daxil edilən ölkələrin qanunvericiliyi komissiya müqaviləsinin tanımır⁴. Bu ölkələrin qanunvericiliyində agent müqaviləsi anlayışı tətbiq edilir⁵.

İtaliya Mülki Məcəlləsinə görə predmeti komitentin hesabına və komissionun adından əmlak əldə edilməsi və ya satılmasından ibarət olan müqavilə komissiya müqaviləsi adlanır. Almaniya Ticarət Qanunnaməsinə görə komissiya müqaviləsi komissionun komitentin hesabına, lakin öz adından əqdlər bağlamasına öhdəsinə götürməsinə nəzərdə tutur.

Çexiya Ticarət Məcəlləsinə görə (§577) komissiya müqaviləsi odur ki, bu müqaviləyə görə komissionun öz adından, komitentin hesabına müəyyən ticarət əqdi bağlamağı, komitenti isə komissionun haqq ödəməyi öhdəsinə götürür. Analogi anlayış Macarıstan MM-i də verir.

Komissiya müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün yeni və təzə müqavilə deyildir. Köhnə 1964-cü il MM (38-ci fəsilə daxil

olan 402-420-ci maddələr) bu müqavilə növünü nəzərdə tutmuşdu. Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i komissiya müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə xüsusi fəsil (44-cü fəsil) həsr etmişdir ki, bu fəsil 808—821-ci maddələri əhatə edir.

MM-in 808.1-ci maddəsi 1-ci bəndi komissiya müqaviləsinin leqal anlayışını formulə edir. **Komissiya müqaviləsinə görə bir tərəf (komissionun) digər tərəfin (komitentin) tapşırığı ilə haqq müqabilində öz adından, lakin komitentin hesabına bir və ya bir neçə əqd bağlamağı öhdəsinə götürür.** Anlayışdan görünür ki, bu müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə **konsensual müqavilədir.** Ona görə ki, müqavilə tərəflər arasında razılıq əldə edildiyi andan bağlanmış sayılır. Müqavilə mal satışı üçün komissionun mağazaya verildiyi halda da konsensual müqavilə hesab edilir. Belə ki, malın mağaza tərəfindən qəbul edilməsi anı ilə müqavilənin rəsmiləşdirilməsi anının üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, bir qayda olaraq, mal mağazaya yalnız müqavilə bağlandıqdan sonra və müqavilə əsasında verilir.

Komissiya müqaviləsi **ikiterəfli (qarşılıqlı) müqavilədir.** Ona görə ki, müqavilənin bağlanmasında iştirak edən tərəflər qarşılıqlı hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Özü də bir tərəfin malik olduğu hüquq digər tərəfin daşdığı vəzifəyə uyğun gəlir. Üçüncü şəxslərlə əqd bağlamaqla tapşırığı icra etmək komissionun, haqq ödəmək isə komitentin daşdığı vəzifədir; əqd bağlanmasını tələb etmək komitentin, haqq almaq isə komissionun malik olduğu hüquqdur. Onların həm də digər hüquq və vəzifələri vardır.

Komissiya müqaviləsi, şübhəsiz, **əvəzli müqavilədir.** Ona görə ki, komissionun üçüncü şəxslərlə əqd bağlamağın əvəzində komissionun haqqı alır.

Mülki (əmlak) dövriyyədə komissiya müqaviləsi geniş surətdə tətbiq edilir. Bazar iqtisadiyyatının yaradılması və təşəkkülü şəraitində onun rolu xüsusilə artır. Nisbətən daha əlverişli şərtlərlə müqavilə bağlamaq üçün xüsusi bacarıq və verdiş keyfiyyətləri tələb olunur. Mülki dövriyyənin iştirakçıları, xüsusən də vətəndaşlar bu cür keyfiyyətlərdən məhrumdurlar. Ona görə də həmin iştirakçılar peşəkar və bu sahədə kifayət qədər surlaşmış vasitəçiləri köməyinə ehtiyac duyurlar. Əqdərin bağlanmasında peşəkar vasitəçinin iştirakı bir də ona görə vacibdir ki, o, yerli bazanın xüsusiyyətlərini yaxşı bilir. Bu işə həmin ərazidə sahibkarların mallarının və xidmətlərinin peşəkar vasitəsi ilə əlverişli və münasib şərtlərlə realizə olunmasını təmin edir. Belə hallarda komissiya müqaviləsi yaranmış münasibətləri hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxır.

Komissiya müqaviləsinin tətbiq sferası indiki əmlak dövriyyəsində artır. Bu hüquqi konstruksiyasından birja ticarətində, müştərilərə hesablaşma-kassa xidməti göstərilməsində, ticarət vasitəçilik və qiymətli kağızlarla əməliyyatlarda istifadə edilir. Məsələn, komissionun komissiya müqaviləsi əsasında müştərinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdlər bağlamaqla broker fəaliyyəti göstərə bilər («Qiymətli kağızlar haqqında» qanunun 19-cu maddəsinin 1-ci bəndi).

Beynəlxalq ticarət dövriyyəsində komissiya müqaviləsi geniş miqyasda tətbiq edilir. Kontinental Avropa hüququ bu hüquqi konstruksiyaya böyük əhə-

¹ бах: *Дождев В.Д.* Римское частное право. Учебник. М., 1999. с.598.

² бах: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999. с.13-79.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Ячков. М., 1966. с.309.

⁴ бах: Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник / Под ред. Е.А.Васильева. М., 1993. с. 378.

⁵ бах: Ансон В. Договорное право, М., 1984, с. 373-404; Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв.ред. В.П.Мозолин, М.И.Кулаевин. М., 1980, с.250.

miyyət verir¹. Komissiya müqaviləsindən həm də xarici ölkələrin müasir təsərrüfat-ticarət dövrüyəsində istifadə olunur; həmin ölkələrdə bu müqavilənin köməyi ilə predmeti hər şeydən əvvəl, qiymətli kağızlar olan müxtəlif bank əməliyyatları rəsmiləşdirilir; belə əməliyyatların tənzimlənməsində bankların işləyib hazırladığı birtipli komissiya müqaviləsi vacib rol oynayır². Qiymətli kağızların alqı-satqısı əsasən bankların vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu zaman onlar komissiyonçu kimi çıxış edirlər. Komissiya müqaviləsi həm də nəqliyyat sahəsində tətbiq olunur. Təsədüfi deyildir ki, nəqliyyat ekspedisiya müqaviləsi komissiya müqaviləsinin növü hesab edilir. Komissiya müqaviləsindən malların alqı-satqısı, fraxtətmə və digər müqavilələrin bağlanması əlverişli vasitə kimi istifadə olunur. Bu müqavilə həm daxili ticarət (uzun müddətə istifadə olunan əmlak növlərinin topdansatış və parakəndə ticarəti), həm də xarici ticarət sahəsində tətbiq olunur.

2. Komissiya müqaviləsi və ona yaxın olan müqavilələr

Komissiya müqaviləsi əvəzli xidmət göstərilməsi üzrə müqavilə növlərindən biridir. Daha da konkretləşdirsək, xidmət göstərəninin həyata keçirdiyi fəaliyyətin xarakterini meyarına və əlamətinə görə (gəlin, bu əlamətə görə öhdəliklərin növlərini xatırlayaq, bunun üçün tapşırıq müqaviləsinə aid olan fəslə baxın) komissiya müqaviləsi hüquqi xidmət göstərilməsini nəzərdə tutan müqavilə növünə aiddir. Hüquqi xidmət göstərilməsini nəzərdə tutan müqavilə növlərindən biri tapşırıq müqaviləsidir ki, bu müqavilə ilə komissiya müqaviləsi arasında həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər var. Özü də buradaca dərhəl qeyd etməliyəm ki, komissiya müqaviləsindən fərqli olaraq tapşırıq müqaviləsi həm də faktiki xidmət göstərilməsini nəzərdə tutur.

Tapşırıq müqaviləsi komissiya müqaviləsinə ən yaxın olan müqavilə növüdür. Bu müqavilələrin oxşar cəhətləri onunla şərtlənir ki, birincisi, həm tapşırıq müqaviləsinin, həm də komissiya müqaviləsinin funksiyası (vəzifəsi) başqa şəxs (özgə şəxs) üçün əqd bağlamaqdır ibarətdir. İkincisi, hər iki müqavilə vasitəçilik xidməti göstərilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquqi vasitə rolunu oynayır. Üçüncüsü, həm tapşırıq müqaviləsi, həm komissiya müqaviləsi nüməyəndəlik haqqında müqavilədir³. Dördüncüsü, komissiya müqaviləsinin tərəfi olan komissiyonçu, eləcə də tapşırıq müqaviləsinin tərəfi sayılan vəkəlet alan özgəsinin tapşırığını yerinə yetirirlər; onları hər ikisi də başqa şəxs üçün əqd bağlayırlar⁴.

Bununla bərabər, göstərilən müqavilələr arasında mühüm fərqlər də vardır. Ən birinci fərq ondan ibarətdir ki, tapşırıq müqaviləsi üzrə vəkəlet alan digər tərəfin mənafeyi üçün əqd tipli hüquqi hərəkətlərdən əlavə, həm də qeyri-əqd

tipli hərəkətlər (işlər və ya xidmətlər) edə bilər. Məsələn, səhmdar vəkəlet alan tapşırıq verir ki, o, səhmdar səhmdar cəmiyyətinin ümumi yığıncağında təmsil etsin. Bu halda vəkəlet alanın hərəkəti qeyri-əqd tipli hərəkətdir. Deməli tapşırıq müqaviləsinin predmetini həm əqd tipli hüquqi hərəkətlər (məsələn, kirayə müqaviləsi bağlamaq və s.), həm də qeyri-əqd tipli hərəkətlər və ya faktiki hərəkətlər təşkil edir. Komissiya müqaviləsi üzrə komissiyonçu komitentin tapşırığı ilə bir və ya bir neçə əqd bağlamağı öhdəsinə götürür. Odu ki, komissiya müqaviləsinin predmetini yalnız əqd tipli hüquqi hərəkətlər təşkil edir. Bu isə onu göstərir ki, predmet tərkibinə görə tapşırıq müqaviləsinin əhatə dairəsi komissiya müqaviləsinin predmetinə nisbətən daha genişdir. Belə ki, komissiya müqaviləsindən fərqli olaraq faktiki hərəkətlər də tapşırıq müqaviləsinin predmeti ola bilər.

İkinci fərqli cəhət bundan ibarətdir ki, tapşırıq müqaviləsi həm əvəzli, həm əvəzsiz müqavilə olduğu halda, komissiya müqaviləsi bütün hallarda əvəzli xarakter daşıyır. Komissiya müqaviləsinin əvəzli olması onunla izah edilir ki, bu hüquqi konstruksiya ticarət (kommersiya) vasitəçiliyi münasibətlərini rəsmiləşdirir. Kommersiya isə mənfəət götürülməsinə yönələn fəaliyyətdir¹. **Üçüncü fərqli cəhətə** görə komissiyon müqaviləsinin tərəfi olan komissiyonçu tapşırıq müqaviləsinin tərəfindən (vekəlet alandan) fərqli olaraq üçüncü şəxsə əqd şəxsən öz adından bağlayır². **Dördüncü fərqli cəhət** bundan ibarətdir ki, tapşırıq müqaviləsindən fərqli olaraq komissiya müqaviləsi ticarət əqdi sayılır³. Almaniya ticarət qanunvericiliyinə görə, bu müqavilə ticarət əqdlərinin xüsusi növü hesab olunur⁴.

Komissiya müqaviləsinə yaxın olan ticarət agentli müqaviləsi üzrə ticarət agentli vəkəlet vərənin adından hüquqi hərəkətlər edir və bağlanan əqd üzrə hüquq və vəzifələr vəkəlet verən üçün yararır. Komissiya müqaviləsi üzrə komissiyonçu öz adından hərəkət edir. Komissiyonçu ticarət agentindən fərqli olaraq əqdi öz adından bağlayır. Əqd üzrə hüquq və vəzifələr əvvəlcə komissiyonçu üçün yararır. Komissiyonçu üçüncü şəxsə bağlanan əqdin iştirakçısı (tərəfi) kimi çıxış edir. Özgə adından çıxış edən ticarət agentli isə üçüncü şəxsə bağlanan əqdin iştirakçısına (tərəfinə) çevrilə bilmir. Bu halda əqdin iştirakçısı dərhəl agent müqaviləsində tərəf kimi çıxış edən vəkəlet vərənin özü olur. Deməli, komissiyonçunun üçüncü şəxsə bağladığı əqd üzrə hüquq və vəzifələr dərhəl komitent üçün yox, komissiyonçu üçün əmələ gəlir. Ona görə də əqd üzrə bütün mübahisəli məsələlər (məsələn, komissiyonçunun satdığı əşyanın qüsuru bərsində mübahisə və s.) haqqında tələblər komitente yox, komissiyonçuya qarşı irəli sürülür. Komissiyonçunun üçüncü şəxsə bağladığı əqd üzrə hüquqları əqddə komitent adlandırılmış olduqda və ya əqdin icrası üzrə

¹ Qitə Avropa ölkələrinin hüququnda nəzərdə tutulan komissiya müqaviləsi barədə bax: Шмиттофф К. Экспорт. право и практика международной торговли. М., 1993; Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999; Тыньел А., Функ Я., Хвалел В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984, с.135-136.

³ Bu barədə ədəbiyyatda fikirlər mübahisəlidir. Göstərilən məsələ barədə mövqeyimizi öyrənmək üçün sonrakı yazımbaşlığı izləyin.

⁴ Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с.522.

¹ Feyzullabeyli İ.Ə., Bayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.O. Tələb, tələbat, bazar və marketing, İqtisadi məlumat kitabı. Bakı, 1998, s.86.

² Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.П.Мозолин, Кулагин М.И. М., 1980, с. 251.

³ Белов А.П. Международное предпринимательское право. М., 2001, с.50-51.

⁴ Жалинцкая А., Рерихт А. Введение в немецкое право. М., 2001, с. 477; Бушев А.Ю., Макарова О.А., Полондопуло В.Ф. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. М., 2003, с. 75, с. 82.

üçüncü şəxslə bilavasitə münasibətlərə girdikdə belə, komisiyonçu əldə edir və komisiyonçu məsuliyyət daşıyır (MM-in 808.1-ci maddəsi). Komisiyonçu əqd üzrə əldə etdiyi hüquq və vəzifələri sonradan komitente verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ticarət agenti müqaviləsi nümayəndəliyin klassik formasıdır. Nümayəndəliyin klassik forması açıq, birbaşa, bilavasitə nümayəndəliyi ifadə edir. Komissiya müqaviləsi nəticəsində ticarət vasitəçiliyinin dolayı (vasitəli) ticarət (kommersiya) nümayəndəlik forması əmələ gəlir.

Hüquq ədəbiyyatında bu barədə əsasən iki müxtəlif fikir səylənir. Birinci mövqeyin tərəfdarları göstərirlər ki, komissiya müqaviləsi nümayəndəlik münasibətləri yaratmır. Məsələn, müəlliflərdən M.V.Krotovun fikrinə, RF MM-in 182-ci maddəsinin 2-ci bəndində ifadə edilən göstəriş¹ komissiya müqaviləsinin nümayəndəlik münasibətləri yaratmaq imkanını istisna edir². Bu göstərişə görə özge mənafeyi üçün olsa da öz adından fəaliyyət göstərən şəxslər (kommersiya vasitəçiləri, müflisləşmə zamanı müsabiqə idarəçiləri³, vəzərlək zamanı vəsiyyət ircaçıları və i.a.), habelə gələcəkdə mümkün ola biləcək əqdlər barəsində danışıqlara başlamağa vəkil edilmiş şəxslər nümayəndə deyillər.

İkinci mövqeyin tərəfdarlarının fikrinə, ticarət vasitəçiliyini rəsmiləşdirən komissiya müqaviləsi gizli, dolayı nümayəndəlik münasibətləri yaradır⁴.

Bizim zənnimizdə, ikinci mövqeyin tərəfdarlarının fikri həqiqətə daha yaxındır. Bunu iki səbəblə izah etmək olar. Birincisi, mülki hüquq nəzəriyyəsində nümayəndəliyə bir şəxs tərəfindən digər şəxsin hesabına və onun mənafeyi üçün əqd bağlanması kimi anlayış verilir⁵.

Bu anlayışda iki əlamət (meyar) əsas rol oynayır: bir şəxsin digər şəxsin hesabına əqd bağlaması (birinci əlamət); həmin şəxsin özge mənafeyi üçün əqd bağlaması (ikinci əlamət). Göstərilən müqavilələr hər iki meyarın (əlamətin) tələblərinə uyğun gəlir. Ona görə də bu müqavilələrin hər ikisi də nümayəndəlik münasibətləri yaradır.

İkincisi, Qərb mülki hüquq doktrinasında və qanunvericiliyində nümayəndəliyin (o cümlədən ticarət nümayəndəliyinin) üç növü fərqləndirilir. Məsələn, İsveçrə hüquq doktrinası və ticarət praktikasına görə nümayəndə üç növ nümayəndəliyi həyata keçirə bilər: klassik formalı, birbaşa nümayəndəlik (təmsil olunanın adından və onun mənafeyi üçün fəaliyyət göstərən nümayəndənin hərəkəti nəticəsində təmsil olunan üçün avtomatik olaraq hüquq və vəzifələr

əmələ gəlir); dolayı nümayəndəlik (bir şəxs öz adından digər şəxsin mənafeyi üçün hərəkət edir; hüquq və vəzifələri o, şəxsən özü üçün əldə edir, sonradan bu hüquq və vəzifələr təmsil olunan şəxsə keçir); vasitəçilik (digər şəxsin arzuladığı hüquq münasibətini əmələ gətirmək üçün zəmin yaratmaq məqsədi ilə başqa bir şəxsin, yeni nümayəndə vasitəçinin fəaliyyəti: ticarət danışıqlarında iştirak etmək, müştəri axtarmaq və s. Hüquqi əhəmiyyətə malik olan hərəkəti isə bilavasitə digər şəxs edir)¹.

Almaniya qanunvericiliyinə görə ticarət nümayəndəliyinin iki forması var: birbaşa nümayəndəlik; dolayı nümayəndəlik. Dolayı nümayəndəlik münasibətlərinin yaranmasını şərtləndirən əsaslardan biri komissiya müqaviləsidir². Komissiya müqaviləsi üzrə nümayəndəlik sənət, peşə fəaliyyəti formasında başqa şəxsin (komitent) hesabına və öz adından əqdlər bağlamaq öhdəliyini götürən komisiyonçu tərəfindən həyata keçirilir (Almaniya Ticarət Qanunnaməsinin 383-cü paragrafı)³. Almaniya hüququna görə gizli (dolayı) nümayəndəlik yaratmaq komissiya müqaviləsinin mühüm əlamətidir⁴.

Çexiya doktrinası da nümayəndəliyin birbaşa və dolayı nümayəndəlik kimi iki formasını fərqləndirir. Komissiya müqaviləsi dolayı nümayəndəliyin tipik nümunəsidir. Komissiya müqaviləsinə görə komisiyonçu öz adından, komitent hesabına məüyyən ticarət əqdi bağlamağı, komitent isə ona haqq verməyi öhdəsinə götürür (Çexiya Ticarət Məcəlləsinin 577-ci paragrafı).

Beləliklə, ticarət agenti müqaviləsinin klassik (açıq, birbaşa) nümayəndəlik münasibətləri, komissiya müqaviləsi isə dolayı (gizli) nümayəndəlik münasibətləri yaradır⁵. Bu nümayəndəlik münasibətlərinin klassik nümayəndəlik olduğu kimi iki tərəfi var: münasibətlərin daxili tərəfi; münasibətlərin xarici tərəfi. Daxili münasibətlər komitentlə komisiyonçu, xarici münasibətlər isə komisiyonçu ilə üçüncü şəxslər arasında əmələ gəlir. Komissiya müqaviləsi ilə bağlı olaraq həm də komitentlə üçüncü şəxslər arasında münasibətlər yaranır⁶. Komisiyonçu daxili münasibətlərdə dolayı nümayəndə, xarici münasibətlərdə isə öz adından satıcı və ya alıcı qismində çıxış edir⁷.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Tərəflər

Komissiya müqaviləsi iki tərəf arasında bağlanır: komitent; komisiyonçu. Komitent ehtə bir tərəfdir ki, o, əqdin bağlanması üçün qarşı tərəfə komissiya

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Зелеского. М., 1999, с. 28).

² Основные институты гражданского права зарубежных стран., с. 20.

³ Bürgerliches Gesetzbuch, Zivilrecht. Wirtschaftsrechtl. Baden-Baden. 1992.

⁴ Энциклопедия Л. Курт Германского гражданского права. Том 1. Пультум 2. М., 1950, с.233.

⁵ Kontinental Avrupa ölkələrinin qanunvericiliyində dolayı nümayəndəlik institutu komissiya müqaviləsi ilə ehtə olunur. Özü də bu institut birbaşa ticarət nümayəndəliyi institutundan hələ çox əvvəllər yaranmışdır (bax: Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск., 2000, с.297-280).

⁶ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв.ред. В.В.Безбах, В.К.Пучинский. М., 2004, с.364.

⁷ К.Шмитцхофф. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с. 151.

¹ Analoji göstəriş AR MM-in 359.2-ci maddəsində də ifadə edilmişdir.

² Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М. 1997, с. 561.

³ Müflisləşmə zamanı müsabiqə idarəçisi yox, əmlak inzibatçısı təyin edilir. Müsabiqə idarəçisi Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində, əmlak inzibatçısı isə bizim qanunvericilikdə işlənməmişdir. Bax: Müflisləşmə və iflas haqqında qanunun 1-ci, 19-cu və 20-ci maddələrinə. Əmlak inzibatçısı borclunun ödəmə qabiliyyətsizliyi halında təyin edilən vəzifəli şəxsdir. O borclunun yeganə qanuni nümayəndesidir. Qanunvericinin bizim qanunvericiliyində işlənməmiş əmlak inzibatçısı anlayışı əvəzinə RF-in qanunvericiliyində işlənməmiş, şərhəziz ki, onun qüsurudur.

⁴ Məsələn, bax: Иоффе О.С. Обязательственное право. М. 1975, с. 522; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 445-448; Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002, с. 404-407. Görkəmil səvət əlili О.Ş.İoffe gizli nümayəndəliyi dolayı nümayəndəlik adlandırıldı.

⁵ bax: Хеостов В.М. Система римского права. Учебник. М., 1996, с. 181-186.

tapşırığı verir (lat. «**committo**» - «**tapşırım**» sözündədir). Komitent ilə bir müqavilə iştirakçısıdır ki, əqd onun mənafeyi üçün bağlanır. O, mali özgeninkiləşdir və ya əldə edən şəxsdir. O, satış üçün komisiyona verdiyi mallara olan mülkiyyət hüququnu əqd icra edilənədək mülkiyyətçi kimi özündə saxlayır (MM-in 818-ci maddəsi). **Komitent rolunda həm hüquqi şəxslər, həm də vətəndaşlar çıxış edə bilərlər.** Komitent qismində müqavilənin bağlanmasında sahibkarların da (kommersiya təşkilatları və sahibkar statuslu vətəndaşların) iştirak etmələri mümkündür.

Komisiyonçu müqavilədə nəzərdə tutulan əqdi öz adından, lakin komitentin mənafeyi üçün bağlayan tərəfidir. Əqdi öz adından bağladığı üçün əqd üzrə hüquq və vəzifələri o əldə edir, sonra isə komitente verir. Başqa sözlə, komisiyonçunun üçüncü şəxslə bağladığı əqdin iqtisadi nəticəsi komitente verilir ki, bu cəhət komissiya müqaviləsini tapşırıq müqaviləsinə yaxınlaşdırır. Komisiyonçu rolunda da **həm hüquqi şəxslər, həm də fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşlar** çıxış edə bilərlər. Komisiyonçu kimi bir qayda olaraq, sahibkarlar, yəni kommersiya təşkilatları və sahibkar statuslu vətəndaşlar bu müqavilənin iştirakçısı olurlar. Çox vaxt komisiyonçu sahibkarlıq fəaliyyətini, xüsusən ticarət fəaliyyətini həyata keçirir. Bununla belə, komisiyonçu vətəndaşların şəxsi əv, ailə-məişət ehtiyaclarının ödənilməsində və təmin edilməsində də çıxış edə bilər. Əgər bu müqaviləni həmişə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər bağlayarsa, onda kommersiya (ticarət) vasitəçiliyi həyata keçirilir.

Xarici ölkələrdə **komisiyon firmaları (ticarət evləri)** beynəlxalq ticarətdə komisiyonçu rolunda daha geniş fəaliyyət göstərirlər; bəzi firmaların mahiyyəti idəxalçılarının xarici ölkədən həmin firmaların vasitəsi ilə (komisiyon firması bu ölkədə yerləşir) mal satın almalarından ibarətdir¹. Amma komisiyon firmasına qanunvericilikdə və ya kommersiya praktikasında dəqiq anlayış verilmir.

Mülki hüququn subyektlərindən biri olan dövlətə gəldikdə isə əytd mək lazımdır ki, prinsip etibarı ilə onun bu müqavilədə iştirakı mümkündür, istisna edilmir². Lakin bu hüquqi konstruksiya dövlətin iştirak etdiyi münasibətlər üçün tipik və xarakterik deyildir.

2. Müqavilənin predmeti

Komissiya müqaviləsinin predmetini komisiyonçunun həyata keçirdiyi hüquqi hərəkət təşkil edir. Başqa sözlə desək, **onun komitentin tapşırığı ilə əqd bağlanması müqavilənin predmeti kimi çıxış edir.** Müqavilənin predmetini qanunun yol verdiyi bütün əqdlərin bağlanması təşkil edə bilər.

Bir qayda olaraq, komissiya müqaviləsinin predmeti kimi alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması çıxış edir. Bu onu göstərir ki, belə halda müqavilənin predmeti ticarət dövriyyəsi sferasında vasitəçilik xidmətləri göstərməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, digər mülki-hüquqi müqavilələrin bağlanması komissiya

müqaviləsinin predmeti ola bilər¹. Məsələn, podrat müqaviləsinin bağlanması müqavilənin predmetini təşkil edə bilər. **İcra edilməsi şəxsi xarakter daşıyan müqavilələrin bağlanması müqavilənin predmeti ola bilməz.** Məsələn, ömürlük renta müqaviləsinə komisiyonçu bağlaya bilməz. **Qeyri-əqd tipli hərəkətlər (faktiki hərəkətlər)** de komissiya müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Bu cür hərəkətlər hüquqi nəticəyə səbəb olmur. Məsələn, malın reklamı kimi qeyri-əqd tipli hərəkət komissiya müqaviləsinin predmeti ola bilməz. Ona görə ki, bu müqavilənin predmetini yalnız əqdilər bağlanması təşkil edir. Bu, komissiya müqaviləsinə verilən anlayışdan məlum olur.

Komissiya müqaviləsinin predmeti kimi əqdin özü çıxış edə bilmir. Əqdin özü komisiyonçunun fəaliyyətinin nəticəsidir. Əgər desək ki, komisiyonçunun fəaliyyəti müqavilənin predmetidir, onda söylənilən bu fikir həqiqətdə daha yaxın olardı və yerinə düşərdi. **Komisiyonçunun fəaliyyəti isə əqd bağlamaqdan ibarət olan hüquqi hərəkətlərdən, başqa sözlə desək, onun göstərdiyi hüquqi xarakterli vasitəçilik xidmətlərindən ibarətdir.**

3. Müqavilənin digər elementləri

Komissiya müqaviləsinin forması barədə qanun konkret göstəriş ifadə edirdi (MM-in 808.2-ci maddəsi). Bu göstərişə görə **komissiya müqaviləsi yazılı formada bağlana bilər.** Bu qayda müqavilənin şifahi formada bağlanmasını istisna edirdi. Lakin 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə əlavələr və dəyişikliklər edilməsindən sonra həmin bənd MM-dən çıxarılmışdır. Buna görə de komissiya müqaviləsinin formasına əqdlərin forması barədə norma təlbiq edilir (MM-in 329.1-ci maddəsi). Həmin normaya əsasən komissiya müqaviləsi tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə **həm şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər.**

Müqavilənin müddəti qanunla xüsusən qaydada tənzimlənir (MM-in 808.3-cü maddəsi). Bazar münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tərəflər komissiya müqaviləsinə həm müddət göstərilməklə, həm də müddət göstərilmədən bağlaya bilərlər. Birinci halda müqavilə müddətli, ikinci halda müddətsiz (qeyri-müəyyən müddətə) müqavilə hesab edilir.

Müddətli komissiya müqavilələri odur ki, bu müqavilələrdə komitentin əqd bağlamaq barədə tapşırığının komisiyonçu tərəfindən icrası vaxtı dəqiq olaraq nəzərdə tutulur. Bununla belə, müqavilə nəinki tapşırığın həyata keçirilməsi müddətini, habelə əqd üzrə komisiyonçunun əldə etdiyi pulu, əmlakı komitente vermək müddətini, hesabat təqdim etmək vaxtını da müəyyənləşdirir. Müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Müddətsiz komissiya müqavilələri əqdin icra edilmə vaxtını, müqavilənin qüvvədə olma müddətini müəyyənləşdirməyən müqavilələrdir. Əqdin icrası müddəti təyin edilməyən bu cür müqavilə bağlandığı halda, komitent dərhal öhdəliyini icraçısını tələb edə bilər, komisiyonçu isə onu ağılabatan müddətdə

¹ К.Шмитцгоф. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с. 153.

² Ədəbiyyatda komissiya müqaviləsində istənilən şəxsin, istənilən mülki hüquq subyektlərinin iştirakı barədə fikirfə tanış olmaq üçün bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 554; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с.554.

¹ Müəlliflərdən M.V.Krotov göstərir ki, komissiya müqaviləsinin vasitəsi ilə həm mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan, həm də nəzərdə tutulmayan hər hansı bir əqd bağlana bilər. Müqavilənin predmeti tərkibinin bu qəddə genişləndirilməsi bir o qədər də əsaslı hesab etmək olmaz və buna ehtiyas da yoxdur (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 564).

icra etməyə borcludur (MM-in 427.2-ci maddəsi).

Müqavilənin qiyməti müddət kimi onun mühüm şərti sayılır. Qanun müqavilənin qiymətinin tənzimlənməsinə xüsusi norma həsr etmişdir (MM-in 815-ci maddəsi). Müqavilənin qiyməti komitentin komisyona verdiyi haqqı ifadə edir ki, bu, **komisyon haqqı** adlanır¹. Bu haqqın məbləği tərəflərin razılığı ilə müqavilə əsasında müəyyən edilir. Bir qayda olaraq, bağlanmış əqdin qiymətinin müəyyən faizi komisyon haqqı kimi komisyona verilir². Odur ki, **müqavilənin qiyməti komisyona bağladığı əqdin qiymətindən asılı olaraq müəyyən edilir**.

Komisyona haqqının məbləği müqavilədə nəzərdə tutulmaya da bilər. Belə halda müqavilənin qiyməti **yerli işgüzar adət**lər nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir, bu şərtlə ki, komisyona əqdilərini bağlamaq komisyona müəssisənin fəaliyyət predmetinə aid edilsin (MM-in 815.2-ci maddəsi). Əqdələrin bağlanması komisyona müəssisənin fəaliyyət predmetinə aid edilmədiyi digər hallarda isə komisyona haqqının məbləği mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi ümumi qayda əsasında müəyyən edilir (MM-in 398.3-cü maddəsi). Belə ki, bu cür hallarda komisyona haqqı **müqaviləyə gələ bilən oxşar xidmətlər üçün adətən alınan qiymət üzrə ödənilir**.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, komissiya müqaviləsində komisyona haqqının göstərilməməsi heç də bu müqavilənin əvəzsiz olmasını şərtləndirmir və ona dəlalət etmir. Komissiya müqaviləsi **İstisnasız olaraq bütün hallarda əvəzi müqavilədir**.

Komissiya müqaviləsinin vacib əhəmiyyət kəsb edən şərtlərindən biri **müqavilənin icra ərazisi barədə şərt**dən ibarətdir. Komissiya müqaviləsi icra ərazisi göstərilməklə də bağlana bilər (MM-in 808.3-cü maddəsi). Müqavilənin icra ərazisinə aid olan şərtinin xüsusən sahibkarlıq fəaliyyəti sferasında əhəmiyyəti və rolu böyük olur. Komitent öz malının konkret bazarda realizə edilməsinə maraqlı olduğu halda, müqavilədə ərazinin təyin edilməsi nəzərdə tutula bilər ki, komisyona bu ərazidə öz fəaliyyətini həyata keçirir. Tərəflər müqaviləni komissiya predmeti olan malların **çəşidi barəsində şərtlər müəyyən etməklə** də bağlaya bilərlər. Belə halda müvafiq tərəf, **çəşid barədə müqavilə şərtini yerinə yetirməyə bilər**. Lakin müqavilə onun icra ərazisi göstərilmədən və ya komissiya predmeti olan malların çəşidi barəsində şərtlər nəzərdə tutulmadan da bağlana bilər (MM-in 808.3-cü maddəsi) Bu hal onu nümayiş etdirir ki, **həm icra ərazisi, həm də çəşid barədə şərtlər komissiya müqaviləsinin mühüm şərti sayılır**.

§ 3. Komissiya müqaviləsinin məzmunu

1. Komisyona haqqı və vəzifələri

Komissiya müqaviləsinin məzmunu komitent və komisyona haqqı və vəzifələrindən ibarətdir. Tərəflərin hüquq və vəzifələri əsasən tapşırıq müqaviləsinin

ləninin tərəflərinin hüquq və vəzifələri ilə üst-üstə düşür. Bu cəhət bezi müəlliflərə belə bir fikir söyləməyə əsas vermişdir ki, **komissiya müqaviləsi ticarət dövrüyəsində tapşırıq müqaviləsinin növüdür**¹.

Komisyona haqqı müqavilə üzrə daşdığı vəzifələr iki cür olur: **ümumi vəzifələr; xüsusi vəzifələr**. Ümumi vəzifələr ümumi xarakterə malik olub, **birbaşa qanunla müəyyənləşdirilir** (MM-in 809.3-cü maddəsi). Xüsusi vəzifələr isə xüsusi hallara aid olmaqla, ümumi vəzifələrdən fərqli olaraq **müqavilə əsasında müəyyən edilir**.

Komisyona haqqının daşdığı ümumi vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **tapşırılmış işi vicdanla aparmalı və komitentin mənafeələrini qorumalıdır** (MM-in 809-cü maddəsi). Tapşırılmış işi vicdanla aparmaq dedikdə komisyona haqqının müddət, icra yeri, çəşid və digər müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq hərəkət etməsi başa düşülür. O, müqavilənin icrasına mane olan hər hansı hərəkət etməməlidir. **Komitentin mənafeələrini qorumaq** isə komisyona haqqının daha elverişli və sərfəli şərtlərlə əqd bağlamasını ifadə edir.

Komisyona haqqının daşdığı ümumi vəzifələrdən biri **onun əqdə vicdanlı üçüncü şəxslərlə bağlamasından ibarətdir** (MM-in 809.2-ci maddəsi). **Vicdanlı üçüncü şəxslər** dedikdə müflis (ödəniş qabiliyyətsizliyi) hesab edilməklə və ya ləğv edilmiş vəziyyətdə olmayan hüquqi şəxslər, ödəniş barədə öhdəliyi icra etməsinə şübhə olmayan vətəndaşlar başa düşülür. Bağlanılan əqd üzrə ödəniş barədə vəzifənin üçüncü şəxs tərəfindən yerinə yetirilməsinə əsas olan hər hansı bir hal mövcud olduqda, əqdin qiymətinin ödənilməsi barədə şərtin həyata keçirilməməsi ehtimal və yəqin edildikdə, komisyona haqqı belə şəxslərlə müqavilə bağlamamalıdır.

Komisyona haqqının icra etməyə borclu olduğu ümumi vəzifələrdən biri **onun üçüncü şəxslərə malı nişyə (kreditlə) satmamasından ibarətdir** (MM-in 809.2-ci maddəsi). Onun malı nişyə, yəni malın alıcıya (üçüncü şəxsə) verildikdən müəyyən müddət sonra ödənilməsi şərti ilə satmağa ixtiyarı yoxdur. Lakin bu, o demək deyildir ki, bütün hallarda malın üçüncü şəxsə nişyə satışı qeyri-mümkündür, istisna edilir. **Komitent razılıq versə, komisyona haqqı malın nişyə (kreditlə) satışını həyata keçirə bilər**.

Məlumat vermək komisyona haqqının ümumi vəzifələrindən biridir. Məlumat komisyona haqqının gördüyü işlərin, o cümlədən komisyona haqqının tapşırığının icrası gedişi barəsində olan informasiyanı ehatə edir (MM-in 809.3-cü maddəsi). Bu vəzifənin məqsədi ondan ibarətdir ki, bunun vasitəsi ilə görülən işlər barədə komitent vaxtında məlumat əldə etsin, komisyona haqqının yerinə yetirdiyi işlərə nəzarət edə bilsin, habelə müqavilənin icrası üçün baş verə biləcək hər hansı arzu-olunmaz və xoşagəlməz halın qarşısını almaq imkanına malik olsun.

Komisyona haqqının ümumi vəzifələrindən biri **onun komitentin razılığı olmadan adını açıqlamağa borclu olmasından ibarətdir** (MM-in 809.4-cü maddəsi). Komisyona haqqının üçüncü şəxsə əqd bağlayarkən komitentin adını çəkməli deyildir. Bunun elə bir əhəmiyyəti də yoxdur. Ona görə ki, əqd üzrə hüquq və vəzifələri komisyona haqqı əldə edir. Əgər zərurət olarsa, komitentin icazəsi ilə komisyona haqqının üçüncü şəxsə bağladığı əqdə komitentin adını çəkməli deyildir.

¹ П.Жюллио де ля Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с.276.

¹ Qanunverici «komisyon haqqı» əvəzinə «komisyon mizdu» kimi qeyri-münasib termin işlədir.

² Bu, xərçisi ölkələrdə komisyona haqqının əsas formasıdır (Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005, с.168.)

Amma bir qayda olaraq, komisyona üçüncü şəxslərlə əqdə öz adından bağlayır və öz komitentinin adını çəkmir. Odur ki, belə halda **üçüncü şəxslərdən gizli olan nümayəndəlik yaranır**¹.

Komisyona ümumi vəzifələrdən əlavə, həm də **xüsusi vəzifələr** daşıyır. Komisyona icra etməli olduğu həmin vəzifələr komissiya müqaviləsində nəzərdə tutulur.

Komisyona xüsusi vəzifələrindən biri onun **komitentin göstərişlərinə əməl etməsindən ibarətdir** (MM-in 810.1-ci maddəsi). Bu vəzifə onu ifadə edir ki, komisyona komitentin göstərişlərinə uyğun olaraq bağlanması ona tapşırılmış əqdi dəqiqliklə həyata keçirməlidir. Məsələn, komisyona, əgər ona mal almaq tapşırığı verilmişsə, onda yaşayış evinin kirayə müqaviləsi bağlaya bilməz.

Komitentin göstərişləri müəyyən məzmunu malikdir. Onun komisyona verdiyi göstərişlərin məzmunu bağlanması komisyona tapşırılmış əqdin şərtlərini, yəni müddət, malın qiyməti, ödəniş qaydası və digər şərtləri təşkil edir. Məsələn, komisyona malı müqavilədə nəzərdə tutulmuş qiymətə satmağa borcludur. O, qiymətlərin limitini gözləməlidir (MM-in 810.1-ci maddəsi). **Qiymətlərin limiti** dedikdə komissiya predmeti olan malın qiymət həddi başa düşülür. Qiymət limiti malın yuxarı və (və ya) aşağı qiymət həddi müəyyənləşdirilməklə təyin edilir.

Bununla bərabər, komitentin göstərişlərinə komisyona tərəfindən əməl edilməsi mütləq xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, bəzi halda komisyona komitentin göstərişlərindən kənara çıxa bilər. Qanun bu cür kənara çıxma hallarını şərtləndirən səbəb və əsasən müəyyən etmir. Kənara çıxma halı komitentin icazəsi ilə baş verdikdə, bu, komisyona üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb olmur. İcazə olmadıqda isə, komisyona üçün arzuolunmaz nəticələr baş verə bilər. **Kənara çıxma halı** komisyona qiymət limiti barədə şərti pozaraq malı komitentin göstərdiyindən aşağı qiymətə satmasında və yaxud komisyona malı komitentin təyin etdiyindən yuxarı qiymətə almasında ifadə olunur. Şübhəsiz ki, komitentin göstərişlərindən bu cür kənara çıxma halı komitent üçün sərfəli olmayıb, onun zərərinədir. Buna görə də komitent öz zərərinə olan həmin kənara çıxma halı ilə bağlanan əqddən imtina edə bilər (MM-in 810.2-ci maddəsi). Lakin komisyona **zərər üçün komitente kompensasiya (qiymət fərqini ödəmək) təklif etdiyi halda** komitent onun zərərinə bağlanmış əqddən imtina etmək ixtiyarına malik deyil. **Zərər üçün kompensasiyanın məbləği** komisyona malı aşağı qiymətə və ya yuxarı qiymətə alması nəticəsində təyin olunan qiymətlə malın alındığı və ya satıldığı qiymət arasındakı fərq ifadə edir. Əgər komisyona qiymətdə olan fərq öz üzərinə götürürsə, komitent onu zərərinə bağlanmış əqddən imtina etməyə haqlı deyildir (MM-in 810.2-ci maddəsi)². Məsələn, komitent komisyona tapşırır ki, o, üçüncü şəxslə malın 500 manata satılması barədə alqı-satqı müqaviləsi bağlasın. Lakin komisyona malın 400 manata satılması barədə mü-

qavilə bağlayır. Belə halda komitent 100 manat (500 manat – 400 manat = 100 manat) zərəre düşür. Əgər həmin zərərin əvəzini, yəni 100 manatı komisyona ödəsə, komitent bağlanmış müqavilədən imtina etmir. Başqa bir misal: komitent komisyona tapşırır ki, o, hər hansı üçüncü şəxsdən 1000 manatlıq mal satın alsın və həmin şəxslə bu barədə alqı-satqı müqaviləsi bağlasın. Lakin komisyona malın 1200 manata satın alınması barədə üçüncü şəxslə müqavilə bağlayır. Bu kimi halda da komitent 200 manat zərər vurur. Əgər komisyona həmin zərərin əvəzini ödəsə, komitent bağlanmış müqaviləni bəyənir.

Komitentin göstərişlərindən kənara çıxma halı əqdin komitent üçün daha əlverişli şərtlərlə bağlanması faktı ilə də əlaqədar ola bilər. Belə ki, komisyona öhdəsinə götürdüüyü tapşırığı komitent üçün daha əlverişli şərtlərlə icra edə bilər. Tapşırığı komitent üçün daha əlverişli şərtlərlə icra etməsi onu ifadə edir ki, komisyona malı ya təyin olunmuş qiymətdən yuxarı satır (məsələn, 500 manatlıq malı 600 manata satır), ya da malı nəzərdə tutulduğu qiymətdən aşağı alır (məsələn, 600 manatlıq malı 500 manata alır). Bu cür əqdə komitent üçün daha əlverişli şərtlərlə bağlanan əqd sayılır. Komisyona daha sərfəli şərtlərlə bağlandığı əqddən əldə edilən bütün fayda komitente çatır (MM-in 810.3-cü maddəsi).

Komisyona icra etməli olduğu vəzifələrdən biri onun **hesabat verməsidir** (MM-in 811-ci maddəsi). Hesabatın komisyona tərəfindən hansı formada verilməsi qanunda nəzərdə tutulmur. Komisyona bu vəzifəni **həm şifahi, həm də yazılı formada icra edə bilər**. Hesabatda əqdin icrası, tapşırığın yerinə yetirilməsi və hərəkətlərin həyata keçirilməsi haqqında məlumatlar göstərilir. Lakin hesabatda komisyona əqdin bağlandığı üçüncü şəxsin adını göstərməyə borclu deyildir. Üçüncü şəxsin ödəniş qabiliyyətli olmadığı ehtimal edildikdə və buna şübhə yarandıqda isə komisyona onun barəsində hesabatda məlumat verməlidir.

Tapşırığın icrası və əqdin bağlanması barədə hesabat (informasiya) komitentin xahişi ilə notariusə verilir. Komisyona həmin hesabatda üçüncü şəxsin adını göstərir və çəkir. Notarius hesabatı (informasiya) tanış olmaq üçün komitente verir. Lakin bu halda üçüncü şəxsin adını komitente bildirmir. Notarius həmin şəxsin anonimliyini saxlamağa borcludur (MM-in 811.3-cü maddəsi).

Komisyona komitent və üçüncü şəxs tərəfindən ona verilmiş komissiya predmeti olan malların **salamat saxlanması üçün bütün tədbirləri görməyə borclu olması** onun vəzifələrindən biridir. Bunun üçün o, komissiya predmeti olan malların saxlanması məqsədi ilə lazımı şərait yaratmalıdır. Komisyona bu malların **keyfiyyətini yoxlamağa** borcludur. Komitentin sərəncamı ilə komisyona göndərilmiş komisyona malını komisyona gözdən keçirməlidir. O, həmin malda zədələnmə və qüsurlar aşkar etdikdə, bu barədə dərhal komitente **bildirtirilməlidir**. Komisyona malın vəziyyəti barədə akt tərtib etməli və aşkar etdiyi qüsurları (zədələnmə) haqqında digər sübutları toplamalıdır ki, komitent daşıyıcıya tələb irəli sürə bilsin. Belə təsvürə yaranır ki, komisyona komisyona malı barəsində əsas vəzifəsi komitentin hüquqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir (MM-in 812.1-ci maddəsi).

Komisyona komisyona malını **salamat saxlamağa görə məsuliyyət**

¹ Л. Жюллио де ля Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с.276.

² Bu qayda Roma hüququ üzrə tapşırq müqaviləsinin qaydasına uyğun gəlir (bax: Русское частное право. с.477).

daşıyır. Malın salamat saxlanılmaması dedikdə malın itməsi (əskik gəlməsi) və zədələnməsi başa düşülür. Komisyonçu malın itməsi və zədələnməsi üçün cavabdehdir. O, belə halda təqsirin həm qəsd, həm də ehtiyatsızlıq formasında məsuliyyət daşıyır. Komisyonçu bəzi halda malın itməsi və zədələnməsi üçün məsuliyyətdən azad edilir. Belə ki, malın itməsi və ya zədələnməsi qarşısalmaz qüvvə ilə (zəlzələ, qasırğa, tufan və s.) bağlı olduqda **komisyonçu mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilmir** (MM-in 813-cü maddəsi). Lakin malın qarşısalmaz qüvvə nəticəsində itməsi və zədələnməsi halının sübutetmə yükünü komitent yox, komisyonçu çəkir.

Komisyonçu üçüncü şəxsə bağlanmış əqdin etibarlı olmasına görə məsuliyyət daşıyır. Lakin o, bu əqdin icrası üçün cavabdeh deyildir. Başqa sözlə desək, komitentın mənafeyi üçün bağlanmış əqdin üçüncü şəxs tərəfindən icra edilməsinə görə komisyonçu komitent qarşısında məsuliyyət daşmır. Lakin komissiya müqaviləsində komisyonçunun **üçüncü şəxsin öhdəliklərinin icrası üçün məsuliyyət daşımaq vəzifəsi** nəzərdə tutula bilər. Bununla əqdin üçüncü şəxs tərəfindən icrası üçün komisyonçu komitent qarşısında kö-nüllü surətdə öz üzərinə zəmanət (zaminlik) götürür. Bu cür xüsusi xarakterli zəmanətlə **delkredere¹** deyilir. Delkredere hüquqi konstruksiyası öz hüquqi təbiətinə və xarakterinə görə zəmanətlə yaxındır. Lakin delkredereni zəmanətlin bir növü hesab etmək olmaz². Bununla belə, delkredere zəmanətlin bir növü kimi çıxış edə bilər, bu şərtlə ki, komisyonçu əqd üzrə hüquqlar komitentə vermiş olsun. Əks təqdirdə, üçüncü şəxsə münasibətdə kreditor olunda komitent yox, komisyonçu çıxış edir. Bu isə zəmanət haqqında müqavilənin leqal anlayışına ziddir³. Delkrederenin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, həmin hüquqi vasitə sahibkarlıq riskini azaldır və komitentın malının bazarda (xarici və ya daxili bazarda) realizə olunmasını təmin edir. Delkredere şərtlə komisyon tapşırığının qəbul edilməsi istənilən yolla rəsmiləşdirilə bilər.

Delkredereyə (zəmanətlə) görə komitent komisyonçuya əlavə haqq ödəyir. Delkredere (zəmanətlə) haqqı, yəni əlavə haqq tərəfindən razılığı ilə müqavilə əsasında müəyyən edilir. Müqavilədə zəmanət haqqı (əlavə haqq) nəzərdə tutulmazsa, onda bu cür haqqın miqdarı bank zəmanətliliyi üçün adi haqq üzrə müəyyənləşdirilir (MM-in 814.2-ci maddəsi). Delkredere üçüncü şəxsə bağlanmış əqdən irəli gələn bütün öhdəliklərə şamil edilir. Özü də delkredere halında komisyonçu eyni zamanda həm də zəmin rolunda çıxış edir (MM-in 470-ci maddəsi). Buna görə də zəmin (komisyonçu) və borclu (üçüncü şəxs) kreditor

¹ Y.A.Suxanov heç bir şərt olmadan delkredereni zəmanətlin bir növü hesab edir. Bu fikri həqiqətdən uzaq olan fikirdir. Ona görə ki, üçüncü şəxsə münasibətdə zəmin (komisyonçu) kreditor rolunda çıxış edir. Bu isə zəmanətlin anlayışı ilə daban-dabana ziddir. Yalnız müəyyən şərt əsasında delkredere zəmanətlin bir növü ola bilər (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 1994, с. 359).

² İqtisadi ədəbiyyatda delkredereyə (italyanca «delcredere» - etibar, zəmanət) ticarət vasitəçisinin (komisyonçunun) zəmanəti kimi anlayış verilir (bax: *Fejzullaheyli İ.Ə və b. Tələb, tələbat, bazar və marketinq*. Bakı. 1998, s.41).

³ Bax: Комментарий к Гражданскому кодексу РСФСР/Под ред. С.Н.Братуся и О.Н.Садикова. М., 1982, с. 249 (fəsin müəllifi A.P.Makovskiy).

(komitent) qarşısında¹ birgə məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 472.1-ci maddəsi).

Komisyonçunun daşdığı vəzifələrdən biri onun komissiya müqaviləsinin icrasından əldə etdiklərinin **hamısını komitentə verməyə borclu** olmasından ibarətdir (MM-in 819.2-ci maddəsi). Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, komisyonçunun üçüncü şəxslərlə bağladığı əqdən onun üçün hüquq və vəzifə emələ gəlir; sonra isə bu əqdin iqtisadi nəticəsini komisyonçu komitentə təqdim edir. O, icra edilmiş tapşırq üzrə, yəni bağlanmış əqd üzrə bütün aldıqlarını komitentə verməlidir. Bağlanmış bu cür əqdən irəli gələn hüquqlar komitentə **tələbin güzəştə qaydasında** verilir ki, bu qayda qərarə nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 194-cü maddəsi). Əqdən irəli gələn tələblərin komitentə güzəştli üçün borclunun (üçüncü şəxsin) razılığı tələb edilmir (MM-in 194.1-ci maddəsi). Mahz bu cəhətdə komissiya müqaviləsinin əsas iqtisadi əhəmiyyəti ifadə olunur. Belə ki, komisyonçu rolunda adətən, işgüzar ələmdə özünün nüfuzu ilə tanınan şəxs çıxış edir və belə nüfuz bazarda tanınmayan komitent üçün mal alınmasını və ya komitentın malının satılmasını təmin edir.

Komisyonçunun vəzifələrindən biri onun **komitentin razılığı olmadan əqdi bağlamaq hüququnu üçüncü şəxslərə verməməsindən** ibarətdir (MM-in 808.3-cü maddəsi). Komisyonçu bağlanmış ona tapşırılmış əqdi özü bağlamalıdır. Lakin təsadüfi hadisələrlə dolu olan həyatda ələ hallar olur ki, komisyonçu bu halların nəticəsində əqdi bağlamaq hüququnu üçüncü şəxslərə vermək məcburiyyətində qalır. Qanun həm də komisyonçu tərəfindən öhdəliyin şəxsən icra edilməsi barədə tələb nəzərdə tutmur. Buna görə də komisyonçu əqdin bağlanmasına üçüncü şəxs cəlb etmək ixtiyarına malik olur. Lakin belə halda **komitentın razılığı** tələb edilir. Əqdi bağlamaq hüququnun üçüncü şəxsə verilməsi müqavilə ilə rəsmiləşdirilir ki, bu müqavilə **subkomissiya müqaviləsi** adlanır.

Komisyonçu müqavilə üzrə vəzifələr daşımaqla bərabər, həm də hüquqlara malikdir. Komisyonçunun əsas hüquqlarından biri **onun özü ilə əqd bağlamaq hüququdur** (MM-in 816-cı maddəsi). Bununla qüvvədə olan qanunvericilik komisyonçunun özü ilə əqd bağlamaq hüququ barədə məsələni həll etmişdir. Lakin RF-in mərsi mülki qanunvericiliyi bu məsələnin həllini cavabsız qoymuşdur. İnqlibaqədərki Rusiya qanunvericiliyi komisyonçunun özü ilə əqd bağlamaq hüququnu təsdiq edirdi, tanıyırdı. O vaxtları hüquq ədəbiyyatında belə bir hüququn əsaslı olmasına şübhə ilə yanaşmaq barədə fikirlər söylənilirdi². Qeyd etmək lazımdır ki, komisyonçunun özü ilə əqd bağlamaq hüququnu bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyi nəzərdə tutur və tanıyır. Almanyanın və İsveçrənin qanunvericiliyi komissiya müqaviləsində müvafiq qeyd olmasından asılı olmayaraq komisyonçunun özü ilə əqd bağlamasına yol verir; lakin bu za-

¹ Y.A.Suxanov belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, zəmin olan (komisyonçu) üçüncü şəxsle birlikdə komisyonçu qarşısında cavab verir. Hörmətli professor yəqin bilməmiş olmaq ki, zəmin (komisyonçu) və borclu (üçüncü şəxs) kreditor (komitent) qarşısında birgə məsuliyyət daşıyır (RF MM-in 363-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Görkəmli alimim çox də ədqəql olmayan fikri ilə tanış olmaq üçün bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Политум 2 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 202.

² Bax: Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права (по изданию 1914 г). М., 1994, с.210.

man qanunda göstərilən şərtlərə əməl olunmalıdır¹. İtaliya və Yaponiya qanunvericiliyi də qanunda göstərilən şərtlər mövcud olduqda komisiyonçunun özü ilə əqd bağlamasını mümkün hesab edir². Fransada isə komissiya müqaviləsinin təbiətinə zidd olduğuna və onunla bir araya sığmadığına görə komisiyonçunun özü ilə əqd bağlamasına yol verilmir; amma komissiya müqaviləsində bu barədə xüsusi şərt nəzərdə tutulduqda, komisiyonçu özü ilə əqd bağlaya bilər.

Komisiyonçunun özü ilə əqd bağlaması dedikdə, onun əqdə müstəqil tərəf qismində iştirak etməsi başa düşülür³. Belə ki, komisiyonçu üçüncü şəxs ilə əqd bağlamır; o, komitentin satılmasını tapşırdığı mali özü alır və bundan ötürü alqı-satqı müqaviləsi bağlayır; bu müqavilədə isə komisiyonçu müstəqil tərəf – alıcı rolunda çıxış edir. İkinci tərəfdən komisiyonçu komitentin alınmasını tapşıracağı mali üçüncü şəxsdən almır; o, komitente öz malını satır və məqsədlə alqı-satqı müqaviləsi bağlayır; bu müqavilədə də komisiyonçu müstəqil tərəf – satıcı rolunda iştirak edir. Bu kimi hallarda, yeni komisiyonçu alıcı və ya satıcı qismində çıxış etdiyi hallarda onunla komitent arasında iki növ münasibət yaranır: komisiyon münasibət; alqı-satqı münasibəti.

Komisiyonçunun özü ilə əqd bağlayaraq müstəqil tərəf rolunda çıxış etməsi komisiyon tapşırığının və komissiya müqaviləsinin icra üsuludur. Buna görə də o, xarici ölkələrdə geniş yayılmışdır. Banklar xüsusən qiymətli kağızlarla əməliyyat apararkən komisiyonçu kimi özü ilə əqd bağlayırlar.

AR-in qanunvericiliyinə görə komisiyonçunun özü ilə əqd bağlamaq hüququnun gerçəkləşməsi üçün üç şərtin mövcudluğu tələb olunur. **Birincisi**, komitent əqdin bağlanması barədə hər hansı başqa bir şərt müəyyən etməsin. **İkincisi**, komisiyon mallarının rəsmi birja və ya bazar qiyməti olmalıdır. Komisiyonçu bu qiymətləri sübut etməyə borcludur. **Üçüncüsü**, komisiyonçu özü ilə bağladığı əqdlər barəsində **komitente bildiriş göndərməyə borcludur**. Özü də bildirişin göndərilməsi vaxtı mövcud olan bazar və ya birja qiyməti əsas kimi götürülür⁴. Bunlar onu göstərir ki, Almaniya, İsveçrə, İtaliya və Yaponiya qanunvericiliyində olduğu kimi qanunda göstərilən şərtlər mövcud olduqda komisiyonçu özü ilə əqd bağlaya bilər.

Komisiyonçunun malik olduğu əsas hüquqlardan biri **satış hüququdur**. Komisiyonçu komisiyon malının satışını həyata keçirmək ixtiyarına malikdir (MM-in 817.1-ci maddəsi). Malın xarab olmağa ehtimalı yarıdıqda və ya maldan onun qiymətdən düşməsinə əsas olan bilən qüsurlar müəyyən olunduqda, malın təxirə salınmadan satılması tələb edilir. Lakin komitent buna razılıq verməlidir. Onunla əlaqə yaratmağa isə vaxt çatmır. Belə halda komisiyonçu komitente qabaqcadan bildiriş verməklə, malı satır (MM-in 817.2-ci maddəsi).

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005, с.170.

² Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв.ред. В.В.Беззуба, В.К.Пучинский. М., 2004, с.368.

³ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв.ред. В.П.Мозолун, М.И.Кулугин. М., 1980, с.250.

⁴ Göstərilən şərtlər Almaniya, İtaliya və İsveçrə kimi ölkələrin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur (bax: Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв.ред. Р.П.Нарышкина. М., 1984, с.141).

Komisiyonçu həm də **təminat hüququna** malikdir. Belə ki, komisiyonçunun komitente tələb hüququ ola bilər. Bu cür hüquq hər hansı komisiyon əqdindən və ya əvvəlki komisiyon əqdlərindən irəli gələ bilər. Belə halda komisiyonçu komitent tərəfindən öhdəliyin (komisiyonçunun irəli sürdüyü tələbin) icrasını təmin etmək üçün **komisiyon malına qanunl girov hüququ əldə edir** (MM-in 820.1-ci maddəsi).

Bununla belə, üçüncü şəxslə bağlanmış əqdin icrası ilə əlaqədar olaraq komisiyonçunun təminat hüququ da yarana bilər. Belə ki, o, əqdin icrası əsasında üçüncü şəxsə qarşı tələb hüququna malik ola bilər. Komisiyonçunun təminat hüququ bu cür tələblər üzrə də yaranır.

2. Komitentin əsas hüquq və vəzifələri

Komitentin əsas vəzifəsi əqdi bağladığına, yeni tapşırığı icra etdiyinə görə **komisiyonçuya haqq ödəməkdən** ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, komisiyonçuya komisiyon haqqı komitentin hesabına bağlanmış əqd üçüncü şəxs tərəfindən icra edildiyi halda **ödənilir**. Lakin bəzi halda əqd icra edilməyə də, komisiyonçu haqq tələb edə bilər, yeni bu halda da komitent komisiyon haqqı ödəməyə borcludur. Belə ki, əqd komitentin cavabdeh olduğu səbəbə görə icra edilmədiyi halda, komitent komisiyonçuya komisiyon haqqı verməlidir (MM-in 815.1-ci maddəsi).

Komitentin daşdığı vəzifələrdən biri **komissiya müqaviləsinin icrasından əldə edilənlərin hamısını qəbul etməkdən** ibarətdir. Bu vəzifə qanunun konkret normasına ifadə edilməyə də, komitentin belə bir vəzifə daşmasını MM-in 819.2-ci və 819.3-cü maddələrinin mahiyyətindən irəli gəlidiyi tam yəqinliklə müəyyən etmək mümkün olur. Komitent komisiyonçunun bağladığı əqd üzrə hər hansı bir tələb irəli sürməyə ixtiyarına malikdir. Bu cür tələbləri o, yalnız komisiyonçu tələbi güzəşt etdikdən sonra irəli sürə bilər.

Komitentin daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **komissiya müqaviləsinin icrasını gədişində komisiyonçunun çəkdiyi və zəruri sayılan xərclərin evazını ödəməyə borcludur**. (MM-in 815.3-cü maddəsi). Xərcin zəruri hesab edilməsi üçün qanun ilə bir dəqiq meyar müəyyən etmir. Lakin xərcin zəruri sayılması üçün bütün hallar nəzərə alınmalıdır.

Komitent yalnız komissiya müqaviləsinin gədişində çəkilən zəruri xərcləri ödəməlidir. **Zəruri xərclər** ilə xərclərdir ki, bu cür xərclər müqavilənin icrasını təmin edir və şərtləndirir. Bu xərclər (malın saxlanması, daşınma, sığorta edilməsi və s. xərcləri) çəkilmədən müqavilənin yerinə yetirilməsi mümkün ola bilər. Lakin elə də xərclər vardır ki, bu cür xərcləri komitent ödəməyə borclu deyildir. Bu cür xərclərin dairesi qanunla müəyyən edilmişdir (MM-in 815.3-cü maddəsi). Komitent tərəfindən ödənilməsi mümkün olmayan bu cür xərclərə daxildir:

- komisiyonçunun və ya onun işçi heyətinin **adi işlərin yerinə yetirilməsi xərcləri**;
- müqaviləyə uyğun və ya komisiyon haqqının hesabına ödənilən digər xərclər.

§ 4. Komissiya müqaviləsinin xitam edilməsi

Komissiya müqaviləsi həm ümumi, həm də xüsusi əsaslara görə ləğv edilir. Tərəflərin razılaşması, müqavilənin qüvvə olma müddətini başa çatması, müqavilədə işlək olan tərəflərdən birinin müqavilə şərtlərini mühüm dərəcədə pozması komissiya müqaviləsinin xitam olunmasının ümumi əsasları hesab edilir.

Komissiya müqaviləsi həm də xüsusi əsaslara görə ləğv edilə bilər. Bu cür əsaslar MM-in 821-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. **Komissiyonçunun ölümü** müqaviləyə xitam verilməsinə səbəb olan xüsusi əsaslardan biridir. Belə ki, komissiyonçunun öldüyü halda komissiya müqaviləsinə xitam verilir (MM-in 821.1-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, belə halda komissiyonçunun müqavilə üzrə öhdəlikləri hüquqi varislik qaydasında vərəsələrə keçmir. Göstərilən hal tərəflərin daxil olduqları qarşılıqlı münasibətlərin şəxsi-ətimad xarakterinə malik olmasını, müqavilənin isə **fidusiar (şəxsi-ətimad) əqd** növünə şamil edilməsini şərtləndirən **əsas əlamətlərdən biridir**.

Komissiya müqaviləsinin ləğv edilməsinin xüsusi əsaslarından biri **tərəflərin heç bir motiv olmadan birtərəfli qaydada müqaviləni pozmalarından** ibarətdir. Belə ki, komissiya müqaviləsinin işlək qalması istənilən vaxt müqaviləni ləğv edə bilərlər (MM-in 821.2-ci maddəsi). Bu xüsusiyyət komissiya müqaviləsinin fidusiar əqd növünə aid edilməsini şərtləndirən **ikinci əsas əlamətdir**. Müqavilənin şəxsi-ətimad (fidusiar) xarakterinə malik olması, xüsusən, bu əlamətdə təzahür edir. Beləliklə, iki əlamət komissiya müqaviləsinin şəxsi-ətimad (fidusiar) xarakterli əqd növünə şamil edilməsi üçün əsas rolunu oynayır¹. Hüquq ədəbiyyatında çox düzgün olaraq göstərilir ki, komissiya müqaviləsinin fidusiar müqavilələrə aid etmək üçün əsaslar vardır².

Müqavilənin birtərəfli qaydada pozulmasına görə **tərəflər məsuliyyət daşıyırlar**. Belə ki, müqaviləyə xitam verən tərəf müqavilənin icrasından imtina etməklə **digər tərəfə ziyanın əvəzini ödəmir**³. Yalnız komitent müqaviləni pozarsa, komissiyonçunun çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəyir.

Söylədiklərimizi yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ticarət

agenti müqaviləsi kimi komissiya müqaviləsi də öz mahiyyətinə görə ticarət vasitəçiliyinin əsas formasını, yeni **ticarət nümayəndəliyini yaradır**. Ticarət agentı müqaviləsinəndən **birbaşa, komissiya müqaviləsinəndən isə gizli (dolay) nümayəndəlik** əmələ gəlir. Ona görə də ticarət agentı müqaviləsi kimi komissiya müqaviləsi də **kommersiya nümayəndəliyi haqqında müqavilədir**. Bu, kontinental Avropa ölkələrinin (xüsusən Almaniyanın)¹ qanunvericilik ənənələrinə uyğundur. Bu ölkələrin qanunvericiliyi komissiya müqaviləsi haqqında AR qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi qayda və normaları əsasını təşkil edir. Komissiya müqaviləsi bərdə kontinental Avropa ölkələrinin qanunqunu nəzərdə tutduğu maddələr Azərbaycan Respublikasının mülki hüquqvericiliyi tərəfindən demək olar ki, tamamilə qəbul edilmişdir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Кротов М.В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве Л., 1990.

Сохновский А.Ф. Комиссионная торговля М., 1989.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (глава 43).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (глава 22).

Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришова. М., 1999 (глава 29).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (глава 24).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000 (глава 46, §2).

Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002 (глава 10).

Комаров Б.К. Договор комиссии по советскому праву. М., 1961.

Красавчиков О.А. Договор комиссии по советскому праву. Свердловск, 1957.

Безрук Н.А. Договор комиссии по советскому праву. М., 1955.

Федоров И.В. Юридическая природа договора комиссии по советскому гражданскому праву // Труды Томского государственного университета. Т. 182. Серия юридическая. Томск, 1966, с. 113.

¹ Müəlliflərdən *E.A.Suxanov* göstərir ki, komissiya müqaviləsinin əsasını ticarət (kommersiya) vasitəçilik münasibətləri təşkil edir və bu hal həmin müqavilənin əvəzi olmasını şərtləndirir. Komissiya müqaviləsinin əvəzi olması isə onun şəxsi-ətimad (fidusiar) xarakter daşımasına dəlalət edir (bax: *Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.100*). Hörmətli professorun söylədiyi bu fikir gübhəsiz ki, həqiqətdən və dəqiqlikdən uzaqdır. Müqavilənin fidusiar əqd növünə şamil edilməsi üçün yuxarıda göstərdiyimiz iki əsasın olması vacibdir. RF MM-in 1002-ci maddəsi hər iki tərəfin komissiya müqaviləsinin birtərəfli qaydada pozmaq hüququnu (komissiyonçu üçün bəzi istisnalarda), habelə komissiyonçunun ölümü ilə müqavilənin ləğv edilməsi halını nəzərdə tutur. Bu isə onu göstərir ki, komissiya müqaviləsi tapşırıq müqaviləsi kimi fidusiar əqd növünə şamil edilir. Komissiya müqaviləsinin fidusiar əqd növünə aid edilməsi fikrini vaxtla bu sətirin müəllifi (bax: *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. I hissə Mühazirə kursu. Bakı. 1999. s.480*), müəlliflərdən *M.V.Krotov* da dəstəkləmişdir (bax: *Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 236*).

² *Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002, с. 427*.

³ Fidusiar əqdlərin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, müvafiq tərəf müqaviləni pozmaq nəticəsində qarşı tərəfə vurulan zərərin əvəzini ödəmir.

¹ Bax: *Энжеферус Л. Курс Германского гражданского права. М., 1950. Том 1. Полутом 2; Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999.*

§ 1. Saxlama müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri

1. Saxlama müqaviləsinin anlayışı

Saxlama müqaviləsi mülki-hüquqi müqavilənin müstəqil növü sayılır; o, **xidmət göstərilməsi üzrə müqavilə qrupuna** şamil edilir¹. Bu müqavilədən faktiki xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik yaranır.

Saxlama müqaviləsinin «tarixi yaş» çox köhnə dövrlərlə bağlıdır. Hələ qədim vaxtlarda bu müqavilə növü Roma hüququna məlum idi. Roma hüququ saxlama və ya yük müqaviləsinə «**depositum**» (latınca saxlanc) müqaviləsi kimi tanıyırdı². Roma hüququna görə «depositum» odur ki, bunun nəticəsində daşınar əşya hər hansı bir şəxsə saxlanca verilir.

Saxlanc müqaviləsi bir çox inkişaf etmiş dövlətlərin mülki qanunvericiliyində nəzərdə tutulan əsas müqavilə növlərindən biridir. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin «Öhdəlik hüququ» adlı ikinci kitabının 7-ci bölməsi ayrı-ayrı müqavilələrin, o cümlədən saxlama müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir³.

Almaniya Ticarət Qanunnaməsinin «Ticarət əqdli» adlı dördüncü kitabının beşinci bölməsi saxlanc müqaviləsinə ticarət əqdinin bir növü kimi nəzərdə tutur⁴.

İtaliya Mülki Məcəlləsinin dördüncü kitabının 3-cü bölməsi özündə ayrı-ayrı müqavilə, o cümlədən saxlanc müqaviləsinə tənzimləyən normaları birləşdirir⁵.

Fransa Mülki Məcəlləsinin üçüncü kitabının 13-cü bölməsi saxlanc müqaviləsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri qaydaya salan normaları əhatə edir⁶.

Dünyanın ən müasir və sivil qanunlarından biri hesab edilən Hollandiya Mülki Məcəlləsinin yeddinci kitabı (1992-ci ildə qüvvəyə minmişdir) ayrı-ayrı müqavilə növlərini, o cümlədən saxlanc müqaviləsinə nizama salır (9-cu bölmə)⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, kontinental Avropa hüququ ölkələrində (roman-german hüquq sistemində daxil olan dövlətlərdə) saxlama müqaviləsi əsasən Mülki Məcəllə normaları ilə tənzimlənir; belə halda **saxlama müqaviləsi mülki**

hüquqa aid edilir və mülki-hüquqi əqd sayılır. Saxlama müqaviləsi həm də Ticarət Məcəlləsinin normaları ilə tənzimlənir (məsələn, Almaniyada); bu baxımdan o, **ticarət əqdi** hesab edilir və ticarət hüququna aid olunur. İngilis-amerikan hüququna (ümumi hüquqa) daxil olan ölkələrdə saxlama müqaviləsi mülki hüquqa aid edilən əqd sayılır; bu ölkələrdə həmin müqavilə əsasən məhkəmə praktikasının yaratdığı normalarla tənzimlənir və «bailment» («asil saxlanc») institutunun növü hesab olunur.

Saxlama adlı müqavilə növünü Azərbaycan Respublikasının MM-i də nəzərdə tutur. MM-in 822-ci maddəsi saxlama müqaviləsinə legal anlayış verir. **Saxlama müqaviləsinə görə bir şəxs (yük götürən, saxlayıcı) başqa şəxsin (yük verən, tapşıranın) ona verdiyi daşınar əşyanı saxlamağı və müqavilənin qüvvədə olma müddəti sona çatdıqda qaytarmağı öhdəsinə götürür.**

Bir qayda olaraq, saxlama müqaviləsi **real müqavilə** hesab edilir. Ona görə ki, saxlayıcının xidmət göstərmək vəzifəsi müqavilənin digər iştirakçısı (yeni tapşırın) tərəfindən əmlakın ona verildiyi andan əmələ gəlir. Ümumi qaydağa görə, real saxlama müqaviləsi əmlakın tapşırın tərəfindən saxlamaya verildiyi andan bağlanmış sayılır; bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Saxlama müqaviləsinin real xarakterə malik olması klassik Roma hüququ ənənələrinə uyğundur. Roma hüququna görə «**depositum**» (**saxlanc və ya yük müqaviləsi**) **real kontrakt** hesab edilirdi və bu həmin müqavilənin xarakterik əlamətlərindən biri sayılırdı¹.

Bununla belə, saxlama müqaviləsi prinsip etibar ilə həm də **konsensual müqavilə** ola bilər. Əgər tərəflər razılığa gəlsələr ki, əşya tapşırın tərəfindən saxlanca müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə veriləcəkdir, onda konsensual saxlama müqaviləsi bağlanmış olur. Bu cür müqavilə saxlayıcı üçün gələcəkdə saxlanca əşya qəbul etmək, tapşırın üçün isə saxlamaya əşya vermək bərdə vəzifə yaradır. Ümumi qaydaya görə, konsensual saxlama müqaviləsi üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri müqavilə bağlandığı anda əmələ gəlir.

Saxlama müqaviləsi **həm əvəzli, həm də əvəzsiz ola bilər**. **Roma hüququna görə «depositum» (saxlanc) müqaviləsi əvəzsiz xarakterə malik olmaqla onun mühüm xarakterik əlamətlərdən birini təşkil edirdi**. Roma hüququ «**depositum**» müqaviləsi üzrə depozitarinin deponent tərəfindən verilən əşyanı əvəzsiz saxlamağa borclu olmasını nəzərdə tuturdu².

Əvəzli saxlama müqaviləsi odur ki, bu müqavilə üzrə tapşırın saxlama üçün saxlayıcıya haqq ödəyir. Əgər saxlama üçün haqq ödənilməsi şərtləşdirilmiş olduqda və ya şərait nəzərə alınmaqla saxlama üçün **haqq ödənilməsi qəbul edilmiş olduqda, əvəzli saxlama müqaviləsi** bağlanır. Əksinə, əgər saxlama üçün haqq ödənilməsi şərtləşdirilmədikdə və ya şərait nəzərə alınmaqla saxlama üçün haqq ödənilməsi qəbul edilmiş olmadıqda, onda söhbət

¹ Bəzi müəlliflər saxlama müqaviləsinin xidmət göstərilməsi haqqında müqavilə qrupuna şamil edilməsinə şübhə ilə yanaşır (Məsələn, bax: Кротов М.В. Обязательство по оказанию услуг в советском гражданском праве Л., 1990, с. 44, 76 və б.).

² Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1999, с. 557; Римское частное право / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Переторского. М., 1999, с.412; Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslik / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999, s.152.

³ bax: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999, с.6.

⁴ Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999, с.7.

⁵ Yene orada, s. 8.

⁶ Yene orada, s. 3.

⁷ Yene orada, s. 11.

¹ bax: Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1996, с.550. Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Переторского. М. 1999, с. 412; Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslik / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999, s. 152.

² bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Переторского. М., 1999, с. 413; Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslik / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999, s.153.

yalnız əvəzsiz saxlama müqaviləsindən gədə bilər. Əvəzsiz saxlama müqaviləsi saxlayıcının tapşırının ona verdiyi əşyanı əvəzsiz olaraq saxlamasını nəzərdə tutur.

Saxlama müqaviləsinin əvəzli və ya əvəzsiz olması hüquq ədəbiyyatında diskussiya doğuran məsələlərdən biridir. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, RF MM-də saxlama müqaviləsinin əvəzli olması barədə birbaşa və konkret göstəriş yoxdur. Həmin müəlliflərin fikrincə, MM-in normalannı, xüsusən 896, 897, 924-cü və digər maddələrini sistemətik təhsir etmək üsulu ilə saxlama müqaviləsinin əvəzli müqavilə olması nəticəsini çıxarmaq olar¹.

Müəlliflərdən bəziləri bu müqavilənin həm əvəzli, həm də əvəzsiz olmasını göstərirlər².

Hüquqşünas alimlərdən T.V.Soyfer belə hesab edir ki, yalnız qanunda və ya müqavilədə birbaşa nəzərdə tutulduğu halda saxlayıcıya göstərdiyi xidmətə görə haqq ödənilir³.

Bəzi alimlər isə göstərirlər ki, RF MM-in saxlama müqaviləsinin ümumi anlayışını müəyyənləşdirən 886-cı maddəsində tapşırana göstərilən xidmətə görə haqqın ödənilməsi barədə heç bir göstəriş nəzərdə tutulmur və buna görə saxlama müqaviləsi əvəzsiz müqavilədir⁴.

Müəlliflərdən P.A.Pankrotovun fikrincə, saxlama müqaviləsinə verilən anlayışa görə bu müqavilə əvəzsiz müqavilədir. Lakin o, saxlama müqaviləsinin əvəzli olmasını fikrini də irəli sürür⁵.

Saxlama müqaviləsinin birtərəfli və ya ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilə növünə aid edilməsi də müəlliflər arasında mübahisə doğurur. Müəlliflərdən bəziləri göstərirlər ki, saxlama müqaviləsinə verilən anlayışa görə yalnız saxlayıcı vəzifə daşıyır⁶ (birtərəfli müqaviləyə görə bir tərəf vəzifə daşıyır, digər tərəf isə hüquqa malikdir). Buna görə onların fikrincə, saxlama müqaviləsi birtərəfli müqavilədir. Bu müəlliflərdən fərqli olaraq bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, saxlama müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən hər iki tərəf hüquq və vəzifələrə malikdirlər⁷. Bu əsasa görə də onlar saxlama müqaviləsinə ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilə növlərinə şamil edirlər.

Bizim fikrimizcə, axırıncı alimlərin mövqeyi təhsirətə daha yaxın olub, inanırıcı və əsaslıdır. Belə ki, bütün hallarda - həm əvəzsiz, həm də əvəzli, həm

konsensual, həm də real saxlama müqaviləsi bağlandığı hallarda tapşırın vəzifə daşıyır. **Onun əvəzli saxlama müqaviləsi üzrə əsas vəzifəsi saxlama üçün haqq ödəməkdən və çəkilən zəruri xərclərin əvəzini verməkdən, əvəzsiz saxlama müqaviləsi üzrə isə çəkilən zəruri xərclərin əvəzini ödəməkdən** (RF MM-in 898-ci maddəsi, Azərbaycan Respublikası MM-in 823-cü maddəsi) ibarətdir. Deməli, saxlama müqaviləsi üzrə hər iki tərəf müəyyən hüquq və vəzifələrə malikdirlər. Özü də hər bir tərəfin malik olduğu hüquq digər tərəfin daşdığı vəzifəyə uyğun gəlir. Buna görə də saxlama müqaviləsi ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir.

2. Saxlama müqaviləsinin tətbiq sferası və onun mülki-hüquqi tənzimləmə mənbələri

Saxlama müqaviləsi elə bir ənənəvi müqavilədir ki, o, özgə əmlakının saxlanılmasını təmin edir və bununla mülki (əmlak) döviyyənin möhkəmləyini, dayanıqlığını və inkişafını şərtləndirən hüquqi konstruksiyası rolunu oynayır.

Saxlama müqaviləsi ayrı-ayrı tarixi-iqtisadi dövrlərdə bu dövrlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif məqsədlər güdmüşdür. Kommersiya döviyyəsinin inkişafına, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə və təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsinə qədər olan dövrlərdə bu müqavilədən əsasən məişət sferasında **əmələ gələn və kommersiya məzmunundan məhrum olan şəxsi-ətimad xarakterli münasibətləri tənzimləmək və qaydaya salmaq üçün hüquqi alət kimi** istifadə edilirdi. Həmin dövrlərdə saxlama müqaviləsi hələ sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı deyildi və mülki döviyyə iştirakçılarının şəxsi-məişət ehtiyaclarını ödəmək məqsədinə xidmət edirdi. Şəxsi məişət xidməti kimi saxlamadan hələ qədim Babilistan və Misir dövründə geniş səviyyədə istifadə olunurdu; onun tətbiqi Hammurapinin adı ilə bağlı idi¹.

Bazar münasibətlərinin inkişafı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət növü kimi saxlancın rolunu və əhəmiyyətini artırmışdır. Müasir iqtisadi-təsərrüfat döviyyəsinə saxlanc məişət sferasında üstün mövqeyini mühüm dərəcədə **itirərək sahibkarlıq və kommersiya fəaliyyətinin ön faydalı və mənfəət verən sahəsinə çevrilmişdir**. Saxlanc xidmətin bir növü kimi **həm məişət sferasında, həm də sahibkarlıq fəaliyyətində** tətbiq edilir. İnkişaf etmiş iqtisadi döviyyə şəraitində malları (əmtələrin) saxlanc sahibkarlıq fəaliyyətinin müstəqil növü sayılır ki, onun adətən ixtisaslaşdırılmış müəssisələr (mal anbarları; elevatorlar; neft bazarları və s.) həyata keçirirlər. Müasir ticarət döviyyəsinə xüsusən də mal anbarlarının fəaliyyəti geniş xarakter almışdır. Belə ki, əmtəə bazarı konyunkturasının qismən dəyişməsi və əmtəə-pul münasibətləri şəraitində kommersiya əməliyyatlarının artması anbarlarda kifayət qədər malları saxlanması ilə bağlı olan sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını zərurətə çevirmişdir. Bildiyimiz kimi, istehlakçılar (alıcıları) mallara olan tələbatı müvəqqəti olaraq dəyişir. Aydın məsələdir ki, belə vəziyyətdə malların satış qiymətinin qorunub saxlanması, eləcə də onların ucuz və dəyər-dəyməzinə realizə olunmasının qarşısını alınması tələb edilir. Bunun üçün ən yaxşı vasitə malları müəyyən müddətə anbarlarda saxlamaqla ibarətdir. Digər tərəfdən

¹ Вах: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 604-605; Гражданское право. Часть 2. Обязательственное право / Под ред. В.В.Залесского. М., 1998, с. 444.

² Вах: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 459 (fəsilin müəllifi M.Q.Məseyevçidir); Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришвеева. М., 1999, с. 376 (fəsilin müəllifi S.P.Çrişayevdir).

³ Вах: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 385.

⁴ Вах: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1996, с. 468, 478; Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей. М., 1996, с. 195.

⁵ Вах: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутам 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.73, 75.

⁶ Yene orada, s.73.

⁷ Вах: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 605; Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришвеева. М., 1999, с. 378; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 385.

¹ Зимелева М.В. Поклажа в товарных складах. М., 1927, с.3.

bazar konyunkturasi sərfləri və münasib olmadığı üçün istehsalçı və ya ticarət firması malların bazara daxil olmasının yubadılmasında maraqlıdır. Belə hallarda təbii ki, onlar həm də malları daha əlverişli və sərfəli qiymətlərlə satılması üçün bazara çıxarırlar. Bazara çıxarılan kimi mallar anbarda saxlanılır ki, bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin effektivliyinə artırır. Buna görə də malların anbarda saxlanması bazarda qiymətlərin dəyişməsinə və enib-qalxmasına çəvik şəkildə cavab verən vasitədir. Saxlama bank sferasında da geniş tətbiq olunur. Qiyməti kağızlı banklarla saxlanma xüsusi növ bank əməliyyatıdır.

Saxlanma ilə əlaqədar münasibətlər saxlama müqaviləsi ilə tənzimlənir. İndiki MM köhnə mülki qanunvericiliyə nisbətən saxlama müqaviləsi üzrə münasibətləri daha geniş səviyyədə tənzimləyir. 1922-ci il MM-i saxlanma müqaviləsi haqqında xüsusi normalar nəzərdə tutulmuşdu. Saxlanma ilə əlaqədar münasibətlər əsasən qanun qüvvəli normativ aktlarla qaydaya salınırdı. Nəp (yeni iqtisadi siyasət dövrü, 1921-25-ci illər) dövründə kommersiya saxlanma öhdəliyinin qaydaya salınmasına həsr edilmiş bir neçə akt qəbul edilmişdi. Məsələn, SSRİ MK və XKS 4 sentyabr 1925-ci il tarixində «Mal anbarları tərəfindən mal qəbul edilərkən verilən sənədlər barəsində» qərar qəbul etmişdi. Lombardların, yeni saxlanma üzrə xidmət göstərilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən xüsusi təşkilatların işi müttəfiq respublikaların XKS-in təsdiq etdiyi Nümunəvi Nizamnamə ilə qaydaya salınırdı¹. Saxlanma müqaviləsi ilə əlaqədar məsələlərin praktiki olaraq həyata keçirilməsində öhdəlik hüququnun ümumi hissəsinin ümumi müddəalarının tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. 1964-cü il MM-in 39-cu fəslinə daxil olan normalar (421-432-ci maddələr) saxlanma müqaviləsi üzrə münasibətlərin nizamına salınmasına həsr edilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i iqtisadi və təsərrüfat döriyyəsinin tələblərini nəzərə alaraq saxlanma müqaviləsi ilə əlaqədar münasibətlərin mülki-hüquqi tənzimlənmə sferasını və əhatə dairəsini mühüm dərəcədə artırmışdır. Müasir mülki qanunvericilik saxlanma müqaviləsinin müfəssəl şəkildə nizamına salır. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində həmin tətbiqinin genişlənməsi ilə izah edilir. MM-in 45-ci fəslə (822-841-ci maddələr) saxlanma müqaviləsi ilə bağlı əmələ gələn münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu fəslə daxil olan 1-ci paragraf saxlanma haqqında ümumi müddəalar müəyyən edir, 2-ci, 3-cü və 4-cü paragraflara daxil olan normalar isə saxlanma ayrı-ayrı növlərinin qaydaya salınmasına toxunur.

Saxlanma ilə əlaqədar yaranan məsələlər **Prezident fərmanları ilə, Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə də tənzimlənmə** bilər. Məsələn, Prezidentin 4.10.1997-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Siyahı **lombard fəaliyyətinin (saxlanma fəaliyyətinin bir növü) xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növünə** şamil edilməsini nəzərdə tuturdu. İndi həmin siyahıdan lombard fəaliyyəti çıxarılmışdır. Buna görə də o, xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növünə aid edilmişdir.

Lombardların fəaliyyəti isə Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi Nümunəvi Ni-

zamnəmə ilə nizamına salınır¹. Bundan əlavə, Nazirlər Kabineti özünün 1998-ci il 20 aprel tarixli 89 nömrəli qərarı ilə «Lombard fəaliyyətinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydaları»nı təsdiq etmişdi²; lombard fəaliyyəti daha lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növü sayılmadığına görə həmin qaydalar qüvvədən düşmüşdür.

3. Saxlanma müqaviləsi və ona yaxın olan mülki-hüquqi müqavilələr

Saxlanma müqaviləsi, hər şeydən əvvəl, özünün güddüyü əsas məqsəd ilə digər mülki-hüquqi müqavilələrdən fərqlənir. **Bu müqavilənin əsas məqsədi sahibliyə qəbul edilmiş əşyanı salamat saxlamaqdan, xarici ələmin mümkün olan zərərli təsirinədən bu əşyanı qorumaqdan, habelə onun başqa şəxslər tərəfindən özlərinin sahibliyinə keçmələrinin qarşısını almaqdan ibarətdir.** Saxlanma müqaviləsinin məqsədi onun fərqləndirici əlamətini təşkil edir.

Saxlanma müqaviləsinə yaxın olan müqavilə növlərindən biri **borc müqaviləsidir.** Bu müqavilələr üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər iki müqavilə **əmlakın bir tərəfdən digərinə verilməsini nəzərdə tutur.** Özü də həm borc müqaviləsi, həm də saxlanma müqaviləsi üzrə cinsi (növl) əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya'nın verilməsi mümkündür. Bu müqavilələri birləşdirən cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, saxlanma müqaviləsi üzrə saxlayıcı müqavilənin qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda əşyanı (və ya həmin növdən olan əşyanı), borc müqaviləsi üzrə isə borc alan eyni növdən olan əşyanı qarşı tərəfə qaytarmaq öhdəsinə götürür.

Bununla bərabər, borc və saxlanma müqavilələri arasında mühüm fərqlər də vardır. Birincisi, borc müqaviləsi əsasında qarşı tərəfə yalnız cinsi əlamətləri isə müəyyən edilən (əvəz edilməsi mümkün olan) əşyalar verilir; Saxlanma müqaviləsi isə saxlanma həm **fərdi əlamətləri ilə, həm də cinsi (növl) əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaların verilməsini nəzərdə tutur**³.

İkincisi, borc müqaviləsi üzrə borc alan şəxs əmlak üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir. Borc alan mülkiyyətçi kimi həmin əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam etmək hüququna malik olur; o, borc aldığı əmlakı (məsələn, taxılı, kartofu və s.) istehlak edir; bu yolla həmin əmlakdan istifadə olunur. Saxlayıcı isə **əşya üzərində yalnız müvəqqəti faktiki sahiblik hüququ əldə edir**; o, saxlanma verilmiş əmlakı nə istehlak edə, nə də ondan istifadə edə bilər. Amma bəzi halda o, tapşırının birbaşa icazəsi əsasında saxlanma verilən cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilməsi mümkün olan) əşya və qiymətli kağızlar üzərində sərəncam verə bilər (MM-in 826.2-ci maddəsi).

Saxlanma müqaviləsinə yaxın olan müqavilələrə misal olaraq **əmlak kirayəsi, icarə və əvəzsiz istifadə müqavilələrini** də göstərmək olar. Bu müqavilələri birləşdirən cəhət ondan ibarətdir ki, həmin müqavilələr hökmən geri qayta-

¹ bax: Azərb.SSR. QK, 1972. № 1-2. maddə 3.

² Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında. Normativ aktlar toplusu. Bakı, 1998, s.405.

³ Müəlliflərdən prof. M.Q.Məseyevich belə bir fikri ilə çətin razılaşmaq olar ki, qıyın saxlanma müqaviləsi bir qayda olaraq fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyanın saxlanma verilməsini nəzərdə tutur (bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садукова. М., 1997, с.460).

¹ Bu nümunəvi nizamnamə xüsusi ilə qəbul edildiyi vaxta kimi qüvvədə olmuşdur. Lombardlar haqqında yeni nizamnamə Azərb. SSR Nazirlər Sovetinin 5.01.1972-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir (bax: Azərb. SSR QK. 1972. № 1-2. M.3).

rılmaq şərti ilə əşyanın digər tərəfin müvəqqəti sahibliyinə verilməsini nəzərdə tutur. Saxlanc müqaviləsinə görə saxlayıcı ona verilmiş əmlakdan istifadə edə bilməz, bu şərtlə ki, tərəflərin razılığı ilə ayrı qayda nəzərdə tutulmasın. Bundan fərqli olaraq, əmlak kirayəsi, icarə və əvəzsiz istifadə müqavilələri əşyadan istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Deməli, bu müqavilələr bir-birindən əsasən onların məqsədlərinə görə fərqlənir.

Nəhayət, saxlama müqaviləsinə bəzi mülki-hüquqi öhdəliklərin tərkib hissəsi olan əmlakı salamət saxlamaq vəzifəsindən fərqləndirmək lazımdır. Belə halda saxlama öhdəliyi başqa sazışların - daşıma, mal göndərmə, podrat, komissiya, alqı-satqı, tapşırıq və digər müqavilələrin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Məsələn, komissiya müqaviləsi üzrə komisionçu komision malını (MM-in 813-cü maddəsi), podrat müqaviləsi üzrə podratçı sifarişçinin əmlakını (MM-in 771-ci maddəsi) salamət saxlamağa borcludur. Göstərilən bu hallara saxlama müqaviləsi haqqında normalar yox, saxlanc öhdəliyinin tərkib hissəsi kimi daxil olduğu əsas müqavilələr - daşıma, mal göndərmə, podrat, komissiya və digər müqavilələr barədə qaydalar tətbiq edilir.

Saxlama müqaviləsi qanşiq (kompleks) müqavilələrin elementi (tərkib hissəsi) kimi çıxış edə bilər. Tərəflərin razılaşmasından və ya qanşiq müqavilənin mahiyyətindən ayrı hal irəli gəlmirsə, qanşiq müqavilə üzrə tərəflərin münasibətlərinə saxlama müqaviləsi haqqında qaydalar müvafiq hissələrdə tətbiq edilir (MM-in 390.4-cü maddəsi). Məsələn, alıcı satıcıya mal göndərilməsini, saxlanmasını, daşınmasını və sığorta olunmasını sifariş edir. Belə halda münasibətlər qanşiq müqavilə ilə rəsmiləşdirilir ki, həmin müqavilə üzündə malgöndərmə, daşıma, sığorta, o cümlədən saxlama müqaviləsinin elementini birləşdirir; saxlama elementinə saxlama müqaviləsi haqqında normalar tətbiq olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müqavilələr (məsələn, alqı-satqı, komissiya, podrat, daşıma və s. müqavilələr) əmlakı saxlamaq vəzifəsi ilə bağlı olur. Məsələn, yükdaşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcı ona tapşırılmış yükü təyinat yerinə çatdırana kimi saxlamalıdır və s. Belə müqavilələrdə saxlama əsas yox, yardımçı əməliyyat hesab olunur; yardımçı əməliyyat kimi saxlama həmin müqavilələrin müşayiət edir. Lakin bu, göstərilən müqavilələrin hüquqi təbiətini dəyişdirmir. Ona görə ki, müqavilənin hüquqi təbiəti onu müşayiət edən elementlərlə yox, həmin müqavilənin güddüyü əsas məqsədu müəyyən olunur. Bununla yanaşı, saxlanc yardımçı əməliyyat kimi çıxış etməyərək müqavilənin əsas məzmununu təşkil edə bilər. Belə halda müqavilə saxlama müqaviləsi hesab olunur.

§ 2. Saxlama müqaviləsinin elementləri

1. Tərəflər

Saxlama müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: **tapşırıcı; saxlayıcı**. Roma hüququna görə «depositum» müqaviləsində «deponent» və «depozitari» adlı iki subyekti iştirak edirdi¹.

Saxlayıcının rolunda həm vətəndaşlar, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər. Vətəndaşın saxlayıcı qismində müqaviləni bağlaması üçün onun tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması tələb edilir. Lakin məhdud və qismən fəaliyyət qabiliyyətlili vətəndaşlar xırda məişət xarakterli əqdərlərin dairəsinə aid edilən saxlama müqavilələrini müstəqil surətdə bağlaya bilərlər. Məsələn, 13 yaşlı şagirdin öz sinif yoldaşının aldığı dəftər və qələmi müstəqil surətdə saxlaması üçün onun tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması tələb edilmir. Əgər əşya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsə verilsə (xırda məişət xarakterli əqdərlərin obyektləri istisna olmaqla), onda saxlama müqaviləsindən öhdəlik yaranmır. O birisi tərəf həmin əşyanı başqa əsaslarla - mülkiyyətçi və ya əşyanın qanuni sahibi kimi tələb edə bilər.

İstənilən hüquqi şəxs saxlayıcı rolunda saxlama müqaviləsinin bağlanması iştirak edə bilər. Lakin bunun üçün zəruri və vacibdir ki, hüquqi şəxs fəaliyyətini hüquqi əsasını təşkil edən təsis sənədi (nizamnəmə, əsasnamə, təsis müqaviləsi) onun saxlama fəaliyyəti ilə məşğul olmasını qadağan etməsin.

Saxlayıcı həm peşəkar, həm də qeyri-peşəkar ola bilər. **Peşəkar saxlayıcı** odur ki, o, saxlama üzrə xidməti müstəqil peşə, sənət fəaliyyəti formasında həyata keçirir.

Peşəkar saxlayıcı rolunda çox vaxt, əsasən hüquqi şəxslər (təşkilatlar) çıxış edir. Peşəkar saxlayıcı qismində saxlama müqaviləsinə həm kommersiya təşkilatları, həm də qeyri-kommersiya təşkilatları bağlaya bilər. Saxlama üzrə xidmət göstərmək olann həyata keçirdikləri peşə fəaliyyətinin məqsədlərindən birinə çevrilir. Başqa sözlə desək, bu cür təşkilatlar peşəkar saxlayıcı statusuna malik olur. Məsələn, mal anbarlarının, lombardların, nəqliyyat təşkilatlarının saxlama kameralarının və s. xidməti peşəkar saxlayıcı fəaliyyətinin həyata keçirilməsini ifadə edir.

Saxlama üzrə elə xidmət növü vardır ki, bu növ xidmət göstərmək üçün saxlayıcı hüquqi şəxsin **xüsusi razılıq (lisenziya) alması** tələb edilir. Məsələn, banklarda saxlama fəaliyyəti xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növünə aiddir. Belə ki, sənədləri və qiymətli şeyləri, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq) bank əməliyyatı (əqdi), yəni bankların həyata keçirdikləri fəaliyyət növlərindən bir hesab edilir («Banklar haqqında» qanunun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndinin 12-ci yarımbəndi). Bank fəaliyyəti isə xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növüdür¹. Amma saxlama fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bankın xüsusi və ayrıca olaraq lisenziya (xüsusi razılıq) alması tələb edilmir. Məsələ burasındadır ki, banklar, Mərkəzi Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, istənilən bank fəaliyyət növü ilə, o cümlədən saxlama fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər («Banklar haqqında» qanunun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi).

Qeyri-peşəkar saxlayıcılara gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, onlar

¹ Prezidentin 29.12.2006-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri və onları verən icra hakimiyyəti orqanlarının siyahısının 19-cu bəndinə. Bu cür fəaliyyətə Mərkəzi Bank lisenziya verir.

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 412: *Novitski I.B.* Roma hüququ. Dərslik / Rus dilindən *M.P.Əsgərovanın* tərcüməsi. Bakı, 1999, s. 152.

saxlama üzrə xidməti qeyri-peşə fəaliyyəti formasında həyata keçirirlər. Bu cür saxlayıcılar nadir və epizodik, tək-tək hallarda saxlama fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Məsələn, vətəndaş yoldaşlıq xidməti göstərmək üçün dostunun bəzi əşyalarını o, məzuniyyətdən qayıdıb gələne kimi saxlayır. Belə təsvüvü yaradır ki, bu kateqoriya saxlayıcılar **peşakar saxlayıcı statusuna malik deyillər**. Qeyri-peşəkar saxlayıcı rolunda **həm hüquqi şəxslər, həm də vətəndaşlar çıxış edə bilərlər**.

Saxlama müqaviləsinin digər iştirakçısı tapşırıandır. **Tapşırıan** elə bir tərəfdər ki, o, geri (özünə) qaytarmaq şərti ilə daşınar əşyanı saxlamaq üçün saxlayıcıya verir. Tapşırıan qismində istənilən şəxs saxlama müqaviləsi bağlamaq ixtiyarına malikdir. Söhbət **həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən** gedir. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, on dörd yaşına kimi yetkinlik yaşına çatmayan fiziki şəxslər də tapşırıan rolunda saxlama müqaviləsinin bağlanmasıda iştirak edə bilərlər. Bu o vaxt mümkün ola bilər ki, bağlanan saxlama müqaviləsi onların xeyrinə olsun (MM-in 392.2-ci maddəsi və 394.2-ci maddəsi). Bu cür müqavilə etibarsız hesab edilməyəcəkdir.

Elə saxlama növləri vardır ki, onlarda tapşırıan rolunda yalnız vətəndaşlar çıxış edə bilərlər. Məsələn, tələbə universitetin qarderobuna (paltar saxlanma yerinə) qısa müddətə paltosunu saxlanca verir. Başqa bir misaldə səmişin yolu düşməmişdən qabaq demir yolu vəğzalında yükü saxlama kamerasında saxlayır. Mehmanxanada əşyanı saxlanca yalnız həmin mehmanxanada yaşayan vətəndaş verə bilər.

Tapşırıan rolunda, bir qayda olaraq, əşyanın mülkiyyətçisi çıxış edir. Lakin özgəsinin əşyası **mülkiyyətçi olmayan şəxs** tərəfindən də saxlanca verilə bilər¹. Məsələn, icarəçi icarəyə götürüldüyü əşyanın mülkiyyətçisi deyildir. Həmin əşya özgəsinin mülkiyyəti hesab edilir və icarəçinin müvəqqəti sahibliyində olur. İcarəyə götürülmüş əşyanın salamat saxlanması zərurəti yarandıqda, icarəçi onu saxlama müqaviləsi əsasında saxlanca verə bilər. Saxlanca verməyə həm də mülkiyyətçi olmayan digər səlahiyyətli şəxslərin - daşıyıcıların, kirayəçilərin, əvəzsiz istifadə edənlərin, podratçıların və s. ixtiyar çatır. Belə hallarda əşya saxlanca verilərək mülkiyyətçinin razılığı verməsi tələb edilmir². Amma mülkiyyətçi vindikasiya iddiası əsasında saxlayıcıdan öz əşyalarını tələb etmək hüququna malikdir.

2. Müqavilənin predmeti

Hər şeydən əvvəl, saxlama müqaviləsinin predmeti anlayışı ilə saxlama

¹ Bu, Roma hüququ ənənələrinin uyğun gəlir. Roma hüququna görə deponentin saxlanca veridyi əşyanın mülkiyyətçisi olması tələb olunmurdu. Özgə əşyasını da saxlanca vermək olardı. Məsələn, deponentin istifadəsində, girovda olan və digər əşyalar saxlanca verilə bilərdi (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.412; *Novitski İ.B.* Roma hüququ. Dərslilik / Rus dilindən *M.P.Əsgərovanın* tərcüməsi. Bakı, 1999, s.152-153).

² Qanun kirayəçinin, icarəçinin, əvəzsiz istifadə edən istifadə üçün götürülən əşyanı onun mülkiyyətçisinin razılığı olmadan digər hər hansı üçüncü şəxsin istifadəsinə verməsini yasaqlayır. Mülki qanunvericilik kirayəyə, icarəyə, əvəzsiz istifadəyə götürülən əşyanın saxlanması zərurəti yarandıqda, onun saxlanca verilməsini qadağan etmir. Belə halda, şübhəsiz ki, mülkiyyətçinin razılığı tələb edilmir.

müqaviləsinin obyektini anlayışını fərqləndirmək lazımdır. Bunlar sinonim anlayışlar deyildir. **Müqavilənin predmeti** dedikdə saxlayıcının tapşırıana göstərdiyi **saxlanca üzrə xidmət, özü də faktiki xarakterli xidmət** başa düşülür. Bu xidmətin özünün **obyektini isə saxlanca obyektini** kimi çıxış edir. Saxlanca obyektini isə **saxlama müqaviləsinin özünün obyektini** deməkdir. Saxlanca (saxlama) dedikdə, saxlayıcının əşya üzərində nəzarət etməsi başa düşülür¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, saxlama müqaviləsinin predmetini təşkil edən faktiki xarakterli xidmət əşyanın salamat saxlanılmasını təmin edən **faydalı (yararlı) hərəkətlərdən ibarət olub, maddi nəticəyə səbəb olmur**, belə nəticə yaratmır, habelə həmin hərəkətlərin həyata keçirilməsi prosesinin özündən ayrılır. Bundan fərqli olaraq **saxlama müqaviləsinin obyektini xidmət yox, əşyalar təşkil edir**. Müqavilənin obyektini qismində maddi dünyanın müxtəlif predmetləri çıxış edir².

3. Saxlama müqaviləsinin obyektini (saxlanca obyektini)

Qeyd etdiyimiz kimi, saxlama müqaviləsinin obyektini dedikdə saxlanca (saxlanca xidmətinin) obyektini başa düşülür: saxlanca obyektini isə saxlanılmaq üçün verilən əşyalar təşkil edir. Saxlanca müqaviləsinə verilən leqal anlayışdan görünür ki, bu müqavilənin obyektini kimi yalnız daşınar əşyalar çıxış edə bilər; daşınmaz əşyaların həmin müqavilənin obyektini təşkil etməsi isə istisna olunur. Bu, kontinental Avropa hüquq ənənələrinə uyğun gəlir³. Qeyd etməliyə ki, ingilis-amerikan hüquq («kümmü hüquq») sistemində daxil olan ölkələrdə də saxlama müqaviləsinin obyektini daşınar əşyalardan ibarətdir⁴. Ümumiyyətlə, dünyadakı bütün hüquq sistemləri yalnız daşınar əşyalar saxlanca müqaviləsinin obyektini kimi tanıyır⁵. Amma bəzi ölkələrdə, məsələn, Yaponiyada daşınar əşyalarla bərabər, daşınmaz əşyalardan da saxlanca müqaviləsinin predmeti ola

¹ *Севкаэ Вэгацумэ, Тору Ариидзумэ*. Гражданское право Японии (книга 2). М., 1983, с. 110.

² Müəlliflərdən prof. *M.Q.Məşəyev* saxlama müqaviləsinin predmetini saxlanca verilən əşyanın təşkil etməsi barədə fikir irəli sürür ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Görünür, müəllif müqavilənin predmeti ilə obyektini anlayışını qarışdırır (bax: Гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Обязательственное право / Под ред. *О.Н.Савицкое*. М., 1997, с. 462; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред. *О.Н.Савицкое*. М., 1999, с. 481).

³ RF-in yeni MM-in 926-cı maddəsi mübahisə predmeti olan daşınmaz əşyanın saxlanca nəzərdə tutur ki, bu cür saxlanca sekvəstr (latınca «sequestrum»-qadağanlama) deyilir. Saxlanca sekvəstr növünə bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyində rast gəlmək olar. Sekvəstrin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mübahisə predmeti olan əşya saxlanca verilir və saxlanca obyektini kimi çıxış edir. Onun iki növü fərqləndirilir: müqavilə sekvəstri; məhkəmə sekvəstri. Müqavilə sekvəstrinə görə tərəflər öz aralarındakı mübahisəni məhkəmə qərar əsasında və ya tərəflərin razılığı ilə həll edənə kimi daşınmaz əşyanı hər hansı marağı olmayan şəxsə (sekvəstərə) verir. Sekvəstr həmin əşyanı xeyrinə mübahisə həll edilən şəxsə verir. Məhkəmə sekvəstri isə mübahisə predmeti olan daşınmaz əşyanı (o cümlədən daşınar əşya) məhkəmənin qərar əsasında təyin edilən şəxsə saxlanca verilməsi nəzərdə tutur (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. *А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого*. М., 1997, с. 629).

⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. *К.К.Ячюков*. М., 1966, с.329.

⁵ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. *Е.А.Васильев, А.С.Комаров*. М., 2005, с.225.

bilməsi mümkündür¹.

Nə üçün daşınmaz əşyalar saxlama müqaviləsinin obyektı ola bilməz?; bunu nə ilə izah etmək olar? Qeyd etmək lazımdır ki, saxlama əşyanın saxlayıcının sahibliyinə və təsərrüfat sferasına verilməsi (keçirilməsini) nəzərdə tutur². Başqa sözlə, əşya, bir qayda olaraq, saxlayıcıya məxsus olan yerdə (binada, otaqda və s.) və ya onun sərəncamında olan ərazidə saxlanılır. Daşınmaz əşyalar ilə fiziki xüsusiyyətə malikdir ki, bu xüsusiyyət onların saxlanma verilməsini qeyri-mümkün edir³. Buna görə də torpaqdan ayıla bilməyən bu növ əşyalar (torpaq, yaşayış evi və s.) saxlama müqaviləsinin obyektı ola bilməz.

Müqavilənin obyektı kimi həm fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilməsi mümkün olmayan)⁴, həm də cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən) əşyalar çıxış edə bilər. Müqavilənin obyektini çox vaxt, əksəriyyət hallarda fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar təşkil edir (məsələn, paltonun qarqeroba, yükün vəzəldə saxlama kamerasına verilməsi və s.). Bu cür əşyalar saxlama müddəti dövründə saxlayıcının sahibliyinə verilir, saxlanma müddəti başa çatdıqda isə tapşırının özünə qaytarılır. Obyektı fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya olan saxlanma müqaviləsi Roma hüququnda olduğu kimi **reqlulyar (latınca «regulare» - adi, normal) saxlanma müqaviləsi** adlanır. Reqlulyar saxlanma müqaviləsinin obyektı kimi cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən) əşyalar da çıxış edə bilər, bu şərtlə ki, müqavilənin qüvvədə olma müddəti başa çatdıqdan sonra həmin əşyanın özünün qaytarılmasına təminat verilsin.

Müqavilənin obyektı kimi cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən), yeni ölçüsü, çəkisi və sayı ilə təyin olunan əşya çıxış etdikdə, həmin əşyanın fərdi qaydada saxlanması və geri qaytarılması barədə şərt olmadıqda, bu cür bağlanan müqaviləyə **irreqlulyar (lat. «irregulare» - qeyri-adi, qeyri-normal) saxlama müqaviləsi** deyilir. Roma hüququ cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyaların saxlanma (depozit) verilməsini «**depositum irregulare**», yeni qeyri-adi, normal olmayan və xüsusi müqavilə növü hesab edirdi⁵. Kommersiya dövrüyyəsində məhz cinsi əlamətləri müəyyən edilən əmlakın (taxılın, neftin, neft məhsullarının və s.) saxlanma verilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Irreqlulyar saxlama müqaviləsi saxlamağa verilən əşyaların **saxlayıcının**

özünün və ya digər tapşırının həmin növdən (cinsdən) olan əşyaları ilə qarşıdırılması nəzərdə tutur. Bu cür müqavilə bağlandıqda (şübhəsiz ki, əşyanın fərdi qaydada saxlanması nəzərdə tutulmadıqda), saxlayıcı həmin əşyanın özünü yox, ona bərabər miqdarda eyni cinsli əşyanı digər tərəfə qaytarır. Irreqlulyar saxlanma müqaviləsi xüsusən neft bazası, elevator, tərəvəz-meyvə bazası və digər anbarlar tərəfindən bağlanır.

Saxlama müqaviləsinin obyektı kimi **həm sənədlər, həm qiymətli kağızlar, həm də pul** çıxış edə bilər. Pul həm fərdi, həm də cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyadır. Belə ki, konkret pul nişanının (kağız pulun) onun nömrə və seriyalarını götürməklə, qalan pul kütləsindən ayırın fərdiləşdirilmək olar. Bu halda pul fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya kimi çıxış edir. Saxlanma fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən pul verilərsə və onun fərdi qaydada saxlanması nəzərdə tutularsa, onda reqlulyar saxlama müqaviləsi bağlanır. Xüsusən pul məbləği möhürlənmiş və bağlanmış formada verildikdə, bu növ saxlama müqaviləsi bağlanmış olur.

Bununla belə, pul cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən) əşya kimi də saxlanma verilə bilər. Axi, pul öz təbiətinə görə cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən, əvəz edilməsi mümkün ola bilən əşyadır.

Tərəflər, yeni tapşırarla saxlayıcı saxlanma verilməsi həmin pulun özünü deyil, eyni məbləği qaytarmaq barədə razılığa gələ bilərlər. Razılıq **həm birbaşa, həm də susmaqla ifadə edilə bilər**. Bu zaman saxlama müqaviləsinin obyektı kimi cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən, əvəz edilməsi mümkün olan pul çıxış edir. Odur ki, belə hallarda irreqlulyar saxlama müqaviləsi bağlanmış olur. Əgər saxlamaya pul qəbul edilərsə və bu zaman saxlayıcının eyni pulu deyil, eyni məbləği qaytarmalı olması barədə tərəflər razılığa gələrlərsə, pula **mülkiyyət hüququ, ondan istifadə hüququ saxlayıcıya keçir** (MM-in 826.1-ci maddəsi). Bu cəhət irreqlulyar saxlanma müqaviləsinin borc müqaviləsinə yaxınlaşdırılır. Belə ki, saxlanma pul və cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən digər əmlak verilərsə, saxlayıcı həmin əmlakdan istifadə edə, hətta onu istehlak da edə bilər; o, saxlanma verilmiş əmlakın, o cümlədən pulun mülkiyyətçisi olur¹. Lakin nə qədər yaxın olsalar da göstərilən müqavilələri qarşıdırmaq olmaz; onlar müxtəlif təsərrüfat məqsədinə xidmət edir. Belə ki, borc müqaviləsinin məqsədi borc alanın tələbatını təmin etməkdən ibarətdir. Irreqlulyar saxlanma müqaviləsi isə tapşırana saxlanma xidməti göstərmək məqsədi güdür.

Amma göstərilən halda hesab etmək olmaz ki, qarışıq müqavilə, yeni özündə saxlama və borc müqavilələrinin elementlərini birləşdirən mürəkkəb müqavilə bağlanmışdır. Belə yanaşma məsələnin zahirindədir. Şübhə yoxdur ki, saxlanma cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya verildikdə və saxlayıcı ondan istifadə etdikdə, qarışıq müqavilə yox, irreqlulyar saxlanma müqaviləsi bağlanar. Buna görə də həmin müqaviləni qarışıq (mürəkkəb) müqavilə kimi tanıyan müəlliflərin fikri haqiqətə uyğun deyildir². Əgər pul saxlanma banka və digər kredit təşkilatına verilərsə, onda yenə də qarışıq müqavilə yox, irreqlulyar

¹ Сакаэ Вагацума, Торү Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 109.

² Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 495.

³ Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 1944, с. 107; Отдельные виды обязательств. М., с. 325-326.

⁴ Бу, Roma hüququ əməllərinə uyğundur. Roma hüququna görə saxlanma müqaviləsinin obyektı kimi bir qayda olaraq fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar çıxış edə bilərdi. Bu, müqavilənin xarakterik əlamətlərindən biri hesab olunurdu. Bununla belə, Roma hüququna görə cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar da saxlanma müqaviləsinin obyektı ola bilərdi (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 413; Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslik. / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999, 152).

⁵ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.413; Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslik Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999, s.152.

¹ Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 270-271.

² Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришова. М., 1999.

saxlanc müqaviləsi bağlanmış olur ki, o, özündə **həm bank əmanəti, həm də saxlama müqaviləsinin elementlərini** özündə birləşdirir.

Saxlayıcının **mülkiyyət hüququ əsasında malik olduğu əşyalar saxlama müqaviləsinin obyektini kimi çıxış edə bilməz**. Bu qayda Roma hüququ ənənələrinə uyğundur. Roma hüququna görə yalnız saxlayıcıya məxsus olan əşya saxlanc müqaviləsinin obyektinə ola bilər¹.

Müəlliflərdən M.Q.Maseyeviç heyvanların da saxlama müqaviləsinin obyektinə ola bilməməsi fikrini irəli sürür ki, bununla çətin razılaşmaq olar².

4. Müqavilənin digər elementləri

Saxlama müqaviləsinin forması barədə mülki qanunvericilik konkret, xüsusən göstəriş ifadə etmir. Ona görə də bu müqavilənin forması əqdin forması haqqında ümumi qaydalar və müddəalar əsasında müəyyən edilir (MM-in 329-cu maddəsi). Bu qaydalara görə tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə saxlama müqaviləsi **həm şifahi, həm sadə yazılı, həm də notarial formada** bağlana bilər.

Saxlama müqaviləsinin müddəti müqavilənin mühüm şərti sayılır. Bu onunla izah olunur ki, həmin müqavilə **həm müddətli, həm də müddətsiz bağlana bilər**. Buna görə də saxlama müqaviləsində müddətin göstərilməsinin əla bir hüquqi əhəmiyyəti yoxdur. Göstərilən qaydalar Roma hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Belə ki, Roma hüququ «depositum» müqaviləsinə görə əşyanın müəyyən müddətə və ya tələb edilənədək verilə bilməsinə nəzərdə tutulur³.

Müddətli saxlama müqaviləsi odur ki, bu müqavilə əşyanın saxlanma qəbul edilməsinin konkret müddətini nəzərdə tutur. Saxlayıcı bu müddət ərzində əşyanı saxlamağa borcludur. Müddət tamam olduqda isə əşyanı tapşıranın özünə qaytarır. Lakin müddətli saxlama müqaviləsi bağlandığı halda tapşıranın ixtiyarı var ki, müddət başa çatanaqəd əşyanı geri götürsün. Belə ki, saxlama üçün konkret müddətin təyin edildiyi halda da tapşıranc əşyanın qaytarılmasını saxlayıcıdan tələb edə bilər (MM-in 824.3-cü maddəsi).

Müddətli saxlama müqaviləsi saxlama müddəti başa çatmadan saxlayıcının tələbi ilə də pozula bilər. Yalnız yetərli arqumentlər gətirməklə saxlayıcı müqavilənin xitam edilməsinə tələb etmək ixtiyarına malikdir. Qanun müəyyən edir ki, saxlama müddəti müəyyənləşdirildikdə saxlayıcı əşyanın geri götürülməsini yalnız vacib əsaslar üzrə tələb edə bilər (MM-in 825.2-ci maddəsi)⁴. Lakin qanun vacib əsasların dairəsini müəyyənləşdirmir. Belə əsaslara aid etmək olar: saxlayıcının xəstələnməsi və müləcə üçün başqa şəhərə getməsi; saxlayıcının öz yaşayış yerini dəyişərək başqa ölkəyə köçməsi; saxlayıcının (məsələn, lombardların, mal anbarlarının, bankların və s.) fəaliyyətinə xitam verilməsi və s.

Müddətsiz saxlama müqaviləsi odur ki, bu növ müqavilə əşyanın saxlanma verildiyi müddəti nəzərdə tutmur. Əşya bu cür müqavilə üzrə tapşıranc tərəfindən **tələb edilənədək saxlanca verilir**. Müddətsiz saxlama müqaviləsi bağlandığı hallarda tapşıranc istənilən vaxt əşyanın qaytarılmasını tələb edə bilər. Bu hüquqdan həm də saxlayıcı istifadə edə bilər. Belə ki, əgər saxlama üçün müddət təyin edilməyibsə, **saxlayıcı istənilən vaxt tapşırancdan əşyanı geri götürməyi tələb edə bilər** (MM-in 825.2-ci maddəsi).

Saxlama müqaviləsinin qiymətinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilənin elementlərindən biri kimi yalnız əvəzli saxlama müqaviləsində çıxış edir. **Qiymət də müddət kimi saxlama müqaviləsinin mühüm şərti sayılmır**. Qiymət saxlama xidmətinin göstərilməsi müqabilində tapşırancın saxlayıcıya ödədiyi haqqı ifadə edir. Qiymət əvəzli saxlama müqaviləsinin mühüm şərti sayılmadığına görə tapşırancın saxlayıcıya ödəməli olduğu haqqın miqdar müqavilədə göstərilə bilər, göstərilməyə də. Belə hal saxlama müqaviləsinin bağlanmamış sayılmasına dəlalət etmir. Bu kimi hal həm də əvəzli saxlama müqaviləsinin əvəzsiz saxlama müqaviləsinə çevrilməsinə səbəb olur. Belə ki, əgər saxlama müqaviləsi saxlanma haqqı ödənilməsi barədə şərt nəzərdə tutarsa, həmin müqavilə saxlanma haqqının miqdarını göstərib-göstərməməsindən asılı olmayaraq həmişə əvəzli müqavilə kimi tanınır.

Müqavilənin qiyməti qanunun müəyyən etdiyi nisxəsi norma ilə tənzimlənir (MM-in 823.2-ci maddəsi). İki halda saxlama müqaviləsinin elementi kimi qiymətdən və onun əvəzli xarakter daşımından söhbət gedə bilər. Birinci halda, saxlama üçün haqqın ödənilməsi şərtləndirildikdə, yeni saxlayıcıya haqq verilməsi **qanunda və ya müqavilədə nəzərdə tutulduqda**, müqavilə əvəzli olur. İkinci, şərait nəzərə alınmaqla **saxlama üçün haqq ödənilməsi hamılıqla qəbul edilmiş adət olduğu halda saxlanma üçün haqq ödənilir**¹. Bu məsələdə fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün misalə müraciət edək. Vətəndaş özünə məxsus olan isliqrazları banka saxlanca verir. Bankla bağlanan saxlama müqaviləsində saxlanma üçün banka verilən haqqın məbləği nəzərdə tutulmur. Belə halda müqaviləni əvəzsiz saxlama müqaviləsi hesab etmək olmaz. Belə ki, bankın göstərdiyi xidmət müqabilində tapşırancdan haqq almaq niyyəti şəraitdən irəli gəlir və bu, bank praktikasında hamılıqla qəbul edilmiş qayda və normaldır. Paltar qarderoba verildikdə pul alınır. Bu, şəraitdən irəli gəlir. Qeyd etməli ki, **şəxsi məişət xidməti kimi saxlama** bir qayda olaraq, əvəzsiz olur. Məsələn, hər hansı şəxs yoldaşlıq koməyi etmək qaydasında digər şəxsin əmlakını haqq almadan saxlayır. **Kommersiya əməliyyatı və xidməti kimi isə saxlanma** həmişə əvəzli olur. Bu, onunla izah olunur ki, əvəzli olmaq bütün kommersiya əməliyyatlarının ümumi prinsipidir. Baza prinsipi kimi o, həm də eyni zamanda kommersiya (ticarət) əqdələri sahəsində tətbiq olunur². Saxlanma (mal anbarında saxlanma) isə kommersiya (ticarət) əqdinin növlərindən biridir.

Saxlama müqaviləsinin qiyməti **tərəflərin razılığı** ilə müəyyən edilir. Saxlanıcın bəzi növlərində **tariflərdən, təsdiq edilmiş nixsdən, stavkalardan** isti-

¹ Гражданское право. Учебник. Часть I / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с.214.

² Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2. Обязательственное право / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 463; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 481 (fəslin müəllifi M.Q.Maseyeviçdir).

³ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 413; Новицкий И.В. Roma hüququ. Dərslik / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı. 1999, s.153.

⁴ Belə norma Almaniya MQ-də nəzərdə tutulmuşdur (697-ci paragraf).

¹ Bu normalı Almaniya MQ-l-də müəyyənləşdirir (689-cu paragraf).

² Бушев А.Ю., Макарова О.А., Попондолов В.Ф. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. М., 2003, с.77.

fadə edilməsi istisna edilmir. Müqavilədə saxlayıcıya ödənilməli olan haqq nəzərdə tutulmaya da bilər. Belə halda haqq müqayisəyə gələ bilən oxşar xidmətlər üçün adətən alınan qiymət üzrə ödənilir (MM-in 398.3-cü maddəsi).

Saxlama üçün haqq iki qaydada ödənilir: **birdəfəlik ödəniş yolu ilə; hissa-hissə ödəniş yolu ilə. Birdəfəlik ödəniş** haqqın saxlamanın sonunda verilməsi nəzərdə tutur.

Hissə-hissə ödəniş tərəflərin razılığı əsasında müəyyən vaxt hissələri üçün haqqın ödənilməsinə nəzərdə tutur. Müəyyən vaxt hissələri dedikdə aylarla, rüblərlə, illərlə hesablanan müddətlər başa düşülür. Belə halda haqq ayı-ayrı vaxt hissələrinin sonunda (ayın, rüblüyün və ilin sonunda) hissələrlə ödənilir.

Müqavilə **konklyudent hərəkətlə şifahi formada** bağlana bilər. Məsələn, əşyanın qarderoba, saxlama kamerasına saxlanma verilməsi və s.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Saxlayıcının hüquq və vəzifələri

Saxlayıcının daşdığı vəzifələr və malik olduğu hüquqlar qanunla xüsusi qaydada tənzimlənir. Mülki qanunvericilik bu məsələlərin tənzimlənməsinə xüsusi normalar həsr etmişdir (MM-in 824-825-ci maddələri).

Saxlayıcının vəzifəsi əşyanı saxlanca qəbul etməkdən ibarətdir (bu vəzifə real yox, konsensual saxlama müqaviləsində yaranır). Bu vəzifə qanunun konkret maddəsində ifadə edilməyə də, saxlayıcının belə bir vəzifə daşmasını ehtimal və yaqin etmək olar. Lakin saxlama müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki hüququna görə real müqavilə hesab edilir və ona görə də saxlayıcı real saxlama müqaviləsi üzrə belə bir vəzifə daşmır.

Saxlayıcının əsas vəzifəsi tapşıranın ona verdiyi daşınar əşyanı müqavilənin qüvvədə olma müddəti başa çatanaqəd saxlamaqdan ibarətdir (MM-in 822-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, saxlayıcı əşyanı müqavilədə nəzərdə tutulan müddət ərzində, müddət göstərilmədikdə isə tələb edilənədək saxlamağa borcludur. Saxlama müddəti müəyyənləşdirildikdə, saxlayıcı yalnız vacib və mühüm əsaslar olduqda əşyanın götürülməsini tapşırandan tələb edə bilər. Qanun bu cür əsasları müəyyən etmir. Lakin təcrübədə bu cür əsaslara rast gəlmək olar. Məsələn, saxlamaya verilməsi əşyanın ətraf mühit, saxlayıcının əməli və üçüncü şəxslər üçün təhlükə törətməsi, saxlayıcı vətəndaşın yaşamaq üçün həmişəlik başqa yerə köçməsi, istiqrazları saxlama üçün (saxlanca) qəbul edən bankın müflisləşməsi, saxlayıcının fəaliyyət qabiliyyətini itirməsi və digər hallar bu cür əsaslar misal ola bilər.

Saxlayıcının əsas vəzifələrindən biri **saxlama üçün qəbul etdiyi əşyanı vicdanla saxlamağa** borclu olmasından ibarətdir (MM-in 824.1-ci maddəsi). O, həm əvəzlə, həm də əvəzsiz saxlama müqaviləsi üzrə vicdanlılıq prinsipi üçün məsuliyyət daşıyır. Saxlayıcının bu vəzifəsi, hər şeydən əvvəl, onun saxlama üçün verilmiş əşyanın salamatlığı üçün zəruri olan bütün tədbirləri görməsini, həmin əşyaya özününkü kimi qayğı göstərməsini nəzərdə tutur. O, saxlanca verilmiş əşyanın oğurlanmaması, zədələnməməsi, itməməsi, əşik çıxması üçün hər cür lazımı tədbirlər görməyə və həyata keçirməyə borclu-

dur. Bundan əlavə, saxlayıcı yangından mühafizə, sanitariya və s. tədbirlərə ciddi surətdə əməl etməlidir.

Saxlayıcının daşdığı vəzifələrdən biri onun saxlanca götürdüyü əşyadan tapşıranın qabaqcadan razılığı olmadan istifadə etməməsindən ibarətdir (MM-in 824.2-ci maddəsi). Saxlayıcının bu vəzifəsi onunla şərtlənir ki, istifadə prosesində əşya köhnəlir, onun keyfiyyəti ilk təyinatına nisbətən dəyişir, faydalılıq (yararlılıq) xüsusiyyəti azalır. Bu hal isə saxlama müqaviləsinin məqsədinə uyğun gəlmir. Buna görə də saxlayıcı əşyadan istifadə etməyə haqlı deyildir. O, həm də üçüncü şəxslərin əşyadan istifadə etmələrinə imkan verməməlidir. Qanun saxlayıcının əşyadan tapşıranın qabaqcadan razılığı olmadan istifadə etməsini əşyanın təsadüfi itməsinə bərabər tutur. O, belə halda əşyanın təsadüfən itməsi üçün tapşırın qarşısında məsuliyyət daşıyır (MM-in 824.2-ci maddəsi).

Saxlayıcının daşdığı əsas vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, saxlama müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda saxladığı əşyanı tapşıranı qaytarmalıdır (MM-in 822-ci maddəsi). Saxlayıcı əşyanı onun saxlandığı yerdə tapşıranı verir¹. Əşyanı tapşıranı çatdırmaq onun icra etməli olduğu vəzifələrin dairəsinə şamil edilmir. Əşya qaytarılarkən tələb olunan xərcləri saxlayıcı yox, tapşırın çəkir. Həm də əşya tapşırının riski ilə qaytarılır.

Saxlayıcı saxlama üçün konkret müddətin təyin edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq tapşırının xahişi ilə əşyanı qaytarmağa borcludur (MM-in 824.3-cü maddəsi). Söhbət həm müddətli, həm də müddətsiz müqavilələrdən gedir.

Saxlama müddəti ərzində əşyadan alınan bəhər və gəlirlərə gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, qanun bu barədə konkret göstəriş ifadə etmir. Bəhərin (o cümlədən gəlirin, artımın) saxlayıcıya və ya tapşıranı verilməsi adətən bir qayda olaraq tərəflərin razılığı ilə müqavilə əsasında müəyyən edilir. Əgər bu, müqavilədə nəzərdə tutulmazsa, bəhər tapşıranı verir. Ona görə ki, əşyanın mülkiyyətçisi kimdirsə, əşyanın təbii bəhəri də onun mülkiyyətindədir (MM-in 135.12-ci maddəsi). Fransa qanunvericiliyində bu məsələyə konkret norma həsr edilmişdir; bu normaya görə saxlayıcı bəhrə verən əşyanın bəhərinə də qaytarmalıdır (Fransa MM-in 1936-cı maddəsi)².

2. Tapşırının vəzifələri

Tapşırının daşdığı əsas vəzifələrdən biri əşyanı saxlanca verərkən onun təhlükəli xassələri barədə saxlayıcıya məlumat verməyə borclu olmasından ibarətdir (MM-in 823.3-cü maddəsi). Tapşırının daşdığı bu vəzifə qanununun konkret maddəsində ifadə edilməyə də, bunun MM-in 823.3-cü maddəsində ifadə edilən mənadan irəli gəlməsini müəyyən etmək olar. Saxlanca verilən əşyanın salamat saxlanılması üçün saxlayıcının həmin əşyanın bütün xüsusiyyətlərini, habelə təhlükəli xassələrini bilməsi çox vacibdir. Ona görə ki, əşyanın xassə və xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olmandan onun sa-

¹ Belə norma Almaniya MQ-də (697 paragraf) və Fransa MM-də də (1943-cü maddə) nəzərdə tutulmuşdur.

² Л. Жюллио де ля Морендьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961. с. 269.

lambat saxlanması üçün zəruri olan tədbirləri görmək olmaz.

Tapşırın bu vəzifəsini icra etməyə görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, əşyanı saxlamaya verərək onun təhlükəli xassələri və xüsusiyyətləri barədə saxlayıcıya məlumat verməzsə və saxlayıcı əşyanın xarakterini ilə əlaqədar zərərlərə düşsə, onda tapşırın vurulmuş zərərini əvəzini ödəməlidir. Təhlükəli xassəli və xüsusiyyətli əşya dedikdə öz təbiətinə görə ətraf mühit və ətrafdakılardan üçün təhlükə törədən, tez alışan, partlayıcı predmetlər başa düşülür. Məsələn, vətəndaş uzun müddətə məsuliyətə gedərək balondakı qazı saxlamaq üçün bağ qonşusuna verir. O, balonun qazın sızması barədə qonşuya məlumat vermir. Balondakı qazın sızması nəticəsində partlayış baş verir. Partlayış qonşunun ev avadanlıqlarının (predmetlərinin) xeyli hissəsini məhv edərək sıradan çıxır. Tapşırın vurulmuş zərərini əvəzini ödəməlidir.

Tapşırının saxlama müqaviləsinin icrasına əlaqəli saxlayıcının çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzini ödəməyə borclu olması onun daşdığı vəzifələrdən birini təşkil edir (MM-in 823.1-ci maddəsi). Müqavilənin icrasını saxlayıcı xərclər çəkə bilər ki, bu, zəruri xərclər adlanır. Bu cür xərclər əşyanın salamat saxlanılmasını, onun mülki dövrüyə tələblərinə uyğun gəlməsini təmin edir. Əgər bu cür zəruri xərclər çəkilməsə, saxlanca verilən əşyanın keyfiyyəti onun ilk təyinatına uyğun gəlməyə bilər. Tapşırın saxlama müqaviləsinin icrasına əlaqəli və əlaqədar olmayan çəkilən xərcləri ödəməyə borclu deyildir. Bu, onun vəzifə dairəsinə aid edilmir.

Tapşırının əsas vəzifəsi saxlama üçün onun saxlayıcıya haqq ödəməsindən ibarətdir (MM-in 823.3-cü maddəsi). Haqq göstərilən xidmətə görə ödənilir. Bu barədə əvvəlki mövzuların birində söhbət apardığımız görə yenidən bu məsələyə toxunmağı lazım bilmirik. Bəzi ölkələrin, məsələn Fransanın qanunvericiliyinə görə saxlama müqaviləsi yalnız əvəzsiz ola bilər ki (Fransa MM-in 1917-ci maddəsi), bu, saxlama müqaviləsinin mühüm cəhəti sayılır. Əgər müqavilədə saxlama xidmətinə görə haqq verilməsə nəzərdə tutulursa, həmin müqavilə saxlama müqaviləsi yox, podrat müqaviləsi hesab olunur (məsələn, paltarı qarderobda, baqajın saxlama kamerasında, qiymətli kağızların bankda və s. əvəzli saxlanması podrat müqaviləsidir)¹.

Tapşırın saxlamaya götürülmüş əşyanın xarakterini ilə əlaqədar saxlayıcının düşüüyü zərərini ödəməlidir (MM-in 823.3-cü maddəsi). Elə əşyalar var ki, onlar öz təbiətinə və xarakterinə görə saxlayıcının, həm də üçüncü şəxslərin əmlakı və ya sağlamlığı üçün təhlükə törətmək, başqa predmetləri zədələmək və ya məhv etmək xüsusiyyətinə malik olur. Bu cür əşyalar saxlanca verildikdə saxlayıcıya zərər vura bilər. Tapşırın həmin zərərini əvəzini ödəməyə borcludur. Lakin bəzi hallarda saxlanca götürülmüş əşyanın xarakterini ilə əlaqədar saxlayıcının düşüüyü zərərlərə görə tapşırın məsuliyyət daşımır. Belə halda o, zərərini əvəzini ödəməkdən azad olunur:

- birincisi, tapşırının özü əşyanı saxlanca verərək onun təhlükəli xüsusiyyətlərini bilmədiyi və ya bilmədiyi halda;
- ikincisi, tapşırın barədə saxlayıcıya məlumat verdiyi halda;

• üçüncüsü, saxlayıcı məlumat almadan da əşyanın təhlükəli xüsusiyyətlərini bildiyi halda.

Tapşırın icra etməyə borclu olduğu vəzifələrdən biri saxlanca verilən əşyanı geri götürməkdən ibarətdir. Bu vəzifə qanunun konkret normasında ifadə olunmur. MM-in 824.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan göstərişin mahiyyətindən tapşırın belə bir vəzifə daşmasını müəyyən etmək olur. Belə ki, həmin göstərişə görə əşyanın saxlayıcısı onu tapşırına çatdırmağa borclu deyildir. Hüquqda təfsirin məntiqi üsulu bu təbii tələb belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, tapşırın əşyanı geri götürməyə borcludur. O, əşyanı geri götürmə prosesində zəruri olan xərclər (məsələn, nəqliyyat xərci və s.) çəkir. Əşya tapşırının hesabına və onun riski ilə geri götürülür.

Bununla bərabər, saxlama müqaviləsində tapşırın digər vəzifələri də müəyyən edilə bilər. Məsələn, saxlamaya verilən əşyanı sığortalamaq vəzifəsi, müəyyən vaxt müddətli ərzində əşyanın salamatlığını, keyfiyyətini yoxlamaq, əşyanı gözdən və nəzərdən keçirmək vəzifəsi və digər vəzifələr müqavilə əsasında tapşırına həvalə edilə bilər.

3. Saxlama müqavilələrinin növləri

Bazar münasibətlərinin və bazar iqtisadiyyatının inkişafı şəraitində mülki (əmlak) və təsərrüfat dövrüyəsində, sahibkarlıq və kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində, habelə məişət sferasında saxlama müqaviləsinin geniş surətdə tətbiq və istifadə olunması bu müqavilənin çoxnövlü olmasını şərtləndirir. Mülki hüquq nəzəriyyəsi və doktrinası, mülki qanunvericilik saxlama müqaviləsinin bir neçə növünü fərqləndirir ki, bunun həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır.

Saxlama müqaviləsi müxtəlif əsaslara görə təsnif olunur. Saxlayıcı rolunda çıxış edən tərəfin statusundan asılı olaraq saxlanca iki növü fərqləndirilir:

- peşə xarakterli saxlanca müqaviləsi;
- qeyri-peşə xarakterli saxlanca müqaviləsi.

Peşə xarakterli saxlama müqaviləsi odur ki, bu müqavilənin bağlanması tərəf kimi iştirak edən saxlayıcı saxlama üzrə xidməti müstəqil peşə və sənət fəaliyyəti formasında həyata keçirir. Saxlama xidməti onların həyata keçirdikləri peşəkar fəaliyyətin məqsədlərindən birini təşkil edir. Məsələn, lombardlarla, nəqliyyat təşkilatlarının saxlama kameraları ilə, mal anbarları ilə bağlanan müqavilələr peşə xarakterli saxlama müqaviləsinə misal ola bilər.

Qeyri-peşə xarakterli saxlama müqaviləsinin bağlanması saxlayıcı rolunda saxlama üzrə xidməti qeyri-peşə fəaliyyəti formasında, özünün əsas fəaliyyətinə münasibətdə köməkçi, yardımçı fəaliyyət formasında həyata keçirən subyekti çıxış edir. Məsələn, özünün anbarında yer olmadığına görə təşkilat aldığı avadanlıqları qonşudakı tikinti təşkilatına saxlamaya verir. Başqa bir misaldə vətəndaş özünün mənzili olmadığına görə aldığı məişət predmetlərini və ev avadanlıqlarını tanış dostuna saxlanca verir. Göründüyü kimi bu cür hallarda saxlayıcı rolunda qeyri-peşəkar şəxs çıxış edir.

Saxlanca verilən əşyanın növündən asılı olaraq saxlama müqaviləsi iki növə ayrılır.

- requlyar (adi, normal) saxlama müqaviləsi;

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Ячкочев. М., 1966, с.325.

§ 4. Xüsusi xarakterli saxlama müqavilələri

1. Anbarlarda saxlama müqaviləsinin anlayışı

• irrequlyar (adi və normal olmayan) saxlama müqaviləsi.

Requlyar saxlama müqaviləsinin obyektini bir qayda olaraq, fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya təşkil edir. Məsələn, şəxs öz avtomobilini özgə qarajına qoyur və s¹. Cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən) əşyaların bu müqavilələrin obyektini kimi çıxış etməsi istisna edilmir, bu mümkündür. Məsələn, 50 l kerosinin saxlamaya verilməsi (həmin kerosinin özünü qaytarmaq şərti ilə) misalında cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya kimi kerosin requlyar saxlama müqaviləsinin obyektini təşkil edir.

Irrequlyar saxlama müqaviləsi odur ki, bu müqavilənin obyektini bütün hallarda cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən) əşya təşkil edir. Özü də bu cür əşyalar saxlayıcının və digər tapşırın şəxslərin eyni növü və keyfiyyətli əşyaları ilə qarşıdırılır (bu növ saxlama müqaviləsi barədə məlumat almaq üçün fəslin 2-ci paragrafına bax). Kapitalist dövrünün inkişafı ilə bağlı olaraq irrequlyar saxlanma əməliyyatı ilə xüsusi təşkilatlar (mal anbarlar, elevatorlar, neft bazaları və s.) məşğul olmağa başlamışlar².

Saxlamamın xarakterinə və təbiətinə görə saxlama müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir:

- adi (ümumi) saxlama müqaviləsi;
- xüsusi saxlama müqaviləsi.

Adi (ümumi) saxlama müqaviləsi odur ki, bu cür müqavilə ilə əlaqədar yaranan münasibətlər saxlama haqqında ümumi müddəalarla (MM-in 45-ci fəslə, 1-ci paragrafı, 822-826-cı maddələr) tənzimlənir. Xüsusi saxlama müqaviləsi isə özünəxas xarakterə malik olub, ayrıca olaraq nizamə salınır. Lakin xüsusi saxlama müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə adi (ümumi) saxlama haqqında müddəalar da tətbiq edilə bilər, bu şərtlə ki, xüsusi saxlama üzrə münasibətləri nizamə salan qaydalarda ayrı şərt nəzərdə tutulmasın. Xüsusi saxlama müqavilə növünə şamil edilir:

- anbarlarda saxlama müqaviləsi;
- mehmanxanalarda və restoranlarda əşyaların saxlanması müqaviləsi;
- konsiqnasiya anbarında saxlama müqaviləsi;
- lombardlarda saxlama müqaviləsi;
- kommersiya bankında saxlama müqaviləsi;
- naqliyyat təşkilatlarının saxlama kameralarında saxlama müqaviləsi;
- qarderoblarda saxlama müqaviləsi.

Azərbaycan Respublikasının MM-i yalnız birinci üç növ saxlama müqaviləsinə nəzərdə tutur və tənzimləyir. Yerdə qalan müqavilə növünün tənzimlənməsi üçün MM-in qaydalar müəyyən etməməsinə qanunvericinin qüsurlarından hesab etmək olar. İndi də gəlin, göstərilən müqavilə növünün ayrı-ayrı xüsusiyyətləri və cəhətləri ilə tanış olar.

¹ Belə halda şübhəsiz, saxlama müqaviləsi bağlanırdı. Amma Fransa hüquq elmində və məhkəmə praktikasında bu müqavilənin təbiəti mübahisə doğurur (*Л.Жюллио де ля Морандьер*. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.267).

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Ячков. М., 1966, с.324.

Anbarlarda saxlama müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində yeni müqavilədir. Başqa sözlə, anbarlarda saxlama üzrə münasibətlər birinci dəfədir ki, MM səviyyəsində tənzimlənir. Köhnə 1964-cü il MM-də bu müqavilə nəzərdə tutulmamışdır. Qüvvədə olan MM-in 45-ci fəslinin 2-ci paragrafına daxil olan normalar (827-830-cu maddələr) anbarlarda saxlama müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə toxunur. Bununla belə, həmin paragrafda nəzərdə tutulan qaydalarda ayrı şərt müəyyən edilməzsə, anbarlarda saxlama müqaviləsi üzrə münasibətlərə saxlama haqqında ümumi müddəalar da tətbiq edilə bilər (MM-in 827-ci maddəsi).

MM anbarlarda saxlama müqaviləsinə anlayış vermirdi. Saxlama haqqında müddəalara əsaslanaraq bu müqavilənin anlayışını formulə etmək mümkün deyildi. Anbar saxlama müqaviləsinə görə saxlayıcı (anbar sahibi) başqa şəxsin (tapşırının) ona verdiyi maliyyə haqqı ilə saxlamamı və müqavilənin qüvvədə olma müddəti başa çatdıqda qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Anbar saxlama müqaviləsi bütün hallarda əvəzli müqavilədir. Bu müqavilənin əvəzsiz xarakterə malik olması istisna edilir. Bu onunla izah edilir ki, anbar saxlama müqaviləsi yalnız sahibkarlıq sferasında tətbiq edilir. Bu xüsusiyət və müqavilənin subyekti tərkibi onun sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsinə aid edilən müqavilə olmasına dəlalət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, mal anbarlarının fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növüdür³. Almaniyada müqavilə hüququ mal anbar sahiblərinin bağlılıqları əqdli sahibkarlıq əqdli⁴ və ya xüsusi anbar əqlərini ticarət əqdli sayır⁵. Buna görə də mal anbarında saxlama müqaviləsinə həm sahibkarlıq əqdi, həm ticarət əqdi, həm də kommersiya əqdi demək mümkündür.

Anbar saxlama müqaviləsi saxlama müqaviləsinin növü olduğuna görə real əqd hesab edilir. Bu saxlama müqaviləsinin klassik variantına uyğun gəlir⁶. Lakin konsensual anbar saxlama müqaviləsinin bağlanması və mövcudluğu istisna edilmir⁷. Bu növ saxlama müqaviləsinə praktikada daha tez-tez rast gəlmək olur.

Anbar saxlama müqaviləsi həm də ikiterəfli müqavilə olub, qarşılıqlı xarakterə malikdir. Bu müqavilə requlyar, həm də irrequlyar ola bilər. Irrequlyar anbar saxlama müqaviləsinin bağlanması mal sahibinin (tapşırının) əvvəlcədən razılığı ilə şərtlənir. Belə ki, bu müqavilə növü mal sahibinin saxla-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005, с.224

² Германское право. Часть 2. М., 1996, с.17; Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. М., 2003, с. 75 (авторы: А.Ю.Бушев, О.А.Макарова и В.Ф.Попондопуло)

³ Белов А.П. Международное предпринимательское право. М., 2001, с. 50-51; Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. М., 2001, с. 477.

⁴ Müəlliflərdən P.A.Pankratov anbar saxlama müqaviləsinin real yox, konsensual müqavilə hesab edilir, lakin fikri həqiqətdən uzadır (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полупотом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 79).

⁵ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв.ред. Р.П.Нарышкина. М., 1984, с.123.

mayə verdiyi cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən malları ilə anbar sahibinin eyni növü və keyfiyyətli əvəz edilən əşyalının qarşındırılmasını nəzərdə tutur. Cinsi əlamətləri ilə müəyyənləşdirilən və əvəz edilə bilən malların bu cür qarşındırılmasına yalnız mal sahibinin (tapşırının) ona qabaqcadan birbaşa icazə verdiyi hallarda yol verilir (MM-in 829.4-cü maddəsi). Anbar sahibinin tapşırının saxlamaya verdiyi əvəz edilə bilən mallardan istifadə etmək ixtiyarına gələndə göstərmək lazımdır ki, həmin mallardan istifadəyə tapşırının qabaqcadan birbaşa razılıq və icazə verməsi ilə yol verilir (MM-in 824.2-ci və 826.2-ci maddələri).

Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində anbarda reqlular saxlama müqaviləsinə adı (normal) anbar saxlama müqaviləsi deyilir; adı (normal) saxlama müqaviləsinə görə, fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən mallar, xüsusən də cinsi əlamətləri ilə müəyyən olunan mallar anbarda olan başqa mallardan ayrıca olaraq saxlanılır. Başqa sözlə, həmin malların anbarda saxlanılan eynicinsli mallarla qarşındırılmasına yol verilir; sahibi malların mülkiyyətçisi olmağa davam edir. Odur ki, saxlayıcının mallara mülkiyyət hüququ əmələ gəlmir. Adı (normal) anbar saxlama müqaviləsi malların anbarda ayrıca olaraq saxlanılmasını nəzərdə tutduğuna görə ona ayrıca saxlama müqaviləsi də deyilir¹.

İrreqlular anbar saxlama müqaviləsinə isə Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində və praktikasında zahirî saxlama müqaviləsi deyilir²; zahirî saxlama müqaviləsinə görə, anbar sahibi saxlanca verilmiş mallardan istifadə etmək hüququna malikdir; bu hüquq ona mal sahibi tərəfindən müqavilə əsasında verilir. İstifadə etmək dedikdə, anbar sahibinin anbarda olan mallara hər şeydən əvvəl, sərəncam verməsi başa düşülür. Zahirî saxlama müqaviləsinə görə mallara mülkiyyət hüququ anbar sahibinə keçir.

Almaniya qanunvericiliyinə yığma saxlanca kimi müqavilə növü də məlumdur³. Yığma saxlanca müqaviləsinə görə anbar malı başqa şəxslər tərəfindən saxlanca verilmiş analoji mallarla qarşındırır; bu zaman mal sahiblərinin (mülkiyyətçilərin) ümumi mülkiyyət hüququ yaranır; hər bir mal sahibi anbardan müvafiq payı tələb edə bilər. Anbar sahibi hər bir mal sahibi qarşısında onun payı həddində məsuliyyət daşıyır.

Anbarda saxlama müqaviləsi ümumi müqavilədir. Belə ki, mal anbar ümumi istifadədə olan obyektidir; buna görə də onun üzərinə istənilən mal sahibindən saxlanca mal qəbul etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. Odur ki, anbar sahibi ona müraciət edəcək hər bir şəxsə saxlama müqaviləsi bağlamalıdır.

2. Müqavilənin iştirakçıları (tərəfləri)

Anbarda saxlama müqaviləsi iki tərəf arasında bağlanır: anbar sahibi; mal sahibi. Özü də buradaca dərhal qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilənin subyektləri (tərəfləri) ancaq sahibkarlar ola bilər. Saxlayıcı rolunda anbar sahibi çıxış edir.

Anbar malların və məhsulların qəbulu, yerləşdirilməsi, saxlanması və buraxılışı (satışı) ilə məşğul olan təşkilat olub, istehsalın, ticarətin və s. maddi-texniki bazasının tərkib hissəsidir. Anbarın vəsaiti ilə mallar istehsaldan perəkəndə satış müəssisələrinə çatdırılır. Mal anbarın mürəkkəb çeşidə malik olan mal qruplarının sənaye istehsal müəssisələrindən, topdansatış bazalarından və digər mal göndərənlərdən qəbul edib, saxlama üzrə xidmət göstərir. Sonradan mallar perəkəndə satış qaydası ilə realizə olunmaq üçün xeyli uzaqlarda yerləşən məntəqələrə çatdırılır. Bununla perəkəndə satış müəssisələrinin mallarla təchiz edilməsinin fasiləsizliyi təmin olunur¹.

Göründüyü kimi, anbarlar malların saxlanması kimi zəruri əməliyyatların həyata keçirilməsində böyük rol oynayır. Buna uyğun olaraq, anbar dedikdə istehsalatdan perəkəndə satış müəssisələrinə çatdırmaq məqsədi ilə malları saxlamaq kimi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və bununla əlaqədar saxlama üzrə xidmət göstərən təşkilat başa düşülür. Bu təşkilatlar sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti kimi saxlama üzrə kompleks xidmət göstərməklə kommersiya işini yerinə yetirirlər. Anbarların fəaliyyəti kapitalist dövrüyyəsində geniş xarakter almışdır; onlar ticarət dövrüyyəsinin subyektləri üçün münasib və əlverişli vasitə olub, iqtisadi baxımdan sərfəlidir. Belə ki, anbarlar ticarət dövrüyyəsinin subyektlərini öz anbarını tikmək və özge anbarını icarə götürmək probleminə azad edir. Digər tərəfdən anbarlarda olan mallar oradan çıxarmadan başqasına satmaq və onların sahibini (mülkiyyətçisini) dəyişmək mümkündür; bu isə öz növbəsində malların daşınması ilə bağlı xərclərin minimuma endirilməsinə imkan verir. Anbarlar həm də ona görə əlverişli və münasib vasitədir ki, onlar adətən dəmir yollarının, gəmi hərəkət edə bilən çay və kanalların yaxınlığında yerləşir. Bunlardan başqa anbardakı mallar girov qoymaqla sahibi kredit ala bilər ki, bunun nəticəsində o, sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirir. Bəzən anbar eyni zamanda həm də gömrük anbar funksiyasını yerinə yetirir².

Anbar ixtisaslaşdırılmış və xüsusi xarakterli ehtiva bir müəssisədir ki, sənət (peşə) şəklində malların saxlamaq fəaliyyəti ilə məşğul olur; o, böyük həcmdə müxtəlif növ malların saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir. Bununla yanaşı, anbar xüsusi olaraq müəyyən növ malların saxlamaq məqsədinə də xidmət edə bilər.

Kommersiya dövrüyyəsində anbarların həyata keçirdikləri fəaliyyətin böyük əhəmiyyəti vardır. Xüsusən də bazar iqtisadi sisteminin funksiyası prosesində yaranan bütün qarşılıqlı münasibətlər kompleksində onlar vacib rol oynayır.

Anbarların hüquqi şəxs statusu vardır; onlar kommersiya təşkilatı sayılır. Belə ki, anbarlar adətən səhmdar cəmiyyəti, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və digər təşkilatı-hüquqi formalarda yadadır. Onların fəaliyyətinə anbar sahibi rəhbərlik edir.

Anbar sahibi sənət, peşə, fəaliyyəti formasında saxlama fəaliyyəti ilə məşğul olan, saxlama üzrə öz xidmətlərini açıq təklif edən saxlayıcıdır (MM-in 827-ci maddəsi). Onun təklifini ümumi oferta saymaq olar. Belə ki, bu təklif müqavilə

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв.ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984, с.125.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильева, А.С.Комаров. М., 2005, с.233.

³ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002, с. 683.

¹ Бах: Фейзуллабəyи İ.Ə., Бəyратов Ə.İ., Əлшəдə А.Ş., Орузов Ş.О. Тələб, тələбат, базар və мərkəтинə. İqtisadi məlumat kitabı. Bakı. 1998. s.103.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Ялчкое. М., 1966, с.331.

vilənin bütün mühüm şərtlərini əks etdirir. Həmin təklifdə anbar sahibinin onda göstərilmiş şərtlər ilə müqaviləni təklifə cavab verən istənilən şəxslə bağlamaq ifadəsi aydın görünür. Anbar sahibi **xüsusi subyekt kimi** müqavilənin mühüm əlamətlərindən birini təşkil edir və ümumi saxlama müqaviləsindən anbarda saxlama müqaviləsini fərqləndirməyə imkan verir. O, **peşəkar saxlayıcıdır**.

Qanun anbarda saxlama müqaviləsinin digər iştirakçısını (tərəfini) **mal sahibi** adlandırır (MM-in 828.3-cü maddəsi). Bu isə təbiiirdir. Ona görə ki, saxlamaya mal verilir və belə halda tapşırıq mal sahibi olur. Mal sahibi rolunda isə, şübhəsiz ki, **sahibkarlar** çıxış edirlər. Həm kommersiya təşkilatları, həm də **sahibkar statuslu vətəndaşlar** (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər) mal sahibi qismində müqaviləni bağlaya bilərlər. **Qeyri-kommersiya təşkilatları** da mal sahibi rolunda çıxış edə bilər. Axı, onların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa ixtiyarı çatır.

Deyənlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, anbarda saxlama müqaviləsi **xüsusi subyekt tərkibinə** malikdir. Bu, həmin müqavilənin xarakterik əlamətlərindən biridir. Belə ki, anbar saxlama kimi sahibkarlıq fəaliyyət növünü həyata keçirən şəxsdir; mal sahibi isə öz sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində satışla məşğul olan subyektdir.

3. Müqavilənin predmeti və obyektı

Anbarda saxlama müqaviləsinin **predmeti** anbar sahibinin mal sahibinə göstərdiyi **faktiki xarakterli xidmətdən** ibarətdir. Müqavilənin predmeti onun obyektı ilə üst-üstə düşmür. **Müqavilənin obyektı** xidmətin özüdür, **yeni saxlanıcı obyektı** hesab olunur ki, onlar məkan baxımından yerini dəyişmə qabiliyyətinə malikdir.

Anbarda saxlama müqaviləsinin ikinci spesifik xüsusiyyəti onun xüsusi obyektə malik olması ilə şərtlənir ki, bu əlamət müqaviləni ümumi saxlanma müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, anbarda saxlama müqaviləsinin **obyektini sadəcə olaraq əşya yox, mal təşkil** edir. İqtisadi ədəbiyyatda verilən anlayışa görə mal dedikdə faydalı (yararlı) xassələri ilə insanın tələbatını ödəyən, istehlak dəyəri olan və bazarda satış üçün təklif olunan hər şey başa düşülür¹. Qeyd etmək vacibdir ki, mal anbarı iki məqsədlə yaradılır; birincisi, anbar ona verilmiş əmlakın salamat saxlanmasını təmin etmək məqsədinə xidmət edir; ikincisi, anbar saxladığı malların dövriyyədə hərəkətinin davam etdirilməsinə şərait yaratmaq məqsədi güdür. Anbara mali saxlanca verən şəxs, adətən, gələcəkdə onu satmaq niyyəti ilə verir. Buna görə də anbarda saxlama özündə iki növ fəaliyyəti birləşdirir: saxlamayı; satışı. Məhz bu səbəbdən anbarda saxlama müqaviləsinin obyektini mal təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, MM-in anbarda saxlama müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr olunan maddələrində dəfələrlə «mal» anlayışı işlədilir. Müqavilənin obyektı həm də ona görə maldan ibarətdir ki, saxlayıcı funksiyasını yerinə yetirən təşkilat «anbar» yox, «mal anbarı» adlanır (MM-in 1078.6-cı və 1078.7-ci maddələri).

Anbarda saxlama müqaviləsinin obyektı kimi çox vaxt adətən **cinsi əlamət**

ləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən) mallar çıxış edir. Bu cür mallar anbar sahibinin eyni növü və keyfiyyətli malları ilə qanşdırılır. Belə halda verilən mal üzərində anbar sahibinin **mülkiyyət hüququ** yaranır. Mal sahibi isə **tələb etmək hüququna** malik olur.

Fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən malın anbarda saxlama müqaviləsində **obyekt kimi çıxış etməsi prinsip etibarli ilə istisna olunmur**. Belə halda reqlular anbarda saxlama müqaviləsi bağlanırlar. Lakin fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən malın bu müqavilənin obyektini təşkil etməsi tipik hal hesab edilmir.

4. Müqavilənin forması və bağlanma qaydası

Anbarda saxlama müqaviləsi **şifahi formada bağlana bilməz**; bu müqavilə yalnız **sadə yazılı formada** bağlana bilər. Belə ki, anbar sahibi saxlamaya qəbul edilmiş mallar üçün anbar sənədi (əmtəə sənədi) yazıb, mal sahibinə verir. Məhz bu sənəd anbarda saxlama müqaviləsinin sadə yazılı formasını ifadə edir. Başqa sözlə, mal sahibində anbar sənədinin olması bunu ifadə edir ki, onunla anbar sahibi arasında saxlama müqaviləsi bağlanmışdır. Buna görə də anbarda saxlama müqaviləsi **anbar (əmtəə) sənədi tərtib etmək yolu ilə bağlanır**.

Anbar (əmtəə) sənədi **üç əsas funksiya** yerinə yetirir. Onun **birinci funksiyası müqavilə sənədi** rolunu oynamasından ibarətdir. Anbar (əmtəə) sənədi eyni zamanda saxlama müqaviləsinin özü deməkdir. Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq göstərilir ki, anbar (əmtəə) sənədi yazılı formalı müqaviləyə bərabər tutulur², çünki qanun müəyyən edir ki, yazılı əqd onun məzmununu ifadə edən və əqdi bağlayan şəxslər tərəfindən imzalanmış sənədin tərtibi yolu ilə bağlanmalıdır (MM-in 331.1-ci maddəsi). Bu göstərişə uyğun olaraq anbar sənədi saxlama müqaviləsinin məzmununu ifadə edir. Belə ki, əmtəə kağızı olan anbar sənədində aşağıdakı məlumatlar göstərilməlidir (MM-in 1078.1-ci maddəsi):

- sənədin tərtib edildiyi yer və tarix, sənədi vermiş şəxsin imzası;
- sənəd vermiş şəxsin adı və yaşayış yeri və ya olduğu yer;
- malları anbarda saxlayan şəxsin adı və yaşayış yeri və ya olduğu yer;
- saxlanmağa verilən malların keyfiyyəti, miqdarı və əlamətləri göstərilməli əldə;
- tutulmalı olan və ya qabaqcadan ödənilmiş rüsumlar və haqlar;
- həmin sənəd üzrə səlahiyyətli şəxsin (yeni mal sahibinin) adının göstərilməsi və ya əmr barədə qeyd şərt və ya təqdim edənə göstərilməsi və digər məlumatlar.

Göründüyü kimi, anbar sənədində müqavilənin subyekt tərkibi, saxlanılan obyektı olan mallar, saxlama haqqı və ödənişləri və s. barədə şərtlər nəzərdə tutulur; **əqd kimi anbarda saxlama müqaviləsinin məzmunu** məhz bu şərtlərdən ibarətdir.

O ki qaldı anbar sənədində yalnız bir tərəfin – anbar sahibinin imzasının olmasına və mal sahibinin onu imzalamasına, qeyd etməliyi ki, bu hal heç də anbar sənədinin müqavilə sənədi funksiyasını yerinə yetirməsinə istisna et-

¹ bax Feyzullabəyov İ.Ə., Bayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş. O. Tələb, tələbat, bazar və marketinq. İqtisadi məlumat kitabı. Bakı. 1998, s. 102.

² Бרגинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002, с. 772.

mir. Belə ki, mal sahibinə anbar sənədini anbar sahibi yazıb verir (MM-in 828.1-ci maddəsi). Başqa sözlə, anbar sənədini anbar sahibi tərtib edir və oradakı məlumatları göstərmək vəzifəsi onun üstünə düşür. Bu prosedə mal sahibi nə iştirak edir, nə də anbar sənədini imzalayır. Lakin bunlara baxmayaraq mal sahibinin də müqavilənin bağlanması iradəsi ifadə olunur. Belə ki, o, malları anbara saxlanma verməyin əvəzində anbar sahibindən anbar sənədi alır və qəbul edir. Bu yolla mal sahibi müqavilənin bağlanmasına öz razılığını bildirir.

Təsdiqetmə (sübutetmə) anbar sənədinin **ikinci funksiyası** hesab edilir. Belə ki, anbar sənədi sübut edir və təsdiqləyir:

- birincisi, sadə yazılı formada anbarda saxlama müqaviləsinin bağlanması faktını;

- ikincisi, hansı şərtlərlə müqavilə bağlanmasını;
- üçüncüsü, malın anbar tərəfindən saxlanma üçün qəbul olunma faktını (bu baxımdan anbar sənədi eyni zamanda qiymətli kağız funksiyasını yerinə yetirir ki, bu onun üçüncü funksiyası sayılır. Bildiyimiz kimi, anbar sənədi malların dövryyəsinə xidmət edir. Buna görə də o, **əmtəə kağızı** sayılır; əmtəə kağızı qiymətli kağızın növlərindən biridir¹. Qanun müəyyən edir ki, əmtəə kağızları anbarda saxlanılan, bu sənədlərdə göstərilən malların verilməsinə hüquq verən qiymətli kağızlardır (MM-in 828.2-ci maddəsi).

Anbar sənədinin qiymətli kağız funksiyasını yerinə yetirməsi onda ifadə olunur ki, anbar sənədi öz sahibinə burada göstərilən mala sərəncam vermək və onu anbardan almaq hüququ verir. Hər şeydən əvvəl, anbar sənədi əsasında anbarda saxlanılan mala sərəncam vermək, məsələn, onu digər hər hansı şəxsə satmaq və s. mümkündür. Bundan ötrü qiymətli kağız olan anbar sənədinin özünə sərəncam vermək lazımdır; anbar sənədinin özünə sərəncam verilməsi isə həmin sənəddə göstərilən və anbarda saxlanılan mala sərəncam verilməsini ifadə edir. Buna görə də anbar sənədi **malasərəncamverici sənəd**, onun yerinə yetirdiyi qiymətli kağız funksiyası isə **malasərəncamverici funksiya** adlanır.

Anbar sənədi dedikdə, anbar şəhadətnaməsi başa düşülür. Anbar şəhadətnaməsi xarici Qərb ölkələrində **kommersiya mülkiyyəti** – malasərəncamverici sənəd hesab edilir; roman-german hüquq sistemində aid olan ölkələrdə malasərəncamverici sənəd kimi anbar şəhadətnaməsi **qiymətli kağız**², ingilissə-amerikan hüquq sistemində daxil edilən dövlətlərdə isə **dövryyə mal sənədi** adlanır³; qiymətli kağız (dövryyə sənədi) olduğuna görə o, dövryyədə hərəkət etmək (dövr etmək) qabiliyyətinə malikdir.

Xarici Qərb ölkələrində malların anbara saxlanma qəbul edilməsi hüququ və kommersiya baxımından xeyli müddətdir anbar şəhadətnaməsi ilə rəsmiləşdirilir ki, belə rəsmiləşdirmə həmin ölkələrin müqavilə praktikasında kifayət dərəcədə geniş yayılmışdır. Bu onunla izah edilir ki, anbar şəhadətnaməsi ilə rə-

miləşdirmə anbarda saxlanılan mallara mülkiyyət hüququnun başqa şəxsə verilməsinin, eləcə də yaranmış bazar konyunkturasından asılı olaraq həmin mallarla effektiv kommersiya əməliyyatları aparılmasının sadə qaydasını müəyyənləşdirir. Belə ki, anbar şəhadətnaməsi əsasında anbarda saxlanılan mallara mülkiyyət hüququnu onları anbardan götürmədən və fiziki yerdəyişməyə yol verilmədən başqa şəxslərə vermək, həmin malların mülkiyyətçisini dəyişmək mümkündür. Odur ki, anbar şəhadətnaməsindən xarici ölkələrin dövryyəsinə geniş istifadə olunur.

Bəzi ölkələrdə (məsələn, Almaniyada və s.) anbarda saxlama bir sənəddə rəsmiləşdirilir ki, ona anbar şəhadətnaməsi deyilir. Başqa sözlə, Almaniyada **«bir sənəd sistemi»** qəbul olunmuşdur ki, bu sisteme görə mal anbar anbar şəhadətnaməsi verir⁴.

Digər ölkələrdə (məsələn, Fransa, İtaliya, ABŞ və İngiltərədə) isə anbarda saxlama münasibətlərini rəsmiləşdirmək üçün **«iki sənəd sistemindən»** və yaxud **«qoşa sənəd sistemindən»** istifadə olunur⁵. Qoşa sənəd sistemində görə anbar malı saxlanma qəbul edərkən müvafiq sənəd verir ki, həmin sənəd ibarətdir:

- anbar şəhadətnaməsindən;
- ona qoşulan girov şəhadətnaməsindən.

Girov şəhadətnaməsinə **varrant (warrant)** da deyilir. Buna görə də qoşa sənəd sistemində **«anbar şəhadətnaməsi – warrant»** və ya sadəcə olaraq **«varrant sistemi»** də deyilir.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, bizim ölkə qanunvericiliyi hər iki sistemi nəzərdə tutur. Belə ki, anbar sahibi saxlamaya qəbul edilmiş mallar üçün anbar şəhadətnaməsi yazıb verir (MM-in 828.1-ci maddəsi; 1078.1-ci maddəsi). Anbar şəhadətnaməsi isə iki cür olur:

- adi anbar şəhadətnaməsi (MM-in 1078.7-ci maddəsi);
- qoşa anbar şəhadətnaməsi (MM-in 1078.6-cı maddəsi).

Anbar sahibi malların saxlamaya qəbul edilməsini həm adi anbar şəhadətnaməsi, həm də qoşa anbar şəhadətnaməsi ilə rəsmiləşdirə bilər. Əgər saxlama münasibəti adi anbar şəhadətnaməsi ilə rəsmiləşdirilsə, bu, «bir sənəd sisteminin» ifadə edir; qoşa anbar şəhadətnaməsinin yazılıb verilməsi isə «iki sənəd sisteminin» tətbiqi deməkdir. Bunu da qeyd etməliyə ki, hər iki anbar sənədi əmtəə kağızı növündə qiymətli kağızdır.

Adi anbar şəhadətnaməsi dedikdə, anbar tərəfindən malın saxlanmağa qəbul olduğunu təsdiqləyən adsız qiymətli kağız başa düşülür; adi anbar şəhadətnaməsində həmin sənəddə nəzərdə tutulan mala dair sərəncam vermək və həmin malı almaq hüququna malik olan şəxsin adı göstərilir. Kim anbara adi anbar şəhadətnaməsini təqdim etsə, o da malı alacaqdır.

Qoşa anbar şəhadətnaməsi anbar tərəfindən malın saxlanmağa qəbul olunmasını təsdiqləyən orderli qiymətli kağızdır (MM-in 1078.6-cı maddəsi).

¹ Allahverdiyev Səbir. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Dərslük. I cild. II nəşr. Bakı, 2008, s. 674.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2004, с. 315.

³ Ласк Г. Гражданское право. М., 1961, с. 719.

⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Янчук. М., 1966, с. 333.

⁵ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 235.

Buna görə də qoşa anbar şəhadətnaməsi adsız və adlı ola bilməz. Qoşa anbar şəhadətnaməsinin orderli qiymətli kağız növündə olması onunla izah edilir ki, orderli qiymətli kağız əsasında mal sahibi malı anbardan almaqdan və ona sərəncam verməkdən ötrü öz əmri ilə öz əvəzinə başqa şəxsi təyin edə bilər.

Qoşa anbar şəhadətnaməsi mal sahibinə imkan verir ki, o, birincisi, **anbardakı malı özgəninkiləşdirərək satсын**, yəni mala mülkiyyət hüququnu başqa şəxsə versin; ikincisi, **anbardakı malı girov qoysun**¹; bu zaman mal anbarda qalır. Belə ki, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə də qoşa anbar şəhadətnaməsi iki hissədən ibarətdir (MM-in 1078.6-cı maddəsi): anbar şəhadətnaməsindən; girov şəhadətnaməsindən (varrantdan). Hər iki sənəd məzmunca eynidir; zəruri olduqda onları bir-birindən ayırmaq mümkündür; ayrı-ayrılıqda onları qiymətli kağızlardır (MM-in 1078.6-cı maddəsi). Qeyd etmək lazımdır ki, anbar şəhadətnaməsi anbarda saxlanan malın özgəninkiləşdirilməsini və ona mülkiyyət hüququnun başqa şəxsə verilməsini, girov şəhadətnaməsi isə anbardakı malın girov qoyulmasını təmin edir.

Anbar şəhadətnaməsi anbar tərəfindən malın saxlanmağa qəbul edilməsini sübut edir; qiymətli kağız kimi o, anbardakı mala olan mülkiyyət hüququnu təsdiqləyir, malı özgəninkiləşdirməyə imkan verir² və üçüncü şəxsə (girov şəhadətnaməsi ilə birlikdə və ya ondan ayrılıqda) verilə bilər; bundan ötrü anbar şəhadətnaməsinin arxa tərəfində tələbin güzəştli haqqında qeyd (**indossament**) etmək lazımdır (MM-in 993.3-cü maddəsi). Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, anbar şəhadətnaməsi orderli qiymət kağızıdır; orderli qiymətli kağız isə başqa şəxsə (üçüncü şəxsə) indossament yolu ilə verilir.

Indossament yolu ilə anbardakı mala mülkiyyət hüququ başqasına, məsələn, hər hansı şəxsə satıla və digər yolla özgəninkiləşdirilə bilər; bunun üçün arxa tərəfində indossament edilmiş anbar şəhadətnaməsi girov şəhadətnaməsi ilə birlikdə anbardakı malı əldən edən şəxsə – alıcıya verilir. Başqa sözlə, alıcıya həm anbar şəhadətnaməsi, həm də girov şəhadətnaməsi verilir; bu zaman o, fiziki yerdəyişməyə yol verilmədən anbarda saxlanan mala mülkiyyət hüququ əldə edir və həmin malın mülkiyyətçisi olur. Anbar şəhadətnaməsinin girov şəhadətnaməsi ilə birlikdə alıcıya verilməsi həm də onu ifadə edir ki, **mal girov qoyulmamışdır**. Belə ki, əgər anbarda saxlanan mal girov qoyulmamışdırsa, alıcı hər iki sənədi alır; **əgər mal girov qoyulmuşdursa, alıcıya mal sahibi yalnız anbar şəhadətnaməsi verir**. Alıcı bunun əsasında bilir və müəyyən edir ki, satın aldığı mal girov qoyulmuşdur, yəni girovla yüklənmişdir.

Girov şəhadətnaməsi dedikdə isə, anbarda saxlanan malın girov qoyulmasını təsdiqləyən sənəd başa düşülür; bu sənəd malın girov qoyulmasına imkan verir; onun əsasında malın girov qoyulması mümkündür; bu zaman mal anbarda qalmaqda davam edir³. Qanun müəyyən edir ki, əgər sənədlərdən biri malın girov qoyulması üçün nəzərdə tutulmuşsa, bu cür sənəd girov şəhadətnaməsi (varrant) adlanır (MM-in 1078.2-ci maddəsi). Buna görə də girov şəhadətnaməsi anbarda saxlanan malın girov qoyulmasını təmin edən qiymətli kağızdır.

Malı girov qoymaq üçün sahibi girov şəhadətnaməsini anbar şəhadətnaməsindən ayırır, necə deyirlər, «qoparır», onun arxa tərəfində indossament qeydi edir (girov şəhadətnaməsi orderli qiymətli kağızdır)¹ və öz kreditörünə (məsələn, kredit aldığı banka və s.), yəni girov saxlayana verir²; girov saxlayan girov şəhadətnaməsinin sahibi olur. Bu yolla girov saxlayanın xeyrinə anbarda saxlanan mala girov hüququ müəyyənləşdirilir. Girov şəhadətnaməsi də məhz belə hüququn müəyyənləşdirilməsini təsdiq edən sənəddir.

Sənədin o biri nüsxələrində qeyd edilməlidir (MM-in 1078.2-ci maddəsi):

- girov şəhadətnaməsinin girov saxlayana verilməsi;
- girov saxlayanın (kreditörün) girovla təmin edilmiş tələbinin məbləği (yəni malın hansı məbləğdə girov qoyulması);
- girovla təmin edilən tələbin ödəniş müddəti (əgər bankdan kredit alınmışsa, kredit məbləğinin qaytarılma müddəti).

Mal anbarının reyestrində mala girov hüququnun müəyyənləşdirilməsini müddəti və məbləği haqqında qeyd edilir. Üçüncü şəxslər həmin qeyddən müəyyən edə bilərlər ki, mal hansı məbləğdə girov qoyulmuşdur. Girovun şərtləri barədə məlumatlar anbardan alınır.

Anbarda saxlanılan malı girovdan azad etmək üçün girovsaxlayana hesablama aparılmalıdır. Bunun üçün malın alıcısı və ya satıcısı girovla təmin edilmiş məbləği (məsələn, alınmış kredit məbləğini və ya borc məbləğini və s.) girovsaxlayana ödəyir. Girovsaxlayan isə bunun əvəzində girov şəhadətnaməsini anbarda saxlanan malın mülkiyyətçisinə verir.

Girovla təmin olunmuş müvafiq məbləğ mal anbarına da ödənilə bilər; belə halda anbar həmin məbləği girovsaxlayana (girov şəhadətnaməsinin sahibinə) verir.

Əgər girovdan anbarda saxlanan mal nəzərdə tutulan müddətdə azad olunmazsa, bu, girovsaxlayanın girovla təmin olunmuş tələbinin vaxtında ödənilməməsini ifadə edir. Odu ki, girovsaxlayan girov şəhadətnaməsi əsasında ona girov qoyulmuş malı satır; o, satışdan əldə etdiyi pul hesabına öz tələbini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, anbar şəhadətnaməsi ilə rəsmiləşdirilən anbarda saxlama müqaviləsi **real müqavilədir**⁴. Belə ki, real müqavilələr əşyanın köməyi, daha doğrusu, əşyanın digər tərəfə verilməsi yolu ilə bağlanılır⁵. Bununla bərabər, anbarda saxlama müqaviləsi konsensual əqd şəklində də bağlana bilər. Bir çox ölkələrdə doktrina və praktika müqavilənin konsensual müqavilə kimi bağlanmasına yol verir. **Konsensual anbarda saxlama müqaviləsi** mal sahibinin üzərinə anbara saxlanmaya gələcəkə mal vermək vəzifəsi qoyur; bu növ müqavilə anbar sahibi üçün anbara saxlanmaq üçün gələcəkə mal

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Ячков. М., 1966, с. 332.

² Hər hansı qiymətli kağız kimi girov şəhadətnaməsi döviyyə qabiliyyətinə malik olub, indossament yolu ilə başqa şəxsə verilə bilər (Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1961. Том 3, с. 396-397).

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 236.

⁴ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002, с. 770.

⁵ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 210.

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 522.

² Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 396.

³ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник, с. 396.

qəbul etmək vəzifəsi müəyyənləşdirir. Konsensual anbarda saxlama müqaviləsi həm də müqavilə şərtlərini, tərəflərin hüquq və vəzifələrini müfəssəl şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir. **Konsensual anbarda saxlama müqaviləsi bağlamaq üçün tərəflər adi bir sənəd tərtib edir və onu imzalayırlar; bu sənəd müqavilənin məzmununu (müqavilə şərtlərini) əks etdirməlidir.**

Anbarda saxlama müqaviləsi **qoşulma müqaviləsi** şəklində də bağlana bilər; bu zaman **formulyarlardan və digər standart formalardan istifadə olunur.** Mal anbarının fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlərdə qoşulma müqaviləsinin tətbiq edilməsi mümkündür¹.

5. Anbarda saxlama müqaviləsinin məzmunu

Anbar sahibinin və mal sahibinin hüquq və vəzifələri anbarda **saxlama müqaviləsinin məzmununu** təşkil edir.

Anbar sahibinin ən əsas vəzifəsi **malların saxlanması üçün komisonçu kimi zəruri tədbirlər görməsindən ibarətdir** (MM-in 829.1-ci maddəsi). Buna görə də anbar sahibi malların saxlanması üçün komisonçu kimi eyni məsuliyyət daşıyır. Anbar sahibi komisonçu kimi saxlamaya verilmiş maliyyə vicdanla saxlamalı, mal sahibinin razılığı olmadan onu üçüncü şəxslərə verməməli, ümumiyyətlə, mal sahibinin mənafeələrini qorumalıdır. O, komisonçu kimi saxlamağa götürdüüyü malın itması və zədələnməsi üçün, qarşısını almaq qüvvə ilə bağlı hallar istisna olmaqla, məsuliyyət daşıyır (MM-in 813-cü maddəsi). Əgər qarşısını almaq qüvvə (zəlzələ, təbii fəlakət və s.) nəticəsində mal itərsə və ya zədələnsə, onda anbar sahibi məsuliyyətdən azad edilir.

Anbar sahibinin daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **malın məruz qaldığı və saxlama xidmətlərindən əlavə digər tədbirlər görülməsini tələb edən dəyişikliklər barəsində tapşırana dərhal bildiriş göndərməlidir** (MM-in 829.2-ci maddəsi). Saxlama prosesində saxlamaya verilmiş mal dəyişikliyə uğraya bilər, məsələn, zədələne bilər, keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə pisləşə bilər və s. Bundan əlavə, malın salamat saxlanması üçün zəruri olduqda, anbar sahibi saxlama xidmətlərindən əlavə digər tədbirlər (məsələn, təmir işləri, malları qablaşdırmaq və taralaşdırmaq tədbirləri, mal çeşidinin sortlaşdırılması, mal çeşidi dəstinin hazırlanması, malın əlavə emalı və digər zəruri əməliyyatlar) görə bilər. Lakin bütün bu hallar barəsində anbar sahibi tapşırana dərhal məlumat (bildiriş) verməyə borcudur.

Bildirişin şifahi və ya yazılı formada olmasını qanun nəzərdə tutmur. Hesab edirik ki, anbar sahibi bildiriş verəndə həm şifahi, həm də yazılı formadan istifadə edə bilər.

Anbar sahibinin anbarın adı və vaxtında **tapşırının (mal sahibinin) malı gözdən keçirməsinə və nümunələr götürməsinə hər bir vaxt icazə verməyə borclu olması** onun daşdığı vəzifələrdən birini təşkil edir (MM-in 829.3-cü maddəsi). Anbar sahibinin bu vəzifəsi **mal sahibinin malın saxlanması üzərində nəzarət etmək hüququna uyğun gəlir**². Mal sahibi saxlama

prosesində malı gözdən keçirmək və nümunələr götürmək hüququna malikdir. Bu məqsəd üçün də mal sahibinə imkan verilir ki, o, saxlamaya verdiyi malın keyfiyyət xüsusiyyətlərinin, yararlılığı xassələrinin, kəmiyyət göstəricisinin (sayının), onun saxlandığı müəyyən temperatur və ya başqa texnoloji rejimin dəyişilib-dəyişilməməsi ilə tanış olsun. Mal sahibi anbardan həm də mal nümunələri götürə bilər. Bu, hər şeydən əvvəl, o vaxt lazım olur ki, mal sahibi satışçı tərəfin obyektinə bu nümunələri göstərməklə müştərilərin və sifarişçilərin dairəsini müəyyən edir. Bununla bərabər, malın salamatlığı üçün tədbirlər (məsələn, malları taralaşdırmaq, onu qablaşdırmaq, texnoloji və temperatur rejimini dəyişdirmək, təmir işləri görmək, yaxşılaşdırma tədbirlərini yerinə yetirmək və s.) həyata keçirilməsi zərurəti yarana bilər. Bu cür tədbirlərin görülməsinə ehtiyac yarandıqda anbar sahibi bunları yerinə yetirilməsinə mal sahibinə icazə və imkan verməlidir (MM-in 829.3-cü maddəsi).

Anbar sahibinin vəzifələrindən biri onun **mal sahibinin qabaqcadan birbaşa icazəsi və razılığı olmadan saxlamaya verilmiş maldan istifadə etməməsindən ibarətdir** (MM-in 826.2-ci və 829.4-cü maddələri). Başqa sözlə desək, anbar sahibi mal sahibi tərəfindən qabaqcadan birbaşa icazə verilmədiyi hallarda, malları bir-biri ilə qarışdırma bilməz. Söhbət, hər şeydən əvvəl, mal sahibinin saxlamaya verdiyi cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən mallardan (benzin, kerosin, kartof, meyvə və digər əvəz edilə bilən mallardan) gedir. Anbar sahibi mal sahibinin icazəsi ilə bu cür malları özünün eyni növü və keyfiyyətli malları ilə qarışdırma və istifadə edə bilər (**qarışıq saxlama halı**). Belə halda həmin mal üzərində qeyd etdiyimiz kimi, mal sahibi **mülkiyyət hüququnu itirir**, anbar sahibi isə mülkiyyət hüququ əldə edir. Mal sahibi saxlamaya verilmiş həmin mala münasibətdə isə yalnız **tələb hüququna** malik olur. Mal ayrı saxlandıqda və anbar sahibinin malları ilə qarışdırılmasına icazə verilmədikdə, xüsusən, saxlanılan obyekt fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilməyən) mal olduqda, mal sahibi saxlamaya verdiyi mal üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, onu saxlayır (**qeyri-qarışıq saxlama halı**).

Anbar sahibinin əsas vəzifələrindən biri **mal sahibinə qaytarmaqdan ibarətdir**. (MM-in 829.5-ci maddəsi). Qarışıq saxlama halında anbar sahibi mal sahibinə saxlamaya verdiyi miqdara uyğun, eyni növü və eyni keyfiyyətli mal verir. Qeyri-qarışıq saxlama halında isə anbar sahibi malın özünü qaytarır.

Anbar sahibi **peşəkar saxlayıcı kimi sahibkar statusuna malikdir**. Ona görə də adi saxlayıcıya münasibətdə qanun anbar sahibi üçün daha yüksək tələblər müəyyən edir. Məsələn, gözlənilməz hadisələr baş verdikdə və gözlənilməz hallar yarandıqda adi saxlayıcı müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddət başa çatanaqəd müddət bərədə müqavilə şərtini pozaraq əşyanı qaytarmaq ixtiyarına malikdir. Qanun bu cür hüquqdan anbar sahibinin istifadə etməsinə yasaqlayır. Belə ki, anbar sahibi adi saxlayıcıdan fərqli olaraq nəzərdə tutulmuş və müəyyən edilmiş saxlama müddətini pozaraq mal müddət başa çatanaqəd (vaxtından əvvəl) mal sahibinə qaytara bilməz. Anbar sahibi **şərtləndirilmiş saxlama müddətini gözləməyə və buna əməl etməyə borcudur** (MM-in 829.5-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, onun müqaviləni vaxtından əvvəl xitam etmək hüququ yoxdur. Hətta hüquqauyğun əsaslar olsa belə, anbar sahibi tərəfindən

¹ Daha ətraflı: *Ландкоф С.Н. Торговые сделки. Харьков. 1929. с. 253.*

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 | Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 234. Barəsində danışdığımız vəzifəni Almaniyann MQ-i də nəzərdə tutur.

müqavilə vaxtından əvvəl pozula bilməz¹.

Anbar sahibi vəzifələr dağımıqla bərabər, həm də hüquqlara malikdir. Hər şeydən əvvəl, onun saxlama üzrə göstərdiyi xidmətə görə haqq almaq hüququ vardır (MM-in 830.1-ci maddəsi). Bundan başqa, anbar sahibi saxlamının özü ilə bağlı olmayan bütün xərclərin əvəzini ödəmək ixtiyarına malikdir. Saxlamının özü ilə bağlı olmayan xərclər dedikdə təmir xərcləri, gömrük rüsumları, fraxt (alm. «fracht» - yükdəşimə üçün haqq) başa düşülür; onlar əlavə əməliyyatlara görə çəkilir ki, həmin əməliyyatlar (məsələn, malların sığortalanması, malların yüklənməsi və boşaldılması və s.) tapşırının mənafeyi üçün həyata keçirilir. Bu xərclərin ödənilməsi anbar sahibinin vəzifəsi deyil, hüququdur.

Anbar sahibinin malik olduğu hüquqlardan biri girov hüququdur. Belə ki, o, mal sahibinin anbara saxlamaya verdiyi mali girovun obyektinə (predmetinə) çevirə bilər. Bu o vaxt mümkündür ola bilər ki, mal sahibi saxlama müqaviləsindən irəli gələn bütün tələbləri yerinə yetirməmiş olsun (MM-in 830.3-cü maddəsi). Belə hallarda müqavilə girovu yox, qanuni girov növü yaranır. Ona görə ki, anbar sahibinin anbarda saxlanan mallara girov hüququ girov müqaviləsindən yox, qanunda (MM-in 830.3-cü maddəsi) ifadə edilən birbaşa göstərişdən irəli gəlir. Özü də o, tapşırının mallarına komissiya kimi girov hüququna malikdir (MM-in 820-ci maddəsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, tapşırın saxlama haqqını ödəyəne kimi anbar sahibi mali özündə saxlaya bilər²; saxlama (lənqitmə hərəkəti) isə mülki hüquqların qeyri-yurisdiksiya müdafiə formasının operativ təsir tədbiri (lənqitmə hüququ) kimi növünə aiddir³. Əgər tapşırın müəyyənləşdirilmiş haqqı (saxlama haqqını) ödəməzsə, anbar sahibinin hüququ var ki, saxlanılan malın ona verilməsini lənqitsin, yubatsın⁴.

6. Mal sahibinin vəzifələri

Anbar sahibinin vəzifələri qanunla xüsusi qaydada tənzimlənsə (MM-in 829-cü maddəsi), mal sahibinin vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə mülki qanunvericilik ayrıca norma həsr etmir. Lakin təfsirin məntiqi üsulundan istifadə etməklə bu vəzifələrin dairəsini müəyyən etmək olar. Belə ki, anbarda saxlama müqaviləsi ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir; buna görə də tərəflərdən birinin malik olduğu hüquqa digər tərəfin vəzifəsi uyğun gəlir. Odu ki, anbar sahibinin hüquqlarına əsasən mal sahibinin vəzifələrini müəyyən edə bilər.

Qanun anbar sahibinin saxlamaq üçün haqq almaq hüququnu müəyyən edir (MM-in 830.1-ci maddəsi). Bu hüquqa əsasən mal sahibinin saxlamaq üçün haqq (saxlama haqqı) vermək kimi vəzifə daşımını müəyyən etmək olur. Başqa sözlə, anbar sahibinin haqq almaq kimi hüququna mal sahibinin haqq vermək vəzifəsi uyğun gəlir. Beləliklə, saxlama üçün haqq vermək mal

sahibinin əsas vəzifəsidir. Mal sahibinin saxlama üçün ödədiyi haqq saxlama haqqı adlanır.

Saxlama haqqı tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Əgər saxlama haqqı müəyyən edilməyibsə, mal sahibi adi saxlama haqqı məbləğində haqq ödəyir. Bu isə onu göstərir ki, anbarda saxlama müqaviləsi həmişə əvəzli olur; əvəzsiz anbarda saxlama müqaviləsi bağlana bilməz. Ona görə ki, anbarda saxlama kommersiya əməliyyatıdır; əvəzli olmaq isə kommersiya əməliyyatının başlıca prinsipidir¹. Digər tərəfdən mal anbarı tərəfindən sənət (peşə) şəklində həyata keçirilən saxlama həmişə əvəzli olur².

Mal sahibi saxlama haqqını həm birdəfəlik, həm də hissə-hissə ödəyir. O, anbardan mali tam halında bütövlükdə götürüldükdə, birdəfəlik saxlama haqqı ödəyir. Yox, əgər mali qismən götürüldükdə, mal sahibi hər bir halda saxlama haqqını hissə-hissə ödəyir. Hissə-hissə ödəniş qaydası saxlama müddəti üç aydan çox olan hallarda tətbiq edilir. Belə halda saxlama haqqı müvafiq olaraq hər bir rübün sonunda, yəni hər üç ayın axırında ödənilir (MM-in 830.1-ci maddəsi).

Mal sahibinin əsas vəzifələrindən biri saxlama xidməti ilə bağlı olmayan bütün xərclərin əvəzini ödəməkdən ibarətdir. Bu xərcləri (təmir xərcləri, fraxt, gömrük rüsumu, yükləmə-boşaltma və digər əlavə əməliyyatlara) mal anbarı sahibi ödəyir. Sonradan anbar sahibinin tələbi ilə mal sahibi xərclərin əvəzini dərhal ödəməlidir (MM-in 830.2-ci maddəsi).

§ 5. Mehmanxanalarda (və ya restoranlarda) əşyaların saxlanması müqaviləsi

1. Müqavilənin anlayışı

Mehmanxanalarda əşyaların saxlanması Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün təzə və yeni saxlama növü deyildir. Köhnə MM-in yalnız bircə maddəsi (429 maddə) mehmanxanalarda əşyaların saxlanılmasına toxunurdu. Restoranlarda əşyaların saxlanması isə qüvvədə olan MM-də saxlamanın növü kimi birinci dəfə olaraq tənzimlənir. Köhnə MM ayrıca olaraq belə saxlama nəzərdə tutmamışdı.

MM-in 45-ci fəslinin 3-cü paragrafına daxil olan normalar (831-836-cı maddələr) mehmanxanalarda və ya restoranlarda əşyaların saxlanılması ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bir çox sivil ölkələrin qanunvericiliyi saxlamanın bu növlərini nizama salmaq üçün müvafiq qaydalar müəyyən edir. Məsələn, Almaniyanın MQ-də saxlamaya aid iki fəsil vardır ki, bu fəsilərdən biri məhz mehmanxanalarda əşyanın saxlanılmasına həsr olunmuşdur (13-cü fəsil, 701-704-cü paragraflar)¹. Fransada mehmanxanalarda əşyaların saxlanması Mülki Məcəllə ilə tənzimlənir²; saxlamanın bu növü ABŞ

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Явичко. М., 1966, с. 333. Bu qayda Almaniyanın MQ-də də nəzərdə tutulmuşdur.

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 720.

³ Daha ayrıllı: Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Derslik. I cild. II nəşr. Bakı, 2008, s. 856; s. 883-888.

⁴ Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 765.

¹ Бушва А.Ю., Макарова О.А., Попондопулю. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. М., 2003, с. 77.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. Р.П. Нарышкина. М., 1984, с. 125.

³ Шалп Ян. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 257.

⁴ Л. Жюлио де ля Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3, с. 271.

hüququna da məlumdur¹. İsveçrə Öhdəlik Qanunu, İtaliya Mülki Məcəlləsi, Yaponiya Ticarət Məcəlləsi və s. mehmanxanalarda əşyaların saxlanması üçün müvafiq normalar nəzərdə tutur. Xarici ölkələrin qanunvericiliyində mehmanxanalarda əşyaların saxlanması özünəxas əlamətlərlə xarakterizə olunur². Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin axırlarında başlayaraq xarici ölkələrdə mehmanxanalarda əşyaların saxlanması hüquqi tənzimlənməsi aktual bir məsələyə çevrilmişdir. Buna keçən əsrin axırını onilliklərində turizmin, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq turizmin geniş səviyyədə inkişaf etməsi səbəb olmuşdur.

Mehmanxana və ya restoranda saxlama saxlanmanın xüsusi xarakterli bir növüdür. Bu saxlama növü mehmanxanaya (restorana) gələn müştərilərə məxsus olan əşyaların saxlanması ilə bağlı olaraq yaranır. Bu cür saxlama münasibətləri mehmanxana (restoran) sahibi ilə müştəri arasında əmələ gəlir ki, nəmin münasibətlər müqavilə əsasında tənzimlənir.

Mehmanxanalarda (və restoranlarda) əşyaları saxlama müqaviləsinə görə mehmanxana (və restoran) sahibi müştərinin (qonağın) ona verdiyi əşyanı saxlamağı və saxlama müddəti başa çatdıqda qaytarmağı öhdəsinə götürür. Müqavilə real müqavilədir; ona görə ki, müqavilə əmlak saxlanma verildiyi andan bağlanmış sayılır; tərəflərin hüquq və vəzifələri yalnız müqavilə bağlandıqdan sonra əmələ gəlir.

Müqavilə bütün hallarda **əvəzsiz xarakterə** malikdir. Mehmanxana və ya restoran sahibi qonağın əşyasını saxlamaq üzrə göstərdiyi xidmətin müqabilində saxlama haqqı almır. MM-in 836-cı maddəsinə nəzərdən keçirdikdə müqavilənin əvəzsiz olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Belə ki, bu maddədə saxlama haqqından irəli gələn tələblər (şərtlər) nəzərdə tutulmur. Müqavilə həm də ona görə əvəzsizdir ki, mehmanxana (və ya restoran) sahibi saxlanmanı sənət (peşə) fəaliyyəti formasında həyata keçirmir; digər tərəfdən belə fəaliyyət kommersiya əməliyyatı sayılır.

Müqavilə **birdərəfli müqavilədir**. Belə ki, müqavilə iştirakçılarından yalnız mehmanxana və restoran sahibi vəzifə daşıyır. Qonaq müqavilə üzrə vəzifə daşımır. Müqavilə əvəzsiz olduğu üçün qonağın üstünə saxlama haqqını ödəmək vəzifəsi düşmür. Mülki hüquq nəzəriyyəsinə görə **real əvəzsiz saxlama əqdi birdərəfli müqavilə hesab edilir**³.

Beləliklə, müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə real, əvəzsiz və birdərəfli müqavilədir. Bu, saxlama müqaviləsinin klassik variantına uyğun gəlir.

Bəzi ölkələrdə, məsələn, Yaponiyada mehmanxanalarda və ya restoranlarda saxlama MM ilə yox, TM ilə tənzimlənir⁴; buna görə də o, mülki-hüquqi əqdə yox, ticarət əqdi hesab olunur.

2. Müqavilənin elementləri

Müqavilə üzrə münasibətlərdə **iki tərəf** çıxış edir: mehmanxana (və ya res-

toran) sahibi; müştəri. **Mehmanxana (və ya restoran) sahibi** müştərilərə daldalanacaq verən şəxsdir (MM-in 831.1-ci maddəsi). **Müştəri** mehmanxanaya müvəqqəti olaraq yaşamaq üçün, restorana işə istirahət vaxtını keçirmək, şənəllənmək, hər hansı bir şənlik mərasimində (məsələn, ad günündə, ziyafətdə) iştirak etmək üçün gələn **qonaqdır**. Mehmanxana fəaliyyəti xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növüdür¹. Belə ki, fəaliyyət göstərməsi üçün mehmanxananın xüsusi razılıq (lisenziya) alması vacibdir. Xüsusi razılığı işə AR-in Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi verir.

Müqavilənin predmetini mehmanxana və ya restoran sahibinin qonağa məxsus olan əşyaların saxlanması üzrə göstərdiyi xidmət təşkil edir. **Müqavilənin obyektini** kimi, yeni xidmətin özünün obyektini kimi müxtəlif cür əşyalar - avtomobillər, diri heyvanlar², ev təsərrüfatı üçün təzəcə alınmış avadanlıqlar, meişət predmetləri, yeni geyim şeyləri, pullar, qiymətli kağızlar, xarici valyuta, valyuta sərəvəlləri və s. çıxış edə bilər. Müqavilənin obyektini üç yerdə saxlamaya qəbul edilə bilər (MM-in 831.1-ci maddəsi):

- mehmanxana və ya restoran sahibinin otaqlarında;
- mehmanxana və ya restorandan kənarında olan yerlərdə;
- digər saxlanma yerlərində.

Saxlanmanın obyektini olan pullar, qiymətli kağızlar və digər qiymətli əşyalar mehmanxana və ya restoran sahibinin tələbi ilə qapalı yəşikdə verilə bilər. Məsələn, qonaq pulları, qiymətli kağızlar, sərəvəlləri və digər qiymətli əşyaları mücrüyə və ya sandıqçaya qoyub mehmanxana və ya restoran sahibinə təqdim edə bilər. Qiymətli əşyaların yerləşdiyi və qoyulduğu yəşik müştəri tərəfindən möhürlənə bilər. Qiymətli əşyaların qapalı və ya möhürlənmiş yəşikdə verilməsi hər şeydən əvvəl, saxlama sirlini təmin edir; mehmanxana və ya restoran sahibi saxlama sirlini pozmamalıdır; o, məhz hansı qiymətli əşyaların saxlanma verilməsini bilməyə cəhd etməməlidir. İkinci tərəfdən qiymətli əşyaların qapalı və ya möhürlənmiş yəşikdə saxlanma verilməsi onların salamatlığını təmin etmək məqsədinə xidmət edir.

Əgər mehmanxana və ya restoran sahibi tələb edərsə, qonağın üstünə qiymətli əşyaları (pulu, qiymətli kağızları və s.) qapalı və ya möhürlənmiş yəşikdə vermək kimi vəzifə düşür. Belə halda əvvəlcə birdərəfli müqavilə kimi bağlanan saxlama müqaviləsi **ikitərəfli müqaviləyə** çevrilir³. Ona görə ki, hər iki tərəf vəzifə daşıyır və bu vəzifəyə uyğun gələn hüquq malik olurlar.

«Müqavilənin forması haqqında» AR Qanunu konkret göstəriş ifadə etmir. Belə hesab etmək olar ki, anbarda saxlama müqaviləsində olduğu kimi mehmanxanalarda və ya restoranlarda saxlama münasibətləri ənənəvi saxlama müqaviləsi tərtib edilmədən rəsmiləşdirilir. Belə halda müştəriyə **hər hansı bir müqavilə yazılmış sənəd** (məsələn, çek, qaimə, qəbz və s.) verilə bilər. Bu, **sadə yazılı formada** müqavilənin bağlanması ifadə edir.

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 482.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Ячкова. М., 1966, с. 324.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 214.

⁴ Сакаэ Вазацума, Тору Аридзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 110.

¹ AR prezidentinin 2006-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş siyahı (bu siyahı xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növlərini müəyyənləşdirir)

² MM-in 135.3-cü maddəsinə görə heyvanları əşya qateqoriyasına şamil edilmir. Onların hüquqi rejimi «sui generis», yəni xüsusi qanunlarla təyin edilir. Lakin əşyaların hüquqi vəziyyəti heyvanlara da tətbiq edilə bilər, bu şərtlə ki, qanunda ayın qayda nəzərdə tutulmasın.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 215.

Müqavilənin müddəti barədə qanunda hər hansı şərt nəzərdə tutulmur. Odur ki, bu müqavilə şərti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Bir qayda olaraq, qonağın əşyalarının saxlanma müddəti ilə onun mehmanxanada yaşaması və ya restoranda olması vaxtına uyğun gəlir; həmin müddətlər, adətən, üst-üstə düşür. Müddət müqavilənin **mühüm şərti hesab edilmir**.

O ki qaldı **qiymət kimi elementə**, qeyd etməliyə ki, mehmanxanalarda (və ya restoranlarda) saxlama əvəzsidir. Buna görə də saxlanmanın bu növündə qiymət kimi elementə təsadüf olunmur. Məsələ burasındadır ki, mehmanxananın əsas məqsədi mehmanxana xidməti göstərməkdir; mehmanxana xidməti onun üçün əsas xidmət növü sayılır; mehmanxana məhz mehmanxana xidməti göstərmək məqsədilə yaradılmışdır. O ki qaldı saxlama xidmətinə, qeyd etməliyə ki, o, mehmanxananın göstərdiyi **əsas xidmətin tərkib hissəsidir, yardımçı əməliyyatdır**. Başqa sözlə, mehmanxana saxlaması sənət (peşə) şəklində, professional əsaslarla həyata keçirir və bu səbəbdən o, professional (peşəkar) saxlayıcı hesab olunmur. Bunlara görə mehmanxana qonaqların əşyalarını onlarla ayrıca və xüsusi olaraq saxlama müqaviləsi bağlamadan da saxlaya bilər. Belə ki, mehmanxana sahibi qonaqla mehmanxana xidməti göstərilməsi barədə müqavilə bağlayır; məhz bu müqavilə çərçivəsində o, qonaqların əşyalarını saxlaya bilər; bu zaman saxlama həmin müqavilənin tərkib hissəsi, yardımçı əməliyyat hesab edilir. Odur ki, göstərilən müqavilədən mehmanxana sahibinin qonağın əşyalarını saxlamaq öhdəliyi yaranır¹. Təsədüf deyildir ki, bəzi ölkələrin, məsələn, RF MM-in 925-ci maddəsinə görə mehmanxanalarda saxlama qanunda ifadə olunan göstərişdən yaranır və qonaqla ayrıca olaraq saxlama müqaviləsi bağlanması tələb olunmur; buna müqavilə saxlanıcı yox, **qanuni saxlanıcı** deyilir. Bəzi ölkələrin (Almaniyanın, Luiziana ştatının və s.) qanunvericiliyinə görə saxlama münasibəti (öhdəliyi) əşyaların mehmanxanaya gətirilməsi faktının özüne əsasən avtomatik olaraq, bilavasitə yaranır. Fransada məcburi saxlanıcı (bədbəxt hadisəyə, məsələn, yanğına, dağınıqlyığa, talana və s. görə ehtiyac üzündən əşyanı məcburi surətdə saxlanca veriləməsi) tətbiq edilir ki, mehmanxanada saxlama ona bərabər tutulur². **Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə isə yalnız müqavilə saxlanıcı məlumdur**.

3. Mehmanxanalarda və ya restoranlarda əşyaların saxlanmasına görə məsuliyyət

Mehmanxana və ya restoran sahibinin əsas vəzifəsi qonağın verdiyi əşyaları salamat saxlamaqdan ibarətdir; o, hər bir saxlayıcı kimi qonağın əşyalarını qoruma və mühafizə etməlidir³. Buna görə mehmanxana və ya restoran sahibi qonaq qarşısında məsuliyyət daşıyır. Odur ki, saxlama zamanı o, qonağın əşyalarının salamatlığını təmin etməlidir. Əgər əşyaları salamat saxlamazsa, mehmanxana və ya restoran sahibi üçün **mülki-hüquqi məsuliyyət yaranır** ki, həmin məsuliyyət MM-in 831-835-ci maddələri ilə tənzimlənir. Bu maddə

lərdə mehmanxana və ya restoran sahibinin daşdığı mülki-hüquqi məsuliyyətin əsası, şərtləri və həcmi barədə müvafiq normalar ifadə edilmişdir.

Mehmanxana və ya restoran sahibinin daşdığı **mülki-hüquqi məsuliyyətin əsasını** qonağa zərər vurulması təşkil edir; qonağa zərər isə əşyaların salamat saxlanmaması nəticəsində vurulur. Əgər əşyaların salamat saxlanmaması nəticəsində qonağa zərər vurularsa, onda mehmanxana və ya restoran sahibi üçün mülki-hüquqi məsuliyyət yaranır. Məlum məsələdir ki, mehmanxana və ya restoran sahibi **vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir**.

O ki qaldı əşyaların salamat saxlanmasına, qeyd etməliyə ki, mülki qanunvericilik onun üç formasını müəyyənləşdirir. Həmin formalara aiddir (MM-in 831.1-ci maddəsi; 833.2-ci maddəsi):

- əşyaların zədələnməsi;
- əşyaların korrupsiyası;
- əşyaların itməsi (oğurlanması).

Əşyaların zədələnməsi dedikdə, xarici fiziki təsir nəticəsində əşyaların öz mexaniki xüsusiyyətlərini dəyişməsi, keyfiyyət baxımından pisləşməsi və dəyərcə azalması başa düşülür. Əşyaların daxili, kimyəvi və bioloji xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə, bunun nəticəsində öz ilkin keyfiyyətinə uyğun gəlməsinə və öz qiymətini tam və ya qismən itirməsinə **əşyaların korrupsiyası** deyilir; əşyaların korrupsiyası onların xarab olmasınıdır. **Əşyaların itməsi** dedikdə, onların mehmanxana və ya restoran sahibi tərəfindən qonağa qaytarılmasının mümkün olmaması başa düşülür. Əşyalar müxtəlif səbəblərə görə (məsələn, fiziki çəhdətlə məhv olmasına, oğurlanmasına və digər səbəblərə görə) itə bilər.

Bunlardan başqa, mülki qanunvericilik əskik çıxmanı (əskik gəlməni) əşyaların salamat saxlanmamasının forması kimi müəyyən etmir¹. Lakin buna baxmayaraq, əskik çıxma (əskik gəlmə) əşyaların salamat saxlanmamasının formasıdır. **Əşyaların əskik çıxması (əskik gəlməsi)** dedikdə, kəmiyyət (say, çəki) baxımından onların çatışmaması başa düşülür; əskik gəlmə halında əşyaların bir hissəsi itir. Buna görə ona bəzən **əşyaların qismən itməsi** də deyilir. Məsələn, qonaq mehmanxana sahibinə saxlanca 100 manatlıq 20 ədəd pul nişanı verir (20*100 = 2000 manat); 2000 manat pul qonağa qaytarılan zaman 100 manatlıq 4 ədəd pul nişanın (4*100 = 400 manat) əskik çıxması (gəlməsi), yəni çatışmaması müəyyən olunur.

Əşyaların salamat saxlanmaması dedikdə, onların zədələnməsi, korrupsiyası, itməsi və ya əskik gəlməsi başa düşülür; mehmanxana və ya restoran sahibi saxlamaya qəbul etdiyi əşyaların məhz zədələnməsinə, korrupsiyasına, əskik gəlməsinə və ya itməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Avtomobillərin, avtomobillərdəki əşyaların və diri heyvanların salamat saxlanmamasına görə isə onun üçün məsuliyyət yaranmır. Əgər həmin əşyalar salamat saxlanılmazsa, məsələn, itərə, mehmanxana və ya restoran sahibi bunun nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi daşımır. Ona görə ki, qanunda ifadə edilən göstərişə əsasən zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi avtomobillərə, avtomobil

¹ M.İ. Braginski əsassız olaraq göstərir ki, belə halda qanşiq müqavilə bağlanı (Бураевский М.И., Витрянский В.В., Договорное право. Книга 3, М., 2002, с. 793).

² Л. Жюппло де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3, с. 271.

³ Л. Жюппло де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3, с. 268.

¹ Qanunverici mehmanxana və ya restoran sahibinin ham da əşyaların əskik çıxmasına görə məsuliyyət daşımaması barədə göstəriş ifadə etməlidir. Bundan ötrü MM-in 831-ci və 833-cü maddələrinə müvafiq əlavə olunmalıdır.

billərdəki əşyalara və diri heyvanlara şamil edilmir (MM-in 831.2-ci maddəsi).

Restoran və ya mehmanxana sahibinin daşdığı məsuliyyətin məcburi və ləbub şərti təqsidir. Belə ki, mülti qanunvericilik təqsirə görə məsuliyyət prinsipindən (təqsir prinsipindən) çıxış edir; bu prinsipə görə əgər əşya mehmanxana və ya restoran sahibinin və ya onun işçi heyətinin təqsiri üzündən itmişsə, kərlənmişsə, əskik gəlmişsə və ya zədələnmişsə, mehmanxana və ya restoran sahibi mülti-hüquqi məsuliyyət daşıyır və ona görə də vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir.

Mülti qanunvericilik həm də təqsir prezumpsiyası prinsipi müəyyənləşdirir: bu prinsipə görə, əksi sübut olunana kimi, mehmanxana və ya restoran sahibi, əşyaların itməsində, zədələnməsində və s. təqsiri sayılır (MM-in 831.1-ci maddəsi). Əgər əşyanın onun təqsiri üzündən itməməsi, zədələnməməsi və s. sübuta yetirilərsə, məsuliyyət yaranmır; sübutetmə yükünü mehmanxana və ya restoran sahibi çəkməlidir.

Mehmanxana və ya restoran sahibi qonaqların əşyalarını saxlamalıdır (MM-in 831.1-ci maddəsi):

- öz otaqlarında;

- mehmanxana və ya restorandan kənarında başqa yerdə (həmin yeri mehmanxana və ya restoran sahibi və ya onun işçi heyəti müəyyənləşdirir).

Mehmanxana və ya restoran sahibi (və ya onun işçi heyəti) əşyaları saxlanmaya başqa şəkildə də qəbul edə bilər (məsələn, qapalı yerdə, möhürlənmiş zərfdə və s.). Əgər göstərilən yerlərdə saxlanan və ya saxlamaya başqa şəkildə qəbul olunan əşyalar zədələnersə, kərlənsə və ya itərsə (oğurlanırsa), mehmanxana və restoran sahibi min yüz (1100) manatdan çox olmayan miqdarda məsuliyyət daşıyır (MM-in 833.1-ci maddəsi). Buna görə də həmin hallar nəticəsində qonağa vurulmuş zərərin əvəzini mehmanxana və ya restoran sahibi tərəfindən ödənilməsi həmin miqdarda məhdudlaşır. Odur ki, zərərin əvəzini ödəmə məbləği göstərilən miqdardan çox ola bilməz. Başqa sözlə, mülti qanunvericilik zərərin əvəzini ödəmənin maksimum həddini (həcmi) nəzərdə tutur. Bu isə onu ifadə edir ki, mülti qanunvericilik məhdud məsuliyyət, yəni mehmanxana və ya restoran sahibinin məsuliyyətinin məhdudlaşdırılması prinsipindən çıxış edir. Həmin prinsip bəzi xarici ölkələrin (məsələn, Almaniyanın, Fransanın və s.) qanunvericiliyinə də məlumdur¹.

Lakin əgər əşya mehmanxana və ya restoran sahibinin və ya onun işçi heyətinin təqsiri üzündən itmişsə, kərlənmişsə və ya zədələnmişsə, məhdud məsuliyyət prinsipi tətbiq edilmir. Başqa sözlə, göstərilən hallarda mehmanxana və ya restoran sahibinin məsuliyyəti məhdudlaşdırılmır. Ona görə ki, əşyanın itməsində, zədələnməsində və s. mehmanxana və restoran sahibinin və ya onun işçi heyətinin özünün təqsiri vardır. Bundan başqa, məhdud məsuliyyət prinsipi saxlanmaya qəbul edilmiş qiymətli əşyalar (pullar, qiymətli kağızlar və s.) itdiyi hallarda da tətbiq olunmur. Belə əşyaları qonağın tələbi ilə mehmanxana və ya restoran sahibi saxlanmaya qəbul etməyə borcludur; onların itməsinə, zədələnməsinə və ya kərlənməsinə görə məhdud məsuliyyət yox, həcmli

nə görə daha yüksək məsuliyyət müəyyən olunur. Bununla belə, mehmanxana və ya restoran sahibi qiymətli əşyaları saxlamaya qəbul etməkdən imtina edə bilər. Amma bu, onu məsuliyyətdən azad etmir. Belə ki, o, qonağın qiymətli əşyalarını saxlamaya qəbul etməkdən əsassız olaraq imtina etməsinə görə məhdud məsuliyyət yox, yüksək məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə, göstərilən hallarda da mehmanxana və ya restoran sahibinin məsuliyyəti məhdudlaşdırılmır.

Bununla yanaşı, yalnız iki halda mehmanxana və ya restoran sahibi qiymətli əşyaları saxlamaya qəbul etməkdən imtina edə bilər ki, belə imtina hüquq pozuntusu sayılmır və bu səbəbdən məsuliyyətə səbəb olmur (MM-in 832-ci maddəsi). Həmin hallara aiddir:

- əhəmiyyətinə və ya miqdarına görə qiymətli əşyaların mehmanxana və ya restoran üçün həddən çox (son dərəcə çox) olduğu hal;

- qiymətli əşyaların saxlanmasının mehmanxana və ya restoran üçün təhlükəli olduğu hal.

Qeyd etmək vacibdir ki, qalan hallarda qiymətli əşyaları saxlanma qəbul etməkdən mehmanxana və ya restoran sahibinin imtina etməsi məsuliyyətə səbəb olur; saxlamadan imtina etməni qonaq sübut etməlidir.

O ki qaldı qonaq tərəfindən mehmanxana və ya restoran sahibinə saxlanma veriləni pul, qiymətli kağız və digər əşyaların itməsinə görə məsuliyyətə, qeyd etməliyə ki, mülti qanunvericilik bu bərdə konkret göstəriş ifadə etmir. Hesab edirik ki, qiymətli əşyaların mehmanxana və ya restoran sahibinə saxlanma verilməməsi riski qonağın üstünə düşür, bu şərtlə ki, mehmanxana və ya restoran sahibinin onları saxlanma qəbul etməkdən imtina etməsi sübuta yetirilməsin. Amma Almaniya MQ-də¹, İsveçrə qanunvericiliyində² saxlanma verilməyən qiymətli əşyaların itməsinə görə mehmanxana sahibi üçün məhdud məsuliyyət nəzərdə tutulur.

Deyənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, mehmanxanalarda və ya restoranlarda əşyaların saxlanması saxlayıcı kimi mehmanxana və ya restoran sahibinin daşdığı məsuliyyətə aid olan iki xüsusiyyətlə xarakterizə edilir; bu xüsusiyyətlərdən biri mehmanxana və ya restoran sahibinin məsuliyyətini artırır (yüksək məsuliyyət), digəri isə onun məsuliyyətini məhdudlaşdırır (məhdud məsuliyyət)³.

Mülti qanunvericiliyə görə mehmanxana və ya restoran sahibi bəzi hallarda qonağa vurulmuş zərəre görə məsuliyyətdən azad edilir. Həmin hallara aiddir (bu hallar Almaniya, ABŞ və digər ölkələrin mülti hüququnda da nəzərdə tutulmuşdur)⁴:

- zərərin qonağın, onu müşayiət edən şəxsin və ya qonağın qəbul etdiyi şəxsin vurduğu hal;

- zərərin əşyanın xarakterindən irəli gəlidiyi hal;

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячков. М., 1966, с. 328-329.

² Синайский В.И. Русское гражданское право. Учебник. М., 2002, с. 444.

³ Л. Жюппю де ла Морьяндьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 271.

⁴ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 483; Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячков. М., 1966, с. 328.

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 237.

§ 6. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə

1. Müqavilənin anlayışı

• zərərin qarşısı alınmaz qüvvənin təsirindən irəli gəlmiş hal.
Bu hallardan biri olarsa, mehmanxana və ya restoran sahibi məsuliyyətdən azad edilir. Amma həmin hallar sübuta yetirilməlidir; sübut etmə yükünü mehmanxana və ya restoran sahibi çəkir.

Mehmanxana və ya restoran sahibi həm də hüquqlara malikdir. **Girov hüququ** həmin hüquqlardan biridir (MM-in 836-cı maddəsi). Belə ki, mehmanxana və ya restoran sahibinin qonağa qanuni tələbləri ola bilər. Həmin tələblərə aiddir:

- qonağın mehmanxanada qaldığı (yaşadığı) otağa görə ödəniş barədə tələb;
- qonağa göstərilən xidmətə görə haqq barədə tələb;
- qonağın mənafeyi üçün çəkilmiş xərclər barədə tələb.

Göstərilən tələbləri təmin etmək üçün mülki qanunvericilik mehmanxana və ya restoran sahibinə qonağın saxlanan əşyalarına girov hüququ verir; əgər qonaq həmin tələbləri ödəməzsə, mehmanxana və ya restoran sahibi qanunvericiliyə uyğun qaydada onları realizə edir; satışdan əldə olunan pul hesabına o, öz tələblərini təmin edir. Qalan məbləğ qonağın özünə verilir.

Göstərilən halda girov hüququ girov müqaviləsindən yox, qanunda birbaşa ifadə olunan göstərişdən yaranır; buna görə də o, müqavilə girovu yox, **qanuni girov** hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, **Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə mehmanxanalarda və ya restoranlarda əşyaların saxlanması müqavilə əsasında həyata keçirilir.** Belə ki, mehmanxana sahibi ilə qonaq arasında ayrıca olaraq saxlama müqaviləsi bağlanmalıdır; ya da qonaqla mehmanxana sahibi arasında bağlanmış mehmanxana xidməti göstərilməsi barədə müqavilə çərçivəsində saxlama xidməti göstərilməlidir. Odur ki, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə mehmanxanalarda saxlama **müqavilə saxlanıcıdır**; Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi nə qanuni saxlanıcı, nə də məcburi saxlanıcı tanıyır¹. RF-in qanunvericiliyinə görə, mehmanxana xüsusi olaraq müqavilə bağlanmadan qonağın əşyasının itməsinə, əskik gəlməsinə və ya zədələnməsinə görə cavab verir; Almaniyanın və Luiziananın (ABŞ) qanunvericiliyinə görə, mehmanxanalara əşyaların gətirilməsi və daxil olması faktının özü avtomatik olaraq onlar üçün məsuliyyət yaradır². Fransa Mülki Məcəlləsi məcburi saxlan növü nəzərdə tutur; məcburi saxlanıcı bədbəxt hadisəyə görə ehtiyac üzündən əşyanın saxlanca verilməsidir; mehmanxanalarda saxlanıcı məcburi saxlanca bərabər tutulur³.

Konsiqnasiya (latınca «consignatio» - yazılı sübut, sənəd) anbarı haqqında müqavilə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində yeni müqavilə növüdür. Əvvəlki 1964-cü il MM heç vaxt belə növ müqavilə nəzərdə tutmamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrin əksəriyyətinin qanunvericiliyi həmin müqaviləni xüsusi olaraq tənzimləmir. Həmin ölkələrin qanunvericiliyindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının MM-i konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin hüquqi nizamlanmasına ayrıca paraqraf həsr etmişdir; həmin paraqraf özündə 837-841-ci maddələri birləşdirir.

Xarici iqtisadi dövriyyədə, xüsusən də beynəlxalq ticarət (kommersiya) mənasibəlləri sahəsində konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə geniş tətbiq edilir. Müxtəlif dövlətlərin subyektləri arasında bağlanan bu müqavilə beynəlxalq ticarət (kommersiya) praktikasında **beynəlxalq konsiqnasiya müqaviləsi** adı ilə tanınır. Beynəlxalq konsiqnasiya müqaviləsi istehsalçılara imkan verir ki, onlar öz mallarını xarici bazarlarda satsınlar. Amma malların xarici bazarlarda satılması çox vaxt **ticarət vasitəçilərinin və kommersiya nümayəndələrinin köməyindən** istifadə etmədən mümkün olmur. Çünki ticarət vasitəçiləri və kommersiya nümayəndələri həm beynəlxalq ticarət şərtlərini, həm də daxili bazarın xüsusiyyətlərini kifayət dərəcədə yaxşı bilirlər. Onlar cəlb etməklə istehsalçılar öz sahibkarlıq (kommersiya) riskini azaldır, eləcə də başqa ölkələrdə yeni bazarlara daxil olmaqla bağlı çəkilən xərcləri minimum səviyyəyə endirir.

Beynəlxalq ticarət (kommersiya) praktikasında konsiqnasiya müqaviləsindən geniş istifadə edilməsi onun bəsinədə aktların qəbul olunmasına gətirib çıxardı. Söhbət **Beynəlxalq Ticarət Palatasının iki aktından** gedir:

- birtipli kommersiya agent kontraktı barədə sənəd⁴;
- kommersiya agent kontraktlarının tərtib edilməsinə dair rəhbərlik haqqında sənəd⁵.

Göstərilən sənədlərdə beynəlxalq konsiqnasiya müqaviləsinə xarakteristika verilir, onun xarakterik əlamətləri göstərilir. Amma həmin sənədlərin məcburi hüquqi qüvvəsi yoxdur. Belə ki, onlar tövsiyə xarakterli sənədlərdir.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi konsiqnasiya anbarı haqqında müqaviləyə leqal anlayış vermişdir. Buna görə də ona elmi (doktrinal) tərif verməyi vacib sayırıq. Tərif verməmişdən əvvəl konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin xarakterik əlamətlərini müəyyənləşdirək.

Sovet dövrünün hüquq ədəbiyyatında «konsiqnasiya müqaviləsi» termini işlədilmişdir; o, komissiya müqaviləsinin növü hesab olunurdu⁶. Belə ki, bu müqaviləyə görə bir tərəf (konsiqnator) müəyyən müddət ərzində digər tərəfin (konsiqnantın) verdiyi malları haqq müqabilində öz adından, lakin konsiqnantın

¹ Hesab edirik ki, mehmanxanalarda əşyaların saxlanması haqqında qaydalar bəzi obyektlərdə (motelalarda, istirahət evlərində, pansionatlarda və digər yerlərdə) həyata keçirilən saxlama xidmətinə də şamil olunmalıdır. Qanunverici bu barədə, şübhəsiz, müvafiq göstəriş ifadə etməlidir.

² Бразинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002, с. 683, с. 687.

³ Л. Жюлио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1961, Том 3, с. 271.

⁴ The ICC Model Commercial Agency Contract (публикация МТП, ноябрь 1991 года, № 496).

⁵ The ICC Guide for the Drawing up Commercial Agency of Contracts (публикация МТП 1983 года, № 410).

⁶ Экспортно-импортные операции. Правовое регулирование / Под ред. В.С. Позднякова. М., 1970, с. 276.

hesabına satmağı öhdəsinə götürürdü; belə anlayış müasir dövrün hüquq ədəbiyyatı səhifələrində də verilir¹.

RF-də yazılan bəzi dərsliklərdə də konsiqnasiya müqaviləsinə komissiya müqaviləsinin növü kimi baxılır² və həmin müqaviləyə komitentin (istehsalçının) vasitəçi-konsiqnatorun (komissionerin) anbarına mal verməsinə, sonradan onun öz adından həmin malı satmasına nəzərdə tutulan müqavilə kimi tərif verilir. Amma həmin müqavilə RF-in mülki qanunvericiliyi ilə xüsusi olaraq tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə gəldikdə isə qeyd etməliyə ki, bizim Mülki Məcəllə bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, konsiqnasiya müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsinə xüsusi olaraq bir neçə maddə həsr etmişdir. Bunu AR-in mülki qanunvericiliyinin mühüm nailiyyəti hesab etmək olar. Özü də bizim ölkə qanunvericiliyinin konsiqnasiya müqaviləsinin nizamlanmasına həsr etdiyi maddələr MM-in saxlama müqaviləsi barədə 45-ci fəslinin 4-cü paragrafında nəzərdə tutulmuşdur. Bununla qanunverici **konsiqnasiya müqaviləsinə saxlama müqaviləsinin müstəqil növü kimi tanıyır**. Təsədüfi deyildir ki, konsiqnasiya müqaviləsinə həsr olunan maddələri özündə birləşdirən 4-cü paragraf «konsiqnasiya anbarında saxlama» adlanır. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə həm də ona görə saxlama müqaviləsinin növü kimi tanınır ki, bu müqavilə özündə **saxlama müqaviləsinin elementlərini** birləşdirir³. Belə ki, həmin müqavilə konsiqnatorun mal anbarına malik olması nəzərdə tutur; konsiqnator konsiqnantın (istehsalçının) mallarını anbarda saxlamağı öhdəsinə götürür (MM-in 837.1-ci maddəsi).

Lakin konsiqnasiya anbarı haqqında müqaviləyə təkcə saxlama müqaviləsinin növü kimi baxmaq olmaz; bu müqavilə **mürəkkəb xarakterə malikdir**. Belə ki, o, özündə saxlama müqaviləsindən başqa, eyni zamanda, həm də **digər mülki-hüquqi müqavilələrin elementlərini** birləşdirir. Qeyd etməliyə ki, mal anbarında, o cümlədən konsiqnasiya anbarında saxlama müqaviləsi saxlama fəaliyyətindən başqa, alqı-satqı fəaliyyəti ilə də bağlıdır⁴. Şübhəsiz, mallar anbarda (o cümlədən konsiqnasiya anbarında) gələcəkdə müştərilərə (alıcılara) satılmaq üçün saxlanılır. Buna görə də konsiqnator konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin şərtlərinə əsasən konsiqnant (istehsalçının) tərəfindən göndərilən və konsiqnasiya anbarında saxlanan konsiqnasiya mallarına sərəncam vermək hüququna malikdir; konsiqnator bu hüquqdan istifadə edərkən müştərilərlə (alıcılara) mallara **sərəncam vermək əqdi** bağlaya bilər. Şübhət konsiqnator və müştərilər (alıcılar) arasında alqı-satqı müqaviləsinin bağlanmasından gedir. Alqı-satqı müqaviləsi həm də konsiqnasiya anbarından müştərilərə (alıcılara) satılmaq üçün mallar götürüləndə konsiqnantla konsiqnator arasında bağlanılır. Belə ki, konsiqnatorun müştərilərə satmaq üçün konsiqnasiya anbarından mal götürmək hüququ vardır (MM-in 840.1-ci maddəsi). Konsiqnator bu

hüquqdan istifadə edərkən konsiqnasiya anbarından mal götürüldükdə onunla konsiqnant arasında münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir (MM-in 840.2-ci maddəsi). Buna görə də konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə özündə həm də **alqı-satqı müqaviləsinin elementlərini** birləşdirir.

O ki qaldı konsiqnasiya (malların konsiqnasiyası) anlayışına, qeyd etmək lazımdır ki, qüvvədə olan mülki qanunvericilik həmin anlayışın mahiyyətini açmır. Həmin anlayışın müəyyənləşdirilməsinə Beynəlxalq Ticarət Palatasının sənədlərində rast gəlirik.

Konsiqnasiya (malların konsiqnasiyası) dedikdə, konsiqnantın (istehsalçının) göndərdiyi (verdiyi) malların konsiqnatorun konsiqnasiya anbarında saxlanması və sonradan həmin malları anbardan götürərək satması başa düşülür; satılana kimi mallara mülkiyyət hüququ konsiqnatora keçmir. **«Konsiqnasiya» termini onu ifadə edir ki, konsiqnasiya anbarında saxlanan malların mülkiyyətçisi konsiqnantdır¹.**

Konsiqnasiya konsiqnantın (istehsalçının) mallarının konsiqnatora məxsus konsiqnasiya anbarının vasitəsilə satılmasını nəzərdə tutur; belə mallara **konsiqnasiya malları** deyilir; həmin malların saxlandığı anbar isə **konsiqnasiya anbarı** adlanır.

Konsiqnasiyaya görə, konsiqnator malların saxlanması üçün **hökmən anbara malik olmalıdır**; ona konsiqnasiya anbarı deyilir. Mülkiyyət hüququ və ya digər qanuni sahiblik hüququ (məsələn, icarə hüququ və s.) əsasında konsiqnatora məxsus olan istənilən tikili (bina və s.) konsiqnasiya anbar funksiyasını yerinə yetirə bilər, bu şərtlə ki, o, malların saxlanması üçün yararlı olsun.

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə eyni zamanda **kommersiya konsiqnasiya müqaviləsinin elementlərini** birləşdirir. Belə ki, konsiqnasiya anbarı haqqında müqaviləyə görə konsiqnator konsiqnantın tapşırığı əsasında hərəkət edərkən özünün vasitəsilə onun mallarını satır. Təsədüfi deyildir ki, konsiqnantı qanunvericilik tapşırın adlandırır (MM-in 837.1-ci maddəsi).

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqaviləyə görə konsiqnator konsiqnasiya anbarında saxlanan malları müştərilərə (alıcılara) öz adından, lakin konsiqnantın hesabına və onun mənafeyi üçün sata bilər; belə halda həmin müqavilə özündə **kommisiya müqaviləsinin elementlərini** birləşdirir və onun növü kimi tanınır. Təsədüfi deyildir ki, konsiqnator malların saxlanması üçün komissiyonçu kimi məsuliyyət daşıyır (MM-in 839.1-ci maddəsi); komissiyonçu isə komissiya müqaviləsinin tərəfi olub, **dolayı (gizli) ticarət nümayəndəsi** hesab edilir². Buna görə də konsiqnasiya anbarında saxlama müqaviləsi **dolayı (gizli) ticarət nümayəndəliyi haqqında müqavilə** sayılır.

Konsiqnant malları alıcılara öz adından yox, konsiqnantın adından da sata bilər³; bu zaman o, **birbaşa ticarət nümayəndəsi** kimi çıxış edir, konsiqnasiya

¹ Правовое регулирование / Под ред. А.С.Комарова. М., 2001, с. 345-346; Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 322.

² Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Отв.ред. Е.А.Суханов. М., 2000, с. 107.

³ Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 316.

⁴ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002, с. 430.

¹ Руководство Международной торговой палаты по составлению коммерческих агентских контрактов (пп. F п. 9).

² Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности / Под ред. А.С.Комарова. М., 2001, с. 345-346.

³ Шмитцгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с. 151.

⁴ Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 315-316.

ya anbarı haqqında müqavilənin özü isə **birbaşa ticarət nümayəndəliyi müqaviləsi** sayılır.

Beynəlxalq Ticarət Palatasının sənədlərində malları konsiqnatorun müştərilərə (alıcılara) öz adından və ya konsiqnantın adından satması konsiqnasiya müqaviləsinin xarakterik cəhətlərindən biri hesab olunur. Amma bizim ölkə qanunvericiliyində bu cəhət barədə hər hansı göstəriş ifadə olunmur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə, konsiqnator konsiqnantın göndərdiyi malları öz anbarında saxlayır və sonradan həmin malları anbardan götürərək müştərilərinə (alıcılara) satır; anbardan mallar götürüldükdə konsiqnator və konsiqnant arasında alqı-satqı müqaviləsi bağlanır. Belə halda ticarət nümayəndəliyi münasibətlərinin yaranması qeyri-mümkündür.

Deyənlərə əsasən **konsiqnasiya anbarı haqqında müqaviləyə görə bir tərəf (konsiqnator) digər tərəfin (konsiqnantın) tapşırığı ilə onun göndərdiyi malları öz anbarında saxlamağı və həmin malların satışını həyata keçirməyi öhdəsinə götürür.**

2. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin əsas xüsusiyyətləri və hüquqi təbiəti

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu müqavilə həm subyekti tərkibi, həm də məzmun baxımından **sahibkarlıq müqaviləsi və ya ticarət (kommersiya) əqdi** hesab edilir. Belə ki, müqavilənin məzmununu malların konsiqnasiyası təşkil edir; malların konsiqnasiyası isə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsini ifadə edir¹. İkinci tərəfdən həmin müqavilənin tərəfləri sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləridir. Bunlardan başqa, mal anbarında saxlama fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növüdür².

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin ikinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu müqavilə **uzunmüddətli müqavilə** sayılır. Belə ki, müqavilə, bir qayda olaraq, uzun müddətə bağlanır³. Bu, konsiqnantla konsiqnator arasında münasibətlərin uzun və davamlı xarakter daşmasından irəli gəlir.

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə malların **konsiqnasiya anbarının vasitəsilə satılmasının təşkil olunması məqsədinə xidmət** edir. Belə ki, bu müqavilə gələcəkdə konsiqnator anbardan müştərilərə satmaq üçün mal götürəndə onunla konsiqnant arasında alqı-satqı müqavilələri bağlanmasına **təşkilati zəmin** yaradır. Buna görə də konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə **təşkilati müqavilə** sayılır. Əgər konsiqnantın mallarının satışını vahid bir proses hesab etsək, təşkilati mərhələ bu prosesin birinci hissəsi sayılır; həmin prosesin təşkilati mərhələsi məhz konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə ilə tənzimlənir. Təşkilati mərhələdə tərəflər öz daxili qarşılıqlı münasibətlərinin ümumi prinsipləri barədə razılığa gəlirlər, habelə konsiqnasiya anbarına mal göndərilir və satışqabağı hazırlıq işləri görülür. Satış prosesinin ikinci mərhələsi alqı-satqı hesab edilir; bu mərhələdə isə konsiqnator malları müştərilərinə (alıcı-

lara) satır.

Təşkilati müqavilə olduğu üçün konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə **konsensual müqavilədir**. Belə ki, əgər müqavilə saxlayıcının üzərinə gələcəkdə əmlakı saxlamaya qəbul etmək vəzifəsi qoyarsa, konsensual müqavilə sayılır. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə konsiqnator üçün məhz belə vəzifə müəyyən edir.

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə **ikiterəfli müqavilədir**. Belə ki, müqavilə tərəfləri bir-birinə münasibətdə hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Məsələn, konsiqnasiya anbarında malları saxlamaq konsiqnatorun üzərinə düşən vəzifədir; konsiqnant malların saxlanmasını tələb etmək hüququna malikdir. Əgər tərəflər razılığa gələrərsə, konsiqnant konsiqnasiya anbarında saxlama üçün konsiqnatora haqq ödəmək vəzifəsi daşıyır (MM-in 841-ci maddəsi). Onun bu vəzifəsinə konsiqnatorun saxlamaq haqqını tələb etmək hüququ uyğun gəlir.

Əgər razılaşma olmazsa, konsiqnasiya anbarında saxlama üçün konsiqnatora haqq ödənilir (MM-in 841-ci maddəsi); mallar anbarda konsiqnantın hesabına saxlanılır⁴. Lakin bu hal heç də konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin əvəzsiz müqavilə sayılmasına səbəb olmur. Qeyd etməliyə ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, həmin müqavilə sahibkarlıq (kommersiya) müqaviləsidir; sahibkarlıq (kommersiya) müqaviləsi isə həmişə əvəzli olur. Belə ki, konsiqnator konsiqnasiya anbarında saxlanan malları alıb, müştərilərə (alıcılara) satır. Bunun nəticəsində o, gəlir əldə edir ki, bu, konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin həmişə **əvəzli** olmasını göstərir.

§ 7. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin elementləri

1. Tərəflər

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilədə iki tərəf iştirak edir: konsiqnant; konsiqnator.

Konsiqnant dedikdə tapşırın, yeni malların satılmasını tapşırın şəxs başa düşülür; onun sahibkar statusu vardır; mülki qanunvericilikdə konsiqnant məhz **sahibkar** adlanır. Buna görə də konsiqnant sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektidir. Konsiqnant rolunda əsasən xaricə mal ixrac edən istehsalçılar çıxış edirlər; onlar istehsal etdikləri malların satış bazasının genişlənməsində maraqlıdırlar. Milli (daxili) bazarın istifadə edən istehsalçılar öz mallarını xarici bazarlara – başqa dövlətlərin bazarlarına çıxarmağa həmişə səy göstərirlər. Yeni xarici bazarlar həm satışın həcmünün, həm də satışdan əldə olunan mənfəətin artırılmasına imkan verir. Belə ki, xarici bazarlarda mallar daha yüksək qiymətə satılır.

Amma malların xarici dövlətlərin bazarlarına çıxarılması və onları bazarlarda satılması çox vaxt konsiqnasiya anbarlarının vasitəsi ilə mümkündür. Konsiqnatora məxsus olan konsiqnasiya anbarları isə malların göndərildiyi xa-

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 459.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник / Отв. ред. Е.А. Васильев. М., 1993, с. 386.

³ Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 322.

⁴ Русско-английский толковый словарь международных финансовых, валютных, биржевых терминов и понятий. М., 1991, с. 56.

rici dövlətin ərazisində yerləşir. Konsiqnatora göndərilmiş mallar adətən onun konsiqnasiya anbarına daxil olur və satışa kimi orada saxlanılır. Müştərilərlə (alıcılarla) bağladığı alqı-satqı müqavilələrin effektiv olması baxımından əlverişli satış vaxtı gəlib çatdıqda konsiqnator onları ölkənin daxili bazarda realizə edir. Konsiqnasiya anbarının vasitəsilə istehsalçının malları, bir qayda olaraq, xaricdə satılır¹. Təsədüfi deyildir ki, sovet dövründə konsiqnasiya müqaviləsi xarici ticarətdə istifadə olunmuşdur². Buna görə də **konsiqnasiya xarici ticarət mallarının konsiqnasiya anbarının vasitəsilə xaricdə satılması, konsiqnasiya müqaviləsi isə beynəlxalq xarakterli mülki-hüquqi əqddir.**

Konsiqnator həm də **satıcıdır**. Belə ki, onun göndərdiyi mallar konsiqnatorun anbarına daxil olur; öz müştərilərinə (alıcılarına) satmaq üçün konsiqnator konsiqnasiya anbarından mal götürdükdə onunla tapşırın arasında münasibətlər həmin malın alqı-satqısı haqqında müqavilə ilə tənzimlənir (MM-in 840.2-ci maddəsi). Bu müqavilədə konsiqnant satıcı rolunda çıxış edir.

Konsiqnator dedikdə ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxs başa düşülür. Ticarət fəaliyyəti mal dövriyyəsini, istehlak üçün hazır olan malların istehsal sferasından istehlak sferasına hərəkəti təmin edən təsərrüfat sahəsidir³; ticarət fəaliyyəti bazar subyektləri (alıcılar və satıcılar) arasında həyata keçirilir.

Ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsə tacir deyilir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin tərəflərindən birini məhz belə adlandırır (MM-in 838-ci maddəsi; 839-cu maddəsi və s.) Tacir dedikdə, yenidən satmaq məqsədilə mal satın alan şəxs başa düşülür. Başqa sözlə, o, mal alıb satan şəxsdir. Belə ki, tacir malları konsiqnasiya anbarından götürdükdə onunla tapşırın arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsi üzrə **alıcıdır**; bu zaman o, **satın alan şəxs** hesab edilir. Tacir həm də satıcıdır. Belə ki, o, konsiqnantdan satın aldığı (konsiqnasiya anbarından götürdüğü) mali müştərilərinə göndərir, yəni satır; bu zaman tacir onlarla alqı-satqı müqaviləsi (daha doğrusu, alqı-satqı müqaviləsinin növü olan mal göndərmə müqaviləsi) bağlayır; bu müqavilədə o, **satıcı** qismində iştirak edir. Özü də tacir malları müştərilərə pərakəndə ticarət yox, **topdansatış ticarət qaydasında** satır. Düzündür, tacirlər topdansatış ticarətlə bərabər, istehsalçı ilə son istehlakçı arasında pərakəndə satışla da məşğul ola bilərlər. Amma konsiqnasiya münasibətlərində **tacir (konsiqnator) topdansatış ticarətçi** kimi çıxış edir. Belə ki, tacir müştərilərinə mal göndərir (MM-in 840.1-ci maddəsi); mal göndərmə isə topdansatış ticarət (alqı-satqı) münasibətlərini rəsmiləşdirən mal göndərmə müqaviləsinə xas olan cəhətdir; bu müqavilədə satıcı rolunda malların topdansatış ticarəti ilə məşğul olan şəxs çıxış edir.

Tacir həm də **saxlayıcı funksiyasını** yerinə yetirir. Belə ki, o, konsiqnantın göndərdiyi malları konsiqnasiya anbarında saxlamağı öhdəsinə götürən şəxsdir. Konsiqnasiya anbarı isə mülkiyyət hüququ və ya digər sahiblik hüququ

əsasında ona məxsusdur.

O ki qaldı tacirin ticarət nümayəndəsi olmasına, qeyd etmək lazımdır ki, o, sənət (peşə) şəklinə müstəqil ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsdir (MM-in 837.1-ci maddəsi). Tacir konsiqnasiya anbarından götürdüyü mali müştərilərinə **adi ticarət fəaliyyəti çərçivəsində** satır. Buna görə də onu **ticarət nümayəndəsi hesab etmək olmaz**. Lakin o, əgər malları müştərilərə öz adından, lakin konsiqnantın hesabına satsa, komسیونçu olur; müqavilə isə komissiya müqaviləsinin növü hesab edilir. Komسیونçu əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, dolay (gizli) nümayəndədir¹.

Tacirin ticarət vasitəçisi olmasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, o, sənət (peşə) şəklinə müstəqil ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsdir; malları da o, müştərilərə **adi ticarət fəaliyyəti çərçivəsində** satır. Buna görə də taciri **hüquqi mənada ticarət vasitəçisi hesab etmək olmaz**.

Amma tacir faktiki olaraq konsiqnant (istehsalçı) ilə müştərilər (alıcılar) arasında əlaqə yaradır, vasitəçilik edir. Belə ki, konsiqnantın malları müştərilərə məhz tacirin və konsiqnasiya anbarının vasitəsi ilə çatdırılır. Buna görə də faktiki mənada, iqtisadi baxımdan tacir konsiqnant (istehsalçı) və müştərilər (alıcılar) arasında vasitəçilik edən topdansatış ticarətçisidir. Bu nöqteyi-nəzərdən o, **ticarət vasitəçisidir**.

2. Müqavilənin digər elementləri

Malların konsiqnasiya anbarında saxlanmasına və onların satılmasına yönələn fəaliyyət **konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin predmetini** təşkil edir. Bu fəaliyyəti tacir həyata keçirir. Tacirin fəaliyyəti özündə iki növ xidməti birləşdirir: saxlama xidmətini; ticarət xidmətini. Saxlama xidməti malların konsiqnasiya anbarında salamat saxlanmasına, ticarət xidməti isə onların satılmasına yönəlir.

Müddət konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin elementlərindən biridir. Müddət dedikdə, konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin qüvvədə olma vaxtı başa düşülür. Qeyd etdiyimiz kimi, bu müqavilə uzunmüddətli müqavilədir; o, bir qayda olaraq, 3-5 müddətinə bağlanır və avtomatik olaraq uzadılır².

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin qüvvədə olma müddətini konsiqnasiya müddətindən fərqləndirmək lazımdır. Tərəflər həm müqavilənin qüvvədə olma müddətini, həm də konsiqnasiya müddətini bərdə razılığa gəlməlidirlər. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin qüvvədə olma müddəti elə bir müddətdir ki, bu müddət ərzində tacir müştərilərinə mal göndərmək üçün konsiqnasiya anbarından mal götürə bilər. **Konsiqnasiya müddəti** isə odur ki, bu müddət ərzində tacir mali müştərilərə satır. Başqa sözlə, konsiqnasiya müddəti konsiqnantın verdiyi mali konsiqnatorun satması üçün müəyyənləşdirilmiş vaxtdır³. Hər bir konkret partiya malın realizə olunması üçün 3 aydan 24 ay kimi konsiqnasiya müddəti müəyyən edilir.

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilədə həm də mali konsiqnasiya an-

¹ Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən 700 termin. Bakı, 2004, s. 261.

² Экспортно-импортные операции. Правовое регулирование / Под ред В.С.Позднякова. М., 1970.

³ Feyzullabəyli İ.Ə., Bayramov Ə.İ., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.O. Tələb, tələbat, bazar və marketinq iqtisadi məlumat kitabı. Bakı, 1998, s.327.

¹ Шмиттофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с. 151.

² Вилкова Н.Г. Договорное право в международной обороте. М., 2004, с. 322.

³ Экспортно-импортные операции. Правовое регулирование / Под ред В.С.Позднякова. М., 1970, с. 276.

barında saxlama müddəti müəyyənlaşdırilə bilər; mal anbarda adətən 1 ildən 1,5 il müddətinə kimi saxlanılır¹.

Müqavilənin qiyməti əsas elementlərdən biridir. Qeyd etməliyə ki, bir sosial qrup kimi tacirlərin məqsədi ticarət mənfəəti (gəliri) götürməkdən ibarətdir. Onlar mali satın alır, sonra isə müştərilərə (alıcılara) satırlar. Satılma qiyməti ilə satış (bazar) qiyməti arasındakı fərq ticarət mənfəətinin (gəlirinin) əsas hissəsini təşkil edir².

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin qiyməti məhz konsiqnantın konsiqnatora (tacirə) verdiyi malın alışı (satılma) qiyməti ilə konsiqnatorun (tacirin) həmin mali müştərilərə satış (bazar) qiyməti arasındakı fərq şəklində müəyyən edilir³. Konsiqnantın malın alışı qiyməti tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunur (MM-in 840.2-ci maddəsi). Lakin malın müştərilərə (alıcılara) satış qiymətinə konsiqnator (tacir) özü müstəqil surətdə müəyyən edir, çünki o, sənət (peşə) şəklində müstəqil ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsdir.

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin formasına və bağlanma qaydasına gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, qanunvericilik bu barədə hər hansı göstəriş ifadə etmir. Şübhəsiz, müqavilə sadə yazılı formada bağlanır. Bunun üçün tərəflər müqavilənin məzmununu (müqavilə şərtlərini) əks etdirən adı bir sənəd tərtib edir və onu imzalayırlar (bələ halda konsensual saxlama müqaviləsi bağlanır). Bu, tərəflərin hüquq və vəzifələrini müfəssəl şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verən formadır. Belə ki, konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə həm saxlama münasibətləri, həm də alqı-satqı münasibətləri ilə bağlıdır.

Bununla yanaşı, konsiqnasiya münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsində anbar sənədlərindən (anbar şahadətnaməsindən) də istifadə oluna bilər. Belə ki, qanuna görə konsiqnasiya mallarının saxlanması anbarda saxlama haqqında müddəalar tətbiq edilir (MM-in 837.2-ci maddəsi).

Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin obyektini mal təşkil edir; ona konsiqnasiya mali deyilir. Konsiqnasiya mali dedikdə, konsiqnantın göndərdiyi və konsiqnasiya anbarında saxlanılan, sonra isə konsiqnator tərəfindən müştərilərə satılan əmtəə başa düşülür⁴.

3. Müqavilənin məzmunu

Müqavilənin məzmunu tərəflərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Müqavilə üzrə əsas vəzifəni tacir daşıyır. Qanun onun daşdığı vəzifələrin dairəsini müəyyən etməyə xüsusi norma həsr etmişdir (MM-in 838-ci maddəsi). Tacirin daşdığı vəzifələrdən biri **konsiqnasiya mallarını ayrıca saxlamaqdan və qarşıdırmaqdan** ibarətdir. O, anbara daxil olan mallar üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Həmin malların mülkiyyətçisi kimi yəne də sahibkar (tapşırın) qal-

maqda davam edir¹. Tacir konsiqnasiya malları bərəsində yalnız **sərəncam vermək, yəni satmaq hüququna** malik olur. Bu xüsusiyyət konsiqnasiya anbarı haqqında müqaviləni anbarda saxlama müqaviləsindən fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, qanunda nəzərdə tutulan hallarda anbar sahibi mal sahibinin verdiyi mal üzərində mülkiyyət hüququ qazanır (MM-in 829.4-cü maddəsi).

Tacirin əsas vəzifələrindən biri konsiqnasiya mali anbara göndərilərkən onun **həmin malın tamlığını və qüsurlu olub-olmamasını yoxlamasından** ibarətdir. Qüsurlar iki cür olur: görünən qüsurlar; görünməyən qüsurlar. Məlda **görünən qüsurlar** aşkar edildikdə tacir sahibkara bu barədə **dərhal məlumat** verməlidir. Görünməyən qüsurlar aşkar edildikdə, o, qüsurlar bərəsində **dərhal bildiriş** verməlidir². Tacirin dərhal bildiriş (məlumat) vermək vəzifəsini icra etməməsi onun üzrə xoşagəlməz hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, o, bildiriş (məlumat) verməzə, malın qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün lazım olan xərcləri tələb etmək hüququndan məhrum olur. Əgər tacir bildiriş (məlumat) verməzə, hesab edilir ki, o, mali saxlamaya qəbul etmişdir (MM-in 838.2-ci maddəsi).

Tacirin vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, konsiqnasiya malında qüsurlar aşkar edildiyi halda o, **tapşırının (sahibkarın) ekspeditor, daşıyıcı və ya sigorta firması bərəsində hüquqlarının müdafiəsi üçün lazımı tədbirlər** görməlidir. Əgər mal anbara ekspeditorun (naqliyyat komissiyasının) vasitəsilə göndərilmiş və malın daşınmasını ekspeditor həyata keçirmişsə, mal daşınarkən zədələnməmiş, tacir ekspeditora qüsurlar aradan qaldırılması bərədə tələb irəli sürə bilər. O, malın zədələnməsi və qüsurlar aradan qaldırılması ilə bağlı tələbləri daşıyıcıya da irəli sürmək ixtiyarına malikdir.

Sahibkarın anbara göndərdiyi mal üçüncü şəxsin vurduğu zərərdən sigorta olunduğu məqamlarda isə tacir **bu mali sigorta edən sigorta firmasından sigorta ödənişinin verilməsini** tələb edə bilər. Bu kimi hallarda tacir mal bərəsində sahibkarın hüquqlarını və mənfəyini vicdanla qoruymalıdır.

Tacirin əsas vəzifələrindən biri **konsiqnasiya malını müştərilərə satmaqdan** ibarətdir. Bu vəzifə qanunun normasında birbaşa ifadə edilmir. Lakin malların konsiqnasiyasından tacirin belə bir vəzifə daşmasını müəyyən etmək olar. Belə ki, tacir konsiqnasiya anbarının sahibliyi ilə bərabər, ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxsdir. O, malları təhə saxlama üçün yox, həm də onları müştərilərə satmaq üçün qəbul edir. Buna görə də tacirin müqavilədə malları müştərilərə satmaq vəzifəsi göstərilə bilər.

Tacir konsiqnasiya malının salamatlığı üçün zəruri olan bütün tədbirləri görməyə borcludur. Məsələn, o, mali oğurlanmadan, yanmadan və üçüncü şəxs tərəfindən zədələnmədən **sigorta əldirmək hüququna** malikdir. Əgər mali sigorta əldirməyi sahibkar (tapşırın) tələb edərsə, tacir bu göstərişi yerinə yetirməyə borclu olur.

Tacir malın saxlanması üçün komissiyonçu kimi eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, tacir konsiqnasiya malını itirdikdə onun dəyərini tam ödəyir, zədələndikdə isə zədələnmə ilə bağlı vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir. Başqa

¹ Русско-английский толковый словарь международных финансовых, валютных, биржевых терминов и понятий. М., 1991, с. 56.

² Feyzullabəyli F.Ə., Bayramov Ə.L., Əlizadə A.Ş., Orucov Ş.O. Tələb, tələbal, bazar və marketing. İqtisadi məlumat kitabı. Bakı, 1998, s. 209.

³ Вилкова Н.Г. Договорное право в международном обороте. М., 2004, с. 324-325.

⁴ Типовой коммерческий агентский контракт Международной Торговой Палаты (The/CC Model Commercial Agency Contract, публикация МТП. ноябрь 1991. № 496).

¹ Bu, komissiya müqaviləsi üzrə komitentin komissiyonçuya verdiyi komissiyon əməlinin onun mülkiyyəti hesab olunması bərədə qaydaya uyğun gəlir.

² Hesab edirik ki, qanunverici yazılı formada məlumat verilməsini nəzərdə tutur.

sözle desək, tacir saxlamağa götürdüüy malın itməsi və zədələnməsi üçün komisiyoncu kimi məsuliyyət daşıyır (MM-in 813-cü və 839.1-ci maddələri). Lakin mal qarşısının qüvvə (zəlzələ, təbii fəlakət və s.) məhv olarsa və ya zədələnsə, tacir mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad edilir. Bu o vaxt mümkün olur ki, malların qarşısının qüvvə nəticəsində məhv olması və ya zədələnməsi sübuta yetirilsin. Sübut etmək yükünü isə tacir çəkir.

Tacir həm də müqavilə ilə müəyyən edilən hüquqlara malikdir. Məsələn, o, müştərilərə mal göndərmək üçün konsiqnasiya anbarından mal götürmək və bu mallara dair sərəncam vermək hüququna malikdir (MM-in 840-cı maddəsi). Bu, onun əsas hüququdur. Anbardan mal götürüldükdə tacir ilə sahibkar (tapşırın) arasında münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir ki, bu müqavilədə sahibkar satıcı, tacir isə alıcı rolunda çıxış edir. Təsədüfi deyildir ki, konsiqnator (tacir) əsasən istehsalçı (sahibkar) ilə potensial alıcılar arasında vasitəçidir. O, sərəncamında mallar olan, lakin həmin malların mülkiyyətçisi olmayan şəxsdir; tacir yalnız alqı-satqı müqaviləsi bağlayaraq konsiqnantdan malları satın aldığı hallarda onlara mülkiyyət hüququ əldə edir. Tacir anbardan mal götürmək və ona sərəncam vermək hüququndan başqa, həm də konsiqnasiya malını anbarda saxlamağa görə haqq almaq hüququna malikdir, bu şərtlə ki, tərəflər bu barədə razılığa gəlsinlər.

Sahibkarın əsas vəzifəsi konsiqnasiya malını saxlamağa görə haqq verməkdən və tacirin mali sığorta etməsi üçün lazım olan çəkdiyi xərcləri ödəməkdən ibarətdir.

Bundan əlavə, saxlancın xüsusi xarakterli digər növləri də vardır: bankda saxlanc; qarderobda saxlanc; nəqliyyat təşkilatlarının saxlama kameralarında saxlanc. Bu saxlanc növləri MM ilə yox, xüsusi normativ aktlarla tənzimlənir. Lakin MM-də onların ümumi formada tənzimlənməsinə həsr olunan müvafiq normaların nəzərdə tutulmasını məqsəduyğun hesab edirik. Saxlancın həmin növləri praktikada geniş şəkildə saxlanıb qorunur.

§ 8. Lombardda saxlanc müqaviləsi

Saxlanc müqaviləsinin xüsusi növlərindən biri lombardda saxlanc müqaviləsi hesab edilir; saxlanc müqaviləsinin bu növü Azərbaycan Respublikasının «M-i saviyyəsində tənzimlənir. Bu, bir sıra Avropa ölkələrinin (məsələn, Almaniyanın, İtaliyanın, Fransanın, İsveçrənin, Hollandiyanın və s.) qanunvericilik ənənəsinə uyğun gəlir; bu ölkələrin mülki məəcəllələrində lombarda saxlanc müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr olunan normalara rast gəlmirik. Amma bundan fərqli olaraq bəzi ölkələrdə, məsələn, RF-də lombardda saxlanc müqaviləsi (Mülki Məcəllə saviyyəsində tənzimlənir; RF MM-in 919-cu maddəsi) həmin müqavilənin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

«Lombard» İtaliya mənşəli ifadədir. Belə ki, bu ifadə İtaliyanın Lombardiya əyaləti ilə bağlıdır. Amma İtaliya mənşəli söz olmasına baxmayaraq, ilk dəfə lombard Fransada 15-ci əsrdə XI Lüdovikin dövründə (1461-1483) həmin əyalətdən olan sələmçilər (faizlə borc pul verən şəxslər) tərəfindən yaradılmışdır. 15-ci əsrdə lombardlar İtaliya, Almaniya və digər ölkələrdə də təsis olundu. Lombardlar 19-cu əsrdə demək olar ki, bütün ölkələrdə mövcud olmuş və fəaliyyət göstərmişdir.

20-ci əsrdə lombard işi daha da inkişaf etmişdir; lombardların yüksək faizlə kredit verərək böyük gəlir əldə edən quruma çevrilmələri məhz bu dövrə təsadüf edir. Hal-hazırda fiziki şəxslər bütün ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında lombardların xidmətindən geniş səviyyədə istifadə edənlər ki, onlar həm də eyni zamanda saxlama müqaviləsindən irəli gələn funksiya – saxlama funksiyasını həyata keçirirlər¹. Lombardlar saxlama funksiyasını isə müqavilənin vasitəsilə yerinə yetirirlər; ona lombardda əşyalan saxlanc müqaviləsi deyilir.

Lombardda saxlanc müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: lombard; fiziki şəxs. Müqavilə də məhz onlar arasında bağlanır.

Lombard kompleks xidmətlər göstərən təşkilatdır; o, girov əməliyyatı aparır, kreditlər verir, saxlama xidməti göstərir və s². Lombardların hüquqi şəxs statusu vardır. Onlar faizlə kredit verir və mənfəət götürürlər. Buna görə də lombard hüquqi şəxsin kommersiya təşkilatı kimi növünə aid olunur³.

Yaxın vaxtlara kimi lombardın fəaliyyət göstərməsi üçün xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb edilirdi. Belə ki, prezidentin fərmanı ilə təsdiq olunmuş siyahı lombard fəaliyyətinin xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növünə, yeni lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növünə aid edirdi⁴. Xüsusi razılıq (lisenziyanı) Maliyyə Nazirliyi verirdi.

Amma indi lombard fəaliyyəti xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növü hesab edilmişdir. Belə ki, prezidentin müvafiq fərmanı ilə təsdiq edilmiş siyahıda lombard fəaliyyəti çıxarılmışdır⁵; prezidentin fərmanı ilə təsdiqlənmiş yeni siyahıda lombard fəaliyyəti daxil deyil⁶.

Lombard fəaliyyəti qanunqüvvəli aktlarla tənzimlənir. Söhbət, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən 1972-ci ilin yanvarın 5-də təsdiq olunmuş «Lombardlar haqqında nümunəvi nizamnamə»dən gedir⁷. Sovet dövründə məişət xidməti sistemində dövlət təsərrüfat hesabı müəssisə kimi fəaliyyət göstərən lombardların fəaliyyəti məhz bu sənəddə tənzimlənmişdir. Həmin sənəd indiki dövrdə də öz aktuallığını saxlayır. Düzüldür, lombardlar barədə nümunəvi nizamnamənin bəzi normaları müasir bazar münasibətləri baxımından köhnəlmiş, öz əhəmiyyətini itirmişdir. Lakin Azərbaycan Respublikasında lombardların fəaliyyətini tənzimləyən hər hansı aktın qəbul olunmadığı müasir şəraitdə həmin sənədin vacib rolu vardır; o, indiki dövrdə də lombard

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2. М., 2005, с. 223.

² Lombardların fəaliyyəti barədə daha ətraflı: Бравинский М.И., Деятельность ломбардов по Гражданскому кодексу // Право и экономика. 1998, № 1, с. 126.

³ Голованов Н.М. Гражданско-правовые договоры. СПб., 2002, с. 242.

⁴ Президентин 4 oktyabr 1997-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı (bu siyahı qüvvədən düşmüşdür).

⁵ Президентин 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı (bu siyahı qüvvədən düşmüşdür).

⁶ Президентин 2006-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı.

⁷ Azerb. SSR QK, 1972, № 1-2, m.3.

fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edir¹.

Lombardlar iki əsas funksiya (vəzifə) yerinə yetirirlər. Daşınmaz əmlakın girov qoyulması müqabilində **vətəndaşlara qısamüddətli şəxsi istehlak krediti** – borc pul vermək (ona **lombard ssudası** deyilir) onun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir (MM-in 302-ci maddəsi). Kredit (ssuda) üç ay müddətinə verilir; ayrı-ayrı hallarda vətəndaşların vəsəətəti ilə və üzürüli səbəblər olduqda bu müddət uzadıla bilər.

Verilən kreditin həcmi girov predmetlərinə qoyulmuş qiymətin 75%-dən çox olmamalıdır; qiymətli metallar, daş-qaş və qızıl saat girov qoyulduqda isə kreditin məbləği onlara qoyulmuş qiymətin 90%-dək ola bilər.

Girov qoyulmuş əşyalar lombarda verilir; lombard onlardan nə istifadə, nə də onlara sərəncam verə bilər.

Lombardların kredit verməsi onu maliyyə-kredit sistemində daxil olmasını şərtləndirir. Buna görə də onlar **bank olmayan kredit təşkilatı** hesab olunur².

Şəxsi istifadə predmetlərini və digər **qiymətli əşyaları saxlamaq** lombardların yerinə yetirdiyi ikinci əsas funksiya sayılır; qiymətli əşyaların saxlamaqlarının göstərdikləri önəmli xidmətdir. Bu baxımdan lombardlar saxlayıcı – sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış təşkilatdır³. Özü də onlar saxlamaları peşə (sənət) fəaliyyəti şəklində həyata keçirirlər. Buna görə də lombardlar **professional (peşəkar) saxlayıcı** hesab olunurlar⁴.

Lombardlar **saxlama fəaliyyətini həm də vətəndaşlara kredit vermək funksiyası ilə bağlı olaraq həyata keçirə** bilər. Belə ki, lombarddan kredit alan vətəndaşlar kreditin qaytarılmasını təmin etmək üçün daşınmaz əmlakını girov qoyurlar; onlar arasında **yararınmış münasibətlər girov müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir**; vaxt zaman lombardlar girov saxlayan rolunda çıxış edirlər. Onlar girov saxlayan kimi girovun predmetini saxlamalıdır; girovun predmetinin saxlanması üzrə münasibətlər isə MM-in əşyanın lombardda girovu haqqında normaları ilə tənzimlənir (MM-in 302-ci maddəsi)⁵. Bu kimi hallarda saxlama əsas yox, yardımçı əməliyyat kimi çıxış edir. Amma əgər şəxsi qiymətli əşyalarnı xüsusi olaraq lombarda saxlanma verərsə, onda saxlanma əsas əməliyyat kimi lombardda saxlama müqaviləsinin məzmununu təşkil edir.

Lombardda saxlanma müqaviləsinin ikinci tərəfi **fiziki şəxslərdən** ibarətdir. Bu müqavilədə hüquqi şəxslər saxlanma verən qismində çıxış etmir; əşyaların lombarda saxlanma yalnız fiziki şəxslər verə bilər⁶. Bu, onunla izah edilir ki,

lombardın məqsədi əhaliyə xidmət etməkdən ibarətdir.

İstənilən fiziki şəxslər lombardların göstərdiyi saxlama xidmətindən istifadə edə bilər. Lombardlar da onlara mürciəti edəcək hər kəşə (hamıya) saxlama xidməti göstərməli, həmin şəxslə saxlanma müqaviləsi bağlamalıdır. Buna görə də əşyaların lombarda saxlanma müqaviləsi **ümumi müqavilədir**¹.

Əşyaların lombarda saxlanma müqaviləsinin predmetini lombardın fiziki şəxslər göstərdiyi saxlama xidməti təşkil edir; **müqavilənin obyektini** isə yalnız qiymətli daşınmaz əşyalardan ibarət ola bilər. Lombarda saxlanma əsasən şəxsi istifadə və evdə işlənen (istehlak təyinatlı) predmetlər verilir. Daşınmaz əmlak gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu növ əmlak saxlanma müqaviləsinin obyektində olmadığı kimi, lombardda saxlanma müqaviləsinin də obyektinə bəzən, çünki saxlanma müqaviləsinin obyektini saxlayıcının sahibliyinə verilir və onun təsərrüfat səfəsinə keçirilir; daşınmaz əmlakın isə fiziki xüsusiyyəti buna imkan vermir².

Saxlanma verilməsi əşyalar tərəflərin razılığı ilə **pulla qiymətləndirilməlidir**. Zəruri olarsa, müstəqil qiymətləndiricinin köməyindən istifadə oluna bilər. Əşyaların pulla qiymətləndirilməsi iki məqsədə xidmət edir; birincisi, lombard saxlanma predmetini onun qiyməti məbləğində saxlanma verənin keyrinə siğortə etdirilməlidir; ikincisi, saxlanma verən əşya ilə, məhv ola, zədələne və ya əskik çıxsa bilər ki, bunun nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzi həmin əşyanın müəyyən edilmiş qiyməti əsasında ödənilir³. Belə ki, lombard saxlanma verilmiş əşyanın salamat qalmasına görə müli hüquq (əmlak) məsuliyyəti daşıyır.

Lombardda saxlanma müqaviləsinin qiyməti onun əsas elementlərindən biridir; lombardın saxlanma xidmətinə görə aldığı haqq (saxlanma haqqına) müqavilənin qiyməti deyilir. Hüquq ədəbiyyatında haqq olaraq göstərilir ki, lombardda saxlanma müqaviləsi həmişə **əvəzli əqdirdir**⁴. Belə ki, lombard sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan kommersiya təşkilatıdır; onun əldə etdiyi sahibkarlıq gəlirinin bir hissəsini məhz saxlanma haqqı təşkil edir. Digər tərəfdən professional (peşəkar) saxlayıcı olan lombard saxlanma fəaliyyətini sənət (peşə) şəklində həyata keçirir; sənət (peşə) şəklində həyata keçirilən saxlanma isə, bir qayda olaraq, əvəzli olur⁵.

Əşyaların lombardda saxlanma müqaviləsinin formasına və bağlanma qaydasına gəldikdə qeyd etməliyə ki, əşyanın lombarda saxlanma verilməsi saxlanma qəbzi ilə rəsmiləşdirilir. Belə ki, lombard əşyanı saxlamaya qəbul edərkən fiziki şəxslə **saxlanma qəbzi** verir. Verilmiş saxlanma qəbzi **müqavilə sənədidir**; o, sadə yazılı formada bağlanmış saxlanma müqaviləsinin özü deməkdir. Başqa sözlə, saxlanma qəbzi yazılı formali saxlanma müqaviləsinə bərabər tutulur və onu əvəz edir. Buna görə də lombardda saxlanma müqaviləsi **yazılı formada bağlanır**⁶.

¹ Azərbaycan Respublikasında lombardların fəaliyyətini tənzimləyən qanunun qəbul edilməsinə vacib və aktual məsələ sayılır.

² Экономическая теория. Учебник / Под ред. В.И.Видупина и др. М., 2002, с. 528-529.

³ Гув А.Н. Постатейный комментарий к части второй Гражданского кодекса РФ. М., 2000, с. 539.

⁴ Протас Е.В. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 230.

⁵ Bu maddədə dəqiq olmayan bəli bir fikir söylənir ki, lombardlar xüsusi icazə (lisensiya) əsasında fəaliyyət göstərirlər. Biz, yuxarıda göstərdik ki, lombard fəaliyyəti prezidentin müvafiq formali ilə xüsusi razılıq (lisensiya) tələb edən fəaliyyət növlərinin siyahısından çıxarılmışdır. Buna görə də lombardların xüsusi icazə (lisensiya) əsasında fəaliyyət göstərməsi barədə göstəriş MM-in həmin maddəsindən çıxarılmalıdır.

⁶ Гражданское право. Учебник / Под ред. В.В.Залесского, М.М.Рассолова. М., 2002, с. 558.

¹ Голованов Н.М. Обязательственное право. М., 2002, с. 279.

² Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 495.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 224.

⁴ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Отв. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 2005, с. 703.

⁵ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячкое. М., 1966, с. 323.

⁶ Гув А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с. 330.

§ 1. Nəqliyyat müqaviləsi haqqında ümumi müddəalar

1. Nəqliyyat müqaviləsi nəqliyyat münasibətinin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi

Hər bir ölkənin iqtisadi-təsərrüfat həyatında nəqliyyat xüsusi yer tutur. Sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin və digər vacib sahələrin inkişafı məhz onun səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Sənaye və kənd təsərrüfatı, eləcə də sənayenin ayrı-ayrı sahələri arasında əlaqə nəqliyyat vasitəsilə təmin olunur. Bu səbəbdən onu haqlı olaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarını bir-birinə bağlayan halqa hesab edirlər. Qeyd etməliyə ki, istehsal olunmuş mallar istehsal sferasından döviyyə sferasına nəqliyyat fəaliyyətinin köməyi ilə hərəkət edir. Bununla nəqliyyat fəaliyyəti istehsal prosesinin döviyyə siklinə (və bu sikl üçün) davamı kimi çıxış edir¹.

Nəqliyyat fəaliyyəti istehsal, daşıma və istehlak prosesini təmin etməyə yönəlməlidir. Belə ki, əgər maddi nemətlərin istehsalını, daşınmasını və istehlakını vahid proses hesab etsək, bu prosesdə nəqliyyat əlaqələndirici halqa rolunu oynayır. Təsədüfi deyil ki, buna görə nəqliyyat, obrazlı şəkildə yanaşsaq, ölkənin və onun iqtisadi təsərrüfat orqanizminin «qan damarları» sistemi adlandırılır. Nəqliyyatın köməyi ilə tək-cə yük deyil, həm də səmişlər daşınır. Səmişlərin məkanda yerdəyişməsi nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərindən istifadə edilməklə baş verir və nəticədə onlar mənzil başına çatır.

Nəqliyyat həm də beynəlxalq iqtisadi münasibətləri təmin edir, bu münasibətlərin effektiv olması və inkişaf etməsi, şübhəsiz, nəqliyyat fəaliyyətindən asılıdır. Beynəlxalq ticarət sahəsində nəqliyyat xüsusilə vacib rol oynayır. Nəqliyyat bu sahədə əla bir vasitə hesab edilir ki, bunsuz xarici ticarət fəaliyyətini həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Çoxdan bəridir ki, nəqliyyat xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimləyicisi rolunu yerinə yetirir. Odur ki, nəqliyyat əməliyyatları kompleks xarakterli xarici ticarət əlaqələrinin əsasını təşkil edir. Buna görə də xarici ticarət daşımaları nəqliyyat xidmətinin xüsusi sferası sayılır.

Son zamanlar xarici ticarət əlaqələrini təmin edən nəqliyyat bir sıra ölkələrdə sürətli tempə inkişaf edir. Bu da, öz növbəsində, həm beynəlxalq ticarətin, həm də xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Qeyd etmək vacibdir ki, nəqliyyat çoxcahəlli anlayışdır və o, bir neçə mənada işlədilir. Birinci mənada nəqliyyat dedikdə **iqtisadiyyatın xüsusi sahəsi** başa düşülür; iqtisadiyyatın xüsusi sahəsi kimi nəqliyyat müxtəlif iqtisadi sahələri bir-biri ilə əlaqələndirən halqadır². İqtisadi fəaliyyət subyektləri (müəssisələr) öz aralarında, rayon və ölkələr arasında nəqliyyat daşımalarını həyata ke-

¹ K. Mark S. Kapital. Cild 2. M., 1953, s. 148.

² Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред: К.В. Холопова. М., 2000, с.55.

Əşya lombarda verildiyi (lombarda qəbul olunduğu) andan bağlanmış hesab edilir; bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır. Ona görə də lombardda saxlanma müqaviləsi **real müqavilədir**. Başqa sözlə desək, əşyanın veriləməsinin köməyi ilə bağlandığına görə lombardda saxlanma real müqavilə sayılır.

Saxlama qəbzı qiymətli kağız sayılır; o, adlı sənəddir. Buna görə də saxlama qəbzı başqa şəxslərə verilməz.

Lombardda saxlanma müqaviləsinin məzmunu tərəflərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Hər iki tərəf vəzifə daşıyır və buna uyğun gələn hüquqa malikdirlər. Lombardın əsas vəzifəsi əşyanı sağlamat saxlamaqdan ibarətdir; fiziki şəxsin isə üstünə saxlama haqqını ödəmək vəzifəsi düşür. Lombard saxlama haqqını almaq hüququna malikdir. Fiziki şəxsin isə əşyanın sağlamat saxlanmasını və müddət başa çatdıqda onun qaytarılmasını tələb etmək hüququ vardır. Belə ki, lombardda saxlama müqaviləsi **müddətli əqddir**¹. Şübhəsiz, saxlama müqaviləsinin müddəti qurtardıqda fiziki şəxs əşyanın qaytarılmasını lombarddan tələb edə bilər.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

- Брагинский М.И. Хранение //Хозяйство и права. 1996. № 9.
- Цыбуленко З.И. Обязательство хранения в советском гражданском праве. Саратов., 1980.
- Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли, М., 1993.
- Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961
- Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.
- Гув А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003.
- Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. М., Том 3, 1961.
- Голованов Н.М. Гражданско-правовые договоры. Курс лекций, СПб., 2002.
- Голованов Н.М. Обязательственное право. М., 2002.
- Гражданское право. Учебник / Под ред. В.В. Залесского, М.М. Рассолева. М., 2002.
- Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 3. М., 2002.
- Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961.
- Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983.
- Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961.
- Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996.
- Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005.

¹ Голованов Н.М. Гражданско-правовые договоры. Курс лекций. СПб., 2002, с. 242.

çirməklə, habelə iqtisadi əlaqələri təmin etməklə iqtisadiyyatın inkişafına mü-
hüm təsir göstərir.

İkinci mənada nəqliyyat dedikdə **xüsusi xarakterli istehsal sahəsi** başa düşülür. Belə ki, nəqliyyat fəaliyyəti nəticəsində də məhsul istehsal olunur; ona **nəqliyyat məhsulu** deyilir. Lakin nəqliyyat maddi istehsaldan fərqi ola-
raq, əşya (maddi) xarakterli məhsul hazırlamır. Nəqliyyatın istehsal etdiyi məhsul **nəqliyyat xidmətindən** ibarətdir ki, bu xidmət yük, baqaj və sərnişinlərin daşınmasına yönəlidir. Deməli, nəqliyyat hər hansı maddi əşya yaratmır, yalnız əşya (yük) və sərnişinlərin daşınmasını təmin edir.

Istehsal sahəsi kimi nəqliyyatın məhsulu olan nəqliyyat xidməti **xüsusi xarakterli əmtəədir**; buna görə də o, nəqliyyat bazarında alınır satılır. Amma əmtəə kimi nəqliyyat xidmətinin istehsal prosesi zaman baxımından onun istehlak prosesi ilə üst-üstə düşür¹. Belə ki, nəqliyyat müəssisəsinin (daşıyıcının) istehsal etdiyi nəqliyyat xidməti dərhal da müştərilər (yük sahibləri, sərnişinlər) tərəfindən istehlak olunur. Bu, nəqliyyat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən biridir. Ona görə ki, maddi istehsal prosesi zaman baxımından əmtəələrin istehlak olunma prosesi ilə üst-üstə düşür. Bildiyimiz kimi, maddi istehsal prosesində hazırlanan əmtəələr əvvəlcə müəyyən müddət ərzində nəqliyyatın köməyi ilə istehlakçılara çatdırılır, sonra isə onlar tərəfindən istehlak edilir.

Üçüncü mənada nəqliyyat dedikdə **təsərrüfat fəaliyyətinin vacib növlərindən biri** başa düşülür². Təsərrüfat fəaliyyətinin növü kimi nəqliyyat anlayışı özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- dəmir yol nəqliyyatı;
- dəniz nəqliyyatı;
- hava nəqliyyatı;
- avtomobil nəqliyyatı;
- su (çay) nəqliyyatı.

Bunlar nəqliyyatın beş əsas növüdür. Onlar hər bir ölkənin vahid nəqliyyat sistemini təşkil edir. Lakin hüquq ədəbiyyatı səhifələrində **boru kəməri** də nəqliyyatın növü kimi göstərilir³. Söhbət neft-qaz boru kəmərlərindən gedir. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat qanunvericiliyi məhz boru kəmərinin nəqliyyatın xüsusi növü, vahid nəqliyyat sisteminin tərkib hissəsi kimi müəyyənləşdirir⁴. Nəqliyyatın bu növü ilə neft və qazın nəql olunması həyata keçirilir⁵. Boru kəməri nəqliyyatının özünün iki növü fərqləndirilir:

- neft boru kəməri;
- qaz boru kəməri.

Neft boru kəməridən neft və neft məhsullarının nəql edilməsi üçün istifadə

də olunur. **Qaz boru kəməri** isə qazın nəql olunmasını təmin edir. Boru kəmərinin bu növləri özünəxas spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, həmin xüsusiyyətlər onları nəqliyyatın digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Hər şeydən əvvəl, boru kəməri **ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat növüdür**; dəmir yolu, dəniz, hava və avtomobil nəqliyyat növlərindən fərqli olaraq, o, universal nəqliyyat sayılmır. Lakin, bu boru kəməri nəqliyyatının işinin iqtisadi göstəricilərinə heç də mənfəət mənada təsir göstərmir. Əksinə, boru kəmərinin ixtisaslaşdırılması nəqliyyat olmasın onun yaxşı iqtisadi göstəricilərlə fəaliyyət göstərməsinə müsbət təsir edir.

Nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərinin fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı olaraq müxtəlif məzmunlu və xarakterli münasibətlər əmələ gəlir ki, onlara **nəqliyyat münasibətləri** deyilir. Nəqliyyat münasibətlərinin əsas məqsədi təsərrüfat subyektlərini, iqtisadiyyatı və müəyyən bir yərə getmək istəyən sərnişinləri nəqliyyat xidməti ilə təmin etməkdən ibarətdir.

Nəqliyyat münasibətləri kifayət dərəcədə geniş spektrə malikdir¹. Bu münasibətlər özündə birləşdirir²:

- yük və sərnişin daşımalarının təşkili üzrə münasibətlər;
- yük, baqaj və sərnişin daşıma münasibətləri;
- nəqliyyat-ekspedisiya münasibətləri;
- yedəyə alınma ilə bağlı olan münasibətlər;
- nəqliyyat vasitələrinin saxlanması ilə bağlı olan münasibətlər;
- nəqliyyat vasitələrinin icarəsi (kirayə) ilə bağlı olan münasibətlər və s.

Nəqliyyat münasibətləri hüquqi cəhətdən müqavilələrlə rəsmiləşdirilir ki, onlar nəqliyyat müqavilələri adlanır. **Nəqliyyat müqavilələri** nəqliyyat münasibətlərinin rəsmiləşdirilmə vasitəsidir; bu müqavilələrdən, məlum məsələdir ki, nəqliyyat öhdəlikləri yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm nəqliyyat müqavilələri³, həm də nəqliyyat öhdəlikləri⁴ hüquq ədəbiyyatı səhifələrində kifayət dərəcədə geniş işlənən terminlərdir. Xarici ölkələrin mülki və ticarət hüququnda da bu terminlərdən istifadə olunur⁵. Xüsusən də «nəqliyyat müqavilələri» anlayışı mülki-hüquq elmində (doktrinasında) kök salmış və möhkəmlənmişdir.

2. Nəqliyyat müqavilələri anlayışı və sistemi

Nəqliyyat müqavilələri ümumiləşdirilmiş anlayışdır. Belə ki, o, özündə bir neçə növ müqaviləni birləşdirir. Həmin müqavilələrin məcmusuna **nəqliyyat**

¹ Daha ətraflı: *Шешенин Е.Д.* Система договорных связей в обязательствах по оказанию услуг // В книге: Гражданские правовые отношения и их структурные особенности. Свердловск, 1975, с.67-72.

² Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2005, s.134.

³ Məsələn, bax: *Allahverdiyev S.S.* Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005; *Гражданское право России.* Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1997, с.369; *Свейчев Г.П.* Правовое регулирование перевозок народно-хозяйственных грузов. М., 1986.

⁴ Məsələn, bax: *Гражданское право.* Учебник. Том 2. Полугом 2 / Отв. ред. Е.А.Суханов. М., 2000, с.30; *Гражданское право.* Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.373; *Əliyev E.Ə.* Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2005, s.134 və b.

⁵ *Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячков.* М., 1966, с.405.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.268.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячков. М., 1966, с.405.

³ Ларин И.Г. Правовой режим имущества трубопроводного транспорта // В книге: Правовые аспекты совершенствования хозяйственного механизма. М., 1979, с.42-49.

⁴ Boru kəmərinin vahid nəqliyyat sistemində daxil olması diskussiya doğuran məsələdir. Bu barədə daha ətraflı: *Владимиров Е., Ларин И.* Правовые вопросы эксплуатации трубопроводного транспорта // Хозяйство и право. 1979, №8, с.46.

⁵ «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsi. Bu Qanun şəhəratrafi elektrik və metropoliten kimi nəqliyyat növlərini də nəzərdə tutur.

müqavilələrinin sistemi deyilir.

Nəqliyyat müqavilələrini üç qrupa bölmək olar¹.

- təşkilati nəqliyyat müqavilələri;
- daşıma müqavilələri;
- yardımçı nəqliyyat müqavilələri.

Təşkilati nəqliyyat müqavilələri dedikdə yük və sərnişin daşımalarının təşkili haqqında müqavilələr başa düşülür; bu müqavilə nəqliyyat müqavilələri sistemində xüsusi vəziyyətə malik olması ilə xarakterizə edilir. Bu qrup nəqliyyat müqavilələrinə hava, avtomobil, dəniz və su (çay) nəqliyyatında bağlanan yük və sərnişin daşımalarının təşkili haqqında müqavilələr aiddir. Lakin onlar nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərində müxtəlif çür adlanır.

Daşıma müqavilələri dedikdə yük, sərnişin və baqaj daşıma müqavilələri başa düşülür. Nəqliyyat müqavilələri sistemində bu müqavilələr əsas və mərkəzi yer tutur². Bu, aydın məsələdir. Belə ki, daşıma prosesinin əsas məqsədi yük, sərnişin və baqaj təyinat yerinə çatdırmaqdan ibarətdir; yük, sərnişin və baqaj isə təyinat yerinə məhz daşıma müqaviləsi çərçivəsində çatdırılır. Bu səbəbdən nəqliyyat müqavilələri sistemində daşıma müqavilələri daha əhəmiyyətlidir.

Yardımçı nəqliyyat müqavilələri dedikdə, adətən, köməkçi funksiya yerinə yetirən, daşımamı təmin edən və ona xidmət göstərən nəqliyyat müqavilələri başa düşülür. Bu qrupa daxil olan müqavilələr törəmə xarakteri daşısa da, müstəqil hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də həmin müqavilələr müstəqil mülki-hüquqi müqavilələrdir³. Məsələn, nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi yardımçı nəqliyyat müqaviləsi sayılır.

Nəqliyyat müqavilələri sistemində daxil olan müqavilələri iki əsas ümumi əlamət birləşdirir:

- birinci, nəqliyyat müqavilələri **nəqliyyat fəaliyyəti sahəsində bağlanılır**;
- ikinci, nəqliyyat müqavilələri, bir qayda olaraq, **nəqliyyat təşkilatlarının iştirakı ilə bağlanılır**.

Bunlara uyğun olaraq belə bir fikir formulə etmək mümkündür ki, **nəqliyyat müqavilələri dedikdə nəqliyyat fəaliyyəti sahəsində istifadə edilən və bir qayda olaraq, nəqliyyat təşkilatının iştirakı ilə bağlanan müqavilələr başa düşülür**.

Nəqliyyat müqavilələri sistemində daxil olan müqavilələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, buraya mülki-hüquqi müqavilələrin ən müxtəlif növləri aiddir. Başqa sözlə desək, nəqliyyat müqavilələri anlayışı özündə ayrı-ayrı növ (tip) mülki-hüquqi müqavilələri birləşdirir: daşıma müqaviləsi, nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi, yedəkləmə müqaviləsi, nəqliyyat vasitələrinin fraxt edilməsi (kirələnməsi) müqaviləsi və s. Bu müqavilələr mülki-hüquqi müqavilələrin bu və ya digər növünə aid olunur. Məsələn, yedəkləmə və nəqliyyat-ekspedisiya müqavilələri xidmət göstərilməsi üzrə müqavilə növünə (tipinə) daxildir; nəqliy-

yat vasitələrinin fraxt edilməsi (kirələnməsi) müqaviləsi isə kirayə müqaviləsinin növü hesab edilir. Buna görə də nəqliyyat müqavilələrinə müstəqil mülki-hüquqi müqavilələr sistemində ayrıca və xüsusi yer tutan müqavilə kimi baxmaq olmaz. Məhz bu səbəbdən «**nəqliyyat müqavilələri**» termini **mülki-hüquqi kateqoriya deyil¹, şərti və süni yaradılmış kateqoriya hesab edilməlidir**. Bu terminə yalnız nəqliyyat fəaliyyəti sahəsində hansı mülki-hüquqi müqavilələrin tətbiq olunmasını müəyyənləşdirməkdən ötrü istifadə edilir. Başqa sözlə desək, «nəqliyyat müqavilələri» termini onu ifadə edir və bildirir ki, nəqliyyat müəssisələri nəqliyyat-daşıma xidməti göstərərək müştərilərə (yük sahibi, sərnişin və digərləri) münasibətdə hansı növ mülki-hüquqi müqavilələrdən istifadə edə bilər. Şübhəsiz, nəqliyyat fəaliyyəti sahəsində tətbiq edilən əsas və başlıca müqavilə daşıma müqaviləsidir; nəqliyyat müqavilələri sistemində daxil olan qalan digər müqavilələr isə yardımçı funksiya yerinə yetirərək köməkçi rol oynayır; onların əhəmiyyəti daşımaların həyata keçirilməsinə kömək etmək və xidmət göstərmək, onları təşkil və təmin etməkdən ibarətdir.

Təbii ki, «nəqliyyat öhdəlikləri» termininə də mülki-hüquqi kateqoriya kimi baxmaq olmaz; bu termin də şərti mənada işlədilərək yalnız onu bildirir və ifadə edir ki, «nəqliyyat fəaliyyəti ilə bağlı nəqliyyat müəssisələri müştərilərə nəqliyyat-daşıma xidməti göstərərək hansı mülki-hüquqi öhdəliklər yarana bilər; müstəqil mülki-hüquqi öhdəliklər sistemində ayrıca və xüsusi olaraq nəqliyyat öhdəliyi kimi növün fərqləndirilməsi üçün elə bir elmi zəmin yoxdur.

Nəqliyyat öhdəliklərinə görə, nəqliyyat müəssisəsi müştəriyə daşıma və digər növ nəqliyyat xidməti göstərir, müştəri isə ona göstərilən xidmətin əvəzini pulla ödəyir.

Nəqliyyat öhdəliklərinə də ayrı-ayrı, müxtəlif mülki-hüquqi öhdəliklər daxildir²: daşıma öhdəliyi, nəqliyyat-ekspedisiya öhdəliyi, yedəkləmə öhdəliyi və s. Həmin öhdəliklər mülki-hüquqi öhdəliyin bu və ya digər növünə aiddir.

§ 2. Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilə

1. Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilənin anlayışı və hüquqi təbiəti

Biz bir az əvvəldə nəqliyyat müqavilələrini şərti olaraq üç qrupa böldük. Lakin qeyd etməliyik ki, nəqliyyat müqavilələrinin yalnız iki qrupa – yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilələr və daşıma müqavilələri kimi qruplara ayrılmalarını elmi əhəmiyyətə və praktiki mənası vardır.

Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilə nəqliyyat müqavilələri sistemində daxil olan müqavilədir; bu müqavilənin həmin sistemdəki vəziyyəti xüsusi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının MM-i nə yük daşımalarının təşkili haqqında müqaviləyə leqal anlayış verir, nə də onun hüquqi əlamətlərini müəyyənləşdirir. Amma «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu müqavilənin adı çəkilir, ona leqal anlayış verilir və həmin müqaviləni xarakterli-

¹ *Савичев Г.П.* Правовое регулирование перевозок народно-хозяйственных грузов. М., 1986, с.50; *Сабir Allahverdiyev.* Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2004, s.27.

² Bu fikrin əleyhinə olan müəlliflər də vardır (məsələn, bax: *Брагинский М.И., Вятрянский В.В.* Договорное право. Книга четвертая. М., 2004, с.7).

³ Daha etraflı: *Хаспуддинов А.И.* Вспомогательные договоры на транспорте. Иркутск, 1994.

¹ *Вятрянский В.В.* Договор перевозки. М., 2001, с.263.

² *Сабir Allahverdiyev.* Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005, s.12-13.

zə edən bəzi əlamətlər göstərilir. Adı çəkilən Qanunun 9-cu maddəsinin 3-cü bəndi məhz yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilənin hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqaviləyə görə, bir tərəf (daşıyıcı) yükü müəyyən olunmuş müddətdə qəbul etməyi, digər tərəf (yükgöndərən) isə həmin yükü daşımaya təqdim etməyi öhdəsinə götürür.

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə **ikiteərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**. Belə ki, bu müqaviləni bağlayan tərəflər (yükgöndərən və daşıyıcı) bir-birinə münasibətdə qarşılıqlı hüquqlara malik olub, müvafiq vəzifələr daşıyır.

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə yükgöndərən üçün yükü daşımaya təqdim etmək kimi vəzifə nəzərdə tutur; bu müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün yükün daşıyıcıya təqdim olunması tələb edilmir. Tərəflər, yeni yükgöndərən və daşıyıcı razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış sayılır; məhz tərəflərin razılığa gəlmələri müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün kifayətdir; müqavilə bağlandıqı andan isə tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Ona görə də göstərə bilər ki, yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə **konsensual müqavilədir**. O ki qaldı yükgöndərənə yükü daşıyıcıya təqdim etməsinə, qeyd etmək lazımdır ki, onun bu hərəkəti müqavilənin bağlanmış hesab edilməsinə deyil, icra olunmasına ifadə edir.

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə o halda bağlanır ki, **müntəzəm daşımaların yerinə yetirilməsinə ehtiyac yaransın**. Belə ki, müntəzəm daşımaların həyata keçirilməsi zərurəti yarandıqda, daşıyıcı və yükgöndərən belə daşımaların təşkilı haqqında müqavilələr bağlaya bilər¹.

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə çərçivəsində daşıyıcı və yükgöndərən arasında dəfələrlə, ayrıca olaraq, bir neçə konkret yükdaşıma barədə müqavilə bağlanır. Buna görə də söyləyə bilər ki, yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə **çərçivə (haşiyyə) müqaviləsidir**²; bu müqavilə o halda bağlanır ki, yükgöndərən və daşıyıcı öz birgə səyləri nəticəsində bir dəfə deyil, bir neçə dəfə yük göndərmək niyyətində olsunlar.

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilənin tərəflər həm də o halda bağlayırlar ki, onlar daşımaları uzun vaxt dövrü ərzində həyata keçirmək niyyətində olsunlar. Bu isə onu göstərir ki, yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə **uzunmüddətli müqavilə** sayılır. Bir qayda olaraq, tərəfləşlər arasında sabit, davamlı və arasikesilməz təsərrüfat-nəqliyyat münasibətləri mövcud olduqda uzunmüddətli müqavilə bağlanır.

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə hələ konkret yük daşınması müqaviləsinin özü deyildir. Belə ki, yük daşımalarının təşkilı haqqında müqaviləyə görə, daşıyıcı və yükgöndərən həmin müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə gələcəkdə konkret yük daşınması müqaviləsi bağlamağı öhdələrinə götürürlər. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə **ilkın müqavilə**, konkret yük daşınması müqaviləsi isə **əsas müqavilə**

dir (MM-in 402.1-ci maddəsi)³.

Qeyd etməliyə ki, yükdaşıma mürəkkəb proses olub, özündə **iki mərhələni** birləşdirir⁴. Birinci mərhələ **təşkilati mərhələ** adlanır; bu mərhələdə yük daşımalarının həyata keçirilməsi üçün təşkilati zəmin yaradılır. **Təşkilati zəmin** dedikdə tərəflərin (daşıyıcının və yükgöndərənə) qarşılıqlı daşımaların əsas şərtləri və gələcəkdə onlar arasında konkret yük daşınması müqaviləsi bağlanmasında qabaqcadan razılığa gəlmələri başa düşülür. Yük daşımalarının təşkilı üzrə müqavilə təşkilati zəmin yaratmağın əsas hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsidir. Buna görə də daşıma prosesinin birinci mərhələsi (təşkilati mərhələsi) həmin müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Odur ki, yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə mülki-hüquqi müqavilələrin **təşkilati müqavilə** kimi növünə aid edilir. Təsədüfi deyildir ki, Sovet dövründə yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilələr «təşkilati müqavilələr» adı altında kifayət dərəcədə geniş tətbiq edilirdi.

O ki qaldı yük daşıma prosesinin ikinci mərhələsinə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin mərhələ **yükün bilavasitə daşınması, yəni təyinat yerinə çatdırılması mərhələsi** adlanır; bu mərhələ isə yük daşınması müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. Məhz yük daşınması müqaviləsi həmin mərhələnin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsidir. Belə müqavilə isə əmlak müqaviləsi sayılır⁵.

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilənin əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu müqavilə daşımaların planlaşdırma formasıdır; planlaşdırma isə yük daşımalarının müəşəkkil surətdə həyata keçirilməsini təmin edir. Bu müqavilə imkan verir ki, yük plan üzrə göndərilsin, daşımalar plan əsasında həyata keçirilsin⁶.

2. Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilənin növləri

Yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərində eyni deyil, müxtəlif cür adlanır. Bu isə o deməkdir ki, həmin müqavilənin istənilən nəqliyyat növündə bağlanması mümkündür. Məhz onlar yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilənin ayrı-ayrı növləri sayılır.

Dəmir yolu nəqliyyatında yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilə iki müxtəlif mülki-hüquqi müqavilə ilə əhatə olunur. Hərçün müqavilələrə aiddir:

- **əsas (magistral) yola çıxan dəmir yollarından istifadə haqqında müqavilə;**

- **vəqon verilməsi barədə müqavilə.**

Göstərilən müqavilələrdə yük daşımalarının təşkilinə aid şərtlər (daşınmalı olan yüklərin həcmi, nəqliyyat vasitəsinin verilməsi, yüklərin daşınmaya təqdim olunması, müddət və digər şərtlər) nəzərdə tutulur; yük daşımalarının təşkilı haqqında müqavilənin predmeti də məhz bu şərtlərdən ibarətdir. Digər tərəfdən, qeyd etdiyimiz müqavilələr həm də yük daşınması prosesi ilə sıx surət

¹ İlkın və əsas müqavilələr barədə daha ətraflı: *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Dərslük. II cild. Bakı, 2008.*

² Daha ətraflı: *Sabir Allahverdiyev. Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005.*

³ Təşkilati və əmlak müqavilələri barədə daha ətraflı: *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Dərslük. II cild. Bakı, 2008.*

⁴ *Сауичев Г.П. Правовое регулирование перевозок народно-хозяйственных грузов. М., 1986, с.50; Sabir Allahverdiyev. Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005, s.88-94.*

¹ «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsinin 3-cü bəndi.

² Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред. К.В.Холопова. М., 2000, с.196; *Allahverdiyev Sabir. Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005, s.74-75.*

də bağlı olub onun təşkilinə yönəlir, eləcə də əsas müqavilənin – dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasına kömək edir, bu məsələdə yarıdımçı funksiyaya yerinə yetirir. Bunlardan əlavə, həmin müqavilələr nəqliyyat qanunvericiliyi ilə tənzimlənir və nəqliyyat müqavilələri sırasına aid edilir.

Bu xüsusiyyətlər belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, yuxarıda göstərdiyimiz müqavilələr dəmir yolu nəqliyyatında yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilənin ayrı-ayrı növləridir¹. Təbii ki, həmin müqavilələr yük daşınması müqaviləsi sayılmır².

Sovet dövründə dəmir yolu nəqliyyatında yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilə bağlanmışdır; SSRİ Dəmir Yolu Nizamnaməsində bu müqavilənin tənzimlənməsinə həsr olunmuş hər hansı norma nəzərdə tutulmamışdır. Bu, onunla izah olunurdu ki, dəmir yolu nəqliyyatında yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilənin predmetini təşkil edən şərtlər (yüklərin həcmi, nəqliyyat vasitəsinin verilməsi, yüklərin daşınmaya təqdim olunması və digər şərtlər) dəmir yolu nəqliyyatında istifadə olunan yuxarıda göstərdiyimiz iki müqavilənin predmetinə daxil edilirdi.

Dəniz nəqliyyatı sahəsində yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilə uzunmüddətli müqavilə adlanır. Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 88-ci maddəsi məhz həmin müqavilənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu müqavilə o halda bağlanır ki, dənizlə müntəzəm yük daşımalarının həyata keçirilməsinə tələbat olduqda daşıyıcı ilə yük sahibi öz aralarında yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilə bağlayır. Bu müqavilə çərçivəsində və ona əsasən konkret dəniz yük daşınması müqaviləsi bağlanır.

Hava nəqliyyatı sahəsində yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilə «xüsusi müqavilə» anlayışı kimi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə düşmüş Hava Məcəlləsinin 90-92-ci maddələri xüsusi müqavilənin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdu. Amma həmin Məcəlləni əvəz edən «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005) bu müqaviləni nizama salan maddələr nəzərdə tutmur. Lakin buna baxmayaraq, hava nəqliyyatı sahəsində xüsusi müqavilələrin bağlanması mümkündür. Belə ki, hava yolu ilə müntəzəm yük daşımalarının həyata keçirilməsinə zərurət yaran bilər. Belə halda müəyyən vaxt dövrü ərzində (məsələn, iki illik müddət ərzində və s.) aralarında təsərrüfat-nəqliyyat əlaqələri olan yüköndərən və daşıyıcı xüsusi müqavilə bağlayırlar.

Avtomobil nəqliyyatı sahəsində də yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilədən istifadə olunur. Həmin müqaviləyə uzunmüddətli müqavilə deyilir. Bu müqavilə «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun (2008) 39-cu maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddədə göstərilir ki, avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınmasının təşkil haqqında müqaviləyə görə daşıyıcı yükü müəyyən olunmuş müddətdə qəbul etməyi, yüköndərən isə şərtləşdirilmiş həcmdə yükü daşımaq üçün təqdim etməyi öhdəsinə götürür.

Uzunmüddətli müqavilə əsasında konkret yükün daşınmasını nəzərdə tutan

birdəfəlik müqavilə bağlanır¹. Əgər uzunmüddətli müqavilə daşıma prosesinin təşkilatı mərhələsini rəsmiləşdirirsə, birdəfəlik müqavilə daşıma prosesinin ikinci mərhələsini – yükün təyinat yerinə çatdırılma mərhələsini rəsmiləşdirilməsinə həyata keçirir.

Uzunmüddətli müqavilə, bir qayda olaraq, mütəmadi yük daşınmasının yerinə yetirilməsi zərurəti yarandıqda bağlanır. Əgər daşıyıcı və yüköndərən arasında daim və arakesilməz təsərrüfat-nəqliyyat münasibətləri olarsa, onlar uzunmüddətli müqavilənin qüvvədə olma müddətini uzada bilərlər.

Su (çay) nəqliyyatı sahəsində yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilə nəvəsiya müqaviləsi adlanır. SSRİ Daxili Su Nəqliyyatı Nizamnaməsinin 60-cı maddəsi nəvəsiya müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Bunlardan başqa, yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilə qarşıq daşımaların həyata keçirilməsində də tətbiq edilə bilər. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bunun mümkün olması göstərilir.

Nəqliyyatın ayrı-ayn sahələrində tətbiq edilən yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilə növləri bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu, onunla izah olunur ki, nəqliyyatın ayrı-ayn növlərində daşıma-nəqliyyat vasitələri bir-birindən fərqlənir, daşıma prosesinin həyata keçirilməsi eyni deyildir, habelə daşıma həcmi müxtəlifdir.

3. Yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilənin elementləri

Subyekt tərkibi (tərəflər) yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilənin elementlərindən biridir. Bu müqavilənin bağlanmasında iki subyekt (tərəf) iştirak edir: daşıyıcı, yük göndərən. Daşıyıcı funksiyasını, bir qayda olaraq, nəqliyyat müəssisəsi və təşkilatları yerinə yetirir. Yüköndərən rolunda isə bu müqavilənin bağlanmasında həm fiziki şəxslər, həm bələdiyyələr, həm hüquqi şəxslər, həm də dövlət iştirak edə bilər.

Yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilənin predmeti onun mühüm elementidir. Bu müqavilənin predmeti qismində qarşıdakı yük daşımalarını təşkil etmək, habelə gələcəkdə yüköndərən və daşıyıcı arasında konkret yük daşınması müqaviləsi bağlamaq kimi yükün həcmi münasibətlər çıxış edir. Yük daşımalarının təşkil dedikdə daşınmalı olan yükün həcmi münasibətlərini müəyyən edilməsi, nəqliyyat vasitəsinin verilməsi, yükün daşınmaya təqdim olunması başa düşülür. Qeyd etmək vacibdir ki, yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilənin predmeti onun təşkilatı və ilkin müqavilə olması ilə müəyyənləşir:

- qarşıdakı yük daşımalarını təşkil etmək (onun təşkilatı müqavilə olmasından irəli gəlir);

- gələcəkdə konkret yük daşınması müqaviləsi bağlamaq (onun ilkin müqavilə olmasından irəli gəlir).

Yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilənin müddəti onun elementlərindən biridir. Müddət dedikdə yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilənin qüvvədə olma müddəti, yəni müqavilənin hansı müddətə bağlanması başa düşülür. Əvvəldə qeyd etmişik ki, yük daşımalarının təşkil haqqında müqavilə

¹ Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с.337.

² Егиззаров В.А. Транспортное право. Учебное пособие. М., 1999, с.144.

¹ Щерш Х.И. Правовое регулирование перевозок на автомобильном транспорте. М., 1966, с.28.

uzunmüddətli müqavilə sayılır; uzunmüddətli müqavilələr isə, adətən, bir və ya bir neçə il müddətinə bağlanır. Buna görə də yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilənin qüvvədə olma müddəti bir və ya bir neçə il ola bilər ki, həmin müddət ərzində bu müqavilə çərçivəsində dəfələrlə konkret yük daşınması müqaviləsi bağlanır və daşımalar həyata keçirilir.

Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilənin formasına gəldikdə qeyd etməliyə ki, bu məsələ həmin müqavilənin ilkin müqavilə hesab edilməsindən asılı olaraq həll edilir. Belə ki, əsas müqavilə hansı formada olursa, ilkin müqavilə də həmin formada bağlanmalıdır. Başqa sözlə desək, ilkin müqavilə əsas müqavilə üçün nəzərdə tutulmuş formada bağlanır (MM-in 402.2-ci maddəsi). Əsas müqavilə sayılan konkret yük daşınması müqaviləsi həmişə sadə yazılı formada bağlanır. Odur ki, ilkin müqavilə sayılan yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilə də sadə yazılı formada bağlanmalıdır.

Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilədə digər şərtlər də nəzərdə tutula bilər. Daşımaların həcmi barədə şərt əsas şərtlərdən biridir. Bu şərt onu ifadə edir ki, müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində nə qədər yük daşınmalıdır. Buna görə də daşımaların həcmi dedikdə yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilə çərçivəsində və onun nəzərdə tutduğu müddət ərzində daşınmalı olan yükün kəmiyyəti (sayı, miqdarı, çəkisi) başa düşülür. Məsələn, beş min kışə sementin, yüz ton taxılın, dörd min litr benzinin və s. daşınması nəzərdə tutula bilər.

Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilədə tərəflər (daşıyıcı və yükəndərən) hesablaşma barədə şərt də müəyyən edə bilər. Bu şərt onu ifadə edir ki, gələcəkdə konkret daşımalar həyata keçirilən zaman yük sahibi daşıma haqqını daşıyıcıya hansı formada ödəməlidir. Həm nağd, həm də nağdsız hesablaşma formasından istifadə olunması müqavilədə nəzərdə tutula bilər.

Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilənin məzmunu onun əsas elementlərindən biri sayılır. Tərəflərin hüquq və vəzifələri müqavilənin məzmununu təşkil edir. Daşıyıcının əsas vəzifəsi yükü müəyyən olunmuş müddətdə qəbul etməkdən ibarətdir; həmin müddət müqavilədə göstərilir. Yük vurmaq üçün nəqliyyat vasitəsi vermək onun üstünə düşən digər vəzifədir. Daşıyıcı nəqliyyat vasitəsini nəzərdə tutulmuş müddətdə, şərtləşdirilmiş yerdə və müəyyənləşdirilmiş sayda verməlidir.

Yükəndərinin isə üstünə düşən əsas vəzifə yükü daşınmaq üçün təqdim etməkdən ibarətdir: o, yükü daşınmaq üçün şərtləşdirilmiş müddətdə, nəzərdə tutulmuş həcmdə (miqdarda), zəruri olarsa qiymətini elan etməklə, tara və qabda, markalamaqla (nişanlamaqla), adı barəsində düzgün məlumat verməklə, habelə onun çəkisini hökmənlə müəyyənləşdirməklə təqdim etməlidir¹.

Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilədə tərəflərin digər vəzifələri də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, daşıma üçün verilən aylıq, günlük və sutkalıq yüklərin minimum və maksimum həcmi, yükvurma və yükboşaltma işlərinin görülməsi və bu işlərdə istifadə olunan mexanizmlər, daşımaların keyfiyyəti və digər məsələlər barədə vəzifələr müəyyənləşdirilməsi mümkündür.²

§ 3. Yük daşınması müqaviləsi, onun hüquqi tənzimləmə mənbələri və növləri

1. Yük daşınması müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sistemində tutduğu yer

Yük daşınması müqaviləsi nəqliyyat müqavilələri sistemində daxil olan müqavilələrdən biridir; nəqliyyat müqavilələri sistemində aid edilən digər müqavilələrə münasibətdə o, baza müqaviləsi hesab olunur. Ona görə ki, sənaye məhsullarının, kənd təsərrüfatı məhsullarının, tikinti materiallarının və s. təyinat yerinə çatdırılması məhz yük daşınması müqaviləsi çərçivəsində həyata keçirilir; məhz bu müqavilənin sayəsində nəqliyyat ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələri arasında əlaqə yaradır. Təsədüf deyildir ki, yük daşınması müqaviləsi nəqliyyat müqavilələri sistemində üstün və mərkəzi yer tutur.¹

Yük daşınması müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sistemində tutduğu yer mülki hüquq elmində (doktrinasında) ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biridir; elmi müzakirələr bu gün də davam edir. Bu barədə bir-birindən fərqli üç müxtəlif fikir söylənilir.

Bir qrup alim göstərir ki, yük daşınması müqaviləsi podrat müqaviləsinin xüsusi növüdür;² bununla onlar daşıma müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sistemində müstəqil müqavilə kimi tanıyırlar.

Bəzi alimlər daşıma müqaviləsinə digər mülki-hüquqi müqavilələrin elementlərini birləşdirən xüsusi müqavilə kimi baxırlar³. Bu müqavilələrə aiddir: tapşırıq müqaviləsi (daşıyıcı yükəndərənin tapşırığını yerinə yetirərək yükü üçüncü şəxsə – yükəndərə verir); podrat müqaviləsi (daşıyıcı yükü təyinat yerinə çatdırmaq kimi iş görür); saxlanc müqaviləsi (daşıyıcı təyinat yerinə çatdırma halı kimi yükü saxlayır); əmlak kirayəsi müqaviləsi (daşıma vasitələrindən, yəni vaqonlardan, avtomobildən, gəmidən və s. yükəndərənin mənafeyi üçün istifadə olunur).

Üçüncü qrup alimlər isə mülki-hüquqi müqavilələr sistemində daşıma müqaviləsinə müstəqil növ müqavilə hesab edirlər⁴. Onları fikrincə, yükdaşıma müqaviləsi mülki-hüquqi müqavilələrin müstəqil növüdür. Bu fikir hüquq ədəbiyyatı sahifələrində kifayət dərəcədə geniş yayılmışdır.

Hesab edirik ki, üçüncü qrup alimlərin mövqeyi həqiqətə daha yaxındır. Bu mövqə demək olar ki, müasir müəlliflərin əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənir⁵. Belə ki, daşıma müqaviləsinin iqtisadi məzmununu nəqliyyat xidmətinin özge-

¹ Брагинский М.И.; Витрянский В.В. Договорное право. Книга 4. М., 2004, с. 7.

² П. Жюллио де ля Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, том 3, с. 219.

³ Брагинский М.И. Общее учение о хозяйственных договорах. Минск, 1967, с. 36-38.

⁴ Мəsələn, Вах: Тарасов М.А. Очерки транспортного права. М., 1951, с. 80; Тарасов М.А. Договор перевозки по советскому праву. М., 1954, с. 21; Ячков К.К. Договор железнодорожной перевозки грузов по советскому праву. М., 1958, с. 202; Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 554-555.

⁵ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с. 380-381; Гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 38; Гуев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с. 212; Протас Е.В. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 201; Әлиев Е.Ә. Нəqliyyat hūququunu əsaslan. Dərs vəsaiti. Bakı, 2004, s.171 və s.

¹ Daha etraflı: Allahverdiyev Sabir. Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005, s. 84-88.

² Гречуха В.Н. Транспортное право. Учебное пособие. Часть 1. М., 2002, с. 72.

ninkiləşdirilməsi ilə bağlı olaraq yaranan münasibətlər təşkil edir¹; bu münasibətlər yük daşınması müqaviləsindən başqa, hər hansı növ mülki-hüquqi müqavilə ilə rəsmiləşdirilə bilməz. Digər tərəfdən, daşıma müqaviləsinin əsas məqsədi daşıma prosesini həyata keçirməkdən, yeni yükün təyinat yerinə çatdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir²; daşıma müqaviləsindən başqa, digər hər hansı müqavilə belə məqsəd güdmür. Odur ki, daşıma müqaviləsi mülki-hüquqi müqavilələr sistemində müstəqil yer tutur.

Sovet nəqliyyat hüququ daşıma müqaviləsinə müstəqil müqavilə növü kimi tanıyırdı. Azərbaycan Respublikasının müasir nəqliyyat hüququ da daşıma müqaviləsinə mülki-hüquqi müqavilələrin müstəqil növlərindən biri kimi nəzərdə tutur.

Daşıma müqaviləsi xidmət göstərilməsi üzrə müqavilələrə aiddir; çünki daşıyıcı daşıma xidməti göstərir. Xidmət göstərilməsi üçün müqavilələr bir neçə qrupa bölünür ki, həmin qruplardan biri özündə faktiki xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə müqavilələri birləşdirir. Daşıma müqaviləsi məhz bu müqavilələr qrupuna daxildir. Ona görə ki, daşıyıcı yük sahibinə faktiki xarakterli xidmət göstərir; həmin xidmət nəticəsində yükün təyinat yerinə çatdırılması təmin edilir, amma heç bir mülki hüquq və vəzifə (mülki-hüquqi nəticə) yaranmır; yalnız hüquqi xarakterli xidmət nəticəsində (məsələn, müqavilə bağlamaq və s.) mülki hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Şübhəsiz, yükü təyinat yerinə çatdırmaq hüquqi deyil, faktiki xidmətdir; faktiki xidmət isə hüquqi nəticənin deyil, faktiki nəticənin yaranmasına səbəb olur.

2. Daşıma müqaviləsinə mülki-hüquqi tənzimləmə mənbələri

Daşıma müqaviləsinin əsas və başlıca tənzimləmə mənbəyi qanunlar hesab edilir. Qanunlar arasında, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi əsas yer tutur. Ölkənin ali iqtisadi qanunu – İqtisadi Konstitusiyası (ikinci Konstitusiyası) kimi tanınan Mülki Məcəllə daşıma müqaviləsinin tənzimlənməsində vacib rol oynayır. Məcəllənin XLVI fəsilinə daxil olan maddələr (842-861-ci maddələr) məhz daşıma müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin fəslin 1-ci paragrafındakı maddələr (842-849-cu maddələr) sərnişin daşınması müqaviləsinə, 2-ci paragrafındakı maddələr isə (850-861-ci maddələr) yük daşınması müqaviləsinə nizamə salır. Bunlardan əlavə, daşıma müqaviləsinə tənzimləmək üçün mülki-hüquqi müqavilələr haqqında ümumi normalar, eləcə də öhdəlik hüququnun müddəaları da təlbiq edilə bilər. Belə ki, daşıma müqaviləsi mülki-hüquqi müqavilələrin bir növü olub daşıma öhdəlik hüquq münasibətinin (daşıma öhdəliyinin) yaranmasına səbəb olur.

Daşıma müqaviləsinin tənzimlənməsində «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun (1999) rolu və əhəmiyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir. Qanun göstərir ki, yüklərin, sərnişinlərin və baqajın daşınması qanunvericiliyə uyğun olaraq bağlanmış müvafiq müqavilələr əsasında həyata keçirilir (9-cu maddənin 1-ci bəndi). Şübhəsiz, söhbət daşıma müqavilələri (yük daşınması müqaviləsi, sərnişin daşınması müqaviləsi və baqaj daşınması müqavilə-

si) haqqında gedir. Həmin Qanuna görə, daşıma şərtləri, habelə tərəflərin mülki-hüquqi (əmlak) məsuliyyəti daşıma müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Qanunda daşıma müqaviləsinin elementləri (müqavilənin qiyməti, yeni daşıma haqqı, müqavilənin müddəti və s.) barədə vacib əhəmiyyətə malik olan hüquqi tələblər ifadə olunmuşdur.

Daşıma müqaviləsi ilə bağlı münasibətlər həm də nəqliyyat növləri üzrə məcəllə və nizamnamələrlə tənzimlənir, onlar daşıma müqaviləsinin əsas hüquqi tənzimləmə mənbəyidir. «Nəqliyyat haqqında» AR Qanununun 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, nəqliyyatın fəaliyyəti ilə bağlı münasibətlər nəqliyyat növləri üzrə məcəllələrlə və nizamnamələrlə tənzimlənir.

Dənizlə daşıma müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi (2001) ilə tənzimlənir; Məcəllə dəniz nəqliyyatında daşıma müqaviləsinə nizamə salan əsas normativ hüquqi aktıdır. Onun 8-ci fəsilində çəkilən maddələrin (m.87-137) köməyi ilə dənizlə yük daşınması müqaviləsi, 9-cu fəsilinə daxil olan maddələrin (m.138-151) vasitəsilə isə dənizlə sərnişin və baqaj daşınması müqaviləsi tənzimlənir. Bunlardan başqa, Məcəllədə dənizlə daşıma müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərinin (taym-çarterin, berbot-çarterin və s.) tənzimlənməsinə həsr edilən müvafiq normalar da nəzərdə tutulmuşdur.

Hava yolu ilə daşıma müqaviləsinin əsas hüquqi tənzimləmə mənbəyi «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2005) sayılır. Qanunun X fəslində hava daşımalarının tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Hava daşımaları məhz bu fəslin müddəalarına uyğun olaraq həyata keçirilir (Qanununun 45-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Həmin fəsil özündə həm sərnişin və baqaj daşınması müqaviləsinə, həm də yük daşınması müqaviləsinə nizamə salan maddələrin birləşdirir. Qanunun 46-cı maddəsi ilə sərnişin daşınması, 47-ci maddəsi ilə baqaj daşınması, 48-ci maddəsi ilə isə yük daşınması müqaviləsi tənzimlənir.

Daxili su (çay) nəqliyyatında daşımaları tənzimləməkdən ötrü SSRİ Daxili Su Nəqliyyatı Nizamnaməsi əsas rol oynayır. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan Respublikasında daxili su (çay) nəqliyyatı ilə daşımaların nizamə salan hər hansı normativ akt qəbul edilməmişdir. Odur ki, əgər bizim ölkədə daxili su (çay) nəqliyyatı ilə (məsələn, Kür çayı ilə) daşımalar həyata keçirilərsə, onda bu sahədə müvafiq nizamnamənin qəbul edilməsi mümkündür. Amma Azərbaycan Respublikasında bu nəqliyyat növünün inkişaf etdirilməsi gələcəkdə su (çay) nəqliyyat daşımalarına yer verilmiş, regionların sosial iqtisadi inkişafı, turizmin genişlənməsi və s. amillərlə sıx surətdə əlaqəlidir. Yəqin ki, yaxın gələcəkdə bu növ daşımaların praktiki tətbiqinə başlanılacaq.

Dəmir yolu nəqliyyatında daşımaların tənzimləmək üçün SSRİ Dəmir Yolu Nizamnaməsi tətbiq edilə bilər ki, bu sənəd SSRİ Nazirlər Sovetinin 6 aprel 1964-cü il tarixli 270 nömrəli qərar ilə təsdiq olunmuşdur. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasında dəmir yolu nəqliyyatının fəaliyyətini tənzimləyən hər hansı normativ akt qəbul edilməmişdir. Nizamnamədə dəmir yolu ilə yük, sərnişin və baqaj daşıma müqavilələrinin tənzimlənməsinə həsr olunan müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Nizamnamənin bir sıra normaları müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində öz aktuallığını itirmiş, köhnəlmişdir. Bu səbəbdən həmin normalardan dəmir yolu daşımalarının tənzimlənməsində istifadə oluna bilməz.

¹ Андреев В.К. Транспортное право. Калинин, 1977, с.39.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.267-268.

Dəmir yolu daşımalarını tənzimləmək üçün Azərbaycan Respublikası ərazisində həm də «Dəmir yolu nəqliyyatı haqqında» SSRİ Qanunu (1991) tətbiq oluna bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunla qəbul ediləndəkdə həmin qanun öz hüquqi qüvvəsini saxlayır¹.

Azərbaycan Respublikasında avtomobil daşımalarını tənzimləyən xüsusi normativ akt «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» Qanun (2008) qəbul olunmuşdur. Qanunun 28-ci maddəsi avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşınması müqaviləsini, 35-ci maddə baqaj daşınması münasibətlerini, 37-ci maddə isə yük daşınması müqaviləsini tənzimləyir. İlk dəfə olaraq qəbul edilmiş bu Qanunda avtomobil nəqliyyatı ilə daşımaların nizama salınması sahəsində təsbit olunmuş normalar xüsusilə əhəmiyyətlidir; burada həmin müqavilələrin ləqal anlayışı formülə edilir.

Qanunlardan başqa, daşımaların tənzimlənməsində qanun qüvvəli aktlar da vacib rol oynayır. Söhbət Prezident fərmanlarından, Nazirlər Kabinətinin qərarlarından və idarəvi aktlardan gedir. Prezident fərmanları arasında «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.09.2002-ci il tarixli 782 nömrəli Fərmanı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu Fərmanla müəyyənləşdirilmiş siyahıya görə, daşıma müqaviləsinin tərəflərindən biri olan daşıyıcı daşıma fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və müştərilərlə daşıma müqaviləsi bağlamaq üçün hökmən xüsusi razılıq (lisenziya) alınmalıdır. Xüsusi razılığın (lisenziyanın) verilməsi qaydaları isə Nazirlər Kabinətinin müvafiq qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Nazirlər Kabinətinin müvafiq qərarları ilə Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu-nun, Bakı Metropoliteninin, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının, «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserninin (2008-ci ildən o, qapalı səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir) və Azərbaycan Respublikası Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin əsasına və nizamnəmələri təsdiq olunmuşdur; həmin sənədlər daşıma fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edir. Məsələn, Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanının Nizamnəməsində göstərilir ki, liman dəniz nəqliyyat gəmiləri ilə yük, sərnişin və s. daşımalara xidmət edir; Əsasnaməsinə görə, Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu yük, sərnişin və baqaj daşımalarını həyata keçirir; «Azərbaycan Hava Yolları» Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin tərkibinə daxil olan müəssisələr hava daşımalarını yerinə yetirir; Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin Nizamnəməsi onun üzərində Azərbaycan Respublikasının limanları ilə xarici limanlar arasında, həmçinin xarici limanlar arasında yük və sərnişinləri daşımaq vəzifəsi qoyur və s.

İdarəvi aktlar dedikdə, hər şeydən əvvəl, daşıma qaydaları başa düşülür; daşıma qaydaları daşıma münasibətlərinin tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır. Ona görə ki, nəqliyyat nizamnamə və məcəllələri daşımaları kifayət dərəcədə tam və əhatəli şəkildə nizama salınır. Daşıma qaydalarına gəldikdə isə, qəyd etmək lazımdır ki, bu akt yük, sərnişin və baqaj daşımalarını müfəssəl şəkildə tənzimləyir. Daşıma qaydaları yük, sərnişin və baqaj daşımalarının hüquqi tənzimlənməsini daha da konkretləşdirən sənəddir. Bu sənədə yük, sərnişin və baqaj daşıma müqavilələrinə anlayış verilir, həmin müqavilələrin hüqu-

¹ «AR-in ərazisində hüquqi qüvvəsini müvafiq olaraq saxlayan keçmiş SSRİ qanunları və onların tətbiqi haqqında» AR-in 28 oktyabr 1992-ci il tarixli Qanunu.

qi cəhətdən rəsmiləşdirilən daşıma sənədləri müəyyən olunur. Daşıma qaydalarında həmçinin müqavilə tərəflərinin hüquq və vəzifələri, müqavilənin əsas elementləri (daşıma haqqı, daşıma müddəti, müqavilənin forması və digər elementlər) tənzimlənir, nəqliyyat hüququnun əsas məsələsi sayılan daşıyıcının məsuliyyəti nizama salınır.

Daşıma qaydaları yalnız hava nəqliyyatı sahəsində qəbul olunmuşdur¹. Nəqliyyatın digər sahələrinə gəldikdə isə, qəyd etmək lazımdır ki, həmin sahələrdə bu günə kimi bazar münasibətlərinə və yeni sosial-iqtisadi şəraitə uyğun olaraq daşıma qaydaları qəbul olunmamışdır. Təbii ki, belə şəraitdə Sovet dövründə qəbul olan daşıma qaydaları tətbiq edilir. Şübhəsiz, daşıma qaydalarının yalnız müasir bazar iqtisadiyyatı baxımından öz aktuallığını itirməyən normalarından istifadə edilməlidir. Onun köhnəlmiş və indiki realığa cavab verməyən normaları isə, məlum məsələdir ki, tətbiq oluna bilməz. Hesab edirik ki, Sovet dövrünün daşıma qaydalarının bazası əsasında ölkəmizdə müasir münasibətlərə uyğun gələn yeni daşıma qaydaları qəbul olunmalıdır.

Daşımaların hüquqi tənzimləmə mənbəyi olan qanunlar və qanun qüvvəli aktların məcmusuna nəqliyyat qanunvericiliyi deyilir. Məhz nəqliyyat qanunvericiliyi daşıma müqaviləsinin əsas hüquqi nizamasalması mənbəyi sayılır.

Yuxarıdakı definisiya nəqliyyat qanunvericiliyinə məhdud mənada verilən anlayışdır. Nəqliyyat qanunvericiliyi həm də geniş mənada işlədilir. Geniş mənada nəqliyyat qanunvericiliyi dedikdə qanunlar, qanun qüvvəli aktlar və beynəlxalq nəqliyyat sazişləri başa düşülür. Söhbət Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq nəqliyyat sazişlərindən gedir ki, onların bəziləri nəqliyyat konvensiyaları da adlanır. «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu nəqliyyat qanunvericiliyi anlayışını həm məhdud, həm də geniş mənada işlədir. Deməli, beynəlxalq nəqliyyat sazişləri də daşıma müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə mənbəyidir. Söhbət həm çoxtərəfli, həm də ikiteərəfli sazişlərdən gedir².

Çoxtərəfli sazişlərdən «Beynəlxalq yük daşınması müqaviləsi (BYDM) haqqında» Konvensiya beynəlxalq avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınması müqaviləsini tənzimləyir. Konvensiya 1956-cı ildə Cenevrədə imzalanmış, 1961-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Beynəlxalq praktikada o, daha çox «CMR³» kimi fransız abbreviaturası ilə tanınır. Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildən Konvensiyanın üzvüdür⁴. Konvensiyanın əsas məqsədi beynəlxalq avtomobil yük

¹ «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserinin 1995-ci il 1 iyun tarixli 67 nömrəli əmrilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserinin hava xətlərində sərnişinləri, baqajın və yüklərin daşınma qaydaları».

² Daha ətraflı: Гафаров З.М., Алюев Э.А. Применение современного международного транспортного права в Азербайджанской Республике. М., 2002.

³ Convention relative au contrat de transport International des marchandises par route.

⁴ «Beynəlxalq yük daşınması müqaviləsi (BYDM) haqqında» Konvensiyaya qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının 11 fevral 2000-ci il tarixli Qanunu. Konvensiyanın əsas cəhətləri və tətbiq sahəsi barədə daha ətraflı bax: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq daşımaların hüquqi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, s.284-304.

daşınması müqaviləsini tənzim etməkdən ibarətdir¹.

«Avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq yükdaşıma sahəsində Gömrük Konvensiyası» beynəlxalq avtomobil daşımalarını nizama salan beynəlxalq nəqliyyat sazişlərinə biridir. 1959-cu ildə Avropa ölkələri tərəfindən imzalanmış Konvensiya 1975-ci ildə yeni redaksiyada qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən Konvensiyada iştirak edir.

Konvensiya beynəlxalq avtomobil yük daşımalarının «TİR² kitabçası» (Beynəlxalq Yol Daşıma kitabçası) əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Əgər daşıyıcı həmin kitabçası malik olarsa, onun daşdığı yük avtomobil nəqliyyatı tranzit sərhədini keçən zaman gömrük yoxlanmasından (nəzarətindən) azad edilir, habelə yükə görə gömrük rüsumu ödənilmir. «TİR» kitabçası birdefələlik vahid beynəlxalq təminat sənədi hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq avtomobil daşımaları sahəsində iktərafli beynəlxalq müqavilələrin də iştirakçısıdır. Ölkəmiz Türkiyə (1992), Qazaxıstan (1996), Rumıniya (1996), Moldova (1997), Rusiya Federasiyası (2001), Latviya (2001), İran (2002), Niderland Krallığı (2004) və digər dövlətlərlə beynəlxalq avtomobil daşımaları sahəsində iktərafli beynəlxalq sazişlər imzalamışdır.

Beynəlxalq hava daşımalarının hüquqi rejimi isə **Varşava sistemi** ilə müəyyən edilir. Varşava sistemi normativ xarakterli beynəlxalq-hüquqi akt kimi beynəlxalq hava daşıma müqaviləsini tənzimləyir. Həmin sistemə üç əsas sənəd daxildir:

- Varşava Konvensiyası (12 oktyabr 1929-cu il);
- Haaqa Protokolu (28 sentyabr 1955);
- Qvadalaxara Konvensiyası (18 sentyabr 1961-ci il).

Bunlardan əlavə, Varşava sistemə 1 nömrəli Əlavə Protokol, 2 nömrəli Əlavə Protokol, 3 nömrəli Əlavə Protokol, 4 nömrəli Monreal Protokolu və Qvatemala Protokolu (1971) da daxildir.

Varşava Konvensiyası beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydalan unifikasiya edən sənəddir. Dünyanın 120-dən çox ölkəsi bu Konvensiyanın üzvüdür. 1999-cu ildən Azərbaycan Respublikası Konvensiyanın iştirakçısıdır³.

Varşava Konvensiyası beynəlxalq hava daşımalarını tənzim edir; burada həm yük, həm də sərnişin daşıma şərtlərini müəyyənləşdirən normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Haaqa Protokolu Varşava Konvensiyasına düzəlişlər edən sənəddir; bu sənəd Varşava Konvensiyasının tərkib hissəsi sayılır. Ona görə ki, Haaqa Protokolu hər hansı yeni norma müəyyənləşdirmir. 1999-cu ildən Azərbaycan Respublikası Haaqa Protokolunun iştirakçısıdır⁴.

Qvadalaxara Konvensiyası Varşava Konvensiyasını tamamlayan aktdır.

¹ Daha ətraflı: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat daşımalarının konvension təsbiti. Bakı, 2002, s.82-88; Авчинкин Д.В. Международные перевозки. Минск, 1999, с.13.

² Transport International Routine.

³ «Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Konvensiyaya qoşulmaq barədə» Azərbaycan Respublikasının 9 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu. Beynəlxalq hava daşımalarının tənzimlənmə sistemi barədə daha ətraflı bax: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq daşımaların hüquqi tənzimlənməsi. Bakı, 2008, s.202-276.

⁴ Haaqa Protokoluna qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının 9 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu.

Bələ ki, Varşava Konvensiyası hava çarter daşımalarını və hava gəmilərinin kirayəyə götürülməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləmir. Qvadalaxara Konvensiyası həmin münasibətlərə malik olunmasında bəzə göstəriş ifadə edir. Azərbaycan Respublikası 1999-cu ildən Qvadalaxara Konvensiyasının iştirakçısıdır¹.

Beynəlxalq hava daşımaları həm də iktərafli beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hava daşımaları sahəsində İran (2002), Avstriya (2000), Misir (1997), Özbəkistan (1996), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (2003), Fransa (1998), Türkiyə (2000) və digər ölkələrlə iktərafli sazişlər bağlamışdır².

Beynəlxalq dəmir yolu daşımaları əsasən iki nəqliyyat konvensiyası ilə tənzimlənir³:

- KOTİF⁴;
- BDYS⁵.

KOTİF Avropa ölkələrində beynəlxalq dəmir yolu müqaviləsini tənzimləyən başlıca sənəddir; bu sənəd 1980-ci ildə qəbul olunmuş, 1985-ci ildə isə qüvvəyə minmişdir. KOTİF Bern konvensiyalarını əvəz edir. Bern konvensiyaları isə KOTİF qəbul olunana kimi Avropada beynəlxalq dəmir yolu daşımalarını tənzimləyən əsas normativ hüquqi akt olmuşdur. Azərbaycan Respublikası KOTİF-də iştirak etmir.

BDYS isə Rusiya Federasiyasında və MDB üzvü olan ölkələrdə dəmir yolu ilə beynəlxalq yük daşımalarını tənzim edir. Sazişdə 22 dövlət (Baltikyanı dövlətlər, Ermənistanın başqa MDB üzvü olan ölkələr, İran, Çin, Bolqarıstan, Vyetnam, Albaniya və s.) iştirak edir. Azərbaycan Respublikası da BDYS-in iştirakçısıdır.

Dəmir yolu ilə beynəlxalq daşımalar həm də iktərafli beynəlxalq müqavilələrin nizamasalma predmetinə daxildir. Azərbaycan Respublikası Ukrayna, Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Özbəkistan, Tacikistan, Litva və digər ölkələrlə dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində iktərafli sazişlər imzalamışdır.

Beynəlxalq dəniz daşımalarının tənzimlənməsində üç əsas beynəlxalq sənəd vacib rol oynayır⁶:

- Haaqa qaydaları (1924);
- Haaqa-Visbi qaydalan (1968);
- Hamburq qaydalan (1978).

¹ «Müqavilə üzrə daşıyıcı olmayan şəxslərin həyata keçirdikləri beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Varşava Konvensiyasına» Əlavə Konvensiyaya qoşulmaq barədə» Azərbaycan Respublikasının 11 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu.

² Bu sazişlər barədə daha ətraflı bax: Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2005, s.263-268.

³ Bu konvensiyalar barədə bax: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq daşımaların hüquqi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, s.52-108.

⁴ COTIF – Convention Concerning International Carriage by Rail – Bern Konvensiyaları (Əlavə Sazişlər).

⁵ BDYS – Beynəlxalq dəmir yolu ilə yük əlaqələri haqqında Saziş.

⁶ Daha ətraflı: Əliyev E.Ə. Beynəlxalq dəniz daşımaları // Beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslük. Bakı, 2007, s. 522-526; Сиваков О.В., Ермолов В.Г., Макоеский Ю.В. Транспортное право. М., 2001, с. 78-80.

Haaqa qaydaları dedikdə «Konosamentə aid bəzi qaydalann unifikasiyası üçün» beynəlxalq Brüssel Konvensiyası başa düşülür; bu Konvensiya konosamentlə rəsmiləşdirilən dənizlə beynəlxalq yük daşınması müqaviləsinin tənzimləyir, müqavilə iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Haaqa-Visbi qaydaları dedikdə Haaqa qaydalan ilə ona dayışıklıq və əlavələr edən Brüssel Protokollunun (**Visbu qaydalarının**) məcmusu başa düşülür; Brüssel Protokolu 1968-ci ildə imzalanmış, 1978-ci ildən qüvvəyə minmişdir; bu sənəd daşıyıcının məsuliyyət həddini artırır, Haaqa qaydalanın tətbiq sferasını genişləndirir.

Hamburq qaydaları dedikdə «Dənizlə yük daşınması haqqında» BMT Konvensiyası başa düşülür. Ona Hamburq Konvensiyası da deyilir. Hamburq Konvensiyası Brüssel Konvensiyasından fərqli olaraq istənilən yük daşınması müqaviləsinin tənzimləyir; Brüssel Konvensiyası isə bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, yalnız konosament daşımaları nizamə salır. Hamburq Konvensiyası həm də daşıyıcının məsuliyyətini genişləndirir.

Azərbaycan Respublikası göstərilən sənədlərdən heç birini qəbul etməmişdir. Amma bu sənədlərdə nəzərdə tutulan bir sıra vacib müddəalar Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində öz normativ əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının bəzi dövlətlərlə bağladığı ikitərəfli sazişlərin beynəlxalq dəniz daşımalarının tənzimlənməsində vacib əhəmiyyəti vardır. Ölkəmiz Türkiyə, Qazaxıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Ukrayna, Türkmənistan, Gürcüstan və digər ölkələrlə ticarət gəmiçiliyi sahəsində ikitərəfli saziş bağlamışdır.

Hüquqi adətlər, xüsusən də, onun növlərindən biri sayılan ticarət adətləri daşıma müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə mənbəyidir. **Ticarət adətləri**, əsasən, beynəlxalq ticarət və dəniz gəmiçiliyi (dəniz ticarəti) sahəsində tətbiq olunur. Onlar «ticarət gəmiçiliyi adətləri», «dəniz ticarət adətləri» və «beynəlxalq dəniz adətləri» kimi müxtəlif adlar altında nəzərdə tutulur. Məsələn, qanunvericilikdə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tanıdığı ticarət gəmiçiliyi adətləri dəniz ticarətindən (ticarət gəmiçiliyindən) yaranan münasibətlərə tətbiq edilə bilər¹.

Daşıma müqaviləsinin tənzimləmək üçün ticarət adətləri dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılmalı və ümumməcburi hüquqi qüvvə ilə təmin olunmalıdır. Belə ki, qanunda ifadə olunan göstərişə görə arbitraj məhkəməsi mübahisəli məsələləri həll etmək üçün qərar qəbul edərkən ticarət adətlərini hüquq norması kimi tətbiq edə bilər². Qanunun bu göstərişi məhz ticarət adətlərinin dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılmasını ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəmə Plenumunun qərarları, Beynəlxalq Arbitraj Məhkəməsinin aktları, mülki hüquq elmi (sivilistika doktrinası), məhkəmə pressedeni və məhkəmə praktikası hüquq norması yaratmış və buna görə də mülki hüququn mənbəyi kimi tanınmışdır.

Odur ki, onlar daşıma müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə mənbəyi sayılır¹.

3. Daşıma müqaviləsinin növləri

Daşıma müqaviləsi ümumiləşdirilmiş anlayışdır. Belə ki, o, özündə müxtəlif növləri birləşdirir; onlar daşıma müqaviləsinin növləri sayılır.

Mülki qanunvericilikdə və sivilistika doktrinasında daşıma müqaviləsi müxtəlif meyarlara görə təsnif olunur. Nəqliyyat vasitələrinin növündən, yeni daşımaların hansı növ nəqliyyatın köməyi ilə həyata keçirilməsindən asılı olaraq, onları ayrı-ayrı növlərə bölmə daşıma müqaviləsinin əsas hüquqi təsnifi hesab edilir. Bildiyimiz kimi, hər bir dövlətin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sistemi özündə beş nəqliyyat növünü birləşdirir: dəmir yolu, avtomobil, dəniz, hava və daxili su (çay) nəqliyyatı. Bundan asılı olaraq daşıma müqaviləsi də beş növə bölünür:

- dəmir yolu ilə daşıma müqaviləsi;
- avtomobilə daşıma müqaviləsi;
- dəniz nəqliyyatı ilə daşıma müqaviləsi;
- hava yolu ilə daşıma müqaviləsi;
- daxili su (çay) yolu ilə daşıma müqaviləsi.

Belə bölgünün hüquqi əhəmiyyəti vardır. Məhz həmin bölgü müvafiq daşıma nəqliyyat qanunvericiliyinin hansı sahəsinin tətbiq ediləcəyinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Məsələn, hava daşımalarına hava qanunvericiliyi, avtomobil daşımalarına avtomobil qanunvericiliyi və s. tətbiq olunur.

Daşımanın obyektinə görə daşıma müqaviləsi üç növə bölünür:

- yük daşınması müqaviləsi;
- sənədin daşınması müqaviləsi;
- baqaj daşınması müqaviləsi.

Bu bölgünün də hüquqi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin bölgü müvafiq daşıma növü üçün nəzərdə tutulan daşıma şərtlərini və bu şərtləri tənzimləyən hüquq normalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ərazi əlamətinə görə daşıma müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir:

- daxili daşıma müqaviləsi;
- beynəlxalq daşıma müqaviləsi.

Daxili daşıma müqaviləsi müəyyən bir ölkə ərazisində həyata keçirilən daşımanı rəsmiləşdirir. Məsələn, yük Bakı şəhərindən Qazax rayonuna daşınarsa, onda daxili yük daşınması müqaviləsi bağlanır.

Beynəlxalq daşıma müqaviləsi dedikdə iki və ya daha çox dövlət arasındakı həmin dövlətlərin bağladığı beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulan şərtlər əsasında həyata keçirilən daşımanı rəsmiləşdirən müqavilə başa düşülür. Məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında bağlanmış beynəlxalq sazişə uyğun olaraq yük avtomobilə Bakıdan Təbrizə daşınır və s. Əgər həmin dövlətlər arasında belə saziş olmazsa, onda iki müxtəlif daxili daşıma müqaviləsi bağlanmalıdır; bu müqavilələrdən biri Azərbaycan ərazisində, digəri isə İran ərazisində həyata keçirilən daşımanı rəsmiləşdirir.

¹ Əliyev E.Ə. Qloballaşma dövründə beynəlxalq nəqliyyat daşımaları: hüquqi aspektlər. Bakı, 2006, s.73-75.

¹ Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 324-cü maddəsinin 1-ci bəndi.

² «Beynəlxalq Arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 28-ci maddəsinin 4-cü bəndi.

racəkədir.

Göstərilən bölgünün hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, daxili daşıma müqaviləsi dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə tənzimlənir; daşıma hansı dövlətin ərazisində həyata keçirilərsə, həmin dövlətin də qanunvericiliyi təlbiq olunmalıdır. Beynəlxalq daşıma müqaviləsi isə beynəlxalq nəqliyyat sənədləri (nəqliyyat konvensiyaları) ilə tənzimlənir və həmin sənədlərdə nəzərdə tutulan daşıma şərtləri əsasında bağlanır.

Daşımanın rəsmiləşdirən nəqliyyat (daşıma) sənədindən asılı olaraq daşıma müqaviləsinin bir neçə növü fərqləndirilir:

- qaimə daşıma müqaviləsi;
- çarter daşıma müqaviləsi;
- konosament daşıma müqaviləsi.

Əgər daşıma qaimə ilə rəsmiləşdirilərsə, buna **qaimə daşıma müqaviləsi** deyilir; əgər daşıma çarter adlı sənədlə rəsmiləşdirilərsə, bu növ müqavilə **çarter daşıma müqaviləsi** adlanır; daşıma əgər konosament kimi sənədlə rəsmiləşdirilərsə, belə halda **konosament daşıma müqaviləsi** bağlanır.

Daşımanın vaxtaşırı həyata keçirilməsindən asılı olaraq onun iki növü fərqləndirilir:

- xalt daşıma müqaviləsi;
- tramp daşıma müqaviləsi.

Xalt daşıma müqaviləsi dedikdə müntəzəm daşıma müqaviləsi başa düşülür; bu müqavilə müntəzəm daşımaları rəsmiləşdirir.

Müntəzəm daşımalar isə hərəkət cədvəlinə uyğun olaraq vaxtaşırı (məsələn, gündə bir dəfə, iki gündə bir dəfə və s.), bu və ya digər sənəddə (məsələn, daşıma qaydalarında) əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş şərtlərlə həyata keçirilir; belə daşımalardan həyata keçirilməsi üçün tərəflərin razılaşması rol oynamır. Belə ki, müntəzəm daşımaları qabaqcadan təyin olunmuş cədvəl üzrə hərəkət edən nəqliyyat vasitəsi (məsələn, dəniz gəmisi) həyata keçirir; nəqliyyat vasitəsi yük, sərnişin və baqajı təyinat yerinə müntəzəm surətdə, sistemli şəkildə müəyyənləşdirilmiş daşıma xətləri ilə, əvvəlcədən təyin olunmuş hərəkət istiqaməti və marşrut üzrə çatdırır. Məsələn, dəniz gəmisi Xəzər dənizi ilə hər gün Bakıdan Lənkərana sərnişin daşıyır. Başqa bir misaldə, yük qatarları hər gün Bakıdan Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına yük daşıyır və s.

Tramp daşıma müqaviləsi dedikdə isə qeyri-müntəzəm daşıma müqaviləsi başa düşülür; bu müqavilə müntəzəm surətdə həyata keçirilməyən, yəni qeyri-müntəzəm daşımaları rəsmiləşdirir. **Qeyri-müntəzəm daşımaları** isə qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş cədvəl üzrə hərəkət etməyən nəqliyyat vasitəsi həyata keçirir; nəqliyyat vasitəsi yalnız daşımaya zərurət yarananda qeyri-müəyyən (dəyişən) istiqamətlərdə tak-tak reyslər edir. Qeyri-müntəzəm daşımalar tərəflərin razılığı əsasında həyata keçirilir.

Daşıma prosesində iştirak edən nəqliyyat vasitələrinin növündən asılı olaraq daşıma müqaviləsi üç növə bölünür:

- yerli daşıma müqaviləsi;
- birbaşa daşıma müqaviləsi;
- birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi.

Yerli daşıma müqaviləsi yerli daşımanı rəsmiləşdirir; yerli daşıma isə hər

hansı nəqliyyat növü üzrə bir nəqliyyat təşkilatı tərəfindən həyata keçirilir; bu növ daşımada bir nəqliyyat təşkilatı iştirak edir, yəni yerli daşıma ancaq bir nəqliyyat təşkilatı çərçivəsində həyata keçirilir. Məsələn, yük dəmir yolu vasitəsilə Bakıdan Kürdəmərə daşınır və s.

Birbaşa daşıma müqaviləsi birbaşa daşımanı rəsmiləşdirir; birbaşa daşıma isə eyni bir daşıma sənədi (məsələn, qaimə və ya çarter və yaxud konosament) əsasında hər hansı nəqliyyat növünün iki və daha artıq nəqliyyat təşkilatı tərəfindən həyata keçirilir; bu zaman daşıma prosesində müəyyən nəqliyyat növünün bir neçə nəqliyyat təşkilatı iştirak edir. Məsələn, Bakı dəmir yolunun köməyi ilə yük Bakıdan Gəncəyə, Gəncədən isə Gəncə dəmir yolunun vasitəsilə Qazaxa çatdırılır. Bu misaldə dəmir yol nəqliyyatının iki təşkilatı (Bakı dəmir yolu, Gəncə dəmir yolu) iştirak edir. Özü də daşıma yalnız bir daşıma sənədi (qaimə) əsasında həyata keçirilir.

Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi isə birbaşa qarışıq daşımanı (ona kombinə edilmiş daşıma da deyilir) rəsmiləşdirir; birbaşa qarışıq daşımalar isə eyni bir daşıma sənədi əsasında müxtəlif nəqliyyat növlərinin ayrı-ayrı nəqliyyat təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn, yük avtomobil nəqliyyatının vasitəsilə Daşkəsəndən Gəncəyə, dəmir yolu nəqliyyatının köməyi ilə Gəncədən Bakıya, dəniz nəqliyyatının vasitəsilə Bakıdan Xəzər dənizi ilə Türkmənistanla daşınır; bu zaman daşımada üç nəqliyyat növünün (avtomobil, dəmir yolu və dəniz nəqliyyatlarının) üç nəqliyyat təşkilatı (avtomobil nəqliyyat təşkilatı, dəmir yol nəqliyyat təşkilatı, dəniz nəqliyyat təşkilatı) iştirak edir; daşıma prosesi üç daşıma sənədi əsasında deyil, vahid daşıma sənədi əsasında həyata keçirilir.

Əgər yükün xarici ölkəyə çatdırılması və beynəlxalq daşımanın həyata keçirilməsi zamanı bir neçə nəqliyyat növü iştirak edərsə, buna intermodal daşıma deyilir; əgər beynəlxalq daşıma yalnız bir nəqliyyat növünün köməyi ilə həyata keçirilərsə, belə daşıma unimodal daşıma adlanır¹.

§ 4. Yük daşınması müqaviləsinin hüquqi təbiəti və elementləri

1. Yük daşınması müqaviləsi anlayışı və onun mülki-hüquqi xarakteristikası

Yük daşınması müqaviləsinə leqal anlayış MM-in 850.1-ci maddəsində verilməmişdir: yük daşınması müqaviləsinə görə daşıyıcı əşyaları haqq müqabilində olduqları yerdən təyinat yerinə daşımağı (yola salmağı), yola salan və yükü alan isə daşımanın dəyərini ödəməyi öhdəsinə götürür. Amma bu, uğursuz anlayışdır. Belə ki, həmin anlayışda yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən tərəflərdən biri olan yüköndərəninin adı çəkilir; həmin anlayışda həm də, eyni zamanda, daşıyıcının məhz yüköndərən tərəfindən ona verilən (tapşırılan) yükü təyinat yerinə çatdırmalı olması göstərilir. Habelə daşıyıcının yükü təyinat yerində yükalanə vermək vəzifəsi nəzərdə tutulmur. Bunlardan, əlavə, burada yük daşınmanın predmeti barədə «əşya» ifadəsi işlə-

¹ Daşımanın bu növləri barədə: *Allahverdiyev S.S.* Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mülki (xüsusi) hüquq kursu. Derslik. Bakı, 2007, s.468.

dilir ki, bu, daha geniş anlayışdır. Belə ki, baqaj daşınması müqaviləsinin predmeti də əşya hesab edilir, baqaj da əşyadır. Odur ki, yük daşınması müqaviləsinin predmeti barədə «yük» kimi münasib və uyğun anlayışdan istifadə olunmalıdır; «daşınmanın dəyəri» ifadəsi isə «yükün daşınması üçün müəyyən edilmiş haqq» və ya «daşıma haqqı» kimi ifadələrlə əvəz olunmalıdır.

Digər tərəfdən, yük daşınması müqaviləsinə verilən leqal anlayışdan görünür ki, daşıyıcı yükü yola salmalı, yükü yola salan isə daşınmanın dəyərini ödəməlidir. Belə çıxır ki, daşıyıcı özü özünə daşıma haqqı verməlidir ki, bu, məntiqsizlikdir. Ən əsas və başlıca məsələ odur ki, leqal anlayışda daşıma müqaviləsinin real müqavilə olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Bunlan nəzərə alaraq, yük daşınması müqaviləsinə elmi (doktrinal) tərif və rə bilirik: yük daşınması müqaviləsinə görə daşıyıcı yükçülərdən tərəfindən ona verilən (tapşırılan) yükü təyinat yerinə çatdırmağı və yükü almağa hüququ olan şəxsə (yükalanə) verməyi, yükçülərdən və ya yükalanə isə yükün daşınması üçün müəyyən edilmiş haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür.

Verdiyimiz elmi (doktrinal) anlayışdan görünür ki, yük daşınması müqaviləsi əvəzli müqavilədir. Ona görə ki, daşıyıcı yükçülərdən (və ya yükalandan) yükün daşınması üçün müəyyən edilmiş haqq alır. Başqa sözlə desək, daşıyıcı yükü təyinat yerinə haqq müqabilində çatdırır.

Yük daşınması müqaviləsi heç bir halda əvəzsiz ola bilməz. Əgər daşıyıcı və yükçülərdən daşıma haqqının ödənilməməsi barədə razılığa gələrlərsə, onda yaranmış münasibətlər başlıca müqaviləsi ilə rəsmiləşdiriləcəkdir; daşıma haqqını ödəməkdən azad etmək isə müqavilənin predmeti olacaqdır.

Verdiyimiz anlayışdan həm də belli olur ki, yük daşınması müqaviləsi nə yükçülərdən üçün yükü daşıyıcıya etmək, nə də daşıyıcı üçün yükü qəbul etmək vəzifəsi yaradır; müqaviləyə görə yükçülərdən yükü daşıyıcıya verir, daşıyıcı isə onu qəbul edir. Məhz yük yükçülərdən tərəfindən daşıyıcıya verildiyi, daşıyıcı isə onu qəbul etdiyi andan yük daşınması müqaviləsi bağlanmış sayılır; bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır (yükü təyinat yerinə çatdırmaq, daşıma haqqını ödəmək və s. vəzifələr). Buna görə də yük daşınması müqaviləsi real müqavilədir.

Bununla yanaşı, yük daşınması müqaviləsi həm də konsensual müqavilə şəklində bağlana bilər. Məsələn, dəniz çarter yük daşınması müqaviləsi konsensual müqavilədir¹; dənizlə yük daşınması müqaviləsinin bu növü Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 87-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan başqa, avtomobil nəqliyyatı ilə birdəfəlik yük daşınması müqaviləsi də konsensual müqavilə şəklində bağlanır²; bu müqavilə növünü real müqavilə kimi bağlamaq olmaz. Bu, avtomobil nəqliyyatının iş xüsusiyyəti, eləcə də onun təşkilati, texniki və kommersiya cəhətləri ilə izah edilir. Belə ki, avtomobil daşınmasını həyata keçirmək üçün əvvəlcə daşıma vasitəsinin (avtomobilin) verilməsi, sonra isə yükün daşınmaya təqdim edilməsi tələb olunur; çünki daşınma

ya yük daşıyıcının deyil, yükçülərdən olduğu yerdə verilir. Belə olan halda, məlum məsələdir ki, ilk növbədə, daşıyıcı və yükçülərdən daşıma vasitəsinin (avtomobilin) verilməsi barədə razılığa gəlməlidir; razılıq əldə olunduğu andan daşıyıcı üçün yükləmə (yükvurma) yerinə daşıma vasitəsi vermək, yükçülərdən üçün isə yükü daşınmaya təqdim etmək vəzifəsi yaranır. Odur ki, avtomobilə birdəfəlik yük daşınması konsensual müqavilə kimi rəsmiləşdirilir¹.

Bəzi ölkələrin qanunvericiliyinə görə yük daşınması müqaviləsi konsensual müqavilədir. Məsələn, Fransa Mülki Məcəlləsinə görə yükdaşıma yalnız konsensual əqd kimi rəsmiləşdirilə bilər².

Yük daşınması müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə həm də İktərəfli (qarşılıqlı) müqavilə sayılır. Belə ki, tərəflər bir-birinə münasibətdə hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Məsələn, yükü təyinat yerinə çatdırmaq daşıyıcının, daşıma haqqını ödəmək vəzifəsi isə yükçülərdən üstünə düşür; daşıyıcı daşıma haqqının ödənilməsinə, yükçülərdən isə yükün təyinat yerinə çatdırılmasını tələb etmək hüququna malikdir.

Əgər yük daşınması magistral nəqliyyatla həyata keçirilərsə, belə daşınmanı rəsmiləşdirən müqavilə ümumi müqavilə sayılır: magistral nəqliyyat dedikdə, bir qayda olaraq, ümumi istifadədə olan nəqliyyat bəmə düşürlər. Məsələn, dəmir yolu nəqliyyatı magistral nəqliyyatdır; buna görə də bəmir yolu nəqliyyatı ilə yük daşınması müqaviləsi ümumi müqavilə növünə aid edilir³.

Əgər yük daşınması müqaviləsinin tərkibinə standart şərtlər daxil edilərsə, belə müqavilə qoşulma müqaviləsi hesab edilir; bu şərtlər daşıyıcı yükçülərdənə təqdim edir; yükçülərdən həmin şərtləri yalnız o halda qəbul etmiş sayılır ki, bütövlükdə yük daşınması müqaviləsinə qoşulsun. Məsələn, konsament (müntəzəm) dəniz yük daşınması müqaviləsi qoşulma müqaviləsi şəklində bağlanır.

Yük daşınması müqaviləsi həm də sahibkarlıq müqaviləsidir. Hətta daşıyıcı ilə münasibətə giren yükçülərdən sahibkarlıq məqsədi güdməsə də (məsələn, yükçülərdən başqa şəhərdə yaşayan tanışına məbel göndərir və bundan ötrü daşıyıcı ilə yük daşınması müqaviləsi bağlayır və s.), müqavilə yənə də sahibkarlıq müqaviləsi hesab edilir; daşınmanın şəxsi, ev, ailə-məişət və digər qeyri-sahibkarlıq məqsədi ilə həyata keçirilməsi yük daşınması müqaviləsinin sahibkarlıq müqaviləsi kimi tanınmasına qəti təsir göstərmir. Ona görə ki, Fransa mülki hüququnda göstərilədiyi kimi, daşıyıcı üçün yük daşınması müqaviləsi həmişə sahibkarlıq (ticarət) əferidir⁴; Almaniya hüquq doktrinasında yük daşınması müqaviləsi sahibkarlıq əferində bağlanan müqavilələrə aid edilir⁵; Almaniya Ticarət Məcəlləsi daşıma əqdini sahibkarlıq (ticarət) əqdinin növlə

¹ Егиззаров В.А. Транспортное право. М., 2002, с.48.

² Л.Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1964, с.219.

³ Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред. К.В.Холопова. М., 2000, с.57, 142, 359.

⁴ Л.Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с.221.

⁵ Бушья А.Ю., Махрова О.А., Пономидов В.Ф. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. СПб., 2003, с.75; Германское право. Часть 2. М., 1996, с.17.

¹ Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1966, с.57.

² Шаерц Х.И. Договор автомобильной перевозки. М., 1955, с.66; Шаерц Х.И. Правовое регулирование перевозок на автомобильном транспорте. М., 1965, с.37; Тарасов М.И. Договор перевозки. Ростов, 1965, с.91-94.

rindən biri kimi tanıyır¹.

Yük daşınması müqaviləsinin sahibkarlıq müqaviləsi olması onunla bağlıdır ki, daşıma fəaliyyəti sahibkarlıq növlərindən biridir; istənilən nəqliyyat sahəsində daşıyıcı rolunda yalnız sahibkar çıxış edə bilər². Yük daşınması müqaviləsi həm də ona görə sahibkarlıq əqdi sayılır ki, bu müqavilə daşıyıcının həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi ifadə formasıdır.

2. Yük daşınması müqaviləsinin tərəfləri

Yük daşınması müqaviləsində verdiyimiz elmi (doktrinal) anlayışdan bəlli olur ki, bu müqavilə ilə bağlı olan münasibətlərdə üç subyektlər iştirak edir. Belə ki, daşıyıcı yüköndərən tərəfindən ona verilən (tapşırılan) yükü təyinat yerində yükü almağa səlahiyyəti olan şəxsə (yükalan) verir. Həmin subyektlərə, eyni zamanda, həm də daşıma öhdəliyinin subyektləri deyilir və onlara aşağıdakılar aiddir:

- daşıyıcı;
- yüköndərən;
- yükalan.

Göstərilən subyektlərin yalnız ikisi, yəni **daşıyıcı və yüköndərən** yük daşınması müqaviləsinin tərəfləri hesab olunur. Ona görə ki, yük daşınması müqaviləsi onların arasında bağlanır. Başqa sözlə desək, yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasında tərəf rolunda daşıyıcı və yüköndərən çıxış edir. Məhz bu səbəbdən onlar yük daşınması müqaviləsinin tərəfləridir.

O ki qaldı yük daşınması müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərin üçüncü iştirakçısı olan yükalan, qeyd etməliyik ki, o, daşıyıcı və yüköndərəndən fərqli olaraq yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etmir. Buna görə də **yükalan** yük daşınması müqaviləsinin tərəfi hesab olunmur; o, yalnız yük daşınması müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərin iştirakçısı, başqa sözlə desək, yük daşıma öhdəliyinin subyektlərindən biridir³.

Məhz yükalanın yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etməsi və həmin müqavilənin tərəfi olmaması artıq xeyli müddətdir ki, yükalanın hüquqi statusu barədə mübahisə predmetinə çevirmişdir; bu, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Müzakirənin aktualığı onunla şərtlənir ki, yük daşınması müqaviləsinin hüquqi xarakteri və hansı müqaviləyə şamil edilməsi yükalanın hüquqi vəziyyətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Qeyd etməliyik ki, mülki hüquq elmində yükalanın hüquqi vəziyyəti barədə dörd müxtəlif fikir söylənilir.

Bir qrup alimlər göstərirlər ki, yükalan yük daşınması müqaviləsinin tərəfi

rindən biridir və buna görə də yük daşınması müqaviləsi üçtərəfli müqavilədir⁴. Söz yox ki, bu fikir dəqiq söylənilməmişdir. Belə ki, yükalan yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasında tərəf kimi iştirak etmir. Bu səbəbdən onu yük daşınması müqaviləsinin tərəfi, müqavilənin özünü isə üçtərəfli müqavilə hesab etmək olmaz.

Diger qrup alimlərin fikrincə, yüköndərən və yükalan yük daşınması müqaviləsində eyni tərəfi təmsil edirlər⁵. Bu fikir də dəqiqlikdən uzaqdır. Şübhəsiz, yüköndərənə və yükalanı vahid tərəf hesab etmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, onların hüquqları tam üst-üstə düşür. Məsələn, yüköndərəndən fərqli olaraq yükalanın təyinat yerinə çatdırılmış yükün verilməsini tələb etmək hüququ vardır.

Söylənilmiş üçüncü fikir ondan ibarətdir ki, yükalan üzərinə yük daşınması müqaviləsinin icra etmək vəzifəsi qoyulan üçüncü şəxsdir⁶. Qeyd etməliyik ki, yükalanın hüquqi vəziyyətini belə müəyyənləşdirmək də həqiqətə uyğun gəlmir. Belə ki, üzərinə müqaviləni icra etmək vəzifəsi qoyulan üçüncü şəxs həmin müqavilənin bağlanması ilə əlaqədar olan münasibətlərdə iştirak etmir. Bu səbəbdən onu nə müqavilə bağlanmasında münasibətinin iştirakçısı, nə də bu müqavilədən əmələ gələn mülki-hüquqi öhdəliyi icraçısı hesab etmək olar. Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, yükalan, konkret olaraq, yük daşınması müqaviləsi ilə bağlı olan münasibətlərin iştirakçısı, yükdaşıma öhdəliyinin subyektidir.

Dördüncü qrup alimlər isə belə hesab edirlər ki, yükalan xeyrinə müqavilə bağlanan üçüncü şəxsdir. Bu fikir hüquq ədəbiyyatı səhifələrində kifayət dərəcədə geniş yayılmışdır; müəllimlərin böyük əksəriyyəti məhz bu fikri dəstəkləyirlər⁷. Biz də həmin fikri inandırıq və əsaslı sayırıq. Hesab edirik ki, doğrudan da yük daşınması müqaviləsi yükalanın xeyrinə bağlanır. Belə ki, yük daşınması müqaviləsinin bağlanması nəticəsində yükalanın daşıyıcıdan yükün verilməsini tələb etmək hüququ yaranır.

Yükalanın hüquqi vəziyyətinin belə müəyyənləşdirilməsi yük daşınması müqaviləsinin üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə olması barədə fikir söyləməyə əsas verir. Belə ki, yükalan yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasında iştirak etməsə də, o, həmin müqavilə üzrə hüquqlar, hər şeydən əvvəl, daşıyıcının onun ünvanına daxil olmuş yükün verilməsini tələb etmək hüququ əldə edir. Bu onu göstərir ki, yük daşınması müqaviləsinə üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilənin əlamətləri uyğun gəlir; həmin əlamətlər isə MM-in

¹ Тарасов М.А. Очерки транспортного права. М., 1951, с.98-99; Тарасов М.А. Договор перевозки. Ростов-на-Дону. 1965, с.121-124; Аллахвердиев М.А., Савичев Г.П. Договоры о перевозках грузов. М., 1967, с.114-115; Егиззаров В.А. Транспортное право. М., 2002, с.69.

² Мəsələ, bax: Александров-Дольник М.К. Содержание договора грузовой перевозки // Советское государство и право. 1954, №4, с. 107 və başqaları.

³ Ячков К.К. Договор железнодорожной перевозки. М., 1958, с.144.

⁴ Мəsələ, bax: Черепанов Б.Б. Ответственность грузополучателя по договору перевозки. Иркутск, 1927, с.7; Ходунов М.Г. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1966, с.73-74; Аллахвердиев М.А., Савичев Г.П. Договоры о перевозках грузов. М., 1967, с.21; Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с.561-563; Вятрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с.393; Sabir Allahverdiyev. Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005, s.146; Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2005.

¹ Белов А.П. Международное предпринимательское право. М., 2001, с.50-51; Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник / Отв.ред. Е.А.Васильев. М., 1993, с.386.

² Коммерческое право. Учебник. СПб., 1997, с.308.

³ Смирнов В.Т. Правовое регулирование грузовых перевозок в СССР. Л., 1970, с.14.

403-cü maddəsində göstərilmişdir. Lakin mülki qanunvericilik üçüncü şəxsin üzərinə hər hansı vəzifə qoymur: yükalan isə vəzifə daşıyır. Bunu əldə əsas tutan bəzi müəlliflər göstərir ki, yük daşınması müqaviləsinin üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə hesab etmək olmaz¹. Amma bu kimi dəlil heç də yük daşınması müqaviləsinin üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə kimi tanınmasına mane ola bilməz. Məsələ burasındadır ki, mülki qanunvericilik üçüncü şəxsin üzərinə vəzifə qoyulmasını qadağan etmir. Qanunla qadağan edilməyən hər şeyə icazə verilir ki, bu, mülki qanunvericiliyin *dispozitivlik* prinsipinin mahiyyətini təşkil edir. Odur ki, üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilədə üçüncü şəxs üçün bu və ya digər vəzifə müəyyən oluna bilər²; bu isə üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilənin mahiyyətini dəyişdirmir.

O ki qaldı yükalanın vəzifə daşmasına, qeyd etməliyə ki, bu, yük daşınması müqaviləsindən deyil, nəqliyyat qanunvericiliyinin imperativ göstərişindən irəli gəlir³. Yükalanın nəqliyyat qanunvericiliyindən irəli gələn vəzifələr daşması isə yük daşınması müqaviləsinin üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə kimi tanınmasına mane olmur.

Beləliklə, öz hüquqi statusuna görə yük daşınması müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilədir. Bu onunla izah edilir ki, Fransa mülki hüququnda göstərdiyi kimi, yükalan bilavasitə daşıyıcının özündən mülkiyyətçisi olub-olmamasından asılı olmayaraq yükün verilməsini tələb edə bilər⁴. Buna görə yük daşınması müqaviləsinin üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə kimi tanınması fikri müəlliflər arasında həddən çox geniş yayılmışdır⁵. Amma buradaca onu qeyd etməliyə ki, əgər yükalan rolunda yükgöndərən özünü çıxış edərsə, yük daşınması müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə sayılmır.

Mülki hüququn istənilən subyektinin yük daşınması müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərdə yükalan rolunda iştirak etməsi mümkündür. Odur ki, həm dövlət, həm bələdiyyələr, həm də fiziki və hüquqi şəxslər yükalan qismində çıxış edə bilərlər. Mülki hüquq subyekti kimi yükalanı dair hər hansı xüsusi tələb nəzərdə tutmur.

Mülki hüququn bütün subyektləri həm də yükgöndərən qismində daşıma müqaviləsinin tərəfi, bu müqavilə ilə bağlı münasibətlərin iştirakçısı, başqa sözlə desək, yükdaşıma öhdəliyinin subyekti ola bilərlər. Yükgöndərən qismində, bir qayda olaraq, yükün qanuni sahibi (mülkiyyətçisi) çıxış edir. Bununla yanaşı yükgöndərən özünə yükün nəqliyyat ekspeditoru tərəfindən də göndərməsi mümkündür.

Yükgöndərən yük daşınması müqaviləsinin özü üçün bağlayan tərəfdir, o, eyni zamanda, həm də müqaviləni yükalan üçün bağlayır. Buna görə də yük-

göndərənə müqaviləni özü və eyni zamanda, yükalan üçün bağlayan şəxs kimi baxmaq lazımdır⁶.

Daşıyıcı barədə isə ayrıca olaraq xüsusi danışmaq vacibdir. O, yük daşınması müqaviləsinin əsas tərəfi, bu müqavilə ilə bağlı münasibətlərin başlıca iştirakçısıdır. Belə ki, daşıma prosesini daşıyıcı həyata keçirir və bunun nəticəsində yük təyinat yerinə çatdırılır.

Daşıyıcı funksiyasını, hər şəxsdən əvvəl, hüquqi şəxslər həyata keçirirlər. Söhbət kommersiya hüquqi şəxslərindən gedir. Kommersiya hüquqi şəxsləri elə nəqliyyat müəssisə və təşkilatlarıdır ki, onlar daşıma fəaliyyəti sahəsində sahibkarlıqla məşğul olurlar. Daşıyıcı rolunda, əsasən və başlıca olaraq, məhz nəqliyyat müəssisələri (təşkilatları) çıxış edirlər.

Kommersiya təşkilatı və sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti olduğuna görə nəqliyyat müəssisəsi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyində dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Belə ki, bu mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Prezidentin müvafiq Fərmanı ilə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin «bir pəncərə» prinsipi üzrə vahid dövlət qeydiyyatını apan⁷. Dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra nəqliyyat müəssisəsi Nəqliyyat Nazirliyindən lisenziya (xüsusi razılıq) almalıdır. Yalnız lisenziya alındıqdan sonra o, daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Dəmir yolu daşıyıcısı lisenziya (xüsusi icazə) almağa borclu deyildir. Ona görə ki, qanunvericilikdə ifadə olunan göstəriş dəmir yolu müəssisəsini daşıyıcı statusu ilə təmin edir; məhz belə göstəriş dəmir yolu nəqliyyatı müəssisəsinə hüquq verir ki, o, yükdaşıma fəaliyyətini həyata keçirsin.

Daşıyıcı funksiyasını həm də fərdi sahibkarlar (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər) yerinə yetirə bilərlər. Bunun üçün onların kommersiya nəqliyyat təşkilatı (müəssisəsi) yaratmaları lazım gəlmir. Yükdaşıma fəaliyyəti ilə məşğul olmaq niyyətində olan fiziki şəxslər, sadəcə olaraq, yaşadıqları və ya fəaliyyət göstərdikləri yerin vergi orqanında sahibkar kimi qeydiyyatı alınmalıdır. Söhbət onların uçota götürülmələrindən gedir.

Nəqliyyatın istənilən sahəsində daşıyıcı funksiyasını yalnız sahibkarlar yerinə yetirə bilərlər⁸. Söhbət həm kollektiv sahibkarlardan (nəqliyyat müəssisələrindən), həm də fərdi sahibkarlardan (sahibkar statuslu fiziki şəxslərdən) gedir. Dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində də daşıyıcı funksiyasını kollektiv sahibkar – dövlət unitar müəssisəsi formasında fəaliyyət göstərən dəmir yolu yerinə yetirir ki, həmin müəssisə kommersiya təşkilatının növlərindən biri hesab edilir (bu barədə növbəti paragrafların birində – «Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi» paragrafında ətraflı söhbət açılacaq). Amma nəqliyyatın bu növündə fərdi sahibkar daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Ona görə ki, Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun emlakı dövlət mülkiyyətindədir.

¹ Аллахвердиев М.А., Савичев Г.П. Договоры о перевозках грузов. М., 1967, с.111-114; Егизларов В.А. Транспортное право. М., 2001, с.63-64.

² Инфье О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.274.

³ Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с.286.

⁴ Л.Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с.222.

⁵ Мəsələni, bax: Гувей А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с.212; Гражданское право. Учебник / Под ред. В.В.Залесского, М.М.Рассолова. М., 2002, с.449; Проппас Е.В. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с.201.

¹ Л.Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с.222.

² «Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin «bir pəncərə» prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi bədlirəfin haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 oktyabr 2007-ci il tarixli Fərmanı.

³ Коммерческое право. Учебник / Под ред. В.Ф.Понородилова, В.Ф.Яковлевой. СПб., 1997, с.308.

Daşıyıcı funksiyasını nəqliyyat təşkilatları mülkiyyət növündən və təşkilat hüquqi formasından asılı olmayaraq yerinə yetirir. Odur ki, yükdaşıma əməliyyatını həm dövlət, həm də özəl (xüsusi mülkiyyətə əsaslanan) nəqliyyat müəssisəsi həyata keçirə bilər.

Əgər yük təyinat yerinə daşıyıcı statusu olmayan şəxs tərəfindən çatdırılarsa (bu zaman o, öz daşıma vasitəsindən istifadə edir), tərəflər arasında yaranan münasibətlər podrat müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir və həmin münasibətlərə nəqliyyat qanunvericiliyi tətbiq olunmur¹. Təsədüfi deyildir ki, Almaniya mülki qanunvericiliyi yük daşınması müqaviləsinə podrat kimi baxır. Bu kimi münasibətlər həm də tapşırıq müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilə bilər.

3. Yük daşınması müqaviləsinin predmeti

Yük daşınması müqaviləsinin predmetini daşıyıcının göstərdiyi daşıma xidməti təşkil edir. Söhbət daşıyıcının göstərdiyi daşıma xidmətindən gədir. Məhz bu xidmət nəticəsində yük təyinat yerinə çatdırılır və onu almağa səlahiyyəti olan şəxsə (yükalanə) verilir.

Daşıma xidməti dedikdə daşıyıcının hazırladığı xüsusi xarakterli əmtəə başa düşülür. Əmtəə olduğuna görə daşıma xidmətinin, hər şeydən əvvəl, istehlak dəyəri vardır; daşıma xidməti göstərildiyi andaca yük sahibi (istehlakçı) tərəfindən istehlak olunur. Daşıma xidmətinin, eyni zamanda, həm də mübadilə dəyəri vardır. Belə ki, daşıyıcı əmtəə kimi daşıma xidmətini yük sahibinə satır və onun əvəzində pul formasında daşıma haqqı alır. Bu isə onu ifadə edir ki, daşıma xidməti pul formasında daşıma haqqı ilə mübadilə olunur, dəyişdirilir.

Daşıyıcının göstərdiyi daşıma xidməti hüquqi deyil, faktiki xarakter daşıyır. Buna görə də daşıma xidməti mülki-hüquqi nəticəyə səbəb olmur, tərəflər üçün əmlak xarakterli mülki hüquq və vəzifələr əmələ gətirmir.

Yük daşınması müqaviləsinin predmetini bu müqavilənin obyektı anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Yük daşınması müqaviləsinin obyektı dedikdə yükdaşımanın özüdür maddi obyektı başa düşülür; daşımanın maddi obyektı isə yükdan ibarətdir. Yük dedikdə elə bir əşya başa düşülür ki, nəqliyyat (daşıma) vasitəsinin köməyi ilə həmin əşya müəyyən bir yerdən təyinat yerinə çatdırılır.

Yük daşınması müqaviləsinin predmeti onun mühüm şərtidir. Bununla yanaşı, hüquq ədəbiyyatında müqavilənin digər mühüm şərtlərinin də olması göstərilir.

4. Yük daşınması müqaviləsinin forması və bağlanma qaydası

Yük daşınması müqaviləsinin forması onun elementlərindən biridir. Bu müqavilə həmişə sadə yazılı formada bağlanır; yük daşınması müqaviləsi heç bir halda şifahi formada bağlana bilməz. Odur ki, yük daşınması müqaviləsi formala müqavilədir².

Bildiyimiz kimi, mülki-hüquqi müqavilələr, əsasən, iki yolla bağlanır (MM-in

406.3-cü maddəsi): birinci, tərəflərin imzaladığı bir sənədin tərtib edilməsi yolu ilə; ikinci, rabitə vasitəsilə (poçt, telefon, teleqraf, elektron və digər vasitələr) sənədlərin mübadiləsi yolu ilə.

Yük daşınması müqaviləsi daşıma sənədi tərtib etmək yolu ilə bağlanır. Daşıma sənədi sadə yazılı formada yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasını ifadə edir. Belə ki, bu sənəddə daşınan yük, daşıma haqqı, müqavilə bağlayan tərəflər, yükün qiyməti, yükün daşıma müddəti və digər müqavilə şərtləri barədə məlumatlar göstərilir; digər tərəfdən, daşıma sənədini tərəflər imzalayır. Odur ki, daşıma sənədi yük daşınmasının hüquqi rəsmiləşdirilmə formasıdır.

Daşıma sənədi onu ifadə edir ki, daşıyıcı və yükqöndərən arasında sadə yazılı formada yük daşınması müqaviləsi bağlanmışdır. Bu səbəbdən daşıma sənədi yük daşınması müqaviləsinin forması rolunu oynayır. Ona görə də daşıma sənədi müqavilə sənədi hesab edilir. Müqavilə sənədi dedikdə yazılı formada müqavilə bağlanmasını ifadə edən sənəd başa düşülür.

Müalliflərin böyük əksəriyyəti birmənalı şəkildə göstərirlər ki, daşıma sənədi sadə yazılı formada bağlanmış yük daşınması müqaviləsinə ifadə etdiyinə görə müqavilə sənədidir¹. Bununla yanaşı, bəzi alimlər daşıma sənədinin müqavilə sənədi olmaması fikrini söyləyirlər². Hüquq ədəbiyyatında yük daşınması müqaviləsinin daşıma sənədi tərtib etmək yolu ilə bağlanması inandırıcı şəkildə, tutarlı arqumentlərlə əsaslandırılmışdır³.

Daşıma sənədi yalnız müqavilə sənədi funksiyasını yerinə yetirmir; o, eyni zamanda, daha iki funksiyaya yerinə yetirir. Belə ki, daşıma sənədi yükqöndərən və daşıyıcı arasında yük daşınması müqaviləsinin bağlanma faktını təsdiq edir. Digər tərəfdən, o, yükün daşıyıcı tərəfindən qəbul edilməsini sübut edən sənəddir.

Daşıma sənədinin üç forması vardır:

- qaimə;
- çarter;
- konosament.

Qaimə daxili su (çay), dəniz yolu və avtomobil nəqliyyatlarında yükdaşımanın rəsmiləşdirən sənəddir. Dənizlə yük daşınması müqaviləsi konosament və çarter tərtib etməklə bağlanır; onlar dənizlə yükdaşımını rəsmiləşdirən daşıma sənədləridir. Hava nəqliyyatında isə yükdaşımını rəsmiləşdirmək üçün avia-qaimə və çarter kimi daşıma sənədlərindən istifadə olunur.

5. Yük daşınması müqaviləsinin digər elementləri

Yük daşınması müqaviləsinin elementlərindən biri müqavilənin qiyməti he-

¹ Гражданское право. Учебник / Отв. ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 388; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н.Садикова. М., 1997; Гафаров З.М., Алиев Э.А. Применение современного международного транспортного права в Азербайджанской Республике. М., 2002, с. 69; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1997, с. 255; Быхов А.Г., Поповичкин Д.И. Основы автотранспортного права. М., 1974, с.104 в.б.

² Л.Жюлио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1981, с. 220. Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред. К.В.Холопова. М., 2000, с.416.

³ Sabir Allahverdiyev. Nəqliyyat müqavilələri, I hissə. Bakı, 2004, s.152-154.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2, П., 1961, с.293.

² Гречуха В.Н. Транспортное право. Учебное пособие. Часть 1. М., 2002, с. 74; Протас Е.В. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с.202.

sab edilir. Müqavilənin qiyməti onun əsas elementlərindən biridir. Müqavilənin qiyməti dedikdə isə, daşıma haqqı başa düşülür. **Daşıma haqqı yükü təyin**at yerinə çatdırmağın əvəzində daşıyıcıya yükəgöndərən (və ya yükalanın) pul şəklində ödədiyi haqdır. Məhz daşıma haqqının ödənilməsi yük daşınması müqaviləsinin əvəzi olmasını şərtləndirir.

Daşıma haqqı ilə bağlı münasibətlər «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir; Qanunun 14-cü maddəsi həmin məsələnin normativ həllinə həsr olunmuşdur. Bu maddəyə görə daşıma haqqı iki yolla müəyyən edilir:

- müqavilə yolu;
- qanunvericilik yolu.

Yük daşınması müqaviləsinin müddəti də onun elementi sayılır. Daşıyıcının yükü təyinat yerinə çatdırma müddətinə yük daşınması müqaviləsinin müddəti deyilir. Məhz bu müddət ərzində daşıyıcı nəqliyyat daşıma prosesini həyata keçirir. Buna görə də yük daşınması müqaviləsi müddətli əqd sayılır¹.

Yük daşınması müqaviləsinin müddəti kimi vacib məsələ qanunla tənzimlənilir. «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 12-ci maddəsi həmin məsələnin nizamata salınmasına həsr edilmişdir. Bu maddəyə əsasən, yük daşınması müqaviləsinin müddəti iki yolla müəyyən edilir:

- ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə məcalle, nizamnamə və daşıma qaydalan ilə, bir sözlə, nəqliyyat qanunvericiliyi ilə;
- müqavilə yolu ilə.

Yük daşınması müqaviləsinin müddəti (bilavasitə yükdaşıma müddəti) vacib əhəmiyyəti olan müqavilə şərtidir. Sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin və digər istehsal sahələrinin normal fəaliyyəti məhz bu müqavilə şərtinin optimallığından asılıdır.

§ 5. Yük daşınması müqaviləsinin məzmunu

1. Daşıyıcının vəzifələri

Yük daşınması müqaviləsinin məzmunu dedikdə tərəflərin, yəni daşıyıcının və yükəgöndərənin hüquq və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür. Tərəf hesab edilmədiyinə yükalanın hüquq və vəzifələri yük daşınması müqaviləsinin məzmununa daxil deyildir.

Yük daşınması müqaviləsi üzrə əsas vəzifələr daşıyıcının üzərinə düşür. Ona görə ki, o, daşıma prosesini həyata keçirir.

Tonnaj vermək daşıyıcının üzərinə qoyulan vəzifələrdən biridir. Belə vəzifəni daşıyıcı yalnız konsensual yük daşınması müqaviləsi (məsələn, dəniz çarter yük daşınması müqaviləsi və s.) üzrə daşıyır. Şübhəsiz, o, real yük daşınması müqaviləsi üzrə belə vəzifə daşıya bilməz. Çünki real yük daşınması müqaviləsi yükünü daşıyıcıya təhvil verildiyi andan bağlanmış sayılır. Aydın məsələdir ki, bu növ yük daşınması müqaviləsində tonnaj vermək vəzifəsi nəzərdə tutula bilməz.

Tonnaj vermək dedikdə daşıma (nəqliyyat) vasitələrini (məsələn, vaqonla-

rı, avtomobili, gemini və s.) təqdim etmək başa düşülür. Daşıyıcı daşıma vasitəsinə müəyyənləşdirilmiş sayda, nəzərdə tutulmuş müddətdə və yerdə verməlidir. Daşıma vasitəsinin hansı yere verilməsi məsələsi onun istismar xüsusiyyətlərindən və texniki imkanlarından asılıdır. Məsələn, hava yolu ilə yük daşınmasını həyata keçirmək üçün daşıma vasitəsi aerodroma verilməlidir və s. Daşıma vasitəsi həm də müvafiq yükün daşınması üçün yararlı, saz, düz işləyən və texniki cəhətdən qüsuruz vəziyyətdə olmalıdır.

Yükləmək və yükü boşaltmaq daşıyıcının vəzifələrindən biridir. Qeyd etməliyə ki, yükləmək işini yükəgöndərən, yükü boşaltmaq işini isə yükalan da görə bilər. Həmin işləri kimin görməli olması dörd amildən asılıdır: həmin işlərin kimin təsərrüfat sahəsində görülməsindən, daşıyıcı ilə bağlanan müqavilə şərtlərindən, yük göndərənin xarakterindən, nəqliyyat qanunvericiliyinin göstərişlərindən. Məsələn, yükü boşaltmaq qanunvericiliyi belə bir göstəriş ifadə edir ki, ümumi istifadə yerlərində (məsələn, demir yolu stansiyasının yükləmə yerlərində və s.) yükləmə və yükboşaltma işləri, adətən, daşıyıcı tərəfindən yerinə yetirilir.

Yükü təyinat yerinə çatdırmaq daşıyıcının əsas və başlıca vəzifəsidir. Bu, aydın məsələdir. Belə ki, daşıma prosesinin öz məqsədinə çatması, yükdaşıma öhdəliyinin lazımcına icrası məhz daşıyıcının həmin vəzifəni necə yerinə yetirməsindən ibarətdir. Bu vəzifənin icra edilməsi isə iki şərtlə bağlıdır:

- birinci, daşıyıcı yükü təyinat yerinə salamat çatdırmalıdır;
- ikinci, daşıyıcı yükü təyinat yerinə nəzərdə tutulan müddətdə çatdırmalıdır.

Yükü salamat saxlamaq daşıyıcının vəzifələrindən biridir. Daşıyıcı yükü daşımaq üçün qəbul etdiyi andan yükalan təhvil verdiyi ana kimi onun salamat saxlanması təmin etməlidir. Yükün itməməsi, əskik gəlməməsi, çatışmaması, xarab olmaması və korlanmaması məhz onun salamat saxlanması ifadə edir.

Daşıyıcının üzərinə həm də məlumat vermək vəzifəsi qoyulur. Bu vəzifə iki məsələni əhatə edir. Birinci, daşıyıcı boşaltmaq üçün daşıma vasitəsinin (vaqonların, gəminin və s.) verilmə müddəti barədə yükalan məlumat verir. Daşıyıcı o halda məlumat verməyə borclu olur ki, yükü boşaltmaq işi yükalanə həvalə edilsin. İkinci, daşıyıcı yükalanə onun ünvanına yük gəlməsi barədə məlumat verməlidir; daşıyıcı yalnız o halda məlumat verməyə borclu olur ki, yükün onun tərəfindən boşaldılması nəzərdə tutulsun. Məlumat verilməsi yükalanın daşıyıcıdan yükün vaxtında və lazımı qaydada qəbulunu təmin edir. Odur ki, məlumat vermək vəzifəsinin icrası vacib əhəmiyyətə malikdir.

Məlumat həm şifahi formada (məsələn, telefonla), həm də yazılı formada (məsələn, yazılı bildiriş göndərməklə və s.) verile bilər. Məlumatın müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitələrinin köməyi ilə verilməsi mümkündür.

Avtomobil nəqliyyatının belə bir texniki-iqtisadi xüsusiyyəti vardır ki, o, yükü yükəgöndərənin qapısından yükalanın qapısına çatdırır. Təbii ki, belə halda avtomobilə yükdaşımını həyata keçirərək daşıyıcı məlumat vermək vəzifəsi daşıyır.

Daşıyıcının digər vəzifəsi **yükü təyinat yerində yükalanə verməkdən** ibarətdir. Belə ki, nəqliyyat qanunvericiliyi daşıyıcının yükü təyinat yerində yükalanə vermək vəzifəsini müəyyənləşdirir. Daşıyıcı yükü təyinat yerində onu alma-

¹ Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.38; Гречуха В.Н. Транспортное право. М., 2002, с.73.

ğa səlahiyyəti olan şəxsə – yükalan verməlidir. Bununla yükdaşıma öhdəliyi icra olunur, daşıma prosesi başa çatır, daşıyıcının yükün salamatlığına görə məsuliyyət daşımaq dövrü bitir.

2. Yükəndərənərin vəzifələri

Yükəndərən, hər şeydən əvvəl, daşıma haqqını ödəmək vəzifəsi daşıyır. Bu, yük daşınması müqaviləsindən irəli gələn əsas vəzifədir¹.

Daşıma haqqı, ilk növbədə, müqavilə ilə müəyyən edilir. Bununla belə, daşıma haqqı dövlət tərəfindən tənzimlənən tariflər tətbiq olunmaqla da müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, dəmir yolu ilə daşıma haqqı dövlət tərəfindən tariflər əsasında müəyyən edilir².

Daşıma haqqının dövlət tərəfindən tənzimlənən tariflər əsasında müəyyənləşdirilməsi üç məqsəddə xidmət edir:

- dövlətin sosial-iqtisadi siyasətindənin həyata keçirilməsinin təmin olunması;
- inhisarçılığın məhdudlaşdırılması;
- haqsız rəqabətin qarşısının alınması.

Yükəndərən daşıma haqqını qabaqcadan, yük göndərilənə kimi ödəməlidir. Belə ki, daşıma haqqı yükəndərən tərəfindən yük daşınmaya təqdim olunduğu zaman və daşıma sənədi tərtib olunarkən verilir. Başqa sözlə desək, yükəndərən daşıma haqqını daşıma prosesi başlayana kimi ödəməlidir.

Daşıma haqqı bəzi amillərdən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu amillərə aiddir: yükün qiyməti, daşımanın sürəti, qət olunan məsafə, yükün çəkisi və növü, daşıma vasitəsinin növü, daşımanın növü, üsulu və s.

Yükü daşımaya təqdim etmək yükəndərənənin daşıdığı vəzifələr sırasına daxildir. O, bu vəzifəni yalnız konsensual yük daşınması müqaviləsi üzrə daşıyır. Real yük daşınması müqaviləsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, bu müqavilə üzrə yükəndərən üçün yükü daşımaya təqdim etmək kimi vəzifə yaranmır. Ona görə ki, bu növ daşıma müqaviləsi yük daşıyıcısı veridiyi andan bağlanmış sayılır. Təbii ki, real yük daşınması müqaviləsində yükəndərən üçün yükü daşımaya təqdim etmək vəzifəsi nəzərdə tutula bilməz.

Yükəndərən:

- yükü şərtləşdirilmiş yerdə daşınmaya təqdim etməlidir;
- yükü nəzərdə tutulan müddətdə daşınmaya təqdim etməlidir;
- yükü müəyyənləşdirilmiş sayda və növdə daşınmaya təqdim etməlidir;
- daşınmaya təqdim olunan yükü düzgün adlandırmalıdır;
- yükü daşınmaya qüsursuz tara və qabda təqdim etməlidir;
- daşınmaya təqdim olunan yükü nişanlamalıdır;
- yükü onun qiymətini elan etməklə daşımağa təqdim etməlidir;
- yükü müvafiq sənədlərlə (məsələn, yükün keyfiyyəti haqqında sertifikat və s.) birlikdə daşımaya təqdim etməlidir.

Yükü vurmaq yükəndərənənin üstünə düşən vəzifələrdən biridir. Yükü vurmaq dedikdə elə bir iş görülməsi başa düşülür ki, bunun nəticəsində yük daşı-

ma vasitəsinə (gəmiyə, vaqona, avtomobilə və s.) yerləşdirilir; ona yükləmə də deyilir.

Yükəndərən müəyyən olunmuş müddət ərzində yükü daşıma vasitəsinə vurmaldır; ona **yükvurma** (yükləmə) müddəti deyilir. Demək olar ki, nəqliyyatın bütün növlərində belə müddət nəzərdə tutulmuşdur. Yükəndərən üçün həm də yükləmə norması müəyyən olunmuşdur. Yükləmə norması dedikdə bir saat və ya bir gün ərzində daşıma vasitəsinə vurulan yükün miqdarı (sayı, çəkisi və s.) başa düşülür.

Yükəndərən **yükvurma müddətinə** və ya **yükləmə normasına** əməl etməlidir. Bunlara riayət edilməməsi daşıma (nəqliyyat) vasitəsinin boş dayanmasına (boşdayanma halına) səbəb olur. Boşdayanma halının yaranmasına görə isə yükəndərən mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Yükəndərənə ondan asılı olan elə zəruri tədbirlər görməlidir ki, bu tədbirlər daşınma prosesində yükün salamat qalmasını təmin etsin. Bu, onun daşdığı vəzifələrdən biridir. Yükəndərən, ilk növbədə, yükü yərarli və saz daşıma (nəqliyyat) vasitəsinə vurmaldır. Əgər o, bunu etməzə, əlbəttə, yük yolda olarkən zədələne, xarab ola və ya korlana bilər. Bunlar isə yükün salamat qalmasını ifadə edir. Belə hallarda yaranan mənfii əmlak nəticəsinə görə yükəndərən məsuliyyət daşıyır. Odur ki, əgər yükəndərən yükvurma zamanı daşıma vasitəsinin texniki cəhətdən nasaz olmasını aşkar edərsə, o, həmin vasitədən istifadə etməməlidir.

Yükəndərən həm də daşıma vasitəsinin kommersiya baxımından yararlı olmasını müəyyən etməlidir; daşınma prosesində yükün salamat qalmasının təmin edilməsi məhz daşıma vasitəsinin kommersiya baxımından yararlı olmasından (yəni istifadə üçün yararlı olmasından) asılıdır. O ki qaldı daşıma vasitəsinin texniki cəhətdən saz və yararlı olmasına, qeyd etməliyə ki, bu məsələni daşıyıcı həll edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, texniki cəhətdən saz vəziyyətdə olan daşıma vasitəsi kommersiya (istifadə) baxımından yararsız ola bilər. Məsələn, ərzaq məhsullarının daşındığı vaqonlarda xoşagəlməz pis qoxunun olması və s. Təbii ki, yükəndərən belə daşıma vasitələrinə yük vurmaqdan imtina etməlidir. Məsələ burasındadır ki, bu kimi daşıma vasitələri kommersiya (istifadə) baxımından yararsız olduğuna görə yükün salamat qalmasını təmin edə bilməz.

3. Yükalanın vəzifələri

Yükalanın əsas vəzifəsi **daşıma haqqını** ödəməkdən ibarətdir. Mülki Məcəllənin yük daşınması müqaviləsinin qanunvericiliklə tənzimlənən maddəsində göstərilir ki, yükalan daşıma haqqını ödəməlidir (MM-in 850.1-ci maddəsi). Daşıma haqqını ödəmək vəzifəsi bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, yükəndərənə də üzərinə qoyula bilər. Bu, tərəflərin razılaşmasından asılıdır.

Əgər daşıma haqqı yükəndərən tərəfindən ödənilməmişə, onu yük təyinat yerinə çatdırılan zaman yükalan ödəyir. Onu da qeyd etməliyə ki, yükalan yükü ona təhvil verildikdən daşıma haqqını ödəməlidir.

Mülki qanunvericiliyin yükalanın üzərinə daşıma haqqını ödəmək vəzifə qoyması təsadüf deyildir. Belə ki, yükdaşıma ilə bağlı qəti hesablaşma təyinat yerində yükalanla daşıyıcı arasında həyata keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki,

¹ Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1965, с.84; Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с.436.

² «Azərbaycan Respublikasında qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən məhsulların (xidmətlərin, işlərin) dövlət reyestrini».

yükalan daşıma haqqından əlavə, daşıyıcıya digər ödənişlər də (məsələn, daşıyıcı tərəfindən yükün boşaldılmasına görə haqq və sair ödənişlər) verməlidir. Daşıma haqqı və digər ödənişlərin məcmuəsina daşıma ödənişləri deyilir.

Daşıyıcıya veriləsi daşıma ödənişlərinin miqdarı və həcmi isə, qəti olaraq məhz yük təyinat yerinə çatdırıldığı və yükalanı təqdim olunduğu zaman müəyyənləşdirilir. Aydın məsələdir ki, yükəndərmə (yükü yola salma) yerində daşıyıcıya veriləməli olan daşıma ödənişlərinin həcmi qəti olaraq müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Buna görə də daşıma ödənişlərini vermək vəzifəsinin yükalanı həvalə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Yükalanın daşıma ödənişlərini yerinə yetirmək vəzifəsinin icrasını təmin etmək məqsədilə mülki qanunvericilik daşıyıcıya **yükə girov hüququ** verir (MM-in 860-cı maddəsi). Mülki qanunvericilikdə ifadə olunan göstərişdən yaraşdığına görə o, müqavilə girovu deyil (müqavilə girovu girov müqaviləsindən əmələ gəlir), qanuni girov hesab edilir; belə halda daşıyıcı girov saxlayan, yükalanı girov qoyan, yük isə girovun predmeti (girov qoyulmuş əmlak) sayılır. Əgər yükalan daşıma ödənişlərini verməzsə, onda daşıyıcı girov hüququndan istifadə edərək tələbini girov qoyulmuş əmlak kimi yükə yönəldir. Belə ki, girov predmeti olan yük satılır; satış pulundan daşıyıcıya veriləməli olan daşıma ödənişləri çıxılır; qalan məbləğ yükalanı verir (MM-in 298-ci maddəsi).

Daşıyıcı ona çatması daşıma ödənişlərini verilməsini təmin etmək üçün «saxlama» kimi vasitədən də istifadə edə bilər. Saxlama öhdəliklərinin icrasını təmin edilməsi üsullarından biridir. Bu üsul MM-in 468-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Saxlama daşıyıcıya hüquq verir ki, o, yükalan tərəfindən daşıma ödənişləri verilməyə kimi yükü saxlasın, yükalanı verməsin. Əgər yükalan daşıma ödənişlərini verməzsə, saxlanılan yük satılır; satış pulundan daşıyıcıya çatması daşıma ödənişləri çıxılır, qalan məbləğ isə yükalanı verir. Bu yolla daşıyıcının tələbi saxlanılan yük hesabına ödənilir (MM-in 469-cu maddəsi).

Yükalanın daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, təyinat yerində yükü daşıma (naqliyyat) vasitələrindən (vaqonlardan, avtomobillərdən və s.) boşaltmaqdır. Yükalan bu zaman yükboşaltma normasına və yükboşaltma müddətinə əməl etməlidir.

Yükboşaltma norması dedikdə bir saat və ya bir gün ərzində daşıma vasitəsindən boşaldılan yükün miqdarı (sayı, çəkisi və s.) başa düşülür. Yükboşaltma müddəti isə odur ki, bu müddət ərzində yük naqliyyat daşıma vasitəsindən boşaldılır.

Əgər yükalan yükboşaltma normasına və ya yükboşaltma müddətinə əməl etməzsə, daşıma vasitəsi boş dayanır. Buna görə isə o, mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Yükboşaltma norması və yükboşaltma müddəti, adətən, müqavilə ilə müəyyənləşdirilir. Bununla yanaşı, onları naqliyyat qanunvericiliyində də nəzərdə tutulması mümkündür.

Yükün vəziyyətini yoxlamaq yükalanın üzünə düşən vəzifələrdən biridir. Məqsəd daşıma prosesində yükün salamatlığını təmin olunmasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Yükün vəziyyətini yükalan daşıyıcının iştirakı ilə yoxlayır. Yoxlama nəticəsində yükün eskik gəlməsi, xarab olması, korlanması və s. müəyyən oluna bilər. Belə halda kommersiya aktı tərtib olunur. Kommersiya

aktı dedikdə yükün salamat qalmaması faktını, habelə daşıma münasibəti işi-rakçıların mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmasına əsas verə bilən halları təsdiqləyən sənəd başa düşülür. Avtomobil daşımalarında kommersiya aktı tərtib olunmadığına görə həmin hallar qaimədə edilən qeydlə təsdiqlənir.

Yükalanın təyinat yerində onun ünvanına gələn yükü qəbul etmək vəzifəsi daşıması hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğuran məsələlərdən sayılır¹. Qeyd etməliyə ki, Mülki Məcəllə yükalan üçün belə vəzifə nəzərdə tutmur. Naqliyyat nizamnamə və məcəllələri, eləcə də daşıma qaydaları isə əksinə, yükü qəbul etməyi yükalanın vəzifəsi kimi müəyyənləşdirir. Bir sıra müəlliflər də yükalanın belə vəzifə daşımasının vacibliyini göstərirlər².

Hesab edirik ki, yükalanın üzünə yükü qəbul etmək vəzifəsi qoyulması məntiqə uyğun gəlir. Belə ki, yük daşınması müqaviləsinin tərəfi olan yükəndər yükalanı təyinat yerinə çatdırılan yükü daşıyıcıdan almaq (qəbul etmək) hüququ ilə təmin edir. Buna görə də yükalan bilavasitə daşıyıcıdan yükün ona verilməsini tələb edə bilər. Məhz yükalanın belə hüquqa malik olması yük daşınması müqaviləsinin üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə kimi xarakterizə edilən əsas hüquq əlamətidir³. Belə ki, üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqaviləyə görə, üçüncü şəxsin öhdəliyini öz xeyrinə bağlanan müqavilə tələb etmək hüququ vardır (MM-in 403.1-ci maddəsi). Əgər yükalan üçün yükü qəbul etmək (almaq) vəzifəsi müəyyənləşdirilsə, onda yük daşınması müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə kimi tanına bilməz.

§ 6. Yük daşınması müqaviləsi üzrə mülki-hüquqi məsuliyyət

1. Ümumi müddəalar

Yük daşınması müqaviləsi üzrə mülki-hüquqi məsuliyyət mülki qanunvericiliklə tənzimlənir. Bu, məlum məsələdir. Belə ki, yük daşınması müqaviləsindən mülki-hüquqi öhdəlik əmələ gəlir; ona yükdaşıma öhdəliyi deyilir; yükdaşıma öhdəliyi mülki-hüquqi öhdəliyin növlərindən biridir. Buna görə də yükdaşıma öhdəliyi pozulan hallarda yaranan məsuliyyətə mülki qanunvericiliyin ümumi normaları tətbiq edilir. Həmin normalar MM-in 23-cü fəslində cəmlənmişdir ki, onlar öhdəliklərin icra edilməsinə görə yaranan məsuliyyətin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Yük daşınması müqaviləsi üzrə mülki-hüquqi məsuliyyət həm də naqliyyat qanunvericiliyinin tənzimləmə predmetinə daxildir. «Naqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, yükdaşıma öhdəliyinin icra edilməsinə görə məsuliyyət ayrı-ayrı naqliyyat növləri üzrə məcəllə və nizamnamələrlə müəyyənləşdirilir. Lakin bu mə-

¹ Daha ətraflı: *Səbir Allahverdiyev*. Naqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2004, s.190-194.

² Гражданское право России. курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Савицкой. М., 1997, с.394; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Л.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с.387; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.40-41; *Евлевзаров В.А.* Транспортное право. М., 1999, с.71; *Səbir Allahverdiyev*. Naqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2004, s.194.

³ *Л.Жюллио де ла Морандьер*. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1981, с.222.

suliyətli tənzimləyən nəqliyyat qanunvericiliyi özünəxas, spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyət müəyyənləşdirən nəqliyyat qanunvericiliyinin əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, məhdud mülki-hüquqi məsuliyyət prinsipindən çıxış edir. Bu, müəyin nəqliyyat hüququnun ənənəvi prinsipidir¹; bu prinsip bir sıra ölkələrin nəqliyyat hüququna da məlumdur². Məhdud məsuliyyət prinsipini həm də beynəlxalq nəqliyyat hüququ tanıyır³. Beynəlxalq nəqliyyat konvensiyaları (məsələn, beynəlxalq hava daşımaları sahəsində Varşava Konvensiyası; konosament dəniz daşımaları sahəsində Brüssel Konvensiyası; beynəlxalq avtomobil daşımaları sahəsində Cenevrə Konvensiyası) məhz bu prinsipdən çıxış edir.

Nəqliyyat qanunvericiliyindən fərqli olaraq mülki qanunvericilik tam məsuliyyət prinsipini müəyyənləşdirir (MM-in 21.2-ci maddəsi). Tam məsuliyyət prinsipi hüquq pozuntusu törədən şəxsin (zərərvuran şəxsin) zərərin əvəzini tam həcmdə, yəni həm real zərərin, həm də əldən çıxmış faydanın əvəzini ödənilməsinə nəzərdə tutur. Nəqliyyat qanunvericiliyinin məhdud məsuliyyət prinsipinə görə isə daşıyıcı öz müqavilə öhdəliyini pozduğu hallarda yük sahibinə vurduğu ziyanın yalnız real zərər adlı hissəsinin əvəzini ödəyir; ondan ziyarın əldən çıxmış fayda hissəsinin əvəzi isə alınmır⁴. Buna görə də daşıyıcının məsuliyyəti məhdud xarakterə malikdir. Məsələn, firma (yükgöndərən) demir yolu daşıyıcısının vasitəsilə pərakəndə satışla məşğul olan ticarət müəssisəsinə (yükalanana) əhaliyə salmaq üçün 50 000 manat dəyərində müxtəlif növ mallar göndərir. Əgər həmin müəssisə malları əhaliyə satsaydı, 10 000 manat gəlir götürəcəydi. Lakin mallar daşıma zamanı daşıyıcının təqsiri üzündən tiftir. Daşıyıcı yalnız ticarət müəssisəsinə vurduğu real zərərin əvəzini, yəni 50 000 manat ödəyəcəkdir; 10 000 manat məbləğində əldən çıxmış faydanı (əldə olunmamış gəliri) isə o, ödəməyə borclu deyildir.

Yük daşınması müqaviləsinin istənilən hər hansı şərtinin daşıyıcı tərəfindən pozulmasına görə məhdud məsuliyyət prinsipi tətbiq olunur. Başqa sözlə desək, nəqliyyat qanunvericiliyi daşıyıcının yük daşınması müqaviləsinin ayrı-ayrı şərtlərini deyil, istənilən şərtini pozmasına görə məhdud məsuliyyət prinsipi nəzərdə tutur.

Bələ ki, daşıyıcı yükün salamatlığını təmin etməyəndə də, yükün təyinat yer-

¹ Əliyev E.Ə. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2005, s.499-500.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячкое. М., 1966, с.406-422.

³ Daha atraflı: Əliyev E.Ə. Qloballaşma dövründə beynəlxalq nəqliyyat daşımaları: hüquqi aspektlər. Bakı, 2006, s.118-157; *Əlibar Əliyev*. Beynəlxalq daşımaların hüquqi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, s.88-101; *Əliyev E.Ə.* Beynəlxalq daşıma müqaviləsi // *Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu*. Dərslik. Bakı, 2007, 12-ci fəsil. *Садиков О.Н.* Правовое регулирование международных перевозок. М., 1981, с.86; *Əliyev E.Ə.* Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərslik. Bakı, 2009 və b.

⁴ Гражданское право. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1997, с.398; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.396; *Витрянский В.В.* Договор перевозки. М., 2001, с.450; *Егиззаров А.* Транспортное право. М., 2002, с.106.

rinə çatdırılmasını gecikdirəndə də, eləcə də digər hallarda da məhdud məsuliyyət daşıyır. Məsələn, nəqliyyat qanunvericiliyi yükün təyinat yerinə çatdırılma müddətini ötürülməsinə, yəni yükün təyinat yerinə gec çatdırılmasına görə yalnız cərimə formasında dəbbə pulu nəzərdə tutur; burada həmin hala görə zərərin əvəzini ödəmə kimi məsuliyyət tədbiri nəzərdə tutulmur. Bu isə məhdud məsuliyyəti ifadə edir. Bələ ki, eyni vaxtda həm dəbbə pulu, həm də zərərin əvəzini ödəmək tam məsuliyyət deməkdir.

Yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyət müəyyənləşdirən nəqliyyat qanunvericiliyinin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, **təqsirə görə məsuliyyət** prinsipindən çıxış edir. Bu prinsipə görə, yük daşınması müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərin iştirakçıları yalnız təqsiri olduğu məsuliyyət daşıyırlar; təqsiri olmadıqda isə onların üzərinə məsuliyyət düşmür. Odur ki, nəqliyyat qanunvericiliyi təqsirsiz, yəni təqsirsiz məsuliyyət prinsipini nəzərdə tutmur. Bu xüsusiyyəti ilə də nəqliyyat qanunvericiliyi mülki qanunvericilikdən fərqlənir. Bələ ki, mülki qanunvericilik bezi hallara görə təqsirsiz məsuliyyət nəzərdə tutur. Mülki qanunvericiliyin tanıdığı təqsirsiz məsuliyyət anlayışı nəqliyyat qanunvericiliyinə məlum deyil. Bu isə yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyət bərədə nəqliyyat qanunvericiliyinin başqa bir xüsusiyyəti də vardır. Bələ ki, nəqliyyat qanunvericiliyinə görə, daşıyıcının üstünə düşən mülki-hüquqi məsuliyyətin aradan qaldırılmasına və ya məhdudlaşdırılmasına (azaldılmasına) yol verilmir. Buna görə də əgər daşıyıcı onun üzərinə qoyulan mülki-hüquqi məsuliyyətin aradan qaldırılması və ya məhdudlaşdırılması bərədə yük sahibi ilə hər hansı saziş bağlayarsa, bu saziş etibarsız hesab ediləcəkdir. Bələ sazişlərin etibarsız hesab edilməsi ham «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (16-cı maddənin 2-ci bəndi), həm də nəqliyyatın ayn-ayn növləri üzrə məclələ və nizamnamələrdə nəzərdə tutulmuşdur.

Yük daşınması müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərdə əvvəldə göstərdiyimiz kimi, üç subyekti iştirak edir: daşıyıcı, yükgöndərən, yükalan. Əgər həmin subyektlər üstünə düşən vəzifələri yerinə yetirməsələr, yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyətin subyekti olurlar. Odur ki, subyektlərdən asılı olaraq, yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyət üç məsələni əhatə edir:

- daşıyıcının məsuliyyəti;
- yükgöndərənin məsuliyyəti;
- yükalanın məsuliyyəti.

Yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyət subyektlərinə iki əsas formada mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri tətbiq olunur:

- zərərin əvəzini ödəmə;
- dəbbə pulu.

Məsələn, daşıma zamanı yükün itməsinə görə zərərin əvəzini ödəmə, yükün təyinat yerinə gec çatdırılmasına görə dəbbə pulu tətbiq olunur və s.

2. Daşıyıcının məsuliyyəti

Daşıyıcı yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyətin əsas və başlıca subyekti sayılır. Bu, məlum məsələdir. Bələ ki, daşıma prosesinin əsas məqsədi

yükü müəyyən bir yerdən təyinat yerinə çatdırmaqdan ibarətdir. **Yükü təyinat yerinə çatdırmaq**, yeni bilavasitə yükdaşıma prosesini həyata keçirmək isə daşıyıcının üstünə düşən başlıca vəzifədir. Yükdaşıma öhdəliyinin icrası, sözsüz, daşıyıcının öz başlıca vəzifəsinə necə yerinə yetirməsindən, onun fəaliyyətindən asılıdır. Buna görə də nəqliyyat qanunvericiliyi üçün daşıyıcının məsuliyyəti əsas məsələ sayılır. Oudur ki, nəqliyyat qanunvericiliyi öz əsas məsələsini tənzimləməsinə prioritet (birinci dərəcəli) əhəmiyyət verir.

Daşıyıcı öz üstünə düşən əsas vəzifəsinə iki tələbə əməl etməklə icra etməlidir: birinci, daşıyıcı yükü təyinat yerinə salamat, yeni olduğu kimi çatdırmalıdır; ikinci, o, yükü təyinat yerinə müəyyənləşdirilmiş müddətdə çatdırmalıdır. Əgər daşıyıcı bu tələbləri (onlar yük daşınması müqaviləsinin əsas şərtləridir) pozarsa, onun üçün mülki-hüquqi məsuliyyət yaranır.

Yükün təyinat yerinə salamat çatdırılmaması daşıyıcının mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olan əsas həldir. Onu da qeyd etməliyə ki, daşıyıcı həmin hala görə yükün daşınmaya qəbul edildiyi andan onun yükalanə təhvil verildiyi ana kimi məsuliyyət daşıyır; ona daşıyıcının məsuliyyət dövrü deyilir. Məhz bu dövr ərzində daşıyıcı yükün salamat qalmasına görə məsuliyyət daşıyır.

Yükün salamat qalmaması dedikdə yükün itməsi, əskik çıxması, zədələnməsi və ya xarab olması başa düşülür. Əgər yükün daşıyıcı tərəfindən yükalanə verilməsi bu və ya digər səbəbə görə (məsələn, yükün məhv olması, oğurlanması, başqa şəxsə verilməsi və s.) mümkün olmazsa, bu hal **yükün itməsini** ifadə edir. Bundan əlavə, yükün nəqliyyat qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş müddətdə yükalanə verilməməsi də yükün itməsini bildirir. **Yükün əskik gəlməsi (çıxması)** dedikdə yükün miqdar-kəmiyyət (çəki, say) baxımından çatışmaması başa düşülür. Məsələn, daşıyıcı yükalanə 1000 kışə əvəzinə 900 kışə sement verir; belə halda 100 kışə sement çatışmır, əskik gəlir. Başqa bir misalda, daşıyıcı yükalanə 5 ton əvəzinə 4 ton taxıl verir və s.

Göründüyü kimi, əskik gəlmə zamanı yükün yalnız bir hissəsi çatışmır, itir, yox olur. Oudur ki, ona həm də yükün qışmən itməsi də deyilir.

Yükün zədələnməsi oudur ki, bunun nəticəsində yükün tamliğı fiziki cəhətdən pozulur, keyfiyyəti pışlaşır, dəyəri azalır; lakin bəpə etməklə zədələnmış yükün təyinatı üzrə istifadə etmək mümkün olur.

Yükün xarab olması dedikdə yükün korlanması başa düşülür ki, bunun nəticəsində yükün keyfiyyəti pışlaşır və adətən, ondan təyinatı üzrə istifadə etmək mümkün olmur. Məsələn, daşınma zamanı ərzaq məhsulu xarab olarsa, ondan təyinatı üzrə necə istifadə etmək olar? Bu xüsusiyyəti ilə yükün xarab olması yükün zədələnməsindən fərqlənir.

Şübhəsiz, yükün itməsi, əskik gəlməsi, zədələnməsi və ya xarab olması nəticəsində yük sahibinə əmlak zərəri vurulur. «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci maddəsinin 3-cü bəndi müəyyən edir ki, daşıyıcı yük sahibinə vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir. Bununla o, zərərin əvəzini ödəmə formasında mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Əgər yük daşıyıcının təqsiri üzündən itərsə, o, yük sahibinə vurduğu zərərin əvəzini yükün dəyəri miqdarında ödəyir. Məsələn, əgər itirilmiş yükün dəyər on min manat məbləğində olarsa, daşıyıcı on min manat ödəməlidir.

Yükün əskik çıxması hallarında daşıyıcı yük sahibinə vurduğu zərərin əvəzini əskik çıxmış yükün dəyəri miqdarında ödəyir. Məsələn, təyinat yerinə çatdırılarkən məlum olur ki, 5 ədəd soyuducu əskik gəlir, çatışmır. Her bir soyuducunun qiyməti 500 manatdır. Daşıyıcı yük sahibinə 2500 manat (5x500= 2500 manat) ödəməlidir.

Əgər yük zədələnsə və ya xarab olarsa, daşıyıcı yük sahibinə vurulmuş zərərin əvəzini zədələnmış (xarab olmuş) yükün dəyərini azaldığı məbləğ miqdarında ödəməlidir. Zədələnmış (xarab olmuş) yükün dəyəri nə qədər azalmışsa, o məbləğdə də daşıyıcıdan zərərin əvəzi alınmalıdır. Məsələn, təyinat yerində müəyyən olunur ki, daşınma zamanı ərzaq məhsullarının iyirmi min manat məbləğində olan hissəsi xarab olmuşdur. Daşıyıcı yük sahibinə iyirmi min manat ödəməlidir. Başqa bir misalda, qiyməti yüz min manat olan istehsal avadanlığı daşınma prosesində daşıyıcının təqsiri üzündən zədələnir. Müəyyən edilir ki, zədələnmə nəticəsində avadanlığın dəyəri beş min manat məbləğində azalmışdır. Daşıyıcıdan beş min manat alınmalıdır.

Ola bilər ki, zədələnmə (xarab olma) nəticəsində yük təyinatı üzrə istifadə üçün tam yararsız hala düşsün. Belə halda daşıyıcı yük sahibinə vurulmuş zərərin əvəzini yükün tam dəyəri miqdarında ödəməlidir. Məsələn, daşınmanın obyektinə olan əlli min manat məbləğində ərzaq məhsulların daşıyıcının təqsiri üzündən xarab olur. Daşıyıcı yük sahibinə əlli min manat ödəməlidir.

Bəzən yük qiyməti elan olunmaqla daşınma təqdim edilir. Əgər belə yük daşıyıcının təqsiri üzündən itərsə, o, yük sahibinə vurulmuş zərərin əvəzini yükün real (həqiqi) deyil, elan olunmuş qiyməti miqdarında ödəyir. Lakin əgər daşıyıcı yükün real qiymətini onun elan olunmuş qiymətindən aşağı olduğunu sübut edərsə, zərərin əvəzini yükün həqiqi (real) qiyməti miqdarında ödəyir.

«Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş bu qaydaları ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə məcəllə və nizamnamələr də müəyyənləşdirir. Həmin qaydalar da daşıyıcının yük sahibinə vurulmuş zərərin əvəzini hansı miqdarda ödəməsinə müəyyənləşdirir.

Vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsi barədə qaydalar **qışmən imperativdir**. Belə ki, daşıyıcının üzərinə düşən mülki-hüquqi məsuliyyətin həcmi azaltmaq (məhdudlaşdırmaq) və ya məsuliyyəti götürmək baxımından həmin qaydanı dəyişmək olmaz. Amma tələflər daşıyıcının məsuliyyətinin həcmi artırmaq baxımından həmin qaydanı dəyişə bilər.

Vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsi barədə qaydalar **məhdud məsuliyyət prinsipində** çıxış edir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu prinsipə görə, daşıyıcı yük sahibinə vurduğu zərərin yalnız «real zərəri» adlı hissəsinin əvəzini ödəyir; zərərin «əldən çıxmış fayda» adlı hissəsinin əvəzi isə ondan alınmır.

Bəzi hallara görə, daşıyıcının üzərinə yüksək məsuliyyət qoyulur, onun məsuliyyəti artırılır. Belə ki, dəmir yolu və avtomobil daşınmaları zamanı əgər daşıyıcı yükü öz ehtiyacı üçün istifadə edərsə, onda o, yükün qiymətini həqiqi ikiqat məbləğdə ödəyir.

Yükün təyinat yerinə çatdırılma müddətinin ötürülməsi, yeni pozulması daşıyıcının məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olan ikinci əsas həldir. Həmin müddətə ya ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə məcəllə, nizamnamə və daşınma qaydaları ilə, ya da yük daşınması müqaviləsi (və yaxud yük daşınmasının təşkili haqqın-

da müqavilə) ilə müəyyən edilir. Əgər daşıyıcı çatdırılma müddətini pozarsa, o, mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. **Çatdırılma müddətinin pozulması** dedikdə daşıyıcının yükü təyinat yerinə gec çatdırması başa düşülür. Məhz bu hala görə nəqliyyat qanunvericiliyi daşıyıcı üçün cərimə formasından dəbbə pulu müəyyənləşdirir. Bu, nəqliyyat qanunvericiliyinin birbaşa göstərişi ilə müəyyənləşdirildiyinə görə qanuni dəbbə pulu hesab edilir. Məlum məsələdir ki, o, müqavilə ilə müəyyən edilmişinə görə müqavilə dəbbə pulu sayılır.

Lakin nəqliyyat qanunvericiliyi yükün təyinat yerinə çatdırılma müddətinin ötürülməsinə görə zərərin əvəzini ödəmə formasında məsuliyyət tədbiri nəzərdə tutmur. Belə ki, əgər yükün təyinat yerinə çatdırılma müddətinin ötürülməsi nəticəsində yük sahibinə real zərər vurusla, daşıyıcı həmin zərərin əvəzini ödəmir. Ona görə ki, nəqliyyat qanunvericiliyi həmin pozuntu halına görə daşıyıcı üçün yalnız cərimə növündə dəbbə pulu müəyyənləşdirir. Odur ki, yükün təyinat yerinə çatdırılma müddətinin ötürülməsinə görə daşıyıcının məsuliyyəti cərimə xarakterlidir. Deməli, daşıyıcının yük sahibinə ödədiyi cərimə müstəsna dəbbə pulu sayılır¹ və müstəsna dəbbə pulunun bir növüdür². Müstəsna dəbbə pulu zərərin əvəzinin deyil, yalnız dəbbə pulunun ödənilməsinə nəzərdə tutulur (MM-in 466.2-ci maddəsi). Məhz bu səbəbdən də yükün təyinat yerinə çatdırılma müddətinin ötürülməsinə görə daşıyıcının məsuliyyəti məhdud xarakterlidir: göstərilən pozuntu hallı üçün nəqliyyat qanunvericiliyi də məhdud məsuliyyət prinsipi müəyyənləşdirir³.

3. Yükgöndərən məsuliyyəti

Yükgöndərən öz müqavilə öhdəliklərini lazımcına icra etməlidir. Əgər o, bu öhdəlikləri icra etməsə, mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Yükgöndərən bəzi hallara görə mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilir ki, həmin hallar nəqliyyat qanunvericiliyində göstərilmişdir. Həmin hallardan biri yükgöndərən müqavilədə nəzərdə tutulmuş yükü daşıma üçün təqdim etməməsi hesab olunur. Aydın məsələdir ki, bu hala görə yükgöndərən ancaq konsensual yük daşınması müqaviləsi (məsələn, dəniz çarter müqaviləsi və s.) bağlananda məsuliyyət daşıyır. Ona görə ki, yük daşınması müqaviləsinin bu növü yükgöndərən üçün yükü daşınmaya təqdim etmək kimi vəzifə müəyyənləşdirir. Əgər o, bu vəzifəni yerinə yetirməzsə, müqavilə şərtini pozmuş olur və buna görə də, təbli ki, məsuliyyət daşımalıdır. O ki qaldı real yük daşınması müqaviləsinə, qeyd etmək lazımdır ki, bu növ yük daşınması müqaviləsi yükgöndərən üçün yükü daşınmaya təqdim etmək kimi vəzifə nəzərdə tutmur. Buna görə də, məlum məsələdir ki, göstərdiyimiz halda real yük daşınması müqaviləsi üzrə məsuliyyət yaranma bilməz.

Nəqliyyat qanunvericiliyi müəyyən edir ki, yükgöndərən yükü daşıma üçün,

¹ Смирнов В.Т. Права и обязанности участников договора грузовой перевозки. Л., 1969, с.84; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1997, с.400; Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с.455.

² Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki-hüquq kursu. Dərslik. II cild. II nəşr. Bakı, 2008, s.501.

³ Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Отв. ред. Е.А.Суханов. М., 2000, с.60.

təqdim etməməyə görə daşıyıcıya cərimə ödəməlidir. Bu isə o deməkdir ki, göstərdiyimiz pozuntu halına görə yükgöndərən dəbbə pulunun cərimə növündə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Nəqliyyat qanunvericiliyi ilə müəyyən olunduğuna görə o, qanuni dəbbə pulu hesab edilir. Əgər yükün daşınmaya təqdim olunmaması nəticəsində daşıyıcıya zərər vurularsa, yükgöndərən həmin zərərin əvəzini ödəməlidir. Buna görə də yükgöndərən daşıyıcıya ödədiyi cərimə müstəsna dəbbə pulu hesab edilir¹.

Yükləmə (yükvurma) barədə **müqavilə şərtini pozmaq** yükgöndərən mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmasının digər halıdır. Yükləmə barədə müqavilə şərtini pozmaq dedikdə yükvurma müddətini pozmaq başa düşülür. Yükvurma müddəti ərzində yükgöndərən yükləmə işini görməlidir; əgər o, bu müddəti ötürərsə, yəni yükləmə üçün verilmiş daşıma (nəqliyyat) vasitəsinə nəzərdə tutulan müddətdən çox saxlayarsa, bu daşıma (nəqliyyat) vasitəsinin boş dayanmasına səbəb olur. Yükgöndərən yükləmə üçün verilmiş daşıma (nəqliyyat) vasitəsinin məhz boş dayanmasına görə cərimə ödəyir. Bu isə dəbbə pulu formasında mülki-hüquqi məsuliyyət deməkdir.

Həm avtomobil nəqliyyatı, həm də demir yolu nəqliyyatı sahəsində daşıma vasitəsinin boş dayanmasına görə yükgöndərən daşıyıcıya cərimə ödəməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hava nəqliyyatına gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, nəqliyyatın bu növündə ümumi qaydaya görə yükləmə işini yükgöndərən deyil, daşıyıcı görür. Odur ki, hava nəqliyyatında yükləmə müddətini pozmağa və boşdayanmaya görə yükgöndərən üçün mülki-hüquqi məsuliyyət məsələsi yaranmır.

O ki qaldı dəniz nəqliyyatı sahəsində yükləmə müddətini pozmağa və boşdayanmaya görə məsuliyyətə, bu məsələ barəsində ayrıca danışmaq lazımdır. Qeyd etməliyə ki, nəqliyyatın bu növündə də daşıma (nəqliyyat) vasitəsinə, yəni gəminə nəzərdə tutulmuş müddətdə yükləməyə görə yükgöndərən məsuliyyət daşıyır. Dəniz qanunvericiliyində gəmiyə yükləmə müddətinə staliya vaxtı deyilir. Staliya vaxtı və ya qısaca staliya elə bir müddətdir ki, bu müddət ərzində yük gəmiyə vurulur. Bu anlayış xarici ölkələrin də dəniz hüququna məlumdur².

Staliya vaxtı gəmi limana verildiyi andan başlayır. Bundan əlavə, gəmi faktiki olaraq yüklənməyə hazır olmalıdır. Bəzi hallarda gəminin yüklənməyə hazır olması çarter kimi daşıma sənədi ilə müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda, həm də notis verilməsi staliya vaxtının başlanmasının vacib şərtidir; məhz notis verildiyi andan staliya vaxtı başlanmış hesab olunur. Notis dedikdə isə, kapitainin gəminin yüklənmə üçün hazır olması barədə bildirişi başa düşülür.

Bəzən yükgöndərən staliya vaxtı ərzində gəmiyə yük vura bilmir. Buna görə əlavə vaxt verilir ki, ona kontrstaliya vaxtı deyilir; kontrstaliya vaxtı staliya vaxtı başa çatdıqdan sonra başlanır.

Kontrstaliya vaxtı o deməkdir ki, yükgöndərən staliya vaxtını pozmuşdur; bu isə, öz növbəsində, gəminin boş dayanmasına səbəb olur ki, buna görə yükgöndərən daşıyıcıya pul ödəyir. Həmin pul dəniz hüququnda demərc de-

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калина. М., 1999, с.252-253.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячюков. М., 1966, с.415.

ylir. Demerec öz hüquqi təbiətinə görə xüsusi xarakterli dəbbə puludur, cərimə formasında məsuliyyət tədbiridir. Kontrstaliya vaxtına görə zərərin əvəzi ödənilir.

Bəzən kontrstaliya vaxtı ötür, lakin yükdaşmanı həyata keçirmək üçün gəmi yola düşmür, yəni gəminin yola düşməsi ləngidilir. Kontrstaliya vaxtından çox və artıq olan müddətə detenşen deyilir. Detenşen gəminin yola düşməsinin gecikdirilməsi və ləngidilməsi müddətidir. Bu pozuntu halına görə yükqöndərən daşıyıcıya vurulan zərərin əvəzini ödəməlidir.

Yükqöndərən məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olan başqa bir hal ondan ibarətdir ki, o, yükdaşıma ilə bağlı məlumatları düzgün göstərməlidir. Belə ki, yükqöndərən yükalanın ünvanı, yükün təyinat yeri, qiymətli yükün dəyəri, göndərmə müddəti və digər məsələlər barədə düzgün və tam məlumatlar verməlidir. Əgər bu tələbə əməl etməmək nəticəsində zərər vurusarsa, yükqöndərən həmin zərərin əvəzini ödəməlidir (MM-in 853.2-ci maddəsi). Deməli, göstərilən pozuntu halına görə yükqöndərən zərərin əvəzini ödəmə formasında mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Yükqöndərən zərərin əvəzini ödəmə formasında həm də o halda məsuliyyətə cəlb olunur ki, bu və ya digər məsələ barədə qaimədə yanlış və ya natamam məlumat göstərsin və bunun nəticəsində daşıyıcıya zərər vurusun (MM-in 854.6-cı maddəsi).

Yükqöndərən üzərinə həm də o halda məsuliyyət düşür ki, o, daşıma haqqını ödəməsin; daşıma haqqını ödəməmək onun mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsinə səbəb olan hallardan biridir. Belə ki, yükqöndərən yükü daşıma üçün daşıyıcıya təhvil verir, amma daşıma haqqını ödəmir. Bu kimi hallarda daşıyıcı yükün göndərilməsini (daşınmasını) yükqöndərən daşıma haqqını ödəyəne kimi ləngidə bilər. Buna sivilistika elmində **operativ təsir tədbiri**, qanunvericilikdə isə ləngitmə hüququ deyilir.

4. Yükalanın məsuliyyəti

Yükalan yükdaşıma ilə bağlı məsuliyyətlərin əsas iştirakçılarından biridir. O, bu məsuliyyətlərin iştirakçısı kimi bəzi vəzifələr daşıyır. Əgər yükalan həmin vəzifələri yerinə yetirməzsə, onun üçün mülki-hüquqi məsuliyyət yaranır.

Təyinat yerində **yükü vaxtında aparmamaq** yükalanın məsuliyyətə cəlb edilməsinə şərtləndirən hallardan biridir. Belə ki, təyinat yerində yükü qəbul edən yük sahibi (yükalan) onu müəyyənləşdirilmiş müddətdə dəmir yolu stansiyasının, aeroportun və dəniz limanının ərazisindən daşıyıb aparmalıdır. Həmin vəzifəni icra etmədikdə yükalan yükün saxlanmasına görə haqq ödəyir ki, bu, xüsusi xarakterli dəbbə pulu, cərimə formasında məsuliyyət tədbiridir.

Təyinat yerində yükü daşıma (neqliyyat) vasitəsindən müəyyən edilmiş müddətdə **boşaltmamaq** yükalan üçün məsuliyyət yaradan digər haldır. Belə ki, bəzən təyinat yerində yükü daşıma (neqliyyat) vasitəsindən boşaltmaq vəzifəsi yükalanın üzərinə düşür. Bu kimi hallarda yükalan yükü daşıma (neqliyyat) vasitəsindən müəyyənləşdirilmiş müddətdə boşaltmalıdır. Əgər o, həmin müddəti pozarsa, bu daşıma (neqliyyat) vasitəsinin boş dayanmasına səbəb olur. Neqliyyat qanunvericiliyinə görə, boşdayanma halı üçün yükalan daşıyıcıya cərimə ödəməlidir. Belə cərimə qanuni, müstəsna dəbbə pulu hesab edilir.

Dəniz neqliyyatı sahəsində yükboşaltma müddəti **staliya vaxtı** (staliya) ad-

lanır. Staliya vaxtı ərzində yükalan gəmidən yükü boşaltmalıdır. Əgər staliya müddətində o, gəmidən yükü boşaltmazsa, hüquq pozuntusuna yol verir, yəni staliya vaxtını pozur; bu, öz növbəsində, boşdayanma səbəb olur. Boşdayanma müddəti kontrstaliya vaxtı adlanır; kontrstaliya vaxtı yükü gəmidən boşaltma zamanı gəminin müəyyənləşdirilmiş müddətdən – staliya vaxtından çox boşdayanma müddətidir. Məhz buna görə yükalan daşıyıcıya cərimə ödəyir ki, belə cərimə dəniz hüququnda demerec adlanır.

Yükalanın daşdığı vəzifələrdən biri onun **daşıma ödənişlərini** (daşıma haqqını və digər ödənişləri) verməsindən ibarətdir. Əgər o, bu vəzifəni icra etməzsə, daşıyıcı daşıma ödənişi veriləne kimi yükü özündə saxlaya bilər. Səhəb «saxlama» kimi öhdəliyini icrasını təmin etmək üsulundan gedir (MM-in 468-ci maddəsi). Bu kimi halda saxlama həm də operativ sanksiya kimi çıxış edir. Əgər yükalan daşıma ödənişlərini verməzsə, daşıyıcının tələbi yükə yönəlir. Belə ki, yük satılır, satış pulundan daşıma ödənişləri çıxılır və yerdə qalan məbləğ yükalanə verilir.

§ 7. Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi

1. Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi anlayışı və onun əsas xüsusiyyətləri

Dəmir yolu neqliyyatı hər bir ölkənin iqtisadiyyatında vacib rol oynayır. Belə ki, neqliyyatın bu növünün köməyi ilə yük və sərnişin daşımaları özərlə böyük iş görülür. Dəmir yolu neqliyyatı həm də, eyni zamanda, xalq təsərrüfatının effektiv fəaliyyət göstərməsinə və sosial sahənin inkişafına, ölkənin bütövlüyünün və milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına mühüm təsir göstərir. Bu onunla izah edilir ki, bu neqliyyat növü bir sıra **texniki-iqtisadi üstünlüklərə** malikdir.

Birinci, dəmir yolu yüksək daşıma qabiliyyətli neqliyyat növüdür; onun vəsiti ilə hər gün minlərlə sərnişin mənzil başına çatdırılır; neqliyyatın bütün növləri tərəfindən həyata keçirilən yük daşımalarının xeyli hissəsi ölkənin dəmir yollarının payına düşür; ümumi yük dövriyyəsinin müəyyən qismi məhz bu yolların köməyi ilə təmin olunur.

İkinci, dəmir yolu daşımaları müntəzəm surətdə həyata keçirən neqliyyat daşıma növüdür. Belə ki, dəmir yolları bütün il boyu fəaliyyət göstərir; istənilən hava şəraitində onların vasitəsilə daşımalar həyata keçirilir; buna görə mövsümi deyil, müntəzəm neqliyyat növünə aiddir.

Üçüncü, dəmir yolu yüksək daşıma sürətinə malik olan neqliyyat növüdür. Çaldırma sürəti orta hesabla gündə 260-270 km, marşrut daşımalarında isə gündə 350-370 km-dir.

Dördüncü, dəmir yolu nisbətən təhlükəsiz neqliyyat növüdür. Belə ki, dəmir yolu neqliyyatı daşıma prosesində yükün salamat qalmasını təmin edir; onun vasitəsilə sərnişinlər təhlükəsiz və sağ-salamat təyinat yerinə çatdırılır.

Beşinci, dəmir yolu universal neqliyyat növüdür; neqliyyatın bu növü ilə həm yüklər, həm də sərnişinlər daşınır. Odur ki, onu ixtisaslaşmış (xüsusi) neqliyyat növünə aid etmək olmaz.

Altıncı, dəmir yolu neqliyyatı coğrafi və iqlim şəraitindən nisbətən az asılı olan neqliyyat növüdür; neqliyyatın bu növü ilə istənilən coğrafi-iqlim şəraitin-

də daşımaları həyata keçirmək mümkündür.

Yeddinci, dəmir yolu iqtisadi cəhətdən nisbətən ucuz olan nəqliyyat növüdür; nəqliyyatın bu sahəsində daşıma haqqı və digər ödənişlər məbləği bir o qədər də yüksək deyil.

Göstərilən bu kimi xüsusiyyətlərə görə dəmir yolu nəqliyyat sistemində aparıcı yer tutur və onun başlıca elementi sayılır; o, xalq təsərrüfatının vacib sahələrindən biri hesab edilir.

Dəmir yolu iqtisadi cəhətdən effektiv olan nəqliyyat növüdür; bu, hər şeydən əvvəl, əsasən, dəmir yolu nəqliyyatının köməyi ilə həyata keçirilən daşımaların həcmindən asılıdır.

Dəmir yolu nəqliyyatı ilə yük daşımaları müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Ona **dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi** deyilir; bu müqaviləyə leqal anlayış isə SSRİ Dəmir Yolu Nizamnaməsinin 37-ci maddəsində verilmişdir.

Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinə görə, dəmir yolu yüköndərən tərəfindən ona tapşırılan yükü təyinat məntəqəsinə çatdırmağı və yükü almağa səlahiyyəti olan şəxsə (yükalanə) verməyi, yüköndərən isə yükün daşınması üçün müəyyən edilmiş haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür.

Müqavilə bağlanmamışdan əvvəl yüköndərən daşıyıcıya yükdaşıma barədə sifariş verməlidir. Belə ki, dəmir yolu ilə yükdaşıma yüköndərənin sifarişinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində yük daşımalarının növü planlaşdırılmasından istifadə olunmur.

Sifarişi vermək hüququ yüköndərəne məxsusdur. Sifarişdə daşınmalı olan yükün həcmi göstərilməlidir. Dəmir yolu idarəsi sifarişə baxmalıdır; əgər sifariş müəyyən olunmuş tələblərə uyğun gəlməzsə, o, imtina barədə əsaslandırılmış qərar qəbul edir. Əgər müsbət qərar çıxarılsa, sifariş qəbul olunmuş sayılır və bu barədə yüköndərəne məlumat verilməlidir. Sifarişin dəmir yolu tərəfindən qəbul olunması, praktiki olaraq, onu ifadə edir ki, yükün daşınması barədə dəmir yolu ilə yüköndərən arasında razılıq olunmuşdur; bu razılaşmaya əsasən, dəmir yolu yükün daşınması üçün daşıma vasitələri (vaqon və konteynerlər) verməli, yüköndərən isə yükü daşıma üçün təqdim etməlidir. Əgər dəmir yolu daşıma vasitəsi verməzsə, yüköndərən isə yükü daşınmaya təqdim etməzsə, onlar üçün cərimə formasında mülki-hüquqi məsuliyyət yaranır.

Sifariş qəbul olunduqdan sonra dəmir yolu və yüköndərən arasında yük daşınması müqaviləsi bağlanılır. Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi yük daşınması müqaviləsinin növlərindən biridir. O, bir sıra xarici ölkələrdə podrat müqaviləsinin növü kimi tanınır¹.

Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi **əvəzli, ikitərəfli və real** müqavilədir. Dəmir yolu magistral nəqliyyat növünə aiddir; magistral nəqliyyat dedikdə isə, ümumi istifadədə olan nəqliyyat başa düşülür. Buna görə də dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi ümumi yük müqavilədir; ümumi yük daşınması müqaviləsinə görə, daşıyıcı ona müraciət edəcək istənilən şəxsin yükünü daşımalıdır².

Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi **qoşulma** müqaviləsi formasında

da bağlana bilər. Belə ki, əgər dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi standart şərtlər nəzərdə tutarsa və yüköndərən həmin şərtləri müzakirə etmədən qəbul edərsə, bütövlükdə həmin müqaviləyə qoşulur. Fransada məhkəmə praktikası dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinə məhz qoşulma müqaviləsi kimi tanıyır. Xarici ölkələrdə müxtəlif növ nəqliyyatla daşıma müqavilələri qoşulma müqaviləsi formasında bağlanırlar³.

2. Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin elementləri

Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasında iki tərəf iştirak edir: daşıyıcı, yüköndərən. Daşıyıcı funksiyasını dəmir yolları yerinə yetirir. Dəmir yolları dedikdə ölkənin dəmir yolu şəbəkəsinin daşıma fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi üçün lazım olan struktur bölmələri başa düşülür. Onlar hüquqi şəxs statuslu dövlət unitar müəssisəsi hesab olunur ki, belə müəssisə kommersiya təşkilatının bir növüdür. Buna görə də dəmir yolları dövlət unitar müəssisəsi formasında yaradılan və fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatıdır.

Ümumi istifadədə olduğu və dövlət əhəmiyyəti kəsb etdiyinə görə dəmir yolları özəlləşdirilmir; onlar dövlət mülkiyyəti hesab olunur. Bu səbəbdən «dövlət dəmir yolu» adlanır. Onu da qeyd etməliyik ki, hava və su nəqliyyatından fərqli olaraq, dəmir yolu ilə yükdaşıma lisenziya (xüsusi razılıq) tələb edən fəaliyyət növü sayılır. Odur ki, dəmir yollarının daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirməsi üçün lisenziya alması tələb edilir. Nəqliyyatın digər növlərindən fərqli olaraq, dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində daşıyıcı funksiyasını fərdi sahibkarlar yerinə yetirə bilməzlər⁴.

Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun hüquqi statusu müvafiq əsasnamə ilə müəyyən edilir⁵. Əsasnaməyə görə, Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun əmlakı dövlət mülkiyyətidir; həmin əmlak tam təsərrüfatlılıq hüququ üzrə Azərbaycan Dövlət Dəmir Yoluna təhkim olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu dövlət təşkilatı hesab olunur.

Dəmir yolu ilə yükdaşımada daşınanın növündən asılı olaraq, yalnız bir dəmir yolu iştirak edir. Belə ki, yerli daşıma növündə daşıyıcı funksiyasını ancaq bir dəmir yolu yerinə yetirir. Birbaşa daşıma növündə isə bir neçə dəmir yolu iştirak edir; bu zaman yalnız bir (vahid) daşıma sənədi tərtib olunur. Başqa sözlə desək, birbaşa daşımalarda iştirak edən dəmir yolları yükü təyinat yerinə ancaq bir daşıma sənədi əsasında çatdırır, daşınma həyata keçirir.

Birbaşa daşıma həyata keçirilərkən yüköndərənə yük daşınması müqaviləsinə yükün yola salındığı (yükün göndərildiyi) yerin dəmir yolu bağılayır; daşıma prosesini həyata keçirən digər dəmir yolları isə müqavilənin bağlanmasında iştirak etmir. Belə ki, birbaşa daşımalar zamanı daşıyıcı qismində bir neçə dəmir yolu çıxış edir, amma yükün yola salınma yerində yüköndərənə daşıma müqaviləsinə ancaq bir dəmir yolu bağılayır. Belə vəziyyətdə yük daşınması mürəkkəb xarakter alır və mühüm xüsusiyyətlərə malik olur. Bu səbəbdən bir-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1 / Отв. ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2004, с.499.

² Sabir Allahverdiyev. Nəqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005, s.141.

³ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 avqust 1995-ci il tarixli 171 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu haqqında» Əsasnamə.

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячурков. М., 1966, с.407.

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.482.

baş daşımalarda hüquqi təbəti nəqliyyat hüquq ədəbiyyatı səhifələrində neçə müddətdir ki, mübahisə predmetinə çevrilmişdir. Müəlliflərdən Q.P.Savıçev göstərir ki, birbaşa daşımalar həyata keçirilən zaman yük daşınması müqaviləsinin bağlayan dəmir yolu bu daşımalarda iştirak edən bütün digər dəmir yollarının qanuni nümayəndəsidir¹.

Müəlliflərdən O.N.Sadikovun fikrincə, birbaşa daşımalarda iştirak edən daşıyıcıların hər biri bütövlükdə daşıma üçün məsuliyyət daşıyır və bu məsuliyyət solidar (birgə) məsuliyyətdir; lakin bu məsuliyyət fərdiləndirici xüsusiyyətlərə malikdir². Belə ki, daşıma üzrə tələb yalnız yükəgöndərmə və təyinat yerlərinin daşıyıcısına verilə bilər. Bu kimi xüsusi məsuliyyət halını əldə əsas tutan müəlliflər onu «birlikdə məsuliyyət» adlandırmağı təklif edirlər³.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq göstərilən məsələnin normaliv həllini vermişdir. Belə ki, birbaşa daşımaları bizim ölkə qanunvericiliyi rəqres öhdəlik hesab edir (MM-in 859.4-cü maddəsi)⁴. Mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, daşıyıcı daşımamı tamamilə və ya qismən başqa daşıyıcının vəstəsilə həyata keçirdiyi halda da məsuliyyət daşıyır; onun daşıma üçün yükü verdiyi daşıyıcıya rəqres hüququ saxlanılır. Burada söhbət məhz birbaşa daşımalardan gedir.

Yükəgöndərənə yük daşınması müqaviləsi bağlayan daşıyıcı əsas daşıyıcı adlanır. Daşımanın həyata keçirilməsində iştirak edən digər daşıyıcılara isə cəlb olunmuş daşıyıcılar deyilir. Bütövlükdə daşımanın həyata keçirilməsinə görə yük sahibi qarşısında əsas daşıyıcı məsuliyyət daşıyır. Odur ki, əgər cəlb olunmuş daşıyıcılar yükün salamat qalmasını təmin etməsələr və ya yükün təyinat yerinə çatdırılma müddətini pozsalar, vurulmuş zərərin əvəzini (və və cəriməni) əsas daşıyıcı ödəyir. Bundan sonra o, yükün salamat qalmasını təmin etməyən və ya çatdırılma müddətini pozan cəlb olunmuş daşıyıcılara rəqres iddia verir və onlar arasında rəqres öhdəlik yaranır.

Azərbaycan Respublikası mülki qanunvericiliyinin nəzərdə tutduğu bu qayda son zamanlar xarici praktikada istifadə olunan qarışıq daşıma operatoru institutuна uyğun gəlir. Bu institut Beynəlxalq qarışıq yük daşımalara haqqında BMT Konvensiyasında (1980) nəzərdə tutulmuşdur. Həmin institutun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, «qarışıq daşıma operatoru» adlanan iri nəqliyyat təşkilatı yükəgöndərənə daşıma müqaviləsi bağlayır və daşımanın həyata keçirilməsi üçün müstəqil surətdə daşıyıcılar cəlb edir; onun cəlb olunmuş daşıyıcılara rəqres hüququ vardır.

Yükəgöndərən rolunda həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər; onlar öz adından yükü daşıyıcıya təhvil verir, onu təyinat yerinə çatdırılmasını tapşırırlar. Yükəgöndərən, bir qayda olaraq, yükün mülkiyyətçisi olur; belə hal-

da məlum məsələdir ki, və yükün mülkiyyətçisi eyni şəxs olur. Bəzən yükəgöndərən rolunda yükün mülkiyyətçisi çıxış etmir. Belə ki, yükü nəqliyyat ekspeditoru da göndərə bilər; bu zaman ekspeditor yükün mülkiyyətçisinin tapşırığı əsasında hərəkət edərək, öz adından dəmir yolu ilə daşıma müqaviləsi bağlayır; o, məhz bu müqavilə üzrə dəmir yolu ilə münasibətlərdə yükəgöndərən qismində çıxış edir.

Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin formasına və bağlanma qaydasına gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, bu müqavilə qaimə tərtib etmək yolu ilə bağlanır. Qaimə daşıma sənədi olub, dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin sadə yazılı formasını ifadə edir. Ona görə ki, birinci, qaimədə yükəgöndərən və daşıyıcının imzalan olur (MM-in 854.2-ci maddəsi); ikinci, qaimədə yük daşınması müqaviləsinin şərtləri (daşımanın müddəti, daşıma haqqı, yükəgöndərən və daşıyıcının adı və s.) göstərilir. Odur ki, qaimə müqavilə sənədidir¹. Qaimə həm də yükü müəyyən edən sənəddir. Belə ki, o, üç nüsxədə tərtib edilir. Qaimənin birinci nüsxəsi yükəgöndərənə təqdim olunur, ikinci nüsxəsi yükü müəyyən edir, üçüncü nüsxəsi isə daşıyıcıya verilir (MM-in 854.2-ci maddəsi). Göründüyü kimi, qaimənin nüsxələrindən biri yüklə birlikdə yükəgöndərən stansiyasından təyinat stansiyasına qədər yükü müəyyən edir və sonda yükəkalana verilir. Bunlardan əlavə, qaimə həm də hesablaşma sənədidir. Belə ki, qaimədə daşıma haqqı və digər ödənişlər barədə məlumatlar göstərilir (MM-in 854.3-cü maddəsi).

Qaimə formulyar şəklində tərtib edilir (MM-in 854.1-ci maddəsi). Formulyar ele formalı sənəddir ki, burada standart müqavilə şərtləri nəzərdə tutulur; yükəgöndərən həmin şərtləri yalnız yük daşınması müqaviləsinə bütövlükdə qoşulmaq yolu ilə qəbul edə bilər. Buna görə də dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi qoşulma müqaviləsidir.

Qaimə konkret olaraq, müəyyən yükəkalana adına tərtib edilir; buna görə də o, adlı sənəd sayılır və döviyyə sənədi hesab olunmur. Yükəgöndərən hər dəfə yük göndərəndə qaimə təqdim etməlidir. Qaimənin blankını yükəgöndərənə dəmir yolu verir. Yükəgöndərən qaimənin müvafiq qrafalannı lazımcına, müəyyənləşdirilmiş qaydalara uyğun olaraq doldurmalı və yüklə birlikdə onu daşıyıcıya təqdim etməlidir.

Yükəgöndərən qaimə blankının aşağıdakı qrafalannı doldurmalıdır: yükəgöndərən təm və dəqiq adı, habelə ünvanı, qrafalanın təm, dəqiq adı və ünvanı, yükün brutto çəkisi, yük yerlərinin miqdarı, yükün qiyməti, yükün adı, təyinat stansiyası və s.

Zəruri olduqda qaimə blankının «Yükəgöndərən qeydləri» adlı xüsusi qrafası doldurulur. Məsələn, xüsusi təhlükəli və təhlükə törədə biləcək yüklər göndərilərsə, yükəgöndərən həmin qrafada təhlükəli yükün konkret növü və buna görə qəbul edilməli olan ehtiyat tədbirləri barədə məlumat göstərməlidir. Yükəgöndərən tərəfindən qaimə blankında hansı məlumatların göstərilməsi və hansı qrafalannı doldurması qanunvericiliklə müəyyən edilir (MM-in 853.1-ci maddəsi).

Yükəgöndərən qrafalan lazımcına doldurmalı və buradakı məlumatları dəqiq

¹ Гражданское право. Учебник. Том 2. Путем 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000. с.47.

² Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1997. с.350.

³ Астановский Г.Б. Солидарная и долевая ответственность при перевозке грузов // Правоведение. 1982, №3.

⁴ Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Dərslük. II cild. II nəşr. Bakı, 2008. s.371.

¹ Müəlliflərdən K.Xolopov bunun əksi olan mövqedə durur (bax: Холупов К. Основной закон железных дорог России // Закон. 2000, №9, с.54-55).

göstərməlidir. Əgər yükğöndərən həmin məlumatları daqiq göstərməzsə və ya göstərməzsə, bunun nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir (MM-in 853.2-ci maddəsi).

Qaimə blankının bəzi qrafalarını dəmir yolu doldurur. Məsələn, daşıyıcının adı və ünvanı, yükləmənin yeri və tarixi, qaimənin tərtib edildiyi yer və tarix, daşıma ödənişləri və digər qrafalardakı məlumatları daşıyıcı göstərməlidir. Qaimə blankında həm yükğöndərən, həm də daşıyıcının göstərməli olduğu məlumatların dairəsi qanunvericiliklə müəyyən edilir (MM-in 854-cü maddəsinin 3-cü bəndi).

Qaimə təsdiqetmə (sübutetmə) funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, o, aşağıdakıları təsdiq edir (MM-in 854.1-ci maddəsi):

- yükğöndərən ilə daşıyıcı arasında müqavilə bağlanması faktını (qaimə təsdiqləyir ki, yükğöndərən və daşıyıcı arasında yük daşınması müqaviləsi bağlanmışdır);

- daşıyıcı tərəfindən yükün daşınmaya qəbul olunması faktını (qaimə onu təsdiqləyir ki, daşıyıcı yükü daşınma üçün qəbul etmişdir);

- yükalan tərəfindən yükün qəbul edilməsi faktını (qaimənin yükalanı daşınması onu ifadə edir ki, o, yükü daşıyıcıdan qəbul etmişdir);

- müqavilə iştirakçılarından birinin verdiyi reklamasiyaları¹ və ya qeyd-şərtləri (məsələn, daşıyıcı yükün xaricə görünən qüsuru barədə qaimədə qeyd-şərt edə bilər, daşıyıcı daşıma zamanı yükün salamat qalmamasına səbəb ola bilən halı müəyyənləşdirdikdə bu barədə akt tərtib edir və qaimədə müvafiq qeyd yazır);

- daşıyıcının yükə girov hüququnun olmasını (yükalanın daşıma ödənişlərini daşıyıcıya vermək öhdəliyinin icrasını təmin etmək üçün qanun daşıyıcıya girov hüququ verir; əgər yükalan həmin öhdəliyi icra etməzsə, onda daşıyıcı girov hüququnu həyata keçirir, yəni yük satılır və satış pulundan daşıma ödənişləri çıxılır, qalan məbləğ isə yükalanə verilir).

Qaimə bunlarla bərabər, həm də yükğöndərən və ya yükalanın yükə dair sərəncam vermək hüququnu təsdiqləyir. Qaimə təsdiq edir ki, kim yükə dair sərəncam verə bilər: yükğöndərən, yoxsa yükalan. MM-in 856-cı maddəsi yükə dair sərəncam vermək hüququnun tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Yükğöndərən yükə dair sərəncam vermək hüququ üç alternativ hərəkəli yerinə yetirməyi ifadə edir:

- yükü geri almaq;
- yükün təyinat (çatdırılma) yerini dəyişdirmək;
- yükalanı dəyişdirmək.

Yükğöndərən yükə dair sərəncam vermək hüququndan yalnız o halda istifadə edə bilər ki, yük hələ daşıyıcıda olsun və daşıma prosesi başa çatmasın. Əgər yük təyinat yerinə çatdırlarsa və yükalan yükün ona verilməsini tələb edərsə, yükğöndərən yükə sərəncam verə bilməz. Bundan başqa, daşıyıcı qaimənin yükü müşayiət edən ikinci nüsxəsini yükalanə verəndə halda da yük-

ğöndərən yükə sərəncam vermək hüququndan istifadə etməsi mümkün olmur. Bu kimi hallarda yük artıq yükalanın sərəncamına keçir.

Qeyd etdik ki, üç nüsxədə tərtib olunmuş qaimənin birinci nüsxəsi yükğöndərənə verilir. Əgər qaimənin birinci nüsxəsi yükğöndərənə deyil, yükalanə verilsə, yükğöndərən yükə dair sərəncam vermək hüququnu həyata keçirə bilməz. Belə halda yükə dair sərəncam vermək hüququ yükalanə məxsus olur.

Yükğöndərən yükə dair sərəncam vermək hüququna həm də o halda malik olmur ki, qaimədə yükə dair sərəncam verməyə yalnız yükalanın ixtiyarının çatması göstərsin. Belə halda məlum məsələdir ki, yükğöndərən yükə dair sərəncam vermək hüququndan məhrum olur. Buna görə də həmin hüququn sahibi yükalan olur.

Başqa bir halda da yükğöndərən yükə dair sərəncam vermək hüququndan istifadə edə bilməz. Belə ki, yük daşınmaya verildikdə yükğöndərən bu barədə daşıyıcıdan qəbz (yükün qəbul olunması barədə qəbz) alır. Əgər o, qəbzi qaytara bilmirsə, yükə dair sərəncam vermək hüququnu həyata keçirə bilməz.

Göstərdiklərimizdən başqa, qaimə həm də yük daşınması müqaviləsinin məzmununu (müqavilə şərtlərini) təsdiqləyir. Müqavilənin məzmunu (müqavilə şərtləri), eləcə də yük daşınması müqaviləsinin bağlanma faktı təkə qaimə ilə deyil, istənilən sübutetmə vasitəsi ilə təsdiqlənə bilər. Əgər qaimə yanlış və ya natamam tərtib edilərsə, yaxud itərsə, yük daşınması müqaviləsinin mövcudluğu və məzmununun sübuta yaranan hər bir vasitə ilə sübut edilməsi mümkündür (MM-in 854.7-ci maddəsi). Odur ki, qaimə olmadığı halda yük daşınması müqaviləsi istənilən üsulla sübut oluna bilər¹.

Yük göndərən qaimədə məlumatları daqiq, düzgün və tam göstərməlidir. Əgər o, həmin məlumatları (məsələn, yükalanın adı, təyinat yeri və s.) yanlış və ya natamam versə, buna görə cərimə deyil, zərərin əvəzini ödəmə formasında mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır (MM-in 854.6-cı maddəsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, qaimənin əsas rolu və hüquqi əhəmiyyəti onun yük daşınması müqaviləsinin yazılı forması olmasından ibarətdir. Belə ki, qaimə elə bir yazılı sənəddir ki, həmin sənədə dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin bütün mühüm şərtləri müəyyən olunur. Odur ki, bu sənəd yük daşınması müqaviləsinin yazılı formasıdır². Buna görə də hüquq ədəbiyyatında söylənən belə bir fikirlə razılaşmaq olmaz ki, dəmir yolu qaiməsi yük daşınması müqaviləsinin yazılı forması deyil, yalnız həmin müqavilənin bağlanması təsdiq edən sübutdur³. Həm də belə bir mövqə əsassızdır ki, yük daşınması müqaviləsi, sadəcə olaraq, tərəflərin razılığa gəlmələri yolu ilə bağlanır⁴ və yaxud yük daşınması müqaviləsi yolu ilə bağlanır ki, bu, qaimə ilə təsdiqlənir; buna görə də dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi konkret sənəd tərtib etmək yolu ilə bağlanmır və qaimə yük daşınması müqaviləsi deyildir⁵.

Belə bir fikri mübahisəsiz olaraq təsdiqləyə bilərik ki, qaimə dəmir yolu ilə

¹ Reklamasiya (latınca «reclamation» ucadan etiraz etmək, bəyənməmək) dedikdə müqavilə iştirakçılarının bir-birinə verdikləri tələb (iddia) və ya bu tələbi (iddianı) bildiren sənəd başa düşülür.

¹ П. Жюлло де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с.221.

² Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 4. М., 2004, с.412.

³ Комментарий к Транспортному уставу железных дорог Российской Федерации (по состоянию) / Под ред. Т.Е.Абовой и В.Б.Линдреса. М., 1998, с.50.

⁴ П. Жюлло де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Том 3. М., 1961, с.220.

⁵ Холопов К. Основной закон железных дорог России // Закон, 2000, №9, с.54-55.

yük daşınması müqaviləsidir; yükəndərən tərəfindən yük daşıyıcıya verildiyi andan həmin müqavilə bağlanmış sayılır. Qaimənin yoxluğu, yəni tərtib edilməməsi yük daşınması müqaviləsinin özünün bağlanmamasını göstərir¹. Buna görə də qanunvericilikdə ifadə olunan belə bir göstərişin heç bir əsası yoxdur ki, qaimə tərtib edilmədiyi halda da yük daşınması müqaviləsi qüvvədə olur (MM-in 854.7-ci maddəsi). Qanunverici bu kimi yanlış fikri aradan qaldırmaq üçün həmin göstərişi MM-dən çıxarmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, bütün ölkələrdə demir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi daşıma məktubu («lettre de voiture», «Frachtbrieu» və s.), yəni qaimə ilə rəsmiləşdirilir². Məsələn, İtaliyada yük daşınması müqaviləsi qaimə (lettera di vettura) tərtib etmək yolu ilə bağlanır.

§ 8. Hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsi

1. Hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsi və onun xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə hava nəqliyyatının rolu mühüm dərəcədə artmışdır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, ticarət və digər sahələr üçün lazım olan yüklər daha effektiv surətdə təyinat yerinə məhz nəqliyyatın bu növü ilə çatdırılır. Xüsusilə də yüksək qiymətli və müddətli yüklərin daşınması hava nəqliyyatının köməyi ilə təmin olunur.

Hava nəqliyyatı Azərbaycan Respublikasının vahid nəqliyyat sisteminin tərkib hissəsidir. Nəqliyyat sistemində hava nəqliyyatının rolu və əhəmiyyəti onun texniki-iqtisadi üstünlükləri ilə müəyyən olunur ki, həmin üstünlüklərə aiddir. Yüksək çatdırma sürətinə malik olmaq, quru və su kommunikasiyaları ilə müqayisədə hava daşıma məsafələrinin daha qısa olması, aeroportlar arasında kommunikasiya şəbəkələrinin yaradılmaması, nəqliyyat dəhlizi funksiyasını yerinə yetirən təbii hava yollarına malik olmaq, fiziki-coğrafi yer şəraitindən əsli olmamaq, yükləri uzaq məsafələrə daşımağın mümkün olması və s.

Hava nəqliyyatının fəaliyyətində hava daşımalarını həyata keçirmək vacib yer tutur. Hava daşımaları isə daşıma müqavilələrinə əsasən həyata keçirilir. Yüklər də daşıma müqaviləsinə uyğun olaraq daşınır. Ona hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsi deyilir.

Hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsi, hər şeydən əvvəl, «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə (2005) tənzimlənir. Qanunda göstərilir ki, hava daşıma müqavilələrinin rəsmiləşdirilməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir³. Qanunun belə bir göstərişi xüsusilə əhəmiyyətlidir ki, hava yolu ilə yüklər daşıma müqaviləsinə uyğun olaraq daşınır⁴. Amma burada yük daşınması müqaviləsinə leqal anlayış verilmir.

Hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin tənzimlənməsində Daşıma Qay-

daları vacib rol oynayır¹. Qaydalann 2-ci fəslində nəzərdə tutulan bir sıra normalar həmin müqavilənin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Məhz burada hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin leqal anlayışı formulə edilir.

Hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsinə əsasən, daşıyıcı yükəndərənənin ona verdiyi yükü təyinat məntəqəsinə çatdırmağı və yükü onu almağa səlahiyyətli olan şəxsə (yükalanə) verməyi, yükəndərən isə müəyyənləşdirilmiş tarif üzrə yükün daşınması haqqını ödəməyi öhdəsinə götürür. Bu, adi yük daşınması müqaviləsinə verilən fərqlərdir. Daşıma qaydalan bundan başqa, hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin ikinci növünü də nəzərdə tutur ki, həmin növə hava çarter yük daşınması müqaviləsi deyilir. Beləliklə, hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir: adi yük daşınması müqaviləsi, hava çarter müqaviləsi.

Hava yolu ilə adi yük daşınması müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə real, əvəzli, ikitərəfli və üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilədir². Onun bağlanmasında iki tərəf iştirak edir: daşıyıcı, yükəndərən. Daşıyıcı funksiyasını aviamüəssisə yerinə yetirir. Aviamüəssisə dedikdə müəyyənləşdirilmiş haqq müqabilində hava daşımalarını həyata keçirən mülki aviasiya müəssisəsi başa düşülür. Aviamüəssisə dövlət müəssisəsi sayılır. Buna görə də onlar hava yolu ilə yükdaşıma fəaliyyətinin lisenziya (xüsusi razılıq) əsasında deyil, qanunvericilikdə ifadə olunan birbaşa göstərişə uyğun olaraq həyata keçirirlər; bu göstərişə əsasən aviamüəssisələr daşıyıcı statusu əldə edirlər.

Daşıyıcı statusu həm də lisenziya (xüsusi razılıq) əsasında əldə oluna bilər. Belə ki, hava yolu ilə daşıma lisenziyaləşdirilmiş fəaliyyət növünə, yəni xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb olunan fəaliyyət növünə şamil edilir³. Əvvəllər lisenziyanı «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konsemini verirdi. İndi isə bu işi Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi yerinə yetirir. Lisenziyanı həm hüquqi şəxslər (kommersiya təşkilatları), həm də sahibkar statuslu fiziki şəxslər (fərdi sahibkarlar) ala bilərlər.

O ki qaldı yükəndərənə, mülki hüququn istənilən subyekti hava yolu ilə adi yük daşınması müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edə bilər.

2. Hava yolu ilə adi yük daşınması müqaviləsinin digər elementləri

Hava yolu ilə adi yük daşınması müqaviləsinin formasına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilə həmişə sadə yazılı formada bağlanır. Belə ki, hava yolu ilə yükdaşıma avlaqaimə ilə rəsmiləşdirilir. Hava yolu ilə adi yük daşınması müqaviləsi də məhz avlaqaimə tərtib etmək yolu ilə bağlanır. Avia-

¹ «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konseminin 1 fevral 1995-ci il tarixli 67 nömrəli əmrilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Hava Yollarının hava xətlinde sənədin, bəqaj və yüklərin daşınması qaydalan».

² Q.P. Saviçev isə göstərir ki, üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsinə təbiiq oluna bilməz (bax: Saviçev G.P. Договор воздушной перевозки. М., 1963, s.17).

³ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növləri və onları yerinə icra hakimiyyəti orqanlarının siyahısı».

¹ Егуазеров В.А. Транспортное право. Учебное пособие. М., 1999, с.68.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Яичков. М., 1966, с. 406-407.

³ «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 45-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

⁴ «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 48-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

qaimə bu müqavilənin yazılı formasıdır.

Aviaqaimə ilə bağlı olan münasibətlər «Aviasiya haqqında» Qanunla nizama salınır. Qanunun 48-ci maddəsi həmin münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur¹.

Aviaqaimədə aşağıdakılar göstərilir: yükçündən olanın və yükçünün adı və ünvanı, göndərilmə və təyinat məntəqələri, yükləmə yeri və tarixi, yük yerlərinin sayı, qablaşdırma, tərkibi və bruto çəkisi, göndərilmə yeri, qiymətli yük olduğu onun dəyəri və digər məlumatlar.

Aviaqaiməni yükçündən tərtib edir. Daşıyıcı və ya onun nümayəndəsi isə onu rəsmiləşdirir. Aviaqaiməni həm yükçündən, həm də daşıyıcı imzalayır. Onların imzaları ştempellə əvəz edilə bilər.

Bəzən bir deyil, bir neçə aviaqaimə tərtib olunması lazım gəlir. Belə ki, müəyyən hallarda yük iki və ya daha artıq təyinat məntəqəsinə çatdırılmalıdır. Bu zaman daşıyıcının tələbi ilə yükçündən ayrı-ayrı qaimələr tərtib edilir.

Yükçündən aviaqaimədə yükə aid məlumatları düzgün, dəqiq və tam göstərməlidir. Əgər o, bu tələbə əməl etməzsə, yeni aviaqaimədə yükə aid məlumatları yanlış, qeyri-dürüst və ya natamam göstərsə, bunun nəticəsində daşıyıcıya vurulmuş zərərə görə məsuliyyət daşıyır. Buna görə cərimə deyil, zərərin əvəzini ödəmə formasında məsuliyyət müəyyənəşdirilir². Odur ki, yükçündən vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Aviaqaimə daşıma (naqliyyat) sənədinin digər növləri kimi yük daşınması müqaviləsinin mövcudluğunu, bağlanma faktını və onun məzmununu (müqavilə şərtlərini) təsdiqləyir.

Müddət, yeni yükün çatdırılma müddəti hava yolu ilə adi yük daşınması müqaviləsinin elementlərindən biridir. Daşıma Qaydalarının V fəsilinin 10-cu bəlməsi yükün çatdırılması müddətini tənzimləyir.

Qiymət müqavilənin elementlərindən biridir. Səhnbət yükün daşınması üçün ödənilən **daşıma haqqından** gedir. Daşıma haqqı ilə bağlı münasibətlər Daşıma Qaydalarının VI fəslə ilə müəyyən edilir. Bu fəsil daşıma tariflərini, daşıma haqqının hesablanma qaydasını və digər məsələləri tənzimləyir.

Daşıma haqqı daşıma tarifləri əsasında hesablanır. Bundan ötrü müvafiq tarif daşınan yükün ümumi çəkisinə vurulur. Tarif dedikdə isə, yükün kütlə və ya həcm vahidinə görə daşıyıcı tərəfindən alınan və müəyyən qaydada təsdiqlənən məbləğ başa düşülür.

Hava yolu ilə yük daşıma tarifləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyənəşdirdiyi qayda üzrə təsdiq edilir; onların tətbiq olunmasını «Azərbaycan Hava Yolları» Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti müəyyənəşdirir.

3. Hava çarter yük daşınması müqaviləsi

Hava çarter müqaviləsi hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin növlərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtaşın həyata keçirilməsindən asılı olaraq hava yolu ilə yükdaşımının iki növü fərqləndirilir: müntəzəm yükdaşıma; qeyri-müntəzəm yükdaşıma. Hər iki növ yükdaşıma Azərbaycan Respublikası

nın aviasiya qanunvericiliyinə məlumdur¹.

Əgər aviasiya müəssisələri yükü müntəzəm sürətdə müəyyənəşdirilən hava xətləri ilə daşıyarsa, buna **müntəzəm yükdaşıma** deyilir. Belə yükdaşıma aviaqaimə (hava yolu ilə adi yük daşınması müqaviləsi) ilə rəsmiləşdirilir. Biz bir az əvvəldə məhz bu daşıma sənədi (adi yük daşınması müqaviləsi) barədə danışdıq.

Qeyri-müntəzəm yükdaşıma odur ki, belə daşıma tək-tək hallarda, ona tələb olduğu qədər tramp hava gəmisini tərəfindən həyata keçirilir. Tramp hava gəmisini cədvəl üzrə hərəkət etməyən nəqliyyat vasitəsidir. Buna görə də qeyri-müntəzəm yükdaşımaya həm də **tramp hava yükdaşımına** deyilir².

Qeyri-müntəzəm yükdaşıma isə çarter kimi daşıma sənədi (hava çarteri) ilə rəsmiləşdirilir. Odur ki, qeyri-müntəzəm yükdaşımaya **hava çarter yükdaşımına** da deyilir. Bu münasibətin, yəni qeyri-müntəzəm yükdaşımının hüquqi rəsmiləşdirmə forması isə hava çarter yük daşınması müqaviləsi adlanır. Belə ki, hava yolu ilə qeyri-müntəzəm yük daşınması müqaviləsi çarter kimi daşıma sənədi əsasında bağlanır.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə düşmüş Hava Məcəlləsinin 144-cü maddəsi çarter müqaviləsinə anlayış verirdi; keçmiş Məcəllənin IX fəslə bütövlükdə çarter müqavilə münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdi. Burada çarter müqaviləsinə xarakterizə edən hüquqi əlamətlər müəyyən olunmuşdu. Amma qüvvədə olan «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu hava çarter daşımalarının həyata keçirilməsinə yol versə də, hava çarter yük daşınması müqaviləsinə tənzimləmişdir. Belə ki, bu Qanunda həmin müqavilənin forması, məzmunu və bağlanma qaydası haqqında hər hansı norma rast gəlmirik. Hava çarter müqaviləsi həm də Mülki Məcəllə ilə tənzimlənmir. Lakin bunlara baxmayaraq, hava yolu ilə daşımalar sahəsində mövcud olan Daşıma Qaydalarında hava çarter müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr olunan bir sıra normalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, həmin Qaydalarda göstərilir ki, hava çarter müqaviləsi müvafiq tərəfin hava gəmisini kirələmək barədə sifariş əsasında bağlanır. Buna görə həmin müqavilə həm də sifarişli reys müqaviləsi adlanır.

Hava çarter yük daşınması müqaviləsinə görə, bir tərəf (kirayəverən) yük daşınması üçün hava gəmisinin tutumunu haqqı ödənilməklə, tamamilə və ya qismən bir və ya bir neçə reys üçün digər tərəfə (kirayəçiyə) verməyi öhdəsinə götürür. Burada söhbət yük daşımaq üçün hava gəmisinin kirələnməsindən gedir. Buna görə də hava çarter müqaviləsinə bəzən hava gəmisinin kirələnməsi müqaviləsi də deyilir.

Hava çarter yük daşınması müqaviləsi **konsensual müqavilə**dir. Ona görə ki, bu müqavilə kirəverən üçün hava gəmisinin tutumunu yük daşımaq üçün digər tərəfə vermək vəzifəsi yaradır. Müqavilə həm də əvəzi və ikitərəfli müqavilədir.

Müqavilədə iki tərəf iştirak edir: kirayəverən (kirəverən) və kirayəçi (kirə-

¹ «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 38-ci və 39-cu maddələri.

² Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред. К.В. Холлопова. М., 2000, с.479.

¹ «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 48-ci maddəsi.

² «Aviasiya haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 48-ci maddəsinin 6-cı bəndi.

çji). Kirayəyə verən **fraxta verən**, kirayəçi isə **fraxta götürən** (və ya **fraxtedən**) də adlanır. Buna görə də hava çarter müqaviləsi həm də **hava gəmisinin fraxtəmə müqaviləsi** adlanır.

Kirayəyə verən dedikdə hava gəmisinin mülkiyyətçisi başa düşülür; **hava gəmisinin mülkiyyətçisi** isə hava gəmisini üzərində sahiblik, icarə və ya istifadə hüququna malik olan şəxsdir. Hava gəmisinin mülkiyyətçisi qismində, adətən, aviaşirkət çıxış edir.

Kirayəçi dedikdə isə sifarişçi başa düşülür; o, hava gəmisini sifariş edən şəxsdir.

Hava çarter yük daşınması müqaviləsinə aşağıdakılar barədə məlumatlar daxil edilir: tərəflərin adı, hava gəmisinin tipi, daşınan yükün miqdarı, hava gəmisinin yük daşımaq məqsədi ilə kirayəyə götürülməsi, kirayə haqqının (fraxtın) məbləği, hava gəmisinin yola salınması yeri və vaxtı, hava gəmisinin təyinat yeri. Çarter müqaviləsində digər şərtlər də nəzərdə tutula bilər. Məsələ burasındadır ki, hava çarter müqaviləsi çarter daşımalarının şərtlərini müəyyənləşdirməyin əsas vasitələrindən biridir. Həmin şərtlər həm də aviaşirkətlərin qaydalan və tarifləri ilə tənzimlənir; lakin bu sənədlər hava çarterini müfəssəl şəkildə tənzimləmir. Odur ki, çarterin özünün məzmunu, habelə çarter münasibətləri iştirakçıların hüquq və vəzifələri, əsasən, çarter proformaları ilə müəyyən edilir. **Çarter proformaları** dedikdə isə, standart çarter formaları başa düşülür ki, belə formalar mətbəə üsulu ilə aviaşirkətlər tərəfindən hazırlanır. Lakin çarter proforması qoşulma müqaviləsinə ifadə etmir. Belə ki, müqavilə bağlanarkən tərəflər ona əlavə edilə bilər, bu və ya digər şərt daxil edə bilərlər.

Hava çarteri kifayət dərəcədə mürəkkəb xarakterli anlayışdır. Odur ki, edəbiyyat səhifələrində onun hüquqi təbiəti eyni cür müəyyənləşdirilmir. Bəzi müəlliflər hava çarter müqaviləsinə icarə müqaviləsi¹, digərləri icarə tipli müqavilə², üçüncü qrup alimlər isə daşıma müqaviləsi³ hesab edirlər.

Hesab edirik ki, hava çarter müqaviləsinin hüquqi təbiətini müəyyənləşdirmək üçün həmin müqavilənin hansı şərtlə bağlanmasını əsas götürmək lazımdır. Belə ki, hava çarter müqaviləsi hava gəmisinin öz heyəti ilə və ya heyətsiz verilməsi şərti ilə bağlanır. Buna uyğun olaraq hava çarter müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir⁴:

- heyətlə hava fraxtəmə müqaviləsi;
- heyətsiz hava fraxtəmə müqaviləsi.

Hava gəmisinin heyəti dedikdə uçuş vaxtı hava gəmisinin idarə edilməsi və xidmət göstərilməsi üzrə hava gəmisinin bortunda müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək üçün hava gəmisinin müvafiq sahibi və ya istismarçısı tərəfindən təyin olunan şəxslərdən ibarət ekipaj başa düşülür; **hava gəmisinin istismar-**

çısı isə hava gəmisinin istismarı ilə məşğul olan və ya bu sahədə öz xidmətlərini göstərən şəxsdir.

Heyətlə hava fraxtəmə müqaviləsi dedikdə elə hava çarter müqaviləsi başa düşülür ki, bu müqaviləyə görə hava gəmisinin sahibi (aviaşirkət) hava gəmisini lazımınca hazırlanmış ekipajla birlikdə fraxtedənin istifadəsinə verməyi öhdəsinə götürür. Hava çarter müqaviləsi, bir qayda olaraq, məhz bu növdə bağlanır. Bu növ müqavilənin predmetini həm yük daşımaq üçün hava gəmisinin kirayəyə verilməsi, həm də daşıma xidməti göstərilməsi (daşıma əməliyyatının aparılması) təşkil edir. Digər tərəfdən, çarter sənədində göstərilir ki, çarter münasibətlərinə aviaşirkətin daşıma şərtləri tətbiq edilir. Buna görə də **heyətlə hava fraxtəmə müqaviləsi (hava çarter müqaviləsi) yük daşınması müqaviləsinin növü kimi çıxış edir.**

Bununla bərabər, hava gəmisini heyətsiz da kirayəyə verilə bilər. Buna nadir hallarda təsadüf olunur. Hava çarter müqaviləsinin bu növü isə kirayə müqaviləsi sayılır. Lakin kirayə müqaviləsindən fərqli olaraq yük sahibi hava fraxtəmə (çarter) müqaviləsinə görə kirayə haqqı deyil, yükün daşınması üçün haqq ödəyir¹.

Hava çarter müqaviləsinin hüquqi təbiəti dəniz çarter müqaviləsinin hüquqi təbiəti ilə eynidir. Qeyd etməliyik ki, daha əvvəl meydana gəlmiş dəniz çarteri forma, məzmun və terminologiya baxımından hava çarterinə təsir etmişdir.

§ 9. Dənizlə yük daşınması müqaviləsi

1. Dənizlə yük daşınması müqaviləsi anlayışı və onun növləri

Nəqliyyat istənilən ölkənin iqtisadiyyatının müstəqil sahəsidir ki, dəniz nəqliyyatı onun əsas növlərindən biri sayılır; nəqliyyatın bu növü daşımaların heyatə keçirilməsində vacib rol oynayır. Bir çox dəniz ölkələrində onun əsas fəaliyyət sahəsi xarici iqtisadi münasibətləri təmin etməkdən ibarətdir. Belə ki, bu ölkələrlə xarici iqtisadi münasibətlərin digər iştirakçısı olan dövlətlər arasında ümumi quru sərhəd olmur; onlar bir-birləri ilə dəniz yolları vasitəsilə birləşir ki, həmin yollar xarici ticarət yüklərinin daşınmasını təmin edir. Odur ki, iri dəniz ölkələrində xarici ticarət daşımalarının heyatə keçirilməsində başlıca rolunu məhz dəniz nəqliyyatı yerinə yetirir.

Dəniz nəqliyyatı bir sıra texniki-iqtisadi üstünlüklərə malikdir. O, bu üstünlüklərə əsasən, nəqliyyat sistemində layiqli yerlərdən birini tutur. Belə üstünlüklərə iqtisadi ədəbiyyat səhifələrində aid edilir: istənilən növ yükü daşımaq qabiliyyətinə malik olmaq, qeyri-məhdud yük götürmək qabiliyyətinə malik olmaq, yükü təyinat yerinə yüksək sürətlə çatdırmaq qabiliyyəti (bir gündə 350-550 km), dəniz təbii su yollarına malik olmaq, az enerji işlədilməsi, yük daşımalarının maya dəyərinin aşağı olması və s.

XIX əsrdən başlayaraq dəniz nəqliyyatının iki iki formada təşkil edilir²: xətt

¹ Советское государство и право. 1968, №11, с.62; Правоведение, 1969, №3, с.133; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с.272.

² Остроумов Н.Н. Всадущий чартер и его условия // Советское государство и право. 1980, №1, с.130; Садиқов О.Н. Правовое регулирование международных перевозок. М., 1981, с.193.

³ Rodiere R. Droit des transports. Paris, 1977, pp.845-847; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.50; Тулеугалиев Г.И. Избранные труды по транспортному праву. Алматы, 2003, с.193.

⁴ Əliyev E.Ə. Beynəlxalq daşımaların hüquqi tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, s.208.

¹ Тулеугалиев Г.И. Избранные труды по транспортному праву. Алматы, 2003, с.193; Гражданское право. Учебник / Отв. ред. М.К.Сулейменов, Ю.Г.Басин. Алматы, Том 2, с.303-310.

² Авчинкин Д.В. Международные перевозки. Минск, 1999, с.41.

gəmiçiliyi (ingiliscə «line shipping»), tramp gəmiçiliyi (ingiliscə «tramp shipping»). Xətt gəmiçiliyi ictimai, yəni ümumi istifadədə olan dəniz nəqliyyatıdır. Buna görə də xətt gəmiçiliyi ona müraciət edən istənilən şəxsin yükünü daşımalıdır. Tramp gəmiçiliyi isə, bundan fərqli olaraq, fərdi istifadə nəqliyyatıdır. Odur ki, tramp gəmiçiliyi istənilən şəxsin (yükgöndərəninin) yükünü daşıma üçün qəbul etməyə borclu deyildir. Tramp gəmiçiliyi yalnız öz seçdiyi və istədiyi şəxs üçün daşımanı həyata keçirə bilər¹. Bu səbəbdən o, ictimai (ümumi istifadədə olan) dəniz nəqliyyatı hesab olunmur.

Dəniz nəqliyyatının işinin təşkilinin göstərdiyimiz iki formasına uyğun olaraq dəniz daşımalarının da iki növü fərqləndirilir:

- xətt daşımaları;
- tramp daşımaları.

Xətt daşımaları dedikdə müntəzəm surətdə həyata keçirilən daşımalar başa düşülür. Buna görə də xətt daşımalarına **müntəzəm daşımalar** da deyilir. Xətt (müntəzəm) daşımalarını layner (xətt gəmisi) həyata keçirir. **Layner (xətt gəmisi)** yükləri əvvəlcədən elan olunmuş cədvəl əsasında, yalnız müəyyənləşdirilmiş xətlərdə yerinə yetirir; onun vasitəsilə, bir qayda olaraq, dəyəri xeyli dərəcədə yüksək olan **əsas yüklər** daşınır. Əsas yüklər dedikdə isə, xarici ticarət yükləri (dəzgahlar, avadanlıqlar, xalq istehlakı malları, avtomobillər, məişət texnikası və s.) başa düşülür².

O ki qaldı tramp daşımalara, qeyd etməliyik ki, belə daşımalar **qeyri-müntəzəm daşımalardır**. Bu səbəbdən tramp daşımaları **qeyri-müntəzəm daşımalar** da adlanır. Tramp (qeyri-müntəzəm) daşımalarını isə tramp gəmisi həyata keçirir³. Tramp gəmisi yükləri cədvəl olmadan daşıyır; o, yalnız daşımaya tələbat və ehtiyac yarandıqı hallarda tək-tək reyslər edir. Tramp gəmisi istənilən daşıma istiqamətində yükdaşımanı həyata keçirə bilər. Belə ki, daşımanın istiqaməti, eləcə də yükvurma və yükboşaltma limanları hər bir halda fərdi olaraq müəyyənəşdirilir. Layner (xətt gəmisi) isə bundan fərqli olaraq cədvəl üzrə müəyyənəşdirilmiş limanlar arasında reyslər edir⁴.

Tramp gəmisi ilə, bir qayda olaraq, kütləvi yüklər (taxıl, kömür, filiz, neft, gübrə, metal, meşə materialları, sement, qənd, pambıq, fosfat və s.) daşınır; bu yüklər, adətən, iri partiyalarla eyni növü yüklər daşınır. Laynerlə (xətt gəmiləri ilə) isə kiçik partiyalarla müxtəlif növ yüklər daşınır.

Xətt daşımaları tramp daşımalarından həm də daşıma haqqının ödənilməsinə görə fərqlənir. Belə ki, xətt daşımalarına görə daşıma haqqı elan olunmuş tariflər üzrə ödənilir. Tramp daşımalara görə haqqı isə danışıq yolu ilə tərəflərin (yük sahibi ilə gəmi sahibinin) özləri müəyyənəşdirirlər. Odur ki, hər bir halda daşıma haqqı fərdi olaraq müəyyən olunur. Digər tərəfdən, xətt daşıma-

larına görə, adətən, daha çox haqq ödənilir. Belə ki, xətt gəmiləri daşımalan cədvəl üzrə həyata keçirir. Buna görə də onlar gəminin tam yüklənib-yüklənməməsindən, orada kifayət sayda yükün olub-olmamasından asılı olmayaraq cədvələ əməl etməli, müəyyənəşdirilmiş müddətdə daşımanı həyata keçirməlidir. Bu səbəbdən gəmi sahibləri gəminin tam yüklənməməsi riskini nəzərə alaraq tarif dərəcələrini artırırlar.

Bundan başqa, xətt gəmilərində, bir qayda olaraq, daha qiymətli yüklər daşınır. Məlum məsələdir ki, yük sahibi belə yüklərin daşınmasına görə daha çox daşıma haqqı ödəməkdə maraqlıdır. Digər tərəfdən, xətt gəmisi bir reysdə çoxlu müxtəlif yüklər daşıyır; bu yüklərdən hər birinin öz qablaşdırılma, gəmiyə verilmə, güclə yerləşdirilmə və gəmidən boşaltma sxemi vardır. Təbii ki, bunlar görülən işlərin dəyərinin və daşıma haqqının artmasına təsir etməyə bilməz.

Həm xətt daşımalan, həm də tramp daşımalan həyata keçirilən zaman yaranan münasibətlər müqavilə ilə rəsmiləşdirilir; ona dənizlə yük daşınması müqaviləsi deyilir. Dənizlə yük daşınmasının göstərdiyimiz iki növünə uyğun olaraq, dənizlə yük daşınması müqaviləsi iki ənənəvi növə bölünür:

- dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi;
- gəmini fraxtetmə müqaviləsi.

Dəniz donanmasının mövcud olduğu, habelə dəniz nəqliyyatının xətt gəmiçiliyi və tramp gəmiçiliyi kimi iki təşkilatı formada istismar edildiği bütün ölkələrdə göstərilən müqavilələrdən istifadə olunur; xarici qanunvericilik tənzimləyicisinin hüquqi statusu, gəmi sahibinin məsuliyyəti, həmçinin yük daşınması müqaviləsi kimi üç məsələnin tənzimlənməsi xüsusi diqqətə layiqdir⁵. O ki qaldı Azərbaycan Respublikasının dəniz qanunvericiliyinə, qeyd etməliyik ki, həmin müqavilələr bizim ölkə qanunvericiliyinə də məlumdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası TGM-in 87-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə dənizlə yük daşınması müqaviləsi bağlana bilər:

- dənizlə yük daşınması üçün bütün gəminin, onun bir hissəsinin və ya müəyyən gəmi yerlərinin verilməsi şərti ilə;
- belə şərt olmadan.

Birinci halda söhbət gəmini fraxtetmə müqaviləsindən, ikinci halda isə dənizlə adi yük daşınması müqaviləsindən gedir. Hər iki növ müqavilə ümumi anlayış olan dənizlə yük daşınması müqaviləsinə aiddir. Dənizlə yük daşınması müqaviləsinin ümumi anlayışı isə Azərbaycan Respublikası TGM-in 87-ci maddəsinin 1-ci bəndində verilməlidir.

Dənizlə yük daşınması müqaviləsinə görə, daşıyıcı yükgöndərəninin ona verdiyi və ya verəcəyi yükü təyinat limanına daşımağı və yükün alınmasına vəkil edilən şəxsə (yükalanana) verməyi, yükgöndərənin və ya fraxtetmə isə daşıma haqqını (fraxtı) ödəməyi öhdəsinə götürür.

Bu anlayış SSRİ TGM-in dənizlə yük daşınması müqaviləsinə verdiyi tərifi (terif Məcəlləsinin 118-ci maddəsinin 1-ci bəndində formulla edilmişdi) olduğu kimi təkrarlayır; bu terif isə dənizlə yük daşınması müqaviləsinin yuxarıda gös-

¹ Ласк Г. Гражданское право США. А. - 1961, с.482.

² Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред. К.В.Холопова. М., 2000, с.141-241.

³ İngiliscə «tramp» sözündən olub. «εrsars», «avara» deməkdir. Bu adın mənası ondan ibarətdir ki, tramp gəmisi müəyyənlaşdırılmıyış xətlərdə deyil, istənilən istiqamətlərdə istənilən daşımanı həyata keçirə bilər (Кейлин А.Д. Советское морское право. Учебное пособие. М., 1954, с.164.)

⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Яичков. М., 1966, с.414.

⁵ Мазанизер Я.М. Договор морской перевозки грузов в капиталистических странах. М., 1940; Езоров К.Ф. Договоры фрахтования и перевозки грузов по иностранному морскому праву. Л., 1969; Артемьева Н.М. Общее понятие договора перевозки в праве капиталистических государств // Торговое мореплавание и морское право. М., 1985.

tərdiyimiz hər iki növünü əhatə edir¹.

2. Gəmini fraxtetmə müqaviləsi (dəniz çarter yük daşınması müqaviləsi)

Gəmini fraxtetmə müqaviləsi tramp (qeyri-müntəzəm) yük daşınmasının hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsidir. Buna görə də o, ədəbiyyat səhifələrində həm də dənizlə tramp yük daşınması müqaviləsi adlanır². Həmin müqavilə ticarət gəmiçiliyi sahəsində ən çox istifadə olunan müqavilələrdən biridir.

Gəminin fraxtetmə müqaviləsinin legal tərfi TGM-in dənizlə yük daşınması müqaviləsinə verdiyi ümumi anlayışda formulə edilmişdir. Bu tərifə uyğun olaraq, gəmini fraxtetmə müqaviləsinə görə, daşıyıcı fraxtedənin ona verəcəyi yükü təyinat limanına daşımağı və yükün alınmasına vəkil edilən şəxsə (yükalanə) verməyi, fraxtedən isə fraxtı ödəməyi öhdəsinə götürür. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, dənizlə yük daşınması müqaviləsinin bu növü yük daşınması üçün bütün gəminin, onun bir hissəsinin və ya müəyyən gəmi yerlərinin verilməsi şərti ilə bağlanır (TGM-in 87-ci maddəsinin 3-cü bəndinin 1-ci yarımbəndi). Əgər müqavilə belə şərtlə bağlanmazsa, onda gəmini fraxtetmə müqaviləsindən söhbət gedə bilməz. Bu səbəbdən göstərilən şərt müqavilənin məcburi əlamətidir³. Həmin şərtlə bağlı olaraq, gəmini fraxtetmə müqaviləsinə belə anlayış da vermək olar ki, həmin anlayış TGM-də (maddə 87.3.1.) formulə edilmişdir: gəmini fraxtetmə müqaviləsinə görə, daşıyıcı (fraxta verən) dənizlə yük daşımaq üçün bütün gəmini, onun bir hissəsinə və ya müəyyən gəmi yerlərini digər tərəfə (fraxtedənə) verməyi, fraxtedən isə fraxtı ödəməyi öhdəsinə götürür. Söhbət dənizlə yük daşımağı üçün gəminin kiralənməsindən gedir. Ona görə də bəzən gəmini fraxtetmə müqaviləsi gəminin kiralənməsi müqaviləsi də adlanır. Təsədüfi deyildir ki, çoxmənalı anlayış olaraq «fraxt» ifadəsi burada «kiraləmək» mənasını bildirir.

Gəmini fraxtetmə (kiraləmə) müqaviləsi daşıyıcı üçün bütün gəmini, onun bir hissəsinə və ya müəyyən gəmi yerlərini vermək, fraxtedən üçün isə yükü daşımağa təqdim etmək vəzifəsi yaradır⁴. Digər tərəfdən, müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün yükün, faktiki olaraq, daşıyıcıya verilməsi tələb olunmur. Müqavilə imzalandığı andan qüvvəyə minir. Odur ki, gəmini fraxtetmə müqaviləsi konsensual müqavilədir. Bu müqavilə həm də ikitərəfli və əvəzli müqavilə sayılır. Əvəzli müqavilə ona görə sayılır ki, fraxtedən daşıyıcıya fraxt ödəyir. Fraxt dedikdə yükü təyinat limanına çatdırmağa görə daşıyıcıya ödənilən daşıma haqqı başa düşülür⁵.

Gəmini fraxtetmə müqaviləsi iki tərəf arasında bağlanır: daşıyıcı, fraxtedən. Daşıyıcı fraxta verən də adlanır. Belə ki, o, dənizlə yük daşınması üçün bütün gəmini, onun bir hissəsinə və ya müəyyən gəmi yerlərini fraxtedənə verir. Fraxtedən isə yük göndərəndir.

Dəniz daşımaları sahəsində, bir qayda olaraq, daşıyıcıyı fraxta verən, yük göndərən isə fraxtedən adlandırılır. Amma həmişə fraxt verən daşıyıcı, edən isə yük göndərən olmur¹. Məsələn, fraxtetmə müqaviləsi əsasında gəmini başqa şəxsə verən gəmi sahibi fraxta verən sayılır; amma o, daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirmir; həmin müqavilə əsasında gəmi sahibindən gəmini fraxta (kiraləyə) götürən istifadəçi fraxtedən adlanır; lakin o, istifadəyə götürdüyü gəmidə üçüncü şəxsə məxsus olan yükü daşıya bilər.

Gəmini fraxtetmə müqaviləsinin formasına gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bu müqavilə həmişə sadə yazılı formada olur. Belə ki, gəmini fraxtetmə müqaviləsi çarter (charter party) kimi daşıma sənədi tərtib etmək yolu ilə bağlanır. Odur ki, həmin müqavilə dəniz çarter yük daşınması müqaviləsi də adlanır. Bəzən gəmini fraxtetmə müqaviləsinə ifadə etmək üçün sərəpartiya müqaviləsi² kimi termin işlədilir. Məsələn, Sovet dövrünün TGM-i belə termin tərtib etmişdir. Bu termindən inqilabaqədərki Rusiyanın dəniz qanunvericiliyində də istifadə olunurdu³. Müxtəlif terminlər olmasına baxmayaraq, «gəmini fraxtetmə müqaviləsi», «dəniz çarter daşıma müqaviləsi» və «sərəpartiya müqaviləsi» eynimənalı anlayışlardır⁴.

Çarter müqavilə sənədi olub tramp gəmiçiliyində yaranan müqavilə münasibətlərini, yeni tramp (qeyri-müntəzəm) yük daşımalarını rəsmiləşdirir. Belə ki, çarter tramp gəmiçiliyində dənizlə yükdaşımaları müqavilə formasıdır. Ona görə ki, gəmini fraxtetmə müqaviləsinin bütün mühüm şərtləri çarterdə nəzərdə tutulur. Çarterə tərəflərin və gəminin adı, yükün növü və çeşidi barəsində məlumat, fraxtın (daşıma haqqının) məbləği, yüküvrma yerinin adı, gəminin göndəriləcəyi və təyinat yerinin adı daxil edilməlidir. Belə məlumatların məcmusu çarterin məzmununu təşkil edir (TGM-in 90-cı maddəsi).

Digər tərəfdən, çarter sənədi daşıyıcı və fraxtedən tərəfindən imzalanır (TGM-in 90-cı maddəsi). Əgər tərtib olunmuş hər hansı sənəd müqavilənin məzmununu (müqavilə şərtlərini) ifadə edərsə və tərəflər onu imzalayırsa, o, müqavilə hesab edilir (MM-in 331.1-ci maddəsi). Məhz bu səbəbdən çarter gəmini fraxtetmə müqaviləsinin özü olub, onun sadə yazılı formasını ifadə edir.

Çarter təkcə müqavilə sənədi funksiyasını yerinə yetirmir; onun daha iki əsas funksiyası vardır:

- sübutetmə funksiyası;
- qəbz funksiyası.

Çarterin sübutetmə funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dənizlə yük daşınması müqaviləsinin (daha doğrusu, gəmini fraxtetmə müqaviləsinin) mövcudluğunu, məzmununu və bağlanma faktını təsdiq edir (TGM-in 87.2-ci maddəsi). Çarter sübut edir ki, daşıyıcı və fraxtedən arasında gəmini fraxtetmə müqaviləsi bağlanmışdır və bu müqavilənin məzmunu hansı şərtlərdən ibarətdir.

Çarterin qəbz funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, daşıyıcının

¹ Калпин А.Г. Чартер. М., 1978, с.6.

² Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред. К.В.Холопова. М., 2000, с.145.

³ Калпин А.Г. Чартер. М., 1978, с.6.

⁴ Залесский В.В. Транспортные договоры. М., 2001, с.15.

⁵ Кокин А.С. Международная морская перевозка груза: право и практика. М., 2007, с.253.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.294.

² Sərəpartiya İngiliscə «charterparty» kimi orta eslərdə işlədilan ifadədən yaranmışdır. Həmin ifadə isə müqavilənin mətnini cənb iki hissəyə bölməklə ayrı-ayrı şəxslərə vermək (carta partia) kimi qədim adətə bağlıdır.

³ Победоносцев К. Курс гражданского права. Часть 3. СПб., 1896, с.433.

⁴ Кокин А.Д. Советское морское право. Учебное пособие. М., 1954, с.163.

yükün onun tərəfindən qəbul olunması barədə sənəd rolunu oynayır. Başqa sözlə desək, çarter daşıyıcının fraxtedəndən yükün daşınma üçün alınması barədə qəbz funksiyasını yerinə yetirir.

Daşıma (nəqliyyat) sənədlərinin bəzısından (məsələn, konosamentdən) fərqli olaraq, çarter qiymətli kağız funksiyasını yerinə yetirmir. Ona görə ki, çarter qiymətli kağız hesab edilmir. Bu səbəbdən çarter əsasında yükü müliyyəət hüquqununun başqa şəxsə verilməsi qeyri-mümkündür. Odur ki, çarter döviyyə sənədi sayılır.

Çarterin məzmunu ayrı-ayrı məlumatlardan ibarətdir. Çarterdə, hər şeydən əvvəl, **yükvurma və boşaltma yerləri** göstərilməlidir. Daşıyıcı gəmini çarterdə göstərilmiş və ya çarterin şərtlərinə uyğun olaraq fraxtedənin göstərdiyi dəniz limanına verməlidir. Fraxtedənin göstərdiyi yükvurma limanı təhlükəsiz olmalıdır; o, buna görə məsuliyyəət daşıyır. Belə ki, əgər fraxtedən təhlükəsiz olmayan yükvurma limanı göstərsə, daşıyıcı çarter müqaviləsinin icrasından imtina edə və vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb edə bilər (TGM-in 95.2-ci maddəsi). Bu kimi hüquqi nəticə həm də o halda yaranırsa bilər ki, fraxtedən yükvurma limanı göstərməsin və ya düzgün göstərməsin.

Daşıyıcı gəmini yükvurma limanına çarterdə nəzərdə tutulmuş vaxtda verməlidir; o, buna görə məsuliyyəət daşıyır. Belə ki, göstərilən halda fraxtedən çarter müqaviləsindən imtina etmək və vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir (TGM-in 96.1-ci maddəsi).

Çarterin məzmununu təşkil edən vacib məlumatlardan biri staliya vaxtı haqqında məlumatdır¹; bu, çarterin əsas şərtlərindən biridir. Staliya vaxtı (qısaca olaraq staliya) yükləmə və boşaltma işlərinin görülməsi üçün lazım olan müddətdir; bu müddət ya çarterlə, ya da limanda qəbul olunan müddətlərlə müəyyən edilir. Fraxtedən staliya vaxtında gəmini yükləməli və ya gəmidən yükü boşaltmalıdır. Əgər o, bunu etməzsə, ona əlavə müddət verilir ki, həmin müddətə kontrstaliya vaxtı deyilir. Kontrstaliya vaxtı onu ifadə edir ki, fraxtedən staliya vaxtına pozaraq gəminin yüklənməsinə və ya boşaldılmasına gecikdirir. Belə gecikdirməyə görə o, daşıyıcıya demərec – **xüsusi xarakterli cərimə (dəbbə pulu) ödəyir**². Əgər fraxtedən staliya vaxtını qısaldarsa, yeni yükvurma və ya boşaltmanı staliya vaxtının bitməsindən tez başa çatdırarsa, daşıyıcı ona mükafat ödəyir; belə mükafata dəniz hüququnda **dispac** deyilir (TGM-in 100-cü maddəsi). Çarterdə həm demərec, həm də dispac haqqında şərt nəzərdə tutulur. Dispac, adətən, demərecə yarımsı miqdarında müəyyənləşdirilir.

Dənizlə çarter yük daşınması müqaviləsinin (çarterin) hüquqi mahiyyəti ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində eyni cür müəyyənləşdirilir. Əksər xarici ölkələrin dəniz hüququ və praktikası çarteri yük daşınması müqaviləsinin növü hesab edir³. Məsələn, Almaniyanın hüquq doktrinası çarterə (fraxtetmə müqaviləsinə) dənizlə yük daşınması müqaviləsinin növü kimi baxır⁴; Almaniya hüqu-

quna görə, dənizlə yük daşınması müqaviləsi isə podrat müqaviləsidir¹. ABŞ və Böyük Britaniyanın dəniz hüququ da çarteri daşıma müqaviləsi kimi tanıyır.

Azərbaycan Respublikasının dəniz qanunvericiliyinə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, bizim ölkə qanunvericiliyi də çarteri dənizlə yük daşınması müqaviləsinin növü hesab edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında TGM-ə görə, dəniz nəqliyyatında yük daşınması iki sənədlə rəsmiləşdirilir ki, həmin sənədlərdən biri çarterdir. Çarter müqaviləsi dənizlə yük daşınması müqaviləsinin digər növündən – dənizlə adi yükdaşıma müqaviləsindən onunla fərqlənir ki, o, müəyyən şərtlə bağlanır; həmin şərt isə dənizlə yük daşınması üçün bütün gəminin, onun bir hissəsinin və ya müəyyən gəmi yerlərinin verilməsindən ibarətdir. TGM-in 87.3.1-ci maddəsində birbaşa göstərilir ki, dənizlə yük daşınması müqaviləsi əgər belə şərtlə bağlanarsa, çarterdir.

Göstərilən şərt yükün daşınmalı olduğu gəmini fərdiləşdirir; gəmini və s. fərdiləşdirmək isə yalnız yükdaşımaya həyata keçirmək vasitəsidir.

Qeyd etməliyə ki, dənizlə, əsasən və başlıca olaraq, kütləvi yüklər (meşə materialları, filiz, kömür, taxıl və s.) daşınır; kütləvi yüklər isə gəminin, gəminin bir hissəsinin və ya müəyyən gəmi yerlərinin tam yüklənməsi üçün kifayət edəcək xeyli miqdarda daşınır². Buna görə də kütləvi yüklər göndərən fraxtedən istəyinə uyğun olaraq daşıyıcı yükün daşınması üçün bütün gəmini, onun bir hissəsinə və ya müəyyən gəmi yerlərinə ona verir. Odur ki, daşıyıcı yükü fərdiləşdirilməsi gəminin vasitəsilə daşıyır. Elə bir gəminin ki, onun fərdi xüsusiyyətləri fraxtedənə məlum olub, onun tərəfindən bəyənilmişdir. Bu səbəbdən fərdiləşdirilmiş gəmini daşıyıcı yalnız fraxtedən razılığı əsasında başqa gəmi ilə dəyişdirə bilər; onu birtərəfli qaydada daşıyıcının dəyişdirilməsinə yol verilmir. Məhz çarter yükün fərdiləşdirilməsi gəmidə daşınmasını nəzərdə tutur; burada əmlak kirayəsinin (icarənin) elementi vardır; elə təsəvvür yaranır ki, daşıyıcının fraxtedən verdiyi gəmi əmlak kirayəsinin predmeti kimi çıxış edir. Lakin bu kimi cəhətlər çarter müqaviləsinə əmlak kirayə müqaviləsinə çevimdir. Belə ki, çarter müqaviləsinin əsas və başlıca məqsədi dənizlə yükdaşımaya həyata keçirməkdən ibarətdir; məhz müqaviləsinin əsas və başlıca məqsədi onun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirməyə imkan verən həlledici meyarıdır³. Buna görə də çarter dənizlə yük daşınması müqaviləsinin növüdür. TGM-in 87.1-ci və 37.2-ci maddələrində çarter müqaviləsinə dənizlə yük daşınması müqaviləsinin növü kimi anlayış verilir; çarter müqaviləsinə görə, daşıyıcı öz verdiyi bütün gəmidə, onun bir hissəsində və ya müəyyən gəmi yerlərində fraxtedənə ona təqdim edəcəyi yükü təyinat limanına daşımağı və yükün alınmasına vəkil edilən şəxsə (yükalanə) verməyi, fraxtedən isə fraxtı ödəməyi öhdəsinə götürür. Tramp (qeyri-müntəzəm) gəmiçiliyində yükdaşıma məhz çarter müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Ticarət gəmiçiliyində **standart çarter formalarından** (standart çarterlərdən) geniş miqyasda istifadə olunur; onlara **çarter proformaları** deyilir. Stan-

¹ Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с.293.

² Гражданское право. Учебник. Часть 2. / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с.254.

³ Садиков О.Н. Правовое регулирование международных перевозок. М., 1981, с.208.

⁴ Калпин А.Г. Чартер. М., 1978, с.35, 42.

¹ Schaps-Abraham. Das deutsche See recht. Tom 2. 1962, с.286; Фаддеева Т.А. Некоторые особенности договора перевозки груза по морскому праву. ФРГ // Морское право и практика. №29 (149). К., Л., 1985, с.33.

² Кейлин А.Д. Советское морское право. Учебное пособие. М., 1954, с.184.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., 1901, с.287.

dart çarterlərin vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, standart çarter hər dəfə müqavilə bağlanarkən tərəfləri çarterin şərtlərini (bəndlərini) formulə etmək və həmin şərtlər bərasində razılığa gəlmək problemindən azad edir. Digər tərəfdən, standart çarterlərin vaxt itkisinə, eləcə də çarter müqaviləsi icra olunan zaman ortaya çıxma biləcək yersiz mübahisələrin qarşısını alır.

Ayrı-ayrı yüklərin daşınması üçün müxtəlif standart çarterlərdən istifadə olunur. Bu baxımdan çarterin kömür çarteri, taxıl çarteri, neft çarteri, filiz çarteri, qənd çarteri, meşə yükü çarteri və gübrə çarteri kimi növləri fərqləndirilir. Lakin standart çarterlər qoşulma müqaviləsi sayılmır. Məsələn burasındadır ki, standart çarteri dəyişikliklər etmək olar. Tərəflərin hüququ var ki, çarterdən hər hansı bəndi (maddəni) çıxarsın və ya çarterə yeni bənd (maddə) əlavə etsin, yaxud bəzi formulları dəqiqləşdirsin.

Sivilistika elmində, mülki qanunvericilikdə və ticarət gəmiçiliyi praktikasında çarterin müxtəlif növləri fərqləndirilir. Onun əsas növləri bunlardan ibarətdir:

- taym-çarter;
- reys-çarter;
- trip-çarter;
- dimayz-çarter;
- berbout-çarter.

Taym-çarter (time charter) Azərbaycan Respublikasının dəniz qanunvericiliyinə məlumdur. TGM-in X fəslinə daxil olan maddələrdə (152-162-ci maddələrdə) çarterin bu növünə ləqal anlayış verilir, onu xarakterizə edən hüquqi əlamətlər müəyyənləşdirilir. Taym-çarterə görə gəmi sahibi müəyyən müddətə yük daşınması üçün gəmini fraxtedənə kirayəyə verir. Bu səbəbdən ona gəmini müəyyən müddətə fraxtetmə müqaviləsi də deyilir.

Gəmi sahibi gəminin mülkiyyətçisi kimi qalır; o, həm də əlində gəmi heyəti üzərində nəzarəti saxlayır. Buna görə də gəmi sahibi gəmi heyətinə görə cavab verir. Gəmi sahibinin üzərinə həm də gəmini texniki baxımdan istismar etmək və ona xidmət göstərmək vəzifəsi düşür; o, gəmini gəmi heyəti ilə birlikdə verməlidir. O ki qaldı gəminin kommersiya baxımından istismar olunması məsələsinə, qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələni fraxtedən həll edir.

Taym-çarterin hüquqi təbiəti mülki hüquq elmində diskussiya doğuran məsələlərdən biridir. Bəzi alimlər göstərir ki, taym-çarteri nə kirayə (icare), nə də yük daşınması müqaviləsinin növü hesab etmək olar; taym-çarter xüsusi növ müqavilədir¹.

Bir qrup alimlər hesab edirlər ki, taym-çarterə əmlak kirayə (icare) müqaviləsi növü kimi baxmaq lazımdır². Sovet dəniz qanunvericiliyi taym-çarteri məhz kirayə (icare) müqaviləsinin növü kimi izah edirdi.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1981, с. 282; Шмигельский Г.А., Ясиновский В.А. Основы советского морского права. М., 1963, с. 87; Райхер В.К. Регулирование морских грузовых перевозок в советском законодательстве // Советское государство и право, 1965, №11, с.70; Смирнов В.Т. Сущность договора тайм-чартера и область его применения // Советское государство и право, 1969, №7, ст. 50; Кейлин А.Г. Чартер. М., 1978, с.130; Фаддеева Т.А. Договор перевозки груза. Л., 1971, с. 27-28.

² Джавад Ю.Х., Жудро А.К. Самолюбович. Морское право. Учебник. 1984, с.177-178; Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1985, с. 61-62. Волков А.А. Морское право. М., 1969, с.180.

Üçüncü qrup müəlliflər isə göstərirlər ki, taym-çarter dənizlə yük daşınması müqaviləsinin növlərindən biridir¹. Bizim fikrimizcə, taym-çarterin hüquqi mahiyyəti barədə axırıncı qrup müəlliflərinin söylədiyi fikir heçqə də daha yaxındır. Belə ki, gəmi sahibi fraxtedənə gəmini kompleksləşdirilmiş heyətlə (komanda) ilə birlikdə verir; gəmi sahibi gəmi heyətinin saxlanması üçün pul ödəyir. Taym-çarterin qüvvədə olduğu müddət ərzində gəmini yararı vəziyyətdə saxlamaq vəzifəsi də onun üzərinə düşür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, gəminin texniki istismarını da gəmi sahibi həyata keçirir; gəmi fraxtedənə istifadəsinə xidməti personalla verilir. Belə təsəvvür yaranır ki, taym-çarter müəyyən müddətə gəminin heyətlə birlikdə istifadəyə verilməsi müqaviləsidir. Məhz həmin heyət daşınma həyata keçirir; amma taym-çarterin iştirakçılar (gəmi sahibi və fraxtedən) arasında bilavasitə daşıma münasibətləri yaranmır. Məhz bu cəhət taym-çarterə yük daşınması müqaviləsinin növü kimi xüsusi xarakter verir.

Digər tərəfdən, taym-çarter müqaviləsinə görə gəmi fraxtedənə istifadəsinə yük daşınmalarını həyata keçirmək üçün verilir. Belə halda taym-çarter dənizlə yük daşınması müqaviləsinin növü kimi tanınır. Düzdür, taym-çarter müqaviləsinin bağlanması daşıma fəaliyyəti ilə bağlı olmaya da bilər. Məsələn, gəmi dənizdə balıq tutmaq, hidroloji iş görmək və daşıma ilə bağlı olmayan digər məqsədlər üçün də verile bilər. Bu kimi hallarda isə, taym-çarter, məlum məsələdir ki, dənizlə yük daşınması müqaviləsinin növü sayıla bilməz.

Əksər xarici ölkələrin dəniz hüququnda və ticarət gəmiçiliyi praktikasında taym-çarterin hüquqi mahiyyəti dənizlə yük daşınması müqaviləsinin növü kimi müəyyənləşdirilir².

Reys-çarter (voyage charter) elə bir müqavilədir ki, bu müqaviləyə görə, gəmi sahibi gəmini (onun bir hissəsini) bir reys və ya ardıcıl bir neçə reys etmək üçün daşınma həyata keçirmək üçün fraxtedənə verir. Onun iki əsas növü fərqləndirilir: birreysli çarter və ardıcıl bir neçə reysli çarter. **Birreysli çarter (single voyage)** bir reys etmək üçün daşınma yerinə yetirmək üçün gəminin (onun bir hissəsinin) fraxtedənə verilməsini nəzərdə tutur. Əgər çarter ardıcıl bir neçə reys etmək üçün yük daşınması üçün gəminin verilməsi müəyyənləşdirsə, ona **ardıcıl bir neçə reysli çarter (consecutive voyage)** deyilir.

Trip-çarter (trip-çarтер) özündə taym-çarterlə reys-çarteri birləşdirən müqavilədir. Belə ki, bu növ çarterdə gəminin hansı müddətə istifadəyə verilməsi göstərilir. Bu baxımdan trip-çarter taym-çarter hesab olunur. Trip-çarterə görə, həm də gəmi fraxtedənə bir reys yük daşımaq üçün verilir. Bu baxımdan isə trip-çarter reys-çarter kimi çıxış edir. Beləliklə, trip-çarterə görə gəmi bir reyslə yükdaşınma həyata keçirmək müddətinə fraxtedənə istifadəsinə verilir.

Berbout-çarter (bareboat charter) Azərbaycan Respublikasının dəniz hüququna məlum olan müqavilədir: Burada o, **heyətsiz olaraq gəmini fraxtetmə müqaviləsi** adı altında nəzərdə tutulur. TGM-in XI fəsil (165-174-cü maddələr) məhz həmin müqavilənin tənziqlənməsinə həsr olunmuşdur.

Berbout-çarterə görə, gəmi sahibi gəmini heyətsiz (ekipajsız), necə deyər-

¹ Мәсәлән, бәх: Кейлин А.Д. Советское морское право. Учебник. М., 1954, с. 214-215; Әлиев Е.Ә. Azərbaycan Respublikasının дənиз һүқуқу. Дәрс вәсәһи. Бәк, 2005 вә с.

² Садиқов О.Н. Правовое регулирование международных перевозок. М., 1981, с. 206.

lər, komandasız fraxtedənin istifadəsinə verir. Gəminin müəyyən müddətə verilməsi kimi cəhət onu taym-çarterə yaxınlaşdırır. Lakin çarterin bu növləri bir-birindən fərqlənir. Belə ki,ərbout-çarterə görə, fraxtedən gəminin həm kommersiya, həm də texniki istismarına həyata keçirir; o, həm də gəmiyə texniki xidmət göstərmək və onun təmiri məsələlərini həll edir.

Dimayz-çarterə (demise charter) görə, gəmi sahibi gəmini müəyyən müddətə gəmi heyəti (komanda) üzərində nəzarət etmək hüququ da daxil olmaqla, fraxtedənə verir; fraxtedən gəmi heyətini istifadəyə götürür və komandaya əmək haqqı verir¹.

§ 10. Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi (dəniz konosament yük daşınması müqaviləsi)

1. Müqavilənin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

Ticarət gəmiçiliyində ən çox tətbiq olunan ənənəvi müqavilələrdən biri dənizlə adi yük daşınması müqaviləsinə hesab olunur. Bəzən yük sahibi (yükgöndərən) məhz bu müqavilə növündən istifadə etməyə üstünlük verir. Belə ki, müəyyən hallarda iri partiyalarla eyni növlü kütləvi yüklərin (məsələn, kömürün, taxılın, meşə materiallarının, neftin və s.) deyil, müxtəlif növ yüklərin kiçik partiyalarla göndərilməsi lazım gəlir. Məlum məsələdir ki, bundan ötrü bütün gəminin yüköndərənə verilməsi və onun daşıyıcı ilə gəmini fraxt etmə müqaviləsi (çarter müqaviləsi) bağlaması vacib deyildir. Belə ki, yükgöndərən yola salmaq istədiyi mal gəmi ilə göndərilən bütün yükü yalnız bir hissəsinə təşkil edir. Bu səbəbdən o, təkcə öz mali ilə bütün gəmini tam yükləmək imkanına malik olmur. Buna görə də, təbii ki, yük sahibi üçün malın fraxt edilmiş gəmidə deyil, müntəzəm dəniz xətlərində əvvəlcədən müəyyən edilmiş cədvəl üzrə hərəkət edərək daşımaları həyata keçirən gəmidə göndərilməsi daha sərfəlidir; ümumi istifadədə olan və ictimai nəqliyyat vasitəsi sayılan belə gəmilər istənilən şəxsin yükünü daşımağa borcludur. Bu kimi hallarda tərəflər arasında münasibətlər dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının dəniz hüququna məlum olan konstruksiyadır. Belə ki, dənizlə yük daşınması müqaviləsi bağlana bilər (TGM-in 87-ci maddəsinin 3-cü bəndi):

- dənizlə yük daşınması üçün bütün gəminin, onun bir hissəsinin və ya müəyyən gəmi yerlərinin verilməsi şərti ilə (çarter);
- belə şərt olmadan.

Azərbaycan Respublikasının dəniz hüququ birinci növ müqaviləni çarter müqaviləsi adlandırır; ikinci növ müqavilənin, yəni gəminin və s. verilməsi şərti ilə bağlanmayan müqavilənin isə xüsusi adı yoxdur ki, burada söhbət məhz dənizlə adi yük daşınması müqaviləsindən gedir.

Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsinin ləqəli tərif dənizlə yük daşınması

müqaviləsinin ümumi anlayışı tərkibində formülə edilmişdir (TGM-in 87-ci maddəsinin 1-ci bəndi): **denizlə adi yük daşınması müqaviləsinə görə, daşıyıcı yükgöndərənə ona verdiyi yükü təyinat limanına daşımağı və yükü almağa səlahiyyətli olan şəxsə (yükalanə) verməyi, yükgöndərən isə yükü daşınması üçün müəyyənləşdirilmiş haqqı (daşıma haqqını) ödəməyi öhdəsinə götürür¹.**

Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi gəmini fraxt etmə müqaviləsindən fərqli olaraq **real müqavilə** sayılır. Belə ki, həmin müqavilə yüköndərən tərəfindən yük daşıyıcıya faktiki olaraq verildiyi andan bağlanmış sayılır². Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi öz hüquqi təbiiyyətinə görə həm də **əvəzli və ikitərəfli müqavilədir**.

Əgər tramp (qeyri-müntəzəm) gəmiçiliyində yaranan daşıma münasibətlərini gəmini fraxt etmə (çarter) rəsmiləşdirirsə, xətt (müntəzəm) gəmiçiliyində əmələ gələn daşıma münasibətlərini dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi rəsmiləşdirir. Xətt gəmiçiliyi isə ümumi istifadədə olan nəqliyyat hesab edilir. Odu ki, dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi **ümumi müqavilədir**. Buna görə də xətt gəmiçiliyində daşıyıcı ona müraciət edəcək istənilən şəxsin yükünü daşmalıdır.

2. Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsinin elementləri

Müqavilədə iki tərəf iştirak edir: daşıyıcı, yükgöndərən. Çarter müqaviləsindən fərqli olaraq bu müqavilədə tərəflər fraxta verən və fraxtedən adlanırlar. Çünki həmin müqavilə gəminin fraxt edilməsi şərti ilə bağlanırlar.

Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi **konosament (bill of lading) tərtib etmək yolu ilə bağlanır**; konosament dənizlə adi yük daşınması münasibətlərini, başqa sözlə desək, xətt gəmiçiliyində yükdaşıma münasibətlərini rəsmiləşdirir. Buna görə də o, **müqavilə sənədidir**. Konosamentin olması onu ifadə edir ki, daşıyıcı və yükgöndərən arasında **sadə yazılı formada** dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi bağlanmışdır. Başqa sözlə, konosament sadə yazılı formada bağlanmış dənizlə yük daşınması müqaviləsinin **üzü**³üdür. Belə ki, bu müqavilənin məzmunu (müqavilə şərtləri) konosamentdə ifadə olunur. Konosamentə aşağıdakı məlumatlar daxil edilir ki, həmin məlumatlar **konosamentin məzmununu** təşkil edir (TGM-in 111-ci maddəsi): daşıyıcının adı, yükvurma limanının adı və yükün daşınmaq üçün qəbul edildiyi tarix, yükgöndərən adı və olduğu yer, təyinat limanının adı, yükalanın adı, yükün adı və çəkisi, yerləri və ya predmetlərin sayı, yükün və onun qablaşdırılmasının xarici vəziyyəti, yükalan tərəfindən ödəniləcək fraxtın (daşıma haqqının) məbləği və digər məlumatlar.

Daşıma (nəqliyyat) sənədinin digər növlərindən (qaimədən, çarterdən) fərqli olaraq konosamentdə yalnız daşıyıcının imzası olur. Konosamenti gəmi kapitanı da imzalaya bilər ki, bu, konosamentin daşıyıcının adından imzalanmasını ifadə edir (TGM-in 111-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Konosament yükgöndərən tərəfin-

¹ Bezi müəlliflərərbout-çarterlə dimayz-çarteri eyniləşdirərək onları sinonim anlayışlar kimi işlədirlər; bəzi müəlliflərərbout-çarteri dimayz-çarterin növü hesab edirlər. Məsələn, müəlliflərdən S. I. Dolqova görə, gəminin heyətsiz verilməsiərbout-çarteri dimayz-çarterdən fərqləndirməyə imkan verən əlamətdir;ərbout-çarteri dimayz-çarterin növüdür (вх: Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Под ред. К.В.Холопова. М., 2000, с.145).

¹ Qanunverici dənizlə yük daşınması müqaviləsinə verdiyi ümumi anlayışda «yükün alınmasına vəkil edilən şəxs», «daşımının dəyəni» kimi qeyri-münasib ifadələr işlədir. Bz onları daha əvvəlki kəlmələrlə əvəz etdik.

² Q. I. Tuleuqaliev göstərir ki, dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi (konosamentlə rəsmiləşdirilən müqavilə) konsensual əqd şəklində də rəsmiləşdirilə bilər (Тулугалиев Г.И. Избранные труды по транспортному праву. Алматы, 2003, с.227).

dən imzalanmış; yazılı müqaviləni isə qanunvericiliyə görə tələflər imzalamadılar (MM-in 331.1-ci maddəsi). Bunu ald əsas tutaraq bəzi müəlliflər göstərirlər ki, konosament dənizlə yük daşınması müqaviləsi kimi tanınmamalıdır¹.

Hesab edirik ki, məsələyə bu cür yanaşmanın heç bir əsası yoxdur. Belə ki, yükqöndərən konosamenti imzalamaş konosamentin yük daşınması müqaviləsinin özü kimi tanınmasına təsir göstərə bilməz. Ona görə ki, konosamentin məzmununu təşkil edən məlumatlar (müqavilə şərtləri) yükqöndərənle daşıyıcının razılaşdırılmış iradə ifadəsidir: tələflərin razılığı ilə konosamentə digər məlumatlar və qeyd-şərtlər də əlavə edilə bilər (TGM-in 111.2-ci maddəsi). Məhz bu səbəbdən konosament dənizlə adi yük daşınması müqaviləsinin özüdür². İqtisadçı alimlərdən V.I.Fomiçevin belə bir fikri çox dəqiq söylənilmişdir ki, konosament orada göstərilən şərtlər əsasında bağlanmış yükdaşıma kontraktıdır³. Bu fikir azərbaycanlı müəllif E.Ə.Əliyev tərəfindən də söylənilir⁴.

Konosament yalnız müqavilə sənədi funksiyasını yerinə yetirmir. Konosament həm də, eyni zamanda, daha üç funksiyayı yerinə yetirir ki, onlara aiddir⁵:

- sübutetmə funksiyası;
- qəbz funksiyası;
- qiymətli kağız funksiyası.

Konosamentin sübutetmə funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sənəd dənizlə yük daşınması müqaviləsinin mövcudluğunu və məzmununu təsdiq edir. Konosamentin olması onun sübut edir ki, orada göstərilən şərtlər əsasında daşıyıcı ilə yükqöndərən arasında dənizlə yük daşınması müqaviləsi bağlanmışdır. Göstərilən funksiya qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur (TGM-in 87.2-ci və 109.1-ci maddələri).

Konosamentin qəbz funksiyası daşınmasını mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, yükün daşıyıcı tərəfindən yükqöndərənə alınması barədə sənəddir. Başqa sözlə desək, konosament yükün daşıyıcı tərəfindən qəbul edilmişini və gəmiyə vurulmasını təsdiqləyən qəbz funksiyasını yerinə yetirir. Konosamentin bu funksiyası da qanunda göstərilmişdir (TGM-in 109.1-ci maddəsi).

Konosamentin qiymətli kağız funksiyası onun mala sərəncamverici sənəd rolunu oynamasında ifadə olunur. Buna görə də göstərilən funksiya mala sərəncamverici funksiya adlanır⁶. Konosamentin mala sərəncamverici funksiyasını

yasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konosamentin sahibinin ona sərəncam verməsi (məsələn, konosamenti satması və s.) konosamentdə göstərilən yükün özünə faktiki olaraq sərəncam verməsini (satmasını və s.) ifadə edir. Belə ki, konosament qiymətli kağızdır; qiymətli kağız isə mülki-hüquqi mənada əşyadır. Əşya alqı-satqı və digər özgeninkiləşdirmə əqdələrinin predmeti ola bilər. Buna görə də qiymətli kağız kimi konosamentin özü özgeninkiləşdirilə bilər; konosamentin alqı-satqı və digər özgeninkiləşdirmə əqdinin predmeti olması mümkündür. Belə hallarda özgeninkiləşdirilmiş konosament orada göstərilən yükün özünün özgeninkiləşdirilməsini ifadə edir. Deməli, konosament bazarda dövretmə qabiliyyətinə malik olub, özündə müəyyən əmtəəni (yükü) ifadə edən sənəddir¹. Bu səbəbdən konosament döviyyə əmtəə sənədi hesab edilir². Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi konosamenti **əmtəə kağızları**, o cümlədən **ticarət kağızları** sırasına aid edir. Belə ki, **konosament mala dair sərəncam sənədindən ibarət əmtəə (ticarət) kağızı olub, onun sahibinin konosamentdə göstərilən yükə dair sərəncam vermək və daşıma başa çatdıqdan sonra yükü almaq hüququunu təsdiqləyir** (MM-in 1078.5-ci maddəsi).

Mülki qanunvericilikdə, sivilistika elmində və ticarət gəmiçiliyi praktikasında konosament müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir. Səlahiyyətli şəxsin müəyyən edilməsi kimi əlamətə görə konosamentin aşağıdakı növləri vardır (MM-in 1078.5-ci maddəsi; TGM-in 113-cü maddəsi):

- adsız konosament;
- orderli konosament;
- adlı konosament.

Adsız konosament (bearer) ələ bir sənəddir ki, bu sənədin sahibi olan istənilən şəxs həmin sənəddə göstərilmiş yükə (əmtəəyə) sərəncam verə bilər. Kim konosamenti daşıyıcıya təqdim etsə, yük də ona verilir. Buna görə də adsız konosament **«təqdim edənə»** də adlanır. Bu növ konosament hər hansı şəxsin adına tərtib olunmur. Daşıyıcı yükü konosamenti təqdim edən istənilən şəxsə verməlidir.

Orderli konosament (to order) ələ bir sənəddir ki, bu sənəddə görə daşıyıcı yükü yükqöndərən və ya yükalanın göstərdikləri şəxsə çatdırır. Başqa sözlə desək, əgər konosament üzrə yükqöndərən və ya yükalan öz göstərişi (sərəncamı) ilə yükü almağa səlahiyyətli olan başqa şəxsi təyin edə bilersə, belə sənəd orderli konosament sayılır.

Əgər konosament müəyyən bir konkret yükalanın adına verilsə, **adlı konosament (straight)** adlanır. Bu növ konosamentdə konkret olaraq göstərilir ki, hansı şəxs yükü almaq səlahiyyətinə malikdir.

Konosamentdə daşıyıcının qəyyəd olması baxımından onun iki növü fərqləndirilir:

- təmiz konosament;
- təmiz olmayan konosament.

¹ *Жудро А.К., Джавад Ю.Х.* Морское право. М., 1974, с.229; *Садиков О.Н.* Правовое регулирование международных перевозок. М., 1981, с.216; *Кокин А.С.* Международная морская перевозка груза. М., 2007, с.215-224.

² *Sabir Allahverdiyev.* Neqliyyat müqavilələri. I hissə. Bakı, 2005, s.152-153.

³ *Фомичев В.И.* Международная торговля. Учебник. М., 2001, с.390.

⁴ *Əliyev E.Ə.* Azərbaycan Respublikasının neqliyyat hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2005, s.367; *Əliyev E.Ə.* Veunəlxalq daşımalan hüquqi tənzimlənməsi. Bakı, 2008.

⁵ *Комментарии к Кодексу торгового мореплавания Российской Федерации / Под ред. Г.Г.Иванова.* М., 2000, с. 247.

⁶ A.Q.Kalpin əsaslı olaraq göstərir ki, konosament iki müxtəlif funksiyayı yerinə yetirir: mala sərəncamverici funksiya, qiymətli kağız funksiyası (*Калпин А.Г.* Роль коносамента при перевозке груза морем // Актуальные вопросы международного морского права и торгового мореплавания. М., 1984, с. 7-10; *Калпин А.Г.* О разработке международного соглашения, касающегося применения морских накладных // Правовые вопросы эксплуатации морского флота. М., 1987, с.33-34). Müəllifin həmin funksiyaları bir-birindən ayırması həqiqətə uyğun gəlmir.

¹ *Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Яччиков.* М., 1966, с.415.

² *Ласк Г.* Гражданское право США. М., 1961, с.718.

Əgər konosamentdə daşıyıcının daşınmaq üçün yükəndərən tərəfindən ona verilmiş yükün vəziyyəti, kəmiyyəti və keyfiyyəti barədə hər hansı irad qeyd olunmazsa, buna **təmiz konosament (clear)** deyilir. Daşıyıcının (gəmi kapitanının) müvafiq qeydi olan konosament isə **təmiz olmayan konosament (fone)** adlanır.

Yükün gəmiyə vurulmasından asılı olaraq konosament iki növdə olur:

- bort konosamenti;
- yük konosamenti.

Bort konosamenti (shipped bill of lading) yük gəmiyə vurulduqdan sonra verilən sənəddir; bu sənəd gəmiyə vurulmuş yükü rəsmiləşdirir. **Yük konosamenti (received for shipment)** isə hələ gəmiyə vurulmamış, lakin göndərmək (daşınmaq) üçün qəbul olunmuş yükü rəsmiləşdirən sənəddir. Belə ki, yükəndərən sonradan gəmiyə yüklənmək məqsədilə mali anbara təhvil verilir. Bu zaman yük konosamenti verilir.

Daşımının çarter əsasında həyata keçirilməsindən asılı olaraq konosament iki cür olur:

- xətt konosamenti;
- çarter konosamenti.

Əgər konosament daşıma prosesi iştirakçıları (yükəndərən, daşıyıcı və yükalan) arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirərsə və daha çox daşıma şərtləri nəzərdə tutarsa, buna **xətt konosamenti** deyilir. **Çarter konosamenti** isə yükəndərən və daşıyıcı arasında münasibətləri çarterlə, daşıyıcı və yükalan arasında münasibətləri isə konosamentlə müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Bəzən təyinat limanına çatdırılması üçün yükün aralıq limanlarının birində gəmidən boşaldılıb başqa gəmiyə vurulması tələb edilir. Bu zaman dəniz daşımının həyata keçirilməsində bir neçə daşıyıcı iştirak edir; yükü yükürmə limanından təyinat limanına çatdırmaq üçün, həm də iki və daha artıq gəmiçilik xəttindən istifadə olunur. Belə hallarda daşıma **birbaşa konosamentlə** rəsmiləşdirilir. Bu, konosamentin xüsusi xarakterli növü sayılır. Birbaşa konosamentin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu konosament əsasında daşıma seqmentar məsuliyyət əsasında həyata keçirilir. **Seqmentar məsuliyyətə** görə, daşıyıcıların hər biri ayrı, müstəqil məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə, yükdaşıma görə məsuliyyət daşıyıcılar arasında bölüşdürülür. Amma birinci daşıyıcının bütövlükdə daşımının həyata keçirilməsinə görə məsuliyyət daşımını nəzərdə tutan konosamentdən daha çox hallarda istifadə olunur.

Bəzən yükalan konosament əsasında aldığı yükün bir hissəsini satır, digər hissəsini isə özü üçün qəbul edir. Belə halda ona **paylı konosament – delveri-örder (delivery order)** verilir. Delivery-order, faktiki olaraq, mala sərəncamverici sənəd (konosament) hesab edilmir; o, gəmi kapitanına yükalanın verdiyi elə bir sərəncamdır ki, bu sərəncam əsasında yükün bir hissəsi ona verilir.

Konosamentin əvəzinə dəniz qaiməsi də verilə bilər; **deniz qaiməsi** denizlə yük daşımını müqaviləsinin bağlanmasını və yükün daşıyıcı tərəfindən qəbul edilmesini təsdiqləyən sənəddir.

Dəniz gəmiçiliyi praktikasına digər nəqliyyat sənədləri də məlumdur. Belə sənədlərə aiddir:

- bukinq-not;
- bers-not;
- fikşçyur-not.

Zəruri olduqda yük göndərən müntəzəm xətt gəmisində öz yükü üçün növbəli reyslə göndərmək məqsədilə yer bronlaya bilər. Yer bronlanması faktını təsdiq edən sənəddə **bukinq-not (booking note, booking letter)** deyilir¹.

Tramp gəmisini ilə yükdaşıma zamanı gəmidə yer bronlanması üçün istifadə olunan sənəd **bers-not (berth-note)** adlanır².

Fikşçyur-not (fuxture note, fixing letter) çarter daşımaları zamanı istifadə olunan ikinci sənəddir. Bu sənəddə gəmini fraxtetmə faktı və onun əsas şərtləri (gəminin adı, yükün növü və miqdar, yükürmə və təyinat limanları, fraxtin məbləği) qeyd olunur.

§ 11. Avtomobillə yük daşınması müqaviləsi

1. Müqavilənin anlayışı

Avtomobil nəqliyyatı bir sıra **texniki-iqtisadi üstünlüklərə** malikdir ki, həmin üstünlüklər onun nəqliyyat sistemində vacib rol oynamasını şərtləndirir. Nəqliyyatın bu növünün əsas texniki-iqtisadi üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, yükü «qapıdan qapıya», yəni yükəndərənin anbarından yükalanın anbarına çatdırmaq xüsusiyyətinə malikdir. Avtomobil nəqliyyatı istənilən zəruri halda yükü «qapıdan qapıya» çatdırılmasını təmin edə bilər: yükü yükəndərənin anbarından qəbul etmək və yükalanın anbarında təhvil vermək imkanı yalnız ona məxsusdur³. Hava-iqlim şəraitindən az asılı olmaq, yüksək manevr etmə və çatdırma sürətinə (gündə 500-800 km) malik olmaq və operativlik də avtomobil nəqliyyatının texniki-iqtisadi üstünlükləri arasında aiddir.

Avtomobil nəqliyyatı ilə bağlı münasibətlər «**Avtomobil nəqliyyatı haqqında**» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nizama salınır. 1 aprel 2008-ci il tarixində qəbul olunan həmin qanun avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin və yük daşımalarının hüquqi, təşkilati və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir, bu sahədə daşıyıcılar və daşıma xidməti istehlakçıları arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımını müqaviləsi qanunla tənzimlənən əsas məsələlərdən biridir. Qanunun 5-ci fəslində həmin müqavilənin hüquqi nizamlanmasına həsr olunmuşdur. Qanunun 37-ci maddəsinin 1-ci bəndində müqavilənin anlayışı verilir.

Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımını müqaviləsinə görə, avtomobil daşıyıcısı yükəndərən tərəfindən ona tapşırılmış yükü təyinat məntəqəsinə çatdıracağı və yükü almağa səlahiyyəti olan şəxsə (yükalanə) təhvil

¹ Daha etrafli: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. М., 2004, с. 417.

² Оберг Р.Р., Фафурин Н.А. Коммерческая практика гражданского плавания. М., 1963, с.13.

³ Daha etrafli: М.Н.Александров-Дольник, Г.Тулузгалиев. Правовые вопросы доставки грузов от склада отправителя до склада получателя («от двери до двери»). Алма-Ата, 1969; Тулузгалиев Г.И. Правовое обеспечение доставки грузов «от двери до двери» // Избранные труды по транспортному праву. Алматы, 2003, с.452-464.

⁴ Qanunverici yükü almaq hüququ olan iki alternativ subyektlə müəyyənləşdirir: yükalan, yükü almaq səlahiyyəti olan şəxs. Burada deqiq olmayan fikir söylenir. Belə ki, yükü almaq səlahiyyəti olan şəxs elə yükalanın özü deməkdir.

verməyi, yükqöndaran isə, müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmamışdır. sa, yükün daşınmasına görə müəyyən olunmuş haqqı (daşınma haqqını) ödəməyi öhdəsinə götürür.

Müqavilə əvəzli və ikitərəfli müqavilədir. Avtomobil nəqliyyatının iş xüsusiyyəti elədir ki, bu xüsusiyyətə görə əvvəlcə müəyyən yükün daşınması üçün razılıq əldə olunur, sonra isə əldə olunmuş razılıq əsasında avtonəqliyyat vasitəsi verilir, yük daşınmaya təqdim olunur. Buna görə də avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınması müqaviləsi **konsensual müqavilədir**¹.

Əgər yük ümumi istifadədə olan avtomobil nəqliyyatı ilə daşınarsa, onda yük daşınması müqaviləsi **ümumi müqavilə** hesab edilir.

2. Müqavilənin elementləri

Müqavilənin bağlanması iki tərəf iştirak edir ki, daşıyıcı onlardan biridir. Daşıyıcı funksiyasını kommersiya təşkilatı olan nəqliyyat müəssisələri və fərdi sahibkarlar yerinə yetirə bilərlər. Onlar əvvəlcə vergi orqanlarında qeydiyyatda düşməli, sonra isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanından (Nəqliyyat Nazirliyindən) **lisenziya (xüsusi razılıq) almalıdırlar**. Ona görə ki, «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» Qanun avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımalarının lisenziyalaşdırılması haqqında qayda müəyyənləşdirir². Bu qaydaya görə, avtomobil nəqliyyatı ilə ölkədəxəli və beynəlxəli yük daşımalarının həyata keçirilməsi üçün lisenziya (xüsusi razılıq) alınmalıdır; avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxəli yük daşınmasına verilmiş lisenziya əsasında daşıyıcı ölkədəxəli yük daşımalarını da yerinə yetirə bilər. Lisenziya 5 il müddətə verilir. Əgər hüquqi şəxs və ya fərdi sahibkarlar tərəfindən sərəncamlarında olan avtonəqliyyat vasitələri ilə təsərrüfat ehtiyacları üçün öz işçilərinin və ya yüklərinin daşınmasını həyata keçirirsə, belə daşımaya lisenziya tələb olunmur. Belə təsəvvür yaranır ki, lisenziya avtomobil nəqliyyatı ilə təsərrüfat ehtiyacları üçün deyil, kommersiya məqsədli daşımalar həyata keçirilən hallarda lazım olur.

Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınması müqaviləsi **sadə yazılı formada** bağlanır. Belə ki, avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınması **əmtəə-nəqliyyat qalməsi** ilə rəsmiləşdirilir. Bu o deməkdir ki, avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşınması müqaviləsi qaimə tərtib etmək yolu ilə bağlanır; qaimə həmin müqavilənin özünü, onun formasını ifadə edir. Qeyd etməliyə ki, qaimə ilə əmtəə təyinatlı yüklərin daşınması rəsmiləşdirilir. Qeyri-əmtəə təyinatlı yüklərin, o cümlədən torpağın, məişət və digər tullantıların daşınması zamanı **ölçmə aktından və ya tərəzidə çəkmə aktından** istifadə olunur ki, onlar rəsmiləşdirmə vasitəsi hesab edilir.

Avtomobil nəqliyyatı ilə əhalinin yüklərinin daşınması əmtəə-nəqliyyat qalməsi ilə, ya da sifarişlə rəsmiləşdirilir. Sifariş dedikdə avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımalarının həyata keçirmək üçün sifarişçi ilə daşıyıcı arasında münasibətləri tənzimləyən müqavilə başqa düşüldür. **Yük daşımalarının sifarişçilə rolunda**, əsasən, daşıyıcı ilə müqavilə bağlayan hüquqi və ya fiziki şəxs çıxır edir.

¹ Шварц Х.И. Договор автомобильной перевозки. М., 1955, с. 66; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., 1961, с.274.

² «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsi.

Yük daşımalarının yerinə yetirilməsi üçün tələb edilən sənədlərin forması və rəsmiləşdirilmə qaydası: «Avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması Qaydaları» ilə müəyyən olunur; Qaydalarda daşıma şərtlərini, yük daşınması müqaviləsinin elementlərini tənzimləyən müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Avtomobil nəqliyyatı sahəsində həm də fraxtetmə müqaviləsi bağlana bilər. «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» Qanunun 38-ci maddəsinin 1-ci bəndi həmin müqaviləyə leqal anlayış verir. **Fraxtetmə müqaviləsinə daşıyıcı hüquqi və ya fiziki şəxslərin (daşınmanın sifarişçisinin) sifarişi ilə haqqı ödənilməklə yük daşınması üçün yararlı olan bir və ya bir neçə avtonəqliyyat vasitəsinin tutumunu bütövlükdə və ya qismən bir və ya bir neçə reys üçün digər tərəfə vermək öhdəliyini üzərlə götürür.**

Fraxtetmə müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə **konsensual müqavilədir**. Çünki bu müqavilə daşıyıcı üçün yük daşınması məqsədilə sifarişçiyə avtonəqliyyat vasitəsi vermək vəzifəsi yaradır.

Fraxtetmə müqaviləsinə qanun icarə müqaviləsinin növü kimi nəzərdə tutur. Belə ki, «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» Qanuna görə fraxtetmə müqaviləsi avtonəqliyyat vasitəsinin icarəsi müqaviləsidir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, fraxtetmə müqaviləsinin hüquqi mahiyyətinə aydınlıq gətirmək məsələsi yükdaşımının daşıyıcı tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olaraq həll edilməlidir. Əgər yükdaşımını daşıyıcının özü həyata keçirməzsə, onda fraxtetmə müqaviləsi avtonəqliyyat vasitəsinin icarəsi müqaviləsi kimi tanınmalıdır, bu şərtlə ki, sifarişçi həmin vasitədən kommersiya məqsədli daşımaların həyata keçirilməsi üçün istifadə etsin; əgər o, nəqliyyat vasitəsindən qeyri-kommersiya məqsədli daşımalar üçün istifadə edərsə, onda söhbət kirayə müqaviləsindən gedə bilər¹.

Əgər yükdaşımını daşıyıcının özü həyata keçirərsə, belə halda fraxtetmə müqaviləsi yük daşınması müqaviləsinin növü hesab edilir; bu növ yük daşınması müqaviləsi nəqliyyat vasitəsinin tutumunu bütövlükdə və ya qismən bir və ya bir neçə reys üçün vermək şərtlə bağlanır.

§ 12. Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi

1. Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi anlayışı və onun əlamətləri

Bir qayda olaraq, yük sahibləri maraqlıdırlar ki, onlara nəqliyyatın bir növü çərçivəsində daşıma xidməti göstərsin. Başqa sözlə, hər bir yük sahibi istəyir ki, onun yükünü bir daşıyıcı daşın. Təbii ki, istənilən yük sahibi daşıma prosesində ancaq bir nəqliyyat növünün iştirak etməsini arzulayır. Bu, aydın məsələdir. Şübhəsiz, daşıyıcı da istəyir ki, yük daşınması müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərin minimum iştirakçıları olsun.

Amma təəssüf ki, bəzən daşıma prosesini bir nəqliyyat növü vasitəsi ilə həyata keçirmək mümkün olmur. Buna görə də daşımının yerinə yetirilməsində və yükün təyinat yerinə çatdırılmasında müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrinin kö-

¹ Buna görə də qanunverici fraxtetmə müqaviləsinin həm də kirayə müqaviləsi olması barədə göstəriş ifadə etməlidir.

məyindən istifadə olunur, bu zaman vahid daşıma sənədi tərtib edilir. Belə daşıma nəqliyyat qanunvericiliyində **birbaşa qarışıq daşımalar deyilir**.

Birbaşa qarışıq daşımalar odur ki, belə daşımaları vahid nəqliyyat (daşıma) sənədi – bir müqavilə əsasında nəqliyyatın iki və ya daha artıq növü həyata keçirir. Əgər yük daşımanın həyata keçirilməsində vahid nəqliyyat sənədi əsasında bir neçə növ nəqliyyat iştirak edərsə, belə daşıma birbaşa qarışıq daşıma adlanır. Əgər yük daşımanı müxtəlif nəqliyyat növləri vahid deyil, ayrı-ayrı daşıma sənədləri əsasında yerinə yetirərlərsə, belə **daşıma birbaşa ayrı-ayrı qarışıq daşıma** hesab edilir. Məsələn, yük Daşkəsən rayonundan avtomobil nəqliyyatı ilə əmtəə-nəqliyyat qaiməsi əsasında Gəncəyə, Gəncədən demir yolu nəqliyyatı ilə demir yolu qaiməsi əsasında Bakıya, Bakıdan dəniz nəqliyyatı ilə çarter və konosament əsasında Haştərxana, Haştərxandan isə Volqa çayı ilə qaimə əsasında Qazan şəhərinə daşınır. Bu daşıma prosesində nəqliyyatın dörd növü (avtomobil, demir yolu, dəniz və çay nəqliyyatı) iştirak edir, daşıma isə beş müxtəlif nəqliyyat (daşıma) sənədi əsasında həyata keçirilir. Deməli, burada söhbət qarışıq daşımadan gedir ki, o, birbaşa daşıma hesab olunmur. Lakin əgər yük Daşkəsəndən Qazan şəhərinə göstərdiyimiz nəqliyyat növləri ilə vahid daşıma sənədi əsasında daşınarsa, onda söhbət yalnız birbaşa qarışıq daşımadan gedə bilər.

Birbaşa qarışıq daşımaların praktikada tətbiq olunması müəyyən səbəblərə bağlıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, hər bir nəqliyyat növünün həm texniki-iqtisadi üstünlüklərə və müsbət cəhətlərə, həm də çatışmayan və mənfi xüsusiyyətlərə malik olması, onların iş xarakteri ilə bağlıdır. Məsələn, təbii su yollarına (dəniz yollarına) malik olmaq, ucuz daşıma haqqı və s. dəniz nəqliyyatının texniki-iqtisadi üstünlükləridir; nəqliyyatın bu növünün əsas mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, o, yükü limandan limana daşıyır. «Nəqliyyat dəhlizi» rolunu oynayan təbii hava yolları və çatdırma sürətinin yüksək olması hava nəqliyyatının əsas texniki-iqtisadi üstünlükləridir; yüksək enerji məsrəfi (yəni enerjini çox işlətmək), məhdud həcmdə yük daşımaq və hava şəraitindən asılı olmaq onun əsas mənfi cəhətləri hesab olunur. Avtomobil nəqliyyatının əsas texniki-iqtisadi üstünlüyü və müsbət cəhəti onun yükü «qapıdan qapıya» çatdırmasından ibarətdir; bu nəqliyyat növü yükü yükgöndərənin anbarında qəbul etmək və onu yükalanın anbarına təhvil vermək imkanına malikdir¹. Digər tərəfdən avtomobil nəqliyyatı yüksək çatdırma sürəti ilə xarakterizə olunur ki, bu, onun müsbət cəhətlərindən biridir. Lakin avtomobil nəqliyyatının bəzi mənfi cəhətləri də vardır. Belə cəhətlərə aiddir: əsasən və başlıca olaraq qısa (yaxın) məsafələrə yük daşımaqdan ötrü istifadə edilməsi, daşıma haqqının yüksək olması, daşımanın həcmünün böyük olmaması və s. Demir yolu nəqliyyatı istənilən hava şəraitində yük daşıya bilən müntəzəm universal, yüksək daşıma qabiliyyətli, manevr etmək imkanına malik olan nəqliyyat növüdür ki, bunlar onun texniki-iqtisadi üstünlükləri sayılır. Bununla belə, nəqliyyatın bu növü mənfi cəhətlərə də malikdir. Onlara aiddir: coğrafi şəraitdən asılı olmaq və istənilən ərazidə daşı-

manı həyata keçirə bilməmək, demir yollarının tikintisi üçün böyük xərclər tələb olunması, çatdırma sürətinin çox da yüksək olmaması və s.

Məhz ayrı-ayrı nəqliyyat növlərinin texniki-iqtisadi üstünlükləri və mənfi cəhətləri yükün ancaq bir nəqliyyat növünün köməyi ilə təyinat yerinə çatdırılmasını qeyri-mümkün edir. Bundan başqa, daşımanın yalnız bir növ nəqliyyatın köməyi ilə həyata keçirilməsi həm də ona görə mümkündür ki, əksər dövrlərdə translokasiya (bir yerdən başqa yerə daşıma) daha geniş nəqliyyat məkanını əhatə edir: digər tərəfdən, nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərinin texniki inkişaf səviyyəsi müxtəlif olub, eyni deyildir. Təbii ki, belə amillər də yükün nəqliyyatın bir növünün vasitəsilə təyinat yerinə çatdırılmasının obyektiv cəhətdən mümkündür olmamasına təsir göstərir. Odur ki, daşımanın bir neçə nəqliyyat növünün iştirakı ilə həyata keçirilməsi obyektiv zərurətə çevrilir. Beləliklə, praktikada birbaşa qarışıq daşımalarından istifadə olunmağa başlandı.

Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat qanunvericiliyində birbaşa qarışıq daşımalar nəzərdə tutulmuşdur¹. Nəqliyyat qanunvericiliyinə görə, demir yolu, dəniz, daxili su (çay), hava və avtomobil nəqliyyatı birbaşa qarışıq daşımalar sistemini təşkil edir. Bu o deməkdir ki, birbaşa qarışıq daşımalar nəqliyyatın istənilən növünün kombinə edilməsi ilə həyata keçirilə bilər (məsələn, demir yolu nəqliyyatı – dəniz nəqliyyatı, dəniz nəqliyyatı – avtomobil nəqliyyatı – hava nəqliyyatı, avtomobil nəqliyyatı – hava nəqliyyatı və s.). Buna görə də birbaşa qarışıq daşımalara **kombinə edilmiş daşımalar** da deyilir.

Birbaşa qarışıq daşımalar nəqliyyatın ayrı-ayrı növləri üzrə normativ aktlarda da nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» Qanunda göstərilir ki, ən azı iki nəqliyyat növündən istifadə etməklə yerinə yetirilən yük daşımaları birbaşa qarışıq daşımalar².

Birbaşa qarışıq daşımaları vahid nəqliyyat sənədi üzrə müxtəlif nəqliyyat növlərinin bir neçə nəqliyyat müəssisəsi (daşıyıcı) həyata keçirir. Həmin müəssisələrin (daşıyıcıların) qarşılıqlı münasibətləri, həmçinin bu daşımaların təşkili qaydası birbaşa qarışıq daşıma haqqında müqavilə ilə müəyyən olunur; bu müqavilənin bir neçə hüquqi əlaməti vardır. Birinci əlaməti ondan ibarətdir ki, birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi yük göndərmə yerinin daşıyıcısı (nəqliyyat müəssisəsi), məsələn, demir yolu, gəmiçilik, avtonəqliyyat müəssisəsi və s. ilə yükgöndərən arasında bağlanır. Bundan ötrü **vahid nəqliyyat (daşıma) sənədi** – qaimə tərtib olunur. Qaimədə yükü almaq səlahiyyətinə malik olan şəxsin – yükalanın adı göstərilir. Qaimə bütün yol boyu yükü müşayiət edir və təyinat yerində yüklə birlikdə yükalanə verilir.

Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsinin ikinci əlaməti ondan ibarətdir ki, bu müqavilədən yaranan **daşıma öhdəliyini müxtəlif nəqliyyat növlərinin bir neçə daşıyıcısı** (nəqliyyat müəssisəsi) yerinə yetirir. Söhbət gedir:

- yükgöndərmə yerinin daşıyıcısından;
- aralıq daşıyıcılarından;
- təyinat yerinin daşıyıcısından.

Qeyd etmək lazımdır ki, daşıyıcıların hamısı daşımanın həyata keçirilməsinin

¹ Александров-Дольник М.К., Телеугалиев Г.И. Правовые вопросы доставки грузов от склада отправителя до склада получателя («от двери до двери»). Алма-Ата, 1969, § 2 («Автомобильные перевозки»).

¹ «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsi.

² «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

də və yükün təyinat yerinə çatdırılmasında iştirak edirlər. **Yükgöndərmə yerinin daşıyıcısı** dedikdə yükü daşınmaya qəbul edən, yükgöndərlə bərdəfəlik və bilavasitə birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi bağlayan daşıyıcı başa düşülür. **Aralıq daşıyıcısı** odur ki, yük ona çatan kimi yük daşınması müqaviləsini yükün müvafiq hərəkət sahəsində icra edir; onun nə yükgöndərə, nə də yükə kalana münasibətdə heç bir hüquq və vəzifəsi yoxdur. Buna görə də aralıq daşıyıcısı yük daşınması müqaviləsini iştirakçısı sayılır. **Təyinat yerinin daşıyıcısı** son daşıyıcı olub, yükü təyinat məntəqəsində yükə verən şəxsdir.

Daşıyıcılar arasında qarşılıqlı münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin yükgöndərənin və yükəlinin birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsini bağlanmasında iştirak etməyən daşıyıcı ilə hüquq münasibətində olub-olmaması məsələsi hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğurur. Bu barədə müxtəlif fikirlər söylənilir. Məsələn, bəzi müəlliflər göstərir ki, yükgöndərənin yük daşınması müqaviləsini bağlayan daşıyıcı həm öz adından, həm də daşıma prosesində iştirak edən digər daşıyıcıların adından çıxış edir¹. Digər alimlər isə belə hesab edirlər ki, yükgöndərənin yalnız yükgöndərmə yerinin daşıyıcısı ilə hüquq münasibətində olur². O.S.İoffe göstərir ki, müqavilə bağlayan zaman yük göndərmə yerinin daşıyıcısı həm öz adından, həm də təyinat yerinin daşıyıcısı adından hərəkət edir³. Q.P.Saviceva görə, yük göndərmə yerinin daşıyıcısı birbaşa qarışıq daşımaların həyata keçirilməsində iştirak edən digər daşıyıcıların qanuni nümayəndəsidir⁴.

Göstərilən fikirlərdən heç biri iki məsələni həll etməyə imkan vermirdi ki, həmin məsələlər birbaşa qarışıq daşımaların müqaviləsinin əsas nəqliyyat-hüquqi problemləri sayılır. Birinci məsələ daşıma prosesində daşıyıcıların **qarşılıqlı münasibətlərinin** müəyyənləşdirilməsindən, ikinci məsələ isə **daşıyıcıların yük sahibi qarşısında məsuliyyətinin** tənzimlənməsindən ibarətdir.

2. Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcıların məsuliyyəti

Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi müərkəb xarakterə malikdir. Belə ki, bu müqavilədə daşıyıcı tərəfində bir neçə nəqliyyat müəssisəsi (həmin yolu, gəmiçilik, avtonəqliyyat müəssisəsi və s.) çıxış edir. Başqa sözlə, dərin müqavilə ilə bağlı münasibətlərdə bir neçə daşıyıcı iştirak edir. Yük sahibi yalnız yük göndərmə yerinin daşıyıcısı ilə müqavilə bağlayır. Buna görə də yük göndərmə yerinin daşıyıcısı **əsas daşıyıcı**, qalan daşıyıcılar isə **cəlb olunmuş daşıyıcılar** hesab olunur.

Əgər daşıma zamanı yükün salamatlığı təmin olunmazsa (yük itərsə, eskik gələrsə, zədələnsə, xarab olarsa) və ya yükün təyinat yerinə çatdırılması

gəcikdirilsə, yük sahibi qarşısında əsas daşıyıcı məsuliyyət daşıyır. Belə ki, o, yükün daşınmasını təşkil edir və buna görə də daşımının bütövlükdə yerinə yetirilməsinə görə yük sahibi qarşısında cavabdehdir. Odur ki, yük sahibinə vurulmuş zərərin əvəzini və ya cəriməni əsas daşıyıcı ödəyir. Bundan sonra o, yükün salamatlığının təmin olunmamasında və ya yükün təyinat yerinə çatdırılmasının gecikdirilməsində təqsirlənən cəlb edilmiş daşıyıcıya rəqres iddia verir.

Göstərilən qayda Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 859.4-cü maddəsi). Burada göstərilir ki, daşıyıcı daşımaları başqa daşıyıcıların vasitəsilə həyata keçirdiyi halda da məsuliyyət daşıyır; onun daşıma üçün verdiyi daşıyıcıya qarşı rəqres hüququ saxlanılır. Bu, son zamanlar qarışıq daşımalar həyata keçirilərkən xarici praktikanın istifadə etdiyi **qarışıq daşıma operatoru** kimi hüquq cəhətdən daha sadə müqavilə konstruksiyasına uyğun gəlir¹. Qarışıq daşıma operatoru beynəlxalq qarışıq daşıma müqaviləsində iştirak edən şəxsdir.

3. Beynəlxalq qarışıq daşıma müqaviləsi

Bu müqavilə beynəlxalq qarışıq daşımaları rəsmiləşdirir. Beynəlxalq nəqliyyat praktikasında ona **intermodal daşıma** və ya **multimodal daşıma** da deyilir; beynəlxalq nəqliyyat konvensiyalarında (məsələn, «Beynəlxalq qarışıq yük daşımaları haqqında» BMT Konvensiyasında) **kombinə edilmiş daşıma** da adlanır. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində «intermodal daşıma» terminindən daha çox istifadə olunur.

Intermodal daşımalar bir neçə fərqləndirici hüquqi əlamətlə xarakterizə olunur. Birinci, intermodal daşımalarda bir neçə növ nəqliyyat daşıyıcısı iştirak edir. Bu cəhəti ilə onlar **unimodal daşımalardan** fərqlənir; unimodal daşımalar yalnız bir nəqliyyat növü tərəfindən həyata keçirilir.

İkinci, intermodal daşımalar **vahid daşıma sənədi** ilə rəsmiləşdirilir ki, ona birbaşa nəqliyyat sənədi deyilir. Bu, müqavilə sənədidir. Vahid daşıma sənədi yüköndərəni yükü nəqliyyatın bir növündən digərinə vurmaq və hər dəfə daşımaları rəsmiləşdirmək problemlərindən azad edir.

Üçüncü, daşımanın bütövlükdə qarışıq daşıma operatoru təşkil edir və həyata keçirir; birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsini yükgöndərənlə məhz o, bağlayır. Buna görə də qarışıq daşıma operatoru birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsinin tərəfi sayılır. O, müqaviləni bağladıqdan sonra müstəqil surətdə daşımaları həyata keçirmək üçün müxtəlif növ nəqliyyat daşıyıcılarını cəlb edir, yeni daşımaların digər iştirakçılarını seçir.

Dördüncü, intermodal daşıma beynəlxalq xarakterə malikdir. Belə ki, əgər yükün göndərilmə və təyinat yerləri müxtəlif ölkələrdə olarsa, beynəlxalq qarışıq daşıma münasibəti yaranır.

Bəşinci, qarışıq daşıma operatoru yükün göndərilmə yerindən təyinat yerinə kimi yükü görə məsuliyyət daşıyır. Başqa sözlə, yük daşıma üçün qəbul olunduğu andan təyinat yerində yükə alana verilən ana kimi bütövlükdə daşı-

¹ Тарасов М.А. Очерки транспортного права. М., 1951, с.138-139; Свмойлович П.Д. Договор морской перевозки по советскому праву. М., 1952, с.93; Яичков К.К. Договор железнодорожной перевозки грузов по советскому праву. М., 1958, с.124.

² Шеварц Х.И. Договор железнодорожной перевозки по советскому гражданскому праву. М., 1956, с.15-16.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Л., 1961, Часть 2, с.279.

⁴ Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.56.

¹ Daha ətraflı: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с.380-381.

manın həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət onun üstünə düşür.

Intermodal daşımaları beynəlxalq-hüquqi tənzimləmək üçün 24 may 1980-ci il tarixində Cenevrədə «Beynəlxalq qarışıq yük daşımaları haqqında» BMT Konvensiyası qəbul edilmişdir ki, həmin Konvensiya YUNKTAD çevrəsində hazırlanmışdır. Konvensiyada beynəlxalq qarışıq daşımaya, qarışıq daşıma operatoruna, qarışıq daşıma müqaviləsinə və sənədinə anlayış verilir. Qarışıq daşıma operatorunun məsuliyyəti Konvensiyanın tənzimlədiyi əsas məsələdir.

§ 13. Boru kəməri nəqliyyat daşımaları

Daşımalar həm də boru kəməri nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Belə ki, ölkələrin vahid nəqliyyat sistemi özündə həm də boru kəməri nəqliyyatını birləşdirir; boru kəməri nəqliyyatı bu sistemə tərkib hissəsidir¹. Nəqliyyatın bu növünün köməyi ilə, əsasən, qaz və neft məhsulları kimi yüklər daşılır. Buna görə də boru kəməri universal deyil, ixtisaslaşdırılmış nəqliyyata şamil olunur. Dəmir yolu, avtomobil, dəniz və hava nəqliyyatı isə universal nəqliyyata aiddir.

Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat qanunvericiliyi boru kəməri nəqliyyatının növlərindən biri kimi müəyyən edir². Özü də o, magistral nəqliyyata aid olunur³. Magistral nəqliyyat dedikdə, adətən, ümumi istifadədə olan nəqliyyat başa düşülür.

Boru kəməri nəqliyyatına bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlər xasdır ki, həmin xüsusiyyətləri onun texniki-iqtisadi üstünlükləri hesab etmək olar. Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, boru kəməri nəqliyyatı yükdaşımaları nəqliyyatı (daşıma) vasitələrindən istifadə etmədən həyata keçirir. Buna görə də nəqliyyatın bu növü mahiyyətə texnoloji nəqliyyat, texnoloji proses hesab olunur. Dəniz, hava, dəmir yolu, su (çay) və avtomobil nəqliyyatı isə daşımanı nəqliyyat (daşıma) vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirir.

İkinci, boru kəməri nəqliyyatının iş rejimi etibarlı, fasiləsiz və sabitdir; onun fəaliyyəti nə hava, nə də iqlim vəziyyətindən asılıdır. İstənilən hava-iqlim şəraitində boru kəməri nəqliyyatının köməyi ilə yükün nəql olunmasını həyata keçirmək olar.

Üçüncü, boru kəməri nəqliyyatının istismarı və daşımanı idarəetmə rejimi sadə olub, mürəkkəb xarakter daşımır; nəqliyyatın bu növü ilə yükün nəql edilməsi prosesi yüksək mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmışdır.

Dördüncü, boru kəməri nəqliyyatında yükləmə və boşaltma əməliyyatları bəzən bir yerdə, burada daşıma (nəqləmə) və digər əməliyyatlar vahid proses halında birləşir.

Boru kəməri nəqliyyatının iki başlıca növü fərqləndirilir:

- neft kəməri;
- qaz kəməri.

Neft kəməri odur ki, bunun vasitəsilə neft məhsulları nəql edilir. Məsələn,

«Bakı-Novorossiysk», «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» və s. neft kəməri hesab olunur.

Qaz kəməri odur ki, bunun vasitəsilə təbii qaz nəql olunur. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə. «Cənubi Qafqaz Boru Kəməri» qaz kəməri sayılır.

Boru kəməri yük daşımaları ilə bağlı olaraq yaranan müqavilə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğuran məsələlərdən biridir¹. Sovet dövründə boru kəməri orqanları (təşkilatları) arasında münasibətlərə tədarük (mal göndərmə) müqaviləsindən istifadə olunurdu.

Qeyd etməliyik ki, boru kəmərinin köməyi ilə yükün nəql olunması nəqliyyat əməliyyatıdır. Buna görə də boru kəməri ilə yükün nəql olunmasında yaranan münasibətlərə tədarük (mal göndərmə) müqaviləsini tətbiq etmək qeyri-mümkündür. Məsələ burasındadır ki, tədarük (mal göndərmə) müqaviləsi alqı-satqı müqaviləsinin bir növüdür.

Göstərilən münasibətlərə həm də yük daşınması müqaviləsinə tətbiq etmək olmaz. Söhbət ondan gedir ki, boru kəməri ilə bağlı yaranan münasibətlər «yükdaşıma» anlayışı ilə əhatə olunmur, çünki nəqliyyat münasibətləri nəqliyyat münasibətləridir; nəqliyyat münasibətləri isə yükdaşıma münasibətlərindən daha geniş anlayışdır; bu münasibətlər özündə həm yükün saxlanması, həm mal göndərmə, həm də yükün daşınması və digər münasibətləri birləşdirir; bu səbəbdən onlar qarışıq münasibətlərdir. Odur ki, boru kəməri ilə yükün nəql olunması zamanı sözün həqiqi və əsl mənasında yük daşınması öhdəliyi yaranmır. Buna görə də burada yük daşınması müqaviləsindən istifadə etmək qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən boru kəməri sahəsində münasibətlər nəqliyyat növləri üzrə normativ hüquqi aktlarla deyil, xüsusi qanunvericiliklə tənzimlənir².

§ 14. Yedəkləmə müqaviləsi

1. Yedəkləmə müqaviləsinin anlayışı və onun hüquqi təbiəti

Yedəkləmə nəqliyyat əməliyyatı növlərindən biridir; bu əməliyyat, adətən, su nəqliyyatında (dəniz və ya çay nəqliyyatında) həyata keçirilir. Yedəkləmə əməliyyatına həm də avtomobil nəqliyyatında rast gəlinir. Məsələn, avtomobilin onun arxasına qoşulan arabası (qoşqunu)³ aparması yedəkləmə əməliyyatıdır. Amma avtomobil nəqliyyatında su nəqliyyatından fərqli olaraq, yedəkləmə əməliyyatı ayrıca və xüsusi olaraq tənzimlənmir. Buna görə də avtomobil nəqliyyatında həyata keçirilən yedəkləmə əməliyyatından, sözün əsl mənasında, mülki-hüquqi öhdəlik yaranmır. Bu səbəbdən burada həmin əməliyyat nəzərdən keçirilmir.

Yedəkləmə əməliyyatının həyata keçirilməsi zamanı müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Məsələn, gəmi sahibi digər gəmini və ya üzən ob-

¹ Владимирова Е., Парин И. Правовые вопросы эксплуатации трубопроводного транспорта // Хозяйство и право, 1979, № 8, с.45; Савичев Г.П. Правовое регулирование перевозок народно-хозяйственных грузов. М., 1986, с.25-26.

² Boru kəməri nəqliyyat daşımaları, beynəlxalq boru kəməri nəqliyyatının hüquqi tənzimlənməsi məsələləri etibarlı işıqlandırılmışdır: bax, Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Dərşlik. Bakı, 2009, VII fəsil.

³ Ona rus dilində «прицеп» deyilir.

¹ Парин И.Г. Правовой режим имущества трубопроводного транспорта // В книге: Правовые аспекты совершенствования хозяйственного механизма. М., 1979, с. 42-49.

² «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsi.

³ «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsi.

yekti yedəkləyib müəyyən məsafəyə aparır. Başqa bir misalda, gəminin sahibi limana daxil olmaq üçün gəmini və ya digər üzən obyekt yedəkləyir. Bu kimi hallarda ictimai münasibətlər əmələ gəlir ki, onlara yedəkləmə münasibətləri deyilir. Yedəkləmə münasibətləri isə müqavilə ilə rəsmiləşdirilir, bu müqaviləyə dəniz qanunvericiliyində yedəkləmə müqaviləsi deyilir.

Yedəkləmə müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Belə ki, Mülki Məcəllədə həmin müqaviləyə həsr olunan normalara təsadüf olunmur. Yedəkləmə əməliyyatı su nəqliyyatında, xüsusən də dəniz nəqliyyatında aparıldığına görə barəsində danışdığımız müqavilə hüquqi cəhətdən Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi ilə nizama salınır; həmin normativ hüquqi aktın 12-ci fəslə yedəkləmə müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir ki, bu fəsil özündə Məcəllənin 174-180-ci maddələrini birləşdirir; bu maddələrdə sözü gedən müqaviləyə anlayışı verilir, tərəflərin vəzifələri müəyyənləşdirilir, yedəkləmənin növləri göstərilir, yedəkləmədə məsuliyyət və digər məsələlər öz normativ həllini tapır.

Yedəkləmə müqaviləsinə görə bir gəminin sahibi haqq müqabilində digər gəmini və ya üzən obyekt yedəkləyib müəyyən məsafəyə aparmağı, yaxud liman akvatoriyasında manevrlər etmək üçün, o cümlədən gəminin və ya üzən digər obyektin limana daxil olması və ya çıxması üçün yedəkləməni öhdəsinə götürür (TGM-in 174-cü maddəsi).

Yedəkləmə müqaviləsinə verilən leqal tərifdən görürük ki, gəmi sahibi digər gəmini və ya üzən obyekt yedəkləyib müəyyən məsafəyə haqq müqabilində aparır və s. Buna görə də yedəkləmə müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Başqa sözlə, gəminin başqa gəmini öz yedəyinə alıb aparması və digər yedəkləmə əməliyyatı əvəzli şəkildə həyata keçirilir. Yedəkləmə müqaviləsinin tərəfləri bir-birinə münasibətdə müvafiq hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Belə ki, yedək gəminin sahibi yedəkləmə əməliyyatını həyata keçirmək vəzifəsi daşıyır; həyata keçirdiyi yedəkləmə əməliyyatının əvəzində haqq almaq isə onun malik olduğu hüquqdur. Yedəkdə aparılan obyektin sahibinin (müşərinin) üzərinə haqq ödəmək vəzifəsi düşür; yedək gəminin sahibindən yedəkləmə əməliyyatını yerinə yetirilməsini tələb etmək isə onun hüququdur. Buna görə də yedəkləmə müqaviləsi **ikitarəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**.

Yedəkləmə müqaviləsi həm real, həm də konsensual əqd kimi bağlana bilər¹. **Real yedəkləmə müqaviləsi** dedikdə üzən obyektin (gəminin və ya səlın) yedəkləmə üçün verildiyi anda bağlanan müqavilə başa düşülür; bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir². Əgər yedəkləmə müqaviləsində bu müqavilədə nəzərdə tutulan müddətdə, qaydada və həcmdə yedəkləmə (üzən) obyektin verilməsi və qəbul olunması vəzifəsi nəzərdə tutularsa, onda **konsensual müqavilə** bağlanmış olur³. Elə müəlliflər vardır ki, onlar yedəklə-

mə müqaviləsinə yalnız konsensual müqavilə kimi tanıyırlar⁴.

Yedəkləmə müqaviləsinin hüquqi təbiəti hüquq ədəbiyyatı səhifələrində eyni cür müəyyənləşdirilmir. Belə ki, bəzi müəlliflər yedəkləmə müqaviləsinin müstəqil olması inkar edərək, onu podrat və ya əmlak kirayəsi müqaviləsinin bir növü hesab edirlər. Yedəkləmə müqaviləsinə dənizlə yük daşınması müqaviləsinin xüsusi növü kimi tanıyan alimlərdə təsadüf olunur⁵. Fikrimizcə, yedəkləmə müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sisteminə yerini müəyyənləşdirərək onu müstəqil müqavilə kimi tanımaq lazımdır. Düzdür, yedəkləmə müqaviləsi özündə bəzi mülki-hüquqi müqavilələrin, məsələn, podrat, kirayə, daşıma və digər müqavilələrin elementlərini birləşdirir. Amma istənilən müqavilənin, o cümlədən yedəkləmə müqaviləsinin hüquqi təbiəti bu müqaviləni müşayiət edən elementlərlə deyil, onun güddüyü əsas məqsədlə müəyyən edilir. Yedəkləmə müqaviləsinin əsas məqsədi hər hansı **üzən obyektin yedəyə alınıb aparılmasını təmin etməkdən ibarətdir**. Buna görə də yedəkləmə müqaviləsinə hüquqi müstəqilliyə malik olan, başqa sözlə, müstəqil xarakterli mülki hüquqi müqavilə növü kimi baxmaq lazımdır.

Yedəkləmə müqaviləsinə yük daşınması müqaviləsi ilə əyniləşdirmək olmaz. Şübhəsiz, həmin müqavilə növləri arasında böyük oxşarlıq vardır⁶. Amma göstərilən müqavilələr bir-birindən fərqli cəhətlərdə də malikdir⁷. Əsas fərq bundan ibarətdir ki, yük daşınması müqaviləsi üzrə daşıyıcının əsas vəzifəsi yükü təyinat yerinə çatdırmaqdan ibarətdir; yedəkləmə müqaviləsi üzrə yedək sahibinin əsas işi üzən obyekt (məsələn, salı, gəmini və s.) yedəyinə alıb aparmaq hesab edilir.

Yedəkləmə müqaviləsindən mülki-hüquqi öhdəlik əmələ gəlir ki, həmin öhdəlik nəqliyyat öhdəliyinin bir növü hesab edilir; müqavilənin özü isə nəqliyyat müqavilələri sırasına aid olunur. Lakin nəqliyyat müqavilələri sisteminə yük daşınması müqaviləsindən fərqli olaraq, **o, yardımçı xarakter daşıyır**.

2. Yedəkləmə müqaviləsinin növləri

Qüvvədə olan mövcud qanunvericilik yedəkləmə müqaviləsinin iki növünü tanıyır:

-dəniz yedəkləməsi müqaviləsi;

-liman yedəkləməsi müqaviləsi.

Dəniz yedəkləməsi müqaviləsinə görə bir gəminin sahibi haqq müqabilində digər gəmini və ya üzən obyekt yedəkləyib müəyyən məsafəyə aparmağı öhdəsinə götürür; bu müqaviləyə görə yedəkləmə əməliyyatı yedək gəmi kapitanının idarəetməsi ilə həyata keçirilir.

Liman yedəkləməsi müqaviləsinə görə bir gəmi sahibi haqq müqabilində liman akvatoriyasında manevrlər etmək üçün, o cümlədən gəminin və ya üzən digər obyektin limana daxil olması və ya çıxması üçün yedəkləməni öhdəsinə

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., 1961, Том 2, с. 336; Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 633.

² Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. В.П.Грибанова, С.М.Корнеева. М., 1980, с. 266.

³ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга четвертая. М., 2004, с. 563.

⁴ Новицкий И.Б., Луцк Л.А. Общее учение об обязательстве. М., 1950, с. 137.

⁵ Маковский А.Л. Правовое регулирование морских перевозок грузов. М., 1961, с. 53.

⁶ Daha etrafli: Черепихин Б.Б. Понятие и содержание договора буксировки // Вестник ПГУ, 1956, № 11, с. 104.

⁷ Daha etrafli: Тарасов М.А. Черки транспортногo права. М., 1950, с. 158; Кейлин А.Д. Советское морское право. М., 1954, с. 253.

götürür; bu müqaviləyə görə isə yedəkləmə əməliyyatını yedəyə alınan gəminin və ya digər üzən obyektin kapitanının idarəetməsi altında həyata keçirilir.

Göstərilən müqavilə növləri bir-birindən **məsuliyyət məsələsinə** görə fərqlənir. Belə ki, dəniz yedəkləmə müqaviləsi bağlananda yedəkçi gəminin sahibi yedəyə alınmış gəmiyə və ya digər üzən obyektə, yaxud həmin gəmi və ya obyektəki şəxslərə və ya əmlaka vurulan zərəərə görə məsuliyyət daşıyır.

Bununla yanaşı, yedəyə alınmış gəminin və ya digər üzən obyektin sahibi də məsuliyyət daşıya bilər, bir şərtlə ki, tərəflərin yazılı razılığı ilə yedəkləmənin idarə olunması yedəyə alınan gəminin və ya digər üzən obyektin kapitanının üzərinə qoyulsun.

Liman yedəkləməsi müqaviləsi bağlananda isə yedəkçi gəmiyə və ya həmin gəmidə olan insanlara (və ya əmlaka) vurulan zərəərə görə yedəyə alınan gəminin sahibi məsuliyyət daşıyır. Amma məsuliyyəti yedəkçi gəminin sahibi də daşıya bilər. Bu o zaman mümkündür ola bilər ki, tərəflərin yazılı razılığı ilə liman yedəkləməsinin idarə olunması yedəkçi gəminin və ya digər üzən obyektin kapitanına həvalə olunsun.

Həm dəniz yedəkləməsi müqaviləsi, həm də liman yedəkləməsi müqaviləsi üzrə məsuliyyət **təqsir prinsipi**ə əsaslanır; bu prinsipe görə yalnız təqsiri odudaq müvafiq tərəf vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir. Əgər onun təqsiri olmazsa, məsuliyyət daşımır və zərərin əvəzini ödəmir. Lakin müvafiq tərəf zərərin vurulmasında təqsirinin olmadığını sübuta yetirməlidir.

3. Yedəkləmə müqaviləsinin elementləri

Yedəkləmə müqaviləsində iki tərəf iştirak edir: yedəkçi gəminin sahibi, müştəri.

Yedəkçi gəminin sahibi dedikdə yedəkçi başa düşülür; o, üzən hər hansı obyekt (məsələn, gəmini, salı və s.) yedəyinə alıb aparən şəxsdir; yedəkləmə əməliyyatını həyata keçirmək yedəkçinin əsas və başlıca funksiyası hesab edilir. Yedəkçi qismində gəmiçilik, liman və digər şəxslər çıxış edə bilər.

Müştəri dedikdə yedəyə alınan obyektin sahibi başa düşülür; yedəyə alınan obyekt gəmi və ya digər üzən obyektidir. Bu obyektə müklüyyət hüququ, icarə hüququ və digər qanuni hüququ olan şəxs isə müştəridir. Müştəri yedəkləmə əməliyyatının həyata keçirilməsində marağı olan şəxsdir. İstənilən şəxs müştəri rolunda yedəkləmə müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edə bilər.

Predmet yedəkləmə müqaviləsinin mühüm şərtlərindən biri sayılır. **Yedəkçinin göstərdiyi xüsusi xarakterli nəqliyyat xidməti** müqavilənin predmeti sayılır, ona yedəkləmə xidməti deyilir. Yedəkləmə xidməti müəyyən bir üzən obyektin müəyyən bir gəminin yedəyinə alınıb aparılmasına yönəlir.

Qiymət yedəkləmə müqaviləsinin elementlərindən biridir. Yedəkləmə müqaviləsinin qiyməti dedikdə yedəkləmə əməliyyatının yerinə yetirilməsinə görə müştərinin yedəkçiyə ödədiyi haqq başa düşülür ki, o, pul formasında ifadə edilir; həmin pula **yedəkləmə haqqı** deyilir. Yedəkləmə haqqı tərəflərin razılığı ilə müəyyən olunur.

Müddət də element kimi yedəkləmə müqaviləsində iştirak edir. Yedəkləmə müqaviləsinin müddəti yedəkləmə əməliyyatının hansı vaxt dövründə həyata keçirilməsini ifadə edir. Müqavilədə müddət həm göstərilə, həm də göstərilmə

yə bilər.

Yedəkləmə müqaviləsinin forması da onun elementləri sırasına daxildir; bu element qanunla xüsusi olaraq tənzimlənir (TGM-in 176-cı maddəsi). Qanuna görə yedəkləmə müqaviləsinin hansı formada bağlanması onun növündən asılıdır. Belə ki, dəniz yedəkləmə müqaviləsi yazılı formada bağlanır (TGM-in 176-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, imperativ göstərişdir. Buna görə də tərəflər bu göstərişi öz qarşılıqlı razılığı ilə dəyişə bilməzlər. Bu səbəbdən dəniz yedəkləmə müqaviləsi şifahi formada bağlana bilməz.

O ki, qaldı yedəkləmə müqaviləsinin digər növünə – liman yedəkləməsi müqaviləsinə, qeyd etməliyə ki, bu növ müqavilənin tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə **həm şifahi, həm də yazılı formada bağlanması mümkündür**. Belə ki, qanuna görə, liman yedəkləmə müqaviləsi şifahi formada da bağlana bilər (TGM-in 176-cı maddəsinin 2-ci bəndi). Əgər liman yedəkləməsi müqaviləsi yedəkləmənin idarə edilməsi vəzifəsinin yedəkçi gəminin kapitanına həvalə olunması şərtlə bağlanarsa, belə müqavilə şifahi formada deyil, ancaq yazılı formada olmalıdır. Ona görə ki, yedəkləmənin idarə edilməsi vəzifəsinin yedəkçi gəminin kapitanının üzərinə qoyulması haqqında razılaşma yazılı formada ifadə edilməlidir (TGM-in 176-cı maddəsinin 2-ci bəndi).

Yedəkləmə müqaviləsinin elementlərindən biri sayılan **məzmun**a gəldikdə isə qeyd etməliyə ki, tərəflərin (yedəkçi və müştərinin) hüquq və vəzifələri yedəkləmə müqaviləsinin məzmununu təşkil edir. Tərəflərin müvafiq hüquq və vəzifələri qanunun ayrı-ayrı maddələrində nəzərdə tutulmuşdur. TGM-in 177-ci maddəsi isə xüsusi olaraq yedəkləmə müqaviləsinin tərəflərinin vəzifələrinə həsr olunmuşdur. Özü də tərəflərin hansı vəzifələr daşmaları yedəkləmə müqaviləsinin növündən asılıdır. Belə ki, tərəflərin dəniz yedəkləmə müqaviləsi və liman yedəkləmə müqaviləsi üzrə daşdıqları vəzifələr üst-üstə düşmür.

Yedəkləmə əməliyyatını həyata keçirmək yedəkçinin üzərinə düşən əsas vəzifə hesab edilir; o, yedəkləməni ustalıqla, şəraitin tələb etdiyi kimi, fasiləsiz və gecikdirilmədən, dəniz təcrübəsinə müvafiq olaraq yerinə yetirməlidir. Bu vəzifənin lazımcına icra edilməməsinə görə yedəkçi məsuliyyət daşıyır.

Yedəkçi həm də öz gəminin qabaqcadan yedəkləmə üçün **yararlı vəziyyətə** gətirməlidir. Əks təqdirdə o, yedəkləmə əməliyyatını həyata keçirə bilməz. Ona görə də yedəkçi öz gəminin ham texniki cəhətdən, həm də kommersiya baxımından yararlı olmasını təmin edən bütün zəruri tədbirləri görməlidir.

Yedəkçi gəminin saz və yararlı olmasının vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, məhz o, müəyyən bir obyektə yedəyinə alıb aparır. Odur ki, yedəkçi gəminin normal vəziyyətdə olmasını xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müştərinin əsas vəzifəsi **yedəkləmə haqqını ödəməkdən** ibarətdir; o, yedəkləmə haqqını həm nağd, həm də nağdsız qaydada ödəyə bilər. Bundan başqa, müştəri həm də yedəkləmənin obyektə olan gəmini və ya digər üzən predmeti qabaqcadan yararlı vəziyyətə gətirmək kimi vəzifə daşıyır ki, bunun yedəkləmə üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Allahverdiyev S. S. Nəqliyyat müqavilələri. Bakı, 2005.

**§ 1. Sərnışin daşıma müqaviləsinin
hüquqi xarakteristikası**

1. Sərnışin daşıma müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Əhalinin daşınmaya olan ehtiyac və tələbatının təmin edilməsində də nəqliyyat böyük rol oynayır. Belə ki, nəqliyyat əhalinin müəyyən yerdən digər yere çatdırılmasının ən vacib və mühüm vasitəsidir. Öz əmək, mədəni-məişət, şəxsi-ailə və digər ehtiyaclarını ödəmək üçün fiziki şəxslər həmişə nəqliyyatın köməyindən istifadə edirlər. Fiziki şəxslərin daşınmasını və mənzil başına çatdırılmasını təmin etmək nəqliyyatın əsas vəzifələrindən biridir. Bu məsələ nəqliyyat təşkilatlarının fəaliyyətində mühüm yer tutur.

Fiziki şəxslərin daşınması ilə bağlı olaraq yaranan münasibətlər sərnışin daşıma müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

Sərnışin daşıma müqaviləsinin qanunverici tərifli Mülki Məcəllənin 842-ci maddəsinin 1-ci bəndində verilir: **sərnışin daşıma müqaviləsinə görə daşıyıcı müəyyən nəqliyyat növü ilə sərnışini, habelə onun əl yükünü yola düşmə yerindən təyinat yerinə çatdırmağı, sərnışin isə minik (gediş) haqqını ödəməyi öhdəsinə götürür**¹.

Bu, ümumi sərnışin daşıma müqaviləsinə verilən anlayışdır. Bundan əlavə, nəqliyyat nizamnamə və məəcəllələri nəqliyyatın müxtəlif növləri üzrə sərnışin daşıma müqavilələrinə təriflər verir. Amma bu təriflər mahiyyətcə əsasən sərnışin daşıma müqaviləsinə verilən ümumi anlayışa oxşasa da, nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərinin spesifikasiyalarını nəzərə alır.

Sərnışin daşıma müqaviləsi daşıma müqaviləsinin (öhdəliyinin) ayrıca, müstəqil növüdür. Məhz üç əlamətə və meyara görə bu müqavilə daşıma müqaviləsinin ayrıca, müstəqil növü kimi tanınır. Həmin əlamət və meyarlardan biri **daşıma əməliyyatının (daşınmanın) obyektidir**. Belə ki, sərnışin daşıma müqaviləsinin obyektli fiziki şəxsdir. Bu əlaməti ilə o, yükdaşıma müqaviləsindən fərqlənir. Yükdaşıma müqaviləsinin obyektli qismində yük kimi maddi obyekt, çox vaxt isə əmtəə çıxış edir. Yüklərin, o cümlədən əmtəələrin müəyyən yerdən başqa yerə daşınması üzrə münasibətlər məhz yükdaşıma müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir və hüquqi cəhətdən ifadə olunur. Bu müqavilə əmtəələrin istehsal sferasından dövriyyə (mübadilə) sferasına daşınmasının hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsidir. Buna görə də yükdaşıma müqaviləsi əmtəə istehsalı və əmtəə dövriyyəsi (mübadiləsi) ilə bağlı olan hüquqi formadır. Bu forma əsasən

¹ Yeni Mülki Məcəllənin sərnışin daşıma müqaviləsinin qanunverici tərifli anlayışını formülə edən maddəsində «daşınmanın dəyəri» kimi münasib olmayan, qeyri-düzgün ifadə işlədilir. Belə ki, sərnışin daşıyıcının göstərdiyi xidmətə görə ona müəyyənləşdirilmiş məbləğdə pul verir. Həmin pul məbləğinə minik haqqı və ya gediş haqqı deyilir. Gediş (minik) haqqı daşınmanın qiyməti deməkdir. Məhz sərnışin daşıyıcıya daşınmanın qiymətini ödəyir. Daşınmanın dəyəri isə daşıma xidməti adlı xüsusi əmtəənin mübadilə dəyərinin pulla ifadəsidir. Sərnışin daşınmanın dəyərini ödəməsi düzgün və ağılabatan fikir deyil.

Əliyev E. Ə. Nəqliyyat hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, 2004.
Витрянский В.В. Договор перевозки и транспортной экспедиции // За-
кон. 1996 N 11.

Витрянский В.В. Договор купли-продажи, мены, аренды, безвозмезд-
ного пользования, перевозки, транспортной экспедиции. Расчеты. М.,
1996.

Егизаров В.А. Транспортное право. Учебное пособие. М., 1999.

Егизаров В.А. Совершенствование законодательства о перевозках
грузов в прямом смешанном сообщении. Казань. 1984.

Комментарий к Уставу железных дорог СССР /Под ред. Г.Д.Астановс-
кого. М., 1986.

Комментарий к Кодексу торгового мореплавания СССР / Под ред

А.Л.Маковского. М., 1973.

Калпин А.Г. Чартер. М., 1978.

Калпин А.Г. Договор фрахтования судна. Чартер и консамент. М.,
1988.

Половинчик Д.И., Колпаков Н.Г., Савичев Д.П. Комментарий к уста-
ву автомобильного транспорта РСФСР М., 1973.

Советское воздушное право / Под ред. Н.Н.Остроумова. М., 1990.

Тарасов М.А. Договор перевозки. Ростов-на-Дону. 1965.

Фархатдинов Я.Ф. Правовое регулирование транспортного обслужи-
вания граждан. Казань 1977.

Ходунов М.Е., Колпаков Н.Т. Комментарий к уставу внутреннего вод-
ного транспорта СССР. М., 1986.

Яичков К.К. Договор железнодорожной перевозки грузов. М., 1958.

əmtəə istehsalı və mübadiləsi sahəsində yaranan ehtiyacların təmin edilməsi üçün hesablanmışdır.

Sərnəşin daşıma müqaviləsi isə bilavasitə əmtəə istehsalından və dövriyyəsinə irəli gəlir. O, fiziki şəxslərin şəxsi-ailə, mədəni, məişət, əmək və digər sahələrdə öz ehtiyac və tələbatını təmin etməyə yönəlir. Bu müqavilə fiziki şəxslərin daşınmasından yaranan münasibətləri tənzimləyir. Başqa sözlə desək, sərnəşin daşıma müqaviləsi fiziki şəxslərin müəyyən yerdən təyinat yerinə çatdırılması üzrə münasibətlərin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi və formasıdır.

Sərnəşin daşıma müqaviləsinin daşıma müqaviləsinin ayrıca və müstəqil növü kimi tanınmasına imkan verən ikinci əlamət və meyar müqavilənin **subyekt tərkibindən ibarətdir**. Bu müqaviləni bağlayan tərəflərdən biri həmişə və bütün hallarda sərnəşin olur. Sərnəşin qismində isə yalnız fiziki şəxs çəxş edə bilər. Sərnəşin daşıma müqaviləsinin subyekt tərkibinin xüsusiyyəti də məhz bununla bağlıdır. Bu xüsusiyyət isə hüquqi əlamət və meyar kimi həmin müqavilənin daşıma müqaviləsinin müstəqil və ayrıca növü hesab olunmasına dəlalət edir.

Üçüncü əlamət və meyar isə **sərnəşin daşıma müqaviləsinin predmetindən** ibarətdir. Məhz predmet tərkibi əsasında sərnəşin daşıma müqaviləsi daşıma müqaviləsinin müstəqil növü kimi fərqləndirilir. Əgər yükdaşıma müqaviləsinin predmeti yükün daşınması ilə əlaqədardırsa, sərnəşin daşıma müqaviləsinin predmeti sərnəşinin yola düşmə yerindən təyinat yerinə çatdırılması ilə bağlıdır.

Sərnəşin daşıma müqaviləsinə verilən leqal anlayışdan bəlli olur ki, sərnəşin daşıyıcısı onu təyinat yerinə çatdırmağa müqabilində minik (gediş) haqqı ödəyir. Bu isə onu göstərir ki, sərnəşin daşıma müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Bu müqavilənin əvəzsiz olmasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, belə halın yaranması istisna edilir və mümkün deyil. Əgər daşıyıcı sərnəşindən göstərdiyi xidmətə görə minik (gediş) haqqı almazsa, onda sərnəşin daşıma müqaviləsi bağışlama müqaviləsinə çevrilir. Bu müqavilədə daşıyıcı hədiyyə verən, sərnəşin hədiyyə alan, daşıma xidməti (daşıyıcının fəaliyyəti və hərəkəti) isə müqavilənin predmeti qismində çixış edir. Ümumiyyətlə, əvəzsiz sərnəşin daşıma müqaviləsi konstruksiyasının mövcudluğu mümkün olan hal deyil.

Amma elə kateqoriya fiziki şəxslər vardır ki, həmin şəxslərə qanunvericilik nəqliyyatda pulsuz getmək hüququ verir. Həmin şəxslərə sərnəşin daşıma müqaviləsinin iştirakçısı kimi baxmaq olmaz. Həmin kateqoriya şəxslər də sərnəşindir. Amma onların nəqliyyatda pulsuz getmək hüququ daşıyıcı ilə bağlanmış müqavilə ilə yox, inzibati hüquq normaları ilə şərtlənir. Bu normalarda ifadə edilən göstəriş daşıyıcının üzərinə həmin şəxsləri pulsuz daşımaq vəzifəsi qoyur¹. Buna görə də göstərilən halda əvəzsiz sərnəşin daşıma müqaviləsindən danışmaq olmaz.

Sərnəşin daşıma müqaviləsinə verilən leqal tərəfdən görünür ki, müqavilə bağlayan tərəflərdən hər biri hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyır. Belə ki, minik (gediş) haqqını ödəmək sərnəşinin, sərnəşini təyinat yerinə çatdırmaq

yeni daşımını həyata keçirmək isə daşıyıcının üstünə düşən vəzifədir. Daşıma hüququ, yəni özünün təyinat yerinə çatdırılmasını tələb etmək hüququ sərnəşinin, minik (gediş) haqqını almaq isə daşıyıcının malik olduğu hüquqdur. Dediqlərimiz biza belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, sərnəşin daşıma müqaviləsi **ikiterəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**¹.

Sərnəşin daşıma müqaviləsi sərnəşinin daşıyıcıdan sərnəşin daşınması üçün nəqliyyat sənədi (gediş bileti) aldığı andan bağlanmış sayılır (MM-in 842-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Məhz bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaranır. Deməli, **sərnəşin daşıma müqaviləsi konsensual müqavilədir**. Sərnəşin daşıma bütün hallarda istisnasız olaraq konsensual əqd kimi rəsmiləşdirilir. Sərnəşin daşıma müqaviləsinin bağlanmış sayılması üçün hər hansı əmlakın verilməsi tələb olunmur. Buna görə də həmin müqaviləyə prinsip etibarlı ilə real müqavilə (əqd) konstruksiyası tətbiq edilə bilməz². Belə ki, real müqavilənin (əqdin) bağlanması hesab edilməsi üçün müəyyən tərəfin əmlakı digər tərəfə verməsi tələb olunur. Yükdaşıma müqaviləsi məhz real müqavilədir. Sərnəşin daşıma münasibətlərində isə daşınan yük yox, sərnəşindir. Məhz bu səbəbdən həmin münasibətlər yalnız konsensual müqavilə əsasında yaranə bilər³.

Bununla bərabər, hüquq ədəbiyyatı səhifələrində sərnəşin daşıma müqaviləsinə real müqavilə konstruksiyanın tətbiq olunmasına cəhd edilir. Müəlliflərdən A.Q.Bikov, D.I.Polovinçik, Q.P. Saviçev göstərirler ki, sərnəşin daşıma müqaviləsi real müqavilə olub, sərnəşinin təyinat yerinə getmək üçün nəqliyyat vasitəsinə daxil olduğu və gedış (minik) haqqını ödədiyi andan bağlanmış sayılır. Avtobuslarla, marşrut taksiləri ilə daşıma zamanı sərnəşin daşıma müqaviləsinin bağlanması, adətən, sərnəşinin gedış bileti aldığı anla üst-üstə düşür⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, sərnəşinin nəqliyyat vasitəsinə daxil olub orada yer tutması heç də sərnəşin daşıma müqaviləsinin real müqavilə hesab edilməsinə əsas verməz. Göstərilən halda sərnəşin daşıma müqaviləsi **xüsusi qaydada bağlanılır və bağlandıqı anda da icra edilir**. Müqavilə məhz sərnəşinin daşıyıcının razılığı ilə nəqliyyat vasitəsində yer tutduğu andan bağlanmış sayılır (MM-in 842-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Bu hal isə əlbəttə ki, sərnəşin daşıma müqaviləsinin konsensual xarakterli əqd olmasına dəyişdirmir, bu cür əqd hesab edilməsinə təsir göstərmir.

Müəyyən halda sərnəşin daşıma müqaviləsi **ümmü müqavilə kateqoriyasına aid edilə bilər** (MM-in 400-cü maddəsi). Belə ki, əgər daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirən nəqliyyat təşkilatı ümmü istifadədə olan nəqliyyata aid edilərsə, onda sərnəşin daşıma müqaviləsi ümmü müqavilə hesab edilir. Buna görə də ümmü müqavilə bərədə normalar sərnəşin daşıma müqaviləsinə də şamil

¹ Sovet dövrünün alimlərindən olan *M.M.Aqarkov* sərnəşin daşıma müqaviləsinin biterəfli əqd hesab etmişdir (bax: *Azarkov M.M.* Юридическая природа железнодорожной перевозки // Право и жизнь. 1922, № 3, с. 19). 1940-cı ildə alim öz mövqeyini dəyişərək, həmin müqavilənin öz hüquqi təbiətinə görə ikiterəfli əvəzli müqavilə olması fikrini irəli sürmüşdür (bax: *Azarkov M.M.* Обязательство по советскому гражданскому праву. Том 1, М., 1940).

² Bax: *Витрянский В.В.* Договор перевозки. М., 2001, с. 203.

³ Bax: *Быков А.Г.* Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 375; *Иоффе О.С.* Обязательственное право. М., 1975, с. 623.

⁴ Bax: *Быков А.Г., Половинчик Д.И., Савичев Г.П.* Комментарий к Уставам автомобильного транспорта союзных республик. М., 1978, с. 121.

¹ Bax: *Щерш Х.И.* Правовое регулирование перевозок на автомобильном транспорте. М., 1966, с. 104.

edilir: nəqliyyat təşkilatı (daşıyıcı) üçün ona müraciət edəcək hər bir fiziki şəxs-lə sərnişin daşıma müqaviləsi bağlamaq məcburi xarakter daşıyır, yəni nəqliyyat təşkilatı ona müraciət edə bilən istənilən şəxsə hökmən müqavilə bağlamalıdır; müqavilə bağlamaqda nəqliyyat təşkilatının müəyyən bir şəxsə nisbətən digərinə üstünlük vermək hüququ yoxdur; gediş (minik) haqqı, habelə sərnişin daşıma müqaviləsinin digər şərtləri bütün şəxslər üçün eyni cür müəyyənləşdirilir və s.

Bağlanma qaydasına görə sərnişin daşıma müqaviləsi **qoşulma müqaviləsi** hesab edilir (MM-in 417-ci maddəsi). Belə ki, əgər sərnişin daşıma müqaviləsinin şərtləri nəqliyyat nazirlik və idarələri tərəfindən işlənilən hazırlanan standart formalarla müəyyənləşdirilsə, onda sərnişin daşıma müqaviləsi kateqoriyasına aid edilir. Həmin şərtləri sərnişin yalnız təklif olunmuş müqaviləyə bütövlükdə qoşulmaq yolu ilə qəbul edə bilər. Məsələn, dəmiryolu ilə və ya hava yolu ilə sərnişin daşıma müqaviləsi qoşulma müqaviləsi hesab edilir. Amma fərdi taksilərlə sərnişin daşıma bu növ müqavilə kimi tanınma bilməz.

Sərnişin daşıma müqaviləsi **üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan müqavilə kateqoriyasına** aid edilir. Bu müqavilə münasibətlərində üçüncü şəxs adlı fiqur iştirak etmir. Göstərilən xüsusiyyətə görə sərnişin daşıma müqaviləsi yükdaşıma müqaviləsindən fərqlənir.

Sərnişin daşıma müqaviləsi **sahibkarlıq müqaviləsidir**. Ona görə ki, sərnişin daşımını sahibkar statuslu kommərsiya təşkilatı (nəqliyyat təşkilatı) həyata keçirir. Təsadüfi deyildir ki, sərnişin daşıma Almaniya Ticarət Qanunnaməsinə görə ticarət əqdi hesab edilir¹.

2. Sərnişin daşıma müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsi

Sərnişin daşıma müqaviləsi yükdaşıma müqaviləsinə nisbətən başqa rol oynayır. Qeyd etdiyimiz kimi, yükdaşıma müqaviləsi hər şeydən əvvəl, istehsal və dövriyyə (mübadilə) sahəsində yaranan ehtiyacları təmin etmək üçün həsablınmışdır². Sərnişin daşıma müqaviləsi isə bilavasitə istehsal və dövriyyədən (mübadilədən) irəli gəlir. Bu müqavilə fiziki şəxslərin mədəni-məişət, şəxsi-ailə, əmək və digər sahələrdə öz ehtiyaclarını ödəmək üçün müəyyən bir yerdən başqa yerə çatdırılmasına yönəlir. Sərnişin daşıma müqaviləsinin iqtisadi əsası yükdaşıma müqaviləsinin iqtisadi əsasından fərqlənir. Belə ki, nəqliyyatla yükdaşıma K.Marksın sözləri ilə desək, «istehsal prosesinin dövriyyə prosesi daxilində və dövriyyə prosesi üçün davamıdır»³. Bu, yükdaşımının iqtisadi mahiyyətini təşkil edir. Sərnişin daşıma zamanı isə daşımının iqtisadi mahiyyəti qeyri-istehsal prosesi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən sərnişin daşıma üzrə münasibətlər hüquqi spesifikliyi ilə fərqlənir. Məhz bu səbəblərə görə sərnişin daşıma müqaviləsi yükdaşıma müqaviləsinin nizamına salınmasından asılı olmadan, xüsusi və ayrıca olaraq tənzimlənir.

Amma hüquq ədəbiyyatı səhifələrində bəzi alimlər vahid yük və sərnişin

daşıma müqaviləsi ideyasını əsaslandırmağa təşəbbüs göstərmişlər¹. Bu ideya sərnişin daşıma müqaviləsinin xüsusi və ayrıca olaraq tənzimlənməsinə istisna edirdi. Yükdaşıma və sərnişin daşıma münasibətlərini analiz etdikdə gördük ki, həmin münasibətlər həm iqtisadi, həm də hüquqi baxımdan spesifikliyə malik olub, bir-birindən fərqlənir. Buna görə də onlar ayrıca olaraq tənzimlənməlidir.

Sərnişin daşıma müqaviləsinə tənzimləyən əsas normativ hüquqi akt **Mülki Məcəllədir**. Mülki Məcəllənin 46-cı fəslinə daxil olan bir sıra normalar (842-849-cu maddələr) həmin müqavilənin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bu maddələrdə sərnişin daşıma müqaviləsi barədə ümumi müddəalar formülə edilmişdir. Həmin maddələrin sayı olduqca azdır. Onlar sərnişin daşıma müqaviləsinin yalnız vacib şərtlərini müəyyənləşdirir. Sərnişin daşıma Mülki Məcəllə tərəfindən ümumi formada tənzimlənir.

Sərnişin daşımalanna aid normalar **«Nəqliyyat haqqında»** qanunda da nəzərdə tutulmuşdur. Burada sərnişin daşınmasına görə ödənilən haqq, sərnişinin təyinat yerinə çatdırılma müddəti, sərnişinin hüquqları, daşıyıcının məsuliyyəti və digər məsələlər barədə mühüm əhəmiyyətə malik olan göstərişlər ifadə edilmişdir.

Nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktları - nəqliyyat nizamnamə və məcəllələri sərnişin daşıma müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinin əsas mənbəyidir. Bu aktlarda nəqliyyatın ayrı-ayrı növləri üzrə sərnişin daşıma müqavilələrini qaydaya salan kifayət qədər xeyli hüquq norması ifadə olunmuşdur. Sərnişin daşımının əsas şərtləri və prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi ümumi istifadədə olan nəqliyyatın bütün növlərində mövcud olan sərnişin daşıma qaydalarında daha da konkretləşdirilir. Həmin qaydalar sərnişin daşıma müqaviləsinin tənzimlənməsində böyük rol oynayır.

Sərnişin daşımalarını vahid (eyni bir) nəqliyyat qanunu ilə tənzimləmək mümkün deyildir. Ona görə ki, nəqliyyatın hər bir növü müəyyən xüsusiyyətlərə malik olub, bir-birindən fərqlənir. Bu xüsusiyyət hər şeydən əvvəl, nəqliyyat vasitələrinin kommersiya və texniki istifadəsinə aiddir. Bütün nəqliyyat növlərinin xüsusiyyətlərini eyni vaxtda əks etdirə və nəzərə ala bilən vahid normativ aktın qəbul edilməsini təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Belə ki, nəqliyyatın ayrı-ayrı növləri ilə həyata keçirilən sərnişin daşımaları bir-birlərindən həm nəqliyyat-texniki, həm də hüquqi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Məhz bu cəhət sərnişin daşımalarının eyni bir (vahid) qanunla tənzimlənməsinin məqsəduyğun olmasını şərtləndirir.

Sərnişin daşımaları yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ xarakterli aktları ilə də tənzimlənmə bilər. Məsələn, Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti başçısının 06 sentyabr 2002-ci il tarixli 528 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş müvafiq akt Bakı şəhərində yerüstü nəqliyyat vasitələri (avtobus, tramvay, trolleybus və taksilə) ilə nəqliyyat xidmətlərinin təşkilini və həyata keçirilməsini, şəhər ərazisi hüdudlarında sərnişin daşınması qaydalarını tənzimləyir².

¹ Вах: Ячюков К.К. Договор перевозки и его виды в советском праве // Вопросы советского транспортного права. М., 1957, с. 262.

² Вах: «Bakı şəhərində nəqliyyat xidmətlərinin təşkilini və həyata keçirilməsini tənzimlənməsi qaydaları».

¹ Вах: Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 7.

² Вах: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 623-624.

³ Вах: К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч., Том XVIII, с. 155.

«İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanundan səmşin daşıma müqaviləsindən yaranan münasibətlərin qaydaya salınmasında istifadə oluna bilər. Ona görə ki, bu qanun həm də xidmət göstərilməsi sahəsində istehlakçı ilə istehsalçı arasındakı münasibətləri tənzimləyir¹. Səmşin daşıma müqaviləsində daşıyıcı daşıma xidməti (nəqliyyat məhsulu) adlı xüsusi əmtəə istehsal edir və hazırlayır. Səmşin isə bu əmtəəni istehlak edir. O, istehlakçıdır. Buna görə də RF Ali Məhkəməsi öz plenum qərarında göstərməkdir ki, səmşin daşımalardan yaranan münasibətlərə «İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun tətbiq edilir². Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində də məsələyə məhz bu cür yanaşılır³. Bu isə öz hüquq və qanuni mənafeələrini müdafiə etməkdə səmşinlərin imkanlarını genişləndirir.

Səmşin daşımalarının tənzimlənməsində beynəlxalq nəqliyyat konvensiyası və sazişlərinin rolu böyükdür. Söhbət hər şeydən əvvəl, **Varşava konvensiyasından** (12 oktyabr 1929-cu il) və **Varşava konvensiyasının bəzi qaydalarının dəyişdirilməsi barədə Haaqa protokolundan** (28 sentyabr, 1955-ci il) gedir. Azərbaycan Respublikası həm Varşava konvensiyasının, həm də Haaqa protokolunun üzvüdür. Varşava konvensiyası beynəlxalq hava səmşin daşımalarına aid olan əsas beynəlxalq sazişdir. Burada beynəlxalq hava daşımasının hüquqi rejimi və şərtləri müəyyənləşdirilir. Varşava konvensiyasının səmşinə vurduğu zərəre görə daşıyıcının məsuliyyəti barədə normasının xüsusilə böyük əhəmiyyəti vardır.

Afina konvensiyası (1974-cü il) beynəlxalq dəniz səmşin daşımalarını tənzimləyən əsas aktlardan biridir. Bu konvensiya əsasən səmşinin ölməsinə və ya səhətinə ağır xəsarət yetirilməsinə görə daşıyıcının məsuliyyətini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikası Afina konvensiyasının üzvü deyildir. Amma buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin səmşin daşımalarına aid olan normaları həmin konvensiyanın müəyyən etdiyi qaydalara əsaslanır.

Bişkek konvensiyası (9 oktyabr 1997-ci il) MDB məkanında səmşinlərin beynəlxalq avtomobil daşımalarını nizamlayan əsas aktdır. Azərbaycan Respublikası həmin konvensiyanın üzvüdür. Göstərilən beynəlxalq hüquqi akt «Səmşinlərin və baqajın beynəlxalq avtomobil daşımaları haqqında konvensiya» adlanır. Konvensiya səmşin daşımasının qayda və şərtlərini, daşıyıcının məsuliyyətini, iddia və pretenziya verilməsi qaydalarını müəyyənləşdirir. Bu konvensiyaya Moldova, Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Gürcüstan, Özbəkistan, Ukrayna, Qırğızıstan, Tacikistan, RF və Türkmənistan kimi MDB dövlətləri də qoşulmuşlar.

Bişkek konvensiyasına «MDB iştirakçısı olan dövlətlərin beynəlxalq əlaqə-

lərində avtomobil nəqliyyatı ilə səmşin və baqaj daşımaların qaydaları» əlavə edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası həmin qaydaların da iştirakçısıdır¹. Qaydalar daşıma prosesinin təşkili və ona nəzarət sistemini nəzərdə tutur, habelə daşıyıcı və səmşinlərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Səmşinlərin beynəlxalq avtomobil daşımalarının tənzimlənməsində **Daşkənd sazişinin** vacib rolu vardır. Beynəlxalq avtomobil əlaqələri barədə olan həmin saziş Özbəkistan, Çin və Qırğızıstan arasında imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikası da bu sazişə qoşulmuşdur². Daşkənd sazişi razılaşdırılmış marşrutlarla səmşin daşımaları üçün əlverişli şərait yaradır.

Beynəlxalq səmşin daşımaları ikitərəfli dövlətlərarası nəqliyyat sazişləri ilə də tənzimləne bilər. Azərbaycan Respublikası bir sıra dövlətlərlə (Türkiyə, Qazaxıstan, Rumıniya, Moldova, RF, İran və digər dövlətlərlə) beynəlxalq avtomobil daşımaları və əlaqəsi haqqında ikitərəfli saziş imzalamışdır. Bu sazişlərin səmşinlərin beynəlxalq avtomobil daşımalarının tənzimlənməsində əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycan Respublikası İran, Avstriya, Misir, Özbəkistan, Fransa, Türkiyə və digər ölkələrlə hava daşımaların, hava nəqliyyatı və hava əlaqəsi barədə ikitərəfli sazişlər bağlamışdır. Əlbəttə ki, bu sazişlər səmşinlərin beynəlxalq hava daşımalarının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

İkitərəfli dövlətlərarası sazişlər beynəlxalq dəmiryolu daşımaların sahəsində də bağlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Ukrayna, RF və Gürcüstanla bu barədə ikitərəfli saziş imzalamışdır. Bu sazişlərdə səmşin daşımalarının tənzimləyən normaları müəyyənləşdirilir.

3. Səmşin daşıma müqaviləsinin elementləri

Səmşin daşıma müqaviləsində **iki tərəf iştirak edir: daşıyıcı; səmşin**. Daşıyıcı və səmşin səmşin daşıma öhdəliyinin - səmşin daşınması ilə bağlı olaraq yaranan hüquq münasibətinin subyektləridir. Səmşin daşıma öhdəliyi həmişə və bütün hallarda iki subyektdir. Həmin öhdəlik daşıyıcı və səmşin kimi iki subyekt arasında yaranır. Bu cəhəti ilə səmşin daşıma müqaviləsi yükdaşıma müqaviləsindən fərqlənir. Belə ki, əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, yükdaşıma müqaviləsində (öhdəliyində) üç subyekt iştirak edir: daşıyıcı; yükəndərən, yükalan. Yükalan yükdaşıma ilə bağlı olaraq yaranan hüquq münasibətinin üçüncü iştirakçısıdır. Buna görə də yükdaşıma üçtərəfli əlaqədən, yeni daşıyıcı, yükəndərən və yükalan arasındakı əlaqədən ibarətdir³.

Daşıyıcı funksiyasını yalnız kommersiya təşkilatları (dəmiryolu, aviasiya müəssisəsi, gəmiçilik, avtonəqliyyat müəssisəsi) və ya fərdi sahibkarlar (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər) yerinə yerləşə bilərlər. Su, avtomobil və hava nəqliyyatı ilə səmşin daşıma üçün daşıyıcının Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyindən xüsusi razılıq (lisensiyalar)

¹ Konvensiya və qaydalar Azərbaycan Respublikasının 24 aprel 1998-ci il tarixli 490 №-li qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

² Daşkənd sazişi Azərbaycan Respublikasının 24 mart 2000-ci il tarixli 848 №-li qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

³ Vax: Иоффе О. С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2, Л., 1961, с. 125.

¹ Vax: «İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun.

² Vax: п 2 Постановления № 7 Пленума Верховного Суда РФ от 29 сентября 1994 г. «О практике рассмотрения судами дел о защите прав потребителей» // Бюллетень Верховного Суда РФ. 1995, № 1.

³ Vax: Шерстобитов А. Е. Гражданско-правовые вопросы охраны прав потребителей. М., 1993, с. 95, 126; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. М., 1997, с. 403-404; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полугтом 2 / Под ред. Е. А. Суханова. М., 2000, с. 44; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А. Г. Калпина, М., 1999, с. 262.

ziya) alması tələb olunur¹. Məhz bu xüsusi razılıq (lisenziya) alındıqdan sonra müvafiq şəxs daşıyıcı statusu alır. Dəmiryolu ilə sənişin daşımaları xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında yox, qanunda ifadə olunan göstəriş əsasında həyata keçirilir, yəni dəmiryolu (kommersiya təşkilatı) sənişin daşımalarını həyata keçirmək üçün xüsusi razılıq (lisenziya) almalı deyildir.

Daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirən nəqliyyat təşkilatının ümumi istifadədə olan nəqliyyat statusu ola bilər. Belə halda həmin təşkilat ona müraciət edən hər bir şəxsle sənişin daşıma müqaviləsi bağlamalıdır. Bu, onun borcu və vəzifəsidir.

Bakıda şəhərdaxili sənişin daşınması müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirmək üçün bir sıra tələblər (şərtlər) nəzərdə tutulur. Hər şeydən əvvəl, müqavilə əsasında marşrut xəttləri Bakı şəhər lora Hakimiyyətinin Nəqliyyat Departamenti tərəfindən mülkyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi və fiziki şəxslərə müvəqqəti istismara verilir. Buna müvəqqəti istismar müqaviləsi deyilir. Bu müqavilə əvəzlidir. Belə ki, marşrut xətlərinin istismarına görə müəyyən haqq ödənilir.

Sonra isə marşrut xəttini müvəqqəti istismara götürən şəxsin adına marşrut vərəqəsi verilir. **Marşrut vərəqəsi** şəxsin marşrutda istifadə etdiyi nəqliyyat vasitələrinin sayına uyğun olmalıdır. Müvafiq şəxslər yalnız Nəqliyyat Departamentindən marşrut vərəqəsi aldıqdan sonra sənişin daşıma fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Ona görə ki, marşrut vərəqəsi nəqliyyat vasitəsinin şəhərdaxili sənişin daşınması üçün marşrut xəttində hərəkət etməsinə hüquq verən rəsmi sənəddir. Onun qüvvədə olma müddəti bir aydır.

Nəqliyyat Departamentindən marşrut vərəqəsinin alınması qaydası müvafiq sənədlə müəyyən edilir².

Sənişin daşıma müqaviləsində iştirak edən ikinci tərəf sənişin adlanır. Sənişin daşıyıcının istehsal etdiyi və hazırladığı nəqliyyat məhsulu adlı xüsusi əmtəənin istehlakçısıdır. Həmin əmtəəyə daşıma xidməti deyilir. Bu əmtəənin istehlak dəyəri vardır. Daşıma xidmətinin göstərilmə prosesində, yəni daşıyıcının özünün fəaliyyəti prosesində də göstərilən əmtəə istehlak olunur. Bələliklə, **sənişin daşıyıcının göstərdiyi daşıma xidmətinin istehlakçısıdır**.

Sənişin nəqliyyat vasitəsilə müəyyən yerdən təyinat yerinə daşınan fiziki şəxsdir. O, təyinat yerinə (mənzil başına) gediş (yol) bileti əsasında çatdırılır. Özü də sənişin onu daşıyan nəqliyyat vasitəsinin xidməti heyət (ekipaj) tərkibinə daxil deyildir. Xidməti heyət (ekipaj) tərkibi dedikdə, gəmi, hava gəmisi komandasının üzvləri başa düşülür. Məsələn, Azərbaycan Respublikası mülki hava gəminin heyəti kapitanın, uçuşu və xidməti təmin edən işçilərdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında üzən gəmi heyəti kapitanın, gəminin komandir heyətinin digər üzvlərindən və sırası heyətdən ibarətdir. Gəminin komandir heyətinə gəmi kapitanından başqa, gəmi kapitanının köməkçiləri, mexaniklər, elektromexaniklər, radiomütəxəssislər və gəmi

həkimii aiddir¹. Beynəlxalq avtomobil daşımalarını həyata keçirən nəqliyyat vasitəsinin ekipaj üzvü sürücüdən, sürücüyə kömək etmək üçün sürücünü müşayiət edən şəxsdən və konduktordan ibarətdir². Deməli, **sənişin nəqliyyat vasitəsinin ekipaj üzvü sayılır**.

Sənişin dedikdə, yola düşmə yerindən təyinat yerinə çatdırılmaq üçün müəyyən növ nəqliyyat vasitəsi ilə daşınan, həmin nəqliyyat vasitəsinin xidməti heyəti (ekipaj) tərkibinə daxil edilməyən və gediş biletinə malik olan şəxs başa düşülür.

Yalnız fiziki şəxslər sənişin rolunda çıxış edə bilərlər. İstənilən fiziki şəxsin sənişin qismində sənişin daşımalarında iştirak etməsi mümkün olub, istisna edilmir. Amma dəniz daşımalarında bir yaşına kimi uşaq beynəlxalq konvensiyaya görə sənişin hesab edilmir³.

Müəssisələrin, təşkilatların və idarələrin, bir sözlə, hüquqi şəxslərin sənişin olması istisna edilir. Bu, məlum məsələdir.

Sənişin daşıma müqaviləsinin predmeti onun əsas elementi olub, müqavilənin mühüm şərti sayılır. Daşıyıcının fəaliyyəti (hərəkəti) müqavilənin predmetini təşkil edir ki, bu fəaliyyət (hərəkət) onun göstərdiyi daşıma xidmətində ifadə olunaraq, sənişinin təyinat yerinə (mənzil başına) çatdırılmasına yönəlir⁴. Daşınma xidməti isə sənişin daşınmasının özündə təzahür edir.

Müqavilənin elementlərindən biri olan **formaya və bağlanma qaydasına** gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, sənişin daşıma müqaviləsi, bir qayda olaraq, **sadə yazılı formada** bağlanır. Sənişin daşıma müqaviləsinin sadə yazılı forması isə **gediş (minik) biletinə** ibarət olub, onun vasitəsi ilə ifadə olunur. Ona görə ki, bu nəqliyyat sənədində, adətən, sənişin daşıma müqaviləsinin bütün əsas şərtləri (yola düşmə günü və vaxtı, reysin nömrəsi, sənişinə verilən yer, gediş haqqı, təyinat yeri, yoladüşmə yeri, biletin qüvvədə olma müddəti və s.)⁵ göstərilir və sadalanır⁶.

Gediş bileti müqavilə sənədidir. Elə bir sənəd ki, bu sənədlə sənişin daşıma müqaviləsi rəsmiləşdirilir.

Gediş (minik) bileti **sübut (tesdiqləyicil)** əhəmiyyətinə malik olan sənəddir.

¹ Bax: Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 42-ci maddəsi.

² Bax: Европейское соглашение, касающееся работы экипажей транспортных средств, производящих международные автомобильные перевозки (Azərbaycan Respublikası 1996-cı ildən bu konvensiyaya imzalıdır).

³ Bax: Международная конвенция по охране человеческой жизни; Правила перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом, утв. 28 февраля 1987 г. // В книге: Общие правила. Том 1. М., 1991, с. 172.

⁴ Prof. V.V.Vitryanski sənişin daşıma müqaviləsinin predmet tərkibinə sənişinin gediş (minik) haqqının ödənilməsi üzrə hərəkətinə də daxil edir. Güman edirik ki, müqavilənin predmet tərkibinin bu cür genişləndirilməsinin heç bir əsası yoxdur. Ona görə ki, daşıma xidməti əmtəədir və onun mübadilə dəyəri vardır. Sənişin həmin dəyərin pulla ifadəsi olan daşıma haqqını (qiyəmətin) ödəməlidir (bax: *Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с. 294*).

⁵ Məsələn, bax: p. 2.2.2 Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом.

⁶ Bax: *Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 327; Егиззаров В.А. Транспортное право. М., 2002, с. 141; Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с. 298; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 404.*

¹ Bax: Prezidentin 29 dekabr 2006-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı».

² Bax: «Bakı şəhərində nəqliyyat xidmətlərinin təşkil və həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi qaydaları».

Belə ki, həmin biletlər sərnişin daşıma müqaviləsinin bağlanması faktını təsdiqləyir. Sərnişində gediş biletinin olma faktını onu ifadə edir ki, həmin biletdə göstərilən şərtlər əsasında sərnişin daşıma müqaviləsi bağlanmışdır. Məhz gediş bileti alındığı andan müqavilə bağlanmış sayılır. Digər tərəfdən, gediş bileti sərnişinin minik haqqını ödəməsinə sübut edir.

Bununla belə, yolda biletlər itdiyi və ya oğurlandığı halda sərnişin daşıma müqaviləsinin mövcudluğunu müəyyənləşdirmək üçün şahid ifadələrindən istifadə edilə bilər. Qanunvericilik buna mane olan və onu qadağan edən hər hansı bir göstəriş ifadə etmir¹.

Gediş bileti həm adlı, həm də adsız ola bilər. **Adlı gediş bileti** dedikdə ələ bir nəqliyyat sənədi başa düşülür ki, bu sənəddə sərnişinin adı göstərilir. Hava və dəmiryol nəqliyyatı ilə daşıma hayata keçirilərkən sərnişinlərin adlı gediş bileti verilir.

Adlı gediş biletini qatar yola düşənədək, hava daşımaları zamanı isə rəysin başlanmasına kimi başqa şəxsə vermək olmaz. Əgər gediş bileti başqa şəxsə verilsə, onda o, etibarsız sayılacaqdır. Ümumi qayda belədir ki, sərnişinin adına yazılmış biletlər ad biletə göstərilməyən digər şəxsə verilməz².

Adsız gediş bileti dedikdə, sərnişinin adını göstərməyən nəqliyyat sənədi başa düşülür. Dəmiryolu və hava nəqliyyatından savayı, nəqliyyatın digər növlərində sərnişinlərə adsız gediş bileti verilir. Başqa sözlə desək, dəniz və avtomobil nəqliyyatında sərnişinlərə gediş bileti satılarkən həmin biletdə onların adı göstərilir.

Adsız gediş bileti **təqdim edənə sənəddir**. Buna görə də daşıma başlayana qədər kim həmin sənədi daşıyıcıya təqdim etsə, o da nəqliyyat vasitəsilə təyinat yerinə çatdırılacaqdır. Daşıyıcının burcudur ki, adsız gediş biletini təqdim edən şəxsi mənzil başına çatdırsın və bununla sərnişin daşıma müqaviləsinə icra etsin.

Adlı gediş biletindən fərqli olaraq adsız gediş biletini başqa şəxsə vermək olar. Lakin gediş biletinin bu növü yalnız daşıma başlayana kimi, nəqliyyat vasitəsi yola düşməmişdən qabaq başqa şəxsə verilməz və daşıma başlayandan sonra biletin verilməsi qadağandır. Belə halda sərnişin başqa şəxsə əvəz edilir. Mülki qanunvericilik buna yol verir (MM-in 844-cü maddəsi).

Adsız gediş bileti olan sərnişinin başqa şəxsə əvəz edilməsi hər hansı problem yaratmır. Bu, məlum və aydın məsələdir. Adlı gediş bileti olan sərnişinin başqa şəxsə əvəz edilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, belə əvəzləmə mümkün olan haldır. Lakin sərnişini əvəz edən şəxsin adına yeni gediş bileti tərtib edilməlidir (yenidən rəsmiləşdirmə). Axı, bu şəxs sərnişinin gediş bileti əsasında daşıma hüququna əlində bilməz. Gediş bileti yalnız sərnişini əvəz edən şəxsin adına rəsmiləşdirildiyi halda, o, daşıma hüququna malik ola bilər.

Mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan iki halda sərnişinin başqa şəxsə əvəz edilməsi mümkün olmur (MM-in 844-cü maddəsi). Həmin hallara aiddir:

¹ Вах: Ходунов М.Б. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1965, с. 127.
² Вах: п. 3.1.1 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; п. 2.5.1 Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом.

sərnişini əvəz edəcək şəxsin daşımının xüsusi tələblərinə uyğun gəlməməsi; qanunda ifadə edilən göstərişin sərnişini əvəz edəcək şəxsin daşımına mane olması (məsələn, şəxsin sərxoş vəziyyətdə olması və bunun sərnişinlər üçün təhlükə törətməsi¹ və s.).

Bu hallardan biri olduqda daşıyıcı sərnişinin əvəzinə daşımada başqa şəxs iştirak etməsinə yol vermir.

Sərnişinin başqa şəxsə əvəz edilməsi zamanı həmin şəxsin daşınması ilə əlaqədar əlavə xərclər yaranır. Daşıyıcı sərnişindən həmin xərclərin əvəzinə ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 844-cü maddəsi). Məsələn, 11 yaşlı sərnişinə uşaq bileti (50%) almağa icazə verilir². Onu yetkinlik yaşına çatmış şəxs əvəz edərək, qiymət fərqi ödənilməlidir.

Gediş biletinin sərnişinin adının göstərilmədən verilməsi onun adsız (təqdim edənə) qiymətli kağız hesab edilməsi üçün əsas vermir. Qiymətli kağızların hüquqi əlamətlərinə uyğun gəlmədiyinə görə gediş bileti qiymətli kağız kimi tanınmır.

Nəqliyyat qanunvericiliyində ifadə olunan imperativ göstəriş³ görə itirilmiş biletlər bərpa olunmur, onun əsasında ödənilmiş gediş (minik) haqqı geri qaytarılmır⁴, dublikatı isə verilmir.

Adlı gediş bileti sərnişinin şəxsiyyətini təsdiq edən sənəddəki (pasport, hərbi biletlər, xarici pasport, diplomatik pasport, Milli Məclisin deputatının vəsiqəsi, DIN və MTN işçilərinin vəsiqəsi və digər sənədlərdəki) məlumatlar əsasında verilir. 16 yaş həddinə çatmayan şəxslərə biletlər verildikdən doğum haqqında şəhadətname və ya həmin şəxslərin valideynlərinin pasportundakı qeydiyyat əsas götürülür.

Gediş bileti müəyyən marşrut üzrə verilir. Bundan əlavə, o, müəyyən müddətə qüvvədə olur. Buna biletin yararlılıq müddəti deyilir. Müəyyən hallarda daşıyıcı biletin yararlılıq müddətini uzatmalı və bu bərədə biletdə müvafiq qeyd etməlidir⁵. Bu, ələ hallardır ki, onlar yararlılıq müddətində biletə sərnişinin istifadə etməsinə mane olur.

Sərnişin daşıma müqaviləsi gediş bileti vasitəsilə ifadə edilən sadə yazılı formada başqa, həm də **şifahi formada** bağlana bilər. Belə halda sərnişinə gediş bileti verilmir. Şifahi formada sərnişin daşıma müqaviləsinin bağlanması halında avtomobil daşımalarda rast gəlinir. Məsələn, fərdi taksomotrlarda (taksilərdə) müqavilə şifahi formada bağlanılır. Bu halda sərnişinlə taksilə sürü-

¹ П. 2.3.2.1.5 Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Азербайджанской ССР, утверж. от 26 октября 1976 г.

² Вах: п. 3.3.2 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

³ Мəsələn, Вах: п. 3.1.1 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; п. 2.2.5 Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом.

⁴ V. A. Egiqzarov belə göstərişin əsası olmasına şübhə ilə yanaşaraq göstərir ki, hətta adsız (təqdim edənə) qiymətli kağız itirildiyi halda mülkiyyətinin hüququnun bərpası istisna olunmur. İtirilmiş əmək kitabçasına olan hüquq da bərpa edilir (Вах: Егиззаров В.А. Транспортное право. М., 2002, с. 142-143). О.С.Иофе hesab edir ki, əgər hava daşımaları üçün əldə edilmiş biletlər itərsə, bərpa edilə bilər (Вах: Иофе О.С. Советское гражданское право. Часть 2, Л., 1962, с. 322).

⁵ Вах: п. 3.2.8 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

cüsünün razılaşması şifahi formada ifadə olunur¹. Əgər taksi hər hansı bir avtonəqliyyat təşkilatına məxsus olarsa, onda sürücü həmin təşkilatın nümayəndəsi kimi çıxış edir.

Sərnişin daşıma müqaviləsi sərnişinin **konklyudent hərəkəti** ilə də bağlana bilər. Belə ki, sərnişinin hərəkətindən və rəftarından onun müqavilə bağlamağa razı olduğu açıq-aşkar görünür və bununla müqavilə bağlanmış hesab edilir. Konklyudent hərəkətlərlə şifahi formada bağlana bilən sərnişin daşıma müqaviləsi bağlanılır (MM-in 329-cu maddəsinin 3-cü bəndi). Məsələn, sərnişin sürücü ilə saziş bağlamadan və razılığa gəlmədən taksidə oturması konklyudent hərəkətdir və bu hərəkətlə sərnişin daşıma müqaviləsi bağlanmış sayılır. Sərnişinin konklyudent hərəkəti metronun tumuketindən (qapısından) keçmək, minik haqqını jetonla ödəmək və digər formalarda da ifadə oluna bilər. Sərnişin daşıma müqaviləsi daşıyıcının konklyudent hərəkəti ilə də bağlana bilər. Məsələn, daşıyıcının avtobusu sərnişinlərin olduğu dayanacaqda verməsi və ya taksi sürücüsünün rəngli (qırmızı, yaşıl və s. rəngli) işığı yandırmaq və s.

Müddət sərnişin daşıma müqaviləsinin vacib elementlərindən biridir. Lakin onu sərnişin daşıma müqaviləsinin mühüm şərti hesab etmək olmaz². Qanunvericilik də məsələyə məhz bu cür yanaşaraq sərnişin daşıma müqaviləsində müddəti müqavilənin mühüm şərti kimi nəzərdə tutmur. Əgər müddətə sərnişin daşıma müqaviləsinin mühüm şərti kimi bəxşilsəydi, onda qanunvericiliyin sərnişin daşıma müqaviləsinin leqal anlayışını formulə edən normasında daşıyıcının sərnişini məhz müəyyənləşdirilmiş müddətdə təyinat yerinə çatdırmağa borclu olması barədə göstəriş ifadə olunardı. Qanunvericiliyin bu cür mövqeyinə başa düşmək olar. Belə ki, hansı müddətdə təyinat yerinə çatdırılmaq məsələsinə sərnişin üçün əhəmiyyətli və mənası olmaya da bilər³.

Müddət olsa-olsa sərnişin daşıma müqaviləsinin əsas və vacib şərtlərindən biridir. Lakin tərəflər (daşıyıcı və sərnişin) öz aralarında müddətə müqavilənin mühüm şərti kimi əhəmiyyət vermək barədə razılığa gələ bilərlər (MM-in 405-ci maddəsinin 1-ci bəndi), yəni tərəflər nəzərdə tutu bilərlər ki, daşıyıcı sərnişini müəyyənləşdirilmiş müddətdə təyinat yerinə çatdırsın. Belə halda müddət sərnişin daşıma müqaviləsinin mühüm şərti kimi çıxış edir.

Sərnişin daşıma müqaviləsinin müddəti dedikdə, daşıyıcının sərnişini təyinat yerinə (mənzil başına) çatdırılmalı olduğu vaxt dövrü başa düşülür. Bu vaxt dövrü daşımanın başlama (sərnişinin yola düşmə) və qurtarma vaxtını əhatə edir.

Sərnişin daşıma müqaviləsinin müddəti ümumi formada «Nəqliyyat haqqın-

¹ Вак: Быков А.Г., Половинчик Д.И. Основы автотранспортного права. Учебник. М., 1974, с. 186; Быков А.Г., Половинчик Д.И., Савичев Г.П. Комментарий к Уставу автомобильного транспорта союзных республик. М., 1978, с. 122; Шеварц Х.И. Правовое регулирование перевозок на автомобильном транспорте. М., 1966, с. 174.

² Vitlyanski V.V. İsa müddətli sərnişin daşıma müqaviləsinin mühüm şərti hesab edir (vaxt *Витрянский В.В.* Договор перевозки. М., 2001, с. 297).

³ Buna görə V.A.Eqizazarovun müddətin sərnişin daşıma müqaviləsinin anlayışına daxil edilməsi barədə təklifi əsassız və inandırıcı deyil (vaxt: *Eqizazarov В.А.* Транспортное право. Учебное пособие. М., 2002, с. 143).

da» qanunla tənzimlənir¹. Söhbət həmin müddətin hansı üsulla müəyyənləşdirilməsindən gedir. Qanun müddətin müəyyənləşdirilməsi üçün iki üsul nəzərdə tutur: müqavilə yolu ilə; normativ yolla.

Müddətin müqavilə yolu ilə müəyyənləşdirilməsi üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tərəflər öz aralarında sərnişinin mənzil başına (təyinat yerinə) çatdırılması müddəti barədə razılığa gəlirlər. Bu üsuldən, bir qayda olaraq, ümumi istifadədə olmayan nəqliyyatla daşıma (qeyri-müntəzəm və ya qeyri-xətti daşıma) zamanı istifadə olunur. Məsələn, sərnişin fərdi taksi sürücüsü ilə belə razılığa gəlir ki, sürücü onu 6 saata Bakı şəhərindən Gəncə şəhərinə çatdırsın. Qeyd etmək lazımdır ki, sərnişinin təyinat yerinə çatdırılma müddəti müəyyənləşdirilərkən qat olunan məsafənin (daşıma məsafəsi) uzunluğu, ilin fəslə, yolun vəziyyəti, iqlim şəraiti və digər amillər nəzərə alınır.

Normativ üsul sərnişinin təyinat yerinə çatdırılma müddətinin nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktlarının (nəqliyyat nizamnamə və məəcəllərinin, daşıma qaydalının) vasitəsilə müəyyənləşdirilməsidir. Söhbət həmin aktlarda çatdırılma müddətinin təyin edilməsi qaydasının nəzərdə tutulmasından gedir. Müddət müvafiq qaydalar qəbul etməklə və hərəkət cədvəli (qatarların, gəmilərin, təyyarələrin və s. hərəkət cədvəli) tərtib etmək yolu ilə² və digər yollarla da müəyyənləşdirilə bilər. Normativ üsullardan, bir qayda olaraq, ümumi istifadədə olan nəqliyyatla daşıma (müntəzəm daşıma və xətti daşıma) hallarında istifadə edilir. Məsələn, hava xəttləri ilə müntəzəm sərnişin daşımaları müəyyən edilmiş cədvələ uyğun olaraq yerinə yetirilir³. Dəmiryol və avtomobil nəqliyyatı ilə müntəzəm sərnişin daşımaları da cədvəl əsasında həyata keçirilir. Məsələn, Bakıdan Gəncəyə gedən qatar və avtobuslar cədvəl üzrə yola düşür.

Qiyət sərnişin daşıma müqaviləsinin vacib elementlərindən biridir. Qeyd etdiyimiz kimi, daşıyıcının istehlak etdiyi nəqliyyat məhsulu daşıma xidməti adlanır. Daşıma xidməti xüsusi əmtəədir. Əmtəənin isə istehlak dəyərindən başqa, həm də mübadilə dəyəri vardır. Əmtəənin mübadilə dəyərini pulla ifadəsənə əmtəənin qiyməti deyilir. Buna uyğun olaraq daşıma xidmətinin mübadilə dəyərini pulla ifadəsi daşıma xidmətinin (daşımanın) qiyməti adlanır.

Daşıma xidmətinin (daşımanın) qiyməti dedikdə, daşıyıcının göstərdiyi daşıma xidmətinə görə sərnişinin ödədiyi pul formasında haqq (daşıma haqqı) başa düşülür. Sərnişin daşımalarında həmin haqq **gediş haqqı** və ya **minik haqqı** deyilir. Məhz gediş (minik) haqqı sərnişin daşıma müqaviləsinin qiyməti hesab edilir.

Sərnişin daşıma müqaviləsinin qiyməti dedikdə, sərnişinin daşıyıcının ona göstərdiyi daşıma xidmətinin əvəzində və müqabilində ödədiyi gediş (minik) haqqı başa düşülür. Gediş (minik) haqqı Məcəllə ilə (843-cü maddə), habelə «Nəqliyyat haqqında» qanunla⁴ tənzimlənir. Bu normativ aktlara görə, gediş haqqı, əsasən iki qaydada müəyyənləşdirilir: müqavilə yolu ilə; ta-

¹ Вак: «Nəqliyyat haqqında» qanununun 12-ci maddəsi.

² Dəmir yolu bütün sərnişin qatarlarının cədvəl üzrə hərəkətini təmin etməlidir. Vagzəllərdə sərnişinlərin məlumat almaqları üçün sərnişin qatarlarının yola düşmə və gəlmə cədvəlləri asılıdır (st. 120 və 122 Ustava Железных дорог СССР).

³ П. 2.4.1 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

⁴ «Nəqliyyat haqqında» qanununun 11-ci maddəsi.

riflər əsasında.

Müqavilə yolunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sərnişinin gediş haqqı təriflərinin razılığı (sazişi) ilə müəyyənləşdirilir. Bu yoldan bir qayda olaraq, ümumi istifadədə olmayan nəqliyyatla sərnişin daşımalarında istifadə olunur. Məsələn, taksini minik avtomobilinin sürücüsü ilə sərnişin gediş haqqı barədə razılığa gəlirlər.

Ümumi istifadədə olan nəqliyyatla sərnişin daşıma (müntəzəm daşıma) hallarında isə gediş (minik) haqqı, adətən, tariflərlə müəyyənləşdirilir. **Tarif** dedikdə, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qiymətdə təsdiq olunan və sərnişin daşımalarına görə daşıyıcının aldığı məbləğ başa düşülür. Bu cür təsdiq etmə ilə dövlət tarifləri tənzimləyir, onun səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bunun isə nəqliyyat sahəsində inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşmasında, haqsız rəqabətin qarşısının alınmasında, habelə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsində vacib əhəmiyyəti və rolu vardır.

Dəmiryolu ilə yerli və beynəlxalq sərnişin daşıma, habelə metro nəqliyyatı ilə sərnişin daşıma qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən xidmət növlərinə aiddir¹. Buna görə də göstərilən hallarda gediş haqqı tariflərlə müəyyənləşdirilir. Bundan əlavə, ümumi istifadədə olan dəniz nəqliyyatında sərnişinin gediş haqqı tariflər əsasında müəyyənləşdirilir (Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 140-cı maddəsi). Hava yolu ilə sərnişin daşıma zamanı da gediş bileti tariflərlə (daşıma tarifləri ilə) müəyyən olunur. Belə ki, gediş haqqı müəyyənləşdirilmiş tariflərlə ödənilir². Bakı şəhərində şəhərdaxili və şəhəratrifi sərnişin daşınmalarına görə gediş haqqı tariflərlə müəyyənləşdirilir³.

Əgər gediş haqqı müqavilə və ya tariflər əsasında müəyyənləşdirilməzsə, bu hal müqavilənin əvəzsiz olmasına səbəb olmur. Həmişə və bütün hallarda sərnişin daşıma müqaviləsi əvəzli olur. Əvəzsiz sərnişin daşıma müqaviləsi başgicəlləmə müqaviləsi deməkdir.

Göstərilən halda sərnişin daşıma müqaviləsinin qiyməti adi haqq əsasında müəyyənləşdirilir. Adi haqq həmin nəqliyyat vasitəsində gediş üçün daşımanın müvafiq hissəsində adətən alınan haqq deyildir (MM-in 843-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bu, onu göstərir ki, sərnişin daşıma müqaviləsi gediş (minik) haqqı göstərilmədən də başlanıla bilər. Digər tərəfdən, hava nəqliyyatı sərnişinlərinə verilən gediş biletində gediş haqqı barədə məlumat göstərilir və buna görə də həmin məlumat biletin məcburi (əsas) rekviziti sayılır. Deməli, gediş haqqı sərnişin daşıma müqaviləsinin mühüm şərti (belə şərt olmadan müqavilə bağlanmamış sayılır) hesab edilir⁴. Dediklərimizi həm də belə bir hal sübut edir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş bəzi kateqoriya şəxslər nəqliyyat vasitələrində pulsuz gediş hüququna malikdirlər.

Bu şəxslər gediş bileti almırlar. Belə halda sərnişin daşıma müqaviləsi əvəzsiz müqaviləyə çevrilir: daşıyıcının xərcləri dövlət büdcəsindən ödənilir. Ona görə ki, müəyyən kateqoriya şəxslərə pulsuz gediş hüququnu dövlət verir. Dövlət də həmin hüquqdan istifadə olunması ilə bağlı çəkilmiş xərclərin özünü ödəməlidir¹. Buna görə də göstərilən halda sərnişin daşıma müqaviləsi üzrə münasibətlərin yaranmasından danışımaq olar². Bu müqavilənin bağlanma faktı şəxsin pulsuz gediş hüququnu təsdiq edən sənədlə sübut edilir. Amma daşıyıcının pulsuz getmək hüququ olan şəxsləri təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsi bu müqavilədən yox, inzibati hüquq normalarında ifadə olunan göstərişdən əmələ gəlir. Pulsuz getmək hüququ olan şəxs sərnişin hesab edilərsə də, sərnişin daşıma müqaviləsinin iştirakçısı sayılır.

§ 2. Sərnişin daşıma müqaviləsinin məzmunu

1. Sərnişin daşıma müqaviləsinin məzmunu anlayışı

Sərnişin daşıma müqaviləsi ikitərəfli müqavilədir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, bu müqaviləni bağlayan tərəflərdən hər biri hüquqlara malik olub, müəyyən vəzifələr daşıyırlar. Bu hüquq və vəzifələr müqavilənin şərtlərində nəzərdə tutulur. Bu şərtlərin özü çox vaxt tərəflərin hüquq və vəzifələrində ifadə edilir. Bütün şərtlərin məcmusu sərnişin daşıma müqaviləsinin məzmunu adlanır.

Sərnişin daşıma müqaviləsinin məzmunu dedikdə, həmin müqaviləni bağlayan tərəflərin hüquq və vəzifələrini nəzərdə tutan bütün şərtlərin məcmusu başa düşülür.

Əsas vəzifələr daşıyıcının üzərinə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ konkret sərnişin daşıma müqaviləsi bağlanana kimi daşıyıcı (nəqliyyat təşkilatı) artıq sərnişinlər qarşısında müəyyən vəzifələr daşıyır. Bu vəzifələr inzibati hüquq normalarında nəzərdə tutulduğuna görə mülki-hüquqi yox, inzibati-hüquqi (ümumi-hüquqi) vəzifələr sayılır. Belə ki, sərnişin daşıma müqaviləsi ümumi istifadədə olan nəqliyyatla daşımanı rəsmiləşdirdiyinə görə, ümumi müqavilə sayılır və bu müqavilədə daşıyıcı funksiyasını ümumi istifadədə olan nəqliyyat təşkilatı yerinə yetirir. Bu təşkilat ümumi müqavilənin subyektidir. Ona görə də o, inzibati hüquq normaları əsasında bir sıra inzibati-hüquqi (ümumi-hüquqi) vəzifələr daşıyır. Həmin vəzifələr üç qrupa bölünür³:

- gələcəkdə daşıma müqaviləsi bağlamaqda bütün sərnişinlərə bərabər şərait yaradılmasını təmin etmək;
- sərnişin bileti əldə etmək və almaq üçün minimum zəruri maddi baza yaratmaq (bilet satan kassalar açmaq və s.);
- informasiya təminatı sistemi yaratmaq (bu sistem əsasında hər bir maraqlı şəxs qarşdakı planlaşdırılmış səfər barədə məlumat ala bilsin).

¹ Azərbaycan Respublikasında qiymətləri (tarifləri) dövlət tərəfindən tənzimlənən məhsulların (xidmətlərin, işlərin) Dövlət Reyestrini.

² Bax: П. З. 1.3. Правил перевозки пассажира, багажа и грузов на воздушных линиях.

³ «Bakı şəhərində nəqliyyat xidmətlərinin təşkili və həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi qaydaları» (bənd 4.2).

⁴ Buna görə də gediş haqqını sərnişin daşıma müqaviləsinin mühüm şərti sayan müəlliflərin fikri ilə razılaşmaq olmaz (məsələn, bax: Гусев А.Н. Постатейный комментарий к Части второй Гражданского Кодекса Российской Федерации. М., 2000, с. 406).

¹ Yeri gəlmişkən, bu məsələ RF mülki qanunvericiliyində öz rəsmi həllini tapmışdır (RF MM-in 790-cı maddəsinin 5-ci bəndi).

² Гусев А.Н. Постатейный комментарий к Части второй Гражданского Кодекса Российской Федерации. М., 2000, с. 401.

³ Залесский В.В. О защите прав пассажира в отношениях с транспортной организацией — перевозчиком // Право и экономика. 2000, № 9, с. 15; Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с. 295.

Daşıyıcının üzərinə bu cür vəzifələr qoyulması nə məqsəd güdür? Həmin vəzifələr nəqliyyat təşkilatının istehsal etdiyi və hazırladığı nəqliyyat məhsulundan - daşıma xidmətindən istifadə etmək niyyətində olan şəxslərə lazımi xidmət göstərilməsi üçün zəruri şərait yaratmaq məqsədi güdür.

2. Daşıyıcının vəzifələri

Daşıyıcının üstünə düşən vəzifələrdən biri onun sərnişinlərin minməsi və ayaqlandırılması üçün nəqliyyat (daşıma) vasitəsi (sərnişin təyyarəsi, gəmi, avtobus, sərnişin qatarı və s.) verməsindən ibarətdir. Söhbət sərnişini daşıyan nəqliyyat vasitəsinin verilməsi vəzifəsindən gedir. Daşıyıcı nəqliyyat vasitəsinə vaxtında təqdim etməli və ona minik başlaması barədə sərnişinlərə məlumat verməlidir. Məsələn, «Bakıdan Gəncəyə gedən filan nömrəli sərnişin qatarına minik başlayır» və yaxud «Bakıdan Moskvaya filan reyslə uçan sərnişin hava gəmisinə minik başlayır» və s.

Daşıyıcı minik üçün vaxtında nəqliyyat vasitəsi təqdim etmək vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət verməlidir. Aydın məsələdir ki, daşıyıcı tərəfindən vaxtında nəqliyyat vasitəsi verilməməsi sərnişinin yola salınmasının (göndərilməsinin) gecikdirilməsinə səbəb ola bilər. Bu isə sərnişin müqaviləsinin şərtinin daşıyıcı tərəfindən pozulması deməkdir.

Göndərmə (yola düşmə) yerindən sərnişinlərin vaxtında yola salınmasını (göndərilməsini) təmin etmək daşıyıcının üzərinə qoyulan vəzifələrdən biridir. Başqa sözlə desək, daşıyıcı nəqliyyat vasitəsinin yola düşməsinə gecikdirməməlidir. Nəqliyyat vasitəsinin yola düşmə vaxtı gediş (minik) biletində göstərilir və hərəkət cədvəli (nəqliyyat vasitəsinin hərəkət cədvəli) ilə müəyyənləşdirilir. Həmin cədvəl daşıyıcı tərəfindən təsdiq olunur. Nəqliyyat vasitəsi də məhz bu cədvəldə göstərilən vaxtda yola düşməlidir. Nəqliyyat vasitəsinin yola düşmə vaxtı müqavilə ilə də müəyyənləşdirilə bilər.

Daşıyıcı nəqliyyat vasitəsinin yola düşməsi barədə müqavilə şərtini pozmağaldır. Söhbət nəqliyyat vasitəsinin yola düşməsinin təxirə salınmasından və gecikdirilməsindən gedir. Buna görə də daşıyıcı müvafiq normativ hüquqlı aktlarda, ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə məcəllələrdə, nizamnamələrdə, habelə müqavilədə müəyyən edilmiş qaydada sərnişin qarşısında mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır¹.

Daşıyıcının növbəti vəzifəsi sərnişini alınmış biletdə uyğun yerlə təmin etməkdən ibarətdir. Daşıyıcı nəqliyyat vasitəsində sərnişinə biletdə göstərilən yer verməlidir. Əgər bu, mümkün olmazsa, daşıyıcı sərnişinin razılığı ilə onu başqa yerlə, heç olmazsa, daha yüksək kateqoriya yerlə təmin etməlidir. Belə halda sərnişindən əlavə haqq (ödəniş) tələb olunmur. Əgər sərnişinə biletdə göstərilən yerə nisbətən aşağı kateqoriya (dəyəri aşağı olan) yer verilərsə, onda müvafiq pul məbləği (fərqi) sərnişinin özündə qaytarılır. Sərnişin ona təklif olunan yer dəyişməsinə imtina etdiyi hallarda daşıyıcı gediş (minik) haqqını, yəni yol pulunu ona qaytarır².

Sərnişinin təhlükəsizliyini təmin etmək daşıyıcının üzərinə düşən əsas

vəzifələrdən biridir. Nəqliyyat qanunvericiliyi belə bir imperativ göstəriş ifadə edir: daşıyıcı sərnişinin təhlükəsizliyini təmin etməlidir («Nəqliyyat haqqında» AR Qanununun 16-cı maddəsi). Bu vəzifənin icrasını təmin etmək üçün daşıyıcı sərnişinləri icbari sığortaya etdirməlidir. Sərnişinlərin icbari sığortası «Sərnişinlərin icbari sığortası» haqqında 17 iyun 2003-cü il tarixli AR Qanunu ilə tənzimlənir.

Sərnişinlərin icbari sığortası əsasən hava, dəniz və avtomobil (avtobus ilə şəhərlərarası daşımlar) nəqliyyat vasitələrindən istifadə etdikləri zaman sığortaya hadisələrini nəticəsində zərərə düşmüş sərnişinlərə sığortaya təminatı vermək məqsədilə aparılır. Sığortaya hadisəsi dedikdə, nəqliyyat vasitəsindən istifadə etməklə sərnişin daşınması, habelə dayanacaqda olduğu dövrdə aeroportların, dəniz yolu vağzallarının və digər yerlərin ərazisində nəqliyyat vasitəsinin istismarı zamanı baş verən fərdi qəza (vadbəxt hadisə) nəticəsində sərnişinin həyatına, yaxud sağlamlığına zərər vurulması başa düşülür. Daşıyıcı sərnişinləri məhz bu hadisədən icbari sığortaya etdirir. Deməli, daşıyıcı sərnişini hökmən və mütləq məcburi surətdə sığortaya etdirir. Sərnişinin daşınması zamanı köntüllü sığortaya formasından (növbədən) söhbət etmək olmaz.

Sığortaya olunan Azərbaycan Respublikasının ərazisində müəyyən yerə gedən və ya Azərbaycan Respublikasından xarici ölkələrə səfər edən, yaxud Azərbaycan Respublikasına gələn sərnişinlər çıxış edə bilərlər. O sərnişinlər sığortaya olunurlar ki, gediş (minik) biletinə malik olsunlar və daşıyıcının göstərdiyi daşıma (nəqliyyat) xidmətindən istifadə etsinlər. Nəqliyyat vasitələrində pulsuz gediş hüququna malik olan sərnişinlər də sığortaya olunurlar.

Sığortaya etdirən qismində mülkiyyətində və ya istifadəsində qanuni əsaslarla nəqliyyat vasitəsi olan və sərnişin daşımına üzrə fəaliyyət göstərən daşıyıcı çıxış edir. Daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirən həm yerli, həm də xarici şəxslər (hüquqi və fiziki şəxslər) sərnişinləri sığortaya etdirirlər.

Daşıyıcı (sığortaya etdirən) sərnişinləri icbari sığortaya etdirmək üçün sığortaya təşkilatı (sığortaçı) ilə sığortaya müqaviləsi bağlayır. O, öz istəyinə uyğun olaraq istənilən sığortaya təşkilatı ilə müqavilə bağlaya bilər. Sığortaya təşkilatı seçməkdə daşıyıcıya (sığortaya etdirənə) qanunla tam sərbəstlik hüququ verilmisdir. Sığortaya müqaviləsi bir il müddətinə bağlanılır. Hər bir sərnişinlə ayrıca olaraq sığortaya müqaviləsi bağlanması tələb edilmir.

Sərnişinlər sığortaya təşkilatına sığortaya haqqı ödəyirlər. Sığortaya haqqı sərnişinlərdən gediş bileti satılarkən alınır (tutulur). Belə ki, hesablanmış sığortaya haqqı gediş biletinin dəyərinə daxil edilir. Daşıyıcı (sığortaya etdirən) hər ay sərnişinlərə satılmış gediş biletləri üzrə sığortaya haqlarını hesablayır və yekun məbləği sığortaya təşkilatının hesabına köçürür.

Sığortaya haqları hava nəqliyyatında satılmış biletin qiymətinin 0,1 faizi (1000 manatdan aşağı olmamaq şərti), dəniz və avtomobil nəqliyyatında satılmış biletin qiymətinin 1,5 faizi məbləğində müəyyən edilir.

Qanun sığortaya təşkilatının məsuliyyət dövrünü də müəyyənləşdirir. Bu, elə bir dövrüdür ki, həmin dövrdə sığortaya təşkilatı gediş biletinə malik olan sərnişin qarşısında məsuliyyət daşıyır. Məsuliyyət dövrü nəqliyyat vasitəsinin hərəkəti (gedişi və ya uçuşu) üzrə xəbərdarlıq (qeydiyyat) elan olunduğu andan gediş biletində göstərilən marşrut üzrə nəqliyyat vasitəsinin son təyinat məntəqəsinə

¹ Bəx: «Nəqliyyat haqqında» qanunun 16-cı maddəsi.

² Bəx: ст. 129 Устава железных дорог СССР.

çatdığı anadək olan dövrü əhatə edir.

Siğorta hadisəsi baş verdikdə daşıyıcı bu barədə akt tərtib etməlidir. Aktın surəti siğorta təşkilatına verilir. Aktda göstərilir: siğorta hadisəsinin baş verdiyi yer; siğorta hadisəsinin baş verdiyi tarix; siğorta olunanın həyatına və ya səh-hətinə zərər vurulması faktı.

Akt siğorta hadisəsini təsdiq edən sənəddir. Bu sənəd əsasında siğorta təşkilatı tərəfindən siğorta ödənişi verilir. Siğorta ödənişi müəyyən edilərkən siğorta məbləği əsas götürülür. Siğorta məbləği isə hər siğorta olunan üçün iki min (2000) manat məbləğində müəyyən edilir. Belə ki, siğorta hadisəsi nəticəsində sərnişin (siğorta olunan) öldükdə və ya onun səhhətinə zərər vurulduqda hər bir sərnişinə (siğorta olunana) siğorta məbləğindən aşağıdakı faizlərlə siğorta ödənişi verilir: sərnişin öldükdə - siğorta məbləğinin 100%-i miqdarda, yeni iki min manat məbləğində; sərnişin I qrup əlil və ya 18 yaşınadək sağlamlıq imkanlarını məhdudluğu olduqda — siğorta məbləğinin 80%-i miqdarda, yeni min altı yüz manat məbləğində; sərnişin II qrup əlil olduqda — siğorta məbləğinin 60%-i miqdarda, yeni min iki yüz manat məbləğində; sərnişin ağır xəsarət aldıqda — siğorta məbləğinin 25%-i miqdarda, yeni beş yüz manat məbləğində; sərnişinə yüngül xəsarət yetirildikdə — siğorta məbləğinin 5%-i miqdarda, yeni yüz manat məbləğində.

Daşıyıcının əsas vəzifələrindən biri sərnişin daşımını qüsursuz həyata keçirməkdən ibarətdir (MM-in 846-cı maddəsinin 1-ci bəndi). Sərnişin daşıma, əgər bir neçə tələbə uyğun gəlsə, onda qüsursuz həyata keçirilmiş sayılır. Birinci tələbə görə, daşıyıcı daşımını müqaviləyə uyğun həyata keçirməlidir. Daşıyıcı hər şeydən əvvəl, müqavilədə (gediş biletində) göstərilən marşrut üzrə nəqliyyat vasitəsinə təyinat yerinə çatdırılmalıdır. Bundan əlavə, o, nəqliyyat vasitəsinin yoladüşmə yeri və təyinat yeri, yoladüşmə vaxtı və səfər müddəti olacaq dayanacaqlar barədə müqavilə şərtlərinə riayət etməlidir. İkinci tələbə görə, daşıyıcı daşımını sərnişinlərin təhlükəsizliyi üçün mövcud göstərişlərə uyğun həyata keçirməlidir. Bu göstərişlərə əməl etmək sərnişinlərin həyat və sağlamlığına zərər vurulmasının qarşısını alır, onların həyat və sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin edir. Üçüncü tələbə görə, daşıyıcı daşımını nəqliyyat (daşıma) vasitələrinin istismarı qaydalarına uyğun həyata keçirməlidir.

Göstərilən tələblərə uyğun gəlməyən daşıma qüsurla həyata keçirilmiş sayılır. Qüsür barəsində sərnişin daşıyıcıya dərhal məlumat (bildiriş) verilir. Daşıyıcı isə həmin qüsuru dərhal aradan qaldırır. Əgər aradan qaldırmazsa, onda sərnişinin gediş (minik) haqqının ağılabatan dərəcədə azaldılmasını tələb edə bilər (MM-in 846.2.1-ci maddəsi).

Daşıyıcının üzərinə düşən əsas vəzifə sərnişini təyinat yerinə (mənzil başına) çatdırmaqdan ibarətdir. O, sərnişini ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə məcəllələr, nizamnamələr və daşıma qaydaları ilə müəyyən edilmiş müddətdə təyinat yerinə çatdırmalıdır («Nəqliyyat haqqında» AR Qanununun 12-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, daşıyıcı sərnişinlərin təyinat yerinə çatdırılma müddətinə əməl etməlidir. Bu müddət nəqliyyat vasitəsinin hərəkət cədvəlinə müəyyənləşdirilir. Məsələn, demiryolu vəqzallarında sərnişin qatarlarının yola düşmə və gəlmə cədvəlləri asılır. Nəqliyyat vasitəsi (təyyarə, avtobus, qatar, gə-

mi) də məhz cədvələ uyğun olaraq təyinat yerinə gəlməlidir. Bundan əlavə, daşıyıcı müəyyənləşdirilmiş hərəkət qrafikinə də əməl etməlidir. Bunun sərnişini vaxtında təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsinin lazımcıncı xrası üçün vacib əhəmiyyəti vardır.

Sərnişinlərin çatdırılma müddəti müqavilə ilə də müəyyən edilə bilər. Belə halda sərnişini daşıyan nəqliyyat vasitəsi təyinat yerinə həmin müddətdə gəlməlidir.

Daşıyıcı sərnişini vaxtında təyinat yerinə çatdırmaq öhdəliyini, bu barədə müqavilə şərtləri pozmamalıdır, yəni sərnişinin təyinat yerinə çatdırılmasını gecikdirməməlidir. Əgər pozarsa, bu, onun üçün müəyyən mənfəi nəticələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Belə ki, daşıyıcı sərnişinin təyinat yerinə (mənzil başına) çatdırılması müddətini gecikdirərsə (ötürərsə), o, nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrində, habelə müqavilədə müəyyən edilmiş qaydada sərnişin qarşısında mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Bu qayda şəhər və şəhərətrafi daşımalarına aid edilmir («Nəqliyyat haqqında» AR Qanununun 16-cı maddəsi). Gecikdirmə (ötürmə) halına görə daşıyıcı yalnız təqşiri olduqda məsuliyyət daşıyır. Əgər daşıyıcının təqşiri yoxdursa (məsələn, ondan asılı olmayan səbəblər, təbii fəlakət baş verməsi və s.), onda o, gecikdirmə (ötürmə) halına görə məsuliyyət daşımır.

Daşıyıcıya həvalə olunan vəzifələrdən biri onun sərnişinə məxsus əl yükünü təyinat yerinə çatdırmasından ibarətdir. Sərnişinlə birlikdə və onunla bərabər, adətən, həm baqaj, həm də əl yükü daşınır. Əl yükünü təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsini MM-in sərnişin daşıma müqaviləsinə leqal anlayış verən maddəsi (842-ci maddə) nəzərdə tutur. Bu vəzifənin həmin müqavilənin anlayışına daxil edilməsi Mülki Məcəllədə yeni haldır. 1964-cü il Mülki Məcəlləsi əl yükünü təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsini sərnişin daşıma müqaviləsinin anlayışına daxil etmədi. Bu cür hala nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrində də rast gəlinir.

Əl yükünü baqajdan fərqləndirmək lazımdır¹. Belə ki, əl yükü daşıyıcı tərəfindən qəbul edilmir, daşıyıcıya təhvil verilmir. Baqaj isə daşıyıcıya təhvil verilir və daşıyıcı tərəfindən qəbul edilir. Əl yükünün yalnız sərnişinin özünün müşahidəsi altında daşınmasına yol verilir. Bundan əlavə, əl yükü sərnişinin yanında, necə deyirlər, nəzarəti altında olur, onun sahibliyində qalır. Əl yükü sərnişin tərəfindən nəqliyyat vasitəsinin (avtobusun, taksinin, hava gəmisinin) salonunda, gəminin kayutunda, qatarın kupesində yerləşdirilir. Baqajın daşınması üçün ayrıca olaraq əlavə müqavilə bağlanı və bu müqavilə baqaj qəbzı adlı sənədlə rəsmiləşdirilir. Baqaj qəbzı baqajın qəbul edilməsinə görə sərnişinə verilən sənəddir. Əl yükünün daşınması isə ayrıca olaraq əlavə müqavilə ilə rəsmiləşdirilmir. Daşıyıcı əl yükü barədə sərnişinə hər hansı sənəd vermir.

Əl yükünün təyinat yerinə çatdırılmasına yönələn daşıma xidməti (daşıyıcının fəaliyyəti və hərəkəti) ayrıca müqavilənin yox, sərnişin daşıma müqaviləsinin predmetinə daxildir. Digər tərəfdən, daşıyıcının əl yükünü təyinat yerinə

¹ Bu fərqlər barədə bax: Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1965, с. 180; Гуев А.Н. Постатейный комментарий к Части второй Гражданского Кодекса Российской Федерации. М., 2000, с. 402.

çatdırmaq vəzifəsi fakultativ öhdəlik hesab edilir. Bu öhdəlik sərnişin yalnız özü ilə əl yükü apardığı halda yaranır. Həmin öhdəlik başqa müqavilənin yox, məhz sərnişin daşıma müqaviləsinin çərçivəsində icra edilir.

Daşıyıcının göstərilən öhdəliyi (vəzifəsi) sərnişin daşıma müqaviləsinin məzmununa daxildir. Əl yükünün təyinat yerinə çatdırılması ilə bağlı yaranan hüquq münasibəti isə ayrıca müqavilənin bağlanması və əmələ gəlməsinə səbəb olmur.

Bağajın daşınmasına görə, adətən, daşıyıcı sərnişindən haqq alır. Əl yükünün daşınmasına görə hər hansı pul məbləğinin ödənilməsindən söhbət gədə bilməz. Belə ki, sərnişinlər müəyyən edilmiş normalar həddində özləri ilə əl yükünü pulsuz aparırlar: demiryol nəqliyyatında çəkisi 36 kiloqramdan çox olmayan əl yükünü; hava nəqliyyatında 20 kiloqramdan çox olmayan əl yükünü; avtomobil nəqliyyatında 16 kiloqramdan çox olmayan əl yükünü. Sərnişinin özü ilə pulsuz apardığı əl yükünün çəki norması nəqliyyat nizamnamə və məcallələri ilə, habelə daşıma qaydaları ilə müəyyən edilir¹.

Əl yükü dedikdə, daşıma zamanı sərnişinin özüünün sahibliyində qalan və onun müşahidəsi və nəzarəti altında olan, daşıma üçün daşıyıcıya təhvil verilməyən əşyalar başa düşülür.

Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir söylənilir ki, əl yükü dedikdə, məqsədi yolda sərnişinə xidmət etməkdən ibarət olan şəxsi əşyalar başa düşülür². Zənn edirik ki, əl yükü anlayışının tərkibini bu cür məhdudlaşdırmağın heç bir əsası yoxdur. Belə ki, əl yükü anlayışına məqsədi yolda sərnişinə xidmət etməkdən ibarət olmayan predmetlər də (məsələn, televizor, maqnitofon, radioqəbuledici və ailə-məişət sferasında işlənen digər predmetlər) aid edilə bilər.

Əl yükü kimi bir sıra əşyaların daşınmasına yol verilmir. Həmin əşyalara aiddir³: daşıma (nəqliyyat) vasitəsinə və digər sərnişinlərin əşyalarını (o cümlədən paltarlarını) çirkləndirə və onlara zərər vura bilən əşyalar; yanğın törədən, zəhərləyici, tez alışan, partlayıcı və digər təhlükəli əşyalar; doldurulmuş (dolu) silah və hərbi sursat.

Əl yükünün salamat (olduğu kimi) qalmasına görə daşıyıcı məsuliyyət daşıyır. Ona görə ki, daşıyıcının üzərinə yolda olarkən, daşıma zamanı əl yükünün salamat qalmasını təmin etmək kimi vəzifə qoyulmur. Belə ki, əl yükü qeyd etdiyimiz kimi, daşıyıcıya təhvil verilmir, sərnişinin sahibliyində qalır və onun müşahidəsi altında olur. Məhz bu səbəbdən daşıma zamanı əl yükünün salamat qalmasına görə sərnişinin özü məsuliyyət daşıyır. O, əl yükünün salamat qalması üçün qayğı göstərməlidir, onu müşahidə etməlidir. Məsələn, demiryolu ilə daşıma qaydalarında göstərilir ki, daşınan əl yükünün tam və salamat qalması üçün qayğı göstərmək sərnişinin vəzifəsidir⁴. Avtobusun salonunda özü

ilə apardığı əşyaların salamat qalmasına görə sərnişin cavab verir⁵. Hava gəmisində uçan sərnişin hava gəminin salonunda apardığı əşyalarn salamat qalmasına görə özü cavabdehdir⁶. Bundan əlavə, sərnişinin borcu və vəzifəsidir ki, əl yükü kimi daşınmasına yol verilməyən bəzi predmetləri özü ilə aparmasın. Bu vəzifəyə əməl edilməməsi və onun pozulması nəqliyyat vasitəsinə və digər sərnişinlərin əşyalarına zərər vura bilər. Buna görə sərnişin müvafiq məsuliyyət daşıyır.

Bununla bərabər, yalnız birçə halda daşıyıcı əl yükünün salamat qalmasına görə məsuliyyətə cəlb edilə bilər. Belə ki, əgər əl yükü daşıyıcının təqsirli hərəkəti (məsələn, yolda qəza hərəkəti və s.) nəticəsində (yəni nəqliyyat işçisinin qəsdı və ya kobud ehtiyatsızlığı nəticəsində) itərsə, məhv olarsa və ya zədələrsə, onda daşıyıcı buna görə cavab verir, sərnişinə vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir. Bir şərtlə ki, daşıyıcının təqsirli hərəkəti ilə əl yükünün itməsi, məhv olması və ya zədələnməsi arasında səbəbli əlaqənin olması sübut edilsin⁷.

Sərnişinin özü ilə apardığı əşyalar demiryol və avtomobil nəqliyyatında əl yükü⁸, hava nəqliyyatında qeydiyyatla alınmamış bağaj (pulsuz daşınan baqaj)⁹, dəniz nəqliyyatında isə kayut baqajı⁶ və ya əl yükü⁷ adlanır.

Sərnişinə lazımi xidmət (servis xidməti) şəraiti yaratmaq daşıyıcının üzərinə düşən vəzifələrdən biridir («Nəqliyyat haqqında» AR Qanununun 16-cı maddəsi). Sərnişin yataq dəsti ilə təmin edilməlidir. Buna görə alınan haqq gediş biletinin qiymətinə daxil edilir. Sərnişin qatarlarında vaqon-restoran (vaqon-kafe) fəaliyyət göstərir ki, onlar sərnişinləri onları öz hesabına yemək təmin edir. Haqqı ödənilməklə sərnişinlərə digər xidmətlər də göstərilə bilər.

3. Sərnişinin vəzifələri

Sərnişin daşıma müqaviləsinin iki əsas şərti vardır. Bu şərtlərdən biri daşıyıcının sərnişini müəyyən yerə çatdırmağı öhdəsinə götürməsindən ibarətdir ki, biz bu barədə danışmışıq. Digər əsas şərti isə sərnişinin gediş (minik) haqqını, yəni onun özüünün daşınmasına görə müəyyənləşdirilmiş haqqı ödəməsinin öhdəsinə götürməsi təşkil edir. Gediş (minik) haqqını ödəmək sərnişinin müqavilə üzrə əsas vəzifəsidir.

Sərnişin gediş (minik) haqqını ödəmək vəzifəsinin sərnişin daşıma müqaviləsi bağlanan zaman (anda) icra edir. Sərnişin daşıma müqaviləsi isə qeyd etdiyimiz kimi gediş bileti ilə rəsmiləşdirilir. Deməli, gediş (minik) bileti almaqla

¹ Məsələn, bax: p. 4.4.2 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; § 59 Правил перевозки пассажиров и багажа по железным дорогам СССР (Тарифное руководство № 5); ст. 128. Устава железных дорог СССР.

² Bax: Тарасов М.А. Договор перевозки по советскому праву. М., 1954, с. 123.

³ Bax: § 61 Правил перевозки пассажиров и багажа по железным дорогам СССР; п. 5.1.4 Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом.

⁴ Bax: § 59 Правил перевозки пассажиров и багажа по железным дорогам СССР; ст. 165 Устава железных дорог СССР.

¹ Bax: п. 2.7.1.18 Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Азербайджанской ССР.

² Bax: п. 4.1.3 Правил перевозок пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

³ Bax: Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 329; Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1965, с. 130; Гражданское право России. Часть 2. Курс лекций / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1997, с. 406.

⁴ Bax: ст. 165 Устава железных дорог СССР; п. 2.7. Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Азерб. ССР.

⁵ Bax: глава 1 Правил перевозки багажа и грузов на воздушных линиях.

⁶ Bax: Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 139-cu maddəsi.

⁷ Bax: п. 5.1 Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом.

sərnişin üstünə düşən gediş haqqını ödəmək vəzifəsini icra edir. Belə ki, sərnişin tərəfindən gediş bileti əldə olunması həmin vəzifənin icrasını ifadə edir. Sərnişin gediş biletini isə onun qiymətini ödəməklə əldə edir. Bilet, bir qayda olaraq, minik (gediş) haqqı ödənildikdən sonra verilir¹. Mülki qanunvericilikdə ifadə olunan göstərişə görə, gediş haqqı en gec sərnişin nəqliyyat vasitəsindən düşəndək ödənilməlidir (MM-in 843-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Göstərilən ümumi qaydadan yalnız birçə halda istisnaya yol verilir. Belə ki, minik taksiləri ilə daşıma zamanı gediş haqqı üzrə qəti hesablaşma daşıma başa çatdıqdan sonra həyata keçirilir².

Bilet nağd hesablaşma yolu ilə satılır. Bilet nağdsız hesablaşma yolu ilə də satıla bilər. Bunun üçün nağdsız hesablaşma üzrə (kreditlə) bilet alınmasına hüquq verən müvafiq sənəd təqdim edilməlidir³.

Sərnişin bileti daşıma başa çatanda (pretenziya yarandığı hallarda pretenziyanın həllinə kimi) özündə saxlamalıdır və onu daşıma sənədlərini yoxlamaq hüququ olan şəxslərin birinci tələbi ilə təqdim etməlidir.

Sərnişin nəqliyyat vasitəsində (sərnişin qatarında, avtobusda, marşrut taksində, hava gəmisində, gəmidə) biletsiz getməməlidir. Əgər onun bileti olmasa, onda sərnişin daşıma müqaviləsinin bağlanmasından söhbət gedə bilməz. Belə halda əsaslısız varlanma (kondikasiya) öhdəliyi yaranır⁴. Bu öhdəlik MM-in 58-ci fəslinə daxil olan nornalarla (1091-1095-ci maddələrdə) tənzimlənir.

Yoxlama zamanı sərnişinin biletlə malik olmaması (yəni biletsiz getməsi) müəyyənləşdirilsə, onda o, cərimə ödəyir⁵. Bundan əlavə, sərnişin faktiki olaraq həyata keçirilmiş daşımağa görə müvafiq haqq ödəyir. Bundan sonra o, ya səfəri davam etdirmək üçün bilet alır, ya da nəqliyyat vasitəsindən düşürülür.

Sərnişinin daşdığı vəzifələrdən biri onun müəyyən edilmiş daşıma (gediş) qaydalarına əməl etməsindən ibarətdir. Həmin qaydalarla əməl etməməsi sərnişin üçün arzuolunmaz mənfə nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, o, qatara minən zaman və ya yolda iken sərxoş vəziyyətdə olmamalı, spirli içkilərdən istifadə etməməli, başqa sərnişinlərin rahatlığına maneçilik törətməməli, gediş və ictimai qaydaları pozmamalıdır. Əgər sərnişin sərxoş vəziyyətdə olarsa, vaxtın bələdçisi və ya demiryolu nəqliyyatının başqa vəzifəli şəxsləri onun qatara minməsindən imtina edir və ya onu qatardan düşürür. Sərnişin onların göstərişlərinə əməl etməsə, onda həmin işi polis işçiləri görürlər. Belə halda gediş haqqı qaytarılır⁶.

Əgər qatarda gedən sərnişin xəstə olarsa və digər sərnişinlərin rahatlığını

pozarsa, o, həkim və ya tibb işçisinin məcburi iştirakı ilə düşürülür (əgər onu qatarda ayrıca yerə yerləşdirmək mümkün olmazsa). Sərnişin yalnız o stansiya da düşürülür ki, orada tibbi-müalicə müəssisəsi olsun. Belə halda stansiya rəisi gediş biletinin qiymətini qaytarır¹.

Sərnişin ümumi istifadədə olan avtobuslarda siqaret çəkməməli, sərxoş vəziyyətdə olmamalıdır. Onlara çirklı paltarda getməyə icazə verilmir. Elə bir paltarda ki, həmin paltar başqa sərnişinlərin paltarlarını çirkləndirməsin².

Sərnişinin üzərinə qoyulan vəzifələrdən biri nəqliyyat (daşıma) vasitələrindən istifadə qaydalarına əməl etməkdən və daşıyıcının əmlakına qayğı ilə yanaşmaqdan ibarətdir³. Buna riayət etməmək nəticəsində daşıyıcının əmlakına ziyan (zərər) vurularsa, onda sərnişin mülki qanunvericiliyin delikt məsuliyyəti (zərər vurmaq nəticəsində yaranan məsuliyyət) barədə müəyyən etdiyi nornalr (MM-in 9-cu bölməsi) əsasında həmin ziyanın (zərərin) əvəzinə ödəməlidir.

Sərnişin müqavilədən irəli gələn öz vəzifələrinin lazımı qaydada icra olunmasına xüsusi diqqət verməlidir. Əgər həmin vəzifələrin icra edilməməsi nəticəsində daşıyıcının əmlakına və ya digər sərnişinlərin həyat və sağlamlığına, habelə əmlakına zərər (ziyan) vurularsa, o, yenə də delikt məsuliyyəti barədə nornalara uyğun olaraq vurduğu zərərin əvəzinə ödəməlidir.

Nəqliyyat qanunvericiliyi sərnişinlərin üzərinə müəyyən vəzifələr qoymaqla bərabər, həm də onları müxtəlif hüquqlarla təmin edir. Həmin hüquqlar sərnişin daşıma müqaviləsinin təyinatını eks etdirir və ayrı-ayrı sərnişinlərdə yarana bilən xüsusi vəziyyətlə hallan nəzərə alır. Bu hüquqları iki yerə bölmək olar: əsas və ya vacib olan hüquqlar; əlavə hüquqlar.

Sərnişinin əsas hüquqları əsasən ümumi formada Mülki Məcəllədə (842-ci maddə), habelə «Nəqliyyat haqqında» qanunda⁴ göstərilir, nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktlarında isə daha konkretləşdirilir.

Sərnişin daşımaları üçün açılmış istənilən marşrut üzrə hər hansı nəqliyyat növünə bilet almaq sərnişininin malik olduğu əsas hüquqlardan biridir. Təyinat yerinə hansı nəqliyyat növü (hava nəqliyyatı, demiryolu nəqliyyatı, dəniz nəqliyyatı və s.) ilə getmək məsələsi sərnişinin özünün istək və mülahiyyəsinə asılıdır. Məsələn, sərnişin Bakıdan Gəncəyə öz istəyindən asılı olaraq təyyarə ilə və ya avtobusla və yaxud da qatarla gedə bilər. Özü də hər hansı bir sərnişin gediş zamanı yalnız bir yer tutmaq hüququna malikdir. Sərnişinə iki bilet satılmasına yol verilmir⁵.

Biletlər kassalar vasitəsilə satılır. Daşıyıcı müəyyən hallarda sərnişinə bilet satmaqdan imtina edə bilər. Həmin hallara aiddir: boş yerlərin olmaması; sərnişinin xəstə olması; sərnişinin sərxoş vəziyyətdə olması və bunun başqa sərnişinlərin təhlükəsizliyinə xələf gətirməsi; sərnişinin gediş qaydalarına tabe olmaması.

Alınmış bilete uyğun yerlə təmin edilmək hüququ sərnişinin malik oldu-

¹ Vax: p. 3.1.3 Правил перевозок пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

² Vax: p. 3.3.3-4 Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Аз. ССР.

³ Vax: p. 2.3.2.7 Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Азербайджанской ССР; p. 1.1.3 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; § 9 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

⁴ Vax: Гувев А.Н. Постатейный комментарий к Части второй Гражданского Кодекса Российской Федерации. М., 2000, с. 402.

⁵ Vax: p. 3.1.20 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; § 148 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

⁶ Vax: § 57 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

ğü əsas hüquqlar dairəsinə aiddir. Onun bu hüququna daşıyıcının səmişini alınmış biletdə uyğun yerlə təmin etmək vəzifəsi uyğun gəlir. Bu vəzifə bərsində isə biz bundan əvvəlki yarımbaşlıqda danışıbmış.

Nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktlarında (nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrində, daşıma qaydalarında) müəyyən edilmiş yaş həddinə uşaqlar pulsuz və ya güzəştli şərtlərlə aparmaq səmişinin əsas hüquqlarından biridir. Belə ki, dəniz nəqliyyatında səmişin özü ilə beş yaşına çatmamış bir uşağı pulsuz (beynəlxalq səmişin xətlərində isə güzəştli tariflə) aparmaq hüququna malikdir. Belə halda uşağa ayrıca yer verilmir. Beş yaşına çatmamış digər uşaqlar isə pulsuz aparılır. Onlar üçün, habelə beş yaşından on iki yaşınadək uşaqlar üçün güzəştli daşıma tarifləri tətbiq edilir¹, yəni 5 yaşına çatmamış uşaqlar üçün tam gediş haqqının 50%-i, beş yaşından 12 yaşınadək uşaqlar üçün isə tam gediş haqqının 75%-i məbləğində haqq alınır².

Hava nəqliyyatında da səmişin beş yaşınadək bir uşağı ayrıca yer verilmədən özü ilə pulsuz apara bilər. 5 yaşınadək digər uşaqlar üçün, habelə 5 yaşından 12 yaşına qədər uşaqlar üçün uşaq bileti 50% güzəştə alınır. Belə halda onlara ayrıca yer verilir³.

Avtomobil nəqliyyatında da səmişinə icazə verilir ki, beş yaşınadək bir uşağı özü ilə pulsuz aparsın (şəhərlərarası marşrut üzrə hərəkət edən avtobuslarda). Belə halda uşağa ayrıca yer verilmir. Şəhər və şəhəratrafı marşrutlar üzrə hərəkət edən avtobuslarda, habelə marşrut taksilərində isə səmişin 7 yaşınadək uşağı ayrıca yer verilmədən özü ilə pulsuz apara bilər⁴. Şəhərlərarası marşrut üzrə hərəkət edən avtobuslarda 5 yaşdan 10 yaşadək (10 yaş da daxil olmaqla) uşaqların daşınması üçün tam biletin 50%-i həcmində gediş haqqı alınır⁵.

Demiroyol nəqliyyatında da beş yaşadək bir uşaq ayrıca yer verilmədən pulsuz aparılır⁶. Beş yaşadək digər uşaqlar, habelə beş yaşdan on yaşadək uşaqlar üçün uşaq bileti alınır.

Uşağın yaşı daşımanın başladığı gündə müəyyənləşdirilir və uşağın doğumu haqqında şəhadətnamə və ya valideynlərin pasportundakı qeydlə təsdiqlənir. Daşıyıcının uşağın yaşını yoxlamaq hüququ vardır.

Səmişinin malik olduğu əsas hüquqlardan biri ondan ibarətdir ki, o, müəyyən edilmiş normalar həddində özü ilə pulsuz el yükü apara bilər. Səmişinin bu hüququna daşıyıcının müəyyən normalar həddində pulsuz el yükünü aparmaq vəzifəsi uyğun gəlir ki, biz bundan əvvəlki yarımbaşlıqda bu bərdə danışıbmış.

Daşımaya baqaj təhvil vermək səmişinin əsas hüquqları sırasına daxildir. Bu hüququ həyata keçirərək səmişin daşıyıcı ilə səmişin daşıma müqaviləsindən ayrıca olaraq əlavə baqaj daşıma müqaviləsi bağlayır (bu müqavilə bə-

rədə sonra ki yarımbaşlıqların birində danışılacaqdır). Baqaj daşınmasına görə səmişindən haqq alınır.

Üzrsüz səbəbdən daşımanın göstərilən vaxtdan gec başa çatdırılmasına görə səmişinin kompensasiya almaq hüququ vardır. Bu da səmişinin malik olduğu əsas hüquqlardan biridir. Söhbət səmişinin təyinat yerinə çatdırılmasının gecikdirilməsindən, yeni daşıyıcının səmişini təyinat yerinə müəyyən edilmiş vaxtda çatdırmamasından gedir. Belə halda daşıyıcı əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, səmişinin qarşısında nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrində, habelə müqavilədə nəzərdə tutulan qaydada müli-hüququ (bir qayda olaraq, cərimə formasında) məsuliyyət daşıyır¹. Bu məsuliyyətin səmişinlərə göstərilən xidmətin yaxşılaşdırılması və onları hüquqlarının müdafiə olunması baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Bundan əlavə, daşımanın gecikdirilməsinə görə səmişin qanunda nəzərdə tutulan qaydada ona vurulmuş mənəvi zərərin (ziyanın) ödənilməsinə tələb edə bilər². Belə ki, səmişin daşıma xidmətinin istehlakçısıdır. İstehlakçılar isə onlara vurulmuş mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsinə (mənəvi zərərin kompensasiya edilməsinə) tələb edə bilərlər. Digər tərəfdən, səmişinlər «İstehlakçılar hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda nəzərdə tutulan başqa müdafiə üsullarından da istifadə edə bilərlər³.

Səmişin daşıma müqaviləsindən (daşımanın) imtina etmək səmişinin malik olduğu əsas hüquqlardan biri sayılır. Belə ki, bilet almış səmişin öz istəyinə və mülahizəsinə görə istənilən vaxt bileti təhvil verə bilər. Bu, səmişinin bağlamış olduğu səmişin daşıma müqaviləsindən imtinanı ifadə edir. Belə imtina isə müqavilənin birtərəfli qaydada ləğv edilməsinə bərabər tutulur⁴.

Səmişin daşımadan (səmişin daşıma müqaviləsindən) həm daşıma başlanana kimi, həm də daşıma zamanı (yolda) imtina edə bilər. İmtina iki cür olur: məcburi imtina; könüllü imtina. Bunlar müxtəlif hüquqi nəticələrə səbəb olur. **Məcburi imtina** halında səmişin ondan asılı olmayan səbəblərə görə səmişin daşıma müqaviləsinin icrasından imtina edir. **Könüllü imtina** halında isə səmişin öz arzu və istəyi ilə daşımadan imtina edir.

Daşıma başlanana kimi səmişinin müqavilədən məcburi olaraq imtina etməsinin hüquqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, o, bileti təhvil verib, həmin biletin alınması üçün ödənilmiş məbləği daşımanı həyata keçirən nəqliyyat müəssisəsindən (daşıyıcıdan) geri alır⁵.

Daşıma başlanana kimi məcburi imtina halına nəqliyyat vasitəsinin yola düşməsinin lengidilməsini (yubadılmasını) misal göstərmək olar. Bu halda görə səmişin daşımadan imtina edərsə, **daşıyıcı səmişinin ödədiyi gediş haqqını ona tam həcmdə qaytarır**⁶. Məsələn, yoladüşmə məntəqəsində hava gəmişinin uçuşu yubadılsa, səmişin uçuşdan imtina etmək və daşıma üçün

¹ Bax: Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 140-cı maddəsinin 3-cü bəndi.

² Bax: p. 2.3.1 Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом.

³ Bax: p. 3.3.3 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

⁴ Bax: ст. 79. Устава автомобильного транспорта Азербайджанской ССР.

⁵ Bax: p. 2.3.2.12. Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Азербайджанской ССР.

⁶ Bax: ст. 128. Устава железных дорог СССР.

¹ Bax: «Nəqliyyat haqqında» qanunun 16-cı maddəsinin 3-cü bəndi.

² Bax: «İstehlakçılar hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun 12-ci maddəsi.

³ Bax: Гражданское право России. Курс лекций / Отв. ред. О.Н.Садиков. М., 1997, часть 2, с. 406.

⁴ Bax: *Витрянский В.В.* Договор перевозки. М., 2001, с. 301.

⁵ Bax: «Nəqliyyat haqqında» qanunun 13-cü maddəsi.

⁶ Bax: «Nəqliyyat haqqında» qanunun 16-cı maddəsinin 4-cü bəndi.

ödədiyi məbləği geri almaq hüququna malikdir¹. Daşıma başlayana kimi digər məcburi imtina halı sərnişinin xəstələnməsindən ibarətdir. Məsələn, sərnişin xəstələndikdə hava gəmisi ilə uçuşdan imtina edə və daşıma üçün ödədiyi məbləği geri ala bilər. Sərnişin gəmi səfərə çıxanadək xəstəlik nəticəsində dənizlə sərnişin daşıma müqaviləsindən imtina edə bilər². Belə halda sərnişinə gediş üçün ödədiyi haqq tam həcmdə qaytarılır.

Avtomobil nəqliyyatında daşımaya kimi (şəhərlərarası avtobus yola düşən kimi) müqavilədən məcburi imtina halları nəzərdə tutulmuşdur. Həmin hallara aiddir: avtobusun (taksinin) yola düşməsinin 1 saatdan artıq gecikdirilməsi; avtobusda (taksidə) sərnişinə biletdə göstərilən yer əvəzinə az münasib olan digər yer verilməsi; sərnişinə biletdə göstərilən yerin verilməməsi. Bu hallardan biri olduqda sərnişin bileti qaytararaq müqavilədən imtina edir və verdiyi pulu (qabaqcadan satış üçün rüsumu) geri alır.

Məcburi imtina daşıma zamanı (yolda) da ola bilər. Bu halın hüquqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, sərnişinə yolun qalan hissəsinə (gedilməmiş hissəsinə) münasib (uyğun) surətdə bilet pulu qaytarılır. Məsələn, əgər daşıma hər hansı qüsurla həyata keçirilərsə və bu qüsur nəticəsində daşıma xeyli pisləşərsə, sərnişin ən yaxın dayanacaqda nəqliyyat vasitəsini tərk edə bilər (MM-in 846.2.2-ci maddəsi). Belə halda daşıyıcı yolun qalan hissəsinə münasib surətdə bilet pulunu qaytarmalıdır. Bundan əlavə, daşımanın qüsuru daşıyıcının cavabdeh olduğu hallardan irəli gələrsə, sərnişin daşıma müqaviləsinin icra edilməməsi nəticəsində dayan zərəri üçün əlavə kompensasiya tələb edə bilər (MM-in 846-cı maddəsinin 4-cü bəndi). Söhbət mənəvi zərərin kompensasiyasından gedir.

Könüllü imtina halına da həm daşıma başlayana kimi, həm də daşıma zamanı yu verilə bilər. Bunlann da doğruduğu hüquqi nəticə müxtəlif olub, bir-birindən fərqlənir.

Daşıma başlayana kimi həyata keçirilən könüllü imtina hüquqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, daşıyıcı sərnişinə biletin alınmasına görə ödənilmiş məbləğin imtinanın vaxtından asılı olaraq ya tam həcmdə hamısını, ya da müəyyən qismini qaytarır. Söhbət sərnişinə gediş biletinin qiymətinin tam həcmdə və ya qismən qaytarılmasından gedir. Sərnişinə qaytarılan məbləğ (biletin qiymətinin hissəsi) nəqliyyat vasitəsinin yola düşməsinə kimi qalmış vaxtın miqdarı ilə tərs mütənəsbətdir³. Daşıyıcının qaytardığı həmin məbləğin miqdarı və qaytarma qaydalan nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktları (nəqliyyat nizamnamə və məcəllələri, daşıma qaydaları) ilə müəyyən edilir. Məsələn, hava nəqliyyatında, əgər hava gəminin yola düşməsinə 48 saatdan çox vaxt qalarsa və sərnişin uçuşdan imtina edərsə, sərnişinə biletin qiymətinin 75%-i qaytarılır (25%-i isə tutulur); 48 saatdan az vaxt qalarsa və sərnişin uçuşdan imtina edərsə, sərnişinə biletin qiymətinin 50%-i qaytarılır (50%-i isə

tutulur)⁴.

Dəmiryol nəqliyyatında qatının yola düşməsinə 24 saatdan çox vaxt qalarsa və bu müddət ərzində sərnişin bileti qaytarılarsa (yəni daşıma müqaviləsindən imtina edərsə), onda biletin qiyməti tam həcmdə qaytarılır. Qatının yola düşməsinə 24 saatdan az, lakin 6 saatdan çox vaxt qaldıqda, sərnişin biletin qiymətinin 90%-ni alır. Qatının yola düşməsinə 6 saatdan az vaxt qaldıqda isə sərnişinə biletin qiymətinin 75%-i qaytarılır⁵.

Dəniz nəqliyyatında daşıyıcının qaytardığı məbləğin miqdarı dənizlə sərnişin daşımaya qaydaları ilə müəyyən edilir⁶. Lakin indiyə kimi bu normativ akt qəbul edilməmişdir. SSRİ dövrünün qaydalarında isə bu məsələ belə həll edilirdi: nəqliyyat, nəqliyyat-sürət və bərə xətləri gəmilərinin cədvəl üzrə yola düşməsinə 24 saatdan çox vaxt qalarsa və daşımadan imtina edilərsə, sərnişinə biletin qiyməti tam həcmdə qaytarılır.

Avtomobil nəqliyyatında əgər sərnişin avtobusun (marşrut taksisinin) yola düşməsinə 2 saatdan çox qalmış bileti qaytararsa, o, biletin qiymətinin tam həcmdə alır (belə halda qabaqcadan satış üçün alınan rüsum çıxılır). O, bileti avtobusun (marşrut taksisinin) yola düşməsinə 2 saatdan az qalmış qaytararsa, sərnişin biletin qiymətinin 75%-ni alır (25%-i tutulur, habelə qabaqcadan biletin satılmasına görə alınan rüsum çıxılır).

Daşımanın həyata keçirən nəqliyyat vasitəsi yola düşdükdən sonra da daşıma müqaviləsindən könüllü surətdə imtina etmək olar. Belə halda sərnişinə biletin alınması üçün ödənilmiş məbləğ qaytarılmır. Məsələn, hava gəmisi uçuşdan sonra sərnişin uçuşdan imtina edərsə, biletin alınması üçün ödənilmiş məbləğ geri qaytarılmır, 100% tutulur⁷.

Sərnişin daşıma müqaviləsindən yolda olan zaman da imtina edilə bilər. Məsələn, qarşısalmaz hadisə (məsələn, güclü tufan və s.) nəticəsində daşıma xeyli çətinləşərsə, təhlükəyə məruz qalarsa və ya pisləşərsə, sərnişin müqaviləni ləğv edə bilər (MM-in 847-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Belə halda sərnişinə yolun qalan hissəsinə münasib surətdə bilet pulu qaytarılır, yəni daşıyıcı gediş haqqının daşımanın icra edilməmiş hissəsinə uyğun qismini almaq hüququnu itirir. Yeri gəlmişkən, qarşısalmaz hadisəyə görə daşıyıcı da müqavilədən imtina edə bilər.

Şəhərlərarası avtomobil daşımaları zamanı səfər xəstəlik və bədbəxt hadisə nəticəsində dayandırıldıqda, sərnişinə yolun qalan hissəsinə münasib surətdə bilet pulu qaytarılır⁸.

Ümumi qayda belədir ki, sərnişin daşıma müqaviləsi yolda xitam (ləğv) edilərkən sərnişinə bilet pulunun yolun qalan hissəsinə münasib qismi qaytarılır⁹, bir şərtlə ki, səfərin dayandırılmasına səbəb olan hal nəqliyyat təşkilatından

¹ Vax: p. 317.1 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

² Vax: ст. 128 Устава железных дорог СССР.

³ Vax: Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 142-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

⁴ Vax: p. 317.1 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

⁵ Vax: p. 80 Устава автомобильного транспорта Азербайджанской ССР.

⁶ Vax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 406.

¹ Vax: Uçuşdan məcburi imtina halları barədə bax: p. 3.11 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

² Vax: Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 142-ci maddəsi.

³ Vax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 406.

asılı olmasın. Əgər səfər nəqliyyat təşkilatından (daşıyıcıdan) asılı olan səbəblərə görə dayandırılarsa, onda sərnişinə gediş biletinin qiyməti qaytarılır¹. Daşıyıcı daşımını davam etdirməkdən imtina edərsə, o, öz hesabına sərnişinin təyinat yerinə çatdırılmasını təmin etməlidir.

Sərnişin göstərdiyimiz əsas hüquqlarla bərabər, həm də əlavə hüquqlara malikdir. Sərnişinin malik olduğu əlavə hüquqlar nəqliyyat nizamnamə və məcləllərində nəzərdə tutulmuşdur.

Sərnişinin malik olduğu əlavə hüquqlardan biri onun vaxtında, düzgün informasiya almaq hüququdur. Informasiya nəqliyyat vasitəsinin yola düşmə və çatma vaxtı, gediş biletinin qiyməti, bilet kassalarının iş vaxtı, sərnişinlərə göstərilən xidmət, saxlama kameralının iş vaxtı və digər məsələlər barədə məlumatdır.

Yolda dayanmaq hüququ (dayanacaq hüququ) sərnişinin malik olduğu əlavə hüquqlardan biridir. Hava daşımaları zamanı biletin qüvvədə olduğu müddətdə dayanacağına yol verilir. Dayanacaq qabaqcadan daşıyıcı ilə razılaşdırılmalı və biletə göstəriləlidir. Sərnişin istənilən aeroportda dayana bilər, bir şərtlə ki, hava gəmisinin həmin aeroporta yerə enməsi cədvəldə nəzərdə tutulsun². Dəmiryolu nəqliyyatında da sərnişin dayana bilər. Belə halda biletin qüvvədə olma müddəti uzadılır. Amma biletin müddətini 10 sutkadan çox uzatmaq olmaz³.

Gediş biletinin qüvvədə olma müddətini uzatmaq sərnişinin malik olduğu əlavə hüquqlar sırasına daxildir. Məsələn, sərnişin yolda olan zaman xəstələndiyi halda, biletin qüvvədə olma müddəti xəstəlik günlərinin sayı qədər artırılır. Bunun üçün müalicə müəssisəsinin arayışını təqdim etmək lazımdır⁴. Hava daşımaları zamanı da biletin qüvvədə olma müddətini uzadılmasına yol verilir. Məsələn, biletə göstərilən reys ləğv edildiyi və yubandığı, hava gəmişi biletə göstərilən aeroporta enmədiyi, biletə nəzərdə tutulan reysə yer verilməsi mümkün olmadığına görə sərnişinin yola düşmədiyi, daşıyıcı tərəfindən bilet düzgün tərtib edilmədiyi və digər hallarda daşıyıcı biletin qüvvədə olma müddətini uzatmalıdır və bu barədə müvafiq qeyd etməlidir⁵.

Sərnişinin belə bir hüququ vardır ki, o, bilet aldığı qatardan əvvəl və qaçaq yola düşən qatarla getsin. Bu barədə dəmiryol stansiyasının kassasında müvafiq qeyd edilir. Bundan əlavə, sərnişin özünə yolda, əgər vaxtında boş yer olarsa, daha yüksək kateqoriya yer ala bilər. Belə halda o, qiymət fərqini ödəyir⁶.

Nəqliyyat vasitəsinə (məsələn, avtobusa, marşrut taksisinə, qatarla) gecikdiyi hallarda sərnişinin gediş biletini bərpə etmək hüququ vardır⁷. Bu, sər-

nişinə verilən əlavə hüquqlardan biridir. Belə ki, əgər bilet alınan nəqliyyat vasitəsi (avtobus, qatar və s.) yola düşdüyü andan 3 saat, xəstəlik və ya bəd-bəxt hadisə hallarında isə 3 sutka ərzində sərnişin həmin nəqliyyat vasitəsinə gecikmişsə, o, gediş biletini bərpə edə bilər. Belə halda sərnişin bilet qiymətinin 25% həcmində əlavə haqq ödəyir (dəmiryol nəqliyyatında əlavə haqq ödənilmir). Sərnişin gediş haqqını geri də ala bilər. Ondan biletin qiymətini 25%-i tutulur (dəmiryol nəqliyyatında isə yataq yerinin haqqı tutulur).

Sərnişinin gəriyə bilet almaq hüququ vardır. Bu, onun malik olduğu əlavə hüquqlardan biridir. Hava daşımaları haqqında qanunvericilik gəriyə biletlərinin satışına yol verir. Gəriyə biletini satışı yalnız o aeroportlarda mümkündür ki, onların mövcud cədvəl üzrə başlanğıc sərnişin reysləri olsun. Gəriyə bilet həm təminatlı, həm də açıq uçuş tarixi ilə satıla bilər. Təminatlı tarixli biletə reys və gəriyə uçuş tarixi göstərilir. Sərnişin yalnız həmin tarixdə həmin reyslə gəriyə uça bilər. Açıq tarixli biletə isə uçuş tarixini və reys nömrəsini daşıyıcı müəyyənləşdirir¹. Məhz bundan sonra sərnişin müvafiq aeroportdan uça bilər.

§ 3. Sərnişin daşıma müqaviləsinin növləri

Sərnişin daşıma müqaviləsi müxtəlif meyarlara (əlamətlərə) görə ayrı-ayrı növlərə bölünür. Bu növlərdən hər biri digərindən hüquqi spesifikasiyi ilə fərqlənir.

Daşımada iştirak edən nəqliyyat növündən asılı olaraq sərnişin daşıma müqaviləsi beş yerə bölünür:

- hava yolu ilə sərnişin daşıma müqaviləsi;
- dəniz yolu ilə sərnişin daşıma müqaviləsi;
- dəmiryolu ilə sərnişin daşıma müqaviləsi;
- avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşıma müqaviləsi;
- daxili su nəqliyyatı ilə sərnişin daşıma müqaviləsi.

Sərnişin daşıma müqaviləsinin göstərilən növləri arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Lakin onların hər birinin öz hüquqi cəhətləri vardır. Bu, onunla izah edilir ki, nəqliyyatın hər bir növü müəyyən özünəxas xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlər isə hər şeydən əvvəl, nəqliyyat növünün kommersiya-texniki istismar sahəsinə aiddir.

Ərazi (məkan) kimi əlamətə görə sərnişin daşıma müqaviləsinin iki növü fərqləndirilir:

- beynəlxalq sərnişin daşıma müqaviləsi;
- daxili sərnişin daşıma müqaviləsi.

Beynəlxalq sərnişin daşıma müqaviləsi dedikdə, iki və daha çox dövlət arasında həyata keçirilən sərnişin daşımaları rəsmiləşdirən və şərtləri həmin dövlətlər arasında bağlanan beynəlxalq sənədlərlə müəyyənləşdirilən müqavilə başa düşülür. Daxili sərnişin daşıma müqaviləsi isə eyni bir dövlətin ərazisi daxilində həyata keçirilən daşımaları rəsmiləşdirir.

Nəqliyyatın müxtəlif növlərində sərnişin daşıma müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərini ayırmaq üçün müxtəlif meyarlardan istifadə olunur.

¹ Vax: пункт 3.2.2 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

¹ Vax: Егизаров В.А. Транспортное право. М., 2002, с. 141.

² Vax: п. 3.12.1. Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

³ Vax: ст. 128 (пункт «д») Устава железных дорог.

⁴ Vax: пункт «е», ст. 128 Устава железных дорог; ст. 124 Устава железных дорог СССР.

⁵ Vax: пункт 3.2.8 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

⁶ Vax: пункт «и» и «э», ст. 128 Устава железных дорог СССР.

⁷ Vax: пункт «е», ст. 80 Устава автомобильного транспорта СССР; пункт «ю», ст. 128 Устава железных дорог СССР.

Dəmiryolu daşımaları sahəsində hərəkət sürətindən asılı olaraq qatarlar iki cür olur: sürət qatarları; sərnişin qatarları. **Sürət qatarları** odur ki, onlar saatda 50 kilometrədən çox sürətlə hərəkət edirlər. **Sərnişin qatarlarının sürəti** isə saatda 50 kilometrəndir. Bu növ qatarlar sərnişinlərin düşüb-minməsi üçün çoxsaylı dayanacaqda dayanır.

Daşıma məsafəsindən asılı olaraq qatarların üç növü fərqləndirilir: uzağa gedən qatarlar; yerli qatarlar; şəhəratrafi qatarlar. Bir neçə dəmiryolu həddində hərəkət edən qatarlar uzağa gedən qatarlar hesab edilir. Yalnız bir dəmiryolu həddində hərəkət edən qatarlar **yerli qatarlar** adlanırlar. **Şəhər ətrafı qatarları** isə, aydın məsələdir ki, şəhərin kənarındakı yerlərə sərnişin daşıyır. Uzaq qatarlar 700 km-dən çox, yerli qatarlar 700 km-ə qədər, şəhərlərə qatarlar isə 150 km-ə kimi məsafəyə müntəzəm işləyən və gedib-gələn qatarlardır.²

Avtomobil daşımaları sahəsində sərnişin daşıma müqaviləsinin **daşıma vasitəsindən asılı olaraq** üç növü fərqləndirilir: avtobusla sərnişin daşıma müqaviləsi; marşrut taksisi (taksomotoru) ilə sərnişin daşıma müqaviləsi; fərdi minik taksisi (taksomotoru) ilə sərnişin daşıma müqaviləsi.³

Bundan əlavə, **ərazi (məkan) baxımından** avtomobil nəqliyyatında sərnişin daşımalarının beş növü fərqləndirilir:

- şəhər daşımaları;
- şəhəratrafi daşımalar;
- şəhərlərə daşımalar;
- respublikalararası daşımalar;
- beynəlxalq daşımalar.

Şəhərin (digər yaşayış məntəqəsinin) içərisində həyata keçirilən sərnişin daşımaları **şəhər daşımaları** adlanırlar. Şəhərdən (digər yaşayış yerindən) 50 kilometr və 50 kilometrə qədər aralı məsafədə həyata keçirilən sərnişin daşımalarına **şəhəratrafi daşıma** deyilir. **Şəhərlərə daşıma** odur ki, həmin daşıma şəhərdən (digər yaşayış məntəqəsindən) 50 kilometrədən çox məsafədə həyata keçirilir. **Respublikalararası sərnişin daşımalarına** gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə qəbul edilmiş Avtomobil Nəqliyyatı Nizamnaməsi həmin daşıma növünə iki və daha çox müttəfiq respublika ərazisində həyata keçirilən daşıma kimi anlayış verir. Müasir vəziyyət baxımından həmin anlayış öz aktuallığını itirmişdir. Belə ki, SSRİ-nin tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikalar müstəqil dövlətlərə çevrilmişdir. Onlar bir-birlərinə münasibətdə xarici dövlət kimi çıxış edirlər. Buna görə də müasir vəziyyət baxımından respublikalararası daşımalar beynəlxalq (xarici) daşımalar hesab edilir. Respublikalararası daşımalara MDB tərkibinə daxil olan respublikalararası daşımalar kimi də baxmaq olar. Azərbaycan Respublikasından kənara (xarici dövlət ərazisinə) və ya kənarından (xarici dövlət ərazisindən) Azərbaycan Respublikasına həyata keçirilən sərnişin daşımaları **beynəlxalq daşıma** adlanırlar. Bu növ daşımada sər-

nişinin yola salınma (göndərilmə) yeri müəyyən bir dövlətin, təyinat yeri isə başqa dövlətin ərazisində olur¹.

Avtomobil nəqliyyatında sərnişin daşıma müqavilələrinin göstərilən növləri bir-birindən öz hüquqi rejiminə görə fərqlənir. Məsələn, avtobusla şəhərlərə sərnişin daşımalarında sərnişinə xüsusi yer ayrılır; marşrut taksilərində hər bir sərnişinə ayrıca olaraq bilet satılır; fərdi minik taksisində gediş (minik) haqqı tərəflərin sazişindən və daşıma məsafəsindən asılı olaraq sürücünün özü tərəfindən alınır; fərdi minik taksisi ilə bir neçə sərnişin daşınarsa, gediş (minik) haqqı onlar arasında bərabər bölünür.

Daşıma (nəqliyyat) vasitəsinin müntəzəm işləməsi və gedib-gəlməsindən, habelə sərnişin daşımalarının vaxtaşırı olmasından asılı olaraq sərnişin daşımaları iki cür olur: müntəzəm sərnişin daşımaları; qeyri-müntəzəm sərnişin daşımaları.

Müntəzəm daşımalar dedikdə, əvvəlcədən təyin olunmuş marşrut və razılaşdırılmış hərəkət cədvəli üzrə sərnişinlərin minib düşmə biləcəkləri məntəqələr (dayanacaq) göstərilməklə həyata keçirilən sərnişin daşımaları başa düşülür. Bu növ daşımalar müntəzəm sərnişin xətləri üzrə həyata keçirilir. Ümumi istifadədə olan nəqliyyatla həyata keçirilən daşımalar müntəzəm sərnişin daşımalarına aiddir. Deməli, **müntəzəm sərnişin daşımaları ümumi müqavilə** sayılır. Daşıma (nəqliyyat) vasitəsinin qabaqcadan təyin və elan olunmuş cədvəl üzrə hərəkət etməsi bu növ sərnişin daşımalarının əsas əlamətidir. Məsələn, Bakı şəhərindən ölkənin müxtəlif rayonlarına dəmiryolu ilə və ya avtobuslarla sərnişin daşınması müntəzəm daşımalara aiddir.

Qeyri-müntəzəm sərnişin daşımaları isə müntəzəm xarakterə malik olmayıb, əvvəlcədən təyin və elan olunmuş cədvəl üzrə həyata keçirilmir. Bu cür daşımaları ümumi istifadədə olan nəqliyyat yox, fərdi istifadədə olan nəqliyyat yerinə yetirir. Həmin nəqliyyat yalnız ehtiyac olduqda və zərurət yarananda sərnişin daşımalarını həyata keçirir. Qeyri-müntəzəm sərnişin daşımaların ümumi müqavilə kateqoriyasına aid edilmir.

Dəniz nəqliyyatı sahəsində müntəzəm sərnişin daşımalarının bir neçə növü fərqləndirilir²:

- daxili (kabotaj) sərnişin daşımaları;
- xarici (beynəlxalq) sərnişin daşımaları;
- yerli sərnişin daşımaları;
- şəhəratrafi sərnişin daşımaları.

Daxili (kabotaj) daşımaları eyni bir ölkənin limanları arasında həyata keçirilən daşımalarlardır. **Beynəlxalq (xarici) daşımalar** müəyyən bir ölkənin limanı ilə xarici ölkə limanı arasında həyata keçirilən daşımalara deyilir. **Yerli daşımalar** dedikdə, inzibati cəhətdən şəhərə (rayona) tabe olan ərazidən kənarında məntəqələr arasında həyata keçirilən daşımalar başa düşülür. **Şəhəratrafi daşımalar** inzibati cəhətdən şəhərə (rayona) tabe olan ərazidə yerləşən

¹ Göstərici təsnif nəzərdə tutulmuşdur: ст. 121 Устава железных дорог СССР.

² Вах: Комментарий к транспортному уставу железных дорог Российской Федерации / Под ред. Т.Е. Абовой, В.Б. Ландрава. М., 1998, с. 159.

³ Вах: п. 2.5, п. 3.1, п. 3.4 Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Азербайджанской ССР.

¹ Вах: Садиков О.Н. Правовое регулирование международных перевозок. М., 1981, с. 143.

² Вах: пункт 1.3 Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом.

liman məntəqələri arasında həyata keçirilir.

Dəniz nəqliyyatı sahəsində qeyri-müntəzəm səmişin daşımaları hər reys üçün müəyyənləşdirilən istiqamətlərdə həyata keçirilir. Bu daşımaların bir neçə növü fərqləndirilir¹: səmişinlərin reys daşımaları; səmişinlərin kruiz (dəniz səyahəti) daşımaları; ekskursiya-gəzinti reysləri.

Çarter səmişin daşıma müqaviləsinin müstəqil növüdür. Bu növə çarter formasında səmişin daşıma müqaviləsi deyilir. Özü də dərhal qeyd edirik ki, səmişin daşımaları çarter əsasında yalnız dəniz və hava nəqliyyatında həyata keçirilə bilər. Buna görə də çarter formasında səmişin daşıma müqaviləsinin özünü iki yarımnövü fərqləndirilir: hava çarteri; dəniz çarteri.

Çarter formasında səmişin daşıma müqaviləsinə görə səmişin daşıma üçün hava gəmisinin (gəminin) tutumu tam və ya qismən və ya bir neçə reys üçün digər tərəfə verilir. Bu müqavilə ayrı-ayrı səmişinlərlə yox, turizm, idman, tələbə təşkilatları, məktəb və digər təşkilatlarla bağlanılır.

§ 4. Səmişin daşıma müqaviləsi üzrə məsuliyyət

1. Ümumi müddəalar

Daşıyıcı və səmişin arasında bağlanan səmişin daşıma müqaviləsindən öhdəlik hüquq münasibəti (öhdəlik) yaranır. Buna səmişin daşıma müqaviləsi üzrə öhdəlik deyilir. Həmin öhdəliyi tərəflər icra etməli, özü də lazımcına icra etməlidirlər. Əgər tərəflər göstərilən öhdəliyi lazımcına icra etməsələr və ya icra etməsələr, onlar müqavilə öhdəliyini pozmağa görə ölkə-hüquqi məsuliyyət daşıyırlar. Bu məsuliyyətin şərtləri və tətbiq olunma qaydası Mülki Məcəllə ilə, «Nəqliyyat haqqında» qanunla, nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktları (nəqliyyat nizamnamə və məcəllələri) ilə, habelə tərəflərin sazişi (müqavilə) ilə müəyyənləşdirilir.

Səmişin daşıma müqaviləsi üzrə öhdəlikdə məsuliyyət məsələsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz bu xüsusiyyətlər həmin məsuliyyəti mülki-hüquqi öhdəliyin pozulmasına görə müəyyənləşdirilən adı məsuliyyətdən fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, səmişin daşıma öhdəliyi üzrə məsuliyyət müəyyən dərəcədə **birtərəfli - normativ xarakter daşıyır**: qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamış hallarda, daşıyıcı ilə səmişin daşıyıcının məsuliyyətinin məhdudlaşdırılması (azaldılması) və ya götürülməsi (aradan qaldırılması) barədə əldə etdiyi razılaşma etibarsız hesab edilir². Yalnız qanunvericilikdə, hər şeydən əvvəl, nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrində müəyyən edildikdə bu cür razılaşma etibarlı sayıla bilər. Nəqliyyat nizamnamə və məcəllələri isə öhdəliyin tərəflərindən hər hansı birinin üzərinə düşən məsuliyyəti də dəyişmək (azaltmaq və artırmaq) və ya aradan qaldırmaq (götürmək) barədə daşıyıcı ilə səmişin arasında qabaqcadan bağlanmış sazişi etibarsız hesab edir³.

Beləliklə, nəqliyyat qanunvericiliyi normativ qaydada daşıyıcının üzərinə

məsuliyyət qoyur və bu normativ məsuliyyətin məhdudlaşdırılmasına (azaldılmasına) və ya götürülməsinə (aradan qaldırılmasına) yol verilmir. Burada söhbət səmişinin yox, daşıyıcının məsuliyyətinin məhdudlaşdırılmasından (azaldılmasından) və ya götürülməsindən gedir. Deməli, göstərilən qaydadan iki cür nəticə çıxarmaq olar⁴:

- birincisi, tərəflər (səmişin və daşıyıcı) öz aralarında səmişinin üzərinə düşən məsuliyyətin məhdudlaşdırılması (azaldılması) və götürülməsi barədə razılığa gələ və müvafiq saziş bağlaya bilər;

- ikincisi, tərəflər öz aralarında daşıyıcının üzərinə düşən məsuliyyətin artırılması barədə razılığa gələ bilərlər.

Səmişin daşıma müqaviləsi üzrə məsuliyyətin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, **həmin məsuliyyət məhdud xarakter daşıyır**. O, məhdud məsuliyyətdir. Mülki qanunvericilik bəzi öhdəliklər üzrə məsuliyyətin ölçüsünün məhdudlaşdırılmasına yol verir (MM-in 454-cü maddəsi). Məhdud məsuliyyət dedikdə, zərərin əvəzini tam ödətirmək hüququnun məhdudlaşdırılması başa düşülür. Bildiyimiz kimi, zərər iki hissədən ibarətdir: real zərərdən; əldən çıxmış faydadan. Məhz məhdud məsuliyyət halında zərərin əldən çıxmış fayda adı hissəsinin əvəzi ödənilir. Məsələn, hava gəmisində ucan səmişinin yanında olan şeylər itir və ya çatışmır. Belə halda daşıyıcı həmin şeylərin itməsinə və ya çatışmamasına görə şeyin həqiqi dəyəri məbləğində məsuliyyət daşıyır. Daşıyıcı əldən çıxmış faydanın əvəzini səmişinə ödəmir.

Səmişin daşıma müqaviləsi üzrə məsuliyyətin başqa bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, səmişin daşıma müqaviləsinin icra edilməməsi və ya lazımcına icra edilməməsi nəticəsində **səmişinə vurulmuş mənəvi (qeyri-maddi) zərər kompensasiya edilir, yeni mənəvi zərərin əvəzi ödənilir**. Səmişinin hüququ vardır ki, daşıyıcının səmişin daşıma müqaviləsinə pozduğu hallarda mənəvi zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etsin. Məsələn, daşıyıcının təqsiri üzündən səmişinin təyinat yerinə çatdırılması gecikdirilir və bunun nəticəsində o, öz yaxın qohumunun dəfn mərasimində iştirak edə bilmir. Bununla səmişinə mənəvi zərər vurulur. Həmin zərərin əvəzi ödənilməlidir.

Səmişinə vurulmuş mənəvi zərərin əvəzi ona görə ödənilir ki, səmişin öz hüquqi statusuna görə istehlakçıdır. Qanuna görə isə istehlakçının hüquqlarının pozulması nəticəsində ona dəymiş mənəvi zərər (ziyan) təqsirkar şəxs tərəfindən ödənilməlidir⁵. Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində də səmişinin ona vurulmuş mənəvi zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik olması göstərilir⁶.

Səmişin daşıma müqaviləsinin daha bir xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, qanunvericilikdə səmişin daşımalarının pozulmasına görə daşıyıcının mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad olunmasını nəzərdə tutan bəzi hallar xüsusi xarakte-

¹ Вак: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 396; Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с. 319.

² Вак: «Istehlakçılarn hüquqlarının müdafiəsi haqqında» q. nunun 22-ci maddəsi.

³ Мəsələn, Вак: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н. Садиков. М., 1997, с. 406; Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001, с. 320; Залесский В.В. О защите прав пассажира в отношениях с транспортной организацией-перевозчиком // Право и экономика. 2000. №9, с. 15.

¹ Вак: пункт 1.4.7. Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа морским транспортом.

² Вак: «Nəqliyyat haqqında» qanunun 16-cı maddəsi.

³ Вак: ст. 143. Устава железных дорог СССР; ст. 122. Устава автомобильного транспорта Азербайджанской ССР; ст. 179. Устава внутреннего водного транспорта СССР.

rə malikdir. Sənişinlərin həyat və sağlamlıqlarına təhlükə yaranması xüsusi əsaslardan biridir. Belə ki, bu əsasə görə sənişin daşımaları pozularsa, daşıyıcı mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad edilir. Məsələn, daşıma (nəqliyyat) vasitəsinin nasaz olması (avtobusun ayləc sisteminin xarab olması, gəminin nəvqəsiya sisteminin işləməməsi, rabitə sisteminin fəaliyyət göstərməməsi və s.) sənişinlərin həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yaradır. Belə halda daşıma vasitəsinin nasazlığı aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun nəticəsində sənişinlərin təyinat yerinə çatdırılması gecikdirilir. Daşıyıcı sənişin daşımalarının bu cür pozulması halına görə mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad ediləcəkdir.

Sənişin daşımaları daşıyıcıdan asılı olmayan digər səbəblərə görə də pozula bilər. Bu səbəblər xüsusi əsaslar kimi daşıyıcı mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad edir.

Beləliklə, nəqliyyat qanunvericiliyi bir sıra əsaslar nəzərdə tutur ki, həmin əsaslardan biri mövcud olduqda, daşıyıcı sənişin daşımalarının pozulmasına görə mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad edilir. Həmin əsaslara aiddir¹:

- qarşısının alınmaz qüvvə;
- sənişinlərin həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yaranması;
- daşıyıcıdan asılı olmayan digər hər hansı hal.

Bu cür halların baş verməsi sübut edilməlidir. Sübutetmə yükünü daşıyıcı çəkir, yəni sübutetmə vəzifəsi daşıyıcının üstünə düşür.

Sənişin daşımaları zamanı müqavilədə iştirak edən hər iki tərəf - həm daşıyıcı, həm də sənişin öz müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirilməsə görə məsuliyyət daşıyır. Amma nəqliyyat hüququ üçün əsas olan məsələ **daşıyıcının məsuliyyəti problemdir**. Ona görə ki, daşıma prosesinin əsas və başlıca məqsədi sənişinləri təyinat yerinə çatdırmaqdan ibarətdir. Sənişinləri təyinat yerinə çatdırmaq məqsədi isə daşıyıcı tərəfindən həyata keçirilir. Daşıyıcı sənişinin həyat və sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin etməli, onu vaxtında və sağ-salamat təyinat yerinə çatdırmalıdır. Bundan əlavə, daşıyıcı sənişinin əl yükünün də təyinat yerinə salamat (olduğu kimi) çatdırılmasını təmin etməlidir. Buna görə də daşıyıcının məsuliyyət problemi əsasən və başlıca olaraq üç məsələni əhatə edir:

- birincisi, sənişinin təyinat yerinə çatdırılmasının gecikdirilməsi məsələsi;
- ikincisi, sənişinin həyat və sağlamlığının (səhhətinin) təhlükəsizliyini təmin etməmək məsələsi;
- üçüncüsü, əl yükünün salamat qalmasını təmin etməmək məsələsi;
- dördüncüsü, daşıyıcının ayrı-ayrı hallarda öz müqavilə öhdəliklərini pozması məsələsi.

Göstərilən hallardan hər hansı biri mövcud olduqda və baş verdikdə, daşıyıcının məsuliyyət məsələsi ortaya çıxır. Həmin hallar onu göstərir ki, daşıyıcı sənişin daşımalarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar öz vəzifələrini (öhdəliklərini) icra etməmişdir. Buna görə də daşıyıcı «Nəqliyyat haqqında» qanunla, ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə məəcəllələrlə, nizamnamələrlə və digər normalativ hüquqi aktlarla, həmçinin daşıma müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır («Nəqliyyat haqqında» AR Qanununun 16-cı

maddəsinin 2-ci bəndi).

Qeyd etmək lazımdır ki, nə Mülki Məcəllə, nə də nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktları (nəqliyyat nizamnamə və məəcəllələri) daşıyıcının daşdığı mülki-hüquqi məsuliyyətin konkret forması, ölçüsü (həcmi) və təlbiq olunma qaydası barədə norma müəyyənləşdirir. Bu sahədə RF-in yeni Mülki Məcəlləsinin mövqeyini təqdiralayıq hesab etmək lazımdır. Belə ki, RF-in yeni Mülki Məcəlləsi daşıma vasitəsinin yola düşməsinin gecikdirilməsinə və onun təyinat yerinə vaxtında gəlməsinə görə qanuni dəbbə pulu formasında məsuliyyət müəyyənləşdirir. Həmin Məcəllənin 795-ci maddəsində göstərilir ki, sənişin daşıyan nəqliyyat vasitəsinin yola düşməsinin yubadılmasına və ya nəqliyyat vasitəsinin təyinat yerinə gec çatmasına görə daşıyıcı sənişinə cərimə ödəyir. Cərimənin məbləği (ölçüsü) isə müvafiq nəqliyyat nizamnamə və məəcəllələri ilə müəyyənləşdirilir. Nəqliyyat nizamnamə və məəcəllələri isə cərimənin məbləğini belə müəyyənləşdirir: qatarın yola düşməsi yubadıldığı və ya qatar təyinat yerinə gec çatdığı hallarda hər yubadılan və ya gecikdirilən saata görə gediş haqqının 3%-i məbləğində (RF Dəmiryol Nəqliyyatı Nizamnaməsinin 120-ci maddəsi). Hava daşımaları zamanı sənişinin təyinat yerinə çatdırılmasının gecikdirilməsinə görə daşıyıcı sənişinə hər gecikdirilən saat üçün minimum əmək haqqının 25%-i məbləğində cərimə ödəyir (RF Hava Məcəlləsinin 120-ci maddəsi). Dəniz daşımaları sahəsində sənişini aparan gəminin yola düşməsinin yubadılmasına görə və ya gəminin təyinat yerinə gec çatmasına görə daşıyıcı sənişinə gediş haqqının 50%-ə kimi cərimə ödəyir (RF Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 196-cı maddəsi).

Buna oxşar normaların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmasını məqsədemüvafiq hesab edirik. Güman edirik ki, daşıyıcının öz müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün belə normaların əhəmiyyəti və rolu böyükdür.

Daşıyıcının məsuliyyəti ilə bağlı olan məsələlərdən biri əl yükünün salamat (olduğu kimi) qalması məsələsidir. Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, yolda əl yükünün salamat qalmasını təmin etmək üçün daşıyıcı üzərinə hər hansı xüsusi vəzifə qoyulmur. Ona görə ki, ümumi qaydaya görə əl yükü sənişinin sahibliyinə və nəzarəti altında olur, onun yanında qalır. Məhz bu səbəbdən yolda olarkən əl yükünün salamatlığını təmin etmək vəzifəsi daşıyıcının yox, sənişinin üstünə düşür. Bununla bərabər, əgər daşıyıcının təqsiri üzündən əl yükü itarsə, zədələnsə, xarab olarsa və ya korianarsa, onda o, əl yükünün salamat qalmasına görə məsuliyyət daşıyır. Belə ki, əgər əl yükünün salamat qalmasına daşıyıcının cavabdeh olduğu hərəkətlər səbəb olarsa, onda daşıyıcı sənişinə vurulmuş zərərin dəyərini ödəməlidir¹. Hava daşımaları zamanı sənişinin yanında olan şeylərin ancaq daşıyıcının təqsiri üzündən itdiyi, çatışmadığı və ya zədələndiyi sübut edildikdə bunun üçün daşıyıcının üzərinə məsuliyyət düşür. Məsələn, daşıyıcının təqsiri üzündən nəqliyyat (daşıma) vasitəsi qəzaya uğrayır və bunun nəticəsində sənişinin əl yükü məhv olur. Daşıyıcı əl yükünün dəyərini sənişinə ödəməlidir. Əldən çıxmış faydanın əvəzi dəyənilmir. Ona görə ki, daşıyıcının məsuliyyəti məhdud xarakter daşıyır.

¹ Həmin əsaslar «Nəqliyyat haqqında» qanunun 3-cü bəndində göstərilmişdir.

¹ Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Отв. ред. О.Н.Садиков, М., 1997, с. 406.

Daşıyıcının təqsirli hərəkəti nəticəsində əl yükü itirildikdə, yaxud əskik çıxıqda (çatışmadıqda), o, sərmişinə vurulmuş zərərin əvəzini itirilmiş, yaxud əskik çıxışı əl yükünün dəyəri miqdarında ödəyir. Əl yükü daşıyıcının təqsiri üzündən zədələnsə, o, əl yükünün dəyərinin azaldığı məbləğ miqdarında, zədələnməmiş (xarab olmuş) əl yükünü bərpa etmək mümkün olmadıqda isə onun tam dəyəri miqdarında zərərin əvəzini ödəməlidir.

Daşınma zamanı sərmişinin həyatına və ya səhhətinə zərər vurula bilər. Sərmişin həyatına zərər vurulması dedikdə, onun ölümə başa düşüldür. Sərmişinin səhhətinə zərər vurulması isə onun sağlamlığının pozulması deməkdir.

Göstərilən hallarda, yeni daşıma zamanı sərmişin öldükdə və ya sərmişin səhhəti pozulduqda daşıyıcı mülki qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada mülki-hüquqi məsuliyyəti daşır («Nəqliyyat haqqında» AR Qanununun 20-ci maddəsi). Mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qayda isə Mülki Məcəllənin 9-cu bölməsinə daxil olan normalarda nəzərdə tutulmuşdur. Sərmişinin həyatına və ya sağlamlığına zərər vurulduqda, daşıyıcı onun qarşısında məhz bu normalar əsasında məsuliyyəti daşır. Bu isə onu göstərir ki, qanun sərmişin daşıma müqaviləsinin mövcud olmasına baxmayaraq sərmişin daşımaları üçün müqavilə məsuliyyəti yox, delikt (müqavilədən kənar) məsuliyyəti, yəni ziyan vurmağa görə məsuliyyəti müəyyənləşdirir. Delikt məsuliyyəti sərmişlərin hüquqlarının müdafiəsi üçün daha kəsərlə və ciddi vasitədir.

Daşıyıcı hər şeydən əvvəl, daşıma zamanı sərmişinin həyatına və ya səhhətinə (sağlamlığına) zərər vurulduğu hallarda, ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan fəaliyyətlə törədilmiş mülki hüquq pozuntusu üçün məsuliyyəti barədə norma (MM-in 1108-ci maddəsi) əsasında məsuliyyəti daşır. Ona görə ki, nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsi ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan fəaliyyət növü hesab edilir. Daşıma zamanı sərmişinin həyat və ya sağlamlığına (səhhətinə) zərər vurulması ilə bağlı yaranan münasibətlərə məhz yüksək təhlükə mənbəyi barədə göstərilən norma tətbiq edilir.

Daşıyıcı yüksək təhlükə mənbəyinin sahibidir. Ona görə də sərmişinin həyatına və ya sağlamlığına (səhhətinə) vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi onun üzərinə düşür. Çünki qanun müəyyən edir ki, zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi, yüksək təhlükə mənbəyinə sahiblik edən şəxsin öhdəsinə qoyulur (MM-in 1108-ci maddəsinin 1-ci bəndi). Özü də daşıyıcı yüksək təhlükə mənbəyinə, yəni sərmişini daşıyan nəqliyyat (daşıma) vasitəsinə həm mülkiyyət hüququ əsasında, həm icarə hüququ əsasında, həm etibarnamə əsasında (səhbat nəqliyyat vasitəsinin idarə etmək hüququna dair etibarnamədən gedir), həm də digər qanuni (titul) əsaslarla sahiblik edə bilər. Hər bir halda o, nəqliyyat vasitəsinin qanuni (titul) sahibi olmalıdır.

Daşıyıcı yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi kimi sərmişinin həyatına və sağlamlığına (səhhətinə) vurduğu zərəərə görə təqsirdən asılı olmayaraq məsuliyyəti daşır. Məsuliyyətin yaranması üçün sərmişinin həyat və sağlamlığına zərər vurulmasında onun təqsiri olub-olmamasının əhəmiyyəti yoxdur. Yalnız yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi kimi daşıyıcı iki halda sərmişinin həyat və sağlamlığına vurulmuş zərəərə görə məsuliyyəti daşır (MM-in 1108-ci maddəsinin 1-ci bəndi): birinci hala görə, sərmişinə zərər qarşısını alınmaz qüvvənin tə-

siri nəticəsində vurularsa (məsələn, yolda olan zaman zəlzələ baş verir, nəqliyyat vasitəsi aşır və bunun nəticəsində bir neçə sərmişin ölür, bəzilərində isə ağır xəsarət dəyir); ikinci hala görə, zərəri sərmişinin qəddi nəticəsində yaranarsa (məsələn, sərmişin özünü onu aparən qatardan atır və bunun nəticəsində sərmişinin ayağı və qolu sınır). Lakin həmin hallar sübut edilməlidir. Əlbəttə, sübut etmə yükünü daşıyıcı çəkir. Əgər daşıyıcı sübut etsə ki, sərmişinə zərər həmin hallar nəticəsində vurulmuşdur, o, mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad edilir.

Sərmişinə zərər nəqliyyat vasitələrinin toqquşması (məsələn, avtobusla marşrut taksisinin toqquşması) nəticəsində vurula bilər. Belə halda nəqliyyat vasitələrinin sahibləri yüksək təhlükə mənbələrinin sahibləri kimi birgə məsuliyyəti daşıyırlar (MM-in 1108-ci maddəsinin 3-cü bəndi). Göstərilən halda MM-in 1108-ci maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulan əsaslar üzrə birgə məsuliyyəti yaranır.

Daşınma zamanı sərmişinin sağlamlığını pozmaqla vurulmuş zərərin əvəzinin ödenilməsi həcmi (miqdar) MM-in 1128-ci maddəsinə nəzərdə tutulan qaydada müəyyənləşdirilir. Bu qaydaya görə daşıyıcı sərmişinə ödəyir: birincisi, sərmişinin malik olduğu, yaxud malik ola biləcəyi, ehtimal və güman edildiyi və itirdiyi qazancın (gəlirin) əvəzini; ikincisi, sərmişinin sağlamlığının pozulması ilə bəli əlavə çəkdiyi xərclərin, o cümlədən müalicəyə, əlavə qidalanmaya, dava-dərmən alınmasına, proteləzdməyə, başqasının qulluğuna, sanatoriya-kurort müalicəsinə, xüsusi nəqliyyat vasitələri əldə edilməsinə, başqa peşşəə hazırlanmaya çəkdiyi xərclərin əvəzini.

Nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktlarında (nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrində) sərmişinin həyat və sağlamlığına vurulmuş zərəərə görə daşıyıcının məsuliyyəti barədə müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin normalar gəndərki xarakter daşır. Məsələn, «Aviasiya haqqında» AR Qanununa görə, sərmişinin ölüməsi və sağlamlığının pozulması nəticəsində dəyən zərəri üçün daşıyıcı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyənləşdirilmiş qaydada əmlak məsuliyyəti daşır. Səhbat Mülki Məcəllənin delikt məsuliyyəti barədə nəzərdə tutduğu qaydadan gedir (9-cu bölmə).

Dəniz nəqliyyatı barədə qanunvericilikdə daşıyıcının məsuliyyəti barədə məsələ daha geniş səviyyədə tənzimlənilir. Həmin məsələnin qaydaya salınmasına bir neçə norma həsr edilmişdir (Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 145-ci və 148-ci maddələri); daşıyıcı sərmişinin ölümünə və ya sağlamlığının pozulmasına görə məsuliyyəti daşır, bir şərtlə ki, sərmişinə zərər vurulmasına səbəb olmuş hadisə xidməti (qulluq) vəzifələri (səlahiyyətləri) hüddündə hərəkət edən daşıyıcının, onun işçilərinin və ya agentlərinin təsiri üzündən baş vermiş olsun; sərmişinin həyatına və ya sağlamlığına vurulan zərəərə görə daşıyıcının bütönlükdə daşımaya münasibətde məsuliyyəti 175 min hesablaşma vahidindən artıq olmamalıdır.

«Avtomobil nəqliyyatı haqqında» AR Qanunu, habelə Dəmiryol Nizamnaməsi daşıma zamanı sərmişinin ölüməsi və ya sağlamlığının pozulması nəticəsində dəyən zərəri üçün daşıyıcının məsuliyyəti barədə məsələni tənzimlənilir. Güman edirik ki, göstərilən hallar yaranarsa, məsələ mülki qanunvericiliyin delikt məsuliyyəti barədə normaları ilə tənzimlənilməlidir (MM-in 9-cu bölməsi).

Beynəlxalq sərnişin daşımaları zamanı sərnişin qarşısında daşıyıcının məsuliyyəti beynəlxalq nəqliyyat sazişi və konvensiyalarla müəyyənləşdirilir. Həmin saziş və konvensiyalarda nəzərdə tutulan normalar Azərbaycan Respublikası üçün, əgər onlarda iştirak edirsə, məcburidir.

Sərnişin müəyyən edilmiş daşıma qaydalarını pozmağa görə məsuliyyət daşıyır. O, biletəziz getməyə görə cəzəyə məruz qalır.¹

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998.
2. Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999.
3. Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000.
4. Гражданское право России. Курс лекций / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997.
5. Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961.
6. Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.
7. Ермолаев В.Г., Сиваков О.В. и др. Транспортное право. М., 2002.
8. Егизаров В.А. Транспортное право. М., 2002.
9. Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001
10. Əliyev E.Ə. Nəqliyyat hüququnun əsasları. B., 2004.
11. Əliyev E.Ə. Nəqliyyat hüququ. B., 2005.

¹ Məsələn, bax: § 148, § 277 Правил перевозки пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

XXIX FƏSİL BAQAJ DAŞIMA MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Baqaj daşıma müqaviləsinin hüquqi təbiəti və əsas xüsusiyyətləri

1. Baqaj daşıma müqaviləsinin mülki-hüquqi xarakteristikası

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ayrıca olaraq baqaj daşıma müqaviləsi adlı hüquqi konstruksiya nəzərdə tutmur. 1964-cü il Mülki Məcəlləsindən fərqli olaraq, yeni Mülki Məcəllənin müvafiq normas (842-ci maddəsinin 1-ci bəndi) baqaj daşınmasını sərnişin daşıma müqaviləsinə verdiyi legal anlayışa daxil etmir. 1964-cü il Mülki Məcəlləsi (369-cu maddə), habelə 1961-ci il SSRİ və müttəfiq respublikaların Mülki Qanunvericiliyinin Əsasları (72-ci maddə), ümumiyyətlə, sovet qanunvericiliyi həm sərnişin daşınmasını, həm də baqaj daşınmasını daşıma müqaviləsinə verilən vahid anlayışa daxil edirdi: sərnişin daşıma müqaviləsinə görə daşıyıcı sərnişini, sərnişinin baqaj verdiyi halda isə həmin baqajı təyinat məntəqəsinə çatdırmağı və baqajı almağa səlahiyyəti olan şəxsə verməyi öhdəsinə götürür, sərnişin isə müəyyən olunmuş minik haqqını, baqaj verdikdə isə, onun daşınma haqqını ödəməyi öhdəsinə götürür. RF-in yeni Mülki Məcəlləsi də analoji mövqedə durur (846-cı maddə).

Məsələnin bu cür qoyuluşu, yeni həm sərnişin daşımanın, həm də baqaj daşımanın daşıma müqaviləsinə verilən anlayışa daxil edilməsi hüquq ədəbiyyatı səhifələrində baqaj daşıma müqaviləsinin hüquqi təbiəti ilə bağlı geniş diskussiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu barədə əsasən iki konsepsiya irəli sürülür.

Birinci konsepsiya tərəfdarları baqaj daşıma müqaviləsinin daşıma müqaviləsinin ayrıca, müstəqil növü olması fikrini inkar edirlər. Onlar öz mövqelərini əsaslı və həqiqi olmasını sübut etmək üçün əsasən belə bir arqument gətirirlər: qanunvericiliyin sərnişin daşıma müqaviləsinə verdiyi anlayışdan görünür ki, o, baqaj daşıma müqaviləsinin daşıma müqaviləsinin ayrıca növü kimi ayırır və fərqləndirmir. Məsələn, A.L.Makovski baqaj daşıma müqaviləsinin ayrıca müqavilə növü kimi tanımayaraq göstərdirdi ki, sərnişin daşıma müqaviləsinə verilən anlayışa uyğun olaraq daşıyıcının baqajı təyinat məntəqəsinə çatdırmaq vəzifəsi müstəqil baqaj daşıma müqaviləsi üzrə vəzifə yox, sərnişin daşıma müqaviləsinin mümkün şərti hesab edilir¹.

Başqa bir müəllif V.V.Vitryanski ayrıca olaraq bağlanan baqaj daşıma müqaviləsinin mövcudluğunu qəbul etməyərək yazır ki, sərnişinin baqajı təhvil vermək, daşıyıcının işə onu təyinat yerinə çatdırmaq və sərnişinə vermək kimi hərəkətləri sərnişin daşıma müqaviləsinin predmetindən kənarə çıxır və həmin hərəkətlər sərnişin daşıma müqaviləsindən irəli gələn öhdəliyin icrası üçün tərəflərin etdiyi hərəkətlərdir; daşıyıcının baqajı təyinat yerinə çatdırmaq və onu sərnişinə vermək kimi hərəkəti sərnişin daşıma müqaviləsinin predmet-

¹ Научно-практический комментарий к Основам гражданского законодательства СССР и союзных республик. М., 1961, с. 284.

tinə daxildir. Müəllif daha sonra göstərir ki, daşıyıcının baqajı təyinat yerinə çatdırmaq öhdəliyi yalnız sərnişinin baqajı təhvil verdiyi halda yaranır və buna görə də həmin öhdəlik fakultativ xarakter daşıyaraq sərnişin daşıma müqaviləsinin məzmunu ilə əhatə olunur. Onun fikrinə, daşıyıcının sərnişinin ona verdiyi baqajı təyinat yerinə çatdırmaqla bağlı yaranan hüquq münasibəti sərnişin daşıma müqaviləsindən fərqli olaraq ayrıca baqaj daşıma müqaviləsi əmələ gətirmir, baqaj qəbzi isə baqaj daşıma müqaviləsini yox, sərnişin daşıma müqaviləsindən irəli gələn öhdəliyin (baqajı təyinat yerinə çatdırmaq öhdəliyinin) icrasını rəsmiləşdirir; baqaj qəbzi sərnişin daşıma müqaviləsi çərçivəsində daşıyıcının baqajı təyinat yerinə çatdırmaq kimi fakultativ öhdəliyinin yaranmasını təsdiqləyir¹.

İkinci konsepsiya tərəfdarlarının irəli sürdüyü tezisın əsas mahiyyəti sərnişinin daşıyıcıya baqaj verdiyi halda, sərnişin daşıma müqaviləsindən ayrıca olaraq baqaj daşıma müqaviləsinin bağlanması fikrindən ibarətdir. Onlar baqaj daşıma müqaviləsinin daşıma müqaviləsinin ayrıca növü kimi qəbul edir və tanırırlar. Bu fikir xüsusilə O.S.Ioffenin əsərlərində əsaslandırılır². Tanınmış alimin fikrinə, baqaj daşıma xüsusi müqavilə ilə rəsmiləşdirilir və həmin müqavilə sərnişin daşıma müqaviləsinə münasibətdə yardımçı və ya əlavə (aksessor) müqavilə kimi çıxış edir. V.T.Smirnov da analoji mövqedə durur: "baqaj daşınması üçün daşıyıcı ilə xüsusi müqavilənin bağlanması lazımdır ki, bu müqavilə sərnişin daşıma müqaviləsinə münasibətdə əsli və əlavə (aksessor) müqavilə hesab edilir. Baqaj daşınmasının ayrıca və xüsusi müqavilə ilə rəsmiləşdirilməsi konsepsiyasını M.E.Xodunov da dəstəkləyir³. A.Q.Bikov, D.I.Polovinçik və Q.P.Saviçev ayrıca olaraq bağlanan baqaj daşıma müqaviləsinin mövcud olmasını əsaslandıraraq göstərir ki, bu müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə sərnişin daşıma müqaviləsinə münasibətdə əsli və əlavə xarakterə malikdir⁴. O.N.Sadikov da baqaj daşınması sərnişin daşıma müqaviləsinə münasibətdə əlavə (aksessor) müqavilə kimi tanıyır⁵.

Müasir hüquq ədəbiyyatı səhifələrində sovet dövründə olduğu kimi, ayrıca və xüsusi olaraq baqaj daşıma müqaviləsi bağlanması barədə konsepsiya geniş yayılaraq üstünlük təşkil edir. Bir çox müəlliflər göstərir ki, baqaj daşıma ilə bağlı yaranan hüquq münasibəti baqaj daşıma müqaviləsidir və bu müqavilə sərnişin daşıma müqaviləsindən ayrıca olaraq bağlanaraq, ondan fərqlənir. Müasir müəlliflərdən D.A.Medvedev və V.T.Smirnov⁷, Q.P.Saviçev⁸,

T.A.Faddeyeva¹, Z.M.Qafarov və E.A.Əliyev² və digər alimlər³ birmənalı şəkildə vurğulayırlar ki, baqaj daşınması ayrıca müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Bu sətirlərin müəllifi mülki hüquq barədə yazdığı dərslikdə ayrıca olaraq bağlanan baqaj daşıma müqaviləsi konsepsiyasını dəstəkləmişdir⁴.

Göstərilən konsepsiyaya bir daha tərəfdar olduğumuzu bildirərək göstəririk ki, sərnişin və onun baqajının daşınması zamanı öz hüquqi təbiətinə görə birlərindən fərqlənən iki müqavilə bağlanılır. Bunlardan biri sərnişin daşıma müqaviləsi, digəri isə baqaj daşıma müqaviləsidir. Sərnişin daşıma sərnişin daşıma müqaviləsi əsasında, baqaj daşıma isə baqaj daşıma müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Əgər sərnişin daşıma üzrə münasibətlər sərnişin daşıma müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilsə, baqaj daşıma üzrə münasibətlər isə hüquqi cəhətdən baqaj daşıma müqaviləsinin vasitəsilə ifadə edilir. Əgər sərnişin daşıma müqaviləsinin sadə yazılı forması gediş biletindən ibarətdirsə, baqaj daşıma müqaviləsinin sadə yazılı forması baqaj qəbzi hesab olunur. Baqaj qəbzi baqaj daşıma müqaviləsinin rəsmiləşdirir. Bunun özü isə onu sübut edir ki, sərnişin daşıma müqaviləsindən ayrıca olaraq başqa müqavilə bağlanılır. Bu, baqaj daşıma müqaviləsi adlanır.

Daşıyıcıya baqaj təhvil vermək sərnişinin malik olduğu əsas hüquqlardan biridir. Bu hüququn həyata keçirilməsi üçün sərnişinin daşıyıcı ilə əlavə razılığa (sazişə) gəlməsi tələb edilir⁵. Həmin razılıq (sazişin) hüquqi forması isə baqaj daşıma müqaviləsi hesab edilir. Deməli, baqaj daşıma müqaviləsi sərnişin daşıma müqaviləsinə münasibətdə **əlavə (aksessor) müqavilədir**.

Sərnişin daşıyıcıya baqajı yalnız o halda təhvil verə və baqajın daşınmasını tələb edə bilər ki, o, gediş biletinə malik olsun, yəni daşıyıcı ilə sərnişin daşıma müqaviləsi bağlanmış olsun. Daşıyıcı ancaq sərnişin tərəfindən gediş bileti (müqavilə sənədi) təqdim olunduğu halda, baqajı daşınma üçün qəbul edə bilər. Sərnişinin gediş bileti olmasa və bununla sərnişin daşıma müqaviləsi bağlamazsa, onda daşıyıcı ondan daşıma üçün baqajı qəbul edə və baqaj daşıma müqaviləsi bağlaya bilməz. Belə təsəvvür yaranır ki, baqaj daşıma müqaviləsi sərnişin daşıma müqaviləsindən irəli gəlir və ondan törəyir. Onun əsli və əlavə (aksessor) müqaviləsidir. Əgər sərnişin daşıma üzrə müqavilə münasibətləri ləğv edilərsə, onda baqaj daşıma üzrə münasibətlər də xitam olunur. Bundan əlavə, baqaj daşıma müqaviləsinə sərnişin daşıma müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti başa çatmamışdan əvvəl xitam verilə bilər və bu sərnişin daşıma müqaviləsinə təsir göstərmir. Söz yox ki, baqaj daşıma müqaviləsinin hüquqi taleyi sərnişin daşıma müqaviləsinin hüquqi taleyindən asılıdır. Deməli, baqaj daşıma müqaviləsi sərnişin daşıma müqaviləsinə münasibətdə **əslisi və törəmə müqavilədir**.

¹ Комментарий к кодексу торгового мореплавания Российской Федерации, с. 322.

² Гафаров З.М., Алиев Э.А. Применение современного международного транспортного права в Азербайджанской Республике. М., 2002, с. 76.

³ Алчичкин Д.В. Международные перевозки (правовые аспекты перемещения грузов и пассажиров). Минск, 1999, с. 27; Ермолаев В.Г., Сивков О.В., Маковский Ю.Б., Землянский А.Е. Транспортное право. Учебное пособие. М., 2002, с. 89.

⁴ Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. II cild. Bakı, 2001.

⁵ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калгина. М., 1999, с. 263.

¹ Витрянский В.В. Договор перевозок. М., 2001.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2 Л., 1961, с. 331; Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 628.

³ Комментарий к гражданскому кодексу РСФСР. М., 1982, с. 447.

⁴ Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1965, с. 127.

⁵ Бьёк А.Г., Половинчик Д.И. Основы автотранспортного права. Учебник. М., 1974, с. 203; Бьёк А.Г., Половинчик Д.И., Свичев Г.П. Комментарий к Уставам автомобильного транспорта союзных республик. М., 1978, с. 122.

⁶ Садиков О.Н. Правовое регулирование международных перевозок. М., 1981, с. 73.

⁷ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 407.

⁸ Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., с. 42-43.

Baqaj daşıma müqaviləsi sərnişinin daşıma müqaviləsinə necə deyirlər, «yol yoldaşı olan» və onu müşayiət edən müqavilədir. Bu müqavilə sərnişin daşıma müqaviləsindən ayrılmazdır. Onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Baqaj daşıma müqaviləsinin Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmasına və baqaj daşımının sərnişin daşıma müqaviləsinin leqal anlayışına daxil edilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu hal heç də həmin müqavilənin tətbiq edilməsini və ondan istifadə olunmasını istisna etmir, aradan qaldırır. Belə ki, mülki hüququn əsas prinsiplərindən biri müqavilə azadlığı prinsipi hesab edilir. Bu prinsipin təzahür formalarından biri ondan ibarətdir ki, tərəflər Mülki Məcəllədə həm nəzərdə tutulan, həm də nəzərdə tutulmayan müqavilə növlərindən öz aralarındakı münasibətləri rəsmiləşdirmək üçün istifadə edə bilərlər¹, bir şərtlə ki, bu, mülki qanunvericiliyə zidd olmasın. Deməli, baqaj daşımını həyata keçirmək üçün baqaj daşıma müqaviləsindən istifadə etmək mümkündür. Digər tərəfdən qanunda göstərilir ki, baqajın daşımına qanunvericiliyə uyğun olaraq bağlanmış müvafiq müqavilə əsasında həyata keçirilir («Nəqliyyat haqqında» AR Qanununun 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Söhbət əlbəttə, baqaj daşıma müqaviləsi adlı hüquqi konstruksiyadan gedir. Bundan əlavə, nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktlarında (nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrində) baqaj daşımına sərnişin daşıma müqaviləsinin anlayışına daxil edilir ki, bu, baqaj daşıma müqaviləsinin nəzərdə tutulması deməkdir².

Həm sərnişin daşımının, həm də baqaj daşımının vahid anlayışa daxil edilməsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu hal heç də göstərilən iki müqavilənin hüquqi cəhətdən vahid olması barədə fikir söyləməyə əsas vermir. Onlar bir-birindən öz hüquqi əlamətlərinə və xarakterinə görə fərqlənirlər. Əgər sərnişin daşıma müqaviləsi əsas və müstəqil müqavilədirsə, baqaj daşıma müqaviləsi qeyd etdiyimiz kimi, əlavə (aksesor) və qeyri-müstəqil (asil, törəmə) müqavilədir. Baqaj daşımının ayrıca müqavilə kimi mövcud olması həm də onunla təsdiqlənir ki, o, tələb olunan bütün müqavilə elementlərinə malikdir. Məhz bu elementlər əsasında baqaj daşıma öz hüquqi statusuna görə ayrıca olaraq bağlanan müqavilə kimi tanınır. Həmin elementlərə aiddir: müqaviləni bağlayan tərəflər (subyekt tərkibi); müqavilənin predmeti; müqavilənin qiyməti; müqavilənin forması; müqavilənin məzmunu. Bu elementlərin hamısı baqaj daşıma müqaviləsində vardır. Onların birləşməsi baqaj daşıma müqaviləsinə əmələ gətirir. Buna görə də baqaj daşımının sərnişin daşıma müqaviləsi əsasında və onun çərçivəsində həyata keçirilməsi inandırıcı görünür.

2. Baqaj daşıma müqaviləsinin anlayışı və onun mülki-hüquqi təbiəti

Baqaj daşıma müqaviləsinin anlayışı ayrı-ayrı nəqliyyat növləri ³ məcəllələrdə və nizamnamələrdə verilir. Onlara əsaslanaraq baqaj daşıma müqaviləsinə tərif verə bilərik.

Baqaj daşıma müqaviləsinə görə daşıyıcı sərnişinin ona verdiyi baqajı

¹ Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Dərslik. I cild, II kitab. Bakı, 2003

² Məsələn, bax: «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» AR Qanunu st. 123. Уставе железных дорог СССР; Azərbaycan Respublikasının «Aviasiya haqqında» Qanunu; Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 138-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

təyinat yerinə çatdırmağı və baqajı almağa səlahiyyəti olan şəxsə verməyi, sərnişin isə baqajın daşınma haqqını ödəməyi öhdəsinə götürür¹.

Sərnişin baqajı təyinat yerinə çatdırmağın müqabilində daşıyıcıya müəyyən edilmiş haqq ödəyir. Bu isə onu sübut edir ki, baqaj daşıma müqaviləsi sərnişin daşıma müqaviləsi kimi **əvəzli müqavilədir**. Hər iki müqavilə əvəzli əqd kimi bağlanılır.

Sərnişinin üstünə baqajın daşınma haqqını ödəmək vəzifəsi düşür. Daşıyıcı isə baqajı təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsi daşıyır. Bununla bərabər, hər iki tərəf müəyyən hüquqlara malikdir: sərnişinin baqajın daşınmasını tələb etmək hüququ, daşıyıcının isə daşıma haqqının ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Özü də hər bir tərəfin malik olduğu hüquq digər tərəfin daşdığı vəzifəyə uyundur. Deməli, baqaj daşıma müqaviləsi **ikitarəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**.

Baqaj daşıma müqaviləsinin bağlanması sayılması üçün təkcə tərəflərin sazişi kifayət etmir. Bunun üçün baqajın sərnişin tərəfindən daşınmaq üçün daşıyıcıya təhvil verilməsi, daşıyıcının isə onu qəbul etməsi tələb olunur. Məhz bu andan baqaj daşıma müqaviləsi bağlanmış hesab edilir, tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Deməli, baqaj daşıma müqaviləsi **real müqavilədir**. Bu cəhəti ilə o, həmişə konsensual əqd kimi çıxış edən sərnişin daşıma müqaviləsindən fərqlənir. Sərnişin daşıma bütün hallarda konsensual müqavilə vasitəsilə, baqaj daşıma isə real müqavilə vasitəsilə rəsmiləşdirilir.

Ümumi istifadədə olan nəqliyyatla daşıma hallarında daşıyıcı ona müraciət edəcək hər sərnişinin baqajın daşınma üçün qəbul edib, onu təyinat yerinə çatdırmaqlıdır. Özü də daşıyıcının baqaj daşıma müqaviləsi bağlanmasında müəyyən bir sərnişinə nisbətən digərinə üstünlük verməyə hüququ yoxdur. Buna görə də ümumi istifadədə olan nəqliyyatla baqaj daşıma **ümumi müqavilədir** (MM-in 400-cü maddəsi). Həm də ona görə ki, ümumi istifadədə olan nəqliyyatla sərnişin daşıma bildiyimiz kimi, ümumi müqavilə növünə şamil edilir. Məlum məsələdir ki, bu növ sərnişin daşıma müqaviləsindən törəyən və ondan asılı olan baqaj daşıma müqaviləsi də ümumi müqavilə sayılacaqdır.

Ümumi baqaj daşıma müqaviləsinin qiyməti və digər şərtləri bütün sərnişinlər üçün eyni cür müəyyənləşdirilir.

Bağlanma üsuluna görə baqaj daşıma müqaviləsi **qoşulma müqaviləsinə** aid edilir, bir şərtlə ki, onun şərtləri standart formalarda müəyyənləşdirilsin. Bu şərtləri sərnişin yalnız təklif olunmuş müqaviləyə bütövlükdə qoşulmaq yolu ilə qəbul edə bilər (MM-in 417-ci maddəsi). Digər tərəfdən qoşulma müqaviləsi növünə aid edilən sərnişinin daşıma müqaviləsindən törəyən baqaj daşıma müqaviləsi də qoşulma müqaviləsi hesab ediləcəkdir.

3. Baqaj daşıma müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsi

Baqaj daşıma üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində «Nəqliyyat haqqında» qanun mühüm rol oynayır. Bu qanunda baqaj daşımının müqavilə əsa-

¹ Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində baqaj daşıma müqaviləsinə onun leqal anlayışına əsaslanaraq məhz bu cür elmi (doktrinal) anlayış verilir (məsələn, bax: Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 331; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 331).

sında həyata keçirilməsinə, baqajın daşınmasına görə alınan haqqa (müqavilənin qiymətinə), baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddətinə (müqavilənin müddətinə), baqajın itirilməsinə, əskik çıxmasına və zədələnməsinə (xarab olmasına) görə daşıyıcının məsuliyyəti və digər məsələlərə aid normalar vardır¹.

Baqaj daşımaya münasibətlərinin tənzimlənməsində nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktlarında (nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrindən) geniş səviyyədə istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində, SSRİ Dəmiryol Nizamnaməsində bir çox normalar baqaj daşımının hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının «Avtomobil Nəqliyyatı haqqında» Qanununun müvafiq bölməsi özündə sərnişin və baqaj daşımaya aid hüquq normalarını birləşdirir. Özü də sərnişin daşımaya ilə baqaj daşımaya arasında mövcud olan sıx əlaqəyə görə onların hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilən hüquq normaları nəqliyyat nizamnamə və məcəllələrinin eyni bölmələrinə (fəsillərinə) daxil edilir.

Baqaj daşımının hüquqi tənzimlənməsi ayn-ayrı nəqliyyat növləri üzrə daşımaya qaydalarında daha da konkretləşir. Nəqliyyat qanunvericiliyinin elementli sayılan daşımaya qaydaları baqaj daşımını bütün detalları ilə, onun ayn-ayrı nəqliyyat növlərində malik olduğu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla tənzimləyir.

Hava nəqliyyatı ilə baqaj daşımaya müvafiq qaydalarla tənzimlənilir ki, bu qaydaların 4-cü fəslində həmin məsələnin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir². Burada baqajın daşınmaq üçün qəbuluna, baqaj kimi qəbul edilməyən predmetlərə, baqajın qablaşdırılmasına, pulsuz daşınan baqaj normalasına, təyinat aeroportunda (yerində) baqajın yoxlanılmasına, sərnişin tərəfindən alınmayan baqajın satılmasına və digər məsələlərə aid normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Avtomobil nəqliyyatı ilə baqaj daşımının bütün xüsusiyyətləri bu sahədə mövcud olan daşımaya qaydaları ilə müəyyənləşdirilir³. Qaydaların 2-ci fəslinin 7-ci hissəsi avtobusla baqaj daşımaya, 3-cü fəslinin 7-ci hissəsi taksilərdə (taksomotorlarda) baqaj daşımaya həsr edilmişdir.

Dəmiryolu ilə baqaj daşımaya da ayrıca daşımaya qaydaları ilə tənzimlənilir⁴. Həmin qaydalar SSRİ dövründə qəbul edilə də müasir dövrdə öz aktuallığını saxlayır. Onun bir çox normaları öz əhəmiyyətini və rolunu indi də itirməmişdir. Göstərilən qaydaların 3-cü hissəsi baqaj daşımaya üzrə münasibətləri tənzimləyir.

Dəniz nəqliyyatı sahəsində indiyə kimi sərnişin və baqaj daşımaya qaydaları qəbul edilməmişdir. Buna görə də dənizlə baqaj daşımaya üzrə münasibətləri tənzimləyərək SSRİ dövründə bu barədə qəbul edilən müvafiq aktdan istifadə olunmalıdır⁵. Bu aktın 5-ci fəslində əl yükünün və baqajın daşınmasını tənzimləyir. Əlbəttə, həmin aktın köhnəliyi, müasir dövr baxımından öz aktuallığını itirmiş normaları tətbiq edilə bilməz. Respublikamızda dənizlə sərnişin və ba-

qaj daşımaya qaydaları qəbul edilənədək göstərilən aktın normalarından istifadə olunmasını məqsədmüvafiq hesab edirik.

Daşıyıcı baqajı təyinat yerinə çatdırmaqla sərnişinə nəqliyyat (daşımaya) xidməti göstərir. Bu xidməti sərnişin istehlak edir. O, istehlakçıdır. Buna görə də baqaj daşınmasından yaranan münasibətlərə «Istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun da şamil edilir¹.

Mülki Məcəlləyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, baqaj daşımaya üzrə münasibətləri tənzimləmir. Lakin buna baxmayaraq Mülki Məcəllənin bir sıra normalarından həmin münasibətləri tənzimləmək üçün istifadə oluna bilər. Belə ki, baqaj daşımaya müqaviləsi, birincisi, mülki-hüquqi əqdər, ikincisi isə mülki-hüquqi öhdəlik növlərindən biridir. Buna görə də Mülki Məcəllənin əqdlər və öhdəliklər barədə normaları baqaj daşımaya müqaviləsindən yaranan münasibətlərə şamil edilə bilər.

Baqaj daşınmasının tənzimlənməsində **yerli icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarının** da rolu vardır. Məsələn, Bakı şəhər icra hakimiyyətinin müvafiq aktı Bakı şəhəri ərazisi hüduqlarında sərnişin və baqaj daşınması qaydalarını tənzimləyir². Qaydalara görə şəhərdaxili və şəhərtərafı sərnişin və baqaj daşımaya Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin Nəqliyyat Departamentinin tabeliyində olan idarə və müəssisələrin nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçirilir. Bunun üçün təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus nəqliyyat vasitələrindən istifadə oluna bilər. Həmin nəqliyyat vasitələri daşımaya işinə müqavilə əsasında cəlb edilir.

Qaydalara görə, sərnişinin hüququ var ki, şəhərdaxili və şəhərtərafı marşrutlarda işləyən nəqliyyat vasitəsində (marşrut taksisindən başqa) ölçüləri 75 x 50 x 30 sm-dən artıq olmamaqla iki baqaj aparsın. Əgər baqajın ölçüləri göstərilən həddən artıq olarsa, o, daşımaya qəbul edilmir. Sərnişin tariflərə uyğun olaraq baqaj daşınmasına görə haqqı ödəməlidir.

Qaydalara görə, nəqliyyat vasitəsinin salonunda, sərnişinin yanında aparılan baqajın salamat (olduğu kimi) qalmasına görə sərnişin özü cavabdehdir. Əgər baqaj itərsə, əskik çıxarsa və ya zədələnsə, onda daşıyıcı yox, sərnişin məsuliyyət daşıyır.

Baqaj daşımaya üzrə münasibətlər **beynəlxalq nəqliyyat sazılı və konvensiyaları ilə** də tənzimlənlə bilər. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu **Bişkek konvensiyası** və **həmin konvensiyaya əlavə edilən qaydalar** beynəlxalq hüquqi sənədlər arasında vacib rol oynayır³. Konvensiya MDB məkanında avtobusla beynəlxalq sərnişin və baqaj daşımalarının həyata keçirən daşıyıcılara şamil edilərək, sərnişin və baqaj daşımalarının qayda və şərtlərini, iddia və pretenziyaların verilməsi prosedurasını müəyyənləşdirir. Qaydalar isə

¹ Vax: «Nəqliyyat haqqında» qanununun 9-cu, 12-ci, 14-cü, 18-ci maddələri.

² Vax: глава 4 Правил перевозок пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях Государственного Концерна «Азербайджан Хава Йоллары».

³ Vax: Правила перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Азербайджанской ССР.

⁴ Vax: Правила перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР (тарифное руководство № 5).

⁵ Vax: Правила перевозки пассажиров, ручной клади и багажа, предоставления услуг на судах и в портах министерства морского флота СССР.

¹ П. 2 Постановления № 7 Пленума Верховного Суда РФ от 29 сентября 1994 г. «О практике рассмотрения судами дел о защите прав потребителей» // БВС РФ 1995. № 1, с. 5.

² Bakı şəhərində nəqliyyat xidmətlərinin təşkil və həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi qaydaları.

³ Bişkek konvensiyası və ona əlavə edilən Qaydalar Azərbaycan Respublikasının 24 aprel 1998-ci il tarixli qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Onların adı belədir: «Sərnişinlər və baqajın beynəlxalq avtomobil daşımaları haqqında konvensiya»; «MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrində avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin və baqaj daşımaya Qaydaları».

avtobuslarla MDB dövlətləri arasında beynəlxalq sərnişin və baqaj daşıma prosesini nizama salır.

Bişkek konvensiyasına əlavə edilən Qaydalar sərnişinlərin və baqajın beynəlxalq avtomobil daşınması müqaviləsi barədə konvensiyanın (1975) müddəalarına uyğun hazırlanmışdır. Konvensiyanın 2-ci bölməsi baqaj daşınmasına həsr edilmişdir. Konvensiyanın 8-ci maddəsinə görə, baqajın daşıyıcıya verilməsi baqaj qəbzi ilə təsdiqlənir. Baqaj qəbzinə baqajın xarakteri və miqdar (sayı), habelə əgər gediş biletiyə göstərilməzsə, daşıyıcının adı və ünvanı barədə məlumat daxil edilir. Baqaj qəbzi, əgər əksi sübut olunmazsa, orada göstərilən məlumatları təsdiqləyir.

Baqaj daşıma üzrə münasibətlərin tənzimlənməsində **Afina konvensiyası**nın (Sərnişinlərin və onların baqajının dənizlə daşınması haqqında Afina konvensiyasının) mühüm əhəmiyyəti vardır. Düzdür, Azərbaycan Respublikası bu konvensiyanın iştirakçısı deyildir. Lakin buna baxmayaraq Afina konvensiyasının baqaj daşımaya aid bəzi normaları Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi qəbul etmişdir. Məsələn, konvensiyanın daşıma vaxtı (dövrü) barədə 1-ci maddəsinin 8-ci bəndi həmin Məcəllənin 141-ci maddəsində əsasən olduğu kimi təkrarlanır. Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 145-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə, təqsirli hərəkətlərə yol verilmişdirsə, daşıyıcı sərnişinin baqajının itirilməsinə və ya zədələnməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Bu norma Afina konvensiyasından götürülmüşdür (3-cü maddə).

Baqaj daşınmasına aid normalar Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə bağladığı **ikitarəfli beynəlxalq nəqliyyat sənədlərində** də nəzərdə tutulmuşdur.

4. Baqaj daşıma müqaviləsinin elementləri

Tərəflər baqaj daşıma müqaviləsinin əsas elementlərindən biridir. Bu müqavilədə iki tərəf iştirak edir: daşıyıcı; sərnişin. Onlar eyni zamanda əsas müqavilə sayılan sərnişin daşıma müqaviləsinin də tərəfləri hesab edilirlər. Belə ki, sərnişin və onun baqajının daşınması zamanı öz hüquqi təbiətinə görə müxtəlif olan iki müqavilə bağlanır. Bunlardan biri sərnişin daşıma müqaviləsi, digəri isə baqaj daşıma müqaviləsidir. Bu müqavilələr subyekti tərkibi baxımından üst-üstə düşür.

Baqaj daşıma müqaviləsinin predmeti daşıyıcının fəaliyyətindən və hərəkətidən ibarətdir ki, o, daşıma (nəqliyyat) xidmətində təzahür edir. Mehz daşıma (nəqliyyat) xidməti müqavilənin predmetini təşkil edir. Daşıma xidməti isə baqajın daşınma təyinatı yerinə çatdırılmasına ifadə olunur.

Baqaj daşıma müqaviləsinin obyektı rolunda baqaj çıxış edir. Əgər predmet, yəni daşıma xidməti baqaj daşıma müqaviləsinin hüquqi obyektidirsə, baqaj onun maddi obyektidir.

Baqaj dedikdə, sərnişinin ailə-məişət, şəxsi və digər məqsədlər üçün gediş (minik) bileti əsasında ayrıca daşınma haqqı ödəməklə göndərdiyi və daşınmaq üçün daşıyıcıya (nəqliyyat təşkilatına) verdiyi əşya başa düşülmür.

Daşınmaq üçün qəbul olunduğu andan təyinat yerinə çatdırılana kimi baqaj daşıyıcının sahibliyində və nəzarəti altında olur. Sərnişinin öz yanında, daşıma

(nəqliyyat) vasitəsinin salonunda özü ilə apardığı əşyaya baqaj demək olmaz. Bəzi əşyalar (məsələn, partlayıcı maddələr və s.) ümumiyyətlə, baqaj qismində daşınmaq üçün qəbul edilmir.

Baqaj daşıma müqaviləsinin formasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, sərnişin daşıma müqaviləsinin bağlanmasından asılı olaraq **iki formada bağlana bilər: sadə yazılı formada; şifahi formada**. Belə ki, əgər sərnişin daşıma müqaviləsi sadə yazılı formada bağlansa, onda baqaj daşıma müqaviləsi də sadə yazılı formada bağlanacaqdır. Yox, əgər sərnişin daşıma müqaviləsi şifahi formada bağlansa, onda baqaj daşıma müqaviləsi də şifahi formada bağlanacaqdır.

Baqaj daşıma müqaviləsinin sadə yazılı forması baqaj qəbzi (baqaj bileti) ilə ifadə olunur. Baqaj qəbzi müqavilə sənədidir. Bu sənəddə tərəflərin qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmış iradəsi ifadə olunur. O, tərəflər arasında əldə olunan razılığın ifadə formasıdır, yeni müqavilədir. Baqaj qəbzində baqaj daşıma müqaviləsinin əsas şərtləri göstərilir.

Baqaj qəbzi müqavilə sənədi olmaqla bərabər, həm də **təsdiqləyici (sübutedici) funksiyaya** yeriyyə yetirir. Belə ki, bu daşıma (nəqliyyat) sənədi, birincisi, baqaj daşıma müqaviləsinin mövcudluğunu və bağlanma faktını, ikincisi isə baqajın təhvil verilməsini təsdiq edir¹. Baqaj qəbzinin mövcud olma faktı onu ifadə edir ki, qəbzə nəzərdə tutulan şərtlərlə baqaj daşıma müqaviləsi bağlanmışdır. Bundan əlavə, baqaj qəbzi (baqaj bileti) baqajın daşınma haqqının ödənilməsinə təsdiqləyir².

Fərdi minik təksirlərində gediş zamanı baqaj daşıma müqaviləsi şifahi formada bağlanılır³. Çünki belə hallarda bağlanan sərnişin daşıma müqaviləsinin özü şifahi formada olur.

Baqaj daşıma müqaviləsi şifahi formada bağlanarkən sərnişinə baqaj qəbzi verilməsi tələb olunmur. Bu cür halda sərnişinlə daşıyıcı arasında baqajın daşınması barədə razılışma şifahi formada ifadə olunur.

Baqaj qəbzi adətən, **adsız (təqdimdənə) olur**. Belə ki, orada sərnişinin adı göstərilir. Buna görə kim baqaj qəbzini daşıyıcıya təqdim etsə, həmin şəxs də baqajı alacaqdır. Göstərilən cəhəti ilə baqaj qəbzi daşıma sənədinin digər növü olan yük qaiməsindən fərqlənir. Belə ki, bildiyimiz kimi, yük qaiməsi adlı müqavilə sənədidir. Bu sənəddə yükalanın adı və ünvanı göstərilməlidir (MM-in 853-cü və 854-cü maddələri). Bəzi nəqliyyat növlərində (məsələn, hava nəqliyyatında, dəmiryol nəqliyyatında) sərnişin daşıma müqaviləsinə rəsmiləşdirən gediş bileti adlı olur və bu xüsusiyyəti ilə o, baqaj qəbzindən fərqlənir. Avtomobil nəqliyyatında isə gediş bileti baqaj qəbzi kimi adsız (təqdimdənə) olur.

Baqaj daşıma müqaviləsinin qlyməti müqavilənin əsas elementlərindən

¹ Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin 118-ci maddəsinin 5-ci bəndi; ст. 85 Устава автомобильного транспорта Азербайджанской ССР; ст. 131 Устава железных дорог СССР.

² Быков А.Г., Половинчик Д.И., Савичев Г.П. Комментарий к уставам автомобильного транспорта союзных республик. М., 1978, с. 122.

³ Быков А.Г., Половинчик Д.И. Основы автотранспортного права. Учебник. М., 1974, с. 203-204; Быков А.Г., Половинчик Д.И., Савичев Г.П. Комментарий к уставам автомобильного транспорта союзных республик. М., 1978, с. 122.

biri olub, baqajın daşınmasına görə ödənilən haqqı ifadə edir. Bu müqavilə elementi «Nəqliyyat haqqında» AR Qanunu ilə (14-cü maddə), habelə nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktları ilə tənzimlənir.

«Nəqliyyat haqqında» qanuna görə baqajın daşınmasına görə haqq iki yolla müəyyənləşdirilir: **müqavilə ilə; müəyyənləşdirilmiş tariflərlə.** Analoji göstəriş Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində də nəzərdə tutulur (140-cü maddə). Bu göstərişə görə dənizlə baqajın daşınma haqqı ya tərəflərin razılaşması əsasında, ya da ümumi istifadədə olan nəqliyyatda tariflər əsasında müəyyənləşdirilir. Hava nəqliyyatında baqajın çəkisi müəyyən normadan artıq olmadıqda pulsuz daşınır, yəni baqaj daşınmasına görə haqq alınmır. Pulsuz daşınan baqajın çəki norması daşıma qaydalarında nəzərdə tutulur¹ və hava gəmisinin tipindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Məsələn, II - 86, Tu - 154, Boinq - 727, 737, 757, 707 təyyarələrində çəkisi 20 kiloqrama qədər olan baqaj pulsuz daşınır. Müəyyən edilmiş çəki normasını aşdıqda isə baqajın daşınmasına görə tarif əsasında haqq alınır.

Baqaj daşıma müqaviləsinin müddəti əsas müqavilə şərtlərindən biri olub, baqajın təyinat yerinə çatdırılma vaxtını ifadə edir. «Nəqliyyat haqqında» AR Qanunu həmin müqavilə şərtinin tənzimlənməsinə ayrıca norma həsr etmişdir (12-ci maddə). Göstərilən qanuna görə, baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddəti **normativ qaydada, yəni nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi aktları ilə** (nəqliyyat nizamnamə və məcəllələri ilə, daşıma qaydaları ilə) müəyyən edilir. Məsələn, Dəmiryolu Nizamnaməsinə görə baqajın çatdırılma müddəti baqajın göndərildiyi qatarnın təyinat stansiyasına kimi gəldiyi vaxtla müəyyən edilir².

Baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddəti **müqavilə əsasında** da müəyyən edilə bilər. Belə halda baqaj tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilmiş müddətdə təyinat yerinə çatdırılır.

Baqaj daşıma müqaviləsinin məzmunu onun elementləri sırasına daxildir. Tərəflərin hüquq və vəzifələri müqavilənin məzmununu təşkil edir. O, müqavilənin şərtlərində nəzərdə tutulur. Buna görə də baqaj daşıma müqaviləsinin məzmunu dedikdə, tərəflərin hüquq və vəzifələrini nəzərdə tutan bütün şərtlərin məcmusu başa düşülür.

Sadaladığımız elementlərin mövcudluğu onu göstərir ki, baqaj daşıma müqaviləsi sərnişin daşıma müqaviləsindən ayrıca olaraq bağlanan müqavilədir.

§ 2. Baqaj daşıma müqaviləsinin məzmunu

1. Daşıyıcının vəzifələri

Daşıyıcının baqaj daşıma müqaviləsi üzrə əsas vəzifəsi **baqajı təyinat yerinə çatdırmaqdan ibarətdir.** Daşıyıcı hər şeydən əvvəl baqajı daşımaq üçün qəbul etməlidir. Baqajı daşımaq üçün qəbul etmək vəzifəsi baqaj daşıma müqaviləsindən kənar çıxır. Ona görə ki, bu müqavilə sərnişinin baqajı daşıyıcıya verməsi, daşıyıcının isə onu qəbul etməsi anından bağlanmış sayılır və məhz bu səbəbdən o, konsensual yox, real xarakterə malikdir. Əgər baqaj da-

şıma müqaviləsi konsensual müqavilə olsaydı, onda daşıyıcı bu müqavilə çərçivəsində baqajı qəbul etmək vəzifəsi daşıyardı. Lakin baqaj daşıma müqaviləsi real xarakterə malik olduğuna görə həmin vəzifə sərnişin daşıma müqaviləsindən (öhdəliyindən) irəli gəlir.

Daşıyıcı daşınmaq üçün baqaj kimi, bir qayda olaraq, o əşya və predmetləri qəbul edir ki, həmin əşya və predmetlər öz ölçüsünə, qablaşdırılmasına və kassalarına görə çətinliklə yüklənməsin və baqaj üçün nəzərdə tutulan yerdə asanlıqla yerləşdirilsin, daşıma (nəqliyyat) vasitəsinə, habelə digər sərnişinlərin baqajına zərər vurmaz¹. Bəzi əşyaların baqaj kimi daşınmaq üçün qəbul edilməsinə yol verilmir. Onlara aiddir: bütün növlərdən olan odlu və soyuq silah (tapança, karabın, tüfəng, tüfəng, xüncər, bıçaq və s.); partlayıcı maddə və predmetlər (hər cür ov bantı, hərbi patronlar, trotil, ammonal, dinamit və s.); tezalıqan mayelər (benzin, aseton, efir və s.); zəhərli və zəhərləyici maddələr (nikotin, strixnin, antifriz, civə və s.); daşıma vasitəsinə və başqa sərnişinlərin baqajını çirkəndirən əşya və maddələr (mürəbbə, yağ, kəmi, şirələr, rəng və s.) və s.

Qiymətli əşyalar, pul, qiymətli kağızlar və sənədlər baqaj kimi daşıyıcıya təhvil verilə bilməz. Sərnişin onları özündə saxlamalıdır.

Baqajın daşınmaq üçün qəbul edilməsi və bununla baqaj daşıma müqaviləsinin bağlanması üçün sərnişin (gediş) bileti təqdim olunmalıdır. Belə halda sərnişin daşıma müqaviləsinin və baqaj daşıma müqaviləsinin bağlanması anı üst-üstə düşür. Belə ki, əvvəlcə sərnişin daşıma müqaviləsi, sonra isə baqaj daşıma müqaviləsi bağlanılır. Yalnız şəhər və şəhəratrafi avtobuslarda hər iki müqavilə eyni vaxtda bağlanılır. Baqaj daşıma vasitəsinin yola düşməsinə (reysin başlamasına) müəyyən müddət qalmış təhvil verilir və qəbul edilir. Məsələn, baqaj sərnişin tərəfindən qatarnın yola düşməsinə ən gec 20 dəqiqə qalmış təhvil verilir². Hava nəqliyyatında isə baqaj hava gəmisinin uçuşmasına bir saat qalmış təhvil verilməlidir (dəniz nəqliyyatında 2 saat).

Baqajı daşıyıcıya verən zaman sərnişin onun qiymətini elan edə bilər⁴. Buna görə rüsum ödənilir. Baqajın elan olunmuş qiyməti onun həqiqi qiymətindən çox olmamalıdır. Daşıyıcı baqajın tərkibini yoxlaya bilər. Baqajın elan olunmuş qiyməti ilə onun həqiqi qiyməti arasında uyğunsuzluq aşkar edildikdə, daşıyıcı baqajın həqiqi qiymətini müəyyənləşdirir. Dəmiryol daşımalarında bu məsələ barədə yaranan məbahisəni stansiya reisi həll edir. Əgər sərnişin razı olmasa, daşıyıcı baqajı sərnişinin elan etdiyi qiymətlə daşımaq üçün qəbul etmir.

Baqajı qəbul edən zaman daşıyıcı yoxlama üçün baqajın açılmasını tələb edə bilər. Yoxlama zamanı əgər daşıyıcı baqajın tərkibində baqaj kimi daşınması qadağan edilən maddə və predmetlər aşkar edərsə, o, həmin maddə və predmetləri daşınmaq üçün qəbul etmir. Sərnişin (baqaj sahibi) buna görə cə-

¹ Vax: § 71 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

² Vax: п. 4.2 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; § 73. Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР (тифноное руководство № 5).

³ Vax: ст. 131 Устава железных дорог СССР.

⁴ Vax: п. 4.6 Правил перевозки на воздушных линиях; § 82 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

¹ Vax: п. 4.4.2 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

² Vax: ст. 133 Устава железных дорог СССР.

rime formasında mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. İnzibati xəta və ya cinayət tərkibi olarsa, o, müvafiq olaraq ya inzibati hüquqi məsuliyyətə, ya da cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir.

Hava nəqliyyatında mülki hava gəmilərinin uçuş təhlükəsizliyini, sərnişinlərin və heyət üzvlərinin həyat və sağlamlığının qorunmasını təmin etmək məqsədilə sərnişinlərin baqajı yoxlana bilər. Yoxlama aeroportda (şəhər aerovağzalında), yaxud hava gəmisində aparılır. Uçuşda olan hava gəmisində yoxlama, əgər zəruri olarsa, sərnişinin razılığı olmadan aparıla bilər.

Baqajı daşımaq üçün qəbul etdikdən sonra daşıyıcının üstünə baqajı təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsi düşür, özü də daşıyıcı baqajı, bir qayda olaraq, yola düşmə məntəqəsində qəbul edir. Bununla belə, baqaj daşıyıcıya yolda da verilə bilər.

Daşıyıcı baqajı təyinat yerinə, adətən, sərnişini getdiyi və yola salındığı daşıma (nəqliyyat) vasitəsi (avtobus, təyyarə, gəmi, qatır) ilə çatdırır. Belə halda sərnişin daşıma müqaviləsi ilə baqaj daşıma müqaviləsinin icra müddəti üst-üstə düşür. Əgər bu, mümkün olmazsa (məsələn, qatarda baqaj vaqonu və ya bölməsi olmadıqda və ya baqaj yerləri tamamilə yükləndikdə), baqaj baqaj vaqonu olan birinci qatarla¹ və ya vaxta görə yaxın reyslə göndərilir. Sərnişinin istəyi ilə baqaj biletde göstərilməyən başqa qatarla və ya başqa marşrutla da göndərilə bilər². Sərnişin baqajın ondan ayrıca daşınmasını tələb etdikdə³ də daşıyıcı onu vaxta görə yaxında (yaxın vaxtda) göndərilən qatarla, təyyarə və s. ilə daşıyır. Belə hallarda isə sərnişin daşıma müqaviləsi ilə baqaj daşıma müqaviləsinin icra müddəti üst-üstə düşür.

Daşıyıcının baqajı təyinat yerinə çatdırmaq vəzifəsi bir neçə tələbi (şərti) əhatə edir. Bu tələblərdən biri ondan ibarətdir ki, **daşıyıcı baqajı təyinat yerinə vaxtında çatdırmalıdır**. Başqa sözlə desək, daşıyıcı baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddətinə əməl etməlidir. Bu müddət isə baqajın göndərilədiyi nəqliyyat vasitəsinin getdiyi vaxta görə hesablanır. Avtomobil nəqliyyatında daşımaq üçün sərnişindən ayrıca qəbul edilən baqaj sərnişinin cədvəl üzrə mənzil başına gəlməli olduğu gündən gec olmayaraq təyinat yerinə çatdırılmalıdır.

Digər tələb (şərt) daşıyıcının **baqajı təyinat yerinə salamat (olduğu kimi) çatdırmasından ibarətdir**. Daşıyıcı baqajı təyinat yerinə salamat (olduğu kimi) çatdırmalıdır. O, buna görə məsuliyyət daşıyır. Baqajın salamat qalması dedikdə isə baqajın itməməsi, əskik çıxması, xarab olmaması və ya korlanmaması, habelə zədələnməməsi başa düşülür.

Üçüncü tələb (şərt) isə ondan ibarətdir ki, **daşıyıcı baqajı təyinat yerində onu almağa səlahiyyəti olan şəxsə verməlidir**⁴. Baqajı almağa isə o şəxsin

¹ Bax: st. 131 Устава железных дорог СССР.

² Bax: п. 4.1.8 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях.

³ Bax: ст. 131 Устава железных дорог СССР.

⁴ Baqaj daşınmaya sərnişindən ayrıca qəbul edilə bilər (məsələn, avtomobil nəqliyyatında).

⁵ O.S.loffe göstərir ki, sərnişin baqajı vaxtında alınmalıdır və bununla müəllif baqajı almağı onun vəzifəsi hesab edir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, baqajı sərnişinə vermək daşıyıcının vəzifəsidir və bu vəzifəyə sərnişinin baqajı almaq hüququ uyğun gəlir. Daşıyıcının üzünə baqajı vermək kimi vəzifə qoyulduğu halda sərnişin baqajı almaq kimi vəzifə daşıya bilməz (Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2, Л., 1961. с. 334).

səlahiyyəti çatır ki, həmin şəxs baqaj qəbzini daşıyıcıya təqdim etsin¹. Kim baqaj qəbzini daşıyıcıya təqdim etsə, baqajı o şəxs də alacaqdır. Ona görə ki, baqaj qəbzini adsız (təqdim edənə) sənəddir².

Baqaj qəbzi itə bilər. Belə halda baqajı necə almaq olar və bu, mümkündürmü? Nəqliyyatın ayrı-aynı növləri üzrə daşıma qaydalarında bu məsələnin həlli yollar göstərilir³. Belə ki, baqaj qəbzi itədiyi halda, əgər şəxs baqajın ona məxsus olması barədə sübutlar təqdim edərsə, baqaj da həmin şəxsə verilir. Hava nəqliyyatında baqaj göstərilən halda akt əsasında, dəniz nəqliyyatında isə sərnişinin yazılı ərizəsi və qəbzi (qəbzə baqajı alan şəxsin adı, soyadı və atasının adı, yaşayış yeri, habelə pasport rəkvizitləri göstərilir) əsasında verilir⁴.

Baqaj, bir qayda olaraq, təyinat yerində sərnişinə verilir. Bununla belə baqaj sərnişinə istənilən aralıq məntəqəsində (aeroportunda, stansiyasında, limanında) da verilə bilər. Buna nəqliyyatın ayrı-aynı növləri üzrə daşıma qaydaları yoldur⁵.

Təyinat yerinə çatan baqaj bir sutka (24 saat) ərzində pulsuz saxlanılır. Baqajın təyinat yerinə çatdığı gün nəzərə alınmır. Belə ki, bir sutkalıq (24 saatlıq) müddət baqajın təyinat yerinə çatdığı gündən sonrakı günün 00⁰⁰ saatından hesablanır və başlayır. Əgər baqaj bir sutkadan çox saxlansa, onda sərnişindən saxlama haqqı alınır. Baqaj 30 gün ərzində (baqajın təyinat yerinə çatdığı gün nəzərə alınmır) tələb edilməzsə, satılmaq üçün ticarət təşkilatına verilir⁶. Satış pulu, əgər altı ay ərzində müəyyən şəxs baqaj qəbzini təqdim edərsə, ona verilir. Belə halda satış pulundan daşıyıcıya çatması ödənişlər çıxılır.

Bir sıra müəlliflər daşıyıcının baqajı təyinat yerinə çatdırmaq öhdəliyini (vəzifəsini) sərnişin daşıma müqaviləsi çərçivəsində nəzərdən keçirirlər⁷. Bizim bu məsələ barədə mövqeyimiz belədir ki, baqaj daşıma müqaviləsi sərnişin daşıma müqaviləsindən ayrıca olaraq bağlandıqına görə həmin öhdəlik (vəzifə) də məhz baqaj daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcının vəzifəsinə daxil edilməlidir.

2. Sərnişinin vəzifələri

Sərnişin baqaj daşıma müqaviləsi üzrə baqajı daşınmaq üçün daşıyıcıya vermək kimi vəzifə daşıya bilməz. Ona görə ki, baqaj daşıma müqaviləsi real müqavilədir. Belə ki, həmin müqavilə baqajın daşıyıcıya verilməsi və daşıyıcı-

¹ Bax: ст. 135 Устава железных дорог СССР; п. 5.2.15 Правила перевозки пассажиров, ручной клади и багажа по морским линиям.

² Müəlliflərdən M.A.Tarasov qeyd edir ki, baqaj qəbzində baqaj sahibinin adını mütləq göstərmək lazımdır (bax: Тарасов М.А. Договор перевозки по советскому праву. М., 1954. с. 138). Bu cür təklif məqsəduşluq hesab etmək olmaz. Belə ki, baqaj qəbzində baqaj sahibinin adının göstərilməsi baqajın başqa şəxs tərəfindən alınmasını çətinləşdirirdi (bu halda etibarmama tələb edilməsi lazım olardı).

³ П. 4.7.4 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; п. 5.2.20 Правил перевозки пассажиров, ручной клади и багажа по морским линиям.

⁴ Bax: § 106 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

⁵ Məsələn, bax: п. 4.7.3 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; § 97 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

⁶ П. 2.7.1.16 Правил перевозок пассажиров и багажа автомобильным транспортом Азербайджанской ССР; п. 4.9.1 Правил перевозки пассажиров, багажа и грузов на воздушных линиях; § 115 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

⁷ Məsələn, bax: Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001. с. 312.

nın onu qəbul etməsi ilə bağlanmış sayılır. Məhz bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Məlum məsələdir ki, baqaj daşıma müqaviləsi bağlandıqdan sonra səmişin baqajı daşımaq üçün daşıyıcıya vermək kimi vəzifə daşıya bilməz. Həmin vəzifə baqaj daşıma müqaviləsindən yox, səmişin daşıma müqaviləsindən əmələ gəlir. Əgər baqaj daşıma müqaviləsi konsensual əqd olsaydı, onda göstərilən vəzifə həmin müqavilədən yaranardı.

Baqaj daşıma müqaviləsi üzrə səmişinin əsas vəzifəsi **baqajın daşınma haqqını ödəməkdən ibarətdir**. Səmişin bu vəzifəni baqaj daşıyıcı tərəfindən qəbul edildiyi anda icra edir. Belə ki, daşıyıcı baqajı qəbul edərkən səmişinə baqaj qəbzi - baqaj daşımamı rəsmiləşdirən sənəd verir. Həmin sənəd səmişinin baqajın daşınma haqqını ödəməsinə təsdiq edir. Deməli, səmişinə baqaj qəbzi verilən zaman o, baqajın daşınmaq haqqını ödəməkdən ibarət olan əsas vəzifəsini yerinə yetirir.

Səmişinin üzünə düşən əsas vəzifələrdən biri onun **baqaj daşıma qaydalarına əməl etməsindən ibarətdir**. Bu qaydalara görə səmişinin yanğın törədən, partlayıcı, zəhərləyici, zəhəri və s. maddələri, daşıma vasitələrini və ya səmişinlərin paltarlarını çirkəndirən əşya və predmetləri baqaj kimi daşınmaya verməməlidir. Bundan əlavə, baqaj kimi verilən əşya və predmetlər başqa səmişinlərin baqajına zərər vurmamalıdır. Baqaj daşınmaya tara və qabda verilməlidir. Tara və qab daşınma prosesində baqajın salamat (olduğu kimi) qalmasını təmin etməlidir. Baqaj yararsız qabda daşınmaya qəbul edilmir.

§ 3. Baqaj daşıma müqaviləsi üzrə məsuliyyət

Baqaj daşıma prosesinin əsas məqsədi baqajı təyinat yerinə çatdırmaqdan ibarətdir. Baqajı təyinat yerinə çatdırmaq həm də daşıyıcının üzünə düşən ən vacib vəzifədir. Özü də daşıyıcı baqajı təyinat yerinə salamat (olduğu kimi) və nəzərdə tutulan müddətdə (vaxtında) çatdırmalıdır. O, bu vacib vəzifəni icra etməməyə və ya lazımcına icra etməməyə görə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Daşıyıcının məsuliyyəti isə «Nəqliyyat haqqında» qanunla (18-ci maddə), habelə ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə məcəllələrlə, nizamnamələrlə və daşıma qaydaları ilə, bir sözlə, nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsü. qanun ilə tənzimlənir. Bununla belə, daşıyıcı baqajın daşınmasına görə müqavilədə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıya bilər. Belə halda daşıyıcının məsuliyyət məsələsi müqavilə ilə tənzimlənir. Ancaq baqajın daşınması zamanı daşıyıcının öz müqavilə öhdəliyini yerinə yetirməsinə görə və ya lazımcına yerinə yetirməsinə görə məsuliyyəti, bir qayda olaraq, nəqliyyat qanunvericiliyinin xüsusi normaları ilə nizama salınır. Bu normalar isə mülki qanunvericiliyin mülki-hüquqi məsuliyyət baredə müəyyənləşdirdiyi ümumi normalar ilə müqayisədə müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Ən əsas və vacib xüsusiyyətə ondan ibarətdir ki, nəqliyyat qanunvericiliyi baqajın daşınması zamanı daşıyıcının üzünə **məhdud xarakterli məsuliyyət qoyur**. Belə ki, daşıyıcı baqajın salamat qalmasını nəticəsində baqaj sahibinə vurulmuş zərərin əvəzini tam həcmdə yox, onun **real zərəri adlı hissəsinin əvəzini ödəyir**. O, **zərərin əldən çıxmış fayda adlı hissəsinin əvəzini isə ödəmir**. Amma bundan fərqli olaraq, mülki qanunvericilik belə bir ümumi norma nəzərdə tutur ki, şəxsə vurulmuş zərərin əvəzi tam həcmdə ödənilməlidir. Zərəri isə real zərəri və əldən

çıxmış fayda adlı iki hissədən ibarətdir (MM-in 21-ci maddəsi). Zərərin əvəzinin tam həcmdə ödənilməsi də məhz zərərin hər iki hissəsinin əvəzinin ödənilməsini nəzərdə tutur.

Daşıyıcının baqajı təyinat yerinə çatdırmaq kimi vəzifəsi iki tələbi (şərti) - birincisi, baqajı salamat (olduğu kimi) çatdırmaq və ikincisi, baqajı vaxtında çatdırmaq kimi tələbləri (şərtləri) əhatə etdiyinə görə daşıyıcının məsuliyyət məsələsi həmin tələblər (şərtlər) pozulduqda iki halda yaranır: birinci hal baqajın təyinat məntəqəsinə salamat çatdırılmamasından, ikinci hal isə baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddətinin ötürülməsindən ibarətdir. Bu hallardan biri mövcud olduqda daşıyıcının məsuliyyət məsələsi də ortaya çıxır.

Birinci halda daşıyıcı baqajı təyinat yerinə salamat çatdırmaq tələbini (şərtini) pozur, baqajın qorunmasını təmin etmək vəzifəsini icra etmir və ya lazımcına icra etmir. Buna görə daşıyıcı məsuliyyət daşıyır. Özü də o, yol verdiyi mülki hüquq pozuntusuna görə yalnız qanunla müəyyən edilmiş **məsuliyyət dövründə¹** cavab verir. Daşıyıcının məsuliyyət dövrü isə elə bir vaxt dövrünü ifadə edir ki, həmin dövr ərzində daşıyıcı baqajın salamat qalmasına görə məsuliyyət daşıyır. Göstərilən dövr baqajın daşınmaya qəbul edildiyi andan başlayır, səmişinə təhvil verildiyi anda başa çatır. Məsuliyyət dövrü başa çatdıqdan sonra daşıyıcının məsuliyyət məsələsindən söhbət gedə bilməz.

Baqajın təyinat yerinə salamat çatdırılmaması dedikdə, daşınma zamanı baqajın itməsi, zədələnməsi, əskik çıxması və ya xarab olması başa düşülür. Məlum məsələdir ki, baqaj itdikdə, əskik çıxdıqda və ya xarab olduqda səmişinin (baqaj sahibinin) əmlak sferasına zərər vurulur. Daşıyıcı həmin zərərin əvəzini ödəməlidir. Əvəz ödəmənin miqdarı belə müəyyənləşdirilir:

- **əgər baqaj itərsə**, daşıyıcı səmişinə vurulmuş zərərin əvəzini **itirilmiş baqajın dəyəri miqdarında** (həcmində) ödəyir. Əgər baqajın təyinat yerində çatdırılma müddəti bitdikdən sonra 10 sutka ərzində baqaj təyinat yerində olmazsa, onda səmişin baqajı itirilmiş hesab edə bilər və belə halda da baqaja **ytirilmiş zərərin əvəzi ödənilir²**;

- **əgər baqaj əskik çıxarsa**, yeni sayca və ya çəki etibarə ilə çatışmazsa, daşıyıcı səmişinə vurulmuş zərərin əvəzini **baqajın əskik çıxan (çatışmayan) hissəsi miqdarında** (həcmində) ödəyir (məsələn, baqajın tərkibi hər cütünün qiyməti 5000 manatdan ibarət olan on cüt ayaqqabından ibarətdir. Təyinat yerində baqaj səmişinə verilən zaman iki cüt ayaqqabının əskik çıxması müəyyən edilir. Daşıyıcı səmişinə 100.000 manat (2 x 50.000 manat) ödəməlidir;

- **əgər baqaj zədələnersə (xarab olarsa)**, daşıyıcı səmişinə vurulmuş zərərin əvəzini **zədələnmə (xarab olma) nəticəsində baqajın dəyərini azaldığı miqdarda ödəyir** (məsələn, zədələnmə nəticəsində baqajın dəyəri 300.000 min manat azalır. Daşıyıcı baqajı səmişinə verərkən əlavə olaraq 300.000 manat da ödəyir. Bəzən zədələnməmiş baqajı bərpa etmək mümkündür. Belə halda daşıyıcı zərərin əvəzini **baqajın tam dəyəri miqdarında** ödəyir;

- **əgər qiyməti elan olunmaqla daşımaya təhvil verilmiş baqaj itərsə**, daşıyıcı zərərin əvəzini **baqajın elan olunmuş qiyməti miqdarında** ödəyir. Bə-

¹ Bax: «Nəqliyyat haqqında» qanununun 18-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

² Bax: ст. 134 Устава железных дорог СССР.

zən daşıyıcı baqajın həqiqi dəyərinin onun elan olunmuş qiymətindən aşağı olmasını müəyyən edir və bu halı sübuta yetirir. Belə halda daşıyıcı zərərin əvəzini baqajın elan olunmuş qiyməti miqdarında yox, baqajın həqiqi dəyəri miqdarında ödəyir (mübahisə yaranan zaman baqajın həqiqi dəyəri daşıma müqaviləsində baqajın dəyəri barədə göstərilən məlumat əsasında müəyyən edilir. Əgər daşıma müqaviləsində baqajın dəyəri barədə məlumat göstəriləməyibsə, onda müqayisə edilə bilən analogi malların dəyəri əsas kimi götürülə bilər);

Göründüyü kimi, daşıyıcı baqajın itməsi, əskik çıxması (gəlməsi) və ya zədələnməsi (xarab olması) nəticəsində sərnişinə (baqaj sahibinə) vurulmuş zərərin real zərər adlı hissəsinin əvəzini ödəyir. O, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, zərərin əldən çıxması fayda adlı ikinci hissəsinin əvəzini ödəmir. Bu isə onu göstərir ki, baqaj daşınması zamanı daşıyıcı tam yox, məhdud məsuliyyət daşıyır. Daşıyıcı yalnız sərnişinə vurulmuş zərərin əvəzini ödəmir. O, zərərin əvəzini ödəməklə yanaşı, həm də baqajın daşınmasına görə alınmış haqqı sərnişinin (baqaj sahibinin) özünə qaytarır.

İkinci halda isə daşıyıcı baqajın nəzərdə tutulmuş və müəyyənləşdirilmiş müddətdə təyinat yerinə çatdırmaq tələbini (şərtini) pozur və buna görə də o, mülki-hüquqi məsuliyyətə (əmlak məsuliyyətinə) cəlb edilir. Daşıyıcıya cərimə formasında mülki-hüquqi məsuliyyət tədbiri tətbiq olunur. Cərimənin miqdarı nəqliyyat nizamnamə və məcəllələri ilə müəyyən edilir. Məsələn, dəmiryol nəqliyyatında baqajın təyinat stansiyasına çatdırılma müddətini ötürülməsinə (gəcikdirilməsinə) görə dəmiryolu (daşıyıcı) hər gecikdirilən gün üçün gediş (minik) haqqının 10 faizi miqdarında cərimə ödəyir. Lakin cərimənin məbləği minik (gediş) haqqının 50 faizindən çox olmamalıdır¹.

Baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddətini ötürülməsinə görə ödənilən cərimə qanuni müstəsna dəbbə pulu hesab edilir. Göstərilən halda zərərin əvəzi ödənilmir.

Bəzən daşıyıcı daşıma zamanı hər iki pozuntu halına yol verir. Belə ki, o, baqajın salamat qalmasını təmin etmir (məsələn, baqaj zədələnilir, xarab olur, əskik çıxır və s.), digər tərəfdən baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddətini ötürür. Bu cür hallarda daşıyıcı hər bir hüquq pozuntusuna görə ayrı-ayrılıqda məsuliyyət daşıyır. Məsələn, daşıma prosesində baqaj əskik çıxır, habelə baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddəti ötürülür. Daşıyıcı həm əskik çıxmış baqajın dəyəri həcmində sərnişinə vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir, həm də cərimə ödəyir.

Daşıyıcı yalnız o halda məsuliyyət daşıyır ki, baqaj daşıyıcının təsiri üzündən itsin, zədələnsin və ya əskik çıxsın. Nəqliyyat qanunvericiliyi təqsir prezumpsiyasını müəyyənləşdirir². Belə ki, əksi sübut olunana kimi, daşıyıcı baqajın itməsinə, əskik çıxmasına və ya zədələnməsinə görə təqsirli bilinir. Əgər daşıyıcı baqajın onun təqsiri olmadan (ondan asılı olmayan səbəblərdən) itməsinə, əskik çıxmasına və ya zədələnməsinə sübut edərsə, onda o, baqajın salamat qalmamasına görə məsuliyyət daşımır. Göründüyü kimi, sübutetmə yükünü belə halda daşıyıcı çəkir.

Daşıyıcının əmlak (mülki-hüquqi) məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün əsas ola bilən hallar (baqajın itməsi, əskik çıxması və ya zədələnməsi kimi hallar) müvafiq sənədlərlə təsdiq olunur. Bu sənədlər müəyyən edilmiş qaydada tərtib edilir. Söhbət hər şeydən əvvəl, kommersiya aktından gedir. Baqaj əskik gəldiyi (çatışmadığı), ümumiyyətlə, gəlmədiyi, bir hissəsi oğurlanmış baqaj daşıyıcıya qaytarıldığı və ya zədələndiyi hallarda kommersiya aktı tərtib olunur¹.

Kommersiya aktının olmaması baqaj sahibini pretenziya və ya iddia vermək hüququndan məhrum etmir. Belə ki, bəzən daşıyıcı kommersiya aktı tərtib etməkdən boyun qaçırır. Məlum məsələdir ki, baqaj sahibi daşıyıcının hərəkətlərindən şikayət edir. Bu hallar (akt tərtib etməkdən boyun qaçırmaq və ya şikayət etməklə) sübut olunarsa, onda baqaj sahibi kommersiya aktı olmadan daşıyıcıya pretenziya və ya məhkəmə qaydasında iddia verə bilər. Baqaj sahibi daşıyıcının kommersiya aktı tərtib etməkdən boyun qaçırmasını sübut etmək üçün iki şəxsin iştirakı ilə müvafiq akt tərtib etməlidir. Bu, ən münasib sübutetmə vasitəsidir.

Avtomobil daşımalarında daşıyıcının əmlak (mülki-hüquqi) məsuliyyətinə əsas verə biləcək hallar kommersiya aktı ilə yox, müəyyən formalı aktla təsdiq edilir. Həmin akt baqaj sahibinə (sərnişinə) hüquq verir ki, o, pretenziya və ya iddia versin.

Baqajın təyinat yerinə çatdırılma müddətini ötürülməsinə görə cərimə akt əsasında ödənilir. Həmin akt baqaj sahibinin (sərnişinin) tələbi ilə dəmiryol nəqliyyatının işçiləri tərəfindən tərtib edilir².

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

1. Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998.
2. Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999.
3. Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000.
4. Гражданское право России. Курс лекций / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997.
5. Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., Часть 2. 1961.
6. Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.
7. Ермолаев В.Г., Сянов О.В. и др. Транспортное право. М., 2002.
8. Егизаров В.А. Транспортное право. М., 2002.
9. Витрянский В.В. Договор перевозки. М., 2001
10. Әліұев Е.Ә. Нәқлиyyат һүқуқунун асаѕлан. В., 2004.
11. Әліұев Е.Ә. Нәқлиyyат һүқуқу. В., 2005.

¹ Вак: ст. 165 Устава железных дорог СССР; § 280 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР (тарифное руководство № 5).

² Вак: «Нәқлиyyат һаққнда» қанунун 18-сї маддәсї; ст. 165. Устава железных дорог СССР; Аз SSR автотомобил нәқлиyyатї нїзамнамәсїнїн 134-сў маддәсї.

¹ Вак: Тікарәт Гәміцїлїлї Мәцәллісїн 312-сї маддәсїн 2-сї бәндї; ст. 168 Устава железных дорог СССР.

² Вак: § 280 Правил перевозок пассажиров и багажа по железным дорогам СССР.

**§ 1. Nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsinin
anlayışı, əhəmiyyəti, əsas cəhətləri və mülki-hüquqi
tənzimlənməsi**

1. Müqavilənin anlayışı

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan MM-i nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi anlayışını nəzərdə tutmur. Bundan fərqli olaraq köhnə 1964-cü il MM-in 34-cü fəsilinə daxil olan normalar (380-383-cü maddələr) nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdi. Həmin məcəllənin 380-ci maddəsi ekspedisiya müqaviləsinə leqal anlayış verirdi. Qüvvədə olan MM yalnız nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərini həyata keçirən ekspedиторun hüquq və vəzifələrini müəyyən etməklə kifayətlənir. Lakin MM-in ekspedиторu anlayış verən 852.1-ci maddəsinin məntiqi üsulla təfsir etdikdə görürük ki, ekspedиторla müştəri (yük göndərən) arasında münasibətlər müqavilə əsasında qaydada salınır. İkinci tərəfdən, nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinin müqavilələr əsasında həyata keçirilməsi barədə nəqliyyat qanunvericiliyində göstəriş vardır. Belə ki, qanunvericiliyə görə nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərinin şərtləri tərəflərin bağladıqları müqavilə əsasında müəyyən edilir («Nəqliyyat haqqında» qanunun 9-cu maddəsinin 1-ci və 2-ci bəndləri). Bundan əlavə, ekspedisiya müqaviləsi ayrı-ayrı nəqliyyat növləri barədə (məsələn, «Avtomobil nəqliyyatı haqqında» AR Qanunu ilə), nəqliyyat məcəllələri ilə (məsələn, AR Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi), daşıma qaydaları və digər normativ aktlarla tənzimlənir. Deməli, yeni MM-də ekspedisiya müqaviləsi anlayışı nəzərdə tutulmasa da, nəqliyyat qanunvericiliyi belə hüquqi konstruksiyanın nəqliyyat müqavilələrinə şamil edilməsini müəyyənləşdirir. MM-in 852.1-ci və 852.4-cü maddələrini nəzərə almaqla ekspedisiya müqaviləsinin leqal anlayışını formülə etmək olar.

Ekspedisiya müqaviləsinə görə bir tərəf (ekspedитор) daşıyıcı vasitə ilə yüklərin ilkin yerindən təyinat yerinə öz adından, lakin yük göndərən hesabına daşınmasını təşkil etməyi, digər tərəf (yükgöndərən) isə bu xidmət üçün müəyyən haqq ödəməyi öhdəsinə götürür. Müqavilə nəqliyyat müqavilələrinin bir növü olub, öz hüquqi təbiətinə görə müstəqil xarakterə malikdir¹. Onun başlıca təyinatı əsas nəqliyyat müqaviləsi olan yükdaşıma müqaviləsinin gerçəkləşdirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Lakin nəqliyyat ekspedisiya müqaviləsinin ilkin, yükdaşıma müqaviləsinin isə əsas (gələcəkdə bağlanmaması nəzərdə tutulan) müqavilə hesab etmək olmaz (MM-in

¹ Ekspedisiya müqaviləsinin qeyri-müstəqil müqavilə olması barədə hüquq ədəbiyyatında başqa fikir söyləyən müəlliflərə də rast gəlmək olur. Bu barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: Хасмуддинов А.И. Вспомогательные договоры на транспорте. Иркутск. 1994; Якушев В. Экспедитор и перевозчик в Российском праве: прошлое, настоящее и будущее // Хозяйство и право. 1996. № 1. с.821.

402.1-ci maddəsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, ekspedisiya xidmət göstərilməsi üzrə fəaliyyət növlərindən biridir¹. Buna görə də nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi xidmət göstərilməsi haqqında mülki-hüquqi müqavilə növlərinə aid olunur²; lakin o, bu müqavilə növləri (tapşırıq, saxlama, komissiya və digər müqavilələr) arasında müstəqil yer tutur. Odur ki, nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi müstəqil mülki-hüquqi müqavilədir³. Amma onunla xidmət göstərilməsi üzrə müqavilənin digər növləri (tapşırıq, saxlama, komissiya və digər müqavilələr) arasında oxşar cəhətlər vardır.

Nəqliyyat ekspedisiya müqaviləsi əvəzli və ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir. O, həm real, həm də konsensual müqavilə ola bilər. Əgər ekspedиторə öz adından müqavilə bağlamaq və müstəqil olaraq yükü daşıma üçün təhvil vermək ixtiyarı verilsə, real ekspedisiya müqaviləsi bağlanır. Başqa sözlə desək, ekspedитор daşımamı özü həyata keçirərsə, belə halda müqavilə real xarakterə malik olur. Qanun daşımamın ekspedитор tərəfindən yerinə yetirilməsini icazə verir (MM-in 852.3-cü maddəsi). Əgər ekspedитор müştəriyə xidmət göstərilməsi üzrə təşkilati funksiya yerinə yetirərsə, belə halda konsensual ekspedisiya müqaviləsi bağlanır. Konsensual ekspedisiya müqaviləsi tərəflər arasında razılıq əldə olunduğu andan bağlanmış sayılır. Bəzi müəlliflər göstərirlər ki, nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi yalnız konsensual müqavilə ola bilər.

Nəqliyyat ekspedisiya müqaviləsi ümumi müqavilə ola bilər (MM-in 400-cü maddəsi). Bunun üçün iki əsas əlamət olması tələb edilir:

● birincisi, nəqliyyat-ekspedisiya fəaliyyəti göstərən tərəf öz hüquqi statusuna görə kommersiya təşkilatı olmalıdır ki, bu təşkilat öz fəaliyyətinin xarakterinə görə ona müraciət edəcək hər kəslə müqavilə bağlamağa borclu olsun;

● ikincisi, bu təşkilatın həyata keçirdiyi fəaliyyət (xidmət) ümumi xarakterə malik olmalıdır⁴; istənilən şəxs ekspedisiya xidmətindən istifadə etməlidir.

**2. Nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsinin xüsusiyyətləri
və əhəmiyyəti**

Nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsinin ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu nümayəndəlik haqqında müqavilənin xüsusi növüdür⁵. Düzdür, bu

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 258.

² Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 4. М., 2004, с. 650.

³ Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 544-545; Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. М. 1965, с. 156-157; Шварц Х.И. Правовое регулирование перевозок на автомобильном транспорте. М., 1966, с. 151-152.

⁴ Müəlliflərdən prof. Q.P.Saviçev qəli formada göstərir ki, nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi ümumi müqavilədir. Hörmətli professorun söylədiyindən belə çıxır ki, bu müqavilə bütün hallarda ümumi müqavilə sayılır. Bu isə tam dəqiqliyə malik olmayan fikirdir. Nəqliyyat ekspedisiya müqaviləsi yalnız göstərdiyimiz iki şərt (əlamət) əsasında ümumi müqavilə ola bilər. Prof. Q.P.Saviçevin fikri ilə tanış olmaq üçün bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутон 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 66.

⁵ Görkəmli rus alimi G.F.Şerşeneviç ekspedisiya müqaviləsinin nümayəndəlik münasibətləri yaratmasını hələ XX əsrin əvvəllərində göstərmişdir. bax: Шаршеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). М., 1995, с. 185.

müqaviləni nümayəndəliyin klassik forması hesab etmək olmaz¹. Ona görə ki, klassik formalı nümayəndəlikdə nümayəndə təmsil edilən adından əqd bağlayır və bu, təmsil edilən şəxs üçün hüquqi nəticəyə səbəb olur (MM-in 359.1-ci maddəsi). Lakin bundan fərqli olaraq ekspeditor **öz adından, lakin yük göndərəninin hesabına** hərəkət edir. Bu cəhət ekspedisiya müqaviləsinin **komissiya müqaviləsinə** çox yaxınlaşdırır. Komissiyonçu da ekspeditor kimi öz adından, lakin komitentin hesabına hərəkət edir. Təsədüfi deyildir ki, qanun ekspeditoru **naqliyyat komissiyonçusu** adlandırır (MM-in 852-ci maddəsi). Hətta bəzi ölkələrin, məsələn, Fransanın naqliyyat hüququ «ekspeditor» anlayışı əvəzinə, «komissiyonçu» termini işlədir; bu ölkədə naqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi komissiya müqaviləsinin növü hesab edilir².

Komissiya müqaviləsi kimi naqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi **gizli (dolay) nümayəndəlik** yaradır. Belə ki, ekspeditor yük göndərəninin mənafeyinə uyğun, lakin öz adından hərəkət edir. Bununla belə, bu müqavilələr arasında mühüm fərqlər vardır. Belə ki, komissiyonçu yalnız əqdler (hüquqi hərəkətlər) bağlayırsa, ekspeditor **həm hüquqi, həm də faktiki hərəkətlər** edir. Tapşırıq müqaviləsindən də bəzi xüsusiyyətlərinə görə ekspedisiya müqaviləsi fərqlənir. Belə ki, tapşırıq müqaviləsi həm əvəzli, həm də əvəzsiz olduğu halda, ekspedisiya müqaviləsi **həmişə, bütün hallarda əvəzli müqavilə növünə** şamil edilir. Ekspedisiya müqaviləsinin əvəzli olması mütləq xarakterə malikdir. Ona görə ki, ekspedisiya əqdi kommersiya (ticarət) əqdi³ və ya sahibkarlıq əqdi hesab edilir⁴; sahibkarlıq (kommersiya) əqdi isə həmişə əvəzli olur. İkinci tərəfdən, ekspedisiya kommersiya əməliyyatıdır; kommersiya əməliyyatının əsas prinsipi isə əvəzli olmaqdır. Ekspedisiya müqaviləsinin öz məzmununa görə ona yaxın olan nümayəndəlik haqqında müqavilələrdən fərqləndirməyə imkan verən başqa bir mühüm xüsusiyyəti də vardır. Bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, naqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi **həmişə yükün daşınması** ilə bağlı olur.

Naqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi bəzi mülki-hüquqi müqavilələrin xüsusiyyətlərini və əlamətlərini ifadə edir. Məsələn, ekspeditor yükləmə-boşaltma işlərini yerinə yetirdikdə **podrat müqaviləsinin** əlamətini özündə əks etdirir. Onun tərəfindən yük naqliyyat təşkilatına (daşıyıcıya) təhvil verildiyi zaman əmələ gələn münasibətlər hüquqi cəhətdən qaydaya salınanda və rəsmiləşdiriləndə ekspedisiya müqaviləsinin **tapşırıq müqaviləsinin** xüsusiyyətini ifadə etməsinə görünür. Təsədüfi deyildir ki, İtaliya hüququna görə ekspeditor müştərilərlə münasibətini tapşırıq müqaviləsi ilə rəsmiləşdirir; buna görə də İtaliya-da ekspedisiya müqaviləsinə tapşırıq müqaviləsi kimi baxılır⁵. Yükün göndəril-

məsinə kimi onun anbarda saxlanması **saxlama müqaviləsinin** əlamətinə uyğun gəlir. Əgər naqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi daşınmanın ekspeditor tərəfindən həyata keçirilməsini nəzərdə tutarsa, onda bu müqavilə **daşıma müqaviləsinin** xüsusiyyətinə malik olur. Lakin müxtəlif müqavilələrin bəzi əlamət və xüsusiyyətlərini özündə əks etdirsə də, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, **ekspedisiya müqaviləsi müstəqil mülki-hüquqi müqavilədir**.

Daşıma ekspeditorun özü tərəfindən həyata keçirildiyi hallarda, söz yox ki, ekspeditor öz adından daşıma müqaviləsi bağlamaq ixtiyarına malik olur. Belə ki, ekspeditorun öz-özü ilə müqavilə bağlaması məntiqlikə uyğun gəlir. Belə halda o, **kommersiya nümayəndəsi** kimi çıxış edir (MM-in 361.3-cü maddəsi)¹. Müqavilə isə həm daşıma, həm də ekspedisiya müqaviləsinin elementlərini özündə birləşdirən **qarışıq müqaviləyə** çevrilir (MM-in 390.4-cü maddəsi). Belə halda hər iki müqavilə haqqında normalar tətbiq edilir.

Naqliyyat ekspedisiya müqaviləsi böyük əhəmiyyətə malik olan hüquqi konstruksiyadır. Bu hüquqi konstruksiyanın əsas təyinatı ondan ibarətdir ki, həmin müqavilə yük göndərənini ona xas olmayan yük göndərmə prosesinin təşkili üzrə əməliyyatlardan azad edir. Harada ki, yükdaşıma münasibəti əmələ gəlir, orada ekspedisiya müqaviləsindən istifadə oluna bilər. Bu elə bir müqavilədir ki, o, ekspeditora yükü ilkin yerindən təyinat yerinə daşınmasını təşkil etmək vəzifəsi həvalə edir. Ekspeditor **daşıyıcı ilə yük göndərən arasında vasitəçi kimi çıxış edir**. Çox vaxt göndərilən yüklərin həcmi o qədər çox olur ki, bu yüklərin göndərilməsinin yük sahibi tərəfindən yerinə yetirilməsi onun üçün çox «əzab-əziyyətli» və iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan bir işə çevrilir. Yük göndərilməsi işini effektiv və iqtisadi cəhətdən sərfəli təşkil etmək sarışta², xüsusi hazırlıq və müvafiq səlahiyyəti olan vasitəçi şəxslərin həyata keçirdiyi fəaliyyətdən istifadə olunmasını tələb edir; bu cür fəaliyyətə naqliyyat ekspedisiyası deyilir³. **Naqliyyat ekspedisiyası** (latınca «*exreditio*» - yollama, göndərmə) dedikdə yük göndərən və daşıyıcı arasında vasitəçi kimi çıxış edən ekspeditorun yükün daşınması ilə bağlı həyata keçirdiyi xidmət üzrə fəaliyyət başa düşülür. Naqliyyat-ekspedisiya xidməti isə ekspedisiya müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Bu müqavilə yük göndərən sahibkarı yükdaşıma ilə bağlı problemlərdən azad edir, ona öz naqliyyat əməliyyatlarını daha rəasional təşkil etmək və yerinə yetirmək imkanı verir. Naqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi hüquqi konstruksiyanın əhəmiyyəti də mehiz bununla şərtlənir.

Ekspedisiya münasibətlərini mülki-hüquqi tənzimləmə mənbələri müxtəlifdir. Qüvvədə olan MM yalnız naqliyyat-ekspedisiya müqaviləsinin bağlanmasıda iştirak edən ekspeditorun vəzifələrini və hüquqlarını müəyyən edir, onun daşdığı məsuliyyətin əsaslarını nəzərdə tutur. Odur ki, ekspedisiya fəaliyyəti əsasən **naqliyyat nizamnamə** və məəcəllələri ilə **tənzimlənir**. Məsələn, Daxili Su Naqliyyatı Nizamnaməsinin, Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin və «Avto-

¹ Gəlin, klassik formalı nümayəndəliyin, yəni birbaşa nümayəndəliyin, habelə dolay (gizli) nümayəndəliyin əsas cəhətlərini xatırlayaq. Bunun üçün kitabın komissiya müqaviləsi barədə fəsilinə bax.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К. К. Ячичев. М., 1966, с. 424.

³ Бушев А. Ю., Макарова О. А., Полондопуло. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. М., СПб., 2003, с. 75.

⁴ Белов А. П. Международное предпринимательское право. М., 2001, с. 50-51.

⁵ Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Отв. ред. К. В. Холопов. М., 2000, с. 549.

¹ V.V.Vitryanski bunun əksi olan bövqədə durur (Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 4. М., 2004, с. 683-684).

² Naqliyyat ekspedisiyası fəaliyyəti Prezidentin 4 oktyabr 1997-ci il tarixli 637 sayılı fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisensiya) tələb olunan fəaliyyət növləri və onları verən icra hakimiyyəti orqanlarının siyahısının» 19-cu bəndinə görə xüsusi razılıq tələb olunan fəaliyyət növü sayılırdı (bax: AR QK V cild s. 26). İndi həmin növü göstərilən siyahıdan çıxarılmışdır.

mobil nəqliyyatı haqqında» AR Qanununun müvafiq maddələri ekspedisiya münasibətlərinə toxunur. «Nəqliyyat haqqında» qanunun 9-cu maddəsinin 2-ci bəndi mühüm əhəmiyyətə malik olan belə bir göstəriş ifadə edir ki, nəqliyyat - ekspedisiya xidmətlərinin şərtləri, həmçinin tərəflərin məsuliyyəti onların bağladıkları müqavilə əsasında müəyyən edilir.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Müqavilənin bağlanması iştirak edən tərəflər

Ekspedisiya müqaviləsi iki tərəf arasında hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir: ekspeditor; yükçü (müşəri). Ekspeditor üçüncü şəxslər (daşıyıcılar) vasitəsi ilə yüklərin ilkin yerindən təyinat yerinə daşınmasını öz adından, lakin yükçünün hesabına təşkil edən şəxsdir (MM-in 852.1-ci maddəsi). Ekspeditor rolunda təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən **hüquqi şəxslər (kommersiya təşkilatları)**, habelə **hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər** çıxış edə bilərlər. Nəqliyyat-ekspeditor xidmətləri üzrə lisenziya (xüsusi icazə) alınması tələb olunmur.

Ekspeditor kimi həm müstəqil kommersiya təşkilatları, həm də yük daşıyanın özü çıxış edə bilər. **Yük daşıyan ekspeditor** dedikdə su, avtomobil, dəmir yolu nəqliyyatının ekspedisiya agentlikləri və kontorları, dəniz limanları və s., **yeni nəqliyyat təşkilatının xüsusi struktur bölmələri** başa düşülür. Məsələn, dəniz daşımalarında ekspeditor qismində dəniz limanları çıxış edə bilər. Avtomobil daşımalarında çox vaxt ekspeditor kimi **daşıyıcının** özü fəaliyyət göstərir.

Müşəri (yük göndərən) rolunda həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər ekspedisiya müqaviləsi bağlaya bilərlər. Yük göndərən nəqliyyat-daşıma problemlərindən azad olmaq istəyən və buna görə də ekspedisiya xidməti göstərilməsinə ehtiyacı olan şəxsdir. Müvafiq sənədlərin rəsmiləşdirilməsi də daxil olmaqla yükü daşıyıcıya verilməsi ilə bağlı olan bütün məsələlərdən azad olmaq niyyəti müşərinin ekspedisiya müqaviləsindən istifadə etməsinə şərtləndirir.

2. Müqavilənin predmeti

Müqavilənin predmetini yükün ilkin yerindən təyinat yerinə **daşınmasını təşkil etməkdən** ibarət olan **xüsusi növ xidmət** təşkil edir; həmin xidməti ekspeditor müşəriyə göstərir; ona **ekspedisiya xidməti** deyilir. Buna görə də müqavilənin predmetini ekspedisiya xidməti təşkil edir. **Bu xidmətin əsas təyinatı** yükdaşıma müqaviləsinin həyata keçirilməsini şərtləndirən **yükdaşıma prosesini təşkil etməkdən** ibarətdir. Ekspeditor tərəfindən göstərilən xidmət növləri olduqca müxtəlifdir. MM bu cür xidmət növlərinin qəti siyahısını nəzərdə tutmur. Lakin göstərilən xidmət növlərini iki qrupa (növe) bölmək olar: faktiki xarakterli hərəkətlər; hüquqi xarakterli hərəkətlər¹.

Faktiki xarakterli hərəkətlərə şamil edilir:

- yükün yüklənməsi və boşaldılması;

- yükün vəziyyətini yoxlamaq;
- yükü saxlamaq;
- yükün stansiyaya (limana) çatdırılması;
- yükü qablaşdırmaq və nişanlamaq (damğalamaq);
- yükün alınçının ünvanına daxil olması barədə ona məlumat vermək və s.

Hüquqi xarakterli hərəkətlərə aiddir:

- öz adından yükdaşıma müqaviləsi bağlamaq;
- daşıma haqqını ödəmək;
- hesablaşma, sığorta və gömrük əməliyyatları aparmaq;
- nəqliyyat sənədlərini rəsmiləşdirmək;
- kommersiya aktının tərtibində iştirak etmək.

Ekspeditorun göstərdiyi xidmətin **əsas rola malik olub-olmamasına görə** ekspedisiya xidmətinin iki növü fərqləndirilir: əsas xidmət; əlavə xidmət. **Əsas ekspedisiya xidməti** nəqliyyat sənədlərinin rəsmiləşdirilməsini, eləcə də daşıma müqaviləsinin bağlanmasını əhatə edir. Yükün göndərilməsi ilə bağlı olan digər xidmət növləri **əlavə ekspedisiya xidməti** hesab edilir. Məsələn, yükü boşaltmaq, yükləmək, qablaşdırmaq, nişanlamaq, sığorta əməliyyatları aparmaq və s.

Həcminə görə ekspedisiya xidməti iki cür olur: tam ekspedisiya xidməti; qismən ekspedisiya xidməti. **Tam ekspedisiya xidməti** odur ki, bu növ xidmətə görə ekspeditor bütün əməliyyatların həyata keçirilməsini öhdəsinə götürür. Bu növ xidmət «anbardan anbara» qaydasını, yəni yükün yükçününərin anbardan yük alanın anbarına daşınmasını əhatə edir və nəzərdə tutur.

Qismən ekspedisiya xidməti odur ki, bu növ xidmət kompleks və bütün ekspedisiya xidmətini yox, yalnız bir sıra əməliyyatların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, yükün qablaşdırılması, nişanlanması, stansiyaya (limana, aeroporta) çatdırılması, daşıyıcıya təhvil verilməsi və s. kimi əməliyyatlar qismən ekspedisiya xidmətinə aiddir¹.

3. Müqavilənin digər elementləri

Müqavilənin forması barədə MM hər hansı bir göstəriş ifadə etmir. Ona görə də ekspedisiya müqaviləsinin forması əqdin forması barədə qaydalarla tənzimlənir.

Ekspedisiya müqaviləsi əsasən **sade yazılı formada** bağlanır. Tərəflər adi bir sənəd tərtib edir və onu imzalayırlar. MM-in 329.1-ci maddəsinin müəyyən etdiyi qaydada müqavilə tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə **notariat qaydasında təsdiqlənə** bilər. Zəruri hallarda, eger ehtiyac olarsa, **müşəri ekspeditora etibarnamə verə** bilər. Lakin çox vaxt bu tələb olunmur. Belə ki, ekspeditor öz adından çıxış edir.

Müqavilənin qüvvədə olma müddəti həyata keçirilən ekspedisiya xidmətinin birdəfəlik və ya uzun müddət yerinə yetirilməsindən asılı olaraq müəyyən edilir. Birdəfəlik ekspedisiya tapşırığı ilə olur ki, o, əməliyyatın ancaq bir dəfə yerinə yetirilməsini tələb edir. Belə halda **birdəfəlik ekspedisiya müqaviləsi**

¹ Tam və qismən ekspedisiya xidməti barədə daha ətraflı: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 546.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 258.

bağlanır. Nəqliyyat-ekspedisiya xidmətinə həmişəlik, qeyri-epizodik, mütəmadi olaraq ehtiyac və tələbat olduqda, **uzunmüddətli xarakterə** malik olan ekspedisiya müqaviləsi bağlanır.

Ekspedisiya müqaviləsinin qiymətli ekspeditorun öz xidmətləri üçün aldığı haqqı ifadə edir. Müqavilənin qiymətli tərəflərin razılığı ilə müqavilə əsasında müəyyən edilir. Xidmət haqqı tariflərlə də müəyyən edilə bilər. Xidmət haqqı xüsusən aşağıdakılardan ibarət ola bilər (MM-in 852.4-cü maddəsi):

- daşıyıcılara verilən **haqqın məbləğindən faiz dərəcəsi**;
- daşımanın dəyəri və ekspeditorun haqqı da daxil olmaqla, **əvvəldən axıradək daşıma xərcləri üçün haqq**.

Ümumiyyətlə, nəqliyyat-ekspedisiya xidmətinin şərtləri, əgər qanunvericilikdə başqa hallar nəzərdə tutulmazsa, ekspedisiya müqaviləsi əsasında müəyyən edilir («Nəqliyyat haqqında» qanunun 9-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Ekspeditorun vəzifəsi

Ekspeditorun əsas vəzifəsi **yükün ilkin yerindən təyinat yerinə daşınmasını təşkil etməkdən** ibarətdir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi bir neçə tələbi (şərti) əhatə edir:

- müəyyən nəqliyyat növü və marşrutu seçmək;
- öz adından yük daşıma müqaviləsi bağlamaq;
- yükün göndərilməsini və onun təyinat yerində alınmasını təmin etmək;
- əgər bir neçə müştərinin göndərdiyi yükün aralıq və son təyinat yerləri eyni olarsa, bu yükləri qruplaşdırmaqla nəqliyyat vasitəsi təşkil etmək;
- hesablama, sığorta, gömrük əməliyyatlarını həyata keçirmək, xaricə göndərilən yük üçün icazə, sertifikat, sanitariya şəhadətnaməsi və digər sənədlər almaq;

- yolda yükü müşayiət etmək;
- yükü yükləmək və boşaltmaq;
- rüsum, yığım və digər xərcləri ödəmək;
- yükü təyinat yerində saxlamaya vərək və s.

Ekspeditorun ikinci əsas vəzifəsi **yük göndərənə mənafeini qorumaqdan və onun göstərişlərinə əməl etməkdən** ibarətdir. O, yük göndərənə göstərişlərini dəqiq olaraq icra etməlidir. Ekspeditorun ixtiyar yoxdur ki, o, yük göndərənə göstərişlərindən kənara çıxsın. O, buna görə məsuliyyət daşıyır.

Ekspeditorun daşdığı vəzifələrdən biri onun ekspedisiya xidmətinə həyata keçirdiyi zaman **qarşıya çıxan bütün çətinliklər barəsində yük göndərənə məlumat verməsindən** ibarətdir. Bu vəzifənin mövcudluğu yük daşıma müqaviləsinin icra olunmasına, ümumiyyətlə, yük daşınmasına mane olan halları dəf etmək üçün bəzən say göstərilməsini təmin edir. Yükün təyinat yerinə çatmasına maneçilik törədən və ya bunun üçün təhlükə yaradan hər hansı bir hal barəsində məlumat alan kimi yük göndərənə ekspeditor birlikdə müvafiq tədbirlər görür və qarşıya çıxan çətinliyi dəf edir.

Ekspeditor daşımını özü həyata keçirdikdə **daşıyıcının hüquq və vəzifələrinə**, daşımanı daşıyıcı yerinə yetirdikdə isə daşıyıcı ilə münasibətdə **yük**

göndərənə hüquq və vəzifələrinə malik olur. Qeyd etməliyik ki, tam nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi bağlananda ekspeditorun üstünə düşən vəzifələrin dairəsi daha geniş olur. Belə ki, bu növ müqaviləyə görə ekspeditor daşımını təşkil edir, yükün daşınmasını həyata keçirir və digər əməliyyatları aparır. Buna görə də bu müqavilənin hüquq ədəbiyyatında «xüsusi növ daşıma müqaviləsi», «daşınmanın təşkili haqqında müqavilə» və ya «ümumi daşıma müqaviləsi» adlandırmaq təklif olunur¹.

2. Müştərinin vəzifələri

Müştərinin daşdığı vəzifələrdən biri **yükü göndərmək üçün ekspeditora vərəkədən** ibarətdir. Yalnız yükü aldıqdan sonra ekspeditor ekspedisiya xidmətinə həyata keçirmək imkanı əldə edir.

Müştərinin əsas vəzifəsi **ekspeditorun xidmət haqqını** ödəməkdən ibarətdir. Xidmət haqqı qabaqcadan da, ekspedisiya xidməti yerinə yetirildikdən sonra da ödənilə bilər. Bununla bərabər o, həm də ekspeditorun öz fəaliyyətini həyata keçirdiyi zaman çəkdiyi **kompensasiya xarakterli xərclərin evezini** ödəməlidir. Bu cür xərclərə aiddir: daşıma haqqını ödəmək; yükün yükləmə və boşaltma haqqını vərək; yükün saxlanması üçün rüsum ödəmək; sığorta haqqını vərək.

Müştərinin daşdığı vəzifələrdən biri onun **yükü ekspeditordan qəbul etməsidir**. Təyinat yerinə çatan kimi ekspeditor müştəriyə (yük alana) yükün gəlməsi, yəni yükün təyinat yerinə çatması barədə məlumat verir. Bundan sonra müştəri yükü ekspeditordan qəbul edir.

§ 4. Müqavilənin xitam olunması. Əmlak məsuliyyəti

Müqavilə müxtəlif əsaslara görə xitam oluna bilər. Ümumi qaydaya görə ekspedisiya müqaviləsi **onun lazımcına icra edilməsi nəticəsində** ləğv edilir. Bundan əlavə, ekspedisiya müqaviləsinin ləğv edilməsi **tərəflərin razılığı** ilə də mümkündür.

Nəqliyyat ekspedisiya müqaviləsi **nümayəndəlik haqqında müqavilədir**. Nümayəndəlik haqqında müqavilələrin (tapşırıq, komissiya müqavilələrinin) isə belə bir mühüm və əsas xüsusiyyəti vardır ki, **həmin müqavilənin iştirakçıları istənilən vaxt müqaviləni ləğv edə bilərlər**. Məsələn, komissiya müqaviləsinə bağlayan tərəflər - komitent və ya komisyönçü istənilən vaxt müqaviləni xitam edə bilərlər (MM-in 821.2-ci maddəsi). Ekspeditor da komisyönçü kimi öz adından, lakin qarşı tərəfin hesabına hərəkət edir. O, **nəqliyyat komisyönçüsüdür**. Bu onu göstərir ki, ekspedisiya müqaviləsi komissiya müqaviləsinə oxşayır. Ona görə də **komissiya müqaviləsinin ləğv olunması haqqında qaydanı ekspedisiya müqaviləsinin xitam olunmasına da şamil etmək** olar. Belə ki, nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsinin bağlayan tərəflər **istənilən vaxt müqaviləni ləğv edə bilərlər**. Bunun üçün tərəflər müqavilənin ləğvinə dair bildiriş vərəlidirlər. Əgər bildiriş müştəri vərərsə, onda o, komisyönçünü **çəkdiyi xərclərin evezini ona ödəməlidir** (MM-in 821.2-ci maddəsi).

¹ Ходунов М.Е. Правовое регулирование деятельности транспорта. М., 1965, с. 165.

Nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsi üzrə **tərəflərin məsuliyyəti** öhdəliklərin icra edilməməsi üçün məsuliyyət haqqında ümumi qaydaya əsaslanır (MM-in 23-cü fəslə). Əgər müqavilədə iştirak edən tərəflər öz müqavilə öhdəliyini pozmuş olarlarsa, onlar **təqsirdən asılı olaraq məsuliyyət** daşıyırlar. Lakin ekspektor müqavilə öhdəliyini lazımcına icra etməzsə və ya icra etməzsə, onda o, lazımcına icranın qarşısını almaz qüvvənin, yəni həmin şəraitdə fəvqəladə və qarşısı alınmaz bilməyən halları, habelə təqsirdən asılı olmayan səbəblər nəticəsində baş verdiyini sübuta yetirsə, **məsuliyyət** daşımır.

Ekspeditor müqavilə öhdəliyinin icra edilmədiyi bütün hallar üçün müştəri qarşısında cavabdehdir. O, **tam əmlak məsuliyyəti** daşıyır. Belə ki, o, müştəriyə dəymiş **zərərin əvəzini ödəməyə boruldu**r. Məsələn, ekspeditorun hərəkəti nəticəsində yükün salamatlığı təmin edilmir, yeni göndərilən kimi yük itir, zədələnir və ya xarab olur. Bu cür halda **zərərin əvəzinin tam ödənilməsi prinsipi** tətbiq edilir. Ekspeditor vurulmuş ziyanın əvəzini ödəməlidir.

Bununla bərabər, ekspedisiya müqaviləsinin şərtlərinin pozulması bezi hallarda ekspeditordan yox, daşıyıcıdan asılı olur. Daşıyıcının təqsiri nəticəsində yükün təyinat yerinə çatdırılması gecikdirilə, yük itə, əskik gələ və ya zədələne bilər. Belə halda **müştəri qarşısında məsuliyyəti daşıyıcı yox, daşıyıcı ilə yükəndərən arasında vasitəçi kimi çıxış edən ekspeditor daşıyır**. Ona görə ki, ekspeditor daşıyıcıların təqsiri üçün də məsuliyyət daşıyır (MM-in 825.5-ci maddəsi). Bu **vicdanlı daşıyıcı seçməyə görə ekspeditora tətbiq edilən mülki-hüquqi sanksiyadır**.

Bu və ya digər hallarda müştəri qarşısında ekspeditor yükün itməsinə, əskik çıxmasına və zədələnməsinə (xarab olmasına) görə **daşıyıcının cavabdeh olduğu məsuliyyət** həcmində məsuliyyət daşıyır (MM-in 859-cu maddəsi və «Nəqliyyat haqqında» qanunun 18-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, ekspeditor daşıyıcının təqsiri nəticəsində **vurulmuş faktiki zərərin əvəzini** ödəyir (itməmiş və ya əskik çıxan yükün dəyəri, yük zədələndikdə isə onun dəyərini azaldığı məbləğ, yükü bərpa etmək mümkün olmadıqda isə onun tam dəyəri müştəriyə verilir).

Nəqliyyat ekspedisiya müqaviləsi üzrə məsuliyyət həm də **dəbbə pulunun ödənilməsinə** ifadə oluna bilər. Məsələn, daşıyıcının təqsiri nəticəsində yükün təyinat məntəqəsinə çatdırılması gecikdirilir. Və yaxud daşıyıcı dəmir yolu ilə yükü göndərmək üçün vaqon vermə və buna görə də ekspeditor yükü göndərə bilmir. Bu cür hallarda ekspeditor müştəriyə dəbbə pulu (cərimə) ödəməlidir. Müştəriyə vurulmuş ziyanı ödəyən və ya cərimə verən ekspeditor (əgər ziyanın əmələ gəlməsinə daşıyıcının təqsirli hərəkətləri səbəb olarsa) sonra **daşıyıcıya rəqəb tələb irəlilə sürə bilər**.

Bununla bərabər, **bezi halda ekspeditor daşıyıcının təqsiri üçün məsuliyyət daşımır**. Belə ki, ekspeditor yükün daşınması üçün vicdanlı daşıyıcı seçdiyi hallarda daşıyıcının təqsiri üçün məsuliyyət daşımır¹. Bunun üçün o, bu həli sübuta yetirməlidir (MM-in 852.5-ci maddəsi). Deməli, ekspeditor müştəri

qarşısında vicdansız daşıyıcı seçdiyinə görə həmin daşıyıcının təqsiri üçün məsuliyyət daşır. Vicdansız daşıyıcı öz üzərinə düşən öhdəlikləri lazımcına yerinə yetirməyən və ya bu öhdəlikləri icra etməyən şəxsdir¹.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Андреев В.К. Транспортно-экспедиционное обслуживание. М., 1977.
Витрянский В.В. Договор купли-продажи, мены, аренды, без возмездного пользования, перевозки, транспортной экспедиции. Расчеты. М., 1996.

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000 (гл. 44, § 5).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл. 38, § 7).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (гл. 12).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (гл. 18, § 10).

Гражданское право. Учебник. /Под ред. С.П.Гришаева. М., 1997 (гл. 22, § 8).

Хаснудинов А.И. Вспомогательные договоры на транспорте. Иркутск, 1994.

Якушев В. Экспедитор и перевозчик в Российском праве: прошлое, настоящее и будущее // Хозяйство и право. 1996 №1.

Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 4. М., 2004.

¹ Bu qayda Almaniya, Fransa və digər ölkələrin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur («Экономика и организация внешнеторговых перевозок. Учебник / Отв.ред. К.В.Холопов. М., 2000, с. 549).

¹ Xarici ölkələrdə geniş inkişaf etməsinə, rol və əhəmiyyətinin böyük olmasına nəzərə alaraq nəqliyyat ekspedisiya müqaviləsinin Mülki Məcəllə səviyyəsində tənzimlənməsini vacib məsələ sayırıq; burada həmin müqavilələrin anlayışını, onun hüquqi əlamətlərini müəyyənləşdirən normalar nəzərdə tutulmalıdır.

§ 1. Turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilənin
anlayışı, xüsusiyyətləri, elementləri və əhəmiyyəti

1. Turizmin anlayışı

İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında mülki hüququn subyektlərinə cürbəcür xidmətlər göstərilir. Həmin xidmətlərə aiddir: rabitə xidməti; tibbi xidmət; auditor xidməti; hüquqi xidmət; ictimai işə xidməti; mehmanxana xidməti; sanatoriya-kurort xidməti və s. Vətəndaşlara göstərilən xidmət növlərindən biri **turist xidməti** adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, **xidmətlərin ticarəti haqqında Baş saziş** (bu saziş Ümumdünya Ticarət Təşkilatı sistemində qüvvədədir) 160 xidmət növünün siyahısını verir ki, onlardan beşi əsas xidmət növü (maliyyə xidməti; nəqliyyat xidməti; beynəlxalq rabitə; əmək xidməti və nəhayət, turizm) sayılır¹.

Turizm fəaliyyəti xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən sahibkarlıq fəaliyyəti növüdür². Turizm fransızca «*tourisme-tour*» ifadəsindən olub, «*gəzinti*», «*seyretmə*», «*səyahət*», «*səfər*» mənalarını ifadə edir³. Bu anlayış iki mənada işlədilir⁴. Birinci mənada turizm dedikdə fiziki cəhətdən möhkəmlənmək və sağlam olmaq məqsədi ilə həyata keçirilən **idman növü – qrup formasında səfər** başa düşülür. Bu baxımdan turizmin dağ, su, piyada və xizək turizmi kimi növləri fərqləndirilir. İkinci mənada turizm **həm istirahət və dincəlmək məqsədi ilə, həm də biliyi artırmaq, görüş dairəsini genişləndirmək niyyəti ilə həyata keçirilən səyahət növü** anlayışı əhatə edilir. Başqa sözlə desək, **turizm** dedikdə, bir qayda olaraq, ölkə daxilində və ya xarici dövlət ərazisində xüsusi olaraq təşkil edilən və bəzi hallarda fərdi xarakter daşıyan ehtiyat səyahət başa düşülür ki, bu səyahət özündə istirahətlə idmanın elementlərini və biliyi artırmaq funksiyasını birləşdirir⁵.

Beynəlxalq münasibətlər təcrübəsində turizm ümumi anlayış kimi işlədilir. O, fiziki şəxslərin özlərinin daimi yaşadıkları yerdən müvəqqəti olaraq başqa yerə getmələrinin bütün formalarını əhatə edir. Turizm dedikdə sağlamlıq, bilik və ya professional-ışğugüzar məqsədlər üçün başqa yerə edilən müvəqqəti səyahət başa düşülür⁶. Əgər səyahət ölkə daxilində həyata keçirilərsə, bu cür səyahətə sadəcə olaraq **daxili turizm**, yox, əgər səyahət həyata keçirilməsi

xarici dövlətin ərazisi ilə bağlı olarsa, buna **beynəlxalq (xarici) turizm** deyilir. Həm daxili, həm də beynəlxalq turizm ehtiyat səyahətdir ki, həmin səyahət özündə dörd cür funksiyayı (vəzifəni) birləşdirir:

- **istirahət etmək və dincəlmək funksiyasını;**
- **fiziki cəhətdən möhkəmlənmək və sağlamlığın qayğısına qalmaq funksiyasını;**
- **maarifləndirici funksiyayı** (ölkənin tarixi, görkəmli yerləri və mədəni səmərə abidələri ilə tanış olmaqla biliyini artırmaq və görüş dairəsini genişləndirmək funksiyasını);
- **dini məqsədlər funksiyasını** (dini ziyarətgahlara, həccə getmək və s.).

Turizm sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən vasitələrdən biridir. Bəzi ölkələr bu fəaliyyət növündən külli miqdarda gəlir əldə edir. ABŞ, İtaliya, İspaniya, Avstriya, Fransa, Böyük Britaniya və digər ölkələrdə turizm iqtisadiyyatın ən yüksək rentabelli sahəsinə təşkil edir. Dünya miqyasında beynəlxalq turizmdən əldə edilən gəlir demək olar ki, neft və neft məhsullarının, elektrik avadanlıqlarının ixracından götürülən gəliri ötüb keçmişdir. Məsələn, bu məbləğ televiziya və radio aparatlarının ixracından əldə edilən gəlirdən 3 dəfə artıqdır. Dünya təsərrüfatının bu sahəsindən götürülən illik ümumi gəlir 3 trilyon ABŞ dollarından çoxdur¹.

İspaniya və İtaliya ildə 50 milyon turist qəbul edir. Bu ölkələr xarici turizmdən hər il 25 milyard dollar gəlir götürürlər. 9 milyona yaxın əhəli olan Avstriyaya hər il 9 milyon turist gəlir. Turizmdən bütdcəyə daxil olan pul vəsaiti bu ölkədə 15 milyard dollardan çoxdur.

Ümumdünya Turist Təşkilatının (UTT-nin) ekspertlərinin verdiyi proqnoza görə 2010-cu ilə kimi beynəlxalq turizm xətti ilə ölkələrə gələn turistlərin sayı 937 milyona çatacaqdır; 2005-ci ilə kimi turizmdən daxil olan valyutanın 7.2 tril. dollara kimi artması proqnozlaşdırılmışdır².

Müasir turizm tam və bütöv bir sənayedir. O, özündə mehmanxana təsərrüfatını, yeyinti sənayesini, hava, dəniz yolu və avtomobil nəqliyyatını, meişət xidmətlərini, tarixi-memarlıq abidələrinin saxlanması, bərpa edilməsini və qorunmasını və digər sahələri birləşdirir³.

Ölkəmizdə turizm bazan formalaşır. Bu bazanın hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində «**Turizm haqqında**» **AR-in 4 iyun 1999-cu il tarixli qanununun** rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Qanun turist fəaliyyətinin əsaslarını, turizm ehtiyatlarından effektiv və səmərəli istifadəni qaydalarnı müəyyən edir. Bununla bərabər, bu qanun turizm sahəsində yaranan münasibətləri nizama salır, habelə turizm bazarının hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə yönələn dövlət siyasəti prinsiplərini nəzərdə tutur.

Qanunda turizmin anlayışı verilir⁴. **Turizm** dedikdə, Azərbaycan Respubli-

¹ Daha ətraflı: *Вельямино Г.М.* Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004, с. 309; с. 213-214.

² AR prezidentinin 2006-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş siyahıya görə turizm xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinə aid olunur.

³ *Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехуна, С.М.Локшиной, Ф.Н.Петрова. М., 1985. с.512.*

⁴ *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. М., 1988. с.660.

⁵ *Словарь иностранных слов.* Москва. 1985. с.512.

⁶ *Краткий словарь международной туристской терминологии.* М., 1980. с.40.

¹ *Мишутин В., Воутелю Ю.* Российский турбизнес и малое предпринимательство // Бизнес для всех. 1996. №4, с. 13.

² *Внешнеэкономический бизнес в России: Справочник.* М., 1997, №4, с. 13.

³ *Сенин В.С.* Организация международного туризма. М., 1999.

⁴ Ədəbiyyatda da turizmin anlayışı verilir. Məsələn, müəlliflərdən *N.I. Kabuşkin* turizmə turist təşkilatlarının və vasitəçilərinin fəaliyyətini özündə birləşdirən iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi anlayış verir (*Kabuşkin N.I.* Менеджмент туризма. Учебное пособие. Минск, 1999, с. 13).

kası vətəndaşlarının, əcnəbilərin (xarici vətəndaşların) və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin istirahət, sağlamlıq, tanış olmaq, biliyini artırmaq, idman, işgüzar-professional və dini məqsədlər üçün daimi yaşadığı yerdən müvəqqəti gəlməsi (səyahəti) başa düşülür¹. Həmin şəxslərin gəldikləri yerdə qılluq vəzifələrini icra etmələrinə, habelə haqqı ödənilən fəaliyyətlə məşğul olmalarını turizmin mövcudluğunu istisna edir. Göstərilən hərəkətlərdən hər hansı biri yerinə yetirilərkən turizmdən söhbət gedə bilməz.

Turizmin bir neçə növü fərqləndirilir. Biz bir az əvvəldə daxil və xarici (beynəlxalq) turizm haqqında danışdıq. Bunlardan əlavə, turizmin giriş, sosial və özəfəaliyyət (həvəskar) adlı növlərini də ayırmaq olar. **Giriş turizmi** Azərbaycan Respublikasında yaşaymayan vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası hüdüdlərində həyata keçirdikləri səyahətdir. Sosial turizm elə bir səyahətdir ki, bu cür səyahət dövlət tərəfindən sosial ehtiyacları üçün ayrılmiş vəsait hesabına həyata keçirilir. **Özfəaliyyət (həvəskar) turizmi** dedikdə isə, bir yerdən başqa yere səfər etmənin fəal üsullarından istifadə etməklə turistlər tərəfindən müstəqil olaraq təşkil edilən səyahət başa düşülür. Ədəbiyyatda turizm müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir². **Səfərin məqsədinə görə** turizmin müxtəlif növləri fərqləndirilir: **kurort turizmi** (müalicə və istirahət məqsədi güdür); **rekreasiya turizmi** (təbii, tarixi və mədəni yerlərlə tanışlıq məqsədi güdür); **elmi və ya konqres turizmi** (elmi-texniki inkişafın, səyənəyin, kənd təsərrüfatının nailiyyətləri ilə tanışlıq məqsədi güdür); **konqres və ya simpoziumda** iştirak etmək üçün təşkil edilən turizm; **işgüzar və ya kommersiya turizmi** (işgüzar danışıqlar aparmaq məqsədi güdür); **dini turizm** (dini məbədləri ziyarət etmək məqsədi güdür).

Səyahətin keçirilməsi metoduna görə turizm iki cür olur: təşkil edilmiş turizm; təşkil edilməmiş turizm. **Təşkil edilmiş turizm** odur ki, bu cür turizm səyahət iştirakçısı tərəfindən həyata keçirilir. Təşkil edilmiş turizmin bərpə forması vardır: **planlı turizm** (əvvəlcədən hazırlanmış marşrulla həyata keçirilən turizm); **müstəqil turizm** (bu cür turizmdə turistlər firma və ya səfər təşkilatçılarının xidmətindən istifadə etməyərək səfəri müstəqil olaraq özləri təşkil edir və planlaşdırırlar); **özəfəaliyyət turizmi** (müəyyən razılaşdırılmış proqram olmadan həyata keçirilən turizm).

Turizmin əhəmiyyəti böyükdür. Ölkənin təbii, mədəni, tarixi və sağlamlıq obyektləri (yerləri) həmin obyektlərə (yerlərə) turist səfəri edənlərin fiziki-mənavi cəhətdən inkişafına və onları sərf olunmuş enerjisinin bərpa edilməsinə yardım göstərir, habelə turistlərin tələbat və ehtiyaclarını təmin edir. Bu cür obyektlərin məcmusu **turizm ehtiyatları** adlanır.

Turizm və beynəlxalq səyahət xarici iqtisadi münasibətlərin bir formasıdır. O, dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrə mühüm təsir göstərir. İndiki dövrdə turizm ümumdünya iqtisadi və siyasi amil kimi çıxış edir. O, həm də dünyada **iqtisadi inkişafın güclü vasitələrindən** biridir. Dövlətlər

¹ Avropanın Almaniyaya, Fransa, İtaliya, Portuqaliyaya kimi ölkələrində turizm və beynəlxalq səyahət sahəsində xüsusi qanunlar qəbul edilmişdir. MDB dövlətlərində, məsələn, RF-də, Gürcüstanda, Ukraynada da bu cür qanunlar qüvvədədir.

² Turizmin təsnifi bəzə də bax: Борисов К.Г. Международный туризм и право. Учебное пособие. М., 1999, с.53-54.

arasında qarşılıqlı anlaşma və etimad mühitinin yaradılmasında, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında, bütün dövlətlərin mənafeələrinin təmin edilməsində turizmin rolu böyükdür³. Beynəlxalq sənədlər turizmin humanist aspektini nəzərdə tutur və onu xalqlar arasında ən vacib vasitələrdən biri hesab edir².

2. Turist xidmətləri göstərilməsi haqqında müqavilənin anlayışı və hüquqi təbiəti. Əsas anlayışlar

Turizmlə bağlı olan əsas anlayışlardan biri turist məhsulu adlanır³. Turist məhsulu dedikdə turistlər üçün təşkil edilən səfərin məqsədindən asılı olaraq göstərilən digər xidmətlər başa düşülür. «Turizm haqqında» AR Qanunu turist məhsulunun tərkibinə aid edir; turistləri mehmanxanalarda yerləşdirmək; onları daşımaq; qidalanma; ekskursiya xidmətləri; bələdçi (bələdçi-tərcüməçi) ilə əlaqədar olan xidmətlər; digər xidmətlər.

Mülki qanunvericilik turist məhsulu anlayışını **turist xidmətlərinin məzmunu anlayışı** ilə əhatə edir (MM-in 862.2-ci maddəsi). MM-ə görə turist xidmətlərinin məzmununa aid edilir: turist səfərinin əhatə etdiyi bir və ya bir neçə yerə aparmaq; onu geriyyə, səfərin başlandığı yere gətirmək; turistin daşınması; qidalanma; mehmanxanalarda yerləşdirmə; təyinat məntəqəsində seyrətmələr və ya mədəni tədbirlərdə iştirak etmək. Lakin turist xidmətləri yalnız o halda göstərilmiş hesab edilir ki, turist səfəri daşınmadan əlavə, həm də qidalanma, mehmanxanada yerləşdirmə və təyinat məntəqəsində seyrətmələrdə və ya mədəni tədbirlərdə iştirak kimi üç xidmət növündən birini nəzərdə tutsun və əhatə etsin (MM-in 862.2-ci maddəsi).

Turist məhsulunun satışı müqavilə əsasında həyata keçirilir («Turizm haqqında» AR Qanununun 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi). Lakin bu Qanun turist məhsulunun hansı mülki-hüquqi müqavilə növü vasitəsi ilə realizə edilməsi bəzə də göstərir nəzərdə tutmur⁴. Qanundan fərqli olaraq MM **turist məhsulunun turist xidmətlərinin göstərilməsi haqqında müqavilə vasitəsi ilə realizə edilməsi** qaydasını müəyyən edir. Bu müqavilə növünü mülki qanun-

¹ Гагарская декларация Межпарламентской конференции по туризму. Гагра. 1989.

² Turizmin əhəmiyyətini nəzərdə tutan beynəlxalq sənədlərə Dünya Turizmi haqqında Manila Bəyannaməsinin (1982), Turizm haqqında Ümumdünya Müşavirəsinin Akapulko sənədini (1982), Turist Macəlləsini və Turizm Xartiyasını (1983) misal göstərmək olar. Bu sənədlərin əsas cəhətləri ilə tanış olmaq üçün bax: Борисов К.Г. Международный туризм и право. Учебное пособие. М., 1999, с.166-220.

³ Məhsul dedikdə istehlakçıya satılan mal, ona göstərilən xidmət və onun üçün görülən iş başa düşülür.

⁴ RF-in «Turist fəaliyyətinin əsasları haqqında» Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının «Turizm haqqında» Qanunu arasında olduqca oxşar cəhətlər vardır. RF-in həmin qanununun 10-cu maddəsində də turist məhsulunun realizə edilməsində müqavilə əsasında həyata keçirilməsi haqqında göstəriş ifadə edilir. Müəlliflərdən A.E.Şerstobitov bu müqavilənin ilkin müqavilə hesab edir (AR MM-in 482-ci maddəsi), turist məhsulu bəzə də (müqavilənin bütün zəruri şərtlərini ifadə edən) yazılı informasiyanı ümumi oferta (müqavilə bağlamaq təklifi) sayır. Turist müqaviləsi ilə turoperatorun təklifinə (oferasına) verilən yazılı akseptdir (razılıq). Onun fikrincə, qanunun mətnindən görsənilir ki, turist məhsulu turistə parakəndə alqı-satqı müqaviləsi vasitəsi ilə satılır (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.23-24).

vericilik ölkə qanunvericiliyi tarixində ilk dəfədir ki, nəzərdə tutur. Köhnə 1964-cü il MM belə bir müqavilə növü tanımır. Odu ki, ölkənin mülki qanunvericiliyində belə bir müqavilə növünə birinci dəfədir ki, rast gəlirik.

Turist xidmətlərinin göstərilməsi haqqında müqavilə adlı hüquqi konstruksiya çoxdandır ki, bəzi sivil və mütərəqqi ölkələrin qanunvericiliyinə məlumdur. Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində bu müqavilə xüsusi olaraq, ayrıca tənzimlənilir. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinə görə göstərilən müqavilə podrat müqaviləsinə yaxın, onunla paralel olaraq mövcud olan və bununla bərabər, podrat müqaviləsindən asılı olmayan müstəqil müqavilə növü kimi nəzərdə tutulur. Belə ki, həmin qanunnamənin ikinci kitabının yeddinci fəsil «Podrat müqaviləsi və ona oxşar olan müqavilələr» adlanır. Həmin fəsil iki yarıbölməyə ayrılır. Birinci bölmə podrat müqaviləsinə (iş görülməsi müqaviləsinin bir növünə), ikinci bölmə isə turist xidmətləri göstərilməsi haqqında müqaviləyə həsr edilmişdir¹.

RF MM-də belə bir müstəqil müqavilə növünə rast gəlinmir. Turist xidmətlərinin və digər xidmətlərin (tibbi, baytarlıq, audit, məsləhət, rabitə və s. xidmətlərin) göstərilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər ümumi hüquqi konstruksiya olan əvəzli xidmət göstərilməsi müqaviləsi ilə tənzimlənilir ki, bu müqavilə növü RF MM-in 39-cu fəsilində (779-783-maddələr) nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etməliyə ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi turist xidmətlərinin göstərilməsi haqqında müqavilə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün yeni müqavilə növüdür. Bu hüquqi konstruksiya mülki qanunvericiliyə daxil edilərkən Almaniyanın qanunvericilik təcrübəsi nəzərə alınmışdır. Demək olar ki, həmin müqavilə növü barədə Almaniya Mülki Qanunnaməsinin müəyyən etdiyi qayda və normalar bizim mülki qanunvericilik tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Göstərilən müqavilə növünün legal anlayışı MM-in 862-ci maddəsində verilmişdir. **Turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqaviləyə görə bu xidmətlərin təşkilatçısı istifadəçiyə məcmu halda turist xidmətləri göstərməyi (turist səfəri) öhdəsinə götürür, turist isə turist xidmətlərinin təşkilatçısına şərtləşdirilmiş xidmətlərə görə haqq ödəməyi öhdəsinə götürür.**

Turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqaviləyə verilən anlayışdan məlum olur ki, bu müqavilə öz hüquqi təbiətinə və xarakterinə görə **konsensual, əvəzli və ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**. Bu müqaviləyə görə göstərilən xidmətlərin təşkilatçısı olan şəxs müəyyən hərəkət etməyi və ya müəyyən fəaliyyət göstərməyi və həyata keçirməyi öhdəsinə götürür. Turist xidmətləri hüddullarında və çərçivəsində həmin hərəkətlərin və ya fəaliyyətin həyata keçirilməsi bəzi hallarda maddi nəticəyə səbəb olur (**maddi xidmətlər**), bəzi hallarda isə qeyri-maddi nəticənin yaranmasına gətirib çıxarmır (**qeyri-maddi xidmətlər**). Turist xidmətləri çərçivəsində ekskursiya xidmətləri həyata keçirilir, nəqliyyat vasitəsi ilə turistlərə nəqliyyat-daşıma xidməti göstərilir, onlar qidalanma və mehmanxanada yaşamaqla təmin edilir. Məsələn, turistlərin

daşınmasını həyata keçirən turist səfərinin təşkilatçısının göstərdiyi xidmət (hərəkət) maddi xarakterə malikdir, yeni maddi nəticəyə səbəb olur. Turistlərə qidalanma və ya mehmanxanada gecələmək kimi xidmət göstərildiyi halda, həmin xidmət qeyri-maddi xarakterə malik olur, yeni maddi nəticəyə səbəb olmur. Lakin maddi və qeyri-maddi xarakterli turist xidmətlərini birləşdirən ümumi bir cəhət vardır. Belə ki, həm maddi-xarakterli, həm də qeyri-maddi xarakterli turist xidmətlərində **nəticənin emələ gəlməsinə yönələn hərəkətlər maddi təbiətə malik olmur**. Ona görə də turist xidmətləri göstərilərkən **nəticə yox, nəticəyə gətirib çıxaran hərəkət «satılır»**.

Turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilə ümumi müqavilə ola bilər. Bu o halda mümkündür ki, turist səfərinin təşkilatçısı olan kommersiya təşkilatı öz fəaliyyətinin xarakterinə görə ona müraciət edəcək hər kəsə turist xidmətləri göstərməyə borclu olsun (MM-in 400-cü maddəsi). Başqa sözlə, turist səfərinin təşkilatçısı olan kommersiya təşkilatının (turizm firmasının) göstərdiyi xidmətdən hamı və hər kəs istifadə edə bilər, onda yaranmış münasibətləri rəsmiləşdirən müqavilə ümumi müqavilə hesab edilir.

Turist xidmətlərinin göstərilməsi haqqında müqavilənin şərtlərini turist səfərinin təşkilatçıları çox vaxt və əksər hallarda **formulyarlarda və ya başqa standart formalarda** müəyyənləşdirirlər. Bu müqavilə şərtlərini istifadəçilər (turistlər) **təklif olunmuş müqaviləyə bütövlükdə qoşulmaq yolu ilə** qəbul edirlər. Belə hallar onu söyləməyə əsas verir ki, turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilə **qoşulma müqaviləsi** ola bilər.

Turist xidmətləri göstərilməsi haqqında müqavilədən **xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik emələ** gəlir. Özü da bu, **faktiki xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik** növünə **şamil edilir**¹.

Turist xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqədar münasibətlər təkcə MM və «Turizm haqqında» qanunla tənzimlənilir. Bu münasibətlərin qaydaya salınmasında həm də «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun rolu böyükdür. Belə ki, turist xidmətləri əvəzli xidmətin bir növü kimi bu qanunun təsir sferasına daxildir.

§ 2. Turist xidmətləri göstərilməsi haqqında müqavilənin elementləri

1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər

Müqavilə iki subyektlə arasında bağlanır: **turist xidmətlərinin (səfərinin) təşkilatçısı** (xidmət göstərən); **istifadəçi** (xidmət göstərən). Turist xidmətlərinin təşkilatçısı rəolunda həm **hüquqi şəxslər, həm də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər** çıxış edə bilərlər. Turist səfərinin təşkilatçısı, turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilə bağlayan hər hansı şəxsdir. O, özü daşıyıcı da ola bilər və ya başqa turist xid-

¹ Xidmət göstərilməsi üzrə müqavilə öhdəliyi hüquq ədəbiyyatında dörd növə bölünür: faktiki xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik; hüquq xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik; həm faktiki, həm də hüquq xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik; pul-kredit xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik (vax: *Grahdanское право. Учебник. Том 2. Полутом 2* / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000. с.3).

¹ Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / Под ред. В.В.Залосского. М., 2000. с.23-24; Ян Шпан. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 256.

mətləri göstərə bilər (MM-in 862.3-cü maddəsi). Lakin onların turist xidmətlərinin göstərilməsi və turizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün **xüsusi icazə (lisenziya) almaları tələb edilir**. Başqa sözlə desək, turizm fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün həmin şəxslərə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməlidir. Ona görə ki, turizm əvvəldə göstərdiyimiz kimi, xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan, yeni lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növlərinə aiddir.

Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) prezidentin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli 782 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «**Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydaları**» əsasında verilir¹. Xüsusi razılıq (lisenziya) Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən verilir². Lisenziya 5 il müddətinə qüvvədə olur. Lisenziya almaq üçün ərizəçilər (yeni hüquqi şəxslər və ya sahibkar statuslu fiziki şəxslər) aşağıdakıları təqdim etməlidirlər: ərizə; müəssisənin təsis sənədinin surəti; müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin surəti; sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin vergi orqanları tərəfindən uçota alınması haqqında şəhadətnamənin surəti; lisenziya almaq üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini təsdiq edən sənəd; ərizədə göstərilən obyektlərdən hər biri üçün ərizəçinin istifadə hüququnu (mülkiyyət hüququ, icarə, istifadə və s. əsasları) təsdiq edən sənədin surəti.

Xüsusi razılıq (lisenziya) olmadan hüquqi şəxslərin turist xidmətlərinin təşkilatçısı rolunda çıxış etməyə ixtiyarı çatmır. Belə ki, müvafiq fəaliyyətlə məşğuliyət üçün xüsusi icazəsi (lisenziya) olmayan hüquqi şəxsin bağladığı **əqd etibarsız sayılır** (MM-in 349-cu maddəsi).

Turist xidmətlərinin təşkilatçısı rolunda əsasən turoperator çıxış edir. **Turoperator** elə bir turist təşkilatıdır ki, o, turların kompleksləşməsi, turist məhsullarının yaradılması və realizə edilməsi ilə məşğul olur. Onun səyahətin təşkili üzrə fəaliyyəti turizm fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Müqavilədə turoperator haqqında, habelə onun tərəfindən həyata keçirilən turizm fəaliyyəti üçün verilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) haqqında, hüquqi ünvanı və bank rekvizitləri haqqında məlumat verilir.

Müqavilədə iştirak edən ikinci tərəf **istifadəçi** adlanır. İstifadəçi dedikdə turist başa düşülür. **Turist** o şəxsdir ki, istirahət, sağlamlıq, dincəlmək, biliyini artırmaq, tanış olmaq, idman, dini və işgüzar - professional məqsədlər üçün o, müvafiq olaraq 24 saatdan 12 aya kimi hər hansı bir xarici ölkədə və ya ölkə daxilində hər hansı bir yerə səfər edir. **Həm Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, həm də bu respublikada yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər** turist ola bilərlər. Müqavilədə turist haqqında da məlumat verilir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin turista verdiyi anlayış beynəlxalq sənədlərdə turistə verilən tərifdən bir o qədər də fərqlənir. Bu anlayışlar bir-birinə uyğun gəlib, əsasən üst-üstə düşür. Belə ki, 1937-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinin Ekspertlər Komitəsinin qəbul etdiyi tövsiyyədə turistə anlayış verilir. Bu sənədə görə turist dedikdə özünün yaşamadığı ölkəyə 24 saatdan az ol-

mayan müddətə gələn hər hansı şəxs başa düşülür.

Turistlər üçün kömrük güzəştləri barədə 1954-cü il konvensiyasında «turistin» ümumi anlayışı formulə edilir. Mühacirət məqsədləri istisna olmaqla, ailə vəziyyətinə görə və ya turizm, istirahət, müalicə, dini və ya işgüzar məqsədlər üçün başqa hər hansı bir dövlətin ərazisində 24 saatdan az, lakin 6 aydan çox olmayan müddətə yaşayan, dinindən, irqindən, dilindən və cinsindən asılı olmayan istənilən şəxs turist adlanır¹. Turist təşkilatlarının Beynəlxalq İttifaqının 1959-cu ildə qəbul etdiyi tövsiyyədə bəzi kateqoriya şəxslər turist hesab edilmir: xaricə səfər edən dövlət xadimləri, hökumət-parlament nümayəndələri, diplomatik və ticarət missiyasını həyata keçirən şəxslər; elmi (coğrafi, iqtisadi, arktik və s.) ekspedisiyalara həyata keçirən şəxslər.

Turistə BMT-nin Turizm və beynəlxalq səyahət üzrə Roma konfransının (1963) yekun sənədində də anlayış verilir; dincəlmək, istirahət, məzuniyyət, sağlamlığı bərpa etmək, biliyini (görüşünü) artırmaq, dini, idman, işgüzar, eza-miyyət, konfransda iştirak etmək məqsədləri ilə və ya ailə vəziyyətinə görə başqa bir ölkədə ən azı 24 saat olan şəxsə turist deyilir. Turist dedikdə ən azı 24 saat müddətinə istirahət, məzuniyyət, sağlamlıq, təhsil, dini və idman məqsədləri ilə və ya işgüzar məqsədlə (əzamiyyət, ailə vəziyyətinə görə edilən səfər, konfransda iştirak etmək) başqa ölkəyə gedən şəxs başa düşülür².

Turizm sahəsində yaranan münasibətlərdə **bəzi kateqoriya subyektləri** də iştirak edirlər. **Turagent** turoperatorlar tərəfindən turların³ satqısı üzrə, turizm məhsullarının realizə edilməsi üzrə vasitəçilik fəaliyyəti göstərən subyektdir. **Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər turagent rolunda çıxış edə bilərlər**. Onun yerinə yetirdiyi hərəkətlər turizm fəaliyyəti hesab edilir. Turagent də turizm fəaliyyəti göstərmək üçün xüsusi icazə almaldır. Müqavilədə onun hüquqi ünvanı və bank rekvizitləri haqqında məlumat verilir.

Turizm sahəsində yaranan münasibətlərdə iştirak edən subyektlərdən biri turagentlik adlanır. **Turagentlik** vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatdır. Bu təşkilatın əsas işi turizm-ekskursiya fəaliyyətinin təşkili üzrə xidmət göstərməkdən ibarətdir. O, reklam, informasiya, marketinq və digər xidmətlər göstərir. Turagentliyin məşğul olduğu əsas fəaliyyət turizm və ekskursiya putyovkalarını satmaqdan ibarətdir.

Turizm sahəsində əmələ gələn münasibətlərdə iştirak edən subyektlərdən biri **turoperator** və **turagentlərin birlikləridir**. Bu birliklər onları öz sahibkarlıq fəaliyyətini əlaqələndirmək, habelə onları öz əmlak mənfəclərini müdafiə və təmsil etmək məqsədi ilə yaradılır. Həmin birliklərə turizm sahəsinə aid olan təşkilat və müəssisələr də daxil ola bilər. Turistlər də ictimai birlik formasında birləşə bilərlər. **Turist birliklərinin fəaliyyəti** səfər zamanı öz hüquqlarını həyata keçirməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, bu cür birliklərin fəaliyyəti tu-

¹ Соколов Ю.Н. Международной туризм и его правовое регулирование. М., 1967. с.168

² Краткий словарь международной туристской терминологии. М., 1980, с.40

³ Tur dedikdə turizm məhsullarının vaxtərkimi satışı başa düşülür ki, bu məhsul konkret müddətə və konkret marşrutla fərdi və ya qrup halında həyata keçirilən səfərdən ibarətdir. Bu, turizmin əsas anlayışlarından biri hesab edilir («Turizm haqqında» AR Qanununun 1-ci maddəsi).

¹ Bu qaydalar həm daxili, həm də beynəlxalq turizmə aid olunur.

² Lisenziya qaydaları ilə tanış olmaq üçün bax: «Azərbaycan» qəzeti, 3 sentyabr 2002-ci il,

ristlərin mənafe və hüquqlarının müdafiəsinə, turizm sahəsində əhalinin məariflənməsinə, özəfəliyyət turizminin (turizmin) təşkil və inkişaf etməsinə yönəli bilər. **Xaricdəki turist nümayəndəlikləri** dünya bazarında turist məhsullarının satışı, yayılması və həyata keçirilməsi məqsədi ilə yaradılır. Dünya bazarı isə keçən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq beynəlxalq turizmin ümumdünya xarakteri almışa nəticəsində yaranmışdır; həmin bazarda bütün ölkələr iştirak edir. Qeyd etməliyə ki, turizm beynəlxalq münasibətlərdə vacib rol oynayır. Hər il 500 milyona yaxın şəxs turist kimi xarici ölkələrdə olurlar. Beynəlxalq turizm hər şeydən əvvəl, geniş yayılmış istirahət növüdür; bununla yanaşı, o, dünya iqtisadiyyatının intensiv şəkildə inkişaf edən sahəsi hesab edilir¹.

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Müqavilənin predmetini qeyri-maddi xarakterli **turist xidmətləri** təşkil edir. Kompleks halında həmin xidmətlər turist məhsuluna əməli gətirməklə turist xidmətlərinin məzmununu təşkil edir. Bununla bərabər, müqavilənin predmetini həm də **maddi xarakterli turist xidmətləri** təşkil edə bilər. Məsələn, turist xidmətlərindən biri kimi nəqliyyat vasitələrinin verilməsi nəzərdə tutula bilər.

Müqavilənin elementlərindən biri **qiymətdir**. Müqavilənin qiyməti dedikdə istifadəçiyə göstərilən **turist xidmətlərinin, yəni turist məhsulunun qiyməti** başa düşülür. Başqa sözlə desək, müqavilənin qiyməti turistin (istifadəçinin) turist səfərinin (xidmətlərinin) təşkilatçısına ödədiyi haqqı ifadə edir.

Turist məhsulunun qiyməti turist putyovkasında göstərilir. Bu sənəd turistə turoperator və ya turagent tərəfindən verilir. Turist **putyovkası** müqavilənin ayrılmaz hissəsi olub, turist məhsulunun satılmasına turoperator və ya turagent tərəfindən yazılı razılıq verilməsini və həmin məhsulun satış faktını təsdiq edən ilkin hesabat sənədidir. Belə təsəvvür yaranır ki, müqavilənin qiyməti qanunvericilik aktları ilə yox, **tərəflərin sazişi ilə müəyyən edilir**.

Müqavilənin elementlərindən biri olan müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. **Müqavilənin müddəti** dedikdə turist səfərinin başladığı və qurtardığı vaxt müddəti başa düşülür. Müqavilənin ən vacib şərtlərindən biri turist səfərinin başladığı və qurtardığı müddəti göstərməkdən ibarətdir («Turizm haqqında» AR Qanununun 9-cu maddəsinin 2-ci bəndi).

Müqavilənin forması barədə MM hər hansı bir xüsusi qayda müəyyən etmir. Bundan fərqli olaraq, «Turizm haqqında» AR Qanununun turist məhsulunun satışının həyata keçirilməsini nəzərdə tutan müqavilənin yazılı formada bağlanması qaydasını müəyyənləşdirir.

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Turist səfəri təşkilatçısının vəzifəsi

Turist xidmətlərinin göstərilməsi haqqında müqavilənin məzmunu turist səfəri təşkilatçısı ilə istifadəçinin (turistin) **hüquq və vəzifələrindən** ibarətdir. Turist səfəri təşkilatçısının əsas **vəzifəsi turistə (səfər iştirakçısına) qüsursuz turist xidmətləri göstərməkdən** ibarətdir (MM-in 863.1-ci maddəsi).

Başqa sözlə desək, o, turist səfərinə qüsursuz olaraq həyata keçirməyə borcudur. Turist səfəri təşkilatçısı turist məhsuluna daxil olan şərtləşdirilmiş kompleks xidmətləri lazımı qaydada göstərməlidir. Onun borcudur ki, turistləri sağ-salamat nəzərdə tutulara yerə çatdırsın, sonra işə geriye, yəni səfərinə başladığı yerə gətirsin. Turistə göstərilən bütün turist xidmətləri, yəni daşıma, qidalanma, mehmanxanalarda yerləşdirmə, təyinat məntəqəsində sayretmələr – bütün bunların hamısı lazımı səviyyədə həyata keçirilməlidir. Ümumiyyətlə, turist səfəri verilmiş qarantiyaya uyğun, müqavilə məqsədlərinə müvafiq olaraq yerinə yetirilməlidir.

Turist səfərinin lazımcına həyata keçirilməməsinə və qüsurulara görə **turist səfəri təşkilatçısı turistlər qarşısında məsuliyyət daşıyır**. Belə ki, turist səfərinin həyata keçirilməsində qüsurlar olduqda, turist həmin qüsurlar barəsində dərhal turist səfəri təşkilatçısına bildiriş verir. Turist səfəri təşkilatçısı qüsurları aradan qaldırmağa borcludur. Əgər qüsurlar aradan qaldırmazsa, o, səmişin daşıma müqaviləsi üzrə **daşımanı həyata keçirən daşıyıcı kimi analogi (eyni) qaydada məsuliyyət daşıyır** (MM-in 846.2-ci və 846.4-cü maddələr). Biz səmişin daşıma müqaviləsi haqqında mövzuda bu barədə danışdıqımıza görə həmin məsələyə toxunmağı lazım bilmirik.

İstifadəçi (turist və ya turist səfərinin iştirakçısı) qüsuru, yəni vəziyyəti düzəltmək üçün **turist səfərinin təşkilatçısı üçün ağılabatan müddət təyin edə bilər**. Üç halda ağılabatan müddətin təyin edilməsi tələb olunur: birincisi, **vəziyyətin düzəldilməsi mümkün olmadığı halda**; ikincisi, təşkilatçı vəziyyəti düzəltməkdən **imtinə etdiyi halda**; üçüncüsü, müqavilənin dərhal ləğv edilməsi **səfər iştirakçısının xüsusi mənafeələrinə uyğun olduğu halda**.

Turist səfərinin təşkilatçısı təyin edilmiş ağılabatan müddət ərzində qüsuru və vəziyyəti düzəldə bilər. Əgər o, həmin müddəti ötürdükdə, **müqavilə ləğv edilir**.

Müqavilədə turist səfəri təşkilatçısının digər vəzifələri də nəzərdə tutula bilər. Bu cür vəzifələrə aiddir: turistlərin **təhlükəsizliyini təmin etmək**; turistləri **siqortalamaq**; səfər barəsində və səfər zamanı mümkün ola bilən təhlükələr barədə **turistlərə məlumat vermək**; göndərilən ölkədə (yerdə) yoluxdurucu xəstəliklərlə yoluxma təhlükəsi olduqda turistləri **tibbi müayinədən keçirtmək** və həmin xəstəliklərə qarşı onları **pəyvənd etdirmək** və s.

2. Turist səfəri iştirakçısının (turistin) hüquq və vəzifələri

Turistin əsas **vəzifəsi** ona göstərilən turist xidmətlərinə görə şərtləşdirilmiş **haqqı ödəməkdən** ibarətdir (MM-in 862.1-ci maddəsi). **Turist məhsulunu satın almaqla turist bu vəzifəsini icra edir**. Belə ki, turist məhsulu turizm bazasının vəziyyətindən və ya turistin konkret səfərindən asılı olaraq hazırlanır və yaranır. Turoperatorlar bu məhsulu hazırladıqdan sonra onu ya bilavasitə özü, ya da turagent vasitəsilə turistlərə satır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, turist məhsulunun qiyməti turist putyovkasında göstərilir. **Turist putyovkasını almaqla istifadəçi turist məhsulunun qiymətinin ödəyir və bununla da haqq ödəmək vəzifəsini yerinə yetirir**.

Müqavilədə turistin daşılmalı olduğu bəzi vəzifələr də nəzərdə tutula bilər ki,

¹ Фомичев В.И. Международная торговля. Учебник. М., 2001, с. 423.

həmin vəzifələrin dairəsi «Turizm haqqında» qanunun 7-ci maddəsində göstərilmişdir. O, gəlidiyi ölkənin (yerin) qanunlarına əməl etməli, onların ictimai quruluşuna, adət-ənənələrinə, dini normalara və əqidəyə hörmət etməli, ətraf mühitin mühafizə qaydalarını gözləməli, şəxsi təhlükəsizlik qaydalanna riayət etməli, təbii, tarixi və mədəni abidələrə qayğı ilə yanaşmalıdır.

Bununla belə, müqavilədə **turistin bəzi hüquqları** da nəzərdə tutula bilər ki, bu cür hüquqların dairəsi «Turizm haqqında» qanunun 6-cı maddəsində göstərilmişdir. Turistin ixtiyar var ki, gediş qaydaları haqqında, getdiyi ölkənin (yerin) əhalisinin malik olduğu adətlər, dini ənənələri barədə **dəqiq və zəruri məlumat alsın**; öz həyat və sağlamlığını qorumaq üçün **təxirəsalınmaz tibbi yardım almaq hüququ** əldə etsin; **turoperator və ya turagent tərəfindən müqavilə şərtləri yerinə yetirilmədikdə vurulmuş maddi, əmlak və mənəvi zərəre görə kompensasiya verilməsinin tələb etsin**; gəlidiyi ölkədə mövcud olan məhdudlaşdırıcı tələblər nəzərə alınmaqla **sərbəst surətdə hərəkət etsin**; **təxirəsalınmaz hallarda olduğu ölkənin dövlət hakimiyyət və yerli özünüidare orqanlarından hüquqi və digər yardımlar alsın**; tura daxil edilmiş bütün xidmətlərin göstərilməsini tələb etsin.

§ 4. Müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi əsasları

Müqavilənin bağlanması iştirak edən hər iki tərəf, yəni həm turist səfərinin təşkilatçısı, həm də turist səfər zamanı müqavilə şərtlərinin mühüm dərəcədə (əhəmiyyətli dərəcədə) dəyişildiyi və pozulduğu hallarda **müqavilənin dəyişdirilməsini və ya ləğv edilməsini tələb etmək hüququna** malikdirlər. «Turizm haqqında» qanunun 9-cu maddəsinin 5-ci bəndi bu cür mühüm şərtləri müəyyənləşdirir. Şərtlərin mühüm dərəcədə dəyişdirilməsinə aiddir:

- birincisi, səyahətin (səferin) edildiyi **şəraitin pisləşməsi, səyahət müddətinin dəyişdirilməsi**;
- ikincisi, səyahətin həyata keçirilməsi üçün müqavilədə nəzərdə tutulan **zəruri minimum sayda turistin yığılmaması**;
- üçüncüsü, gözlənilmədən birdən-birə **nəqliyyat tariflərinin artması**;
- dördüncüsü, turoperatorun və ya turagentin maliyyə vəziyyətinin kəskin surətdə pisləşməsinə gətirib çıxaran amillər: **yeni verginin tətbiq edilməsi; yeni vergitutma qaydasının tətbiq edilməsi; mövcud vergi dərəcələrinin artması**;
- beşincisi, **milli valyuta kursunun kəskin surətdə dəyişməsi**.

Göstərilən əsaslardan biri olduqda müvafiq tərəfin ixtiyar vardır ki, o, müqavilənin dəyişdirilməsini və ya ləğv edilməsini tələb etsin. Müqavilə pozularək (ləğv edilərkən) **tərəflərə dəymiş zərərin əvəzi faktiki xərclərə uyğun olaraq ödənilir**. Lakin vurulmuş zərərin kompensasiya edilməsi **turist məhsulunun iqiqat qiyməti məbləğindən çox ola bilməz** («Turizm haqqında» AR Qanununun 9-cu maddəsinin 6-cı bəndi).

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Кабалкин А.Ю. Гражданско-правовой договор в сфере обслуживания. М., 1980.

Сборник международных договоров на туризм. София. 1971.

Кротов М.В. Обязательства по оказанию услуг в советском гражданском праве. Л., 1990.

Комментарий к Гражданскому кодексу РФ, части второй /Под ред. О.Н.Садиков. М., 1999 (гл.39).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2/Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000 (гл.43, §2, 6 подраздел).

Борисов К.Г. Международный туризм и право. Учебное пособие. М., 1999.

Воронова Е. Социально-экономическое значение международного туризма //Бизнес и политика. 1997. №5.

Соколов Ю.Н. Международный туризм и его правовое регулирование. М., 1967.

Гуляев В.Г. Организация туристической деятельности М., 1996.

Пузакова Е.П., Честникова В.А. Международный туристический бизнес. М., 1997. Энциклопедия туриста. М., 1993.

Сапрунова В.Б. Туризм: эволюция, структура, маркетинг. М., 1997.

§ 1. Barışıq razılaşması haqqında müqavilənin anlayışı, tənzimlənməsi və əhəmiyyəti

1. Müqavilənin anlayışı və əhəmiyyəti

Barışıq razılaşması haqqında müqavilə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində yeni müqavilə növü kimi nəzərdə tutulur. Bizim ölkənin mülki qanunvericilik tarixində bu müqavilə Mülki Məcəllə səviyyəsində ilk dəfədir ki, tənzimlənir. Belə ki, Azərbaycan SSR-in 1964-cü il Mülki Məcəlləsinə, eləcə də sovet dövrünün mülki məcəllələrinə həmin müqavilə məlum deyildi. Lakin məhkəmə qaydasında barışıq razılaşması haqqında müqaviləni sovet dövrünün mülki-prosessual qanunvericiliyi «barışıq sazişi» adı altında tanıyırdı. Azərbaycan Respublikasının 1964-cü il Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 34-cü və 170-ci maddələri məhz barışıq sazişinin tənzimlənməsində hesr edilmişdi. Barışıq sazişi Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda qüvvədə olan Mülki-Prosessual Məcəlləsində də nəzərdə tutulur; həmin məcəllənin 52-ci və 191-ci maddələrində barışıq sazişinə aid müvafiq normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Barışıq razılaşması haqqında müqaviləni Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin tənzimləməsi bəzi inkişaf etmiş xarici ölkələrin mülki qanunvericilik təcrübəsi və ənənəsinə uyğun gəlir. Məsələn, Almaniyanın MQ-nin 19-cu fəslə (779-cu paragraf) barışıq sazişini tənzimləyir¹. Barışıq əqdi Fransanın, Hollandiyanın, Yaponiyanın² və digər ölkələrin mülki məcəllələrində də nəzərdə tutulmuşdur³; bu növ müqavilə ABŞ mülki hüququna da məlumdur⁴.

Barışıq razılaşması haqqında müqavilə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 49-cu fəslinə daxil olan 881-ci maddə ilə tənzimlənir; həmin maddənin 1-ci bəndində ona leqal anlayış verilir.

Barışıq razılaşması haqqında müqaviləyə görə tərəflər öz aralarında hüquqlar və ya iddialar bərsində mübahisəni və ya qeyri-müəyyənliyi qarşılıqlı güzəştli yol ilə həll edirlər.

Barışıq razılaşması haqqında müqavilə hər şeydən əvvəl, güddüyü məqsədlə xarakterizə olunur; bu müqavilə iki məqsədə xidmət edir. Birinci məqsəd ondan ibarətdir ki, barışıq razılaşması haqqında müqavilə tərəflərin arasındakı mülki-hüquqi mübahisəni həll etmək üçün bağlanılır; tərəflər arasında mülki-hüquqi mübahisənin yaranması və mövcud olması həmin müqavilənin bağlanmasını şərtləndirən vacib əsədir; məhz barışıq razılaşması haqqında müqavilənin köməyi ilə tərəflər öz aralarındakı mübahisələri həll edirlər. Məsələn, vərəssəlik hüququ barədə iki vərəssə arasında mülki-hüquqi mübahisə yaranır; bu mübahisəni həll etmək üçün tərəflər öz aralarında barışıq razılaşması haqqın-

da müqavilə bağlayırlar; bununla mübahisə həmin müqavilənin köməyi ilə tənzimlənir.

İkinci, barışıq razılaşması haqqında müqavilə tərəflər arasındakı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq məqsədinə xidmət edir. Belə ki, bəzi hallarda tərəflər arasında hüquqlara sahibliklə və ya onların həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq qeyri-müəyyənlik yaranma bilər; bu zaman təbii ki, qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq tələb olunur; əks halda, bu və ya digər hüququn həyata keçirilməsi mümkün olmazdı. Buna görə də tərəflər barışıq razılaşması barədə öz aralarında müqavilə bağlayırlar və bunun köməyi ilə qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırırlar. Məsələn, qonşu olan iki şəxsin malik olduqları torpaq sahələri arasında sərhəd haqqı bəlli olmur. Şübhəsiz, belə halda iki qonşu arasında torpaq sahələrinin sərhədləri barədə qeyri-müəyyənlik yaranır. Əlbəttə, bu, qonşulara öz torpaq sahələri barədə malik olduqları hüquqların həyata keçirilməsinə mane ola bilər. Odur ki, onlar barışıq razılaşması barədə müqavilə bağlayaraq torpaq sahələrinin sərhədi məsələsində qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırırlar.

Barışıq razılaşması haqqında müqavilə öz hüquqi təbiətinə görə **əvəzli, konsensual və ikitərəfli (sinallaqmatik) müqavilədir**¹. **Əvəzli müqavilədir** ona görə ki, hər bir tərəf özünə etdiyi hərəkət müqabilində qarşı tərəfdən qarşılıqlı əvəz alır. Tərəflər öz aralarında razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış hesab edilir; müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi üçün hər hansı əmlakın qarşı tərəfə verilməsi tələb olunmur, yeni müqavilə əmlakın verilməsinin köməyi ilə bağlanmışdır. Odur ki, barışıq razılaşması haqqında müqavilə **konsensual müqavilədir**. Müqavilə həm də ona görə konsensual müqavilədir ki, həmin müqavilə tərəflərin üzərinə müəyyən hərəkətlər etmək və ya etməkdən çəkinmək vəzifəsi qoyur. Hər iki tərəf hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Buna görə də barışıq razılaşması haqqında müqavilə **ikitərəfli (sinallaqmatik) müqavilədir**.

Qeyd etmək lazımdır ki, barışıq razılaşması haqqında müqavilə hələ neçə-neçə yüz il bundan əvvəl Roma hüququ dövründə tətbiq olunurdu; bu müqavilənin yaranma tarixi məhz Roma hüququ ilə bağlıdır². Roma hüququnda həmin müqavilə «transactio» anlayışı ilə əhatə olunmuşdu ki, həmin anlayış barışıq əqdi mənasını ifadə edirdi; barışıq əqdi kontraktın bir növü – adsız real müqavilə hesab olunurdu³. Barışıq saziş borcunlu xeyrinə hər hansı tələbdən imtina olunmasını müəyyənləşdirirdi; borclu isə öz növbəsində nədənsə imtina etməyi və başqa neyi isə etməyi vəd edirdi⁴. Sonralar bir sıra Avropa dövlətlərinin qanunvericiliyi Roma hüququ təcrübəsini və ənənəsini nəzərə alaraq barışıq əqdini müstəqil müqavilə kimi tənzimlədilər.

Barışıq razılaşması haqqında müqavilənin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, həmin müqavilənin köməyi ilə tərəflər öz aralarındakı mülki-hüquqi mübahisəni məhkəmə müdaxiləsi olmadan həll edir və qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırırlar.

¹ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 293.

² Чезаре Санфиллиппо. Курс римского частного права. Учебник / Перевод с итальянского. М., 2002, с. 257.

³ Дождев Д. В. Римское частное право. Учебник. М., 1999, с. 599.

⁴ Пухан И., Голеняк-Акимовская М. Римское право. М., 2000, с. 253.

¹ Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 256.
² Саказ Вагацумя, Тору Аридазуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 124.
³ Гражданский кодекс Нидерландов / Пер. М. Ферштмана. Лейден. 1996; Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 11.
⁴ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 120.

Başıq razılaşması haqqında müqavilə mübahisə edən tərəfləri necə deyirlər, «məhkəmə davasından» xilas olmağa, məhkəmə xərcləri çəkmək və hüquqı yardıma görə xidmət haqqı ödəməkdən (məsələn, vəkilə pul verməkdən və s.) azad etməyə, əzab-əziyyətli və ağır iş olan məhkəmə çəkişməsindən qurtarmağa imkan verir; bu müqavilənin nəticəsində mülki (əmlak) dövrüyyədə sabitlik təmin olunur, yersiz-lazımsız, mülki hüquq subyektlərinə «başağnsı» verən və səs-küyə səbəb olan neçə-neçə məhkəmə proseslərinin qarşısı alınır.

2. Müqavilənin xüsusiyyətləri

Yuxarıda göstərdik ki, başıq razılaşması haqqında müqavilənin əsas məqsədi tərəflər arasındakı mübahisəni həll etməkdən və ya qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bezi hüquqı hərəkətlər də belə məqsəd güdür. Belə hərəkətlərə aiddir: **hüququn tanınması** (məsələn, müəyyən əmlak mülkiyyət hüququnun hansı şəxsə məxsus olması bəlli olmur; hüququn tanınması kimi müdafiə üsulunun köməyi ilə qeyri-müəyyənlik aradan qaldırılır); **təsdiq etmə** (məsələn, aldatma nəticəsində bağlanmış müqaviləni aldadan tərəf təsdiq edir; bununla həmin müqavilə ilə bağlı mübahisə etmək imkanı aradan qaldırılır); **tələbdən imtina etmək** (məsələn, mübahisə edən tərəflərdən biri əmlakın və ya pulun verilməsini tələb etmək hüququndan imtina edir; bunun nəticəsində onlar arasındakı mübahisə həll olunur); **arbitraj sazişi bağlamaq** (məsələn, mübahisə edən tərəflər baxılıb hall olunması üçün mübahisənin arbitraj məhkəməsinə – münsiflər məhkəməsinə verilməsi barədə öz aralarında saziş bağlayırlar) və digər hərəkətlər.

Göründüyü kimi, qeyd etdiyimiz hüquqı hərəkətlər də mübahisənin həll olunmasına və ya qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasına yönəlir. Lakin həmin hərəkətlərdən başıq razılaşması haqqında müqavilə bununla fərqlənir ki, bu müqaviləyə görə tərəflər öz aralarında mübahisəni və ya qeyri-müəyyənliyi qarşılıqlı **güzeştlər yolu** ilə həll edirlər; mübahisənin və ya qeyri-müəyyənliyin qarşılıqlı **güzeştlər yolu** ilə həll olunması başıq razılaşması haqqında müqavilənin spesifik cəhəti¹, mühüm xüsusiyyəti hesab edilir². Qeyd etməliyə ki, həmin müqavilənin zəruri və məcburi şərti məhz tərəflərin qarşılıqlı **güzeşti** sayılır. Bu səbəbdən birtərəfli **güzeşti yolu** ilə məsələnin həll olunması başıq razılaşması haqqında müqavilənin bağlanmasını ifadə etmir³. Təsədüfi deyildir ki, ABŞ mülki hüququna görə, başıq sazişi (accord and satisfaction) **kompromis deməkdir**; kompromis isə qarşılıqlı **güzeştlər** barədə razılaşmadır.

O ki qaldı **mübahisənin və ya qeyri-müəyyənliyin qarşılıqlı güzeştlər yolu ilə həll olunmasına**, qeyd etmək lazımdır ki, bu, məsələnin tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə tənzimlənməsini ifadə edir. Bu zaman: mübahisə edən tərəflərdən biri hüquqdan imtina edir; tərəflərdən biri digərinin xeyrinə müəyyən

hərəkət edir; tərəflərdən biri nəyi isə icra edir; tərəflərdən biri mübahisə ilə bağlı olmayan icranı həyata keçirməyi vəd edir və s.

Başıq razılaşması haqqında müqavilənin digər mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, bu, müqavilə **dəklarativ xarakter daşıyır**⁴. Başıq razılaşması haqqında müqavilənin bu xüsusiyyəti Fransa mülki hüquq dərslində geniş işıqlandırılır. Həmin xüsusiyyətə görə, başıq razılaşması haqqında müqavilənin köməyi ilə hüquqların mövcudluğu tanınır, təsdiqlənir və müəyyənləşdirilir.

3. Müqavilənin növləri

Məqsədindən asılı olaraq başıq razılaşması haqqında müqavilənin iki növü fərqləndirilir. Birinci növ müqavilə tərəflər arasındakı **mübahisəni qarşılıqlı güzeştlər yolu ilə həll etmək məqsədinə xidmət edir.** Mübahisə həm hüquqlar, həm də iddialar bərsində yaranı bilər. **Hüquqlar** dedikdə, mülki hüquqlar (əşya hüquqları, öhdəlik hüquqları, vərəsəlik hüquqları və s.) başa düşülür; **əgər hüquqlar barədə mübahisə yaranarsa, onlara mübahisəli hüquqlar deyilir.** Məsələn, müəyyən bir əmlak mülkiyyət hüququnun hansı şəxsə məxsus olması barədə iki şəxs arasında mübahisə yaranı bilər. **İddialar** dedikdə, mahiyyətə təmin ediləməli olan tələb hüquqları başa düşülür. **Əgər iddialar bərsində mübahisə yaranarsa, onlara mübahisəli iddialar deyilir.** Belə iddialara aiddir: əşya iddiası; öhdəlik iddiası; vərəsəlik iddiası və s.

Tərəflər arasında mübahisənin olması başıq razılaşması haqqında müqavilənin bağlanmasının zəruri şərtidir. Mülki Məcəllə mübahisənin növü barədə hər hansı məhdudiyət nəzərdə tutmur. Lakin bərsində sərəncam verilməsi mümkün olmayan hüquqlar barədə başıq razılaşması haqqında müqavilə bağlanmasına yol verilmir⁵. Söhbət özgeninkiləşdirilməz şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından (məsələn, müəllifin şəxsi qeyri-əmlak hüquqları: ad hüququ; əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ və s.; yaşamaq hüququ; şərəf və ləyaqət hüququ və digər hüquqlardan) gedir.

İkinci növ başıq razılaşması haqqında müqavilə **tərəflər arasında qeyri-müəyyənliyi qarşılıqlı güzeştlər yolu ilə aradan qaldırmaq məqsədinə xidmət edir.** Qeyri-müəyyənlik tərəflər arasında mübahisə yaratmasa da, bu və ya digər hüququn (və ya iddiannın) həyata keçirilməsinə mane olur. Odur ki, həmin hüquq həyata keçirmək üçün tərəflər başıq razılaşması haqqında müqavilə bağlayırlar. Buna görə də göstərilən müqavilə hüquq həyata keçirmək məqsədi güdür. Məsələn, müəyyən bir bağ təsərrüfatının torpaq sahələri onunla qonşu olan digər bağ təsərrüfatının torpağı içərisində dağınıq haldadır; qonşular öz aralarında başıq sazişi bağlayaraq qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq üçün mərəz çəkir və torpaq sahələrinəki daşınmaz əşyaları dəyişdirirlər. Bunun nəticəsində bağ təsərrüfatından istifadə hüququnun həyata keçirilməsi mümkün olur.

Lakin hüquq və ya iddialar həyata keçirilmək xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əgər müqavilə tərəfləri onları həyata keçirə bilməzlərsə (məsələn, qanunda

¹ П. Жоллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 292.

² Синайский В.И. Русское гражданское право. Учебник. М., 2002, с. 365 (по изданию 1915 г.).

³ Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 124.

⁴ Лиск Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 120.

¹ П. Жоллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 294.

² Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 124.

ifadə olunan məcburi göstərişə və digər hallara görə), onda bəzi qərarlaşmaların qüvvəsi yoxdur (MM-in 881.5-ci maddəsi).

Məhkəmə tərəfindən təsdiq edilmişindən asılı olaraq bəzi qərarlaşmalar haqqında müqavilənin iki növü vardır:

- məhkəmə qaydasında bəzi qərarlaşmalar;
- məhkəmədən kənar bəzi qərarlaşmalar.

Məhkəmə qaydasında bəzi qərarlaşmaların ikitərəfli ələ bir əqdirdir ki, həmin əqdə məhkəmə tərəfindən təsdiq edildiyi halda qüvvəyə minir; əgər bəzi qərarlaşmalar təsdiq edilərsə, məhkəmə bu barədə qərar çıxarır; məhkəmə həmin qərarla eyni zamanda iş üzrə icraata xitam verir.

Bəzi qərarlaşmaları bağlamaq hüququndan yalnız üç mübahisə subyekti istifadə edə bilər. Həmin subyektlərə aiddir: iddiaçı; cavabdeh; mübahisə predmeti barədə müstəqil tələb irəli sürən üçüncü şəxslər. Onlar prosesin istənilən mərhələsində bəzi qərarlaşmaları bağlaya bilərlər. Tərəflərin bəzi qərarlaşmaları məhkəməyə göndərilən yazılı ərizədə ifadə olunmalıdır¹.

Məhkəmə qaydasında bəzi qərarlaşmaları mülki-prosessual qanunvericiliklə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 52-ci, habelə 191-ci maddəsi onun tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur².

Əgər tərəflər qarşılıqlı razılaşma yolu ilə öz münasibətlərini məhkəməyə iddia ilə müraciət etmədən tənzimləyərəlsə, belə razılaşma **məhkəmədən kənar bəzi qərarlaşmaları** adlanır³; bəzi qərarlaşmaların bu növünün məhkəmə tərəfindən təsdiq olunması tələb edilmir. Belə ki, məhkəmədən kənar bəzi qərarlaşmaları məhkəmə mübahisə və işləri ilə bağlı deyil.

§ 2. Müqavilənin elementləri

Müqavilədə iki tərəf iştirak edir. Onlar öz aralarında yaranmış mübahisəni və ya qeyri-müəyyənliyi həll etmək üçün bəzi qərarlaşmaları haqqında müqavilə bağlayırlar. Mülki hüququn istənilən subyekti bu müqavilənin tərəfləri ola bilərlər.

Müqavilənin predmetini tərəflərin hərəkətləri təşkil edir ki, həmin hərəkətlər qarşılıqlı güzəşt yolu ilə mübahisə və ya qeyri-müəyyənliyin həll olunmasına yönəlmişdir.

Müqavilənin forması və bağlanma qaydası qanunla xüsusi olaraq tənzimlənir (MM-in 881.3-cü maddəsi). Belə ki, bəzi qərarlaşmaların bağlanması üçün forma tələb olunmur (MM-in 881.3-cü maddəsi). Bu, o deməkdir ki, bəzi qərarlaşmaları haqqında müqavilə tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə həm yazılı, həm də şifahi formada bağlana bilər. Lakin əgər bəzi qərarlaşmalarında hər hansı formanın (məsələn, notarial formanın) gözlənilməsinə tələb edən əqdlər varsa, bəzi qərarlaşmaları bu əqdlər üçün tələb edilən forma üzrə tərtib olunmalıdır.

Müqavilənin məhkəmə qaydasında protokol şəklində də bağlana bilər.

¹ Bəzi qərarlaşmaların göstərilən növü barədə bax: *Саяз Вагацума, Тору Ариидзуми*. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 124.

² Bu maddələrin şərti barədə daha ətraflı: Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentarı. Bakı, 2003, s. 65-66; s. 242.

³ *Ласк Г.* Гражданское право США. М., 1961, с. 120.

Söhbət məhkəmə qaydasında bəzi qərarlaşmaların formasından və bağlanma qaydasından gedir. Belə ki, tərəflərin bəzi qərarlaşmaları şərtləri məhkəmə iclasının protokoluna yazılmalıdır; hər iki tərəf protokolu imzalamalıdır¹.

Müqavilənin məzmunu tərəflərin hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Tərəflərin əsas vəzifəsi bir-birinə güzəşt etməkdən (hüquqdan imtina etməkdən; nəyi isə icra etməkdən və s.) ibarətdir².

Müqavilə **vacib hüquqi nəticələrə** səbəb olur. Məhkəmə qaydasında bəzi qərarlaşmaları nəticəsində mülki iş üzrə icraata xitam verilir və həmin iş ikinci dəfə məhkəmədə baxılmır. Başqa sözlə, bəzi qərarlaşmaları ilə məhkəmə işi bağlanır. Əgər məhkəmə tərəflərin bəzi qərarlaşmaları təsdiq etməzsə, o, bu barədə əsaslandırılmış qərar çıxarır və işə mahiyyəti üzrə baxılmasını davam etdirir (MPM-in 191-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

Məhkəmə qaydasında bəzi qərarlaşmaları icra olunmalıdır; onun icra olunmaması yeni iddia verilməsi üçün əsasdır.

Məhkəmədən kənar bəzi qərarlaşmaları mübahisənin həll olunmasına və ya qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasına səbəb olur.

§ 3. Mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə

Mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində yeni müqavilə növü sayılır. 1964-cü il Mülki Məcəlləsinə belə müqavilə məlum deyildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilənə kimi mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə Azərbaycan Respublikasının MM-in 413-cü maddəsi ilə tənzimlənirdi; bu maddə həmin qanunla MM-dən çıxarıldığına görə mövcud borcun etirafı haqqında müqavilənin hüquqi nizamlanması artıq göstərilən maddə əsasında həyata keçirilir. Hal-hazırda o, MM-in 882-ci maddəsi ilə tənzimlənir; bu maddə xüsusi olaraq mövcud borcun etirafı haqqında müqavilənin hüquqi nizamlanmasına həsr olunmuşdur.

Mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində də məlumdur. Məsələn, Almaniyanın Mülki Qanunnaməsində bu müqavilə nəzərdə tutulmuşdur; qanunnamənin 20-ci fəslinin 782-ci paragrafı borcun etirafını tənzimləyir³.

Mövcud borcun etirafı haqqında müqaviləyə görə borclu kreditordan ondan borcun ödənilməsinə tələb etmək hüququnu tanımağı öhdəsinə götürür⁴.

Müqavilənin əsas məqsədi borcun etirafını təmin etməkdən ibarətdir. Borcun etirafı isə hüquqi əhəmiyyətə malik olan hərəkətdir. Belə ki, borcun etirafı, yeni borclu tərəfindən öz borcunun etirafı edilməsi xarici ölkələrin qanunvericiliyində (Almaniya, Fransa, Yaponiya və digər ölkələrin qanunvericiliyində) iddia müddətinin axımının kəsilməsinə səbəb olan əsaslardan biri kimi nəzərdə

¹ Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentarı. Bakı, 2003, s. 242.

² *Л. Жюлло де ла Морандьер*. Гражданское право Франции. с. 292.

³ *Ян Шупп*. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 257.

⁴ Qanunvericil müqaviləyə məhz belə anlayış verməlidir.

tutulur¹. Məsələn, Fransa MM-in 2248-ci maddəsi, Almaniya MQ-in 212-ci paraqrafı, Yaponiya MM-in 147-ci maddəsi və s. borcun etirafı haqqında qayda müəyyən edir; bu qaydaya görə borclunun öz borcunu etiraf etməsi iddia müddətinin axımını kəsir.

İngiltərə və ABŞ haqqında məsələyə bir az fərqli qaydada yanaşılır. Belə ki, borcun etirafı üçün borcun yazılı şəkildə təsdiqlənməsi və ya borcun ödənilməsi barədə yazılı vəd verilməsi tələb olunur².

O ki qaldı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, qeyd etməliyə ki, bizim ölkənin qanunvericiliyi də borcun etirafını iddia müddətinin axımının kəsilməsi şərtləndirən əsaslardan biri kimi nəzərdə tutur. Belə ki, borclu şəxs borcu etiraf etməsinə göstərən hərəkətlər etdikdə iddia müddətinin axımı saxsılır (MM-in 380.1-ci maddəsi). Borcu etiraf etməsinə göstərən hərəkətlərə aid edilir³: faizlərin ödənilməsi; borcun bir hissəsinin ödənilməsi; möhlat verilməsi barədə kreditordan xahiş etmək; borcun üzərindən götürülməsi barədə kreditordan xahiş etmək; əvəzləşdirmə barədə təklif etmək. Borc əsəsen bu kimi konklyudent hərəkətlər yolu ilə etiraf edilir⁴. Belə ki, borclunun etdiyi həmin hərəkətlərdən onun borcu etiraf etməsi və öz öhdəliyini bilməsi açıq-aşkar görünür. Bununla yanaşı, borcu müvafiq sənəd şəklində də etiraf oluna bilər⁵. Söhbət ilk növbədə borcun etirafı barədə müqavilə bağlamaqdan gedir. Yeri gəlmişkən, borcun borclunun verdiyi borc qəbzi və ya öhdəliyi ilə də etiraf olunması mümkündür⁶.

Mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə **konsensual müqavilədir**. Belə ki, bu müqavilə əşyanın verilməsinin köməyi ilə yox, tərəflərin razılığa gəlmələri ilə bağlanır; məhz tərəflər razılığa gəldiyi andan müqavilə bağlanmış hesab edilir.

Müqavilə həm də **birdərəfli müqavilədir**. Ona görə ki, borclu yalnız vəzifə daşıyır: onun üstünə kreditörün borcun ödənilməsinə tələb etmək hüququnu tanımaq vəzifəsi düşür. Kreditör isə ancaq hüquqa malikdir: borcludan onun borcun ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır.

Müqavilə özünün adından göründüyü kimi, borcun etirafına yönəlir; **borcun etirafı** dedikdə isə, kreditörün iddia müddəti ərzində borcun verilməsinə tələb etmək hüququna malik olması faktının borclu tərəfindən tanınması başa düşülür. Əgər iddia müddətini ötürərsə, kreditör həmin hüququ itirir.

Qanun müəyyən edir ki, müqavilə borcun etiraf edilməsinə öhdəliyə əsas verən şəkildə nəzərdə tutur (MM-in 882.1-ci maddəsi). Belə ki, borcun etirafından müəyyən olunmalıdır ki, borclunun üzərinə borcu ödəmək kimi öhdəlik düşür və onun öz öhdəliyi barədə məlumatı vardır. Məsələn, iki şəxs arasında iki

il müddətinə borc müqaviləsi bağlanır; iki illik müddətin başa çatmasına baxmayaraq, borclu (borc alan) borcu qaytarmır. Borc verən (kreditör) və borclu öz aralarında mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə bağlayırlar; bu müqavilədən açıq-aşkar görünməlidir ki, borclunun üstünə borcu qaytarmaq kimi öhdəlik düşür və o, bu öhdəlik barədə bilir. Başqa sözlə, borcun etirafı borclunun belə öhdəliyi olmasını müəyyənləşdirməli və ona əsas verməlidir; bu yolla borc verənin (kreditörün) iddia müddəti ərzində borcun verilməsinə tələb etmək hüququna malik olması tanınır və borc öhdəliyinin mövcudluğu etiraf olunur.

Müqavilədə **iki tərəf** iştirak edir: borclu; kreditör. Borclu və kreditör ələ şəxslərdir ki, onlar arasında hər hansı öhdəlik münasibəti (öhdəlik), məsələn, yuxarıdakı misaldə borc öhdəliyi və s. vardır. Bu öhdəlik münasibətinin (öhdəliyin) mövcud olmasını etiraf etmək məqsədi ilə onlar öz aralarında müqavilə bağlayırlar.

Müqavilənin predmeti onun mühüm şərti sayılır. **Öhdəlik münasibətinin (öhdəliyin) mövcudluğunu etiraf etmək** müqavilənin predmetini təşkil edir; müqavilə ilə mülki-hüquqi xarakterli istənilən öhdəlik münasibətinin (öhdəliyin) mövcudluğu etiraf oluna bilər.

Müqavilənin forması barədə qanun ayrıca göstəriş ifadə edir. Bu göstərişə görə, müqavilənin yalnız o halda qüvvəsi vardır ki, borc öhdəliyi yazılı şəkildə verilsin (MM-in 882.1-ci maddəsi). Buna görə də borcun etirafı haqqında müqavilə **yazılı formada** bağlanır.

Mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə **müçərədd (abstrakt) müqavilədir**. Belə ki, bu müqavilədə onun hüquqi əsası (məqsədi) açıq-aşkar ifadə olunmur; hüquqi əsas (məqsəd) onun məzmunundan ayrılmışdır¹.

Mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə həm də **kompromis xarakterli əqd**dir. Belə ki, kreditör bu müqaviləni bağlamaqla borcluya kompromis (gü-zəştə) gedir²; bunun isə borclunun iqtisadi-maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması, habelə təsərrüfat məlahizələri baxımından əhəmiyyəti böyükdür.

TÖVSIYYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983 (гл. 22).

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1961, Том 3 (гл. IV, с. 292-296).

Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961 (с. 120-121).

Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996 (с. 257).

Эннекверус Л. Курс Германского гражданского права. М., 1950, том 1, полутом 2 (с. 423).

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комеров. М., 2005, с. 306.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Яичков. М., 1966, с. 58.

³ Л.Эннекверус. Курс Германского гражданского права. Том 1. Полутом 2. М., 1950, с. 423.

⁴ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 1 / Отв.ред. М.Д.Егоров, А.П.Сергеев. М., 2005, с. 444.

⁵ Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 1, М., 1983, с. 153.

⁶ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2, М., 1960, с. 591.

¹ Abstrakt (müçərədd) əqd barədə daha ətraflı: Allahverdiyev Sabir. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Dərslik. I cild. II nəşr. Bakı, s. 711-712.

² Kompromis xarakterli saziş barədə bax: Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961.

XXXIII FƏSİL SİĞORTA MÜQAVİLƏSİ

§ 1. Sığortanın mahiyyəti, əsas anlayış mülki-hüquqi xarakteristikası və növləri

1. Sığortanın anlayışı

Sığorta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilən münasibətlərin dairəsi kifayət dərəcədə genişdir. Buna görə də mülki hüququn subyektləri arasında bu müqavilə növü tez-tez hallarda bağlanır. Fikrimiz aydın olsun deyə, belə bir misal çəkək. Hər hansı şəxs yaşadığı evi yandıqdan sığortalamaq üçün bir il müddətinə sığorta təşkilatı (sığortaçı) ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Bir illik müddət ərzində yanğın (buna sığorta hadisəsi deyilir) baş verir; bunun nəticəsində şəxsin yaşayış evi yanır. Odur ki, sığorta təşkilatı həmin şəxsə müəyyən məbləğdə pul (sığorta ödənişi) verir. Sığorta müqaviləsi əsasında apanlan bu kimi əməliyyata sığorta deyilir.

Elmi və təcrid ədəbiyyatında sığorta iki mənada işlədilir:

- iqtisadi mənada;
- hüquqi mənada.

İqtisadi mənada sığorta dedikdə, şəxslərin əmlak mənafeələrini müdafiə etmək məqsədilə xüsusi olaraq sığorta pul fondlarının yaradılması ilə bağlı olaraq yaranan ələ iqtisadi münasibətlə başa düşülür ki, bu münasibətlərə görə əgər şəxslərə arzuolunmaz mənfi həyat hadisələri (məsələn, yanğın; təbii fəlakət; bədbəxt hadisə və s.) nəticəsində zərər vurularsa, belə zərərin əvəzi həmin fondlardan ayrılmış pul vəsaiti hesabına ödənilir, kompensasiya olunur. Xüsusi sığorta pul fondları sığorta təşkilatlarının əlində cəmləşərək maraqlı şəxslərin – sığorta olunanların verdikləri pul şəklində haqlar hesabına yaradılır. Buna görə də iqtisadi təbiəti baxımından sığorta müəyyən bir şəxsin düşüdü zərərin əvəzinin ödənilməsinin ələ bir üsuludur ki, bu üsulun mahiyyəti həmin şəxsə vurulmuş zərərin çoxsaylı şəxslər arasında bölüşdürülməsindən ibarətdir. Bu yolla sığorta mənfi hadisələr (məsələn, təbii fəlakət və s.) baş verdikdə təsərrüfat subyektlərinin və ayrı-ayrı şəxslərin əmlak mənafeələrini müdafiə etmək üçün zəruri şərait yaradır. Təsədüfi deyildir ki, şəxslərin düşüdükləri zərərin əvəzini ödəmək və onları **pozulmuş əmlak mənafeələrini bərpa (müdafiə) etmək sığortanın məqsədini təşkil edir. Xüsusi sığorta fondları da məhz sığorta müdafiəsini həyata keçirmək üçün yaradılır.**

İqtisadi mənada sığortanın nə vaxt meydana gəlməsi hüquq ədəbiyyatında mübahisə doğuran məsələdir. Müəlliflərin bu məsələyə münasibəti birmənalı deyil. Bəzi tədqiqatçı alimlər göstərirlər ki, sığorta orta əsrlərdə yaranmışdır¹. Digər müəlliflər isə belə hesab edirlər ki, sığorta münasibətləri qədim dövrlər

də əmələ gəlmişdir¹.

Bizim fikrimizcə, sığortanın tarixi mənəbəyi köhnə əyaymlara gedib çıxır. Belə ki, sığortadan hələ qədim dövrlərdə zərərin kompensasiyasını təmin etmək vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. İnsanın təbiətdən ayrılması, insan cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı, eləcə də insanın özünün mövcud olması sığorta münasibətlərinin yaranması üçün zəmin oldu. İnsan həyatını, onun həyata keçirdiyi təsərrüfat fəaliyyətini tarixən həmişə mənfi həyatı halların, xüsusən də təbii fəlakət və bədbəxt hadisələrin baş verməsi müşayiət etmişdir. Təbii ki, insan müxtəlif mənfi hadisələrin baş verməsi nəticəsində onun şəxsiyyətinə və ya əmlakına vurulmuş zərərin əvəzinin operativ surətdə ödənilməsi, habelə ayrı-ayrı təhlükələrdən özünün müdafiə edilməsi üçün əlverişli və münasib vəsaitə axtarışında olmuşdur ki, bunun nəticəsində sığorta münasibətləri əmələ gəlmişdir. Belə münasibətlər kifayət dərəcədə inkişaf etmiş formada həm quldarlıq, həm də feodalizm dövründə mövcud olmuşdur. Daşınan yükün sahibi olan tacirlər və gəmiçilər arasında zərərin bölüşdürülməsi barədə bağlanan müqavilələr sığorta münasibətləri sahəsində xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Belə müqavilələr b.e.ə. Hammurapi dövrünün sənədlərində və Solonun qanunlarında nəzərdə tutulmuşdu. Sığortadan qədim Roma dövründə də istifadə edilirdi². Bunlar onu göstərir ki, **sığorta bəzi müəlliflərin göstərdiyi kimi orta əsrlərdə yox, qədim dövrlərdə əmələ gəlmişdir.** Orta əsrlərdə isə sığorta daha da inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə sığortadan əsasən riskli və təhlükəli olduğu üçün ticarət gəmiçiliyi və malların daşınması sahəsində istifadə olunurdu. Almaniyada həmin sahədə öz üzvlərinin əmlak mənafeələrini sığorta müdafiəsi ilə təmin etmək üçün tacirlərin gildiyaları (ittifaqlar) təsis olundu. Orta əsrlərdə Avropada sığorta müdafiəsini həyata keçirmək üçün ilk qarşılıqlı sığorta cəmiyyətləri yaradıldı.

XVII əsrdə sığortanın inkişafına Londonda fəaliyyət göstərən və Edvard Lloyd məxsus olan məşhur qəlyanaltı böyük təsir göstərmişdir. Bu qəlyanaltı tacirlər dəniz sığorta müqaviləsi bağlayırdılar. Buna görə də İngiltərə haqlı olaraq peşəkar dəniz sığortasının vətəni hesab edilir.

Bu gün dünyada iri sığorta bazarı formalaşmışdır. Qeyd etməliyik ki, indiki dövrdə sığorta iqtisadi dövriyyənin sabitliyini təmin etməyə, təsərrüfat fəaliyyətində yaranan iqtisadi riskləri azaltmağa imkan verən effektiv vasitə kimi tanınır. Şübhə yoxdur ki, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta bazar münasibətləri infrastrukturunun vacib elementi, ictimai münasibətlərin ayrılmaz hissəsi, əmin-amanlığın və sabit yüksəlişin qarantı sayılır. Bu səbəbdən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş müasir cəmiyyəti sığortasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

İqtisadi mənada sığorta ölkə iqtisadiyyatına müsbət mənada böyük təsir göstərir. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, maraqlı şəxslərin (sığorta olunanların) pul şəklində verdiyi haqlar hesabına sığorta fondu yaradılır; sığorta

¹ Sığortanın tarixi barədə daha ətraflı: *Рейхер В.К.* Общественно-исторические типы страхования. М., Л., 1947, s.34.

² Daha ətraflı: *Серебрянский В.И.* Избранные труды по наследственному и страховому праву. М., 1999, c.280; *Шиманова М.Я.* Страхование: история, действующее законодательство, перспективы. М., 1989, c.8.

¹ *Степанов И.* Опыт теории страхового договора. Казань. 1878, c.131; *Гражданское и торговое право капиталистических государств.* Учебное пособие / Отв.ред. *К.К.Ячкое.* М., 1966, c.337.

fondlarının müvəqqəti olaraq sərbəst qalan pul vəsaitini sığorta şirkətləri investisiya kimi ölkə iqtisadiyyatına yönəldir; sığorta şirkətləri tərəfindən toplanmış (akkumulyasiya edilmiş) sığorta ehtiyatları ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların vacib daxili mənbəyidir. Sığorta fondlarının sərbəst pul vəsaitləri həm də depozit kimi kredit təşkilatlarına (banklara) qoyulur; bu sığorta ehtiyatlarını yerləşdirməyin əsas istiqaməti sayılır. Bundan başqa, dövlətin üstünə təbii fəlakət və digər mənfə zərərverən hadisələrin ağır nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönələn tədbirləri maliyyələşdirmək vəzifəsi düşür. Məhz sığorta fəaliyyəti dövləti belə vəzifə daşımaqdan azad edir. Digər tərəfdən, sığorta fəaliyyətindən əldə olunan vəsait ölkədaxili məcmu məhsulun bir hissəsini təşkil edir.

İqtisadi mənada sığorta iqtisadi kateqoriya hesab olunur. Hüquqi mənada isə sığorta hüquqi kateqoriya sayılır.

Hüquqi kateqoriya kimi sığorta özü iki mənada işlədilir:

- maliyyə-hüquqi mənada;
- mülki-hüquqi mənada.

Maliyyə-hüquqi mənada sığorta dedikdə, sığorta pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması ilə bağlı olaraq yaranan maliyyə münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür. Bu mənada sığorta maliyyə hüququnun institutu hesab edilir və struktur elementi kimi onun xüsusi hissəsinə daxil olur¹.

Mülki-hüquqi mənada sığorta dedikdə, sığorta öhdəliyi başa düşülür. Bu mənada sığorta mülki-hüquqi öhdəliyin növü hesab edilir. Daha konkret söyləyərsək, mülki-hüquqi mənada sığorta – sığorta öhdəliyi xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik tipinin pul-kredit və maliyyə xarakterli xidmət göstərilməsi barədə öhdəlik növünə aiddir.

Sığorta öhdəliyi dedikdə, sığortaçı və sığorta olunan arasında yaranan elə bir mülki (öhdəlik) hüquq münasibəti başa düşülür ki, bu münasibətə görə sığortaçı əmlak sığortası zamanı müəyyən edilmiş müddət ərzində nəzərdə tutulmuş hadisə baş verdikdə maraqlı şəxsə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyi və ya şəxsi sığorta zamanı isə müəyyən pul məbləği verməyi, sığortalı isə birdəfəlik və ya vaxtaşırı sığorta haqqı ödəməyi öhdəsinə götürür.

2. Sığortanın növləri

Mülki-hüquq elminə və qanunvericilikdə sığorta müxtəlif meyarlara görə təsnif edilir. Sığortanın obyektindən və vurulmuş zərərdən asılı olaraq onun iki növü fərqləndirilir (MM-in 886-cı maddəsi):

- şəxsi sığorta;
- əmlak sığortası.

Şəxsi sığorta odur ki, bu sığorta şəxs öldüyü, əmək qabiliyyətini itirdiyi, qurtulduyudu, əllil (şikəst) olduğu, pensiya yaşına çatdığı və digər hallarda müəyyən məbləğdə pul verilməsini təmin edir. Məsələn, heyat sığortası, bədbəxt

hadisədən sığorta, xəstəlikdən sığorta, ömrün qalan hissəsini sığortalama və s. şəxsi sığortaya aiddir.

Şəxsi sığortanın obyektini sığortalının və ya sığorta olunanın həyatı, sağlamlığı, əmək qabiliyyəti və pensiya təminatı ilə bağlı əmlak mənafeyi təşkil edir. Həm sığortalı özü, həm də şəxsi sığorta müqaviləsində göstərilən başqa şəxs (həmin şəxsə sığorta olunan deyilirlər) sığortalana bilər (MM-in 887-ci maddəsi). Məsələn, ana öz yeniyetmə doğulmuş uşağının həyatını on səkkiz yaşına çatana kimi sığortalayır və bundan ötrü o, sığorta təşkilatı (şirkəti) ilə şəxsi sığorta müqaviləsi bağlayır. Ana hər ay (və ya hər il) vaxtaşırı sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan məbləğdə sığorta təşkilatına pul (sığorta haqqı) ödəyir. 18 yaş tamam olduqda uşağa sığorta təşkilatı müəyyən məbləğdə pul verir. Bu misaldan ana sığortalı, uşağ isə sığorta olunan hesab olunur.

Şəxsi sığorta zamanı sığorta təşkilatı tərəfindən verilən pulun məbləği əmlak (maddi) zərərdən asılı olmayaraq ödənilir; heyat sığortasında isə ümumiyyətlə, əmlak (maddi) zərəri vurulmasından söhbət gədə bilməz; həmin məbləğ sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilir.

Şəxsi sığorta zərərin əvəzini ödəmə (kompensasiya) məqsədi güdmür. Lakin buna baxmayaraq, sığortanın həmin növündə zərərin əvəzini ödəmə (kompensasiya) elementinin olmasını tam inkar etmək olmaz. Belə ki, şəxsi sığortada da zərərin əvəzini ödəmə (kompensasiya) elementi mövcuddur. Amma bu sığorta növündə əmanət (yığım) elementi üstünlük təşkil edir. Beləliklə, şəxsi sığortada həm zərərin əvəzini ödəmə (kompensasiya) elementi, həm də əmanət (yığım) elementi iştirak edir.

Şəxsi sığortanın üç başlıca növü vardır¹:

- heyat sığortası;
- xəstəlikdən sığorta;
- bədbəxt hadisədən sığorta.

Əmlak sığortası maddi əşyaların itirilməsi və ya zədələnməsi nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə və ziyanın kompensasiya olunmasını təmin edən sığortadır (maddi əşyaların sığortası) və ya şəxsin üçüncü şəxslərinin həyatına, sağlamlığına, yaxud əmlakına zərər vurulmasına görə mülki-hüquqi məsuliyyəti (zərər vurmağa görə mülki məsuliyyətin, yəni delikt məsuliyyətinin sığortası), habelə mülki-hüquqi müqavilələrin şərtlərini pozmağa görə mülki məsuliyyəti (müqavilələr üzrə mülki məsuliyyətin sığortası) təmin edir. Sığortanın bu növünün məqsədi şəxsin həqiqətən də düşdüüyü zərərin əvəzini ödəməkdən ibarətdir². Odur ki, xarici ölkələrdə bəzən onu zərərdən sığorta da adlandırılır³. Bu səbəbdən əmlak sığortasında zərərin əvəzini ödəmə (kompensasiya) elementi iştirak edərkən həlledici rol oynayır.

Sığortanın bu növünə misal olaraq yaşayış evini yanğından sığortanı göstərmək olar. Başqa bir misaldan şəxs hər hansı şəxsin əmlakına zərər vurmamasına görə daşdığı mülki-hüquqi məsuliyyəti (delikt məsuliyyətini) sığortalayır;

¹ П. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.340.

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.728.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Яичков. М., 1966, с.337.

¹ Финансовое право. Учебник / Под ред. Е.Ю.Грачевой, Г.П.Толстопятенко. М., 2003, с.124.

əgər o, həmin şəxsin əmlakına zərər vurarsa, buna görə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır və vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir. Zərərin əvəzini ödəmək, ziyan kompensasiya etmək üçün sığorta təşkilatı əmlakın sahibinə pul ödəyir.

Əmlak sığortası zamanı sığorta təşkilatının ödədiyi pul məbləğinin miqdarı vurulmuş zərərin həcmindən asılıdır; **ödənilən pulun miqdarı sığortalanan əmlakın dəyərindən çox ola bilməz.**

Əmlak sığortasının obyektini sığortalınan əmlaka sahibliyi, ondan istifadəsi və (və ya) ona sərəncam verməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, digər fiziki şəxslərin həyatına, sağlamlığına, həmçinin onların və hüquqi şəxslərin əmlakına vurduğu zərərin əvəzini ödənilməsi, istehsalat fəaliyyəti ilə bağlı əmlak mənafelei təşkil edir (MM-in 888.1-ci maddəsi). Məsələn, şəxs yaşayış evini yanğından sığortaladıqda, onun yaşayış evinə sahiblik və yaşayış evindən istifadə ilə bağlı əmlak mənafelei sığortanın obyektini təşkil edir.

Yeri gəlmişkən, «sığortanın obyektini» anlayışını «sığortanın predmetini» anlayışından fərqləndirmək lazımdır; onlar məzmunca üst-üstə düşməyən anlayışlardır. Belə ki, bir az əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, **sığortanın (həm əmlak sığortasının, həm də şəxsi sığortanın) obyektini sığortalınan, yaxud sığorta olunanın hər hansı əmlak mənafelei təşkil edir (MM-in 886.1-ci maddəsi).** Amma sığortanın obyektini kimi çıxış edən əmlak mənafelei qanunazidd olmamalıdır. Aşağıdakı mənafelei sığorta obyektini ola bilməz (MM-in 886.2-ci maddəsi): qanunazidd mənafelei; sığortalanan əmlaqla qadağan olunan mənafelei; oyunlarda, mərclərdə və lotereya oyunlarında iştirakla bağlı olan mənafelei.

O ki qaldı **sığortanın predmetinə**, qeyd etməliyik ki, sığorta müqaviləsi ilə sığortalanan əmlak mənafelelerinin aid olduğu fiziki şəxs, əmlak və ya hər hansı hal sığortanın predmeti hesab edilir (MM-in 886.3-cü maddəsi). Məsələn, şəxs öz minik avtomobilini yanğından sığortalayır; belə halda sığortanın predmeti minik avtomobili sayılır. Başqa bir misaldə şəxs özünü bədbəxt hadisədən sığortalayır; bu kimi halda sığortanın predmeti rolunda fiziki şəxs çıxış edir. Daha digər bir misaldə hər hansı vətəndaş üçüncü şəxs qarşısında onun sağlamlığına zərər vurmasına görə mülki (əmlak) məsuliyyətini sığortalayır; burada sığortanın predmetini mülki məsuliyyətə halı təşkil edir.

Xarici ölkələrin qanunvericilik praktikasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi əmlak sığortasını iki növə bölür (MM-in 888.1-ci maddəsi)¹:

- əşya sığortası;
- mülki məsuliyyətin sığortası.

Əşya iki cür olur: maddi əşya; qeyri-maddi əşya. Buna uyğun olaraq əşyanın sığortası iki növə bölünür: maddi əşyanın sığortası; qeyri-maddi əşyanın sığortası.

Maddi əşyanın sığortası² odur ki, bu sığorta maddi əşyanın itməsi, məhv

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 240.

² MM-in 888.1-ci maddəsində göstənilir ki, əmlak sığortasına əmlakın və mülki məsuliyyətin sığortası aiddir. Qanunverici «əmlakın sığortası» əvəzinə «əşyaların sığortası» ifadəsi işlətsəydi, daha münasib olardı. Fransız mülki-hüquq dərslərində məhz belə ifadədən istifadə olunur (*Л.Жюльен де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.339*).

olması və ya zədələnməsi ilə bağlı olaraq vurulan zərərin əvəzini ödənilməsinə təmin edir. Məsələn, minik avtomobilini şəxs oğurlanmaqdan sığortalayır. Başqa bir misaldə ev sahibi mənzilini və bahalı məişət predmetlərini (və ya ev avadanlıqlarını) sığortalayır. Bu növ sığortanın köməyi ilə sığortalı maddi əşyalarına yanğın, oğurluq və digər hallar nəticəsində vurulmuş əmlak zərərinin nəticəsində özünü təmin edir. Belə ki, bu növ sığorta zamanı əşyanın zədələnməsi, itirilməsi, məhv olması və çatışmazlığı ilə bağlı risklər sığortalınır (MM-in 888.2-ci maddəsi).

Qeyri-maddi əşyanın sığortası dedikdə, əmlak hüququnun sığortası başa düşülür: Bu növ sığorta zamanı əmlak hüquqlarının itirilməsi ilə bağlı risklər sığortalınır (MM-in 888.2-ci maddəsi).

Mülki məsuliyyətin sığortası odur ki, onun köməyi ilə sığorta olunan üçüncü şəxslər qarşısında əmlak məsuliyyətinə səbəb olan nəticələrdən (faktlardan) özünü təmin edir. Mülki məsuliyyətin sığortasının əmlak sığortasına aid edilməsi onunla bağlıdır ki, mülki məsuliyyət əmlak məsuliyyətidir.

Mülki məsuliyyətin sığortası öz növbəsində iki növə bölünür (MM-in 888.3-cü maddəsi):

- delikt (müqavilədənənar) məsuliyyətinin sığortası;
- müqavilə məsuliyyətinin sığortası.

Delikt (müqavilədənənar) məsuliyyətinin sığortası odur ki, onun köməyi ilə sığorta olunan üçüncü şəxslərin həyatına, sağlamlığına, yaxud əmlakına zərər vurmasına görə məsuliyyətindən özünü təmin edir. Buna görə də ona **zərər vurmağa görə mülki məsuliyyətin sığortası** da deyilir; bu növ sığorta zamanı üçüncü şəxslərin həyatına, sağlamlığına, yaxud əmlakına zərər vurulması nəticəsində yaranan delikt öhdəliyinə görə risk sığortalınır. Məsələn, vətəndaş üçüncü şəxslərin sağlamlığına zərər vurmaya nəticəsində yaranan delikt məsuliyyətini sığortalayır; əgər vətəndaş üçüncü şəxslərdən kiminsə səhətinə xəsarət yetirərsə, şübhəsiz o, həmin şəxs qarşısında delikt məsuliyyəti daşıyır və bu məsuliyyətə görə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir. Vətəndaşın daşdığı delikt məsuliyyəti sığortalandıqdan sığorta təşkilatı zərərin əvəzini zərərcəkəne (üçüncü şəxsə) ödəməlidir.

Müqavilə məsuliyyətinin sığortası odur ki, bu növ sığortanın köməyi ilə sığortalı mülki-hüquqi müqavilələrlə bağlı yaranan məsuliyyəti daşımaq yükündən özünü təmin edir. Belə ki, müqavilə məsuliyyətinin sığortası zamanı mülki-hüquqi müqavilələrlə bağlı risklər sığortalınır. Məsələn, müəssisə bankdan kredit alır və onunla kredit müqaviləsi bağlayır. Müəssisənin kredit müqaviləsi üzrə əsas vəzifəsi kredit vəsaitini qaytarmaqdan ibarətdir və buna görə o, mülki (müqavilə) məsuliyyət daşıyır; müəssisə kreditin qaytarılması üzrə mülki məsuliyyətini sığortalayır. Bu kimi hallarda mülki-hüquqi müqavilə şərtlərini pozmağa görə mülki məsuliyyət sığortalınır. Başqa bir misaldə rentə ödəyicisi rentə müqaviləsi üzrə şərtlərin (öhdəliklərin) icra olunmaması üçün məsuliyyət riskini rentə alanın xeyrinə sığorta etdirməlidir (MM-in 869.2-ci maddəsi). Buna görə də müqavilə məsuliyyətinin sığortası **müqavilə şərtlərini pozmağa görə mülki məsuliyyətin sığortası** da adlanır; bu növ sığorta zamanı mülki-hüquqi müqavilələrlə bağlı yaranan məsuliyyətə görə risklər sığortalınır.

Delikt və müqavilə məsuliyyətlərinin sığortasına **ümumi mülki məsuliyyətə**

tin sığortası deyilir. Mülki məsuliyyətin sığortasının həm də **professional (sahibkarlıq) məsuliyyətin sığortası** kimi növü fərqləndirilir. Sığortanın bu növünün köməyi ilə professional (sahibkarlıq) risklər sığortalanır; belə risklər professional (sahibkarlıq) fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranır; həmin sığorta növünün obyektini professional (sahibkarlıq) fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı əmlak mənafeleləri təşkil edir.

Obyektinə görə əmlak sığortasının bir neçə növü fərqləndirilir (MM-in 888.4-cü maddəsi): **qarışıq maliyyə sığortası** (bu növ sığorta ilə qarışıq maliyyə riskləri sığortalanır); **kredit sığortası** (bu sığorta növünün köməyi ilə kredit riskləri sığortalanır); **investisiya sığortası** (bu növ sığortanın köməyi ilə investisiya riskləri sığortalanır); **ticarət sığortası** (bu sığorta növünün vasitəsilə ticarət riskləri sığortalanır); **məhkəmə xərclərinin sığortası** (sığortanın bu növünün köməyi ilə məhkəmə xərcləri ilə bağlı risklər sığortalanır) və s.

Sığorta öhdəliyinin yaranmasına yönəlmə **iradə ifadəsinin hüquqi təbii-təbii asılı olaraq** sığortanın iki növü fərqləndirilir:

- könüllü sığorta;
- icbari (məcburi) sığorta.

Könüllü sığorta odur ki, bu sığorta növü tərəflərin sərbəst iradəsi ifadəsi əsasında yaranır və bağlanmış sığorta müqaviləsinin köməyi ilə həyata keçirilir; könüllü sığorta zamanı sığorta müqaviləsi yalnız tərəflərin iradəsi ilə bağlanır.

İcbari (məcburi) sığorta odur ki, bu növ sığortanın həyata keçirilməsini qanunvericilik tələb edir. İcbari sığorta zamanı da tərəflər arasında münasibətləri rəsmiləşdirməkdən ötrü sığorta müqaviləsi bağlanır ki, ona **icbari sığorta müqaviləsi** deyilir. Amma belə müqavilə könüllü sığorta müqaviləsindən fərqli olaraq tərəflərin sərbəst iradəsi ilə yox, **qanunvericiliyin imperativ göstərişi** ilə bağlanır. Belə ki, sığorta qanunvericiliyi bu və ya digər kateqoriya şəxslərin (məsələn, sərmişinlərin, nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin və s.) üzərinə özlərinə məcburi qaydada sığorta etdirmək vəzifəsi qoyur; belə şəxslər müvafiq icbari sığorta növünü aparmağa icazəsi olan sığortaçı (sığorta təşkilatı) sərbəst seçmək hüququna malikdirlər; onlar bu hüquqdan istifadə etməklə müvafiq icbari sığorta müqaviləsinə bağlamağa bocludurlar; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş istisna hallar istisna olmaqla, sığorta təşkilatı (sığortaçı) müvafiq müqaviləni bağlamaqdan imtina edə bilməz. Əgər qanunvericiliklə üzərinə məcburi qaydada sığorta etdirmək vəzifəsi qoyulan şəxslər və sığorta təşkilatı (sığortaçı) icbari sığorta müqaviləsi bağlamazlarsa, buna görə onlar qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 907.3-cü maddəsi).

İcbari sığortanın aparılması onunla bağlıdır ki, dövlət ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərinin əmlak mənafelelerini sığorta təminatı ilə müdafiə etməyi bu və ya digər səbəbə görə (bəzi şəxslərin həyata keçirdikləri fəaliyyətin ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə mənbəyi olması və ya zərər vurmağı və s.) lazım bilir, zəruri hesab edir. Buna görə də dövlət qanunvericilik qaydasında həmin şəxslərin üzərinə məcburi qaydada qanunvericilikdə nəzərdə tutulan şərtlərlə icbari sığorta müqaviləsi bağlamaq vəzifəsi qoyur.

Xarici ölkələrin hüquq doktrinasında sığortanın **uzunmüddətli sığorta və adi sığorta kimi növlərə** bölünməsi geniş yayılmışdır. **Uzunmüddətli sığortaya** yığım (əmanət) sığortasının bütün növləri (həyat sığortası, renta sığortası

və s.) aiddir. **Adi sığortaya** isə əmlak sığortası, mülki məsuliyyətin sığortası və bədbəxt hadisədən şəxsi sığorta daxildir.

Dəniz sığortası sığortanın növlərindən biri olub öz hüquqi təbiətinə görə mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Dəniz sığortası tarixən öz xarakterinə görə əmlak sığortasına aid edilmişdir. Lakin o, xüsusi xarakterli sığorta əqdidir. Buna görə də dəniz sığortası xüsusi qanunvericiliklə tənzimlənir.

Son axırncı onilliklərdə **tibbi sığorta** sürətlə inkişaf etmişdir; sığortanın bu növü müalicə olunmaq və tibbi yardım almaqla bağlı çəkilən xərcləri təmin edir.

Bunlardan başqa, mülki (sığorta) qanunvericilik sığortanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- qrup halında sığorta;
- şərikli sığorta;
- ikiqat (çoxqat) sığorta;
- təkrar sığorta.

Əgər bir sığorta müqaviləsi ilə bir neçə sığorta predmeti sığortalansa, bu **na qrup halında sığorta** deyilir. MM-in 894-cü maddəsi sığortanın bu növünün hüquqi tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Qrup halında sığorta, ilk növbədə, **şəxsi sığorta üzrə aparılabilir**. Bu zaman bir şəxsi sığorta müqaviləsi bağlanır və müqavilədə sığortalı sığorta olunan fiziki şəxslərin kimliyini göstərir. Əgər şəxsi sığorta müqaviləsində sığorta olunanların kimliyi göstərilməzsə bu müqavilədə sığorta olunan şəxslərin dairəsi o dərəcədə konkretləşdirilməlidir ki, sığortaçı pul verən zaman hər bir sığorta olunanı müəyyənləşdirmək mümkün olsun.

Qrup halında şəxsi sığortaya misal olaraq atanın sığortaçı ilə şəxsi sığorta müqaviləsi bağlayaraq öz dörd uşağını xəstəlikdən sığortalamasını misal göstərmək olar. Bu misalda sığortanın predmetini dörd fiziki şəxs təşkil edir.

Qrup halında sığorta **həm də əmlak sığortası üzrə aparılabilir**. Belə ki, sığortalı sığortaçı (sığorta təşkilatı) ilə əmlak sığorta müqaviləsində sığortalanan əmlak növlərini sadalayır. Məsələn, ev sahibi bir əmlak sığorta müqaviləsi əsasında mənzilini, meişet predmetlərini, ev avadanlıqlarını və minik avtomobilini sığortalayır. Burada sığortanın predmetini bir neçə əmlak təşkil edir. Əgər qrup halında şəxsi sığortanın predmeti iki və daha artıq fiziki şəxsdən ibarətdirsə, qrup halında əmlak sığortasının predmeti qismində bir neçə əmlak çıxış edir.

Şərikli sığorta odur ki, bununla bir neçə sığortaçı eyni bir sığorta obyektini bir sığorta müqaviləsi əsasında sığortalayır. Şərikli sığorta riskin iki və daha artıq sığortaçı arasında bölüşdürülməsi üsuludur. Hər bir şərik sığortaçının hüquq və vəzifələri müqavilədə konkret olaraq nəzərdə tutulur. Onlar hər biri sığortalı qarşısında götürdükləri öhdəliklərə görə **razılaşdırılmış pay əsasında** məsuliyyət daşıyırlar. Məsuliyyətin həcmi hər bir şərikli sığortaçının öz payı miqdarında müəyyən edilir. Beləliklə, sığortaçı tərəfində bir neçə şəxs çıxış edir. Bu isə şərikli sığortanın **bir neçə şəxsin iştirak etdiyi öhdəlik** növünə şamil edilməsini şərtləndirir (MM-in 387.1-ci maddəsi).

Risk həm sığortalının, həm də sığortanın təşəbbüsü ilə bölüşdürülə bilər və bununla şərikli sığorta konstruksiyasından istifadə edilməsinə ehtiyac yaranır. Belə ki, hər hansı bir sığortaçının maliyyə gücünə şübhə yarandıqda və

riski daha etibarlı təmin etmək zərurəti əmələ gəldikdə, habelə riskin bir neçə sığortacı tərəfindən bölüşdürülməsi arzusu və niyyəti meydana gəldikdə təşəbbüsçü kimi sığortalı çıxış edir.

Risk yüksək olduqda və iri sığorta məbləğindən söhbət gəldikdə, öz maliyyə imkanlarını və gücünü, ödəmə qabiliyyətini təmin etmək məqsədi ilə sığortacı riskin bir hissəsini başqa sığortacıya verə bilər. Belə halda şərikli sığortalının təşəbbüsçüsü sığortacı olur. Lakin bunun üçün sığortalının razılıq verməsi tələb olunur. Yüksək risklərin və iri məbləğli əmlak komplekslərinin sığortalanması zərurəti yarıqıqda, bir qayda olaraq, şərikli sığorta konstruksiyasından istifadə edilir. Belə halda şərikli sığortaçılar sığorta daxilində yaradırlar. Sığorta daxilində yüksək sığorta risklərinin sığortalanmasında öz ödəmə qabiliyyətinin təmin olunması və sığorta müdafiəsinə zamanın verilməsi üçün sığortaçıların qarşılıqlı sığorta fəaliyyətinin təşkil formasıdır. Sığorta daxilində yaradarkən şərikli sığortaçılar arasında münasibətlər onlar arasında bağlanan saziş əsasında tənzimlənilir və qaydaya salınır.

Şərikli sığortaçılardan biri sığortalı ilə münasibətdə qalan digər şərikli sığortaçıları təmsil edə bilər. Belə təsəvvür yaranır ki, təmsil edən rolunda çıxış edən sığortacı bütün şəriklərin qanuni nümayəndəsi kimi çıxış edir. Lakin belə halda hər bir şərikli sığortacı sığorta hadisəsi olduqda sığortalı qarşısında öhdəliyi öz payı miqdarında icra edir.

Şərikli sığortalı əlaqəli konstruksiyalardan fərqləndirmək lazımdır. Bu cür konstruksiyalardan biri ikiqat sığortadır. İkiqat sığorta odur ki, bu sığortaya görə eyni bir obyekt eyni riskdən iki və ya daha artıq müqavilə əsasında bir neçə sığortacı tərəfindən sığortalınır. İkiqat sığortada hər bir müqavilə üzrə sığorta məbləğinin məcmusu sığorta dəyərindən yüksək ola bilər. Bununla belə, hər bir müqavilə üzrə sığortaçıların hər birinin verməli olduğu sığorta ödənişlərinin ümumi məbləği sığorta hadisəsi zamanı dəymiş zərərdən çox ola bilər. Lakin mülki qanunvericilik ikiqat sığorta üçün ümumi qayda müəyyən edir. Bu qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sığortalı məcmu halında dəymiş real zərərin miqdarından artıq və çox olan məbləği ala bilməz. Bu qaydaya görə bütün sığortaçılar müqavilədə nəzərdə tutulan sığorta məbləği həddində sığortalı qarşısında birçə borclar kimi məsuliyyət daşıyırlar.

İkiqat sığorta barədə sığortalı sığortaçılardan hər birinə dərhal məlumat verməyə borcludur. Məlumatda sığorta məbləğinin miqdarı, habelə bütün sığortaçıların adı göstərilir. Beləliklə, ikiqat sığortada sığortalının aldığı məbləğ real zərərin miqdarından çox ola bilməz. Bu isə əsassız varlanmanın, qanunsuz gəlir əldə etməyin qarşısını alır. Əgər sığortalı ikiqat sığortadan qanunsuz gəlir əldə etmək məqsədi ilə istifadə edərsə, onda bu hal, müqavilənin etibar-sızlığını şərtləndirir.

İkiqat sığorta haqqında mülki qanunvericiliyin müəyyənləşdirdiyi qayda qanunun belə bir göstərişinə və müddəasına əsaslanır ki, sığortacı sığorta hadisəsinin baş verdiyi məqamda sığortalıya dəymiş zərərin miqdarından artıq olan məbləği ödəməyə borclu deyildir.

Sığortalının növlərindən biri təkrar sığortadır. Təkrar sığorta öhdəlikləri, bir qayda olaraq, iri və ya fəlakətli risklərə (aviasiya, kosmik sənaye və s. ilə bağlı risklərə) təminat verir. Təkrar sığorta sistemi sığortaçının maliyyə sabitliyinin

əsaslarından biridir. Bununla sığorta fəaliyyətinin maliyyə sabitliyi təmin edilir. Belə ki, sığortacı balanslaşdırılmış sığorta portfeli yaratmaq üçün riskin bir hissəsini digər sığortacıya verə bilər. Beləliklə, təkrar sığorta dedikdə bir sığortaçının sığorta olunan qarşısında öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi riskinin bir hissəsini başqa sığortaçıda sığorta edilməsi başa düşülür.

Riskin bir hissəsini sığorta edən sığortacı, yeni riskin bir hissəsinin verdiyi digər sığortacı təkrar sığortacı adlanır. Sığortalı ilə sığortacı arasında münasibətlər sığorta müqaviləsi ilə qaydaya salınır, sığortacı ilə təkrar sığortacı arasında münasibətlər təkrar sığorta müqaviləsi vasitəsi ilə rəsmiləşdirilir. Bu müqaviləyə görə sığortacı sığorta zərərinin əvəzini və ya sığorta məbləğini ödəmək üzrə öz üzərinə götürdüyü öhdəliyin bir hissəsinin yerinə yetirilməsini təkrar sığortacıya verir.

Sığortacı sığortalı qarşısında götürdüyü öhdəliyə görə tam həcmdə məsuliyyət daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, sığorta hadisəsi baş verdikdə, sığortalı sığorta ödənişinin verilməsi tələbini yalnız sığortacıya qarşı irəli sürə bilər. O, təkrar sığortacıya tələb irəli sürmək ixtiyarına malik deyildir. İkinci tərəfdən təkrar sığorta müqaviləsi üzrə təkrar sığortaçının öz öhdəliyini yerinə yetirməməsi sığortaçının sığortalı qarşısında sığorta ödənişi vermək vəzifəsindən azad etmir. Təkrar sığortacı sığorta ödənişi verməməyə görə sığortalı qarşısında yox, sığortacı qarşısında məsuliyyət daşıyır. Sığorta ödənişini verməmək sığortacıya ixtiyar verir ki, o, təkrar sığortacıya rəqəs tələb irəli sürsün.

§ 2. Sığorta öhdəliyinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri, əsas anlayışları, formaları və əmələ gəlmə əsasları

1. Sığorta öhdəliyinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri

Sığorta münasibətləri sahəsində mülki-hüquqi tənzimlənmənin əsas mənbəyini MM-in 50-ci fəslinə daxil olan normalar (883-942-ci maddələr) təşkil edir. Burada sığorta münasibətlərinin qaydaya salınması üçün kifayət qədər xeyli hüquq normaları nəzərdə tutulmuşdur. Mülki qanunvericiliyin əsas aktı olan MM-də sığortalının belə müfəssəl şəkildə tənzimlənməsi yeni haldır. Əvvəlki köhnə 1964-cü MM-də sığortalının mülki-hüquqi nizama salınmasına cəmi beş maddə (35-ci fəslə daxil olan 384-388-ci maddələr) həsr edilmişdi. Bu onlarla izah edilirdi ki, dövlət mülkiyyətinin hakim və üstün roluna malik olduğu bir şəraitdə iqtisadiyyat mərkəzləşdirilmiş inzibati-amirlik metodları ilə idarə olunurdu və belə halda sığortalının əhəmiyyəti bir o qədər də böyük deyildi. Eyni zamanda sığorta fəaliyyəti üzərində dövlət inhisarı mövcud olduğu bir dövrdə sığorta əsasən Maliyyə Nazirliyinin və Dövlət Sığorta Komitəsinin normativ aktları ilə tənzimlənirdi. Özü də bu normalardan çoxu imperativ xarakterinə malik idi.

Qüvvədə olan MM-də sığorta sahəsində müqavilənin və müqavilə ilə tənzimlənmənin rolu artırılmışdır. Imperativ normalara münasibətdə dispoziitiv normalardan çəkilərli çoxalmışdır. Imperativ xarakterini əsasən yalnız o normalar saxlayır ki, həmin normalar sığorta münasibətləri iştirakçılarının mənafeyini kontragentin (qarşı tərəfin) yol verdiyi sui-istifadə hallarından qoruyur, sığortalının birbaşa təminatından imtina olunmasını qarşısını alır. Qüvvədə olan MM-də nəzərdə tutulan dispoziitiv normalar sığorta bazasının genişlənməsinə,

siğorta mühafizəsinin artırılmasına, ümumiyyətlə, siğorta işinin geniş vüsət almasına kömək etməlidir. Qeyd etməliyə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində gündəlik həyatımızda siğortanın rolunun artdığı bir vaxtda Mülki Məcəllə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. **Siğorta bazarının və işinin sivil qaydada inkişafı və təkmilləşdirilməsində** bu qanunun rolu əvəzənilməzdir.

Siğorta münasibətləri çoxcəhətli anlayışdır. Belə ki, bu münasibətlər **kompleks xarakterə** malikdir. Buna görə də həmin münasibətlər konstitusiyə, ekologiya, maliyyə, inzibati və digər hüquq sahələrinin normaları ilə də tənzimlənir¹. Lakin bu normalar içərisində **mülki hüquq normaları** xüsusi rol oynamaqla üstün mövqeyə malikdir. Bu onunla izah edilir ki, **siğorta münasibətlərinin ən vacib hissəsini siğorta öhdəliyi təşkil edir**. Bu növ öhdəlik isə mülki hüququn tənzimləmə predmetinə və sferasına daxildir. Siğorta öhdəliyi öz hüquqi təbiətinə görə mülki hüquq münasibətidir. Deməli, MM normaları yalnız mülki hüquq münasibətinin bir növü olan siğorta öhdəliyini tənzimləyir. Əlbəttə, MM normaları bütün siğorta münasibətinin hamısını tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirmir.

Siğorta hüququnun mülki-hüquqi mənbələri içərisində **Azərbaycan Respublikasının qanunları** mühüm rol tutur. Söhbət hər şeydən əvvəl, 25 dekabr 2007-ci il tarixli «**Siğorta fəaliyyəti haqqında**» qanundan gedir. Qanun siğorta işinin inkişaf etdirilməsini və etibarlı şəkildə həyata keçirilməsini, siğorta iştirakçılarının hüquq və mənafeələrinin qorunmasını təmin edir, siğorta müqavilələrindən irəli gələn münasibətləri tənzimləyir.

«Siğorta fəaliyyəti haqqında» AR Qanunu sosial siğorta sahəsində münasibətləri qaydaya salır, həmçinin bu cür siğortanın hüquqi əsaslarını müəyyən etmir. **Sosial siğorta** şəxs pənsiyə yaşına çatdıqda, əlil olduqda, ailə başçısını itirdikdə, əmək qabiliyyətindən müvəqqəti məhrum olduqda, hamiləlik və doğuş, uşağa qulluq, ölüm və s. hallarda onların itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Sosial siğorta sahəsində münasibətlər «**Sosial siğorta haqqında**» 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunla tənzimlənir. **Sosial siğorta mülki hüququn yox, sosial təminat hüququnun institutu sayılır.**

Siğorta sahəsində münasibətlər Azərbaycan Respublikasında «**Nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari siğortası haqqında**» 31 may 1996-cı il tarixli qanunla da tənzimlənir. Bu qanun nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin üçüncü şəxs qarşısında mülki məsuliyyətinin siğortası sahəsində münasibətləri qaydaya salır, siğorta müqaviləsinin bağlanması, siğorta haqlarının və ödənişlərinin verilməsi qaydasını müəyyənləşdirir.

Siğorta sahəsində münasibətlər «**Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi siğortası haqqında**» 20 may 1997-ci il tarixli qanunla da nizama salınır. Qanun hərbi qulluqçuların həyat və səhhiyyəsinin dövlət icbari şəxsi siğortası qaydalarını və şərtlərini müəyyən edir.

¹ Məsələn, siğortanın xüsusi əsasları, onun hüquqi tənzimlənməsi maliyyə hüququnda da öyrənilir. Siğorta maliyyə hüququnun əsas anlayışlarından biri hesab olunur (bax: Финансовое право. Учебник / Под ред. О.Н.Горбунова. М., 1996. с. 249, с. 32).

Siğorta qanunvericiliyinə daxil olan normativ aktlardan biri «**Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi siğortası haqqında**» 5 oktyabr 1999-cu il tarixli qanundur¹. Bu qanun məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin sosial müdafiəsinə gücləndirmək məqsədi güdür. Həmin sənəddə göstərilən kateqoriya şəxslərin həyatının və sağlamlığının dövlət icbari şəxsi siğortası qaydaları ifadə olunmuşdur.

Tibbi siğorta vətəndaşların ümumi siğortasının bir növüdür. Bu sahədə münasibətlər «**Tibbi siğorta haqqında**» qanunla tənzimlənir. Yalnız könüllü tibbi siğorta üzrə münasibətlər mülki-hüquqi xarakterə malikdir. Bu halda könüllü tibbi siğorta mülki hüququn subinstitutu kimi çıxış edir. Məcburi (icbari) dövlət siğortası isə sosial siğortaya şamil edilir və bu siğorta üzrə yaranan münasibətlər mülki hüquqi yox, **sosial təminat xarakterinə** malikdir. Buna görə də **icbari tibbi siğorta sosial təminat hüququnun subinstitutu kimi çıxış edir.**

«**Dövlət satınalmaları haqqında**» qanun (2001) siğorta sahəsində münasibətlərə toxunur. Həmin qanunun 53-cü maddəsinə görə, dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilən satınalmalar siğortalandır; əgər satınalan təşkilat siğortanı məcburi sayırsa, bunu tenderin əsas şərtləri sırasına daxil etməli və satınalma müqaviləsində göstərməlidir.

Dəniz siğortası² anlayışı ilə əhatə olunan münasibətlərin dairəsi Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin müvafiq normaları ilə müəyyən edilir. Bu siğorta dənizdə gəmi və yükün məruz qaldığı təhlükə nəticəsində şəxslərin düşdüüy zərərin əvəzinin ödənilməsi yolu ilə onların əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində münasibətlərdir. TDM-nin ayrıca bir fəslə dəniz siğortası sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir.

14 iyun 2003-cü il tarixində qəbul olunmuş «**Sərnişinlərin icbari siğortası haqqında**» Qanun siğorta hüququnun tənzimləmə mənbələrinə daxildir. Bu qanun hava, dəmiryolu, dəniz və avtomobil (avtobus ilə şəhərlərarası daşımalar) nəqliyyatı ilə sərnişin daşımaları zamanı yaranan icbari siğorta münasibətlərini tənzimləyir; həmin münasibətlər sərnişinlərə siğorta hadisələrinə nəticəsində onların ölümü və ya səhhiyyə zərəri vurulması ilə əlaqədar siğorta təminatı verir.

«**Əmanətlərin siğortalanması haqqında**» 29 dekabr 2006-cı il tarixində qəbul olunmuş Qanun siğorta münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində vacib rol oynayır; bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari siğortalanması sistemi-

¹ Qanunun tam mətni ilə tanış olmaq üçün bax: «Azərbaycan qəzeti», № 251, 2 noyabr 1999-cu il.

² Müasir siğortanın tarixi mənşəyi dəniz siğortası olan bodmərə ilə əlaqədardır ki, bu, dəniz borcu (foenus nauticum) adlanırdı. Bodmərə dəniz ticarətində iştirak edən şəxslərin (tacirlərin) düşdükləri zərərin təminat forması idi. Dəniz borcu «pecunia traiectica», yeni gəmi borcu da adlanırdı. Bu, Roma hüququnda borcun xüsusi bir növü hesab edilirdi. Bu növ borc Roma hüququna Yunanıstandan keçmişdi. Dəniz borcuna görə borc verən şəxs tacirə dənizlə ticarət etmək məqsədi ilə borc valyuta verirdi. Gəmi təyinat məntəqəsinə salamat çatacağı halda, tacir (borc alan) borcun geri qaytarılmasını öhdəsinə götürürdü. Beləliklə, valyutanın təsadüfi məhv olması nəskinə görə borc verən məsuliyyət daşıyırdı. Tacir aldığı borca görə faiz ödəməli idi. Əvvəllər bu faizlə məbləği məhdudlaşdırılmışdı. Yustinianın vaxtından etibarən tacir 12 faiz qədər məbləğ ödəyirdi. Bu isə siğorta haqqına oxşayırdı (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.С.Перетерского, И.Б.Новицкого. М., 1999. с.403).

nin yaradılması məqsədinə xidmət edir. Həmin qanuna görə sığorta hadisəsi baş verdikdə Əmanətlərin Sığortalanması Fondu (ƏSF) əmanətçilərə kompensasiya ödəyir.

Sığorta sahəsində münasibətləri qaydaya salmaqda **qanunqüvvəli aktların** rolu böyükdür. Bu aktlar içərisində **Prezident fərmanları** mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, Prezidentin **2006-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Siyahının 21-ci hissəsi** sığorta fəaliyyətini xüsusi razılıq (lisensiya) tələb olunan fəaliyyət növünə şamil edir. Fərmana görə sığorta fəaliyyəti üçün lisenziyanı Maliyyə Nazirliyi verir.

AR Maliyyə Nazirliyinin sığorta sahəsində qəbul etdiyi **normativ hüquqi aktlar** sığorta hüququnun mənbələri arasında mühüm yer tutur. Bu nazirlik sığorta fəaliyyəti ilə əlaqədar normativ aktlar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir.

Sığorta münasibətlərinin tənzimlənməsində **sığorta qaydaları** vacib rol oynayır. Bu sənəd sığortanın ayrı-ayrı növlərini qaydaya salır. Qaydalarda sığortanın həyata keçirilməsinin ümumi şərtləri müəyyənləşdirilir. Sığorta müqaviləsi bağlanarkən sığorta qaydaları həmin müqaviləyə əlavə edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Şirkəti tərəfindən hər bir sığorta növü üzrə təsdiq olunmuş sığorta qaydaları fəaliyyət göstərir. Bu qaydalara aiddir: uşaqların sığorta qaydaları (10.06.1993); nigahadək (toyadək) sığorta qaydaları (10.06.1993); müəssisə işçilərinin bədbəxt hadisələrdən sığortası qaydaları (01.12.1994); xaricə gedən turistlərin bədbəxt hadisələrdən sığorta qaydaları (24.11.1995); hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığorta qaydaları (10.12.1997); sərnəşinlərin bədbəxt hadisələrdən sığorta qaydaları (26.01.1998); vətəndaşların bədbəxt hadisədən sığorta qaydaları (30.12.1999); könüllü tibbi sığorta qaydaları (27.10.2000); məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığorta qaydaları (21.02.2000); təhsil xərcinin ödənilməsi sığorta qaydaları (18.01.2001) və s.

Sığorta qaydaları sığortaçı tərəfindən formulyarlarda və ya başqa standart formalarda sığortalıya təqdim edilir. Konkret sığorta münasibəti üçün qaydalar tənzimləyici əhəmiyyətə malikdir. Lakin **qaydaları ümumməcburi qüvvəyə malik olan sənəd hesab olmaz**. Ona görə də həmin qaydalar **sığorta hüququnun mənbəyi kimi qəbul edilmişir**¹.

Sığorta sahəsində münasibətlər **beynəlxalq müqavilələrdə** də tənzimlənilir. Bunun üçün vacib və zəruridir ki, Azərbaycan Respublikası həmin müqavilələrə tərəfdar çıxmış olsun.

2. Sığorta öhdəliyinin (sığorta hüququnun) əsas anlayışları

Sığorta öhdəliyinin məzmununu başa düşmək üçün sığorta hüququnun bir sıra vacib anlayışlarının məna və mahiyyətini açıqlamaq lazımdır. Bunsuz sığorta hüquq münasibətini xarakterizə etmək olmaz. «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanunun 1-ci maddəsi sığorta hüququnun əsas anlayışlarının mənasını müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Sığorta hüququnun vacib və əsas an-

layışlarına aiddir:

- sığorta riski;
- sığorta hadisəsi;
- sığorta məbləği;
- sığorta ödənişi;
- sığorta haqqı.

Sığorta riski dedikdə ehtimal edilən ehtimal başa düşülür ki, məhz həmin hadisənin baş verməsinə qarşı sığorta aparılır. Sığorta riski sığortanın aparılmasını şərtləndirən və gələcəkdə baş verməsi sığorta iştirakçılarının iradəsindən asılı olmayan qorxu, təhlükə, xəter və təhiddir. Sığorta da göstərilən bu hadisələrə qarşı aparılır.

Sığorta riski sayılan hadisənin həm ehtimal edilən, həm də təsadüfi əlamətləri olmalıdır. **Ehtimal** hadisənin mütləq, labüd olaraq baş verməməsinə ifadədir. Belə ki, ehtimal olunan hadisənin baş verib-verməməsi qabaqcadan məlum olmur. **Təsadüflilik** dedikdə, hadisəni qabaqcadan görmək imkanının olmaması, onun tərəflərin iradəsindən asılı olmaması başa düşülür.

Sığorta müqaviləsi bağlanarkən sığortalı sığorta riskinin qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyəti olan hallar barədə sığortaçıya məlumat verməlidir. Sığorta riskləri sığorta müqaviləsində göstərilir. Sığorta riski və onun müqavilədə göstərilməsi konkret sığorta münasibətinə sığorta müdafiəsi verilməsini şərtləndirən təhlükə və xəterlərin dairəsinə müəyyən etməyə imkan verir.

Hansı təhlükə və xəterə qarşı sığortanın aparılması **sığorta riskinin xarakterini** müəyyən edir. Məsələn, yangından sığorta, oğurluqdan sığorta, məsuliyyətin sığortası və s. Riskin xarakteri ilə bərabər, sığorta riskinin dərəcəsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. **Sığorta riskinin dərəcəsi** dedikdə sığorta hadisəsinin başvermə ehtimalının dərəcəsi başa düşülür. Sığortalının sığortaçıya verdiyi sığorta haqqının məbləği müəyyən edilərkən sığorta riskinin dərəcəsi nəzərə alınır.

Sığorta hadisəsi dedikdə qanuna və ya sığorta müqaviləsinə görə sığorta ödənişinin, sığortalıya və ya üçüncü şəxslərə ödənilməsi üçün əsas olan hal başa düşülür. Sığorta hadisəsi **faktiki baş verən hadisədir**. Bu hadisənin baş verməsi sığortaçı üçün sığortalıya ödəniş vermək vəzifəsi yaradır.

Sığorta hadisəsi anlayışı sığorta riski anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Lakin bu anlayışları bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Belə ki, **sığorta riski baş verməsi gələcəkdə mümkün olan və qabaqcadan güman edilən, yaranması ehtimal əsasında qabaqcadan görünən, lakin hələ baş verməyən sığorta hadisəsidir**. **Sığorta hadisəsi isə artıq reallaşan, faktiki olaraq baş verən, həqiqətən gerçəkləşən sığorta riskidir**. Məsələn, vətəndaş öz yaşadığı evi yangından sığortalamaq üçün sığortaçı ilə müqavilə bağlayır. Yangının baş verməsi nə qarşı sığorta aparıldığına görə yangın gələcəkdə mümkün ola bilən, baş verməsi güman edilən sığorta riskidir. Elektrik naqillərinin saz vəziyyətdə olmaması nəticəsində qısa qapanma ilə əlaqədar olaraq evdə yangın baş verir. Sığortaçı baş vermiş yangına görə vətəndaşa (sığortalıya) sığorta ödənişi verir. Bu misaldə baş verən yangın sığorta hadisəsi adlanır.

Sığorta hadisəsinin baş verməsinin qeyri-müəyyənliyi **sığorta müqaviləsini şərtlə bağlanmış əqdlərə aid edilməsinə əsas ola bilməz** (MM-in 328-ci

¹ Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 489; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 144.

maddəsi). Şərtlə bağlanmış əqdlər odur ki, bu əqdəki tərəflər hüquq və vəzifələrinin əmələ gəlməsini baş verib-verməyəcəyi məlum olmayan hallardan asılı edirlər. Şərtlə bağlanmış əqdlərdə bu və ya digər şərtin oqədə daxil edilməsi yalnız tərəflərin iradəsindən asılı olur. Analoji əqd prinsip etibarı ilə həmin şərt olmadan da mövcud ola bilər. Sığorta münasibətlərində isə sığorta hadisəsinin baş verməsi haqqında şərt tərəflərin iradəsindən asılı olaraq müqaviləyə daxil edilmir. Bu şərt sığortanın vacib və lazımi şərtidir. Bu şərt olmadan sığorta müqaviləsi ola bilməz və sığorta hüquq münasibətinin əmələ gəlməsindən, şübhəsiz ki, söhbət gedə bilməz.

Sığorta məbləği dedikdə sığorta müqaviləsinə və ya qanuna uyğun olaraq sığorta obyektinin sığortalıdığı və sığortaçının öhdəliklərinin son həddi olan pul məbləği başa düşülür. Bu məbləğ sığortalının və ya müqavilədə adı çəkilmiş başqa şəxsin aldığı pul məbləğinin son həddidir. Belə ki, zərərəndən sığorta hallarında sığortaçı sığorta hadisəsi baş verdiyi təqdirdə həmin hadisə nəticəsində sığortalanmış əmlaka dəymiş zərərin, yaxud sığortalının digər əmlak mənafelei ilə bağlı zərərin əvəzini müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş məbləğ həddində ödəməyi öhdəsinə götürür. Bu məbləğ sığorta məbləği adlanır. Bununla barabər, həyat sığortası və ya fərdi qəza sığortası hallarında sığortaçı sığortalının özünün və ya müqavilədə adı çəkilmiş başqa şəxsin müəyyən yaşa çatdığı, öldüyü və ya sağlamlığına zərər dəydiyi və ya onun həyatında sığorta hadisəsinin baş verdiyi təqdirdə müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş məbləği ödəməyi öhdəsinə götürür. Bu məbləğ də sığorta məbləği adlanır. **Sığorta məbləği sığorta haqqını və sığorta ödənişinin həcmi müəyyən etmək üçün əsas rolunu oynayır.**

Sığorta ödənişi dedikdə sığorta hadisəsi baş verdikdə, sığortalının əmlakına və ya əmlak mənafeleiinə dəyən zərərin yerini doldurmaq üçün pul və ya natura formasında ödənilən vəsait başa düşülür. Zərərəndən sığorta müqaviləsi bağlanan hallarda sığorta ödənişi **sığorta zərərinin əvəzini ödəmə** kimi, həyat sığortası və ya fərdi qəza sığortası müqaviləsi bağlanan hallarda isə **sığorta məbləği** kimi müəyyən edilir. Birinci halda sığorta ödənişi özünü **zərərin əvəzini ödəmə formasında**, ikinci halda isə **sığorta təminatı formasında** göstərir. Sığorta təminatının həcmi, bir qayda olaraq, tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. Bu cür halda onların iradəsi qanunla məhdudlaşmır.

Sığorta ödənişi heç bir halda sığorta məbləğindən çox ola bilməz. O, ya sığorta məbləğine bərabər olmalı, ya da bu məbləğdən az olmalıdır. Həm də sığorta ödənişləri sığorta hadisəsi zamanı dəymiş **birbaşa zərərin məbləğindən çox ola bilməz.** Bu yalnız o vaxt mümkün ola bilər ki, sığorta müqaviləsində müəyyən məbləğdə sığorta ödənişi nəzərdə tutulmasın.

Sığorta haqqı dedikdə, qanuna və ya sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq sığortalının sığortaçıya verməli olduğu pul məbləği başa düşülür. Sığorta haqqı **sığorta fondunun yaradılmasının əsas mənbəyi** hesab olunur. Bu haqq sığorta xidməti göstərilməsi üçün arzuolunmaz zərərli nəticələrin baş verməsi riskinə görə ödənilir.

İcbari sığorta növləri üçün sığorta haqları qanuna uyğun olaraq müəyyən edilir. Sığortanın digər növləri üzrə sığorta haqlarını sığortaçı təyin edir.

Sığorta hüququnun əsas anlayışlarından biri də **sığorta mükafatı** adlanır.

Bu anlayış sığorta haqqı anlayışına çox yaxın olan anlayışdır. Bu anlayışlar arasında əla bir mühüm fərq yoxdur. Belə ki, **sığorta mükafatı eyni vaxtda birdəfəlik və ya hissə-hissə (sığorta haqqı formasında) ödənilə bilər.** Belə təsəvvür yaranır ki, sığorta haqqı hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulan sığorta mükafatının bir hissəsidir.

3. Sığorta öhdəliyinin formaları

Sığortanın müxtəlif növləri iki formada həyata keçirilə bilər: könnüllü sığorta; icbari (məcburi) sığorta. Sığorta növləri həm könnüllü, həm də icbari formada həyata keçirilə bilər. Sığortanın bu cür iki formasının fərqləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün ənənəvi haldır.

Könnüllü sığorta odur ki, bu sığorta tərəflərin öz iradəsi əsasında, onların öz istəyinə və mülahizəsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu cür sığorta məsələna olaraq tərəflərin sazişi və razılığı əsasında aparılır. Könnüllü sığortanın şərtləri sığortaçı və sığorta olunan arasında müqavilə bağlanarkən müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Şirkəti tərəfindən aparılan könnüllü sığortaya aiddir: uşaqların sığortası; nigahədək (toyədək) sığorta; müəssisə işçilərinin bədbəxt hadisələrdən sığortası; turistlərin bədbəxt hadisələrdən sığortası; vətəndaşların bədbəxt hadisələrdən sığortası; könnüllü tibbi sığorta; təhsil xərcinin ödənilməsinin sığortası; məktəbilərin bədbəxt hadisələrdən sığortası; vətəndaşlara məxsus tikintilərin, heyvanların, ev əmlakının, nəqliyyat vasitələrinin könnüllü sığortası; müəssisələrin əmlakının sığortası; girova qoyulan əmlakın sığortası; mühəndislik inşaət sığortası.

Aparılması şərtləri, həyata keçirilməsi qaydaları tərəflərin iradəsi və mülahizəsi əsasında müəyyən edilməyən sığortaya **icbari (məcburi) sığorta** deyilir. İcbari sığortanın şərtləri və aparılması qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilir. İcbari sığorta odur ki, qanunla bu cür sığorta formasında sığortaçıya şəxslərin həyatını, sağlamlığını, mülki məsuliyyətini və ya əmlakını sığortalamaq vəzifəsi həvalə edilir. Bu **sığorta formasında sığortalının sığortalama vəzifəsi qanundan irəli gəlir.** Könnüllü sığorta formasında isə bu vəzifə müqavilə əsasında yaranır¹. Hər iki sığorta formasını birləşdirən cəhət ondan ibarətdir ki, həm məcburi, həm də könnüllü sığortada sığorta hüquq münasibəti müqavilədən əmələ gəlir. Ona görə də sığortanı əmələ gəlmə mənbəyinə görə yox, iradə, qanunun göstərişləri kimi əlamətlərə görə

¹ Müəlliflərdən *Martyanova T.S.* göstərir ki, əmələ gəlmə mənbələrinə görə sığorta öhdəliyinin könnüllü və məcburi (icbari) kimi iki formasının fərqləndirilməsi müəssir dövrdə öz əhəmiyyətini itirmişdir. Müəllif öz fikrini bununla izah edir ki, həm könnüllü, həm də icbari sığorta müqavilə əsasında əmələ gəlir. O, qeyd edir ki, bunlar arasında fərq müqavilənin xarakterindədir. Belə ki, könnüllü sığortada müqavilə tərəflərin iradəsinə ifadə edir. İcbari sığortada isə müqavilənin bağlanması qanunun imperativ göstərişindən irəli gəlir. Xanım *T.S. Martyanovanın* bu fikri müəyyən dərəcədə dəqiqlikdən uzaqdır. Madam ki, həm könnüllü, həm də icbari sığortada sığorta hüquq münasibəti, eyni mənbədən, yəni müqavilədən əmələ gəlir, onda sığortanın bu əlamətə görə fərqləndirilməsinin nə mənası vardır? Bu əlamətə və meyarla görə sığortanın iki formasını fərqləndirmək mümkün deyil. Lakin iradə əlamətinə görə sığortanın iki formasının ayrılması daha ağılabatandır. (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 146).

məcburi (icbari), könüllü sığorta kimi formalara bölmək olar.

Məcburi sığorta bəzi hallarda MM-in özündə nəzərdə tutulur. Məsələn, rent-a ödəyicisi öz öhdəliklərinin icra olunmaması, ya da lazımcına icra olunmaması üçün məsuliyyət riskini rent-a alanın xeyrinə sığorta etdirmək vəzifəsini daşıyır (MM-in 869.2-ci maddəsi). Mülki qanunvericilik girov qoyulmuş əşyanın icbari sığortasını nəzərdə tutur (MM-in 283.1.1-ci maddəsi).

İcbari sığorta qanunla da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, neqliyyat vasitələrinin istismarına onları sahiblərinin (daşıyıcıların) mülki məsuliyyətinin icbari sığorta olunması şərti ilə icazə verilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində neqliyyat vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası icbaridir. Bu cür mülki məsuliyyətin sığortası sahəsində münasibətlər «Neqliyyat vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında» 31 may 1996-cı il tarixli qanunla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Şirkəti tərəfindən bir neçə formada icbari sığorta aparılır. Məsələn, belə sığorta formasına şamil etmək olar; dövlət icbari sığortası; insanın immunitet çatışmazlığı virusuna tutulmadan icbari sığorta və s.

Dövlət məcburi sığortası icbari sığortanın xüsusi hali hesab edilir. Dövlət məcburi (icbari) sığortası bu məqsədlə hər il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş vəsait hesabına aparılır. Özü də bu cür sığorta öhdəliyində sığortaçı rolunda yalnız dövlət sığorta orqanı çıxış edə bilər.

Dövlət məcburi sığortasının başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sığorta müəyyən kateqoriya **dövlət qulluqçularının sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədi** ilə onların həyatının və səhhətinin sığorta mühafizəsini təmin edir. Məsələn, hərbi qulluqçuların - Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin, milli təhlükəsizlik və daxili işlər orqanlarının şəxsi heyətinin, habelə məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin heyət və səhhətinin sığortalanması dövlət icbari şəxsi sığortasına aiddir. Həmin kateqoriya şəxslərinin heyət və səhhətinin dövlət icbari sığortası qaydalan və şərtləri «Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında» 20 may 1997-ci il tarixli AR Qanunu ilə müəyyən edilir. Bu Qanun hər bir hərbi qulluqçunun 11000 manat məbləğində sığorta edilməsini nəzərdə tutur.

Dövlət icbari sığortasının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu sığortada sığorta etdirənlər **rolunda müvafiq icra hakimiyyət orqanları** (MTN, MN, DİN, ƏN və s.) çıxış edirlər. Onlar sığortaçıya hər il rüblər üzrə sığorta haqlarının məbləğini ödəyirlər ki, bu, sığorta aparmaq məqsədi ilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına həyata keçirilir.

Dövlət məcburi sığortasının daha bir mühüm xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, bu sığorta beləvəsitə **qanun və digər normativ hüquqi akt əsasında həyata keçirilir**. Bununla bərabər, məcburi dövlət sığortası qanunla müəyyən edilən ölçüdə ödənilir.

4. Sığorta öhdəliyinin əmələ gəlmə əsasları

Sığorta münasibətləri həm konstitusiyaya hüququ, həm inzibati hüquq, həm maliyyə hüququ, həm də hüququn digər sahələri ilə tənzimlənən çoxnövlü münasibətlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta münasibətlərinin tənzimlənməsində həm də mülki hüquq iştirak edir. Mülki hüquqla tənzimlənən münasibət-

lər sığorta münasibətlərinin vacib və mühüm hissəsini təşkil edir ki, bu, **sığorta mülki hüquq münasibətləri** adlanır. Bu hüquq münasibətləri sığorta öhdəliyi anlayışı ilə əhatə olunur.

Sığorta öhdəliyinin məzmununu bu öhdəlikdə iştirak edən şəxslərin hüquq və vəzifələri təşkil edir. **Öhdəliyin obyektinə isə qeyri-maddi xarakterli xidmətlərdən ibarətdir**¹. Sığortaçı və sığortalı sığorta öhdəliyinin subyektləri (iştirakçılardan) hesab edilir.

Hər hansı bir hüquq münasibəti kimi sığorta öhdəliyi müxtəlif hüquqi faktlardan əmələ gəlir. Qanun bu cür hüquqi faktları **öhdəliklərin (o cümlədən sığorta öhdəliklərinin) əmələ gəlmə əsasları** adlandırır (MM-in 386-cı maddəsi).

Sığorta öhdəliklərinin əmələ gəlmə əsaslarından biri hüquqi faktların növü olan **hadisədir** (MM-in 14.2.9-cu maddəsi). Məsələn, vətəndaş bədbəxt hadisədən (təbii fəlakətdən) yaşayış evini sığortalayır. Bunun üçün o, sığortaçı ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Güclü və aram vermədən yağın yağış çayın daşmasına səbəb olur. Öz məcrasından çıxan çay evi yuyub aparır. Bu halda sığorta hadisəsi (yağışın yağması ilə daşqın) baş verir. Bu isə sığorta ödənişinin verilməsi öhdəliyinin əmələ gətirir. Lakin hadisə sığorta öhdəliyinin əmələ gəlməsinin geniş yayılmış və tipik əsası hesab edilmir.

Bir sıra hallarda sığorta öhdəliyinin əmələ gəlmə əsası kimi **qanun və digər hüquqi akt çıxışı** edilir.

«Yağın təhlükəsizliyi haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli AR Qanunu (23-cü maddə) sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin öz ixtiyarında, istifadəsində və sərəncamında olan əmlakı yağından icbari qaydada sığortalamağı nəzərdə tutur. «Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında» qanun hərbi qulluqçuların heyət və səhhətinin icbari qaydada sığortalanması üzrə öhdəliyin əmələ gəlmə əsasıdır. Bu cür hallarda qanun sığorta öhdəliyinin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir.

Sığorta öhdəliyinin nisbətən geniş yayılmış əsası **müqavilədir**. Söhbət **sığorta müqaviləsindən** gedir. Bu sığortaçı ilə sığortalı arasında bağlanan ələ bir müqavilədir ki, o, sığortanın şərtləri və aparılması qaydasını qanunvericiliyə uyğun olmaqla müəyyən edir.

§ 3. Sığorta müqaviləsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

1. Sığorta müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Sığorta sığortalının və ya sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunvericilikdə qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi

¹ Müəlliflərdən bəzilləri sığorta öhdəliklərinin obyektini bu öhdəlikdə iştirak edən subyektlərin (iştirakçıların) müvafiq hərəkətdən, davranışından ibarət olmasını göstərirlər. Elə bir hərəkət ki, bunu bir tərəf etməyə borclu olduğu halda, digər tərəf həmin hərəkətin edilməsini qarşı tərəfdən tələb etmək ixtiyarına malik olur (bax: Грәев К.А., Луиц Л.А. Страхование М., 1960, с. 18; Иоффе О.С. Обязательственное право, М., 1975, с. 737). Xidmət hərəkətinin bir növüdür. İş görülməsi də hərəkətə aid edilən anlayışdır.

sahəsində riski təmin edir; sığortanın özü isə sığorta müqaviləsi əsasında həyata keçirilir.

Sığorta müqaviləsi xarici ölkələrdə istifadə olunan əsas mülki-hüquqi müqavilələrdən biridir; demək olar ki, onu bütün ölkələrin mülki və ticarət hüququ tanıyır¹. Özü də sığorta bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə görə **ticarət əqdi** hesab edilir². Amma bir qayda olaraq, sığorta müqaviləsi sığorta fondunun yaradılması prosesini rəsmiləşdirən mülki-hüquqi əqd kimi tanınır³.

Sığorta müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə də məlumdur. MM-in 883.1-ci maddəsində onun leqal tərifli formulə edilmişdir. Lakin uğursuz olduğuna görə bu tərif qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, həmin tərifdə birincisi, dəyən zərərin nəyinin nəticəsində yaranması göstərilmiş (qeyd etməlilik ki, zərər sığorta hadisəsi nəticəsində vurula bilər); ikincisi, tərifdə sığortalının müvafiq sığorta haqqı ödəməsi onun vəzifəsi kimi müəyyənləşdirilmiş (məhz bu vəzifə sığorta müqaviləsinin ikitərəfli müqavilə olması şərtləndirir); üçüncüsü, tərifdə sığortaçının sığorta hadisəsi baş verdikdə kima (sığortalıya və ya faydalanan şəxsə) pul ödəməyə borclu olması göstərilmiş; dördüncüsü, tərif sığorta müqaviləsinin iki əsas növü (əmlak sığortası müqaviləsi, şəxsi sığorta müqaviləsi) olmasını müəyyənləşdirməyə imkan vermiş; beşincisi, tərifdə sığorta müqaviləsinin iki tərəf (sığortaçı və sığortalı) arasına bağlanması öz əksini tapmış. Bir sözlə, verilmiş tərifdə sığorta müqaviləsinin xarakterizə edən hüquqi əlamətlərə rast gəlmişik. Buna görə də sığorta müqaviləsinə belə elmi (doktrinal) anlayış verməyi üstün hesab edirik və vacib sayırıq: **sığorta müqaviləsi sığortaçı və sığortalı arasında bağlanan ələ bir müqavilədir ki, bu müqaviləyə görə sığortalı müəyyən olunmuş məbləğdə sığorta haqqı ödəyir (və ya ödəməyi öhdəsinə götürür), sığortaçı isə müqavilədə əvvəlcədən nəzərdə tutulan hadisə (sığorta hadisəsi) baş verdikdə sığortalıya və ya xeyrinə müqavilə bağlanan digər şəxsə (faydalanan şəxsə) həmin hadisə nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş məbləğ (sığorta məbləği) həddində ödəməyi (əmlak sığorta müqaviləsi) və yaxud faydalanan şəxsə müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş pul məbləği verməyi (şəxsi sığorta müqaviləsi) öhdəsinə götürür.**

Sığorta müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə ikitərəfli (qarşılıqlı), Fransa mülki hüquq dərslərində göstəriləndi kimi, **sinallaqmatik müqavilədir**⁴. Belə ki, bu müqaviləyə görə hər bir tərəf hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyır: sığortalı müəyyən olunmuş məbləğdə sığorta haqqı ödəmək vəzifəsi daşıyır; sığortalının bu vəzifəsinə uyğun olaraq sığortaçı sığorta haqqının ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir; sığortaçının üstünə müqavilədə nəzərdə tutulmuş

sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortalıya sığorta ödənişi vermək vəzifəsi düşür; bu vəzifəyə uyğun olaraq sığortalının sığorta ödənişinin verilməsini sığortaçıdan tələb etmək hüququ vardır.

Sığorta müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Ona görə ki, sığortalı sığortaçıya sığorta haqqı ödəyir, bunun əvəzində və müqabilində isə sığortaçı sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortalıya sığorta ödənişi verir. Sığorta hadisəsi baş vermədiyi halda məlum məsələdir ki, sığortaçı sığortalıya sığorta ödənişini vermir. Bu isə sığorta müqaviləsinin əvəzli olmasına qətiyyətlə təsir göstərmir: **sığorta hadisəsi baş vermədiyi və sığortaçı sığortalıya sığorta ödənişi vermədiyi hallarda da sığorta müqaviləsi yenə də əvəzli müqavilə kimi tanınır**. Belə ki, sığortaçı sığortalıya maliyyə-pul xarakterli sığorta xidməti göstərir; göstərilən xidmətin əvəzində sığortalı sığortaçıya sığorta haqqı ödəyir⁵. Xidmətin növlərindən biri olan sığorta xidməti xüsusi xarakterli əmtəədir. Buna görə də əmtəə kimi sığorta xidmətinin həm istehlak dəyəri, həm də mübadilə dəyəri vardır. Göstərilən andaca sığorta xidməti sığortalı tərəfindən istehlak olunur (**istehlak dəyəri**). Sığortalı sığorta haqqı ödəyən kimi sığorta xidməti pulla mübadilə olunur, dəyişdirilir (**mübadilə dəyəri**). Necə ki, yükdaşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcı daşıma xidməti göstərərək yük sahibindən pul şəklində daşıma haqqı alır.

Sığorta müqaviləsinin real və ya konsensual müqavilə olması müəlliflər tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmır; bu barədə fikirlər mübahisəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrin mülki və ticarət hüququna görə, sığorta müqaviləsi, bir qayda olaraq, konsensual müqavilə kimi tanınır⁶. Məsələn, Fransa alimi L.Jullio de la Morander göstərir ki, bağlanması üçün tərəflərin razılığının olması tələb edildiyinə görə sığorta müqaviləsi konsensual müqavilədir⁷. RF-in mülki hüququna görə isə sığorta müqaviləsi real müqavilə hesab olunur⁸; yeri gəlmişkən, sovet mülki hüququ da sığorta müqaviləsinin real müqavilə kimi tanıyırdı⁹.

Azərbaycan Respublikasının mülki hüququna gəldikdə isə, qeyd etməlilik ki, MM-də ifadə olunan göstərişə görə, sığorta müqaviləsi sığorta haqqının ilk hissəsinin və ya tam ödənilməsindən sonra qüvvəyə minir (MM-in 903.4-cü maddəsi). Buradan görünür ki, sığorta müqaviləsinin bağlanması və qüvvəyə minməsi sığorta haqqının ödənilməsi ilə bağlı olub onunla şərtlənir. Məhz sığorta haqqı ödənilmədiyi andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr (məsələn, sığortaçı üçün sığortalıya sığorta ödənişi vermək vəzifəsi; sığortalı üçün sığortaçıdan sığorta ödənişinin verilməsini tələb etmək hüququ və s.) yaranır, sığorta öhdəliyi əmələ gəlir. Deməli, sığorta müqaviləsinin bağlanması, tərəflərin hü-

¹ O.S.Ioffe haqqı olaraq göstərir ki, sığortalının sığortaçıya pul şəklində sığorta haqqı ödəməsi sığorta müqaviləsinin əvəzli olmasını şərtləndirir (Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., Часть 2. М., 1961, с.428.)

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв.ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984, с.156; Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Под ред. В.В.Беззубаха, В.К.Пучинского. М., 2004, с. 387.

³ Л.Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.345.

⁴ Голованов Н.М. Обязательственное право. М., 2002, с.318.

⁵ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.428.

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Ячков. М., 1966, с.336.

² Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв.ред. В.П.Мозолин, М.И.Кулагин. М., 1980, с. 280.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв.ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984, с.149.

⁴ Л.Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.340.

quq və vəzifələrinin yaranması üçün təkəcə onların razılığı gəlmələri kifayət etmir; bunun üçün həm də siğortaçıya əmlak (siğorta haqqı) verilməlidir. Buna görə də siğorta müqaviləsi **real müqavilədir**.

Lakin MM-in siğorta müqaviləsinin siğorta haqqının ödənilməsindən sonra qüvvəyə minməsi barədə müəyyənləşdirdiyi qayda imperativ yox, dispozitiv qaydadır. Odur ki, siğorta müqaviləsində başqa hal da nəzərdə tutula bilər (MM-in 903.4-cü maddəsi). Məsələn, siğorta müqaviləsində göstərilə bilər ki, bütün mühüm şərtləri barədə tərəflər razılığa gəldikləri andan müqavilə bağlanmış hesab edilsin; müqavilə bağlandığı andan isə qüvvəyə minir, tərəflər üçün hüquq və vəzifələr (məsələn, siğortalı üçün siğorta haqqı ödəmək vəzifəsi; siğortaçı üçün siğortalıdan siğorta haqqının ödənilməsini tələb etmək hüququ və s.) yaradır. Siğorta müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi və qüvvəyə minməsi siğorta haqqının (əmlakın) verilməsindən asılı olmur. Əksinə, bağlanmış və qüvvəyə minmiş, habelə tərəflər üçün məcburi olan siğorta müqaviləsi siğortalı üçün siğorta haqqı ödəmək kimi vəzifə müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, əvvəlcə siğorta müqaviləsi bağlanır və qüvvəyə minir, yalnız bundan sonra isə siğorta haqqı ödənilir. Buna görə də bu kimi qaydadə bağlanmış siğorta müqaviləsi **konsensual müqavilə** sayılır. Dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, **Azərbaycan Respublikasının mülki hüququna görə, siğorta müqaviləsi bağlanma qaydasından asılı olaraq həm real, həm də konsensual müqavilə ola bilər.**

Siğorta müqaviləsinin məqsədi müxtəlif hadisələr (ölüm, yanğın və s.) nəticəsində vurulmuş zərəri (maddi itkini) aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Əmlak siğorta müqaviləsinin belə məqsədə xidmət etməsi şəxsizdir və heç bir şübhə doğurmur. Belə ki, əmlak siğorta müqaviləsi zərərin əvəzini ödənilməsi barədə müqavilə olub, itkini kompensasiya etmək məqsədi güdür¹. Şəxsi siğorta müqaviləsi də mahiyyətə maddi itkini kompensasiya etmək məqsədinə xidmət edir. Belə ki, təkəcə əmlak yox, həm də fiziki şəxsin özü, onun şəxsi qeyri-maddi neməlləri (həyat və sağlamlıq) siğortalana bilər. Əgər bədbəxt hadisədən şikəst olan və əmək qabiliyyətini itirən siğortalanmış şəxsə siğorta təşkilatı (siğortaçı) pul ödəyirsə, bu, həmin şəxsin itirdiyi aylıq əmək haqqının kompensasiya olunmasını ifadə edir; məlum məsələdir ki, sağlamlığın pozulması nəticəsində fiziki şəxs əmək qabiliyyətini itirir və bununla əmək haqqı almaqdan məhrum olur. Əgər siğortalanmış şəxs ölərsə, siğortaçı siğorta pulunu həmin şəxsin himayəsində olan şəxslərə verir ki, bununla onlar maddi cəhətdən təmin olunurlar; şübhəsiz, ölüm ölmüş şəxsin himayəsində olan şəxsləri yaşamaq üçün vəsait mənbəyindən məhrum edir.

Siğorta müqaviləsinin növləri, istər əmlak siğorta müqaviləsi olsun, istərsə də şəxsi siğorta, fərqi yoxdur, eyni məqsəd güdür²; onlar vahid məqsədə xidmət edirlər³. Belə ki, qəflətən və gözənilmədən yaranmış əmlak itkisinin əvəzini ödəmək siğorta müqaviləsinin bütün növlərinin vahid məqsədi sayılır⁴.

2. Siğorta müqaviləsinin xüsusiyyətləri

Siğorta müqaviləsinin bir neçə xüsusiyyəti vardır ki, həmin xüsusiyyətlər onu digər mülki-hüquqi müqavilələrdən fərqləndirməyə imkan verir.

Siğorta müqaviləsinin əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, **aleator (riskli) müqavilə** sayılır. Təsadüfi deyildir ki, Fransa MM-in 1964-cü maddəsi siğorta müqaviləsinə aleator (riskli) müqavilələr sırasına aid edir¹. Ona görə ki, siğorta müqaviləsində nəzərdə tutulan və baş verməsi məlum olmayan hadisənin – siğorta hadisəsinin yaranmasından (yanğından, təbii fəlakətdən, bədbəxt hadisədən və s.) bu müqaviləni bağlayan tərəflərdən hansının udmasını, hansının isə uduzmasını əvvəlcədən müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə ki, əgər siğorta hadisəsi baş verməzsə, onda siğortaçıya siğorta haqqı ödəmisi siğortalıya siğortaçı tərəfindən siğorta fondundan heç nə verilmir. Siğorta fondu siğortanın maddi əsası olub, qəflətən və təsadüfi hadisələr nəticəsində yaranan maddi itkilərin əvəzini ödəmək üçün mənbə rolunu oynayır. Siğorta fondunun əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, qeyri-mərkəzləşdirilmiş qaydadə formalaşsa da mərkəzləşdirilmiş fondur². Bu fond siğortada iştirak edən siğortalıların siğorta haqqı kimi verdikləri pul vəsaiti hesabına yaranır; lakin həmin fondu siğorta təşkilatı idarə edir; onun əsas vəzifəsi siğorta işini aparmaqdan ibarətdir. Əgər siğorta hadisəsi baş verməzsə, siğortaçı siğortalıya siğorta ödənişi vermir və siğortalının həmin fonda ödədiyi siğorta haqqı formasında gəlir (mənfəət) əldə edir. Siğortaçı onu investisiya kimi iqtisadiyyata yönəldə, depozit (əmanət) şəklində kredit təşkilatına qoya bilər.

Siğorta müqaviləsinin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, **müddətli müqavilədir**. Ona görə ki, bu müqavilə əmlak mənafeələrinin qorunmasına yalnız müəyyən müddət ərzində siğorta təminatı verir. Təbii ki, siğorta müqaviləsi əmlak mənafeələrini müddətsiz siğorta müdafiəsi ilə təmin edə bilməz. Siğorta təminatının müddəti siğorta müqaviləsinin bağlandığı gün saat iyirmi dördədən başlanır və siğorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu sonuncu gün saat iyirmi dördədə başa çatır (MM-in 906-cı maddəsi). Qüvvədə olma müddətinə görə siğorta müqaviləsinin üç növü fərqləndirilir:

- **qısamüddətli siğorta müqaviləsi** (1 ilə kimi; yükün siğorta müqaviləsi buna misaldır);
 - **birillik siğorta müqaviləsi** (məsələn, əmlak siğorta müqaviləsi və ya məsuliyət siğorta müqaviləsi bir il müddətinə bağlanır);
 - **uzunmüddətli siğorta müqaviləsi** (həyat siğorta müqaviləsi).
- Siğorta müqaviləsində onun qüvvədə olma müddəti göstərilə bilər (MM-in 900.1-ci maddəsi).

Siğorta müqaviləsi həm də belə bir xüsusiyyətlə xarakterizə olunur ki, yalnız siğorta müqaviləsində nəzərdə tutulan siğorta hadisəsi baş verdikdə **siğortaçı siğorta ödənişi vermək vəzifəsi daşıyır**. Lakin bu xüsusiyyət siğorta müqaviləsinin şərtlə bağlanan əqd kimi tanınmasına səbəb olmur və ona əsas verilmir. Məsələ burasındadır ki, siğorta müqaviləsi həmişə özündə siğorta ha-

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.728.

² Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. М., 1947, с.215.

³ Граве К.А., Луцк Л.А. Страхование. М., 1960, с.23.

⁴ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.424.

¹ Л. Жюллио де ле Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.330; с.341.

² Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. М., 1947, с.18.

disəsi barədə şərt nəzərdə tutmaqla bağlanmalıdır; bu şərt onun məcburi (konstitutiv) elementidir. Şərtlə bağlanan əqdlərdə isə şərt əqdin məcburi yox, qeyri-məcburi və təsadüfi elementi hesab olunur.

Sığorta müqaviləsi həm də belə bir xüsusiyyətə malikdir ki, o, **sahibkarlıq (ticarət) əqdi və ya kommersiya əqdi sayılır**¹. Ona görə ki, sığorta fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin növlərindən biridir; bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxsin – sığortaçının isə sahibkar statusu vardır. Sığortaçı sığorta müqaviləsinin tərəflərindən biridir. Sahibkar tərəfindən bağlanan və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi olan əqd sahibkarlıq (ticarət) əqdi sayılır.

Sığorta müqaviləsi həm də **ümumi müqavilədir**. Ona görə ki, sığortaçı ilə bu müqaviləni istənilən şəxs, hamı və hər kəs bağlaya bilər.

Sığorta müqaviləsi **qoşulma müqaviləsi** şəklində də bağlana bilər. Bu zaman sığorta müqaviləsinə standart müqavilə şərtləri daxil edilir və həmin şərtlərin müzakirə olunmasında sığortalı iştirak etmir. Avropa ölkələrində **standart profarmalardan** istifadə olunur ki, onlar mahiyyətcə qoşulma müqaviləsinin bağlanmasını ifadə edir².

Üçüncü şəxsin xeyrinə sığorta müqaviləsi də bağlana bilər. Belə müqavilə bağlanan hallarda üçüncü şəxs sığortaçıdan sığorta ödənişinin (sığorta məbləğinin) ona verilməsini tələb edə bilər. Məsələn, ata öz uşağının yetkinlik yaşına çatmasını sığorta etdirir və sığortaçı ilə sığorta müqaviləsi bağlayır. Uşaq xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanan üçüncü şəxsdir. Buna görə də onun sığorta məbləğini almaq hüququ vardır. Odur ki, yetkinlik yaşına (18 yaşına) çatdıqda o, sığortaçıdan sığorta məbləğinin verilməsini tələb edə bilər.

Sığorta müqaviləsinə bağlayan sığortalı və sığorta ödənişini (sığorta məbləğini) sığortaçıdan alan şəxs eyni şəxs olmaslarsa, onda sığorta müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə sayılır³.

Sığorta müqaviləsi **əmlakın idarə olunmasına yönələn əqdlər** sırasına aiddir ki⁴, bu, onun daha bir xüsusiyyəti hesab edilir. Belə ki, əmlakı sığortalamaq onun idarə olunması vasitələrindən biridir.

§ 4. Sığorta müqaviləsinin elementləri

1. Sığorta müqaviləsinin tərəfləri

Hər şeydən əvvəl, «sığorta müqaviləsinin tərəfləri» anlayışını «sığorta münasibətlərinin subyektləri» anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Qeyd etməliyik ki, «sığorta münasibətlərinin subyektləri» daha geniş anlayışdır. Belə ki, bu anlayış özündə həm sığorta müqaviləsinin tərəflərini, həm də digər subyektləri birləşdirir. Buna görə də sığorta müqaviləsinin tərəfi həmişə sığorta münasibətlərinin subyektli sayılır; amma sığorta münasibətləri subyektləri arasında eləsi vardır ki, o, sığorta müqaviləsinin tərəfi hesab edilir.

Sığorta münasibətlərinin subyektləri dedikdə, sığorta müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərdə iştirak edən şəxslər başa düşülür; onlara sığorta münasibətlərinin iştirakçılar və ya sığorta öhdəliyinin subyektləri də deyilir. Sığorta müqaviləsinin tərəfi olan, yaxud sığorta müqaviləsinin həyata keçirilməsi üzrə hüquqlara və (və ya) vəzifələrə malik olan şəxslər sığorta münasibətlərinin subyektləridir (MM-in 884.2-ci maddəsi). Onlara aiddir:

- sığortaçı;
- sığortalı;
- sığorta olunan;
- faydalanan şəxs.

O ki qaldı sığorta müqaviləsinin tərəflərinə, qeyd etməliyik ki, sığorta müqaviləsinin bağlanmasında iştirak edən şəxslər **sığorta müqaviləsinin tərəfləri** deyilir; sığorta müqaviləsi məhz onlar arasında bağlanır. Sığorta müqaviləsinin tərəfləri isə bunlardan ibarətdir:

- sığortaçı;
- sığortalı.

Sığortaçı dedikdə, sığorta müqaviləsinin elə bir tərəfi başa düşülür ki, onun üstünə sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş sığorta hadisəsi baş verdiyi halda sığorta ödənişi vermək vəzifəsi düşür. Yalnız sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müvafiq lisenziyaya malik olan şəxs sığortaçı funksiyasını yerinə yetirə bilər¹. Başqa sözlə, sığortaçı sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lisenziya almalıdır. Belə ki, sığorta fəaliyyəti bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da **lisenziyalasdırılmış fəaliyyət növüdür**. Bu səbəbdən səlahiyyətli dövlət orqanı sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xüsusi inzibati icazə – lisenziya verə bilər. **Lisenziya** sığortaçıya sığorta fəaliyyətini həyata keçirməyə icazə verən rəsmi sənəddir.

Sığorta fəaliyyətinə lisenziyanın verilməsi «**Sığorta fəaliyyəti haqqında**» qanunla müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir; həmin qanunun 5-ci fəslində bu məsələyə həsr olunmuşdur². Lisenziyanı Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti verir. Yeni təsis edilmiş sığortaçı üçün lisenziya 5 il müddətinə verilir (qanunun 43-cü maddəsinin 2-ci bəndi). Lisenziya müddətində də yenilə bilər. Belə ki, sığorta fəaliyyətini davam etdirmək istəyən sığortaçı ilk lisenziyanın müddətinin başa çatmasına ən azı 1 ay qalmış yeni – müddətsiz lisenziyanın verilməsi üçün Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinə müraciət etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta fəaliyyətinə verilən lisenziya sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verir. Lakin bu sənəd sığortaçıya hansı növ sığortanı aparmaq üçün kifayət etmir. Sığortaçı hər hansı sığorta növünü aparmaq üçün Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətindən müvafiq icazə almalıdır³. Həmin sənədə **sığorta növünün aparılmasına icazə** deyilir. İcazə sığortaçının könüllü sığorta növləri üzrə fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün esasdır. İcbari sığorta növləri üzrə fəaliyyət də yalnız sığorta nəzarət orqanından icazə alındıqdan sonra həyata keçirilə bilər. Əgər qanunda nəzərdə tutulan esaslardan

¹ Бушев А.Ю., Макарова О.А., Попондопуло В.Ф. Коммерческое право зарубежных стран. Учебник. М., 2003, с.75.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв.ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984, с.157.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.429.

⁴ Л.Жюппио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с. 346.

¹ «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanunun 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinin 3-cü yanbəndi.

² «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanunun 43-61-ci maddələri.

³ «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

biri olarsa, sığorta nəzarəti orqanı sığortaçıya sığorta növünü aparmağa icazə verməkdən imtina edir¹.

Sığortaçı rolunda yalnız hüquqi şəxs çıxış edə bilər. Daha dəqiq desək, ancaq hüquqi şəxsin kommersiya təşkilatı kimi növü sığortaçı funksiyasını yerinə yetirə bilər. Ona görə ki, qanun öz hüquqi statusuna görə sığortaçının kommersiya təşkilatı olması barədə göstəriş ifadə edir². Deməli, qeyri-kommersiya təşkilatları sığortaçı funksiyasını yerinə yetirə bilməzlər³.

Xarici ölkələrdə istənilən təşkilatı-hüquqi formada yaradılmış hüquqi şəxs sığortaçı rolunda çıxış edə bilər⁴. Azərbaycan Respublikasının sığorta qanunvericiliyinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bizim ölkə qanunvericiliyinə görə, sığorta təşkilatı (sığortaçı) yalnız **səhmdar cəmiyyəti kimi təşkilatı-hüquqi formada yaradıla və fəaliyyət göstərə bilər**⁵. Özü də qanun sığorta təşkilatının ancaq açıq tipli səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılmasını tələb edir. Deməli, qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti formasında sığorta təşkilatı fəaliyyət göstərə bilməz.

İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə sığortaçı funksiyasını fərdi sahibkar da yerinə yetirə bilər⁶. Azərbaycan Respublikasının sığorta qanunvericiliyində isə fərdi sahibkarın sığortaçı qismində çıxış etməsi nəzərdə tutulmur. Buna görə də fərdi sahibkar sığortaçı funksiyasını yerinə yetirə bilməz.

Sığorta fəaliyyəti sığortaçının həyata keçirdiyi əsas fəaliyyət növüdür. Sığortaçı rolunda yalnız o kommersiya təşkilatı çıxış edə bilər ki, həmin təşkilat sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün yaradılsın. Sığortaçı digər fəaliyyət növləri ilə ancaq o halda məşğul ola bilər ki, bu fəaliyyət növləri onun həyata keçirdiyi əsas sığorta fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olsun. Məsələn, sığortaçı «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanuna görə, sığorta ilə bağlı məsələlər, o cümlədən zərərlərin qarşısının alınması üzrə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi; müştərilərinin sənədlərinin hüquqi ekspertizasının, habelə zərərlərin tənzimlənməsi zamanı hüquqi ekspertizanın keçirilməsi; sığorta risklərinin qiymətləndirilməsi, sığorta hadisələrinin araşdırılması və digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilər⁷. Bunlar onu göstərir ki, sığorta qanunvericiliyi sığorta təşkilatları üçün məhdud fəaliyyət (xüsusi məqsədli) mülki hüquq qabiliyyəti müəyyənləşdirir. Buna görə də sığorta təşkilatları istənilən yox, yalnız əsas sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yönələn mülki-hüquqi əqdlər bağlaya, mülki hüquq və vəzifələr daşıya bilər. Bu cəhəti ilə onlar kommersiya təşkilatının digər növlərindən fərqlənir. Belə ki, mülki qanunvericilik kommersiya təşkilatları

nı universal (ümumi) mülki hüquq qabiliyyəti ilə təmin edir.

Sığorta qanunvericiliyi sığorta təşkilatları üçün ona görə məhdud (xüsusi, məqsədli) hüquq qabiliyyəti müəyyənləşdirir ki, onlar sığortadan başqa sahibkarlıq fəaliyyətinin digər növləri ilə məşğul olmağa bağlı riskdən azad olsun, habelə öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi təmin etməkdən ötrü ödəniş qabiliyyətinə malik olsun.

Sığorta müqaviləsinin digər tərəfi (ikinci tərəfi) isə **sığortalı** adlanır. Sığorta müqaviləsi məhz onunla sığortaçı arasında bağlanır. Sığortalı dedikdə sığorta haqqı ödəyən, sığorta obyektinin sığorta etdirilməsində sığorta marağı olan sığorta müqaviləsinin tərəfi başa düşülür. Həm hüquqi şəxslər, həm də fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər sığortalı qismində çıxış edə bilərlər. Belə ki, mülki hüququn istənilən subyektinin sığortalı olması mümkündür. Lakin sığortalı tərəf rolunda sığorta müqaviləsində yalnız o halda iştirak edə bilər ki, **onun sığorta marağı olsun**: sığorta marağının olması sığorta müqaviləsinin bağlanmasının zəruri şərtidir. Sığorta marağı mövcud olmadan bağlanan sığorta müqaviləsi bağlandığı andan etibarsızdır (MM-in 889.4-cü maddəsi)⁸. Ona görə ki, sığorta hüququnun belə bir fundamental prinsipi vardır: **əgər sığorta marağı mövcud deyilsə, sığorta da yoxdur**. Qeyd etməliyik ki, sığorta marağının mahiyyəti sığorta hadisəsi baş verəcəyi təqdirdə sığortalının əmlak zərərinə düşməsi və maliyyə itkisinə məruz qalması ehtimalından ibarətdir. Buna görə də onda sığorta obyektini sığorta etdirməyə maraq yaranır.

Sığorta olunan sığorta münasibətlərinin subyekt hesab olunur. Qeyd etməliyik ki, sığortalın predmeti qismində fiziki şəxs də çıxış edə bilər (MM-in 886.3-cü maddəsi). Əgər fiziki şəxs sığortalın predmeti olarsa, o, sığorta mühafizəsinin obyektini sayılır⁹. Belə şəxs sığorta olunan adlanır. Deməli, sığorta olunan sığorta mühafizəsinin obyektidir.

Sığorta olunan dedikdə, əmlak mənafeləri sığorta müqaviləsi əsasında sığortalanan şəxs başa düşülür; o, sığorta müqaviləsinin tərəfi hesab edilmir, çünki sığorta olunan bu müqavilənin bağlanmasında iştirak etmir. Lakin buna baxmayaraq, onun mənafeyi sığorta müqaviləsi ilə qorunur və müdafiə edilir.

Sığorta olunan, bir qayda olaraq, şəxsi sığorta müqaviləsi ilə bağlı olan münasibətlərdə iştirak edir. Belə ki, bu növ müqavilədə hər hansı şəxsi sığortalı sığorta olunan kimi göstərə bilər. Şəxsi sığorta müqaviləsində sığorta olunanın göstərilməsi onu ifadə edir ki, sığortalı ona yaxın olan şəxslərin həyat və sağlamlığını sığorta müdafiəsi ilə təmin edir. Məsələn, sığortaçı ilə sığortalı arasında həyatın ölüm halından sığortası bağlanır ki, bu müqavilədə sığorta olunan öldükdə sığorta ödənişinin verilməsi nəzərdə tutulur. Başqa bir misaldə sığortaçı ilə sığortalı arasında sağlamlıq xəstəlikdən sığorta müqaviləsi bağlanır ki, bu müqaviləyə görə sığorta olunanın səhhətində onun həyatını təhlükə altına qoyan xəstəlik müəyyən edildikdə ona sığorta ödənişi verilməsi nəzərdə tutulur.

Əgər şəxsi sığorta müqaviləsində sığorta olunan qismində başqa şəxs nəzərdə tutulmayıbsa, **sığortalı eyni zamanda sığorta olunan sayılır**. Belə hal-

¹ Bu qaydanı, demək olar ki, xarici ölkələrin hamısının qanunvericiliyi də nəzərdə tutur (Grazhdanskoe i torговоe pravo zarubejnyx stran. Uçebnoe posobie / Otv. red. V.V. Bezbaix, V.K. Puçinskiy. M., 2004, s.391).

² Греев К.А., Луниц Л.А. Страхование. М., 1960, с.9-20.

¹ «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanunun 56-cı maddəsi.

² «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 5-ci bəndi.

³ Xarici ölkələrdə qeyri-kommersiya təşkilatları (qarşılıqlı sığorta cəmiyyətləri) sığortaçı ola bilərlər (Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Otv. red. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин. М., 1980, с.280).

⁴ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Otv. red. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с.253.

⁵ «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanunun 7-ci maddəsinin 6-cı bəndi.

⁶ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Otv. red. Р.Л. Нарышкина. М., 1984, с.149; Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Otv. red. В.В. Безбаих, В.К. Пуцинский. М., 2004, с.391.

⁷ «Sığorta fəaliyyəti haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

da siğorta olunan və siğortalı eyni şəxs olurlar.

Siğorta olunan subyekt qismində həm də əmlak siğortası ilə bağlı olan münasibətlərdə iştirak edir. Belə ki, siğortalı siğortaçı ilə siğorta müqaviləsi bağlayaraq hər hansı şəxsin vurduğu zərəmə görə onun mülki məsuliyyətini siğortalayır; mülki məsuliyyətin siğortası isə əmlak siğortasının növlərindən biridir. Həmin şəxs siğorta olunan qismində zərəmə görə mülki məsuliyyətin siğortası ilə bağlı olan münasibətlərdə iştirak edir.

Beləliklə, siğorta olunan siğorta münasibətlərinin subyektı o halda ola bilər ki, siğortalı özünü və ya mülki məsuliyyətini yox, başqa şəxsi və ya onun mülki məsuliyyətini siğortalsın. Buna görə də siğorta olunan yalnız iki növ siğorta zamanı siğorta münasibətlərində subyekt qismində iştirak edə bilər¹.

- birincisi, şəxsi siğorta zamanı;
- ikincisi, zərəmə görə mülki məsuliyyətin siğortası zamanı.

Faydalanan şəxs siğorta münasibətlərinin subyektlərindən biridir. Belə ki, bəzi siğorta münasibətlərində siğortaçı və siğortalı ilə bərabər, daha bir subyekt iştirak edir ki, ona faydalanan şəxs deyilir. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər faydalanan şəxs rolunda çıxış edə bilərlər.²

Faydalanan şəxs dedikdə, siğorta ödənişini (siğorta məbləğini) almaq hüququ olan şəxs başa düşülür. Bu hüquq yaranır:

- qanunda ifadə edilən göstərişdən (icbari siğorta üzrə);
- siğorta müqaviləsindən (könüllü siğorta üzrə).

Beləliklə, icbari siğorta üzrə qanunda ifadə edilən göstəriş, könüllü siğorta müqaviləsi üzrə isə siğorta müqaviləsi faydalanan şəxsə hüquq verir ki, o, siğortaçıdan siğorta ödənişi (siğorta məbləği) alsın. Buna görə də siğortanın növündən asılı olaraq faydalanan şəxs ya qanunla (icbari siğorta üzrə), ya da siğortalı tərəfindən (könüllü siğorta üzrə) təyin olunur.

Faydalanan şəxs odur ki, əgər şərtləşdirilmiş siğorta hadisəsi baş versə, siğortaçı həmin şəxsə siğorta ödənişi (siğorta məbləği) verməyə borclu olur. Bir qayda olaraq, belə ödənişi almaq hüququ siğortalının özünə məxsus olmur. Siğorta hadisəsi ya siğorta müqaviləsi, ya da qanunda nəzərdə tutulur. Əgər həmin hadisə baş versə, faydalanan şəxsin siğortaçıya siğorta ödənişinin verilməsini tələb etmək hüququ yaranır; lakin belə hüququ olmasına baxmayaraq faydalanan şəxs siğorta müqaviləsinin tərəfi sayılmır, çünki o, müqavilənin bağlanmasında iştirak etmir. Bunların hamısı belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, faydalanan şəxs xeyrinə siğorta müqaviləsi bağlanan üçüncü şəxsdir. Faydalanan şəxs dedikdə, xeyrinə siğorta müqaviləsi bağlanan ələ bir üçüncü şəxs başa düşülür ki, ona siğortaçı tərəfindən siğorta ödənişi verilir. Müqavilənin özü isə öz hüquqi statusuna görə üçüncü şəxsin xeyrinə siğorta müqaviləsi sayılır, bu şərtlə ki, siğortalı və faydalanan şəxs eyni şəxs olmasınlar; siğortada tez-tez hallarda üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə konst-

ruksiyasından istifadə olunur. Əgər siğorta müqaviləsində faydalanan şəxs kimi başqa şəxs nəzərdə tutulmamışdırsa, siğortalı özü faydalanan şəxs sayılır (MM-in 884.6-cı maddəsi). Belə halda siğorta müqaviləsi üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə kimi tanınır.¹ Siğorta olunan da faydalı şəxs sayıla bilər, bu şərtlə ki, siğorta müqaviləsində faydalanan şəxs qismində başqa şəxs nəzərdə tutulmasın (MM-in 884.6-cı maddəsi). Qeyd etməli ki, eyni bir şəxs eyni zamanda həm siğortalı, həm siğorta edilən, həm də faydalanan şəxs ola bilər. Lakin digər variantlar da mümkündür: siğortalı bir şəxs, siğorta edilən isə başqa şəxs ola bilər; siğortalı bir şəxs, siğorta edilən digər şəxs, faydalanan şəxs isə üçüncü şəxs ola bilər.

Faydalanan şəxs, ilk növbədə, subyekt qismində şəxsi siğorta münasibətlərində iştirak edir. Məsələn, vətəndaş öz həyatını siğortalayır və ölmündən sonra siğorta məbləği onun təyin etdiyi şəxsə verilir; həmin şəxs faydalanan şəxsdir. Başqa bir misaldə siğortalı ölüm halı üçün siğorta müqaviləsi bağlayır və özüni siğortalayır; burada onun vərələri faydalanan şəxs hesab edilir.

Faydalanan şəxs subyekt qismində həm də əmlak siğorta münasibətlərində iştirak edə bilər. Məsələn, kirayəçi kirayəyə götürdüyü əmlakı həmin əmlakın mülkiyyətçisinin xeyrinə siğortalayır; mülkiyyətçi faydalanan şəxsdir.

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Predmet siğorta müqaviləsinin mühüm şərtidir. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, «siğortanın obyektı», «siğortanın predmeti» və «siğorta müqaviləsinin predmeti» kimi üç anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır; onlar məzmun və mənaca üst-üstə düşməyən anlayışlardır.

Əvvəldə də göstərmişik ki, siğortanın obyektı dedikdə, siğortalanan əmlak mənafeyi başa düşülür. Söhbət siğortalının və ya siğorta olunanın əmlak mənafeyindən gedir. O ki qaldı siğortanın predmetinə, qeyd etməli ki, siğortalanan əmlak mənafeyinin aid olduğu fiziki şəxs, əmlak və ya hal siğortanın predmeti sayılır. Məsələn, vətəndaş öz əmlakını (tutalım ki, evini) yanğından siğortalayır; burada vətəndaşın əmlak mənafeyi siğortanın obyektı sayılır; siğortalananmış ev (əmlak) isə siğortanın predmeti hesab edilir.

Siğorta müqaviləsinin predmetinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, siğortaçının siğortalıya göstərdiyi maliyyə-pul xarakterli siğorta xidməti həmin müqavilənin predmetini təşkil edir. Siğortaçının siğortalıya göstərdiyi siğorta xidməti müəyyən riskin örtülməsinə yönəlmişdir. Odur ki, siğorta müqaviləsinin predmeti siğortaçının müəyyən riski örtməsindən ibarətdir.²

Siğorta müqaviləsinin predmeti (siğorta xidməti) siğortaçının siğorta məbləği həddində siğorta riskini daşmaqda ifadə olunur. Buna görə də siğorta müqaviləsinin predmeti iki əlamətlə xarakterizə olunur³:

- siğorta riski ilə;
- siğorta məbləği ilə.

Siğorta riski siğorta müqaviləsinin keyfiyyət xarakteristikasıdır. Siğorta riski müəyyən hadisənin yalnız baş vermə ehtimalı və imkanlıdır; söhbət mötə-

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 2005, с.788; Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред.Е.А.Васьиленко, А.С.Комаров. М., 2005, с.257.

² Оуев А.А. isə göstərir ki, yalnız vətəndaşlar faydalanan şəxs qismində siğorta müqaviləsi ilə bağlı münasibətlərdə iştirak edə bilərlər (Гуев А.Н. Гражданское право. Учебник. Том 2. М., 2003, с.344).

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с.429.

² Л.Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3.М., 1961.

³ Протас Е.В. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с.257.

bər olmayan, şübhəli hadisələrdən gedir. Özü də ya hadisənin baş verməsinin özü (yanğın, bədbəxt hadisəsi və s.), ya da hadisənin baş vermə tarixi (məsələn, ölüm) şübhəli olmalıdır. Yalnız baş verməsi mümkün olan şübhəli hadisələr risk kimi tanına bilər. Əgər sığorta müqaviləsi bağlanan anda həmin müqavilədə nəzərdə tutulan sığorta hadisəsi artıq baş verərsə, aparılan sığorta etibarsızdır; sığorta hadisəsi isə sığorta riskinin realizə olunmasının nəticəsidir.

Sığorta riski qanunauyğun olmalıdır. Buna görə də sığorta riski qanunazidd mənafeələr, sığortalınaması qanunla qadağan olunan mənafeələrlə bağlı ola bilər.

Sığorta məbləği sığorta müqaviləsinin predmetinin kəmiyyət xarakteristikasıdır. Məhz kəmiyyət xarakteristikası ilə keyfiyyət xarakteristikası ilə birlikdə istənilən konkret sığorta müqavilələrini bir-birindən fərqləndirməyə və ayırmağa imkan verir.

Sığorta müqaviləsinin qiyməti onun elementlərindən biri hesab edilir. Belə bir elementin sığorta müqaviləsində iştirak etməsi şəxsizdir. Belə ki, sığortalı sığortaçıya sığorta haqqı ödəyir; sığorta haqqı sığortaçının sığortalıya göstərdiyi sığorta xidmətinin əvəzidir. Məhz bu səbəbdən sığorta müqaviləsi əvəzi müqavilə sayılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi xarakterli əmtəə olan sığorta xidmətinin istehlak dəyərindən əlavə, həm də mübadilə dəyəri vardır; bu xidmət sığorta haqqı ilə mübadilə olunur.

O ki qaldı sığortaçının sığorta ödənişi verməsinə, qeyd etməliyik ki, sığorta ödənişi sığorta müqaviləsinin qiyməti hesab edilmir və onun əvəzi olmasına heç bir təsir göstərmir. Belə ki, bütün sığorta müqavilələrinin hamısı, şübhəsiz, sığorta ödənişinin verilməsi ilə nəticələnir. Bildiyimiz kimi, sığortaçı sığortalıya yalnız o halda sığorta ödənişi verir ki, sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan sığorta hadisəsi baş versin. Belə halda sığortaçı sığortalıya sığorta ödənişi verir ki, onun məbləği alınmış sığorta haqqından çox olur; sığorta hadisəsi baş vermədiyi hallarda isə sığortaçı sığortalıya sığorta ödənişi vermir və aldığı sığorta haqqı şəklində qeyri-ekvivalent gəlir ilə edir. Məhz bu kimi qeyri-müəyyənlik sığorta müqaviləsinin riskli (aleator) müqavilə olmasını şərtləndirir. Ona görə də sığorta ödənişi sığorta müqaviləsinin qiymətini ifadə etmir.

Sığorta müqaviləsinin müddəti də onun elementlərindən biri sayılır.¹ Sığorta müqaviləsinin müddəti dedikdə, onun qüvvədə olma müddəti başa düşülür; sığorta müqaviləsinin qüvvədə olma müddəti isə sığorta təminatının müddətini ifadə edir. Sığorta müqaviləsi həm müəyyən müddətə (məsələn, 1 illik müddətə), həm də müddət göstərilmədən (qeyri-müəyyən müddətə) bağlana bilər (məsələn, ömürlük sığorta zamanı müddət göstərmir).

Sığorta müqaviləsində ayrı-ayrı vəzifələrin konkret icra müddətinin göstərilməsi mümkündür. Məsələn, sığorta müqaviləsində göstərilə bilər ki, sığortalı sığorta haqqını nə vaxt ödəməlidir.

3. Sığorta müqaviləsinin forması və bağlanma qaydası

Sığorta müqaviləsinin forması onun elementlərindən biri hesab edilir. MM-in 899-cu maddəsi sığorta müqaviləsinin formasına həsr edilmişdir. Həmin maddədə göstərilir ki, sığorta müqaviləsi yazılı formada bağlanır. Deməli, qanun sığorta müqaviləsi üçün **sade yazılı forma** nəzərdə tutur. Onun bu səbəbdən notariat formada bağlanması, notariat qaydasında təsdiqlənməsi tələb olunmur. Amma tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə sığorta müqaviləsi **notariat qaydasında təsdiqlənə bilər**.

Qanun sığorta müqaviləsinin sadə yazılı formada bağlanması üçün **iki yol (üsul) nəzərdə tutur**. Birinci yola (üsula) görə, sığortaçı və sığortalı **adi bir sənəd tərtib edirlər**; həmin sənəd sığorta qaydaları əsasında hazırlanmalıdır. Burada sığorta münasibətlərinin subyektləri (sığortaçı, sığortalı, sığorta olunan və faydalanan şəxs), sığorta haqqı, sığorta riski (ehtimal olunan sığorta hadisəsi), sığorta ödənişi, sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət və ərazi, habelə digər məsələlər barədə məlumatlar göstərilməlidir ki, həmin məlumatlar **müqavilə şərtləri** hesab olunur; bu şərtlərin məcmusu isə hüquqi fakt mənasında (öhdəlik mənasında yox) **sığorta müqaviləsinin məzmunu** təşkil edir. Sığorta müqaviləsinin məzmununa daxil olan şərtlərin təxmini siyahısı qanunla müəyyənləşdirilir (MM-in 900-cü maddəsi). Buraya tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilən, qanunvericiliyə zidd olmayan istənilən şərt daxil edilə bilər.

Tərtib olunmuş sənədə həm də **tərəflərin imzaları** olmalıdır. Məhz tərəflərin imzalaşdıqları və müqavilənin məzmununu yazılı edən sənəd sadə yazılı formada müqavilənin bağlanmasını ifadə edir (MM-in 331.1-ci maddəsi). Qanun bu yolla, yəni bir sənəd tərtib etmək üsulu ilə müqavilə bağlanmasına yol verir (MM-in 406.3-cü maddəsi).

Yazılı formada sığorta müqaviləsinin bağlanmasının ikinci yolu (üsulu) **sığorta şəhadətnaməsi tərtib edilməsindən** ibarətdir. Qanun müəyyən edir ki, yazılı formada sığorta müqaviləsi həm də sığortaçı tərəfindən sığortalıya sığorta şəhadətnaməsinin verilməsi yolu ilə bağlanır (MM-in 899.1.2-ci maddəsi). Sığorta şəhadətnaməsi sığortanı rəsmiləşdirən sənəddir. Bu sənədə **sığorta polisi** də (latınca «polliceri» - ved etmək) deyilir. Mahiyyətə sığorta şəhadətnaməsi və sığorta polisi eyni sənədlərdir. Belə ki, onları bir bərabər (eyni) hüquqi qüvvəsi vardır. Digər tərəfdən həmin sənədlərin hər ikisi də eyni funksiyaya yerinə yetirirlər.¹

Sığorta şəhadətnaməsinin iki əsas funksiyası vardır:

- müqavilə sənədi funksiyası;
- sübutetmə funksiyası.

Müqavilə sənədi funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sığorta şəhadətnaməsi sığortaçı və sığortalı arasında sadə yazılı formada bağlanmış sığorta müqaviləsi rolunu oynayır. Başqa sözlə, sığortaçının sığortalıya sığorta şəhadətnaməsi verməsi bunu ifadə edir ki, onlar arasında sadə yazılı formada sığorta

¹ A.A.Ivanov yalnız tərəfləri, predmeti, forma və məzmunu sığorta müqaviləsinin elementləri hesab edir. Müəllif müddət və qiymətli sığorta müqaviləsinin elementi dairəsinə gəmilətmir (взв Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 501).

¹ Xərici ölkələrdə «sığorta sertifikatı» və «sığorta qəbz» adlı sənədlərdən də istifadə olunur (Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров, М., 2005, с.262).

ğorta müqaviləsi bağlanmışdır. Bu deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, siğorta şəhadətnaməsi **müqavilə sənədidir**¹. Birincisi ona görə ki, siğorta şəhadətnaməsinin məzmunu qanunda göstərilən ayrı-ayrı məlumatlardan ibarətdir (MM-in 902-ci maddəsi). Belə məlumatlar (siğortaçı, siğortalı, siğorta olunan və faydalanan şəxs, siğorta riski, yəni ehtimal olunan siğorta hadisəsi, siğorta məbləği, siğorta haqqı, yəni siğorta müqaviləsinin qiyməti və siğorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət, yəni siğorta müqaviləsinin müddəti bərədə məlumatlar) siğorta müqaviləsinin şərtləridir. Həmin şərtlərin məcmusu **siğorta müqaviləsinin məzmununu** təşkil edir. Deməli, siğorta şəhadətnaməsi siğorta müqaviləsinin məzmununu ifadə edən sənəddir.

İkincisi, siğorta şəhadətnaməsində siğorta müqaviləsinin hər iki tərəfinin imzaları olmalıdır (MM-in 902.1.9-cu maddəsi). Belə ki, siğortaçı siğorta şəhadətnaməsinə təsdiq etmək üçün onu imzalayaraq möhürləməlidir; burada həm də siğortalının imzası olmalıdır; öz imzası ilə siğortalı müvafiq siğorta qaydaları ilə tanış olmasını təsdiq edir, çünki siğorta müqaviləsi yazılı formada siğorta şəhadətnaməsinin verilməsi yolu ilə yalnız o halda bağlanmış hesab edilir ki, siğortalı müvafiq siğorta qaydaları ilə razı olsun və bunu təsdiq etsin. Bundan ötrü, o, siğorta şəhadətnaməsinə imzalamalıdır. Qanunvericilikdə ifadə olunan göstərişdən belə çıxır ki, əgər bu və ya digər sənəd müqavilənin məzmununu ifadə edərsə və burda müqavilə bağlayan tərəflərin imzalanırsa, həmin sənəd yazılı formada müqavilənin özü deməkdir (MM-in 331.1-ci maddəsi).

Siğorta şəhadətnaməsinin sübutetmə funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, təsdiq edir:

- birincisi, siğorta müqaviləsinin bağlanma faktını;
- ikincisi, siğorta müqaviləsinin məzmununu (müqavilə şərtlərini);
- üçüncüsü, siğorta şəhadətnaməsində başqa cür nəzərdə tutulmamışdırsa, siğorta müqaviləsinin qüvvəyə minməsinə². Belə ki, siğortaçı siğortalıya siğorta şəhadətnaməsinə yalnız o, siğorta haqqını ödədikdən sonra verir; siğorta müqaviləsi isə siğorta haqqı ödəniləndikdən sonra qüvvəyə minir; buna görə də siğortalıya verilmiş siğorta şəhadətnaməsi siğorta haqqının ödənilməsi və siğorta müqaviləsinin qüvvəyə minməsinə təsdiq edir.

Siğorta şəhadətnaməsi dedikdə, siğortaçı tərəfindən siğortalıya verilən elə bir sənəd başa düşülür ki, bu sənəd siğorta müqaviləsinin bağlanma faktını, siğorta müqaviləsinin məzmununu, eləcə də onun qüvvəyə minməsinə təsdiq edir. Siğorta şəhadətnaməsi həm də siğorta olunana verilə bilər. Belə ki, bəzən siğorta müqaviləsi üzrə siğorta edilən eyni zamanda siğortalı olmur, yəni siğortalı və siğorta edilən ayrı-ayrı şəxslər hesab edilir (MM-in 901.2-ci maddəsi).

Birinci yolla, yəni adı sənəd tərtib etməklə rəsmiləşdirilən siğorta müqaviləsi tərəflər müqavilə mətnini imzaladığı andan, siğorta şəhadətnaməsi tərtib etməklə rəsmiləşdirilən siğorta müqaviləsi isə siğorta şəhadətnaməsi siğortaçı

tərəfindən siğortalıya verildiyi andan bağlanmış hesab edilir.

Siğorta şəhadətnaməsinin üç növü vardır:¹

- adlı siğorta şəhadətnaməsi;
- adsız siğorta şəhadətnaməsi;
- orderli siğorta şəhadətnaməsi.

Adlı siğorta şəhadətnaməsi siğortalının adına verilən sənədə deyildir. **Adsız siğorta şəhadətnaməsi** elə sənəddir ki, yalnız həmin sənədin sahibi siğortaçıdan siğorta ödənişi ala bilər. Başqa sözlə, kim adsız siğorta şəhadətnaməsinə siğortaçıya təqdim edərsə, o da siğorta ödənişini alacaqdır. Buna görə də ona **«təqdimədənə» siğorta şəhadətnaməsi** də deyilir. Əgər siğorta şəhadətnaməsi üzrə səlahiyyətli şəxs (siğortalı) öz sərəncamı ilə öz əvəzinə başqa səlahiyyətli şəxsi təyin edə bilərsə, belə sənəd **orderli siğorta şəhadətnaməsi** adlanır.

Siğorta şəhadətnaməsi qiymətli kağız hesab edilmir². Müəlliflərdən Y.A.Suxanov adsız siğorta şəhadətnaməsinə qiymətli kağız sayır. Hesab edirik ki, bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, siğorta şəhadətnaməsinə iki əsas funksiya yerinə yetirən sənəd kimi baxmaq lazımdır.

Siğorta müqaviləsi siğortalının **konklyudent hərəkəti** ilə də bağlana bilər. Belə ki, o, əgər siğorta şəhadətnaməsinə avtomatik qurğudan alırsa, bununla konklyudent hərəkətlə siğorta müqaviləsi bağlanmış olur.

Siğorta müqaviləsi **qoşulma müqaviləsi** şəklində də bağlana bilər; bu zaman siğortaçıları birliyinin əvvəlcədən işləyib hazırladığı **standart müqavilə (standart şəhadətnamə) formasından** istifadə olunur.

Siğorta praktikasında bəzən **«kover-notı»** kimi sənəddən də istifadə olunur. Bu sənəd ilkin siğorta müqaviləsi hesab edilir. Əgər siğorta müqaviləsi müəyyən olunmuş vaxtda bağlanmazsa, həmin sənəd öz qüvvəsini itirir.

Siğorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində onun bəzi şərtlərinin dəyişdirilməsi zərurəti yarana bilər. Belə dəyişikliklər **addendum (əlavə)** kimi sənədlə rəsmiləşdirilir ki, həmin sənəd müqavilənin ayrılmaz hissəsidir.

§ 5. Siğorta müqaviləsinin məzmunu

1. Siğortaçının vəzifələri

Siğorta müqaviləsinin məzmunu dedikdə, bu müqaviləyə əsaslanan siğorta öhdəliyinin (siğorta öhdəlik hüquq münasibətinin) tərəflərinin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Burada söhbət hüquqi fakt kimi siğorta öhdəliyini yaradan siğorta müqaviləsinin özünün məzmunundan gəlir. Qeyd etdiyimiz kimi, **hüquqi fakt mənasında siğorta müqaviləsinin məzmunu** onun ibarət oldu

¹ Л. Жоллио де ля Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.347.

² Вах: Серебровский В.И. Очерки советского страхового права. М. - Л., 1926, с.138-144; Серебровский В.И. Страхование. М., 1927, с. 106-108; Серебровский В.И. Юридическая природа страхового полиса //Вестник советской юстиции, 1925, N 21(55), с. 821-823; Граве К.А., Луцк Л.А. Страхование М., 1960, с. 140-141; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева; Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 217; Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. 1-ci hissə. Mühazirə kursu. Bakı. 1999. s.427; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 520.

¹ Галагуза Н.Ф. Страховые посредники. М., 1998, с.163.

² Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв.ред. В.П.Мозолин, М.И.Кулалин. 1980, с.285.

³ «Siğorta fəaliyyəti haqqında» qanunda, habelə MM-də (902-ci maddəsinin 1-ci bəndində) siğorta şəhadətnaməsinə natamam və məhdud anlayış verilir.

ğu ayn-ayn müqavilə şərtlərinin məcmusudur.

Siğortaçının üstünə düşən vəzifələri iki yerə bölmək olar:

- əsas vəzifə;
- əlavə vəzifə.

Siğortaçının əsas vəzifəsi siğorta hadisəsi baş verdikdə siğorta ödənişi verməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, siğortaçı siğorta hadisəsi baş verdikdə **vurulmuş zərərin özünü ödəməlidir** (MM-in 883.1-ci maddəsi). Qeyd etmək lazımdır ki, icbari siğorta üzrə siğorta hadisəsi qanunvericiliklə müəyyən olunur. O ki qaldı könüllü siğortaya, bu siğorta növü üzrə siğorta hadisəsi siğorta müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir.

Qanunvericiliyə və ya siğorta müqaviləsinə görə siğorta ödənişi ya siğortalıya, ya siğorta olunana, ya da digər faydalanan şəxsə verilir.

Siğorta hadisəsi siğorta ödənişinin verilməsi üçün əsas olan hadisə və ya yaranan haldır. Məhz siğorta hadisəsi baş verdikdə, siğortaçı üçün siğorta ödənişi vermək vəzifəsi yaranır. Məlum məsələdir ki, belə hadisə olmazsa, siğortaçı siğorta ödənişi vermək vəzifəsi daşımır və buna görə siğortalı heç nə almır ki, nəzərdə tutulan siğorta hadisəsi siğorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət qurtardıqdan sonra yaranır. Məsələ burasındadır ki, **siğorta hadisəsi siğorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində baş verən hadisə və ya yaranan haldır** (MM-in 922.1-ci maddəsi).

Siğortaçıya siğorta ödənişi vermək vəzifəsi həvalə etmək üçün ilk növbədə, siğorta müqaviləsi bağlanan anda vacibdir ki, **siğorta riskinin mövcud olması müəyyənləşdirilsin**. Məhz siğorta riskinə qarşı siğorta aparılır. Təbii ki, siğorta riski olmazsa, onda bu və ya digər obyekt siğortalıdır və siğorta müqaviləsi bağlanmır. Təsadüfi deyildir ki, siğorta müqaviləsi risk daşımaq barədə müqavilədir.¹

Siğorta riski dedikdə, baş verməsi ehtimal olunan ələ bir hadisə və ya yaranması ehtimal olunan ələ bir hal başa düşülür ki, həmin hadisənin baş verməsi və ya həmin halın yaranması siğorta obyektinə bağlı itkinin və ya zərərin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər; məhz bu ehtimala qarşı siğortaçı öz üzərinə siğorta ödənişi vermək vəzifəsi götürür.

Siğorta riski ehtimal olunan ələ bir təhlükədir ki, bu təhlükədən bu və ya digər obyekt siğortalıdır. Siğorta aparılan zaman tələflər dəqiq olaraq müəyyən etməlidirlər ki, məhz hansı təhlükəyə qarşı siğorta təbiiq olunur və bu təhlükə hansı xarakterdədir. Hər şeydən əvvəl, **siğorta riski qiymətləndirilməlidir**. Bundan ötrü əmlak siğorta müqaviləsi bağlayarkən siğortaçı siğortalanan predmetə baxış keçirmək, fiziki-texniki xüsusiyyətlərini müxtəlif vasitələrlə təyin etməklə, sxem və cizgilər tərtib etməklə, foto və video çəkilişlər aparmaqla onu qiymətləndirmək, lazım gəldikdə onun heqiqi dəyərini müəyyən etmək məqsədi ilə müstəqil ekspert təyin etmək hüququna malikdir (MM-in 914.1-ci maddəsi). Şəxsi siğorta müqaviləsi bağlandıqda isə siğortaçı siğorta olunan şəxsin səhətinin mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək məqsədi ilə onun müayinə olunmasını tələb edə bilər. Siğorta olunan şəxs ya siğortaçının, ya da si-

ğortalının hesabına müayinə olunur. Bu, siğorta müqaviləsində nəzərdə tutulan şərtləndirilir (MM-in 914.3-cü maddəsi).

Lakin yalnız birçə siğorta riski kifayət etmir ki, siğortaçı siğortalıya, siğorta olunana və ya faydalanan şəxsə siğorta ödənişi versin. Bundan başqa, həm də vacibdir ki, siğorta hadisəsi baş versin. «Siğorta riski» və «siğorta hadisəsi» bir-birilə sıx surətdə bağlı olan anlayışlardır. Fəlsəfi baxımdan və planda onlar arasında əlaqə «imkan» və «gerçəklik» arasındakı münasibət kimidir. Belə ki, siğorta riski müəyyən hadisənin yalnız baş vermə imkanındır; siğorta hadisəsi isə artıq realizə olunan siğorta riskidir, yəni gerçəkdir. Başqa sözlə, siğorta riskinin (imkanın) realizə olunması nəticəsində siğorta hadisəsi (gerçəklik) baş verir. Məsələn, əmlak yanğından siğortalıdır; yanğın siğorta riskidir. Əgər yanğın nəticəsində siğortalı olmuş əmlak məhv olarsa, siğortaçı siğorta ödənişi verməlidir. Artıq baş verməmiş yanğın isə siğorta hadisəsidir.

Siğorta hadisəsinin baş verməsi siğortaçı tərəfindən siğortalıya (siğorta olunana) və ya faydalanan şəxsə siğorta ödənişi verməyin yeganə əsasıdır. Əgər baş verməmiş hadisə qanunvericiliyə və ya siğorta müqaviləsinə görə siğorta hadisəsi hesab edilməzsə, onda siğortaçı siğorta ödənişi verməkdən imtina edir (MM-in 935.1.8-ci maddəsi). Ona görə ki, hər hansı hal yalnız qanunvericilikdə və ya siğorta müqaviləsində göstərilən əlamətlərə tam uyğun gəldikdə siğorta hadisəsi hesab olunur.

Siğorta hadisəsi hər şeydən əvvəl, **təsadüfi olmalıdır**. Belə ki, bu hadisənin baş verməsinə siğorta münasibəti subyektlərinin təqsirli davranışı səbəb olmalıdır. Başqa sözlə, siğorta hadisəsinin baş verməsi və həmin subyektlərin təqsirli davranışı arasında səbəbli əlaqə olmamalıdır. Buna görə də siğortalının, müvafiq hallarda zərərcəkənin siğorta hadisəsinin baş verməsinə yönələn qəsdən etdiyi hərəkəti və ya hərəkətsizliyi, habelə siğorta hadisəsi ilə birbaşa səbəbli əlaqədə olan qəsdən cinayət törətməsi siğorta ödənişinin verilməsindən imtina üçün əsasdır (MM-in 935.1.2-ci maddəsi).

Siğorta ödənişi dedikdə, siğorta hadisəsi baş verdikdə qanunvericiliyə, həmçinin siğorta müqaviləsinə uyğun olaraq, siğortaçı tərəfindən ödənilən maliyyə kompensasiyası başa düşülür. Siğortaçı siğorta ödənişini hansı miqdarda verməlidir? Qeyd etməliyə ki, bu suala cavab verilməsində siğorta məbləği mühüm əhəmiyyət kəsb edir. **Siğorta məbləği** dedikdə, siğortalanan risklər üzrə siğortaçının öhdəliyinin son həddi başa düşülür; siğorta münasibətləri yaranan zaman pul məbləği göstərilir ki, bu məbləğ həddində müvafiq obyekt siğortalıdır hesab edilir. Həmin məbləğə qanunvericilikdə siğorta məbləği deyilir.

Siğortaçı siğorta ödənişini **siğorta məbləği həddində heyata keçirir** (MM-in 926.2-ci maddəsi). Belə ki, siğortaçı siğorta məbləğindən çox məsuliyyət daşımır və cavab vermir.¹ Bu o deməkdir ki, o, siğorta məbləğindən çox siğorta ödənişi verə bilməz.

Şəxsi siğorta sahəsində siğorta məbləğinin miqdan normativ qaydada, yəni qanunvericiliklə müəyyən edilir (MM-in 904.2-ci maddəsi). Söhbət icbari siğorta zamanı siğorta məbləğinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. Könüllü şəxsi si-

¹ Л. Жаллюк де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.350.

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.727.

ğorta zamanı isə siğorta məbləği siğorta müqaviləsi (tərəflərin razılığı) ilə müəyyən olunur (MM-in 904.2-ci maddəsi). Əgər siğortalanmış şəxs ölsə, siğorta məbləği bütövlükdə faydalanan şəxsə verilir; əgər siğortalanmış şəxs ümumi əmək qabiliyyətini tam itirərsə və ya müəyyən yaşa çatarsa, siğorta məbləği onun özünə ödənilir. Əgər siğortalanmış şəxs ümumi əmək qabiliyyətini qismən itirərsə, ona siğorta məbləğinin bir hissəsi verilir ki, həmin hissə itirilmiş əmək qabiliyyəti faizinə müənasib olmalıdır.

Şəxsi siğorta zamanı siğorta hadisəsi baş verdikdə siğortaçı müəyyənləşdirilmiş pul məbləği ödəmək vəzifəsi daşıyır¹; ödəniləsi pulun miqdan siğortaliyə zərər vurulmasından asılı deyildir və şəxsi siğorta müqaviləsində göstərilmiş məbləği müəyyənləşdirilir.

Əmlak siğortası sahəsində siğorta məbləğinin miqdarı siğorta marağından asılıdır. Siğorta hadisəsinin baş verməsi nəticəsində siğortaliyə dəyə bilən zərəre siğorta marağı deyilir. Başqa sözlə, siğorta marağı dedikdə, siğortalanmış əmlakın zədələnməsi və ya məhv olması nəticəsində siğortaliyə (və ya faydalanan şəxsə) vurula bilən zərər başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, əmlak siğortası sahəsində siğorta məbləği siğorta marağından çox ola bilməz ki, bu, siğorta hüququnun vacib prinsiplərindən biridir.² Buna görə də siğorta məbləği siğorta marağı ilə məhdudlaşır.³ Odur ki, şəxsə vurula biləcək zərərdən artıq məbləğdə əmlakı siğortalamaq olmaz. Əgər siğorta məbləği siğorta marağını aşarsa, siğorta müqaviləsi yalnız siğorta marağı həddində etibarlı olacaqdır.

Siğorta ödənişinin miqdan həm də siğorta zərəridən asılıdır. Belə ki, siğorta ödənişinin miqdarının müəyyən edilməsində siğorta zərəri vacib rol oynayır. Siğorta zərəri dedikdə isə, siğortalanmış əmlakın zədələnməsi və ya məhv olması nəticəsində maraqlı şəxslər üçün yaranan real (faktiki) zərər başa düşülür. Başqa sözlə, əmlak siğortası (əmlakın siğortası və əmlaka vurulan zərəərə görə mülki məsuliyyətin siğortası) zamanı siğorta hadisəsinin (yanğın, qəza, təbii fəlakət və s.) baş verməsi nəticəsində siğortaliyə və ya siğorta olunana, habelə zərərchəkn üçüncü şəxsə dəyən real (faktiki) zərəre siğorta zərəri deyilir.

Qeyd etməliyə ki, siğortaçının verdiyi siğorta ödənişi siğorta zərərinin aşmamalıdır. Belə ki, əmlak siğortası zamanı (həm əmlakın siğortası, həm də mülki məsuliyyətin siğortası sahəsində) siğorta ödənişi siğorta hadisəsinin baş verməsi nəticəsində maraqlı şəxslərə (siğortaliyə, siğorta olunana, habelə zərərchəkn üçüncü şəxsə) dəyən real zərərin miqdarından çox ola bilməz (MM-in 927.1-ci maddəsi). Ona görə ki, əmlak siğortasının məqsədi zərərin əvəzini ödəməkdən, ziyanı kompensasiya etməkdən ibarətdir. Şübhəsiz, siğortaçının verdiyi siğorta ödənişi siğortalanmış əmlakın zədələnməsi və ya məhv olması nəticəsində maraqlı şəxslərə vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək, onu kompensasiya etmək məqsədinə xidmət edir. Odur ki, əmlak siğortası üzrə siğorta ödənişinə siğorta əvəzindəmi və ya siğorta kompensasiyası deyilir. Siğorta

əvəzindəmi (siğorta kompensasiyası) dedikdə, siğorta hadisəsi baş verdiyi zaman bu hadisə nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək üçün siğortaçının maraqlı şəxslərə ödədiyi məbləğ başa düşülür.

Siğorta əvəzindəminin məbləği siğorta hadisəsi nəticəsində dəymiş siğorta zərərinin qiymətləndirilməsindən və onun miqdanından asılıdır. Odur ki, siğorta zərəri qiymətləndirilməli və onun miqdanı müəyyən olmalıdır. Həmin məsələlər isə mülki qanunvericiliklə tənzimlənir (MM-in 925-ci maddəsi). Nəzərə almaq lazımdır ki, siğorta zərəri siğortalanmış əmlakın dəyəri ilə birləşməyə bağlıdır.⁴ Əgər siğortali, siğorta olunan və ya faydalanan şəxs, yaxud onları nəmüayəndəsi siğorta tələbi təqdim edərsə, siğortaçı siğorta zərərinin miqdanını müəyyən etməlidir; o, dəymiş zərəri müxtəlif üsullarla qiymətləndirir. Bəzən zərərin siğortaçı tərəfindən qiymətləndirilməsi, habelə miqdanı barədə tərəflər arasında razılıq əldə olunmaya bilər. Belə halda məsələ siğorta qanunvericiliyinin tələbləri nəzərə alınmaqla təyin olunan müstəqil ekspert tərəfindən həll edilir.

Siğorta zərərinin vurulma faktını maraqlı şəxslər (siğorta olunan, siğortali və faydalanan şəxs) sübut edirlər. Məhz belə fakt mövcud olduqda onlar siğorta tələbi təqdim edirlər. Siğortaçı təqdim olunmuş tələb əsasında siğorta hadisəsinin baş verməsi faktını, eləcə də vurulmuş zərərin miqdanını müəyyən etməlidir. Siğorta hadisəsinin baş verməsini sübut etmək isə siğortalının üzərinə düşür.

Siğorta əvəzindəminin hansı miqdarda ödənilməsi ayrı-ayrı dörd haldan asılıdır; həmin hallara uyğun olaraq siğorta əvəzindəminin miqdanı da müxtəlif olur.

Birinci hal: əmlak tam dəyəri həcmində siğortalənmişdir. Siğorta hadisəsi nəticəsində həmin əmlak tam məhv olur. Belə halda siğorta əvəzindəmi məhv olmuş əmlakın dəyərinə bərabər olacaqdır.

İkinci hal: əmlak tam dəyəri həcmində siğortalənmişdir. Siğorta hadisəsi nəticəsində həmin əmlak tam məhv olur. Belə halda siğorta əvəzindəmi siğorta məbləğinə bərabər olacaqdır və maraqlı şəxsin düşdüüyü zərəri tam örtür. Məsələn, 4000 manat dəyəri olan əmlak 2500 manat məbləğində siğortalənmişdir. Belə halda siğortaçı maraqlı şəxsə 2500 manat siğorta əvəzindəmi ödəyəcəkdir.

Üçüncü hal: əmlak tam dəyəri həcmində siğortalənmişdir; siğorta hadisəsi nəticəsində həmin əmlak qismən məhv olur. Belə halda siğorta əvəzindəminin miqdanı siğorta zərərinə bərabər olur və siğorta məbləğinə çatmır. Məsələn, dəyəri 4000 manat olan əmlak 4000 manat məbləğində siğortalənir. Siğorta hadisəsi nəticəsində həmin əmlak 2500 manat həcmində öz qiymətini itirir. Buna görə də siğorta əvəzindəmi 2500 manat məbləğində olacaqdır.

Dördüncü hal: əmlak tam dəyəri həcmində siğortalənmişdir və qismən məhv olur. Məsələn, 10000 manat dəyərinə olan əmlak 5000 manat məbləğində siğortalənir. Siğorta hadisəsi nəticəsində həmin əmlak öz qiymətini 4000 manat məbləğində itirir. Belə halda siğorta əvəzindəminin miqdanı müvafiq siğorta növünün hansı sisteme tabe olmasından asılı olacaqdır. İki belə sistem fərq-

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.727-728.

² Серебровский В.И. Страхование. М., 1922, с.74-84.

³ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.734.

⁴ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.727.

ləndirilir¹:

- mütənasib məsuliyyət sistemi;
- birinci risk sistemi.

Mütənasib məsuliyyət sistemine görə, sığorta zərərinin evesi o faiz miqdarında ödənilir ki, həmin faiz miqdarında əmlak sığortalanmış olsun. Yuxarıdakı misaldə əmlak öz dəyərini 50%-i miqdarında sığortalanmışdır (10000 manat dəyərində olan əmlak 5000 manat məbləğində sığortalanmışdır, yəni əmlakın dəyərini 50%-i sığortalanmışdır). Buna görə də sığortaçı vurulmuş zərərin (4000 manatın) 50%-nin evazını, yəni 2000 manat ödəyəcəkdir.

Birinci risk sistemine görə sığortaçı sığorta hadisəsi nəticəsində vurulmuş zərərin evazını tam ödəyir. Lakin əvəzödəmənin məbləği sığorta məbləğindən çox ola bilməz. Yuxarıdakı misaldə sığortaçı 4000 manat pul ödəməlidir. Əgər sığorta hadisəsi nəticəsində 6000 manat zərər vurularsa, sığortaçı zərərin evazını sığorta məbləği (yuxarıdakı misaldə 5000 manat) həddində ödəməlidir.

O ki qaldı hansı sistemin tətbiq olunmasına qeyd etməliyə ki, bu məsələ ayrı-ayrı sığorta növləri üzrə sığorta qaydalan ilə həll olunur.

Sığortaçının daşdığı əsas vəzifə belə bir tələbi əhatə edir ki, o, sığorta ödənişini vaxtında ödəməlidir. Belə ki, sığortaçı sığorta ödənişini sığorta qanunvericiliyi və ya sığorta müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş müddətdə qanunvericiliyi o, bu öhdəliyi pozarsa, yəni sığorta ödənişinin verilməsini gecikdirsə, hər gecikdirilmiş gün üçün sığorta ödənişinin məbləğinin 0,1 faizi həcmində dəbbə pulu ödəyir (MM-in 934-cü maddəsi). Buna **qanuni dəbbə pulu** deyilir, çünki sığorta müqaviləsi ilə müəyyən olunmur.

Sığorta ödənişi, bir qayda olaraq, **pul formasında** ödənilir. Bununla belə, sığorta ödənişi digər formalarda da verilə bilər (MM-in 927-ci maddəsi): xidmət formasında; sığorta predmeti olan əmlakın təmiri və ya bərpası formasında və s.

Bu və ya digər halda sığortaçı sığorta ödənişinin verilməsindən imtina edə bilər. Belə hallar **sığorta ödənişinin verilməsindən imtinanın əsasları** adlanır ki, həmin əsaslar qanunla müəyyən edilir (MM-in 935-ci maddəsi). Onlara aiddir:

- sığortalının və ya sığorta olunan şəxsin, yaxud faydalanan şəxsin sığorta hadisəsinin baş verməsi barədə xəbər verməməsi nəticəsində sığortaçının hadisənin səbəblərini və (və ya) dəyən zərərin həcmi müəyyənləşdirmək imkanından tam və ya qismən məhrum olması ilə əlaqədar olaraq onun mənafehlərinin əhəmiyyətli dərəcədə pozulması;
- sığortalının, sığorta olunanın və ya üçüncü şəxsin zərər dəymiş əmlakı sığorta hadisəsindən dərhal sonrakı vəziyyətdə sığortaçıya təqdim etməməsi (MM-in 925.5-ci maddəsi);
- müqavilə və ya qanunla hərbi risklərin sığortalınması nəzərdə tutulmaqda, hadisənin baş verməsinin hərbi əməliyyatlar və ya hərbi xarakterli tədbirlər hesab edilən halların nəticəsi olması;
- sığortalının sığortalanmış əmlaka dəyən zərərin qarşısını almaq və ya həcmi azaltmaq üçün lazımı və mümkün tədbirləri görmək iqtidarında olduğu

halda, həmin tədbirləri qəsdən görməməsi;

- sığortaçının sığorta hadisəsinin baş verməsi səbəblərini araşdırılmasına sığortalı tərəfindən maneçilik törədilməsi;
- əmlakın hadisə yerində kənarlaşdırılmasının sığortaçını hadisənin səbəblərini və ya zərərin həcmi müəyyənləşdirmək imkanından tam və ya qismən məhrum etməsi;
- MM-in 935-ci maddəsində, icbari sığorta qanunvericiliyində və ya sığorta qaydalannda nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Qanunvericilik həm də sığortaçının sığorta ödənişi verməsinə səbəb olan halları müəyyənləşdirir (MM-in 933.1-ci maddəsi). Belə hallara aiddir:

- sığortaçıya təqdim olunmuş sığorta tələbi (sığorta tələbini sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortalı, sığorta olunan və ya faydalanan şəxs təqdim edir);
- dövlət orqanının sığorta hadisəsi barədə təqdim etdiyi müvafiq sənəd (sığorta hadisəsi hesab edilə bilən hadisə ilə bağlı qanunvericiliyi uyğun olaraq, bu və ya digər dövlət orqanına məlumat verilməlidir; məhz həmin orqanın sığorta hadisəsi barədə təqdim etdiyi müvafiq sənəd sığorta ödənişi verilməsi üçün əsasdır);
- sığorta ödənişinin verilməsi üçün tələb olunan digər sənədlər (belə sənədlər qanunvericilikdə və müvafiq sığorta qaydalannda nəzərdə tutulur).

Sığortaçı həm də əlavə vəzifələr daşıyır. **Yazılı sorğu vermək** sığortaçının üstünə düşən əlavə vəzifələrdən biridir. Onun belə vəzifə daşması sığorta hadisəsinə təsdiq etmək məqsədinə xidmət edir. Belə ki, sığorta hadisəsi hesab edilə bilən, qanunvericiliyə uyğun olaraq araşdırılması və ya qeydə alınması tələb olunan hadisələr barədə səlahiyyətli dövlət orqanları (məsələn, tibb orqanı, yanğından mühafizə orqanı və s.) müvafiq sənəd verməlidir. Məhz belə sənəd əsasında sığorta hadisəsinin baş verməsi faktı və (və ya) səbəbi, habelə nəticələri təsdiq olunur. Odur ki, sığortaçı səlahiyyətli dövlət orqanına həmin sənədi almaq üçün yazılı sorğu verməlidir (MM-in 924.2-ci maddəsi). Həmin orqan istənilən məlumatı sorğu daxil olduğu tarixdən etibarən 10 gün müddətində təqdim etməlidir, bu şərtlə ki, belə məlumatın yayılması qanunvericiliklə qadağan olunmasın.

Sığortaçının üstünə düşən əlavə vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **sığortalını sığorta müqaviləsinin şərtləri ilə tanış etməlidir**. Belə ki, sığortaçı sığortalını informasiya ilə təmin etməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl, ilk növbədə sığorta müqaviləsinin şərtlərinə aiddir. Bundan ötrü o, sığortalını icbari sığortalın şərtləri, yaxud könüllü sığorta müqaviləsinin əsaslandığı sığorta qaydalan ilə tanış etməlidir (MM-in 913-cü maddəsi).

Sığorta şəhadətnaməsinin dublikatını vermək sığortaçının daşdığı əlavə vəzifələrdən biridir. Belə ki, sığorta şəhadətnaməsi itə və ya məhv ola bilər. Bu kimi halda sığortalı və ya sığorta olunan onun dublikatını sığortaçıdan tələb edə bilər (MM-in 901.4-cü maddəsi). Onların tələb etmək hüququna sığortaçının sığorta şəhadətnaməsinin dublikatını vermək vəzifəsi uyğun gəlir.

Sığortaçı vəzifələr daşımaqla bərabər, həm də hüquqlara malikdir. **Sığorta riskinin qiymətləndirilməsi** onun malik olduğu hüquqlardan biridir (MM-in 914-cü maddəsi). Bundan ötrü o, əmlak sığortası müqaviləsi bağlayarkən sığortalanan predmetə baxış keçirmək, onu qiymətləndirmək, lazım gəldikdə

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Под ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин. М., 1980, с. 287.

isə, onun həqiqi dəyərini müəyyən etmək məqsədi ilə sığorta qanunvericiliyinin tələblərini nəzərə almaqla müstəqil ekspert təyin etmək hüququna malikdir.

Müvafiq sənəd və məlumatları sığortalıdan tələb etmək sığortacıya məxsus olan hüquqlar sırasına daxildir. Söhbət sığorta hadisəsinin baş verməsi faktını təsdiq edən və (və ya) sığorta ödənişinin həcmindən müəyyənləşdirilməsi üçün lazım olan sənəd və məlumatlardan gedir. Sığortacı belə sənəd və məlumatları sığortalıdan tələb etmək hüququna malikdir (MM-in 924.1-ci maddəsi).

2. Sığortalının vəzifələri

Sığorta müqaviləsi üzrə sığortalının əsas vəzifəsi onun **sığorta haqqını ödəməyə borclu olmasından** ibarətdir. Sığortacının sığorta ödənişi vermək kimi əsas vəzifəsinə qarşı sığortalının məhz bu vəzifəsi durur.¹ Sığortalının sığorta haqqı ödəmək vəzifəsi MM-in sığorta müqaviləsinə verdiyi leqal anlayışdan irəli gəlir (MM-in 883.1-ci maddəsi). Həmin anlayışa görə, sığortalının məhz müvafiq sığorta haqqı ödəməsinin əvəzində və müqabilində sığortacı öz üzərinə sığorta ödənişi vermək öhdəliyi götürür. **Sığorta haqqı** dedikdə, risklərin qəbul edilməsi və ya bölüşdürülməsi müqabilində sığorta qanunvericiliyinə uyğun olaraq, sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan qaydada sığortalının sığortacıya ödəməli olduğu pul məbləği başa düşülür.² Analoji anlayış MM-də də verilir (MM-in 903.1-ci maddəsi). MM-in 903-cü maddəsi sığorta haqqı ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur.

Könüllü sığorta üzrə sığorta haqqının miqdarı, onun hesablanması və ödənilməsi qaydası sığorta müqaviləsi ilə müəyyən olunur. **İcbari sığorta üzrə sığorta haqqının miqdarı**, onun hesablanması və ödənilməsi qaydası normativ üsulla, yəni icbari sığorta qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir (MM-in 903.2-ci maddəsi).

Sığorta haqqı adətən, hissə-hissə yox, **tam məbləğdə ödənilir**. Söhbət əmlak sığortasından gedir ki, bu sığorta növü təbii olunan zaman sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu bütün müddət üçün sığortalı sığorta haqqı bir dəfəlik, tam ödəyir. Şəxsi sığorta sahəsində də bəzi hallarda sığorta haqqı bir dəfəlik, tam verilir. Məsələn, səmişlərin icbari sığortası zamanı sığorta haqqı nəqliyyat təşkilatı tərəfindən biletlə satılarkən tam məbləğdə tutulur.

Sığorta haqqı həm də **hissə-hissə** ödənilə bilər. Belə ki, əgər qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, sığorta müqaviləsində sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi müəyyənləşdirilə bilər (MM-in 903.3-cü maddəsi). Hissə-hissə ödəniş sığorta haqqının vaxtaşırı (ayda, ildə və s.), müəyyənləşdirilmiş müddətlərdə verilməsini nəzərdə tutur.³ Bir qayda olaraq, şəxsi sığorta sahəsində sığorta haqqı hissə-hissə ödənilir.

Sığorta haqqının ödənilməsi vacib əhəmiyyəti olan hərəkətdir. Belə ki, **sığorta müqaviləsi sığorta haqqının ilk hissəsinin və ya tam ödənilməsindən sonra qüvvəyə minir**, bu şərtlə ki, sığorta müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmasın (MM-in 903.4-cü maddəsi).

Sığortalı sığorta haqqını və ya onun hissəsini vaxtında ödəməlidir. Onun öz əsas vəzifəsinə pozması arzuolunmaz nəticəyə səbəb olur. Belə ki, sığorta haqqı və ya onun hissəsi vaxtında ödənilmədikdə, sığortacı onun ödənilməsi üçün yazılı surətdə 15 günədek müddət müəyyən edə bilər. Əgər bu müddətin başa çatmasından 3 gün sonra sığorta hadisəsi baş verərsə, sığortacı sığortalıya sığorta ödənişi verməkdən imtina edir. Əgər əlavə 15 gün müəyyən edilmişsə, sığorta hadisəsi sığorta haqqının və ya onun hər hansı bir hissəsinin nəzərdə tutulmuş ödəniş müddəti başa çatdıqdan 15 gün sonra baş verdiyi halda da sığorta haqqının və ya onun müvafiq hissəsinin ödənilməsi sığorta ödənişinin verilməsindən imtinaya səbəb olur (MM-in 935.1.9-cu maddəsi). Lakin sığortacı sığortalının sığorta haqqını ödəməsinə gecikdirməsini müəyyən etməlidir.¹

Sığortalı **sığorta haqqını qanunvericilikdə və sığorta müqaviləsində müəyyən edilən qaydada** ödəməlidir. Bu qaydanın pozulması sığorta müqaviləsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinə səbəb olur (MM-in 919.1.7-ci maddəsi).

Məlumat vermək sığortalının daşdığı vəzifələrdən biridir. Belə ki, sığorta müqaviləsi bağlanarkən sığortalı özünə məlum olan və sığortacının sığorta müqavilədən imtina etmək, yaxud onu məzmunu dəyişdirilmiş şəkildə bağlamaq qərarına təsir göstərə bilən bütün hallar barədə sığortacıya məlumat verməlidir (MM-in 911.2-ci maddəsi). Belə məlumat sığortacıya öz üzərinə götürdüyü sığorta riskini qiymətləndirmək imkanı verir. Odur ki, sığorta müqaviləsi bağlanan zaman sığortalı ona məlum olan bütün mühüm və vacib hallar barədə sığortacıya məlumat verməlidir; o hallar barədə məlumat verilməlidir ki, onlar sığortacının öz mövqeyini bildirməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Sığortalının daşdığı belə vəzifə hüquq ədəbiyyatında «**informasiya vəzifəsi**» adlanır. **Informasiya vəzifəsi** isə sığorta hüququnun **ən yüksək etibar və inam kimi vacib prinsipi** ilə bağlıdır. Xarici ölkələrin qanunvericiliyi, məhkəmə praktikası və hüquq doktrinası məhz belə prinsipləndirilmişdir.² Həmin prinsip sığorta müqaviləsinin mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, sığorta müqaviləsində risk elementi mühüm əhəmiyyətə malik olur və sığorta hadisəsinin baş verməsini qabaqcadan müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Verilən məlumatın məzmun və həcminə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, bunlar sığortanın növündən asılı olaraq müxtəlif olur. Məsələn, heyatın sığortası zamanı sığortalı keçmişdə və hal-hazırda sağlamlıq vəziyyəti, fiziki qüsura malik olması və digər hallar barədə məlumat verməlidir. Əmlakın sığortası, məsələn, avtomobilin sığortası zamanı, avtomobilin istehsal olduğu tarix, əldə etmə vaxtı, qiyməti, hal-hazırdakı qiyməti, şassi və mühərrikin nömrəsi və s. barədə məlumat verilməlidir.

Sığortalı həm də **sığorta riskinin artması barədə məlumat** verməlidir. Söhbət sığorta müqaviləsi bağlandıqdan sonra meydana çıxan və sığortacının müqavilədən imtina etmək, yaxud onu məzmunu dəyişdirilmiş şəkildə bağla-

¹ Л.Жюллио де ла Морансьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.353-354.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров, М., 2005, с.263.

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. П., 1961, с.436.

² «Сığorta fəaliyyəti haqqında» Qanunun 1-ci maddəsi.

³ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.728.

maq qəranna təsir göstərə bilən sığorta riskinin artması ilə bağlı bütün hallar barədə məlumat verilməsindən gedir (MM-in 912-ci maddəsi). Sığorta riski, hər şeydən əvvəl, sığortalının öz hərəkəti nəticəsində arta bilər. Məsələn, sığortalı yanğından sığortalanmış evinə tez alışan maddə gətirir. Sığorta riskinin artmasına کنار şəxslərin də hərəkəti səbəb ola bilər. Məsələn, sığortalının qonşusu yanğından sığortalanmış evinin yaxınlığında benzin anban tikir. Bu kimi hallarda sığorta riskinin artması barədə sığortalı sığortaçıya məlumat verməlidir. Sığortaçı ya sığorta müqaviləsindən imtina edir, yaxud onun məzmununun dəyişdirilməsini, məsələn, sığorta haqqının artırılmasını tələb edir.¹

Sığorta hadisəsi barədə məlumat vermə sığortalının üzərinə düşən vəzifələrdən biridir. Bu vəzifənin icrasının vacib əhəmiyyəti vardır. Belə ki, yalnız sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortaçı sığortalıya sığorta ödənişi verir. Təbii ki, bu barədə sığortaçıya məlumat verilməzsə, o, sığorta ödənişi verməyə borclu deyildir. MM-in 923-cü maddəsi sığortalının sığorta hadisəsi barədə məlumat vermək vəzifəsinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Həmin maddəyə görə, sığorta hadisəsinin baş verməsi barədə sığortalı (və ya sığorta olunan şəxs, yaxud faydalanan şəxs) hadisədən xəbər tutduqdan dərhal sonra və ya mühüm olan ən qısa müddət ərzində sığortaçıya və ya onun nümayəndəsinə, eyni zamanda qanunvericiliyə uyğun olaraq, həmin hadisə barədə məlumatlandırılmalı olan səlahiyyətli dövlət orqanlarına (məsələn, tibb müəssisəsinə, yanğından mühafizə orqanına və s.) hər hansı vasitə ilə xəbər verməlidir. Əgər onlardan biri həmin orqanlara sığorta hadisəsi barədə xəbər verməmişdirsə, məlumat vermək vəzifəsi sığortaçının üstünə düşür.

Sığortaçı sığorta hadisəsi barədə məlumat aldıqdan 5 gün müddətində zərər dəymiş əmlaka baxış keçirməlidir. O, bu vəzifəni öz nümayəndəsinin vəsi-təsilə yerinə yetirir (MM-in 925.5.2-ci maddəsi).

Göstərilənlərdən başqa, sığortalı aşağıdakı vəzifələri də daşıyır:

- sığortalanmış əmlakı lazımı vəziyyətdə saxlamaq;
 - sığortalanmış əmlakın məhv olmasının və ya zədələnməsinin qarşısını almaq üçün mümkün olan bütün tədbirləri görmək;
 - sığorta hadisəsi (təbii fəlakət, qəza və s.) baş verən zaman sığortalanmış əmlakın xilas olunması və onun sonradan zədələnməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək;
 - zərər dəymiş əmlakı sığorta hadisəsindən dərhal sonrakı vəziyyətdə sığortaçıya və ya onun səlahiyyətli nümayəndəsinə təqdim etmək (MM-in 925.5-ci maddəsində göstərilən hallar istisna olmaqla);
 - digər vəzifələr.
- Sığortalı həm də hüquqlara malikdir. Onun sığorta ödənişi almaq, sığorta müqaviləsi bağlanarkən sığortaçının müstəqil auditor tərəfindən təsdiqlənmiş ilkin balans və fəaliyyətinin ilkin yekunlarına dair maliyyə nəticələri ilə tanış olmaq və digər hüquqları vardır.

3. Subroqasiya

Subroqasiya sığorta hüququnun vacib anlayışlarından biridir. Qanunda onun tənzimlənməsinə ayrıca maddə həsr olunmuşdur (MM-in 936-cı maddə-si). Bu maddədə subroqasiya sığorta münasibətlərinin vacib elementi kimi xarakterizə olunur. Bəs, subroqasiyanın mahiyyəti nədən ibarətdir?

Qeyd etmək lazımdır ki, sığortalının sığortalılandığı əmlaka hər hansı üçüncü şəxs zərər vura bilər. Buna görə sığortalı sığortaçıdan sığorta ödənişi alır. Sığortalının həm də üçüncü şəxsdən onun vurduğu zərərin əvəzini almaq hüququ vardır. Lakin sığortaçıdan sığorta ödənişi aldığına görə o, bu hüquqdan istifadə edə bilmir, yəni üçüncü şəxsdən onun vurduğu zərərin əvəzini ala bilmir. Ona görə ki, sığortaçıdan sığorta ödənişi alan sığortalı əgər həm də zərər vermiş şəxsdən onun vurduğu zərərin əvəzini alsaydı, əsassız varlanma halı (**kondikasiya öhdəliyi**) yaranardı. Məsələn, əmlak tam dəyəri məbləğində sığortalanırsa və bu məqsədlə sığortalı sığortaçı ilə əmlak sığorta müqaviləsi bağlayır. Üçüncü şəxsin hüquqazidd hərəkəti nəticəsində əmlak məhv olur. Sığortalı buna görə də sığortaçıdan məhv olmuş əmlakın dəyəri məbləğində sığorta ödənişi alır; əgər sığortalı üçüncü şəxsdən vurulmuş zərərin əvəzini alsaydı, bə, əsassız varlanma halının yaranmasına səbəb olardı.

Bununla bağlı sığorta ödənişi alan sığortalının zərərdə görə məsuliyyət daşıyan üçüncü şəxsə, yəni zərərverən şəxsə münasibətdə malik olduğu bütün hüquqları sığorta ödənişi həddində sığortaçıya keçir. Mülki qanunvericilikdə və sığorta hüququnda buna subroqasiya deyilir.

Subroqasiya dedikdə, sığortalının zərər vermiş üçüncü şəxsdən zərərin əvəzini almaq hüququnun sığortalıya sığorta ödənişi vermiş sığortaçıya keçməsi başa düşülür.

Subroqasiya öhdəlikdə şəxslərin dəyişilməsidir. Başqa sözlə desək, subroqasiya tələbin güzəştidir ki, o, öhdəlikdə şəxslərin dəyişilməsinin bir formasıdır. Ona görə ki, subroqasiya sığorta öhdəliyində kreditörün (sığortalının) başqa kreditörə (sığortaçı) övəz olmasındır. Lakin bu övəz olunmanın əsasında müqavilə yox, **qanunda ifadə olunan göstəriş** durur.

Subroqasiya yalnız əmlak sığortasında tətbiq edilir. Belə ki, sığortalının bu növünün məqsədi sığortalının düşüdüğü zərərin əvəzini ödəməkdən ibarətdir. Əmlak sığorta müqaviləsi zərərin əvəzini ödəmək barədə müqavilədir və kompensasiya xarakterinə malikdir.¹ Buna görə də sığortalı vurulmuş zərərin miqdarından çox məbləğ ala bilməz. Odur ki, əmlak sığortası subroqasiya prinsipi-nə tabedir.

Şəxsi sığorta (heyət sığortası; fərdi qəza sığortası və s.) sahəsində subroqasiya tətbiq edilmir (MM-in 936.6-cı maddəsi). Belə ki, şəxsi sığortaya yığım (əmanət) elementi xasdır. Buna görə də zərərcəkənin zərərin əvəzini ödəmə (delikt) qaydasında müvafiq ödəniş alması heç də onun sığortaçıdan sığorta ödənişi (sığorta məbləği) almasına mane olmur.²

¹ Лавк Г. Гражданское право США. М., 1961, с.728.

² Л.Жоллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.351.

¹ Л.Жоллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 3. М., 1961, с.355.

4. Tibbi sığorta

Tibbi sığorta ölkədə həyata keçirilən sosial siyasətin mühüm tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayış Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi üçün yeni haldır. Bəzi ölkələrin, məsələn, Almaniyanın qanunvericiliyinə tibbi sığorta anlayışı hələ XIX əsrdən məlumdur. XIX əsrin 80-ci illərində Bismark hökuməti tərəfindən bir çox sosial qanunlar qəbul edildi ki, bunların arasında «Xəstəlik hali üçün sığorta haqqında» qanun (15 iyul 1883-cü il) mühüm yer tuturdu. Bu qanun Almaniya dövlətinin sosial fəaliyyətində mühüm rol oynadı¹.

Azərbaycan Respublikasında 28 oktyabr 1999-cu il tarixində «Tibbi sığorta haqqında» AR Qanunu qüvvəyə minmişdir. Bu qanunun tibbi sığortanın subyektləri arasındakı münasibətləri tənzimləməkdə vacib rolu vardır.

Tibbi sığorta əhalinin sağlamlığının qorunmasında istifadə olunan sosial müdafiə formasıdır. Bu elə bir müdafiə formasıdır ki, sığorta hadisəsi baş verdikdə əhalinin tibbi və dərman yardımını almasına təminat verir. Bu sığorta həyat və ya şəxsi sığortanın növlərindən biri hesab olunur. Özü də tibbi sığortanın iki forması vardır: icbari sığorta; könüllü sığorta. Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyəm ki, yalnız **könüllü tibbi sığorta** mülki hüququnun (sığorta hüququnun) nizamasalma sferasına və predmetinə daxildir. **İcbari tibbi sığorta** dövlət sosial sığortasının tərkib hissəsi olmaqla, sosial təminat hüququnun tənzimləmə sferasına şamil edilir.

Tibbi sığorta subyektləri arasındakı münasibətlər müqavilə vasitəsi ilə rəsmiləşdirilir ki, bu, tibbi sığorta müqaviləsi adlanır. Bu müqavilənin anlayışı «Tibbi sığorta haqqında» qanunun 4-cü maddəsində verilmişdir. Tibbi sığorta müqaviləsi sığorta edənə tibbi sığorta təşkilatı arasında bağlanan və sığorta olunan tibbi sığorta proqramına uyğun olaraq göstərilən tibbi yardımın maliyyələşdirilməsini və təşkilini müəyyən edən, sığorta olunanın digər mənafeələrini müdafiə edən yazılı sazişdir.

Tibbi sığorta müqaviləsi ilk sığorta haqqı ödənilməyə andan qüvvəyə minmiş hesab edilir. Bu onu göstərir ki, müqavilə **real müqavilə**dir. Bununla bərabər tibbi sığorta müqaviləsi **ikiterəfli** və **əvəzlü müqavilə**dir. Müqavilədə iki tərəf iştirak edir: **tibbi sığorta təşkilatı**; **sığorta edən**. Tibbi sığorta təşkilatı sığortaçıdır. Tibbi sığorta sistemindəki tibb müəssisələrinə xüsusi razılıq (lisensiya) alan müalicə-profilaktika, elmi-tədqiqat müəssisələri, eləcə də qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada tibbi yardım göstərən digər hüquqi şəxslər sığortaçı rolunda çıxış edə bilər. **Sığorta edənlər** qismində vətəndaşlar və vətəndaşların mənafeələrini ifadə edən hüquqi şəxslər müqavilə bağlaya bilərlər. Xüsusan hüquqi şəxslərdən müəssisələr öz işçilərini tibbi sığorta etdirirlər. Bu cür hallarda, ümumiyyətlə, sığorta edənə sığorta olunan ayn-ayn şəxslər olduğu məqamlarda tibbi sığorta müqaviləsi **üçüncü şəxslərin xeyrinə bağlanan müqavilə** kimi çıxış edir.

Müqavilə bağlanan kimi sığorta olunan tibbi sığorta şəhadətnaməsinin sahibi olur. **Tibbi sığorta şəhadətnaməsi** tibbi yardım almağa təminat verən sənəddir (qanunun 5-ci maddəsi).

Qanunun 10-cu maddəsi sığorta haqqını tənzimləyir. **Sığorta haqqının məbləği** tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir.

Tibbi sığortanın təyinatı iki funksiya ilə şərtlənir:

- təminat funksiyası ilə;
- preventiv funksiya ilə.

Təminat funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tibbi sığorta bunun vasitəsi ilə pozulmuş sağlamlığın bərpa edilməsi üçün tibbi yardım alınmasına zəmanət verir. Xəstəliklərin qarşısını almaq məqsədi ilə profilaktik tədbirləri maliyyələşdirmək isə tibbi sığortanın ikinci funksiyasının, yeni **preventiv funksiyasının** mahiyyətini təşkil edir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Александров А.А. Страхование. М., 1998.

Алякринский А.Л. Правовое регулирование страховой деятельности в России. М., 1994.

Графе К.А., Луц Л.А. Страхование. М., 1960.

Мартыанова Т.С. Страхование жизни и здоровья граждан по договору. М., 1980.

Райхер В.К. Общественно-исторические типы страхования. М.-Л, 1947.

Пылов К.А. Комментарий к закону РФ «О страховании». М., 1995.

Серебровский В.И. Очерки советского страхового права. М., 1926.

Серебровский В.И. Страхование. М., 1927.

Шиминова М.Я. Основы страхового права России. М., 1993.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (глава - 40).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Капнина. М., 1999 (глава - 19).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000 (глава - 48).

Гражданское право. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. О.Н.Садикова, Ю.К.Толстого. М., 1997 (глава - 21).

Гражданское право. Учебник. /Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (глава - 27).

Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей. М., 1995 (глава - 48).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999 (глава - 48).

¹ Бак: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под ред. В.В.Залесского. М., 1999, с. 572.

Bank əmanəti müqaviləsindən pul-kredit və ya maliyyə xarakterli xidmət göstərilməsi üzrə öhdəlik yaranır. Bu öhdəliyin obyektı qeyri-maddi xarakterli xidmətdən ibarətdir.

2. Bank əmanəti (depozit) müqaviləsinin hüquqi xarakteri və təbiəti

Hüquq ədəbiyyatında geniş mübahisə və diskussiya doğuran məsələlərdən biri bank əmanətinin hüquqi təbiəti barədə müəlliflərin fikirləridir. Müəlliflərdən bəziləri bank əmanəti müqaviləsinə borc müqaviləsinin bir növü kimi baxırlar¹. Alimlərdən D.A.Medvedyevin fikrincə, müstəqil müqavilə növü olan bank əmanəti müqaviləsi öz kökü ilə borc müqaviləsinə bağlıdır və bankla (borclu ilə) əmanətçi (kreditor) arasında kredit münasibətlerini rəsmiləşdirir². Müəlliflərdən bəzisi bu müqaviləni irrequlyar saxlama müqaviləsi hesab edir (latınca «irregulare» - qeyri-adi, qeyri-normal)³. Görkəmli sovet sivilist alimi O.S. loffe bank əmanəti müqaviləsinə borc müqaviləsi ilə irrequlyar saxlama müqaviləsinin elementlərini birləşdirən müqavilə növü kimi baxırdı⁴. Müəlliflərdən Oleynik O.M. göstərir ki, bank əmanəti müqaviləsi xidmət göstərilməsinə yönələn müqavilə növünə aiddir⁵. Müəlliflərdən A.E. Şerstobitovun fikrincə, bank əmanəti müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə bank hesabı müqaviləsinə həddindən artıq yaxındır. Müəllif bank əmanəti müqaviləsinin bank hesabı müqaviləsinin xüsusi növü hesab edir⁶.

Əmanətçi pulu banka əmanətə qoyduqda, o, kreditor, bank isə borclu kimi çıxış edir. Əmanət kimi qoyulan pul isə borc müqaviləsində olduğu kimi bankın (borclunun) mülkiyyətinə daxil olur⁷. Onlar arasında əmələ gələn münasibətlər isə borc müqaviləsinin tənzimlədiyi münasibətlər sferasına daxil olur. Bu baxımdan bank əmanəti müqaviləsi borc müqaviləsinin elementini ifadə edir (MM-in 739.1-ci maddəsi). Əmanətçi pulu əmanətə qoyduqda, pul cinsi (növu) əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən) əşya kimi bankdakı pullarla qarışdırılır. Belə halda əmanətçiyə fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən

¹ bax: Азарков М.М. Основы банковского права. Учение о ценных бумагах. М., 1994, с. 68-72; Ефимова Л.Г. Банковское право. М., 1994, (глава 4). Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с.392.

² bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с.446.

³ bax: Вильянский С.И. Кредитно-расчетные правоотношения. Харьков. 1955. с.18 (irrequlyar saxlama müqaviləsi barədə kitabın saxlama müqaviləsi barədə fəsilinə bax).

⁴ bax: Иоффе О.С. Советское гражданское право. Л., 1961, с. 367;

⁵ bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 305 (avtor главы О.М. Олейник); Олейник О.М. Основы банковского права М., 1997.

⁶ bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 266 (автор главы А.Е.Шерстобитов)

⁷ Banka əmanətə pul qoyulması ilə əmanətçi həmin pul vəsaiti üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, bank isə mülkiyyət hüququ əldə edir. Əmanət kimi banka verilən pul vəsaiti üzərində əmanətçi əşya hüququna yox, tələb etmək hüququna malikdir. Tələb hüququ pulun qaytarılmasını və ona hesablanmış faizlərin verilməsini nəzərdə tutur. Müəlliflərdən Oleynik O.M. bu barədə başqa fikir söyləyir. Onun fikrincə bank əmanət müqaviləsi üzrə banka verilmiş pul əmanətçinin mülkiyyəti kimi qalır. Bank üçün bu pul cəlb edilmiş vəsaitdir ki, əmanətçinin birinci tələbi ilə geri qaytarılır (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 301).

həmin pulun özü, eyni pul yox, eyni (bərabər) məbləğ qaytarılır. Bu zaman irrequlyar saxlama müqaviləsi bağlanmış olur (MM-in 826.1-ci maddəsi).

Pulu əmanətə qəbul edilməsi müqavilə bağlanmaqla bərabər, həm də depozit hesabının açılması ilə müşayiət edilir. Banka əmanət kimi verilən nağd pul və ya köçürülən nağdsız pul bankın müəyyən hesabına daxil olur. Bu hesab üzrə bank fəaliyyəti həyata keçirilir. Bank hesabı müqaviləsi də bankın müştəriyə (hesabın sahibinə) hesab açmasını və bu hesaba daxil olan pul vəsaitini qəbul etməyi və hesaba salmağı, hesab üzrə əməliyyatların aparılmasını nəzərdə tutur. Bu xüsusiyyət bank əmanəti müqaviləsinin öz hüquqi xarakterinə görə bank hesabı müqaviləsinə olduqca yaxınlaşdırır. Buna görə də əmanətçinin qoyulduğu hesab üzrə bank ilə əmanətçinin münasibətlərinə müəyyən şərtlərlə bank hesabı müqaviləsi haqqında qaydalar tərtib edilir (MM-in 944.2-ci maddəsi). Beləliklə, söylədiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bank əmanəti (depozit) müqaviləsi özündə üç müqavilənin (borc müqaviləsinin; irrequlyar saxlama müqaviləsinin; bank hesabı müqaviləsinin) elementlərini özündə birləşdirir və ehatə etdiyinə görə qarışıq müqavilə hesab edilir (MM-in 390.4-cü maddəsi). Lakin bu məsələnin zahiri tərəfidir. Belə ki, bank əmanəti müqaviləsi həqiqətən də qarışıq yox, müstəqil müqavilədir. Düzüdü, bank əmanəti müqaviləsində göstərdiyimiz müqavilələrin elementlərinə rast gəlirik. Lakin qeyd etməliyə ki, həmin elementlər köməkçi və əlavə rol oynaya bilər, bank əmanəti müqaviləsinin müşayiəti edir. Bu səbəbdən onların bank əmanəti müqaviləsinin güddüyü əsas məqsədin müəyyənlişdirilməsində əhəmiyyəti yoxdur. Bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, bank əmanəti müqaviləsinin əsas məqsədi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəlb etmək – depozit əməliyyatı aparmaqdan ibarətdir. Məhz aparılan depozit əməliyyatı ona müqavilələr arasında müstəqil mülki-hüquqi müqavilə kimi tanınmaq imkanı verir.

Depozit əməliyyatı odur ki, bu əməliyyatın köməyi ilə banklar əhalinin sərbəst pul vəsaitlərini əmanətlər şəklində cəlb edərək onları öz əhəmiyyətində cəmləşdirirlər¹. Bankların iqtisadi cəhətdən kredit vermələrinin mümkün olması üçün onların məhz depozit əməliyyatı aparmaları tələb olunur. Bu əməliyyat nəticəsində banklar şəxslərdən əmanətlər qəbul edir, yəni şəxslərdən borc pul alırlar; belə halda banklar borc alan qismində çıxış edirlər. Əmanətlər şəklində qəbul və cəlb olunmuş pul vəsaitlərini banklar sonradan ayrı-ayrı şəxslərə (sahibkarlara, kommersantlara, təsərrüfat subyektlərinə, iş adamlarına və s.) kredit verirlər; kredit əməliyyatından isə onlar mənfəət götürürlər. Depozit əməliyyatından isə bank mənfəət əldə etmir. Əksinə, o, özü əmanətçilərə faizlər verir. Odur ki, kredit əməliyyatı aktiv, depozit əməliyyatı isə passiv bank əqdi (əməliyyatı) hesab olunur². Buna görə də kredit müqaviləsi kimi, bank əmanəti müqaviləsi bank əqdi sayılır.

Dünya ölkələrinin qanunvericiliyinə görə, kredit təşkilatının bank olması üçün o, mütləq ən azı iki əməliyyat yerinə yetirməlidir³: depozit əməliyyatı; kre-

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Под ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин. М., 1980, с. 264.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Ячкое. М., 1968, с. 361.

³ финансовое право. Учебник / Отв.ред. О.Н.Горбунова. М., 1968, с. 302.

dit əməliyyatı. Buna görə də depozit əməliyyatı «bank» anlayışının məcburi əlamətidir.

3. Bank əmanəti (depozit) müqaviləsinin tənzimlənməsi

Bank əmanəti müqaviləsindən əmələ gələn münasibətlər MM-in 51-ci fəslinə daxil olan nornalarla (943-953-cü maddələrlə) tənzimlənir. Bundan əlavə, bu müqavilə üzrə münasibətlərə bank hesabı müqaviləsi haqqında qaydalar tətbiq olunur, bu şərtlə ki, MM-in 51-ci fəslinin müddəalarında ayn hal nəzərdə tutulmasın və ya bank əmanəti müqaviləsinin mahiyyətindən ayn hal irəli gəlməsin (MM-in 944.2-ci maddəsi). Bank hesabı müqaviləsi haqqında qaydalar MM-in 52-ci fəslində nəzərdə tutulmuşdur.

Bank əmanəti müqaviləsindən əmələ gələn münasibətlərin nizama salınmasında Azərbaycan Respublikasının qanunları mühüm rol oynayır.

Söhbət, hər şeydən əvvəl, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» 10 dekabr 2004-cü il tarixli AR Qanunundan, habelə «Banklar haqqında» 26 yanvar 2004-cü il tarixli AR Qanunundan gedir¹. Bu müqavilə üzrə tərəflər arasındakı münasibətlərə «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun müəyyən etdiyi müddəalar şamil edilir. Belə ki, məhkəmə təcrübəsi əmanətçi ilə bank arasındakı münasibətlərə istehlakçı ilə xidmət icraçısı arasındakı münasibət kimi baxır². Bunlardan başqa, bank əmanəti ilə bağlı münasibətlərə «Əmanətlərin sığortalanması haqqında» qanun da (2006) tətbiq edilə bilər; bu qanun əsasında Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin icbari sığortası, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi həyata keçirilir (bu məsələlər barədə növbəti yanmbaşılıqları birində).

Bank əmanəti müqaviləsindən irəli gələn münasibətlərin tənzimlənməsində Mərkəzi Bankın normativ aktları mühüm yer tutur. Qeyd etməliyə ki, bank fəaliyyəti sahəsində normativ aktlar qəbul etmək Mərkəzi Bankın əsas funksiyalarından biridir. Mərkəzi Bank özünün 3 noyabr 2004-cü il tarixli 19 sayılı qərarı ilə «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydalarını» təsdiq etmişdir; banklarda əmanət (depozit) hesabları məhz həmin qaydalarla müəyyən olunur. Mərkəzi Bank İdarə Heyəti həm də 3 aprel 2001-ci il tarixli 13 nömrəli qərar ilə «Azərbaycan Respublikasının bank sistemində əmanətlərin (depozitlərin) uçot qaydalarını» təsdiq etmişdir; həmin sənəd AR-in bank sistemində əmanətlər (depozitlər) üzrə münasibət uçotu prinsiplərini müəyyən edir və əmanətlər (depozitlər) üzrə əməliyyatların maliyyə hesablarında əks etdirilməsi məqsədilə tətbiq olunur.

Üçüncü şəxsin xeyrinə bağlanan bank əmanəti müqaviləsinə üçüncü şəxsin xeyrinə müqavilə haqqında qaydalar tətbiq edilir (MM-in 403-cü və 952.3-cü maddələri). Bu yalnız o vaxt mümkün ola bilər ki, tətbiq edilən qaydalar MM-in üçüncü şəxslərin xeyrinə əmanətlər barədə müvafiq normaları (952-ci maddə) və bank əmanətinin mahiyyətində zidd olmasın.

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Tərəflər

Bank əmanəti (depozit) müqaviləsi iki tərəf arasında bağlanır: bank və ya digər kredit təşkilatı; müştəri (əmanətçi). Bank hüquqi şəxs statuslu ələ bir kredit təşkilatıdır ki, o, fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitini depozitə cəlb etmək, həmin vəsaiti müddətlik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmaq və aparmaq əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək hüququna malikdir. «Banklar haqqında» AR Qanununun 1-ci maddəsində şəxslərdən əmanətlərin cəlb edilməsi «bank» anlayışının əsas (məcburi) əlamətlərindən biri kimi nəzərdə tutulur; həmin qanunun 32-ci maddəsi onu bankların məşğul olduqları fəaliyyət növlərinə aid edir.

Müqavilənin bağlanmasında tərəf kimi digər kredit təşkilatları da çıxış edə bilər (MM-in 943-cü maddəsi). Digər kredit təşkilatı bank olmayan kredit təşkilatıdır.

Bank olmayan kredit təşkilatı dedikdə Mərkəzi Bankdan lisenziya (xüsusi icazə) alan hüquqi şəxs statuslu ələ bir təşkilat başa düşülür ki, o, bu lisenziya əsasında ayn-ayn bank əməliyyatlarını həyata keçirir. Bu cür təşkilatlar bank əməliyyatlarının yalnız bir qismini apara bilərlər. Özü də onlar yalnız hüquqi şəxslərlə bank əmanəti müqaviləsi bağlaya bilər (MM-in 943-cü maddəsi). Deməli, kredit təşkilatı, yeni bank və ya bank olmayan kredit təşkilatı bank əmanəti müqaviləsində tərəf kimi çıxış edə bilər. Bundan ötrü onların Mərkəzi Bankdan bank lisenziyası almaları tələb olunur. Belə ki, «Banklar haqqında» AR Qanununun 32-ci maddəsinə uyğun olaraq ayn-ayn şəxslərdən əmanətlər cəlb edilməsi bank fəaliyyəti hesab olunur; bank fəaliyyəti isə lisenziyalasdırılmış, yeni xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növüdür¹. Buna görə də həm banklar, həm də bank olmayan kredit təşkilatları şəxslərdən əmanətlər cəlb etmək və onlarla bank əmanəti müqaviləsi bağlamaq üçün bank lisenziyasına malik olmalıdırlar. Bank lisenziyası dedikdə, ayn-ayn şəxslərdən əmanətlər cəlb etməyə və digər növ bank fəaliyyəti ilə məşğul olmağa hüquq verən xüsusi razılıq başa düşülür². Özü də bank qanunvericiliyi bankların istənilən növ fəaliyyətlə (bank fəaliyyəti ilə) məşğul olmaları prezumpsiyasından çıxış edir; bu prezumpsiyaya görə, banklar, Mərkəzi Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, istənilən bank əməliyyatı (əqdi) apara, o cümlədən əmanətlər cəlb edə bilər³.

Bank lisenziyası «Banklar haqqında» qanunla müəyyən edilmiş qaydada verilir; bu qanunun 2-ci fəslinə daxil olan bir çox maddələr məhz bu məsələnin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Bank lisenziyası alınması üçün ilk növbədə bankın təsisçiləri Mərkəzi Banka yazılı şəkildə müraciət edirlər. Əgər qanunda göstərilən şərtlərə əməl olunarsa, Mərkəzi Bank müraciətə baxaraq

¹ Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2006-cı il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı».

² «Banklar haqqında» qanunun 1-ci maddəsi.

³ «Banklar haqqında» qanunun 32-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

¹ Milli Bank indi Mərkəzi Bank adlanır.

² Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 29 сентября 1994 г. «О практике рассмотрения судами дел о защите прав потребителей» //Бюллетень ВС РФ 1995, №1.

bank lisenziyası verir. Bank lisenziyası verilən gündən qüvvəyə minir. Özü də bank lisenziyası yazılı formada müddətsiz olaraq verilir.

Depozit müqaviləsində ikinci tərəf qismində **müştəri (əmanətçi)** iştirak edir. **Əmanətçi** rolunda **istənilən fiziki və ya hüquqi şəxs** çıxış edə bilər.

Əmanətçinin ixtiyarı vardır ki, əmanətə pulu o, özü qoysun. Bununla belə, əmanətçinin əmanət üzrə hesabına **üçüncü şəxslərdən** daxil olmuş pul vəsaiti qəbul edilə bilər. Bu o vaxt mümkündür ki, əmanətçi həmin şəxslərdən, yəni üçüncü şəxslərdən pul vəsaiti daxil olmağa razılıq versin. Razılıq əmanətçinin üçüncü şəxsə əmanət üzrə hesab haqqında lazımı və zəruri olan məlumat verməsi yolu ilə bildirilir (MM-in 951-ci maddəsi).

Depozit müqaviləsi üzrə münasibətlərə ehtiva subyektlər iştirak edir ki, onlar müqavilənin bağlanmasında tərəf qismində çıxış etmirlər. Bu cür vəziyyətə əmanətin banka müəyyən üçüncü şəxsin adına qoyulması halında rast gəlmək olur. Müqaviləni belə halda üçüncü şəxsin xeyrinə banka əmanət qoyan şəxs (tərəf) bağlayır. Lakin əmanətçi əmanəti qoyan şəxsin özü yox, həmin üçüncü şəxsin özü hesab edilir. Məsələn, valideynlərin öz uşaqlarının adına banka əmanət qoyması halında əmanətçi kimi uşaqlar (üçüncü şəxslər) çıxış edirlər. Bunu MM-in 951-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi əmanətçinin hesabına üçüncü şəxslərin pul vəsaiti qoyması həli hesab etmək olmaz. Belə halda üçüncü şəxsin adına və xeyrinə qoyulan əmanətdən danışmaq olar. Müqavilə isə üçüncü şəxsin xeyrinə olan müqavilə adlanır (MM-in 403-cü maddəsi).

Üçüncü şəxsə müqaviləni bağlayan tərəfin hüquqi varisi kimi baxmaq olmaz. O, depozit müqaviləsinin alternativ subyektidir. Bu onu ifadə edir ki, üçüncü şəxs əmanətçi hüququndan istifadə edə də bilər, istifadə etməyə də bilər. O, əmanətçi hüququnu bu hüquqa əsaslanan ilk tələbi banka verdiyi və ya belə hüquqdan istifadə etmək niyyətini başqa üsulla banka bildirdiyi andan əldə edir və qazanır. Müqavilədə əmanətçi hüquqlarından üçüncü şəxsin istifadə etməsinin, yəni bu cür hüquqların əldə edilməsinin müddətləri də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, depozit müqaviləsində müəyyənləşdirilə bilər ki, valideynlərinin uşaqlarının adına qoyduğu əmanəti uşaqlar yalnız həddi-bülüğe çatdıqdan sonra ala bilərlər. Özü də **xeyrinə əmanət qoyulan üçüncü şəxs qismində həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər** çıxış edə bilərlər. Müqavilədə həmin şəxslərin adlarının göstərilməsi **müqavilənin mühüm şərtidir**. Buna görə də bank əmanəti müqaviləsi bağlanan vaxt sağ olmayan və ölənlər fiziki şəxsin və ya mövcud olmayan, yeni qanunda nəzərdə tutulan qaydada dövlət qeydiyyatından keçməyən hüquqi şəxsin adına (xeyrinə) əmanət qoymaq olmaz. Bu, bağlanan müqavilənin etibarsız və puç əqd olmasını şərtləndirir.

Müqaviləni bağlayan şəxsin onun əmanətə qoyduğu pul vəsaiti barəsində **əmanətçi hüquqlarından istifadə etmək hüququ vardır**. Bu, yalnız o vaxtdək ola bilər ki, üçüncü şəxs əmanətçi hüquqlarından istifadə etmək niyyətini bildirməmiş olsun. Üçüncü şəxsin əmanətçi hüquqlarından istifadə etmək niyyətini bildirdiyi andan üçüncü şəxsin xeyrinə əmanət qoyan və depozit müqaviləsinə bağlayan tərəf bu hüquqlardan istifadə etmək hüququnu itirir (MM-in 952.2-ci maddəsi).

Qanunda bank əmanəti müqaviləsinin subyekt tərkibi haqqında qaydanın pozulmasının müəyyən nəticələrə səbəb olması nəzərdə tutulmuşdur. Subyekt

haqqında qayda bundan ibarətdir ki, yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada xüsusi icazə (lisenziya) alan kredit təşkilatı (banklar və bank olmayan kredit təşkilatları) **pul vəsaitlərini əmanətlərə cəlb etmək ixtiyarına** malikdir. Subyekt haqqında qaydanın, yeni ixtiyarı çatmayan və hüququ olmayan şəxsin və ya qanuna uyğun qəbul edilmiş bank qaydaları pozulmaqla fiziki şəxslərdən əmanət qəbul edilməsi əmanətçiyə ixtiyar verir ki:

- birincisi, **əmanət məbləğinin dərhal qaytarılmasını**;
- ikincisi, **əmanətə görə faizlər ödənilməsinə**;
- üçüncüsü, **əmanətçiyə vurulmuş bütün zərərin ödənilməsinə**

tələb etsin;

• dördüncüsü, **hüquqi şəxsin pul vəsaitini qəbul etdikdə, bu cür müqavilə etibarsız hesab edilir və puç əqd sayılır** (MM-in 337.1-ci maddəsi).

Qiymətli kağızlarla əlaqədar olaraq maliyyə fırıldaqçılığı iki halda yuxarıda göstərdiyimiz analogi (eyni) nəticələrə səbəb olur:

• birincisi, fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaiti onlara **səhmlər və digər qiymətli kağızlar satmaq yolu** ilə cəlb olunduğu və həmin qiymətli kağızların göstərilən şəxslərə satılması qanunsuz hesab edildiyi halda;

• ikincisi, fiziki şəxslərdən pul vəsaitinin əmanətə cəlb edilməsi **veksəl, istiqraz və digər qiymətli kağızlarla** həyata keçirilir ki, bu, əmanətin sahiblərinin əmanəti ilk tələb üzrə alınması digər hüquqların yerinə yetirilməsinin istisnaıdır (51-ci fəsil) nəzərdə tutulmuş digər hüquqların yerinə yetirilməsinin istisnaıdır.

Beləliklə, depoziti qəbul edən şəxs **əsassız əldə edilən əmlak** kimi əmanəti məhrum olana, yəni əmanətçiyə qaytarmalıdır (MM-in 1092.1-ci maddəsi). Bundan əlavə, o, həm də **əmanətdən götürdüüyü faydanı** da geri qaytarmamışa borcludur (MM-in 1092.1.1-ci maddəsi).

Əmanətçi rolunda həm Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, həm xarici (cənəbi) vətəndaşlar, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslər çıxış edə bilərlər. Həm rezidentlər, həm də qeyri-rezidentlər öz valyuta vəsaitlərini müvəkkil banklarda depozitə qoymaq hüququna malikdirlər¹.

2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri

Bank əmanəti (depozit) müqaviləsinin **predmetini pul** təşkil edir. Əmanətçi tərəfindən banka qoyulmuş pul məbləğinə **əmanət** deyilir. Buna görə də bank əmanəti müqaviləsinin predmeti kimi əmanət çıxış edir. Predmet bu **müqavilənin yeganə mühüm şərtidir**. Əmanət dedikdə, geri qaytarılmaq şərti ilə banka verilən ehtiva bir pul məbləği başa düşülür ki, həmin pul məbləğinə faizlər hesablanır. Ona depozit də deyilir. **Depozit** dedikdə, müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər ödənilməklə əmanət hesabına qoyulmuş pul vəsaiti başa düşülür. Buna görə də «əmanət» və «depozit» sinonim (eyni mənalı) anlayışlardır².

Əmanətlər həm milli valyutada, həm də sərbəst dönerli valyutada qəbul edilə bilər. **Əmanətlərin qaytarılması müddətinə görə** onları əsasən iki növə fərqləndirilir: tələbi əmanət; müddətli əmanət (MM-in 947.1-ci maddəsi).

¹ bax: «Valyuta tənzimi haqqında» qanunun 1-ci maddəsinə (AR QK, II cild, s.369-371). Bu qanun rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin anlayışını verir.

² L.Q.Yefimova göstərir ki, «depozit» «əmanət» anlayışından daha geniş məna ifadə edir (bax: Ефимова Л.Г. Банковские сделки. М., 2000, с. 2).

Bank əmanəti müqaviləsi əmanətin ilk tələb üzrə verilməsini nəzərdə tutarsa, onda bu növ əmanətə **tələbli əmanət** deyilir. Bank əmanəti müqaviləsi əmanətin müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə verilməsini müəyyənləşdirərsə, bu, **müddətli əmanət** adlanır¹.

Bundan əlavə, bank praktikasında **məqsədli uşaq əmanəti** adlı əmanət növündən istifadə edilir. Bu əmanət növü «Kapitalbank»ın əhəlinin əmanətləri üzrə bank təşkilatlarının əməliyyatları aparması qaydasında nəzərdə tutulmuşdur. Məqsədli uşaq əmanəti 16 yaş həddinə çatmayan şəxslərin adına 10 illik müddətə qoyulur. Bu əmanət yalnız uşaq həddi-bülüğə çatdıqda, lakin 10 ildən az olmamaqla saxlanmaq şərtlə verilir.

Əmanətin növlərindən biri **üçüncü şəxsin xeyrinə qoyulan əmanətdir** (MM-in 952-ci maddəsi). Banka müəyyən üçüncü şəxs adına əmanət qoyulmasını nəzərdə tutan müqavilə üçüncü şəxsin xeyrinə bank əmanəti müqaviləsi adlanır. Bununla bərabər, müqavilədə **əmanətlərin qanuna zidd olmayan başqa qaytarma şərtləri ilə qoyulması nəzərdə tutula bilər** (MM-in 947.1-ci maddəsi).

Bank əmanət müqaviləsi istər tələbli əmanət növünü, istərsə də müddətli əmanət növünü nəzərdə tutsun, fərqi yoxdur, bankın borcudur ki, əmanətçinin ilk tələbi ilə əmanətin məbləğinin hamısını və ya onun bir hissəsini qaytarsın və versin. Bankın bu cür halda **əmanəti qaytarmaqdan boyun qaçırmağa ixtiyarı yoxdur**. O, 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilməsinə kimi əmanətin (və ya onun bir hissəsinin) verilməsi barədə əmanətçinin irəli sürdüyü ilk tələbi **ağlabatan müddətdə, lakin hər iki tərəfi qanə edən vaxt müddətində** icra etməli idi. Özü də həmin müddətin 15 gündən çox olmasına yol verilmirdi. 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişikliklər və əlavələr edildikdən sonra bu qayda qüvvədən düşmüş, yeni qayda nəzərdə tutulmuşdur. Yeni qaydaya görə, bank hər iki əmanət növü üzrə əmanətçinin ilk tələbi ilə **əmanətin məbləğinin ən azı dördüdə bir hissəsini (25%-ni) dərhal, qalan hissəsini isə ən gec beş bank günü müddətində** verməlidir. Göstərilən qayda bankla müddətli əmanət müqaviləsi bağlanmış vətəndaşa hüquq verir ki, o, əmanəti və ya əmanətin bir hissəsini nəzərdə tutulduğu vaxtdan əvvəl (qabaq) alsın. Əmanətçinin bu hərəkətinə **müqavilənin şərtlərinə birtərəfli qaydada dəyişdirilməsi** halı kimi baxmaq lazımdır ki, bu, qanunda nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 430-cu maddəsi).

Tərəflərin ixtiyarı yoxdur ki, onlar bank əmanəti müqaviləsində fiziki şəxsi əmanəti ilk tələb üzrə almaq hüququndan məhrum edən, onun bu hüquqdan imtina etməsini nəzərdə tutan hər hansı bir şərt müəyyənləşdirsinlər. Əgər tərəflər belə bir şərt barədə razılığa gəlsələr, onda həmin müqavilə şərti heç bir hüquqi əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir (MM-in 947.2-ci maddəsi). Qanunvericilik bununla iqtisadi cəhətdən nisbətən zəif tərəf kimi əmanətçinin mənafeyini müdafiə edir.

Hüquqi şəxslərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, əmanətin vaxtından

əvvəl qaytarılmasını yalnız **sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslər** ancaq bank əmanəti müqaviləsində nəzərdə tutulduğu halda tələb edə bilər (MM-in 430-cu maddəsi). Əgər bu müqavilədə nəzərdə tutulmasa, hüquqi şəxs yalnız bankın razılığı ilə müqavilənin şərtlərini dəyişdirə bilər. Bu qayda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qeyri-kommersiya təşkilatlarının bağladığı bank əmanəti müqaviləsində də əddir².

Əmanətçi müddətli əmanəti vaxtından qabaq verilməsini tələb etdikdə, müddətli əmanət tələbli əmanətə çevrilir. Bu isə qanunda nəzərdə tutulan nəticəyə səbəb olur. Belə ki, bank bu halda əmanətçiyə müddətli əmanət üzrə nəzərdə tutulmuş faiz ödəmir. O, əmanət qaytarıldıqda əmanət üzrə faizləri **bankın tələbli əmanət üzrə ödədiyi faizlərin miqdarına uyğun və bərabər miqdarda** hesablayır. Bu cür halda tərəflərin razılığı ilə müqavilədə faizlərin hesablanması ayn qaydası da nəzərdə tutula bilər (MM-in 947.3-cü maddəsi).

Elə hallar olur ki, müddətli əmanətin vaxtı sona çatır. Müddət qurtardıqdan sonra əmanətçi müddətli əmanətin məbləğini qaytarılmasını tələb etmir. Bu cür hallarda bağlanmış bank əmanəti müqaviləsi müddətli əmanətin yox, **tələbli əmanətin şərtləri ilə uzadılmış sayılır**. Müqavilədə həmin müqavilənin müddətli əmanətin şərtləri ilə uzadılması da nəzərdə tutula bilər (MM-in 947.4-cü maddəsi).

3. Bank əmanəti müqaviləsinin forması

Müqavilənin elementlərindən biri olan **forma** mülki qanunvericiliklə xüsusi olaraq tənzimlənir. MM-in 946-cı maddəsi bank əmanəti müqaviləsinin formasının hüquqi nizamlanmasına həsr edilmişdir.

Bank əmanəti müqaviləsi **sade yazılı formada** bağlanır. Bunun üçün tərəflər — bank və əmanətçi **müqavilənin məzmununu ifadə edən bir sənəd tərtib edib həmin sənədi imzalayırlar** (MM-in 331-ci maddəsi). Lakin tərəflərin təkcə bir sənəd tərtib edib onu imzalamalanan müqavilənin tələb olunan yazılı formasına əməl edilməsinə əsas vermir. Qanun müqavilənin yazılı formasına riayət olunmuş hesab edilməsi üçün müəyyən şərt nəzərdə tutur:

- əmanətin qoyulması ya **bank kitabçası ilə təsdiq edilməlidir**;
- əmanətin qoyulması ya **bank (əmanət) və ya depozit sertifikatı ilə təsdiq edilməlidir**;
- əmanətin qoyulması ya da bank tərəfindən əmanətçiyə verilmiş digər sənədlə təsdiq edilməlidir;
- bankın əmanətin qoyulması barədə əmanətçiyə verdiyi sənədlər qanunda bu cür sənədlər üçün nəzərdə tutulmuş tələblərə, bank qaydalarına və bank praktikasında tətbiq edilən **işgüzar dövrüyyə adətlərinə** uyğun olmalıdır.

¹ Müəlliflərdən *P.Q.Efimovanın* belə bir fikri ilə çətin razılaşmaq olar ki, guya qeyri-kommersiya təşkilatları əmanətin vaxtından əvvəl qaytarılmasını tələb edə bilməz. Bu halda əmanətin vaxtından əvvəl qaytarılması şərti RF MM-in 310-cu maddəsində ifadə edilən göstəriş zidd olduğuna görə müqavilədə nəzərdə tutula bilməz. Xənim *P.Q.Efimovanın* fikri gəziqətən uzaqdır. Belə ki, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Bu şərhlə ki, sahibkarlıq fəaliyyəti onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin (RF MM-in 50-ci maddəsi). Vax: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 398.

¹ M.M.Aqarkov tələbli əmanətə saxlama müqaviləsinin, müddətli əmanətə isə bəzi müqaviləsinin növü kimi baxırdı (bax: Азарков М.М. Основы банковского права. М., 1994, с. 69-71).

Bankın əmanətçiyə verdiyi və əmanətin qoyulmasını sübut edən sənədlər (bank və ya depozit sertifikatı, əmanət kitabçası və s.) **yalnız müqavilənin şərtlərini ifadə edən və tərəflərin imzaladığı tərtib olunmuş sənədə birlikdə müqavilənin yazılı formasına riayət olunmuş sayılı şərtləndirir.** Ona görə də əmanətçiyə təkcə əmanət kitabçası və digər sənədlər vermək yolu ilə müqavilənin bağlanması hələ müqavilənin yazılı formasına riayət edilməsi demək deyildir¹.

Bank əmanəti müqaviləsinin yazılı formasına əməl edilməməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Belə ki, müqavilə formal müqavilə növünə şamil edildiyinə görə həmin şərtə (yazılı forma tələbinə) riayət edilməməsi puç əqd kimi onun etibarsızlığına səbəb olur (MM-in 946.2-ci maddəsi). Banka verilmis pul əsassız əldə edilən vəsait kimi əmanətçiyə qaytarılır (MM-in 1092-ci maddəsi). Əmanətinin ixtiyarı var ki, qoyulan əmanətdən götürülən faydanı (MM-in 1092.1.1-ci maddəsi), habelə özgeçsinin pul vəsaitini qanunsuz saxlamağa ondan faydalanmağa görə həmin vəsaitin məbləğindən faizlər ödənilməsinə tələb etsin (MM-in 449-cu maddəsi).

Bank əmanəti müqaviləsinin bağlanma forması (bağlanma qaydası) **əmanətin qoyulması** kimi məsələ ilə bəiləvəsətə bağlıdır. Belə ki, əmanət qoymaq banka pul vermək deməkdir; banka pul verildiyi andan isə bank əmanəti müqaviləsi bağlanmış hesab edilir və bu səbəbdən o, real müqavilə sayılır. İkinci tərəfdən, məhz əmanətin qoyulması bank tərəfindən əmanətçiyə bu və ya digər sənəd verilməsi ilə birlikdə həmin müqavilənin yazılı formasına riayət olunmasını şərtləndirir. Əmanətin qoyulması isə əmanətçinin adına hökmən banka depozit hesabının açılmasını tələb edir; depozit hesabı bank hesabının bir növüdür; ona əmanət hesabı da deyilir.

Depozit (əmanət) hesabı dedikdə, əmanət məbləğinin hesaba alındığı bank hesabı başa düşülür; bank hesabının bu növü bank əmanəti (depozit) müqaviləsinə əsasən müştərilərin əmanətlərini uçotu, pul vəsaitlərinin əmanətlərə cəlb edilməsi və müvafiq əməliyyatların aparılması üçün açılır. Onun açılması, aparılması və bağlanması qaydaları Mərkəzi Bankın normativ aktı ilə müəyyən olunur². Həmin akta əsasən depozit (əmanət) hesabının açılması üçün aşağıdakı sənədlərin təqdim olunması tələb olunur: fiziki şəxsin şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd; imza nümunəsini əks etdirən vərəqə (şəxsiyyətli təsdiq edən sənədəki məlumatlar imza nümunəsini əks etdirən vərəqədəki göstərilənlərə uyğunluğu yoxlanılır və sənəd geri qaytarılır). Və sənədlər fiziki şəxslərə depozit (əmanət) hesabı açılarkən lazım olur. O ki qaldı dövlət orqan-

ları, bələdiyyələr, hüquqi şəxslər, hüquqi şəxslərin filial, nümayəndəlik və digər ayrıca bölmələri üçün depozit (əmanət) hesabı açılması, qeyd etməliyi ki, bunun üçün cari hesabın açılması zamanı tələb olunan sənədlər təqdim edilməlidir; cari hesabın açılması üçün tələb olunan sənədlərin dairəsi Mərkəzi Bankın yuxarıda adını çəkdiyimiz normativ aktı ilə müəyyən olunur¹ (bu barədə kitabın «Bank hesabı müqaviləsi» fəsilinə bax).

4. Bank (əmanət) kitabçası

Bank kitabçası bank tərəfindən əmanətçiyə verilən elə bir sənəddir ki, bu sənəd əsasən **iki funksiyaya** yerinə yetirir; sənəd funksiyasını; sübutetmə funksiyasını. **Bank kitabçasının sənəd funksiyasının** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, əmanətin qoyulduğu və açıldığı hesab üzrə aparılan əməliyyatları (mədaxil, məxaric, qalıq) ifadə edir, əmanətçinin vəsaitinin hərəkət etməsinə gətirir, üçüncü şəxslərdən hesaba daxil olan məbləği əks etdirir.

Bank kitabçasının sübutetmə funksiyasının isə mahiyyəti ibarətdir:

- birincisi, tərəflərin imzaladıqları və tərtib etdikləri sənədə birlikdə **müqavilənin yazılı formasına əməl edilməsini** təsdiqləyir;
- ikincisi, əmanətçi ilə **bank arasında bank əmanəti müqaviləsi bağlanması və pozulması faktını** sübut edir;
- üçüncüsü, **əmanətçinin adına xüsusi əmanət (depozit) hesabı** açılmasını və əmanətin həmin hesaba qoyulmasını təsdiqləyir.

Bank kitabçasının rəkvizitləri qanunda nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 953.1-ci maddəsi). Bu sənəd aşağıdakı məlumatları ifadə edir; bankın adı və olduğu yeri; əmanət filiala qoyulduqda isə müvafiq filialın adı və olduğu yeri; əmanət üzrə hesabın nömrəsi; hesaba köçürülmüş pul vəsaitinin məbləği; hesabdən silinmiş pul məbləği; hesabdəki pul vəsaitinin qalığı. Qanun bank kitabçasında göstərilmiş əmanət haqqında məlumatları üçün prezumpsiya müəyyən edir. Bu prezumpsiyaya görə əgər ayrı hal sübuta yetirilməyibsə, həmin məlumatları bankla əmanətçi arasında əmanət üzrə hesablaşmalar üçün əsasdır.

Bank kitabçası adlı və adsız (təqdim edənə) ola bilər. **Adlı bank kitabçası** vətəndaşla bank əmanəti müqaviləsinin bağlanması təsdiq edən yazılı sənəddir. Bu sənəd həm də əmanət üzrə hesaba pul vəsaitinin qoyulmasını təsdiq edir. **Lakin adlı bank kitabçası qiymətli kağız sayılır.**

Adsız bank kitabçası isə qiymətli kağızlardan bir növü hesab edilir. Bu sənəd özünün sahibinə bank əmanəti müqaviləsindən irəli gələn bütün hüquqları verir. Lakin bu hüquqları yalnız adsız bank kitabçasını təqdim etməklə həyata keçirmək və başqasına vermək olar. Kim bu sənədi banka təqdim etsə, əmanət də həmin şəxsə verilecəkdir. Bu onu göstərir ki, adsız bank kitabçası **konstitutiv (hüquqyaradıcı) əhəmiyyətə** malikdir.

Bank kitabçası əmanətin verilməsinə, əmanət üzrə faizlərin ödənilməsinə və əmanət üzrə hesabdən pul vəsaitinin köçürülməsinə aid olan bütün əməliyyatları əks etdirir. Lakin bu əməliyyatları bank kitabçası banka təqdim olunduqda aparılır.

Adlı bank kitabçası təqdim olunduqda üçün yarırsız vəziyyətə düşə bilər, kor-

¹ Bəzi müəlliflərin belə bir fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, bank əmanəti müqaviləsi əmanətçiyə əmanət kitabçası və digər sənədlər vermək yolu ilə bağlanır. Bu, bank əmanəti müqaviləsinin yazılı formasına riayət edilməsi sayılmasını şərtləndirir. Bankın verdiyi əmanət kitabçası əmanətin qoyulmasını təsdiq edir. Bu sənəd müqavilənin yazılı formasını ifadə etmir. Tərəflərin imzaladığı və tərtib etdikləri sənəd olmasa, müqavilə etibarsız əqd hesab edilir (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 310; Комментарий к Гражданскому кодексу части второй Российской Федерации / Под ред. О.А.Садикова. М., 1999, с. 397).

² Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin 3 noyabr 2004-cü il tarixli 19 sayılı protokol qərarı ilə təsdiq olunmuş «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydaları».

¹ «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydaları»nın 3.1-ci bəndi.

lana, xarab ola və ya itirilə bilər. Bu cür halda bank əmanətçiyə yeni bank kitabçası verir. Lakin bunun üçün zəruridir ki, əmanətçi ərizə yazsın. İtirilmiş adsız bank kitabçası üzrə hüquqları bərpası adsız qiymətli kağızlar üçün nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir (MM-in 953.2-ci maddəsi). Həmin qayda mülki-prosessual qanunvericiliklə müəyyən olunur. Belə ki, MPM-in 35-ci faslı **çağırış icraatı** müəyyənləşdirir. Çağırış icraatı itirilmiş sənədlər üzrə onları təqdim edən şəxsin hüquq və mənafeyini müdafiə etmək məqsədinə xidmət edir.

İtirilmiş sənədlər üzrə hüquqları bərpə edilməsi barədə işlərə **çağırış icraatı işlər** deyilir; belə işlərə baxılması zamanı itirilmiş sənədi faktiki saxlayan şəxsin məhkəmə iclasına gəlmək və həmin sənədə dair hüquqları bərədə ərizə vermək təklif edilir¹.

§ 3. Bank əmanəti müqaviləsinin məzmunu

1. Bankın əsas vəzifələri

Bank əmanəti müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə birtərəfli müqavilə olduğuna görə tərəflərdən **yalnız bank vəzifə daşıyır**. Qarşı tərəf olan əmanətçi isə yalnız hüquqlara malikdir. Bankın daşdığı vəzifələr və əmanətçinin malik olduğu hüquqlar isə **müqavilənin məzmununu** təşkil edir.

Bankın əsas vəzifəsi müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə və qaydada **əmanət məbləğini əmanətçiyə qaytarmaqdan və onun üçün faizlər ödəməkdən** ibarətdir. Faiz müqavilənin qiymətini ifadə edir. Müqavilənin qiyməti dedikdə əmanətçinin banka əmanət kimi qoyduğu, kredit kimi verdiyi pul məbləğinə görə aldığı gəlir başa düşülür.

Bank əmanəti müqaviləsi (vətəndaşlarla bağlanan) bir qayda olaraq ümumi və qoşulma müqaviləsi olduğuna görə əmanət üzrə **faiz dərəcələri standart formalarda kredit təşkilatı tərəfindən** müəyyən edilir. Kredit təşkilatı depozit (əmanət) əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini özü müəyyən edir. Faizin miqdan bank əmanəti müqaviləsində göstərilir. Bank əmanətçiyə əmanət məbləği üçün **məhz müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda faizlər ödəyir** (MM-in 998.1-ci maddəsi). Müqavilədə faizin miqdan nəzərdə tutulmaya da bilər. Lakin bu hal bank əmanəti müqaviləsinin **əvəzsiz müqavilə hesab edilməsinə əsas vermir**². Bu cürə hallarda, yeni müqavilədə faizin miqdan göstəriləmədiyi hallarda faizlər Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyənləşdirilən **bank uçot dərəcəsi** əsasında təyin edilir (MM-in 948.1-ci maddəsi, 449.1-ci maddəsi).

Kredit təşkilatının əmanət üzrə faiz dərəcələrini birtərəfli qaydada dəyişməsi həmin əmanətin növündən asılıdır. Belə ki, bankın tələbli əmanətlər üçün ödənilən faizlərin miqdanını (dərəcəsinə) dəyişməyə ixtiyar vardır

(MM-in 948.2-ci maddəsi). Başqa sözlə, bank birtərəfli qaydada bu əmanət növü üzrə **faiz dərəcəsinə dəyişə, yeni azalda və ya artır** bilər. Faiz dərəcəsinin artırılması barədə qərar bank tərəfindən müəyyən edilən qaydada qüvvəyə minir. Həmin qərar əmanətçinin nəzərinə çatdırılmaya da bilər.

Tələbli əmanət üzrə faiz dərəcələrinin azaldılması isə qanunun müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir (MM-in 948.2-ci maddəsi) Birincisi, **faiz dərəcəsinin azaldılması barədə qərar əmanətçinin nəzərinə çatdırılmalıdır**. Bank bu barədə ona məlumat verməyə borcludur. İkincisi, bu qərar yalnız əmanətçilərə məlumat verilməkdə qoyulmuş əmanətlərə tətbiq olunur. Üçüncüsü, bu qərar **yalnız əmanətçiyə faiz dərəcəsinin azaldılması barədə məlumatın verildiyi andan bir ay keçəndən sonra qüvvəyə minir**.

Qanunun tələbli əmanət növü üzrə faiz dərəcəsinin azaldılmasının qaydası barədə göstərişi **imperativ yox, dispoziitiv xarakterə** malikdir. Belə ki, bu barədə müqavilədə başqa qayda da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, müqavilədə göstərilə bilər ki, faiz dərəcəsinin azaldılması barədə bankın qəbul etdiyi qərar dərhal qüvvəyə minir və əmanətçi banka gəldiyi vaxt ona bu barədə məlumat verilir. Bununla bərabər, bank əmanəti müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, **bankın tələbli əmanət üçün ödənilən faizlərin miqdanını dəyişməyə ixtiyarı yoxdur** (MM-in 948.2-ci maddəsi).

Müddətli əmanətin növünə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin növ əmanət üzrə faiz dərəcəsinə bank birtərəfli qaydada azalda bilməz (MM-in 948.3-cü maddəsi). Qanunun bu göstərişi dispoziitiv xarakterə yox, imperativ xarakterə malikdir. Tərəflər bank əmanəti müqaviləsində bu barədə ayn qayda müəyyənləşdirmək ixtiyarına malik deyillər. Özü də bu qayda yalnız vətəndaşlarla bağlanan müddətli əmanət müqaviləsi növünə aiddir.

Qanun hüquqi şəxslərlə bağlanan müddətli əmanət müqaviləsi üzrə faiz dərəcələrinin bank tərəfindən birtərəfli qaydada dəyişdirilməsi barədə imperativ yox, dispoziitiv göstəriş ifadə edir (MM-in 948.3-cü maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, yalnız müqavilədə nəzərdə tutulduqda, bankın hüquqi şəxsə bağladığı müddətli əmanət müqaviləsi üzrə faiz dərəcələrini birtərəfli qaydada dəyişdirmək ixtiyar vardır. Əgər bu şərt müqavilədə göstərilməzsə, bank faiz dərəcələrini birtərəfli qaydada dəyişdirə bilməz.

Əmanətin məbləğinə faizlərin hesablanması və ödənilməsi **müəyyən qayda əsasında** həyata keçirilir ki, həmin qaydalar MM-in 949-cu maddəsində və bank təlimatlarına (qaydalannada) ifadə olunmuşdur. MM-in müəyyən etdiyi qaydaya görə **əmanət məbləğinin banka daxil olduğu gün üçün** və əmanət məbləğinin əmanətçiyə qaytarılması və ya digər səbəblərə görə **əmanətçinin hesabından silinməli gündü** üçün əmanətə faiz hesablanır. Məsələn, əmanət məbləği sentyabr ayının 1-dən banka daxil olmuş, 6 aydan sonra martın 1-də əmanətçi tərəfindən götürülmüşdür. Bu əmanət məbləğinə görə faiz sentyabr ayının 2-dən fevral ayının 28-nə (29-na) kimi olan vaxt müddəti üçün hesablanır. Bir günlük depozitə qoyulmuş əmanət məbləğinə faiz ödənilir. Bunlar qanunun müəyyən etdiyi imperativ göstərişlərdir.

Əmanət məbləğinə hesablanan faizlər ilde dörd dəfə verilir. Belə ki, həmin faizlər **hər rüb başa** çatdıqdan sonra əmanətin məbləğindən ayrıca olaraq ödənilir. Müəyyən rübün axırında əmanətçi tərəfindən faiz alınmaya da b

¹ Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin elmi-praktik kommentarları. Bakı, 2003, s. 403.

² Bank əmanəti müqaviləsi bütün hallarda və həmişə əvəzli müqavilə sayılır. Əvəzsiz bank əmanəti müqaviləsinin mövcud ola bilməsi istisna edilir. Lakin vəsatət tələbli, müddətli depozitlər və ya başqa növde faizsiz qəbul edilməsi üzrə kredit təşkilatı bank əməliyyatı həyata keçirə bilər. Belə hallarda münasibətlər bank əmanəti müqaviləsi ilə yox, əvəzsiz borc müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir.

lər. Bu cür halda əmanətə hesablanmış faiz əmanətin məbləğinə əlavə edilir. **Növbəti rübdə məbləği faizin əlavə edilməsi nəticəsində artırılmış əmanətə görə faiz hesablanır.** Bu onu ifadə edir ki, hər rüb başa çatdıqda tələb olunmamış faizə görə də faiz (**faizə görə faiz**) hesablanır. Əmanət geri götürüldükdə həmin müddətə kimi hesablanmış bütün faizlər əmanətçiyə ödənilir (MM-in 949.2-ci maddəsi). Lakin qanunun bu göstərişləri dispoziitiv xaraktere malikdir. Belə ki, **bank əmanəti məbləğinə hesablanan faizlərin əmanətçiyə ödənilməsinin müddəti, faizə görə faiz hesablanması və digər məsələlər barədə tələflər bank əmanəti müqaviləsində başqa qaydalar da nəzərdə tutula bilər.** Məsələn, onlar müqavilədə müəyyənləşdirə bilərlər ki, faizlər hər ayda və yaxud ildə bir dəfə, hər altı ayda bir dəfə və s. verilsin, faizə görə faiz ödənilməsinə və s.

Bankın daşdığı vəzifələrdən biri **əmanətin əmanətçiyə qaytarılmasını təmin etməkdən və bu barədə ona məlumat verməkdən** ibarətdir (MM-in 950.1-ci və 950.3-cü maddələri). Bankların fiziki şəxslərin əmanətlərini qaytarılmasını təmin edən istifadə etdiyi əsas üsullardan biri **icbari sığortadır.** Söhbət əmanətlərin kollektiv icbari sığortasından gedir. Bu barədə AR-də xüsusi qanun da qəbul olunmuşdur¹. Həmin qanun AR-də fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərini kollektiv icbari sığortalanan sistemini yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qayda və şərtlərini müəyyən edir.

Qanuna əsasən əmanətlərin sığortalınması məqsədi üçün **Əmanətlərin Sığortalınması Fondu (ƏSF)** yaradılmışdır. ƏSF öz hüquqi statusuna görə **qeyri-kommersiya təşkilatıdır.** O, iştirakçı bankların reyestrini tərtib edir, sığorta haqlarını yığır, habelə sığorta hadisəsi baş verdikdə əmanətçilərə kompensasiya ödəyir. **İştirakçı bank** Fonda sığorta haqları ödəyir. Fondun sığorta ehtiyatları əsasən və başlıca olaraq məhz sığorta haqları hesabına formalaşır. Sığorta hadisəsi baş verdikdə Fondun sığorta ehtiyatlarından əmanətçilərə kompensasiya verilir.

Sığorta hadisəsi dedikdə, aşağıdakı faktlar başa düşülür:

- iştirakçı bankın məcburi ləğv edilməsi və ya müflis elan olunması;
- əmanətlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə moratorium tətbiq edilməsi barədə məhkəmə qərarının qüvvəyə minməsi;
- bankın əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi (bu fakt Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiq edilməlidir).

Əmanətin qaytarılmasını təmin edən üsullardan digəri isə **subsidiar məsuliyyətdir** (MM-in 453-cü maddəsi). Bu üsulla nizamnamə kapitalında iştirak paylarının və ya səhmlərin əlli faizindən çoxunun dövlətə (Azərbaycan Respublikasına) və ya bələdiyyələrə mənsub olduğu banklar tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətinin qaytarılmasına təminat verilir. Subsidiar məsuliyyət üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət və ya bələdiyyələr əmanətin qaytarılmasına görə əsas borclu hesab edilən **bankın məsuliyyətinə əlavə məsuliyyət daşıyır.** Əgər bank əmanətin geri qaytarılması barədə əmanətçinin tələbini

ödəməkdən imtina edərsə, onda **əmanətçi bu tələbi subsidiar məsuliyyət daşıyana, yəni dövlətə və ya bələdiyyələrə qarşı irəli sürə bilər.**

Bankın hüquqi şəxslərdən qəbul etdiyi əmanətlərin qaytarılması üsulları bank əmanəti müqaviləsi ilə müəyyən edilir (MM-in 950.2-ci maddəsi). Onlar mülki hüquqda öhdəliklərin icrasının təmin edilməsinin ənənəvi üsullarından istifadə edə bilərlər. Lakin bank praktikasında əmanətin qaytarılmasını təmin etmək üçün bu üsullar tətbiq edilmir.

Bank tərəfindən təmin etmə vəzifəsinin icra edilməməsi, habelə əmanətin qaytarılması üçün təminatın itirilməsi və ya təminat şərtlərinin pisləşməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur (MM-in 950.4-cü maddəsi). Bu hal əmanətçiyə ittiyər verli ki:

- birincisi, **birtərəfli qaydada müqavilənin pozulmasını tələb etsin** (MM-in 430-cu maddəsi);
- ikincisi, **bankdan əmanət məbləğinin dərhal qaytarılmasını tələb etsin;**
- üçüncüsü, onun vəsaitindən faktiki istifadə olunduğu müddət üçün **faizlər ödənilməsinə tələb etsin** (MM-in 948.1-ci maddəsi və 449.1-ci maddəsi);
- dördüncü, **vurulmuş zərərin əvəzinin verilməsini tələb etsin.**

Əmanətlərin sirrini saxlamağa təminat vermək, bu sirri qorumaq bankın vəzifələrindən biridir («Banklar haqqında» qanunun 41-ci maddəsi). Əmanətlərin sirrini qorumaq bankın bütün payçılarının (səhmdarlarının) və əməkdaşlarının borcudur. Bu vəzifəyə onlar bankla əmək müqaviləsinə pozduqları və payçıdan çıxarılan halda da riayət etməlidirlər. Əmanətlərə həbs qoyulması, tələb yönəldilməsi və ya bunların müsadirə edilməsi ilə əlaqədar yalnız məhkəmənin qanunu qüvvəyə minmiş hökmü olduqda şəxslərin depozitləri və əmanətləri barəsində **arayışlar** məhkəmə orqanlarına verilə bilər. Əmanət barədə **arayışlar** dövlət notarial kontorlarına, habelə notariat funksiyasını həyata keçirən xarici konsulluq idarələrinə də verilə bilər. Bu o vaxt mümkündür ola bilər ki həmin kontor və idarənin icraatında vəfat etmiş əmanətçilərin əmanətləri barədə vərəsəlik işi olsun. Əmanətlərə yalnız məhkəmə qərarları əsasında **həbs qoyula bilər.** Əmanətlərin müsadirə edilməsi isə ancaq məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü əsasında həyata keçirilir. Qeyd etməliyə ki, əmanətçilər barəsində məlumatlar həm də Əmanətlərin Sığortalınması Fonduna verilə bilər. Belə ki, əgər sığorta hadisəsi baş versə, əmanətlər sığortalandığına görə əmanətçilər sığorta ödənişi almaq hüququ əldə edirlər; bu zaman onlar barəsində məlumatlar həmin fonda verilir. Sığorta hadisəsi isə «Əmanətlərin sığortalınması haqqında» qanunda göstərilmişdir. Bundan başqa, icra sənədlərinin məcburi icraya yönəldilməsi ilə bağlı müştərilərin hesab qalıqları barədə məlumatlar məhkəmə icraçılarına da verilə bilər¹.

Bank əmanəti müqaviləsində **bankın şəxslərin əmanətlərini indeksləşdirmək kimi vəzifəsi** nəzərdə tutula bilər. İndeksləşdirmə yolu ilə bank istehlak qiymətlərinin artması ilə əlaqədar olaraq əmanətçilərin alıcılıq qabiliyyətini qorumaq məqsədi ilə onların əmanətlərini artır. Dövlət məsuliyyətində olan banklar indeksləşdirməni müvafiq normativ akt əsasında dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirir.

¹ «Əmanətlərin sığortalınması haqqında» qanun (qanun 29 dekabr 2008-ci il tarixində qəbul olunmuşdur).

¹ «Banklar haqqında» qanunun 41-ci maddəsinin 2-ci bəndi.

2. Əmanətinin hüquqları

Bank əmanəti müqaviləsi üzrə əmanətçi yalnız hüquqlara malikdir. Onun hüquqlarının dairəsi bir o qədər də geniş deyil. Əmanətinin ixtiyarı var ki:

- öz əmanəti barəsində sərəncam versin;
- əmanətlər üzrə faizlər şəklində gəlir əldə etsin;
- əmanətlər üzrə nağdsız hesablaşmalar aparsın;
- əmanətin verilməsini tələb etsin;
- qanunda nəzərdə tutulan halda müqavilənin şərtini birtərəfli qaydada dəyişdirsin;
- qanunda nəzərdə tutulan halda müqavilənin birtərəfli qaydada ləğv edilməsini tələb etsin;
- əmanətə sərəncam vermək üçün başqa şəxsə etibarname versin;
- əmanəti hər hansı bir şəxsə və ya dövlətə vəsiyyət etsin və s.

Lakin əmanətçinin bank əmanəti müqaviləsi üzrə əsas və başlıca hüququ qoyduğu pul vəsaitinin, eləcə də ona hesablanmış faizlərin verilməsini tələb etmək hüququdur.

ТӨВСİYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏДВІЙЯТ

Агарков М.М. Основы банковского права. М., 1994.

Аникин А.В. Защита банковских вкладчиков. Российские проблемы в свете торгового опыта. М., 1997.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.39, § 4).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Калпина М., 1999.(гл.15).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000 (гл.50, § 4).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (гл.19, §5).

Гражданское право. Учебник. /Под ред. С.П.Гришаева М., 1999. (гл.24, § 1).

Ефимова Л.Г. Банковское право. М., 1994 (гл.4).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999 (гл.44).

Комментарий. Гражданский кодекс Российской Федерации, часть вторая. ТЕКСТ.М, 1996 (гл.44).

Правовое регулирование банковской деятельности /Под ред. Е.А.Суханова. М., 1997.

Олейник О.М. Основы банковского права. М., 1997.

Чубарев В.В. Банковский вклад: правовые особенности с учетом положений части второй ГК РФ //Законодательство. 1997. №4.

§ 1. Bank hesabı müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və elementləri

1. Bank hesabı müqaviləsinin anlayışı

Bank hesabı müqaviləsi əvvəlki, köhnə 1964-cü il MM-də nəzərdə tutulmamışdı. Həmin məqalənin 389-cu maddəsi yalnız belə bir göstəriş ifadə edirdi: təşkilatlar arasındakı öhdəliklər üzrə ödəmələr onların öz pul vəsaitlərini saxladıkları kredit idarələri vasitəsilə nağd pulla olmayan hesablaşmalar qaydasında həyata keçirilir. Əvvəlki MM bank hesabı müqaviləsinə anlayış vermirdi və onun elementlərini, eləcə də hüquqi əlamətlərini müəyyənləşdirmirdi. Lakin real münasibətlər sistemində bu müqavilədən istifadə edildi və o, MM səviyyəsinə olmasa da xüsusi normativ aktlarla tənzimləndi.

1964-cü il MM-də bank hesabı müqaviləsinin adı çəkilməyə də, hesablaşma haqqında normalarla əlaqədar olaraq elmi kommentariya ona böyük diqqət yetirirdi¹. Bank hesabı müqaviləsi praktikada və ədəbiyyatda əvvəllər hesablaşma (cari) hesabı müqaviləsi, habelə hesablaşma-kassa xidməti müqaviləsi anlayışı ilə əhatə olunmuşdu. Buna görə hal-hazırda qüvvədə olan MM-də bank hesabı müqaviləsi yeni növ müqavilə kimi nəzərdə tutulur.

MM-in 954.1-ci maddəsi bank hesabı müqaviləsinə ləqal anlayış verir. Bank müştəriyə (hesabın sahibinə) açılmış hesaba daxil olan pul vəsaitini qəbul etməyi və hesaba salmağı, hesabdan müvafiq məbləğlərin köçürülməsinə və verilməsinə, hesab üzrə digər əməliyyatların aparılmasına dair müştərinin sərəncamlarını yerinə yetirməyi öhdəsinə götürür.

Bank hesabı müqaviləsi konsensual müqavilədir². Belə ki, müqavilə vəsait hesaba daxil olduğu və hesaba salındığı andan yox, müqavilənin mühüm şərti barədə tərəflər razılıq əldə etdikləri andan bağlanmış sayılır. Məhz tərəflər razılığa geldikləri andan onlar üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir.

Bank hesabı müqaviləsində iştirak edən hər iki tərəf hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Bu onu göstərir ki, həmin müqavilə ikitərəfli müqavilədir. Bank hesabı müqaviləsinin ikitərəfli olması hüquq ədəbiyyatında hər hansı bir mübahisə doğurmur.

Bank hesabı müqaviləsinin özəvi olub-olmaması barədə hüquq ədəbiyyatında vahid fikir yoxdur. Müəlliflərdən bəziləri göstərir ki, bank hesabı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, bu müqavilə özəvi müqavilədir. Onların fikrincə, müqavilədə həmin müqavilənin özəvsiz olması da göstərilir

¹ Məsələn, bax: Комментарий к ГК РСФСР /Под ред. Е.А.Фельшци, О.С.Иоффе. М., 1970. с.602-609.

² Müəlliflərdən V.O.Muşinski göstərir ki, bank xidməti (hesabı) müqaviləsi real müqavilədir: müqavilə fiziki şəxs olan müştərinin banka pul məbləğini verdiyi andan bağlanmış hesab edilir. Bu fikir həqiqətdən çox uzaqdır (bax: Мушинский В.О. Основы гражданского право. Учебное пособие. М., 1995. с.157-158).

bilər¹. Müəlliflərdən bəziləri bank hesabı müqaviləsini qəti olaraq bütün hallarda əvəzli müqavilə hesab edirlər². Bəziləri isə bu müqaviləni həm əvəzli, həm də əvəzsiz müqavilə kimi tanıyırlar³.

Bizim fikrimizcə, bank hesabı müqaviləsi bütün hallarda, istisnasız olaraq əvəzli müqavilədir. Belə ki, bank müştərinin hesabında olan pul vəsaitindən istifadə etməsi üçün faizlər ödəyir və bu faizlərin məbləği hesabla salır (MM-in 962.1-ci maddəsi). Bu, müqavilənin əvəzli olmasını şərtləndirir. Lakin bank hesabı müqaviləsində ayrı qayda, yəni bankın müştərinin hesabında olan pul vəsaitindən istifadə etməsi üçün faiz ödəməməsi də nəzərdə tutula bilər. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, bank hesabı müqaviləsi belə halda əvəzsiz müqavilə olur. Lakin bu, müqavilənin əvəzsiz olmasına əsas vermir. Belə ki, hər iki tərəf öz vəzifələrinin icrasını müqabilində bir-birləndən qarşılıqlı əvəz alırlar. Bu xüsusiyyət əvəzli müqavilələrin xarakterik əlamətidir (MM-in 397-ci maddəsi). Bank pul vəsaitlərindən istifadə hüququ şəklində, müştəri isə bank xidməti formasında qarşılıqlı əvəz alır.

Bank hesabı müqaviləsinin ümumi müqavilə olması barədə də müəlliflərin fikirləri üst-üstə düşür. Bəzi müəlliflər bu müqaviləni ümumi müqavilə hesab etmirlər⁴. Müəlliflərin digər qismi isə bank hesabı müqaviləsini mahiyyətinə görə ümumi⁵, bəziləri öz xarakterinə görə ona yaxın⁶, bəziləri isə ümumi müqavilə hesab edirlər⁷. Bəzi müəlliflər yalnız vətəndaşlarla bağlanan bank hesabı müqaviləsini ümumi müqavilə növünə şamil edirlər⁸.

Hesab edirik ki, öz xarakterinə görə bank hesabı müqaviləsi ümumi müqaviləyə yaxın olsa da, bu müqaviləni ümumi müqavilə növünə şamil etmək olmaz. Düzüdü, bank hesabı müqaviləsinin üç əsas əlaməti (MM-in 956-ci maddəsi) ümumi müqaviləni xarakterizə edən meyara uyğun gəlir (MM-in

400-cü maddəsi). Birincisi, ümumi müqavilədə olduğu kimi bank hesabının iştrakçısı olan bank kommersiya təşkilatıdır. Belə ki, bank fəaliyyəti xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən sahibkarlıq fəaliyyəti növünə aiddir; qanuna görə bank ən azı üç hüquq və (və ya) fiziki şəxs tərəfindən açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır («Banklar haqqında» AR Qanununun 19-cu maddəsinin 1-ci bəndi); səhmdar cəmiyyəti isə kommersiya təşkilatıdır. İkincisi, ümumi müqavilədə olduğu kimi bank, hesab açmaq təklifi ilə müraciət etmiş hər bir müştəri ilə müqavilə bağlamağa borcludur. Başqa sözlə, bankın göstərdiyi xidmətdən istənilən şəxs, hamı və hər kəs istifadə edə bilər. Üçüncüsü, ümumi müqavilədə olduğu kimi bankın hesab açmaqdan, müqavilə bağlamaqdan imtina etməyə və boyun qaçırmağa ixtiyar yoxdur.

Ümumi müqavilənin başqa belə bir əlaməti də vardır ki, bu, xidmətlərin qiymətinin və müqavilənin digər şərtlərinin bütün müştərilər üçün eyni cür müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu əlamətdən isə bank hesabı müqaviləsi məhurdur. Belə ki, qanun və bank qaydalan hesablar üzrə müxtəlif hüquqi rejim müəyyən edir. Buna görə də bank bütün müştərilərə eyni cür xidmət olumasını təmin etmək iqtidarında və imkanında deyil. Məhz göstərilən bu əlamət bank hesabı müqaviləsini ümumi müqaviləyə aid etmək üçün hüquqi maneə rolunu oynayır.

Bank hesabı müqaviləsinin qoşulma müqaviləsi növünə şamil edilməsi də müəlliflər arasında diskussiya yaradır. Bəzi müəlliflər bank hesabı müqaviləsini qoşulma müqaviləsinin leqal əlamətlərinə uyğun gəlmədiyinə görə onu qoşulma müqaviləsi hesab etmirlər¹.

Alim hüquqşünaslardan L.Q.Efimova bank hesabı müqaviləsini qoşulma müqaviləsinin bir növü hesab edir². Digər müəlliflər isə «başındıncı mövqə» tutaraq göstərir ki, bank müqavilə şərtlərini standart formalarda (formulyarlarda) nəzərdə tutduğu halda, bank hesabı müqaviləsi qoşulma (birləşmə) müqaviləsi kimi çıxış edir³.

Bizim fikrimizcə, «başındıncı mövqə» tutan müəlliflərin fikri həqiqətə daha yaxındır. Hesab edirik ki, bank müqavilə şərtlərini standart formalarda (formulyarlarda) müəyyənləşdiriyi və nəzərdə tutduğu halda, bank hesabı müqaviləsi qoşulma müqaviləsi hesab edilir. Təsadüfi deyildir ki, xarici ölkələrdə bank əqlərinin böyük əksəriyyəti bankların əvvəlcədən hazırladıkları standart formalar (formulyarlar) əsasında bağlanır⁴.

2. Bank hesabı müqaviləsinin hüquqi təbiəti

Bank hesabı müqaviləsinin hüquqi xarakteri və təbiəti mülki hüquq elmində (doktrinasında) uzun müddət elmi diskussiya və mübahisələrin predmeti olmuşdur. Qeyd etməliyə ki, heç bir mülki-hüquqi müqavilə ətrafında bu qədər

¹ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.455; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полумтом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.240.

² Гражданское право России. Часть 2. Курс лекций / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с.438; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с.323; Сарбаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999, с.16.

³ Коммерческое право. Учебник / Под ред. В.Ф.Полондопуло, В.Ф.Яковлевой. СПб., 1997, с.321.

⁴ Рассказова Н. Договор банковского счета // Кодекс Info: Еженедельный обзор нового законодательства. СПб., 1996. № 27, с. 25-26; Коммерческое право. Учебник / Под ред. В.В.Полондопуло, В.Ф.Яковлевой. СПб., 1997, с. 321; Павлодский Е.А. Кредитно-расчетные отношения по новому гражданскому кодексу // Дело и право. 1996, №11, с. 23; Гражданское право России. Часть вторая / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с.437; Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., 1997, с.238; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полумтом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 246; Сарбаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999, с. 18.

⁵ Суханов Е.А. Банковский счет // Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Текст комментариев. М., 1996, с. 459-460.

⁶ Гражданское право, Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 455 (автор главы Д.А.Медведев).

⁷ Гражданское право, Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 325; Муцунский О.В. Основы гражданского права. Учебное пособие. М., 1995, с.158.

⁸ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй М., 1996, с. 416.

¹ бах: Коммерческое право. Учебник / Под ред. В.Ф.Полондопуло, В.Ф.Яковлевой. СПб., 1997, ч. 321 (автор главы-К.К.Лебедев).

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй. М., 1999, с. 410 (автор главы Л.Г.Ефимова).

³ Обязательственное право. Часть 2. Учебник / Под ред. В.В.Залесского. М., 1998, с. 379.

⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Яичков. М., 1988, с. 360.

sibətlər) və qeyri-hakimiyyət xarakterli xüsusi-hüquqi aspektləri (konkret bank və müştəri ilə bağlı münasibətlər) birləşdirir.

Bank hesabı elə bir hüquq münasibətidir ki, bu münasibətdə çoxsaylı subyektlər çıxış edirlər. Bu cür çoxsaylı subyekt tərkibində Mərkəzi Bank və dövlət vergi orqanlarının şəxsində ümumi hüquq (inzibati, eləcə də maliyyə hüququ-nun), konkret bank və müştərinin şəxsində isə xüsusi (mülki) hüquq subyektlərinin mühüm rol oynayır.

Bank hesabı **bankin həyata keçirdiyi sahibkarlıq fəaliyyəti formasıdır**; bu müqavilə ona öz fəaliyyətində müştərilərin pul vəsaitlərini cəlb edib, həmin vəsaitlərdən istifadə etməyə imkan verir. Bununla belə, bank hesabı hüquqi şəxsin yaradılması və sahibkar statusunun müəyyənləşdirilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir. Belə ki, bu hesab **hüquqi şəxsin əlamətlərinin xarici atributlarınınə biridir**¹. Pul vəsaitini bank hesabında saxlamaq isə hüquqi şəxsin normaliv vəzifəsidir.

4. Bank hesabı müqaviləsinin tənzimlənməsi

Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i bank hesabı müqaviləsi üzrə təriflərin hüquq və vəzifələrini kifayət qədər müfəssəl şəkildə tənzim edir. MM-in 52-ci maddəsinə daxil olan normalar (954-970-ci maddələr) bu müqavilənin qaydaya salınmasına həsr edilmişdir.

Bank hesabı müqaviləsi ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsində **qanunların** mühüm rolu vardır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, habelə banklar haqqında iki qanunda bank hesabı müqaviləsi ilə bağlı olan münasibətləri qaydaya salan və bu münasibətlərə toxunan normalara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, «Banklar haqqında» AR Qanununun 36-cı maddəsinə görə müştərilər bank hesabı açmaq üçün bankları müstəqil seçirlər, istənilən sayda hesab açırlar və bu məqsədlə bir neçə bankın xidmətlərindən istifadə edirlər. Bu qanun fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmağı və aparmağı **bank əməliyyatlarının bir növü kimi müəyyən edir**.

Bank hesabı ilə bağlı münasibətlər **Prezident fərmanları** ilə də qaydaya salına bilər. Xüsusilə Prezidentin ölkə təsərrüfatında ödəniş izahının gücləndirilməsi və hesablaşmanın normaya salınması barədə verdiyi fərmanlar mühüm rola malikdir.

Bank hesabı ilə əlaqədar yaranan münasibətlər **Mərkəzi Bankın normaliv aktları** ilə də tənzimlənə bilər. Mərkəzi Bank özünün normaliv aktı ilə hesabların açılması və bağlanması qaydalarını müəyyən edir. Mərkəzi Bank İdarə Həyətinin 3 noyabr 2004-cü il tarixli 19 sayılı protokol qərarı ilə **Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda hesabların açılması qaydaları** təsdiq edilmişdir. Hesabların açılması, aparılması və bağlanması prosedurası MM-dən və «Banklar haqqında» AR Qanunundan başqa, həm də məhz bu sənədlə həyata keçirilir². Bank hesabı ilə əlaqədar münasibətlərin tənzimlənməsində Mərkəzi Bankın İdarə Həyətinin 11 noyabr 2002-ci il tarixli 26 nömrəli protokol qərarı ilə təsdiqlənmiş **«Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət**

¹ Hüquqi şəxsin əlamətlərinin xarici atributları barədə bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. II nəşr. 2008.

² «Banklar haqqında» qanunun 36-cı maddəsinin 2-ci bəndi.

göstərən banklar arasında hesablaşmaların aparılması Qaydaları» da işti-rak edir; bu qaydalarda göstərilir ki, banklar arasında milli valyutada hesablaş-malar Mərkəzi Bankda açılması müxbir hesabı vəsaiti ilə həyata keçirilir ki, bu hesab bank hesabının növlərindən biridir (Qaydalarn 1.3-cü bəndi).

§ 2. Müqavilənin elementləri

1. Tərəflər

Bank hesabı müqaviləsi **xüsusi subyekt tərkibinə** malik olan mülki-hüquqi müqavilə növüdür. Bu müqavilənin bağlanması iki tərəf iştirak edir: bank; müştəri **Bank** rolunda Mərkəzi Bankın lisenziyası (xüsusi icazəsi) əsasında bank əməliyyatlarını, o cümlədən fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmaq və aparmaq əməliyyatını həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik olan kredit təşkilatı çıxış edə bilər. Fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmaq və on-ları əməliyyatlarını **bank olmayan digər kredit təşkilatı** da¹ yerinə bilər (MM-in 954-4-cü maddəsi). Lakin bunun üçün zəruridir ki, bank olmayan kredit təşkilatı şəxslərin hesablarını açmaq və aparmaq əməliyyatlarını həyata keçirmək məq-sədi ilə Mərkəzi Bankdan müvafiq lisenziya (xüsusi icazə) alsın. Deməli, müqavi-lədə iştirak edən tərəflərdən biri müəssisələr üçün nəzərdə tutulan bütün təşkilatı-hüquqi formalarda yaradılan (banklar yalnız səhmdar cəmiyyəti formasında ya-radılır), xüsusi hüquq qabiliyyətli, hüquqi şəxs statuslu kommərsiya təşkilatı olan kredit təşkilatıdır (bank və bank olmayan digər kredit təşkilatıdır).

Banklar hesab açmaq kimi fəaliyyət növü ilə o halda məşğul ola bilərlər ki, onların Mərkəzi Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmiş. Belə ki, əgər Mərkəzi Bankdan alınmış bank lisenziyasında qadağan edilməmiş-dirsə, banklar qanunvericilikdə nəzərdə tutulan istənilən növ fəaliyyət, o cümlə-dən hesab açmaq əməliyyatını həyata keçirə bilər; həmin fəaliyyət növləri «Banklar haqqında» AR Qanununun 32-ci maddəsində göstərilmişdir.

Müştəri rolunda hər hansı bir fiziki və ya hüquqi şəxs çıxış edə bilər. Müştə-ri dedikdə hesabın sahibi başa düşülür. Elə də hallar olur ki, müştəri anlayışı ilə hesab sahibi anlayışı üst-üstə düşmür, uyğun gəlir. Bu cür halda hesab sahibi müqavilədə iştirak edən tərəf sayılır. Məsələn, hüquqi şəxs banka müraciət edərkən özünün filialı və nümayəndəliyi üçün bank (cari) hesabı açmağı xahiş edir. Bu cür halda hüquqi şəxsin filialı və nümayəndəliyi müştəri kimi müqavilə üzrə tərəf hesab edilməyəcəkdir. Onlar hesabın sahibi sayılacaqdır.

Müştəri rolunda kifayət qədər geniş dairə şəxslər çıxış edə bilər. Həmin şəxslərin dairəsi banklarda hesabların açılması Qaydalarında nəzərdə tutuldu-

¹ Bəzi müəlliflər göstərir ki, qanunvericilik digər kredit təşkilatlarına hesab açmaq hüququ vermir (Bu barədə bax: Звездоев Б.Д. Договорное право России. М., 1998. с.284; Павлодский Е.А. Кредитно-расчетные отношения по новому Гражданскому кодексу // Дело и право. 1996, N 11 с.23; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова, М., 1997, с. 437, автор главы – Е.А.Павлодский). Müəlliflərdən Е.А.Павлодski belə bir fikiri söyləyərkən Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankının 21.02.1994-cü il 47-94 sayılı teleqramına əsaslanır (bax: Финансовая газета. 1994. N 9). Lakin müəllifin RF MM-in 84-cü maddəsinin 4-cü bəndində ifadə edilmiş göstərişdən yəqin ki, xəbərlər vardır. Həmin göstəriş digər kredit təşkilatlarına icazə (lisenziya) əsasında bank hesabı açmağa hüquq verir. Həmin teleqram MM-ə zidd olduğuna görə hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir.

ğu kimi müvafiq bank hesabı rejimi ilə müəyyən edilir. Məsələn, bələdiyyələr maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı cari hesab açə bilər; müvəqqəti cari hesab təsərrüfat subyektləri (təsərrüfat cəmiyyət və ortaqlıqlar və s.) üçün onlارın dövlət qeydiyyatına alınadək nizamnamə kapitalının, habelə paylannın ödenilməsi üçün açılır və s. Deməli, hər bir bank hesabına (cari və s.) müvafiq müştəri (hesab sahibi) kateqoriyası uyğun gəlir. Elə müştəri kateqoriyası vardır ki, onlar yalnız Qaydalarda göstərilən bank hesabını açə bilər. Elə bank hesabları vardır ki, onları yalnız Qaydalarda nəzərdə tutulan müştərilər açmaq səlahiyyətinə malikdirlər.

Müştəri qismində bank hesabı müqaviləsində iştirak edə bilər: dövlət orqanları; bələdiyyələr; hüquqi şəxslər; hüquqi şəxslərin filial, nümayəndəlik və digər ayrıca bölmələri; həmkarlar ittifaqının ilk təşkilatları; ailə kəndli təsərrüfatı; fərdi sahibkarlar; fiziki şəxslər və s.

Müştəri rolunda Azərbaycan Respublikasında rezidentlər və qeyri-rezidentlər milli və xarici valyutada bank hesabı açə bilərlər. Onların xarici valyutada açılan hesablarında əməliyyatlar mövcud valyuta rejimi əsasında aparılır; qeyri-rezidentlərin milli valyutada hesablarının rejimi rezidentlərin hesablarının rejimi ilə eynidir.

Müştərilər (hesab sahibləri) bank hesabı açarkən bankları seçməkdə müstəqildirlər; onlar bir və ya bir neçə bankda hesab açə bilərlər.

2. Müqavilənin predmeti

Hüquq ədəbiyyatında bank hesabı müqaviləsinin predmeti barədə müəlliflərin fikirləri üst-üstə düşmür¹. Alimlərdən A.Şerstobitov belə hesab edir ki, bank hesabı müqaviləsinin predmeti nağdsız pul vəsaitindən ibarətdir². K.K.Lebedev fikrincə, bank hesabı müqaviləsinin predmetini bank tərəfindən müştəri üçün şəxsi hesab açılması, hesab, kassa xidməti göstərilməsi, müştərinin hesabı üzrə bank tərəfindən əməliyyatlar aparılması və bu əməliyyatlara bağlı digər xidmətlərin göstərilməsi təşkil edir³. Müəlliflərdən bir qrupu bank hesabı müqaviləsinin predmetinin bank tərəfindən müştəriyə xüsusi xarakterli xidmət göstərilməsindən ibarət olması fikrini əsaslandırmağa cəhd göstərirlər⁴. Bir qrup müəlliflərin fikrincə, bank hesabı müqaviləsinin predmetini müştərinin bank hesabındakı elə bir pul vəsaiti təşkil edir ki, bu vəsaitlə əlaqədar olaraq müqavilədə nəzərdə tutulmuş əməliyyatlar həyata keçirilir⁵.

¹ Bax: Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.241.

² Müasir Rusiya mülki hüquq elmində bank hesabı müqaviləsinin predmeti barədə vahid mövqə və fikir mövcud deyil. Bu barədə müəlliflərin fikirləri ilə etraflı tanış olmaq bax: Сарбаи С.В. Договор банковского счета. М., 1999, с. 22.

³ Коммерческое право. Учебник / Под ред. В.Ф.Попондопуло, В.Ф.Яковлевой. СПб., 1997, с. 322; Bu fikir hələ 1993-cü ildə buraxılmış dərslikdə də ifadə olunmuşdur (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1993, с. 327).

⁴ Bax: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., 1997, с. 559; Сарбаи С.В. Договор банковского счета. М., 1999, с.36.

⁵ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с.456; Комментарий к части второй Гражданского кодекса Российской Федерации М., 1996, с.231; Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришвеев. М., 1998, с. 352.

Bizim fikrimizcə, axırıncı fikrin tərəfdarınının mövqeyi həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, müqavilənin predmeti kimi müştərinin bank hesabındakı pul vəsaiti çıxış edir. Özü də müştəri həmin pul vəsaitinə mülkiyyət hüququna malik deyil. Əgər müştəri hesabna nağd qaydada pul köçürsə, onda o, həmin nağd pul üzərində mülkiyyət hüququnu itirir¹. Bank hesabındakı pul vəsaitinə münasibətdə müştəri öhdəlik hüququna, yəni bankdan tələb etmək hüququna malikdir. Hesabdakı pul vəsaiti məqsədsiz olduğuna görə onun üzərində mülkiyyət hüququnun mövcud olmasından qəti olaraq söhbət gedə bilməz.

Müştərinin bank hesabındakı pul vəsaiti ilə aparılan əməliyyatların dairəsi və onun hüquq qabiliyyətinin məzmunu bank hesabının bir neçə növə bölünməsinə şərtləndirir:

- cari hesablar;
- cari subhesablar;
- ssuda hesabları;
- müxbir hesabları.

Onlar bank hesabının növləridir. Bank hesabının növü həm də əmanət (depozit) hesabı sayılır ki, bundan əvvəlki fəsidə onun barəsində danışmışıq. Bank hesabının ayrı-ayrı növlərinin əsas xüsusiyyətləri hesabların açılması Qaydalarında müəyyən olunmuşdur².

Cari hesab dedikdə, ayrı-ayrı subyektlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılan hesab başa düşülür. Bank hesabının bu növü aşağıdakı subyektlər üçün açılır: dövlət orqanları; bələdiyyələr; hüquqi şəxslər; hüquqi şəxslərin filial, nümayəndəlik və digər ayrıca bölmələri; ailə kəndli təsərrüfatı; fərdi sahibkarlar (hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər). O ki qaldı sahibkar statusu olmayan fiziki şəxslərə, qeyd etməliyə ki, onları da cari hesab açmalarına yol verilir. Belə ki, fiziki şəxslərin cari hesabları onların adına daxil olan pul vəsaitini qəbul etmək və hesaba salmaq, hesabdən pul köçürmək və vermək, habelə hesab üzrə digər əməliyyatların aparılmasına dair digər sərəncamları yerinə yetirmək üçün açılır.

Həmkarlar ittifaqının ilk təşkilatı, habelə büdcə təşkilatları da cari hesab açə bilərlər. Həmkarlar ittifaqının ilk təşkilatı üçün cari hesab o məqsədlə açılır ki, onlar qanunvericiliklə və nizamnamə ilə üzərlərinə qoyulmuş vəzifələri icra edə bilsinlər. Büdcə təşkilatlarına cari hesab əcnəbi dövlət, habelə xarici hüquqi şəxslər tərəfindən məqsədlə təyinatı üzrə verilən yardım və qrantların alınması və istifadəsi üzrə bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılır.

Cari hesabın iki növü vardır:

¹ Bank hesabına köçürülən nağd puldan fərqli olaraq bank hesabındakı nağdsız pul vəsaitinə mülkiyyət və ya digər əşya hüququ yaranmır. Е.А.Суханов çox haqq olaraq göstərir ki, bu cür vəsait fiziki (maddi) əşya formasında olmadığına görə həmin vəsait üzərində kimin mülkiyyət hüququ əldə etməsi elə də hüquqi əhəmiyyətə malik deyil. Müəllif göstərir ki, bank hesabındakı pul vəsaitinin kimin mülkiyyətində olmasını müəyyən etmək mənasız şeydir (bax: Гражданский кодекс РФ. Часть 2 / Под ред. О.М.Козырь и др. М., 1996, С.453; Суханов Е.А. Заем и кредит. Финансирование под уступку денежного требования. Банковский вклад. Банковский счет // Хозяйство и право. 1995. № 7.С.22).

² «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydaları».

- müvəqqəti cari hesab;
- xüsusi cari hesab.

Bildiyimiz kimi, təsərrüfat subyektləri (təsərrüfat ortaqlıqları; təsərrüfat cəmiyyətləri; kooperativlər və s.) yaradılarkən onların nizamnamə kapitalı (təsərrüfat ortaqlıqları üçün – şərikli kapital; kooperativlər üçün pay fondu) təsisçilər (iştirakçılar) tərəfindən ödənilməlidir. Məsələn, səhmdar cəmiyyətinin təsisçiləri cəmiyyət dövlət qeydiyyatına alınadək nizamnamə kapitalını tamamilə ödəməyə borcludurlar (MM-in 103.3-cü maddəsi). Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin təsisçiləri də cəmiyyət dövlət qeydiyyatına alınadək nizamnamə kapitalını tamamilə ödəməlidirlər (MM-in 90.2-ci maddəsi). Təbii ki, bundan ötrü bank hesabının olması vacibdir. Belə bank hesabı müvəqqəti cari hesab adlanır. Buna görə də müvəqqəti cari hesab dedikdə, təsərrüfat ortaqlıqları, cəmiyyətləri, kooperativlər və digər təsərrüfat subyektlərinə onların dövlət qeydiyyatına alınadək müvafiq olaraq nizamnamə, şərikli kapitallarının, habelə paylarının ödənilməsi üçün açılan hesab başa düşülür.

Xüsusi cari hesaba aiddir:

- məhkəmələrin və məhkəmə icrası qurumlarının depozit hesabı;
- notariusların depozit hesabı;
- siğorta girovu və zəmanət kassası.

Məhkəmələrin və məhkəmə icrası qurumlarının depozit hesabı dedikdə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məqsədlərlə bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılan hesab başa düşülür. Məsələn, qanunvericilikdə nəzərdə tutulur ki, əgər kreditor icranın qəbulunu yubandırarsa və ya onun yeri məlum deyildirsə, borclu icra predmetini saxlanmaq üçün məhkəməyə verə bilər (MM-in 532.1-ci maddəsi). Bu zaman məhkəmənin depozit hesabından istifadə olunur.

Notariusların depozit hesabı dedikdə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi və fiziki şəxslərdən pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların daxil olması, saxlanması və digər əməliyyatların aparılması üçün notariuslara açılan hesab başa düşülür. Məsələn, əgər kreditor icranın qəbulunu yubandırarsa və ya onun olduğu yer məlum deyildirsə, borclu pulları və ya qiymətli kağızları notariusun depozit hesabına qoya bilər (MM-in 532.1-ci maddəsi). Depozit hesabı həm dövlət, həm də qeyri-dövlət (xüsusi) notariusları üçün açılır. Qeyd etməliyik ki, depozitə qoyma öhdəliyə xitam verilməsinin əsaslarından biridir (MM-in 27-ci fəslinin 2-ci paragrafı).

Siğorta girovu və zəmanət kassası hesabı xüsusi qaydada notariat fəaliyyəti həyata keçirilən zaman (qeyri-dövlət notariat fəaliyyəti həyata keçirilən zaman) həmin fəaliyyət nəticəsində vurula biləcək ziyanın ödənilməsi və qeyri-dövlət (xüsusi) notariusunun məsuliyyətinə zəmanət vermək məqsədilə qanunla nəzərdə tutulmuş pul vəsaitlərinin yığılması və istifadəsi üçün xüsusi (qeyri-dövlət) notarius üçün açılır.

Cari subhesab dedikdə, hüquqi şəxslərə onların regional fəaliyyətləri ilə bağlı olduğu yerdən kənarda yerləşən struktur bölmələrinə açılan hesab başa düşülür; bu bölmələr nə filialdır, nə də nümayəndəlikdir; bu hesaba daxil olan vəsaitlərdən həmin struktur bölmələrin işçilərinə əmək haqqı verilir və əmək haqqı ilə bağlı digər məcburi köçürmələr həyata keçirilir, habelə bu qurumların

fəaliyyətini təmin edən zəruri kommunal xərclər (işıq, qaz, su və s. pulu) ödənilir; qalan vəsait isə hüquqi şəxsin cari hesabına köçürülür.

Ssuda hesabı dedikdə, bankın müştərilərə verdiyi kreditlərin uçotu üçün açılan hesab başa düşülür; bank hesabının bu növü verilmis kreditləri uçota almaq məqsədinə xidmət edir. Bundan əlavə, ssuda hesabı həm də əgər kredit müqaviləsində nəzərdə tutularsa, kredit vəsaitlərinin istifadəsi və ödənilməsi ilə bağlı bank əməliyyatlarının aparılması üçün açıla bilər. Ssuda hesabı üzrə müştəri həmişə borclu şəxs, bank isə kreditor sayılır; cari hesab üzrə isə əksinə, müştəri kreditor, bank borclu şəxs qismində çıxış edir.

Müxbir hesab dedikdə, bankların özlərinin və müştərilərinin bank əməliyyatlarının aparılması məqsədi ilə açılan hesab başa düşülür; bu hesab növü həm yerli, həm də xarici banklar üçün açıla bilər.

Müxbir hesabı «müxbir» anlayışı ilə six surətdə bağlıdır. **Müxbir (correspondent)** dedikdə, elə bir bank (və ya digər maliyyə-kredit təşkilatı) başa düşülür ki, o, müəyyən bir ölkədə və ya şəhərdə başqa bankın (və ya başqa maliyyə-kredit təşkilatının) maraq və mənafeini təmsil edir¹. Müxbir hesabı həm də «müxbir münasibəti» anlayışı ilə əlaqədardır. **Müxbir münasibəti** banklar və digər maliyyə-kredit təşkilatları arasında yaranır ki, onun məqsədi bir-birinin tapşırığı ilə ödəniş və hesablaşmaları həyata keçirməkdən ibarətdir. Öz aralarında belə münasibət yaratmaq üçün banklar (və digər maliyyə-kredit təşkilatları) bir-birinə məktubla müraciət edir, qarşılıqlı hesablaşmaların hansı hesab üzrə həyata keçirilməsi barədə razılığa gəlir, vəzifəli şəxslərin imza nümunələrini mübadilə edir və komissiyon haqqını müəyyənləşdirirlər.

Aralarında müxbir münasibəti olan banklar müxbirlər adlanır. **Müxbirlər** dedikdə, bir-birində bank hesabı açan banklar başa düşülür. Başqa bankda hesab açan banka **bank-respondent** deyilir; başqa bankın hesabının açıldığı bank isə **müxbir bank** adlanır. Müxbir bankda bank-respondentə açılan müxbir hesabına «**LORO**» hesabı deyilir («onların pulları bizdə»). Bank-respondentin balansında açılan və onun müxbir bankdakı «**LORO**» hesabının vəziyyətini əks etdirən hesaba «**NOSTRO**» hesab («bizim pullarımız onlarda») adlanır.

Müxbirlər arasında, bir qayda olaraq, müxbir hesabı üzrə münasibət yaranır; onlar arasında hesabsız (hesab olmadan) da müxbir münasibəti əmələ gəyə bilər. Müxbir hesabı bankın başqa bankın tapşırığı ilə və onun hesabına həyata keçirdiyi hesablaşmaları əks etdirir. Bank qanunvericiliyinə görə banklar bir-birində müxbir hesabları açdı bilər².

Beynəlxalq hesablaşmalara görə müxbir hesablarının iki növü fərqləndirilir: «nostro» hesabları; «loro» hesabları. «**Nostro**» hesabları (**İtalyanca «nostro conto»-bizim hesab**) odur ki, bu cür hesabları bank xarici müxbir banklarda açır (yəni bu bankın xarici bankda açdığı hesablar və ya bizim xarici bankdakı hesablarımız). «**Loro**» hesabları (**İtalyanca «loro conto»-onların hesabı**) bankda xarici müxbir-bankların adına açılan hesablardır (yəni bu bankda xarici bankların açdığı hesablar və ya xarici bankların bizim banklardakı hesabları)³. Bir bankdakı

¹ Русско-английский толковый словарь международных финансовых, валютных, биржевых терминов и понятий. М., 1991, с. 81.

² «Banklar haqqında» qanununun 35-ci maddəsinin 1-ci bəndi.

³ Вах: Банковское дело. Учебник / Под ред. В.И.Кальшикова. М., 1998, с.100&

«nostro» hesabı, eyni zamanda müxbir-bank üçün «loro» hesabı olur.

Müxbir hesabı kontokorrent (italyanca «sontso sorrento»-cari hesab) hesabın bir növü sayılır¹; bu hesab bankda müştərinin adına açılır. Kontokorrent hesabın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hesab üzrə eyni vaxtda həm passiv, həm də aktiv bank əməliyyatları aparılır. Belə ki, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bankların həyata keçirdikləri bank əməliyyatları (əqdləri) iki yərə bölünür: passiv əməliyyat (əqd), yəni depozit (əmanət) əməliyyatı; aktiv əməliyyat (əqd), yəni kredit əməliyyatı. Banklar həmin əməliyyatları həm də eyni vaxtda həyata keçirə bilərlər². Kontokorrent hesabın aparılması məhz belə əməliyyat hesab edilir. Belə ki, bank müştərinin pul vəsaitini kontokorrent hesaba qəbul etməklə passiv (depozit) əməliyyatı aparır və ona faiz ödəyir. Bu cəhət kontokorrent hesabı cari hesaba yaxınlaşdırır. Başqa sözlə, kontokorrent hesab özündə cari hesabın xüsusiyyətini əks etdirir. Digər tərəfdən bank kontokorrent hesab üzrə müştəriyə kredit (ssuda) verir; bu zaman o, aktiv (kredit) əməliyyatı aparır və müştəridən faiz alır. Bu cəhət isə kontokorrent hesabı ssuda hesabına yaxınlaşdırır və həmin hesabın xüsusiyyətini əks etdirən hesab kimi tanıtdırır. Odu ki, kontokorrent hesabı cari hesaba ssuda hesabını uyğunlaşdıran və onları birləşdirən vahid hesabdır³.

Kontokorrent hesab dedikdə, cari hesaba ssuda hesabının vəhdətindən ibarət olan elə bir hesab başa düşülür ki, bu hesab bank və müştərisinin bütün bank əməliyyatlarının (həm passiv, həm aktiv əməliyyatları) aparılması məqsədi ilə açılır. Bu hesab üzrə tərəflər arasında hesablaşma ayrıca hər bir tələbə görə yox, əvəzləşdirilən qarşılıqlı tələblərin qalığı (saldo) əsasında həyata keçirilir. Hesablaşma kontokorrent hesabın «debet» və «kredit» qrafasında əks olunur⁴.

3. Müqavilənin forması və bağlanma qaydası

Forma və bağlanma qaydası bank hesabı müqaviləsinin elementlərindən biridir. MM-in 955-ci maddəsi bank hesabı müqaviləsinin formasına, 956-cı maddəsi isə onun bağlanma qaydasına həsr olunmuşdur.

Mülki qanunvericilik bank hesabı müqaviləsi üçün yazılı forma müəyyənləşdirir. Belə ki, bank hesabı müqaviləsi yazılı formada bağlanır (MM-in 955.1-ci maddəsi). Əgər bank hesabı müqaviləsinin yazılı formasına riayət edilməzsə, bu, müqavilənin etibarsızlığına səbəb olur. Belə müqavilə **puç əqd (mütləq etibarsız əqd)** hesab edilir.

Ümumi qaydaya görə, yazılı formada müqavilə iki yolla bağlana bilər (MM-in 406.3-cü maddəsi): sənəd tərtib etmək yolu; sənədlərin mübadiləsi yolu.

¹ Mülki hüquq nəzəriyyəsində belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, müxbir hesabı müqaviləsi kontokorrent hesabı kimi geniş yayılmış institutu əhatə edir (Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Отдельные виды обязательств. Л., часть 2, 1961. с.399. Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Л.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997. с. 457).

² Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин. М., 1980, с. 266.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячпов. М., 1966, с. 364.

⁴ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 278.

Bank hesabı müqaviləsi də hər iki yolla bağlanır¹.

Bank hesabı müqaviləsi, hər şeydən əvvəl, **sənəd tərtib etmək yolu** ilə bağlana bilər. Belə ki, bank və müştəri bank hesabı müqaviləsinin məzmununu, başqa sözlə, müqavilə şərtlərini ifadə edən bir sənəd tərtib edirlər; bundan sonra onlar həmin sənədi imzalayırlar; sənəd imzalandığı andan müqavilə bağlanmış hesab edilir.

Bank hesabı müqaviləsi həm də **sənədlərin mübadiləsi yolu** ilə bağlana bilər. Bu, spesifik yoldur. Belə ki, bank hesabı müqaviləsi bağlanarkən müştəriyə bankda hesab açılır (MM-in 956.1-ci maddəsi). Söhbət bank hesabının ayrı növlərinin açılmasından gedir. Bank hesablarının açılması üçün isə lazımı sənədlərə banka təqdim olunması tələb olunur. Özü də bank hesabının ayrı-ayrı növlərinin açılmasından ötrü tələb edilən sənədlərin tərkibi eyni deyildir. Məsələn, cari hesabın açılması üçün dövlət orqanları, bələdiyyələr, hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlardan aşağıdakı sənədlərin təqdim edilməsi tələb olunur²:

• **ərizə**;

• dövlət büdcəsindən və Naxçıvan MR-in büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların bank hesabının açılması üçün AR Maliyyə Nazirliyinin Baş Dövlət Xəzinedarlığının **icazə məktubu**;

• **bələdiyyənin, hüquqi şəxsin nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti** (müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanının aktı ilə təsdiq olunmuş nizamnamə və ya əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərən dövlət orqanı nizamnamənin və ya əsasnamənin müvafiq aktla təsdiq olunduğunu sübut edən sənədi təqdim edir);

• **dövlət qeydiyyatı haqqında sənədin notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti** (bələdiyyələr və hüquqi şəxslər üçün);

• fərdi sahibkarın **şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd** (sənəddəki məlumatların hesabın açılmasına dair ərizədə və imza nümunəsi vərəqəsində göstərilənlərə uyğunluq yoxlanılır və sənəd geri qaytarılır);

• **dövlət dövlət sosial sığorta orqanı tərəfindən verilmiş şəhadətnamə – dublikatin əsl** (kommersiya təşkilatları və fərdi sahibkarlar istisna olmaqla);

• **müvafiq vergi orqanı tərəfindən verilmiş şəhadətnamə – dublikatin əsl**;

• **imza və möhür nümunələri vərəqəsi**³.

Ərizə hesab açılması barədədir. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən növ bank hesabı açılarkən ərizə verilməsi vacibdir. Buna görə də ərizə bank hesablarının açılması üçün lazımlı olan məcburi sənəddir.

Ərizədə bankın rəhbər vəzifəli şəxsi (məsələn, bankın müdiri və s.) hesabın açılmasına icazə verilməsi barədə yazılı formada qeyd edir və bunu imzası ilə təsdiqləyir. Məhz həmin imza bank hesabı müqaviləsinin bağlanmasını və rəsmiləşdirilməsini ifadə edir. Ona görə ki, bank hesabı müqaviləsi bankın

¹ Протас Е.В. Гражданское право. Учебник. М., 2005, с. 221.

² «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydaları»nın 3.1-ci bəndi.

³ Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq edilən həmin Qaydalarda bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növləri üçün məşğul olarkən şəxslərə verilən lisenziyanın (xüsusi icazənin) banka təqdim edilməsi nəzərdə tutulmayıb. Biz elə hesab edirik ki, bank hesabı açılarkən müştəri müvafiq lisenziyanı da təqdim etməlidir. Bundan əlavə, DSMF-nin rayon mərkəzlərində uçota alınmaq barədə sənəd-bildiriş də təqdim olunmalıdır.

rəhbər vəzifəli şəxsinin və ya müvəkkil edilmiş şəxsin imzası ilə rəsmiləşdirilə bilər¹. Bu zaman **sənədlərin mübadiləsi yolu ilə bank hesabı müqaviləsi bağlanır**. Belə ki, hesabın açılması barədə verilən ərizə **ofertadır**, yeni bank hesabı müqaviləsinin açılması barədə təklifdir; ərizəni verən şəxs isə **oferent**dir. Bankın rəhbər vəzifəli şəxsinin ərizədə hesab açılması barədə yazılı icazə qeydi isə **akseptdir**, yeni müqavilə bağlamaq barədə təklifə verilən razılıqdır (MM-in 408-ci maddəsi). Odur ki, hesab açılması barədə ərizənin verilməsi və hesabın açılması barədə yazılı icazə qeydi **hüquqi əhəmiyyətə malik olan hərəkətlərdir**.

O ki qaldı bank hesabı müqaviləsinin bağlandığı yollardan hansının üstün olmasına, qeyd etməliyə ki, bank hesabı müqaviləsinin sənədlərin mübadiləsi yolu ilə bağlanması sadə yoldur. Bank praktikasında uzun müddət, xüsusən də sovet dövründə bu yoldan geniş səviyyədə istifadə olunmuşdur. Lakin son zamanlar sənədlərin mübadiləsi yolu ilə bank hesabı müqaviləsinin bağlanması bir o qədər də geniş xarakter daşıyır. Məsələn burasındadır ki, bu yol bank hesabı müqaviləsinin məzmununu (tərəflərin hüquq və vəzifələri barədə müqavilə şərtlərini) müfəssəl şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan vermir.

Sənəd tərtib etmək yolu ilə² bank hesabı müqaviləsinin bağlanmasına gəldikdə isə, qeyd etmək vacibdir ki, bank hesabının bu yolla bağlamaqla tərəflər müqavilə şərtlərini əhatəli şəkildə müəyyənləşdirirlər. Başqa sözlə, bu yol müqavilə bağlayan tərəflərə öz aralarındakı qarşılıqlı münasibətləri müfəssəl şəkildə tənzimləməyə imkan verir. Bu səbəbdən bank hesabı müqaviləsinin sənəd tərtib etmək yolu ilə bağlanması üstünlüyə malikdir. İkinci tərəfdən, bu yolla bank hesabı müqaviləsi çox vaxt **qoşulma müqaviləsi formasında** bağlanır. Belə ki, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş müqavilə şərtləri standart bank blankında ifadə edilir və həmin şərtləri müştəri müqaviləyə qoşulma yolu ilə qəbul edir.

İmza və möhür nümunələri olan vərəqə də mütləq təsdiq edilməlidir. Bu iki qayda həyata keçirilir. Birincisi, yuxarı təşkilatın rəhbəri və ya rəhbərin müavini həmin sənədi imza və möhürle təsdiqləyir. İkinci qayda kartoçkanın notari us tələfindən təsdiq olunmasından ibarətdir.

İmza və möhür nümunələri olan vərəqə **hesabda olan pul vəsaitinə dair sərəncam vermək ixtiyarına malik olan şəxslərin hüquqlarını təsdiq edən sənəddir**. Qanun və bank praktikası identifikasiyanın (eyniləşdirmənin) yeni qaydasını və vasitəsinə nəzərdə tutur. **Eyniləşdirmə vasitəsi** hesabda olan pul vəsaitinə dair sərəncamın buna ixtiyarı çatan şəxs tərəfindən verilməsinə təsdiqləmə üsuludur. Bank hesabı müqaviləsində eyniləşdirmənin elektron ödəmə vasitələri və öz əli ilə imza analoglarından, kodlardan, parollardan istifadə olunmaqla təsdiq olunması kimi növləri də nəzərdə tutula bilər (MM-in 957.3-cü maddəsi). Eyniləşdirmənin digər vasitələrindən istifadə olunması isə

¹ «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydalarının 7.1-1-ci bəndi.
² Bank hesabı müqaviləsinin bu yolu, bəzi müəlliflərin fikrincə, iki sazı birleşdirir. Birinci sazı hesabın açılması barədə ilkin müqavilədən, ikinci sazı isə hesab üzrə şərtləri müəyyən edən müqavilədən ibarətdir (vax: Правовое регулирование банковской деятельности /Под ред. Е.А. Суханова. М., 1997, с.143). Bu fikri haqlı olaraq tənqid edilmişdir (vax: Сурбаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999, с. 8-20).

təsna edilmir. Bəzən də ele hallar olur ki, üçüncü şəxsin tələbi ilə müştərinin pul vəsaitinin hesabdən silinməsi zərurəti yaranır. Bu zərurət, xüsusən, müştərinin üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı əmələ gəlir. Bank belə sərəncamın bu şərhlə qəbul edir ki, müvafiq tələb irəli sürülərkən onu irəli sürməyə hüququ çatan şəxsi eyniləşdirməyə imkan verən lazımı məlumatlar həmin sərəncamlarda yazılı formada göstərilmiş olsun (MM-in 957.2-ci maddəsi)¹.

Hesab açmaq təklifi ilə müraciət etmiş bütün müştərilərlə bank hesabı müqaviləsi bağlamaq bank üçün məcburidir. Bank bu cür müqavilə bağlamağa borcludur. Bir sıra şərtlər mövcud olduqda, bankın ixtiyarı yoxdur ki, müştəri üçün hesab açılmasından imtina etsin və boyun qaçsın:

- birincisi, hesab üzrə müvafiq əməliyyatların aparılması **qanunla, bankın nizamnaməsi və ona verilmiş xüsusi icazə (lisenziya) ilə nəzərdə tutulduqda**;
- ikincisi, hesabın açılması **bank qanunvericiliyinin** və Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi **iqtisadi normativlərin pozulmasına səbəb olmasa**;
- üçüncüsü, iqtisadi və digər səbəblərə görə **bank şəxslərə hesab açmağı dayandırmamışsa**;
- dördüncüsü, **bank hesab açmaq üçün lazım olan istehsal-texniki imkanlara malik olarsa**.

Göstərilən amillər bankın bank hesabı müqaviləsi bağlamasını şərtləndirən əsaslardır. Bu amillər mövcud olduqda, bankın ixtiyarı çatmır ki, müqavilə bağlamaqdan imtina etsin. Yeterli və kifayət qədər əsaslar olmadığı halda bank müqavilə bağlamaqdan imtina edə bilməz. Əgər bundan boyun qaçarsa, **müştəri məhkəməyə müraciət edə bilər**. Müştərinin məhkəməyə iddia vasitəsi ilə irəli sürdüyü tələbin əsas məzmunu bankı müqavilə bağlamağa məcbur etməkdən ibarətdir. Tələbin təmin edilməsini nəzərdə tutan məhkəmə qərar bankın müqavilə bağlaması üçün əsas rolunu oynayır. Bundan əlavə, bank müqavilə bağlamaqdan əsassız boyun qaçırmağa görə **müştəriyə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməyə borcludur** (MM-in 956.4-cü maddəsi)².

§ 3. Müqavilənin məzmunu

1. Bankın vəzifələri

Bank hesabı müqaviləsinin məzmununu bank və müştərinin **hüquq və vəzi-**

¹ Bu göstəriş MM-in 964.2-ci maddəsində ifadə edilən göstərişlə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, MM-in 957.2-ci maddəsinə görə müştəri banka üçüncü şəxsin tələbini (mübahisəçisi qayda müştərinin hesabından pul silinməsi barədə olan tələbi) icra etmək barədə sərəncam verə bilər. MM-in 964.2-ci maddəsinə görə isə bunun üçün zəruridir ki, bankla hesab sahibi arasında müqavilə bağlansın. Bu kolliziyanı (ziddiyyəti) həll etmək üçün məhkəmə (arbitraj) praktikasına əsaslanmaq lazımdır. Belə halda hesabın sahibi və onun kreditörü (üçüncü şəxs) müqaviləyə əli bir şert daxil edir ki, bu şertə görə kreditör ona çatması məbləği hesabdan mübahisəsiz (akseptsiz) qaydada silmək hüququ əldə edir. Hesab sahibi bu şert barədə banka məlumat verir və bu silinməyə öz razılığını bildirir (vax: Высший Арбитражный Суд РФ письмо от 20.06.1993г. № с-13 /ОП-167. Вестник ВАС РФ. 1993. № 6. с.119).

² «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydalarının 7.2-ci bəndində bankın bank hesabı müqaviləsi bağlanmasından imtina etməsinə əsas olan hallar sadədir.

fələri təşkil edir. Lakin bankın vəzifələri müştərininkinə nisbətən daha genişdir.

Bankın vəzifələrindən biri hesabda olan pul vəsaitinə dair müştərinin manəesiz sərəncam vermək hüququna qarantıya verməkdən ibarətdir (MM-in 954.2-ci maddəsi). Belə halda söhbət əsasən hüquqi təminatdan (hüquqi mexanizmdən) gedir. Bankın verdiyi hüquqi təminat həm MM ilə, həm də xüsusi bank qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Öhdəliyi icrası və onların icra edilməsinə görə məsuliyyət haqqında ümumi normalan MM-in müəyyən etdiyi¹ bank təminatının hüquqi mexanizminə misal göstəriblər. Bank hesabı və hesablaşmalar barədə xüsusi qaydaları, müştərinin tapşırığının icrası müddətləri, müştəriyə müxtəlif informasiyalar verilməsi, istənilən vaxt hesabı bağlamaq imkanı, hesab üzrə qalığı almaq və digər məsələlər barədə normaları bank qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi bank təminatının hüquqi mexanizminə şamil etmək olar.

Bankın vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, o, müştərinin pul vəsaitindən istifadə edilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirə və buna nəzarət edə bilməz (MM-in 954.3-cü maddəsi). Qanun müştərinin hesabdakı pul vəsaitindən istifadə etməsi üzərində bank tərəfindən hər hansı bir nəzarət həyata keçirməsi yasaqlayır və qadağan edir. Belə bir normalan MM-də müəyyənləşdirilməsi yeni və təzə haldır. Qeyd etməliyik ki, əvvəlki sovet qanunvericiliyi SSRİ Dövlət Bankına və digər banklara kifayət qədər geniş şəkildə nəzarət funksiyasını yerinə yetirmək səlahiyyəti vermişdir.

Banklar bu səlahiyyətdən istifadə etməklə hesab sahibi olan təşkilatların təzə təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə edirdilər və qansırdılar. Bu hal onunla izah olunurdu ki, xalq təsərrüfatında total dövlət mülkiyyəti mövcud idi. Bankın da, hesab sahibi olan təşkilatın da məlik olduğu əmlakın mülkiyyətçisi dövlət idi.

Bazar münasibətlərinə əsaslanan inkişaf kursunun götürülməsi, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar vəziyyəti köklü surətdə dəyişirdi.

Müli (əmlak) dövrüyədə banklar və onların müştəriləri bərabər hüquqlu tərəfdaşlara çevrildilər. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə kredit təşkilatları öz müştəriləri ilə tabeçilik münasibətində olmur və onların operativ, inzibati-təsərrüfat fəaliyyətinə qarışmağa ixtiyarı çatmır. Bununla belə, bank müştərinin pul vəsaitinə dair sərəncam vermək hüququ üzərində nəzarət funksiyasını yerinə yetirə bilər və ya bu hüquqa digər məhdudiyyətlər qoya bilər. Bu yalnız o vaxt mümkün ola bilər ki, nəzarət funksiyasını həyata keçirmək vəzifəsi bank hesabı müqaviləsində nəzərdə tutulsun (MM-in 954.3-cü maddəsi).

Hesab açmaq bankın əsas vəzifələrindən biridir (MM-in 956.1-ci maddəsi). Müasir bank işinə (müasir bank hüququna) müxtəlif növ bank hesabları məlumdur. Bu hesablar müxtəlif əsaslara (obyektə, subyektdə, həyata keçirilən

əməliyyatların dairəsinə və s.) görə təsnif edilir.

Hesabların hüquqi rejimi xüsusi bank qanunvericiliyi ilə tənzimlənir¹. Bank hesabının müxtəlif növlərini əsas xüsusiyyətləri ədəbiyyatda geniş surətdə nəzərdən keçirilir². Bank hesabları adlı olur. Qüvvədə olan qanunvericilik ad-sız (anonim) bank hesabının açılmasını nəzərdə tutmur.

Bankın vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, o, hesab üzrə müəyyən əməliyyatlar aparmağa borcudur (MM-in 958-ci maddəsi). Özü də bank müştəri üçün istənilən hər hansı əməliyyatı həyata keçirməyə borclu deyildir. Bank müştəri üçün yalnız həmin növ hesablardan ötrü qanunla, bank qaydaları ilə və bank praktikasında təbiiq olunmuş işgüzar dövrüyyə adətli ilə nəzərdə tutulan əməliyyatları yerinə yetirməlidir. Hesab üzrə müəyyən əməliyyatlar dedikdə ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar (MM-in 973-976-cı maddələri), akkreditiv üzrə hesablaşmalar (MM-in 977-983-cü maddələri), inkasso üzrə hesablaşmalar (MM-in 984-986 maddələri) ilə bağlı olan hərəkətlər başa düşülür. Bu cür əməliyyatlara aiddir: pul vəsaitinin depozitə köçürülməsi; hesabdan pul götürmə; başqa təşkilata pul köçürmə və s.

Bankın vəzifələrindən biri ondan ibarətdir ki, o üçüncü şəxslər tərəfindən hesabdan pul vəsaitinin silinməsi barədə müştərinin sərəncamını qəbul etməyə borcludur (MM-in 957.2-ci maddəsi). Lakin bankın bu vəzifəsinin icra edilməsi müəyyən şərtlə bağlıdır. Belə ki, üçüncü şəxsi eyniləşdirməyə imkan verən lazımi məlumatlar müştərinin verdiyi sərəncamda yazılı formada ifadə olunmuşda, bank həmin sərəncamı qəbul edir. E. A. Suxanov bankın göstərilən vəzifəsinin hesabdan pul vəsaitinin müştərinin göstərişi olmadan silinməsinin xüsusi halı hesab edir². Görkəmli alimin bu fikri həqiqətə uyğun gəlir. Belə ki, həmin halda müştərinin pul vəsaitinin hesabdan silinməsi məhz onun sərəncamı ilə həyata keçirilir.

Bankın vəzifəsidir ki, o, hesab üzrə əməliyyatların aparılmasının müəyyənləşdirilmiş müddətlərini gözləsin (MM-in 959-cü maddəsi). Aparılan əməliyyatların növündən asılı olaraq bu müddətlər iki növə bölünür.

Birinci növ müddət müştərinin hesabına daxil olmuş pul vəsaitini hesaba salma müddətidir. İkinci növ müddət isə hesabdan pul vəsaitini vermə və ya hesabdan köçürmə müddətidir. Hesaba salma müddəti (birinci növ müddət) müştərinin hesabına daxil olmuş pul vəsaitini ödəniş sənədinin banka daxil olduğu günün ertəsi gündən gec olmayaraq bank tərəfindən hesaba salınmasını nəzərdə tutur. Qanunda və ya bank hesabı müqaviləsində hesaba salınan daha qısaltdılmış müddətləri müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, bank qanunvericiliyinə görə kredit təşkilatlarının müxbir hesabında vəsait çatışmadıqda əməliyyat günü üzrə saat 12-ə kimi daxil olan sənədlər həmin gün icra edilməlidir.

Hesabdan vermə və ya hesabdan köçürmə müddəti (ikinci növ müddət)

¹ Hüquq ədəbiyyatında bankın vəzifələri müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir. Müəlliflərdən S.V. Sarbaş bankın vəzifələrini iki növə ayırır: əsas vəzifələr (müştərinin hesabına daxil olan məbləği qəbul etmək və hesaba salmaq; hesabdan pul vermək və köçürmək; hesab açmaq); əlavə, yardımçı (qeyri-əsas) vəzifələr (Сарбаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999. с.46); Müəlliflərdən О.В. Сяблева bankın vəzifəsinə bu cür təsnifləşdirir: pul vəsaitini hesaba daxil etmək və köçürmək ilə əlaqədar olan vəzifə; hesabdan pul vəsaitinin silinməsi ilə əlaqədar olan vəzifə (vax: Обязательственное право. Часть 2. Учебник / Под ред. В.В. Залесского. М., 1998). Bankın vəzifələri (həm əsas, həm də əlavə) eyni hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də onun əsas və əlavə adlı iki yer bölgüsü yalnız metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

¹ «Banklarda hesabların açılması, aparılması və bağlanması Qaydaları».

² Məsələn vax: Обязательственное право. Учебник. Часть 2 / Под ред. В.В. Залесского. М., 1998, с. 383-389; Новоселова Л.А. Денежные расчеты в предпринимательской деятельности. М., 1996, с. 39-40.

³ Vax: Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. Текст комментарий / Под ред. О.М. Козырь и др. М., 1996. с.461 (автор 45 гл.- Е.А. Суханов).

müvafiq ödəniş sənədinin banka daxil olduğu günün ertəsi gündən gec olmayaraq bank tərəfindən verilməsini və ya hesabdan köçürülməsini nəzərdə tutur. Bununla belə, bank qaydalarına və ya bank hesabında hesabdan vermə və ya hesabdan köçürmənin bundan fərqli qaydalanma müəyyənləşdirilə bilər. Qanun bu cür müddətin nəzərdə tutulmasını istisna etmir (MM-in 959.2-ci maddəsi).

Ödəniş sənədinin banka daxil olduğu gün dedikdə bank və ya əməliyyat günü başa düşülür. **Bank və ya əməliyyat günü** isə bankda müvafiq əməliyyatların həyata keçirildiyi iş gününün bir hissəsini ifadə edir¹. Əgər ödəniş sənədi əməliyyat vaxtından sonra daxil olarsa, onda həmin sənəd o birisi növbəti gündə qəbul edilmiş sayılır.

Bankın daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **hesabın kreditləşdirilməsinə həyata keçirir** (MM-in 960-cı maddəsi). Ümumi qaydaya görə, bank hesabında pul vəsaiti olmadığına görə kredit təşkilatı müştərisinin tapşırğını yerinə yetirməyə borclu deyildir. Bununla belə, bank hesabı müqaviləsində nəzərdə tutula bilər ki, müştərinin hesabında pul vəsaitinin olmadığı hallarda, bank müştərinin ödənişlərini həyata keçirsin. Bu qaydaya **hesabın kreditləşdirilməsi** deyilir. Bankın müştərinin əvəzinə ödənişi həyata keçirməsi **müştəriyə müvafiq məbləğdə kredit verilməsini** ifadə edir. Ödənişin yerinə yetirildiyi gün bankın müştəriyə kredit verməsi müddətindən başlanğıcını göstərir. Bu cür vəziyyətdə müştərinin bank qarşısında borcu əmələ gəlir və həmin borc münasibətlərinə borc və kredit haqqında qaydalar tətbiq edilir. Göstərilən münasibətləri tənzimləyən müqavilə isə öz hüquqi təbiətinə və xarakterinə görə öz növ mülki-hüquqi müqavilənin - bank hesabı, borc və kredit müqavilələrinin elementlərini əhatə edən və birləşdirən **qarışıq (kompleks) müqavilə** kimi çirxışdır² (MM-in 390.4-cü maddəsi).

Bankla müştəri arasında yaranan bu cür hüquq münasibətlərinə hüquq ədəbiyyatında **overdraft** (ingiliscə «*ovedraft*» - kreditdən yuxarı) **üzrə münasibətlər** deyilir. Müştərinin hesabında pul vəsaitinin olmadığı halda onun hesabına yönələn tələbin bank tərəfindən ödənilməsi isə **overdraft** adlanır. Belə təsəvvür yaranır ki, overdraft dedikdə müştərinin hesabında müvəqqəli olaraq pul vəsaiti olmadığıda, bank tərəfindən ona kredit verilməsi barədə şərtin tərəflərin razılığı ilə bank hesabı müqaviləsinə daxil edilməsi başa düşülür.

Bununla bərabər, hesabın kreditləşdirilməsi üzrə münasibətlər kontokorrent müqaviləsinin bağlanması və ya zaman kontokorrent hesabın açılması ilə də tənzimləyə bilər. **Kontokorrentin** əsas təyinatı müştərinin hesabında pul vəsaiti olmadığıda hesab sahibi kimi ona kredit verilməsindən və həmin kreditin hesabına hesab üzrə tələblərin ödənilməsindən ibarətdir. Kontokorrent va-

sitəsi ilə bank müştərinin kontragent qarşısında öhdəliyinin icrasını faktiki olaraq öz üzərinə götürür. Hesab sahibi olan müştərinin (müəssisənin) əldə etdiyi gəlirlər bankda açılmış kontokorrent hesabı köçürülür və bankın sərəncamına daxil olur. Bununla da bankın verdiyi kreditin geri qaytarılması təmin edilir³. Əvvəldə göstərdiyimiz kimi, kontokorrent hesab vahid hesab olub, özündə həm ssuda hesabını, həm də cari hesabını birləşdirir.

Beləliklə, bank hesabın kreditləşdirilməsi üzrə vəzifəsini overdraft və ya kontokorrent kimi vasitələrlə icra edir. Lakin hesabın kreditləşdirilməsinin kontokorrent kimi vasitəsi olduqca nadir hallarda tətbiq edilir⁴. Bu onunla izah edilir ki, tərəflər qarşılıqlı öhdəliklər barədə müəyyən bir müddət ərzində razılığa gəlir və bu öhdəlikləri eyni vaxtda icra edirlər. Belə halda kontokorrent hesabı kimi yeni bir hesabın açılmasına ehtiyac yoxdur.

Bankın daşdığı vəzifələrin dairəsində **onun müştərinin pul vəsaitindən istifadə etməsinə görə faizlər ödəməsi daxildir** (MM-in 962-ci maddəsi). Mülki qanunvericilik bank tərəfindən hesab üzrə qalıqdan **əvəzli istifadə edilməsi prezumpsiyası** müəyyən edir. Əvvəlki bank hüququ isə bunun əksi olan qaydada nəzərdə tuturdu. Bank hesabı müqaviləsində faizlərin ödənilməsi barədə iki şərt nəzərdə tutula bilər. Birinci şərt bankın müştərinin hesabında olan pul vəsaitindən istifadə etməsi üçün **faizlər ödəməsindən** ibarətdir. İkinci şərt isə bankın bu cür istifadəyə görə **faizlər ödəməməsini** nəzərdə tutur⁵.

Faizin miqdarı bank hesabı müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilir. Müqavilədə faizin miqdarı barədə şərt nəzərdə tutulmadıqda, onda bankın müştəriyə ödədiyi faizlin miqdarı həmin bankın **tələbli əmanət növü üzrə müəyyənləşdirilən məbləğ ilə** təyin edilir⁶.

Bankın bu vəzifəsi müştəriyə ödəniləcək faizləri **müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətlərdə hesaba salmağı əhatə** edir. Müqavilədə həmin müddət göstərməyə də bilər. Bu cür halda faizlərin məbləği illə dörd dəfə olmaqla hər rübün axınında hesaba salınır (MM-in 962.3-cü maddəsi).

Bankın daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **qarşılıqlı tələblərin əvəzləndirilməsi barədə müştəriyə informasiya verməyə borcludur** (MM-in 963-cü maddəsi). Belə ki, bank hesabı müqaviləsi üzrə tərəflər qarşılıqlı münasibətlərə girərkən bankın və müştərinin bir-birinə qarşılıqlı pul tələbləri yaranabilir. Müştəri üçün bu cür tələb onun hesabdakı pul qalıqından bankın istifadə etməsi hüququ əsasında yaranır (MM-in 962-ci maddəsi). Bank üçün bu tələb hesabın kreditləşdirilməsi münasibətlərindən irəli gəlir (MM-in 960-cı

¹ Kontokorrent hesabının və müqaviləsinin əsas xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq üçün bax: *Малева Е., Рыжков О.* Договор контокоррента // Хозяйство и право. 1997. № 10. с. 12

² Bunun səbəbi ilə etraflı tanış olmaq üçün bax: *Сарбаш С.В.* Договор банковского счёта. М., 1999, с. 84-85.

³ *Ефимова Л.Г.* Банковское право: Учебное и практическое пособие М., 1994. с.92 (*L.Yefimovanin* belə bir fikrə ilə razılaşmaq olmaz ki, bu iki şərtəndən biri olmadığıda, bankın müştəriyə faiz verməyə borclu olması güman edilir).

⁴ Müəlliflərdən *B.D.Zavidovun* belə bir fikrə ilə razılaşmaq olmaz ki, müştərinin hesabdakı pul qalıqından istifadə etməyə görə bankın ona verildiyi faizlin məbləği guya özgecginin pul vəsaitindən istifadə etməyə görə Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi bank faizlinin üçdə dördəsinədən az ola bilməz. Qanunda belə bir göstəriş yoxdur. Həm də, ümumiyyətlə, bank müştəriyə bu cür istifadəyə görə faiz verməyə də bilər (*Завидов Б.Д.* Договорное право России. М., 1998, с. 284).

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. *О.Н.Садикова*. М., 1999, с.421 (автор гл. – *Л.А.Ефимова*); *Новоселова Л.А., Ефимова Л.Г.* Ответственность банков и их клиентура за нарушения расчетных операций // Государство и право. 1994. № 2, с. 44-45; *Новоселова Л.А.* Деменные расчеты в предпринимательской деятельности. М., 1996, с. 58; *Сарбаш С.В.* Договор банковского счёта. М., 1999, с. 82.

² Müəlliflərdən *S.V.Sarbaş* bu cür qarışıq müqavilənin iki müqavilənin - bank hesabı və kredit müqavilələrinin elementlərini birləşdirdiyini göstərir (bax: *Сарбаш С.В.* Договор банковского счёта. М., 1999, с.87)

maddəsi) və yaxud bu tələb bank xidmətlərinin haqqını ödənilməsi ilə bağlı ola bilər (MM-in 961-ci maddəsi). Bu haqda qanun (MM-in 963-cü maddəsi) müəyyən edir ki, göstərilən qarşılıqlı tələblər **əvəzləşdirmə yolu ilə** xitam edilir. Bu yalnız o halda mümkündür ki, bank hesabı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmasın.

Əvəzləşdirməni həyata keçirmək təşəbbüsü banka məxsusdur. Belə ki, qanun qarşılıqlı pul tələblərini əvəzləşdirmək vəzifəsini banka həvalə edir. MM-in 963.1-ci maddəsində göstərilir ki, qarşılıqlı tələblər bank tərəfindən əvəzləşdirilir. Bununla bərabər, bankın vəzifəsidir ki, həyata keçirilmiş əvəzləşdirmə haqqında müştəriyə informasiya versin. İnformasiyanın verilməsinin qaydası və müddətləri bank hesabı müqaviləsində nəzərdə tutulmalıdır. Bu, tərəflərin razılığı ilə müəyyənləşdirilir. Müqavilədə müddət barədə müvafiq şərt nəzərdə tutulmazsa, onda bank informasiya vermək vəzifəsini hesabdakı pul vəsaitinin vəziyyəti haqqında müştərilərə məlumat verilməsinin **bank praktikası üçün adı olan qaydada və müddətdə** icra edir. Hüquq ədəbiyyatında bəzi müəlliflər həmin müddəti konkret olaraq göstərirlər. Onların fikrincə, hesab üzrə növbəti çıxarışın müştəriyə təqdim edilməsi vaxtı bankın əvəzləşdirmə barədə informasiya vermək müddətini ifadə edir¹. Hesabdan çıxarışın müştəriyə təqdim edilməsi müddətinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflərdən L.A.Novoselovanın fikrincə, bu müddət tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir². Müəlliflərdən O.V.Sqibneva göstərir ki, bank hər bir ayın birinci günü müştəriyə hesabdan çıxarış verilməlidir³. O, bu fikri söyləyərkən SSRİ Dövlət Bankının 30.09.1987-ci il tarixli 7 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş SSRİ bank təşkilatlarında mühasibat uçotu və hesabat haqqında qaydaya istinad edir.

Əvəzləşdirmənin aparılmasının təşəbbüskarı kimi həm də müştəri çıxış edə bilər. Bank hərəkətsizlik göstərdikdə, müştəri öz təşəbbüsü ilə əvəzləşdirmə aparılması barədə banka müraciət edə bilər. Əvəzləşdirmə barədə öhdəlik hüququnun müəyyən etdiyi müddəəndan ibarətdir ki, hüquq münasibətində iş-tirək edən hər iki tərəf **əvəzləşdirmə hüququndan istifadə edə bilər** (MM-in 540-cı maddəsi).

Bankın vəzifəsindən biri ondan ibarətdir ki, o, **hesabdan pul vəsaitinin silinməsi barədə qanunun müəyyən etdiyi qaydalara əməl etməyə borcudur** (MM-in 964-cü maddəsi). Ümumi qayda belədir ki, bank müştərinin sərəncamı əsasında bank hesabından pulu silir. Bank yalnız hesabdan pulu **müştərinin razılığı** ilə silə bilər. Bu cür razılıq müxtəlif üsul və vasitələrlə verilir. Özü də bu üsullar bank qayda və adətlərinə uyğun olmalıdır. Bununla bərabər, bəzi hallarda ümumi qaydadan istisnalara yol verilir. Söhbət müştərinin hesabından pul vəsaitinin mübahisəsiz və ya akseptsiz qaydada silinməsindən gedir. Müştərinin sərəncamı və razılığı olmadan hesabdan pul vəsaitinin silinməsinə mübahisəsiz və ya akseptsiz qaydada silinmə deyilir (bu barədə növbəti

yarımbaşılığa bax).

Bankın vəzifələrindən biri odur ki, o, **hesabdan pul vəsaitinin silinməsinin növbəliyi qaydasına əməl etməyə borcudur** (MM-in 965-ci maddəsi). Hesabdan pul vəsaitinin silinməsinin növbəliyi qaydası hesabdakı pul vəsaitinin məbləğinin hesaba qarşı irəli sürülən bütün tələbləri ödəməyə kifayət edib-etməməsindən asılı olaraq müəyyən edilir. Əgər vəsait tələbləri ödəməyə kifayət edərsə, hesabdan vəsaitin silinməsinə təqvim ardıcılığı ilə həyata keçirilir. **Təqvim ardıcılığı** müştərinin sərəncamlarının və hesabdan silməyə dair digər sənədlərin daxil olduğu ardıcılığı əhatə edir¹. Təqvim ardıcılığı qaydasına görə ödəniş barədə müştərinin hansı sərəncamı və ödəniş barədə digər hansı sənəd banka birinci daxil olmuşsa, həmin sərəncam və ödəniş sənədi əsasında da hesabdan pul vəsaiti silinəcəkdir. Bu cür növbəlik qanunla dəyişdirilə bilər. İndiyə kimi həmin qaydanın dəyişdirilməsini nəzərdə tutan qanun qəbul edilmişdir. Beləliklə, **təqvim ardıcılığı** hesabdan ödənişin həyata keçirilməsinin növbəliyini müəyyənləşdirməyin birinci qaydasıdır.

Qanun hesab üzrə ödənişin həyata keçirilməsinin növbəliyini müəyyən etməyin **ikinci qaydasını da nəzərdə tutur** (MM-in 965.2-ci maddəsi). Bu qayda hesabdakı pul vəsaitinin müştərinin sərəncamlarını və ona qarşı irəli sürülmüş bütün tələbləri yerinə yetirməyə kifayət etmədikdə tətbiq edilir². İkinci qaydaya görə hesabdan pul vəsaiti aşağıdakı ardıcılıqla silinir:

- birinci növbədə **həyata və ya sağlamlığa vurulmuş zərər**in ödənilməsi haqqında tələblərin, habelə alimentlərin tutulması haqqında tələblərin yerinə yetirilməsi üçün hesabdan pul vəsaitlərinin köçürülməsini və ya verilməsini nəzərdə tutan **icra sənədi üzrə** hesabdan silmə həyata keçirilir;
- ikinci növbədə **əmək müqaviləsi üzrə işləyən şəxslərə işdən çıxma müavinətlərinin və əmək haqqının ödənilməsi üzrə və müəlliflik müqaviləsinə görə haqların** ödənilməsi üzrə hesablaşmalar üçün pul vəsaitinin köçürülməsini və ya verilməsini nəzərdə tutan **icra sənədi üzrə** hesabdan silmə, habelə bu məqsədlər üçün verilmiş **bank kreditlərinin** hesabdan silinməsi həyata keçirilir;
- üçüncü növbədə **dövlət büdcəsinə, məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə büdcədənəknər dövlət fonduna və bələdiyyələrin büdcələrinə** ödənişləri nəzərdə tutan **ödəniş sənədləri** üzrə hesabdan silmə həyata keçirilir;

¹ Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, "təqvim ardıcılığı" heç də dəqiq termin deyil. Belə ki, gün ərzində banka daxil olan sənədlər çox olduqda, onların daxil olmasını təqvim tarixi ilə müəyyən etmək kifayət etmir. Bu cür halda sənədin daxil olduğu saatı, hətta dəqiqəni də nəzərə almaq lazımdır (Правовое регулирование банковской деятельности / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1997, с. 152) Bəzi müəlliflər "хронологический" kimi daha münasib termin işlədirilər (Коммерческое право. Учебник / Под ред. В.Ф.Попондотлоу, В.Ф. Яковлевой. СПб, 1998, с. 328).

² Göstərilən analoji qayda RF MM-in 855-ci maddəsinin 2-ci bəndində də nəzərdə tutulmuşdur. Bu normanın praktikada tətbiqi və onun müxtəlif təfsiri həm hüquqşünaslar, həm də siyasətçilər arasında böyük rezonans doğurmuşdur (bax: Кондратьева Т.О. Очерки о списания денежных средств со счета // Дело и право. 1996. №11 с.45-47) Göstərilən bu hallar həmin maddənin dəyişdirilməsini nəzərdə tutan federal qanunun qəbul edilməsinə səbəb oldu. Bu isə həmin məsələnin Konstitutsiya Məhkəməsinə müraciət edilməsini şərtləndirmişdir.

¹ бax: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с.423.

² бax: Правовое регулирование банковской деятельности / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1997, с.154.

³ бax: Обязательственное право. Учебник. Часть 2 / Под ред. В.В.Залеского. М., 1998, с. 392.

- dördüncü növbədə verilmiş kreditlər üzrə bankın tələblərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan ödəniş sənədləri üzrə hesabdən silmə həyata keçirilir;
- beşinci növbədə **başqa pul tələblərinin** yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan icra sənədi üzrə hesabdən silmə həyata keçirilir;
- altıncı növbədə təqvim ardicılığı qaydasında digər ödəniş sənədləri üzrə hesabdən silmə həyata keçirilir.

Bankın daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **bank sirrini saxlamağa borcludur** (MM-in 967-ci maddəsi, «Banklar haqqında» qanununun 41-ci maddəsi). Bank sirri mülki-hüquqi tənzimlənmənin obyektidir¹. Hüquq ədəbiyyatında bank sirrini kifayət qədər tam və dolğun anlayış verilmir. Bəzi müəlliflər bank sirrini müştərinin əməliyyatlarının sirrini saxlama kimi anlayış verirlər².

Bank sirri dedikdə bank hesabının, bank əmanətinin, hesab əməliyyatlarının və müştərilər haqqında məlumatların sirrini bankın qərantıya verməsi başa düşülür. Bank sirri üç kateqoriya (qrup) informasiyanı əhatə edir: **bank hesabı** (əmanəti) haqqında məlumatı; **hesab əməliyyatları haqqında məlumatı**; **müştərinin özü haqqında məlumatı**. Beləliklə, mühafizə obyekt müştərinin şəxsiyyəti, onun həyata keçirdiyi hesab əməliyyatları və hesab haqqında məlumatdır.

Bəzi müəlliflər bank sirrini kommersiya sirrini xüsusi bir halı (növu) sayırlar³. Ona görə də həmin müəlliflər hesab edirlər ki, **bank sirrini hüquqi rejimi kommersiya sirri ilə müəyyən edilir**. Lakin bank sirri anlayışı ilə bankın özünün kommersiya sirri anlayışını eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, bank sirri bankın yox, müştərinin əmlak sferasına aiddirsə, bankın özünün kommersiya sirri onun əmlak sferasına şamil edilir. Hüquq ədəbiyyatında bank sirrini rejiminin həkim (tibb) sirrini rejiminə uyğun gəlməsi barədə fikir söylənilir⁴. Bununla belə, bank sirrini kommersiya sirrini şamil edilməsi mülki hüquq elmində müəlliflər arasında mübahisə doğuran məsələlərdəndir⁵. Bank sirri mülki hüququn kifayət qədər mürəkkəb institutlarından biri olub, öz tərkibinə görə son dərəcə eyni cinsli xarakterə malik deyildir.

Bank sirri anlayışına daxil olan məlumatlar, yəni müştərilərin hesabları və əməliyyatları barəsində arayıqlar yalnız onların özlərinə verilə bilər. Bu cür arayıqların müştərinin nümayəndələrinə verilməsi də istisna edilmir. Bu, mümkün olan haldır. Bank sirrini təşkil edən məlumatlar dövlət orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə də verilə bilər. Həmin orqanların və vəzifəli şəxslərin dairəsi «Banklar haqqında» qanununun 41-ci maddəsi ilə müəyyən edilir.

- bank nəzarəti üzrə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi prosesində **Mərkəzi**

¹ *бах: Викинул А.Ю. Банковская тайна как объект правового регулирования права // Государство и право. 1998. №7. с.69.*

² *бах: Обязательственное право. Учебник. Часть 2 / Под ред. В.В.Завлесского. М., 1998. с.394; Правовое регулирование банковской деятельности / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1997. с.155.*

³ *Məsələn, бах: Завидов Б.Г. Договорное право России. М., 1998. с. 298; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н. Садикова. М., 1999. с. 431; Ефимова Л.Г. Банковское право. М., 1994. с. 94-95.*

⁴ *бах: Олейник О. Правовые проблемы банковской тайны // Хозяйство и право. 1997. № 6, с.133.*

⁵ *бах: Сарбаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999. с.148.*

Bankın inspektorlarına:

- **кənar auditorlara**;
- **кредит реєстрине**¹;
- icra sənədlərinin məcburi icraya yöndəldilməsi ilə əlaqədar **məhkəmə icraçılarına** (onlara müştərinin hesab qalıqları barədə məlumat verilir);
- müştərinin pul vəsaitinə həbs qoyulması, tələb yöndəldilməsi və ya bunların müsadirə edilməsi ilə əlaqədar yalnız məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü olduqda **məhkəmə orqanlarına**;
- hesabların sahibləri vəfat etdikdə onların hesabları barəsində arayıqlar vətəndaşların **vərəsələrinə, dövlət notariat kontorlarına**, habelə notariat funksiyalarını həyata keçirən **xarici konsulluq idarələrinə**;
- vergi ödəyicilərinin cari hesabları və digər hesabları üzrə əməliyyatlar və bu hesablardakı pul vəsaitinin məbləğləri haqqında məlumatların bank idarələrinin tərəfindən verildiyi **dövlət vergi xidməti orqanları** (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi).

Bankın bütün payçıları (səhmdarları) və işçiləri müştərilərin, onların hesablarının və əməliyyatlarının sirrini qorumağa borcludurlar. Bank sirri təşkil edən məlumatları açıqlamamaq vəzifəsi işçilərin işdən və payçıların payçılıqdan çıxdıqları halda da qüvvədə qalır. **Bank sirri olan məlumatları açıqlamağa görə onlar məsuliyyət daşıyırlar**. Belə ki, bu cür hərəkətlər müştərinin hüquqlarının pozulmasına səbəb olur. Göstərilən hərəkətlərə yol verilməsi müştəriyə ixtiyar verir ki, o, **bankdan vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etsin** (MM-in 967.3-cü maddəsi).

Bankın daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **müştərinin hesabında pul vəsaitinə sərəncam vermək hüququnun qanuni olaraq məhdudlaşdırılması rejiminə əməl etməyə borcludur** (MM-in 968-ci maddəsi). Göstərilən norma müştərinin hesabdakı pul vəsaitinə sərəncam vermək hüququnun məhdudlaşdırılmasının iki formasını nəzərdə tutur: pul vəsaitinə həbs qoyulması; hesab əməliyyatlarının dayandırılması.

Hesabdakı pul vəsaitinə həbs qoyulması dedikdə bank hesabındakı müəyyən pul vəsaiti barəsində hər hansı bir əməliyyatın müvəqqəti olaraq müştərinin buna razılığı olmadan və bank hesabı müqaviləsini ləğv etmədən kəsilməsi başa düşülür. **Yalnız məhkəmə qərarı ilə müştərinin hesabdakı pul vəsaitinə həbs qoyula bilər**. Bank həmin qəran aldığı andan hesabları üzrə əməliyyatları dayandırır. Özü də əməliyyatlar **həbs qoyulan vəsait həcmində** dayandırılır.

Bank hesabı üzrə **müştərinin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının ikinci forması hesab əməliyyatlarının dayandırılmasıdır**. Bu formanı bank hüququ sahəsindəki mütəxəssislər hesabdakı pul vəsaitinə həbs qoyulması forması hesab edirlər². Bu iki forma həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir.

¹ *Banklar hüquqi və fiziki şəxslərin aldığı kreditlər barədə MKR-ə (Mərkəzləşdirilmiş Kredit Rejestrinə) məlumat verirlər. Mərkəzi Bankın İdarə Həyatının 3 noyabr 2004-cü il tarixli 19 sayılı protokol qərarı ilə «Mərkəzləşdirilmiş Kredit Rejestrini haqqında Qaydalar» təsdiq olunmuşdur, həm qaydalar MKR-ə məlumatların verilməsi ilə bağlı və digər məsələləri tənzimləyir.*

² *бах: Ефимова Л.Г. Банковское право. М., 1999. с.91.*

Qüvvədə olan mövcud mülki qanunvericilik bu iki anlayışı fərqləndirir. Həmin formalar bir-birindən onunla fərqlənir ki, **pul vəsaitinə həbs qoyulması halında müştəri yalnız həbs qoyulan vəsait həcmində əməliyyat apara bilməz.** Vəsaitin qalan həcmi barəsində isə müştəri sərəncam vermək, hər hansı əməliyyat aparmaq ixtiyarına malik olur. **Hesab əməliyyatlarının dayandırılması formasında** isə hesab üzrə müştərinin hər hansı bir əməliyyat aparması tamamilə mümkün olmur. Bu forma hesab üzrə müştəri tərəfindən hər hansı məxaric əməliyyatının həyata keçirilməsinin tam kəsilməsini nəzərdə tutur.

Hesab əməliyyatlarının dayandırılması formasına **bank hesabının girovunu** misal göstərmək olar. Müasir dövriyyədə bu formadan istifadə edilməsini bəzi alimlər də tövsiyə edirlər¹.

Bank hesabının girovundan beynəlxalq bank praktikasında təminat üsullarından biri kimi istifadə edirlər. Özü də bu forma ingilis-sakson hüququnun təsiri altında meydana gəlmişdir. Təsadüfi deyildir ki, xarici banklar bank hesabına girovun predmeti olmaq qabiliyyəti «property», yeni mülkiyyətin bir növü kimi baxırlar. Qeyd etməliyə ki, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququna görə bank hesabı girovun predmeti kimi çıxış edə bilər. Belə ki, bizim ölkə qanunvericiliyi pul vəsaitinin girov qoyulmasına yol verir (MM-in 304-cü maddəsi). Buna görə də bizim bank praktikasında bank hesabının girov tətbiq edilə bilər. Məhkəmə praktikası isə bank hesabındakı pul vəsaitlərinin (nağdsız pul vəsaitinin) əşya kimi girov qoyulmasını qəbul etmir².

Müəlliflərdən S.V. Sarbaş «bank hesabı girovu» hüquqi konstruksiyasını və konsepsiyasını qəbul etmir. Müəllif göstərir ki, kredit alıb, onun qaytarılmasını təmin etmək üçün müştərinin öz bank hesabındakı pul vəsaitini girov qoymasında onun hansı marağı var? Müəllifin fikrincə, pulun birini «dondurub», digərini isə almağın mənası yoxdur.³ Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bank hesabındakı pul vəsaitini girov qoymaq neinki mümkündür, hətta bəzən o, zəruri olur. Belə ki, məsələn, müştəri müəyyən müddətə (məsələn, 3 il müddətinə və s.) əmanətə pul qoya bilər. Əmanətin qoyulmasından 2 il sonra ona pul lazım olur. Müştəri hər ay aldığı faizi banka qaytarmamaq (aldığı faizləri itirməmək üçün) üçün əmanəti bankdan götürmür; buna görə də o, əmanət girov qoyaraq bankdan kredit alır.

Bununla belə, vergi ödənilməsi barədə hüquqi şəxs vergi orqanına sənəd təqdim etmədikdə vergi orqanının ixtiyarı var ki, həmin şəxsin bankdakı hesabı üzrə əməliyyatların dayandırılması barədə qərar çıxarsın (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi). Bu, hesab əməliyyatlarının dayandırılması formasında hesaba dair sərəncam verilməsinin məhdudlaşdırılmasına ən yaxşı misaldır.

2. Hesabdakı pul vəsaitinin mübahisəsiz və ya akseptsiz qaydada silinməsi

Mübahisəsiz qaydada silinmə dedikdə hesabdakı pul vəsaitlərinin dövlət orqanlarının tələbi ilə dövlətin xeyrinə müştərinin sərəncamı olmadan köçürülməsi başa düşülür¹. Bu cür silinmə tələb edən tərəfin sərəncamı əsasında həyata keçirilir. İcra sənədləri və onlara bərabər tutulan sənədlər üzrə hesabdən silinməni mübahisəsiz qaydada silinməyə şamil etmək olmaz. Ona görə ki, bu cür sənədlərə ödəyici etiraz etməsi mümkündür və bu da öz növbəsində mübahisənin yaranması üçün əsas ola bilər. Pul vəsaitlərinin məhkəmə qərarı ilə hesabdən silinməsi də mübahisəsiz qaydada silinməyə aid edilə bilməz².

Mübahisəsiz qaydada silinmənin iki müxtəlif əsası var: müqavilə; qanunvericilik. **Müqavilə əsasında mübahisəsiz qaydada silinmə** hər hansı bir məhdudiyət olmadan tətbiq edilir. Lakin bu cür halda müştəri silinmə üçün bankın çəkdiyi xərcləri ödəyir. Müştəri həm də müqavilənin surətini banka göndərir.

Qanunvericilik əsasında mübahisəsiz qaydada silinmə odur ki, buna qanunda nəzərdə tutulduğu hallarda yol verilir. Bu əsas özü iki qrupa bölünür. **Birinci qrup silinmə səlahiyyətli dövlət orqanları** tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn, **vergi orqanları** ödənilməli məbləğlərin müəssisələrin hesablarından mübahisəsiz qaydada silinməsi üçün bank idarələrinə sərəncam vermək ixtiyarına malikdir. Bu, vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci qrup silinmə də qanunda nəzərdə tutulur; lakin o, müvafiq müqavilə əsasında həyata keçirilir. Bu cür halda qanun müqavilə iştirakçılarından birinə qarşı tərəfə münasibətdə mübahisəsiz qaydada silinmədən istifadə etmək hüququ verir. İkinci qrup silinməyə misal olaraq elektrik enerjisi üçün, rabitə müəssisələri tərəfindən göstərilən poçt, teleqraf və telefon xidmətləri üçün, habelə su təchizatı üçün ödənilməli olan pul vəsaitlərinin silinməsinə göstərmək olar.

Akseptsiz qaydada silinmə odur ki, o, iş görməyə (və ya görməyə), mal verməyə (və ya keyfiyyətsiz mal verməyə) görə ödənişin ödəyicinin razılığı olmadan həyata keçirilməsini müqavilə şərti kimi nəzərdə tutur. Məsələn, **müqavilə bağlanarkən ödəyici müqavilə üzrə kontragentinə (qarşı tərəfə) pul vəsaitini akseptsiz qaydada silməyə hüquq** verir. Belə silinmə üzərində «akseptsiz» qeydi yazılan ödəniş sənədləri əsasında həyata keçirilir. Akseptsiz qaydada silinmə hüququ müqavilənin məcburi elementi (şərti) kimi hüquqi aktla da müəyyən edilə bilər. Belə halda tərəflər həmin müqavilə şərtini dəyişə bilməzlər.

¹ Hüquq edeblyatında mübahisəsiz qaydada silinməyə qanun əsasında həyata keçirilən silinmə, akseptsiz qaydada silinməyə isə müqavilə əsasında (həm də üçüncü şəxslərin tələbi ilə) aparılan silinmə kimi anlayış verilir (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М. 1997, г. с.46; Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П. Гришвеева. М. 1999, с. 358; Сарбаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999, с. 105.

² Bax: Олейник О. Проблемы оснований бесспорного списания денежных средств // Закон 1995. №1, с. 97-99.

¹ Bax: Рубанов А. Залог и банковский счет в договорной практике // Хозяйство и право. 1997. №9.

² Постановление Президиума Высшего Арбитражного Суда РФ № 7965/95 от 2 июля 1996 г. // Вестник. Высшего Арбитражного Суда РФ. 1996. № 10, с. 68-69.

³ Bax: Сарбаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999, с.167-168.

3. Müştərinin vəzifələri

Bank hesabı müqaviləsi üzrə müştərinin daşdığı vəzifələrdən biri ondan ibarətdir ki, o, **hesab qaydalarına əməl etməyə borcludur**¹. Bank qaydaları Mərkəzi Bankın normativ aktlarında ifadə edilir.

Müştərinin daşdığı əmlak xarakterli vəzifələrdən biri onun **hesab əməliyyatlarının aparılmasına görə bankın xidmət haqqını ödəməsindən** ibarətdir (MM-in 961-ci maddəsi). Qanun bu vəzifənin icrası ilə əlaqədar yaxın vaxtlara kimi **bank xidmətinin əvəzsiz olması prezumpsiyasını** müəyyən edirdi. Belə ki, bank hesabı müqaviləsində yalnız nəzərdə tutulmuş hallarda müştəri hesab üzrə əməliyyatların aparılmasına bankın çəkdiyi xərcləri ödəyirdi. Əgər müqavilədə bu şərt nəzərdə tutulmazdysa, müştəri bank xidmətinin haqqını ödəməkdirdi. Lakin 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunla MM-ə dəyişiklik və əlavələr edilməsindən sonra «bank hesabı müqaviləsində nəzərdə tutulmuş hallarda müştərinin bank xidmətlərinin haqqını ödəməsi barədə göstəriş» MM-dən çıxarılmışdır. İndi müqavilədə göstərilməyə də müştəri bank xidmətlərinin haqqını bütün hallarda ödəməlidir. Bu isə o deməkdir ki, **bank xidmətləri həmişə əvəzlidir. Bank xidməti müştərinin hesabındakı pul vəsaiti ilə əməliyyatların aparılmasını, müştəriyə hesablaşma-kassa xidməti göstərilməsini ifadə edir, hesablaşma-kassa xidməti, birincisi, hesablaşma əməliyyatlarının aparılmasını deməkdir. Hesablaşma əməliyyatları aparmaq dedikdə, pul vəsaitləri ilə iş başa düşülür ki, həmin iş pul vəsaitlərini (nağdsız pulları) hesaba salmaq və köçürmək yolu ilə görülür. İkincisi, hesablaşma-kassa xidməti dedikdə, kassa işi başa düşülür ki, həmin iş nağd pulları qəbul etmək və vermək yolu ilə yerinə yetirilir. Bank xidmətinin ödənilməsi bank komissyonu (komissyon haqqı) adlanır**².

Bir qayda olaraq, bank xidmətinin haqqı hər bir əqd başa çatdıqdan sonra ödənilir. Ödəniş müştərinin hesabındakı pul vəsaitindən tutma yolu ilə və digər yollarla həyata keçirilə bilər. Bank hesabı müqaviləsində bank xidmətlərinin haqqının ödənilməsinin başqa qaydası da nəzərdə tutula bilər. Məsələn, tərəflər müqavilədə nəzərdə tutula bilər ki, ödəniş hər üç aydan bir (rübədə bir dəfə) həyata keçirilsin.

§ 4. Bank hesabı müqaviləsi üzrə məsuliyyət və müqavilənin xitam edilməsi

1. Müqavilə üzrə məsuliyyət

Bank hesabı müqaviləsi üzrə tərəflərin daşdığı **mülki-hüquqi məsuliyyət** qarşılıqlı xarakterə malikdir. Həm banka, həm də müştəriyə **mülki-hüquqi öhdə**

dəliyi icra etməməyə görə məsuliyyətin ümumi prinsipləri şamil edilir. **Bank təqsirdən asılı olaraq bütün hallarda mülki hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət daşıyır.** Qeyd etməliyə ki, bank sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən subyektdir. Sahibkar statusuna malik olmayan vətəndaşa da bank hesabı müqaviləsi üzrə öhdəliyini icra etmədikdə yalnız təqsiri olduqda məsuliyyət daşıyır.

Bank hesabı üzrə məsuliyyət mülki qanunvericiliklə xüsusi qaydada tənzimlənir. MM-in 966-cı maddəsi bank hesabı müqaviləsi üzrə məsuliyyət məsələsinin qaydaya salınmasına həsr edilmişdir. Müqavilənin imtiyazlı mövqeyə malik olan tərəfi kimi bankın məsuliyyətinin tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bank məsuliyyət daşıyır:

- birincisi, müştəriyə gələn pul vəsaitinin vaxtında hesaba salınmamasına görə;
- ikincisi, pul vəsaitini əsaslıq olaraq hesabdən sildiyyə görə;
- üçüncüsü, pul vəsaitlərinin hesabdən köçürülməsi və ya hesabdən verilməsi haqqında müştərinin göstərişlərini lazımcına yerinə yetirmədiyyə görə.

Göstərilən hesab əməliyyatlarının lazımcına aparılmaması üçün bank məsuliyyət daşıyır. Belə ki, bank MM-in 449-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada və miqdarda faizlər ödəməlidir. Məhkəmə praktikası və mülki hüquq nəzəriyyəsi həmin məsuliyyəti **qanuni dəbbə pulu formasına** aid edir¹. Müəlliflərdən V.V.Vitryanski göstərir ki, hesab əməliyyatlarının lazımcına aparılmaması üçün bank qanuni dəbbə pulu formasında məsuliyyət daşıyır². Faizlər hesab üzrə bəzində müvafiq əməliyyat lazımcına aparılmayan pul vəsaitinə görə ödənilir. Faizlərin miqdarı isə hesab əməliyyatının aparıldığı gün bank uçot dərəcəsi isə müəyyənləşdirilir. Bank uçot dərəcəsinə isə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı təyin edir.

Hesab əməliyyatlarının lazımcına aparılmaması üçün bankın dəbbə pulu formasında daşdığı məsuliyyət **əvəzləşdirmə** xarakterli daşıyır, yəni **əvəzləşdirmə dəbbə puludur**. Belə ki, müştəriyə dəyən zərər MM-in 449.1-ci maddəsinə əsasən ona çatması faizlərin məbləğindən, yəni dəbbə pulunun məbləğindən çox olarsa, onda müştəri bankdan həmin məbləğdən (dəbbə pulunun məbləğindən) çox olan hissədə zərərin övəzini ödəməyi tələb edə bilər (MM-in 449.3-cü maddəsi).

Bununla bərabər, tərəflərin ixtiyarı vardır ki, onlar bank hesabı müqaviləsində bu müqavilədən irəli gələn öhdəlikləri və vəzifələri yerinə yetirməməyə və

¹ бax: пункт 21. Постановления Пленума Верховного Суда РФ и Пленума Высшего Арбитражного Суда РФ от 8 октября 1998г. "О практике применения положений ГК РФ о процентах за пользование чужими денежными средствами" //Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. 1998. № 11. с.12; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997, с. 462; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 258; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 428; Новоселова Л.А. Проблемы гражданского правового регулирования расчетных отношений. М., 1997, с. 38; Сербаш С.В. Договор банковского счета М., 1999, с. 174.

² бax: Витрянский В. Проценты по денежному обязательству как форма ответственности // Хозяйство и право. 1997. №8, с. 71-72.

¹ Ədəbiyyatda bank hesabı müqaviləsi üzrə müştərinin vəzifəsi şərti olaraq iki qrupa bölünür: ləşkilati-formal vəzifələr; əmlak vəzifələri. Birinci qrup vəzifələr formal aspektlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur: bank qaydalarının gözlənilməsi; sənədlərin rəsmiləşdirilməsi; hesab barəsində sərəncam vermək hüququ olan şəxslərin səlahiyyətinin təsdiq edilməsi. Əmlak xarakterli vəzifələrə aiddir: hesabın kreditləşdirilməsi üzrə vəzifə; xərcin ödənilməsi üzrə vəzifə (bax: Сербаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999, с. 229-234).

² бax: Обязательственное право. Учебник. Часть 2 / Под ред. В.В. Залесского. М., 1998, с. 393.

ya lazımcına yerinə yetirməməyə görə (məsələn, hesab əməliyyatlarının aparılmasına bankın çəkdiyi xərclərin vaxtında ödənilməsinə görə, bank siri haqqında qaydanın pozulmasına görə, pul vəsaitindən bankın istifadə etməsi üçün faizlərin vaxtında verilməsinə görə və s.) mülki-hüquqi xarakterli sanksiyalar nəzərdə tutulur.

2. Bank hesabı müqaviləsinin ləğvi

Bank hesabı müqaviləsi həm ümumi əsaslarla, həm də xüsusi əsaslarla ləğv edilir. Bu müqavilənin ümumi əsasları ləğvi müqavilənin xitam edilməsi barədə ümumi qaydalarla (MM-in 20-ci fəslinin 4-cü paragrafına daxil olan 421-424-cü maddələr) tənzimlənir. Bank hesabı müqaviləsinin xüsusi əsaslarla ləğvi isə xüsusi qaydalarla nizamlanır (MM-in 969-cu maddəsi).

Bank hesabı müqaviləsinin xüsusi qaydada ləğvi birinci dərəcədir ki, qanun səviyyəsində tənzimlənir. Bu isə müqavilədə iştirak edən tərəflərin hüquqlarının daha effektiv müdafiə olunmasına şərait yaradır. Müqavilənin ləğv edilməsinin xüsusi qaydası və əsası ondan ibarətdir ki, müştəri özünün ərizəsi ilə vaxtından qabaq birtərəfli qaydada səbəbini izah etmədən istənilən vaxt müqaviləni xitam etmək ixtiyarına malikdir. Bu qayda imperativ xarakter daşıyır və tərəflərin sazişi (razılığı) ilə dəyişdirilə bilməz. Həmin qaydaya görə müştəri banka qabaqcadan xəbər vermədən müqaviləni poza bilər. Qüvvədə olan qanunvericilik müqaviləni pozmaqdan əvvəl müştərinin banka bu barədə məlumat verməyə borclu olması haqqında hər hansı bir tələb irəli sürmür¹. Ona görə də müqavilənin pozulması barədə qabaqcadan məlumat verilməməsi hər hansı bir hüquqi nəticəyə səbəb olmur.

Müştəridən fərqli olaraq bankın birtərəfli qaydada müqaviləni ləğv etməyə ixtiyarı çatmır. Bank yalnız məhkəmə qaydasında və özü də ancaq üç halda müqavilənin pozulmasını tələb edə bilər:

- birincisi, müştərinin hesabında saxlanan pul vəsaitlərinin məbləği bank qaydaları və ya müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş minimum miqdardan az olduqda, bu şərtlə ki, belə məbləğ bankın bu barədə xəbərdarlıq etdiyi gündən bir ay ərzində bərpa edilməmiş olsun;
- ikincisi, bir il ərzində həmin hesab üzrə əməliyyatlar aparılmadıqda, bu şərtlə ki, müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmasın.
- üçüncüsü, ciddi əsaslar olduqda, xüsusilə də sahibi bank hesabından qeyri-leqal məqsədlər üçün istifadə etdikdə (bu, sübut edilməlidir).

Bank hesabı müqaviləsinin ləğv edilməsi müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur. Hər şeydən əvvəl, müqavilənin ləğv edilməsi müştərinin hesabının bağlanması üçün əsasdır (MM-in 969.4-cü maddəsi). Hesab bağlanarkən həmin hesabdakı pul vəsaitinin qalığı müştəriyə verilir. Müştərinin sərəncamı və göstərişi olduqda hesabdakı pul vəsaitinin qalığı başqa hesaba köçürülür.

¹ Müəlliflərdən O.V. Muşinski göstərir ki, müştəri müqaviləni ləğv etməzdən əvvəl banka bu barədə məlumat verməyə borcludur (bax: Мушинский О.В. Основы гражданского права. Учебное пособие для студентов не юридических специальностей. М., 1995, с.158). Müştərinin bu cür vəzifəni icra etməyə borclu olması digər ədəbiyyatda da göstərilir (bax: Предпринимательское право Курс лекций / Под ред. Н.И. Клейна. М., 1993, с.397).

rüle bilər. Bunun üçün müştərinin yazılı formada ərizə yazması tələb olunur. Yazılan həmin ərizə alındığı gündən ən gec yeddi gün keçəndək hesabdakı pul vəsaitinin qalığı başqa hesaba köçürülür.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Агарков М.М. Основы банковского права. Учение о ценных бумагах. М., 1994.

Ефимова Л.Г. Банковское право: Учебное и практическое пособие М., 1994.

Ефимова Л. Правовые проблемы безналичных денег // Хозяйство и право. 1997. №1.

Журавлева Н.Ю. Проблемы применения к банкам ответственности за ненадлежащее совершения операции по счету // Дело и право. 1996. №5.

Рассказова Н. Договор банковского счета // Кодекс -info: Еженедельный обзор нового законодательства СПб, 1996. №7.

Новоселова Л.А. Взыскание денежных средств по решению суда // Законодательство. 1998. №4.

Правовое регулирование банковской деятельности / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1997.

Малева Е., Рыжков О. Договор конткоррента // Хозяйство и право. 1997. №10.

Максимова С.А. Правовой режим корреспондентских счетов //Дело и право. 1996. №4 с.45-46.

Сарбаш С.В. Договор банковского счета. М., 1999.

Терехов Е. Ответственность банков за нарушение правил совершения расчетных операций //Хозяйство и право. 1997. №1.

Обязательственное право. Учебник. Часть 2. /Под ред. В.В. Залесского. М., 1998.

Чубаров В.В. Договор банковского счета //Хозяйство и право. 1996. №2.

XXXVI FƏSİL VƏRƏSƏLİK MÜQAVİLƏSİ (VƏRƏSƏLİK HAQQINDA MÜQAVİLƏ)

§ 1. Vərəsəlik müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

1. Vərəsəlik müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sistemində tutduğu yer

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki-hüquqi müqavilələr sivilistika elminde müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir. Məsələn, **predmet (müqavilənin predmeti) kimi əsasla görə** Almaniya mülki hüquq doktrinasında mülki-hüquqi müqavilələr dörd növə bölünür¹. Həmin növlər bunlardan ibarətdir:

- öhdəlik müqavilələri;
- əşya müqavilələri;
- ailə-nigah müqavilələri;
- vərəsəlik müqavilələri.

Öhdəlik müqavilələri öhdəlik münasibətlərini (alqı-satqı, daşıma, kredit, borc, icarə, kirayə və digər münasibətləri) tənzimləyir. Alqı-satqı, daşıma, kredit, borc, icarə, kirayə və digər müqavilələr öhdəlik müqaviləsinin növləridir.

Əşya müqavilələri əşya münasibətlərini (mülkiyyət münasibətlərini; məhdud əşya münasibətlərini) tənzimləyir. Məsələn, daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun verilməsi barədə müqavilə əşya müqaviləsidir; həmin müqavilə AR MM-in 181-ci maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuşdur. Yeri gəlmişkən, göstərilən növ müqavilə Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 929-cu paragrafının 1-ci hissəsi ilə də tənzimlənir. Almaniya müəllifləri onu məhz əşya müqaviləsi hesab edirlər.

Ailə-nigah müqavilələri ailə və nigahla bağlı məsələləri nizama salır. Məsələn, nigah kontraktı bu növ müqavilələrə aiddir; nigah kontraktı Ailə Məcəlləsinə nəzərdə tutulmuşdur.

Nəhayət, **vərəsəlik müqavilələri** dedikdə, vərəsəlik münasibətlərini rəsmiləşdirən müqavilələr başa düşülür; bu növ müqavilələrin predmetini miras əmlakın vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçməsi təşkil edir. Məhz predmet məsələsi onları yuxarıda göstərilən müqavilə növlərindən fərqləndirməyə imkan verir.

Vərəsəlik müqaviləsi **əmlak əqdi** sayılır. Belə ki, əqdlər yönəldiyi hüquqi nəticədən asılı olaraq iki növə bölünür²: ailə əqdləri (məsələn, nigah bağlamaq əqdi); əmlak əqdləri (buraya aiddir: öhdəlik əqdi; əşya əqdi; vərəsəlik əqdi).

Vərəsəlik müqaviləsi həm də **ölüm halı üçün bağlanan əqddir**. Ölüm halı üçün bağlanan əqdə dedikdə, əqd subyektinin və ya əqd subyektlərindən birinin ölümündən sonra miras əmlakın vərəsələrə keçməsi prosesini tənzimləyən əqd başa düşülür. Bu növ əqd yalnız iki şərtə əməl olunanda etibarlı sa-

ylır və hüquqi nəticəyə səbəb olur: birincisi, əqd subyektinin ölməsi; ikincisi, xeyrinə əqd bağlanan şəxsin əqd subyektdən çox yaşaması, sağ qalması.

Ölüm halı üçün bağlanan əqdin özünün iki yanmnövü fərqləndirilir: birtərəfli əqd; müqavilə. Birtərəfli əqd dedikdə, vəsiyyət, müqavilə dedikdə isə, vərəsəlik müqaviləsi başa düşülür.

Vərəsəlik müqaviləsinin əsas məqsədi miras əmlakın vərəsəlik qaydasında vərəsələrə keçməsinin təmin etməkdən ibarətdir; mülki-hüquqi müqavilələr sırasından hər hansı biri belə məqsədə xidmət etmir. Buna görə də vərəsəlik müqaviləsi mülki-hüquqi müqavilələr sistemində müstəqil yer tutur. Başqa sözlə, **vərəsəlik müqaviləsi mülki-hüquqi müqavilələrin müstəqil növüdür**.

Bütün dünya ölkələrinin qanunvericiliyi vərəsəliyə çağırılmağın (vərəsəliyin) iki tür əsasını nəzərdə tutur: vəsiyyət; qanun (daha doğrusu, qanunda ifadə olunan göstəriş). Azərbaycan Respublikasının da mülki qanunvericiliyinə hər iki əsas məlumdur¹. Bununla bərabər, bəzi ölkələrin qanunvericiliyi vərəsəliyə çağırılmağın (vərəsəliyin) digər bir əsasını da tanıyır ki, həmin əsas vərəsəlik müqaviləsi deyildir². Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə vərəsəliyin belə əsası məlum deyil. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi vərəsəlik müqaviləsinin tənzimləmir. Bu, bizim ölkə ərazisində vərəsəlik müqaviləsindən istifadə olunmasına və onun tətbiq edilməsinə mane olurmu?

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq müqavilə **azadlığı prinsipindən** çıxış edir (MM-in 390-cı maddəsi). Həmin prinsipin bir neçə ifadə forması vardır. İfadə formalından biri ondan ibarətdir ki, şəxslər Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmayan, lakin ona zidd olmayan müqavilələr də bağlaya bilərlər (MM-in 390.1-ci maddəsi). Hesab edirik ki, vərəsəlik müqaviləsi bağlamaq Mülki Məcəlləyə zidd deyildir. Belə ki, Mülki Məcəllədə miras qoyan şəxsin öz sağlığında miras əmlak barəsində vərəsə təyin etməyə dair həmin şəxsə bağladığı müqavilənin etibarsız hesab edilməsi haqqında göstəriş yoxdur; Mülki Məcəllədə yalnız belə bir norma nəzərdə tutulmuşdur ki, sağ olan şəxsin miras əmlakı barəsində başqa şəxslərin bağladığı müqavilə etibarsızdır (MM-in 392.1-ci maddəsi). Məsələn, iki şəxs (vərəsə və hər hansı şəxs) öz aralarında sağ olan şəxsin miras əmlakının özgəninkləşdirilməsi (alqı-satqısı) barədə müqavilə bağlayırlar; bu müqavilə etibarsız hesab olunmalıdır.

İkinci tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə **ölüm halı üçün bağışlama** kimi müqavilə məlumdur; MM-in 670.2-ci maddəsində həmin müqavilə nəzərdə tutulmuşdur. Burada müəyyən olunmuşdur ki, ölüm halı üçün hədiyyə verən bağışlama müqaviləsi bağlaya bilər.

Ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi hədiyyə verənə və hədiyyə alan arasında bağlanan ehtiva əqddir ki, bu əqdə görə, hədiyyə alan həmin əqdə nəzərdə tutulan əmlakı yalnız hədiyyə verənin ölümündən sonra əvəzsiz əldə edir; hədiyyə verənin ölümünə kimi bağışlama həyata keçirilmir; ancaq hədiyyə verənin ölümündən sonra əmlak əvəzsiz olaraq hədiyyə alanın mülkiyyətinə ke-

¹ Daha etraflı: *Allahverdiyev Sabir*. Azərbaycan Respublikasının vərəsəlik hüququ. Bakı, 2004.

² *Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 670.*

¹ *Жалинский А., Рерихт А.* Введение в немецкое право. М., 2001, с. 375.

² *Энциклопедия Л. Курс Германского гражданского права. Том 1. Полутом 2. М., 1950, с.*

çir və bağışlama yerinə yetirilmə sayılır. Buna görə də ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi **şərt altında bağlanan əqdlərə** aid edilir. Əgər şərt mövcud olmazsa, hüquqi nəticə əmələ gəlir.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi özündə vərəsəliyin, o cümlədən vərəsəlik müqaviləsinin elementlərini birləşdirir¹. Doğrudan da həmin müqavilələr arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Digər tərəfdən, qanun müəyyən edir ki, ölüm halı üçün bağışlama müqaviləsi vərəsəlik hüququnun göstərişlərinə uyğun icra edilir (MM-in 670.2-ci maddəsi).

Deyilənlərə əsasən göstərə bilirik ki, Mülki Məcəllə tənzimləməyə də, Azərbaycan Respublikasında vərəsəlik müqaviləsinin bağlanması mümkündür; bu müqavilə növündən istifadə edilməsi hesab edirik ki, hüquqa zidd sayılmır. Amma mübahisə yaratmamaq və diskussiya doğurmamaq üçün vərəsəlik müqaviləsinin qanunvericilik qaydasında, Mülki Məcəllə səviyyəsində tənzimlənməsini vacib sayırıq. Bu məqsədlə Mülki Məcəllədə müvafiq normalar nəzərdə tutulmalıdır. Məsələyə bu cür yanaşma bəzi sivil və inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə (praktikasına) uyğun olardı.

2. Vərəsəlik müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi vərəsəlik müqaviləsinə nəzərdə tutmadığına və tənzimləmədiyinə görə ona təbii ki, leqal anlayış da vermirdi. Buna görə də həmin müqaviləyə elmi (doktrinal) tərif verməliyik. Tərif verməmişdən qabaq həmin müqavilənin mahiyyətini müəyyən edə bilərik. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, vərəsəlik müqaviləsi müfəssəl şəkildə yalnız iki ölkənin (Almaniyanın və İsveçrənin) mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir². Vərəsəlik müqaviləsi Macarıstan qanunvericiliyinə də məlumdur. Bu ölkənin Mülki Məcəlləsinin 655-658-ci paragrafları vərəsəlik müqaviləsinin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir³. Fransada vərəsəlik müqaviləsinin bəzi hallarda bağlanmasına yol verilir. Belə ki, həmin müqavilə növü yalnız ər-arvad arasında bağlana bilər; bu müqavilə ər-arvadın vərəsəlik hüququnu rəsmiləşdirir (Fransa MM-in 1389-cu maddəsi).

Ümumi hüquq (ingilis-amerikan hüququ) ölkələrinin qanunvericiliyi vərəsəlik müqaviləsinə tanımır; nə ABŞ, nə də İngiltərə qanunvericiliyində bu növ müqavilə nəzərdə tutulur.

Vərəsəlik müqaviləsi ona görə bağlanır ki, miras qoyanın əmlakı bu və ya digər şəxsə keçsin. Başqa sözlə, miras qoyan hər hansı şəxsə vərəsəlik müqaviləsinə onu vərəsə təyin etmək üçün bağlayır. Bunun əvəzində həmin şəxs öz üzərinə miras qoyanı saxlamağı və ya ona vaxtaşırı ödənişlər verməyi öhdəsinə götürür. Buna görə də vərəsəlik müqaviləsi vəsiyyət, birgə vəsiyyətnamə və qarşılıqlı vəsiyyət kimi miras əmlaka sərəncam etmək üsuludur.

Vərəsəlik müqaviləsinə görə bir tərəf (miras qoyan) digər şəxsi (vərəsəni) vərəsə təyin etməyi və müəyyən əmlakı ona verməyi, həmin şəxs isə bunun əvəzində miras qoyanı saxlamağı və ya miras qoyana vaxtaşırı

rı ödənişlər verməyi öhdəsinə götürür.

Vərəsəlik müqaviləsinin bağlanmış hesab edilməsi üçün miras əmlakın vərəsə təyin olunan şəxsə verilməsi tələb olunur. Bunun üçün tərəflərin razılığa gəlmələri kifayətdir. Məhz tərəflər razılıq əldə etdikləri andan vərəsəlik müqaviləsi bağlanmış hesab edilir; bu andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr əmələ gəlir. Buna görə də vərəsəlik müqaviləsi **konsensual müqavilədir**.

Vərəsəlik müqaviləsinə görə, şəxs vərəsə təyin olunmağın əvəzində miras qoyanı saxlayır və ya ona vaxtaşırı ödənişlər verir. Bu səbəbdən vərəsəlik müqaviləsi **əvəzli müqavilədir**. Bununla bərabər, vərəsəlik müqaviləsi həm də **əvəzsiz** ola bilər. Belə ki, əgər miras qoyan bu və ya digər şəxsi heç bir qarşılıqlı əvəz olmadan vərəsə təyin edərsə, bu kimi halda əvəzsiz vərəsəlik müqaviləsi bağlanır.

Vərəsəlik müqaviləsi öz hüquqi təbiətinə görə həm də **ikitərəfli (qarşılıqlı) müqavilədir**. Ona görə ki, hər iki tərəf vəzifə daşıyıcısı olub, hüquqlara malikdir. Miras qoyanın əsas vəzifəsi şəxsi vərəsə təyin etməkdən, qarşı tərəfin isə vəzifəsi isə miras qoyanı saxlamaq və ya ona vaxtaşırı ödənişlər verməkdən ibarətdir. Özünün vərəsə təyin olunmasını tələb etmək onun əsas hüququdur. Miras qoyanın isə əsas hüququ vaxtaşırı ödənişlər və yardım almaqdan ibarətdir.

§ 2. Vərəsəlik müqaviləsinin elementləri

1. Vərəsəlik müqaviləsinin tərəfləri

Vərəsəlik müqaviləsinin bağlanması iki tərəf iştirak edir: miras qoyan; vərəsə təyin olunan şəxs. Müqavilə də onları iradəsinə ifadə edir. Ona görə də vərəsəlik müqaviləsi əqdlərin təsnifi baxımından **ikitərəfli əqddir**. Belə ki, vərəsəlik müqaviləsinin bağlanması üçün həm miras qoyanın, həm də vərəsə təyin olunan şəxsin, yəni hər iki tərəfin iradə ifadəsi tələb edilir. Bu xüsusiyyəti ilə vərəsəlik müqaviləsi vəsiyyətnamədən (vəsiyyətdən) fərqlənir. Belə ki, vəsiyyətnamə birtərəfli əqddir; onun bağlanması üçün yalnız bir tərəfin – miras qoyanın iradə ifadəsi kifayətdir. Birtərəfli əqd olduğu üçün miras qoyan birtərəfli qaydada vəsiyyətnaməni ləğv edə bilər; bu zaman vəsiyyət olunan şəxsin (vəsiyyətnamə üzrə vərəsənin) razılığı tələb olunmur.

Vərəsəlik müqaviləsinə isə bundan fərqli olaraq **birtərəfli qaydada ləğv etmək mümkün deyil**; bundan ötrü hər iki tərəfin razılığı tələb olunur. Vərəsəlik müqaviləsi kimi hüquqi vasitədən çox vaxt məhz ona görə istifadə olunur ki, vəsiyyət sərəncamının sonradan dayandırılması imkanı məhdudlaşdırılsın, yəni mümkün olmasın.

Vəsiyyətnamə vərəsəlik müqaviləsindən həm də bununla fərqlənir ki, o, yalnız miras qoyanın öldüyü andan qüvvəyə minir, hüquq və vəzifə əmələ gətirir. Vərəsəlik müqaviləsi isə, bir qayda olaraq, bağlandığı andan, yəni tərəflər razılığa gəldikləri andan (müqavilə sənədini imzaladığı andan) qüvvəyə minir, müvafiq hüquq və vəzifələr müəyyənləşdirir.

Miras qoyan qismində vərəsəlik müqaviləsində yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Vərəsə təyin olunan şəxs rolunda isə həm fiziki şəxslərin, həm bələdiyyələrin, həm dövlətin, həm də hüquqi şəxslərin bu müqavilənin bağlanması iştirak etmələri mümkündür. Həm qanun üzrə vərəsəlik sırasına daxil

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 469.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. Р.Л. Нерышкина. М., 1984, с. 283.

³ Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 533.

olan şəxslər, həm də daxil olmayan şəxslər vərəsəlik müqaviləsinin tərəfi ola bilərlər.

2. Vərəsəlik müqaviləsinin digər elementləri

Predmeti vərəsəlik müqaviləsinin mühüm şərtlə sayılır. Buna görə də əgər predmet barədə tərəflər razılığa gəlməzlərsə, onda müqavilə bağlanmış sayılır. Vərəsə təyin etmək, başqa sözlə, miras əmlakın verilməsini təmin etmək vərəsəlik müqaviləsinin predmetini təşkil edir.

Qeyd etməliyə ki, vərəsəlik müqaviləsi miras qoyanın əmlakını onun ölmündən sonra vərəsənin əldə etməsinə imkan verir. Miras qoyan həmin müqaviləyə istənilən sərəncam daxil edə bilər. Almaniyə Mülki Qanunnaməsi vərəsəlik müqaviləsi ilə edilməsi mümkün olan sərəncamların dəqiq siyahısını verir (2276-cı paragraf): vərəsə təyin etmək; vəsiyyət tapşırığı; vəsiyyət həvalətməsi. Macarıstan Mülki Məcəlləsi isə bundan fərqli olaraq edilməsi mümkün olan sərəncamlar barədə hər hansı siyahı vermir. Ona görə də miras qoyan vərəsəlik müqaviləsinin köməyi ilə istənilən sərəncamı edə bilər.

Vərəsəlik müqaviləsi həmişə yazılı formada bağlanır. Ona görə ki, bu müqavilənin həll etdiyi əsas və başlıca məsələ vərəsə təyin etməkdən ibarətdir; vərəsə təyin etmək məsələsi isə yalnız yazılı şəkildə həll oluna bilər. Bu səbəbdən vərəsəlik hüququnu tənzimləyən ayn-ayn ölkələrin qanunvericiliyi həmin müqavilə üçün yazılı forma nəzərdə tutur. Məsələn, Macarıstan MM-ə görə vərəsəlik müqaviləsi yazılı formada bağlanır². Almaniyə və İsveçrə qanunvericiliyi isə müəyyən edir ki, vərəsəlik müqaviləsi dövlət tərəfindən xüsusi olaraq səlahiyyət verilmiş şəxslərin, bir qayda olaraq, notariusların iştirakı ilə bağlanmalıdır (Almaniyə MQ-nin 2276-cı paragrafı; İsveçrə MM-in 512-ci maddəsi)³. Müqavilənin bağlanması prosesində notariusun iştirak etməsi praktiki olaraq onun etibarlı olması barədə şübhəni aradan qaldırır, müqavilənin məmunnun tərəflərin iradəsinə və qanuna uyğun gəlməsini təmin edir.

Deyənləri nəzərə alaraq qeyd etməliyə ki, vərəsəlik müqaviləsi münasib və əlverişli hüquqi vasitədir. Buna görə də həmin müqavilənin Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmasını məqsədə uyğun hesab edirik.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Германское право. Гражданское Уложение. М., 1996.

Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999.

Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005.

Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961.

Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв.ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984.

¹ Германское право. Гражданское Уложение. М., 1996.

² Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 533.

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 574, с. 578.

XXXVII FƏSİL HESABLAŞMA ÖHDƏLİKLƏRİ

§ 1. Hesablaşma öhdəliklərinin anlayışı, xüsusiyyətləri və əsas cəhətləri

1. Hesablaşma öhdəliklərinin anlayışı

Hesablaşma hüquq münasibəti mülki hüquq münasibətinin bir növüdür. Bu münasibətlər ödəyicinin, yəni pul ödəyən şəxsin hərəkətlərindən əmələ gəlir. Həmin hərəkətlər başqa şəxsə, yəni ödənişi alana pul verilməsinə, başqa sözlə, ödənişin həyata keçirilməsinə yönəlir. Ödənişin həyata keçirilməsi əsaslan isə müxtəlif ola bilər: satılmış əmlakın qiymətinin ödənilməsi (məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə); göstərilən xidmətə görə xidmət haqqının ödənilməsi (məsələn, turist xidməti göstərilməsi üzrə); görülən işə görə işin haqqının ödənilməsi (məsələn, podrat müqaviləsi üzrə ev tikintisi) və s.

Hesablaşma hüquq münasibətləri iki subyektlər arasında əmələ gəlir. Bu subyektlər hər hansı öhdəliklə bağlı olaraq bir-biri ilə əlaqəyə girirlər. Məsələn, iki subyektlər alqı-satqı, daşıma və s. müqavilələrlə əlaqədar bir-biri ilə münasibətə daxil ola bilərlər. Bu müqavilələrə əsasən ödəyici həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulan müddətdə alıcıya (yəni ödəniş alana, pul alan şəxsə) müəyyən pul məbləği verməyə borclu olur. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcı (pul ödəyicisi) satıcıya (pul alana) müəyyən məbləğdə pul ödəyir; daşıma müqaviləsi üzrə sərmişin (pul ödəyicisi) daşıyıcıya (pul alana) pul formasında daşıma haqqı verir və s.

Hesablaşma hüquq münasibətlərinin hüquqi təbiəti və mahiyyəti barədə müəlliflərin fikirləri bəzi hallarda üst-üstə düşür. Bu onunla izah olunur ki, mülki qanunvericilik hesablaşma hüquq münasibətinə legal anlayış vermir. Buna görə də hesablaşma hüquq münasibətinin müstəqil xarakterə malik olub-olmaması müəlliflərin arasında fikir ayrılığının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ədəbiyyatda hesablaşma münasibətlərinin müstəqil olması barədə dəfələrlə fikir söylənilmişdir¹. Bu mövqə ilə razılaşmayan müəlliflərə də rast gəlmək olur².

Hesablaşma hüquq münasibətləri bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Ən birinci xüsusiyyətə ondan ibarətdir ki, hesablaşma hüquq münasibətləri müqavilə hüquq münasibətlərinin konkret növü olub, hüquq müstəqilliyinə malikdir. Lakin hesablaşma münasibətləri əsas müqavilə öhdəlikləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, alqı-satqı, icarə, podrat və digər əvəzli mülki-hüquqi müqavilələr üzrə əsas vəzifənin (əmlakın verilməsi, iş görülməsi, xidmət göstərilməsi və s. kimi vəzifənin) icrası müqabilində ödənişin həyata keçirilməsi və

¹ Вах: Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Отдельные виды обязательств. Л., 1961, с. 350; Советское гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. В.Т. Смирнова, Ю.К. Толстого, А.К.Юрченко. Л., 1982, с.231.

² Вах: Хозяйственное право. Том 2 / Под ред. В.С.Мартенянова. М., 1994, с.272-276 (Автор главы - Л.Г.Ефимова).

zifəsinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olaraq bu cür münasibətlər əmələ gəlir. Ödənişin həyata keçirilməsi isə alqı-satqı, icarə, podrat və digər əvəzli müqavilələrin çərçivəsindən və hüdüdlərindən kənara çıxır və xüsusi qaydalar əsasında inkişaf edən hesablama adlı mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olur. Bu münasibətlər əsasən **müştəri ilə maliyyə-kredit vasitəçisinin** (bank və digər kredit təşkilatının) arasında əmələ gəlir. Belə ki, müasir dünyada hesablamağın əksəriyyəti nağdsız qaydada maliyyə-kredit vasitəçilərinin köməkliyi ilə nağdsız hesablamağın müxtəlif formasından (inkassodan, akkreditivdən, çekdən, ödəniş tapşırığından və s.) istifadə etməklə həyata keçirilir.

Bununla belə, **hesablama münasibətləri bank və digər kredit təşkilatının iştirakı olmadan da yarana bilər**. Məsələn, hesablama nağd pulun verilməsi yolu ilə həyata keçirildikdə və yaxud bir şəxs tərəfindən alınmış mala görə digər şəxsə veksel verildikdə həmin münasibətlərdə bank və digər kredit təşkilatı çıxış etmir.

Bununla bərabər, hesablama münasibətləri təkcə mülki-hüquqi əqdələrin (müqavilələrin), yeni alqı-satqı, daşıma, podrat, icarə və s. əvəzli müqavilələrin lazımlıca icra edilməsi ilə bağlı olaraq əmələ gəlir. Belə ki, bu növ münasibətlər məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi (məsələn, hüquq pozuntusu törədən şəxsin cərimə ödəməsi və s.), əsassız əldə edilmiş pulun geri qaytarılması gedişində (məsələn, satılmış malın pulunu səhvən iki dəfə alan satıcının pulu qaytarması nəticəsində və s.) və digər hallarda da yarana bilər.

Bu bir daha onu göstərir ki, **hesablama hüquq münasibətləri yalnız bankla müştəri arasında əmələ gəlir və hüquqi cəhətdən müstəqildir**. Lakin **hesablama münasibətləri mütləq müstəqil iqtisadi rol oynadır**. Belə ki, bu cür münasibətlər hüquqi baxımdan müstəqil olsa da iqtisadi cəhətdən **yardımcı funksiya yerinə yetirir**. Qeyd etməliyə ki, hesablama münasibətləri əmtəə-mal mübadiləsinə müşayiət edir və ona xidmət göstərir. Bu hüquqi formanın köməyi ilə mülki (əmlak) dövriyyənin əvəzli və ekvivalentli olması təmin edilir. Belə ki, əsas mülki-hüquqi müqavilələr (alqı-satqı, icarə, daşıma, podrat və s.) üzrə əmtəənin hərəkəti və mübadiləsi müəyyən pul məbləğinin bir şəxsdən digərinə verilməsi ilə müşayiət edilir. Həmin pul məbləğinin verilməsi ilə bağlı olaraq hüquqi cəhətdən müstəqil hesablama münasibətləri yaranır.

Hesablama hüquq münasibətlərinin **ikinci əsas xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər **öhdəlik formasında** əmələ gəlir. Odur ki, hesablama hüquq münasibətinə hesablama öhdəlik münasibəti və ya sadəcə olaraq **hesablama öhdəliyi** deyilir. Bu öhdəlikdə iki tərəf iştirak edir: ödəyici; pulu alan. Ödəyici kimi çıxış edən tərəfin əsas vəzifəsi pulu ödəməkdən ibarətdir. Pul alan tərəf isə ödənişin həyata keçirilməsini tələb etmək hüququna malik olan şəxsdir. Buna görə hesablama öhdəliyində ödəyici borclu şəxs, pul alan isə kreditör hesab edilir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, hesablama öhdəlikləri hüquqi cəhətdən müstəqil olaraq mövcuddur. Bu öhdəlikləri aksessor, yeni əlavə, törəmə öhdəliklər növünə şamil etmək olmaz. Hesablama öhdəlikləri əsas öhdəliklərlə (alqı-satqı, podrat, icarə, daşıma və s. öhdəliklərlə) nə qədər sıx əlaqədə olsa da,

qanun bu öhdəlikləri müstəqil mülki-hüquqi öhdəliklər kimi tanıyır və qəbul edir. Təsədüfi deyildir ki, hesablama öhdəlikləri pul-kredit xarakterli xidmət göstərməsi öhdəliklərinin bir növüdür.

Üçüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hesablama öhdəliyi əmlak (mülki) dövriyyəsində xüsusi rol oynayan **pul öhdəliyidir**¹. Bu növ öhdəliklərin **obektini** həm nağd, həm nağdsız pulları ödənilməsi üzrə hərəkətlər, **predmetini** isə xüsusi əmtəə kimi çıxış edən pul təşkil edir. Pul öhdəliyi olan hesablama öhdəliyi **həm əvəzli müqavilələrdən** (alqı-satqı, podrat, daşıma və s. müqavilələrdən), **həm də qeyri-qanuni hərəkətlərdən** (vurulmuş ziyanın ödənilməsindən, əsassız olaraq əldə edilmiş pul vəsaitlərinin qaytarılmasından) əmələ gəlir.

Dördüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hesablama öhdəliyi **kommerciya xarakterli əvəzli müqavilələrin elementli** kimi çıxış edir. Bu element müqavilənin bağlanmasında iştirak edən tərəflərdən birinin digər tərəfə müəyyən pul məbləği verməsindən ibarətdir.

Bəşinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hesablama öhdəlikləri bank hesabı müqaviləsi üzrə **müştəri ilə bank arasında həyata keçirilən əməliyyatdır**. Bu əməliyyat müştəriyə gələn pul vəsaitinin hesabına salınmağını və hesabdan silinməyini əhatə edir.

Altıncı xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hesablama öhdəliyi pul dövriyyəsini və ya pulun hərəkətini ifadə edən hüquqi formadır. Pul dövriyyəsi isə konstitusiyaya, maliyyə və inzibati hüquq normaları ilə tənzimlənir. Buna görə də hesablama öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə təkcə mülki hüquq normaları yox, həm də maliyyə-valyuta qanunvericiliyinin göstərişləri təsir göstərir. Belə təsəvvür yaranır ki, həmin öhdəliklərin qaydada salınması mühüm dərəcədə dövlət pul-kredit siyasəti, büdcənin formalaşması və verginin verilməsi ilə sıx surətdə bağlıdır.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq hesablama öhdəliyinə anlayış verə bilərik. **Hesablama öhdəliyi** **ələ bir mülki hüquq münasibətidir ki, bu münasibət əmlakın verilməsi, iş görülməsi və xidmət göstərilməsi üçün və ya digər esaslara görə ödənişin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq mülki-hüquqi öhdəliyin subyektləri ilə kredit təşkilatı arasında, müəyyən hallarda isə həmin subyektlərin öz aralarında əmələ gəlir**.

2. Hesablama öhdəliklərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsi

Hesablama öhdəliklərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsinin əsas mənbəyi **Mülki Məcəllədir**. MM-in 53-cü fəslinə daxil olan 971-986-cı maddələr hesablama öhdəliklərinin hüquqi qaydaya salınmasına toxunur. Əvvəlki köhnə mülki qanunvericilikdən fərqli olaraq yeni MM hesablama öhdəliklərinin tənzimlənməsinə xüsusi yer verir.

Hesablama münasibətlərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının qanunları** mühüm rol oynayır. Xüsusən, **«Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» qanununun (10.12.2004), «Banklar haqqında» qanununun (16.01.2004)** hesablama münasibətlərinin nizama salınmasında

¹ Бак: Луцк Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве М., 1999.

da böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin qanunlarda hesablaşma öhdəliklərinə aid olan prinsiplə əhəmiyyətli müddəalar ifadə edilmişdir.

«**Valyuta tənzimi haqqında**» qanun (21.X.1994) ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan və xarici valyutada ödəniş sənədlərindən istifadə edilməsi, beynəlxalq pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi, malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə hesablaşmaların yerinə yetirilməsi üçün xarici valyutalann Azərbaycan Respublikasında köçürülməsinə və digər məsələlərə aid qaydalar müəyyən edir. Qanunda valyuta əməliyyatlarının, o cümlədən xarici valyutada hesablaşma münasibətlərinin həyata keçirilməsi prinsipləri və qaydalar barədə mühüm əhəmiyyətə malik olan göstərişlər ifadə edilmişdir.

Hesablaşma münasibətləri qiymətli kağızların döviyyəsi ilə çox vaxt bağlı olur. Həm də qiymətli kağızların növləri olan çeklər, vekseller və orderlər ödəniş sənədləri hesab edilir. Başqa sözlə desək, orderlər, çeklər və vekseller ödəniş qiymətli kağızlarıdır (MM-in 997.3-cü maddəsi). Buna görə də «**Qiymətli kağızlar haqqında**» qanunu hesablaşma münasibətlərinin mülki-hüquqi tənzimləmə mənbələrinə daxil etmək olar.

Hesablaşma öhdəliklərinin icrası nəticəsində həmin öhdəliklərin subyektlərinə **maliyyə və pul-kredit xarakterli xidmət** göstərilir. Əgər bu xidmətdən şəxsi tələbatını ödəmək, mənfəət əldə etməmək məqsədi ilə istehlakçı vətənda istifadə edərsə, onda yaranmış hesablaşma münasibətlərinin tənzimləməsinə «**İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında**» qanun tətbiq edilə bilər.

Hesablaşma münasibətlərinə aid bəzi məsələlər **Prezident fərmanları və Nazirlər Kabinetinin qərarları** ilə də qaydaya salına bilər. Həmin qanunqüvvəli aktların əsas məqsədi iqtisadiyyatda hesablaşmanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan, ödəniş sahəsində böhranı aradan qaldırmaqdan, hesablaşma münasibətlərini təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Hesablaşma münasibətlərinin nizama salınmasında **Mərkəzi Bankın normativ aktları** olduqca mühüm rol oynayır. Belə ki, hesablaşmaların aparılması və ödəmə sisteminin sabit işləməsi üçün şərait yaratmaq, valyuta tənzimləməsinə həyata keçirmək, xarici dövlətlərlə hesablaşmaların aparılması qaydasını müəyyənləşdirmək Mərkəzi Bankın əsas funksiyalarından biridir. Bununla bərabər, Mərkəzi Bank nağıdsız hesablaşmaların aparılması şərtlərini, formalarını və qaydalarını müəyyənləşdirən orqan kimi Azərbaycan Respublikasında hesablaşma, o cümlədən klirinq (qarşılıqlı hesablaşma) sistemlərinin təşkilini əlaqələndirir və tənzimləyir. Bank fəaliyyəti sferasında, o cümlədən hesablaşma sahəsində münasibətləri tənzimləmək üçün Mərkəzi Bankın ixtiyarı vardır ki, **normativ aktlar qəbul etsin**. Bu, onun funksiyalarından biridir. Bununla belə, ödəmə (hesablaşma) sisteminin sabit işləməsi üçün şərait yaratmaq Mərkəzi Bankın əsas vəzifələrindən biridir. Bu vəzifəni icra etmək üçün Mərkəzi Bank hesablaşma münasibətlərinin və ödəniş məsələlərinin tənzimləməsinə aid normativ aktlar qəbul edir. Xüsusən, Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiq edilən **nağıdsız hesablaşmalar haqqında sənədin** hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsində rolu böyükdür. Bu sənəd «**Azərbaycan Respublikasında nağıdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında Təlimat**» adlanır. Həmin Təlimat Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin 19 sentyabr 2002-ci il

tarixli 22 sayılı protokol qərar ilə təsdiq edilmişdir.

Bank praktikası və işgüzar bank adətlərinin (qaydalarının) hesablaşma münasibətlərinin nizama salınmasında müəyyən rolu vardır. Onlar həm daxili, həm də beynəlxalq (xarici) münasibətlər sahəsinə aid ola bilər.

Bank praktikası və qaydaların (adətlərinin) əksəriyyəti Beynəlxalq Ticarət Palatası kimi beynəlxalq təşkilat tərəfindən bəyənilmişdir. Bu təşkilatın işləyib hazırladığı iki sənəd mühüm əhəmiyyət kəsb edir: **Inkasso üzrə unifikasiya Adətləri¹**; **sənədi akkreditiv üçün unifikasiya edilmiş Qayda və Adətlər²**. Bu iki sənəd hesablaşmanın həyata keçirilməsinin dünya standartlarına cavab verir və onlara uyğundur. Lakin göstərilən sənədlər məcburi normalar ifadə etməyərək **tövsiyyə xarakterinə** malikdir. Bu onu ifadə edir ki, beynəlxalq bank praktikası və qaydalar xarici iqtisadi münasibətlərin iştirakçıları tərəfindən könüllü surətdə icra edilir.

Hesablaşmanın ayrı-ayrı məsələləri **beynəlxalq müqavilələrlə** də qaydaya salına bilər. Bu müqavilələr yalnız o vaxt hesablaşmanın mülki-hüquqi tənzimləmə mənbəyinə daxil olur ki, həmin sənədlər müəyyən dövlət tərəfindən imzalanmış və ratifikasiya olunsun. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində hesablaşmanın nizama salınması beynəlxalq müqavilələrə aid edilir; veksəl hüququnun unifikasiyası edilmiş barədə 1930-cu il Cenevrə konvensiyası; köçürmə və sadə veksəl barədə kolliziya məsələlərinin həlli barədə 1930-cu il Cenevrə konvensiyası; 1931-ci il Cenevrə çek konvensiyası; 1988-ci Beynəlxalq çeklər haqqında konvensiya³.

§ 2. Mülki dövriyyənin iştirakçıları arasında hesablaşmaların qaydası və formaları

1. Hesablaşma qaydaları (növləri)

Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülki-hüquqi öhdəliklərin subyektləri arasında hesablaşmalar **iki qayda**da həyata keçirilir: nağıd qayda və nağıdsız qayda hesablaşma. Bunlara **hesablaşmanın növləri** deyilir. Bu və ya digər qaydanın tətbiqi hesablaşma münasibətlərində iştirak edənlərin **subyekt tərkibindən və statusundan** asılıdır.

Nağıd qaydada hesablaşma dedikdə nağıd pulun (kağız pulun və ya metal pulun) iştirakı ilə aparılan, başqa sözlə, pul nişanlarından istifadə etməklə həyata keçirilən hesablaşma növü başa düşülür. Bu cür hesablaşma ödəniş nağıd pullarla həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Nağıd pullarla hesablaşma ödəyici ilə alıcı arasında bankın iştirakı olmadan aparılır.

Azərbaycan Respublikasının pul vahidi **manatdır** (Konstitusiyanın 19-cü maddəsinin 1-ci bəndi). Bir manat yüz qəpikdən ibarətdir. Manat kağız pulla, qəpik isə metal pulla ifadə edilir. Həm kağız pul, həm də metal pul Azərbaycan Respublikasının ərazisində **qanuni ödəniş vasitəsi** hesab edilir. Kağız və

¹ bax: Публикация Международной Торговой Палаты, № 322; Международное частное право. Сборник нормативных документов / Сост. Н.Ю. Ерпылева. М., 1994.

² bax: Банковский бюллетень. М., 1994, №13-14.

³ Göstərilən sənədlərin tam mətni ilə tanış olmaq üçün bax: Международное частное право. Сборник нормативных документов / Сост. Н.Ю. Ерпылева. М., 1994.

metal pulun emissiyası üçün müstəsna hüquq Mərkəzi Banka məxsusdur. Mərkəzi Bank, eyni zamanda, onların tədaviülünün və tədaviülden çıxarılmasının təşkilii qaydasının müəyyənləşdirilməsi üçün müstəsna hüquqa malikdir. Kağız və metal pul Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hər növ ödəniş zamanı hesablara, əmanətlərə keçirilir və barat üçün nominal dəyəri üzrə qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu respublikanın ərazisində manatdan başqa digər pul vahidlərini ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsini yasaqlayır. Bununla belə, Mərkəzi Bankın razılığı və icazəsi ilə bəzi subyektlər xarici valyuta ilə ödənişlər həyata keçirə bilərlər («Valyuta tənzimi haqqında» qanunun 13-cü maddəsi).

Bələliklə, nağd qaydada hesablaşma borclu şəxsin pulu kreditora «natura» formasında, yəni kağız pul və metal pul formasında verməsini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bu hesablaşma növü sahibkar statusu olmayan vətəndaşlar arasında hesablaşmalar zamanı tətbiq edilir. Belə ki, fiziki şəxslərin iştirakı ilə hesablaşmalar, əgər onlann sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı deyilsə, nağd pullarla aparılır (MM-in 971.1-ci maddəsi). Bu halda nağd pulla həyata keçirilən hesablaşmanın miqdan hər hansı məbləğlə məhdudlaşdırılır. Bu onu ifadə edir ki, sahibkar statusu olmayan vətəndaşlar istənilən məbləğdə nağd pulla ödəniş həyata keçirə bilərlər. Bununla belə, hüquqi şəxslər arasında, habelə sahibkar statuslu fiziki şəxslər arasında hesablaşmalar nağd pulla həyata keçirilə bilər, bu şərtlə ki, qanunvericilikdə ayn qayda nəzərdə tutulmasın.

Azərbaycan Respublikasında nağd pulun emissiyasını həyata keçirmək və tədaviülünü təşkil etmək Mərkəzi Bankın əsas vəzifələrindən biri sayılır. Bu vəzifəni icra etmək üçün Mərkəzi Bank sıra funksiyalar yerinə yetirir: kağız və metal pulun istehsalının təşkilini, saxlanması, ehtiyat fondlarının yaradılmasını təmin edir, iqtisadiyyatı kağız və metal pulla təchiz edir: kredit təşkilatları üçün nağd pulun saxlanması qaydasını müəyyənləşdirir; pul nişanlarının ödəmə qabiliyyətsizliyi əlamətlərini, zədəlanmış kağız və metal pulun dəyişdirilməsi qaydasını müəyyənləşdirir və s.

Hesablaşmanın ikinci növü nağdsız hesablaşmadır. Nağdsız hesablaşma dedikdə nağd pulun iştirakı olmadan aparılan, başqa sözlə, pul nişanlarından istifadə etmədən həyata keçirilən hesablaşma növü başa düşülür. Nağdsız hesablaşma odur ki, bu hesablaşma kağız və metal pullardan istifadə edilmədən hesablaşma-ödəniş sənədləri vasitəsi ilə həyata keçirilir (Nağdsız hesablaşmaların aparılması barədə təlimat). Bu növ hesablaşmalardan hüquqi şəxslər arasında, sahibkar statuslu fiziki şəxslər arasında ödənişlərin həyata keçirilməsində istifadə edilir. Belə ki, bir qayda olaraq, hüquqi şəxslər arasında hesablaşmalar, habelə fiziki şəxslərin iştirakı ilə aparılır və onlann sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirilməsi ilə bağlı olan hesablaşmalar nağdsız qaydada icra edilir. Bununla belə, sahibkar statusuna malik olmayan fiziki şəxslər arasında hesablaşmaların da nağdsız qaydada aparılması istisna edilmir.

Nağdsız hesablaşmalar kredit təşkilatları (banklar və bank olmayan digər kredit təşkilatları) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bunun üçün həmin kredit təşkilatları

tında müvafiq hesab açılır. Həmin hesab hesablaşmanın aparılmasını, yeni nağdsız pulun hesaba salınmasını və hesabdan silinməsinə təmin edən xüsusi iqtisadi konstruksiya kimi çıxış edir. Bu cür hesablaşma münasibətlərində, bir qayda olaraq, dörd kateqoriya subyekt iştirak edir: **ödəyici (tədiyyəçi)**; ödəyicinin sahib olduğu hesabın açıldığı bank (inkassasiya edən **emitent bankı**); alıcı; alıcının sahib olduğu hesabın açıldığı bank (icra edən **remitent bankı**). Nağdsız hesablaşma da ödəyicinin bank hesabından pul vəsaitini alıcının (ödəniş alan şəxsin) bank hesabına köçürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Nağd pul (pul nişanları, yəni kağız və metal pullar) nağd hesablaşma üçün, nağdsız pul (pul vəsaiti) isə nağdsız hesablaşma üçün istifadə olunur.

Bələliklə, nağdsız hesablaşmalar bank hesabındakı pul vəsaitindən istifadə etməklə həyata keçirilir. Müasir dövrdə pul əsasən nağdsız hesablaşma qaydasında dövr edir.

Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydalarını və şərtlərini Mərkəzi Bank müəyyən edir. Nağdsız hesablaşmaların təşkilii onun əsas vəzifələrindən biridir. Mərkəzi Bank həm də kredit təşkilatları arasında hesablaşmaların təşkil edir. O, bu cür hesablaşmaların kredit təşkilatlarının açıqlanan müxbir hesabları vasitəsilə həyata keçirir. Həmin hesablar Mərkəzi Bankda açılır. Kredit təşkilatları arasında hesablaşmaların təşkil etmək üçün Mərkəzi Bank digər üsullar da müəyyən edə bilər.

Mərkəzi Bank banklar arasında hesablaşmaların qaydaya salmaq üçün müvafiq sənəd qəbul etmişdir¹; həmin sənəd Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar arasında milli valyutada hesablaşmaların tənzimləyir.

2. Nağdsız hesablaşmanın formaları

Nağdsız hesablaşmalar müəyyən bir formada həyata keçirilir və aparılır. **Nağdsız hesablaşmaların forması** dedikdə ödəyicinin bank hesabındakı pul vəsaitindən istifadə edilməklə pul öhdəliyinin icra edilməsi qaydası və üsulu başa düşülür. Başqa sözlə desək, əmlakın verilməsi, xidmət göstərilməsi, iş görülməsi və s. üzrə mülki-hüquqi əqdərin (alqı-satqı, dağıma, podrat və s. müqavilələrin) bağlanması üçün iştirak edən tərəflər hesablaşma formalarından birini seçmək ixtiyarına malikdirlər. Onlann hüququ vardır ki, seçdikləri hesablaşma formasını şərt kimi müqavilədə nəzərdə tutsunlar (MM-in 972.2-ci maddəsi). Tərəflərin hesablaşma formalarını müstəqil olaraq, heç kəsdən asılı olmadan seçmələri subyektlərin iradə sərbəstliyi prinsipini ifadə edir.

Nağdsız hesablaşmaların aparılması formaları müxtəlifdir. Həmin formalar mülki qanunvericiliklə müəyyən edilir (MM-in 972.1-ci maddəsi).

- **Ödəniş tapşırığı ilə** hesablaşmalar;
- **akkreditiv üzrə** hesablaşmalar;
- **inkasso üzrə** hesablaşmalar;
- **çeklərlə** hesablaşmalar;
- **ödəniş kartları** ilə hesablaşmalar;

¹ «Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar arasında hesablaşmaların aparılması qaydaları». Qaydalar AR Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin 11 noyabr 2002-ci il tarixli 26 sayılı protokol qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

• elektron şəklində hesablaşmalar.

Nağdsız hesablaşmaların formalarını müəyyən edən bu siyahı qəti xarakere malik deyildir. Bu, **hesablaşma formalarının dəqiq olmayan siyahısıdır**. Belə ki, qanunda, bank qaydalarında və bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətlərində nəzərdə tutulan hesablaşmanın digər formalarından istifadə edilməsi istisna olunmur (MM-in 972.1-ci maddəsi).

Müasir bank praktikasında hesablaşmanın **elektron şəklində hesablaşma adlı forması** geniş surətdə tətbiq edilir. Bu formanın üstünlüyü və əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, göstərilən üsul hesablaşmanın həyata keçirilməsində kağız sənədlərdən istifadə edilməsini minimuma endirir. Elektron şəklində hesablaşma odur ki, bu forma rabitenin telekommunikasiya sisteminin köməklindən istifadə olunmaqla nağdsız hesablaşmanın həyata keçirilməsini nəzərdə tutur¹.

Nağdsız hesablaşmaların aparılması formalarını Mərkəzi Bank müəyyənləşdirir («Milli Bank haqqında» AR Qanununun 44-cü maddəsi)².

§ 3. Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşmalar

1. Ödəniş tapşırığının anlayışı və məzmunu

Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşmalar nağdsız hesablaşmaların **esas formasıdır**. Azərbaycan Respublikasının əmlak və pul dövriyyəsində bu formanın digər formalara münasibətdə üstünlük təşkil etməsi heç kəsə şübhə doğura bilməz. Bank praktikasında ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşma forması **bank köçürməsi** adı ilə tanınır. Bank köçürməsi bank əməliyyatının (əqdinin) növlərindən biridir. Belə ki, xarici ölkələrin bank praktikasında bank əməliyyatı (əqdi) bəzən üç növə bölünür: passiv əməliyyat (əqd); aktiv əməliyyat (əqd); nəhayət; yardımçı (vasitəçilik) əməliyyat (əqd). Bank köçürməsi yardımçı (vasitəçilik) bank əməliyyatına (əqdine) aiddir³. **Yardımçı bank əməliyyatı** tapşırığı əsasında həyata keçirilən əməliyyatdır; o, ödəniş üzrə vasitəçilik əməliyyatı hesab edilir⁴.

Bank köçürməsi **MM-in 53-cü fəslinin 2-ci paragrafına daxil olan normalarla (973-976-cı maddələrlə)**, hesablaşma baredə Mərkəzi Bankın təlimatı ilə, həmçinin bank qaydaları ilə nizama salınır. Bank köçürməsinin hüquqi tənzimlənməsi bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətləri (bank adətləri) ilə də həyata keçirilə bilər. Beləliklə, ödəniş tapşırıqları ilə he-

¹ Hesablaşmanın bu formasının əsas xüsusiyyətləri ilə geniş məlumat almaq üçün bax *Мальцев Ю.В., Молчанов В.В., Шерстобитов А.Е.* Проблемы правового регулирования электронного документооборота в банковской практике // Гражданское правовое регулирование банковской деятельности М., 1994. *Косолец А.А.* Правовое регулирование электронного документооборота // Вестник МГУ. Серия 11. Право. 1997. №4, с.46. *Уоскин В. М.* Современный коммерческий банк: управление и операции М., 1994, с.163-173.

² «Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında Təlimat».

³ Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв.ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин. М., 1980, с. 264.

⁴ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К. Ячюков. М., 1966, с. 361; с. 364.

sablaşmaların həyata keçirilməsi **MM**, bank qaydaları və bank adətləri ilə tənzimlənir.

Mülki Məcəllənin 973-cü maddəsinin 1-ci bəndi bank köçürməsinin ləqəl anlayışını formulə edir. **Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma (bank köçürməsi) zamanı bank ödəyicinin tapşırığı ilə onun hesabında olan vəsait hesabına müəyyən pul vəsaitini bu və ya başqa bankda ödəyicinin göstərdiyi şəxsin hesabına qanunla nəzərdə tutulmuş və ya qanuna uyğun təyin edilmiş müddətdə köçürməyi öhdəsinə götürür**. Bank hesabı müqaviləsində və bank adətlərində hesabdakı pul vəsaitlərinin daha qısa müddətə köçürülməsi nəzərdə tutula bilər.

Bir bank sistemində ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma zamanı iki cür öhdəlik yaranır. Birinci öhdəlik **ödəyici ilə, yeni hesab sahibi olan kreditörə ona xidmət edən emitent bankı (borclu şəxs) arasında yaranır**. İkinci öhdəlik isə **emitent bankı ilə həmin bankda hesabı olan alıcı (pul alan şəxs) arasında əmələ gəlir**. Belə ki, emitent bankı bank hesabı müqaviləsinə görə alıcının adına daxil olan pul vəsaitini bank hesabına salmağa borcludur.

Banklararası, yeni iki bank sistemində ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma zamanı isə üç növ öhdəlik yaranır. Birinci növ öhdəlik **ödəyici ilə emitent bankı arasında**, ikinci növ öhdəlik **emitent bankı ilə remitent bankı (icraçı bank) arasında**, üçüncü növ öhdəlik isə **remitent bankı ilə alıcı arasında əmələ gəlir**.

Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma həyata keçirilərkən hüquqi əlaqənin digər strukturundan da istifadə edilə bilər. Məsələn, pul vəsaitini nəinki həmin bankın müştərisi, həm də bankda hesabı olmayan şəxs həmin bankın vasitəsilə köçürə bilər. Bu cür köçürmə ilə əlaqədar yaranan münasibətlərə ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar haqqında qaydalar tətbiq edilir. Lakin həmin hesablaşma münasibətlərinə qanunda və bank qaydalarında nəzərdə tutulan digər qaydalar da tətbiq edilə bilər. Bu hesablaşma münasibətlərinin mahiyyətindən ayrı qayda da irəli gələ bilər (MM-in 973.2-ci maddəsi).

Bank köçürməsinin iki **əsas xüsusiyyəti vardır**. **Birinci xüsusiyyət** ondan ibarətdir ki, köçürmə ödəyicinin bank hesabında olan pul vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Bank ödəyicinin tapşırığını ödəyicinin hesabında vəsait olduğu yerinə yetirir (MM-in 974.3-cü maddəsi). Bununla belə, ödəyicinin hesabında vəsait olmadıqda da **bank öz vəsaiti hesabına tapşırığı yerinə yetirə bilər**. Bu cür halda **hesabın kreditləşdirilməsi qaydasında bank müştəriyə kredit verir** (MM-in 960-cü maddəsi). Özü də bankın borcludur ki, müştərinin tapşırığını həyata keçirərkən bank hesabından pul vəsaitinin silinməsi növbəliyinə əməl etsin. Hesabdan pul vəsaitinin silinməsinin növbəliyi qaydası MM-in 965-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hesabdakı pul vəsaiti bank tərəfindən **ödəyicinin göstərdiyi alıcının (vesaiti alan şəxsin) hesabına köçürülür**. Alıcının hesabı isə ya həmin bankda, ya da digər bankda olur.

2. Bank tərəfindən ödəniş tapşırığının yerinə yetirilməsi şərtləri. Tapşırığın icrası

Yalnız qanunda nəzərdə tutulan şərtlər mövcud olduğu halda, bank ödəniş

tapşırığını yerinə yetirə bilər. Bunun üçün zəruridir ki, ödəniş tapşırığının və onunla birlikdə istifadə edilən hesablama sənədlərinin məzmunu və forması qanunla və bank qaydaları ilə müəyyənləşdirilmiş tələblərə uyğun gəlsin¹. Nağdsız hesablama formalarının apanılması formalarını, qaydalarını və şərtlərini Mərkəzi Bank müəyyən edir («Milli Bank haqqında» AR Qanununun 44-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Mərkəzi Bank nağdsız hesablama formaları haqqında Təlimat təsdiq etmişdir ki, həmin sənəd banka təqdim edilən ödəniş tapşırığı barədə tələblər (şərtlər) müəyyən edir. Ödəniş tapşırığı həmin şərtlərə (tələblərə) uyğun olmalıdır.

Ödəniş tapşırığı özündə aşağıdakı məlumatları ifadə etməlidir: hesablama sənədinin adı; ödəniş tapşırığının nömrəsi, onun çıxarış günü, ayı və ili; ödəyicinin hesabı olduğu bankın nömrəsi və adı; ödəyicinin adı, onun bank hesabının nömrəsi; alıcının adı; onun bank hesabının nömrəsi; alıcının hesabının olduğu bankın adı və onun nömrəsi; ödənişin təyinatı; ödənişin məbləği (rəqəm və sözlə).

Ödəniş tapşırığı və hesablama sənədləri müəssisənin müdiri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır və möhürlə təsdiqlənir. Ödəyici banka tapşırığı müəyyən formalı blankda verir.

Hesablama sənədlərini eyni adlı müvafiq hesablama forması ilə qanunlaşdırmaq olmaz. Hesablama sənədləri hesablama forması kimi eyni ada malik ola bilər: ödəniş tapşırığı; akkreditiv; çek. Lakin hesablama sənədləri münasibət uçuğu və informasiya funksiyasını yerinə yetirir. Hesablama (ödəniş) sənədləri dedikdə pulun nağdsız qaydada köçürülməsi barədə yazılı şəkildə kağız üzərində (kağız daşıyıcı) və ya elektron formasında (elektron daşıyıcılarda) verilən rəsmi tapşırığa başa düşülür (Nağdsız hesablama formalarının aparılması qaydaları haqqında Təlimat).

Ödəniş tapşırığı özünün məzmunu baxımından qanunun və bank qaydalarının nəzərdə tutduğu tələblərə uyğun gəlməlidir. Əgər o, bu tələblərə uyğun gəlmədikdə, bankın ixtiyarı vardır ki, tapşırığın məzmununu dəqiqləşdirsin. Ödəyicinin tapşırığının məzmunu qanuna və bank qaydalarına zidd olduqda, bank ödəyiciyə sorğu göndərir. Özü də bank sorğunu uyğunsuzluq halını müəyyən etdikdən dərhal sonra göndərir. Ödəyici bankın verdiyi sorğuya cavab verməlidir. O, həmin cavabı banka qanunla və bank qaydalarında müəyyənləşdirilmiş müddətdə çatdırmalıdır. Əgər belə müddət nəzərdə tutulmazsa, ödəyici sorğuya cavabı ağılabatan müddətdə göndərməlidir.

Ödəyici tərəfindən sorğuya cavab verməyən müddətdə barədə qaydanın pozulması müəyyən nəticələrə səbəb olur. Belə ki, sorğuya nəzərdə tutulan müddətdə cavab almadıqda, bank tapşırığı icra etmədən ödəyiciyə qaytarır (MM-in 974.2-ci maddəsi). Bu norma dispozitiv xarakterə malik olduğuna görə müqavilədə bundan fərqli olan başqa qayda da nəzərdə tutula bilər.

Ödəniş tapşırığının forması və məzmunu qanunla və bank qaydaları ilə tələb olunan şərtlərə uyğun gəldikdə bank tapşırığı icra edir. Tapşırığın icrası

dedikdə bank tərəfindən heyətə keçirilən ələ bir qayda başa düşülür ki, bu qaydaya görə ödəyicidən ödəniş tapşırığını qəbul etdikdən sonra bank ödəyicinin hesabındakı müvafiq pul məbləğini müəyyənləşdirilmiş müddətə vəsait alanın bankına köçürür¹. Bu cür köçürmənin, yeni tapşırığın icrasının əsas təyinatı isə ödəyicinin bankdakı müvafiq pul məbləğini tapşırıda göstərilmiş şəxsin hesabına salmaqdan ibarətdir. Özü də bank tapşırığı qanunda, bank qaydalarında, bank hesabı müqaviləsində və bank adətlərində nəzərdə tutulan müddətdə icra etməlidir ki, bu, bank köçürməsinin mühüm əlamətini təşkil edir.

Bir qayda olaraq, tapşırığın icrasında ödəyicinin və vəsait alanın hesabı olduğu banklar iştirak edirlər. Bununla belə, qanun ödəyicinin ödəniş tapşırığını qəbul etmiş banka ixtiyar verir ki, o, köçürmə əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün digər bankları da cəlb etsin. (MM-in 975.2-ci maddəsi). Cəlb edilmiş bankların vəsaiti və köməyi ilə bank müştərinin tapşırığında göstərilmiş hesabla pul vəsaitinin köçürülməsini təmin edir. Digər bankların cəlb edilməsini şərtləndirən hallar və səbəblər müxtəlif ola bilər. Məsələn, ödəyiciyə xidmət edən bank ilə vəsait alanın hesabı olduğu bank arasında müxbir münasibətlərin olmamasını bu cür hallardan biri hesab etmək olar.

Bankın borcudur ki, o, ödəyicinin tələbi ilə ona tapşırığın icrası haqqında dərhal bildiriş versin (MM-in 975.3-cü maddəsi). Bankın bu cür vəzifə daşması MM-də yeni haldır. Tapşırığın icrası haqqında bildirişin forması, tərtibi qaydası və onun məzmununa aid şərtlər (tələblər) qanunla və bank qaydalarında nəzərdə tutulur. Bu, imperativ göstəriş deyildir. Belə ki, həmin tələblər barədə tərəflərin razılığı ilə bank hesabı müqaviləsində ayrı hallar da nəzərdə tutula bilər.

3. Ödəmə tapşırığının icra edilməməsinə və ya lazımcına icra edilməməsinə görə məsuliyyət

Bank ödəmə tapşırığını lazımcına icra etməyə borcludur. Bu, onun əsas vəzifəsidir. O, göstərilən həmin vəzifəni icra etməməsinə və ya lazımcına icra etməməsinə görə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır ki, bu məsuliyyət üzrə əmələ gələn münasibətlər mülki qanunvericiliklə müəyyən edilir (MM-in 976-cı maddəsi). Bu maddə göndərici normadır. Belə ki, ödəmə tapşırığını icra etmədiyinə və ya lazımcına icra etmədiyinə görə bank öhdəliklərinin icra edilməməsi üçün məsuliyyətin ümumi qaydası əsasında və miqdarında məsuliyyət daşıyır (MM-in 23-cü fəslə).

Bank göstərilən öhdəliyi icra etməməsi və ya lazımcına icra etməməsi üçün qarşılınmaz qüvvə istisna olmaqla, təqsirə görə tam əmlak məsuliyyəti daşıyır. Bu onu ifadə edir ki, bank (borclu şəxs) ödəyiciyə (kreditora) dəymiş bütün zərərin (real zərərin, əldən çıxmış faydanın) əvəzini ödəməlidir (MM-in 21.2-ci maddəsi). Bankın təqsirə görə məsuliyyət daşması onun sahibkarlıq fəaliyyətini heyətə keçirən kommersiya təşkilatı və sahibkar statuslu müəssisə olmasından asılı deyildir.

¹ Ödəniş tapşırığı ilə hesablamanın əsas cəhət və xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq üçün üçün bax: Nağdsız hesablama formalarının apanılması qaydaları haqqında Təlimatın 2-ci fəslinə (3.1 – 3.6-ci bəndlər).

¹ Pul köçürməkdə bank tapşırığı müqaviləsinin icrasıdır (Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв.ред. Р.Л.Нарышкина. М., 1984, с. 183).

Ödəmə tapşırığının icra edilməsinə və ya lazımcına icra edilməsinə görə bəzi hallarda ödəyicinin ödəmə tapşırığını qəbul etmiş bank (ödəyiciyə xidmət edən bank) yox, hesablaşma münasibətlərində **üçüncü şəxs** rolunda çıxış edən digər bank cavabdeh olur. Bu bank ödəyici ilə müqavilə münasibətinə olmayan bankdır. Həmin bank hesablaşma münasibətlərinə ödəyicinin tapşırığının icrasını üçün ödəyiciyə xidmət edən bank tərəfindən cəlb edilir.

Cəlb edilmiş bank ödəmə tapşırığının icra edilməməsi və ya lazımcına icra edilməsinə görə ödəyici qarşısında məsuliyyəti daşıyır. Belə ki, o, hesablaşma əməliyyatlarının aparılması qaydalarını pozmaqla öhdəliyin icra edilməsinə mane olduqda, **ödəyiciyə dəymiş zərərin əvəzini ödəyir**. Lakin həmin bankın məsuliyyətdən cəlb edilməsinə ödəyicinin yox, məhkəmənin ixtiyarı çatır. Bu cür hallarda **yalnız məhkəmə mülki-hüquqi məsuliyyəti cəlb edilmiş bankın üzərinə qoya bilər**. Məsuliyyət ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin göstərilən qaydada tənzimlənməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əhəmiyyət onunla izah olunur ki, həmin qayda mülki məhkəmə icraatının sadə yolla həyata keçirilməsinə, məsuliyyətin bir proses həddində həll edilməsinə, rəqres iddia verilməsindən imtina olunmasına imkan verir.

Bank **özgəsinin pul vəsaitini qanunsuz saxlamağa görə də məsuliyyət daşıyır**. Belə ki, bank hesablaşma əməliyyatlarının aparılması qaydalarını pozmaqla pul vəsaitini qanunsuz saxlayarsa, onda bank uçot dərəcəsi nəzərə alınmaqla ödəyiciyə faiz ödəyir (MM-in 976-cı və 449-cu maddələri). Hesablaşma əməliyyatlarının aparılması qaydalarının pozulması halına misal olaraq ödəyicinin hesabından pul vəsaitinin əsassız olaraq silinməcini və yaxud pul vəsaitini təyinatına uyğun olaraq köçürmədən hesabdən silinməsinə və s. göstərmək olar. Bankdan alınan faizlər zərəre münasibətdə əvəzləşdirmə xarakterini daşıyır (**əvəzləşdirmə dəbbə pulu**)¹. Bu o deməkdir ki, özgəsinin pul vəsaitini qanunsuz saxlamağa görə bankdan alınan faizdən çox olan məbləğ həddində bank vurulmuş zərəre üçün məsuliyyət daşıyır. Buna görə də bank faiz və zərəre arasındakı fərqi ödəməlidir.

Bununla belə, **ödəniş tapşırığı üzrə hesabdakı pul vəsaitini vaxtında silməyə və ya o köçürməyə görə dəbbə pulu formasında bank üzərinə məsuliyyəti qoyula bilər** (MM-in 966-cı maddəsi). Həmin dəbbə pulu da vurulmuş zərəre münasibətdə əvəzləşdirmə xarakterini daşıyır.

§ 4. Akkreditiv üzrə hesablaşma

1. Akkreditivin anlayışı və xüsusiyyətləri

Akkreditiv (almanca «**akkreditiv us**» - hər hansı bir hərəkətin edilməsinə vəzəlet vermək, səlahiyyət vermək) **nağdsız hesablaşmalann formalarından biridir**. Bu anlayışın ingiliscə ekvivalenti kimi «**letter of credit**», yəni kredit haqqında məktub ifadəsi işlədilir. Bu, beynəlxalq ticarət dövrüyyəsində və münasi-

bətlərində əsas hesablaşma forması kimi çıxış edir¹.

Akkreditivlə dörd anlayış əhatə olunur. Birincisi, akkreditiv dedikdə **adlı qiymətli kağızların bir növü** başa düşülür. Bu qiymətli kağız üzərində adı yazılmış şəxsə hüquq verir ki, o, **kredit müəssisəsindən (bankdan) akkreditivə göstərilmiş məbləği alsın**. İkincisi, akkreditiv dedikdə **hesablaşma (ödəniş)² sənədi** başa düşülür. Hesablaşma sənədi kimi akkreditiv uçot-mühasibat və informasiya funksiyasını yerinə yetirir. Üçüncüsü, akkreditiv dedikdə **akkreditiv və ya bank öhdəliyi** başa düşülür. Bu öhdəlik emitent banka vəsait alan (benefisiar) arasında yaranır. Akkreditiv öhdəliyi hesablaşmanın akkreditiv formasından istifadə edilərkən yaranır. Bu öhdəliyin subyekti kimi geniş mənada ödəyici, emitent bank, vəsait alan və remitent bank çıxış edirlər. **Emitent bank** dedikdə ödəyicinin akkreditiv açılması haqqında tapşırığı və göstərişi ilə hərəkət edən kredit təşkilatı başa düşülür. **Remitent bank** isə icraçı bankdır. Akkreditiv öhdəliyinin əmələ gəlmə əsasını **ödəyicinin akkreditiv açılması barədə emitent banka verdiyi tapşırığı** təşkil edir. Dördüncüsü, akkreditiv dedikdə ödəyicinin tapşırığı ilə bankın icra etməyə borclu olduğu **hesablaşma əməliyyatı** başa düşülür. Hesablaşma əməliyyatı bank tərəfindən aşağıdakı hərəkətlərdən birinin edilməsinə əhatə edir: birincisi, **üçüncü şəxsə ödəniş heyata keçirməyi**; ikincisi, **köçürmə vekselinə ödəməyi**; üçüncüsü, onu **aksept etməyi**; dördüncüsü, onu **uçota (hesaba) almağı**. Hesablaşma əməliyyatı kimi akkreditiv bank əməliyyatlarının (əqdinin) növlərindən biri hesab edilir. Belə ki, akkreditiv bank əməliyyatının (əqdinin) **yardımcı (vasitəçilik) əməliyyat növünə** aid olunur³.

Akkreditiv hesablaşma əməliyyatı kimi özündə iki cür əqdi birləşdirir. Bu əqdlərdən biri **ödəyici ilə emitent bankı** arasında bağlanır. Ödəyici ona xidmət edən banka **akkreditiv açılması barədə ərizə verir (oferta)**. Bununla o, banka vəsait alan qarşısında üzərinə öhdəlik götürməyi təklif edir. Bank hesabı müqaviləsinin icra etmək üçün emitent bank ödəyicinin (müşəterinin) ofertasını aksept edir. Aksept akkreditivin göstərilməsi ilə həyata keçirilir (MM-in 409.4-cü maddəsi).

Ödəyicinin (müşəterinin) tapşırığını icra edərkən emitent bank **öz adından, lakin ödəyicinin hesabına** hərəkət edir. Buna da həmin əqd öz hüquqi təbiətinə görə **tapşırığı və ya komissiya müqaviləsi** kimi çıxış edir.

İkinci əqd emitent bankı ilə vəsait alan (benefisiar) arasında bağlanır. Emitent bank ödəyicinin akkreditiv barədə ərizəsini icra etmək üçün benefisiara ofertaya göndərir. Ofertadan belə məlum olur ki, emitent bank, əgər benefisiar ona müəyyən sənədləri təqdim edərsə, ödəyicinin öhdəliyini yerinə yetirməyə hazırdır. Benefisiar emitent bankın ofertasını akkreditivin qüvvədə olduğu müddət ərzində **tələb olunan sənədləri təqdim etməklə** aksept edir.

Göstərilən hər iki əqd **müccərrəd (abstrakt) əqddir**. Ona görə ki, bu müqavilələrdə

¹ Bax: *Тыньель А., Функ Я., Хвалей В.* Курс международного торгового права. Учебник. Минск, 2000, с. 336-358.

² Hesablaşma (ödəniş) kimi akkreditivin əsas cəhətləri barədə bax: AR-də nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında təlimatın 2.1 – 2.13-cü bəndləri.

³ *Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв.ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин. М., 1980, с. 266.*

¹ Пункт 50 постановления Пленума Верховного Суда РФ и Пленума Высшего Арбитражного Суда РФ от 1 июля 1996 г. «О некоторых вопросах, связанных с применением части первой Гражданского кодекса Российской Федерации» (Вестник ВАС РФ 1996, с.5).

vilələr ödəyici ilə vəsait alan arasında bağlanan müqavilədən (alqı-satqı, mal göndərmə, daşıma və s müqavilələrdən) asılı deyildir. Belə ki, akkreditiv münasibəti yaranmamışdan əvvəl ödəyici ilə vəsait alan arasında hər hansı əvəzli mülki-hüquqi müqavilə, əsasən də alqı-satqı müqaviləsi bağlanılır ki, bu müqavilələrə görə ödəyici vəsait alana pul ödəməyə borclu olur. Akkreditiv əqdliəri bu müqavilələrdən asılı deyildir.

Beləliklə, akkreditiv üzrə hesablaşmalar zamanı ödəyicinin akkreditiv açılması haqqında tapşırığı və göstərişi ilə hərəkət edən bank (emitent bank) vəsait alana vəsait ödəməyi və ya köçürmə vekselinə ödəməyi, aksept etməyi və ya uçota almağı və ya bu səlahiyyətləri başqa banka (icraçı banka) verməyi öhdəsinə götürür (MM-in 977.1-ci maddəsi). Akkreditiv üzrə hesablaşmalara verilən bu anlayış Beynəlxalq Ticarət Palatasının işləyib hazırladığı sənədi akkreditivlər üçün unifikasiya edilmiş Qayda və Adətlərin müəyyən etdiyi müddəalara və göstərişlərə əsasən uyğun gəlir¹. Ümumiyyətlə, MM-in akkreditiv üzrə hesablaşmalar haqqında normaları həmin sənədin əsas və mühüm müddəalarını ifadə edir. Həmin normalar hesablaşma sənədi kimi akkreditivin döviyyəsinin dünya praktikasını və hər şeydən əvvəl, sənədli akkreditiv üçün Qayda və Adətlərin göstərişlərini əks etdirir.

Akkreditiv öhdəliyində yuxarıda göstərdiyimiz kimi, geniş mənada dörd kateqoriya subyekti çıxış edir: ödəyici (mal göndərmə müqaviləsi üzrə alıcı); emitent bank (ödəyiciyə xidmət göstərən bank); icraçı bank (vəsait alana, yəni mal göndərmə müqaviləsi üzrə mal göndərən satıcıya xidmət göstərən bank); vəsait alan (mal göndərmə müqaviləsi üzrə mal göndərən satıcı). Bu subyektlər arasında yaranan qarşılıqlı münasibətləri sxematik olaraq dörd mərhələyə bölmək olar²:

- birinci mərhələdə ödəyici emitent banka akkreditiv açmaq barədə tapşırıq verir;
- ikinci mərhələdə ödənişin həyata keçirilməsi üçün səlahiyyət emitent bankdan icraçı banka verilir;
- üçüncü mərhələdə satıcı (vəsait alan) tərəfindən akkreditivdə göstərilən və malın alıcıya göndərilməsini sübut edən sənədlər icraçı banka təqdim edilir;
- dördüncü mərhələdə sübutedici sənədlərin təqdim edilməsi ilə icraçı bank ödənişi həyata keçirir, yəni satıcıya (vəsait alana) akkreditivdən pul vəsaiti verir.

Göstərilən dörd mərhələ akkreditiv üzrə hesablaşma mərhələləri adlanır. Bəzi halda bu proses üç mərhələni əhatə edir³. Belə ki, emitent bank icraçı

¹ Göstərilən sənədin tam mətni ilə tanış olmaq məqsədilə bax: Банковский бюллетень. № 13-14; Унифицированные правила и обычаи для документарных аккредитивов. Издание Международной Торговой Палаты. М., 1994.

² Hüquq ədəbiyyatında bu münasibətlər akkreditiv mərhələləri adlanır. Birinci mərhələdə ödəyici tərəfindən akkreditiv açılması barədə emitent banka tapşırıq verilir. İkinci mərhələdə emitent bank akkreditivini icrası barədə icraçı banka tapşırıq verir. Üçüncü mərhələ akkreditivini icrası adlanır (bax: Тьньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 345).

³ bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 468.

bank rolunda vəsait alana (satıcıya) pul vəsaiti verdikdə, həmin prosesdə ikinci mərhələ (səlahiyyətin emitent bank tərəfindən icraçı banka verilməsi mərhələsi) olmur. Ona görə də satıcıya pul vermək vəzifəsini icra edən emitent banka icraçı bank haqqında qaydalar tətbiq edilir (MM-in 977.1-ci maddəsi).

2. Akkreditiv üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi, xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti

Akkreditiv üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsinin tənzimlənməsində Mülki Məcəllə normaları mühüm rol oynayır. MM akkreditiv üzrə hesablaşmaların aparılmasının əsas qaydalarını müəyyən edir. Onun 53-cü fəslinin 3-cü paragrafına daxil olan normalar (977-983-cü maddələr) bu məsələnin qayda salınmasına həsr edilmişdir.

Akkreditivlə hesablaşma zamanı əmələ gələn münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində nağdsız hesablaşmalar haqqında təlimatın əhəmiyyəti böyükdür. Təlimatın müəyyən etdiyi qaydalar akkreditiv üzrə hesablaşmalar haqqında MM normalarını tamamlayır. Bu sənədin 6-cı fəslə akkreditivlə hesablaşmaya həsr edilmişdir. Bununla bərabər, hesablaşmanın akkreditiv formasından istifadə edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər qanunla, bank qaydaları və işgüzar döviyyə bank adətləri ilə də tənzimləne bilər (MM-in 977.2-ci maddəsi).

Akkreditiv üzrə münasibətlər sənədli akkreditivlər üçün unifikasiya edilmiş Qayda və Adətlər ilə də qaydaya salına bilər. Bunun üçün zəruridir ki, təraflər həmin sənədin münasibətləri tənzimləmək üçün tətbiq edilmiş müqavilə şərti kimi nəzərdə tutmaq barədə razılığa gəlsinlər. Əgər akkreditiv sənədində unifikasiya edilmiş Qaydalara istinad edilməsi göstərilməzsə, onda həmin sənəd akkreditiv üzrə daxil münasibətlərin nizam salınmasında istifadə oluna bilməz. Bu, sənəd Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən işlənib hazırlanmış kodifikasiya¹ sənədidir. Ona daxili bank adətləri kimi baxmaq olmaz.

Akkreditiv bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Birinci xüsusiyyətə ondan ibarətdir ki, akkreditiv üzrə ödəniş bank tərəfindən ödəyicinin vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Vəsait alanla (satıcı ilə) hesablaşma aparmaq məqsədilə ödəyicinin pul vəsaiti qabaqcadan ayrılır, «bronlaşdırılır», başqa sözlə desək, akkreditiv açılır. Bu xüsusiyyəti ilə hesablaşmanın akkreditiv forması onun digər forması olan bank köçürməsindən fərqlənir. Belə ki, akkreditiv üzrə hesablaşmada ödəyicinin tapşırığı ilə akkreditiv açılırsa, bank köçürməsi üzrə ödənişdə ödəyicinin tapşırığı ilə pul vəsaiti vəsait alanın hesabına köçürülür. Hesabın kreditləşdirilməsi qaydasında akkreditiv üzrə ödənişin bankın öz xüsusi vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi mümkündür; bu, istisna edilmir.

Akkreditivin ikinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, pul öhdəliyidir. Belə ki, pul öhdəliyi kimi akkreditivin predmeti rolunda xüsusi xarakterli emtəə, yəni pul çıxış edir. Bu cür öhdəlik, adətən, akkreditivdə nəzərdə tutulan sənədlərin təqdim edilməsi şərti ilə icra edilir. Vəsait alan həmin şərtə əməl etməzsə, o, müvafiq pul məbləğini ala bilməz. Yalnız akkreditivin bütün şərtlə-

¹ Kodifikasiya hüquq normalarını, qaydaları və s. sistemləşdirmə, sistem halına salma deməkdir.

rinə riayət etdikdə, vəsait alan (satıcı) pul öhdəliyinin icrasını tələb edə bilər. İcraçı bankın borcudur ki, vəsait alanın akkreditivinin bütün şərtlərinə əməl edib-etməməsini yoxlasın. Lakin bank təqdim olunan sənədlərin onların **zahirli (xarici) əlamətlərinə** görə akkreditivnin şərtlərinə uyğun gəlməsini yoxlayır.

Üçüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, akkreditiv özündə **müccərəd (abstrakt) xarakterli iki əqdə** birləşdirir. Hər iki əqdə ödəyici ilə vəsait alan arasında bağlanmış və **hesablaşmanın akkreditiv formasını şərt kimi nəzərdə tutan müqavilədən** (məsələn, alqı-satqı, mal göndərmə, daşıma müqavilələrindən və s.) asılı deyildir (bu bərdə bundan əvvəlki yarımbaşlığa bax).

Nəhayət akkreditivnin **dördüncü xüsusiyyəti** onunla şərtlərin ki, bank akkreditiv üzrə **ödənişi öz adından, lakin ödəyicinin tapşırığı** ilə həyata keçirir. Bu işe akkreditiv üzrə münasibətlərin özündə klassik (açıq) yox, **gizli (dolaylı) nümayəndəlik münasibətlərinin** elementlərini ifadə etməsini göstərir¹.

Hesablaşmanın akkreditiv formasının əhəmiyyəti böyükdür. Bu forma xüsusən beynəlxalq ticarətdə geniş tətbiq edilir². Mal ixracında akkreditiv formalı hesablaşmadan olduqca geniş şəkildə istifadə edirlər. Ticarət əməliyyatları üzrə beynəlxalq hesablaşmalarda bu, **ən əlverişli və münasib forma** hesab edilir. Akkreditiv çox vaxt ödənişin həyata keçirilməsini təmin edən vəsait kimi baxılır³. Hesablaşmanın bu formasına əlverişli və münasib olması ondan ibarətdir ki, bu forma, bir tərəfdən, müqavilədə (mal göndərmə müqaviləsində) nəzərdə tutulan müvafiq **pul məbləğinin vaxtında** mal göndərən satıcıya (vəsait alana) ödənilməsinə və verilməsinə **qarantıya verir**. Belə ki, satıcı malın göndərilməsini **təsdiq edən sübutedici sənədləri** banka təqdim etdiyi halda akkreditivdən pul vəsaiti alır.

İkinci tərəfdən, həmin formanın münasib olması onunla izah edilir ki, bu forma alıcıya (ödəciyə) ödənişin yalnız satıcı (vəsait alan) tərəfindən müqavilə şərtini (malın göndərilməsini) icra etməsini sübut edən sənədlər təqdim etdiyi halda həyata keçirməsinə imkan verir. Alıcı (ödəyici) həmin sənədi əldə etdiyi andan göndərən mala mülkiyyət hüququ əldə edir. Belə təsəvvür yaranır ki, hesablaşmanın akkreditiv forması həyata keçirilərkən sənədlər müəyyən nəticənin əmələ gəlməsini şərtləndirən hüquqi əhəmiyyətli faktlar kimi çıxış edir. Belə ki, sənədlərin təqdim edilməsi satıcıya akkreditivdən pul vəsaiti verilməsi üçün, alıcıya isə göndərilmiş əmlakın mülkiyyətçisi olmaq hüququnun verilməsi və keçməsi üçün əsasdır. Buna görə də hesablaşma forması sənədli akkreditiv adlanır. Akkreditiv əqdinin mahiyyəti də məhz onun **sənədli xarakter da-**

şımamasından ibarətdir¹.

3. Akkreditivnin növləri

Beynəlxalq bank praktikasında akkreditivnin bir sıra növləri müəyyən olunmuşdur. Akkreditivnin növləri, hər şeydən əvvəl, unifikasiya edilmiş Qaydalarda nəzərdə tutulmuşdur. Beynəlxalq ənənələri nəzərə alaraq yeni MM bank praktikasında tətbiq edilən akkreditivnin müxtəlif növlərini tənzim edir. Bu növlər **maliyyə mənbəyinə və öhdəlik iştirakçılarının hüquqlarına** görə bir-birindən fərqlənir.

Akkreditivnin növlərindən biri **geriçağırma akkreditivi** adlanır. Bu növ akkreditiv üzrə münasibətlər MM-in 978-ci maddəsi ilə tənzimlənir. **Geriçağırma akkreditivi** odur ki, bu növ akkreditiv vəsait alana (benefisiara) qabaqcıdan bildirilmədən emitent bank tərəfindən dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilər. **Akkreditivnin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi ödəyicinin tapşırığı ilə emitent bank tərəfindən həyata keçirilir.** Özü də akkreditiv özünün müddəti bitənə kimi dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilər. Belə təsəvvür yaranır ki, geriçağırma akkreditivinin hüquqi tələbi və müqəddəratı ödəyici ilə emitent bankın iradəsindən asılıdır.

Akkreditivnin geri çağırılması faktı emitent bankın vəsait alan qarşısında hər hansı öhdəlik yaratmasını şərtləndirir. Əgər vəsait alan akkreditivnin şərtlərini yerinə yetirsə, lakin ödəniş həyata keçirilməzsə, onda vəsait alanın ixtiyarı çatır ki, emitent banka müvafiq tələb irəli sürsün. Axı, emitent bankın vəsait alan tərəfindən akkreditiv şərtlərini yerinə yetirməsinin əvəzində və müqabilində vəsait alana vəsait vermək vəzifəsi yaranır. Bu cür halda vəsait alan ödəyiciyə də tələb irəli sürə bilər. Belə ki, müqaviləyə (alqı-satqı, daşıma, mal göndərmə, podrat və s. müqavilələrə görə) görə ödəyici (alıcı, yük göndərən, sifarişçi və s.) benefisiara (satıcıya, podratçıya, daşıyıcıya) müəyyən pul məbləği verməyə borcludur.

Geriçağırma akkreditivi bərsində emitent bank icraçı banka, icraçı bank da öz növbəsində vəsait alana (benefisiara) məlumat verməlidir. Əgər icraçı bank akkreditivnin şərtlərini dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi bərdə məlumat (bildiriş) almasa və vəsait alan (benefisiar) tərəfindən akkreditiv şərtlərinə cavab verən sənədlər təqdim edilərsə, onda icraçı bank geriçağırma akkreditivi üzrə ödənişi və digər əməliyyatları icra etməlidir. Bu hərəkət hüquqa zidd olmayıb, icraçı bankın vəzifəsi sayılır.

Hər bir akkreditivdə onun **geriçağırma və ya geri çağırılmayan akkreditiv** olması **dəqiq və aydın olaraq** göstərilməlidir. **Bu cür şərti əks etdirməyən akkreditiv geriçağırma akkreditiv** növünə şamil edilmir. Beləliklə, akkreditiv o vaxt geriçağırma akkreditivi olur ki, onun mətnində bu hal birbaşa müəyyənləşdirilsin (MM-in 978.3-cü maddəsi). Unifikasiya edilmiş Qaydalar (5-ci maddə) da bu bərdə müvafiq göstəriş ifadə edir. Belə ki, həmin qaydalar görə onun mətnində ayrıca müəyyənləşdirilməyən akkreditiv geriçağırma yox, geri çağırıl-

¹ Mülki hüquq nəzəriyyəsində nümayəndəliyə bir şəxsin başqa şəxsin hesabına və onun mənafevi üçün əqd bağlaması kimi anlayış verilir (bax: Хестосе В.М. Система римского права. Учебник. М., 1996, с.181-186). О.С.Иофе nümayəndəliyin iki növünü fərqləndirir: ерқ nümayəndəlik (tapşırıcının adından və onun hesabına); gizli nümayəndəlik (tapşırıcının hesabına, lakin öz adından). Bu bərdə bax: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 522.

² Веунаlxalq ticarətdə akkreditiv haqqında geniş və əhatəli məlumat almaq üçün bax: Тыньель А., Функ Я., Хвалей В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000, с. 336-358.

³ Akkreditivnin üstünlüyü bərdə bax: Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslilik. Bakı. 2007, s. 550.

¹ Шмиттофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с. 200.

mayan akkreditiv hesab edilir¹. Ona görə də akkreditivdə Unifikasiya edilmiş Qaydalara istinad edilməsi nəzərdə tutulduğu, lakin akkreditivin növü (geri çağırma və ya geri çağınmayan) göstərilmədiyi hallarda, akkreditivi geri çağınmayan akkreditiv hesab etmək lazımdır.

Geri çağırılmayan akkreditiv olur ki, bu akkreditivin vəsait alanın razılığı olmadan ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi mümkün deyil. MM-in 979-cu maddəsi akkreditivin bu növü ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində həsr edilmişdir. Belə təsəvvür yaranır ki, geri çağınmayan akkreditivin hüquqi taleyi **tekəcə emitent bankın və ödəyicinin iradəsindən yox, həm də vəsait alanın (benefisiarın) iradəsindən asılıdır**. Ona görə ki, **vəsait alan razılıq verməse, akkreditiv icraçı bank və ödəyici tərəfindən dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilməz**. Əgər icraçı bank qabaqcadan bildirməklə vəsait alanın razılığı olmadan akkreditivi dəyişdirərsə və ya ləğv edərsə, onda bu cür hərəkət hüquqi əhəmiyyətə səbəb olmur və hüquqa zidd əməl hesab edilir. Bu cür halda vəsait alan akkreditivin əvvəlki şərtlərinə uyğun gələn sənədləri icraçı banka verir və bankdan akkreditiv üzrə ödənişin həyata keçirilməsini tələb edir.

Geri çağırılmayan akkreditivin təsdiqlənmiş akkreditiv adlı xüsusi növü vardır. **Təsdiqlənmiş akkreditiv** ələ bir hesablaşma formasıdır ki, bu formaya görə akkreditiv əməliyyatlarının aparılmasında iştirak edən icraçı bank emitent bankın xahişi ilə geri çağırılmayan akkreditivi təsdiq edir (MM-in 979.2-ci maddəsi). Bu cür təsdiqləmə faktı onu nümayiş etdirir və bildirir ki, icraçı bank öz üzərinə emitent bankla birlikdə akkreditiv üzrə öhdəlik götürür. Başqa sözlə desək, akkreditivi təsdiqləmə faktı icraçı bankın öz üzərinə **akkreditivin şərtlərinə uyğun ödənişi icra etmək üzrə əlavə öhdəlik** (emitent bankın öhdəliyinə münasibətdə bu öhdəlik əlavələri) götürməsinə şərtləndirir². Əgər vəsait alan (benefisiar) akkreditivin şərtlərini yerinə yetirərsə, bu bankların hər ikisi (yəni emitent bankla icraçı bank) onun qarşısında **müstəqil olaraq cavabdehlik** daşıyaçaqlar. Vəsait alanın ixtiyar çatır ki, öz seçimi ilə o, akkreditivin şərtlərinə uyğun ödənişin həyata keçirilməsini **ya emitent bankdan, ya da icraçı bankdan tələb etsin**. Beləliklə, emitent bankın ödəniş öhdəliyi ilə bərabər, icraçı bankın da əlavə öhdəliyi meydana gəlir. Bu isə vəsait alana ödənişin icra edilməsi üçün **ikiqat təminat** verir.

Geri çağırılmayan təsdiqlənmiş akkreditiv yalnız **həm vəsait alanın, həm də icraçı bankın razılığı ilə dəyişdirilə və ya ləğv edilə bilər**. Həmin şəxslərin icazəsi olmadan akkreditivin dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsinin mümkünlüyü istisna edilir. Əgər belə olarsa, bu hərəkət **hüquq pozuntusu** sayılır.

Akkreditivin geri çağırılmayan akkreditiv növünə şamil edilməsi onun mətnində göstərilməlidir. Əgər akkreditivin mətnində hansı növ akkreditiv olması göstərilməzsə, belə akkreditiv geri çağırılan akkreditivi hesab ediləcəkdir.

Akkreditivin növlərindən biri **təmin edilmiş (yeri doldurulmuş) akkreditiv** sayılır. Bu, **depozitə qoyulmuş akkreditiv növü** də adlanır. Təmin edilmiş

akkreditivdən adətən emitent bankla icraçı bank arasında müxbir münasibətləri olmadıqda, yeni icraçı bankda emitent bankın müxbir hesabı açılmadığı halda istifadə edilir.

Təmin edilmiş akkreditiv olur ki, bu növ akkreditiv üzrə hesablaşma emitent bank tərəfindən ödəyicinin hesablaşma hesabından və ya ödəyiciyə kredit kimi verilmiş bankın xüsusi vəsaitindən akkreditivdə nəzərdə tutulan məbləğin icraçı bankda açılmış «Akkreditivlər» adlı ayrıca balans hesabına köçürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu növ akkreditiv üzrə hesablaşma akkreditivi icra edən bankda açılmış «Akkreditivlər» adlı ayrıca balans hesabına ödəyicinin pul köçürməsi yolu ilə də yerinə yetirilə bilər. Beləliklə, təmin olunmuş akkreditiv emitent banka **akkreditiv məbləğində vəsaiti icraçı bankın sərəncamına köçürməsi vəzifəsinə** həvalə edir. Emitent bank tərəfindən köçürülmüş vəsait hesabına icraçı bank vəsait alana (benefisiara) ödənişi həyata keçirir. Özü də akkreditivi icra edən bankın vəzifəsi akkreditivin məbləği ilə məhdudlaşır.

Emitent bankla akkreditivi icra edən bank arasında birbaşa müxbir münasibətləri olan hallarda **yeri doldurulmamış akkreditiv növündən** istifadə edilir. Buna **qarantıya akkreditivi** də deyilir.

Yeri doldurulmamış akkreditiv olur ki, bu növ akkreditivə görə hesablaşma emitent bankın icraçı bankda açılmış müxbir hesabından akkreditiv məbləğinin icraçı bank tərəfindən silinməsi və sonradan həmin məbləğin öz növbəsində emitent bank tərəfindən ödəyicinin bu bankdakı hesabından silinməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu növ akkreditiv emitent bank tərəfindən akkreditiv məbləğinin icraçı banka köçürülməsi nəzərdə tutmur. İcraçı bank akkreditiv məbləğini emitent bankın icraçı bankda açılmış müxbir hesabından, emitent bank isə öz növbəsində ödəyicinin emitent bankda açılmış bank hesabından silir və beləliklə, yerini doldurulmamış akkreditiv üzrə öhdəlik həyata keçirilir.

Beynəlxalq (xarici) ticarət dövriyyəsində **köçürmə (transferabel) akkreditiv** növü tətbiq edilir. Unifikasiya edilmiş Qaydalann 48-ci maddəsi bu növ akkreditivin esas cəhətlərini müəyyənləşdirir. Köçürmə (transferabel) akkreditivi olur ki, bu akkreditiv birinci benefisiara akkreditiv üzrə hüquqları hamısının və ya onları bir hissəsinin ikinci benefisiara (başqa şəxsə) verilməsi barədə emitent banka göstəriş etmək ixtiyar verir. Köçürmə akkreditivini akkreditiv üzrə ödənişin güzəşt edilməsindən (verilməsindən) fərqləndirmək lazımdır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, əgər köçürmə akkreditivi benefisiarın hüquqlarının verilməsini nəzərdə tutursa, akkreditiv üzrə ödənişin güzəştli, pul vəsaitinin özünün üçüncü şəxsə verilməsini şərtləndirir¹.

4. Akkreditivin İcrası

Hesablaşmanın akkreditiv forması müqavilədə (məsələn, alqı-satqı, podrat, mal göndərmə, daşıma və s. müqavilələrdə) tərəflər arasında (alıcı-satıcı, podratçı-sifarişçi, daşıyıcı-yük göndərən, mal göndərən - alıcı və s.) şərt kimi nəzərdə tutulmalıdır. Başqa sözlə, **əvəzli müqavilə bağlayan tərəflər öz aralarında akkreditivin vasitəsi ilə ödəniş həyata keçirilməsi barədə razılığa** gəlməlidir.

¹ бах: Унифицированные правила и обычаи для документарных аккредитивов. Издание Международной Торговой Палаты. М., 1994.

² Müəlliflərdən Y.P. Svit göstərir ki, bu öhdəlik icraçı bank üçün subsidiar məsuliyyət yaradır (бах: Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П. Гришвеев. М., 1999, с. 368).

¹ Akkreditivin növləri barədə daha etraflı: Шматкофф К. Экспорт. право и практика международной торговли. М., 1993, с. 213-218.

ler. K.Şmittqoff belə razılaşmanı akkreditiv hesablaşma formasının birinci mərhələsi sayır¹. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcı vəsait alan (benefisiar), alıcı isə ödəyicidir. Onlar müqavilədə hesablaşmanın akkreditiv formasından istifadə edilməsini müəyyənləşdirdikdə, bunlar hökmən göstəriləlidir: emitent bankın adı; akkreditivin növü; hesablaşmanın sxemi; akkreditiv açılması barədə satıcıya məlumat (bitdiriş) vermək qaydası; akkreditiv üzrə vəsait alınması üçün satıcı tərəfindən banka təqdim edilən sənədlərin tam siyahısı və dəqiq xarakteristikası; malın satıcı tərəfindən göndərilməsindən sonra sənədlərin təqdim edilməsi müddəti; digər şərtlər.

Bundan sonra akkreditiv açılır. Akkreditiv açmaq üçün ödəyici emitent banka (ödəyiciyə xidmət edən banka) ərizə verir. Ərizə müəyyənləşdirilmiş blank formasını doldurmaqla təqdim edilir. Ərizədə zəruri olan məlumatlar göstərilir ki, həmin məlumatların ifadə edilməsi məcburi xarakter daşıyır; akkreditiv açılmasını nəzərdə tutan müqavilənin nömrəsi; akkreditivin qüvvədə olma müddəti; vəsait alanın adı; icraçı bankın adı; akkreditivin icra yeri; akkreditiv üzrə ödənişin verilməsini şərtləndirən sənədlərin tam və dəqiq adı; akkreditivin növü; akkreditivin məbləği; akkreditivin həyata keçirilməsi üsulu; malın göndərilmə (xidmət göstərilməsi) müddəti.

Akkreditivin icrası müəyyən bir prosesi əhatə edir. Bu prosenin tənzimlənməsi MM ilə, bank qayda və adətləri ilə həyata keçirilir. MM-in 980-ci maddəsi akkreditivin icrası ilə bağlı olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir. Belə ki, akkreditiv açıldığı andan emitent bankın vəsait alan qarşısında öhdəliyi yaranır. Öhdəlik akkreditivi icra etməkdən ibarət olur. Akkreditivin icrası üçün işə zəruridir ki, vəsait alan icraçı banka akkreditivin bütün şərtlərinə yerinə yetirildiyini təsdiqləyən sənədlər təqdim etsin. Akkreditiv üzrə ödəniş yalnız akkreditivdə nəzərdə tutulan sənədlər (hesab reyestrləri, yollayış sənədləri, poçt qəbzləri, yük qaimələri, konosament və s.) təqdim edildiyi və akkreditivin digər şərtlərinə yerinə yetirildiyi (məsələn, ödəyicinin nümayəndəsindən aksept alınması) halda həyata keçirilir.

Akkreditiv şərtlərindən, heç olmasa, birinin pozulması icraçı banka ixtiyar verir ki, akkreditiv öhdəliyini icra etməsin, yeni akkreditivdən vəsait alana pul vəsaiti verməsin. Akkreditiv şərtlərinin pozulmasının doğurduğu hüquqi nəticə bundan ibarətdir.

Beləliklə, akkreditivin icrası dedikdə borclu bank (icraçı bank) tərəfindən onun vəzifəsinin məzmununu təşkil edən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi başa düşülür: ödəyicinin borcunu ödəmək; köçürmə vekselinə ödəmək; aksept etmək və ya uçota almaq; nağd pul vermək.

Akkreditivin icrası prosesində icraçı bank bəzi vəzifələr daşıyır. Onun borcudur ki, vəsait alanın təqdim etdiyi sənədləri öz zahiri (formal) əlamətlərinə görə akkreditivin şərtlərinə uyğun gəlib-gəlməməsinə yoxlasın; icraçı bank həmin sənədlərin yalnız formal baxımdan qaydada olmasını yoxlamalıdır. Bununla belə, icraçı bank hesab reyestrlərinin rəsmiləşdirilməsindən düzgünlüyünü, benefisiarın (vəsait alanın) möhür və imzasının nümunəyə uyğun gəlib-

gəlməməsinə yoxlayır. Lakin bu bank hesablaşmanın apanılmasını nəzərdə tutan müqavilənin faktik olaraq icra edilməsini yoxlamağa, benefisiarın təqdim etdiyi sənədlərin hüquqi əhəmiyyətinə qiymət verməyə borclu deyildir.

Benefisiarın təqdim etdiyi sənədlərin öz zahiri əlamətlərinə görə akkreditivin şərtlərinə uyğun gəlməməsi müəyyən nəticəyə səbəb olur. Bu cür uyunsuzluq halı müəyyən edilərsə, icraçı bank sənədləri qəbul etməkdən imtina edir. İcraçı bankın borcudur ki, o, bu barədə, imtinarın səbəblərini göstərməkə, vəsait alana və emitent banka dərhal məlumat versin (MM-in 981.1-ci maddəsi).

Bəzən də ehtə hallar olur ki, icraçı bank bu və ya digər səbəbə görə sənədlərin zahiri əlamətlərinə görə akkreditiv şərtlərinə uyğun gəlməsinə yoxlamaq vəzifəsini lazımcına icra etmir və akkreditiv üzrə ödəniş həyata keçirir, yeni sənədlərdə uyunsuzluq halı olmasına baxmayaraq akkreditivi icra edir. İcraçı bank emitent banka tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında hesabat təqdim etməyə borcludur¹. O, emitent banka hesabat kimi akkreditiv hesabından ödənişin həyata keçirilməsini şərtləndirən sənədləri təqdim edir. Belə halda həmin sənədlərin öz zahiri əlamətlərinə görə akkreditivin şərtlərinə uyğun gəlməməsinə emitent bank müəyyənləşdirə bilər. Bu hal icraçı bank üçün xoşagəlməz nəticələrə səbəb olur. Əgər ödəniş yeri doldurulmuş (depozitə qoyulmuş) akkreditiv növü üzrə həyata keçirilmişsə, onda emitent bank sənədlərin qəbulundan imtina edir². Bununla belə, emitent bank icraçı bankdan akkreditivin şərtləri pozulmaqla vəsait alana ödənilmiş məbləği tələb edə bilər. İcraçı bankın borcudur ki, həmin məbləği emitent banka ödəsin.

İcraçı bank qantilyalı (yeri doldurulmamış) akkreditivin şərtlərini pozmaqla vəsait alana müvafiq məbləğ ödəyərsə, onda emitent bankın ixtiyar çatır ki, icraçı bank tərəfindən ödənilmiş məbləğlərin evəzini ona ödəməkdən imtina etsin (MM-in 981.2-ci maddəsi).

Emitent bank akkreditivin icrası ilə əlaqədar münasibətlərdə bəzi vəzifələr daşıyır. Onun daşdığı vəzifələrdən biri icraçı bank tərəfindən akkreditivin icrası ilə bağlı çəkilən xərclərin evəzini ödəməkdən ibarətdir. Emitent bank həmin xərcləri yalnız o halda ödəyir ki, akkreditiv üzrə həyata keçirilən əməliyyatlar onun şərtlərinə uyğun gəlsin. Bu xərclər özündə birləşdirir: vəsait alana verilən akkreditiv şərtlərinə uyğun gələn müvafiq ödəniş məbləğini;

¹ Müəlliflərdən E.A.Pavodskiy göstərir, ki, emitent bankı ilə icraçı bank arasındakı münasibətlər ehtə olunur: 1) tapşırq müqaviləsi konstruksiyası ilə, eger icraçı bank akkreditivi təsdiq etməmişsə; 2) komissiya müqaviləsi konstruksiyası ilə, eger icraçı bank eyni zamanda təsdiqləyici bank olarsa (bax: Комментарий к ГК РФ части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999.с.459). Müəlliflərdən Y.P.Svitte görə emitent bankla icraçı bank arasındakı münasibətlər tapşırq müqaviləsində tərəf kimi iştirak edən vəkale tələb və vəkale alan arasındakı münasibətlər kmdir (bax: Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришвеев. М., 1999.с.387).

² prof. E.A.Pavodskiyin fikrincə, ödəyici ilə emitent bank arasındakı münasibətlər komissiya müqaviləsi konstruksiyası ilə ehtə edilir. Emitent bank komissiyonçu rolunda çıxış edir. Ona görə qanunda müvafiq norma olmasa baxmayaraq, ödəyici emitent bankdan (komissiyonçudan) tapşırığın yerinə yetirilməsi barədə hesabat verilməsini tələb edə bilər. Əgər o, hesab etsə ki, sənədlər xarici əlamətlərinə görə akkreditivin şərtlərinə uyğun gəlir, icraçı qəbul etməkdən imtina edə bilər (bax: Комментарий к ГК РФ, части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999.с.461).

¹ К.Шмитцгофф. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993. с.202.

icraçı bankın əməliyyat xərclərini. Bu məbləğlər yeri doldurulmuş akkreditiv növü üzrə «Akkreditiv» balans hesabından, qarantıyalı (yeri doldurulmamış) akkreditiv növü üzrə isə emitent bankın icra bankındakı müxbir hesabından silinir. Axırncı halda emitent bank vəsaitin silinməsinə açıq-aşkar öz razılığını bildirməlidir. İcra bankının həyata keçirdiyi əməliyyat xərclərinin övezinin ödənilməsi qaydası isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır. Bu qayda tərəflərin razılığı ilə müqavilə əsasında müəyyən edilə bilər.

İcraçı bankın akkreditivin şərtlərinə müvafiq surətdə vəsait alana verdiyi ödəniş məbləği, icraçı bankın apardığı əməliyyatların xərcləri və nəhayət, akkreditivin icrası ilə əlaqədar emitent bankın bütün başqa xərclərinin övezini son nəticədə ödəyici ödəyir (MM-in 980.2-ci maddəsi).

5. Akkreditivin pozulmasına görə bankın məsuliyyəti

Akkreditivin pozulmasına görə məsuliyyət üzrə münasibətlər MM-in 982-ci maddəsi ilə qaydaya salınır. Akkreditivin şərtlərinin pozulmasına görə, hər şeydən əvvəl, bank məsuliyyət daşıyır. Söhbət həm emitent bankdan, həm də icraçı bankdan gedir. **İcraçı bank emitent bankı qarşısında, emitent bank isə ödəyici qarşısında məsuliyyət daşıyır.** Bu mülki qanunvericiliyin müəyyən etdiyi ümumi qaydadır. Lakin qanun ümumi qaydadan iki halda istisnaya yol verir (MM-in 982.1-ci maddəsi).

Ümumi qaydadan istisnaya yol verilən **birinci hal** ondan ibarətdir ki, icraçı bank emitent bankı qarşısına yox, **vəsait alan qarşısında məsuliyyət daşıyır.** Bu cür məsuliyyət o vaxt yaranır ki, icraçı bank yeri doldurulmuş və ya təsdiqlənmiş akkreditiv üzrə pul vəsaitini ödəməkdən əsassız imtina etsin (MM-in 982.2-ci maddəsi). Ümumi qaydaya görə icraçı bank vəsait alan qarşısında heç bir vəzifə daşmır. Bu onunla izah edilir ki, **akkreditiv emitent bankın öhdəliyidir.** Ona görə də icraçı bank əsassız olaraq vəsait alana müvafiq məbləği vermedikdə vəsait alan icraçı banka yox, emitent banka öz tələbini irəli sürə bilər. Bununla bərabər, yuxarıda göstərilən istisna halında vəsait alan icraçı banka tələb etmək ixtiyarına malikdir.

Ümumi qaydadan istisnaya yol verilən **ikinci hal** ondan ibarətdir ki, icraçı bank emitent bankı qarşısında yox, **ödəyici qarşısında məsuliyyət daşıyır.** Bu cür məsuliyyət o halda əmələ gəlir ki, icraçı bank yeri doldurulmuş və ya təsdiqlənmiş akkreditiv üzrə pul vəsaitini akkreditivin şərtlərinin pozulması nəticəsində düzgün ödəməsin (MM-in 982.3-cü maddəsi). Ümumi qayda belədir ki, ödəyici tərəfindən icraçı banka bilavasitə iddia tələbi irəli sürülə bilməz. Bu onunla izah edilir ki, **akkreditiv emitent bankın öhdəliyidir və ödəyici ancaq ona tələb irəli sürə bilər.** Özü də akkreditiv öhdəliyi ödəyici ilə emitent bankı arasında əmələ gəlir. Yalnız yuxarıda göstərilən halda ödəyicinin ixtiyar var ki, bilavasitə **icraçı banka iddia tələbi versin.**

6. Akkreditivin bağlanması

Akkreditivin bağlanması dedikdə akkreditiv öhdəliyinə xitam verilməsi başa düşülür. Akkreditiv icraçı bankda bağlanır. Bu barədə icraçı bankın borcudur ki, emitent banka məlumat versin. Emitent bank da öz növbəsində akkreditivin bağlanması barədə ödəyicini məlumatlandırır.

Qanun akkreditiv öhdəliyinin xitam edilməsini şərtləndirən əsaslınn qəti dairəsini müəyyənləşdirir (MM-in 983.1-ci maddəsi). Bu cür əsaslara aiddir:

- akkreditivin müddəti başa çatdıqda;
- akkreditivin qüvvədə olma müddəti qurtaranadək onun istifadəsindən imtina etmək haqqında vəsait alanın ərizəsi üzrə, bir şərtlə ki, bu cür imtinaın mümkünlüyü akkreditivin şərtlərində nəzərdə tutulsun;
- akkreditivin tam və ya qismən geri çağırılması haqqında ödəyicinin tələbi ilə, bir şərtlə ki, akkreditivin şərtlərinə görə belə geri çağırma mümkün olsun.

Göstərilən əsaslardan biri mövcud olduqda akkreditiv üzrə öhdəlik xitam edilir və akkreditivin bağlanması ilə əlaqədar olaraq öhdəlik yaradır. İcraçı bank üçün yeri doldurulmuş akkreditivin istifadə olunmamış məbləğinin dərhal emitent banka qaytarmaqdan ibarət vəzifə əmələ gəlir. Bu vəzifə akkreditivin bağlanması ilə eyni vaxtda meydana gəlir. Bu vəzifənin icrası ilə icraçı bankda «Akkreditivlər» adlı hesab bağlanır.

Göstərilən vəzifəni, yeni akkreditivin istifadə olunmamış məbləğini dərhal emitent banka qaytarmaq vəzifəsinə icra etməyə görə icraçı bank məsuliyyət daşıyır. Belə ki, ödəyici özgeçsinin pul vəsaitini qanunsuz saxlamaqla, onu qaytarmaqdan boyun qaçırmıqla faydalanmağa görə icraçı banka tələb irəli sürə bilər (MM-in 449-cu maddəsi). Bu halda icraçı bank qaytarılmamış vəsaitin məbləğindən faizlər ödəyir.

Emitent banka gəldikdə isə akkreditivin bağlanması onun üçün qaytarılmamış məbləğləri ödəyicinin hesabına salmaq vəzifəsi yaradır. İcraçı bankdan istifadə olunmamış məbləğ emitent banka daxil olan kimi emitent bankın borcudur ki, o, vəsaiti ödəyicinin hesabına salsın. Bunun üçün o, «Akkreditivlərin ödənişi» hesabından həmin məbləği silir.

§ 5. Inkasso üzrə hesablaşmalar

1. Inkasso üzrə hesablaşmaların anlayışı

Inkasso üzrə hesablaşmalar hesablaşmanın formalılarından biridir. Hesablaşmanın bu formasından beynəlxalq xarici ticarət dövriyyəsində¹, xüsusən çək və veksəl dövriyyəsi ilə bağlı münasibətlərdə geniş surətdə istifadə edilir. Beynəlxalq münasibətlərdə inkasso üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsinin nizamına salınmasında Beynəlxalq Ticarət Palatasının işləyib hazırladığı «**Inkasso üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalar**» mühüm rol oynayır². Tövsiyyə xarakterinə malik olan bu sənəd inkasso üzrə hesablaşmalar sahəsində beynəlxalq bank təcrübəsini ifadə edir. Azərbaycan Respublikasının MM-i inkasso üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalarda nəzərdə tutulan beynəlxalq bank praktikasının standartlarını və adətlərini əks etdirir.

Inkasso üzrə hesablaşmaların anlayışı MM-in 984.1-ci maddəsində verilməmişdir. **Inkasso üzrə hesablaşmalar zamanı bank (emitent bank) müştəri-**

¹ Beynəlxalq ticarətdə inkasso barədə geniş məlumat almaq üçün bax: Тьмель А., Функ Я., Хвалев В. Курс международного торгового права. Учебник. Минск. 2000. с. 362-375;

² Həmin qaydalarnı tam mətni ilə tanış olmaq üçün bax: Международное частное право. Сборник нормативных документов /Сост. Н.Ю.Ерпылева. М., 1994.

nin tapşırığı ilə ödəyiciden ödənişin və (və ya) ödəniş akseptinin alınması əməliyyatlarını müştərinin hesabına heyata keçirməyi öhdəsinə götürür¹. Bu formadan inkassasiya prosedurasının heyata keçirilməsi, yeni bank tərəfindən müştəri üçün müəyyən məbləğdə pul vəsaitinin alınb hesabla salınması üçün istifadə edirlər.

Inkasso üzrə hesablaşmalar bir sıra xüsusiyyətlərə (əlamətlərə) malikdir. Onun birinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bank müştərinin tapşırığı ilə inkasso əməliyyatı heyata keçirir. Bu əməliyyat ödəyicidən (borclu şəxsdən) ödənişin və (və ya) ödəniş akseptinin alınmasına yönəlidir. Inkasso əməliyyatı abstrakt (müccərrəd) əqdərdir. Ona görə ki, bu əməliyyat hesablaşmanın aparılması üçün əsas olan müqavilədən asılı olmur. Bu müqavilə (mal göndərmə, podrat, alqı-satqı və s. müqavilələr) kreditör (müştəri, vəsait alan, yeni podratçı, satıcı, mal göndərən və s.) borclu (ödəyici, yani sifarişçi, alıcı və s.) arasında bağlanır. Beləliklə, inkasso dedikdə elə bir bank əməliyyatı başa düşülür ki, bunun vasitəsi ilə bank müştərinin (vesait alanın) tapşırığı ilə mal göndərməyə, xidmət göstərməyə və iş görməyə görə müştəriyə çatması pul vəsaitini ödəyicidən alır və bu vəsaiti müştərinin bankdakı hesabına salır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkasso yardımçı (vasitəçi) bank əməliyyatı (əqdi) sayılır².

Inkasso üzrə hesablaşmaların ikinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hesablaşmalar üzrə inkasso əməliyyatları müştərinin (vesait alanın) inkasso tapşırığı əsasında onun adından və onun hesabına yerinə yetirilir³. Belə təsəvvür yaranır ki, müştəri ilə inkasso tapşırığını icra edən bank arasında klassik nümayəndəlik münasibətləri yaranır və bu münasibətlər birbaşa nümayəndəlik müqaviləsi hüquqi konstruksiyası ilə əhatə olunur.

Inkasso tapşırığı müəyyən bir məzmunla malikdir. Belə ki, bank tərəfindən öz üzərinə ödəyicidən ödənişin və (və ya) ödəniş akseptinin (yeni, pul ödəmək üçün razılığın) alınması əməliyyatlarını heyata keçirmək öhdəliyinin götürülməsi inkasso tapşırığının məzmununu təşkil edir. Bu tapşırıq həm müxtəlif hesablaşma sənədlərinin (ödəniş tələbi, ödəniş tələb-tapşırığı və inkasso tapşırığının) köməyi ilə, həm də başqa üsulla (çəklə, vekselle) rəsmiləşdirilə bilər.

Inkasso üzrə hesablaşmaların üçüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, inkasso tapşırığı ya emitent bank tərəfindən müstəqil olaraq icra edilir, ya da icraçı bankın kömək və yardımı ilə heyata keçirilir.

Müştəridən (vesait alandan) inkasso tapşırığı alan banka emitent bank deyilir. Ödəniş və (və ya) aksept barədə bilavasitə borclu şəxsə (ödəyiciyə) tələb irəli sürən bank isə icraçı bank adlanır. Emitent bank müştərinin tapşırığını aldıqdan sonra tapşırığın icrası üçün başqa bankı cəlb edir ki, həmin bank icraçı bank hesab edilir. Qanun emitent banka ixtiyar verir ki, lazım olduqda tapşırığın icrası üçün icraçı bankı cəlb etsin (MM-in 984.2-ci maddəsi).

Tapşırığın icrası üçün cəlb edilmiş bankın hüquqi vəziyyəti ikili təbiəti ilə xa-

¹ Inkasso italyanca «incasso» sözündən olub, bank əməliyyatı mənasını ifadə edir.

² Гражданское и торговое право капиталистических стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.П. Мозолин, М.И. Кулагин. М., 1980, с. 266.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Ячичков. М., 1966, с. 365.

rakterizə olunur. Bir tərəfdən, həmin bank öz müştərisinə (ödəyiciyə) sənədləri təqdim edir, ödəniş (və ya aksept) barədə ona tələb irəli sürür, aldığı məbləği (aksepti) vəsait alanın bankına göndərir. Bu baxımdan ödəyicinin bankı icraçı bank kimi, vəsait alanın nümayəndəsi kimi çıxış edir.

İkinci tərəfdən, ödəyicinin bankı öz müştərisinin, yeni ödəyicinin hesabından aksept edilən sənədlər əsasında tələb olunan pul vəsaitini silir. Bu baxımdan ödəyicinin bankı ödəyicinin nümayəndəsi kimi çıxış edir. Deməli, inkasso əməliyyatı heyata keçirilərkən ödəyicinin bankı həm vəsait alanın, həm də ödəyicinin bankı kimi çıxış edir. Bu halda ikiqat nümayəndəlik münasibətləri yaranır.

Inkasso üzrə hesablaşma forması ödəniş tapşırığı ilə və akkreditiv üzrə hesablaşma formasından fərqlənir. Ödəniş tapşırığı ilə və akkreditiv üzrə hesablaşma formasının köməyi ilə borclu (ödəyici) onun üçün göndərilən əmlaka (göstərilən xidmətə, görülən işə) görə ödəniş heyata keçirir. Inkasso üzrə hesablaşma isə kreditörün borcluya göndərdiyi əmlak üçün (göstərilən xidmət üçün, görülən iş üçün) ödənişin kreditör tərəfindən borcludan alınmasını nəzərdə tutur. Inkasso üzrə hesablaşma formasında ödəyici akkreditivdə olduğu kimi qabaqcadan pul vəsaitini müəyyən hesaba köçürmək vəzifəsini daşımır, ondan yalnız müəyyən məbləğdə pul vəsaitinin ödənilməsinə və köçürülməsinə tələb edir.

2. Inkasso üzrə hesablaşmaların heyata keçirilməsinin tənzimlənməsi

Inkasso üzrə hesablaşmaların heyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi üçün Mülki Məcəllə ümumi müddəalar müəyyən edir. MM-in 53-cü fəslinin 4-cü paragrafına daxil olan normalar (984-986-ci maddələr) inkasso üzrə hesablaşma münasibətlərinə toxunur.

MM ilə bərabər, qanunlar, bank qaydaları və bank praktikasında tətbiq olunan işğuzar döriyyə ədətləri inkasso üzrə hesablaşmaların heyata keçirilməsi qaydasının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır (MM-in 984.2-ci maddəsi).

Inkasso üzrə hesablaşma münasibətləri əsasən Mərkəzi Bankın normativ aktları ilə qaydaya salınır. Inkasso üzrə hesablaşmalarla əlaqədar olan münasibətlər MM ilə tənzimlənməzə, bank qanunvericiliyi ilə qaydaya salınır (MM-in 984.5-ci maddəsi). Söhbət ilk növbədə Mərkəzi Bankın nağdsız hesablaşmalar haqqında təlimatından gəlir; həmin təlimatda göstərilir ki, o, həm də eyni zamanda inkasso üzrə hesablaşmaların tənzimləyir (təlimatın 1.4-cü bəndi). Təlimatın 4-cü fəslə mehız inkasso üzrə hesablaşmaların tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur¹.

Beynəlxalq xarici ticarət döriyyəsinə inkasso üzrə hesablaşma münasibətlərinin nizamla salınmasında «Inkasso üzrə unifikasiya edilmiş Qaydalardan» geniş surətdə istifadə edirlər². Qaydalann prinsipial əhəmiyyətə malik

¹ «Azerbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında təlimatın 4.1 – 4.13-cü bəndləri.

² Qaydalar barədə daha ətraflı: К.Шмиттхофф. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с. 198-199.

olan bezi mühüm müddəalan MM-də ifadə olunmuşdur.

3. Inkasso tapşırığının icrası

Inkasso tapşırığının icrası **inkasso prosedurasını** əhatə edir. Bu proseduranın əsas cəhətləri MM-in 985-986-cı maddələrində göstərilmişdir.

Inkasso prosedurası onunla başlayır ki, emitent bank müştəridən (vesait alandan) inkasso tapşırığı alır. Inkasso tapşırığını icra etmək üçün emitent bank onu lazımı sənədlərlə birlikdə icraçı banka göndərir.

Inkasso üzrə hesablaşma üç hesablaşma sənədi əsasında həyata keçirilir:

- ödəniş tələbi;
- ödəniş tələb-tapşırığı;
- inkasso tapşırığı.

Hər bir sənəd zəruri rekvizitləri əks etdirməlidir. Məsələn, ödəniş tələbində hesablaşma sənədinin adı, tarixi və nömrəsi, ödənişin növü və şərti, ödəyicinin adı, onun hesablaşma hesabının nömrəsi və s. rekvizitlər göstərilməlidir.

Göstərilən hesablaşma sənədləri üçün **müəyyən tipli blank formaları** hazırlanır. Inkasso tapşırığı həmin formalarda ifadə edilməzsə, bank onları icra üçün qəbul etmir.

İcraçı bank zəruri sənədlərlə birlikdə inkasso tapşırığını aldıqdan sonra bu tapşırığı icra etmək üçün lazım olan bir neçə hərəkət yerinə yetirir. Yerinə yetirilən hərəkətlərin dairəsi inkasso üzrə hesablaşmanın hansı formada - aksept formasında və ya akseptsiz formada aparılmasından asılıdır. Inkasso üzrə hesablaşmanın aksept formasında icraçı bankın etdiyi **ən birinci hərəkət** ondan ibarətdir ki, o, daxil olan **sənədləri zahiri (formal) əlamətlərinə görə qanunvericiliyə, bank qayda və adətlərinə uyğun gəlib-gəlməməsini yoxlayır**. Sənədlər yoxlanarkən onların tərtib olunmasının düzgünlüyünə, rekvizitlərin olmasına və s. xüsusi diqqət yetirilir. Sənədlər zahiri əlamətlərinə görə inkasso tapşırığına uyğun gəlməlidir. Özü də tələb olunan bütün sənədlər olmalıdır.

Yoxlama gedişində bank ona təqdim olunmuş sənədlərdə inkasso tapşırığının icrasına mane olan hər hansı bir çatışmazlıq (tələb olunan sənədlərin olmaması, sənədlərin zahiri əlamətlərinə uyğun gəlməməsi və s.) aşkar etdikdə, bu barədə inkasso tapşırığını aldığı şəxsə dərhal məlumat verir. Həmin şəxs ya emitent bank, ya da vesait alanın özü ola bilər. Bundan sonra icraçı bank tapşırığın yerinə yetirilməsini dayandırır.

Aşkar edilən qüsurların aradan qaldırılması müddətini MM müəyyən etmir. Yəqin etmək olar ki, belə halda **yalnız ağılabatan müddətdən söhbət gədə** bilər. Göstərilən qüsurlar aradan qaldırılmadıqda, bankın ixtiyarı vardır ki, **sənədləri icra etmədən geri qaytarsın** (MM-in 985.1-ci maddəsi).

İcraçı bank inkasso tapşırığını icra etmək məqsədi ilə yerinə yetirdiyi **ikinci hərəkət** ondan ibarətdir ki, o, **daxil olmuş sənədləri aksept üçün ödəyiciyə tədim edir**. O, hesablaşma sənədinin surətini ona əlavə edilmiş sənədlərlə birlikdə (bəzi hallarda əlavə sənədlər olmadan) ödəyiciyə verir. Özü də bank tərəfindən sənədlər alındığı formada ödəyiciyə təqdim edilir. Lakin inkasso əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi üçün zəruri olan bank qeydləri və yazılan

istisna edilir¹.

Inkasso tapşırığının icrası üçün icraçı bankın həyata keçirdiyi **üçüncü hərəkət** ondan ibarətdir ki, ödəyici tələbi aksept etdiyi və onun hesabında pul olduğu halda **icraçı bank həmin hesabdən tələb olunan vesaiti silir və həmin vesaiti kreditörün (vesait alanın) hesabına salmaq məqsədi ilə kreditörün bankına köçürməyi təmin edir**.

Inkasso üçün təqdim edilən sənədlər ya təqdim olunduqda, ya da başqa müddətdə ödənilir. Əgər sənədlər **təqdim olunduqda** ödənilməlidirsə, icraçı bank inkasso tapşırığını aldıqdan dərhal sonra sənədləri ödənişə təqdim etməlidir (MM-in 985.3-cü maddəsi). Sənədlərin başqa müddətdə ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Bu cür halda icraçı bankın borcudur ki, o, ödəyicinin akseptini almaq üçün sənədləri inkasso tapşırığını aldıqdan sonra dərhal akseptə təqdim etsin. Ödəniş isə sənəddə göstərilmiş ödəniş müddətinin çatdığı gündən gec olmayaraq tələb olunur (MM-in 985.3-cü maddəsi).

Inkasso üzrə hesablaşmanın akseptsiz forması üzrə icraçı bank yalnız iki hərəkət yerinə yetirir: sənədləri **zahiri əlamətlərinə görə** yoxlamaq; hesabdən **pul vesaitini silmək** və bu vesaitin vesait alanın bankına köçürülməsini təmin etmək. Bu formada ödəyicinin akseptinin alınmasına yönələn hərəkətin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmur.

Öhdəlik qismən, yeni hissə-hissə də icra oluna bilər. Əgər kreditör (vesait alan) razıdırsa, ödəyici (borclu) ödəniş üzrə öhdəliyi hissə-hissə icra edə bilər (MM-in 432.1-ci maddəsi). Bununla belə, bank qaydalarına nəzərdə tutulduqda və ya inkasso tapşırığında xüsusi icazənin olduğu hallarda **ödəyici ödənişi hissə-hissə həyata keçirə bilər** (MM-in 985.4-cü maddəsi).

Ödəyicinin hesabından silinmiş pul vesaitini icraçı bank dərhal emitent bankın sərəncamına köçürür. Bu onun yerinə yetiməli olduğu vəzifələrdən biridir. Bu onu göstərir ki, birbaşa müxbir münasibətləri olduqda icraçı bank həmin vesaiti emitent bankın müxbir hesabına salır. Emitent bank da öz növbəsində bu məbləğləri müştərinin (vesait alanın) hesabına salır. Müştərinin hesabına salınan vesait **inkasso edilmiş məbləğ** adlanır. Məhz bununla inkasso prosedurası başa çatır. Müştərinin inkasso tapşırığı yerinə yetirilir. Belə təsəvvür yaranır ki, bu tapşırığın icrası anı pul vesaitinin ödəyicinin hesabından silinməsi anı ilə yox, **yalnız müvafiq vesaitin müştərinin (vesait alanın) hesabına salınması anı** ilə şərtlənir.

İcraçı bank inkasso tapşırığının icrası üçün bezi xərclər çəkir. **Müştəri (vesait alan) həmin xərclərin övəzini ödəməlidir**. Bununla bərabər, müştəri öhdəliyin icra olunması üçün haqq verməyə borcludur. Həm çəkilən xərclər, həm də verilən haqqın məbləği inkasso edilmiş məbləğdən çıxılır. Belə ki, icraçı bank inkasso edilmiş məbləğlərdən ona çatan haqqı və çəkilən xərclərin əvəzini tutmaq ixtiyarına malikdir (MM-in 985.5-ci maddəsi).

Ödəyicinin ödəniş üçün aksept verməsi **bir tərəfli əqddir**. Bu elə bir əqddir ki, həmin əqd bankın vesaiti hesabdən silib, müştərinin, yeni vesait alanın bankına köçürmək kimi vəzifəsini yaradır. Odur ki, aksept vermə bir tərəfli əqd

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 301.

olduğuna görə ödəyici öz iradəsini ifadə edərək onu ləğv edə bilər. Bu yalnız o vaxt ola bilər ki, ödəniş tələbinin məbləği hələlik ödəyicinin bankının müxbir hesabından silinməsin. Deməli, inkasso tapşırığının icrası ödəyicinin iradəsindən (akseptindən) asılıdır. Buna görə də bəzən ehtəşas hallar olur ki, ödəniş (ödənişin aksepti) alınır, yeni həyata keçirilmir.

Bu kimi halda ödəyici ödənişdən (ödəniş üçün akseptdən) imtinaın səbəblərini əsaslandırmalıdır. İcraçı bank ödənişin icra olunmamasının və ya akseptdən imtina edilməsinin səbəblərini dərhal emitent banka bildirir. Emitent bank bu bərədə müştəriyə (vesait alana) dərhal məlumat verir. Bank müştəridən tələb edir ki, o, inkasso əməliyyatı üzrə gələcək hərəkət planı bərədə niyyətini bildirsin.

Müştəri (vesait alan) ödənişin hansı üsulla alınması bərədə qərar qəbul etməlidir. Əgər ödənişdən imtina sənədlərin çatışmazlığı və ya sənədlərdəki qüsurlarla bağlı olarsa, müştəri ödəyiciyə əlavə sənədlər təqdim edir. Müştərinin ixtiyar var ki, ödəniş tələbini geri götürsün və mübahisənin həll edilməsi üçün lazımi yurisdiksiya orqanlarına (məsələn, İqtisad Məhkəməsinə) müraciət etsin.

Müştəri gələcək hərəkətlər haqqında göstərişləri banka tələb olunan müddətdə çatdırmağa borcludur. Bu müddət bank qaydaları ilə müəyyən edilir. Bank qaydalarında həmin müddət nəzərdə tutulmadıqda müvafiq göstərişlər ağılabatan müddətdə banka çatdırılmalıdır. Bu qaydanın pozulması, yeni göstərişlərin tələb olunan müddətdə banka verilməməsi xoşagəlməz nəticələrə səbəb olur. Belə ki, göstərilən qaydaya əməl edilməməsi icraçı bank tərəfindən sənədlərin emitent banka qaytarılmasına və bununla inkasso tapşırığının yerinə yetirilməməsinə səbəb olur (MM-in 986.2-ci maddəsi).

4. Inkasso tapşırığının icra edilməməsinə görə bankın məsuliyyəti

Həm emitent bank, həm də icraçı bank müştərinin inkasso tapşırığını yerinə yetirmədiyinə və ya lazımcına yerinə yetirmədiyinə görə onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Belə ki, emitent bank və icraçı bank müştərinin (vesait alanın) nümayəndəsidir. Ona görə də vəkəlet verən, yeni müştəri tərəfindən onları hər biri inkasso tapşırığını yerinə yetirməməyə və ya lazımcına yerinə yetirməməyə görə məsuliyyətə cəlb edilə bilər.

Emitent bank inkasso tapşırığının icra etməməsi görə MM-in 984.3-cü maddəsi ilə məsuliyyət daşıyır. Lakin bu norma gənderici norma olduğuna görə emitent bankın müştəri qarşısında mülki-hüquqi məsuliyyəti öhdəliklərin icra edilməməsi üçün məsuliyyət haqqında ümumi qaydalarla müəyyən edilir (MM-in 23-cü fəslı). Emitent bank sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən kommersiya təşkilatı olmasına baxmayaraq müəyyən edilmiş ümumi qaydalarla məsuliyyət daşıyır. Belə ki, o, inkasso tapşırığını icra etməmək nəticəsində müştəriyə vurulan zərərin əvəzini təmir olmasından asılı olaraq (qarşısılınmaz qüvvə istisna olunmaqla) tam həcmə ödəyir.

Emitent bankın hesablaşma qaydalarını pozması pul vesaitinin qanunsuz saxlanması səbəb olduğu hallarda, o, pul öhdəliyinin icra edilməməsi üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 449-cu maddəsi).

Qanun icraçı bankın da müştəri qarşısında məsuliyyət daşımaları qaydasını nəzərdə tutur (MM-in 984.4-cü maddəsi). Bu məsuliyyət o vaxt əmələ gəlir ki, icraçı bank hesablaşma əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydalarını pozmuş olsun və bununla inkasso tapşırığının icra edilməsinə mane olsun.

5. Inkasso əməliyyatının növləri

Sənədlərin hüquqi təbiətindən asılı olaraq inkasso əməliyyatının iki növü fərqləndirilir; həmin növlər unifikasiya edilmiş Qaydalarda nəzərdə tutulmuşdur:

- təmiz inkasso;
- sənədli inkasso.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkasso əməliyyatı müvafiq sənədlərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Həmin sənədlər iki cür olur: maliyyə sənədləri; kommersiya sənədləri. Maliyyə sənədləri pulla ödənişin həyata keçirilməsi (alınması) üçün istifadə olunan sənədlərdir (veksel, çek və s.). Kommersiya sənədlərinə yükün gəndərilməsi haqqında, mülkiyyət hüququ bərədə və digər sənədlər aiddir (malasərəncamverici sənədlər – konosament, anbar şəhadətnaməsi və s.). Məhz bu sənədlərdən asılı olaraq inkasso əməliyyatı iki növə bölünür.

Təmiz inkasso ələ bir əməliyyatdır ki, bu əməliyyata görə bank ödəniş tələbi əsasında üçüncü şəxsə pul almağı öhdəsinə götürür; inkassonun bu növü maliyyə sənədləri əsasında, kommersiya sənədləri ilə müşayiət edildəndən həyata keçirilir¹. Təmiz inkasso qeyri-ticarət xarakterli hesablaşmalarda həyata keçirilir.

Sənədli inkasso ələ bir əməliyyatdır ki, bu əməliyyat nəticəsində bank öz müştərisinin verdiyi sənədləri üçüncü şəxsə yalnız o halda təqdim edir ki, həmin şəxs müvafiq məbləği ödəsin. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcının banka verdiyi konosamenti (və ya anbar şəhadətnaməsini) alıcıya banka yalnız o halda təqdim edir ki, alıcı satın aldığı malın pulunu ödəmiş olsun. Sənədli inkasso həyata keçirilən zaman ya ancaq kommersiya sənədləri, ya da kommersiya sənədləri ilə müşayiət olunan maliyyə sənədləri iştirak edir.

§ 6. Elektron vasitəsilə hesablaşmalar

Kibernetikanın, elektronikanın və bununla bərəbər, elektron hesablayıcı texnikanın sürətlə inkişafı hüquqda, o cümlədən mülki qanunvericilikdə də müəyyən izlər qoymuş², ona təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində nağdsız hesablaşmaların formaları haqqında müəliki hüquq normalarında yenilik hali müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, mülki qanunvericilik texnikanın inkişafını nəzərə alaraq **elektron vasitəsilə hesablaşmanı** nağdsız hesablaşmaların formalarının dairəsinə aid edir (MM-in 972.1-ci maddəsi).

Müasir dövryyənin dinamikliyi onun iştirakçılardan hesablaşmanın daha asan və tez üsullarından istifadə olunmasını tələb edir. Müasir texnika imkan

¹ К.Шмиттаофф. Экспорт: право и практика международной торговли. М., 1993, с.198.

² Xarici ölkələrdə bank işində yeni texnologiyaların inkişafı bərədə bax: Усокин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. М., 1994, с.183-173.

verir ki, kompüterlərdən və kompüter şəbəkəsindən istifadə etməklə buna nail olmaq mümkündür. Elektron-hesablayıcı maşınlarla aparılan əməliyyatlar bir neçə dəqiqə ərzində pul vəsaitini Yer Kürəsinin bir nöqtəsindən digər nöqtəsinə köçürülməsinə imkan verir¹.

Beynəlxalq hesablaşmalar sahəsində bank telekommunikasiya sistemi çox sürətlə inkişaf edir. Bu hesablaşmalar həyata keçirmək üçün banklar xüsusi təşkilatlar yaradır. Bu təşkilatların əsas məqsədi pul vəsaitini kompüter şəbəkəsinin vasitəsi ilə köçürməkdə kredit təşkilatlarına kömək etməkdən ibarətdir. Xüsusən SVİFT (Society for Worldwide Interbank financial Telecommunication) adlı konsorsium sistemi daha məşhurdur. 1993-cü ildə bu konsorsiumun göstərdiyi xidmətdən təkcə 92 ölkənin 3700 kredit təşkilatı istifadə etmişdir².

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında təlimatı elektron (elektron-hesablayıcı maşın) formasında hesablaşma sənədlərindən istifadə etməklə pulun nağdsız formada köçürülməsinin, yeni elektron hesablaşma (ödəniş) vasitələrinin tətbiq edilməsinin mümkünlüyünü müəyyən edir. Elektron hesablaşma vasitələrinin tətbiqi haqqında göstərişə MM-in 957.3-cü maddəsində, habelə 972.2-ci maddəsində də rast gəlmək olar. Lakin MM hesablaşmanın bu formasını tənzimləmir. Elektron hesablaşma sahəsində qanunvericilik, ümumiyyətlə, son dərəcə çox zəif inkişaf etmişdir ki, bu da öz növbəsində çoxsaylı neqativ nəticələrə səbəb olur³.

Bu sferada xüsusi qanunların qəbul edilməsinə kəskin zərurət vardır⁴. Elektron (EHM) formalı hesablaşma sənədlərinin vasitəsi ilə elektron hesablaşmaların (ödənişlərin) həyata keçirilməsi informasiyanın sənədləşdirilməsini və ya sənədləşdirilmiş informasiyanı ifadə edir⁵. Bu sənəd avtomatlaşdırılmış informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin vasitəsi ilə verilir və ötürülür. Həmin sənədin hüquqi qüvvəyə malik olması üçün onun elektron imza ilə təsdiq edilməsi tələb edilir. Elektron imzanın hüquqi qüvvəyə malik

olması yalnız o halda tanınır və qəbul edilir ki, avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminde proqram-texniki vasitələr olsun. Bu proqram-texniki vasitələr həmin elektron imzanın identiklişdirilməsini (eynilişdirilməsini) və ondan istifadə olunma rejiminin gözlənilməsinə təmin edir. Beləliklə, elektron imzadan istifadə etməklə hesablaşma elektron formada həyata keçirilir. Bu cür imzadan, yeni elektron imzadan istifadə etməklə əqdərlərin bağlanması müasir mülki qanunvericilikdə yeni və təzə haldır (MM-in 331.3-cü və 331.5-ci maddələri).

Bununla bərabər, elektron formalı hesablaşmanın müəyyən qüsurlu cəhətləri də vardır. Məsələn, elektron sənədlərinin həqiqiliyi arasında tərəflər arasında mübahisə yarana bilər ki, artıq bu barədə hüquqi ədəbiyyatında söhbət açılmışdır¹. Pul vəsaitinin elektron hesablaşma formasında köçürülməsi pulun oğurlanması riski ilə müşayiət olunur. Elektron ödənişin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tərəflər müvafiq tədbirlər görməyə borcludurlar: proqram təminatından istifadə qaydalanna əməl etmək; proqram təminatını nəzərdə tutan kompüterli mühafizə edilən möhürlənmiş otaqda saxlamaq; kompüter viruslarının yaranmasına yol verməmək və s.²

Beynəlxalq münasibətlərdə pul vasitəsinin elektron köçürməsi müəyyən çətinliklər yaradır³. Buna görə də müvafiq beynəlxalq təşkilatlar elektron formalı hesablaşma sahəsində qanunvericiliyi unifikasiya etmək üçün müxtəlif cəhdlər göstərir⁴.

§ 7. Bank kartlarından istifadə etməklə hesablaşma

Azərbaycan Respublikasının müasir mülki qanunvericiliyinin yeni cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu qanunvericilik nağdsız hesablaşmaların aparılarkən ödəniş (bank) kartlarından istifadə etməyə yol verir. Qanun ödəniş kartları ilə hesablaşmanı nağdsız hesablaşmaların bir forması hesab edir (MM-in 972.1-ci maddəsi). Lakin MM bank kartlarından istifadə etməklə hesablaşma qaydasının həyata keçirilməsini tənzimləmir. Bu sahədə yaranan münasibətlər Mərkəzi Bankın müvafiq normativ aktı ilə tənzimlənir.

Beynəlxalq hesablaşmalarda bank kartlarından fəal və geniş surətdə istifadə edilir. Xarici maliyyə bazasında bank kartı döviyyəsi bir neçə iri assosiasiyalarla tənzimlənir. Bunlar arasında «VISA», «American Express», «Master Card» və b. mühüm rolə malikdir.

Bank kartları müştəriyə onunla bağlanmış müqaviləyə əsasən verilir. Həmin kartda emitentin adı və loqotipi göstərilir ki, bu, onu eyniləşdirməyə imkan verir.

¹ Ефимова Л. Электронные расчеты в банковской системе. Особенности и ответственность // Закон 1995. №1, с.84; Косолец А.А. Правовой режим электронного документа, с. 55.

² Bu tədbirlər barədə bax: Ефимова Л. Электронные расчеты в банковской системе, с.83.

³ Bu barədə bax: Гражданско-правовое регулирование банковской деятельности / Под ред. Е.А. Суханова. М., 1994, с.124.

⁴ Bax: Правовое руководство ЮНСИТРАЛ по электронному переводу средств. Нью-Йорк, 1987.

¹ Bax: Косолец А.А. Правовое регулирование электронного документооборота // Вестник МГУ. Серия 11, Право.1997.№4, с. 46.

² Geniş məlumat almaq üçün bax: Международные валютно-кредитные и финансовые отношения / Под ред. Л.Н. Красиной. 1994; Шамраев А. Правовые аспекты деятельности коммуникационных систем (на примере SWIFT) // Хозяйство и право. 1997, №12, с. 62-68.

³ Bax: Соловьяненко Н. Реконструкция платежной системы РФ (правовая модель) // Хозяйство и право.1996. №2. с.88-89; Ефимова Л. Электронные расчеты в банковской системе. Особенности и ответственность // Закон.1995.№1, с.83.

⁴ Bu münasibətlərin qanunla tənzimlənməsinə ehtiyacı olması barədə bax: Носовсөлвөв Л.А. О правовой природе средств на банковских счетах // Хозяйство и право. 1996, №7, с.86; Соловьяненко Н. Совершение сделок путем электронного обмена данными (Принципы правового подхода) // Хозяйство и право. 1997, №6-7.

⁵ Sənədləşdirilmiş informasiya dedikdə maddi daşıyıcıda qeyd olunmuş və identiklişdirilməsinə (eynilişdirilməsinə) imkan verən, rekvizitlərə malik olan informasiya başa düşülür. Informasiya və telekommunikasiya sisteminə dövr edən bu cür sənədlərin elektron imzası vasitəsi ilə təsdiqlənməsi barədə qayda Informasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında 29 iyun 1998-ci il tarixli qanunla müəyyən edilir (bax: AR QK V cild, s.339).

Bank kartları müxtəlif tiplərdə olur:

- hesablama kartları;
- kredit kartları;
- hesablama korporativ kartları;
- kredit korporativ kartları.

Hesablama və kredit kartları fiziki şəxslərə, hesablama korporativ və kredit korporativ kartları isə hüquqi şəxslərə verilir. **Hesablama kartları** mal və xidmət üçün ödəniş həyata keçirmək üçün bank hesabındakı pul vəsaitinin sahibinə verilən ələ bir bank kartıdır ki, bu, emitentlə müştəri arasında bağlanan müqavilə şərtinə uyğun olaraq onun bank hesabındakı vəsaitə emitentin müəyyən etdiyi xərclənmə limiti həddində sərəncam vermək hüququ verir.

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən beynəlxalq hesablamalarda kredit kartlarından geniş surətdə istifadə edilir. **Kredit kartı** ələ bir pul sənədidir ki, o, sahibinə emitentlə bağlanmış müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş limitdə və kredit xətti həcmində (miqdarında) malların alınması və xidmətlərin göstərilməsi üçün ödəniş həyata keçirməyə və ya nağd pul almağa hüquq verir.

Hesablama korporativ kartları dedikdə hüquqi şəxs tərəfindən vəkil edilmiş şəxsə (kart sahibinə) hüquqi şəxsin hesabında olan pul vəsaitinə emitent tərəfindən müəyyən edilmiş xərclənmə limiti həddində icazə verilmiş əməliyyatlara uyğun olaraq sərəncam vermək hüququ ifadə edən sənəd başa düşülür. Xərclənmə limiti emitentlə müştəri arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyənləşdirilir.

Kredit korporativ kartı dedikdə hüquqi şəxs tərəfindən vəkil edilmiş şəxsə (kart sahibinə) icazə verilmiş əməliyyatların siyahısına uyğun olaraq kredit xətti həcmində və xərclənmə limiti həddində əməliyyat həyata keçirməyə hüquq verən bank kartı başa düşülür. Kredit xəttinin həcmi (miqdar) və xərclənmə limiti emitent tərəfindən müəyyən edilir.

Bank kartlarından istifadə etməklə aparılan hesablama əməliyyatlarında bir neçə subyekti iştirak edir. Əsas və mərkəzi fiqur **bankın müştərisidir**. O, **ödəyicidir**. Hesablama onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Müştəri (ödəyici) müvafiq kart almaqla **konkret kart sahibinə** çevrilir. Kart sahibi ödəniş üçün onu pul vəsaitini alana, məsələn, mağazaya təqdim edir. Həmin mağaza **müəyyən sistemin hesablama şəbəkəsinə** daxildir. Mağaza, ümumiyyətlə, **müəyyən sistemin hesablama şəbəkəsinə daxil olan bütün ticarət (xidmət) müəssisələri - hüquqi şəxslər** hesablama əməliyyatlarında iştirak edən subyektlərdən biridir. Ticarət (xidmət) müəssisəsi rolunda **fiziki şəxslər də, yeni sahibkar statuslu vətəndaşlar** da çıxış edə bilərlər. Həmin ticarət (xidmət) müəssisələri ekvayrerlə bağlıdır. Sazişə uyğun olaraq bank kartlarından istifadə etməklə tərtib edilmiş sənədləri satın alınan mallar (göstərilən xidmətlər) üçün ödəniş kimi qəbul etməyə borcludur.

Ticarət (xidmət) müəssisələri müştərinin sənədləri qəbul etdikdən sonra onları öz bankına - ekvayrerə təqdim edir. **Ekvayrer** ələ bir kredit təşkilatıdır ki, o, ticarət (xidmət) müəssisələrinə bank xidməti göstərir və **ekvayrinq**

fealiyyətini həyata keçirir.

Ekvayrinq dedikdə həm bank kartlarından istifadə etməklə aparılan əməliyyatlar üzrə ticarət (xidmət) müəssisələri ilə həyata keçirilən hesablamalar barədə, həm də həmin kredit təşkilatının müştərisi olmayan hər hansı bank kartı sahibinə nağd pul verilməsi üzrə yerinə yetirilən əməliyyat haqqında fealiyyət başa düşülür. Ticarət (xidmət) müəssisəsi müştəriyə (kart sahibinə) mal satarkən və ya xidmət göstərərkən bank kartından istifadə etməklə aparılan əməliyyatlar üzrə hesablama üçün ekvayrerə müəyyən haqq (pul məbləği) verir ki, buna ticarət güzəşti deyilir.

Ekvayrer, öz növbəsində sənədləri hesablama bankına və ya hesablama agentinə göndərir. **Hesablama bankı (hesablama agentli)** dedikdə ələ bir kredit təşkilatı başa düşülür ki, həmin təşkilat bank kartlarından istifadə etməklə həyata keçirilən əməliyyatlar üzrə ödəniş iştirakçıları arasında qarşılıqlı hesablama həyata keçirir. Hesablama bankı müştərinin (bank kartı sahibinin) bankı ilə əlaqəyə girir və müştərinin həmin bankdakı hesabından müvafiq pul məbləğini alır.

Bank kartlarından istifadə olunmaqla həyata keçirilən hesablamanı sürətləndirmək üçün əlavə proseduranın tətbiq edilməsinə zərurət yaranır ki, bu prosessinq adlı fealiyyətlə həll edilir.

Prosessinq dedikdə bank kartlarından istifadə etməklə aparılan əməliyyatlar üzrə informasiyanın yığılması, işlənilməsi və onun hesablama iştirakçılarına göndərilməsi üzrə fealiyyət başa düşülür. Bu fealiyyət **prosessinq mərkəzi** tərəfindən həyata keçirilir. **Prosessinq mərkəzi** rolunda hesablama haqqında informasiyanın hesablama subyektlərinə çatdırılmasını təmin edən hüquqi şəxs və ya onun struktur bölməsi çıxış edə bilər.

§ 8. Çeklərlə hesablama

1. Çek anlayışı və onun xüsusiyyətləri

Nağdsız hesablama almanın bir forması çeklərlə hesablamaadır. Nağdsız hesablama almanın aparılarkən çeklərlə hesablama alması yol verilir (MM-in 972.1-ci maddəsi). **Çekin əsas funksiyası** ödəniş almaqdan ibarətdir. Başqa sözlə, çek **əsasən ödəniş vasitəsi funksiyasını** yerinə yetirir. Həm daxili, həm də beynəlxalq dövriyyədə ödənişlərin (hesablama almanın) həyata keçirilməsində çeklər vacib rol oynayırlar. Onların köməyi ilə əsasən ticarət əqdləri üzrə hesablama alması aparılır¹.

Çekin anlayışı MM-in 1049.1-ci maddəsində verilmişdir. **Çek orderli qiymətli kağız olub, ifadə etdiyi pul məbləğinin çek sahibinə ödənilməsi barədə çek verən bankın verdiyi və heç nə ilə şərtləndirilməyən yazılı sərəncamıdır.**

Çekdən ödəniş dövriyyəsinə istifadə şərtləri və qaydalan **Mülki Məcəllə**

¹ Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Под ред. В.В. Безбаха, В.К. Пучинского. М., 2004, с. 461.

ilə (1049-1069-cu maddələrlə) müəyyən olunur. MM çekləri hesablaşmanı müfəssəl şəkildə tənzimləyərək, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi 1931-ci Cenevrə konvensiyasına 1 Nə-1 əlavə kimi ilə qəbul edilmiş çeklər haqqında vahid qanunun müddələrinə yaxınlaşdırır¹.

Çeklə bağlı olan münasibətlər həm də qiymətli kağızlar haqqında qanunvericiliklə tənzimlənir. Söhbət ilk növbədə Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin normativ hüquqi aktlarından gedir. Azərbaycan Respublikasında çeklərin buraxılışı və tədavülü qaydaları məhz bu aktlarla müəyyən edilir (MM-in 1049.9-cu maddəsi)². Çek münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün həm də «Qiymətli kağızlar haqqında» qanun tətbiq olunur.

Çeklə bağlı olan münasibətlər həm də beynəlxalq konvensiyalarla tənzimlənir. Söhbət Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən gedir; belə müqavilələr Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə daxil olaraq çek münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün tətbiq edilə bilər (MM-in 3.1-ci maddəsi). Azərbaycan Respublikası 2000-ci ildən vahid qanun barədə Cenevrə çek konvensiyasının iştirakçısıdır (çek haqqında vahid qanun 1931-ci il Cenevrə konvensiyasına 1 sayılı əlavə kimi qəbul edilmişdir). Bu konvensiyada müəyyən olunan normalar Azərbaycan Respublikasının normativ dövryyəsinə daxil edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin çeklərə həsr olunmuş normaları əsasən onları təkrarlayır³. Başqa sözlə, bizim ölkənin çek qanunvericiliyi mahiyyətə həmin konvensiyanın məzmununu əks etdirir⁴.

1988-ci ildə YUNESKO tərəfindən hazırlanan beynəlxalq çeklər haqqında konvensiya qəbul olunmuşdur; bu konvensiyanın qəbul edilməsi dünya hüquq sistemində məlum olan iki əsas çek tipi (ingilis-amerikan hüququna məlum olan çek tipi; 1931-ci il Cenevrə konvensiyasının nəzərdə tutduğu çek tipi) arasında fərq aradan qaldırmaq məqsədinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikası bu konvensiyanın iştirakçısı deyildir.

Çeklər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, ödəniş vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməsinə baxmayaraq sözün həqiqi mənasında çek ödəniş vasitəsi deyildir. Onun verilməsi ödənişin həyata keçirilməsini ifadə etmir; çek yalnız ödənişi (pul) almaq vasitəsidir; onun əsas təyinatı ödənişi (pul) almaqdan ibarətdir. Belə ki, çek verən tərəfin çeki digər tərəfə təqdim etməsi ilə pul öhdəliyi ödənilir və icra edilmir. Çek məhz həmin öhdəliyin icrası üçün verilir. Adətən çekdən çek verənlə (alqı-satqı müqaviləsində alıcı

tərəf) çek sahibi (alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcı) arasında mövcud olan əsas öhdəlik (məsələn, alqı-satqı, podrat, daşıma və s. müqavilələrdən yaranan öhdəlik) üzrə ödənişin həyata keçirilməsində istifadə edilir. Deməli, çek əsas öhdəliyin icrası üçün verilir. Əsas öhdəlik üzrə borclunun (yəni alıcının) vəzifəsi yalnız çek üzrə ödəniş həyata keçirildikdən sonra xitam edilir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə (əsas öhdəlik üzrə) alıcının aldığı malın pulunu vermək vəzifəsi onun satıcıya (kreditora) verdiyi çek üzrə ödəniş həyata keçirildikdən sonra icra edilmiş sayılır. Beləliklə, çekin verilməsi yalnız əvvəlki münasibətin yenisi ilə əvəz edilməsini ifadə edir ki, bu münasibət çek verənlə çek sahibi və digər şəxslər arasında əmələ gəlir.

İkincisi, çek öhdəliyi (çek hüquq münasibəti) xüsusi subyektlərkə malikdir. Çek öhdəliyində üç kateqoriya subyektləri (iştirakçı) çıxış edir: çek verən; çek sahibi; ödəyici. Çek verən hər hansı bir öhdəlik üzrə borclu şəxs (məsələn, alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcıya, podrat müqaviləsi üzrə sifarişçiyə, daşıma müqaviləsi üzrə yük göndərənə və s.) deyildir. Onun bankdakı hesabda vəsaiti vardır¹. Yaxud da o, çekləri ödəmək üçün vəsaiti bankda xüsusi çek hesabına depozitə də qoya bilər. Bankdakı həmin vəsait hesabına əsas öhdəlik üzrə çek verən (borclu) şəxs pul öhdəliyini icra edir.

Çek sahibi dedikdə hər hansı bir öhdəlik üzrə (alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcı, podrat müqaviləsi üzrə podratçı, daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcı və s.) kreditor kimi çıxış edən şəxs başa düşülür. O, çek verən tərəfindən yazılan çekin sahibi hesab olunur. Çek sahibi verilmiş çeki ödəniş üçün təqdim edir. Hər hansı istənilən fiziki şəxs və ya hüquqi şəxs çek sahibi rolunda çıxış edə bilər. Çek sahibi çeki ödənişə təqdim etmək üçün vəsaiti alır ki, bu, əsas öhdəliyin icra olunmasını şərtləndirir.

Ödəyici dedikdə çek verənin malik olduğu pul vəsaitinin saxlandığı bank başa düşülür. Ödəyici rolunda yalnız bank çıxış edə bilər. Çek sahibinin təqdim etdiyi çeki bank ödəməlidir. Bankın bu vəzifəsi onun çek verənlə bağladığı müqavilədən irəli gəlir². Lakin çek sahibi ilə bank hər hansı bir öhdəlik hüququ ilə bağlı olmur.

Üçüncüsü, çek öhdəliyi abstrakt (mücrədd) təbiətə və xarakterə malikdir, yəni əsas öhdəlikdən ayrılmışdır, əsas öhdəliyin onun üçün hüquqi təfəvvüti yoxdur. Çekin mücrəddliyi onun şərtsiz xarakter daşmasını, heç nə ilə şərtlənməməsini nümayiş etdirir. Başqa sözlə desək, çek üzrə ödəniş şərti xarakter daşıyır. Bu isə öz növbəsində onu göstərir ki, çekdə göstərilən məbləğin ödənilməsi öhdəliyi, icra olunması üçün çek verildiyi əqdin etibarlı olub-olmamasından və şərtlərdən asılı deyildir. Həmin əqdin lazımlıca icra edilməməsi çek üzrə ödənişin həyata keçirilməsinə mane ola bilməz. Məsələn, alıcı özünün bankdakı vəsaiti hesabına aldığı malın pulunun ödənilməsi üçün satıcıya çek verir. Lakin alıcı mali nəzərdən keçirdikdə onda qüsur aşkar

¹ Вак: Международные документы по внешнеэкономической деятельности. Справочник предпринимателя. Серия 1. М.1993, с. 111-124. Международное частное право. Сборник нормативных документов / Сост. Н.Ю.Ерпылева. М., 1994.

² «Azərbaycan Respublikasında çeklərin dövryyəsi haqqında əsasnamə»; Əsasnamə Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2 sentyabr 2000-ci il tarixli 161 sayılı əmrə təsdiq olunmuşdur.

³ Sabir Allahverdiyev. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslük. Bakı. 2007, s. 566.

⁴ Azərbaycan Respublikasında sivil və inkişaf etmiş xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə uyğun olaraq çek haqqında qanunun qəbul edilməsini vacib hesab edirik.

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 206.

² Xarici ölkələrdə ona çek müqaviləsi deyildir (göstərilən dərslük, s. 297).

edir. Həmin qüsur çəkin etibarsız hesab edilməsi üçün əsas ola bilməz. Ödəyici bu qüsuru baxmayaraq satıcı (çək saxlayan) üçün çək üzrə ödənişi həyata keçirməlidir.

Dördüncüsü, çək onun **təqdim edilmə müddəti qurtarana kimi geri götürülə bilməz**. Çəkin geri götürülməsi yalnız onun təqdim edilmə müddəti qurtarıqdan sonra etibarlıdır (MM-in 1059.1-ci maddəsi).

Beşincisi, çək üzrə ödəniş **faiz bərədə hər hansı bir şərt nəzərdə tuta bilməz**. Çəkdə faizlər bərədə yazılan hər hansı bir şərt hüquqi əhəmiyyətə malik olmur. Bu cür şərtlər etibarsız sayılır (MM-in 1064-cü maddəsi).

Altıncısı, çək **ödənişli qiymətli kağızın bir növüdür** (MM-in 997.3-cü maddəsi). Buna görə də qiymətli kağız kimi çək **məcburi rekvizitlərə** malikdir. Bu rekvizitlərdən hər hansı birinin olmaması çəkin hüquqi qüvvəyə malik olmamasına dələlət edir¹.

Çəkin rekvizitləri MM-in 1049.2-ci maddəsi ilə müəyyən edilir:

- sənədin mətninə daxil edilmiş **«çək» adı**;
- **müəyyən pul məbləğini ödəmək bərədə** sadə və heç nə ilə şərtləndirilməyən **tapşırıq**;

- ödəniş icra etməli olan **bankın adı**;
- ödəniş yerinin göstərilməsi;
- çəkin tərtib olunduğu tarixin və yerin göstərilməsi;
- çək verənin **imzası**.

Beləliklə, çək **formal qiymətli kağızdır**. Bununla belə, onlar verilərək **çək blanklarından** istifadə edilir. Çək blankları mətbəə üsulu ilə çap olunmuş məcburi rekvizitlərə malikdir: ödəyici bankın adı, ünvanı və telefon nömrəsi; çək verənin (hesab sahibinin) adı və ünvanı; ödəyici bankın hesab nömrəsi. Mətbəə üsulu ilə çap edilmiş rekvizitlərə malik olmayan çək blanklarının verilməsinə banklara icazə verilmir (MM-in 1049.3-cü maddəsi).

Kontinental hüquqa aid olan ölkələrdə öz hüquqi təbiətinə görə qiymətli kağız sayılan çək ABŞ və İngiltərə hüququnda döviyyə sənədi hesab edilir və köçürmə vekselin növü kimi tanınır².

Öz məzmununa görə, çək **pul sənədidir**. Belə ki, çəkdə çək verənin müəyyən məbləğdə pulun çək sahibinə ödənilməsi bərədə banka verdiyi sərəncam ifadə olunur.

2. Çəkin növləri

Çək döviyyəsi praktikasında çəklərin müxtəlif növlərindən istifadə edilir. Qiymətli kağız kimi çək üç cür olur.

- **orderli çək** (MM-in 991-ci maddəsi);
- **adsız çək** (MM-in 1053.2-ci maddəsi);
- **adlı çək** (MM-in 1053.3-cü maddəsi).

¹ Bu bərədə başqa fikir də söyülənir. Müəlliflərdən Y.P.Svlt göstərir ki, rekvizitlərdən çoxusunun olmaması, çəki hüquqi qüvvəyə malik olmaqdan məhrum edir (vax: Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришвеева. М., 1999, с. 372).

² Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 624.

Əgər çək üzrə çək verən sərəncamı ilə öz əvəzinə başqa səlahiyyətli şəxsi təyin edə bilərsə, bu növ qiymətli kağız **orderli çək** adlanır. Çək və ya «təqdim edənə» qeyd-şərtli ilə, yaxud bu cür mənə ifadə edən qeyd-şərtlə müəyyən şəxsə verilsə, bu növ qiymətli kağıza **adsız (və ya təqdim edənə)** çək deyilir. Başqa sözlə, sahibinin adı çəkdə göstərilməzsə, bu, adsız çək hesab edilir. **Adlı çək** odur ki, o, müəyyən şəxsin adına verilir. Çək, çək verənin adına da yazıla bilər.

Nağdsız ödənişdə tətbiq edilmək imkanına görə çəklərin iki növü fərqləndirilir: hesablaşma çəki; nağd pulların alınması üçün istifadə olunan çək.

Nağdsız ödənişdə tətbiq edilən çəke **hesablaşma çəki** deyilir. Bu halda ödəyici bank çəkin ödənişini **yalnız hesabdan hesaba keçirmə yolu ilə həyata keçirə bilər**. Çək verənin, habelə hər hansı çək sahibinin ixtiyar var ki, çəkin üz tərəfində «hesablaşma» qeydi və ya eyni mənalı başqa qeyd yazmaq yolu ilə çəkin nağd pulla ödənilməsinə qadağan etsin (MM-in 1063.1-ci maddəsi)¹. Belə halda, çəkin ödənişi hesabda yazı yazmaqla həyata keçirilir. Hesabda yazı çəkin ödənişi sayılır.

Çəkin növlərindən biri də **cızıqlı çəkdir**. Üz tərəfində iki paralel xətt cızıqlama aparılan çəke cızıqlı çək deyilir. Cızıqlama ona görə aparılır ki, çəkden yalnız məhdud daire çək sahibləri istifadə etsinlər.

MM-in 1062-ci maddəsi cızıqlı çək ilə əlaqədar mənasibətləri qaydaya salır. Çəkin bu növü çəklər haqqında vahid qanunda da nəzərdə tutulmuşdur. MM cızıqlı adlı çək növünü həmin beynəlxalq sənəddən iqtibas etmişdir.

Cızıqlama təkcə sadəcə olaraq mexaniki hərəkətlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bu hərəkətlər **hüquqi əhəmiyyətə malik olub, müəyyən hüquqi nəticələr yararmasına səbəb** olur. Bu hüquqi nəticələr cızıqlamanın ümumi və ya xüsusi olmasından asılı olaraq müəyyən edilir. Cızıqlama iki cür olur: ümumi cızıqlama; xüsusi cızıqlama. **Ümumi cızıqlama** odur ki, belə cızıqlama olan çəkin üz tərəfinə çəkilmiş iki paralel xətt arasında heç bir göstərişə və ya «bank» qeydi və ya eyni mənalı başqa qeydə rast gəlinmir. Ümumi cızıqlaması olan çəki ödəyici bank **yalnız başqa banka və ya öz müştərisinə ödəyə bilər** (MM-in 1062.2-ci maddəsi).

Xüsusi cızıqlama odur ki, belə cızıqlama olan çəkdə həmin çəkin üz tərəfinə çəkilmiş iki paralel xətt arasında bankın adı göstərilir və yazılır. Bu cür cızıqlaması olan çəki ödəyici bank **yalnız göstərilmiş banka və ya əgər bu bankın özü ödəyicidirsə, həmin bankın müştərisinə ödəyə bilər**. (MM-in 1062.3-cü maddəsi). Beləliklə, cızıqlı çəki ödəyici bank yalnız öz müştərisindən və ya başqa bankdan qəbul edə bilər.

3. Çəkin başqa şəxsə verilməsi

Çəkin başqa şəxsə verilməsi **çək üzrə hüququn verilməsini** ifadə edir. Qanun çək üzrə hüquqların verilməsi qaydasını müəyyən edir (MM-in 1055-ci

¹ MM-in müəyyən etdiyi bu qayda 1931-ci il tarixli çəklər haqqında vahid qanunun nəzərdə tutduğu müddəaya çox uyğundur.

maddəsi). Bu qayda qiymətli kağızların başqasına verilməsi haqqında ümumi müddəalara uyğundur ki, həmin müddəalar MM-in 993-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Çekin başqa şəxslərə verilməsi **indossament¹ vasitəsi** ilə həyata keçirilir. Indossament dedikdə çekin arxa tərəfində çek üzrə hüquqların bir şəxsdən digərinə keçməsinə və həvalə edilməsinə şərtləndirən yazı başa düşülür. Indossamentlə çek üzrə tələb etmə hüququ başqasına keçir. Çek üzrə hüququ başqasına verən və buna görə də həvalə qeydi edən çek sahibinə **indossant** deyilir. Indossament yolu ilə çek üzrə hüququ əldə edən şəxs **Indossant** adlanır. Çek indossament vasitəsi ilə hər hansı bir şəxsə, o cümlədən çek verənə və çek üzrə borclu olan istənilən şəxsə verilə bilər. Həmin şəxslərin də öz növbəsində çeki indossament vasitəsilə başqasına verə bilmək ixtiyarı vardır. **Ödəyici bank tərəfindən həyata keçirilən indossamentin hüquqlı əhəmiyyəti yoxdur.** Bu cür indossament etibarsız sayılır. Ödəyici bank üçün indossamentin yalnız ödəniş qəbzı qüvvəsi vardır.

Indossament üç cür olur: adlı indossament; adsız (blanklı) indossament; orderli indossament. **Adlı indossament** odur ki, burada çekin verildiyi şəxsin adı göstərilir. **Adsız (blanklı) indossament** odur ki, burada çekin verildiyi şəxsin adı göstərilir. **Orderli indossament** isə odur ki, burada icranın həyata keçirilməsi olduğu və ya əmri ilə həyata keçirilməsi olduğu şəxs göstərilir.

Indossament qanunun müəyyən etdiyi tələblərə uyğun gəlməlidir. Belə ki, indossament sadə olmalı və heç nə ilə şərtlənməməlidir. Özü də o, indossant (yəni çek üzrə hüquqlı əldə edən) haqqında məlumatları əks etdirməlidir. Indossamentdə indossantın (çek hüququ üzrə hüququ başqasına verən çek sahibinin) imzası olmalıdır. Qismən indossament etibarsızdır. O, hər hansı bir öhdəliklə şərtlənmir. Indossamenti məhdudlaşdıran hər hansı bir şərt hüquqlı qüvvəyə malik olmayıb, etibarsız hesab edilir. O, çekin özündə və ya ona əlavə edilmiş vərəqədə (**allonj**) yazılır.

Çekə olan etibar və inamı artırmaq məqsədi ilə **çek zəminliyi institutunun** istifadə edilir. Çek zəminliyinə **aval** deyilir. Çek avalının məzmunu çek üzrə ödəniş qərantiyə (zəminlik) verməkdir. Lakin zəminlik bərədə MM normaları çek avalına tətbiq edilə bilməz. Beləliklə, çek məbləğinin ödənişinə qərantiya verilməsinə aval deyilir. Çek avalına qərantiya verən şəxs **avalçı** adlanır. Avalçı çek üzrə ödənişə zəmin durur. Avalçı rolunda istənilən hər hansı üçüncü şəxs və ya artıq çekdə imzası olan şəxs çıxış edə bilər. Ödəyici bankın avalçı qismində çıxış etməsinə qənan icazə verir (MM-in 1057-ci maddəsi).

4. Çekin ödənilməsi qaydası

Qanun çekin ödənilməsi prosedurasını tənzimləyən müəyyən bir qayda müəyyən edir (MM-in 1051-ci və 1058-ci maddələri). Hər şeydən əvvəl, **bankın müştərisi ilə (gələcək çek verənə) bank (ödəyici) arasında müqavilə**

bağlanır. Bununla çek döviyyəsi başlanır. Çek yalnız o hallarda verilir ki, çek verənin **bankdakı hesabında vəsait** olsun. Bundan əlavə, bank hesabındakı vəsait bərəsində çek verənin çeklər vasitəsilə sərəncam vermək ixtiyarı olmasa, çek verilə bilməz. Çekin verilməsi üçün çek verənin **vəsaiti olmadığıda bankın kreditindən** istifadə oluna bilər. Beləliklə, çek verənin bankdakı hesabında olan pul vəsaiti və ya bank krediti hesabına mənəbə kimi ödənişə **çek təminatı** verilir.

Çek verən tərəfindən çek sahibinə verilən çek o halda ödənilir ki, həmin çek **ödəyici banka təqdim edilsin**. Çek təminatı olmadığıda, yeni çekin ödənilməsi üçün çek verənin vəsaiti və ya ona verilmiş kredit kifayət etmədikdə bankın ixtiyarı var ki, **çeki ödəməkdən imtina etsin** (MM-in 1051-ci maddəsinin 2-ci bəndi). Ödəyici bank çekin təminatı bərədə qənanun müəyyən etdiyi tələbi pozaraq təmin olunmamış məbləği ödədikdə, çek sahibinin hüquqları ona keçir.

Təqdim olunmuş çek ödəyici bank tərəfindən yalnız o vaxt ödənilə bilər ki, həmin çek qanunda nəzərdə tutulan müddətdə ödəniş üçün banka verilsin. MM-in 1058-ci maddəsinin 2-ci bəndi çeklərin **konkret ödəniş müddətlərini** müəyyən edir. Bu müddətlər çeklər haqqında vahid qanunda nəzərdə tutulan müddətlərə uyğun gəlir. Çeklər aşağıda göstərilən müddətlərdə ödənişə təqdim olunmalıdır.

- **bir ay müddətində** - **tərtib edildiyi ölkədə** ödənilməli olan çeklər üçün;
- **iki ay müddətində** - verildiyi ölkədə deyil, başqa ölkədə ödənilməli olan çeklər üçün, bu şərtlə ki, **çekin verilmə yeri ilə ödəniş yeri eyni qitədə** olsun;
- **üç ay müddətində** - verildiyi ölkədə deyil, başqa ölkədə ödənilməli olan çeklər üçün, bu şərtlə ki, **çekin verilmə yeri ilə ödəniş yeri müxtəlif qitələrdə** olsun.

Qanun Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan bir dövlətin ərazisində verilən və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan digər dövlətin ərazisində ödənilməli olan **çeklərin ödəniş müddətləri bərədə xüsusi qayda** müəyyən edir. Bu onunla izah edilir ki, çek verən MDB dövləti Avropa qitəsində, çekin ödənilməsi digər MDB dövləti isə Asiya qitəsində yerləşə bilər. Məsələn, Moldovada verilən çek başqa qitədə yerləşən Tacikistanda ödənişə təqdim oluna bilər. Belə halda dövlətlərin müxtəlif qitələrdə yerləşməsinə baxmayaraq **üç aylıq yox, iki aylıq ödəniş müddəti** müəyyən edilir. Bu onunla şərtlənir ki, MDB-nin üzvü olan bir dövlətin ərazisində və MDB-nin üzvü olan digər dövlətin ərazisində ödənilməli olan çeklər **eyni qitədə verilən və ödənilməli olan çeklər sayılır** (MM-in 1058.2-ci maddəsi).

Qanun çeklərin ödəniş müddətlərinin başlanğıc vaxtını da müəyyən edir. Hər bir çekdə onun verilmə günü göstərilir. Çeklərin ödəniş müddətlərinin axırı da **həmin gündən** başlanır.

Elə hallar olur ki, çekin verildiyi yerin təqvimii ilə çekin ödənilməsi yerin təqvimii üst-üstə düşmür və uyğun gəlmir. Bu cür halda **çekin ödənilməsi yerin təqvimii əsas götürülür**. Əvvəlcə çekin verilmə gününə uyğun tarix hesabla-

¹ Indossament almanca «indossament», italyanca «indossamento», latınca «indo - dorsum» sözündən olub, «arxada» mənasını ifadə edir.

nir. Bundan asılı olaraq çəkin ödəniş müddəti müəyyənləşdirilir (MM-in 1058.3-cü maddəsi). Bəzən ehlə hallar olur ki, qarşısının alınmaz qüvvə çəkin vaxtında təqdim edilməsinə mane olur. Bu halda müddət qarşısının alınmaz qüvvənin təsir etdiyi müddətə uzadılır və bu müddətə 14 gün əlavə edilir.

Çek verildikdən sonra çek verən ölə və ya fəaliyyət qabiliyyətini itirə bilər. Hüquqi şəxslər isə müflis (ödəmə qabiliyyəti olmayan) elan edilə bilər. Bu cür hallar çekin etibarsız sayılması üçün əsas ola bilməz və çekin etibarlı olmasına təsir göstərmir. Ödəyici bank həmin hallarda çekin ödənişini həyata keçirməyə borcudur.

Ödəyici bank çek üzrə ödəniş həyata keçirdikdən sonra tələb edə bilər ki, ödənişin alınması barədə ona qəbz verilsin. Ödəyici bankın vəzifəsidir ki, indossantların ardıcıl sırasının düzgünlüyünü yoxlasın. Lakin onun indossantların imzalarını yoxlamağa ixtiyar çatmır.

5. Çekin ödənilməsinə görə məsuliyyət. Çek öhdəlikləri üzrə iddia müddətləri

Mülki qanunvericilik çekin ödənilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutur (MM-in 1064-cü maddəsi). Ödənişə vaxtında təqdim olunan çekin ödənilməsi bu cür məsuliyyətin əmələ gəlməsini və yaranmasını şərtləndirir. Ödəyici bank tərəfindən çek ödənilmədikdə, çek sahibinin ixtiyar vardır ki, indossantlara, çek verənə və çek üzrə digər borclu şəxslərə (məsələn, avalçılara) iddia versin. Çek sahibi ödənişdən bu cür imtina halında bütün borclu şəxslərdən, yəni çek verəndən, avalçılardan, indossantlardan çek üzrə ödənişi tələb etmək hüququna (reqres hüququna) malik olur.

Çek sahibi iddia verdiyi şəxsdən tələb edir:

- çek ödənilməyibse, çek məbləğinin ödənilməsini;
- pul vəsaitinin ödənilməsini gecikdirməyə görə faizlər ödənilməsini (MM-in 449.1-ci maddəsi);
- ödənişi almaq üçün çekilən xərclərin ödənilməsini;
- hesablanmış faizin üçdə birindən çox olmayan miqdarda penya.

Ödəyici bank qəlp və ya saxta çekləri ödəməyə görə məsuliyyət daşıyır. O, bu cür çeklərin ödənişi ilə əlaqədar vurulan zərərin əvəzini ödəyir. Lakin mülki qanunvericilik çek verənin təqsiri prezumpsiyasını müəyyən edir. Belə ki, qəlp və ya saxta çekin verilməsində çek verənin təqsiri olarsa, ödəyici bank zərərin əvəzini ödəməkdən azad olunur (MM-in 1065-ci maddəsi). Əksinə, əgər çek verənin təqsiri olmazsa, zərəri ödəyici bank ödəyir. Təqsirin olmadığını sübuta yetirmək yükünü öhdəliyi pozmuş şəxs çəkir. Söylədiklərimizdən belə çıxır ki, saxta və ya qəlp çeklərin ödənişi ilə əlaqədar zərərin əvəzinin ödənilməsi çek verənin və ya bankın təqsirli olmasından asılı olaraq müəyyən edilir. Təqsirdən asılı olaraq bank və çek verən üçün məsuliyyət müəyyən edilməsi çek öhdəliyində iştirak edən tərəflərin öz vəzifələrini yerinə yetirməyə maksimum qayğı və diqqət göstərmələrini, onların sayıq olmalarını tələb edir.

Çek sahibinin indossantlara, çek verənə və çek üzrə digər borclu şəxslərə

qarşı çekdən irəli gələn iddia tələbləri üçün bir illik iddia müddəti müəyyən edilmişdir. Göstərilən həmin müddət çekin ödənişə təqdim etmə müddəti qurtardığı vaxtdan hesablanır (MM-in 1067-ci maddəsi).

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Ефимова Л.Г., Новоселова Л.А. Банки: ответственность за нарушение при расчетах. М., 1996.

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (глава-19, §7).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (глава-39, §6).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (глава-17).

Гражданское право. Учебник /Под ред. С.П.Гришаева. М., 1999 (глава-25).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000 (глава-51).

Комментарий к Гражданскому кодексу РФ, части второй /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999 (глава-46, §5).

Комментарий части второй Гражданского кодекса РФ для предпринимателей М., 1996 (глава-46).

Правовое регулирование банковской деятельности /Под ред. Е.А.Суханова. М., 1997.

Новоселова Л.А. Денежные расчеты в предпринимательской деятельности. М., 1996.

Терехов Е. Ответственность банков за нарушение правил совершения расчетных операций // Хозяйство и право, 1997, №1.

Флейшиц Е.А. Расчетные и кредитные отношения. М., 1956.

XXXVIII FƏSİL
BİRTƏRƏFLİ ƏQDLƏRDƏN (HƏRƏKƏTLƏRDƏN)
ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR

**§ 1. Birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən) əmələ gələn
öhdəliklərin anlayışı, xüsusiyyətləri və növləri**

**1. Birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı və
xüsusiyyətləri**

Mülki-hüquqi öhdəliklər müxtəlif əsaslardan əmələ gəlir; bu əsasları iki yere bölmək olar:

- müqavilə;
- qeyri-müqavilə.

Əgər mülki-hüquqi öhdəlik müqavilədən əmələ gələrsə, buna **müqavilə öhdəliyi** deyilir. Müqavilə öhdəliyi (əmlakın mülkiyyətə verilməsi barədə öhdəlik; əmlakın istifadəyə verilməsi barədə öhdəlik; xidmət göstərilməsi barədə öhdəlik və s.) mülki-hüquqi öhdəliklərin ən geniş yayılmış növüdür. Mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün onun iştirakçıları arasında müqavilə olmalıdır (MM-in 386.1-ci maddəsi).

Mülki-hüquqi öhdəlik müqavilədən əmələ gəlməyə də bilər. Başqa sözlə, mülki-hüquqi öhdəliyin **qeyri-müqavilə yolu** ilə, yəni müqavilədən kənar yolla əmələ gəlməsi də mümkündür. Belə öhdəliyə müqavilədən kənar öhdəlik deyilir. **Müqavilədən kənar öhdəliyin** isə üç əsas növü fərqləndirilir:

- birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən) əmələ gələn öhdəlik;
- zərər (ziyan) vurmaq nəticəsində yaranan öhdəlik;
- əsassız varlanma öhdəliyi.

Öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri əqdlərdir. Bu cür əqdlər içərisində **birtərəfli əqdlərə** də rast gəlmək olur. Biz müəyyən hallarda birtərəfli əqdlərin öhdəliklərin əmələ gəlmə əsaslarından biri kimi çıxış etməsinin şahidi oluruq. Məsələn, televiziya ilə itmiş uşağı tapan şəxsə uşağın valideynləri tərəfindən mükafat verilməsi vədi barədə elan verilir. Bu hal mükafat təyin edən şəxsin itmiş uşağı onun valideynlərinə təhvil verən şəxsə mükafat vermək vəzifəsinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Mülki-hüquqi öhdəliyin növlərindən birinin göstərilən münasibətdən əmələ gəlməsi göz qabağındadır ki, bu öhdəliyə birtərəfli əqdlərdən yaranan öhdəlik deyilir.

Birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklər bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu öhdəliklərin **birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, şəxsin birtərəfli hərəkətlər etməsi hüquqi fakt kimi **bir tərəf üçün hüquq, digər tərəf üçün vəzifə yaradır** və bunun nəticəsində **öhdəlik hüquq münasibəti (öhdəlik)** əmələ gəlir. Bu cür hərəkətlərə aiddir: mükafat verilməsi vədi; açıq müsabiqə elan edilməsi; oyunların və mərcələrin keçirilməsinin təşkili və s.

Bu öhdəliklərin **ikinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, həmin öhdəliklərin əmələ gəlməsinə əsas olan **əqd şərti əqd, özü də təxirəsalıcı şərtlə bağlanan əqd növünə şamil edilir**. Belə ki, həmin əqddə nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi gələcəkdə gözlənilən və ya naməlum hərəkətlər

dən asılı olur. Yalnız şərt kimi götürülən həmin hərəkət gerçəkləşdirildikdə əqd iştirakçısı üçün vəzifə yaranır, eləcə də öhdəlik üzrə vəzifə icra edilir. Məsələn, yuxarıdakı misaldə itmiş uşağın tapılması (hüquqi fakt), hər hansı mükafatın verilməsindən (yəni əqd iştirakçısı üçün vəzifə yaranmasından, öhdəlik üzrə isə vəzifənin icra edilməsindən) söhbət gədə bəzəlməz.

Bu öhdəliklərin **üçüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, həmin öhdəliklərin məzmununu təşkil edən vəzifənin icrası və həyata keçirilməsi üçün tək-cə birtərəfli əqdlər kifayət etmir. Bunun üçün **əlavə hüquqi hərəkətlər (kompleks hüquqi hərəkətlər)**inə yerini yetirilməsi gərəkdir. Başqa sözlə desək, bu cür öhdəliklərin icrası bir neçə hüquqi hərəkətin gerçəkləşdirilməsi və yerinə yetirilməsi ilə şərtlənir. Həmin hərəkətlər içərisində öhdəliyin əmələ gəlməsinə əsas olan əqd müəhim yer tutur. O.S.İoffe **həmin hərəkəti öhdəliyin məzmununu müəyyən edən ilkin əqd hesab edir**¹. Yuxarıdakı misaldə mükafatlandırma öhdəliyini icra etmək üçün lazımdır ki, uşağın tapılısın və valideynlərinə təhvil verilsin, yeni müxtəlif xarakterli hərəkətlər yerinə yetirilsin. Bu hərəkətlər içərisində ilkin əqd (uşağı tapan şəxsə mükafat vermək vədi) vacib rol oynayır.

Dördüncüsü, həmin öhdəliyin yaranması **bir tərəfin şəxsi təşəbbüskarlığına əsaslanır**. Mükafatlandırma öhdəliyi mükafat təyin edən şəxsin müəyyən hərəkəti yerinə yetirən şəxsə mükafat ödəmək barədə açıq elan verilməsi, müsabiqə öhdəliyi müsabiqə elan etmiş şəxsin ən yaxşı işlərə görə priz təqdim etmək barədə açıq elan etməsi, oyunların və mərcələrin keçirilməsi öhdəliyi isə oyun və mərcələrin keçirilməsini təşkil edən şəxsin təşəbbüsü nəticəsində əmələ gəlir. Həmin şəxslərin marağı və mənafevi vardır ki, qarşı tərəf müəyyən hərəkətlər etsin, məsələn, itmiş uşağı tapsın və ya işləri müsabiqəyə təqdim etsin və ya oyunlarda və ya mərcələrdə iştirak etmək üçün haqq kimi pul məbləği versin və s.

Bəşincisi, həmin öhdəliklər «təklif edən» və «təklifi qəbul edən» adlı iki subyektin (tərəfin) arasında əmələ gəlir. **Təklif edən tərəf** odur ki, o, müəyyən şəxslər üçün şərtlər və bu şərtlərin yerinə yetirilməsi qaydasını müəyyən edir, habelə həmin şərtlərin göstərilən şəxslər tərəfindən icra edilməsi (və ya şərtləndiriləni halın baş verməsi) nəticəsində onlara mükafat, haqq verir. Hər hansı hərəkəti yerinə yetirməyə (məsələn, itmiş uşağı tapmağa, cinayətkarı ifşa etməkdə kömək göstərməyə və s.) görə açıq elan verməklə mükafat təyin edən şəxs, ən yaxşı işlər (ən yaxşı ixtira, ən yaxşı pyes, ən yaxşı elmi əsər, ən yaxşı humanitar layihə və s.) təqdim etməyə görə müsabiqə elan edən şəxs, habelə oyun və ya mərcələri təşkil edən şəxs təklif edən tərəfdir.

Təklifi qəbul edən tərəf odur ki, o, təklif olunan şərti qəbul etməklə ona uyğun olaraq hərəkət edir və bunun müqabilində mükafat (haqq) almaq hüququ qazanır. Məsələn, itmiş uşağı tapan, ən yaxşı pyes əsəri yazan, lotereya almaqla oyuna qoşulan və s. təklifi qəbul edən tərəfə misal ola bilər.

Çox vaxt təklifi qəbul edən belə şəxslərin dairəsi konkret olaraq müəyyən olunmur. Bəzi hallarda isə onların dairəsini əvvəlcədən təyin etmək mümkündür. Məsələn, qapalı müsabiqə keçirilərkən işləri təqdim edən şəxslərin dairəsi konkretləşdirilir. Müəyyən hallarda isə belə şəxslərin dairəsi məhdudlaşdırın-

¹ бах: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 779.

lır. Məsələ, Azərbaycan Respublikasının xalq artisti olan bəstəkarların ən yaxşı əsərləri üçün müsabiqə elan edildiyi halda müsabiqənin aid olduğu şəxslərin dairəsi məhduddur.

Beləliklə, birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəlik dedikdə ələ bir mülki hüquq münasibəti başa düşülür ki, bu münasibətə görə bir tərəf (teklif edən) əhatə dairəsi əsasən naməlum olan digər tərəf (teklifi qəbul edən) üçün həmin tərəfin hər hansı hərəkət etməsi müqabilində mükafat ödəmək vədi ilə açıq elan verir.

2. Birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklərin növləri

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə düşmüş 1964-cü il Mülki Məcəlləsində birtərəfli hərəkətlərdən əmələ gələn öhdəliklərin bəzi növləri nəzərdə tutulmuşdu. Bu növ öhdəliklərin əhatə dairəsi bir o qədər də geniş deyildi. Həmin məcəlləyə görə birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklərə şamil edilməmişdi: müvəkkil edilməyən və ya səlahiyyət həddini aşan şəxsin bağladığı əqddən əmələ öhdəliklər (MM-in 59-cu maddəsi); müsabiqədən əmələ gələn öhdəliklər (MM-in 438-441-ci maddələri); tenderdən əmələ gələn öhdəliklər (MM-in 437-ci maddəsi)¹; sosialist əmlakını xilas etmək nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər (MM-in 468-ci maddəsi); tapşırıqsız fəaliyyət göstərməkdən əmələ gələn öhdəliklər (MM-in 469-471-ci maddələri). Birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklərin ayrı-ayrı növlərini nəzərdə tutan 1964-cü il MM-in tənzimlədiyi münasibətlər məhz göstərilən öhdəlik qruplarından ibarət idi.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan mülki qanunvericiliyi MM səviyyəsində birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklərin yaranmasını şərtləndirən hərəkətlərin dairəsini müəyyən edir: xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsi; müsabiqə barədə açıq elan verilməsi; oyunların və mərclərin keçirilməsi; özge işlərini tapşırıqsız aparma. Buna uyğun olaraq birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən) əmələ gələn öhdəliyin növlərinə şamil edilir:

● xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsindən əmələ gələn öhdəlik;

- müsabiqə barədə açıq elan verilməsindən əmələ gələn öhdəlik;
- oyunların və mərclərin keçirilməsindən əmələ gələn öhdəlik;
- özge işlərini tapşırıqsız aparma nəticəsində əmələ gələn öhdəlik.

Göstərilən öhdəlik növləri birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklərin qəti siyahısını ifadə etmir. Bu öhdəliklərin ayrı-ayrı növləri xüsusi qanunlarda nəzərdə tutula bilər. Məsələn, «Dövlət satınalmaları haqqında» qanun tender (ingiliscə «tənd» - xidmət etmək) keçirilməsindən əmələ gələn öhdəliklərlə bağlı əmələ gələn münasibətləri qaydaya salır. Lakin göstərilənlər o demək deyildir ki, birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklər yalnız qanunda birbaşa nəzərdə tutulduğu hallarda yarana bilər. Son vaxtlar oyun biznesi geniş inkişaf etmişdir. Biz «ANS», «Lider», «ATV» kimi telekanallarda müxtəlif oyunların keçirilməsinin tez-tez şahidi oluruq. Cıdır meydanında at yarışlarına baxırıq. Kazinoların, totalizatorların və pul uduşlu oyunların təşkili müasir dövrdə geniş xar

¹ Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 1997-ci il tarixli qanunu ilə müsabiqə öhdəliyini nəzərdə tutan normalar (438-441-ci maddələr) MM-dən çıxarılıb, həmin məcəlləyə tender öhdəliyi haqqında normalar əlavə edilmişdi.

rakter almışdır. Özəlləşdirmə prosesində tez-tez auksionlar keçirilir.

Göstərilən bütün hallarda birtərəfli hərəkətlərdən öhdəlik yaranır. Həmin öhdəliklər qanunvericilikdə nəzərdə tutulub-tutulmamasından asılı olmayaraq hüquqi cəhətdən tanınır, qəbul olunur və mühafizə edilir. Belə təsəvvür yaranır ki, qanunda nəzərdə tutulmayan birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklər də hüquqi əhəmiyyətə malik olub, hüquqla qorunur. Bu onunla izah edilir ki, həmin öhdəliklər qanunda nəzərdə tutulmayan, lakin ona zidd olmayan və mülki qanunvericiliyin prinsiplərinə görə mülki hüquq və vəzifələr doğuran əqdlərdən əmələ gəlir (MM-in 14.1 və 14.2-ci maddələri). Mülki dövryyənin daimi inkişafı və mürekkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq mülki qanunvericilik öhdəliklərin əmələ gəlməsini şərtləndirən bütün əqdlərin, o cümlədən birtərəfli əqdlərin qəti və dəqiq siyahısını müəyyənləşdirmək, bu əqdlərin hamısını nəzərə almaq iqtidarında deyildir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000 (гл.54, § 1).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (глава-49, §1).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Калпина. М., 1997 (гл.21).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (гл.23).

XXXIX FƏSİL XÜSUSİ MÜKAFATLANDIRMANIN AÇIQ ELAN EDİLMƏSİNDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR

§ 1. Xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsindən əmələ gələn öhdəliyin anlayışı və xüsusiyyətləri (əlamətləri)

1. Öhdəliyin anlayışı

Açıq mükafatlandırma vədi adlı hüquq institutu əvvəlki köhnə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdı. Lakin buna baxmayaraq açıq mükafatlandırma vədindən əmələ gələn münasibətlər köhnə 1964-cü il MM-in 4-cü maddəsi əsasında nizama salınırdı. Həmin maddədə göstərilirdi ki, mülki hüquq və vəzifələr qanunda nəzərdə tutulmasa da, qanuna zidd olmayan əqdlərdən də əmələ gəlir. Məhz bu göstərişə görə açıq mükafatlandırma vədi hüquqi qüvvəyə malik olmaqla əqdlər barədə ümumi qaydalar ilə tənzimlənirdi.

Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində açıq mükafatlandırma vədi birtərəfli əqd kimi tanınır¹. Müəlliflərdən İ.B.Novitskinin fikrincə, vəd etmənin özü **öhdəlik yaratmaq xüsusiyyətinə malik olan əqddir**². Onun bu fikri O.S.Loffe tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. O.S.Loffe belə hesab edirdi ki, **açıq mükafatlandırma vədindən əmələ gələn öhdəlik öz hüquqi təbiətinə görə qeyri-müqavilə, yeni birtərəfli əqd xarakteri daşıyır**. Belə ki, açıq mükafatlandırma vədindən qeyri-müqavilə öhdəliyi (daha dəqiq söyləsək, müqavilədən kənar öhdəliyin birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəlik kimi növü) yaranır. Lakin bu münasibətdə tərəflər öz iradəsini iki əqdin vasitəsi ilə ifadə edir və bildirirlər. Hər bir iradəni ifadə etmə halı müstəqil əqddir. Birinci əqd mükafatlandırma barədə açıq elan verməkdən, ikinci əqd isə təklifi qəbul edən şəxsin mükafat alması üçün mürciəət etməsindən ibarətdir³.

Açıq mükafatlandırma vədi institutu bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyinə məlumdur. Yaponiya MM-in 521-531-ci maddələri bu hüquqi anlayışın tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 657-661-ci paragrafları açıq mükafatlandırmanı qaydaya salır⁴.

Yeni MM ilk dəfədir ki, açıq mükafatlandırma vədi öhdəliyini nəzərdə tutur. MM bu öhdəliklə bağlı münasibətlərin nizama salınmasına ayrıca fəsil həsr etmişdir (55-ci fəsil). Həmin fəsle daxil olan üç maddə (1079-1081-ci maddələr) xüsusi mükafatlandırmanı açıq elan edən şəxsə həmin elan əsasında hərəkətlər edən subyekt arasında əmələ gələn münasibətləri nizama salır.

Xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsindən əmələ gələn öhdəliyə

MM-in 1079-cu maddəsində anlayış verilmişdir. **Bu ələ bir hüquq münasibətidir ki, bu münasibət hər hansı hərəkəti yerinə yetirməyə və hər hansı müəyyən nəticəyə nail olmağa görə açıq elan verməklə mükafat təyin edən şəxsə həmin hərəkəti yerinə yetirmiş və mükafat almaq ixtiyarına malik olan şəxs arasında əmələ gəlir**. Bu cür münasibətə misal olaraq itmiş uşağı tapan şəxsə mükafat verilməsini açıq elan yolu ilə vəd edən valideynlərə uşağı tapan tərəf arasında əmələ gələn və yaxud adam öldürmüş cinayətkan tapılmasında kömək etməyə görə açıq elan verməklə mükafat təyin edən şəxsə cinayətkan tapılmasına yardım edən subyekt arasında əmələ gələn münasibətləri və s. göstərmək olar.

Xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsinin hüquqi əhəmiyyətə malik olması, MM-in 1079-cu maddəsində nəzərdə tutulan öhdəlik yaratması üçün, habelə hüquqi cəhətdən məcburi olması və hüquqi nəticə doğurması üçün zəruri və vacibdir ki, o, bir sıra əlamətləri əks etdirsən və bu əlamətlərə uyğun gəlsin.

Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, xüsusi mükafatlandırma barədə elan **açıq (ümumi) xaraktere** malik olmalıdır. Bu o deməkdir ki, hər hansı hərəkəti yerinə yetirməyə görə mürciəət edən şəxsin təklifi dairəsi məlum olmayan şəxslərə (qeyri-müəyyən dairə şəxslərə) ünvanlanır və istənilən hər hansı bir şəxs bu mürciəətə cavab vermək hüququna malik olur. Əgər mürciəət (teklif) konkret şəxsə ünvanlansa, müqavilə münasibətləri yaranır. Bu münasibətlər xüsusi mükafatlandırma öhdəliyi barədə normalarla (1079-1081-ci maddələrə) yox, müvafiq müqavilələr haqqında MM normaları ilə tənzimlənir.

Bir qayda olaraq, xüsusi mükafatlandırma barədə açıq elan **yazılı formada** verilir: yerli mətbuatda; xüsusi olaraq ayrılmış elan yerlərində; hamının tanış olmasına imkan verən yerlərdə və s. Elan radio və televiziya vasitəsi ilə də verilə bilər. Bununla bərabər, elan qeyri-müəyyən dairə şəxslərin nəzərinə **şifahi formada** da çatdırıla bilər. Məsələn, şəxsin iclasda və ya mitinqdə etdiyi mürciəət şifahi formada verilən açıq elana misal ola bilər. Lakin şifahi formalı bu cür əqdlərin şərtlərini sonradan sübut etmək çətinlik tədirdir. Qanun elanın forması barədə hər hansı bir iradəsi tələb irəli sürmür. Əsas məsələ odur ki, mürciəət qeyri-müəyyən dairə şəxslərə çatdırıla bilsin.

İkinci əlamət ondan ibarətdir ki, xüsusi mükafatlandırma barədə verilən elanın məzmunundan **mükafat təyin edən şəxsi müəyyən etmək mümkündür** olmalıdır. Mürciəətə qarşı tərəf dəqiq və konkret olaraq bilməlidir ki, o, yerinə yetirdiyi hərəkət barəsində məlumatı kime çatdırırsın və ya elanda göstərilən əşyanı kime versin. Deməli, elanın məzmunu xüsusi mükafatlandırma barədə mürciəəti və təklifi edən şəxsi müəyyən etməyə imkan verəlidir.

Üçüncü əlamət ondan ibarətdir ki, **elan edilmiş xüsusi mükafat əmlak xarakterinə malik olmalıdır**. Başqa sözlə desək, vəd edilmiş mükafatlandırmanın vədinin obyektı kimi yalnız pul və dəyər ifadəsi olan digər maddələr çıxış edə bilər. Məscion, xüsusi mükafatlandırma vədinin obyektı kimi müxtəlif əşyalara (minik avtomobili, televizor, məbel, xalça, soyuducu və s.) verilməsi, pul ödənilməsi, istirahət evinə pulyovka və konsert üçün biletlə təmin edilməsi və s. nəzərdə tutula bilər. Əgər xüsusi mükafatlandırma vədinin obyektı iqtisadi məzmunla malik olmasa, mülki-hüquqi xarakteri öhdəliyin yaran-

¹ Эннекерус Л. Курс Германского гражданского права. М., 1950, том 1, полутом 2, с. 115. *Саква Вагацума, Тору Ариидзуми*. Гражданское право Японии. Книга 2, с. 32.

² Новицкий И.Б., Луцк Л.А. Общее учение об обязательстве. М., 1950, с.188; *Новицкий И.Б.* Отдельные виды обязательств. М., 1954, с.356-357.

³ Вах: *Юффе О.С.* Обязательственное право. М., 1975 с.779.

⁴ *Ян Шапп*. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 256.

masından söhbət gedə bilməz. Məsələn, diplomla təltif edilməsi, fəxri ad (əməkdar müəllim, xalq artisti, əməkdar incəsənət xadimi və s.) verilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər mülki hüququn tənzimləmə sferasına və predmetinə daxil deyildir. Həmin münasibətlər mülki hüquqla qaydaya salınmır.

Dördüncü əlamət ondan ibarətdir ki, xüsusi mükafatın verilməsini şərtləndirən yerinə yetirilməli olan **hərəkət hüquqa uyğun olmalıdır**. Bu onu ifadə edir ki, şəxs yalnız hüquqa zidd olmayan hər hansı hərəkəti yerinə yetirməyə görə və ya hər hansı müəyyən nəticəyə nail olmağa görə mükafat və edə bilər. Mükafat vədəninin hüquqa zidd olması hər hansı bir öhdəliyin əmələ gəlməsinin mümkünlüyünü istisna edir. Məsələn, insanın daxilə orqanlarının transplantasiya məqsədi ilə verilməsi üçün mükafatlandırma barədə elanla əlaqədar münasibətlər hüquqa zidd olduğu üçün mülki-hüquqi öhdəlik yaratmır və cinayət hüquq normaları ilə qaydaya salınır, yeni cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

2. Öhdəliyin əmələ gəlməsi şərtləri və tərəfləri (subyektləri)

Öhdəliyin əmələ gəlməsinin ilkin zəminini və şərtlərini **xüsusi mükafatlandırma barədə açıq (ümumi) elan verilməsi** təşkil edir. Bir tərəfin iradəsini ifadə etdiyi üçün xüsusi mükafatlandırma barədə açıq (ümumi) elan vermək öz hüquqi təbiəti etibarən ilə **birərəfli əqddir**¹. Birərəfli əqd olan açıq (ümumi) elan vermə hərəkəti mükafat vəd (təklif) edən şəxsin borclu, bu təklifə cavab verən şəxsin isə **kreditor** kimi çıxış etməsi üçün zəmin yaradır. Birərəfli əqd olduğu üçün açıq elan vermə hərəkəti təkcə özlüyündə heç bir hüquqi nəticə yaratmır, yeni dairəsi hələ məlum olmayan tərəf üçün mülki hüquq və vəzifələr əmələ gətirir. **Təklifi qəbul edən tərəf yalnız elanda nəzərdə tutulan müəyyən hərəkəti yerinə yetirdikdə və müəyyən nəticəyə nail olduqda kreditor kimi tələb etmək ixtiyarına malik olur**. O, yerinə yetirdiyi hərəkət və ya nail olduğu nəticə barəsində mükafat vəd edən şəxsə məlumat verir. Bu aradan mükafat təyin edən şəxsin ona mükafat ödəmək vəzifəsi yaranır. Beləliklə, açıq elan etmə və bu elanda göstərilən hərəkəti yerinə yetirmək (nəticəyə nail olmaq) nəticəsində mükafat vəd edən (borclu) şəxsle tələb olunan hərəkəti yerinə yetirən (nəticəyə nail olan) şəxs (kreditor) arasında öhdəlik yaranır ki, həmin şəxslər öhdəliyin **subyektləri (tərəfləri)** hesab olunurlar. Bu öhdəlikdə mükafat vəd edən subyekt borclu şəxs, hərəkəti yerinə yetirən (nəticəyə nail olan) şəxs isə kreditor qismində çıxış edir. Mükafat vermək üzrə hərəkət isə **həmin öhdəliyin predmetini** təşkil edir.

Yuxarıda söylədiklərimizdən belə çıxır ki, açıq elan vermə kimi birərəfli əqd üzrə tərəfin (mükafatlandırma vədi verən şəxsin) vəzifəsinin (mükafatı ödəmək vəzifəsinin) yaranması nəzərdə tutulan **şərtədən, yeni gələcək kreditorun (elana cavab verənin) müəyyən hərəkət etməsindən (nəticəyə nail olmasından) asılıdır**. Başqa sözlə desək, onlar üçün hüquq və vəzifələrin yaranması **həmin şərtin yerinə yetirilməsinə** kimi yubadılır, **təxirə salınır**. Yalnız göstərilən həmin şərt həyata keçirildikdə əqd üzrə tərəflərin hüquq və vəzifəle-

ri və bununla da öhdəlik yaranır. Deməli, göstərilən öhdəliyin yaranması üçün əsas olan birərəfli əqd **təxirəsalıcı şərtlə bağlı olan əqddir** (MM-in 328.6-cı maddəsi).

MM-in 1079-cu maddəsində nəzərdə tutulan öhdəlik **iki müstəqil birərəfli əqddən** əmələ gəlir: açıq elan vermə (birinci əqd); nəzərdə tutulan hərəkəti yerinə yetirmək (nəticəyə nail olmaq)¹. Bu onu göstərir ki, həmin öhdəliyin yaranma əsasını tərkibi göstərilən əqdlərdən ibarət olan **mürəkkəb hüquqi tərkib təşkil edir**. Lakin bəzi müəlliflər bu əqdlərin həyata keçirilməsini **müqavilənin bağlanması** hesab edirlər. Həmin müəlliflərin fikrincə, açıq elan verməni ümumi oferta kimi qəbul etmək olar. Onların mövqeyinə, bu cür təklif, əgər ümumi ofertadırsa, onda eşyanı tapan şəxsin hərəkətləri aksept barədə qanunun tələblərinə uyğun gəlir və beləliklə, müqavilə bağlanmış sayılır².

İkinci qrup alimlər isə açıq elan verməni ümumi oferta hesab etmirlər³. Düzür, ümumi oferta üzrə təkliflə mükafatlandırma haqqında elanın verilməsi hərəkəti arasında oxşar cəhətlər vardır. Ümumi oferta üzrə təklif həmin təklifi irəli sürmüş şəxsin həmin təklifdə göstərilmiş şərtlərlə müqaviləni təklifə cavab verən istənilən şəxsle bağlamaq iradəsini ifadə edir (MM-in 408.7-ci maddəsi). Elan vermək hərəkətində də mükafatlandırmaq təklifi şəxsin həmin elanda nəzərdə tutulan hərəkəti yerinə yetirən istənilən şəxsə mükafat ödəmək iradəsini ifadə edir. Lakin mükafatlandırma barədə elan vermək ümumi oferta deyildir. Ona görə ki, o, **şərtlə xarakter daşıyır**. Ümumi oferta isə bu xüsusiyyətdən məhrumdur. Elanda nəzərdə tutulmuş hərəkəti yerinə yetirməyi (və ya nəticəyə nail olmağı) isə aksept hesab etmək olmaz⁴. Ona görə ki, həmin **hərəkət (nəticə) bir yox, bir neçə şəxs tərəfindən də yerinə yetirilə bilər**. İkincisi, elanda nəzərdə tutulan hərəkəti bir neçə şəxs eyni zamanda yerinə yetirdikdə, **mükafat onların arasında bərabər bölünür** (MM-in 1081.2-ci maddəsi). Beləliklə, əqdlərdən biri ümumi oferta, digəri isə aksept olmadığı üçün mükafatlandırma barədə verilən elanla əlaqədar münasibətləri müqavilə hesab etmək olmaz.

¹ Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 779; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Седукова. М., 1997, с. 616; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 493; Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей М., 1996, с. 259.

² Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть 1. Научно-практический комментарий / Под ред. Т.Е.Абовой, А.Ю.Кебалкина, В.П.Мозолина. М., 1996, с. 640; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 493 (Dərsliyin göstərilən fəsilinin müəllifi olan xanım N.V. Məkaqonova göstərir ki, mükafatlandırma haqqında elanda müqavilənin müəhim şərti kimi mükafatın məbləği nəzərdə tutulmazsa, bu, oferta kimi qəbul edilə bilməz. Onun fikrincə, qalan hallarda elan oferta sayılır).

³ Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 679; Гражданское право. России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н. Седукова. М., 1997, с. 616.

⁴ Bundan fərqli olaraq xarici doktrinə açıq mükafatlandırma vədini oferta, hər hansı bir şəxs tərəfindən elanda göstərilən hərəkətin yerinə yetirilməsini isə aksept hesab edir. Məsələn, Yaponiya MM-də açıq mükafatlandırma vədi barəsində normalar müqavilə haqqında fəslə daxil edilmişdir. Elanda göstərilən hərəkət yerinə yetirildikdə müqavilə bağlanmış hesab edilir (bax: Сакад Вагацума, Тору Аридузumi. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 33).

¹ ABS mülki hüququna görə, belə elanlar müqavilə bağlamaq barədə edilən təklifdir, yeni ofertadır (Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 65).

3. Öhdəliyin məzmunu və icra edilməsi

Öhdəliyin məzmunu mükafat təklif (vəd) edən şəxsin mükafat ödəmək vəzifəsindən, habelə hərəkət edən (nəticəyə nail olan) şəxsin mükafatı tələb etmək hüququndan ibarətdir. Elanda nəzərdə tutulan hərəkəti yerinə yetirən şəxs bu barədə mükafat vəd edən tərəfə məlumat verir. Mahiyyətcə, hər şeydən əvvəl, onlar arasında danışıqlar aparılır. Bu andan mükafat vəd edən tərəf mükafatı qarşı tərəfə ödəmək vəzifəsini icra edir. Özü də nəzərdə tutulan hərəkəti yerinə yetirən tərəf bu hərəkəti həyata keçirərkən mükafat gözləmədiyi halda da mükafat vəd edən tərəf mükafat ödəmək vəzifəsini icra etməyə borcudur (MM-in 1079-cu maddəsi).

Mükafat vəd edən tərəf öz vəzifəsini müxtəlif formalarda icra edə bilər. Çox vaxt mükafat konkret pul formasında ödənilir. Məsələn, ata yerli qəzetdə verdiyi elan vasitəsi ilə onun itmiş uşağını tapan şəxsə 10 min manat pul vəd edir. Bu misaldə mükafat konkret pul formasında ifadə olunur.

Mükafat bəzi hallarda **natura (konkret predmet)** formasında da ödənilə bilər. Məsələn, Daxili İşlər Nazirliyi xüsusi amansızlıqla bir neçə qətl hadisəsi törətmiş cinayətkarın əlamətlərini müəyyən etməkdə kömək göstərən şəxsə xarici markalı minik avtomobili mükafat verilməsi barədə televiziya vasitəsi ilə elan verir. Göstərilən misaldə mükafat konkret predmet formasında ifadə edilir.

Nəhayət, elanda mükafatın forması haqqında yox, yalnız nəzərdə tutulan hərəkəti yerinə yetirməyə görə mükafat verilməsi vədi barədə göstəriş ifadə edilə bilər. Bir qayda olaraq, bu cür hallarda nəzərdə tutulan hərəkəti yerinə yetirən şəxsə sadəcə olaraq mükafat verilməsi vəd olunur. Məsələn, yerli qəzetdə vətəndaş itmiş sənədləri tapan şəxsə mükafat verilməsi barədə elan verir.

Belə halda, yəni açıq elanda mükafatın forması nəzərdə tutulmadığı halda mükafatın məbləği **tərəflərin razılığı** ilə müəyyən edilir. Bu barədə tərəflər arasında mübahisə yaranıqda məsələ məhkəmə qaydasında həll olunur.

Açıq elanda nəzərdə tutulmuş hərəkəti bir şəxs yox, bir neçə şəxs yerinə yetirə bilər. Bu cür halda mükafat **prioritet, yəni ilkinlik (birincilik) prinsipi** əsasında ödənilir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mükafat, barəsində mükafat vəd edilmiş hərəkəti **birinci yerinə yetirmiş şəxsə** verilir (MM-in 1081.1-ci maddəsi). Məsələn, kinostudiyaya kino çəkilişi üçün zəruri olan hər hansı bir antikvariat predmetin verilməsi barədə açıq elan verir. Dörd nəfər vətəndaş elandakı müraciətə cavab verərək kinostudiyaya tələb olunan dörd ədəd predmet təqdim edirlər. Belə halda predmeti birinci təqdim edən şəxs mükafat verilir.

Elə hallar olur ki, prioritetlik qaydası və prinsipinin tətbiqi mümkün olmur, istisna edilir. Məsələn, mükafatlandırma barədə elanın obyektı unikal (təkrarolunmaz) xüsusiyyətlərə malik elanda, bu prinsipdən istifadəyə yer qalmır. Belə ki, itmiş uşağı yalnız bir nəfər bir dəfə tapa bilər. Onun iki şəxs tərəfindən iki dəfə tapılması mümkün deyil. Deməli, hər hansı müəyyən təkrarolunmaz nəticəyə görə mükafat verildə prioritetlik prinsipi tətbiq edilmişdir.

Elə hallar olur ki, barəsində mükafat vəd edilmiş hərəkəti yerinə yetirən bir neçə şəxsədən hansının hərəkəti birinci olaraq həyata keçirməsini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Məsələn, nəzərdə tutulan hərəkəti **bir neçə**

şəxs eyni vaxtda, eyni zamanda yerinə yetirdikdə həmin hərəkəti birinci olaraq gerçəkləşdirən şəxsi təyin etmək mümkün olmur. Belə halda, **mükafat onların arasında bərabər bölünür** (MM-in 1081.2-ci maddəsi)¹.

Bəzən də elə olur ki, bir neçə şəxsin şəxsi səy və əməyi sayəsində barəsində mükafat təyin olunmuş və vəd edilmiş nəticəyə nail olunur. Belə halda barəsində mükafat təyin edilmiş nəticəyə nail olmaqda **bir neçə şəxs iştirak** edir. Məsələn, qatı cinayətkar üç nəfər şəxsin birgə yardımını və köməyi ilə tutulub polis orqanına təhvil verilir. Göstərilən halda mükafat vəd etmiş şəxs **ədalətli bölgü prinsipi və qaydası** əsasında mükafatı birgə iştirakçılardan arasında bölür. Belə ki, mükafat təyin edən şəxs ayrılmış birgə iştirakçılardan hər birinin **nəticəyə nail olmaqda iştirak payını nəzərə alaraq**, mükafatı onların arasında **ədalətli mülahizəsi əsasında bölür** (MM-in 1081.3-cü maddəsi).

Mükafat vəd edən tərəf ədalətli bölgü prinsipini pozaraq, mükafatı iştirakçılar arasında düzgün bölməyə də bilər. Bu bölgü, eger açıq-aşkar ədalətsiz xarakter daşıyarsa, bundan narazı qalan iştirakçı iddia erizesi ilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Məhkəmə iddia erizesinə baxaraq mükafatın ədalətsiz bölgüsünü ləğv edib, onu dəyişdirə bilər. Beləliklə, açıq-aşkar ədalətsiz xarakter daşıyan mükafat bölgüsünün məcburi qüvvəsi yoxdur (MM-in 1081.3-cü maddəsi).

Bundan fərqli olaraq, mükafat verən tərəfindən həyata keçirilən **ədalətli bölgünün** iştirakçıların hər biri üçün **məcburi qüvvəsi** vardır. Iştirakçılardan biri ədalətli surətdə icra edilmiş bölgüdəki öz mükafat payından narazı olduqda və bununla tərəflər arasında mübahisə yaranıqda məsələ məhkəmə qaydasında həll edilir. Bu halda mübahisə başqa qaydada həll olunur. Belə ki, bu vəziyyətdə mükafat təyin edən şəxs tərəfindən iştirakçılardan hər birinə çatması mükafat payı verilməkdən imtina edilir. Onlara təklif olunur və imkan verilir ki, mükafat payı barədə yaranmış mübahisəni **tərəflər öz razılıqları əsasında həll etsinlər**. Tərəflər könüllü surətdə mübahisə barədə öz aralarında razılığa gəldikdən sonra mükafat təyin edən şəxs onların hər birinə çatması mükafat payını ödəyir. Bununla belə, iştirakçıların birinin tələbi ilə mükafat **hamı üçün depozitə də qoyula bilər**. Belə ki, iştirakçıların hər birinin mükafatın hamı üçün depozitə qoyulmasını tələb etmək hüququ vardır (MM-in 1081.3-cü maddəsi).

Elə hallar da olur ki, mükafatın predmetini iştirakçılar arasında və yaxud elanda nəzərdə tutulan hərəkəti eyni vaxtda yerinə yetirən bir neçə şəxs arasında bölmək mümkün olmur. Mükafat predmetinin bölünməməsi o halda mümkün olur ki, mükafatın predmeti (məsələn, televizor, pianino, minik avtomobili və s) öz xarakterinə görə ya bölünmür, ya da elanda mükafatın yalnız bir şəxs üçün nəzərdə tutulması haqqında göstəriş ifadə edilir. Yaranmış problemlə **veziyyətdə püşkatma vasitəsi ilə həll edilir**. Belə ki, püşk atılır və püşkün düşdüüy şəxs də mükafatı alır. Mükafatın püşkatma yolu ilə verilməsi qaydası Almaniyaya qanunvericiliyinə tam uyğun gəlir. Analoji göstəriş Almaniyaya Mülki

¹ Göstərilən qaydaları Yaponiya mülki hüququ da nəzərdə tutur (*Сакэз Васацума, Тору Аридзүми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 33*)

Qanunnaməsində də ifadə edilmişdir¹. Püşkatma Yaponiya mülki hüququna da məlumdur².

4. Xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsinin ləğvi

Xüsusi mükafatlandırma barədə açıq elan vermək birtərəfli əqddir. O, yalnız bir tərəfin, yəni mükafat vəd edən şəxsin iradəsini ifadə edir. Ona görə də mükafat təyin edən şəxs açıq elanda nəzərdə tutulan mükafatlandırma vədini ləğv etmək ixtiyarına malikdir. Lakin o, istənilən vaxt istisnasız olaraq ləğv etmə hüququndan istifadə edə bilməz. Mükafat təyin edən şəxs yalnız qanunun tələb etdiyi şərtə riayət etməklə ləğv etmə hüququnu gerçəkləşdirə bilər. Bunun üçün qanun tələb edir ki, açıq elanda nəzərdə tutulan hərəkət yerinə yetirilməsin. Deməli, mükafatlandırma vədi yalnız **açıq elanda nəzərdə tutulan hərəkətin yerinə yetirilməsinə qədər ləğv edilə bilər** (MM-in 1080.1-ci maddəsi).

Açıq elanda nəzərdə tutulan mükafatlandırma vədinin ləğv edilməsi bütün hallarda etibarlı hesab edilmir. Ləğvətmənin etibarlı sayılması üçün vacib və zəruridir ki, o, **qanunun nəzərdə tutduğu qaydada icra edilsin və həyata keçirilsin**. Bunun üçün qanun iki qayda müəyyən edir (MM-in 1080.2-ci maddəsi). **Birinci qayda** ondan ibarətdir ki, **mükafatlandırma vədinin ləğv edilməsi barədə elan verilir**. Belə halda ləğv etmə elanı mükafatlandırma barədə elanın verilməsi qaydasında şəxslərin nəzərinə çatdırılır. Məsələn, mükafatlandırma vədi barəsində elan yerli qəzet vasitəsi ilə şəxslərin nəzərinə çatdırılırsa, ləğv etmə elanı da bu vasitədə istifadə etməklə verilir. Əgər mükafatlandırma vədi barədə elan radio və ya televiziya vasitəsi ilə verilməmişse, ləğv etmə elanı da həmin qaydada şəxslərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Bu qayda şifahi formada verilən mükafatlandırma vədi ləğv edildiyi hallarda, şübhəsiz ki, çətinlik törədir. Belə vəziyyətdə mübahisə yarandıqda, məsələ sübutlar əsasında həll edilir. Həmin çətinlik də sübutların təqdim edilməsi ilə bağlıdır. **İkinci qayda** ləğv etmə elanının **xüsusi məlumatda verilməsini** nəzərdə tutur. Məsələn, mükafatlandırma barədə yerli qaydada verilən elan televiziya xüsusi məlumat verilməklə ləğv edilir. Bu qaydadan o halda istifadə edilir ki, mükafatlandırma haqqında elanın ləğvi təxirəsalınmaz zərurətlə bağlı olsun. Şübhəsiz ki, barəsində mükafatlandırma elan edilmiş hərəkətin yerinə yetirilməsinə daha ehtiyac və tələbat olmadıqda ləğv etmə elanı televiziya vasitəsi ilə nisbətən qısa müddət ərzində şəxslərin nəzərinə çatdırıla bilər.

Bununla belə, qanun mükafat təyin etmiş şəxsin **mükafatlandırma vədini ləğv edə bilməməsinə şərtləndirən halları və əsasları da müəyyən** edir (MM-in 1080.1-ci və 1080.3-cü maddələri). Birinci əsas ondan ibarətdir ki, **açıq elanda nəzərdə tutulan hərəkət yerinə yetirildikdən sonra** mükafat təyin edən şəxs mükafatlandırma vədini ləğv edə bilməz. Məsələn, polis orqanı cinayətkarın olduğu yer barədə məlumat verənlərə mükafat verilməsi haqqında televiziya vasitəsilə elan verir. Bir nəfər vətəndaş elana uyğun olaraq cinayətkarın olduğu yer barəsində polis orqanına xəbər verir. Bundan sonra po-

lis orqanı elanı ləğv edə bilməz.

İkincisi, **mükafatlandırma barədə elanın mahiyyətindən mükafatlandırma vədinin ləğv edilməsinin mümkün olmaması irəli gəlmişdi** hallarda, mükafatlandırma vədi ləğv edilə bilməz. Məsələn, itmiş uşağı tapan şəxsə mükafat verilməsini vəd edən ata öz vədini ləğv etmək ixtiyarına malik deyildir. Ona görə ki, həmin elanın mahiyyətindən mükafatlandırma vədinin ləğv edilməsinin istisnasız olaraq mümkün olmaması irəli gəlir.

Üçüncüsü, **açıq elanda nəzərdə tutulan hərəkəti yerinə yetirmək üçün müddət müəyyənləşdirildiyi halda**, ləğv etməyə yol verilmir (MM-in 1080.3-cü maddəsi). Müddət, barəsində mükafat vəd edilmiş hərəkətin həyata keçirilməsi vaxtını ifadə edir. Mükafatlandırma vədinin bu şərti açıq elanın nə zəruri (məcburi), nə mühüm, nə də xarakterik əlaməti hesab olunur. Əgər elanda müddət göstərilərsə, onda hərəkət həmin müddət ərzində yerinə yetirilməlidir. Buna görə də mükafat vəd edən şəxs elanda müddət nəzərdə tutulduğu halda, vədi ləğv edə bilməz. Başqa sözlə, əgər tələb olunan hərəkətin edilməsi üçün müddət müəyyənləşdirilsə, bu, ləğv etmə hüququndan imtina olunmasını ifadə edir; həmin müddət ötüb keçdikdə isə mükafatlandırma vədi etibar-sız sayılır¹.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Гражданское право России. Часть 2. Курс лекций / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (глава 29 - автор М.И.Брагинский).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (глава 49, § 3 - автор В.Т.Смирнов).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (глава 27 - автор Н.В.Макаганова).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полумтом 2 / Под ред. Е.А.Суханова М., 2000. (глава 54, § 2 - автор П.А.Панфотов).

Комментарий части второй гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей М., 1996 (глава «Публичное обещание награды» - автор М.И.Брагинский).

Гражданский кодекс Российской Федерации, часть 2, текст, комментарии, алфавитно - предметный указатель. М., 1996 (глава 56 - автор М.И.Брагинский).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999 (глава 56 - автор. О.Н.Садиков).

Иоффе О.С. Обязательственное право М., 1975 (гл. «Обязательство, возникающие из односторонних действий»).

Новицкий И.Б. Отдельные виды обязательства М., 1954 (гл. «Обязательства из открытых конкурсов и других публичных объявлений»).

¹ бах: Германское право. Часть 1. Гражданское уложение. М., 1996, с.160.

² бах: Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 33.

¹ Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 33.

XL FƏSİL MÜSABİQƏDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR

§ 1. Müsabiqədən əmələ gələn öhdəliyin anlayışı, əlamətləri, xüsusiyyətləri, subyektləri və növləri

1. Müsabiqədən əmələ gələn öhdəliyin anlayışı

Azərbaycan Respublikasının MM-i müsabiqə keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri öhdəlik kimi müəyyənlayır. Əvvəlki köhnə 1964-cü il MM də müsabiqə münasibətlərini öhdəlik kimi nəzərdə tuturdu. Həmin məcəllənin 41-ci fəslinə daxil olan normalar (437-441-ci maddələr) müsabiqə öhdəliyini tənzimləyirdi. 1997-ci il 30 sentyabr tarixli qanunla müsabiqə öhdəliyi haqqında normalar MM-dən çıxarılaraq tender haqqında norma ilə əvəz edilmişdi¹.

Açıq müsabiqə anlayışı bir çox xarici ölkələrin qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Almaniya Mülki Qanunnaməsi², Yaponiya mülki qanunvericiliyi³ müsabiqə öhdəliyinin tənzimlənməsində ayrıca normalar həsr etmişdir. Azərbaycan Respublikasının MM-in müsabiqə öhdəliyi barədə normaları Almaniya mülki qanunvericiliyinin müsabiqə barədə müddəalarını əsasən təkrarlayır.

Açıq müsabiqə açıq mükafatlandırma vədinin bir növüdür. Ona görə də açıq müsabiqə münasibətlərini tənzimləyən normalar açıq mükafatlandırma vədi institutunu nizama salan 55-ci fəslə daxil edilmişdir. Bunların hər ikisi üçün ümumi olan cəhət ondan ibarətdir ki, həm xüsusi mükafatlandırma vədi, həm də müsabiqə müəyyən hərəkəti yerinə yetirməyə görə mükafatlandırma barədə açıq elandır. Lakin bu anlayışları eyniləşdirmək olmaz. Onlar arasında bəzi fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, birincisi, mükafatlandırma vədi müəyyən hüquqa uyğun hərəkətin yerinə yetirilməsinə görə mükafat verilməsini nəzərdə tutursa, müsabiqə ən yaxşı işin görülməsinə və yerinə yetirilməsinə görə mükafat (priz) təyin edilməsi ilə bağlı olaraq keçirilir.

Xüsusi mükafatlandırma vədindən müsabiqə öhdəliyini fərqləndirən ikinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, xüsusi mükafatlandırma vədi çox vaxt xüsusi xarakterli hüquqa uyğun məqsəd güdürsə, müsabiqə əsasən ictimai faydalı məqsəddə nail olmaq üçün keçirilir. İctimai faydalı məqsəd açıq müsabiqənin ən xarakterik və zəruri əlamətidir.

Üçüncü fərq ondan ibarətdir ki, müsabiqə sözün geniş mənasında iştirakçıların keçirdiyi yarışdır, rəqəbətdir. Bu yarışın məqsədi isə iştirakçılardan ən yaxşısını seçib, ona priz verməkdən ibarətdir. Müsabiqə öhdəliyində kreditör rolunda, yeni prizi tələb etmək hüququna malik olan tərəf rolunda açıq əla-

¹ «Tender haqqında» 11 fevral 1997-ci il tarixli qanununun 1-ci maddəsinə görə tender dedikdə hər hansı bir işin, xidmətin ən səmərəli üsul və aşağı xərclə yerinə yetirilməsi üçün iddiaçılar arasından birinin (bir neçəsinin) seçilərək, həmin işin (xidmətin) müqavilə əsasında ona (onlara) həvalə edilməsi məqsədi ilə keçirilən müsabiqə başa düşülür. Tenderin hazırlanması və keçirilməsi ilə bağlı münasibətlər «Tender haqqında» qanunla tənzimlənir (bax: AR QK, III cild, s.377).

² Германское право. Часть 1. Гражданское уложение М., 1996.

³ Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с. 34.

na cavab verən hər hansı bir şəxs yox, yalnız yerinə yetirdiyi işi ən yaxşı iş adına layiq görülmüş şəxs çıxış edə bilər. Ən yaxşı işlərin seçilməsi üzrə yarış fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında yüksək nəticələrə nail olunması üçün stimül yaradır. Ona görə də müsabiqə hökəmə bir neçə iştirakçının çıxış etməsini, onların təqdim etdikləri işlərin müqayisə olunmasını nəzərdə tutur. Bu səbəbə görə müsabiqədə iştirak etməkdən ötrü bir iş yerinə yeritilib təqdim olunarsa, belə halda müsabiqə keçirilməmiş hesab edilir. Açıq müsabiqədə yalnız bir şəxsin iştirakı qalibin müəyyən edilməsinin və seçilməsinin mümkünüyü istisna edir. Bu isə müsabiqənin baş tutmaması deməkdir. Açıq müsabiqənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mükafat tələb olunan hərəkəti etmiş şəxslərin sırasında seçilib müəyyənlaşdırılmış müsabiqə qalibinə verilir¹.

Açıq müsabiqənin elan edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər mülki-hüquqi öhdəliyin xüsusi növü kimi çıxış edir. Belə ki, açıq müsabiqə xüsusi xarakterli öhdəlik hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinin spəşifik əsası sayılır. Mülki hüquq institutu kimi müsabiqə ən yaxşı işlərin görülməsinə görə xüsusi mükafat verilməsi ilə bağlı əmələ gələn münasibətləri əhatə edir. Bununla belə, şəxsin müsabiqə yolu ilə boş vəzifəyə (vakansiya) seçilməsi və bunun nəticəsində müsabiqədə qalib gələnlə əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlanması, vətəndaşların (professor-müəllim heyətinin) təhsil müəssisələrinə işə qəbulu zamanı müsabiqə keçirilməsi, dövlət mükafatına təqdim etmək üçün müsabiqə elan edilməsi və s. ilə bağlı yaranan münasibətlər müsabiqə adlı mülki-hüquq institutu ilə tənzimləmir. Bu münasibətlər mülki hüququn tənzimləmə predmetinə daxil olmayıb, hüququn əmək hüququ sahəsi ilə qaydaya salınır.

Beləliklə, **müsabiqə öhdəliyi ələ bir mülki hüquq münasibətidir ki, bu münasibətə görə açıq müsabiqə elan etmiş şəxs ən yaxşı iş adına layiq görülmüş işi yerinə yetirən subyektdə xüsusi mükafat verir.** MM-in 1082-ci maddəsi müsabiqənin keçirilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir.

2. Müsabiqədən əmələ gələn öhdəliyin xüsusiyyətləri

Açıq müsabiqənin elan edilməsi birtərəfli əqddir. Bu əqd əsasında xüsusi xarakterli mülki hüquq öhdəliyi əmələ gəlir. Bu öhdəlikdə müsabiqə elan etmiş (mükafat təyin etmiş) şəxs borclu tərəf, müsabiqə qalibi (yeni ən yaxşı iş adına layiq görülmüş işi yerinə yetirən şəxs) isə kreditör rolunda çıxış edir.

Bununla bərabər, açıq müsabiqənin elan edilməsi özlüyündə öhdəliyin əmələ gəlməsinə səbəb olmur. Müsabiqə öhdəliyinin yaranması üçün digər hüquqi faktın da olması tələb edilir. Bu hüquqi fakt **müsabiqədə iştirak etməkdən ötrü subyektlərin işləri təqdim etmələrindən və bu işlər iştirakçılarından ən yaxşısının seçilməsindən, yeni müsabiqənin qalibinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.** Müsabiqənin qalibi müəyyən olan kimi müvafiq öhdəlik yaranır, bu öhdəlikdə tərəf rolunda çıxış edən konkret subyekt tərkibi müəyyənləşdirilir, onların hüquq və vəzifələri icra edilir. Belə təsəvvür yaranır ki, müsabiqə öhdəliyi iki müxtəlif birtərəfli əqddən əmələ gəlir. Birinci əqd müsabiqəni açıq elan etməkdən, ikinci əqd isə öz işlərini təqdim edənlər ara-

¹ Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с.34.

sında müsabiqə qalibini müəyyən etməkdən ibarətdir. Deməli, açıq müsabiqə şərti xarakter daşıyır, yeni ikinci əqd birinci əqd üzrə tərəfin (müsabiqə elan edən şəxsin) vəzifəsinin (mükafat vermək vəzifəsinin) emələ gəlməsi üçün şərt rolunu oynayır. Bu isə onu göstərir ki, açıq müsabiqə elan edilməsi öz hüquqi təbiətinə görə **taxiresalıcı şərtlə bağlanan bir tərəfli əqddir**.

Müsabiqə mükafatlandırma vədinin bir növü kimi bir çox əlamətlərlə xarakterizə olunur. **Birincisi**, müsabiqə ən yaxşı iş yerinə yetirməyə görə **mükafatlandırma barədə açıq elandır**. Bu elan konkret subyektdə yox, ehatə dairəsi məlum olmayan şəxslərə ünvanlanır.

İkincisi, müsabiqə **ictimai faydalı məqsəd** güdməlidir. Xüsusi (şəxsi) xarakterli, qeyri-ictimai məqsədlər üçün müsabiqə keçirilməsi bu anlayışın təbiətinə yaddır. İctimai faydalı məqsədə elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılmasını, yüksək idman göstəricilərinə nail olunmasını, ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılmasını və s. aid etmək olar. **İctimai faydalı məqsəd güdməyən işlər açıq müsabiqənin predmeti ola bilməz və bu cür işlərə açıq müsabiqə normaları tətbiq edilmir**. Məsələn, ən yaxşı mənzil saxlamağa görə keçirilən yarış tədbirləri ilə əlaqədar münasibətlər açıq müsabiqə mülki-hüquq institutunun tənzimləmə predmetinə daxil deyildir. Açıq müsabiqənin predmeti kimi yalnız ictimai faydalı əhəmiyyətli ən yaxşı iş çıxış edə bilər.

Üçüncüsü, müsabiqə qalibinə xüsusi olaraq müəyyən edilmiş mükafat verilir ki, buna **priz** deyilir. Mükafat əsasən pul formasında müəyyən olunur. **Priz qeyri-pul, yeni natura (əşya) formasında təyin edilir**. Məsələn, müsabiqə qalibinə minik avtomobili, istirahət evində dincəlmək üçün putyovka, televizor, soyuducu, videomaqnitofon və digər predmetlər verilsə, bu maddi (qeyri-pul) xarakterli priz formasında mükafatın verilməsini ifadə edir.

Qeyri-pul formasında olan **mükafat dövrüyyə qabiliyyətinə malik olmalıdır**. Başqa sözlə desək, mükafat mülki hüququn dövrüyyə qabiliyyətli obyekt kimi çıxış etməlidir. Ad (laureat, «fəxri ad», «yaxşı mütəxəssis» və s), diplom, vimpel, döş nişanı, kubok, fəxri fərman və digər nemətlər dövrüyyə qabiliyyətinə malik olmadığına görə prizin predmeti ola bilməz. Bunlar, müsabiqə qalibinə təbiiq edilən **mənavi həvəsləndirmə tədbirləri olub, müsabiqə mükafatı hesab edilmir**. Əgər müsabiqə qalibinə yalnız bu cür, «mənavi mükafat» verilməsi nəzərdə tutularsa, belə halda mülki-hüquqi öhdəlik yaranmır. Məsələn, məktəb olimpiadası keçirilir və elanda olimpiada qalibinə fəxri fərman verilməsi nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar yaranan münasibətlərə müsabiqə haqqında MM normaları tətbiq edilmir.

Dördüncüsü, müsabiqə elanında nəzərdə tutulan mükafat **yalnız ən yaxşı iş adına layiq görülmüş işin yerinə yetirilməsinə görə verilir**. Müsabiqə mükafatı müsabiqə qalibinə verilir. Əgər müsabiqə nəticəsində qalib müəyyən edilməzsə, müsabiqə elan etmiş şəxs üçün mükafat ödəmək vəzifəsi yaranmır.

3. Müsabiqə öhdəliyinin subyektləri (tərəfləri)

Müsabiqə öhdəliyində **iki subyekt (tərəf) iştirak edir: müsabiqə elan etmiş şəxs; müsabiqə qalibi**. Müsabiqə mükafatının verilməsi üzrə öhdəlik münasibətləri yalnız bu iki subyekt arasında yaranır. Açıq müsabiqə münasib-

bətlərində **müsabiqə iştirakçıları adlı subyektlər** də çıxış edirlər ki, onlardan yalnız biri müsabiqə öhdəliyinin tərəfi (müsabiqə qalibi) qismində mükafat verilməsinə tələb edə bilər. Bu cür tələb etmək ixtiyarına malik olan şəxs müsabiqə qalibi adlanır. **Müsabiqə qalibi** öhdəliyin elə bir subyektidir ki, onun müsabiqədə iştirak etməkdən ötrü təqdim etdiyi iş ən yaxşı iş adına layiq görülür. O, müsabiqədən qalib çıxmış müsabiqə iştirakçısıdır. Yerdə qalan digər müsabiqə iştirakçıları öhdəliyinin subyektii (tərəfi) hesab edilmir. Beləliklə, **müsabiqə iştirakçıları** dedikdə təyin olunmuş prizi almaq üçün müsabiqədə iştirak etməkdən ötrü işləri təqdim edən şəxslər başa düşülür.

Müsabiqə öhdəliyinin ikinci subyektii (tərəfi) müsabiqə elan etmiş şəxsdir. **Müsabiqə elan etmiş şəxs** müsabiqə qalibinə mükafat (priz) verməyə borclu olan şəxsdir. O, **müsabiqənin təşkilatçısı** hesab edilir. MM-in müsabiqə münasibətlərinin tənzimlənməsinə daxil etdiyi yeniliklərdən biri müsabiqə təşkilatçısı barədə göstərişdir. Belə ki, köhnə 1964-cü il MM-den fərqli olaraq, **qüvvədə olan qanunvericiliyə görə müsabiqə təşkilatçılarının mümkün olan dairəsi heç nə ilə məhdudlaşdırılmır**. Köhnə MM-ə görə müsabiqə təşkilatçısı rolunda yalnız sosialist təşkilatları çıxış edə bilərdi. Özü də həmin təşkilatların nizamnaməsindədir birbaşa nəzərdə tutulduğu halda, o, müsabiqə elan edə bilərdi. İndiki qanunvericilik belə məhdudiyət nəzərdə tutmur. Belə ki, müsabiqənin təşkilatçısı rolunda hər hansı **istenilən hüquqi və (və ya) fiziki şəxs, habelə dövlət və yerli özünüidarə orqanları** çıxış edə bilər.

Beləliklə, **mülki hüququn hər hansı bir subyektii istər hüquqi şəxs olsun, istərsə də vətəndaş**, fərqi yoxdur, açıq müsabiqə elan etmək ixtiyarına malikdir. **Qeyri-kommersiya təşkilatlarının** müsabiqə təşkilatçısı rolunda çıxış etməsi istisna olunmur, əksinə, bu, mümkündür. Lakin belə halda bu cür təşkilatların onların xüsusi (məhdud) hüquq qabiliyyəti haqqında müəyyən edilmiş qaydaya emel etmələri tələb olunur. Belə ki, müsabiqədən emələ gələn hüquq və vəzifələr qeyri-kommersiya təşkilatlarının sənədlərində nəzərdə tutulan fəaliyyət məqsədinə uyğun gəlməlidir. Fondlar, ictimai birliklər və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının müsabiqə təşkilatçısı rolunda çıxış etmələrinin **biz təz-təz şahidi oluruq**.

Açıq müsabiqə iştirakçılarının dairəsi də qanunla məhdudlaşdırılmır. Lakin konkret müsabiqə iştirakçılarının dairəsi müsabiqənin açıq (ümumi) və ya qapalı müsabiqə olmasından asılıdır. **Açıq (ümumi) müsabiqə** odur ki, bu müsabiqə kütləvi informasiya vasitələrində elan edilir və onda arzu edən bütün şəxslər çıxış edə bilərlər. Bu cür müsabiqədə iştirak etməkdən ötrü arzu edənlərin hamısı dəvət edilir.

Açıq (ümumi) müsabiqənin iki növü fərqləndirilir: nisbətən geniş müsabiqə; nisbətən məhdud müsabiqə. Əgər müsabiqədə arzu edənlərin bütün hamısı dəvət edilərsə, bu, **nisbətən geniş müsabiqə** adlanır. Bu növ müsabiqədə iştirakçıların say baxımından dairəsi nisbətən genişdir. Əgər müsabiqə müəyyən peşəyə malik olan şəxsləri ehatə edərsə, bu, **nisbətən məhdud müsabiqə** adlanır. Məsələn, sirk artistlərinin, opera müğənnilərinin, teatr aktyorlarının və digər peşə sahibləri barədə keçirilən müsabiqə bu cür müsabiqəyə misal ola bilər. Həmin müsabiqədə iştirak edənlərin sayı məlum olmur.

Qapalı müsabiqə odur ki, bu, müsabiqədə iştirak etmək təklifinin müsabi-

qə təşkilatlarının seçdiyi müəyyən şəxslər dairəsinə ünvanlanmasını nəzərdə tutur. Bu cür halda müsabiqə iştirakçılarının dairəsi müsabiqə təşkilatçısına məlum olur. Özü də həmişə məhdud olur.

4. Müsabiqə şərtləri

Müsabiqənin şərtləri açıq elanda göstərilir. Açıq müsabiqə elanı müxtəlif formalarda verilir; radio və televiziya vasitəsi ilə; bülleten, yeni xüsusi məlumat vərəqi buraxmaq yolu ilə və s.

Açıq müsabiqə elanının məzmunu **müsabiqə şərtlərini** ifadə edir. MM bəzi şərtlər istisna olmaqla, bu cür şərtlər konkret və tam siyahısını müəyyən etmir. Lakin qanunda bu şərtlər göstərilərsə də, mülki hüquqda təbiiq edilən məntiqi təfsir üsulundan istifadə etməklə həmin şərtlərin dairəsini müəyyən etmək olar.

Müsabiqənin mühüm şərtlərindən biri **müsabiqənin predmetini** əhatə edir. Müsabiqənin predmetini priz almaq məqsədi ilə müsabiqədə iştirak etməkdən ötrü **taqdim edilən işlər** təşkil edir. Başqa sözlə desək, müsabiqənin predmeti müsabiqə təşkilatçısının verdiyi **tapşırığın mahiyyətini** əks etdirir. Elanda hökmən tapşırığın mahiyyəti, yeni müsabiqənin predmeti barədə məlumat verilməlidir. Beləliklə, barəsində müsabiqə elan edilmiş işin xarakteri və məzmunu müsabiqə elanında hökmən göstərilməlidir.

Əsas və vacib müsabiqə şərtlərindən biri **işlərin taqdim edilməsi müddətindən** ibarətdir. Elanda bu şərt hökmən ifadə edilməlidir. Elan yalnız işlərin taqdim edilməsi müddəti göstəriləndə qüvvəyə malikdir (MM-in 1082.2-ci maddəsi). Bu müddət tapşırığın icra edilməsi müddətini ifadə edir. Müddət ya təqvim tarixi ilə, ya da aylarla, həftələrlə, günlərlə hesablanan vaxtın bitməsi ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, müsabiqə elan edildiyi vaxtdan üç ay müddəti ərzində, 2000-ci ilin dekabr ayının 20-nə kimi və s.

Müsabiqə şərtlərindən biri taqdim olunmuş işin **müsabiqə şərtlərini uyğun gəlib-gəlməməsi və müsabiqə qalibinin müəyyən edilməsi** barədə qərarın qəbul edilməsi qaydasından ibarətdir. Elanda bu cür qərar qəbul etmək ixtiyarına malik olan şəxsin adı göstərilir (MM-in 1082.3-cü maddəsi). Bu cür şəxs rolunda müsabiqə komissiyası (jüri), münisiflər heyəti, müsabiqə təşkilatçısının özü, onun vəkili etdiyi şəxslər çıxış edə bilərlər. Əgər müsabiqə şərtlərində müsabiqə qalibini müəyyən etmək barədə qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan şəxsin adı göstəriləndə, müvafiq qərarı müsabiqəni elan etmiş şəxs (müsabiqə təşkilatçısı) qəbul edir.

Müsabiqənin mühüm şərtlərindən biri müsabiqə qalibinə vermək üçün nəzərdə tutulan **mükafatın (prizin) forma və ölçüsü barədə** şərtidir. Mükafat bundan əvvəl göstərdiyimiz kimi həm müəyyən pul formasında, həm də dəyərə malik olan qeyri-pul (əşya) formasında (məsələn, xalça, avtomobil, televizor və s.) təyin edilə bilər. Müəyyən hallarda elanda mükafatdan əlavə, «mənavi mükafat» növləri (məsələn, fəxri fərman, diplom, kubok, vimpel, döş nişanı və s.) verilməsi də nəzərdə tutula bilər. Bunlar mənavi həvəsləndirmə tədbirləri olub, müsabiqə mükafatı hesab edilə bilər.

Bundan əlavə, elanda işlərin verilməsinin yeri və qaydası, müsabiqənin nəticəsinin elan edilməsinin müddəti və qaydası kimi vacib şərtlər də göstərilə bilər.

Yuxarıda sadalanan bütün şərtləri **müsabiqənin mühüm şərtləri** hesab etmək olar. Elanda mühüm şərtlərlə bərabər, **fakultativ (qeyri-zəruri, qeyri-məcburi) müsabiqə şərtləri** də göstərilə bilər. Əgər mühüm xarakterik müsabiqə şərtlərinin olmaması müsabiqənin elan edilməsinə və əqdin bağlanmamasına səbəb olursa, fakultativ şərtlərin elanda göstərilməməsi, müsabiqənin elan edilmiş sayılmamasına dəlalət etmir. Fakultativ şərtlər əsasən müsabiqəyə taqdim edilən işlərin tərtibi və rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı və əlaqədar olur. Bu cür şərtlərə aid etmək olar: müsabiqə komissiyasının (jüri) və ya münisiflər heyətinin tərkibi barədə şərt; mükafatın verilməsi müddəti və qaydası barədə şərt; müsabiqənin turları (mərhələləri) barədə şərt; müsabiqəyə taqdim edilmiş əsərdən istifadəyə müstəsna hüququn (mülkiyyət hüququnun) müsabiqə təşkilatçısına keçməsi barədə şərt və s.

§ 2. Müsabiqə öhdəliyinin əmələ gəlmə şərtləri (əsasları) və öhdəliyin icra olunması

1. Müsabiqə öhdəliyinin əmələ gəlmə şərtləri

Müsabiqə öhdəliyinin yaranması üçün zəruridir ki, **həmin öhdəliyin konkret subyekti tərkibi müəyyənləşdirilsin**. Başqa sözlə desək, müsabiqə qalibinin müəyyən edilməsi tələb olunur ki, o, **öhdəliyin kreditörü** sayılır. Kreditor hesab edilən müsabiqə qalibini aşkar etmək üçün bir neçə hüquqi faktların (hərəkətlərin) həyata keçirilməsi tələb olunur. Göstərilən həmin faktların gerçəkləşdirilməsi sayəsində müsabiqə öhdəliyi yaranır. Beləliklə, müsabiqə öhdəliyi **hüquqi faktların məcmusu (kompleksi), yeni mükəkkəb hüquqi tərkib** nəticəsində əmələ gəlir. Hüquqi faktların məcmusu dedikdə ardıcıl olaraq həyata keçirilən bir neçə silsilə birtərəfli əqdər başa düşülür ki, bu əqdlərdən ikisi öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Söhbət müsabiqənin elan edilməsi əqdidən (birinci müstəqil əsas əqddən) və müsabiqə qalibinin müəyyənləşdirilməsi əqdidən (ikinci müstəqil əsas əqddən) söhbət gedir. Birinci müstəqil əqd əqdər içərisində mərkəzi yer tutmaqla mühüm rol oynayır. Ona görə ki, həmin əqd **müsabiqə öhdəliyinin məzmununu** müəyyən edir.

Müsabiqə öhdəliyinin əmələ gəlməsi şərtləndirən hüquqi faktların məcmusunun (mükəkkəb hüquqi tərkibin) həyata keçirilməsi **müsabiqə prosesi** nə əxşatmaq olar. Müsabiqə prosesi isə öz növbəsində bir neçə müsabiqə mərhələsindən ibarətdir. Bu mərhələlərə aid etmək olar:

- **birinci mərhələ mükafatlandırma barədə açıq elan verməkdən** ibarətdir;
- **ikinci mərhələ prizi (mükafatı) almaq üçün müsabiqədə iştirak etməkdən** ötrü iştirakçılar tərəfindən **işlərin taqdim edilməsindən və bu barədə ərizə verilməsindən** ibarətdir;
- **üçüncü mərhələ** vaxtında taqdim edilmiş işlərin **müsabiqənin şərtlərinə uyğun gəlib-gəlmədiyini müəyyənləşdirməkdən və işlərə müqayisəli qiymət verməkdən** ibarətdir;
- **dördüncü mərhələ** müqayisəli qiymət vermənin nəticəsinin müsabiqə komissiyası (jüri) və ya münisiflər heyəti tərəfindən **müzakirə edilməsindən**

və müsabiqə qalibinin müəyyən edilməsi, ona mükafat verilməsi barədə qərar qəbul etməkdən ibarətdir; əgər müsabiqə qalibi müəyyənləşdirilməzsə, onda iştirakçılar onun müəyyən olunmasını məhkəmə qaydasında tələb edə bilərlər¹.

Beləliklə, göstərilən dörd müsabiqə mərhələsində həyata keçirilən hüquqi xarakterli hərəkətlər nəticəsində müsabiqə öhdəliyi yaranır ki, bu öhdəliyə görə müsabiqə təşkilatçısı müsabiqə qalibinə elan edilmiş mükafatı (prizi) verir. Bu öhdəlikdə müsabiqə qalibi mükafatın verilməsini və ödənilməsini tələb etmək ixtiyarına malik olan kreditör, müsabiqə təşkilatçısı isə mükafatı verməyə borclu olan şəxs kimi çıxış edir. Müsabiqə öhdəliyi də onlar arasında əmələ gəlir. Lakin həmin öhdəliyi icra etmək lazımdır ki, bununla da müsabiqə prosesi başa çatır.

2. Müsabiqə öhdəliyinin icra olunması

Müsabiqə öhdəliyinin məzmununu müsabiqə qalibinin mükafatı tələb etmək hüququ və müsabiqə təşkilatçısının mükafatı ödəmək vəzifəsi təşkil edir. Müsabiqəni elan edən şəxsin öhdəlik üzrə əsas vəzifəsi müsabiqə qalibinə nəzərdə tutulmuş mükafatı verməkdən ibarətdir. Bununla öhdəlik əsasən icra edilir.

Elə hallar da olur ki, müsabiqə qalibi adına bir neçə şəxs layiq görülür. Bu o halda mümkündür ki, müsabiqədə iştirak etməkdən ötrü təqdim edilən işlərin bir neçəsi müsabiqə şərtlərinə uyğun olaraq ən yaxşı iş adına layiq görülür. Bu cür hallarda müsabiqə prizi müsabiqə qalibləri arasında bərabər qaydada bölünür. Əgər öz xarakterinə görə müsabiqə prizinin bölünməsi mümkün olmazsa və ya elana əsasən bir şəxs üçün nəzərdə tutularsa, müsabiqə prizinin hansı müsabiqə qalibinə çatmasını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə püşkatma keçirilir. Püşk hansı müsabiqə qalibinə düşsə, prizi də o, alır (MM-in 1082.4-cü maddəsi, 1081.2-ci və 1081.4-cü maddələri).

Müsabiqə qalibinin müəyyən edilməsi və ona müsabiqə prizi verilməsi ilə, bir qayda olaraq, müsabiqə öhdəliyi xitam edilir². Lakin müsabiqə şərtlərində müsabiqəyə təqdim edilmiş elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən istifadə hüququnun müsabiqə elan etmiş şəxsə verilməsi nəzərdə tutulduğu halda, müsabiqə qalibi ilə əsəri təqdim edən müəllif arasında ikitərəfli öhdəlik yaranır. Bu öhdəlik müəstəsna hüquqlardan istifadə üzrə öhdəlik adlanır və «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» qanunun 30-cu maddəsinə uyğun

¹ Сакаэ Вагацума, Торү Ариидзүми. Гражданское право Японии. Книга 2. М., 1983, с.35

² Müəlliflərdən P.A.Pankratov bunun əksinə olaraq göstərir ki, müsabiqə qalibinin müəyyən edilməsi və mükafatın verilməsi ilə müsabiqə hüquq münasibəti (yeni müsabiqə öhdəliyi) ləğv olunmur. Prof. V.Q.Smirnovun fikrincə, mükafatın verilməsi ilə müsabiqə hüquq münasibəti yeni müqavilə mərhələsinə daxil olur. Həmin müəlliflərə belə fikir söyləməyə o hal əsas verir ki, müsabiqə elanında əsərdən istifadə hüququnun müsabiqə elan etmiş şəxsə keçməsi nəzərdə tutulur və bu barədə onunla əsərin müəllifi arasında müqavilə bağlanar. Onların fikrincə, bu cür halda müsabiqə öhdəliyi ləğv edilmir, yeni mərhələyə daxil olur və davam edir. Bu fikirləri bir o qədər inandırıcı hesab etmək olmaz (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом. 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.348; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 685).

olaraq müstəsna və qeyri-müstəsna lisənziya müəllif müqavilələrindən əmələ gəlir¹. Bu müqavilə müsabiqə qalibi ilə müəllif arasında bağlanaraq əsərdən istifadə hüququnun istifadəçiyə (müsabiqə qalibinə) verilməsini nəzərdə tutur². Həmin münasibətlər müəlliflik hüquq normaları ilə tənzimlənir.

ТӨVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Брагинский М.И. Публичный конкурс (гл.57) // Гражданский кодекс Российской Федерации, часть вторая. Текст, комментарии алфавитно-предметный указатель М.,1996.

Гражданское право России. Часть 2. Курс лекций /Под ред. О.Н.Садиков. М., 1997. (гл.30).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997. (гл.49, § 4).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999. (гл.28).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., (гл.54, § 4).

Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М.1997 (гл.57).

Новицкий И.Б. Обязательства из открытых конкурсов и других публичных объявлений // Отдельные виды обязательств. М., 1954.

¹ Müstəsna və ya qeyri-müstəsna müəllif məqalələrindən xarakterli barədə ətraflı tanış olmaq üçün bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Müəhazirə kursu. Bakı, 2000, s.162; Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. Учебник. М., 1999, с. 268).

² Qanunvericilərə əsərə mülkiyyət hüququnun verilməsini (MM-in 1082.5-ci maddəsi) nəzərdə tutur ki, bu, onun çoxsaylı qüsurlarından biridir. Əsərə mülkiyyət hüququ yox, əsərdən istifadəyə müstəsna hüquq müəllifdən istifadəçiyə verilir. Bu barədə bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının müəlliflik və patent hüququ. Müəhazirə kursu. Bakı, 2000, s. 27-28.

XLİ FƏSİL OYUNLARIN VƏ MƏRCLƏRİN KEÇİRİLMƏSİNDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR

§ 1. Oyunların və mərclərin keçirilməsindən əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı, xüsusiyyətləri, məzmunu və icra edilməsi

1. Oyunların və mərclərin keçirilməsindən əmələ gələn öhdəliyin anlayışı

Qeyd etməliyə ki, sovet dövrünün mülki məəcəllələrinə nə oyun, nə də mərc öhdəliyi məlum idi. Belə ki, sovet mülki məəcəllələri oyun və mərclərin keçirilməsindən yaranan öhdəlikləri tənzimləmirdi. Başqa sözlə, sovet dövründə oyunların və mərclərin keçirilməsi ilə bağlı münasibətlər MM səviyyəsində nəzərə alınmırdı ki, bu, hər şeydən əvvəl, sovet ideologiyasından və ictimai-siyasi quruluşundan irəli gəlirdi.

Oyunların və mərclərin bəzi növlərinin keçirilməsi qüvvədə olan MM qəbul edilənə kimi ancaq qanunqüvvəli akt səviyyəsində tənzimlənirdi. Dövlət idarə orqanlarının (ilk növbədə Maliyyə Nazirliyinin) bəzi aktları qanunqüvvəli akt səviyyəsində yalnız oyunun növlərindən biri olan lotereya fəaliyyətini qaydaya salırdı. 2000-ci ildə yeni MM-in qüvvəyə minməsi ilə bağlı olaraq oyun və mərc münasibətləri məhz MM səviyyəsində tənzimlənməyə başladı. 2000-ci il MM-in yeddinci bölməsinə novella kimi «Oyunların və mərclərin keçirilməsi» adlı fəsil (56-cı) daxil edilmişdir. Həmin fəsilə daxil edilən hüquq normaları (1083-1086-cı maddələr) oyun və mərclərin keçirilməsinin nizamına salınmasına həsr edilmişdir. Bu onu nümayiş etdirir ki, **öhdəliklərin ayrı-ayrı növləri sistemində yeni hüquq institutu əmələ gəlmişdir.** Söhbət oyunların və mərclərin keçirilməsi institutundan gedir; bu institut özündə oyun və mərc öhdəliyini tənzimləyən normaları birləşdirir; bu öhdəlik isə oyun və mərclərin keçirilməsi zamanı yaranır.

Qədim Roma dövründən başlayaraq dövlətlərin böyük əksəriyyətində qanunvericilik oyun və mərclərin keçirilməsinə mənfi münasibət bəsləmişdir. Odur ki, bir çox ölkələrin qanunvericiliyində bu cür mənfi münasibətin ifadəsi kimi oyun və mərclərin keçirilməsi nəzərdə tutulmur. Bu, həm də onunla izah olunur ki, oyun və mərclərin keçirilməsi ictimai (ümumi) faydalı məqsəd güdmür¹.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, indiki şəraitdə oyun biznesi xeyli genişlənmişdir². Bu fəaliyyətdən dövlət xeyli gəlir götürür. Elə oyun növləri vardır ki, onlar yalnız xeyriyyə məqsədi ilə keçirilir. Bundan əlavə, bəzi oyun növləri insanın təfəkkür qabiliyyətinin, fiziki sağlamlığının inkişafına müsbət təsir göstərir.

¹ Вак: Дербург Г. Пандекты. Том 3. Обязательственное право М., 1904. с. 341.

² Biz son vaxtlar özəl telekanalları sayının artmasından şahid oluruq. Məsələn, «ANS», «SPACE», «LIDER», «ATV» və s. buna misal ola bilər. Bu telekanallarda cürbəcür oyunlar nümayiş etdirirlər.

tər ki, cəmiyyətin bu cür inkişafa marağı və ehtiyacı vardır. Göstərilən hallar onu sübut edir ki, oyun fəaliyyəti ictimai-ümumi mənafe məqsədi ilə bağlıdır. Müasir mütərəqqi və sivil cəmiyyəti oyunlarsız təsəvvür etmək olmaz. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının MM-i oyunları və mərclərinin keçirilməsinə 57-ci fəsildə yer ayırmışdır. Bu, bəzi xarici ölkələrin qanunvericilik təcrübəsi və ənənəsinə uyğun gəlir. Məsələn, Almaniyada MQ-nin 7-ci bölməsinin 17-ci fəslə oyun və mərclərin keçirilməsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir; bu fəsil özündə 762-764-cü paragrafları birləşdirir³. Fransa MM-in 1964-1967-ci maddələrində oyun və mərclərə aid normalar nəzərdə tutulmuşdur⁴.

MM-in 1083-cü maddəsinin birinci bəndi oyunların və mərclərin anlayışını nəzərdə tutur. **Oyunlar və mərclər qeyri-təsərrüfat məqsədi güdən elə müqavilələrdir ki, iştirakçılar bu müqaviləyə əsasən qismən də olsa, qeyri-müəyyənlikdən və ya təsadüfdən asılı olaraq ya mənfəət götürürlər, ya da zərəre düşürlər.** Lakin qanun bu anlayışın məzmununu açıqlamır.

Hüquq ədəbiyyatında oyun və mərclərə tərif verildikən müəlliflərin fikirləri əsasən üst-üstə düşür⁵. **Oyun** elə bir müqavilədir ki, bu müqaviləyə görə oyun təşkilatçıları iştirakçılardan birinə bir tərəfdən təsadüfdən, ikinci tərəfdən iştirakçının bacarığında, kombinasiya qurmaq qabiliyyətindən və digər xüsusiyyətlərindən asılı olaraq uduş (mükafat) verməyi və edir. Mərcin anlayışı öz hüquq təbiətinə görə oyun anlayışına yaxındır, lakin müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. **Mərc** dedikdə elə bir müqavilə başa düşülür ki, bu müqaviləyə görə tərəflər (iştirakçılar) müəyyən bir halın mövcud olması barədə bir-biri ilə zidd mövqedə dayanırlar, yeni tərəflərdən biri həmin halın mövcudluğunu təsdiq, digəri isə inkar edir; mərci o şəxs odur ki, onun verdiyi proqnoz düz çıxsın.

Bəzi hərəkətlər oyun (mərc) kimi qiymətləndirilir: oyun (mərc) üçün şüurlu surətdə borc və avans verilməsi; oyun (mərc) xarakteri daşıyan əmlə əqdərləri (məsələn, forvard əqdərləri; bu əqdərlərin tərəfləri valyuta kursundakı fərqlərə oynayırlar) və ya qiymətli kağızlarla əməliyyatlar (MM-in 1083.2-ci maddəsi).

Ədəbiyyatda oyunların mərclərdən fərqləndirmək üçün əsas meyar kimi iştirakçıların oyun və mərclərin nəticəsinə təsir etmək imkanı əsas götürülür⁶. Bəzi müəlliflərin fikrinə görə oyun iştirakçıları oyunun nəticəsinə təsir göstərmək imkanına malikdirlər, mərclər keçirildiyi məqamlarda isə müəyyən halın əmələ gəlməsində isə tərəflərin iştirakı istisna edilir, yeni mərc iştirakçısı mərcin nəticəsinə təsir göstərə bilmək iqtidanda olmur. Lakin göstərilən meyar oyunların mərclərdən fərqləndirməyə əsas verən əsas əlamət kimi götürmək ol-

¹ Ян Шепп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 257.

² П. Жюллио де ля Морандьер. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3, с. 331.

³ Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 626; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 690; Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 349; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 660.

⁴ Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 625; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.690; Комментарий к Гражданскому кодексу части второй Российской Федерации / Под ред. О.Н.Садикова. М, 1999, с. 660.

maz. Belə ki, bəzi oyunlarda (lotereya, totalizator, ruletka və s. oyunlarda) oyun prosesinə qarışmaqla onun nəticəsinə təsir etmək olmaz. Düzdür, ələ oyun növləri (məsələn, şahmat oyunları, peyntbol, «OPT» telekanalında göstərilən «Что? Где? Когда?», «Поле чудес» oyunu, «НТБ»-də göstərilən «О, счастливичик!», «Az.TV»-də keçirilən «Интеллект» oyununda və s.) vardır ki, həmin oyunlarda nəticə əldə olunmasında subyektin qabiliyyəti, bacarığı və fəaliyyəti böyük rola malik olur. Lakin bu oyunlarda birmənalı şəkildə oyunun əvvəlində qalibi müəyyən etmək olmaz. Belə təsəvvür yaranır ki, oyunun nəticəsinə iştirakçının təsir göstərmək imkanı oyun və mərci fərqləndirmək üçün əsas və həlledici əhəmiyyətə malik olan meyar kimi götürülə bilməz.

Lakin bu meyarla bərabər, digər əlamətləri də nəzərə almaqla oyunla mərci bir-birindən fərqləndirmək olar. **Birincisi**, oyun **təşkilatçının təşəbbüsü ilə** həyata keçirilir. Mərcilərdə isə çox hallarda təşkilatçı olur. **İkincisi**, oyunda **qeyri-məhdud sayda iştirakçılar** çıxış edə bildiyi halda, mərcədə iştirak edənlərin sayı məhduddur¹. **Üçüncüsü**, oyunun nəticəsi iştirakçıların fiziki və başqa qabiliyyətdən çox vaxt asılı olduğu halda, mərcin nəticəsi iştirakçıların iradəsindən asılı olmayaraq əmələ gəlir. Tərəflər yalnız mərcin nəticəsi olan faktı yoxlayırlar. Oyunu və mərci birləşdirən cəhət isə ondan ibarətdir ki, həm oyunda, həm də mərcədə **bəhşə girmək, mübahisə etmək elementləri** vardır. İkinci tərəfdən həm oyun, həm də mərc **aleator** (latınca «alea» - təsadüf) və ya **riskli xarakter daşıyır**. Belə ki, oyun və mərcin nəticəsini əvvəlcədən müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Başqa sözlə, oyun və mərcilər keçirilən zaman kimin mənfəət götürməsi, kiminsə zərəre düşməsi qabaqcadan belli olmur. Oudur ki, oyun və mərcilərin nəticəsi qeyri-müəyyən və təsadüfi xarakter daşıyır. Məhz bu cəhət həm oyunların, həm də mərcilərin başlıca əlaməti sayılır².

2. Oyunların və mərcilərin keçirilməsindən öhdəliyin əmələ gəlməsi və bu öhdəliyin xüsusiyyətləri

Oyunun (mərcin) keçirilməsinin təşkilatçı olan oyun (mərc) keçirmək təşəbbüsü ilə çıxış hərəkəti, yeni elan (təklif) verir. Oyunu (mərci) keçirməyi təşkil etmək bir tərəfli hərəkətdir (əqddir) və bunun nəticəsində öhdəlik yaranır. Oyun (mərc) keçirilməsi barədə elan (təklif) birinci (ilkin) əqd olmaqla öhdəliyin məzmununu müəyyən edir. Öhdəliyin yaranmasında bu əqd mərkəzi yer tutmaqla əsas rola malikdir. Lakin öhdəliyin yaranması üçün təkcə birinci (ilkin) əqd kifayət etmir. Bunun üçün ardicil olaraq bir neçə əqdin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu əqdlərdən biri oyunda (mərcdə) iştirak etmək üçün haqq (kənüllü ödəniş) kimi pul verməkdən ibarətdir. Gələcək uduş (mükafat), yeni priz bu pul vəsaitinin hesabına formalaşır. Beləliklə, oyun (mərc) təşkilatçısı faktiki olaraq **arbitr və xəzinədar rolunda** çıxış edir.

Öhdəliyin əmələ gəlməsində başqa bir əqdin böyük rolu vardır ki, bu əqd

oynun (mərc) təşkilatçısı ilə iştirakçılar arasında bağlanan müqavilədən ibarətdir. Oyun (mərc) təşkilatçısı ilə iştirakçılar arasında münasibətlər bu müqavilə əsasında əmələ gəlir. Bu müqavilə **ikiterəfli əqddir**.

İştirakçı ilə oyun (mərc) təşkilatçısı arasında bağlanan oyun (mərc) müqaviləsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu müqavilənin **birinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, o, **riskli (aleator) əqd** növünə şamil edilir. Təsadüfi deyildir ki, Fransa MM-in 1964-cü maddəsi oyun və mərcilərin keçirilməsi müqaviləsini riskli (aleator) müqavilələr sırasına aid edir¹. Bu müqavilələrdə əqdin **predmeti** kimi hər hansı bir maddi fayda (mənfəət) yox, **ancaq faydanın (mənfəətin) əldə edilməsi və ya itirilməsi ehtimalı** çıxış edir. Bu ehtimal uduş şansı olub, **baş verib-verməməsi tərəflərə məlum olmayan təsadüfdən asılıdır.**

Oyun (mərc) müqaviləsinin **ikinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, **o, təxirəsalıcı şərtlə bağlanan şərti əqddir** (MM-in 328.6-cı maddəsi). Burada oyun (mərci) kimin udması şərt kimi çıxış edir. Buna görə də oyun (mərc) ilə əlaqədar münasibətlərə MM-in şərti əqdlər barədə 328-ci maddəsinin 9-cu və 10-cu bəndlərində nəzərdə tutulan qayda tətbiq edilir. Belə ki, şərtin baş verməsi oyun (mərc) təşkilatçısı (və ya iştirakçılar) üçün sərfəli olmazsa və o tərəf (oyun təşkilatçısı və ya iştirakçı) şərtin baş verəməsinə vicdansızcasına maneçilik törədərsə, **şərt baş vermiş sayılır**. Yox, əgər şərtin baş verməsi oyun (mərc) təşkilatçısı (və ya iştirakçılar) üçün sərfəli olarsa və o tərəf (oyun təşkilatçısı və ya iştirakçı) şərtin baş verəməsinə vicdansızcasına kömək göstərərsə, **şərt baş vermiş sayılır**.

Oyun (mərc) müqaviləsinin **üçüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu müqavilə iqtisadi məzmun baxımından emtəə istehsalına və mübadiləsinə, təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə yönəlmir. Bu səbəbdən o, təsərrüfat müqaviləsi sayılır. Belə ki, oyun (mərc) müqavilələri **qeyri-təsərrüfat məqsədi güdən müqavilələr** hesab edilir.

Oyun (mərc) müqaviləsinin **dördüncü xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu müqavilədən əmələ gələn öhdəlik **natural öhdəlikdir**². Natural öhdəlik (naturalis obligatio, nudum ius) **sanksiya ilə təmin olunmayan, məhkəmə (iddia) müdafiəsindən məhrum olan öhdəlikdir**. Başqa sözlə desək, bu cür öhdəlik üzrə borclu şəxs öz vəzifəsini icra etməyə hüquqla (məhkəmə qaydasında) məcbur edilmir; kreditörün isə borcludan pul verilməsini və digər hərəkətlər edilməsini tələb etmək hüququ məcburi qaydada, məhkəmə yolu ilə həyata keçirilə bilməz. Natural öhdəlik **vicdan öhdəliyi** deməkdir³. Buna görə də qədim hüquqi ənənəyə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi müəyyən edir ki, **oyun və mərc üzrə heç bir tələb əmələ gəlmir** (MM-in 1084-cü maddəsi). Özü də bu qayda eyni səviyyədə həm oyun təşkilatçısına, həm də iştirakçılara aid edilir. Bu o deməkdir ki, oyun (mərc) müqaviləsindən əmələ gələn **tələblə əlaqədar tərəflərin bir-birinə verdiyi iddia**

¹ Prof. *Maleina M.N.* göstərir ki, mərcilərin keçirilməsində təşkilatçı iştirak etmir. Bu fikri rəqiblə bir o qədər uyğun deyil. Belə ki, mərcilərin təşkilatçıları tərəfindən keçirilməsi halına nəzər gəlmək olar (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 503).

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого, М., 2005, с. 948.

¹ Daha ətrafı: *Л. Жюллио де ла Морандьер*. Гражданское право Франции. М., 1961, Том 3, с. 330-331.

² *Л. Жюллио де ла Морандьер*. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2, М., 1960, с. 519; Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 427.

³ *Савельев*. Теория обязательств. М., 1972, с. 191.

ödənilmir və təmin edilmir. Tərəflər bu cür iddia ilə məhkəməyə müraciət etməmiş ixtiyarına malik deyillər. Bu cür tələb (iddia) **məhkəmə qaydasında müdafiə ilə təmin edilmir.** Həmin qayda dövlətin oyun və mərclərə mənfəi münasibətini ifadə edir. Odur ki, oyunlar və mərclərin keçirilməsindən yaranan borcun məhkəmə (iddia) yolu ilə alınmasını ayn-ayn ölkələrin qanunvericiliyi nəzərdə tutmur.

Oyunlardan və mərclərdən yaranan natural öhdəliklər müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur:

- oyun təşkilatçısı onun tərəfindən oyun və mərc prosesində **könüllü verilməmiş ödənişi geri tələb edə bilməz** (MM-in 1085.1-ci maddəsi); əgər oyun təşkilatçısı könüllü surətdə borcunu ödəmişsə, sonradan ödədiyini geri tələb edərsə, onun məhkəmə qaydasında verdiyi iddia təmin olunmayacaqdır;

- oyunda və ya mərcdə uduzulan məbləği ödəmək məqsədi ilə oyunçu və ya mərc gələn mövcud **borcun etirafına dair müqavilə imzalayarsa və ya qiymətli kağız verərsə**, həmin müqavilə və qiymətli kağız hüquqi əhəmiyyətə malik olmayaraq, reallaşdırıla bilməz (MM-in 1085.2-ci maddəsi).

Natural öhdəliklər anlayışı hələ qədim zamanlarda Roma hüququnda nəzərdə tutulmuşdu. Prinsipat dövründə elə öhdəliklər əmələ gəldi ki, bu cür öhdəliklər iddia müdafiəsindən məhrum idi. Natural öhdəliklərin adi ilk dəfə olaraq Neronun dövründə Seneka tərəfindən qəbul edilmişdir. Senekanın fikrinə görə natural öhdəliklər müəyyən məbləğin kreditora verilməsini nəzərdə tutur. Lakin həmin məbləğ məcburi alın bilməz. Beləliklə, Roma hüququna görə iddia müdafiəsindən istifadə etməyən, amma bununla belə, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən öhdəliklər natural öhdəliklər adlanırdı¹.

Beləliklə, oyun (mərc) təşkilatçısı ilə iştirakçı arasında (məsələn, lotereya, ruletka oyunu) oyun (mərc) müqaviləsindən əmələ gələn **oyun (mərc) öhdəliyi** yaranır. Lakin oyun yalnız iştirakçılar arasında keçirilir. Oyun (mərc) öhdəliyi oyunu (mərci) udan tərəflə (kreditör) oyun təşkilatçısı arasında yaranır ki, bu öhdəliyə görə oyunu udan tərəf oyun qaydalananda nəzərdə tutulan uduşun ödənilməsinə qarşı tərəfdən (oyun təşkilatçısından) tələb edir.

Elə də hallar olur ki, oyun (mərc) öhdəliyi **yalnız oyun iştirakçıları arasında əmələ gəlir**. Bu onunla izah edilir ki, həmin hallarda oyunun (mərjin) keçirilməsində təşkilatçı iştirak etmir. Məsələn, domino, kart oyunlarında öhdəlik oyunçuların (mərəcə girənlərin) özləri arasında yaranır. İdman oyunlarına gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, belə hallarda öhdəlik yalnız oyun təşkilatçısı ilə iştirakçı arasında meydana gəlir.

O ki qaldı oyun (mərc) müqaviləsinin formasına, göstərmək lazımdır ki, **müqavilə həm şifahi, həm də sadə yazılı formada bağlanır.** Müqavilənin

bağlanması faktı bilet, qəbz, kupon, lotereya bileti və s. verilməklə təsdiqlənir¹.

Müqavilə **real müqavilədir**; çünki oyun iştirakçıları pul fondunu formalaşdırmaq üçün pul ödədikləri andan müqavilə bağlanmış sayılır. Oyunun qaydasından asılı olaraq müqavilə **konsensual müqavilə** kimi də bağlana bilər.

3. Oyun (mərc) öhdəliyinin subyektləri

Oyun (mərc) öhdəliyində iki subyekt çıxış edir. Öhdəliyin subyektlərindən biri olan oyun təşkilatçısı rolunda **mülki hüququn istənilən subyekti**, yəni Azərbaycan Respublikasının şəxsinde dövlət, hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və vətəndaşlar çıxış edə bilər.

Oyunun (mərjin) iştirakçısı kimi istənilən subyekt çıxış edə bilər, bir şərtlə ki, oyun qaydalananda xüsusi tələb nəzərdə tutulmasın. Məsələn, bəzi oyunlara yalnız müəyyən yaş həddinə çatmış şəxslər buraxıla bilər. Lotereyanın iştirakçısı lotereya biletinin mülkiyyətçisi (sahibi) olmalıdır.

Lotereya oyununun subyektləri haqqında xüsusi olaraq danışmaq lazımdır. **Lotereya** (italyanca «lotteria», fransızca «lot» - püşk atmaq) dedikdə, lotereya biletlərinin yayılması (satılması) yolu ilə əhalinin pul vəsaitinin könüllü olaraq cəlb edilməsi forması başa düşülür; bu zaman daxil olan pul vəsaitinin müəyyən hissəsi lotereya biletləri üzrə uduş (əsasən də pul uduşu) şəklində oyanılır.

Ayn-ayn şəxslərin lotereya biletini əldə etməsi (satın alması) ilə **mülki hüquq öhdəliyi** əmələ gəlir; bu öhdəlik **lotereya oyunundan yaranan öhdəlik** adlanır. Həmin öhdəlikdə iki subyekt iştirak edir: lotereya oyununun təşkilatçısı; lotereya biletinin sahibi. **Lotereya oyununun təşkilatçısı** dedikdə, lotereya biletini dövrüyyəyə buraxan şəxs başa düşülür; o, öhdəliyin **borclu tərəfi** hesab edilir. Ona görə ki, lotereya oyununun təşkilatçısı əşya və ya pul udmuş şəxsə uduşu vermək vəzifəsi daşıyır.

Lotereya oyunu təşkilatçısının lotereyalann keçirilməsi üçün xüsusi razılıq (lisenziya) alması tələb edilmir. Belə ki, lotereyalann keçirilməsi lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növünə, yeni xüsusi razılıq tələb edən fəaliyyət növünə aid olunmur². Amma vaxtilə pul-şəy lotereyalannın keçirilməsi xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edən fəaliyyət növü sayılırdı. Xüsusi razılıq (lisenziya) Nazirlər Kabinetinin 16 iyun 1998-ci il tarixli 135 sayılı qərarı ilə təsdiq etdiyi qaydalar əsasında verilir³.

Lotereya biletinin sahibi dedikdə, satınalma yolu ilə lotereya biletini əldə

¹ Müəlliflərdən O.V.Sqibneva göstərir ki, müqavilənin yazılı formada bağlanması lotereya biletinin, qəbz və ya hər hansı bir sənədin verilməsində ifadə edilir. P.A.Pankratovun fikrinə görə isə biletin, qəbzə, kuponun verilməsi müqavilənin yazılı formada bağlanmasına bərabər tutulur. Hər iki fikir dəqiqlikdən uzaqdır. Belə ki, yazılı əqd onun məzmununu ifadə edən və əqdi bağlayan şəxslər tərəfindən imzalanmış sənədin tərtibi yolu ilə bağlanır (AR MM-in 331-ci maddəsinin və RF MM-in 160-cı maddəsinin 1-ci bəndləri). Həmin müəlliflərin fikirləri tanış olmaq üçün bax: Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997. с.627; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 351.

² AR Prezidentinin 2008-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı.

³ Səhəbkartıq fəaliyyəti haqqında. Normativ aktlar toplusu. Bakı. 1998, s. 444.

¹ Bu bəgərdə bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999 с. 253; Новицкий И.В. Roma hüququ. Dərslik/Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı, 1999, s.103.

edən şəxs başa düşülür; məhz onun lotereya bileti əldə etməsi ilə mülki-hüquqi öhdəlik yaranır. Lotereya biletinin sahibi həmin öhdəliyin kreditörüdür. Belə ki, o, əşya və ya pul udmuş şəxsdir və buna görə də bileti təqdim etməklə borcludan – lotereya oyununu təşkilatçısından uduşu ödəməyi tələb edə bilər.

Lotereya biletinin sahibi uduşun verilməsini iki halda da tələb edə bilər (MM-in 1086-cı maddəsi):

- lotereyanın qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda dayandırılması¹;
- lotereya oyununun keçirilməsinə xitam verilməsi (məsələn, lotereya təşkilatçısının ləğv edilməsi; məhkəmənin qərarının olması və s.).

Lotereya oyunundan yaranan öhdəlik lotereya oyununun təşkilatçısı ilə lotereya biletini əldə edən şəxs arasında yaranır; **bu öhdəliyə görə əşya və ya pul udmuş şəxs (lotereya biletinin sahibi) bileti təqdim etməklə borcludan (lotereya oyununun təşkilatçısından) uduşu ödəməyi tələb edə bilər.**

Oyunda iştirak edən şəxslərə **oyunçu** deyilir. Oyunçu oyunda ya udur (mənfəət götürür), ya da udur (zərəre düşür). Mülki qanunvericilik üçün də bu cəhət, yəni oyunçunun udmaq və ya uduzmaq imkanı əhəmiyyətlidir. Lakin istənilən uduş (uduzmaq) oyunun mülki qanunvericiliyin hüquqi tənzimləmə predmetinə daxil edilməsinə səbəb olmur. Bundan ötrü birincisi, **uduş əmlak xarakterli olmalıdır.** Başqa sözlə, ya pul uduşu, ya da əşya uduşu hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. İkincisi, oyunda həm də **uduzmaq elementi** iştirak etməlidir.

Oyunda oyunçunun udub-uduzmaq imkanı onun bacarıq, qabiliyyət və məharətindən, habelə təsadüfdən asılıdır. Bu baxımdan oyunları üç qrupa bölmək olar:

- faydalı oyunlar;
- kommersiya oyunları;
- azartlı oyunlar.

Faydalı oyunlar odur ki, həmin oyunların nəticəsi oyunçuların bacarıq, qabiliyyət və digər şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır; buraya hər şeydən əvvəl, idman oyunları (məsələn, şahmat və digər oyunlar) daxildir. Bu növ oyunlarda təsadüf elementi az rol (minimum səviyyədə) oynayır.

Kommersiya oyunlarında təsadüflük elementi olsa da, oyunçuların bacarığı vacib rol oynayır. Məsələn, bric (İngiltərədə və Amerikada geniş yayılmış oyun), preferans (kart oyunlarından biri) və s. kommersiya oyunlarına aiddir.

Azartlı oyunlarda (frans. «hasard» – təsadüf) təsadüflük elementi o qədər böyükdür ki, oyunçuların şəxsi keyfiyyətləri (bacarığı, qabiliyyəti və s.) onların nəticəsinə praktiki olaraq təsir edə bilmir; bu növ oyunların nəticəsinə qabaqcadan müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür; təsadüflük onların başlıca və əsas elementi sayılır.

Həm faydalı, həm kommersiya, həm də azartlı oyunların keçirilməsi ilə bağlı münasibətlər Mülki Məcəllənin 56-cı fəslə (1083-1086-cı maddələr) ilə tənzim-

lənir, bu şərtlə ki, həmin oyunlarda udmaq və uduzmaq riski iştirak etsin¹.

§ 2. Lotereya öhdəliyi

Lotereya öhdəliyi oyun öhdəliyinin növlərindən biridir. Ona görə ki, lotereya keçirilməsi oyun hesab edilir. Belə ki, **lotereya** dedikdə, lotereya təşkilatçısı tərəfindən lotereya biletlərinin yayılması (satılması), lotereya iştirakçıları arasında uduş fondunun oynanılması və uduşlu lotereya biletlərinin sahiblərinə uduşların verilməsi (ödənilməsi) yolu ilə keçirilən kütləvi oyun başa düşülür.

Lotereya öhdəliyi ayrıca qanunla tənzimlənir. 5 mart 2004-cü il tarixində «**Lotereyalar**» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir; bu qanun bizim ölkədə lotereyaların təşkili və keçirilməsi qaydalarını, lotereya öhdəliyi subyektlərinin (lotereya təşkilatçısı və iştirakçıları) hüquq və vəzifələrini müəyyən edir.

Lotereya bir neçə növə bölünür:

- stimullaşdırıcı lotereya;
- tirajlı lotereya;
- ani lotereya;
- məqsədli lotereya.

Stimullaşdırıcı lotereya dedikdə, malın (işin, xidmətin) satışına kömək etmək məqsədilə həmin malı (iş, xidməti) almış şəxslər arasında keçirilən oyun forması başa düşülür. **Tirajlı lotereya** odur ki, bu növ lotereya uduş fondu əvvəlcədən təyin olunmuş vaxtda keçirilir. **Ani lotereya** iştirakçı tərəfindən lotereya bileti əldə edildikdən dərhal sonra oynanılır; bu növ lotereyanın oynanılması digər lotereya iştirakçılarından asılı deyil. Əgər Qiyəməli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən qəbul olunmuş qərar əsasında dövlət əhəmiyyətli layihənin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə keçirilərsə, buna **məqsədli lotereya** deyilir.

Azərbaycan Respublikasında keçirilən lotereyalar (stimullaşdırıcı lotereyalar istisna olmaqla) **dövlət qeydiyyatına** alınır. Qeydiyyatı Qiyəməli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi həyata keçirir. Məqsəd lotereyaların təşkilinə və keçirilməsinə dövlət nəzarətini təmin etməkdən ibarətdir. Stimullaşdırıcı lotereyanın təşkilatçısı isə sadəcə olaraq Qiyəməli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinə müvafiq sənədlər təqdim etməlidir (məsələn, lotereya keçirmək barədə bildiriş; lotereya biletinin nümunəsi və s. sənədlər)².

Lotereya təşkilatçı tərəfindən təşkil olunur və həyata keçirilir; ona lotereya təşkilatçısı deyilir. Lotereya təşkilatçısı rolunda yalnız hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər; fiziki şəxslərə lotereya təşkilatçı olmaq hüququ verilmir.

Öz adından və ya digər şəxsin tapşırığı ilə lotereyanı təşkil edən və keçirən hüquqi şəxs **lotereya təşkilatçısı** deyilir. Lotereya təşkilatçısını Qiyəməli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi müəyyənləşdirir; yalnız həmin komitə tərəfindən

¹ Bu barədə başqa fikr də səylenir. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, faydalı və kommersiya oyunları müəbbəqə öhdəlik normaları ilə birləşmə və ya qanunun analogiyası əsasında tənzimlənir; azartlı oyunlar isə onların keçirilməsi barədə MM-də nəzərdə tutulan normalarla pizama salınır (Комментарий к Гражданскому кодексу. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 2005, с. 946).

² «Lotereyalar haqqında» qanunun 8-ci maddəsinin 4-cü bəndi.

¹ Qanunun tələblərinin və ya lotereya şərtlərinin lotereya təşkilatçısı tərəfindən pozulması aşkar edildikdə Qiyəməli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi lotereyanın dayandırılmasına barədə qərar qəbul edə bilər («Lotereyalar haqqında» qanunun 9-cu maddəsi).

müəyyənləşdirilmiş lotereya təşkilatçısı lotereya təşkil edə və keçirə bilər.

Lotereya təşkilatçısı ilk növbədə lotereya şərtlərini müəyyənləşdirməlidir. Lotereya şərtləri dedikdə, lotereyanın təşkil və keçirilməsi ilə bağlı məlumatları ifadə edən tələblər başa düşülür ki, həmin tələblər rəsmi sənəddə göstərilir. Lotereya şərtlərində göstərilir: lotereya təşkilatçısı haqqında məlumat; lotereyanın adı və keçirilmə forması; lotereyanın keçirilməsi müddəti; lotereyanın keçirildiyi ərazi; lotereya bileti və onun əldə olunması qaydaları haqqında məlumat və s. Lotereya təşkilatçısı lotereya şərtlərini KİV ilə elan etməlidir.

Lotereya şərtlərində həm də **lotereyanın uduş fondu** haqqında məlumat göstərilir. Uduş fondu dedikdə, lotereyada oynanılan və uduşlar şəklində verilməsi nəzərdə tutulan pul vəsaitlərinin, digər əmlakın və xidmətlərin (işlərin) məcmusu başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, uduş fondu məqsədli təyinatla malikdir. Belə ki, ondan yalnız lotereya iştirakçıları qarşısındakı öhdəliyin yerinə yetirilməsi üçün istifadə oluna bilər; uduş fondundan başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsi nə yol verilmir. Özü də uduş fondu bu fondun oynanılmasınadək azı 1 saat qalmış formalaşdırılır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, lotereya şərtlərində həm də lotereya bileti haqqında məlumat göstərilir. Lotereya bileti iki əsas funksiya yerinə yetirir. Müəyyən etmək onun yerinə yetirdiyi funksiyalardan biridir. Belə ki, lotereya bileti öz sahibinə lotereya oyununda iştirak etmək hüququ verir. **Təsdiq etmək (sübut etmək)** onun yerinə yetirdiyi ikinci funksiya sayılır. Bu funksiya onda ifadə olunur ki, uduşa düşdüyü halda lotereya bileti uduş fondunun müəyyən hissəsinə mülkiyyət hüququnu təsdiq edir. Uduş dedikdə isə, uduş fondunun konkret lotereya biletinə düşən hissəsi başa düşülür.

Lotereya bileti dedikdə, lotereya oyununda iştirak etmək hüququ və rən, uduşlu olduğu halda uduş fondunun müəyyən hissəsinə mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənəd başa düşülür.

Lotereya bileti göstərilənlərdən başqa, həm də **müqavilə sənədi funksiyasını** yerinə yetirir; bu funksiya onda ifadə olunur ki, lotereya bileti **sadə yazılı formada bağlanmış lotereya oyunu keçirilməsi haqqında müqaviləyə** bərabər tutulur və onu əvəz edir. Başqa sözlə, lotereya oyunu keçirilməsi haqqında müqavilənin bağlanması lotereya biletinin vasitəsi ilə rəsmiləşdirilir. Belə ki, lotereya biletində həmin müqavilənin məzmununu ifadə edən məlumatlar (müqavilə şərtləri) göstərilir¹: lotereya təşkilatçısının adı; lotereyanın adı və keçirilmə forması; lotereya biletinin qiyməti; lotereyanın uduş fondu haqqında məlumat; lotereyanın uduş fondunun oynanılması haqqında məlumat; uduşların verilməsi qaydaları və s. məlumatlar. O ki qaldı lotereya biletində tərəflərin (lotereya təşkilatçısı və lotereya iştirakçısının) imzalarının olmamasına (müqavilədə tərəflərin imzaları olmalıdır), qeyd etməliyik ki, iştirakçı pul verərək lotereya biletini əldə edir; bu yolla tərəflərin iradəsi ifadə olunur.

Iştirakçı pul verib, lotereya bileti əldə etdiyi andan müqavilə bağlanmış hesab olunur; bu andan lotereya təşkilatçısı və iştirakçı üçün hüquq və vəzifə əmələ gəlir. Odur ki, lotereyanın keçirilməsi haqqında müqavilə **real**

¹ «Lotereyalar haqqında» qanunun 7-ci maddəsi.

müqavilədir.

Real müqavilə olduğu üçün lotereyanın keçirilməsi haqqında müqavilə **bir-tərəfli müqavilədir**. Belə ki, lotereya iştirakçısı lotereya təşkilatçısından uduşu tələb etmək hüququna malikdir; lotereya təşkilatçısı isə uduşu ödəmək kimi vəzifə daşıyır. Həmin hüquq və vəzifənin yaranması lotereya biletinin uduşa düşməsinə kimi yubadılır, təxirə salınır. Odur ki, lotereya oyunu haqqında müqavilə **təxirəsalıcı şərtlə bağlanmış əqd** sayılır.

Lotereya oyunu haqqında müqavilə **əvəzli müqavilədir**. Ona görə ki, lotereya iştirakçısı lotereya biletini pul verməklə əldə edir.

Lotereya öhdəliyinin yaranmasında iki əqd vacib rol oynayır. Bu əqdlərdən biri lotereya oyununun keçirilməsi əqdidir. **Oyun keçirmək** yalnız lotereya təşkilatçısının iradəsinə ifadə etdiyinə görə bir-tərəfli əqddir. İkinci əqd isə lotereya iştirakçısının lotereya biletini əldə etməsidir ki, bu zaman müqavilə bağlanır. Lakin lotereya öhdəliyinin yaranmasında əsas rolunu birinci əqd oynayır. Buna görə də **lotereya öhdəliyi bir-tərəfli əqddən yaranan öhdəlik sayılır**.

Uduşa düşən lotereya bileti **adsız qiymətli kağız**dir. Uduşa düşməyən bilet isə sahibinin subyektiv hüququnu təsdiq edən sənəddir.

Lotereya öhdəliklərinin mülki dövriyyədə əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, lotereya oyunu əhalinin sosial-maddi rifahının yüksəldilməsi və dövlət əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsi, dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitin artırılması, malların (işlərin, xidmətlərin) satışının stimullaşdırılması məqsədi ilə keçirilir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Белов В.А. Игры и пари как институты гражданского права // Законодательство. 1999. №9,10.

Левенсон Д. Споры о лотерейных билетах в судебной практике // Советская юстиция. 1979. №13.

Стрельникова Г.И. Специфические черты договора лотерей // Гражданско - правовой договор и его функции. Свердловск.1980.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.49, §5).

Гражданское право. России. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997. (гл.31).

XLII FƏSİL ÖZGƏ İŞLƏRİNİ TAPŞIRIQSIZ APARMA ÖHDƏLİYİ

§ 1. Özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyinin anlayışı, xüsusiyyətləri, elementləri və əmələ gəlmə şərtləri

1. Öhdəliyin anlayışı

Özgə işlərini tapşırıqsız aparma və ya tapşırıqsız başqasının işlərini aparma institutu neçə-neçə yüz il bundan əvvəl Roma hüququnda yaranmışdır və «negotiorum gestio», yəni **özgə işlərini aparma adlanırdı**¹. Odur ki, həmin institutun kökü Roma hüququ ilə bağlıdır. Göstərilən institut özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyini tənzimləyirdi; həmin öhdəliyə görə hər hansı bir şəxs tapşırıq almadan öz istək və iradəsi ilə başqa şəxsin işini aparırdı². Roma hüququnda bu öhdəlik kvazimüqavilədən («kvazi» «guya», «həqiqi olmayan», «yalançı», «saxta» və s. mənalarını ifadə edir) əmələ gələn öhdəliklərin əsas növü hesab edilirdi. Belə ki, onlar öz məzmununa və təbiətinə görə müqavilə öhdəliklərinə oxşayırdı. Roma hüququna görə ya birtərəfli əqdler, ya da bezi digər faktlar həmin öhdəliyin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edirdi; belə faktlar nə müqavilə, nə də delikt (zərər vurma) sayılırdı. Roma hüquqşünasları ona görə də bu öhdəliklərə «kvazimüqavilədən əmələ gələn öhdəliklər» adı vermişdilər³. Bu isə təsadüfi deyildi. Bununla onlar həmin öhdəliklər üzrə tərəflərin daşdığı məsuliyyətin şərtləri və hədləri haqqında əmələ gələn mübahisəli məsələlərin qaydaya salınmasına müqavilələr haqqında göstərişlərin tətbiq edilməsinin mümkünlüyünü nümayiş etdirirdilər. Beləliklə, Roma hüququnda kvazimüqavilədən əmələ gələn öhdəlik termini ilə elə bir öhdəlik ifadə və əhatə olunurdu ki, bu öhdəlik tərəflər arasında müqavilə olmadığı halda yaranırdı; amma buna baxmayaraq o, öz xarakteri və məzmunu baxımından müqavilələrədən əmələ gələn öhdəliklərə oxşayırdı. Lakin bu **öhdəlik həqiqətən müqavilədən əmələ gəlmirdi**. O ki qaldı kvazimüqaviləyə, qeyd etməliyə ki, onun anlayışı Fransa mülki hüququnda verilmişdir: **kvazimüqavilə** dedikdə, müqaviləyə oxşayan (müqavilə kimi) elə bir hüququayğun hərəkət başa düşülür ki,

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. М., 1999. с.503; *Novitski I.B.* Roma hüququ. / Rus dilindən *M.P.Əsgərovanın* tərcüməsi. Bakı, 1999. s.189.

² *Чезаре Санфилippo.* Курс римского частного права. Учебник. М., 2002, с. 259 (перевод с итальянского).

³ Roma hüququnda kvazimüqavilədən gələn öhdəliyin bir növü «negotiorum gestio» adlanırdı ki, bu, başqasının işini tapşırıqsız aparma və yaxud başqasının işi haqqında qayğı mənasını ifadə edir. «Tapşırıqsız» ifadəsini (negotiorum gestio) Roma hüququna Roma hüquqşünaslarının özləri daxil etməmişdilər. Bu ifadə sonrakı ədəbiyyatda həmin terminə əlavə edilmişdir. Bu cür əlavə etmədə məqsəd isə həmin öhdəliyin müqavilə olmasını ifadə etməkdən ibarət idl. Bu, həmin öhdəliyin mühüm əlaməti sayılırdı (bax: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С. Перетерского. М., 1999. с.503; *Novitski I.B.* Roma hüququ. *Дərslik / Rus dilindən azərb. dilinə M.P.Əsgərovanın* tərcüməsi. Bakı., 1999. s.188)

bu hərəkət öhdəlik əmələ gətirir¹.

Başqasının (öz gəsinin) işini tapşırıqsız aparma öhdəliyinə Roma hüququnda böyük əhəmiyyət verilir. Klassik Roma hüquqşünası Ulpian bu öhdəliyi vacib və zəruri anlayış hesab edərək onun rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, göstərirdi ki, bu öhdəlik köməksiz qalmamaq və öz əşyasını haqsız (əsassız) olaraq itirməmək üçün mühüm rola malikdir². Özgəsinin (başqasının) işinin aparılmasına hər hansı bir işin (və ya bir neçə işin) aparılması və ya həyata keçirilməsi, habelə maraqlı şəxsin müqaviləsiz olaraq bütün əmlakının idarə olunması şamil edilirdi.

Özgə işlərini tapşırıqsız aparma hüquq institutu ölkəmizin mülki qanunvericiliyində yeni institut deyildir. Köhnə 1964-cü il MM-in 44-cü fəslə (469-471-ci maddələr) tapşırıqsız fəaliyyət göstərməkdən əmələ gələn öhdəliklər adı ilə bu anlayışı nəzərdə tutmuşdu. Həmin Macellənin 468-ci maddəsi sosialist əmlakını xilas etmək nəticəsində əmələ gələn öhdəliyi qaydaya salırdı ki, bu öhdəlik sosialist əmlakını təhlükədən xilas edən vətəndaşla dəyən ziyanı ödəməyə borclu olan və əmlakı xilas edilən təşkilat arasında yaranırdı. Vətəndaşın hərəkəti birtərəfli və tapşırıqsız hərəkət kimi öhdəlik hüquq münasibəti yarırdı. Yeni MM «tapşırıqsız fəaliyyət göstərmək» institutu ilə «özgə əmlakını xilas etmək» kimi iki institutu «özgə işlərini tapşırıqsız aparma» adlı ümumi institutda birləşdirmişdir. Yeni MM-in 57-ci fəslinə daxil olan normalar (1087-1090-cü maddələr) bu öhdəliklə əlaqədar yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir. Bundan əlavə, bu münasibətlərin qaydaya salınmasına tapşırıq haqqında müddəalar tətbiq olunur. Bu yalnız o halda mümkün ola bilər ki, işlərin icraçı tərəfindən tapşırıqsız aparılmasını sonradan özgə şəxs bəyənmiş olsun (MM-in 1087.2-ci maddəsi). Həmin hallarda tərəflər arasındakı sonrakı münasibətlər MM-in 40-cü fəslində nəzərdə tutulan tapşırıq müqaviləsi modeli üzrə inkişaf edir. Tərəflərin arasındakı sonrakı münasibətlər, başqa sözlə desək, tapşırıq müqaviləsi ilə qaydaya salınır və tənzimlənir.

Real həyatda faktiki olaraq elə hallar yaranır ki, bu hallar lazımı səlahiyyəti olmayan mülki hüquq subyekti **könüllü olaraq başqa şəxsin mənafeyi üçün məsuliyyət yaranan hallarda edilir**. Bu kimi hallarda şəxs öz şəxsi təşəbbüsü ilə başqa şəxsin əmlakına, heyatına və sağlamlığına vurulan zərərin qarşısını alır (məsələn, təbii fəlakət zamanı öz gəsinin əmlakını təhlükəsiz yerdə saxlamaq, xəstəni təcili olaraq xəstəxanaya çatdırmaq və s); hər hansı bir səbəbə görə borclu öz vəzifəsini icra edə bilmədiyi halda, şəxs onun vəzifəsini yerinə yetirir (məsələn, qonşunun ezamiyyətdə olan şəxsin ev heyvanlarını saxlamaqla ona qulluq göstərməsi); şəxs üçün əqd bağlayır (məsələn, şəxsin öz dostu üçün minik avtomobil alması). Göstərilən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi **gözlənilməz hallarla və obyektiv zərurətlə** bağlı olur. Bu səbəbə görə də hərəkəti yerinə yetirən subyekt müvafiq şəxsin razılığını ala bilmir və necə deyərək, tapşırıqsız fəaliyyət göstərir, işləri səlahiyyəti olmadan (tapşırıqsız)

¹ *Л. Жюллио де ла Морандьер.* Гражданское право Франции. Учебник. М., 1960, Том 2, с. 196.

² бax: Римское частное право. Учебник. с. 503-504.

aparır. Beləliklə, müvafiq səlahiyyət və tapşırıq olmadan mülki hüquq subyekti-
nin müəyyən hərəkəti yerinə yetirməsi hüquq və vəzifələrin emələ gəlməsinə
səbəb olur ki, bu, öhdəlik hüquq münasibətlərinin yaranmasını nümayiş etdirir.
Həmin öhdəlik hüquq münasibətləri **özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdə-
likləri** adlanır. Özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyinə klassik misal kimi
şəxsin başqa yerdə olan öz dostunun əmlakını təxirə salınmadan təmir etdir-
məsinə və ya dostunun əmlakına tələb yönəldilməsinə və onun məcburi qay-
dada satılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə şəxsin onun borcunu ödəməsinə
çəkmək olar¹.

Özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyi əsasında belə bir ədalət müla-
hizəsi durur: özgə şəxsin marağ və mənafeyi üçün tapşırıq olmadan hərəkət
edən subyektin çəkdiyi xərcləri həmin şəxs ödəməlidir. Özü də yalnız işin sa-
hibi onun üçün faydalı və sərfəli olan xərclər ödənilməlidir. Məqsəd işin sahibini
onun işinə başqasının vaxtsız, əsassız, lazımsız və yersiz müdaxilə etməsin-
dən qorumaqdır.

Özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyi **bir tərəfli hərəkətlərdən emələ
gəlir**. Bu öhdəliyin yaranmasını şərtləndirən həmin hərəkətlər iki tərəfli: fak-
tiki xarakterli hərəkətlər; hüquqi xarakterli hərəkətlər.

Faktiki xarakterli hərəkətlər odur ki, bu cür hərəkətlər başqa şəxsin tapşırı-
ğı olmadan onun əmlakına, həyatına və sağlamlığına dəyə biləcək zərərini
qarşısını almaq məqsədi ilə onun xeyrinə hərəkət edən şəxs tərəfindən yerinə
yətirilir. Məsələn, şəxs başqa bir şəxs — qonşunun evində baş verən yanğı-
nın keçirilməsində könüllü iştirak edir. Öz hüquqi təbiətinə görə həmin hərə-
kətlərdən yaranan öhdəliklər ziyan vurma nəticəsində emələ gələn öhdəliklərə
(delikt öhdəliklərinə) yaxındır. Amma göstərilən halda ziyan (zərər) vurma nəti-
cəsində yaranan öhdəlik yox, özgə işini tapşırıqsız aparma öhdəliyi emələ gəlir.
Belə ki, yanğından dəyə biləcək zərərini qarşısını almaq məqsədi ilə hərəkət
edən şəxs zəruri xərcləri ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarına malikdir.

Faktiki xarakterli hərəkətlər qeyri-əqd tipli hərəkətlərdir; belə hərəkətlər bil-
avasitə mülki-hüquqi nəticənin yaranmasına səbəb olur.

Hüquqi xarakterli hərəkətlər odur ki, bu cür hərəkətlər başqa şəxsin tapşırı-
ğı olmadan onun mənafeyi üçün əqdlər bağlanması və ya həmin şəxsin
üçüncü şəxslər qarşısında daşdığı vəzifənin icra edilməsi məqsədi ilə yerinə
yətirilir. Məsələn, vətəndaş başqa bir şəxs üçün televizor, soyuducu və ya xal-
ça alırsa, əqd (alqı-satqı) bağlayır. Əgər vətəndaş dostunun təmir olunmuş
mənzilinin təmir xərclərini ödəyirsə, bununla o, üçüncü şəxs qarşısında dostu-
nun vəzifəsini icra edir. Belə halda əqd bağlayan şəxs əqd üzrə əldə etdikləri-
nin hamısını mənafeyi üçün hərəkət etdiyi şəxsə verir.

Hüquqi xarakterli hərəkətlər əqd tipli hərəkətlərdir; belə hərəkətlər bilavasitə
mülki-hüquqi nəticənin yaranmasına səbəb olur.

Beləliklə, özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyi iki subyekt arasında emələ
gəlir: özgə şəxs; icraçı. **Özgə şəxs** odur ki, icraçı tapşırıq olmadan onun
xeyrinə və mənafeyinə hərəkət edir. Roma hüququ bu şəxsləri **dominus** (iş

sahibi) adlandırır. İcraçı isə özgə şəxsin tapşırığı olmadan, onun mənafeyi
üçün hərəkət edən şəxsdir. Roma hüququ bu şəxsləri **qestor** adlandırır¹.
**Özgə işlərini tapşırıqsız aparma emə bir müqavilədənəkar öhdəlikdir ki,
bu öhdəlik qestorun bir tərəfli həm faktiki, həm də hüquqi xarakterli hərə-
kətlərindən emələ gəlir və bu öhdəliyə görə qestor dominusdan xərclərin
əvəzinin ödənilməsinə və öhdəliklərdən azad olunmasını tələb edir.**

Özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyi xarici ölkələrin də qanunvericiliyinə
məlumdur. Məsələn, Almaniya MQ-nin 7-ci bölməsinin 11-ci fəslə (677-687-ci
paraqraflar)², Fransa MM-in 1372-1375-ci maddələri³ və s. bu öhdəliyin tənzim-
lənməsinə həsr olunmuşdur. Həmin öhdəlik ABŞ və İngiltərə hüququna
məlum deyildir.

2. Özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyinin emələ gəlməsini şərtləndirən hallar

Tapşırıq olmadan özgə şəxsin mənafeyi üçün qestorun hərəkətləri bütün
hallarda öhdəliyin yaranmasına səbəb olur. Həmin hərəkətlərin öhdəlik emə-
lə gəlməsinə üçün zəruridir ki, onlar **qanunda nəzərdə tutulan tələblərə cavab
versin və ona uyğun olsun** (MM-in 1087-1090-cı maddələri). Buna görə də
həmin öhdəliklərə **qanundan emələ gələn öhdəliklər** də deyilir. Təsədüfi
deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi özgə işlərini tap-
şırıqsız aparma öhdəliyi haqqında normaları MM-in 8-ci bölməsinə daxil etmiş-
dir ki, həmin bölmə «Qanundan emələ gələn öhdəliklər» adlanır; bu, bezi xari-
ci ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə və ənənəsinə uyğun gəlir. Düzdür, büt-
ün öhdəliklər qanuna (hüquq normalarına) əsaslanır. Lakin emə öhdəliklər vardır
ki, onlar **bilavasitə qanundan emələ gəlir**; özgə işlərini tapşırıqsız aparma
məhz belə öhdəlikdir. Almaniya mülki hüquq doktrinasında (elminde) bu öh-
dəlik birmənalı şəkildə qanundan emələ gələn öhdəliklərə aid edilmişdir. Ona
görə ki, həmin öhdəliyin yaranması üçün hər hansı əqdin bağlanması tələb
edilmir; onun emələ gəlməsinin əsası qanundur⁴.

Qestorun etdiyi hərəkətlər yalnız o halda öhdəliyin emələ gəlmə əsası kimi
çıxsı edə bilər ki, həmin hərəkətlər qanunun tələblərinə zidd olmasın. Başqa
sözlə desək, bu növ **öhdəliyin emələ gəlməsi üçün zəruri ilkin şərtlərin ol-
ması** vacibdir.

Birinci şərt ondan ibarətdir ki, dominusun mənafeyi üçün hərəkət edən
qestor **tapşırıq almadan, necə deyirlər, hərəkətlərini edilməsi üçün xüsu-
si səlahiyyət və vəkalət olmadan işləri aparır**, yəni qestor hər hansı bir mü-
qaviləyə, etibaramayə əsaslanmadan **öz təşəbbüsü ilə dominusun xeyri-
nə və mənafeyi üçün hərəkət edir**. Bundan əlavə, hərəkətlərin yerinə yətiril-

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.С.Перетерского и И.Б.Новицкого. М., 1999, с. 503.

² Ян Шлуп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 257.

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаков. М., 2005, с. 385-388.

⁴ Синайский В.И. Русское гражданское право. Учебник. М., 2002, с. 476; с. 306 (по изданию 1915 г.).

⁵ Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. М., 2001, с. 358.

¹ Л. Жюллио де ле Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 474.

məsi dominusun qestora hər hansı bir yazılı və yaxud şifahi göstəriş verməsi ilə şərtlənə və müşayiət edilə bilməz. Əgər qanunda subyektdə özge şəxsin mənafeyi üçün müəyyən hərəkət etmək vəzifəsinin icrası həvalə olunarsa, bu, tapşırq olmadan hərəkət yerinə yetirməyi ifadə etmir. Belə ki, özgəsinin işini aparmaq bu işi aparın şəxsin vəzifəsi olmalıdır¹. Məsələn, qanunun göstərişlərinə əsasən dövlət orqanlarının (yanğından mühafizə, polis və s.) vətəndaşların mənafeyi üçün hərəkət etmələri tapşırıqsız fəaliyyət göstərməyi nümayiş etdirmir. Ona görə ki, həmin hərəkətlərin yerinə yetirilməsi bu dövlət orqanlarının vəzifə borcu olub, onların fəaliyyət məqsədini təşkil edir. Bu hərəkətlərdən mülki-hüquqi öhdəlik yox, inzibati hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Başqa bir misaldə vəərəse digər vərəsələrin mənafeyinə uyğun olaraq miras əmlakın qorunması məqsədilə hərəkət edərsə və ya qəyümu qəyümlük altında olan şəxsin xeyri üçün hərəkət edərsə, bu, tapşırıqsız fəaliyyət göstərməyə dəlalət etmir və özge işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyinin əmələ gəlməsinə səbəb olmur. Bununla bərabər, şəxsin mənəviyyət-əxlaq mülahizələri əsasında hərəkət etdikdə, başqa şəxsin mənafeyi üçün özünün mənəvi borcunu yerinə yetirdikdə, bu cür hərəkətləri tapşırıqsız fəaliyyət göstərmək kimi saymaq olar.

İkinci şərt ondan ibarətdir ki, dominusun tapşırığı olmadan onun mənafeyi üçün edilən hərəkət müəyyən səmtə yönəlməlidir. Başqa sözlə desək, həmin hərəkət dominusun həyatına (boğulanı sudan çıxartmaq), sağlamlığına (xəstələnən şəxsə tibbi yardım göstərmək), əmlakına (yanan mənzilini söndürülməsinə yardım etmək) dəyə biləcək zərərin qarşısını almaq məqsədi, onun mənafeyi üçün əqd bağlamaq (binanı icarəyə götürmək) və ya dominusun vəzifəsini yerinə yetirmək məqsədi (ezamiyyətdə olan qonşunun verməli olduğu kommunal xidmət haqqını ödəmək) güdməlidir. Həmin hərəkət başqa hər hansı bir hüquqi məqsəd, məsələn, bağlılaşma yolu ilə əmlakı mülkiyyətə vermək kimi məqsəd nəzərdə tutmamalıdır. Əgər qestor dominusun üçüncü şəxsin qarşısında borcunu ödəyirsə və bu ödənişin əvəzsiz olaraq həyata keçirildiyini zənn edərsə, belə halda özge işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyi yox, bağlılaşma münasibətləri yaranır.

Üçüncü şərt ondan ibarətdir ki, qestor dominusun xeyri və mənafeyi üçün yerinə yetirilən hərəkətin edilməsi üçün ondan qabaqcadan razılıq almaq imkanından tamamilə məhrum olmalıdır. Elə bir şərait yaranır ki, qestor dominusun mənafeyi üçün hərəkət etmək məqsədi ilə ondan qabaqcadan icazə almaq imkanını itirir. Qestorun hərəkətlərin edilməsi üçün dominusdan əvvəlcədən razılıq və icazə almaq imkanına mane olan, onu istisna edən və aradan qaldıran hallar müxtəlif amillərlə şərtlənə bilər. Məsələn, dominusun uzun müddət başqa şəhərdə ezamiyyətdə və ya məzuniyyətdə olması, müvəqqəti xəstələnməsi, köməksiz və huşsuz vəziyyətdə olması və s. səbəblər bu cür hallara misal ola bilər. Bu cür hallarda qestorun dominusdan icazə alması mümkündür. Vəziyyət isə təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bu tədbirlərin görülməsi isə dominusun həyatına, sağlamlığına və əmlakına dəyə biləcək zərərin qarşısını alınmasına səbəb ola bilər. Belə halda qestor tapşırq olmadan

hərəkət etmək məcburiyyətində qalır. Əgər o, dominusdan hərəkətin edilməsi üçün razılıq almaq imkanına malik olarsa və bunu etməmişsə, nəzərdə tutulan öhdəliyinin əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz.

Dördüncü şərt ondan ibarətdir ki, qestor hərəkət edərkən dominusun mənafeyini, habelə onun həqiqi, güman edilən və ehtimal olunan istəyini (niyyətini) nəzərə almalıdır. Bu onu ifadə edir ki, dominusun üçün edilən hərəkət əsaslı və ağılabatan hərəkət olmalıdır. Bununla belə, bu hərəkət dominusun mənafeyi və istəyi ilə açıq-aşkar ziddiyyət təşkil etməməlidir. Əgər güman edilərsə ki, qestorun hərəkəti dominusun mənafeyinə və istəyinə uyğun gəlməyəcəkdir, onda qestor bu cür hərəkəti yerinə yetirməyə haqlı deyildir. Qestor hərəkəti dominusun özünün etdiyi qaydada yerinə yetirməlidir. O, tapşırq olmadan etdiyi hərəkəti vicdanla həyata keçirməlidir: bu zaman çəkilən xərclər əldə edilən nəticəyə uyğun və münasib olmalıdır. Başqa sözlə desək, qestor tapşırq olmadan apardığı işin həyata keçirilməsinə lazımcına qayğı göstərməli və buna diqqət yetirməlidir.

Bəşinci şərt ondan ibarətdir ki, dominusun mənafeyi üçün edilən hərəkət hüququayğun hərəkət olmalıdır, mənafə isə hüquqa zidd xarakter daşımamalıdır. Əgər hərəkət və mənafə hüquqa uyğun gəlməzsə, nəzərdə tutulan öhdəlik yaranmır. Dominusun mənafeyi həm də cəmiyyətdəki ümumi (ictimai) qaydaya və əxlaq normalarına uyğun olmalıdır. Buna görə də özünü öldürmək istəyən şəxsin etdiyi hərəkətin başqa şəxsin tərəfindən qarşısının alınması onun iradəsi ziddinə olmasına baxmayaraq özge işini tapşırıqsız aparma hesab olunur¹.

Altıncısı, göstərilən öhdəliyin yaranması üçün özge işini tapşırıqsız aparmaq faktının özünün mövcud olması, eləcə də həmin işin özge şəxsin (dominusun) xeyri və mənafeyi üçün aparılması tələb edilir². Qestorda belə bir niyyət olmalıdır ki, o, özgəsinin xeyri və mənafeyi üçün hərəkət edir. Bu kimi niyyətin olması özge işini tapşırq olmadan aparmağın vacib şərtidir. Əgər belə niyyət mövcud olmazsa, öhdəlik yaranmır. Odur ki, qestor yalnız özge mənafeyi üçün hərəkət etməlidir. Başqa sözlə, onun apardığı iş özganın işi olmalıdır. O ki qaldı özge işini tapşırıqsız aparmaq faktına, qeyd etməli ki, belə faktlar özge işini tapşırq olmadan aparın şəxsin hərəkətləri nəticəsində yaranır. Həmin hərəkətlərin məzmunu kifayət qədər genişdir (əqdlər bağlamaq, faktiki hərəkətlər etmək və s.). **Özge işini tapşırıqsız aparma** dedikdə isə, müəyyən şəxsin öz təşəbbüsü ilə və öz üzərinə heç bir öhdəlik götürmədən başqa bir şəxsin mənafeyi üçün ondan səlahiyyət (tapşırq) almadan hərəkət etməsi başa düşülür.

§ 2. Öhdəliyin elementləri

1. Öhdəliyin tərəfləri

Öhdəlikdə iki tərəf iştirak edir ki, Roma hüququ termini ilə onlar qestor

¹ *Сказ Вагацума, Тору Ариидзуми.* Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 126.

² *Гражданское и торговое право зарубежных государств.* Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 385.

¹ *Сказ Вагацума, Тору Ариидзуми.* Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 126.

və dominus adlanır¹. Həm qestor rolunda, həm də dominus rolunda hər hansı hüquqi və fiziki şəxs çıxış edə bilər. Vəzifəsi vətəndaşların mənafeyi üçün hərəkətlər etməkdən və fəaliyyət məqsədlərindən biri bu cür hərəkətləri yerinə yetirməkdən ibarət olan dövlət orqanları (polis, yanğından mühafizə, səhiyyə, sosial müdafiə və s. orqanları) qestor rolunda çıxış edə bilməz. Yaponiya mülki hüququnda qestor agent, dominus prinsipal adlanır.

Tam fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşlar qestor rolunda çıxış edərkən onlar öz-özünə mənafeyi üçün istənilən hərəkət-həm faktiki xarakterli, həm də hüquqi xarakterli hərəkətləri yerinə yetirə bilərlər. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər də qestor rolunda çıxış edərkən dominus mənafeyi üçün hərəkətlər edə bilərlər. Bu yalnız o halda mümkündür ki, edilən hərəkət faktiki xarakter daşıyır. Məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan vətəndaş başqa şəhərdə olan qonşusunun mənzilinin qapısını təmir edir və ya onun evinin külək aparmış damını təmir edir.

Bununla bərabər, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin qestor qismində hüquqi xarakterli hərəkətlər etməyə ixtiyar çatmır. Bu onunla izah olunur ki, hüquqi xarakterli hərəkətlər iradəvi xarakter daşıyır və bu cür hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün şəxs tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması tələb olunur. Məsələn, bu cür şəxslər öz-özünə şəxs üçün yaşayış evinin alqı-satqı müqaviləsi və ya tikinti təşkilatı ilə qonşunun evinin təmiri barədə podrat müqaviləsi bağlaya bilməzlər. Bundan əlavə, həmin şəxslər qestor rolunda çıxış edəndə onların etdikləri hərəkətlər hüquqa zidd olmamalı və əsassız varlanmaya gətirib çıxarmamalıdır. Əgər həmin hərəkətlər hüquqa zidd olduqda və əsassız varlanmaya gətirib çıxardıqda onlar hüquqa zidd hərəkətlər və əsassız varlanma haqqında qaydalara uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 1089.4-cü maddəsi).

Ümumi (universal) hüquq qabiliyyətinə malik olan hüquqi şəxslər qestor qismində çıxış edərkən istənilən xarakterli hərəkətlər edə bilər. Lakin xüsusi hüquq qabiliyyətli hüquqi şəxslərin (məsələn, qeyri-kommersiya təşkilatlarının) qestor qismində bu öhdəlikdə iştirakı məhdud xarakter daşıyır. Onlar yalnız nizamnamələrində (əsasnamələrində) nəzərdə tutulan hərəkətləri yerinə yetirə bilərlər.

Dominus rolunda həm fəaliyyət qabiliyyətli, həm də qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər çıxış edə bilərlər². Dominus üçün fəaliyyət qabiliyyəti haqqında tə-

ləb müəyyən edilmir və nəzərdə tutulmur.

2. Öhdəliyin predmeti

Nəzərdə tutulan öhdəliyin predmetini başqa şəxsın xeyri və mənafeyi üçün tapşırıq olmadan edilən konkret hərəkətlər təşkil edir. Belə hərəkətlər barədə bir tələb irəli sürülür: öhdəliyin predmetinə daxil olan hərəkətlər hüquqa uyğun olmalıdır. Öhdəliyin predmetini təşkil edən hərəkətlər, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, həm faktiki xarakterli, həm də hüquqi xarakterli ola bilər. Bu işə onu göstərir ki, öhdəliyin predmetini təşkil edən hərəkətlərin məzmunu kifayət qədər çoxcəhətli və genişdir. Ona görə ki, həmin hərəkətlər özgeşinin işini tapşırıqda apararaq şəxsin hərəkətləridir; onlar özgeşinin işini aparmaq məqsədinə xidmət edir. «İş» anlayışı ilə praktiki olaraq demək olar ki, bütün həyatı hallar əhatə olunur¹. Bu anlayışa həm sahibkarlıq fəaliyyətinə aid olan işlər (məsələn, kommersiya əməliyyatlarını aparmaq), həm də qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətinə şamil edilən işlər (məsələn, ailə-məişət işləri, şəxsi-ev işləri və s.) daxildir.

İşi aparmaq, hər şeydən əvvəl, əmlak xarakterli mülki-hüquqi əqdlər bağlanması ifadə oluna bilər. Məsələn, şəxs öz dostuna bazarda qiymətlər düşdüünə görə «dəyər-dəyməzinə» (necə deyirlər, «su qiymətinə») minik avtomobili alır. İkinci tərəfdən, özge işinin aparılması əmlaka sərəncam verilməsinə dair əqdlər bağlanması ifadə oluna bilər. Məsələn, başqa şəhərdə xəstəxanada müalicə olunan şəxs tez xarab olan ərzaq məhsullarını və meyvə-tərəvəzi qonşusu bazarda satır. Şəxs özge işini aparmaq məqsədi ilə həm də eyni zamanda özge əmlakının idarə edilməsinə dair əqd bağlaya bilər. Bunlardan, yəni hüquqi hərəkətlərdən (əqdlər bağlanması) başqa, özge işini tapşırıqda aparma maddi xarakterli, əmlak məzmunlu faktiki hərəkətlər edilməsinə də ifadə oluna bilər². Məsələn, xarici ölkələrin birində səfərdə olan şəxs evinin uçuş qətlükəsi altında olan divanını şəxs özü təmir edir və s.

Öhdəliyin predmeti kimi çıxış edən faktiki xarakterli hərəkətlər dəyə biləcək zərərini qarşısını alınmasına təxiresalınmaz ehtiyac və zərurət yarandıqı hallarda edilir. Məsələn, yanğın, daşqın və digər təbii fəlakət hallarında şəxs başqasına məxsus əmlakı xilas edir. Hər hansı bir fəvqəladə vəziyyət yaranıqda adətən bu cür hərəkətlərin edilməsinə tələbat yaranır (məsələn, dənizdə batan şəxsin və ya gəminin xilas edilməsi və s.).

Öhdəliyin predmeti kimi çıxış edən hüquqi xarakterli hərəkətlərin edilməsi nəticəsində mülki hüquq və vəzifələr yaranır, dəyişir və xitam olunur. Məsələn, əqdlər bağlamaq, vəzifəni icra etmək və s. nəticəsində dominus üçün mülki hüquq və vəzifələr əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam olunur.

3. Öhdəliyin məzmunu

Özge mənafeyi üçün tapşırıq olmadan hərəkət etməkdən əmələ gələn öhdəliyin məzmunu tərəflərin (subyektlərin) hüquq və vəzifələrindən ibarətdir.

¹ Сказ Вагацумя. Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 125.

² Daha etraflı: Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 477-478.

¹ Вак: Римское частное право. Учебник Под ред. И.Б.Новицкого, И.С. Перетерского. М., 1999, с. 503; Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslik. Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı., 1999, s. 189.

² Qanun (MM-in 1087-ci maddəsi) dominusu «sahibkar» adlandırır. Bu anlayışı genişləndirici təfsir etmək lazımdır. Belə ki, dominus rolunda həm sahibkarlar, həm də sahibkar statusu olmayan subyektlər çıxış edə bilərlər. Qeyd etməliyə ki, qanunverici tərcümə zamanı qüsura və qeyri-dəqiqliyə yol verərək «işin sahibi» («хозяин дела») əvəzinə, «sahibkar» termini işlədir. Başqa sözlə, «хозяин дела» ifadəsini qanunverici səhvən «sahibkar» kimi tərcümə edir. Roma hüququnda məhz «хозяин дела» («işin sahibi») termini işlədilir (Лухан И., Поленьк-Акимовская М. Римское право. Учебник. М., 2000, с. 289). Bəzi xarici ölkələrdə bu termindən indi də istifadə olunur (vax: Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 385). Qanunverici buna görə də «sahibkar» terminini «işin sahibi» ifadəsi ilə əvəz etməlidir. İkinci tərəfdən dominus rolunda sahibkar statusu olmayan şəxslər də çıxış edə bilərlər. Dominusun «sahibkar» terminini ilə əhatə edilməsinin heç bir məntiqi əsası yoxdur.

Əsas vəzifəni qestor daşıyır. Qeyd etməliyə ki, qestor dominusunun xeyri və mənafeyi üçün könüllü olaraq hərəkət edir. Onun bu cür hərəkət etmək vəzifəsi hər hansı bir müqavilədən və ya qanundan irəli gəlmir. Bu o demək deyildir ki, qestor tapşırıqsız fəaliyyət göstərərək hər hansı bir vəzifəni icra etməkdən əzaddır. Əksinə, o, tapşırıq olmadan könüllü olaraq hərəkəti yerinə yetirərək müəyyən vəzifələri icra etməyə borcludur.

Qestorun vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o, dominusun mənafeyi üçün tapşırıq olmayan hərəkət edərkən işləri vicdanla aparmağa borcludur (MM-in 1087.1-ci maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, qestor işin aparılmasına lazımcı qayğı göstərməli, biganəlik, laqeydsizlik və diqqətsizlik hallarına yol verməməli, əsassız olaraq dominusa zərər vurmamalı, lüzumsuz xərclər çəkməməli, hərəkətləri qüvvədə olan norma və qaydalara uyğun olaraq yerinə yetirməlidir. Başqa sözlə desək, o, işin aparılmasına və hərəkətin edilməsinə özünün-kü kimi münasibət bəsləməlidir.

Qestorun etdiyi hərəkət hər hansı bir qəsdə və ya ehtiyatsızlıqla müşayiət edilə bilməz. Əgər işlərin aparılması gedişində qestor qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən zərər vurarsa, onda o, dominus qarşısında vurulmuş bu zərəre görə məsuliyyət daşıyır (MM-in 1089.1-ci maddəsi). Qestor vurulan bu cür zərəri kompensasiya etməyə, yəni onun əvəzini ödəməyə borcludur. Əgər edilən hərəkət dominusu haqlamaqda olan təhlükədən qorumaq məqsədi güdərsə, onda qestor qəsd və kobud ehtiyatsızlıq üçün cavabdehlik həddində məsuliyyət daşıyır, yəni vurulan zərəri kompensasiya edir (MM-in 1089.2-ci maddəsi).

Ekstremal vəziyyətlərdə faktiki hərəkətlər edilərkən işin vicdanla aparılıb-aparılması konkret hal nəzərə alınmaqla və bu haldan asılı olmaqla müəyyən edilir. Özü də bu halların müəyyənləşdirilməsində qestorun şəxsiyyəti (yaşı, həyat təcrübəsinə malik olması, xüsusi biliyi və s.) ilə bağlı olan məlumatlar az rol oynamır.

Özge mənafeyi üçün hərəkət edən qestorun daşdığı vəzifələrdən biri onun bu hərəkətin edilməsi barədə dominusa mümkün qədər qısa müddətdə məlumat verməyə borclu olmasından ibarətdir (MM-in 1088.1-ci maddəsi). O, mümkün olan kimi tapşırıqsız fəaliyyət barədə dominusa xəbər verməlidir. Ona görə qestor xəbər verməlidir ki, bununla dominusun tapşırıqsız fəaliyyətin həyata keçirilməsinə münasibətini, bu barədə onun verəcəyi qərarın xarakterini və məzmununu müəyyənləşdirmək mümkün olsun. Axı, qanun müəyyən edir ki, qestorun etdiyi hərəkət dominusun mənafeyinə və ehtimal olunan istəyinə uyğun olmalıdır. Bunun üçün də dominusun iradəsinə, onun tapşırıqsız fəaliyyəti bəyənib-bəyənməməsinə müəyyənləşdirmək məqsədi ilə qestor ona məlumat verir. Məlumat verdikdən sonra qestor dominusun tapşırıqsız fəaliyyət barədə qəbul edəcəyi qərarı gözləyir.

Qanun həyata keçirilən hərəkətin bəyənilib-bəyənilməməsi barədə dominusun qəbul etdiyi qərarın qestora hansı müddətdə çatdırılmasını nəzərdə tutmur. Hesab edirik ki, dominus qəbul etdiyi qərarı ağılabatan müddətdə qestora çatdırmağa borcludur.

Tərəflərin arasındakı münasibətlərin inkişafı dominusun qəbul etdiyi qərarın xarakterindən asılıdır. Əgər həmin qərar tapşırıqsız fəaliyyətin həyata keçirilməsinin bəyənilməsinə nəzərdə tutarsa, qestor başladığı işi davam etdirir. O,

başladığı işin o vaxtdək davam etdirir ki, həmin işlərin sonrakı davamı dominusun özü tərəfindən həyata keçirilə bilsin. Başqa sözlə desək, tapşırıqsız aparılan hərəkət bəyənildikdə qestor başladığı bu hərəkəti dominusun özünün fəaliyyət göstərə biləcəyi vaxtdək davam etdirməlidir (MM-in 1088.2-ci maddəsi). Əgər onun qestorun başladığı hərəkətləri davam etdirməyə imkanı olmazsa, qestor işi axıra çatdırır.

Müəyyən hallarda qestor dominusa tapşırıqsız fəaliyyət barədə məlumat mümkün qədər qısa müddətdə vermək vəzifəsini icra etməkdən əzad olunur. Başqa sözlə desək, göstərilən vəzifənin icrasına hər hansı bir risklə bağlı olduğunu görə yubadıla və ləngidilə bilər (MM-in 1088.1-ci maddəsi). Ləngimə əsasən iki halda mümkün olur. Birincisi, qestor məlumat verməkdə o halda ləngiyir, yeni mümkün qədər qısa müddətdə xəbər verə bilmir ki, onun dominusun qərarını gözləməsi dəyə biləcək zərərin qarşısını almağa maneçilik törədir. Məsələn, vətəndaş müvəqqəti başqa şəhərdə olan dostunun yanan evindəki meişet predmetlərini, ev avadanlıqlarını yağından xilas etmək üçün öz evinə daşıyıb aparır. Aydın məsələdir ki, qestor (vətəndaş) dostuna (dominusa) bu barədə xəbər verib onun qərarını gözləyə bilməz. Əgər belə olarsa, onda bütün ev eşyalan məhv olar və vətəndaşın dostuna vurula biləcək zərərin qarşısı alın bilməz.

İkincisi, hərəkət dominusu haqlamaqda olan təhlükədən qorumaq ilə bağlı olduqda, qestor xəbər vermək vəzifəsinin icrasından əzad olunur. Belə hallarda qestor tərəfindən təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi tələb edilir. Məsələn, huşunu itirən xəstəni qonşu dərhal xəstəxanaya çatdırır, dərman və həkim üçün xərcləri ödəyir. Cərrahiyyə əməliyyatı keçirilir və yalnız bundan sonra xəstə özüne gəlir. Şübhəsiz ki, qonşu huşunu itirmiş xəstədən tapşırıqsız fəaliyyət barədə (xəstəxanaya çatdırmaq və cərrahiyyə əməliyyatının keçirilməsinə) razılıq və icazə ala bilməzdi.

Beləliklə, dominus əgər görə ki, qestorun etdiyi hərəkət onun xeyri və mənafeyi üçündür, habelə bu hərəkət onun iradəsinə və istəyinə uyğundur, eləcə də zəruri və məqsədə müvafiqdir, onda o, bu cür hərəkətləri bəyənir. Edilən hərəkətin bəyənilməsinə razılıq alındığı andan tərəflər arasında müqavilə münasibətləri yaranır, yeni özge işi tapşırıqsız aparma münasibətləri tapşırıq müqavilə münasibətlərinə çevrilir¹. Bu münasibətlər tapşırıq müqaviləsi ilə tənzimlənir. Belə ki, həmin münasibətlərə tapşırıq haqqında müddəalar tətbiq edilir (MM-in 1087.2-ci maddəsi). Göstərilən halda həm də nümayəndəlik münasibətləri yaranır²; qestor isə nümayəndə hesab edilir.

Dominus qestorun həyata keçirdiyi və apardığı işi bəyənəməyə də bilər. Belə halda qestor işin aparılmasını davam etdirməkdən imtina etməlidir. Əks təqdirdə, xeyrinə hərəkət edilən şəxsində heç kəs qarşısında hər hansı bir vəzifə icra etmək öhdəliyi yaranmır, yeni göstərilən hərəkətlərin edilməsi ilə əlaqədar çə-

¹ Л. Жюллио де ля Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 481. Özge işi tapşırıqsız aparma münasibətinin tapşırıq müqaviləsinə çevrilməsi əsasında belə bir qayda durur: «Ratihabito mondato aequiparatur», yeni «bəyənilmə tapşırıqda bərabər tutulur».

² Связь Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 127.

kilən xərcləri dominus ödəməyə borclu deyil.

Qestorun daşdığı vəzifələrdən biri **onun öz hərəkətləri haqqında hesabat tərtib edərək bütün əldə etdiklərini dominusa verməsində**ndir ibarətdir (MM-in 782.1-ci maddəsi). Hesabatda çəkilən xərclər göstəriləndir. Əgər edilən hərəkətin xarakteri tələb edərsə, qestor hesabata bəraətverici sənədləri də əlavə etməlidir. Belə bir vəzifə predmeti başqa şəxslərin mənafeyi üçün hərəkətlər etməkdən ibarət olan bütün öhdəliklər (tapşırıq, komissiya və s.) üçün xarakterikdir. Hesabat vermə qaydasının əsas məqsədi çəkilən xərclərin ödənilməsi üzrə hesablamaı və ödənişi düzgün həyata keçirməkdən ibarətdir.

4. Dominusun vəzifəsi və hüquqları

Qanun dominusun daşdığı vəzifəni yox, qestorun hüquqlarını müəyyən edir (MM-in 1090-cı maddəsi). Mülki hüquqda istifadə olunan məntiqi təfsir üsulunu tətbiq etməklə dominusun daşdığı vəzifənin dairəsini müəyyənləşdirə bilərik. Belə ki, öhdəliklərdə tərəflərdən birinin vəzifəsi digər, qarşı tərəfin malik olduğu hüquqa uyğun gəlir. Deməli, dominusun vəzifəsi qestorun hüququ ilə şərtlənir.

Dominusun əsas vəzifəsi qestorun çəkdiyi xərclərin **əvəzini ödəməkdən və onu öhdəliklərdən azad etməkdən** ibarətdir. Dominus bu vəzifəni yalnız o halda icra edir ki, nəzərdə tutulan öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün tələb olunan şərtlərə əməl edilsin və qestorun yerinə yetirdiyi hərəkət onun mənafeyinə və istəyinə uyğun gəlsin. Əgər edilən hərəkətlər dominusun mənafeyinə və istəyinə zidd olarsa, o, göstərilən vəzifəni, yəni çəkilən xərcləri ödəmək və qestoru öhdəliklərdən azad etmək vəzifəsini icra etmir. Lakin qanun bu qaydadən müəyyən istisnaya yol verir (MM-in 1090.2-ci maddəsi). Belə ki, qestorun etdiyi hərəkət dominusun fayda götürməsinə səbəb olarsa, onda dominus onun istəyinə uyğun gəlməyən hərəkətin icrasını ilə əlaqədar çəkilən xərcləri ödəmək və onu öhdəlikdən azad etmək vəzifəsini yerinə yetirməyə borcludur.

Bununla bərabər, dominus göstərilən vəzifəni **nail olunmuş və əldə edilmiş səmərə və ya nəticədən asılı olmayaraq icra edir**¹. Bu onu ifadə edir ki, edilən hərəkətlər gözlənilən və nəzərdə tutulan nəticəyə səbəb olub-olmamasından asılı olmayaraq dominus qestora çəkilən xərclərin əvəzini ödəyir. Lakin dominus çəkilən xərcləri yalnız o halda ödəyə bilər ki, qestor etdiyi hərəkəti vicdanla yerinə yetirmiş olsun (MM-in 1090.2-ci maddəsi). Məsələn, qestor digər şəxsə məxsus olan xəstələnmiş heyvanı müalicə etmək üçün lazımı tədbirlər görür (baytar dəvət edir, dərman və baytar üçün pul verir və s.). Lakin görülmüş tədbirlərə baxmayaraq heyvan ölür. Heyvan sahibi qestorun çəkdiyi xərcləri ödəməlidir. Ona görə ki, qestor müvafiq hərəkətləri vicdanla etmişdir. Başqa bir misaldə vətəndaş öz qonşusunun yanın evini nə qədər əziyyət çəksə də xilas edə bilmir. Qonşu, yəni ev sahibi vətəndaşın evin söndürülməsinə çəkdiyi xərcləri ödəməlidir.

Dominus həm də müəyyən hüquqlara malikdir. Məsələn, dominusun ixti-

yarı var ki, onun iradəsinin ziddinə olaraq edilən hərəkətlər nəticəsində qestorun vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etsin (MM-in 1089.3-cü maddəsi). Belə halda tələb zərərin qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla vurulmasından asılı olmayaraq iradi sürülür. Yalnız bir halda qestor dominus qarşısında bu cür hərəkətlərə görə məsuliyyət daşımır. Belə ki, həmin zərərlər qestorun iradəsindən və işə qarşıb-qarışmamasından (işə müdaxilə olunmaqdan) asılı olmayaraq əmələ gəldiyi halda, onda vurulmuş həmin zərərlər ödənilir. Lakin göstərilən halda mülki qanunvericilik təqbir prezumpsiyası müəyyən edir (MM-in 1089.3-cü maddəsi). Bu onu ifadə edir ki, vurulmuş zərərlərə görə cavabdeh olmaması üçün yuxarıda göstərilən hal (yəni zərərin qestorun iradəsindən və müdaxiləsindən asılı olmayaraq əmələ gəlməsi) sübut olunmalıdır. Başqa sözlə desək, qestorun öz müdaxiləsi olmadan da zərərin yarana biləcəyi sübuta yetirildiyi halda, o, məsuliyyət daşımır. Sübutetmə yükünü qestor çəkir.

Xarici ölkələrin milli hüquq sistemlərinin demək olar ki, hamısı (məsələn, Almaniyanın, Fransanın, Hollandiyanın və s.) tapşırıqsız fəaliyyət institutunu tanımlayır. Məsələn, İtaliya MM-in dördüncü kitabının altıncı bölməsi «Özge işlərinə tapşırıqsız aparma» adlanır¹.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Германское право. Часть 1. Гражданское уложение. М., 1996.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999 (гл.21).

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 (гл.49, § 2).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (гл.23).

Обязательственное право. Учебник. Часть 2 / Под ред. В.В.Залесского. М., 1998.

Рябенцев В.А. Ведение чужого дела без поручения // Науч. записки МГУ. Вып. 116. Кн.2. М., 1946.

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960 (с. 474-481).

Саказ Вагаума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983 (гл.23).

¹ Bu qayda Roma hüququ ənənələrinə uyğundur. Belə ki, Roma hüququna görə dominus nəticədən asılı olmayaraq qestorun çəkdiyi xərcləri ödəməli idi (bah: Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.507).

¹ bah: Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с.8.

XLIII FƏSİL ƏSASSIZ VARLANMADAN ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR (KONDİKASIYA ÖHDƏLİYİ)

§ 1. Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı, xüsusiyyətləri, növləri, əmələ gəlmə əsasları və elementləri

1. Əsassız varlanma barədə ümumi müddəalar

Bəzən əmlak hər hansı hüquqi əsas olmadan, yəni qanunsuz olaraq bir şəxsdən digərinə keçir. Bunun nəticəsində mülki dövriyyə iştirakçılarının mənafe balansı pozulur. Məsələn, sahibkar öz tanışına pul verir ki, o, kommersiya əməliyyatı aparmaq üçün xarici ölkəyə işgüzar səfər etsin. Lakin həmin şəxs xəstələndiyinə görə səfər baş tutmur. Buna görə də o, pulu əsassız əldə edən şəxs sayılır. Başqa bir misalda şəxs öz dostuna pul verir ki, o, gələcəkdə bankdan almaq istədiyi krediti qaytara bilsin. Amma bankdan kredit alınmır. Odur ki, həmin şəxs pulu əsassız əldə edir. Daha digər misalda baba öz qız nəvəsinə cəhiz kimi əmlak (mebel, soyuducu, paltaryuyan maşın və s.) verir. Lakin toy olmur. Buna görə də həmin qız əmlakı əsassız əldə edən şəxs hesab edilir. Bu kimi hallarda müəyyən şəxsin əmlakı ədalətsiz olaraq, hər hansı lazımı əsas olmadan başqa şəxsə keçir. Bunun nəticəsində qüvvədə olan mülki qanunvericiliyin dili ilə desək, əsassız varlanma öhdəliyi yaranır; bu öhdəliyə görə özgəsinin əmlakını lazımı əsas olmadan əldə edən şəxs onu sahibinə qaytarmalıdır.

Bu ədalətli qaydanı neçə-neçə yüz illər bundan əvvəl Roma hüququ müəyyən etmişdir. Belə ki, Roma hüququna görə bir şəxsin başqasının hesabına əsassız əmlak əldə etməsi nəticəsində öhdəlik yaranırdı; həmin öhdəliyə əsassız varlanma («sine causa») deyilirdi. Əsassız varlanma öhdəliyi bir şəxs məxsus olan pulun və əşyanın hüquqi əsas olmadan başqasının mülkiyyətində olması faktından əmələ gəlirdi. Roma hüququ onu kvazimüqavilədən əmələ gələn öhdəliklərə aid edirdi.

Roma hüququ əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlikləri üç əsas kateqoriyaya (növe) böldürdü. Bu növ öhdəliklərə şamil edilirdi:

- **səhvən (ödənilməli olmayan) ödənilmiş məbləğin geri qaytarılması haqqında iddia (condictio indebiti);**
- **hayata keçməyən məqsəd üçün verilmiş geri qaytarılması haqqında iddia (condictio causa data causa);**
- **oğurluq nəticəsində əldə olunmuşun geri qaytarılması haqqında iddia (condictio ex causa furtiva)¹.**

Roma hüququnun yaratdığı əsassız varlanma hüquqi konstruksiyası müasir

¹ Новицкий И.В. Основы римского гражданского права. М., 1960. с.207; Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник. М., 1996; Римское частное право. Учебник /Под ред. И.В.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с.510; Novitski I.V. Roma hüququ. Darslik / Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı., 1999, s. 192.

hüquq elmi tərəfindən qəbul olunmuşdur. Hal-hazırda dövlətlərin çoxunun qanunvericiliyi və məhkəmə praktikasına həmin konstruksiya məlumdur. Məsələn, Almaniya MQ-nin 7-ci bölməsinin 24-cü fəslə (812-822-ci paragraflar) əsassız varlanma öhdəliyinə həsr olunmuşdur¹. Bu öhdəliyə aid normalar İtaliya MM-də də nəzərdə tutulmuşdur². Hollandiya, İsveçrə, Fransa və digər ölkələrin qanunvericiliyində də əsassız varlanma öhdəliyinin qaydaya salınmasına həsr olunan normalara təsadüf olunur.

Əsassız varlanmaya yol verilməməsi ideyası ingilis-amerikan hüququnda da nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, ABŞ və İngiltərə hüququ əsassız varlanmanın restitutsiyası prinsipindən çıxış edir; həmin prinsipə görə restitutsiya iddiaları əsassız varlanmaya qarşı müdafiə vasitəsi kimi tətbiq olunur³.

Roma hüququnun əsassız varlanma barədə müəyyənləşdirdiyi ədalətli qayda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 58-ci fəslinə daxil olan maddələr (1091-1095-ci maddələr) əsassız varlanma ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdir; həmin maddələrin sistemində əsassız varlanma institutu deyilir.

Əsassız varlanma institutu müəyyən bir şəxsə məxsus olan əmlakın başqa şəxs tərəfindən lazımı əsas olmadan əldə edilməsi zamanı yaranan münasibətləri tənzimləyir. Bu institut əmlakı əsassız əldə edən şəxsin üzərinə zərərlə düşən şəxsə, yəni əmlakdan əsassız məhrum olan şəxsə həmin əmlakı qaytarmaq vəzifəsi qoyur. Buna görə də əsassız varlanma institutunun əsasında özgə işlərini tapşırıqsız aparma institutunda olduğu kimi **ədalət mülahizələri** durur⁴. Belə ki, müəyyən bir şəxsə məxsus olan əmlakın lazımı əsas olmadan başqa şəxsin mülkiyyətində qalması ədalət prinsipinə və qaydasına ziddir. Əsassız varlanma institutu da əsassız olaraq əldə olunmuş əmlakın öz sahibinə qaytarılması öhdəliyi müəyyənləşdirmək yolu ilə məhz ədalətin təmin olunmasına yönəlmişdir⁵.

Əsassız varlanma institutunun əsas və başlıca «işi» əsassız varlanma öhdəliyini tənzimləməkdən ibarətdir; bu öhdəlik əsassız varlanmadan yaranır. Belə ki, qanuna görə öhdəlik əsassız varlanma nəticəsində yarana bilər (MM-in 386.1-ci maddəsi). Qanun əsassız varlanmanı mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi əsaslarından biri kimi müəyyənləşdirir (MM-in 14.2-ci maddəsi). Deyilənlər belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, birincisi, əsassız varlanma öhdəliyi bilavasitə qanundan, daha dəqiq söyləsək, qanunda ifadə edilən göstərişdən əmələ gəlir. Buna görə də əsassız varlanma öhdəliyi **qanundan əmələ gələn öhdəlik** hesab olunur⁶. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Res-

¹ Ян Шопп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 256.

² Основные институты гражданского права зарубежных стран. М., 1999, с. 6-7.

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васьков, А.С. Комаров. М., 2005, с.394.

⁴ П. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 475.

⁵ Саваэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 129.

⁶ Синяйский В.И. Русское гражданское право. Учебник. М., 2002, с. 306 (по изданию 1915 г.).

publikasının MM-i əsassız varlanma öhdəliyini qanundan əmələ gələn öhdəliklər sırasına aid edir. Qanundan əmələ gələn öhdəlik odur ki, həmin öhdəlik qanunda xüsusi olaraq nəzərdə tutulan hallarda bilavasitə müəyyən qanun normasından yaranır. Fransa MM-i göstərir ki, öhdəlik həm də qanundan əmələ gələ bilər¹. Qeyd etməliyə ki, Almaniya və İsveçrə kimi ölkələrin də qanunvericiliyi bilavasitə qanunu öhdəliyin əmələ gəlmə əsaslarından biri kimi nəzərdə tutur². Almaniya mülki hüquq doktrinasında (elmində) əsassız varlanma öhdəliyi qanundan əmələ gələn öhdəliklərə aid edilir, çünki belə öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün hər hansı əqd bağlanması tələb olunmur³.

İkincisi, əsassız varlanma öhdəliyinin yaranması üçün müqavilə tələb olunmur. Başqa sözlə, bu öhdəlik müqavilədən əmələ gəlmir. Bu baxımdan əsassız varlanma öhdəliyi **müqavilədənkenar öhdəliklər** sırasına daxildir⁴.

Əsassız varlanma öhdəliyinin əsas funksiyası öz əmlakından əsassız olaraq məhrum edilən şəxsin mülkiyyət hüququnu qorumaqdır. Bu baxımdan əsassız varlanma öhdəliyi **hüquq qoruyucu öhdəlik** hesab edilir. Belə ki, əsassız varlanma öhdəliyi mülkiyyəti qorumaq məqsədinə xidmət edir. **Qorumaq funksiyasından** başqa, əsassız varlanma öhdəliyi həm də **bərpa etmək (kompensasiya etmək) və preventiv (xəbərdarəddici) funksiyalar** da yerinə yetirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsassız varlanma öhdəliyinin adı deqiq deyil. Belə ki, əmlakın hüquqi əsas olmadan bir şəxsdən digərinə keçməsi heç də onun varlanmasına və zənginləşməsinə səbəb olmur. Doğrudan da belə hallarda əmlak əsassız əldə edən şəxs əvəzə, nə də zənginləşir; bu zaman müəyyən bir şəxsin əmlakı başqasının əmlakı hesabına artır⁵. Başqa sözlə, əsassız varlanma öhdəliyi əmələ gələn hallarda müvafiq şəxs ya əsassız əmlak edir, ya da əmlakı əsassız saxlayır. **Varlanma da müvafiq şəxsin başqasına məxsus əmlakı əldə etməsi və ya saxlamasını nəzərdə tutur⁶**. Buna görə də əsassız varlanma öhdəliyinin qanunvericilikdə **«əmlak əsassız əldə etmə və ya saxlama öhdəliyi»** termini ilə ifadə edilməsini vacib və məqsədəuyğun sayırıq⁷. 1964-cü MM-də məhz bu termindən istifadə olunmuşdu. Belə ki, həmin məəcəllənin 41-ci fəslində (472-473-cü maddələr) əmlakı əsassız əldə etməkdən və ya saxlamaqdan əmələ gələn öhdəliklərin tənzimlənməsinə həsr edilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində Roma hüququ ənənəsinə uyğun olaraq **«kondikasiya öhdəliyi»** (latınca «condictio» - almaq)

terminindən də istifadə edilə bilər. «Kondikasiya» termininin kökü Roma hüququ ilə bağlıdır. Roma hüququna görə kifayət qədər hüquqi əsas olmadan əldə edilmiş əmlakın (pulun və digər əşyaların) geri qaytarılması üçün kondikasiya (kondiksiya) iddiası verilir¹.

2. Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəliyin anlayışı

Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlik (kondikasiya öhdəliyi) **müstəqil öhdəlik növü** hesab edilir. Bu öhdəlik yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, **müqavilədənkenar (hüquq qoruyucu) öhdəlik və ya qanundan əmələ gələn öhdəlik** qrupuna şamil olunur. Fransa mülki hüququnda əsassız varlanma öhdəliyi **kvazimüqavilədən yaranan öhdəlik** hesab edilir²: **kvazimüqavilə** dedikdə, müqavilə münasibətində olmayan iki şəxs arasında yaranan ələ bir hüquq münasibəti başa düşülür ki, həmin münasibət öz xarakter və məzmununa görə müqavilə münasibətinə oxşayır; kvazimüqavilə ələ bir hərəkətdir ki, bu hərəkət müqavilə kimi öhdəlik yaradır; lakin bu zaman hər hansı razılışma, saziş və müqavilə olmur. Əsassız varlanma, o cümlədən özge işlərini tapşırması aparma məhz belə hərəkət hesab olunur³. ABŞ mülki hüququnda da əsassız varlanma kvazimüqavilədən yaranan münasibət sayılır⁴.

Bir şəxs digər şəxsə əmlakı hüquqə uyğun (hüquqi) faktlar əsasında əldə edə bilər. Bu cür hüquqi faktlar rolunda alqı-satqı, bağışlama, deyişmə kimi müqavilələr, vərəsəlik çıxış edə bilər. Əmlak üzərində mülkiyyət hüququ digər üsullar ilə də əldə edilə bilər ki, həmin üsullar qanunda göstərilmişdir (MM-in 178-192-ci maddələri). Şəxsin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanmasını şərtləndirən hüquqə uyğun (hüquqi) faktlara **mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin əsasları və ya titul mülkiyyəti** deyilir ki, bu əsaslar və ya titul mülkiyyəti yuxarıda göstərdiyimiz üsullarla və digər üsullarla əldə edilir. Əgər şəxs müvafiq hüquqi faktdan əmələ gələn hər hansı bir hüquq əsasında (hüquqi əsas və ya titula görə) əşyaya sahib olarsa, buna **titul sahibliyi** deyilir. Məsələn, əşyanın alqı-satqı müqaviləsi və ya əşyanın vərəsəlik qaydasında keçməsi və s. titul sahibliyinə misal ola bilər.

Ələ hallar da olur ki, şəxs əmlak üzərində titulsuz sahiblik hüququ əldə edir. **Titulsuz sahiblik** odur ki, bu növ sahiblik zamanı şəxsin əşyaya sahiblik etməsi üçün heç bir hüquqi əsası (titulu) olmur. Titulsuz sahiblik faktiki sahiblikdir. Əsassız varlanma institutu da əşya üzərində titulsuz sahiblik anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, titulsuz sahiblik kimi əsassız varlanma da yalnız bu cür varlanmaya haqq qazandıran **qanuni əsas və ya müqavilə əsası olmadıqda baş verir** (MM-in 1091.2-ci maddəsi). Deməli, belə təsəvvür yaranır ki, **əsassız varlanma hüquqi əsası (titulu) olmayan hadisədir, titulsuz sahiblikdir**.

Əsassız varlanma halları olduqca müxtəlifdir və bu hallar həm sahibkarların, həm də vətəndaşların münasibətlərində yaranı bilər. Bu cür hallara şamil

¹ *Чезаре Санфилippo*. Курс римского частного права. Учебник. М., 2002, с. 260.

² *Л. Жюллио де ла Морандьер*. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 196; с. 471-472.

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1 / Отв. ред. *Е.А. Васильев, А.С. Комаров*, М., 2004, с. 422.

⁴ *Лиск Г.* Гражданское право США. М., 1961, с. 59.

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. *К.К. Ячворок*. М., 1966, с. 211.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебник. Часть 2 / Отв. ред. *Р.Л. Нарышкина*. М., 1984, с. 9; Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 1 / Отв. ред. *Е.А. Васильев, А.С. Комаров*. М., 2004, с. 424.

³ *Жалинский А., Рерихт А.* Введение в немецкое право. М., 2001, с. 358.

⁴ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. *Е.А. Васильев, А.С. Комаров*. М., 2005, с. 379.

⁵ *Л. Жюллио де ла Морандьер*. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 475.

⁶ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Под ред. *А.П. Сергеева, Ю.К. Толстова*. М., 2005, с. 1023.

⁷ Xatılı belə təkliflə *Е.А.Ф.Усманов* də çıxış etmişdi (*Флейшиц Е.А.* Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. М., 1950, с. 516).

etmək olar: qanunsuz mal almaq; mala (xidmət, iş) görə təkrar ödəniş həyata keçirmək; başqasının (özgəsinin) əmlakından (məsələn, tikinti materiallarından) istifadə etmək və s. Məsələn, mal göndərən bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq univərmağa satılmaq üçün bir partiya soyuducu göndərir. Soyuducu səhvən başqa univərmaq tərəfindən alınır və satılır. Başqa bir misaldə ata qonşudan borc pul alır və iki aydan sonra pulu qaytarır. Borcun qaytarılmasından atanın oğlunun xəbəri olmur. Ata ölürlər. Miras əmlakı qəbul edən oğlu borcun qaytarılmasından xəbəri olmadığına görə yenidən, təkrarən artıq mövcud olmayan borcu qonşuya verir. Digər misaldə tələbə qaldığı evin bir aylıq kirayə haqqını ödəyir. Bundan xəbəri olmayan tələbənin rayondan gələn atası təkrarən kirayə haqqını ev sahibinə verir. Başqa bir misaldə alıcı mal göndərmə müqaviləsi üzrə aldığı malın haqqını səhvən iki dəfə ödəyir.

Söylədiklərimizdən belə çıxır ki, əsassız varlanma hüquqi əsası (titul) olmayan hadisədir. Hüquqi əsas (titul) dedikdə isə hüquqa uyğun olan müvafiq hüquqi faktlar başa düşülür. Hüquqi fakt rolunda isə qanun, müqavilə, əqd (məsələn, vəsiyyət), vərəsəlik çıxış edə bilər. Varlanma sadalanan bu hüquqi faktlardan əmələ gəlmirsə, əsassız varlanma hesab edilir. Varlanma hüquqi əsası olmayan zənginləşmədir. Bu terminlə, yəni «varlanma» anlayışı ilə şəxsin əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qazanması, əmlakı əldə etməsi, onun əmlak faktiki sahibliyi və ya şəxsin başqa şəxsə məxsus olan əşyanı özündə saxlanması kimi hərəkətlər əhatə olunur.

Yuxarıda əsassız varlanma hallarına aid çəkdiyimiz misallardan görünür ki, bu cür hallarda əşya hüququ iddiası, ziyan vurmaqdan və müqavilədən irəli gələn iddia verilməsini şərtləndirən hər hansı bir əsas mövcud deyil. Məhrum olan, yəni maddi təhətdən zərərçəkən şəxs öz mənafeyi və maraqlarını müdafiə etmək üçün bu cür iddialardan istifadə edə bilmir. Onun mənafe və maraqlarının müdafiəsi belə hallarda əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlik institutunun (kondikasiya öhdəliyinin) vasitəsi ilə həyata keçirilir və təmin edilir. Bu öhdəliyin ümumi leqal anlayışı MM-in 1091-1092-ci maddələrində konkret olmayan formada verilmişdir. Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlik və ya kondikasiya öhdəliyi elə bir mülki hüquq münasibətidir ki, bu hüquq münasibətinə görə qanunla və ya əqdlə müəyyən edilmiş əsaslar, yəni hüquqi əsas (titul) olmadan başqasının hesabına əmlak əldə etməklə varlanan şəxs (varlanmış şəxs) əsassız əldə etdiyi əmlakı həmin şəxsə (məhrum olana) qaytarmağa borcludur. Bu öhdəliyin mahiyyətini belə bir prinsip təşkil edir: «özgə əmlakını sahibinə qaytar». Bu prinsip başqa kondikasiya (kondikasiya) prinsipi adlanır; onun əsasında belə bir əxlaqi-etik norma durur ki, heç kəs lazımı əsas olmadan özgə hesabına əmlak əldə edə bilməz¹.

3. Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəliyin yaranma şərtləri

Kondikasiya öhdəliyi yalnız qanunun müəyyən etdiyi şərtlər əsasında əmələ gəlir ki, həmin şərtlər MM-in 1091-ci maddəsində göstərilir. Yalnız həmin şərtlər

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев. А.С. Комаров М., 2005, с. 390; Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 2005, с. 1024.

mövcud olduqda kondikasiya öhdəliyinin yaranmasından söhbət gedə bilər.

Kondikasiya öhdəliyinin yaranmasına dəlalət edən şərtlərdən biri müəyyən şəxsin (varlanmış şəxsin) başqa şəxsin (məhrum olanın) əmlakına sahib olmasından, onun hesabına əmlak əldə etməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, bir şəxs digər şəxsin hesabına pul (və ya digər əşya) əldə edir və bununla onun mülkiyyətinə daxil olan əmlak kütləsinin çəkisi artır. Həmin şəxs, beləliklə, əmək və enerji sərfinə yol vermədən öz əmlak kütləsinin həcmi artırır (plyus) və bunun nəticəsində məhrum olan şəxsin əmlak kütləsinin həcmi azalır (minus). Nəticədə məhrum olan şəxsə əmlakın azalması şəkildə zərər vurulur¹. Özü də bu, müxtəlif hüquqi faktların nəticəsində baş verə bilər. Öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün əmlak əldə etmənin hansı hüquqi faktlardan və ya kimin törətdiyi hüquqi faktlardan əmələ gəlməsinin əhəmiyyəti yoxdur. Belə hüquqi faktlara aiddir: varlanmış şəxsin etdiyi hərəkətlər; məhrum olanın (zərərçəkənin) etdiyi hərəkətlər; üçüncü şəxslərin etdiyi hərəkətlər; onların iradəsindən asılı olmayaraq baş verən hadisələr; tapşırıqsız fəaliyyət.

Misallara müraciət edək. Bir yaşayış binasında Qasimov familiarı iki nəfər yaşayır. Bunlardan biri həkim, digəri isə vəkilidir. Başqa bir şəhərdə yaşayan dostu hakim Qasimova maddi yardım formasında pul göndərir. Vəkil Qasimov özünü həkim Qasimov kimi qələmə verərək, pulu gətirən şəxsdən həmin yardımı alır. Bu misaldə əmlak əldə etmə vəkil Qasimovun, yeni varlanmış şəxsin hərəkətindən əmələ gəlir.

Başqa bir misaldə vətəndaş univərmaqdan televizor alır və onun pulunu dərhal ödəyir. O, satıcıdan xahiş edir ki, televizoru işdən çıxıb evə gedən vaxtdək saxlasın. İşdə yaranmış məsələnin həlli ilə əlaqədar vətəndaş nəzərdə tutulmuş vaxtda işdən çıxıb gəlir və yubanır. O, televizoru univərmaqdan götürməyi qonşusundan xahiş edir. Qonşu univərmağa gəlir və ikinci dəfə onun pulunu ödəyir. Bu misaldə varlanma qonşunun, yəni məhrum olanın (zərərçəkənin) hərəkətindən əmələ gəlir.

Digər misaldə dəmiryolu yükü qaimədə göstərilən yükalanə yox, səhvən başqa şəxsə verir. Burada səhvən yükü alan şəxs varlanmış şəxs, qaimədə adı göstərilən şəxs isə məhrum olan (zərərçəkən şəxs) hesab edilir. Səhvən yükü alan şəxsin əmlak əldə etməsi dəmir yolunun, yəni üçüncü şəxsin hərəkətindən əmələ gəlir.

Digər başqa misaldə dağda güclü tufan qopur. Bunun nəticəsində çobanın otardığı qoyun sürüsünün bir hissəsi yaxınlıqda olan digər çobanın otardığı qoyun sürüsünə qanşır. Və yaxud güclü yağış yağır və kənd çayı aşır-daşır. Otlaqdan qayıdan mal-qara sürüsü çaydan keçərkən çaya düşür. Güclü axan kənd çayı heyvanları apararaq o biri kənddə yaşayan vətəndaşın həyatına gətirib çıxardır. Bu misallarda varlanma tufandan, güclü yağın yağışdan, yəni insan iradəsindən asılı olmayan hadisədən əmələ gəlir ki, bu, hüquqi faktların bir nüvüdür.

Varlanma tapşırıqsız fəaliyyətdən, yəni özgə işlərini tapşırıqsız aparmadan (tapşırıq olmadan edilən hərəkətdən) da yarana bilər. Məsələn, vətən-

¹ Саква Вэгвэцума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 129.

daş xaricə ezamiyyətə gedir. Vətəndaşın qonşusu belə zənn edir ki, guya vətəndaş o birisi qonşusuna (üçüncü şəxsə) borcludur. Qonşu güman edilən, həqiqətdə isə mövcud olmayan borcu üçüncü şəxsə ödəyir. Burada qonşu məhrum olan, üçüncü şəxs isə varlanmış şəxs hesab edilir.

Varlanma halını əmələ gətirən **hərəketin özü həm hüquqa uyğun, həm də hüquqa zidd ola bilər**. Məsələn, tapşırıq müqaviləsi üzrə hərəket edən vəkəlet alan vəkəlet verənin tapşırığını səhv icra edərək, pulu vəkəlet verənin kreditörünə yox, hər hansı bir şəxsə verir. Bu misalda varlanma vəkəlet alanın hüquqa zidd (**qeyri-hüquqi**) hərəketindən əmələ gəlir. Bununla belə, vəkəlet verən tapşırıq müqaviləsində səhven kreditörün adını düzgün göstərmir. Vəkəlet alan pulu həmin kreditora verir. Vəkəlet alanın hərəketi hüquqa uyğun hərəketdir. Buna görə də bu cür halda varlanma hüquqa uyğun hərəketlərdən əmələ gəlir.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, kondikasiya öhdəliyinin yaranması üçün təkcə əmlak əldə etmə faktı kifayət elmir. Bunun üçün ikinci şərtin də olması tələb olunur. İkinci şərt isə ondan ibarətdir ki, **əmlak əldə etmə hüququ əsas (titul) olmadan yaranmış və baş versin, yeni şəxs hüquqi əsas (qanun, inzibati akt, əqd, vərəsilik və s.) olmadan əmlak əldə etsin**. Roma hüququ şəxsin hüquqi əsas olmadan varlanmasını əsassız, «sine causa» sayırdı¹. Məhz Roma hüququ ənənəsinə uyğun olaraq bu öhdəliyin əmələ gəlməsi üçün vacib və zəruridir ki, varlanma əsassız, qeyri-qanuni olsun. Başqa sözlə, əmlak əldə etmə (varlanma) hüquqi əsasdan məhrum olmalıdır².

Qanun iki məqamı da hüquqi əsas olmadan varlanma hadisəsinə şərtləndirən hal hesab edir (MM-in 1091.2-ci maddəsi). Birinci məqam **varlanmanın həyata keçməyən əsasla (məqsədlə) bağlı olmasından ibarətdir**. Bu cür halda bir şəxs müəyyən məqsəd (əsas) üçün digərinin hesabına hər hansı əmlak alır, lakin məqsəd (əsas) həyata keçmir, gerçəkləşdirilmir³. Məsələn, oğlan gözələnən nigaha daxil olmaq məqsədi ilə qızdan cehiz kimi müxtəlif məişət predmetləri və ev avadanlıqları alır, lakin məqsəd həyata keçmir, yeni nigah bağlanmışdır. Başqa bir misaldə vətəndaşın müəyyən iş üçün başqa şəhərə getməsi məqsədi ilə dostu ona müəyyən pul məbləği verir, lakin vətəndaş iş üçün başqa şəhərə getmir, yeni məqsəd həyata keçmir. Göstərilən hallarda həyata keçməyən məqsəd (əsas) üçün verilmiş əmlak hesabına varlanma baş verir.

Lakin bu cür varlanma hüquqi əsası olmayan varlanma sayılır ki, bu, Roma hüququnun müəyyən etdiyi qayda və ənənələrə uyğun gəlir. Roma hüququ həyata keçməyən məqsəd üçün əmlak verilməsini əsassız varlanma hallarından biri hesab edirdi⁴. Roma hüququna görə həmin hərəketlə, yeni həyata keçməyən məqsəd (əsas) üçün əmlakın verilməsi ilə saxta kontrakt (kvazi

kontrakt) öhdəliklərinin bir növü əmələ gəlirdi.

Hüquqi əsas olmadan varlanma hesab edilməsini şərtləndirən ikinci hal **varlanmanın, yeni əmlakın əldə edilmə əsasının sonradan aradan qalxmasından ibarətdir**. Varlanmanın hüquqi əsasının aradan qalxması onu ifadə edir ki, varlanmanın əmələ gəlməsini şərtləndirən əsas və əmil vəziyyətin dəyişməsi ilə öz qüvvəsini itirir. Varlanmanın hüquqi əsası çox vaxt iki halda öz qüvvəsini itirir. **Birinci halda məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı yuxarı instansiya tərəfindən ləğv edilir və ya məhkəmə hüquqi faktın və əqdin (məsələn, vəsiyyətnamənin) etibarsız hesab edilməsi barədə qətnamə qəbul edir**. Məsələn, vətəndaş vəsiyyət yolu ilə evə sahib olur. Sonra məhkəmə həmin vəsiyyətnaməni etibarsız hesab edir. Bundan sonra evi əldə etmənin əsası öz qüvvəsini itirir, yeni evi əldə etmə əsassız varlanma hesab ediləcəkdir.

İkinci halda geriye qüvvəsi olan yeni hüquq norması qəbul edilir. Yeni hüquq normasının qəbul edilməsi ilə varlanmanın hüquqi əsası öz qüvvəsini itirir və bununla varlanma əsassız varlanma hesab edilir.

Varlanmanın əsasının sonradan öz qüvvəsini itirməsi halına çoxlu misallar çəkmək olar: əmlakın vətəndaşa bəxş edilərkən nəzərdə tutan başılışma müqaviləsinin məhkəmə tərəfindən ləğv edilməsi; ölmüş elan edilmiş şəxsin gəlib çıxması ilə əvəzli əqdlər üzrə alınanların geri qaytarılması; itmiş yükə görə dəmir yolunun dəyən zərəri ödəməsi və yükün tapılması ilə həmin məbləğin dəmir yoluna qaytarılması və s.¹

Beləliklə, kondikasiya öhdəliyinin əmələ gəlməsi üçün qanun iki şərtin olmasının vacibliyini və zəruriliyini vurğulayır: **varlanma (əmlak əldə etmə) faktı; bu varlanma hüquqi əsasla malik olmaması**. Özü də varlanma (əmlak əldə etmə) başqa (özgə) şəxsin hesabına olmalıdır. Əgər belə olmazsa, əsassız varlanma öhdəliyi yaranmır. Ona görə ki, heç kəs zərəre düşmür, yeni heç kimə ziyan vurulmur². Təsədüfi deyildir ki, özgə hesabına əmlak əldə etmə nəticəsində başqa şəxsə zərəri vurulması, habelə əmlak əldə etmə ilə zərəri vurulması arasında səbəbli əlaqənin olması Yaponiya mülki hüququnda əsassız varlanma öhdəliyinin şərtləri hesab edilir³.

4. Kondikasiya öhdəliyinin növləri (formaları)

Varlanma əsasən iki yolla əmələ gəlir. Birinci yol **əmlakı hüquqi əsas olmadan əldə etməkdən ibarətdir**. Buna misal olaraq qiyməti ödənilmiş mal

¹ Varlanmanın əsasının sonradan öz qüvvəsini itirməsi ilə onun əsassız varlanma olması həli həm RF-in köhnə 1964-cü il MM-də (473-cü maddə), həm də AR-in 1964-cü il MM-də (472-ci maddə) nəzərdə tutulmuşdu. Lakin RF-in yeni MM-də bu müddəə ifadə edilmir. Buna baxmayaraq müasir mülki hüquq ədəbiyyatında göstərilən müddəanın öz qüvvəsini itirməməsi haqqında vahid fikir söylenilir (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 766; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 535; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 443-445).

² Л. Жюльен де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 489.

³ Саваэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 129.

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 503; Новицкий И.В. Roma hüququ. Dərslik. Rus dilindən М.Р.Əsgərovanın tərcüməsi. М., 1999, s. 189.

² Ян Шалп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 89.

³ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 391.

⁴ Новицкий И.В. Основы римского гражданского права. М., 1960, с.207; Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого и И.С.Перетерского. М., 1999, с. 503; Новицкий И.В. Roma hüququ. Dərslik. Rus dilindən М.Р.Əsgərovanın tərcüməsi. Baku., 1999, s 188, 192.

üçün satıcıya təkrarən ödəniş verilməsi halını göstərmək olar.

Varlanmanın ikinci yolu **əmlakı əsassız olaraq saxlamaqdan ibarətdir**. Məsələn, yükün daşınması üçün yük göndərən daşıma haqqını daşıyıcıya vermir, özündə saxlayır və bununla varlanma öhdəliyi yaranır.

Birinci yolla varlanma halə Roma hüququnda nəzərdə tutulmuşdu¹. Belə ki, borcu olmayan səhvan borcu ödəməsindən əsassız varlanma əmələ gəlirdi. Qeyd etməli ki, əsassız varlanmanın göstərilən yoluna görə verilməsi nəzərdə tutulmayan əmlakın alınması əsassız olaraq həmin əmlakı alan şəxsin mülkiyyətini artırır². Bunun nəticəsində əsassız varlanma öhdəliyi yaranır. Əsassız varlanmanın ikinci yolu alınması nəzərdə tutulan haqqın (gəlirin) verilməməsi, bunu şəxsin özündə saxlanması və o biri şəxsə (qarşı tərəfə) çatdırılmamasında ifadə olunur. Bu yolla yaranan əsassız varlanma halı da halə Roma hüququnda nəzərdə tutulmuşdu. Roma hüququna görə bir şəxsin öz mülkiyyətində digər şəxsə verilməli olan hər hansı əmlakı hüquqi əsas olmadan saxlaması əsassız varlanma hesab edilirdi³. Əmlakı saxlamaqla şəxs o biri şəxsə ziyan vurur və bununla onun əmlakının artınlmasına mane olur⁴. Belə halda məhrum olan şəxs əmlakın artırılmasının mümkün olmaması şəklində zərər vurulur⁵. Əsassız varlanmanın iki formasına uyğun olaraq kondikasiya öhdəliyinin iki növü fərqləndirilir:

- əmlakın əsassız əldə edilməsindən əmələ gələn öhdəlik;
- əmlakın əsassız saxlanılmasından əmələ gələn öhdəlik⁶.

Birinci növ kondikasiya öhdəliyi əmlakın əldə edilməsindən, başqa şəxsin əmlakına sahib olmaqdan əmələ gəlir. Göstərilən növ öhdəliyə görə əldə edən (varlanmış şəxsin) əmlakı artır, məhrum olanın (zərəرخəkənin) əmlakı azalır. Bu növ kondikasiya öhdəliyinin əsas yarımnövünü **icra edilməsi nəzərdə tutulmayan vəzifənin (öhdəliyin) yerinə yetirilməsi** təşkil edir. Məsələn, dostu xaricə işləməyə gedən vətəndaşın həqiqətdə mövcud olmayan «borcunu» ödəmək məqsədi ilə üçüncü şəxsə pul məbləği verir. Bu misalda vəzifənin icra edilməsi (borcun verilməsi) **hər hansı bir əqdə nəzərdə tutulmur**.

İkinci misalda səhmdarların ümumi yığıncağı illik dividendlərin verilməsi barədə qərarı etibarsız hesab edir. Bu qərardan sonra dividendlərin verilməsi nəzərdə tutulmayan vəzifənin (öhdəliyin) icrası hesab ediləcəkdir və bu, kondikasiya öhdəliyinin yaranmasını şərtləndirir. Deməli, əmlakın əldə edilməsinin hü-

quqi əsası sonradan **etibarsız hesab edildikdən sonra hər hansı öhdəliyin icrası nəzərdə tutulmayan vəzifənin yerinə yetirilməsi sayılacaqdır**.

Üçüncü halda əmlakın əldə edilmə əsası sonradan öz qüvvəsini itirdikdən sonra öhdəliyin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmayan vəzifənin icrası hesab ediləcəkdir. Məsələn, tərəflər arasında mal göndərmə müqaviləsi bağlanır. Bu müqaviləyə görə sement istehsal edən müəssisə dəmir-beton məmulatı müəssisəsinə sement göndərməyi öhdəsinə götürür. Lakin müqavilə ləğv edilir. Bununla sement istehsal edən müəssisəyə pul məbləği verilməsinin, ödənişin həyata keçirilməsinin hüquqi əsası öz qüvvəsini itirir. Müqavilə ləğv edildikdən sonra dəmir-beton məmulatı müəssisəsi sementlə görə müəyyən pul məbləği ödəyir, bu isə sement istehsal edən müəssisənin əsassız varlanmasına səbəb olur. Bu misalda **pul məbləğinin əldə edilmə əsası olan müqavilənin sonradan öz qüvvəsini itirməsi ilə nəzərdə tutulmayan öhdəlik icra edilir**.

Biz burada üç misal çəkdik. Hər üç misal nəzərdə tutulmayan öhdəliyin icrasına aiddir. Bu misallardan belə təsəvvür yaranır ki, **əvvəlcədən əmlakın əldə edilməsinin hüquqi əsası (məsələn, əqd) olmadıqda və ya hüquqi əsas etibarsız hesab edildikdə və yaxud hüquqi əsas sonradan öz qüvvəsini itirdikdə** vəzifənin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmayan öhdəliyin icrası sayılır.

Əmlakın əsassız əldə edilməsindən əmələ gələn öhdəliyin yaranmasını şərtləndirən hallar müxtəlif ola bilər: **artıq xitam edilmiş öhdəliyin icrası** (məsələn, borcun təkrar ödənməsi; alqı-satqı müqaviləsi üzrə öhdəlik icra olunduqdan sonra satıcının alıcıya ikinci dəfə eyni növ əmlak verməsi və s.); **məbləği nəzərdə tutulduğundan artıq ödəməklə və ya əmlakı kəmiyyətcə nəzərdə tutulduğundan çox verməklə öhdəliyin icrası** (məsələn alqı-satqı müqaviləsi üzrə satıcıya nəzərdə tutulduğundan artıq məbləğdə pul verilməsi və yaxud alıcıya kəmiyyətcə daha çox mal verilməsi); **mövcud olmayan vəzifənin icrası** (məsələn, vərəsinin miras qoyanın həqiqətdə mövcud olmayan borcunu ödəməsi və s.)

Kondikasiya öhdəliyinin ikinci növünü **əmlakın əsassız saxlanılmasından əmələ gələn öhdəlik** təşkil edir. Almaniya hüquq ədəbiyyatında əsassız varlanmanın bu növü, yəni əmlakın əsassız saxlanması özgə hüququna qəsd adlandırılır¹. Əsassız varlanmanın bu növü özgə hüquqlarına qəsd etməklə əlaqədardır.

Kondikasiya öhdəliyinin bu növündə əmlak əldə edən tərəfindən saxlanılır və bununla məhrum olanın (zərəرخəkənin) əmlakı azalır və ya artır. Verilməli olan əmlakı verməməklə və onu saxlamaqla şəxs özgə hüquqlarına qəsd edir.

Kondikasiya öhdəliyinin göstərilən növünə çoxlu misallar çəkmək olar. Həmin öhdəlik növü müxtəlif hallar əsasında yaranır. Bu cür hallara aiddir; şəxsin oğurluq edərək əmlakı mənimsəməklə və ya üçüncü şəxsə satmaqla əldə etdiyi maddi fayda (burada mülkiyyət hüququna qəsd edilir); əqli mülkiyyət obyektlərindən (müəlliflik hüququnun, patent hüququnun və s. obyektlərindən) istifadəyə müstəsna hüquqların verilməsi barədə lisenziya müqaviləsindən irə-

¹ bax: Цевюгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Том 2. М., 1998, с. 293.

¹ bax: Римское частное право. Учебник. /Под ред. И.С.Перетерского, И.Б.Новицкого. М., 1999, с. 503.

² Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с.856.

³ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого И.С.Перетерского. М., 1999, с. 509-510. Novitski I.B. Roma hüququ. Dərslük. Rus dilindən M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. М., Ваки., 1999, s. 191-192.

⁴ Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с.856.

⁵ Сакаэ Вагацума, Тору Аридзүми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 129

⁶ Köhne 1964-cü il MM-i kondikasiya öhdəliyinin göstərilən hər iki növünü nəzərdə tuturdu. Qüvvədə olan MM isə öhdəliyin bu cür iki növə bölünməsi haqqında göstəriş ifadə etmir. Bundan fərqli olaraq RF-in yeni MM-i bu cür bölgünü saxlayır. Mülki hüquq ədəbiyyatında da öhdəliyin bu növlərindən söhbət açılır. Biz elə hesab edirik ki, MM-də öhdəliyin göstərilən növləri bəzəsində konkret göstəriş ifadə olunmamasına baxmayaraq, öhdəliyin bu cür bölgüsü məntiqi uyğun və ağılabatdır. Bu bölgü həm də klassik Roma hüququ ənənələrinə uyğundur.

li gələn ödənişlərin həyata keçirilməməsi; əvəzli mülki-hüquqi müqavilələr üzrə mala (işə, xidmətə) görə ödənişin verilməməsi (məsələn, podrat müqaviləsi üzrə sifarişçi işin nəticəsini qəbul etdikdən sonra işin haqqını ödəmir).

Kondikasiya öhdəliyinin bu növündə özgə hüquqlarından bu hüquqlara qəsd etməklə qanunsuz olaraq istifadə edilir. Özgəsinin hüquqlarına qəsd nəticəsində əsassız varlanma yaranır. Əsassız varlanma özgə hüquqlarından qanunsuz istifadə edən şəxsin həm təqsirli, həm də təqsirsiz hərəkətləri ilə əmələ gələ bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsassız varlanma öhdəliyinin elmi cəhətdən əsəsləndirilmiş təsnifini vermək çətin və mürəkkəb məsələdir. Belə ki, əsassız varlanmanın aid olduğu sahə kifayət dərəcədə geniş olub, predmet baxımından məhduddur¹. Əsassız varlanmaya səbəb olan həyatı hallar o qədər çoxdur ki, həmin halları vahid elmi təsnifin vasitəsi ilə nəzərə almaq və əhatə etmək çətin ki mümkün olsun.

§ 2. Kondikasiya öhdəliyinin elementləri

1. Öhdəliyin subyektləri (tərəfləri)

Bir şəxsin digər şəxsin hesabına varlanması kondikasiya öhdəliyini yaradır. Hər bir mülki-hüquqi öhdəlik kimi bu öhdəlik mülki, yəni öhdəlik hüquq münasibəti deməkdir ki, həmin münasibət iki tərəf (subyekt) arasında əmələ gəlir. Öhdəliyin subyektləri **həmin öhdəliyin elementlərindən biridir**.

Kondikasiya öhdəliyi **iki subyekt** arasında yaranır: varlanan şəxs; məhrum olan şəxs arasında. Əsaslı varlanma faktı varlanan şəxslə məhrum olan şəxs arasında əsassız əldə edilmiş və ya saxlanılmış əmlakı məhrum olan şəxsə qaytarmaq üzrə öhdəlik əmələ gətirir.

Kondikasiya öhdəliyində **kreditor rolunda məhrum olan şəxs, borclu qismində isə varlanan şəxs** çıxış edir. Kreditor kimi məhrum olanın varlanması şəxsdən həmin şəxsin əsassız olaraq əldə etdiyi və ya saxladığı əmlakın qaytarılmasını tələb etmək hüququ vardır. Borclu şəxs kimi varlanmış şəxsin vəzifəsi və borcudur ki, əsassız olaraq əldə etdiklərini məhrum olana qaytarsın. Kondikasiya öhdəliyinin mahiyyəti də bundan ibarətdir.

Varlanmış şəxs əsassız olaraq əmlak əldə edən (varlanan) şəxsdir. **Əsassız varlanma** o şəxs sayılır ki, hüquqi əsas olmadan başqa şəxsin (məhrum olanın) hesabına əmlak əldə etsin (MM-in 1091.1-ci maddəsi). **Məhrum olan şəxs** dedikdə isə zərərçəkən şəxs başa düşülür².

Həm vətəndaşlar, həm də hüquqi şəxslər kondikasiya öhdəliyinin subyekti (həm varlanan şəxs, həm də məhrum olan şəxs) ola bilər. Hüquqi şəxslər özlərinin hüquq qabiliyyətinin xarakterindən (universal və ya məhduf) asılı olmayaraq bu öhdəlikdə subyekt rolunda çıxış edir. Tam fəaliyyət qabiliyyəti

¹ Ян Швпп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 103.

² Bəzi müəlliflər əsassız varlanan şəxsin (özgə əmlakı hesabına fayda gözləyən şəxsin) mövcud olmasını əsassız varlanma öhdəliyinin şərtlərindən biri hesab edirlər (*Сказ Вазелуца, Тору Арридзуми*. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 129). Bu fikrə razılaşmaq olmaz. Belə ki, əsassız varlanma öhdəliyinin yaranması üçün həm əsassız varlanan, həm də məhrum olan şəxsin mövcud olması vacibdir.

olmayan şəxslər nəzərdə tutulan öhdəlikdə qanunla müəyyənləşdirilmiş əsaslarla iştirak edir.

Dövlətin nəzərdə tutulan öhdəliyin subyekti ola bilməz istisna edilmir. Dövlət təmsil edən və onun adından çıxış edən dövlət orqanlarının və təşkilatlarının, onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri nəticəsində dövlətin özü əsassız əmlak edə və bununla kondikasiya öhdəliyində varlanmış tərəf (subyekt) qismində iştirak edə bilər. Bununla bərabər, dövlətin həm də öhdəliyin zərərçəkən tərəfi (yəni məhrum olan tərəfi) ola bilməsi mümkündür.

2. Öhdəliyin obyektı (predmeti)

Kondikasiya öhdəliyinin **obyektı (predmeti) həmin öhdəliyin elementlərindən biri** hesab edilir. Bu öhdəliyin obyektı (predmeti) barədə onu dəyə bilərərik ki, obyekt rolunda yalnız hərəkət çıxış edə bilər. Həmin hərəkət isə əsassız varlanan şəxsin əsassız əldə edilmiş və ya saxlanmış əmlakı məhrum olan şəxsə qaytarmasından ibarətdir. Deməli, hüquqi əsas olmadan başqasının (məhrum olanın) hesabına əmlak əldə edən şəxsin (varlanan şəxsin) **əsassız əldə etdiyi əmlakı həmin şəxsə qaytarmaq üzrə hərəkəti kondikasiya öhdəliyinin predmetini təşkil edir**¹.

Hüquqşünas alimlərdən xanım N.N.Aqafonova kondikasiya öhdəliyinin obyektinin əmlakdan ibarət olması barədə fikrini irəli sürür². Bu fikrin əsaslı və doğru olması ilə çətin ki, razılaşmaq olar. Görünür ki, müəllif əsassız varlanmanın obyektini anlayışı ilə öhdəliyin obyektini anlayışını qarışdırır. **Əsassız varlanmanın obyektini** dedikdə kondikasiya öhdəliyi üzrə kreditorun (məhrum olanın) tələb hüququnun predmetini təşkil edən əmlak başa düşülür. Deməli, əmlak öhdəliyin obyektı (predmeti) kimi yox, əsassız varlanmanın obyektı kimi çıxış edir.

Bu baxımdan «əmlak» anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Belə ki, əmlak dedikdə həm maddi əmlak (əşya), həm də əmlak hüquqları başa düşülür. Başqa sözlə desək, əsassız varlanmanın obyektı ola bilər: cinsi əlaqələri ilə müəyyən edilən (əvəz edilməsi mümkün olan) **əşyalar**; pul (həm nağd pul, həm də nağdsız pul vəsaiti); **adsız (təqdim edənə) qiymətli kağızlar** (səhm, sertifikat, çek, bank kitabçası və s.); **sənədsiz qiymətli kağızlar**.

¹ Ümumiyyətlə, öhdəliyin obyektı məsələsi mülki hüquqda mübahisə doğuran məsələlərdən biridir (*Тархов В.А. Гражданское правоотношение*. Уфа. 1993 с.22-25). Elmdə bu barədə müəlliflər arasında vahid fikir formalaşmamışdır. Müəlliflərdən bir qrupu əşyalar, yəni cəmiyyət fəaliyyətinin məhsullarını, hərəkətin nəticəsini və s. öhdəliyin obyektı hesab edirlər (Советское гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. В.Т.Смирнова, Ю.К.Толстого, А.К.Юрченко. 1982. с.322; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. Т.И.Илларионовой и др. М., 1998. с.318-319). Bəzi müəlliflər göstərilir ki, öhdəliyin obyektı kimi yalnız müəyyən hərəkətlər çıxış edirlər (məsələn, Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. З.И.Цыбуленко. М., 1998. с.347; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.Г.Калпина, А.И.Мастяева. М., 1997. с.352). Bəzi müəlliflər kondikasiya öhdəliyinin obyektini hərəkətin təşkil etməsi fikrini irəli sürürlər (Məsələn, Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Серебряева, Ю.К.Толстого. М., 1997. с.766; Гражданское право. Учебник / Под ред. С.П.Гришинева. М., 1999. с.40). Vaxtilə bu setirlərin müəllifliki mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri çoxluğu (pluralist) ideyasını dəstəkləmişdir (bax: *Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ*. Müəhazirə kursu. 1-ci hissə. Bakı. 1999. s.148-149).

² bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999. с.535.

3. Kondikasiya öhdəliyinin məzmunu

Məzmun kondikasiya öhdəliyinin elementlərindən biridir. Öhdəlikdə iştirak edən subyektlərin hüquq və vəzifəsi bu öhdəliyin məzmununu təşkil edir. Məhrum olan tərəf tələb etmək hüququna malikdir, varlanan tərəf isə vəzifə daşıyır. Məhrum olanın (kreditorun) hüququ varlanan tərəfin daşdığı vəzifəyə uyğundur.

Kondikasiya öhdəliyi üzrə varlanmış şəxsin **ən əsas və başlıca vəzifəsi hüquqi əsas olmadan əldə edilmiş və ya saxlanmış əmlakı məhrum olana (zərərcəkənə) qaytarmaqdan** ibarətdir. Başqa sözlə desək, varlanmış şəxs əldə etdiklərini məhrum olanın tələbi ilə ona qaytarmalıdır (MM-in 1092.1-ci maddəsi). Kondikasiya öhdəliyi üzrə **fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilməsi mümkün olmayan) əşya tələb edilə bilməz**. Belə halda əşya, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi haqqında normalarla tələb edilir.

Əsassız varlanmanın obyektini cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilə bilən) əşya, nağd pul, adsız qiymətli kağız olduqda varlanmış şəxs əldə etdiklərini **naturada məhrum olan şəxsə qaytarır**. Əsassız əldə edilmiş və ya saxlanmış əmlakı naturada qaytarmaq yolu ilə öhdəliyi icra etmək nisbətən üstünlüyə malikdir. Vəzifənin bu yolla icrasına **natural restitusiya** deyilir.

Varlanmış şəxs nəinki əsassız əldə edilmiş və ya saxlanmış əmlakı, həmçinin **həmin əmlakdan götürülən faydanı da məhrum olan şəxsə qaytarmağa borcludur** (MM-in 1092.1-ci maddəsi). Belə ki, əsassız əldə edilmiş və ya saxlanmış əmlakdan gəlir, bəhər formasında fayda əldə edilə bilər. Məsələn, əsassız varlanmanın obyektini mal-qara olarsa, onun doğulan balası fayda (bəhər) hesab ediləcəkdir. Gəlir mülki-hüquqi əqdlər bağlamaq əsasında da götürülə bilər. Məsələn, əsassız əldə edilmiş əmlakı icarəyə verməklə icarə haqqı formasında gəlir, fayda əldə edilə bilər. Əmlakın əldə edilməsi və ya saxlanması əsassız olduğu kimi həmin əmlakdan əldə edilən gəlir də, fayda da, bəhər də əsassız hesab olunur. Ona görə də əsassız əmlak əldə edən şəxs həmin əmlakı qaytarmaqla bərabər, həm də göstərilən əmlakdan əldə etdiyi gəlirləri hamısını ödəməlidir. Elə buradaca dərhal qeyd etməliyəm ki, belə vəzifəni əmlakı vicdansız əldə edən daşıyır. **Vicdansız əldə edən** odur ki, o, özgə əmlakına sahibliyinin qanunsuz olduğunu bilir və ya bilməlidir. Vicdansız əldə edən bilir və ya bilməlidir ki, onun özgə hesabına əldə etdiyi əmlakı sahiblik etməsinin hüquqi əsası yoxdur¹. Buna görə də vicdansız əldə edən əmlakın onda olduğu bütün vaxt ərzində götürdüyü və ya götürməli olduğu bütün gəlirləri qaytarılmalı və ya əvəzini ödəməlidir (MM-in 1092.1.1-ci maddəsi; 157.5-ci maddəsi). Bundan başqa vicdansız əldə edən əmlakın mülkiyyətçisinə əmlakın onda olması ilə bağlı bütün zərərin əvəzini ödəməlidir.

O ki qaldı **vicdanlı əldə edənə**, qeyd etməliyəm ki, vicdanlı əldə edən özgə əmlakına sahibliyinin qanunsuz olduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu vaxtdan və ya əmlakın qaytarılmasına dair mülkiyyətçinin iddiası üzrə çağırış vəraqəsinə aldığı vaxtdan götürdüyü və ya götürməli olduğu bütün gəlirləri və ya əvəzi-

ni qaytarmalıdır. O, əmlakdan fayda götürdüyünə və ondan istifadə etdiyinə görə zərərin əvəzini, o cümlədən əvəzi ödənilərkən yoxa çıxan və ya zərərcəkən əmlakın əvəzini ödəməyə borclu deyildir (MM-in 157.5-ci maddəsi). Bu qayda vicdanlı əldə edən əmlakın mənafeyini qorumaq məqsədinə xidmət edir. Vicdanlı əldə edən dedikdə isə, elə bir şəxs başa düşülür ki, həmin şəxs özgə əmlakına sahiblik etməsinin hüquqi əsası olmadığını (qanunsuz olduğunu) bilir və ya bilməli deyildir.

Varlanmış şəxsin borcudur ki, əsassız əldə edilmiş əmlakı əsasən və həmin əmlak üçün kompensasiya kimi əldə etdiklərini məhrum olan şəxsə qaytarsın. O, həm də əmlakdan qəsdən əldə etmədiyi bütün gəlirləri ödəməlidir.

Elə də hallar olur ki, əsassız varlanmanın obyektini olan əmlakı naturada qaytarmaq mümkün olmur. Belə ki, varlanmış şəxs əsassız əldə edilmiş və ya saxlanmış əmlakı naturada qaytarmaq imkanına malik olmur. Belə halda əsassız əldə edilənləri məhrum olan şəxsə vermək qeyri-mümkün olur. Əgər əmlakı qaytarmaq mümkün olmadıqda, **onların dəyəri ödənilir** (MM-in 1092.2-ci maddəsi). Varlanmış şəxs məhrum olana **pul formasında kompensasiya** verir. Əmlakın dəyəri müəyyənləşdirilərkən bazar qiyməti əsas götürülür.

Kondikasiya öhdəliyi üzrə məhrum olan da müəyyən vəzifə daşıyır. Məhrum olan o halda vəzifə daşıyır ki, varlanmış şəxs **əşya üçün çəkdiyi xərclərin kompensasiyasını tələb etsin**. Belə ki, çox vaxt əsassız varlanmanın obyektini olan əmlak üçün müəyyən xərclərin çəkilməsi tələb olunur. Məsələn, həmin əmlak saxlanca verildikdə, təmir olunduqda, ona qulluq edildikdə (məsələn, heyvana qulluq göstərilməsi) müəyyən xərclər çəkilir. **Göstərilən həmin xərcləri (əşya üçün çəkilən xərcləri)** məhrum olan şəxs varlanmış şəxsə ödəməyə borcludur. Xərclər MM-in 157.6-cı və 157.7-ci maddələri ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir (MM-in 1094-cü maddəsi).

Beləliklə, qanun məhrum olan (zərərcəkən) üçün yalnız bir vəzifə müəyyən edir ki, bu, varlanmış şəxsin əmlak üçün çəkdiyi xərcləri onun ödəməsindən ibarətdir.

§ 3. Əsassız əldə edilmiş əmlakı və ya saxlanmış əmlakı qaytarma tələbi

1. Kondikasiya tələbi və mülki hüquqların müdafiəsi haqqında digər tələblər

Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəliyin (kondikasiya öhdəliyinin) əsas vəzifəsi **vətəndaş və hüquqi şəxslərin əmlak xarakterli hüquq və vəzifələrini müdafiə etməkdən** ibarətdir. Buna görə də kondikasiya öhdəliyi öz hüquqi təbiətinə görə **müqavilədənəknər, hüquq qoruyucu öhdəlik tipinə şamil edilir**.

Kondikasiya öhdəliyi hüquq qoruyucu öhdəliyin bir növü kimi mülki hüquq subyektlərinə kifayət qədər yetərli hüquq əsas olmadan əmlak əldə etmələrinə və ya saxlamalarına mane olur. Bu öhdəlik əmtəə xarakterli mülki dövryyənin ədalət-haqq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməsinə və dövryyə iştirakçılarının əmlak hüquqlarının müdafiə edilməsinə şərait yaradır və buna imkan verir. **Kondikasiya öhdəliyinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu öhdəlik lazımcına hüquqi əsas (titul) olmadan heç bir mülki dövryyə subyektinin**

¹ Сакэз Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 131. Мəsələnin şəxsin vicdansız əldə edən olub-olmasından asılı olaraq həll edilməsi Yaponiya mülki hüququnda da nəzərdə tutulmuşdur.

diger dövriyyə iştirakçısının hesabına əmlak əldə etmək hüququna malik olmaması barədə prinsip müəyyən edir. Həmin öhdəlik hüquqi əsas olmadan əmlak əldə edən şəxsin, yeni varlanmış şəxsin əsassız əldə etdiyi əmlakı müvafiq şəxsin, yeni məhrum olanın tələbi ilə ona qaytarmasını nəzərdə tutur. Bununla məhrum olan öz pozulmuş mülki hüquqlarını müdafiə edir. Məhrum olanın əsassız əldə edilməsi və ya saxlanmış əmlakı qaytarmaq barədə varlanmış şəxsə verdiyi tələb **kondikasiya tələbi və kondikasiya iddiası adlanır.** Kondikasiya iddiası (tələbi) mülki hüquqda təbiiq edilən müdafiə vasitələrindən biridir. Bu hüquqi vasitənin yardımından və köməyindən istifadə etməklə məhrum olan şəxs öz pozulmuş əmlak hüquqlarını bərpa edir.

Kondikasiya iddiasının mənşəyi Roma hüququ ilə bağlıdır¹. Roma hüququ əsassız varlanmanı tələb etmək üçün əmlakı əsassız əldə etmiş və ya saxlamış şəxsə kondikasiya iddiası verilməsini nəzərdə tuturdu ki, bu iddia «condictio» adlanırdı. Roma hüquqşünasları iddianın predmetindən asılı olaraq kondikasiya iddiasını bir neçə növə ayırırdılar: müəyyən əşyanın qaytarılması haqqında iddia; müəyyən pul məbləğinin qaytarılması haqqında iddia; əsassız əldə edilmiş digər əmlakın qaytarılması haqqında iddia və s. Buna görə də Roma hüququ ənənəsinə görə kondikasiya iddiası əsassız əldə edilmiş əmlakın verilməsi barədə irəli sürülən tələbdir.

Kondikasiya iddiasının verilməsi üçün bir neçə şərtin olması tələb edilir. Birinci şərt ondan ibarətdir ki, **bir şəxs başqa şəxsin hesabına əmlak** (pul və ya digər əşya) əldə etməlidir; bu zaman isə zərər vurulması mühüm rol oynayır və əsas məsələ sayılır. Əgər kimə isə zərər vurulmayıbsa, onda kondikasiya iddiası verilməz. Zərər vurulması məhrum olan şəxsin əmlakının azalmasında və ya artmasının mümkün olmamasında ifadə oluna bilər². İkinci-si, müəyyən şəxsin başqa şəxsin hesabına **əmlak əldə etməsinin hüquqi əsası olmamalıdır**³. Hər bir konkret halda müəyyən etmək lazımdır ki, əmlak əldə olunmasının hüquqi əsası (qanun, müqavilə, əqd və s.) varmıdır. Əgər bu və ya digər hüquqi əsas olarsa, kondikasiya iddiasına yer qalmır. Ona görə ki, belə halda əmlak əldə etmənin qanunu (hüquqi) əsası vardır. Üçüncüsü, əmlakın digər mülki-hüquqi iddiaların (müqavilə iddiasının; delikt iddiasının; vindikasiya iddiasının və s.) vasitə və köməyi ilə öz sahibinə qaytarılması mümkün olmamalıdır. Əgər həmin iddiaların vasitəsi ilə əmlakın öz sahibinə qaytarılması mümkün olarsa, onda kondikasiya iddiasına yer qalmır. Bu o deməkdir ki, kondikasiya iddiası **subsidiar xarakter daşıyır**⁴.

Kondikasiya iddiası pozulmuş əmlak xarakterli mülki hüquqların müdafiə edilməsi üçün mülki hüquqda istifadə olunan hüquqi alet rolunu oynayır. Bununla bərabər, sivilistikada mülki hüquqların müdafiə edilməsində digər vasitə-

lərdən, yeni iddialardan da istifadə edilir ki, kondikasiya iddiası ilə həmin iddialar arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Söhbət **etibarsız əqdlər üzrə əldə edilənlərin qaytarılması tələbindən, vindikasiya iddiası və delikt iddiasından** gedir.

Zərərcəkənin mənafeininin müdafiə edilməsi üsuluna görə göstərilən həmin mülki hüquq iddiaları bir-birinə oxşayır. Bu iddialar əsassız olaraq maddi (əmlak) fayda əldə edən şəxslərin hamısına əmlakı zərərcəkəne qaytarmaq və ya maddi (əmlak) xarakterli ziyanı başqa üsulla ödəmək vəzifəsi həvələ edir. Məsələn, həm vindikasiya iddiası, həm də əsassız varlanma iddiası çox vaxt əmlakın zərərcəkəne naturada qaytarılmasını nəzərdə tutur. Delikt iddiası kimi əsassız varlanma iddiası zamanı da zərərcəkən şəxs ona vurulan ziyanın tam həcmində ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarına malikdir.

Bununla belə, göstərilən mülki hüquq iddiaları (vindikasiya iddiası; delikt iddiası) həmişə zərərcəkənin müdafiəsini təmin edə bilmir. Məsələn, əgər əşya məhv olarsa, onu vindikasiya etmək olmaz. Belə halda əşyanı kondikasiya iddiası ilə tələb etmək olar.

2. Kondikasiya tələbi və icra edilmiş etibarsız əqd üzrə əldə edilənləri qaytarmaq tələbi

Etibarsız əqdlər barədə qayda zərərcəkənin mənafeininin müdafiə edilməsini təmin edən mülki-hüquqi vasitədir. Bu qayda MM-ın 337.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən qaydanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, icra edilmiş əqd etibarsız hesab edildikdə əqd iştirakçıları əqd bağlanan ana kimi mövcud olan öz əvvəlki hüquqi vəziyyətlərinə qayıdırlar. Buna **restitusiya prinsipi** deyilir. Bu prinsinə görə əqd etibarsız hesab edildikdə tərəflərdən hər biri əqd üzrə aldıqlarının hamısını digər tərəfə qaytarır, alınanları eyni ilə qaytarmaq mümkün olmadıqda isə onun dəyərini pulla ödəyir.

Etibarsız əqd üzrə əldə edilən əmlak əsassız varlanma deməkdir. Bu xüsusiyət onları birləşdirir. Əsassız varlanmanın yaranmasını şərtləndirən hallardan biri sonradan əqdin etibarsız hesab edilməsidir. Belə təsəvvür yaranır ki, **etibarsız əqdlər nəticəsində əldə edilən əmlak kondikasiya iddiası ilə tələb edilə bilər.** Lakin icra edilmiş etibarsız əqdlər üzrə əldə edilən əmlakı qaytarmaq tələbi yalnız bilavasitə **xeyrinə əqd bağlandığı və icra edildiyi şəxsə (tərəfə) verilmə bilər.** Bu o deməkdir ki, etibarsız əqd üzrə faydanı əqd iştirakçısı (tərəfi) yox, hər hansı üçüncü şəxs götürərsə, onda əsassız əldə edilən əmlakı **qaytarmaq tələbi üçüncü şəxsə yox, əqd iştirakçısına verilir.** Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə görə malın pulunu alıcı üçüncü şəxsə göndərir. Alqı-satqı müqaviləsi etibarsız hesab edilir. Belə halda pulun qaytarılması barədə etibarsız əqddən irəli gələn tələb üçüncü şəxsə (varlanan şəxsə) yox, satıcıya qarşı irəli sürülür. Kondikasiya iddiası (tələbi) isə **yalnız varlanan şəxsə verilmə bilər.** Yuxarıdakı misaldə kondikasiya tələbi malın pulunu alan üçüncü şəxsə verilir.

Etibarsız əqd üzrə tələb **qarşılıqlı xarakter daşıyır.** Belə ki, əqd etibarsız hesab edildikdə, tərəflər bir-birinə qarşı müvafiq tələblər irəli sürürlər. Məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs mağazadan televizor alır və alqı-satqı müqaviləsi bağlayır. Müqavilə etibarsız hesab edilir. Satıcı şəxsdən televizoro-

¹ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. М., 1999. с.510-516; Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права. М., 1960. с.207; Новицкий И.В. 로마 hüququ. Dərslük / Rus dilində M.P.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı..., 1999. s.192.

² Саказ Вагацума, Тору Ариудзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983. с. 127.

³ Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996. с. 89.

⁴ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1961. с. 491.

ru, şəxs isə satıcıdan pulu tələb edir. **Kondikasiya iddiasını isə yalnız zərərçəkən tərəf irəli sürə bilər.** Etibarsız əqdlərin əmlak xarakterli əsas və başlıca nəticəsi **ikiterəfli restitusiyadır.** Bəzi hallarda əqdlərin etibarsız sayılması birtərəfli restitusiyaya da səbəb ola bilər. Kondikasiya öhdəliyinin icrası isə **yalnız birtərəfli restitusiya ilə nəticələnir.**

3. Kondikasiya və vindikasiya iddiaları

Kondikasiya iddiası ilə vindikasiya iddiası arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Onları birləşdirən ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər iki əməlin əmlakın naturada qaytarılması və əldə edilən gəlirlərin verilməsi məqsədini güdür. Fərqli xüsusiyyətlər isə ondan ibarətdir ki, **birincisi**, vindikasiya iddiasının obyektı (predmeti) **yalnız fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya-dan ibarətdir.** Kondikasiya iddiasının obyektı (predmeti) qismində isə bir qayda olaraq, **cinsi (növl) əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyalar çıxış edir.**

İkincisi, vindikasiya iddiasının subyektı əşya üzərində sahiblik hüququnu itirən, lakin mülkiyyətçi titulundan məhrum edilməyən mülkiyyətçidir (və ya başqa titul sahibidir). Bu onunla izah edilir ki, vindikasiya iddiasının predmetini fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya təşkil edir və bu əşya cavabdehin əmlak tərkibinə daxil edilmir. Eyni zamanda həmin əşyanın heçqı mülkiyyətçisi bu əşyaya öz hüququnu itirmir, cavabdeh (əldə edən) isə onun mülkiyyətçisi olmur. Əldə edən (cavabdehin) bu əşya üzərində hər hansı bir hüququ əmələ gəlmir. Ona görə də əşyanın cavabdehdən alınması onun həmin əşya üzərində hüquqdan məhrum etmir¹. Bundan fərqli olaraq kondikasiya iddiasının subyektı **mülkiyyətçi titulundan məhrum olan şəxsdir.** Bu onunla izah olunur ki, kondikasiya iddiasının predmetini cinsi (növl) əlamətləri ilə müəyyən edilən əşya təşkil edir və bu əşya əldə edən əmlakı ilə qarışaraq onun mülkiyyətinə daxil olur. Ona görə də zərərçəkən (məhrum olan) şəxs həmin əşya üzərində mülkiyyət hüququnu itirir, əldə edən (varlanan şəxs) isə bu əşya üzərində mülkiyyət hüququ qazanır. Bu səbəbə görə də kondikasiya iddiası təmin olunduqda, varlanan şəxs (cavabdeh) **ondan alınan əşya üzərində mülkiyyət hüququnu itirir.**

Üçüncüsü, vindikasiya iddiası təmin olunduqda fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən əşyanın özü natura formasında mülkiyyətçiyə (titul sahibinə) qaytarılır. Kondikasiya iddiası təmin edildikdə isə məhrum olan əsasız əldə edilən əşyanın cinsinə bərabər olan əşyanı alır. **Dördüncüsü**, kondikasiya iddiası ilə əsasız əldə edilmiş əmlak varlanan şəxsin vicdanlı və ya vicdansız əldə edən olmasından asılı olmayaraq məhrum olana qaytarılır. Vindikasiya tələbi isə əldə edən vicdanlı və ya vicdansız olması barədə şərtəndən asılı olaraq təmin olunur. **Beşincisi**, vindikasiya yolu ilə mülkiyyətçi əmlakını başqasının qanunsuz sahibliyindən tələb edə bilər. Kondikasiya iddiası vasitəsi ilə **həm əsasız əldə edilmiş, həm də əsasız saxlanmış əmlak qaytarılır.** Nəhayət, **altıncısı**, vindikasiya iddiası **əşya hüquq**, kondikasiya iddiası isə **öhdəlik hüquq müdafiə üsuludur.** Başqa sözlə, vindikasiya iddiası əşya iddiasının,

kondikasiya iddiası isə öhdəlik iddiasının növü sayılır.

4. Kondikasiya iddiası və ziyanın ödənilməsi barədə tələb (iddia)

Kondikasiya öhdəliyi ilə delikt öhdəliyi (ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəlik) arasındakı ümumilik onunla bağlıdır ki, hər iki öhdəlik növü öz hüquqi təbiətinə görə **müqavilədənkenar (hüquq qoruyucu) öhdəlik tipinə şamil edilir.** Həm kondikasiya öhdəliyi, həm də delikt öhdəliyi mülki hüquqların müdafiə edilməsini təmin edir. Lakin bu o demək deyildir ki, kondikasiya öhdəliyi müqavilə münasibətləri sahəsində əmələ gələ bilməz. Qeyd etməliyik ki, bəzi hallarda bu öhdəliyin müqavilə münasibətləri sahəsində yaranması istisna edilmir. Məsələn, daşıma müqaviləsi üzrə itirilmiş yükün özünü daşıyıcı yük alana ödəyir. Sonra yük alan yükü tapır və əsasız varlanan şəxs çevrilir. Burada kondikasiya öhdəliyi müqavilədən əmələ gəlir. Bu yalnız o halda mümkün ola bilər ki, kondikasiya öhdəliyini yaradan hüquqi fakt **müqavilə üzrə təreflərin vəzifəsinin məzmunu təşkil etməsinə** (bu barədə növbəti yarımbaşlığa bax). Lakin bəzi hallarda əsasız varlanma müqavilə münasibətləri sferasında yaranma da, bu, öhdəliyin müqavilədənkenar xarakterini dəyişdirmir. Belə ki, kondikasiya öhdəliyinin yaranma əsasını müqavilə yox, digər hüquqi faktlar, yeni birtərəfli əqdlər, faktiki hərəkətlər, hüquqi əməllər, **hüquqa uyğun hərəkətlər, hadisələr və s. təşkil edir.**

Ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəliklərin əmələ gəlmə əsasını **delikt (hüquq pozuntusu) təşkil edir.** Deməli, göstərilən öhdəliklər onların əmələ gəlmə əsasına görə fərqlənir. Bu, **birinci fərqləndirici əlamətdir.**

İkincisi, kondikasiya öhdəliyinin əmələ gəlməsi üçün **təqsirin olması tələb olunmur.** Bu öhdəlikdə təqsir hüquqi əhəmiyyətə malik olmayıb, heç bir rol oynamır. O.S.loffenin fikrincə, delikt və kondikasiya öhdəliklərini bir-birindən **təqsir prinsipi əsasında fərqləndirmək lazımdır².** Belə ki, delikt öhdəlikləri, bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, yalnız ziyan vuran şəxsin təqsiri olduqda yaranır. Kondikasiya öhdəliyinin yaranması üçün təqsirin mövcudluğu yox, əmlakın hüquqi əsas olmadan bir şəxsdən digərinə keçməsi faktının baş verməsi vacib və zəruridir.

Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatında kondikasiya öhdəliyi ilə delikt öhdəliyini fərqləndirmək üçün müxtəlif fikirlər söylenebilir. Prof. Y.K.Tolstoy bu iki öhdəliyi fərqləndirmək üçün hüquq pozuntusu tərəfdən tərəfdən maddi (əmlak) fayda əmələ gəlməsini əsas əlamət kimi götürməyi məqsədəuyğun hesab edir². Bu mövqeyi dəstəkləyən V.S.Yem bele bir fikir irəli sürür ki, indiki müasir dövrdə kondikasiya öhdəliyini delikt öhdəliyindən fərqləndirmək üçün təqsir prinsipindən istifadə edilməsi mümkün deyil³. O, öz fikrini bununla izah edir ki, özge hüquqlarına qəsd etmək kimi əsasız varlanma formaları (məsələn, özge hüquqlarıdan qanunsuz istifadə edilməsi) əldə edən təqsirli hərəkətləri, qesdi

¹ Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 866-868.

² Толстой Ю.К. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества // Вестник ЛГУ. 1973. №5 с. 137-138.

³ Гражданское право. Учебник. Том 2. Путем 2 // Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 466.

¹ Толстой Ю.К. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества (юридическая природа и сфера действия) // Вестник ЛГУ, 1973. №5. с.137.

nəticəsində əmələ gəlir. Prof. V.T. Smirnov göstərilən öhdəlikləri subyektlər tərəfindən və məzmun əməlinə görə fərqləndirir¹. Müəlliflərdən N.N.Aqafonova göstərir ki, RF MM-də bu öhdəlikləri fərqləndirmək üçün əsaslar nəzərdə tutulmur. Onun fikrincə, kondikasiya öhdəliyinin iki funksiyası onunla delikt öhdəliyi arasındakı münasibəti müəyyən etməyə imkan verir. Birincisi, kondikasiya öhdəliyi ehtiyat institutudur; ikincisi, bu öhdəlik subsidiar funksiya yerinə yetirir².

Sovet qanunvericiliyində və sivilistika elmində əsassız varlanmaya ehtiyat institut kimi baxırdılar. Belə ki, bu institut əşya, müqavilə və ya delikt iddialarının yardımından istifadə etmək mümkün olmadığı hallarda tətbiq edilir. Yeni MM-in qəbul edilməsi ilə əsassız varlanma mülki hüquqların müdafiə edilməsinin əsas və universal institutlarından birinə çevrilmişdir. Yeni mülki qanunvericilik bu institutun tətbiq sferasını xeyli genişləndirmişdir. Bununla belə ehtiyat institutları var ki, bu cür hallarda kondikasiya tələbinin verilməsi mümkün olmur, istisna edilir.

Bizim fikrimizcə, təqsir meyan kondikasiya və delikt öhdəlikləri bir-birindən fərqləndirmək üçün əsas əlamət kimi götürülə bilməz. Ona görə ki, ehtiyat öhdəlikləri vardır ki, bu öhdəliklər üzrə hüquq pozuntusu törədən şəxs təqsirdən asılı olmayaraq məsuliyyət daşıyır. Məsələn, yüksək təhlükə mənbəyinin və ya məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin vurdugu zərər təqsirdən asılı olmayaraq delikt öhdəliyinin yaranmasına səbəb olur. Bu iki öhdəliyi bir-birindən fərqləndirmək üçün ən əsas və ağılabatan meyar **pozuntu törədən zənginləşməyi, varlanmağı, onun üçün maddi faydanın əmələ gəlməsidir**. Belə ki, əsassız varlanma zamanı müəyyən bir şəxs qanunsuz, hüquqi əsas olmadan başqa şəxsin hesabına əmlak əldə edir; delikt öhdəliyinin yaranması isə əmlak əldə etmə ilə yox, şəxslərin əmlakına zərər vurmaqla bağlıdır³. Buna görə də kondikasiya iddiası əsassız olaraq əmlak əldə edildiyi, delikt iddiası isə əmlaka zərər vurulduğu hallarda verilir. Kondikasiya iddiası əsassız olaraq əldə edilmiş əmlakın öz sahibinə qaytarılmasını, delikt iddiası isə əmlaka vurulmuş zərərin əvəzinin tam həcmdə ödənilməsinin təmin etmək məqsədinə xidmət edir.

Lakin kondikasiya və delikt iddiaları arasında ümumi cəhətlər də vardır. Belə ki, kondikasiya iddiasının məqsədi əmlak dəyişikliyinə kompensasiya etməkdən ibarətdir⁴. Delikt iddiası da vurulmuş əmlak zərərinə kompensasiya etmək məqsədi güdür. Bundan başqa hər iki iddia pozulmuş mülki hüququ **barpa etmək funksiyası** yerinə yetirirlər.

5. Kondikasiya iddiasının verilməsini istisna edən hallar

Kondikasiya iddiası, şübhəsiz, verilmiş əmlakın qaytarılması barədə bütün tələbləri əhatə etmir. Bu onu ifadə edir ki, **qanunda nəzərdə tutulan hallarda başqa şəxsə verilən əmlak əsassız əldə edilmiş əmlak kimi tələb olu-**

na bilməz. Başqa sözlə desək, əsassız varlanmanın zərərçəkənə (məhrum olana) qaytarılması barədə qanun müəyyən hallarda istisnaya yol verir. Bu hallar kondikasiya iddiasının verilməsini və əmlakın qaytarılmasını istisna edir.

Birinci hal ondan ibarətdir ki, **öhdəliyin icrası üçün verilmiş əmlak kondikasiya iddiası ilə geri tələb etmək olmaz** (MM-in 1093.1-ci maddəsi). Bu cür halda, yəni öhdəliyin icra edilməsi məqsədi ilə verilmiş əmlak əsassız varlanma (əsassız əldə edilmiş əmlak) qismində geri qaytarılır. Mahiyyətcə, burada xaricən əsassız varlanmaya oxşayan vəziyyətdən və haldan söhbət gedir.

Öhdəliyin icrası dedikdə borclu şəxs tərəfindən kreditörün xeyrinə öhdəliyin predmetini təqdim edən konkret hərəkətin edilməsi başa düşülür. Bu, borclu şəxsin ehtiyat öhdəliyi və iradəvi hərəkətdir ki, bu hərəkətlə borclu şəxsin vəzifəsi icra olunaraq xitam edilir. Deməli, öhdəliyin icrası əqddir. Öhdəliyin icrası borclu şəxsin konkret hərəkətlər etməsini — əmlak və müəyyən pul məbləği verməsini, iş görməsini, xidmət göstərməsini və s. ifadə edir. Məsələn, götürək alqı-satqı müqaviləsindən əmələ gələn öhdəliyi. Müqavilədə qabaqcadan ödəniş nəzərdə tutulmuşdur. Alıcı maliyyə baxımından almamış qabaqcadan ödəniş həyata keçirir, yəni öhdəliyi icra etmək üçün satıcıya müəyyən pul məbləği verir. Bununla satıcının əmlakının həcmi artır. Lakin bu əsassız varlanma hali deyildir. Ona görə ki, borclu şəxs (alıcı) öhdəliyi icra etmək məqsədi ilə öz vəzifəsini icra edərək satıcıya (kreditörə) pul vermişdir. Deməli, **öhdəlik üzrə tərəflərin daşdıqları vəzifələrin məzmununu təşkil edən hərəkətlərin edilməsi əsassız varlanmaya səbəb olur** və hətta hərəkətlər nəticəsində verilən əmlak geri tələb edilmir. Belə halda münasibətlər alqı-satqı müqaviləsi barədə qaydalarla tənzimlənir. Bunun əksinə olaraq, tərəflərin öhdəlik üzrə daşdıqları vəzifələrin məzmununa daxil olmayan hərəkətlər etməsi əsassız varlanma əmələ gətirir. Bu münasibətlər isə əsassız varlanma institutu ilə tənzimlənir. Məsələn, alıcı ikinci dəfə satıcıya ödəniş (malın pulunu) verərsə, əsassız varlanma faktı göz qabağındadır.

Kondikasiya iddiasının verilməsini istisna edən **ikinci hal varlanmış şəxsin qaytarmanın tələb olunduğu anda daha varlı olmamasıdır**. Varlanmış şəxs qaytarmanın tələb olunduğu anda daha varlı olmasa, ona əmlakın geri qaytarılması və ya əmlakın dəyərinin ödənilməsi barədə iddia irəli sürülməsi istisna edilir (MM-in 1092.3-cü maddəsi). Burada söhbət əsassız əldə edilmiş və ya saxlanmış əmlakın **könüllü olaraq geri qaytarılmasından** gedir. Lakin əmlakın könüllü olaraq geri qaytarılması sübuta yetməlidir. Bu cür halda sübut etmə yükünü varlanmış şəxs çəkir.

Kondikasiya iddiasının verilməsini aradan qaldıran **üçüncü hal əsassız varlanma obyektinin qaytarılması üçün müəyyənləşdirilmiş iddia müddətinin keçməsi və ötməsi halıdır** (MM-in 1095-ci maddəsi). Kondikasiya iddiasının verilməsi üçün qanun iki illik iddia müddəti müəyyən edir. Əgər bu müddət ərzində məhrum olan şəxs (zərərçəkən) kondikasiya iddiası verməyə, o, əsassız varlanma obyektini qaytarmaq hüququnu itirir. İki illik iddia müddəti əsassız varlanma obyektini qaytarmaq hüququnun məhrum olana məlum olduğu vaxtdan hesablanır (MM-in 1095-ci maddəsi).

Bəzi hallarda üzürlü səbəblərə görə (məsələn, məhrum olanın ağır xəstə olması, köməkətsiz vəziyyətə düşməsi və s.) iddia müddəti barpa edilə bilər. İki

¹ Вязь Гражданское право. Учебник. Часть 2. Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 г. с.770-771

² Вязь Гражданское право. Учебник. Часть 2. Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с. 539.

³ Синайский В.И. Русское гражданское право. Учебник. М., 2002, с. 430 (по изданию 1915 г.)

⁴ Ян Шпан. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 103.

illik iddia müddətinin ötürülməsi səbəbini məhkəmə üzrlü sayarsa, o, iddia müddətini bərpa etmək barədə qərar qəbul edir.

Bundan əlavə, iki halda da kondikasiya iddiasının verilməsi istisna edilir. Bu cür hallara aiddir:

- məqsədə çatılması əvvəlcədən qeyri-mümkün olan hallarda və məhrum olan bunu bildirsə;

- məhrum olan məqsədə çatmağa vicdansızcasına mane olduğu hallarda.

Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan MM-i kondikasiya öhdəliyini **qanundan əmələ gələn öhdəliklər növünə** şamil edir. Bundan fərqli olaraq, RF MM isə bu öhdəliyin müqavilədənənar (hüquq qoruyucu) öhdəlik qrupuna aid edilməsini nəzərdə tutur. Bu öhdəliyi həm qanundan əmələ gələn öhdəlik növünə, həm də müqavilədənənar (hüquq qoruyucu) öhdəliyə daxil etmək mümkündür. Belə ki, kondikasiya öhdəliyi **qanunun göstərişləri əsasında** əmələ gəlir. Bu öhdəlik üzrə əsassız varlanan şəxs əsassız əldə etdiyi əmlakı **qanunun göstərişləri əsasında** zərərcəkənə qaytarır. Bu baxımdan həmin öhdəlik qanundan əmələ gələn öhdəlik hesab edilir. Bu öhdəliyin əsas məqsədi subyektin pozulmuş hüquqlarını qorumaqdan və müdafiə etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan o, hüquq qoruyucu öhdəlik xarakteri daşıyır. Bundan əlavə, kondikasiya öhdəliyi əsasən müqavilə münasibətlərində olmayan şəxslər arasında əmələ gəlir. Buna görə də həmin öhdəliyi müqavilədənənar öhdəliyə aid etmək mümkündür. Lakin kondikasiya öhdəliyi müqavilə münasibətləri sahəsində də əmələ gələ bilər (bu barədə bundan əvvələ bax).

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997(гл.51).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Калпина. М., 1997(гл.31).

Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000 (гл.16).

Гражданское право. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997 (гл.33).

Комментарий к части второй Гражданского кодекса РФ /Под ред. О.М.Козырь, А.Л.Маковского, С.А. Хохлова. М., 1996.

Комментарий к Гражданскому кодексу РФ части второй. /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999.

Novitski İ.B. Roma hüququ. Dərslik /Rus dilindən M.Əsgərovanın tərcüməsi. Bakı., 1999.

Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права. М., 1960.

Римское частное право. Учебник /Под ред. И.Б.Новицкий, И.С.Перетерского. М., 1999.

Толстой Ю.К. Обязательства из неосновательного приобретения или сбережения имущества //Вестник ЛГУ, 1973.с.5.

Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и неосновательного обогащения. М., 1951.

Сакаэ Вагацума, Тору Аридзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983 (гл. 24).

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., Том 2, 1960 (с. 487-492).

Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996 (с. 89-106).

Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005 (гл. 27).

Синайский В.И. Русское гражданское право. Учебник. М., 2002, с. 306 (по изданию 1915 г).

XLIV FƏSİL
MÜLKİ HÜQUQ POZUNTULARINDAN
(DELİKTLƏRDƏN) ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR

§ 1. Delikt öhdəliyinin anlayışı, əmələ gəlmə
əsasları, funksiyaları, hüquqi təbiəti və əhəmiyyəti

1. Delikt öhdəliyinin anlayışı

Mülki hüquq ədəbiyyatında öhdəliyin bu növünü müxtəlif cür adlandırırlar: «delikt öhdəlikləri»; «icazə verilməyən hərəkətlərdən əmələ gələn öhdəliklər»; «hüquq pozuntusundan əmələ gələn öhdəliklər»; «müqavilədənəknər öhdəliklər»; «ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər»; «mülki hüquq pozuntularından əmələ gələn öhdəliklər»¹. Köhnə 1964-cü il MM «ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər» anlayışını işlədirdisə, qüvvədə olan MM göstərilən öhdəliyin leqal adını «**mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəlik**» kimi müəyyən edir. Bu ad Roma hüququ ənənələrinə uyğun gəlir. Roma hüququ göstərilən öhdəliyi hüquq pozuntusundan əmələ gələn öhdəlik («*ex delicto*») adlandırır. Biz də Roma hüququ ənənələrinə uyğun olaraq bu öhdəliyi delikt (*latınca* «*delictum*» - hüquq pozuntusu) öhdəlikləri anlayışı ilə əhatə edəcəyik.

Delikt öhdəliyi mülki hüququn ən vacib institutlarından biridir. Mülki hüququn öhdəlik hüququ adlı yarımşahəsi iki institutdan ibarətdir ki, bunlardan biri müqavilə öhdəliyi, digəri isə **delikt öhdəliyi institutu** adlanır.

Delikt öhdəliklərinin yaranması hələ Roma hüququnda nəzərdə tutulmuşdu². Roma hüququna görə əmələ gəlmə əsaslarına görə öhdəliklərin iki növü fərqləndirilir: **müqavilədən əmələ gələn öhdəliklər («*ex contractu*»)** və **hüquq pozuntularından yaranan öhdəliklər («*ex delicto*»)**. Hələ e.ə. II əsrin klassik Roma hüquqşünası Qay öz Institusiyalarında öhdəliklərin bu cür bölgüsünü aparmışdır. O, həmin bölgünü öhdəliklərin əsas bölgüsü («*summa divisio*») hesab edirdi.

¹ Вах *Флейшиц* Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения М., 1951 с.7; *Иоффе* О.С. Обязательственное право. М., 1975 с. 797-798; *Смирнов* В.Т., *Собчак* А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Л., 1983; Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997 с.694; Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. А.Г.Каплица М., 1999 с.506; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 /Под ред. Е.А.Суханова М., 2000, с. 363; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. О.Н.Садикова М., 1997 с.629.

² В *Bagdad* Вах Римское частное право. Учебник / Под ред. Н.Б.Новицкого, И.С.Перетерского М., 1999 с.256; *Novitski I.B.* Roma hüququ. Derslik. Rus dilindən *M.P.Əsgərovanın* tərcüməsi Bakı, 1999, s.104. Klassik Roma hüquqşünasları öhdəliklərin bütün növününin qəti təsnifatını işləyib hazırlamışdılar. Qay müqavilələrdən və deliktlərdən irəli gələn öhdəlikləri ayıraraq bülün qalan növləri «*ex variis causarum*»-dən, yəni müxtəlif növ əsaslardan yaranan öhdəlik adı ilə bildirir və onları ümumi bir qrupda birləşdirirdi. Yustinianın Institusiyalarında öhdəliyin dörd növlü təsnifatına rast gəlirik: müqavilədən əmələ gələn öhdəliklər; kvazimüqavilədən əmələ gələn öhdəliklər; deliktlər; kvazideliklərdən əmələ gələn öhdəliklər (bax *yəna orada*).

Müasir mülki hüquq elmi Roma hüquq ənənələrinə uyğun olaraq əmələ gəlmə əsasına görə öhdəliyin iki qrupa bölünməsinə qəbul edir: müqavilə öhdəliyi; müqavilədənəknər öhdəlik. **Müqavilə öhdəliyi** odur ki, bu öhdəlik, bir qayda olaraq, müqavilələrdən əmələ gəlir. **Müqavilədənəknər öhdəlik** isə elə bir öhdəlik növüdür ki, bu növ öhdəlik müqavilələrdən yox, qanunda nəzərdə tutulan əsaslardan yaranır. Ona görə müqavilədənəknər öhdəliyi **qanundan əmələ gələn öhdəlik** də adlandırmaq olar. Bu öhdəlik müqavilə öhdəliyindən əsasən **əmələ gəlmə xüsusiyyətlərinə** görə fərqlənir. Belə ki, müqavilədənəknər öhdəlik **qanunda nəzərdə tutulan hüquqi faktlar əsasında**, əsasən də subyektin (iştirakçının) iradəsindən asılı olmadan əmələ gəlir. Hər şeydən əvvəl, göstərilən öhdəlik **hüquqa zidd hərəkətlərdən əmələ gəlir**. Lakin müqavilədənəknər öhdəliyin hüquqazidd olmayan hərəkətlərdən də yaranması mümkündür. Məsələn, səhvən edilən hərəkətlər hüquqa zidd olmasa da, əsassız varlanma öhdəliyini yaradır ki, bu, müqavilədənəknər (qanundan əmələ gələn) öhdəlik hesab edilir. Alıcının səhvən ikinci dəfə satıcıya aldığı mal üçün pul (ödəniş) verməsi hüquqazidd hərəkət hesab edilmir, lakin müqavilədənəknər öhdəlik - əsassız varlanma (kondikasiya) öhdəliyi yaradır. Başqa bir misaldə vələndaş başqasının əmlakına ziyan vurur: bu zaman delikt öhdəliyi əmələ gəlir. Birinci halda varlanma (satıcı) əsassız əldə etdiyi əmlakı qaytarmağa, ikinci halda isə vələndaş vurduğu ziyanı ödəməyə borcludur. Hər iki halda **əmlakı qaytarmaq və ziyanı ödəmək kimi hərəkətləri onlar qanun əsasında, öz iradələrindən asılı olmadan** həyata keçirirlər.

Müqavilə öhdəliyi müqavilədənəknər öhdəlikdən həm də həmin öhdəliklərin əsasını təşkil edən **əmlak münasibətlərinin xarakterinə** görə fərqlənir. Müqavilə öhdəliyi üçün bazar, bazar əmtəə dövriyyəsi, yeni malların (əmtəənin) bir şəxsdən digərinə keçməsi hali xarakterikdir. Bu növ öhdəlik əmtəə-pul mübadiləsinə hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir, iqtisadi dövriyyəni (əmtəə mübadiləsinə) tənzimləyir. Başqa sözlə desək, müqavilə öhdəliyi maddi nemətlərin və iqtisadi əmtəə formalı digər nemətlərin bir şəxsdən digərinə keçməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri qaydaya salır. Bu baxımdan müqavilə öhdəliyi bazar iqtisadiyyatının təşkilinin və idarə olunmasının əsas hüquqi alətlərdən birinə çevrilir.

Müqavilədənəknər öhdəlik üçün isə **mülki hüquq pozuntuların ilə bağlı olan münasibətlər** xarakterikdir. Məsələn, vələndaşın öz qonşusunun əmlakını məhv etməsi bu cür münasibətə misal ola bilər. Bu öhdəliyin vasitəsilə vələndaşın şəxsiyyətinə və ya əmlakına, habelə hüquqi şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi təmin edilir. Bu nöqəti nəzərdən həmin öhdəlik mülki hüquqların müdafiəsinə yönələn mülki hüquq institutu kimi çıxış edir.

Müqavilədənəknər öhdəliklərin müxtəlif növləri vardır: **əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəlik** (qanundan əmələ gələn öhdəlik); **özgə işlərin tapşırıqsız aparma öhdəliyi** (qanundan əmələ gələn öhdəlik); **xüsusi mükafatlandırma öhdəliyi**; **açıq müsabiqə öhdəliyi**; **oyunların və mərclərin keçirilməsindən yaranan öhdəlik**. Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, əsassız varlanma öhdəliyindən başqa, yerdə qalan öhdəliklər birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən) əmələ gələn öhdəlik qrupuna daxildir. Müqavilədənəknər öhdəliyin ən əsas və başlıca, xüsusi əhəmiyyətə və rola malik olan növü **delikt öhdəli-**

yidir. Deyilənlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da «müqavilədənkenar öhdəlik» və «delikt öhdəliyi» kimi iki anlayış məna-məzmun baxımından tam üst-üstə düşür. Belə ki, müqavilədənkenar öhdəlik ümumiləşdirilmiş və daha geniş anlayışdır; bu anlayış özündə delikt öhdəliyindən başqa, yuxarıda göstərdiyimiz digər öhdəlikləri də birləşdirir. Buna görə də delikt öhdəliyi həmişə və bütün hallarda müqavilədənkenar öhdəlikdir. Amma müqavilədənkenar öhdəliyi həmişə və bütün hallarda delikt öhdəliyi hesab etmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, müqavilədənkenar öhdəliyini elə növləri (məsələn, əsassız varlanma öhdəliyi və s.) vardır ki, onlar delikt öhdəliyi sayılır. Delikt öhdəliyi yalnız müqavilədənkenar öhdəliyin növlərindən biridir¹. Özü də o, tarixi nöqtəyi-nəzərdən ən «qədim» öhdəlik növü sayılır.

Delikt öhdəliyi mülki hüquq öhdəlikləri sistemində əsas yerlərdən birini tutur. Bu öhdəliyin məzmunu hər hansı bir şəxsə ziyan vuran subyektin məsuliyyəti ilə şərtlənir. Qanunvericilik başqa şəxsə zərər vurulmasını mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsini şərtləndirən əsaslardan biri kimi nəzərdə tutur (MM-in 14.2.6-cı maddəsi). İkinci tərəfdən mülki qanunvericilik müəyyən edir ki, öhdəlik zərər vurulması nəticəsində də əmələ gələ bilər (MM-in 386.1-ci maddəsi). Ziyan vurmaq müstəqil əsas kimi mülki-hüquqi öhdəlik yaradır ki, ziyan vuran şəxs bu öhdəlikdə borclu şəxs, zərərçəkən tərəf isə kreditör rolunda çıxış edir. Məsələn, sürücü başqa bir vətəndaşın idarə etdiyi minik avtomobilini əziz və zədələyir. Sürücü ziyan vuran şəxs (borclu), zərərçəkən vətəndaş isə kreditördür. O, kreditör kimi ziyanın ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir, bu kimi hallarda mülki-hüquqi öhdəliklərin bir növü olan delikt öhdəliyi əmələ gəlir.

Mülki qanunvericilik delikt öhdəliyinin qanunvericiliklə təsdiqlənmiş əsas xüsusiyyətlərini və cəhətlərini qanunda formülə edir (MM-in 1097.1-ci maddəsi). Bunu nəzərə alaraq delikt öhdəliyinin anlayışını vermək olar. Başqa sözlə desək, **delikt öhdəliyi** elə bir mülki hüquq münasibətidir ki, bu münasibətə görə ziyan (zərər) vuran şəxs mülki hüquq pozuntusu (delikt) nəticəsində fiziki şəxsin şəxsiyyətinə və ya əmlakına vurulmuş zərərin, habelə hüquqi şəxsin əmlakına və işgüzar nüfuzuna vurulmuş ziyanın əvəzini tam həcmdə ödəməyə borclu olur, zərərçəkən şəxs isə ona vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarına malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrin qanunvericiliyi delikt öhdəliyinin anlayışını müxtəlif cür verir: öhdəliyin bu növü həm kontinental hüquqa (romangerman hüququna), həm də ümumi hüquqa (ingilis-amerikan hüququna) məlumdur².

2. Delikt öhdəliyinin əsas cəhətləri və xüsusiyyətləri

Delikt öhdəlikləri bir sıra əlamət və xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu əlamət və xüsusiyyətlər onu digər öhdəlik növlərindən fərqləndirməyə imkan verir. **Birinci əlamət** ondan ibarətdir ki, bir az əvvəldə göstərdiyimiz kimi, de-

likt öhdəliyi müqavilədənkenar öhdəliyin bir növüdür. Belə ki, həmin öhdəlik bütün hallarda müqavilənin hüddullarından kənar əmələ gəlir. Məsələn, şəxs qonşusunun əmlakını məhv edir. Bu halda delikt öhdəliyi yaranır. Lakin bu öhdəlik hər hansı bir müqavilə münasibətində olmayan şəxsə qonşu arasında əmələ gəlir; onlar arasında hər hansı müqavilə münasibəti mövcud deyil. **İkincisi**, delikt öhdəliyi qanundan əmələ gələn öhdəlikdir³. Ona görə ki, zərər vuran şəxsin zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi qanunun müəyyən etdiyi göstərişlərdən əmələ gəlir. Başqa sözlə desək, delikt öhdəliyi zərər vurmaq nəticəsində, lakin **hökmən qanunun nəzərdə tutduğu birbaşa göstərişə görə yaranır.** Əgər zərərin əvəzinin ödənilməsi vəzifəsini qanun müəyyənləşdirməzsə, onda zərər vuran şəxs vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi daşıya bilməz. Belə halda isə delikt öhdəliyinin mövcudluğundan söhbət gəlməz. Delikt öhdəliyi qanunda nəzərdə tutulan şərtlər mövcud olduqda tərəflər arasında hər hansı müqavilə bağlanmadan yaranır. Delikt öhdəliyi qanundan əmələ gələn öhdəlik sayılır həm də ona görə ki, bu öhdəliyin yaranma əsası qanundur; onun əmələ gəlməsi üçün hər hansı əqdin bağlanması tələb olunmur⁴.

Üçüncüsü, delikt öhdəlikləri **mütləq hüquqların pozulması nəticəsində əmələ gəlir.** Çox vaxt bu öhdəliyin əmələ gəlməsi mütləq hüquqların bir növü olan **mülkiyyət hüququnun pozulması ilə** bağlı olur. Məsələn, vətəndaş digər vətəndaşın mülkiyyətində olan əmlakı korlayır, xarab edir. Delikt öhdəliyi **qeyri-maddi nemətlərin** (həyat, sağlamlıq, şəxsiyyət toxunulmazlığı, şərf və ləyaqət, işgüzar nüfuz və s.) pozulması ilə də əlaqədar yaranma bilər ki, həmin nemətlərlə bağlı olan hüquqlar (onlara şəxsi qeyri-əmlak hüquqları deyilir) mütləq xarakterə malikdir. Məsələn, jurnalist qəzetdə yazdığı məqalədə vətəndaşın şərfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən, şəxsi həyatının sirini və ya şəxsi toxunulmazlığını pozan məlumatlar yayır. Deməli, delikt öhdəliyi həm əmlak xarakterli hüquqlar (məsələn, mülkiyyət hüququ), həm də **şəxsi xarakterli qeyri-əmlak hüquqlar** kimi müstəsna hüquqların pozulması ilə əlaqədar yaranır.

Dördüncüsü, delikt öhdəliyi həm əmlak münasibətləri, həm də **şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri sahəsinə tətbiq edilir və toxunur.** Əgər delikt öhdəliyinin qaydaya saldığı münasibət əmlaka vurulan zərərlə bağlı olarsa, onda bu münasibət əmlak xarakterli münasibət hesab edilir. Yox, əgər delikt öhdəliyi fiziki şəxsin şəxsiyyətinə, habelə hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzuna vurulan zərərlə əlaqədar yaranan əlaqələrə toxunarsa, onda bu münasibətlər **şəxsi qeyri-əmlak xarakterinə** malik olur.

Bəşincisi, delikt öhdəliyi zərərçəkənə vurulmuş zərərin əvəzinin tam həcmdə ödənilməsinə nəzərdə tutur. Zərər, bir qayda olaraq, **naturada ödənilir**, yəni zərərçəkənə eyni cinsli və eyni keyfiyyətli eşya verilir və yaxud eşyanın korlanmış və xarab olmuş yerləri aradan qaldırılır. Zərər kompensasiya formasında da ödənilə bilər ki, bu, həm real zərərin əvəzinin, həm də əl-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 379; с. 319.

² Гражданское и торговое право зарубежных стран. Учебное пособие / Отв. ред. В.В. Безбах, В.К. Пучинский. М., 2004, с. 411-424.

³ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Ячков. М., 1966, с. 427.

⁴ Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. М., 2001, с. 358.

dən çıxmış faydanın pulla ödənilməsindən ibarətdir (MM-in 21.2-ci maddəsi). Zərərin əvəzini tam həcmdə ödəmə qaydası həm əmlak (maddi) xarakteri kompensasiyanı nəzərdə tutur, həm də mənəvi (qeyri-əmlak) zərərin əvəzini ödənilməsinə əhatə edir. Başqa sözlə, zərərin əvəzini tam həcmdə ödəmə həm əmlak zərərinin, həm də mənəvi zərərin kompensasiya olunmasını nəzərdə tutur.

Altıncısı, delikt öhdəliyi zərəri vurmayan şəxsin zərərin əvəzini ödəməsi ilə də bağlı ola bilər. Bir qayda olaraq, delikt öhdəliyi zərərvuran şəxsə zərərçəkən şəxs arasında əmələ gəlir. Lakin qanunla zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi **zərəri vurmayan şəxsin öhdəsinə** qoyula bilər (MM-in 1097.1-ci maddəsi). Məsələn, zərəri ödəmək vəzifəsi 12 yaşlı zərər vuranın valideynlərinə həvalə edilə bilər, yəni zərəri azyaşlı vurarsa, belə halda zərəri onun valideynləri ödəyirlər.

3. Delikt öhdəliyinin funksiyaları

Delikt öhdəliyi öhdəlik hüququnun əsas institutlarından biri hesab edilir. Müstəqil mülki hüquq institutu kimi o, müəyyən funksiya yerinə yetirir. **Delikt öhdəliyinin funksiyası** qanunda nəzərdə tutulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində bu hüquq institutunun oynadığı rolu və təyinatı ifadə edir.

Hüquq ədəbiyyatında müqavilədənəzərən öhdəlik institutunun üç əsas funksiya yerinə yetirməsi göstərilir¹. Buna uyğun olaraq delikt öhdəliyinin üç funksiyası vardır:

- qoruyucu (mühafizəedici) funksiya;
- bərpaedici funksiya;
- preventiv funksiya.

Delikt öhdəliyi üçün **qoruyucu (mühafizəedici) funksiya xarakterikdir.** Təsədüfi deyildir ki, delikt öhdəliyi **hüquqqoruyucu (mühafizəedici) öhdəlik tipinə** şamil edilir. Bu funksiyasının vasitəsilə delikt öhdəliyi institutu vətəndaş və təşkilatların hüquq və mənafeyinin müxtəlif mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) qorunmasını təmin edir. Onlann hüquq və mənafeyi pozulduq halda isə bu institutun müəyyən etdiyi qaydalar tətbiq edilir; bununla mülki hüquq subyektlərinin pozulmuş hüquq və mənafelei müdafiə olunur. Göstərilən funksiyanın özünəxas xüsusiyyəti vardır. Belə ki, delikt öhdəliyinin qoruyucu funksiyasının vasitəsi ilə subyektin hüquq və mənafeyi həm mühafizə edilir, yəni qorunur, həm də müdafiə edilir. **Qorumaq** dedikdə mülki hüquq subyektlərinin hüquq və mənafeyinin pozulmasına yol verilməməsi başa düşülür: qorumaq haqqında yalnız o halda söhbət gedə bilər ki, subyektin hüquq və mənafeyi pozulmasın. Buna görə də hüquq pozuntusuna yol verilməyən hallarda subyektin hüquq və mənafeyi qorunur, mühafizə edilir. Subyektin hüquq və mənafeyi pozulan hallarda isə onlar müdafiə olunur. **Müdafiə etmək** dedikdə zərər vurulması (delikt) nəticəsində artıq subyektin hüquq və mənafeyi pozulduq hallarda həmin po-

zuntunun nəticələrinin aradan qaldırılması başa düşülür.

Delikt öhdəliyi institutu hər şeydən əvvəl, mülki hüquq subyektlərinin (dövlətin, bələdiyyənin, hüquqi və fiziki şəxslərin) **mülkiyyət hüququnu** qoruyur və müdafiə edir. Həmin institut ikinci tərəfdən insan şəxsiyyətini, onun həyat və sağlamlığını, habelə digər vacib şəxsi qeyri-maddi nemətləri (məsələn, şə-rəfi, layaqəti və s.) qorumaq və müdafiə etmək məqsədinə xidmət edir ki, həmin nemətlər mühüm əhəmiyyəti olan ayrı-ayrı **şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının** (yaşamaq hüququnun; sağlamlıq hüququnun; şəxsiyyət toxunulmazlığı hüququnun və s.) obyektleridir.

Delikt öhdəliyinin ikinci funksiyası **bərpaedici funksiya** adlanır. Bu funksiya **zərərin əvəzini ödəmə və ya kompensasiya etmə funksiyası** da deyilir. Bərpaedici funksiyanın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu funksiya zərər vuran şəxsin hüquqa zidd hərəkəti nəticəsində əmələ gələn **maddi (əmlak) xarakterli mənfi nəticələrin aradan qaldırılmasına imkan verir.** Şəxsin hüquqa uyğun olmayan hərəkəti ilə, yeni özge əmlakını zədələməklə, korlamaqla, məhv etməklə, bədənə xəsarət yetirməklə, qətl törətməklə və s. yolla zərərçəkənin maddi və ya qeyri-maddi nemətlərinə qəsd olunur; bu da öz növbəsində mənfi xarakterli əmlak nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Həmin nəticələri aradan qaldırmaq və pozulmuş hüquqları bərpa etmək delikt öhdəliyinin göstərilən funksiyasının əsas cəhətini təşkil edir. Mənfi nəticələr zərər vuran tərəfdən **zərərin əvəzini tam həcmdə ödənilməsi yolu** ilə aradan qaldırılır. Məhz zərərin zərər vuran şəxsin hesabına kompensasiya alınması mülkiyyətçinin (əmlak sahibinin) zərər vurulduq ana kimi mövcud olan vəziyyətinin bərpa edilməsini təmin edir.

Delikt öhdəliyinin **preventiv funksiyasının** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu funksiya mülki hüquq subyektlərinin hüquq və mənafeyinin mülki hüquq pozuntuları (deliktlər) nəticəsində pozulmasının qarşısını qabaqcadan və əvvəlcədən almaqqa imkan verir. Bu funksiya subyektləri mülki hüquq pozuntusu törətməkdən çəkindirir, qanunçuluğun gözlənilməsinə stimullaşdırır, qanunla qorunan maddi və qeyri-maddi nemətlərə qayğı ilə yanaşılmasını təmin edir.

Delikt öhdəliyi öz preventiv funksiyasının vasitəsi ilə mülki hüquq pozuntusu (delikt) törətməklə fiziki şəxsin şəxsiyyətinə və ya əmlakına, habelə hüquqi şəxsin əmlakına və işgüzar nüfuzuna zərər vurmaq niyyətində olan mülki hüquq subyektlərini **vurulmuş həmin zərərin əvəzini zərər vuran tərəfdən tam həcmdə ödənilməsi hədəsi ilə xəbərdarlıq edir.** Bununla mülki hüquq subyektlərinin hərəkətləri normal məcraya salınır. Bu funksiyanın köməyi ilə bir tərəfdən mülki hüquq pozuntularının törədilməsinin qarşısı alınır (**xəbərdarədi və ya qarşısını almaq funksiyası**), ikinci tərəfdən mülki-hüquq pozuntusu törətmək niyyətində olan şəxs bu cür pozuntuya yol verməmək üçün tərbiyə edilir (**tərbiyəedici funksiya**). Başqa sözlə, delikt öhdəliyi institutu subyektlərə həm çəkindirici, həm də tərbiyəvi təsir göstərir. Buna görə də çox vaxt delikt öhdəliyinin preventiv funksiyasını **tərbiyəedici (qarşısını almaq və ya xəbərdarədi) funksiya** da adlandırırlar¹.

¹ бax: Братус С.Н. Юридическая ответственность и законность. М., 1976, с.157; Суханов Е.А. Превентивная функция имущественной ответственности // Советское государство и право. 1982. № 6; Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика. М., 1986, с.17; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 /Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 361.

¹ Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А. Суханова. М., 2000. с.362.

4. Delikt öhdəliklərinin tənzimlənməsi

Delikt öhdəliyinin mülki hüquqi tənzimlənməsində **qüvvədə olan Mülki Məcəllənin** rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Qüvvədə olan MM-in 9-cu bölməsinə (59-cu, 60-cı və 61-ci fəsilərə) daxil olan normalar (1096-1132-ci maddələr) bu öhdəliyin qaydaya salınmasına həsr edilmişdir.

Delikt öhdəliklərinin tənzimlənməsində **Azərbaycan Respublikasının qanunları** da müəyyən rola malikdir. Məsələn, «**Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında**» 29 dekabr 1998-ci il tarixli qanun müvafiq dövlət orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməsi qaydasını müəyyən edir. «**Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında**» 26 iyun 1997-ci il tarixli qanunun 9-cu fəsilinə daxil olan normalar (57-60-cü maddələr) vətəndaşların sağlamlığına vurulan zərərə görə məsuliyyət nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının 10 yanvar 1995-ci il tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş «**Hərbi qulluqçuların dövlətə vurduqları ziyana görə maddi məsuliyyət haqqında Əsasnamə**» hərbi qulluqçuların və toplanışa çağırılmış hərbi vəzifələrin dövlətə vurduqları ziyana görə maddi məsuliyyətin əsaslarını, vurulan ziyanın miqdarının müəyyən edilməsinin və ödənilməsinin qaydalarını tənzimləyir. Bu qanun dövlətə vurulmuş həqiqi ziyanın ödənilməsinə müəyyənləşdirir.

Delikt öhdəliyi ilə bağlı münasibətlər **qanunqüvvəli normativ aktlarla** da tənzimləyə bilər. Söhbət Prezident fərmanlarından və Nazirlər Kabinetinin qərarlarından gedir. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 24 sentyabr tarixli 129 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş normativ akt iş zamanı və **əmək prosesində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydalarını** müəyyən edir¹.

Nazirlər Kabinetinin 27 dekabr 1993-cü il tarixli 636 Nə-li qərarı **meşə təsərrüfatına dəymiş ziyana görə maddi məsuliyyətə cəlb edilmə qaydalarını** müəyyən edir. Göstərilən bu qərar meşə qanunvericiliyinin pozulmasına görə hüquqi və fiziki şəxslər üçün maddi məsuliyyət nəzərdə tutur.

Delikt öhdəliklərinin qaydaya salınmasında **mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının normativ aktlarının** müəyyən rolu və əhəmiyyəti vardır. Məsələn, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Nazirlər Kabinetinin yuxarıda adını çəkdiyimiz 24 sentyabr 1996-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş **Qaydaların tətbiqi haqqında 1997-ci il 17 fevral tarixli Təlimat** təsdiq etmişdir².

MM və digər qanunvericilik aktları delikt öhdəliyini müvafiq normaları vasitəsi ilə tənzimləyir: həmin normaları məcmusuna delikt öhdəliyi institutu deyilir. Delikt öhdəliyi institutu isə **delikt hüququ** adlanır. Delikt hüququnun vacib

¹ «Əmək vəzifələrini yerinə yetirərək xəsarət almış, peşə xəstəliyinə tutulmuş işçilərə və yaxud bu səbəblərdən həlak olmuş işçilərin ailələrinə müəssisələr, idarələr, təşkilatlar tərəfindən zərərin əvəzinin ödənilməsi Qaydaları».

² Bu barədə ətraflı tanış olmaq üçün bax: «Əmək vəzifələrini yerinə yetirərək xəsarət almış, peşə xəstəliyinə tutulmuş işçilərə və yaxud bu səbəblərdən həlak olmuş işçilərin ailələrinə müəssisələr, idarələr, təşkilatlar tərəfindən zərərin əvəzinin ödənilməsi Qaydaları»nın tətbiqinə dair Təlimat.

vəzifəsi mülkiyyəti, vətəndaşların şəxsiyyətini, həyat və sağlamlığını qorumaqdan ibarətdir. Bu vəzifə ilk növbədə cinayət hüququ ilə, habelə inzibati hüquqla təmin olunur. Belə ki, cinayət hüququ mülkiyyətə, həyata, sağlamlığa və digər nemətlərə qəsd etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Lakin cinayət hüququ cinayət törədən şəxsə cəza verilməsini müəyyənləşdirsə də cinayətin nəticələrinin (əmlak zərərinin) aradan qaldırılmasını təmin etmir. İkinci tərəfdən bəzi hallarda əmlaka və ya şəxsiyyətə vurulmuş zərər cinayət tərkibi yaratmır. O ki qaldı inzibati hüquqa, qeyd etməliyik ki, bu hüquq sahəsi əmlaka zərər vurulmasına görə inzibati məsuliyyət müəyyənləşdirsə də onun nəzərdə tutduğu inzibati xarakterli tədbirlər əksəriyyət hallarda zərərcəkəne vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsinə yox, zərər vuran şəxsəndən dövlət büdcəsinə cərimə alınmasına yönəlir. Şübhə yoxdur ki, mülkiyyətin, şəxsiyyətin, həyatın, sağlamlığın və digər qeyri-maddi nemətlərin tam şəkildə qorunması həmin nemətlərə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə, hüquq pozuntusunun doğurduğu nəticələrin aradan qaldırılmasını tələb edir. Bu məsələnin həlli əsasən və başlıca olaraq məhz delikt hüququnun köməyi ilə təmin olunur.

§ 2. Delikt öhdəliyinin elementləri

1. Öhdəliyin subyektləri

Delikt öhdəliyinin elementləri dedikdə öhdəliyin subyektləri (tərəfləri), predmeti və məzmunu başa düşülür. Öhdəliyin yaranması üçün onun **subyekt tərkibinə** malik olması zəruridir.

Delikt öhdəliyi iki subyekt arasında əmələ gəlir: **zərərcəkən şəxs**; **zərərvuran şəxs**. Öhdəliyin **kreditoru** rolunda **zərərcəkən şəxs**, **borclu** rolunda isə **zərərvuran şəxs** çıxış edir. Bu öhdəlik üzrə kreditor ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdirsə, borclu şəxs isə həmin zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsini daşıyır.

Zərərcəkən rolunda mülki hüququnun istənilən subyektı çıxış edə bilər. Söhbət fiziki şəxslərdən, bələdiyyələrdən, hüquqi şəxslərdən və dövlətdən gedir. Vətəndaş bu öhdəlikdə zərərcəkən qismində çıxış etməsi onun fəaliyyət qabiliyyətindən, yaşından, sağlamlıq vəziyyətindən və digər hallardan asılı deyil. Məsələn, baba əmlakı beş yaşlı nəvəsinə vəsiyyət edir. Baba öldükdən sonra əmlak varasəlik qaydasında nəvəyə keçir və o, vərəş qismində əmlakın mülkiyyətçisi olur. Qonşu həmin əmlakı məhv edir. Delikt öhdəliyi yaranır ki, beş yaşlı uşaq həmin öhdəlikdə zərərcəkən (kreditor) rolunda çıxış edir.

Hüquqi şəxslər də zərərcəkən rolunda çıxış edə bilərlər. Lakin bütün təşkilatların delikt öhdəliyində zərərcəkən qismində iştirak etməsi istisna olunur. Təşkilatın **bu öhdəlikdə zərərcəkən kimi iştirak etməsi üçün onun hüquq subyektlərinə, yeni hüquqi şəxs statusuna malik olması tələb edilir**. Bu səbəbə görə hüquqi şəxsin filialları və digər bölmələri delikt öhdəliklərində zərərcəkən kimi çıxış edə bilmir. Onların fəaliyyət göstərmələri üçün hüquqi şəxs əmlak ayırır və verir. Həmin əmlaka zərər vurulduqda filiallar və digər bölmələr zərərcəkən kimi yalnız o halda iştirak edə bilər ki, hüquqi şəxs onlara etibar-namə vermiş olsun.

Dövlət delikt öhdəliyində zərərcəkən rolunda çıxış edə bilər. Dövlətin müs-

təşna müliyyətinə olan dövlət torpaqlarına, meşələrə, yerin tək obyektlərinə və digər nemətlərə zərər vurulduqda, həmin hərəkətlərdən dövlət ziyan çəkir. Buna görə də delikt öhdəliyində o, zərərçəkən rolunda çıxış edir. Lakin öhdəlikdə dövlətin özü yox, dövləti təmsil edən və onun adından çıxış edən müvafiq orqanlar iştirak edirlər.

Delikt öhdəliyinin ikinci subyekti **zərərvurandır**. Zərərvuran rolunda da **mülki hüququn istənilən subyekti – (vətəndaşlar, hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və dövlət)** çıxış edə bilər.

Vətəndaşların delikt öhdəliyinin subyekti olması üçün onun **delikt qabiliyyətinə malik olmaları** tələb olunur. Əgər vətəndaş delikt qabiliyyəti şəxs deyilsə, onun delikt öhdəliyində zərərvuran rolunda çıxış etməsi istisna edilir. Məsələn, on dörd yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxs törətdiyi mülki hüquq pozuntusu üçün, yeni vurdduğu zərəre görə məsuliyyət daşımır (MM-in 1103-cü maddəsi). Və yaxud qeyri-fəaliyyət qabiliyyəti hesab edilən şəxslər başqasının əmlakına zərər vurarlarsa, onlar dəyən zərəri ödəmirlər, yeni delikt öhdəliyində subyekti kimi iştirak etmirlər (MM-in 1105-ci maddəsi). Həmin şəxslər, yeni on dörd yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılanlar faktiki olaraq zərəri vursalar da, məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə malik deyillər. Bu kateqoriya şəxslər qeyri-delikt qabiliyyəti şəxslər hesab edilir və buna görə də delikt öhdəliyinin subyekti ola bilmirlər. Onların vurduları zərərin əvəzinə digər kateqoriya şəxslər (valideynlər, qayyum, nəzarət funksiyasını həyata keçirən təşkilat və s.) ödəyirlər. Yaranan delikt öhdəliyinin subyekti kimi qanunda göstərilən həmin şəxslər çıxış edir. Faktiki olaraq zərər yetirən şəxslər **bilavasitə zərərvuran şəxslər** adlanır. Bilavasitə zərərvuran rolunda isə praktiki olaraq özlərinin fəaliyyət qabiliyyətindən asılı olmayaraq istənilən şəxs çıxış edə bilər¹. Beləliklə, delikt öhdəliyində zərər vuran (borclu) qismində həm bilavasitə zərər vuran, həm də bilavasitə zərər vuranın hərəkətləri üçün cavab verməli olan şəxslər çıxış edə bilərlər.

Hüquqi şəxslər onların növündən, hüquqi statusundan, ümumi (universal) və ya xüsusi (məhdud) hüquq qabiliyyətinə malik olmasından asılı olmayaraq zərər vuran şəxs qismində delikt məsuliyyətinə cəlb edilir. Belə ki, həm **kommersiya təşkilatları**, həm də **qeyri-kommersiya təşkilatları** delikt öhdəliyinin subyekti olurlar.

Hüquqi şəxslərin delikt öhdəliyində zərər vuran rolunda iştirakı müəyyən xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Belə ki, hüquqi şəxs **öz işçisinin törətdiyi mülki hüquq pozuntusu üçün məsuliyyət daşıyır**. Qanun əmək (qulluq, mənsəb) vəzifələrinin icrası zamanı **öz işçisinin vurdduğu zərərin əvəzinə hüquqi şəxsin ödəməyə borclu olması** qaydasını müəyyən edir (MM-in 1099.1-ci maddəsi)². Hüquqi şəxsləri öz işçisinin vurdduğu ziyanı görə delikt məsuliyyətinə yalnız o halda cəlb etmək olar ki, **işçinin etdiyi hərəkətlər (hərəkətsizlik) hüquqi şəxsin özünün fəaliyyətini ifadə etsin**. Başqa sözlə desək, işçinin

əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olaraq həyata keçirdiyi hərəkətlər hüquqi şəxsin özünün hərəkətini əks etdirdiyi hallarda delikt öhdəliyinin yaranmasından söhbət gedə bilər³.

Dövlət delikt öhdəliklərində zərər vuran subyekt rolunda çıxış edə bilər. Əgər dövlət adından və onu təmsil edən orqanlar vətəndaşlara zərər vursalar, belə halda vurulmuş zərəre görə dövlət delikt məsuliyyəti daşıyır. Məsələn, məhkəmə qanunsuz və ədalətsiz hökm çıxarmaqla vətəndaşı qanunsuz olaraq məhkum edir və bununla ona zərər vurur. Bu cür halda Azərbaycan Respublikası (dövlət) fiziki şəxsə vurulmuş zərəri tam həcmdə ödəyir. Bu, dövlətin delikt öhdəliyində subyekt qismində iştirakına misaldır.

2. Delikt öhdəliyində şəxslər çoxluğu və şəxslərin dəyişməsi

Delikt öhdəliyində borclu (zərərvuran) və kreditor (zərərçəkən) çıxış edir. Bu öhdəliyin subyekt tərkibi, bir qayda olaraq, həmin şəxslərlə məhdudlaşır. Lakin bu demək deyildir ki, delikt öhdəliyində göstərilən şəxslərdən savayı digər şəxslər iştirak edə bilməzlər. Elə hallar olur ki, delikt öhdəliyində bir neçə kreditor və ya bir neçə borclu şəxs çıxış edir. Başqa sözlə desək, həmin öhdəlikdə kreditortan və borclu şəxslərin sayı məhdudlaşmır. Bu hal **delikt öhdəliyində şəxslər çoxluğu** adlanır. Delikt öhdəliyində şəxslər çoxluğu dedikdə həm borclu tərəfində və ya həm kreditor tərəfində və yaxud da eyni zamanda həm kreditor, həm də borclu tərəfində bir neçə şəxsin iştirak etmələri başa düşülür. Əgər delikt öhdəliyində bir neçə borclu iştirak edərsə, öhdəlik **passiv**, bir neçə kreditor iştirak edərsə, **aktiv**, eyni vaxtda bir neçə həm borclu şəxs və həm də kreditor çıxış edərsə, **qarışıq öhdəlik** adlanır.

Delikt öhdəliyində şəxslər çoxluğu üç növə bölünür:

- **solidar (birgə) öhdəlik**;
- **pəyli (hissə-hissə) öhdəlik**;
- **subsidiar (əlavə) öhdəlik**.

Solidar (birgə) delikt öhdəliyinə (latınca «solidus» - tam) misal olaraq birlikdə mülki hüquq pozuntusu törətmiş şəxslərin vurduları zərərdən əmələ gələn öhdəliyi göstərmək olar. Bu halda delikt öhdəliyinin subyekti kimi bir neçə şəxs çıxış edir. Həmin şəxslər vurduların zərəri üçün **zərərçəkən qarşısında birgə məsuliyyət daşıyırlar** (MM-in 1113.1-ci maddəsi). Lakin birgə məsuliyyət qaydalannı tətbiq etmək üçün zəruridir ki, birgə zərərvuran şəxslərin **birgə**

¹ *Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву*, Л., 1955 с. 66-67. Совет hüquq ədəbiyyatında hüquqi şəxslərin delikt öhdəliyində zərər vuran şəxs qismində çıxış etməsinin xüsusiyyətləri bu və ya digər hüquqi şəxs nəzəriyyəsi ilə şərtlənirdi. "Direktor nəzəriyyəsinə" görə (bax: *Толстой Ю.К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР* Л., 1955; *О государственных юридических лицах в СССР* // Вестник Ленинградского Университета. 1955. № 3) hüquqi şəxsin zərəri vurtması direktorun və müdiriyyətin zərəri vurtması deməkdir. "Kollektiv nəzəriyyəsinə" görə isə hüquqi şəxs onun özünün hərəkətini ifadə edən hər bir kollektiv üzvünün və işçisinin əmək vəzifələrinin icrası zamanı vurdduğu ziyanın əvəzini ödəməlidir (Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikirləri ilə tanış olmaq üçün bax: *Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность* М., Л., 1948; *Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве*. М., 1967; *Грибанов В.М. Юридические лица*. М., 1961; *Иоффе О.С. Советское гражданское право* М., 1967).

¹ Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А. Красавчикова. М., 1986, с. 361; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г. Калпина. М., 1999, с. 507.

² Hüquqi şəxslərin öz işçisinin törətdiyi mülki hüquq pozuntusuna görə cavab verməyə borclu olması kimi konsepsiyanın müəllifi *S.N.Bratusdur* (bax: *Братусь С.Н. Некоторые вопросы учения о субъектах права* // Советское государство и право. 1949. N 11 с. 78).

mülki hüquq pozuntusu törəmələri faktı, birgə hərəkət faktı müəyyən edil-sin. Bu, əsas və vacib şərtidir.

Birlikdə zərərverən şəxslərin birgə delikt məsuliyyəti onunla şərtlənir ki, zərər yetirən hərəkətin mənfii nəticələrini bölmək mümkün olmur və zərərçəkənin pozulmuş hüquqlarının bərpə edilməsi üçün şərait yaradılması tələb edilir. **Birlikdə zərər vurmaq** dedikdə iki və daha artıq şəxsin zərərli mənfii nəticə ilə səbəbli əlaqədə olan hərəkəti başa düşülür. Bu cür hallara xüsusən yol hadisələri, habelə birgə iştirakçılıqla edilən cinayət hadisələri zamanı rast gəlmək olur.

İştirakçılıq formasında edilən cinayət hallarında hər bir cinayət iştirakçısı birgə hərəkətlə vurulmuş zərəre görə solidar (birgə) delikt məsuliyyəti daşıyır¹. Göstərilən qaydanı məhkəmə təcrübəsi də təsdiq edir². Ümumiyyətlə, delikt öhdəliyinin birgə öhdəlik olmasını müəyyənləşdirərkən qanunla bərabər, həm də məhkəmə təcrübəsini də nəzərə almaq lazımdır.

Paylı delikt öhdəliyi odur ki, bu öhdəlikdə hər bir kreditör öhdəliyinin icrasını tələb etmək hüququna malik olur, hər bir borclu şəxs isə digərləri ilə bərabər **paylarla (hissələrlə) öhdəliyi icra etmək vəzifəsini** daşıyır. Zərərli hərəkətin mənfii nəticələrini ödənilməsinə zərər vuran şəxslər arasında bölmək mümkün olduğu hallarda, paylı öhdəlik yaranır. Məsələn, məhkəmə zərəri birlikdə vurmuş şəxslərin üzərinə məsuliyyəti **bərabər paylarla (hissələrlə) qoya bilər**. (MM-in 1113.2-ci maddəsi). Bununla paylı delikt öhdəliyi yaranır. Məhkəmə yalnız zərərçəkənin ərizəsi olduqda və onun mənafeyinə uyğun olduqda, zərərin paylarla (hissələr şəklinə) ödənilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Məsələn, dörd nəfər şəxs müəyyən bir vətəndaşa məxsus olan minik avtomobilini qaçıran onu dağdan aşırırlar; bunun nəticəsində minik avtomobilini istifadə üçün yaramır; minik avtomobilinə vurulan zərər 24.000 manat müəyyən olur; minik avtomobilini qaçıran şəxslərdən biri məhkəmənin qərarı ilə 6 000 manat (24.000 : 4 = 6 000 manat) ödəyir. Məhkəmənin qərarı ilə zərərin əvəzi bu qaydada da ödənilə bilər: zərərverənlərdən biri – 5 000 manat; ikincisi – 8 000 manat; üçüncüsü – 7 000 manat; dördüncüsü – 4 000 manat və s.

Bununla bərabər, zərər vurmuş şəxsə rəqres tələbi irəli sürüldüyü hallarda bəzən paylı delikt öhdəliyi əmələ gəlir. Belə ki, birgə delikt öhdəliyi üzrə birgə zərər vuran şəxslərdən biri təkbaşına olaraq zərər çəkənə vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir. Bundan sonra onun digər zərər vuranlara münasibətdə **rəqres hüququ** əmələ gəlir. Beləliklə, birlikdə zərər vuran şəxslərin **rəqres öhdəliyi** yaranır. Bu öhdəliyə görə zərərçəkənə zərərin əvəzini təkbaşına ödəmiş zərərverən digər zərərverənlərin hər birindən zərər çəkənə ödədiyi əvəzin həmin zərər vuranın təqsirinin dərəcəsinə uyğun gələn məbləğdə payları (hissələri) tələb edir. Belə çıxır ki, hər bir zərərverənin ödəməli olduğu əvəzin miqdarı təqsirin dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən edilir. Əgər təqsirin dərəcəsinə müəyyən etmək mümkün olmazsa, zərərverənlərdən hər biri öhdəliyi bərabər paylarla (hissələrlə) icra etməyə borclu olur (MM-in 1114.2-ci maddəsi). Bu-

nunla paylı delikt öhdəliyi əmələ gəlir ki, buna rəqres öhdəlik deyilir.

Subsidar delikt öhdəliyi odur ki, bu öhdəlik zərərverən şəxsin vurduğu zərərin əvəzini ödəməyə imkanı olmadığı hallarda, həmin zərərin başqa şəxslər tərəfindən ödənilməsinə nəzərdə tutur. Bu cür öhdəliyə on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanın vurduqları zərərin əvəzini ödəmək üçün onları kifayət qədər əmlakı (vəsaiti) olmadığı hallarda, həmin zərərin yetkinlik yaşına çatmayanın valideynlərinin ödəməsinə misal göstərmək olar (MM-in 1104.2-ci maddəsi).

Bəzi delikt öhdəliklərində borclu və kreditordan əlavə digər subyektlər - üçüncü şəxslər iştirak edirlər. Bu cür halda **üçüncü şəxslərin iştirak etdiyi delikt öhdəliyi** yaranır. Həmin öhdəliklərdə öhdəliyinin əsas subyektləri olan kreditör və borcludan savayı, hüquq münasibətinə (yəni öhdəliyə) üçüncü şəxs adlı subyekt də cəlb edilir ki, bu subyekt göstərilən öhdəlikdə nə borclu, nə də kreditör sayılır¹. Üçüncü şəxslərin iştirak etdiyi delikt öhdəliyinə misal olaraq rəqres öhdəliyini misal göstərmək olar. **Rəqres öhdəliyinin** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, borclu əsas delikt öhdəliyi üzrə zərəri üçüncü şəxsin əvəzinə zərərçəkənə ödəyir. Bundan sonra, yəni zərər ödənilmədən sonra borclu şəxs üçüncü şəxsə zərərçəkənə ödədiyinin əvəzini almaq üçün tələb irəli sürür ki, bununla rəqres öhdəliyi əmələ gəlir. Məsələn, müstəntiq qanunsuz olaraq vətəndaşı cinayət məsuliyyətinə cəlb edir və bununla vətəndaşa zərər vurur. Bu zərəri Azərbaycan Respublikası (dövləti) ödəməyə borcludur (MM-in 1101.1-ci maddəsi). Bununla vətəndaşa dövlət arasında delikt öhdəliyi əmələ gəlir ki, bu öhdəlikdə zərərçəkən kreditör, dövlət isə borclu şəxsdir. Dövlət vətəndaşa vurulan zərəri ödəyir. Bundan sonra dövlət müstəntiqə rəqres tələb irəli sürür (MM-in 1114.3-cü maddəsi). Bununla rəqres öhdəliyi əmələ gəlir.

Elə hallar da olur ki, delikt öhdəliyində şəxslər dəyişdirilir. Öhdəliyinin özünü saxlanılması şərti ilə öhdəlikdə iştirak edən şəxslərin başqası ilə əvəz edilməsinə **delikt öhdəliyində şəxslərin dəyişdirilməsi** deyilir. Əgər delikt öhdəliyində kreditör başqa kreditora əvəz edilərsə, buna **tələbin güzəştli (verilməsi)** deyilir. Məsələn, subroqasiya formasında vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ köhnə kreditordan (zərərçəkəndən) yeni kreditora verilə bilər. Vətəndaş qonşunun siqortalanmış əmlakını yandırır. Bu halda vətəndaşa qonşu arasında delikt öhdəliyi yaranır. Bu öhdəlikdə qonşu vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik olan kreditordur. Siqorta təşkilatı bağlanmış siqorta müqaviləsinə görə qonşuya siqorta ödənişi verir. Bundan sonra qonşu zərərin əvəzini ödənilməsinə vətəndaşdan tələb etmək hüququnu siqorta ödənişi həcmində siqorta təşkilatına verir ki, bu cür güzəşt etmə subroqasiya adlanır. Delikt öhdəliyində köhnə kreditordan (qonşunun) yerini yeni kreditör (siqorta təşkilatı) tutur. Özü də dərhal qəyd etmək lazımdır ki, kreditörün şəxsiyyəti ilə qırılmaq bağlı olan tələblər güzəşt edilə bilməz. Məsələn, həyata və ya sağlamlığa vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə tələbi kreditörün (zərərçəkənin) başqa şəxsə güzəşt etməsinə ixtiyar çatmır (MM-in 194.3-cü maddəsi).

¹ Cinayətdə iştirakçılıq barədə məlumat almaq üçün bax: *Səməndərov F.Y.* Cinayət hüququ. Dərşlik. Bakı. 1999.

² Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 23 марта 1979 года "О практике применения судами законодательства о возмещении материального ущерба, причиненного преступлением" (Бюллетень ВС СССР, 1979, № 3).

¹ Mülki hüquqda üçüncü şəxslərin anlayışı barədə geniş tanış olmaq üçün bax: *Брагинский М.И., Витрянский В.В.* Договорное право. Общие положения. М., 1997, с. 290.

Əgər delikt öhdəliyində borclu şəxs başqası ilə əvəz edilərsə, **buna borcun köçürülməsi (keçirilməsi) və ya öhdəliyin verilməsi** deyilir. Məsələn, universal hüquq varisliyi (hüquqi şəxsin yenidən təşkil; vərəsəlik) əsasında borcun köçürülməsi halında köhnə borclunun yerini yeni borclu tutur. Hüquqi şəxs (məsələn, kooperativ) yenidən təşkil edilərək başqa təşkilatı-hüquqi formalı müəssisəyə (məsələn, səhmdar cəmiyyətinə) çevrilir. Hüquqi varislik qaydasında hüquqi şəxsin bütün borcları yeni yaradılmış müəssisəyə keçir. Başqa bir misaldə delikt öhdəliyinə görə vurulmuş ziyanı ödəməyə borclu olan şəxs ölür. Bu öhdəlikdə ölmüş borclu şəxsin yerini onun vərəsəsi tutur.

Ümumiyyətlə, vərəsəlik (universal hüquq varisliyi) delikt öhdəliklərində həm kreditordan, həm də borclu şəxsin yeniləri ilə əvəz edilməsini şərtləndirən əsas hallardan biridir. Məsələn, vətəndaşın əmlakını qonşusu məhv edir. Təsədüfən onların hər ikisi eyni vaxtda ölürlər. Vurulmuş zərər isə ödənilməyib. Belə halda həmin delikt öhdəliyində kreditör və borclunun yerini onların vərəsələri tuturlar.

3. Delikt öhdəliyinin predmeti və məzmunu

Delikt öhdəliyinin **predmetini** (obyektini) **borclunun hərəkəti** təşkil edir. Ümumiyyətlə, mülki hüquq münasibətinin obyektini (predmeti) kimi delikt öhdəliyinin obyektini (predmeti) barədə müəlliflərin fikirləri üst-üstə düşür. Məsələn, müəlliflərdən S.M.Komeyev «obyektlərin çoxluğu» konsepsiyasını dəstəkləyərək delikt öhdəliyinin predmetinin (obyektinin) əşyalardan, digər əmlak növlərindən, hərəkətlərdən (iş və xidmətlərdən) və s. ibarət olması fikrini irəli sürür. O, göstərir ki, hüquq pozuntusu törədən şəxsin zərərli hərəkətlərinə məruz qalan mülki hüquq subyektinin məxsus olduğu maddi nemətlər və ya qeyri-maddi nemətlər delikt öhdəliyinin obyektini (predmetini) təşkil edir¹. Bəzi müəlliflər borclu şəxsin zərərçəkənə zərərin əvəzini ödəməsini delikt öhdəliyinin obyektinə hesab edirlər². Bizim fikrimizcə, bu mövqə həqiqətə daha yaxındır. Belə ki, borclunun vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsinə yönələn hərəkəti delikt öhdəliyinin obyektini (predmeti) sayılır³.

Delikt öhdəliyinin məzmunu kreditordan (zərərçəkənin) vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək hüququndan və borclu şəxsin (zərər vuranın) həmin zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsindən ibarətdir. Kreditordan tələb hüququ onun hüquq pozuntusu törədilən ana kimi mövcud olan əmlak vəziyyətini bərpa etməkdən ibarətdir. Başqa sözlə desək, kreditordan tələbi ibarətdir: ya əvvəlki vəziyyəti bərpa etməkdən; ya da zərərin əvəzini ödəməkdən (kompensasiya etməkdən). Borclunun vəzifəsi isə göstərilən həmin hərəkətlərdən birini etməkdən ibarətdir. Əgər zərər vətəndaşın həyat və sağlamlığına vurularsa, onda kreditör (zərərçəkən) zərərin kompensasiya edilməsinə tələb edir.

¹ бax: Гражданское право. Учебник. Том 2 / Полуттом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 389-390. Bu sətirlərin müəllifi «obyektlərin çoxluğu» nəzəriyyəsinə dəstəklənmiş, mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri barədə pluralist konsepsiyaya tərəfdar çıxmışdır (bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. 1-ci hissə. Bakı. 1999. Bu konsepsiyaya görə hüquq münasibətlərinin obyektinə daxildir; maddi nemətlər; qeyri-maddi nemətlər; əmlak hüquqları; hərəkət və s.).

² Смירнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Л., 1983, с.17.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 472.

Kreditordan tələbini zərər vuran şəxs könüllü olaraq yerinə yetirə bilər. Bu tələbi təmin etməkdən zərər vuran imtina etdikdə və ya boyun qaçırdıqda, onda məsələ məhkəmə qaydasında həll edilir. Zərər vuranın icra etməli olduğu vəzifə onun **vurulmuş zərərin əvəzini tam həcmdə ödəməyə** borclu olması ilə şərtlənir. Bu müddəə delikt məsuliyyətinin əsas prinsipini - **zərərin tam həcmdə ödənilməsi** prinsipini ifadə edir.

§ 3. Delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin yaranma şərtləri və əsasları

1. Delikt öhdəliyi və delikt məsuliyyəti

Azərbaycan Respublikasının yeni MM-i «deliktlərdən əmələ gələn öhdəliklər» və «deliktlər üçün məsuliyyət» kimi anlayışlar işlədir. MM-in 59-cu fəslə mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəliklər adlanır. Sonra isə qanun əsasında «delikt üçün məsuliyyət» anlayışından istifadə edilir. Delikt öhdəliyinin hüquqi təbiətini müəyyən etmək üçün bu iki anlayış arasındakı münasibəti aydınlaşdırmaq lazımdır.

Köhnə 1964-cü il MM-də də «ziyan vurmaq nəticəsində əmələ gələn öhdəlik» və «ziyana görə məsuliyyət» kimi kateqoriyalar nəzərdə tutulmuşdu. Özü də qanunda çox vaxt «məsuliyyət» anlayışı tətbiq edilirdi. Sovet ədəbiyyatında bu iki anlayış əksər hallarda eyni mənalı anlayışlar kimi işlədilir. Özü də «məsuliyyət» anlayışından istifadə etməyə daha əsas yer verilir¹. Qeyd etməliyə ki, çox yaxın və qarşılıqlı əlaqədə olan həmin anlayışlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir; əksinə, həmin anlayışlardan biri digərini tamamlayır və şərtləndirir.

Delikt məsuliyyəti dedikdə zərər vuran şəxsə məcburətlə tədbiri olan mülki-hüquqi sanksiyanın tətbiq edilməsi başa düşülür. **Həmin sanksiya vurulmuş zərərin əvəzini zərər vuran tərəfindən ödənilməsindən ibarətdir.** Zərər vuran şəxsin zərər vurma faktı ilə delikt öhdəliyi yaranır. Bu öhdəliyinin məzmunu əsasən zərər vuranın vəzifəsindən ibarətdir. Zərər vuranın vəzifəsi isə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməkdən ibarətdir. Deməli, zərər vuranın delikt öhdəliyi üzrə zərəri ödəməkdən ibarət olan vəzifəsi delikt məsuliyyəti üzrə zərəri vuranı təbiiq edilən sanksiyaya uyğun gəlir. Belə ki, **zərər vuranın məsuliyyəti delikt öhdəliyinin məzmununu təşkil edir.** Başqa sözlə desək, delikt öhdəliyinin məzmununu məsuliyyət təşkil edir. Bu məsuliyyət zərər vuran şəxsə sanksiya tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Odur ki, delikt öhdəliyi yarandıqda andan onun məzmunu, yeni məsuliyyət də müəyyən olunur.

Zərər vuran şəxs mülki hüquq pozuntusu törədən subyekt kimi vurduğu ziyana görə zərəri ödəmək formasında məsuliyyət daşıyır. Bu məsuliyyəti Roma hüququ ənənələrinə uyğun olaraq **delikt məsuliyyəti**, yaranan öhdəliyi isə **delikt öhdəliyi** adlandırırlar ki, həmin məsuliyyət göstərilən öhdəliyin məzmununu təşkil edir.

¹ Мəsələn, бax: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 797-801; Смירнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Л., 1983, с. 92-98; Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика. М., 1986, с. 3-34.

2. Delikt öhdəliyinin, delikt məsuliyyətinin yaranma əsasları və şərtləri anlayışı

Mülki hüquq ədəbiyyatında dörd əsas anlayışın tez-tez işlənilməsinin şahidi olur. Bu anlayışların məzmununa aydınlıq gətirmədən, onların mənasını izah etmədən delikt öhdəliyi və delikt məsuliyyəti kimi kateqoriyaların mahiyyətini açıqlamaq mümkün olmazdı. Buna görə də həmin kateqoriyalardan mənə və məzmununun izah edilməsi zərurəti yaranır. Hüquq ədəbiyyatında tez-tez bir-biri ilə qarışdırılan anlayışlara aiddir:

- delikt öhdəliyinin əmələ gəlmə əsası;
- delikt öhdəliyinin əmələ gəlmə şərtləri;
- delikt məsuliyyətinin yaranma əsası;
- delikt məsuliyyətinin yaranma şərtləri.

Hüquq ədəbiyyatında məsuliyyətin «əsası» və məsuliyyətin «şərtləri», öhdəliyin «əsas» və öhdəliyin «şərtləri» anlayışlarını çox tez-tez qarışdırılması və onların səhvən eyni mənalı anlayışlar kimi işlədilməsi qeyd edilir¹. Lakin həqiqətən məsələyə dərinlən yanaşılıqda görürük ki, «əsas» və «şərtlər» kimi kateqoriyalar eyni mənalı (sinonim) olmayıb, bir-biri ilə çox sıx bağlı olan kateqoriyalardır.

Delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsi üçün zəruridir ki, müəyyən hüquqi fakt olsun. Qanunun həmin öhdəliyin yaranmasını əlaqələndirdiyi hüquqi fakt **zərər vurmaq faktından, deliktdən ibarətdir** (MM-in 14.2.6-cı, 386.1-ci və 1096.1-ci maddələri). Zərər vurmaq faktı, delikt yoxdursa, delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz. Dediklərimizdən belə çıxır ki, delikt öhdəliyi deliktin özünün olması faktı əsasında yaranır. Delikt yoxdursa, hansısa vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi mümkün ola bilməz. Odur ki, delikt öhdəliyinin yaranmasının əsasını delikt təşkil edir. **Delikt isə mülki hüquq pozuntusu** olub, hüquqla və ya qanunla müdafiə edilən başqa şəxsə (zərərçəkənə) birbaşa ziyan və ya zərər vurulmasına gətirib çıxaran, təqsiri, hüquqa zidd əməldir (MM-in 1096.1-ci maddəsi). Deməli, delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsinə dəlalet edən və onun yaranmasını şərtləndirən qanunun əlaqələndirdiyi hüquqi fakta, yəni delikt faktına (zərər vurmaq faktına) **delikt öhdəliyinin əmələ gəlmə əsası** deyilir.

Delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsi ilə delikt məsuliyyəti də yaranır. Əgər delikt öhdəliyi yoxdursa, onda hansı məsuliyyətdən söhbət gedə bilər. Delikt öhdəliyi isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, zərər vurmaq, delikt faktından əmələ gəlir. Buna uyğun olaraq deyə bilərik ki, delikt öhdəliyinin əmələ gəlmə əsası olan hüquqi fakt, yəni zərər vurmaq, delikt faktı, eləcə də delikt məsuliyyətinin yaranma əsası kimi çıxış edir. Zərər vurmaq, delikt faktı yoxdursa, delikt məsuliyyəti də yoxdur. Belə halda hər hansı bir məsuliyyətin əmələ gəlməsindən söhbət gedə bilməz. Şübhə yoxdur ki, zərər olmadan delikt məsuliyyəti məsələsinin yaranması qeyri-mümkündür². Deməli, zərərin vurulması faktı delikt

məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün hüquqi fakt rolunu oynayır. Buna görə də **delikt məsuliyyətinin yaranma əsası** dedikdə bu məsuliyyətin əmələ gəlməsinə dəlalet edən hüquqi fakt, yəni zərər vurmaq (delikt) faktı başa düşülür ki, bu, qanunla əlaqələndirilir. Belə təsəvvür yaranır ki, **delikt öhdəliyinin əmələ gəlmə əsası ilə delikt məsuliyyətinin yaranma əsası üst-üstə düşür**. Belə ki, hər iki anlayışın əmələ gəlməsi eyni hüquqi fakta əsaslanır ki, bu, zərər vurmaq faktından (delikt faktından) ibarətdir. Lakin zərər vurmaq faktı hələ özlüyündə mülki hüquq pozuntusu hesab edilmir. Bu faktı mülki hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirmək üçün zəruridir ki, qanunda nəzərdə tutulan məsuliyyət şərtləri müəyyən edilsin. **Əgər zərər vurmaq faktı qanunun müəyyən etdiyi məsuliyyət şərtlərinə uyğun olaraq mülki hüquq pozuntusu (delikt) hesab olunarsa, delikt məsuliyyəti tətbiq edilir**. Əgər həmin fakt mülki hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilməzsə, delikt məsuliyyəti tətbiq olunmur. Deməli, **zərər vurmaq (delikt) faktı və mülki hüquq pozuntusu kimi iki anlayış sinonim (eyni mənalı) anlayışlar deyildir**. Əgər zərər vurmaq (delikt) faktı **delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə əsasıdırsa**, mülki hüquq pozuntusu **delikt məsuliyyətinin tətbiq edilməsi əsasıdır**. Buna görə də mülki hüquq pozuntusu delikt məsuliyyətinin əsası yox, bu məsuliyyətin tətbiq edilmə əsası kimi çıxış edir³. Göründüyü kimi, delikt və mülki hüquq pozuntusu eynimənəli, məzmunca tam üst-üstə düşən anlayışlar deyil. Odur ki, **qanunverici MM-in 9-cu bölməsini «mülki hüquq pozuntularından əmələ gələn öhdəliklər» yox, «deliktlərdən əmələ gələn öhdəliklər» adlandırılmışdır**. Delikt dedikdə, başqa şəxsə müqavilədən kənar zərər vuran ələ bir qanunsuz hərəkət başa düşülür ki, həmin hərəkəti edən şəxs vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir². Mülki hüquq pozuntusu həm də müqavilə çərçivəsində vurulan zərərlə bağlı ola bilər.

Bununla bərabər, delikt məsuliyyətinin əsası, yəni zərər vurmaq (delikt) faktı həmin məsuliyyətin tətbiq edilməsinə (yəni zərərin ödənilməsinə) səbəb olur və ona imkan verir. Məlum məsələdir ki, zərər vurmaq faktı mövcud deyilsə, hansı məsuliyyətin tətbiq edilməsindən söhbət gedə bilər. Lakin delikt məsuliyyətinin əsası olan zərər vurmaq (delikt) faktı yalnız o halda delikt məsuliyyətinin tətbiq edilməsinə imkan verə bilər ki, bunun üçün qanunda müəyyən edilmiş şərtlər olsun³. Başqa sözlə desək, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, **zərər vurmaq (delikt) faktı qanunda nəzərdə tutulmuş şərtlərə uyğun olaraq mülki hüquq pozuntusu (delikt) kimi qiymətləndirilməlidir**. Belə ki, zərər vurmaq faktını mülki hüquq pozuntusu kimi qəbul etmək üçün lazımı şərtlərin olması vacibdir ki, həmin şərtlər qanunda göstərilmişdir. Həmin faktı hüquq pozuntusu kimi qəbul etmək və saymaq üçün lazımı şərtlər müəyyən edildikdə delikt məsuliyyət tədbiri tətbiq edilir ki, bu tədbir **zərərin əvəzini ödəmək formasında** olur. Dediklərimizdən belə çıxır ki, delikt məsuliyyətinin əsası olan

¹ Bu səbəbə görə də hüquq pozuntusunu delikt məsuliyyətinin əsası hesab edən müəlliflərin fikri ilə razılaşmaq olmaz (bax: *Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве*. Л., 1983, с. 56; *Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность*. М., 1985, с. 130, с. 133).

² *Сакэв Вазацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2*. М., 1983, с. 133-134.

³ *Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву*. Саратов. 1973, с. 33.

¹ Məsələn, bax: *Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве*. Л., 1983, с. 56.

² Bax: *Беляева А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинения вреда (теория и практика)*. Диссертация на ученой степени доктора юридических наук в форме научного доклада выполняющего также функции автореферата. М., 1987, с. 19.

zərər vurmaq faktını xarakterizə edən və delikt məsuliyyətinin tətbiq edilməsinə səbəb olan, zərərin əvəzini ödəmək formasında mülki-hüquqi sanksiyanın tətbiqinə imkan verən, habelə onun mülki hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilməsinə əsas olan qanunda nəzərdə tutulan tələblərə **delikt məsuliyyətinin şərtləri** deyilir. Qanunun müəyyən etdiyi tələblərə (şərtlərə) cavab verməyən və bu şərtlərə uyğun gəlməyən zərər vurmaq (delikt) faktı mülki hüquq pozuntusu hesab edilə bilməz və belə halda delikt məsuliyyəti tədbiri, yəni zərəri ödəmək formasında mülki-hüquqi sanksiya tətbiq oluna bilməz. Qanunun müəyyən etdiyi həmin şərtlər MM-in 1096.1-1097.1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuşdur ki, onlar delikt məsuliyyətinin şərtləri adlanır. Bu şərtlərə aiddir:

- zərər vuranın **hüquqa zidd əməli** (hərəkət və ya hərəkətsizliyi);
- zərər vuranın hüquqa zidd əməli ilə zərər faktı arasında **səbəbli əlaqə**;
- zərər vuranın **təqsiri**.

Göstərilən üç şərt məcmu halında birləşərək **mürəkkəb (kompleks) hüquqi tərkib (mürəkkəb tərkibli hüquqi faktı)** əmələ gətirir ki, bu tərkib zərər vurmaq (delikt) faktını mülki hüquq pozuntusu (delikt) kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Delikt məsuliyyətinin tətbiq edilməsini, yəni zərər vurana zərəri ödəmək formasında mülki-hüquqi sanksiya tətbiq edilməsini şərtləndirən, zərər vuran üzün zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi yaradan həmin hüquqi tərkibə **baş (əsas) delikt prinsipi** deyilir. Həmin prinsipin əsasında **baş delikt sistemi** durur; həmin sistem deliktin ümumi anlayışının mövcud olmasını nəzərdə tutur ki, bu anlayış istənilən növ delikt öhdəliyinə tətbiq edilə bilər. Baş delikt sistemi ilk dəfə olaraq Fransa MM-də (1382-ci maddə) müəyyən edilmişdir. Buna görə də həmin sistem həm də **fransız sistemi** adlanır¹.

Baş (əsas) delikt prinsipi MM-in 1097.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu prinsipin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxsin vurduğu zərər (delikt) faktı yalnız qanunda göstərilən hüquqi tərkibə (üç şərtin məcmusuna) cavab verdikdə və ona uyğun olduqda mülki hüquq pozuntusu hesab edilir və buna görə də həmin şəxs vurulmuş zərərin əvəzini tam həcmdə ödəyir. Məhz baş (əsas) delikt prinsipi sübut edir ki, delikt məsuliyyəti təkcə zərər vurmaq (delikt) faktının olması ilə əlaqədar tətbiq edilə bilməz. Zərər vuranın zərərin əvəzini ödəməsi üçün, ona zərəri ödəmək formasında mülki-hüquqi sanksiya tətbiq edilməsi üçün göstərilən üç şərtin (hüquqa zidd əməl, səbəbli əlaqə və təqsir) olması vacib və zəruridir və, həmin şərtlər baş (əsas) delikt anlayışının məzmununa daxildir. Deməli, baş (əsas) delikt **delikt məsuliyyətinin ümumi şərtidir**. Başqa sözlə desək, bu delikt vurulmuş zərəre görə məsuliyyətin ümumi şərtlərini müəyyən edir.

Qanun bəzi xüsusi (delikt) halları da nəzərdə tutur ki, həmin hallara xüsusi qaydalar tətbiq edilir. Həmin xüsusi qaydalar **xüsusi deliktləri** yaradır. Xüsusi deliktlərin aşağıdakı növləri vardır: hakimiyyət aktlarının delikt məsuliyyəti bərdə qaydalar; həddi-bülüğa çatmayanların delikt məsuliyyəti bərdə qaydalar; fəaliyyət qabiliyyəti olmayanların delikt məsuliyyəti bərdə qaydalar və s. Xüsusi delikt müvafiq münasibətə o halda tətbiq edilir ki, bu delikt qanunda nəzərdə

tutulmuşdur. Əgər qanun xüsusi delikt nəzərdə tutmursa, onda baş (əsas) delikt tətbiq edilir. Xüsusi delikt əsas (baş) deliktə əsasların və söykənin. Axı, baş (əsas) delikt haqqında qaydalar əsas və ümumi ideyaları ifadə edir.

Qeyd etdik ki, zərər vurmaq (delikt) faktı delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsi üçün əsas olan hüquqi fakt rolunu oynayır. Bu faktın olması əsasında kreditor (zərər çəkən) borclu şəxsdən (zərər vurandan) zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək hüququ əldə edir, borclu şəxs isə vurulmuş zərəri ödəmək vəzifəsi daşıyır. Zərər vuranın zərəri ödəməkdən ibarət olan vəzifəsi delikt öhdəliyinin məzmununu təşkil edir. Lakin zərər vurmaq (delikt) faktını özlüyündə delikt öhdəliyinin icra edilməsinə səbəb ola bilməz. Bunun üçün lazımdır ki, zərər vurmaq faktı mülki hüquq pozuntusu kimi tanınsın, başqa sözlə desək, həmin fakt mülki hüquq pozuntusu kimi hüquqi qiymət verilsin. Bu faktı hüquq pozuntusu kimi tanımaq üçün lazımi şərtlərin olması tələb edilir ki, bu şərtlər qanunda göstərilmişdir: **hüquqa zidd əməl; səbəbli əlaqə (hüquqa zidd əməl ilə zərər arasında); təqsir**. Göstərilən üç şərt mövcud olduqda zərərcəkən kreditor kimi vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb edir, zərər vuran isə borclu şəxs kimi vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir. Yalnız bu üç şərt əsasında delikt öhdəliyinin subyekt tərkibi və predmeti yaranır; bununla delikt öhdəliyi əmələ gəlir və icra edilir. Beləliklə, delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsinə, bu öhdəlik üzrə zərər vuranın zərəri ödəməkdən ibarət olan vəzifəsinin yaranması və icra edilməsinə dələlət edən, qanunda müəyyənləşdirilmiş tələblərin məcmusuna (hüquqi tərkibə) **delikt öhdəliyinin əmələ gəlmə şərtləri** deyilir. Belə təsəvvür yaranır ki, delikt öhdəliyinin yaranma şərtləri delikt məsuliyyətinin yaranma şərtləri ilə üst-üstə düşür. Ona görə də bu anlayışları bir-birindən ayıran müəlliflərin fikirləri ilə çətin ki, razılaşmaq olar². Bu anlayışların üst-üstə düşmələri həm də onunla izah olunur ki, **delikt məsuliyyəti delikt öhdəliyində subyekt rolunda çıxış edən, mülki hüquq pozuntusu törədən şəxsin (zərər vuranın) daşdığı vəzifənin məzmununu təşkil edir**.

Qeyd etməliyik ki, delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi şərtləri qanunun nəzərdə tutduğu hüquqi tərkibdən (mürəkkəb hüquqi faktıdan) ibarətdir. Həmin şərtlər baş (əsas) deliktin tərkibinə daxil olan şərtlərdir: **zərər vuran şəxsin hüquqa zidd əməli; hüquqa zidd əməllə zərər arasında səbəbli əlaqə; zərər vuran şəxsin təqsiri**.

3. Zərər delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə əsası kimi

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, mülki hüquq ədəbiyyatında müəlliflərin əksəriyyəti zərəri delikt məsuliyyətinin şərtlərindən biri hesab edirlər². Bezi müəlliflər

¹ Вах: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 699, 704.

² Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда М., 1979, с.7,27; Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Л., 1983, с.31; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.Г.Калпина. М., 1999, с.510; Бразилский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., 1997, с. 570, 574; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Сидикова. М., 1997, с.631.

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 322.

isə bunun əksinə olaraq zərəri delikt məsuliyyətinin şərtlərinə şamil etmirlər¹. Biz ələ hesab edirik ki, **zərər delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin əsasını təşkil edir**. Delikt məsuliyyəti təkcə zərər vurmaq faktına əsasən təbii edilə bilməz. Təkcə bu fakt əsasında delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsi və icra edilməsi mümkün deyil. Bundan əvvəl dediklərimizi təkrarlayaraq qeyd etmək istəyirik ki, delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin yaranması üçün həmin fakta, yəni zərər vurmaq faktına **qanunda göstərilən şərtlər əsasında mülki hüquq pozuntusu kimi qiymət verilməsi** və bu faktın mülki hüquq pozuntusu kimi tanınması vacibdir. Yalnız qanunda nəzərdə tutulan həmin şərtlər əsasında zərər vurmaq faktına hüquqi qiymət verilə bilər. Bu şərtlər ondan ötrüdür ki, onların vasitəsi ilə zərər faktı mülki hüquq pozuntusu kimi tanınır və təsdiqlənir. Həmin şərtlər zərəre hüquqi qiymət üçün meyar rolunu oynayır. Qanunun nəzərdə tutduğu həmin şərtlər delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin şərtləri adlanır. Zərər, həmin zərəre hüquqi qiymət vermək üçün qanunun meyar kimi müəyyən etdiyi həmin şərtlərin dairəsinə necə daxil ola bilər? Söylədiklərimizdən açıq-aşkar görünür ki, **zərər delikt öhdəliyi və delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə şərtlərinə daxil olmayıb, həmin şərtlərin dairəsindən kənar qalır**.

Zərər (zərərin mövcudluğu və ya vurulan zərər faktı) delikt məsuliyyətinin əsasıdır. Əgər zərər faktı yoxdursa, delikt məsuliyyətinin yaranmasından söhbət gədə bilməz. O zərərin əvəzi ödənilir ki, həmin zərər fiziki şəxsin şəxsiyyətinə və ya əmlakına, habelə hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzuna və ya əmlakına vurulsun. **Delikt məsuliyyətinin əsası kimi zərər dedikdə mülki hüquq subyektinin malik olduğu şəxsi qeyri-əmlak və ya əmlak hüquqlarının pozulması ilə bağlı əmələ gələn mənfi nəticə başa düşülür**. Mənfi nəticə həm əmlak, həm də qeyri-əmlak xarakterli ola bilər. Bu nəticə subyektdə məxsus olan əmlakın məhv olması və ya zədələnməsində, habelə fiziki şəxsin şikəst olmasında və ya ölməsində ifadə edilə bilər.

Zərərin vurulduğu obyektin dairəsi müxtəlifdir. Bu cür obyekt kimi fiziki şəxsin şəxsiyyəti və ya əmlakı, hüquqi şəxsin əmlakı və işgüzar nüfuzu çıxış edə bilər. Zərərin vurulduğu əsas obyekt **fiziki şəxsin şəxsiyyətidir**. Belə halda mülki hüquq pozuntusunun obyektini şəxsin **heyat və sağlamlığı** təşkil edir ki, bunlar şəxsi qeyri-maddi nemətlər hesab olunur. Vətəndaşın sağlamlığına vurulan zərər sağlamlığın pisləşməsində və ya itirilməsində, sağlamlığın pozulması nəticəsində əmək haqqının bir hissəsindən məhrum olmasında, sağlamlığın pozulması ilə bağlı xərc çəkilməsində ifadə oluna bilər.

İstehsalın sağlamlığa vurduğu zərəre əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi deyilir. **Əmək şikəstliyi** dedikdə işçinin müvəqqəti və ya uzun müddət əmək qabiliyyətini itirməsi, əlil olması başa düşülür. İşçinin təşkilatın ərazisində öz əmək vəzifəsini yerinə yetirərkən aldığı xəsarətlər, habelə təşkilatın nəqliyyat vasitələri ilə işə gələrkən və ya işdən gedərkən ona vurulan xəsarətlər də əmək şikəstliyi hesab edilir. **Əmək şikəstliyi üçün istehsalatda baş verən bəd-bəxt hadisələr** (qəza, şüalanma, elektrik cərəyanının vurması və s.) nəticəsində

də işçinin səhhətinin kəskin surətdə pozulması halı xarakterikdir. Əmək şikəstliyi nəticəsində adətən işçi başqa işə keçirilir.

Peşə xəstəliyi dedikdə isə o xəstəlik başa düşülür ki, həmin xəstəlik, bir qayda olaraq, yalnız istehsalat-peşə amillərinin təsiri ilə əmələ gəlir. Bu cür xəstəliyə misal olaraq pnevmokonioz, vibrasiya (əsmə), intoksikasiya və s. xəstəlikləri göstərmək olar. Elə xəstəliklər də vardır ki, bu xəstəliklərin inkişafı ilə həmin amillər arasında səbəbli əlaqə olur. Bu cür xəstəliklər də peşə xəstəliyi hesab edilir.

Zərər vətəndaşların digər şəxsi qeyri-maddi nemətlərinə də vurula bilər. Bu cür zərər vətəndaşın adının təhrif olunması, ona böhtan atılması, ailə-şəxsi sirlərinin yayılması və s. hallarla bağlı olaraq vətəndaşın keçirdiyi iztirab-larda (sarsıntılarda) və bunlarla əlaqədar çəkilən xərclərdə ifadə olunur.

Vətəndaşın ölümü ilə əlaqədar vurulan zərər ailə başçısının ölümü nəticəsində onun himayəsində olan şəxslərin qazanc (gəlir) paylarını itirməkdə, onların fiziki-mənəvi iztirab (sarsıntı) keçirmələrində, habelə dəfn üçün çəkilən xərclərdə ifadə olunur. **Vətəndaş və ya hüquqi şəxslərin əmlakına vurulan zərər** isə əmlakın kəskinləşməsində, xarab edilməsində, zədələnməsində və ya itirilməsində, əldən çıxması faydada ifadə olunur. Zərər hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzuna da vurula bilər. **İşgüzar nüfuz** dedikdə hüquqi şəxsin peşəkar keyfiyyətlərinə ictimai rəy baxımından qiymət verilməsi başa düşülür. **Hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzuna vurulan zərər** bu nüfuzu ləkələyən məlumatlar yaymaqla, hüquqi şəxsin malik olduğu müstəsna hüquqlardan (əqli mülkiyyət hüquqlarından) icazəsiz istifadə etməklə və s. bağlı olaraq əmələ gələ bilər.

Mülki hüquqda zərər iki cür olur: əmlak zərəri; qeyri-əmlak zərəri. **Əmlak zərəri** odur ki, onu pulla qiymətləndirmək mümkün olur. Sovet mülki hüquq elmində uzun müddət zərərin yalnız əmlak zərərinə ibarət olması barədə fikri formalaşmışdı. Başqa sözlə desək, sovet qanunvericiliyinə görə zərər anlayışı təkcə əmlak zərəri anlayışı ilə əhatə olunurdu. Belə ki, bir qayda olaraq, yalnız əmlak zərərinin əvəzi ödənilirdi. Sovet ədəbiyyatında əmlak zərərinə zərərcəkənin maddi vəziyyətində zərər vurulana kimi və zərər vurulandan sonra əmələ gələn fərq kimi anlayış verilmirdi¹. Bununla belə, sovet hüquq ədəbiyyatında şəxsi hüquqların pozulması ilə vurulmuş zərərin həm əmlak, həm də qeyri-əmlak xarakterində olması fikri vürğulanırdı².

Əmlak zərəri vətəndaşların həm əmlak, həm də qeyri-əmlak hüquqlarının (nemətlərinin) pozulmasında əmələ gələ bilər. Məsələn, vətəndaş o biri vətəndaşın əmlakını kəskinləşdirsə, onda əmlak zərəri **əmlak hüquqlarının pozulmasından** irəli gəlir. Yox, əgər zərər vətəndaşın heyat və sağlamlığına vurularsa, belə halda da əmlak zərəri əmələ gəlir. Bu zərər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sağlamlığın pozulması ilə bağlı çəkilən xərclərdə (müalicəyə, əlavə qidalanmaya, dava-dərman alınmasına, xüsusi nəqliyyat vasitəsi əldə olunmasına, protəzəlaşdırma və s. çəkilən xərclərdə) ifadə olunur. Digər tərəfdən müəyyən şəxsin digər şəxsin sağlamlığını pozması (məsələn, ona ağır xəsarət yetirməsi və s.) nəticəsində həmin şəxs işə çıxır və buna görə də əmək haq-

¹ Məsələn, bax: Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975, с. 798; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.370.

¹ Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. М., 1940, с. 140.

² бax: Малейн Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности. М., 1965, с.9.

qı almır; ona bununla zərər vurulur. Sağlamlığın pozulması nəticəsində şəxs ölə də bilər; bu zaman ölən şəxsin himayəsində olan şəxslər dolanacaq xərc-ləri almaqdan məhrum olurlar və zərərə düşürlər. Göründüyü kimi, göstərilən misallarda əmlak zərəri vətəndaşın qeyri-maddi nemətlərinin pozulması ilə əlaqədar olaraq yaranır. Buna görə də şəxsiyyətə (həyat, sağlamlıq və s.) vurulan ziyən əmlak zərəri deməkdir¹.

Biz hüquq ədəbiyyatında və nomativ hüquqi aktlarda «ziyan», «itki» kimi anlayışlara da rast gəlirik. Məsələn, MM-in 1096.1-ci maddəsində ziyən anlayışı işlədilir. Köhnə 1964-cü il MM, bir qayda olaraq, «ziyan» terminini işlədir. «İstehlakçılarn hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun mənəvi ziyən anlayışını işlədir. Zəruri müdafiə və son zərurət hallarında vurulan ziyandan söhbət gedir (MM-in 563-cü və 564-cü maddələri). Bu anlayışlar arasında münasibətə aydınlıq gətirərək qeyd edirik ki, ziyən və zərər sinonim, yəni formaca müxtəlif, mənaca eyni olan sözlərdir². İtki anlayışına gəldikdə isə bu ifadə də «zərəg», «ziyan» sözləri ilə sinonim olan sözdür³. Başqa sözlə desək, bu üç ifadə arasında biz elə bir fərq görmürük.

Qeyri-əmlak zərəri odur ki, bu zərəri pulla qiymətləndirmək olmur. Bu növ zərər, bir qayda olaraq, vətəndaşların şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və nemətlərinin pozulması nəticəsində əmələ gəlir. Lakin göstərilən zərərin əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində yaranması mümkündür. Hüquq ədəbiyyatında və qanunvericilikdə qeyri-əmlak zərəri mənəvi zərər (ziyan) adlandırılır. Məsələn, Fransa müəlliflərindən L. Morander qeyri-əmlak zərərinə mənəvi zərəre bərabər tutaraq onları eynimənəli anlayışlar kimi işlədir⁴. Xarici ölkələrin mülki hüququnda adətən onlar məzmunca üst-üstə düşən anlayışlar kimi tanınırlar⁵. Lakin qeyd etməliyik ki, qeyri-əmlak zərəri mənəvi zərərdən daha geniş anlayışdır. Belə ki, qeyri-əmlak zərəri özündə həm də fiziki zərəri birləşdirir.

Zərərin əmlak və qeyri-əmlak zərəri kimi iki növə bölünməsi hansı növ mülki hüququn pozulmasından asılıdır. Belə ki, hüququn pozulması iki cür olur⁶: əmlak hüququnun pozulması; şəxsi qeyri-əmlak hüququnun pozulması. Əgər əmlak hüququ (məsələn, mülkiyyət hüququ və s.) pozularsa, zərərcəkən şəx-

sə əmlak zərəri vurulur; əgər zərərcəkən şəxsin şəxsi qeyri-əmlak hüququ (məsələn, şərəf və ləyaqət hüququ və s.) pozularsa, onda ona qeyri-əmlak zərəri vurulur. Bəzi hallarda əmlak zərərinə maddi zərər, qeyri-əmlak zərərinə isə qeyri-maddi zərər də deyilir.

4. Mənəvi zərər (ziyan)

Mənəvi zərər qeyri-əmlak xarakterli itkidir. Mənəvi zərərin nisbətən daha dolğun və geniş anlayışı RF Ali Məhkəməsinin 20 dekabr 1994-cü il tarixli qərarında verilmişdir⁷. Mənəvi zərər dedikdə vətəndaşa doğulduğu andan və ya qanun əsasında məxsus olan qeyri-maddi nemətlərə (həyat, sağlamlıq, şərəf və ləyaqət, işgüzar nüfuz, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, şəxsi və ailə sirri və digər nemətlərə) qəsd edən və ya onun şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (öz adından istifadə etmək hüququ, müəlliflik hüququ və əqli fəaliyyətin nəticələrinə olan hüquqların qorunması haqqında digər qeyri-əmlak hüquqlarını) pozan və ya vətəndaşların əmlak hüquqlarını pozan hərəkət (hərəkətsizlik) nəticəsində vətəndaşa verilən mənəvi-fiziki iztirab (sarsıntı, əzab-əziyyət) başa düşülür. Verilən anlayışdan görünür ki, şəxsə üç halda mənəvi zərər vurula bilər:

- şəxsin şəxsi qeyri-maddi nemətlərinə qəsd olunduğu halda;
- şəxsin şəxsi qeyri-əmlak hüquqların pozulduğu halda;
- şəxsin əmlak hüquqların pozulduğu halda.

Şəxsi qeyri-maddi nemətlərə qəsd olunduğu hallarda bu nemətlərin sahibi olan şəxsin şəxsi qeyri-əmlak hüquqların pozulur. Belə ki, şəxsi qeyri-maddi nemətlər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının obyektidir. Malum məsələdir ki, əgər həmin nemətlərə qəsd olunarsa, onda onların obyektivi olduğu şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının özü pozulmuş sayılır. Məsələn, həyat şəxsi qeyri-maddi nemətdir; bu nemət yaşamaq hüququ kimi şəxsi qeyri-əmlak hüququnun obyektivi. Əgər müəyyən şəxsin həyatına qəsd olunarsa, onun yaşamaq hüququ pozulur. Buna görə də qeyri-maddi nemətlərə qəsd olunmasını ayrıca və xüsusi olaraq nəzərdə tutulmasını məqsədauyğun hesab etmirik. Belə ki, əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması mənəvi zərərin vurulması üçün kifayətdir; şəxsi qeyri-əmlak hüququnun özü iki növə bölünür: əmlak dəyəri olan şəxsi qeyri-əmlak hüququ (məsələn, əqli mülkiyyət hüquqları və s.); əmlak dəyəri olmayan şəxsi qeyri-əmlak hüququ (məsələn, yaşamaq hüququ; sağlamlıq hüququ; şərəf və ləyaqət hüququ və digərləri). Bunları nəzərə alaraq mənəvi zərəre anlayış verək.

Mənəvi zərər dedikdə, müəyyən bir şəxsin digər şəxsin şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını (əmlak dəyəri olan və olmayan şəxsi hüquqlarını), hələ əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində onun keçirdiyi ruhi və ya fiziki sarsıntı (iztirab, əzab-əziyyət) başa düşülür.

Uzun müddət sovet hüquq ədəbiyyatında mənəvi zərərin ödənilməsinə mənfi münasibət bəslənilmişdir. Xeyli vaxt belə hesab edilmişdir ki, sosialist cəmiyyətində mənəvi zərər ödənilə bilməz. Bu onunla izah edilirdi ki, guya sovet adamının şəxsiyyətinin çox yüksək səviyyədə və martəbədə olması onun

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К.Ячков. М., 1966, с. 427; Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 471.

² "Ziyan" rus dilinə "ущерб" kimi, "zərər" sözü isə "вред" kimi tərcümə olunur. Müəlliflərdən V.A.Тархов rus dili sinonimlərinin lüğətinə istinad edərək "ущерб" və "вред" kimi sözlərin eynimənəli (sinonim) sözlər olmasını göstərir (bax: Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов, 1973, с.141).

³ Rus dilində "вред", "ущерб" kimi anlayışlardan əlavə "убыток" anlayışı işlədilir. Ədəbiyyatda buna əmlak zərərinin pulla ifadəsi, pulla ifadə olunan zərər (ziyan) kimi anlayış verilir (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.371). Yaxşı olardı ki, zərərin pulla ifadəsi olan "убыток" sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı kimi "itki" anlayışı işlədilsin.

⁴ Л. Жоллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1960, Том 2, с. 400.

⁵ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 366.

⁶ Саваз Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 140.

⁷ Постановления Верховного Суда РФ от 20 декабря 1994 г. "Некоторые вопросы применения законодательства о компенсации морального вреда" (Бюллетень ВС РФ. 1995, №3).

şəxsiyyətinin pulla ölçülməsini və qiymətləndirilməsini istisna edir. Bəzi müəlliflərin fikrincə, qeyri-əmlak (mənavi) zərərinin əvəzinin ödənilməsi insanın yarıdıcılıq nailiyyətlərinin, şərafətin, həyatının və sağlamlığının pulla ölçülməsi və dəyişdirilməsi demək olardı ki, bu, şəxsiyyətinə böyük hörmət göstərildiyi sovet adamının yaşadığı sovet sosialist cəmiyyətinin əsas prinsipləri ilə bir araya sığa bilməzdi¹. Xarici ədəbiyyatda isə bunun əksi söylenirdi. Fransa hüquqşünasları Mazo qardaşları göstərirdilər ki, pulun kifayət qədər güclü olması bəzən mənaviyyət sahəsində zərərin əvəzinin ödənilməsinə səbəb olur. Mazo qardaşlarının fikrincə, insan tez-tez ekvivalentlə təmin olunmaq məcburiyyətinə də qalır ki, pul ən yaxşı ekvivalent kimi çıxış edir. Ona görə ki, belə halda pul əldə etməklə zərərçəkən qeyri-məhdud imkanlara malik olur².

Keçən yüzilliyin 60-cı illərinin əvvəllərində sovet hüquq ədəbiyyatında qeyri-əmlak (mənavi) zərərinin əvəzinin ödənilməsinin vacibliyi barədə fikirlər səslənməyə başladı. Xüsusən bu fikir görkəmli sovet hüquqşünas alimi S.N.Bratuşun əsərlərində əsaslandırıldı³. Bu ailələrdən başqa digər müəlliflər də öz əsərlərində mənavi zərərin əvəzinin ödənilməsinin vacibliyini və zəruriliyini göstərirdilər⁴. Həmin müəlliflərin təkliflərini qanunvericilik 90-cı illərin əvvəllərində nəzərə almağa başladı. Belə ki, ilk dəfə olaraq 1991-ci il SSRİ Mülki Qanunvericiliyinin Əsasları (7-ci maddənin 6-cı bəndi və 131-ci maddəsi) mənavi zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydasını müəyyənləşdirdi. Bunun ardınca Azərbaycan Respublikasının «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» 21 iyul 1992-ci il tarixli qanunu (44-cü maddə) böhtan, həqiqətə uyğun gəlməyən, şərafət və ləyaqətə toxunan xəbər və materialların kütləvi informasiya tərəfindən yayılması nəticəsində şəxslərə dəymiş mənavi zərərin əvəzinin kütləvi informasiya vasitəsi, habelə təqsirkar hesab edilən vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən ödənilməsinə nəzərdə tutuldu⁵. «İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 19 sentyabr 1994-cü il tarixli qanun (12-ci maddə) istehlakçılara dəyən mənavi ziyanın təqsirkar şəxs tərəfindən ödənilməsi, ödənilən ziyanın dəyərini məhkəmə tərəfindən müəyyən edilməsi barədə mühüm əhəmiyyətə malik olan qayda müəyyənləşdirir.

Mənavi zərərin əvəzi müəyyən prinsiplər əsasında ödənilir. Həmin prinsiplər qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur.

¹ Bu barədə bax: Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. М., 1951, с. 24.

² Sitat, yəni tutaqla E.A.Fleyşitsin əsərindən götürülmüşdür; Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. М., 1951, с. 28.

³ Братус С.Н. Юридическая ответственность и законность М., 1976.

⁴ Калмыков Ю.Х. Возмещение вреда, причиненного имуществу. Саратов. 1965, с.22; Калмыков Ю.Х. Имущественные права советских граждан. Саратов. 1969, с.114.; Болжакова А.М. Возмещение причинного вреда М., 1972, с. 26-29; Болжакова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. М., 1979, с.10; Малешин Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности М., 1965; Малешин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР М., 1981, с.163; Шиминова М.Я. Имущественная ответственность за моральный вред // Советское государство и право. 1970.№1.

⁵ Bu qanun hüquqi şəxsə dəymiş mənavi zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydasını müəyyən edirdi. Bu halı qanunun qüsuru səbəbi hesab etmək olar. Belə ki, mənavi zərərin yalnız fiziki şəxsə vurula bilər. Hüquqi şəxsə mənavi-fiziki ziyan verilməz. Bununla belə, yalan məlumat yaymaqla hüquqi şəxsin yalnız işgüzar nüfuzuna zərər vurula bilər.

Birinci prinsip ondan ibarətdir ki, mənavi zərərin əvəzi vətəndaşın şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və ya qeyri-maddi nemətlərinin pozulduğu hallarda ödənilir. Əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində əmələ gələn mənavi zərərdə ödənilə bilər, bir şərtlə ki, bu, qanunda xüsusi olaraq müəyyənləşdirilsin və nəzərdə tutulsun; çünki mənavi zərərin kompensasiyası haqqında normaların əsas və başlıca təyinatı şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir; ikinci tərəfdən şəxsin əmlak hüquqları pozulanda ona əmlak zərəri vurulur ki, həmin zərərin əvəzi ödənilməlidir. Vətəndaşların əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində əmələ gələn mənavi zərərin əvəzinin ödənilməsi «İstehlakçılardan hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda nəzərdə tutulur. Bu qanunun təbii sahəsi kifayət qədər genişdir. Belə ki, alqı-satqı, əvəzsiz istifadə, podrat, səmişin (yük və baqaj) daşıma, komissiya, saxlama, maliyyə xidməti göstərilməsi və digər mülki-hüquqi müqavilələrdən əmələ gələn münasibətlərə bu qanun təbii edilir¹. Buna görə də həyatda vətəndaşların əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində əmələ gələn mənavi zərərin əvəzinin ödənilməsi hallarına tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, satıcı alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcıya pis keyfiyyətli mal verir; alıcı bundan çox müvəssis olur və mənavi cəhətdən sarsıntı keçirir. Başqa sözlə, ona mənavi zərər vurulur. Başqa bir misaldə daşıyıcı səmişini daşıma müqaviləsində müəyyənləşdirilən müddətdə təyinat yerinə çatdırmadığına görə o, vacib tədbirdə iştirak edə bilmir; o, bundan müvəssis olur və mənavi sarsıntı keçirir. Buna görə də səmişin ona vurulmuş mənavi zərərin əvəzinin ödənilməsinə daşıyıcıdan tələb edə bilər.

Amma Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində belə bir norma rast gəlmirik ki, əmlak hüquqları pozulduğu hallarda mənavi zərərin əvəzi yalnız qanunda nəzərdə tutulmuşda ödənilir. Buna görə də istənilən əmlak hüququ pozulmuşda mənavi zərərin əvəzi ödənilməlidir. Ona görə ki, şəxsin hər hansı əmlak hüququ pozulanda o, fiziki və ya mənavi sarsıntı keçirir və həmin şəxsə mənavi zərər vurulur (məsələn, mülkiyyətçinin əmlakı yandırılanda, nəqliyyat vasitəsi zədələndə və s.)

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ölkələrdə mənavi zərərin kompensasiyasına yalnız qanunda birbaşa nəzərdə tutulmuş hallarda yol verilir; digər ölkələrdə isə mənavi zərərin əvəzinin ödənilməsi qanunla məhdudlaşdırılmır².

İkinci prinsip ondan ibarətdir ki, mənavi zərərin yalnız pul formasında ödənilir. Pulun məbləğini məhkəmə müəyyənləşdirir. Özü də həmin məbləği təqsirkar şəxs ödəyir. Əgər şəxsin mənavi zərərin vurulmasına təqsiri yoxdursa, zərərin ödənilməsindən söhbət gədə bilməz. Zərərin əvəzinin tam həcmdə ödənilməsi prinsipi mənavi zərərin kompensasiyasını da əhatə edir.

Vətəndaş pozulmuş hüquqlarını müdafiə etmək üçün məhkəməyə mənavi zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia ilə müraciət edir. Son zamanlar biz bu cür iddiaların sayının çoxalmasını şahid oluruq. Prezident aparatında çalışan dövlət memurundan, millət vəkildən və nazirdən tutmuş müxalifətdə olan və iqtidar yönümlü partiya rəhbərlərinə kimi vətəndaşların böhtan, həqi-

¹ bax: Постановление Пленума Верховного Суда от 29 сентября 1994 г. «О практике рассмотрения судами дел о защите прав потребителей».

² Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв. ред. К.К. Яичков. М., 1966, с. 427.

qəte uyğun gəlməyən, şərəf və ləyaqətə toxunan məlumatlar yaymağa görə mənəvi zərərin ödənilməsi barədə məhkəməyə iddia vermələri hallarına tez-tez rast gəlirik. Özü də əksər hallarda həddən çox məbləğlərin ödənilməsi tələb edilir. Bəzi hallarda bu cür tələblər «mənəvi simasızlığa və ləyaqətsizliyə» gətirib çıxarır. Tələb olunan məbləğin çox böyük olması çox vaxt mənəvi zərərin əvəzinin yalnız rəmzi mənada ödənilməsinə səbəb olur.

Üçüncü prinsip ondan ibarətdir ki, **mənəvi zərərin vətəndaşların hüquqlarının pozulmasının müstəqil nəticəsidir**. Mənəvi zərərin ya həmin vətəndaşın əmlak zərəri ilə birlikdə, ya da əmlak zərəri vurulmadığı hallarda kompensasiya edilə bilər. Məsələn, vətəndaşın şərəf və ləyaqəti pozulduqda, əmlak zərəri yaranmır. Bu cür halda mənəvi zərərin əvəzi əmlak zərəri kompensasiya ediləndən ödənilir. Bəzi hallarda **mənəvi zərərin əmlak zərəri ilə birlikdə kompensasiya edilir**. Məsələn, hər hansı şəxs dalaşma zamanında başqa şəxsə xəsarət yetirir və onun sağlamlığını pozur. Xəsarət alan şəxs sağlamlığının pozulmasından çox müəssir olur, fiziki və mənəvi sarsıntı keçirir. Buna görə də həmin şəxsə mənəvi zərərin vurulması ki, o, həmin zərərin əvəzinin ödənilməsinin tələb edə bilər. Məlum məsələdir ki, xəsarət almış şəxs sağlamlığını bərpa etmək üçün müalicə olunmalı, dərman almalı və həkim xidmətindən istifadə etməlidir. Bundan ötrü o, şübhəsiz, müvafiq xərclər çəkir. Digər tərəfdən xəsarət almış şəxs işə çıxır və əmək haqqını alır. Buna görə də həmin şəxsə əmlak zərəri vurulur; o, həm də həmin zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər. Sağlamlığı pozulmuş şəxs ona xəsarət yetirən şəxsdən eyni vaxtda həm mənəvi, həm də əmlak zərərinin əvəzini alır.

Mənəvi zərəre görə ödənilməli olan məbləğin həcmi müəyyənləşdirmək müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Hətta bəzi müəlliflərin fikrincə, mənəvi zərəri pul formasında qiymətləndirmək olmaz. Şübhəsiz, qeyri-əmlak (mənəvi) zərərinə pulla qiymətləndirmək çətindir. Buna görə də **mənəvi zərəre görə ödənilməli olan məbləğin miqdarını müəyyənləşdirmək tamamilə məhkəmənin ixtiyarına verilmişdir**. Məhkəmə həmin məbləğin miqdarını müəyyənləşdirərkən zərərcəkənin keçirdiyi mənəvi-fiziki ağırlıqları xarakterini, zərərin təsirinə dərəcəsinə və digər halları nəzərə alır.

Mülki hüquq ədəbiyyatında mübahisəli məsələlərdən biri **hüquqi şəxslərə vurulmuş mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsinə aiddir**. Bu barədə RF Ali Məhkəməsi Plenumunun mövqeyi ciddi şübhə doğurur. Belə ki, Ali Məhkəməsi Plenumunun «Mənəvi zərərin kompensasiya edilməsi barədə qanunvericiliyin tətbiq edilməsinin bəzi məsələləri» haqqında 20 dekabr 1994-cü il tarixli qərarında göstərilmişdir: hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatlar yayılan hallarda hüquqi şəxsə mənəvi zərərin vurulması və bu zərərin əvəzi ödənilməlidir¹. Bizim bu barədə mövqeyimiz bundan ibarətdir ki, mənəvi zərərin mənəvi-fiziki ağırlıqları, sarsıntılar və iztirablardır. Ağrı, sarsıntı və iztirab isə yalnız vətəndaşlar keçirə bilərlər. Hüquqi şəxslər psixi-fiziki xüsusiyyətlərə malik olmadığına, yəni canlı varlıq sayılmadığına görə iztirab, sarsıntı və ağrı keçirə bilməz. **Ona görə də hüquqi şəxsə mənəvi zərərin vurulması istisna edilir**. Təsədüfi deyildir ki, RF Ali Arbitraj Məhkəməsi hüquqi şəxslərə mənəvi zərərin

vurulması anlayışına mənfi münasibət bəsləyir.

Beləliklə, hüquqi şəxsə hər hansı bir mənəvi zərərin vurulmasından söhbət edə bilməz. Bir çox müəlliflər də bu mövqedə dayanırlar¹.

5. Zərərin vuran şəxsin hüquqazidd əməli

Delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin şərtlərindən biri zərərin vuran şəxsin hüquqazidd əməlidir. **Hüquqazidd əməl** dedikdə hüquqi aktın normalarını, habelə şəxsin subyektiv hüququnu pozan hərəkət və ya hərəkətsizlik başa düşülür. Deməli, zərərin vuran şəxs hüquqazidd əməllə **birincisi, hüquqi aktın, mülki qanunvericiliyin normalarını pozur, ikincisi, şəxsin subyektiv hüququna qəsd edir**.

Beləliklə, əməlin hüquqazidd əməl hesab edilməsi üçün iki şərtin mövcudluğu zəruridir: obyektiv hüququn pozulması; subyektiv hüququn pozulması². **Obyektiv hüququn pozulması** hüquqi aktın normalarının pozulmasıdır. **Subyektiv hüququn pozulması** dedikdə isə konkret subyektiv malik olduğu hüquq və ya mənafeyə qəsd edilməsi başa düşülür. Məsələn, vətəndaş əlindəki bellə o biri vətəndaşa ehtiyatsızlıqdan xəsarət yetirir. Bu əməlin nəticəsində vətəndaşın həyat və sağlamlığı haqqında qanun normaları pozulur ki, bu, obyektiv hüququn pozulmasını bildirir. Göstərilən halda həm də vətəndaşın malik olduğu sağlam yaşamaq hüququ pozulur ki, bu, subyektiv hüququn pozulmasını ifadə edir. Müəlliflərdən M.M.Aqarkovun çox haqlı mövqeyinə görə, vuran zərərin zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün yalnız o halda öhdəlik vardır ki, həm obyektiv hüquq, həm də zərərcəkənin malik olduğu subyektiv hüquq pozulmuş və ya onun pozulmuş norma ilə qorunan mənafeyinə zərərin vurulmuş³. Yalnız bu iki şərt əsasında əməlin hüquqazidd əməl hesab edilə bilər. Yalnız bu iki şərt əsasında əməlin hüquqazidd əməl hesab edilə bilməməsi müəyyənləşdirilə bilər. Ona görə də əməlin hüquqazidd sayılması üçün yalnız obyektiv hüquq normalarının pozulmasının kifayət etdiyini göstərən müəlliflərin fikirləri birtərəfli olduğuna görə həqiqətdən uzaqdır⁴. Belə ki, həmin müəlliflər əməlin hüquqazidd əməl sayılması üçün təkcə obyektiv hüququn pozulmasını (qanunun müəyyən etdiyi qadağanın pozulmasını) əsas götürürlər. Müəlliflərdən V.I.Qofman hüquqazidd əmələ buna ixtiyar çatmayan şəxsin öz-gəsinin subyektiv hüququnu pozması kimi anlayış verir ki, belə halda obyektiv hüquq yox, subyektiv hüquq əsas götürülür⁵. Bəzi müəlliflərin fikrincə, hüquqazidd olmaq zərərcəkənin subyektiv hüququnun pozulması əsasında müəy-

¹ Məsələn, бах: Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с.323-325; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 637.

² Dövlet və hüquq nəzəriyyəsində obyektiv hüquq və subyektiv hüquq kimi anlayışları birtərəfli fərqləndirirlər. Obyektiv hüquq bütün hüquq normalarının məcmusu və birləşməsidir. Subyektiv hüquq isə konkret subyektiv malik olduğu hüquqlardır (бах: Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. М., 1997).

³ Азарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. М., 1940, с.140.

⁴ Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Л., 1983, с.69.

⁵ Ковман В.И. Соотношение вины и противоправности в гражданском праве //Правоведение. 1957. N1, с. 65-76.

¹ бах: Бюллетень ВС РФ. 1995. №3.

yən edilir¹.

Qeyd etməliyə ki, təkcə zərər vurmaq faktının özü vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi vəzifəsini yaratmır və əmələ gətirmir. Belə ki, **zərər vurmaq faktı subyektiv mənada hüquq pozuntusudur və bu fakt yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, vətəndaşın (zərəçəkənin) subyektiv müli hüququnun pozulmasını ifadə edir.** Zərərin əvəzinin ödənilməsi vəzifəsinin əmələ gəlməsi üçün **həm də obyektiv hüququn pozulması tələb edilir.** Məsələn, elə hallar vardır ki, zərər vurmaq faktı mövcud olur, yeni zərəçəkənin subyektiv hüququ pozulur, amma zərərin əvəzi ödənilmir, çünki obyektiv hüquq norması pozulmur. **Zəruri müdafiə** bu cür hala misal ola bilər. Belə ki, zəruri müdafiə vəziyyətində edilən hərəkət zərəçəkənin subyektiv hüququnu pozsa da, obyektiv hüquq normasını pozmur. Obyektiv hüquq norması isə ondan ibarətdir ki, hüquqa uyğun hərəkətlərlə vurulmuş zərərin əvəzi, əgər qanunda nəzərdə tutularsa, ödənilməlidir, yox əgər, tutulmazsa ödənilməməlidir. Beləliklə, **obyektiv hüquqa görə hüquqa uyğun hərəkətlə vurulmuş zərərin əvəzi ödənilmir.** Zəruri müdafiə vəziyyətində edilən hərəkət isə hüquqa uyğundur, yeni hüquqa zidd deyildir (MM-in 563.1-ci maddəsi).

Hüquqa uyğun hərəkətlərə **son zərurət vəziyyətində müdafiə zamanı edilən hərəkətləri** də şamil etmək olar. Bu cür, yeni son zərurət vəziyyətində edilən hərəkət hüquqa uyğun hərəkət olub, hüquqazidd deyildir (MM-in 564.1-ci maddəsi). Həmin hərəkət zərəçəkənin subyektiv hüququnu pozsa da, obyektiv hüquq normasını pozmur və buna görə də göstərilən hərəkətlə vurulan ziyanın əvəzi ödənilmir. Bəzi halda son zərurət vəziyyətində vurulmuş ziyanın əvəzi həmin ziyanı vurmuş şəxs tərəfindən ödənilir (MM-in 564.4-cü maddəsi).

Öz əmək vəzifəsini icra edərkən işçi tərəfindən vurulmuş zərər də hüquqa uyğun hərəkətlərlə vurulmuş zərər hesab edilir və hüquqazidd deyildir. İşçilərinin əmək vəzifələri normativ aktlarda (qanunlarla, qaydalarda, təlimatlarda, qərarlarda və s.) nəzərdə tutulur. Məsələn, «Yanğın təhlükəsizliyi haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli qanun yanğından mühafizənin şəxsi heyətinə yanğın zamanı yanğınlarnı söndürülməsinə, insanların və əmlakın xilas edilməsinə yönəldilmiş əməliyyatlar aparmaq vəzifəsi həvalə edir. Bu, onların əmək vəzifəsidir. Əgər yanğından mühafizənin şəxsi heyəti və yanğının söndürülməsinin digər iştirakçıları öz əmək vəzifələrini yerinə yetirərək son zərurət şəraitində yanğın söndürürkən vətəndaşların özünə və əmlakına zərər vurularsa, belə halda onlar zərərin əvəzini ödəməkdən azad edilirlər («Yanğın təhlükəsizliyi haqqında» qanunun 18-ci maddəsi).

Zərər digər zəruri şəraitdə, məsələn, təbii fəlakət, qəza, epidemiyə, epizootiya hallarında və digər fəvqəladə hadisələr zamanı da vurula bilər. Belə hallarda əmlak, heyvanlar, ev quşları və s. məhv edilə bilər. Məsələn, «Baytarlıq təbabəti haqqında» 17 iyun 1994-cü il tarixli qanunun 17-ci maddəsinə görə heyvanların xüsusi təhlükəli xəstəlik mənbələrinin ləğvi zamanı Azərbaycan Respublikası Baş dövlət baytar müfəttişinin qərarı ilə heyvandarlıq məhsulları

məhv edilə bilər. Bu hərəkət hüquqazidd olmayıb, hüquqa uyğun hərəkətdir.

Müli qanunvericilik başqa bir hal da nəzərdə tutur ki, bu cür halda zərərin vuranı hərəkəti hüquqazidd əməl hesab edilmir və həmin hərəkət hüquqa uyğun hərəkət sayılır. **Əgər zərər, zərəçəkənin xahişi və ya razılığı ilə vurulmuşsa, onun əvəzini ödəməkdən imtina edilə bilər** (MM-in 1097.5-ci maddəsi). Lakin belə halda zərər vuranın hərəkəti cəmiyyətin əxlaq prinsiplərini pozmamalıdır¹. Həm də zərəçəkənin razılığı hüquqa uyğun olmalıdır². Bu cür hallara «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26 iyun 1997-ci il tarixli qanunda göstəriləndiyi kimi, transplantasiya məqsədi ilə insan toxumlarının və orqanlarının götürülməsini, tibbi sterilizasiyanı misal göstərmək olar. Transplantasiya məqsədi ilə insan toxumları və orqanları yalnız zərəçəkənin razılığı ilə tibbi göstərişlər əsasında götürülə bilər (Qanunun 48-ci maddəsi). Qanun **transplantasiya məqsədi ilə insanı, onun orqan və toxumalarının götürülməsinə məcbur etməyi qadağan edir.** Əgər bu cür hərəkətlər zərəçəkən şəxsin razılığı olmadan edilərsə, onda həmin hərəkətlər hüquqazidd əməl hesab olunur və zərər vuran şəxs vurduğu zərərin əvəzini ödəyir. Bununla belə, qanun insanın orqan və toxumalarının alqı-satqısını qadağan edir. Onların alqı-satqısında iştirak edən şəxslər məsuliyyət daşıyırlar.

Tibbi sterilizasiya elə bir tibbi əməliyyatdır ki, bu, insanı nəsil artımı vermək qabiliyyətindən məhrum edir, yaxud qadını hamiləlikdən qoruyur. Bu cür əməliyyat yalnız müdaxilə olunan şəxsin (zərəçəkənin) yazılı ərizəsinə və tibbi göstərişlərə əsasən həyata keçirilir (Qanunun 31-ci maddəsi). Belə hərəkət bu cür halda hüquqazidd olmayıb, zərərin əvəzinin ödənilməsinə istisna edir, aradan qaldır.

Evtanaziya əməli isə bütün hallarda hüquqazidd əməldir. Evtanaziya dedikdə xəstənin xahişi ilə onun ölümünü hər hansı vasitə, yaxud hərəkətlə təzlaşdırmaq, həyatın davam etməsinə kömək edən süni tədbirlərin dayandırılması başa düşülür. Qanun evtanaziya əməlini qadağan edir. Xəstəni bilərəkdən evtanaziya meyl etdirən və evtanaziya edən şəxs vurduğu zərəre görə məsuliyyət daşıyır.

Hüquqazidd əməl iki formada ifadə edilir: **hərəkət formasında; hərəkətsizlik formasında** (MM-in 1096.1-ci maddəsi). **Hərəkət** dedikdə, insanın istənilən iradəvi bədən hərəkəti başa düşülür; yalnız reflekslə bağlı olan bədən hərəkəti hərəkət sayılmır³. Zərər əsasən hərəkət nəticəsində vurulur. Hərəkətlə şəxsin həm əmlak, həm də qeyri-əmlak hüquqlarına zərər vurula bilər. Məsələn, şəxs başqasının adından qanunsuz olaraq istifadə edir və bu hərəkətlə onun qeyri-əmlak hüququna (ad hüququna) zərər vurur. Əgər şəxs müəyyən hərəkət etməyə borclu olduğu halda, onu etməmişsə, bu, hərəkətsizlik formasında hüquqazidd əməl hesab edilir. Məsələn, müəssisədə əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik üzrə məcburi qaydalar pozulur, müdiriyyət hərəkətsizlik göstərir. Bunun nəticəsində işçilərin bir qrupu zəhərlənir. Bu cür halda zərər hüquqazidd hərəkətsizlik nəticəsində əmələ gəlir. Və yaxud vətəndaşın həyatı

¹ Гражданское право, России. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 639.

² Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов. 1973, с. 65.

³ Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 111.

¹ бах: Гражданское право. Учебник. Часть 2. М., 1938.с.390; Советское гражданское право. Учебник для юридических школ. М., 1950, с. 516.

üçün təhlükə yaranır. Onu yaxınlıqdakı tibb müəssisəsinə çatdırmaq üçün tibb işçisi təcili tədbirlər görmür, hərəkətsizlik göstərir. Bunun nəticəsində vətəndaş ölürlər.

Hərəkətsizlik dedikdə, şəxsin qanuna, müqaviləyə və ya məşğul olduğu fəaliyyətin xarakterinə əsasən üstünə düşən vəzifəni icra etməməsi başa düşülür¹; əgər şəxs etməyə borclu olduğu hərəkəti etmərsə, hərəkətsizliyə yol verir və bunun nəticəsində zərər vurulur. Məsələn, kanalizasiya sistemini təmir edən təşkilatın işçiləri iş qurtardıqdan sonra lyuku yerinə qoymur; qaranlıqda küçəni keçən şəxs yeraltı kanala düşür və ağır şəkildə zədələnir. Müəssisə vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir. Ona görə ki, təhlükəsizliyi təmin etmək üçün lazımı tədbirlər görmür, hərəkətsizliyə yol verir.

Hərəkətsizlik də hərəkət kimi **hüquqazidd əməldir**. Əgər hərəkətsizlik obyektiv hüquq normasını, eləcə də subyektiv hüququ pozarsa, hüquqazidd sayılır². Obyektiv hüquq norması hüquqazidd hərəkətsizliyi (hərəkəti) qadağan edir. Əgər bu kimi qadağanedicilik norma pozularsa və subyektiv hüquqa qəsd olunarsa, delikt məsuliyyəti yaranır.

Elə hallar olur ki, şəxs cinayət hüquq normaları (obyektiv hüquq normaları) pozur. Məsələn, xuliqan vətəndaş bığaqlayır və bunun nəticəsində onun sağlamlığı pozulur. Belə halda xuliqan eyni vaxtda həm cinayət, həm də delikt məsuliyyətinə cəlb olunur: o, vətəndaşın sağlamlığının pozulması nəticəsində ona vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir. Lakin cinayət hüququ daha təhlükəli hərəkətlərə (hərəkətsizliyə) görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir. Buna görə də müəyyən hallarda zərər cinayət məsuliyyətinə səbəb olmayan hərəkətlər (hərəkətsizliklə) də vurula bilər. Məsələn, partlayıcı işi görən müəssisənin hərəkəti nəticəsində yaxında yerləşən evə zərər dəyir. Müəssisə zərərin əvəzini ödəyir. Burada amma cinayət tərkibi yoxdur.

Mülki qanunvericilik **hüquqazidd əməl prezumpsiyası** prinsipi müəyyən edir. Bu prinsipə görə əgər qanunda başqa qayda, sair hal nəzərdə tutulmayıbsa, vurulan hər bir zərər bütün hallarda hüquqaziddir və zərər çəkən zərər vuranın etdiyi **əməlin hüquqazidd olmasını sübuta yetirməyə borclu deyildir**. Zərərçəkən yalnız ona zərər vurulmasını sübut etməlidir³.

6. Zərərlə zərər vuranın etdiyi hərəkət (hərəkətsizlik) arasında səbəbli əlaqə

Delikt məsuliyyətinin yaranması şərtlərindən biri **hüquqazidd əməllə vurulmuş zərər arasında səbəbli əlaqədir**. Səbəbli əlaqə hər hansı bir istənilən hüquqi məsuliyyət növünün, habelə mülki hüquqi məsuliyyətin, o cümlədən delikt məsuliyyətinin vacib və zəruri şərtidir. Səbəbli əlaqə fəlsəfi kateqoriyadır. Bu kateqoriya cəmiyyətdə və təbiətdə obyektiv olaraq mövcud olan əlaqələri ifadə edir. Həmin əlaqəyə görə müəyyən bir hadisə səbəb, digər hadisə isə bu səbəbin nəticəsi və izi kimi kimi çıxış edir.

Mülki hüquq elmi səbəbli əlaqə barədə bir neçə nəzəriyyə işləyib hazırlamışdır¹. Həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən inandırıcı sayılan nəzəriyyə **birbaşa və dolay səbəbli əlaqə nəzəriyyəsidir**². Həmin nəzəriyyəyə görə şəxsin hüquqazidd əməli zərərin yaranmasına yalnız o halda səbəb ola bilər ki, **bu səbəb birbaşa (bilavasitə) həmin nəticə ilə bağlı və əlaqəli olsun**.

Şəxsin hüquqazidd əməli ilə zərər arasında dolay əlaqənin olması onu ifadə edir ki, həmin əməl konkret hadisədən kənar qalır. Bu cür əlaqə hüquqi əhəmiyyətli səbəbli əlaqə hüduclandıqdan da kənar ola bilər. Başqa sözlə desək, **dolay səbəbli əlaqə** hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli olmayan və məsuliyyətin şərti kimi nəzərə alınmayan əlaqədir. **Birbaşa səbəbli əlaqə** isə əksinə, hüquqi cəhətdən əhəmiyyəti olan və məsuliyyətin şərti kimi nəzərə alınan əlaqədir. Məsələn, yük maşınının sürücüsü yol hərəkət qaydalarını pozaraq küçəni keçən vətəndaşı vuraraq ona xəsarət yetirir. Bu halda sürücünün hüquqazidd əməli ilə vətəndaşın xəsarət alması arasında birbaşa səbəbli əlaqə vardır. Başqa bir misaldə yük avtomobilinin sürücüsü döngədə bir nəfər qadını vurur. Qadın zədə alır və xəstəxanaya göndərilir. Bir müddət keçəndən sonra o, əlil olur. Lakin onun əlil olması gizli saxlanılan və bu hadisəyə kimi mövcud olan, lakin yul hadisəsi nəticəsində kəskinləşən xəstəliklə bağlıdır. Bu misaldə sürücünün hüquqazidd əməli dolay səbəbli əlaqə hesab edilir və buna görə də o, zərər vurmağa görə məsuliyyət daşıyır.

Səbəbli əlaqə konsepsiyalarından biri **zəruri şərt nəzəriyyəsidir**. Bu nəzəriyyəyə görə hüquqazidd nəticənin səbəbi istənilən hal ola bilər. Bu nəzəriyyə **hüquqi əhəmiyyəti olan səbəbli əlaqəni təqsirdən və əməlin hüquqazidd olması faktından asılı olaraq** müəyyənləşdirir. Zəruri şərt nəzəriyyəsi tərəfdarları vurulmuş zərər üçün məsuliyyətin əmələ gəlməsində **səbəb - nəticə əlaqə zəncirini** digər əlaqələrdən ayıraraq, buna əsas şərt kimi baxırlar və təqsir kimi subyektiv meyarla göstərilən zənciri əlaqələndirməyə cəhd göstərirlər. Həkimin göstərişi ilə şəfəq bacısı uşağın gözünün birinə dərman damcılar tökür. Lakin o, həkimin göstərdiyi dərman əvəzinə, səhvən başqa dərmandan istifadə edir. Bunun nəticəsində uşağın gözünün birini itirir və onun sağlamlığına zərər vurulur. Bu misaldə məsuliyyətin müəyyən edilməsində zəruri şərt kimi səbəb (şəfəq bacısının səhvən başqa dərman tökməsindən ibarət hərəkəti) - nəticə (uşağın gözünün birini itirməsi) əlaqə zənciri əsas götürülür. Göstərilən nəzəriyyəyə görə yalnız bu əlaqə zənciri təqsirkar şəxsi məsuliyyətə cəlb etmək üçün hüquqi əhəmiyyətə malik olur. Qalan əlaqələr (məsələn, həkimin göstərişi - uşağın gözünü itirməsi) hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli olmayan hallar kimi təsərrüfə malik deyil. Belə təsərrüfə yaranır ki, zəruri şərt nəzəriyyəsi hüquqi əhəmiyyətli səbəbli əlaqəni təqsirdən asılı olaraq müəyyənləşdirir. Cinayət hüququnda bu nəzəriyyə müəyyən qiymətə malikdir³. Belə ki, cinayət hüququ təqsirə görə məsuliyyət prinsipini nəzərdə tutur. Bu prinsipə görə əgər təqsir yoxdursa, məsuliyyət də yoxdur. Lakin göstərilən nəzəriyyə mülki

¹ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1960, с. 413.

² Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 529.

³ Hüquqazidd əməl bərsində daha ətraflı: Ян Шалп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 110-120.

¹ Bu nəzəriyyələr barədə bax: Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. М., 1971, с. 137.

² Səbəbli əlaqə nəzəriyyələri ilə geniş tanış olmaq üçün bax: Смирнов В.Т., Собчик А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Л., 1983, с. 73.

³ Bu barədə bax: Семедеров Ф.У. Циняет hüququ. Dərslik. Bakı, 1999.

hüquqda öz praktiki, müəyyən dərəcədə həm də nəzəri əhəmiyyətini itirir. Ona görə ki, mülki hüquqa görə təqsirdən asılı olmayaraq məsuliyyətə yol verilməsi istisna edilmir və bu mümkündür.

Səbəbli əlaqə konsepsiyaları arasında **imkan və gerçəklik adlı nəzəriyyə** də fərqləndirilir¹. Bu nəzəriyyəyə görə müəyyən bir fakt hüquqazidd nəticənin əmələ gəlməsinə yalnız imkan yaradır, o biri digər fakt isə bu imkanı gerçəkliyə çevirir. İmkani gerçəkliyə çevirən fakt həmişə hüquqazidd nəticə ilə səbəbli əlaqədə olur. Hüquqazidd nəticənin baş verməsinə yalnız imkan verən fakta gəldikdə isə həmin fakt da nəticə ilə hüquqi əhəmiyyətli səbəbli əlaqədə ola da bilər, olmaya da. Həmin nəzəriyyə tərəfdarları imkanı iki yərə ayırırlar: konkret imkan: abstrakt (müccərəd) imkan.

Əgər şəxsin əməli ilə konkret imkan yaradılsa, onda məsuliyyətin əmələ gəlməsi üçün kifayət edən səbəbli əlaqə yaranır. Əgər şəxsin əməli ilə yalnız hüquqa zidd nəticənin əmələ gəlməsi üçün abstrakt imkan yaradılsa, belə halda hüquqi əhəmiyyətli səbəbli əlaqənin olmasına görə məsuliyyət yaranmır². Bu nəzəriyyə də hüquqi əhəmiyyətli səbəbli əlaqəni müəyyən etmək üçün təqsiri nəzərə alır.

Səbəbli əlaqə konsepsiyalarından biri **zəruri və təsadüfi səbəbli əlaqə nəzəriyyəsidir**. Bu nəzəriyyəyə görə məsuliyyətin yaranması üçün vacibdir ki, **baş verən nəticə ilə hüquqazidd əməl arasında zəruri (lazimi) səbəbli əlaqə olsun**. Təsadüfi səbəbli əlaqə isə əmələ gəlmiş nəticəyə görə şəxsi məsuliyyətə cəlb etmək üçün əsas ola bilməz³. Bu nəzəriyyə tərəfdarları **zəruri səbəbli əlaqəni hüquqi əhəmiyyətli səbəbli əlaqə, təsadüfi səbəbli əlaqəni isə hüquqi əhəmiyyətə malik olmayan səbəbli əlaqə kimi qəbul edirlər**. Onların fikrincə, əgər zəruri əlaqə mövcuddursa, onda zərərli nəticəni qabaqcadan görmək olar və görmək lazımdır. Əgər təsadüfi əlaqə olarsa, nəticəni qabaqcadan görmək mümkün deyil.

Beləliklə, biz görürük ki, hüquq ədəbiyyatında bir neçə səbəbli əlaqə nəzəriyyəsi irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdır. Bu nəzəriyyələrin hansının üstün olması əsas məsələ deyil. Qeyd etməliyə ki, bunun bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Əhəmiyyət kəsb edən əsas və vacib məsələ odur ki, **şəxsi məsuliyyətə cəlb etmək üçün kifayət edən, mühüm, zəruri və hüquqi əhəmiyyətə malik olan səbəbli əlaqə müəyyən edilsin**. Belə ki, zərər (əmlakın xarab edilməsi və korlanması, vətəndaşın xəsarət alması, aşıyanın məhv edilməsi və s.) demək olar ki, həmişə ayrı-ayrı halları nəticəsində əmələ gəlir. Əsas vəziyyətdən ibarətdir ki, həmin hallar içərisindən səbəb kimi qəbul olunmağa imkan verən əsas, həlledici hal seçilsin. Təsadüfi, mühüm əhəmiyyəti olmayan halları nəzərə alınması istisna edilir.

Müəlliflərdən professor V.V.Vitryanski çox haqlı olaraq göstərir ki, hüquq ədəbiyyatında işlənilən hazırlanmış səbəbli əlaqə konsepsiyaları bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir; onlar əksinə, bir-birini tamamlayaraq səbəbli əlaqə kimi mürəkkəb anlayışın mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsinə imkan verir.

¹ Bu nəzəriyyə barədə bax: *Иоффе О.С.* Ответственность по советскому гражданскому праву. Л., 1955, с. 219-235.

² Bax *Иоффе О.С.* Обязательственное право. М., 1975, с.113-128.

³ *Новицкий И.Б., Луниц Л.А.* Общее учение об обязательстве. М., 1950, с. 307-319.

Delikt məsuliyyətinin yaranması üçün zərər vuran şəxsin hüquqazidd əməli ilə zərərçəkən şəxsin düşdüyü zərər arasında real səbəbli əlaqə olması müəyyən ediləlməlidir⁴. Belə əlaqənin olması isə zərərçəkən sübut etməlidir.

7. Təqsir

Delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin göstərilən iki şərti obyektiv xarakter daşıyır; bu məsuliyyətin yaranmasının digər şərti olan **təqsir isə subyektiv xarakterə malikdir**. Hüquqazidd əməl və səbəbli əlaqə kimi şərtlərdən fərqli olaraq **təqsir delikt məsuliyyətinin zəruri subyektiv şərtidir**.

Təqsir anlayışı hüquq ədəbiyyatında xeyli vaxtdır ki, müzakirə olunur. Qeyd etməliyə ki, mülki hüquq elmində bu anlayış ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Müəlliflərin böyük əksəriyyəti **təqsirə şəxsin öz əməlinə və onun nəticəsinə qəsd və ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibəti** kimi anlayış verir¹. Müəlliflərdən bəziləri göstərlir ki, indiki şəraitdə təqsirə yenə elmi görüşlər və baxışlar mövqeyindən anlayış vermək lazımdır. Onların fikrincə, təqsirə şəxsin öz əməlinə və onun nəticəsinə psixi münasibəti kimi anlayış vermək olmaz; təqsir və təqsirsizlik haqqında məsələni həll edərkən şəxsin öz işinə və vəzifəsinə olan münasibətini təhlil etmək vacibdir. Əgər o, öz işinə və vəzifəsinə lazımı qayğı və ehtiyatla yanaşarsa, onda həmin subyektiv ziyan vurulmasında təqsirli hesab etmək olmaz².

Delikt hüququnda təqsirin iki forması fərqləndirilir: **təqsirin qəsd forması; təqsirin ehtiyatsızlıq forması**. Ehtiyatsızlıq forması özü iki cür olur: adi (sadə) ehtiyatsızlıq; kobud ehtiyatsızlıq. Hərəkətə subyektiv qiymət vermə təqsirin göstərilən formalının şərtləndirir. Nə əvvəlki, nə də indiki mülki qanunvericilik təqsirin formalarından hər hansı birinin məzmununu müəyyən etmir. Bu cür halda cinayət qanunvericiliyinin və cinayət hüququnun təqsir haqqında müəyyən etdiyi anlayışdan istifadə olunmasını məqsədə müvafiq hesab edirik³.

Mülki hüquqda təqsirin qəsd forması odur ki, bu formaya görə şəxsin əməlinə onun şüurlu surətdə delikt törətməyə meyl etməsi müəyyən olunur. Bu forma o vaxt yaranır ki, şəxs öz hərəkətinin (hərəkətsizliyinin) zərərli olmasını dərk edir. O, zərərli nəticələrin baş verməsinin mümkünlüyünü qabaqcadan görür və həmin nəticələrin əmələ gəlməsinə arzu edir. O ki qaldı deliktə, qeyd etməliyə ki, onun anlayışı xarici mülki hüquq ədəbiyyatı səhifələrində verilmişdir. **Delikt** dedikdə, müəyyən şəxsin hüquqazidd əməli bir hərəkəti başa düşülür

¹ *Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми.* Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 144.

² Məsələn, bax: *Матвеев Г.К.* Вина в советском гражданском праве. Киев. 1955, с.178; *Иоффе О.С.* Обязательственное право. с.128; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. *О.Н. Садикова*. М., 1997, с.642; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. *Е.А.Суханова*. М., 1998, с.447; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. *А.П.Сердобова, Ю.К.Толстого*. М., 1998, с.575; Гражданское право. Учебник. Часть 2. / Под ред. *А.Г.Калпина*. М., 1999, с.513

³ Bax: *Брегинский М.И., Витрянский В.В.* Договорное право. Общие положения М., 1997, с. 604; Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. *Е.А.Суханова*. М., 2000, с.379.

⁴ Cinayət hüququnda təqsir haqqında məlumat almaq üçün bax: *Şeməndərov F.Y.* Cinayət hüququ. Dərslük. Bakı. 1999.

ki, bu hərəkət nəticəsində başqa şəxslərə əvəzi ödənilməli olan zərər vurulur; delikt anlayışına təqsir əlaməti daxildir¹. Ona görə ki, yalnız başqa şəxsə zərər vura bilən istənilən hüquqazidd təqsirli hərəkət delikt hesab edilir².

Deliktlər təqsirin ehtiyatsızlıq forması ilə daha tez-tez hallarda müşayiət olunur. **Ehtiyatsızlıq elə bir formadır ki, şəxsin əməlinə məqsəd, niyyət, məram və istək kimi elementlər olmur.** Ehtiyatsızlıq formasında şəxs süurlu suretdə deliktə doğru meyl göstərmir. Bununla belə, şəxsin təqsirin ehtiyatsızlıq formasında etdiyi əməl **lazımi diqqət və ehtiyat elementlərindən məhrumdur.**

Lazımi diqqət və ehtiyat elementindən məhrum olmaq əlaməti təqsirin həm kobud ehtiyatsızlıq, həm də adi və ya yüngül (sadə) ehtiyatsızlıq formasına şamil edilir. Bununla bərabər, göstərilən həmin təqsir formalarını müəyyən fərqli cəhətlərə malikdir. Bu fərqlər nə qanunvericilikdə, nə də məhkəmə orqanlarının rəhbər izahatlarında öz əksini tapmışdır.

Kobud ehtiyatsızlıq forması odur ki, şəxsin bu formada etdiyi əməl diqqət və ehtiyat elementlərindən məhrum olar. Bu halda diqqət və ehtiyat elementlərinin adi, sadə tələbləri bağışlanılmaz dərəcədə pozulur. Məsələn, vətəndaş işə gedərkən evdəki su kranlarını bağlamağı unudur. Bunun nəticəsində ev su ilə dolur və aşağı mərtəbələrə keçərək qonşulara xeyli əmlak zərəri vurur.

Sadə (yüngül) ehtiyatsızlıq forması odur ki, bu forma ilə edilən əməldə bəzi diqqət və ehtiyat elementləri olsa da, bu elementlər deliktin baş vermasının qarşısını almaq üçün kifayət etmir. Bu formada edilən əməl subyekt (şəxsi) delikt məsuliyyətindən azad etmək üçün əsas ola bilməz. Məsələn, sürücü avtomobili yavaş-yavaş dal-dala hətəyə daxil edərkən, sağ tərəfdən qəflədən çıxan qonşunu vurur və ona yüngül xəsarət yetirir.

Beləliklə, mülki hüquqda təqsirin üç formalı bölgüsü (qəsd, kobud ehtiyatsızlıq və sadə ehtiyatsızlıq formaları) tam və bütövlükdə delikt öhdəliklərinə də şamil edilir. Mülki qanunvericilikdə ümumi qaydaya görə, **təqsir məsuliyyət ölçüsü kimi yox, yalnız məsuliyyət şərti kimi çıxış edir.** Əgər təqsir mövcuddursa, onda təqsirin formasından asılı olmayaraq zərər vuran şəxs vurulmuş zərəri tam həcmdə ödəməlidir. Belə təsəvvür yaranır ki, vurulmuş zərəre görə mülki-hüquqi (delikt) məsuliyyətin əmələ gəlməsi üçün **təqsirin forması əhəmiyyətə malik deyildir.** Belə ki, zərər vuran qəsd formasında da, ehtiyatsızlıq formasında da təqsirli hərəkətlər etdiyi hallarda, eyni dərəcədə və bərabər əsaslarla delikt məsuliyyəti daşıyır. Lakin **delikt məsuliyyətinin həcmi zərər vuran təqsirinin dərəcəsindən asılı deyildir.** Bu hal cinayət hüququ üçün xarakterikdir. Belə ki, cinayət məsuliyyəti haqqında normalardan fərqli olaraq delikt məsuliyyəti haqqında normalar **ödənilməli olan zərərin həcmi və miqdarı müəyyən edilərkən təqsirin ağırlığı və dərəcəsinin nəzərə alınmaması kimi qayda müəyyən edir.**

Mülki qanunvericilik və delikt hüququ **təqsire görə delikt məsuliyyəti prinsipi** müəyyən edir. Bununla bərabər zərər vuran şəxsin təqsir prezumpsiyası nəzərdə tutulur. Təqsir prezumpsiyasına görə deliktli törətmiş **şəxs zərə-**

rin onun təqsiri üzündən vurulmadığını sübuta yetirərsə, zərərin əvəzini ödəməkdən azad edilir. Başqa sözlə desək, şəxs zərərin vurulmasında özünün təqsirinin olmamasını sübuta yetirənədək, təqsirli hesab edilir. Belə ki, özünün təqsirsizliyini sübut edənin kimi hüquq pozuntusu törədən şəxs təqsirli sayılır. Buna uyğun olaraq, zərərcəkən və zərər vuran arasında sübuta yetirmə yükü bölünür: zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə tələbə məhkəməyə müraciət edənin zərərcəkən ona zərər vurulması faktını, səbəbli əlaqəni sübuta yetirməyə boruldu. Zərər vuran şəxs isə öz növbəsində, etdiyi hərəkətin hüquqa zidd əməl olmamasını və təqsirsizliyini sübut etməlidir.

Təqsir anlayışı eyni dərəcədə həm vətəndaşlara, həm də hüquqi şəxslərə tətbiq olunur və şamil edilir. Hüquqi şəxsin təqsiri anlayışı barədə müəlliflərin fikri və mövqeləri hüquq ədəbiyyatında üst-üstə düşür. Müəlliflərdən Q.K.Matveyevin fikrincə, hüquqi şəxsin təqsirini ayrı-ayrı işçilərin təqsiri kimi qələmə vermək olmaz. Onun təqsiri tam və bütövlükdə kollektivin təqsirini ifadə edir¹. V.T.Smirnovun mövqeyinə görə, təşkilatın təqsiri konkret işçinin təqsirindən fərqlənmir². M.M.Aqarkov belə hesab edir ki, hüquqi şəxsin təqsiri onun işçini seçməkdə diqqətsizlik göstərməsində ifadə edilir³. Müəlliflərdən N.D.Eqorov, A.P.Sergeyev, S.M.Korneyev və b. göstərirlər ki, hüquqi şəxsin təqsiri onun işçilərinin təqsirli hərəkətlərində ifadə edilir⁴. Bizim fikrimizcə, **hüquqi şəxsin işçilərinin təqsirli hərəkətləri (əməlləri) hüquqi şəxsin özünün təqsirini ifadə edir, bir şərtlə ki, işçilərin həmin hərəkətləri onların əmək (qulluq, mənəb) vəzifələrinin icrası mədlərində edilsin.**

8. Təqsirsiz delikt məsuliyyəti və ya delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin məhdud (qısaltdılmış) şərtləri

Delikt məsuliyyətinin yaranması və tətbiq edilməsi üçün üç şərtin (təqsirin, səbəbli əlaqənin və hüquqa zidd davranışın) olması tələb edilir ki, buna **tam tərkibli delikt məsuliyyəti şərtləri** deyilir. Lakin elə hallar ola bilər ki, delikt məsuliyyətinin göstərilən şərtlərindən biri olmasın və bu cür məqamlarda delikt məsuliyyəti yaranır? Bu, mülki hüquq elmində mübahisə doğuran məsələlərdən biri sayılır.

Göstərilən məsələ barədə hüquq ədəbiyyatında iki konsepsiya yaranmışdır. Birinci konsepsiya «**mülki hüquq pozuntusu tərkibi**» adlanır. Bu konsepsiya görə zərəre, hüquqa zidd hərəkət, səbəbli əlaqə və zərər vuranın təqsiri kimi dörd element birləşərək məcmu halında mülki hüquq pozuntusu tərkibini əmələ gətirir və həmin pozuntu tərkibi mülki-hüquqi məsuliyyətin əsasını təşkil

¹ Вах: Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. Киев. 1955, с.216.

² Вах: Смирнов В.Т. Обоснование деликтной ответственности юридических лиц // Проблемы гражданского и административного права. Л., 1962, с. 254-274.

³ Вах: Гражданское право. Учебник. Том 1. М., 1944, с.332.

⁴ Вах: Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 575; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.706; Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.382.

¹ Ян Шепт. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 106.

² Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1960, Том 2, с. 196.

edir¹. Həmin konsepsiya tərəfdarları şəxsi mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb etmək üçün zəruri olan şərtlərin məcmusunu mülki hüquq pozuntusu adlandırlar. Bu şərtlər hüquq pozuntusu törədənin üzərinə məsuliyyəti qoymaq üçün olduqca vacibdir. Mülki hüquq pozuntusu tərkibi konsepsiyanın tərəfdarları, şübhəsi ki, öz fikirlərində cinayət hüququnun cinayət tərkibi haqqında müəyyən etdiyi müddəalara istinad edirlər. Müəlliflərdən V.V.Vitryanski çıxış edərək göstərir ki, hüquq münasibətlərinə cinayət tərkibi haqqında müddəalar şamil etmək olmaz; bu müddəalar sivilistika elmi üçün qəbul edilməzdir². Beləliklə, göstərilən konsepsiya tərəfdarlarının fikrincə, mülki hüquq pozuntusu tərkibinə daxil olan elementlərdən (şərtlərdən) biri olmazsa, zərər vuranın məsuliyyətindən söhbət gedə bilməz.

İkinci konsepsiya **mülki hüquq pozuntusunun məhdud tərkibi** adlanır. Bu konsepsiya tərəfdarlarının fikrincə, mülki hüquq pozuntusunun tərkibinə daxil olan dörd elementdən biri (məsələn, təqsir elementi) mövcud olmadığı hallarda da mülki hüquq pozuntusu yaranır və zərər vuran mülki-hüquqi məsuliyyətə cəlb edilir. Lakin onlar fikirlərini əsaslandırmaq üçün müxtəlif arqumentlər gətirirlər³.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülki qanunvericilikdə məhdud mülki hüquq pozuntusu tərkibi konsepsiyasının tərəfdarlarının mövqeyi əks etdirilmişdir. MM-də həm təqsirli, həm də təqsirsiz delikt məsuliyyəti tənzimlənilir. Belə ki, ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə ilə bağlı fəaliyyətin nəticəsində mülki hüquq pozuntusu törətmiş şəxs təqsirindən asılı olmayaraq zərərin əvəzini ödəməyə borcludur (MM-in 1108.1-ci maddəsi). Analoji göstəriş RF MM-in 1079-cu maddəsində də ifadə edilmişdir. Beləliklə, mülki qanunvericilik məhdud şərtlər əsasında delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsini və tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Əgər delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin tam (bütöv) şərtləri təqsirdən, hüquqa zidd əməldən və səbəbli əlaqədən ibarətdirsə, **delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin məhdud şərtləri yalnız hüquqa zidd əməldən və səbəbli əlaqədən ibarətdir**. Bu cür məsuliyyət təqsir kimi şərtin hüquqi əhəmiyyət kəsb etməməsinə görə **təqsirsiz delikt məsuliyyəti** də adla-

nır; ona **təqsirdən asılı olmayan və ya obyektiv məsuliyyət** də deyilir. Amma buna baxmayaraq delikt məsuliyyətinin mühüm şərti, bir qayda olaraq, təqsirli hərəkətlə başqa şəxsə zərər vurulması hesab edilir⁴.

9. Zərərin əvəzinin ödənilməsi üsulları

Zərərin əvəzinin ödənilməsi üsullarının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar münasibətlər MM-in 1115-ci maddəsi ilə tənzimlənilir. Qanun zərərin əvəzinin ödənilməsinin iki üsulunu nəzərdə tutur və müəyyənləşdirir:

- zərərin əvəzini **naturada ödəmək**;
- **vurulmuş zərərin əvəzini pulla ödəmək** (zərərin kompensasiya edilməsi və ya zərərin əvəzini tam ödəmə).

Göstərilən üsullar dünya ölkələrinin mülki hüququ da tanıyır. Lakin vurulmuş zərərin birinci növbədə hansı üsulla ödənilməsi məsələsi ayrı-ayrı ölkələrdə eyni cür həll olunmur⁵. Qeyd etməliyə ki, həmin üsullar delikt məsuliyyətinin nəticəsidir⁶. Belə ki, delikt məsuliyyətinin nəticəsi zərər vuranın üzərinə zərərin əvəzini naturada ödəmək, habelə pulla kompensasiya etmək vəzifəsinin qoyulmasından ibarətdir.

Zərərin əvəzini naturada ödəmək üsulu dedikdə zərər çəkənə eyni növlü və keyfiyyətlili əmlak verilməsi, zədələnmiş əmlakın düzəldilməsi, zədə nəticəsində əmələ gələn qüsurların aradan qaldırılması və təmir edilməsi və digər yollarla zərərin əvəzini ödəmə başa düşülür. Bu üsuldən adətən əmlak məhv olduğu, zədələndiyi, korlandığı və xarab edildiyi hallarda istifadə edilir. Həmin üsula görə vurulmuş zərərin əvəzini delikt törədən şəxs pul formasında yox, natura formasında ödəyir. Belə halda **natural restitutsiya prinsipi** tətbiq olunur ki, bu prinsip Almaniya mülki hüququnda formulə edilmişdir⁷. Həmin prinsipə görə **delikt törədən şəxs zərər vuran ana kimi mövcud olan əvvəlki vəziyyəti bərpa etməlidir**. Buna görə də zərərin əvəzini naturada ödəmək üsulunun mahiyyəti əvvəlki vəziyyəti bərpa etməkdən ibarətdir. Əgər zərərin əvəzini bu üsulla ödəmək mümkün olmazsa, onda ikinci üsuldən istifadə olunur. Belə ki, müəyyən hallarda zərər vurulmasınadək mövcud olan vəziyyəti bərpa etmək mümkün olmur; bu zaman zərərin əvəzi pul formasında ödənilir, yəni ikinci üsul tətbiq olunur.

İkinci üsuldən, yeni vurulmuş zərərin əvəzini pulla ödəmək üsulundan praktikada birinci üsula nisbətən daha çox hallarda istifadə edilir. Ona görə də həmin üsul **universal xarakterə** malikdir. **Vurulmuş zərərin əvəzini pulla ödəmək üsulunun** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu üsul mülki hüquqların universal xarakterli müdafiə vasitəsi kimi çıxış edir. Göstərilən üsuldən həm əmlak korlandığı, xarab olunduğu, məhv edildiyi hallarda, həm də istənilən hər hansı digər halda (məsələn, mənəvi zərərin ödənilməsində, cinayət əməli nəticəsində vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsində və s.) istifadə edilir. Mənəvi zərər

¹ Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения // Правоведение. 1958. №1; Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. М., 1970; Калмыков Ю.Х. Об элементах состава гражданского правонарушения // Уч. зап. Саратов. Юрид. ин-та. Вып. X. 1962; Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву Л., 1955, с. 94; Малеин Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях М., 1968; Гражданское право. Учебник. Том 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1998, с.439; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1998, с. 567; Гражданское право. Учебник. Часть 1 / Под ред. З.И.Зубуленко М., 1998, с. 427; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 665 в. 6.

² Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Общие положения. М., 1997, с.568.

³ Антимонов Б.С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. М., 1950, с.253; Советское гражданское право. Учебник. М., 1950, с. 521 (автор Серебровский В.И.); Ялчюк К.К. Система обязательств из причинения вреда в советском гражданском праве // Вопросы гражданского права. М., 1957, с.195, с.170; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с.702; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 645 və s.

⁴ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 40.

⁵ Гражданское и торговое право капиталистических государств. Учебное пособие / Отв.ред. К.К.Ялчюков. М., 1966, с. 427.

⁶ Саказ Вагацума, Тору Аршидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 145.

⁷ Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 127.

(qeyri-əmlak zərəri) yalnız pul formasında kompensasiya edilir, çünki bu növ zərərin əvəzinin naturada ödənilməsi mümkün deyil.

Vurulmuş zərərin əvəzi ödənilərkən iki növ zərəre nəzərə alınır: real zərəri; əldən çıxmış fayda. **Real zərərin tərkibinə** daxildir: hüququ pozulmuş şəxsin (zərərcəkənin) pozulmuş hüququunu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər; əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi. **Əldən çıxmış fayda** zərərcəkənin hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adı mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlir deməkdir. Zərərin bu növünün mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulması yeni haldır (MM-in 21-ci maddəsi). Sovet mülki qanunvericiliyi əldən çıxmış fayda adlı zərəri növü nəzərdə tutmurdu. 80-ci illərin ortalarında inzibati-amirlik dövründə hüquq ədəbiyyatında bu cür zərəri növünü nəzərdə tutmamağa və müəyyənləşdirməməyə görə sovet qanunvericiliyinin ünvanına tənqidi fikirlər söylənilirdi¹.

Zərərin əvəzinin ödənilməsinin göstərilən üsullarından hansının seçilməsi və tətbiq edilməsi **işin hallarından** asılıdır. Məhkəmə işin hallarına uyğun olaraq bu və ya digər üsulun tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul edir. Məhkəmə bəzi hallarda **qarışıq üsuldan** da istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edə bilər. Bu cür halda zərərin əvəzinin ödənilməsinin hər iki üsulu uygulanmışdır. Məhkəmə zərərin əvəzinin ödənilməsinin konkret formasını (natura formasını və ya pul formasını) seçərkən işin bütün hallarından başqa, həm də tərəflərin (zərərcəkən iddiaçının və zərərvuran cavabdehin) marağını nəzərə almalıdır. Əgər zərərin əvəzinin pul formasında ödənilməsi barədə qərar çıxarılsa, onda təbii ki, əvəz ödəmənin miqdarını müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Bir qayda olaraq, zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia verildiyi gün mövcud olan qiymət əsas götürülür. Lakin işin konkret hallarını nəzərə alaraq məhkəmə iddianı məhkəmə qəran çıxarıldığı gün mövcud olan qiymətlə təmin edə bilər.

Zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün zərərcəkən (iddiaçı) bu barədə tələb məhkəməyə müraciət edir; bu tələb zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə iddia və ya **delikt iddiası (delikt məsuliyyəti haqqında iddia)** deyilir. Delikt iddiası öhdəlik iddiasının növlərindən biridir². Üç halda delikt iddiası ləğv olunur: birincisi, **iddia müddəti ötdükdə**; delikt iddiası üçün ümumi iddia müddəti (10 il) müəyyən olunmuşdur; ikincisi, zərərcəkən (iddiaçı) **zərərin əvəzinin almaq hüququndan imtina etdikdə**; üçüncüsü, **barışıq razılaşması haqqında müqavilə bağlandıqda**³; zərərcəkən (iddiaçı) və zərərvuran (cavabdeh) zərəre görə əvəz ödəmənin miqdarı barədə qarşılıqlı razılığa gələ bilsələr.

Müəyyən hallarda zərərvuran şəxs ziyanın əvəzinə könüllü surətdə ödəyir. Bu zaman məlum məsələdir ki, məhkəmə qaydasında delikt iddiasının verilməsi lazım gəlmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, zərərin əvəzinə natura formasında ödəmək əsas,

¹ Məsələn, vax: *Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика. М., 1986, с. 88-91.*

² *Ян Шалп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 106-134.*

³ *Л. Жюллио де ле Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. М., 1960. Том 2, с. 428.*

pul kompensasiyası (pul formasında əvəzödəmə) isə yardımçı üsuldur. Bu onunla izah edilir ki, mülki hüquq öhdəliyinin naturada icrası, yeni real icra prinsipindən çıxış edir. Lakin əsas üsul olmasına baxmayaraq, praktikada natura formasında əvəzödəmə çox az-az hallarda tətbiq edilir. Məsələn burasındadır ki, ölkədə ticarət işi kifayət qədər geniş inkişaf etmişdir. Odur ki, məhv olmuş əmlakın əvəzinə başqa əmlak və ya zədələnmmiş əmlakın yerinə düzəldilmiş (bərpa olunmuş) əmlak almağa nisbətən pul kompensasiyası zərərcəkən üçün daha münasib və əlverişlidir. Digər tərəfdən əvəz ödəmənin natura formasının müəyyən hallarda (məsələn, sağlamlığa vurulan zərəri nəticəsində şəxsin əil və şikəst olması hallarında və s.) tətbiqi mümkün olmur; məlum məsələdir ki, bu kimi hallarda zərərcəkənin ziyan vurulmasınadək mövcud olan vəziyyətini bərpa etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də praktikada pul kompensasiyasından daha çox istifadə olunur.

§ 4. Zərərin vurulmasının qarşısının alınması ilə əlaqədar yaranan öhdəlik

1. Öhdəliyinin anlayışı

Delikt öhdəlikləri normal həyat qaydaları ilə bir araya sığmayan, bu qaydalar üçün xarakterik olmayan münasibətlərə əlaqədar olaraq yaranır ki, həmin münasibətlər **anormal (qeyri-normal) münasibətlərdir**. Delikt öhdəlikləri, o cümlədən delikt məsuliyyəti üçün əsasən və başlıca olaraq **hüquq qoruyucu funksiya** xarakterikdir. Bununla belə, delikt öhdəliyi elə **anormal (qeyri-normal)** hallarla bağlıdır ki, həmin hallar mülki hüquq subyektlərinin normal həyat fəaliyyətindən kənara çıxmasına və onlara qabaqcadan görünməyən əmlak (maddi) zərəri vurulmasına səbəb ola bilər. Buna görə də delikt öhdəliyi institutunun əsas vəzifələrindən biri subyektlərə təsir göstərməklə qeyri-normal halların yaranmasını minimum səviyyəyə endirməkdən, mülki hüquq pozuntusunun (deliktin) əmələ gəlməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Göstərilən vəzifəni delikt öhdəliyi, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, **öz preventiv (xəbərdarlıq, qarşısını qabaqcadan almaq) funksiyası** vasitəsi ilə həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, zərəri nəticələr doğura biləcək hadisələri əvvəlcədən qabaqlamaq, gələcəkdə zərəri vurmaq təhlükəsi olan halların irəliləməsinə qarşısını almaq delikt öhdəliklərinin preventiv funksiyasının mahiyyətini təşkil edir. Mülki qanunvericilik delikt öhdəlikləri çərçivəsində göstərilən həmin funksiyanın həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə xüsusi üsul müəyyənləşdirir (MM-in 1098-ci maddəsi). Bu üsul mülki hüquq subyektlərinin hüquq və mənafeyinə qoruyur, mühafizə edir. Söhbət **zərərin vurulmasının qarşısının alınmasından** gedir. Bu halda delikt öhdəliyinin preventiv funksiyası əsas rol malik olmaqla ön plana çəkilir¹. Söylədiklərimizdən belə çıxır ki, göstərilən həmin funksiya konkret şəxs tərəfindən vurulmuş zərərlə yox, **gələcəkdə vu-**

¹ Mülki-hüquqi məsuliyyət üçün ənənəvi olaraq kompensasiya (bərpaedici) xarakterli tədbirlər səciyyəvidir (*Антимоное В.С. Основания договорной ответственности социалистических организаций М., 1962, с. 14-18; Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск. 1972, с. 125*). Göstərilən halda preventiv funksiya birinci planda çıxış edir.

rulmaq təhlükəsi olan zərər əlaqədardır. Gələcəkdə vurula biləcək həmin zərərin əmələ gəlməsi müxtəlif hallarla bağlı ola bilər: tikilməsi planlaşdırılan atom elektrik stansiyası ilə; ətrafı çirkəndirən müxtəlif obyektin tikintisi ilə; ətraf mühitin mühafizəsi və vətəndaşların sağlamlığı üçün mənfəi təsir göstərən təsərrüfat fəaliyyəti; vətəndaşların sanitariya-epidemioloji salamatlığına xələf gətirən müəssisələrin tikintisi və s. Məsələn, vətəndaşların yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında daş karxanası obyektinin və ya keramzit zavodunun tikintisi planlaşdırılır. Bu müəssisələr havaya güclü toz buraxmaq xüsusiyyətinə malikdir. Dövlət ekoloji ekspertizası rəy verir ki, göstərilən obyektlərin tikintisi ətraf təbii mühitə, vətəndaşların sağlamlığına olduqca mənfəi təsir göstərə bilər. Bununla həmin obyektlərin ekoloji təhlükəlilik səviyyəsi müəyyən edilir. Bu, gələcəkdə zərər vurmaq təhlükəsi olan fəaliyyətə misaldır.

Mülki qanunvericilik gələcəkdə zərər vurmaq təhlükəsi olan fəaliyyətlə bağlı əmələ gələn hüquq münasibətini **mülki-hüquqi öhdəlik kimi** nəzərdə tutur. Özü də bu öhdəlik **xüsusi xarakterə malik olan öhdəlikdir**¹. Həmin öhdəliyin əmələ gəlməsi MM-in 1098-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Müəyyən mənada bu öhdəlik **kompleks xarakter** daşıyır². Belə ki, MM-in 1098-ci maddəsində nəzərdə tutulan əsasla görə eyni vəzifədən həm müəyyən fəaliyyətin dayandırılması üzrə öhdəlik, həm də delikt öhdəliyi yarana bilər.

Zərərin vurulmasının qarşısının alınması ilə əlaqədar yaranan öhdəlik (müəyyən fəaliyyətin dayandırılması üzrə öhdəlik) institutu birinci dəfədir ki, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulur, bu institut qüvvədə olan MM-də yeni anlayışdır. Köhnə 1964-cü il MM belə bir öhdəlik növü tanımırdı. Zərərin vurulmasının qarşısını almaq öhdəliyi həm də digər sovet müttəfiq respublikalarının mülki məəcəllələrində nəzərdə tutulmamışdı. Lakin buna baxmayaraq, bu növ öhdəliyə sovet dövrünün məhkəmə praktikasında rast gəlinirdi³.

Azərbaycan Respublikasının hal-hazırda qüvvədə olan Mülki Məcəlləsi qəbul edilənə kimi zərərin vurulmasının qarşısını almaq öhdəliyi bəzi qanunlarda nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, MM səviyyəsində tənzimlənməsə də, həmin öhdəlik «**Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında**» (25.02.1992), «**Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında**» (10.11.1992) iki qanunda ifadə edilmişdi.

Qüvvədə olan MM-ə görə, gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsindən mülki-hüquqi öhdəlik yaranır. Bu **öhdəliyə görə bir tərəf məhkəməyə iddia vermək yolu ilə gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi yaradan fəaliyyətin qadağan edilməsini tələb edir, digər tərəf isə həmin fəaliyyəti dayandırmaya borclu olur**. Bu öhdəliyin əmələ gəlmə əsasını **gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsinin yaranması faktı** təşkil edir. Ona görə də zərərin vurulmasının qarşısını almaq məqsədi ilə məhkəməyə verilən iddia sözün həqiqi mənasında delikt iddiası sayılır. Belə ki, bu növ iddianın verilməsinin əsasında u-

rətdə vurulmuş zərər yox, gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi durur.

2. Öhdəliyin elementləri

Nəzərdə tutulan öhdəliyin elementlərinə aiddir: öhdəlikdə iştirak edən tərəflər; öhdəliyin obyektini (predmeti); öhdəliyin məzmunu.

Öhdəlikdə iki tərəf iştirak edir: potensial zərər vura bilən; potensial zərərcəkən. Hər iki tərəf qismində həm hüquqi şəxslər, həm də vətəndaşlar çıxış edə bilərlər.

Potensial zərər vura bilən şəxs odur ki, o, **gələcəkdə zərər vurmaq təhlükəsi yaradan fəaliyyətlə məşğul olur**. Göstərilən tərəf qismində atom stansiyası, fəaliyyəti ətrafdakılar üçün təhlükə törədən müəssisələr tikən və s. şəxslər çıxış edə bilər. **Potensial zərərcəkən** odur ki, gələcəkdə ona zərər vurula bilər.

Öhdəliyin obyektini gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi yaradan fəaliyyətin aradan qaldırılmasına və qadağan edilməsinə yönələn hərəkət təşkil edir. Bu hərəkət bərasində öhdəlik üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri əmələ gəlir.

Tərəflərin hüquq və vəzifələri **öhdəliyin məzmununu** təşkil edir. Gələcəkdə zərər vura bilən öhdəlik üzrə əsas vəzifəsi **gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi yaradan fəaliyyətin qadağan edilməsi barədə məhkəmə qərarını yerinə yetirməkdən ibarətdir**. Zərərcəkən isə təhlükə yaradan fəaliyyətinin qadağan olunmasını tələb etmək hüququna malikdir. Bunun üçün, yeni müvafiq fəaliyyətin dayandırılması və ya ona xitam verilməsi barədə onun məhkəməyə iddia vermək hüququ vardır. Lakin elə hallar olur ki, məhkəmə həmin iddianın təmin olunmasından imtina edə bilər. Belə ki, həmin fəaliyyətin dayandırılması və ya ona xitam verilməsi dövlət mənafeələrinə zidd olduğu hallarda məhkəmənin iddianın imtina etmək hüququ vardır. Bu hal məhkəmə tərəfindən iddianın təmin olunmasından imtina edilməsini şərtləndirən yeganə əsasdır. Lakin fəaliyyəti dayandırmıqdan və ya ona xitam verməkdən imtina olunmasına baxmayaraq zərərcəkənlərin ixtiyarı var ki, onlar həmin fəaliyyətlə vurulmuş zərərin **əvəzinin ödənilməsinə tələb etsinlər**. Başqa sözlə desək, iddianın təmin olunmasından imtina edilməsi zərərcəkənləri müvafiq fəaliyyətlə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququndan məhrum etmir (MM-in 1098.3-cü maddəsi).

Bununla bərabər, qanun iddianın təmin olunmasından imtina edilməsini şərtləndirən «dövlət mənafeələrinə zidd olmaq» kimi anlayışın mənasını açıqlayır. Məhkəmə iddiaya baxarkən müvafiq fəaliyyətin dövlət mənafeyinə uyğun olub-olmamasını konkret işin hallarını nəzərə almaqla müəyyənləşdirir. Məhkəmə bu cür hallarda dövlətin sosial-iqtisadi ehtiyaclarını, onun cəmiyyətin normal fəaliyyətini təmin etməyə yönələn tədbirlər görməsini nəzərə almalıdır.

Gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi **mülki-hüquqi məsuliyyətə səbəb olur**. Bu məsuliyyət zərərin əvəzinin ödənilməsində (axı, zərər hələ vurulmamışdır) yox, gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi yaradan fəaliyyətin məhkəmə qərarı əsasında dayandırılması və ya ona xitam verilməsinin vacibliyində və zəruriliyindədir. Belə ki, bu cür təhlükənin yaradılması **öz hüquqi təbiətinə görə hüquq pozuntusudur**. Hüquq pozuntusu olan yerdə isə qanunda nəzərdə tutulan məcburiyyət tədbiri, yeni sanksiya tətbiq edilir. Göstərilən həmin pozuntuya görə isə tətbiq edilən **mülki-hüquqi sanksiya məhkəmə tərəfindən qəbul edilən qərara uyğun olaraq müvafiq fəaliyyətin dayandırılması**

¹ Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с.647; Гражданское право Учебник. Том 2 Полугому 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 382.

² Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2/ Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с.647.

³ Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., 1961, часть 2, с. 476.

və ya ona xitam verilməsi barədə vəzifənin həvalə edilməsindən ibarətdir. Bu vəzifəni yaranmış öhdəlikdə borclu şəxs kimi çıxış edən potensial zərər vuran yerinə yetirməlidir. Bu, öhdəlik üzrə onun vəzifəsini təşkil edir.

Bir məqama da nəzər yetirmək lazımdır. MM-in 1098-ci maddəsinin müəyyən etdiyi rejim həm gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi yaradan fəaliyyətə, həm də artıq vurulmuş və davam edən zərər törədən fəaliyyətə şamil edilir. Belə ki, vurulmuş zərər onu vurmaqda davam edən və ya yeni zərər vurulması təhlükəsi törədən binanın, qurğunun istismarının və ya digər istəşal fəaliyyətinin nəticəsində əmələ gələ bilər. Belə halda məhkəmə zərərçəkənin iddiasına baxaraq cavabdehin (zərər vuranın) üzərinə iki vəzifə qoyur: **zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi; müvafiq fəaliyyəti dayandırmaq və ya ona xitam vermək vəzifəsi** (MM-in 1098.2-ci maddəsi). Zərər vuran hər iki vəzifəni icra etməyə borcludur.

Göstərilən öhdəliyin yaranması üçün gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsinin olması tələb edilir. **Gələcəkdə zərər vurulması təhlükəsi** dedikdə, şəxslərə, onların həyatına, sağlamlığına və ya müliyyətinə (əmlakına) ziyan vurulması ehtimalı başa düşülür. Özü də bu ehtimal real olmalıdır. Məsələn, əhalinin çox sıx və gur yaşadığı şəhər yerində tikilməsi planlaşdırılan quşçuluq fabrikinin, donuzçuluq fermasının (damının), sement istehsal edən müəssisənin, benzindoldurma stansiyasının və s. fəaliyyəti insan həyat və sağlamlığı, ətraf-dakılar üçün ziyanlıdır.

§ 5. Hüquqi və ya fiziki şəxsin öz işçisi tərəfindən törədilmiş mülki hüquq pozuntusu üçün delikt məsuliyyəti

Delikt öhdəliyində **tərəf rolunda çıxış edən subyektlərdən biri hüquqi şəxslərdir.** Hüquqi şəxslər bu öhdəlikdə həm zərər çəkən (kreditor), həm də zərər vuran (borclu şəxs) rolunda çıxış edə bilərlər. Hüquqi şəxslər borclu şəxs kimi həmin öhdəlikdə o halda iştirak edə bilərlər ki, zərər onlar tərəfindən vurulmuş olsun və yaxud başqa şəxslərin vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsi qanunla onlara həvalə edilmiş olsun.

Hüquqi şəxslər mülki hüququn kollektiv subyektləri dairəsinə aiddir¹. Onlar kollektiv qurumdur. Buna görə də hüquqi şəxslərin delikt öhdəliyində zərər vuran rolunda çıxış etmələri müəyyən xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Hüquqi şəxslərin delikt öhdəliyində subyekt rolunda iştirakı mülki hüquq elmində mübahisə doğuran məsələlərdən biri sayılır. Belə ki, bu barədə hüquqşünas müəlliflər müxtəlif cür fikirlər söyləyirlər. Əsas **konsepsiya hüquqi şəxsin onun bütün işçilərinin hərəkətlərinə görə öz hərəkəti və öz təqsiri kimi məsuliyyət daşması konsepsiyasıdır.** Bu konsepsiyanı mülki hüquq elmində ilk dəfə görkəmli sovet sivilist alimi S.N.Bratus əsaslandırmışdır². Bu konsepsiya sonradan tanınmış alimlər O.S.Ioffe, I.B.Novitski, L.A.Luns və baş-

¹ *bx: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. 1-ci hissə. Mühazirə kursu. Bakı. 1999, s.147.*

² *Bratus C.H. Некоторые вопросы учения о субъектах права //Советское государство и право. 1949. №11, с. 78.*

qaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir¹. Göstərilən konsepsiya tərəfdarlarının mövqeyini və fikirlərini sovet mülki qanunvericiliyi hələ o vaxtlara nəzərə almışdı. Əvvəlcə SSRİ Mülki Qanunvericiliyinin Əsasları (1961), sonra isə müttəfiq respublikalann mülki məəcəlləri (məsələn, RF-in 1964-cü il MM-in 445-ci maddəsi) əsası S.N.Bratus tərəfindən qoyulan konsepsiyayı qanunvericilik qaydasında ifadə etmişdi. Azərbaycan Respublikasının köhnə 1964-cü il MM-in 443-cü maddəsi təşkilatın öz işçilərinin əmək (hüquq) vəzifələrini yerinə yetirərkən onların təqsiri üzündən vurulmuş ziyanı ödəməyə borclu olması haqqında qayda nəzərdə tuturdu.

Hüquqşünas alimlər arasında **hüquqi şəxslərin təqsiri məsələsi** xüsusilə diskussiya və mübahisə doğurur. Qeyd etməliyə ki, bu məsələ uzun müddət elmi mübahisələrin predmetinə çevrilmişdir².

Hüquqi şəxslərin delikt məsuliyyəti barədə sovet mülki qanunvericiliyinin əsas niyyəti təşkilatların vurduğu zərəre görə daşdığı məsuliyyəti hüquqi cəhətdən daha geniş mənada ifadə etmək tendensiyasından ibarət idi. Hüquqi şəxslərin delikt məsuliyyətinin inkişaf etdirilməsi tendensiyası öz hüquqi ifadəsini qüvvədə olan MM-də də tapmışdır. Qüvvədə olan MM-in 1099-cu maddəsi məhz bu məsələnin tənzimlənməsinə və qaydaya salınmasına həsr edilmişdir.

Qanun müəyyən edir ki, hüquqi və ya fiziki şəxs öz işçisinin törətdiyi mülki hüquq pozuntusu (delikt) üçün məsuliyyət daşıyır və əmək (qulluq, mənəb) vəzifələrinin icrası zamanı işçisinin vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir (MM-in 1099.1-ci maddəsi). Anlayışdan məlum olur ki, hüquqi şəxslərin delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün **ümumi şərtlərdən** (delikt məsuliyyətinin ümumi şərtlərindən, yəni təqsir, səbəbli əlaqə və hüquqa zidd əməldən) **əlavə, həm də xüsusi şərtlərin olması gərəkdir.** Bu xüsusi şərtlər iki cürdür:

- birinci şərt **əməli törədən subyektdə, yəni hüquqi şəxsin işçisinə aiddir;**
- ikinci şərt isə **törədilən əməlin xarakterinə aiddir, yəni işçinin öz əmək (qulluq, mənəb) vəzifələrinin icrası ilə bağlı törətdiyi əmələ aiddir.**

Göstərilən delikt öhdəliyində subyekt (borclu şəxs) rolunda, yəni zərər vuran rolunda əməli törədən **hüquqi şəxsin işçisi çıxış edir.** Delikt hüquq münasibətlərində işçi dedikdə həm **əmək müqaviləsi³ əsasında iş görəni, həm də mülki-hüquqi müqavilə üzrə iş yerinə yitirən fiziki şəxs başa düşülür.**

Qüvvədə olan MM-də yeniliklərdən biri fiziki şəxsin öz işçisinin törətdiyi mülki hüquq pozuntusuna (delikte) görə məsuliyyət daşması haqqında qaydadır. Köhnə 1964-cü il MM yalnız təşkilatın öz işçisinin vurduğu zərəre görə mə-

¹ *Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Л., 1955, глава 2. § 3; Ноевицкий И.Б., Луцк Л.А. Общее учение об обязательстве. М., 1950, с. 352 Delikt öhdəliyinin subyekti kimi hüquqi şəxslər bərsində M.M.Aqarkovun fikri haqqında əvvəlki paragrafları birində danışımış.*

² *Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. Киев. 1955; Основания гражданско-правовой ответственности. М., 1971; Смирнов В.Г. Обоснование деликтной ответственности юридических лиц //Проблемы гражданского и административного права. Л. 1962, в. с.*

³ *Əmək müqaviləsi ilə mülki-hüquqi müqavilələrin arasındakı fərqlər barədə ətraflı tanış olmaq üçün bx: //Ismaylov, M.Resulov, A.Qasımov. Əmək hüququ. Dərslük. Bakı. 1996, s.126; S.Allahverdiyev Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ. Mühazirə kursu. 1-ci hissə. Bakı. 1999, s.57.*

suliyet daşmasını nəzərdə tutmuşdu. İndiki MM-ə görə isə fiziki şəxslər də hüquqi şəxslər kimi öz işçisinin vurduğu zərəre görə cavabdehdir. Bu onulla izah edilir ki, hüquqi şəxslər kimi **fiziki şəxslər də işverən (işəgötürən) rolunda çıxış edə bilərlər**. Belə ki, bəzi hallarda müqavilənin hər iki tərəfi fiziki şəxslərdən ibarət ola bilər, yəni fiziki şəxslərdən biri işəgötürən qisminə çıxış edir. Məsələn, fiziki şəxs işəgötürən rolunda çıxış edərək digər fiziki şəxsin əməyindən öz istehlak ehtiyacını və tələbatını ödəmək məqsədi ilə dayə, katibə, bağban, sürücü, çoban və s. qisminə istifadə edə bilər. Bu cür hallarda əmək müqaviləsi həmin şəxslər arasında yaranan münasibətləri qaydaya salmaq üçün hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi çıxış edir¹. Bundan əlavə, fiziki şəxs hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Bu halda fiziki şəxs sahibkar statusu əldə edir. Onun ixtiyar çatır ki, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün **əmək və mülki-hüquqi müqavilə əsasında işçi qəbul etsin**. Odur ki, fiziki şəxsin işçisi də hər iki müqavilə əsasında fəaliyyət göstərə bilər. Söylədiklərimizdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, hüquqi şəxsin və ya fiziki şəxsin delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün birinci şərt ondan ibarətdir ki, **hüquqa zidd əməl onların işçisi tərəfindən törədilmiş olsun**.

Bir az yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ikinci şərt həmin əməlin xarakteri ilə bağlıdır. Belə ki, əmək müqaviləsi üzrə işləyən işçinin vurduğu zərəri hüquqi və ya fiziki şəxs yalnız **zərərin onların əmək (qulluq, mənsəb) vəzifələrinin icrası zamanı vurulduğu hallarda ödəyir**. İşçi tərəfindən öz əmək (qulluq, mənsəb) vəzifələrinin icrası dedikdə həm əmək müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət, həm də əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmayan, lakin iş və istehsal zərurəti ilə bağlı işəgötürən verdiyi tapşırığın yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyət başa düşülür.

Mülki-hüquqi müqavilə üzrə işləyən işçinin vurduğu zərəre gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, həmin zərərin əvəzi yalnız iki şərt olduqda hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən ödənilir. Birincisi, mülki-hüquqi müqavilə üzrə iş görən fiziki şəxs müvafiq hüquqi və ya fiziki şəxsin yəni **işəgötürənin tapşırığını icra etdiyi zaman zərəri vurduğu halda**, həmin zərərin əvəzi işəgötürən tərəfindən ödənilir. İkincisi, mülki-hüquqi müqavilə üzrə işləyən fiziki şəxs **işlərin təhlükəsiz aparılmasına hüquqi şəxsin (və ya işəgötürən fiziki şəxsin) nəzarəti altında hərəkət etdiyi və hərəkət etməli olduğu halda zərəri vurar**sa, həmin zərərin əvəzi ödənilir. Bu iki şərt əsasında hüquqi və ya fiziki şəxs işçinin vurduğu zərərin əvəzini ödəyir (MM-in 1099.2-ci maddəsi).

MM-in 1099-cü maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulan hallarda, yeni işçinin öz əmək (qulluq, mənsəb) vəzifəsinin icrası zamanı vurduğu zərəri üçün **o, işəgötürən - hüquqi və ya fiziki şəxs qarşısında rəqres qaydasında məsuliyyət daşıyır**. Belə ki, zərərin əvəzini ödəmiş hüquqi və ya fiziki şəxs (yəni işəgötürənlər) **ödənilmiş əvəz miqdarında işçiyə geriye tələb (rəqres tələb) irəli sürür** (MM-in 1114.1-ci maddəsi).

Beləliklə, **hüquqi şəxsin işçisinin hərəkəti hüquqi şəxsin fəaliyyətini ifadə edir**. Belə ki, işçinin hüquqi şəxsin adından hərəkət etmək səlahiyyəti

vardır. Məhz bu səbəbdən hüquqi şəxs onun adından hərəkət etmək səlahiyyəti olan şəxslərin təqsirləndirilməsinə görə cavab verir¹. Ona görə də hüquqi şəxs işçisinin vurduğu zərərin əvəzini ödəyir. Lakin işçinin istənilən hər hansı hərəkəti nəticəsində vurulan zərəri hüquqi şəxs ödəməyə borclu deyildir. Məsələn, iş vaxtı qurtardıqdan sonra işçinin ailə-məişət zəminində vurduğu zərərin əvəzini hüquqi şəxs ödəmir və s. Yalnız yuxarıda göstərdiyimiz şərtlər əsasında hüquqi şəxs öz işçisinin vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

§ 6. Dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin vurduqları zərəri üçün delikt məsuliyyəti

1. Delikt məsuliyyətinin anlayışı

MM-in 1100-cü maddəsi dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və ya bu orqanların vəzifəli şəxslərinin vurduqları zərəri üçün delikt məsuliyyəti nəzərdə tutur. Bu cür delikt məsuliyyəti qüvvədə olan MM-də yenilik deyildir. Köhnə MM-in 444-cü maddəsi dövlət təşkilatlarının, ictimai təşkilatların, habelə vəzifəli şəxslərin inzibati idarəetmə sahəsində qanunsuz hərəkətləri ilə vurulmuş ziyana görə məsuliyyət nəzərdə tuturdu. İndiki MM əvvəlki qanunvericiliyə nisbətən məsuliyyət subyektlərinin dairəsini xeyli və mühüm dərəcədə dəyişdirmişdir. Belə ki, qüvvədə olan **MM-ə görə hüquqi şəxslər ona vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək ixtiyarına malikdir**. Köhnə MM isə yalnız vətəndaşa vurulmuş zərərin əvəzini ödənilməsi qaydasını nəzərdə tuturdu. Bundan əlavə, indiki MM nəzərdə tutulan **öhdəliyin subyektlərinin tərkibindən ictimai təşkilatları çıxarmışdır**.

Dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin delikt məsuliyyəti Konstitusiyamızın 68-ci maddəsində təsbit edilmiş prinsiplə əhəmiyyətə malik olan müddəaya əsaslanır. Həmin müddəaya görə hər bir **vətəndaşın dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini dövlət tərəfindən ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır**².

Beləliklə, dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində şəxslərə zərəri vurma bilər ki, bu, xüsusi xaraktere malik olan delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu öhdəliyin əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin öhdəlikdə zərəri vuran qismində **spesifik subyektlər, yəni dövlət orqanları, yerli özünüidare orqanları və onların vəzifəli şəxsləri** çıxış edirlər.

Göstərilən öhdəliyin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, həmin öhdəlik üçün **üçüncü şəxslərin iştirak etdikləri öhdəlik növünə** şamil edilir. Belə ki, delikt öhdəliyinin bu növündə zərəri vuran (dövlət orqanları, yerli özünüidare orqanları və onların vəzifəli şəxsləri) və zərərçəkən şəxsədən savayı, digər üçüncü şəxslər də iştirak edirlər. Üçüncü şəxs rolunda Azərbaycan Respubli-

¹ Л.Жюллио де ла Морандьер Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960. с. 422.

² bax: AR QK, II cild, s. 583.

¹ bax: I.İsmayilov, M.Rəsulov, A.Qasımov. Əmək hüququ. Derslik. Bakı. 1996, s.130.

kası və ya müvafiq bələdiyyə çıxış edir. Onlar zərər vuranın vurduğu zərərin əvəzini ödəyir, yəni delikt öhdəliyi üzrə borclu şəxsin vəzifəsini icra edir. Başqa şəxsin, yəni dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və ya bu orqanların vəzifəli şəxslərinin vurduğu zərərin əvəzini ödədikdən sonra dövlət və ya müvafiq bələdiyyə həmin şəxsə ödənilmiş əvəz miqdarında geriye tələb (reqres tələb) verir (MM-in 1114-cü maddəsi). Buna görə də nəzərdə tutulmuş öhdəlik üçüncü şəxslərin iştirak etdikləri öhdəliyin reqres öhdəlik növünə şamil edilir.

Göstərilən növ delikt öhdəliyi dövlət orqanları, yerli özünüidare orqanları və onların vəzifəli şəxsləri (zərər vuran, borclu şəxs) ilə zərərçəkən (kreditor) arasında əmələ gəlir. Lakin qanunun göstərişi əsasında delikt öhdəliyini, yəni zərərin əvəzini zərər vuran yox, üçüncü şəxs (Azərbaycan Respublikası və ya bələdiyyə) ödəyir¹. Odur ki, üçüncü şəxslər delikt öhdəliyini icra etməklə delikt məsuliyyətinin subyektinə çevrilirlər. Bu isə onu göstərir ki, delikt məsuliyyətinin subyektləri ilə bilavasitə zərər vuranlar anlayışı üst-üstə düşür².

2. Delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin subyektləri

Delikt öhdəliyinin subyektləri anlayışı ilə delikt məsuliyyətinin subyektləri anlayışını fərqləndirmək lazımdır. Bu anlayışlar üst-üstə düşür. Belə ki, delikt öhdəliyinin subyektləri kimi zərər vuran və zərərçəkən, delikt məsuliyyətinin subyektləri qismində isə üçüncü şəxs və zərərçəkən çıxış edir.

Delikt öhdəliyinin əsas subyektii zərər vurandır. Məhz onun qanunsuz hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində öhdəlik əmələ gəlir. Belə ki, qanunsuz hərəkət (hərəkətsizlik) etməklə o şəxslərə zərər vurulur. Bu səbəbdən qanunsuz hərəkət (hərəkətsizlik) etməklə vurulan zərər faktii delikt öhdəliyinin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir. Bu fakt həm də delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə əsasıdır.

Zərər vuran rolunda üç kateqoriya subyektii çıxış edir:

- dövlət orqanları;
- yerli özünüidare orqanları;
- dövlət orqanlarının və yerli özünüidare orqanlarının vəzifəli şəxsləri.

Dövlət orqanları dedikdə Konstitusiyanın 7-ci maddəsində təsbit edilən hakimiyyət bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları başa düşülür³. Başqa sözlə desək, dövlət orqanları özündə birləşdirir: qanunvericilik hakimiyyət orqanlarını; icra hakimiyyət orqanlarını; məhkəmə hakimiyyət orqanlarını.

Yerli özünüidare orqanları dedikdə bələdiyyələr başa düşülür. Yerli özünüidareni seçkilər əsasında yaradılan bələdiyyələr həyata keçirir (Konstitusiyası

yanın 142-ci maddəsinin 1-ci və 2-ci hissələri). Bələdiyyələrin hüquqi statusu və bələdiyyələrə seçkilərin qaydalan «Bələdiyyələr haqqında» qanunla (1999) müəyyən edilir. Yerlərdə özünü-idarəni təşkil edən bələdiyyələr dövlət orqanlarına şamil edilmir. Lakin onlara qanunla hakimiyyət funksiyası verilmişdir. Bununla belə, qanunvericilik və icra hakimiyyətləri bələdiyyələrə əlavə səlahiyyətlər də verə bilər.

Vəzifəli şəxsə mülki qanunvericilik anlayış vermir. Vəzifəli şəxsin leqal anlayışı cinayət hüququnda (cinayət qanunvericiliyində) nəzərdə tutulmuşdur¹. CM-in 308-ci maddəsinə görə vəzifəli şəxslər dedikdə daimi, müvəqqəti olaraq və ya xüsusi səlahiyyət üzrə hakimiyyət nümayəndəsi funksiyalarını həyata keçirən, yaxud dövlət orqanlarında, yerli özünüidare orqanlarında təşkilatı-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər başa düşülür².

Yerdə qalan bütün təşkilatlar, o cümlədən dövlət orqanları dairəsinə aid edilməyən dövlət və bələdiyyə idarələri və onların vəzifəli şəxsləri nəzərdən keçirilən bu delikt öhdəliyinin subyektii ola bilməzlər. Dövlət orqanları dairəsinə şamil edilməyən dövlət və bələdiyyə idarələrinə təhsil, səhiyyə, idman, elm və s. idarələrini və müəssisələrini misal göstərmək olar. Bu kateqoriya subyektləri vurulmuş zərəre görə MM-in hüquqi və ya fiziki şəxsin delikt məsuliyyətini nəzərdə tutan 1099-cu maddəsi ilə məsuliyyətə daşır.

Dövlət orqanları, yerli özünüidare orqanları və onların vəzifəli şəxsləri hakimiyyət funksiyasını həyata keçirirlər. Həmin orqanlar və vəzifəli şəxslər onlara bu cür səlahiyyət verən subyektləri, yəni Azərbaycan Respublikası (Azərbaycan dövlətini) və ya bələdiyyələr təmsil edirlər, əlavə də dövlət və ya bələdiyyə adından çıxış edirlər. Ona görə də Azərbaycan Respublikası və bələdiyyələr onları orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən hakimiyyət funksiyasını həyata keçirərək vurulan zərərin əvəzini ödəyir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası və ya bələdiyyələr delikt məsuliyyətinin subyektii qismində çıxış edir. Lakin dövlətin və ya bələdiyyənin özü yox, onların maliyyə orqanları zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə zərərçəkənin verdiyi iddia üzrə cavabdeh kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, delikt münasibətlərində dövlət və ya bələdiyyəni maliyyə orqanı təmsil edir.

Delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin kreditoru rolunda çıxış edən subyektii zərərçəkən şəxsdir. Dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində zərər həm hüquqi şəxsə, həm də fiziki şəxsə vurula bilər. Odur ki, delikt məsuliyyətində zərərçəkən (kreditor) rolunda hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edirlər. Məsuliyyət zərərin kimə - hüquqi şəxsə və ya vətəndaşa vurulmasından asılı deyildir. Bu, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində yenilikdir. Əvvəlki qanunvericiliyə görə hüquqi şəxslərin zərərin əvəzinin ödənilməsi

¹ Reqres öhdəliyinin əsas xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq məqsədi ilə bax: Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 1 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 1999, с.30.

² Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.399.

³ Bax: Гражданское право. Учебник. Том 2. Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.398; Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2/ Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997. с.651-652; Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999.

¹ Vəzifəli şəxs anlayışının geniş şərhli ilə tanış olmaq məqsədi ilə bax: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. В.И. Радченко и др. М., 1994, с. 315-316.

² Vəzifəli şəxs anlayışı İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 16-cı maddəsində də verilməlidir. Bu anlayış cinayət qanunvericiliyinin vəzifəli şəxsə verdiyi anlayışdan cüzi surətdə fərqlənir. Lakin həmin anlayışlar əsasən üst-üstə düşür.

ni tələb etməyə ixtiyarı çatdırdı. Yalnız bu hüquqdan vətəndaşlar istifadə edə bilərdilər. İndiki qanunvericiliyə görə həm vətəndaşlar, həm də hüquqi şəxslər zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilərlər. Lakin hüquqi şəxslərdən fərqli olaraq vətəndaşlar şəxsi-qeyri əmlak hüquqlarının pozulmasına görə həm də mənəvi zərərin kompensasiyasını tələb etmək ixtiyarına malikdirlər.

3. Delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi şərtləri

Dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin vurdular zərər üçün **delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün həm ümumi, həm də xüsusi şərtlərin olması gərəkdir.**

Ümumiyyətlə, **delikt məsuliyyətinin ümumi şərtləri** baş delikt prinsipinə əsaslanaraq özündə üç şərti birləşdirir: hüquqa zidd əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik); səbəbli əlaqə; təqsir. Lakin dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin vurdular zərər üçün delikt məsuliyyətinin ümumi şərtləri yuxarıda göstərilən şərtlərdən fərqlənir. Belə ki, nəzərdən keçirilən **delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin üç ümumi şərti vardır: qanunsuz hərəkət (hərəkətsizlik); səbəbli əlaqə; təqsir.** Bununla da baş delikt prinsipindən müəyyən dərəcədə qismən də olsa kanara çıxmağa yol verilmişdir. Belə ki, bu delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsində əsas şərtlərdən biri kimi hüquqa zidd əməl (hərəkət və hərəkətsizlik) şərti yox, **qanunsuz hərəkət (hərəkətsizlik) şərti götürülür.**

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının mülki hüququnda, habelə RF-in və bir çox kontinental Avropa ölkələrinin qanunvericiliyində **baş (əsas) delikt prinsipi (sistemi)** tətbiq edilir. Bu prinsipe görə **bir şəxs tərəfindən digər şəxsə zərər vurulması özlüyündə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi vəzifəsinin əsasını təşkil edir.** Beləliklə, zərərcəkən nə zərər vuranın etdiyi hərəkətin hüquqa zidd olmasını, nə də ki, onun təqsirini sübuta yetirməli deyildir. Onların mövcudluğu prezumpsiya edilir. Məsələn, Fransa Mülki Məcəlləsinin 1382-ci maddəsində əsas delikt prinsipi ifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə zərər vuran şəxs (delikti törətmiş şəxs) zərərin əvəzinin ödəməkdən azad edilmək məqsədi ilə yalnız zərərin onun təqsiri üzündən vurulmadığını sübuta yetirə bilər¹. Başqa sözlə desək, əsas delikt prinsipinə görə hər hansı vuran zərər hüquqa zidd əməl hesab edilir və zərər vuran üçün həmin zərərin əvəzinin ödəmə vəzifəsi vardır, bir şərtlə ki, zərər vuran bu cür zərər vurmağa ixtiyarı olduğuunu sübut edə bilsin. Deməli, **əsas delikt prinsipinə (sisteminə) görə zərər vuranın etdiyi hərəkətin hüquqa zidd olmasının sübuta yetirmək vəzifəsi zərər çəkənə həvalə edilir.**

Dövlət orqanları, yerli özünüidare orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin

vurdular zərərdən əmələ gələn **öhdəliklərdə isə tamamilə bunun əksi olan qayda tətbiq edilir, yəni əsas delikt prinsipindən kanara çıxma halına yol verilir.** Belə ki, həmin öhdəliklər üzrə dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin etdiyi hərəkətlərin (hərəkətsizliyin) **qanunsuzluğu və qanuna zidd olmasını sübuta yetirmək vəzifəsi zərərcəkənə həvalə edilir.** Bu cür hallarda sübut etmə yükünü zərərcəkən çəkir. Bu onunla izah edilir ki, dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin **hərəkətləri birtərəfli-məcbureddici və hakimiyyət xarakterinə malikdir.** Bu hərəkətlər hakimiyyət funksiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Həmin hərəkətlər çox vaxt şəxslərin əmlak sferasına da toxunur. Belə hallarda göstərilən hərəkətlər şəxslərin əmlak hüquqlarına zərər vura bilər. Bu cür faktlara görə göstərilən orqanların hərəkətlərini hüquqa zidd əməl hesab etmək olmaz. Həmin orqanlar və vəzifəli şəxslər onlara verilmiş səlahiyyət əsasında fəaliyyət göstərirlər. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi və icra edilməsi başqa şəxslərə zərər vursa belə, yenə də hüquqa uyğun hesab edilir. Dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətləri yalnız müvafiq səlahiyyət olmadan həyata keçirildiyi və ya səlahiyyət həddini aşdığı və yaxud bu səlahiyyətlərdən sui-istifadə olunduğu hallarda hüquqa zidd əməl hesab edilir.

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin ümumi şərtlərindən biri zərər vuranın, yəni dövlət orqanlarının, yerli özünüidare orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin etdiyi **qanunsuz hərəkətlərdir (hərəkətsizlikdir).** Göstərilən orqanların hərəkətləri həm qanunlara, həm də digər hüquqi aktlara zidd olarsa, uyğun gəlməzsə, bu cür əməllərə qanunsuz hərəkətlər deyilir. Qanunsuz hərəkətlər müxtəlif formalarda təzahür edə və ifadə oluna bilər. Xüsusilə bu cür hərəkət rolunda göstərilən orqanların və onların vəzifəli şəxslərinin verdikləri **qeyri-qanuni normativ və ya fərdi xarakterli hüquqi aktlar** (əmrələr, sərəncamlar, göstərişlər və s.) çıxış edir. Bu aktların icrası vətəndaşlar üçün məcburidir. Qanunsuz hərəkətlərin hansı formada, yəni yazılı və ya sifahi formada edilməsinin hüquqi təfəvvütu və əhəmiyyəti yoxdur.

Qanunsuz hərəkət rolunda **hüquqa zidd olan faktiki hərəkətlər** də çıxış edə bilər. Məsələn, RF DAM (Dövlət Avtomobil Müfəttişliyi) vətəndaşlara məxsul olan avtomobilləri «cərimə meydançasına» yığmışdır. Məhkəmə «DAM»-ın həmin faktiki hərəkətini Konstitusiyamızın 55-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə zidd olduğuna görə qanunsuz hərəkət hesab etmişdir¹.

Qanunsuz hərəkətlər içərisində qanun xüsusi olaraq həmin orqanların **qanuna və ya digər hüquqi akta uyğun gəlməyən akt qəbul etməsini fərqləndirir** (MM-in 1100-cü maddəsi). Bu cür aktlar Konstitusiyaya, qanunlara, qanunqüvvəli aktlara (Prezident fərmanlarına, Nazirlər Kabinetinin qərarlarına), mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının normativ aktlarına zidd olan aktlardır.

Göstərilən orqanların və onların vəzifəli şəxslərinin vurdular zərər **qanunsuz hərəkətsizlik formasında** ola bilər. Bu forma o halda mövcud olur ki, hakimiyyət - inzibati münasibətlər aktiv hərəkətlər nümayiş etdirilməsini tələb edir. Lakin qanunla və digər hüquqi aktla nəzərdə tutulan müvafiq zəruri təd-

¹ Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв.ред. Е.А.Васильев, А.С.Комаров. М., 2005. с.322. Bundan başqa, iki delikt sistemi də vardır: qarışıq və ya alman delikt sistemi (bu sisteme görə istenilən hüquqəzidd əməl, habelə hər bir konkret halda edilən əməl delikt məsuliyyəti yaradır; həmin sistem Almaniya, İsveçdə və Avstriyada tətbiq olunur); sinqulyar delikt sistemi (bu sistem İngiltərə və ABŞ-də tətbiq edilir; həmin sisteme görə ayrı-ayrı konkret hallar üçün delikt məsuliyyəti müəyyənləşdirilir).

¹ Бак: Бюллетень Верховного Суда РФ. 1996, №6, с.9.

birlər görülmür, passivlik göstərilir və beləliklə də həmin vəziyyət öz növbəsində zərərin vurulmasına gətirib çıxarır. Məsələn, dövlət orqanı əsaslı olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq niyyətində olan vətəndaşa (hüquqi şəxsə) xüsusi icazə (lisenziya) vermir, bununla hərəkətsizlik göstərir. Başqa bir misaldə ədliyyə orqanları əsaslı olaraq müəssisəni və təşkilatı (bank müəssisəsinə, tədris müəssisəsinə, sığorta təşkilatını və s.) dövlət qeydiyyatına almır. DİN-in müvafiq idarəsi xaricə mühacirət edən vətəndaşa əsaslı olaraq xarici pasport vermir. Polis orqanı vətəndaşın baş verə biləcək cinayətin qarşısını almaq üçün qabaqcadan tədbirlər görməsi barədə qanuni və əsaslı şikayətinə məhəl qoymur, biganəlik göstərir və cinayət əməli baş verir. Göstərilən bütün bu hallar hərəkətsizlik formasında edilən qanunsuz əməllərə misaldır. **Hərəkətsizlik təhlükəsizliyi təmin edən zəruri tədbirləri görməkdir.**

Beləliklə, hərəkətsizlik yolu ilə dövlət orqanları, yerli özünüidarə orqanları və onların vəzifəli şəxsləri o halda zərər vururlar ki, həmin subyektlər onlara həvalə edilmiş vəzifəni icra etmirlər, passivlik nümayiş etdirirlər və bu isə zərərin vurulmasına səbəb olur. Lakin qanunvericilik nəzərdə tutulan delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsini şərtləndirən qanunsuz əməllərin hərəkətsizlik kimi hallarını müəyyən etmir.

Dövlət orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin vurduqları zərərdən əmələ gələn delikt öhdəliklərində **səbəbli əlaqə kimi ümumi şərt** müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, həmin delikt öhdəliklərində zərərin vurulmasına gətirib çıxaran və buna səbəb olan əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizlik) konkret olaraq hansı subyekt tərəfindən törətdiyini müəyyənləşdirmək çox vaxt çətinlik törədir. Bu, dövlət hakimiyyət və idarə (icra) orqanlarının quruluş sistemi ilə izah olunur. Bir də görürsən ki, vəzifəli şəxslərdən biri qanunsuz əməl törədir, ikincisi bu əmələ biganəlik və səhlənkarlıq göstərir, üçüncüsü isə həmin əməl üzərində lazımcına nəzarət həyata keçirmir. Bunun nəticəsində elə bir anlaşılmaz və çətin vəziyyət yaranır ki, törədilən əməllə zərərli nəticə arasında səbəbli əlaqəni müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Nəzərdə tutulan delikt öhdəliyinin və məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin ümumi şərtlərindən biri **teqsirdir**. Bu məsuliyyət zərər vuranın — dövlət orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin teqsirinin olması əsaslanır. Başqa sözlə desək, bu delikt öhdəliklərində **teqsirə görə məsuliyyət prinsipi** tətbiq edilir və nəzərə alınır.

Bununla bərabər, göstərilən delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün tək-cə ümumi şərtlər kifayət etmir və yetərli deyil. Bu cür delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün həm də **xüsusi şərtlərin olması vacib və zəruridir**. Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin xüsusi şərtlərinə aiddir:

- zərərin vurulmasına səbəb və əsas olan **hakimiyyət aktı**;
- hakimiyyət aktının **vəzifəli şəxs tərəfindən** həyata keçirilməsi;
- hakimiyyət aktının **vəzifəli şəxslərin öz xidməti (qulluq) vəzifəsini** icra etmələri ilə əlaqədar həyata keçirilmələri.

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin **birinci xüsusi şərti hakimiyyət aktının həyata keçirilməsidir**. Hakimiyyət xarakterli göstərişlər ifadə edən, aid olunduğu və şamil edildiyi bütün şəxslər kateqoriyası tərəfindən icrası məcburi olan hərəkətlərə **hakimiyyət aktı** deyilir. Bu aktlar kimə ün-

vanlaşmışsa, onlar da həmin aktların tələblərini yerinə yetirməyə borcludurlar.

Hakimiyyət aktları iki cür olur: **hüquqi hərəkətlər formasında**; **faktiki hərəkətlər formasında**¹. Hüquqi hərəkətə misal olaraq dövlət orqanlarının verdiyi əmri göstərmək olar. İcra olunmaq üçün verilən əmr hakimiyyət aktı olub, qanunçüvvəli xarakterə malikdir. Bunun nəticəsində hüquq münasibəti əmələ gəlir, dəyişir və ya xitam edilir.

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin xüsusi şərtlərindən biri kimi çıxış edən hakimiyyət aktını iki qrupa bölmək olar:

- inzibati idarəçilik sahəsində verilən hakimiyyət aktları (**idarəçilik aktları**);
- məhkəmə–prokurorluq sahəsində verilən hakimiyyət aktları (**məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları aktları**).

İkinci xüsusi şərt ondan ibarətdir ki, **hakimiyyət aktı yalnız vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirildikdə** göstərilən delikt öhdəliyi əmələ gəlir. Vəzifəli şəxslər kateqoriyasına aid edilməyən dövlət orqanlarının və ya yerli özünüidarə orqanlarının hər hansı işçisinin yerinə yetirdiyi akt nəzərdə tutulan delikt öhdəliyini yaratmır.

Nəzərdə tutulan delikt öhdəliyinin yaranması üçün zəruri olan **üçüncü xüsusi şərt** ondan ibarətdir ki, dövlət orqanının və ya yerli özünüidarə orqanının vəzifəli şəxsi **hakimiyyət aktını özünün qulluq (xidmət) vəzifəsinin icrası zamanı həyata keçirməlidir**. Başqa sözlə desək, delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün lazımdır ki, **zərər inzibati-hakimiyyət münasibətləri sahəsində vurulsun**. Əgər zərər qulluq (xidmət) vəzifəsinin icrası zamanı vurulmursa, **inzibati-hakimiyyət münasibətləri sahəsində aid deyilsə**, MM-in 1100-cü maddəsində nəzərdə tutulan delikt öhdəliyinin yaranmasından söhbət gedə bilməz. Məsələn, polis əməkdaşı (əməliyyat işçisi) məzuniyyət günlərində öz şəxsi avtomobili ilə yol hərəkəti qaydalının pozaraq, küçəni keçən piyadanı vurur. Bu cür halda o, MM-in 1100-cü maddəsi ilə yox, ümumi əsaslarla, yəni MM-in 1097-ci maddəsi ilə məsuliyyət daşıyacaqdır.

Vəzifəli şəxsin qulluq (xidmət) vəzifəsinin dairəsi müxtəlif cür normativ sənədlərlə – qanunla, qayda ilə, sənədlərlə və s. müəyyənləşdirilir. Onların qulluq vəzifəsi müvafiq dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətini müəyyən edən aktlarda da göstərilə bilər.

Vurulmuş zərəri Azərbaycan Respublikası (dövləti) və ya bələdiyyə ödəyir. Bundan sonra Azərbaycan Respublikası (dövləti) və ya bələdiyyə, əgər qanunla ayrı miqdar müəyyənləşdirilməyibsə, ödənilmiş əvəz miqdarında zərər vurmaqda teqsirli olan subyektlərə - dövlət orqanlarına, yerli özünüidarə orqanlarına və ya onların vəzifəli şəxslərinə rəqres tələb (geriyə tələb) irali sürür (MM-in 1114.1-ci maddəsi).

¹ Mülki hüquq ədəbiyyatında çoxdan bəndir ki, hüquqi və faktiki hərəkətləri fərqləndirmək adət halını almışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən hərəkətlərin dəqiq olaraq fərqləndirilməsi üçün əsas olan əlamət və meyarlar barədə indiyə kimi müəlliflərdən heç kəs fikiri irəli sürməmişdir. Peterburq alimlərindən *M.V. Krolotova* fikrincə hüquqi hərəkət odur ki, o, bu və ya digər hüquqi nəticə doğurur (bax: Гражданское право. Учебник. часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с. 547).

§ 7. Hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri ilə vurulmuş zərər üçün delikt məsuliyyəti

1. Delikt məsuliyyətinin anlayışı

MM-in 1101-ci maddəsi hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri ilə vurulmuş zərər üçün delikt məsuliyyətini tənzimləyir. Köhnə 1964-cü il MM də bu cür delikt məsuliyyətini nəzərdə tutmuşdu. Lakin qüvvədə olan MM məhkəmə-prokurorluq fəaliyyəti sferasında yaranan bu öhdəliyə aid şərtlər (öhdəliyin subyekt tərkibi, məsuliyyətin şərtləri və s.) barədə ələ bir mühüm və başlıca dəyişiklik etməmişdir.

Nəzərdən keçirilən delikt məsuliyyəti təkcə MM normaları ilə tənzimlənmir. Həmin məsuliyyət ilə bağlı məsələlərin qaydaya salınmasında «Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» 29 dekabr 1998-ci il tarixli qanunun rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Bu qanun həmin orqanların qanunsuz hərəkətləri nəticəsində vurulmuş ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququnun təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Qanunda vurulmuş ziyanın ödənilməsi hüququnun əmələ gəlməsi, qanunsuz hərəkət nəticəsində şəxsin əmlakına vurulmuş ziyanın ödənilməsi qaydası, ödənilən ziyanın tərkibi, mənəvi ziyanın ödənilməsi, vurulmuş ziyanın məblağının müəyyən edilməsi və s. məsələlər haqqında mühüm əhəmiyyətə malik olan göstərişlər ifadə edilmişdir.

Göstərilən öhdəliyə görə, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri ilə fiziki şəxsə vurulmuş zərərin əvəzini həmin orqanların vəzifəli şəxslərinin təqsirindən asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası qanunla müəyyən edilmiş qaydada tam həcmdə ödəyir (MM-in 1101.1-ci maddəsi, Qanunun 1-ci maddəsi). Bu, delikt məsuliyyətinin xüsusi halıdır.

2. Delikt məsuliyyətinin subyektləri

Nəzərdən keçirilən delikt öhdəliyinin subyektləri anlayışı ilə delikt məsuliyyətinin subyektləri anlayışı üst-üstə düşür. Başqa sözlə desək, bilavasitə zərər vuranlarla həmin zərərin əvəzini ödəyənlər eyni subyektlər deyillər. Belə ki, əgər zərəri prokurorluq orqanının vəzifəli şəxsi vurmuşsa, zərərin əvəzini başqa subyekt, yəni Azərbaycan Respublikası ödəyir. Göstərilən öhdəlikdə zərər vuran rolunda hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanları çıxış edir:

- təhqiqat orqanı;
- istintaq orqanı;
- prokurorluq orqanı;
- məhkəmə orqanı.

Zərərcəken rolunda həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilər. Ədalət mühakiməsi sferasında qanunsuz hərəkətlərdən yalnız vətəndaşlar (fiziki şəxslər) zərər çəkə bilərlər. Əgər zərərcəken vətəndaş öldükdə, zərərin əvəzini ödəməyi tələb etmək hüququ vərəsəlik qaydasında onun vərəsələrinə keçir.

Hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətlərindən hüquqi şəxslər də zərər çəkə bilər¹. Məsələn, hüquqi şəxsin müdirinin (rəisinin, direktorunun, prezidentinin və s.) həbs edilməsi nəticəsində hüquqi şəxsə zərər vurulur. Bu cür halda hüquqi şəxs ona dəymiş zərərin əvəzini ödənilməsinə MM-in 1101-ci maddəsində nəzərdə tutulan əsaslarla tələb edə bilməz. Onda hüquqi şəxsə zərərin əvəzi MM-in 1100-cü maddəsində göstərilən qaydada ödənilir².

Nəzərdən keçirilən delikt məsuliyyətində zərərin əvəzini ödəyən subyekt qismində Azərbaycan Respublikasının simasında dövlət çıxış edir. Bu isə təsadüfi deyildir. Belə ki, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri qanun əsasında Azərbaycan Respublikası, yəni dövlət adından çıxış edirlər. Ona görə də həmin şəxslərin qanunsuz hərəkətlərinin nəticəsinə görə əmlak məsuliyyətini büdcə vəsaiti hesabına dövlət öz üzərinə götürür.

Göstərilən delikt münasibətlərində dövlətin özü çıxış etmir. Dövləti bu münasibətlərdə onun adından çıxış edən maliyyə orqanları təmsil edir. Həmin orqanlar zərərin əvəzini ödənilməsi barədə verilən iddialar üzrə cavabdeh qismində prosese cəlb edirlər.

Dövlət hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində vuran zərərin əvəzini ödədikdən sonra həmin orqanların vəzifəli şəxslərinə rəqres tələb (geriyə tələb) irəli sürür. Bunun üçün zəruridir ki, vəzifəli şəxsin təqsiri məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə müəyyən edilmişdir (MM-in 1114.3-cü maddəsi). Deməli, nəzərdən keçirilən öhdəlik üçün üçüncü şəxslərin iştirak etdiyi öhdəlikdir. Daha konkret desək, o, bu öhdəliyin rəqres öhdəlik növünə aid edilir.

3. Delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə şərtləri

Nəzərdən keçirilən delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün həm ümumi, həm də xüsusi şərtlərin olması tələb edilir. Ümumi şərtlərə aiddir: hüquqa zidd əməl; zərər vuranın hüquqa zidd əməli ilə vurulmuş zərər arasında səbəbli əlaqə; təqsir. Lakin hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin təqsiri delikt məsuliyyətini məcburi şərtdən hesab edilmir. Belə ki, bu cür delikt öhdəliklərində subyektiv xarakterli ümumi şərt olan təqsir hüquqi əhəmiyyətə malik olmur və rol oynamır. Bu onunla izah edilir ki, fiziki şəxsə vurulmuş zərərin əvəzini dövlət təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin təqsirindən asılı olmayaraq ödəyir (MM-in 1101.1-ci maddəsi). Bu cür yanaşmanın əsasını iki səbəb təşkil edir: obyektiv səbəb; subyektiv səbəb. Obyektiv səbəb onunla şərtlənir ki, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti, ümumiyyətlə, obyektiv olaraq zərər vurmaq xarakterinə malikdir. Sanki bu fəaliyyətdə ələ bil ki, təqsiri olmayan şəxslərə ziyan vurmaq xüsusiyyəti «gizlənir». Subyektiv səbəb onunla şərtlənir ki,

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 674; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 721.

² бах: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй /Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 674; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 721.

hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti çox vaxt onları təqsiri olmasını sübuta yetirmək məsələsini çətinləşdirir və buna imkan vermir.

Nəzərdə tutulan **delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin xüsusi şərtləri** nə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu şərtlər qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. **Birinci xüsusi şərt hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının aktından** ibarətdir ki, bu akt zərərli nəticənin yaranmasına səbəb olur. Həmin aktlar MM-in 1101-ci maddəsində göstərilmişdir; onları şərti olaraq üç qrupa bölmək olar ki, qanun onlar üçün ayrı-ayrı əvəzəmə şərtləri müəyyən edir:

- birinci qrup aktlar;
- ikinci qrup aktlar;
- üçüncü qrup aktlar.

Birinci qrupa daxil olan aktlar MM-in 1101.1-ci maddəsində göstərilmişdir:

- qanunsuz məhkum etmə;
- qanunsuz olaraq **cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə**;
- qəti-imkan tədbiri kimi **həbsəalma**;
- başqa yerə getməmək haqqında **iltizamin qanunsuz tətbiqi**;
- **inzibati tənbehin qanunsuz verilməsi**.

«Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» qanun digər aktlar da nəzərdə tutur:

- qanunsuz **tutulmaq**;
- qanunsuz **həbsdə saxlamaq**;
- **şəxsi qanunsuz olaraq müttəhim (təqsirləndirilən şəxs) qismində cəlb etmək**;

• əmlakın qanunsuz olaraq **müsadirə** edilməsi;

• barəsində olan cinayət işinin istintaqi ilə əlaqədar **qanunsuz götürmə və axtarış aparılması**;

- qanunsuz olaraq **əmlak üzərində həbs qoyulması**;
- qanunsuz olaraq **işdən, vəzifədən kənarlaşdırılması**;
- qanunsuz olaraq barəsində **əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi**.

Bu, qanunsuzluğu delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsinə səbəb olan hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanları aktlarının MM-də və qanunda göstərilən **dəqiq və qəti siyahısıdır**. İdarəçilik aktları isə bundan fərqli olaraq təxmini xarakterə malikdir. Qəti və dəqiq xarakter daşdığına görə göstərilən həmin siyahını ya genişləndirmək, ya da məhdudlaşdırmaq olar.

Delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsinin **xüsusi şərtlərindən biri** zərərin **təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən vurulmasından ibarətdir**. Burada vəzifəli şəxs kimi müstəntiq, təhqiqat apararı, prokuror, hakim və b. çıxış edə bilər. **Üçüncü xüsusi şərt** zərərin vəzifəli şəxslərin özlərinin xidməti (qulluq) vəzifəsinin icra etmələri zamanı vurulmasından ibarətdir. Belə təşəvvür yaranır ki, nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün üç xüsusi şərt vacibdir: hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının aktları; zərərin vəzifəli şəxs tərəfindən vurulması; zərərin vəzifəli şəxsin öz qulluq (xidmət) vəzifəsini həyata keçirməsi

zamanı vurulması.

İkinci qrupa daxil olan aktlar MM-in 1101.2-ci maddəsində göstərilmişdir. Elə buradaca dərhal qeyd etməli ki, buraya yalnız hüquq-mühafizə orqanlarının (təhqiqat, ibtidai istintaq və prokurorluq orqanlarının) aktları daxildir. Hüquq-mühafizə orqanlarının o aktları daxildir ki, onlar MM-in 1101-ci maddəsində verilən siyahıda göstərilir. O ki qaldı məhkəmə orqanlarının aktlarına qeyd etməli ki, onlar buraya aid olmur. Elə hallar olur ki, hüquq-mühafizə orqanlarının həyata keçirdiyi aktlar MM-in 1101-ci maddəsində göstərilən aktlar dairesinə daxil olmur, yeni həmin aktlar nəticəsində fiziki və ya hüquqi şəxsə vurulmuş zərər MM-in 1101.1-ci maddəsində göstərilən nəticələrə səbəb olur. Buna görə də həmin aktlar **öz mülki-hüquqi nəticələrinə görə inzibati idarəçilik sahəsində həyata keçirilən qanunsuz aktlara bərabər tutulur**. Həmin aktın həyata keçirilməsi nəticəsində fiziki və ya hüquqi şəxsə dəyən zərərin **əvəzi Azərbaycan Respublikasının (dövlətin) hesabına ödənilir**. Başqa sözlə desək, göstərilən hallarda zərərin əvəzi qanunla müəyyənləşdirilmiş əsaslarla və qaydada ödənilir, yeni həmin münasibətlərə MM-in 1100-cü maddəsi tətbiq edilir.

Hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının qanunsuz aktları nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsinin vacib və zəruri (məcburi) şərtlərindən biri vurulmuş **zərərin ödənilməsi hüququnun yaranmasıdır** ki, bu, «Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» AR Qanununun 4-cü maddəsində göstərilmişdir. Yalnız həmin əsaslar olduqda vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ yaranır. Əgər bu əsaslar yoxdursa, vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ əmələ gəlmir və belə halda, şübhəsiz ki, zərərin əvəzinin ödənilməsindən söhbət gedə bilməz. Qanun həmin əsaslara aid edir:

- **bəraətverici hökm çıxarılması**;

• cinayət hadisəsinin, əməldə cinayət tərkibinin olmaması və ya şəxsin cinayət törətməkdə iştirakının sübut edilməməsi ilə əlaqədar **cinayət işinə xitam verilməsi və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi**;

- **inzibati hüquqpozma haqqında işə xitam verilməsi**.

Bununla bərabər, elə əsaslar vardır ki, həmin əsaslar reabilitasiya - bəraətverici xarakterə malik olmur. Məsələn, amnistiya aktı, cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin keçməsi, zərərçəkənin şikayət etməməsi, müttəhimin ölümü, zərərçəkənin müttəhimlə barışması və s. bu cür əsaslara misal ola bilər. Göstərilən hallar **zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün əsas ola bilməz**.

Üçüncü qrupa daxil olan aktlar ədalət mühakiməsi aktları olub, MM-in 1101.1-ci maddəsində göstərilən siyahıda nəzərdə tutulmur. Bu aktlar ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı qəbul olunur. Qanun ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı həmin aktlarla vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququnun yaranması üçün xüsusi qayda müəyyən edir (MM-in 1101.3-cü maddəsi). Bu cür zərər məhkəmə tərəfindən mülki iş üzrə qanunsuz qətnamə çıxarmaq, iddianın təmin edilməsi üzrə qanunsuz tədbirlər görmək və digər hərəkətlər nəticəsində vurula bilər. Vurulmuş ziyanın ödənilməsi hüququ bu kimi məqamlarda yalnız o halda yaranır ki, hakim ədalət mühakiməsi

məsinin həyata keçirilməsində **təqsirli əməllərə (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) yol versin**. Hakimin təqsiri isə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmi ilə müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının MM-in 1101.3-cü maddəsi RF MM-in 1070-ci maddəsinin 2-ci bəndini təkrarlayır. RF Konstitusiyaya Məhkəməsi göstərir ki, həmin bənddəki «**ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi**» bütün məhkəmə icraatını əhatə etmir; burada söhbət məhkəmə icraatının yalnız o aktların qəbul edilməsindən gedir ki, həmin aktlar işi mahiyyətcə həll etsin¹. Məsələn, mülki məhkəmə icraatının həyata keçirilməsi zamanı hakim mübahisənin mahiyyəti barədə (tərəflərin maddi-hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən məsələlər barədə) qanunsuz akt qəbul edir. Bundan başqa, hakim tərəflərin prosesual-hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən məsələlər barəsində də qanunsuz akt qəbul edə bilər. Digər tərəfdən hakimin qanunsuz əməli ola bilsin ki, məhkəmə aktında ifadə olunmasın (məsələn, prosedura məsələlərinin kobud surətdə pozulması, prosesual müddətlərə əməl olunmaması və s.). Bu kimi hallarda hakimin təqsiri həm də digər məhkəmə qərarları ilə müəyyənləşdirilə bilər².

Şəxslərə vurulmuş zərər **tam həcmdə ödənilir**. Ödənilən zərərin tərkibi zərərçəkənin həm **əmlak itkisindən**, həm də **mənəvi ziyandan** ibarətdir. Zərərin tərkibi isə «Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» AR Qanununun 5-ci maddəsi ilə müəyyən edilir³. **Ödənilən ziyanın əmlak itkisi tərkibinə** daxildir: qanunsuz hərəkətlər nəticəsində onun itirdiyi mənfəət və digər gəlirlər; müsadirə olunmuş və ya məhkəmə tərəfindən dövlət nəfina yönəldilmiş, yaxud təhqiqat və ya ibtidai istintaq orqanları, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar tərəfindən götürülmüş, eləcə də üzərinə həbs qoyulmuş əmlak (o cümlədən, pul əmanətləri və onların faizi, qiymətli kağızlar və onların faizi, şəxsin iştirakçısı olduğu təsərrüfat birliyinin nizamnamə fondundakı payı və bu paya müvafiq olan əldə edilməmiş gəlir və digər dəyərlər); məhkəmə mərsələləri ilə bağlı ondan tutulmuş məbləğlər; hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar ödənilmiş məbləğlər.

«Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» AR Qanunu göstərilən orqanların qanunsuz hərəkətləri nəticəsində şəxsin əmlakına vurulmuş ziyanının ödənilməsi qaydasını da müəyyən edir (6-cı maddə). Bu qaydaya əsasən **əmlak natura formasında** ödənilir. Bu əmlakın natura şəklində qalmadığı (məsələn, evlər və digər tikililər) və ya onun mümkün olmadığı hallarda **əmlakın dəyəri** pulla ödənilir. Bəzi hallarda zərərçəkmiş şəxs dəyərcə bərabər olan başqa əmlak da təklif oluna bilər. Məsələn, evlərin və

ya digər tikililərin dəyəri adətən bu əmlakın natura şəklində qalmadığı hallarda ödənilir. Əvvəlcə şəxsə dəyərcə bərabər olan başqa yaşayış sahəsi və ya digər tikilinin əvəzsiz olaraq onun mülkiyyətinə verilməsi təklif olunur. Əgər bu təklifdən imtina olunarsa, şəxsə yaşayış evinin və digər tikilinin dəyəri pulla ödənilir. Yaşayış sahəsinin və digər tikililərin dəyəri ödənilərkən mövcud **bazar qiymətləri** əsas götürülür. Özü də **əmlakın dəyərinin ödənilməsi haqqında** qərar qəbul edildiyi vaxtda mövcud olan qiymət əsas kimi nəzərə alınır.

Bununla bərabər, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının qanunsuz aktları nəticəsində şəxsin **işdən (vəzifədən) azad edilməsi və ya kənarlaşdırılması ilə əlaqədar vurulmuş ziyan** da ödənilir. Belə hallarda işçinin qanunsuz hərəkətlər nəticəsində itirdiyi əmək haqqı və digər əmək gəlirləri əsas kimi götürülür və nəzərə alınır. İşçi qanunsuz məhkum edildikdə və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb edildikdə, göstərilən hallara yol verilir, yeni işdən (vəzifədən) çıxarılır və ya işdən (vəzifədən) kənarlaşdırılır. Bəraətverici hökm çıxarıldıqdan və ya cinayət işinə xitam verildikdən sonra işçinin ixtiyarı var ki, əvvəlki işə (vəzifəyə) bərpa olunmasını tələb etsin. Bəzi hallarda işçinin öz əvvəlki vəzifəsinə bərpa etmək mümkün olmur. Məsələn, işçinin əvvəlki iş yeri olan müəssisənin, təşkilatın və idarənin ləğv edilməsi, vəzifənin ixtisar olunması bu cür hallara misal ola bilər. Yaranmış belə məqamlarda işçi əvvəlki işinə bərabər olan müvafiq işlə (vəzifə ilə) təmin edilir. İşdən (vəzifədən) çıxarılan haqqında əmək kitabçasında edilmiş qeyd işə etibarsız hesab edilir.

Ödənilən ziyanın ikinci tərkib hissəsi vurulmuş **mənəvi ziyanın ödənilməsinə** ibarətdir. «Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsi mənəvi ziyana anlayış verir. Qanunun həmin maddəsinə görə şəxsin barəsində mənfəi fikrin formalaşmasına, onu əhatə edən şəxslərə münasibətlərin pisləşməsinə gətirib çıxaran və digər mənəvi xarakterli mənfəi nəticələr **mənəvi ziyan** adlanır. Mənəvi ziyanın ümumi məbləğini məhkəmə müəyyənləşdirir.

Bəzi hallarda qanunsuz məhkum etmə nəticəsində fiziki şəxs rütbələrdən və fəxri adlardan məhrum edilir. Bəraətverici hökm çıxarıldıqda hərbi və ya digər rütbələrdən, dərəcələrdən və adlardan, dövlət mükafatlarından və təltiflərdən məhrum edilməmiş şəxsə həmin hərbi və ya digər rütbələr, dərəcələr və adlar, dövlət mükafatları və təltiflər geri qaytarılır.

Hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanları tərəfindən **siyasi repressiya qurbanlarına vurulmuş zərər** xüsusi qaydada ödənilir. **MM-in 1101-ci maddəsində nəzərdə tutulan qaydalar siyasi repressiya qurbanlarına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tətbiiq edilir**. Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi, onların siyasi, sosial və vətəndaşlıq hüquqlarının bərpa edilməsi, mənəvi itkilərinin əvəzinin ödənilməsi, habelə özbaşınalığın başqa nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hüquqi əsaslar «**Siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında**» **15 mart 1996-cı il tarixli qanunla** müəyyən edilir.

Beləliklə, təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində şəxslərə vurulmuş ziyan **Azərbaycan Respublikası tərəfindən dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına** ödənilir.

¹ п. 4 постановления Конституционного Суда РФ от 25 января 2001 г. № 1 – П (СЗ РФ 2001, № 7, ст.700).

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Под ред А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 2005, с. 962.

³ «Тəhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında» 29 dekabr 1998-ci il tarixli qanunun 5-ci maddəsi.

§ 8. Yetkinlik yaşına çatmayanların delikt məsuliyyəti

1. On dörd yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin delikt məsuliyyəti

On dörd yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxsi, bir qayda olaraq, azyaşlı adlandırılır. Onların törətdiyi mülki hüquq pozuntusu (delikt) üçün məsuliyyət MM-in 1103-cü maddəsi ilə tənzimlənir və qaydaya salınır.

Ədəbiyyatda 14 yaşa kimi uşaqların tam fəaliyyət qabiliyyətinə, bununla da delikt qabiliyyətinə malik olmalarını barədə fikir irəli sürülürdü¹. Bu, qanunun 14 yaşına kimi uşaqların olduqca məhdud xarakterli fəaliyyət qabiliyyətinə və qeyri-delikt qabiliyyətinə malik olması haqqında göstəriş ifadə etməsi ilə izah olunurdu. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyi 7 yaşına kimi azyaşlıları qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli, buna uyğun olaraq qeyri-delikt qabiliyyətli hesab edir. Məsələn, Almaniya Mülki Qanunnaməsinin 113-cü paragrafına görə 7 yaşına kimi azyaşlıların fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur.

Qanun mülki fəaliyyət qabiliyyəti nöqtəyi-nəzərindən azyaşlıları iki kateqoriyaya bölür: 7 yaşına kimi olan azyaşlılar; 7 yaşından 14 yaşına kimi olan azyaşlılar (MM-in 29.2-ci maddəsi). 7 yaşına kimi olan azyaşlı hüquqi əhəmiyyətə malik olan hər hansı bir hərəkət edə bilməz. O, tam qeyri-fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir, yəni o, mülki fəaliyyət qabiliyyətindən tam şəkildə məhrumdur. Düzdür, qanunda konkret olaraq birbaşa belə bir göstəriş ifadə edilmir. Lakin MM-in 29.2-ci maddəsinə məntiqi üsulla təfsir etdikdə, görürük ki, 7 yaşına kimi azyaşlıların hüquqi hərəkət etməyə ixtiyar çatmır. Bundan fərqli olaraq, 7 yaşından 14 yaşına kimi azyaşlı xırda məişət əqdlərini və digər əqdləri müstəqil bağlamaq hüququna malikdir ki, həmin əqdlərin dairəsi qanunla müəyyən edilir.

Delikt qabiliyyəti baxımından isə 14 yaşına kimi azyaşlılar iki qrupa bölünür². Bu onunla izah edilir ki, **14 yaşına kimi azyaşlı istisnasız olaraq delikt qabiliyyətli hesab olunmur və buna görə də delikt məsuliyyətinin subyekti qismində çıxış etmir**. Göstərilən azyaşlılar natamam və məhdud da olsa mülki fəaliyyət qabiliyyətinə (xırda məişət xarakterli əqd bağlamaq qabiliyyətinə) malikdirlər. Lakin onlar verduqları zərəre görə məsuliyyət daşıyırlar. Başqa sözlə desək, azyaşlılara qanunla müəyyən edilən bəzi əqdləri bağlamaq hüququ verilsə də, onlar tam qeyri-delikt qabiliyyətli şəxslər hesab olunurlar.

Qanun müəyyən edir ki, 14 yaşınadək olan azyaşlılar törətdiyi mülki hüquq pozuntusu nəticəsində **dəyən zərəre üçün məsuliyyət daşıyırlar** (MM-in 1103.1-ci maddəsi). Ona görə də vurulmuş zərərin əvəzini azyaşlıların özü yox, qanunda göstərilən və müəyyən edilən şəxslər kateqoriyası ödəyirlər. Azyaşlıların delikt məsuliyyətinin başlıca və əsas xüsusiyyəti onunla şərtlənir ki, törədi-

lən mülki hüquq pozuntusuna (deliktə) görə bilavasitə zərəre vuran şəxs (azyaşlı) yox, **qanunda göstərilən və nəzərdə tutulan şəxslər məsuliyyət daşıyırlar**. Deməli, bu cür öhdəliklərdə bilavasitə zərəre vuran azyaşlı və delikt məsuliyyətinin subyekti üst-üstə düşmür, uyğun gəlmir. Delikt məsuliyyətinin subyekti kimi azyaşlı yox, qanunda göstərilən şəxslər çıxış edirlər; bürada zərəre bir şəxs (azyaşlı) tərəfindən vurulur, məsuliyyəti isə başqa şəxslər (məsuliyyətin subyektləri) daşıyırlar. Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyə ki, qanunda göstərilən və delikt məsuliyyətinin subyekti olan həmin şəxslərin məsuliyyəti **müstəqil xarakter daşıyır**. Belə ki, onlar özlərinin hüquqa zidd və **təqsirli əməlləri ilə cavab verirlər**. Qanun delikt məsuliyyətinin subyektləri olan həmin şəxslərin daşdıqları məsuliyyət üzrə **təqsirlik prezumpsiyası** müəyyən edilir. Məhz təqsirlik prezumpsiyasına görə, həmin subyektlər hüquqa zidd əməlin və təqsirin olmamasını sübut etməyə borcludurlar. Əgər subyektlər zərərin onların **təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirməsələr məsuliyyət daşıyırlar** (MM-in 1103-cü maddəsi).

Delikt məsuliyyətinin subyekti olan şəxslərin hüquqa zidd əməli azyaşlıların hərəkəti vasitəsi ilə ifadə edilir. Belə halda səbəbli əlaqə iki mərhələdən ibarət olur ki, bu mərhələlər bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Birinci mərhələ **zərərin azyaşlının etdiyi hərəkətin nəticəsi olmasından** ibarətdir. Delikt məsuliyyətinin yaranması üçün vacib və zəruridir ki, azyaşlıların hərəkəti ilə zərəre arasında səbəbli əlaqə olsun. Səbəbli əlaqənin ikinci mərhələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu, azyaşlıların törətdiyi əməlin göstərilən subyektlərin hüquqa zidd əməlinin nəticəsi olmasında, yəni **azyaşlıların verduğu zərərin həmin subyektlərin təqsirli əməlləri üzündən yaranmasında** ifadə olunur.

Delikt məsuliyyətinin subyektlərindən biri **azyaşlıların qanuni nümayəndələrindən** ibarətdir. Qanuni nümayəndə kimi əsasən azyaşlıların **valideynləri və ya övladlığa götürənlər** çıxış edirlər. Valideynlər və ya övladlığa götürənlər **azyaşlıların törətdiyi mülki hüquq pozuntusu nəticəsində dəyən zərərin əvəzini ödəyirlər**. Bunun üçün zəruridir ki, mülki hüquq pozuntusu, yəni zərəre həmin şəxslərin (valideynlərin və ya övladlığa götürənlərin) təqsiri əməlləri üzündən yarınsın. Göstərilən şəxslərin **təqsirli əməlləri** uşağın pis tərbiyə edilməsində, ona lazımcına nəzarət edilməməsində³, ümumiyyətlə, ailə qanunvericiliyində nəzərdə tutulan vəzifələrin lazımi qaydada icra edilməməsində ifadə oluna bilər. Belə halda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, **təqsir prezumpsiyası haqqında ümumi müddəalar** tətbiq edilir. Belə ki, valideynlər (övladlığa götürənlər) zərərin onların təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirməsələr, onda zərərin əvəzini ödəyirlər (MM-in 1103.1-ci maddəsi). Özü də delikt məsuliyyəti **her iki valideynin üzərinə qoyulur**. Məsuliyyətin əmələ gəlməsi üçün valideynlərin bir yerdə və ya ayrı yaşamalarının əhəmiyyəti yoxdur.

Delikt məsuliyyətinin subyekti kimi həm də **azyaşlıların qəyyumu** çıxış edə bilər. Qəyyum azyaşlıların qanun üzrə nümayəndəsi hesab olunur (MM-in 33.5-ci maddəsi). Azyaşlıların valideynləri, onların övladlığa götürənlər olmadıqda, valideynləri məhkəmə tərəfindən valideynlik hüquqlarından məhrum edildikdə və

¹ бax: Братус С.Н. Субъекты гражданского права. М., 1950, с. 68; Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967, с.125; Советское гражданское право. Часть 1 / Под ред. В.Т.Смирнова, Ю.К.Толстого. П., 1982, с.87.

² Hüquq ədəbiyyatında fəaliyyət qabiliyyətinin iki elementdən - əqd bağlamaq qabiliyyətindən (əqd bağlamaq imkanı) və delikt qabiliyyətindən (öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıma qabiliyyətindən) ibarət olması fikri irəli sürülür. Bu satirlərin müəllifi isə delikt qabiliyyətinin müstəqil element kimi mülki hüquq subyektliliyi anlayışına daxil edir (bax: Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. II nəşr. 2008, s 299).

³ Л. Жюппио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2 М., 1960, с. 436.

diger səbəblərə görə azyaşlı valideyn himayəsindən məhrum olduqda, onların üzərində qəyyumluq təyin edilir. Qəyyum rolunda həm **vetəndaşlar**, həm də **müvafiq tərbiyə, sosial müdafiə, müalicə və digər analoji (oxşar) müəssisələr** çıxış edə bilərlər. Qəyyumlar həm lazımcına uşağı tərbiyə etməməyə, həm də lazımcına ona nəzarət etməməyə görə məsuliyyət daşıyırlar¹. Azyaşlı zərər vurduqda bu zərəri qəyyum rolunda çıxış edən həmin müəssisələr ödəyirlər. Bu cür halda da **təqsir prezumpsiyası haqqında ümumi qayda tətbiq edilir**. Belə ki, əgər müəssisə azyaşlının vurduğu zərərin müəssisənin təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirməsə, onda zərəri ödəməyə borcludur (MM-in 1103.2-ci maddəsi).

Elə də hallar olur ki, azyaşlı **təhsil, tərbiyə, müalicə müəssisəsinin və ya digər oxşar müəssisələrin** nəzarətinə verilə bilər. Belə hallarda azyaşlı mün-təzəm və ya vaxtaşırı olaraq həmin müəssisələrin nəzarətində olur. Bu kimi müəssisələrə dövlət və xüsusi məktəbləri, sağlamlıq düşərgələrini, xəstəxanaları və s. misal göstərmək olar. Bundan əlavə, uşaq müqavilə əsasında **nəzarət edən şəxsin** (dayənin, ev müəlliminin və s.) nəzarətinə verilə bilər. Lakin həmin kateqoriya şəxslər uşağın qəyyumu hesab edilmir və sayılmırlar. Göstərilən müəssisələrin və şəxsin (dayənin, ev müəlliminin) əsas vəzifəsi **uşağa nəzarət etməkdən** ibarətdir². Onlar uşağa **lazımcına nəzarət etməməyə görə delikt məsuliyyəti** daşıyırlar. Bu xüsusiyyəti ilə o, uşağın qanuni nümayəndələrinin, yeni valideynlərin, övladlığa götürənlərin və qəyyumların delikt məsuliyyətindən fərqlənir. Belə ki, **qanuni nümayəndələr həm uşağı lazımcına tərbiyə etməməyə, həm də lazımcına ona nəzarət etməməyə görə delikt məsuliyyəti** daşıyırlar. Tərbiyə etmək dedikdə, davranış qaydalarını öyrətmək, kiminsə xarakterini formalaşdırmaq məqsədi ilə ona təsir etmək başa düşülür³. Nəzarət etmək isə yoxlamaq, göz yetirmək, baxmaq məqsədi ilə müşahidə aparmaqdır⁴.

Azyaşlı göstərilən şəxslərin nəzarəti altında olduğu dövrdə zərər vursaydı, onda uşağa nəzarət etməyə borclu olan müəssisə və ya şəxs zərərin əvəzini ödəyir (MM-in 1103.3-cü maddəsi). Belə halda da **təqsir prezumpsiyası haqqında ümumi qayda tətbiq edilir**. Başqa sözlə desək, həmin müəssisə və ya şəxs zərərin onun təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirməsə, zərər üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 1103.3-cü maddəsi). Əgər onlar nəzarət etmək vəzifəsini lazımcına icra etdiklərini sübuta yetirsələr, məsuliyyətdən azad oluna bilərlər; sübut etmək vəzifəsi zə-

rərçəkənin üstünə düşmür¹.

Delikt məsuliyyətinin subyekti olan göstərilən şəxslərin məsuliyyəti müstəqil xarakterə malik olub, onların təqsirli, hüquqa zidd əməlləri ilə şərtlənir. Başqa sözlə, onlar öz gəsinin yox, öz hüquqzidd əməllərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Ona görə də bu məsuliyyətə, yeni azyaşlının vurduğu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsinə azyaşlı yetkinlik yaşına çatdıqda və ya zərərin əvəzini ödəmək üçün yetərli əmlak əldə etdikdə, kifayət qədər maddi vəsaitə malik olduqda xitam verilir. Odur ki, qanun azyaşlının vurduğu zərərin əvəzini ödəməsi **delikt məsuliyyəti subyektlərinin zərərvurmuş azyaşlıya rəqəs (geriyə tələb) hüququnu istisna edir** (MM-in 1114.4-cü maddəsi). Bununla bərabər, qanun zərərchəkənin mənafeyi üçün müəyyən istisnaya yol verir (MM-in 1103.5-ci maddəsi). Belə ki, qanun azyaşlının vurduğu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsinin azyaşlının özü tərəfindən icra olunması imkanını nəzərdə tutur. Bunun üçün aşağıdakı şərtlərin və halların mövcud olması tələb olunur:

- birincisi, zərərin zərərchəkən şəxsin **həyat və ya sağlamlığına** vurulması;
- ikincisi, delikt məsuliyyətinin subyektləri arasında **hüquq şəxslərin yox, yalnız fiziki şəxslərin** (azyaşlının qanuni nümayəndələri olan valideynlər, övladlığa götürənlər, qəyyumlar və müqavilə əsasında uşağa nəzarət edənlərin) çıxış etmələri;
- üçüncüsü, delikt məsuliyyətinin subyekti olan **fiziki şəxslərin ölməsi və ya zərərin əvəzini ödəmək üçün onların yetərli maddi vəsaitə malik olmaları**;
- dördüncüsü, zərər vuran azyaşlının **tam fəaliyyət qabiliyyətli olması** (emansipasiya və ya nikah yaşının azaldılması qaydasında)² və zərəri ödəmək üçün **kifayət qədər maddi imkan əldə etməsi**.

Göstərilən əsas və şərtlər olduqda məhkəmə delikt məsuliyyətinin zərərvuran azyaşlının üzərinə qoyulması barədə iddiağa baxır. O, iddiağa baxarkən zərərchəkənin və zərərvuran azyaşlının əmlak vəziyyətini, habelə digər halları nəzərə alır. Kifayət qədər əsaslar olduqda məhkəmə zərərin əvəzini tamamilə və ya qismən zərərvuranın özü üçün hesabına ödənilməsi barədə qərar çıxarır. Bu cürə mülki işlərdə iddiaçı kimi həm zərərchəkən, həm də delikt məsuliyyətinin subyekti olan fiziki şəxslər çıxış edə bilər.

Göstərilən halda təqsirsiz məsuliyyət münasibətləri yaranır³. Belə ki, həmin halda zərərvuran şəxs təqsirdən asılı olmayaraq məsuliyyət daşıyır. Məqsəd zərərchəkən şəxsin sosial müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir⁴.

14 yaşına kimi azyaşlının zərərvurması nəticəsində emələ gələn delikt öh-

¹ Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1997, с. 662

² Müəlliflərdən İ.Ş.Fəyutdinov göstərir ki, uşağı tərbiyə etmək üçün də müqavilə bağlana bilər. Bu fikirle razılaşmaq olmaz. Belə ki, qanunun özündə yalnız nəzarət etmək üçün müqavilə bağlanması haqqında göstəriş ifadə edilmişdir (RF MM-in 1073-cü maddəsinin 3-cü bəndi). Müəllifin dediyindən belə çıxır ki, bu cür halda lazımcına tərbiyə etməməyə görə də məsuliyyət yaranma bilər. Bu isə qanunun göstərişlərinə ziddir (Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 680).

³ Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1988, с. 81.

⁴ Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1988, с. 303.

¹ *Сказ Вэгацума, Тору Ариидзуми*. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 150.

² Qanunverici qeyri-dəqiqliyə yol verir. Belə ki, 14 yaşlı şəxs həmin yaş həddini aşdıqda, tam yox, natamam fəaliyyət qabiliyyəti olur. Natamam fəaliyyət qabiliyyətli şəxslərin delikt məsuliyyəti isə MM-in 1104-cü maddəsi ilə tənzimlənir.

³ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть 2 / Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой. М., 2005, с. 972.

⁴ Гражданское право. Учебник. Часть 3 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 2000, с. 34-37.

dələyi öz hüquqi təbiətinə görə **üçüncü şəxslərin iştirak etdiyi öhdəlikdir**. Daha konkret desək, bu cür delikt öhdəliyi üçüncü şəxslərin iştirak etdiyi elə bir öhdəlikdir ki, burada **öhdəlik üçüncü şəxs tərəfindən icra edilir** (MM-in 431-ci maddəsi).

2. On dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanın törətdiyi mülki hüquq pozuntusu üçün delikt məsuliyyəti

Yetkinlik yaşına çatmayanlar MM-in 30.2-ci maddəsində göstərilənlər istisna olmaqla, əqdləri öz qanuni nümayəndələrinin, yəni valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin yazılı razılığı ilə bağlayırlar. Həmin şəxslər natamam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malikdirlər, yəni onların əqd bağlamaqda imkanları müəyyən dərəcədə məhduddur. Lakin buna baxmayaraq həddi-bülüğa çatmayanlar **tam delikt qabiliyyətinə malikdirlər**. Vurduqları zərəre görə onların özləri məsuliyyət daşıyırlar¹. Yetkinlik yaşına çatmayanların hərəkətləri təqsirlik və hüquqa zidd əməl olmaq baxımından qiymətləndirilir, onların üzərinə zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi həvalə edilir. Onlar öz əməllərinə qiymət vermək və vurduğu zərəre görə cavab vermək üçün kifayət qədər həyat təcrübəsinə və əqli yetkinliyə malikdirlər. Buna görə də qanun on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin üzərinə zərəre vurulmasına gətirib çıxarmış mülki hüquq pozuntusu üçün **müstəqil surətdə məsuliyyət daşımaq vəzifəsi həvalə edir** (MM-in 1104.1-ci maddəsi).

Bununla bərabər, həddi-bülüğa çatmayan şəxslər bu yaşda, bir qayda olaraq, oxumaqlarını davam etdirirlər və hələ müstəqil qazanc və gəlir mənbəyinə malik olmurlar. Bundan əlavə, həddi-bülüğa çatmayan şəxslərin öz hüquqa zidd əməllərinin nəticələrini dərk etmələrinə və qiymətləndirmələrinə baxmayaraq, onların hələ də təlim-tərbiyyə və nəzarət olunmağa ehtiyacları vardır. Bax, bu amillərə görə qanun həddi-bülüğa çatmayan şəxslərin valideynləri, övladlığa götürənlər və ya himayəçiləri üzərinə vurulmuş zərəre görə **subsidiar (əlavə) məsuliyyət** qoyur. Bu məsuliyyətə görə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin vurduğu zərərin əvəzinin hamısını və ya çatmayan hissəsini onun valideynləri (övladlığa götürənlər) və ya himayəçisi ödəyirlər (MM-in 1104.2-ci maddəsi). Subsidiar məsuliyyət onu ifadə edir ki, valideynlər, himayəçi və s. zərərin o hissəsi həcmində məsuliyyət daşıyırlar ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs həmin hissənin əvəzini ödəyə bilmir². Himayəçi rolunda həm vələndaşlar, həm də müvafiq təşkilatlar (tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi və digər analogi müəssisələr) çıxış edə bilərlər (MM-in 35.4-cü maddəsi).

Valideynlər (övladlığa götürənlər) və himayəçilər yalnız iki halda yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin vurduğu zərəre görə subsidiar (əlavə) məsuliyyət daşıya bilərlər. Birinci halda yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin zərərin əvəzini ödəmək üçün kifayət qədər gəliri və ya başqa əmlakı olmur. İkinci halda həddi-bülüğa çatmayanın vurduğu zərəre valideynlərinin (övladlığa götürənlərin) və ya himayəçinin təqsiri üzündən yaranır. Bu halda da təqsir prezump-

siyası haqqında ümumi qayda tətbiq olunur. Belə ki, valideynlər (övladlığa götürənlər) və ya himayəçi zərərin onların təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirməsələr, zərərin əvəzini ödəyirlər (MM-in 1104.2-ci maddəsi). Ata və ana, yəni hər iki valideyn göstərilən halda birlikdə məsuliyyət daşıyırlar¹.

Elə hallar olur ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin valideynləri olmur və ya onların valideynləri valideynlik hüququndan məhrum edirlər. Ümumiyyətlə, onlar bu və ya digər səbəbə görə valideyn himayəsindən məhrum olurlar. Belə hallarda həddi-bülüğa çatmayan şəxslərin himayəçiliyə ehtiyacı olur və onlar müvafiq tərbiyə, müalicə, əhalinin sosial müdafiəsi və digər oxşar müəssisələrdə yerləşdirilir. Həmin müəssisələr yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin himayəçisi hesab edilir. Göstərilən himayəçi müəssisələr də **subsidiar (əlavə) məsuliyyətə cəlb edilə bilər**. Bu məsuliyyətə görə himayəçi müəssisə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin vurduğu zərərin hamısını və ya çatmayan hissəsini ödəyir. Bu yalnız o halda mümkün olur ki, himayəçi müəssisələr vurulmuş zərərin onun təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirə bilməsin. Bu halda da **təqsir prezumpsiyası haqqında ümumi qayda tətbiq edilir** (MM-in 1104.3-cü maddəsi).

Valideynlər (övladlığa götürənlər), himayəçinin və müvafiq müəssisənin subsidiar (əlavə) məsuliyyət daşımaq vəzifəsinə, yəni yetkinlik yaşına çatmayanın vurduğu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsinə bir sıra hallarda xitam verilir (MM-in 1104.4-cü maddəsi). Birinci halda zərərvuran **yetkinlik yaşına (18 yaşa) çatır və tam mülki fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur**; bu zaman «ata hakimiyyəti» ləğv olunur. Odur ki, ata (valideynlər) daha öz uşaqlarının təqsiri hərəkətlərinə görə cavab vermir². Bundan sonra subsidiar məsuliyyətdən söhbət gedə bilməz. İkinci halda yetkinlik yaşı tamam olana kimi həddi-bülüğa çatmayan şəxs zərərin əvəzini ödəmək üçün kifayət qədər gəlir və ya başqa əmlakı edir³. Bu cür halda subsidiar (əlavə) məsuliyyətə xitam verilir. Üçüncü halda həddi-bülüğa çatmayan şəxs **yetkinlik yaşına çatnadək fəaliyyət qabiliyyəti əldə etdikdə** subsidiar (əlavə) məsuliyyət xitam edilir. Söhbət yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin emansipasiya nəticəsində və ya niğaha daxil olması nəticəsində mülki fəaliyyət qabiliyyəti əldə etməsindən gedir (MM-in 28.4-cü və 28.6-cı maddələri).

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin vurduqları zərərin əvəzini ödəmiş şəxslərin, yəni valideynlərin (övladlığa götürənlərin), himayəçilərin və müvafiq müəssisələrin ixtiyarı çatmır ki, onlar **yetkinlik yaşına çatmayanlara geriyyə tələb (reqres) irəli sürsünlər**. Qanun onlara bu cür hüquq vermir (MM-in 1114.4-cü maddəsi).

¹ Fransa mülki hüququna görə isə məsuliyyəti ya ata, ya da ana daşıyır (*Л. Жуллио де ла Морандьер*, Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1961, с. 437).

² *Л. Жуллио де ла Морандьер*, Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1961, с. 438.

³ Qanunvericinin qüsurlarından biri bu məsələ ilə bağlıdır. Belə ki, subsidiar məsuliyyətin ləğv edilməsinin birinci halı şəxsin yetkinlik yaşına çatmasından ibarətdir. Bu məsuliyyətin xitam edilməsi üçün ikinci əsas kimi "yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra yetərləri gəlir əldə etmək" halının göstərilməsi birinci hala mənaca uyğun gəlir. Bu ən azı məntiqsizlikdir. Analoji norma RF MM-də də (1074-cü maddənin 3-cü bəndi) vardır (bax: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 681).

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 154.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Л., 1961, с. 489 (часть 2).

§ 9. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılmış və digər fiziki şəxslərin delikt məsuliyyəti

1. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin törətdiyi mülki hüquq pozuntusu üçün məsuliyyəti

Ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində fiziki şəxs öz hərəkətlərinin mənasını başa düşmür və ya hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilmir. Bu kimi məqamlarda məhkəmə həmin halları əldə əsas tutaraq fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılması barədə qərar qəbul edir. Həmin qərar əsasında onlar üzərində qəyyum təyin edilir. Məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxs **tam qeyri-delikt qabiliyyətli şəxs** hesab edilir. Belə ki, **onlar törətdiyi mülki hüquq pozuntusu üçün məsuliyyət daşımır, yeni vurduqları zərərin əvəzini özləri ödəmirlər**. Hər hansı bir mülki-hüquqi əqd bağlamağa ixtiyarı olmayan qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər zərər vurulduqda əmələ gələn **delikt məsuliyyətinin subyektinə ola bilmirlər**. Ona görə ki, belə şəxslərin normal ağıla malik olan şəxslər kimi hərəkət etmək qabiliyyəti yoxdur¹.

Qanun müəyyən edir ki, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin törətdiyi mülki hüquq pozuntusu nəticəsində dəyən zərərin əvəzini iki kateqoriya subyekt ödəyir: **həmin fiziki şəxsin qəyyumu; fiziki şəxsə nəzarət etməli olan təşkilatlar**. Nəzarət edən təşkilat kimi fiziki şəxsə psixiatrik köməklik göstərən poliklinika və xəstəxanalar, xüsusi internatlar çıxış edə bilər. Belə hallarda qəyyumun və nəzarət edən təşkilatın daşdığı delikt məsuliyyəti üzrə onların **təqsirliliyi prezumpsiyası** tətbiq edilir. Məhz onlar təqsirin və hüquqa zidd əməlin olmamasını sübuta yetirməyə borcludurlar. Əgər həmin şəxslər zərərin onların təqsiri üzündən yaranmadığını sübuta yetirməsələr, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin vurduğu zərərin əvəzini ödəyirlər (MM-in 1105.1-ci maddəsi). Qəyyumun və nəzarət etməli olan təşkilatın təqsirinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu, **xəstəyə tələb olunan səviyyədə qayğının göstərilməsində və lazımlıca nəzarət edilməsində ifadə oluna bilər**. Xəstə stasionar müalicədə olduqda xüsusi ilə ona lazımı qayğı göstərilməsinə və nəzarət edilməsinə ehtiyac vardır.

Qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli xəstə şəxsin vurduğu zərəri onun valideynlərinin (övladlığa götürənlərin) ödəməsinə gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, **valideynlər (övladlığa götürənlər) bu cür vəzifə daşımaqdan azaddırlar**. Ona görə ki, qanun bu kimi hallarda yalnız qəyyumun delikt məsuliyyəti daşması və göstərilən məsuliyyətin subyektinə kimi çıxış etməsi haqqında qayda müəyyənləşdirir. Təfsirin məntiqi üsulunu tətbiq etsək, onda müəyyən edə bilərik ki, **valideynlər xəstə üzərində qəyyum təyin edilsələr, delikt məsuliyyətinin subyektinə kimi çıxış edə bilərlər, yeni xəstənin vurduğu zərəri ödəyə bilərlər**². Özü də buradaca dərhal qeyd etməliyik ki, hər iki valideyn yox, yalnız qəyyum

təyin edilən ata və ya ana delikt məsuliyyətinin subyektinə olur. Qəyyum təyin edilməmiş valideyn isə xəstənin vurduğu zərəri ödəmək vəzifəsindən azaddır.

Qəyyum və nəzarət etməli olan təşkilat yalnız hüquqa zidd əməl törətdikdə və təqsiri olduqda (lazımınca qayğı göstərməmək, nəzarət etməmək və s.) delikt məsuliyyəti daşıyır. Onlar özlərinin hüquqa zidd əməlinə və təqsirinə görə cavab verirlər, yeni qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli xəstənin vurduğu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsini daşıyırlar. Birdən də elə hallar yaranır ki, **xəstə şəxs sağalır və o, fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilir**. Və yaxud qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli şəxs vurduğu zərərin əvəzini ödəmək üçün kifayət qədər maddi vəsait əldə edir. Belə hallarda fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin vurduğu zərərin əvəzini kim ödəyir: **qəyyum və ya nəzarət etməli olan təşkilat**, yoxsa sağalmış və ya maddi vəsait əldə etmiş fiziki şəxsin özü? Göstərilən hallarda da vurulmuş zərər fiziki şəxs tərəfindən yox, qəyyum və ya nəzarət etməli təşkilat tərəfindən ödənilir. Belə ki, qanunun müəyyən etdiyi göstərişə görə həmin məqamlarda da qəyyum və ya nəzarət etməli təşkilatın zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsinə xitam verilmir (MM-in 1105.2-ci maddəsi). Bu qayda onunla izah edilir ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi **qəyyum və ya nəzarət edən təşkilat özlərinin təqsirinə və törətdiyi hüquqa zidd əməllərə görə cavab verir**. İkinci tərəfdən şəxs öz vurduğu zərəre görə yalnız o halda delikt məsuliyyəti daşıya və təqsirliliyi bilər ki, həmin şəxs **anlaqlı olsun**¹; anlaqsız şəxs isə özünün etdiyi hərəkətə görə cavab vermir. Ona görə də anlaqsız şəxslərin vurduqları zərəre görə delikt məsuliyyətini həmin şəxslər üzərində nəzarətli həyata keçirən şəxslər daşıyırlar². Məhz fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxs cinayət hüququnun dili ilə desək, anlaqsız şəxsdir. Təsədüfi deyildir ki, şəxsin anlaqlı vəziyyətdə olması Yaponiya mülki hüququnda delikt məsuliyyətinin şərtlərindən biri hesab edilir³.

Bununla bərabər, göstərilən bu ümumi qaydadan müəyyən istisna halla yol verilir. Belə ki, məhkəmə müəyyən hallarda fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin vurduğu zərərin əvəzini həmin şəxsin və ya bir hissəsinin həmin zərər vuran fiziki şəxsin özünün hesabına ödənilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Belə qərarı məhkəmə qanunda nəzərdə tutulan əsaslar olduqda qəbul edə bilər:

- birincisi, **qəyyumun ölmesi** və ya onun vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək üçün **yeterli vəsaitə malik olmaması**;
- ikincisi, **zərərin zərərçəkən şəxsin həyat və ya sağlamlığına vurulması**;
- üçüncüsü, **zərər vuranın, yeni qeyri-fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxsin zərərin əvəzini ödəmək üçün kifayət qədər maddi vəsaitə malik olması**.

Göstərilən əsaslar olduqda məhkəmə zərərçəkənin və zərər vuranın əmlak vəziyyətini, habelə digər halları nəzərə alaraq zərərin əvəzinin həmin şəxsin və ya bir hissəsinin zərər vuranın özünün hesabına ödənilməsi

¹ Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960, с. 418-419.

² Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 149-150.

³ Саказ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 138.

¹ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1981, с. 155.

² Белякова А. М. Имущественная ответственность за причинение вреда. М., 1979, с. 61; Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е. А. Суханова. М., 2000, с. 410.

barədə qərar çıxarır. Məhkəməyə iddia ilə həm zərərçəkən şəxs, həm də qəyyum müraciət edə bilər.

2. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılmış fiziki şəxsin törətdiyi mülki hüquq pozuntusu üçün məsuliyyəti

Kəskin təzadlarla dolu olan yaşadığımız həyatda elə şəxslərlə rastlaşırıq ki, onlar sağlamlıq hətət təzki keçirmirlər, spirtli içkilərə aludə olaraq onlardan istifadə edirlər, habelə qumara qurşanırlar; onlar həm də narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin aludəçisi ola bilərlər. Bunun nəticəsində həmin şəxslər öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salırlar. Bu kimi vəziyyətdə göstərilən şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər. Belə şəxslərin üzərində **himayəçilik təyin edilir**. Məhdud fəaliyyət qabiliyyəti sayılan həmin şəxslər xırda məişət xarakterli əqdlər istisna olmaqla, müstəqil surətdə əqd bağlamaq qabiliyyətinə malik deyillər. Lakin bu cür şəxslər əqd bağlamaq qabiliyyətinə malik olmasalar da, **delikt qabiliyyəti hesab edilir**.

Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılmış fiziki şəxslər vuruqları zərəre görə **müstəqil olaraq ümumi əsaslarla əmlak məsuliyyəti daşıyırlar**. Onlar törətdiyi mülki hüquq pozuntusu nəticəsində **dəyən zərərin əvəzini özləri ödəyirlər** (MM-in 1106-cı maddəsi). Himayəçilər onların hərəkətləri üçün məsuliyyət daşıyırlar.

3. Öz hərəkətlərinin mənasını başa düşə bilməyən fiziki şəxsin delikt məsuliyyəti

Elə hallar yaranır ki, şəxs zərəre vurarkən **öz hərəkətlərinin mənasını başa düşmür, ya da onlara rəhbərlik edə bilmir**. Zərəre vuran şəxsin bu cür vəziyyəti müxtəlif amillərlə şərtlənə bilər. Bu cür amillərə güclü ruhi həyəcanı, stress vəziyyətini, qəfildən huşun itirilməsini və özündən getməni, gipnozunun təsirini, affekt vəziyyətini və s. misal göstərmək olar. Həmin vəziyyətə oxşar vəziyyət cinayət hüququnda **anlaqsızlıq** adlanır¹. CM-in 21-ci maddəsi anlaqsızlığın leqal anlayışını verir. İctimai təhlükəli əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) törətdiyi zaman anlaqsız vəziyyətdə olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir². Lakin cinayət hüququndan fərqli olaraq mülki hüquq anlaqsızlıq anlayışını işlətmir. Mülki hüquq «**şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşə və ya onlara rəhbərlik edə bilmədiyi vəziyyət**» anlayışını tətbiq edir ki, bu, cinayət hüququnda nəzərdə tutulan anlaqsızlıq vəziyyətinə uyğun gəlir.

Mülki hüquqda anlaqsızlıq halı **iki müxtəlif vəziyyətlə** xarakterizə olunur. Birinci vəziyyət **şəxsin uzun müddətə davam edən və ruhi (psixi) pozuntu ilə bağlı olan vəziyyətidir**. Bu, məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilmiş şəxsin vəziyyətinə uyğun gəlir (MM-in 28.8-ci maddəsi). Göstərilən halda, əgər şəxs məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilərsə, onda həmin şəxsin hər hansı bir mülki-hüquqi

məsuliyyət (vurduğu zərəre görə delikt məsuliyyəti) daşıməsindən söhbət gedə bilməz. Yox, əgər uzun müddət davam edən ruhi (psixi) pozuntu nəticəsində yaranan vəziyyətdə şəxsin zərəre vurduğu, lakin bu vəziyyəti bilan və ondan xəbərdar olan müvafiq maraqlı subyektlər tərəfindən həmin şəxsin məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsi üçün məsələ qaldırılmadığı halda, bəs necə, zərərin əvəzini kim ödəyir? Şübhəsiz, müvafiq maraqlı subyektlər ruhi xəstə olan şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs sayılması üçün zəruri və lazımi tədbirlər görmədiklərinə görə hüquq pozuntusuna yol verirlər. Əgər onlar şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi üçün məhkəməyə müraciət etsəydilər və məhkəmə həmin şəxs üzərində qəyyum təyinin etsəydi, onda məlum məsələdir ki, vuruqlmuş zərərin əvəzi qəyyum tərəfindən ödəniləcəkdir. Belə halda **zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi məhkəmə tərəfindən müvafiq subyektlərə həvalə edilə bilər** (MM-in 1107.3-cü maddəsi). Müvafiq subyekt dedikdə isə ruhi xəstə ilə bir yerdə yaşayan ailə üzvləri, yəni əmək qabiliyyəti olan ər-əvad, valideynləri, yetkinlik yaşına çatmış qardaş-bacı və s. başa düşülür. Beləliklə, müvafiq subyektlər hüquq pozuntusu törətdiyinə görə və təqsirli əməllərə yol verdiklərinə görə, yəni ruhi (psixi) xəstə olan şəxsi məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsi üçün zəruri tədbirlər görmədiklərinə görə onlar üzərinə **mülki-hüquqi sanksiya kimi ruhi-psixi xəstənin vuruqlu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi qoyulur**¹.

Mülki hüquqda anlaqsızlığın yaranmasını şərtləndirən ikinci vəziyyət **müvəqqəti xarakterə malik olan və hər hansısa qəfləti, gözənilməz amillərlə bağlı yaranan hallardan** (güclü ruhi həyəcan, gipnoz vəziyyəti, affekt vəziyyəti və s.) ibarətdir. Özü də bu vəziyyət **fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslərin və ya on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hərəkəti** ilə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Ümumi qatdaya görə fəaliyyət qabiliyyətli və ya on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər **tam delikt qabiliyyətli şəxslər** hesab edilir. Lakin həmin şəxslər MM-in 1107-cü maddəsində nəzərdə tutulan anlaqsızlıq vəziyyətində, yəni öz hərəkətlərinin mənasını başa düşə və ya onlara rəhbərlik edə bilmədiyi vəziyyətdə zərəre vuruqluqda, onlar zərəre üçün məsuliyyət daşıyırlar, həmin zərərin əvəzini ödəmirlər. Başqa sözlə desək, bu cür vəziyyətdə həmin şəxslər **delikt qabiliyyətinə malik olmur**lar. Beləliklə, mülki hüquqda MM-in 1107-cü maddəsində nəzərdə tutulan anlaqsızlıq vəziyyəti zərəre vuran şəxsi delikt məsuliyyətindən azad etmək üçün əsas rolunu oynayırlar, hər hansı bir mülki-hüquqi məsuliyyətin yaranmasını istisna edir. Bu vəziyyətdə **vurulmuş zərəre əvəzi ödənilməmiş zərəre kimi qalır**, yəni bu zərəri heç kim ödəmir. Lakin qanun bu ümumi qaydadan müəyyən istisna hallara yol verilməsini nəzərdə tutur.

Birinci istisna hal şəxsin uzun müddətə davam edən və ruhi (psixi) pozuntu ilə bağlı olan anlaqsızlıq vəziyyətidir ki, biz yuxarıda bu barədə geniş söhbət açdıq. Təkrar edərək göstəririk ki, məhkəmə bu cür hallarda zərərin

¹ Anlaqsızlıq barədə məlumat almaq üçün bax: *Səməndərov F.Y.* Cinayət hüququ. Dərslük. Bakı, 1999.

² Anlaqsızlıq anlayışı İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 20-ci maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddədə göstərilir ki, hüquqa zidd əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) törədən zaman şəxs anlaqsız vəziyyətdə olduqda, o, inzibati məsuliyyətə cəlb edilmir.

¹ бax: Гражданское право. Учебник. Том 2 Полуптом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.412.

əvəzini ödəmək vəzifəsini zərər vurmuş şəxslə birlikdə yaşayan, zərərverənin psixi (ruhi) pozuntusundan xəbərdar olan, lakin onun fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs hesab edilməsi məsələsini məhkəmə qaydasında qaldırmamış arvadının (ərinin), valideynlərinin, yetkinlik yaşına çatmış uşaqlarının öhdəsinə qoya bilər (MM-in 1107.3-cü maddəsi).

İkinci istisna hal zərərçəkənin həyat və ya sağlamlığına zərər vurulması ilə bağlıdır. Bu halda zərərin əvəzi ödənilir. Belə ki, şəxs anlaşıq vəziyyətdə başqa bir şəxsin (zərərçəkənin) həyatına və ya sağlamlığına zərər vurarsa, zərərin əvəzi zərərverən tərəfindən qismən və ya tamamilə ödənilir. Bu, məhkəmə qərarı əsasında həyata keçirilir. Məhkəmə qərar qəbul edərkən zərərçəkənin və zərərverənin əmlak vəziyyətini, habelə digər halları nəzərə alır (MM-in 1107.1-ci maddəsi).

Üçüncü istisna hal mülki hüquq pozuntusu (delikt) törətmiş şəxsin özünü müxtəlif hərəkət üsulları ilə qəsdən bilə-bilə anlaşıq vəziyyətinə gətirməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, delikt törətmiş şəxs spirtli içkilərdən, narkotik vasitələrdən istifadə etməklə və ya başqa üsulla özünü anlaşıq vəziyyətə özü gətirdikdə, delikt məsuliyyətindən azad edilmir (MM-in 1107.2-ci maddəsi). Alkoqollu içkilərin qəbulu, narkotik vasitələrdən və ya digər güclü təsir edən maddələrdən istifadə nəticəsində sərxoş halda cinayət törətmiş şəxs də cinayət məsuliyyətindən azad olunmur (CM-in 23-cü maddəsi).

Cinayət hüquq ədəbiyyatında¹, həm də mülki hüquq ədəbiyyatında² sərxoşluğun iki cür növü fərqləndirilir: adi (fizioloji) sərxoşluq; patoloji sərxoşluq. **Adi (fizioloji) sərxoşluq** həm cinayət-hüquqi, həm də mülki-hüquqi məsuliyyətli (delikt məsuliyyətini) istisna etmir, yəni şəxs adi (fizioloji) sərxoş vəziyyətdə cinayət əməli etdikdə və ya mülki hüquq pozuntusu (delikt) törətdikdə məsuliyyət daşıyır³. Həmin şəxs vurduğu zərərin əvəzini ödəyir. Bu onunla izah edilir ki, adi (fizioloji) sərxoşluq spirtli içkiləri, narkotik maddələri və digər güclü təsir edən maddələri qəbul etməkdən yaranır. Adi (fizioloji) sərxoşluq hətta şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşə və ya onlara rəhbərlik edə bilməsinə səbəb olsa belə, bunu anlaşıqsızlıq vəziyyəti hesab etmək olmaz. Ana görə ki, bu halda anlaşıqsızlığın tibbi meydan mövcud deyil, yəni ruhi (psixi) pozuntu yoxdur. Şəxs isə yalnız hüquqi və tibbi meyarların hər ikisi olduqda, anlaşıqsız hesab edilə və həm cinayət, həm də mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad oluna bilər.

Adi (fizioloji) sərxoşluq, bir qayda olaraq, şəxsin bilə-bilə spirtli (alkoqollu) içkilər, narkotik və ya digər maddələr qəbul etməsidir. Bunların müvafiq dozaları zərər vuran şəxsin sərxoş vəziyyətdəki təhsirini sərtləndirir. Göstərilənlər bunu söyləməyə əsas verir ki, **adi (fizioloji) sərxoşluq ruhi (psixi), ümumiyyətlə, xəstəlik hesab edilmir və ona görə şəxs bu vəziyyətdə vurduğu zərəri**

¹ Вах: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. В.И.Радченко, А.С.Михлин, И.В.Шмаров. М., 1994, с.12; Наумов В.В. Цинайət hüququ. Мühazirə kursu / Rus dilindən tərcümə. Bakı. 1998, s.226-227; Səməndərov F.Y. Цинайət hüququ. Dərslik. Bakı. 1999.

² Иоффе О.С., Толстой Ю.К. Новый гражданский кодекс РСФСР. Л., 1965, с. 64; Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. М., 1979, с.64; Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 412-413.

³ Ласк Г. Гражданское право США. М., 1961, с. 155; Л.Жоллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1961, с. 419.

ödəməlidir.

Патoloji sərxoşluq isə həm cinayət məsuliyyətini, həm də mülki (delikt) məsuliyyəti istisna edir. Belə ki, patoloji sərxoşluq keyfiyyətcə adi sərxoşluqdan fərqlənən xəstəlik halına deyilə və çox vaxt spirtli içkilərdən istifadə etməklə nəticəsinə yaranır. Psixiatriyada bu, ruhi (psixi) pozuntunun bir növü (alkoqol hallüsinasiyası, alkoqol paranoiidi və s.) kimi başa düşülür və qiymətləndirilir. Bu cür sərxoşluq vəziyyətində **hüquqi və tibbi meyarların hər ikisi mövcud olur və şəxs anlaşıqsız hesab edilir.** Buna görə də şəxs həmin sərxoşluq vəziyyətində vurduğu zərərin əvəzini ödəmir. Başqa sözlə desək, patoloji sərxoşluq delikt məsuliyyətini istisna edir. Müəlliflərdən А.М. Белякова göstərir ki, patoloji sərxoşluğun yalnız birinci halında şəxs delikt məsuliyyətindən azad edilir. Müəllifin fikrincə, patoloji sərxoşluğa düşər və mübtəla olduğunu bilən şəxs yenidən spirtli içkilər qəbul edərsə və bunun nəticəsində zərər vurarsa, o, vurulmuş həmin zərəre görə məsuliyyət daşıyır, yeni zərərin əvəzini ödəyir¹.

§ 10. Ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan fəaliyyətlə vurulmuş zərəre görə məsuliyyət

1. Yüksək təhlükə mənbəyinin anlayışı

Hüquq ədəbiyyatında ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri **yüksək təhlükə mənbəyinin anlayışdır.** Bu anlayış uzun müddət elmi mübahisələrin predmetinə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət həm sovet hüquq ədəbiyyatında², həm də sovet mülki qanunvericiliyindən göstərilən fəaliyyət yüksək təhlükə mənbəyi adlanmışdır³. Qanunvericilikdə yüksək təhlükə mənbəyinin leqal anlayışı verilmirdi. Bu isə hüquq ədəbiyyatında həmin məsələ ətrafında müxtəlif fikir və konsepsiya lara yaranmasına səbəb olmuşdur. Yüksək təhlükə mənbəyinin anlayışı barədə irəli sürülən nəzəri fikirləri ümumiləşdirərək üç əsas konsepsiyanı ayırmaq və fərqləndirmək olar.

Birinci konsepsiya fəaliyyət nəzarəti adlanır. Bu konsepsiya xüsusi ilə B.S.Antimonovun işlərində əsaslandırılmışdır⁴, V.Q. Verdnikov tərəfindən isə inkişaf etdirilmişdir⁵. Bu konsepsiya insan tərəfindən üzərində hərtərəfli və

¹ Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. М., 1979, с.413; Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.413.

² Bu delikt öhdəliyinə kifayət qədər geniş hüquq ədəbiyyatı hesr edilmişdir. Məsələn, Вах: Антомонов Б.С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. М., 1952; Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Л., 1955; Красавчиков О.А. Возмещение вреда причиненного источником повышенной опасности. М., 1966; Белякова А.М. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. М., 1967 və b.

³ Qanunvericilikdə bu anlayış nəzərdə tutulmuşdur: məsələn, RSFSR-in 1922 il MM-in 104-cü, AR-in ilk MM-in 104-cü maddələri; RSFSR-in 1964-cü il MM-in 454-cü maddəsi, AR-in 1964-cü il MM-in 447-ci maddəsi; SSRİ Mülki Qanunvericiliyinin Əsaslarının (1961) 90-cı maddəsi; SSRİ Mülki Qanunvericiliyinin Əsaslarının (1991) 128-ci maddəsi.

⁴ Антомонов Б.С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности М., 1952, с.46.

⁵ Вах: Советское гражданское право. Учебник М., 1987, с.396.

daimi nəzarət edilməsi mümkün olmayan müəyyən obyektlərin istifadəsi üzrə fəaliyyəti yüksək təhlükə mənbəyi hesab edir. Lakin obyektin özü yüksək təhlükə mənbəyi kimi qəbul edilmirdi. Alimlərin əksəriyyəti bu konsepsiyaları dəstəkləyirlər.

İkinci konsepsiyaya görə yüksək təhlükə mənbəyi dedikdə maddi nemətlərə, eləcə də insanın həyat və ya sağlamlığına zərər vurmaı yüksək dərəcədə ehtimal olunan əşyaların və ya təbiət qüvvələrinin xassələri başa düşüldü. Bu konsepsiya əsasən E.A.Fleyşits tərəfindən əsaslandırılmışdır¹. Göstərilən konsepsiyanın başqa variantı da vardır ki, bu, **obyekt nəzəriyyəsi** adlanır. Obyekt nəzəriyyəsi isə O.A.Krasavçikov tərəfindən formulə edilmişdir². Bu nəzəriyyəyə görə ətrafdakılar üçün təhlükə yaratmaq xüsusiyyətlərinə malik olan, insan tərəfindən tam nəzarət edilməsi mümkün olmayan maddi dünyanın predmetləri yüksək təhlükə mənbəyi hesab edilir.

Üçüncü konsepsiyaya görə istismar prosesində olan və bununla ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan avadanlıqlar, əşyalar, predmetlər yüksək təhlükə mənbəyi adlanır³. Elə müəlliflər də vardır ki, onlar yüksək təhlükə mənbəyi kimi həm fəaliyyəti, həm də obyektləri qəbul edirlər⁴.

Bizim fikrimizcə, göstərilən konsepsiyalar bir-birini istisna etmir; əksinə, onlar bir-birini tamamlayaraq mürəkkəb xarakterli yüksək təhlükə mənbəyinin mahiyyətini, eləcə də onun ayrı-ayrı xarakterik əlamətlərini əks etdirir. Bu konsepsiyalar, şübhə yoxdur ki, yüksək təhlükə mənbəyi adlı obyektiv kateqoriyanın mahiyyətini açıqlanmasında bir-birinə yardım göstərir. Ona görə də yüksək təhlükə mənbəyinə anlayış verərək, həm fəaliyyət baxımından, həm də maddi obyekt mövqeyindən çıxış etmək lazımdır. Ona görə ki, maddi obyekt olmadan ətrafdakılar üçün təhlükə yaradan fəaliyyətdən söhbət gedə bilməz. Bu cür fəaliyyət zərər vurmaq xüsusiyyətinə (zəhər, kimyəvi, radioaktiv və s.) malik olan maddi obyektlərin istifadəsi (istismarı) prosesində əmələ gəlir. Özü də yalnız zərər vurmaq xassəsinə malik olan maddi obyektlərin istifadə (istismarı) prosesində yaranan fəaliyyət – ancaq və ancaq bu cür fəaliyyət hüquqla tənzimlənir və qaydaya salınır. Məsələn, dövlət meşədə yaşayan vəhşi pələnglərin, şirlərin və digər yırtıcı heyvanların mülkiyyətçisi və sahibi hesab edilir. Lakin dövlət həmin heyvanların vurduları zərərin əvəzini ödəməyə borclu deyildir. Bu cür vurulmuş zərər dövləti delikt məsuliyyətinin subyektinə çevirmir. Vəhşi heyvanların vurduları zərərlə əlaqədar yaranan münasibətlər delikt məsuliyyəti yaratmır. Həmin münasibətlər hüquqi tənzimənin predmeti çərçivəsindən və hüduqlarından kənara çıxır. Ona görə ki, maddi obyektin (yəni meşədəki vəhşi heyvanların) vurduları zərər həmin obyektədən istifadə üzrə fəaliyyətlə bağlı deyil. Belə ki, vurulmuş zərər vəhşi hey-

vanların dövlət tərəfindən istifadə edilməsi üzrə fəaliyyətlə əlaqədar olaraq yaranmır. Bu səbəbə görə də vəhşi heyvanlar ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə mənbəyi hesab edilmir. Yox, əgər vəhşi heyvanlar göstərilmək və nümayiş etdirilmək və yaxud dressirovka (heyvanları öyrətmə, təlim etmə) məqsədi ilə saxlanarsa, vəhşi heyvanlar belə halda ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə mənbəyi sayılır. Ona görə ki, burada vəhşi heyvanlardan istifadə üzrə fəaliyyət mövcuddur.

Əgər zərər vurmaq xassəsinə malik olan obyekt mövcud deyilsə, onda ətrafdakılar üçün hər hansı bir təhlükə yaradan fəaliyyət də yoxdur. Məlum məsələdir ki, maddi obyekt olmadan təhlükə törədən fəaliyyət həyata keçirilə bilməz. Məsələn, nəqliyyat vasitəsinin özü olmadan həmin vasitədən istifadə edilməsi üzrə hər hansı bir fəaliyyətin mövcud olması və ətrafdakılar üçün təhlükə yaratması mümkün deyil. Bunlara görə də yüksək təhlükə mənbəyinə anlayış verərək həm maddi obyekt, həm də bu obyektədən istifadə (istismar) edilməsi üzrə fəaliyyət baxımından çıxış etmək lazımdır. Məhkəmə praktikası da, qüvvədə olan qanunvericilik də yüksək təhlükə mənbəyinə məhz hər iki mövqedən yanaşır. Belə ki, məhkəmə praktikasına görə yüksək təhlükə mənbəyi eyni zamanda həm ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə törədən fəaliyyət növüdür, həm də dünyanın bu cür təhlükə törədən maddi predmetləridir (obyektləridir)⁵.

Azərbaycan Respublikası MM-in 1108-ci maddəsi, habelə RF MM-in 1079-cu maddəsi ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan fəaliyyətlə vurulmuş müliki hüquq pozuntusu üçün delikt məsuliyyəti nəzərdə tutur. Ona məhkəmə praktikasını və qanunvericiliyin göstərişlərini nəzərə alaraq yüksək təhlükə mənbəyinin anlayışını verə bilərik. **Yüksək təhlükə mənbəyi ətrafdakılar üçün təhlükə törədən və insanlar tərəfindən nəzarət edilməsi tam şəkildə mümkün olmayan (bəzən hallarda isə qismən də olsa mümkün olan) dünyanın elə bir maddi obyektləridir ki, bu obyektlərdən istifadə (istismar) olunması üzrə fəaliyyət prosesində zərər vurula bilər.** Tərifdən görünür ki, bu anlayış özündə yüksək təhlükə mənbəyi barədə mövcud olan iki əsas konsepsiyasının – obyekt nəzəriyyəsi ilə fəaliyyət nəzəriyyəsinin əlamətlərini əks etdirir⁶.

2. Yüksək təhlükə mənbəyinin növləri

Yüksək təhlükə mənbəyinin növlərinin dairəsi olduqca geniş və müxtəlifdir. Qüvvədə olan MM-də (1108-ci maddəsi) ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan fəaliyyət növlərinin kifayət qədər geniş siyahısı verilmişdir. Bu siyahıya daxildir: nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməsi üzrə fəaliyyət; mexanizmlərdən istifadə edilməsi üzrə fəaliyyət; yüksək gərginlikli elektrik enerjisin-

¹ Вах: Флейшц Е.А. Обязательства из причинения вреда и обязательство из неосновательного обогащения М., 1951, с.132.

² Вах: О.А. Красавчиков. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. М., 1966.

³ Вах: Майданик Л.А., Сергеева Н.Ю. Материальная ответственность за повреждение здоровья М., 1968, с.48.

⁴ Yüksək təhlükə mənbəyinin anlayışı barədə fikirlərin xülasəsi barədə tanış olmaq üçün Вах: Красавчиков О.Н. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. М., 1966, с. 29.

⁵ Вах: Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 28 апреля 1994 года N3 "О судебной практике по делам о возмещении вреда, причиненного повреждению здоровья" (Бюллетень Верховного Суда РФ. 1994. N7).

⁶ Hüquq ödəbiyyatında da çox vaxt yüksək təhlükə mənbəyinə bu cür tərif verilir. Məsələn, Вах: Советское гражданское право. Учебник. Том 2. М., 1980, с. 359 (автор гл. А.М.Белякова); Гражданское право. Учебник. Том 2. Полном 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 426.

dən istifadə edilməsi üzrə fəaliyyət; atom enerjisindən istifadə edilməsi üzrə fəaliyyət; partlayıcı maddələrdən istifadə edilməsi üzrə fəaliyyət; güclü təsir edən zəhərlərdən və i.a. istifadə edilməsi üzrə fəaliyyət; tikinti fəaliyyətinin və onunla bağlı digər fəaliyyətin həyata keçirilməsi və s.

Göstərilən siyahı yüksək təhlükə mənbəyinin növlərinin **deqiq və qəti siyahısı deyildir**. Bu siyahı **təxmini xarakterə** malikdir. Bu onunla izah edilir ki, elm və texnikanın daimi inkişafı şəraitində ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə törədən fəaliyyətin artıq mövcud olan və gələcəkdə mümkün olan növlərinin siyahısını vermək məqsədə müvafiq deyildir. Ona görə ki, elm və texnika inkişaf etdikcə, buna uyğun olaraq yüksək təhlükə mənbəyinin yeni-yeni fəaliyyət növləri də əmələ gəlir və yaranır. Məsələn, RF-in kosmik fəaliyyət haqqında qanunu kosmik fəaliyyəti yüksək təhlükə mənbəyinə şamil edir¹.

MM-in 1108-ci maddəsində nəzərdə tutulan siyahı yalnız **tipik, həyatda tez-tez rast olunan fəaliyyət növlərini** əhatə edir. Mülki qanunvericiliyin inkişafının müxtəlif mərhələlərinə uyğun olaraq yüksək təhlükə mənbəyinin növlərini nəzərdə tutan siyahı da özündə müxtəlif fəaliyyət növlərini birləşdirmişdir. Məsələn, 1964-cü il MM-də sənaye müəssisələrinin, neqliyyat təşkilatlarının fəaliyyəti kimi fəaliyyət növləri yüksək təhlükə mənbəyi kimi nəzərdə tutulduğu halda, bu cür növlər yeni MM-də göstərilən siyahıya daxil deyildir. Qüvvədə olan MM-də heyvanın vurduğu zərəre görə delikt məsuliyyətini nəzərdə tutulur. Köhnə 1964-cü il MM-də isə heyvanların vurduğu zərəre görə delikt məsuliyyəti müəyyənləşdirən norma yox idi.

Siyahıda **göstərilməyən fəaliyyət növünün yüksək təhlükə mənbəyinə şamil edilib-edilməməsi** hər bir konkret haldan asılı olaraq **məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir**. Məhkəmə belə hallarda bu sahədə mülki qanunvericiliyin təbiiqə təcürbəsində əsaslanır. Mülki qanunvericiliyin təbiiqə təcürbəsində elə üsullar işlənilib hazırlanmışdır ki, bu üsullar müvafiq fəaliyyət növünün yüksək təhlükə mənbəyi hesab edilməsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, yüksək toksiklik və uçma qabiliyyətindən zəhərli maddələri, partlayış törətmək ehtimalından partlayıcı maddələri və s. yüksək təhlükə mənbəyinə aid etmək üçün istifadə edilir.

Fəaliyyət növünü yüksək təhlükə mənbəyinə şamil etmək üçün **həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət (say, miqdar) göstəricilərindən çox vaxt meyar** kimi istifadə edirlər. Məsələn, bir qab benzinin saxlanması ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaratmır. Lakin benzindoldurma stansiyalarında çoxlu miqdarda benzin saxlandığı hallarda ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə əmələ gəlir. Və yaxud sistemdə çoxlu miqdarda benzin daşdığı halda da həmin vəziyyət yaranır.

Hüquq ədəbiyyatında yüksək təhlükə mənbəyinin növlərini təsnifləşdirmək üçün müxtəlif təşəbbüs və cəhdlər göstərilmişdir. Mülki hüquq barədə yazılan dərsliklərdə bu barədə O.A.Krasavçikovun verdiyi təsnifin üstünlüyə malik ol-

ması göstərilir¹. O.A. Krasavçikov yüksək təhlükə mənbələrini dörd əsas qrupda təsnifləşdirmişdir. Özü də tanınmış alim müvafiq maddi obyektə **enerji formasını** verdiyi təsnifatın əsas meyana kimi götürmüşdür²:

- **birinci qrup fiziki təhlükə mənbəyi** adlanır. Bu qrup özü üç yerə ayrılır: **mexaniki mənbə** (məsələn, neqliyyat); **elektrik mənbəyi** (məsələn, yüksək gərginlik sistemi); **istilik mənbəyi** (məsələn, buxan mexaniki qüvvəyə çevirən qurğu, yeni buxar qazanı və ya mühərriki);
- **ikinci qrup fiziki-kimyəvi mənbə** adlanır. Bu qrupa radioaktiv materiallar daxildir;
- **üçüncü qrup kimyəvi mənbə** adlanır. Bu mənbə qrupu özü üç yerə ayrılır: **zəhərləyici mənbə** (məsələn, zəhər); **partlayış törətmək qabiliyyətinə malik olan mənbə** (məsələn, bəzi qazlar); **yanğın törətmək qabiliyyətinə malik olan mənbə** (məsələn, yanacaqın bezi növləri);
- **dördüncü qrup bioloji qrup** adlanır. Bu mənbə qrupu özü iki qrupa ayrılır: **zooloji mənbə** (məsələn, vəhşi heyvanlar); **mikrobioloji mənbə** (məsələn, mikroorqanizmin bəzi ştammları).

Görkəmli sovet sivilist alimi O.A.Krasavçikov tərəfindən irəli sürülən bu təsnifat hüquqşünas alimlər arasında elmi mübahisənin predmetinə çevrilmişdir. Diskussiya doğuran əsas məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, bəzi konkret obyektlər eyni vaxtda bu təsnifatın ayrı-ayrı qruplarına şamil edilə bilər. Məsələn, atom buxırana gəmisi həm fiziki təhlükə mənbəyinə, həm də fiziki-kimyəvi təhlükə mənbəyinə aid edilə bilər. Lakin bu mübahisələrə baxmayaraq O.A.Krasavçikovun irəli sürdüyü təsnifat yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərəre görə əmələ gələn delikt məsuliyyətinin mənasını düzgün başa düşməkdə müəyyən əhəmiyyətə və rola malikdir.

Bu və ya digər obyektin yüksək təhlükə mənbəyinə aid etmək üçün minimum iki şərtin olması gərəkdir: birincisi, bu **obyektlər zərəre vurmaq xassəsinə (xüsusiyyətinə)** malik olmalıdır; ikincisi, **insan tərəfindən bu obyektlərə tam nəzarət edilməsi** mümkün olmur.

3. Yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi

MM-in 1108-ci maddəsində nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin subyektini kimi yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi çıxış edir. Yüksək təhlükə mənbəyinə mülkiyyət hüququ ilə və ya digər qanuni əsasla sahiblik edən fiziki və ya hüquqi şəxsə **yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi** deyilir (MM-in 1108.1-ci maddəsi). Yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi bu **mənbəyin vurduğu zərərin əvəzini ödəməyə borcludur**. Qanun zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsini məhz onların üzərinə qoyur.

Yüksək təhlükə mənbəyi sahibinə verilən anlayışdan görürük ki, yüksək təhlükə mənbəyi sahibi üçün **iki əlamət xarakterikdir**. Həm məhkəmə prakti-

¹ Вах: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстова. М., 1997. с.734-735; Гражданское право Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 416.

² Тəsnifat götürülmüşdür: Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. М., 1966, с. 41-46.

¹ Qanunun mətni göstərilmişdir: Российская газета. 1993 6 октября; СЗ РФ. 1996. № 50, ст. 5609.

kasında¹, həm də hüquq ədəbiyyatında² yüksək təhlükə mənbəyi sahibi üçün iki əlamətin xarakterik olması fikri vurğulanır: **hüquqi əlamət**; **maddi əlamət**.

Hüquqi əlamətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yüksək təhlükə mənbəyinin sahibinin həmin mənbəyə sahiblik etməsi, yeni müvafiq fəaliyyəti həyata keçirməsi üçün hər hansı bir qanuni titula (qanuni əsas) əsaslanması tələb olunur. Hər şeydən əvvəl, bu cür qanuni titul kimi mülkiyyət hüququ və digər əşya hüququ (məsələn, operativ idarə etmə hüququ; tam təsərrüfatlıq səlahiyyəti; servitut; uzufrukt və s.) çıxış edə bilər. Beləliklə, hüquqi əlamət yüksək təhlükə mənbəyi sahibini obyektin qanuni (titul) sahibi kimi xarakterizə edir.

Mülkiyyətin iradəsi ilə müəyyən obyektə sahiblik mülki-hüquqi müqavilə əsasında digər vətəndaş və hüquqi şəxslərə keçə bilər ki, onlar həmin obyektin qanuni (titul) sahibi olurlar. Söhbət icarə, əmlak kirayəsi, saxlama, daşıma və digər müqavilələrdən, nəqliyyat vasitəsinin idarə edilməsi üçün verilmiş etibarnamə kimi birtərəfli əqlərdən gedir. Məsələn, qonşu minik avtomobilini icarə müqaviləsi əsasında dostuna verir. Qonşunun dostu minik avtomobilinin qanuni (titul) sahibi olur. Özü də burada söhbət yalnız mülki-hüquqi müqavilədən (əmək müqaviləsindən yox) gedə bilər.

Mülki-hüquqi müqavilə yüksək təhlükə mənbəyinin sahibliyinin bir şəxsdən digərinə keçməsinə səbəb olur. Sahibliyin keçməsi ilə bərabər, yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərərə görə məsuliyyət də təhlükə mənbəyinin yeni sahibinə keçir. Həmin mənbə zərər vurduda, mənbəyin yeni sahibi olan şəxs vurulan zərərin əvəzini ödəməyə borcludur. Buna görə də obyektin verilməsi barədə hər hansı bir mülki-hüquqi müqavilə yüksək təhlükə mənbəyi sahibliyinin və zərərə görə cavab vermək məsuliyyətinin digər şəxsə keçməsinə səbəb olur. Bu sözləri əmək müqaviləsi haqqında söyləmək olmaz. Belə ki, əmək müqaviləsi əsasında yüksək təhlükə mənbəyinin sahibliyi və buna uyğun olaraq delikt məsuliyyəti bir şəxsdən digərinə keçmir. Məsələn, sürücü müəssisəyə (hüquqi şəxsə) işə girir və onunla əmək müqaviləsi bağlayır. Müəssisə əmək münasibətinə daxil olan həmin sürücüyə vəqf məşini verir ki, o, öz müqavilədə nəzərdə tutulan əmək vəzifəsini icra etsin. Əmək müqaviləsi yüksək təhlükə mənbəyinin bir növü olan nəqliyyat vasitəsinə sahibliyin müəssisədən sürücüyə keçməsinə səbəb olur və buna görə də delikt məsuliyyəti də sürücüyə keçir. Bu səbəbdən əgər sürücü nəqliyyat vasitəsini idarə etdiyi zaman zərər vursaydı, onda zərərin əvəzi sürücü tərəfindən yox, yüksək təhlükə mənbəyi olan nəqliyyat vasitəsinin sahibi kimi müəssisə tərəfindən ödəniləcəkdir. Özü də zərərin xidməti vəzifənin yerinə yetirilməsi zamanı vurulub-vurulmamasının heç bir hüquqi əhəmiyyəti yoxdur. Bütün hallarda

zərərçəkən qarşısında sürücü yox, təhlükə mənbəyinin sahibi olan müəssisə məsuliyyət daşıyır. Sürücü yalnız yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi (müəssisə) tərəfindən rəqres (geriyə tələb) qaydasında əmlak məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Beləliklə, yüksək təhlükə mənbəyi sahibi ilə əmək müqaviləsi bağlamaqla onunla əmək münasibətinə girən şəxs (sürücü, pilot, məşinist və s.) yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi olur və buna görə də zərərçəkən qarşısında bilavasitə delikt məsuliyyəti daşımır.

Maddi əlamətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təhlükəli xassələrə malik olan obyektə faktiki sahiblik edən, öz sahibliyində real olaraq təhlükə mənbəyinə malik olan şəxs yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi hesab olunur. Bu əlamətə görə zərər vurmaq xassəsinə malik olan obyektə, yeni yüksək təhlükə mənbəyinə faktiki sahiblik edən, bu obyektəndə istifadə edən şəxs vuran zərər üçün məsuliyyət daşıyır. Məsələn, vətəndaşın həyatı üçün təhlükə yaranır və onu yaxınlıqdakı tibb müəssisəsinə çatdırmaq üçün tibb işçisi hər hansı bir şəxsin nəqliyyat vasitəsindən istifadə edir¹ və onu özü sürür. Yolda o, başqa bir vətəndaşın əmlakına zərər vurur. Bu cür halda yüksək təhlükə mənbəyinin, yeni nəqliyyat vasitəsinin vurduğu zərərə görə nəqliyyat vasitəsinin sahibi yox, həmin vasitəni faktiki idarə edən tibb işçisi delikt məsuliyyəti daşıyacaqdır. Ona görə ki, zərər vuruarkən nəqliyyat vasitəsi tibb işçisinin faktiki sahibliyində (maddi əlamət) olmuşdur. Burada nəqliyyat vasitəsinə faktiki sahiblik həmin şəxsdən tibb işçisinə keçir.

Bəzi hallarda şəxs müəyyən obyektəndə mülkiyyətin iradəsi ilə yox, səlahiyyətlili orqan sərəncamı əsasında istifadə edir. Bu sərəncam istifadə edilməsi məqsədi ilə obyektin müvəqqəti olaraq başqa şəxsə verilməsinə nəzərdə tutur. Yüksək təhlükə mənbəyinə olan sahibliyin bir şəxsdən digərinə keçməsinin mümkünlüyü hüquqi akta əsaslanmalıdır.

Məsələn, yol hərəkəti qaydaları sürücülərə müəyyən hallarda öz nəqliyyat vasitələrini polis və tibb işçilərinə vermək vəzifəsi həvalə edir. «Nəqliyyat vasitəsinin verilməsi» dedikdə marşrutun dəyişdirilməsi başa düşülür. Lakin təcürbədə çox vaxt polis işçiləri nəqliyyat vasitəsinin idarə etməkdə sürücünü kənarlaşdıraraq onu özləri idarə edirlər (məsələn, cinayət etməkdə şübhələnən şəxsi izləmək məqsədi ilə). Əgər bu cürə halda, polis işçisi zərər vursaydı, zərərin əvəzini kim ödəyir: sürücü və ya polis işçisi? Belə mübahisəli məsələlərə baxaraq məhkəmələr müəyyən edir ki, həmin hallarda nəqliyyat vasitəsinə sahiblik faktiki olaraq sürücüdən polis işçisinə keçir (faktiki sahiblik). Buna görə də vurulmuş zərərə görə də polis işçisi məsuliyyət daşıyır. Polis işçisinin tələbi ilə marşrutun dəyişdirilməsi titul sahibliyinin sürücüdən polis işçisinə keçməsinə səbəb olur, yeni belə məqamda faktiki sahiblik yaranır. Nəqliyyat vasitəsinin faktiki sahibi olduğuna görə polis işçisi delikt məsuliyyətinin subyekti olur.

Bəzi hallarda obyekt (yüksək təhlükə mənbəyi) lazımi hüquqi əsas olmadan (hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmədən), lakin mülkiyyətin iradəsi ilə başqa şəxsə verilə bilər. Məsələn, minik avtomobilinin texniki vəziyyətini

¹ bax: п. 19 Постановления Пленума Верховного Суда РФ от 28 апреля 1994 г. № 3 "О судебной практике по делам о возмещении вреда причиненного повреждением здоровья" (Бюллетень Верховного Суда РФ, 1994, N7).

² Yüksək təhlükə mənbəyinin sahibinin göstərilən iki əlamətlə xarakterizə olunması ilk dəfə olaraq O.A.Krasavçikov tərəfindən müəyyən edilmişdir (bax: Советское гражданское право. Учебник. Том 2 / Под ред. О.А.Красавчикова. М., 1985, с. 388-389). Bu fikir müəssisə tərəfindən inkişaf etdirilmişdir (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 736; Гражданское право. Учебник. Том 2. Полит 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с. 416).

¹ «Əhəllinin sağlamlığının qorunması haqqında» 26.06.1997-ci tarixli qanun vətəndaşın həyatı üçün təhlükə yarandıqda onu yaxınlıqdakı tibb müəssisəsinə çatdırmaq üçün tibb işçisinə hər hansı nəqliyyat vasitəsindən pulsuz istifadə etmək hüququ verir.

yoxlamaq üçün həmin avtomobilin sahibi onu etibarnamə olmadan mütəxəssis-texnika verir. Bu, titül sahibliyin, beləliklə də, delikt məsuliyyətinin mülkliyətgədən mütəxəssis-texnikə keçməsinə səbəb olur. Buna görə də mütəxəssis-texnik avtomobilin texniki vəziyyətini yoxlamaq məqsədi ilə onu idarə edərək vurduğu zərəərə görə məsuliyyət daşımayacaqdır. Bu halda delikt məsuliyyətinin subyekti dəyişilmir, yəni vurulan zərəərə görə avtomobilin mülkliyətgəsi (sahibi) məsuliyyət daşıyır. Əgər şəxs nəqliyyat vasitəsini idarə etmək üçün (idarə etmək hüququ barədə) mülkliyətgə (avtomobilin sahibi) tərəfindən etibarnamə verilsə, onda vurulmuş zərəərə görə mülkliyətgə yox, həmin şəxs məsuliyyət daşıyacaqdır. Ona görə ki, belə halda avtomobile sahiblik şəxsə mülkliyətgənin iradəsi ilə, hüquqi əsasla keçir.

Bəzən də eyni hallar olur ki, yüksək təhlükə mənbəyi sahibinin iradəsinin ziddinə olaraq və lazımi hüquqi əsas olmadan hər hansı bir şəxs həmin mənbəyi olan obyekt digər şəxslərin hüquqa zidd hərəkətləri nəticəsində həmin obyektin mülkliyətgəsinin sahibliyindən çıxır (qeyri-qanuni sahiblik). Bu cürə vəziyyətlə çox vaxt nəqliyyat vasitələrinin özbaşına olaraq qaçırılması hallarında rastlaşmaq olur. Belə hallarda vurulmuş zərəərə görə hüquqa zidd hərəkət nəticəsində mənbəyi əldə edən şəxs, yəni qeyri-qanuni sahib məsuliyyət daşıyır. Mülkliyətgə (və ya başqa titül sahibi) də delikt məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Belə ki, mülkliyətgə şəxsin hüquqa zidd hərəkəti nəticəsində mənbəyin onun sahibliyindən çıxdığını sübuta yetirməyə, həmin mənbəyin vurduğu zərəər üçün məsuliyyət daşıyır (MM-in 1108.2-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, şəxsin, yəni qeyri-qanuni əldə edən hüquqa zidd hərəkətləri nəticəsində mənbəyin mülkliyətgəsinin sahibliyindən çıxmasında onun təqsiri olduğu hallarda, mülkliyətgə də, mənbəyi qeyri-qanuni əldə edən də zərəərə qarşısında birlikdə məsuliyyət daşıyırlar. Məsələn, yüksək təhlükə mənbəyi mülkliyətgənin (mənbə sahibinin) təqsiri üzündən itir və ya o, mənbəyin lazımcına qorunmasını təmin etmir. Hər hansı bir şəxs yüksək təhlükə mənbəyini, məsələn nəqliyyat vasitəsini oğurlayır və onu idarə edərkən və təndəşin əmlakına zərər vurur. Nəqliyyat vasitəsinin oğurlanmasında mülkliyətgənin təqsiri vardır. Ona görə də o, nəqliyyat vasitəsini oğurlamış şəxsə birlikdə zərəərə qarşısında məsuliyyət daşıyır¹.

Əgər nəqliyyat vasitəsinin mülkliyətgəsi (sahibi) digər şəxsin hüquqa zidd hərəkətləri nəticəsində nəqliyyat vasitəsinin onun sahibliyindən çıxdığını sübuta yetirərsə, onda mülkliyətgə həmin nəqliyyat vasitəsinin vurduğu zərəər üçün məsuliyyət daşıyır. Belə halda nəqliyyat vasitəsinin vurduğu zərəər üçün delikt məsuliyyətinə nəqliyyat vasitəsini oğurlamış və ya qaçırılmış şəxs, yəni nəqliyyat vasitəsinə hüquqa zidd hərəkətlə yiyələnmiş şəxs (qanunsuz əldə edən) cəlb edilir.

Yüksək təhlükə mənbələrinin qarşılıqlı təsiri (məsələn, nəqliyyat vasitələrinin toqquşması və s.) nəticəsində əmələ gələn delikt məsuliyyətinin subyekti barədə məsələ xüsusi qaydada həll edilir, yəni belə hallarda vurulan zərərin

hansı subyekti tərəfindən ödənilməsi xüsusi norma ilə qaydaya salınır (MM-in 1108.3-cü maddəsi). Belə ki, nəqliyyat vasitələrinin toqquşması nəticəsində üçüncü şəxslərə zərər vurula bilər. Üçüncü şəxs dedikdə küçəni keçən piyada, səmişin, əmlaklı toqquşma nəticəsində zədə almış hüquqi şəxs düşüldür. Üçüncü şəxs birlikdə zərəər vurduqlarına görə toqquşan nəqliyyat vasitələrinin sahibləri həmin şəxs qarşısında birgə (solidar) məsuliyyət daşıyırlar. Özü də toqquşmanın baş verəndə kimin təqsiri olub-olmaması önəmliyyəti yoxdur.

Nəqliyyat vasitələrinin toqquşması (ümumiyyətlə, yüksək təhlükə mənbələrinin qarşılıqlı təsiri) nəticəsində nəqliyyat vasitələrinin sahiblərinə də zərəər vurula bilər. Bu cür hallarda vurulmuş zərərin əvəzi onun əsaslarla ödənilir (MM-in 1108.3-cü maddəsi və 1097-ci maddəsi). Belə ki, nəqliyyat vasitəsi sahiblərindən birinə digər sahibin təqsiri üzündən vurulan zərərin əvəzi təqsirkar şəxs tərəfindən ödənilir. Əgər zərərin vurulmasında hər iki tərəfin (nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin) təqsiri olarsa, onda zərərin onların özlərinin təqsir dərəcəsinə mütənasib olaraq ödənilir. Yox, əgər zərərin vurulmasında onlardan heç birinin təqsiri olmazsa, onda heç bir nəqliyyat vasitəsi sahibi zərərin əvəzinin ödənilməsinə digər tərəfdən tələb etmək ixtiyarına malik olmur. Bu cür toqquşma təsadüfi toqquşma hesab edilir və hər bir nəqliyyat vasitəsi sahibi zərərin nəticələrini özü aradan qaldırır. Və nəhayət, zərərin vurulmasında yalnız zərəərə qarşısında (nəqliyyat vasitəsi sahibinin) təqsiri olarsa, onda həmin tərəf zərərin əvəzi ödənilir¹.

4. Yüksək təhlükə mənbəyi sahibinin məsuliyyətdən azad edilməsinin əsasları

Yüksək təhlükə mənbəyinin sahibinin bu mənbəyin vurduğu zərəərə görə delikt məsuliyyətinə cəlb etmək üçün iki şərtin olması vacibdir ki, buna delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə şərtləri deyilir: hüquqa zidd əməl; səbəbli əlaqə. Bu növ delikt məsuliyyətində təqsir kimi şərt hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Hüquqa zidd əməl və səbəbli əlaqə kimi iki şərt delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin məhdud şərtləri adlanır. Bu məsuliyyətə təqsirsiz delikt məsuliyyəti deyilir. Başqa sözlə, delikt məsuliyyəti yüksək təhlükə mənbəyi sahibinin təqsirindən asılı olmayaraq yaranır və obyektiv xarakter daşıyır. Buna görə də təqsirsiz məsuliyyətə həm də obyektiv məsuliyyət deyilir.

Beləliklə, yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərəərə görə delikt məsuliyyətinin əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, zərərvuranın təqsiri kimi şərt bu məsuliyyətin əmələ gəlməsi üçün vacib deyildir. Yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi olan fiziki və hüquqi şəxslər yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərərin əvəzinin zərəərə qarşısında zərərin vurulmasında onların təqsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq ödəməyə borcludurlar.

Bununla bərabər, eyni hallar olur ki, həmin hallar yüksək təhlükə mənbəyi sahibini yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərəərə görə əmələ gələn de-

¹ Belə halda paylı (hissə-hissə) məsuliyyət yaranır (n.27. Постановление Пленума ВС РФ от 28 апреля 1994 года. № 3. «О судебной практике по делам о возмещении вреда, причиненного повреждением здоровья» (Бюллетень Верховного Суда РФ. 1994. №7). Bu cür məsuliyyət onların təqsir dərəcəsi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

¹ бах: n.20 Постановления Пленума Верховного Суда 28 апреля 1994г. № 3 «О судебной практике по делам о возмещении вреда, причиненного повреждением здоровья» (Бюллетень Верховного Суда РФ. 1994. №7).

likt məsuliyyətindən azad etməyə imkan verir. Həmin hallar qanunla müəyyənləşdirilir və hüquqi faktlar kimi çıxış edir. Qanunda nəzərdə tutulan və göstərilən həmin hüquqi faktlar mövcud olanda, yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi vurulmuş zərərə görə delikt məsuliyyətindən azad edilir. Qanunda nəzərdə tutulan və yüksək təhlükə mənbəyinin sahibinin bu mənbəyin vurduğu zərərə görə delikt məsuliyyətinə cəlb edilməsinə dəlalet edən hüquqi faktlar **delikt məsuliyyətindən azad olunma əsasları** adlanır.

Yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərərə görə məsuliyyətdən azad olunmağın əsaslarından biri qarşısının qüvvədir. **Qarşısının qüvvə** dedikdə həmin şəraitdə fəvqəladə və qarşısı alına bilməyən hallar başa düşülür. Əgər yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərər qarşısının qüvvənin təsiri nəticəsində əmələ gələrsə, **yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsindən azad edilir.** Lakin yüksək təhlükə mənbəyi sahibi zərərin qarşısının qüvvənin təsiri nəticəsində əmələ gəldiyini sübuta yetirməlidir. O, yalnız bunu sübuta yetirdiyi halda, delikt məsuliyyətindən azad edilir. Qarşısının qüvvə kimi, bir qayda olaraq, kortəbii təbiət hadisələri (zəlzələ, çovğun, qar sürüşməsi, daşqın, qahırğa və s.) çıxış edir. Bunun nəticəsində yüksək təhlükə mənbəyi onun sahibinin nəzarətindən çıxır və zərərin vurulmasına səbəb olur. Məsələn, baş verən zəlzələ nəticəsində yolla hərəkət edən avtobus yoldan çıxır və aşır. Bununla canlı insan itkisinə səbəb olan qəza hadisəsi baş verir.

Yüksək təhlükə mənbəyinin vurduğu zərərə görə əmələ gələn delikt məsuliyyətindən azad olunmağın əsaslarından biri zərərin zərərçəkənin qəsd nəticəsində vurulmasıdır (MM-in 1108.1-ci maddəsi). **Zərərçəkənin qəsd** dedikdə zərərçəkənin ona zərər vurulması barədə dərk edilən niyyət və istəyi başa düşülür. Özü də zərərçəkən belə halda anlaşıq vəziyyətdə olmur¹, yəni öz hərəkətlərinin mənasını başa düşür və ya ona rəhbərlik edə bilər. Məsələn, vələndaş istəyir ki, minik avtomobili ona xəsarət yetirsin. O, bunu arzu edir və istəyir, şüurlu surətdə buna yol verir. Bu məqsədlə də özünü avtomobilin təkərləri altına atır. Belə halda avtomobil sahibi vələndaşa vurulmuş zərərin əvəzini ödəməkdən azad olunacaqdır. Lakin məsuliyyətdən azad olunmaq üçün avtomobil sahibinin (yüksək təhlükə mənbəyi sahibinin) **zərərin zərərçəkənin qəsd nəticəsində əmələ gəlməsini sübuta yetirməsi tələb olunur.**

Göstərilən hər iki hala münasibətdə mülki qanunvericilik **təqsir prezumpsiyası prinsipindən** çıxış edir; bu prinsipə görə əksi sübut olunana kimi, yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi zərər vurulmasında təqsirli bilinir.

§ 11. Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərə görə məsuliyyət

1. Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərə görə delikt məsuliyyətinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

Qanun fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərə görə əmə-

lə gələn öhdəliyi delikt öhdəliklərinin bir növü sayır. **Vətəndaşın həyat və ya sağlamlığına zərər vurulması faktı bu öhdəliyin əmələ gəlməsinin əsası** kimi çıxış edir. Bu cür öhdəlik Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində ənənəvi olaraq xüsusi deliktlərə şamil edilir.

Nəzərdə tutulan delikt öhdəliyi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, həmin öhdəlik fiziki şəxslərin **həyat və sağlamlıq kimi şəxsi-qeyri maddi nemətləri** ilə əlaqədar əmələ gəlir. Bu cür nemətlər onlara anadan olduqları vaxtdan (anadangəlmə) məxsus olub, mütləq xarakterə malikdir. Həyat və sağlamlıq fiziki şəxslərin malik olduqları ən qiymətli nemətlərdir ki, bu nemətlər onlara qanun əsasında yox, anadangəlmə verilir. Hüququn digər sahələri (konstitusiyaya hüquq; cinayət hüququ və s.) ilə birlikdə mülki hüquq normaları onların həyat və sağlamlığının qorunmasına yönəlmişdir. Bu baxımdan delikt öhdəliyi institutu səmərəli və effektiv mülki-hüquqi müdafiə vasitəsi kimi çıxış edir.

Mülki hüququn əsas məqsədlərindən biri həyatına və ya sağlamlığına zərər vurulmuş vətəndaşın mənafeini maksimum dərəcədə müdafiə etməkdən ibarətdir. Vətəndaşın həyat və ya sağlamlığına zərər vurulması müxtəlif formalarda ifadə edilə bilər: vətəndaşa xəsarət yetirilməsi; travma, yəni xarici təsir (yar, əzilmə və s.) nəticəsində bədən toxumalarının zədələnməsi; peşə xəstəliyi; həyatdan məhrum olma; sağlamlığın başqa formada pozulması. **Travma və ya xəsarət** dedikdə hər hansı bir xarici amilin təsiri nəticəsində fiziki zədələnmə hali başa düşülür. **Peşə xəstəliyi** istehsalatın aradan qaldırılması mümkün olmayan zərərli nəticələrinin insan orqanizmində uzun müddət və müntəzəm surətdə göstərdiyi təsirin sayəsində əmələ gələn sağlamlıq pozulması formasıdır. Bu xəstəlik həmin peşə üçün spesifik amillərin təsiri nəticəsində də əmələ gələ bilər. **Həyatdan məhrum olmaq** isə qocalma və xəstəlik nəticəsində fiziki şəxsin ölümünü ifadə edir. Bu cür ölüm **bioloji ölüm** adlanır; ona **təbii-fizioloji ölüm** də deyilir. Belə halda insan orqanizmində geriyyə dönməz proseslər baş verir. Bu cəhəti ilə bioloji ölüm kliniki ölümdən fərqlənir. Belə ki, kliniki ölüm zamanı fiziki şəxsi həyata qaytarmaq mümkündür. Ölümün həm də patoloji ölüm kimi növü fərqləndirilir. **Patoloji ölüm** dedikdə, başqa şəxsin hüquqazidd əməli (cinayət əməli) nəticəsində fiziki şəxsin həyatdan məhrum olması başa düşülür. Yalnız patoloji ölüm delikt məsuliyyətinə səbəb olur. O ki qaldı bioloji və kliniki ölüm hallarına, qeyd etməliyə ki, bu kimi ölüm hallarında delikt məsuliyyəti yaranmır. Ona görə ki, patoloji ölümdən fərqli olaraq həmin ölüm hallarda kimsə kimin həyatına qəsd etmir. Başqa sözlə, bioloji ölüm zamanı nə hüquqazidd əməl mövcud olur, nə də zərər vuran şəxs. **Sağlamlığın başqa formada pozulması** dedikdə isə ümumi xəstəliyin elə bir zərərli nəticəsi başa düşülür ki, bu nəticə zərər vuran şəxs tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qayda və normaları pozulması sayəsində əmələ gəlir. Məsələn, elektrik cərəyanının kəsilməsi və ya evlərdə isitmə sisteminin işləməməsi nəticəsində vətəndaşın soyuqdan xəstələnməsi və işə çıxıbmaması, həddindən artıq yüklə işçinin yüklənməsi və bunun nəticəsində onun müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməsi və s. bu kimi formaya misal ola bilər.

Bununla belə, fiziki şəxsin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərərin həm natura formasında ödənilməsi, həm də pul formasında kompensasiya edilməsi mümkün deyil. Lakin subyektin həyat və ya sağlamlığına kimsə tərəfindən zə-

¹ Саказ Вагацума, Тори Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 156.

rər vurulduğu hallarda, həmin zərərçəkən şəxs müəyyən əmlak itkisinə düşər olur. Belə ki, fiziki şəxsə xəsarət yetirilərkən və ya onun sağlamlığı başqa şəkildə pozularkən şəxs işləmir, buna görə də əmək haqqı almaqdan, digər qazanc (gəlir) əldə etməkdən müvəqqəti və ya həmişəlik məhrum olur, habelə sağlamlığının pozulması ilə bağlı əlavə xərclər (dava-dərman alınmasına, əla və qidalanmaya və s.) çəkir. Başqa sözlə desək, o, əmlak itkisinə məruz qalır. Vətəndaş öldükdə isə əmlak zərərinə (itkisinə) ölmüş vətəndaşın himayəsində olan və ya öldüyü gündəki onun hesabına dolanan qeyri-əmək qabiliyyətli şəxslər düşür. Beləliklə, göstərilən delikt öhdəliyində zərərin əvəzinin ödənilməsinin əsas obyektini şəxsin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərər nəticəsində əmələ gələn əmlak itkisi təşkil edir ki, bu, əmək haqqı və digər gəlirlərin itirilməsində, sağlamlığın bərpa edilməsinə çəkilən xərclərdə, habelə dəfn xərclərində və s. ifadə oluna bilər.

Bundan əlavə, vətəndaşın həyat və sağlamlığına zərər vurulması həm də həyat və sağlamlıq kimi şəxsi qeyri-maddi nemətlərə qəsd edilməsinə səbəb olur. Mülki-hüquqi müdafiənin əsas məqsədlərindən biri subyektin fiziki toxunulmazlığı ilə bərabər, həm də şəxsiyyətin daxili aləminin toxunulmazlığını təmin etməkdən ibarətdir. Sağlamlığın pozulması, vətəndaşın həyat və ya sağlamlığına zərər vurulması, hər şeydən əvvəl, ona fiziki və mənəvi iztirab (sarsıntı) verir; bunun nəticəsində mənəvi zərər vurur vurulur¹. Belə halda ən lazımı və zəruri müdafiə üsulu mənəvi zərərin kompensasiyasıdır ki, bu üsul mülki hüquqların müdafiə vasitələrindən biridir. Ona görə də həyat və ya sağlamlığa zərər vurulması zərərçəkən şəxsə mənəvi (qeyri-əmlak) zərərin kompensasiya edilməsinə tələb etmək ixtiyar verir.

Beləliklə, vətəndaşın həyat və ya sağlamlığına zərər vurulması həmin zərərin vurulması nəticəsində yaranan əmlak itkisinin əvəzinin ödənilməsi və mənəvi zərərin kompensasiya edilməsi üzrə öhdəlik əmələ gətirir. Bu öhdəlik xüsusi deliktlərə aid olub, vətəndaşların mülki hüquqlarının müdafiə edilməsini təmin edir.

2. Vətəndaşların həyat və ya sağlamlığına vurulmuş zərərdə görə əmələ gələn delikt öhdəliyinin tətbiq sferası və hüquqi tənzimlənməsi

Nəzərdə tutulan delikt öhdəliyi **universal xaraktere** malikdir. Bu növ delikt öhdəliyi zərərçəkənin zərər vuranla hansı münasibətlə olmasından asılı olmayaraq eyni və bərabər şərtlər əsasında əmələ gəlir. Belə ki, **mülki-hüquqi müqavilə öhdəliklərinin, əmək müqavilələrinin (kontraktlarının) icrası zamanı, habelə hərbi qulluq, polisdə qulluq vəzifələrinin və digər analoji vəzifələrin icrası zamanı fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərə göstərilən delikt öhdəlik normaları tətbiq edilir.** Göstərilən həmin normalar MM-in 60-cı fəslinə daxil olan 1117-1127-ci maddələrdə ifadə olunmuşdur. MM-in bu normaları

yalnız o halda tətbiq edilir ki, **qanunda və ya mülki-hüquqi müqavilədə daha yüksək məsuliyyət ölçüsü müəyyənləşdirilməsin və nəzərdə tutulmasının** (MM-in 1117-ci maddəsi). Başqa sözlə desək, fiziki şəxsin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında xüsusi qanunlarda ifadə olunan normalardan yalnız MM-in ümumi normalarının (1117-1127-ci maddələrin) tətbiqini konkretləşdirdikdə və ya zərərçəkənin vəziyyətini yaxşılaşdırdıqda istifadə edilir. Beləliklə, fiziki şəxsin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərərin əvəzi, əgər bu zərər mülki-hüquqi müqavilələrin lüzumuna icra edilmədiyi halda, habelə hərbi qulluq, polisdə və digər müvafiq vəzifələrin yerinə yetirilməsi vaxtı, o cümlədən əmək müqaviləsi (kontraktı) əsasında əmələ gələrsə, müqavilədən kənar delikt öhdəliyi çərçivəsində ödənilir. Lakin bunun üçün bir şərtə əməl edilməsi tələb olunur: **qanun və ya müqavilədə daha yüksək məsuliyyət ölçüsü nəzərdə tutulmasın.** Məsələn, səmşin daşınması zamanı səmşinin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərərin əvəzi səmşin daşması müqaviləsindən əmələ gələn öhdəlik normaları ilə yox, delikt öhdəliyinin qaydaları ilə ödənilir. Əgər müqavilədə daha yüksək məsuliyyət ölçüsü müəyyənləşdirilsə, onda səmşinin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərərin əvəzi MM-in delikt öhdəlikləri haqqında 60-cı fəslinə daxil olan qaydalara (1117-1127-ci maddələrlə) ödənilir¹.

Söylədiklərimizdən belə çıxır ki, fiziki şəxslərin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərərdə görə delikt məsuliyyəti haqqında MM-in müəyyən etdiyi qaydaların tətbiq sferası kifayət qədər genişdir. Buraya daxildir: müqavilədən kənar yolla vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi üzrə münasibətlər; mülki-hüquqi müqavilələrin pozulması nəticəsində əmələ gələn zərərin əvəzinin ödənilməsi üzrə münasibətlər; əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə əlaqədar vəzifələrin icrası zamanı vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi üzrə münasibətlər.

Fiziki şəxsin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında normalar bezi xüsusi normativ aktlarda da ifadə edilir. **Qanunlar** göstərilən delikt münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük rola malikdir. «**Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında**» 11 dekabr 1998-ci il tarixli AR Qanunu cinayət işi üzrə zərər çəkən şəxslərin, şahidlərin və cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini və sosial müdafiəsini nəzərdə tutan tədbirlər sistemi müəyyənləşdirir. Həmin Qanuna görə cinayət işi üzrə istintaqın apılmasına və ya məhkəmə icraatına kömək etməsi ilə əlaqədar olaraq müdafiə olunan şəxs həlak olduqda, onun hər bir ailə üzvünə, habelə himayəsində olana yüz on manat miqdarda, həmin şəxs bədən xəsarəti aldıqda və ya əlil olduqda isə əlli beş manat miqdarda müavinət ödənilir. Müavinət dövlət büdcəsinin hesabına verilir.

¹ Ona görə də müəlliflərdən prof. Y.A.Suxanovun qəti formada söylədiyi belə bir fikirə çətin razılaşmaq olar ki, səmşinin həyat və ya sağlamlığına vurulan zərərin əvəzi səmşin daşması müqaviləsindən əmələ gələn öhdəlik normaları ilə yox, delikt öhdəliyi haqqında qaydalara ödənilir. Hörmətli professorun yəqin RF MM-in 1084-cü maddəsində ifadə edilən belə bir göstərişin də xəbəri vardır ki, əgər qanunda və ya müqavilədə daha yüksək məsuliyyət ölçüsü nəzərdə tutulubsa, delikt öhdəlikləri barədə MM-in müəyyən etdiyi qaydalar tətbiq edilmir (bax: Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 / Под ред. Е.А.Суханова. М., 2000, с.424).

¹ Şəxs ağır bədən xəsarəti vurulması ona ruhi sarsıntı verir; bədbəxt hadisədə yaxınları itirən şəxs kədərlənir, qüssələnir. Bu kimi hallarda mənəvi zərər vurulur (Л.Жюлло де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1961, с. 401).

«Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında» 11 dekabr 1998-ci il tarixli qanun bütün məhkəmə hakimlərinin, andlı iclasçıların, prokurorların, müstəntiqlərin, təhqiqat apararı şəxslərin və digərələrinin və ya onların yaxın qohumlarının həyatının, sağlamlığının dövlət müdafiəsi üzrə tədbirlər sistemini müəyyənləşdirir. Həmin qanuna görə xidməti vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçiləri həlak olduqda (vəfat etdikdə) ailəsinə, habelə öhdəsində olanlara onları orta əmək haqqı məbləğinin yetmiş misli miqdarında, xidməti davam etdirməsinə imkan verməyən dərəcədə zədələndikdə, yaralandıqda, kontuziya olduqda, xəsarət aldıqda, xəstələndikdə isə orta əmək haqqı məbləğinin əlli misli miqdarında birdəfəlik müavinət ödənilir. Həmin müavinət dövlət büdcəsi hesabına verilir və ondan vergi tutulmur. Bundan sonra dövlət zərər vurmaqda təqsiri olan şəxslərə rəqres tələb (geriyə tələb) irəli sürür.

«Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında» 10 noyabr 1992-ci il tarixli qanun vətəndaşların ətraf mühitin kimyavi, fiziki, bioloji və digər amillərinin, habelə qida məhsullarının təsiri nəticəsində sağlamlığa dəyən zərərin əvəzinin tamamilə ödənilməsinə tələb etmək hüququnu ifadə edir və nəzərdə tutur. «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» qanun (25.07.1997) vətəndaşların sağlamlığına vurulan zərəre görə məsuliyyət müəyyənləşdirir.

Qanunqüvvəli aktlar vətəndaşların sağlamlığına vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri nizama salmaqda müəyyən rola malikdir. Buraya ilk növbədə, Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 24 sentyabr tarixli 129 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «**Əmək vəzifələrini yerinə yetirərək xəsarət almış, peşə xestəliyinə tutulmuş işçilərə və yaxud bu səbəblərdən həlak olmuş işçilərin ailələrinə müəssisələr, idarələr, təşkilatlar tərəfindən zərərin ödənilməsi Qaydaları**» daxildir. Qaydalara görə, işçilər öz əmək vəzifələrini yerinə yetirərək xəsarət aldıqda, peşə xestəliyinə tutulduqda və yaxud həlak olduqda təqsirkar sayılan müəssisə, idarə və təşkilatlar vurulmuş zərərin əvəzini özlərinin vəsaiti hesabına ödəməlidirlər.

Həyat və sağlamlığa vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi həm də **Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin normativ aktları** ilə tənzimlənir. Söhbət hər şeydən əvvəl, yuxarıda adını çəkdiyimiz sənədin, yəni «**Əmək vəzifələrini yerinə yetirərək xəsarət almış, peşə xestəliyinə tutulmuş işçilərə və yaxud bu səbəblərdən həlak olmuş işçilərin ailələrinə müəssisələr, idarələr, təşkilatlar tərəfindən zərərin ödənilməsi Qaydaları**»nın təbii qinə dair Təlimat»dan gedir ki, həmin təlimat göstərilən nazirliyin 21 fevral 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuşdur.

3. Fiziki şəxsin sağlamlığına vurulan zərəre görə delikt məsuliyyəti

MM-in 60-cı fəslində nəzərdə tutulan xüsusi delikti şərti olaraq iki növə bölmək olar. Bu bölgü zərər vurulan vətəndaşın malik olduğu şəxsi qeyri-maddi nemətlərin xarakterinə və təbiətinə görə aparılır: **sağlamlığı pozmaqla vurulmuş zərəre görə məsuliyyət**; **ailə başçısının ölümü nəticəsində vurulmuş zərəre görə məsuliyyət**. Göstərilən bu delikt növləri öz hüquqi təbiəti ilə bir-birinə olduqca yaxındır: bu yaxınlıq hər şeydən əvvəl, onda ifadə olunur ki, hər

iki delikt növü həyat və sağlamlıq kimi şəxsi maddi nemətlərə zərər vurulması nəticəsində yaranır; eğer şəxs yaşamaq hüququndan məhrum edilərsə, onun həyatına zərər vurulmuş olur¹; şəxsin sağlam yaşamaq hüququ pozulduğu halda isə onun sağlamlığına zərər vurulur. Digər tərəfdən həm həyata, həm də sağlamlığa zərər vurulması əmlak itkisinə səbəb olur. Ona görə də həmin deliktlər barədə normalar MM-də eyni fəsildə yerləşdirilmişdir. Lakin bu delikt növləri arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, göstərilən deliktlər bir-birindən subyekti tərkibinə, vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinin həcmi və xarakteri ilə və digər səbəblərə görə fərqlənir.

Fiziki şəxsin sağlamlığına vurulmuş zərəre görə delikt məsuliyyəti fiziki şəxsə xəsarət yetirilərkən və ya onun sağlamlığı başqa şəkildə pozularkən, vətəndaşın düşər və mübtəla olduğu əmlak itkisinin əvəzinin ödənilməsinə nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, bu növ delikt sağlamlığı pozmaqla vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə nəzərdə tutur. Sağlamlığı pozmaqla vurulmuş zərər nəticəsində əmələ gələn əmlak itkisi tərkibcə müxtəlif olub, əsasən iki hissədən ibarətdir²: **əmək haqqının və digər qazancın (gəlirin) itirilməsi formasında əmlak itkisi**; **sağlamlığın pozulması ilə bağlı əlavə çəkilən xərclər (müalicə xərcləri) formasında əmlak itkisi**.

Əmlak itkisinin əsas forması itirilmiş əmək haqqından (qazancdan, gəlirdən) ibarətdir. İtirilmiş əmək haqqının (qazancın, gəlirin) tərkibi müxtəlifdir. Qanun zərərkənin itirilmiş əmək haqqının (qazancın, gəlirin) tərkibini müəyyən edir (MM-in 1119.2-ci maddəsi).

• birincisi, zərərkənin həm əsas iş yerində, həm də əvəzçilik üzrə əmək və mülki-hüquqi müqavilələr əsasında əməyinin ödənilməsinin gəlir vergisi tutulan bütün növləri;

• ikincisi, vergi müfəttişliyinin məlumatına əsasən sahibkarlıq fəaliyyətinin götürülən gəlir;

• üçüncüsü, müəllif qonorarı.

Zərərkənin aldığı ələ ödənişlər vardır ki, itirilmiş qazanc (gəlir) hesablanarkən həmin ödəniş məbləğlərinin bəzisi nəzərə alınır, bəzisi isə yox. Məsələn, sosial məzuniyyət, yeni hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyət dövrü üçün ödənilmiş müavinət məbləğləri, habelə müvəqqəti əmək iqtidarsızlığı üçün verilən müavinətlər itirilmiş qazanc (gəlir) hesablanarkən nəzərə alınır. Bundan fərqli olaraq birdəfəlik xarakterli ödənişlər, o cümlədən, istifadə edilmiş məzuniyyətə görə kompensasiya və işdən azad edilərkən işdən çıxma müavinəti nəzərə alınmır. Özü də qazancın (gəlirin) bütün növləri vergiləri tutulandan sonrakı məbləğlərə görə yox, vergilər tutulanaqəd mövcud olan məbləğlərə görə hesablanır. Əgər vətəndaş itirilmiş əmək haqqı (qazanc, gəlir) formasında əmlak itkisinə düşər olmasa (məsələn, zərər pensiya alan, lakin işləməyən pensiyaçının sağlamlığına vurulmasa), onda əmək haqqı formasında itkinin ödənilməsindən söhbət gədə bilməz.

Sağlamlığın pozulması nəticəsində **itirilmiş qazancın (gəlirin) miqdarı zərərkənin orta aylıq qazancından (gəlirindən) faizlər şəklində müəyyən-**

¹ Ян Шалп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996, с. 111.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. Часть 2. Л., 1961, с. 501.

laşdırilir. Orta aylıq qazanc isə zərərçəkənin sağlamlığının pozulmasından və ya onun əmək qabiliyyətini itirməsindən **əvvəlki aylara görə hesablanır**. Orta aylıq qazancın (gəlirin) əsasında itirilmiş və əvəzi ödənilməli olan qazancın miqdar müəyyən edilir. Əvəzi ödənilməli qazancın (gəlirin) miqdar isə **zərərçəkənin əmək qabiliyyətini itirməsi dərəcəsindən asılıdır**. Bir qayda olaraq, söhbət burada professional əmək qabiliyyətinin itirilməsindən gedir. Belə halda əvəzi ödənilməli qazancın (gəlirin) miqdar zərərçəkənin professional əmək qabiliyyətini itirməsi dərəcəsinə uyğun gəlməlidir. Məsələn, sağlamlığın pozulmasına kimi zərərçəkənin orta aylıq qazancı 400 manat olmuşdur. Onun professional əmək qabiliyyətini itirmə dərəcəsi 60% müəyyən edilmişdir. Əvəzi ödənilməli olan qazanc miqdarı $400 \times 60\% : 100\% = 240$ manat olacaqdır.

Bununla bərabər, zərərçəkən işləmədiyi və ya sənət eldə etmədiyi hallarda, yeni onun professional əmək qabiliyyəti olmadığı hallarda isə **ümumi əmək qabiliyyətinin itirmə dərəcəsi (faizi) nəzərə alınır**. Əvəzi ödənilməli olan məbləğ bu dərəcəyə uyğun olaraq müəyyən edilir. Əmək qabiliyyətini itirmə dərəcəsi, əgər zərərçəkən işləyirsə, **faiz hesabı ilə həkim-əmək ekspert komissiyası tərəfindən, qalan hallarda isə məhkəmə-tibbi ekspertiza tərəfindən müəyyənləşdirilir**.

Zərərçəkənin orta aylıq qazancının (gəlirinin) hesablanma və təyin edilmə qaydası qanunla müəyyən edilir (MM-in 1119.3-cü maddəsi). Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, zəruridir ki, **zərərçəkənin sağlamlığının pozulmasından əvvəlki on iki aylıq qazanc toplansın, yeni cəmlənsin və ümumi məbləğ müəyyən edilsin**. Sonra isə həmin ümumi məbləğ on ikiye (ayların sayına) bölünür. Bölünmə yolu ilə əldə edilən nəticə orta aylıq qazancı (gəliri) ifadə edir.

Bəzən də elə olur ki, sağlamlığa zərər verulənədək zərərçəkən on iki aydan az işləyir. Bu cür halda sağlamlığın pozulmasından əvvəlki faktik işlənmiş aylar üçün qazanc (gəlir) məbləğləri toplanır və ümumi məbləğ müəyyən edilir. Sonra isə həmin ümumi məbləğ göstərilən ayların sayına bölünür. Bəzən də belə vəziyyət yaranır ki, zərərçəkənin tam işləmədiyi aylar mövcud olur. Belə halda həmin aylar zərərçəkənin arzusu ilə tam işlənmiş əvvəlki aylarla əvəz edilir. Əgər əvəz etmək mümkün olmadıqda, tam işlənməyən ay hesabdan çıxarılır (MM-in 1119.3-cü maddəsi).

Elə məqamlar olur ki, sağlamlığın pozulması ilə nəticələnən zərər, zərərçəkənin işləmədiyi hallarda vurulur. Başqa sözlə desək, zərərin vurulduğu məqamda (anda) zərərçəkən işləmir. Bu cür halda zərərçəkənin **orta aylıq qazancı (gəliri) iki üsulla hesablanır**. **Birinci üsulun** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, orta aylıq qazanc hesablanarkən zərərçəkənin arzusu ilə onun **işdən azad edilənədək əldə etdiyi qazanc nəzərə alınır**. **İkinci üsula** görə orta aylıq qazanc (gəlir) hesablanarkən **zərərin vurulduğu erazidə zərərçəkənin ixtisasından olan işçiyə verilən haqqın adı miqdarı nəzərə alınır**. Lakin hər iki halda qazanc (gəlir) altı manatdan az ola bilməz (MM-in 1119.4-cü maddəsi).

Göstərdiyimiz bütün bu qaydalar orta aylıq qazancın (gəlirin) hesablanmasının ümumi prinsipini təşkil edir. Bu prinsipdən qanun bəzi hallarda zərərçəkənin mənafeyi üçün istisnaya yol verir. Bu, xəsarət yetirilənədək və ya sağlamlığı başqa şəkildə pozulanədək **zərərçəkənin qazancında (gəlirində) onun əmlak-maddi vəziyyətini yaxşılaşdıran sabit dəyişikliklər baş verdi-**

yi hala aiddir. Bu cür dəyişikliyə zərərçəkənin tutduğu vəzifə üzrə əmək haqqının artırılmasını, onun daha yüksək maaşlı işə keçirilməsini, əyani təhsil aldığı təhsil müəssisəni bitirdikdən sonra işə girməsini və s. halları misal göstərmək olar. Belə halda zərərçəkənin orta aylıq qazancı (gəliri) müəyyənləşdirilərkən və hesablanarkən onun yalnız **müvafiq dəyişiklikdən sonra aldığı və ya almamış olduğu qazanc (gəlir) nəzərə alınır** (MM-in 1119.5-ci maddəsi). Məsələn, zərərçəkənin orta aylıq qazancı (gəliri) hesablanarkən onun sağlamlığının pozulmasından əvvəlki on iki aylıq qazanc (gəliri) nəzərə alınır. Müəyyən edilir ki, zərərçəkən göstərilən 12 ayın 6 ayını yüksək maaşla işləmişdir, yəni o, müəyyən edilmiş qaydada yüksək maaşlı vəzifəyə keçirilmişdir. Bu halda zərərçəkənin orta aylıq qazancı (gəliri) müəyyənləşdirilərkən yalnız 6 aylıq qazanc (gəlir) nəzərə alınır.

İtirilmiş qazanc (gəlir) müəyyənləşdirilərkən bəzi ödənişlər **nəzərə alınmır və zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının azaldılmasına səbəb olmur, yeni zərərin əvəzinin ödənilməsi hesabına daxil edilmir**. Bu cür ödənişlərə aiddir: sağlamlığın pozulması nəticəsində təyin edilmiş əlilliyə görə pensiya; həm zərər vurulduqdan sonra, həm də zərər verulənədək təyin edilmiş digər pensiyalar; müavinətlər və digər bu cür ödənişlər; zərərçəkənin onun sağlamlığı pozulduqdan sonra əldə etdiyi qazanc (gəliri) (MM-in 1118.2-ci maddəsi).

Zərərçəkənə ödənilməli olan zərərin əvəzinin həcmi və miqdarı mütləq xarakterə malik deyildir. Bu o deməkdir ki, **zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarı dəyişdirilə bilər**. Belə ki, zərərçəkənə ödənilməli zərərin əvəzinin həcmi və miqdar qanunla və ya müqavilə ilə artırıla bilər (MM-in 1118.3-cü maddəsi). Deməli, qanunda birbaşa göstərilən hallarda zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdar dəyişdirilə bilər. Bu cür dəyişiklik əsasən **iki yolla** həyata keçirilir. **Birinci yol - avtomatik yol** hesab edilir. Bu yol **minimum əmək haqqının artırıldığı halda sağlamlığın pozulması nəticəsində vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının minimum əmək haqqının artımına mütənasib surətdə artırılmasını nəzərdə tutur** (MM-in 1124.2-ci maddəsi). Belə ki, minimum əmək haqqı artırılarkən zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdar da avtomatik olaraq artır.

İkinci yol qanunda kifayət qədər əsaslar olduqda maraqlı şəxslərin təşəbbüsü ilə zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının sonradan dəyişdirilməsinə səbəb olan əsaslar qanunda göstərilmişdir (MM-in 1123-cü maddəsi). Belə ki, əmək qabiliyyətini qismən itirmiş **zərərçəkən zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının müvafiq surətdə artırılmasını** borclu şəxsdən istənilən vaxt tələb etmək ixtiyarına malikdir. Bu o halda olur ki, zərərçəkənin əmək qabiliyyəti sonralar zərərin əvəzinin təyin edildiyi məqamdakına nisbətən azalsın.

Zərərçəkənin sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsinin həvalə olunduğu şəxs də bu sahədə müəyyən hüquqlara malikdir. Belə ki, o, zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının müvafiq surətdə azaldılmasını tələb edə bilər (MM-in 1123.2-ci maddəsi). Həmin şəxs bu cür tələb etmək hüququna yalnız o halda malik olur ki, zərərçəkənin əmək qabiliyyəti zərərin əvəzinin təyin edildiyi məqamdakına nisbətən artсын.

Zərər vurmuş şəxsin vəziyyəti əlilliklə və ya pensiya yaşına çatmaqla əlaqədar olaraq **zərərin əvəzinin ödənilməsinin təyin edildiyi andakı vəziyyə-**

tə nisbətən pisləşə bilər. Bu cür halda həmin şəxsin ixtiyarı var ki, məhkəmə qaydasında zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının azaldılmasını tələb etsin (MM-in 1123.4-cü maddəsi). Lakin zərər qəsdən törədilmiş hərəkətlərlə vurulduğu hallarda, həmin şəxs əvəzödəmənin miqdarının azaldılmasını tələb etmək hüququnu itirir, bu hüquqdan məhrum olur.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin və azyaşlıların sağlamlığının pozulması ilə bağlı olaraq onlara vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

Qanun yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin sağlamlığının pozulması nəticəsində ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir (MM-in 1120-ci maddəsi). On dörd yaş tamam olmamış və qazancı (gəliri) olmayan azyaşlıya xəsarət yetirildikdə və ya onun sağlamlığı başqa şəkildə pozulduqda zərərverən yalnız sağlamlığın pozulması ilə bağlı çəkilən əlavə xərcləri ödəyir.

Zərərcəken azyaşlı on dörd yaşına çatdığı, habelə qazancı (gəliri) olmayan on dörd yaşından on səkkiz yaşınadək yetkinlik yaşına çatmayana zərər vurulduğu hallarda zərər vuran həm əlavə xərcləri, həm də əmək qabiliyyətinin itirilməsi və ya azalması ilə bağlı zərərin əvəzini ödəyir. Lakin bu cür halda həmin məbləğ altı manatdan az olmamalıdır. Belə vəziyyətdə həmin şəxslərin faktik itirdiyi qazanc (gəlir) yox, onların malik ola biləcəyi qazanc (gəlir) əsas götürülür (MM-in 1118.1-ci maddəsi). Ona görə ki, şəxsin on dörd yaşından on səkkiz yaşına kimi özünün əmək qabiliyyətini reallaşdırmaq və qazanca (gəlirə) malik olmaq hüququ vardır. Buna görə də qanun yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin faktiki işləməsindən asılı olmayaraq onun əmək qabiliyyətinin itirilməsi və ya azalması ilə bağlı zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydasını müəyyən edir və nəzərdə tutur (MM-in 1120.2-ci maddəsi).

Bəzi hallarda yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin (on dörd yaşından on səkkiz yaşına kimi) sağlamlığı pozulduğu vaxtlarda onun qazancı (gəliri) olur. Bu cürə məqamlarda ona vurulan zərərin əvəzini müəyyən etmək üçün həmin şəxsin malik olduğu qazancı miqdar əsas götürülür. Lakin zərərcəken şəxsə zərərin əvəzi altı manatdan az olmamaqla ödənilir (MM-in 1120.3-cü maddəsi).

Elə vəziyyət də yaranır ki, sağlamlığına zərər vurulmuş yetkinlik yaşına çatmayan şəxs işə düzəlir və əmək fəaliyyətinə başlayır. Bu halda zərərcəkənə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarı yenidən hesablanır. Belə ki, göstərilən halda zərərcəken şəxsin zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının artırılmasını tələb etmək hüququ yaranır. Ödəniş miqdarı müəyyən edilərkən zərərcəkənin əmək fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi qazanc əsas götürülür. Lakin həmin qazanc zərərcəkən şəxsin tutduğu vəzifə üzrə müəyyən edilmiş haqqın məbləğindən və ya iş yeri üzrə eyni ixtisaslı işçinin qazancının miqdarından çox ola bilməz (MM-in 1120.4-cü maddəsi).

4. Sağlamlığın pozulması ilə əlaqədar çəkilən əlavə xərclərin əvəzinin ödənilməsi

Sağlamlığın pozulması nəticəsində zərərcəkənə vurulmuş zərərin (əmlak itkisi) ikinci forması əlavə xərclərdir. Qanun müəyyən edir ki, zərər vuran şəxs zərər çəkənin sağlamlığının pozulması ilə bağlı çəkilən əlavə xərclə-

rin əvəzini ödəməyə borcludur (MM-in 1118.1-ci maddəsi). Lakin bunun üçün iki şərtin mövcud olması tələb edilir. Birinci şərt ondan ibarətdir ki, sağlamlığın pozulması ilə bağlı əlavə xərclərin çəkilməsi əsaslı olmalı, təsdiq edilməli və sübuta yetməlidir. Başqa sözlə desək, zərərcəkənin göstərilən həmin əlavə xərclərin çəkilməsinə ehtiyacı, tibbi, qidalanma və digər məqsədlər üçün edilən qulluq və yardım növlərinə möhtac olduğu təsdiq edilməli və müəyyənləşdirilməlidir. İkinci şərt isə həmin yardım və qulluq növlərinin zərərcəkən tərəfindən pulsuz alınması hüququnun olmamasının sübut edilmişindən və müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Əgər sağlamlığın pozulması ilə bağlı xərclər pulsuz olaraq çəkilərsə, onda həmin xərclərin əvəzi ödənilmir.

Zərərcəkənin nəzərdə tutulan yardım və qulluq növlərinə möhtac olması həkim-əmək ekspert komissiyası (HƏEK) tərəfindən, bəzi hallarda isə məhkəmə-tibbi ekspertizası tərəfindən müəyyən edilir. Nəzərdə tutulan yardım və qulluq növlərinin zərərcəkənin pulsuz almaq hüququnun olub-olmaması məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu sosial müdafiə (cosial-təminat) qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 5 avqust tarixli 433 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Təlimat HƏEK-in rəyinə əsasən əlillərə pulsuz olaraq avtomobillər və motorlu arabalar verilməsini nəzərdə tutur¹.

Qanun zərərcəkənin sağlamlığının pozulması ilə bağlı çəkilən əlavə xərclərin siyahısını müəyyən edir (MM-in 1118.1-ci maddəsi); **müalicəyə çəkilən xərclər; əlavə qidalanmaya çəkilən xərclər; dava-dərmanın alınmasına çəkilən xərclər; protezləşdirməyə çəkilən xərclər; başqasının qulluğuna çəkilən xərclər; sanatoriya-kurort müalicəsinə çəkilən xərclər; xüsusi nəqliyyat vasitələri əldə edilməsinə çəkilən xərclər; başqa peşəyə hazırlanmaya çəkilən xərclər.**

Göstərilən siyahı əlavə xərclərin qəti və dəqiq olmayan, təxmini siyahısıdır. Qanunda nəzərdə tutulan bu siyahıya digər yardım və qulluq növləri də daxil edilə bilər. Qanun yalnız əlavə xərclərin mümkün ola bilən təqribi növlərini müəyyənləşdirir.

Əlavə xərclərin məbləği, bir qayda olaraq, hesab və başqa sənədlərin əsasında müəyyən edilir. Əgər bu mümkün olmazsa, zərərcəkən tərəfindən xərclərin çəkildiyi yerdə mövcud olan qiymətlər göstərilən xərclərin məbləğinin müəyyənləşdirilməsində əsas kimi götürülür və istifadə edilir.

5. Ailə başçısının ölümü nəticəsində əmələ gələn delikt məsuliyyəti

Həyat ən qiymətli şəxsi qeyri-maddi nemət hesab edilir. Bu nemətə zərər vurulması və qəsd edilməsi neqativ xarakterli maddi (əmlak) nəticələrə səbəb olur. Belə ki, fiziki şəxsin həyatına zərər vurulduqda, əmlak itkisi yaranır. Bu cür əmlak itkisinə həyatdan məhrum edilmiş ailə başçısına yaxın olan şəxslər dairəsi mərəz qalır. Bu şəxslər dairəsinə ölənin himayəsində olmuş və ya ölüyü günədək onun hesabına dolanan və öləne yaxın olan şəxslər daxildir.

¹ bax: «Xüsusi əvətnəqliyyat almaq üçün tibbi göstərişləri olan əlillərin avtomobil və motorlu araba ilə təmin edilməsi qaydaları halında Təlimatın 4-cü bəndi (AR QK, IV cild, s. 593).

Başqa sözlə desək, ailə başçısı olan şəxs öldükdə əmlak itkisinə həmin şəxsə yaxın sayılan şəxslər düşər olurlar. Belə ki, ailə başçısı olan şəxsin ölməsi həmin şəxslərin öləninin sağlığında öz dolanacaq üçün aldıqlarından məhrum edilməsinə səbəb olur. Bununla onlar yaşamaq üçün zəruri olan əsas maliyyə vəsaiti mənbəyini itirirlər. Həmin şəxslər **mülki-hüquqi mənada zərərcəkənlər** hesab edilirilər. Ona görə ki, ailə başçısının ölümü nəticəsində göstərilən şəxslərə zərər deyir: kimlər ailə başçısından sağlığında maddi yardım almışlarsa, onlara da ailə başçısının ölümü ilə əmlak zərəri vurulur¹. Buna görə də onlar zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarına malik olurlar ki, bu, qanunun müəyyən etdiyi qaydalar əsasında həyata keçirilir (MM-in 1121 - 1122-ci maddələri). Ailə başçısının öldüyü halda zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik olan şəxslər dairəsinə aiddir; öləninin himayəsində olmuş və ya onun öldüyü gündə ondan dolanacaq təminatı almaq hüququna malik olmuş **əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər** (yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar; pensiya yaşına çatmış şəxslər, yeni yaşı kişilər üçün 65-dən çox, qadınlara üçün isə 55-dən yuxarı olanlar; 1-ci, 2-ci, və 3-cü qrup əlillər); **şəxsin ölümündən sonra doğulmuş uşağı** (bir şərtlə ki, mayalanma ailə başçısının sağlığında olsun və onun atalığı uşağın doğulması haqqında şəhadətnamədəki qeydlə təsdiq edilsin); öləninin himayəsində olmuş və onun on dörd yaşına çatmamış, yaxud bu yaşa çatsa da, tibbi orqanların rəyinə əsasən sağlamlıq vəziyyətinə görə başqasının qulluğuna möhtaq olan uşaqlarına, nəvələrinə, qardaşlarına və bacılarına **qulluq etməklə məşğul olan və işləməyən valideynlərdən biri, arvad (er) və ya digər ailə üzvü** əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq; öləninin himayəsində olmuş və onun ölümündən sonra **beş il ərzində əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər**.

Göstərilən bu şəxslərə yalnız qanunda nəzərdə tutulan müddət ərzində ailə başçısının ölümü nəticəsində dəymiş zərərin əvəzi ödənilir (MM-in 1121.3-cü maddəsi). Həmin müddət ötdükdən və keçdikdən sonra zərərin əvəzinin ödənilməsi xitam edilir və kəsilir; yetkinlik yaşına çatmayanlara – **18 yaşına çatana**qədər, 18 yaşından yuxarı tələbələrə – **eyni təhsil forması üzrə təhsil müəssisələrində təhsili bitirənədək, lakin ən çoxu 23 yaşına**qədər; 55 yaşından yuxarı qadınlara və 65 yaşından yuxarı kişilərə – **ömürlük**; əlillərə – **əllilik müddəti** üçün; öləninin himayəsində olmuş uşaqlarına, nəvələrinə, qardaşlarına və bacılarına qulluq etməklə məşğul olan valideynlərdən birinə, arvada (ərə) və ya digər ailə üzvünə **qulluq etdikləri 14 yaşına** qatanədək.

Ailə başçısının ölümü nəticəsində dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququna malik olan göstərilən şəxslər həmin hüququ həyata keçirən zaman bu hüququn mövcud olmasına dəlalət edən əsaslan sübut etməlidirlər. Yetkinlik yaşına çatmayanların və digər şəxslərin (valideynlərin, arvadın və ya ərini hər hansı bir ailə üzvünün) ölən ailə başçısı ilə qohumluq əlaqələri müvafiq sənədlər əsasında təsdiqlənir. Əgər bu sənədlər olmadıqda, qohumluq münasibətləri məhkəmə tərəfindən xüsusi icraat qaydasında müəyyən edilir. Ölmüş ailə başçısının himayəsində olmaq faktı, habelə ailə üzvlərinin tərkibi barədə məlu-

mat Mənzil İstismar Sahəsinin verdiyi arayışla təsdiq olunur. Əgər bu mümkün olmazsa, onda himayədə olmaq faktı və digər məsələlər məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Əyani təhsil forması üzrə təhsil müəssisəsində təhsil almaq faktı isə həmin təhsil müəssisəsinin verdiyi arayışla təsdiqlənir.

Deyənlər onu sübut edir ki, fiziki şəxsin həyatına zərər vurulduqda (bu, fiziki şəxsin həyatdan məhrum olunmasını ifadə edir) delikt məsuliyyəti yaranır. Bu məsuliyyətə görə zərərvuran şəxs zərərin əvəzinə almaq hüququna malik olan şəxslərə pul formasında kompensasiya ödəyir. Amma hüquq elmində bəzi müəlliflər göstərir ki, həyatına qəsd olunmuş şəxs öldüyünə görə hüquq subyekti hesab olunmur və buna görə də o, zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilməz¹. Amma bütün dünya ölkələrinin qanunvericiliyi fiziki şəxsin həyatına vurulmuş zərəre görə delikt məsuliyyəti müəyyənləşdirir. Həmin məsuliyyətə görə fiziki şəxsin həyatına qəsd edən şəxs (zərərvuran) müəyyən kateqoriya şəxslər qarşısında zərərin əvəzinə ödəmək vəzifəsi daşıyır.

Ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar vurulmuş zərərin ödənilməsinə hüquq çatmayan yuxarıda göstərilən şəxslərə ödəniləcək məbləği hesablamaq üçün **əvvəlcə ailə başçısının ölümündən əvvəlki orta aylıq qazanc müəyyən edilir**, yəni ölmədən əvvəlki 12 aylıq qazancın (gəlirin) toplanmaq yolu ilə məbləği müəyyənləşdirilir və həmin məbləğ 12-yə bölünür. Başqa sözlə desək, bu cür hesablama haqqında da MM-in 1119-cu maddəsinin nəzərdə tutduğu qaydalar tətbiq edilir. Lakin orta aylıq qazanc (gəlir) müəyyənləşdirilərkən ölən ailə başçısının sağlığında aldığı **pensiya və digər ödənc** (daimi və ömürlük renta, alimənt və sairə) onun qazancının (gəlirinin) tərkibinə daxil edilir.

Orta aylıq qazanc (gəlir) tapıldıqdan sonra zərərin əvəzinin ödənilməsinə hüquq olan hər bir şəxsə çatacaq hissə müəyyənləşdirilir. Belə ki, həmin hissəni onlar öləninin sağlığında öz dolanacaq üçün alırdılar və ya almaq hüququna malik idilər. Həmin şəxslərə çatacaq hissələr **bərabər hesab olunur və orta aylıq qazancın (gəlirin) himayədə olanları və zərərcəkənin (ailə başçısının) ölünün sayına bölməklə müəyyən edilir**. Məsələn ölmüş zərərcəkənin (ailə başçısının) orta aylıq qazancı ehtiva hesab edək ki, 600 manatdır. Sağlığında onun himayəsində əmək qabiliyyəti olmayan üç nəfər uşağı və arvadı yaşamışdır. Zərərin əvəzinin həmin şəxslərə orta aylıq qazancın (gəlirin) hansı hissə miqdarında ödənilməsinə müəyyənləşdirmək üçün öləninin orta aylıq qazancı beş yere (üç nəfər uşaq + arvad + öləninin özü) bölünür, yəni 600 manat : 5 = 120. Deməli, həmin şəxslərin hər birinə ödəniləcək əvəz ödəmə miqdarı 120 manat olacaqdır.

Bununla belə, ehtiva gəlir növləri vardır ki, zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdar müəyyənləşdirilərkən həmin gəlir növləri **zərərin əvəzinin ödənilməsi hesabına daxil edilmir**. Bu cür gəlir növlərinə aiddir: ailə başçısının ölümü ilə əlaqədar şəxslərə təyin edilmiş **pensiyalar**; həm ailə başçısı ölməzdən əvvəl, həm də öldükdən sonra təyin edilmiş **digər növ pensiyalar**; həmin şəxslərin götürdükləri qazanc (gəlir); həmin şəxslərin aldıqları **təqaüd** (MM-in 1122.2-ci maddəsi).

Ümumi qaydaya görə ailə başçısının ölümü ilə əlaqədar zərərin əvəzinin

¹ Л. Жюлио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1961, с. 401.

¹ Сказка Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983, с. 566.

ödənilməsinə hüququ çatan **hər kəsə təyin edilmiş əvəz miqdarı dəyişilmir**. Məsələn, zərərin əvəzinin ödənilməsinə hüququ çatan şəxslərdən biri öldükdə və ya ödənişdən könüllü surətdə imtina etdikdə, əvəzin ödənilmə miqdarının yenidən hesablanması sərbəst gedə bilməz. Lakin elə hallar da olur ki, qanun bu ümumi qaydadan müəyyən istisnaya yol verir (MM-in 1122.3-cü maddəsi). Belə ki, hər kəsə təyin edilmiş əvəz miqdarı müəyyən hüquqi faktların baş verməsi nəticəsində **sonralar yenidən hesablanma bilər**. Müəyyən edilmiş əvəz miqdarının sonradan yenidən hesablanması dəlilətdən ibarət hallardan biri **ailə başçısı öldükdən sonra uşağın zərərini doğulması faktıdır**. Bu cür halda ölmüş ailə başçısının qazancının hər kəsə təyin edilmiş əvəz miqdarına uyğun gələn hissəsi yenidən hesablanır. Göstərilən həmin vəziyyətdə zərərin əvəzinin ödənilməsinə hüququ çatan şəxslərin sayı artır.

Əvəz miqdarının sonradan yenidən hesablanması şərtləndirən **ikinci hal** ölmüş ailə başçısına yaxın olan subyektlərə **qulluq etməklə məşğul olan şəxslərə əvəz ödənişi təyin edilməsindən və ya əvəz ödənilməsinə xitam verilməsindən** ibarətdir. Ailə başçısına yaxın olan subyektlər dedikdə onun uşaqları, nəvələri, qardaşları və bacıları başa düşülür. Əgər əvəz ödənişi təyin edilərsə, zərərin əvəzinin ödənilməsinə hüququ çatan şəxslərin sayı artır. Yox, əgər əvəz ödənilməsinə xitam verilsə, onda əvəz almağa ixtiyar çatan şəxslərin sayı azalır. Buna da uyğun olaraq əvəz miqdarı yenidən hesablanır. Lakin əvəz miqdarının sonralar yenidən hesablanması şərtləndirən qanunla nəzərdə tutulan göstərilən bu iki halla əvəz miqdarının sonralar yenidən hesablanması mümkün deyildir. Məsələn, əvəzin miqdarı hesablanarkən zərərin əvəzinin ödənilməsinə hüququ çatan şəxslərin bəzilərinin nəzərə alınmaması (məsələn, başqa şəhərdə yaşayan şəxsin ailə başçısının ölməsindən xəbəri olmaması) əvəz miqdarının sonralar yenidən hesablanmasına səbəb ola bilər.

Ailə başçısının ölməsi nəticəsində dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarı **qanunla və ya müqavilədə nəzərdə tutulduğu hallarda artırıla bilər** (MM-in 1122.4-cü maddəsi). Məsələn, zərərcəkənə (ailə başçısı ilə) onun sağlığında bağlanmış fərdi əmək kontraktında onun həyatına zərər vurulduğu halda, zərərin əvəzinin ödənilmə miqdarının artırılması müəyyənləşdirilə bilər. Qanunda isə dolanacaq xərclərinin çoxalması və minimum əmək haqqının artması ilə əlaqədar zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının artırılması nəzərdə tutulmuşdur (MM-in 1124-cü maddəsi). Belə ki, **dolanacaq xərcləri artıqda zərərcəkənin** (ailə başçısının) həyatına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarı qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada indeksləşdirilməlidir¹. Bundan əlavə, minimum əmək haqqının artırılması zərərcəkənin (ailə başçısının) ölümü ilə əlaqədar təyin edilmiş ödənişlərini, yəni zərərin əvəzinin ödənilməsi miqdarının artırılmasına səbəb olur. Bu cür artırılma zamanı mütənasiblik qaydası və prinsipi gözlənilir. Təşkilatın təşiri üzündən əmək və xidməti vəzifələrinin (işinin) icrasına zamanı baş verməmiş bədbəxt hadisə nəticəsində işçi öldüyü hallarda işə götürən (müəssisə, təşkilat və ya idarə) zərərin əvəzinin ödənilməsinə hü-

ququ çatan şəxsə həm də əlavə olaraq **birdəfəlik müavinət** də verir.

Qanun zərərcəkənin (ailə başçısının) ölümü ilə bağlı əlavə çəkilən hər hansı **xərcin ödənilməsinə nəzərdə tutmur**. Lakin bu cür xərclərin çəkilmə bilməsinin mümkünüyü istisna edilmir. Məsələn, zərərcəkənin (ailə başçısının) ölümünə kimi onun həyatını xilas etmək üçün dava-dərmanın alınmasına, müalicəyə, əlavə qidalanmaya və sairə xərclər çəkilə bilər. Lakin qanun bu kimi əlavə xərclərin əvəzinin ödənilməsinə müəyyənləşdirmir. Buna baxmayaraq qanun istisna hal kimi zərərcəkənin (ailə başçısının) **dəfn xərclərinin əvəzinin ödənilməsi qaydasını** müəyyən edir (MM-in 1127-ci maddəsi). Belə ki, zərərcəkən şəxslər ölmüş ailə başçısının **dəfn xərclərini çəkmiş şəxsə həmin xərclərin əvəzini ödəməyə borcludurlar**. Məhkəmə praktikasına görə **dəfn xərcləri** dedikdə dəfn üçün lazım olan ləvazimatların alınmasına, nəqliyyat vəsaitinin, dəfn iştraxlarının yerləşdirilməsi üçün çadırın və digər predmetlərin kirayəsinə, adi dini ayin və adətlərin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər başa düşülür¹. Məhkəmə praktikası bu cür xərclərə mərhumun qəbirüstünün götürülməsinə (xatirə abidəsi qoyulmasına və s.) çəkilən xərcləri də aid edir. Ehsan-xeyrata çəkilən xərclər də dəfn xərclərinə aid olunur. Amma əvvəllər, sovet dövründə ehsan-xeyrata, habelə dini mərasimlərin (ayinlərin) icrasına çəkilən xərclərin əvəzi ödənilmirdi².

Dəfn xərclərinin əvəzi həmin xərcləri faktiki olaraq çəkmiş şəxsə ödənilir. Özü də bu xərcləri faktiki olaraq çəkmiş fiziki şəxsin dəfn üçün aldığı **müavinət zərərin əvəzinin ödənilməsinə hesabına daxil edilmir** (MM-in 1127-ci maddəsi).

6. Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydası

Zərərcəkənin əmək qabiliyyətinin azalması və ya ölümü nəticəsində dəyən **zərərin əvəzi iki yolla** ödənilir. **Birinci yolun** mahiyyəti **dəyən zərərin əvəzinin aylıq (vaxtaşırı) ödənişlər yolu ilə ödənilməsinə** ibarətdir (MM-in 1125.1-ci maddəsi). Aylıq ödənişlər **pul formasında** ödənilir ki bu, aylıq əmək haqqının (qazancının) ödənilməsi qaydasına uyğun gəlir. Özü də cari ay üçün nəzərdə tutulan ödəniş həmin aydan gec olmayaraq ödənilməlidir. Göstərilən məbləğ zərərcəkənə dəyən zərər üçün məsuliyyət daşıyan şəxsin hesabına göndərilir və çatdırılır. Zərərin əvəzini alan şəxsin istəyi və arzusu əsasında aylıq ödənişlər onun bank və digər kredit təşkilatlarındakı hesabına köçürülə bilər.

Dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsinin **ikinci yolu** zərərin əvəzini almağa ixtiyarı çatan şəxsə **birdəfəlik ödəniş** verilməsindən ibarətdir. Bu yoldan yalnız üzürsüz səbəblər olduqda istifadə edilir. Qanun bu cür üzürsüz səbəblərin dairəsini müəyyən etmir. Lakin təcrübədə elə hallara rast gəlmək olur ki, bu halların zərərin əvəzinin birdəfəlik ödənilməsinə əsas olan üzürsüz səbəb saymaq mümkündür. Məsələn, dəyən zərər üçün məsuliyyət daşıyan şəxsin yaşamaq üçün başqa yere, xarici ölkəyə köçməsi bu kimi hala misal ola bilər. Şübhəsiz ki, göstərilən halda zərər vuran aylıq ödənişlər almaq çətin məsələyə çev-

¹ Ödənişlərin və müavinətlərin indeksləşdirilməsi qaydası «Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pul gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsi haqqında» 17 iyun 1992-ci il tarixli qanunla müəyyən edilir. İndeksləşdirilmənin əsasını istehlak qiymətlərinin indeksi təşkil edir (bax; AR QK, 1-ci cild, s. 486).

¹ баж; Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 28 апреля 1994 года № 3 «О судебной практике по делам о возмещении вреда, причиненного повреждением здоровья» (Бюллетень Верховного Суда РФ, 1994, г. № 7).

² Бюллетень Верховного Суда СССР. 1976. № 4, с. 39.

rilir, bəzən isə mümkün olmur. Onda belə vəziyyətdə zərərin əvəzinin ödənilməsinin ən münasib və əlverişli yolu birdəfəlik ödənişdir. Özü də birdəfəlik ödəniş zərərin əvəzinin ödənilməsinə hüququ olan şəxsin tələbi ilə məhkəmə tərəfindən təyin edilir. Məhkəmə birdəfəlik ödənişi təyin edərkən zərərin vuranı maddi (əmlak) vəziyyətini və imkanını nəzərə alır. Lakin məhkəmə bu cür ödənişi yalnız ən çoxu üç illiyə təyin edə bilər (MM-in 1125.1-ci maddəsi). Dəfn xərclərinin əvəzi adətən birdəfəlik ödənilir.

Bəzi məqamlarda zərərin əvəzinin ödənilməsi məbləğləri gələcək zaman üçün də təyin edilə bilər (MM-in 1125.2-ci maddəsi). Bu qayda yalnız sağlamlığın pozulması ilə bağlı olan əlavə xərclərin ödənilməsinə aiddir. Belə ki, müvafiq xidmətlərin və əmlakın dəyərinin qabaqcadan ödənilməsi zərurəti olduqda, tibbi ekspertizasının rəyinə əsasən müəyyən müddətlər daxilində əlavə xərclərin ödənilməsi məbləğləri gələcək zaman üçün də təyin edilə bilər. Bu cür əlavə xərclərə putyovkanın alınması, gediş haqqının və xüsusi nəqliyyat vasitələri haqqının ödənilməsi aiddir. Məsələn, vətəndaş qonşusuna xəsarət yetirməklə onun sağlamlığını pozur. Tibbi ekspertizasının rəyinə əsasən zərərcəkən qonşunun sağlamlığını bərpa etmək üçün onun 24 günlük müddətə sanatoriya-kurort müalicəsinə ehtiyacı olduğu müəyyən edilir. Bu cür halda sanatoriya-kurort müalicəsi üçün putyovkanın alınması, kurort yerinə gediş haqqının qabaqcadan ödənilməsi zərurəti yaranır. Buna görə də qonşuya əlavə xərclərin ödənilməsi məbləği əvvəlcədən təyin edilir.

Zərərin əvəzinin ödənilməsi üzrə müvafiq məbləğlər təyin edilən bütün vaxt müddəti üçün ödənilir. Lakin ehtə hallar olur ki, zərərin əvəzini ödəməyə borclu olan hüquqi şəxsin fəaliyyətinə xitam verilir. Əgər fəaliyyət xitam edilməsi hüquqi şəxsin yenidən təşkil edilməsi halı ilə bağlıdırsa, onda müvafiq ödənişləri hüquqi şəxsin hüquqi varisi ödəyir. Hüquqi varis belə halda müvafiq ödənişləri icra etmək vəzifəsini daşıyır (MM-in 1126.1-ci maddəsi). Zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbi yalnız ona qarşı irəli sürülə bilər. Ona görə ki, hüquqi varislik zamanı hüquqi varisə fəaliyyətinə xitam verilmiş hüquqi şəxsin həm hüquqları, həm də vəzifələri (o cümlədən vurulmuş zərərin əvəzini hansısa şəxsə ödəmək vəzifəsi) keçir; hüquqi şəxsin yenidən təşkilinə isə hüquqi varisliyin formalılarından biridir (MM-in 56-cı maddəsi). Məsələn, iki hüquqi şəxs birləşir (bu zaman onların fəaliyyətinə xitam verilir) və bunun nəticəsində yeni hüquqi şəxs yaranır. Birləşən hüquqi şəxslərdən əgər biri kimsə zərərin əvəzini ödəməli olarsa, bu vəzifə (ümumiyyətlə, onun hüquq və vəzifələri) yeni yaranmış hüquqi şəxsə (hüquqi varisə) keçir. Əgər zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə mübahisə yaranarsa, məsələn hüquqi varisin yerləşdiyi ərazinin məhkəməsinə hell olunur. Bir qayda olaraq, zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi təhvil aktında və bölünmə balansında göstərilir.

Fiziki şəxsin həyat və ya sağlamlığına zərər vurulması nəticəsində dəyən zərərin üçün məsuliyyət daşıyan hüquqi şəxsin fəaliyyətinə onun ləğv edilməsi yolu ilə də xitam verilə bilər. Bu yolla hüquqi şəxsin fəaliyyətinə xitam verildə onun hüquq və vəzifələri hüquq varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmir. Məsələn, vəkil edilmiş orqanın qərarı ilə, fəaliyyət müddətinin qurtarmasına, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmasına, müflisləşməyə, qeydiyyatın məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılmasına və digər səbəblərə görə

hüquqi şəxslər ləğv edilə bilər¹. Bu qayda ilə hüquqi şəxs ləğv edildiyi halda müvafiq ödənişlər (pul vəsaiti) zərərcəkənə verilmək üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun kapitalaşdırılır və əlaqədar təşkilatın hesabına köçürülür. Məhz bu təşkilat gələcəkdə zərərin əvəzini ödəyir. Zərərin ödənilməsi haqqında qaydalara görə həmin təşkilat ləğv olunmuş hüquqi şəxsin aid və tabe olduğu yuxarı təşkilat hesab edilir. Yuxarı təşkilat olmadığı hallarda isə məsələ zərərin vurulmasında təqsirkar olmuş və ləğv edilmiş hüquqi şəxsin (müəssisənin) yerləşdiyi ərazinin məhkəməsinə baxılır².

Başqa bir vətəndaşın hərəkəti ilə, habelə zərərcəkənün əmək və digər müqavilə münasibətində olmadığı hüquqi şəxsin (müəssisə, idarə və ya təşkilatın) hərəkəti ilə vətəndaşa (zərərcəkənə) zərər vurulduğu halda, zərərin vurulmasında təqsiri olan şəxslər zərərin əvəzini könüllü surətdə ödəməyə borcludurlar. Əgər onlar zərərin əvəzini könüllü surətdə ödəməkdən imtina edərlərsə, onda zərərcəkənün iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək ixtiyarı vardır.

Vətəndaşa (işçiyyə) onun əmək münasibətində olduğu müəssisə, idarə və təşkilat tərəfindən zərər vurulduğu hallarda, zərərin əvəzinin ödənilməsi həm məhkəmədən kənar qaydada, həm də məhkəmə qaydasında həyata keçirilir.

§ 12. Malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində dəyən zərəre görə məsuliyyət

1. Malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində dəyən zərəre görə əmələ gələn delikt öhdəliyinin və məsuliyyətinin anlayışı

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinin nəzərdə tutduğu xüsusi deliktlərdən biri malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində dəyən zərəre görə məsuliyyətdir. Bu cür delikt növü ilk dəfədir ki, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulur. Köhnə 1964-cü il MM belə bir delikt növü tanıyırdı. Yeni MM-in 61-ci fəslinə daxil olan normalar (1128-1132-ci maddələr) göstərilən xüsusi deliktin tənzimləməsinə həsr edilmişdir.

Nəzərdən keçirilən həmin xüsusi delikt barədə hələ «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda (19.09.1995) müəyyən müddəalar və qaydalar ifadə olunmuşdur. Qanunun həmin delikt haqqında müəyyən etdiyi qaydalar istehlakçı vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı olan münasibətlər sahəsinə aiddir. Belə ki, həmin qanun istehlakçı vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin ümumi hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını və mexanizmini müəyyənləşdirir. Qanunun 11-ci maddəsi malın (işin, xidmətin) konstruksiya, istehsal, resept və başqa qüsurları nəticəsində istehlakçının həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına dəymiş zərəre görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Qanunun 13-cü maddəsinə görə satılan mal barəsində yan-

¹ Bu barədə etraflı məlumat almaq üçün bax: Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. Bakı, 2008. I cild. II nəşr, s. 470-472.

² AR Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il 24 sentyabr tarixli 129 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Əmək vəzifələrini yerinə yetirərkən xəsarət almış, peşə xəstəliyinə tutulmuş işçilərə və yaxud bu səbəbdən həlak olmuş işçilərin ailələrinə müəssisələr, idarələr, təşkilatlar tərəfindən zərərin ödənilməsi Qaydaları»nın 26-cı bəndi.

liş məlumatı və ya kifayət qədər dolğun olmayan məlumatın verilməsi istehlakçının lazımı xassələrə malik olmayan malı (iş, xidməti) almasına səbəb olmuşdursa, onda istehlakçının ixtiyarı var ki, **müqavilənin ləğv edilməsini və itkilərin ödənilməsinə tələb etsin.**

Dediklərimizdən belə təsəvvür yaranır ki, qüvvədə olan MM-ə kimi nəzərdən keçirilən delikt öhdəliyi barədə qaydalar hələ «Istehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda müəyyən edilmişdir. Odu ki, göstərilən xüsusi delikt növü həm MM-in müəyyən etdiyi qaydalarda, həm də «Istehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun müəyyən etdiyi normalarla tənzimlənir.

Həyatda elə hallara rast gəlirik ki, satıcı (və yaxud xidmət göstərən, iş gö-rən şəxs, sahibkar) mal satarkən (iş görərək, xidmət göstərərək) həmin malda (işdə, xidmətdə) konstruksiya, resept və ya digər qüsurlar aşkar edilir. Başqa sözlə desək, satıcı (iş gö-rən, xidmət göstərən) istehlakçıya keyfiyyətsiz mal (iş, xidmət) satır. Bundan əlavə o, mal (iş, xidmət) haqqında istehlakçıya yanlış və ya yarımçıq informasiya verir. Bu neqativ hallann nəticəsində istehlakçının həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına zərər dəyir. Belə məqamlarda icraçının, yeni mal satmış və istehsal etmiş, iş görmüş və ya xidmət göstərmiş şəxsin həmin neqativ hallar nəticəsində istehlakçıya (zərər çəkənə) vurulmuş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi yaranır. Bu isə zərər vurmaq nəticəsində əmələ gələn xüsusi xarakterli delikt öhdəliyinin yaranmasına səbəb olur.

Deyilənlər onu göstərir və təsdiq edir ki, keyfiyyətsiz mal (iş, xidmət) vermək, habelə mal (iş, xidmət) haqqında yanlış və yarımçıq informasiya vermək nəticəsində zərər vurmaq faktı **həmin öhdəliyin əmələ gəlmə və yaranma əsasını təşkil edir.** Bu delikt öhdəliyi iki kateqoriya şəxs, yeni icraçı (mal satıcısı və istehsalçısı, iş görmüş və ya xidmət göstərmiş şəxs) ilə istehlakçı arasında əmələ gəlir ki, onlar həmin **öhdəliyin subyektləri** hesab edirlər. Həmin şəxslər eyni zamanda nəzərdən keçirilən **delikt məsuliyyətinin subyektləri** kimi çıxış edirlər.

Beləliklə, malın, işin və xidmətin konstruksiya, resept və ya digər qüsurları (keyfiyyətsiz məhsul) nəticəsində, habelə mala (işə, xidmətə) dair yanlış və ya yarımçıq informasiya vermək nəticəsində fiziki şəxsin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına dəyən zərərin əvəzini malın satıcısı və ya istehsalçısı, iş görmüş və ya xidmət göstərmiş şəxs (icraçı), təqsirli olub-olmadığına və zərərcəkən onlar ilə müqavilə münasibətində olub-olmadığına baxmayaraq ödəməlidirlər (MM-in 1128.1-ci maddəsi).

2. Malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində dəyən zərəre görə delikt məsuliyyətinin xüsusiyyətləri

Nəzərdə tutulan delikt öhdəliyinin **ən başlıca xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu öhdəlik zərər vuranın dəyən zərərin əvəzini zərərcəkənin onunla **müqavilə münasibətində olub-olmadığına** baxmayaraq, ödəmək vəzifəsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, bu öhdəlik **biri-biri ilə müqavilə münasibətində olan zərərcəkən və zərər vuran** arasında da əmələ gələ bilər. Lakin bu hal onu söyləməyə əsas vermir ki, biri-biri ilə müqavilə münasibətində olan tərəflər arasında əmələ gələn öhdəlik müqavilədən kənar öhdəlik yox, müqavilə öhdəliyi hesab edilir. Belə ki, biri-biri ilə müqavilə münasibətində olan zərər-

çəkən və zərər vuran arasında öhdəliyin əmələ gəlməsi heç də bütün hallarda onun müqavilə öhdəliyi olmasına dələlat etmir. Başqa sözlə desək, MM-in 1128-ci maddəsində nəzərdə tutulan və malın, işin və ya xidmətin qüsurlu olması, habelə dolğun olmayan informasiya verilməsi nəticəsində yaranan öhdəlik biri-biri ilə müqavilə münasibətində olan zərər çəkən və zərər vuran arasında əmələ gəlsə də, **həmişə müqavilədən kənar öhdəlik xarakteri** daşıyır.

Müqavilə öhdəliyini müqavilədən kənar öhdəlikdən fərqləndirmək üçün həmin öhdəliklər üzrə tərəflərin zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək hüququ və zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsini dəqiq olaraq ayırmaq lazımdır. Belə ki, **müqavilə öhdəliyində tərəflərin hüquq və vəzifələri bağlanmış müqavilə hüddudlarında və çərçivəsində icra edilir.**

Müqavilədən kənar öhdəliklərdə isə, əksinə, müvafiq hüquq və vəzifələr **müqavilə çərçivəsindən kənar**da həyata keçirilir. Məsələn, podrat müqaviləsi üzrə sifarişçi yerinə yetirilmiş işi qəbul etməzsə, podratçı zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir (MM-in 756.1-ci maddəsi). Başqa bir misedə müqavilə üzrə öhdəliyi icra etməyən borclu şəxs kreditora dəymiş zərərin əvəzini ödəməyə borcludur (MM-in 443.1-ci maddəsi). Və yaxud kreditör müqavilə üzrə öhdəliyin predmeti olan əmlakın ona verilməsini tələb etmək əvəzinə, zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb edə bilər (MM-in 452.2-ci maddəsi). Və yaxud istehlakçı zamanət müddəti ərzində aldığı malda qüsurlar aşkar edərsə, onun satıcıdan və ya istehsalçıdan müqavilənin ləğv edilməsini tələb etmək hüququ vardır («Istehlakçılann hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunun 7-ci maddəsi). Göründüyü kimi, göstərilən hallarda öhdəliyin tərəflərin zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək hüququ və zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi müqavilə (podrat, alqı-satqı və s.) çərçivəsində yerinə yetirilir və müqavilə xarakteri daşıyır.

Lakin satılan malın, görülən işin və ya göstərilən xidmətin qüsurları nəticəsində istehlakçının həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına zərər vurularsa, onda zərərin ödənilməsi barədə tərəflər arasında əmələ gələn **əlaqə müqavilədən kənar hüquq münasibəti kimi, yeni delikt öhdəliyi kimi tanınır**¹.

MM-in 1128-ci maddəsində nəzərdə tutulan delikt öhdəliyinin **ikinci xüsusiyyəti** ondan ibarətdir ki, bu delikt öhdəliyi fiziki şəxsin həyat və sağlamlığına ziyan dəyməsindən başqa, həm də onun **əmlakına zərər vurulması** ilə bağlı olaraq yaranır. Belə ki, keyfiyyətsiz məhsul bəzən fiziki şəxsin (Istehlakçının) əmlakına zərər vurulmasına səbəb olur.

3. Delikt məsuliyyətinin subyektləri

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətində zərərcəkən rolunda yalnız fiziki şəxslər çıxış edə bilərlər. Zərər çəkənin zərər vuranla hər hansı bir müqavilə münasibətində olub-olmamasının əhəmiyyəti yoxdur. Zərər, hər şeydən əvvəl, **malı əldə edən** (alqı-satqı müqaviləsi üzrə alıcı, podrat müqaviləsi üzrə sifarişçi və s.) şəxsə, habelə **malıdan (işdən, xidmətdən) istifadə edən şəxsə** (icarə müqaviləsi üzrə icarəçi, əvəzsiz istifadə müqaviləsi üzrə əvəzsiz istifadə edən, daşıma müqaviləsi üzrə səmişin və s.) vurulur. Lakin elə hallar da olur ki, zə-

¹ Xarici ölkələrin mülki hüququna görə göstərilən halda delikt məsuliyyəti (delikt öhdəliyi) yaranır (Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005, с. 341-347).

rər tamam kənar şəxslərə, yeni mal əldə edənlərdən, ondan istifadə edənlərdən kənar şəxslərə deyir. Məsələn, elektrik işləyən keyfiyyətsiz predmetin (məsələn televizorun, soyuducunun, kondisionerin) əldə edilməsi nəticəsində yanğın baş verir və bununla bütün ev avadanlıqları və məişət predmetləri yanır. Yanğın qonşuya keçir və onun əmlakına da zərər vurur. Bu cür halda əmələ gələn delikt məsuliyyətində zərər çəkən qismində həm də kənar şəxs (qonşu) iştirak edir. Kənar şəxs ümumi qaydalara əsasən yox, MM-in 1128-ci maddəsində nəzərdə tutulan əsaslarla delikt məsuliyyətinin subyekti olur.

Malların (işlərin, xidmətlərin) qüsurları nəticəsində dəyər zərər üçün məsuliyyət daşıyan subyekt iki kateqoriya şəxsəndən ibarətdir. Belə ki, **şəxs keyfiyyətsiz mal nəticəsində zərər dəyərsə və vurularsa, həmin şəxs mümkün olan variantdan birini seçir, yeni ya məhsulun satıcısına, ya da istehsalçıya iddia verir.** Başqa sözlə desək, malın qüsurları nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini zərərçəkənin seçimi üzrə **məhsulun satıcısı və ya istehsalçısı** ödəməlidir (MM-in 1129.1-ci maddəsi). Deməli, qanun zərərçəkənə cavabdehi (ya məhsulun satıcısını, ya məhsulun istehsalçısını) seçmək ixtiyarı və hüququ vermişdir. Bu onunla izah edilir ki, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının bazarında xarici (import) mallar üstünlük təşkil edir. Həmin mallar keyfiyyətsiz olduqda, bununla bağlı tələblərin istehsalçıya irəli sürülməsi, şübhəsiz ki, olduqca müəyyən çətinliklərlə əlaqədar olub, problemlə məsələyə çevrilir. Həm də çox vaxt istehsalçıya bu cür tələb irəli sürmək, ümumiyyətlə, mümkün olmur. Lakin zərərçəkənin məhsulun satıcısına və ya məhsulun istehsalçısına iddia verməsi o demək deyildir ki, **qanun müqavilə və delikt iddialarının rəqabətinə yol verir**¹. Söhbət belə hallarda MM-in 1128-ci maddəsində nəzərdə tutulan müqavilədən kənar öhdəlikdən gətirdiyinə görə zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə **yalnız delikt iddiası** verilə bilər.

¹ Müəlliflərdən A.E. Şerstobitov və T.L. Levşina göstərir ki, zərərçəkənin iddiası onun seçimi üzrə məhsulun satıcısı və ya istehsalçısına verməsi qanunun müqavilə və ya delikt iddialarının rəqabətinə yol verməsini nümayiş etdirir (Гражданское право. Учебник. том 2. Под ред. Е.А. Суханова. М.2000, с. 437; Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Часть второй / Под ред. О.Н. Савицкая. М., 1999, с.712). Bu fikirlə çətin ki, razılaşmaq olar. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsi üzrə satılan mal keyfiyyətsiz çıxdıqda, onda bu münasibətlər MM-in alqı-satqı müqaviləsi barədə normalan ilə (587-ci maddə) tənzimlənir. Bu cür halda lazımı keyfiyyəti olmayan əşyanın verilməsi MM-in 1128-ci maddəsində nəzərdə tutulan delikt öhdəliyinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Göstərilən halda alqı-satqı müqaviləsi üzrə iddia verilir. Yox, əgər alqı-satqı müqaviləsi üzrə alınmış keyfiyyətsiz mal (məhsul) alıcının həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına zərər vursasa (məsələn keyfiyyətsiz televizorun yaranması nəticəsində alıcının evinin yanması və s.), onda MM-in 1128-ci maddəsində nəzərdə tutulan xüsusi delikt öhdəliyi yaranır. Həmin öhdəlik isə alqı-satqı müqaviləsi barədə normalarla yox, həmin delikt barədə MM normaları ilə tənzimlənir. Baxmayaraq ki, həmin öhdəlik alqı-satqı müqaviləsi üzrə tələflər, yeni alıcı (zərərçəkən) və satıcı (zərərverən) arasında əmələ gəlir, bu heç də göstərilən münasibətin delikt yox, müqavilə öhdəliyi olması dələlet etmir. Göstərilən halda zərərverənə (satıcıya) müqavilə iddiası yox, **yalnız delikt iddiası** verilə bilər. Müqavilə münasibətlərində olmayan istehsalçıya verilən iddia isə bütün hallarda yalnız delikt iddiası ola bilər. Göründüyü kimi, bu cür hallarda müqavilə iddiası ilə delikt iddiasının rəqabətindən söhbət belə gədə bilmez. Əgər keyfiyyətsiz mal nəticəsində zərər vurulmuşsa, zərərin əvəzinin ödənilməsi barədə tələb istər satıcıya, istərsə də istehsalçıya verilsin, ferqə yoxdur, belə halda yalnız delikt iddiası irəli sürülə bilər. Ona görə ki, zərərin vurulması nəticəsində müqavilədən kənar öhdəlik yaranır (Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1997, с.758).

Bununla bərabər, zərərçəkənin eyni vaxtda həm satıcıya, həm də istehsalçıya tələb irəli sürməsi mümkündür. Belə hallarda satıcı və istehsalçı birgə cavabdeh kimi mülki işə cəlb edilə bilərlər. Əgər keyfiyyətsiz məhsulun nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini məhsulun satıcısı ödəyərsə, yaranmış münasibətlərə MM-in 1114.2-ci maddəsi tətbiq edilir (MM-in 1129.4-cü maddəsi). Belə ki, həmin halda reqres öhdəlik əmələ gəlir; bu öhdəliyə görə zərərin əvəzini zərərçəkənə ödəmiş satıcı istehsalçıdan zərərçəkənə ödədiyi əvəzin istehsalçının təqsininin dərəcəsinə uyğun məbləğdə hissəsini tələb edə bilər. Təqsin dərəcəsinə müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda hissələr bərabər sayılır.

Istehsalçı dedikdə son məhsulu, məhsulun əsas ünsürünü və ya hissəsini istehsal etmiş şəxs başa düşülür. Lakin istehsalçı anlayışı geniş anlayışdır. Bu anlayış müxtəlif kateqoriya şəxsləri əhatə edir. Belə ki, öz adından, əmtəə nişanı ilə və ya digər fərqləndirici nişanla istehsalçı kimi çıxış edənlərin hamısı istehsalçı hesab edilir. Bəzən də ele hallar olur ki, istehsalçını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu cür hallarda **hər hansı məhsul göndərən və ya ona bu məhsulu göndərmiş şəxs istehsalçı sayılır** (MM-in 1128.6 və 1128.8-ci maddələri).

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin subyektlərindən biri **icraçı** (zərərverən) adlanır. İcraçı işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində vurulmuş zərər üçün məsuliyyət daşıyan şəxsdir. Bu anlayışla iki kateqoriya subyekt əhatə olunur; **iş görən şəxs; xidmət göstərən şəxs**. İş görən şəxsə misal olaraq podrat müqaviləsi üzrə podratçını (məsələn, ev tikən tikinti təşkilatını və s.), xidmət göstərən şəxsə isə yük daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcını (məsələn, heyvanxanaya məxsus olan heyvanları başqa şəhərə apararkən daşıyıcının səhlənkarlığı nəticəsində pələngin qəfəsdən çıxıb vətəndaşa hücum edərək onun sağlamlığını pozması) göstərmək olar. Deməli, iş görən və ya xidmət göstərən şəxs icraçı adlanır. İcraçı isə delikt məsuliyyətinin ehtiva subyektidir ki, o, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzini ödəyir (MM-in 1129.2-ci maddəsi).

Delikt məsuliyyətinin zərərverən qismində çıxış edən subyektləri, yeni məhsulun satıcısı və ya istehsalçılar, icraçılar (xidmət göstərmiş və ya iş görmüş şəxslər) həm malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində vurulmuş zərər üçün, həm də mal (iş, xidmət) haqqında tam və ya düzgün informasiya verilməsi nəticəsində vurulmuş zərər üçün məsuliyyət daşıyır. Həm hüquqi şəxslərin, həm də vətəndaşların satıcı, istehsalçı və icraçı rolunda bu delikt məsuliyyətində iştirakı mümkündür. Ən əsas və başlıca şərt odur ki, onların satdıqları mallar, gördüyü işlər və göstərdiyi xidmətlər qüsurlu olsun və bunun nəticəsində fiziki şəxslərə zərər vurulsun.

4. Delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə şərtləri

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi və yaranması üçün müəyyən şərtlərin olması tələb olunur. Bu şərtlər delikt məsuliyyətinin ümumi şərtləri ilə əsasən üst-üstə düşür. Lakin buna baxmayaraq həmin şərtlər müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün, hər şeydən əvvəl, zəruridir ki, zərərverənin, yeni mal satıcısının, istehsalçının və ya icraçının

etdiyi hərəkətlər hüquqa zidd, qeyri hüquqi olsun. Onların etdikləri hüquqa zidd hərəkətlər iki formada təzahür edir. Hüquqa zidd hərəkətlərin **birinci forması** zərərvuranın zərərcəkənə **keyfiyyətsiz məhsul vermesindən ibarət**dir. Malda, işdə və ya xidmətdə konstruksiya, resept və ya digər qüsurlar olarsa və bu qüsurlara görə onların istehlakçıların yararlılıq və etibarlılıq baxımından tələblərinə uyğunluğu təmin edilməzsə, həmin məhsul **keyfiyyətsiz məhsul** hesab edilir. Keyfiyyətsiz məhsul ictimai tələbatı ödəmək qabiliyyətinə malik olmur. Bu cür məhsul gözlənilən və nəzərdə tutulan faydalı istehlak xassələrindən məhrumdur. Keyfiyyətsiz məhsul dedikdə ictimai tələbatı ödəmək qabiliyyətinə malik olmayan qüsurlu mal, iş və ya xidmət başa düşülür. Sonradan əmlak (mülki) və ya təsərrüfat döviyyəsinə nisbətən yaxşı, ictimai tələbatı daha dolğun ödəyən, daha faydalı istehlak xassələrinə malik olan məhsulun daxil edilməsi o birisi məhsulun keyfiyyətsiz sayılmasına dəlalət etmir.

Hər hansı istənilən daşınar və ya daşınmaz əşyanın bir hissəsi olan daşınar əşya da, habelə elektrik cərəyanı da məhsul anlayışına şamil edilir. Lakin natural kənd təsərrüfatı məhsulları (ançılıq, heyvandarlıq və baliqçılıq məhsulları, əkinçilik nəticəsində əldə edilmiş və hələ emal olunmamış kənd təsərrüfatı məhsulları), habelə ov yolu ilə əldə edilmiş məhsullar, MM-in 1128-ci maddəsində nəzərdə tutulan məhsul anlayışına daxil olunmur.

Hüquqa zidd hərəkətin **ikinci forması** satıcının, istehsalçının və ya icraçının **mal (iş, xidmət) haqqında tam və ya düzgün informasiya verməməsi** ilə bağlıdır. Belə ki, mal (iş, xidmət) barəsində yanlış və ya kifayət qədər dolğun olmayan məlumat verilmə bilər. Bu isə istehlakçının lazımı xassələrə malik olmayan mali (iş, xidməti) almasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, satıcı və ya icraçı istehlakçını maraqlandıran malın, (işin, xidmətin) qiyməti, istehlak xassələri, malın işlədilməsi, saxlanılması və təhlükəsiz istifadə üsulları və qaydaları barəsində istehlakçıya zəruri və düzgün məlumat verməyə borcludur. Əgər satılan mal ərzaq məhsulları olarsa, onda satıcının borcudur ki, o, həmin məhsulların tərkibi, kaloriliyi, sağlamlıq üçün zərərli maddələrin normativ sənədlərin tələbləri ilə müqayisəli miqdar, yararlılıq müddəti barəsində düzgün informasiya versin.

Lakin keyfiyyətsiz məhsul vermək, habelə mal (iş, xidmət) barəsində yanlış və ya yarımqıç informasiya vermək özlüyündə nəzərdə tutulan delikt öhdəliyinin və məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün əsas olmur. Bunun üçün vacibdir ki, həmin hərəkətlər nəticəsində **fiziki şəxsin həyatına, sağlamlığına və əmlakına zərər vurulsun**. Deməli, keyfiyyətsiz məhsul, habelə mala (işə, xidmətə) dair yanlış və ya yarımqıç informasiya vermək kimi iki formalı hüquqa zidd hərəkətlər nəticəsində şəxsin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına zərər vurmaq faktı nəzərdə tutulan **delikt öhdəliyinin və məsuliyyətinin əmələ gəlmə əsası kimi çıxış edir**¹. Göstərilən hüquqazidd əməllər nəticəsində vuran zərər zərərcəkənin əmlakının zədələnməsində, korlanmasında və ya xarab olmasında, sağlamlığın pozulmasında ilə bağlı əlavə xərclər çəkilməsində,

¹ Müəlliflərdən A.P.Sergeyev zərəri həmin məsuliyyətin şərti hesab edir ki, bu fikirle razılaşmaq olmaz. Biz əvvəlki yanbaşıqlıqları birində göstərdiyimiz kimi qeyd edirik ki, zərər delikt məsuliyyətinin (həm də öhdəliyinin) əmələ gəlmə şərti yox, delikt məsuliyyətinin və öhdəliyinin yaranma əsasıdır (bax: Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 760).

əmək qabiliyyətinin itirilməsi (azalması) sayəsində qazancdan (gəlirdən) məhrum olmaqda və s. ifadə oluna bilər. «Istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanunda nəzərdə tutulan hüquqları istehsalçı (icraçı, satıcı) pozduğu halda istehlakçının ona **dəyən mənəvi zərərin** ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarı vardır.

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətində zərərvuranın **təqsiri** həmin məsuliyyətin əmələ gəlməsinin **zəruri və vacib şərtlərindən sayılmır**. Belə ki, zərər vuran (satıcı, istehsalçı, icraçı) **təqsiri olub-olmadığına baxmayaraq, vurulan zərərin əvəzinə ödəməlidir** (MM-in 1128.1-ci maddəsi).

Nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin və öhdəliyinin əsas və zəruri şərtlərindən biri **səbəbli nəticə əlaqəsidir**. Bu öhdəliyin və məsuliyyətin əmələ gəlməsi üçün vacibdir ki, zərərcəkənin düçar olduğu və düşdüüy zərərlə hüquqa zidd hərəkətlər, yəni keyfiyyətsiz məhsul vermək, habelə mala (işə, xidmətə) dair yanlış və ya yarımqıç informasiya vermək kimi əməllər arasında səbəbli nəticə əlaqəsi olsun. **Belə halda sübutetmə yükü zərərcəkənin öhdəsinə qoyulur** (MM-in 1132-ci maddəsi).

Bununla belə, nəzərdə tutulan delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün təkcə göstərilən şərtlər kifayət etmir. Bu delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi üçün həm də vacibdir ki, malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində dəyən zərər malın (işin, xidmətin) müəyyənləşdirilmiş **yararlılıq müddətində ərzində vurulsun**, yararlılıq müddətinin müəyyənləşdirilmədiyi halda işə malın (işin, xidmətin) istehsal edildiyi gündən on il ərzində vurulsun (MM-in 1130.1-ci maddəsi). Belə ki, zərər malın (işin, xidmətin) **yararlılıq müddətində ərzində** və ya malın (işin, xidmətin) **istehsal edildiyi gündən on il ərzində** əmələ gəlmişdirsə, onda həmin zərərin əvəzi ödənilir.

Əgər zərər göstərilən həmin müddətlər ötdükdən və keçdikdən sonra əmələ gəlsə, onda delikt məsuliyyəti yaranmır və vurulan zərərin əvəzi ödənilmir. Bu onu göstərir ki, nəzərdə tutulan həmin delikt məsuliyyəti müəyyən müddətlə – **yararlılıq və ya xidmət (qulluq) müddəti ilə, əgər bunlar müəyyənləşdirilməyibsə, malın (işin, xidmətin) istehsal edildiyi gündən on il müddəti ilə məhdudlaşır**¹.

«Istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» qanun iki cür müddət fərqləndirir: **yararlılıq müddəti; xidmət müddəti. Yararlılıq müddəti** normativ aktla müəyyən edilən ele bir müddətdir ki, bu müddət ötdükdən sonra istehlak olunan mal (iş, xidmət) istifadə üçün yararsız olur və həmin malın satışı qada-

¹ MM-in 1130-cu maddəsi (RF MM-in bununla eyni olan 1097-ci maddəsi) xidmət müddəti yox, yalnız yararlılıq müddəti anlayışını nəzərdə tutur. Müəlliflərdən T.L.Levşina və A.P.Sergeyev göstərir ki, həmin maddədə nəzərdə tutulan «yararlılıq müddəti» anlayışı ümumi anlayış olub, özündə «xidmət müddəti» anlayışını da birləşdirir (Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй / Под ред. О.Н.Садикова. М., 1999, с. 714; Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. М., 1997, с. 761). Bu nəticə məhkəmə praktikası ilə də təsdiqlənir (bax: пункт 10 Постановления Пленума ВС РФ от 17 января 1997 г. № 2 «О внесении и дополнении в постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 29 сентября 1994 г. № 7 «О практике рассмотрения дел о защите прав потребителей» - Бюллетень Верховного Суда РФ, 1997, №3, с. 4); buna görə də, həmin anlayışı geniş təfsir etmək lazımdır.

ğan edilir. Bu cür müddət tez xarab olan və insanlarn sağlamlığına, heyatına və əmlakına, habelə ətraf mühitə təhlükə yaradan ərzaq məhsulları, dərmanları, ətriyyat-kosmetika vasitələri, kimya məhsulları və digər mallar (işlər, xidmətlər) üçün müəyyən edilir. Yararlılıq müddəti **malın hazırlandığı gündən hesablanır**.

Xidmət müddəti isə istehlak olunmayan mal (iş xidmət) üçün istehsalçı (icraçı) tərəfindən müəyyən edilən ehl bir müddətdir ki, həmin müddət istehlakçıya maldan (işdən, xidmətdən) təyinatı üzrə təhlükəsiz istifadə edilməsinə təminat və imkan verir. Bu müddət əsasən uzun müddət istifadə üçün nəzərdə tutulan, istehlak olunmayan mallar (işlər, xidmətlər), məsələn, televizor, soyuducu kondisioner, fotoaparət və digər mallar üçün təyin edilir. Malın (işin, xidmətin) xidmət müddəti malın (işin, xidmətin) **istehlakçıya çatdırıldığı və verildiyi gündən hesablanır**. Əgər bunu müəyyən etmək mümkün olmazsa, həmin müddət malın (işin, xidmətin) **hazırlandığı vaxtdan hesablanır**.

Bələliklə, zərərin əvezi yalnız o halda ödənilir ki, o, malın (işin, xidmətin) müəyyənləşdirilmiş yararlılıq və xidmət müddəti ərzində əmələ gəlsin. Əgər bu müddətlər təyin olunmayıbsa, onda zərərin əvezi malın (işin, xidmətin) istehsal edildiyi gündən on il ərzində əmələ gələrsə, ödənilir¹. Həmin müddətlər keçəndən sonra əmələ gələn zərər delikt məsuliyyətinin yaranması üçün əsas olmur.

Bəzi hallarda malın satıcısı və ya istehlakçısı, işin və ya xidmətin icraçısı malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində **vurulmuş zərər üçün delikt məsuliyyətdən azad edilir**. Bunun üçün zəruridir ki, qanunun müəyyənləşdirdiyi iki əsasdan biri olsun (MM-in 1131-ci maddəsi). **Birinci əsas** odur ki, zərər qarşısalmıqz qüvvənin təsiri nəticəsində vurularsa, onda malın satıcısı (istehsalçısı) və ya icraçı delikt məsuliyyətdən azad edilir.

İkinci əsas ondan ibarətdir ki, zərər istehlakçının maldan, işin, xidmətin nəticələrindən istifadə və onları saxlama qaydalarını pozması nəticəsində vurulsun. Onda malın satıcısı və ya istehsalçısı delikt məsuliyyətinə cəlb edilmir. Ehl mallar (işlər, xidmətlər) vardır ki, həmin mallarn təhlükəsiz istifadə edilməsi və ya onların daşınması, saxlanması üçün xüsusi qaydalara əməl olunması tələb edilir. Onda istehsalçının (icraçının) borcudur ki, bələ qaydalar müəyyənləşdirsin. Satıcı və ya icraçı isə həmin qaydalan istehlakçının nəzərinə çatdırmalıdır.

Istehlakçı həmin qaydalara əməl etməyə borcludur. Əgər o, bu cür qaydalara əməl etməzsə və bunun nəticəsində zərər vurularsa, onda istehlakçının zərərin əvezinin ödənilməsinə tələb etməyə ixtiyar çatmır. Ona görə ki, göstərilən hal malın satıcısının və ya istehsalçısının, icraçının delikt məsuliyyətdən azad edilməsinə səbəb olur.

Bununla bərabər, müvafiq şəxsi, yeni dəyən zərər üçün delikt məsuliyyəti daşıyanı məsuliyyətdən azad etmək üçün lazımdır ki, zərərin qarşısalmıqz qüvvənin təsiri və ya istehlakçının maldan, işin, xidmətin nəticələrindən istifa-

¹ Göstərilən halda on il müddətindən o vaxt söhbət gədə bilər ki, mal (iş, xidmət) üçün yararlılıq yox, məhz xidmət müddəti müəyyənləşdirilməsin (bax: *Grajdanskoe pravo. Uçebnik. Çast 2 / Pod red. A. P. Serqeeva, Y. K. Tolstogo. M., 1997, s. 761.*

de və onları saxlama qaydalarını pozması nəticəsində əmələ gəlməsi sübuta yetirilsin. Həmin hallar subut olunana kimi, malın satıcısı (istehlakçı) və ya icraçı təqsirli hesab edilir. Bu cür halda mülki qanunvericilik təqsir prezumpsiyası müəyyən edir. Əgər göstərilən hallar sübut olunarsa, satıcı (istehsalçı) və ya icraçı məsuliyyətdən azad edilir. Özü də sübut etmə yükünü o, çəkir. Qanun bu yükü onun üzərinə qoyur (MM-in 1131-ci maddəsi).

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT

Антимонов Б.С. Гражданская ответственность за вред, причиненный, источником повышенной опасности М., 1952.

Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. М., 1976.

Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. М., 1986.

Иоффе О.С. Обязательственное право. М., 1975.

Глянцев В. Споры о возмещении вреда здоровью // Российская юстиция. 1997, №11.

Донцов С.Е., Маринина М.Я. Имущественная ответственность за вред, причиненный личности. М., 1986.

Егоров Н.Д. Причинная связь как условие юридической ответственности // Советское государство и право, 1981, № 9.

Гражданское право. Учебник. Часть 2 / Под ред. **А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.** М., 1997 (гл.50).

Гражданское право. Учебник. Часть 2 /Под ред. **А.Г.Калпина.** М., 1999 (гл.30).

Гражданское право России. Курс лекций. Часть 2 /Под ред. **О.Н.Садикова.** М., 1997 (гл.32).

Гражданское право. Учебник. /Под ред. **С.П.Гришаева.** М., 1999 (гл.33).

Гражданское право. Учебник. Том 2 Полутом 2 /Под ред. **Е.А.Суханова.** М., 2000 (гл.55).

Комментарии к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй / Под ред. **О.Н.Садикова.** М., 1999.

Комментарий части второй Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей. М., 1996.

Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. М., 1966.

Калмыков Ю.Х. Возмещение вреда, причиненного имуществу. Саратов. 1965.

Поляков И.Н. Ответственность по обязательствам вследствие причинения вреда М., 1998.

Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Л., 1983.

Флэйшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения М., 1951.

Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. Гражданско-правовая охрана личных неимущественных прав граждан М., 1990.

Саказ Вагацума, Торү Ариидзуми. Гражданское право Японии. Учебник. Книга 2. М., 1983.

Л. Жюллио де ла Морандьер. Гражданское право Франции. Учебник. Том 2. М., 1960.

Ян Шапп. Основы гражданского права Германии. Учебник. М., 1996.
Гражданское и торговое право зарубежных государств. Учебник. Том 2 / Отв. ред. Е.А. Васильев, А.С. Комаров. М., 2005.

BƏZİ ƏSAS MÜLKİ-HÜQUQİ MÜQAVİLƏLƏRİN NÜMUNƏLƏRİ

ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il Bakı ş. № _____

(nizamname, əbbanama, dövlət qeydiyyat şahadətnaməsinin №-si)

fəaliyyət göstərən, bundan sonra «Satıcı» adlanacaq

(huquq şəxsin adı, vətəndaşın S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde bir tərəfdən,

(nizamname, əbbanama, dövlət

qeydiyyat şahadətnaməsinin №-si) **fəaliyyət göstərən, bundan**

sonra «Alıcı» adlanacaq

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde digər

tərəfdən öz aralarında bu məzmununda müqavilə bağladılar:

I. Satıcı satdı, alıcı isə aldı:

Sıra №-si	Satılan malın adı	Malın sayı	Malın qiyməti	Məbləği	Malın alıcıya verilmə müddəti

2. Bu müqaviləyə uyğun olaraq Satıcı müqavilənin 1-ci bəndində göstərilən əmlakı alıcının mülkiyyətinə verir, Alıcı isə əmlakı qəbul edib onun üçün üyeyənləşdirilmiş pul məbləğini ödəyir.

3. Alıcı əldə etdiyi malın qiymətini ödəyir _____
(ödənişin)

şərtlərini göstərmək: qabaqcadan ödəniş; mal alındıqdan

sonra ödəniş. Hesablaşmanın formasını göstərmək; ödəniş

tapşırığı ilə; əldə edib uzra; çəki və s. hansı

hesablaşma hesabına, hansı valyutada

4. Satılan malın keyfiyyəti uyğun olmalıdır

(göstərmək: müqaviləyə uyğun; malın ödənilən istisadə edildiyi

(məqsədlərə yarayan; nümunəyə uyğun; təsvirə uyğun; məcburi

(tələblərə uyğun və s.)

5. Mal _____ Alıcıya
(çatdırılma yeri)

(neqliyyatın novunu göstərmək, kimsə neqliyyatı ilə Alıcının

neqliyyat vasitəsilə _____

ve ya Satıcının)

(Alıcının və ya

Satıcının)

hesabına çatdırılır. Neqliyyat xərcləri

_____ ödənilir.

(Alıcı və ya Satıcı tərəfindən, hansı qaydada)

6. Tərəflərin məsuliyyəti:

Satıcı satılmış əmlakı vaxtında alıcıya verməməyə görə hər gecikdirilən gün üçün malın qiymətinin _____ faizi məbləğində penya verir.
(faizi göstərmək)

Alıcı malın pulunu (ödənişi) vermədiyinə görə hər gecikdirilən gün üçün Satıcıya malın qiymətinin _____ faizi məbləğində penya verir.
(faizi göstərmək)

7. Daşınma vaxtı satılmış malı oğurlanmaqdan, zədələnməkdən, itməkdən və ya xarab olmaqdan sığortalamaq vəzifəsi _____ həvalə olunur.
(Alıcıya və ya Satıcıya)

8. Satılmış mal üzərində mülkiyyət hüququ _____

(göstərmək: mal

daşınmaya və ya rabitə təşkilatına təhvil verildiyi

meqamda; mal alıcıya verildiyi meqamda; malın pulu

_____ anından Satıcıdan Alıcıya keçir.

(ödənilmədən sonra)

9. Satılmış malın keyfiyyətində mühüm qüsurlar aşkar edildikdə Satıcı _____

(lazımı keyfiyyəti olmayan əşyanı

muqaviləyə uyğun əşya ilə əvəz edir və ya həmin mali gən

gəlir və mal üçün ödənilən pul məbləğini alıcıya qaytarır)

Adi qüsurlar olduqda Satıcı _____

(ya alış qiymətinə müfəssəl

olaraq əzəldir, ya qusuru əqləbətən müddətdə əvəzsiz olaraq

aradan qaldırır, ya da id, həmin qusunun aradan qaldırılması

üçün alıcının çaldığı xərclərin əvəzini ödəyir)

10. Müqavilə _____

_____ qüvvədədir.

(imzalandığı andan və ya müəyyən müddətdən sonra)

11. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.
(sayını göstərmək)

12. Tərəflər arasındakı mübahisələr qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən həll edilir.

13. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Satıcı

Alıcı

adı və ya S.A.A.

adı və ya S.A.A.

(hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın)

(hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Satıcı _____

(imza, möhür)

Alıcı _____

(imza, möhür)

MAL GÖNDƏRMƏ (TƏDARÜK) MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il Bakı ş. № _____

(nizamnamə, əbbamamə, dövlət qeydiyyatı şəhadətnaməsinin №-u)

faaliyyət göstərən, bundan sonra «Mal göndərən» adlanacaq

(hüquq şəxsin adı, vələndəşin S.A.A.)

(vəzifəsi: S.A.A.)

şəxsinə bir tərəfdən,

(nizamnamə, əbbamamə, dövlət

faaliyyət göstərən, bundan

qeydiyyatı şəhadətnaməsinin №-si)

sonra «Alıcı» adlanacaq

(vəzifəsi: S.A.A.)

şəxsinə digər

tərəfdən öz aralarında bu məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Mal göndərən _____

(sayını göstərmək)

sayda _____

(məbləğini

_____ məbləğdə _____

(malın adı)

göndərməyi, Alıcı isə _____

onu qəbul edib qiymətini ödəməyi öhdəsinə götürür.

2. Keyfiyyət. Komplektlilik.

2.1. Göndərilən mal keyfiyyətə _____

(ələtonun, númerinin adı,

_____ standartın və ya başqa sənədin nomeri)

uyğun olmalıdır.

2.2. Mal göndərən göndərilən malın keyfiyyətinə qarantıya verir.

2.3. Qarantıya müddətinin axımı _____

(malın alıcıya verildiyi,

_____ andan başlanır.

(mal istifadə olunduğu və s.)

2.4. Göndərilən malın qarantıya müddəti _____

(il, ay, gün)

ibarətdir.

2.5. Malın keyfiyyəti üçün qarantıya onun həm tərkib hissələrinə, həm də kompleksləşdirici mamulata da şamil edilir.

2.6. Mal dəst (komplekt) halında _____

(komplektin məzmununu)

göndərilməlidir.

2.7. Mal dəst halında göndərilməzsə, Mal göndərən _____

(günü

_____ göstərmək)

gün ərzində onu tamamlamalıdır. Alıcının isə malın

alış qiymətinin mütənəşib olaraq azaldılmasını tələb etmək hüququ vardır. Əgər Mal göndərən malın dəstini (komplektini) nəzərdə tutulan müddətdə tamamlamazsa, Alıcı göndərilən maldan imtina edir.

3. Tərə. Qablaşdırma. Nişanlama.

3.1. Malın daşınması və saxlanması zamanı onun salamatlığını təmin etmək üçün mal taralaşdırılmalıdır (qablaşdırılmalıdır). Qablaşdırma üzrə xərcləri _____ çəkir.

(Mal göndərən və ya Alıcı)

3.2. Alıcı malın göndərildiyi çox deflik tərəni və paketləmə vasitələrini _____ gün müddətində qaytarmağa borcludur.

3.3. Göndərilən mallar tələblərə uyğun olaraq nişanlanmalıdır.

4. Göndərən müddət və qaydalan

4.1. Mal _____

(göndərmə müddətini və ya qarantını göstərmək)

müddətində göndərilməlidir.

4.2. Mal _____

(neqliyyətin növünü, Alıcıya və ya Mal göndərənə

_____ çatdırılır. Neqliyyət xərclərini

_____ məsuliyyətini göstərmək)

_____ çəkir.

(Alıcı və ya Mal göndərən)

5. Qiymət. Hesablaşma qaydası. Müqavilənin məbləği.

5.1. Alıcı hər bir mala görə _____ məbləğində pul ödəyir.

5.2. Müqavilənin qiyməti _____ manat təşkil edir.

5.3. Hesablaşma _____ müddətində həyata keçirilir.

5.4. Hesablaşma _____

(ödəniş tapşırığı ilə, akreditivlə və s.)

ylu ilə həyata keçirilir.

6. Əmlak məsuliyyəti

6.1. Gecikdirməyə və ya göndərməməyə görə Mal göndərən Alıcıya vaxtında göndərilməyən malın qiymətinin _____ faizi məbləğində dəbbə pulu ödəyir.

6.2. Malın pulunu ödəməkdən boyun qaçırdığına görə Alıcı Mal göndərənə malın qiymətinin _____ faizi məbləğində cərimə ödəyir.

7. Müqavilənin müddəti. Müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi.

Mübahisələrə baxılması.

7.1. Müqavilə « _____ » _____ 200 - ci il tarixindən qüvvəyə minir və « _____ » _____ 200 - ci ilə kimli qüvvədə olur.

7.2. Müqavilə şərtləri yalnız tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə dəyişdirilə bilər.

7.3. Müqaviləyə vaxtından əvvəl xitam verilə bilər:

- 1) Tərəflərin sənədi əsasında;
- 2) Tərəflərdən biri müqavilə öhdəliklərini müntəzəm olaraq icra etmədikdə;
- 3) Alıcı müflis elan edildikdə;
- 4) Qarşısalmaz qüvvə nəticəsində.

8. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.

9. Bu müqavilə üzrə mübahisələr qanunvericiliyə uyğun olaraq baxılıb həll edilir.

10. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Mal göndərən _____ **Alıcı** _____
adı və ya S.A.A. _____ adı və ya S.A.A. _____
(hüquqi şəxsin və ya vələndaşın) _____ (hüquqi şəxsin və ya vələndaşın) _____
Ünvanı _____ Ünvanı _____
Bank rekvizitləri _____ Bank rekvizitləri _____
Tel. (faks) _____ Tel. (faks) _____
Mal göndərən _____ Alıcı _____
(imza, möhür) _____ (imza, möhür) _____

DAŞINMAZ ƏŞYALARIN ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il Bakı ş. № _____

(Nizamnamə, əlbənamə, dövlət qeydiyyat şəhadətnaməsinin №-si)

fəaliyyət göstərən, bundan sonra «Satıcı» adlanacaq

(hüquqi şəxsin adı, vələndaşın S.A.A.)

(vəzifə, S.A.A.)

şəxsinde bir tərəfdən,

(Nizamnamə, əlbənamə, dövlət

fəaliyyət göstərən, bundan

qeydiyyat şəhadətnaməsinin №-si)

sonra «Alıcı» adlanacaq

(vəzifə, S.A.A.)

şəxsinde digər

tərəfdən öz aralarında bu məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Satıcı _____ Alıcının mülkiyyətinə verir.
(daşınmaz əmlakın adı)

1.2. Alıcı daşınmaz əmlakı qəbul edib onun qiymətini ödəməyi öhdəsinə götürür.

2. Müqavilənin qiymətli. Hesablaşma qaydası.

2.1. Satılan daşınmaz əmlakın qiyməti _____ manat təşkil edir.

2.2. Alıcı və Satıcı arasında hesablaşma aşağıdakı qaydada və müddətdə aparılır

3. Tərəflərin hüquq və vəzifələri.

3.1. _____ mülkiyyət hüququ Alıcıya daşınmaz əmlakın
(daşınmaz əşyanın adı)

dövlət reyestrində qeydiyyatından keçir. Bu məqsədlə tərəflər qeydiyyat üzrə lazımı tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

3.2. Satıcı əşyanı Alıcının faktiki sahibliyinə verməyi öhdəsinə götürür.

3.3. Alıcı əşyanı qəbul etməyi öhdəsinə götürür.

3.4. Əşyada qüsurlar aşkar edilərsə, Alıcı Satıcıdan həmin qüsurların əvəzsiz olaraq ağılabatan müddətdə aradan qaldırılmasını tələb edə bilər.

Satıcının borcudur ki, əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması üçün alıcının çəkdiyi xərclərin əvəzini ödəsin.

4. Əmlakın verilməsi. Əşya ilə bağlı risklər, xərclər və faydalar

4.1. Əmlak akt imzalandığı andan Alıcının faktiki sahibliyinə verilmiş hesab edilir.

4.2. Satılmış əşya ilə bağlı risklər, xərclər və faydalar daşınmaz əmlakın dövlət reyestrinə daxil edildiyi andan Alıcıya keçir.

4.3. Müqavilənin notariat qaydasında təsdiqlənməsi və dövlət reyestrində qeyd alınması xərclərini alıcı çəkir.

5. Tərəflərin məsuliyyəti

5.1. Müqavilə imzalandıqdan sonra tərəflərdən biri öz müqavilə öhdəliklərinin icrasından imtina edərsə o, bununla əmələ gəlmiş zərərin əvəzini digər tərəfə ödəməli, həm də dəbbə pulu (cərimə) verməlidir.

5.2. Tərəflərdən biri dövlət qeydiyyatını gecikdirsə, o, vurulmuş zərərin əvəzini digər tərəfə ödəməlidir.

6. Bu müqavilə imzalandığı andan qüvvəyə minir və müqavilə öhdəliyinin icrası müddətinə kimi qüvvədə olur.

7. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.

8. Bu müqavilə üzrə mübahisələr qaunvericiliyə uyğun olaraq baxılıb həll edilir.

9. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Satıcı

Alıcı

adı və ya S.A.A.

adı və ya S.A.A.

(huquq şəxsin və ya vətəndaşın)

(huquq şəxsin və ya vətəndaşın)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Satıcı _____

(imza, möhür)

Alıcı _____

(imza, möhür)

FAKTORINQ MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il

Bakı ş. № _____

(nizamnamə, əbəməmə, dövlət qeydiyyatlı şəhadətnaməsinin №-si)

fəaliyyət göstərən, bundan sonra «Faktor» adlanacaq

(huquq şəxsin adı, vətəndaşın S.A.A.) _____

(vəzifə, S.A.A.) _____

şəxsində bir tərəfdən, _____

(nizamnamə, əbəməmə, dövlət

qeydiyyatlı şəhadətnaməsinin №-si)

fəaliyyət göstərən, bundan

sonra «Müştəri» adlanacaq _____ şəxsində digər

(vəzifə, S.A.A.) _____

tərəfdən öz aralarında bu müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Müştəri üçüncü şəxsə _____

(mal vermesindən, işlər

irəli gələn pul tələbini

(görməsindən, xidmətlər göstərməsindən)

(_____ tarixli _____ N-ji müqavilə) Faktora güzəşt etməyi öhdəsinə götürür. Pul tələbinin məbləği _____ manatdır. Həmin tələbin ödəniş müddəti _____.

1.2. Faktor Müştəriyə _____ məbləğində pul vəsaiti verməyi öhdəsinə götürür. Həmin vəsaitin verilməsi _____

(Müştərinin h/h-na köçürmə yolu ilə, üçüncü şəxsə h/h-na

köçürmə yolu ilə)

heyata keçirilir. Vəsait _____

müddətində verilir.

1.3. Faktor Müştəriyə _____

(mühasibat uçğunun aparılması,

hesabların qılınması və s.) _____

əlavə maliyyə xidmətləri də göstərir.

2. Faktorun gəliri

2.1. Bu müqavilə üzrə Faktorun əldə etdiyi gəlir _____ manatdan ibarətdir.

2.2. Bu məbləğ Faktorun h/h-na köçürülməklə ödənilir.

2.3. Köçürmə müddəti _____

3. Tərəflərin vəzifəsi və məsuliyyəti

3.1. Müştəri müqavilə bağlandığı andan _____ gün gec olmayaraq güzəşt edilən tələbin etibarlı olması barədə sənədləri, yeni _____

(müvafiq sənədləri göstərmək: hesab-faktura, qəbul, akt və s.) _____

Faktora təqdim etməlidir.

3.2. Müştəri Faktor qarşısında güzəşt olunan tələbin e'tibarlı olması barədə məsuliyyət daşıyır.

3.3. Güzəştin predmeti olan tələbin borclu tərəfindən icra edilməməsi və ya lazımcı icra edilməməsi riskini _____ çəkir.
(Faktor və ya Müştəri)

3.4. _____ pul
(Müştəri və ya Müştərinin vəkəli ilə Faktor)

tələbinin güzəştini barəsində borcluya bildiriş verməlidir. Belə halda borclu ödənişi faktor üçün həyata keçirir.

3.5. Faktor güzəştin predmeti olan tələbi başqa faktora yenidən güzəşt edə _____
(biri və ya birneçə)

4. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunur.

5. Bu müqavilə üzrə mübahisələr qanunvericilik əsasında baxılıb həll edilir.

6. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Faktor

Müştəri

adı və ya S.A.A.

adı və ya S.A.A.

(hüquqi şəxsin və ya vələndaşın)

(hüquqi şəxsin və ya vələndaşın)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Faktor _____
(imza, möhür)

Müştəri _____
(imza, möhür)

DƏYİŞDİRMƏ MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il Bakı ş. № _____

(nizamnamə, etibarnamə, dövlət qeydiyyatı şəhadətnaməsinin №-si)

fealiyyət göstərən, bundan sonra «Saticı» adlanacaq

(hüquqi şəxsin adı, vələndaşın S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde bir tərəfdən, _____

(nizamnamə, etibarnamə, dövlət

fealiyyət göstərən, bundan

qeydiyyatı şəhadətnaməsinin №-si)

sonra «Alıcı» adlanacaq _____

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde digər

tərəfdən öz aralarında bu məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Saticı Alıcının mülkiyyətinə _____, Alıcı isə

(eşyanın adı)

Saticının mülkiyyətinə _____

(eşyanın adı)

verməyi öhdəsinə

götürür. Saticı həm Alıcı, Alıcı həm də Saticıdır.

2. Saticının verdiyi eşyanın qiyməti _____ manatdır.
Alıcının verdiyi eşyanın qiyməti isə _____ manatdan
ibarətdir.

3. Dəyişdirilən malların qiymətləri bərabər olmadığı üçün, _____
(Alıcı və ya Saticı)

qiymət fərqi _____

(Alıcıya və ya Saticıya)

(bilavasitə mal vermək

vəzifəsini icra edəndək və ya icra etdikdən sonra)

verilir.

4. Tərəflər dəyişdirilən malları bir-birinə vermək vəzifəsini eyni vaxtda icra edirlər.

5. Saticıya dəyişdirilən mala mülkiyyət hüququ Alıcının həmin malı vermək vəzifəsini icra etdikdən sonra keçir. Alıcıya dəyişdirilən mala mülkiyyət hüququ Saticının həmin malı vermək vəzifəsini icra etdikdən sonra keçir.

6. Müqavilə imzalandığı andan qüvvəyə minir.

7. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.

8. Bu müqavilə üzrə mübahisələr qanunvericiliyə uyğun olaraq baxılıb həll edilir.

9. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Satıcı

Alıcı

adı və ya S.A.A.

adı və ya S.A.A.

(hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın)

(hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Satıcı _____

(imza, möhür)

Alıcı _____

(imza, möhür)

BAĞIŞLAMA MÜQAVİLƏSİ

« ____ » _____ 200__ - ci il

Bakı ş. № _____

(nizamnamə, ələbarnamə, dövlət qeydiyyatı şəhadətnaməsinin №-si)

fəaliyyət göstərən, bundan sonra «Hədiyyə verən» adlanacaq

(hüquqi şəxsin adı, vətəndaşın S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde bir tərəfdən, _____

(nizamnamə, ələbarnamə, dövlət

qeydiyyatı şəhadətnaməsinin №-si) fəaliyyət göstərən, bundan

sonra «Hədiyyə alan» adlanacaq _____

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde digər

tərəfdən öz aralarında bu məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Hədiyyə verən Hədiyyə alana əvəzsiz olaraq əşya _____

(konkret əşyanın adını göstərməli)

verməyi vəd edir.

1.2. Hədiyyə verənin əşyanı verməsi hədiyyə alan tərəfdən heç bir cavab xidməti ilə şərtləndirilmir.

2. Tərəflərin hüquqları

2.1. Hədiyyə verən və'd etdiyi əşyanı hədiyyə alan onu qəbul edəndə istədiyi vaxt geri götürə bilər.

2.2. Hədiyyə verən aşağıdakı hallarda bağışlamaqdan imtina edə bilər:

a) Hədiyyə alan hədiyyə verənin və ya onun yaxın qohumunun barəsində ağır cinayət törətdikdə;

b) Hədiyyə alan ailə hüquq münasibətlərinə uyğun olaraq onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri hədiyyə verənin və ya onun yaxın qohumlarının biri barəsində kobudcasına pozduqda;

v) O, bağışlama ilə bağlı öhdəlikləri əsassız olaraq icra etmədikdə;

q) Və'd verildikdən sonra hədiyyə verənin əmlak münasibətləri pisləşdikdə;

d) Və'd verildikdən sonra hədiyyə verənin ailə hüquq münasibətləri üzrə öhdəlikləri yarandıqda.

2.3. Hədiyyə alan əşyanın (hədiyyənin) verilməsi anına kimi ondan imtina edə bilər, Hədiyyə verən isə hədiyyənin qəbul edilməməsi ilə əlaqədar olaraq ona dəymiş real zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər.

3. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.

4. Bu müqavilə ilə əlaqədar yaranan mübahisələrə qanunvericiliyə uyğun olaraq baxılır.

5. Tərəflərin hüquqlı ünvanı və rekvizitləri:

Hədiyyə verən	Hədiyyə alan
adı və ya S.A.A. (hüquq şəxsin və ya vətəndaşın)	adı və ya S.A.A. (hüquq şəxsin və ya vətəndaşın)
Ünvanı _____	Ünvanı _____
Bank rekvizitləri _____	Bank rekvizitləri _____
Tel. (faks) _____	Tel. (faks) _____
Hədiyyə verən (imza, möhür)	Hədiyyə alan (imza, möhür)

DAİMİ RENTA MÜQAVİLƏSİ

« ____ » _____ 200__ - ci il Bakı ş. № _____

(nizamnamə, əbbamamə, dövlət qeydiyyatı şəhadətnaməsinin №-si)

fəaliyyət göstərən, bundan sonra «Renta alan» adlanacaq

(hüquq şəxsin adı, vətəndaşın S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinə bir tərəfdən,

(nizamnamə, əbbamamə, dövlət

qeydiyyatı şəhadətnaməsinin №-si)

fəaliyyət göstərən, bundan

sonra «Renta ödəyicisi» adlanacaq _____ şəxsinə digər

(vəzifəsi, S.A.A.)

tərəfdən öz aralarında bu məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Renta alan _____ (əmlakın adı) renta ödəyicisinin mülkiyyətinə verir,

renta ödəyicisi alınmış əmlakın müqabilində müddətsiz (daimi) vaxtaşın olaraq hər rübdə bir dəfə müəyyən pul məbləği şəklində renta ödəməyi öhdəsinə götürür.

1.2. Renta ödəyicisi müqavilənin 1.1. bəndində göstərilən əmlakı təhvil-təslim aktı əsasında qəbul edir.

2. Daimi rentanın forması və miqdarı

2.1. Daimi renta pulla ödənilir. _____ (miqdar göstənilir)

məbləğində pul hər təqvim rübünün sonunda _____ (ödənişin usulunu

göstərmək: nağd yolu; bankdakı hesaba köçürmə yolu ilə)

renta alana verilir.

2.2. Renta ödənişinin gecikdirilməsinə görə Renta ödəyicisi Renta alana _____ faiz məbləğində penya ödəyir.

2.3. Ödənilən rentanın miqdarı minimum əmək haqqı miqdarının artınmasına proporsional surətdə artırılır.

3. Renta ödənilməsinin təmin edilməsi

3.1. Renta ödəyicisi renta ödənilməsi üzrə öz öhdəliklərinin icrasını təmin etmək üçün _____ (əmlakı girov qoyur, bəh verir,

zəminlədə təmin edir, məsuliyyət nəfəri sığortə əldə edir.

Bu barədə bağlanmış müqavilələrin №-si və tarixi göstənilir)

3.2. Renta ödəyicisi renta ödənilməsinə təmin etmədikdə Renta alanın renta

müqaviləsini ləğv etmək və müqavilənin ləğvi nəticəsində dəyən zərərin əvəzini ödənilməsinə tələb etmək ixtiyarı vardır.

4. Daimi rentanın satın alınması

4.1. Renta ödəyicisinin onu satın almaq hüququ vardır.

4.2. Aşağıdakı hallarda Renta alan Renta ödəyicisinin rentanı satın almasını tələb edə bilər:

- Renta ödəyicisi onun ödənilməsinə bir ildən çox gecikdirdikdə;
- Renta ödəyicisi rentanı ödənişini təmin etmək öhdəliklərini pozduqda;
- Renta ödəyicisinin rentanı müqavilədə nəzərdə tutulan miqdarda və müddətlərdə ödəməyəcəyinə açıq-aşkar dəlilətlərdən ibarət hallarda yarandıqda;
- Renta ödənilməsi üçün verilmiş daşınmaz əmlak ümumi mülkiyyətə daxil olduqda və ya bir neçə şəxs arasında bölüşdürüldükdə;
- Müqavilədə göstərilən digər hallarda.

4.3. Göstərilən hallarda daimi renta ona dair müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş qiymətlə satın alınır.

5. Xüsusi şərtlər

5.1. Renta ödənilməsi üçün daşınmaz əmlak verilsə, daimi renta müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənməlidir.

5.2. Bu müqavilə üzrə Renta alanın hüquqları

(fəzvi şəxslərə və ya qeyri-kommersiya təşkilatlarına)

tələbin güzəştli yolu ilə verilməsinə və _____ (verəcəlik üzrə)

və ya hüquq şəxslər yanından təşkil

olunduqda hüquq vəsifini qaydasında)

keçə bilər.

6. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.

7. Bu müqavilə üzrə mübahisələrə qanunvericiliyə uyğun olaraq baxılır.

8. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Renta alan

Renta ödəyicisi

_____ adı və ya S.A.A.
(hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın)

_____ adı və ya S.A.A.
(hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Renta alan _____
(imza, möhür)

Renta ödəyicisi _____
(imza, möhür)

FRANÇAYZINQ MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il

Baki ş. № _____

(nizamnamə, əlbənamə, dövlət qeydiyyat şahadətnaməsinin №-si)

fealiyyət göstərən, bundan sonra «Saticı» adlanacaq

(hüquqi şəxsin adı, vətəndaşın S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde bir tərəfdən, _____

(nizamnamə, əlbənamə, dövlət

qeydiyyat şahadətnaməsinin №-si)

fealiyyət göstərən, bundan

sonra «Alıcı» adlanacaq _____

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde digər

tərəfdən öz aralarında bu məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Françayz verən _____ ilə məşğul olmaq

(sahibkarlıq fealiyyətinin növü)

üçün haqqı ilə _____

(ərazinin adı, göstərmək)

ərazisində müqavilədə nəzərdə tutulan müddətə əqli mülkiyyət obyektlərindən

(əmlak nişanı, ticarət markası, sızdım)

(nişanı, forma adı, kommersiya işarəsi, sənaye nümunəsi)

istifadə hüququnu Françayz alana verir.

1.2. Françayz alan ona verilmiş müstəsna hüquqlardan istifadəni həyata keçirir

(Françayz verənin ticarət markası)

(ilə mal satmaq, mal istehlak etmək, sızdım göstərmək, onu

adlı alında maraqlı şəxslərə açmaq və s.)

1.3. Françayz verən Françayz alana kommersiya siri haqqında qaydalar gözlənilməklə istehlak sekretini («nou-hau») də verir. «Nou-hau» _____

(həcmi və məzmununu göstərmək)

verilir.

1.4. Bu müqavilə imzalandığı andan Françayz alan Françayz verən tərəfindən bütün françayz alanlar üçün müəyyənləşdirilən güzəştlərdən istifadə etmək hüququ qazanır.

2. Tərəflərin vəzifələri

2.1. Bu müqaviləyə uyğun olaraq Françayz verən borcludur:

a) Verilmiş hüquqları həyata keçirmək üçün zəruri olan bütün texniki və kommersiya sənədlərini və digər informasiyaları Françayz alana verməyə;

b) Françayz alanın işçilərini təlimatlandırmağa;

v) Françayz alana _____ istifadə üçün
(əqli mülkiyyət obyektlərinin adı)

lisenziya verməyə;

q) Françayz alana texniki və məsləhət xidməti göstərməyi;

ğ) Françayz alanın işçilərini öyrətməyi, ixtisasını artırmağa;

d) Françayz alanın buraxdığı malın (xidmətin, işin) keyfiyyətinə nəzarət etməyə.

2.2. Bu müqaviləyə uyğun Françayz alan öhdəsinə götürür:

a) Françayz verənin kommersiya işarəsini və ya firma adını müqavilədə nəzərdə tutulan qaydada istifadə etməyi;

b) Françayz verənin istehsal sirlərini və digər məxfi kommersiya informasiyalarını yaymamağı;

v) Françayz verənin təlimat və göstərişlərinə riayət etməyi;

q) Buraxdığı məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətini Françayz verənin buraxdığı analoji məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətinə uyğunlaşdırmağı.

3. Müqavilənin qiyməti

3.1. Françayz alan _____ məbləğində birdəfəlik daxil olma haqqı verir.
(ilkin)

3.2. Birdəfəlik daxil olma haqqı Françayz verəne _____

_____ ödəniləcək xərci də əhatə edir.
(oyratma, reklam, marketinq və s. üçün)

3.3. Françayzinq haqqının məbləği _____ təşkil edir.
(aylıq, rüblük və s.)

3.4. Françayz alanla Françayz verən arasında hesablaşma (ödəniş) nəğdsiz qaydada həyata keçirilir.

4. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunur.

5. Bu müqavilə üzrə mübahisələr qüvvədə olan qanunvericiliklə həll edilir.

6. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Françayz verən

Françayz alan

_____ adı və ya S.A.A.
(hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın)

_____ adı və ya S.A.A.
(hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Françayz verən _____
(imza, möhür)

Françayz alan _____
(imza, möhür)

KREDİT MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il Bakı ş. № _____
(nizamnamə, əsasnamə, əlbamamə) _____
esasında fəaliyyət

göstərən və bundan sonra «Kreditor» adlanacaq

_____ (bankın adı.) _____ (vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde bir tərəfdən.

_____ (nizamnamə, əsasnamə, əlbamamə)

esasında fəaliyyət göstərən və bundan sonra «Borclu» adlanacaq

_____ (hüquqi şəxsin adı, sahibkann S.A.A.)

_____ **şəxsinde digər tərəfdən öz**

_____ (vəzifəsi, S.A.A.)

aralarında aşağıdakı məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Kreditor Borcluya _____ müddətə _____
(mənalı, xənci vəlyuta)

məbləğində _____ faiz ödəməklə _____
(kreditin həmsi məqsəd)

_____ pul vəsaiti verir.
(çün alınması göstərməli)

1.2. Kreditor müqaviləni imzaladıqdan sonra 1.1. bənddə göstərilən məbləği _____ müddətinə Borclunun
(müddət göstərməli)

_____ hesablaşma hesabına köçürür.
(h/n-nin nömrəsi, bankın adı və kodu)

1.2. Kreditdən istifadə etməyə görə faizlər hər bir təqvim günü (əsas kimi ildə 360 gün götürülür) üçün hesablanır və müvafiq surətdə ilin sonunda ödənilir.

Qeyd: Kredit bir il başa çatanadək qaytarılmalıdırsa, faiz kreditin qaytarılması ilə bir vaxtda ödənilir.

Faizlər müvafiq hesaba köçürmək yolu ilə ödənilir.

2. Tərəflərin hüquq və vəzifələri

2.1. Kreditor öhdəsinə götürür:

2.1.1. Bu müqavilənin 1.2. bəndində göstərilən müddətdə və qaydada kredit verməyi;

2.1.2. Kreditdən istifadəyə görə faizləri düzgün hesablamağı və almağı;

2.2. Borclu öhdəsinə götürür:

2.2.1. Müqavilədə göstərilən məqsədlər üçün kreditdən tam istifadə etməyi; bu müqavilə üzrə hesablaşma və ödənişləri vaxtında aparmağı; krediti vaxtında geri qaytarmağı.

_____ hesaba pul vəsaitini köçürdükdən sonra borclu krediti geri qaytarmaq
(hesabın №-si)

vəzifəsini yerinə yetirir.

2.2.2. Kreditin və kreditdən istifadəyə görə faizin və müqavilədə nəzərdə tutulan digər ödənişlərin verilməsini və qaytarılması öhdəliyini təmin etmək üçün

(öhdəliyin icrasının

(əməli novlərin göstərilmək, girov, zəmanət, qaranlıya və s.)

2.2.3. Kreditin qaytarılması müddəti çatdıqda Kreditora olan borcun ödənilməsinə təmin etmək məqsədi ilə öz hesablaşma hesabında kifayət edən pul vəsaiti saxlamaq;

2.3. Kreditorun hüququ:

2.3.1. Borclunun kredit qabiliyyətini, qarantın (zaminin) ödəniş qabiliyyətini, Borclunun maliyyə vəziyyətini, kreditləşmə ilə bağlı digər məsələləri yerində yoxlamaq;

2.3.2. Milli Bank tərəfindən faiz dərəcələri dəyişdirildə, inflyasiya gücləndikdə kreditdən istifadəyə görə faizin miqdarını birtərəfli qaydada artırmaq;

Qeyd: *Və yaxud yalnız Borclunun razılığı ilə faiz dərəcəsini artırmaq.*

2.3.3. Borcludan əlavə razılıq almadan kredit üzrə borcu və faizi ödəmək üçün onun hesablaşma hesabından müvafiq məbləği silmək.

2.4. Borclunun hüququ:

2.4.1. Kreditorun razılığı ilə krediti və ya onun bir hissəsini vaxtından qabaq qaytarmaq;

2.4.2. Kreditora məlumat verməklə krediti almaqdan (və ya onun bir qismini) almaqdan imtina etmək.

3. Tərəflərin məsuliyyəti

3.1. Kredit məbləğini vaxtında qaytarmadıqda Borclu Kreditora hər gecikdirilən gün üçün _____penya ödəyir.

3.2. Kreditor krediti vaxtında vermədiyinə görə hər gecikdirilən gün üçün Borcluya _____ faiz məbləğində penya ödəyir.

4. Müqavilə tərəflərin onu imzaladığı andan qüvvəyə minir.

5. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunur.

6. Bu müqavilə üzrə tərəflər arasındakı mübahisəyə qüvvədə olan qanunvericilik əsasında baxılır.

7. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Kreditor

Borclu

adı və ya S.A.A.

adı və ya S.A.A.

(hüquqi şəxsin və ya sahibkann)

(hüquqi şəxsin və ya sahibkann)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Kreditor _____

(imza, möhür)

Borclu _____

(imza, möhür)

LİZİNQ MÜQAVİLƏSİ

« _____ » 200__ - ci il

Bakı ş. № _____

(nizamnamə, əsasnamə, ebbarnamə)

əsasında fəaliyyət

göstərən və bundan sonra «Lizinq verən» adlanacaq

(hüquqi şəxsin adı və ya sahibkann S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde bir tərəfdən, _____

(nizamnamə, əsasnamə, ebbarnamə)

əsasında fəaliyyət göstərən və bundan sonra «Lizinq alan» adlanacaq

(hüquqi şəxsin adı, sahibkann S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde digər tərəfdən öz

aralarında aşağıdakı məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Lizinq verən Lizinq alanın göstərdiyi _____

(əmlakın adı)

əmlakı hazırlamağı və bu əmlakı sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə haqqı ilə müqavilə ilə şərtləndirilmiş müddətə lizinq alana verməyi öhdəsinə götürür.

Qeyd: *Lizinq verən əmlakı müəyyən satıcıdan əldə etməyi də öhdəsinə götürə bilər.*

2. Lizinq haqqı

2.1. Lizinq alan vaxtaşın _____

(hər ay, hər il və s.)

(haqqın məqdan)

məbləğində

Lizinq verənə haqq verir.

Pul Lizinq verənin _____

(bankın adı, hesabın №-si)

hesabına _____

(birdəfəlik və ya vaxtaşın)

köçürülür.

3. Tərəflərin hüquq və vəzifələri

3.1. Lizinq verən öhdəsinə götürür:

3.1.1. Lizinq müqaviləsinin obyektini olan əmlakı icarəyə vermək məqsədi ilə onu satın almağı;

3.1.2. Əmlakı icarəyə verməmişdən əvvəl ən azı müqavilə müddəti üçün onu sığorta etdirməyi;

3.1.3. Lizinq verənin razılığı ilə əmlak üzərində Lizinq alanın apardığı yaxşılaşdırmalar əmlaka zərər vurmada ayrılmalı bilməzsə, həmin yaxşılaşdırmalara çəkilən xərclərin əvəzini ödəməyi;

3.1.4. Müqavilə müddəti ərzində əmlaka mülkiyyət hüququnu digər şəxslərə verməməyi;

3.2. Lizinq alan öhdəsinə götürür:

3.2.1. Müqavilə müddətində müqavilənin tələblərinə uyğun olaraq əmlakı qorumağı və ondan təyinatı üzrə istifadə etməyi;

3.2.2. Müqavilə müddəti ərzində əmlakın istifadəsi ilə əlaqədar cari xərcləri

ödeməyi;

Qeyd: Bu vəzifə Lizinq verənə də həvalə edilə bilər.

3.2.3. Müfəssəlləşdikdə əmlakı Lizinq verənə qaytarmağı;

3.2.4. Əmlakı qəbul edərkən aşkar olunmuş qüsurlar barəsində Lizinq verənə məlumat verməyi;

3.2.5. Müqavilə müddəti ərzində özünün iqtisadi vəziyyəti barədə Lizinq verənə məlumat verməyi;

3.2.6. Zərurət yarandıqı hallarda mühasibat və digər hesabatları təqdim etməyi;

3.2.7. Müqavilə müddəti bitdikdən sonra əmlakı Lizinq verənə qaytarmağı;

Qeyd: Müqavilədə əmlakın qalıq dəyərində uyğun olaraq Lizinq alanın mülkiyyətinə keçmə imkanını nəzərdə tutula bilər.

3.3. Lizinq alan hüquqlara malikdir:

3.3.1. Əmlakdan istifadə hüququnu Lizinq verənin razılığı ilə üçüncü şəxsə vermək;

3.3.2. Əmlak Lizinq verənin razılığı ilə Lizinq alan tərəfindən yaxşılaşdırıldıqda, çəkdiyi bütün xərclərin ödənilməsinə tələb etmək;

3.3.3. Lizinq alan Lizinq verənin razılığı olmadan əmlakı zərər vurmayaaraq onu yaxşılaşdırarsa və bunlar əmlakı zərər vurmada ayrıla bilərsə, Lizinq verən bu yaxşılaşdırmaların dəyərini ödəməyə razı olmadığı halda əmlakı geri qaytardığı zaman həmin yaxşılaşdırmaları götürmək;

3.4. Lizinq verən hüquqa malikdir:

3.4.1. Əmlakın Lizinq alan tərəfindən qorunub saxlanması və təyinatına görə istifadəsi üzərində nəzarət hüququna;

3.4.2. Lizinq haqqının ödənilməməsi və gecikdirilməsi hallarında Lizinq alandan penya tələb etmək və ya müqaviləni pozmaq hüququna;

4. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti

4.1. Müqavilə _____ müddətinə bağlanılır.
(konkret müddət göstərmək)

4.2. Müqavilənin müddəti əmlakın istismar müddətindən çox olmur.

Əmlakın istismar müddəti onun texniki sənədində nəzərdə tutulur.

5. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib edilir.

6. Bu müqavilə üzrə tərəflər arasında mübahisə mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq həll edilir.

7. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Lizinq verən

Lizinq alan

adi və ya S.A.A.

adi və ya S.A.A.

(huquqi şəxs və ya sahibkann)

(huquqi şəxs və ya sahibkann)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Lizinq verən _____

Lizinq alan _____

(imza, möhür)

(imza, möhür)

PODRAT MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il

Bakı ş. № _____

(nizamname, əsasname, əlbənamə)

esasında fəaliyyət

göstərən və bundan sonra «Podratçı» adlanacaq

(huquqi şəxs adı və ya sahibkann S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinde bir tərəfdən,

(nizamname, əsasname, əlbənamə)

esasında fəaliyyət göstərən və bundan sonra «Sifarişçi» adlanacaq

(huquqi şəxs adı, sahibkann S.A.A.)

şəxsinde digər tərəfdən öz

(vəzifəsi, S.A.A.)

aralarında aşağıdakı məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Podratçı Sifarişçi üçün aşağıdakı işi görür:

2. Görülən kompleks işin qiyməti _____ manatdır.

3. Sifarişçi icra edilən işin qiymətini _____ ödəyir.
(müddət və qayda)

4. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti _____

5. Tərəflər müqavilə şərtlərini yerinə yetirməməyə görə Azərbaycan Respublikası MM-nə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

6. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.

7. Bu müqavilə üzrə tərəflər arasında yaranan mübahisələrə mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq baxılır.

8. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Podratçı

Sifarişçi

adi və ya S.A.A.

adi və ya S.A.A.

(huquqi şəxs və ya sahibkann)

(huquqi şəxs və ya sahibkann)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Podratçı _____

Sifarişçi _____

(imza, möhür)

(imza, möhür)

ZƏRƏRDƏN SİĞORTA MÜQAVİLƏSİ

« ____ » _____ 200__ - ci il

Bakı ş. Ne _____
_____ **əsasında fəaliyyət**

(nizamnəmə, əsasnəmə, əlibəməmə)

göstərən və bundan sonra «Sığortacı» adlanacaq

(hüquqi şəxsin adı və ya sahibkənn S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsində bir tərəfdən,

(nizamnəmə, əsasnəmə, əlibəməmə)

əsasında fəaliyyət göstərən və bundan sonra «Sığortalı» adlanacaq

(hüquqi şəxsin adı, vələndaşın S.A.A.)

şəxsində digər tərəfdən öz

(vəzifəsi, S.A.A.)

aralarında aşağıdakı məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Sığortalının predmeti

1.1. Sığortacı bu müqavilə ilə şərtləşdirilmiş sığorta haqqı müqabilində Fayda götürən şəxsə müqavilədə nəzərdə tutulan sığorta hadisəsinin baş verdiyi təqdirdə həmin hadisədən sığortalanmış əmlaka dəymiş zərərin əvəzini müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş sığorta məbləği həddində ödəməyi (sığorta ödənişi verməyi) öhdəsinə götürür

1.2. Bu müqavilə ilə _____ kimi sığorta mənafeyi sığortalanır.

1.3. Bu müqavilə ilə _____ kimi hal sığorta hadisəsi sayılır.

1.4. Bu müqavilə üzrə Fayda götürən şəxs Sığortalı hesab edilir.

2. Sığorta ödənişi. Sığorta məbləği

2.1. Sığortacının ödəməli olduğu sığorta ödənişi _____ manatdır.

2.2. Sığortalı tərəfindən _____ məbləğində sığorta haqqı (mükafatı) _____ qaydada və müddətdə ödənilir.

2.3. Bu müqavilədən Sığortalı vaxtından imtina etdiyi halda onun ödədiyi sığorta haqqı (mükafatı) geri qaytarılır.

2.4. Bu müqavilə üzrə sığorta məbləği _____ manat təşkil edir.

3. Tərəflərin hüquq və vəzifələri

3.1. Sığortalı öhdəsinə götürür:

- sığorta haqqını vaxtında ödəməyi;

- sığorta riskinin artırılmasına mühüm dərəcədə təsir göstərən hallar barədə Sığortacıya dərhal məlumat verməyi: bu cür hallara aiddir _____.

- Sığorta hadisəsi baş verdikdə _____ qaydada və müddətdə dərhal məlumat verməyi;

- sığorta hadisəsi baş verdikdə mümkün olan ziyanın azaldılması üçün lazimi tədbirlər görməyi və Sığortacının göstərişlərinə əməl etməyi

3.2. Sığortalı hüquqlara malikdir:

- bu müqavilə bağlandıqdan sonra sığorta dəyəri artığı halda sığorta obyektini başqa Sığortacıda sığorta etdirmək;

- istənilən vaxt müqavilədən imtina etmək;

- bu müqavilə üzrə Fayda götürən şəxsi başqası ilə əvəz etmək.

3.3. Sığortacı öhdəsinə götürür:

- sığorta sirrini gözləməyi və Sığortalının əmlak vəziyyətinə və kommersiya

fəaliyyətinə aid olan məlumatları yaymamağı;

- _____ qaydada və müddətdə sığorta ödənişi verməyi;

- zərərin azaldılması üzrə Sığortalının çəkdiyi xərcləri ödəməyi, əgər bu xərclər Sığortacının göstərişləri əsasında çəkilərsə;

3.4. Sığortacının hüququ vardır:

- _____ hallarda müqavilənin vaxtından qabaq pozulmasını tələb etmək;

- sığorta riski artdığı halda əlavə sığorta haqqı ödəməyi Sığortalıdan tələb etmək;

- sığorta dəyəri barədə Sığortalı tərəfindən qəsdən aldadılırsa, sığorta dəyəri barədə mübahisə etmək;

4. Tərəflərin məsuliyyəti

4.1. Bu müqavilə üzrə öz vəzifəsini icra etməyən və ya lazımcı icra etməyən tərəf vurulmuş zərərin əvəzini ödəməlidir.

4.2. Sığorta haqqını vaxtında ödəmədiyinə görə Sığortalı Sığortacıya _____ % məbləğində hər gecikdirilən gün üçün penya ödəməlidir.

4.3. Sığorta ödənişini vaxtında vermədiyinə görə Sığortacı Sığortalıya hər gecikdirilən gün üçün _____ % məbləğində penya ödəməlidir.

5. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti

5.1. Bu müqavilə sığorta mükafatı (ilk sığorta haqqı) ödəniləndi andan qüvvəyə minir və _____ müddətə qüvvədə olur.

5.2. Sığorta, müqavilənin bağlandığı gün saat 24.00-da başlanır və müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətin sonuncu günü saat 24.00-da qurtarır.

6. Standart sığorta qaydalının qüvvədə olması

6.1. _____ tərəfindən hazırlanan standart _____ (sığortacının adı)

sığorta qaydaları ayrılmaz hissə kimi bu müqaviləyə əlavə edilir və Sığortalı üçün _____ istisnalarla məcburi qüvvəyə malikdir.

6.2. Bu qaydalar Sığortacı üçün _____ (tam və ya istisnalarla)

halında məcburi qüvvəyə malikdir.

7. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib edilmişdir.

8. Bu müqavilə üzrə mübahisəyə mövcud qanunvericilik əsasında baxılıb həll edilir.

9. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Sığortacı

Sığortalı

adı və ya S.A.A. _____
(hüquqi şəxsin və ya vələndaşın)

adı və ya S.A.A. _____
(hüquqi şəxsin və ya vələndaşın)

Ünvanı _____

Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____

Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____

Tel. (faks) _____

Sığortacı _____
(imza, möhür)

Sığortalı _____
(imza, möhür)

HƏYAT SİĞORTA MÜQAVİLƏSİ

« _____ » _____ 200__ - ci il Bakı ş. № _____

(nizamnamə, əsasnamə, ebbənamə)

esasında fəaliyyət

göstərən və bundan sonra «Sığortacı» adlanacaq

(huquqi şəxsin adı və ya sahibkann S.A.A.)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinə bir tərəfdən,

(nizamnamə, əsasnamə, ebbənamə)

əsasında fəaliyyət göstərən və bundan sonra «Sığortalı» adlanacaq

(huquqi şəxsin adı, sahibkann S.A.A.)

şəxsinə digər tərəfdən öz

(vəzifəsi S.A.A.)

aralarında aşağıdakı məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Bu müqavilə üzrə Sığortacı müqavilənin 1.3 bəndində nəzərdə tutulan sığorta hadisəsi olduqda müqavilənin 2.1 bəndində göstərilən sığorta məbləğini xeyrinə müqavilə bağlanan üçüncü şəxsə verməyi öhdəsinə götürür.

1.2. Bu müqavilə

(layda götürəcək üçüncü şəxsin S.A.A.)

ünvanı və onun barəsində digər məlumatları

xeyrinə bağlanılır.

1.3. Bu sığorta müqaviləsi üzrə _____ sığorta hadisəsi hesab edilir.

2. Sığorta məbləği

2.1. Bu müqavilə üzrə sığorta məbləği _____ manatdır.

2.2. Sığorta məbləği aşağıdakı qaydada və müddətdə ödənilir

2.3. Bu müqavilə üzrə sığorta mükafatı _____ manat təşkil edir.

2.4. Sığorta mükafatı aşağıdakı qaydada və müddətdə ödənilir

3. Tərəflərin hüquq və vəzifələri

3.1. Tərəflər öz aralarında belə razılığa gəlirlər ki, bu müqavilə üzrə onların hüquq və vəzifələri həyat sığortası haqqında standart qaydalara uyğun olaraq tənzimlənir.

3.2. Bu müqavilə üzrə hüquq münasibətlərinə yuxarıdakı qaydaların _____ bəndi tətbiq edilmir.

3.3. Standart qaydalann tərəflərin hüquq və vəzifələrinə aid olan hissəsinə _____ əlavə edilir.

4. Xüsusi şərtlər

4.1. Vəziyyətin dəyişməsi nəticəsində sığorta riskinin artması ilə bağlı olaraq

Sığortacının ixtiyarı var ki, sığorta mükafatını _____ çox olmamaq şərti ilə artırsın.

4.2. Fayda götürən şəxs bu müqavilə üzrə başqa şəxslə əvəz edildiyi halda tərəflərin hüquq münasibətləri qüvvədə olan mülki qanunvericiliklə tənzimlənir.

5. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti

5.1. Bu müqavilə sığorta mükafatı (ilk sığorta haqqı) ödənilmədiyi halda qüvvədə minir.

5.2. Bu müqavilə üzrə sığorta müqavilə qüvvədə mindikdən sonra baş verən sığorta hadisəsinə də şamil edilir.

6. Yekun müddəalar

6.1. Bu müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.

6.2. Bu müqavilə üzrə mübahisələrə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq baxılır.

7. Tərəflərin ünvanı və bank rekvizitləri:

Sığortacı

Sığortalı

Adı _____ S.A.A. _____

Ünvanı _____ Ünvanı _____

Bank rekvizitləri _____ Bank rekvizitləri _____

Tel. (faks) _____ Tel. (faks) _____

Sığortacı _____ Sığortalı _____

(imza, möhür)

(imza, möhür)

BANK ƏMANƏTİ MÜQAVİLƏSİ

(tələb ediləndək və ya müddəli)

« ____ » _____ 200__ - ci il

Bakı ş. № _____

(nizamnamə, əsasnamə, ebbamamə)

əsasında fəaliyyət

göstərən və bundan sonra «Bank» adlanacaq

(bankın adı)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsinə bir tərəfdən, _____

(nizamnamə, əsasnamə, ebbamamə)

əsasında fəaliyyət göstərən və bundan sonra «Əmanətçi» adlanacaq

(S.A.A.)

digər tərəfdən öz

aralarında aşağıdakı məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Bank Əmanətçidən _____

(mənal, valyala, rəqemlə və sızla yazmalı)

məbləğində vəsaiti _____ faiz ödəməklə qəbul edir.

(göstərmək)

1.2. Əmanət birinci tələb əsasında verilir.

II variant

Əmanətin geri qaytarılması müddəti _____

(konkret tarix göstənilir)

2. Əmanətə faiz hesablanması və ödənilməsi qaydası

2.1. Bank əmanətinin məbləğinə faiz bu məbləğin banka daxil olduğu günün ertəsi gündən məbləğin əmanətçiyə qaytarılmasından əvvəlki gündə hesablanır.

2.2. Bank əmanətli məbləğinə hesablanan faizlər əmanətçiyə _____

baş çatdıqdan sonra ödənilir.

(hər ay, hər rub və s.)

3. Tərəflərin hüquq və vəzifələri

3.1. Bank borcludur:

- əmanəti Əmanətçiyə qaytarmağı _____

(təminatın usulunu

təmin etməyi;

göstərmək)

- əmanətin qaytarılmasının təmin olunması barədə əmanətçiyə məlumat verilməsini;

- əmanətçinin birinci tələbi ilə əmanətin Əmanətçiyə verilməsini;

3.2. Əmanətçinin hüquq vardır:

- Bank tərəfindən əmanətin qaytarılmasının təmin edilməsi yerinə yetirilmədikdə,

habelə təminat itirildikdə və ya onun şərtləri pisləşdikdə bankın əmanət məbləğini dərhal qaytarmağı, müqavilədə nəzərdə tutulan miqdarda faizlər ödəməyi və vurulmuş zərərin əvəzini verməyi;

Bankın hüququ vardır:

- Əmanətçiyə 1 ay qabaqcadan xəbər verməklə tələbli əmanət üçün ödənilən faizlərin miqdarını dəyişmək;

Qeyd: müddətli əmanət üçün faizlərin müqavilədə nəzərdə tutulan miqdarı bank tərəfindən birtərəfli qaydada azaldıla bilməz.

4. Xüsusi şərtlər

4.1. Əmanətçinin əmanət üzrə hesabına dair lazımi məlumat göstərməklə banka onun adına üçüncü şəxslərdən daxil olmuş pul vəsaiti əmanət üzrə hesaba daxil edilir.

5. Bu müqavilə Əmanətçi tərəfindən əmanətin Banka verildiyi andan bağlanmış sayılır.

6. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib edilir.

7. Bu müqavilə üzrə mübahisələrə qanunvericiliyə uyğun olaraq baxılır.

8. Tərəflərin hüquqlı ünvanı və rekvizitləri:

Bank	Əmanətçi
Bankın adı _____	S.A.A. _____ (hüquqlı şəxsin adı)
Ünvanı _____	Ünvanı _____
Bank rekvizitləri _____	Bank rekvizitləri _____
Tel. (faks) _____	Tel. (faks) _____
Bank _____ (imza, möhür)	Əmanətçi _____ (imza, möhür)

BANK HESABI MÜQAVİLƏSİ

« ____ » _____ 200__ - ci il Bakı ş. № _____
(nizamnamə, esasname, ebbamame) **esasında fəaliyyət**

göstərən və bundan sonra «Bank» adlanacaq

(bankın adı)

(vəzifəsi, S.A.A.)

şəxsində bir tərəfdən,

(nizamnamə, esasname, ebbamame)

əsasında fəaliyyət göstərən və bundan sonra «Müştəri» adlanacaq

(huquqi şəxsin adı, sahibkann S.A.A.)

(vəzifəsi S.A.A.)

şəxsində digər tərəfdən öz

aralarında aşağıdakı məzmununda müqavilə bağladılar:

1. Müqavilənin predmeti

1.1. Bank Müştəriyə _____ açmağı və hesab
(hesabın növü)

üzrə qanunda, bank praktikasında tətbiq olunan bank qaydalarında, işgüzar döviyyə adətlərində, habelə bu müqavilədə nəzərdə tutulan əməliyyatları həyata keçirməyi öhdəsinə götürür.

2. Tərəflərin hüquq və vəzifələri

2.1. Bank öhdəsinə götürür:

2.1.1. Müştərinin hesabına daxil olmuş pul vəsaitini müvafiq ödəniş sənədinin banka daxil olduğu günün ertəsi gündən gec olmayaraq hesaba salmağı;

Qeyd: Müqavilədə daha qısa müddət nəzərdə tutula bilər.

2.1.2. Müştərinin pul vəsaitini müvafiq ödəniş sənədinin banka daxil olduğu günün ertəsi gündən gec olmayaraq verməyi və ya hesabdan köçürməyi;

2.1.3. Müştərinin sərəncamı ilə onun pul vəsaitini hesabdan silməyi;

2.1.4. Hesabdakı pul vəsaitinin məbləği hesaba qarşı irəli sürülən bütün tələbləri ödəməyə kifayət etdikdə hesabdan bu vəsaitin silinməsinin müştərinin sərəncamlarının və hesabdan silməyə dair digər sənədlərin daxil olduğu təqvim ardıcılığı ilə həyata keçirilməsini;

2.1.5. Bank sirlərini saxlamaq, yəni hesab, hesab üzrə aparılan əməliyyat və müştərilər haqqında məlumatları, qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, digər şəxslərə verməməyi.

2.2. Bankın hüququ:

2.2.1. Bank hesabda olan pul vəsaitinə dair müştərinin maneəsiz sərəncam vermək hüququna qarantıya verməklə bu vəsaitdən istifadə edə bilər.

2.2.2. Bank, hesabda pul vəsaiti olmadıqda ödənişləri həyata keçirmək üçün Müştəriyə müvafiq məbləğdə kredit verə bilər (hesabın kreditləşdirilməsi).

2.3. Müştəri öhdəsinə götürür:

2.3.1. İxtiyarında olan sərbəst pul vəsaitini bank hesabına daxil etməyi; qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, nəğdsiz qaydada öz öhdəlikləri üzrə hesablaşmağı.

2.3.2. Bank hesabında saxlanılan pul vəsaitinə qanunda nəzərdə tutulan qaydada sərəncam verməyi;

2.3.3. Hesab üzrə aparılmış səhv əməliyyatlar barədə Banka məlumat verməyi; Əgər çıxarış alındığı vaxtdan _____ təqvim günü müddətində Müştəri öz iradlarını _____ bildirməzsə, hesab üzrə çıxarış təsdiq olunmuş sayılır.
(müddət)

2.3.4. Müqavələdə nəzərdə tutulan məbləğdə Banka xidmət haqqı ödəməyi.

2.4. Müştərinin hüquqları

2.4.1. Müştəri üçüncü şəxslərin tələbi ilə hesabdan pul vəsaitinin köçürülməsi və verilməsi haqqında Banka sərəncam verə bilər, bu şərtlə ki, həmin sərəncamda bu cür tələb irəli sürməyə hüququ çatan şəxsi eyniləşdirməyə imkan verən lazımı məlumat olsun.

3. Tərəflərin qarşılıqlı maliyyə münasibətləri

3.1. Bank müştərinin hesabında olan pul vəsaitindən istifadə etməsi üçün _____ faiz miqdarında Müştəriyə haqq ödəyir və bu faizlərin məbləğini hesaba salır. Faiz məbləği _____ müddətində hesaba salınır.
(müddət)

3.2. Müştəri hesabdakı pul vəsaiti ilə əməliyyatların aparılması üzrə _____ məbləğində bank xidmətləri haqqı ödəyir. Bank, bank xidmətlərinin haqqını hər bir əqd başa çatdıqdan sonra müştərinin hesabdakı pul vəsaitindən tutur.

Qeyd: Müqavilədə bank xidmətlərinin haqqının ödənilməsinin ayrı qaydası da nəzərdə tutula bilər.

3.3. Hesabın kreditləşdirilməsi və bank xidmətlərinin haqqının ödənilməsi ilə bağlı Bankın Müştəriyə qarşı pul tələblərinə, habelə pul vəsaitindən istifadə üçün faizlərin ödənilməsi haqqında Müştərinin Banka qarşı tələblərinə əvəzləşdirmə yolu ilə xidmət verilir. Göstərilən tələblər Bank tərəfindən əvəzləşdirilir. Bank aparılmış əvəzləşdirmə haqqında müştəriyə _____ qaydada və _____ müddətində məlumat verir.

4. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti

4.1. Müqavilə tərəflərin onu imzaladığı andan qüvvəyə minir və hesabın bağlanması müddətində qüvvədə olur.

4.2. Müqavilə Müştərinin arızəsi üzrə istənilən vaxt birtərəfli qaydada ləğv edilir.

4.3. Bankın tələbi ilə müqavilə məhkəmə tərəfindən aşağıdakı hallarda ləğv edilə bilər:

4.3.1. Müştərinin hesabında saxlanan pul vəsaitinin məbləği bank qaydaları və ya

müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş minimum miqdardan az olduqda, bu şərtlə ki, belə məbləğ bankın bu barədə xəbərdarlıq etdiyi gündən bir ay ərzində bərpa edilməmiş olsun.

4.3.2. Bir il ərzində həmin hesab üzrə əməliyyatlar aparılmıdıqda

Qeyd: Müqavilədə ayrı qayda da müəyyən edilə bilər.

5. Müqavilə _____ nüsxədə tərtib olunmuşdur.

6. Bu müqavilə üzrə tərəflər arasında yaranan mübahisələrə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq baxılır.

7. Tərəflərin hüquqi ünvanı və rekvizitləri:

Bank	Müştəri
Bankın adı _____	Adı _____ (hüquq şəxsinin, sahibkarın s. s. a.)
Ünvanı _____	Ünvanı _____
Bank rekvizitləri _____	Bank rekvizitləri _____
Tel. (faks) _____	Tel. (faks) _____
Bank _____ (imza, möhür)	Müştəri _____ (imza, möhür)

AR Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il
28 fevral tarixli, 34 nömrəli qərarı
ilə təsdiq edilmişdir.

MALLAR (İŞLƏR VƏ XİDMƏTLƏR) ÜZRƏ SATINALMA MÜQAVİLƏSİNİN NÜMUNƏSİ

Bu müqavilə «Dövlət satınalmaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 40.11-ci maddəsinə uyğun olaraq, dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri), nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınmasında tərtib olunur.

1. Müqavilənin tərəfləri

Bu müqavilə bir tərəfdən, bundan sonra «Sifarişçi» adlandırılacaq

(satınalma təşkilatının adı, onun səlahiyyətli şəxsinin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı)

və digər tərəfdən, bundan sonra «İcraçı» adlandırılacaq _____

(tərəfdən qəbul edilmiş məlgöndərənün (podratçıının) adı, onun

səlahiyyətli şəxsinin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı)

arasında _____ tarixdə _____ bağlanmışdır.
(gün, ay, il) (imzalandığı yer)

2. Müqavilənin predmeti

2.1. Tərəflər təsdiq edirlər ki, Sifarişçi _____

(malların (işlərin və ya xidmətlərin) adı)

satın alınması üçün İcraçının _____ manat

(rəqəmlə)

_____ manat

(sözle)

məbləğində tender təklifini qəbul etmişdir.

2.2. İcraçı, müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlər əsasında Sifarişçiyə satın alınan

(malların adı)

təhvil verilməsini (_____

(işlərin adı)

yerinə yetirilməsini və ya _____ göstərilməsini)

(xidmətlərin adı)

öhdəsinə götürür. Göndərilmiş mallar (yerinə yetirilmiş işlər və ya göstərilmiş xidmətlər) İcraçının tender təklifinə və bu müqavilədə göstərilmiş şərtlərə uyğun olmadıqda, İcraçı aşkar olunan qüsurların müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilmiş qaydada aradan qaldırılmasına təminat verir.

2.3. Sifarişçi müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlər əsasında malların (işlərin və ya xidmətlərin) İcraçıdan qəbul edilməsini və dəyərini ödənilməsinə öhdəsinə götürür.

2.4. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, müqavilənin məbləği dəyişilməz qalır.

2.5. Aşağıdakı sənədlər bu müqavilənin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur:

11. İcraçının təşkilatı-hüquqi forması

İcraçı müştərk müəssisə, konsorsium və ya hüquqi şəxs yaratmadan hüquqi şəxslər birliyi olduqda, müqavilənin icra müddətində onun strukturunu dəyişdirərsə, Sifarişçi bu barədə taxirəsalınmadan məlumatlandırılmalı və müqavilənin davamı yalnız onun razılığı əsasında aparılmalıdır.

12. İcraçının ixtisasına dair tələblər

12.1. İcraçı tender təklifində təqdim olunan və Sifarişçi tərəfindən təsdiq edilmiş siyahıya uyğun olaraq əsas işçilərin və apancı mütəxəssislərin müqavilənin yerinə yetirilməsində iştirakını təmin edir. Sifarişçi müqavilənin icrası müddətində dəyişdirilən işçilərin siyahısını (ixtisas uyğunluğunu və sənədlərini) yenidən təsdiq edir.

12.2. Sifarişçi səbəbini göstərməklə İcraçının hər hansı işçisinin müqavilənin icrasından uzaqlaşdırılmasını tələb edərsə, İcraçı 3 gün müddətində bu tələbi müqavilənin icrasına heç bir təsirinə olmaması şərti ilə yerinə yetirməlidir.

13. Müqavilə üzrə ödəmələr

13.1. Müqavilə üzrə ödəmələr (o cümlədən avans ödənişi) Sifarişçi tərəfindən tenderin əsas şərtlər toplusunda və müqavilənin xüsusi şərtlərində müəyyənləşdirilmiş qaydada və məbləğdə, İcraçının təqdim etdiyi sənədlər (qaimələr, aktlar, digər sənədlər) əsasında, ən qısa müddət ərzində, lakin 30 bank günündən gec olmamaq şərti ilə aparılır.

13.2. Sifarişçi satın alınan işlərin yerinə yetirilməsi üçün İcraçıya müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilən məbləğdə avans ödəyə bilər. Avansın alınması üçün İcraçı tenderin əsas şərtlər toplusunda müəyyənləşdirilmiş qaydada Sifarişçiyə avans ödənişinin təminatını təqdim edir. Avans ödənişi üçün verilən təminat avans qaytarılana qədər qüvvədə qalır, onun məbləği isə görülən işlərin müqabilində azaldılır. İcraçı avansı yalnız nəzərdə tutulmuş məqsəd üçün (avadanlıqları, qurğuların, materialların və onların səfərbər edilməsi xərclərinin ödənilməsinə) sərf edə bilər. İcraçı avansın göstərilən məqsədlər üçün istifadə olunmasını müvafiq sənədlərlə əsaslandırılmalı və müvafiq sənədlərin surətlərini Sifarişçiyə təqdim etməlidir.

13.3. Sifarişçi müqavilənin icrasını təmin etmək məqsədi ilə hər ödənişdən müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilən məbləği tutur. Həmin vəsait müqavilənin icrası tam başa çatdırıldıqdan (texniki təminat müddəti daxil olmaqla) və bunu təsdiq edən sənədlər tərtib olunduqdan sonra (qüsurların aradan qaldırılmasını nəzərə almaqla) 30 bank günü müddətində İcraçıya ödənilir.

13.4. Müqavilə İcraçı və ya Sifarişçi tərəfindən ləğv olunursa, tərəflər müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilən qaydada ödənişlərin (o cümlədən avans və digər ödənişlərin) məbləğini müəyyənləşdirən və müqavilənin icrasını təsdiq edən sənədlər tərtib edirlər. Tərtib olunmuş sənədlər əsasında müəyyən edilmiş fərq 15 bank günü müddətində ödənilir.

14. Müqavilənin icrası

14.1. İcraçı tenderin əsas şərtlər toplusunda göstərilmiş müddət ərzində satınalma müqaviləsini imzalayır və müqavilənin yerinə yetirilməsi təminatını təqdim edir. İcraçının tələb olunan müddət ərzində satınalma müqaviləsini imzalamaması və ya müqavilənin yerinə yetirilməsi təminatını təqdim etməməsi onun öz öhdəliklərinə icra edə bilməməsi kimi qiymətləndirilir.

İcraçı müqavilə üzrə öhdəlikləri yerinə yetirə bilmədiyi halda Sifarişçiyə dəyən ziyanı müqavilənin yerinə yetirilməsi təminatından ödəməlidir.

14.2. Müqavilə Sifarişçi və İcraçı tərəfindən imzalandığı andan qüvvəyə minir. Mü-

qavilənin xüsusi şərtlərində Sifarişçinin yuxarı təşkilatı tərəfindən bağlanmış müqavilənin təsdiqlənməsi nəzərdə tutulubsa, müqavilə təsdiq olunan andan qüvvəyə minir.

14.3. Müqavilənin icrası müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilmiş müddət ərzində və Sifarişçi tərəfindən təsdiq olunmuş qrafiklər əsasında aparılır. Qrafiklər yalnız tərəflərin yazılı razılığı əsasında dəyişdirilə bilər. Bu hallarda İcraçının müqavilə üzrə öhdəlikləri və müqavilənin icra müddəti dəyişilmir.

15. Sığorta

15.1. Müqavilənin icrası ilə əlaqədar Sifarişçinin və İcraçının riskləri Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə uyğun olaraq sığortalanır. Bu barədə məlumat müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilə bilər.

15.2. İcraçı müqavilədə nəzərdə tutulmuş sığorta risklərinin sığortalanması üçün məsuliyyət daşıyır və müvafiq sığorta müqavilələrini (onların surətlərini) Sifarişçiyə təqdim etməlidir. İcraçı tələb olunan sığorta müqavilələrinin hər hansı birini təqdim etmərsə, Sifarişçi həmin sığortalara aparı və onların məbləğini İcraçıya müqavilə üzrə nəzərdə tutulmuş ödənişdən çıxır. Müqavilənin icra müddətində sığorta müqaviləsi ləğv edilərsə (dəyişdirilərsə), İcraçı 3 bank günü müddətində Sifarişçiyə bu barədə yazılı məlumat verməlidir.

15.3. Sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət bu müqavilənin icra müddətini bütövlüklə əhatə etməlidir.

15.4. Malları (o cümlədən avadanlıqları, qurğuları, ehtiyat hissələrini) bu müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilmiş son təyinat məntəqəsinə qədər sığortalanması Parisdə Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən nəşr olunan və qüvvədə olan «Ticarət terminlərinin təfsirinə beynəlxalq Qaydaları «Inkoterms»in şərtlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

15.5. İşlərin (o cümlədən tikinti, quraşdırma və digər işlərin) yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar sığorta risklərinin sığortalanması bu müqavilədə nəzərdə tutulan işlərin başa çatdırılmasına qədər ola bilən itki və zərəri ödəməlidir. Sifarişçi qüsurları aradan qaldırılması dövründə baş verən itkilərin və zərərin ödənilməsinə təmin etmək məqsədi ilə İcraçının istehsalat sahəsində olma müddətini uzatmalıdır.

15.6. Üçüncü şəxslər qarşısında mülki məsuliyyətin sığortası üçüncü şəxs hesab olunan fiziki şəxslərin (o cümlədən Sifarişçinin işçilərinin) səhhətinə (ölüm halları daxil olmaqla), habelə fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakına vurulan zərərin ödənilməsinə təmin etməlidir. Belə sığorta malları (avadanlıqları, qurğuların və s.) götürülməsi və quraşdırılması, işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsi müddətini tam əhatə etməlidir.

15.7. Sifarişçi tərəfindən digər sığorta risklərinin sığortalanması nəzərdə tutulduqda, bu barədə tələblər müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilə bilər.

15.8. İcraçı submüqavilələrin icra müddətində nəzərdə tutulan sığorta risklərinin sığortalanması üçün məsuliyyət daşıyır.

16. Submüqavilələr

İcraçı, tenderin əsas şərtlər toplusunda nəzərdə tutulduğu halda, müqavilənin icrası üçün tələb olunan submüqavilələr bağlaya bilər. Submüqavilələr haqqında ətraflı məlumat (o cümlədən onları icra edənlərin ixtisas uyğunluğu haqqında məlumat) İcraçının tender təklifində göstərilir. Submüqavilələrin bağlanması və onlarda hər hansı dəyişikliklərin aparılması yalnız Sifarişçinin yazılı razılığı əsasında edilir. İcraçı submüqavilələrin icrasına görə Sifarişçi qarşısında məsuliyyət daşıyır. İşlə-

rin yerinə yetirilməsi və ya xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar submüqavilələrin (subpodratların) ümumi dəyəri müqavilənin 50 faizindən çox ola bilməz. Submüqavilələrin bağlanması İcraçını satınalma müqaviləsi üzrə öhdəliklərdən azad etmir.

17. Müqavilənin icrasına texniki nəzarət və sınaq

17.1. Sifarişçi (və ya onun nümayəndələri) tenderin əsas şərtlər toplusunda nəzərdə tutulmuş qaydada, heç bir əlavə xərc çəkmədən, müqavilənin texniki və digər şərtlərin icrasına nəzarət etmək və sınaq keçirmək hüququna malikdir.

17.2. Sifarişçi üçün tələb olunan hər hansı texniki nəzarətin və ya sınağın keçirilmə yeri və növü müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilmişdir. Sifarişçi belə texniki nəzarətin və sınağın keçirilməsi üçün təyin olunmuş nümayəndələri barədə İcraçığı vaxtında yazılı məlumat verməlidir.

17.3. Texniki nəzarət və sınaq İcraçının (submüqavilələri icra edənlərin) ərazisində keçirilə bilər. Belə hallarda İcraçı Sifarişçiyə (və ya onun nümayəndələrinə) lazımı kömək göstərməlidir.

17.4. Sifarişçi texniki nəzarətdən və ya sınaqdan keçməyən mallardan imtina edə bilər. Bu halda İcraçı texniki nəzarətdən və ya sınaqdan keçməyən malları dəyişdirir və ya Sifarişçinin tələblərini təmin edən digər malları təqdim edir.

18. Müqavilənin icrası müddətində qüsurların aradan qaldırılması

18.1. Müqavilənin icrası müddətində Sifarişçi aşkar olunmuş qüsurlar haqqında İcraçığı dərhal bildiriş verməlidir. Bildirişdə qüsurların aradan qaldırılması üçün məsuliyyət müddəti göstərilmişdir.

18.2. İcraçı qüsurlar haqqında bildiriş aldıqdan sonra həmin qüsurları bildirişdə müəyyən edilmiş məsuliyyət müddəti ərzində aradan qaldırır.

18.3. İcraçı məsuliyyət müddəti ərzində qüsurları aradan qaldırmırsa, Sifarişçi həmin qüsurların aradan qaldırılması üçün tələb olunan məbləği hesablayır və İcraçığı ödəniləcək məbləğdən çıxır.

19. Texniki təminat

19.1. Müqavilənin xüsusi şərtlərində digər tələblər nəzərdə tutulmayıbsa, İcraçı müqavilə çərçivəsində gətirilmiş mallara (yerinə yetirilmiş işlərə və ya göstərilmiş xidmətlərə) 12 ay müddətinə texniki təminat verir.

19.2. Təminat müddətində Sifarişçi tərəfindən aşkar olunmuş qüsurlar İcraçının vəsaiti hesabına ən qısa müddətdə aradan qaldırılmalıdır.

19.3. İcraçı müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilmiş müddətdə qüsurları aradan qaldırmazsa, Sifarişçi cərimə sanksiyaları tətbiq edə bilər.

20. Cərimələr

20.1. İcraçı müqaviləni (və ya onun hər hansı hissəsini) tenderin əsas şərtlər toplusunda müəyyən olunmuş qaydada və müddət ərzində yerinə yetirmədikdə (gəcikdikdə), Sifarişçi, digər hüquqlara ziyan vurmada, müqavilənin xüsusi şərtlərində nəzərdə tutulmuş cərimə sanksiyaları (qarşısızalmaz qüvvənin təsiri istisna olmaqla) tətbiq edir. Cərimələrin məbləğinin yuxarı həddi müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilir və bu məbləğ müqavilənin qiymətinin 10 faizindən çox olmamalıdır. Cərimələrin məbləği müəyyənləşdirilmiş maksimum həddə çatdıqdan sonra Sifarişçi müqaviləni ləğv edə bilər.

20.2. Sifarişçi müqavilədə müəyyən olunmuş müddət ərzində və müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilmiş qaydada ödəmələri aparmasa, İcraçı müqavilənin xüsusi şərtlərində müəyyən edilmiş məbləğdə cərimə sanksiyaları tətbiq edə bilər.

21. Qarşısızalmaz qüvvə

21.1. Müqavilənin icrasına qarşısızalmaz qüvvə təsir göstərərsə, İcraçı müqavilənin yerinə yetirilməsi təminatından məhrum olunmadan cərimələrin ödənilməsindən azad edilir və müqavilənin pozulması üçün məsuliyyət daşıyır.

21.2. Qarşısızalmaz qüvvənin təsirinə Sifarişçi və İcraçı tərəfindən nəzarət edilməyən, onların səhvi və ya laqeydliyi nəticəsində baş verməyən, qabaqcılardan nəzərdə tutulması mümkün olmayan hadisələr aid edilir. Bunlara müharibələr və ya inqilablar, daşqınlar, epidemiyalar, epizootiyalar, karantinlər, embarqolar, dövlət və hökumət qərarları və bu kimi digər hallar aid edilir.

21.3. İcraçı qarşısızalmaz qüvvənin təsiri barədə və yaranma səbəbləri haqqında yazılı məlumatı yubanmadan Sifarişçiyə göndərməlidir. Əgər Sifarişçidən digər yazılı təlimat daxil olmayıbsa, İcraçı öz imkanları daxilində qarşısızalmaz qüvvənin təsirinə əsaslı olmayan müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini davam etdirməli və qarşısızalmaz qüvvənin təsirinə əsaslı olan müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün alternativ üsullar axtarmalıdır.

22. Müqavilə üzrə sənədləşdirmənin aparılması

22.1. Müqavilə üzrə sənədləşdirmə (o cümlədən xəbərdarlıq, bildiriş və s.) yazılı şəkildə aparılır. Qəbul edən tərəf müvafiq sənədlərin (məlumatların) alınmasını təsdiqləməlidir. Göndərilən sənədlər (məlumatlar) digər tərəfə çatdırıldığı tarixdən qüvvəyə minir.

22.2. Müqavilənin yerinə yetirilməsinin sənədləşdirilməsi İcraçı tərəfindən müqavilənin xüsusi şərtlərində nəzərdə tutulmuş qaydada aparılır. Sifarişçi sənədləşdirmənin düzgün aparılmasına nəzarət edə bilər (o cümlədən audit və digər yoxlamalar vasitəsi ilə). Bu cür yoxlamalar müqavilənin yerinə yetirilməsi zamanı və ya müqavilənin icrası başa çatdıqdan sonra üç ay müddətində aparıla bilər.

23. Vergilər və rüsumlar

Tərəflər Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş tələblərə uyğun olaraq bütün vergilərin, rüsumların, lisenziya haqlarının və digər ödənişlərin aparılmasına məsuliyyət daşıyırlar.

24. Müqavilənin ləğv edilməsi

24.1. Müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə müqavilənin ləğv edilməsi Müqavilə şərtlərinin əsaslı pozulmasına yol verilsə, Sifarişçi və ya İcraçı qarşı tərəfə 30 gün əvvəl yazılı xəbərdarlıq etmək şərti ilə müqaviləni bütövlükdə və ya qismən ləğv edə bilər.

Aşağıdakı pozuntular əsaslı sayılır:

İcraçının müqavilədə nəzərdə tutulmadığı hallarda və ya Sifarişçi ilə razılaşmadan 15 gündən artıq müddətdə işləri dayandırması;

Sifarişçinin verdiyi təlimat əsasında işlər 15 gündən artıq müddətdə dayandırıldıqda, İcraçı ilə işlərin dayandırılması ilə əlaqədar gecikdirmələrin xərclərinin ödənilməsi üçün razılığın əldə edilməməsi;

Sifarişçi və ya İcraçının iflasa uğraması və ya ləğv olunması (müəssisə və təşkilatların yenidənqurulması halları istisna edilməklə);

Sifarişçinin müqavilənin pozulmasına səbəb ola biləcək qüsurlar haqqında yazılı bildirişinə baxmayaraq, İcraçının təqdim edilmiş sənəd əsasında 30 gün müddətində tədbir görməməsi;

Müqavilənin xüsusi şərtlərində göstərilən qaydada vurulmuş ziyanlarını maksimum həddi aşması;

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL. ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ	5
§ 1. Alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, tətbiq olunma sahəsi və hüquqi tənzimlənmə mənbələri	5
1. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi məqsədi (əvası), əhəmiyyəti və tətbiq olunma sahəsi.....	5
2. Alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri.....	8
3. Alqı-satqı müqaviləsinin növləri.....	10
4. Alqı-satqı müqaviləsinin ayrı-ayrı növlərini bir-birindən fərqləndirən əlamətlər.....	12
5. Sahibkarlıq fəaliyyəti əlamətinə (meyarına) görə alqı-satqı müqaviləsinin növləri.....	13
6. Alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı.....	15
§ 2. Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri (tərkib hissələri)	16
1. Alqı-satqı müqaviləsinin elementləri anlayışı.....	16
2. Alqı-satqı müqaviləsində tərəflər.....	17
3. Alqı-satqı müqaviləsinin predmeti.....	21
4. Alqı-satqı müqaviləsinin qiyməti.....	24
5. Alqı-satqı müqaviləsində müddət.....	26
6. Müqavilənin forması.....	27
§ 3. Alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu	27
1. Satıcının hüquq və vəzifələri.....	27
1.1. Əşyanın alıcıya təhvil vermək yolu ilə və ya alıcının ixtiyarına vermək yolu ilə alıcıya çatdırılması.....	28
1.2. Əşyanın yardımçı əşya ilə birlikdə verilməsi.....	31
1.3. Əşyanın ona aid olan sənədlərlə verilməsi.....	32
1.4. Satıcının üçüncü şəxslərin hüquqlarından azad şəkildə əşyanı vermək vəzifəsi.....	33
1.5. Satılan əşyanın nəzərdə tutulan miqdarda (kəmiyyətdə) verilməsi.....	36
1.6. Əşyalarn nəzərdə tutulmuş çeşiddə verilməsi.....	37
1.7. Satılan əşyanın alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn keyfiyyətdə verilməsi.....	39
1.8. Əşyanın keyfiyyətinin yoxlanılması.....	42
1.9. Malın keyfiyyəti üçün qarantıya.....	43
1.10. Əşyanın xidmət (qulluq) müddəli. Əşyanın yararlılıq müddəti.....	45
1.11. Lazımi keyfiyyəti olmayan əşyanın verilməsinin hüquqi nəticələri.....	47
1.12. Satıcının əşyanı müqavilənin komplektlik haqqında şərtinə uyğun verməsi.....	50
1.13. Malların komplekti (dəsti).....	51
1.14. Əşyanın tara və qabda verilməsi.....	52
2. Alıcının hüquq və vəzifələri.....	55
2.1. Alıcının əşyanı qəbul etmək vəzifəsi.....	56
2.2. Alıcının alınmış əşyanın qiymətini ödəmək vəzifəsi.....	57
2.3. Qabaqcadan ödəniş.....	59
2.4. Nisyə (kreditlə) satılmış əşyanın ödənilməsi.....	60

tərəflərin tətbiq etdikləri cərimə məbləğinin yuxarı həddi aşması; tərəflərin müqavilədə nəzərdə tutulmuş digər öhdəliklərini yerinə yetirməməsi. Müqavilə ləğv olunarsa, İcraçı 15 gün müddətində müqavilənin icrasını dayandırır və müqavilənin icrası nəticəsində əldə edilmiş malların (işlərin və xidmətlərin) qorunması üçün təxirəsalınmaz tədbirləri görərək, onları Sifarişçiyə təhvil verir.

24.2. Ödəmə qabiliyyəti olmaması səbəbindən müqavilənin ləğv edilməsi Sifarişçinin və ya İcraçının ödəmə qabiliyyəti olmadıqda qarşı tərəf yazılı bildiriş göndərərək müqaviləni ləğv edə bilər.

İcraçı iflasa uğradıqda, onun hüquqi varisi varislik hüquqları aldıqdan 10 gün müddətində Sifarişçiyə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmək haqqında yazılı müraciət edərsə, iflasa uğramış İcraçının varisi ilə müqavilənin şərtləri əsasında satınalma müqaviləsinin başa çatdırılması barədə yeni müqavilə bağlana bilər. Əks halda, iflasa uğramış İcraçının müqavilə üzrə yerinə yetirilmiş öhdəlikləri və ya ödənilmiş vəsaitləri Sifarişçinin ixtiyarına keçir.

25. Maraqların ziddiyyəti

İcraçı müqavilə üzrə məsləhətçi qismində iştirak edərsə, müqavilənin icra müddətində və ya icrası başa çatandan sonra özü və ya onun təbəliyində olan hüquqi şəxslər müqavilə üzrə göstərilən məsləhət xidmətlərindən rəli gələn və bununla əlaqəli olan malların (işlərin və ya xidmətlərin) satınalmasında iştirak edə bilməz.

26. Mübahisəli məsələlərin həlli

26.1. Tərəflər müqavilə üzrə öz aralarında yaranmış mübahisəli məsələləri və ya qeyri-müəyyənlilikləri danışıqlar və qarşılıqlı güzəştlər yolu ilə həll etməlidirlər.

26.2. Mübahisəli məsələlərin və qeyri-müəyyənliliklərin həlli danışıqlar yolu ilə 30 gün müddətində mümkün olmadıqda, bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin şərtlərinə əsasən həll edilməlidir.

Sifarişçi

İcraçı

Səlahiyyətli şəxsin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı _____ Səlahiyyətli şəxsin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı _____

İmza _____ İmza _____

Möhür yeri _____ Möhür yeri _____

2.5. Əşyanın hissə-hissə ödənilməsi	61
2.6. Mülkiyyət hüququnun satıcıda saxlanması şərti ilə alqı-satqı müqaviləsi	62
2.7. Alıcının müqavilənin lazımlıca icra edilməməsi haqqında satıcıya bildiriş vermək vəzifəsi	62
3. Əşyanı sığortalamaq vəzifəsi	63
II FƏSİL. HEYVANLARIN, QUŞLARIN VƏ BALIQLARIN ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ	65
§ 1. Heyvanların, quşların və balıqların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri	65
1. Müqavilənin anlayışı	65
2. Müqavilənin elementləri	65
3. Müqavilənin predmeti	66
§ 2. Müqavilənin məzmunu	69
1. Satıcının vəzifələri	69
2. Alıcının vəzifəsi	70
III FƏSİL. PƏRAKƏNDƏ ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ	72
§ 1. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, tətbiq sferası və əsas xüsusiyyətləri	72
1. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri	72
2. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin tətbiq sferası, məqsədi və əhəmiyyəti	73
3. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə mənbələri	75
§ 2. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin elementləri	77
1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər	77
2. Müqavilənin predmeti	78
3. Müqavilənin digər elementləri	80
4. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin forması	82
5. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin bağlanma qaydası	83
§ 3. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu	85
1. Satıcının vəzifələri	85
2. Satıcının mal haqqında informasiya vermək vəzifəsi	87
3. Alıcının vəzifələri və hüquqları	89
4. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsinin formaları	89
5. Pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi üzrə məsuliyyət	91
IV FƏSİL. MAL GÖNDƏRMƏ MÜQAVİLƏSİ	95
§ 1. Mal göndərmə müqaviləsinin anlayışı, tətbiq sferası, əhəmiyyəti, hüquqi tənzimləmə mənbələri	95
1. Mal göndərmə müqaviləsinin əhəmiyyəti və tətbiq sferası	95
2. Mal göndərmə müqaviləsinin anlayışı və xüsusiyyətləri	98
3. Mal göndərmə müqaviləsinin hüquqi tənzimləmə mənbələri	99
§ 2. Mal göndərmə müqaviləsinin elementləri	101
1. Müqavilənin tərəf (subyekt) tərkibi	101
2. Mal göndərmə müqaviləsinin predmeti	102

3. Müqavilənin digər şərtləri	103
§ 3. Mal göndərmə müqaviləsinin məzmunu	106
1. Mal göndərən vəzifələri	106
2. Alıcının vəzifələri	112
3. Mal göndərmə müqaviləsi üzrə mülki-hüquqi məsuliyyətin xüsusiyyətləri	116
§ 4. Dövlət satınalma müqaviləsi	119
1. Dövlət satınalma müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsi	119
2. Malların dövlət satınalma öhdəliyinin yaranma şərtləri	121
3. Tenderin keçirilməsi	121
4. Malların dövlət satınalma müqaviləsi	122
V FƏSİL. DAŞINMAZ ƏŞYALARIN ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ	124
§ 1. Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti və onun tətbiq sferası, elementləri	124
1. Daşınmaz əşyaların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı	124
2. Müqavilənin elementləri	125
3. Müqavilənin predmeti	127
4. Müqavilənin forması	130
5. Daşınmaz əşya üzərində mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatı	131
6. Tərəflərin hüquq və vəzifələri	132
7. Alıcının hüquq və vəzifələri	134
§ 2. Müəssisələrin alqı-satqı müqaviləsi	135
1. Müqavilənin anlayışı	135
2. Müqavilənin elementləri	136
§ 3. Müəssisənin alqı-satqı müqaviləsinin məzmunu	139
1. Satıcının vəzifələri	139
2. Alıcının hüquq və vəzifələri	140
VI FƏSİL. TƏLƏBLƏRİN VƏ DİGƏR HÜQUQLARIN ALQI-SATQISI	142
§ 1. Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı, hüquqi tənzimlənməsi, predmeti və xüsusiyyətləri	142
1. Tələblərin və digər hüquqların alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı və hüquqi tənzimlənməsi	142
2. Müqavilənin elementləri	146
§ 2. Müqavilənin məzmunu	150
1. Satıcının vəzifələri	150
2. Alıcının vəzifəsi	151
VII FƏSİL. FAKTORINQ MÜQAVİLƏSİ (PUL TƏLƏBLƏRİNİN GÜZƏŞT EDİLMƏSİ MÜQABİLİNDƏ MALİYYƏLƏŞDİRMƏ MÜQAVİLƏSİ)	152
§ 1. Faktorinq müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, elementləri və xüsusiyyətləri	152
1. Faktorinq müqaviləsinin anlayışı	152
2. Faktorinqin tarixi	154
3. Faktorinq müqaviləsinin xüsusiyyətləri	154
4. Müqavilənin əhəmiyyəti	156

§ 2. Müqavilənin elementləri.....	157
1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər.....	157
2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri.....	158
§ 3. Müqavilənin məzmunu.....	159
1. Faktorun vəzifələri.....	159
2. Müştərinin vəzifələri.....	160
3. Faktorinqin tipləri (növləri).....	163
VIII FƏSİL. SINAMA ÜÇÜN ALQI-SATQI	166
§ 1. Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi əlamətləri və elementləri.....	166
1. Sınama üçün alqı-satqı müqaviləsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri.....	166
2. Müqavilənin elementləri.....	167
3. Müqavilənin məzmunu.....	168
IX FƏSİL. DƏYİŞDİRMƏ MÜQAVİLƏSİ	170
§ 1. Dəyişdirmə müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, məqsədi və elementləri.....	170
1. Müqavilənin anlayışı.....	170
2. Dəyişdirmə müqaviləsinin xüsusiyyətləri.....	172
§ 2. Müqavilənin elementləri.....	174
1. Müqavilə üzrə iştirak edən tərəflər.....	174
2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri.....	175
3. Müqavilənin məzmunu.....	177
X FƏSİL. BAĞIŞLAMA MÜQAVİLƏSİ	179
§ 1. Bağışlama müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, elementləri və məqsədi.....	179
1. Bağışlama müqaviləsinin anlayışı.....	179
2. Bağışlama müqaviləsinin xüsusiyyətləri.....	183
3. Bağışlama müqaviləsinin növləri.....	185
§ 2. Müqavilənin elementləri.....	186
1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər.....	186
2. Müqavilənin predmeti.....	189
3. Müqavilənin forması.....	193
§ 3. Bağışlama müqaviləsinin məzmunu.....	195
1. Hədiyyə verənin hüquq və vəzifələri.....	195
2. Hədiyyə alanın hüquq və vəzifələri.....	197
3. Müqavilə üzrə məsuliyyət.....	198
4. Bağışlama müqaviləsinin xitamı.....	199
XI FƏSİL. RENTA MÜQAVİLƏSİ	202
§ 1. Renta müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və növləri.....	202
1. Renta iqtisadi kateqoriya kimi.....	22
2. Renta müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti.....	204

3. Renta müqaviləsi və ona yaxın olan müqavilələr.....	204
4. Renta müqaviləsinin növləri.....	206
§ 2. Renta müqaviləsinin elementləri.....	207
1. Tərəflər.....	207
2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri.....	208
§ 3. Müqavilənin məzmunu.....	209
1. Renta alanın hüquqları.....	209
2. Renta ödəyicisinin vəzifələri.....	211
§ 4. Daimi renta müqaviləsi.....	212
1. Daimi renta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətləri.....	212
2. Müqavilənin elementləri.....	212
3. Müqavilənin məzmunu.....	214
4. Daimi renta müqaviləsinin xitam edilməsi.....	214
§ 5. Ömürlük renta müqaviləsi.....	216
1. Ömürlük renta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətləri.....	216
2. Müqavilənin elementləri.....	216
3. Ömürlük renta müqaviləsinin ləğv edilməsi.....	218
XII FƏSİL. ƏMLAK KİRAYƏSİ MÜQAVİLƏSİ	220
§ 1. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri.....	220
1. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin anlayışı və hüquqi məqsədi.....	220
2. Əmlak kirayəsi müqaviləsinin tətbiq sferası, əhəmiyyəti və hüquqi tənzimlənməsi.....	222
§ 2. Müqavilənin elementləri.....	223
1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər.....	223
2. Müqavilənin predmeti.....	224
3. Müqavilənin digər elementləri.....	225
§ 3. Müqavilənin məzmunu.....	226
1. Kirayə verənin vəzifələri.....	226
2. Kirayəçinin hüquq və vəzifələri.....	229
§ 4. Yaşayış otağının (mənzilin) kirayəsi müqaviləsinin xüsusiyyətləri.....	231
XIII FƏSİL. İCARƏ MÜQAVİLƏSİ	235
§ 1. İcarə müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, məqsədi, hüquqi tənzimlənməsi və elementləri.....	235
1. İcarə və əmlak kirayəsi.....	235
2. İcarə müqaviləsinin anlayışı.....	237
3. İcarə müqaviləsinin xüsusiyyətləri və məqsədi.....	238
4. İcarə müqaviləsinin hüquqi tənzimlənmə mənbələri.....	239
§ 2. İcarə müqaviləsinin elementləri.....	241
1. İcarə müqaviləsində iştirak edən tərəflər.....	241
2. İcarə müqaviləsinin predmeti.....	241
3. Müqavilənin digər elementləri.....	245
§ 3. İcarə müqaviləsinin məzmunu.....	247
1. İcarəyə verənin vəzifələri.....	247

2. İcarəçinin vəzifələri	248
§ 4. Müəssisələrin icarə müqaviləsi	251
1. Müəssisələrin icarə müqaviləsinin anlayışı və əsas cəhətləri	251
2. Müəssisələrin icarə müqaviləsinin elementləri	252
3. Müqavilənin məzmunu	253
XIV FƏSİL. TORPAQ İCARƏSİ MÜQAVİLƏSİ	256
§ 1. Torpaq icarəsi müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, mülki-hüquqi tənzimlənməsi və elementləri	256
1. Torpaq icarəsi müqaviləsinin anlayışı və mülki-hüquqi tənzimlənməsi	256
2. Torpaq icarəsi anlayışı və torpaq üzərində icarə münasibətləri	257
§ 2. Torpaq icarəsi müqaviləsinin elementləri	258
1. Müqavilənin bağlanmasında iştirak edən tərəflər	258
2. Müqavilənin predmeti	259
3. Müqavilənin digər elementləri	260
§ 3. Torpaq icarəsi müqaviləsinin məzmunu	262
1. İcarəyə verənin vəzifə və hüquqları	262
2. İcarəçinin hüquq və vəzifələri	264
XV FƏSİL. LİZİNQ MÜQAVİLƏSİ	269
§ 1. Lizinq müqaviləsinin anlayışı, hüquqi tənzimlənməsi, əhəmiyyəti, xüsusiyyətləri və elementləri	269
1. Lizinq anlayışı	269
2. Lizinqin əhəmiyyəti	271
3. Lizinqin tarixi və inkişafı	272
4. Lizinqin beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi	274
§ 2. Lizinq müqaviləsinin anlayışı və xarakterik əlamətləri	275
1. Lizinq müqaviləsinin hüquqi təbiəti barədə diskussiya	275
2. Lizinq müqaviləsinin anlayışı və xarakterik əlamətləri	277
3. Lizinq münasibətlərinin (əməliyyatlarının) hüquqi forması	278
§ 3. Lizinq müqaviləsinin elementləri	279
1. Lizinq müqaviləsinin predmeti (obyekt)	279
2. Lizinq müqaviləsinin tərəfləri	279
3. Lizinq müqaviləsinin digər elementləri	281
§ 4. Lizinq müqaviləsinin məzmunu	283
1. Lizinq verənin hüquq və vəzifələri	283
2. Lizinq alanının hüquq və vəzifələri	286
3. Saticının hüquq və vəzifələri	289
4. Lizinq iştirakçılarının (subyektlərinin) məsuliyyəti	289
§ 5. Lizinq müqaviləsinin xitamı	291
1. Müqaviləyə xitam verilməsinin əsasları	291
2. Müqaviləyə xitam verilməsinin nəticələri	291

§ 6. Lizinqin növləri (tipləri)	292
XVI FƏSİL. FRANÇAYZINQ MÜQAVİLƏSİ	296
§ 1. Françayzinq müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, elementləri, əhəmiyyəti və mülki-hüquqi tənzimlənməsi	296
1. Françayzinqin anlayışı	296
2. Françayzinqin tarixi	298
3. Françayzinqin məqsədi, əhəmiyyəti və növləri	300
4. Françayzinq müqaviləsinin anlayışı	303
§ 2. Müqavilənin elementləri	306
1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər	306
2. Müqavilənin predmeti	306
3. Müqavilənin digər elementləri	310
§ 3. Müqavilənin məzmunu	311
1. Françayz verənin vəzifələri	311
2. Françayz alanın vəzifələri	312
§ 4. Tərəflərin məsuliyyəti	313
XVII FƏSİL. ƏVƏZSİZ İSTİFADƏ MÜQAVİLƏSİ	315
§ 1. Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin anlayışı, hüquqi təbiəti, xüsusiyyətləri və elementləri	315
1. Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin anlayışı	315
2. Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin xüsusiyyətləri, tətbiq sahəsi və sosial-iqtisadi məqsədi	317
3. Əvəzsiz istifadə müqaviləsi və ona oxşar olan digər müqavilələr	319
§ 2. Əvəzsiz istifadə müqaviləsinin elementləri	320
1. Tərəflər	320
2. Müqavilənin predmeti	321
3. Müqavilənin digər elementləri	322
§ 3. Müqavilənin məzmunu	323
1. Kirayə verənin (ssuda verənin) vəzifələri	323
2. Kirayəçinin (ssuda alanın) vəzifələri	325
XVIII FƏSİL. BÖRC MÜQAVİLƏSİ	328
§ 1. Borc müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, məqsədi və elementləri	328
1. Borc müqaviləsinin anlayışı	328
2. Borc müqaviləsinin məqsədi, tətbiq sferası, hüquqi tənzimləmə mənbələri	332
§ 2. Borc müqaviləsinin elementləri	334
1. Borc müqaviləsində tərəflər	334
2. Müqavilənin predmeti	335
3. Müqavilənin digər elementləri	337
§ 3. Borc müqaviləsinin məzmunu	338
1. Borc verənin vəzifə və hüquqları	338
2. Borc alanın hüquq və vəzifələri	339

§ 4. Borc müqaviləsinin təsnifi.....	341
1. Borc müqaviləsinin növləri.....	341
2. Borc vermək vadi haqqında müqavilə.....	343
XIX FƏSİL. KREDİT MÜQAVİLƏSİ	346
§ 1. Kredit müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi tənzimlənmə mənbələri və elementləri.....	346
1. Kreditin anlayışı və formaları.....	346
2. Kredit müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti.....	349
3. Kredit müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsi.....	351
§ 2. Kredit müqaviləsinin elementləri.....	352
1. Kredit müqaviləsinin tərəfləri.....	352
2. Kredit müqaviləsinin predmeti.....	355
3. Kredit müqaviləsinin digər elementləri.....	355
§ 3. Kredit müqaviləsinin məzmunu.....	358
1. Kredit verənin hüquq və vəzifələri.....	358
2. Müştərinin hüquq və vəzifələri.....	361
3. Kredit müqaviləsi üzrə mülki-hüquqi məsuliyyət.....	365
§ 4. Beynəlxalq kredit.....	366
1. Beynəlxalq kredit hüququnun anlayışı.....	366
2. Beynəlxalq kredit müqaviləsi.....	367
3. Beynəlxalq kredit müqaviləsinin növləri.....	370
4. Beynəlxalq Valyuta Fondunun kredit münasibətlərində iştirakı.....	371
5. Dövlətin xarici borcunun tənzimlənməsi.....	372
XX FƏSİL. PODRAT MÜQAVİLƏSİ	374
§ 1. Podrat müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və elementləri.....	374
1. Podrat müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti.....	374
2. Müqavilənin tətbiq sahəsi.....	375
3. Podrat müqaviləsinin ona yaxın olan müqavilə növlərindən fərqləndirilməsi.....	376
4. Podrat müqaviləsinin əvəzli xidmət göstərilməsi müqavilələrindən fərqləndirilməsi.....	379
§ 2. Podrat müqaviləsinin elementləri.....	381
1. Tərəflər.....	381
2. Müqavilənin predmeti.....	383
3. Müqavilənin digər elementləri.....	384
§ 3. Podrat müqaviləsinin məzmunu.....	388
1. Podratçının hüquq və vəzifələri.....	388
2. Sifarişçinin əsas hüquq və vəzifələri.....	393
XXI FƏSİL. TAPŞIRIQ MÜQAVİLƏSİ	396
§ 1. Tapşırıq müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, əsas cəhətləri və elementləri.....	396
1. Tapşırıq müqaviləsi və xidmət göstərilməsi üzrə öhdəliklər.....	396
2. Tapşırıq müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti.....	397

3. Tapşırıq müqaviləsinin tətbiq sahəsi və əhəmiyyəti.....	398
4. Tapşırıq müqaviləsinin xüsusiyyətləri.....	399
§ 2. Tapşırıq müqaviləsinin elementləri.....	401
1. Tərəflər.....	401
2. Müqavilənin predmeti.....	403
3. Müqavilənin digər elementləri.....	405
§ 3. Tapşırıq müqaviləsinin məzmunu.....	407
1. Vəkalət alanın vəzifələri.....	407
2. Vəkalət verənin vəzifələri.....	410
3. Tapşırıq müqaviləsi və etibarname.....	412
4. Tapşırıq müqaviləsinin xitam olunması.....	413
XXII FƏSİL. BROKER MÜQAVİLƏSİ	416
§ 1. Broker müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri.....	416
1. Broker müqaviləsinin anlayışı.....	416
2. Broker müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsi.....	417
§ 2. Broker müqaviləsinin elementləri.....	418
1. Tərəflər.....	418
2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri.....	421
3. Müqavilənin məzmunu.....	421
XXIII FƏSİL. TİCARƏT NÜMAYƏNDƏSİ (AGENT) HAQQINDA MÜQAVİLƏ	423
§ 1. Ticarət nümayəndəsi (agent) haqqında müqavilənin anlayışı, əsas xüsusiyyətləri və elementləri.....	423
1. Ticarət nümayəndəsi (agent) haqqında müqavilənin anlayışı.....	423
2. Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilə və digər xidmət müqavilə növləri.....	426
§ 2. Ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin elementləri.....	427
1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər.....	427
2. Müqavilənin predmeti.....	429
3. Müqavilənin digər elementləri.....	429
§ 3. Müqavilənin məzmunu.....	431
1. Ticarət agentinin vəzifələri.....	431
2. Tapşırının vəzifələri.....	433
§ 4. Müqavilənin xitam olunması.....	435
1. Müqavilənin ləğv edilməsinin xüsusi əsası.....	435
2. Müqavilənin ləğv edilməsinin nəticələri.....	437
XXIV FƏSİL. KONSESSİYA MÜQAVİLƏSİ	439
§ 1. Konsessiya müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri.....	439
1. Konsessiya müqaviləsi və bazar münasibətləri.....	439
2. Konsessiya müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti.....	440
3. Konsessiya müqaviləsinin hüquqi əlamətləri.....	442
§ 2. Müqavilənin elementləri.....	443
1. Tərəflər.....	443

2. Müqavilənin digər elementləri	444
§ 3. Müqavilənin məzmunu	444
1. Tapşırının vəzifələri	444
2. Konsessionerin vəzifələri	446
§ 4. Konsessiya müqaviləsinin ləğv edilməsinin nəticələri	447
XXV FƏSİL. KOMİSSİYA MÜQAVİLƏSİ	450
§ 1. Komissiya müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti	450
1. Komissiya müqaviləsinin anlayışı	450
2. Komissiya müqaviləsi və ona yaxın olan müqavilələr	452
§ 2. Müqavilənin elementləri	455
1. Tərəflər	455
2. Müqavilənin predmeti	456
3. Müqavilənin digər elementləri	457
§ 3. Komissiya müqaviləsinin məzmunu	458
1. Komissiyaçunun hüquq və vəzifələri	458
2. Komitentin əsas hüquq və vəzifələri	465
§ 4. Komissiya müqaviləsinin xitam edilməsi	466
XXVI FƏSİL. SAXLAMA (SAXLANC) MÜQAVİLƏSİ	468
§ 1. Saxlama müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri və elementləri	468
1. Saxlama müqaviləsinin anlayışı	468
2. Saxlama müqaviləsinin tətbiq sferası və onun mülki-hüquqi tənzim etmə mənbələri	471
3. Saxlama müqaviləsi və ona yaxın olan mülki-hüquqi müqavilələr	473
§ 2. Saxlama müqaviləsinin elementləri	474
1. Tərəflər	474
2. Müqavilənin predmeti	476
3. Saxlama müqaviləsinin obyekt (saxlancın obyekt)	477
4. Müqavilənin digər elementləri	480
§ 3. Müqavilənin məzmunu	482
1. Saxlayıcının hüquq və vəzifələri	482
2. Tapşırının vəzifələri	483
3. Saxlama müqavilələrinin növləri	485
§ 4. Xüsusi xarakterli saxlama müqavilələri	487
1. Anbarlarda saxlama müqaviləsinin anlayışı	487
2. Müqavilənin iştirakçıları (tərəfləri)	488
3. Müqavilənin predmeti və obyekt	490
4. Müqavilənin forması və bağlanma qaydası	491
5. Anbarda saxlama müqaviləsinin məzmunu	496
6. Mal sahibinin vəzifələri	498
§ 5. Mehmanxanalarda (və ya restoranlarda) əşyaların saxlanması müqaviləsi	499
1. Müqavilənin anlayışı	499
2. Müqavilənin elementləri	500
3. Mehmanxanalarda (və ya restoranlarda) əşyaların saxlanmasına	

görə məsuliyyət	502
§ 6. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilə	507
1. Müqavilənin anlayışı	507
2. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin əsas xüsusiyyətləri və hüquqi təbiəti	510
§ 7. Konsiqnasiya anbarı haqqında müqavilənin elementləri	511
1. Tərəflər	511
2. Müqavilənin digər elementləri	513
3. Müqavilənin məzmunu	514
§ 8. Lombardda saxlanca	516
XXVII FƏSİL. NƏQLİYYAT MÜQAVİLƏSİ (YÜK DAŞIMA MÜQAVİLƏSİ)	521
§ 1. Nəqliyyat müqaviləsi haqqında ümumi müddəalar	521
1. Nəqliyyat müqaviləsi nəqliyyat münasibətinin hüquqi rəsmiləşdirmə vasitəsi kimi	521
§ 2. Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilə	525
1. Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilənin anlayışı və hüquqi təbiəti	525
2. Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilənin növləri	527
3. Yük daşımalarının təşkili haqqında müqavilənin elementləri	529
§ 3. Yük daşınması müqaviləsi, onun hüquqi tənzimləmə mənbələri və növləri	531
1. Yük daşınması müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sisteminə tutduğu yer	531
2. Daşıma müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimləmə mənbələri	532
3. Daşıma müqaviləsinin növləri	539
§ 4. Yük daşınması müqaviləsinin hüquqi təbiəti və elementləri	541
1. Yük daşınması müqaviləsi anlayışı və onun mülki-hüquqi xarakteristikası	541
2. Yük daşınması müqaviləsinin tərəfləri	544
3. Yük daşınması müqaviləsinin predmeti	548
4. Yük daşınması müqaviləsinin forması və bağlanma qaydası	548
5. Yük daşınması müqaviləsinin digər elementləri	549
§ 5. Yük daşınması müqaviləsinin məzmunu	550
1. Daşıyıcının vəzifələri	550
2. Yükəndərin vəzifələri	552
3. Yükalanın vəzifələri	553
§ 6. Yük daşınması müqaviləsi üzrə mülki-hüquqi məsuliyyət	555
1. Ümumi müddəalar	555
2. Daşıyıcının məsuliyyəti	557
3. Yükəndərin məsuliyyəti	560
4. Yükalanın məsuliyyəti	562
§ 7. Demir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi	563
1. Demir yolu ilə yük daşınması müqaviləsi anlayışı və onun əsas xüsusiyyətləri	563

2. Dəmir yolu ilə yük daşınması müqaviləsinin elementləri	565
§ 8. Hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsi	570
1. Hava yolu ilə yük daşınması müqaviləsi və onun xüsusiyyətləri	570
2. Hava yolu ilə adi yük daşınması müqaviləsinin digər elementləri	571
3. Hava çarter yük daşınması müqaviləsi	572
§ 9. Dənizlə yük daşınması müqaviləsi	575
1. Dənizlə yük daşınması müqaviləsi anlayışı və onun növləri	575
2. Gəmini fraxtelmə müqaviləsi (dəniz çarter yük daşınması müqaviləsi)	578
§ 10. Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsi (dəniz konosament yük daşınması müqaviləsi)	584
1. Müqavilənin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri	584
2. Dənizlə adi yük daşınması müqaviləsinin elementləri	585
§ 11. Avtomobillə yük daşınması müqaviləsi	589
1. Müqavilənin anlayışı	589
2. Müqavilənin elementləri	590
§ 12. Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi	591
1. Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi anlayışı və onun əlamətləri	501
2. Birbaşa qarışıq daşıma müqaviləsi üzrə daşıyıcıların məsuliyyəti	594
3. Beynəlxalq qarışıq daşıma müqaviləsi	595
§ 13. Boru kəmərlə nəqliyyat daşımaları	596
§ 14. Yedəkləmə müqaviləsi	597
1. Yedəkləmə müqaviləsinin anlayışı və onun hüquqi təbiəti	597
2. Yedəkləmə müqaviləsinin növləri	599
3. Yedəkləmə müqaviləsinin elementləri	600
XXVIII FƏSİL. SƏRNIŞIN DAŞIMA MÜQAVİLƏSİ	603
§ 1. Sərnişin daşıma müqaviləsinin hüquqi xarakteristikası	603
1. Sərnişin daşıma müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti	603
2. Sərnişin daşıma müqaviləsinin mülki-hüquqi tənzimlənməsi	606
3. Sərnişin daşıma müqaviləsinin elementləri	609
§ 2. Sərnişin daşıma müqaviləsinin məzmunu	617
1. Sərnişin daşıma müqaviləsinin məzmunu anlayışı	617
2. Daşıyıcının vəzifələri	618
3. Sərnişinin vəzifələri	623
§ 3. Sərnişin daşıma müqaviləsinin növləri	631
§ 4. Sərnişin daşıma müqaviləsi üzrə məsuliyyət	634
1. Ümumi müddəalar	634
XXIX FƏSİL. BAQAJ DAŞIMA MÜQAVİLƏSİ	641
§ 1. Baqaj daşıma müqaviləsinin hüquqi təbiəti və əsas xüsusiyyətləri	641
1. Baqaj daşıma müqaviləsinin mülki-hüquqi xarakteristikası	641
2. Baqaj daşıma müqaviləsinin anlayışı və onun mülki-hüquqi təbiəti	644
3. Baqaj daşıma müqaviləsinin hüquqi tənzimlənməsi	645
4. Baqaj daşıma müqaviləsinin elementləri	648

§ 2. Baqaj daşıma müqaviləsinin məzmunu	650
1. Daşıyıcının vəzifələri	650
2. Sərnişinin vəzifələri	653
§ 3. Baqaj daşıma müqaviləsi üzrə məsuliyyət	654
XXX FƏSİL. NƏQLİYYAT-EKSPEDİSIYA MÜQAVİLƏSİ	658
§ 1. Nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsinin anlayışı, əhəmiyyəti, əsas cəhətləri və mülki-hüquqi tənzimlənməsi	658
1. Müqavilənin anlayışı	658
2. Nəqliyyat-ekspedisiya müqaviləsinin xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti	659
§ 2. Müqavilənin elementləri	662
1. Müqavilənin bağlanmasıda iştirak edən tərəflər	662
2. Müqavilənin predmeti	662
3. Müqavilənin digər elementləri	663
§ 3. Müqavilənin məzmunu	664
1. Ekspeditorun vəzifəsi	664
2. Müştərinin vəzifələri	665
§ 4. Müqavilənin xitam olunması. Əmlak məsuliyyəti	665
XXXI FƏSİL. TURİST XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİNƏ DAİR MÜQAVİLƏ	668
§ 1. Turist xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilənin anlayışı, xüsusiyyətləri, elementləri və əhəmiyyəti	668
1. Turizmin anlayışı	668
2. Turist xidmətləri göstərilməsi haqqında müqavilənin anlayışı və hüquqi təbiəti. Əsas anlayışlar	671
§ 2. Turist xidmətləri göstərilməsi haqqında müqavilənin elementləri	673
1. Müqavilədə iştirak edən tərəflər	673
2. Müqavilənin predmeti və digər elementlər	676
§ 3. Müqavilənin məzmunu	676
1. Turist səfəri təşkilatçısının vəzifəsi	676
2. Turist səfəri iştirakçısının (turistin) hüquq və vəzifələri	677
§ 4. Müqavilənin dəyişdirilməsi və ləğv edilməsi əsasları	678
XXXII FƏSİL. BARIŞIQ RAZILAŞMASI HAQQINDA MÜQAVİLƏ	680
§ 1. Barışıq razılaşması haqqında müqavilənin anlayışı, tənzimlənməsi və əhəmiyyəti	680
1. Müqavilənin anlayışı və əhəmiyyəti	680
2. Müqavilənin növləri	682
3. Müqavilənin xüsusiyyətləri	683

§ 2. Müqavilənin elementləri.....	684
§ 3. Mövcud borcun etirafı haqqında müqavilə.....	685
XXXIII FƏSİL. SİĞORTA MÜQAVİLƏSİ	688
§ 1. Sığortanın mahiyyəti, əsas anlayış mülki-hüquqi xarakteristikası və növləri.....	688
1. Sığortanın anlayışı.....	688
2. Sığortanın növləri.....	690
§ 2. Sığorta öhdəliyinin hüquqi tənzimləmə mənbələri, əsas anlayışları, formaları və əmələ gəlmə əsasları.....	697
1. Sığorta öhdəliyinin hüquqi tənzimləmə mənbələri.....	697
2. Sığorta öhdəliyinin (sığorta hüququnun) əsas anlayışları.....	700
3. Sığorta öhdəliyinin formaları.....	703
4. Sığorta öhdəliyinin əmələ gəlmə əsasları.....	704
§ 3. Sığorta müqaviləsinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri.....	705
1. Sığorta müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti.....	705
2. Sığorta müqaviləsinin xüsusiyyətləri.....	709
§ 4. Sığorta müqaviləsinin elementləri.....	710
1. Sığorta müqaviləsinin tərəfləri.....	710
2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri.....	715
3. Sığorta müqaviləsinin forması və bağlanma qaydası.....	717
§ 5. Sığorta müqaviləsinin məzmunu.....	719
1. Sığortaçının vəzifələri.....	719
2. Sığortalının vəzifələri.....	726
3. Subroqasiya.....	729
4. Tibbi sığorta.....	730
XXXIV FƏSİL. BANK ƏMANƏTİ (DEPOZİT) MÜQAVİLƏSİ	732
§ 1. Bank əmanəti müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və elementləri.....	732
1. Bank əmanəti müqaviləsinin anlayışı.....	732
2. Bank əmanəti (depozit) müqaviləsinin hüquqi xarakteri və təbiəti.....	734
3. Bank əmanəti (depozit) müqaviləsinin tənzimlənməsi.....	736
§ 2. Müqavilənin elementləri.....	737
1. Tərəflər.....	737
2. Müqavilənin predmeti və digər elementləri.....	739
3. Bank əmanəti müqaviləsinin forması.....	741
4. Bank (əmanət) kitabçası.....	743
§ 3. Bank əmanəti müqaviləsinin məzmunu.....	744
1. Bankın əsas vəzifələri.....	744
2. Əmanətin hüquqları.....	748
XXXV FƏSİL. BANK HESABI MÜQAVİLƏSİ	749
§ 1. Bank hesabı müqaviləsinin anlayışı, xüsusiyyətləri, hüquqi təbiəti və elementləri.....	749
1. Bank hesabı müqaviləsinin anlayışı.....	749

2. Bank hesabı müqaviləsinin hüquqi təbiəti.....	751
3. Bank hesabı və bank əmanəti.....	753
4. Bank hesabı müqaviləsinin tənzimlənməsi.....	754
§ 2. Müqavilənin elementləri.....	755
1. Tərəflər.....	755
2. Müqavilənin predmeti.....	756
3. Müqavilənin forması və bağlanma qaydası.....	760
§ 3. Müqavilənin məzmunu.....	763
1. Bankın vəzifələri.....	763
2. Hesabdakı pul vəsaitinin mübahisəsiz və ya akseptsiz qaydada silinməsi.....	773
3. Müştərinin vəzifələri.....	774
§ 4. Bank hesabı müqaviləsi üzrə məsuliyyət və müqavilənin xitam edilməsi.....	774
1. Müqavilə üzrə məsuliyyət.....	774
2. Bank hesabı müqaviləsinin ləğvi.....	776

XXXVI FƏSİL. VƏRƏSƏLİK MÜQAVİLƏSİ (VƏRƏSƏLİK HAQQINDA MÜQAVİLƏ).....

§ 1. Vərəsəlik müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti.....	778
1. Vərəsəlik müqaviləsinin mülki-hüquqi müqavilələr sistemində tutduğu yer.....	778
2. Vərəsəlik müqaviləsinin anlayışı və hüquqi təbiəti.....	780
§ 2. Vərəsəlik müqaviləsinin elementləri.....	781
1. Vərəsəlik müqaviləsinin tərəfləri.....	781
2. Vərəsəlik müqaviləsinin digər elementləri.....	782

XXXVII FƏSİL. HESABLAŞMA ÖHDƏLİKLƏRİ.....

§ 1. Hesablama öhdəliklərinin anlayışı, xüsusiyyətləri və əsas cəhətləri.....	783
1. Hesablama öhdəliklərinin anlayışı.....	783
2. Hesablama öhdəliklərinin mülki-hüquqi tənzimlənməsi.....	785
§ 2. Mülki dövryyənin iştirakçıları arasında hesablaşmaların qaydası və formaları.....	787
1. Hesablama qaydalan (növləri).....	787
2. Nağdsız hesablaşmanın formaları.....	789
§ 3. Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşmalar.....	790
1. Ödəniş tapşırığının anlayışı və məzmunu.....	790
2. Bank tərəfindən ödəniş tapşırığının yerinə yetirilməsi şərtləri. Tapşırığın icrası.....	791
3. Ödəmə tapşırığının icra edilməsinə və ya lazımsız icra edilməsinə görə məsuliyyət.....	793
§ 4. Akkreditiv üzrə hesablaşma.....	794
1. Akkreditivin anlayışı və xüsusiyyətləri.....	794
2. Akkreditiv üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi, xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti.....	797

3. Akkreditivin növləri.....	799
4. Akkreditivin icrası	801
5. Akkreditivin pozulmasına görə bankın məsuliyyəti	804
6. Akkreditivin bağlanması.....	804
§ 5. Inkasso üzrə hesablaşmalar.....	805
1. Inkasso üzrə hesablaşmaların anlayışı.....	805
2. Inkasso üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi.....	807
3. Inkasso tapşırığının icrası.....	808
4. Inkasso tapşırığının icra edilməsinə görə bankın məsuliyyəti.....	810
5. Inkasso əməliyyatının növləri.....	811
§ 6. Elektron vasitəsilə hesablaşmalar.....	811
§ 7. Bank kartlarından istifadə etməklə hesablaşma.....	813
§ 8. Çeklərlə hesablaşma.....	815
1. Çek anlayışı və onun xüsusiyyətləri.....	815
2. Çekin növləri.....	818
3. Çekin başqa şəxsə verilməsi.....	819
4. Çekin ödənilməsi qaydası.....	820
5. Çekin ödənilməsinə görə məsuliyyət. Çek öhdəlikləri üzrə iddia müddətləri.....	822
XXXVIII FƏSİL. BİRTƏRƏFLİ ƏQDLƏRDƏN (HƏRƏKƏTLƏRDƏN) ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR.....	824
§ 1. Birtərəfli əqdlərdən (hərəkətlərdən) əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı, xüsusiyyətləri və növləri.....	824
1. Birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı və xüsusiyyətləri.....	824
2. Birtərəfli əqdlərdən əmələ gələn öhdəliklərin növləri.....	826
XXXIX FƏSİL. XÜSUSİ MÜKAFATLANDIRMANIN AÇIQ ELAN EDİLMƏSİNDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR.....	828
§ 1. Xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsindən əmələ gələn öhdəliyin anlayışı və xüsusiyyətləri (əlamətləri).....	828
1. Öhdəliyin anlayışı.....	828
2. Öhdəliyin əmələ gəlməsi şərtləri və tərəfləri (subyektləri).....	830
3. Öhdəliyin məzmunu və icra edilməsi.....	832
4. Xüsusi mükafatlandırmanın açıq elan edilməsinin ləğvi.....	834
XL FƏSİL. MÜSABİQƏDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR.....	836
§ 1. Müsəbiqədən əmələ gələn öhdəliyin anlayışı, əlamətləri, xüsusiyyətləri, subyektləri və növləri.....	836
1. Müsəbiqədən əmələ gələn öhdəliyin anlayışı.....	836
2. Müsəbiqədən əmələ gələn öhdəliyin xüsusiyyətləri.....	837
3. Müsəbiqə öhdəliyinin subyektləri (tərəfləri).....	838
4. Müsəbiqə şərtləri.....	840
§ 2. Müsəbiqə öhdəliyinin əmələ gəlmə şərtləri (əsasları) və öhdəliyin icra olunması.....	841
1. Müsəbiqə öhdəliyinin əmələ gəlmə şərtləri.....	841

2. Müsəbiqə öhdəliyinin icra olunması.....	842
XLII FƏSİL. OYUNLARIN VƏ MƏRCLƏRİN KEÇİRİLMƏSİNDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR.....	844
§ 1. Oyunların və mərclərin keçirilməsindən əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı, xüsusiyyətləri, məzmunu və icra edilməsi.....	844
1. Oyunların və mərclərin keçirilməsindən əmələ gələn öhdəliyin anlayışı.....	844
2. Oyunların və mərclərin keçirilməsindən öhdəliyin əmələ gəlməsi və bu öhdəliyin xüsusiyyətləri.....	846
3. Oyun (mərç) öhdəliyinin subyektləri.....	849
§ 2. Lotereya öhdəliyi.....	851
XLIII FƏSİL. ÖZGƏ İŞLƏRİNİ TAPŞIRIQSIZ APARMA ÖHDƏLİYİ.....	854
§ 1. Özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyinin anlayışı, xüsusiyyətləri, elementləri və əmələ gəlmə şərtləri.....	854
1. Öhdəliyin anlayışı.....	854
2. Özgə işlərini tapşırıqsız aparma öhdəliyinin əmələ gəlməsini şərtləndirən hallar.....	857
§ 2. Öhdəliyin elementləri.....	859
1. Öhdəliyin tərəfləri.....	859
2. Öhdəliyin predmeti.....	861
3. Öhdəliyin məzmunu.....	861
4. Dominusun vəzifəsi və hüquqları.....	864
XLIII FƏSİL. ƏSASSIZ VARLANMADAN ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR (KONDIKASIYA ÖHDƏLİYİ).....	866
§ 1. Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəliklərin anlayışı, xüsusiyyətləri, növləri, əmələ gəlmə əsasları və elementləri.....	866
1. Əsassız varlanma barədə ümumi müddəalar.....	866
2. Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəliyin anlayışı.....	869
3. Əsassız varlanmadan əmələ gələn öhdəliyin yaranma şərtləri.....	870
4. Kondikasiya öhdəliyinin növləri (formaları).....	873
§ 2. Kondikasiya öhdəliyinin elementləri.....	876
1. Öhdəliyin subyektləri (tərəfləri).....	876
2. Öhdəliyin obyekt (predmeti).....	877
3. Kondikasiya öhdəliyinin məzmunu.....	878
§ 3. Əsassız əldə edilmiş əmlakın və ya saxlanmış əmlakı qaytarma tələbi.....	879
1. Kondikasiya tələbi və mülki hüquqların müdafiəsi haqqında digər tələblər.....	879
2. Kondikasiya tələbi və icra edilmiş etibarsız əqd üzrə əldə edilənləri qaytarmaq tələbi.....	881
3. Kondikasiya və vindikasiya iddiası.....	882
4. Kondikasiya iddiası və ziyanın ödənilməsi barədə tələb (iddia).....	883
5. Kondikasiya iddiasının verilməsini istisna edən hallar.....	884

**XLV FƏSİL. MÜLKİ HÜQUQ POZUNTULARINDAN (DELİKTLƏRDƏN)
ƏMƏLƏ GƏLƏN ÖHDƏLİKLƏR**.....888

§ 1. Delikt öhdəliyinin anlayışı, əmələ gəlmə əsasları, funksiyaları, hüquqi təbətə və əhəmiyyəti	888
1. Delikt öhdəliyinin anlayışı.....	888
2. Delikt öhdəliyinin əsas cəhətləri və xüsusiyyətləri.....	889
3. Delikt öhdəliyinin funksiyaları.....	892
4. Delikt öhdəliklərinin tənzimlənməsi.....	894
§ 2. Delikt öhdəliyinin elementləri	895
1. Öhdəliyin subyektləri.....	895
2. Delikt öhdəliyində şəxslər çoxluğu və şəxslərin dəyişməsi.....	897
3. Delikt öhdəliyinin predmeti və məzmunu.....	900
§ 3. Delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin yaranma şərtləri və əsasları	901
1. Delikt öhdəliyi və delikt məsuliyyəti.....	901
2. Delikt öhdəliyinin, delikt məsuliyyətinin yaranma əsasları və şərtləri anlayışı.....	902
3. Zərər delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə əsası kimi.....	905
4. Mənəvi zərər (ziyan).....	909
5. Zərər vuran şəxsin hüquqazidd əməli.....	913
6. Zərərdə zərər vuranın etdiyi hərəkət (hərəkətsizlik) arasında səbəbli əlaqə.....	916
7. Təqsir.....	919
8. Təqsirsiz delikt məsuliyyəti və ya delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsinin məhdud (qısaltılmış) şərtləri.....	921
9. Zərərin əvəzinin ödənilməsi üsulları.....	923
§ 4. Zərərin vurulmasının qarşısının alınması ilə əlaqədar yaranan öhdəlik	925
1. Öhdəliyin anlayışı.....	925
2. Öhdəliyin elementləri.....	927
§ 5. Hüquqi və ya fiziki şəxsin öz işçisi tərəfindən törədilmiş müəlik hüquq pozuntusu üçün delikt məsuliyyəti	928
§ 6. Dövlət orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin vurdular zərər üçün delikt məsuliyyəti	931
1. Delikt məsuliyyətinin anlayışı.....	931
2. Delikt öhdəliyinin və delikt məsuliyyətinin subyektləri.....	932
3. Delikt məsuliyyətinin əmələ gəlməsi şərtləri.....	934
§ 7. Hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri ilə vurulmuş zərər üçün delikt məsuliyyəti	938
1. Delikt məsuliyyətinin anlayışı.....	938
2. Delikt məsuliyyətinin subyektləri.....	938
3. Delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə şərtləri.....	939
§ 8. Yetkinlik yaşına çatmayanların delikt məsuliyyəti	944
1. 14 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin delikt məsuliyyəti.....	944

2. 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanın törətdiyi müəlik hüquq pozuntusu üçün delikt məsuliyyəti.....

§ 9. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılmış və digər fiziki şəxslərin delikt məsuliyyəti	950
1. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin törətdiyi müəlik hüquq pozuntusu üçün məsuliyyəti.....	950
2. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli sayılmış fiziki şəxsin törətdiyi müəlik hüquq pozuntusu üçün məsuliyyəti.....	952
3. Öz hərəkətlərinin mənasını başa düşə bilməyən fiziki şəxsin delikt məsuliyyəti.....	952
§ 10. Ətrafdakılar üçün yüksək təhlükə yaradan fəaliyyətlə vurulmuş müəlik hüquq pozuntusu üçün məsuliyyət	955
1. Yüksək təhlükə mənbəyinin anlayışı.....	955
2. Yüksək təhlükə mənbəyinin növləri.....	957
3. Yüksək təhlükə mənbəyinin sahibi.....	959
4. Yüksək təhlükə mənbəyi sahibinin məsuliyyətdən azad edilməsinin əsasları.....	963
§ 11. Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərəre görə məsuliyyət	964
1. Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərəre görə delikt məsuliyyətinin anlayışı və əsas xüsusiyyətləri.....	964
2. Vətəndaşların həyat və ya sağlamlığına vurulmuş zərəre görə əmələ gələn delikt öhdəliyinin tətbiq sferası və hüquqi tənzimlənməsi.....	966
3. Fiziki şəxsin sağlamlığına vurulan zərəre görə delikt məsuliyyəti.....	968
4. Sağlamlığın pozulması ilə əlaqədar çəkilən əlavə xərclərin əvəzinin ödənilməsi.....	972
5. Ailə başçısının ölümü nəticəsində əmələ gələn delikt məsuliyyəti.....	973
6. Fiziki şəxsin həyatına və ya sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi qaydası.....	977
§ 12. Malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində dəyən zərəre görə məsuliyyət	979
1. Malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində dəyən zərəre görə əmələ gələn delikt öhdəliyinin və məsuliyyətinin anlayışı.....	979
2. Malın, işin və ya xidmətin qüsurları nəticəsində dəyən zərəre görə delikt məsuliyyətinin xüsusiyyətləri.....	980
3. Delikt məsuliyyətinin subyektləri.....	981
4. Delikt məsuliyyətinin əmələ gəlmə şərtləri.....	983
BƏZİ ƏSAS MÜLKİ-HÜQUQİ MÜQAVİLƏLƏRİN NÜMUNƏLƏRİ	989

Prof. Sabir Allahverdiyev

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
MÜLKİ HÜQUQ KURSU**

**III cild
Xüsusi hissə**

II nəşr

*(25 iyun 2009-cu il tarixədək olan
əlavə və dəyişikliklərlə)*

Korrektor: **Samirə Bayraməliyeva**
Kompüter tərtibatçısı: **Natiq Nəcəfov**

«Digesta» nəşriyyatında yığılmışdır.
Çapa imzalanmışdır: 25 iyun 2009-cu il
Formatı: 70x100 1 / 16
Mətbəə kağızı № 1
Fiziki çap vərəqi: 65,5
Tirajı: 300
Qiyməti: **27,00** manat

«Digesta» nəşriyyatı
Bakı, Mətbuat pr., 24
Tel.: 438-04-57

«Zərdabi LTD» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.